

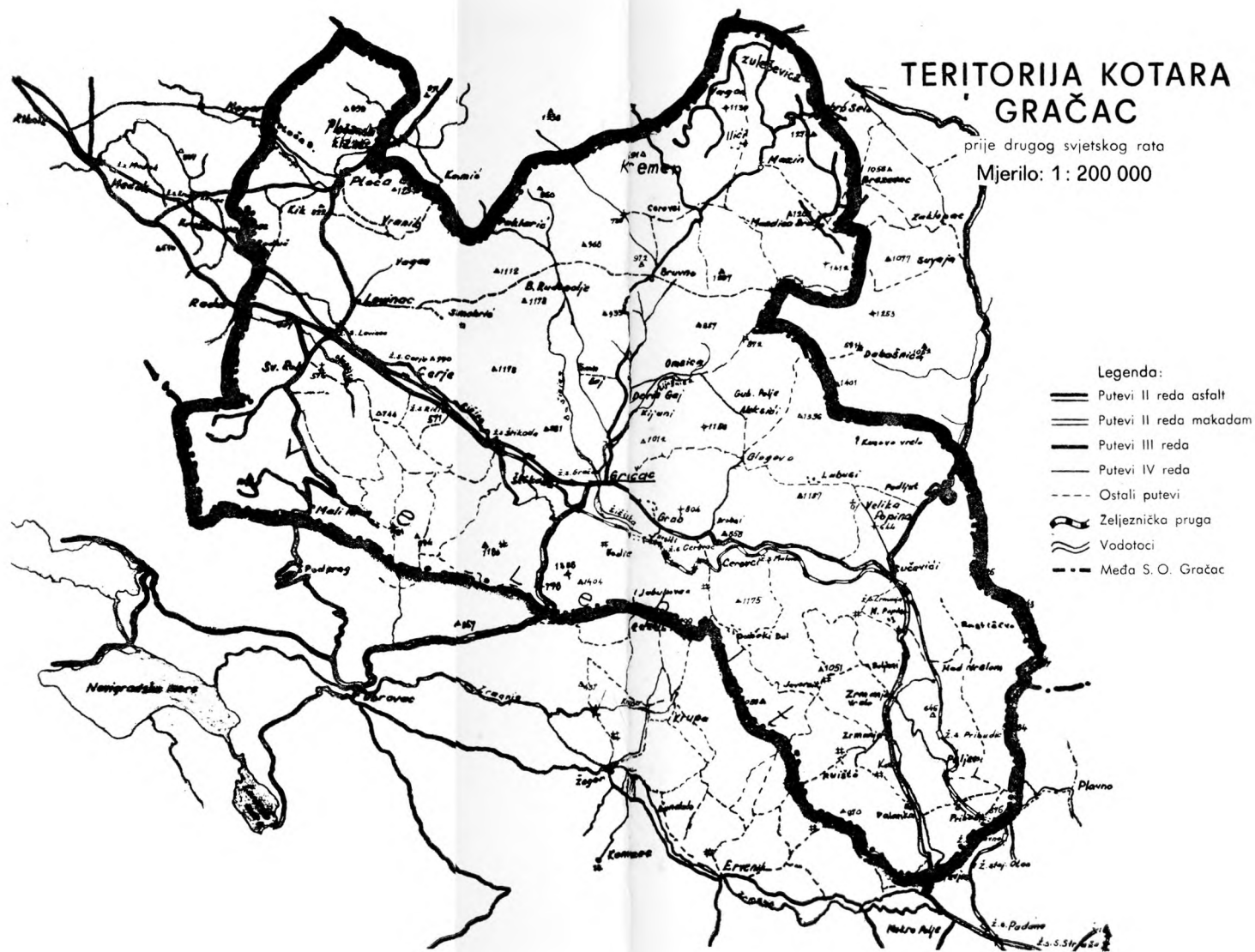
KOTAR

GRAČAC

**U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU
1941-1945**

Knjiga 1

HISTORIJSKI ARHIV U KARLOVCU

HISTORIJSKI ARHIV U KARLOVCU
ZBORNIK 13

HISTORIJSKI ARHIV U KARLOVCU

ZBORNİK 13

Redakcija

FILIP BABIĆ, JOVAN BABIĆ, ĐORĐE CUBRILO, VLADIMIR ĐUKIĆ, i JURE
IVEZIC, MILAN KBAJNOVIĆ, VLADIMIR MARICIC, BRANKO MILINKOVIC,
LUKA PAVIĆIĆ, ĐURAĐ POKRAJ AC. 1 JOVICA POPOVIĆ, ILIJA RADAKOVIC,
GOJKO VEZMAR, dr ĐURO ZATEZALO i DANE ŽEGARAC

Odgovorni urednik

Dr ĐURO ZATEZALO

Recenzenti

VLADIMIR MARICIC
DANE ŽEGARAC

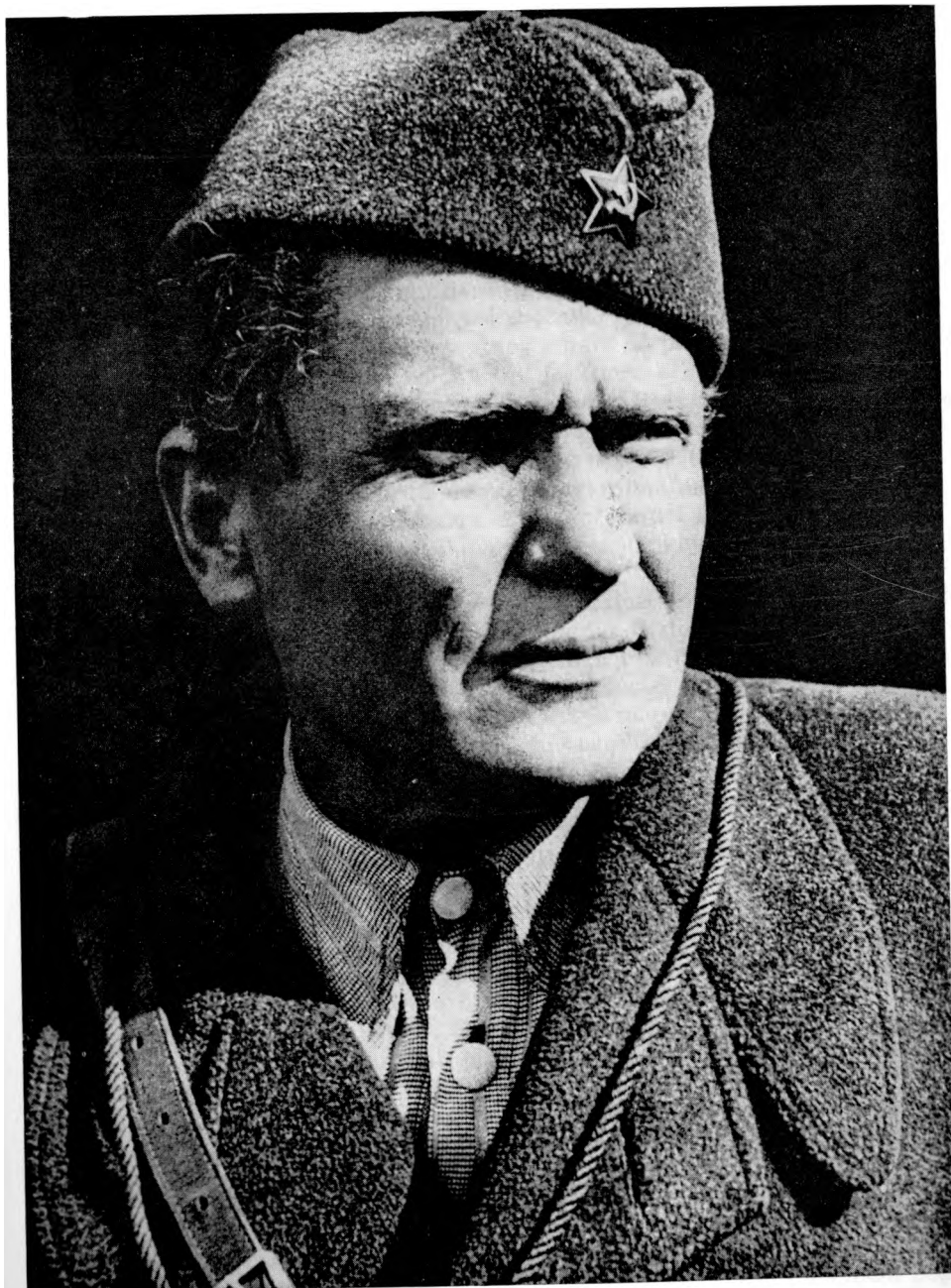
STAMPA: RO INFORMATOR — OOUR TISKARA »ZAGREB«, ZAGREB

KOTAR GRAČAC
u narodnooslobodilačkom ratu
1941-1945.

Knjiga 1

KARLOVAC 1984.

KNJIGU IZDAJEMO U ČAST 40-GODIŠNJICE
OSLOBOĐENJA OPĆINE GRAČAC

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito.

Napomena Redakcije

U cilju svestranije akcije na prikupljanju građe iz NOR-a Historijski arhiv u Karlovcu je počeo 1976. godine da izdaje i zbornike radova i sjećanja čiji sadržaj obuhvaća zbivanja s teorija pojedinog ratnog kotara na području za koje obavlja arhivsku djelatnost. Takva prva edicija bio je Zbornik 7 »Plašćanska dolina i okolica u NOR-u«, izdan 1976, i Zbornik 10 »Kotar Korenica i kotar Udbina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj izgradnji«, izdan 1979. godine, a sada, 1984. evo izdaje i Zbornik »Kotar Gračac u NOR-u 1941—1945«.

Sadržaj ovog Zbornika govori o životu i zbivanjima na području predratnih općina Bruvno, Gračac, Lovinac, Mazin, Zrmanja dajući obilje podataka o narodnooslobodilačkom pokretu na njihovom području, koje danas čini teritorij općine Gračac.

Na inicijativu boraca i naroda, te prijedlog Skupštine i društveno-političkih organizacija općine Gračac, Zbor radnika i Savjet Historijskog arhiva u Karlovcu uvrstili su u plan izdavačke djelatnosti i prihvatili zadatak da pripreme rukopis za ovaj Zbornik.

Redakcija za pripremu Zbornika imenovana je na prijedlog Skupštine i društveno-političkih organizacija općine Gračac u sastavu: Filip Babić, Jovan Babić, Đorđe Cubrilo, Vladimir Dukić, Stevo Ilić, Jure Ivezić, Milan Krajnović, Vladimir Maričić, Branko Milinković, Luka Pavičić, Đurađ Pokrajac, Jovica Popović, Ilija Radaković, Rade Suša, Gojko Vezmar, Đuro Zatezalo i Dane Zegarac.

U sastavu Redakcije radili su: Milan Bulj, Nikola Dukić, Nikola Ivezić, Jovo Kljajić, Mane Kovačević, Nikola Manojlović, Đuro Petrović, Nikola Petrović, Dušan Rašeta i Stevo Savatović i to u vrijeme kada su obavljali rukovodeće funkcije bilo u Skupštini, Komitetu SK i SUBNOR-u općine Gračac.

Članovi Redakcije imali su zadatak da se što više angažiraju i pomognu u pronalaženju autora, prikupljanju arhivske građe i oblikovanju sadržaja Zbornika. Prihvativši se ovoga njeni su članovi, kako lično tako i putem sredstava javnog informiranja i mnogobrojnih pisama, nastojali da osiguraju pomoć i saradnju što većeg broja učesnika NOR-a i drugih saradnika na realizaciji postavljenog plana. Zahvaljujući marljivom radu i svestranim pripremama Redakcija je uspjela angažirati veliki broj autora i daleko više saradnika koji su radili na prikupljanju građe i razjašnjavanju pojedinih pitanja i događaja na ovom području i tako dali veliki doprinos u oblikovanju rukopisa za ovu knjigu, posebno onog dijela koji govori o ratu i revoluciji.

Tokom višegodišnjeg rada na pripremi rukopisa za štampu napisana su 102 rada i sjećanja i opisano 89 likova revolucionara, te sačinjen imenični popis palih boraca, žrtava fašizma i umrlih od tifusa tokom četverogodišnjeg rata na području kotara Gračac na ukupno 3.400 stranica pisanih mašinom.

S obzirom na opsežnost prikupljenih i obrađenih radova i sjećanja i materijalnu nemogućnost Skupštine općine Gračac Redakcija je na svom posljednjem sastanku održanom 2. 7. 1984. godine, uz prisustvo predstavnika Skupštine i društveno-političkih organizacija općine Gračac, donijela odluku da se u ovom Zborniku objavi 75 radova i sjećanja, te popis palih boraca i žrtava fašističkog terora ukoliko postoji mogućnost da se odštampa, tj. uveže takva knjiga. Na žalost, iz materijalnih razloga Zbornik se nije mogao izdati u dva toma pa se sada ne objavljuju slijedeći radovi: Šime Balen: Bitka kod Gračaca 9. 12. 1944. Milan Drobac: Obavještajna služba u gračačkom kotaru od ustanka do osnivanja OŽN-e; Dane Dronjak: Cerovac u ustanku 1941; Lazo Gajić: Napad na Talijane u Ploči 6. 1. 1942; Božo Gnjatović: Bjekstvo sa stratišta; Bude i Dušan Gnjatović: Zaključci ustanika u Previjskoj dolini; Petar Gnjatović: Sve napustiti i bježati; Stevo Grubišić: Popinski leteći vod; Petar Kljajić: Općina Lovinac između dva svjetska rata i u ustanku; Milan Krajnović: Radna akcija omladine Brvna u Rudopolju u proljeće 1942. i Sjećanje na aktivnost udarne grupe pri KK KPH za Gračac u proljeće i ljeto 1942. godine; Anđelka Maričić: Hapšenje, zatvor i razmjena; Nikola Maričić: Agrarna reforma i kolonizacija u kotaru Gračac i Materijalna uništenja u kotaru Gračac 1941—1945. Rade Mioković: Organizacija NOP-a na području općine Gračac tokom 1941. i 1942. godine; Smilja Obad: Neka sjećanja na rad u okupiranom Otrčju; Jovica Popović: Tupavsko-vodenoglavski vod; Božo Prpić: Iz Kanade u partizane; Aleksandar Radaković: Stradanje jednog broja partizana iz bataljona »Bude Borjan« i selo Vrace; Ilija Radaković: Cerovčani i Četiri kuće s Otrčja; Petar Utvić Braco: Kotarski odbor JNOF-e Gračac i njegov rad za vrijeme NOB-a i Ilija Zorić: Počelo je.

Pored navedenih radova i sjećanja u ovoj prvoj knjizi ne objavljujemo ni likove revolucionara koje su opisali: DMITAR BABIĆ: Bombaš Stevo Babić Cević; JOVAN BABIĆ: Neustrašivi bombaš Luka Zorić; MILAN BJELOBABA: Ilija Cvjetković pjesnik i sekretar KK SKOJ-a Gračac; JOVO BLANUŠA: Đuro Petković Duka; DANE BOGUNOVIĆ i JOVAN JOVANČEVIĆ: Puškomitraljezac Jovan Cuk Jovica; BRANISLAV BOŽOVIĆ: Danilo Brkljač, Jovo Jovanić, Nikola Labus, Mile Labus i Nikola Krtinić; MANE BREKA i DUŠAN VLADUŠIĆ: Dušan Maričić, zamjenik komandanta bataljona »Marko Orešković«, Nemanja Marčetić i Mile Marčetić; MILICA DAMJANOVIĆ: Revolucionarni put Jove Stanisavljevića; JOVO DAUTOVIĆ: Đuro Dautović; BOŽO i ĐURO DRAGOSAVAC: Hrabra skojevka Jela Dragosavac; ĐURO DROBAC: Petar Čiča Perica, Politički komesar bataljona; VLADO ĐUKIĆ: Jedna porodica — sedam Partizanskih spomenica 1941; LAZO GAJIĆ: Komandir čete Mile Gajić Mornar, Pogibija odbornika Mile Kljaića i O Zorka odazovi se!; NIKOLA i BUDE GNJATOVIĆ: Sjećanje na bombaša Danu Gnjatovića; DUŠAN GRBIĆ: Mirko Jarić, Manojlo Cuk, Milan Jarić, Tomo Brkić Zućo i Milutin Tojaga Milan; DMITAR IVANIĆ: Ilija Maričić; DUŠAN N. IVANIĆ: Narodni učitelj Nikola Miljuš, Politički komesar brigade Dušan Ivanić i Hrabri ilegalac Branko Maričić; JURE IVEZIĆ: Pavao Skorup; JOVAN JOVANČEVIĆ: Nikola Kukić — indendant Druge dalmatinske brigade, Dušan Tojaga i Nikola Lukić Nikica; MILAN KRAJNOVIĆ: Sjećanje na Nikolu Krajnovića; ĐURAĐ POKRAJAC ĐUDA i Petar Krtinić Perica: Dušan Krivošija: Mićo Krivošija — Primjer odlučnosti i hrabrosti; DANE LABUS: Ilija Jovanić, Mihajlo Lukić Mićo komandir Popinske ustaničke čete, Ljubo Labus Ljubiša i Gnjatija Labus istaknuti revolucionar i borac iz Velike Popine; BRANKO MARČETIĆ: Jovo Prodanović neustrašivi komandant bataljona i Bosiljka Marčetić Bosa; BRANKO MILINKOVIĆ: Gojko Pupavac i njegova Palanka, Skundrići

i lisice, te Bombaš i politički komesar čete Dušan Vujić Mali; Mile Miljković: Marko Orlović prvi član KPJ u Ploči, Nikica Popović — junački pao u borbi kao bombaš, Sekretar Kotarskog komiteta KPH Gračac Petar Radeka, Miloš Draganić, politički komesar i Lazo Gajić Čača; Milan Munižaba: Dušan Munižaba pao je u jurišu 28. aprila 1942. i Ilija Cvjetković, istaknuti omladinski rukovodilac; Đuro Novaković i Ilija Labus; Đuro Škundrić; Dušan Osmokrović: Strijeljanje Kose i Bebe; Luka Pavičić i Dane Zegarac: Prvoborac i revolucionar Marko P. Kovačević Markina; Luka Pavičić: Mile Pavičić Brko, komandant Prve vazduhoplovne baze NOV i PO Jugoslavije, Antun Sarić, Franjo Brkić Frane, Revolucionar, komunista i španski borac Mate Vidaković, Komunista i španski borac Milan Serdar, Španski borac Stjepan Miletić, Borbeni put Ivana Beranića od Parčića do Spani je, Anton Babić Toni — komunista i španski borac, Ivan Šulentić i Rudar i španski borac Marko Blažević; Đurađ Pokrajac: Nikola Stan-ka Pokrajac, komandant ustaničkog štaba u Bruvnu, Rade Stevana Krajnović, Miloš Opačić pao u jurišu na čelu bataljona i Komandir čete Petar Marka Čuturilo Zebić; Jovica Popović: Rade Mioković, tajnik Okružnog NOO-a za Liku, Politički komesar Milan Munižaba i Predsjednik Kotarskog NOO-a Gračac Tomo Samardžija; Vaso Prodanović: Vaso Šijan, istaknuti borac radničkog i komunističkog pokreta u gračačkom kotaru i Vaso Jarić, rukovodilac SKOJ-a: Božo Prpić i Luka Pavičić: Marko Pavičić Makica; Aleksandar Radaković: Boja i Soja iz Vraća; Ilija Radaković: Moj prvi komandir Glišan Čuk i Obavještajni oficir Prve brigade 6. divizije NOVJ Jovo Grubišić; Danilo Tojagić: Bosiljka Kolundžić Lola i Bogdan Dukić; Gojko Vezmar: Lik Raše Stanisavljevića u sjećanjima saboraca; Rade Vignjević Manojlov: Dane Bajić Kovač; Nikola Vojnović: Rade Vojnović Medan; Vaso Vojvodić: Dane Babić Luić prvi predsjednik Općinskog NOC-a Mazin; Dane Zegarac: Prvoborac i revolucionar Đuro N. Čalić, Pao u borbi kod Borićevca politički komesar bataljona »Krbava« Mirko D. Platiša i Vaso Ličina, primjer izdržljivosti teško ranjenog borca; Jovo Žegarac: Ilija Trkulja udarnik i bombaš, Ilija Petković Ic i operativac Marko Trkulja; Nikola Zegarac; Nikola Luke Zegarac Brko i Todor M. Zegarac: Lik Jove Zegarca Joje.

Navedene radove i sjećanja, opisane likove revolucionara kao i novoprikupljena sjećanja, prema zaključku Redakcije, objavit će se kada se stvore mogućnosti u knjizi 2 »Kotar Gračac u NOR-u 1941—1945«.

U prvom dijelu sadržaja knjige 1. Zbornika »Kotar Gračac u NOR-u 1941—1945« objavljujemo teme koje obuhvaćaju određenu problematiku na teritoriju čitavog kotara Gračac. To su sadržaji o formiranju, razvoju i radu organizacija KPJ, Savezu komunističke omladine Jugoslavije, narodnooslobodilačkim odborima, Antifašističkoj fronti žena, komandama mjesta, te školstvu i prosvjeti.

Drugi dio sadržaja ove knjige obrađuje raznoliku problematiku na području pojedinih općina na teritoriju kotara. U vidu sjećanja i korištenjem arhivske građe prikazan je rad organizacija NOP-a, opisane mnogobrojne partizanske akcije tokom NOR-a, teror okupatora, ustaša, četnika i drugih kvislinga, te aktivnost i učešće naroda u narodnooslobodilačkoj borbi.

Redakcija se odlučila da sadržaj ovog dijela knjige prikaže ne kronološkim redom zbivanja, nego abecednim redom općina. Tako su ovdje opisani događaji prvo na području općine Bruvno te redom Gračaca, Lovinca, Mazina i Zrmanje.

Neki radovi i sjećanja obrađuju fragmentarnu a neki cjelokupnu djelatnost i život u pojedinim selima, teror okupatora i kvislinga, formiranje vodova i četa,

odlazak u partizanske jedinice i borbe u njima, rad seoskih narodnooslobodilačkih odbora, AFŽ-a, omladine, organizaciju života i rada u selu tokom NOR-a do oslobođenja.

Redakcija smatra da tako oblikovan sadržaj ovog Zbornika daje čitaocu jasnu i potpunu sliku razvoja i kontinuiteta narastanja uz sve poteškoće oružane revolucije koju je vodila KPJ i Josip Broz Tito jednako u ovom kraju, s određenim specifičnostima, kao i u drugim dijelovima naše zemlje.

Veći broj napisa u ovoj knjizi su sjećanja učesnika NOR-a. Ona su napisana upravo onako kako su ih doživjeli preživjeli borci i aktivisti revolucije. Samo tamo gdje je to mogla Redakcija je izvršila provjeru pojedinih činjenica i dopunila ih prema pouzdanim saznanjima drugih učesnika NOR-a i sačuvane arhivske građe.

Kako su mnogi autori i sami svoja sjećanja nadopunjavali koristeći se arhivskim i drugim izvorima, Redakcija smatra da ona predstavljaju bogatu građu za buduća i daljnja proučavanja i produbljavanja saznanja o NOR-u i revoluciji ne samo u ovom kraju već i šire u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Zbog specifičnih geografskih i drugih uslova na teritoriji kotara Gračac prelamali su se interesi okupatora i kvislinga. U njihovom slamanju ogleda se snaga Partije da masovno povede narod ovoga kraja u narodnooslobodilački pokret. Rezultat toga bilo je čvrsto iskovano bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata u zajedničkoj borbi za socijalno i nacionalno oslobođenje.

Kao poseban prilog objavljujemo biografije narodnih heroja, popis palih boraca s područja kotara Gračac, spisak žrtava fašističkog terora i popis umrlih od tifusa. Spiskovi su rezultat višegodišnjeg rada mnogih ljudi, koji su se svesrdno angažirali u organizaciji Općinskog odbora SUBNOR-a Gračac i Historijskog arhiva u Karlovcu da oni budu što potpuniji i tako što više doprinesu u izučavanju historije naše oružane revolucije.

Međutim, kako je za njihovo sređivanje često korištena nepotpuna i nedostatna građa, a zub vremena izbljedio sjećanja, moguće je da neko ime i prezime poginulog, ubijenog ili umrlog od tifusa ovom prilikom nije zabilježeno. Zato Redakcija moli sve one koji bi primijetili ovakve nedostatke da pomognu u daljnjem upotpunjavanju podataka i pošalju ih Historijskom arhivu u Karlovcu kako bi u drugoj knjizi ovog Zbornika bili objavljeni.

Redakcija vjeruje da će čitalac ove knjige dobiti širok uvid u množinu i specifičnost događaja kroz koje su prošli borci, aktivisti i narod ovog kraja tokom NOR-a.

Redakcija se nada da će radovi i sjećanja, kao i prilozi ove knjige poslužiti kao bogata građa za daljnja proučavanja NOP-a u našoj zemlji.

I pored velikog zlaganja i truda autora, Redakcije, recenzenata, redaktora, urednika i brojnih saradnika u radu na sadržaju i oblikovanju ovoga Zbornika, moguće su pojedine greške i manjkavosti. No, smatramo da to ne umanjuje vrijednost cjeline već treba da bude podstrek za daljnja istraživanja i potpuno osvjetljavanje istine i saznanja o narodnooslobodilačkoj borbi.

Redakcija se zahvaljuje autorima radova i sjećanja, kako onih koja se objavljuju u ovoj knjizi, tako i onih čiji se radovi iz navedenih razloga za sada ne objavljuju, a koji su savjesno, uz velike napore i odricanja, ispunili svoja obećanja i dali svoj obol sagledavanju cjelokupnog života i ratne problematike na području ovog kotara.

Historijski arhiv u Karlovcu i članovi Redakcije se zahvaljuju odborima SUBNOR-a, Skupštini i društveno-političkim organizacijama općine Gračac na dobroj saradnji, brizi i pomoći, kako na prikupljanju sredstava za objavljivanje knjige tako i na organizaciji prikupljanja podataka o ljudskim gubicima tokom drugog svjetskog rata na području kotara Gračac.

Posebno se Redakcija zahvaljuje radnicima Historijskog arhiva u Karlovcu i članovima Savjeta Arhiva koji su učestvovali u pripremi rukopisa za štampu.

Izlaženje ove knjige omogućila je Skupština, društveno-političke organizacije, organizacije udruženog rada općine Gračac i mnogi pojedinci čija sva imena nismo u mogućnosti navesti, pa se Redakcija zahvaljuje svima koji su na bilo koji način pomogli da se pripremljeni rukopis za štampu objavi u čast 40. godišnjice oslobođenja općine Gračac.

Vladimir Maričić

Geografske osobine i razvoj NOR-a u gračačkom kotaru

Položaj i reljef Like

Lika zahvata kraške planine i polja između Une i Jadranskog mora. To je na prvi pogled teško prohodan predio. Međutim, sva polja su velika kraška polja tenkoprohodna, što je omogućavalo u ratu upotrebu jakih oklopnih snaga u njima. Veze između polja vode prijevojima i klancima. To su najpogodniji predjeli na kojima su partizani mogli organizovati položaje za odbranu sela u poljima. Kad je taj položaj bivao izgubljen, neprijatelju je bio otvoren put u sva sela u polju, jer nije bilo drugih pogodnih položaja na kojima bi, bez većih gubitaka, slabije partizanske snage mogle zadržati neprijatelja.

Za reljef Like karakteristično je da se njene planine i polja protežu paralelno s obalom Jadranskog mora. Velebit na jugozapadu te Velika i Mala Kapela i Plješevica na sjeveroistoku čine okvir i glavnu planinsku barijeru na ulazu u kraška polja i uvale Like. Između njih se proteže Ličko sredogorje koje od Ličkog polja odvaja Gacko i Krbavsko polje. S obzirom da je u sredini Like i da se najveća slobodna teritorija Like protezala uglavnom između Une i ličke željezničke pruge, Ličko sredogorje je imalo vanredan značaj u borbama koje su vođene u narodnooslobodilačkom ratu na tome prostoru.

Najniži dio Ličkog sredogorja i najbolji njegovi prelazi vode preko gračačkog kotara. Poznati su prolazi Pločanski klanac s uskom dolinom Suva je i nešto šira dolina Otuča kod Gračaca, koje su jedine probile Ličko sredogorje. Odbrana tih prolaza bila je utoliko teža što je između Otrića i **Stiikade** neprijatelj držao dio Ličkog sredogorja i što- je u predjelu Lovinca mogao držati njegov dio. To se više puta očitovalo, naročito u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi kad je talijanska divizija »Sassari«, držeći dio Ličkog sredogorja iznad Gračaca, relativno brzo prodrla u Bruvno, a kod Lovinca su ustaše iznenada u početku ofanzive u toku noći zauzele Trouuru, kota 1233, na kojoj nije bilo naših snaga, kao i dio Pločanskog klanca. Uslijed toga se 3. brigada 6. divizije mogla održati izvjesno vrijeme na Pločanskom klanu samo zato što je u noćnim protu vnapadima vraćala položaje izgubljene danju.

Značaj Like u NOR-u nije samo u tome što je Lika planinska pokrajina. Njen značaj je u tome što ona povezuje južne i sjeverne predjele Hrvatske, što preko nje vode najbolje komunikacije od kojih su najznačajnije željeznička pruga i njoj paralelna cesta. Najveći značaj Like je u tome što je u njoj KPJ digla masovni narodni ustanak, što su tekovine ustanka učvršćene i stvorene brojne jedinice Narodnooslobodilačke vojske čvrsto povezana s narodom, čiju je djelatnost usmjeravala gusta mreža narodnooslobodilačkih odbora.

Zbog njenog značaja okupator, NDH, a kasnije i četnici veliku su pažnju posvećivali Lici. To se vidi i iz toga što je NDH munjevitom intervenisala, u Lici da uguši prvi ustanak u Hrvatskoj. Intervencija je bila utoliko lakša jer nije

bilo masovnog narodnog ustanka u većini drugih predjela Hrvatske. Kad snage NDH koncentrisane u Gračacu, Lovincu i Bihaću nisu uspjele da uguše ustanak na tromedi Like, Dalmacije i Bosne, Talijani se nisu zadovoljili samo time što su munjevito intervenisali da bi omogućili saobraćaj na ličkoj pruzi, nego su posjeli glavna mjesta u Lici i Bosanskoj krajini. I za Nijemce je Lika kasnije bila vanredno važna. Ta njena važnost za okupatora je bila izvanredno značajan činilac koji je otežavajuće djelovao, osobito u užem dijelu glavne komunikacije, na uspješniji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta, jer okupator i kvislinzi nisu birali sredstva u borbi da održe Liku i uguše NOP. Zato je utoliko značajniji uspjeh koji je KPJ postigla u Lici stvarajući narodnu vlast njenu oružanu silu i brojne organizacije NOP-a.

Gračac i položaj gračačkog kotara

Granice gračačkog kotara, sada općine Gračac, vede grebenom Velebita od Svetog brda do Koma, njegovog krajnjeg jugoistočnog ogranka, gdje uzvodno od velike okuke rijeke Zrmanje, južno od sela Palanke, presijeca Zrmanju, skreće na sjever i izbija na masiv Poštaka kojim vodi na sjeverozapad preko Srpskog klanca, planine Maglaja i Zuleševice s koje povija na zapad u planinu Kremen i Pločanski klanac, pa obuhvativši sa zapada sela Ploču, Kik, Lovinac i Sv. Rok izbija na greben Velebita sjeverozapadno od Svetog brda. Gračački kotar graniči s Dalmacijom, odnosno s njenim benkovačkim i kninskim kotarom, zatim s lapačkim, udbinskim i gospićkim kotarom u Lici. Danas su sve to općinska područja. Takav geografski položaj uslovljavao je da NOP Gračaca neposredno sarađuje i usmjerava djelatnost ne samo s ličkim nego i dalmatinskim kotarevima. S druge strane dio sjeverne Dalmacije s Kninom, kao značajnom raskrsnicom puteva i južnom Likom (gračački kotar) imao je strategijsku važnost za Talijane u Dalmaciji. Zapravo od toga koliko čvrsto drže taj prostor s važnim komunikacijama zavisio je njihov opstanak i u obalnom dijelu Dalmacije i manevar snaga u Dalmaciji, Lici i Bosanskoj krajini.

Duž cijelog gračačkog kotara vodi željeznička pruga i ceste koje Dalmaciju povezuju sa Zagrebom i Rijekom. Od njih je glavna cesta Knin—Otrić—Gračac—Lovinac—Gospić koja ide paralelno sa željezničkom prugom. Od nje se na Otriću odvaja cesta za Srb i Donji Lapac, a s njom se ukrštavaju ceste: Obrovac—Gračac—Gornji Lapac i Obrovac—Lovinac—Udbina. Duž ovih cesta vođene su mnoge borbe u toku NOR-a. Glavna raskrsnica puteva je Gračac, a potom Otrić i Lovinac. Okupator je, uz pomoć ustaša, domobrana i četnika, činio vanredne napore da održi željezničku prugu i glavnu cestu s pomenutim raskrsnicama puteva, kao i sve objekte na željezničkoj pruzi. Njihovim držanjem obezbjeđivao je najnužnije odvijanje saobraćaja i povoljne uslove za manevar svojih snaga. Uslijed toga u rejonima tih raskrsnica i u okolini bio je otežan razvoj NOP-a.

Kotar je na pravcu Ploča—Palanka dug 50 km. Najširi je na pravcu Gračac—Mazim (32 km), a svega oko 10 km širok je u većem dijelu zрманjske općine. Izduženost i mala širina kotara omogućavali su okupatoru da sa željezničke pruge i glavne ceste, pa čak i iz rejona raskrsnica Otrić, Gračac i Lovinac, vatrom lakih i srednjih topova (domet 6—10 km) tuče sva sela u zрманjskoj,

gračačkoj i lovinačkoj općini, kao i većinu sela u bruvanjskoj općini. Samo su sela mazinske općine bila van dometa ove artiljerije. Mala udaljenost sela od okupatorskih garnizona olakšavala je okupatoru, četnicima, ustašama i domobranima upade u sela uz podršku artiljerije. Zato su posebne teškoće imale partizanske jedinice u odbrani slobodne teritorije i sela blizu željezničke pruge. Blizina pruži, cesti i okupatorskim garnizonima mnoge je ljude kolebala, zbog straha od represalija, da stupe u partizane. Otežući odlazak u partizane često su bili prinuđeni da idu u četnike ili domobrane.

Vojno-politički značaj gračačkog kotara proizlazi iz njegovog geografskog položaja u Lici, položaja Like u Hrvatskoj i prema Bosni. Položaj Like je vrlo važan jer preko nje vode najbolje veze Dalmacije s ostalim predjelima Hrvatske. Te veze nikako ne mogu zaobići gračački kotar, što čini njegov položaj važnim.

U gračačkom kotaru prevladavaju rudama siromašne vodopropusne krečnjačke stijene. One su izrazito skrašćene i nepogodne za poljoprivredu i život ljudi. Kras (krš) je izražen u kraškim planinama, poljima i uvalama, kao i drugim kraškim oblicima, pri čemu se ističu škrape, pećine, jame i razne spilje pogodne za skloništa. Na strmim ispranim planinskim stranama i rijetkim zaravnima u planinama crvenica i njeni podtipovi ne čine dobru osnovu za livade, a kamoli za oranice. Ni u poljima, uvalama i vrtačama (dolinama) pedološki pokrivač u većini nije pružao uslove za dobar rad žitarica i ostalih kultura. Izuzev krompira u pojedinim uvalama i dolinama ostale kulture su davale slabe prinose. Nepovoljni klimatski i pedološki uslovi ni uz najveće napore nisu obezbjeđivali ni razvoj stočarstva kojim su seljaci nastojali nadoknaditi slabe plodove ekstenzivne zemljoradnje. U neposrednoj borbi sa surovom prirodom naš seljak se kalio i trpio, izdržavajući stojički i najveća iskušenja.

Uz to ni društveni odnosi vjekovima nisu mu išli na ruku, pa se i tu na razne načine dovijao da opstane uključujući i hajdučiju. Uz to ide i teška vojna služba u krajiškim regimentama i ratovanja s Turcima na strani Austro-ugarske. Poznate su zрманjska i lovinačko-bruvanjska krajiška četa, kao i otpor ličkih krajišnika Napoleonovom maršalu Marmontu kod Prevljaka, Kite i Graba kod Gračaca. Sve je to stvaralo od našeg čovjeka vanrednog i izdržljivog vojnika. Međutim, tek u oktobarskoj revoluciji naši Gračaćani, iako daleko od rodnog kraja, počinju da ratuju za vlastite interese. Narodnooslobodilački rat je s vanrednom jasnoćom i oštrinom otkrio kakav se patriotizam, vojnička vještina, hrabrost, klasna i politička svijest krila u našim dotle ugnjetavanim ljudima.

Za reljef gračačkog kotara je karakteristično da se glavne planine — Velebit, jugoistočni ogranci Plješevice, protežu na granicama kotara u obliku otvorene elipse, koja je na sjeverozapadu široko otvorena prema Ličkom i Krbavskom polju. Između ovih polja, koja su direktno povezana prohodnim brazdama s manjim poljima i uvalama u gračačkom kotaru, prostire se Ličko sredogorje. Između njega i Velebita, kao produžetak Ličkog polja, dolinom Ričice prostire se Gračačko polje. Jadova izvire ispod Pločanskog klanca i uliva se u Liku. Sjeverno od Ličkog sredogorja su Rudopolje i Gubavčevo Polje. Između njih je dolina Otuča. Otuča teče od Bruvna prema Gračacu. Ova polja komuniciraju s Krbavskim poljem prohodnom brazdom preko Klapavica i Ondića. S ovim poljima su povezana manja polja i uvale. Sjeverno od Bruvna je Mazinsko

polje koje je duboko uvučeno među planine i ima prirodnu vezu s Bruvnom preko Mazinske previje. Ričica i Otuća poniru u Gračačkom polju, pa je ono najniže polje kotara, izuzev doline Zrmanje.

Sutok Velebita i Poštaka (jugoistočno produženje vijenca Plješevice) u predjelu Zrmanje i spajanje s njima Ličkog sredogorja u predjelu Velike Popine suzio je gračački kotar na jugoistoku i sveo ga na svega jednu prohodnu brazdu (Velika i Mala Popina — dolina rijeke Zrmanje) paralelnu Velebitu. Zbog važnosti okupator je držao tu brazdu, Lovinačko i Gračačko polje i dolinu Zrmanje kojima vodi cesta i s malim odstupanjem željeznička pruga. Uslijed toga najnepovoljniji uslovi za razvoj NOP-a bili su u većem dijelu lovinačke i gračačke te u zрманjskoj općini. Sjeverno od pomenute brazde u bruvanjskoj i mazinskoj općini talijanski okupator nije uspostavljao garnizone, što je olakšavalo rasplamsavanje NOR-a i mobilizaciju boraca u partizanske jedinice. S obzirom da je okupator s ustašama i četnicima držao povremeno i neke planine u Ličkom sredogorju, narod u selima ispod njih bio je izložen teroru. Poslije kapitulacije fašističke Italije za Nijemce je dobio važnost pravac koji iz Donjeg Lapca vodi preko Mazina i Bruvna za Gračac, uslijed čega je narod tih sela bio izložen sistematskom teroru. Međutim, učvršćenjem naše narodne vlasti u tim selima i odlaskom svih boraca u NOV krajem 1942. godine, u selima je stvarana čvrsta brana protiv okupatora koja je izdržala sve njegove bezobzirne nalete.

Dok je u ostalom dijelu kotara mogao da prenosi težište manevra i snabdjevanja s pravca Gračac—Gospić na pravac Gračac—Donji Lapac, ili na pravac za Udbinu, što su neko vrijeme činili Nijemci, okupator to nije mogao u zрманjskoj općini u kojoj je samo jedna prohodna brazda. On je nju morao bezuslovno držati da bi mogao manevrisati snagama između Jadranskog mora i doline Save. Taj jedini prolaz iz Dalmacije preko Like na sjever i obrnuto nazvan je »Lička vrata«. Dakle, okupator je bio prisiljen da pošto-poto drži Lička vrata, odnosno cijelu zрманjsku općinu. To je otežavalo vođenje NOR-a u cijelom kotaru, a osobito su vanredne teškoće bile u zрманjskoj općini. Pored svih teškoća razvoj NOR-a tekao je uzlaznom linijom, uz manje oscilacije do proljeća 1942. godine.

Nepovoljni uslovi za odbranu sela slobodne teritorije sjeverno od željezničke pruge očitovali su se u tome što se odbrana samo djelomično i sporadično mogla osloniti na Ličko sredogorje i što sjeverno od njega nije bilo dobrih položaja. Tek Mazinska previja i planine sjevernije pružale su dobar oslonac za odbranu, ali ne i zaštitu brojnim selima kotara. Uslijed toga narod se za vrijeme neprijateljskih napada morao povlačiti s partizanskim jedinicama i u većim ofanzivama tražiti oslonac u planinama na granici lapačkog kotara (Zuleševica, Černica, Maslovara), ili ostati na milost i nemilost neprijatelju. Nalazeći se u prvoj borbenoj liniji narod većine sela gračačkog kotara morao se zajedno sa svojom vojskom boriti za svoj opstanak. Ako je život uspijevao da sačuva s manje ili više sreće, kuće i najveći dio imovine nije mogao sačuvati, što je unosilo dodatne teškoće da se održi u surovij borbi.

Na oštrom bilu i strmim stranama Velebita nisu se mogla razvijati naselja, izuzev jugoistočno od Crnopca gdje je Velebit niži, pa se tu u Velebitu javlja nekoliko uvala s naseljima kao: Duboki Dol, Turovac, Cerovac, Javornik i Rujišta. Samo taj dio Velebita nudio je solidan oslonac partizanima u dejstvima na neprijatelja i njegov saobraćaj. Ali ni tu sva sela nisu se opredijelila za

NOP- U nekim velebitskim selima i >oko Maiovana preovladao je pročetnički uticaj, što je otežavalo baziran je naših snaga u tom predjelu. Četnici sjeverno od Crnopca (Gračac i Vučipolje) i južno (Krupa i Golubić u Dalmaciji) osloncem na Crnopac i okupatora u Gračacu, Žegaru i Obrovcu otežavali su razvoj NOP-a u općinama Gračac i Zrmanja. Ostala sela u Velebitu postala su vanredna baza partizana Dalmacije i Like. Ovaj prostor je 19. sjevernodalmatinska divizija koristila kao oslonac za nanošenje udara po saobraćaju na cesti Knin—Gračac. U stvari preko Ruj išta, Javornika, Cerovca i Turovca vodila je veza iz Dalmacije prema Bruvnu i Srbu koja je uspješno funkcionisala u toku cijelog rata zahvaljujući aktivistima NOP-a u ovim selima.

Povoljan položaj koji se očitovao u udaljenosti sela od neprijateljskih garnizona i glavnih komunikacija i prirodna zaštićenost nije bio osnovni uslov za razvoj NOP-a, nego subjektivna snaga, odnosno uticaj KPJ u selima. U nekim selima lovinačke, gračačke i zрманjske općine iako su uz glavne komunikacije, gdje je uticaj Partije bio jači, sav ili većina naroda se opredijelila za NOP. Neosporno je da su najteži uslovi za rad bili u hrvatskim selima lovinačke općine, jer su ona tek krajem 1942. godine prvi put oslobođena za kratko vrijeme.

Stanovništvo i privreda

Gračački kotar je prema popisu od 1931. godine imao 27.859 stanovnika, što u odnosu na površinu od 1016 km² i 27,4 stanovnika na 1 km² znači da je bio rijetko naseljen. Po procjeni uoči rata 1941. godine u kotaru je bilo 29.115 stanovnika. Tako velik prostor s malim brojem stanovnika u dosta raštrkanim selima i zaseocima nije pružao ni u mirno vrijeme optimalne mogućnosti vlastima da ostvare nadzor nad radom i kretanjem stanovnika. Tako je svaka općina, izuzev mazinske, imala po jednu žandarmerijsku stanicu, a neke i po dvije kao zрманjska. U ratu su još teži uslovi bili za kontrolu stanovnika. Pored žandarmerijskih stanica NDH je uspostavila i ustaške posade (stanove) po općinama i općinske pandure, ali to ni izdaleka nije bilo dovoljno da osigurava uvid u kretanje i rad stanovništva. To je pružalo dosta povoljne uslove ljudima da se sklone od organa vlasti NDH, koja nikad nije bila čvrsta, mada je bila užasno surova. Drugo je pitanje koliko su to svi progonjeni efikasno koristili zbog niske svijesti i raznih drugih okolnosti. U početku neorganizovano i neplansko skrivanje od ustaša i strah od njihovog terora odveo je jedan dio ugroženih ljudi u Dalmaciju. Kako je među njima bilo i svjesnijih, i članova KPH Gračac, umanjene su mogućnosti za organizovan otpor ustaškoj vlasti i za pripreme ustanika. Neki su se od njih vratili pred ustanak i uključili u borbu, a neki poslije ustanka.

Općine su prema pomenutom popisu imale slijedeći broj stanovnika:

Najviše stanovnika imale su gračačka, lovinačka i zрманjska općina koje se protežu duž ličke željezničke pruge i duž glavne ceste Knin—Gračac—Gospić, a najmanje bruvanjska i mazinska općina koje leže na cesti Gračac—Donji Lapac. Položaj općina na važnim komunikacijama otežavao je razvoj narodno-oslobodilačke borbe u njima, jer je okupator, držeći jake snage za obezbjeđenje željezničkog i putnog saobraćaja, istovremeno kontrolisao sela i terorom nasto-

Općine	Ukupno	Srba	Hrvata	Ostalih
bruvanjska	3.924	3.453	470	1
gračačka	8.562	6.533	2.009	20
lovinačka	7.437	2.071	5.366	—
mazinska	1.831	1.825	6	—
zrmanjska	6.105	5.936	169	—
	27.859	19.818	8.020	21

jao da onemogućiti, ili bar otežati, odlazak boraca u partizane. Tu su ustaše i četnici imali veće mogućnosti da prisilno mobilišu u svoje redove ili da pasiviziraju narod. Kako se radilo o općinama koje čine skoro četiri petine stanovništva, NOP je u njima morao da se bori s vanrednim teškoćama da bi oslabio i paralisao uticaj okupatora i domaćih izdajnika. Zbog toga su i značajniji uspjesi koji su postignuti u tim općinama. Od općina na pruži i glavnoj cesti samo je u ustanku zrmanjska oslobođena potpuno, dok gračačka i lovinačka samo djelomično, jer je NDH do 30. jula dovela u Gračac zdrug (brigadu) generala Lukića koji je spriječio njihovo oslobođenje i pokušao da uguši ustanak.

U kotaru je bilo 19.818 Srba i 8.020 Hrvata. Samo u lovinačkoj općini je bilo više Hrvata nego Srba, u gračačkoj je općini stanovništvo bilo znatno izmiješano, dok je u ostale tri općine bio relativno mali broj Hrvata. Bez obzira na brojni odnos, s obzirom na izmiješanost stanovništva i dobre odnose većine srpskog i hrvatskog stanovništva, postojale su i mogućnosti da se ispolji i djelatnost zagriženih šovinista. Njih je podsticala još Austro-Ugarska da bi lakše vladala narodima, a to je nastavila i Kraljevina SHS. Posebno su negativnu ulogu odigrale buržoaske političke partije. Između dva rata stvaranjem četničkih organizacija po selima je raspirivan velikosrpski šovinizam i mržnja prema Hrvatima. Također su frankovci i ustaše u istom smislu djelovali protiv Srba. Djelovanjem KPJ i naprednih ljudi prostor za šovinističku djelatnost je smanjivan.

U prvim danima strahovlade 1941. godine ustaše su svojim lažima i obmanom uspjele da stvore iluziju kod znatnog dijela Srba da oni ne vrše istrebljenje Srba nego komunista i četnika, odnosno ekstremnih pripadnika velikosrpskih režima. No, ta je politika brzo razotkrivena kako otvorenim ustaškim zločinima, tako i upozorenjima od strane KPJ i nekih Hrvata koji su Srbima govorili da se čuvaju jer će ih ustaše pobiti. Ta ljudska i prijateljska upozorenja mnogima su spasila glavu.

Od 27.859 stanovnika kotara od poljoprivrede i šumarstva 1931. živjelo je 25.564 ili 91,76%. Ostalim zanimanjima bavilo se svega 2.290 stanovnika ili 8,24%. Kad se zna da su i pripadnici ostalih zanimanja većinom u prvom koljenu potekli od seljaka, prevladavajući uticaj sela je bio ogroman. Time ne mislim da trgovci, predstavnici vlasti i drugi službenici nisu imali uticaj na seljake, osobito kad je u pitanju politika i opredjeljenje seljaka kod glasanja na izborima. Od 2.290 koji su živjeli od van poljoprivrednih zanimanja 863

lica su radila, a 1.327 su izdržavala lica. Od zaposlenih 404 su činovnici i namještenici, među njima su i prosvjetni radnici i zaposleni u saobraćaju. Drugu značajnu grupu od 219 lica činili su trgovci i zanatlije. Radnika je bilo svega 169, a s nadničarima van poljoprivrede, šegrtima i kućnim pomoćnicima bilo ih je ukupno 251. Drugih zanimanja i bez zanimanja bilo je 30. Međutim, poslije osnivanja Željezničke ložionice u Gračacu naglo se povećao broj radnika. U Ložionici je radilo oko 400 ljudi, a oko 600 na ostalim poslovima na željeznici. Tako je poslije poljoprivrede željeznica bila glavni izvor prihoda dijela stanovništva. Većina kvalifikovanih radnika u Ložionici i na željezničkim stanicama nije bila rodom iz gračačkog kotara.

Kako su mnogobrojni seljaci povremeno radili na željezničkoj pruzi, na izgradnji Unske i drugih pruga, zatim u rudnicima i na drugim radovima van kotara, znatan dio seljaka, osobito siromašnih, osjećao se klasno vezan za radnički pokret. Posebno treba istaći da je mnogo seljaka iz kotara radilo u rudniku Trepča. Od 7 rudara koji su minirali žičaru u Trepči 1941. godine, petorica su iz gračačkog kotara. Taj dan je uzet kao dan ustanka naroda Kosova.

Oko 25 mlinova na rijekama nisu mogli da zadovolje potrebe, pa su pred drugi svjetski rat pušteni u pogon parni, odnosno motorni mlinovi u Gračacu, Ploči i Mazinu.

Šume su seljaci koristili ne samo za ogrjev i gradnju, nego i za prodaju drveta da bi došli do dinara. Šumska uprava u Sv. Roku i šumari koji su se brinuli o šumi dolazili su često u sukob sa seljacima koji nisu mogli da plate drvo na panju, pa su krišom sjekli drveće za ogrjev i gradnju. U Mazinu je radila pilana koja je u NOR-u odigrala značajnu ulogu, osiguravajući gradnju za bolnice i druge zgrade.

Gračački kotar je, osim seljaštva koje nije imalo obezbijedenu egzistenciju na zemlji, pritiskala i velika nepismenost. Prema popisu od 1941. godine od 19.189 stanovnika starijih od 10 godina 11.605 ili 63,8% bilo je nepismeno. Kod muškaraca je taj odnos nešto bolji: pismenih je bilo 5.005, ili 59,5%. Preovladavajuća nepismenost u kulturnom i političkom pogledu pritiskala je selo i nije mu, uz ostale pritiske, dala da se izdigne iz zaostalosti. To se osobito odnosilo na starije seljake. Taiko je među stanovnicima preko 60 godina bilo pismenih 22,7% muškaraca i 3,7% žena, u prosjeku 14%. Među stanovnicima od 10—19 godina bilo je 75,1% pismenih muškaraca i 31,1% žena prosječno 52,3%. Poslije 1931. godine preovladalo je shvatanje na selu da i ženska djeca treba da se školuju, ali i tada je u zaostalijim i od škole udaljenim selima bilo ženske djece koja nisu pohađala školu. Kako je prema popisu 1931. godine od 10 godina bilo 9.670 lica od kog je broja većina do 1941. godine mogla završiti školu, to je omladina pred rat bila pretežno pismena. Budući da je po prirodi stvari neopterećena tradicijom, omladina je bila najspremniji dio stanovništva da prihvati stavove KPJ o nužnosti borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Malo je omladine produžavalo školovanje nakon završene osnovne škole. Tek poneko je odlazio na razne zanate, u učiteljsku školu i gimnaziju. Zato je za seosku djecu bio veliki uspjeh ako su se mogla probiti u podoficirske škole Jugoslovenske vojske ili biti primljena u žandarmeriju. U tim službama su indoktrinirani na vjernost i odanost velikosrpskim režimima, pri čemu su zapostavljali interes sela iz kojih su potekli. Kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije mnogi od njih su se povratili kući. Mladi od njih po godinama brzo su prihvatili ideje i stavove KPJ, stupali u redove partizana i postali istaknute

starije u partizanskim jedinicama. Stariji po godinama (narednici i narednici vodnici) teško su usvajali stavove Partije. Neki od njih su postali organizatori i komandiri u četnicima.

U kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije vratila se kućama i većina ljudi koji su bili na sezonskim ili stalnijim radovima po zemlji, pa i neki na stalnom radu u gradovima i daci. Tako je pred ustanak u gračackim selima bilo više muškaraca nego i jedne godine između dva rata. S obzirom na mali broj pušaka, veliki broj boraca u ustanku nije mogao da se naoruža.

Od 10 do 19 godina bilo je 2.107 muškaraca, od 20 do 39 godina 3.179 muškaraca prema popisu od 1931. godine. U 1941. godini svi su oni bili 10 godina stariji i sposobni da se bore. Od ukupnog broja muškaraca oko 4.500 realno se moglo mobilisati u oružane snage. Jasno je da su od ovoga broja u svoje redove mobilisali ne samo partizani nego i domobranci, ustaše i četnici.

Kapitulacija, priprema ustanka i ustanak

Brzi poraz Jugoslavenske vojske iznenadio je sve pa i komuniste Gračaca, ali ih nije obeshrabrio. Kotarski komitet KPH Gračaca, na čelu s Gojkom Polovinom, preko komandira žandarmerijskog voda u Gračacu poručnika Dušana Drakulića, člana KPJ, podijelio je rezervne žandarmerijske puške ljudima spremnim da spriječe ustaše da zauzmu vlast u Gračacu. Oni su zajedno s odredom mornara mornaričkog oficira Mirka Plajvajsa na prilazima gradu od Lovinca razbili ustaše koji su pošli u Gračac, što je usporilo i pokret Talijana iz Gospića za Knin, koji su 13. aprila ušli u Gračac i produžili za Knin. Po njihovom prolazu ustaše su uspostavile svoju vlast u Gračacu.

NDH je preuzela aparat stare vlasti i u njemu izvršile izmjene, postavljajući svoje ljude. Uspostavu fašističke NDH olakšao je Maček sa svojom »seljačkom zaštitom« koja je u momentu proglašenja NDH postala glavna ustaška oružana snaga. Jače ustaške snage posjele su Gračac i Lovinac, a slabije Bruvno i Zrmanju. Izuzev ustaša i žandara u Bruvnu svi ostali naoružani bili su koncentrisani duž željezničke pruge i ceste Knin—Gračac—Gospić. U ostalom dijelu kotara bilo je malo ustaša, a u Mazimu ih nije ni bilo. Kad je počeo teror ustaša, postojale su realne mogućnosti za sklanjanje progonjenih ljudi. Međutim, većina ljudi nije vjerovala da su moguća takva zvjerstva, da ustaše bezobzirno muče i ubijaju, pa su mnogi uhvaćeni i zvjerski ubijeni, a da prethodno nisu pokušali da izbjegnu hvatanje i odvođenje na klanicu. Središte ustaškog terora bilo je u Gračacu, gdje je najviše ljudi pobijeno, potom u Lovincu. Interesantno je napomenuti da su prvi ustaški rukovodioci u Bruvnu i Ploči bili protiv ubijanja Srba, zbog čega su smijenjeni i dovedeni drugi koji nisu prezali od zločina.

Vojni obveznici gračackog kotara kao rezervisti pripadali su Jadranskoj diviziji Jugoslovenske vojske u Kninu. Poslije raspada ove divizije oni su iz vojske donijeli, vjerovatno, oko 700 pušaka. Ustaše su uložile velike napore da paku te puške, pri čemu su imali vrlo malo uspjeha. Moguće da i u njihovom saznanju, da u selima ima dosta oružja, leži uzdržavanje da pristupe masovnom ubijanju u zрманjskoj, bruvanjskoj i mazinskoj općini i da nisu uporno tražili i progonili ljude koji su pobjegli od kuća.

Hrvatska sela lovinačke općine dala su kotaru, pa i Lici, najviše španskih boraca. U tim selima je KPJ između dva rata imala znatan uticaj, Međutim,

Mile Budak, doglavnik Ante Pavelića, rodom iz Sv. Roka, zajedno s ostalim ustaškim zločincima, ustremio se da nemilosrdnim terorom razbije uticaj KPJ i likvidira njene aktiviste Hrvate i Srbe. Ipak, i pored terora, nisu dobili masovnu podršku Hrvata, niti su ih u ustanku mogli pokrenuti da guše ustanak u susjednim srpskim selima.

Uspostava ustaške vlasti u Gračacu i teror ustaša primorali su KPJ da pređe u još veću ilegalnost. Sekretar KK Gojko Polovina napustio je Gračac i sklonio se kod rodbine i prijatelja u planini iznad rodnog Dobrosela. Odatle je održavao vezu s Nikolom Krajnovićem koji je rukovodio partijskom organizacijom u Gračacu dok i on nije otišao u Dalmaciju da izbjegne hapšenje. Gojko je do ustanka održavao vezu s članovima Partije i aktivistima u općinama Mazin i Bruvno.

Pojačani teror ustaša pokrenuo je velik broj ljudi da se skloni od kuće u šume i na druga sigurnija mjesta. Članovi Partije, sikojevci i brojni simpatizeri djelovali su među ljudima koji su izbjegli od ustaškog terora, ukazujući im na nužnost borbe, osobito poslije napada fašističke Njemačke na SSSR.

U drugoj polovini jula 1941. intenzivirane su pripreme za ustanak. Glišo Čuk i Ilija Radaković uspostavljaju vezu s organizatorima ustanka u Srbu i s drvarskim komunistima, gdje dobijaju direktivu za ustanak i za formiranje gerilskog odreda. Partijska organizacija u Mazinu dobila je od Gojka Polovine direktivu za ustanak. I Bičo Kesić s područja gračačke općine uspostavio je vezu s Gojkom Polovinom. Na putu za Drvar radi dogovora s KK KPJ Drvar o organizaciji ustanka Gojka je ustanak zatekao u Zavlači, općina Srb. Prekinuo je put i odatle je poslao naređenje za ustanak članovima Partije i aktivistima u gračačkom i lapačkom kotaru iako pripreme za ustanak nisu bile završene. Iako više nije bilo vremena da se izvrše temeljitije pripreme i razrade planovi za ustanak, ove naredbe su doprinijele da u masovnom ustanku ne prevlada stihija.

Ustanak je počeo 27. jula 1941. Borci Mazina su istog dana pred noć oslobodili Mazin. Deveti gerilski odred, formiran 27. jula od boraca zрманjske općine sjeverno od Zрманjskog klanca, izjutra 28. jula oslobodio je Otrić, a potom je komanda odreda s grupom boraca, zajedno s borcima Zрманje učestvovala u oslobodenju Zрманje. Nakon oslobodenja Zрманje formiran je 10. gerilski odred. Po oslobodenju općine ova dva odreda nisu ostala da pasivno brane teritorij svoje općine nego su produžila dejstva u susjedne općine: 10. gerilski odred je s dijelom snaga, zajedno s Dalmatincima, učestvovao u likvidaciji snaga NDH u Erveniku, a 9. gerilski odred je, zajedno s borcima općine Gračac, oslobodio Malovan i izbio pred Gračac. Borci općine Bruvno su 29. jula oslobodili Bruvno zajedno s ustanicima iz Mazina. Oni su zaposjeli položaje na Vodenoj glavi i Šalobanici spremni da odbiju intervenciju neprijatelja iz Gračaca i Udbine. U izviđanju na neprijatelja u Gračacu poginuo je Nikola Pokrajac, član KPJ i komandant ustanika Bruvna.

U Ploči 31. jula, dok su se Pločani dogovarali o dizanju ustanka, ustaše su počele pokolj u selu. Sutradan su borci Ploče digli ustanak i posjeli Međvjeđavaču s koje su odbili napad ustaša iz Lovinca i Ploče. Nakon izvršenih priprema 5. augusta su oslobodili Ploču. S obzirom na bolje veze lovinačka općina od ustanka do 1943. godine bila je priključena gospićkom kotaru. Razvoj NOR-a u ovoj općini je išao uzlaznom linijom, uz poznate teškoće u hrvatskim selima.

Na ustanak u Srbu i gračačkom kotaru neprijatelj je reagovao munjevito. Gračac je postao centar za gašenje ustanka u lici. Već 27. jula u Gračac je iz Gospića stigla četa domobrana, a sutradan cio bataljon. Gračačani su toga dana onesposobili sisaljku za vodu na željezničkoj pruzi Gračac—Cerovac. Do 2. augusta u Gračac je stigao zdrug (brigada) ustaškog generala Lukića, sa šest topova, ukupne jačine oko 3.000 vojnika. Poslije zauzimanja Maiovana od strane ustanika predstavnici vlasti NDH iz Gračaca su u velikom strahu javili u Zagreb da iz Bosne i Dalmacije nadire »30.000 ustanika« u pravcu Gračaca. U stvari su 9. gerilski odred i borci općine Gračac posjeli Crni vrh, Podkokirnu, Rujevac i sjeverne padine Crnopca od crkve Sv. Marka na istok pripremajući se za napad na Gračac.

Domobrani su iz Gračaca 31. jula napali gračačke ustanike na Crnom vrhu, ali su ih ovi uz gubitke odbacili nartrag. U toku noći između 2/3. augusta jače izviđačke ustaničke grupe iz Podkokirne izvršile su napad u pravcu groblja, istočno od Gračaca, u namjeri da utvrde najpogodnije pravce napada na Gračac. Međutim, uslijed intervencije Talijana nije došlo do napada ustanika na Gračac.

Na strategijsku važnost Gračaca za gušenje ustanka u Lici i opstanak Talijana u Dalmaciji, njihov manevar i snabdijevanje, ukazuje brza koncentracija jakih snaga NDH u Gračacu, koje su imale zadatak da likvidiraju ustanak u Lici i da se preko Zrmanje probiju za Knin i uspostave prekinuti saobraćaj, kao i povratak jakih snaga Talijana u Gračac. Zato su u Gračac stigli: general Lukić, ustaški pukovnik Juco Rukavina, domobranski pukovnik Bišćan, talijanski pukovnik Salvatore i načelnik talijanskog štaba 6. armijskog korpusa.

Talijani su iz Obrovca 3. augusta ušli u Gračac, a sutradan i iz Knina preko Zrmanje. Ova kolona je zakasnila, jer je u Zrmanji bila razrušena cesta. Odmah po dolasku Talijana u Gračac domobrani i ustaše su 4. augusta otpočeli ranije planirani napad pravcem Gračac—Crni vrh—Glogovo. Uz podršku artiljerije odbacili su ustaničke snage s naprijed navedenih položaja. Deveti gerilski odred se povukao u pravcu Maiovana i u tome rejonu zauzeo položaje za odbranu iz pravca Gračaca.

Poslije ovog napada domobrani su izvršili nekoliko ispada prema Bruvnu, ali su ih ustanici Bruvna, nanijevši im gubitke, odbacili u Gračac.* Snage pod komandom generala Lukića (Gračački i Lovinački zdrug) iz Gračaca i Lovinca napale su preko Bruvna i Ploče slobodnu teritoriju. Prethodnica njihove glavnine preko Mazina je prodrla u Pištalsku dragu u lapačkom kotaru, gdje je razbijena, pa je nastupilo ubrzano povlačenje svih snaga generala Lukića. Da bi se ovaj pravac ojačao i spriječili slični prodori, na pravac Gračac—Bruvno prebačene su Otrička i Zrmanjska četa 9. i 10. gerilskog odreda, gdje su ostale do pokreta Talijana u pravcu Donjeg Lapca.

U sporazumu s predstavnicima srpske nacionalističke buržoazije Talijani planski rade na gušenju ustanka. Komandant talijanske 2. armije general Ambrozio smatrao je da ustanak, iako vođen čvrstom rukom komunista, može da se uguši reokupacijom tzv. II i III zone, pri čemu je težište stavljao na okupljanje kontrarevolucionarnih snaga. U tu svrhu Talijani i predstavnici srpske

* O ovim borbama s domobranima govori i dokumenat u kome stoji da Nikola Pokrajac, komandant ustaničkih jedinica općine Brnovo, član KP, traži da se sastane s Jakovom Blaževićem i Nedeljkom Zakulom (A VII, k. 67, br. 16/1—1), a to znači da ustanici žele doznati daljnje instrukcije i direktive Partije.

nacionalističke buržoazije organizovali su pregovore na Otriću 11. i u Pađanama 25. augusta u cilju razbijanja jedinstva ustanika i olakšanja reokupacije dijela NDH od strane Talijana. Iza izdajničke politike četničkih elemenata stajala je talijanska oružana sila. Izdajnici su mjestimično doveli do slabljenja borbenog raspoloženja, ali KPJ je brzo preovladala te manevre. O otrićkom sporazumu Vladimir Bakarić je u svom referatu na Drugom kongresu KPH rekao: »Energičnom intervencijom CK KPH i ličke partijske organizacije taj manevar nije uspio, te četnicima nije uspjelo da razbiju ustanak. Čak ta kriza nije dugo trajala te se ustanak brzo obnavljao u punom svom zamahu.«

Talijani su u duhu sporazuma s NDH pristupili reokupaciji II zone, a snage NDH su se do 3. septembra povukle iz Gračaca, pa je prestala direktna opasnost slobodnoj teritoriji od domobrana i ustaša. Uslijed toga ustaničke jedinice su se povukle s položaja, a borci razišli kućama. I pored toga oni nisu dali oružje iz ruku, niti je ogromna većina bila spremna da u bilo čemu sarađuje s Talijanima. Po povlačenju s položaja, po vod boraca iz Mazina i Velike Popine otišao je na položaj prema Bihaću da se bori sa snagama NDH.

Kad su koncem septembra 1941. godine snage NDH iz Bihaća preko Kulen-Vakufa prodrle u donjelapački kotar, znatan broj boraca mazinske, bruvanjske i zрманjske općine odazvao se pozivu Gojka Polovine i učestvovao u razbijanju tih snaga. Poslije ove borbe nastupilo je zatišje koje je počelo razbijati iluzije da su Talijani zaštitnici Srba. U oslobođenim općinama Talijani su preko pročetničkih elemenata pokušali da uspostave općinsku vlast potčinjenu organima NDH. U Mazinu je taj pokušaj propao, a u Bruvnu je Partija ubrzo uspjela da likvidira novouspostavljenu općinsku vlast. Ni u Zrmanji općinska vlast nije dugo egzistirala. U Gračacu je nije bilo moguće likvidirati zbog prisustva Talijana pa će Gračac postati centar okupljanja velikosrpskih politikanata i četnika. I pored djelimične talijanske okupacije i uspostave garnizona u nekim ustaničkim selima, okupator i njegove sluge nisu uspjeli nametnuti svoj uticaj, niti likvidirati oslobođenu teritoriju. Uticaj u narodu je imala Partija, odnosno ljudi koji su izražavali njene stavove, bez obzira da li su bili članovi Partije.

Ustanak u gračaćkom kotaru imao je veliki značaj. Narod se oslobodio ustaškog terora, a sam ustanak široko je odjeknuo. Uzbunio je vrhove ustaške vlasti u Zagrebu i Talijane, pa su jedni i drugi munjevitno reagovali da uguše ustanak, ali u tome nisu uspjeli. Stvorena je velika slobodna teritorija povezana s Bosanskom krajinom. Značaj ustanka je i u tome što je gračaćki kotar, za one prilike, imao jake ustaničke snage (oko 500 pušaka) koje su s ustanicima lapačkog kotara činili jaku oružanu snagu ustaničke Like i Hrvatske. I ustaška vlast je ocijenila da je glavna snaga ustanka na prostoru ta dva kotara, pa je na njih i bio usmjeren napad jakih snaga (oko 7.000 domobrana i ustaša). Pokazalo se da ni s tako velikim snagama NDH nije u stanju da uguši ustanak. Uslijed toga morala je prihvatiti Talijane kao jedine moguće spasioce pred naraslim ustaničkim valom.

Ustanak je doveo do neslućene promjene u psihi naroda. Do tada naviknut da se pokorava vlasti, a uz to smrtno zaplašen terorom ustaša, narod je u ustanku spoznao kakva se snaga krije u njemu, da samo s oružjem u rukama može osigurati svoja prava i da sve to ne bi bilo moguće da nije bilo Komunističke partije Jugoslavije i njenog poziva na ustanak. U ustanku se veliki broj ljudi svrstao pod zastavu Partije, spreman da se pod njom bori do kraja. To raspoloženje za borbu slabo je iskorišteno u ustanku i poslije ustanka za oma-

sovljenje partijskih redova. Samo poneki rijedak borac je primljen u Partiju. Za preovladavanje ovog sektaštva bilo je potrebno nešto više vremena. Ustanak je podigao autoritet članova Partije i svih boraca i starješina koji su slijedili Partiju. Otvoren je širok front za neometano djelovanje Partije u narodu. Najveći reacionari i nacionalisti u ustaničkim selima nisu smjeli otvoreno da istupaju protiv Partije. Već se u prvom mjesecu ustanka pokazalo da su velikosrbi u redovima ustanika spremni na izdaju i saradnju ne samo s Talijanima nego i s ustašama da bi spriječili oslobodilački pokret i revolucionarne promjene koje su počele s ustankom.

Pripreme za borbu protiv Talijana

Vojno-politička situacija u jesen 1941. godine karakteriše se nastupanjem Nijemaca u dubinu Sovjetskog Saveza i njihovim odbacivanjem u zimu 1941/42. godine od Moskve. Međutim, Nijemci su uspjeli da zadrže strategijsku inicijativu i da 1942. godine produže ofanzivu i prodru do Staljingrada i Kavkaza, gdje su poraženi naredne zime. Tada je Crvena armija preuzela strategijsku inicijativu koju nije ispuštala do kraja rata. U ovom periodu sile osovine postižu uspjehe na sjever no afričkom frontu. Krajem 1941. godine SAD su ušle u rat, čime je antihitlerovska koalicija dobila materijalnu, iako ne odmah i strategijsku prevagu u ratu. Nju je trebalo izboriti na bojnopolju.

U našoj zemlji okupatorsko-kvislinška ofanziva protiv partizana u Srbiji, Crnoj Gori i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. godine, praćena bezobzirnim terorom i genocidom nad narodom, nije uspjela da uništi partizanske snage. One su zadržale sposobnost za manevar i prenošenje težišta borbenih dejstava u druge predjele. Međutim, povratnici iz tih predjela u naša sela, među kojima je bilo i četničkih agitatora, isticali su u prvi plan teror i paljenje kuća. Pristalice velikosrpskih režima, koji se u našim selima još nisu bili oformili kao četnici, koristili su to u svojoj propagandi ističući da mi nemamo snaga i oružja za borbu protiv Talijana i da nas čeka smrt i paljenje kuća ako pođemo u borbu protiv njih.

Strategijska inicijativa postignuta dizanjem, čvrstim i energičnim vođenjem ustanka nije ispuštena na području ovog kotara u toku cijelog NOR-a. Povremene ofanzive okupatora nisu uspjele preoteti tu inicijativu. Krajem proljeća 1942. godine vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito prenio je težište rata u zapadni dio zemlje, gdje je u drugoj polovini te godine stvorena velika slobodna teritorija poznata kao »Titova država«.

U septembru 1941. godine OK KPH za Liku preduzeo je odlučne mjere za ispravljanje grešaka u vođenju ustanka i za njegovo usmjeravanje protiv okupatora. Koncem decembra i početkom januara u borbama na prilazima Korenici partizani Like pokazali su da se Talijani mogu uspješno tući kao i ustaše i domobrani. Time su stvoreni uslovi za opći polet NOB-a u Lici, što je gračkačkoj partijskoj organizaciji olakšavalo rad na preodoljevanju slabosti, i za organizovanje naroda u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, s težištem na borbi protiv četništva.

Zadatak partijskih organizacija jasno je formulisao OK KPH za Liku na sastanku 11. septembra u Donjem Lapcu: konsolidovanje i omasovljenje Partije

i SKOJ-a, stvaranje čvrstih vojnih jedinica, suzbijanje talijansko-velikosrpske propagande, razvijanje borbe protiv okupatora i jačanje političke osnove ustanka stvaranjem odbora narodnooslobodilačkog fronta i okupljanje omladine i žena. U cilju reorganizacije i učvršćenja ustaničkih snaga, član CK KPJ Marko Orešković i Konferencija vojnih delegata na Kamensku 21. septembra postavili su zadatak da se od prvih ustaničkih odreda, te seoskih vodova i četa formiraju vojnički organizovane jedinice.

U radu na konsolidaciji Partije u gračaćkom kotaru malo se uradilo na njenom omasovljenju. Nešto više mada nedovoljno učinjeno je na omasovljenju SKOJ-a. Kotarski komitet ispoljio je aktivnost na učvršćenju vojne organizacije. Međutim, nije odmah pristupio stvaranju pokretnih vojnih jedinica, nego se zadržao na teritorijalnoj vojnoj organizaciji koja je razvijena u ustanku. Na njegovu inicijativu većina jedinica je ponovno izabrala starješine i položila zakletvu. Dalje se od toga nije otišlo.

Na formiranju partizanske jedinice na kotaru Gračac u duhu inicijative OK KPH angažovali su se Milan Tankosić, politički radnik iz Dugopolja i Vojo Mileusnić iz Srba. Oni su u dogovoru s Milom Počučom, članom OK, tada na zadatku u kotaru Donji Lapac, radili na formiranju pokretne jedinice na ličko-bosansko-dalmatinskoj tromeđi.

U zрманjskoj općini se na formiranju te jedinice angažovala partijska ćelija i velik broj aktivista — prokušanih boraca iz ustanka. Nakon obavljenih priprema četa je formirana od boraca s tromeđe na Ljubinoj poljani u vremenu između 23. i 29. novembra kada je krenula na Kamensko, gdje je ušla u sastav novoformiranog bataljona »Marko Orešković« kao njegova 2. četa. Iz zрманjske općine na Kamensko je stiglo 27 boraca. Jedan dio boraca ostao je da čeka na Ljubinoj poljani povratak čete. Kako se četa nije vratila, oni su se razili kućama.

Sporost u formiranju partizanskih jedinica u kotaru otklonjena je intervencijom OK KPH i Štaba Grupe partizanskih odreda za Liku. Nakon toga KK KPH Gračac pristupio je formiranju bataljona »Gavrilu Princip« koncem decembra 1941. godine, pri čemu su u bataljon određivani najsvjesniji borci. Uslijed sporosti u izboru i odzivu boraca 1. četa bataljona formirana je sredinom januara 1942. godine. Nakon oslobođenja Donjeg Lapca početkom marta formirana je i 2. četa ovog bataljona.

Od novembra 1941. godine do proljeća 1942. po oslobođenim selima stvarani su narodnooslobodilački odbori. Stvoren je i Kotarski NOO. U selima gdje je okupator imao manju ili veću kontrolu formirani su inicijativni NOO-i.

Širok i uspješan front rada s omladinom nije dovoljno iskorišten za brže omasovljavanje skojevske organizacije. U ovom periodu stvoren je manji kadar skojevaca, koji će vrlo brzo postati nosilac političkog rada. Sredinom oktobra 1941. godine, kad je izabran novi Kotarski komitet KPH za Gračac s Nikolom Krajnovićem na čelu i oformljen Kotarski komitet SKOJ-a oni su se intenzivnije počeli baviti problemima organizacije i političkog rada na terenu. Za pomoć u radu partijskoj organizaciji gračaćkog kotara OK KPH za Liku odredio je svoga člana Tomu Nikšića, koji je pružio značajnu pomoć gračaćkim komunistima. U novembru je smijenjen sekretar KK KPH Gračac Nikola Krajnović, a početkom januara 1942. godine OK KPH za Liku je za sekretara uputio Bran-ka Ognjenovića.

Neometan prolazak dalmatinskih partizana u pravcu Korenice od Rujišta, preko Velike Popine, Glogova, Bruvna i Mazina i pored pokušaja četničkih elemenata da presretnu jednu od tih grupa, ukazuje na preovladavajući uticaj Partije. Ipak su pojedinci velikosrpski orijentirani slijedili politiku izbjegličke vlade te agitovali u narodu da još nije vrijeme za borbu i da se s pušćicama ne može boriti protiv moćne sile Italije.

Omladina neopterećena tradicijom odbacila je te parotle i bila spremna da prihvati i da se bori za stavove Partije, osobito njen najsavjesniji i najnapredniji dio. Omladinci su bili u ogromnoj većini u prvim partizanskim jedinicama. Oni su bili najboirbeniji u selima pa su i postali borbeni nosioci stavova Partije. Nasuprot tome pročetnički elementi videći da im izmiče tlo ispod nogu postajali su sve agresivniji.

Početak borbe s Talijanima

U januaru 1942. vođene su uspješne borbe s Talijanima oko Korenice i na Pločanskom klancu koje se nisu znatnije odrazile na ostali dio kotara. Oslobođenje Donjeg Lapca (27. II 1942) i napad partizanskih jedinica na Srb 4. marta 1942. godine, pokrenuo je u partizane mnoge borce gračačkog kotara. Za obezbjeđivanje napada na Srb angažovan je na Srpskom klancu bataljon »Gavrilo Princip« sa svojom 1. i 2. četom, dok je buduća 3. četa ostala na položaju prema Lovincu. Pored njih Glišo Čuk je okupio četu boraca iz okoline Male Popine i napao Talijane na Zrmanjskom klancu. Iz Mazina je jedna četa također došla na Srpski klanac. Nakon trodnevne odbrane Zrmanjskog klanca i paljenja Male Popine, splasnulo je oduševljenje za borbu protiv Talijana, a u Velikoj Popini su se aktivirali ljudi skloni četništvu.

Partizanske jedinice nisu tada uspjele zauzeti Srb, već 27. marta kada su Talijani napadom od Otrića toga dana, deblokirali svoj garnizon u Srbu i izvukli se u Otrić. Poslije toga tri bataljona, koja su učestvovala u borbama na Srbu i na Srpskom klancu (»Marko Orešković«, »Stojan Matić« i »Gavrilo Princip«), bila su slobodna za dejstva u drugim pravcima.

Nakon deblokade Srba i Korenice pročetnički elementi u gračačkom kotaru pojačali su propagandu u narodu plašeći ga da će im biti; spaljena sela ako se budu borili protiv talijanske sile. To je period kad pop Đujić i druge četničke glavešine cijene da je nastupio posljednji momenat za sprovođenje direktive Draže Mihajlovića o izvođenju pučeva u partizanskim jedinicama. Organizatori četništva aktivirali su se u cijelom kotaru, pa i u općinama Bruvno i Mazin. Sprovodeći plan o razoružanju partizanskih jedinica, oni su 12. aprila u Derin-gaju izveli puč u dijelu seoskih četa i 2. četi bataljona »Gavrilo Princip«. Plan da prevedu na svoju stranu 1. četvu tog bataljona propao je zbog odlučnosti boraca na čelu s politkomesarom Ljubom Kneževićem.

Stab Grupe NOP odreda za Liku brzo je intervenirao. Protiv pučista je uputio bataljon »Krbavu«, omladinsku četvu bataljona »Ognjen Priča« i 1. četvu bataljona »Gavrilo Princip«. Veoma brzo su bile razoružane neke seoske jedinice gotovo bez otpora, jer borci seoskih četa, izuzev rijetkih zagriženih četnika, nisu htjeli da se bore protiv partizana.

Pop Đujić i druge četničke glavešine videći da je neslavno propao četnički puč u Bruvnu brzo su intervenisali i požurili da borce seoskih četa zrmanjske

općine prevedu u četnike. Dovodeći četnike iz Tiškovca, Knina i Gračaca, u Velikoj Popini su formirali četničku četvu nastojeći da to urade i u drugim selima, u čemu su slabo uspjeli, izuzev u Nadvrelu, Rastičevu i dijelom u Zrmanji. Jedinice koje su razoružale pučiste i 2. četa bataljona »Marko Orešković« napale su četnike u Velikoj Popini i dijelom ih razoružale, dok ih je veći dio pobjegao na Otrić u talijansku žicu.

Bataljon »Gavrilo Princip« je reorganizovan i promijenio ime u bataljon »Bićo Kesić«. Dobio je ime po svom politkomesaru koga su četnici zvijerski ubili. Razjašnjenje nagomilanih političkih protivrječnosti i slabog stanja u gračaćkom kotaru, s obzirom na broj naoružanih boraca u seoskim četama, moglo je doći samo vojnički kako je učinjeno poslije puča. Stvoreni su uslovi za intenzivniji politički rad u oslobođenim selima.

Uspješno i bez otpora razoružanje seoskih jedinica na slobodnoj teritoriji i stupanje velikog broja boraca u bataljon »Bićo Kesić« ukazuje da četnici nisu imali masovnu bazu, da je baza bila za narodnooslobodilačku borbu. Očigledno je da se isti zadatak vojnom akcijom mogao obaviti prije puča ne samo u ovim selima, nego i u većini sela koja su bila pod kontrolom Talijana. Kašnjenje u našoj akciji iskoristili su četnici i dio seoskih jedinica preveli u četnike.

Novi polet NOP-a u kotaru

Nakon deblokade Korenice i Srba partizanske snage u Lici stvorile su čvrstu slobodnu teritoriju istočno od željezničke pruge. Samo su u Udbini snage NDH uspjele da se održe do 14. decembra 1942. godine, kada su se, bojeći se našeg napada, povukle iz Udbine u Lovinac. Sve do četvrte neprijateljske ofanзивe u januaru i februaru 1943. godine, okupator i njegove sluge nisu uspijevali da u svojim ofanzivama dublje prodru na slobodnu teritoriju Like. Opći uslovi razvoja NOB-a u Lid pratili su i gračaćki kotar sa specifičnostima koje su bile uslovljene jakim pritiskom okupatora, ustaša i četnika.

Poslije razoružanja većine boraca iz seoskih četa, reorganizacije i preimenovanja bataljona »Gavrilo Princip« u bataljon »Bićo Kesić«, na slobodnoj teritoriji kotara stvorena je takva vojno-politička situacija da na njoj više nije bilo mjesta za djelovanje neprijatelja NOB-a. Najsvjesniji i najborbeniji borci stupili su u bataljon »Bićo Kesić«. Ostali borci ostali su bez oružja kod kuće. U sklopu intenzivnog i dobro organizovanog rada s narodom podizana je politička svijest ovih potencijalnih partizana.

Kotarski komitet Partije izvukao je pouke iz svoga uticaja na cjelokupnu situaciju do puča i preduzeo mjere da ojača partijsko-politički rad i uticaj Partije u narodu. U tu svrhu je u maju 1942. godine održana Druga kotarska partijska konferencija u Brvnu. Ova konferencija je učinila prijelom u partijsko-političkom radu, budući da su poslije nje komunisti s novim elanom i jasnim opredjeljenjem radili na terenu. Intenziviran je rad u svim organizacijama. Održana je i kotarska konferencija SKOJ-a i oformljene organizacije SMG u selima. Pristupilo se intenzivnom radu među ženama, pa je formiran Kotarski odbor i seoski odbori AFŽ-a. U ljeto je održana i kotarska konferencija AFŽ-a.

Druga partijska konferencija je ukazala na sektaštvo u Partiji, ali se ono u radu sporo prevazilazilo. Ipak, treba istaći da su novoprimitljeni članovi Partije

postali no-sioci cjelokupne partijsko-političke aktivnosti u selima, pri čemu su značajnu ulogu odigrali općinski komiteti KPH oformljeni u proljeće 1942. godine. Novoprimljeni članovi Partije, prekaljeni u borbi, uz pomoć starijih članova tijesno povezani s narodom, unijeli su novi elan u partijsko-politički rad.

Radi ojačanja partizanskih snaga na gračački sektor je prebačen bataljon »Stojan Matić«, jer se 2. četa bataljona »Biićo Kesiić« nalazila se na obuci u Mazinu. Vojnim akcijama i političkim djelovanjem na ovome sektoru bataljon je stekao veliko povjerenje naroda. U drugoj polovini juna zamijenila ga je Dolanjska četa. Od nje, omladinske čete i čete koja je zatvarala pravac Bihać—Donji Lapac, formiran je krajem jula 1942. godine 3. bataljon Ličkog partizanskog odreda. Ovaj bataljon je bio pod raznim imenima a uglavnom kao 2. Dataljon Ličkog partizanskog odreda i Gračački područni bataljon. Drugi bataljon Ličkog partizanskog odreda, branio je slobodnu teritoriju gračačkog kotara od Srpskog klanca do Risovca, s dvije čete do oslobođenja Bihaća 4. novembra 1942. a od tada i s trećom četom. S obzirom da se u Gračacu i na Otriciu nalazio ojačani puk talijanske divizije »Sassari« i dva, po imenu ikao ne i snazi, četnička puka, uz svu budnost i borbenost ovoga bataljona u odnosu na neprijatelja bila je nužna budnost i borbenost NOO-a i naroda u selima blizu neprijatelja. Uz zajedničku budnost i saradnju bataljon je odbijao sve napade neprijatelja, napadao ga i prekidao željezničku prugu i s velikim uspjehom štitio narod.

Po naređenju Glavnog štaba Hrvatske upućen je iz Like Kombinovani odred radi razbijanja četnika na sektoru Knin—Zrmanja i rušenju vijadukta Bender. U tim dejstvima četnici su djelimično razbijeni, a nanijeti su gubici i Talijanima, što je doprinijelo razvoju NOP-a na tome području — krajem maja omogućilo formiranje bataljona »Branko Vladušić«, a zatim i Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda. U Zrmanji i okolini osloncem na Velebit stvorena je slobodna teritorija. Time je okupatoru onemogućeno da saobraća cestom između Padana i Otrića sve do polovine jula kada je napadom jakih snaga izbacio Sjevernodalmatinski odred s tog područja. Nakon formiranja bataljona osnovan je Općinski NOO u Zrmanji i mjesni NOO-i u selima južno od Zrmanjskog klanca, kao i u selima u Velebitu. Na tom prostoru oživljen je partijsko-politički rad. Kotarski komitet Partije uputio je Zrmanji pomoć u kadrovima.

Sredinom jula uslijedila je talijanska operacija, koja je imala cilj da u prvoj fazi očisti sjevernu Dalmaciju i Velebit od partizana, a potom u drugoj fazi napadom iz Maiovana i Gračaca prema Bruvnu razbije partizane, uništi njihove baze u tome prostoru i stvori uslove za mobilizaciju u četnike. Talijani su napadom općim pravcem: Ervenik—Cerovac—Malovan—Gubavčevo Polje uspjeli da izbace partizanske snage iz sjeverne Dalmacije preko Cerovca na slobodnu teritoriju sjeverno od Maiovana i Gračaca. Paleći usput sela, pored žestokog otpora naših jedinica, prodrli su u Gubavčevo Polje. Istovremeno su iz Gračaca napadali prema Bruvnu. Na kraju Talijani su bili prinuđeni na povlačenje, s tim što su ostavili četnike na isturenim položajima da štite željezničku prugu.

Narodnooslobodilački odbori, partijske organizacije i ostale organizacije NOP-a u toku julske ofanzive vanredno dobro su vladale situacijom. Uspješno su organizirale sklanjanje pokretne imovine i evakuaciju naroda ispred neprijatelja koji je u selima našao samo prazne kuće. Dim popaljenih sela označavao je dokle je neprijatelj prodro, ali narod se nije kolebao. Mirno se povlačio pod zaštitom vojske. Odmah po povlačenju neprijatelja NOO-i su organizovali po-

dizanje popaljenih kuća i druge poljoprivredne radove. U ovoj neprijateljskoj operaciji narod je stojički podnosio sve teškoće, pokazao se kao čvrsta jedin-stvena stijena NOP-a o koju se mom razbiti svaki, nalet neprijatelja. Zbog povlačenja naših jedinica i političkih aktivista iz Zrmanje i terora četnika, u zрманjskoj općini je politički rad bio ograničen.

Nakon julske ofanzive bataljon »Biće Kesić«, 3. bataljon Ličkog odreda i dijelovi Sjevernodalmatinskog odreda odbacili su četnike s isturenih položaja od Velike Popine do Rujevca. Jedino nisu uspjeh istjerati četnike s položaja iznad Velike Popine. Treća lička brigada je u septembru kod Gračaca razbila četnički puk »Vožd Karađorđe«. Jedan dio zavedenih četnika i veći broj omla-dinaca iz Gračaca i okolnih sela stupio je tada u partizane. Lički partizanski odred je u novembru od ovih omladinaca formirao omladinsku četvu koja je posh je obuke ušla u njegov novoformirani 4. bataljon.

Politički rad intenziviran u drugoj polovini ljeta nije popuštao u intenzi-tetu od četvrte neprijateljske ofanzive. Svake nedjelje su držani zborovi po selima na kojima su pored mjesnih i općinskih rukovodilaca govorili i rukovo-dioci iz kotarskih organizacija i vojske. Nosilac toga, rada bio je Kotarski komi-tet Partije koji je uspješno angažovao ostale organizacije. Organizovano je i prodiranje u okupirani, sela s težištem na hrvatskim selima, pri čemu su po-stignuti značajni uspjesi kako od strane Kotarskog komiteta Partije, tako i od općinskih rukovodstava općine Lovinac.

Nanodn »oslobodilački odbori su osigurali svoj a onemogućili neprijateljski uticaj i u najzabačenijim selima. Oni su tamo gdje nije bilo vojnih jedinica organizovali osmatranje kretanja neprijatelja. Osobito su značajne akcije orga-nizovali NOO-i radi izgradnje popaljenih sela, u obavljanju sjetve i žetve i u izgradnji zajedničkih i pojedinačnih skloništa, magacina i zemunica za hranu i ostalu pokretnu imovinu svakog domaćinstva. Mada je neprijatelj neke maga-tine otkrio u toku četvrte neprijateljske ofanzive, ova akcija je doprinijela da se poslije paljenja i pustošenja neprijatelja u toj ofanzivi lakše hranila vojska i narod.

U septembru je nastupio novi polet odlaska u partizane, a onima koji se nisu sami odazvali upućeni su pozivi. Odziv je bio potpun. Niko nije izostao, tako da krajem godine u selima nije bilo muškarca sposobnog za vojsku. Borci su slati u ličke brigade. S njima je popunjen i 2. bataljon (gračački) Ličkog partizanskog odreda. Njegovo brojno stanje je prešlo tri stotine boraca. Po na-ređenju Glavnog štaba Hrvatske od ovog bataljona je koncem decembra 1942. godine formiran 1. udarni bataljon odreda, a od starijih i zdravstveno slabijih boraca 5. bataljon odreda, jačine 60 boraca. Početak četvrte neprijateljske ofan-zive prekinuo je njegovu popunu. U ofanzivi je djelstvovao na pravcu Glogo-vo—Gubavčevo Polje, a 1. udarni bataljon je početkom januara prebačen u Gornji Tiškovac.

U omladini, osobito ženskoj, jer se muška nalazila u vojsci, Partija je imala bezrezervnu podršku u svim akcijama. Rukovodena SKOJ-em, organizovana masovno u Savezu mlade generacije, omladina je bila nosilac političkih i drugih akcija u selima, pri čemu se posebno istakla u organizovanju i učešću u rad-nim akcijama.

Najznačajniji je uspjeh postignut krajem 1942. u organizovanju i sprovo-đenju izbora za NOO-e koji od izbora gube karakter privremenih organa vlasti i postaju klica i osnova buduće narodne vlasti. Time oni postaju zajedno s

vojskom garancija da narodu poslije rata ništa neće moći nametnuti ili vratiti staru protivnarodnu vlast. Narod je u seoske, općinski i kotarski NOO izabrao najsvjesnije i najborbenije borbe, koji boreći se protiv okupatora i domaćih izdajica neće ustuknuti u borbi za nove društvene odnose. Narodnooslobodilački odbori, u saradnji s vojno-pozadinskim vlastima, osigurali su i u najzabačenijem zaseoku puno učešće naroda u NOB-u.

Prva komanda mjesta formirana je u Bruvnu 1. decembra 1942. Po oslobođenju Gračaca 12. marta 1943. ona je preimenovana u Komandu mjesta Gračac.

U borbama na sektoru Gračac—Lovinac koncem 1942. godine, 6. lička divizija je razbila Talijane i ustaše u Lovincu, nanijevši im velike gubitke. Istovremeno bila je prekinuta veza između Gračaca i Gospića, koja je prodorom ustaša i Talijana iz Gospića u Lovinac ponovno uspostavljena. Sredinom januara 1943. Gračac je napala 6. lička divizija, ali naišavši na jake snage talijanske divizije »Sassari« koje su se koncentrisale za učešće u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi na pravcu Gračac—Donji Lapac, uz to napadajući po nevremenu, morala je od napada odustati.

Poslije napada 6. divizije na Gračac 30. januara 1943. godine uslijedila je dobro pripremljena četvrta neprijateljska ofanziva. To je po razmjerama, prostoru i angažovanim snagama do tada najveća neprijateljska ofanziva, u kojoj su glavne snage NOVJ preduzele protivofanzivu prema Crnoj Gori. Snage u Lici nakon uspješne odbrane prešle su u protivofanzivu i postigle značajne uspjehe naročito na Zuleševici.

Mada je početak i širina četvrte neprijateljske ofanzive iznenadio i vojne štabove, narod se na čelu s antifašističkim organizacijama dobro snašao. Zadatak je utoliko bio teži što je na pravcu Gračac—Donji Lapac nastupila talijanska divizija »Sassari«, zajedno s četnicima, a na pravcu Lovinac—Udbina slabije snage. Prvac Gračac—Donji Lapac branila je 1. lička brigada, a prvac Lovinac—Udbina 3. lička brigada. Kotarski i općinski NOO-i dobro su organizovali izvlačenje naroda i pokretne imovine iz sela i njihovo sklanjanje u stranu od osnovnih pravaca dejstva neprijatelja. U protivofanzivi naših snaga neprijatelj je natjeran na povlačenje, ali je iza sebe ostavio zgarišta.

Oslobođenje kotara od talijanskog okupatora i njegovih slugu

Porazi fašističkih sila u Africi i na istočnom frontu, osobito krah Nijemaca kod Staljingrada, označili su prekretnicu u drugom svjetskom ratu u korist saveznika, što je imalo pozitivnog uticaja na dalji polet NOB-a u našoj zemlji. Međutim, ti porazi su imali i negativne uticaje. Nijemci su, cijeneći da se front osobito afrički približava Jugoslaviji, uporno nastojali da razbiju osnovne snage NOV i POJ u koju svrhu su poduzeli četvrtu i petu neprijateljsku ofanzivu. Slabljenje talijanskih snaga u Jugoslaviji nužno je značilo jačanje njemačkih i drugih satelitskih snaga.

Uslijed mogućnosti da se saveznici iskrcaju u Italiji, Talijani su odlučili da neke snage prebace u Italiju. Zbog toga, i neuspjeha u borbama u Lici, kao i gubitaka do kraja četvrte neprijateljske ofanzive, divizije »Sassari« i »RE«, gonjene od naših snaga, povlače se iz Like. Talijani su se nadali da će četnici

i snage NDH biti u stanju da održe ličku prugu, što se pokazalo nemoguće. Po povlačenju Talijana naše jedinice su od 4. do 15. marta prisilile četnike i ustaše da napuste teritoriju gračačkog kotara. Izuzev Gospića oslobođena je i cijela Lika.

U dejstvima poslije povlačenja Talijana brojčano male snage u rejonu Gračaca i Zrmanje nisu mogle da u jednom naletu razbiju četnike. To je omogućilo četničkim vođama da konsoliduju svoje pokolebane redove i da uspore osipanje četničkih jedinica. Pod udarcima partizanskih snaga četnici su se iz gračačke općine povukli u rejon Cmogca, Golubića i Krupe, odakle su oslonom na talijanske garnizone u Žegarju i Obrovcu predstavljali neprekidnu opasnost za slobodnu teritoriju oko Gračaca. Zrmanjski četnici su se povukli u Knin, odakle su s glavninom Dinarske četničke divizije ugrožavali slobodnu teritoriju zrmanjske općine. Radi zaštite južne Like i prodiranja u Dalmaciju formiran je Kninski sektor, u čiji sastav su ušli Lički i Sjevernodalmatinski partizanski odred. Da bi razbile četnike na širem području Knina, povremeno su djelovale 1. i 2. brigada 6. ličke divizije. Ishrana ovih jedinica pretežno je padala na poharani gračački kotar. Taj zadatak su i pored problema ishrane narod uspješno riješili NOO-i gračačkog kotara.

U oslobođenom kotaru partijsku organizaciju, NOO-e i antifašističke organizacije čekali su vrlo teški i odgovorni zadaci. Morale su se zaliječiti rane koje je nanijela ofanziva, obaviti sjetva i spremati se za žetvu, a u novooslobođenim općinama i selima oformiti ili reorganizovati sve organe i organizacije NOP-a. Na novonastalu situaciju brzo je reagovao KK KPH Gračac, potom i Kotarski NOO Gračac. Oni su u martu održali nekoliko sastanaka, savjetovanja i konferencija na kojima je analizirana situacija i rad u toku ofanzive te određeni budući zadaci.

I pored malog broja slabo ishranjene radne stoke i nedostataka hrane za nju, sjetva je uspješno obavljena, pa je i žetva bila dobra. Ona je bez teškoća obavljena do kapitulacije Italije, ali su dolaskom Nijemaca nastale poteškoće koje su uspješno rješavane, pa je hrana osigurana za slijedeću godinu. Uz velike napore napravljena su najnužnija skloništa (bajte) za stanovnike popaljenih sela.

U Zrmanjskoj općini, izuzev u Velikoj Popini koja je imala NOO, pristupilo se oformljavanju svih antifašističkih organizacija. Radi lakšeg rukovođenja općina je podijeljena na dvije: južno od Zrmanjskog klanca formirana je zrmanjska, a sjeverno otročka općina s općinskim NOO. Zbog malog broja članova KPJ oformljen je Općinski komitet za obje općine. Organizacije SKOJ-a, AFŽ-a i USAOH-a osnovane su po svim selima.

Reorganizacijom Općinskog komiteta KPH Bruvno, koji je bio komitet i za općinu Mazin, obrazovana su tri partijska komiteta za Bruvno, Mazin i Gračac. U oslobođenim selima općine Gračac izabrani su NOO-i, a Općinski NOO je popunjen. Po selima su stvorene nove omladinske i ženske antifašističke organizacije.

Općina Lovinac, koja je od ustanka bila u sastavu gospićkog kotara, vraćena je u sastav gračačkog kotara. Općinski organi su popunjeni, a u oslobođenim selima izabrani su NOO-i, organizacije omladine i AFŽ-a.

Nemoćni u bijesu protiv NOP-a gračački četnici su u martu iznenada napali Kotarski komitet u namjeri da ga likvidiraju. Tom prilikom je poginula član

komiteta Smilja Pokrajac, a uhvatili su Nikolu Krajnovića i druge koje su strijeljali. Tada su ubili i Glišu Čuka. Iako je ovo bio težak udarac, on nije uticao na rad kotarskih rukovodstava, a četnici su se još više razotkrili kao teški zločinci koji su postupali kao i ustaše. Kotarski komitet je poslije ovoga popunio svoje redove i još odlučnije nastavio da radi. Također su izvršene izmjene i dopune u Kotarskom NOO-u radi njegovog boljeg i efikasnijeg rada. Četnici su, uz podršku Talijana iz Knina, vršili ispade i u zрманjsku općinu. Suprotno nastojanjima četnika to je čeličilo aktiviste NOP-a i narod koji je uz svestran partijsko-politički rad spremno dočekao prodor Nijemaca i njihovu okupaciju.

Treća partijska konferencija kotara, održana 17. juna 1943. godine u Klappa vicama, značila je dalji važan korak u učvršćivanju veza Partije i naroda te određivanju novih zadataka. Konstatovano je da se u novooslobođenim selima narod ne može masovno pokrenuti u borbu i da je u tim selima nužno pojačati rad, što je i učinjeno. Svega 68 članova KPJ koliko ih je tada bilo u kotaru ukazuje da još nije bilo preovladano sektaštvo, iako su se kadrovi svakodnevno čeličili, ne samo u partijsko-političkom radu u selima nego i u direktnoj borbi s naoružanim neprijateljem. Treća okružna partijska konferencija održana je 1. i 2. jula 1943. godine u Vrhovinama i sumirajući uspjehe odredila je nove zadatke. Odlaskom sekretara Kotarskog komiteta KPH Milana Pokrajca, koji je sredinom 1942. zamijenio Branka Ognjanovića, dužnost sekretara je preuzeo Aco Radaković.

Nakon oslobođenja kotara formirane su komande mjesta u Gračacu, Otriću i Lovincu. Komande mjesta su imale oko 190 stražara koji su obezbjeđivali organe vlasti, magatine i kontrolisali sela, ali je njihov broj bio malen da se spriječi prodor jakih četničkih snaga. Dio ovih boraca mobilisan je poslije oslobođenja sela nakon povlačenja Talijana. U zрманjskoj općini je u aprilu 1943. formiran bataljon, sastavljen pretežno od omladine. To je treći bataljon koji je formiran u kotaru od početka 1942. godine. Bataljon je ušao u sastav Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda, a kasnije u sastav 5. dalmatinske brigade. Tako se gračački kotar svrstao u ličke kotareve koji su dali najviše bataljona za jedinice NOV i PO Hrvatske.

Pod njemačkom okupacijom

Vojno-politička situacija u ljeto 1943. godine razvijala se povoljno za anti-hitlerovsku koaliciju. Preuzevši strategijsku inicijativu Crvena armija je uspješno potiskivala Nijemce ka Dnjepru. Saveznici su se iskrcali u Italiji koja je kapitulirala što je objavljeno 9. septembra 1943. godine, ali su Nijemci obratili čvrst front u Italiji, južno od Rima. Da bi spriječili da snage NOV u Dalmaciji razoružaju Talijane, Nijemci su 29. augusta iz Bihaća, preko Gračaca u pravcu Knina uputili 114. diviziju. Ona je 4. septembra ovladala Gračacom, odbacivši od ceste Donji Lapac—Gračac—Otrić jedinice 6. ličke divizije i Kninskog sektora te produžila ka jadranskoj obali. Prema direktivi OK KPH za Liku partijske organizacije zajedno s NOO-ima organizovale su evakuaciju stanovništva i pokretnih dobara ispred Nijemaca. Evakuacija je u cjelini uspjela, ali bilo je slučajeva da su Nijemci pronašli neka skladišta i otjerali nešto stoke.

Nijemci su ovladali komunikacijama Donji Lapac—Mazin—Gračac—Otrić—Knin. Nešto docnije, uz sadejstvo ustaša, ovladali su i komunikacijom Gra-

ćac—Gospić. Time se od ustanka pod okupacijom našao najveći dio kotara, što je otežavajuće djelovalo na rad organa i organizacija NOP-a. Općina Brvno i Mazin, koje su od ustanka bile slobodne i samo povremeno ugrožavane od okupatora, sada su dijelom bile okupirane. No, ta okupacija nije bila stalna, jer su docnije Nijemci umjesto ceste Donji Lapac—Mazin—Gračac najčešće koristili cestu Donji Lapac—Srb—Otrić, pa su u pomenutim općinama i dalje bili najpovoljniji uslovi za partijsko-politički rad, smještaj rukovodstva i organizovanje borbe protiv okupatora.

U općinama Zrmanji, Otriću, Gračacu i Lovincu najduže su ostali najteži uslovi za rad, pri čemu je osobito do izražaja dolazio teror četnika, i ustaša. Međutim, za nešto više od pola godine rada u slobodi, uz povremeno ugrožavanje od strane četnika i ustaša, i tu su se izgradili kadrovi spremni za rad i u najtežim uslovima. Na okupiranom dijelu ostali su ilegalno da djeluju brojni aktivisti, pri čemu su žene i ženska omladina nosile glavni teret rada. Čak su i neki odbornici NOO-a ostali da ilegalno djeluju. Žensku omladinu u radu za NOP nisu mogla pokolebati strijeljenja, hapšenja i mučenja u zatvorima od strane okupatora, četnika i ustaša.

Vanredno dobro snalaženje aktivista NOP-a u najtežim uslovima okupacije ukazivalo je da su svi organi i organizacije NOP-a prevladali slabosti u radu. Rukovodstva su postala inicijativna i čvrsto držala situaciju u rukama. Kadrovi izgrađeni u borbi vanredno uspješno su rukovodili borbom i partijsko-političkim radom. U julu 1944. godine partijska organizacija je vršila pripreme radi stvaranja organizacija JNOF-a. Na partijskom savjetovanju u kotaru dati su precizni zadaci u vezi toga. Nakon izbora po selima za JNOF održana je 11. jula 1944. konstituirajuća skupština Kotarskog odbora JNOF-a. Ta široka masovna organizacija odigrala je značajnu ulogu u organizaciji i političkom pokretanju naroda za svestranu aktivnost i što veći doprinos pobjedi nad neprijateljem.

U pripremama i na Četvrtoj kotarskoj konferenciji KPH za Gračac izvršena je analiza dotadašnjeg rada, koji je, uz izvjesne slabosti, «cijenjen kao uspješan. Među narednim zadacima značajno mjesto je dato učvršćivanju i pokretanju na još veću aktivnost svih antifašističkih organizacija. Posebno je kao važan zadatak istaknuta žetva i sklanjanje žita. Između Treće i Četvrte partijske konferencije broj članova Partije porastao je sa 68 na 207 a članova SKOJ-a od 344 na 735. Bila je to impozantna komunistička vojska, koja je moćno izvirala iz naroda s kojim je činila neraskidivu cjelinu i snagu sposobnu da izvrši svaki zadatak. Očito da je sektašenje u organizacijama KPJ u kotaru bilo preovladano, što se pozitivno odrazilo na vrlo uspješno djelovanje Partije u narodu i njegovom angažovanju na najtežim zadacima. S obzirom na veliki broj skojevaca postojali su uslovi za još veće i brže omasovljenje organizacija KPJ. Bilo je očito da je ustanak pod vodstvom Partije probudio uspavanu snagu naroda. Za partijskom organizacijom kotara ostao je daleko period kada se ona u početnim mjesecima oružane borbe nije najbolje snalazila. Više nije bilo situacije koja ju je mogla iznenaditi i za koju ona nije mogla brzo da nađe najadekvatniji odgovor.

Važno je istaći da su svi članovi KPJ, pa i članovi Kotarskog komiteta, primljeni u Partiju u toku rata. Partijska organizacija Gračaca izrasla je u čvrstu i borbenu kadrovsku organizaciju, iz koje je Okružni komitet KPH za Liku uzimao kadrove i za druge kotareve. Nekad, po ocjeni Okružnog komiteta Par-

tije, jedna od najslabijih organizacija, gračačka partijska organizacija izrasla je u jednu od najčvršćih i najborbenijih organizacija koja sigurno i planski rukovodi cjelokupnim radom u kotaru. Njoj je na Četvrtoj okružnoj partijskoj konferenciji u Srednjoj Gori odati priznanje za uspješan rad u najtežim uslovima. Također je na svečanoj sjednici Okružnog NOO-a 2. marta 1945. godine odati priznanje Kotarskom NOO-u i narodu kotara Gračac za njihov doprinos pobjedi Like u međuokružnom takmičenju u Hrvatskoj.

Drugo zasjedanje AVNOJ-a i njegove odluke, kao i priznanje naše borbe od strane saveznika, dalo je još više poleta u radu svih organizacija, aktivista i naroda u kotaru. NOO-i s još više elana i autoriteta djeluju kao organi narodne vlasti. Posebno su ZAVNOH i Okružni NOO Like usmjeravali izgradnju Kotarskog i općinskih NOO-a. Njihove konkretne direktive doprinijele su da se NOO-i u toku rata i u gračačkom kotaru izgrade u vlast koja će biti sposobna da rješava sve zadatke u oslobođenoj zemlji i da planski organizuje obnovu.

Odlazak 6. ličke divizije u Bosnu u sastav 1. proletarskog korpusa oslabio je vojnu snagu koja je štitila slobodnu teritoriju i narod Like od iznenadnih prodora neprijatelja. Od tada u otežanim uslovima djeluju svi organi NOP-a u Lici i svaki aktivista u gračačkom kotaru morao je još u većoj mjeri biti borac s puškom u ruci.

Zamjena 6. ličke divizije postepeno je riješena formiranjem Operativnog štaba za Liku, upućivanjem u Liku 7. brigade 19. dalmatinske divizije i 3. brigade 13. divizije. Pošto je početkom januara 1944. formirana 1. brigada Operativnog štaba za Liku, to je od pomenutih jedinica 30. januara formirana 35. divizija. Značajnu ulogu za južni dio kotara Gračac imala je i 19. sjevernodalmatinska udarna divizija koja je s dijelom snaga (najčešće Kninski partizanski odred i udarne grupe) držala gračačka sela u Velebitu. To je omogućilo da općinski NOO-i Zrmanje i Otrića te antifašističke organizacije lakše opstanu u rejonu Cerovac—Turovac—Raj išta, premda su često i sami morali da se brinu za svoju sigurnost. Na cesti Knin—Otrić—Gračac 19. divizija je povremeno dejstvovala i s jačim snagama, a ponekad se prebacivala i na sektor Bruvno—Mazin. U takvim situacijama NOO-i su pored jedinica na njihovom terenu hranili i ovu diviziju. U ljeto 1944. godine u vrijeme napada 9. dalmatinske divizije na Gračac i istovremenog dejstva 19. divizije na cesti Zrmanja—Gračac, hranjene su dvije divizije uz neviden napor organa vlasti i samoodricanja seljaka. Borci Dalmacije dugo poslije toga hvalili su to gostoprimstvo i borbenost ličkog naroda.

U izuzetno teškim uslovima 1944. godine odvijale su se proljetna i jesenja sjetva, kao i žetva. Neprijatelj je vršio kratke ispade na slobodnu teritoriju i uništavao sve što je stigao. Osobito je nastojao da omete poljoprivredne radove. Zato se na poljoprivredne radove nisu smjeli izvoditi radni bataljon! i brigade, nego manje grupe uz zaštitu straža, a gdje je bilo moguće i vojnih jedinica. Rezerve hrane su se brzo istrošile. Uslijed toga i pored napora da se ishrani narod i vojska, glad se u kotaru pojavila u svojoj surovosti. Bez hrane je bilo preko 1.300 osoba. Da bi se olakšala prehrana stanovništva i vojske, planirano je iseljenje dijela djece, starih osoba i nesposobnih za privređivanje, u Slavoniju ili u Italiju i Afriku. U junu i julu 1944. uspjelo se prebaciti oko 700 osoba na Vis i dalje u Italiju. NOO-i su u prvih osam mjeseci 1944. godine, i pored sve nestašice, sakupili i podijelili siromašnim porodicama sedam vagona,

a vojsci 27 vagona hrane. Nešto hrane, odjeće i obuće Kotarski NOO uspio je da dobije s Visa i time olakša ishranu ranjenika i drugih koje su NOO-i bili obavezni snabdjeti.

Na osnovu zadataka koje su postavili AVNOJ i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, početkom 1944. godine izvršena su dva popisa stanovništva. Drugi popis je, izgleda, bio potpuniji. Po njemu je tada u kotaru na oslobođenom dijelu živjelo 12.126 stanovnika, a na neoslobođenom dijelu 11.223, ukupno 23.349 stanovnika. Dakle, skoro polovina stanovnika je živjela na neoslobođenom dijelu kotara. S obzirom da naše snage nisu držale neprekidan front, ispadima Nijemaca, četnika i ustaša bila su izložena sela uz puteve i u blizini neoslobođenog dijela kotara. Iz ovoga je očito kakve su sve teške zadatke morali rješavati NOO-i, partijske i druge organizacije da bi se osigurao rad u oslobođenim selima i održao najneophodniji uticaj u neoslobođenom dijelu kotara.

U prvom popisu utvrđeno je da je do 1. decembra 1943. godine od fašističkog terora i u borbi palo 1.305 boraca i civila i uništeno preko 5.000 zgrada i preko 26.000 grla stoke. Dakle, materijalna osnova za vođenje rata bila je u znatnoj mjeri uništena. Uništeno je i znatno više stoke nego je ušlo u zimu 1944/45. godine, što ukazuje kakve su se sve teškoće morale savladati u prvoj polovini 1945. godine da bi se prehranio narod i njegova vojska.

Uz jačanje i osposobljavanje NOO-a, kao nosioca nove narodne vlasti, AVNOJ i ZAVNOH su preduzeli mjere da ojačaju sudstvo i organizuju Narodnu miliciju, kao organ nove revolucionarne narodne vlasti. Kotarski sud ustanovljen je u martu 1944. godine u sastavu Kotarskog NOO-a, a pred oslobođenje kotara izdvojen je iz odbora i formiran kao nova institucija Narodni sud. U oktobru je Kotarski NOO, u dogovoru s Kotarskim komitetom Partije, formirao Narodnu miliciju u koju su ušli borci iz vojno-pozadinskih jedinica i straža NOO-a. U novonastaloj situaciji Kotarski komitet Partije poduzeo je mjere da kadrovski ojača kotarski NOO. Iz Kotarskog komiteta određeni su najpogodniji članovi za rad u Kotarskom NOO-u. Također su poduzimane mjere da se i općinski NOO-i osposobe za zadatke koji stoje pred njima. Pri tome je posebno rađeno na osposobljavanju NOO-a općina koje su pretežno bile pod kontrolom okupatora.

Ziva aktivnost je vladala u partijskoj i ostalim organizacijama. Mada su te organizacije bile pritisnute problemima ekonomske iscrpljenosti kotara, one su nastojale da se okrenu budućnosti koja je nagovještavala skoro oslobođenje. Osposobljavanje svih organizacija za organizovaniji i planskiji rad bila je značajna priprema za njihov rad u oslobođenom kotaru.

Konačno oslobođenje kotara

U drugoj polovini 1944 godine saveznici su nastavili pobjedonosni pohod na istok nakon iskrcavanja u Francuskoj, dok je Crvena armija još odlučnije i brže nastupala na zapad. Snage NOVJ oslobodile su veći dio Srbije i na njenim istočnim granicama spojile se s Crvenom armijom. Zajedno s njom oslobodile su Beograd, čijem je oslobođenju svoj udio dala i 6. lička proleterska divizija »Nikola Tesla«. Lomeći otpor Nijemaca i njihovih slugu, 8. dalmatinski korpus oslobađajući Dalmaciju početkom novembra je izbio pred Knin. Time je otvo-

rena perspektiva brzog oslobođenja i gračačkog kotara. Početkom decembra goneći ostatke poraženog neprijatelja ovaj korpus je oslobodio zрманjsku općinu. Trinaesta i 35. divizija u oštrim borbama uništile su jaku njemačku grupaciju kod Gračaca i 9. decembra 1944. godine oslobodile Gračac. Tako je gračački kotar prvi oslobođen u Lici. Nakon toga počeo je rad na obnovi uništenih i opustošenih sela, kao i uništenih puteva, uključujući i željezničku prugu.

Težište partijsko-političkog rada usmjereno je na sela koja su u toku rata bila najduže pod okupacijom. Pri tome je najveća pažnja posvećena omladini koja je brzo prihvatila novo. U svim selima su formirane organizacije USAOH-a. Reorganizovane su i formirane organizacije SKOJ-a, gdje je za to bilo uslova, kao i organizacije žena. Posebna pažnja je posvećena jačanju organizacija JNOF-a, kao masovne narodne organizacije, koja mobilise narod na izvršenju zadataka. Ojačani su NOO-i i formirani tamo gdje ih nije bilo.

Rukovodstva u gračačkom kotaru, odnosno Kotarski komitet Partije i Kotarski NOO, spremno i organizovano su se uključila u borbu za oslobođenje našeg kotara i u rad u 'oslobođenom kotaru. Osigurana je ishrana vojske i pružena joj je svaka druga pomoć. Partijsko-politički kadrovi su u svim oslobođenim selima bili pri ruci i na pomoći jedinicama NOVJ. Oni su prije njih i s njima stizali u sela i uticali na zavedene u neprijateljskim redovima da se ne povlače s okupatorom. U tome su imali znatnog uspjeha i pored žestokog pritiska zločinaca u redovima ustaša i četnika, koji su htjeli sa sobom u provaliju povući što više ljudi. Kratko vrijeme nakon njihove predaje, svi sposobni ljudi za rad ili vojsku uključeni su u rad na obnovi ili su poslani u 35. diviziju.

Veliki napor učinjen je na likvidaciji zaostalih ustaških i četničkih zločinaca. Na tome teškom i odgovornom poslu, pod rukovodstvom kotarskog organa OZNE, angažovana je milicija, vojne jedinice, jedinice Narodne odbrane i mnogi aktivisti s terena. Svi zajedno su, uz podršku naroda, likvidirali zaostale zločince i omogućili miran, neometan rad na obnovi zemlje i izgradnji socijalizma.

Snage neprijatelja bile su i dalje jake u Lici. Na prostoru: Gospić—Donji Lapac—Otočac nalazile su se dvije njemačke i dvije ustaško-domobranske divizije i ostaci razbijenih četnika. Ove snage su i dalje vrlo agresivno vršile ispade u pravcu slobodne teritorije. Uslijed toga gračački kotar je postao baza, pozadina i oslonac vojnih jedinica na frontu, naroda iz neoslobođenih kotareva Like i okružnih rukovodstava koja su se smjestila na teritoriji kotara radi bezbjednosti i neometanog rada. U takvoj situaciji moralo se raditi na ratni način. Mada sami oskudni u hrani i s mnogo gladnih, NOO-i su organizovali ishranu vojske i svih drugih koji su se smjestili na teritoriji kotara, uključujući i brojne izbjeglice.

Najteža situacija je nastupila u martu 1945. godine, kada su neprijateljske snage izvele zamašnu operaciju u kojoj su ovladale cijelom Krbavom i uspostavile front na liniji Gospić—Udbina—Donji Lapac. Istovremeno su sve pred sobom palile i uništavale, ubijajući svakog tko nije uspio pobjeći. U takvoj situaciji po ciči zimi i snijegu prihvaćeno je, smješteno i nahranjeno oko 20.000 izbjeglica u novooslobođenim selima između Gračaca i Lovinca.

Pružena je potrebna pomoć i snagama 4. armije koje su 20. marta 1945. godine preduzele veliku operaciju za, konačno oslobođenje Like, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja. Time je završena aktivnost za neposredne potrebe rata. Nastupio je period strpljive neprekidne aktivnosti na obnovi zemlje i udaranju

temelja za izgradnju socijalizma. Značajan posao je izvršen u toku kolonizacije porodica učesnika NOR-a u Bačkoj, kao i u pogledu dodjele njihove zemlje onima koji su ostali.

Imalo se mnogo čemu radovati, prije svega slobodi. Mogli su se danima i mjesecima ocjenjivati i sumirati postignuti uspjesi, ali zato nije bilo vremena. Svi organi i ljudi radili su predano i bez osvrta na pređeno. Previše je toga uništeno da bi se prepustilo lovorikama, a još više je toga trebalo uraditi na nov način. Danas kad gledamo pređeni put, ne zaboravljajući propuste i greške, možemo reći da je više urađeno nego je mogao sanjati i najveći optimista.

Aleksandar Radaković

Organizacija i djelovanje KP.) od aprila 1941. do maja 1942. godine u kotaru Gračac

Prve spoznaje o postojanju revolucionarnog radničkog pokreta, o njegovim sindikalnim i političkim organizacijama, pristizale su u sela kotara Gračac još prije prvog svjetskog rata preko radnika koji su se vraćali s radova iz Njemačke, Francuske i drugih evropskih industrijski razvijenih zemalja. Međutim, prvi donosioci ovih društvenih kretanja nisu uspjeli da u selima ostave vidnijeg traga. Nešto dublje i trajnije tragove ostavili su povratnici iz Rusije poslije oktobarske socijalističke revolucije. Među povratnicima koji su kao austrougarski vojnici bili zarobljenici u Rusiji, gdje su učestvovali u revoluciji ili bili svjedoci, istakao se s područja kotara Gračac obučar Mane Korać. On je, prema pisanju Gojka Polovine, po povratku iz Rusije u Gračacu organizirao ćeliju Komunističke partije Jugoslavije. Propagirao je boljševički poredak. Zbog hrabrog i beskompromisnog djelovanja u Gračacu i okolini javnost mu je dala nadimak »Staljin«.¹

Mane Korać je pričao Gojku Polovini da je povratnik iz Rusije Mile Guteša-Trivušilov iz Cerovca Bruvanjskog nekako u isto vrijeme bio komunist i da je osnovao partijsku ćeliju na svom području. O njemu je januara 1919. upravitelj kotarske oblasti u Korenici Maljković, pored ostalog, napisao »pre-svjetlom gospodinu doktoru Tomislavu Tomljenoviću, velikom županu županije ličko-krbavske u Gospiću«, da je »*kroz Korenicu dana 28. siječnja 1919. godine prošao Milan Guteša iz Bruvna. S njim je bio u društvu i Đuro Kovačević iz Mazina ... obojica su se vratila iz Rusije ... Pošto je Milan Guteša bio komandir boljševičkog bataljona, -treba ga staviti pod strogi redarstveni nadzor.«²

1 Gojko Polovina: Početak i razvoj djelovanja KPJ na području kotara Gračac od aprila 1941. godine, HAK, Zb. 1, str. 648.

2 HAK, f. Dokumenta radničkog pokreta za Liku od 1919—1941. kut. 4, dok. 1.

Mane Korać je tridesetih godina pripovijedao nekim komunistima u Gračacu da su on i Mile Guteša, i još nekoliko seljaka s područja Udbine i Gračaca, bivših zarobljenika u Rusiji, poslati u domovinu da pomognu razvoj i pobjedu revolucije. Povratnici su govorili i o jednom veoma istaknutom i aktivnom učesniku u oktobarskoj revoluciji Maksimu Čanku iz Zrmanje. On je bio u Rusiji u vrijeme oktobarskih događaja predsjednik Jugoslavenskog revolucionarnog saveza koji je okupljao oko dvadeset hiljada Jugoslavena zatečenih u toj zemlji. Čanak je poginuo na čelu boljševičkog odreda kod Dnjepropetrovska 1918. godine.

Među povratnicima iz Rusije na području Zrmanje djelovao je i osobito se isticao zidarski radnik iz Prljeva Vaso Sijan. Među poznatijim povratnicima su bili: Frane Brkić iz Lovinca, Vaso Štulić i Stojan Orlović iz Ploče i Jovica Erceg iz Omsice. Bilo je i drugih povratnika i sljedbenika oktobarske revolucije koji su po povratku svojim kućama nastojali prenijeti i ispričati što su u Rusiji čuli i vidjeli. Zaneseni revolucijom njih su ohrabivali prvi uspjesi i pobjede Komunističke partije Jugoslavije na prvim općinskim i skupštinskim izborima poslije prvog svjetskog rata. Neki od njih su uzeli vidnog učešća u tim kretanjima, agitirajući za otvorenu revolucionarnu borbu. Ipak, nisu svi povratnici tako djelovali. Jedan broj ih je bio, i ostao, opredijeljen za monarhiju.

Mane Korać je poslije okupacije zemlje aprila 1941. s porodicom prebjegao ispred ustaškog terora u Beograd. Mile Guteša se s vremenom pasivizirao. Za vrijeme NOB-a je pod uticajem svojih rođaka iz sela, istaknutih saradnika talijanskog okupatora, Save Guteše Rapina i Savice Guteše, trgovca, bio uvučen u četnički napad na Kotarski komitet KPH Gračac i druge kotarske ustanove u Bruvnu i Cerovcu marta 1943. godine. Suđen je od ratnog vojnog suda kao izdajnik, zajedno s ostalim pohapšenim organizatorima napada.

Nadaleko poznat i popularan komunista u kotaru, pa i šire, bio je Nikola Krajnović Trgovčić. On se dosta rano povezao s povratnicima iz Rusije i starijim komunistima. Družeci se i sarađujući s njima postepeno je dolazio do zaključka da parole i način rada tih komunista ne odgovaraju novim uslovima, jer su nepodesni i zastarjeli. Uvjeran da treba tražiti nove snage i na nov način objašnjavati ideje i ciljeve revolucije, smatrao je da se treba okrenuti i djelovati među mladima više nego dotada. Njih treba pripremiti, kako je znao isticati, »za dan otvorene oružane borbe, koji je svakog časa sve bliže«.

Iz Beograda 1933. dolazi u Gračac komunista Gojko Polovina. S njim se odmah povezao Nikola Krajnović preko Mane Korača koji je o Gojku znao kao

o lijevo opredijeljenom studentu. Oni razrađuju plan rada i akcije na području kotara. Zaključuju da treba raditi na učvršćivanju ilegalne veze s višim partijskim rukovodstvima koje su dotada bile slabe i nedovoljne. Budući da partijskog rukovodstva za Liku u to doba još nije bilo, to su organiziranje veza **usmjeravali prema** Zagrebu i Beogradu. Kao drugi važan zadatak postavili su organizaciono povezivanje svih pojedinaca u kotaru za koje su znali da su komunisti ili simpatizeri KPJ, posebno među mladima.

Oktobra 1939. formiran je Kotarski komitet KPH za Gračac. Sekretar je postao Gojko Polovina, a članovi Nikola Krajnović Trgovčić, Vaso Sijan i Josip Lipovac Srećko. Gojko Polovina je izjavio da je kao član komiteta smatran i jedan drug iz općine Lovinac, ali mu se ne sjeća imena, zatim da su skoro na

sve sastanke komiteta i dogovore pozivali Nikicu Babića iz Mazina i Milu Krtića Nogulinova iz Klapavice, i odnosili se prema njima kao članovima komiteta.

Kod utvrđivanja broja organizacija KPJ, broja članova KPJ i SKOJ-a, zatim simpatizera KPJ u vrijeme pred okupaciju zemlje, do aprila 1941. godine, treba uzeti u obzir da je Partija morala do toga vremena da iznalazi raznolike načine i oblike ilegalnog djelovanja i da kombinira i to s radom i utjecajem kroz legalne organizacije. Radi toga je kod utvrđivanja stvarnog brojnog stanja članova od toga vremena neophodno obuhvatiti i one komuniste koji nisu bili povezani u organizaciono čvrste partijske ćelije, kao i one koji su kao pojedinci bili neposredno vezani za partijske rukovodioce. Ima dosta primjera da su pojedinci bili aktivni i osjećali se kao komunisti, a da nisu bili u partijskoj ćeliji. Ima i takvih primjera da su partijske ćelije računale s pojedinim ljudima kao s članovima KPJ, a da im to nisu saopćavale. To je bilo onda kada su postojali posebni razlozi za pojačanu konspiraciju ili zaštitu od provale u organizaciji. U rjeđim slučajevima zameo se trag pojedinim komunistima, jer su poginuli i oni i njihove veze prije nego je njihova pripadnost Partiji negdje evidentirana. Ove okolnosti stvaraju izvjesne teškoće oko utvrđivanja točnog broja članova KPJ i SKOJ-a, kandidata za članove KPJ i simpatizera.

Snažnije djelovanje, bolje organiziranje i rukovođenje s više plana bilo je primjetno u partijskoj organizaciji Like, pa tako i u kotaru Gračac, poslije Prve okružne partijske konferencije za Liku, koja je održana 18. augusta 1940. na Plitvicama. Na toj konferenciji iz kotara Gračac uzeli su učešće kao delegati Nikola Krajnović, Vaso Sijan, Josip Lipovac i Milan Munižaba.³

U Gračacu su živjela i radila tri člana kotarskog komiteta i bila uključena u mjesne partijske ćelije. Nijedan član KPJ sa stalnim mjestom boravka i zaposlenja u Gračacu nije bio domaći, porijeklom iz toga mjesta. To su bili radnici ili namještenici na željezničkoj stanici, u kotarskim ili općinskim ustanovama, ih pak pomoćnici kod trgovaca i zanatlija. Ovo je jedna od karakteristika koja je imala utjecaja na brojnost komunista u tome mjestu u prvim mjesecima okupacije i svega drugog što je u vezi s tim slijedilo. Pred okupaciju Jugoslavije, a i ranije, partijsku organizaciju Gračaca posjećivali su nekoliko puta Marko Orešković, Jakov Blažević i Tomo Nikšić. U to doba Marko Orešković je održao savjetovanje s članovima kotarskog komiteta i jednim brojem članova KPJ na stanici, neki u stanu Nikole Krajnovića. S obzirom da se radi o više sastanaka koje je održao Marko Orešković i na brojnost prisutnih komunista, a među njima i Stevo Lončar, učesnik savjetovanja, smatraju da bi se ono moglo računati kao prva po redu Kotarska partijska konferencija za Gračac. Osim svog ubjeđenja, nekih drugih dokaza za svoju tvrdnju Stevo Lončar se nije mogao prisjetiti.⁴

U željezničkom čvoru u Gračacu bile su u toku 1939. i 1940. godine oformljene dvije partijske ćelije. Jedna je sastavljena od službenika na željezničkoj stanici u prometnom uredu kojoj su pripadali: Stevo Lončar, stanični blagajnik,

³ Milan Vukmirov Škarpa u Zborniku 1, HAK Karlovac, 1969. navodi kao delegata Gračaca i Smilju Radošević-Pokrajac. Ovaj podatak se nije mogao potvrditi, jer Smilja u to vrijeme nije još došla kao učiteljica u Prljevo. Tu je navedeno da Gojko Polovina nije bio na konferenciji, mada je bio sekretar Kotarskog komiteta, jer je bio pozvan u vojsku kao rezervist.

⁴ Sjećanje Grge Skorina, Mile Radakovića Jukina i Steve Lončara kod autora.

Aleksandar i Radaković, prometnik i Ljubo Ivanišević, prometnik. Sekretar je bio Stevo Lončar. Druga je bila u okviru željezničkog čvora i sačinjavali su je: Nikola Krajnović, sekretar, Josip Lipovac Srećko i Anton Neralić iz željezničke radionice te Mane Varićak, krojački radnik, zaposlen kod Duke Špoljarića. U jednom razgovoru krajem 1940. ili početkom 1941. kada je Marko Orešković posjetio partijsku organizaciju u Gračacu, rekao je u kući Nikole Krajnovića da Reziku Krajnović, suprugu Nikolinu, smatra članom KP.⁵ Zaista, Rezika je izvršavala veoma povjerljive zadatke. Tako, na primjer kao domaćica dvorila je komuniste ilegalce u stanu gdje su se održavali pojedinačni i skupni sastanci. To je bilo dosta često, jer je njezin suprug, kao član komiteta, i inače aktivan i operativan, održavao brojne veze i dogovore. Reziku je komitet slao i na ilegalne veze i za prenošenje ilegalne štampe. Ona se nalazila više puta na povjerljivim kurirskim putovanjima za potrebe Partije na relacijama Gračac—Zagreb i Gračac—Gospić—Zagreb.

U Gračacu u partijskoj ćeliji bili su: Nikola Rapajić, agronom, Stevo Mašić, obučarski radnik kod Mane Korača, Grga Skorin, radnik kod obučara Vuje Labusa, koji je bio svjedok i simpatizer oktobarske revolucije. Izvan ćelije u mjestu su još bili komunisti Mane Korać, opančar, kandidat KP Dušan Drakulić, komandir žandarmerijske ispostave i simpatizer Jovo Đukić, seljak. Kada bi povremeno dolazio u Gračac, Rašo Stanisavljević se priključivao partijskoj ćeliji u mjestu. Svojom marljivošću u toj organizaciji naročito se isticao Stevo Mašić. On je osobito preko »Seljačkog kola« u mjestu i po okolnim selima vršio značajan utjecaj, naročito među omladinom šireći komunističke ideje. Mašić je otišao od Mane Korača prije okupacije i zaposlio se u Beogradu gdje je i nastavio političku aktivnost i kao takav pao u ruke policije i ubijen. Mane Korać je preživio rat. Živio je niz godina u Vojvodini, gdje je umro.

Partijsku ćeliju u Podkoikirni pred rat su sačinjavali: Dušan Munižaba, Milan Munižaba i Stevo Munižaba.

U Štikadi su djelovali kao komunisti braća Košta, Stevo i Branko Gleda kada bi povremeno dolazili kući iz Beograda i iz drugih mjesta, kao i neki simpatizeri KPJ. Nije utvrđeno da li je Nikola, Krajnović smatrao članom KP Nikolu Ivezića, željezničara iz Ričice.

5 Gojko Polovina je u više navrata izjavljivao da je u 1940. godini, u dogovoru s Markom Oreškovićem, primio u Partiju željezničara skretničara na stanici Gračac Glišu Čuka. I Stevo Lončar je izjavljivao da mu se u toku 1940. godine u dva navrata obraćao Glišo Čuk sa željom da ga se primi u Partiju. Stevo je ovo prenio Nikoli Krajnoviću, a ovaj je odgovorio da s tim treba sačekati i provjeravati Glišino ponašanje, s obzirom na okolnost da je Glišo bio u Sokolu i u četničkoj organizaciji. Polovina je s tim slučajem upoznao Marka koji je dao upute da se Glišu angažira na posebne partijske zadatke i da ga se dobro zakonspirira. Gojko Polovina se sjeća da je povodom obilježavanja oktobarske revolucije 1940. godine po partijskom zadatku Glišo razasuo prigodne letke uz prugu od Ogulina do Knina. Iz arhivskih podataka Kotarskog komiteta Gračac može se pročitati da je Glišo poginuo marta 1943. godine u Bruvnu kao kandidat za člana KPJ. U kotaru je bilo još slučajeva da su pojedinci pred rat smatrani kao članovi KPJ, a za vrijeme NOB-a opet ih se primalo u Partiju bez rasprave da li su to ranije bili, ili ne. To je bio slučaj s Jovom Đukićem, Milom Krtinićem, Petrom Kljajićem, Miloš kom Čukom, Markinom Kovačevićem i Stipom Miletićem i još nekim drugovima. Poslije odstranjenja s partijskih funkcija i isključenja iz KPH tadašnjeg sekretara KPH Gračac Gojka Polovine novembra 1941. i drugog po redu sekretara KK KPH za Gračac Nikole Krajnovića decembra 1941. došlo je do preispitivanja za pojedine komuniste da li su bili članovi KP. Ocijenjeno je da ranije to ovi drugovi nisu bili.

Na željezničkoj stanici Gračac, u željezničkoj radionici i ložionici, kao napredni željezničari preko kojih je Partija vršila uticaj bili su namještenici i radnici: Radan Dukić, prometnik, Ilija Đekić, prometnik, Mate Adamić, bravar, Luka Pajić, službenik, Franjo Krizmanić, blagajnik u ložionici, Marjan Bujanj, bravar strojovođa, Ante Grabovac, Jure Pečarić, Jure Milošević, Marjan Žižić, Tomo Radošević, DMITAR Ilić — sve bravari, zatim Vaso Cović, strojovođa, Ivica Tomićić, službenik i još neki drugi. Posebno je bio opredijeljen kao simpatizer KPJ Jure Ivezić iz Štikade, namještenik u Sekciji za održavanje pruge. Pored ovih željezničara u krugu stanice bili su napredni omladinci: Nikola Pavičić, pekarski radnik, Drago Stilinović, đak i Ante Pregi koji je pohađao školu u Zagrebu. U Vracama napredni mlađi ljudi bili su: Mile Đekić Milkin i Nikola Đekić, učitelj. Vlado Gačeša Markov povremeno je dolazio u Vrace iz Kragujevca i djelovao kao komunista. U Kragujevcu, je bio aktivan kao član KPJ i kao takav 1941. godine uhapšen. Odveden je u logor na Banjici i ubijen. U Gračacu su bili poznati kao napredni: Mićo Roncar, Petar Utvić Braco, Vlado Gačeša, gruntničar, Perica Čiča, pisar, Perica Kontić, Sofija Basarić, DMITAR Priča, školski nadzornik, Milivoj Kvaternik, apotekar, Mdlivoje Sretenović, sreski pristav i Veljko Torbica, liječnik. U zaseoku Dukići isticali su se kao napredni: Dakan, Dragan, Vlado, Nićica (Pajin), Nikica (Jovanov), Milan, učitelj — sve Dukići. Tako su bile opredijeljene i omladinke Sara, Anka, Maša i Mara Dukić. U zaseoku Brčini zapažani su bili Đuro Brčin i Ilija Dukić, a u Podkokirni Ilija Cvjetković. U Ljuboviću se kao pripadnik naprednog pokreta isticao Tomo Samardžija, koji je uživao veliki ugled u narodu.

Partijsku organizaciju u Brvnu i okolnim selima sačinjavali su: Mile Radaković Nikulov, David Guteša, Mile Radaković Ju'kin, Mile Krtinić Nogulinov, Savica Krajnović i Nikola Pokrajac. Nikola Pokrajac je bio sekretar organizacije od marta 1941. godine. Kao napredni poznati su bili: Rade Krajnović Lukin, Mićo Pokrajac Protin, Milan Pokrajac, Lukica Kaluđer, Đuran Dautović, Miloš Trbojević, Mile Japundžić (Rudopolje), DMITAR Plečaš, DMITAR Vojnović, DMITAR Dragosavac Božin, Lukajica Tojagić, Mane Ivanić, Nikola Manojlović, Nikola Dokmanović — učitelj, Maniša Obradović i Muhar, koji se u početku okupacije iselio u Slavoniju, zatim Mile Krtinić Nogulinov iz Klapavice.

U općini Zrmanja partijska ćelija osnovana je početkom 1939. godine. S njom je rukovodio Vaso Šijan. Veći utjecaj Partije u tome kraju osjećao se od 1935. godine dolaskom učitelja Žarka Čuića u Prljevo 1934. Njega je u tom mjestu naslijedio učitelj Miloško Čuk 1936. godine. Ti komunisti, mada nisu bili povezani u čvrstu partijsku ćeliju, djelovali su jedinstveno i imali jak utjecaj na razvitak partijske organizacije na tome području. Komunisti na Prljevu su bili i ostali čvrsto jezgro oko kojega se širio komunistički utjecaj na tome području, sve do ustaničkih dana. U organizaciji je od 1939. bio i Nikola Dimić. Te 1939. godine je Vaso Šijan primio u SKOJ Vašu Prodanovića kao naprednog omladinca. U jesen 1940. partijsku organizaciju pojačava svojim aktivnim djelovanjem član KPJ Smilja Radošević-Pokrajac, koja je tada namještena kao učiteljica u Prljevu. U Otriću i okolnim selima djelovao je na liniji Partije, član SKOJ-a Ilija Radaković, đak učiteljske škole, kada bi dolazio kući. Primljen je u SKOJ u Gospiću 1938. godine.

Pozitivnu ulogu u širenju naprednih ideja u tome kraju imao je i jedan broj naprednih učitelja, kao Branko Zutić, Ilija Utvić, Ljubica Trninić. Njima

su se pridruživali i školski nadzornici Nikola Miljuš i Dmitrije Priča kada bi obilazili škole u ovome kraju. Oni su bili naročito aktivni preko legalnog »Udruženja učitelja«, u kojem su komunisti imali potpuni utjecaj.

Pred drugi svjetski rat u općini Lovinac postojala je nepovezana grupa komunista. Okružni komitet KPH za Liku je odlučio da od njih formira partijske ćelije. Tadašnji sekretar OK KPH za Liku Jakov Blažević se sjeća da je on trebao doći na formiranje partijske ćelije u Lovinac 6. aprila 1941. godine, gdje su se okupili komunisti: Markina Kovačević, Stipe Šarić, Blaž Tomičić, Čedo Zegarac i Krunoslav Kaleb Ašo. Međutim, Jakov je morao naglo otputovati u Zagreb na sjednicu Centralnog komiteta KPH, a da nije uspio poslati poruku u Lovinac o odgodi sastanka. Iako formalno nije osnovana ćelija, okupljeni su se razišli u uvjerenju da su pripadnici Komunističke partije Jugoslavije, da su vezani partijskom disciplinom spremni na izvršavanje partijskih zadataka. U Ploči i Kiku, pa i u široj okolini, kao komunista djelovao je Petar Kljajić, pekar koji je imao dobru i čvrstu vezu s Nikolom Krajnovićem. Među naprednima istaknutiji od ostalih bili su : Albert Lampa, Roža Zdunić i Mate Pavičić. Stolar Anton Kričковиć je vodio muzičke, tamburaške i pjevačke družine, i tim putem širio napredne ideje. U Lovincu je bio osnovan nogometni klub kroz koji su napredni omladinci KPJ — Radoslav Manojlović Gedžo, Branko Breka, Tone Matovinović, Zvone Kovačević, Tone Sojat i drugi, širili napredne misli. Komunisti su djelovali i kroz druge legalne oblike rada — preko ogranaka »Seljačke sloge«, »Seljačkog kola«, »Ličkog prela« i slično. Među aktivne i napredno orijentirane treba spomenuti iz Ploče Uroša Borića i Vladu Trbojevića. U Mazinu je kao komunist djelovao Nikica Babić. Prema izjavi Gojka Polovine, Nikica Babić je od 1939. godine bio član KP i član Kotarskog komiteta KPH za Gračac, zatim Tomo Ilić i Dujo Knežević, obuçar, rodom iz Boričevaca.

Između 10. i 15. aprila 1941. godine Kotarski komitet KPH i komunisti Gračaca našli su se i djelovali u veoma dramatičnim okolnostima. Na vijest o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske, 10. aprila, Komitet je održao sastanak u stanu Nikole Krajnovića na željezničkoj stanici. Sastankom je rukovodio sekretar Gojko Polovina, a pored članova prisutan je bio i kandidat KP Dušan Drakulić, komandir žandarmerijske ispostave u Gračacu.⁶ Na sastanku je utvrđen plan što i kako da se radi u novonastalim okolnostima. Komitet je zaključio da se ne slušaju naredbe nove ustaške države, da se priznaje dalje djelovanje dotadašnje vlasti, da se održavaju veze s kotarskom i općinskim upravama i da se uspostavi veza s najbližim frontovima ili komandama susjednih garnizona Jugoslavenske vojske. Naime, stizale su vijesti da neke jedinice snaga Jugoslavenske vojske pružaju uspješan otpor nadiranju talijanskih okupacionih snaga, a naročito 54. puk Jadranske divizije i komandant »Brko«. Zaključeno je da se sa štabovima Jugoslavenske vojske uspostave veze pomoću kurira, jer telefonske veze već nisu radile. Odlučeno je, dalje, da se od sreskog načelnika zahtijeva da ostane na svom položaju i da odbije izvršavanje poruka koje bi stizale iz Zagreba od nove ustaške vlasti, što je ovaj prihvatio. Dušan Drakulić je dobio zadatak da preuzme dužnost komandanta mjesta Gračac. Članovi komiteta su odlučili da budući pravac kretanja komiteta i uspostavljanja veza s vojnim

⁶ Drakulić kao komunist, s obzirom na njegovo radno mjesto i posebna zaduženja koja mu je davao KK KPH u ilegalnim uslovima, nije bio vezan ni u jednu partijsku ćeliju radi očuvanja konspiracije.

Članovi »Seljačkog kola« iz Gračaca i okoline 1938. godine.

komandama bude prema Lapcu, Drvaru i Bosanskoj krajini. Odlučeno je da se sjedišta komiteta iz Gračaca premjesti u Bruvno, kada rukovođenje iz Gračaca ne bude više moguće.

Sekretar komiteta je posjetio i tadašnje predstavnike građanskih stranaka u gradu — Milu Stojšavljevića Crnoga, Radoslava Ostermana i popa Miloša Mandića, sa zadatkom da dobije njihovu saglasnost za saradnju i zajednički otpor okupatoru i ustašama. Komitet je odmah pokušao da uspostavi vezu s vojnom komandom u Kninu. U tom cilju je u Knin poslao urara Marka Božića, koji je imao svoj auto. Božić se brzo vratio od Knina, ne uspjevši doći u samo mjesto. Naišao je na rasulo Jugoslavenske vojske. Donio je i vijest da se i 54. puk povlači i da je u Kninu potpuni metež.

U subotu, 12. aprila, u Gračacu je bio pazarni dan pa se bilo okupilo dosta naroda. Poneko je došao radi trgovanja, a većina iz radoznalosti da čuje i sazna поближе kakva su vremena nastala i kako se ponašati. Ocijenivši da uznemirenom i zbunjenom narodu treba nešto reći o novim događajima i neizvjesnosti, Gojko Polovina i Mile Stojšavljević Crni održali su kraće govore okupljenom narodu i pozvali ga da sačuva mir, svoje jedinstvo i bratstvo Srba i Hrvata. Toga dana su počele da nadiru ustaše od Lovinca prema Gračacu. Brzo je donesena odluka da im se pruži otpor. Izvikivani su zahtjevi iz redova okupljenog naroda da se prisutnima podijeli oružje iz žandarmerijske ispostave. Komandir Drakulić je to na zahtjev članova Komiteta i izvršio. Zatim je Drakulić u funkciji komandanta mjesta naredio naoružanim civilima i žandarima da krenu u napad na ustaše u času kada budu prilazili k mostu u gradu iz pravca željezničke stanice, što je i urađeno pa su ustaše potisnute preko Stikade i mosta na rijeci Ričici.

Slijedećeg dana je iz pravca Obrovca u Gračac stigla grupa od ioko pedeset mornara predvođena kapetanom bojnog broda Mirkom Plajvajsom, Slovencem. Ta grupa se povlačila iz Crikvenice gdje je potopila neke plovne jedinice i pobili neke ustaše. Mornari, se nisu htjeli predati, niti su se dah razoružati. Imali su plan da se probiju prema Bosni i priključe jedinicama Jugoslavenske vojske za koje su pretpostavljali da se tamo organizirano bore. U Gračacu su mornari zatekli grupu već naoružanih i organiziranih građana, seljaka i žandara, koji su bili svrstani po vodovima i po mjestu i okolini patrolirali i držali straže.

Na vijest da se iz pravca Gospića i Lovinca kreću Talijani za Gračac, članovi komiteta su ponovo odlučili da se okupatoru pruži otpor s domaćim naoružanim ljudima i prispjelim mornarima. Kod mosta u Štikadi na rijeci Ričici sačekah su Talijane, s kojima su nastupale i ustaše. Došlo je do pucnjave pa su Talijani zastali. Na talijanskoj strani je bilo nekoliko žrtava, ali nije ustanovljeno koliko, a na strani branioca Gračaca je poginuo jedan Štikadanin.⁷

U toku noći između 13. i 14. aprila Mirko Plajvajs se sa svojim mornarima povukao preko Otrića za Bosnu, jer je procijenio da neće moći s raspoloživim snagama davati uspješan otpor velikoj motoriziranoj okupatorskoj vojsci. U toku dana postepeno su se svojim kućama povukli i naoružani civili, ali je s terena Donji Lapac—Bruvno stigao Gojko Polovina, gdje je bio na izvršavanju određenih zadataka prema ranijem dogovoru u komitetu. Nikola Krajnović i Dušan Drakulić obavijestili su ga o događajima i djelovanju komunista u posljednja dva tri dana. Ocijenili su da se otpor okupatoru ne može više uspješno pružiti i da se sjedište komiteta premjesti u Bruvno. Zaključeno je da se Gojko, kao sekretar, povuče u ilegalnost, a Dušan Drakulić da nastavi vođenje žandarmerijske ispostave dok god to bude moguće. Nikoli Krajnoviću je stavljeno u zadatak da, koliko to bude moguće, nastavi s rukovođenjem partijske organizacije i akcijama u Gračacu i okolini, jer je bila pretpostavka da Krajnovića neće dirati okupator kao poslovođu Željezničke konzumne zadruge. Kasnije se pokazalo da je Talijanima bila veoma važna željeznica, pa u vezi s tim i željezničari, i sve što je vezano uz to. Talijanima nije bilo u interesu da ustaše unište Srbe željezničare i dovedu u pitanje odvijanje prometa.

Nakon toga Gojko Polovina je otišao u Bruvno gdje je održao zbor i okupljenom narodu ukazao da se neprijatelju mora pružati otpor i povezivati se s jedinicama Jugoslavenske vojske koje se još bore. Radi toga je zaključeno da se uspostave veze sa susjednim krajevima u pravcu Bosne. Zbor je predložio da komandant domaćih snaga iz Bruvna i okoline bude komunist. Izabrana je i upućena jedna grupa naoružanih seljaka u pravcu Drvara da uspostavi vezu s eventualnim jedinicama regularne vojske. Grupu je vodio Đuran Dautović. Tragajući za vojnim jedinicama ili organiziranim snagama otpora, grupa je stigla do Ključa. Od Ključa se vratila, jer nije našla ni vojnih jedinica niti organiziranih snaga otpora. Iz Bruvna je sekretar komiteta otišao prema Donjem Lapcu, s ciljem da pokuša prikupiti vojnike koji su se vraćali iz rasute Jugoslavenske vojske, jer su neki uspijevali donijeti i oružje, najviše puške i bombe.

⁷ Kada su drugi dan Talijani i ustaše ušli u nebranjeni grad, porodica i seljani iz Štikade su razglasili za poginulog da je umro prirodnom smrću kako bi prikrili njegovo učešće u borbi i izbjegli represalije.

U Gračac su ušli Talijani, a za njima i ustaše, nekoliko dana kasnije od datuma koji su planirali. Kasnili su u nastupanju jer su naišli na organizirani otpor naoružanih komunista, patriota, grupe vojnika i žandara. Ovaj svijetao primjer organiziranog djelovanja komiteta i komunista gračačkog kotara u danima opće pometnje, ulijevao je nadu da nije sve propalo. Mada sve ocjene i pretpostavke komiteta prvih dana okupacije nisu bile realne, zaključci i akcije koje je preduzimao bile su dokaz odlučnosti, principijelnosti i hrabrosti, bez obzira što su se komitet i komunisti morali neko vrijeme povući i prikrivati se kako je koji najbolje umio pred naglim i brutalnim nasrtajem okupatora i njegovih slugu ustaša, komunisti se nisu predavali, i nisu svi uništeni.

Prvih dana okupacije došlo je do velikih promjena u organizaciji i broju članova KPJ u Gračacu i bližoj okolini. Jedan broj komunista i simpatizera povukao se u krajeve u kojima su rođeni, ili u mjesta za koja su ocijenili da su bezbjednija od ustaškog progona i okupatorskih represalija. Neki su ostali bez službe, jer su bile ukinute neke ustanove, a ustaške vlasti im kao Srbima nisu osiguravale novo zaposlenje, već naprotiv — bili su pod udarom njihova terora. Ti dani su ispunjeni progonom, zvjerskim ubijanjem, pljačkom i divljanjem razularenih ustaških krvoloka nad srpskim narodom i komunistima, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Oni koji se nisu na vrijeme nekako i negdje sklonili bili su u neprekidnoj životnoj opasnosti. Tako su i neki pali kao žrtve ustaškog klanja. Među njima član KPJ Mane Varičak, krojački radnik i napredni građani Veljko Torbica, liječnik, Vaso Cović, strojovoda, Branko Skarić, trgovački pomoćnik i još neki drugi. Nešto kasnije i Milivoje Kvaternik, apotekar, ubijen je od šovinističkih elemenata.

Dok nisu počele stizati smjernice za rad od viših partijskih rukovodstava, prvih nedjelja okupacije i ustaškog divljanja, Komitet KPH Gračac nije bio na okupu. Veze između partijskih organizacija i komiteta su za neko vrijeme prestale. Nije se mogla uspostaviti veza ni između Kotarskog komiteta i Okružnog komiteta KPH za Liku koji je isto negdje prestrojavao svoje snage. I u takvim prilikama neobaviještenost nije duže potrajala. Veze su počele da se uspostavljaju. Nikola Krajnović šalje člana KP Grgu Skorina na partijske veze u Zagreb. Po istom poslu šalje svoju kćerku Grozdanu dva puta u Zagreb, a zatim i komunistu Duju Kneževića iz Mazina. Komunisti općine Zrmanja usmjeravaju se na vezu prema Srbu i Drvaru, a oni iz lovinačke općine prema Udbini i Gospiću. U pojedina mjesta kotara Gračac iz drugih krajeva Jugoslavije vraćali su se ljudi koji su bili tamo na radu, ili u službi sa stalnim boravkom. Kada su u času okupacije ostali bez zaposlenja, ili morali prekinuti školovanje, vratili su se svojim kućama. Među njima je bilo i komunista koji su se, zajedno s ostalim komunistima, odmah uključivali u rad na pripremanju naroda za oružani ustanak. Trebalo je uvjeriti narod da je jedino Komunistička partija Jugoslavije ostala vjerna narodu i stavila se na čelo otpora i odbrane zemlje. Počinju se organizirati seoske straže i nabavljati oružje kupoprodajom, pretežno iz Dalmacije. Aktivnost komunista iz kotara Gračac osjećala se i u mjestima van granica kotara, u susjednim podvelebitskim dalmatinskim selima.

Do ustanka brojno stanje partijskih organizacija i komunista na području pojedinih općina je bilo malo, a skojevska organizacija nije postojala sve do oktobra 1941. godine. Međutim, do ustanka nije bilo novih primanja ni u Partiju ni u SKOJ. Komunisti su u to doba u velikom broju slučajeva djelovali samostalno, samoinicijativno, i ono što treba naročito istaći — snalažljivo ne narušavajući liniju Partije.

Partijska organizacija na željezničkoj stanici djelovala je do 20. jula 1941. godine u sastavu: Stevo Lončar, stanični blagajnik — sekretar ćelije, Aleksandar Radaković i Ljubomir Ivanišević, prometnici — članovi ćelije. Toga dana, prema ranijem dogovoru s članom komiteta Nikolom Krajnovićem, napustili su službu i nastavili da izvršavaju zadatke na terenu kotara. Druga partijska ćelija u krugu željezničke radionice i okolice u sastavu: Nikola Krajnović, Srećko Lipovac, Mane Varićak i Anton Neralić bila je na okupu dok Nikola Krajnović nije napustio mjesto poslovođe Željezničke konzumne zadruge i sklonio se od ustaša u Bruvno zajedno s porodicom. Kako mu ni u Bruvnu nije bio siguran boravak od progona, sklonio se privremeno do ustanka u Zegar kod svojih rođaka. Manu Varićaka su ustaše uhvatile 21. ili 22. jula 1941. godine i ubile. Srećko Lipovac je ostao u državnoj službi sve dok nije poginuo na željezničkoj pruzi kod Vrhovina kada je voz s kojim je putovao bio napadnut od partizana. Anton Neralić je u toku 1941. nekuda odselio. U Gračacu se zadržao Grga S'korin. Mane Korać je s porodicom uspio prebjeći u Srbiju. Stevo Mašić je prije okupacije otišao u Beograd za zaradom. Nikica Rapajić je izbjegao ispred ustaša u početku u Dalmaciju, da bi se poslije vratio na područje Korenice odakle je rodom. Dušan Drakulić je uhapšen od Talijana i odveden u zarobljeništvo. Jovo Dukić je ostao u svom zaseoku Dukići. U Podkokirni je bila na okupu partijska ćelija koju su sačinjavali Dušan, Milan i Stevo Munižaba. U Grabu i Vučipolju boravio je i djelovao Petar Kesić Bićo, a na Glogovu Duka Cvetković koji se u danima okupacije vratio iz Beograda kao član SKOJ-a. Na željezničkoj stanici dok je još radila radionica i ložionica, zadržavao se jedan broj naprednih željezničara.

U općini Zrmanja djeluju komunisti u kojoj su Vaso Sijan, Miloško Čuk, Smilja Radošević-Pokrajac, Vaso Prodano vić, Ilija Radaković, Glišo Čuk i drugi aktivisti pod njihovim uticajem.

U općini Lovinac, koja je u to doba formalno pripadala kotaru Gospić, djeluju do ustanka članovi KP — Markina Kovačević, Marko Orlović i Stipe Miletić. Pored njih na okupu je i jedan broj simpatizera Partije, i naprednih seljaka.

U općini Bruvno i dalje su se održali na okupu komunisti Nikola Pokrajac, Mile Radaković Nikulov, David Guteša, Mile Radaković Jukin, Mile Krtinić Nogulinov i dosta brojna grupa naprednih, aktivnih i pouzdanih seljaka.

U općini Mazin nastavili su da djeluju komunisti Nikica Babić, Tomo Ilić i Dujo Knežević s grupom naprednih ljudi iz sela.

U svih pet općina kotara Gračac do ustaničkih dana pozitivno su djelovali pravi i savjesni patrioti koji se nisu htjeli miriti sa stanjem okupacije. Kao rezultat takvog patriotskog opredjeljenja i pravilnog usmjeravanja političke akcije od strane Komunističke partije Jugoslavije, na području kotara Gračac stvoreni su dobri uslovi da se 'uspješno ostvari poziv na ustanak u Lici historijskog 27. jula 1941. godine. Oslobođene su bile sve općine u kotaru osim nekih dijelova općine Lovinac i Gračac. Pribavljeno je dosta novog oružja. Stvoreni su povoljni uslovi da se u ustaničke jedinice uključi veliki broj boraca. Stečena su i prva borbena, politička i taktička iskustva.

Kao i svaki požar i zanos tako je i taj ustanak doživljavao svoje oseke, stišavanja i predahe.

Plimu toga velikog zanosa i vjere u sopstvene snage partijska organizacija kotara Gračac nije mogla da na vrijeme i na svakom mjestu iskoristi. Nedo-

stajali su joj kadrovi i pomoć viših partijskih rukovodstava. Poslije prvog ustaničkog vala ulagali su se organizirani naponi za pripremu novih akcija. Poslije sjednice Okružnog komiteta KPH za Liku, održane 11. septembra 1941. godine u oslobođenom Donjem Lapcu, i Savjetovanja vojnih delegata Like održanog deset dana kasnije na Kamensku, 21. septembra 1941. godine dolazi do novog poleta i aktiviranja organizacije KP. Za kotar Gračac je ocijenjeno da postoje svi povoljni uslovi za dalje jačanje NOP-a i pored toga što je to prostor od važnog strategijskog značaja za okupatora, s obzirom na željezničku prugu i drumske pravce. Radi pomoći partijskoj organizaciji Okružni komitet KPH za Liku uputio je u gračački kotar svog člana Tomu Nikšića, pod konspirativnim imenom Petar Rakić. On je na teren Gračaca stigao krajem septembra i odmah počeo politički da djeluje nastojeći da poveže i organizaciono učvrsti partijske organizacije.

Polovinom oktobra 1941. on je pomogao organiziranju Prve kotarske partijske konferencije u Glogovu na kojoj je izabran novi Kotarski komitet KPH za Gračac u sastavu: Nikola Krajnović, sekretar i članovi: Vaso Sijan, Stevo Lončar, Smilja Radošević-Pokrajac i Dušan Munižaba. Aleksandar Radaković zadužen je za rad u Kotarskom komitetu SKOJ-a. U KK SKOJ-a su još imenovani: Vaso Prodanović, Ilija Cvjetković, Miloš Opačić, Marko Vojnović, Jovo Grubišić i Đurađ Pokrajac. Od toga vremena veze s OK KPH Lika postale su redovite.

U toku septembra 1941. u Bruvnu su u Partiju primljeni novi članovi: Milan Pokrajac, Perica Krtinić i Đurađ Pokrajac. Kandidati za članove KPJ postali su: Jovan Krtinić, Danelica Manojlović, Maniša Ćuk, Mišo Pokrajac Protin i Mile Krajnović Lukin.

U Ploči je osnovana prva partijska ćelija krajem augusta 1941. godine. Za sekretara je izabran Marko Orlović, član KP od 1940. a za članove Mirko štulić, Nikica Popović, a Mirko Platiša je priključen toj ćeliji krajem 1941. godine. Inicijativom ćelije u selu je u septembru te godine formiran i prvi aktiv SKOJ-a od tri člana. Za rukovodioca je određen Đuro Calić, a članovi su bili Marija Radaković i Milanko Orlović. U isto vrijeme formiran je aktiv SKOJ-a i u Kiku od tri člana. Za sekretara je određena Savka Platiša, a članovi su postali Iso Crnobrnja i Nikola Trkulja. U novembru 1941. godine skojevska organizacija u Ploči podijeljena je u dvije: jedna u vojnoj jedinici kojom je rukovodio Đuro Calić, a druga u mjestu kojom je rukovodila Marija Radaković.

U Ričicama u aprilu 1942. godine osnovan je simpatizerski kružok komunistu u kome su bili: Jakov Krpan, Ivan Skorup Tudum, Ivica Skorup i Blaž Tomićić. Izvršene su pripreme za organizaciju žena, za što je bila angažirana Ika Skorup, a za omladinsku organizaciju je bila predviđena Jeka Ivezić. Oko ovih i drugih organizacija i njihovog osnivanja posebno su bili angažirani Stevo Lončar, Pavao Skorup i Jure Ivezić. Jure nije bio posebno obuhvaćen nekom omladinskom organizacijom ili kružokom radi konspiracije, jer je radio na okupiranom terenu kontroliranom od Talijana i ustaša.

U Mazinu je oktobra 1941. godine obilazeći teren Tomo Nikšić znatno doprinio učvršćenju partijske ćelije u kojoj su bili obuhvaćeni Nikica Babić, član KPJ od 1939, zatim Tomo Ilić, Marko Vojnović i Rade Japundžić. Dujo Knežević, koji je jula mjeseca morao da se povuče u Zagreb, a pripadao je toj organizaciji, poslije nekog vremena ubijen je od ustaša, a njegovu ženu i djecu su

u Mazinu u to doba pobili šovinistički elementi iz sela. Član Okružnog komiteta SKOJ-a za Liku Jovo Plečaš pomogao je u formiranju prvog aktiva SKOJ-a u Mazinu u koji su ušli: Filip Babić Pilja, Ičko Babić i Joja Babić. Oni su svi u januaru 1942. otišli u Prvu četu bataljona »Gavrilo Princip«. Skojevska je organizacija obnovljena u martu 1942. godine.

Organizacije NOP-a zрманjske općine imale su od okupacije, ponekad teškoća oko veza s kotarskim rukovodstvima Gračaca, radi udaljenosti, pruge i ceste koje su Talijani i ustaše kontrolirali, velikog snijega zimi 1941/42, a kasnije i radi četničkih jedinica koje su osiguravale te komunikacije.

Utoliko je više dolazila do izražaja i značaja sposobnost i samostalno djelovanje komunista, kada je trebalo preduzeti neke akcije i donositi brze odluke. Tako se stekla okolnost da su pred ustanak organizacije zрманjske općine dobile poruku za dizanje ustanka iz pravca Drvara preko Za vlak e umjesto preko kotarskog centra Gračac. Sličan slučaj je bio s Mazinom i s Bruvnom. Međutim, pokazalo se da je bilo svejedno s koje je strane stizala poruka za akciju. Važno je bilo da stigne do komunista. I na ovom je potvrđeno da je ustanak rukovođen od Partije preko njezinih članova, i da nikakva stihijnost ili nekakve druge snage nisu pokretale ustaničke ni kasnije partizanske akcije i bojeve.

Partijska organizacija Zрманje ostala je kao i na početku okupacije, s tim što je u jesen 1941. primljen u Partiju Vaso Prodanović. S područja te općine formirana je jedna partizanska jedinica od dobrovoljaca u jesen 1941. godine i poslata u sastav bataljona »Marko Orešković«. Izvršene su pripreme i predviđeni borci i kadar koji će ući u sastav Gračačkog partizanskog bataljona »Gavrilo Princip«. Za komandanta bataljona predviđen je Miloško Čuk s toga područja. Uspješno je podmlađivan i odgajan novi kadar koji će zamijeniti gotovo sve dotadašnje kadrove koji su početkom 1942. otišli na druge, u pravilu više dužnosti. Do kraja 1941. osnovano je pet skojevskih aktiva sa 26 članova SKOJ-a. Zрманjska partijska organizacija doživjela je veliki gubitak kada su četnici i Talijani uhvatili i pogubili istaknutog revolucionara s Prljeva i člana Kotarskog komiteta KPH Gračac Vasu Sijana.

U općini Gračac do kraja 1941. kako u samom Gračacu tako i okolnim selima: Stikadi, Vracama, Dukićima, Grabu, Podkokirmi, Glogovu i Gubavčevu Polju, nije prekidan rad i djelovanje partijske organizacije na jačanju NOP-a, niti su je u tome mogli da spriječe ni talijanski okupatori ni ustaše. Na tome terenu zadržavaju se sve do početka 1942. godine komunisti Stevo Lončar, član Kotarskog komiteta KPH Gračac i Aleksandar Radaković, sekretar KK SKOJ-a. U Stikadi je od početka narod bio masovno opredijeljen za NOP zahvaljujući utjecaju koji su od ranije na to selo vršili braća Gleda i partijske organizacije na željezničkoj stanici. Selo, masakrirano od ustaških zlikovaca, odoljelo je iskušenju da ga pročetnici ne pridobiju za njihove mračne ciljeve, i pored okolnosti da je bilo pod stalnom okupacijom i pritiskom. Kroz selo po cijeloj dužini prolazila je željeznička pruga i glavna lička cesta. U jesen te godine stekli su se aslovi da se osnuje jak aktiv SKOJ-a i u Stikadi. Iz sela se među prvima javilo desetak najsvjesnijih omladinaca za Gračački partizanski bataljon »Gavrilo Princip« i 21. januara 1942. uključili se u 1. četu toga bataljona, zajedno s ostalim borcima iz okolice Gračaca, iz Bruvna, Mazina i Zрманje.

Na željezničkoj stanici je u prvoj godini okupacije sve partijske zadatke izvršavao Mate Adamić, bravar u željezničkoj radionici, i još jedan broj željez-

ničara simpatizera KPJ. Krajem oktobra 1941. došao je iz Zagreba na željezničku stanicu Gračac za prometnika Ramo Mašić. Kao provjereni simpatizer KPJ on je dobio poseban zadatak partijskim kanalima iz Zagreba da uspostavi vezu s partijskom organizacijom u Gračacu i da osigura kanal za slanje materijala i ilegalaca iz Zagreba od Centralnog komiteta KPH Okružnom komitetu KPH za Liku. Budući da je zajedno s Aleksandrom Radakovićem pohađao Državnu saobraćajnu željezničku školu u Beogradu od 1937. do 1939. godine, i poznao ga kao komunistu i učesnika NOB, uspostavio je vezu s njim. Kasnije mu je omogućena veza s Tomom Nikšićem koji je bio zadužen od OK da tu vezu osigura i učvrsti.

Na stanicu Gračac su do kraja 1941. došla još dvojica komunista željezničara, namještenici u ložionici: Mušan Zahirović Mišo i Tomica Salopek Begović. S njima je sarađivao Ramo Mašić na zajedničkim zadacima. Sa svima njima Aleksandar Radaković je održavao veze, dolazio na sastanke u stanicu radi organiziranja i preuzimanja poslatog materijala iz Zagreba i priprema za preuzimanje ilegalaca koji su slati u partizane ovim pravcem. Prispjeli materijal je dostavljen do pouzdanih ljudi ili porodica u Vracama, Štikadi, Dukićima ili Podkokiirni. Odatle nije bilo teškoća- otpremiti ga do OK i na oslobođenu teritoriju. Tim kanalom dolazili su i pojedinci u partizane i nijedan od njih, kao ni lica koja su ih prihvatala, nije otkriven niti je dospio u ruke neprijatelja. Ali, na žalost, kada je Mušan Zahirović Mišo odlučan i neustrašiv drug ponovo premješten u Zagreb, pao je u ruke policiji i obješen. S ovim komunistima željezničarima kontaktirao je i Stevo Lončar.

Početkom 1942. godine Ramu Mašića je kotarski komitet primio u Partiju. Poslije toga su Ramo, Grga Skorim i skojevka Sara Krivokuća održavali ilegalne susrete u mjestu Gračac radi dogovaranja za neke aktivnosti. Tako su radili sve do kraja februara 1942., kada su Ramo i Grga morali da se povuku iz grada na oslobođeni teritorij u Bruvno. Sara je isto tako otišla iz grada. Na stanici se zadržavao komunistički orijentiran Ivan Franjković, željezničar, premješten iz Zagreba. Radi njegovog političkog opredjeljenja Talijani su ga uhapsili i odveli u zarobljeništvo u Italiju. Otuda, se vratio poslije kapitulacije fašističke Italije i nastanio u Zagrebu.

U Ričicama je, dok se mogao zadržavati u uslovima okupacije, ostao Jure Ivezić i njegova porodica. S njim je partijska organizacija imala stalne veze i preko njega ostvarivala zadatke na okupiranom području. Kada je postalo nemoguće da izvršava zadatke, izišao je s porodicom i jednim brojem mladića na oslobođenu teritoriju u partizane.

U Vracama je do kraja 1941. godine stvoreno jako partizansko uporište i oslonac za političko djelovanje i van kotarskih granica prema dalmatinskim selima preko Velebita. U tome su se posebno isticali: Mile Đekić Milkin, Nikica Đekić, učitelj, omladinac Jovo Gaćeša Rackov, Jovo Gaćeša Jolašov, zatim majka i kćer Boja i Soja Gaćeša. Bili su i svi drugi odani NOP-u, osim nekoliko švercera i preprodavača stoke.

U Grab se oktobra 1941. vratio iz Donjeg Lapca član KPJ Rade Mioković. Te jeseni u Partiju je Tomo Nikšić primio Iliju Cvjetkovića i Duku Cvetkovića. Sva trojica su bila priključena partijskoj ćeliji u Podkokirni.

I u Dukićima je formirana partijska ćelija u novembru 1941. Formiranju je prisustvovao Nikola Krajnović. Za sekretara je izabran Dragan Dukić, a članovi su bili Jovo Dukić i Dakan Dukić.

U vrijeme formiranja partijskih organizacija osnivaju se i skojevski aktivni po selima gračačke općine. Na željezničkoj stanici u ilegalnom aktivu od pet članova bili su omladini: Đuro Serbedžija, Milan Pantelić, Nikola Končar, Ljubica Pantelić i Perica Končar. U Vracama je osnovan aktiv SKOJ-a nešto kasnije, u aprilu 1942. godine. Za sekretara je određen Mile Đekić Milkin. On je bio nešto stariji omladinac i član KP od jeseni 1941. godine, ali je određen za sekretara kao iskusniji aktivista zbog otežanih uslova rada na okupiranom terenu. U aktivu su bili: Jovo Gaćeša Rackov, Soja Gaćeša i Jovo Gaćeša Jolašov. U Dukićima je aktiv SKOJ-a osnovan u decembru 1941., uz učešće člana Komiteta SKOJ-a Ilije Cvjetkovića. Za sekretara je izabran Nikica Dukić Jovanov, a članovi su bili Nikica Dukić Pajin i Bogdan Dukić, lugarov. Za rad s omladinom zaduženi su skojevci: u Grabu — Đuro Drobac, Danica Stanisavljević i Mileva Trbojević, u Glogovu — Đuro i Dane Cvetković i Ilija Surla, u Omsici — Mile Petrović, u Gubavčevu Polju — Dušan Ivančić, a zatim Đuro Sovilj, aprila 1942. u Kijanima i Deringaju — brat i sestra Kričković Vojo i Sava.

Od osnivanja, oktobra 1941. godine, Kotarski komitet SKOJ-a postepeno se osposobljavao za rad s omladinom. Kotarski komitet Partije, početkom 1942. godine, donio je odluku da dužnost sekretara KK SKOJ-a preuzme Vaso Prodanović od dotadašnjeg sekretara Aleksandra Radakovića, koji se nalazio u bazi na okupiranom području u Vracama i imao i drugih partijskih zaduženja. Zima između 1941. i 1942. godine bila je izuzetno oštra i duga, a snjegovi visoki. To je otežavalo kretanje, održavanje sastanaka i uspješno rukovođenje, pa se smatralo da će Vaso u takvim okolnostima uspješnije obavljati posao sekretara. On je tu dužnost uspješno obavljao sve do početka marta 1942. kada je po direktivi Okružnog komiteta KPH za Liku kooptiran za člana OK SKOJ-a za Liku. Poslije njegovog odlaska za sekretara Kotarskog komiteta SKOJ-a određen je Ilija Cvjetković, koji je tu dužnost obavljao s puno zalaganja i mladenačkog zanosu sve do pogibije. Naime, krajem aprila 1942. godine, kada se vraćao s partijskog zadatka, sačekali su ga u zasjedi između Kijana i Podkokirne domaći četnici i ubili na svirep i krvoločan način. Poslije toga Kotarski komitet Partije je donio odluku da se Aleksandar Radaković potpuno premjesti u kotarski centar Bruvno i ponovo preuzme dužnost sekretara Kotarskog komiteta SKOJ-a. U to vrijeme je taj komitet brojio pet članova, jer su trojica polovicom januara 1942. godine otišli u operativne jedinice. Polovicom februara u Komitet SKOJ-a kooptirani su Anka Opačić i Đuro Cvjetković.

Tomo Nikšić je u kotaru Gračac boravio sve do kraja 1941. godine pružajući veliku pomoć partijskoj organizaciji i drugim organizacijama NOP-a na njihovom osposobljavanju i osamostaljivanju. Okružni komitet ga je početkom januara 1942. poslao na nove zadatke u Liku, a za sekretara Kotarskog komiteta Partije odredio je Branka Ognjenovića. U arhivskim podacima stoji da je Branko dužnost sekretara preuzeo 10. januara 1942. u Bruvnu. Za vrijeme Tomina boravka na ispomaganju partijskoj organizaciji Gračaca bio je i Ljubo Knežević, učesnik u španskom građanskom ratu. Ostao je na tome zadatku dok nije preuzeo dužnost političkog komesara 1. čete bataljona »Gavrilo Princip« polovicom januara 1942.

U toku novembra i decembra 1941. u svim selima u kotaru, koja su bila oslobođena ili pod kontrolom već oformljene narodne vlasti, muškarci sposobni

za borbu položili su partizansku zakletvu. To je imalo pozitivan učinak, jer pored svijesti o potrebi učešća u borbi protiv okupatora i domaćih slugu jačalo je jedinstvo za akciju i povećavalo moralnu obavezu.

Intenzivne pripreme za formiranje Gračačkog partizanskog bataljona trajale su u toku novembra i decembra 1941. i produžile se do polovice januara 1942. godine. Partijske organizacije i kotarski komitet ulagali su veliki napor i zalagali se da u tu vojnički potpuno organiziranu jedinicu uđu zaista najbolji i potpuno provjereni mladići i djevojke. Prva četa je okupljena na Glogovu. Imala je vojnički lik i postala je jezgro za okupljanje novih boraca i ukрупnjavanje jedinica. Bataljon je ponio ime »Gavrilo Princip«. S komandantom bataljona Miložkom Čukom, političkim komesarom Petrom Kesićem Bićom, komandirima 1. čete Pericom Krtinićem Lisicom i političkim komesarom čete Ljubom Kneževićem krenuli su borci iz Glogova na slavan put mnogih dobivenih bitaka protiv okupatora i izdajnika. Poslije ubistva Biće Kesića od strane pod-muklih četničkih razbojnika iz Vučipolja i Graba, polovicom aprila 1942. godine, bataljonu »Gavrilo Princip« je u znak zahvalnosti prema svom prvom političkom komesaru dato ime bataljon »Biće Kesić«.

Dolaskom Branka Ognjenovića za sekretara KK KPH Gračac u rad partijskih organizacija unosi se više sistema, plama i brzine u rješavanju i sprovođenju zadataka. Veza s okružnim komitetom postala je stalna i redovita. Šalju se redovito izvještaji u OK, a od njega se dobivaju pismene i usmene direktive za rad. U kotarskom komitetu se okupljaju svi njegovi članovi na redovnim sjednicama, a potom odlaze na teren, da bi, kada se vrate, podnijeli iscrpan izvještaj šta su i kako uradili, kakvo je stanje na terenu i predlagali mjere za dalje akcije. Za organizaciju je bila velika korist što su se na partijskom kursu, koji je organizirao OK KPH za Liku u decembru 1941. godine, našli iz ovog kotara Smilja Pokrajac, Petar Kesić Bićo, Duda Pokrajac i Nikola Popović.

Od januara 1942. god kotarski komitet se popunjava i organizaciono učvršćuje. Tokom cijele 1942. sve bolje se koristi svojim snagama i političkim iskustvom. Oformljavaju se općinska partijska rukovodstva. Pojedini članovi Partije, ili više njih, u komitetima ili partijskim organizacijama dobivaju zaduženja po pojedinim sektorima. U martu 1942. Okružni komitet KPH za Liku je razradio plan zadataka i, dao konkretne upute za rad kotarskih komiteta. Prema tim uputama i programu KK KPH Gračac pojačao je i proširio političku aktivnost među masama. Na redovitim ili vanrednim sastancima partijskih ćelija bio je obavezno prisutan po jedan od članova kotarskog komiteta KPH. Pored toga svaki član kotarskog komiteta pripadao je jednoj partijskoj ćeliji, i to, u pravilu, onoj kojoj je trebala veća pomoć. Takvo djelovanje komiteta pozitivno se odrazilo i u vojnim jedinicama koje su na tome terenu djelovale ili su boravile, zatim u narodnooslobodilačkim odborima i masovnim antifašističkim organizacijama.

Do marta 1942. kotarski komitet je imao pet članova. To su bili: Branko Ognjenović, sekretar, Smilja Pokrajac, Vaso Sijan, Stevo Lončar i Dušan Munižaba. Toga mjeseca su Vasu Sijana, jednog od najstarijih članova Partije u kotaru Gračac, uhvatili četnici i ubili. Komitet i partijska organizacija Gračaca doživjeli su još nekoliko teških gubitaka. U borbi s četnicima poginuo je Dušan Munižaba. Oni su ubili u aprilu 1942. Iliju Cvjetkovića, sekretara Kotarskog komiteta SKOJ-a i Biću Kesića, političkog komesara bataljona »Gavrilo Princip«.

Na Drugoj kotarskoj partijskoj konferenciji za Gračac, održanoj 5. maja 1942. godine u Bruvnu, uz učešće predstavnika OK KPH za Liku Jakova Blaževića, razmotreni su, sagledani i sumirani svi dotadašnji uspjesi, neuspjesi i promašaji. Izvučene su pouke i doneseni zaključci o budućem radu i zadacima. Ta je konferencija dala zamaha i poleta partijskoj, omladinskoj i drugim organizacijama da još brže i odlučnije u kotaru Gračac uključuju široke narodne mase u narodnooslobodilački pokret.

Dane Žegarac

Rad organizacija KPJ u kotaru Gračac od početka 1942. godine do oslobođenja zemlje

Vojno-politička situacija početkom 1942. godine

Vojno-politička situacija u svijetu a naročito u Jugoslaviji uticala je na razvoj događaja i na području kotara Gračac. Krajem 1941. godine, ulaskom Sjedinjenih Američkih Država u rat, drugi svjetski rat se proširio gotovo na cio svijet i u pravom smislu riječi postao — svjetski. Istina, Crvena armija je pod Moskvom zaustavila njemačke agresore, ali su sile Osovine u to vrijeme raspolagale dovoljnim snagama i sredstvima da zadrže strategijsku inicijativu i da u 1942. nastave s daljim osvajačkim pohodima na istočnom frontu, Dalekom istoku i u Africi. U našoj zemlji, poslije okupatorsko-kvislinških operacija — krajem

1941. u Srbiji, početkom 1942. u istočnoj Bosni i u proljeće te godine u istočnoj Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini poznatih kao prva, druga i treća neprijateljska ofanziva, Vrhovni komandant NOPOJ drug Tito prenio je težište rata i revolucije u naše zapadne krajeve. Tu je u drugoj polovini 1942. stvoreno snažno žarište borbe i prostrana oslobođena teritorija, poznata kao »Titova država« ili »Bihaćka republika« koja je obuhvatala i oslobođenu teritoriju u Lici. Oslobođenjem velike teritorije stvoreni su uslovi za izgradnju čvrstog sistema nove narodne revolucionarne vlasti od mjesnih do općinskih i kotarskih narodnooslobodilačkih odbora i za formiranje snažnih vojnih jedinica, odnosno za reorganizaciju partizanskih odreda u brigade od kojih su formirane prve partizanske divizije i korpusi. Kruna svih tih vojno-političkih događaja bilo je stvaranje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije održano krajem novembra

1942. godine u Bihaću. Snažnim razvojem narodnooslobodilačke borbe u zapadnom dijelu naše zemlje okupirana naša zemlja postala je tvorevina Nezavisna Država Hrvatska bila je ozbiljno uzdrmana, tako da nikad nije ni uspjela da se konsolidira kao država, pogotovo nezavisna.

Za to vrijeme narodnooslobodilačka borba u Lici razvijala se po liniji stalnog uspona, bez obzira na zastoje i prolazne krize u pojedinim kotarevima. Tro-

mjesečne borbe protiv talijanskih okupatora oko Korenice, početkom 1942. godine, bile su u mnogo čemu od prelomnog značaja za razvoj oružanog ustanka u Lici. Prije svega, prešlo se na odlučnu i beskompromisnu borbu protiv okupatora što je dovelo do dalje diferencijacije u ustaničkim redovima, a ponegdje i do pojave četničkih pučeva, bilo na podstrek samog okupatora ili emisara Draže Mihajlovića koje je on, poslije povlačenja glavnine partizanskih snaga iz Srbije krajem 1941. godine, upućivao na sve strane nastojeći da sve krajeve naseljene Srbima obuhvati svojom organizacijom. Međutim, oslobođenjem Donjeg Lapca, Korenice i Srba i stvaranja prostrane oslobođene teritorije, koja je poslužila kao baza za formiranje snažnih discipliniranih dobro organiziranih vojnih jedinica i za vršenje revolucionarnih promjena, narodnooslobodilačka borba u Lici uhvatila je snažnog korijena u narodu tako da je nitko više nije mogao skrenuti s pravog puta.

U kotaru Gračac početkom 1942. općine Bruvno i Mazin bile su oslobođene a djelomično i ostale općine. Talijanske okupatorske snage bile su sabijene u garnizone oko željezničke pruge. Pod njihovim okriljem, također pored željezničke pruge, u mjestima nastanjenim hrvatskim življem (Lovinac i dr.) nalazile su se ustaške jedinice, a u mjestima sa srpskim življem od aprila četnici. Partijske organizacije u kotaru u tom periodu bile su angažirane u radu na stvaranju i izgradnji organa nove narodne vlasti, odnosno narodnooslobodilačkih odbora, masovnih antifašističkih organizacija, suzbijanju četnika i u radu na formiranju partizanskog bataljona »Gavrilo Princip«. Kako su u tom radu bile dosta spore i nedovoljno energične, a uz to i sektašile u pogledu prijema novih članova u Partiju, OK KPH za Liku gledao je u to vrijeme na partijske organizacije u Gračačkom kotaru kao slabije u Lici, pa je još krajem 1941. godine za sekretara Kotarskog komiteta KPH za Gračac uputio Branka Ognjenovića koji je dotada bio sekretar Kotarskog komiteta KPH za Korenicu. On je novu dužnost preuzeo 10. januara 1942. godine.

Znatne teškoće u radu nametnula je partijskim organizacijama talijanska martovska ofanziva koja je imala za cilj izvlačenje opkoljenih talijanskih posada iz Korenice, Udbine i Srba i koja je zahvatila dijelove gracačkog kotara. Napadom od Otrića Talijani su prodrli u Srb i izvukli tamošnju opkoljenu posadu, a napadom od Lovinca, Raduča i Metka preko Pločanskog klanca oni su prodrli u Udbinu i Korenicu i iz njih izvukli svoje posade. Usput Talijani su pljačkali i palili sela nastojeći da oslabe bazu narodnooslobodilačkog pokreta. Nastale teškoće pokušali su da iskoriste četnici i da što više prošire svoj uticaj. Podstaknuti od Talijana oni su u aprilu 1942. izvršili puč u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip« u namjeri da ga razbiju, ali u tome nisu uspjeli. Brzom i energičnom intervencijom OK KPH za Liku i Štaba Grupe PO Like zaustavljeno je širenje četničkog pokreta u gračačkom kotaru, dok je bataljon »Gavrilo Princip« reorganiziran i, uzeo ime bataljon »Bičo Kesić« po političkom komesaru bataljona koga su ubili četnici. Tih dana formiran je 3. lički partizanski odred u koji je pored bataljona »Marko Orešković« i »Stojan Matić« ušao i gračački bataljon »Bičo Kesić«. Operacijsko područje ovog odreda bila je teritorija lapčačkog i gračačkog kotara, izuzev općine Lovinac ikoja je potpala pod operacijsko područje 1. ličkog odreda »Velebit«.

Radi razbijanja četnika i jačanja ustanka na tromedi Like, Dalmacije i Bosne, Glavni štab Hrvatske je u maju 1942. tamo uputio Kombinirani odred koji su sačinjavali bataljoni »Marko Orešković«, Udarni, 1. proleterski i »Bude Bor-

jan«. Ovaj odred je od 13. do 28. maja vodio žestoke borbe protiv talijanskih, četničkih i ustaško-domobranskih jedinica, i mada je u njima postigao samo djelimičan uspjeh, one su se pozitivno odrazile na dalji razvoj NOP-a u sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici. Došlo je, pored ostalog, do priliva novih boraca tako da je 21. maja u Zrmanji od dvije čete Zrmanjaca i jedne čete Plavanjaca formiran Partizanski bataljon »Branko Vladošić«. Tri dana kasnije od tog bataljona i dalmatinskog bataljona »Bude Borjan« u Rujištima je formiran Sjeverodalmatinski partizanski odred.

U julskoj ofanzivi, 16—24. 7. 1942. godine, koja je iz dva pravca prešla preko većeg teritorija kotara, neprijatelj je popalio sva sela i uništio sve do čega je došao, računajući da će tako izazvati demoralizaciju kod naroda i produbiti nepovjerenje između vojske i pozadine. Naravno da su takvi planovi okupatora i njegovih slugu ustaša, i četnika propali. To potvrđuje u svojoj ocjeni Okružni komitet KPH za Liku koji tom prilikom piše: »U toku ofanzive nastupila je odlučna politička prekretnica u gračačkom kotaru. Stanovništvo je do krajnosti ogorčeno protiv okupatora i četničkih bandita. Kod seljaka je vrlo veliko borbena raspoloženje i ne primjećuje se potištenost zbog paljenja sela, dok se mržnja prema četničkim bandama sve više ispoljava.«¹ Ovim je pala i posljednja nada fašističkih okupatora i četničkih bandita da će stvoriti čvršće uporište u gračačkom kotaru.

Ove uspješne akcije na četnike imale su pozitivan politički odjek i kod naroda u hrvatskim selima općine Lovinac. Tako koncem 1942. godine izlazi na oslobođeni teritorij iz sela Ričice 8 obitelji s 32 člana i to: Ivezić Mile, Tomićić Blaža, Skorup Mile, Tomićić Duje, Ivezić Marka, Ivezić Jakova, Tomićić Marte, Tomićić Ike. Ovom prilikom otišlo je 15 omladinaca iz Ričica u redove NOV. Postignuti uspjesi i posjedovanje veće količine oružja i municije omogućilo je formiranje 1. udarnog bataljona s 260 boraca i omladinske čete od 220 boraca s 15—18 godina starosti. Razvoj međunarodnih događaja i vojno-politička situacija u svijetu još je povoljnije utjecala na brži razvoj NOP-a na području kotara. Utvrđena je izdajnička uloga četnika i jugoslavenske vlade u Londonu.

NDH kao fašistička tvorevina, preživljava teške dane opstanka. Ona vidi jedini spas u zaštiti od strane okupatora i zajedničkoj borbi s četnicima protiv NOP-a. Tako predstavnici NDH i četničkih organizacija u Lici prelaze na direktne dogovore i pismene sporazume o međusobnom nenapadanju i zajedničkoj borbi protiv NOB-a. To se najbolje vidi iz pisma velikog župana Sinčića upućenog na ruke poglavnika dr Ante Pavelića i drugih predstavnika NDH gdje stoji: »Danas sam u Otočcu razgovarao sa glavnim četničkim zapovjednikom za cijelo područje Like i to Slavkom Bjelajcem, bivšim majorom jugoslavenske vojske, koji je rodom iz Bosne. On je čovjek širokih pogleda i potpuno shvaća i razumije situaciju. Zeli smirenje i suradnju. Tražio sam od Bjelajca da mi izrazi svoje želje, on mi je rekao da je najvažnije za njih pitanje mirovina udovicama ubijenih državnih službenika pravoslavaca. Ja sam mu obećao da ću u tom pravcu sve poduzeti. Molim da se sa najodgovornijeg mjesta izda nalog da se mojim prijedlozima u potpunosti udovolji.«²

Veliki župan Like i Gacke Sinčić ostao je dosljedan svojim obećanjima četničkom komandantu Slavku Bjelajcu za zajedničku borbu protiv NOB-a. U pismu

1 AIHRPH, KP-230 28.

2 HAK, m. f. 89/6.

upućenom poglavniku dr Anti Paveliću, ministarstvu unutrašnjih i vanjskih poslova, ustaškoj vojnici, ministarstvu domobranstva, glavnom stanu poglavnika, predsjedništvu vlade i drugim najvišim instancama, on je tražio da se poprave političke prilike u Lici koliko je moguće u današnjem vremenu, te da se povrati imovina zakonitim nasljednicima ubijenih pravoslavaca i ostalih građana iste sudbine, uredi pitanje mirovine njihovim udovicama, da se riješi pitanje otpuštenim oficirima bivše jugoslavenske vojske i žandarmerije kao i niz drugih mjera u smislu »sređenja« međunacionalnih odnosa u Lici. Partijska organizacija kotara Gračac je ukazivala narodu na tu međusobnu spregu izdajnika hrvatskog i srpskog naroda i u tom imala uspjeha.

Ti i drugi događaji karakterizirali su vojno-političku situaciju u kojoj je u to vrijeme djelovala partijska organizacija u kotaru Gračac. Pored toga, treba istaći da se njen rad temeljio na planovima rada, odlukama, direktivama, ©kružnicama, proglasima i drugim aktima Okružnog komiteta KPH za Liku koje je ovaj najviši partijski organ u Lici donosio na osnovu stavova i direktiva CK KPH i CK KPJ kao i konkretne vojno-političke siutacije u Lici i u zemlji.

Na području kotara Gračac bilo je 1941. godine 8 partijskih ćelija s 48 članova KPH. Od toga broja od augusta do kraja godine primljeno je 17 članova i osnovane tri partijske ćelije, tako da su krajem 1941. na kotaru Gračac djelovale ćelije u ovim mjestima: Bruvno, Gračac, Željeznička stanica Gračac, Podkokirna, Zrmanja, Ploča, Mazin i Dukići—Gračac.

Članovi KPH u kotaru Gračac 1941. godine bili su: Babić Luke Nikola Nikiea, Cvjetković Todora Đuro, Cvjetković Nikole Ilija:, Čuk Nikole Miloško, Drakulić Dušan, Dukić Dane Dane Dekan, Dukić Nikole Dragan, Dukić Nikole Jovo, Guteša Tome David, Ilić Ilije Tomo, Ivanišević Ljubo, Japundžić Mile Rade, Knežević Ljubo, Krajnović Nikole Nikola Nikica, Krajnović Nikole Sava, Krtinić Jovana Petar Perica, Kesić Mile Petar Bićo, Korać Mane, Kovačević Petra Marko, Lončar Stevo, Lipovac Josipai Srećko, Mašić Stevo, Miočević Jove Rade, Miletić Jakova Stipe, Miljuš Gavre Nikola, Munižaba Dane Dušan, Munižaba Mane Milan, Munižaba Stevo, Neralić Anton, Orlović Ilije Marko, Pokrajac Rade Đuro Đuda, Pokrajac Rade Milan, Pokrajac Maniše Smilja, Pokrajac Nikola, Polovina Steve Gojko, Popović Mile Nikola Nikica, Platiša Dane Mirko, Prodanović Dane Vaso, Radaković Aleksandar Aco, Radaković Juke Mile, Radaković Mikula Mile, Radaiković Trivuna Ilija, Rapajić Nikola Nikica, Skorin Grga, Sijan Save Vaso, Stulić Vaše Mirko, Varićak Mane i Vojnović Jove Marko.³

Teško je dati realan pregled članova KPH u tom vremenu. Raspored članstva vršen je po manjim grupama i ćelijama radi konspiracije i čuvanja članstva i organizacija od provale. Ćelija se nije mogla formirati manja od tri člana KPH, ostali na ličnoj vezi pojedinih partijskih rukovodilaca što je kasnije otežavalo utvrđivanje njihovog partijskog statusa.

Uslijed okupacije i terora jedan broj članova KPH napušta organizaciju, pada u ropstvo, sklanja se u ilegalnost ili odlazi na druga područja van kotara. Od ustanka partijska organizacija se ponovno učvršćuje i popunjava s novim članovima. Međutim, koncem prvog kvartala 1942. broj članova KPH i partij-

³ Na prikupljanju podataka o članovima KP na kotaru Gračac u 1941. godini korišteni su raniji podaci Aleksandra Radakovića, Rade Miočkovića, Gojka Polovine, Vase Prodanovića, Jovice Popovića i druga sjećanja po selima i vojnim jedinicama.

skih ćelija opet se smanjuje za skoro 50% na području kotara u odnosu na broj članstva krajem 1941. godine. Glavni razlog za ovo smanjenje bio je odlazak članova KPH u vojne jedinice koje kasnije više nisu bile vezane za svoje uske teritorije. Osim toga u međuvremenu je isključen jedan broj članova iz raznih razloga o čemu je dala svoju ocjenu i Druga kotarska konferencija u Gračacu. Ali i pored toga, partijska organizacija postajala je akoiono jača i mobilnija zahvaljujući stečenom iskustvu u prvoj godini rata, koja je za partijski rad na kotaru Gračac bila jedna od najtežih.

Organizaciono stanje partijske organizacije početkom maja 1942. godine

Nakon proljetne neprijateljske ofanzive i četničkog puča u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip«, Kotarski komitet KPH za Gračac je smatrao da je nužno izvršiti analizu stanja i rada partijskih organizacija i održati Drugu kotarsku partijsku konferenciju. Za konferenciju, koja je održana 5. maja 1942. u Bruvnu, obavljene su detaljne pripreme. Pored ostalog, utvrđeno je i analizirano brojno stanje članova Partije, kandidata i simpatizera po partijskim ćelijama. U okviru priprema Kotarski komitet je 29. aprila održao sastanak kome je prisustvovao i Rade Grković, član OK KPH za Liku. Na sastanku je konstatirano da u kotaru, bez općine Lovinac i bez vojnih jedinica, ima 28 članova Partije, od kojih su 3 radnika, 15 seljaka, 7 intelektualaca, 2 namještenika i 1 bivši podoficir. Kandidata za članove Partije bilo je 8. Od spomenutih članova Partije jedan se kao stražar nalazio pri Štabu grupe, jedan na oficirskom kursu, a jedan se kao ranjenik liječio u bolnici. U međuvremenu, u toku marta i aprila, poginula su četiri člana Partije: Vaso Sijan, član KK, Dušan Munižaba, član KK, Bićo Ke-sić, komesar bataljona »Gavrilo Princip« i Ilija Cvjetković, sekretar KK SKOJ-a.

U bataljonu »Gavrilo Princip« tada je bilo 6 članova Partije i 6 kandidata, a u općini Lovinac 7 članova Partije, 5 kandidata i 7 simpatizera. Da bi brojno ojačao partijsku organizaciju i pripremio ljude za Partiju, Kotarski komitet je formirao 7 simpatizerskih prosvjetnih grupa koje su brojale 32 člana/¹

Iz navedenih podataka jasno se vidi da je partijska organizacija u gračačkom kotaru u proljeće 1942. bila nedopustivo malobrojna. Obuhvatila je svega 0,15 posto od ukupnog broja stanovništva, ili ako se uzme broj stanovništva na oslobođenom području 0,33 posto. Glavni uzrok zašto partijska organizacija nije bila brojnija bio je u tome što se nije poklanjala odgovarajuća pažnja prijemu novih članova u Partiju i što se pri tome prije svega sektašilo. Postojao je veliki broj drugova i drugarica odanih narodnooslobodilačkoj borbi i provjerenih u radu i na raznim zadacima, ali zbog sektaštva oni nisu primani u Partiju. Bilo je slučajeva da su pojedinci pred smrt, najčešće zbog ranjavanja u borbi, izjavljivali da im je najžalije što umiru a da nisu postali članovi Partije. Takve su obično, da bi im se ispunila posljednja želja, prilikom sahrane i posljednjeg oproštaja od njih, mrtve primali u Partiju.

4 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje AIHRPH), KP-230/11.

Na štetnost sektaštva i značaj brojnog jačanja partijskih organizacija više puta je Kotarskom komitetu Gračac ukazivao Okružni komitet KPH za Liku.⁵ I Druga kotarska partijska konferencija za Gračac i Druga okružna partijska konferencija za Liku pred sebe su kao neodložan zadatak postavile da omasovljenju i učvršćenju partijskih organizacija posveti posebnu pažnju. No i pored toga sporo se išlo na smjelije primanje novih članova u Partiju.

Zbog sektašenja u vezi s prijemom novih članova u Partiju, nepoklanjanja pažnje i drugim organizacionim pitanjima kao i zbog odlaska komunista s terena u partizanske jedinice, dogodilo se da su neke partijske ćelije prestale da postoje, a neka mjesta ostala su bez i jednog člana Partije, što se nije smjelo dogoditi. Još 1941. godine iz partijske organizacije na željezničkoj stanici Gračac otišao je jedan dio članova (Stevo Lončar, Aleksa Radaković i Nikola Krajnović) na oslobođeni teritorij, dok je drugi dio po službenoj dužnosti ili lično po svom nahođenju otišao u druga mjesta. Tako je ova partijska ćelija prestala s radom. Obnavljana je početkom 1942. godine ćelija u Gračacu (Grga Skorin, Ramo Mašić i Sara Krivokuća), ali je već krajem veljače 1942. prestala s radom. Partijska ćelija u Podkokirni prestala je s radom u proljeće 1942. godine odlaskom u vojne jedinice i na druge dužnosti njenih članova Milana Munižabe, Steve Munižabe, Dušana Munižabe, Rade Miokovića i Ilije Cvjetkovića. Nakon toga ova ćelija nije više obnovljena u toku NOB-a.

Iz partijske ćelije u Ploči do maja 1942. otišli su u partizanske jedinice: Mirko Štulić, Marko Orlović, Mirko Platiša i Đuro Čalić, dok je Petar Kljajić otišao na novu dužnost u Kotarski NOO Gospić. Time je i ova ćelija prestala da postoji. Pošto je bio s ovim upoznat, Kotarski komitet KPH za Gospić za partijsko-politički rad u Ploči zadužuje Danicu Radaković, Jožu Hadelana i Danu Vukisana, a u općinu Lovinac upućuje Đuru Potkonjaka. Na zahtjev ovog komiteta iz vojske su vraćeni Đuro Čalić i Dane Zegarac, koji je iz bolnice upućen na partijski kurs a zatim na partijski rad u općinu Lovinac. Sve je to doprinijelo da je obnovljena partijska ćelija u Ploči. U tom vremenu obrazovan je partijski Općinski biro za općinu Lovinac a krajem 1942. i Općinski komitet.

Partijska organizacija u Zrmanji doživjela je sličnu sudbinu. Odlaskom Smilje Pokrajac, Milojka Čuka i Vase Prodanovića, te pogibijom Vase Sijana, člana KK KPH Gračac, u martu 1942. prestala je da postoji ova partijska organizacija. Tako je ovo veliko i vrlo važno područje ostalo nepokriveno partijskim radom. Na terenu je ostao samo jedan član Partije — Nikola Marčetić. Da bi obnovio partijsko-politički rad u Zrmanji, Kotarski komitet za Gračac, na intervenciju OK KPH za Liku, u junu 1942. uputio je tamo Smilju Pokrajac, Ramu Mašića i Milojka Čuka. Njima je kasnije priključena Jela Čuk, član KK SKOJ-a za Gračac. Uspjelo se organizirati simpatizerske kružoke u Zrmanji, Rujištima i Prljavu s ukupno 20 članova. Proširena je skojevska organizacija koja je vrlo aktivno djelovala i bila oslonac u sprovođenju svih akcija na ovom terenu. Kako su Smilja Pokrajac, Milojko Čuk i Ramo Mašić brzo povučeni, na terenu je i dalje kao jedini član Partije ostao Nikola Marčetić, inače predsjednik Općinskog NOO-a Zrmanja — Otrić. Jela Čuk primljena je u Partiju tek u

⁵ Tako je u jednom pismu OK KPH za Liku upućenom KK KPH za Gračac, pored ostalog pisalo: »U cilju podmlađivanja naših partijskih organizacija koja se potreba osjeća naročito u vašem kotaru iako morate strogo voditi računa koga primete u Partiju ne smijete strahovati od primanja svježih novih zaslužnih snaga u Partiju što se do sada kod vašeg kotarskog komiteta osjećalo i što je kočilo rad na omasovljenju partijske organizacije u vašem kotaru« (AIHRPH, KP-230/34).

januaru 1943. godine, što je tipičan primjer sektašenja. KK KPH Gračac je povremeno u Zrmanju i dalje upućivao pojedine partijske aktiviste ali to nije moglo nadoknaditi organizirani i konstantni rad partijske ćelije. Uslovi za rad bili su izvanredno teški pa se oni nisu mogli dugo zadržavati na tom terenu.

Kotarski komitet KPH za Gračac shvatio je svu težinu ovih problema, ali se sporo oslobađao sektaštva. Od Druge kotarske partijske konferencije radi intenzivnije na proširenju kandidatskih grupa i simpatizerskih kružaka, bolje sarađuje s partijskim rukovodstvima i vojnim jedinicama, s omladinom i ženama. Rezultati se nisu mogli dobiti preko noći, ali oni ipak nisu izostajali. Primljeno je u Partiju više od 20 članova. Formirano je još 5 partijskih ćelija i 3 općinska komiteta KPH na području kotara. Pored sektaštva i način prijema u Partiju kočio je i usporavao omasovljenje partijskih organizacija. Sve do kraja 1942. primanje u Partiju bilo je jako centralizirano i u isključivoj nadležnosti OK KPH za Liku. Kotarski komitet je predlagao pojedince Okružnom komitetu za prijem a ovaj je nakon provjere donosio odluku.⁶ Pored toga u Partiju su mogli biti primljeni samo oni pojedinci koji su prošli kroz kandidatski staž i dokazali se da su zreli za Partiju. Početkom 1943. nadležnost za prijem u Partiju prešla je na kotarske komitete, s tim što su prijedloge za prijem davali općinski komiteti KPH, odnosno partijske ćelije. U to vrijeme (početkom 1943. pred četvrtu neprijateljsku ofanzivu) na području kotara Gračac (bez vojske) bilo je oko 40 članova KP, organiziranih u 9 partijskih ćelija, 3 općinska komiteta (formiranih u vremenu od septembra do decembra 1942.) i Kotarski komitet od 5 članova. U toku 1942. godine poginulo je 6 i isključeno 6 članova Partije. Ovdje treba istaći da je s tim porastom broja komunista rad na terenu postajao sve bolji a time i veće moralno-političko jedinstvo naroda.

Tokom 1942. godine primljeni članovi KPH na kotaru Gračac:

a) Na radu u pozadini: Babić Petra Filip Pilja, Blanuša Dane Đuro Đurađ, Brmbota Ilije Milan, Calić Nikole Đuro, Drezgić Đuro, Dukić Marka Nikola Nina, Dukić Jove Nikole Nikica, Dukić Jovana Miloš Milić, Gajić Nikole Sava, Gačeša Mile, Krajnović Luke Mile, Krtinić Tome Mile, Kljajić Mane Petar, Mandić Kuzmana Dušan, Marčetić Sime Nikola Nidžo, Mašić Ramo, Orlović Laze Rade, Popović Rade Jovo, Petrović Đure Mićo, Platiša Mile Petar, Radaković Jove Joja, Radaković Mile Mile, Radeka Mile Petar, Radeka Dragutina Nikola, Rajčević Gina, Savatović Ilije Dane, Skorup Mile Pa vie, Šerbedžija Tanasije Đuro, Vignjević Milana Rade, Vitas Ise Dragan, **Zegarac** Petra Dane, **Zegarac** Dane Marko i Babić Nikole Pera.⁷

6 Primjera radi navodimo da je Kotarski komitet Gračac 7. X 1942. uputio izvještaj Okružnom komitetu za Liku u kome se, pored ostalog, kaže da je kotarski komitet održao sastanak i da su na njemu za prijem u Partiju predloženi: Vlado Dukić, vodni delegat 2. bataljona Ličkog područja, po zanimanju težak, stupio u NOV od prvih dana, pokazao sehrabar i odan; Božo Gleda, po zanimanju đak, dobar borac, odan NOB-u, prošao kandidatski kurs pri ovom komitetu; Mile Krtinić, po zanimanju težak, rodom iz Klapavica, kroz cijelo vrijeme pokazao svoju odanost za NOB, završio je kurs pri ovom komitetu; sva trojica navedenih drugova raspoložu i upoznati su s osnovnim stvarima kao i poznavanjem linije NOB-a.

7 Izvori za ovaj popis od 34 člana jesu:

- a) Izvještaji i zapisnici Kotarskog komiteta KPH Gračac;
- c) Registar članova KPH koji su primljeni u kotaru Gračac, a odselili na područje kotara 1946-47. godine;
- c) Registar članova KPH koji su primljeni u kotaru Gračac, a odselili na područje kotara Odžaci (Vojvodina) i tamo dobili partijske knjižice;
- d) Evidencija o članstvu KPH, Arhiv CK KPH Zagreb, i
- e) Dopune i provjere sa članovima KPH na terenu.

Članovi Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora i Kotarskog komiteta KPH za Gračac: gornji red s lijeva na desno: Đurađ Blanuša, Milka Čuibrilo¹, Jovica Popović, Sava Sakan-Sujica, Dane Zegarac, Dujo Maretić i Nikola Krpam; donji red: Iso Marčetić, Nikola Nidžo Marčetić, Nikola Dautović i Dane Savatović.

Članovi KPH kotara Gračac u vojnim jedinicama 1942. godine bili su: Alagić Marka Aleksandar, Babić Nikole Jovan, Bajić Dane Mihajlo Mile, Bajić Ilije Dušan, Bajić Nikole Sava, Brčin Dane Đuro, Breka Nikole Mane, Brkić Andrije Tomo, Brkljač Jove Milutin, Brkljač Jove Dragutin, Brkić Nikole Vojin, Budimlija Jove Nikola, Čalić Mile Nikola, Čuruvija Mane Miloš, Čuruvija iče Dragan, Cubrilo Dušana Milan, Čiča Rade Petar Perica, Čuturilo Vuje Mile, Čuturilo Marka Petar Zebić, Dronjak Steve Miloško, Draganić Nikole Miloš, Drobac Đuro, Dukić Mile Nikola, Dukić Đure Ilija, Dukić Save Jovo, Gajić Nikola Lazo, Gajić Samela Mile, Gaćeša Dane Milan, Gajić Mile Zorka, Gaćeša Marka Luka, Gleda Save Miloš, Gleda Todora Božo, Guteša Dmitra Rade, Grbić Dane Dušan, Ivanić Đure Dušan, Ivanić Đure Dmitar, Ilić Rade Stevo, Japundžić Nikole Jovo, Japundžić Mane Zorka, Jarić Mane Vasilije Dušan, Kolundžić Petra Bosiljka, Končar Bude Petar, Krivošija Jovana Mičo, Kričković Nikole Mladen, Krajnović Steve Ilija, Košutić Manojla Nikola, Košutić Dane Tomo, Kukić Mihajla Nikola, Labus Đurđa Ingjatije, Labus Dane Ljubomir, Lisica Ivana Milana, Maričić Mile Ilija, Maričić Petra Vlado, Maričić Laže Rade, Maričić Ilije Dušan, Marčetić Luke Nemanja, Marčetić Nikole Milan, Marčetić Sime Mile, Marčetić Ise Jovo, Mioković Jove Nikola, Milinković Dane Branko, Miljković Dmitra Mile, Novaković Boje Nina, Opačić Vlade Miloš, Orlović Laze Milanko, Petković Čire Ilija, Plećaš Dane Nikola, Popović Mile Jovo, Pupavac Vase Gojko, Radaković Rade Sava, Radusin Vukašina Mile, Rakić Miloša Nikola, Savatović Petra Milan, Sovilj Petra Nina, Suša Rade, Škundrić Steve Ilija, Škundrić

Dmitra Đuro, Štulić Jovana Jovo, Stulić Rade Branko, Stulić Ilije Dušan, Tojagić Miše Dane, Tojagić Nikole Dušan, Vojnović Sime Petar, Viadušić Save Dušan, Zegarac Nikole Ilija, Zegarac Marka Todor, Rakić Miloša Momir, Dukić Nikole Vlado, Grubišić Đurđa Stevo, Grubišić Đurđa Jovo i Krajnović Ilije Milan.⁸

Pored ovoga utvrđeno je da su 1942. godine u vojnim jedinicama na području kotara Gračac s drugih terena bili slijedeći članovi KPH: Dušan Bursać, Branko Desnica, Milan Glumac i Boško Marić. Također je utvrđeno da je Kotarski komitet KPH Gračac primio članove KPH s drugih terena: Đuru Cvjetkovića, Mirka Medića, Dušana Majstorovića, Gavru Miljuša i Danu Polovinu.

Za pomoć u partijsko-političkom radu iz drugih kotareva su došli: Branko Ognjanović, za sekretara KK Gračac, Borka Korać, za člana KK SKOJ-a i sekretara Općinskog komiteta Bruvno, Draga Bogdanović, za partijski rad u općini Mazin i Gubavčevom Polju, Zora Šobat, za člana Općinskog komiteta Mazin i člana Kotarskog odbora AFŽ-a Gračac, Mile Pjevač, za člana KK SKOJ-a i predsjednika Kotarskog odbora USAOH-a Gračac i Desa Cosić u Kotarski komitet SKOJ-a. U tom periodu su i neki članovi Partije iz partizanskih jedinica vraćeni za rad u pozadini.

U toku 1942/43. godine vraćeno je na teren iz vojske 30 članova KPH. To je nesumnjivo bila znatna pomoć partijskim organizacijama na terenu. U općinu Bruvno vratili su se: Joja Radaković, Ilija Sunajko, Mićan Dautović, Božan Dragosavac, Mićo Petrović, Sava Blanuša. U općinu Mazin: Filip Babić Pilja, Rade Vignjević, Rade Japundžić, Vaso Vojnović i Ilija Babić Ičko. Općina Gračac: Dakan Dukić, Miloš Ostojić, Ilija Utvić, i drugi. Općina Lovinac: Đuro Čalić, Dane **Zegarac**, Pavao Skorup, Petar Radeka, Jure Ivezić, Milan Dukić, Lazo Gajić, Marko Miletić, Ašo Kaleb, i Pajina Nikić. Općina Zrmanja—Otrić: Sava Šujica, Dušan Marčetić, Branko Jarić, Stanko Kukić, Ilija Čuk, Bosiljka Marčetić, Dušan Dronjak.⁹

U spomenutih devet partijskih organizacija nalazili su se slijedeći komunisti. U partijskoj ćeliji u Bruvnu — David Guteša, sekretar i članovi: Milan Pokrajac, Aco Radaković, Mile Radaković (Jukin), Mile Krajnović i Stevo Lončar; u partijskoj ćeliji Dukići — Tupaie: Dakan Dukić, sekretar i članovi: Borka Korać, Jovica Popović i Nikica Dukić; u partijskoj ćeliji Mazin I: Tomo Ilić,

8 Na prikupljanju i utvrđivanju članova KPH u vojnim jedinicama 1942. godine najviše su se angažirali: Jovo Babić, Vlado Maričić, Branko Milinković, Stevo Grubišić, Dušan Grbić, Ilija Radaković, Milan Krajnović, Mile Miljković, Jovo i Nikola Zegarac. Uz velike napore i pomoć znatnog broja saradnika rekonstruirano je članstvo KPJ u vojnim jedinicama do kraja 1942. Kasnije su se ovi članovi vodili u sastavu vojnih jedinica, pa ih je bilo teško utvrditi. Članovi KPH u komandama mjesta, OZN-i i bolnicama ostali su i dalje u nadležnosti komiteta, tako da se oni nalaze u nepopunjenom broju članova na radu u pozadini. Jedan broj članova je vraćen iz vojske na terenski rad, dok se drugi povremeno nalazio na terenu. Ovi drugi se i javljaju u popisu, naravno ako su bili aktivniji i zapaženiji u radu u mjestu gdje su boravili. Prema tome bilo je vrlo teško utvrditi u kojem popisu trebaju ostati pojedini članovi KPH. Isto tako, bilo je teže utvrditi dan prijema, naročito kad se radi o kraju godine, jer vrijeme od prijema do suglasnosti OK trajalo je i do mjesec dana. Tako na primjer Jela Čuk i Dušan Mandić primljeni su za članove KP u partijskoj ćeliji Mazin decembra 1942. Kod Dušana je registriran taj dan u dokumentima a u okumentima Jele Čuk 10. januara 1943, tj. dan kada je potvrđen njen prijem od strane OK KPH za Liku. Takvih primjera ima više u analizi datih popisa u ovom članku.

9 Isto kao br. 7.

sekretar i članovi: Đuro Šerbedžija, Pilja Babić, Nikica Babić i Dušan Mandić; u partijskoj ćeliji Mazin II: Zora Šobat, sekretar i članovi: Rade Vignjević, Rade Japundžić, Rade Mioiković; u partijskoj ćeliji G. Polje — Đurađ Blanuša, sekretar i članovi: Draga Bogdanović, Đuro Cvjetković; u partijskoj ćeliji Komande mjesta Bruvno — Milojko Cuk, sekretar i članovi : Dragan Dukići Milan Brmbota; u partijskoj ćeliji Klapavice — Đuro Drezgić, sekretar i članovi: Dane Savatović i Mile Krtinić; u partijskoj ćeliji Ploča — Petar Kljajić, sekretar i članovi: Marko Kovačević, Stipe Miletić, Sava Gajić, Rade Orlović, Nina Dukić, Nikola Draganić i Đuro Potkonjak, i u partijskoj ćeliji Kik — Dane Zegarac, sekretar i članovi: Petar Platiša i Marko Zegarac.

Članovi općinskih biroa, odnosno komiteta KPH bili su u Bruvnu — Borka Korać, sekretar i članovi: David Guteša, Milojko Cuk i Dane Savatović; u Mazinu — Pilja Babić, sekretar i članovi: Zora Šobot i Tomo Ilić; u Lovincu — Đuro Potkonjak, sekretar i članovi: Marko Kovačević, Stipe Miletić i Petar Kljajić. Kotarski komitet KPH Gračac sačinjavali su: Milan Pokrajac, sekretar i članovi: Smilja Pokrajac, Stevo Lončar, Aco Radaković i Rade Mioiković.

Rad partijskih organizacija na osnivanju i razvoju prvih organa nove narodne revolucionarne vlasti

Od samog početka oružanog ustanka partijske organizacije u gračačkom kotaru, kao i u čitavoj zemlji, posebnu pažnju su poklanjale stvaranju i učvršćenju oružanih vojnih jedinica i organa nove narodne revolucionarne vlasti. U početku prvi organi nove narodne vlasti u oslobođenim selima gračačkog kotara različito su nazivani ali su u suštini svuda predstavljali klice nove narodne ustaničke vlasti. Rano se pojavljuje i naziv narodnooslobodilački odbor za nove organe revolucionarne vlasti, ali se on definitivno ustaljuje u gračačkom kotaru i čitavoj Lici pošto je krajem oktobra 1941. u Liku stigao prvi broj »Borbe«, organa Komunističke partije Jugoslavije koji je 19. oktobra izišao u oslobođenom Užicu i u kome je objavljen članak Edvarda Kardelja »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«, što je ujedno bio prvi napis u nas o narodnooslobodilačkim odborima i njihovim zadacima. Na osnovu tog članka, direktiva CK KPJ, CK KPH i OK KPH za Liku, a pod rukovodstvom Kotarskog komiteta, u gračačkom kotaru su u vremenu od novembra 1941. do proljeća 1942. godine u svim oslobođenim selima osnovani narodnooslobodilački odbori a u nekim okupiranim mjestima akcioni NOO-i koji su djelovali ilegalno. Zahvaljujući zauzimanju partijskih organizacija, u NOO-e su izabrani najviđeniji ljudi dokraja odani narodnooslobodilačkoj borbu

Za rad narodnooslobodilačkih odbora od posebnog značaja bili su dokumenti »Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora« i »Objašnjenja i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima«, poznati pod zajedničkim nazivom »Fočanski propisi« koje je Vrhovni štab NOV i POJ izdao februara 1942. godine u Foči. Kotarski komitet i partijske organizacije uporno su nastojale da se oni dosljedno sprovedu u život. Na to ih je često podsticao i OK KPH za Liku. Zahvaljujući tome i praksi stečenoj u radu, NOO-i u gračačkom kotaru sve uspješnije su izvršavali mnogobrojne zadatke koje su im nametali rat i revolucija kao što su: snabdijevanje i ishrana partizanskih jedini-

ca, bolnica i raznih ustanova, smještaj i ishrana izbjeglica i onih kojima su kuće izgorjele, organizacija obrade zemlje, borba protiv šverca, organizacija evakuacije stanovništva ispred neprijateljskih napada, političko, zdravstveno i prosvjetno prosvjeđivanje naroda, rješavanje raznih sporova i niza drugih zadataka koje inače treba da rješavaju organi vlasti.

Da bi se u duhu propisa i direktiva viših partijskih rukovodstava objedinio rad NOO-a na području kotara, na inicijativu Kotarskog komiteta KPH za Gračac krajem 1941. godine obrazovan je Inicijativni odbor koji je dobio zadatak da pripremi i organizira kotarsku konferenciju na kojoj je trebalo i izabrati Kotarski NOO za kotar Gračac. Poslije svestranih priprema konferencija je 20. marta 1942. godine održana u Omsici. Pored izabranih delegata od strane NOO-a njoj je prisustvovalo još oko 100 drugih predstavnika sela, antifašističkih organizacija i vojnih jedinica. Na konferenciji je izabran Plenum i Izvršni odbor Kotarskog NOO-a od 5 članova, od kojih su dvojica bili članovi KP. U međuvremenu su u kotaru osnovani i općinski NOO-i: u Mazinu, Bruvnu, Lovincu i Zrmanji, a potkraj 1942. formiran je i Općinski NOO Gračac. Ovim je završen rad na osnivanju nove narodne revolucionarne vlasti na nivou kotara Gračac, čime su stvoreni uslovi za njen dalji razvoj i učvršćenje.

U septembru 1942. Vrhovni štab je na oslobođenoj teritoriji zapadne Bosne izdao dvije naredbe: o izborima za narodnooslobodilačke odbore i o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti. Ove naredbe su zajedno sa člankom Veselina Masleše »O narodnooslobodilačkim odborima« odštampane u posebnoj brošuri, koja je s popratnim pismom druga Tita upućena i Glavnom štabu Hrvatske. Ove naredbe i članak, naročito pismo druga Tita, predstavljaju prekretnicu u organizaciji narodne vlasti i u principijelnom stavu prema narodnooslobodilačkim odborima u čitavoj zemlji pa i u Lici. Ukazujući na bitno novo u odnosu na karakter, zadatke i organizaciju NOO-a, drug Tito je u popratnom pismu, pored ostalog, istakao da se sada pitanje organizacije naše vlasti u pozadini postavlja u izmijenjenom vidu prema ranijem, iako forma narodne vlasti ostaje ona koja je priпадnim putem iznikla u samom početku NOB-a a to su NOO-i i vojne pozadinske vlasti. »Ali«, kako jp to napisao drug Tito, »karakter NOO-a danas je izmijenjen. Mada oni i dalje ostaju prelazni oblik ka budućoj narodnoj vlasti, koju će narod formirati poslije konačnog oslobođenja, mora se konstatirati da ova konstatacija o prolaznom ne znači da se pitanje buduće forme i karaktera vlasti ostavlja slučaju, da se oni još ne naziru u magli budućnosti i da ta vlast može preći u makar kakvu drugu formu. Taj smo stadij već ostavili za sobom. Zbog toga danas nema više nikakvog smisla isticati privremenost karaktera NOO-e provedeni su 5, a općinske i kotarski NOO 6. decembra 1942. Evo što rakter vlasti NOO-a, podvlačiti NOO-e kao organe vlasti i kao klicu i osnovu buduće narodne vlasti«.¹⁰

Na značaj spomenutih materijala i predstojećih izbora za NOO-e CK KPH upozorio je OK KPH za Liku a ovaj kotarske komitete pa i Kotarski komitet za Gračac. Sve partijske organizacije i NOO-i bili su dužni da temeljito prouče spomenute materijale kako bi prvi organizirani izbori za narodnooslobodilačke odbore što bolje uspjeli. Pored toga sva partijska rukovodstva, pa i Kotarski komitet Gračac, trebali su prema direktivi CK KPH »da prikupe podatke o radu

10 Dokumenti o razvoju narodne vlasti, sabrao i uredio dr Leon Geršković, Beograd, 1948, Prosveta, str. 61—62.

postojećih NOO-a sa spiskom svih odbornika, ličnim podacima i njihovim karakteristikama, da ispituju koga od dosadanih odbornika ne treba kandidirati i zašto, da pronađu ljude i žene koje treba kandidirati.¹¹

Kotarski komitet KPH za Gračac, općinski komiteti i partijske organizacije ozbiljno su pristupile izvršenju postavljenih zadataka. Analiziram su dotadašnji uspjesi i nedostaci u radu NOO-a i predviđeni kandidati za odbornike koje je trebalo predložiti da budu birani na izborima. Zauzet je stav da se treba izboriti da u svaki NOO budu izabrana po 2 člana Partije kako bi Partija u NOO-ima obezbijedila svoju rukovodeću ulogu. Pored toga OK KPH za Liku ukazao je Kotarskom komitetu za Gračac da za izbornu kampanju iskoristi i angažira sve partije i raspoložive političke radnike iz omladinskih i ženskih organizacija i da obezbijedi da u NOO-e budu izabrani i predstavnici žena i omladine. Na izbore je trebalo ići s parolom »Samo odan i vjeran narodnooslobodilačkoj borbi i nepomirljiv neprijatelj okupatora i njegovih slugu može biti biran u NOO-e«¹² Prema odluci OK KPH za Liku izbore za NOO-e trebalo je obaviti do 10. decembra 1942. godine, s time što je do tog vremena trebalo izvršiti izbore i u svim vojnim jedinicama, bolnicama i raznim drugim ustanovama. Za Okružni NOO za Liku u gračačkom je kotaru trebalo izabrati 5 kandidata.¹³

Poslije solidno izvršenih priprema izbori u gračačkom kotaru za mjesne NOO-e provedeni su 5. a općinske i kotarski NOO 6. decembra 1942. Evo što je o njima napisao Kotarski komitet Gračac u izvještaju OK KPH za Liku: »Izbori za narodnooslobodilačke odbore u našem kotaru su se završili s uspjehom, izabrani su skoro svi koji su predviđeni kao kandidati prije izbora. U odbore se nije uspjelo uvući ni jedno nepoželjno lice. Izbori su protekli u svim mjestima, kako mjesni, tako općinski i kotarski s velikim oduševljenjem i ovačijama. Konstatirano je da su izbori za narodnooslobodilačke odbore dosta dobro pripremljeni što se očitovalo prilikom glasanja, tako da je narod budno pazio ko je zaslužan da uđe u narodnu vlast. Naročito se aplauzom glasalo za članove KP. Rezultati izbora su nakon dobivanja svih izbornih lista sređeni. U kotarski narodnooslobodilački odbor ušlo je 30 članova, naime delegata, od kojih je 16 članova KP.«¹⁴ Ovdje nije uzeta u obzir općina Lovinac, gdje su izbori za mjesne NOO održani 2. decembra 1942, a za općinski NOO 6. decembra 1942. OK KPH za Liku ocijenio je izbore za NOO-e u kotaru Gračac slijedećim riječima: »Do sada su izbori protekli uz najveće učešće naroda u gračačkom kotaru, gdje je sve išlo u znaku stvarnih velikih manifestacija za narodnooslobodilačku borbu«.¹⁵

Rad Partije na stvaranju antifašističkih organizacija žena i omladine

Od samog početka oružanog ustanka partijske organizacije u gračačkom kotaru poklanjale su veliku pažnju i aktivno radile na angažiranju žena i omladine u narodnooslobodilačkoj borbi. Međutim, znatno organiziraniji rad sa ženama

11 AIHRPH, KP-230/33.

12 AIHRPH, KP-230/37.

13 AIHRPH, KP-230/55.

14 AIHRPH, KP-245/1350.

15 AIHRPH, KP-230/99.

počinje tek u decembru 1941. kada je CK KPH u svojoj Okružnici br. 4 od 6. XII 1941. dao direktivu partijskim rukovodstvima i organizacijama da odmah pristupe stvaranju čitavog sistema organizacije u obliku posebnih odbora Antifašističkog fronta žena. U vezi s tim u Okružnici je između ostalog pisalo: »U cilju aktiviranja i povezivanja širokih slojeva žena i njihovog uvlačenja u narodnooslobodilačku borbu osniva se Antifašistička fronta žena koja treba da obuhvati sve žene svih slojeva, bez obzira na njihovu političku, nacionalnu i vjersku pripadnost. Antifašistička fronta žena ulazi u sastav Narodnooslobodilačke fronte.«¹⁶

Već sredinom decembra 1941. OK KPH za Liku obrazovao je Inicijativni odbor AFŽ-a za Liku s Katom Pejnović na čelu, u koji je iz gračačkog kotara ušla Smilja Pokrajac koja je i inače u Kotarskom komitetu KPH za Gračac bila zadužena za rad sa ženama. Ovaj odbor je sebi postavio zadatak da u svim selima gdje je to moguće formira seoske odbore AFŽ-a, zatim i kotarske odbore žena.

Za rad sa ženama i njihovo uključivanje u narodnooslobodilačku borbu korištene su razne forme — od ličkih prela gdje su se plele čarape, rukavice, maje i izrađivali drugi odjevni predmeti za partizane, pa preko konferencija i sastanaka do izbora žena u NOO-e i prijema u Partiju. Radu sa ženama veliku pažnju poklanjao je OK KPH za Liku i stalno ukazivao kotarskim komitetima na njegov značaj. Tako je u Okružnici br. 2 od 12. III 1942, pored ostalog, istakao da je nedovoljno »kako to rade više partijske organizacije odrediti jednog odgovornog druga ili drugaricu za rad sa ženama i time misliti da je izvršena partijska direktiva. Treba angažirati svu partijsku organizaciju za rad među ženama, da bi one kao i muškarci bile uključene u narodnooslobodilačku borbu. Ne smije se rad među ženama shvaćati kao jedan sporedan, manje važan sektor rada, već naprotiv, shvaćati rad -među ženama kao važan uslov uspjeha naše borbe.«¹⁷

Da bi se rad sa ženama odvijao organizirano i planski OK KPH za Liku je 9. marta 1942. godine izradio i uputstvo za rad sa ženama. Uputstvo je formulirano u 15 tačaka i u njemu se najprije govori o značaju učešća žena u NOP-u, o formiranju organizacija žena, odnosno AFŽ-a u svim selima na oslobođenom teritoriju i akcionih odbora žena na neoslobođenom teritoriju koji će djelovati ilegalno. Žene moraju učestvovati u pomaganju da se ljudi upućuju u partizane, da budu kuriri, da primaju na ishranu ljude koji dolaze da se bore u našim krajevima, da organiziraju sabirne akcije za narodnooslobodilački fond i druge akcije koje se provode zajednički s Partijom, omladinom i NOO-ima. Dalje, žene je trebalo uključivati u Partiju i simpatizerske kružoke, u obavještajnu službu, u rad na popularizaciji žena u SSSR-u, u razne kurseve kao za prvu pomoć, iz higijene, za političko i općeobrazovno uzdizanje, na tečajeve za nepismene i drugo.

Kotarski komitet KPH za Gračac proučio je dobivene direktive i utvrdio program rada sa ženama. On 30. aprila 1942. godine piše OK KPH za Liku da postoje uslovi za formiranje AFŽ-a u nekim selima, ali to nije u dovoljnoj mjeri iskorišteno jer svega jedna drugarica radi na tome sektoru (Smilja Pokrajac). Tu se osjeća siromaštvo kadra. Kotarski komitet je donio odluku da

16 Zene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, knj. X, Zagreb, 1955, str. 57.

17 AIHRPH, KP-230/9 — Okružnica br. 2 OK KPH za Liku od 12. 3. 1942.

se formira Inicijativni odbor AFŽ-a koji je trebao da pripremi kotarsku konferenciju žena. Međutim, Prva konferencija žena za kotar Gračac nije uspjela pa se morala zakazati ponovo, s tim da se izvrše solidnije pripreme i obezbijedi dolazak potrebnog broja delegatkinja na konferenciju.

Uporedo s pripremama za kotarsku konferenciju žena nastavljen je i rad na stvaranju odbora AFŽ-a po selima. U Brvnu je formirana i radionica koja je izrađivala rublje za partizane. U njoj su bile zaposlene samo žene. Po mnogim selima kao: Glogovu, Gubavčevom Polju, Omsici, Kijanima i drugim održani su sastanci žena. Na velikom zboru u Mazinu govorila je Smilja Pokrajac, član KK KPH Gračac.

Nakon temeljnih priprema u ljeto 1942. održana je kotarska konferencija žena. Iz izvještaja KK KPH za Gračac od 9. augusta 1942. godine upućenog OK KPH za Liku vidi se da je održan sastanak novoizabranog Kotarskog odbora AFŽ-a i da je za predsjednicu izabrana Rezika Krajinović, a već 7. oktobra 1942. izvršene su izmjene i Gina Rajčević je izabrana za predsjednicu a Milka Marčetić za tajnicu odbora. U tom vremenu oformljeni su i općinski odbori AFŽ-a.

Novoizabrani Kotarski odbor AFŽ-a, uz pomoć partijskih organizacija i zajedno s općinskim i seoskim odborima AFŽ-a, organizirano je pristupio radu sa ženama. Žene učestvuju u žetvi i takmiče se s omladinom, posjećuju ranjenike u bolnicama, šalju dvije članice na kurs pri OK KPH za Liku i organiziraju posebne kurseve za žene u kotaru da bi se što prije osposobile za rad u ratnim uslovima. Žene kotara Gračac veoma aktivno su se pripremale za ličku okružnu konferenciju žena koja je održana 15. septembra 1942. godine u Šalamuniću. U prvi Okružni odbor AFŽ-a za Liku, izabran na toj konferenciji, iz gračačkog kotara je Milka Utvić.¹⁸

Zbog teškoća što su se javljale u radu žena koje su imale malu djecu, kao i zbog operativnijeg rukovođenja, Kotarski odbor AFŽ-a od 11 članova smanjen je na 7 članica. Za žene se s punim pravom može reći da i pored pomoći koju im je pružala Partija i druge organizacije njihovi problemi nisu uvijek pravilno shvaćeni. Žena kao majka većeg broja dječ, koja je brinula i o kući (muškarci su otišli u vojsku) i gospodarstvu, takmičila se s omladinom i izvršavala sve zadatke, kao i oni koji nisu imali materinskih obaveza. Moramo priznati da za sve to u tim uslovima nismo uvijek imali dovoljno razumijevanja.

Iz zapisnika sa sastanka KK KPH za Gračac održanog 15. novembra 1942. vidi se da je završen kurs žena u kotaru, koji je trajao 22 dana, a završilo ga je 14 drugarica s vrlo dobrim uspjehom. Drugi kurs je počeo 25. decembra 1942. a organiziran je za žene koje su izbjegle s područja Zrmanje i Otrića i nalaze se na oslobođenom teritoriju kotara Gračac.

Uz sve zadatke koje su žene izvršavale s puno uspjeha, volje i energije u radu, one su se borile s puškom u ruci, rame uz rame sa svojim drugovima. Iz kotara Gračac učestvovalo je u operativnim vojnim jedinicama prema nepotpunim podacima preko 50 žena boraca. Pored spomenutih — Smilje Pokrajac, Rezičke Krajinović i Milke Utvić kao aktivistkinja AFŽ-a u toku 1941. i 1942. godine su se istakle: Jela Cuk-Bojanić, Milka Marčetić, Jelica Maričić, Gina Raj-

¹⁸ Lika u NOB-u 1942, Beograd, 1971., str. 658.

čević, Ika Skorup, Boja Guteša, Perica Babić, Mara Štulić, Seja Grubišić, Jeka Dronjak, Jela Breka, Soja Marčetić, Anka Pokrajac, Milka Krtinić, Mara Mu-
nižaba, Zorka Popović, Joka Vojinović, Darinka Brmbota i Marija Radaković.¹⁹

Pored Antifašističkog fronta žena, Partija je pridavala¹ poseban značaj i omladinskoj organizaciji. Budući da je bila manje opterećena porodičnim i fa-
milijarnim obavezama, omladina je, a prije svega članovi SKOJ-a, ispoljavala
veliki revolucionarni elan i spremnost da se bori protiv okupatora i njegovih
pomagača a za ciljeve Partije. To je dokazala i masovnim stupanjem u prve
partizanske čete i vodove u gračačkom kotaru. U njima i na terenu sfciojcevi su
pokazali divne primjere herojstva, samoprijedora i požrtvovanja, žrtvujući i dio
svoje mladosti za pobjedu naše revolucije.

Partija je u kotaru Gračac preuzela svakodnevnu brigu o radu s omladi-
nom. Nije bilo sastanka kotarskih i općinskih partijskih komiteta na kojima nije
bila točka dnevnog reda — omladina. Odlukom Kotarskog komiteta Partije za
sekretara Kotarskog komiteta SKOJ-a za Gračac u oktobru 1941. došao je Aco
Radaković. Međutim, u januaru 1942. njega je zamijenio Vaso Prodanović ali
je i on ostao kratko vrijeme na dužnosti, pa je tu dužnost preuzeo Ilija Cvjet-
ković. Kako je i on ubrzo poginuo (april 1942.), rukovođenje Kotarskim komi-
tetom SKOJ-a ponovo je preuzeo Aco Radaković. U suglasnosti s OK KPH za
Liku, OK SKOJ-a uputio je u Kotarski komitet SKOJ-a Borku Korać i Desu
Čosić iz kotara Udbina, Dragu Bogdanović iz kotara Korenica i Milu Pjevača
iz kotara Gospić. Sastanci skojevskih grupa i omladinskih aktiva održavani su
redovno, a održano je i kotarsko savjetovanje SKOJ-a. na kome je manifestirano
borbeno jedinstvo omladine.²⁰

U proljeće 1942. godine, po direktivi Partije i OK SKOJ-a za Liku, i na
gračačkom kotaru počeo je rad na stvaranju masovne omladinske antifašističke
organizacije — Saveza mlade generacije (SMG). U oslobođenim selima osnovani
su seoski odbori SMG, zatim četiri općinska odbora: za Mazin, Bruvno, Gračac,
Lovinac i Kotarski odbor SMG. Na čelu svakog općinskog odbora nalazio se po
jedan član Kotarskog komiteta SKOJ-a. U tom vremenu intenzivno se radilo
na mobilizaciji omladine u partizanske omladinske čete i radne jedinice za rad
na terenu u pozadini.

Iz izvještaja Kotarskog komiteta Partije od 27. juna 1942. godine vidimo da
se »rukovodstvo SKOJ-a redovno sastaje svakih 8 dana. Rad je raspoređen pre-
ma funkcijama i prema sektoru. Ovo rukovodstvo dosad uspješno radi i opće-
nito se može reći da je rad baš tim centraliziran i prenosi se pravilno preko
općinskih rukovodstava na mjesne aktive SKOJ-a i odbore SMG. Četiri člana
Partije se nalaze u rukovodstvu i to je najbolja garancija da će ovo rukovodstvo
postići veće rezultate u organizacionom pitanju. Aktive SKOJ-a imamo u: Ma-
zinu, Bruvnu, Tomingaju, Klapavicama, Glogovu, Gubavčevom Polju, a vaspit-
ne grupe u Mazinu, Bruvnu, Vel. Popini, Glogovu i Kij anima.«²¹

19 Lika u NOB-u 1942, str. 655. i 657.

20 »Skoro u svim kotarevima Like održana su ovih dana (maj 1942. — prim, red.) kotarska savje-
tovanja SKOJ-a. Na tim savjetovanjima učestvovao je vrlo veliki broj skojevaca i skojevkj.
Na njima su bili zastupani i predstavnici SKOJ-a u vojsci. Diskusije koje su vođene bile su
vrlo plodne i pokazale su da omladina gaji veliki interes za mnoga pitanja. Na savjetova-
njima su se naročito razjašnjavali organizacioni problemi. Osobito interes pobudila je potreba
stvaranja SMG i o tom pitanju se najviše raspravljalo« (»Mladi komunist« br. 2, svibanj 1942).

21 AIHRPH, KP-230/16.

U tom vremenu na području općine Lovinac postojao je Općinski komitet SKOJ-a, a aktivni SKOJ-a, vaspitne grupe i -odbori SMG u Ploči i Kiku. I u općini Zrmanja formiran je Općinski komitet SKOJ-a. Omladina je aktivno učestvovala u sjetvenim radovima, a omladina zрманjske općine i u diverzantskim akcijama u rušenju pruge i cesta.

Partija je aktivno pomagala rad skojevskih i omladinskih organizacija preko općinskih komiteta i partijskih ćelija u selima. Najviše novih članova Partija je regrutirala iz SKOJ-a, a to je upravo osvježilo partijsku organizaciju i povećalo njenu borbenost i prodor u mase. Na sastancima Kotarskog i općinskih komiteta SKOJ-a uvedeno je pravilo da se uz redovan radni sastanak drugog dana održi teoretski sastanak -na kojem se proučavao određeni materijal za omladinu i njeno rukovodstvo. Na sastancima ovih organizacija jednom mjesečno bila je tačka dnevnog reda — kritika i samokritika. Na taj način Partija je otklanjala nedostatke kod pojedinaca i pripremala dio omladine za Partiju i osvježanje rukovodećeg kadra u svim organizacijama. Tako je već krajem 1942. godine u kotaru bilo najviše rukovodećeg kadra koji je izrastao i regrutiran iz redova omladine.

Prvi partijski kursevi

Razvoj narodnooslobodilačke borbe postavljao je pred partijske -organizacije sve teže i teže zadatke. Za njihovo rješavanje bili su potrebniiskusni, sposobni, visoko svjesni i politički obrazovani kadrovi. Zbog toga je poslije Druge partijske konferencije za kotar Gračac i Druge okružne konferencije KPH za Liku izdizanje kadrova postavljeno u najoštrijoj formi. Da bi povećale svoj uticaj u masama, partijske organizacije su se morale kvantitativno i kvalitativno -ojačati. To se moglo postići prijemom novih članova i teoretskom izgradnjom komunističke, skojevaca, omladine, žena i boraca. Iz tih potreba počinju se organizirati prvi kursevi pri partijskim rukovodstvima, rukovodstvima antifašističkih organizacija i organa NOP-a.

Prema Uputstvu i Programu rada za mart—april 1942. godine od 9. marta te godine, koje je izradio OK KPH, bilo je određeno kako organizirano pristupiti idejnom i teorijskom uzdizanju kadrova. Okružni komitet je smatrao da s članovima Partije »treba odmah započeti teoretskim kursovima na kojima će se prorađivati slijedeći materijal: Istorija SKB(b), I, II, VII i VIII glava, Proleterska revolucija, Teorija partije, Dvanaest uslova boljševizacije partije, Dvije taktike i ostali partijski materijal prema mogućnosti.« S kandidatima za članove Partije i sa simpatizerima trebalo je prorađiti »Dvanaest uslova boljševizacije partije, Teoretičari marksizma, Političku ekonomiju, Dva svijeta dva sistema, a ostalo prema mogućnosti.« Skojevske i omladinske aktiviste i rukovodioce trebalo je upoznati s osnovnim principima marksizma-lenjinizma kroz proučavanje— Istorije SKP (b), Staljinove biografije, brošure Seoskoj sirotinji, razvitak društva i nužnosti mijenjanja njegovih oblika ka socijalizmu i komunizmu, fašističkog oblika vladavine kao najgore diktature, finansijskog kapitala i imperijalizma kao krajnje faze kapitalizma. Sa simpatizerskim kružnicama trebalo je proučavati liniju NOB-a. Svu omladinu trebalo je također upoznati s linijom NOB-a i uputiti je na najužu saradnju Srba i Hrvata, na zajedničku

borbu protiv okupatora i njegovih pomagača ■— domaćih izdajnika. Sa ženama je trebalo proučavati razne letke, radio-izvještaje, SSSR u riječi i slici, Mati od Gorkog, Seoskoj sirotinji, Položaj žena kod nas i u SSSR-u i neke stavke iz Ustava SSSR-a i upoznati ih sa zadacima NOO-a i AFŽ-a.²²

Sistematski i organizirani rad na ideološko-političkom uzdizanju članova Partije, kandidata i simpatizera u gračaćkom kotaru, u vezi s direktivama OK KPH za Liku, počinje početkom augusta 1942. godine. Obavještavajući o tome OK KPH za Liku, Kotarski komitet za Gračac mu je, pored ostalog, pisao: »Poduzeli smo izvjesne mjere u pogledu teornog rada i izgrađivanja članstva. Pri komitetu organizirali smo neki kurs i to tako da u osmici dana održavamo jedan put sastanak članova komiteta, štaba, nekih partijaca iz blizine i nekoliko skojevaca koji aktivno učestvuje u proučavanju materijala. Do sada su održana takva 2 sastanka. Prorađujemo oktobarsku revoluciju. Interes postoji, a nastojimo da diskusija bude plodna.« Na simpatizerskim kružocima se prorađuju »Vjesnici, Seoskoj sirotinji, Drugi sveslavenski kongres, ponegdje i oktobarska revolucija. Mi smo pitanje simpatizerskih kružoka postavili na širu bazu, tako da u njih ulaze ljudi koji hoće dobrovoljno da se politički izgrađuju, da rade i da se pokoravaju izvjesnoj disciplini.«²³ U 2. bataljonu 3. ličkog partizanskog odreda, koji se nalazio na teritoriji gračaćkog kotara, također se počelo organizirati s proučavanjem materijala koji je utvrđen planom i programom političkog rada. Na svakodnevnim političkim časovima govoreno je i o potrebi borbenog jedinstva srpskog i hrvatskog naroda, o savezu ustaša i četnika i paktu između SSSR-a, Engleske i Amerike i drugo.

Okružni komitet KPH za Liku nije bio zadovoljan s takvim radom na teoretskom uzdizanju kadrova. On je insistirao, da, bez obzira na nedostatak materijala, smještajnih prostorija i teškoća oko ishrane, kotarski komitet organizira 15-dnevne kurseve za komuniste, kako iz pozadine, tako i iz vojske, da za predavače iskoristi najposobnije partijce koji već posjeduju toliko znanja da se mogu angažirati kao predavači. Za kandidate za članove Partije trebalo je organizirati posebne kandidatske kurseve a ne zajedno s partijcima. Slične kurseve trebalo je organizirati i u masovnim antifašističkim organizacijama radi upoznavanja s linijom narodnooslobodilačke borbe.²⁴

Za potrebe kursa Kotarski komitet je, prije svega, nastojao da pronade i sakupi što više materijala za teme koje je trebalo proraditi na kursovima. Tražile su se prostorije za održavanje kurseva i smještaj kursista, s tim da su što bolje i što dalje sklonjeni od komunikacija neprijatelja. Pitanje prehrane morao je riješiti svaki kursista za sebe. Ako kursista nije imao mogućnosti da se snabdije potrebnom hranom, pokrivačem, onda mu je to morala obezbijediti njegova organizacija. O prikupljenom materijalu za kurs KK KPH za Gračac je 1. septembra 1942. godine izvijestio OK KPH za Liku. »Raspolažemo sa slijedećom literaturom, Proleter, Drugi sveslavenski kongres, Osnovi lenjinizma, Sto znači biti član kompartije, Uloga KPJ u današnjoj NOB-i, Govor druga Molotova, O kadrovima, Istorija SKB (b), Dvanaest uslova za boljševizaciju partije, Oktobarska revolucija, Teorija partije, Veliki teoretičar komunizma, Revolucionarna vojska i revolucionarna vlada, Staljinova biografija, Seoskoj sirotinji, Zašto se

22 AIHRPH, KP-230/8.

23 AIHRPH, KP-230/16.

24 AIHRPH, KP-230/24.

bore partizani, Projekt Ustava SSSR-a, Borba kineske omladine, Rezolucija okružne konferencije, Okružnice broj 3 i 4 CK KPH, Okružnica broj 2 OK. U Kozari, Lenjin planinski orao, Dvije taktike, Bilten Vrhovnog štaba, Postanak versajске Jugoslavije, Objašnjenja i uputstva o radu NOO-a, nekoliko brojeva Vjesnika JNOF, Partizanskog vjesnika, Zene u borbi, Partizanske zvijezde, Narodne borbe, Ličkog partizana, Mladog komunista, i Omladinskog borca.«²⁵

Prvi partijski kurs pri KK KPH za Gračac završili su Jovica Popović, Đurađ Blanuša, Dane Savatović, Božo Gleda, Rade Vignjević, Pero Trbulin, Mile Krtinić i Đuro Drezgić. Iz jednog zapisnika sa sastanka KK KPH Gračac može se vidjeti da je drugi kurs uspješno završilo 6 drugova i to: Rade Japundžić, Mile Krajnović, Manojlo Radaković, Mile Radaković i Polovina. Iz spomenutog izvještaja doznajemo da je i »kurs kandidata uspješno završen. Konstatirali smo da su svi drugovi, njih devet, kandidata uspješno savladali materijal koji je predavan za ovo vrijeme. Posvetićemo im naročitu pažnju, da ih vidimo kako će se pokazati u praktičnom radu i izvršenju zadataka.«²⁶

Osim komunista s terena na kurs su dolazili i komunisti iz bataljona »Biće Kesić« dok slični kursevi nisu obrazovani pri štabu ovog bataljona.²⁷ i pri Štabu 3. ličkog odreda, prije svega za političke komesare četa i političke delegate vodova. Međutim, i tada im je Kotarski komitet pružao pomoć u materijalu, predavačima i drugom. Komitet je čak i Štabu 3. odreda predložio za obavještajnog oficira u bataljonu jednog kandidata koji je završio kurs.²⁸

Na partijskim kursovima nisu se proučavala samo teoretska pitanja iz marksizma — lenjinizma, već su se na njima komunisti učili i partijskom životu i radu obradom konkretnih problema iz svakodnevnog rada i života iz partijskih organizacija kao i partijske ćelije koje su sačinjavali kursisti. Na ovo je, pored ostalog, OK KPH za Liku 2. oktobra 1942. godine upozorio KK KPH Gračac: »Radu sa kursistima posvetiti više pažnje, nemojte dozvoliti kao što ste ranije, da ne bi nakon rada provjerili koliko su drugovi uspjeli da savladaju od svake pojedine teme. Odmah podijelite kurs na dva kružoka sa sekretarima gdje će drugovi održavati sastanke na kojima će se kritikovati i ispravljati svi nedostaci u radu na kursu, kao i nedostaci pojedinaca, nešto slično partijskim jedinicama, tako da se drugovi privikavaju ćelijskom životu. Pri teoretskom radu na kursu nemojte zaboravljati obrađivanje ni praktičkih pitanja. Na taj način će se osigurati veći uspjeh kursista.«²⁹

Partijski kursevi održavani su u vrlo teškim uslovima. Osim toga što im je nedostajala potrebna literatura, odgovarajući smještaj i prehrana, onemogućavale su rad i neprijateljske ofanzive i upadi neprijatelja na oslobođenu teritoriju. U takvim slučajevima kurs se raspuštao i nastavljao rad po prestanku ofanzive ili upada neprijatelja. Po završetku kursa kursisti su upućivani na rad u one partijske organizacije odakle su došli na kurs. Velika potreba i želja da se na kursu savlada što više gradiva prelazila je mogućnosti kursista. To je upravo

25 AIHRPH, KP-245/1342.

26 AIHRPH, KP-245/1342.

27 o kursu pri štabu bataljona KK KPH za Gračac je 9. IX 1942, pored ostalog, obavijestio OK KPH za Liku: »U cijeloj četi nisu u potpunosti postavljeni vodni delegati, ali će se i ovo pitanje riješiti po završetku kursa političkih komesara i vodnih delegata, koji se održava pri štabu bataljona« (AIHRPH, KP-245 1342).

28 AIHRPH, KP-245/1342.

29 AIHRPH, KP-245/1344.

ocjena KK KPH Gračac data u izvještaju OK KPH za liku od 11. oktobra 1942. godine. »Kurs kandidata«, pisalo je u tom izvještaju, »koji je drugi po redu održan pri kotarskom komitetu, završen je 6. oktobra o. g. a koji je bio kombiniran od članova Partije i kandidata. Kurs je bio dosta dobrog sastava. Kod kursista je vladao veliki interes za proučavanje materijala, ali je konstatirano da je greška bila u tome što se na kursu davalo u proučavanje materijala više nego što se moglo savladati, a i to što kurs nije imao na raspolaganju nastavnika.«³⁰

Pored kurseva pri kotarskom komitetu komunisti iz gračačkog kotara upućivani su i na kurseve pri OK KPH za liku i pri CK KPH. Tako je u vremenu od 1. do 20. decembra 1942. kurs pri CK KPH s uspjehom završio i Branko Ognjenović, sekretar KK KPH za Gračac iako se u toku kursa bio razbolio. Postignuti uspjeh na kursu bio je jedan od vrlo važnih uslova za dalje napredovanje svakog kursiste. Komunisti iz lovinačke općine išli su na kurseve koji su se održavali pri Kotarskom komitetu Gospić.³¹ Tako su ove kurseve završili Petar Kljajić i Dane-Zegarac.

Osim partijskih, kursevi su održavani i pri kotarskom i okružnim odborima AFŽ-a i omladine. Preko tih kurseva osposobljavani su određeni kadrovi koji su se kasnije razvijali u dobre partijske rukovodioce. Bio je to smišljen potez Partije, koji je ostao kao konstantan oblik uzdizanja kadrova u toku NOB-a i socijalističke revolucije.

Partijska članarina

Teško je vjerovati, ali je istina da su komunisti i u toku NOB-a plaćali partijsku članarinu, kao svoju obavezu prema Partiji. S obzirom na različite uslove i materijalne mogućnosti članova KP, članarinu su plaćale partijske organizacije i pojedini imućniji članovi. Članarina se plaćala u novcu i naturi, a koristila se uglavnom za nabavku tehničkog materijala s okupiranog teritorija i artikala/a ishrnu. Obično su u osnovnim partijskim organizacijama vršene sabirne akcije u kojima su učestvovali komunisti, kandidati, simpatizeri i druge organizacije i građani. Ove akcije nisu provodene kontinuirano, nego povremeno kada bi se ukazala neodložna potreba za nabavu tehničkog materijala i opskrbljivanje živim namirnicama partijskih foruma. Najviše je bilo akcija na prikupljanju finansijskih sredstava za nabavu tehničkog materijala za štampu. Na izvršenje tih obaveza OK KPH za Liku često je podsticao i Kotarski komitet KPH za Gračac.³²

Bez obzira na energične stavove viših partijskih foruma i povremene akcije za izvršenje ovih zadataka nisu se uvijek uspijevala prikupiti potrebna sredstva. U to vrijeme na oslobođenom području nitko nije radio za gotov novac niti je pak postojao službeni novac u optčaju. Nekad se tražio kovani novac Kraljevine Jugoslavije, nekad kune, a nekad lire, već prema tome što se za kakva novčana sredstva moglo nabaviti. Najviše se nabavljao štamparski materijal — papir,

30 AIHRPH, KP-245/1344.

31 Kursevi su također trajali 15 dana i na njima su proučavane slijedeće teme: Uloga KP u narodnooslobodilačkoj borbi, Razvitak partizanskog pokreta u Lici, Karakter i zadaci narodnooslobodilačkog odbora i I. glava Istorije SKP(b) (AIHRPH, KP-230/94).

32 AIHRPH, KP-230/30.

boja i drugo. Kotarski komitet KPH za Gračac pokrenuo je izdavanje svog lokalnog lista preko koga je nastojao da pojača svoju propagandnu djelatnost. Tako se od januara 1942. pojavio prvi broj »Gračačkog partizanskog vjesnika« koji nije mogao dugo izlaziti jer mu je nedostajalo¹ sredstava i potrebnih stručnih kadrova. Iz ovog i drugih primjera vidi se da je partijska članarina uglavnom bila namijenjena za nabavku materijala koji je bio potreban za agitaciju i propagandu i jaču političku djelatnost na terenu.

Kotarski komitet za Gračac rješavao je pitanje svoje ishrane preko Kotarskog NOO-a i komandi mjesta, dok su se općinske i mjesne partijske organizacije snalazile kako su znale i umjele. Takva rješenja nisu pružala jednake uslove za život i rad svim partijskim organizacijama, pa je uslijedila intervencija CK KPH koji je u svom direktivnom pismu od 9. decembra 1942. godine Okružnom komitetu KPH za Liku, pored ostalog, ukazao da »prema odluci CK KPH treba napustiti dosadašnju praksu opskrbljivanja partijskih i drugih masovnih organizacija na račun vojske i preko komandi područja i komandi mjesta. Partijske i masovne organizacije osnovane su na dobrovoljnoj osnovi i prema tome ne mogu se ishranjivati na račun rekvizicije i kupovanja za vojsku. Danas su već naše organizacije toliko jake da se mogu i ekonomski osamostaliti i opskrbljivati sa sredstvima ishrane. Ishrana naših organizacija ima se vršiti na račun članarine, koja će se uplaćivati u naturi, i dobrovoljnih priloga za Partiju i masovne organizacije. Ukoliko partijske i ostale organizacije iz članarine i dobrovoljnih priloga neće moći nabaviti sve ono što im je potrebno za opskrbu, moći će prikupljati materijal koji je za njih neupotrebljiv, razmjenjivati sa stvarima koje su im potrebne kod komandi mjesta i narod nooslobodilačkog fonda. Izvršiti sve potrebne pripreme da se od 1. siječnja 1943. godine ekonomski potpuno osamostalite, jer će pozadinske vojne vlasti od Glavnog štaba dobiti nalog da od toga dana ne izdaju sledovanje za partijske i ostale organizacije.«³³

S ovom odlukom CK KPH, OK KPH za Liku odmah je upoznao sve kotarske komitete u Lici pa i KK KPH za Gračac i oni su se nje pridržavali do kraja rata. Za KK KPH za Gračac bila je sretna okolnost što je on od ljeta 1944. preko Kotarskog NOO-a i njegovih organa uspio da uspostavi vezu s Dalmacijom i Visom odakle se snabdijevao tehničkim materijalom, odjećom, obućom i hranom. Na taj način podmirivao je svoje najminimalnije potrebe, a dobrim dijelom je podmirivao i potrebe Okružnog komiteta i drugih ustanova u Lici.

Dvjesto četrnaest dana rada u slobodi

Poslije razbijanja takozvane četvrte neprijateljske ofanzive u Lici uslijedila je protuofanziva naših jedinica u kojoj je oslobođena čitava Lika osim Gospića. Talijanske snage bile su prisiljene da 4. marta 1943. napuste Gračac i da se povuku u Dalmaciju. Slijedeća dva dana i četnici su bili primorani da se povuku iz Gračaca najprije za Otrić i Zrmanju, gdje ostaju do 10. marta te godine kada su se povukli za Knin i Zegar u Dalmaciji. Vjerojatno da se tada angažiranjem jačih partizanskih snaga mogao nanijeti jači udarac četnicima, ali je to propušteno. A kad su i ustaše 15. marta pobjegle iz Lovinca u Gospić i Velebit,

čitav gračački kotar bio je oslobođen. Time su bili stvoreni veoma povoljni uslovi za rad partijskih i antifašističkih organizacija, kao i NOO-a. I operacije na svjetskim ratištima povoljno su se u to vrijeme razvijale za saveznike. Porazi Nijemaca i njihovih satelita u bitkama kod Staljingrada na istočnom frontu i kod El Alamejna u Africi označili su prekretnicu u drugom svjetskom ratu u korist saveznika, što je imalo pozitivnog uticaja na dalji polet narodnooslobodilačke borbe i u našoj zemlji.

Kotarski komitet KPH za Gračac brzo je reagirao na nastupajuće događaje na taj način što je neposredno pred oslobođenje Gračaca održao kotarsko partijsko savjetovanje 3. 3. 1943. u Bruvanjskom Cerovcu na kome je data ocjena rada partijskih organizacija i komunista u toku četvrte neprijateljske ofanzive i utvrđeni zadaci za rad u narednom periodu. Iz izvještaja Kotarskog komiteta od 3. marta 1943. godine upućenog OK KPH za Liku doznajemo da je na savjetovanju učestvovalo 19 članova KP i da su na njemu podneseni politički i organizacioni referati, a da su nakon toga uslijedili izvještaji sekretara partijskih ćelija kroz koje se vidio rad partijskih organizacija za vrijeme neprijateljske ofanzive. Iz referata, izvještaja i diskusije moglo se zaključiti da su komunisti u svim partijskim forumima i organizacijama savjesno izvršili zadatke koji su stajali pred njima. Njihov moral i borbenost bili su na zavidnoj visini. Kolebljivosti ni panikerstva nije bilo, kako kod članstva, tako ni kod naroda. Takav stav komunista i njihov stalan rad među masama podizao je moral i odlučnost kod naroda, koji se pokazao čvrsto privržen NOB-u i ništa ga nije moglo pokolebati. NOO-i su se dobro snašli u smještaju, prehrani i osiguranju naroda u šumskim zbjegovima. Omladina je bila neustrašiva u izvršenju svojih zadataka. Ono što se nije uspjelo prebaciti na određena mjesta s konjima, to su rješavale žene i omladina. Žene su bile vrlo aktivne u snabdijevanju vojske na položajima i pružanju pomoći starim i iznemoglim, kao i nejakoj djeci koju je trebalo zbrinuti. U svim tim akcijama najviše su se isticale partijske ćelije Klapavica, Gubavčeva Polja, Tupaia i Kika.

U drugom dijelu savjetovanja raspravljalo se o budućim zadacima kao što su: proljetna sjetva, ishrana vojske i naroda, gradnja i opravka popaljenih kuća, borba protiv tifusa i drugo. O svim tim pitanjima doneseni su konkretni zadaci što se moralo učiniti. Na savjetovanju nisu zanemarena ni organizaciona pitanja. Ukazano je na potrebu bržeg i smjelijeg primanja novih članova u Partiju. Kako se očekivalo brzo oslobođenje čitavog kotara, predviđeno je da se partijskim organizacijama obuhvate sva mjesta i sela. Umjesto Steve Lončara, koji je otišao u Komandu ličkog područja i Rade Miokovića, koji je postao sekretar Okružnog NOO-a za Liku kooptirani su za članove KK KPH Filip Babić Pilja, sekretar KK SKOJ-a i Borka Korać, sekretar Općinskog komiteta Bruvno. Pored toga trebalo je obuhvatiti općinske komite Mazin i Gračac, formirati novi Općinski komitet Zrmanja—Otrić i organizirati rad u općini Lovinac. Poslije završenog savjetovanja sve su organizacije upoznate sa zaključcima na osnovu kojih su razradile svoje programe rada.

Poslije ovog savjetovanja Kotarski NOO održao je 11. marta 1943. prvu plenarnu sjednicu u oslobođenom Gračacu na kojoj je data ocjena rada NOO-a u toku ofanzive na području kotara, utvrđeni su zadaci za budući rad, s tim da se u njima 1943. godine obave izbori za sve NOO-e na novooslobođenom teritoriju i da se formira novi Općinski NOO Otrić. U oslobođeni Gračac došla su odmah neka kotarska rukovodstva. Četnici i ustaše koji su se djelomično povukli

u Velebit napadali su iz njega naše komunikacije i pojedine ustanove, uznemdravali stanovništvo i onemogućavali rad aktivista na terenu. Međutim, oni nisu ostali samo na tome već su odlučili da likvidiraju Kotarski komitet KPH za Gračac, koji je tih dana stalno bio u pokretu baš zbog opasnosti da bude napadnut od strane četnika. Najzad Kotarski komitet se smjestio u Cerovac kod Bruvna smatrajući da će tu biti najbezbjedniji.

Za realizaciju svoje zamisli četnici su se uporno i sistematski pripremali u Žegar u Dalmaciji. Preko obavještajne službe oni su pratili kretanje Kotarskog komiteta, Kotarskog NOO-a, Komande mjesta Gračac, njihovih članova i drugih aktivista, a pogotovo partizanskih jedinica u Lici, čija je glavnina u to vrijeme bila orijentirana prema Gospiću i Otočcu, a manjim dijelom prema Dalmaciji tako da je gračački kotar ostao bez vojnih jedinica. Želeći da to iskoriste, a kako su vjerovatno i doznali da će Kotarski komitet KPH za Gračac 17. marta 1943. godine održati sastanak u Cerovcu, odlučili su da ga napadnu zajedno sa stražom Komande mjesta Gračac u Bruvnu i to u noći uoči toga sastanka. Za tu akciju oni su angažirali oko 400 četnika. Jednim dijelom krenuli su za Gubavčevo Polje, Bruvno i Cerovac, a drugi dio su angažirali za obezb jeden je i odstupnicu. Međutim, zbog lošeg vremena i svakako nekih drugih razloga četnici su odgodili napad za noć između 18. d 19. marta. Tada je već većina članova KK i drugih aktivista otišla na teren, prema zaduženjima koja su dobila na spomenutom sastanku komiteta. Otišli su iz Cerovca i članovi OK KPH za Liku — Mile Počuča i Rade Grković koji su bili prisutni na sastanku. Od članova KK KPH ostale su samo Smilja Pokrajac i Borka Korać.

Iz razgovora s Borkom Korać može se vidjeti da se ona dobro sjeća sastanka Kotarskog komiteta održanog 17. marta 1943. godine. Nakon završenog sastanka, drugi dan ujutro, članovi komiteta i ostali aktivisti krenuli su na teren, dok je njih troje — Smilja, Borka i Mile Pjevač ostalo u komitetu i zanoćilo na katu u kući Save Guteše Rapina u Cerovcu kod Bruvna. U zoru 19. marta 1943. probudilo ih je puškaranje u Bruvnu. Dok su oni skočili s ležaja, već je počela pucnjava i oko kuće komiteta. Ne sjeća se kuda se tko razbježao, samo su ona i Smilja istrčale iz kuće i pokušale da se sklone iza hrpe grana koje su bile složene iza kuće. Smilja je imala mali pištolj, a Borka kragujevačku bombu. Sjeća se Smiljinih riječi: »Ne boj se, nećemo im žive u ruke. Ti ćeš bombu baciti na njih i mi ćemo pokušati pobjeći. Ukoliko ne budemo mogle pobjeći, ja ću najprije ubiti tebe, pa onda sebe.« U tom momentu četnici su iskočili pred njih. Borka je bacila bombu koja se nije aktivirala. Smilja je vidjela da ne može ništa učiniti i izvršila je samoubojstvo svojim vlastitim pištoljem.³⁴ Istog dana je Kotarski komitet Gračac poslao izvještaj OK KPH za Liku u kome je, pored ostalog, napisao: »Dana 19. ov. mj. u 5 sati ujutro izvršen je napad od strane četničkih bandita na ovaj komitet u Cerovcu, koji nije imao nikakve straže. U to vrijeme u kancelariji komiteta nalazila se drugarica Smilja Pokrajac, koja je ubijena, te drugarica Borka Korać, član KK i Mile Pjevač koji su uhvaćeni živi i odvedeni s još jednom drugaricom i drugom, Milfcom i Nikolom Breka. Pisarica i kuharica ovog komiteta ostale su sakrivene na tavanu. Ostali članovi komiteta otišli su na teren.«³⁵ Iz komiteta četnici su odnijeli jedan dio ahrive, radio-aparat, pisaću mašinu i drugo.

³⁴ sjećanje Borke Korać kod autora,
³⁵ AIHBPH, KP-232/237.

Istovremeno kad i na komitet, četnici su napali i na stražu Komande mjesta i Općinski NOO u Bruvnu. Uхватili su predsjednika mjesnog NOO-a, sekretara općinskog NOO-a, dva člana partizanske straže i jednog magazinera. Uhvaćen je i Nikola Krajnović sa ženom i kćerkom, a ubijen Glišo Čuk. Poslije napada četnici su se povukli prema Vučipolju i odveli sa sobom sve koje su pohvatali. Smrt Smilje Pokrajac, člana KK KPH Gračac i predsjednice Kotarskog inicijativnog odbora AFŽ-a, bila je veliki gubitak za komuniste i žene, ne samo kotara Gračac nego čitave Like. Ona je bila izvanredan komunista i disciplinirani vojnik svoje Partije. Znala se približiti masama i zbog toga uživala je veliki autoritet kod partijskog članstva i naroda.

Na putu prema Dalmaciji četnici su ubili Milu Pjevača, člana KP, člana KK SKOJ-a Gračac i predsjednika Kotarskog odbora USAOH-a za Gračac. On je po nalogu Partije došao iz kotara Gospić da pomogne svojim drugovima-omladincima i kad je časno izvršio svoje zadatke, na zvjerski način je lišen mladenačkog života, a Partija je ostala bez aktivnog i samoprijegornog svog člana, đaka iz Divosela kod Gospića. Četnici su smatrali da im je najveći uspjeh što su uhvatili Nikolu Krajnovića, prijašnjeg sekretara Kotarskog komiteta KPH za Gračac. Na sve su ga načine kasnije mučili da bi od njega nešto više saznali. Međutim, bilo je to sve uzaludno. Po sjećanju očevidaca tih događaja Nikola se držao kao pravi revolucionar-komunista. On tada nije bio član KP, četnici su to znali pa su mu nudili sve, pa i goli život, ako će dalje raditi za njih. Nikola Krajnović je odbio sve četničke ponude govoreći: »Ja sam se borio i ostajem borac za pravdu. Pravda je na strani partizana. Oni će pobijediti uz pomoć Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike. Ne trebam vašu milost.« Poginuo je kao pravi revolucionar. Tom prilikom četnici su strijeljali i njegovu ženu Reziku, a kćerku Grozdanu odveli u Zegar. Na žalost nisu to bili prvi ni posljednji zločini četnika u gračačkom kotaru. Poslije napada na Kotarski komitet četnici dva puta napadaju Komandu mjesta i Općinski NOO u Otriću, zatim upadaju i u Gračac. Istovremeno i ustaše upadaju u sela pod Velebitom i Resnikom, teroriziraju narod i ubijaju aktiviste. Dakle, iako je čitav kotar bio praktično oslobođen, on ipak nije u potpunosti bio obezbijeden od akcija narodnih neprijatelja — ustaša i četnika koji su tijesno sarađivali u borbi protiv NOP-a. Na ruku im je išlo to što na području kotara nije bilo partizanskih većih jedinica.

Poslije prvog oslobođenja u gračačkom kotaru je uspostavljen i sistem vojno-pozadinskih organa — komandi mjesta i partizanskih straža. Već u martu

1943. godine djeluju komande mjesta Gračac i Otrić. Naredbom Glavnog štaba Hrvatske od 31. marta 1943. godine umjesto jedne formirane su u Lici dvije komande područja — Komanda 1. i Komanda 2. ličkog područja. Teritorija gračačkog kotara potpala je pod Komandu 2. ličkog područja čije je sjedište jedno vrijeme bilo u Mazinu. U toku proljeća obrazovane su i Komande mjesta Lovinac i, Bruvno. Početkom jula na sektoru Lovinca postojala je četa partizanske straže jačine 40 partizanskih stražara, na sektoru Gračaca četa od 70 stražara koja je obezbjeđivala komande mjesto Gračac i Bruvno i imala stražu u Mazinu te na sektoru Zrmanje i Velike Popine četa od 80 stražara koja je imala stražu pri Komandi mjesta Otrić, u Zrmanji i u Velikoj Popini.³⁰

Uz sve poteškoće i uznemiravanja od strane ustaša i četnika narod je u ogromnoj većini slijedio liniju Partije i bio privržen NOB-u. To je pokazala i

36 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, K. 127, br. reg. 16/1.

proslava 1. maja 1943. godine. Bila je to velika manifestacija naroda ovog kraja, koju je Partija iskoristila za još uspješnije političko djelovanje u masama. Narod je u toj proslavi u stvari proslavio svoje pobjede nad okupatorom i njegovim slugama u prošloj ofanzivi. Izašao je u velikom broju na zborove koji su bili organizirani po općinama. Na tim zborovima bilo je prisutno oko 2500 osoba, od toga u Mazinu i Bruvnu 740, Gračacu 460, Lovincu 300 i Otriću oko 1000 lica.

Uz sve obaveze Kotarski komitet KPH za Gračac poklanjao je veliku pažnju i partijskim organizacionim pitanjima. Prije svega trebalo je popuniti Kotarski komitet KPH, koji je ostao s tri člana nakon pogibije Smilje Pokrajac i zarobljavanja Borke Korać. Namjesto njih u Komitet su kooptirani Dakan Dukić i Rade Vignjević (5. 5. 1943.). Trebalo je dalje formirati partijske ćelije i općinske komitete tamo gdje ih nije bilo a postojali su uslovi za to. Tako su pored Općinskog komiteta KPH Bruvno, koji je obuhvatao i općine Gračac i Mazin, obrazovani Općinski komitet za Gračac i Općinski komitet za Mazin. U Općinski komitet Gračac ušli su — Đurađ Blanuša kao sekretar i članovi: Draga Bogdanović, Gina Rajčević i Duka Cvjetković. Kasnije su ovaj općinski komitet sačinjavali: Joj a Radaković, Dane Cvjetković i Ilija Sunajko. Ove promjene su uslijedile zbog odlaska Duke Cvjetkovića za sekretara KK SKOJ-a kotar Gračac, Gina Rajčević otišla je za predsjednicu Kotarskog odbora AFŽ-a Gračac i Dane Cvjetković za predsjednika Kotarskog odbora USAOJ-a i kasnije sekretara SKOJ-a za kotar Gračac. Općinski komitet Mazin obnovljen je još krajem februara 1943. a sačinjavali su ga Rade Japundžić, sekretar, Tomo Ilić i Rade Vignjević. Općinski komitet Zrmanja—Otrić formiran je 24. aprila 1943. godine. Njegov sekretar bio je Dakan Dukić a članovi: Dane Savatović, Jela Čuk, i Nikola Marčetić Nidžo. Ovaj komitet djelovao je na području općina Zrmanja i Otrić i kao partijska ćelija sa zadatkom da što prije formira posebne partijske ćelije na svom terenu. Poslije odlaska Borke Korać, Dakana Dukića i Dane Savatovića izmijenjen je sastav Općinskog komiteta Bruvno. Od ranijih članova ostali su Jovica Popović, koji je imenovan za sekretara i David Guteša, član, dok su novi članovi postali Mićan Dautović i Đukan Blanuša. Općinski komitet za Lovinac pripojen je KK KPH za Gračac 16. aprila 1943. godine a sačinjavali su ga — Đuro Potkonjak, sekretar i članovi: Markina Kovačević, Stipe Miletić i Petar Kljajić.³⁷

Do kraja maja 1943. na području kotara formirano je i 5 novih partijskih ćelija: Zrmanja—Otrić, u Općinskom NOO-u Otrić, Komandi mjesta Otrić, u Rejonskom obavještajnom centru (ROC) i u Komandi mjesta Lovinac.

Posebno značajan događaj u radu partijske organizacije u gračackom kotaru u ovom periodu bila je Treća kotarska partijska konferencija održana 17. juna 1943. godine u Klapavicama. Tada je u kotaru bilo 68 članova Partije, od kojih 4 Hrvata, a ostalo Srbi, po socijalnom sastavu: 49 seljaka, 16 radnika i 5 intelektualaca (12 žena) organiziranih u 15 ćelija, 5 općinskih i jedan kotarski

37 O svim organizacionim promjenama Kotarski komitet je obavještavao OK KPH za Liku. Tako u jednom izvještaju za općinske komitete kaže da se u radu osamostaljuju i da je »njihov broj sada pet, s novim lovinačkim koji je potpao nama i zрманjskim koji je novoformiran, to jest tamošnja partijska ćelija od četiri člana vrši dužnost Općinskog komiteta. Preuzimanje Općinskog komiteta Lovinac izvršeno je u suglasnosti s KK Gospić preko njegovog člana« (AIHRPH, KP-245/1370).

komitet. Na konferenciji je konstatirano da politička situacija u kotaru u cjelini ne zadovoljava i da se narod u novooslobođenim selima ne može masovno pokrenuti u NOB. To se uglavnom odnosi na porodice koje su rodbinski vezane za četnike. I u općini Lovinac osjeća se pasivnost kod jednog dijela stanovnika zbog neprijateljske propagande koju šire HSS i ustaše. Zbog ovoga je u narednim zadacima ovim problemima trebalo posvetiti više pažnje. Istaknuto je da su partijske organizacije znatno ojačale uz ogradu da se ta ocjena ne odnosi na hrvatska sela. Tu se još uvijek sektaši u prijemu u Partiju i formiranju partijskih organizacija, zbog čega se ovom problemu morala posvetiti posebna pažnja da bi se otklonio. Rad Partije u antifašističkim organizacijama bio je dosta dobar što ne znači da je u svemu zadovoljavao, zbog čega je trebalo pružiti veću pomoć ženama i omladinskoj organizaciji. Konferencija je posebno upozorila sve partijske organizacije na važnost u podizanju i spremanju ljetine. Na kraju rada ona je izabrala i 12 delegata za Treću okružnu konferenciju KPH za Liku.

Poslije partijske konferencije i druge organizacije bile su posebno motivirane za jaču aktiviranost u radu. Na to je uticao i povoljan razvoj vojnih i političkih događaja u svijetu i samom kotaru, kao i takmičenje u čast održavanja Treće partijske konferencije za Liku koja je održana 1. i 2. jula 1943 u Vrhovinama. Samo u julu 1943. godine formirano je još 6 novih partijskih ćelija: u Ričicama, Lovincu, Rudopolju, u Kotarskom NOO-u, Kotarskom odboru USAOH-a i u Kotarskom odboru AFŽ-a. U ranije formiranim partijskim ćelijama znatno je povećan broj članova a došlo je i do drugih promjena. Najveće promjene bile su u partijskim ćelijama Bruvno i Gubavčevo Polje. Partijska ćelija u Ploči razdvojena je u augustu u dvije ćelije: na ćeliju u Donjoj Ploči i ćeliju u Gornjoj Ploči. Do septembra 1943. godine došlo je i do nekih promjena u sastavima općinskih komiteta. I u Kotarskom komitetu KPH za Gračac također je došlo do promjena. Sekretar ovog komiteta Milan Pokrajac otišao je za sekretara KK KPH za Donji Lapac, a dužnost sekretara 8. augusta 1943. preuzeo je Aco Radaković. U komitet se vratila i Borka Korać, koja je 25. jula 1943. pobjegla iz četničkog logora u Zegaru.

Tolkom 1943. godine za članove KPH u partijskim ćelijama na terenu kotara Gračac primljeni su sljedeći: Babić Filipa Petar Pepo, Baić Mile Rade, Baić Ilije Pera, Baić Ilije Mane, Bogunović Petra Stevo, Blanuša Petra Sava, Blanuša Milana Smilja, Blanuša Petra Đukan, Budimir Pa via Mirko, Cvjetković Đurđa Dane, Cvjetković Steve Mane, Cvjetković Dušana Dušan, Crnobrnja Jove Dane, Cuk Rade Mileva, Cuk Nikole Jela, Cuk Maksima Stevan, Cuk Stanka Darinka, Cuk Nikole Ilija, Čuk Petra Anka, Cuk Ljubomira Maniša, Čuruvija Mane Dušan, Čalić Vase Stevo, Čanak Jovana Dara, Čubrilo Dušana Milka, Dautović Laze Mićan, Dautović Jove Boja, Dautović Dmitra Nikola, Dautović Save Nina, Dautović Mile Miloš, Drobac Dane Đaka, Dronjaik Ise Stevan, Dronjak Petra Dušan, Dragosavac Jove Božan, Draganić Mane Milka, Đukić Vase Đuro, Đukić Dane Sara, Đukić Mile Jovo, Đukić Jovana Miloš, Đukić Dane Mara, Dimić Svetko, Dokmanović Nikola, Đukić Marka Milanko, Gleda Bože Todor, Grubišić Đure Bosiljka, Ilić Janka Đuro, Ivezić Mile Jure, Jarić Trivuna Branko, Japundžić Luke Petar, Japundžić Sime Nikola, Jakšić Dane Jovo, Jakšić Mane, Jovanović Đure Jovan, Kleut Steve Jovo, Kljajić Mile Mihajlo, Kovačević Lujo, Kukić Mihajla Stanko, Krajnović Ilije Milica, Krtinić Dane Mane, Krtinić Rade Mika, Krtinić Đurđa Mile, Ličina Dmitra Dušan, Ličina Save Mile, Labus Mihajla Ilija, Mandić Ilije Milka, Marčetić Jovana Iso, Marčetić Ise Bosiljka, Marče-

tić Mile Dušan, Milanković Nikole Marija, Miljković Tome Milanko, Milovanović Bože Dmitar, Munižaba Mane Mara, Obradović Mile Manojlo, Obradović Tome Mile, Orelj Rade Mileva, Orlović Jandre Rade, Panjević Marka Mane, Pavlica Tome Dane, Petrović Dane Milka, Pokrajac Nikole Sofija, Popović Spire Đuro, Pokrajac Rade Anka, Petrović Mile Bosiljka, Petrović Jove Mile, Pjevač Mile, Plečaš Ilije Dmitar, Plečaš Petra Jovo, Radaković Dane Marija, Radaković Đure Marija, Repac Dane, Samardžija Mile Tomo, Skorup Stjepana Ika, Stojšavljević Đure Luka, Stojšavljević Jove Dane, Stojšavljević Đure Ilija, Sunajko Đure Ilija, Sunaj'ko Đure Manda, Surla Vuje Mihajlo, Šaša Đuno, Stanić Đuro, Stulić Vase Mara, Stulić Mile Ljubica, Šujica Nikole Sava, Tojagić Luke Luka, Trkulja Mile Spiro, Trkulja Mile Stevo, Trbojević Marka Mileva, Utvić Bože Milka, Vojić Nikole Dmitar, Vojnović Sime Rade, Vojnović Sime Vaso, Vojnović Mile Dušan, Vojnović Đure Joka, Vojnović Ilije Dušanka, Zorić Rade Mile, **Zegarac** Vase Milan, **Zegarac** Dane Milica, **Zegarac** Luke Nikola i **Zegarac** Vase Ilija.

Partijske ćelije osnovane u toku 1943. godine sačinjavali su slijedeći komunisti: ćelija u ROC-u (13. 4. 1943) Rade Basarne, sekretar i članovi: Milan Brmbota i Dragan Dukić; ćeliju Zrmanja—Otrić (24. 4. 1943) Daikan Dukić, sekretar i članovi: Jela Ćuk, Dane Savatović i Nikola Marčetić Nidžo; ćeliju u Općinskom NOO-u Otrić (10. 5. 1943) Jela Ćuk, sekretar (u osnivanju, Savo Sujiea, Iso Marčetić i Ilija Ćuk (Jela otišla, a Sakan Sujica postao sekretar ćelije); ćeliju u Komandi mjesta Otrić (10. 5. 1943) Rade Popović, sekretar Kojo Blanuša, Đuro Blanuša, Pero Dimić i Stanko Kukić; u ćeliju Komande mjesta Lovinac — Zivko Rogić, Marko Kovačević i Đuro Drezga, sekretar; ćeliju u Ričicama (10. 7. 1943), Pavle Skorup, sekretar, Stipe Miletić (privremeno), Petar Kljajić i Marija Radaković; ćeliju u Lovincu (10. 7. 1943) Petar Platiša, sekretar, Sava Gajić, Nina Dukić i Mara Stulić; u ćeliju u Rudopolju (10. 7. 1943) Nikola Dautović, sekretar, Nikola Japundžić i Mane Krtinić; ćeliju u Kotarskom NOO-u Gračac (30. 7. 1943) Petar Kljajić, sekretar, Tomo Samardžija, Nikica Babić i Mile Krajnović; ćeliju u Kotarskom odboru AFŽ-a (30. 7. 1943) Pera Babić, sekretar, Gina Rajčević i Mileva Trbojević; ćeliju u Kotarskom odboru USAOH-a (30. 7. 1943) Anka Pokrajac, sekretar, Dabe Cvjetković i Milica Krajnović; ćelije Omsica (20. 10. 1943) Luka Stojšavljević, sekretar, Mileva Orelj, i Todor Gleda; ćelija Partizanske straže Gračac (30. 5. 1943) Božo Ilić, sekretar, a članovi: Dušan Ličina i Mane Panjković, ćelija Partizanske straže Otrić (7. 10. 1943), Radica Popović, sekretar i članovi: Dane Repac, Srećko Dimić i Stevo Dronjak (Braco) Vukša; ćelija Partizanske straže Lovinac (16. 12. 1943), Rade Bajić, sekretar i članovi: Geno Čanković, Mane Obradović, Joja Dukić i Mane Uzelač.³⁸

Krajem augusta 1943. godine sastav općinskih komiteta bio je slijedeći: Bruvno — Jovica Popović, sekretar i članovi: David Guteša, Mićan Dautović

38 U komandama mjesta i partijskim ćelijama dolazilo je do većih promjena pa se isti članovi KPH javljaju u više ćelija na terenu kotara. Isto tako određen broj članova KPH dolazio je s drugih terena na naše područje. U proljeće (12. 3. 1943) Komanda mjesta Bruvno dobiva naziv Komande mjesta Gračac. Zbog toga veći broj članova KPH, kao što su Perica Basta, sekretar i članovi: Bogdan Miljuš, Stevo Obradović, Ilija Đekić, Jovo Plečaš, Joja Radaković, Sava Radaković, Đuro Drezga, Ilija Tišma, Mićo Medić, Dušan Ličina i Janko Vujinović, dolaze u sastav ćelije nove komande mjesta. U ćeliji Komande mjesta Lovinac došli su već kao članovi KPH: Jovo Radaković, Đuro Šerbedžija, Dušan Cosić, Tomica Ostojić, Andrija Počuča i Jakov Došen Jaca. Veći broj ovih članova KPH nije unesen u popis po godinama zbog kratkog boravka na terenima kotara Gračac.

i Đukan Blanuša; Mazin — Rade Vignjević, sekretar, Rade Japundžić, Dušan Mandić i Dušan Vojinović; Gračac — Đurađ Blanuša, sekretar, Joja Radaković i Ilija Sunajko; Zrmanja—Otrić — Dane Savatović, sekretar, Savo Šujica, Dušan Marčetić i Nidžo Marčetić i Lovinac — Đuro **Čalić**, sekretar, Dane Žegarac, Pavao Skorup i Petar Platiša.

Kotarski komitet su sačinjavali Aco Radaković, sekretar i članovi: Filip Babić Pilja, Borka Korać, Dakan Dukić i Rade Vignjević.

U kotaru Gračac partijska je organizacija stalno poklanjala izuzetnu pažnju stvaranju i radu narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove narodne revolucionarne vlasti. Četvrta neprijateljska ofanziva ne samo da je omela polet u radu NOO-a do čega je bilo došlo poslije decembarskih izbora 1942., već im je nametnula i nove zadatke koje je trebalo rješavati po slomu ove ofanzive i oslobođenju kotara. Nakon izvršenih priprema, koje su se odvijale i u toku ofanzive, u Korenici je 25. februara 1943. godine konstituiran Okružni NOO za Liku čime je završena izgradnja sistema nove narodne vlasti u Lici. U Okružni NOO iz gračačkog kotara ušlo je 5 delegata, od kojih su 3 bila članovi Partije a 2 kandidati za članove Partije. Pored toga za sekretara Okružnog NOO-a izabran je Rade Mioković, dotada sekretar Kotarskog NOO-a Gračac i član Kotarskog komiteta Gračac.

Nakon oslobođenja gračačkog kotara stvoreni su uslovi da se i općina Lovinac pripoji svom matičnom kotaru što je i urađeno 16. aprila 1943. godine. Ne samo u ovoj općini već i u drugim novooslobođenim mjestima trebalo je, pored ostalog, što prije organizirati izbore za NOO-e i tako čitav kotar obuhvatiti organima nove narodne revolucionarne vlasti. Prema odluci Kotarskog komiteta KPH za Gračac izbore je u novooslobođenim selima i mjestima trebalo obaviti u maju te godine. U vezi s tim ovaj komitet je izvršio solidne pripreme tako da su izbori, uz angažiranje partijskih organizacija, kotarskog i općinskih NOO-a, kao i masovnih antifašističkih organizacija žena i omladine, uspješno obavljeni u toku spomenutog mjeseca. U općini Lovinac izabrano je 6 mjesnih NOO-a, u općini Gračac 5, općini Otrić 5 i u općini Zrmanja 6 mjesnih NOO-a, što znači da su ukupno izabrana 22 NOO-a s preko 100 novih odbornika. U tom vremenu i općinski NOO-i Lovinac i Zrmanja—Otrić popunjeni su izvjesnim brojem novih odbornika oslobođenih sela. Time je u gračačkom kotaru u potpunosti bila završena organizacija nove narodne vlasti.

Jedan od najtežih problema pred kojim su se u proljeće 1943. godine našli NOO-i i partijske organizacije bila je proljetna sjetva i ishrana stanovništva čije su kuće spaljene a imovina opljačkana u toku ofanzive. Ovo se moglo riješiti samo zajedničkom akcijom Partije, žena, omladine, vojske i drugih organizacija. Ishranu preko 400 gladnih osoba trebalo je riješiti uzimanjem hrane od drugih ili rasporedom po domaćinstvima koja su još imala nešto hrane. Korištene su obje mogućnosti i nitko nije umro od gladi. Izvršena je i konfiskacija imovine narodnih neprijatelja, od čega je jedan dio dat za podmirivanje paritzanskih jedinica a s ostalim dijelom je upravljao Kotarski NOO. Kod ove konfiskacije bilo je i pojava pljačke u čijem su se otklanjanju naročito angažirale partijske organizacije.

Budući da je OK KPH za Liku u proljeće 1943. smatrao da je Kotarski NOO za Gračac među najslabijim u Lici, čemu je, pored ostalog, doprinijelo i bolest predsjednika ovog odbora, Kotarski komitet KPH za Gračac je na sjednici od 30. juna 1943. godine donio odluku da ga kadrovski ojača i njegov Izvršni odbor

popuni s dvojicom članova iz općinskih komiteta s terena. Prema toj odluci Petar Kljajić iz Općinskog komiteta Lovinac došao je za sekretara Kotarskog NOO-a, a Rade Vignjević iz OK Mazin za rukovodioca Gospodarskog odsjeka u Kotarskom NOO-u. Pored toga, prema odluci Kotarskog komiteta u privrednu komisiju ušao je i Milan Pokrajac, sekretar KK; u prehrambenu komisiju Aco Radanović i u zdravstvenu komisiju Pilja Babić, članovi KK KPH Gračac. Slične mjere preduzeli su i svi općinski partijski komiteti tako da je rad NOO-a, od kotarskog, preko općinskih do seoskih krenuo nabolje što se najbolje vidjelo u uspješnom obavljanju žetve.

Kotarski komitet je nastojao da aktivira i rad organizacija Antifašističkog fronta žena i da s njima obuhvati i novooslobođena područja. On nije bio zadovoljan s radom Kotarskog odbora AFŽ-a pa je ovaj povećan za 3 nove članice, tako da je ukupno imao 7 članica. Umjesto ranije predsjednice, koja se nalazila u bolnici, izabrana je Mileva Trbojević, dotadanji sekretar Kotarskog odbora AFŽ-a i član KP. U novooslobođenim mjestima osnovani su odbori AFŽ-a ali su se oni sporo aktivirali. Međutim, kako Kotarski komitet nije bio zadovoljan s rezultatima rada žena u tom periodu, to je dao direktivu da se održi kotarska konferencija žena na kojoj hi se sagledali nedostaci u radu i odredili naredni zadaci. Tako je 5. maja 1943. održana Kotarska konferencija AFŽ-a u Gračacu. Bilo je očigledno da se poslije smrti Smilje Pokrajac žene kotara Gračac teško snalaze. Nedostajala im je Smilja koja ih je stalno pokretala na rad. Na konferenciji su utvrđeni nedostaci i određeni zadaci za budući rad. Žene su odlučile da što prije srede svoje redove, da se organizaciono učvrste i uključe u sve akcije koje organizira Partija i organi narodne vlasti.

Konferencija je dala snažan podstrek u radu žena tako da su se one zajedno s omladinom aktivno uključile naročito u sabirne akcije za ranjenike, posjetile više puta bolnice u Bijelim potocima i Dobroselu i tom prilikom odnijele ranjenicima: 850 komada jaja, 212 kg kruha, 87 l mlijeka, 82 kg brašna, 61 kg krumpira, 45 kg pasulja, 28 pari čarapa, 49 pari cokalja, 3 para rukavica, 30 komada pribora za jelo i raznog posuđa, 3 kg masti, 1/4 kg soli, 20 komada ručnika, 40 komada zavoja, 1 kutiju lijekova, 1 kopertu, 1 sir i 1/4 kg meda. Žene su se aktivno uključile i u žetvu i spremanje ljetine, pri čemu su se takmičile s omladinom i ženama iz susjednih kotareva Donjeg Lapca i Udbine. Nastojanjem partijskih organizacija sve više je žena birano za odbornike u NOO-e, angažirano u radu raznih komisija i primano u Partiju.

U pogledu izvršenja partijskih zadataka posebno je prednjačila omladina, bilo da se radilo o organizacijama SKOJ-a, bilo SMG. Partija je svoj uticaj na omladinu, pored ostalog, ostvarila i na taj način što su sastancima kotarskog i općinskih partijskih komiteta prisustvovali sekretar SKOJ-a u kotaru i u općinama, dok su sastancima Kotarskog komiteta SKOJ-a, općinskim komitetima i sastancima skojevskih grupa po selima prisustvovali članovi Kotarskog i općinskih partijskih komiteta i članovi ćelija u selima, što sve govori o dobroj saradnji. U Kotarskom odboru USAOH-a obrazovana je partijska ćelija čiji je sekretar bila Anka Pokrajac. Osim aktiviranja omladine na izvršavanju mnogobrojnih zadataka, Partija je značajnu pažnju poklanjala mobilizaciji omladine u partizanske jedinice i njenom ideološkom i kulturno-prosvjetnom uzdizanju.

U toku četvrte neprijateljske ofanzive omladina je najviše bila angažirana na izvlačenju žita iz okupiranih sela i prenošenju i smještanju ranjenika. Ono što se nije moglo prenijeti nikakvim sredstvima zbog zime, snježnih nanosa i

neprohodnosti puteva, sve je to rješavala omladina. Po završetku ofanzive omladina se uključila u omladinske radne akcije. Organiziran je »Tjedan ranjenih« s posjetom bolnicama na Bijelim potocima i Dobroselu. Omladina je zajedno sa ženama sakupila velike količine hrane i lijekova te na taj način pomogla ranjenicima da se što prije oporave poslije ofanzive. Omladina se angažirala i u pronalaženju viška žita u selima, što je bila životna potreba za one koji nisu imali ništa za proljetnu sjetvu i egzistenciju. Po selima su formirane omladinske radne jedinice i organiziran »Tjedan čistoće« jer je trebalo pod hitno pokopati sve leševe i strvine koje su ostale na ovom ratnom poprištu i spriječiti pojavu zaraznih bolesti (tifus) koje se neminovno javljaju u ovakvim situacijama. Omladina je uspješno organizirala i »Tjedan za gladne« i tom prilikom sakupila veće količine hrane koju je predala NOO-ima da je oni podijele najpotrebnijima. Među omladinom bilo je i onih koji su danima gladovali da bi svojim prilozima mogli sudjelovati u plemenitoj akciji solidarnosti.

Kotarski odbor USAOH-a polovicom marta 1943. organizirao je kotarsku konferenciju na kojoj su učestvovala 94 delegata. Izabran je Kotarski odbor USAOH-a od 8 članova, a za predsjednika je izabran Mile Pjevač, član KK SKOJ-a i član KP. On je ubrzo ubijen od četnika pa ga je zamijenio Dane Cvjetković, član KK SKOJ-a, član KP. Nakon kotarske održane su i sve općinske konferencije USAOH-a na kojima su izabrana općinska rukovodstva ove masovne omladinske antifašističke organizacije.

Zahvaljujući stalnoj brizi Partije i uspješnom radu Kotarskog i općinskih komiteta SKOJ-a, broj mladih komunista stalno je rastao, a u novooslobođenim mjestima osnovani su i aktivni SKOJ-a. Prema izvještaju KK SKOJ-a od 25. maja 1943. broj skojevaca u općini Lovinac povećan je za 25 članova, u Zrmanji za 18, u Bruvnu za 9 i u Gračacu za 1. Ukupno SKOJ je tada na području kotara Gračac imao 298 članova. Taj broj stalno se povećava što potvrđuje izvještaj KK SKOJ-a od 10. jula 1943. iz koga se vidi da je tada na području kotara bilo 360 članova SKOJ-a, što znači za nepuna 2 mjesca povećanje preko 60 članova. Krajem jula te godine održana je i kotarska konferencija SKOJ-a. Tada je iz KK SKOJ-a otišla Jela Ćuk a u KK SKOJ-a izabran je Jure Ivezić.

Po završetku četvrte neprijateljske ofanzive i oslobođenju kotara Gračac pred Partiju i organe vlasti postavljen je izuzetan zadatak — obraditi svaki pedelj zemlje bez obzira da li je napuštena ili ima vlasnika koji nije u stanju da je obradi, zatim obaviti žetvu i žito spremi na sigurna mjesta. Za ovaj kraj to je izuzetno važan zadatak, tim više kada se zna da ovaj kraj u mirnodopskim uslovima nije mogao proizvesti dovoljno žitarica za svoje potrebe nego je bio upućen na uvoz i razmjenu s drugim područjima Jugoslavije. Zbog toga se nastojalo da se što više zemljišta sije jarim žitaricama. Formirana je Kotarska poljoprivredna komisija na čijem se čelu nalazio sekretar KK. Ova komisija imala je prvenstveni zadatak da utvrdi stanje i potrebe u sjemenu, zaprežnoj stoci i radnoj snazi koja je potrebna onima koji nisu sposobni obraditi svoju zemlju. Poljoprivredne komisije obrazovane su i po općinama. Partijske organizacije, žene, omladina i pioniri pružile su veliku pomoć NOO-ima i poljoprivrednim komisijama da izvrše taj nimalo lak zadatak. Utvrđene su potrebe i realne mogućnosti po svim selima, općinama i sumirane za kotar. Borba za sjetvu je uspješno završena. Samo iz jednog primjera općine Lovinac može se vidjeti kako je taj posao obavljen. U izvještaju KK KPH za Gospić od 11. aprila

1943. godine stoji zapisano da je u općini Lovinac zasijano 929 kvarata žita, a još treba uzorati i zasijati 213 kvarata. Onima koji nemaju radne snage i stočne zaprege dato je 275 radnih dana. Prema utvrđenim potrebama u općini je nedostajalo 375 kvarata sjemena.

Prema izvještaju KK KPH za Gračac od 20. maja 1943. vidi se da je od obradivih površina zasijana u općini Mazin 85%, Bruvno 100%, Lovinac 75% i Zrmanja — Otrić 100%. Nakon uspješno završene sjetve ubrzo je počela bitka za žetvu pod parolom »Ni zrna žita okupatoru« i spremanje žita u zemunice udaljene od glavnih komunikacija. Sve ove akcije inicirao je i organizirao KK KPH za Gračac u saradnji s NOO-ima, AFŽ-om i omladinom. Općinski komiteti i partijske ćelije stajali su na čelu ovih akcija u općinama, odnosno selima. Na svim svojim sastancima, koji su se održavali u vrijeme sjetve, žetve i spremanja žita, nalazila se točka dnevnog reda o tim pitanjima. Članovi Partije bili su direktno uključeni u sve komisije i rukovodstva radnih akcija. Pred početak žetve u Gračacu je održan miting kome je prisustvovalo 250 osoba. Za obavljanje žetve formirana su 4 radna bataljona po općinama — Mazin, Bruvno, Gračac i Lovinac, sastavljena većinom od omladinki i žena. Ovi bataljoni organizirani su na vojnom principu i sačinjavali su radnu brigadu za kotar Gračac s ukupno 675 učesnika. Radilo se danju i noću da bi se zadaci što prije i što bolje izvršili. Između bataljona organizirano je takmičenje koje je dalo izvanredne rezultate. Pobjednik u takmičenju bio je radni bataljon iz Bruvna, koji je radio neprekidno 14 dana na podizanju žita.

Prema sačuvanim podacima do kraja augusta 1943. pokošeno je ili požnjeveno 520 dana oranja žita, izvezeno 1529 kola žita i ovršeno i predano narodnim vlastima 70 vreća čistog žita. Izgradnja zemunica i doprema žita u njih išla je nešto sporije, ali se i posao uspio uglavnom obaviti prije prodora Nijemaca u Mazin i Gračac. Tako je Partija uspješno završila još jednu veoma važnu bitku na polju sjetve, žetve i sklanjanja žita, čiji se značaj sagledao tek poslije prodora njemačkih okupatora na teritoriju gračačkog kotara.

Od njemačke okupacije dijela kotara do konačnog oslobođenja

Vbjno-politička situacija u svijetu u ljeto 1943. razvijala se povoljno za anti-hitlerovu koaliciju. Crvena armija preuzela je strategijsku inicijativu i prisilila Nijemce na povlačenje ka Dnjepru. Na Dalekom istoku Englezi i Amerikanci zauzeli su više ostrva spoljne odbrane Japana, a u vremenu od 10. jula do 17. augusta i Siciliju te otpočeli s pripremama za desant na talijansko kopno. U fašističkoj Italiji došlo je do političkog vrenja, tako da je 25. jula s vlasti uklonjen Musolini a nova vlada, iako je dala izjavu da ostaje vjerna Osovinu, preduzimala je mjere za sklapanje mira s Englezima i Amerikancima kako bi izbjegla bezuslovnu kapitulaciju. U našoj zemlji Narodnooslobodilačka vojska je poslije bitke na Sutjesci poduzela opsežne operacije, naročito u Bosni i Hercegovini.

Očekujući skoru kapitulaciju fašističke Italije i njeno ispadanje iz ratnog stroja, Nijemci su dio snaga u našoj zemlji grupirali bliže jadranskoj obali kako bi, kad do toga dođe, brzo prodrli k moru, posjeli sve važnije luke, razoružali talijanske snage u obalskom pojasu i na taj način spriječili da talijansko oružje

padne u ruke jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U širem rejonu Bihaća oni su koncentrirali 114. lovačku diviziju i s njom od Kulen-Vakufa i Bihaća 29. augusta krenuli ka Dalmaciji. Poslije borbi s 3. brigadom 6. divizije njeni dijelovi su uveče toga dana zauzeli Donji Lapac i poslije kraćeg zadržavanja u njemu nastavili pokret na jug i preko Mazina 4. septembra izbili u Gračac, a zatim preko Otrića i Zrmanje produžili za Dalmaciju. Istovremeno su se aktivirali četnici i ustaše. Tako četnici napadaju jednu grupu partizana u Vučipolju, a ustaše po Lovincu i drugim selima nastanjenim hrvatskim življem rasturaju letke i traže da ih narod dočeka kod kuća. U međuvremenu je talijanska vlada bila prisiljena da 3. septembra potpiše primirje sa zapadnim saveznicima, koje je predstavljalo kapitulaciju, što je zvanično objavljeno tek 8. septembra i što je dalo snažan podstrek jačanju antifašističkih snaga u svijetu i daljem razvoju NOB-a u našoj zemlji.

Cim su Nijemci od Bihaća 29. augusta krenuli ka Donjem Lapcu, OK KPH za Liku dao je direktivu partijskim organizacijama da zajedno s NOO-ima organiziraju evakuaciju i sklanjanje naroda, zajedno s imovinom i stokom, u šume iz onih sela koja će se naći na udaru neprijatelja kako bi se izbjegle nepotrebne žrtve. Imajući već iskustva u tome, narod se organizirano i disciplinirano povukao u zbjegove. Za njega su Nijemci bili novi okupatori s kojima se dotada nije susretao. I oni su u početku taktizirali i pozivali narod da se vrati kućama, a one koje su zatekli u selima nisu dirali. Ubijen je samo 1 čovjek i ranjeno nekoliko djece u Mazinu. Zajedno s narodom u zbjegovima su se našli i NOO-i, partijske i druge organizacije i nastavili rad u veoma teškim uslovima, objašnjavajući prije svega taktičke poteze neprijatelja. Kotarski komitet KPH za Gračac i druga kotarska rukovodstva povukla su se u Klapavice i Rudopolje odakle su uspostavili veze s općinskim rukovodstvima, kao i sa susjednim udbinskim i lapačkim kotarevima.

U momentu kapitulacije fašističke Italije na području gračačkog kotara nije bilo talijanskih jedinica. Međutim, talijanska posada u Obrovcu stupila je u vezu s Komandom mjesta Gračac i zatražila pregovore. O tome je KK KPH za Gračac 10. septembra 1943. godine u 6 sati ujutro obavijestio OK za Liku: »Noćas smo obaviješteni da Komandu mjesta Gračac traži komanda talijanskog garnizona Obrovac na pregovore te smo odmah poslali drugove s naše strane da odu na iste. Pošto nije bilo ni jednog člana KK KPH poslat je sekretar KK SKOJ-a drug Đuro Cvjetković i sekretar OK Bruvno Jovica Popović«.¹¹ Oni su uspjeli da im Talijani predaju oružje i drugu opremu, ali nisu imali mogućnosti da Sve evakuiraju pa je jedan dio pao Nijemcima u ruke koji su u međuvremenu upali u Obrovac. Nijemci su iz Dalmacije u Gračac prebacili veći broj razoružanih Talijana koji su zbog slabe ishrane bili prisiljeni da prodaju sve sa sebe za parče kruha da bi mogli preživjeti.

Poslije prodora za Dalmaciju Nijemci su da bi obezbijedili saobraćaj s unutrašnjošću uspostavili garnizone u zahvatu ceste Donji Lapac—Mazin—Gračac—Otrić—Zrmanja i time, kao novi okupator, okupirali dio gračačkog kotara. Nešto kasnije prodorom od Gospića ustaše su ponovo posjele Lovinac i neka okolna sela nastanjena hrvatskim življem. Istovremeno su se aktivirali četnici na području Gračaca, Otrića i Zrmanje. Sve je to stvorilo određene teškoće u

radu NOO-a, partijskih i masovnih antifašističkih organizacija žena i omladine kao i vojno-pozadinskih organa, tim prije što na teritoriju gračačkog kotara tada nije bilo partizanskih jedinica izuzev malobrojnih partizanskih straža. Tek sredinom oktobra počinju značajnije akcije jedinica 6. ličke divizije na neprijateljske snage koje su saobraćale cestom Bihać, Donji Lapac, Gračac. Ubrzo poslije toga na područje gračačkog kotara prebacuju se i manji dijelovi novoformirane 19. sjeverodalmatinske divizije. Međutim, već u prvoj polovini novembra 1943. godine 6. divizija napušta Liku i po naređenju Vrhovnog štaba odlazi u Bosnu u sastav 1. proleterskog korpusa, a s njom i borci iz gračačkog kotara koji su se nalazili u njenim jedinicama. Odlaskom 6. divizije u Bosnu u Lici se izmijenio odnos snaga u korist neprijatelja, što mu je pružilo mogućnost da vrši češće ispede na oslobođeni teritorij, pljačka, terorizira i ubija narod.

Pored ostalih akcija partijske organizacije veoma su uspješno organizirale proslavu 26-godišnjice oktobarske socijalističke revolucije. Organizirano je Oktobarsko takmičenje i održano 166 sastanaka i 4 mitinga kojima je prisustvovalo ukupno 7.580 osoba. Tako su narod i organizacije kotara Gračac, iako u teškim uslovima, na veličanstven način proslavili rođendan velike oktobarske revolucije, manifestirajući ujedno veliko zadovoljstvo zbog uspjeha koje su postizale jedinice Narodnooslobodilačke vojske u našoj zemlji i Crvena armija na istočnom frontu. Takvo raspoloženje narod je manifestirao i prilikom proslave 20-godišnjice smrti Vladimira Iljiča Lenjina (21. I). Na 4 veća zbora održana za tu prigodu prisustvovalo je 1020 osoba, dok je na 186 sastanaka po selima bilo prisutno 8280 osoba. Zatim je proslavljen 27. juli — Dan ustanka u Hrvatskoj gdje je prisustvovalo: u Lovincu 300, Bruvnu 700, Mazinu 170 i Gračac—Gubačevo Polje 200 ljudi. Dana 16. 8. 1943. održan je zbor u Svetom Roku na kojem je bilo prisutno preko tisuću osoba. Na zboru su govorili predstavnici svih društveno-političkih organizacija. U novembarskim proslavama učestvovalo je: u Lovincu 880, Mazinu 550, Bruvnu 580 i Zrmanji 280 ljudi. U decembru održano je u Mazinu 13 sastanaka na kojima je prisustvovalo 700 osoba, u Bruvnu i Gračacu 13 sastanaka s 1935 prisutnih, na području općine Zrmanja—Otrić 18 sastanaka s 32- prisutnih i u Lovincu održan je jedan miting kojem je prisustvovalo 550 osoba.

Iako je 6. divizija napustila Liku, veze s njom nisu prekinute. U njoj se nalazio cvijet ličke omladine pa i s područja kotara Gračac. Narod je o njoj stalno brinuo i kad je god bio u prilici nastojao je da joj pomogne. Te zime je u Lici organizirana akcija prikupljanja odjevnih predmeta za njene borce. Tako je iz gračačkog kotara, prema izvještaju KK KPH za Gračac od 13. februara

1944. godine, za diviziju u Bosnu otpremljeno »453 para rukavica, 528 parica, 35 pari šlapa, 29 komada pulovera i maja, 52 komada marama i 7 kapa.«⁴⁰

Negdje u to vrijeme, pod veoma teškim uslovima, na oslobođeno područje Lovinca stigao je iz Kanade Joso Šarić u najboljoj namjeri da narodu u hrvatskim selima pomogne u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, što je kod naroda pobudilo posebnu pažnju i interes da ga čuje i vidi. Na jednom mitingu, kome je bilo prisutno preko 1000 osoba, od toga 600 Hrvata, Šarić je govorio

o značaju NOB-a, o izdajničkoj borbi ustaša i Mačeka i pozvao sve Hrvate i Srbe da se udruže u zajedničku borbu protiv istog neprijatelja. Joso Šarić bio je član kanadske Kp, neobično hrabar i duboko uvjeren u pobjedu NOP-a u

Jugoslaviji, ali i dosta naivan. On je mislio da nema takvog neprijatelja koji bi ga za njegov rad mogao likvidirati. Otišao je kod ustaša da ih uvjerava da su krenuli krivim putem i da je pravda i pobjeda na strani NOB-a. Ustaše su ga uhapsile i ubile na zvjerski način, kako su to one već znale. Ustaše nisu vršile zločine samo nad srpskim narodom. Oni su na zvjerski način obračunavali i s hrvatskim porodicama koje su se opredijelile za učešće u NOB-u. Takva tragična sudbina zadesila je porodice: Nekića, Klarića, Anzulovića, Štefanića i Perelje Babića. Herojski primjer mlade neustrašive skojevke Ane Perelje Babić ostat će kao svijetli primjer kako se omladina u hrvatskim selima borila protiv domaćih izdajica — ustaša. U obranu svojih revolucionarnih načela — pravde, jednakosti, bratstva i jedinstva ubila je sjekirom ustašu i ratnog zločinca Nikolu Došena na pragu svoje rođene kuće. Naravno, ustaše nisu ostale dužne podvigu mlade djevojke. Ubile su nju i njenog oca, Perelju na najokrutniji način. Ni ovaj kao ni drugi zločini okupatora i njegovih slugu ustaša i četnika nisu mogli pokolebati narod u njegovom opredjeljenju za NOP.

Želeći da iskoriste povoljan razvoj vojno-političke situacije u svijetu i u našoj zemlji, naročito poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, KK KPH za Gračac i OK KPH za Lovinac odlučili su da u prvim mjesecima 1944. godine izvrše mobilizaciju u hrvatskim selima općine Lovinac. Na poziv za mobilizaciju odazvalo se 100 obveznika, a u NOV je primljeno 76 koji su bili sposobni. Neki se obveznici nisu odazvali ovom pozivu, već su otišli u šumu i čekali da vide razvoj događaja na terenu ili su se priključili ustašama. Od spomenutih 76 kasnije su dezertirala 24 i priključila se ustašama.

U cilju podsticanja u radu partijskih organizacija, a naročito njihovom angažiranju na izvršavanju novih zadataka, 18. aprila 1944. godine održano je kotarsko partijsko savjetovanje na kome su učestvovala 83 delegata iz partijskih ćelija, općinskih komiteta i ćelija kotarskih ustanova. Na savjetovanju je konstatirano da se vojno-politički događaji odvijaju vrlo povoljno za naš NOP i da je potrebno što bolje objasniti značaj odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Da bi se zadaci nametnuti partijskim organizacijama dolaskom Nijemaca na području kotara Gračac mogli što uspješnije rješavati, bilo je, prije svega, potrebno popuniti i proširiti KK KPH za Gračac novim članovima. Tako je 23. septembra 1943. godine za člana komiteta kooptirana Jela Cuk a tri dana kasnije Đuro Čalić, sekretar Općinskog komiteta Lovinac i Dane Savatović, sekretar Općinskog komiteta Zrmanja—Otrić, tako da je Kotarski komitet sada imao 7 članova. Do kadrovskih promjena došlo je i u općinskim komitetima. Za sekretara Općinskog komiteta Mazin došao je Jovica Popović, s dužnosti sekretara OK Bruvno. Općinski komitet Lovinac, poslije odlaska Đure Čalića i pogibije Pavla Skorupa na Velebitu (Alan) 19. septembra 1943. godine,⁴¹ popunjen je novim članovima — Petrom Radekom i Milankom Dukićem, koji su povučeni iz vojske, dok je za sekretara postavljen Dane Zegarac. U Općinski komitet Zrmanja—Otrić za sekretara je postavljen Savo Šujica Saikan a za sekretara Općinskog komiteta Bruvno Mićan Dautović. Izvršene su promjene i u KK SKOJ-a. Dane Cvjetković je postao sekretar jer je dotadašnji sekretar Duka Cvjetković otišao za člana OK SKOJ-a za Liku. Za predsjednika Kotarskog odbora USAOH-a postavljena je Anka Pokrajac. Bile su to vrlo važne

41 Ubili ga četnici.

kadrovske promjene koje su se u praksi dobro potvrdile. Tada je u komitetima uvedena nova podjela rada po sektorima: politički, organizacioni, NOO-i, omladina, AFŽ i obavještajna služba, što je u početku stvaralo izvjesne teškoće koje su brzo savladane. iUz redovne radne sastanke održavani su u pravilu drugi dan teoretski sastanci, a mjesečno jedanput kritika i samokritika, tako da su sastanci trajali i po tri dana. Budući da su pri Kotarskom komitetu prestali da se održavaju partijski kursevi, odlučeno je da se s njima ponovo otpočne od januara 1944. godine, dok su na kurs pri OK KPH za Liku redovno upućivani kursisti kao i namirnice za njihovu ishranu.⁴²

Prema zahtjevu OK KPH za Liku, krajem ljeta i početkom jeseni 1943. godine, izvršen je popis stanovništva i članova Partije na oslobođenom i neoslobođenom teritoriju. Prema tom popisu, koji je završen krajem septembra, na području kotara bilo je 27 sela na oslobođenoj teritoriji i 16 neoslobođenih sela. Na oslobođenom području živjelo je 16.079 osoba, a na okupiranom 6.805 osoba. Za NOB prema izvještaju KK KPH Gračac bilo je opredijeljeno 78% stanovništva. U kotaru su tada postojale 22 partijske ćelije s 96 članova, od kojih su 92 bili Srbi a 4 Hrvata, 18 žena, 15 radnika, 77 seljaka i 4 intelektualca. iU ovaj broj nisu uračunati članovi Partije s teritorije gračačkog kotara koji su se nalazili u partizanskim jedinicama u Lici, Dalmaciji i drugdje, a njih je bilo oko 200.

Da bi Kotarski komitet mogao što bolje usmjeravati rad partijskih i drugih organizacija, u međuvremenu je 13. septembra održao kotarsko partijsko savjetovanje na kome je bilo prisutno 45 delegata. Izvršena je analiza rada organizacija na terenu i utvrđeni zadaci za naredni period. Naročito je podvučena potreba bržeg osposobljavanja kadrova u radu po sektorima, jer to još očito nije zadovoljavalo. Još je zaključeno da sve partijske organizacije i njihovi forumi moraju imati utvrđene planove rada — mjesečne i tromjesečne.

Krajem 1943. godine došlo je do izmjena u partijskim rukovodstvima na terenu. Sekretar KK KPH za Gračac Aco Radaković kooptiran je u Plenum OK KPH za Liku a mjesto njega za sekretara je postavljen Filip Babić Pilja, no i on je ubrzo kooptiran u Plenum OK KPH za Liku pa je za sekretara izabran Đuro Čalić. U ožujku 1944. u KK KPH kooptiran je Jovica Popović koji je bio sekretar Općinskog komiteta KPH za Mazin, a za sekretara ovog komiteta došao je Dušan Mandić. Nešto kasnije u Kotarski komitet su još kooptirani Savo Šujica, Petar Radeka i Dane Zegarac. Sekretar Općinskog komiteta Zrmanja—Otrić Savo Šujica Sakan izabran je za predsjednika Kotarskog NOO-a a na njegovo mjesto kooptiran je Dušan Marčetić Dujo kojeg ubrzo poslije ranjavanja zamjenjuje Branko Jarić. Kako je član ovog komiteta Bosiljka Marčetić teško ranjena od četnika podlegla ranama, u komitet je mjesto nje kooptiran Dane Stojisavljević. Općinski komiteti Gračac i Bruvno fuzionirani su u jedan komitet, ali se to nije pokazalo korisno pa su ubrzo ponovo osnovani posebni općinski komiteti za Gračac sa sekretarom Đukanom Blanušom i za Bruvno sa sekretarom Božom

42 To se vidi iz izvještaja KK KPH za Gračac upućenog OK KPH za Liku 20. IX 1943. godine u kome je pisalo: »Šaljemo vam za kursiste 1 ovcu, 1 ovna, 10 kg graha, 30 kg krumpira, 40 kg brašna, 2 1/2 kg masti. Pored toga iz općine Lovinac će stići ili je stigla izvjesna količina hrane. Brašno i mast je prilično teško sakupiti jer je narod po logorima u Sumi a samljevenog brašna imati vrlo malo u rezervi. Stvari nam je potrebno vratiti, jer su posuđene (vreće, torbe, boce).«

Dragosavcem na čelu. Općinski komitet Lovinac popunjen je najprije s Marijom Radaković i Tomicom Ostović, pomoćnikom Komande mjesta Lovinac, a zatim Lazom Gajić, Marom Štulić i Ivicom Skorup, nešto kasnije i Stevom Trkuljom, dok je Milanko Đukić opet otišao u vojsku. Krajem augusta sekretar ovog komiteta postao je Lazo Gajić, dok je Marija Radaković otišla na rad u Kotarski NOO Gračac. Rad partijske ćelije u Ričicama, obnovljen je početkom 1944. godine. Nove partijske ćelije osnovane su u Sv. Roku, Vojnovića Dragi i Plečašima.

Pošto je rasformirana Komanda mjesta Otrić, januara 1944. god. rasformirane su i dvije partijske ćelije (komande mjesta i partizanske straže). Na području kotara ostale su komande mjesta Gračac s 2 partijske ćelije i 67 stražara i Komanda mjesta Lovinac s 2 partijske ćelije i 38 stražara. Komandni kadar u ovim komandama mjesta i četama partizanske straže bili su komunisti.⁴³

Zahvaljujući planskom i sistematskom radu, a naročito u pogledu uzdizanja mladih kadrova, kao i upornom i uspješnom rješavanju svih pitanja koja su nametali rat i revolucija, počev od Treće partijske kotarske konferencije (juna 1943), gračačka kotarska partijska organizacija od najslabije postala je jedna od najboljih u Lici. Sada je ona bila u stanju i da pruži pomoć u kadrovima drugim kotarskim i partijskim organizacijama. Tako su tada iz kotara Gračac bila 4 sekretara kotarskih komiteta KPH u Lici: Milan Pokrajac u Donjem Lapcu, Jure Ivezić u Perušiću, Dakan Đukić u Otočcu i Jela Čuk u Udbini, pored Pilje Babića u Gračacu. Dakle, od 8 sekretara kotarskih komiteta 5 su bili Gračani. To je bio velik uspjeh ove partijske organizacije. I brojno ona je bila najjača partijska organizacija u Lici što se vidi iz donje tabele sa statističkim podacima o članovima Partije po kotarevima za decembar 1943. i decembar 1944. godine.

Decembar	Članovi Partije po kotarevima							
	Gračac	Perušić	Gospić	Korenica	Udbina	D. Lapac	Brinje	Otočac
1943.	127	68	126	134	104	109	62	105
1944.	222	88	169	184	185	130	81	127

Postignutim uspjesima doprinio je i metod rada. Kada je bilo potrebno da se neki problemi brzo i efikasno riješe, Kotarski komitet je sazivao partijska savjetovanja. Tako je jedno partijsko savjetovanje održano 15. marta 1944. godine na kome je učestvovalo 110 aktivista. Na njemu su podnesena dva referata: politički i organizacioni. Data je ocjena o stanju ustaša i četnika i o njihovoj djelatnosti na području kotara. Naglašeno je da je porast partijskih ćelija i članova KP u stalnom porastu, ali da se još uvijek sektaši kod primanja omladine

43 U izvještaju KK KPH za Gračac od 30. 11. 1943. za ćeliju u ovim četama piše: »Postoje dvije partijske ćelije u četama straže Otrić i Gračac s 11 članova KP, dvije kandidatske grupe s 8 članova (Lovinac i Gračac), 3 simpatizerska kružoka sa 16 članova i 3 skojevske grupe s 40 članova. U komandama partizanskih straža ima 89 boraca. Vojnički i politički rad dosta je dobar. Borbenost kod straže Gračac je najbolja« (AIHRPH, KP-236/689).

u Partiju i da nema sistematske kadrovske politike. Nakon mjesec dana, 18. aprila, održano je novo kotarsko partijsko savjetovanje na kome su učestvovala 83 delegata iz partijskih ćelija, općinskih komiteta i ćelija kotarskih ustanova. Na savjetovanju je konstatirano da se vojno-politički događaji odvijaju povoljno za naš NOP i da je potrebno što bolje narodu objasniti odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Na savjetovanju su uočeni glavni problemi koji su se morali riješiti komunističkim samoprijegorom a prije svega razbijanje četnika kojih na području kotara ima oko 900, sprečavanje dezerterstva iz NOV i nova mobilizacija boraca iz hrvatskih sela općine Lovinac. Trebalo je stvoriti konkretne planove političke djelatnosti u masama i u sistem rada uvesti redovan oblik takmičenja. Poslije savjetovanja osjetio se pojačan i organiziraniji rad partijskih i ostalih organizacija među masama, naročito u toku žetve i spremanja žita u sigurne zemunice.

Kotarsko partijsko savjetovanje održano 4. jula 1944. godine, na kojem su učestvovala po 2 člana iz općinskih komiteta i partijskih ćelija, kao i 2 člana iz KK SKOJ-a, Kotarskog odbora USAOH-a i Kotarskog odbora AFŽ-a, bilo je posvećeno formiranju organizacije JNOF-e, zadacima partijskih i drugih organizacija u vezi sa žetvom i spremanjem žita u zemunice, kao i pripremama za Četvrtu partijsku konferenciju za kotar Gračac. Nakon solidno izvršenih priprema i obavljenih izbora za odbore JNOF-e kotarska konstituirajuća skupština JNOF-e održana je 11. augusta 1944. godine. Zahvaljujući zalaganju partijskih i drugih organizacija, kao i iskustvu iz prethodnih godina, i pored velikih teškoća, žetva i sklanjanje žita uspješno su završeni.

Poslije priprema koje su trajale dva i po mjeseca Četvrta kotarska partijska konferencija održana je 18. septembra 1944. godine u prisustvu 215 delegata. Iako su političke prilike u kotaru bile dosta teške, povoljan razvoj vojno-političke situacije u svijetu i' zemlji optimistički je djelovao na raspoloženje naroda i partijskih organizacija. U organizacionom referatu podnijetom konferenciji posebno je istaknut brojni porast partijskog članstva i organizaciono učvršćenje partijskih organizacija. »U međuvremenu od naše III kotarske partijske konferencije koja je održana u junu mjesecu 1943. godine«, pisalo je u spomenutom referatu, »naša partijska organizacija imala je vidnih rezultata u svom radu, otklonila je mnoge nedostatke koji su uočeni na III partijskoj konferenciji, ali uz sve te uspjehe bilo je i nedostataka. U ovom periodu od III partijske konferencije naša se partijska organizacija brojčano omasovila, a naročito iz redova omladine i priličnim brojem žena. Do III partijske konferencije bilo je u našem kotaru 68 članova Partije, od toga 12 žena i 4 Hrvata. Bilo je oformljeno 15 partijskih ćelija, 5 općinskih komiteta i KK koji je tada imao 5 članova. Danas naša partijska organizacija broji 207 članova, oformljena u 32 ćelije, 5 općinskih komiteta i KK koji broji 8 članova. Od ovog broja ima 14 Hrvata i 62 žene. Od III kotarske partijske konferencije do danas otišlo je na razne dužnosti 7 članova KK, tako da se danas ne nalazi ni jedan član KK koji je biran na III partijskoj konferenciji.«⁴⁴ Na konferenciji je istaknuto da su i druge organizacije postigle vidne rezultate u radu i pored uočenih slabosti. Pored slabosti u radu konferencija je sagledala i odredila zadatke, prije svega komunisti i partijskih organizacija, u narednom periodu pred skoro oslobođenje gručakog kotara koje se već jasno naziralo.

44 Organizacioni referat na Četvrtoj kotarskoj konferenciji KPH za Gračac održanoj 18. 9. 1944.

Konferencija je potvrdila članstvo u Kotarskom komitetu onim članovima koji su u vremenu između Treće i Četvrte partijske konferencije bili kooptirani u ovo partijsko rukovodstvo kotara. Poslije konferencije, pošto je sekretar Kotarskog komiteta Đuro Čalić na Četvrtoj ličkoj okružnoj partijskoj konferenciji (20—22. 10. 1944) izabran u Plenum OK KPH zat Liku, dužnost sekretara preuzeo je Dane **Zegarac**. Kada je Petar Radeka otišao na tromjesečni kurs pri ZAVNOH-u, Kotarski komitet je popunjen s tri nova člana: Mara Stulić, Božan Dragosavac i Dušan Vojnović. I općinski partijski komiteti popunjeni su s jednim članom. To su bili u Biruvnu Anka Pokrajac, u Mazinu Smilja Babić, u Gračacu Mihajlo Surla, u Otriću Dara Cuk, u Lovincu Ivica Skorup i u Zrmanji Stevan Čuk.

Tokom 1944. u KPH su primljeni u partijske ćelije na radu u pozadini sljedeći članovi: Agbaba Jove Nikola Nikica, Babić Dane Ilija, Babić Nikole Smilja, Babić Ilije Dane, Babić Mile Đuro, Basta Nikole Jovanka, Bajić Save Mara, Batinić Jovana Petar, Batinić Vase Simo, Bajić Jovana Jovica, Bogunović Nikole Nikola, Bogunović Nikole Obrad, Bogunović Dmitra Bogdan, Brkić Steve Petar. Brkić Mile Milica, Brujić Jovana Jovica, Brkljač Đure Bogdan, Brkljač Koje Košta, Brkljač Vaše Mile, Breka Steve Milojko, Brujić Jovana Jovica, Blanuša Dmitra Anka, Bulj Jovana Nikica, Budimilija Jovana Ljubica, Cvjetković Mile, Cvjetković Nikole Zorka, Crnobrnja Bože Iso, Crnobrnja Bože Dara, Čalić Nikole Janko, Čalić Stevo Vaso, Čuk Petra Anka, Cuk Dmitra Bogdan, Čuk Dane Stevo, Cubrilo Dušana Nikica, Cubrilo Jovana Ružica, Cubrilo Dušana Đorđe, Cuturilo Đure Vlado, Cuturilo Marka Dušan, Cuturilo Jove Anka, Dautović Jove Petar, Dautović Petra Petar, Dautović Mile Ilija, Dragosavac Dmitra Stevo, Drezgić Luke Luka, Drezgić Jove Mara, Dragosavac Bože Dmtar, Draganić Spire Gojko, Dronjak Stevo, Dronjak Dragije Milan, Dronjak Pere Petar, Divjak Mane Milan, Dobrić Pavla Nikola, Dukić Tome Mika, Dukić Mile Jelka (Dara)?, Dukić Dane Lazo, Dukić Todora Mile, Dukić Paje Milica, Dukić Mile Ilija. Dukić Nikole Jovan, Franić Jakova Jure, Grbić Sava, Grubišić Dane Jovo, Grubišić Andrije Dušan, Grubišić Nikole Mile, Grubišić Obrada Milka, Guteša Dušana Veljko, Guteša Obrada Ana, Ivezić Mile Marko, Ivezić Mile Jelka, Ilić Nikole Maša, Ivanić Mile Milica, Ivanić Laze Nikola, Ivanić Mile Marko, Ivanić Nikole Mile, Ilić Stefe Nikola, Jakšić Stevan, Jakšić Đurđa Ilija, Jakšić Nikole Mica, Jakšić Jove Boja, Jakšić Mile Jovan, Jakšić Laze Anka, Jakšić Luke Milica, Jokić Ise Nikola, Jovanić Đure Ilija, Labus Jove Ilija, Labus Jovana Lazo, Ličina Mile Ljuba, Lukić Mile Simo, Lukić Ise Milan, Lukić Obrada Jeka, Klarić Ivana Jure, Kljajić Bože Stojan, Kovačević Mile Pera, Kovačević Proke Rade, Kljajić Nikole Mara, Kovačević Proke Sava, Kovačević Petra Adam, Kovačević Milutina Nikola, Kovačević Đure Jovo, Kovačević Marka Ivan, Kovačević Ivan, Kovačević Petra Mile, Knežević Davida Joso, Kolundžić Nikole Dušan, Krajnović Nikole Sava, Krajnović Steve Smilja, Krlić Nikole Jovo, Krpan Blaža Nikola, Kričković Nikole Mile. Kričković Rade Branko, Kričković Dane Stevo, Krtinić Deva, Krtinić Branka Milka, Kusulja Jela, Mandić Nikole Pera, Mandić Koje Gojko, Mandić Ikije Stevo, Mandić Ilije Dušan, Manojlović Mane Mile, Manojlović Nikole Nikola, Malinović Petra Branko, Marčetić Mile Manda, Marčetić Steve Mileva, Marčetić Ise Anđelka, Marčetić Mane Maksim, Marčetić Nikole Dušan, Marčetić Mile Nikola, Marčetić Nikole Milka, Marčetić Sime Milan Zućo, Maričić Nikole Mika, Maričić Ilije Dušan, Maričić Vase Milojko, Maričić Jove Milan, Mairićić Petra Milan, Maričić Mile Dragan, Marijanović Nikole Ste-

van, Milinković Nikole Maša, Mioković Mile Milka, Mioković Dane Miilan, Miletiić Stipe Marko, Milj uš Luke Mile, Mijuš Rada, Mrkić Đure Sofija, Munižaba Mihajla Mane, Munižaba Mile Rade, Novaković Mile Pava, Novaković Sime Mihajlo, Novaković Miće Savka, Novaković Dušana Cvijo, Novaković Nikola, Obradović Luke Zorka, Obradović Petra Jovo, Obradović Nikole Nikola, Obradović Ilije Dmitar, Obradović Tome Mile, Opalić Dušan, Opačić Vlade Nedeljka. Orelj Jovana Petar, Orlović Mile Bečo, Orlović Đure Petar, Osmokrović Đure Nikola, Pavlica Luke Zorka, Popović Mile Vaso, Popović Dmitra Milan, Popović Petra Suro, Popović Petra Jovo, Petrović Manda, Petrovac Đake Milka, Petrović Luke Bogdan, Petrović Vida Nikolai, Petrović Luke Stana, Petrović Ilije Dane, Petrović Dane Marko, Petrović Bože Marko, Petrak Josipa Božo, Pokrajac Božo, Platiša Dane Savka, Platiša Marka Mara, Platiša Dane Mara, Plečaš Nikole Mika, Plečaš Ilije Nikola, Prodanović Đure Mićan, Prlina Đure Nikola, Radaković Dane Milan, Radaković Rade Marko, Radaković Petra Đuro, Radaković Smilja, Radaković Milka, Radaković Duke Dmitar, Radaković Nikole Nada, Rakić Milan, Rakić Jovana Anica, Radeka Mile Milka, Rakić Milete Milica, Skorup Mile Ivica, Skorup Ivana Ivan, Sovilj Dane Soka, Sovilj Stevana Nikica, Sovilj Marka Perica, Sovilj Davida Dudo, Sovilj Petra Rade, Sovilj Stevana Ilija, Sovilj Luke Mile, Sovilj Dane Jeka, Sovilj Dane Đuro, Sovilj Tome Dane, Sovilj Nikole Petar, Starčević Jovana Milan, Starčević Dmitra Duška, Starčević Sime Milka, Stojavljević Đurađ, Samardžija Milana Dušan, Sučević Mile Mika, Sučević Obrada Iso, Suša Dušana Dane, Suša Maša, Suša Vase Nikola, Surla Nikola, Sunajko Jandre, Sučević Steve Milka, Skondrić Petra Tomo, Sijan Davida Pero, Stulić Ilija Vaso, Stulić Vase Dara, Stulić Dmitrai Zorka., Svonja Dušan, Tomićić Blaža Josip, Tojagić Ilije Mara, Tojagić Steve Dušan, Uzelac Mane, Utvić Petra Ilija, Utvić Petra Petar Braco, Vojnović Dane Milka, Vojnović Steve Danica, Vojnović Luke Mika, Vojnović Nikole Pera, Vojnović Petra Janja, Vojnović Nikole Marija, Vojnović Đure Luka, Vojnović Milana Branko, Vojnović Jove Dmitar, Vojnović Đure Milan, Vojnović Joje Jovo, Vojvodić Dane Milan, Vojvodić Stevana Jandre, Vojvodić Luke Anica, Vignjević Dane Vida, Vignjević Momčila Rade, Vignjević Pavla Đuro, Zorić Ilije Jovo, Zegarac Petra Mika, Zegarac Petra Dragioa, Zegarac Dmitra Milan, Zegarac Milana Miloš, Zegarac Milana Mirko, Zegarac Ilije Nikola i Zutić Koste Rade.

U toku 1944. godine formirane su slijedeće partijske ćelije, a sačinjavali su ih komunisti: ćelija Paiklarić (početak 1944) Mile Krtinić, sekretar, Ljuba Ličina, Dane Pavlica, Manda Sunajko, Deva Krtinić i Ilija Dautović; ćelija Plečaši (1. 4. 1944) Milan Popović, sekretar, Dmitar Plečaš, Mika Plečaš, Jovanka Basta i Jovo Obradović; ćelija Sveti Rok (1. 4. 1944) Ivica Skorup, sekretar Marko Miletiić, Ljubica Stulić i Stipe Miletiić; ćelija Draga Vojnović (1. 4. 1944) Rade Japundžić, sekretar, Joka Vojnović, Ilija Vojnović i Janja Vojnović; ćelija Gračac (11.- 4. 1944) Mane Munižaba, sekretar, Milan Mioković, Dušan Cvjetković, Mica Jakšić i Boja Jakšić; ćelija Cerovac (3. 5. 1944) Milan Dronjak, sekretar, Dušan Mandić, Gojko Mandić, Mika Marčetić, Stevo Dronjak, Nikica Agbaba i Mićan Prodanović; ćelija Prljevo—Pribudić (30. 5. 1944) Pero Sijan, sekretar, Nikola Novaković, Milan Starčević, Milka Starčević, Tomo Škundrić, Nikola Jokić i Dušan Novaković Cvijo; ćelija Veliika Popina (5. 6. 1944) Dane Stojavljević, sekretar, Dragan Jovanić, Pavao Novaković, Anka Brkljač (Jakšić), Seja Grubišić i Milan Lukić; ćelija Kijani (15. 6. 1944) Mile Kričković, sekretar, Perica Sovilj, Đudo Sovilj, Rade Sovilj i Ilija Sovilj ; ćelija Tulić Kovačević

(1. 7. 1944) Anica Vojvodić, sekretar, Đuro Ilić, Sava, Kovacević i Nikola Kovachević; ćelija Rujišta (septembar 1944) Stevan Ćuk, sekretar, Mara Tojaga, Anica Rakić i Milan Rakić; ćelija Stikada (30. 5. 1944) Todor Gleda, sekretar, Mileva Orelj, Marko Ivezić, Luka' Drezgić i Maša Suša; ćelija Glogovo (konac 1944) Mica Jakšić, sekretar Mihajlo Surla, Milica Ivanić, i Ilija Jakšić; ćelija Komande mjesta Otrić (24. 11. 1944) Gen,o Canković, sekretar, Kojo Blanuša, Milan Bur-sać, Jovo Damjanović i Dušan Kolundžić.

U ćeliji Omsica **došlo** je do popunjen ja novim članovima zbog **odlaska** u ćeliju **Stikada** Mileve Orelj i Todora Gleda. Novi članovi su Bogdan Petrović, sekretar, Mile Miljuš, Nikola Petrović i Dušan Maričić. U ćeliji Gubavčevo Po-lje popunjeni su novi članovi: Nikica Sovilj, sekretar, Dušan Tojagić, Soka So-vilj, Jovica Brujić i Mara Tojagić. Ćelija ROC-a prerasta u ćeliju OZN-a (13. 5. 1944) Ilija Sunajfco, sekretar, Stanko Kukić, Dušan Cvjetković i Jovo Radić. Koncem 1944. godine izvršava se postavljeni zadatak da u svakom selu i ustanovi bude formirana partijska ćelija. Povećan je broj članova KPH, **ali** sektaštvo kod prijema novih članova nije još otklonjeno, to naročito važi za revolucionarnu omladinu iz redova SKOJ-a.⁴⁵

Stalnu brigu partijska organizacija je poklanjala u prvom redu radu NOO-a, u kotaru, izgradnji i stvaranju njihovog aparata i kadrovskom jačanju tako da su oni izrasli u prave organe nove narodne revolucionarne vlasti spo-sobne da samostalno rješavaju sva pitanja koja su spadala u njihovu nadležnost. Za NOO-e je u spomenutom organizacionom izvještaju na Četvrtoj kotarskoj partijskoj konferenciji, pored ostalog, rečeno: »Kotarski NOO dobro se osamo-stalio u svexm radu i pruža dobru pomoć općinskim i mjesnim NOO-ima'. Općin-ski komiteti i partijske ćelije ozbiljnije su shvatile važnost NOO-a tako da im se pružila pomoć u njihovom političkom djelovanju i izvršavanju svakodnevnih zadataka. U ranije vrijeme zapažalo se birokratizma kod NOO-a, što se u po-sljednje vrijeme u dosta dobroj mjeri otklonilo. Veća je bila pomoć od naše partijske organizacije u osposobljavanju gospodarskih komisija pri NOO-ima i u svim granama rada pomoćnih organa NOO-a. Osnivanje komisija pri NOO-ima omogućilo je pravilniji rad NOO-a, tako da se nisu gubili u svako-dnevnim sitnicama u svom radu. U ovom međuvremenu NOO-i su odigrali veliku ulogu u ishrani vojske i sirotinje. Dato je za vojsku 27 vagona razne hrane i za sirotinju 7 vagona. Uz veću pomoć partijske organizacije omogućilo se NOO-ima da rješavaju i teže zadatke koji se postavljaju pred njih. Naročito je bio težak problem u ishrani gladnih kojih je bilo do 2900 duša. Od istih je otpremljeno na Vis 670 duša. NOO-i polažu računa pred narodom o svom radu. Uz pravilniji rad i polaganje računa pred narodom rastao je autoritet NOO-a i sve više narod ih je gledao kao svoju pravu i demokratsku narodnu vlast. Mnogo je pomoglo u osamostaljivanju NOO-a rad po odsjecima, gdje su se pojedini drugovi više zadubljivali u svoj odsjek i takvim radom zaposlili sve ljude u radu NOO-a, dok su ranije radili većinom sekretari i predsjednici i bili odgovorni za sav rad u NOO-ima.«⁴⁶

Partijska organizacija u kotaru stalno je usmjeravala i podsticala rad ma-sovnih antifašističkih organizacija žena i omladine. Značajne uspjehe ove organi-

45 Uzorne skojevke Dara Štulić i Anđelka Marčetić nisu mogle biti primljene u Partiju dok nisu navršile 18 godina (1944).

46 Organizacioni referat na Četvrtoj kotarskoj konferenciji KPH za Gračac održanoj 18. 9. 1944.

zacije postigle su u toku Oktobarskog takmičenja organiziranog u čast 26-godišnjice oktobarske revolucije u vremenu od 20. oktobra do 20. novembra 1943. godine. Iz izvještaja Kotarskog komiteta KPH za Gračac od 28. novembra 1943. doznajemo da su žene u tom takmičenju postigle dobre rezultate. One su održale preko 50 sastanaka i organizirale posjete vojsci na položajima; da je izvjestan broj žena primljen u Partiju; da se nepismene žene opisanenjavaju i da u selima pod kontrolom neprijatelja stvaraju svoje ilegalne odbore. Prema ovom izvještaju u SKOJ je u toku takmičenja primljen 51 omladinac, Omladinske organizacije održale su 262 teoretska sastanka i omladina je dala veliki doprinos uspješno obavljenoj jesenjoj sjetvi i drugo.

Ženske i omladinske organizacije izrađivale su mjesečne planove rada i upomo ih sprovodile u život. Evo kako su žene, prema jednom izvještaju, izvršile plan rada od 10. decembra 1943. do 10. januara 1944. godine: »Pokretu je pristupilo 16 Hrvatica. Naučile su čitati i pisati 32 žene, stvoren je interes za učenje, tako da se plan premašio. Održana su 82 sastanka žena na kojima je sudjelovalo 1520 žena. Omladina i žene zajedno su posjetile vojsku i odnijele slijedeće: 1212 kg kruha, 1035 kg krumpira, 230 kg pasulja, 322 kg mesa, 257 litara mlijeka, 94 komada jaja, 35 kg base, 75 kg kolača, 87 kg jabuka, 3 litre rakije, 2 litre vina, 15 kg brašna, 1 kg luka, 698 pari čarapa, 106 pari rukavica, 187 pari šlapa, 97 maja i pulovera i 37 komada maramica.«⁴⁷

Početkom maja 1944. godine održana je konferencija žena za kotar Gračac. Bila je to vrlo uspješna konferencija na kojoj je prisustvovalo 250 žena iz svih sela kotara. Na konferenciji je izabran novi Kotarski odbor AFŽ-a od 9 članova. Odbor je radio, uz pomoć partijskih organizacija, na pripremama i samoj organizaciji proslave 8. marta — Dana žena, kao i na takmičenju organiziranom u čast kongresa AFŽ-a Hrvatske.

U pogledu organiziranja žena i omladine javljali su se izvjesni nesporazumi — tko od ženske omladine pripada organizaciji AFŽ-a, a tko organizaciji USAOH-a. Prema nepisanim pravilima sve omladinke koje nisu bile udate bile su članovi USAOH-a, dok su sve udate pripadale organizaciji AFŽ-a. Prema ocjeni Kotarskog komiteta SKOJ-a za Gračac rad s omladinom je zadovoljavao. Pored posjeta omladine iz čitavog kotara partizanskim jedinicama, omladina iz općina Zrmanja i Otrić radila je na izvlačenju ratnog materijala iz Dalmacije koji je pao u ruke boraca NOV poslije kapitulacije Italije. Omladina općina Bruvno, Mazin i Lovinac izvlačila je ostatak žita iz neposredne blizine neprijatelja, uz ostale radove. Sekretar Kotarskog komiteta SKOJ-a u to vrijeme bio je Dane Cvjetković. On je u oktobru 1943. otišao je u OK SKOJ-a, a na njegovo mjesto izabran je Jure Ivezić. Pored toga KK SKOJ-a popunjen je s nova 4 člana tako da je ukupno imao 9 članova. Saradnja između kotarskog komiteta Partije i KK SKOJ-a bila je stalno besprijeekorna. Partija je pružala punu pomoć omladinskim organizacijama preko kotarskog i općinskih komiteta i seoskih partijskih organizacija.

Na Četvrtoj kotarskoj partijskoj konferenciji u već citiranom organizacionom referatu data je slijedeća ocjena o radu SKOJ-a: »Uz veću pomoć naše partijske organizacije i pravilniji rad skojevskog rukovodstva znatno se ojačala skojevska organizacija što potvrđuju cifre skojevaca na III partijskoj konferen-

ciji, gdje je bio broj 344 skojevca, ai danas iznosi 735 skojevaca, svrstanih u 50 skojevskih grupa, s kojima rukovodi 6 općinskih rukovodstava i Kotarski komitet SKOJ-a. KK SKOJ-a pokazivao je upornost u svom radu u sprovedenju direktiva u život koje je dobivao od OK SKOJ-a, ali mu je nedostajalo inicijative u radu. Pomoć od KK KPH bila je svakodnevna u njihovom radu, koja je omogućila da pruže veću pomoć općinskim rukovodstvima i mjesnim grupama. Mnogo je pomoglo skojevskoj organizaciji i njenom pravilnom razvoju teoretski rad sa skojevcima u savladavanju brošure »Mladi komunist«. Pomoć skojevske organizacije NOO-ima i drugim antifašističkim organizacijama bila je dosta dobra a naročito u okupljanju omladine u USAOJ. U ovom međuvremenu održana je jedna konferencija u svim organizacijama SKOJ-a. Održana su tri savjetovanja pri KK SKOJ-a koja su polučila dobre rezultate u daljnjem radu omladine. U sprovođenju direktiva u život hrabro je poginulo 8 skojevaca. Otišlo je na razne dužnosti izvan našeg kotara 7 skojevaca. Uzdignuto je iz SKOJ-a u Partiju 85 članova.« Omladina je spremno dočekala oslobođenje kotara i prelaz na novi način djelovanja i rada u oslobođenom kotaru.

Formiranjem kotarskog odbora JNOF-e pružene su još veće mogućnosti za učešće građana u NOP-u. Partija i druge antifašističke organizacije izvršile su solidne pripreme za izbore: »Na izborima za seoske odbore JNOF-e učestvovalo je 2750 birača, osjetilo se oduševljenje i zadovoljstvo naroda gdje je došlo do punog izražaja njegova slobodna volja. Za izbore općinskih odbora održana su četiri mitinga i izabrani su odbori u četiri općine i to : Lovinac, Gračac, Bruvno i Mazin. Za izbore općinskog odbora JNOF-e obuhvaćeno je 2200 birača.«¹⁸

Na općinskim izbornim skupštinama birani su članovi za kotarski i okružni odbor JNOF-e. U Zrmanji i Otriću nije bilo moguće izabrati odbore zbog ofanzive na tom području, nego su se sastali predstavnici svih organizacija uz veći broj ljudi iz sela i tako su provedeni izbori na tom području. »Kotarska konstituirajuća skupština održana 11. 8. 1944. godine na kojoj je bilo prisutno 20 članova, dok pet nije moglo prisustvovati zbog ofanzive i okupiranih područja. Izabran je Izvršni odbor od 9 (devet) članova: predsjednik odbora Braco Utvić, potpredsjednik Miletić Marko (Markov), predstavnik HSS-a, a tajnik je bio sekretar Kotarskog komiteta KPH Gračac Đuro Čalić i za blagajnika Vujo Labus.«¹⁹

Za tajnika općinskih i mjesnih odbora JNOF-e izabrani su sekretari općinskih komiteta i partijskih ćelija. Na taj način Partija osigurava provođenje svoje linije preko ove najmasovnije društveno-političke organizacije.

U 1944. godini zabilježena je živa politička djelatnost. U veljači je održano 190 sastanaka — 8480 prisutnih. U majskim proslavama održan je jedan miting i 128 sastanaka, uz prisustvo 6370 osoba. U mjesecu lipnju 2 mitinga sa 26 sastanaka, uz prisustvo 9900 osoba. U kolovozu održano je 126 sastanaka — ukupno 6056 prisutnih, a u listopadu 163 sastanka, uz prisustvo 9191 osoba. Na ovim skupovima narod, omladina i pioniri izražavali su svoju odanost NOP-u i drugu Titu na uspješnim i pobjedonosnim borbama protiv okupatora i domaćih izdajnika, ustaša i četnika.

48 AIHRPH, KP-246/1461 — 13. 8. 1944. god.

49 AIHRPH, KP-246/1461 — 13. 8. 1944. god.

Konačno oslobođenje kotara i rad do potpunog oslobođenja zemlje

Nakon uništenja njemačke grupacije u rejonu Knina, dijelovi 19. i 9. dalmatinske divizije u borbama od 4. do 9. decembra 1944. godine oslobodili su Zrmanju s Otrčicom. Njemačka posada u Gračacu, sastavljena od dijelova 373. i 392. legionarske i 264. pješadijske divizije — ukupne jačine oko 1.400 vojnika, našavši se u veoma teškoj situaciji pokušala je 9. decembra da se preko Mazina probije ka Lapcu, ali je napadom dijelova 35. ličke i 13. primorsko-goranske divizije bila potpuno razbijena i gotovo uništena kod Tomingaja i Deringaja.⁵⁰ Samo manje grupe uspjele su da se spase bjekstvom kroz Omsicu prema dolini Une. Odmah poslije poraza neprijatelja sjeverno od Gračaca dijelovi 35. divizije odbacili su i iz Mazina njemačke snage koje su pokušale da iz Donjeg Lapca priteknu u pomoć napadnutoj posadi i likvidirale neprijateljska uporišta u Vučipolju i na Smrekovcu. Slijedećeg dana, 10. decembra, dijelovi 13. divizije odbacili su iz Lovinca i Ploče ustaške bataljone koji su iz Gospića, također, pokušali da priteknu u pomoć gračačkoj posadi. Time je poslije tri i po godišnje borbe gračački kotar bio konačno oslobođen. Proslavljajući oslobođenje u Gračacu je 18. decembra održan miting na kome je prisustvovalo oko 1200 osoba. Na mitingu su govorili Dane Zegarac, tajnik Kotarskog odbora JNOF-e i Ilija Utvić, nakon čega je kazališna grupa Okružnog NOO-a za Liku dala veoma uspješan program za narod.⁵¹

Oslobođenjem kotara stvoreni su novi uslovi za rad kako partijskim organizacijama tako i NOO-ima i ostalim organima i organizacijama. Istina, radilo se u slobodi ali u veoma teškim prilikama. Sela, u prvom redu ustanička, bila su popaljena i ekonomski iscrpljena, komunikacije zajedno sa željezničkom prugom razorene, na područje gračačkog kotara stigao je i smjestio se veći broj raznih vojnih ustanova — bolnica, radionica i drugo, raznih organa i veći broj izbjeglog naroda iz još neoslobođenih dijelova Like, a sve je to trebalo smjestiti i hraniti. Uz sve ovo pojavio se i tifus a po šumama lutale su veće grupe razbijenih ustaških i četničkih jedinica koje su vršile razne diverzije, ubijale aktiviste i ometale konsolidaciju prilika na terenu. U takvoj situaciji po direktivi Kotarskog komiteta KPH za Gračac data je amnestija svima onima koji su bili zavedeni od okupatora, ustaša i četnika ukoliko nisu vršili zločine i pozvani su da se vrate svojim kućama, prijave narodnoj vlasti i predaju oružje. Pozivu se odazvalo i predalo 340 zavedenih pripadnika neprijateljskih vojnih formacija. Međutim, preko 230 ih je još ostalo pod oružjem u šumama, čekajući razvoj događaja i da vide što će biti s onima koji su predali oružje. Bilo je među njima i zločinaca koji nisu imali što da čekaju pa su nastojali svim silama da zadrže i zavedene i da ih angažiraju u daljnjoj borbi protiv NOP-a. Zbog toga se pred sve organizacije u kotaru postavilo u najoštrijoj formi pitanje likvidacije ostatka ustaša i četnika na oslobođenom teritoriju kotara Gračac. Organizirane su specijalizirane vojne jedinice, formirane udarne grupe s komunistima na čelu, a po-

50 U ovom boju ubijeno je 285, ranjeno 130 i zarobljeno 787 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je sve oružje i tehnika, među kojim i 10 ispravnih i 8 neispravnih topova, 8 minobacača, 5 mitraljeza, 70 puškomitraljeza, 808 pušaka, velike količine municije i drugog raznog materijala (Petar Kleut, Trideset peta lička divizija, Beograd, 1970, str. 303).

51 Lički vjesnik, br. 27, od 23. XII 1944.

duzete su oštre mjere i prema svim onima koji su podržavali neprijatelja koji se krio po šumama. Na tom poslu posebno je bilo angažirano Povjereništvo OZN-e za kotar Gračac s povjerenikom Ilijom Sunajkom na čelu.

U tom vremenu formiran je kotarski i općinski sudovi i Narodna milicija. Iz izvještaja Kotarskog komiteta KPH za Gračac od 1. januara 1945. godine doznajemo da je na plenarnoj sjednici Kotarskog NOO-a formiran Kotarski sud i da je za predsjednika suda izabran Petar Kljajić, za sekretara Braco Utvić i da je Dane Zegarac postavljen za potpredsjednika Kotarskog suda, ali da zbog svoje funkcije i odlaska na novu dužnost neće moći obavljati tu dužnost. Kotarski sud je popunjen i jednim pravnikom što je bio važan preduslov da bi mogao otpočeti s radom i djelovati u duhu propisa i odluka AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Pored toga na novooslobođenim područjima osnovani su NOO-i dok su kotarski i općinski NOO-i popunjeni potrebnim kadrovima kako bi uspješno mogli vršiti funkciju vlasti. Na taj način, pored ostalog, bili su stvoreni uslovi da se likvidiraju svi ostaci neprijatelja na oslobođenom području kotara, učvrsti red, mir i sigurnost novog društvenog poretka. Za organizaciju i provođenje svih utvrđenih mjera bila je potrebna živa politička djelatnost. Zbog toga KK KPH za Gračac težište političkog rada sve više prenosi na organizaciju JNOF-e, žena, omladine i organa narodne vlasti — NOO-e. Organizacijama JNOF-e posvećivana je posebna pažnja jer je ona bila najpogodnija forma za okupljanje najširih masa i za politički rad s njima. Krajem 1944. godine održana je plenarna sjednica Kotarskog odbora JNOF-e na kojoj je raspravljano o tome kako pristupiti masama na novooslobođenom teritoriju i kako ih angažirati u borbu protiv ostataka neprijatelja u šumama. Na čitavom kotaru samo za mjesec dana slobode održana su 44 masovna sastanka uz prisustvo 4051 osobu, 46 sjela na kojima su prisustvovala 2132 osobe, 69 omladinskih sastanaka uz prisustvo 3385 omladine i 4 mitinga s 2821 osobom.

U veoma živoj političkoj aktivnosti i povoljnoj situaciji u svijetu KK KPH za Gračac donio je odluku da se izvrši mobilizacija svih boraca sposobnih za NOV s područja novooslobođenih sela. Taj zadatak izvršen je preko Kotarskog NOO-a i komandi mjesta. Na njihove pozive za mobilizaciju odazvalo se 270 boraca, od toga je bilo <140 Hrvata iz općine Lovinac. Političke pripreme za mobilizaciju bile su dobre. Jedan dio pozvanih nije htio ni pristupiti vojnoj komisiji na regrutaciju govoreći: »Nama ništa ne fali, nego puška i municija.« Međutim, bilo je i onih koji se nisu odazvali pozivu, nego su se sklonili u obližnje šume ili se direktno povezali s ostacima neprijatelja u šumi.

Za partijske i ostale organizacije posebno je bio težak problem kako na području kotara Gračac smjestiti i hraniti preko 20.000 osoba koje su se sklonile ispred neprijatelja s još neoslobođenog dijela Like. To je riješeno na taj način što je ovaj narod smješten po selima općina Lovinac i Gračac koje su manje stradale u ratu i bile ekonomski jače. Pored toga intenzivno se radilo na obnovi popaljenih i izgradnji novih kuća, zatim popravci cesta i pruge kako bi se što prije obnovio saobraćaj i kotar povezo s Likom i Dalmacijom.

U proljeće 1945. godine kao najvažniji zadatak nametnula se proljetna sjetva. Trebalo je uzorati i zasijati svaki pedalj obradive zemlje. Prema ocjeni OK KPH za Liku od 16. februara 1945. godine preko 16.000 dana oranja bilo je na području kotara Gračac i moglo se vlastitim snagama obraditi samo 70%. S obzirom da je jesenji plan sjetve podbacio to je trebalo nadoknaditi u proljetnoj sjetvi. Na tom poslu došlo je do punog izražaja bratstvo i jedinstvo srpskog i

hrvatskog naroda. Tako su Srbi iz Srednje Gore pomagali Hrvatima u Smokriću, Srbi iz Široke Kule Hrvatima u Sv. Roku, Srbi iz Vrebca Hrvatima u Ričicama i Srbi Tolića Hrvatima u Vraniku. Tako je zajedničkim naporima i pomoći sa strane uspješno završena i posljednja ratna sjetva u gračačkom kotaru mada je on već bio oslobođen.

U tom vremenu kao poseban problem javlja se epidemija tifusa koja je najviše zahvatila općine Otrčac i Zrmanju, dok je pojedinih slučajeva bilo i u ostalim općinama. U borbi protiv ove opake bolesti značajnu je pomoć pružio Okružni NOO za Liku poduzimanjem preventivnih mjera, organiziranjem »Tjedna čistoće« izradom partizanske buradi za parenje odijela, organizacijom kretanja kuća i bajta, kao i izolacijom sela u kojima je bilo došlo do epidemije tifusa.

U tom međuvremenu raspisan je Zajam narodnog oslobođenja i upisano 53.000 dinara i 497 kuna. Također je izvršen i popis stanovništva u kotaru sa stanjem na dan 22. februara 1945. godine. Popisom je utvrđeno da je broj stanovnika od 29.115 koliko ih je bilo prije rata opao na 23.287, odnosno za 5.828 stanovnika. Istovremeno je izvršen i popis i procijenjena ratna šteta koju su počinili okupatori i njihovi saradnici ustaše i četnici u toku narodnooslobodilačkog rata na području kotara.

U izvršavanju spomenutih i drugih zadataka partijska organizacija u kotaru je organizaciono i brojno jačala. U kotarsku partijsku organizaciju do kraja 1944. pa do maja 1945. godine uključeno je 9 novih partijskih organizacija sa ukupno 63 člana iz vojno-pozadinskih ustanova. U čitavom tome periodu partijske ćelije, koje su postojale od ranije i koje su pokrivale čitav kotar, vršile su prijem novih članova, ali još uvijek ne masovnije iako su za to postojali uslovi. U maju 1945. godine na području kotara Gračac bilo je ukupno preko 400 članova Partije.

U 1945. godini (do 9. 5. 1945.) formirano je nekoliko novih ćelija i to: ćelija KK SKOJ-a (januar 1945) Mara Munižaba, sekretar, Soka Sovilj, Jovo Obradović, Jeka Ivezić, Marko Kljajić, Milica Rakić, Mara Bajić i Mileva Orelj; ćelija Ljubović (9. 2. 1945.) Dane Došen, sekretar, Dane Opalić i Milan Čalić; ćelija milicije Rade Vignjević, sekretar, Mile Miljuš, Mile Zorić i Glišo Marmila; ćelija Kotarskog NOO-a Marija Radaković, sekretar, Savo **Suica**, Jovica Popović, Dušan Marčetić, Dane Savatović, Marko Kovačević, Milka **Cubrilo**, Petar Kljajić, Nikola Marčetić, Đurađ Blanuša, Nikola Babić, Petar Platiša, Ika Skorup, Branko Jarić, Dušan Cvjetković i Nikola Košutić; ćelija »Oknaprot« Mile Kričković, sekretar, Perica Sovilj, Đuro Popović, Ilija Zorić, Nikola Ivanić i Dušan Kollundžić; ćelija bolnica Gračac Jovo Japundžić, sekretar, Boja Jakšić, Đuro Vitez i Đuro **Cubrilo**; ćelije za izgradnju i održavanje pruge Joja Tomioić, sekretar, Joso Knežević, Ivan Skorup i Dane Mioković; ćelija Željeznička stanica i Ložio-nica Gračac Nikica Agbaba, sekretar, Todor Gleda, Milan Starčević, Stevo Kleut, Dragan Vitez, Sava Lukić, Ilija Sovilj i Mato Adamović.⁵²

52 a) Preko 800 članova KPH primljeno je ili registrirano u 1945. godini. Sve su to mladi korovi, koji su i ranije trebali biti primljeni.

b) Tako gdje se javljaju isti članovi KPH kroz više godina u popisu, znači da je bio prekid članstva i ponovni prijem njihov u Partiju.

c) Tamo gdje se javljaju ista imena, očevo ime i prezime, to se radi o članovima KPH iz drugih sela u kotaru koji imaju ista prezimena kao što su: Dukići, Popovići, Kovačevići, Ličine, Mandići, Marčetići i Radakovići.

Svi su članovi bili organizirani u 41 partijsku ćeliju, 6 općinskih komiteta s 32 člana i Kotarski komitet od 11 članova.

U međuvremenu rasformirane su partijske ćelije u komandama mjesta Otrić i Lovinac, kao i straže Komande mjesta Lovinac, jer su te vojne ustanove rasformirane. Iz Kotarskog komiteta otišli su na razne dužnosti: Dane Zegarac, Sakan Šujica, Božan Dragosavac, Stevan Cuk i Vujo Kosovac, a komitet je popunjen novim članovima, tako da ih je ukupno imao 11. Dan pobjede, 9. maj

1945. godine, Kotarski komitet KPH za Gračac dočekao je u slijedećem sastavu: Petar Radeka, politički sekretar, Mara Štulić, org. sekretar i članovi: Jovica Popović, Dušan Marčetić, Dušan Vojnović, Dara Cuk, Smilja Babić, Mihajlo Surla, Ilija Sunajko, Ivica Skorup i Mara Munižaba.

Poslije konačnog oslobođenja kotara Kotarski komitet je, i pored svih zadataka i briga, mogao veću pažnju posvetiti i masovnim antifašističkim organizacijama omladine i žena. U novooslobođenim selima pristupilo se osnivanju organizacija USAOH-a kako bi se ovom masovnom organizacijom obuhvatila čitava omladina u kotaru. Održano je i 'kotarsko skojevsko savjetovanje u Gračacu na kojem je bilo prisutno 150 skojevaca, većinom iz novooslobođenih sela. I savjetovanje je imalo za cilj da što prije i organiziranije obuhvati i angažira omladinu s novooslobođenog područja i da stvori bliskost i zdrave odnose omladine s ranije i novooslobođenog područja. Takvi drugarski odnosi mogli su se postići najneposrednije zajedničkim radom kroz radne akcije i druge oblike rada. Puna radnog poleta omladina se svrstala u radne zajednice po općinama i selima. Formirane su i specijalne radne jedinice za obnovu pruge, sječu šume, oranje i sjetvu, obnovu kuća i slično. Radilo se dan i noć. Omladina je nosila hranu na položaje borcima, dovela vodiče, nosila ranjenike, učestvovala u sprečavanju zaraznih bolesti i drugo. Sve te akcije i aktivnost omladine odvijale su se planski po programu i planu rada omladine koji je usklađivan s programom KK KPH za Gračac.

Kao i omladinska organizacija tako je i organizacija AFŽ-a poslije oslobođenja kotara, pored ostalih zadataka, glavnu pažnju posvetila stvarnju i učvršćenju organizacija žena u novooslobođenim selima. Održan je i sastanak Kotarskog odbora AFŽ-a na kome je posebna pažnja poklanjana radu sa ženama na novooslobođenom području. Istaknuta je i uloga žena na izvlačenju odbjeglih iz šume i mobilizaciji novih boraca za NOV, zatim potreba angažiranja žena u radu NOO-a, raznim komisijama, proljetnoj sjetvi, obnovi porušene zemlje i u

- d) Teško je bilo u ovom popisu zaključiti prijem u Partiju s 9. 5. 1945. godine, jer bi to bila druga pogreška kada se znade da su svi primljeni članovi u 1945. godin[u stvari primljeni za rad i zasluge u toku NOB-e. Zbog toga je obrađen popis članova za 1945. godinu u dva dijela: a) do završetka rata b) do kraja godine. To će dati najviše objašnjenja kada je tko primljen za člana KPH u 1945. godini. Sva evidencija članova KPH obrađena je po godinama, pa je tako i zaključena i 1945. godine.
- e) Veliki doprinos na pronalaženju, utvrđivanju i sređivanju evidencije o članovima KPH na radu u pozadini dali su: Historijski arhiv Karlovac, Arhiv CK KPH i kotarski komiteti KPH Gračac i Bački Odžaci, zatim pojedini drugovi: Jovica Popović, Đurađ Blanuša, Stevan Cuk, Nikola Marčetić, Mičo Petrović, Dušan Mandić, Jovan Babić, Milan Krajinović, Branko Jarić, Dušan Marčetić, Stanko Kukić, Dana Stojšavljević, Mane Munižaba, Soka Sovilj, Luka Stojšavljević, Nikola Dautović, Nikola Krtinić, Nikica Cubrilo, Mile Miljković, Marija Radaković, Janko Calić, Stevo Trkulja, Marko Petković i Milan Zegarac.

političkom radu uključujući i smjeliji prijem žena u Partiju. Zene ovog kotara su prvi put organizirano i radno u slobodi proslavile 8. mart — Međunarodni dan žena.

Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta postaje opća politička organizacija preko koje se vrše sve radne akcije i političke manifestacije za bržu obnovu zemlje. Ona dolazi »sve više do izražaja i postaje političko rukovodstvo, a anti-fašisti koji se nalaze u odborima JNOF-e u masama postaju sve zapaženiji«. ⁵³ Narod je po oslobođenju Like s oduševljenjem stupao u radne akcije na obnovi porušenih sela, puteva, mostova i obnavljanja željezničke pruge Otrić—Vrhovine. »Radne jedinice koje su se nalazile u šumi iznad Svetog Roka na sječi stabala za pragove porušile su 3500 stabala od kojih se predviđa izgraditi 40.000 komada pragova.« ⁵⁴ Ulažu se veliki naponi na ostvarenju plana proljetne sjetve, te je ostvareno 16153 dana oranja.

Izvršena je uspješna mobilizacija novih boraca u jedinice NOV. Od pozvanih 370 upućeno je u jedinice 340 boraca. Vodi se uspješna borba na čišćenju i posljednjih ostataka četnika i ustaša koji su se krili u šumama na teritoriju gračačkog kotara i u njegovom susjedstvu. Održano je Savjetovanje Srba za Liku u organizaciji »Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a«, koje je održano u Gračacu 6. 5. 1945. godine uz prisustvo 500 delegata. To su samo neke od akcija i manifestacija koje je organizirala kotarska organizacija JNOF-e.

Jedinstvena narodna fronta organizaciono se formirala u svim selima kotara. Usljedile su i neke promjene u organizacijama mjesnih, općinskih i kotarskih odbora JNOF-e. Za novog predsjednika kotarskog odbora izabran je Tomo Samardžija, a za tajnika Petar Radeka. Politička djelatnost JNOF-e postaje masovna i planirana, što potvrđuje i plan takmičenja od 1. 1. do 1. 2. 1945. godine. U mjesecu januaru održano je 515 sastanaka koje je organizirala JNOF-a s 25564 prisutnih. **Zene** su održale 173 sastanka na kojima su prisustvovala 4142 žene, omladina je održala 427 sastanaka s 10170 prisutne omladine, odnosno na svim tim manifestacijama bilo je prisutno 39876 osoba. Osim toga u mjesecu martu održano je 220 zborova uz prisustvo 34500 osoba, u mjesecu februaru 101 sastanak s 10078 osoba, a u mjesecu aprilu 296 sastanaka s 16904 prisutnih.

U aprilu 1945. godine po direktivi Partije u Lici su, pa i u gračačkom kotaru, počele pripreme za stvaranje organizacija Jedinstvenih radničkih i namješteničkih sindikata. U Gospiću je 21. aprila održana konferencija radnika i namještenika Like na kojoj je izabran Inicijativni odbor od 5 članova, koji je dobio zadatak da odmah pristupi stvaranju sindikalnih podružnica u svim mjestima u kojima ima najmanje 15 radnika i namještenika. Ubrzo poslije toga na željezničkoj stanici u Gračacu (ložionici) osnovana je sindikalna podružnica metala. Bila je to prva strukovna sindikalna podružnica u Lici osnovana poslije narodnooslobodilačkog rata.

Partijska organizacija gračačkog kotara čitavo vrijeme rata djelovala je u veoma teškim uslovima. Gračački kotar je najjužniji lički kotar preko koga vodi željeznička pruga Zagreb—Split i nekoliko komunikacija koje povezuju Dalmaciju s unutrašnjošću. Tu je i Gračac, neosporno najznačajnija raskrsnica puteva u južnoj Lici koju je neprijatelj stalno želio da posjeduje. Iz njega i iz okolnih uporišta uz željezničku prugu on je poduzimao ofanzive ili vršio ispade

53 AIHRPH, KP-243 1246 — 1. 3. 1945.

54 AIHRPH, KP-243 1277 — 16. 4. 1945.

na slobodnu teritoriju kotara i Like. Velike teškoće u radu stvaralo je i to što je, zaveden neprijateljskom propagandom, jedan dio hrvatskog življa otišao u ustaše, a srpskog u četnike, zbog čega je bilo onemogućeno ostvarenje potpunog jedinstva naroda gračačkog kotara u borbi protiv okupatora. Naprotiv, okupator je pod svojim okriljem ove narodne izdajnike i pokrete, čije se nacionalističke ideologije međusobno isključuju, uspio da ujedini u borbi protiv NOP-a. Nasuprot tome i drugim teškoćama, izvjesnim slabostima, neznanju, pa i naivnosti, uz ogromne napore i žrtve, partijska organizacija je uspjela da pokrene narod u oružani ustanak protiv okupatora i njegovih slugu, i što treba posebno istaći, da poslije pokretanja ustanka spriječi bratoubilački rat i ustanak usmjeri u pravcu koji je 'odredila KPJ. Velike uspjehe partijska organizacija je postigla boreći se za bratstvo i jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda, mobilizacijom boraca u partizanske jedinice, stvaranjem i izgradnjom nove narodne revolucionarne vlasti i masovnih antifašističkih organizacija omladine i žena, kao i uspješnim rješavanjem niza pitanja koja su nametali rat i revolucija. Sumirajući rezultate rada, na kraju se s pravom može izvesti zaključak da je partijska organizacija gračačkog kotara bila pokretač, organizator i rukovodilac narodno-oslobodilačke borbe u kotaru.

Tomo Nikšić

Uspomene na Gračac

U razgovoru s Markom Oreškovićem o stanju partijskih organizacija u Lici, u jesen 1940. godine, malo duže smo pričali o partijskoj organizaciji u Gračacu, što nije bilo slučajno. Kao glavnu ličnost, čovjeka, komunistu i revolucionara u Gračacu, Marko je isticao Nikolu Krajnovića. Ja sam ga pažljivo slušao. Pored Nikole Krajnovića tamo je bilo još dobrih, uglednih i vrlo značajnih komunista.

Gračac je po svom značaju bio i te kako važan o čemu je trebalo voditi računa. Tamo je bila željeznička radionica, odnosno ložionica i nekoliko željezničkih stanica s više od pedesetak kilometara željezničke pruge na kojoj je bio zaposlen poveći broj ljudi iz sela oko pruge gdje se vodila borba za te ljude. Režim je pomoću režimskih četničkih organizacija vršio pritisak i vezao neke od njih za sebe zapošljavanjem. U lovinačkoj općini gdje je živalj pretežno hrvatski, mačekovci su, uz blagoslov ustaša, svojatali sve za sebe. Komunisti su živjeli i radili ilegalno i borili se da pridobiju ljude za napredne socijalističke ideje.

Rat je kucao na vrata i komunisti su bili više nego načisto kakva opasnost se nadvila nad zemljom i otkuda dolazi ta opasnost — od njemačkog i talijanskog fašizma. Nije se smjelo čekati skrštenih ruku, nego svom snagom prionuti na posao kako nas ne bi pregazili događaji koje smo predviđali i koji su nadošli

u aprilu 1941. Tako negdje kasno u jesen 1940. godine, u kancelariji Nedjeljka Zakule, u jednom širem razgovoru Marko Orešković predloži Zakuli da bi ja trebao otići u Gračac do Nikole Krajnovića i upoznati se s njim i najužim krugom ljudi, te izraditi plan rada kako* bi se ojačale postojeće partijske organizacije s novim članovima i stvorile nove tamo gdje za to budu uslovi. Zakula se složio s Markovim prijedlogom, a ja sam prihvatio da odem u Gračac.

Kad sam došao u Gračac u Nabavno-prodajnu (konzumnu) željezničku za drugu i tamo našao Nikolu Krajnovića te mu se predstavio¹, primijetio sam da je očekivao moj dolazak i da je posjedovao moj opis. Raspoložen s osmijehom predložio je da pođemo iz radnje van. S lijeve strane iste zgrade stepenicama me doveo ravno u svoj stan, u kuhinju do svoje supruge Rezike. Ona je bila vrlo učtiva i odmah nas uvela u primaću sobu i malo porazgovarala. Upitala je za Marka Oreškovića, Jakova Blaževića i Nedjeljka Zakulu, a zatim se vratila u kuhinju da nešto spremi čime bi nas počastila, no više radi toga da nas ostavi same da nesmetano možemo razgovarati.

U to vrijeme sekretar Kotarskog komiteta KPH za Gračac bio je Gojko Polovina. Nikola Krajnović bio je član KK i sekretar mjesnog komiteta. No, glavnina posla je bila na Nikoli. On je bio i najagilniji, a imao je bolje mogućnosti za rad nego drugi. U trgovini i preko trgovine imao je široke veze s ljudima, uz to na podesnom mjestu bili su i radnja i stan. Bio je upravnik pomenute zadruge željezničara. Lično je posjedovao veliki ugled i slovi kao pošten čovjek što je u stvari i bio. Mnogi su ga zvali Nikola Trgovčić.

Rezika, Nikolina žena, rodila se u Bjelovaru kao Hrvatica. U početku je bila religiozna. Nikola je uspio da je prevaspita i od nje stvori vrijednog i iskrenog druga, suborca i suradnika. Kasnije sam primijetio u Bruvnu da su seljaci nevjerovatno cijenili i voljeli Reziku. Lično poštenje i ugled neograničeno su posjedovali Nikola i Rezika. Agilan rad i pristupačnost Nikolina može samo da posluži za primjer. Njemu se može dati veliko priznanje kao čovjeku revolucionaru iz naroda za sve ono što je činio i radio onako kako je najbolje umio žrtvujući se do kraja.

Nikola je zbilja zaslužio da se o njemu kaže mnogo pohvalnog. On je bio ne samo komunista-revolucionar, nego i mnogo plemenit i human čovjek, iskren i odan svojoj radničkoj klasi, Partiji, narodu i revoluciji. Opći interesi su mu bili iznad svega. Materijalno je bio bolje situiran nego mnogi drugi. No, on se nije podavao za ličnim životom i udobnostima niti je u tome tražio zadovoljstina za sebe i svoju porodicu. To i jest ono privlačno u njegovoj pojavi pri dobivanju ljudi za svoje revolucionarne-marksističke ideje.

U prvom susretu s Nikolom Krajnovićem osjetio sam otvoreno drugarsko srce i iskrene riječi. On je shvatio pošto sam došao i nije trebalo puno objašnjavanja između nas dvojice, nego je odmah prešao na poslovni dio razgovora i dogovora — kako obavijestiti drugove tu večer da dođu na sastanak (dabome u njegovoj kući) i za taj zadatak zaposlio je sebe, ženu Reziku i kćerku Grozdanu da jave drugovima da istu večer dođu kod njega. U sjećanju mi je ostalo nekoliko imena: Stevo Lončar, Franković (oba sa željezničke stanice), Dušan Munižaba, krojač, Stevo Munižaba i drugi. Sekretar Kotarskog komiteta Gojko Polovina bio je odsutan iz Gračaca. No, zato smo drugi dan Nikola i ja otišli da ga vidimo u uredu kod njegovog advokata Paška, zatim je Gojko došao kod nas i vodio se duži razgovor.

U Gračacu je u to vrijeme bio komunista žandarmerijski komandir Dušan Drakulić, rodom iz Vrela kod Titove Korenice. Dušan je bio i član Samostalne demokratske stranke, a ta stranka je imala snažan uticaj među srpskim življem. Lijevo krilo ove stranke bilo je tijesno povezano s komunistima, tačnije rečeno komunisti su preko Seljačkog kola iznalazili mogućnost da legalno djeluju. Na tom terenu napredne i revolucionarne ideje snažno su bile prisutne i osjećale se i zbog političkog djelovanja Raše Stanisavljevića, vrlo dinamična i odvažna čovjeka s puno hrabrosti.

Velikosrpski režim je činio sve da što više iskoristi željezničku ložionicu i prugu i tamo zaposlene seljake da potpuno veže za svoju režimsku jerezovsku politiku u čemu je djelomično i privremeno uspijevao. Mačekovci su svojatali hrvatski živalj kao vlasništvo od boga naslijeđeno i uz punomoć frankovaca nastojali da ga čvrsto vežu za svoje mračne pothvate, zapravo za frankovce. U tako zakompliciranoj atmosferi političkih previranja, raznih protivrječnosti popraćenih trgovačko-zelenaškim i lihvarskim pljačkanjem i onako osiromašenog naroda, našlo se dovoljno prostora i mogućnosti i za djelatnost komunista. Sretna je okolnost bila u Gračacu što je naš čovjek bio žandarmerijski poručnik Dušan Drakulić, član SDS, koji se kao samostalac povezao s predstavnicima HSS-a, trgovcem Ostermanom, dok je sreski načelnik bio umjeren čovjek, pa se svaka povika na komuniste i njihovu djelatnost dala otkloniti.

Na željezničkoj stanici Gračac bila je solidna partijska organizacija. Međutim, velik broj zaposlenih nudio je uslove da se ona proširi a time i pojača politički uticaj Partije u narodu. Situacija je tražila da se energičnije ubacujemo dalje u bazu. Po tom pitanju OK KPH za Liku bio je načisto. U vezi s tim došlo se do zaključka da je neophodno proširiti KK za Gračac s novim članovima, svježim, dinamičnim i poletnim ljudima. U vezi s tim je 5. travnja 1941. godine u Gospiću vođen razgovor između Marka Oreškovića, Nedjeljka Žakule i mene. Tada mi je stavljeno u zadatak da u roku od osam dana obavim ovu reorganizaciju i da kao kandidate za sekretara Kotarskog komiteta imam na raspolaganju Stevu Lončara, Frankovića ili Lipovca, a da na licu mjesta, u dogovoru s drugovima, vidimo tko bi bio najpodesniji. Smatralo se da je Gojko Polovina suviše zauzet službenim poslovima. Ovaj zadatak nisam proveo u život jer sam se u Otočcu već 7. travnja našao u zatvoru.

Za ondašnje prilike rad komunista u Gračacu je bio dragocjen i značajan. To sam osjetio kad sam u proljeće 1941. godine po drugi put došao tamo. Sastanak je održan opet u stanu Nikole Krajnovića. Na ovom sastanku bio je prisutan i Gojko Polovina, nekoliko seljaka iz Bruvna: Nikola Pokrajac, Mile (Jukin) Pavlaković, Mile Krtinić iz Klapavica i svi oni što su bili na prvom sastanku. Gledajući ljude sa željezničke stanice — namještenike, radnike iz ložionice i seljake iz Bruvna i Klapavica vidio sam snagu Komunističke partije Jugoslavije i njen utjecaj i ugled u narodu.

Iz Gračaca sam otišao na Prljevo više Zrmanje. Tamo su bili članovi Partije: Vaso Sijan, seljak¹ zidar i bivši solunski dobrovoljac, siromašan ali vrlo pametan i ugledan, zatim učiteljica u školi Prljevo Smilja Pokrajac i jedan željeznički radnik. U Zrmanji je bio komunista Milojko Ćuk, učitelj.

U Bruvnu, rodnom mjestu Nikole Krajnovića, bio je veliki partijski utjecaj¹ tu je bilo niz viđenijih komunista: Nikica Pokrajac, član Partije u Francuskoj, gdje je kao radnik proveo niz godina, sve ono što je tamo naučio, vidio i stekao

znanje koristio je kad se vratio u svoje Bruvno. Stečeno iskustvo prenašao je na partijsku organizaciju. Pored njega, članovi KP u Bruvnu bili su Mile (Jukin) Radaković i David Guteša te masa simpatizera.

U općini Lovinac djelovali su kao komunisti povratnici iz Kanade, članovi Kanadske komunističke partije Markina Kovačević i Stipe Miletić, koji su se za direktive i literaturu obraćali izravno Okružnom komitetu u Gospiću.

U Donjem Lapcu na sjednici Okružnog komiteta KPH za Liku, prvoj poslije ustanka 1941. godine na kojoj je bio prisutan i Vlado Popović, sekretar Operativnog rukovodstva CK KPH, određen sam da idem u gračački kotar i pomognem u radu partijskim organizacijama. U Lapcu sam dobio propusnicu sa štambiljem vojne komande, potpisanu od majora Rašete. Na putu preko Zuleševice za Mazin za suputnika sam imao Genu Kovačevića (kasnije četnik). U Mazinu sam našao Nikolu Krajnovića, Nikolu Miljuša, učitelja, koga sam od ranije poznavao iz partijske organizacije Donji Lapac, i Dušana Mileusnića. Oni su u školi organizovali masovni zbor na kome sam govorio. To je u isto vrijeme bila prilika da se upoznam s narodom i narod sa mnom. Predstavili su me pod imenom Pero Rakić.

U razgovoru s Nikolom Krajnovićem doznao sam da organizovan rad i život partijskih organizacija ne postoji, kao ni omladinskih. Znali smo da imamo predratnih komunista i dobrih drugova prilično, pa ih je trebalo prikupiti i povezati, ponovno organizovati i izabrati partijske organe i rukovodioce te otpočeti s radom. U vezi toga odredili smo prvu nedjelju koja je dolazila, otprilike konac rujna ili početak listopada, da održimo sastanak komunista s područja Gračaca u Bruvnu na mjestu zvanom Danjin gaj.

Koliko se sjećam, pored mene i Nikole Krajnovića, bili su: Dušan, Milan i Stevo Munižaba, Milan i Duda Pokrajac, Perica Krtinić, Mile (Jukin) Radaković, David i Danelica. Na tome sastanku je dogovoreno da se u roku 15 dana sazove sastanak za izbor Kotarskog komiteta KPH Gračac. Zatim smo se razišli po terenu da o tome obavijestimo komuniste. Ja sam išao na Prljevo do Vase Sijana i Smilje Pokrajac. Sa mnom je išao omladinac Ilija Cvetković. Išao sam i u Gračac da uspostavim vezu sa Sarom Krivokuća i nekim Slovencima radnicima, našim ljudima. Išao sam s pismom Srđana Brujića kod trgovca Milana Uzelca da nam dade novčanu pomoć, zatim kod knjižarke Dupor za nabavku kancelarijskog materijala. Seljačku nošnju sam oblačio u kući Mane Munižabe, oca Milanova. Ove veze pomogao mi je uspostaviti Milan Munižaba preko Sare Krivokuće u kući Milanove tetke Mace.

Oko sredine listopada 1941. godine sabralo se ono komunista, što se moglo sabrati, u Glogovu izvan sela, konspirativno u jednoj dragi. Prethodno je pojedinačno dogovoreno da se ne smije doznati kud se ide i pošto se ide. Dan je bio sunčan i topao. Nikola Krajnović je otvorio sastanak i dao riječ meni. Prisutne sam upoznao zašto smo se sastali, odnosno da izaberemo članove Kotarskog komiteta KPH za Gračac. Budući da su većinom bili stari predratni komunisti, koji su se međusobno poznavali, nije bilo teškoće oko izbora i pretresanja svih onih pitanja koja u takvim prilikama dolaze u obzir. Tajnim glasanjem koliko se sjećam, u Kotarski komitet su izabrani: Nikola Krajnović, Dušan Munižaba, Stevo Lončar, Vaso Sijan i Smilja Pokrajac. Bila je to u stvari Prva partijska konferencija kotara Gračac.

Istoga dana na istom mjestu sastala se grupa skojevaca i izabrala Kotarski komitet SKOJ-a, po sjećanju: Aco Radaković, Vaso Prodanović i Ilija Cvjetković, ostalih se ne sjećam.

Novoizabrani partijski komitet se lavovski bacio na posao. Uspjeh je bio golem. U siječnju 1942. godine, kad smo održali sastanak KK u Podkokirni u kući Dušana Munižabe, mogli smo konstatirati da već niz novih partijskih organizacija jako dobro rade. Na ovom sastanku prvi put je bio Branko Ognjenović, koji je kasnije bio sekretar Komiteta. Navešću jednu od prvorazrednih uloga koju je odigrao Gračac i njegove partijske organizacije. Jedno vrijeme u KK smo se bavili mišlju da organiziramo sabotažu u željezničkoj ložionici. Tamo je radila jedna grupa Slovenaca-radnika antifašista. Mi smo za njih znali. Ja sam lično išao na vezu s njima. Upoznao sam ih da bi trebalo izvršiti sabotažu, ali oprezno i pametno. Radnici su sa zadovoljstvom prihvatili. No, u vrlo kratkom vremenu se situacija izmijenila. Partijska veza iz Zagreba za Liku preko Vrhovina i trgovca Branka Egića kompromitirala se i trebalo je uspostaviti novu i to preko Gračaca. Sad sam ponovo morao radnike upoznati da odustanu od plana za sabotažu da ne bi kompromitirali vezu. Sretna okolnost je bila ta što smo u Gračacu na željezničkoj stanici imali našeg čovjeka Ramu Mašića, prometnika na željezničkoj stanici, koji je krupnu ulogu odigrao na tako važnom punktu.

Karakteristično je za Gračac kao za ustanički kraj da od kolovoza do oktobra 1941. godine splašnjava borbeni elan i nastaje zatišje. Razvija se kod nekih raspoloženje — nikud dalje od kuće, odnosno svog sela i braniti svoje selo. U ovom razdoblju nastaje pregrupiranje snaga, opredjeljivanje za i protiv okupatora. Podsticani od okupatora sve otvorenije počinju da rovere četnički elementi NOB-a. Cijelu jesen 1941. činjeni su naponi da se ne dolazi u oružani sukob s njima i da se postigne suradnja u zajedničkoj borbi protiv okupatora. Četnici tako nešto nisu htjeli prihvatiti ni pod kakvu cijenu, već su se stavili u službu Talijana. U ovakvoj situaciji trebalo je brzo i energično raditi. Trebalo je okupiti narod oko Partije i objasniti mu u čemu je stvar — odnosno tko radi u interesu naroda a tko je protiv naroda.

Gračac je baš za ovo vrijeme odigrao značajnu ulogu, kao na primjer: veza na željezničkoj stanici preko Rame Mašića uspostavljena je sa CK KPH Zagreb i tom vezom stizao je iz Zagreba razni materijal i ljudi u partizane. Na stanici su prihvaćani i upućivani u Podkokirnu do kuće Mane Munižabe. Za štampu, za prvi broj »Partizana«, kojeg je u Srednjoj Gori uređivao Sime Balen, papir je došao iz gračačke knjižare vlasnice Dupor, kao i razni kancelarijski materijal. Ova veza koju sam uspostavio pod šifrom »Moskvič«, jer me tako prozvao Vlado Popović u Donjem Lapcu u septembru 1941. godine, bila je sigurna i odlično je funkcionirala.

Kako je politički rad napredovao i partijske organizacije se učvrstile, tako je i omladina počela biti aktivnija, a proradili su i odbori Antifašističke fronte žena. Međutim, osjećalo se da u gračačkom kotaru nedostaje ono što je najglavnije — udarna snaga, odnosno vojna jedinica organizirana na vojnički način. U augustu 1941. godine, povodeći se osjećajem lične sigurnosti, u selima isturenim prema Gračacu i ostalim neprijateljskim uporištima formirane su seoske straže. U nekim stražama prikrivano je ono što ne vodi dobrom. Prije svega te straže nisu imale višu komandu pod čiju bi disciplinu bile podvrgnute. Komandir je bio sve. Straže su uspavljivale mase i na nekim mjestima upuštale se u pljačku sa svojom primitivnom parolom: »Metak u cijevi, a paragraf u

glavi«. Kasnije jedan njihov dio pretvorio se u četnička uporišta. Konkretno u Vučipolju primjer je s Dušanom Kesićem Bejanovim. Naime, Đurica (Aram-baša) Kesić, švercer i kukavica, koji se u ustanku nije ni pojavio, kad je osjetio da će mu Talijani dati lira i kuna stavio im se u službu i tako upregnuo u službu Talijana komandira Dušana, koji je do tada slovio kao naš najbolji komandir.

Treba priznati i reći; da je bila slaba budnost tamošnjih komunista jer nisu vodili o tome dovoljno računa. Naveo bih neke primjere. Kad je iz Dalmacije došla prva grupa partizana na tlo gračackog kotara, bila je dobro primljena. No, kad je druga grupa došla, u Vučipolju su organizirani neki omladinci da im ukradu municiju. Pokrali su više od polovice metaka i bomba. Nakon toga sam došao na taj teren i neki su me drugovi upoznali s tom krađom municije. Za mene je bilo jasno kao bijeli dan da ti omladinci nisu više naši i oni svoje organizatore imaju u licu četnika. Na osnovu proučenog cijelog događaja i okolnosti pod kojima je došlo do toga napravljen je zaključak da ta ukradena municija nije ukradena da tuče Talijane, nego nas u leđa. A kad je došla druga grupa iz Dalmacije, tada je četnik Spiro Lukić s Popine pokušao da na lukav način razoruža 26 boraca Dalmatinaca na čelu sa Stankom Parmačem. Sve ovo upućivalo nas je da ubrzamo formiranje naše udarne vojne snage. S ovom zamisli sam upoznao Okružni komitet KPH za Liku s čime se komitet suglasio. Kotarski komitet sve je ovo temeljito prostudirao i prihvatio se posla koji je besprijekor-no oživotvorio. Bio je to vrlo odgovoran zadatak. Vrijeme od ustanka učinilo je svoje i kroz pomenuti period pasivnosti i raznih promjena trebalo je saznati tko je s nama a tko je protiv nas. Polazeći od toga trebalo je, prije svega, predvidjeti komandni kadar. O tome smo raspravljali u Kotarskom komitetu i predvidjeli ljude a zatim je trebalo izvršiti i druge pripreme za formiranje vojnih jedinica, odnosno Gračackog partizanskog bataljona.

Sve predviđene drugove ja sam već dobro poznao. Bili su to bez sumnje jako dobri i odani drugovi. Jedan od predviđenih članova štaba, Perica Čiča iz Graba, radio je u kotaru u kancelariji kao činovnik. Jednog dana odem ja kod njega u ured, pozovem ga na razgovor i upoznam ga o našoj namjeri rekavši mu da bi nam dobro došao da vodi štapsku kanoelariju. No, kako je štab i njegova kancelarija trebalo da ima pisaću mašinu, predložio sam mu da on nekako izvuče pisaću mašinu i što više kancelarijskog materijala kao i štabilje na kojima ćemo ugraditi petokraku i naziv bataljona. Pod vrlo teškim okolnostima Čiča je sve ovo iznio iz Gračaca, spremio na sigurno mjesto i više se nije vraćao na posao nego pomogao oko tehničkih priprema za sastanak za biranje štaba bataljona.

Na pripremama se užurbano radilo. Kako smo u Okružnom komitetu dobili neke signale da su se četnici počeli interesirati o tome tko sam ja, odlučeno je da promijenim teren i da¹ sa mnom ode Branko Ognjenović te da preuzmu dužnost sekretara Kotarskog komiteta. Koncem decembra je Branko došao u gračacki kotar.

Krajem decembra 1941. godine donesena je odluka na sjednici KK KPH Gračac, u kući Dušana Munižabe u Podkokirni, da se pozovu Miloško Cuk, Bičo Kesić, Ilija Munižaba i Perica Čiča na sastanak u Dropčevu Dragu kod Glogova. Na sastanak pored pozvanih došli su: Tomo Nikšić, Branko Ognjenović i Smilja Pokrajac. Sastanak je trajao dvije noći i jedan dan. Izvršene su sve tehničke pripreme oko sastava, mjesta sabiranja boraca, načina i popune bataljona borcima, ishrane i dr. Za bazu i privremeni smještaj odabrana je škola u Glogovu.

Na moj prijedlog bataljon je dobio ime »Gavrilo Princip«. Za komandanta je izabran Milojko Ćuk, za političkog komesara Bićo Kesić, za operativnog oficira Ilija Munižaba, a za štabliju Perica Čiča, koji je kasnije poginuo u borbi.

Iz Dropčeve Drage, svih nas sedmero naprijed spomenutih, nogostupom po velikom snijegu došli smo u Vučipolje. Na prtinu je k meni iskočio Milan Munižaba iz kuće Dušana Bejanova i upoznao me kako Arambaša kaže za mene da nisam Srbin ni Pero Rakić, nego Hrvat i Tomo Nikšić iz Široke Kule i da me treba ubiti, da mu se on suprotstavljao ali da Arambaša nije odustao od namjere. Mi smo produžili do kuće Stevice Kesića i u nju se navratili. Ubrzo su za nama došli Arambaša i njegovih oko dvadeset naoružanih ljudi, a među njima i komandir seoskog voda Dušan Kesić. Arambaša je uzeo inicijativu i izazovno nastupio, nakon čega se razvio dijalog između mene i njega u dosta oštrom, prijetećem i kontraprijetećem tonu. Od mojih drugova osim Milana Munižabe nitko nije znao o čemu se radi. Arambašini ljudi su uprli oči u silnog Arambašu i gledali kako će se on sa mnom obračunati. Ja nisam oklijevao da mu stavim do znanja da ako tko treba da plati glavom da će to on. Kad je Arambaša osjetio šta bi moglo biti, stidljivo, ali mudro, prvi je popustio. Na kraju smo se oprostili na svoj način jedni od drugih. Kako smo se tada u kući Stevice Kesića rastali, više nismo imali nikakve veze s tim ljudima, jer su oni već tada bili čvrsto na četničkoj liniji i u službi Talijana što su kasnije dokazali svojim gnjusnim ubistvom Biće Kesića, političkog komesara bataljona »Gavrilo Princip«.

U Vučipolju pridružio nam se Milan Munižaba, pa je nas osmero otišlo u zaselak Mioković do Rade Miokovića. Rade je ranije bio na službi u Donjem Lapcu i tamo ga zatekli rat i ustanak. U Lapcu je bio član Partije. No, čim je došao kući on se uključio u rad kao stari član Partije, inače inteligentan, karakteran i vrijedan brzo je stekao ugled u narodu i u svom zaseoku stvorio solidnu bazu. Kako je Branko Ognjenović bio novajlija pa nije poznavao taj kraj i ljude, dogovorili smo se da Branko ostane kod Rade. Ja sam otišao s Milanom Munižabom i u njegovoj kući prenoćio. Drugi dan u pratnji Ilije Cvetkovića, člana KK SKOJ-a Gračac, otišao sam u Bruvno a zatim u Krbavicu.

Na kraju bih se osvrnuo na slučaj Nikole Miljuša. Njega sam upoznao u zimu 1940. godine na partijskom sastanku u Donjem Lapcu. On je tamo službovao kao učitelj. Tada sam primijetio da je suviše oprezan. Kad sam u septembru

1941. došao u Mazin i tamo ga našao, nitko mi o njemu nije ništa loše rekao. Ono što je Nikolu Miljuša koštalo glave treba u grijeh pripisati Radi Žigiću koji ga je na svoju ruku u Donjem Lapcu proglasio »kukavicom«, isključio iz Partije i jednostavno tražio da ga kao takvog treba strijeljati. Žigić je vršio svoju samovolju. Nikoli Miljušu ništa drugo nije preostalo nego da se povuče u rodno selo Omsicu. Ja sam imao nekoliko susreta s njim. On je očekivao da se izmijeni stav prema njemu, a i ja sam na to računao. S toga terena ja sam otišao, a Branko Ognjenović kao mlad i revnosan sekretar Komiteta nije se upoznao sa slučajem Nikole Miljuša, a nije mu ni mogao pomoći jer je provodio ono što mu je Žigić kao sekretar OK KPH naređivao. Međutim, kad su četnici razoružali komandanta i političkog komesara bataljona Milojka Ćuka i Biću Kesića, zatvorili su ih u školu gdje je stanovao Nikola Dokmanović. Kako se tu našao i Miljuš, on je pomogao da Milojko i Bićo budu oslobođeni iz četničkog zatvora. Zbog toga je i ubijen od strane četnika marta 1943. godine.

Vaso Prodanović

Aktivnost SKOJ-a i antifašističke omladine u kotaru Gračac od 1941. do 1943. godine

*Neke karakteristike razvoja naprednog omladinskog pokreta
do ustanka 1941. godine*

Aktivnost SKOJ-a u kotaru Gračac neraskidivo je vezana za djelovanje Komunističke partije Jugoslavije. Korijeni naprednog omladinskog pokreta na ovom području sežu do velikih revolucionarnih previranja poslije oktobarske revolucije. Brojni povratnici iz Rusije dolaze u ove krajeve kao vjesnici nove ere. Mnogi od njih kao svjedoci revolucionarnih promjena u Rusiji oduševljeno su govorili o borbama i pobjedama ruskih radnika i seljaka. Nove napredne ideje u ove krajeve donosili su i radnici koji su odlazili na radove širom zemlje i u inostranstvo, gdje su se upoznali s revolucionarnim radničkim pokretom.

Zaostalost u ovim krajevima usporavala je prodiranje naprednih ideja. Ipak tridesetih godina, a naročito poslije dolaska druga Tita na čelo Partije, njen utjecaj je naglo rastao. Bunt omladine protiv monarhističke diktature i pro-fašističkog kursa vladajućih krugova, u unutarnjoj i spoljnoj politici, sve se više razgarao. I u zabitna sela dolazile su vijesti o demonstracijama radnika i studenata u većim gradovima. Borba za demokratizaciju u zemlji i odbranu nezavisnosti, naročito poslije 1937. godine, postaje glavna preokupacija Partije i svih naprednih snaga i u ovim krajevima.

Prije ustanka nije bilo organizacija SKOJ-a u gračačkom kotaru. Rijetki članovi SKOJ-a, primljeni izvan kotara ili u općinama pojedinačno od partijskih ćelija, nisu bili međusobno povezani u aktive. Ipak, od početka tridesetih godina u ovom kotaru javlja se više mladih članova Partije i simpatizera koji među omladinom i narodom šire napredne misli. U to vrijeme pored već starijih komunista, povratnika iz Sovjetskog Saveza i drugih (Mane Korać, Milan Guteša, Marko Kovačević Markina, Stipe Miletić, Nikola Krajnović i drugi), na političku pozornicu tridesetih godina stupaju i nova imena mladih, dinamičnih i borbenih komunista kao što su: Rašo Stanisavljević, Gojko Polovina, Žarko Čujić, Miloško Čuk, Dušan Munižaba, Milan Munižaba, Dušan Drakulić, Nikola Rapajić i drugi. To su bila poznata imena naprednog pokreta i njihov utjecaj među omladinom i narodom brzo se osjetio.

Poslije Prve okružne konferencije KPH, održane 1940. godine, Okružni komitet KPH za Liku odredio je članove KP Ivu Čaćića i Đuru Stankovića kao svoje mandatore odgovorne za formiranje i razvoj organizacije SKOJ-a na teritoriji Like.¹ S njima su se našli na istom zadatku mladi aktivisti u selima, kao i studenti, đaci i mladi radnici, članovi KP i SKOJ-a koji su povremeno dolazili u Liku. Neki od njih iz toga predratnog perioda u gračačkom kotaru imali su nešto kasnije značajnog udjela na okupljanju omladine i razvoju narodnooslo-

1 Historijski arhiv Karlovac (dalje HAK), Zbornik 1, 1969, str. 461.

bodilačke borbe. To se prije svega odnosi na: Iliju Cvjetkovića, Stevu Mašića, Acu Radakovića, Iliju Radakovića, Vasu Prodanovića, Perku Japundžić, Marka Vojnovića, Jakova Krpana Pajinova, Đuru Čalića, Mirka Platišu, Milanka Orlovića, Mariju Radaković i druge.

Uoči drugog svjetskog rata dolazi do sređivanja partijskih redova i proširenja Partije i SKOJ-a. Partija proširuje svoju aktivnost na razne političke, kulturne, sportske i druge organizacije. Taj njen kurs i u gračačkom kotaru sve više dobiva praktičnu primjenu u redovima omladine. U Bruvnu, pod rukovodstvom komunista koji koriste legalne forme djelovanja već početkom tridesetih godina, omladina se okuplja u sokolskoj četi i sokolskom podmlatku. Organizator ove aktivnosti Nikola Krajnović bio je kasnije predsjednik sokolske organizacije u kotaru Gračac i sekretar KK KPH za Gračac. Poslije njegovog odlaska s četom u Bruvnu rukovodi Milan Pokrajac. Kroz tu organiziranu društvenu aktivnost prolazile su generacije djece i omladine, koje će kasnije u revoluciji preuzeti teško ratno breme. Sokolska četa davala je priredbe u Bruvnu, Gračacu, Gospiću, Udbini, Sušaku i drugdje. Ona je 1936/37. izgradila u Bruvnu i Sokolski dom, koji je snabdijela sa svim potrebnim rekvizitima.

Sokolska organizacija djeluje i u Gračacu, pa komunisti nastoje da i tamo obezbijede masovnu bazu i dominantan utjecaj. Poslije 1938. neposredno kraj Gračaca, u Dukićima i Podkokirni, uspješno djeluje ogranak »Seljačkog kola«, čiji je glavni organizator Stevo Mašić, mladi obučarski radnik, komunista. U ogranku je najvećim dijelom omladina koja ima tamburaški orkestar i daje priredbe s naprednim pjesmama, igrama i kazališnim komadima. Priredbe su davane u Sokolskom domu u Gračacu i na drugim mjestima.

U općini Lovinac poslije 1935. godine utjecaj Komunističke partije osjeća se u više ograna »Seljačke sloge« i »Seljačkog kola« u kojima se najvećim dijelom angažira omladina. Ovi ogranci djeluju u Lovincu, Ploči, Sv. Roku i drugim selima. U Lovincu je aktivna grupa sastavljena od prosvjetnih radnika, zanatlija i drugih u kojoj su bili : Maka Sekulić, Cedo Zegarac, Albert Lampe, Roža Zdunić, Krunoslav Kaleb, Mate Pavičić i drugi. Ova grupa učestvuje na priredbama »Ličko prelo« u Zagrebu i u drugim centrima. U Lovincu je djelovao i nogometni klub sastavljen od više zanatlija i đaka.

Tokom tridesetih godina ideje naprednog radničkog pokreta sve se više javljaju i u Mazinu. Te ideje povremeno donose pojedini sezonski radnici, povratnici s radova, zanatlije iz gradova i đaci. Početkom tog perioda u Mazin je došao za učitelja Ilija Zorić. Kao »prosvjetitelj« i kao opozicionar režima s naprednim pogledima djelovao je među seoskim stanovništvom, naročito među omladinom. Suradivao je sa simpatizerom Partije učiteljem Nikolom Miljušem. Osnovao je tamburaški zbor, organizirao priredbe i održavao razne tečajeve u selu. Na opredjeljenje omladine u Mazinu, uoči rata i u ustanku, najviše su utjecali članovi Partije i simpatizeri: Nikica Babić, Rade Japundžić, Tomo Ilić, Dujo Knežević, Jovo Vojnović, mlinar, Rade Vojnović Medan, Dane Babić Lujić, te neki radnici i đaci koji su radili izvan Mazina i povremeno dolazili u svoj kraj kao: Milan Vojnović Mipura, limar, Ilija Vojnović, postolar, Rade Mandić, mašinobravar, Bogdan Vojvodić, đak učiteljske škole i drugi.

Proces širenja naprednih ideja među omladinom prije rata u općini Zrmanja bio je sličan procesu u ostalim općinama gračačkog kotara i Like. Od 1939. u Zrmanji djeluje partijska organizacija. S njom se povezuju napredni učitelji, zatim radnici i đaci za vrijeme boravka u Zrmanji. Učitelji djeluju putem pri-

redaba, predavanja i razgovora u selima. Među njima su se isticali: Milojko Ćuk, Branko Žutić, Smilja Pokrajac, Ilija Utvić i drugi. Uoči drugog svjetskog rata pod utjecajem Nikole Krajnovića formiraju se i sokolske čete na Otriću i u Zrmanji, ali u svom djelovanju nisu ostavile značajniji trag.

Ideje naprednog pokreta u kotaru Gračac uoči drugog svjetskog rata nisu uspjele masovno zatalasati seljačku omladinu. Međutim, utjecaj Partije osjećao se u svim selima. Proširio se i broj naprednih aktivista među omladinom. Na taj način stvorena je baza za daljnje okupljanje omladine i njeno učešće u ustanku.

Značajan podsticaj aktivnosti među omladinom uoči rata dala je Prva okružna konferencija KPH za Liku, održana 18. kolovoza 1940. godine.² Ona je postavila obavezu svim komunistima, posebno novoizabranom Okružnom komitetu Partije, da se pokloni najveća moguća pažnja radu s omladinom. Tom prilikom naglašena je neophodnost bržeg formiranja kotarskih i Okružnog komiteta SKOJ-a za Liku. Postavljen je i zahtjev da se u svim mjestima i selima, gdje za to postoje uslovi, formiraju organizacije SKOJ-a, ali se to nije u potpunosti uspjelo realizovati do početka aprilskog rata.

Omladina u ustanku i formiranje prvih organizacija SKOJ-a

Okupacija zemlje popraćena je u gračačkom kotaru svirepim terorom ustaša nad nedužnim narodom. Za samo nekoliko mjeseci oni su u ovom kotaru ubili oko 825 ljudi, žena i djece. To je bilo vrijeme zvjerskih progona, hapšenja, zlostavljanja i ubijanja srpskog stanovništva i onih Hrvata koji su bili nosioci bratstva i jedinstva. Sve to nije moglo slomiti u narodu i omladini duh slobodarstva i otpora.

Na poziv Partije omladina masovno sudjeluje u ustanku. U jurišu na Otrić, Zrmanju, Malovan, Mazin, Bruvno i Ploču, uz naoružane ustanike s puškama išli su i goloruki mladići bez ikakvog vojničkog iskustva. Ustanici postižu ogromne uspjehe i već prvih dana oslobađaju općine Zrmanja, Mazin, Bruvno, dio općine Lovinac i gotovo cijelu gračačku općinu (osim mjesta Gračac i željezničke stanice). Raspoloženje naroda u ustanku, a naročito omladine, prevazilazilo je političku i vojnostratešku pripremljenost za veće operacije i duže ratovanje.

U tim odlučnim momentima pred ustanike se postavljalo nekoliko vrlo krupnih zadataka. Kao prvo trebalo je bolje povezati i učvrstiti redove Partije, formirati organizacije SKOJ-a i izboriti se za bratstvo i jedinstvo hrvatskog i srpskog naroda — kao osnovni zalog pobjede. Imperativno se postavljao i zadatak beskompromisne borbe protiv okupatora i domaćih izdajica. Naime, od samog početka velikosrpski pročetnički elementi izjašnjavali su se za saradnju s okupatorom i politiku čekanja. Takve njihove postupke trebalo je pred narodom raskrinkati kao izdajničke.

Sastanak OK KPH za Liku, održan 11. septembra 1941. godine u Donjem Lapcu, predstavlja značajnu prekretnicu u djelovanju i organizovanju SKOJ-a

1 omladine. Okružni komitet je analizirao situaciju u ustanku, konstatirao da su postignuti značajni uspjesi, ali je i oštro kritikovao i razne slabosti. U Okružnici

2 HAK, Zbornik 1, 1969, str. 711.

br. 1, koju je izdao poslije ovog sastanka u vezi rada partijskih rukovodstava s omladinom, Okružni komitet kaže: »Rad s omladinom bio je potpuno zanemaren, drugim riječima omladina je bila prepuštena sama sebi. Samo u nekim mjestima postoje skojevske organizacije, a i njima nije ukazivana gotovo nikakva pomoć, iako je to bila osnovna i glavna dužnost svim rukovodećim drugovima.« Na osnovu takve ocjene u Okružnici se dalje kaže: »Organizovanje SKOJ-a i pomoć u vaspitanju omladine stavlja se kao jedan od glavnih zadataka.«³

Partijske organizacije u gračačkom kotaru učinile su prve korake u organizovanju SKOJ-a i omladine tokom augusta i septembra te godine time što su zadužile nekoliko mladih komunista za djelovanje među omladinom. Za taj rad bili su zaduženi: u Gračacu — Ilija Cvjetković, u Zrmanji — Vaso Prodanović, u Mazinu — Marko Vojnović, u Brvnu — Đurađ Pokrajac i Miloš Opačić i u Ploči (općina Lovinac) — Đuro Calić (tada su Ploča i Kik pripadali gospićkom kotaru). Njihovo djelovanje počelo je formiranjem vaspitnih omladinskih grupa i razvojem ostalih aktivnosti. U to vrijeme partijske ćelije i pojedini članovi Partije povezuju se s mladim simpatizerima Partije i skojevcima (dijelom i onima koji su se vratili iz drugih krajeva), rasturaju razni propagandni materijal i okupljaju omladinu. Slabosti u radu s omladinom proisticale su iz nedovoljno iskustva i slabe povezanosti s višim rukovodstvima SKOJ-a.

Dolazak na gračačko područje, poslije sastanka OK KPH za Liku od 11. septembra, njegovog člana Tome Nikšića (pod imenom Petar Rakić) predstavlja značajnu prekretnicu u organizovanju i radu SKOJ-a. Na konferenciji u Glogovu sredinom oktobra, zajedno s formiranjem novog Kotarskog komiteta Partije, na inicijativu Tome Nikšića formira se i prvi Kotarski komitet SKOJ-a za kotar Gračac. U sastav KK SKOJ-a ušli su: Aco Radaković, Ilija Cvjetković, Vaso Prodanović, Đurađ Pokrajac, Miloš Opačić i Marko Vojnović. Neki od članova KK SKOJ-a nakon kraćeg vremena otišli su na druge zadatke, tako da sjednicama komiteta nisu nikad ni prisustvovali. Svi članovi Kotarskog komiteta SKOJ-a (osim Ace Radakovića) već dotada su bili od partijskih ćelija zaduženi za rad s omladinom. Nešto kasnije, krajem novembra 1941. godine, u KK SKOJ-a izabran je i Jovo Grubišić iz Velike Popine. U svom izvještaju Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku od 11. februara 1942. OK SKOJ-a za Liku obavještava da KK SKOJ-a za Gračac ima 7 članova.⁴ To stanje se odnosi na decembar 1941. jer u januaru 1942., zbog odlaska u bataljon »Gavrilo Princip« i na druge dužnosti, taj broj je smanjen na 4 člana. Za sekretara KK SKOJ-a određen je bio Aca Radaković.

Prva sjednica KK SKOJ-a održana je u Podkokirni u kući Mane Munižabe, nekoliko dana poslije formiranja. Na toj sjednici raspravljano je o političkoj situaciji i zadacima omladine. Zaključeno je da se treba više angažovati na širem okupljanju omladine i formiranju aktiva SKOJ-a. U pripremama za formiranje aktiva SKOJ-a trebalo je po selima od najbolje omladine organizirati vaspitne grupe i iz njih regrutirati članove SKOJ-a. Članovi KK SKOJ-a, zajedno s članovima Kotarskog komiteta Partije i partijskim ćelijama, otpočeli su razvijati obimnu aktivnost među omladinom. U tome su značajnu pomoć pružali Tomo Nikšić, Nikola Krajnović, Stevo Lončar, Vaso Sijan i drugi rukovodeći

3 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (u daljem tekstu AIHRPH), KP-230,2.

4 AIHRPH, SKOJ-23/2552.

članovi Partije. Međutim, KK SKOJ-a rijetko se sastaje i dogovara (jedanput mjesečno) zbog čega je bio kritikovan od OK SKOJ-a za Liku. Neki članovi KK SKOJ-a nisu do kraja godine prisustvovali ni jednom sastanku komiteta. Sekretar KK SKOJ-a nalazio se pretežno na neoslobođenom teritoriju (mjesto Gračac, željeznička stanica, Vrace), pa je zatajilo operativnije rukovođenje komitetom.

Neposredno poslije ustanka nije bilo aktiva SKOJ-a u gračačkom kotaru. Formiranjem Kotarskog komiteta SKOJ-a na njihovom se organizovanju počelo aktivnije raditi. Organizacije SKOJ-a formirale su se iz redova najaktivnije omladine provjerene kroz određene zadatke. Pri tome postojale su razlike u kriteriju za prijem u SKOJ. U nekim sredinama suviše se sektašilo. Osnovni kriteriji bili su odanost narodnooslobodilačkoj borbi, odnos prema bratstvu i jedinstvu, mržnja prema okupatoru i domaćim izdajicama, discipliniranost u izvršavanju zadataka i drugo. Angažovanje omladine naročito od septembra 1941. omogućilo je lakšu provjeru za prijem u SKOJ kroz konkretne zadatke (aktivnost u seoskim četama, kulturno-zabavni život, obavještajni i kurirski zadaci, mobilizacija u pokretne jedinice, prikupljanje hrane i odjevnih predmeta za partizane, nabavka kancelarijskog i sanitetskog materijala i drugo).

Do kraja 1941. aktivni SKOJ-a formiraju se u svim općinama gračačkog kotara. O njihovom formiranju govori se i u izvještajima OK SKOJ-a za Liku početkom 1942. godine Pokrajinskom komitetu SKOJ-a. Na područje gračačkog kotara dolazi u novembru i decembru 1941. Jovo Plečaš, član OK SKOJ-a za Liku, koji se sastaje s više članova KK SKOJ-a Gračac (Ilijom Cvjetkovićem, Milošem Opačićem, Vašom Prodanovićem, Jovom Grubišićem, Markom Vojnovićem), vodi razgovore s pojedinim aktivistima SKOJ-a, daje uputstva za rad i održava omladinske sastanke. Ti izvještaji sa zakašnjenjem i nepotpuno registriraju situaciju, ali u bitnom ocrtavaju stvarno stanje.

Organizovanje i djelovanje SKOJ-a i omladine po općinama u 1941. godini

Krajem 1941. Kotarski komitet SKOJ-a dobiva veću pomoć i od Okružnog komiteta SKOJ-a za Liku. U izvještaju OK SKOJ-a za Liku Centralnom komitetu SKOJ-a od 23. XI 1941. godine navodi se: »Srez Gračac nije do sada obuhvaćen zbog slabog prošlog rada i(OK SKOJ-a — V. P.) i sređivanja drugih srezova. Ovome srezu ukazali smo najveću pomoć i nadamo se skorih rezultata, jer do sada rad u nekim selima ovoga sreza pokazao je dobre rezultate.«⁵ Nakon izvješnog vremena, 17. januara 1942. godine, OK SKOJ-a za Liku u jednom izvještaju obavještava PK SKOJ-a za Hrvatsku da kotarsko rukovodstvo u Gračacu nije imalo redovne sastanke, ali da su formirani aktivni SKOJ-a u Grabu, Gračacu, Mazinu, Bruvnu, Zrmanji, Prljevu i Palanci. U tom izvještaju govori se i o priredbama koje se održavaju po selima. Bez obzira što je taj izvještaj u dijelu gdje se govori o gračačkom kotaru kratak i nepotpun, on pokazuje da se aktivnost na organizovanju SKOJ-a sve više razvija. U općini Gračac svojim djelovanjem među omladinom ističe se član KK SKOJ-a Ilija Cvjetković. Vrlo je agilan, obilazi sva sela, radi s vaspitnim grupama i formira aktive SKOJ-a.

5 AIHKPH, SKOJ-23/2558.

Tokom septembra 1941. formiran je aktiv SKOJ-a u Dukićima. U aktiv su ušli: Nikola Dukić Nikica, sekretar, Nikola Paje Dukić i Bogdan Nikole Dukić. U isto vrijeme formiran je i aktiv SKOJ-a u Grabu u koji su ušli: Petar Čića, sekretar, Đuro Drobac i Marija Tojagić. U samom mjestu Gračac i njegovoj bližoj okolini formiran je aktiv SKOJ-a koji sačinjavaju: Sara Krivokuća, Mileva Trbojević, Danica Stanisavljević i Bogdan Drobac.

Na željezničkoj stanici Gračac aktiv SKOJ-a formiran je u novembru 1941. a formirao ga je Aco Radaković u kući Nidžana Pantelića. U aktiv su ušli: Đuro Šerbedžija, Ljubica Pantelić, Milan Pantelić, Nikola Končar i Perica Končar.⁶

U Glogovu je aktiv SKOJ-a formiran u novembru 1941. godine a sačinjavali su ga: Đuro Cvjetković, sekretar, Dane Cvjetković i Ilija Surla.⁷

Prema izjavi Ace Radakovića u Štikadi je 1941. postojao aktiv SKOJ-a, ali nisu utvrđeni njegovi članovi. Taj aktiv se spominje i u izvještaju OK SKOJ-a za Liku Pokrajinskom komitetu SKOJ-a od 11. II 1942. Radi toga, što je izvještaj kasnio, najaktivniji -omladinci iz Štikade u to vrijeme već su bili u bataljonu »Gavrilo Princip«. Među njima su se naročito isticali: Mile Gleda, Božo Gleda, Milan Gleda, Rade Suša i drugi. Prema njihovoj aktivnosti može se zaključiti da su oni bili i članovi aktiva SKOJ-a u Stikadi. Osim njih, u Štikadi je ka-o simpatizer Partije u svojoj okolini djelovao i omladinac Jure Ivezić.

Novoformirani aktiv SKOJ-a na području gračačke općine, bez iskustva naročito u organizacionom povezivanju omladine, veliki značaj pridavali su svo- me idejno-političkom osposobljavanju i pripremama omladine za narodnooslo- bodilačku borbu. Omladina zaseoka Dukići u neposrednoj blizini Gračaca bila je sva uz narodnoos- l obodi l ačku borbu. Uz članove Partije (Dragana, Jovu i Da- kana Dukića) i kandidata Vladu Dukića djeluju i članovi SKOJ-a. Krajem oktobra ili početkom novembra 1941. Dukići formiraju vod i polažu partizansku zakletvu. U Glogovu, krajem 1941. i početkom 1942. god., skojevci formiraju vaspitnu omladinsku grupu s oko 20 članova. Omladina Glogova se aktivira u dočeku dalmatinskih partizana, na svom obučavanju u rukovanju oružjem, na prenošenju municije (poslane iz Dalmacije) i drugim zadacima. Skojevci u bližoj okolini Gračaca — Sara Krivokuća, Mileva Trbojević, Danica Stanisavljević, Bogdan Drobac i drugi, zajedno sa skojevcima i omladinom neoslobođenog teri- torija, pribavljaju u Gračacu informacije o stanju i namjerama neprijatelja i angažuju se u nabavci kancelarijskog, sanitetskog i ostalog materijala. Početkom 1942. veći broj skojevaca i najaktivnijih omladinaca s ovog područja među prvima odlazi u bataljon »Gavrilo Princip«.

Krajem septembra 1941. osnovan je aktiv SKOJ-a u Bruvnu koji je obu- hvatao šire područje Bruvna, uključujući Gubavčevo Polje i Rudopolje. Aktiv se od prvih početaka u mjesecu septembru pa do kraja 1941. širio tako da su u njemu bili: Pera Japundžić, sekretar, Petar Cuturilo Zebić, Draga Japundžić, Zorka Japundžić, Đurađ Pokrajac, Miloš Opačić, Anka Opačić, Grozdana Kraj- nović, Milan Krajnović, Mile Petrović, Nikola Plećaš, Soka Pokrajac, Bude Ra- daković, Dušan Radaković Tešić, Jovan Radaković, Sava Radaković, Dušan Iva- nić Šnajder i Miloš Dautović. Svojim radom i utjecajem na omladinu isticala se Pera Japundžić. Kao student u Beogradu bila je ranije uključena u napredni pokret. Imala je najviše znanja i iskustva.

6 Prema izjavi Ace Radakovića.

7 Prema izjavi Đure Cvjetkovića Duke.

Poslije ustanka do kraja 1941. godine Bruvno je bilo duže vremena bez neprijateljskog garnizona. To je iskorišteno za intenzivniji rad s omladinom. Pojedini članovi SKOJ-a bili su zaduženi za rad po selima i zaseocima. Radilo se na idejno-političkom obrazovanju i pripremama omladine za partizanske jedinice, čije je formiranje predstojalo. Omladinci su zajedno sa starijim borcima angažirani u teritorijalnim vodovima koji su čuvali položaje prema Gračacu i Lovincu. Dio omladine, naročito ženske, bio je obuhvaćen u hor i diletantsku grupu. Na priredbama hor je pjevao revolucionarne pjesme »Ustaj seljo«, »Mitrovčanku«, »Padaj silo«, »Avanti popolo« i druge. U širokim masama naroda omladina je davala glavni ton raspoloženju za narodnooslobodilačku borbu. Krajem 1941. u Bruvnu su sjedišta KK KPH i KK SKOJ-a za Gračac. Organizacija SKOJ-a u Bruvnu tada je dobivala veću pomoć u radu. Početkom 1942. formiran je u gračačkom kotaru bataljon »Gavrilo Princip«. Od 42 borca, koji su došli na dan formiranja njegove 1. čete, 23 su bili omladinci s područja bruvanjske općine. Kroz Bruvno kreću partizani i politički radnici u raznim pravcima. Omladina ih dočekuje, razmješta i ugošćuje.

Iz izvještaja OK SKOJ-a za Liku, od 17. januara 1942. godine, Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku vidi se da je krajem 1941. postojao u Mazinu aktiv SKOJ-a od 7 članova i prosvjetna (vaspitna) grupa od 5 članova.⁸ Prema tome, značajna aktivnost na razvoju SKOJ-a i omladinskog pokreta poslije sređivanja partijskih redova u jesen 1941. odvijala se u Mazinu. Tome najviše doprinose, dolaskom na ovaj teren, Tomo Nikšić, član OK KPH za Liku i Nikola Krajnović, sekretar KK KPH za Gračac. Formiranju aktiva SKOJ-a pristupilo se krajem oktobra 1941. godine. U vezi toga tadašnji član KP u Mazinu i član KK SKOJ-a za Gračac Marko Vojnović kaže: »Uzeti su u obzir prvenstveno radnici (šegrti), a zatim ostali. U obzir je došlo 10 kandidata za prijem u SKOJ. Nikica Babić (sekretar partijske ćelije — V. P.), želio je da prisustvuje na omladinskom — skojevskom sastanku. Dogovorili smo dan održavanja sastanka u njegovoj kući. Pozvao sam petoricu, ali došla su četvorica. Ovaj put primljeni su: Ilija Mandić, Ilija Vojnović, Milan Vojnović i Nikola Kovačević.« Nakon izvjesnog vremena poslije jednog masovnog zбора, prema sjećanju Marka Vojnovića, u mlinu su primljeni još i Milan Kovačević i Dane Kovačević. Upravo zbog slabije političke situacije kod Kovačevića, željelo se iz tog kraja primiti dvojicu aktivnih omladinaca u SKOJ. Krajem 1941. ili početkom 1942. u kući Jove Vojnovića (mlinara) u SKOJ su primljeni još Stevo Ilić, Vaso Japundžić, Dušan Ilić i Nikica Zorić. Uz članove SKOJ-a iz redova omladine za kandidate Partije, po tvrđenju Marka Vojnovića, primljeni su u jesen 1941. Jovan Babić Jojo, Ilija Babić Ićko i Filip Babić Pilja. Oni su bili vrlo aktivni u narodu i omladini, a među prvima krajem 1941. javljaju se za odlazak u partizane.

Od prvih priprema i dogovora o ustanku omladina Mazina učestvuje u svim aktivnostima sela. U ustanku su puške posjedovali uglavnom oni koji su odslužili Jugoslavensku vojsku. U prvim borbama protiv ustaša, domobrana i kasnije protiv Talijana zarobljeno je oružje kojim su se naoružali i omladinci. Od oktobra 1941. djelovanje partijske organizacije u Mazinu sve više se usmjerava na ključna pitanja razvoja ustanka (jačanje uloge Partije i SKOJ-a, borba protiv okupatora i domaćih izdajica, jačanje bratstva i jedinstva, formiranje pokretnih

partizanskih jedinica i drugo). Otpočelo se intenzivnijim radom po zaseocima sa simpatizerima i aktivistima, naročito iz redova omladine. Sredinom novembra po seoskim četama organizirana su dežurstva i izvodi se obuka s omladincima. Pročetnički elementi daju otpor i na nekim sastancima nastupaju raznim provokacijama. Na zboru u Mazinu 20. novembra 1941. omladinac Jovan Babić Jojo raskrinkava pročetničke elemente i njihov pokušaj da odvrte narod od partizana. S političkim radom proširuje se krug afirmiranih boraca u ranijim borbama, posebno iz redova omladine. Upoznavanju situacije doprinose i radio-vijesti. Na umnožavanju radio-vijesti aktivno radi omladinac Filip Babić Pilja. U njihovom rasturanju i čitanju po zaseocima sudjeluje više omladinaca i omladinki. Od septembra do decembra u razvoju pokreta i pored brojnih problema stalno se išlo uzlaznom linijom. Početkom decembra u političkom životu sve više se aktivira ženska omladina (dolazi na sastanke, plete odjevne predmete, pjeva borbene pjesme o krajini i Lici, Marku Oreškoviću itd.). Iz te omladine već u prvom polugodištu 1942. izrastaju brojni skojevci i aktivisti.

Organiziranju aktiva SKOJ-a na području Zrmanje pristupilo se u oktobru i novembru 1941. godine nakon formiranja Kotarskog komiteta SKOJ-a. U aktiv Zrmanja Vrelo ušli su: Jela Ćuk, Nemanja Marčetić, Miloško Dronjak i Branko Sučević. U isto vrijeme formiran je i aktiv SKOJ-a u Rujištima. Članovi ovog aktiva bili su u početku: Vaso Jarić, sekretar, Nikola Rakić, Momir Rakić i Dušan Brkić, a zatim do kraja godine još Milan Tojaga, Dušan Tojaga, Branko Jarić i Dušan Grbić. Vrlo agilan u političkom radu bio je Vaso Jarić. U radu među omladinom angažira se i omladinac Nikola Stanisavljević Nino, koji je izbjegao iz Gračaca i živio na Rujištima kod rodbine. U Palanci je formiran aktiv SKOJ-a koji su sačinjavali: Gojko Pupavac, sekretar, Branko Milinković i Dane Škundrić. Na Prljevu u aktivu SKOJ-a bili su: Branko Novaković, Janja Jokić, Dušan Starčević i Jela Dimić. Krajem oktobra 1941. od omladinske vaspitne grupe u Cerovcu formirana je organizacija SKOJ-a u sastavu, Stevo Dronjak, sekretar, Dane Dronjak, Milan Dronjak, Ilija Dronjak i Gojko Prodanović. U Velikoj Popini djelovali su članovi SKOJ-a Jovo Grubišić i Stevo Grubišić. Povezani su bili s partijskom organizacijom u Zrmanji i članom KK SKOJ-a Vašom Prodanovićem. Isticali su se po svojoj političkoj aktivnosti među omladinom i narodom. Jovo Grubišić bio je predsjednik prvog Narodnog odbora u Velikoj Popini, a krajem novembra 1941. primljen je za člana KK SKOJ-a. Na Otriću kao skojevac još od prije rata djeluje Ilija Radaković. On se zajedno s Glišom Ćukom među prvim povezao s ustanicima u Srbu i Drvaru i 28. jula 1941. godine odigrao je značajnu ulogu u dizanju ustanka na području Zrmanje.

Aktive SKOJ-a u Zrmanji organizira i povezuje Vaso Prodanović, član KK SKOJ-a, uz pomoć partijske organizacije. Članovi SKOJ-a svojim ugledom i utjecajem brzo su se afirmirali među omladinom. Oni aktivno rade na idejno-političkoj izobrazbi, organiziraju polaganje partizanskih zakletvi u seoskim četama, daju seoske straže i drugo. Na Rujištima je organiziran omladinski tamburaški orkestar u grupi koja je davala priredbe s borbenim pjesmama, recitacijama i skečevima. Skojevci na Rujištima i u Cerovcu organiziraju omladinu za prenošenje ušura iz mlinova na rijeci Zrmanji. Omladina na liniji Rujišta, Cerovac, Velika Popina dočekuje dalmatinske partizane kojima organizira boravak i daje pratnju. Milo Vlaho iz Vodica, koji je prvi u jesen 1941. uspostavio kanal za prebacivanje dalmatinskih partizana za Liku, o raspoloženju omladine prilikom dolaska jedne grupe Dalmatinaca na Rujišta kaže: »Nastalo je bratsko

ljubljenje otvorenog srca. Onako u gomili priključio se nama veliki broj omladinaca i omladinki. Umor se uopće nije osjećao kod boraca koji su tako dugo putovali po jakom nevremenu.«⁹ Omladinci u Zrmanji organiziraju izdavanje i rasturanje dnevnih radio-vijesti. U novembru 1941. iz zrmanjske općine odlazi u bataljon »Marko Orešković« 26 boraca od kojih su 23 omladinaca. To je prva grupa boraca iz gračačkog kotara u pokretnoj jedinici. Skojevcima iz Cerovca organiziraju napad 14. januara 1942. na talijansku komoru u Zrmanjskom klanecu (Dane Dronjak, Gojko Prodanović, Milan Dronjak i Ilija Dronjak). Aktivisti SKOJ-a s područja zrmanjske općine — Gojko Pupavac iz Palanke i Jovo Grubišić iz Velike Popine, istupaju na zboru kojeg organizira pop Đujić u Plavnu početkom 1942. i raskrinkavaju izdajničku ulogu saradnika okupatora.

Organizacija SKOJ-a u Ploči formirana je u septembru 1941. kratko vrijeme poslije formiranja partijske ćelije. Aktiv SKOJ-a brojio je u početku tri člana. Pored sekretara Đure Čalića u aktivu su bili Milanko Orlović i Marija Radaković. Organizacija se već u septembru i do kraja godine popunjavala novim članovima kao što su: Milanko Đukić, Jovo Popović, Dušanka Popović, Milka Draganić, Miloš Draganić, Ljubica Stulić, Dara Stulić, Mile Miljković, Milan Miljković Mile i Petar Radeka. U djelovanju aktiva posebno su se isticali sekretar Đuro Čalić i Milanko Orlović, pružni radnik, skojevac od 1940. godine. U novembru 1941. organizacija SKOJ-a u Ploči dijeli se na aktiv u vojsci (seoskoj četi) sa sekretarom Đurom Čalićem i aktiv u pozadini sa sekretarom Desom Vješticom.¹⁰ Prije toga Marija Radaković primljena je u KK SKOJ-a za Gospić i zadužena za rad na području općine Lovinac.

Skojevska organizacija u Kiku formirana je u isto vrijeme kad i ona u Ploči. Aktiv SKOJ-a su sačinjavali: Sava Platiša Savka, Iso Crnobrnja i Nikola Trkulja.¹¹

U toku oktobra i u novembru 1941. u Ploči i Kiku formiraju se i vaspitne grupe. S članovima vaspitnih grupa radi se po zaseocima. One se tretiraju kao filteri za skojevske grupe. Između ostalog, u vaspitnim grupama nepismena omladina morala se opismeniti da bi mogla ući u SKOJ.

Sela Ploča i Kik bila su u najneposrednijem dodiru s neprijateljem i izložena stalnim napadima. Ni najveći teror nije mogao pokolebati njihovu omladinu. Pojedinačni slučajevi malodušnosti javljali su se samo kod nekih starijih ljudi. Poslije pokolja kojeg su ustaše izvršile 31. jula 1941. formirana je seoska četa u Ploči i Kiku, u kojoj je najvećim dijelom bila omladina. Četa je organizirala seoske straže i držala položaje. Omladina se često sastajala i dogovarala

0 akcijama. Jedna od akcija bila je sakupljanje hrane i odjevnih predmeta za borcu. U septembru je omladina izvela dvije vrlo značajne diverzantske akcije

1 to: rušenje pruge kod Raduča i rušenje mostova, te postavljanje prepreka na putu Udbina—Lovinac—Gračac, a posebno preko Pločanskog klanca. U oktobru 1941. formirani su u Ploči pjevački hor i diletantska grupa. Rukovodilac i organizator ove aktivnosti bio je Emil Antić, zvani Safet. Jedna od većih priredaba održana je uoči Nove 1942. godine u osnovnoj školi u Ploči. Diletantska grupa davala je komad stvoren u toj sredini koji se zvao »Mati«. Radnja u komadu odnosila se na to kako privući majke da daju djecu u borbu. U septem-

9 Prilog Mile Vlahova za ovaj Zbornik.

10 Prema izjavi Marije Radaković.

11 Prema izjavi Dane Zegarca i Save Platiše Savke.

bru i oktobru održavao se i vojno-omladinski kurs kojim je rukovodio Mile Gajić, a na njemu je bilo oko 30 omladinaca i omladinki. Organiziran je bio i telefonsko-signalistički kurs koji je vodio Todor Popović.

Poseban problem predstavljao je rad s omladinom na neoslobođenom teritoriju općine Lovinac. Kada je situacija poslije prvih okršaja u ustanku bila zaoštrena, činilo se da je neoslobođeni teritorij teško dostupan. U početku su ubacivani leci na livade gdje se kosi sijeno ili na neka druga mjesta. Nakon toga došlo je do međusobnog povezivanja susjeda u vrlo strogoj konspiraciji. Kada bi se za nekog iz hrvatskih sela otkrilo da održava veze s partizanima, odmah bi bio strijeljan od ustaša. Prve čvršće veze su uspostavljene preko Marka Kovačevića Markine iz Vranika i preko Stipe Miletića iz Sv. Roka. Tim kanalima s omladinskom organizacijom bili su se povezali i njihovi sinovi Ivica Kovačević i Marko Miletić. Iako nisu bili skojevci, njihovo ponašanje i djelovanje bilo je po značaju ravno onom najaktivnijih skojevaca na oslobođenom teritoriju. Ove veze s omladinom na neoslobođenom teritoriju započete 1941. šire se uz velike žrtve i napore na sve veći broj omladine i u toku 1942. godine.

Razvoj SKOJ-a i njegov utjecaj zavisio je u velikoj mjeri od aktivnosti partijskih organizacija i Kotarskog komiteta SKOJ-a. Veliku zaslugu u razvoju naprednog omladinskog pokreta imaju i oni odvažni i borbeni pojedinci u redovima omladine koji su vrlo često inicirali akcije, kalili se kroz skojevsku organizaciju i služili primjerom. Po svojim moralnim kvalitetima i utjecaju mnogi od njih nisu zaostajali za članovima Partije.

Uz sve nedostatke u radu Kotarskog komiteta i prvih aktiva SKOJ-a do kraja 1941. godine udareni su temelji za mnogo širu aktivnost u narednom periodu. Formiranjem aktiva SKOJ-a obuhvaćene su sve općine. U tom vremenu formirano je 14 aktiva s oko 80 članova SKOJ-a. U izvještaju OK SKOJ-a za Liku od 12. marta 1942. godine govori se o selima obuhvaćenim organizacijom SKOJ-a u gračačkom kotaru i kaže se: »Obuhvaćeno je tek 14 sela, dok svih ima 35. Rezultati rada skojevskih organizacija već se mogu zabilježiti. Omladina je raspoložena za borbu protiv okupatora unatoč bojazni starijih zbog blizine pruge.«¹²

Proširenje i jačanje organizacije SKOJ-a u 1942. godini

U prvom polugodištu 1942. godine zaoštava se borba protiv okupatora i domaćih izdajica — ustaša i četnika. Zahvaljujući prije svega djelovanju Partije i SKOJ-a, oko 600 boraca iz gračačkog kotara, najvećim dijelom omladine, odlazi u bataljone »Marko Orešković«, »Gavrilo Princip«, »Branko Vladušić«, Pločansko-mogorički bataljon kasnije nazvan »Mirko Stulić« i druge. Obaveze omladine postaju znatno veće i složenije. U takvim prilikama na bazi široke platforme narodnooslobodilačkog pokreta pristupa se organizovanju Saveza mlade generacije (SMG). Sređivanju omladinskih redova u gračačkom kotaru doprinosi i formiranje u to vrijeme općinskih komiteta SKOJ-a i općinskih odbora Saveza mlade generacije. To je period formiranja i prvih narodnooslobodilačkih odbora koji se u velikoj mjeri oslanjaju na omladinu. S parolom »Svi na front, sve za front« mlada generacija preuzima najveći teret oslobodilačke borbe.

12 AIHRPH, SKOJ-2/32.

-buat-

Već na početku 1942. dolazi do znatnih promjena u Kotarskom komitetu SKOJ-a. Zbog odlaska u bataljon »Gavrilo Princip« i na druge zadatke, prestali su biti članovi komiteta: Đurađ Pokrajac, Duga, Miloš Opačić, Marko Vojnović i Jovo Grubišić. Za sekretara komiteta umjesto Ace Radakovića došao je Vaso Prodanović. U komitetu su i dalje ostali Ilija Cvjetković i Aca Radaković. Za novog člana komiteta primljena je Anka Opačić. Izmjene su izvršene polovinom januara 1942. nakon dolaska Branka Ognjenovića na dužnost sekretara Kotarskog komiteta KPH za Gračac. U takvom sastavu Kotarski komitet SKOJ-a ostao je do marta 1942. godine. U izvještaju OK SKOJ-a za Liku Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku od 12. marta 1942. za KK SKOJ-a Gračac kaže se: »Izvršena reorganizacija istog čiji je socijalni sastav: 1 seljak, 1 pisar, 2 intelektualca.«¹³

Početkom marta 1942. umjesto Vase Prodanovića, koji je izabran za člana OK SKOJ-a za Liku, na dužnost sekretara KK SKOJ-a za Gračac došao je Ilija Cvjetković. Ostao je kratko vrijeme na toj dužnosti. Krajem aprila na domaku svoga sela (na Brčinovom vršiću) okupatorske sluge četnici podmuklo sačekuju i zvjerski ubijaju Iliju Cvjetkovića, neumornog i neustrašivog sekretara KK SKOJ-a. Bio je bezgranično odan, hrabar, pošten i nepokolebljiv revolucionar. Sav svoj mladenački zanos posvetio je organizovanju omladine u borbi protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajica. Zbog toga je i bio trn u oku četničkim zločincima.

U gračaćkom kotaru pojačana je aktivnost SKOJ-a tokom 1942. godine, ali ona ne teče bez teškoća i problema. Okružni komitet KPH za Liku dolazi do zaključka da se partijska organizacija nedovoljno bavi omladinom. U svojoj Okružnici broj 2, od 12. marta 1942. on upozorava: »Rad među omladinom je neuspješan iz tog razloga što još odgovornim drugovima nije jasna važnost političke mobilizacije omladine. Istina je da se ta omladina sastaje, pjeva naše pjesme, da je većina partizana regrutirana iz omladinskih redova i da se pomalo politički naobražava, ali omladinske organizacije još ne pokazuju znakove da su dorasle izvršavati konkretne zadatke.«¹⁴ S djelovanjem Partije na razvoju SKOJ-a nije bio zadovoljan ni Kotarski komitet KPH za Gračac. U izvještaju od 30. aprila 1942. on kaže: »Rad na SKOJ-u nije bio intenzivan, a nemamo ni pravoga uvida zbog nestanka sekretara KK SKOJ-a ... Napravljena je izmjena u kotarskom rukovodstvu SKOJ-a te su ušli novi članovi.«¹⁵ Ove ocjene partijskih rukovodstava izgledaju preoštre, ali s obzirom da se borba protiv okupatora i domaćih izdajica sve više jačala, čvršće povezivanje omladinskih redova i energičnije otklanjanje nedostataka bilo je od životnog interesa za daljnji razvoj borbe.

Masovnost revolucionarnog omladinskog pokreta 1941. i početkom 1942. godine postavila je pred rukovodstva SKOJ-a u gračaćkom kotaru nove probleme. Mladi i nedovoljnoiskusni skojevci, koji su rukovodili radom pojedinih organizacija, nisu uspijevali da drže korak s narastanjem i aktivnošću revolucionarnog omladinskog pokreta i da organizaciono obuhvate svu antifašistički orijentiranu omladinu. Zbog toga veliki značaj pridavao se idejno-političkom odgoju kadrova u SKOJ-u. Nove teškoće i zadaci prevazilazili su nekadašnje okvire rada, a ru-

13 AIHRPH, SKOJ-2/32.

14 AIHRPH, KP-230/9.

15 AIHRPH, KP-230/11.

kovodstva nisu bila prilagođena novim uvjetima, što je neminovno dovodilo do pojave sektaštva. Izaći iz uskih okvira na široku stazu organiziranog masovnog omladinskog pokreta bio je glavni zadatak SKOJ-a i omladine u 1942. godini.

Okružni komitet KPH za Liku upozoravao je u to vrijeme da su aktivni SKOJ-a pogrešno shvatili svoju rukovodeću ulogu »izoliravši se od širih omladinskih masa«. ¹⁶ Bilo je dilema u pogledu načina i organiziranja rada SKOJ-a. Teško su napušteni metodi ilegalnog rada pa se javljao sektaški odnos i prema omladini koja je prezirala okupatora i domaće izdajice, a još nije bila angažirana u pokretu. Kod jednog dijela kadrova lik skojevca, svjesnog i neustrašivog borca, suviše se idealizirao, kao nešto teško dokučivo. Tako je npr. u vaspitne grupe odabirana najaktivnija omladina (u stvari oni koji su mogli biti članovi SKOJ-a), a njeno provjeravanje za SKOJ trajalo je previše dugo. Okružni komitet KPH za Liku u svojim instrukcijama upozorava: »Ne smije se događati, kao što se događa, da se između omladinskih aktiva i mase stvara jaz, tako da aktiv postane sekta protiv koje negoduju omladinske mase.« ¹⁷ Do pojave negodovanja u vezi zatvaranja SKOJ-a dolazilo je npr. u Mazinu, ali i u nekim drugim selima.

Savez mlade generacije kao organizacija ne spominje se u izvještajima partijskih i skojevskih rukovodstava sve do marta 1942. godine. Potreba formiranja široke antifašističke omladinske organizacije ukazivala se i prije toga. Postojale su i razne forme masovnog okupljanja omladine. Funkciju okupljanja omladine na masovne sastanke i akcije u prvo vrijeme obavlja SKOJ. Početkom 1942. u nekim selima osnivaju se uža tijela — aktivni mlade generacije. U svom pismu CK KPH od 6. marta 1942. OK KPH za Liku postavlja pitanje, a ujedno daje i djelomični odgovor: »Ne znamo da li bi bilo dobro da se osnuje Savez mlade generacije za borbu protiv fašizma koji bi obuhvatio svu omladinu u kojoj bi skojevci radili preko aktiva.« ¹⁸

Okružni komitet SKOJ-a za Liku izdao je 8. aprila 1942. uputstvo kotarskim komitetima SKOJ-a u kojem, između ostalog, napominje da se u svim selima trebaju osnivati odbori mlade generacije. Posebno se ističe da je to »najšira platforma okupljanja omladine u čiji sastav ulaze svi koji su za borbu protiv fašizma, okupatora«. Nadalje se kaže: »U toj organizaciji SKOJ radi kao frakcija a najbolji se svrstavaju u rad skojevske organizacije.« ¹⁹

Bitna pitanja organiziranja i djelovanja SKOJ-a i omladine rješavana su kroz razne akcije i to u »hodu«. Kroz širu aktivnost SKOJ je postao u gračkom kotaru već u toku 1942. nepresušni izvor za popunu redova Partije i za rukovodeće kadrove na frontu i u pozadini. To je posljedica širenja njegovog utjecaja u bazi.

U proljeće 1942. sve se više rasplamsava borba protiv okupatora i domaćih izdajica u kojoj na frontu i u pozadini najvećim dijelom sudjeluje omladina. U Ploči 6. januara 1942. Jurišna četa 1. ličkog partizanskog odreda, zajedno s Pločanskom četom, napada i zarobljava oko 60 Talijana s naoružanjem. Oko 25 boraca iz Ploče, najvećim dijelom omladinaca, odlazi na Ljubovo i sudjeluje već 23. i 24. januara 1942. godine u borbama protiv Talijana. Do većeg okršaja

¹⁶ AIHRPH, KP-2309.

¹⁷ AIHRPH, KP-230/9.

¹⁸ AIHRPH, KP-230/7.

¹⁹ AIHRPH, SKOJ-2/33.

dolazi s Talijanima i ustašama 24. marta 1942. ma Pločanskom klancu. U međuvremenu 27. januara 1942. borci iz Ploče, Kika i Mogorića izvršili su napad na željezničku stanicu Raduč. Za vrijeme napada na talijanski garnizon u Srbu bataljon »Gavrilo Princip« vodi borbe na Srpskom klancu. Odred formiran od boraca iz Male Popine, Otriča, Cerovca i drugih sela, pod komandom Gliše Cuka, početkom marta napada Talijane na Zrmanjskom klancu. Omladina aktivno sudjeluje u raskrinkavanju četnika i razbijanju puča kojeg su pročetnički elementi s područja mazinske, bruvanjske i gračačke općine 12. aprila 1942. godine izvršili u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip«. Krajem aprila i početkom maja 1942. oslobođeni teritorij proširen je i na području općine Zrmanja. Ovi događaji imali su veliki utjecaj na jačanje i zbijanje redova SKOJ-a i omladine.

Tokom 1942. skojevske organizacije u općini Gračac proširuju se novim aktivima i članovima SKOJ-a. U nizu sela formiraju se i vaspitne grupe. U aktiv SKOJ-a zaseoka Dukići sredinom prvog polugodišta 1942. iz vaspitne grupe ulaze: Mara Dukić, Anka Dukić, Đuro Dukić i Maša Dukić.²⁰ U Tupalama i Vodenoj Glavi tokom februara i marta formirana je vaspitna grupa od 8 članova, a odmah iza toga u travnju aktiv SKOJ-a u koji su ušli: Đuro Dragosavac Đuriša, kao sekretar i članovi — Mica Dragosavac, Jela Dragosavac i Danica Popović.²¹ Nešto kasnije formira se za Tomingaj—LjiUbović aktiv SKOJ-a u sastavu: Mara Ostojić, kao sekretar i članovi — Štaka Radaković i Boja Canaković.²² U istom selu na predjelu Tomingaj —Crkva kao član SKOJ-a djeluje Milutin Dobrić, kojeg su početkom aprila te godine uhapsili Talijani i odveli u internaciju. Zajedno s njim aktivno je djelovalo u vaspitnoj grupi još nekoliko omladinaca. U Glogovu pored trojice članova SKOJ-a iz 1941. u aktiv je do kraja prvog polugodišta ušlo još 7 članova i to: Petar Cvjetković, Ilija Jakšić, Zorka Jakšić, Neda Jakšić, Nikola Jakšić i Luća Jakšić. Do kraja godine kroz organizaciju je prošlo još 15 članova SKOJ-a.²³ U aprilu iste godine formiran je skojevski aktiv u Vracama koji su sačinjavali Mile Đekić Milkin, Jovo Gaćeša Rackov, Jovo Gaćeša Jovašev i Soja Gaćeša. Mile Đekić Milkin, kao član KP rukovodio je ovim aktivom. Iz Štikade je 21. januara 1942. došlo na Glogovo u bataljon »Gavrilo Princip« 13 omladinaca za koje se smatra da su pretežno bili članovi SKOJ-a.²⁴ U lipnju -te godine formiran je aktiv SKOJ-a u Gubavčevom Polju. Do kraja 1942. godine kroz taj aktiv iz sela je prošlo u vojsci i u pozadini 26 članova SKOJ-a.²⁵ Kao članovi SKOJ-a ističu se: Dušan Ivanić, Nina Sovilj, Ilija Maričić, Soka Sovilj, Dmtar Ivanić, Đuro Sovilj, Mane Jakšić, Stevo Ivanić, Marija Sovilj, te Mile Petrović u Omsici, Vojo Kričković i Sava Kričković u Gornjim Kijanima i drugi. Neka od ovih sela do polovine 1942. pripadala su općini Bruvno (Omsica i Gubavčevo Polje). U svim selima općine Gračac do sredine te godine postojali su ili skojevski aktivni ili pojedinačni članovi SKOJ-a, izuzev u Vučipolju i Dubokom Dolu.

U općini Bruvno započeta decentralizacija aktivnosti krajem 1941. nastavljena je početkom 1942. godine. Za rad s omladinom po selima i zaseocima bili su zaduženi pojedini članovi SKOJ-a. Ipak aktivni SKOJ-a poselima stvarani su dosta sporo, jer se aktivnost koncentrirala suviše na predjel oko centra Bruvna.

20 Prema izjavi Vlade Dukića.

21 Prema izjavama Đure Dragosavca i Jovice Popovića.

22 Prema izjavi Đure Dragosavca.

23 Podatke dao Duka Cvjetković.

24 o SKOJ-u u Vracama i Stikadi podatke dao Aco Radaković.

25 Prema neobjavljenom prilogu Đure Sovilj a.

U januaru 1942. veći dio članova SKOJ-a iz Bruvna odlazi u bataljon »Gavrilo Princip«. Do polovine februara oni su još bili vezani za bruvanjsku organizaciju. Krajem februara dolazi do raspuštanja te organizacije. Članovi SKOJ-a iz bataljona ostali su vezani za aktiv u svojoj jedinici. Utjecaj Gojka Polovine, koji je u to vrijeme isključen iz Partije, bio je u bruvanjskoj organizaciji SKOJ-a, naročito preko rodbine, dosta jak, pa je to uzeto kao razlog za njeno rasformiranje. Odmah je formiran novi aktiv SKOJ-a u koji su ušli: Milan Krajnović, kao sekretar, Anka Pokrajac i Milica Pokrajac. Član SKOJ-a ostala je i Anka Opačić, ali ona je ušla u KK SKOJ-a pa nije bila vezana za organizaciju u Bruvnu.

Aktivnost među omladinom na području ove općine odvijala se preko vaspitnih grupa, a nešto kasnije i preko aktiva Saveza mlade generacije. U ovoj općini formirano je 10 vaspitnih grupa s oko 50 članova. One su imale zadatak da pripreme aktivnije omladinke i omladince za prijem u SKOJ. Kako su najsvjesniji mladići najvećim dijelom bili u bataljonu, grupe su pretežno sačinjavale omladinke. U stvari, vaspitne grupe su vršile sve funkcije organizacije SKOJ-a u selu. Članovi tih grupa kao najaktivniji među omladinom bili su i rukovodioci u Savezu mlade generacije. U vaspitnim grupama kao aktivisti i rukovodioci posebno se ističu po pojedinim područjima: centar Bruvna do Drage Radakovića — Anka i Milica Pokrajac, zaseoci Krajnovići, Bijelo, Brdo, Krivošije i Vojići — Milica Krajnović, Podurlaj, Dolovi, Plečaši, Graovo i Dubrave — Joka Basta, u Cerovcu — Gina Guteša, Milka Cubrilo i Pera Bulj, u Klapavici — Dušan Krtinić, u Paklariću — Ljubica Ličina, Štaka Ličina i Stana Ličina, u Rudopolju — Đuro Dautović, Boja Dautović i Anka Ličina. Grupa u Deringaju sjedinila se s onom u Tomingaju i s njom je rukovodio Nikica Dukić. U Omsici vaspitnu grupu formirao je Dušan Ivanić Šnajder. Najvećim dijelom članovi ovih vaspitnih grupa postali su do kraja 1942. članovi SKOJ-a.²⁶

Politička aktivnost među omladinom u Mazinu tokom 1942. godine poprima sve šire dimenzije. Kroz to vrijeme Mazin je sastavni dio šireg oslobođenog teritorija u Lici. Od jeseni 1941. godine partijski i omladinski aktivisti djeluju otvoreno i javno. Održavaju se sastanci i čitaju radio-vijesti. Raskrinkavaju se saradnici okupatora i vrše političke pripreme za odlazak u bataljon »Gavrilo Princip«. Početkom 1942. dolazi do oštrijeg konfrontiranja s pročetničkim elementima i kolebljivcima. U januaru 1942. odlaze prvi borci iz Mazina u bataljon »Gavrilo Princip«. Do 5. marta u bataljon su otišla 23 borca, uglavnom omladinci. Svojom aktivnošću SKOJ i omladina sve se više afirmiraju u narodu.

Krajem februara i početkom marta 1942. godine na područje gračačkog kotara dolazi Ljubo Hrnjak, član OK SKOJ-a za Liku. On pruža pomoć i organizaciji SKOJ-a u Mazinu. Sve do aprila 1942. za rad s omladinom u Mazinu zadužen je od partijske ćelije Marko Vojnović. Poslije toga izvjesno vrijeme na ovom području s omladinom radi Ramo Mašić. Od početka 1942. sve više se aktivira ženska omladina. Svojom aktivnošću ona raskida patrijarhalne okvire koji su je sprečavali da se angažira u društvenim zbvanjima. Ženska omladina daje značajan doprinos u sve širem organiziranju antifašističke fronte žena. Angažiranjem u redovima omladine i to povećanom aktivnošću u prvom polugodištu 1942. SKOJ u Mazinu sve više proširuje svoje redove. Kroz vaspitne

26 Podaci uzeti iz neobjavljenog priloga Milana Krajnovića.

grupe i aktiv SKOJ-a u toku 1942. već od augusta mjeseca prolazi oko 35 mladića i djevojaka. Među njima se, pored skojevaca iz 1941. godine, još ističu: Pera Baić, Milka Baić Mica, Stevo Ilić, Dušan Ilić, Maša Ilić Koka, Vaso Japundžić, Pera (Mile) Japundžić, Đuro Kovačević, Sava (Proke) Kovačević, DMITAR Kovačević, Miljenko Marčetić Minja, Ilija Mandić, Milka Mandić, Anđelić Vignjević, Jovo Vignjević, Milka (Dane) Vignjević, Milka Vignjević Mika, Stevo (Ise) Vojnović, Anđelija Vojvodić Seka, Anica Vojvodić, Nikola Zorić i drugi. Svi oni nisu primljeni istovremeno u SKOJ. Skojevci su u toku 1942. godine neprekidno odlazili u vojne jedinice, a na njihova mjesta dolazili su novi provjereni omladinci i omladinke.

U općini Lovinac tokom 1942. dolazi do stalnog rasta organizacije SKOJ-a, ali i odlaska omladine i članova SKOJ-a u odrede i brigade. Zbog toga broj primljenih članova na terenu znatno je veći nego njihovo brojno stanje krajem godine. U toku 1942. u Ploči i Kiku primljena su 53 člana SKOJ-a. Po dinamici primljeno je u prvom kvartalu 10, u drugom 12 i u trećem 31 član SKOJ-a. Međutim, prema podacima OK SKOJ-a za Liku, dobivenim od kotarskih komiteta na kraju 1942., u Ploči je bilo 11, a u Kiku 8 članova SKOJ-a.²⁷

Na ovom području u toku 1942. radi se intenzivno na osposobljavanju vaspitnih grupa. Među omladinom bilo je i nepismenih. Takvi su se često isticali u aktivnosti i borbenosti. Međutim, nepismeni nisu mogli biti članovi SKOJ-a. Zbog toga oni su u Ploči i Kiku opismenjivani u vaspitnim grupama ili na posebnim analfabetskim tečajevima. Dnevna informativna djelatnost i proučavanje raznih materijala na sastancima bili su sastavni dio stalnog idejno-političkog osposobljavanja SKOJ-a i omladine.

Rad na neoslobođenom teritoriju općine Lovinac i dalje je vezan za velike teškoće. Početkom 1942. godine iz Sv. Roka (Miletić gaj) u partizane dolazi Pavao Nekić Pajina. Ustaše mu ubijaju dvije sestre, djevojku i oca. U partizane je otišao i Ivica Babić Perelj. Njegovu sestru Anu ustaše zlostavljaju i ubijaju. Njegov otac Perelja umro je nakon ranjavanja od ustaša. To je najbolji dokaz teških okolnosti u kojima je radila omladina na neoslobođenom teritoriju općine Lovinac. Ipak se djelovanjem Partije i SKOJ-a aktivnost omladine na neoslobođenom teritoriju, uz sve teškoće i nedostatke, sve više razvija. Raste broj simpatizera i članova SKOJ-a među mladim ljudima na neoslobođenom teritoriju. Posebno se u ovoj godini zapaža djelovanje: Ivice Kovačevića, Nikole Kovačevića (zv. Zlatonja) i Luke Kovačevića (zv. Lukšan) iz Vranika, Marka Blaževića iz Parčića, Ankice Štefanić, Vere Štefanić i Đure Ivanovića Josine iz Lovinca; Pavla Skorupa, Ike Skorup, Joje Tomić i Ivice Skorupa iz Ričica; Marka Miletića, Mace Babić i Jure Klarić iz Sv. Roka; Ike Anzulović, Ivana Anzulovića, Anke Klarić (rođ. 1928), Anke Klarić (rođ. 1926) i Marije Prpić iz Ličkog Cerja.²⁸ Na gračačkom dijelu neoslobođenog teritorija, koji se naslanja na lovinačku općinu, u toku 1942. djeluje omladinac Jure Ivezić iz Štikade. Uz njega se sve više aktivira i njegova sestra Jeka Ivezić.

Zrmanja je najvećim dijelom u toku 1942. godine okupirana. Svega dva mjeseca (17. 5—17. 7) bila je oslobođena zрманjska dolina. Pod zaštitom Talijana, naročito u drugom polugodištu, četnici provode surovi teror nad simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta. Pod utjecajem Partije i SKOJ-a do kraja

²⁷ Podaci Marije Radaković.

²⁸ Podaci Marije Radaković.

prvog polugodišta u partizanske bataljone otišlo je s ovog područja oko 240 boraca, najvećim dijelom omladine. U partizane je otišla i većina skojevaca primljenih 1941. godine. Iz nekih aktiva otišli su svi članovi SKOJ-a. Već u toku drugog tromjesečja pa do talijansko-četničke ofanzive u julu formiraju se novi aktivni SKOJ-a i popunjavaju ranije formirani.

U maju popunjava se aktiv SKOJ-a na Rujištima u sastavu kojega su bili: Milica Rakić, Sava Grbić Danina, Koviljka Grbić, Duka Mrda, Anđa Ćuk, Mara Tojaga i Jeka Jarić.²⁹ Organizaciju SKOJ-a u Podkomu sačinjavaju: Darinka Čanak, sekretar, Marija Osmokrović, Kosovka Dronjak i Jela Prodanović. Aktiv formiran u Palanci čine: Branko Milinković, sekretar, Anka Ćuk, Vojin Brkić, Dušan Ćuk i Marija Skundrić. Članovi SKOJ-a u Vrelu i Guduri su: Jela Ćuk, Stojanka Vladušić, Milka Sučević, Jelka Prodanović Jeka i Milka Breka (eventualno još neki). Na Prljevu i Pribudiću organizaciju SKOJ-a čine: Branko Novaković, Jan ja Jokić, Jela Jokić, Duška Starčević, Koviljka Skundrić, Ljubica Jokić, Dara Skundrić, Milka Starčević, Mara Novaković i drugi. Krajem aprila u Velikoj Popini formirana je najprije vaspitna grupa, a kratko vrijeme iza toga u maju i aktiv SKOJ-a. Taj prvi aktiv SKOJ-a u Velikoj Popini sačinjavali su: Ilija Labus, sekretar, Bosiljka Grubišić Seja, Soja Brkljač, Đuro Labus, Anka Brkljač i Milka Skundrić. Svuda gdje djeluju organizacije SKOJ-a rade i vaspitne omladinske grupe.

Na području zрманjske općine od aprila do juna 1942. djeluje samo jedan član Partije. Zbog toga obimna politička aktivnost obavlja se najvećim dijelom preko organizacije SKOJ-a. Tek u junu u Zrmanji se formira partijska organizacija, najvećim dijelom od članova koje je na taj teren uputio Kotarski komitet KPH Gračac. Stanje na ovom području vidi se iz izvještaja navedenog komiteta od 27. juna 1942. u kojem se kaže: »Za sređivanje Partije u Zrmanji poslali smo tamo na teren drugaricu Smilju, Ramu i Milojka da obuhvate rad po svim sektorima. Poslali su izvještaj. Politička situacija je prilično teška, tim više što duže vremena nije niko od Partije bio poslan na taj teren. Više se oslanjalo na pojedine drugove, na skojevce i pojedine izvještaje. Taj propust gadno nam se osvetio. Tamo se nalazi jedan partijac iz Zrmanje na terenu, a najveći dio omladine, skojevaca i preostali partijci nalaze se u vojsci po raznim bataljonima.«³⁰

Skojevska organizacija u zрманjskoj općini u to vrijeme je ojačala. U izvještaju Kotarskog komiteta KPH Gračac od 16. jula 1942. za brojno stanje članova SKOJ-a u općini Zrmanja se kaže: »Za sada tamo ima 30 skojevaca.« Na Otriću, koji je okupiran, napredna omladina (Bosiljka Marčetić, Mileva Marčetić, Smilja Maričić, Dragan Maričić, Danica Marčetić, Đorđe Marčetić, Danica Maričić, Dara Maričić, Dara Budimir, te iz Male Popine Ilija Ćuk, Ljubica Ćuk, Dara Ćuk i drugi) djeluje pod vrlo teškim uslovima četničkog terora. Skojevska organizacija ovdje je formirana poslije četvrte ofanzive.

Sređivanje stanja u Kotarskom komitetu SKOJ-a znatno utječe na jačanje organizacije. Početkom svibnja, poslije pogibije Ilije Cvjetkovića, za sekretara KK SKOJ-a ponovno dolazi Aco Radaković. Od ranijih članova u komitetu ostaje samo Anka Opačić. U izvještaju Kotarskog komiteta SKOJ-a od 11. juna 1942. kaže se da je komitet »upotpunjen« drugari čama, koje su dodijeljene na rad od Okružnog komiteta SKOJ-a i njegov kvalitet se tim poboljšao. Radi se

29 Prema Izjavi Milice Rakić.

30 AIHRPH, KP-230/16.

o dolasku Borke Korać i Dese Ćosić iz udbinskog kotara i Drage Bogdanović iz koreničkog kotara. Za člana komiteta došao je i Ramo Mašić, član Partije. Nakon formiranja biroa SKOJ-a u bataljonu »Gavrilo Princip« tokom juna u KK SKOJ-a ušao je njegov sekretar Vaso Jarić. Naime, od maja te godine, KK SKOJ-a za Gračac, prema direktivi OK SKOJ-a za Liku, djeluje i u vojnim jedinicama na svom terenu. U toku te godine u Kotarskom komitetu SKOJ-a još su bili: Mile Pjevač (iz gospičkog kotara), Duka Cvjetković, Pilja Babić, Jela Ćuk i Dane Cvjetković. Izvjesno vrijeme neki članovi Kotarskog komiteta SKOJ-a bili su ujedno i sekretari općinskih komiteta.

Krajem prvog polugodišta, prema ocjeni Kotarskog komiteta SKOJ-a, sastanci s omladinskim aktivima održavaju se dosta redovno. Sredinom maja održano je u Bruvnu i prvo savjetovanje aktivista SKOJ-a iz gračačkog kotara.

Od proljeća formiraju se i općinski komiteti SKOJ-a preko kojih aktivni dobivaju neposredniju pomoć u radu. iU općini Lovinac (tada je pripadala gospićkom kotaru) općinski komitet SKOJ-a formiran je već u februaru 1942. Taj komitet su sačinjavali: Ljubica Stulić, sekretar, Dara Stulić, Sava Platiša, Marko Zegarac i Milka Draganić.³¹ U svibnju formiraju se općinski komiteti SKOJ-a u Bruvnu i Zrmanji. Bruvanjski komitet čine: Desa Ćosić, sekretar, Milan Krajnović, Draga Bogdanović i Mile Pjevač. Zrmanjski komitet je u sastavu: Jela Ćuk, Branko Milinković, Branko Novaković, Dara Čanak i Janja Jokić. Sastancima je prisustvovala i Milka Marčetić, zadužena u Zrmanji za rad sa ženama. U Mazinu Općinski komitet SKOJ-a formiran je na kraju 1942. godine. Iz izvještaja KK KPH od U. juna može se zaključiti da je Općinski komitet SKOJ-a u gračačkoj općini formiran u maju. U izvještaju se kaže: »Radi uspješnijeg rada formirana su tri omladinska općinska rukovodstva (Bruvno, Mazin i za gračačku općinu). Na čelu općinskog rukovodstva nalazi se po jedan član KK SKOJ-a.«³² Budući da su sekretari općinskih komiteta SKOJ-a u to vrijeme bili članovi KK SKOJ-a, to se konstatacija Kotarskog komiteta SKOJ-a o omladinskim rukovodstvima može odnositi samo na skojevska rukovodstva. U toku 1942. u Općinskom komitetu SKOJ-a Gračac bili su članovi: Duka Cvjetković, Vojo Kričković, Mile Petrović, Dane Cvjetković, Đuro Sovilj, Đuro Labus, Mileva Orelj, Soja Brkljač... U drugoj polovini te godine aktiv SKOJ-a iz Velike Popine (područje Zrmanje) bio je neko vrijeme vezan za gračačku općinu, pa su radi toga i njegovi članovi u ovom komitetu.

Aktivnost omladine u 1942. godini

Tokom 1942. godine Partija i SKOJ u gračačkom kotaru razvijaju svestranu političku, vojnu i kulturno-prosvjetnu aktivnost među omladinom na oslobođenom i privremeno okupiranom teritoriju. Na frontu i u pozadini sve se više ispoljavaju idejno-politička svijest i odlučnost omladine u borbi za ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta. Kasnije će u 1944. godini na Drugoj okružnoj konferenciji USAOH-a za Liku ova omladina primiti zastavicu kao najbolja među omladinom Like.³³

31 Prema izjavi Marije Radaković.

32 AIHRPH, KP-230/15.

33 AIHRPH, USAOH-38/349 (a—c).

Okružni komitet SKOJ-a za Liku dao je 8. aprila 1942. značajno uputstvo Kotarskom komitetu SKOJ-a Gračac za budući rad. U njemu objašnjava način djelovanja i zadatke u radu s omladinom. Posebno ističe potrebu osnivanja odbora Saveza mlade generacije kao »najšire platforme okupljanja omladine«. Uputstvo govori o formiranju omladinskih četa, stvaranju radnih jedinica, formiranju i djelovanju aktiva SKOJ-a u vojsci, pomoći stanovništvu u obradi zemlje, formiranju obavještajne službe, kritici i samokritici, borbi protiv narodnih izdajica, pomoći narodnooslobodilačkim odborima i antifašističkom frontu žena, održavanju političkih kurseva i proslavi 1. maja. Ovim uputstvom se traži jačanje organizacije SKOJ-a, borba protiv sektaštva i stopostotno povećanje članstva SKOJ-a u odredima i selima.

Uz ostale povoljne okolnosti nastale razvojem borbe, ovo uputstvo došlo je kao solidna platforma za širu aktivnost omladine. S omladinom se održavaju češće sastanci, drže se vojna i politička predavanja, pjevaju borbene pjesme, održavaju se kulturno-zabavne priredbe, uči se nepismene čitati i pisati. Omladina nosi masovno hranu borcima na položaje, prenosi ranjenike s previjališta, vrši kurirske dužnosti, drži seoske straže i zasjede na određenim mjestima i komunikacijama. Ona prekida telefonske linije i na mjestima pogodnim za prolaz neprijateljske motorizacije prekopava puteve. Vrlo česte su diverzije omladine na pruži Zagreb—Split kroz gračački kotar. U okupiranim mjestima — Lovinac, Gračac, Zrmanja, omladina sve više, pod vrlo teškim uslovima terora i masakriranja, skuplja podatke o stanju i kretanju neprijatelja, rastura propagandni materijal i vrši razne sabirne akcije.

Aktivnost omladinskih organizacija od polovine godine sve se više ispoljava i na širem političkom planu. Populariziraju se uspjesi narodnooslobodilačke borbe, razvija se idejna borba u odnosu na konzervativna shvatanja. Naročito se ističe pitanje bratstva i jedinstva. Razobličuje se smišljena politika okupatora o bratoubilačkom ratu Srba i Hrvata. Razotkriva se lice slugu okupatora — ustaša i četnika, te izdajnička uloga građanskih političkih partija u Jugoslaviji. Po svim ovim pitanjima SKOJ i omladina odigrali su značajnu ulogu i bili glavni oslonac Partije u daljnjem razvoju oružane borbe.

Prve organizacije Saveza mlade generacije u gračačkom kotaru formirane su krajem prvog tromjesečja 1942. godine. U početku je shvaćeno da treba formirati uže aktive s manjim brojem članova (Mazin i Bruvno) na organizacionim principima SKOJ-a. Zbog svog aktivnog angažiranja u radu neki omladinci i omladinke u ovim aktivima smatrali su se članovima SKOJ-a. Ta faza organiziranja nakon intervencije Okružnog komiteta SKOJ-a s poznatim uputstvom od 8. aprila brzo je prevaziđena, pa već krajem maja Savez mlade generacije sa svojim odborima organiziran je u svim selima na oslobođenoj teritoriji gračačkog kotara. Odbori Saveza mlade generacije u početku se nisu dovoljno snalazili u radu i bili su suviše podređeni aktivima SKOJ-a. U izvještaju Kotarskog komiteta KPH za Gračac od 11. juna 1942. kaže se: »Savez mlade generacije i odbori organizirani su u svim selima oslobođene teritorije. Osnivane su radne jedinice. Odbori Saveza mlade generacije nisu osamostaljeni u svom radu. Stvar kod skojevskih aktiva bolje stoji, nepismenost preči jači rad.« Savez mlade generacije uz pomoć Partije i SKOJ-a sve više jača kroz neposredne akcije koje omladina izvodi u obračunu s neprijateljem.

U toku proljeća u svim općinama gračačkog kotara formiraju se i općinski odbori Saveza mlade generacije s kojima se znatno unapređuje organiziranost

omladine. Predsjednici općinskih odbora su: u Bruvnu — Anka Pokrajac, u Mazinu — Pera Bajić, u Lovincu — Ljubica Stulić, u Zrmanji — Branko Novaković i u Gračacu — Vojo Kričković. Općinski odbori Saveza mlade generacije formirani su tako da se u njima nalaze i neki članovi općinskih komiteta SKOJ-a. To je period u kojem se stvaraju solidne idejno-političke i organizacione osnove za daljnji razvoj Saveza mlade generacije i kasnije Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske (USAOH-a) na području kotara Gračac. Ova omladina iz zaostalog kraja, koja nikad prije rata nije imala svoje omladinske političke organizacije, brzo je lomila nasljeđe patrijarhalne sredine i stupala na pozornicu revolucionarnog pokreta te svjesno u vatri borbe prihvatila njegovu disciplinu i organiziranost.

Teško je izraziti neizmjerni polet omladine gračačkog kotara, njene podvige i nesebično požrtvovanje već u prvoj fazi stvaranja svoje antifašističke omladinske organizacije. Na oslobođenom teritoriju vladalo je raspoloženje stida ako omladinac ne odlazi na vrijeme u partizane. Djevojke su na sastancima pjevale podrugljive pjesme namijenjene takvim omladincima (»Neću majko ja u selu prelca, već u četi puškomitraljesca«). Iz nekih sela i zaselaka koji su duže vremena bili neoslobođeni ili poluoslobođeni, i pored propagande i terora okupatora i domaćih izdajica, niko u toku rata iz redova omladine nije stupio na njihovu stranu (Rujišta, Cerovac, Gudura, Labusi itd.).

Primjer bataljona »Branko Vladušić« vrlo dobro ilustrira to vrijeme. Prilikom formiranja u maju bilo je više slučajeva da su se u njemu našli zajedno očevi i djeca, braća i sestre. Mićo Skorić, seljak iz Palanke (poginuo 1943. godine na Zelengori), pošao je u partizane s tri kćerke. U bataljonu »Branko Vladušić« nalazio se s kćerkom Darom, Mane Čuk Bakula bio je sa sinom Milivojem, a Pavle Prodanović sa sinom Dušanom. U 2. dalmatinskoj brigadi, kojoj je pripadao ovaj bataljon, bio je Milan Vujić sa sestrom Zagorkom, Milan Škundrić sa sestrom Darom, brat i sestra Simo i Marta Marčetić. Zajedno su u toj brigadi bili i braća Dane i Vojin Brkić, Dušan i Uroš Čuk, Simo i Milan Milinković, Gojko i Dušan Pupavac, Nikola i Milan Mrda (oba poginuli), Sava i Nikola Osmokrović, Dušan i Lazo Vladušić, Milan i Nikola Sučević, Jovan i Andrija Novaković (oba poginuli na Sutjesci) i mnogi drugi divni primjeri.

Na inicijativu Partije i SKOJ-a radne akcije u gračačkom kotaru otpočele su krajem aprila i u maju. Značajni kompleksi napuštene i neobrađene zemlje bili su u općini Bruvno. Organizirana je pomoć u obradi zemlje i porodicama partizana. Sticala su se prva iskustva za buduće velike radne akcije omladine. U obradi zemlje na području Rudopolja ističe se omladina Bruvna. Ona je organizirana u omladinsku radnu jedinicu sastavljenu od vodova iz sela i zaselaka. Prethodno je vođena akcija na prikupljanju sjemena, popisu i rasporedu stočnih zaprega i plugova. Pravljeni su pregledi kosa, vila, grabulja i drugog materijala za radnu akciju. Sva omladina s područja Bruvna učestvovala je u ovoj akciji.

S područja gračačke općine na radovima u Rudopolju učestvovala je omladina iz Gubavčeva Polja, Gornjih Kijana, Omsice, Tupaia i Vodene Glave, Deringaja i Tomingaja. Radilo se s velikim oduševljenjem od jutra do mraka. U organiziranju akcije ističu se: Anka Opačić, Desa Čosić, Dušan Ivanić Šnajder, Duka Cvjetković, Đuro Sovilj, Nikica Dukić, Milan Krajnović, Mile Petrović Jošikin, Anka Pokrajac, Đuro Dragosavac Đuriša, Đuro Dautović, Boja Dautović i drugi.

O učesću omladine iz Tupaia i Vodene Glave u ovoj radnoj akciji jedan od njenih organizatora Đuro Dragosavac Đuriša kaže: »U ovim radnim akcijama

učestvuje oko 45 omladinki i omladinaca, te jedna desetina pionira, a na proljetnim, ljetnim i jesenjim akcijama radilo se preko 30 dana. Iako fizički naporan posao, radeći danju i kasno u noć, omladina je s puno volje, pjesme i raspoloženja izvršavala i ovaj zadatak. Nakon podizanja žito je sklanjano u partizanske haze-zemunice, koje su se nalazile u Paklariću i Kremenu.«

Tokom maja i juna 1942. godine organizirane su u Mazinu omladinske radne jedinice. U toj aktivnosti ističu se Pera Baić i Smilja Baić. Ta aktivnost se ispoljava naročito na zadacima sjetve i ubiranja usjeva. Omladina sudjeluje u izgradnji dva magazina kapaciteta 4 vagona, više trapova za skladištenje krumpira i prostora za smještaj sijena i slame. Veliku pomoć omladina daje NOO-u oko smještaja ranjenika, njihove ishrane, dežurstva i obezbjeđenja posteljine. U ljetu 1942. u Mazinu je na kursu 2. četa bataljona »Bičo Kesić«. Poslije toga tu se održava i kurs za skojevske rukovodioce koji organizira OK SKOJ-a za Liku. Nakon julske ofanzive na ovo područje dolazi nekoliko stotina izbjeglica iz neoslobođenih krajeva. Na svim ovim i drugim zadacima najveći doprinos daje omladina.

Omladina Ploče i Kika u proljeće organizira pomoć porodicama boraca u oranju, kopanju i kasnije žetvi. Ona to čini svrstana u čete i vodove. Prilikom žetve izvlačila je žito ispred ustaških položaja, pa i žito koje je pripadalo nekim ustašama. Najčešće se radilo noću i pod zaštitom partizana.

Obradi napuštene zemlje bivšeg posjednika Sulentića u Zrmanji omladina je organizirano pristupila krajem maja. Ujedno ona je organizirano obavljala poljoprivredne radove i porodicama boraca. Na tim zadacima radilo je preko 150 mladića i djevojaka. Na čelu akcije bili su članovi SKOJ-a.

U obradi zemlje učestvovala je i omladina Glogova. Na inicijativu SKOJ-a zajednički je obrađivan veći dio površina u selu. U radovima je učestvovalo oko 150 mladića i djevojaka. S omladinom u takav način obrade uključivali su se i stariji ljudi.

Sve akcije oko žetve i sklanjanja usjeva vodile su se pod parolom: »Ni zrno žita okupatoru«. U pismu Okružnog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH od 19. aprila 1942. kaže se: »Riješeno je da ni jedna njiva ne smije ostati neuzorana i nezasijana.« Svojim poletom i neumornim radom omladina je odigrala veliku ulogu u obradi zemlje i spašavanju žita za vrijeme neprijateljskih ofanziva. Za ishranu naroda i boraca to je bilo od životne važnosti. Govoreći o brizi za žito u Ploči Marija Radaković u svojoj izjavi kaže: »Omladina je odigrala veliku ulogu u kopanju zemunica u Klancu za smještaj rezerve hrane za borce.«³⁴

Aktivnost u diverzantskim akcijama naročito je velika oko željezničke pruge i neoslobođenog područja. Sredinom 1942. ove akcije su naročito intenzivne na području zrmanjske općine. Veliki broj omladine sudjeluje na rušenju pruge između Otrića i Prljeva u predjelu zvanom Misije. U isto vrijeme ruši se cesta kod Kravlje drage i u Zrmanjskom klancu. U ovim akcijama sudjeluje oko 300 mladića i djevojaka. Na pravcu Otrić—Knin pokidano je 15 km telefonske linije. U izvještaju Kotarskog komiteta KPH od 16. jula 1942. navodi se: »Naročito omladina zrmanjske općine učestvuje još u diverzantskim akcijama (rušenje pruge i ceste).«³⁵

34 AIHRPH, KP-230/10.

35 AIHRPH, KP-230/16.

Značajan doprinos omladina daje i u obavještajnom radu. Iz više izvještaja Kotarskog komiteta KPH može se zaključiti da je omladinac Pavle Skorup glavna veza s jednim dijelom neoslobođenog teritorija općine Lovinac. On kontaktira s omladinom na tom području, dotura propagandni materijal i prima informacije o djelovanju i namjerama neprijatelja. Zbog takve svoje aktivnosti on je krajem 1942. izabran za delegata omladine gračačkog kotara na Prvom kongresu USAOJ-a u Bihaću.

Početkom godine omladinke od Gračaca — Sara Krivokuća, Mileva Trbojević i Danica Stanisavljević daju značajne informacije o namjerama i kretanju neprijatelja. Na tom zadatku naročito se angažira Sara Krivokuća, koja je živjela u samom Gračacu. Neprijatelj je posumnjao u njihovo djelovanje i sve tri uhapsio u ožujku. Kako im se nije mogla dokazati krivica, poslije raznih intervencija, one su puštene.

U izvještaju KK KPH Okružnom komitetu KPH za Liku od 16. jula navodi se: »U zрманjskoj općini obavještajna služba odvija se uglavnom preko omladine.«³⁶ Na zadacima obavještajne i informativne službe od Raduča do Padena duž gračaičkog kotara sudjeluju stotine mladića, djevojaka i, pionira.

U toku godine omladina gračačkog kotara prvi put ulazi u organe vlasti. Tu »beneficiju« ona je izborila svojim radom i učešćem u narodnooslobodilačkom pokretu. Aktivnost na formiranju narodnooslobodilačkih odbora kao organa narodne vlasti u gračačkom kotaru razvija se od decembra 1941. U prvo vrijeme omladina nema utjecaja u biranju narodnooslobodilačkih odbora. Ona nema tradicije u izborima i nije bila još dovoljno organizirana. Zato OK SKOJ-a za Liku u svom izvještaju Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku konstatira: »Omladina se pustila zapostaviti od starijih pri biranju NOO-a i pri rješavanju gorućih pitanja sela.«³⁷

Kasnije kroz aktivnost same omladine na poljoprivrednim radovima, izgradnji bajta, pripremanju zimske odjeće, smještaju izbjeglica, prenošenju ranjenika, diverzantskim akcijama, radu s pionirima i drugim zadacima, njen utjecaj sve više raste. Okružni komitet SKOJ-a svojim pismom od 29. maja skreće pažnju da predstavnici omladine moraju ući u narodnooslobodilačke odbore. U pismu se kaže: »Stoga predstavnik iz seoskog odbora saveza mora ući u seoski NOO. Iz općinskog i kotarskog odbora saveza ulaze predstavnici u općinske i kotarske NOO-e. SKOJ mora da uvlači žensku omladinu u AFŽ i da s njom ima stalan dodir.«³⁸ Ova direktiva realizira se dosta brzo. U izvještaju KK KPH od 27. juna ističe se: »Omladinci sve više ulaze u NOO-e«. Nešto kasnije u izvještaju od 16. srpnja izvještava se da je u Izvršni odbor Kotarskog NOO-a »izabran i jedan skojevac«.

Od septembra 1942. prema uputstvu Okružnog komiteta KPH počinje šira aktivnost za izbore novih NOO-a. Omladina je pod rukovodstvom Partije i SKOJ-a na oslobođenom teritoriju već organizirana u Savez mlade generacije. U pripremama za izbore ona uzima vrlo živog učešća. Uputstvo ukazuje na prava omladine i kaže: »Pravo glasa imaju svi borci bez obzira na broj godina,

36 AIHRPH, KP-230/16.

37 AIHRPH, SKOJ-2/32.

38 AIHRPH, SKOJ-23/2554.

kao i oni koji nisu u vojsci bez obzira na spol a navršili su 18 godina.«³⁹ Poslije izbora koji su održani 5. i 6. decembra gotovo da nije bilo ni jednog NOO-a u kojem omladina nije bila zastupljena.

Omladina u vojsci i¹ u pozadini predstavljala je jedinstveni front. Sve je bilo usmjereno na borbu protiv okupatora i domaćih izdajica. Od travnja organizacije SKOJ-a u vojnim jedinicama, na terenu gdje se nalaze, vezane su za kotarske komitete SKOJ-a. Na području gračačkog kotara u 1942. najduže se nalazio bataljon »Gavrilo Princip« koji je kasnije dobio ime »Bičo Kesić«. Na ovom području povremeno su se nalazili i drugi ba/taljoni kao: »Marko Orešković«, »Branko Vladušić«, »Mirko Štulić«, »Bude Borjan«, »Stojan Matić«, 2. bataljon 3. ličkog odreda i drugi.

U KK SKOJ-a za Gračac ušato je Vaso Jarić, sekretar biro SKOJ-a bataljona »Gavrilo Princip«. Veze pozadine i vojske bile su stalne i mnogostruke. Na terenu se neprekidno vršila mobilizacija omladine u partizane. Sredinom 1942. formirana je u gračačkom kotaru i posebna omladinska četa. Izvještaj KK KPH od 16. jula kaže: »Formirana je omladinska četa koja sada broji 55 omladinaca, jer je jedan dio oduzet radi popunjavanja ostalih četa Drugog bataljona.«⁴⁰ Vojska je štitila sela i pomagala narodu u ubiranju usjeva, pravljenju bajta i slično. On je sa svojim kulturno-prosvjetnim grupama i političkim aktivistima svuda gdje je dolazila pomagala u kulturno-prosvjetnom i političkom radu. Omladina s terena nosila je hranu vojsci, pripremala odjevne predmete, prenosila ranjenike, razmještala partizane u selu, pomagala porodicama boraca i radila druge slične poslove.

Izvještaji koje Kotarski komitet KPH šalje u to vrijeme Okružnom komitetu najbolje ilustriraju sadržaj rada omladine u vojsci. U njima su konstatacije kao: »Borbeni moral na visini«, »kandidati i skojevci prilično su aktivni i njihov se rad osjeća u punoj mjeri«, »izdali su i zidne novine (članci, pjesmice, crteži)«, »ne osjeća se kolebljivih elemenata«, »veza s pozadinom je dobra i oni su u tom uspjeh da kulturno-politički djeluju u okolnim selima održavajući razne priredbe i političke sastanke«, »dobro su povezani s pozadinom pa se priređuju razni skečevi, recitacije itd.«⁴¹

Politički rad s omladinom i narodom odvija se kroz brojne sastanke, zborove i mitinge na oslobođenom teritoriju. Na neoslobođenom teritoriju kontaktira se s pojedincima i manjim grupama omladine koji preuzimaju razne zadatke i rasturaju propagandni materijal. U izvještaju Kotarskog komiteta KPH od 16. jula govori se o političkim zborovima i mitinzima održanim sredinom godine u Bruvnu, Omsici, Mazinu, Velikoj Popini, Tomingaju i Palanci. Na zboru u Mazinu prisustvovalo je preko hiljadu ljudi, pretežno omladine. U Palanci na zboru prisustvuje preko 400 ljudi.⁴² Prema tom izvještaju u Tomingaju na zboru prisustvuje »oko 300 omladine, ljudi i žena«. U izvještaju KK KPH od 27. lipnja kaže se, da su u Zrmanji pored većih zborova i mitinga češće održavani manji sastanci naroda, omladine i pionira po selima i zaseocima. Poslije sastanaka i mitinga obično su omladinski horovi i diletantske grupe davale priredbe sa skečevima, pjesmom i recitacijama. Poslije priredbi omladina je igrala kola i pjevala borbene pjesme. Ponekad su priredbe davane zajedno s vojskom.

39 AIHRPH, KP-230/31.

40 AIHRPH, KP-230/16.

41 AIHRPH, KP-230/45 i KP-230/16.

42 AIHRPH, KP-23/016.

Organizirano djelovanje među pionirima u gračačkom kataru počinje već u proljeće. U odborima Saveza mlade generacije zadužuju se pojedini članovi za rad s pionirima. S velikim interesovanjem i ponosom pioniri su izvršavali zadatke. Oni se javljaju u izvršavanju kurirskih zadataka, u obavještajnom radu, pomaganju starim i iznemoglim, na zadacima oko opismenjavanja, priredaba, recitacija itd. Uvijek su tražili da budu u radu i borbi tretirani kao odrasli. Kada su prelazili u 15. i 16. godinu, odlazili su u vojne jedinice.

U izvještaju od 16. srpnja Kotarski komitet KPH za Gračac iznosi: »Pristupilo se organizovanju pionira i počeli su se po zaseocima održavati sastanci s njima. Na nekim mjestima istupaju kao govornici, recitatori a često učestvuju i u lakšim skečevima i lakšim sabirnim akcijama.« Na mitingu u Mazinu, održanom 12. jula pred oko hiljadu prisutnih, govori i predstavnik pionira.⁴³

Iznoseći neke vrste programa rada pionirske organizacije »Pionir« br. 1, od juna 1942. pisao je: »Za nas pionire fašizam znači smrt, glad i najveću bijedu. Mi hoćemo bolji i ljepši život djece. Zato se danas stavljam u redove narodnooslobodilačke borbe, zato stupamo u borbu za slobodu. Mi pioniri pozivamo svu djecu Like, hrvatsku i srpsku, da složno i jedinstveno stupe u borbu.«⁴⁴ Taj program najmlađih na području gračačkog kotara uporno se sprovodio u život.

SKOJ i Savez mlade generacije pridaju veliki značaj školovanju pionira i opismenjavanju nepismenih. Sticanjem novih iskustava taj posao se u toku godine sve više usavršavao. U izvještaju Kotarskog komiteta KPH od 15. novembra govori se o suzbijanju nepismenosti i odgoju djece. Navodi se da je s obzirom na situaciju najpogodnije raditi po zaseocima. Na kraju se kaže: »U svrhu usavršavanja nastave političkog odgoja održano je savjetovanje nastavnika na kojem su se rješavala pitanja organizovanja škola i tečajeva za, nepismene, te metod i zadaci za političko uzdizanje djece, pa je u tu svrhu donesen i plan za budući rad.«⁴⁵ Tu se vidi koliki je značaj, pored svih ostalih zadataka, pridavan odgoju najmlađih.

Smjernice za rad u osnovnim školama osim »Omladinske borbe« izradio je krajem godine i PK SKOJ-a za Hrvatsku pod nazivom: »Upute za odgojno-obrazovni rad s najmlađim generacijama«. Učenici su bili podijeljeni u viša i niža odjeljenja, u kojima su učili čitanje, pisanje, račun, nešto geografije i prirodopisa uz nastojanje da se najmlađi odgajaju u duhu narodnooslobodilačke borbe. Krajem 1942. na području gračačkog kotara radi 10 osnovnih škola.⁴⁶

U izvještaju Kotarskog komiteta KPH od 26. oktobra rečeno je: »Pioniri se isto sastaju dosta često, dok škole njihove svugdje ne rade, tj. tamo gdje nema uslova.«⁴⁷ U ovim vrlo teškim i složenim uslovima nije se mogao normalno odvijati rad s pionirima. Situaciju su otežavale česte neprijateljske ofanzive koje su uvijek donosile i nove probleme.

Talijanska julska ofanziva poremetila je »normalnu« aktivnost SKOJ-a i omladine. Organizacije SKOJ-a i omladine do toga vremena učvrstile su svoje redove. Za vrijeme ofanzive na području općina Zrmanja, Gračac i Bruvno ta-

43 AIHRPH, KP-230/16.

44 Mihajlo Ogrizović, Razvoj školstva i prosvjete u Lici za NOB, HAK, zbornik 5, str. 63, i 64.

45 AIHRPH, KP-245/1348.

46 Mihajlo Ogrizović, cit. rad, str. 428.

47 AIHRPH, KP-15/255—257.

lijanski -okupatori i četnici spalili su oko 600 stambenih i još više gospodarskih zgrada. Njihove operacije trajale su pet dana. Iz Zrmanje su se povukla sva općinska rukovodstva. Poslije ofanzive zрманjska općina ostala je okupirana i podvrgnuta teroru četnika sve do proljeća 1943. godine. U svom pismu Centralnom komitetu Okružni komitet KPH za Liku, govoreći o situaciji poslije ofanzive, konstatira: »U toku ofanzive nastupila je odlučna politička prekretnica u gračaćkom kotaru. Stanovništvo je do krajnosti ogorčeno protiv okupatora i četničkih bandita.« Poslije ofanzive omladina se naročito angažira na žetvi žita i podizanju kuća (bajta). Velika je akcija na paljenju kreča i dopremi građe za bajte. Na ovim radovima angažirano je oko 750 žena, omladine i pionira.

Petnaestog augusta 1942. godine održana je Prva okružna konferencija SKOJ-a za Liku u Donjiam Lapcu. Ona je predstavljala novi poticaj za rad SKOJ-a i omladine. Na konferenciji su sumirani dotadašnji uspjesi u borbi, izneseni problemi i utvrđeni zadaci. Same pripreme za ovu konferenciju vezane su bile za veću aktivnost omladine i izbor delegata provjerenih u borbi i radu. Prije konferencije 22. jula Okružni komitet KPH za Liku upozorio je kotarske komitete na njen značaj i naglasio »Da bi ta konferencija što bolje uspjela, rukovodiocima SKOJ-a u vašem kotaru u punoj mjeri pomozite da bi se delegati što bolje pripremili. Prvenstveno morate biti pažljivi u izboru delegata, jer je u interesu uspjeha rada SKOJ-a da na tu konferenciju dođu pravi predstavnici naše omladine.«⁴⁸

Nakon održane konferencije OK KPH obavještava Centralni komitet o konferenciji i kaže: »Održana je prošlog mjeseca Prva okružna konferencija SKOJ-a za Liku na kojoj se manifestirala snaga te organizacije. Po nekim kotarevima ima vrlo dobrih rukovodstava SKOJ-a, dok u većini slučajeva nedostaje skojevskog kadra, pa je zbog toga odlučeno da se održava permanentno kurs SKOJ-a kod okružnog rukovodstva.«⁴⁹

Organizacija SKOJ-a u toku godine daje veliki značaj idejno-političkom radu. Sredinom godine skojevski sastanci održavaju se redovitije i na njima osim radnog ima i teoretski dio. Okružni komitet SKOJ-a za Liku upozorio je na potrebu održavanja kurseva za idejno-političko obrazovanje po kotarevima. Kotar Gračac nije u to vrijeme imao potrebnih uslova za održavanje kurseva pa je dogovoreno da OK SKOJ-a organizira svoj kurs na ovom području. Kurs je održan krajem kolovoza i početkom rujna u Mazinu. Od 34 učesnika na ovom kursu bilo je 9 iz gračaćkog kotara. Uz Vašu Prodanovića, člana OK SKOJ-a koji je bio rukovodilac kursa, predavao je i Branko Ognjenović, sekretar u KK KPH Gračac. Kotarski komitet KPH u svom izvještaju kaže: »Sekretar ovog komiteta održao je jedno predavanje s diskusijom na kursu skojevaca i to o ulozi Kompartije Jugoslavije, njenom istorijatu i si. Na kursu ima iz našeg kotara 9 skojevaca.«⁵⁰

Pokrajinski komitet SKOJ-a, na bazi uputstva CK SKOJ-a, svojim pismom od 5. septembra upozorava na greške u vezi organiziranja i rada aktiva SKOJ-a. Ističe se da je nepravilno što su do tada skojevci dijeljeni na aktiviste i neakti-

48 AIHRPH, KP-230/23.

49 AIHRPH, KP-230/35.

50 AIHRPH, KP-245/1340.

viste, tj. na skojevce u aktivima i u vaspitnim grupama. Od toga vremena za ulazak u SKOJ omladina više ne prolazi pripreme kroz vaspitne grupe, već se na temelju svoje aktivnosti direktno prima u SKOJ.

U augustu 1942. izabran je i Kotarski odbor Saveza mlade generacije. U svom izvještaju od 9. rujna Kotarski komitet KPH obavještava Okružni komitet: »Napokon je organiziran Kotarski odbor Saveza mlade generacije kojemu je predsjednik član KK SKOJ-a.«⁵¹ Za predsjednika odbora izabran je Mile Pjevač koji na toj dužnosti ostaje do proljeća 1943. O njemu i o Jeli Ćuk, kao članovima koji pozitivno utječu na rad odbora, govori se i u zapisniku sa sjednice Kotarskog komiteta KPH od 15. novembra. Iz toga zapisnika može se zaključiti da je Pjevač predsjednik odbora.⁵² Općinski odbori Saveza mlade generacije djeluju u to vrijeme u svim općinama, izuzev zрманjske koja je okupirana.

Tokom kolovoza održano je i savjetovanje skojevaca aktivista čitavog kotara. Ovom savjetovanju, koje je održano u Bruvnu, prisustvovao je delegat Okružnog komiteta SKOJ-a i sekretar Kotarskog komiteta KPH. Na savjetovanju su posebno razmatrane organizacione slabosti SKOJ-a i omladine. Radilo se o mjerama na daljnjoj mobilizaciji svih snaga omladine.

Krajem 1942. godine snage NOB-a silno su ojačale. Stvorena je velika oslobođena teritorija u Hrvatskoj i zapadnoj Bosni. U njenom sastavu bili su i dijelovi gračačkog kotara. Formirale su se velike vojne formacije-brigade i divizije. U Bihaću 26. i 27. novembra održano je Prvo zasjedanje AVNOJ-a. Kao izraz političke pobjede i vojne snage NOP-a, Prvo zasjedanje AVNOJ-a stvorilo je uvjete za još širu mobilizaciju naroda u borbi za oslobođenje zemlje i za pobjedu socijalističke revolucije. Povoljno su se odražavali i porazi Nijemaca pred Staljingradom i u Africi.

Neprijatelji u gračačkom kotaru sve više gube tlo pod nogama. U izvještaju OK KPH konstatira se »da su četnički banditi u opadanju, jer se u njihovim širim redovima osjeća uznemirenost i izvjesna demoralizacija.«⁵³ Bez obzira na to predstojale su još velike borbe. Za skojevsku organizaciju Kotarski komitet KPH u svom izvještaju od 15. novembra kaže: »Skojevska organizacija se uglavnom učvršćuje a omasovili su se kao općinska rukovodstva tako i aktivni. Savez mlade generacije nije još omladinska organizacija koja okuplja i svrstava svu omladinu u antifašističkom frontu.«⁵⁴ U istom izvještaju govori se o omasovljenju SKOJ-a u Gračačko-lapačkom područnom bataljonu i o zadacima u vezi unapređenja rada s pionirima. Prema zapisniku pisanom na sastanku KK KPH sa kojeg je poslan ovaj izvještaj, Aca Radaković, dotadašnji sekretar KK SKOJ-a, izvještava »da je političko stanje kod omladine povoljno. Organizaciono stanje kod skojevske organizacije nije zadovoljavajuće po masovnosti. Krivnja je do toga što su neki članovi poboljšali (već se pojavio tifus — V. P.). Općinska rukovodstva SKOJ-a su učvršćena za sva tri rukovodstva SKOJ-a. Kotarski i općinski odbori SMG su popunjeni. Odbori su prilični, jer je veći broj skojevaca u odborima.« U pogledu djelovanja SKOJ-a najveće teškoće su na zрманjskom sektoru i u vezi »prodora« u hrvatska sela lovinačke općine.

51 AIHRPH, KP-245/1342.

52 AIHRPH, KP-245/1347.

53 AIHRPH, KP-230/38.

54 AIHRPH, KP-245/1348.

Na sastanku Kotarskog komiteta KPH od 15. novembra konstatira se da je Pilja Babić postao sekretar KK SKOJ-a i da na području kotara ima 132 skojevca.⁵⁵ Kotarski komitet SKOJ-a imao je krajem godine 6 članova.

Broj članova SKOJ-a pored svih teškoća i problema stalno se povećavao u toku godine. U brojnom stanju bilo je i oscilacija zbog neprekidnog odlaska članova SKOJ-a i omladine u vojsku. Prema statistici omladinskih organizacija u Lici sa stanjem 28. decembra 1942. na području gračačkog kotara bilo je 14 aktiva i 115 članova SKOJ-a.⁵⁶ Na području općine Bruvno bila su 4 aktiva s 41 članom SKOJ-a. Općina Mazin imala je 3 aktiva sa 16 članova. U općini Gračac bilo je 5 aktiva s 33 člana (tu je privremeno bio vezan i aktiv SKOJ-a iz Velike Popine sa 6 članova). Ploča je imala aktiv s 11 članova, a Kik s 8 članova. Na području zрманjske općine (bez Velike Popine) bilo je u to vrijeme 6 članova SKOJ-a (3 u Zrmanji, 2 na Rujištima i 1 u Cerovcu). Oni su uglavnom djelovali na neoslobođenom teritoriju.

Za omladinski pokret od izvanredne važnosti bilo je održavanje Prvog anti-fašističkog kongresa omladine Jugoslavije. Kongres se održavao od 27. do 29. decembra 1942. godine u Bihaću.

Kongres je pozdravio i vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito koji je u svom govoru, pored ostalog, rekao: »U ovoj teškoj natscovječanskoj borbi naši omladinci pokazali su da su dostojni sinovi naših slavnih predaka. Pokazali su bezbrojne primjere herojstva i požrtvovnosti, samoprijedora u raznim teškim i krvavim borbama. Ja mogu da potvrdim činjenicu da je omladina naših naroda dostojno prošla slavni put od 19 mjeseci natscovječanske i krvave borbe. I čovjek se pita: šta je to što je nosilo našu omladinu u ovim teškim danima, usprkos svim teškoćama, usprkos svim naporima i žrtvama? To je bila ona neizmjerena mržnja protiv fašizma koja je tinjala i odgajala se u srcima naše omladine još mnogo prije rata, jer je jugoslavenska omladina i ranije gledala u fašizmu svog najvećeg neprijatelja. To je bila neizmjerena, ljubav kojom je zadojena naša omladina prema velikoj sovjetskoj zemlji, to je bila ona velika ljubav prema svojoj slobodi i nezavisnosti svojih naroda, to je bila neodoljiva želja, riješenost omladine da se bori za jednu bolju i srećniju budućnost, za ljepši život no što ga je imala u prošlosti.«⁵⁷ Ove Titove riječi u potpunosti su se odnosile i na omladinu u gračačkom kotaru.

Na kongresu u Bihaću osnovan je Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ). U rezoluciji koju je kongres usvojio utvrđeni su slijedeći zadaci: 1. Rad na širokoj mobilizaciji boraca u NOV, 2. Organizovanje života i

55 AIHRPH, KP-245/1347.

56 AIHRPH, SKOJ-2/130.

57 Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1944*, drugo dopunjeno izdanje, Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1945, str. 117—118.

58 *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941—1948*. Centar za kulturnu djelatnost omladine, Zagreb, 1972, str. 40.

59 Članak je pored sačuvanih dokumenata o djelovanju Partije i SKOJ-a u gračačkom kotaru i raznih publikacija pisan i na osnovu sjećanja učesnika u naprednom omladinskom pokretu. U tom pogledu najveći doprinos dali su: Jovan Babić Joja, Marija Radaković Rašeta, Milan Krajnović, Vlade Dukić, Aco Radaković, Duka Cvjetković, Dane Cvjetković, Đuro Sovilj, Branko Milinković, Stevo Grubišić, Ilija Labus, Đuro Stanisavljević, Jovica Popović, Dane Zegarac, Branko Novaković, Dara Čanak, Đuro Dragosavac Đuriša, Petar Kljajić, Anka Opačić, Janja Jokić, Stevo Dronjak, Momir Rakić, Nikola Rakić, Branko Jarić, Milica Rakić, Dane Dronjak, Marko Vojnović, Jela Cuk-Bojanić, Danica Marčetić-Čanak i drugi.

rada omladine u pozadini, 3. Najvažna saradnja i pomoć NOO-a po svim njihovim zadacima, 4. Organizovanje kulturno-zabavnog, prosvjetno-političkog i sportskog života omladine, 5. Rad na predvojničkom obrazovanju i 6. Organizovanje pionira.⁵⁸ Na svim ovim zadacima omladina gračačkog kotara bila je angažirana i kroz protekli period. Nosilac aktivnosti među omladinom uvijek je bio SKOJ. Već sredinom 1942. on je konsolidirao svoje redove. Tako konsolidirani redovi SKOJ-a i omladine mogli su svojim snažnim političkim utjecajem potpuno ostvariti odluke Prvog kongresa USAOJ-a. Poticaj razvoju revolucionarnog omladinskog pokreta dala je i Pokrajinska konferencija, SKOJ-a za Hrvatsku održana u Slunju 2. januara 1943. godine. Ojačana omladinska organizacija u gračačkom kotaru uspješno je savladala sve teškoće i ostvarila svoje zadatke u narednom periodu.⁵⁹

Đuro Cvjetković Duka

Aktivnost SKOJ-a i omladine gračačkog kotara u 1943. godini

Rad omladine poslije Prvog kongresa USAOJ-a i Druge konferencije SKOJ-a za Hrvatsku

Uslovi za rad omladinske organizacije u gračačkom kotaru tokom 1943. godine bili su vrlo složeni i promjenljivi. Jedinice 6. ličke divizije 14. januara bezuspješno su napale na Gračac. Jake talijanske, ustaške i četničke snage počele su 20. januara četvrtu neprijateljsku ofanzivu, privremeno okupirale slobodnu teritoriju u gračačkom kotaru, i pretrpjele poraz na Zuleševici. Talijanske snage u martu su se povukle iz gračačkog kotara. Jedinice 6. ličke divizije oslobađaju Gračac, Lovinac, Otrić i Zrmanju. Gračački kotar bio je od marta do septembra potpuno oslobođen. Povremeno su četnici iz Dalmacije i Velebita upadali na oslobođenu teritoriju. Neposredno pred samu kapitulaciju fašističke Italije jake njemačke snage izvršile su munjevit prodor preko gračačkog kotara prema Jadranu. Tom prilikom, u septembru 1943. godine, Nijemci, ustaše i četnici ponovo su velikim dijelom okupirali ovaj kotar.

Koncem 1942. godine (27—29. XII 1942) održan je u Bihaću Prvi kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ), a čime je od omladinskih antifašističkih organizacija pokrajina i oblasti stvorena jedinstvena antifašistička omladinska organizacija u Jugoslaviji i time zadat udarac vjekovnom razjedinjavanju, nacionalnom razdoru i zavađenju omladine. Neposredno poslije ovog kongresa održana je (2—3. I 1943) Druga konferencija SKOJ-a za Hrvatsku, koja je ocijenila dotadašnji razvoj SKOJ-a i omladinskog pokreta u Hrvatskoj i odredila buduće zadatke SKOJ-a i Ujedinjenog saveza antifašis-

tičke omladine Hrvatske (IUSAOH). U Lici je bilo neophodno dotadašnje organizacije Saveza mlade generacije „(SMG) prilagoditi po sadržaju i formi novoj jedinstvenoj organizaciji USAOJ-a, kasnije USAOH-a.

U gračačkom kotaru početkom 1943. skojevska organizacija postojala je u 14 sela, dok su organizacije SMG bile formirane u 20 sela. Postojala su tri općinska rukovodstva SKOJ-a i tri općinska odbora SMG u općinama: Bruvno. Gračac i Mazin, kao i kotarski komitet SKOJ-a i kotarski odbor SMG. Na okupiranom teritoriju gračačkog kotara u 15 sela nisu postojale omladinske antifašističke organizacije. Oformljene su ilegalne skojevske grupe: u Ri čičama 4 člana, u Vraniku 4 člana, u Zrmanji 3 člana, u Rujištima 2 člana i Cerovcu 1 član. U nekim okupiranim selima bili su oformljeni i ilegalni odbori SMG.

U 1943. godini omladinske antifašističke organizacije u gračačkom kotaru, predvođene skojevskom organizacijom, usmjeravale su svoju aktivnost na nekoliko osnovnih pravaca:

- mobilizaciju omladine u NOV, snabdijevanju hranom, obućom i odjećom jedinica NOV, organiziranju posjete partizanskim bolnicama i nošenju hrane bolesnicima;

- preorijentaciju rada u uslovima četvrte neprijateljske ofanzive, nošenje hrane na partizanske položaje, evakuaciju naroda, savladavanja posljedica ofanzive, obnovu popaljenih kuća i sprečavanju epidemije tifusa;

- organiziranje omladine za rušenje i onesposobljavanje željezničke pruge Medak—Knin;

- masovnom pokretanju omladine za obavljanje žetve, vršidbe i sklanjanje hrane za potrebe NOV i partizanskih bolnica;

- idejno-političkom obrazovanju omladine i

- obuhvatanju omladine u USAOH na novooslobođenoj teritoriji.

Jedan od glavnih zadataka SKOJ-a bio je politička priprema omladinaca za dobrovoljno javljanje u partizanske jedinice. U toku 1942. i početkom 1943. godine većina omladinaca iz oslobođenih sela gračačkog kotara javila se u 6. ličku diviziju. Nakon njenog odlaska u Bosnu akcija je vođena za popunu jedinica koje su ostale u Lici — Ličkog odreda, a kasnije i 35. divizije. U toku 1943. skoro svi sposobni mladići iz oslobođenih sela gračačkog kotara otišli su u partizanske jedinice. Dobrovoljno se javio i jedan dio ženske omladine. Tako su npr. iz Gubavčeva Polja otišla 63 omladinca i 4 omladinke, iz Glogova 40 omladinaca i 10 omladinki. Slično je bilo i u drugim oslobođenim selima.

Omladina je pružala pomoć NOO-ima u sakupljanju i prenošenju hrane na partizanske položaje. Prilikom partizanskih napada na garnizone ili prugu, omladina je bila angažirana na rušenju pruge, prenošenju ranjenika, hrane i municije. Omladina je često organizirano posjećivala i nosila hranu jedinicama NOV. U izvještaju KK SKOJ-a Gračac od 10. jula 1943. godine OK SKOJ-a za Liku ističe se da je »omladina općina Bruvno i Gračac iz radnih bataljona i četa posjetila III udarnu brigadu VI ličke divizije s dosta lijepim kulturnim programom i do sada najvećom posjetom s namirnicama iz našeg kotara«.

Omladina je posebno bila aktivna u nošenju hrane i posjetama ranjenika u partizanskim bolnicama. U proljeće 1943. organiziran je »tjedan ranjenika«. U ovom tjednu omladina je organizirala više posjeta. U izvještaju KK KPH Gračac od 13. aprila 1943. godine upućenom OK KPH za Liku iznosi se: »Tako je do sada predano bolnicama u Bijelim Potocima i Dobroselu: 858 komada jaja, 222

kg kruha, 87 litara mlijeka, 82 kg brašna, 61 kg krumpira, 55 kg pasulja, 28 pari čarapa, 49 ookalja, 3 para rukavica, 30 komada¹ pribora za jelo i posuđe, 3 kg masti, četvrt kg soli, 20 peškira, 40 zavoja, 1 sir, 1 kutija lijekova i četvrt kg meda«. Iz ovog izvještaja se vidi da je ovakvih akcija bilo više u 1943. godini, što pokazuje spremnost omladine i naroda da posljednji zalogaj dijele s ranjenicima i narodnom vojskom.

Aktivnost omladine u toku i poslije četvrte neprijateljske ofanzive

Kad je otpočela četvrta neprijateljska ofanziva, OK SKOJ-a za Liku upozorio je skojevsku organizaciju Like na potrebu »preorijentacije cjelokupnog rada u smjeru IV ofanzive«. Kotarski komitet SKOJ-a Gračac, u koordinaciji s KK KPH i kotarskim NOO-om, razradio je program aktivnosti u novonastalim uslovima i aktivirao omladinu na:

- pomoći iNOO-ima u snabdijevanju i nošenju hrane na partizanske položaje i prenošenju ranjenika;
- organiziranom sklanjanju hrane u individualna i zajednički izgrađena skloništa u Zuleševici, Opaljeniku, Ladoj gori i dr.;
- organiziranju evakuacije naroda ispred neprijatelja, s tim da se posljednja povlačila iz sela;
- zadatku da se članovi KK SKOJ-a i općinskih rukovodstava SKOJ-a neprekidno nalaze među omladinom i narodom u zbjegevim, da narod obavještavaju o političkoj situaciji, o pobjedama Crvene armije i saveznika i borbama partizanskih jedinica u četvrtoj ofanzivi i
- organiziranju posebnih straža koje su motrile kretanje neprijatelja i o tome obavještavale narod u zbjegevim.

U toku četvrte neprijateljske ofanzive Talijani, ustaše i četnici palili su sva sela u koja su došli, pljačkali i uništavali narodnu imovinu, hranu i stoku. Pred NOO-e i političke organizacije poslije ofanzive postavljeni su novi zadaci: obnova popaljenih kuća i suzbijanje epidemije tifusa. U to vrijeme na prijedlog omladine Korduna organizirano je takmičenje između kordunaške i ličke omladine po slijedećim pitanjima: dobrovoljni odlazak u NOV, rušenje neprijateljskih komunikacija (pruga i cesta), suzbijanje epidemije tifusa, razvijanje idejno-političkog i kulturno-prosvjetnog rada, gradnja omladinskih domova i dr. Ovo takmičenje bilo je podsticaj za razvijanje svestrane aktivnosti i omladine gračackog kotara. Angažirani su radni vodovi i čete u pomoći NOO-ima u obnovi i izgradnji nastambi — bajta u popaljenim selima. U tu svrhu sprovedena je zajednička akcija raskrivanja, nekih zgrada u Gračacu koje su služile neprijatelju i prenošenje materijala za obnovu popaljenih sela. U cilju sprečavanja širenja epidemije tifusa sprovedene su šire akcije na preventivnom krečenju kuća i nastambi, na sprovođenju higijenskih mjera, karantine i kopanja zahodskih jama. Takođe je organizirana pomoć radnih vodova i četa NOO-ima u obradi napuštene zemlje i zemlje partizanskih i siromašnih porodica. Tim povodom je »Lički kurir« broj. 3, od 25. aprila 1943. godine, u članku »Rezultati jednomjesečnog takmičenja omladine u Lici« istakao: »Kotar Gračac u radnim četama ima 773 člana. Oni su srušili i uništili 2.500 metara pruge. Okrećili su

800 kuća i skloništa, iskopali 460 zahodskih jama. Omladinske organizacije zasijale su 6 dana oranja kukuruzom i 6 dana oranja žitom. Za tehničku radionicu skupili su 540 vreća hrastove kore, 775 kg starog željeza i 135 kg luga».

Poslije oslobođenja Like osim Gospića u proljeće 1943. godine, Okružni komitet SKOJ-a za Liku u svojoj okružnici upoznao je kotarske komitete SKOJ-a

o novoj vojno-političkoj situaciji i eventualnoj mogućnosti nove neprijateljske ofanzive i u vezi s time ukazao na novi zadatak. »Da bi neprijatelju zadali poteškoće u uspostavljanju saobraćaja«, pisalo je u okružnici, »odmah po primitku ovog lista organizirati čitav USAOJ gračačkog, perušičkog i otočkog kotara. Da uništimo prugu od Jasenica do Gospića i od Gospića do Bendere. Na ovaj zadatak sobom ponijeti krampova, lopate i čuskije (štangle). Složiti jedan red šlipera i jedan red šina i to paliti, zatim rušiti nasipe i bunkere«. Kotarski komitet SKOJ-a Gračac odmah po primitku ove instrukcije pokrenuo je široku aktivnost omladine na prikupljanju i organiziranju ranije formiranih radnih četa i druge omladine iz gračačke, bruvanske, mazinske, lovinačke i zрманjske općine. Koristeći ranija iskustva iz prethodnih radnih akcija pokrenuto je oko 600 omladinki i omladinaca na novu radnu akciju. Zadatak je bio: potpuno uništiti i onesposobiti prugu na pravcu Gospić—Knin, razoriti talijanske bunkere

i utvrde pored Gračaca i duž pruge. Pruga je potpuno srušena metodom slaganja šina i šlipera, njihovim paljenjem kako bi se šine iskrivile i onesposobile za buduću upotrebu. Na mnogim mjestima u Velebitu u općini Zrmanja šliperi sa šinama bačeni su u provalije i nizbrdice. U toj masovnoj omladinskoj akciji rušenja pruge i neprijateljskih utvrđenja, učvrstile su se dotadašnje radne čete i formirane su nove. Oformljena su dva omladinska radna bataljona. U ovoj akciji srušena je i potpuno onesposobljena pruga od Lovinca do Pribudića.

Masovno učešće omladine u žetvi, vršidbi i sklanjanju hrane

U ljeto 1943. godine kao najvažniji zadatak postavio se pred kotarska politička rukovodstva i kotarski NOO obezbjeđenje dovoljne količine rezervne hrane za potrebe NOV, partizanskih bolnica i naroda. Kotarski NOO, u dogovoru s KK SKOJ-a, razradio je plan brze i organizirane akcije sabiranja žita na čitavom gračačkom kotaru. Kotarska rukovodstva SKOJ-a i USAOH-a, u zajednici s općinskim rukovodstvima i pod geslom »ni zrna žita okupatoru«, organizirala su omladinu na dotada najmasovniju akciju. Masovna akcija žetve bila je izvedena na čitavom području. U njoj je učestvovalo oko 36 radnih vodova, 12 četa i 4 bataljona.

Radni bataljon općine Bruvno izrastao je iz ranijih akcija sjetve u Rudopolju i rušenju pruge na pravcu Gračac—Lovinac. Bataljon je imao 3 čete, 9 vodova, s ukupno oko 180 do 200 članova. U žetvi je učestvovao 14 dana na Velebitu u Dubokom Dolu pod vrlo teškim okolnostima zbog nedostatka hrane i četničkog utjecaja na stanovništvo. Prenosio je snopove i žito kozjim stazama

4 do 5 km iz Dubokog Dola na Vučjak. Bataljon se kasnije pridružio drugim radnim bataljonima i uključio u žetvu na području Gračac—Gudura—Lovinac. Tako je ovaj bataljon ukupno oko trideset dana učestvovao u žetvenoj akciji. Tom prilikom omladina je pjevala: »Omladino, puni smo elana, kući ćemo za mjesec dana«. Bataljon općine Bruvno sačinjavala je omladina iz sela Bruvno,

Podurljaj, Plečaši, Graovo, Cerovac, Tomingaj, Tupaie, Vodena Glava, Podresnik, Rudopolje, Paklarić i Klapavice. Komandant bataljona bio je Božan Dragošavac, a politički komesar Anka Pokrajac.

Radni bataljon općine Gračac formiran je u vrijeme rušenja pruge. U vrijeme žetve ovaj bataljon imao je četiri čete i dvanaest vodova. Brojao je oko 300 do 350 članova. Učestvovao je u žetvenoj akciji na području Vučipolja, Gračaca, Gudure i Lovinca. Bataljon je bio sastavljen od omladine iz sela: Glogovo, Gubačevo Polje, Omsica, Kijani, Deringaj i Stikada, a dijelom i iz Gračaca, Podkokirne, Graba i Vučipolja. Komandant bataljona bio je kratko vrijeme Đuro Blanuša, zatim Mile Petrović, a politički komesar najprije Mile Petrović, a kasnije Đuro Sovilj.

Radni bataljon općine Mazin imao je tri čete i devet vodova i brojao je 150 do 180 članova. Izrastao je iz četa i vodova koji su ranije učestvovali u akcijama obrade zemlje partizanskih i siromašnih porodica i u akciji rušenja pruge. U žetvenoj akciji učestvovao je na području Gračaca, Gudure i Lovinca. Bataljon je bio sastavljen od omladine iz mazinskih zaselaka Podselo, Skadar, Vojnović, Kasar, Mandići, Kovačevići i Tulići. Komandant bataljona bio je Nikica Ilić, a politički komesar Pera Bajić.

Radni bataljon općine Lovinac imao je tri čete, devet vodova, a brojao je 250 do 280 članova. Izrastao je iz četa i vodova koji su učestvovali u ranijim akcijama obrade zemlje i rušenja pruge. U akciji žetve učestvovalo je oko 100 omladinki i omladinaca iz novooslobođenih hrvatskih sela. U žetvenoj akciji bataljon je radio na području Lovinca, Svetog Roka, Gudure, Cerja i Ričica. Sačinjavala ga je omladina iz sela: Ploča, Kik, Vranik, Ričice i djelomično iz Lovinca, Svetog Roka i Cerja. Komandant bataljona bio je Dragan Curuvija, a politički komesar Milica Zegarac.

U koordinaciji s NOO-ima ova masovna akcija izvedena je na ranije okupiranom području u selima koja su bila pod kontrolom ustaša i četnika. NOO-i su označavali mjesta i parcele s kojih je trebalo požnjeti žito, a omladina je to izvršavala. U ovoj radnoj akciji bilo je angažirano 750 do 900 omladinki i omladinaca. U roku od dvadeset dana skinuto je žito (pšenica, raž i ječam) i prevezeno na udbinsku i bruvanjsku teritoriju, gdje je ovršeno i nakon toga prebačeno u posebno tajno izgrađena skloništa u Opaljeniku i Zuleševici. U to vrijeme bili su vrlo oštri kriteriji za formiranje radnih četa i bataljona. U pravilu se preporučivalo stvaranje manjih radnih jedinica radi veće pokretljivosti i lakšeg sklanjanja ispred neprijateljskih aviona. Pridržavajući se gore navedenog kriterija u ranijoj akciji rušenja pruge oformljena su dva bataljona.

Nakon završene žetvene akcije sazreli su uslovi za formiranje radne brigade. Na mitingu održanom iznad Gračaca po završetku žetve formirana je radna brigada i izabran komandant i politički komesar. Saopćeni su i rezultati međusobnog takmičenja. Istaknut je bruvanjski bataljon kao najbolji. Ovo je prva omladinska radna brigada formirana u Hrvatskoj. Radne čete, bataljoni i brigada bili su formirani po principu vojne organizacije. Vodovi su sačinjavali četu, čete bataljon, a bataljoni brigadu. Svi vodovi, čete, bataljoni i brigada imali su komandire, odnosno komandante i političke komesare. U pravilu su komandanti bili vojno iskusniji omladinci. Politički komesari bataljona su bili sekretari općinskih komiteta SKOJ-a, a brigade sekretar KK SKOJ-a. Komandni kadar biran je na demokratski način. Za čitavo vrijeme žetvene kampanje u radnim

jedinicama odvijao se intenzivan idejno-politički i kulturno-prosvjetni rad. Skojevski rukovodstva i skojevska organizacija djelovale su u radnim četama i bataljionima. U izvještaju KK SKOJ-a Gračac upućenom OK SKOJ-a za Liku 25. jula 1943. godine piše: »Skojevci su u žetvenoj akciji prednjačili, politički djelovali među omladinom u USAOH-u. Kotarski odbor USAOH-a u žetvenoj akciji dosta je bio aktivan, članovi istog odbora ovog puta nisu održali sastanke s općinskim odborima, razlog je žetva. U žetvi su učestvovala 4 bataljona našeg kotara, te nakon deset dana zajedničkog rada formirana je omladinska brigada. U radu oko žetve učestvovalo je 750 članova. Isto tako sprovedeno je takmičenje između bataljona, četa i vodova itd. Najbolje se istakao bruvanjski bataljon, koji je bez prestanka radio 14 dana.«

U toku žetvene akcije održano je nekoliko mitinga brigadista na kojima su iznošeni rezultati takmičenja između četa i bataljona. Pored političkih govora tom prilikom održavane su i kulturne priredbe na kojima je učestvovala tadašnja kotarska kulturno-prosvjetna grupa.

U žetvenoj akciji nije bila uključena omladina iz ratnih općina Otrić i Zrmanja, iz razloga što su na tu oslobođenu teritoriju upadale četničke grupe popa Đujića. U tim općinama formirani su vodovi i čete koje su učestvovala u akciji rušenja pruge i obradi zemlje partizanskih i siromašnih porodica, i u kojima je bilo 200 do 300 omladinaca.

Omladinska akcija žetve poprimila je općenarodni karakter jer su u njoj učestvovali pored omladine i stariji ljudi i žene. Mnogi su se spontano priključivali vidjevši ogromnu masu omladine. Stariji su pomagali u košenju žita, žene su se priključivale i pomagale u njegovom sakupljanju. NOO-i su bili angažirani u određivanju domaćinstava koja su imala konje i kola za prevoz žita i za vršidbu. Posebno je bilo važno da se angažiraju kola i konji u prebacivanju pšenice, raži i ječma u posebno izgrađena tajna skloništa u dubini oslobođene teritorije.

Pored masovnih akcija rušenja pruge i žetve, omladinske radne jedinice bile su angažirane i u drugim značajnim akcijama. Omladinske jedinice pomagale su NOO-ima u sjetvi, obnovi popaljenih kuća, u obrađivanju napuštene zemlje partizanskih i siromašnih porodica, prenošenju hrane i municije na partizanske položaje, prenošenju ranjenika i posjećivanju partizanskih bolnica, suzbijanju epidemije tifusa, skupljanju kore raznog drveća, luga i starog željeza za potrebe partizanskih radionica.

Aktivnost pionirske organizacije

Jedan od važnih zadataka SKOJ-a i USAOJ-a bio je rad s pionirima. U svim oslobođenim selima oformljene su pionirske organizacije. Krajem 1942. godine pionirske organizacije postojale su u 20 sela i imale su 1.714 članova. U toku 1943. formirane su nove pionirske organizacije u novooslobođenim selima, pa se broj pionira znatno povećao. Glavni zadatak pionirske organizacije bio je odgoj pionira u antifašističkom duhu. U mnogim oslobođenim selima organizirane su partizanske škole i tečajevi za nepismene. Zadatak pionira je bio da pohađaju škole i tečajeve. Mnogi od njih su se isticali u vršenju kurirskih zadataka, u radnim akcijama, udarnim grupama i u pomaganju NOO-ima.

Na Prvoj okružnoj konferenciji USAOJ-a za Liku, održanoj 15. juna 1943. godine, izneseno je nekoliko primjera aktivnosti omladine i pionira u gračačkom kotaru. Delegat gračačkog kotara istakao je slijedeće: »Čitav gračački kotar ugrožen je od četničkih grupa koje krstare po noći, a često puta i po danu, te na taj način ometaju politički rad, dok u novooslobođenim mjestima djeluju četničke organizacije i HSS-ovski agenti. U borbi protiv ovih izroda omladina je pokazala sjajne primjere hrabrosti i svijesti. Tako su pioniri u Zrmanji pored puta sačekali fašističke kamione, u njih bacali bombe i vikali: 'Živjela Crvena armija!' Pioniri sela Ploče progonili su stalno jednog odbjeglog četničkog bandita i najzad su otkrili mjesto gdje se sklanja, javili partizanskoj straži koja ga je ubila. Pedeset omladinki i omladinaca išli su 45 km noseći priloge ranjenim drugovima u Krajiškoj bolnici. Omladina Zrmanje, koja je bila pod okupatorom sve do mjesec i pol dana, da bi dočekala partizane, još prije nego što su oni došli, sakupila je žito i kupila zastavu, a sada se ističe kao najbolja omladina u čitavom našem kotaru, kako na radovima tako i u dobrovoljnim prilozima. Prilikom napada četnika na Zrmanju omladina je s pjesmom napuštala svoja sela, a jedna omladinka spalila je omladinsku zastavu da ne bi pala u ruke četničkih bandita.«

Idejno-politički odgoj i neka organizaciona pitanja

U gračačkom kotaru skojevska organizacija i organizacija USAOH-a, u vatri svestranih i masovnih aktivnosti, organizaciono su se omasovile, ojačale i učvrstile. Skojevska organizacija u gračačkom kotaru u decembru 1942. imala je 115 članova. U maju 1943. povećala se na 298 članova, a krajem 1943. godine na 417 članova. U 1943. godini formirana su dva nova općinska rukovodstva SKOJ-a za općine Zrmanja i Otrić. Tako su u svih šest općina gračačkog kotara postojala skojevska rukovodstva. U pravilu ona su imala 5 do 7 članova.

Naročita se pažnja posvećivala idejno-političkom osposobljavanju članova KK SKOJ-a i općinskih rukovodstava SKOJ-a. U vezi s ideološkim radom u jednoj od direktiva OK SKOJ-a za Liku, između ostalog, se kaže: »SKOJ prvenstveno mora obrađivati osnove lenjinizma i historiju SKP(b), dok Savez mlade generacije treba da prati 'Omladinski borac', proglas sveslavenskog kongresa, biltene, Vjesnike itd.« Dalje se kaže: »Da bi SKOJ kao organizacija mladih komunista odgovorio svojim zadacima, potrebno je da ovlada pravilno linijom Partije. Potrebno je obratiti naročitu pažnju osposobljavanju rukovodilaca i svih skojevac.« U tom cilju sva skojevska rukovodstva morala su održavati redovno teorijske sastanke i ideološko-politički se uzdizati. Na tim teoretskim sastancima izučavani su osnovni pojmovi marksizma-lenjinizma i socijalističke revolucije, razvoj društva i njegov nužan prelaz ka socijalizmu, fašizam kao oblik vladavine, diktature finansijskog kapitala čiji je cilj porobljavanje drugih naroda. U tu svrhu koristila se literatura »Osnovi lenjinizma«, Istorija SKP(b) i glasilo KPJ »Srp i čekić«. Skojevska rukovodstva morala su biti na višem idejno-političkom nivou kako bi mogla ideološki djelovati među skojevcima i omladinom. U cilju kvalitetnijeg rada u skojevskim rukovodstvima izvršena je podjela rada na sektore: politički, organizacioni, kulturno-prosvjetni, vojska, obavještajna služba i pioniri.

Grupa delegata Kotarske konferencije SKOJ-a 1943: gornji red s lijeva na desno: Mara Munizaba, Dara Ćuk, Ilija Ćuk, Anđelka Marčetić, Mika Petrović i Nedjeljka Opačić; donji red: Jelka Ivezić, Milka Ćubrilo, Milica Krajnović i Milica Rakić.

Idejno-politički rad u skojevskim grupama odvijao se preko teoretskih sastanaka. Prema idejnom nivou skojevaca bio je prilagođen način idejnog i političkog uzdizanja. Skojevci su se upoznavali s osnovnim idejama socijalizma, specifičnostima naše revolucije, ciljevima NOB-a, odlukama Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Redovno se pratila međunarodna politička situacija i razvoj NOP-a. Kao jedan od trajnih metoda njegovanja lika mladog komunista redovno su na sastancima primjenjivane kritika i samokritika. Na tim sastancima ukazivano je na pozitivne i negativne strane svakog skojevca. Posebno je posvećena pažnja u radu s omladinom na novooslobođenom području.

U izvještaju KK SKOJ-a upućenom OK SKOJ-a za Liku aprila 1943. godine, između ostalog, istaknuto je: «Kotarski komitet SKOJ-a održava redovne sastanke . . . omasovljen je za dva člana. Općinska rukovodstva SKOJ-a su dosta samostalna i zadovoljavaju u radu, sa skojevskom grupom samostalno rukovode. Na novooslobođenom sektoru formirano je 8 skojevskih grupa i to u općinama Zrmanja i Otrić 5 grupa s 43 skojevca i općini Gračac 3 grupe s 13 skojevaca.» U drugom izvještaju OK SKOJ-a za Liku od 20. maja 1943. KK SKOJ-a iznosi: »SKOJ je omasovljen za 53 člana. Formirane skojevske grupe u hrvatskim selima Ričicama 5 članova, Svetom Roku 3 člana. U općini Lovinac skojevska organizacija je povećana za 5 članova, Zrmanji 18, Bruvnu 9 i Gračacu 1 član. Svih u kotaru ima 228.»

U drugoj polovini 1943. održana je Druga kotarska konferencija SKOJ-a o kojoj u izvještaju KK SKOJ-a Gračac od 10. augusta 1943. čitamo: »Održana

je II kotarska konferencija SKOJ-a na kojoj je izabran novi kotarski komitet od 9 članova. Od 7 starih ponovo je izabrano 5 članova. Izabrana su 4 nova člana, među kojima jedan Hrvat. U sadašnjem komitetu nalazi se 5 članova Partije.« Druga kotarska konferencija SKOJ-a sumirala je dotadašnje rezultate i odredila nove zadatke za budući rad. Istog mjeseca održana je i Druga okružna konferencija SKOJ-a za Liku u Korenici na kojoj je prisustvovalo 295 delegata. U Okružni komitet SKOJ-a izabrana su 4 nova člana, među njima i Đuro Cvjetković, sekretar KK SKOJ-a Gračac.

U Kotarskom komitetu SKOJ-a Gračac i općinskim rukovodstvima dolazilo je do čestih promjena članstva zbog odlaska na partijski rad, u NOV ili van kotara. Tako su se u Kotarskom komitetu SKOJ-a u toku 1943. godine promijenila 4 sekretara: Filip Babić Pilja od decembra 1942. do aprila 1943. godine, Đuro Cvjetković od aprila 1943. do septembra 1943. godine, Dane Cvjetković od septembra 1943. do novembra 1943. godine i Jure Ivezić od novembra 1943. do januara 1944. godine. U proljeće 1943. članovi KK SKOJ-a bili su: Pilja Babić, Đuro Cvjetković, Mile Pjevač, Borka Korać, Dane Cvjetković, Jela Cuk, Draga Bogdanović i Anka Pokrajac. Kasnije su polovinom godine primljene Pera Bajić i Marija Radaković. Zbog odlaska Pilje Babića, Borke Korać i Jele Cuk na druge dužnosti i zarobljavanja i pogibije Mile Pjevača, na Drugoj kotarskoj konferenciji SKOJ-a (10. VIII 1943) izabrani su pored pet starih i pet novih članova: Jure Ivezić, Ilija Čuk, Đuro Sovilj, Dara Čanak i Seja Grubišić. U toku 1943. sekretari Općinskog komiteta SKOJ-a Gračac bili su: Mile Petrović i Đuro Sovilj, u Brvnu Milica Krajnović, u Lovincu Jure Ivezić i Ljubica Stulić, u Otriću Ilija Čuk i Anđelka Marčetić, u Zrmanji Dara Čanak i u Mazinu Smilja Babić. Uslijed čestih promjena rukovodstva SKOJ-a i USAOJ-a morala su se permanentno popunjavati novim kadrovima. Ceste promjene imale su prije svega odraza na kontinuitet i kvalitet rada pa je bilo pojava neravnomjerne aktivnosti općinskih rukovodstava.

Političko i organizaciono jačanje organizacije USAOH-a

Poslije Prvog kongresa USAOJ-a trebalo je SMG prilagoditi novoj jedinstvenoj omladinskoj organizaciji Jugoslavije. Pored angažiranja omladine u masovnim akcijama rušenja pruge i u žetvi, pomoći NOO-ima, u sjetvi, obnovi kuća, nošenju hrane na partizanske položaje, posebno je bilo značajno obuhvatiti hrvatsku i srpsku omladinu u USAOJ na okupiranom i novooslobođenom teritoriju. U aprilu 1943. održana je Kotarska konferencija USAOJ-a na kojoj su učestvovala 94 delegata. Izabran je novi Kotarski odbor USAOJ-a od 7 članova. Za predsjednika je izabran Dane Cvjetković. Konferencija je imala vidnog uspjeha i dala novi podsticaj za budući rad omladine. Od Prvog kongresa Antifašističke omladine Hrvatske 28. i 29. juna održanom u Otočcu za omladinu Hrvatske, umjesto naziva USAOJ koji je važio za cijelu zemlju, uveden je naziv USAOH. Poslije ovog kongresa nastavljen je još intenzivniji rad na sređivanju seoskih i izboru općinskih odbora USAOH-a.

Izabrana su općinska rukovodstva USAOH-a za svih šest općina kotara Gračac. Zatim, na novooslobođenom teritoriju intenzivno se radilo na oformljenju seoskih odbora USAOH-a. U općini Zrmanja osnovano je 20, a u općinama

Zrmanja i Gračac nekoliko odbora USAOH-a. U svim novooslobođenim selima nije se uspjelo oformiti odbore USAOH-a iz razloga što je postojala opasnost ponovnog povratka ustaša i četnika. Zbog toga se u nekim selima prišlo formiranju ilegalnih odbora u Otočcu.

Najznačajnija forma idejno-političkog djelovanja SKOJ-a u USAOH-u bila je redovno održavanje radnih i teoretskih omladinskih sastanaka. Cilj teoretskih sastanaka bio je stalno proširivanje znanja, obrazovanja i odgajanja omladine u antifašističkom duhu. Omladina je upoznavana s ciljevima NOB-a, osnovnim socijalističkim idejama i specifičnostima naše revolucije, kao i s odlukama Prvog kongresa USAOH-a i odlukama Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Redovno je obavještavana o međunarodnoj vojno-političkoj situaciji i o razvoju NOB-a u Jugoslaviji.

U Kotarskom odboru USAOH-a u toku 1943. promijenila su se tri predsjednika: Mile Pjevač, od konca 1942. do marta 1943. godine, Dane Cvjetković od aprila do septembra 1943. godine i Anka Pokrajac od augusta 1943. do kraja 1943. godine.

Aktivnost omladinskih organizacija pred Drugi kongres USAOJ-a

Od septembra 1943. godine veliki dio gračačkog kotara bio je okupiran od strane Nijemaca i njihovih pomagača, ustaša i četnika. Krajem te godine Kotarski komitet SKOJ-a i Kotarski odbor USAOH-a pokrenuli su široko takmičenje u okviru priprema za Drugi kongres USAOJ-a. Organizirano je jednomjesečno »oktobarsko takmičenje« od 20. oktobra do 30. novembra 1943. godine. U izvještaju KK SKOJ-a Gračac upućenom OK SKOJ-a za Liku 28. novembra 1943. u vezi s time se, pored ostalog, kaže: »da je u to vrijeme primljen u SKOJ 51 član, tri isključena. Formirane su dvije skojevske grupe u hrvatskim selima. Omladinske organizacije održale su u ovo vrijeme 262 teoretska sastanka, o pročitanim materijalima napisano je 57 referata. Bralo je kukuruz 540 omladinaca i omladinki siromašnim i partizanskim porodicama i to u blizini neprijatelja, većinom noću. Iskopano je 366 vreća krumpira, okrunjeno 310 vreća kukuruza. Pomogli su izorati 43 dana oranja, oprano je 1.442 para veša. Okrečeno je 125 kuća. U vojsku je otišao 31 omladinac i omladinka.« Nakon ovog jednomjesečnog takmičenja načinjen je širi program svestrane pretkongresne aktivnosti.

U planu rada KK SKOJ-a i Kotarskog odbora USAOH-a od 10. decembra 1943. godine bilo je predviđeno »da sva omladinska rukovodstva i sve omladinske organizacije trebaju proučiti proglas CK KPJ upućen narodima Jugoslavije povodom 26. godišnjice oktobarske revolucije. Isto tako proučiti proglas CK SKOJ-a i proglas zemaljskog USAOJ-a povodom održavanja II kongresa USAOJ-a. Upoznati se s tim tko odugovlači rat i zašto ga odugovlači, tko odugovlači drugi front i što je s njim; zašto je SSSR na čelu slobodoljubivih naroda; šta je Atlantska povelja i u čemu je njena snaga te kakvi su rezultati Moskovske konferencije; tko su prijatelji NOB-a, a tko neprijatelji i kako želi omladina buduće uređenje Jugoslavije. Omladinci iz udarnih grupa, partizanskih jedinica i straža koje su bliže neprijatelja izvršiti dvije akcije u čast kongresa. Izvesti akcije na cesti od strane omladinskih radnih bataljona, itd.« Ovo su bile programske akcije omladine za pripremu Drugog kongresa USAOJ-a.

Iz izvještaja KK SKOJ-a Gračac od 10. decembra 1943. godine doznajemo da su »po pitanjima u planu od 1. do 17. postignuti lijepi rezultati, tako da je većina omladine na oslobođenom dijelu kotara upoznata sa svim pitanjima, a u dobroj je mjeri upoznata i omladina sela koja nisu slobodna. Održano je 137 pionirskih sastanaka na kojima je bilo 1.230 pionira i k tome još pet omladinskih mitinga. Po ostalim tačkama plana postignuti su dobri rezultati. U USAOH su primljena 42 člana, od toga 34 Hrvata. Formirana su dva odbora USAOH-a u hrvatskim selima. Po pitanju omasovljenja SKOJ-a isto se tako odgovorilo planu ...«

U toku 1943. godine organizacije SKOJ-a i USAOH-a djelovale su u vrlo složenim i različitim uslovima. Prema različitim uslovima morali su se mijenjati i prilagođavati oblici njihovog rada. Omladina je u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi svladala sve teškoće: jaku zimu u zbjegovima, glad, pljačku, paljenje i ubijanje koje su vršili okupatori, ustaše i četnici. Ona je pomagala NOO-ima u savladavanju posljedica neprijateljske ofanzive, u obnovi popaljenih kuća, u suzbijanju epidemije tifusa i obradi zemlje partizanskih i siromašnih porodica. Svi sposobni omladinci i jedan dio omladinki dobrovoljno su se javili u jedinice NOVJ. Omladina je masovno učestvovala u radnim akcijama: rušenju pruge, žetvi, sklanjanju hrane u tajna skloništa, nošenju hrane na partizanske položaje i nošenju hrane u partizanske bolnice. U ovim svestranim aktivnostima omladinske organizacije gračačkog kotara izrasle su u moćnu političku snagu. Krajem godine u organizacijama USAOH-a bilo je oko 2.000 članova. Postojala je i omladinska radna brigada sastava četiri radna bataljona s oko 900 članova. Iskustvo, borbenost, svijest i organizaciona čvrstina omladinskih organizacija postali su garancija za buduću uspješnu i svestranu aktivnost.

*Đuro Sovilj
Ilija Ćuk*

Omladina gračačkog kotara u posljednjoj godini NOR-a

Uspjesi saveznika, krajem 1943. i početkom 1944. godine, na svim svjetskim ratištima i vojno-političke pobjede postignute u našoj zemlji, naročito poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, veoma pozitivno su se odražavali na dalji razvoj naše narodnooslobodilačke borbe i rad antifašističkih organizacija, pa i omladine i pored vrlo teških uslova za taj rad u pojedinim krajevima. Omladina gračačkog kotara i u posljednjoj godini rata imala je teške uslove za rad i djelovanje s obzirom na prisustvo njemačkih, ustaško-domobranskih i četničkih snaga i na njihove povremene upade u sela radi pljačke, razaranja i terorisanja naroda.

Prvih zimskih mjeseci 1944. godine njemačke okupatorske snage uspjele su privremeno da potisnu jedinice NOV iz sjeverne Dalmacije na područje gra-

čačkog, donjelapačkog i udbinskog kotara. Noću 5/6. veljače 19. divizija NOVJ raskida обруч neprijatelja na platou Rujišta—Cerovac, i u Turovcu na Lipaču prodire preko Maiovana u Glogovo, Gubavčevo Polje i dalje na sjever. Svo stanovništvo, naročito omladina, bilo je angažovano za prihvrat boraca, ranjenika i izbjeglica. Teško je bilo i narodu, i omladini, i jedinicama NOV. Međutim, to je naša omladina, na čelu s Komunističkom partijom i SKOJ-em, izdržala. A kako i ne bi, kad je već do tada bilo stvoreno čvrsto zajedništvo vojske i pozadine. Dijeljen je i posljednji zalogaj kruha. Crpljene zadnje rezerve. Gladni borci i omladina vršili su napade na njemačke garnizone, zarobljavali hranu i oružje i izvlačili u oslobođena sela.

Neprijatelj je znao za kanal kojim su proticale partizanske veze iz srednje Hrvatske, preko Like za Dalmaciju. Čuvanje kanala (Vis, Rujišta, Glogovo, Gubavčevo Polje, Bruvno, Udbina) od strane jedinica 19. divizije trajalo je još od rujna 1943. pa sve do prosinca 1944. godine, kada je oslobođen Gračac. Kanalom je vršen prenos opreme dobijene od saveznika iz Italije, evakuacija ranjenika te nekog i iznemoglog stanovništva iz Like i srednje Hrvatske u zbjegove u Italiji i dalje u Egipat. Zbog toga je neprijatelj pojačavao napade iz gračačkog garnizona, Knina, Obrovca, Gospića. Pljačkao je i palio sela u okolini Gračaca, Otrića, Zrmanje, Lovinca. U takvoj situaciji omladinska rukovodstva, zajedno s Kotarskim komitetom KPH za Gračac, usmjeravala su djelovanje omladine u više pravaca.

Omladina Otrića i Zrmanje angažovana je u pružanju pomoći jedinicama NOV na platou Cerovac—Rujišta i u sjevernoj Dalmaciji te na izvođenju divizija na cestama Knin—Zrmanja i Otrić—Srb. Ona evakuiše ranjenike i spremu te skuplja hranu, odjeću i obuću za NOV, rastura štampu i piše parole na okupiranom teritoriju, vješa crvene zastavice oko neprijateljskih uporišta u Zrmanji i Otriću, otima zarobljenu stoku od neprijatelja i vraća je seljacima ih dotura partizanima. O neustrašivosti u borbi, junačkom radu i držanju mladih, isticani su primjeri na kongresima, konferencijama i sredstvima javnog informisanja. Navodimo samo neke od njih: »Omladinac (Dušan S. Mrkić) iz Otrića uspio je neprijatelju sakriti mitraljez, strpao ga u vreću i iznio partizanima, a četnike je varao da nosi plug kovaču. Zimus, u takmičenju pred kongres, jedna je omladinka uhvatila četnika i počela ga daviti. Na njegovu viku priskočili su drugi, i jedan joj je odsjekao prste. Ona se junački držala i još više radila protiv njih.«¹ »Formirana je skojevska grupa s pet članova u Zrmanji među četnicima, a prešlo je 11 omladinaca iz redova četnika u NOV.«

Masovno organizovana omladina u SKOJ i USAOH bruvanjske i gračačke općine usmjerena je na opskrbljivanje jedinica NOVJ koje su opsjedale neprijateljski garnizon u Gračacu, zatim na političko i organizaciono jačanje organizacija USAOH-a i na aktivno djelovanje na okupiranom teritoriju. U prvim mjesecima 1944. godine organizovan je prihvrat jedinica 19. divizije s oko 100 bolesnika i ranjenika. Prihvrat su organizovale omladinske organizacije Glogova, Gubavčeva Polja, Omsice i sela bruvanjske općine. Samo neki sačuvani podaci iz izvještaja tog vremena ukazuju na obim i veličinu zadataka što ih je omladina izvršavala. U jednom od njih se kaže: »180 omladinki nosilo je ranjenike i nji-

1 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje AIHRPH), Zagreb, USAOH-39/349: Zapisnik II okružne konferencije USAOH-a za Liku.

2 AIHRPH, Izvještaj KK SKOJ-a Gračac, od 6. VIII 1944.

hovu opremu ispred neprijatelja. Pokazale su se borbene i spremne i za teže zadatke.«³ Cim je razmjestila borce i ranjenike po kućama, omladina je organizovala pranje rublja, ishranu i pružanje njege. Osim toga omladina je svakog dana nosila hranu na položaje isturene prema neprijatelju na udaljenosti i do 10 kilometara.

Držanje u opsadi preko 100 četnika u Vučipolju — tunel »Culum« travnja mjeseca, i njemačkog logora na Smrekovači u kolovozu 1944. godine od strane 19. divizije, svestrano su pomogle omladinske organizacije gračacke i otličke općine. Zaplijenjeni ratni materijal omladina je evakuisala u dubinu oslobođenog teritorija, na udaljenost preko 20 kilometara. Ponovno prebacivanje ranjenika za Dalmaciju na udaljenost preko 60 kilometara opet je omladina vršila u zajedništvu jedinica NOV. Prilikom napada 19. divizije na Gračac u ljeto

1944. godine omladina gračacke, bruvanjske i mazinske općine, ne samo što joj pruža pomoć, već izvodi sama akcije. Radila je i na proljetnoj i jesenjoj sjetvi, izvlačila žito ispred nosa okupatora i domaćih izdajnika te ga smješta u zemunice Opaljenika, Kremena, Maslovare i na druga mjesta. U tim akcijama izgubio je život Jovica Brujić, sekretar Općinskog komiteta SKOJ-a Gračac, na Bukovom vrhu kod Gračaca, kao vodič i puškomitraljezac udarnih grupa gračacke općine. Invalid je bio, vraćen iz NOV na rad u pozadinu, ali on se time nije mirio već je odvažno i primjerno radio na organizovanju omladine u svim selima općine. Nije se mirio s tim da borci 19. divizije, koji ne poznaju teren, idu sami u napad, već ih predvodi i gine.

Skojevske organizacije Štikade i Vrača neprestano organizuju omladinu u najtežim okolnostima. One evakušu stanovništvo u velebitske šume i snabdijevaju ga, kao i jedinice NOV na tom području. Te organizacije bile su ugrožene od neprijatelja sa svih strana. Njemačke i četničke trupe napadale su ih iz Gračaca, a ustaške od Gospića. Cio narod i omladina preko dana nalazili su se u izbjeglištvu. Omladina noću upada u sela da nešto uradi, izvuče iz zemunice krompir i pasulj za narod i partizane u šumi. Sve što dozna o namjerama neprijatelja izvještavala je o tome partizanske jedinice i NOO-e. U sličnom položaju nalazila se i omladina Podkokirne, Dukića i Graba.

Omladina Tomingaja—Ljubovića, Deringaja i Gornjih Kijana bila je na neprestanom udaru neprijateljskih trupa koje su krstarile cestom Gračac—Lapac preko Bruvna i Mazina. Ona je, iako se najviše nalazila u zbjegovima, pomagala u svim akcijama koje su izvođene od strane općinskih omladinskih rukovodstava Gračaca i Bruvna.

Omladinska organizacija mazinske općine angažovana je na pružanju pomoći jedinicama NOV koje su bile locirane u Mazinu i držale položaje prema Donjem Lapcu, Srbu i Udbini. Preko cijele godine jedinice NOV nalazile su se u mazinskoj općini bilo u prolazu, bilo raspoređene radi odmora, snabdijevanja, odlaska za Bosnu i slično. Njihovu opskrbu obezbjeđivala je omladina. U veće akcije uključivana je i omladina bruvanjske i jednog dijela sela gračacke općine

— Omsice, Gubavčeva Polja, Tomingaja i Deringaj-Crkve. U izvještaju KK SKOJ-a od 15. srpnja 1944. je, pored ostalog, zapisano: »Šest stotina granata prenijela je naša omladina za Bosnu iz Bruvna. Teško ranjenog druga na žetvi ispod Bruvna prenijele su omladinke za Zegar, preko ceste koju drži neprijatelj.

Lovio ih je iz zasjede, vraćale su se, ali su ipak uspjele savladati tu stazu, dalje preko 40 kilometara. Organizovana je posjeta 35. diviziji NOVJ od strane 250 omladinki, koje su odvezle preko 30 kola hrane. Radilo je za siromašne 1000 radnika. Iz Mazina je poginuo jedan drug na žetvi u Štikadi.»⁴

Cesti ustaško-domobranski i njemački prodori iz Gospića prema Gračacu stavljal su u težak položaj omladinu lovinačke općine. Naročito je u tom pogledu bila izložena omladina Donje i Gornje Ploče, Kika i Vranika. Ona je bila i na udaru prilikom svakog prodora neprijatelja cestom od Lovinca prema Udbini i od Metka ka Ploči. Ali i skojevske organizacije, koje su 1943. i 1944. godine formirane u Ričicama, Cerju i Sv. Roku, bile su čest objekt napada ustaša, iako su bile u strogoj ilegalnosti. Omladina Ploče, iako iscrpljena u dotadašnjim ratnim naporima, uzela je u svibnju učešća i u nošenju ranjenika iz Srednje Gore za Velebit a za nošenje ranjenika za Krčanu i omladina Bruvna, Paklarića, Klapavica i Rudopolja dala je pomoć omladini Udbine. Omladina Ploče i Kika obnavljala je kuće i pravila bajte svim stanovnicima u selu, prvenstveno porodicama palih boraca, siromašnim i iznemoglim. Iskopala je preko 200 zemunica za sklanjanje žita i odvajala i posljednji zalogaj kruha za jedinice 35. divizije koje su najčešće djelovale na području te općine. Izvlačila je i žito ispred okupatora i ustaša i sklanjala ga u zemunice i na udbinskom kotaru, a obezbjeđivala je i smještaj partizanskih jedinica, koje su na Pločanskom klancu vrlo često sačekivale njemačke i ustaške kolone.

Omladinske radne jedinice — vodovi, čete, bataljoni i brigada, svoj rad prilagođavale su potrebama i mogućnostima. Njihovi štabovi su se sastajali i procjenjivali koliko i kojih jedinica angažovati za pojedine akcije. Tako su proljetna i jesenja sjetva kao i žetva obavljene s manjim jedinicama od brigade. Radovi su se obavljali na napuštenim posjedima da ne bi ostali neobrađeni, zatim je pružena pomoć familijama pahl boraca, siromašnim, nemoćnim i svima koji nisu imali radne snage. Ispresijecanost kotara komunikacijama kojima se često kretao neprijatelj onemogućila je upotrebu većih radnih jedinica, pa su najčešće angažovane čete i vodovi. Izuzetno je korišten bataljon za nošenje ranjenika, a brigada za nošenje ratne opreme (granata, oružja, municije) na većoj udaljenosti, kao npr. iz Mazina u Martin Brod. Za kopanje zemunica za sklanjanje žita, bilo u selu ili u šumi (Kremen, Opaljenik, Dubrava), korišteni su vodovi kao manje uočljive skupine. U izvještaju Kotarskog komiteta SKOJ-a Gračac, od 6. kolovoza 1944. godine, upućenom Okružnom komitetu SKOJ-a za Liku o radnim uspjesima, pored ostalog, piše: »U radu je učestvovalo 655 članova USAOH-a. Uskopano je 81 dan oranja. Požnjeveno 9002 snopa žita i izneseno uza stranu 8 kilometara na oslobođeni teritorij. Oprano je veša 1018 pari. Sakupljeno 32 voza sijena. Dato kurira i vodiča 540. Zapaljeno na brdima 1003 vatre uoči godišnjice ustanka.«

Posebnu brigu SKOJ i rukovodstva USAOH-a posvećivali su radu organizacije pionira. Skupovi s njima, osim pojedinačnog rada, redovno su održavani skoro svakih 7 ili 15 dana, zavisno od mogućnosti, u nekoj napuštenoj kući jer škola nije bilo. Na njima je čitan list »Pionir«, članci pristupačni za djecu iz lista »Mi mladi« i »Omladinski borac«. Vršeno je opismenjavanje pionira i vaspitanje na svijetlim tradicijama borbe naših naroda i boraca NOV. U selima

duže oslobođenim formirane su i škole za djecu radi opismenjavanja, vaspitanja i obrazovanja (Gubavčevo Polje, Glogovo, Omsica, Paklarić, Rudopolje, Tupaie). Pionirska organizacija je tada obuhvaćala 2.173 člana na cijelom području kotara.

Pod rukovodstvom SKOJ-a pioniri su izvršavali i vrlo odgovorne i značajne zadatke. O tome, pored ostalog, imamo više podataka u Zapisniku Druge okružne konferencije USAOH-a za Liku u kojem piše: »Pioniri u zрманjskoj i otrićkoj općini ispisali su parole po četničkim kućama, a njihove izbrisali. Banda je pionire zlostavljala, ali ništa od njih nije mogla doznati.« »Održano je 18 sastanaka po selima s pionirima, gdje je prisustvovalo 416 djece. Stariji pioniri od 11 do 15 godina zapostavljeni su pa je donijet zaključak da idu na omladinske sastanke«, kaže se u izvještaju KK SKOJ-a Gračac od 12. listopada Okružnom komitetu SKOJ-a za Liku. Pioniri su u više sela sakupljali razni materijal za partizanske radionice (staro gvožđe, hrastovu koru i dr.), rasturali su našu štampu i letke po kućama, kako na oslobođenom, tako i na okupiranom teritoriju, obavještavali su narod, omladinu i druge za sastanke, mitinge te vršili i druge poslove kurirske službe. U bruvanjskoj općini učestvovali su noću u žetvi zajedno s omladinom. Pioniri su uključivani i u kulturno-prosvjetnu djelatnost, a angažovani su i za fiskulturne priredbe.

Iako je neprijatelj cestama presijecao teritorij kotara Gračac na deset i više dijelova, veze srednje Hrvatske preko Like s Dalmacijom stalno su funkcionisale. To je bilo moguće jer je ostvareno čvrsto zajedništvo partizanske vojske, naroda i omladine. Taktika da se neprijatelj napada na svakom koraku i svim sredstvima davala je dobre rezultate. Frontalnu borbu su prihvatale operativne jedinice NOV, kad je nijesu mogle izbjeći, a iz pozadine su ga napadale komande mjesta s partizanskim stražama i udarnim grupama sastavljenim od omladine. Udarne grupe su vršile i diverzije i rušile objekte koje je neprijatelj koristio. Nekada je više udarnih grupa, sastavljenih od odabranih omladinki i omladinaca iz više sela, djelovalo zajedno ili u sastavu seoske straže komande mjesta, kao i zajedno s jedinicama NOV, a nekad svaka od njih odvojeno, zavisno u kakvoj su se situaciji zatekle. Bitno je bilo zaštititi zbjeg naroda i nanijeti gubitke neprijatelju. Komande mjesta Gračac, Lovinac, Otrić i Zrmanja raspolagale su malim brojem ljudstva i naoružanja za uspješno obezbjeđivanje naroda i za traganje za neprijateljskim jatcima zbog čega je bila nužna najuža saradnja s omladinskim udarnim grupama i omladinskim organizacijama.

Iz izvještaja KK SKOJ-a Gračac doznajemo da su »15. 7. 1944. godine udarne grupe vršile zasjede i u dvije akcije u Zrmanji uništile 2 kamiona s raznim materijalom. Ostalo je 12 mrtvih i 9 ranjenih neprijatelja«, zatim »6. 8. 1944. godine u Zrmanji je uništeno 6 kamiona, 2 oštećena, 19 mrtvih i 17 ranjenih«, a »17. 8. 1944. godine u Zrmanji su srušena 3 kamiona, ali se ne zna broj poginulih neprijatelja« i »9. 9. 1944. godine u Zrmanji su odbijena tri napada četnika i bačen je u zrak kamion i tenk«. Omladinske udarne grupe Glogova, Gubavčeva Polja i Omsice zajednički su sačekivale četnike u Vučipolju, Grabu, Kokirni, Kijanima i na cesti Gračac—Bruvno, a tomingajska i deringajska u Ljuboviću i Resniku, dok su omladinske udarne grupe Štikade i Vrača čuvalе zbjeg naroda iznad Rastovače u Velebitu. Grupe iz Ploča i Kika izvodile su napade i postavljale zasjede na prostoru Lovinac—Raduč. Omladinske udarne grupe prikupljale su i obavještajne podatke o snazi i kretanju neprijatelja. Ako se nije

mogao uspostaviti kontakt s obavještajcem s okupiranog teritorija, onda je ovaj na ugovorenom mjestu (relejna stanica) ostavljao podatke noću i neotkriven se vraćao u ilegalu.

Omladinska i pionirska organizacija je preko udarnih grupa rasturala partizansku štampu kao: »Vjesnik«, »Omladinski borac«, »Mi mladi«, »Borbu« i »Srpsku riječ«, zatim letke, vješala crvene zastavice sa srpom i čekićem, jugoslavenske, hrvatske i srpske s petokrakom, po okupiranom teritoriju i neprijateljskim garnizonima (Gračac, Lovinac, Otrić, Zrmanja). Dobar efekt je imalo brisanje neprijateljskih parola i uništavanje njihovih letaka. Takve akcije bile su višestruko korisne: davale su obavještenja o uspjesima NOV, širile psihozu da smo svagdje prisutni u davanju otpora i nanošenju štete neprijatelju.

Paljenje vajara noću na planinskim vrhovima, brdima i brežuljcima oko neprijateljskih garnizona vršile su također omladinske udarne grupe i seoske straže. To su činile ne samo uoči proslava značajnih datuma iz istorije naših naroda, pobjeda NOV, već u svakoj prilici da bi ulile strah neprijatelju zbog prisutnosti partizanskih snaga. Neprijatelj je obično tada tukao artiljerijom po Crnom vrhu, Kokirni, Resniku, brdima oko Glogova, Goloj mili, Komu, Trouri i drugim, nakon čega su se grupe udaljavale da ne bi došlo do gubitaka.

U odnosu na 1943. godinu broj članova SKOJ-a u 1944. godini povećao se za 381, a USAOH-a za 600, tako da su obje ove organizacije u pravom smislu omasovljene. U njima su organizacije KPH i NOO-i u kotaru Gračac imali glavni oslonac u izvršavanju obaveza prema NOV i svom narodu. Izgradnji organizacija USAOH-a Komunistička partija je posvećivala naročitu pažnju. Te godine od 52 sela u 48 stalno su funkcionisale omladinske organizacije. S njima je rukovalo kotarsko omladinsko rukovodstvo sastavljeno od 20 članova: Ilija Cuk, sekretar KK SKOJ-a do travnja, Đuro Sovilj od travnja do kraja studenog, a zatim Mara Munižaba do kraja rata. Članovi su bili: Boja Dautović, Dara Čanak, Jeka Ivezić, Anđelka Marčetić, Jovica Pavlica, Ivica Kovačević, Milica Krajnović, Mara Platiša, Nikica Marčetić, Soka Sovilj, Marko Kljajić, Mika Dukić, Mara Bajić, Svetko Tojaga i još tri člana, koji su pomenuti u 1943. godini. Jedan od članova KK SKOJ-a bio je ujedno i sekretar općinskog rukovodstva SKOJ-a na području općine iz koje potiče. U šest općinskih komiteta SKOJ-a bilo je 48 članova a u općinskim odborima USAOH-a 52 člana. U selima osnovne organizacije USAOH-a birale su odbor od 5 do 7 članova prosječno, što znači da je oko 288 omladinskih rukovodilaca bilo u selima kao osnovnoj bazi omladinskog pokreta tog vremena. Kriterijum za izbor bio je iz reda najistaknutijih u borbi i radu.

Skojevska organizacija imala je 709 članova — 651 Srbin i 58 Hrvata. Omladinki je bilo 559, a samo 150 muškaraca.⁵ Primjerno ponašanje, djelovanje i rad skojevaca imali su veliki uticaj u organizacijama USAOH-a. Ta omladina je pozitivnim primjerom vršila poseban izazov, na svakom mjestu, u borbi, radnoj jedinici, udarnoj grupi, seoskoj straži, omladinskom sastanku, mitingu, priredbi, sakupljanju hrane i odjeće za NOV, ugroženo i siromašno stanovništvo. U svim oblicima rada i aktivnosti izgrađivao se revolucionarni i moralni lik skojevca. Moralni i borbeni duh gajio je SKOJ kod sve omladine, koja je kovala čvrsto bratstvo i jedinstvo između Srba i Hrvata.

⁵ AIHRPH, USAOH-38/348.

Organizacija USAOH-a u kolovozu je brojala 2.417 članova (2.119 Srba, 298 Hrvata). Taj broj govori o tome da u 1944. godini nije postojao problem masovnog okupljanja omladine na razne akcije, sastanke, pa čak i mitinge. Već su bila savladana nazadna shvatanja, koja su bila prisutna u prvoj i drugoj godini rata, da ženskoj omladini nije mjesto u ratu, raznim akcijama i sastancima. Blagovremena obaviještenost o uspjesima NOV i saveznika motivisala je masovnu mobilnost omladine, bez obzira kakvim se lažima služio neprijatelj u svojoj propagandi. Samo u nekoliko sela ostao je mali broj omladine pod uticajem neprijatelja. To su uglavnom ona sela gdje SKOJ zbog teških uslova nije mogao više mjeseci obavještavati omladinu o političkim zbivanjima, niti ju je zbog vojnog uticaj a neprijatelja mogao organizovati ni pridobiti za NOB.

Političko-ideološka izgradnja članova tako masovnih skojevskih organizacija i USAOH-a davala je dobre rezultate. Na sastancima osim radnog dijela vršena je i teoretska naobrazba. Održavani su posebni kursevi radi marksističkog, kulturnog i fiskulturnog obrazovanja omladine, zatim savjetovanja na kojima su mijenjana iskustva radi unapređivanja aktivnosti i rada s omladinom. Izučavana je »Istorija SKP(b)«, govori: Tita, Kardelja, Lole Ribara i drugih rukovodilaca NOP-a, odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, rezolucije Drugog kongresa USAOJ-a itd. Na omladinskim sastancima po selima čitani su listovi: »Omladinski borac«, »Mi mladi«, »Vjesnik«, »Naprijed« i »Borba«, posebno članci o vaspitanju i odgoju mladih komunista. Zelja omladine da se odgaja u duhu političke linije KPJ bila je neodoljiva. Ona je u njoj gledala jedini put za ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti, humanih ciljeva socijalističke revolucije i uništenje eksploatacije i nepravde. Vaspitni rad SKOJ-a u ratu bio je od ogromne koristi, jer je kod omladine razvijao otvorenost, zrelu kritiku i samokritiku, socijalistički patriotizam i moral, razbijao sektaške poglede, uskost, zatvorenost, kao i neka shvatanja vještačke diobe omladine na »četničku« i »ustašku«. U referatu na Trećoj partijskoj konferenciji za kotar Gračac, održanoj 18. 9. 1944. godine, zapisano je: »Održana su tri savjetovanja pri Kotarskom komitetu SKOJ-a koja su imala velik značaj. Ona su bila posvećena novom načinu rada i otklanjanju uočenih nedostataka zapaženih kod skojevske organizacije. U sprovođenju direktiva u život hrabro je poginulo 8 skojevaca. Otišlo je na razne dužnosti izvan našeg kotara 7 skojevaca. Uzdignuto je iz skojevske organizacije u Partiju 85 članova.«

Uspješna borba protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika a za oslobođenje zemlje zahtijevala je širinu u okupljanju sve omladine, bez obzira na političke, nacionalne i vjerske razlike iz prošlosti. I zaista uspješno se kovalo bratstvo i jedinstvo između srpske i hrvatske omladine, a razbijao razdor koji su sijali okupator i domaći izdajnici. Istorijska zasluga pripada organizacijama KPJ i SKOJ-a gračačkog kotara, što su uspjele da stvore tako jedinstvene organizacije USAOH-a i da u njima razviju sve vrste korisnih djelatnosti za front, pozadinu i sutrašnjicu. Veliko priznanje omladina gračačkog kotara dobila je na Drugoj okružnoj konferenciji USAOH-a za Liku, održanoj 29. i 30. kolovoza 1944. godine u Srednjoj Gori, kada joj je uručena zastavica kao najboljoj u Lici. Milica Dubajić, član Okružnog komiteta SKOJ-a za Liku, predajući zastavicu sekretaru Kotarskog komiteta SKOJ-a Gračac Đuri Sovilju rekla je: »Brojke govore o vašem radu. Uspjeli ste aktivirati omladinu u takmičenje i na neoslobođenom teritoriju. Zastavicu zaslužujete. Uzmite je, nosite je visoko iznad vaših glava, i pod njom još više radite.«

Opismenjavanje omladine i pionira vršeno je neprekidno, bilo pojedinačno ili grupno po selima. Veliki broj naročito ženske omladine bio je bez osnovne škole, a pristizale su generacije i iz pionirske organizacije. Samo u nekoliko izvještaja o pretkongresnom takmičenju i pred Drugu okružnu konferenciju USAOH-a za Liku, zapisano je da je 121 omladinka naučila da piše sva slova i da već počinju čitati omladinsku štampu. Razbijanju tog naslijeđenog mraka, bez sredstava za opismenjavanje, išlo je vrlo teško. Nekoliko pismenijih skojevaca i učitelja vršilo je te poslove po selima u vrijeme odmora radnih jedinica, udarnih grupa, poslije sastanaka omladine sela. Snijeg i utabana prašina zamjenjivali su table, a komad drveta olovke i pisaljke. Opismenjavanje, makar i djelimično, omladine i djece otvaralo je put i vid za uključivanje i u druge djelatnosti.

Zdravstveno prosvječivanje imalo je veliki značaj jer su prijetile opasnosti od zaraza. Na redovnim sastancima omladine po selima čitana su uputstva Kotarskog NOO-a Gračac, upućena seoskim odborima u vezi s uništavanjem vašiju pri pranju rublja i posteljine, liječenjem od šuge (svraba), tifusa, krečenjem prostorija, kopanjem i održavanjem klozetskih jama i dr. Sve su to bili poslovi koje su na sebe preuzimale omladinke i omladinci.

U toku 1944. godine održano je oko 15 većih mitinga i sportskih sletova omladine. Na njima je prisustvovalo od 700 do 1.800 omladinaca i drugog naroda. Osim upoznavanja s vojno-političkom situacijom, na njima su slijedile i priredbe s izvođenjem horskih revolucionarnih pjesama, recitacija, skečeva i sportskih vježbi, što je ostavljalo dobar utisak kod mladih ljudi, a mobilisalo ih je za nove akcije. Revolucionarna pjesma bila je kod omladine prisutna svagdje: na radnoj akciji, u udarnoj grupi, na seoskom sastanku, mitingu, pješačkoj koloni. S ponosom su pjevane pjesme o Titu, narodnim herojima, KPJ, NOV i NOB i druge. Omladina je sama slagala stihove. Pjesma je unosila moral, snažila i hrabrila, izražavala stavove Komunističke partije i SKOJ-a u NOB-u i spremnost za veća pregnuća u novoj Jugoslaviji. Ličko partizansko i kozaračko kolo vilo se s pjesmom u svim zgodnim prilikama.

Pošto je u prosincu 1944. godine cio gračački kotar bio oslobođen, a neprijateljski se front pomjerio ka Donjem Lapcu, Udbini i Gospiću, rad s omladinom postao je lakši i intenzivniji. Međutim, neki ostaci četničkih i ustaških bandi skrivali su se po Velebitu i povremeno upadali u sela, pljačkali narod i ubijali aktiviste. Njih su jedinice KNOJ-a, uz pomoć omladine i naroda, pohvatali i izvele pred narodni sud. U tom vremenu sve snage usmjerene su na obnovu i stvaranje organizacija omladine u selima koja su bila duže pod okupacijom. Na tom planu razvijena je svestrana saradnja omladinskog rukovodstva kotara i općina (Zrmanja, Otrić, Gračac, Bruvno, Mazin i Lovinac) s jedinicama NOV lociranim u kotaru. Ta zima protekla je i u vršenju priprema za konačno oslobođenje Like koje je ostvareno u proljeće 1945. godine. Tada je po selima gračačkog kotara bio raspoređen i veliki broj izbjeglica iz drugih kotareva: Udbine, Korenice, Gospića i Perušića. Njima je pružena solidarna pomoć od strane omladine i naroda i to: u ishrani, smještaju, odjeći i obući te drugim potrebama za život. Izbjegli omladina, zajedno s gračačkom i jedinicama NOV, radila je na zbrinjavanju stanovništva, raščišćavanju ruševina, obnovi porušenih kuća, bajta i stvarala još čvršće veze bratstva i jedinstva u narodu.

Njemački okupatori i domaći izdajnici povlačeći se ispred jedinica NOV digli su eksplozivom u zrak više objekata u Gračacu. Raščišćavanje tih ruševina,

od strane NOV i omladine, vršeno je uz velike napore jer je ostalo dosta neeksploziviranih bombi i mina. Osim toga, na terenima bruvanjske, mazinske, gračačke i lovinačke općine, u vođenim operacijama, izginulo je mnogo neprijateljskih vojnika pa je omladina morala da ukloni sve leševe da ne bi došlo do zaraze. Neprijateljski vojnici koji su bili opkoljeni na Vodenoj glavi razbježali su se po šumama i poljima. Njihovo hvatanje organizovano je teklo od strane omladinskih udarnih grupa, seoskih straža, komandi mjesta i cijelog stanovništva. Čak pioniri i starci pronalazili su ih po sjenicima, šumama i poljima, sami ih razoružavali, ili obavještavali nadležne da ih hvataju i odvođe kod naših komandi.

Omladina gračačkog kotara izašla je iz rata s ogromnim iskustvom i postignutim rezultatima. Nju nije obuzelo samozadovoljstvo, već je odmah svojski prionula radu na obnovi i izgradnji svoje domovine sa svijetlim perspektivama bolje i sretnije budućnosti.

Jovica Popović

Razvoj i rad NOO-a na području kotara Gračac 1941-1945. godine

Okupatorsko-kvislinška vlast u prvim danima okupacije

Poslije kapitulacije Jugoslavenske vojske i raspada Kraljevine Jugoslavije, u aprilu 1941. godine, okupator je u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini vlast dao ustaškoj terorističkoj organizaciji koja je sve vrijeme svoga postojanja djelovala na planu krajnje šovinističke netrpeljivosti i separatističkih tendencija, što se u trenu preuzimanja vlasti pretvorilo u zločin uz odobrenje okupatora. Svuda gdje je ustaštvo uspostavljalo svoju slugansko-zločinačku vlast, prva stvarna politička i vojna snaga novoobrazovane Nezavisne Države Hrvatske (NDH) bila je Mačekova Građanska i Seljačka zaštita, a snažnu podršku ustašama je pružao i katočki kler, posebno poglavar katoličke crkve u Hrvatskoj — Alojzije Stepinac koji je u aprilu 1941. pozvao svećenike »na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja Nezavisne Države Hrvatske«. Uz okupatora i ustašiziranu Mačkovu zaštitu, prvi organizatori nove kvislinške vlasti na terenu bili su »izvanredni ustaški povjerenici« koje je do maja imenovao Hrvatski ustaški nadzor, a od maja Glavni ustaški stan. Sva se djelatnost oko izgradnje upravnog aparata koncentrirala u rukama ustaških funkcionera, koji su predstavljali ustaški pokret. Sistem vlasti u odnosu na prethodnu nije u suštini izmijenjen. Ostaje i kotar, ostaju općine, ostaju žandarmerijske stanice (sad kao oružničke postaje). Izmijenjeni su samo funkcioneri u vlasti i to ne svi. U gračačkom kotaru ustaška se vlast počela uspostavljati u aprilu, ali njeno uspostavljanje zapravo i nije zaključeno jer je to ustanak onemogućio.

Prvi zastupnik ustaškog pokreta u Lici bio je izvanredni ustaški povjerenik Jurica Frković. Jedna od njegovih osnovnih zadaća bila je predlaganje pojedina za funkcionere ustaškog pokreta i upravnog aparata u pojedinim općinama i kotarskim upravama. On je i u općinama gračačkog kotara postavljao i smjenjivao funkcionere kojie je htio i kad je htio. Trojicu je poslao iz Gospića — Gabru Šikića, Stjepana Šimića i nekog Stilino vića i oni su preuzeli zapovjedništvo ustaških stanova u Gračacu, na gračačkoj željezničkoj stanici i u Lovincu.¹ Za zapovjednika ostalih ustaških stanova Frković je imenovao »pouzdanu domaću ljude« ili pak one za koje je smatrao da su pouzdani — u Zrmanji trgovac i posjednik Milančina Šulentić, a u Bruvnu Lukica Kaluder iz Rudopolja. U Mazinu zasebni ustaški stan nije bio uspostavljen, a u Otrću je to učinjeno krajem juna, kada je tamo iz Gračaca upućen Gabro Šikić, kojeg u Gračacu zamjenjuje njegov dotadašnji zamjenik (i takmac u organizaciji pokolja) Đukica Bjelebrk. U Ploči za šefa ustaškog stana bio je, valjda slučajno, odabran Jure Franić koji nije imao ništa zajedničkog s ustaškom ideologijom. Kako je Franić sve poduzimao da spriječi pokolje (umjesto pokolja putio je ljude da skrivaju oružje i vojnička odijela i da se sklanjaju ispred ustaša), Frković ga je kao takvoga uskoro smijenio poslavši u Ploču za povjerenika gospičkog ustašu, svog pouzdanika Antu Canića, a Jure Franić je već početkom 1942. prešao na stranu partizana.

Frković je u aprilu 1941. naredio da se raspuste sva općinska vijeća birana 1940. godine. Zapovjednici stanova su istovremeno imenovali općinske odbore prema mjesnim prilikama kako je to njima odgovaralo. Općinsko vijeće je 25. aprila raspušteno i u Lovincu. Dotadašnji općinski načelnik Stjepan Sarić, pjesnik i lokalni prvak Mačekove Hrvatske seljačke stranke, odstranjen je. Za novog načelnika — povjerenika postavljen je ustaša Filip Baričević, koji je već prvog dana načelnikovanja organizirao diobu imanja srpskog življa iz sela Gnjatovića, Ploče, Kika i Raduča. Baričević je u Lovincu ostao do kraja septembra 1941. kada je otišao u Zagreb, a zamijenio ga je Joso Šarić, ustaša iz Cerja.²

Gračački općinski načelnik, u narodu izuzetno popularni Tomo Samardžija, član lijevog krila Samostalne demokratske stranke (SDS) u kojoj su znatnog uticaja imali i komunisti, nije čekao da bude smijenjen. Čim je iza talijanske motorizirane kolone u Gračac ušlo ustaštvo, Tomo je dao ostavku. Njegovog zomjenika Jovu Dukića ubrzo su smijenile ustaše i postavile Milu Kneževića Milčića, koji je također uskoro smijenjen. Umjesto njega za gračačkog općinskog načelnika — povjerenika doveden je prokušani koljač Luka Ivezić iz Gudure.³

Za općinskog povjerenika u Zrmanji je umjesto načelnika Lukana Šuice, izabranog 1940. došao Milančina Šulentić, posjednik i trgovac u Zrmanji, koji je uskoro postao i zamjenik župana Velike župe Bribir i Sidraga. Šulentiću je bilo važno da se još više obogati. Sve je podređivao svojim osobnim interesima — postepeno sprovodeći ustašku politiku. On je odmah raspustio općinsko vijeće i službenički aparat koji je radio u općini. Odabrao je jednu grupu pandura preko kojih je namjeravao sprovoditi svoju politiku. U navedenoj grupi svi su bili Srbi, samo jedan Hrvat. Milan Šulentić Milančina je prije svega tu svoju

1 Arhiv Hrvatske, Fond komisije za zločine okupatora i njegovih suradnika (dalje: AH. f. KZZ — br. 1824/45).

2 Izjava Nikole Katalinića (autorova zbirka).

3 Izjava Brace Utvića (autorova zbirka).

grupu zadužio da prikupi sve oružje na teritoriji općine i da smiruje narod. Ali neki od navedene grupe nisu poslušali Milančinu i bili precizni u izvršavanju tog naloga. Tako je postupao i Hrvat Milan Lisica koji je savjetovao pojedine ljude da sakriju oružje. Zbog prigovora Ante Nikolića, velikog župana Velike župe Bribir i Sidrage, Milančina je navedenoj grupi doveo pojačanje iz Zrmanje, tj. Nikolićevu grupu ustaša iz Drniša, mahom srednjoškolaca, među kojima je bio i jedan student, a taj je postavljen za bilježnika u općini. Svi su oni nekoliko dana prije izbijanja ustanka pobjegli iz Zrmanje. Ostao je samo student bilježnik koga su 28. jula strijeljali ustanici/*

Bruvanjski općinski načelnik bio je do aprila 1941. Rade Krajnović. Njega je zamijenio Lukica Kaluder iz Rudopolja koji je ujedno bio i općinski povjerenik i ustaški zapovjednik za Bruvno i okolicu. On je raspustio općinsko vijeće i imenovao novi općinski odbor u kojem je bilo i Srba i Hrvata; Nikola Radaković, Perica Perović, Mile Guteša, Mićo Pokrajac, Braco i Mile Dragičević, čak je i bilježnik bio Srbin — Savica Krajnović. Taj odbor funkcionirao je sve do ustanka. Desetak dana prije ustanka Kaluder je smijenjen s obje dužnosti, a na njegovo mjesto dolazi ustaški koljač Mile Ivande Dragičević iz Rudopolja. Nakon toga Lukica odlazi svojoj kući u Rudopolje.⁵

Mazin je bio pod kontrolom ustaškog stana u Bruvnu. Za povjerenika općine u Mazinu ustaše su postavile Ivicu Simeuna iz Rudopolja, koji je smijenio bivšeg načelnika općine Iliju Babica Perišina biranog na izborima 1940. godine. Ivica se volio busati u prsa svojom prijeratnom ustaškom zakletvom. On je svojim preuzimanjem dužnosti povjerenika u općini zadržao postojeći općinski aparat, uvjeren da je on sam dovoljna garancija čvrstine nove vlasti. Zajedno s općinskim aparatom Simeun ostaje na radu u općini do ustanka kada su ga ustanici strijeljali.⁶

Tako je u osnovnim konturama izgledala još nezavršena zgrada ustaške kotarske i općinske vlasti u Gračacu uoči ustanka. Osnovna njena karakteristika je izdaja i zločin. Tek što su ustaše došle i počele zatvarati veći broj Srba po gradovima, počele su pripreme i za pokolje po selima. Mnogi ljudi su na prijevaru dovedeni u Gračac i tamo ubijani. Velika grupa domamljena je na račun obećanja da »idu na rad u Njemačku«. Pokolji Štikačana, Gnjatovića i Pločana samo su potvrda ustaške vladavine i genocida koji se vi jekovima nije pamtio. Organizirajući pokolje, ustaše su organizirale i uništavanje svih spomenika kulture srpskog naroda. Već 25. aprila 1941. objavljena je »Zakonska odredba o zabrani ćirilice«, a 3. maja »Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu«. Iza toga je uslijedila naredba o ukidanju svih srpskih konfesionalnih pučkih škola i zabavišta. Već u julu ukinut je naziv »Srpska pravoslavna vjera«, jer »nije u skladu s novim državnim uređenjem«. Kao građani drugog reda Srbi su u gradovima imali ograničeno vrijeme kretanja, a osim toga morali su na rukavu nositi plavu traku i na traci ispisano »P«, mada to svuda nije sprovedeno. U takvim prilikama izbio je u Lici julski ustanak. Poslije Srba ustanak se brzo rasplamsao i na gračačkom području. Srpske mase u zbjezgovima, okupljene još ranije, digle su se »kukom i motikom«. Do kraja jula ustanak je zahvatio sva srpska sela gračačkog kotara.

4 Izjava pukovnika Milojka Dronjka (autorova zbirka).

5 AH. f. KZZ — br. 1824/45, i izjava Mile Radakovića Barbe (aut. zbirka).

6 Izjava Jovana Babića, pukovnika (aut. zbirka).

Ustaše se nisu mogle oduprijeti žestini prvog vala ustanka. Kao što same nisu mogle izboriti vlast, tako je bez okupatorske vojske nisu mogle ni zadržati. Talijani su pak nastojali da pored ustaša vežu za sebe i srpske nacionalističke elemente predstavljajući se kao spasitelji Srba, što se naročito osjetilo poslije reokupacije takozvane Druge zone. Naime, Talijani su bili prisiljeni da poslije izbijanja ustanka ponovo okupiraju spomenutu zonu u kojoj se nalazio i gračacki kotar, pa su 3. augusta, izbjivši preko Alana iz Obrovca, uspostavili garnizon u Gračacu, a slijedećeg dana i u Zrmanji i Otrću kamo su došli iz Knina i Kistanja. Uspostavivši spomenute garnizone, Talijani su najprije raznim političkim mjerama, naročito predstavljajući se kao zaštitnici srpskog naroda, a u stvari držeći se načela »podijeli pa vladaj«, pokušali da razbiju ustaničke redove. Taj posao, kao i sve druge armije u sličnim situacijama, radili su preko svoje obavještajne službe. Obavještajni oficir u garnizonu u Gračacu bio je poručnik crne legije Pietro Barballi (Barbalić), rodom iz Baške na Krku, predratni fašista i bankarski službenik u Rijeci. On se u Gračacu pojavio još u aprilu 1941. i bio je jedan od glavnih talijanskih predstavnika u uspostavljanju ustaške vlasti, kao što je u augustu — izjašnjavajući se protiv ustaša — uspostavljao vlast srpskih nacionalista. Barballi, koji je uskoro dobio čin kapetana, pokušao je uspostaviti lokalne uprave na talijansko-četnički način u općinama Zrmanja, Gračac, Bruvno i Mazin.⁷

Barballi je iz Kistanja, gdje mu je otac bio trgovac, doveo u Zrmanju već osvjedočenog talijanaša Veljka Budimira koji je postavljen za načelnika, odnosno komesara općinske uprave, vjerujući da će biti pouzdan posrednik između talijanske komande i naroda ovoga kraja. Evo što o tome kaže Vaso Prodanović, prvoborac iz Zrmanje, tadašnji član KPJ : »Istina je da su toga avanturistu i svoga slugu Talijani postavili za komesara u Zrmanji. Mi smo bili načisto, da je on premazan svim bojama. Po svojim postupcima odavao je sliku da je špijun neke zapadne savezničke zemlje. Možda je igrao na više karata. Talijani su ga negdje krajem 1941. ili početkom 1942. godine internirali zajedno s njegovim pandurima, a poslije kapitulacije Italije bio je u službi engleske vojske. Ono što je bitno je to da on nije mogao ostvariti vlast u Zrmanji. Prema prilikama je i udešavao svoje ponašanje, pa je čak predao i jednu pušku za partizane. On je u početku bio potpuno sam u općinskoj upravi. Imao je pored općine samo talijanske karabinjere. Kasnije je zaposlio dva seljaka kao pandure.⁸ Njih trojica su sačinjavali i administraciju i operativu. Treba istaći da je komesar samo u početku, nakon njegovog dolaska uzimao ujam iz mlinova za Talijane. Međutim, od novembra 1941. godine pa dalje ujam su s naoružanim borcima preuzimali i odnosili iz mlinova Milojko Cuk i Tomo Brkić (iz Čukova mlina) i Vaso Prodanović (iz gornjeg mlina). Praktično do kraja 1941. godine najveću vlast na području Vrela, Palanke, Prljeva i Pribudića, Ruišta i Cerova predstavljala je partijska organizacija.«⁹

U kotarskom centru u Gračacu Talijani su igrali i na hrvatsku i na srpsku nacionalističku kartu. Njihov čovjek je bio bivši radikalski prvak Gračaca Srbin Nikica Stanisavljević iz Dojčica, ali ipak su sve do oktobra 1941. zadržavali ustaškog predstavnika Mil čiča Kneževića, koji im je odgovarao kao čovjek jer se

7 AH. f. KZZ — br. 1431/45.

8 Bili su to Jovan Prodanović Seger i Ilija Milanović Ilijaba.

9 Izjava Vase Prodanovića (zbirka autora).

izjašnjavao protiv pokolja. Koljač Luka Ivezić je dolaskom Talijana otišao iz Gračaca. Milčić Knežević je, kao ustaško-talijanski kompromis, ostao na čelu gračačke općinske uprave do oktobra kada su Talijani zbog razvoja ustanka bili primorani naoružavati četnike i aktivirati staru i novostvorenu četničku organizaciju u borbi protiv partizana. Tako je Nikica Stanisavljević i javno postao kvislinški šef Gračaca. Uspostavio je općinsku upravu po talijanskom diktatu i uz Barballijevo odobrenje ponovo zaposlio neke predratne općinske službenike.

Po direktivi Štaba talijanskog 6. armijskog korpusa u Gračacu je otvorena pijaca i organizirana prodaja živežnih namirnica. Oko toga se angažirala i općinska uprava. Nakon toga razni nakupci i prekupci, šverceri i špekulanti počeli su da obilaze gračačka, bruvanjska i mazinska sela i za talijansku vojsku kupuju stoku, žito, živad i drugo. Lira je tada u većini srpskih sela gračačkog kotara postala osnovna platežna valuta i to je tako — uz rascvjetani šverc trajalo sve do decembra 1941. godine kada su konačno ustaničke organizacije, vojne i pozadinske, prekinule svaku vezu slobodnog teritorija s okupiranim Gračacem i Talijanima. Osim toga što je koliko-toliko obnovio općinsku upravu i pijacu, Stanisavljević je pokušao da na posao vrati Srbe željezničare koje su ranije otpustile ustaške vlasti. Međutim, željezničari su se uglavnom već bili u većini opredijelili za NOP. Posebno je bilo problema oko održavanja željezničkog saobraćaja o čemu su se morali brinuti talijanski vojnici.

Dok je još u Gračacu bio Milčić Knežević općinski načelnik, ustaški predstavnik vlasti pri talijanskom garnizonu, veliki župan Gacke i Like Frković poslao je za upravitelja Kotarske oblasti Gračac Julija Špalja koji je do 9. augusta bio modruški tabornik. Izvještavajući Frkovića »povodom poznatih događaja nastalih u Gračacu koncem mjeseca srpnja i o uspostavljanju vlasti te poslovanju u općinama Bruvno i Mazin«, ¹⁰ Špalj je utvrdio da su glavne ustaničke snage »upravo na ovom terenu, pa od toga vremena ne radi u tamošnjim mjestima niti jedan državni ured. Ustaše su najprije zasebno, a onda uz talijansku pomoć pokušale da uspostave svoju vlast u Bruvnu i Mazinu, odnosno, kako to Špalj piše 13. oktobra 1941. Frkoviću da je traženo od talijanske komande u Gračacu »osiguranje za redovnu uspostavu hrvatske državne vlasti u Bruvnu i Mazinu, a prije svega za uspostavu općinskih poglavarstava bez kojih nije moguće započeti uspješan rad«. ¹¹ U stvari Julije Špalj je obišao Bruvno i Mazin u prisustvu jednog talijanskog časnika i naoružanih karabinjera, te je tamo na licu mjesta ustanovio »da su četnici i komunisti potpuno uništili pučku školu, poštanski ured, oružanu postaju i općinu«. ¹² Za Lukicu Kaludera Špalj kaže da je »izbjegao i jedva glavu spasio«, a da je »općinski blagajnik Đuro Banjanin samovoljno napustio dužnost 26. VI 1941. godine«. Uz karabinjersko osiguranje za uspostavu hrvatske državne vlasti i po diktatu Barballija, Špalj je pristupio uspostavi privremene općinske uprave. U Bruvnu je špalj »zapisegao određena lica koja su izjavila volju za rad, te odanost NDH i poglavniku« i imenovao petoricu članova općinske uprave i povjerenika općine uz mjesečnu nagradu od 750 kuna. ¹³

Takozvana vlast koju je špalj, prema njegovoj izjavi i izvještaju velikom županu, uspostavio u Bruvnu zaista se nije osjetila. Jedina vlast koja je u bru-

10 AVII. mf. CK KPH, 33, sn. 485.

11 Isto.

12 Isto.

13 Isto.

vanjskoj općini u svim selima od ustanka pa nadalje postojala bila je vlast ustanika, bez obzira kako se ona zvala, a poslije vlast narodnooslobodilačkih odbora. U Mazinu, piše Špalj, »nije se ni jedan od birača općine Mazin mogao pronaći koji bi izrazio svoju odanost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i poglavniku«. U prisustvu »vojnih talijanskih vlasti prisutni su seljaci općine Mazin izjavili da oni ne priznaju NDH niti poglavnika«. Zbog toga je Špalj predložio da se »općina Mazin dokine i pripoji općini Bruvno, jer ne postoji niti jedan razlog za postojanje ove općine.«^{14*}

Poslije ustanka ustaše su samo na određeni način prisutne u gračačkoj općini. U Bruvnu, Mazinu i Zrmanji ih uopće nema, a vlast su zadržale samo u Lovincu. Nad okupiranim teritorijem, a to se odnosi na mjesta Gračac, Otrić i Zrmanju u kojima su se nalazile talijanske posade, vlast su držali Talijani koji tu postupno organiziraju četnike kao svoje saradnike. I mada se obično za period iza prvog proloma ustanka, za prvu fazu talijanske reokupacije Like, kaže da je to vrijeme stagnacije ustanka, baš u tom razdoblju u jesen 1941. razgorijeva se narodnooslobodilački pokret, jačaju partijske, omladinske i ženske antifašističke organizacije, narod se organizira u oslobodilačkom pokretu.

Prvi oblici nove narodne vlasti u ustanku

Ustanak je u nekoliko dana srušio svu ustašku vlast u gračačkom kotaru, osim u Gračacu i Lovincu. Istoga dana kada je u gračačkom kotaru planuo ustanak, narod je pozvan da se organizirano povlači u teže pristupačne zone i udaljenija mjesta od ustaških centara — prema Čemernici, Kremenu, Pustom polju, Gubavčevu Polju, Maloj, a posebno Velikoj Popini i u gudure Velebita. Većina stanovništva evakuirala je iz gračačke i bruvanjske općine. Srbi se povlače u gore navedene predjele, a Hrvati bruvanjske općine povlače se u drugom pravcu. Oko 480 Hrvata s istočne strane Resnika i Jasenara bježi u Lovinac, napuštajući Rudopolje — Paklarić, zaselak ispod Kremena u Klapavicama, a nešto kasnije i Tupaie.

Hrvatsko stanovništvo sela gračačke općine iz Dubokog Dola, Vučipolja, Graba i zaselaka sjeveroistočno od Gračaca — oko 440 žitelja napušta svoje domove i bježi u Gračac, a iz Gračaca dalje u hrvatska sela općine Lovinac, a iz općine Zrmanja — Palanka 80 stanovnika povlači se za Knin. Tako je ukupno u ustaničkim danima napustilo svoje domove oko 900 hrvatskih stanovnika iz kotara Gračac. Još nedavno prijatelji, kumovi, supatnici, koji su sve dijelili, uvijek u istim nevoljama, uvijek jednako s malo životnih radosti, sada su se razdvojili s pritajenom nadom da će ipak doći tren sjedinjenja. Na slobodnoj teritoriji gračačkog kotara početkom augusta 1941. bilo je u zbjegovima oko 4.000 ljudi, žena i djece, a oko 450 stanovnika iz gračačke općine već prije ustaničkih dana sklonilo se u sela dalmatinskih općina ispod Velebita. Neki su stigli u Obrovac i Kistanje bježeći ispred ustaškog terora.

Mnoge porodice su u zbjez dotjerale svu stoku, dovezli su ili donijeli i ono malo zalihe hrane, ali sve je to bilo malo da bi se gladni narod prehranio. Tu se nikada nije živjelo u izobilju, a sad je bilo gore nego ikad ranije. Glad je

¹⁴ isto.

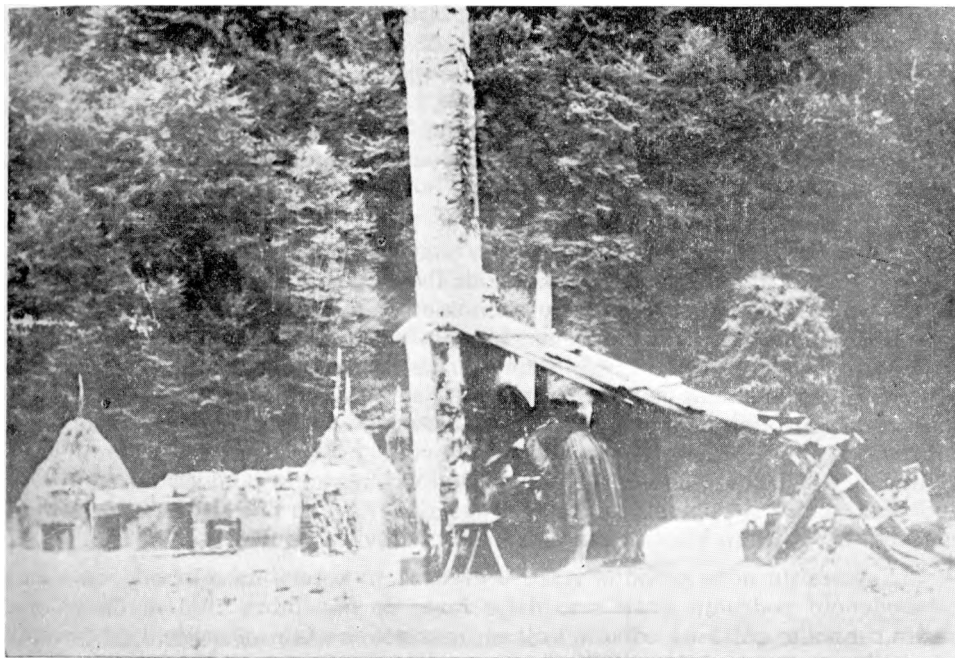
narodu gračačkog kotara prijetila i prije bijega u zbjegove. Već uoči ustanka kod većine naroda nestalo je zaliha hrane. Narod ovog kraja rijetkih je godina imao hrane od žetve do žetve, a ustanak je planuo uoči žetve. Samo imućnije i snalažljivije porodice imaju u zbjegu kruha i soli, a mesa je bilo u nešto većim količinama. U takvoj situaciji se maksimalno ispoljavaju osjećaji uzajamnosti. Naročito je bila dragocjena i nesebična pomoć stanovnika navedenih mjesta narodu koji je kod njih bio evakuiran.

S prvim plotunima ustanika rađaju se i novi oblici nove narodne vlasti. Iako prvih dana nema određenog imena, ona je prisutna. Ona je politički izraz vojne pobjede ustanika. U takvim prilikama sam narod, a češće vojska ustanika, osniva raznodmene odbore, imenuje ekonomie ili delegate koji su zaduživani: za snabdijevanje boraca na položajima, brigu o prehrani naroda u zbjegovima, o smještaju izbjeglica, organiziranju žetve u napuštenim selima, za kontrolu nad napuštenom imovinom narodnih neprijatelja, izdavanje propusnica, kontrolu prolaznika, suzbijanje šverca, rješavanje imovinsko-pravnih odnosa i drugih pitanja koje je nametala oružana borba. Svejedno je kako su se ti forumi zvali: civilna vlast, odbori ekonomske pomoći, odbori narodne pomoći, narodni sud, sud časti, narodna pomoć ili nekako drugačije — svi su oni bili izraz neumitne potrebe za vlastitom vlasti, izraz potrebe da se živi i djeluje organizirano.

U stvaranju nove narodne vlasti u gračačkom kotaru na oslobođenom i ne-oslobođenom području imali smo dvije faze: do novembra 1941. kada se ona javlja u raznim oblicima odbora, koji su izraz novonastale situacije, i od novembra kada se na temelju političke i vojne strategije Komunističke partije Jugoslavije stvaraju mjesni, pa općinski i kotarski narodnooslobodilački odbori i to putem jednog delegatskog mehanizma koji je omogućavao da se sam narod uključi u organe vlasti. Na neoslobođenom teritoriju, kako tamo gdje su bili Talijani s četnicima koji su bili za prijeratni sistem uz priznavanje okupatorske dominacije, tako i tamo gdje su se još zadržale ustaše (Lovinac), nije se moglo ići na javno biranje NOO-a, pa su tamo odbori uspostavljeni znatno kasnije. U jednim i drugim odborima bili su ljudi koji su aktivno sudjelovali u ustanku, ili radi objektivnih okolnosti nisu mogli u njemu učestvovati, ali su bili prožeti simpatijama za ustanak neovisno od određenih ideoloških i političkih razlika ili materijalno-imovinskog stanja. Presudno je pri izboru narodnih odbornika bilo to tko se isitnski opredijelio za borbu, a ne tko je »kulak« ili »siromah«.

Odbori nastali do jeseni 1941. ni u jednom selu kotara Gračac ne nose ime narodnooslobodilačkih odbora. Ali oni, zaista, zajedno s vojnim jedinicama ustanka u oslobođenim krajevima predstavljaju jedinu vlast, i nisu samo — iako je to ponajčešće najvažnije — organizirana pomoć četama i vodovima na položajima, nego su i organizirana pozadina.

U razvoju ustanka, pa po tome i NOO-a i svih antifašističkih organizacija za gračački kotar, kao i za čitavu Liku, bila je od prvorazrednog značaja sjednica Okružnog komiteta KPH za Liku održana 11. septembra 1941. u Lapcu. Tada je, na osnovu analize onoga što se od okupacije i posebno od julskih zbivanja događalo u Lici, precizno utvrđeno da »poziv na ustanak i rukovodstvo ustankom pripada u prvom redu našoj Partiji«, da su »u oslobođenim krajevima pojedine partijske organizacije uspjele u potpunoma izmijeniti situaciju« i da su »izmijenile psihološku učmalost koja je obuzela mase za vrijeme ustaškog režima«, zatim da su organizirale kulturno-društveni rad, zborove i konferen-

Na zgarištu.

cije, da su podizale borbeni moral masama, organizirale žene i omladinu, ali da je »prikupljanje odjeće, obuće i drugih potreba za borce samo djelomično završeno«. Na tom sastanku, u prisustvu sekretara operativnog rukovodstva CK KPH Vlade Popovića i člana CK KPJ Marka Oreškovića, zaključeno je da ubrzano treba ići na »formiranje organizacije narodne vlasti, kao i pomoći članstva u sabirnim akcijama«. Riješeno je da u sve poslove treba uključivati žene i da odmah treba raditi »u svim srezovima na formiranju *odbora nacionalnooslobodilačkog fronta*, kao i fondova pri svim odborima«. ¹⁵ Odmah poslije tog sastanka poslan je na teren gračačkog kotara član OK KPH za Liku Tomo Nikšić, pod pseudonimom Petra Rakića, sa zadatkom da pomogne u radu na sprovođenju odluka usvojenih na sastanku.

Za dalji razvoj i pravilno usmjeravanje ustanka u Lici od velikog je značaja bilo i Savjetovanje vojnih delegata Like održano na Kamenskom 21. septembra 1941. kojim je rukovodio Marko Orešković. On je delegatima ukazao da je neophodno »stvoriti jedinstveni narodnooslobodilački front protiv okupatora« i da »prije vojske treba da postoji civilna vlast, jer je vojska njeno sredstvo«. Orešković je, kako to piše u zapisniku sa savjetovanja, pored ostalog, rekao: »Moramo stvoriti našu vlast, da se naši zakoni sprovedu u djelo. Treba imati zakon

¹⁵ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda (dalje Zbornik), tom V, knj. 1, str. 78—79.

Štikadski klanac 14. 3. 1945. Zbjeg u vrijeme neprijateljske ofenzive.

da mu se svi pokoravamo. Tako će nestati agenata i huškača. Vlast mora biti birana od vojnih i civilnih delegata . . . Fond nacionalnog fronta stara se o prikupljanju hrane, odijela itd.«¹⁶

Osnivanje novih organa vlasti u gračakom kotaru teklo je postepeno i raznoliko, negdje prije, a negdje kasnije, zavisno od uslova. S obzirom da su sela Ploča i Kik početkom ustanka pripojena gospičkom kotaru, to su i ustanici iz njih bili u sastavu 1. ličkog partizanskog odreda »Velebit«. Taj odred imao je trojicu članova štaba. Jedan od njih bio je zadužen za civilnu vlast. U vrijeme osnivanja odreda na seoskim zborovima su osnovani »organi rukovodstva ustanka« zaduženi za narod, organiziranje, snabdijevanje boraca i izbjeglica, kao i smještaj izbjeglica.

Ustaničku civilnu vlast u Gornjoj i Donjoj Ploči predstavljali su: Sava Gaić, predsjednik, Petar Kljaić, pekarski radnik, sekretar i članovi: Rade Orlović Jokin, Bude Orlović, Miloš Banjeglav, Dušan Ćuruvija, Stevo Čalić, Stevan Draganić, Niko Draganić, Nikola Budimlija, Milan Ajduković i Mane Gaić.¹⁷ U isto vrijeme kao i u Ploči u sastavu rukovodstva ustanka u Kiku je organizirana civilna vlast koju su sačinjavali: Mile Ličina Bikan, Mile Ćuruvija, Nikola Petković, Jovan Marka Zegarac, Marko Nikole Trkulja i Petar Platiša.¹⁸

16 Zbornik, tom V, knj. 1, str. 128.

17 Neobjavljeni rad Petra Kljaića (autorova zbirka).

18 Izjave Petra Platiše i Milana Zegarca (autorova zbirka).

Na zрманjskom području djelovala su tri odbora i jedan izbjeglički odbor. Za Otrić, Malu Popinu i okolna sela formiran je organ vlasti krajem sedmog mjeseca 1941. godine. Njegov zadatak bio je: da snabdijeva borce gerilskog odreda na položaju, da vrši razmještaj i prehranu izbjeglica kojih je u to vrijeme bilo čak iz gospićkog kotara oko 65, da rješava nastale sporne probleme, sprečava šverc, izdaje propusnice i kontroliše prolaznike. Prema onome, što je do sada objavljeno, ili je napisano za »Zbornik«, odbor je bio sastavni dio komande odreda.

Što se tiče naziva odbora i imena članova odbora, tu ima različitih stavova, drugova prvoboraca toga mjesta, ali se svi u tome slažu da je odbor postojao i aktivno djelovao — i da je njegov predsjednik bio Iso Marčetić. U vezi s tim Vlado Maričić, pored ostalog, napisao je: »Zadatke organa vlasti u pozadini vršile su komande odreda zašto su bile proširene. Formiran je narodni sud. Tako je na Otriću došlo do formiranja neke vrste narodnooslobodilačkog odbora, ako ne po imenu, a ono po zadacima koje je obavljao.« Dalje navodi, da je odbor imao svoju kancelariju i pečat, da se u kancelariji stalno nalazio Isak Marčetić s još dva do tri druga i nekoliko kurira. »Povremeno je tu boravio i politički komesar odreda Radaković radi rješavanja važnih pitanja.«¹⁹

Iso Marčetić u neobjavljenim materijalima razlikuje se od Vlade Maričića u nazivu organa, gdje kaže, da je osnovan organ vlasti pod nazivom ustanički štab i da su u njega postavljeni slijedeći drugovi: Iso Marčetić, predsjednik, Stojan, čijega se prezimena ne sjeća, tajnik, i članovi: Jovo Krlić, postolar iz Otrića, Ilija Mile Stojasavljević (poslije se opredijelio za četnike) i Dmtar Ćuk (sajdzija), kurir pri štabu. Prema svemu što se moglo utvrditi, navedena petorka vršila je funkciju organa vlasti u sastavu komande gerilskog odreda.^{19a}

Za područje Zrmanje, južno od željezničke pruge, u pripremljenim materijalima za »Zbornik« Vaso Prodanović, pored ostalog, napisao je: »Odmah u ustanku pristupilo se formiranju ustaničkog ili osloobdilačkog odbora koji smo zvali uprava. Nikakvih prethodnih političkih priprema, niti nekog javnog izjašnjavanja nije bilo, a mogao bih ustvrditi, da u tom momentu nije ni moglo biti. Tražile su se za one prilike ugledni ljudi. Isitna, neki od njih su se i sami nametali. U tu upravu ušli su: Mile Koje Bogunović, simpatizer KP i Milojko Ćuk, član KP, zatim Milan Bogunović, Dane Prodanović, Ile Breka, Bogdan Sučević i Dušan Milanović, možda još neki. Kasnije je u toj upravi bilo promjena, tako je u drugoj polovici augusta u nju ušao i Vaso Sijan, sekretar partijske ćelije u Zrmanji. Postojala su i neka zaduženja u upravi. Tako npr. za vojna pitanja bio je zadužen Milojko Ćuk zbog toga što je bio s odredom na položaju. On je uglavnom odsustvovao sa sastanaka koji su se takoreći održavali svakodnevno. U razgovoru s Milojevićem kom podsjetili smo se da je uprava imala i svoj štambilj. Zadaci uprave određeni su bili instrukcijama i oni su se uglavnom odnosili na

¹⁹ Vlado Maričić, Lika u NOB-u 1941, str. 367.

^{19a} Iso Marčetić, pisani materijali (autor, zbirka). (Stojan je bio za vrijeme Kr. Jugoslavije fin. priglédnik, ostao je u službi NDH, a u ustanku pridružio se ustanicima, rodom je Crnogorac. Po sjećanju Sakana Šuice stoji da se organ zvao narodni sud, a da su njegovi čl. bili: Iso Marčetić, Miloš i Pero Budimir, Milan Marčetić, Stevo Maričić, Sakan Suica, Nikola Kukić, Jovo Vještica, Ilija Stojasavljević i Jovo Krlić.)

borbu protiv ustaša i mobilizaciju boraca u X gerilski odred, na rješavanju problema snabdijevanja odreda, raspolaganju oduzetom imovinom narodnih neprijatelja (Šulentića), rješavanju raznih problema građana itd.«²⁰

U Velikoj Popini u prvoj polovici augusta 1941. godine osnovan je ustanički odbor kao forma civilne i vojne vlasti, čiji je predsjednik bio Jovo Grubišić Đudin, koji je poginuo u toku rata kao politički komesar bataljona i Ignjatija Labus koji u svojim neobjavljenim materijalima, pored ostalog, o tome odboru piše: »U stvari svi članovi odbora bili su ljudi koji su ranije živjeli van Popine, iako su odatle rodom, osim popa koji je većinom živio u Velikoj Popini. Odbornici su bili : 2 žandarma, 1 lugar, 1 financ i 1 činovnik.«²¹

Odbor je imao svoje sjedište u osnovnoj školi. Redovno je održavao sjednice, rješavao vojna, a najviše ekonomsko-socijalna pitanja i tako jedinstveno djelovao negdje od 15. 8. do 15. 9. 1941. godine kada su u odboru počela razmimoilaženja na liniji narodnooslobodilačkog pokreta i četništva. Kako Ignjatija navodi, samo on i Jovo Grubišić su u odboru bili na liniji NOP-a, a ostali su se članovi opredijelili za četnike. Prema sjećanju Dane Stojšavljevića u odboru su bili: Jovo Grubišić Đudin, predsjednik, a članovi Jovo Novaković, Nikola Stojšavljević, Sava Škundrić, Ignjatija Labus, Dušan Lukić i Dane Stojšavljević. Dane navodi da je pored odbora postojao i vojni sud, čiji je predsjednik bio Obrad Grubišić Bobo.

U Velikoj Popini je početkom augusta 1941. godine bio organizovan i izbjeglički odbor ekonomske pomoći sa zadatkom snabdijevanja boraca s hranom na položaju i vođenja brige o izbjeglicama. Ovaj odbor je osnovan na inicijativu članova KP Milana i Dušana Munižabe. Predsjednik odbora bio je Nikola Cvjetković, željeznički radnik, strojovođa i članovi Mane Munižaba i Božo Munižaba, pekarski radnik. Odbor je djelovao do septembra 1941. kad su se izbjeglice povratile svojim kućama.²²

Odbori ekonomske pomoći osnovani su u Glogovu s predsjednikom Jovićem Jakšićem (Golubovim) na čelu, za Omsicu i Gubavčevo Polje s predsjednikom Jovicom Ercegom i u Tomingaj-Ljuboviću, čiji je predsjednik bio Radić Ostoić. Odbori su imali 3 do 5 članova, ali se njihova imena nisu mogla utvrditi. U Omsici je djelovao i Sud časti, osnovan 21. novembra 1941. kao organ vlasti. Predsjednik suda je bio Nikola Miljuš, predratni komunista (ubijen od četnika 1943. godine) i članovi: Jovo Paje Maričić, Nikola Petrović (Bidulin) i Nikola Manojlović.²³

Prvi odbor koji je osnovan u Bruvnu također se zvao Odbor ekonomske pomoći. Imao je pet članova. Predsjednik je bio Mile Radaković Barba, a članovi: DMITAR Plećaš, Perica Radaković, Petar Radaković i Savica Pajiše Krajnović.²⁴

Za Tupaie i Vodenu Glavu, negdje u prvoj polovici oktobra 1941. godine, osnovan je sud, koji je nazvan narodni sud. U stvari bio je to odbor narodne

20 Pisani materijali Vase Prodanovića (zbirka autora). U upravi je bilo pristalica bivšeg režima koji su već polovinom 1942. otišli u četnike.

21 Neobjavljeni materijali prvoborca Ignjatija Labusa (zbirka autora) i sjećanje Dane Stojšavljevića, prvoborca iz Velike Popine. Jovo Ninković, Nikola Stojšavljević — pop i Dušan Lukić opredijelili su se za četnike.

22 Izjava Mane Munižabe (zbirka autora).

23 Neobjavljeni rad Rade Miokovića (zbirka autora).

24 Izjava Mile Radakovića Barbe (zbirka autora).

vlasti. Njegov predsjednik bio je Jovica Popović, a članovi Stevo i Ilija Drago-savac. Sud je imao zadatak: da, prije svega, organizira ljude za nabavku oružja, da organizira stalne seoske straže, da organizira sabiranje ljetine i da rješava socijalno-ekonomske probleme. Djelovao je do osnivanja narodnooslobodilačkog odbora decembra 1941. godine.

Mazin je svoju prvu narodnu vlast organizirao malo drugačije. Tu vlast su predstavljali svi komandiri ustaničkih četa i vodova, a osim njih i član Partije Nikola Babić Nikica. To je bila neka vrsta vojno-političke vlasti. Nastojanja bivšeg općinskog blagajnika Steve Prečanice, koji je pokušao da se nametne kao jedina vlast pa se proglasio čak i komandantom Mazina, onemogućio je sam narod.²⁵

Na osnovu iznesenog vidi se da je na oslobođenom teritoriju gračačkog kotara, uključujući Ploču i Kik, od ustanka 1941. godine pa sve do stvaranja narodnooslobodilačkih odbora djelovalo kroz razne oblike, razne odbore ili sudove

— 14 odbora s ukupno 77 članova. U daljem razvoju ustanka predstojao je golem posao na oslobođenom i neoslobođenom području gračačkog kotara. Ustanak je bilo neophodno podići na viši stepen, otvoriti mu šire i čvršće perspektive uz jačanje antifašističkih organizacija, osigurati razvijenije oblike vojne organizacije, a naročito organizaciju nove narodne vlasti, odnosno narodnooslobodilačkih odbora. Politička ofanziva Partije počela je poslije 11. septembra 1941. i dolaskom Tome Nikšića na naš teritorij. Tada je reorganizirana i obnovljena partijska organizacija, a osim toga počele su se u kasnu jesen 1941. stvarati i druge antifašističke organizacije — skojevske, omladinske i ženske. Predstojao je i veliki zadatak na stvaranju i organiziranju narodnooslobodilačkih odbora, organa nove revolucionarne vlasti.

Prvi narodnooslobodilački odbori

Za Liku, a time i za gračački kotar, od prelomnog značaja u pogledu organiziranja organa nove narodne vlasti bio je članak Edvarda Kardelja »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti« objavljen u užičkoj »Borbi« 19. oktobra 1941. godine.²⁶ Primjerci ovog lista, sa spomenutim člankom, stigli su preko Bosne dosta brzo u Liku. I već početkom novembra Okružni komitet KPH za Liku umnožio je Kardeljev članak i po nekoliko primjeraka uputio svim kotarskim komitetima Partije u Lici, pa i Kotarskom komitetu KPH za Gračac. Od tada i na našem području počinju da se stvaraju jedinstveni organi nove narodne vlasti koji se nazivaju narodnooslobodilački odbori. Time nestaje ono šarenilo u pogledu naziva prvih vrgana vlasti stvorenih u početku ustanka.

U prvoj polovini decembra 1941. u Liku je stigla i Okružnica br. 4 Centralnog komiteta KPH o narodnom frontu, karakteru, funkcijama i zadacima narodnooslobodilačkih odbora i o zadacima Antifašističkog fronta žena, pisana 6. decembra te godine i upućena svim partijskim organizacijama u Hrvatskoj.

²⁵ Izjava Jovana Babića, pukovnika u penziji (zbirka autora).

²⁶ Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom I, knj 1, »Borba« 1941, Beograd, 1949, str. 18—22.

Iako u Okružnici nije bilo gotovo ništa novo što nije rečeno u Kardeljevom članku, ona je pojasnila zadatke partijskih organizacija u pogledu planskog i sistematskog rada na stvaranju narodnooslobodilačkih odbora i mobilizirala ih u pogledu rada i na tom zadatku. Otuda i OK KPH za Liku u izvještaju upućenom CK KPH 23. decembra 1941. konstatira da je »rad po liniji NOO-a kod nas tek sada postavljen na noge Okružnicom br. 4«, dodavši »naravno, i članak u 'Borbi' nam je mnogo doprinio u tom pogledu«.²⁷

Ono što je u Okružnici br. 4 bilo određena novost u odnosu na članak iz »Borbe« bili su akcioni odbori, čije osnivanje je CK KPH predlagao u mjestima i krajevima gdje još ne postoje uslovi za stvaranje NOO-a. Njihovi zadaci bili su znatno suženiji od zadataka NOO-a, jer su djelovali u ilegalnosti u mjestima gdje je postojala okupatorska ili kvislinška vlast. Akcionih odbora u gračačkom kotaru do Okružnice br. 4 nije bilo, a mjesnih NOO-a bilo je u dvjema općinama: lovinačkoj (Ploča i Kik, u ono vrijeme u sastavu gospićkog kotara) i u bruvanjskoj.

Prvi narodnooslobodilački mjesni odbor u gračačkom kotaru izabran je u prvoj polovici novembra 1941. u Ploči, a istog dana, ili nekoliko dana kasnije u Kiku.²⁸ Narodni zbor za izbor NOO-a u Ploči organiziran je u osnovnoj školi u selu. Sastankom je rukovodio komandir pločanskih boraca Mirko Štulić koji je poginuo 1942. u ofenzivi za zapadnu Liku, a kasnije je proglašen narodnim herojem. Na njegov prijedlog narod je javnim glasanjem za predsjednika NOO-a izabrao pekarskog radnika Petra Kljaića, za tajnika Nikolu Dukića Ninu, a za članove: Todu Kljaića (Talijani ga ubili 1942), Milu Kljaića (poginuo u vrijeme martovske ofenzive 1942. na Pločanskom klancu), Milu Budimlju Rankana (poginuo u Ploči 1942), Đuru Cuturila, Radu Orlovića, Savu Gaića, Budu Orlovića, Miloša Banjeglava i Dušana Curuviju.²⁹ Na prvom sastanku novoizabranog odbora u pločanskoj pošti, prema sjećanju Petra Kljaića, »zaključeno je, između ostalog, da svi borci, koji do tada nisu bili nabavili oružje, isto odmah kupe u Dalmaciji, odnosno da za oružje dadu stoku. Također je odlučeno da se zabrani svaka trgovina s Talijanima i da se uvede kontrola kretanja. Postolar Spiro Zegarac je izradio štambilj MNOO-a.«³⁰

U Mjesni NOO sela Kik izabrani su: Jovo Marka Zegarac kao predsjednik, Mane Dane Trkulja, Nikola Miće Trkulja, Milan Mićana Ličina, Sara Mile Petković, Marko Bože Petković i Dane Stojana Ličina. Štambilj MNOO-a Kik izradio je od gume Petar Platiša. Nešto kasnije ovaj odbor je promijenio sastav. Pošto je predsjednik Jovo Zegarac poginuo u martovskoj neprijateljskoj ofenzivi 1942. a neki članovi otišli u vojne jedinice, u NOO izabran je Mile Ličina, predsjednik, a za članove: Mile Crnobrnja i Marko Trkulja.

U bruvanjskoj općini prvi mjesni NOO izabran je u Bruvnu pred konac novembra 1941. Sačinjavali su ga predsjednik Petar Radaković, tajnik Mile Krajnović i članovi: Mile Radaković, Dane Manojlović Danelica i Gojko Ćuk. U prvoj polovici decembra te godine osnovan je mjesni NOO Tupale-Vodena Glava koji je kasnije preimenovan u mjesni NOO Bruvanjski Tomingaj. U odbor su

27 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (u daljem tekstu AIHRPH), Zagreb, KP-6/57.

28 AIHRPH, f. NOO-a. k. 111, br. 1951.

29 Izjava Petra Kljaića (autorova zbirka).

30 Isto.

izabrani — Stevo Dragosavac, predsjednik, Jovica Popović, tajnik i članovi: Dmtar Dragosavac, Ilija Dragosavac i Stevo Došen. U rano proljeće 1942. pogoršala se bolest predsjednika odbora, pa je tu dužnost do decembarskih izbora 1942. obavljao Jovica Popović. Budući da se te godine zaselak Palanka pripojio mjesnom NOO-u Tomingaj-Ljubović, a njegov predstavnik Stevo Došen, koji je bio član NOO-a Tupaie-Vodena Glava, otišao kao dobrovoljac u partizane, to je mjesni NOO popunjen s nova tri člana — Mile Dukić, Obrad i Dušan Dragosavac. I u drugim selima bruvanjske općine osnovani su u tom periodu mjesni NOO-i. Njihov sastav bio je slijedeći: u Deringaju Mićo Tojagić, predsjednik, Mile Dukić, tajnik, članovi: Lazo Petrović, Đurica Blanuša i Mile Miljuš; u Rudopolju Nikola Obradović zvan Kuburac, predsjednik, tajnik Mile Dautović i članovi: Nikola Savatović zvan Drča, Dušan Košutić i Petar Radmanović. U junu 1942. na mjesto Nikole Savatovića u odbor je izabran Nikola Paskaš; u Klapavicama Nikola Milanković Brko, predsjednik, Mile Obradović, tajnik i članovi: Mile Krtinić, Maniša Obradović, Dane Savatović i Daniša Krtinić; u Cerovu Sava Guteša Rapin, predsjednik (strijeljan 1943. kao talijansko-četnički saradnik), Nikica Guteša, tajnik i članovi: Nikica Čubrić, Mile Guteša i Luka Guteša; u Podurljaju Sava Krajnović, predsjednik, Pajo Krajnović, tajnik i članovi: Ilija Basta, Dmtar Plećaš i Stevan Obradović i u Dojići-Crni Lug Dmtar Vojnović, predsjednik, Jovan Krivošija, tajnik i član Nikola Radaković.³¹

U mazinskoj općini pitanja koja su spadala u nadležnost NOO-a u 1941. godini rješavali su sekretar partijske ćelije i komandir vodova i četa. Sredinom januara 1942. u ovoj su općini izabrana 3 mjesna NOO-a: Skadar-Podselo koji su sačinjavali Jandre Vojvodić, predsjednik i članovi: Petar Filipa Babić Pepo i Vaso Vojvodić; Tulić-Kovačević — predsjednik Lujo Kovačević i članovi: Stevo Vojvodić i Tomo Kovačević; Draga Mandić-Vojnović i Kasar — predsjednik je bio Nina Vojnović, a članovi: Luka Vojnović Šućur i Nikica Vojnović Culić. Pored mjesnih NOO-a, 10. februara 1942. godine izabran je i općinski NOO za općinu Mazin u koji su ušli: Dane Babić Luić, predsjednik, Vaso Vojvodić, tajnik i članovi: Đuro Vojnović Mežnjar, Jovo Kovačević Mašin, Dane Kovačević Đedikin, Stevo Vojvodić Lukijanov, Nina Vojnović i Petar Babić Pepo. Među njima nije bilo članova KPJ.³²

U gračackoj općini do konca decembra 1941. godine i početkom januara 1942. osnovano je 10 akcionih NOO-a. Ostalo je nerazjašnjeno zašto se išlo na osnivanje akcionih, a ne NOO-a u selima koja su bila potpuno slobodna kao što su: Gubavčevo Polje, Omsica, Kijani, Glogovo, Tomingaj-Ljubović i Tomingaj-Crkva. Druga je stvar za sela koja su bila u blizini neprijateljskog garnizona³³ko Gračaca i to: Podkokirna, Grab, Dukići više Gračaca, Vrace i Stikada koja³⁴U sela često kontrolisale neprijateljske patrole, pa se u navedenim selima moralo postupati u duhu Okružnice br. 4 i osnovati ilegalne akcije NOO-e.

31 Imena odbornika u bruvanjskoj općini data su na osnovu izjava Mile Radakovića, Đukana Blanuše, Miće Petrovića, Dane Savatovića, Dmtara Plećaša, Rade Dragosavca Žutog i Nikole Japundžića Grkana koja se nalaze kod autora. Podaci o osnivanju NOO-a uzeti su iz pisanog materijala Rade Miokovića koji je djelomično objavljen u Zborniku 1941—1942. u svjedočenjima učesnika NOR-a, tom 15, Beograd, 1975. »Tako su već tokom decembra 1941. godine na području općine Bruvno izabrani mjesni NOO-i.«

32 AIHRPH, KP-245/1333. i izjava Jovana Babića, pukovnika. U ovom dokumentu stoji da je u Mazinu 10. 2. 1942. osnovan jedan odbor, a u materijalima Rade Miokovića (HAK) da je ovaj odbor koncem aprila i početkom maja reorganiziran u općinski, a u selima su osnovani mjesni NOO-i.

U akcione NOO-e postavljeni su slijedeći drugovi: u Gubavčevom Polju — Nikola Blanuša, predsjednik, Nikica Sovilj, tajnik i članovi: Jovica Erceg, Mile Ivanić, Dane Surla Daniša i Stevan Tojagić Stević; U Omsici, Gornjim i Donjim Kijanima — Nikola Miljuš, predsjednik, Bogdan Bolta, tajnik (u proljetnom četničkom puču 1942. otišao u četnike) i članovi: Luka Stojasavljević Capajev, Nikola Petrović, Jovo Maričić, Mane Sovilj, Petar Miljuš Pepika, Jovo Petrović, Jovo Poznić, Dudo Sovilj, Stevo Kesić, Mile Bolta i Đuro Jelača (nakon četničkog puča 1942. otišao u četnike); Gračac-Dukići — Radan Dukić, predsjednik i član Dako Dukić; Tomingaj-Ljubović — Tomo Samardžija, predsjednik i članovi: Stevo Opalić i Stevo Samardžija; Grab — Rade Mioković, predsjednik (prijeratni član KPJ), Milan Mioković, tajnik i članovi; Bogdan Kesić (poginuo u NOB-u), Zekan Jelača Zele i Jovo Terzić Jojika (ubili ga četnici 1943. godine); Glogovo — Jović Jakšić (Golubov), Dane Jakšić (Kavić), Pepo Jakšić, a vjerovatno i Milić Jakšić i Joviša Jakšić (ubijen od četnika 1943. godine).³³ Štikada — Todor Gleda, predsjednik; Podkokirna — Mane Munižaba, predsjednik;³⁴ Vrace — Mile Đekić, predsjednik i članovi: Boja i Soja Gaćeša (majka i kćerka) te Perica Đekić (svi pobijeni od četnika u toku rata) i Tomingaj-Crkva — Mićo Pokrajac, predsjednik, Nikola Zubović, tajnik i članovi: Božikan Milovanović i Dragan Milovanović.³⁵

U Omsici, Gubavčevu Polju, Gornjim Kijanima, Tomingaj-Ljuboviću i Tomingaj-Crkvi u februaru 1942. godine provedeni su izbori i umjesto dotadašnjih akcionih izabrani su NOO-i. U Omsici je za predsjednika izabran Nikola Miljuš, za tajnika Mane Sovilj i za članove: Luka Stanisavljević Capajev, Mile Miljuš, Milan Manojlović, Jovo i Nikica Petrović. U Gubavčevom Polju u NOO su izabrani članovi ranijeg akcionog odbora.

U mjesnom NOO-u Gornji i Donji Kijani za predsjednika je izabran Dudo Sovilj, za tajnika Bude Sovilj, i za članove: Dane Surla Daka, Sava Surla, Mile Bolta, Stevo Kesić i Rade Sovilj. U mjesnom NOO-u Tomingaj-Crkva izabrani su članovi koji su bili i u akdonom NOO-u. U mjesnom NOO-u Tomingaj-Ljubović izabrani su članovi ranijeg akcionog odbora. Poslije četničkog puča u proljeće 1942. ovaj je NOO reorganiziran i u njega su izabrani: Milutin Došen Brdo, Milan Čalić Škara, Mara Ostoić, Joja Agbaba, Bogdan Mrdalj i Milan Brujić. Predsjednik je NOO-a i dalje ostao Tomo Samardžija, a za tajnika je izabran Milan Čalić Škara. Iz odbora su otpali zbog bolesti i starosti Stevo Opalić i Stevo Samardžija.

Akcioni odbori u selima oko Gračaca — Dukićima, Grabu, Podkokirni i Stikadi djelovali su do četničkog puča 1942. a tada su se članovi tih odbora zbog četničke prijetnje morali povući na slobodnu teritoriju.

Članovi mjesnog NOO-a Vrace ostali su u svome selu i poslije četničkog puča i nastavili rad u najtežim okolnostima. Predsjednik Mile Đekić mogao je sa svojim drugovima opstati i ostati aktivan zbog toga što je narod Vraća bio

33 Što se tiče predsjednika ovog akcionog odbora po jednima je bio Jovo Jakšić, a po drugima Dane Jakšić.

34 Imena članova akcionih odbora u Stikadi i Podkokirni nisu se mogla ustanoviti.

35 Članovi akcionih odbora u gračačkoj općini dati su u suradnji s prof. Milanom Bjelobabom, a na osnovu izjava Đurda Blanuše Brke, Luke Stojasavljevića, Dane Došena, Soke Sovilj, Mane Munižabe, Tadora Glede, koji se nalaze kod autora. Korišteni su i podaci iz pisanog i neobjavljenog materijala Rade Miokovića.

jedinstveno opredijeljen za NOP. Zato su posebno zaslužni predratni komunisti Aoo Radaković i Stevo Lončar koji su tamo agilno djelovali u jesen 1941. godine. **Sto** se tiče akcionog odbora u Glogovu zna se, na osnovu raspoloživih dokumenata, da je on djelovao do sredine 1942. kada je i u ovom selu izabran NOO.³⁶

U zрманjskoj općini stvaranje organa nove narodne vlasti, u obliku akcionih a zatim i narodnooslobodilačkih odbora, počelo je nešto kasnije u februaru 1942. u Velikoj Popini, ali je osnivanje onemogućeno od strane četničkih elemenata, tako da u Velikoj Popini dolazi do osnivanja akcionog odbora u aprilu 1942. Ovaj odbor sačinjavali su: Jovo Brkljač Joja, predsjednik, Dane Stojsavljević, tajnik, članovi: Iso Labus, Lako Labus, Pavao Novaković, Mićan Grubišić i Sava Škundrić. Ovaj akcioni odbor reorganiziran je u mjesni NOO pred konac maja 1942. godine na javnom zboru kojem je prisustvovao Rade Grković, član OK KPH za Liku.³⁷

Na ostalom području zрманjske općine odbori se osnivaju nešto kasnije, iz objektivnih, ali i subjektivnih razloga. Vaso Sijan, član Kotarskog komiteta, koji je bio zadužen za osnivanje NOO-a na zрманjskom području, ubijen je od strane četnika marta 1942. godine. S druge strane nedovoljna briga kotarskog komiteta i kotarskog izvršnog NOO-a Gračac čiji članovi u prvom polugodištu 1942. nisu obilazili navedeno područje, što potvrđuje i izvještaj KK KPH Gračac u kojem se kaže: »Duže vremena nitko od Partije nije poslan na ovaj teren.«³⁸ Nakon oslobođenja zрманjskog područja po našim jedinicama maja mjeseca 1942. u svim mjestima zрманjske općine osnovani su mjesni NOO-i uz aktivnu pomoć rukovodilaca vojnih jedinica, gdje su se posebno istakli Jovo Martić, učitelj iz Kistanja, tada komesar bataljona »Bude Borjan«, i Nikola Kukić iz Cerovca.³⁹

U Ruištima je osnovan NOO od pet članova, čiji je predsjednik bio Stevan Ćuk; u Zрманji od devet članova, predsjednik Nikola Marčetić Nidžo, nešto kasnije predsjednik općinskog NOO-a Zрманja; Prljevo — pet članova, predsjednik Ilija Jokić, poginuo kao komesar čete 1944. god.; Pribudić — pet članova, predsjednik Nikola Novaković, pop; Cerovac — tri člana i to: predsjednik Dušan Prodanović, a članovi Nikola Marčetić i Ilija Mrkić.⁴⁰

Sto se tiče osnivanja odbora za Otrić-Malu Popinu, tu ima različitih mišljenja drugova prvoboraca toga kraja — o vremenu osnivanja odbora i o imenima članova odbora. U izvještajima KK KPH u prvoj polovici 1942. godine, gdje se redovno spominju NOO-i, nigdje se nije moglo pronaći da na teritoriju zрманjske -općine postoji neki akcioni ili NOO, osim akcionog odbora u Velikoj Popini. Tek nakon oslobođenja Zрманje, maja mjeseca 1942., KK KPH u svom izvještaju OK KPH za Liku od 27. juna 1942. kaže: U zрманjskoj općini »također se osnivaju«, ali komitet očito nema pregleda situacije i ne daje ocjenu, dok »se

36 AIHRPH, KP-230/15.

37 AIHRPH, KP-245/1339.

38 AIHRPH, KP-230/16.

39 Isto, KP-230/16.

40 Neobjavljeni materijali Rade Miokovića uz korekturu Vase Prodanovića o vremenu osnivanja NOO odbora u Ruištima (zbirka autorova). Za Cerovac podatke je dao Stanko Kukić.

stvar ne privede kraju ovih dana»⁴¹ Mjesec dana kasnije u julu u izvještaju Kotarskog komiteta OK KPH za Liku precizno se kaže da je u zрманjskoj općini osnovano sedam NOO-a. U to vrijeme već je djelovao i općinski odbor Zrmanja.

Svi NOO-i zрманjske općine uspješno su djelovali u punom sastavu sve do julske talijansko-četničke ofenzive 1942. Tada je većina ovih odbora ponovnom okupacijom zрманjske teritorije od Talijana i četnika prestala da djeluje u svojim mjestima, jer su se članovi odbora morali povući s narodom koji se opredijelio za NOB čak i izvan teritorije općine Zrmanja. U punom sastavu dalje su ostali da djeluju odbori u Ruištima i Cerovcu iako pod veoma teškim uslovima. Mjesni NOO Velika Popina, iako ne u punom sastavu, sklonio se u Koraćušu, općina Srb i tu nastavio s radom.

U hrvatskim selima gračačkog kotara narodnooslobodilački pokret se sporije razvijao i sve do kraja 1942. nema značajnijeg zamaha. Uticaj narodnooslobodilačkih ideja prodirao je s gospićkog terena, iz Zagreba gdje je bilo dosta Lovinčana u antifašističkim organizacijama, zatim iz Zadra odakle djeluje dr Mirko Tomić, stari komunist i robijaš, porijeklom iz Ričica, kao i preko Stikade i željezničke stanice. Sve ono što je bilo moguće poduzimano je da se hrvatska sela lovinačke općine, gdje su se smjestile i hrvatske izbjeglice iz sela s istočne strane Resnika, što prije aktiviraju u narodnooslobodilačkoj borbi. Bilo je pokušaja još krajem ljeta 1941. da se seljaci iz Ploče i Lovinca »sporazumiju sami i da utvrde da jedni druge ne diraju, da žive lijepo kao što su prije bili dobri komšije«, ali bez uspjeha.⁴² Prve izvanredno značajne veze slobodnog teritorija s okupiranim Lo vincem uspostavljene su početkom 1942. preko Marka Kovačevića Markine iz Vranika i Stipe Miletića iz Svetog Roka, s Kikom i Pločom, odnosno s gospićkim kotarem, kao i preko Pavla Skorupa iz Ričice sa slobodnim teritorijem gračačkog kotara.

Za stvaranje akcionih, a zatim i narodnooslobodilačkih odbora u Vraniku i Sv. Roku posebno su zaslužni spomenuti stari radnički borci, davno prije rata komunistički opredijeljeni, koji su početkom 1942. s porodicama prešli na slobodnu teritoriju u Ploču. Ubrzo iza toga Markina Kovačević je postao predsjednik prvog akcionog odbora u Vraniku u kojem su još bili: Stjepan Kovačević, Luka Kovačević Lukšan, Mičo Brkić, Nikola Krpan Zlatni i Pepa Kovačević (supruga Markine Kovačevića). U svetoročkom akcionom odboru uz Stipu Miletića, predsjednika, bili su: Perelja Babić,⁴³ Ašo Kaleb, Dujo Serdar i Joso Tomljenović, a po nekim podacima i Pajina Nekić. Za osnivanje akcionog odbora u Ričicama najzaslužniji su Stevo Lončar, član Kotarskog komiteta KPH za Gračac i Pavao Skorup, koji je do prelaska na stranu partizana marta 1942. anti-

41 AIHRPH, KP-230/16.

NAPOMENA: Po sjećanjima Sakana Suice stoji da je NOO za Otrić i Malu Popinu osnovan polovicom februara 1942. i da su u njega ušli: Iso Marčetić, Milan Marčetić, Stevo Maričić, Đuro Budimir, Stevo Čuk, Pero Lukić i Sakan Šuica, da je odbor djelovao kratko vrijeme, budući da su dvojica članova odbora otišla u operativnu jeinicu, jedan član na oslobođenu teritoriju, jedan se pasivizirao, a ostali se povukli u ilegalnost zbog talijanskog terora. Stevo Čuk navodi isto da je odbor osnovan u 2. mjesecu 1942. i da su isti sačinjavali: Nikola Kukić, predsjednik, a članovi: Milan Marčetić, Miloš Budimir i Pepo Lukić, ali da odbor nije djelovao jer je većina drugova ubrzo otišla u operativne jedinice.

42 Zbornik, tom V, knj. 1, str. 128.

43 Perelja Babić je bio nevjerovatno pošten i odvažan seljak. On se odmah izjasnio protiv ustaša, a svom susjedu doglavniku Mili Budaku u junu 1941. oštro je rekao da im posao ne valja, jer: »Kakva je to država, koja kolje svoj narod!« Ustaše su ga ubile 1944. godine.

fašistički djelovao među domobranima, a poslije jedne provale morao je da pređe na slobodni teritorij odakle je kao »terenac« politički djelovao u hrvatskim selima. Početkom maja u Ričicama je osnovan akcioni odbor. Predsjednik odbora je bio Blaž Tomičić Galin,⁴⁴ a članovi: Ivan Skorup Tudum i Dujo Tomičić Male. Kasno u proljeće ili u ljeto 1942. osnovan je akcioni odbor i u Smokriću u kome su bili: Mile Pavičić Ćuk, Stjepan Sarić, Ante Krpan i Grga Tomljenović.

Kotarska konferencija i osnivanje kotarskog i općinskih NOO-a

Sredinom decembra 1941. godine na sastanku Kotarskog komiteta KPH za Gračac raspravljalo se, pored ostalog, o radu, daljoj izgradnji i objedinjavanju NOO-a na području kotara. Tom prilikom su, u prisustvu Tome Nikšića, detaljno analizirani Okružnica br. 4 CK KPH i direktivno pismo OK KPH za Liku

o daljoj izgradnji nove narodne vlasti i osnivanju kotarskih i općinskih NOO-a u Lici. Na sastanku je osnovan Inicijativni kotarski NOO koji je dobio zadatak da radi na osnivanju mjesnih NOO-a, zatim na njihovom objedinjavanju u općinske NOO-e i da pripremi te organizira kotarsku konferenciju na kojoj bi bio izabran Kotarski NOO za Gračac. Za predsjednika Inicijativnog kotarskog NOO-a imenovan je Nikica Krajnović Trgovčić a za članove: Smilja Pokrajac

i Rade Mioković. Svi troje su bili predratni članovi Partije i u narodu poznati i ugledni. Nikica Krajnović je zadužen za općine Bruvno i Mazin, Rade Mioković (zajedno s Tomom Nikšićem) za općinu Gračac i dio zрманjske općine (Velika Popina i Labusi), a Smilja Pokrajac za dio zрманjske općine južno od željezničke pruge, gdje je djelovala i do rata kao učitelj.

Glavni dio zadataka Inicijativni kotarski NOO je obavio do sredine marta 1942. godine. Do tog vremena u svim oslobođenim selima osnovani su seoski — mjesni NOO-i a u većem broju neoslobođenih sela akcioni NOO-i. Pored toga za općinu Mazin osnovan je i općinski NOO. Na osnovu dobijenog zadatka Inicijativni odbor je organizirao kotarsku konferenciju koja je održana 20. marta 1942. u osnovnoj školi u Omsici. Na konferenciju su pozvani svi predsjednici mjesnih NOO-a, predsjednici nekih akcionih odbora s neoslobođene teritorije, dio članova Partije, neki kandidati, skojevci, aktivisti i ugledniji građani — ukupno oko stotinjak ljudi i žena. Svi su se oni odazvali pozivu, osim onih koji su prisustvom neprijatelja bili spriječeni da dođu. Pored pozvanih, iz obližnjih sela stiglo je još oko stotinu ljudi koji su s očitim interesom pratili rad konferencije. Svi koji su stigli nisu mogli stati u omsičku školu, pa su završetak konferencije dočekali u školskom dvorištu tiskajući se oko vrata i prozora.

Konferencija je imala slijedeći dnevni red: 1) rad i budući zadaci NOO-a, 2) politička situacija kod nas i u svijetu i 3) izbor plenuma i izvršnog odbora kotarskog NOO-a. Po prvoj tački dnevnog reda o radu i zadacima NOO-a, uz obilno citiranje Kardeljevog članka iz »Borbe« i Okružnice broj 4, govorio je

⁴⁴ Nijemci su ga zarobili u novembru 1943. na dužnosti predsjednika Mjesnog NOO-a Kičice, a ustaše ga strijeljale u Zagrebu, aprila 1945.

Nikica Krajnović Trgovčić/⁴⁵ Posebno je istakao da narodnu vlast moramo svuda uspostaviti, čak i tamo gdje je momentalno okupator. Sjećam se da je njegovo inzistiranje na bliskoj i bratskoj suradnji s Hrvatima iz lovinačke općine koji su poštteni a zavedeni izazvalo aplauz. Za sve prisutne on je tada bio neosporan autoritet pa su ga krajnje pažljivo slušali. Nakon njegovog izlaganja prešlo se na diskusiju. Diskutanti su iznijeli mnogo korisnih prijedloga a naročito su mnogo govorili o sprečavanju šverca. Tada je donesen i cjenik prometa materijalnih dobara po uzoru na cjenik koji je u februaru 1942. donio NOO za okrug Krbavu. Cilj je bio spriječiti šverc i nesavjesno nabijanje cijena od strane švercera a zaštititi siromašne, odnosno regulirati kupoprodaju na oslobođenoj teritoriji. Po tom cjeniku trebalo je da se kvarta ječma prodaje po 250 dinara, kvarta kukuruza po 250 dinara, kvarta karišika po 150—200 dinara, kvarta suraži po 300 dinara, kvarta pšenice po 350 dinara, kvarta graha po 400 dinara, kilogram goveđg mesa po 24 dinara, goveđa koža po 35 dinara (ide u fond NOO-a), kilogram slanine po 75 dinara, kilogram pršuta po 75 dinara, kilogram masti po 100 dinara, vreća krumpira po 150 dinara, 100 kg sijena ili slame po 80 dinara i dr. Bile su određene i cijene usluga za poljske radove. Tako se npr. koscu za jednodnevnu kosidbu plaćalo varičak i pol kukuruza, kopaču varičak kukuruza, a oraču sa spregom četiri varičaka kukuruza.⁴⁶

Po drugoj tački dnevnog reda govorio je Branko Ognjenović, sekretar Kotarskog komiteta KPH za Gračac. Danima, čak tjednima, ljudi su prepričavali njegovo briljantno izlaganje. Govorio je o svjetskom antifašističkom frontu, ali i o našim međusobnim odnosima. Analizirao je opće stavove našeg narodno-oslobodilačkog pokreta, ali bio je vrlo konkretan u iznošenju zadataka naših mjesnih NOO-a. »Ljudina«, govorili su ljudi, a u tome »Ljudina« bilo je divljenja i respekta, bilo je ljubavi i ushićenja.

Pri kraju rada konferencije prešlo se na treću tačku dnevnog reda — izbor plenuma i izvršnog odbora Kotarskog NOO-a. U plenum je izabrano 30, a u Izvršni odbor 5 članova. Za predsjednika Izvršnog odbora Kotarskog NOO-a Gračac izabran je Nikola Krajnović Trgovčić, Rade Mioković⁴⁷ za tajnika i za članove: Dane Babić Luić, predsjednik Općinskog NOO-a Mazin, Tomo Samarđžija, predsjednik NOO-a Tomingaj-Ljubović i Nikola Miljuš, predsjednik Mjesnog NOO-a Omsica/⁴⁸

Jedan od zaključaka konferencije bio je da se bez odlaganja pride formiranju općinskih NOO-a. Do tada je nešto više od mjesec dana djelovao samo mazinski općinski NOO. Međutim, kotarsko partijsko rukovodstvo nije bilo za-

45 Tri mjeseca prije ove konferencije Nikica Krajnović je isključen iz Partije ali je i dalje u svim prilikama djelovao kao komunista. On nije prestajao podsticajno djelovati ni onda kad više nije bio u rukovodstvu. Našoj je borbi do smrti ostao vjeran. Čak i njegove ubice-četnici, koji su strijeljail njega i njegovu suprugu u ljeto 1943. na Vučjaku, nisu mogli a da ne pričaju o tome kako se u trenu smrti herojski držao.

46 Cjenik za poslenike bio je kratkog vijeka, budući da su mjesni NOO-i već u proljeće 1942. godine organizirali sve poljoprivredne poslove i za one porodice koje nisu imale dovoljno radne snage i za one koji nisu imali konjske ili volovske sprege. Kasnije i cijene nekih živežnih namirnica su mijenjane, ali je Kotarski NOO stalno inzistirao na sprovođenju cjenika u život.

47 On je tada bio predsjednik akcionog odbora Grab i član Inicijativnog odbora. Na konferenciji vodio je zapisnik, koji izgleda nije sačuvan.

48 AIHRPH, f. NOO, k. br. 111. Budući da imena svih članova plenuma nisam mogao ustano-viti, to nisam naveo ni imena onih koji su mi poznati.

dovoljno sastavom mazinskog općinskog NOO-a, posebno s predsjednikom Danom Babićem Luićem, koji je inače bio prvoborac iz Mazina i jedan od malog broja starijih ljudi koji je shvatio ciljeve NOB-a i za njih se sve vrijeme hrabro borio. U stvari Kotarski komitet je došao do zaključka da ovaj općinski NOO sporo i nedovoljno uporno sprovodi u život dobijene zadatke, pa je radio na njegovom smjenjivanju. U vezi s tim početkom jula 1942. u Mazinu je održan narodni zbor na koji je došao i Branko Ognjenović. Ali, kako zbor nije bio dobro pripremljen, a razlozi za smjenjivanje nisu bili dovoljno uvjerljivi, dat je otpor smjenjivanju. Ipak kako se radilo o partijskoj direktivi dio omladine je disciplinirano prihvatio smjenu, a narod je sve to šutke podnio. No i pored toga na zboru nije prihvaćen kandidat kojeg je za predsjednika općinskog NOO-a predložio Kotarski komitet, već je predložen Rade Manojla Vignjević koji je i izabran. Tada su smijenjeni i odbornici: Jovo Kovačević Mašin, Dane Kovačević Djedkin i Đuro Vojnović Mežnjak, a umjesto njih izabrani su Dane Kovačević Prokin, Joka Vojnović i Dane Ilić Luin. Nakon toga zbog neslaganja s ocjenom Kotarskog komiteta o mazinskom općinskom NOO-u iz SKOJ-a su isključena trojica članova⁴⁹

Odmah po završetku kotarske konferencije otpočele su pripreme za osnivanje općinskih NOO-a i u ostalim općinama gračačkog kotara. Ti odbori su se zvali inicijativni, čime se htjela naglasiti njihova privremenost, a tek od decembarskih izbora 1942. to inicijativni je izostavljeno. Već početkom aprila 1942. u Ploči je izabran Općinski NOO Lovinac u sastavu — Božo Radaković, predsjednik, Petar Platiša, tajnik i članovi: Mara Stulić, Mika Draganić, Nikola Petković, Petar Štulić i Nikola Draganić. Kasnije u ovaj odbor su uključeni Marko Kovačević Markina i Stipe Miletić.

Krajem aprila 1942. sazvana je o Bruvnu konferencija za izbor Općinskog NOO-a Bruvno. Na njoj su učestvovali predsjednici i tajnici mjesnih NOO-a, predstavnici omladine i AFŽ-a, predstavnici Kotarskog NOO-a i Kotarskog komiteta KPH za Gračac. Tom prilikom su u Općinski NOO Bruvno izabrani: Mile Radaković Barba za predsjednika, Savica Krajnović za tajnika i za članove: Maniša Čuk, Milka Čubilo, DMITAR Plećaš, Ilija Dragosavac Jurina i Nikola Dautović.

Općinski NOO Zrmanja osnovan je, poslije uspješne akcije Kombiniranog odreda na Tromedi, u junu 1942. godine. Predsjednik je bio Nikola Marčetić Nidžo, Stevo Tojaga, tajnik, Pajo Jovana Prodanović, blagajnik a svi predsjednici mjesnih NOO-a članovi.

Gračački općinski NOO osnovan je tek u novembru 1942. godine. Za predsjednika je izabran Dušan Maričić Čerčil, za tajnika Dušan Tojagić, a za članove: Marija Sovilj, Nikica Sovilj, Pepo Jakšić, Đuro Ivanić, Perica Sovilj, Mile Kričković i Todor Gleda.

Do julske okupatorsko-kvislinške ofenzive 1942. zgrada nove narodne revolucionarne vlasti na području gračačkog kotara bila je završena. U kotaru je tada bilo ukupno 37 narodnooslobodilačkih odbora s 207 odbornika. Neposredno ili preko delegata narod je birao 23 narodnooslobodilačka odbora sa 146 članova, dok je akcionih odbora bilo 14 sa 61 članom. Broj pojedinih NOO-a i odbornika s njihovim socijalnim i nacionalnim sastavom vidi se iz ovog pregleda:

49 AIHRPH, KP-245/1339.

Naziv NOO-a	Broj NOO-a	Broj odbornika	Socijalni i nacionalni sastav					Spol		Ukupno
			radnika	seljaka	namještenika	Srba	Hrvata	m.	ž.	
Kotarski	1	30	2	23	5	29	1	29	1	30
Općinski	4	25	2	20	3	23	2	21	4	25
Mjesni	32	152	3	146	3	139	13	146	6	152
Ukupno	37	207	7	189	11	191	16	196	11	207⁵⁰

Tokom 1942. godine održano je više plenarnih sjednica kotarskog NOO-a a još više sjednica Izvršnog odbora kotara. Početkom jula u Brvnu je održana i Druga konferencija kotarskog NOO-a kojoj je prisustvovalo 70 delegata među kojima je bilo 5 žena. O političkoj situaciji, liniji Partije i značaju borbenog jedinstva govorio je Rade Grković, delegat OK KPH za Liku. U ime hrvatskog dijela naroda gračačkog kotara konferenciju je pozdravio Pavao Skorup. U radu konferencije aktivno je učestvovao i Josip Cazi, politički komesar 3. ličkog partizanskog odreda. Na konferenciji se raspravljalo o ishrani, kolektivnom radu u izgradnji logora, obavještajnoj službi, političko-propagandnom radu, trgovini i očvrstoj vezi vojske i pozadine.⁵¹

Druga konferencija kotarskog NOO-a, analizirajući dotadašnji rad mjesnih, općinskih i kotarskog NOO-a, kritički je ocijenila djelovanje Izvršnog odbora KNOO-a i, posebno, njegovog predsjednika zbog toga što nije bilo dosta učinjeno na delegiranju povjerenika za općinske i mjesne odbore, a osim toga Izvršni odbor KNOO-a je često zadatke prenosio izravno na mjesne NOO-e zaobilazeći općinske. Konferencija⁵² je postavila zadatak da članovi Izvršnog odbora i plemuma KNOO-a više pomažu općinskim i mjesnim NOO-ima na terenu gdje žive i djeluju, da obavezno prisustvuju sastancima tamošnjih odbora i snose odgovornost za rješavanje problema i izvršavanje dogovorenih zadataka. Konferencija je izabrala komisiju sa zadatkom da obiđe sva skloništa i dade uputstva za njihovu dogradnju kao i za izgradnju novih. Zaključeno je: da se maksimalno učini na snabdijevanju partizanskih jedinica na položajima hranom, odjećom i drugim potrebama, da se izvrši kontrola skladišta, ubrza rad na dogradnji skloništa i zemunica i da se osigura brže sklanjanje materijalnih dobara na sigurna mjesta, da Izvršni odbor KNOO-a svestranije analizira rad i mogućnost osnivanja tamo gdje nisu osnovani mjesni NOO-i i akcioni odbori i da sprovede akciju čišćenja NOO-a od kolebljivaca tamo gdje ih ima i da se ubrza služba izvještavanja viših odbora od strane nižih.

50 AIHRPH, f. NOO, k. 111.

51 AIHRPH, KP-245/1339.

52 Isto, f. NOO, k. 111.

Djelovanje narodnooslobodilačkih odbora tokom 1942. godine

Rad narodnooslobodilačkih odbora u gračačkom kotaru u vremenu od njihovog formiranja pa do decembarskih izbora 1942. temeljio se na spomenutom članku Edvarda Kardelja objavljenom u »Borbi« i Okružnici br. 4 CK KPH kao i na direktivama CK KPH i OK KPH za Liku. Iako je istican njihov privremeni karakter, oni su na oslobođenoj teritoriji kotara bili jedini i stvarni organi nove narodne revolucionarne vlasti. Mada su djelovali u neobično teškim ratnim uslovima, oni su kroz rad sticali potrebna iskustva i uspješno rješavali zadatke koje su im nametali rat i revolucija. Ti zadaci bili su veoma brojni i izuzetno složeni. Svakako jedan od najglavnijih bila je ishrana partizanskih jedinica.

Za vrijeme zadržavanja partizanskih jedinica u selima NOO-i su, u saradnji sa štabovima jedinica, antifašističkim omladinskim i ženskim organizacijama, raspoređivali borce po kućama radi ishrane, a kada su se jedinice nalazile u borbi hrana im je doturana na položaje bez obzira na razne opasnosti. Tako je rađeno sve dok u partizanskim jedinicama nisu organizirane kuhinje, ali i tada se moralo organizirati pečenje i sakupljanje kruha. Sačuvan je dopis Kotarskog NOO-a od 13. marta 1942. godine NOO-u Gornje i Donje Klapavice u kojem se traži da se do 15. marta sakupi što veća količina kruha za borce na položaju.⁵³ Zimski mjeseci 1942. godine obilovali su s velikim snijegom, vijavicama i nametima. Usljed takve situacije, kada je trebalo odnijeti hranu borcima na položaje, to se nije moglo učiniti s konjskim ili volovskim zapregama, pa čak niti s tovarnim konjima. U takvim uvjetima su omladina i žene, ponekad i po 20 km pješaćenja, organizirano nosile hranu na položaje partizanskim jedinicama.

Kotarski NOO polazeći od zaključaka septembarske sjednice 1941. godine OK KPH za Liku je početkom aprila 1942. osnovao NOF kotarskog NOO-a u koji su sabirane živežne namirnice radi redovitijeg snabdijevanja partizana na položajima. Prostorije (skladište) za NOF određene su u Bruvnu u kući bivšeg trgovca Danje Obradovića. S NOF-om je rukovodio David Guteša, predratni član KP.

Mjesni NOO-i su — prema rasporedu koji je pravio Kotarski NOO — meso, stoku i razne druge živežne namirnice dopremali u to skladište. Iz njega su namirnice svakodnevno, kolima ili tovarnim konjima, otpremane partizanskim jedinicama na položaje. Namirnice su u skladište gotovo, redovito stizale na vrijeme u količinama koje su tražene.

Prema odluci Kotarskog NOO-a u Bruvnu su svakog dana dežurala troja kola s dobrim konjima, kako bi prema potrebi mogla otpremiti hranu na položaje partizanskim jedinicama. Kola su sa zapregama na dežurstvo upućivali mjesni NOO-i prema rasporedu koji je pravio Kotarski NOO. Pri svemu tome, značajno je napomenuti da je živežne namirnice, kao i pojedine odjevne predmete narod davao dobrovoljno. Na taj način manifestiralo se jedinstvo naroda i vojske u borbi protiv okupatora i njihovih saradnika.

53 AIHRPH, f. NOO, k. br. 111. U ovom dokumentu stoji i ovo: »Da odmah po primitku ovog pisma sakupite što veću količinu gotovog kruha, isto tako da za ovaj puta svaka kuća ispeče po jedan, a bogatija po dva kruha.« U potvrdi Kotarskog NOO-a od 15. marta stoji »predato je u Bruvnu 66 komada domaćeg kruha, ukupno 64 kg«. Kruh je s ostalim živežnim namirnicama putem omladine i žena predat borcima bataljona »G. Princip« koji su se nalazili na položajima oko Srba.

Premda su mjesni NOO-i sakupljene namirnice najčešće slali u Kotarski sabirni centar, oni su ih, zavisno od situacije, ponekad upućivah direktno partizanskim jedinicama na položaje. Ovo je najčešće rađeno na zahtjev samih jedinica.

Poneki mjesni NOO-i imali su svoje magacine, kao npr. NOO Klapavice s kojim je rukovodio Tomo Krtinić, a koji se zvao Narodni magazin. Koliko je na području gračačkog kotara u 1942. godini sakupljeno hrane i dato za ishranu partizanskih jedinica nemoguće je utvrditi, jer nema sačuvanih dokumenata. Te količine su bile velike, pogotovo kad se ima u vidu da je ovo pasivan kraj. To se može zaključiti samo na osnovu jednog izvještaja mazinskog općinskog NOO-a od 7. maja 1942. godine po kojem je tada na teritoriju te općine dobrovoljno sakupljeno 452 kg žita, 520 kg kukuruza, 4.282 kg krompira, 139 kg graha, 24 kg slanine, 23 kg suhog mesa, 24 komada pršuta, 12 i pol kg masti, 3 kg soli i drugo.⁵⁴ Jedan dio navedenih namirnica otpremljen je u Bruvno u NOF NOO-a kotara.

Kada je trebalo provesti partizanske jedinice skrivenim stazama između neprijateljskih garnizona ili ih dovesti do objekta napada, NOO-i su na zahtjev jedinica dodjeljivali im potreban broj vodiča. Isto tako kada je na nekom mjestu trebalo porušiti cestu ili željezničku prugu, NOO-i su partizanskim jedinicama dodjeljivali potreban broj ljudi s alatom. Sačuvan je dopis bruvanjskog općinskog NOO-a od 8. decembra 1942. godine upućen mjesnom NOO-u Klapavice od kojeg se traži da toga dana do 18 sati u Čankovića dragu kod komandanta Bursaća uputi »15 ljudi sa štangama, polugama, sjekirama, macama, kram-povima, kao i svim ostalim za rušenje pruge«. Predsjednik MNOO-a Nikola Milanković je odbornicima po zaseocima odmah poslao prepis dopisa nakon čega su određeni ljudi krenuh na izvršenje zadatka. Iz jednog zaseoka su, prema sačuvanom spisku, upućeni: »1) Milan Savatović star 29 godina, nosi kramp, 2) Dušan Kokot star 45 godina, nosi kramp, 3) Jovo Obradović star 36 godina, nosi kramp, 4) Dušan Dragosavac star 40 godina, nosi kramp, 5) Nikica Bandić star 42 godine, nosi kramp, 6) Mile Obradović star 45 godina, nosi ključ.«⁵⁵

Veliku odgovornost i značajnu ulogu imali su NOO-i u pogledu upućivanja boraca u partizanske jedinice. U početku bila je to briga oko izbora dobrovoljaca, jer, zaključio je plenum KNOO-a Gračac 26. aprila 1942., »u partizane mogu biti primljeni samo oni ljudi koje preporuči NOO dotičnog sela koji će za njih jamčiti da su ispravni«. Odbori su također i obavljah mobilizaciju. Kad je, na primjer, u septembru 1942. popunjavana 2. lička brigada, svim mjesnim NOO-ima odaslati su dopisi u tom pogledu. Tih dana je KNOO, preko mjesnih odbora, u jedinice poslao oko 300 boraca uglavnom do 35 godina starosti. Bili su to mahom očevi, zreli ljudi, ponajčešće jedini hranitelji svojih porodica, jer mlađići su već ranije otišli u partizane. Zidare, tesare i mehaničare Kotarski NOO je slao u vojnotehničke radionice Glavnog štaba Hrvatske u Bijeće Potoke na Plješivici, a tridesetak drugova je poslao i u Inženjerski bataljon Vrhovnog štaba u Bihać.

Stariji ljudi, oni koji nisu bili za operativne vojne jedinice, angažirani su u partizanskim stražama pri mjesnim i općinskim NOO-ima, odnosno pri KNOO-u. Stražari u početku ponegdje nisu imah nikakvog oružja. U proljeće 1942. svakoj straži je bila dodijeljena po jedna puška. U stražama su bili i omla-

54 AIHRPH, KP-245 1338.

55 AIHRPH, KP-k. 111.

dinci, oni mlađi, kao i žene. Omladinke i članice AFŽ-a su ponekad na stražama bile s puškom i pletivom. Početkom jeseni 1942. straže pri NOO-ima postaju stalne. To su već male vojne jedinice. Svi stražari su naoružani. Tada partizanska straža u Bruvnu broji 30, a straža pri općinskom odboru Mazin 10 drugova.⁵⁶

Od samog osnivanja NOO-i su imali i zadaću vršenja obavještajne službe. Ona je s vremenom osnivana pri svakom odboru, mjesnom i općinskom.⁵⁷ Kotarski NOO stalno je insistirao na tome da ta služba bude što bolje organizirana i što efikasnija. Zahvaljujući tome imali smo gotovo redovne podatke, a u proljeće 1942. i iz okupiranih sela.⁵⁸ Naši odborski obavještajci su tijesno surađivali s obavještajnom službom koju je organizirala Partija, zatim s vojno-obavještajnom službom i s obavještajcima omladinskih i ženskih organizacija. Svi podaci su se, dakako, slijevali u jednom centru. Zahvaljujući aktivnosti naših ilegalaca-obavještajaca, pored obavještajnih podataka mogli smo s neoslobođenog područja našeg kotara, a češće i iz Dalmacije, dobiti i neke prehrambene artikle (sol ili šećer), lijekove i kancelarijski materijal. Preko naših obavještajaca dolazili smo u vezu s omladinom u okupiranom Gračacu i Riči čama a i s Velikom Popinom, dok su veze s Lovincem sredinom 1942. bile manjeg obima. U Gračacu je uvijek, kad je bio okupiran, obavještajna služba dobro radila, jer smo i među četnicima imali dosta naših simpatizera koji su nam u septembru te godine poslali čak i izvjesnu količinu bombi i metaka.⁵⁹

Pored ličnog kontakta svojih članova na rad općinskih i mjesnih NOO-a Kotarski NOO Gračac uticao je i putem okružnica što ih je po potrebi povremeno izdavao. Sačuvane su Okružnice br. 2, 3 i 5 od 8. i 30. aprila i 9. juna 1942. godine.⁶⁰ Okružnica br. 2 napisana je na osnovu zaključaka koje je usvojio Izvršni odbor na sjednici od 6. aprila. Tada su na slobodnom dijelu kotara posebne teškoće izazivali šverceri i razni neodgovorni elementi koji su pronosili »glasine štetne po narodnooslobodilačku borbu«. Da bi se to spriječilo a naročito nesavjesno nabijanje cijena po švercerima, Okružnicom je ukazano da nabavke živih namirnica mogu vršiti »samo ona lica koja će imati dozvolu od Sreskog NOO-a«, i da svaki odbor »odmah popiše imena svih švercera u svome selu«. ⁶¹ Od mjesnih NOO-a je zatraženo da pomno prate kako se odvija trgovina, a ujedno i da paze da li »neki neodgovorni elementi pronose lažne glasine« koje je trebalo predavati vojnom sudu na suđenje. Kako je to bilo vrijeme proljetne sjetve, Izvršni odbor Kotarskog NOO-a je zahtijevao da svu četničku i ustašku napuštenu, kao i crkvenu zemlju treba obraditi.⁶²

Za proljetnu sjetvu trebalo je da Mjesni NOO-i nabave sjeme kukuruza, krompira, graha, ječma i jare pšenice. Međutim, s oranjem napuštene zemlje počelo se i prije objavljivanja Okružnice br. 2. Tako npr. Komanda mjesta Bruvno 1. aprila traži od Kotarskog NOO-a »da pronade dva ispravna pluga« i »da ih stave na raspolaganje drugu iz komande mjesta koji dovodi konje«, što je moralo »biti učinjeno bezuvjetno«, jer »će početi sutra s oranjem banditske zemlje Obradović u Bruvnu«. ⁶³

56 AIHRPH, KP-245/338.

57 AIHRPH, KP-245/338 i 1350.

58 Isto, f. NOO, k. 111.

59 AIHRPH, KP-245/344.

60 AIHRPH, f. NOO, k. 111.

61 Isto.

62 Isto.

63 Isto.

Kako se u ono vrijeme u svemu oskudijevalo, tako je sjemena za proljetnu sjetvu bilo malo. U vezi s tim svi narodnooslobodilački odbori po selima su zaduženi da pristupe prikupljanju sjemena koje je do uskladištenja kod KNOO-a trebalo držati »u svome selu na sigurnom mjestu«. ⁶⁴ Za zajedničko obrađivanje zemlje narodnih izdajica, po odluci plenuma KNOO-a od 26. aprila, trebalo je da »svaki NOO ... odmah popiše na svome terenu imena ljudi i žena koji imaju dobre konje, volove i plug« i da — kad to bude zatraženo — jave »koliko plugova će moći orati kad to bude naredeno«. ⁶⁵ Na osnovu toga mjesni odbori su obavili popis stanovništva i stoke, što je bilo neophodno iz nekoliko razloga. Imali smo potpun pregled muzne i tegleće stoke i prevoznih sredstava, pa tako i uvid u mogućnost angažiranja pojedinih domaćinstava, kako prilikom organiziranja poljskih radova, tako i u organiziranju sakupljanja hrane, odnosno radi prevoza razne robe.

U proljeće 1942. narodnooslobodilački odbori su organizirali i čuvanje polja, košarica i šuma. Istina, lugari tada nisu bili određeni osim u Mazinu, ali u svim slobodnim selima su imenovani seoski poljari koji su morali biti poštteni i savjesni ljudi. Od 1. maja bila je zabranjena ispaša stoke po livadama i okrajcima, kako na privatnim tako i zajedničkim, a poljari su morali »da dobro paze na polja i usjeve, da svaku štetu odmah prijavljuju svome odboru«, a odbor je bio dužan »da krivca strogo kažnjava«. ⁶⁶ U mazinskoj općini poljar je bio Mićo Bačić, a lugar Mile Jovana Zorić. Sume su bile isparcelirane i mjesni NOO-i su znali odakle se snabdijeva drvima narod a odakle vojska. Općinski lugar je izdavao odobrenje za sječu šume za građu i ogrjev i određivao cijenu drvima. Samo je s lugarovim odobrenjem bilo dozvoljeno sjeći šumu. Držeći se parole »Čuvajmo našu šumu« NOO-i su brinuli o šumama kao da je mir.

Narodnooslobodilački odbori organizirali su i kosidbu i žetvu pri čemu je uzajamna pomoć dolazila do punog izražaja. Za sakupljanje sijena i obavljanje žetve u prvom redu je angažirana omladina i žene. Kad je došlo vrijeme žetve, Kotarski NOO je upozorio sve općinske i mjesne NOO-e da se hitno izvrši organizacija podizanja žita. Parola »Ni zrna žita okupatoru« u potpunosti je ostvarena. Zemlju koju se nije uspijevalo obraditi zajedničkim akcijama, mjesni, odnosno općinski NOO-i, davali su pojedincima u napolicu. Na tim oranicama i sjetva a kasnije i žetva obavljana je pod kontrolom NOO-a. Polovica prihoda je uzimana u fond NOO-a, otkud je snabdijevana vojska, kao i siromašne porodice ili izbjeglice. Osim toga, jedan dio napuštene zemlje bio je na obradu dodijeljen izbjeglicama s okupiranog područja, ako su te porodice imale radnu snagu.

Jedan od prioritarnih zadataka NOO-a bio je i izgradnja skloništa (skladišta i zemunice za sklanjanje i čuvanje hrane i robe i u vezi s tim povezano organizacija evakuacije stanovništva u slučaju potrebe prilikom neprijateljskih ofenziva i upada na slobodnu teritoriju. Pri općinskim i mjesnim NOO-ima pravljeni su zajednička, dok su domaćinstva za sebe izgrađivala pojedinačna skloništa ili zemunice. Ovo je u ratnim uslovima bila prijetnja potreba da bi se sačuvala hrana i obezbijedila ishrana naroda i vojske. Prva skladišta na području gračačkog kotara izgrađena su u Ploči i Kiku u novembru 1941. godine,

⁶⁴ AIHRPH, f. NOO, k. 111.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto.

na samom početku zime, nekako u isto vrijeme kad su tamo osnovani i mjesni NOO-i. Građena su u stambenim zgradama i u stajama za stoku, a neka i na pogodnim mjestima blizu kuća. To su, uglavnom, bila privatna skladišta. Svatko je radio za sebe i za potrebe svoga domaćinstva. Gradnja je bila krajnje jednostavna: rupa u zemlji, pokrov od dasaka, sve zemljom prekriveno i dobro maskirano. Slično je, prve ratne zime, učinjeno i u drugim selima.

Za otkrivanje skladišta hrane u sakrivenim zemunicama opasniji su bili četnici i ustaše nego okupatorski vojnici. Vrlo brzo se pokazalo da četnici ili ustaše, prodirući u naša sela, otkrivaju tajna skrivališta hrane. Zbog toga još prije proljeća 1942. godine, narodnooslobodilački odbori počinju da organiziraju izgradnju skladišta izvan sela. Mjesni NOO Kik i Ploča u februaru 1942. dali su direktivu svim domaćinstvima da skloništa grade u nepristupačnim, odnosno teže pristupačnim područjima pločanskih Poljica i u vrtačama Međugorja, tri do četiri kilometra zapadno od Gornje Ploče, na platou ličkog Sredogorja, gdje su se u vrijeme ofenzive sklanjale i izbjeglice. Za skladišta su korištene i prirodne pećine te razne spilje nezamjetnih ulaza. Takva je bila Golubnjača na Debeljači tzv. Pećina na Lipaču i Golubnjača u Pločanskom klancu. U tim pećinama sklanjana je hrana, a istovremeno su u njima bili i dijelovi zbjegova. Ova skloništa su odigrala veoma značajnu ulogu za vrijeme neprijateljske martovske ofenzive 1942. kada su talijanske snage preko Pločanskog klanca prodrle na Udbinu i ka Korenici i iz njih povukle svoje garnizone. Prodirući kroz ustanička sela, Talijani su palili i ubijali, a ono što je bilo za opljačkati, opljačkali su. Od skloništa otkrili su samo veoma mali broj. Poslije ofenzive narod Ploče i Kika rjeđe izgrađuje individualna skladišta, a češće kolektivna, po zaseocima ili za čitavo selo. Kolektivna skladišta su gradile radne ekipe. Gradnju je organizirao narodnooslobodilački odbor. Graditeljske ekipe, kojima je rukovodio Petar Kljajić, sekretar pločanske partijske organizacije, podizale su popaljene kuće i gradile bajte, a istovremeno — držeći rad u najvećoj tajnosti — izgrađivale su skladišne zemunice velike i do 30 kubičnih metara. Osim tih skladišta namijenjenih narodu, Kljajićeva ekipa je u kasno proljeće 1942. u šumskom predjelu Razdolje izgradila i veće skladište za jedinice 1. ličkog partizanskog odreda »Velebit«. Kik i Ploča su 1942. godine imali 120 pojedinačnih odreda »Velebit«. Kik i Ploča su 1942. godine imali 120 pojedinačnih i 15 kolektivnih skladišta.

Sve do osnivanja Kotarskog NOO-a izgradnja tajnih skladišta bila je prepuštena mjesnoj inicijativi i snalažljivosti pojedinaca. Tada to postaje opća, društvena briga i izgrađuju se dogovorno kako za područje sela tako i za općinu, pa čak i za područje kotara. Početkom aprila 1942. KK KPH za Gračac i KNOO su analizirali vojno-političku situaciju i pored ostalog inzistirali na ubrzanoj izgradnji čitavog sistema skladišta za pohranjivanje žita i drugih živežnih namirnica. O tim zadacima je raspravljao i plenum KNOO-a 26. aprila, pa je u Okružnici br. 3, upućenoj svim NOO-ima za kotar Gračac 30. aprila naglašeno da je potrebno da sav narod skloni hranu i robu na sigurno mjesto. Sugerirano je da se izgrađuje tri vrste skladišta: barake duboko u gustim šumama kao kolektivna skladišta, kolektivne zemunice sakrivene u šumama ili teže pristupačnim i od puteva udaljenim područjima i pojedinačne zemunice na najpogodnijim mjestima.⁶⁷ Lokacije kolektivnih skladišta čuvane su u tajnosti i

⁶⁷ AIHRPH, f. NOO, k. 111.

za njih su znali samo najodgovorniji rukovodioci, graditelji i stražari. Na zahtjev kotarskog NOO-a, u aprilu i početkom maja 1942. godine, u svim oslobođenim selima su održani masovni sastanci na kojima su NOO-i, partijske i anti-fašističke organizacije objasnile neophodnost izgradnje skloništa i njihov ekonomski i politički značaj. Veća skladišta radile su radne ekipe koje su određivali NOO-i, pri čemu je najbolji majstor u selu bio rukovodilac ekipe. Radove su pratile razne teškoće, naročito nestašica rezane građe, čavala i drugog. Pilana u Mazinu nije mogla da zadovolji sve potrebe, jer je dio dasaka odlazio i van kotara kao na primjer za izgradnju bolnice 3. ličkog partizanskog odreda kod Dobrosela. Zahvaljujući izgrađenim skloništim, narod je poslije žetve 1942. godine na oslobođenoj teritoriji u velikom postotku uspio da skloni žito, razne živežne namirnice i stvari.⁶⁸

Bruvanjski NOO je za stanovnike Bruvna i iz okolnih sela izgradio veliko skladište u šumi na Kremenu, na južnim padinama Plješevice, na nadmorskoj visini od oko 1500 metara. To je područje, pokriveno visokom bjelogoricom a mjestimično i crnogoricom s mnogo uvala, bilo pogodno za izgradnju skladišta. Nedaleko od bruvanjskog skladišta, tri skladišta je izgradila ekipa NOO-a Bruvanjski Tomingaj za zaseoke Tupaie i Vodena Glava. U ta tri skladišta moglo je stati oko 12 vagona žita. Po zadatku MNOO-a skladišta su čuvali Bogdan i Đuro Matijević. I Mjesni NOO Klapavice izradio je skladište u Bijeloj dragi na obronku Kremena. To je skladište većinom služilo za odjevne predmete i posteljine, dok su žito sakrivali u prirodnim skladištima — pećinama. Sela Klapavice i Paklarić bila su naročito pogodna za izradu skladišta kako zbog opredjeljenosti naroda za NOB, tako i zbog toga što su zaklonjena brdima i što su se nalazila daleko od komunikacija. Polazeći od toga, Kotarski NOO Gračac, u sporazumu s Općinskim NOO-om Bruvno i Mjesnim NOO-om Klapavice, pred julsku ofenzivu 1942. odlučio je da namirnice iz kotarskog skladišta u Bruvnu prebaci u Klapavice u tzv. Ličinovu pećinu, čiji je ulaz prirodno sakriven jednim gričem, a ima relativno malen otvor. Zaprežnim kolima do nje se moglo prići na 250 metara. U nju su pohranjene veće količine žita, brašna, kukuruza, graha, krompira, masti i nekoliko vreća, soli, znatne količine odjevnih predmeta i posteljine. Za čuvanje namirnica u pećini i spremanje bio je zadužen Nino Dautović. On je tu čuvao i povjerljivu arhivu kotarskog komiteta i Kotarskog NOO-a Gračac, kao i arhivu OK KPH za Liku i nekih susjednih kotareva u toku NOB-a.

Mazinski zaseoci Babići i Vojvodići izgradili su dva skladišta u Kozarcima u šumi Jelar na jugoistočnim padinama Plješevice.⁶⁹ Zaselak Zorići izgradio je tri skladišta na Bjeljevinama, na području Majstorović kose, a zaselak Vignjevići pet skladišta u Razboju, u šumi Jelar na nadmorskoj visini od 1266 m¹⁰. Zaselak Skadar izgradio je šest skladišta u rajonu Milićeva vrha na nadmorskoj visini 1285 m. Stanovnici Drage Vojnovića izgradili su dva velika skladišta u Opaljeniku niže Jezerca, a stanovnici zaseoka Tulići—Kovačevići izgradili su sedam skladišta na području Trnove poljane u šumi Javornik. Sva su skladišta osiguravali čuvari određeni od NOO-a. To su uglavnom bili stariji ljudi.

68 AIHRPH, KP-230/38.

69 Ova skladišta su u četvrtoj neprijateljskoj ofenzivi četnici otvorili, zapalili i uništili više vagona žita te veće količine robe.

70 Ova skladišta su otkrili i uništili Nijemci 1944. godine.

Od sela gračačke općine Gubavčevo Polje (Gornji kraj) izgradilo je veće skladište u Paležima u šumi Lađena gora kapaciteta 6—7 vagona žita.⁷¹ Donji kraj Gubavčeva Polja izgradio je skladište kapaciteta 7—8 vagona u Opaljeniku iza Gutešinoga vrha na visini od 1412 m. Trinaest domaćinstava zaseoka Tojagići izgradilo je dva skladišta u Torinama ispod Lađene gore na visini od 1216 m, kapaciteta oko 5 vagona žita. Zaseoci Surle i Grcale sagradili su skladište u šumi Oštri lisac, a dio stanovnika Glogova dva skladišta u šumi Opaljenik — Maslovara. Poslije julske ofenzive 1942. Omsičani su pod Velikim gredama u predjelu Visibabe izgradili veće skladište pokriveno limom od krova zapaljene škole u Omsici. Budući da su skladišta u Opaljeniku iza Gutešinog vrha bila najudaljenija od sela, to je za njihovo obezbjeđenje NOO Gubavčevo Polje odredio stalnu stražu u kojoj su bili stariji ljudi: Božo Surla, Ljubiša Aleksić, Mijo Sovilj i drugi. Ostala sela s područja gračačke općine nisu imala stalne straže pri svojim skladištima, nego su ih obilazili i kontrolirali članovi mjesnih NOO-a ili seljaci po zaduženju od NOO-a.

Na inicijativu Štaba 2. područnog bataljona, Kotarski NOO Gračac je krajem juna 1942. pristupio izgradnji jednog većeg skladišta na Jasenovu vrhu u šumskom predjelu Jelar, do kojeg se dolazi tzv. putem Marije Terezije koji povezuje Mazin s Dabašnicom. Ekipa od 15 tesara s područja općine Mazin, pod rukovodstvom Dane Babića Luića, prvog predsjednika općinskog NOO-a Mazin, brzo i kvalitetno je izvela velik i složen građevinski pothvat. Skladište se sastojalo od dvije velike zgrade od tesane građe pokrivene šimlom. U svaku zgradu moglo se pohraniti po 10 vagona žita ili drugih namirnica. Cim je skladište završeno, počelo je da se u njega doprema žito, razne namirnice, vuna, stavljene kože i drugi artikli namijenjeni za opskrbu boraca, bolnica i izbjeglica. Već u jesen 1942. u ovim skladištima bilo je oko 10 vagona samo prehrambenih artikala uz ostali materijal i proizvode. Podatak je više ilustrativnog karaktera, jer se stvarno stanje postojećih zaliha svakodnevno mijenjalo zbog neprekidnog ulaza i izlaza dobara. Upravo zbog takve situacije nametala se potreba za uvođenjem organizirane skladišne službe koju su mogli uspješno obavljati samo obrazovaniji, a uz to odgovorni i posebno provjereni drugovi. U početku ovu dužnost obavljao je Petar Utvić Braco, a kada je on upućen na drugu dužnost, zamijenio ga je Ranko Gačeša Rančilo. Skladište je imalo stalnu stražu koju je davao 2. područni bataljon. Komandir straže bio je Nikola Suša, a stražari: Mile Brkljač, Dane Mioković, Dušan Popović i drugi.⁷²

U julu 1942. godine područje gračačkog kotara, pored dijela sjeverne Dalmacije, zahvatila je talijansko-četnička ofenziva, koja je donijela ogromne patnje i stradanja narodu a NOO-ima nametnula niz teških zadataka koje je trebalo brzo rješavati jer se radilo prije svega o ishrani i smještaju izbjeglica i stanovnika popaljenih sela. Iz sela gračačke i bruvanjske općine narod je na vrijeme evakuiran dok se u zрманjskoj općini u tome nije uspjelo zbog brzog prodora neprijatelja. Nastupajući iz Dalmacije, Talijani i četnici su pljačkali,

71 Za vrijeme četvrte neprijateljske ofenzive skladište su otkrili četnici, ali ga nisu uspjeli opljačkati, zahvaljujući intervenciji udarne grupe koju je predvodio Đurađ Blanuša. Poslije ofenzive skladište je preseljeno u Bakovaču u podnožju Lisca na nadmorskoj visini 1336 m gdje je bilo više skladišta.

72 Skladište je otkriveno za vrijeme četvrte neprijateljske ofenzive 1943. Četnici su ga tada zapalili te je u njemu izgorjelo 6 vagona žitarica i značajne količine druge robe.

palili i uništavali sela kroz koja su prolazili. U zрманjskoj općini naročito su stradala sela: Ruišta, Pribudić, Palanka, Gudura i Cerovac. U općini Gračac popaljena su sela: Glogovo, Gornji Kijani, Omsica, Gubavčevo Polje, Tomingaj—Ljubović i Tomingaj—Crkva. Na području bruvanjske općine, koja je kompletna bila slobodna prije ofenzive, samo seoca udaljena od puteva, tamo gdje neprijatelj nije mogao prodrijeti, nisu zapaljena. Partizanske jedinice su uspjele zaustaviti neprijatelja ispred Tupaia, zapadnog dijela Rudopolja (ispod Jasenara), Paklarića, Klapavica i Bruvanjskog Cerovca. Ta neuništena sela, kao i Mazin, bila su vanredno značajna materijalna baza za zbrinjavanje izbjeglica iz popaljenih sela. Tada su uništene i škole u Zрманji, Glogovu, Omsici, Mazinu, Tomingaju, Bruvnu i Rudopolju. U lovinačkoj općini, pored toga što je spaljena, u Ploči su ustaše ubijale starce, žene i djecu koje su zatekle kod kuća. Vranik je djelomično spaljen a čitavo selo je opljačkano, dok je u Kiku ostala samo jedna kuća. Pored toga ustaše su u Kiku zatekle nekoliko nemoćnih lica (starci i djeca) i sve ih pobile. Poslije ofenzive NOO-i su izvršili procjenu štete koja je u stvari bila nesaglediva. Ne samo da su brojna sela uništena, nego i ljetina. Istina, žetva još nije bila u jeku, ali neprijatelj je, prolazeći frontalno preko oranica, naročito tamo gdje je išla motorizacija, uništio velik dio usjeva. Četničke trupe su pri tome nastojale da unište i nezrela žita. No i pored svih teškoća narod nije klonuo duhom. Teškoće su ga kalile. Posebno je postao ogorčen na četnike.

Radi što bržeg otklanjanja posljedica neprijateljske ofenzive, Kotarski NOO Gračac je odmah po njenom prestanku održao konferenciju s predstavnicima svih općinskih i mjesnih NOO-a na kojoj su usvojeni zaključci u pogledu brzog podizanja ljetine, o ishrani izbjeglica, izgradnji skloništa u šumi i bajti za narod iz popaljenih sela. Tom prilikom kritički je ocijenjen i rad NOO-a u toku ofenzive. U pogledu žetve odlučeno je da se organizira masovno dizanje ljetine uz što bolju saradnju s omladinskim i ženskim organizacijama. Dogovoreno je da se osnuju radne jedinice, poljoprivredne brigade, koje će podići žito sa svih napuštenih imanja, a istovremeno organizirati pomoć porodicama bez dovoljne radne snage. Sve žito je odmah trebalo uskladištiti. Računa se da je na polja gračačkog kotara tada organizirano u radnim jedinicama izišlo preko 750 osoba — žena i omladine. Što se tiče izgradnji bajta i nadstrešnica, na bolje zgrade nije se moglo ići zbog nedostatka materijala, dogovoreno je da se pri mjesnim NOO-ima osnuju radne ekipe koje će raditi na podizanju bajta, kao i ekipe koje će raditi na proizvodnji kreča. Mjesni NOO Ploča i mjesni NOO Kik imali su organizirane radne ekipe još od završetka martovske ofenzive

1942, a na području bruvanjske i gračačke općine tada je formirano više građevinskih ekipa koje su radile na podizanju popaljenih sela: u Glogovu dvije, u Gubavčevu Polju također dvije, u Omsici jedna, u Gornjem Kijanima jedna, za sela Tupaie i Vodenu Glavu dvije, u Rudopolju dvije, u Deringaju jedna i Bruvnu jedna građevinska ekipa. Bajte su najprije podizane onim porodicama čiji su se članovi nalazili u partizanskim jedinicama pa nisu imale radne snage, zatim sirotinji bez radne snage, pa ostalima. Općina Mazin, budući da nije spaljena, podnijela je glavni teret oko smještaja pogorjelaca, naročito djece i staraca. Ova općina je dala veliku pomoć u građevinskom materijalu a manje u radnoj snazi, budući da su njene radne ekipe tada bile angažirane na izgradnji skloništa i bolnica. Najgore je prošao narod u zрманjskoj općini koja je ostala pod kontrolom neprijatelja. Partizanskim porodicama čije su kuće iz-

gorjele ili opljačkane nije imao ko pomoći. One su se snalazile kako su same znale i umjele. Samo mali broj porodica iz ove općine uspio je da se skloni u Dabašnicu i Ajderovac.⁷³

Uporedo sa zbrinjavanjem porodica koje su ostale bez kuća, narodnooslobodilački odbori su zbrinjavali i narod koji je pobjegao iz okupiranih sela. Prve izbjeglice na našem terenu bile su porodice naših kolonista iz Bačke i Banata, koje su se vratile u djedovski zavičaj odmah poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Sve te porodice za vrijeme čitavog rata uglavnom su bile na brizi narodnooslobodilačkih odbora. U ustaničkim danima gotovo sva sela su bila u zbje govima — mahom planinama, a rjeđe u selima koja su udaljenija od puteva. Do novog većeg vala zbje gova dolazi u proljeće 1942. Tada s okupiranih područja bježe mnoge partizanske porodice, posebno iz Štikade, Graba, Podkokirne i iz gračaćkih zaseoka Dukići i Utvići. Poslije aprilskog četničkog puča 1942. partizanski orijentirane porodice više u tim selima nisu mogle opstati. Samo neke od tih porodica uspijevaju izvući na slobodni teritorij dio pokretne imovine, a neke nisu čak ni grlo stoke povele sa sobom. Prve izbjeglice iz gračaćkih sela prihvatio je i zbrinuo Mjesni NOO Tupaie (Bruvanjski Tomingaj). To su bili Dukići i Utvići.⁷⁴ Oko 450—450 izbjeglica smješteno je u Mazinu sa terena gračaćke općine, dok je jedan broj izbjeglica iz gračaćke i zrmanjske općine smješten na područje lapačkog kotara. Zatim su stigle izbjeglice iz Stikade, Graba i Podkokirne. Neke od njih prihvaćaju mjesni NOO-i Rudopolje, Klapavice—Paklarić, Cerovac i Bruvno, a druge mjesni NOO Gu-bavčevo Polje. Kotarski NOO je preko općinskih i mjesnih NOO-a poduzimao mjere da se iz ugroženih područja, koja su bila u blizini talijansko-četničkog garnizona u Gračacu: Agbabe, Samardžije, Opalići, jedan dio Tomingaj—Crkva i Donji Kijani, djeca i starci s pokretnom imovinom evakuiraju u zbje gove u Paklarić, Rudopolje, Klapavice i Mazin.

Uoči julske ofenzive kotarski, općinski i mjesni NOO-i, uz pomoć društveno-političkih organizacija, brzo su evakuirali narod s pokretnom imovinom u zbje gove na Cemernici, Lađevoj gori, u šume iznad Mazina i u Paklarić. Računa se da je u tim zbje govima bilo preko 5.000 mahom starijih ljudi, žena i djece. Na žalost, bilo je i naivnih pojedinaca koji su dočekali neprijatelja i svoju naivnost platili životom. Tako su jednu ženu četnici i Talijani uhvatili u Ljuboviću i bacili je u bunar Marka Dragosavca Caki juna. U zbje govima su se našli kompletni mjesni NOO-i, pojedini članovi općinskih i Kotarskog NOO-a koji su na licu mjesta poduzimali mjere da se zbje govi što bolje organiziraju a naročito u pogledu ishrane izbjeglog naroda. Kad je prošla julska ofenziva, narod se iz zbje gova spustio u oslobođena sela i u njima ostao do četvrte neprijateljske ofenzive kada je ponovo morao da se sklanja u zbje gove. Pored izbjeglica s teritorija gračaćkog kotara, NOO-i oslobođenih sela 1942. prihvatili su i izvjestan broj izbjeglica (većinom djece) iz susjednih kotareva Gospića i Udbine, a organizirali su i prikupljanje živežnih namirnica za popaljena sela iz susjednih kotareva. Uspjeh ove akcije bio je najbolji u Mazinu.⁷⁵

Do jeseni 1942. o zbje govima su brinuli isključivo narodnooslobodilački odbori sela gdje su se izbjeglice nastanile. Tada je odlučeno da se formiraju NOO-i

73 AIHRPH, KP-230/29.

74 AIHRPH, KP-230/15.

75 AIHRPH, KP-230/16.

zbjegova: jedan u Mazinu, drugi u Bruvnu, treći za Tomingaj—Ljubo vi ć, Tupaie, Rudopolje, i Klapavice. Izbori za ove odbore provedeni su u novembru 1942. Ovi odbori koordinirali su svoj rad s mjesnim i općinskim NOO-ima.⁷⁶

Navedenim poslovima sve funkcije narodnooslobodilačkih odbora nisu iscrpljene. Bilo je još mnoštvo zadataka u vezi s političkim radom, održavanjem zborova, sudstvom, prosvjetom, kulturom, školstvom, zdravstvom, agitacijom, propagandom i drugim. Te će teme posebno obrađivati drugi autori. Navest ću još samo nekoliko podataka o školstvu, agitaciji i propagandi. Škole smo organizirali u jesen 1942. godine. Među prvima su radile: osnovna škola u Tupalama, Bruvnu, Mazinu, Rudopolju, Klapavicama, Omsici, Kiku i Ploči. U Tupalama je škola radila u adaptiranoj gospodarskoj zgradi Rade Popovića i u nju su išla djeca iz Tupaia, Vodene Glave i izbjegličkih porodica, a učiteljica je bila Draga Japundžić. Škola u Kiku počela je da radi najprije u parohijskom stanu, a zatim u kući Mane Žegarca.⁷⁷ U Mazinu je radila učiteljica Anka Zorić, rođena Čanak.

Odbori su bili neobično aktivni u domenu agitacije i propagande. Te poslove je u početku vodio uglavnom partijski komitet, ali s vremenom je sve više zadataka prenosio na narodnooslobodilačke odbore. U martu 1942. KK KPH za Gračac je počeo izdavati svoj list »Gračački partizanski vjesnik« u 100 do 150 primjeraka. List je slan svim NOO-ima i proradivan je na seoskim sastancima. Poslije toga, u jesen 1942, na inicijativu KK KPH za Gračac, a na osnovu direktive OK KPH za Liku, Kotarski NOO je počeo da izdaje svoj organ »Glas istine« čiji je prvi broj izašao 1. decembra 1942. U redakciji su bili Dragan Dučić, Janja Jokić i Dragan Mioković.

Decembarski izbori 1942. godine

U septembru 1942. godine na oslobođenoj teritoriji zapadne Bosne vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito izdao je »Naredbu o izborima narodnooslobodilačkih odbora« i »Naredbu o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti« koje su zajedno s člankom Veselina Masleše »O narodnooslobodilačkim odborima« odštampane u posebnoj brošuri, koja je upućena u sve oslobođene krajeve Jugoslavije.⁷⁸ Te naredbe i članak predstavljaju prekretnicu u organizaciji nove revolucionarne narodne vlasti u našoj zemlji, pa i u Lici i u gračačkom kotaru. U spomenutim materijalima su, pored ostalog, 'Određeni način izbora, ustrojstvo i zadaci NOO-a na oslobođenoj teritoriji. Više se ne spominje privremeni karakter NOO-a već se ističe da »Narodnooslobodilački odbori predstavljaju ... klicu buduće narodne vlasti čije će konačne i trajne oblike odrediti oslobođeni narod poslije istjerivanja fašističkih okupatora iz naše zemlje i uništenja njihovih domaćih slugu.«⁷⁹ Tada se NOP u našoj zemlji nalazio u snažnom usponu naročito u zapadnim dijelovima gdje je stvorena velika slobodna teritorija poznata pod nazivom »Bihaćka republika« ili »Titova država«. Međutim, na ostalim frontovima u svijetu situacija se nepovoljno razvijala za saveznike: faši-

⁷⁶ AIHRPH, KP-245/1348.

⁷⁷ Izjava Milana Žegarca (autorova zbirka).

⁷⁸ Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Beograd, 1948, str. 65—83.

⁷⁹ Isto, str. 70.

stičke armije su bile duboko prodrle u Sovjetski Savez i nadirale ka Staljingradu i Kavkazu, u sjevernoj Africi su se približavale Suez, a na Dalekom Istoku Japan je osvajao velika prostranstva.

Nas su početkom oktobra 1942. naredbe o izborima NOO-a i o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti zatekle upravo u vrijeme priprema za izbor novog plenuma i Izvršnog odbora Kotarskog NOO-a Gračac. Radilo se o tome što OK KPH za Liku KK KPH za Gračac nisu bili zadovoljni s radom KNOO-a a posebno s predsjednikom Nikolom Krajnovićem pa je trebalo izabrati drugog. Kako je u to vrijeme spomenuta brošura već bila stigla u Liku, to je Okružni komitet odgodio ovaj izbor smatrajući da to treba uraditi kad budu organizirani izbori za sve NOO-e. Međutim, na insistiranje Kotarskog komiteta KPH za Gračac 19. oktobra je održana sjednica plenuma KNOO-a Gračac na kojoj je umjesto Krajnovića za predsjednika izabran Tomo Samardžija, dotadašnji predsjednik Mjesnog NOO-a Tomingaj—Ljubović i član Izvršnog odbora Kotarskog NOO-a Gračac.

Spomenuta brošura s naredbama druga Tita i člankom Veselina Masleše stigla je u gračački kotar vjerovatno 6. oktobra, zajedno s direktivnim pismima Centralnog komiteta KPH i OK KPH za Liku u vezi s pripremama za izbore.⁸⁰ Već slijedećeg dana 7. oktobra održan je sastanak Kotarskog komiteta KPH za Gračac na kome su se njegovi članovi upoznali sa spomenutim materijalima.

Zauzet je stav da za člana NOO-a može biti biran samo onaj tko je pokazao da je odan i vjeran NOB-u i da je nepomirljivi neprijatelj okupatora i njegovih slugu. Zaključeno je da svi komunisti i oni koji rade u NOO-ima i u pozadinskom vojnom aparatu do 27. oktobra temeljito i u potpunosti prouče spomenute materijale kako bi ih mogli sprovesti u život.⁸¹ Time su u stvari počele pripreme za izbore NOO-a u gračačkom kotaru.

Na narednom sastanku Kotarskog komiteta KPH za Gračac održanom 27. oktobra bilo je riješeno da se radi priprema izbora formiraju tri grupe za agitaciju: jedna za Bruvno, jedna za Mazin i jedna za Omsicu, Gubavčevo Polje i Glogovo.⁸² Nakon toga, u duhu naredbe Vrhovnog štaba o izborima NOO-a, Kotarski komitet je 15. novembra predložio Komandi ličkog područja da imenuje kotarsku i tri općinske izborne komisije koje će pripremiti i sprovesti izbore. U kotarsku izbornu komisiju imenovani su: Nikica Babić, David Guteša, Rade Mioković, Dušanka Pavlica i Jovica Popović, u izbornu komisiju za općinu Gračac: Đuro Cvjetković, Jelica Maričić, Đudo Sovilj, Đurađ Blanuša Brko i Đukan Blanuša, u izbornu komisiju za općinu Bruvno: Savica Krajnović, Dmitar Plečaš, Milica Radmanović, Mičo Dautović i Miloš Mandić,⁸³ dok je za općinsku izbornu komisiju u Mazinu odlučeno da se predloži »u sporazumu s općinskim NOO-om Mazin«. Pored toga izbore je trebalo provesti i u partizanskim jedinicama i ustanovama. Prema direktivi OK KPH za Liku od 21. novembra izbore je trebalo provesti u vremenu od 1. do 10. decembra 1942. godine, kako na oslobođenoj teritoriji tako i u partizanskim jedinicama. U partizanske brigade, bolnice, ambulante i vojne radionice trebalo je da kotar pošalje svoje delegate koji će pripremati i izvršiti izbore.⁸⁴ Izuzev narodnih neprijatelja pravo

80 AIHRPH, KP-12/230.

81 AIHRPH, KP-230/33.

82 Isto, br. 245/1347.

83 AIHRPH, KP-245/347.

84 Isto, br. 230/55.

glasa imali su svi građani stariji od 18 godina, muški i ženski, a borci u partizanskim jedinicama i mlađi.

Budući da se najviše boraca iz gračačkog kotara nalazilo u 3. ličkoj brigadi (bataljon »Bićo Kesić«), to je za sproveden je izbora u njoj Kotarski komitet odredio Nikicu Babića. Na isti način upućeni su delegati i u druge partizanske jedinice i ustanove u kojima je bilo boraca iz gračačkog kotara.⁸⁵

U pripremama za izbore, pored partijskih organizacija i NOO-a, bile su angažirane i omladinske i ženske antifašističke organizacije. Narodu je na zborovima po selima i predizbornim konferencijama objašnjavan značaj izbora za NOO-e i zato da u njih treba da budu izabrani sposobni energični ljudi do kraja odani narodnooslobodilačkoj borbi. Posebno se nastojalo da među kandidate za NOO-e bude uvršten i izvjestan broj žena koje su se do tada istakle u radu Antifašističkom frontu žena ili na nekim drugim poslovima.⁸⁶ Po svim oslobođenim selima do 15. novembra održani su kandidacioni zborovi na kojima je sam narod predlagao kandidate od kojih je trebalo izabrati članove NOO-a. Na tim zborovima narod je stvarno ispoljio visoku političku svijest, vidjelo se da je shvatio značaj izbora pa je za kandidate predlagao najbolje ljude. Na osnovu prikupljenih podataka o kandidacionim zborovima, Kotarski NOO je izradio spiskove kandidata za mjesne NOO-e. Liste nisu bile ograničene predviđenim brojem članova odbora. One su za sve odbore bile veće od broja onih koji će biti izabrani. Svi kandidati predloženi od naroda uneseni su na liste. Sistem glasanja je trebalo provesti po jednom sistemu u selima, a po drugom u vojsci uz prethodna objašnjenja o broju biranih. U selima se glasalo ne za listu, nego za svakog pojedinca dizanjem ruku, dok su borci glasali putem glasačkih listića. Liste izabranih su mogle biti zaokružene tek nakon prebrojavanja glasačkih listića iz vojnih jedinica.

Veoma obiman i značajan posao na pripremanju i sprovođenju izbora za NOO-e obavile su kotarska i općinske izborne komisije. Na konstituirajućoj sjednici Kotarska izborna komisija je za predsjednika izabrala Radu Miokovića, tajnika KNOO-a. Plan rada komisija je sačinila u suradnji s Izvršnim odborom KNOO-a i Kotarskim komitetom. Na drugoj sjednici komisija je razradila dinamiku izborne kampanje i sistem uključivanja svih društveno-političkih organizacija u pripreme za provođenje izbora. Tada je razrađen i način provođenja izbora i u selima i u vojnim jedinicama. Na trećoj sjednici odlučeno je o danu izbora. Prethodni prijedlog Kotarskog komiteta i provođenju izbora oko 1. XII ocijenili smo, računajući na udaljenost nekih vojnih jedinica, preuranjenim pa se opredijelili da se 5. decembra izvrše izbori za mjesne NOO-e a 6. decembra za općinske NOO-e i za delegate za kotarski NOO. Polazeći od Titovog naređenja 0 izborima, komisija je odlučila da se u mjesne NOO-e bira tri do sedam članova (ovisno o veličini sela i broju stanovnika), u općinske NOO-e sedam članova 1 u plenumu, Kotarskog NOO-a 30 delegata (mada je Kotarski komitet predlagao 18) i to 8 iz mazinske, 12 iz bruvanske i 10 iz gračačke općine. Donijeta je odluka da se izaberu i tri izbjeglička NOO-a: jedan u Mazinu i dva u bruvanskoj općini. Na prijedlog Općinskog NOO-a Mazin riješeno je da se u toj općini izaberu četiri mjesna NOO-a, a ne tri kao do tada. (Za Vagan je odlučeno da izabere samo povjerenika). Broj mjesnih NOO-a u općini Bruvno trebalo je smanjiti od osam na šest (Crni Lug i Plečaši su trebali da izaberu samo povjerenike

85 AIHRPH, KP-245/1346 I 1348.

86 Isto, br. 230/37.

u MNOO Cerovac, odnosno MNOO Bruvno. Povjerenika je trebao da bira i Paklarić), dok je u gračačkoj općini trebalo izabrati pet mjesnih NOO-a.⁸⁷ Kotarska izborna komisija je obavezala općinske komisije da u svim selima, pa i u onim gdje će biti biran samo povjerenik, imenuju povjerenike koji će biti odgovorni za provođenje mjesnih odbora. U Ploči i Kiku, selima lovinačke općine, koja su u ono vrijeme bila u sastavu gospičkog kotara, izbori su — po odluci Kotarskog NOO-a Gospić održani 2. i 6. decembra 1942. U izbornoj komisiji kotara Gospić, koja je kao i naša osnovana u novembru, jedan od petorice članova bio je Petar Kljajić iz Ploče. Ta komisija je odluku o danu izbora donijela na svojoj sjednici 26. novembra. Tada je imenovana i općinska izborna komisija za Lovinac. U komisiji su bili: Đuro Potkonjak, Simo Gaić, Petar Platiša, Deva Radaković i Marko Zegarac. O broju članova ONOO-a tada nije ništa precizirano, samo je rečeno da će općina dati pet delegata u kotarski NOO Gospić.⁸⁸

U pripremanju izbora nije bilo nikakvih, pa ni političkih smetnji. Izvjesne teškoće su se pojavile kod sprovođenja izbora u partizanskim jedinicama zbog njihove udaljenosti od kotara. Tada se 3. lička brigada nalazila na području oko Bosanskog Grahova, a 2. lička brigada, u kojoj je također bio izvjestan broj boraca iz gračačkog kotara, na Baniji. Veoma brzo se pokazalo da Nikica Babić sam neće moći pripremiti izbore u vojsci. Zbog toga je Kotarska izborna komisija odlučila da zajedno s njim taj zadatak obave Jovica Popović i Đurađ Blanuša. Mislim da smo na zadatke krenuli posljednjeg tjedna u novembru. Polazeći u jedinice, ponijeli smo sa sobom spiskove boraca s našeg terena i spiskove svih kandidata. Iako su jedinice bile rasute i od našeg područja dosta udaljene, ipak su svi, borci iz gračačkog kotara na vrijeme dobili biračke listiće s imenima kandidata. Glasanje je obavljeno nekoliko dana prije izbora u selima, tako da smo se nas trojica već prvih dana decembra, uoči izbora, vratili sa zapečaćenim omotima u kojima su bili borački birački listići. Te su omotnice otvarane tek poslije izbora u selima i glasovi su onda pribrajani listama sa seoskih izbora.

U svim selima izbori su počeli u 15 sati 5. decembra. Bile su to veličanstvene manifestacije narodnih masa za narodnooslobodilačku borbu. Narod je u povorkama sa zastavama i parolama stizao na mjesta gdje su obavljani izbori. Svuda se nastojalo da se izbori obave u duhu naređenja Vrhovnog štaba na demokratski način. U tome se potpuno uspjelo izuzev Gornjih Kijana, gdje je »izborni povjerenik ... izbore pogrešno sproveo«, jer je nekim glasačima uskratio pravo na glasanje.⁸⁹ Zbog ovoga je Kotarska izborna komisija poništila ove izbore pa su oni u ovom selu naknadno održani tri dana kasnije. Slijedećeg dana u isto vrijeme izabrani su mazinski, bruvanjski i gračački općinski NOO-i kao i delegati za Kotarski NOO.⁹⁰

87 AIHRPH, KP-245 1347.

88 AIHRPH, KP-247 1956.

89 AIHRPH, KP-231/120.

90 »Glas istine«, organ Kotarskog NOO-a, u broju od 15. decembra 1942. donio je članak o izborima u kome je, pored ostalog, pisalo da je narod »na najdemokratskiji način izabrao svoje predstavnike za svoju vlast. Glasali su drugovi i drugarice. Glasala je i vojska. Svi koji su navršili 18 godina starosti, a vojnici i ispod 18 godina. Narodna vlast ne bi bila prava ako u njoj ne bi bili oni drugovi i drugarice, koji uživaju duboko narodno povjerenje, ako se biranje ne sprovodi na način širokih demokratskih sloboda, ako u biranju ne sudjeluju drugarice, omladina i vojska. Život svih nas zajednički je povezan. Naš rad je zajednički, naša borba je zajednička, pa i naša vlast mora biti zajednička ...«

U općini Mazin za predsjednika u općinski NOO izabran je Rade Vignjević, za tajnika Vaso Vojvodić, a za članove: Stevo Baić, Sava Kovačević, Dušan Mandić, Joka Vojnović i Pepo Babić. U ovoj općini izabrana su četiri mjesna NOO-a, jedan izbjeglički NOO⁹¹ i jedan povjerenik. U Mjesni NOO Skadar—Podselo izabrani su: Jandre Vojvodić (predsjednik), Rade Vignjević, Pepo Babić, Maša Ilić Koka i Milan Vojvodić Papin, u Mjesni NOO Draga Mandić-Buvetić: Branko Vojnović (predsjednik), Dušanka Vojnović i Dušan Vojnović, u Mjesni NOO Tulić—Kovačević: Lujo Kovačević (predsjednik), Anica Vojvodić i Tomo Tome Kovačević i u Mjesni NOO Draga Vojnović-Kasar : Luka Vojnović Sućur (predsjednik), Mika Vojnović i Nikola Zorić. Za povjerenika zaseoka Vagan izabran je Ilija Radaković.

U općini Bruvno za predsjednika općinskog NOO-a izabran je dotadašnji predsjednik Mile Radaković Barba, za tajnika Savica Krajnović i za članove: Maniša Ćuk, Dmitar Plečaš, Nikola Dautović, Milka Ćubrilo i Ilija Dragosavac. U šest seoskih NOO-a izabrani su i to: u Bruvnu: Petar Radaković (predsjednik), Milan Popović (tajnik), Dmitar Vojnović, Anka Ćuk, Perica Radaković, Ilija Plečaš i Joka Basta, u Cerovcu: Đukan Radaković (predsjednik), Nikica Ćubrilo (tajnik), Nikica Guteša, Dane Guteša i Mićo Pokrajac, u Klapavicama: Mile Obradović (predsjednik), Đuran Obradović (tajnik), Miloš Krtinić, Dane Krtinić i Rade Obradović, u Rudopolju: Mile Dautović (predsjednik), Nikola Japundžić Grkan (tajnik), Mane Krtinić, Petar Radmanović i Nikola Paskaš, u Bruvanjsfcom Tomingaj'U (Tupaie i Vodena Glava): Obrad Dragosavac Pobro (predsjednik), Rade Dragosavac (tajnik), Dmitar Dragosavac, Miloš Matijević, Perica Popović, Mile Dukić, Mile Ilije Dragosavac, Stevo Dragosavac, i Mandić Ilija, u Deringaju: Đuro Blanuša Đurica (predsjednik), Mićo Tojagić (tajnik), Mile Dukić, Bogdan Miljuš i Mićo Dukić. Za povjerenika u Paklariću izabran je Mile Krtinić. U gračačkoj općini izabran je općinski NOO i pet mjesnih za sela: Glogovo, Gubavčevo Polje, Omsica, Kijani i Tomingaj—Ljubović.⁹² Uglavnom u odborima su -ostali odbornici koji su i do tada bili u njima, samo je uz to u svaki MNOO izabrana po jedna drugarica. Općinski NOO nije izmijenjivan.

U općini Lovinac u općinski NOO su izabrani svi dotadašnji članovi i još Marko Kovačević Markina i Stipe Miletić. U Mjesni NOO Ploča izabrani su: Petar Kljajić (predsjednik), Zora Dobrić (tajnik), Nikola Dukić (blagajnik), Sava Gaić, Rade Orlović, Dara Ćuruvija i Štaka, Budimlija, a u Mjesni NOO Kik: Marko Petković (predsjednik), Dane Zegarac (tajnik) i članovi: Mile Ličina, Nikola Zegarac, Dragica Zegarac, Sara Petković i Jeka Zegarac.

Za delegate plenuma Kotarskog NOO-a Gračac iz općine Mazin izabrani su: Nikola Babić Nikica, Tomo Ilić, Dušan Mandić, Lujo Kovačević, Rade Japundžić,

91 Imena članova ovog odbora nijesu se mogla ustanoviti.

92 U mjesni NOO Tomingaj-Ljubović za predsjednika je izabran Milan Brujić, koji je i ranije bio predsjednik odbora u ovom selu, za tajnika Miloš Ostojić Radićev i za članove Boja Canković, Milutin Došen Brdo, Milan čalić i Bogdan Mrdalj Škara. Kotarski komitet nije bio zadovoljan s Milanom Brujićem pa je on u februaru 1943. godine smijenjen, a mjesto njega je za predsjednika izabran Miloš Ostojić, a za tajnika Milan čalić Škara. Desetak dana kasnije, u noći između 13. i 14. februara, četnici su na stazi između zaselaka Čalići i Ripeše iz zasjede ubili Miloša Ostojića i kotarskog omladinskog rukovodioca Nikicu Dukića. Odmah poslije toga zločina Milan Brujić je pobjegao u Gračac k četnicima. S njim su pobjegla još trojica koji su bili u partizanima. Na njih je pala sumnja da su ubili Miloša Ostojića i Nikicu Dukića. AIHRPH, KP-231/186.

Marija Babić, Anica Vojvodić i Jovan Babić (predstavnik NOV), iz općine Brvno: Dane Savatović, Mile Radaković Barba, Anka Pokrajac, Mile Krajnović, Boja Dautović, Stevo Dragosavac, Dukan Blanuša, Dmitar Plećaš, Mile Obradović, Jovica Popović, Mile Radaković Mikulov i Duda Pokrajac (predstavnik NOV) i iz općine Gračac: Jelica Maričić, Đurađ Blanuša Brko, Rade Mioković, Gina Rajčević, Tomo Samardžija, Nikola Milj uš, Luka Stojčavljević Čapajev, Dušan Maričić Cerčil, Nikola Blanuša i Pepo Jakšić.

Poslije izbora Kotarska izborna komisija, zajedno s općinskim izbornim komisijama i povjerenicima za pojedina sela, sredila je izvještaje iz sela i općina te svim izabranim odbornicima, kako za mjesne, tako i za općinske, kao i za delegate za plenum Kotarskog NOO-a, izdala rješenje o izboru. Pored toga ona je 21. decembra 1942. sazvala konstituirajuću sjednicu delegata plenuma Kotarskog NOO-a na kojoj je za predsjednika ponovo izabran Tomo Samardžija, za tajnika Rade Mioković i za blagajnika Nikica Babić. Na istoj sjednici za delegate plenuma Okružnog NOO-a za Liku izabrani su: Nikica Babić iz Mazina, Nikola Marčetić Nidžo iz Zrmanje, Rade Mioković iz Gračaca, Milka Marčetić iz Zrmanje i Ilija Sunajko iz Paklarića.

Koliko je na području gračačkog kotara (uključujući i općinu Lovinac) u decembru 1942. godine izabrano NOO-a i odbornika, te kakav je bio nacionalni i socijalni sastav i spol odbornika vidimo iz slijedećeg pregleda:

Naziv NOO-a	Broj NOO-a	Br. čl. NOO-a	Socijalni sastav			Nacionalni sastav		Spol		Ukupno
			radnika	seljaka	namještenika	Srba	Hrvata	m.	ž.	
Kotarski	1	30	4	22	4	30	-	24	6	30
Općinski	4	32	4	25	3	30	2	27	5	32
Mjesni	17	93	6	85	2	93	—	74	19	93
Ukupno	22	155	14	132	9	153	2	125	30	155

Kod sastavljanja ovog pregleda nisu uzeti u obzir ak cioni odbori koji tada nisu birani ali su djelovali, u okupiranim mjestima. Tek u proljeće 1943. godine, kad je poslije četvrte neprijateljske ofenzive oslobođen čitav kotar, oni su pre-rasli u mjesne NOO-e. Analizirajući rad novoizabranih NOO-a u vremenu neposredno poslije izbora, Kotarski komitet KPH za Gračac je došao do zaključka da se svakim danom osjeća napredak u njihovom radu i da se »pokazuju agilni u svome radu, a naročito oko snabdijevanja vojske.«⁹³

*Rad narodnooslobodilačkih odbora od decembarskih izbora
do septembra 1943. godine*

Na općejugoslavenskom planu za daljnji rad i razvoj NOO-a ogroman značaj imalo je Prvo zasjedanje AVNOJ-a, održano u oslobođenom Bihaću 26. i 27. XI 1942. godine koje je dalo snažan podstrek daljem razvoju narodnooslobodilačke borbe u našoj zemlji. Odmah po njegovom zasjedanju u Hrvatskoj su počele pripreme za stvaranje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). Za vijećnika ZAVNOH-a iz gračačkog kotara predložena je Smilja Pokrajac, a poslije njene pogibije Tomo Samardžija. U tom vremenu bile su u toku i pripreme za obrazovanje Okružnog NOO-a za Liku. Međutim, sve je to, kao i rad NOO-a, prekinula poznata četvrta neprijateljska ofenziva. Tek po njenom razbijanju na području Like 25. februara

1943. u Korenici je obrazovan Okružni NOO za Liku u čiji je uži odbor iz gračačkog kotara ušao Rade Mioković. Nekoliko dana kasnije 1. i 2. marta u Ponoru kod Korenice konstituiran je i Inicijativni odbor ZAVNOH-a koji je trebao da pripremi Prvo zasjedanje ZAVNOH-a.

Zamah i polet u kontinuiranom radu novoizabranih NOO-a prekinula je spomenuta četvrta neprijateljska ofenziva koja je donijela nove patnje i stradanja narodu a NOO-ima nametnula nove zadatke i probleme, koje je trebalo rješavati u veoma teškim uslovima. Ofenziva je počela 20. januara 1943. i na pojedinim dijelovima gračačkog kotara trajala je 35 do 40 dana. Istog dana kad je počela ofenziva, Kotarski NOO za Gračac na brzinu je donio odluku da se u svim općinskim i mjesnim NOO-ima osnuju štabovi za evakuaciju i da se narod evakuira ispred najezde neprijatelja prema Bruvnu, Mazinu, Paklariću i Rudopolju, a po potrebi i u mazinske šume prema Donjem Lapcu. Odluka se odnosila na sela gračačke i bruvanjske općine, a po potrebi i Mazina, a što se tiče Ploče i Kika njihovi NOO-i, zajedno s narodom evakuirali su se ispred neprijatelja većinom u šumska područja na platou ličkog Sredogorja. Međutim, narod općine Zrmanja nije se imao kuda niti se mogao evakuirati jer je općina bila okupirana. Budući da su neprijateljske snage nadirući iz Gračaca prema Bruvnu i Mazinu držale se ceste, to su neka sela ostala pošteđena i nisu se evakuirala, kao što su: Gubavčevo Polje, Bruvanjski Tomingaj, Rudopolje, Donje Klapavice i Paklarić, a djelomično i Cerovac. U njima su NOO-i aktivno djelovali u toku čitave ofenzive i odigrali veliku ulogu u snabdijevanju vojske i evakuiranog stanovništva u ta sela. Iz drugih mjesta narod se morao evakuirati. Povlačio se ispred neprijatelja pod kanonadom topovskih granata, mitraljeskih i pušanih metaka i avionskih bombi. Posebne teškoće pričinjavali su visok snijeg i veoma niske temperature. Sve to narod je stoički podnosio i ni jednog trenutka nije se pokolebao niti ga je napuštala vjera u konačnu pobjedu.

Izvršni odbor Kotarskog NOO-a za vrijeme ofenzive nije djelovao u punom sastavu. Predsjednik odbora bio je bolestan i nalazio se u Malom Paklariću. Ostali članovi nalazili su se u Mazinu (Vagan) do 29. januara a onda su se prebacili u Lapac, gdje su bili do 5. februara kad su se povratili u Klapavice. Sve do tada je bila slaba veza između Kotarskog, općinskih i mjesnih NOO-a. Općinski NOO-i Gračaca i Bruvna zadržali su se s narodom koji se nije evaku-

irao i imali su dobru vezu s NOO-ima u selima koja nisu bila evakuirana, ali im je slaba veza bila s onim odborima koji su se evakuirali. Takav način rada diktirale su objektivne poteškoće i prilike u kojima su se našli.^{94*}

U toku ofenzive Talijani i četnici su palili i pljačkali sela i ubijali stanovništvo. Tako su prema nepotpunim podacima u općini Bruvno zapalili 69 kuća i bajta, ubili 5 osoba, opljačkali 2 konja i 100 ovaca, u općini Mazin su spalili i uništili 162 kuće, 202 gospodarske zgrade, ostalih 71 zgradu, sve javne zgrade: školu, općinu, popov stan, dva motorna mlina i jednu pilanu, oštetili crkvu i i s nje odnijeli zvona, opljačkali su 297 goveda, 63 konja, 66 svinja, 1528 komada sitne stoke, 189 vagona ljudske hrane i 195 vagona stočne hrane. Pljačka i paljenje Mazina nije pogodilo samo njegove stanovnike već i ostalo stanovništvo gračačkog kotara, budući da je Mazin bio značajna baza za snabdijevanje NOV, smještaj i prehranu izbjeglica. U Ploči i Kiku ubijene su 22 osobe, što staraca, žena i djece, zapaljene 222 stambene i gospodarske zgrade⁹⁵ i opljačkano 107 komada goveda, 500 ovaca, i 100 svinja. Pored pretrpjelih materijalnih šteta još u toku a naročito poslije ofenzive pojavio se tifus u narodu, tako da je i taj problem stavio NOO-e pred težak zadatak — kako organizirati sanitetsku službu po općinama i selima i spašavati narod od te opake bolesti.

Poslije sloma četvrte neprijateljske ofenzive u Lici, uslijedila je protivofenziva jedinica NOV tako da su Talijani bili prisiljeni da 4. marta napuste Gračac i povuku se u Dalmaciju. Nakon povlačenja Talijana i četnici su bili primorani da se povuku za svojim gospodarima, također u Dalmaciju. Tako su tokom marta 1943. svi dijelovi gračačkog kotara, koji su bili okupirani od Talijana i četnika, osim mjesta Lovinac bili oslobođeni. Četnici su prilikom povlačenja zapalili željezničku stanicu Gračac i onеспособili lokomotive. Pod pritiskom naših jedinica i ustaše su bile prisiljene da 15. marta napuste Lovinac i okolna sela i povuku se u Gospić. Time je čitava teritorija gračačkog kotara prvi put u narodnooslobodilačkom ratu bila oslobođena. Četnici i ustaše su sa sobom evakuirali i svoje porodice.⁹⁶

Čim se saznalo da su Talijani napustili Gračac, Kotarski NOO održao je 5. ili 6. marta u Klapavicama proširenu sjednicu plenuma kojoj su prisustvovali i svi predsjednici općinskih i mjesnih NOO-a. Na njoj je razmotren rad NOO-a u toku četvrte neprijateljske ofenzive i njene posljedice. Konferencija je donijela i odluku da se sjedište Kotarskog NOO-a premjesti u Gračac čim se četnici protjeraju iz njega i da se poduzmu hitne mjere radi konfiskacije četničke imovine. Plenum je za vršioca dužnosti tajnika Kotarskog NOO-a postavio Iliju Sunajka, umjesto dotadašnjeg Rade Miokovića koji je izabran za tajnika Okružnog NOO-a za Liku.⁹⁷

Naredna plenarna sjednica Kotarskog NOO-a održana je u oslobođenom Gračacu 11. marta 1943. godine. Na njoj se konkretnije raspravljalo o konfiskaciji i evakuaciji četničke imovine. Da bi se taj posao što bolje obavio, plenum je imenovao kotarski i općinske štabove za konfiskaciju i evakuaciju imovine u koje su ušli i predstavnici vojnopozadinskih vlasti. Na sjednici je zaključeno da

94 AIHRPH, KP-231 145, 147, 153, 167, 183 i 232 204.

95 Arhiv Hrvatske, Izvještaji komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, brojevi 1814/45, 1431/45. i 9581/45.

96 AIHRPH, f. NOO, k. br. 110 43.

97 AIHRPH, KP-245/1358.

se sve donesene odluke primijene i na konfiskaciju ustaške imovine kada ustaše budu protjerane iz hrvatskih sela s teritorije lovinačke općine budući da su se u vrijeme održavanja sjednica listaše još nalazile u lovinačkoj općini. Plenum je smatrao da ta općina pripada gračačkog kotaru iako je sticajem prilika 1941. u ustanku pripala kotaru Gospić. To pravo Kotarskom NOO-u Gračac nitko nije ni osporavao, ali je ipak učinjen propust, kako od strane Okružnog NOO-a za Liku, tako i od strane, prije svega, Kotarskog NOO-a Gračac pa i Kotarskog NOO-a Gospić što se nisu sastali i stvorili zajednički plan konfiskacije i evakuacije ustaške pokretne imovine. Vjerovatno tada ne bi dolazilo do raznih nespo- razuma.

Veći dio konfiscirane stočne hrane, koja je pripadala četničkim i ustaškim familijama, evakuiran je u Bruvno, a manji dio ostavljen je na raspolaganje općinskim NOO-ima s namjenom da je podijele prilikom proljetne sjetve. Pre- hrambenih artikala ikoji su konfiscirani bilo je u manjim količinama. Oni su odmah na licu mjesta, preko NOO-a i vojnopozadinskih vlasti, podijeljeni vojsci i narodu, dok je manji dio otpremljen u skladišta koja su se nalazila u Bruvnu. Klapavicama i Gubavčevom Polju. Imovina prebačena u Bruvno (magazin) po- harana je od četnika 19. marta 1943. Isto tako od strane četnika materijalno je stradao i dio naroda zрманjske općine 23. maja 1943. Kod konfiskacije, eva- kuacije i podjele konfiscirane imovine neprijatelja bilo je nespo razuma i krše- nja kompetencija, kako od strane štabova operativnih jedinica, tako još više od vojnopozadinskih vlasti, posebno na teritoriju općine Lovinac i općine Zrma- nja, što je dovodilo do samovolje i pljačke kako od strane vojnika tako i od strane naroda.⁹⁸ (čentaini komitet KPH je brzo i oštro reagirao i na ovo 22. marta upozorio OK KPH zahtijevajući od njega da poduzme hitne mjere i ispita uzroke pljačke i nepovlasnog prisvajanja konfiscirane imovine. Istoga dana CK KPH uputio je dopis i Divizijskom komitetu KPH 6. ličke divizije sa zahtjevom da se svi koji su upleteni u pljačku, bez obzira o kome se radilo, oštro kazne, a ako se radi o članovima Partije, da se odmah isključe i predaju pred sud." Na- kon ovih intervencija Kotarski NOO Gračac našao se u nezavidnoj situaciji. Trebalo je da neki njegovi članovi snose konsekvence, jer odluke koje je donio Kotarski NOO o konfiskaciji imovine iako nedorečene, posebno za općinu Lovi- nac, nisu uporno i s dovoljno odgovornosti sprovodili u djelo. Kotarski komitet KPH za Gračac, kao najodgovorniji politički forum u kotaru, nastojao je da od- govornost po pitanju konfiskacije i pljačke prebaci na druge.

Radi pružanja pomoći u rješavanju privrednih i drugih pitanja na oslobo- denom teritoriju Hrvatske poslije neprijateljske ofenzive, Inicijativni odbor ZAVNOH-a uputio je u prvoj polovini marta 1943. Okružnicu u kojoj je ukazao kako treba pristupiti rješavanju određenih problema, kao što su: prehrana si- romašnog dijela naroda koji nema hrane, prehrana i smještaj izbjeglica koje prolaze kroz pojedine naše oslobođene krajeve, borba protiv tifusa i drugih za- raznih bolesti, prehrana NOV, kako osigurati proljetnu sjetvu, podizanje i una- pređenje stočarstva i evidencija zaprežne stoke, podizanje i izgradnja popaljenih domova u vidu bajta i ostalih skloništa i drugo.¹⁰⁰ Pored Okružnice Inicijativni odbor ZAVNOH-a organizirao je konferenciju predstavnika svih općinskih i ko-

⁹⁸ AIHRPH, KP-245/1370 i 1376.

⁹⁹ AIHRPH, KP-20/944 i 936.

¹⁰⁰ Zbornik ZAVNOH-a 1943/1.

tarskih NOO-a Like koja je održana 8. marta 1943. u Podlapači. Prema zapisniku konferencije za kotar Gračac je konstatirano da je četvrta neprijateljska ofanziva napravila pravi pustoš, da je zapaljeno preko 700 stambenih i gospodarskih zgrada, ne računajući novosagrađene bajte koje su podignute nakon julske ofenzive napravila pravu pustoš, da je zapaljeno preko 700 stambenih i gospodarskih samo sjeme, a 30% sjeme i hranu. I pored toga na konferenciji koja je održana nakon mjesec dana u istom mjestu za kotar Gračac je rečeno da je u njemu od dobrovoljnih priloga za vojsku sakupljeno: 550 kg krompira, 700 kg žita i 4.240 kg mesa.¹⁰¹

Na osnovu direktiva Inicijativnog odbora ZAVNOH-a i Okružnog NOO-a za Liku tokom marta 1943. pri Kotarskom NOO-u Gračac, općinskim i mjesnim NOO-ima osnovane su prehrabene, zdravstvene i sjetvene komisije u koje su imenovani predstavnici NOO-a, AFŽ-a, omladine i obavezno članovi Partije posebno u kotarsku i općinske komisije, a u mjesne tamo gdje je postojala partijska organizacija. Komisije su zajedno s NOO-ima svakodnevno vodile upornu borbu da se što uspješnije savladaju problemi pred kojima su se našli nakon završetka neprijateljske ofenzive i oslobođenja novih područja. Teškoće su stvarale i četničke i ustaške bande koje su iz Velebita upadale u sela, pljačkale i terorizirale narod, ubijale odbornike, terenske radnike i druge.

Na osnovu zadatka dobijenog od Okružnog NOO-a za Liku, Kotarski NOO Gračac, zajedno s Kotarskim partijskim komitetom, 17. aprila 1943. godine u Klapavicama je organizirao savjetovanje na kojem su, pored članova komiteta, sekretara općinskih komiteta i partijskih organizacija prisustvovali predstavnici kotarskog, općinskih i mjesnih NOO-a, kao i predstavnici kotarske, općinskih

1 mjesnih prehrabnenih, sjetvenih i zdravstvenih komisija. Pored političkih problema, koji su ukratko istaknuti, na savjetovanju su uglavnom dominirala tri osnovna pitanja: proljetna sjetva, prehrana vojske i siromašnog stanovništva i organizacija akcije na suzbijanju zaraznih bolesti a prije svega tifusa.

Za općinu Mazin je konstatirano da još uvijek ima slabosti u radu komisija i da je za one koji nemaju sjemena prikupljeno 200 vreća krumpira i 40 do 50 vreća žita te organizirano 165 plugova za one koji nemaju zaprežne stoke. U stvari zaprežne stoke bilo je dovoljno, ali je ona bila iscrpljena zbog slabe ishrane pa je prijetila opasnost da neće izdržati do završetka proljetne sjetve. Za održavanje i popravak oruđa za rad Općinski NOO je odredio 3 kovača, 2 ajmara i dvojicu drugova za popravku plugova. Za vojsku je prikupljeno 5 vagona krumpira a dnevno se davalo i 70 kg mesa. Bez hrane su ostale 43 familije. Neke od njih su općinski i mjesni NOO-i rasporedili po kućama, a za ostale hrana se prikupljala. U tom momentu bilo je 35 bolesnika, a preboljelo je od raznih bolesti 40 osoba. Tokom četvrte neprijateljske ofenzive umrlo je 18 osoba, veći dio od smrzavanja i 3 osobe od tifusa.

U općini Bruvno poljoprivredne komisije dobro su organizirale proljetne radove. Od 5.200 dana obradive zemlje, 500 dana poorano je ozimcom i 250 dana jarim usjevima, tako da je ostalo 4.450 dana nepoorano. U planu je da se sva ta zemlja poore, osim 150 dana slabije kvalitete koja će se koristiti za pašnjake. Za one koji nisu imali sjemena sakupljeno je 279 kg raznog sjemena čime su bile podmirene potrebe s 80%. Na inicijativu prehrabnenih komisija sakupljeno

101 AIHRPH, fond ONOO za Liku, kut. br. 110.

je na dobrovoljnoj osnovi za NOV 3.650 kg mesa, dok su NOO-i za iste potrebe rekvirirali još 750 kg. U općini je bilo 538 familija, od kojih 114 bez hrane. Za njih je sakupljeno 414 kg raznih živežnih namirnica i podijeljeno im. Zdravstvene komisije organizirale su krečenje kuća i zahodskih jama, tako da je do savjetovanja okrećeno 60 kuća i bajta i iskopano preko 200 zahodskih jama. Upravo tada oboljelih je bilo 10 osoba. Prema evidenciji općinskog NOO-a u općini je tada bilo ovaca 4.018, koza 1089, krava 885, junadi 148, teladi 45, volova 450, jalovih ovaca 224, jalovih koza 226 i konja oko 200 pari.

Na teritoriju općine Gračac domaćinstva su posjedovala 3.415 rali obradive zemlje. Od toga je ozimicom bilo zasijano 498, a jarim žitom 319 rali. Predvidjeli su da se još može obraditi 1.400 rali, uz napomenu da prijeti opasnost da 1.200 rali ostane neobrađeno zbog nestašice sjemena kukuruza i prosa, kao i zbog ometanja sjetve od strane četnika pripucavanjem iz Velebita. Pored toga konstatirano je da općina Gračac ima 130 plugova, ali; da 80 familija nema zaprežne stoke. Na teritoriju općine bilo je i 130 familija bez hrane. Za njih je prikupljeno 130 kg ječma, a 45 familija NOO-i su rasporedili kod onih koji imaju hrane, dok se ostalim pruža pomoć. Najteža je situacija bila u Stikadi jer je 80 familija bilo bez hrane (skoro svi). Predstavnici Općinskog NOO-a Gračac istakli su da općina hrani bataljon vojnika i da će se moći dati za vojsku 50 komada goveda i 70 do 80 ovaca. Pored toga za potrebe NOV sakupljeno je 130 kg graha, 550 kg krumpira, 650 kg žita, 570 kg mesa i rekvirirano još 1.000 kg mesa. Zauzimanjem zdravstvenih komisija okrećeno je 258 kuća. Od tifusa je bolovalo 26 osoba od kojih su 4 umrle, 15 preboljelo a 7 osoba je još bilo bolesno.

Sto se tiče općine Zrmanja u zapisniku sa savjetovanja je samo konstatirano da je u Zrmanji situacija veoma teška i komplikovana, ali da se nema dovoljno uvida u podatke koje su iznijele ostale općine.¹⁰² Ni o situaciji u općini Lovinac savjetovanje nije steklo uvid jer mu predstavnici iz ove općine nisu prisustvovali, budući da još nisu bile završene formalnosti između Kotarskog NOO-a Gračac i Kotarskog NOO-a Gospić o ponovnom pripajanju lovinačke općine Gračacu. Međutim, kakva je tamo bila situacija doznajemo iz izvještaja Kotarskog komiteta KPH Gospić upućenog OK KPH za Liku 11. aprila 1943. u kome je, pored ostalog, pisalo: »U općini Lovinac zasijano je 929 kvarata jarim usjevima, ali se još ima zasijati 213 kvarata. Onima koji nemaju zaprežne stoke, organizirano je i uzorano 275 dana. Nedostatak u sjemenu iznosi 375 kvarata. Za one koji nemaju sjemena do sada je prikupljeno svega 2 kvarte i istima je raspodijeljeno. Najveći je problem nedostatak stočne hrane. Prehrambene komisije sakupile su 18 kvarata žita i 18 malića graha i podijelile onima koji nemaju hrane, 82 familije su bez imalo hrane. Na inicijativu zdravstvenih komisija radna omladinska četa zakopala je 262 strvine i iskopala 67 zahodskih jama. Bolesnih je svega 5 osoba, ali ne od tifusa.«¹⁰³

Nakon kotarskog savjetovanja o istim problemima, odmah su održana, savjetovanja i po općinama na kojima su još bolje konkretizirani zadaci o kojima se raspravljalo na nivou kotara. U tom vremenu u Lici je bilo u toku takmičenje gotovo u svim pitanjima o kojima se raspravljalo na savjetovanjima. Takmičilo se selo sa selom, općina s općinom i kotar s kotarom. Glavni nosilac takmičenja bila je omladina i to većinom ženska, budući da su omladinci, osim iznimaka,

102 AIHRPH, KP-245/1366.

103 AIHRPH, KP-232/270.

bili u vojnim jedinicama. U vezi s takmičenjem Kotarski 700 Gračac, koji se tada nalazio u Gračacu, organizirao je svakodnevno dežurstvo i vođenje evidencije o dnevnim izvještajima koji su stizali od općinskih NOO-a, posebno o proljetnoj sjetvi. Na konferenciji predstavnika kotarskih i općinskih NOO-a, koju je u cilju sticanja uvida u takmičenje 12. maja organizirao Okružni NOO za Liku, za gračački kotar je konstatirao da su sjetveni radovi od predviđenih površina za proljetnu sjetvu izvršeni po općinama: Mazin 100%, Gračac 80% i Lovinac 75%. U radnim omladinskim četama bila su organizirana 773 člana

— i u jednomjesečnom takmičenju, pored učešća omladine oko završavala proljetne sjetve, uspjelo se uništiti 2.500 m pruge, okrečiti 800 kuća i skladišta, iskopati 460 zahodskih jama. Za potrebe omladinske organizacije zasijano je 6 dana oranja žitom i 6 dana kukuruzom. Za tehničku radionicu sakupljeno je 540 hrastove kore, 777 kg staroga željeza i 135 kg luga. U tjednu ranjenika od 1. do 8. aprila 1943. sakupljeno je i odneseno u bolnice Bijeli potoci i Dobnoselo: 858 komada jaja, 222 kg kruha, 87 litara mlijeka, 82 kg brašna, 61 kg krumpira, 55 kg pasulja, 28 pari čarapa, 49 pari papuče (šlapa), 3 para rukavica, 30 komada raznog posuda, 3 kg masti, 1 kg soli, 1 kutija lijekova, 1 koperta i 1/4 kg meda.¹⁰⁴ Krajem maja 1943. u gračačkom kotaru bilo je 140 osoba oboljelih od tifusa, a do tada su umrla 44 lica. Širenju bolesti doprinosila je i slaba ishrana, a broj lica bez vlastitih sredstava za ishranu stalno se povećavao. Tada ih je u Otriću bilo 900, Zrmanji 500, Gračacu 2.000, Lovincu 500, Bruvnu 600 i u Mazinu 230 osoba.¹⁰⁵ I pored oskudice na teritoriji gračačkog kotara je u prvoj polovini 1943. godine za vojsku i siromašne sakupljeno: 29.618 kg žita i kruha, 5.621 kg krumpira, 48.789 kg mesa, 2.389 kg graha, 256 kg slanine i masti, 200 komada sira, 4.592 l mlijeka, 1.950 kom. jaja, 49 komada košulja, 591 par čarapa, 30 komada peškira, 200 potkošulja i drugo.¹⁰⁶

Neosporno jedan od najvažnijih zadataka koji je u ljeto 1943. trebalo izvršiti bila je kosidba, žetva, vršidba i sklanjanje žitarica na sigurna mjesta da bi se obezbijedila ishrana stanovništva i vojske. Pored individualnih posjeda u većini općina bilo je i napuštene zemlje s koje je trebalo skinuti usjeve. Samo na području lovinačke općine takvih je usjeva bilo 600 dana oranja, a u ostalim općinama oko 1400 dana. Osim toga trebalo je pružiti pomoć i individualnim seljačkim domaćinstvima koja nisu imala radne snage, a ni zaprege, posebno porodicama boraca NOR-a.

U junu 1943. Kotarski NOO Gračac primio je uputstva o tome kako treba pripremiti i obaviti žetvu, zatim žito skloniti na sigurna mjesta. Težište rada bilo je na poljoprivrednim komisijama koje su bile obrazovane pri svim NOO-ima. Trebalo je, pored ostalog, da one sakupe točne podatke o svim obrađenim i zasijanim površinama, počevši od sela pa sve do kotara i da ispituju da li na svom području imaju dovoljno radne snage i sredstava za obavljanje žetve i vršidbe.¹⁰⁷ Na osnovu ovog uputstva Kotarski NOO je izvršio temeljite pripreme za uspješno obavljanje žetve i sklanjanje ljetine. Poljoprivredne komisije od mjesnih do kotarske imale su zadatak da detaljno izvrše organizacione i tehničke pripreme oko evidencije i klasifikacije zasijanih površina, radne snage i sredstava za rad. Oko izvršenja navedenih zadataka nije bilo naročitih pro-

104 AIHRPH, KP-223/325 i 232/273.

105 AIHRPH, KP-233 339.

106 AIHRPH, f. NOO, k. 110.

107 Zbornik ZAVNOH-a, 1943, I, str. 231.

blema, budući da su NOO-i već imali evidenciju zasijanih površina po vrstama žitarica, a sredstva za rad bila su u osnovi srp i kosa, osim nešto sijačica za žito koje su većinom radile na ručni pogon. Pored toga imale su i popis zaprežne stoke, posebno konja za vršidbu. Kotarski komitet je preko antifašističkih organizacija i NOO-a, posebno partijskih organizacija, izvršio političke pripreme. Najprije su održani sastanci sa svim organizacijama, a poslije toga se išlo na masovne sastanke po selima i općinama; na kojima se narodu objasnilo od kojike je važnosti podići usjeve i prinose skloniti na sigurna mjesta da ne padnu neprijatelju u ruke. Sve je to vršeno pod parolom: »Ni zrno žita okupatoru!«

Osnovani su kotarski i općinski štabovi koji su rukovodili radovima. Na čelu ovih štabova bili su predsjednici NOO-a, a članovi štaba — predstavnici kotarskog i općinskih partijskih komiteta, omladine, AFŽ-a i vojnopozadinskih vlasti. Organizirane su i omladinske radne jedinice svrstane u četiri radna bataljona u kojima je učestvovalo preko 1.000 članova omladine, od toga iz hrvatskih sela oko 100 članova. U žetvi su učestvovala i tri omladinska radna bataljona iz susjednih kotareva. Posebno su organizirane radne jedinice žena i pionira. Preko 100 žena radilo je kao kosci u brigadama kosaca. I vojska je dala pomoć od preko 150 kosaca, a osim toga ona je organizirala posebno osiguranje žetvenih radova od prepada ustaša i četnika koji su vršljali po šumama. Organizirane jedinice pionira radile su na skupljanju žita i klasja te posluživanju radnih jedinica hranom i vodom. Radilo se i po danu i po noći. Radilo je, takmičeći se, i staro i mlado. Bilo je sramota izostati, i ne poći na rad. Poteškoća je bilo zbog pomanjkanja zaprežne stoke, posebno konja za vršidbu. Zito je većinom prevoženo noću a po danu se vršilo. S teritorija općina Lovinac i Gračac žito je prevoženo u naprijed određene centre u Rudopolju, Klapavicama, Paklariću, Gubavčevu Polju i djelomično u Mazinu gdje je vršeno i spremeno u skladišta i zemunice. U općinama Zrmanja i Otrić gdje je najranije otpočela žetva, jedan dio žita spreman je na sigurna mjesta, a drugi dio je odmah odvajan za potrebe vojske a i siromašnog naroda. Do 20. jula požnjeveno je na napuštenom zemljištu ustaša i četnika 520 dana oranja. Žetveni radovi na teritoriju gračačkog kotara, vršidba i sklanjanje žita u zemunice trajalo je nešto više od mjesec i pol dana i s velikim uspjehom sve je završeno.

Kotarski NOO Gračac neprekidno je pratio kako teku radovi na žetvi i sklanjanju žita baveći se i drugim pa i organizacionim pitanjima. On je 18. augusta 1943. održao plenarnu sjednicu na kojoj je raspravljao o većoj odgovornosti NOO-a, o reorganizaciji općinskih odbora Lovinac i Gračac, mjesnih NOO-a Bruvno i Sveti Rok, kao i o osnivanju Mjesnog NOO-a u Cerju. Slijedećeg dana održana je konferencija Kotarskog NOO-a na kojoj su pored članova plenuma prisustvovali svi predsjednici mjesnih i općinskih NOO-a. Konferencija je upoznata sa zaključcima plenuma Kotarskog NOO-a održanog prethodnog dana, a nakon toga vođena je rasprava i izvršena analiza o žetvi i sklanjanju ljetine ispred neprijatelja i o pripremama naroda za eventualnu evakuaciju.¹⁰⁸

108 U vezi radova na žetvi i vršidbi 25. VII 1943. održana je konferencija okružnog NOO-a za Liku na kojoj su prisustvovali predstavnici kotarskih i općinskih NOO-a, a rasprava se vodila kako završiti do kraja žetvu, vršidbu i skloniti žito u zemunice. Povodom navedene konferencije »Lički kurir« br. 12 od 26. VII 1943. za kotar Gračac zabilježio je da je delegat gračačkog kotara podnoseći svoj izvještaj, pored ostalog, rekao: »U radu oko žetve u žetvenim radovima učestvovalo je nekoliko hiljada ljudi, žena i omladine, kao i pionira koji su sa svojim neumornim radom i zalaganjem uspjeli za kratko vrijeme podići svu ljetinu i spasiti da žito ne padne neprijatelju u ruke.«

Izbori za NOO-e u novooslobođenim mjestima maja 1943. godine

Uporedo s radom na izvršavanju spomenutih i drugih zadataka, Kotarski NOO i Kotarski komitet KPH za Gračac pripremali su i organizirali izbore za NOO-e u onim selima i mjestima gdje se ti izbori nisu mogli održati u decembru. IJM-2, jer su bila okupirana. Po oslobođenju 1943. godine u njima su za rješavanje pitanja koja spadaju u nadležnost organa vlasti formirana dva općinska NOO-a (Otrić i Zrmanja) i više mjesnih NOO-a. Sada je trebalo izabrati dva općinska NOO-a, jedan općinski NOO reorganizirati i izabrati preko 20 mjesnih NOO-a. Iako je taj posao bio od izvanrednog političkog značaja, jer bi time na čitavoj teritoriji kotara bila uspostavljena nova narodna vlast, ipak je prevagnulo gledište da se prije obavi proljetna sjetva pa tek onda pristupi ovim izborima. U tom poslu sad se raspolagalo s iskustvom iz prethodnih decembarskih izbora, a olakšanje je bilo što partizanske jedinice ovog puta nisu glasale. O izborima u novooslobođenim mjestima, pripremama za žetvu, sklanjanju ljetine i izgradnji zemunica raspravljala je kotarska konferencija NOO-a održana 2. maja 1943. u Gračacu, kojoj su pored članova plenuma Kotarskog NOO-a prisustvovali i predsjednici općinskih i mjesnih NOO-a. Konferencija je Iliju Sunajka razriješila dužnosti tajnika Kotarskog NOO-a zbog odlaska na novu dužnost, a za vršioca dužnosti tajnika postavila Nikicu Babića, dotadašnjeg člana Izvršnog odbora NOO-a.¹⁰⁹

Izbori su sprovedeni tokom maja 1943. i to prije za mjesne a odmah zatim i za općinske NOO-e. Iz praktičnih razloga radi lakšeg rukovođenja predratna zrmanjska općina podijeljena je na dvije: općinu Zrmanja i općinu Otrić. U novoj općini Zrmanja izabrano je šest mjesnih i novi Općinski NOO. U Mjesni NOO Ruišta izabran je za predsjednika Dušan Jarić koji je ubrzo umro pa je za predsjednika izabran Milan Mrda i za članove: Jaša Macura, Petar Čuk, i Jovo Rakić; u Mjesni NOO Gudura za predsjednika Milan Marčetić Zućo i članove: Nikica Suića Nikša, Pero Prodanović, Milka Sučević i Milan Marčetić Surut; u Mjesni NOO Podkom za predsjednika Milan Vujić i članove: Pero Dronjak, Mile Grbić, Mićo Osmokrović i Nikola Brkić; u Mjesni NOO Prljevo za predsjednika Milan Starčević i članove: Pero Sijan, Mile Jokić Veliki, Mile Jokić Mali i Tomo Skundrić i u Mjesni NOO Pribudić za predsjednika Nikola Novaković Pop i članove: Milan Skundrić, Gnjatija Dragišić, Bogdan Skundrić i Dušan Novaković Cvijo. Pored mjesnih u novi Općinski NOO Zrmanja izabran je za predsjednika Nikola Marčetić Nidžo, za tajnika Branko Jarić, za blagajnika Stevan Čuk Skela i za članove: Milka Marčetić, Pero Dronjak, Stevo Tojaga i Dušan Novaković Cvijo.¹¹⁰

U novoformiranoj općini Otrić izabrano je, također, šest mjesnih i općinskih NOO-a. U Mjesni NOO Velika Popina za predsjednika izabran je Jovan Brkljač Joja, za tajnika Mile Novaković, i za članove Tomo Stoj savi j evi ć, Lako Labus i Iso Labus; u Mjesni NOO Podmila za predsjednika Ilija Grubišić, tajnika Pavao Novaković i članove: Mile Grubišić, Mićan Grubišić i Đuro Lukić Spirić; u Mjesni NOO Otrić—Mala Popina za predsjednika Ilija Čuk, tajnika Nikola Čuk i članove: Jeka Radaković, Bosiljka Marčetić Stevo i Dragan Maričić; u

¹⁰⁹ AIHRPH, KP-233/305.

¹¹⁰ Sjećanja Branka Jarića i Milana Marčetića Zuće (zbirka autora).

Mjesni NOO Nadvrela za predsjednika Stevo Bogunović, tajnika Jovo Krlić i za člana Milan Maričić; u Mjesni NOO Rastićevo za predsjednika Jovo- Vještica, tajnika Milan Novaković i za člana Nikola Dimić i u Mjesni NOO Cerovac za predsjednika Dušan Mandić, tajnika Milan Dronjak i članove: Zorka Kukić, Sava Mrkić i Gojko Mandić. U Općinski NOO Otrić za predsjednika je izabran Savo Šuića Safcan, za tajnika Isak Iso Marčetić, za blagajnika Dane Stojsavljević i za članove: Mile Grubišić, Jovo Vještica. Stevo Bogunović i Iso Labus.¹¹¹ Nešto kasnije u općinski NOO ušli su: Dušan Mandić i Nikica Agbaba.

Na teritoriji općine Gračac izabrano je pet mjesnih NOO-a i to: Mjesni NOO Štikada — predsjednik Marko Ivezić Zulin, tajnik Jovo Zutić i članovi: Soka Košić Drezgić, Maša Suša i Luka Drezgić; Mjesni NOO Gračac — predsjednik Jovo Dukić Breša, tajnik Vujo Labus i članovi: Marička Dukić, Nikola Cvjetković, Milan Cvjetković Pašić, Joja Agbaba, Đurica Opalić i Jovo Terzić Jojika; Mjesni NOO Grab — predsjednik Jovo Mioković i članovi: Dušan Švojnja i Zele Jelača; Mjesni NOO željeznička stanica Vrace — predsjednik Nikola Gaćeša Niko i članovi: Perica Đekić i Dane Čiča i Mjesni NOO Tomingaj — Crkva — predsjednik Mićo Pokrajac, tajnik Rade Mamuzić i članovi: Nikola Zubović, Kojo Milovanović i Rade Žeželj. Kada je umro predsjednik odbora Mićo Pokrajac, za novog predsjednika je izabran Dane Pokrajac.

U ostalim selima u kojima su sprovedeni decembarski izbori izvršene su promjene u tome što su neki mjesni NOO-i popunjeni s pojedinim novim članovima, dok je općinski odbor Gračac pred ove izbore popunjen s Danom Cvjetkovićem, omladinskim rukovodiocem općine a poslije i kotara.¹¹²

U općini Lovinac tokom maja 1943. izabrana su tri mjesna NOO-a i reorganiziran općinski NOO, a u Ploči je u junu izvršena reorganizacija od jednog u dva mjesna NOO-a. Nešto kasnije sprovedeni su izbori još u dva mjesta. U Mjesni NOO Ričice za predsjednika je izabran Blaž Tomićić Galin i za članove: Jure Skender, Ivan Skorup Tudum, Jure Knežević Brko, Mato Duje Badžek i Milan Skorup Mamin; U Mjesni NOO Lovinac — predsjednik Nikola Katalinić Crni, tajnik Jovo Gnjatović Jovica i članovi: Mile Prpić Bile, Martin Stefanić i Pero Sekulić; u Mjesni NOO Sveti Rok — predsjednik Perelja Babić, tajnik Jure Klarić i članovi: Mato Jurjević, Dujo Serdar, Joso Tomljenović i Martin Rukavina; u Mjesni NOO Vranik — predsjednik Mića Brkić, tajnik Luka Kovačević Lukšan i članovi: Pepa Kovačević, Mićo Kovačević, Nikola Krpan Zlatonja i Stjepan Kovačević i Mjesni NOO Smokrić — predsjednik Mile Pavičić Čuk, tajnik Stjepan Šarić i članovi: Ante Krpan i Grga Tomljenović. Mjesni NOO Ploča reorganiziran je u dva mjesna NOO-a: za Gornju i Donju Ploču. U Mjesni NOO Gornja Ploča za predsjednika je izabran Mile Dukić Milić, a u Mjesni NOO Donja Ploča Mile Orlović Bečo. Članovi ovih odbora ostali su ranije izabrani odbornici jedinstvenog odbora, ali sada svaki za svoje selo, a određenim dopunama. U reorganizirani Općinski NOO Lovinac za predsjednika je izabran Stipe Miletić, za tajnika Petar Platiša i članove: Marko Kovačević Markina, Mara Štulić, Sava Gajić, Jure Franić i Marko Petković.¹¹³

111 Sjećanja drugova Save Suice Sakana, Stanka Kukića i Dane Stojsavljevića.

112 Sjećanja Đurda Blanuše Brke, Luke Stojsavljevića Čapajeva, Mane Munižabe, Todora Glede i Dane Došena (zbirka autora).

113 Sjećanja Petra Kljaića, Dane Zegarca, Mace Vrkljan-Blažević, Nikole Katalinića, Joje Tomićića i Ivice Skorupa (zbirka autora).

Sredinom 1943. godine potpuno je završena organizacija nove narodne revolucionarne vlasti u gračačkom kotaru. I unutrašnja organizacija i struktura NOO-a se razgranala. Stvoren je čitav aparat koji se sastojao od odsjeka (političko-administrativni, gospodarski, socijalni, prometni i propagandni), sekcija i komisija. Tada je na teritoriji gračačkog kotara uspješno djelovao 1 kotarski, 6 općinskih i 41 mjesni NOO, s ukupno 360 članova. Zbog njihove ogromne uloge u narodnooslobodilačkoj borbi Partija sve veću pažnju poklanja i kadrovskim pitanjima NOO-a.¹¹⁴ Pored promjena u mjesnim i općinskim NOO-ima početkom jula 1943. za tajnika Kotarskog NOO-a izabran je Petar Kljaić iz Ploče a ubrzo zatim u Izvršni odbor izabrani su Rade Vignjević i Dane Savatović, obojica članovi Kotarskog komiteta KPH Gračac.

Prodor njemačkih jedinica od Lapca i ponovna okupacija dijela gračačkog kotara

Očekujući kapitulaciju fašističke Italije, njemačko komandovanje je u našoj zemlji orijentiralo dio svojih snaga prema jadranskoj obali kako bi, kad do toga dođe, razoružale talijanske snage u zapadnom dijelu naše zemlje i spriječile jedinice NOVJ da se domognu talijanskog oružja. U rejonu Bihaća Nijemci su grupirali svoju 114. lovačku diviziju i s njom 29. augusta 1943. godine krenuli u pravcu Dalmacije. Istoga dana njeni su dijelovi zbacili s položaja na Drenovači i kod Kulen-Vakufa jedinice 6. ličke divizije i u toku noći ušli u Donji Lapac. Poslije kraćeg zadržavanja oni su nastavili prodor na jug i preko Mazina i Bruvna 4. septembra izbili u Gračac odakle su nastavili prodor preko Zrmanje u Dalmaciju. Tako su početkom septembra njemačke snage okupirale Mazin, veći dio bruvanjske i gračačke općine, kao i otričku i zрманjsku općinu.

Kotarski NOO Gračac pred prodor Nijemaca u Mazin evakuirao je u Paklarić. Pored toga on je odredio štab za evakuaciju i o tome obavijestio općinske NOO-e da i oni to učine i odrede mjesta gdje će se evakuirati, zatim da organiziraju dobru kurirsku vezu s mjesnim i Kotarskim NOO-om. Upozoren na vrijeme na opasnost veći dio naroda u Mazinu, zajedno s općinskim i mjesnim NOO-ima, evakuirao se ispred novog okupatora u Cemernicu, Pusto polje i Kremen. Manji dio naroda Nijemci su uspjeh da pohvataju kod njihovih kuća. Narod je i većinu živih namirnica uspio da evakuiira na određena mjesta, ali su ipak izvjesne količine ostale po kućama koje su pale Nijemcima u ruke. U Bruvnu Nijemci nisu zatekli nikoga. Zajedno sa svojim NOO-ima narod se iz Deringaja, Bruvna i djelomično iz Cerovca na vrijeme evakuirao u Klapavice, Paklarić, Rudopolje i Bruvanjski Tomingaj koja sela nisu bila evakuirana. Općinski NOO Bruvno smjestio se u Donjim Klapavicama. Prolaskom Nijemaca kroz gračačku općinu dio naroda, koji je bio naklonjen četnicima, istakao je bijele zastave. Intervencijom komande mjesta Gračac zastave su pobacane prije nego što su Nijemci stigli. Dio naroda koji je bio opredijeljen za NOP poštivao

114 Centralni komitet KPH uputio je 14. jula 1943. pismo OK KPH za Liku u kome je, pored ostalog, pisalo: »Da bi se NOO-i oslobodili sadašnje uskoče, da bi oni postali ono što stvarno treba da budu, borbena-politički organi, Partija će mnogobrojne zadatke morati sprovesti baš preko NOO-a i umjesto izvlačenja sposobnih drugova iz NOO-a partijske će organizacije morati davati svoje najbolje ljude u NOO-e« (AIHRPH, KP-234/392).

je odluke općinskog i mjesnih NOO-a, pa se zajedno s ovim odborima i pokretnom imovinom sklonio u Gubavčevo Polje, Bruvanjski Tomingaj, Klapavice i Paklarić. Općinski NOO Gračac smjestio se u Gubavčevo Polje. I općinski NOO-i Zrmanja i Otrić, zajedno s mjesnim NOO-ima, uspjeli su evakuirati narod i pokretnu imovinu ispred najezde neprijatelja^ jednim dijelom u Gubavčevo Polje, a djelomično u Cerovac, Ruišta i Kaldrmu. Općinski NOO Otrić preselio se u Gubavčevo Polje, a Općinski NOO Zrmanja u Ruišta, zatim u Cerovac.¹¹⁵ Na teritoriji lovinačke općine, koja je kasnije okupirana, pojačana je akcija na sklapanju žita, ali jedan dio naroda to nije ozbiljno shvaćao. Iznimka je mjesni NOO Ričice koji je u tom međuvremenu iskopao 25 zemunica i skloništa, gdje je narod sklonio žito i ostale predmete a članovi mjesnog NOO-a služili su primjerom.¹¹⁶

Okupacijom dijela teritorije od strane Nijemaca bile su poremećene i prekinute veze između kotarskog i općinskih NOO-a, posebno između općinskih NOO-a Gračac, Otrić i Zrmanja, sve dok se nisu dobro sredile njihove kurirske službe koje su trebale pronaći kanale kojima će se prenositi izvještaji. Neprijatelj je držao glavnu komunikaciju — Donji Lapac, Mazin, Gračac, Otrić, Zrmanja prema Dalmaciji. Narodnooslobodilački odbori su se brzo sredili i počeli aktivno da rade. Međutim, rad onih mjesnih NOO-a koji su napustili svoja sela bio je jako otežan. Prije svega bilo je veoma teško smjestiti i prehranjivati

7.000 do 8.000 stanovnika koji su se povukli ispred neprijatelja u neokupirana sela, šume i skloništa. Posebno je bio težak problem kako snabdijevati vojne jedinice koje su na teritoriji gračačkog kotara vodile borbu s neprijateljem, a bilo je vremena kada se na malom prostoru neokupiranog dijela općine Bruvno znalo naći preko 2.000 boraca 19. dalmatinske divizije i po četiri komande mjesta sa svojim ljudstvom, što je sve trebalo snabdijevati živežnim namirnicama.

Članovi Kotarskog NOO-a stalno su se nalazili na terenu, a predsjednik Tomo Samardžija rukovodio je iz centra radeći dan i noć, bez obzira na njegovo krhko zdravlje i poodmakle godine. On je svojim neumornim radom služio primjerom kako se treba raditi i boriti za ciljeve koje je pred NOO postavio NOB. S vremena na vrijeme kotarski Izvršni odbor se sastajao i određivao što i kako treba da rade općinski i mjesni NOO-i. Da bi stekao što bolji uvid o stanju u kotaru, radu općinskih i mjesnih NOO-a, razmotrio organizaciona pitanja, sagledao štetu koju je neprijatelj učinio prilikom prodora za Dalmaciju i okupacije mjesta u zahvatu spomenute komunikacije i što bolje organizirao obavještavanje, Kotarski NOO je 16. i 17. oktobra u Paklariću održao konferenciju na kojoj su učestvovali predstavnici svih općinskih i mjesnih NOO-a. Na konferenciji je, pored ostalog, konstatirano da su Nijemci zajedno s četnicima do tada u općini Mazin iz logora u Cemernici opljačkali: 407 ovaca, 125 goveda, 37 konja, 17 svinja i 60 vreća žita, a iz Mazina 46 konja, 120 krava, 16 ovaca, 24 svinje, te veće količine ljudske i stočne hrane. U općini Bruvno neprijatelj je opljačkao: 37 konja, 179 goveda, 856 ovaca i janjaca, 37 koza i jaradi, 11 svinja i 4 kola sa spremom, otkrio je 10 skloništa iz kojih je odagnao 150 vreća žita i zapalio 24 kuće, 26 štala, 35 bajta i 95 vozova sijena te odagnao 248 vozova sijena i 194 slame. Od naroda općine Gračac opljačkali su u logoru u Gvozdu: 760 ovaca, 36 konja, 16 koza, 11 prasadi i određene količine druge robe. Izvjesne pljačke bilo je i u

115 AIHRPH, KP-235/502 i 504.

116 Isto, br. 234,444.

selima: Omsica, Gubavčevo Polje i Glogovo. U općini Zrmanja opljačkano je 12 konja, 47 goveda, 294 ovce i jagnjeta, 198 koza i jaradi i 18 svinja, zatim je otkriveno 10 skloništa i iz njih odagnano 36 vreća žita i kukuruza, 83 vreće krumpira, spaljeno 247 vreća žita u kućama, spaljena 21 kuća, 14 štala i pojata, 5 suša, 79 vozova sijena, 86 vozova slame i komuše i drugo.¹¹⁷ Bili su to teški gubici koje je novi okupator za veoma kratko vrijeme nanio narodu gračačkog kotara.

Kadrovske i organizacione promjene u NOO-ima krajem 1943. i početkom 1944. godine

Pred kraj 1943. godine odigrala su se dva događaja koji su bitno uticali na dalji razvoj oslobodilačke borbe u svijetu i kod nas. U septembru kapitulirala je fašistička Italija što je u čitavom svijetu povećalo uvjerenje u konačan slom fašizma i, pozitivno se odrazilo na dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i u našoj zemlji. Samo tri mjeseca kasnije, 29. novembra održano je Drugo zasjedanje AVNOJ-a čijim su odlukama udareni temelji nove Jugoslavije i time su naš narodno oslobodilački rat i revolucija dobili još snažniji zamah. U takvim uslovima, pored novog okupatora Nijemaca, nastavljen je rad NOO-a u gračačkom kotaru, koji su sve više organizaciono i kadrovski jačali. Još u toku septembra izvršena je reorganizacija mjesnog NOO-a Bruvno, s tim što su izabrani mjesni NOO-i posebno za Bruvno i posebno za Podurljaj koja su mjesta do tada sačinjavala jedan mjesni NOO, a umjesto povjerenika u Paklariću izabran je mjesni NOO. Za predsjednika mjesnog NOO-a Bruvno izabran je Petar Radaković, za tajnika Milan Popović i za članove: Anka Čuk, Milan Savatović, DMITAR VOJNOVIĆ i Perica Radaković. U mjesni NOO Podurljaj za predsjednika, je izabran Ilija Plečaš, tajnika Pajo Krajnović i članove: Joka Basta, Ilija Basta i Anka Krajnović. U Paklariću za predsjednika mjesnog NOO-a izabran je Mile Krtinić i za članove Manda Sunajiko i DMITAR OBRADOVIĆ. Slijedećeg mjeseca izvršene su promjene i u mjesnim NOO-ima Deringaj i Bruvanjski Tomingaj. U Deringaju je za predsjednika izabran Sava Blanuša, dok je u mjesnom NOO-u Bruvanjski Tomingaj bilo više promjena, ali imena novih odbornika nisam uspio utvrditi. Radi toga što nije zadovoljavao na dužnosti, u ovom mjesecu je smijenjen predsjednik Općinskog NOO-a Gračac Dušan Maričić, a za novog predsjednika je izabran Luka Stanisavljević Čapajev. Tajnik ovog odbora Dušan Tojagić smijenjen je zbog bolesti, a za novog tajnika je izabran Mile Kričković.¹¹⁸

U novembru 1943. došlo je do promjena i u NOO-ima u općini Lovinac. Za predsjednika općinskog NOO-a izabran je Joso Dakana Knežević, dotadašnji predsjednik mjesnog NOO-a Ričice, umjesto Stipe Miletica koji se nije najbolje snalazio kao predsjednik ali je i dalje ostao član općinskog NOO-a. Na mjesto dotadašnjeg tajnika Petra Platiše, koji je otišao na rad u gospodarski odsjek Kotarskog NOO-a Gračac, izabran je Dane Zegarac, sekretar Općinskog komiteta KPH za Lovinac. Pored toga smijenjen je član ovog općinskog odbora Jure Franić, a izabrani su novi članovi Joja Blaža Tomićić, dotadašnji tajnik Mjesnog

¹¹⁷ AIHRPH, f. NOO-a, k. 110.

¹¹⁸ AIHRPH, KP-235/593 i 619a, 246/1408 i 2415.

NOO-a Ričioe, Nikola Katalinić, dotadašnji predsjednik Mjesnog NOO-a Lovinac i Luka Kovačević Lukšan, dotadašnji član Mjesnog NOO-a Vranik. Nešto prije reorganizacije Općinskog NOO-a Lovinac izabran je Mjesni NOO Cerje. To je bio najlošiji sastav mjesnog NOO-a na teritoriji općine Lovinac po svome političkom opredjeljenju i veliki naš promašaj. Neki njegovi članovi bili su ustaški nastrojeni, a predsjednik i tajnik su ubrzo čak pobjegli u ustaše pa se odbor raspao. Novi je izabran tek u proljeće 1944. godine. Početkom ove godine na prijedlog Općinskog komiteta i Općinskog NOO-a Lovinac umjesto dotadašnjeg jednog Mjesnog NOO-a za Sveti Rok zbog veličine teritorija izabrana su dva nova NOO-a: jedan za Sveti Rok, a drugi za Miletić Gaj. Za predsjednika Mjesnog NOO-a Sv. Rok izabran je Marko Miletić, koji se do tada nalazio u partizanima, a za predsjednika Mjesnog NOO-a Miletić Gaj Mato Jurjević. Članovi novih mjesnih odbora ostali su raniji odbornici ali svaki za svoje selo s određenim nadopunama.¹¹⁹

U ovom periodu došlo je do promjena d u Kotarskom NOO-u Gračac. Predsjednik ovog odbora Tomo Samardžija tražio je od Kotarskog komiteta da zbog bolesti bude oslobođen od te dužnosti. S tim se komitet složio pa je na plenumu Kotarskog NOO-a, održanom u prvoj polovini januara 1944. godine, na kome se raspravljalo o kadrovskim i organizacionim pitanjima, umjesto Samardžije za predsjednika izabran Savo Šuica Sakan. Plenum je Samardžiji odao dužno priznanje za dotadašnji samoprijegorni rad, a s novim predsjednikom riješio je svoje ključno kadrovsko pitanje. Plenum je u Izvršni odbor izabrao Daku Dropca, učitelja iz Gračaca i na osnovu uputstva ZAVNOH-a izvršio podjelu rada u Izvršnom odboru, odnosno postavio rukovodiocje odjela: gospodarskog Rade Vignjević, prometnog Adam Kovačević, prosvjetnog Dako Drobac, propagandnog Dane Savatović i zdravstvenog Nikica Babić te blagajnik Mile Krajnović. Nakon kratkog vremena Adam Kovačević se razbolio pa je na njegovo mjesto izabran Marko Kovačević Markina, prvoborac iz Vranika. Centar za prehranu, osnovan pred konac 1943, radi uspješnijeg i redovitijeg snabdijevanja vojske popunjen je s određenim članovima u koji su ušli i predstavnici komandi mjesta s teritorija kotara Gračac. Također na osnovu uputstva ZAVNOH-a u februaru i martu 1944. osnovane su kotarska i općinske gospodarske komisije kao njihovi stručni i pomoćni organi.¹²⁰ Pored njih početkom marta osnovani su kotarski i općinski sudovi. Za predsjednika Kotarskog suda izabran je Petar Kljaić, koji je ujedno bio i tajnik Kotarskog NOO-a. U općinama predsjednici sudoiva su bili tajnici ili neki član općinskog NOO-a.

Popis zločina okupatora i njegovih pomagača i popis stanovništva

Pored redovnih zadataka koji su stajali pred NOO-ima, kao što su: prehrana vojske i siromašnog stanovništva, podizanje bajta i ostalih skloništa za narod i stoku, jesenje sjetve, berbe kukuruza i vađenja krumpira, a koji su se obavljali pod veoma teškim uslovima, NOO-i su se početkom 1944. godine našli i pred novim zadacima koji su proistekli iz odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Tre-

¹¹⁹ AIHRPH, KP-238,849, 237, 823 i 246, 2415.

¹²⁰ AIHRPH, KP-237780, 236/762 i 238,880.

balo je prikupiti i srediti statističke podatke o zločinima okupatora i njegovih pomagača i popisati stanovništvo i stoku. Na važnost ovoga posla ukazao je CK KPH Okružnom komitetu za Liku a ovaj Kotarskom komitetu KPH za Gračac. Zadatak je bio ustanoviti točan broj stanovnika u kotaru i po općinama, broj ubijenih — posebno od okupatora, posebno od ustaša, posebno od četnika, broj poginulih partizana, broj popaljenih zgrada po vrstama i u vremenu od okupacije do 1. decembra 1943. godine kao i broj stoke po vrstama s kojom su seljaci stupali u zimu.¹²¹

Prema prikupljenim i sređenim podacima okupatori i njihovi pomagači su u spomenutom vremenu u gračačkom kotaru uništili 2.013 stambenih i 2.979 gospodarskih zgrada, 82 javne ustanove, 5 poduzeća, odnosno ukupno 5.079 zgrada, zatim 813 konja, 3.406 goveda, 20.758 ovaca i 1.564 svinje, ili ukupno 26.541 grlo stoke. Neprijatelj je ubio 928 civila (žrtve fašističkog terora), dok je u partizanskim jedinicama poginulo 377 boraca.¹²² Među ubijenim civilima po godinama starosti bilo ih je: 185 do 15 godina starosti, 201 od 15—25 godina, 358 od 25—50 godina i 184 preko 50 godina. Do proljeća 1943. broj umrlih od tifusa iznosio je 285 osoba.¹²³

Stanovnika je u općini Gračac bilo 5.140, Bruvno 3.121, Mazin 1.697, Otrić 3.141, Zrmanja 3.075 i Lovinac 6.700, ukupno 22.874, među kojima je bilo 18.055 Srba i 4.819 Hrvata. Prilikom popisa na oslobođenom dijelu kotara živjelo je 16.097, a na neoslobođenom dijelu 6.795 stanovnika.¹²⁴ Ovi stanovnici i na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji prema nepotpunim podacima, pustili su u zimu 3.697 goveda, 15.559 ovaca, 2.974 koze, 697 svinja, 1.136 konja i 32 magareta, što iznosi ukupno 24.095 grla stoke.

Rad na rješavanju prehrambenih, privrednih, političkih, zdravstvenih, socijalnih i drugih zadataka u prvoj polovini 1944. godine

Početkom 1944. godine situacija u gračačkom kotaru bila je veoma teška i komplicirana. Pored toga što je držao komunikaciju Lapac—Srb—Zrmanja, neprijatelj je povremeno kontrolirao cestu Gračac—Gospić, a poduzimao je i ispade na oslobođenu teritoriju, uništavao i pljačkao sve do čega je stigao. Tako je sredinom januara upao u Ploču i zapalio 56 kuća i bajta, ubio dva čovjeka i opljačkao sve što mu je palo pod ruku.¹²⁵ Srećom narod se na vrijeme uspio evakuirati ispred najezde neprijatelja. Poseban problem tada bila je ishrana vojske i naroda. Na području kotara, od početka januara pa sve do konca marta 1944, nalazile su se tri partizanske brigade koje je narod morao prehranjivati. Osim toga u tom vremenu bilo je 970 lica koja nisu imala hrane. No, bez obzira na sve poteškoće, duhom se nije klonulo.

Krajem februara ili početkom marta održane su sjednica plenuma i konferencija Kotarskog NOO-a na kojima se raspravljalo o prehrani vojske i poteško-

121 AIHRPH, KP-236/699 i 642.

122 Prilikom popisa, kako žrtava fašističkog terora (civila), tako i boraca NOR-a uzete su samo one osobe koje su živjele na teritoriji kotara od okupacije 1941. do konca 1943. godine.

123 AIHRPH, f. NOO-a (Okr. NOO Lika), k. 110/111.

124 AIHRPH, KP-246/1414.

125 AIHRPH, KP-237/823.

ćama koje su u tom pitanju pratile ondašnji razvoj situacije. I pored sve oskudice na konferenciji je konstatirano da je za potrebe NOV u prva dva mjeseca 1944. sakupljeno i predano vojnim jedinicama na teritoriji kotara 34.427 kg mesa, 27.853 kg kruha i brašna, 8.995 kg krumpira, 127 kg pasulja i 16.548 posebnih obroka.¹²⁶ Pored toga za borce 6. ličke divizije, koja se nalazila u Bosni, sakupljeno je i predano 453 para rukavica, 528 pari čarapa, 35 pari šlapa, 29 komada poluvera i maja, 52 komada marama i 7 komada kapa.

Konferencija je upoznata i sa zdravstvenim stanjem na kotaru. U to vrijeme na kotaru se nalazio i jedan dio zdravstvene ekipe ZAVNOH-a koja je konstatirala da kotarska zdravstvena komisija radi dosta dobro i da daje dobru pomoć općinskim i seoskim zdravstvenim komisijama ikoje se prilično snalaze u radu. Dalje je konstatirano da nema neke velike opasnosti od epidemije. Bolesnih je tada bilo 160, preboljelo 40 i umrlo 10 osoba.¹²⁷

Plan je postao sistem rada NOO-a u tom periodu. Svaki NOO je pravio mjesečni plan rada i uporno nastojao da ga realizira. Primjera radi navodim plan rada Kotarskog NOO-a Gračac za period od 15. februara do 15. marta 1944. godine. »1. Očistiti NOO-e od svih nepoćudnih elemenata i popunjavati ih s najprivrženijim i najsposobnijim drugovima; 2. Obavezno kod NOO-a zavesti političke sastanke na kojima treba proučavati direktive viših foruma (kontrolirati njihovo sprovođenje u život); 3. Svaki NOO treba održati svakih 14 dana masovni sastanak sela, gdje će polagati račun o svome radu (poboljšati kvalitet ovih sastanaka); 4. Obezbijediti 50% siromašnih familija s po jednom kvartom bijelog žita (ječam, pir) za proljetnu sjetvu; 5. Izvršiti sve pripreme u toku mjeseca za proljetne sjetvene radove prema planu okružnog NOO-a; 6. Pojačati kampanju za zajam narodnog oslobođenja i unovčiti pripremljene obveznice i sprovesti kampanju za daljnje unovčavanje i 7. Plan okružnog NOO-a proučiti temeljito i pomoći da se do kraja sprovede u život.«¹²⁸ Općinski NOO-i po primitku plana rada kotarskog NOO-a razmatrali su ga na svojim sjednicama i prenosili na mjesne NOO-e, a mjesni NOO-i su plan razrađivali u detalje i određivali tko što ima da učini i do kada. Tu nije bilo dilema da li netko može ili ne može prihvatiti obavezu koju je dobio, već kako je i na koji način sprovesti u djelo i objasniti narodu potrebu i svrhu datih obaveza. U vezi većih zadataka ili akcija obavezno su sazivani sastanci sela ili mjesta na kojima su se razmatrali zadaci i obaveze, gdje su sudionici sastanaka ne samo prihvaćali obaveze i zadatke već predlagali korisne inicijative koje su NOO-i prihvaćali.

U prvoj polovici marta 1944. Kotarski NOO, u sporazumu s Općinskim NOO-om Lovinac i s predstavnicima vojno-pozadinskih vlasti u dlju mobilizacije boraca za NOV u hrvatskim selima, uputio je 165 poziva pojedincima da se jave na regrutaciju. Smatralo se da su pripreme izvršene dobro, ali se pozivu odazvalo 100 ljudi. Na regrutaciji je ustanovljeno da ih je 76 sposobno za vojsku pa su upućeni u razne jedinice NOV. Od ukupno pozvanih 50 ih je pobjeglo u šume i od njih se neki ponovo prijavili ustašama i prihvatili neprijateljsko oružje, dok se 15 nije odazvalo pozivu ali su ostali kod svojih kuća. Prilikom mobilizacije ustaše su- često upadale u pojedina sela općine Lovinac, pa se smatralo

126 AIHRPH, KP-238,880.

127 Isto, br. 238, 849.

128 AIHRPH, f. KK KPH Gračac.

da je mobilizacija ipak uspjela. Kotarski NOO u zajednici s Općinskim NOO-om Lovinac analizirao je uzroke neodazivanja na poziv i odlučio da se konfiscira dio imovine od porodica onih koji su pobjegli u šumu i stupili u ustaše.¹²⁹

Za proljetnu sjetvu i podizanje popaljenih sela, Kotarski NOO Gračac, općinski i mjesni NOO-i, uz pomoć Okružnog NOO-a za Liku, izvršili su detaljne pripreme i angažirali sve raspoložive snage. Zakazano je i takmičenje između mjesnih i općinskih NOO-a, kao i pojedinaca po uzoru na 1943. i to ne samo po pitanju proljetne sjetve, već i u vezi drugih zadataka koji su stajali pred NOO-ima. Razlika u odnosu na 1943. bila je u tome što je sjetva onda obavljena u oslobođenom kotaru, a u 1944. uz prisustvo neprijateljskih snaga. Iz izvještaja Kotarskog komiteta KPH za Gračac Okružnom komitetu KPH za Liku od 15. marta 1944. pored ostalog, doznajemo da je napravljeno 100 novih plugova i sakupljene veće količine sjemena za siromašne porodice i da je po tom pitanju i po pitanju snabdijevanja vojske takmičenje uzelo velikog maha. U izvještaju od 4. maja 1944. se konstatira da je sjetva i pored prisustva okupatora i prepada ustaša i četnika u tri općine uspjela 100%, u dvije općine 90%, dok u općini Mazin bila je još u toku. Partizanske straže dale su 123 radna dana siromašnim familijama i familijama boraca koje nisu imale radne snage da obave sjetvu, a komande mjesta Gračac i Lovinac pomogle su i zasijale narodu 945 kvarata žita sa svojom radnom snagom i zapregom. Osim toga komanda mjesta Gračac uštedjela je od svoga sledovanja za one koji nisu imali hrane: 40 kg mesa, 48 kg kruha, 12 kg brašna i 1 kg soli. Tada je u kotaru bilo 1.350 osoba bez hrane, zatim u njemu se nalazila jedna brigada, tri komande mjesta sa svojim vojnicima i partizanske straže pri NOO-ima, što je sve narod oslobođenog dijela gračačkog kotara morao prehranjivati u veoma teškim ekonomskim prilikama kada su sve rezerve bile pri kraju, a do nove žetve trebalo je izdržati.¹³⁰

Nakon završetka proljetne sjetve, na osnovu naredbe Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, okružnice ZAVNOH-a od 17. marta i uputstva Okružnog NOO-a za Liku, Kotarski NOO Gračac pristupio je ponovnom popisu stanovništva. Za obavljanje toga posla obrazovao je kotarsku i općinske popisne komisije koje su brojile po 5 članova. U mjesnim NOO-ima određeni su povjerenici koji su bili zaduženi da uz pomoć općinske komisije izvrše popis na teritoriji svoga mjesnog NOO-a. Popis je obavljen u toku maja 1944. i prema njemu u kotaru je bilo 23.349 stanovnika, od kojih je na oslobođenom teritoriju živjelo 12.126 a na neoslobođenom 11.223.¹³¹

Kako je problem gladi bio veoma akutan, prilikom popisa stanovništva izvršen je i popis osoba koje nisu imale vlastitih sredstava za ishranu. Ovo je vršeno radi toga jer je tada vođena akcija da se takve osobe, u prvom redu djeca, invalidi i starci, upute na prehranu u Slavoniju ili preko Visa u Italiju. Za odlazak u Slavoniju prijavilo se 700, a za Italiju 200 osoba. Kada je Kotarski NOO izvršio pripreme da tih 200 osoba preko Visa uputi za Italiju, plan je omeo neprijatelj zatvaranjem prilaza ka moru. Tek početkom juna 1944. uspjelo mu je da, uz obezbjeđenje vojnih jedinica i partizanskih straža, prebaci 500 osoba preko Visa u Italiju, a u julu još 200 osoba, tako da u Slavoniju nije nitko organizirano poslat.¹³²

129 AIHRPH, KP-238/896.

130 AIHRPH, KP-238 896 i 239 968.

131 AIHRPH, KP-246/1460.

132 AIHRPH, KP-240 1000 i 240,1460.

Prije otpremanja naroda preko Visa na prehranu za Italiju, predstavnici Izvršnog odbora Kotarskog NOO-ia uspostavili su vezu na Visu s predstavnicima ZAVNOH-a i predstavnicima naših vojnih jedinica. Prilikom upućivanja druge grupe s njom je poslan i Mile Kričković, tajnik Općinskog NOO-a Gračac, inače sposoban i snalažljiv organizator, s molbom Kotarskog NOO-a ZAVNOH-u i vojnim ustanovama na Visu radi dodjele pomoći za narod. Zajedno s njim upućeni su Nikola Dautović, član Općinskog NOO-a Bruvno, Nikola Japundžić, tajnik Mjesnog NOO-a Rudopolje i još neki. Oni su na Visu naišli na veliko razumijevanje, tako im je dodijeljena izvjesna količina hrane, odjeće i obuće, pa čak i određeni broj engleskih automata za naoružanje naših aktivista na terenu. Roba je utovarena na brod i prebačena do obale, a od obale do Parčića prenijela ju je omladina uz pomoć vojnika, koristeći dijelom tovarne konje i magarce. U Parčićima drugovi su dobili 36 tovarnih magaraca i tako su to sve dopremili u najboljem redu do skladišta Kotarskog NOO-a koje se nalazilo u Klapavicama. Kotarski NOO je još dva puta u toku 1944. upućivao Milu Kričkovića na Vis koji je u još većim količinama dopremio hrane i odjeće.¹³³ Ova pomoć bila je značajna mada nije mogla da zadovolji ni najminimalnije potrebe naroda gračačkog kotara. Kotarski NOO je u sporazumu s Kotarskim komitetom KPH jedan dio odjeće i obuće podijelio članovima NOO-a i ostalim aktivistima Partije, omladine, AFŽ-a i Komandi mjesta, s obzirom da su kao i narod bili više nego loše obučeni, a jedan dio je bio potpuno bez obuće. Određeni dio odjeće ustupljen je NOO-ima susjednih kotareva Like, a jedan dio je podijeljen u prvom redu invalidima NOR-a i drugima kojima je bilo najpotrebnije. Hrana je većim dijelom predata vojnim bolnicama za ranjenike, dok je manji, dio prehrambenih artikala pohranjen u skladište Kotarskog NOO-a u Klapavicama, odakle su u kritičnim situacijama dijeljeni u prvom redu bolesnima, starim i samohranim majkama palih boraca i djeci bez roditelja.

Borba za žetvu i izvršenje ostalih zadataka u drugoj polovini 1944. godine

Žetva, vršidba i sklanjanje žita ispred neprijatelja u 1944. godini obavljali su se pod veoma teškim okolnostima budući da je dio kotara bio okupiran od strane Nijemaca, ustaša i četnika. I ovog puta ovom poslu prišlo se 'organizirano i planski. Kotarski NOO u prvoj polovici jula održao je sjednicu plenuma i konferenciju na kojima se raspravljalo o tome kako obaviti žetvu i skloniti žito na sigurna mjesta. Na osnovu uvida u postojeća skladišta i zemunice donijeta je odluka da se pride izgradnji novih, tamo gdje to zahtijevaju potrebe. Za izvršavanje navedenih radova oformljeni su štabovi kod svih NOO-a. U štabove su ušli predstavnici poljoprivrednih i prehrambenih komisija, predstavnici žena, omladine, NOO-a i vojno-pozadinskih vlasti, a za rukovodioce štabova postavljeni su predsjednici NOO-a. Zbog bojazni od ispada neprijatelja nije se išlo na stvaranje radnih bataljona i brigada, kako je to bilo u 1943. godini, već se prišlo organiziranju manjih i pokretljivih radnih jedinica sastavljenih od omladine, žena i pionira. Komande mjesta i vojne jedinice koje su se nalazile na terenu

¹³³ Sjećanja Mile Kričkovića i Nikole Japundžića (zbirka autora).

pomagale su u žetvi, posebno u njenom osiguranju. Članovi Izvršnog odbora kotara i članovi kotarskog štaba obilazili su sve mjesne i općinske NOO-e na oslobođenoj teritoriji i pomagali u organizaciji, podizanju i sklanjanju žita.¹³⁴ U svim NOO-ima tokom žetve organizirano je danonoćno dežurstvo i svakodnevna kurirska služba, a Kotarski NOO je i pismenim putem upućivao savjete općinskim NOO-ima ili ih upozoravao na opasnost od neprijatelja. Podizanje i sklanjanje ljetine bio je najvažniji zadatak i njemu su bili podređeni svi ostali.

Zahvaljujući solidno izvršenim pripremama i dobroj organizaciji, žetva je do sredine augusta u općinama Zrmanja-Otrić, Gračac, Lovinac i Bruvno završena s 95%, a u općini Mazin bila je još u toku. Neprijatelj je pokušao da ie omete u općinama Gračac i Lovinac, ali u tome nije postigao značajniji uspjeh.¹³⁵ Da bi se što prije žetva obavila i u Mazinu, Kotarski NOO Gračac uputio je 15. augusta dopis Općinskom NOO-u Bruvno zahtijevajući od njega da u Mazin uputi 25 kosaca i jednu radnu jedinicu od 60 osoba, s tim da »bez ikakvog izgovora« moraju stići na zbornu mjesto kod Općinskog NOO-a Mazin do 6 sati 17. augusta, dok je za vršidbu trebalo da 21. augusta uputi 25 pari konja s kolima.¹³⁶

Rad kotarskog, općinskih i mjesnih NOO-a temeljio se, pored odluka AVNOJ-a, na odlukama ZAVNOH-a koje su u kotar stizale preko Okružnog NOO-a za Liku. Za rad u ovom periodu od posebnog su značaja bile odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a održanog 9. maja 1944. godine, a prije svega Odluka o ustrojstvu i poslovanju narodnooslobodilačkih odbora i skupština u federalnoj državi Hrvatskoj u kojoj je, pored ostalog, istaknuto da su NOO-i »koji su u toku oslobodilačke borbe naroda Hrvatske nastali kao organi te borbe i razvili se historijskom nuždom i voljom samog naroda u organe istinske narodne vlasti, jesu osnovica državne vlasti u demokratskoj Hrvatskoj«.¹³⁷ Odluke i uputstva viših organa vlasti detaljno su proučavane i njih su se NOO-i u potpunosti pridržavali čime je bila obezbijeđena zakonitost u radu.

Zbog potrebe što efikasnijeg rada, a na osnovu uputstva ZAVNOH-a, u augustu 1944. godine u Kotarskom NOO-u Gračac obrazovan je Upravni i Socijalni odjel a ubrzo zatim i u općinskim NOO-ima. Poslove upravnog odjela u mjesnim NOO-ima obavljao je tajnik. U kotarskim NOO-ima za proćelnika Upravnog odjela izabran je Jovica Popović, u to vrijeme član Kotarskog komiteta KPH za Gračac a za proćelnika Socijalnog odjela Mile Krajnović, dotadašnji blagajnik Kotarskog NOO-a.

Oktobra 1944. godine Kotarski NOO Gračac dobio je uputstvo od Okružnog NOO-a za Liku o osnivanju Narodne milicije pri kotarskom odboru. Odmah je, u dogovoru s Kotarskim komitetom KPH Gračac, pristupio odabiranju kadrova. Kako je u tom pogledu bilo poteškoća, zatražena je i dobijena pomoć od vojno-pozadinskih jedinica i ustanova, a kao osnova poslužile su partizanske straže koje su i do tada bile pri NOO-ima. Bilo je problema i u tome kako opremiti miliciju jer se oskudijevalo i u odjeći i u obući. Milicija je formirana

134 AIHRPH, KP-240/1033.

135 AIHRPH, KP-246/1462.

136 AIHRPH, f. NOO-a, k. 110.

137 Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Beograd, 1948, str. 318.

"Sve za front« — žene i omladina u vršidbi i spremanju žita.

po uzoru na vojne jedinice, samo je u početku vladalo veliko šarenilo u pogledu odjeće — od domaće seljačke pa do svih vrsta vojnih uniformi, ali je i to pitanje postepeno rješavano.¹³⁸

Veoma pozitivnu ocjenu rada NOO-a u 1944. dala je Kotarska partijska konferencija za Gračac održana 18. septembra 1944. u Klapavicama. Na njoj je konstatirano da su NOO-i kroz rad izrasli u prave i istinske organe narodne demokratske vlasti i da su svojim radom stekli autoritet kod širokih narodnih masa koje su također dale veliki doprinos narodnooslobodilačkoj borbi. Tako je u referatu podnijetom konferenciji, pored ostalog, zaključeno da je u kotaru u 1944. sakupljeno i predano jedinicama NOVJ 27 vagona hrane, a siromašnim porodicama 7 vagona.

Jesenja sjetva u 1944. odvijala se uglavnom u sličnoj situaciji kao i proljetna sjetva te godine, jer je još uvijek neprijatelj držao određena područja kotara. Početkom oktobra Kotarski NOO održao je, po običaju, plenum i konferenciju na kojima se raspravljalo o sjetvi i podizanju bajta. U vezi s tim najteža situacija bila je u općinama Zrmanja i Otrić, jer je neprijatelj s toga područja opljačkao veći dio zaprežne stoke. Kotarski NOO obratio se za pomoć Štabu 35. divizije koji je Općinskim NOO-ima Zrmanja i Otrić stavio na ras-

138 AIHRPH, KP-241/1110.

polaganje određeni broj zaprežnih konja i vojnika a, pored toga, vojska je vršila i osiguranje kod obavljanja sjetvenih radova. U ostalim općinama sjetva se odvijala nešto lakše, osim u općini Lovinac gdje su ustaše vršile česte prepa-de, pa je sjetva završena sa zakašnjenjem u odnosu na rok koji je bio po-stavljen.¹³⁹

Kako se očekivalo skoro oslobođenje gračačkog kotara, Kotarski NOO Gra-ćac, u sporazumu s kotarskim komitetom, izvršio je neposredno pred samo oslo-bođenje Gračaca izvjesne organizacione i kadrovske promjene u NOO-ima kako bi što spremniji dočekali oslobođenje. Pored promjena u Kotarskom NOO-u bile su predviđene popune ili promjene nekih članova općinskih NOO-a, po-sebno u općini Lovinac. U deset mjesta trebalo je popuniti mjesne a u nekim mjestima prvi put izabrati NOO-e. Kod pripreme išlo se konkretno, poimenično tko treba da uđe u NOO od mjesnog do kotarskog. Shodno tome održane su konferencije svih općinskih NOO-a, osim u općinama Zrmanja i Otrić, gdje se konferencije nisu mogle održati zbog četničkog prisustva, pa su se u spomenu-tim općinama održali uži sastanci na kojima su članovi NOO-a upoznati s pla-nom rada Kotarskog NOO-a.¹⁴⁰ Nešto prije ovih mjera Nikica Babić, član Ko-tarskog Izvršnog odbora, upućen je u Slavoniju radi nabavke hrane za stanov-ništvo gračačkog kotara, a na njegovo je mjesto izabran Đurađ Blanuša Brka. U toku priprema Dafco Drobac otišao je na rad u Okružni NOO za Liku, pa je na njegovo mjesto u Izvršni odbor kotara izabrana Milka Cubrilo. Nekoliko dana pred samo oslobođenje Gračaca održan je plenum Kotarskog NOO-a na kojem je razmotren prijedlog mjera i reorganizacija Kotarskog NOO-a koje je podnio Izvršni odbor. Plenum je u cijelosti prihvatio predložene mjere. Rasfor-mirao je gospodarski odjel kotara i osnovao tri nova odjela: za poljoprivredu i šumarstvo, za trgovinu i snabdijevanje i za obrt i industriju. U Izvršni odbor izabrani su novi članovi: Dujo Marčetić, član Kotarskog komiteta i Ika Skorup, član Kotarskog odbora AFŽ-a. Kotarski narodni sud izdvojen je iz sastava Ko-tarskog NOO-a i formirana je nova institucija — Narodni sud za kotar Gračac. Za njegovog predsjednika izabran je Petar Kljaić, predsjednik ranijeg suda i tajnik Kotarskog NOO-a, a dužnost tajnika Kotarskog NOO-a primio je Jovica Popović. Za tajnika kotarskog narodnog suda izabran je Petar Utvić Braco. Nakon izvršene organizacije Izvršni odbor Kotarskog NOO-a izgledao je ovako: Savo Šuica Sakan, predsjednik, Jovica Popović, tajnik, Rade Vignjević, pročel-nik Odjela za unutrašnje poslove, Nikica Babić, pročelnik Odjela za poljopri-vredu i šumarstvo, Dušan Marčetić Dujo, pročelnik Odjela za obrt i industriju, Đurađ Blanuša Brko, pročelnik Odjela za trgovinu i snabdijevanje, Marko Ko-vačević Markina, pročelnik Odjela za promet, Milka Cubrilo, pročelnik Odjela za prosvjetu, Dane Savatović, pročelnik Odjela za propagandu, Mile Krajnović, pročelnik Odjela za socijalno staranje i Ika Skorup, pročelnik Odjela za zdrav-stvo.¹⁴¹

139 AIHRPH, KP-241/1108 i 1118.

140 AIHRPH, KP-242/1126a.

141 AIHRPH, Kt>-242/1146b i 242/1156a.

Rad NOO-a nakon konačnog oslobođenja kotara

Goneći ostatke razbijenih njemačkih jedinica kod Knina, 19. i 9. dalmatinska divizija u borbama od 3. do 9. decembra 1944. godine oslobodile su Zrmanju s Otrićem i protjerale neprijatelja ka Srbu. Njemačku posadu koja je pokušala da se iz Gračaca probije ka Lapcu uništili su dijelovi 35. i 13. divizije 9. decembra kod Tomingaja a odmah iza toga likvidirana su neprijateljska uporišta u Vučipolju i na Smrekovcu i protjeran neprijatelj iz Mazina.

Slijedećeg dana su dijelovi 13. divizije protjerali ustaše iz Lovinca i Ploče čime je čitav gračački kotar bio konačno oslobođen. Kotarski NOO Gračac nakon toga našao se pred novim zadatkom liječenja rana koje su fašistički okupatori, sa svojim slugama ustašama, domobranima, oružnicima i četnicima, u toku okupacije nanijeli narodu gračačkog kotara.

Po unaprijed utvrđenom planu Kotarski NOO je pristupio reorganizaciji i popunjavanju NOO-a. Iz općine Otrić izdvojen je Turovac i priključen općini Gračac. U vezi s tim dvojica članova Općinskog NOO-a Otrić, iz navedenog sela, Nikica Agbaba i Dušan Mandić prešli su za članove Općinskog NOO-a Gračac, a Općinski NOO Otrić popunjen je s Mićanom Prodanovićem, dotadašnjim predsjednikom Mjesnog NOO-a Cerovac koji je primio dužnost tajnika i Nikolom Čukom koji je ujedno vršio i dužnost predsjednika Mjesnog NOO-a Otrić. Turovac i Duboki Dol također su izabrali novi mjesni NOO od tri člana s predsjednikom Stevom Đekićem Cećom na čelu.¹⁴²

U općini Gračac Mjesni NOO Grab popunjen je s jednim članom, a Milan Tojagić izabran je za predsjednika. U Mjesni NOO Gračac, umjesto dotadašnjeg predsjednika Jove Dukića Breše, koji je angažiran u radu na obnovi željezničke pruge, izabran je Mane Munižaba, dok je za tajnika izabran Milan Cvjetković Pašić. Mjesni NOO željeznička stanica Vrace spojio se s Mjesnim NOO-om Štikada. Odbor je ostao u prvobitnom sastavu.

U Općinskom NOO-u Lovinac razriješeni su dužnosti: predsjednik Joso Knežević, koji je otišao na obnovu željezničke pruge i tajnik Adam Kovačević, zbog bolesti. Na njihova mjesta izabrani su: Stipe Miletić za predsjednika, a Marko Petković za tajnika. U Mjesnom NOO-u Ričice Jure Davida Knežević izabran je za predsjednika a Ivica Knežević za tajnika. Novi mjesni NOO od pet članova izabran je u Cerju, a djelomično su popunjeni novim odbornicima NOO-i u Sv. Roku, Miletić Gaju i Lovincu.¹⁴³

Nakon reorganizacije i popune općinskih i mjesnih NOO-a, Kotarski NOO održao je 27. decembra 1944. konferenciju (skupštinu) na kojoj je polagao račune o svom radu. Skupštini su podnijeti izvještaji po odjelima, odnosno sektorima rada, a zatim je vođena živa diskusija, naročito po pitanjima ishrane i prometa. Skupština je odobrila rad kotarskog NOO-a i dala mu novo povjerenje.¹⁴⁴

Odmah nakon oslobođenja, u sporazumu s vojno-pozadinskim vlastima, u kotaru Gračac izvršena je mobilizacija novih boraca za jedinice NOVJ u općinama Zrmanja, Otrić, Gračac i Lovinac. Jedan dio pozvanih nije se odazvao već se krio kod kuće ili je pobjegao u šumu, gdje su se također nalazili manji

¹⁴² AIHRPH, KP-243/1246a.

¹⁴³ AIHRPH, KP-243/1195b.

¹⁴⁴ Lički vjesnik od 6. januara 1945.

ostaci razbijenih ustaških i četničkih jedinica. Kao primjer navodim da je samo iz novooslobođenih hrvatskih sela općine Lovinac, 29. decembra 1944. godine, 140 novih boraca stupilo u redove NOVJ.¹⁴⁵

Ubrzo poslije oslobođenja Gračaca iz neoslobođenog dijela Like prebacili su se u gračački kotar Okružni komitet i Okružni NOO za Liku s rukovodstvom antifašističkih organizacija Like, kao- i rukovodstva susjednih kotareva s većim brojem naroda ii smjestili se u selima općine Lovinac. Tako se u prvim mjesecima 1945. na gračačkom kotaru nalazilo preko 20.000 izbjeglica iz spomenutih kotareva koje je trebalo smjestiti i hraniti, a da se i ne govori o smještaju i prehrani stoke koju je narod sa sobom evakuirao' pred najezdom neprijatelja. Pored toga u kotaru su se nalazile veće vojne formacije a u Gračacu i Ričicama i vojne bolnice s ranjenicima koje je trebalo njegovati i hraniti. U Gračacu se nalazio i logor zarobljenih njemačkih vojnika koje je zahvatio tifus pa su i tu iskršavali veliki problemi, bez obzira što su oni bili pod vojnom komandom koja je poduzimala mjere, kako radi sanacije tifusa, tako i prehrane. Iako su prehranu vojnih jedinica donekle ublažavali kontigenti hrane koja je primana od strane saveznika, to je bio težak problem zajedno- s ishranom vojničkih konja koji su se u to vrijeme nalazili na teritoriju Like, većinom na teritoriju gračačkog kotara.¹⁴⁶

Kotarski NOO Gračac pridavao je veliku važnost međuokružnom tromjesečnom takmičenju NOO-a u Hrvatskoj. Sretna okolnost bila je u tome što je kotar bio oslobođen, pa nam je uza sve probleme to išlo u prilog. Sada se takmičenje odvijalo pod drugim okolnostima, nego što je to bilo za vrijeme kada su dijelovi kotara bili okupirani. U prvom kvartalu 1945. na kotaru je organizirano djelovalo ili aktivno radilo 30 raznih radionica i 40 građevinskih ekipa, a u svakoj općini organiziran je radni bataljon koji je većinom radio na popravci cesta i čišćenju terena od leševa neprijateljskih vojnika koji su izginuli prilikom oslobođenja Gračaca. Bez obzira na nepovoljne klimatske prilike (zimu) postignuti su veliki rezultati. U Gračacu je popravljena bolnica, dom kulture i 10 zgrada od općeg interesa u koje su smještene kotarske ustanove i vojni štabovi. U sporazumu s Okružnim NOO-om Kotarski NOO Gračac otvorio je OKNAPROD, okružno nabavno-prodajno poduzeće. U tom vremenu privođeni su kraju radovi na izgradnji mosta na rijeci Ričici, a. osim toga popravljeno je 30 manjih mostova i prekopa na cestama. Glavne ceste koje presijecaju kotar u ukupnoj dužini cca 100 km bile su popravljene. Osposobljeno je 28 škola za nastavu i 10 zgrada za domove kulture. Specijalna radna jedinica, koja je radila u šumama, prosjekla je 3.500 stabala i od njih proizvela 40.000 komada željezničkih pragova koji su bili neophodni za obnovu željezničke ličke pruge uništene tokom rata.¹⁴⁷

I pored sve oskudice Kotarski NOO je u toku takmičenja prikupio dva vagona žita, od kojih je jedan dat vojsci, a drugi izbjeglicama. Osim toga za posljednja dva mjeseca 1944. i nepuna dva mjeseca 1945. sakupljeno je i dato

145 AIHRPH, KP-243/1179C i Lički vjesnik od 6. I 1945.

146 U zapisniku sa sjednice Okružnog komiteta KPH za Liku od 10. I 1945, pored ostalog, piše: »Najveći problem pred NOO-om je ishrana vojske i vojničkih konja. Na teritoriju Like im ade 3.000 vojničkih konja.«

147 AIHRPH, KP-234/1277b.

za NOV, a jedan dio i za izbjeglice, 1340.000 kg raznih živežnih namirnica, 589 komada krupne i sitne stoke, 11.100 obroka i 20.530 kg stočne hrane. Za Zajam narodnog 'oslobođenja upisano je 534.000 dinara i 497.000 kuna.¹⁴⁸

Povodom završetka međuokružnog takmičenja u Hrvatskoj Okružni NOO za Liku održao je 2. marta 1945. sjednicu proširenog plenuma u Lovincu. Na dnevnom redu bilo je polaganje računa o radu Okružnog NOO-a, ali pored radnog dijela sjednica je imala i svečani karakter, jer je na njoj uručena prelazna zastavica Okružnom NOO-u za Liku kao pobjedniku u tom takmičenju. Sjednici su, pored članova plenuma Okružnog NOO-a i predstavnika općinskih i kotarskih NOO-a Like, prisustvovali i skoro svi članovi Izvršnog odbora Kotarskog NOO-a Gračac i stanovnici Lovinca i obližnjih sela. Bez obzira što ondašnja prostorija sve učesnike nije mogla prihvatiti, većina naroda čekala je ispred zgrade u kojoj se održavala sjednica, sve dok nisu proglašeni rezultati takmičenja. Predstavnici Okružnog NOO-a za Liku, primajući zastavicu kao simbol pobjede u takmičenju, zahvalio se svim NOO-ima i narodu Like, posebno predstavnicima Kotarskog NOO-a Gračac i preko njih svima NOO-ima u kotaru te narodu gračačkog kotara koji je dao veliki, doprinos, posebno nakon oslobođenja Gračaca u prehrani vojske, prihvatanju i prehrani izbjeglica i na drugim poljima rada koje je obuhvaćalo takmičenje i time uveliko doprinio da prijelazna zastavica pripadne Okružnom NOO-u za Liku.

Na osnovu okružnice Odjela za sudstvo i upravu ZAVNOH-a i uputstva Okružnog NOO-a za Liku, Kotarski NOO Gračac izvršio je još jednom popis stanovništva i osnovao kotarsku i općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, koje su završile rad tek u junu 1945. Popis stanovništva obavljen je u februaru sa stanjem na dan 25. februara 1945. godine.

Prema tome popisu u gračačkom kotaru je uoči rata živjelo 22.360 Srba i 6.755 Hrvata, odnosno ukupno 29.115 žitelja, a na dan popisa 19.497 Srba i 3.790 Hrvata, što znači ukupno 23.287 stanovnika.¹⁴⁹

Tokom marta i početkom aprila 1945. izvršene su izvjesne kadrovske promjene u Izvršnom odboru Kotarskog NOO-a. Tako je u Izvršni odbor bio izabran Stevan Ćuk, ali je ostao kratko vrijeme u kotaru jer je otišao na dužnost u Okružni NOO za Liku. Iz odbora je otišla i Ikra Skorup, pa su mjesto njih izabrani Nikola Marčetić Nidžo, dotadašnji predsjednik Općinskog NOO-a Zrmanja i Dušan Mandić, dotadašnji predsjednik Općinskog NOO-a Mazin. Savo Suica Sakan, predsjednik Kotarskog NOO-a, otišao je na dužnost člana Okružnog NOO-a Lika. Za novog predsjednika izabran je Jovica Popović, dotadašnji tajnik, a za tajnika Dušan Marčetić Dujo, dotadašnji, član Izvršnog odbora kotara. To su bile posljednje personalne promjene u Kotarskom NOO-u Gračac izvršene u toku rata. Kraj iratta Izvršni odborkotara dočekao je uslijedećem sastavu: predsjednik Jovica Popović, tajnik Dujo Marčetić i članovi: Rade Vignjević, Đurađ Blanuša Brko, Dane Savatović, Milka Cubrilo, Markina Kovačević, Nikola Marčetić Nidžo, Nikica Babić, Dušan Mandić i Mile Krajnović.¹⁵⁰

Posljednji ratni zadatak koji su izvršili narodnooslobodilački odbori u gračačkom kotaru bila je proljetna sjetva 1945. Prema planu Kotarskog NOO-a

148 AIHRPH, KP-243/1179C, 1183, 1226.

149 AIHRPH, f. OK NOO za Liku, kut. 110.

150 AIHRPH, KP-243, 1246a i 1285b.

trebalo je uzorati i zasijati 16.153 dana oranja i pored velikog nedostatka zaprežne stoke, stočne hrane i sjemena. Kotarski NOO mobilizirao je svu zaprežnu stoku s odgovarajućim ljudstvom i organizirao takmičenje koje je dalo dobre rezultate, tako da je i ova posljednja ratna, sjetva uspješno završena.¹⁵¹

Na kraju smatram da bi ovaj napis bio znatno okrnjen ako ne bih naveo imena odbornika koji su, vršeći časno svoju dužnost, dali živote za današnju slobodu. To su:

— Nikola Krajnović Trgovčić, osnivač prvih NOO-a u gračačkom kotaru i prvi predsjednik Kotarskog NOO-a Gračac. Ubijen 1943. od četnika na dužnosti člana Komande mjesta Gračac.

— Smilja Pokrajac, osnivač NOO-a u gračačkom kotaru, član prvog Inicijativnog odbora kotara. Poginula u borbi s četnicima 1943. kao član Kotarskog NOO-a, Kotarskog komiteta, Okružnog odbora AFŽ-a za Liku i kandidat za vjećnika ZAVNOH-a. Narodni heroj.

— Nikola Miljuš, prvi predsjednik Mjesnog NOO-a Omsica i član prvog kotarskog NOO-a Gračac. Ubijen od četnika 1943.

— Jovo Zegarac, prvi predsjednik Mjesnog NOO-a Kik. Poginuo u borbi protiv Talijana u martovskoj ofenzivi 1942. na Pločanskom klancu.

— Blaž Tomičić, prvi predsjednik Mjesnog NOO-a Ričice. Uхваćen od ustaša i Nijemaca a zatim odveden u zarobljeništvo. Ubijen u Zagrebu prije oslobođenja 1945. godine.

— Jandro Vojvodić, prvi predsjednik Mjesnog NOO-a Skadar—Podselo. Uхваćen od Nijemaca i otjeran u zarobljeništvo odakle se nije vratio.

— Mile Đekić, prvi predsjednik Mjesnog NOO-a Vrace i partizanski obavještajac. Uхваćen od četnika februara 1944. i na zvjerski način ubijen.

— Miloš Ostojić, predsjednik Mjesnog NOO-a Tomingaj—Ljubović. Četnici ga ubili iz zasjede za vrijeme četvrte neprijateljske ofenzive 1943. godine.

— Perelja Babić, predsjednik Mjesnog NOO-a Sveti Rok. Uхваćen i ubijen od ustaša 1944.

— Ilija Plečaš, predsjednik Mjesnog NOO-a Podurlaj, uhvaćen i ubijen od Nijemaca 1944.

— Milan Mrda, predsjednik Mjesnog NOO-a Ruišta. Poginuo 1943. nesretnim slučajem od zalutalog metka.

— Stevan Maričić, član Mjesnog NOO-a Otrić. Učesnik oktobarske revolucije, ubijen od četnika 1944.

— Mile Budimlija Rankan, član Mjesnog NOO-a Ploče. Ubili ga Talijani 1942.

— Mile Kljajić, član Mjesnog NOO-a Ploča. Poginuo u borbi protiv Talijana u martovskoj ofenzivi 1942.

— Dujo Serdar, član Mjesnog NOO-a Sv. Rok. Ubile ga ustaše 1943.

— Tomo Badžek, član Mjesnog NOO-a Ričice. Ubile ga ustaše nakon oslobođenja Gračaca 1945.

— Perica Đekić, član Mjesnog NOO-a Vrace. Ubili ga četnici u februaru 1944.

— Soja i Boja Gaćeša, majka i kćerka, članice Mjesnog NOO-a Vrace. Četnici ih uhvatili u četvrtoj neprijateljskoj ofenzivi 1943. i nakon zvjerskog mučenja strijeljali.

151 AIHRPH, KP-234/1277b.

- Bosiljka Marčetić, član Mjesnog NOO-a Otrić i član općinskog komiteta Otrić, poginula od četnika u jesen 1943. godine.
- Jovo Terzić Jojika, član Mjesnog NOO-a Grab, zatim Mjesnog NOO-a Gračac. Ubijen od četnika 1943.
- Dane Jakšić, član Mjesnog NOO-a Glogovo. Ubijen od četnika 1943.
- Joviša Jakšić, član Mjesnog NOO-a Glogovo. Ubijen od četnika 1943.
- Mileta Mrdalj, član Mjesnog NOO-a Tomingaj—Ljubović. Ubijen u decembru 1944. od Nijemaca prilikom oslobođenja Gračaca.
- Milan Savatović, član Mjesnog NOO-a Bruvno. Ubijen od Nijemaca u proljeće 1944.
- Milan Mane Skorup ubijen od ustaša 1944. na dužnosti predsjednika Mjesnog NOO-a Ričice.
- Lukica Labus, član Mjesnog NOO-a Velika Popina. Ubijen od Nijemaca 1944.
- Mićo Pokrajac, prvi predsjednik Mjesnog NOO-a Tomingaj—Crkva. Umro 'od tifusa početkom 1944. godine.
- Sava Škundrić, član Mjesnog NOO-a Velika Popina, ubijen od četnika polovicom 1943. godine.

Jovan Babić

Stvaranje i rad komandi mjesta Bruvno, Gračac, Lovinac i Otrić

U duhu Naredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti, Štab 1. operativne zone Hrvatske formirao je krajem septembra 1942. godine Komandu ličkog područja, kao najviši organ vojno-pozadinske vlasti u Lici. Ova komanda otpočela je s radom 1. oktobra 1942. godine. Između ostalih jedinica pod njenu komandu stavljen je Gračačko-lapački područni bataljon. Njegovu ambulantu, koja se nalazila u Mazinu, Komanda ličkog područja je 18. oktobra preimenovala u Treću ličku partizansku ambulantu, dok je sedam dana ranije odredila Mazin za centar smještaja ranjenika i bolesnika iz gračačkog kotara kojima je bilo potrebno bolovanje, dobra hrana i odmor.

U vrijeme formiranja Komande ličkog područja u kotaru Gračacu slobodnu teritoriju sačinjavale su općine Bruvno i Mazin u cjelini, a iz općine Gračac sela: Gornji Kijani, Gubavčevo Polje, Glogovo i Tomingaj, a iz općine Lovinac, koja je još uvijek pripadala kotaru Gospić, Kik i Ploča. Uži i širi pojas uz željezničku prugu Ogulin—Knin i cestu Gospić—Knin držao je i uporno branio talijanski okupator iz posebno utvrđenih uporišta. Ovim uporištima predstrazu činili su četnici. Time su oni zajedno ostvarivali punu kontrolu na području cijele općine Zrmanja i većem dijelu gračačke općine. Od oktobra 1942. godine

do 20. januara 1943. ove snage bile su u defanzivi i postavile su se u osnovi kao front prema partizanskim snagama koji se protezao linijom Resnik—Crni vrh—Gradina—Crnopac—Kokirna—Šmrekovača—Gola Mila—Poštak.

Formiranjem Komande ličkog područja, s obzirom na pomenutu slobodnu teritoriju, bili su stvoreni svi preduslovi da se osnuje jedna ili dvije komande mjesta za područje kotara Gračaca. Iz više razloga to nije učinjeno sve do početka decembra 1942. Umjesto stvaranja komande mjesta njene funkcije za područje slobodne teritorije kotara Gračaca vršio je Gračačko-lapački bataljon čiji se štab nalazio u Bruvnu, dok su njegove dvije čete obezbjeđivale slobodnu teritoriju kotara Gračac. U međuvremenu, suprotno duhu pomenute naredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ, Komanda ličkog područja, u suglasnosti s OK KPH za Liku, formirala je Glavni vojno-politički odbor za kotareve Gračac i Donji Lapac. Ovaj odbor je 14. oktobra 1942. godine imenovao Vojno-politički odbor za kotar Gračac od šest članova. Shodno tome Vojno-politički odbor za kotar Gračac imenovao je odgovarajuće odbore za općine Bruvno i Mazin te donio zaključak da se takvi odbori osnuju u svakom oslobođenom selu. Nema podataka da se stiglo osnovati takve odbore po selima. Od Komande ličkog područja za kotareve Gračac i Donji Lapac bio je zadužen Jovo Grubišić da kontroliše i objedinjava rad navedenih odbora. Pored osnovnog zadatka — političkog djelovanja i kontrole izvršavanja zadataka NOO- i vojnih jedinica, svi odbori djelimično su ukinuti 23. novembra 1942. godine na inicijativu delegata CK KPJ koji su oni razvijali intenzivnu političku djelatnost i imali određene zasluge u izvršavanju pojedinih zadataka, oni su, s obzirom da su bili u suprotnosti s naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ, dolazili sve češće u sukob kako s narodnooslobodilačkim odborima tako i s regularnim vojnim jedinicama i pozadinskim vojnim vlastima. Ponikli izvan regulativa koje su postojale za cijelu zemlju, oni su ukinuti 23. novembra 1942. godine na inicijativu delegata CK KPJ koji su tih dana boravili u Lici radi pružanja pomoći u sprovođenju izbora za narodnooslobodilačke odbore.

Ukidanje ovih odbora s jedne strane, i znatno narasle potrebe regulisanja odnosa na slobodnoj teritoriji s druge strane, upućivali su na nužnost ubrzanog rada na stvaranju komandi mjesta i u kotaru Gračac. O tome procesu nema detaljnijih podataka, a usmeni izvori su dosta nesigurni. Postoji dokumenat o sastanku Kotarskog komiteta KPH za Gračac, koji je održan 15. novembra 1942. godine, iz koga se vidi da se prvi puta raspravljalo o formiranju partizanskih straža. Tada je konstatovano da je »Grubišić rekao da treba organizovati straže, ali da nije dao uputstva«. Na ovom sastanku je zaključeno da se uspostavi partizanska straža pri Kotarskom komitetu KPH za Gračac sa sjedištem u Bruvnu od 20 ljudi i u Mazinu od 10 ljudi. Iz ovog dokumenta nisu vidljivi podaci o starješinskom sastavu. Prema usmenoj izjavi Bogdana Ilića Bože izlazi da je prije formiranja komandi mjesta postojala partizanska straža pri Kotarskom komitetu KPH za Gračac i da je ona pored obezbjeđenja ovog komiteta, vršila i niz drugih poslova kao: davanje pratnje pojedinim vojnim rukovodiocima, 'osiguravanje raznih transporta, hapšenja osumnjičenih lica itd.

Iz pisma OK KPH za Liku od 21. novembra 1942. godine vidljivo je da ovaj komitet opominje Kotarski komitet KPH za Gračac da nije ispravno shvatio organizaciju pozadinskih vojnih vlasti, upućujući ga istovremeno da se taj posao što prije završi i da mu posveti veću pažnju. Ovom intervencijom, i nekako u isto vrijeme podsticanjem Komande ličkog područja, Kotarski komitet

KPH za Gračac pristupio je odmah tome poslu. Iz jednog dokumenta ovog komiteta od 15. decembra 1942. godine vidi se da je komanda mjesta formirana i da ima 5 članova. Ovoj komandi dato je ime Komanda mjesta Bruvno a pokrivala je slobodno područje kotara Gračac, osim općine Lovinac. Prema registru dopisa ove komande od 2. do 29. decembra 1942. godine proizlazi da je ona s radom počela prije 2. decembra, dok prema usmenim izvorima proizlazi da je Kotarski komitet KPH za Gračac 24. novembra zadužio Milojka Čuka da formira ovu komandu. On je taj posao obavio i u svojstvu komandanta potpisao nekoliko dokumenata (sačuvanih) koji nisu datirani. Međutim, od 8. decembra njega na toj dužnosti zamjenjuje Bogdan Miljuš. Rekonstrukcijom postojećih dokumenata i na osnovi usmenih izjava, posebno Ilije Đekića i Jovana Plećaša, može se pouzdano kao dan formiranja Komande mjesta Bruvno uzeti 1. decembar 1942. godine. Njeno sjedište do 20. januara 1943. godine bilo je u Bruvnu. Prvi članovi Komande mjesta Bruvno bili su raspoređeni ovako: komandant Milojko Čuk, mobilni oficir i istovremeno odgovoran za vezu, transport i poštu Nikola Krajnović, ekonomski referent Ilija Đekić, politički referent Dragan Dukić i referent za obavještajnu službu Milan Brmbota. Ovaj raspored po dužnostima nije bio u potpunosti u skladu s naredbom o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti, pa je kasnije s njom usklađen. Istovremeno je u Komandi mjesta Bruvno, po odluci Kotarskog komiteta. KPH za Gračac, formirana ćelija KPJ koju su sačinjavali: Milojko Čuk, sekretar, i članovi Dragan Dukić i Milan Brmbota. Početkom decembra 1942. pojačane su partizanske straže u ljudstvu i sredene formacijski nakon čega je partizanska straža u Bruvnu brojala 20, a u Mazinu 10 boraca. Ove partizanske straže stavljene su pod komandu Komande mjesta Bruvno kao njen izvršni organ a za politički rad s njima zadužena je ćelija KPJ navedene komande.

Na osnovu sačuvanih naređenja, izvještaja, zahtjeva i intervencija proizlazi da je Komanda mjesta Bruvno, kao izvršni organ Komande ličkog područja, bila angažovana na slijedećim zadacima: snabdijevanje vojnih jedinica, mobilizacija transportnih sredstava i obavljanje transporta, evidencija odsustva i bolovanja boraca, organizacija vojnih radionica i magacina i njihovo obezbjeđenje, mobilizacija boraca za partizanske jedinice i osposobljavanje partizanske straže za obavljanje njenih funkcija. Komanda ličkog područja ulagala je od početka znatne napore da usmjeri rad komande mjesta u duhu postojećih propisa, istovremeno zahtijevajući od nje pojačanu odgovornost, tačnost i preoiznost u radu. Zahvaljujući tome i ljudima koji su u njoj radili, Komanda mjesta Bruvno je od početka prišla savjesno izvršavanju svih postavljenih zadataka pri čemu je u radu uspjela da ostvari vrlo visok stepen saradnje, kako s vojnim operativnim jedinicama, tako i s narodnooslobodilačkim odborima i antifašističkim organizacijama.

Tokom decembra 1942. godine, pored 2. bataljona Ličkog partizanskog odreda, koji se stalno nalazio na teritoriji kotara Gračac, od 5. do 14. decembra 1942. na teritoriji Gračaca nalazila se i 9. brigada 6. divizije. Ishranu ovih jedinica organizovala je Komanda mjesta Bruvno s područja slobodne teritorije Gračac, a izvjesnu pomoć davala je i Komanda ličkog područja. U drugoj polovini decembra 1942. godine, kada je teritoriju Gračaca napustila navedena brigada, komanda mjesta Bruvno je, po naređenju Komande ličkog područja, upućivala određene količine prehrambenih artikala i na druge sektore, najviše na položaje oko Ploče. O količinama nema podataka. Sačuvani su samo poneki do-

Ploča, 1944. Borci bataljona PPK-a.

kumenti kao na primjer od 8. decembra gdje Komanda mjesta Bruvno obavještava Komandu ličkog područja o stanju ishrane navedene brigade i 1. čete 2. bataljona LPO. Iz dokumenta Komande ličkog područja od 13. decembra vidljivo je da ona šalje Komandi, mjesta Bruvno kao pomoć dva vola, šestero junadi, dva teleta i četrdeset šest komada sitnog blaga.

Sredinom januara 1943. godine, povodom organizacije napada na talijansko-četničku posadu u Gračacu, na teritoriji kotara kraće vrijeme nalazi se cijela 6. divizija. U organizaciji njene ishrane učestvovala je i Komanda mjesta Bruvno. Ovdje se mora naglasiti da isu prikupljanje sredstava za ishranu vojnih jedinica vršili narodnooslobodilački odbori u saradnji s njom. Kako se ovom prilikom radilo o velikom broju vojnih jedinica, uočljivo je da su se na tome poslu angažovale i sve antifašističke organizacije, a nije izostala i pomoć Komande mjesta Donji Lapac. U ovom radu, kao i u nizu drugih aktivnosti, došla je do snažnog izražaja saradnja operativnih jedinica i naroda. Istovremeno je pokazana sposobnost komande mjesta i narodnooslobodilačkih odbora da iskazani napor naroda iniciraju i, da ga organizaciono sprovedu, u život. Kako je to rađeno, pokazuje jedan dokumenat gdje Komanda ličkog područja 12. januara 1943. godine naređuje Komandi mjesta Bruvno da se sledovanje hrane za 14.

Ploča, 1944. Barci bataljona PPK-a.

i 15. januara ne dostavlja u brašnu već u žitu i da se to dostavi Komandi ličkog područja, pa će ga ona isporučiti jedinicama. Tada je također naredeno da se za 17. januara žito dostavi za 1. hrvatsku brigadu u Ploču, a za 2. i 9. hrvatsku brigadu u Bruvnu. Kako je pomenuta akcija na Gračac prekinuta, navedena naredba se narednih dana mijenjala i usklađivala prema zahtjevima intendanture 6. divizije i njenih brigada. Tako je Komanda ličkog područja 16. januara naredila Komandi mjesta Bruvno da se hrana za 17. januara šalje 9. hrvatskoj brigadi u Ploču, kao i da snabdije hranom 1. hrvatsku brigadu koja se nalazila na njenom terenu. Ishrana za ove jedinice uglavnom je vršena prema tablici koju je propisao Stab 1. korpusa Hrvatske, po kojoj je dnevno svakom borcu pripadalo kruha 500 grama, mesa (goveđe, svinjsko ili ovčije) 300 grama, krumpira ili kupusa 400 grama, graha 150 grama, masti ili masla 10 grama, suhog mesa ili slanine 200, odnosno 150 grama, duhana 10 grama ili 10 komada cigareta. Ako se ova tablica uporedi s brojnim stanjem jedinica koje su se u to vrijeme nalazile na području kotara Gračac, proizlazi da se dnevno izdavalo 5.500 do 6.000 kg ljudske hrane.

U organizaciji transporta također je Komanda mjesta Bruvno pokazala visok stepen umješnosti i odgovornosti. Na žalost nema podataka pomoću kojih

bi se mogla rekonstruisati ova, inače vrlo razvijena djelatnost. Sačuvano je nekoliko fragmenata iz kojih se ipak donekle može sagledati njena veličina. U ovom periodu potrebe transporta bile su jako velike kako za prevoz predmeta ishrane i ratnog vojnog materijala u magatane ili doturanje jedinicama na posojaje, prevoz ranjenika i bolesnika, građevinskog materijala, stočne hrane itd. Ovaj posao nisu više mogli obavljati n a r odn ooslobo d i la č k i odbori sa svojih jedna ili dvojica dežurnih kola. Sto više potrebe u transportu prevazilazile su često lokalne mogućnosti. Otuda su vojno-pozadinske vlasti morale da regulišu svojim naređenjima i ove potrebe. U naređenjima je precizirano: broj zaprežnih kola, dužina puta, vrijeme polaska, što se prevozi i za koliko dana sopstvenici kola treba da se obezbijede ljudskom i stočnom hranom. Kako su sva zaprežna kola podlijezala mobilizaciji, to je bilo već uobičajeno da njihovi vlasnici gotovo svakodnevno očekuju raspored. Duže i obimnije prevoze regulisala je Komanda ličkog područja posebnim razrezima, a prevoze lokalnog značaja organizovala je Komanda mjesta Bruvno. Poštovan je princip nadležnosti, ali je bilo i odstupanja u posebnim situacijama. Tako na primjer Komanda ličkog područja naređuje 16. decembra 1942. godine Komandi mjesta Bruvno da mobilise 140 zaprežnih kola s kojima će se prevesti iz Mazina u Martin Brod 160 balvana. S ovom naredbom Komanda mjesta Bruvno upoznala je kotarski NOO, pa je ovaj izvršio razrez na općinske NOO-e Bruvno i Mazin. Postoji drugi primjer 'kada je Komanda ličkog područja naredila 19. januara 1943. godine Komandi mjesta Bruvno da mobilise 20 zaprežnih kola ili saonica za prevoz sijena iz Trnovca kod Dnopolja za Korenicu. U ovom naređenju je precizirano da se kola, odnosno saonice, mobilise s područja općine Mazin, jer je to bilo i najbliže. Također je precizirano vrijeme polaska i javljanja Komandi mjesta Donji Lapac, kao i određeno da svaki vozač ponese sa sobom hranu za tri dana, za sebe i za stoku. Također je sačuvano jedno naređenje Komande mjesta Bruvno od 17. januara 1943. godine rukovaocu vojnog magacina u Mazinu da u sporazumu s općinskim NOO-om svaki dan kada ne postoji mogućnost smrzavanja organizuje dopremu 400—500 kg krumpira u Komandu mjesta Bruvno.

O cjelokupnoj organizaciji transporta nemamo sačuvanih podataka, ali po sjećanju savremenika što potvrđuju i fragmentarni izvori, organizacija je tekla bez teškoća. Ljudi su se bili potpuno privikli na ratne uslove, pa je bilo primjera da se ostaje na putu po 10—15 dana, udaljeni od svojih kuća 100 pa i više kilometara. Ma koliko da su to smatrali vojnom naredbom i poštivali je, ipak je preovladavalo shvatanje o nužnosti takvih poslova. No bilo je drugih teškoća. Kako su uglavnom svi sposobni muškarci bili u operativnim jedinicama, to su kao vozači najčešće morali biti omladinci, u stvari dječaci od 13 do 15 godina, starci i žene. Kako do tada nije bilo uobičajeno da žene budu vozači, u ovim prilikama javljale su se dobrovoljno omladinke na šta se narod postepeno privikao. Starci su se rado odazivali u izvršavanju poslova transporta, ali su kao iskusniji majstori i oštro reagovali na nepravilnosti u razrezu ili pak u organizaciji transporta. Tu su jednako bili oštri kako prema pojedinim članovima NOO-a, tako i prema Komandi mjesta Bruvno, odnosno Komandi ličkog područja.

Komanda ličkog područja vršila je preko Komande mjesta Bruvno neposredni nadzor nad magacinima hrane i sprema. U ovo vrijeme na području Komande mjesta Bruvno postojala su dva vojna skladišta, smještena u šumi tzv. Bajića vršeljak, između Mazina i Brezovca, kapaciteta 4 vagona. Prema je-

dnom podatku od 16. januara u ovim skladištima nalazilo se: žita 7.049 kg, zobi 936 kg, graha 874 kg, krumpira 150 vreća i kukuruza 510 vreća. Također postoji podatak da su postojali posebni trapovi u kojima je bio uskladišten krumpir ali nema oznake o količinama. Isto tako iz sačuvanih dokumenata vidljivo je da su rukovaoci vojnog magacina vodili knjige primanja i izdavanja hrane. Rukovalac je bio obavezan da o svim promjenama u skladištu kao i o potrebama obavještava istovremeno i Komandu mjesta Bruvno i Komandu ličkog područja. Po sjećanju Ilije Đekića predmeti ishrane iz vojnog magacina izdavali su se isključivo po odobrenju viših organa, a to je činjeno u krajnjoj potrebi ili ako su se pojedini artikli počeli kvariti. Ovo sjećanje potvrđuje i jedno naređenje Ekonomske sekcije GŠH, od 12. januara 1943. godine, upućeno rukovaocu vojnog magacina preko Komande ličkog područja i Komande mjesta Bruvno u komega, pored ostalog, obavještava da krumpir koji se nalazi u magacinu zbog opasnosti od kvarenja može se odmah izdavati za hranu vojsci.

U ovo vrijeme postojala je u Mazinu centralna kožarska radionica, koja je bila direktno podređena Ekonomskoj sekciji GŠH. Međutim, u njenoj svakodnevnoj djelatnosti, organizaciji posla i nabavci sirovina učestvovala je i Komanda mjesta Bruvno i istovremeno vršila nadzor njenog poslovanja. Kako su potrebe u odjeći i obući za vojsku bile velike, to su Komanda mjesta Bruvno i svi NOO-i vršili svakodnevnu mobilizaciju svih antifašističkih organizacija, uključujući i pionire, u sakupljanju sirovih koža po selima, kreča, šiškarki od hrasta i drugih priručnih sredstava za štavljenje kože. Međutim, vojne jedinice bile su obavezne da uredovno šalju sirove kože pomenutoj radionici. Nema podataka ni o sakupljenim sirovinama kao ni o količinama prerađene kože i o izrađenoj obući i odjeći. Na osnovu dva sačuvana izvora iz decembra 1942. godine može se zaključiti da je pomenuta radionica imala dovoljne količine sirovina. Postoji podatak iz koga se vidi da je Komanda ličkog područja u dva navrata poslala preko Komande mjesta Bruvno za potrebe radionice 90 jagnječih i dvije teleće kože kao i 67 kilograma kiselog kamena. Prema istim izvorima uočljivo je da je radionica oskudijevala u stručnoj radnoj snazi, zbog čega su Komanda ličkog područja i Komanda mjesta Bruvno dobile ovlaštenje da pronalaze i mobilišu sve one ljude koji su se razumijevali u proces štavljenja kože i izradu obuće i odjeće.

Pri Komandi mjesta Bruvno kratko vrijeme postojala je opančarska radionica, ali o njenoj aktivnosti nema pouzdanih podataka.

Komanda mjesta Bruvno vršila je i neposrednu kontrolu nad radom pilane i mlina u Mazinu. Ova oba objekta, posebno pilana, radila su za potrebe vojske. Sačuvan je izvještaj od 15. januara 1943. godine povjerenika pilane Steve Zlatara iz koga je vidljivo da je pilana imala plan proizvodnje. U tom izvještaju se kaže da je po naređenju Komande mjesta Bruvno ispilano 29 komada dasaka, a da plan nije ispunjen zbog nestašice ulja, pa se komandi mjesta preporučuje da ga nabavi preko tehničke radionice u Kamenskom.

Treba naglasiti da vojni magacini, radionice i slični objekti nisu mogli zadovoljiti potrebe operativnih jedinica. Zbog toga se moralo po selima pristupiti organizaciji prikupljanja prehrambenih artikala, zimске odjeće i obuće, što je također vršila Komanda mjesta Bruvno preko NOO-a i antifašističkih organizacija.

Od polovine decembra 1942. godine na oslobođenim područjima gračackog kotara ljudske rezerve za vojne jedinice gotovo su se gasile, zbog čega je i priliv

dobrovoljaca sasvim iščeznuo. No kako su zahtjevi jedinica pristizali svakodnevno u Komandu mjesta Bruvno za slanje popune u ljudstvu, to je ova prišla mobilizaciji u duhu postojećih propisa. No, i pored toga zahtjevima vojnih jedinica nije se moglo u potpunosti udovoljiti. Koliko je ovo pitanje bilo osjetljivo, s obzirom na veliki broj ranije odazvanih dobrovoljaca, ostaje činjenica da se za starija godišta teško odlučivalo da ih se uputi u operativne jedinice, ne zato što je postojala opasnost da se ne odazovu, već zbog velikih potreba na terenu. Ovo potvrđuje i jedan dokumenat po kome Štab 2. bataljona 3. ličkog partizanskog odreda traži od Komande mjesta Bruvno da za njihove potrebe mobiliše

20 obveznika. Da bi se udovoljilo tome zahtjevu, Komdana mjesta Bruvno tražila je odobrenje i savjet od Komande ličkog područja. I tek kada je 27. decembra 1942. od nje primila odgovor da može prići mobilizaciji ako nema dobrovoljaca, ona je prišla njihovom mobilisanju. Kako je u ovom periodu Komanda mjesta Bruvno uspjela da izvrši potpuni popis vojnih obveznika na slobodnoj teritoriji, to je i mogla da pride mobilizaciji onih godišta i ljudi za koje je smatrala da se mogu uputiti u operativne jedinice bez težih posljedica za obavljanje poslova u pozadini. U tom smislu, da bi se zadovoljile koliko-tolike potrebe vojnih jedinica, Komanda mjesta Bruvno izdvojila je iz partizanske straže najspособnijih 12 boraca i uputila ih 19. januara 1943. na raspored Komandi ličkog područja, a njihovo mjesto zauzeli su borci s tek zacijeljenim ranama i starija godišta koja nisu bila sposobna za operativne jedinice. Nema pouzdanih podataka koliko je u ovom periodu mobilisao novih boraca, a usmeni izvori i lični podaci preživjelih boraca pokazuju da je taj broj mogao biti i do 200 ljudi.

Komanda mjesta Bruvno činila je velike napore u navedenom periodu na osposobljavanju partizanske straže za vršenje njenih zadataka u duhu dobivenih propisa. Raspored i broj stražara se mijenjao tokom ovog perioda. Njen komandir je bio cijelo vrijeme Jovan Plečaš. Iz dokumenta Komande mjesta Bruvno od 3. januara 1943. godine proizlazi da su uputstva i tekst zakletve za partizansku stražu tražili tada od Komande ličkog područja. Ta zakletva najvjerojatnije je obavljena 10. januara 1943. godine, što se zaključuje iz jednog naređenja da svi stražari budu na okupu radi kontrole inspekcije. Prema sačuvanim izvorima partizanska straža podnosila je Komandi mjesta Bruvno petnaestodnevne izvještaje o prilikama u rejonu straža, kao i njenom radu. Prema istim izvorima partizanska straža je posebnu pažnju obraćala na partizane koji su se nalazili kod svojih kuća bez objave, ili im je isteklo bolovanje, odnosno odsustvo, zatim na one koji su se samovoljno udaljavali iz jedinica privodeći sve takve komandi mjesta na dalji postupak. Isto tako partizanska straža je uspješno vršila kontrolu kretanja stanovništva, u čemu je posebno bila ažurna u ukazivanju na pojave šverca, nezakonite trgovine i pljačke.

Svo slobodno vrijeme korišćeno je za vojnostručnu i političku naobrazbu stražara. U ovom znatnu pomoć pružala je i Komanda laičkog područja preko svog instruktora. Ovaj posao uspješno se sprovodio u odnosu na mlađa godišta i povratnike iz operativnih jedinica zbog bolesti ili ranjavanja. Međutim, kod starijih godišta to je bilo teže sprovesti. Oni su podržavali shvatanja o neophodnosti poštivanja propisa i vojnih naređenja, ali su se prema političkoj obuci odnosili s omalovažavanjem. Upravo radilo se više o tome da su teško¹ shvatali neka teoretska predavanja, nego što bi u načelu bili protiv političke naobrazbe. Otuda su, po sjećanju savremenika, ostale anegdote najviše o izvođenju političke nastave. Jedna od tih pripisuje se Luki Vojnoviću Sućuru. On je rođen 1895.

godine i bio je najstariji u partizanskoj straži. Jednom prilikom kada je politički referent, govoreći o kolhozima i solhozima u SSSR-u, upitao Luku što su to fcolhoizi i sohozi, ovaj mu je odgovorio: »Delegatu, pogledaj* kroz prozor pa vidi šta se vozi u onim kolima na putu.« Delegat je zaista i pogledao pa mu odgovori: »Ne vidim ja nikakva kola«. Luka se šeretski nasmija pa mu reče: »Eto vidiš, kako ću ja tebi odgovoriti što su kolhozi i sovhozi kad ih nikad nisam vidio.«

Početkom 1943. godine ustanovljena je relejna stanica u 'Bruvnu i pomoćna u Mazinu, što je ušlo u nadležnost partizanske straže. Za taj posao ona je određivala kurire a također je opsluživala i kotarsku civilnu poštu. Organizaciju i kontrolu relejne stanice vršio je član Komande mjesta Bruvno Nikola Krajnović.

Prema ocjeni Kotarskog komiteta KPH za Gračac Komanda mjesta Bruvno je za ovo vrijeme obavila svoju dužnost vrlo uspješno, posebno, u odnosu na snabdijevanje operativnih jedinica. Bila je izuzetno aktivna u svim domenima svoje nadležnosti, uporno se boreći za izvršenje svakog svog zadatka. Pored toga u ocjeni se ističe upornost Komande za poštovanje preuzetih obaveza, kao i njena osjetljivost na svoje i nepravilnosti drugih organa. O tome je sačuvan i jedan primjer od 18. januara 1943. godine, kada je referentu saniteta 6. divizije upućeno pitanje o stvarima koje su ostale iza pogibije Đure Skrbića.

Za rečeni period sastav Komande mjesta Bruvno nije se mijenjao, osim što su dužnosti i nazivi usaglašeni postojećim propisima. Tako je dužnost zamjenika komandanta vršio Ilija Đekić, pomoćnika komandanta Dragan Dukić i obavještajnog oficira Milan Brmbota. Sekretar ćelije KPJ hk» je Dragan Dukić.

Djelovanje Komande mjesta Bruvno u vremenu od 20. januara do 12. marta 1943. godine znatnije se izmijenilo u odnosu na prethodni period. Već 20. januara i na pravcu Gračac—Bruvno—Mazin otpočela je talijanska ofanziva poznata kao četvrta neprijateljska ofanziva. Prvog dana četnici su napali Glogovo, zauzeli ga i zapalili. Slijedećeg dana talijanske trupe iz Gračaca krenule su u prvcu Bruvna i borbe su trajale sve do 24. februara 1943. godine kada je ta ofanziva slomljena na području Zuleševice. U toku ove ofanzive talijanske trupe uglavnom su se kretale komunikacijom Gračac—Bruvno—Mazin i zadržavale su se na užem pojasu oko nje. Zapadno od ove komunikacije u sela: Tupaie, Draga Canković, Rudopolje, Klapavice i Paklarić, te istočne Omsice i Gubavčevo Polje talijanske trupe nisu zalazile pa ni stanovništvo nije napuštalo svoja ognjišta. Ta okolnost igrala je značajnu ulogu u toku ofanzive, a naročito' po njenom slamanju. Na navedenom pravcu borile su se jedinice 1. udarne brigade 6. divizije i jedan bataljon Ličkog odreda. Najžešće borbe vođene su između 29. januara i 13. februara na području općine Mazin. Sve je ovo uticalo na Komandu mjesta Bruvno, partizansku stražu i relejne stanice u izvršavanju njihovih zadataka. Iz sačuvanih izvora proizlazi da je Komanda mjesta Bruvno izvršavala brojne zadatke, između kojih se po složenosti ističu: evakuacija stanovništva i materijalnih dobara i snabdijevanje navedenih jedinica u toku borbi.

Već drugog dana ofanzive stanovništvo općine Bruvno, nastanjeno neposredno uz komunikaciju, počinje se evakuisati. Jedan dio stanovništva, kreće se u pravcu Mazina, a drugi u susjedna sela ili u zbjegove. Do ulaska talijanskih trupa u Bruvno, 24. januara, ova evakuacija je u potpunosti izvršena. U istom periodu vršena je i evakuacija stanovništva iz općine Mazin u pravcu

Donjeg Lapoa ili pak u šume. Do pomenutog dana evakuisana je partizanska ambulanta broj 3 iz Mazina u Dobroseto, a kožarska radionica na Kamensko. Dio postrojenja mlina i pilane sklonjen je u šumu.

O načinu i organizaciji ove evakuacije sačuvan je izvještaj Komande mjesta Bruvno od 25. januara 1943. godine, upućen Komandi ličkog područja. Ovdje se uglavnom govori o zajedničkom sastanku općinskog NOO-a, Mazin, Komande mjesta Bruvno i članova Kotarskog komiteta KPH za Gračac 24. januara. Na sastanku je odlučeno: ukoliko dođu lapačka kola prvenstveno' treba evakuisati vojni materijal koji se nalazi u Mazinu, evakuisati živežne namirnice stanovništva, vojni magaoini, zbog pomanjkanja zaprežnih kola, do daljeg da ostanu u šumi, mjesni NOO-i treba da produže evakuaciju stanovništva i materijalnih dobara, omladina do daljnjega da ostane na području općine Mazin a starije osobe i djeca da se evakušu za Donji Lapac, ukoliko neprijatelj uspije da se probije u Mazin ispred njega zapaliti sve zgrade, zaprežna kola moraju se vratiti iz Donjeg Lapca radi nastavka evakuacije, nastojati da stanovništvo koje se evakuše bude upućeno u pravcu Donjeg Lapca, da sve organizacije svojim objašnjenjima pripreme narod za najteže momente i da se iz Kotarskog NOO-a Gračac pošalje jedan član u Gornji Lapac koji bi pomogao u evakuaciji.

Uporedo s evakuacijom stanovništva vođena je akcija na sklanjanju ljudske i stočne hrane, kao i, ostalih materijalnih dobara. Organizovano i na podsticaj narodnooslobodilačkih odbora, antifašističkih organizacija i Komande mjesta Bruvno, stanovništvo je sklanjalo sve vrednije stvari i prehrambene artikle u ranije izgrađene zemunice u šumi ili je pak to zakopavalo u blizini svojih kuća. U tome je najteži problem iskrsao sa sklanjanjem krompira, zbog niskih temperatura, kao i kiselog kupusa, zbog teškoća u prevozu. Isto tako ispriječio se kao nerješiv problem sklanjanje stočne hrane. Mada su uloženi ogromni naponi, do 29. januara nije se uspjelo s potpunim sklanjanjem živežnih namirnica i drugih materijalnih dobara, pa je jedan dio ostao u skloništima koja su bila pristupačna talijanskom okupatoru. Pored toga u svakom selu ostalo je po nekoliko staraca koji se, i pored ubjeđivanja ukućana, nisu odlučili da napuste svoja ognjišta.

Pošto je talijanski, okupator ušao u Mazin i produžio prema Donjem Lapcu, Štab 1. udarne brigade obavijestio je 30. januara Komandu mjesta Bruvno da evakuše živežne namirnice iz vojnog magacina u šumi iznad Mazina. Ovo je uspješno obavljeno od 1. do 8. februara. Glavni teret ove evakuacije iznijela je na svojim leđima omladina. Zbog slabog puta i velikih snježnih nanosa namirnice je do Dobroseta na leđima nosila omladina, a odatle su do Kamenskog transportovane zapregama, glavnom saonicama. Prema izvještaju Komande mjesta Bruvno od 8. februara upućenom Komandi ličkog područja stanje vojnog magacina na dan evakuacije bilo je sljedeće: žita 7.049 kilograma, zobi 936 kilograma, od čega je izdat-o 1. udarnoj brigadi 167 kilograma, a ostatak upućen na Kamensko, graha je bilo 874, od čega je izdato 1. brigadi 403 kilograma, dok je kukuruza bilo 600 vreća. U ovom se izvještaju ne spominje stavka o krompiru, pošto je, vjerovatno, isti bio izdat jedinicama prema ranijem odobrenju. Također se u ovome izvještaju konstatuje da je evakuacija izvršena uspješno i da nije zabilježen ni jedan slučaj krađe ili potkradanja.

Uporedo s navedenim poslovima snabdijevanje 1. udarne brigade vršeno je uglavnom uredno i po utvrđenom planu. I o tome postoji izvještaj Komande mjesta Bruvno, 24. januara, u kome se kaže da je ishrana 1. udarne brigade

za posljednjih 7 dana vršena normalno i da je njena intendatura uredno snabdijevala sve jedinice. Kako je uslijedilo jako zahlađenje, a jedinice vodile svakodnevne borbe, Komanda mjesta Bruvno povećala je tablicu sledovanja, posebno u obrocima mesa.

Za vrijeme žestokih borbi od 29. januara do 13. februara 1943. godine, čija se okosnica nalazila na Zuleševici i Mazinskoj planini, Komanda mjesta Bruvno u saradnji s odgovarajućim organima 1. udarne brigade i Komande mjesta Donji Lapac, organizovala je ishranu boraca na položajima s dva mjesta — iz Mazina i s područja Donjeg Lapca. U Maindić Dragi, Gajinama) i Oravcu pripremana je hrana koju je omladina nosila na plećima na položaje. Po sjećanju savremenika narod je hranu davao dobrovoljno'. Prema sačuvanim izvorima najteže je bilo snabdijevanje stočnom hranom, a 1. udarna brigada u to vrijeme imala je 44 konja. Pored ishrane Komanda mjesta Bruvno, na zahtjev 1. udarne brigade, snabdijela ju je s oko 230 plahti, koje su služile borcima za maskiranje na snijegu. Komanda mjesta Bruvno do 21. februara 1943. godine, tj. do dana slamanja talijanske ofanzive na ovom pravcu, bila je stalno uz 1. udarnu brigadu, prilagođavajući svoju aktivnost uglavnom njenim zahtjevima.

Talijanski okupatori napustili su Mazin 24. februara, a 3. marta 1943. godine i Gračac. U povlačenju vršili su paljevinu. Tako je 24. februara zapaljeno u Mazinu 240 kuća sa svim pratećim objektima i opljačkana materijalna dobra — između ostalog preko 50 vagona krompira. Na području općine Bruvno zapaljeno je 280 kuća, 300 štala, 150 pojata i 250 kukuruzana. U selima općine Gračac zapaljeno je 115 kuća i svi prateći objekti. Tako je u ove tri općine ostalo više stotina domaćinstava bez hrane i krova nad glavom. Stoka je, uslijed niskih temperatura i nedovoljne ishrane, stradala. Bilo je na više desetina i ljudskih žrtava. Na sve ovo nadovezala se i pojava tifusa, zapažena pri kraju, a posebno pojačana poslije ofanzive.

U ovakvoj situaciji Komanda mjesta Bruvno, u tijesnoj saradnji s narodno-oslobodilačkim odborima i antifašističkim organizacijama, uključila se u akciju saniranja prilika u selima. Intenzivno je radila na smještaju pogorelaca, ishrani stanovništva koje je ostalo bez ikakvih sredstava, obezbjeđenju smještaja za ljude i stoku, zatim na preventivnim mjerama protiv zaraznih bolesti, sakupljanju ratnog materijala, organizaciji proljetne sjetve i sakupljanju sjemena. Uporedo s tim vodila je i brigu oko ishrane bataljona koji se nalazio na ovoj teritoriji, a vršila je i mobilizaciju novih boraca za operativne jedinice. Već prvih dana po prestanku ofanzive ona je pozvala 270 obveznika, od kojih se odazvalo 130, pa su odmah upućeni na raspored u 1. udarnu brigadu 6. divizije.

Od 27. februara 1943. godine sjedište Komande mjesta Bruvno ponovo je u Bruvnu, odakle vrši svoje dužnosti do 12. marta 1943. godine kada prestaje njeno djelovanje u tom nazivu.

U protekla četiri mjeseca Komanda mjesta Bruvno radila je uglavnom pod nepovoljnim i veoma složenim uslovima. Bila je u središtu borbe koja je zahtijevala i hrabrost i organizacione sposobnosti. U praksi je iskazala i jednu i drugu osobinu. Prilagođavala je svoje aktivnosti nastalim uslovima i nije gubila nikada kontinuitet u radu. Ne umanjujući zasluge ostalih članova, po sjećanju savremenika, komandant Bogdan Miljuš ispoljio je i na ovoj dužnosti, kao ranije i kasnije u operativnoj jedinici, neobičnu hrabrost i odlučnost. Nikola Krajnović, čovjek s velikim iskustvom stečenim u dugogodišnjem revolucionarnom ra-

du, značajno je doprinio u svojoj oblasti, kao i u drugim aktivnostima Komande mjesta Bruvno. Inače, sastav Komande mjesta u cjelini bio je jedinstven, kako u donošenju odluka tako i u organizovanju poslova.

Komanda mjesta Gračac od stvaranja do kraja aprila 1943. godine

Na osnovu naredbe Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske od 12. marta 1943. godine, Štab 1. korpusa NOV Hrvatske naredio je dva dana kasnije Štabu 6. divizije da, u »zajednici sa Komandom ličkog područja«, formira Komandu mjesta Gračac, da joj izda potrebno naoružanje i stavi na raspolaganje potreban broj ljudi.¹ Međutim, sačuvan je dokumenat iz kojeg se vidi da ona u to vrijeme već funkcioniše. Naime, Komanda mjesta Gračac 12. marta izvještava Komandu ličkog područja da je od 7. do 12. marta izvršena evakuacija Gračaca i o tome istog dana šalje dopis i Kotarskom NOO.² Kako se od 12. marta¹ više ne pominje Komanda mjesta Bruvno i kako je njen starješinski kadar nastavio rad pod službenim nazivom Komande mjesta Gračac, proizlazi da se nije radilo o formiranju nove komande, već samo o promjeni naziva ranije Komande mjesta Bruvno. Komandu mjesta Gračac sačinjavali su: Bogdan Miljuš, komandant, Ilija S. Đekić, zamjenik komandanta, Dragan Dukić, pomoćnik komandanta, Nikola Krajnović, mobilni oficir, Petar Gleđa-Basta, isljednik, Milan Brmbota, obavještajni oficir i Luka Panjević, magacioner.³ Komandir partizanske straže bio je Jovan Plećaš Joja, a sjedište Komande mjesta je u Gračacu.

Talijanski okupator napustio je Gračac noću između 3. i 4. marta, a nekoliko dana kasnije i garnizon Lovinac. Južno od Gračaca prema Kninu obezb je pruge i drugih objekata prepustio je četničkim, a prema Gospiću domobransko-ustaškim snagama. Slijedećeg dana (4. marta) četničke snage s teritorije gračacke općine napuštaju svoje uporište u Gračacu i prebacuju se u Vučipolje, Vučjak, Duboki Dol i na obronke Velebita od Crnog vrha do Vučjaka. Prilikom povlačenja silom pokreću stanovništvo, tako da su sela oko Gračaca ostala prazna/⁴

Na sektoru Velika Popina—Otrič—Rastićevo—Zrmanja od 5. marta dva bataljona Ličkog partizanskog odreda i 1. bataljon 1. brigade 6. divizije, a od 22. marta i ostali bataljoni ove brigade, vodili su oštre borbe protiv četničkih snaga. Krajem marta ove jedinice istjerale su četnike iz cijele općine Zrmanja i Gračaca i isti su se trajno koncentrisali u Zegaru i na desnoj obali rijeke Zrmanje, a isturenom točkom na desnoj obali Trebačnik. Prilikom povlačenja četnici su pokrenuli sve muškarce i brojne porodice.

Na sektoru Lovinac jedinice 6. divizije do 18. marta 1943. oslobodile su skoro sva sela lovinačke općine, a ustaško-domobranske snage napustile su i

1 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd (dalje AVII), k. 109, br. reg. 3/4 i 9/4 i k. 104, br. reg. 1/30.

2 AVII, mikrofilm, KPH-8/117.

3 Informacije i zapisnici Kotarskog komiteta iz tog perioda i sjećanja Jovana Plećaša Joje, Ilije S. Đekića i Bogdana Ilića Bože.

4 AVII, m/f. KPH-21/452.

mjesto Lovinac 14. IV. U povlačenju ustaše su povukle za Gospić nekoliko stotina stanovnika, a jedan broj muškaraca krio se u Velebitu (naročito iz sela Sv. Rok i Ličko Cerje).

Komanda mjesta Gračac u ovo vrijeme pokrivala je teritoriju čitavog kotara. Ona je zajedno s NOO-ima bila neposredni nosilac većeg broja složenih zadataka: prikupljanje hrane za NOV i POJ i postradale stanovništvo, ishrana vojske, proljetna sjetva, preventiva protiv zaraznih bolesti, formiranje radionica, obezb jeden je slobodne teritorije i dr. U međuvremenu su naredbom Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, od 31. marta, umjesto jednog formirana su dva: 1. i 2. ličko područje. Drugo ličko područje pokrivalo je kotareve Gračac i Donji Lapac. Od 1. aprila do početka jula imalo je sjedište u Mazinu.

Na teritoriji koju je pokrivala Komanda mjesta Gračac nalazile su se jedinice 6. divizije, Ličkog partizanskog odreda, Komanda 2. ličkog područja, telegrafsko-telefonski kurs (koji u toku aprila prerasta u četu od 60 vojnika), straža, radionice i kraće vrijeme bolnica 4. krajiške divizije locirana u Bruvanjskom Cerovcu. Jedinice koje su djelovale na sektoru Zrmanje snabdijevala je Komanda mjesta Srb, a na sektoru Lavinca Komanda mjesta Mogorič. Komanda mjesta Gračac od 4. do 22. marta neposredno snabdijeva 1. brigadu 6. divizije, a od 22. marta do polovine aprila jedinice 2. brigade 6. divizije i pomenute vojno-pozadinske jedinice. Prema nepotpunim podacima Komanda mjesta Gračac učestvovala je u snabdijevanju vojnih jedinica i na sektorima Zrmanja i Lovinac. Po sjećanju Bude Ratković, tadašnjeg komandanta, Komanda 2. ličkog područja regulisala je svojim naredbama i neposrednim intervencijama način snabdijevanja. Treba reći da su operativne jedinice, stalno u pokretu i borbi s četničkim, ustaškim i domobranskim snagama i njihovim ostacima, pretežno obezb jeđivale ishranu na terenu dejstva iz mjesnih izvora. Nema pouzdanih izvora koliko je u tome učestvovala Komanda mjesta. Prema izvještaju Komande mjesta Gračac Komandi 2. ličkog područja od 4. aprila doznajemo da je izdala za 2. brigadu: kruha 143 kg, mesa 1.583 kg, krumpira 210 kg i graha 68 kg.⁵ Prema nepotpunim izvorima i sjećanju savremenika vojno-pozadinske jedinice i ustanove snabdijevali su NOO-i u mjestima lociranja.

U prvoj polovini marta pri kotarskom i općinskim NOO-ima formirane su prehrambene komisije, u čijem radu učestvuju i članovi Komande mjesta, s osnovnim zadatkom prikupljanja hrane za vojsku, ishranu gladnog stanovništva i sjemena za proljetnu sjetvu. Težište rada prehrambenih komisija bilo je u ustaničkim selima. Hranu su prikupljale po osnovi dobrovoljnih priloga i konfiskacije. U novooslobođenim selima hranu su prikupljale komisije sastavljene od predstavnika vojnih jedinica, vojno-pozadinskih organa i članova NOO-a, po osnovi ratnog plijena, konfiskacije, rekvizicije i dobrovoljnih priloga.

Dio aktivnosti prehrambenih komisija iskazan je na Konferenciji kotarskih i općinskih delegata okruga Lika održanoj 11. aprila 1943. na kojoj je konstatovalo da je u općini Bruvno prikupljeno: 130 kg krumpira, 63 kg kukuruza, 247 kg ječma, 3.650 kg mesai i rekvizicijom 780 kg mesa, u općini Gračac: 170 kg ječma, 130 kg pasulja, 550 kg krumpira, 670 kg žita, 570 kg mesa i rekvizicijom 1.000 kg mesa i u općini Mazin: 39 varićaka ječma, 120 varićaka krumpira, 8 varićaka pasulja, 10 varićaka kupusa, 2 varićaka zobi i dnevno je izdavano 70 kg

⁵ AVII, m/f. CK KPH-8/120.

mesa — sve za NOV.⁶ Istovremeno su omladina i AFŽ vodili akciju pod nazivom »•tjedan ranjenika«, prikupljajući priloge za ambulante i bolnice. Tako na primjer od 1. do 8. aprila prikupljeno je za bolnice u Dobroselu i Bijelim potocima: 858 kom. jaja, 222 kg hljeba, 87 l mlijeka, 82 kg brašna, 61 kg krumpira, 55 kg pasulja, 3 kg masti, 1/4 kg soli, 20 peškira, 40 zavoja, 1 sir, 1 kutija lijekova, 1 koperta -i 1/4 kg meda.⁷ Pomenute akcije nastavljene su tokom aprila i maja, aū o rezultatima nema podataka, izuzev konstatacija da se narod odazivao da pomogne vojsci.

U novooslobođenim selima zрманjske, gračacke i lovinačke općine prikupljene su veće količine hrane, ali o tome nema pouzdanih podataka. Po jednom izvoru na sektoru tromede (uglavnom Zрманja) konfiskovano je: 21.875 kg raznog žita, 1.698 kg pasulja, 726 kg soli i 50 kg riže. Od ove količine predano je Komandi mjesta Srb 5.497 kg žita.⁸ U općini Lovinac konfiskovano je preko vagon hrane, nešto kasnije još 4.500 kg raznog žita, 408 komada sitne stoke i 21 prase.⁹ Iz Gračaca je, prema podacima Komande mjesta Gračac, od 7. do 12. marta evakuisano 18 džakova soli, 9 vreća žita i 120 vozova sijena.¹⁰ U toku aprila na terenu općine Gračac, konfiskovano je 113 komada sitne i 4 komada krupne stoke.¹¹

Ratni plijen, konfiskacija i rekvizacija nije realno iskazivana zbog toga što su intendatnure brigada, pa čak i bataljona i 6. divizije, prikrivale stvarno stanje s tendencijom stvaranja sopstvenih zaliha, mimo važećih regulativa, zaobilazeći vojno-pozadinske organe koji su bili za to nadležni. Na pitanju prikupljanja materijalnih sredstava i zatim distribucije (u ovom periodu) bilo je manjih nesporazuma ili nerazumijevanja između intendantura operativnih jedinica i pozadinskih organa, što je razrešavano intervencijom viših vojno-pozadinskih vlasti.

Komanda mjesta Gračac prikupljenu hranu, po raznim osnovama, dopremala je u prihvatni magazin lociran u Bruvnu. Stanje u magazinu na dan 28. aprila 1943. bilo je: 2.816 kg kukuruza, 234 kg pšenice, 319 kg ječma i 154 kg suraži.¹² Dio materijalnih sredstava ulazio je u narodnooslobodilački fond pri NOO-ima, a dio dobijen putem ratnog plijena i konfiskacijom stavljen je u vojne magazine Komande 2. ličkog područja.

Narod starih ustaničkih sela svojim opredjeljenjem za NOP (i pored svih teškoća) pokazao je da je siguran oslonac u pogledu snabdijevanja NOV i POJ, što je imalo značajan uticaj i na novooslobođene teritorije.

U proljeće 1943. sve snage NOP-a učestvovala su u kampanji proljetne sjetve boreći se s brojnim teškoćama: nedostatkom poljoprivrednog alata, zaprežne stoke, sjemena i ljudske radne snage i drugim, zatim sa zaraznim bolestima, među kojima je najviše harao tifus. Polazeći od stvarnog stanja izvršene su obimne tehničke, materijalne i političke pripreme. Sprovedena je mobilizacija, kao vojnih obveznika, svih zanatlija: kovača, kolara, limara, stolara

6 AVII, m/f. MNO, Zagreb, 9/58. (varijak — lička mjera za žito, iznosi 10 litara zapremine).

7 AVn, m/f. H-21/480.

8 AVn, k. 109B br. reg. 6/11.

9 AVII, m/f. H-8/137.

10 AVII, m/f. H-8/7.

11 AVII, m/f. H-8/35 i 8/142.

12 AVII, m/f. CK KPH-8/143.

i stvorene su radionice. U njima je od zaostalih ratnih trofeja izrađivan poljoprivredni alat. Pripremani su omladinski radni bataljoni i čete za obradu napuštenog zemljišta i zemljišta onih porodica koje su ostale bez radne snage. I na kraju, trebalo je obezbijediti neophodno sjeme.

U pripremama i u toku rada učestvuju i vojno-pozadinski organi sa svojim snagama i sredstvima. Tako na primjer Komanda mjesta Gračac (18.3.) moli Kotarski NOO da joj odredi kompleks zemljišta koje će obrađivati u vlastitoj režiji, za oko 500 kg ječma ih pšenice, 100 kg kukuruza i 1000—1500 kg krumpira.¹³

Organizovanim i planskim radom, uz mobilizaciju svih raspoloživih snaga, pri čemu su glavni nosioci posla bili žene, djeca i starci, postignuti su vanredni rezultati. Delegat Kotarskog NOO-a Gračac na okružnoj konferenciji NOO-a Like 12. maja iznio je — da je zasijano 73% u odnosu na mimodopsku sjetvu i da će se do kraja ta cifra povećati na 80%, da je na napuštenom zemljištu zasijano 334 dana oranja i da je podijeljeno siromašnim porodicama na obradu 566 dana oranja.¹⁴ Komanda mjesta s partizanskom stražom aktivno je učestvovala u poljoprivrednim radovima, a na isturenim mjestima stražari su izvodili radove i obezbjeđivali nesmetan rad.

Komanda mjesta Gračac, u saradnji s NOO-ima i antifašističkim organizacijama, radila je i na sređivanju zdravstvenih prilika u selima. U cilju sprečavanja i dljeg širenja zaraznih bolesti svestrano pomaže i podstiče rad zdravstvenih komisija, s tim što određena pitanja reguliše uputstvima i naredbama, kao: krečenje prostorija i okoline, izgradnja partizanskih buradi, kontrola vode, uspostava karantina u općinskim centrima i većim selima, zdravstveno prosvječivanje putem predavanja i dr. Oformljenjem radionica pri Komandi mjesta i općinskim NOO-ima, mobilizacijom zanatlija, organizovanom nabavkom putem trgovine najnužnijeg građevinskog materijala, sakupljanjem eksera i gvožđa na zagarištima, sječom i dovozom građe iz šume, stvarani su uslovi da se podižu zgrade za stanovanje u selima koja su stradala u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

Komanda mjesta ostvaruje evidenciju o posjednicima oružja u privatnoj svojini, boraca koji su presjedili odsustvo ili bolovanje, izdaje objave za kretanje stanovništva, radi na sprečavanju pojava pljačkaških tendencija, šverca i nedozvoljene trgovine. Uz pomoć omladine intenzivno radi na uspostavljanju žičanih veza na slobodnoj, teritoriji i telefonskom povezivanju sa susjednim kotar evima.

Sredinom marta 1943. godine u bližoj okolini Gračaca nije bilo operativnih jedinica, a partizanska straža je bila i suviše mala da bi mogla obezbijediti slobodnu teritoriju od upada neprijateljskih snaga spolja. Tu situaciju koriste četničke vođe pa s dijelom svojih snaga s obronaka Velebita upadaju na slobodnu teritoriju i vrše diverzije, prebacuju manje grupe u Resnik, djeluju propagandno, a noću između 14. i 15. marta hvataju poznatog borca i rukovodioca Nikolu Miljuša u zaseoku Čeranić kod Gračaca. Te pojave navele su rukovodstvo NOP-a za Gračac na zaključak da četnici pripremaju napad na Gračac, pa je u vezi s tim vršena evakuacija materijalnih sredstava i ustanova iz Gračaca prema Bruvnu.

13 AVII, m/f. H-8/121.

14 AVII, m/f. MNO Zgb, 9/78.

Umjesto očekivanog napada na Gračac, četničke snage su noću između 18. i 19. marta 1943. godine izvršile upad u sela gračačke i bruvanjske općine, Bruvno i Cerovac.¹⁵ Sačuvani izvori (izvještaj partijske ćelije Bruvno i Kotarskog komiteta KPH za Gračac) o tim događajima su nepotpuni. Oni svjedoče samo o neposrednim zbivanjima (19. III) u Bruvnu i Cerovcu. Rekonstrukcijom događaja na osnovi pristupačnih izvora i sjećanja savremenika može se pouzdano zaključiti da su četnici preko svoje agenture imali precizne podatke o dnevnim kretanjima na teritoriji gračačke i bruvanjske općine, rasporedu partizanske straže, operativnih jedinica i lociranju pozadinskih ustanova, pa čak i o smještaju pojedinaca. Na osnovu takvih informacija četničko rukovodstvo izvršilo je raspored svojih snaga i s dvije čete upalo na teritorija gračačke a s tri čete na teritoriju bruvanjske općine.

U sela gračačke doline preko dana navraćali su pojedinci iz partizanskih porodica i iz porodica simpatizera NOP-a svojim kućama, bilo da ih obidu ili da uzmu ponešto od skrivenih stvari. Nakon obavljenog posla vraćali se u Gubavčevo Polje u svoje izbjegle porodice. Oni koji su se zatekli (18/19. III) u selima postali su žrtve četničkog upada kao i neki saradnici NOP-a koji su se nalazili u četničkim redovima, a otkriveni, su pomoću zaplijenjene arhive KK KPH za Gračac. Koliko se moglo utvrditi ljudske žrtve su slijedeće: uhapsili su Luku Ceranića iz zaseoka Ceranić i uz put bacili u ponor pod Velebitom, Radu Stanisavljevića Kapitanova u zaseoku Doići, odveli u Velebit gdje je poslije osam dana umro u selu Krivodol od posljedica mučenja.

Milicu Mioković Bebu, iz sela Grab, odveli su u Krupu. Umrlo od posljedica mučenja u Zegaru. Zatim Milicu Ceranić, osudili su na batinjanje i nakon toga pustili. Soku i kćer Jeleni Stanis a vi j e v i ć, iz zaseoka Doići (uhapšene u Grabu), sproveli su u Zegar, gdje su osuđene na batinjanje, a zatim zadržane u zatvoru do početka septembra, odakle su im mjesni patrioti omogućili, bijeg. U povratku iz Bruvna uhapsili su u selu Glogovu Danu Bože Jakšića i streljali ga na Vučjaku 23. marta 1943. g. Istog dana i u istom selu uhapsili su Luku Jakšića i kćer Sojanu i nakon maltretiranja oboje pušteni sa Vučjaka.

Prema nepotpunim podacima, streljani su: Rade Agbaba iz sela Ljubović, Milan Agbaba iz sela Ljubović, Mihajlo Kantić, iz sela Podkokorina i Božo Tojagić na Vučjaku 23. marta 1943. godine.

Na teritoriju općine Bruvno upale su 4. kijanska, 7. bruvanjska i 3. vučipoljska četnička četa. One su 18. marta krenule iz Vučjaka i pored Glogova i Gubavčeva Polja u zoru slijedećeg dana stigle u Bruvno i Cerovac. Predvođene su dobrim poznavacima terena i navedene pouzdanim saradnicima na ciljeve napada: sjedište Kotarskog komiteta KPH za Gračac u Cerovcu, magazin Komande mjesta Gračac u Bruvnu i smještaj 'određenog broja rukovodilaca NOP-a,

Ljudske žrtve su slijedeće: u Cerovcu Smilja Pokrajac, član Kotarskog komiteta, ubila se da ne padne živa četnicima u ruke. Uhapsili su: Borku Korać, člana Kotarskog komiteta, Milu Pjevača, predsjednika Kotarskog odbora SMG-a, Nikolu i Milku Breku, Nikolu Krajnovića, mobilnog oficira Komande mjesta Gračac, ženu mu Reziku i, kćer Grozdanu. Od uhapšenih usput je ubijen Mile Pjevač, a Nikolu Krajnovića i ženu Reziku odveli su u Krupu i nakon mučenja

¹⁵ AVII, m/f. CK KPH-21/450.

strijeljani su na Vučjaku 23. marta 1943. godine. U Bruvnu je ubijen poznati ustanik i partizanski komandant Glišo Čuk. Uhapsili su: Luku Panjevića, magacionera Komande mjesta Gračac, dva stražara, predsjednika Općinskog NOO-a, sekretara mjesnog NOO-a i Jovana Jovišu Jakšića, poznatog ustanika iz Glogova. Po izvorima — uhapšeno je više ljudi, ali su usput pušteni. Od uhapšenih — Jovan Joviša Jakšić i Luka Panjević streljani su na Vučjaku 23. marta 1943. godine. Nije utvrđena sudbina ostalih uhapšenih. Po izvorima — ubijeno je jedno lice kada i Mile Pjevač, ali se ime ne pominje. Po sjećanju i tvrdnji Miloša Mandarića i Ilije Repca Iće to lice je Repac Dane DMITAR, rođen 1915. u zaseoku Basarić Draga (Barlete) kod Gospića. On je, kako savremenici tvrde, išao službenim poslom u Bruvno. Materijalni gubici su slijedeći: poharan je magacin Komande mjesta, zaplijenjena arhiva, mašina i pečat Kotarskog komiteta KPH za Gračac.

Sve četničke snage istoga dana (19. III) povukle su se istim pravcem za Krupu.

Na čišćenju slobodne teritorije od ostataka četničkih grupa učestvovali su dijelovi 6. divizije krajem marta i početkom aprila, i polovinom aprila dva bataljona Ličkog partizanskog odreda. Početkom aprila oslobođena je Krupa, utočište četnika s područja gračačke općine, koji sada nalaze novo utočište u Žegaru. U toku ovih akcija, prema izvještajima vojnih jedinica, na teritoriji gračačke i zrmanjske općine predala su se ukupno 72 četnika.

U međuvremenu, zbog odlaska na nove dužnosti, Komandu mjesta Gračac su napustili: Dragan Dukić, Ilija Đekić i Milan Brmbota, a već je pomenuto da su Nikolu Krajnovića i Luku Panjevića ubili četnici. Nakon popune krajem aprila Komanda mjesta je imala slijedeći sastav: Bogdan Miljuš, komandant, Ilija Tišma, zamjenik komandanta, Đuro Drezgić, pomoćnik komandanta, Nikola Dokmanović, obavještajni oficir, Petar Gleda Basta, vojnodosudski isljednik, Nikola Dautović, magaciner.¹⁶ Krajem aprila komandira straže Jovana Plečaša Joju, koji je premješten za komandanta mjesta Donji Lapac, zamjenjuje Jovan Štilkoivac. Dužnost sekretara partijske ćelije preuzeo je Petar Gleda. Basta. Sjediste Komande mjesta je i dalje u Gračacu.

Formiranje komandi mjesta Lovinac i Otrić

Kotarsko rukovodstvo NOP-a za Gračac je 27. aprila 1943. godine i zvanično preuzelo općinu Lovinac, koja je do tada bila pod rukovodstvom NOP-a za kotar Gospić. Velećiina teritorije i njena specifičnost, snabdijevanje jedinica: na zrmanjskom sektoru, mobilizacija transportnih sredstava, obezbjeđenje pozadine od upada ostataka četničko-ustaških snaga i drugo, zahtijevalo je prilagođavanje i organizaciju vojno-pozadinskih vlasti novonastaloj situaciji. Tu situaciju uviđa više vojno rukovodstvo pa donosi odluku o formiranju još dvije komande mjesta: Lovinac i Otrić.

U izvještaju Komande 2. ličkog područja, od 22. aprila 1943. godine, spominje se da pored postojećih formiraju se još dvije nove komande mjesta.¹⁷ U

16
17

AVII, m f. CK KPH-21 455, 21 482 i izjave Bogdana Ilića Bože i Bože Surle date
AVII, k. 1907—5, br. reg. 16/1.

19
autoru.

drugom izvoru, od 29. aprila, spominju se Komanda mjesta Zrmanja i Komanda mjesta Lovinac.¹⁸ Popuna kadrom u obje komande, kao i stražarima, tekla je sporo i oko polovine maja konačno su formirane. Na osnovu svega, iako krnje i nepotpune, kao dan formiranja komandi mjesta Lovinac i Otrić može se uzeti 29. april 1943. godine.

Po sjećanju Dane Žegarca, Ilije Đekića i Đure Drezgića, te nepotpunih izvora, prvi komandant Komande mjesta Lovinac bio je Marko Kovačević Markina. On je, vjerovatno, dobio zadatak od Kotarskog komiteta KPH za Gračac da u sporazumu s Komandom 2. ličkog područja formira Komandu mjesta Lovinac i pronađe kadar koji bi ušao u njen sastav. Da je s popunom kadra išlo sporo, svjedoči izvor od 25. maja iz kojeg doznajemo da je za v. d. komandanta Komande mjesta Lovinac postavljen vojnosudski isljednik Komande mjesta Donji Lapac, a za zamjenika komandanta Marko Kovačević Markina, dotadašnji komandant.¹⁹ Ime komandanta nije pomenuto, međutim, po sjećanjima Bude Ratkovića, Dane Zegarca i Đure Drezgića, radilo se o Živku Rogiću. Polovinom maja za pomoćnika komandanta postavljen je Đuro Drezgić, do tada na istoj dužnosti u Komandi mjesta Gračac. U komandi je obrazovana i partijska ćelija u sastavu: Đuro Drezgić, sekretar, i članovi — Marko Kovačević i Živko Rogić.²⁰ Komandir partizanske straže, vjerovatno, je bio Mane Uzelac. Komanda mjesta pokrivala je teritoriju općine Lovinac, a sjedište joj je bilo u Lovincu.

Naredba Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, od 12. marta 1943. godine, upućena Komandi ličkog područja da formira Komandu mjesta Otrić-¹ — nije sprovedena. Na njeno odgađanje, pored ostalog, uticala su dva događaja: prvi — u naredbi je izraženo mišljenje da se za »uspostavljanje Komande mjesta Otrić pošalje Glišo Ćuk koji će s jedinicama koje operišu na tom sektoru formirati Komandu mjesta. Međutim, Glišu Ćuka, koji se nalazio na liječenju uslijed ranjavanja, ubili su četnici 19. marta 1943. u Bruvnu, i drugi — u tom periodu vođene su na sektoru Zrmanje oštre borbe protiv četničkih snaga.

Komandu mjesta Otrić sačinjavali su: Kojo Blanuša, komandant, Petar Dimić Pero, obavještajni oficir, Stanko Kukić, zamjednik i Rade Popović Radića, pomoćnik komandanta.²² Komanda mjesta Otrić pokrivala je općinu Zrmanju a sjedište joj, je bilo na Otriću. Komandir partizanske straže je, vjerovatno, bio Đuro Blanuša.

U drugoj polovini maja izvršene su kadrovske izmjene i u Komandi mjesta Gračac. Bogdana Miljuša na dužnosti komandanta zamjenjuje Jovan Plećaš Joja, a umjesto Đure Drezgića za pomoćnika komandanta postavljen je Stevo Obradović.²³ Komanda mjesta Gračac pokrivala je općine Gračac, Bruvno i Mazin. Njeno sjedište je i dalje u Gračacu.

18 Samo u spomenutom dokumentu se govori o Komandi mjesta Zrmanja, a u svim kasnijim o Komandi mjesta Otrić.

19 AVII, m/f. CK KPH-7/670.

20 Sjećanja Đure Drezgića.

21 AVII, k. 104, br. reg. 1/30.

22 AVII, m/f. CK KPH-7/67 i sjećanje Rade Popovića Radice.

23 Izjava Jovana Plećaša Joje, data autoru.

Rad komandi mjesta na očuvanju javnog reda i bezbjednosti stanovništva (maj—septembar 1943)

Teritorija kotara Gračac po općem političkom stanju, raspoloženju i odnosima snaga predstavljala je dvije različite cjeline s određenim karakteristikama u okviru svake od njih. U ustaničkim selima Partija, NOO-i i antifašističke organizacije, uz oslonac i podršku stanovništva, u pore do s otklanjanjem ratnih posljedica, usklađivali su napore, hvatali korak u daljijim tokovima NOB-a. U novooslobođenim krajevima rukovodstva NOP-a radila su na stvaranju NOO-a i antifašističkih organizacija te usmjeravala aktivnost radi otklanjanja teškog nasljeđa koje su ostavile okupatorsko-ustaško-četničke snage, čiji tragovi su bili dublji nego što se očekivak> nakon vojničke pobjede. Vojnih jedinica, osim na dijelu teritorije općine Zrmanja, nije bilo. Iz ovakvog općeg stanja proizlazili su i zadaci komandi mjesta. Neki od njih nosili su opća obilježja za sve, a neki posebne karakteristike što se naročito odnosi na komande mjesta Lovinac i Otrić.

Opću bezbjednost i političku konsolidaciju stanja u novooslobođenim selima i šire ometali su ostaci ustaških, a posebno četničkih snaga. Uz stalno prisustvo manjih grupa na domaku svojih sela, četnici su s vremena na vrijeme grupisali i jače snage na granici kotara da bi fizičkim prisustvom i propagandnim djelovanjem ometali rad i unosili nesigurnost. Očekujući napad četnika u drugoj polovini maja 1943. godine, Komanda mjesta Otrić i NOO-i su izvršili evakuaciju partizanskih porodica i simpatizera NOP-a iz zрманjske općine u pravcu Otrića. Međutim, po jednom izvoru, Operativni štab Kninskog sektora odložio je dalju evakuaciju.²⁴ Ujutru 23. maja 1943. četnici su se iz svojih baza u Golubiću provukli preko slobodne teritorije i napali na Otrić. Tog jutra u mjestu su se nalazili: Operativni štab Kninskog sektora, Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju, Komanda mjesta, općinska rukovodstva, ambulanta i u okolini evakuisani narod s imovinom. Tom prilikom poginulo je nekoliko boraca, među kojima i Krvavica, sekretar OK SKOJ-a za Knin. Opljačkali su od izbjeglog naroda krupnu stoku i oko 1.500 komada sitne.²⁵ Istog dana četnici su napali i Komandu mjesta Gračac u Gračacu. U oba mjesta pala im je u ruke arhiva i drugi materijal pomenutih rukovodstava.

Komande mjesta Otrić, Gračac i Lovinac su rasporedom partizanskih straža na ugrožena mjesta, dnevnim i noćnim patrolama obezbjeđivale slobodnu teritoriju od upada neprijateljskih snaga spolja i sprečavali njihovo kretanje po selima. Istovremeno, obezbjeđivale su izvođenje poljskih i drugih radova, održavanje zborova i mitinga, kao i saobraćajne i transportne veze iz Like za Dalmaciju i obratno.

Švercere susjednih kotareva put je za Dalmaciju vodio preko gračačke teritorije i, udruženi s domaćim, stvarali su svoje kanale u koje su ubacivani i neprijateljski agenti. Komande mjesta su sprečavale ovu pojavu i obezbjeđivale da se trgovina putem zamjene ili kupovine za novac odvija pod kontrolom NOO-a. Komande mjesta bile su angažovane na sprečavanju pljačkaških tendencija koje su naročito bile izrazite na teritoriji lovinacke općine.

Tokom maja i početkom juna, na osnovu Direktive OK KPH za Liku kotarskim komitetima, preduzimane su preventivne političke i bezbjedonosne mjere

²⁴ AVII, k. 1952, br. reg. 17/5 i m/f. CK KPH-21'509.

²⁵ AVII, m/f. CK KPH-21'509.

u slučaju neprijateljske ofanzive iz pravca Dalmacije. Pored niza mjera, izgradnja magacina i skloništa, prebacivanje hrane iz ugroženih područja i drugo, vojno-pozadinski organi organizovali su preko omladine akcije na rušenju željezničke pruge, postrojenja, objekata i bunkera na cijeloj teritoriji.²⁶

Mjerama na jačanju zaštite i samozaštite vojno-pozadinski organi pridavali su značajnu pažnju. S tim u vezi preduzimane su organizacione i kadrovske mjere. Prva od njih bila je organizaciono i brojčano jačanje partizanskih straža. Narednjem Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, od 23. aprila 1943. godine, pokrenuta je reorganizacija partizanskih straža i stvaranje četa partizanskih stražara s komandirima i političkim komesarima čete na čelu.²⁷ Uslijed malog broja stražara i nedostatka starijeg kadra zadržana je stara formacija sve do konca juna. U međuvremenu straže su popunjavane od prizdravljenih boraca, invalida i mobilisanih starijih godišta. Kako su straže popunjavane domaćim ljudima, veliko angažovanje na proljetnoj sjetvi i drugim radnim zadacima uticalo je na njihovu borbenu gotovost.

Uputstvom Odsjeka za vojne vlasti Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske od 30. juna 1943. godine, izvršena je reorganizacija partizanskih straža na teritoriji Komande 2. ličkog područja, tako da je svaka komanda mjesta dobila četug partizanskih stražara.²⁸ One su na dan 2. augusta 1943. imale sljedeći raspored: 1. četa partizanske straže Komande mjesta Otrić (komandir Đuro Blanuša, politički komesar Đuro Rastović) s 80 stražara raspoređenih 30 u Otriću, 20 u Zrmanji i 30 u Velikoj Popini; 2. četa partizanske srhaže Komande mjesta Gračac (komandir Jovan Štikovac, politički komesar Mane Jakšić), sa 65 stražara raspoređenih 40 u Gračacu, 15 u Brvnu i 10 u Mazinu i 3. četa partizanske straže Komande mjesta Lovinac (komandir Mane Uzelać, politički komesar Geno Canković) s 50 stražara raspoređenih 25 u Lovincu i 25 u Svetom Roku.²⁹

Koliko se moglo utvrditi partizanske straže, a kasnije čete, sve više su kod naroda uživale povjerenje. Tome je značajno doprinio vojno-politički i kulturno-prosvjetni rad u njima. Težište ove aktivnosti bilo je na jačanju odgovornosti, disciplini, vojničkom izgledu i u pogledu odnosa prema stanovništvu. U svim četama formirane su partijske ćelije.

Pored jačanja partizanskih straža Komanda 2. ličkog područja u saradnji s komandama mjesta i NOO-ima, učvršćuje seoske i općinske straže s orijentacijom da preuzmu dio objekata na obezbjeđenje i čuvanje. Istovremeno, po' naredjenju viših vojnih vlasti, naoružavan je jedan broj aktivista NOP-a. Tako na primjer, Komanda 2. ličkog područja, 4. juna 1943. godine, izvještava Glavni štab NOV i PO Hrvatske da se, na prijedlog Komande mjesta Lovinac, naoružaju seljaci: Štipan Kovačević, Vranik, član NOO-a, Mile Ivezić, Lovinac, Pere-lja Babić, Sveti Rok, član NOO-a, Mile Ivezić, Ričice, Marko Ivezić, član NOO-a i Blaž Tomićić, Ričice.³⁰

Ova tendencija je nastavljena u čitavom kotaru. Tako Kotarski komitet KPH za Gračac u izvještaju od 30. juna naglašava da je sačinjen spisak od 130

26 AVII, m/f. CK KPH-21/504.

27 AVII, k. 104, br. reg. 1/47.

28 AVII, k. 127, br. reg. 1/16.

29 AVII, k. 105A, br. reg. 2/36.

30 AVII, k. 127, br. reg. 1/9.

povjerljivih ljudi i predlaže da se naoružaju.³¹ U ljeto 1943. godine, koliko se moglo utvrditi, naoružan je veći broj ljudi od kojih su se stvarale borbene grupe pri općinskim i kotarskim rukovodstvima NOP-a.

Jedna od primarnih političkih obaveza svih snaga NOP-a bila je širenje bratstva i jedinstva i međusobne solidarnosti na ovom području. Značajan dio sadržaja rada komandi mjesta bio je posvećen sprečavanju šovinističkih strasti i mržnje, mobilizaciji stanovništva na raskrinkavanju ustaša i četnika i politike reakcionarnog dijela rukovodstva HSS-a. Političko-propagandni rad odvijao se preko pojedinačnih razgovora, sastanaka, čitanja vijesti, rasturanja brošura i listova, do zborova i mitinga na kojima je prisustvovalo po nekoliko stotina, pa i do hiljadu ljudi. Interes naroda u novooslobođenim selima za NOP postepeno je rastao. Uspion je bilježen u nizu sela, kao: Ričicama, Vraniku, Smokriću, Velikoj Popini i drugim. Sve je to uticalo na opću sigurnost slobodne teritorije.

U sklopu političko-propagandnog rada važno mjesto zauzimala je mobilizacija novih boraca. Rezervi vojnih obveznika u ustaničkim selima nije bilo. U toku ljeta mobilisano je oko 30 ljudi starijih godišta za popunu operativnih jedinica i jedan broj omladinaca za popunu vojno-pozadinskih jedinica. U novooslobođenim selima skoro svi odrasli muškarci pouklili su se u neprijateljske garnizone ili su se krili na domaku svojih kuća. U ovom vremnu predalo se oko 30 mobilisanih četnika, koji su se dobrovoljno javili u jedinice NOV i POJ. Iz sela lovinačke općine poneki odbjegli domobran vraćao se kući, ali u pogledu mobilizacije insistiralo se i suviše na političkoj akciji, s ciljem da se dobrovoljno javljaju. No i pored uporne agitacije odziv za mobilizaciju bio je mali i neznatan.

Snabdijevanje NOV, pripremanje hrane i izgradnja magacina

Vojno-pozadinske ustanove i jedinice u pravilu su snabdijevane hranom putem dobrovoljnih priloga od stanovništva na teritoriji gdje su bile locirane. Jedinice Kninskog sektora snabdijevala je Komanda 2. ličkog područja preko komandi mjesta, pri čemu je Komanda mjesta Otrić imala značajnu ulogu. Prema izvoru od 5. jula 1943. godine, kotar Gračac je uglavnom snabdijevao mesom sve vojne jedinice kninskog sektora.³²

Do nove žetve sredstva su se najčešće prikupljala putem dobrovoljnih priloga, rekvizicijom, konfiskacijom i putem kupovine. Jedan od značajnih izvora u prikupljanju žita bio je s obrađenog napuštenog zemljišta. Do 8. augusta s teritorije lovinačke općine izveženo je 1.163 kola žita³³ u Visu gdje je vršeno na dvije vršalice a zatim otpremano u magatine 2. ličkog područja. Po istom izvoru ostalo je nepožnjeveno oko 60 dana oranja jer je žito bilo zeleno u vrijeme akcije. Na teritoriji gračačke, otričke i zmanjske općine postignuti su slabiji rezultati, u prvom redu zbog vraćanja porodica iz neprijateljskih garnizona (Knin, Zegar) u periodu ljetne žetve.

31 AVII, m/f. CK KPH-21 513.

32 AVII, m/f. MNO Zgb. 9/95.

33 AVII, m f. CK KPH-21 515.

Komande mjesta Otrić i Gračac organizovano su izvlačile žito i s područja sjeverne Dalmacije. Jedan dio ovog žita smješten je u vojne magacine locirane u Rujištima kod Zrmanje, a drugi u magacine Komande mjesta Gračac u Paklariću.

U toku ljetnje kampanje sklanjanja žita aktivno su učestvovala čete partizanskih straža, a glavni i osnovni nosilac bila je omladina svrstana u omladinske radne čete i bataljone. Za spremanje žita u vojne magacine nosilac je bila Komanda 2. ličkog područja preko komandi mjesta na svojim teritorijama. NOO-i, komande mjesta i sve organizacije vodile su kampanju da stanovništvo sklanja žito na sigurnija mjesta. Po sjećanju savremenika, što potvrđuju i izvori, u ranije oslobođenim selima nije bilo problema, ali u novooslobođenim je išlo teže. Domaćinstva su se radije oslanjala na vlastito skrivanje, a neka su žito i hranu jednako sakrivala od NOV i od neprijateljskih snaga. Postepeno je u ovim selima preovladavalo shvatanje da se kopaju zemunice. Tako su na primjer u Ričicama iskopane 23 zemunice,³⁴ a slično se ponašao, i Vranik i neka sela zрманjske i otričke općine.

Uporedo s skladištenjem ljudske hrane spremjena je i stočna hrana.

Po oslobođenju gračačkog kotara rukovodstvo NOP-a susrelo, se s pojavom šverca i trgovine. U početku se radilo o trampima mesa, žita i soli da bi se postepeno kritična roba kupovala za novac, a zatim preprodavala. Šverceri i trgovci susjednih kotareva imali su svoje kanale i veze s Dalmacijom preko gračačkog kotara, a među njima najrazvijeniji preko Lovinca i Alana s Obrovcom i Zadrom. Akcije vojno-pozadinskih organa na ovom terenu išle su zatim da spriječe krijumčarenje i da nad trgovinom i razmjenom ostvare puni uvid i kontrolu. Prvi izvor vojno-pozadinskih organa, od 15. maja, ukazuje »da postoje mogućnosti trampe, nabavke za novac i da se može utrošiti i srebrni novac u Dalmaciji.³⁵

Polovinom maja Ekonomska sekcija Glavnog štaba Hrvatske inicira stvaranje »Snabdjevnog centra« pri Komandi 2. ličkog područja, sa sjedištem u Lovincu, na čijem čelu stoji Vjekoslav Aša Kaleb. U izvještaju šefa »Snabdjevnog centra« Ekonomskoj sekciji Glavnog štaba Hrvatske od 30. maja 1943. godine, pored ostalog, navodi se: »Po primljenim podacima od strane opunomoćenih povjerenika i drugih lica doznaje se da se putem krijumčarenja iz okupirane Dalmacije mogu kupiti i prebaciti na oslobođeno područje i niže navedene vrste robe i materijala: 1. Duhan »Savski«, ljubljanski proizvod, omot 12—14 lira, 2. cigarete »Ibar«, ljubljanski proizvod, 100 komada 70 lira, 3. cigarete »Drava«, ljubljanski proizvod, 100 komada 65 lira, 4. žižice drvene, 1 kutija 1—1,50 lira, 5. sol morska, 1 kg 8—10 lira, 6. ulošci za džepne električne lampe, 1 komad 14 Ura, 7. masna soda »lanhštajn« 1 kg 30 lira, 8. boje razne vrste za pletenu i vunenu robu, 1 omot od 100 grama 10 lira«. U daljem se navodi lista artikala za koje nije utvrđena cijena, kao: stolno ulje, čavlići za cipele, brkvice za cipele, drveni klinci za cipele, konjski čavli, čavli za drvo u raznim veličinama, platno u raznim bojama, konac, razni alat itd. Svi navedeni predmeti mogli su se nabaviti za lire i bivši jugoslavenski srebrni novac po kursu 3 : 1. Za papirni novac, kune ili dinare, nije se moglo dobiti ništa. Jedna lira prodavala se za 12 kuna. U Obrovcu putem razmjene dobara moglo se nabaviti: za 3 komada

34 AVII, m/f. H-21/515.

35 AVII, k. 109B, br. reg. 16/11.

jaja — 1 kg soli, za 1 kg mesa — 1 kg riže, za 1 kg vune — 1 kg pšenice, za 10 kg krumpira 1 kg šećera itd. Jedan par srednjih volova prodavao se do 123.000 kuna u Obrovcu. Na kraju šef snabdjevnog centra moli Ekonomsku sekciju da ga obavijesti o vrstama potrebne robe i da pošalje novac kako bi mogao otpočeti s nabavkom.¹⁶

U dopisu Intendanture Glavnog štaba Hrvatske od 16. juna 1943. godine, upućenom Štabu 1. korpusa, navodi se: da je pri Komandi 2. ličkog područja opremljen snabdjevni centar; da se operativne jedinice snabdijevaju preko raznih nabavljača koji su se međusobno nadmetali i nabijali cijene; da centar radi planski i ocentralizovano; da će ih centar obavijestiti o artiklima i cijeni, a da oni šalju novac Komandi 2. ličkog područja s naznakom »za Snabdjevni centar«.³⁷ Nema pouzdanih podataka o količinama raznih roba dobij enih putem razmjene i kupovine za novac. Centar je vrlo uspješno radio i na slobodnu teritoriju prebačene su veće količine soli i drugog materijala, naročito onog neophodnog za radionice.

Vojno-pozadinski organi su preko NOO-a organizovali razmjenu dobara na slobodnoj teritoriji. Tako, na primjer, za mjeru soli dobijana je mjera žita, koje se spremalo u vojne magacine ili pak u narodnooslobodilački fond. Takav je postupak bio i za druge artikle. Komanda mjesta Lovinac i partizanska straža u ovom procesu igrala je značajnu ulogu: sprečavanje nedozvoljene trgovine, kontrola mogućih prolaza, obezb jeden je transporta, magacina, zatim kontrola razmjene na slobodnoj teritoriji. Na teritoriji komandi mjesta Gračac i Otrić također se obavljala trgovina i promet, ali u manjem obimu i nije bila centralizovana. Na ovoj teritoriji uvid i kontrolu su imali, koliko se moglo utvrditi, Kotarski NOO i Kotarski komitet KPH za Gračac.

Pri komandama mjesta Gračac i Lovinac postojale su pekare, a pri svima radionice — kovačke, obučarske i krojačke. Na cijeloj teritoriji postojala je telefonska veza i kurirska služba, tako da su komande mjesta bile najsigurniji oslonac u redovnom obavještanju. U vremenu maj—septembar komande mjesta i partizanske straže bile su siguran oslonac i u borbi protiv ostataka ustaško-četničkih snaga, uživale su ugled kod stanovništva i predstavljale čvrstu sponu između operativnih jedinica i NOO-a.

Partijske ćelije komandi mjesta i partizanskih četa bile su vezane za Kotarski komitet KPH za Gračac.

Rad komandi mjesta u toku i poslije prodora Nijemaca na teritoriju kotara (septembar—decembar 1943)

Prvih dana septembra Nijemci su ovladali komunikacijama Gornji Lapac—Gračac—Zrmanja i Gračac—Obrovac, a 9. oktobra Gračac—Lovinac, i time ispresijecali slobodnu teritoriju na više odvojenih dijelova. Osloncem na uspostavljene garnizone u Mazinu, Bruvnu, Gračacu i Otriću, uz angažovanje četničkih i ustaških snaga, ostvaruju punu vlast i kontrolu nad užim pojasom oko komunikacija, obezbjeđuju dotur i evakuaciju iz Like za Dalmaciju i obratno, a po-

36 AVII, k. 1907—5, br. reg. 16/5.

37 AVII, k. 420 I, br. reg. 34'3.

vremeno napadaju dijelove slobodne teritorije i narod u zbjezgovima. Put Mazin—Gračac zbog velikih snježnih nanosa napuštaju 26. novembra i povlače posade iz Mazina i Bruvna, a saobraćaju od Srba preko Sučevića za Gračac.

U toku prodora i kasnije Nijemci se drže užeg dijela oko komunikacija i posjednutih garnizona. Međutim, odmah su najavili mjere odmazde uz sinhronizovanu propagandu i agenturnu djelatnost. To potvrđuju brojni izvori, kao: »preporučuju se mjere nagrađivanja civila koji prokažu ustanička skladišta«, »upućuju na saradnju s četnicima«, »nasilna izviđanja«, »pročešlja vanja« itd. U dnevnom izvještaju Štaba 373. legionarske divizije od 4. oktobra 1943. godine, pored ostalog, navodi se da je četnička grupa Mane Rokvića, na području Lapac—Mazin—Bruvno, sklopila sporazum s artiljerijskim divizionom o zajedničkoj borbi protiv jedinica NOV.³⁸ Isti izvori potvrđuju da »četnici javljaju o prikupljanju partizana da »četnici izvještavaju« i da je potrebna smišljena propaganda uoči zime.

Do polovine oktobra na komunikaciji Donji Lapac—Gračac povremeno djeluju dijelovi 1. i 2. brigade 6. divizije, a na pravcu Gračac—Zrmanja jedinice Kninskog sektora, a od polovine oktobra (oko 20 dana) kninska, dok će od 7. decembra 7. brigada ove divizije biti jedina udarna snaga na teritoriji kotara. Stalno obezbjeđenje dijelova slobodne teritorije bile su jedino tri čete partizanske straže, seoske straže i borbene grupe.

Komande mjesta Gračac, Lovinac i Otrić, kao i ostala rukovodstva NOP-a, činile su napore da prilagode aktivnosti novonastalim uslovima. U osnovi težište rada su imale na organizaciji pružanja otpora i zaštiti slobodne teritorije. Po mjeri prodora Nijemaca često su mijenjale mjesta sjedišta, s nastojanjem da ostvaruju kontrolu i uticaj u poluslobodnim i, u okupiranim selima.

Na osnovu raspoloživih i dostupnih izvora teško je utvrditi kakvi su bili planovi evakuacije stanovništva i imovine u slučaju prodora Nijemaca iz pravca Bosanske krajine preko Like za Dalmaciju. Sa sigurnošću se može zaključiti da su Nijemci brzim prodorom iznenadili i rukovodstvo NOP-a i stanovništvo, što je imalo negativnih posljedica u ljudskim i materijalnim gubicima. Teritorija koju je pokrivala Komanda mjesta Gračac bila je prva na udaru i najviše stradala. Stanovništvo mazinske općine ispred motorizovane njemačke kolone bjekstvom se sklanja u šumu, ostavljajući dio imovine u selu (uslijed kasnijeg dozrijevanja u selu je ostalo oko 30% žita).³⁹ Prvog dana prodora Nijemaca poginulo je i ranjeno nekoliko ljudi, a toga i sljedećih dana uspostavljeno je nekoliko odvojenih zbjezgovu u Javorniku, Kremenu, **Cememici** i Razbojni. Stanovništvo općine Bruvno je u zahvatu komunikacije u vremenu do 2. septembra uspjelo da se s imovinom evakuiše prema Klapavicama i Čemernici. Dio sela Rudopolja, Klapavica, Poklarića i Cerovca sklonila su imovinu, a stanovništvo se zadržalo kod kuće. U gračačkoj općini dio stanovništva iz ustaničkih sela (Omsica, Gubavčevo Polje i Glogovo) evakuisao se s imovinom prema Pustom polju, a iz Štikade narod se zadržavao pored kuća, s tim što je prethodno sklonio imovinu. Iz sela gračačke doline manji broj porodica evakuisan je prema Pustom polju, a većina je, na intervenciju četnika, ostala kod kuće. Upravo poslije kapitulacije Italije sve preostale četničke porodice iz sela oko Gračaca vratile

38 AVII, m/f. NAV-N-T-314, 566/576.

39 AVII, ra/f. CK KPH-21 555.

su se iz Zegara svojim kućama. Komanda mjesta Gračac aktivno je radila na evakuaciji, posebno u općini Gračac. I ona je napustila svoje sjedište u Gračacu i 3. septembra prešla u Rudopolje.

Na putu prodora neprijatelj je naišao na pusta i prazna sela u općinama Mazin i Bruvno, kao i u dijelu gračačke općine. U odvojenim dijelovima slobodne i poluslobodne teritorije, zbjegovima, pa i u okupiranom dijelu, snage NOP-a, uz podršku naroda, nastavile su da pružaju otpor okupatoru. Jedna od krupnijih i složenijih akcija odnosila se na sabiranje jesenjih plodova (kukuruz, krompir) i izvlačenje zaostale imovine. U cjelini odvijao se rad organizovano pod kontrolom NOO-a i uz vojničko' obezbjeđenje od strane partizanskih straža, mada je bilo pojava i neorganizovanosti. Na kopanju krumpira i branju kukuruza rad se odvijao danju i noću kao i na izvlačenju i smještaju plodova u zemunice i skladišta u šumi. Komande mjesta, uz pomoć NOO-a i antifašističkih organizacija, činile su napore da organizuju život i rad u zbjegovima, kao i u selima izvan domašaja neprijatelja. To čine tako što patrole četa partizanske straže obilaze zbjegove, vrše osmatranje kretanja neprijatelja, sprečavaju silazak pojedinaca u neprijateljske garnizone, izdaju objave za kretanje, obezbjeđuju magacine i skladišta.

Izvori potvrđuju da je moral naroda bio na visokom setpnu, predaje i zarobljavanja nije bilo u prva dva mjeseca. Na takvo stanje uticali su opći događaji kao: kapitulacija fašističke Italije, oslobođenje Dalmacije i Hrvatskog primorja, uspjesi NOV i POJ i saveznika na svjetskim frontovima. Za narod kotara Gračac dva događaja su imala posebnu težinu: prvi, Nijemci su u Gračacu (polovinom septembra) organizovali prihvatni logor za nekoliko hiljada talijanskih vojnika odakle su ih kao zarobljenike, preko Bruvna i Mazina, slali na rad u Njemačku, i drugi, na teritoriju kotara vratilo se 180 internicara iz Italije,⁴⁰ od kojih je većina stupila u redove NOV i POJ. U kratkom vremenu zadržavanja kod kuća značajno je bilo to što su seljanima rekli što znači zarobljeništvo i da se protiv okupatora treba boriti svim sredstvima.

Krajem septembra i tokom oktobra život u zbjegovima postajao je iz dana u dan sve teži, pored ostalog i zbog ranih jesenjih kiša. Na pozive neprijatelja da se narod vraća kućama pojedinci nasjedaju i izazivaju dileme i kod drugih. I držanje Nijemaca u prvim danima poslije prodora, kao: »blagonaklono« gleđanje na sabiranje usjeva, organizovanje prodaje dućanskih artikala u Bruvnu, ne diranje onih koji su ostali u selu i si,- pogodovalo je da se stvara raspoloženje za silazak kućama iz zbjegova. I pored toga, intervencijom partizanskih straža, objašnjenjima i političkim radom rukovodstava NOP-a, narod se u cjelini dobro držao.

Prve napade Nijemci su izvršili 19. septembra na mazinski, bruvanjski i gračački zbjeg u Gvozdu i **Cememici** i opljačkali: 205 govoda, 1.194 ovce, 73 konja, 16 koza, 28 prasadi i 60 vreća žita, zatim zapalili 19 kuća, 3 štale, 38 skloništa i ubili 6 i ranili 3 lica,⁴¹ i na selo Klapavice gdje su zapalili: 5 kuća, 9 štala, stočnu hranu i u brdima uhvatili 6 govoda i 1 tele.⁴²

Kotarsko rukovodstvo NOP-a je insistiralo da se narod sklanja s ugroženih terena i da zakopava žito, a predviđalo je da se dio naroda evakuiše i u susjed-

40 AVII, m f. MNO Zgb, 9 115.

41 AVII, m/f. MNO Zgb, 9/115.

42 AVII, m/f. CK KPH-21/566.

ne kotareve. Tu sugestiju narod je prihvatio i dao saglasnost da se iseli. Međutim, iz neutvrđenih razloga, do evakuacije nije došlo. I lociranje zbjegova bilo je plitko u šumama, tako da su neki od njih tučeni artiljerijskim granatama.

Nijemci su nakon dovlačenja pojačanja iz Donjeg Lapca u Mazin, između 26. oktobra i 5. novembra, poduzeli odvojene napade na zbjegove mazinske općine i silom natjerali narod da siđe u selo. Jedino je ostao zbjeg Kovačević—Škrbić—Tulić koji je bio lociran najdublje u planini Kremen. Ovaj zbjeg bio je dobro organizovan i ni jedan stanovnik nije sišao u selo (iz Kovačevića). Zbjegovi bruvanske i gračačke općine izbjegli su sudbinu Mazina, uslijed elementarnih nepogoda i napuštanja garnizona Bruvno i Mazin od strane Nijemaca. Do konca godine neprijatelj je upadao u Gubavčevo Polje, Glogovo, Štikadu, Tupaie i Rudopolje u cilju pljačke. Od 26. novembra općine Bruvno i Mazin, kao i dio gračačke općine, ponovo su slobodna teritorija.

Na sektoru Otrić—Zrmanja nije bilo veće evakuacije, jer za to nije bilo uslova. U dolinu Zrmanje upali su četnici dan prije dolaska njemačke vojske. Na ovom terenu sela Ruj išta, Cerovac, Turovac i Velika Popina predstavljala su slobodnu teritoriju s koje su djelovale jedinice Kninskog sektora, kasnije 19. divizija.-

Do 9. oktobra novi okupator se drži užeg pojasa komunikacije i ne pravi ispade na slobodnu teritoriju. Četničke snage su kontrolisale dolinu Zrmanje, a iz Plavna četnički odred »Braća Marić« vršio je stalni pritisak na slobodnu i poluslobodnu teritoriju. Komanda mjesta Otrić ostvaruje kontrolu na slobodnoj i poluslobodnoj teritoriji. Četnici su organizovali prodaju soli i drugih artikala na Otriću i na taj način privlačili stanovništvo sa slobodne i poluslobodne teritorije za dolazak u mjesto. Partizanska straža Komande mjesta je sprečavala silazak u mjesto i za jedno vrijeme uspjela da izvrši punu blokadu garnizona Otrić.⁴³

Nijemci su 9. oktobra upali u Rujišta, spalili ga i opljačkali, kao i vojni magacin u kojem je bilo 4—5.000 kg žita, veće količine topovske municije i druge vojne opreme. Pored ovog, uhapšen je jedan broj stanovnika, od kojih je 9 otjerano u logor u Njemačku, a ostali su iz Knina pušteni kućama.⁴⁴ Nakon ovog prodora Nijemci, uz pomoć četnika, sve više ostvaruju kontrolu i šire od komunikacija, tako da je rad Komande mjesta Otrić sveden na minimum. Polovinom novembra ova Komanda mjesta prelazi na teren lapačkog kotara, zatim se ponovo vraća za kraće vrijeme i početkom decembra 1943. godine prelazi na teritoriju Komande mjesta Gračac. Prodorom Nijemaca iz Srba za Sučeviće položaj ove teritorije je posebno otežan. Koncem novembra oni su upali u Veliku Popinu i spalili je.⁴⁵

Na teritoriji koju je pokrivala Komanda mjesta Lovinac užurbano se sprovodila akcija na sklanjanju hrane i pripreme stanovništva za evakuaciju. Preko Alana izvlačen je materijal iz Obrovca, na čemu su radile komande mjesta Lovinac i Gračac. Komanda mjesta Lovinac preko partizanske straže ostvaruje kontrolu na slobodnoj teritoriji i narod stiče povjerenje u partizansku stražu. Tako, na primjer, kada je povučena straža polovinom septembra iz Svetog Roka, narod je zahtijevao da se ponovo vrati.⁴⁶ Prodorom Nijemaca iz Gračaca za

43 AVII, m/f. CK KPH-21/591.

44 AVII, m/f. CK KPH-21/604 i m/f. MNO Zgb, 9/122.

45 AVII, m/f. CK KPH-21/666.

46 AVII, m/f. CK KPH-21/562.

Gospić (9. oktobra) stanje se pogoršalo u Ričicama, Cerju i Svetom Roku, nad kojima su ustaše imale povremenu kontrolu. U ostala sela lovinačke općine ustaše nisu prodirale.

Drugi prodor Nijemaca iz Gospića za Gračac narod nije dočeka, već se bjekstvom sklanjao u Ričicama, a dijelom i u Ličkom Cerju i Svetom Roku.⁴⁷ Povratkom iz Gospića, krajem novembra, ustaše su kamionima iz Gospića vratile u Lovinac 150 porodica, koje su aprila 1943. napustile sela/⁴⁸ Ove porodice su razmještene po selima lovinačke općine. Komanda mjesta imala je sjedište u Lovincu prilikom prodora neprijatelja iz Gračaca prema Gospiću odakle se povukla u Vratnik.

Pod zaštitom Nijemaca četničke i ustaške snage, svaka sa svojih pozicija, nastavila su još žešću i suroviju borbu protiv NOP-a. Četnici (osim iz doline Zrmanje) nakon kapitulacije Italije, iz Knina i Zegara bježe u Velebit ili se kriju pored kuća ispitujući teren kako će ih primiti Nijemci. Neki od vođa odmah su se opredijelili za saradnju s Nijemcima, a nešto kasnije Đujić je naredbom obavezao sve četnike da se do 13. oktobra jave svojim komandama.

I pored pritiska, većina ih ostaje po strani u iščekivanju daljeg razvoja događaja, s osnovnim stavom da se još čeka i da se Nijemci ne diraju. Iz ove mase izdvajaju se manje grupe koje se jednako kriju od četnika, Nijemaca i partizana. Manji broj četnika s porodicama putem njemačkih veza odlazi za Srbiju, a neki pojedinačno i grupno ispituju teren, tražeći kontakte i garanciju za prelazak na stranu NOP-a. Tako, na primjer, tražili su garanciju Geno Kovačević, Vlado Maučetić i Dušan Cubrilo, u Zrmanji oko 40 četnika i neke grupe iz okoline Bruvna i Gračaca.⁴⁹ Prema sačuvanim izvorima ustaše i HSS do prodora Nijemaca na terenu lovinačke općine djeluju agenturno i propagandom da odvrate hrvatski narod od NOP-a, s osnovnim parolama da se partizani bore za veliku Srbiju.

Do polovine oktobra u sela gračačke i zрманjske općine patrole partizanskih straža slobodno su zalazile, rasturale propagandni materijal, obezbjeđivale sastanke i konferencije koje je narod posjećivao pod nepovoljnim uslovima. Političko-propagandnim radom nastojalo se izazvati diferencijaciju među četnicima. Međutim, samo političkim djelovanjem to se nije moglo ostvariti, a kako nije bilo jačih partizanskih snaga, partizanske straže nisu bile dovoljno jake da ih vojnički uzdrmaju i pospješe masovniju predaju. Pored ovog, i rukovodstvo NOP-a za kotar Gračac je taktiziralo oko davanja garancija, što> je također uticalo da se mali broj četnika (oko 20) predao. To stanje koriste četničke vođe i postepeno organizacijski sređuju svoje redove. Polovinom septembra u Gračac dolaze četnički oficiri i, uz pomoć Nijemaca, pritiska, prijetnji i ucjena, formiraju početkom oktobra pet četničkih četa, pod strogom njemačkom kontrolom. Četnici su preko dana obezbjeđivali objekte na komunikacijama, slali patrole (samostalno ili s Nijemcima) u obližnja sela, a u toku noći vraćali se u garnizone. U ovo vrijeme, prema jednom izvoru, oko 180 četnika primalo

47 AVII, m/f. CK KPH-21/642.

48 AVn, m/f. CK KPH-21/561.

49 AVII, k. 107, br. reg. 2 23 i m/f. CK KPH-21/571.

je sledovanje u Gračacu, a na Zrmanjskom klancu oko 80—100.⁵⁰ Krajem septembra u Bruvno i Mazin dolaze domaći četnici i uključuju se pod komandu Nijemaca.

Kod jednog broja četnika je zadržana i dalje rezerva prema Nijemcima. Tako, na primjer, polovinom oktobra na terenu Zrmanja—Otrić krilo se oko 300 četnika, a oko 40 tražilo garancije.⁵¹ Prema pomenutim izvorima računa se da je bilo oko 700 četnika, od čega aktivnih oko 150—300. S vremenom četničke snage postaju značajan oslonac okupatoru, kako u vojnim akcijama tako i u otkrivanju skladišta, skloništa i pokreta vojnih jedinica. Četnička propaganda bazirala se na tome da su Nijemci sila, da treba čuvati kuće, da će doći Englezi i kralj, da će se dijeliti zemlja, da je 6. divizija izginula, da će partizani poslije raita odgovarati i si. Narod su na zborove dovodili sidom, a kao govornici stupali su četnički oficiri.

U ovo vrijeme aktivnost komandi mjesta i partizanskih straža izražavala se u postavljanju zasjeda neprijateljskim manjim kolonama, hvatanju agenata, rasturanju propagandnog materijala u okupiranim dijelovima teritorije, organizovanju manjih sastanaka sa stanovništvom i u pripremama raznih manifestacija, kao, na primjer, uoči 7. novembra, godišnjice oktobarske socijalističke revolucije, oko svih okupiranih sela na okolnim brdima gorjele su vatre kao znaci našeg opredjeljenja i otpora prema okupatoru i njegovim slugama. Masovni teror nad stanovništvom slobodne teritorije izazivao je obrnut efekat kod naroda. U srpskim selima 'osuđivana je četnička politika zbog saradnje s ustašama, a u hrvatskim osuđivane su ustaše zbog saradnje s četnicima i lažnog obećanja da će dobiti Dalmaciju.⁵² Narod je Sve više izražavao' simpatije prema NOP-u (Ričice, Velika Popina, Rastićevo i dr.), 'odazivao se pozivima na zborove, davanju priloga za NOV i dr. Tome su značajno doprinijele komande mjesta i partizanske straže pružanjem otpora okupatoru i organizovanim propagandno-političkim radom.

Do 7. decembra operative jedinice, osim na sektoru Zrmanje i bataljon »Marko Orešković« oko 10 dana, na teritoriji kotara nisu se zadržavale. Povremene akcije izvođene su s terena udbinskog i lapačkog kotara. Povlačenjem okupatora iz Mazina i Bruvna (26. XI) na ovoj teritoriji nalazile su se komande mjesta Srb, Donji Lapac, Otrić i Gračac s partizanskim stražama i 2. bataljon Ličkog partizanskog odreda. Ishrana ovih jedinica obezbjeđivana je iz mjesnih sredstava, dijelom iz narodnooslobodilačkog fonda a dijelom prilozima od stanovništva. Od 7. decembra na istoj teritoriji nalazi se 7. brigada 19. divizije i kraće vrijeme Štab 19. divizije, pa je ukupno brojno stanje bilo oko 3.000 vojnika.⁵³ Na ovom malom prostoru, spaljenom i opljačkanom, nije se mogla obezbijediti ishrana za taj broj vojnika, po tablici sledovanja za duže vrijeme. Po naredbi broj 30 Glavnog štaba Hrvatske, od 6. oktobra, tablica sledovanja je bila: hljeb 400 grama, mesa (govedeg, ovčeg) 300 grama ili svinjskog 200 grama, krumpira 400 grama.⁵⁴

50 AVII, m/l. CK KPH-21,591.

51 AVII, m/f. H-21/591.

52 AVII, k. 107, br. reg. 1/24 i H-21/612.

53 AVII, m/f. CK KPH-21/684.

54 AVII, k. 472, br. reg. 21/14.

Po sugestiji viših vojnih vlasti 7. brigadi 19. divizije, zbog iscrpljenosti, prvih nekoliko dana vrebalo je tablicu sled ovan ja povećati za 50%, pa, čak i duplo. Međutim, prema brojnom stanju (1.970 vojnika) Općinski NOO Gračac izdavao je (od 7. do 16. XII) prosječno oko 400 kg brašna, 400 kg mesa i neznatne količine krompira, što je bilo daleko ispod tablice.⁵⁵ Slaba ishrana operativnih jedinica prouzrokovana je nedovoljnom saradnjom između intendantura ovih jedinica i Komande mjesta Gračac, koje su organizaciju snabdijevanja prepustile NOO-ima, što nije bila njihova dužnost. Intervencijom Komande 2. ličkog područja, s materijalnom pomoći i u organizaciji, tek 16. decembra jedinice su obezbijeđene ishranom po' tablici sledovanja.

Komande mjesta radile su na sakupljanju onih koji su samovoljno ostali u svojim selima po odlasku 6. divizije, nastojeći da ih otpreme u matične jedinice. Neki od boraca su se uključivali u vojno^poizadmske jedinice, Lički partizanski odred, a jedan broj je ostao' kod kuća, pozivajući se na bolest, starost i dr. Sve komande mjesta radile su na izradi spiskova vojnih obveznika, na stvaranju evidencije vojnih invalida i poginulih partizana.

Rad pošta, telefonskih centrala i relejnih stanica bio je stalno akutan zbog čestih prodora neprijatelja. Svo njihovo zaposleno osoblje imalo je status borca NOV i potpadalo je pod vojnu disciplinu. S tim u vezi, viši vojno-pozadinski organi su komandama mjesta postavili zadatak da na svojoj teritoriji sve to zaposleno ljudstvo obuhvate planom vojno-političke obuke i materijalnim snabdijevanjem, učinivši ih tako odgovornim za njihov rad.⁵⁶

Usljed ranjavanja, bolesti i drugog u komandama mjesta vršene su česte kadrovske promjene. Tako, na primjer, koncem oktobra došlo je do zamjena između komandanta mjesta Gračac i Lovinac (Jovana Plećaša i Rade Kljaića). Jovan Plećaš je teško ranjen, pa ga je na dužnosti komandanta mjesta Lovinac zamijenio Dušan Čosić. U Komandi mjesta Otrić dotadašnji pomoćnik Đuro Drezgić postavljen je za zamjenika, a za pomoćnika komandanta postavljen je Đuro Šerbedžija. Kadrovskim promjenama ispoljavana je i težnja Komande 2. ličkog područja da se komande mjesta osposobljavaju za predstojeće zadatke. Pitanje središavanja i osposobljavanja četa partizanskih straža pri kraju godine posebno je aktuelizirano. Prema brojnom stanju i naoružanju partizanskih straža na dan 30. decembra 1943. godine stanje je slijedeć: Četa partizanske straže Otrić imala je po spisku 34 stražara i 11 starješina, a na licu mjesta 26 stražara i 9 starješina; četa partizanske straže Gračac po spisku 61 stražara i 21 starješinu, a na licu 57 stražara i 1; starješina i četa partizanske straže Lovinac po spisku 69 stražara i 18 starješina, a na licu 49 stražara i 15 strješina.⁵⁷ Rashod nije objašnjen. Vjerovatno se radilo o bolesnima, a i u to vrijeme straže su služile kao vodiči operativnim jedinicama, a jedan broj je učestvovao i u sastavu borbenih grupa.

Prema istom izvoru slika zdravstvenog stanja četa bila je nepovoljna. Tako je u sastavu Čete partizanske straže Otrić bilo teže ranjenih 8, lakše 8 i stalno nesposobnih 18, u četi Gračac teže ranjenih 12, lakše 11 i stalno nesposobnih 16, a u četi Lovinac teže ranjenih 17, lakše ranjenih 5 i stalno nesposobnih 13

55 AVII, k. 109A, br. reg. 7/33.

56 AVII, k. 127, br. reg. 4/12.

57 AVII, k. 1907—5, br. reg. 16/23.

s tražara i rukovodilaca. Pored ovog, u čete partizanskih straža tokom vremena uključivani su vojni obveznici koji su prelazili iz neprijateljskih redova i jedan broj zaostalih boraca iza svojih matičnih jedinica-. Sve je to ukazivalo na neophodno sređivanje, kadrovsko jačanje i vojno-političko osposobljavanje četa partizanskih straža. Na ovom zadatku je, uz komande mjesta, bila angažovana i Komanda 2. ličkog područja.

Komande mjesta s partizanskim stražama obavljale su s dosta uspjeha zadatke iz njihove nadležnosti i branile dijelove slobodne teritorije. Zbog toga im je rastao ugled u narodu, što se potvrđivalo i češćim organizovanim posjetama omladine četama partizanske straže s hranom i odjevnim predmetima, i u zajedničkim priredbama. Ove čete su predstavljale čvrst oslonac rukovodstvu NOP-a za kotar Gračac.

Rad komandi mjesta u prvoj polovini 1944. godine

U prvoj polovini 1944. godine okupator je iz garnizona Donji Lapac, Srb, Otrić i Gračac preduzimao češće napade, uz primjenu terora, na slobodnu teritoriju kotara koju su činile općine Bruvno⁵⁸, Mazin, Lovinac i sela gračačke i zрманjske općine: Glogovo, Gubavčevo Polje, Tupaie, Stikada, Duboki Dol, Turovac, Rujište i Cerovci. Poluslobodnu teritoriju činila su sela: Velika Popina, Vrace, Ričice, Ličko Cerje i Sv. Rok. Okupator je imao kontrolu i vlast nad selima gračačke doline, u širem pojasu uz komunikaciju na sektoru Zrmanja—Otrić i povremeno u selima južno od komunikacije Gračac—Lovinac. Slobodnu teritoriju branile su jedinice 19. divizije, Kninskog odreda, 35 divizije i čete partizanskih straža, dok su komande mjesta imale vidnu ulogu u rješavanju zadataka iz njihova domena, a u kraćim vremenskim razmacima učestvovala su i u odbrani slobodne teritorije.

Polovinom januara, odlukom više vojne pozadinske vlasti, rasformirana je Komanda mjesta Otrić i njena četa partizanske straže.⁵⁸ Ostale čete partizanskih straža su brojčano smanjene, ali s izborom boračkog sastava kvalitetno su pojačane. U okviru četa formirani su terenski vodovi s namjenom da se bore protiv neprijateljske agenture na slobodnoj teritoriji i da vrše prepade na manje neprijateljske kolone. Pri komandama mjesta formirane su borbene grupe, pojačane članovima Partije i SKOJ-a s terena, koje češće sadejstvuju s borbenim grupama operativnih jedinica ili se bore samostalno. U sklopu ove reorganizacije jačane su mjesne i općinske straže u koje su uključeni omladinci rođeni 1927. i 1928. godine, prezdravljeni partizani i starija godišta. Seoske i općinske straže, naoružane puškama i puškomitraljezima, poprimale su izgled prave vojne organizacije i preduzimale obezbjeđenje lokalnih objekata, davale noćna i dnevna dežurstva i patrole, organizovale izviđačku službu i si. Reorganizacijom i smanjivanjem brojnog stanja partizanskih straža dio sposobnih vojnih obveznika upućen je u operativne jedinice.

Sjedište Komande mjesta Gračac bilo je u Paklariću. Komanda mjesta Lovinac imala je sjedište u Lovinou, a u toku iznenadnih neprijateljskih prodora u Vraniku ili Ploči. U ovom vremenu sjedište i Komande mjesta Donji Lapac je u Mazinu.

⁵⁸ AVII, k. 127, br. reg. 6/26.

Tokom marta na osnovu naredbe Vrhovnog štaba, umjesto pomoćnika komandanta, uvodi se dužnost političkog komesara u komandi mjesta. Umjesto zelenih oznaka čina i položaja- tokom maja uvedene su i ovdje jednake oznake s onim u operativnim jedinicama.⁵⁸³

Naredbom Štaba 11. korpusa NOV broj 2, od 14. aprila 1944. godine, postavljeni su komandanti i politički komesari: Komande mjesta Gračac — Dušan Ličina i Mičo Medić i Komande mjesta Lovinac — Jandrija Počuča i Tomo Ostović.⁵⁹ Ubrzo pomenuta naredba je izmijenjena utoliko što je umjesto Miče Medića na dužnost političkog komesara Komande mjesta Gračac po sjećanju Dušana Ličine postavljen Janko Vujnović.⁶⁰

Raspored četa partizanskih straža na dan 30. januara 1944. godine bk> je: Komande mjesta Gračac — u Bruvnu 15, Stikadi (Podkosa) 10, pri komandi mjesta 12 i vod od 20 stražara na terenu, Komande mjesta Donji Lapac — u Mazinu 25 i po terenu 47 stražara.⁶¹ Cete partizanske straže, pored obezbjeđenja vojnih objekata (magacini, skladišta), veza i komunikacije i zaštite pozadine, izvršavale su i borbene zadatke. Tako, na primjer, tokom januara Četa partizanske straže Gračac izvršila je 13 akcija i ubila 14 četnika.¹⁷ Prema nepotpunim izvorima, i Ceta partizanske straže Lovinac bila je aktivna u postavljanju zasjeda, hvatanju agenata i dr.

Nijemci i pored oslonca na četnike i ustaše nisu raspolagali s toliko snage da slome otpor stanovništva slobodne teritorije, pa primjenjuju diverzije, kraće iznenadne upade i napade s ciljem da sistematskim uništenjem sela, pljačkom i paljevinom suze bazu za ishranu partizanskih jedinica i naroda. Vrijeme i izbor objekata za napad (ometanje proljetne sjetve, presijecanje karavanskih kanala i veza, skladišta, magacine, sjedišta vojno-političkih rukovodstava) birani su u pravilu kada u neposrednoj bliizni nije bilo jačih snaga NOV i POJ.

Početkom godine (7. I) njemačke snage iz Gračaca napale su na Komandu mjesta Lovinac u Lovincu i zauzele mjesto.⁶³ Komanda mjesta s četom partizanske straže povukla se prema Vraniku, pružajući otpor daljem prodoru neprijatelja. Dana 23. januara Nijemci, ustaše i četnici iz Gračaca i Raduča napali su na Ploču, Vranik i Lovinac. Tom prilikom je u Ploči ubijen jedan stražar i jedan civil, ranjen jedan stražar i zapaljeno 55 kuća i stočna hrana. U povlačenju četnici su usput opljačkali narod u Lovincu.⁶⁴ Otpor je pružila Ceta partizanske straže Lovinac, i nakon neprijatelj evog povlačenja (slijedećeg dana) ponovno je ušla u sva sela lovinačke općine. U isto vrijeme u svim selima zрманjsko-o'tričke općine (posebno Zрманje, Prljevo, Velika Popina) porodice partizana i simpatizera NOP-a izlagane su teroru četničkog odreda »-Braća Marić«,⁶⁵ a početkom februara Nijemci su izvršili napad na 19. diviziju u selima Turovac, Duboki Dol i Rujište, koja su posebno stradala. U više navrata neprijatelj je upadao i u Glogovo, Kijiane i Vrace gdje su četnici zarobili 9 ljudi.⁶⁶ Između

E8a A VII, k. 570A, br. reg. 13/28.

59 AVII, k. 570, br. reg. 6/3.

60 Izjava Dušana Ličine data autoru.

61 AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/6.

62 AVII, m/f. CK KPH-47^204.

63 AVII, k. 127, br. reg. 6/2.

64 AVII, k. 1907—5, br. reg. 6/20.

65 AVII, k. 1907—5, br. reg. 7/5.

66 AVII, h. 1907—5, br. reg. 17/10.

15. marta i 1. aprila Nijemci i četnici u manjim grupama upadaju u sela oko Gračaca i u Ričice radi ometanja proljetne sjetve i pljačke imovine, a 29. marta u Mazinu zaborljavaju člana Kotarskog komiteta KPH Gračac Jovicu Pavlicu.¹⁷

Od polovine aprila do kraja juna slobodna teritorija Gračaca bila je izložena napadima jačih neprijateljskih snaga. Tako je 18. aprila neprijatelj iz Lapca napao Mazin i Bruvno⁶⁸: u Mazinu je ubio 4 čovjeka, zarobio 17 ljudi, zapalio 78 kuća i opljačkao zatečenu imovinu, uništio vojni magacin s 500 litara ulja, 2000 kg soli, 7000 metaka, 1000 bombi⁶⁸ i kovačko-stolarsku radionicu. Ovom prilikom slobodnu teritoriju branila je i pružila otpor neprijatelju nepotpuna Ceta partizanske straže Donji Lapac. Tokom aprila (21.) četnici prave ispad prema Deringaju i Glogovu (30.) i ubijaju dvije djevojke i jednu ranjavaju. Oba ispada je odbila Ceta partizanske straže Gračac. U širim ofanzivnim dejstvima tokom maja i juna neprijatelj je za kraće vrijeme presjekao slobodnu teritoriju općina Bruvno, Mazin i Lovinac, a od polovine juna je zagospodario općinom Lovinac, osim sela Ploče. No i pored brojnih napada i terora okupator nije slomio otpor stanovništva na slobodnoj teritoriji, dok je na okupiranom dijelu vršena svjevrsna diferencijacija među stanovništvom i sve više rasla simpatija za NOP.

U prvoj polovini 1944. godine rukovodstvo NOP-a za kotar Gračac sprovodilo je veoma intenzivan masovni političko-propagandni i kulturno-prosvjetni rad u kome su komande mjesta i čete partizanske straže imale zapaženu ulogu. U svim selima slobodne, poluslobodne, pa i u okupirane teritorije, održavani su sastanci, konferencije, mitinzi, prela, rasturane vijesti i drugi propagandni materijal. Organizaciju i sprovođenje planova političko-propagandnog rada za kraće vrijeme remetili su neprijateljski prodori i poljski radovi, ali je i u tim slučajevima ovaj rad prilagođavan konkretnim situacijama. Prema izvorima u toku januara u lovinačkoj općini održano je 19 sastanaka na kojima je prisustvovalo 1.100 stanovnika, u mazinskoj općini 34 sastanka s 1.337 prisutnih, u otrićko-zrmanjskoj, općini 29 sastanaka sa 770 prisutnih i gračačko-bruvanjskoj općini 100 sastanaka s 4.076 prisutnih. Povodom godišnjice Lenjinove smrti održana su 4 zbora na kojima je učestvovalo oko 1000 stanovnika,⁶⁹ a povodom dana Crvene armije na mitingu u općini Lovinac prisustvovalo je oko 1000 stanovnika.⁷⁰ Istim intenzitetom aktivnost je nastavljena u prvom polugodištu 1944. godine. Okosnica programa i planova političkog djelovanja bile su odluke Drugeg zasjedanja AVNOJ-a. Istupanja govornika bila su povezana s konkretnim političkim stanjem.

Ustaška i četnička propaganda bila je uperena protiv odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Tako, na primjer, četnici su na sektoru Zrmanja—Otrić sprovodili glasanje za kralja Petra, ali i pjevali: »Nisi¹ Ante imao vojnika ko što imaš srpskog četnika.«⁷¹ Ustaška propaganda je prenosila glasove da će se izmiriti Engleska i Njemačka i da će zajedničkim snagama uništiti partizane,

67 AVII, m f. CK KPH-21/466.

68 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Zagreb (dalje AIHRPH), KP-246¹450.

69 AVII, m/f. CK KPH-21/432.

70 AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/10.

71 AVII, m/f. CK KPH-47/204.

zatim da jugoslovenska vlada u Londonu i Englezi pomažu partizane koji se bore za kralja i vladu, pa je zato bolje ići u ustaše nego u partizane,⁷² dok su četnici propagirali da će se oni priključiti Englezima koji će dovesti kralja Petra.

Pored ukazivanja na ciljeve ustaško-četničke propagande, stanovništvo je redovno informisano o spoljnim i unutrašnjim događajima i vršena mobilizacija svih snaga na izvršavanju lokalnih zadataka, kao: proljetna sjetva, prilozi za vojsku, jačanje saradnje između Srba i Hrvata i drugo. Svi širi skupovi završavam su kulturno-umjetničkim programom u kojem su učestvovala ekipe operativnih jedinica: i partizanskih straža.

Kako su vojno-pozadinski organi imali značajan udio u sprovođenju političko-propagandnog djelovanja (neposredno' učešće, obezbjeđenje propagandnog materijala), pri Komandi 2. ličkog područja održavani su politički kursevi s komandnim kadrom i stražarima, što je ujedno bila i priprema za njihovo političko djelovanje među stanovništvom.

Budući da se ekonomsko stanje dijela slobodne teritorije iz dana u dan pogoršavalo, time se povećavao broj gladnih stanovnika tako da ih je krajem januara 1944. bilo oko 900.⁷³ Ishrana ovog dijela stanovništva vršena je iz narodnooslobodilačkog fonda, raspodjelom po selima i pri kraju polugodišta slanjem preko Visa za Italiju i Afriku. Ishrani operativnih jedinica sve snage NOP-a u kotaru poklanjale su izuzetnu pažnju, pa i Komanda 2. ličkog područja. Polovinom januara održana je konferencija u Kotarskom NOO-u s komandama mjesta Gračac i Lovinac i predstavnikom Komande 2. ličkog područja.⁷⁴ Tom prilikom formirana je kotarska prehrambena komisija, u čiji sastav su ušli predstavnici komandi mjesta, sa zadatkom da nastavi dalju akciju na sakupljanju hrane. Prema izvoru, od 23. januara NOO-i su uspjeli sakupiti oko 4.000 kg žita putem dobrovoljnih priloga. U isto vrijeme Komanda mjesta Gračac stvorila je zalihu brašna od 2000 kg koje je nabavila putem razmjene za so.⁷⁵

Tokom januara na teritoriji Mazina, Ruvna i Ploče nalazila se 7. brigada 19. divizije, komande mjesta Gračac, Lovinac i Donji Lapac s četama partizanskih straža, Telefonsko-telegrafska četa Komande 2. ličkog područja i prolazeće jedinice transportnog obezbjeđenja. Na sektoru Zrmanja.—Otrić (Rujište, Turovac i Duboki Dol) jedinice Kninskog odreda i dijelovi 9. divizije. U ekonomskom izvještaju Komande 2. ličkog područja, od 3. februara 1944. godine, se ističe da je ishrana vojske išla redovno. Kako se s terena nisu mogle dobiti dovoljne količine krompira, trošene su rezerve iz vojnih magazina (makaroni, grah, riža, grašak i hljeb).⁷⁶ U ovo vrijeme pristižu i znatne količine hrane iz Slavonije, a i pomoć u odjeći i obući, pa se po tom pitanju sanira stanje kod operativnih jedinica. Teškoće su i dalje bile u snabdijevanju stočnom hranom koje se baziralo na mjesnim sredstvima.

Od 6. februara na teritoriji Gračaca nalazi se 19. divizija (5. 6. i 13. prekomorska brigada), s tim što je 7. brigada (do polovine marta) upućena na sektor

72 AVII, m/f. NOB-21/433.

73 AVII, m/f. NOB-21/432.

74 AVII, k. 1907—5, br. reg. 1/5.

75 AVII, k. 116/VI, br. reg. 1/22.

76 AVII, k. 116/VI, br. reg. 1/35.

Gospića. Polovinom februara Stab 19. divizije imao je sjedište u Ondiću, 5. brigada u Mazinu (do polovine marta), 6. brigada u Gubavčevom Polju (do 23. II) i 14. brigada Klapavice—Ondić (do 1. III). U ovom su periodu zbog brojnosti jedinica nastali znatni problemi u njihovom snabdijevanju. Kotarski NOO Gračac, komande mjesta Gračac i Lovinac i Komanda 2. ličkog područja, s osnovnom orijentacijom na mjesne izvore, rješavali su probleme snabdijevanja. Kampanju dobrovoljnih priloga pratili su i razrezi, tzv. kvota. Narod iako i sam materijalno iscrpljen do kraja, davao je i posljednje, kao i: raspari vana su radila (volovi) i klasne sjanjene ovce i koze.⁷⁷

U vrijeme od 1. januara do 1. marta 1944. u kotaru Gračac za vojsku je izdato: 34.427 kg mesa, 27.835 kg hljeba i brašna, 8.995 kg krompira, 127 kg pasulja i 16.548 posebnih obroka.⁷⁸ Polovinom marta iscrpljivane su posljednje rezerve hrane iz narodnooslobodilačkog fonda. U magacinima je, kao rezerva, ostalo 1.400 kg žita.⁷⁹ Uz sve ovo, jedinice su snabdijevane i iz magacina Komande 2. ličkog područja čije su zalihe 31. januara 1944. iznosile: ječma 7.660 kg, smjese 26.500 kg, prosa 600 kg, graha 796 kg, čaja 138 kg, kavinog surogata 570 kg, mesne konzerve 236 kg, riblje konzerve 867 kg i konzerviranog mlijeka 9.535 kg.⁸¹

Polovinom marta intervencijom Okružnog NOO-a za Liku i ZAVNOH-a pojačane su rezerve hrane kod 2. ličkog područja, a onda će dio rezervi odvojiti za magatine komande mjesta Gračac i Lovinac i time ublažiti dalji pritisak na mjesne izvore, koji su i onako presušili, a poboljšati ishranu jedinica.⁸¹ U kasnijim mjesecima nastavljena je tendencija ishrane operativnih jedinica iz vojnih magacina, a iz narodnooslobodilačkog fonda gladnog stanovništva.

Početkom februara otpočele su s radom pekare pri Komandi mjesta Gračac (7. februara) i Komandi mjesta Lovinac. Do tada operativne jedinice na njihovom terenu snabdijevane su hljbom s Udbine, što je otežavalo dopremanje na položaje vojsci. U vremenu od 15. do 29. februara 1944. godine pekara pri Komandi mjesta Gračac primila je s terena 3.595 kg brašna i ispekla 4.919 kg hljeba, dok pekara Komande mjesta Lovinac primila je s terena 1.446 kg brašna i ispekla 1.763 kg hljeba. Pored ovog organizovano je pečenje hljeba na terenu, a iz pekare pri Komandi mjesta Udbina dopremljeno je 7.595 kg.⁸² Problem je bio što pekare nisu imale sita za prosijavanje brašna, pa je hljb često bio lošeg kvaliteta.

Radionice pri komandama mjesta radile su smanjenim kapacitetom zbog nedostatka materijala. U toku januara na teritoriji je vođena kampanja za izradu odjevnih predmeta za 6. diviziju. Odziv naroda bio je izvanredan, ali nema pouzdanih podataka o količini i vrsti predmeta koje je Kotarski NOO predao Okružnom NOO-u koncem januara.

U komandama mjesta početkom 1944. uvedeno je jedinstveno knjigovodstvo i izvještavanje.⁸³ Ukupno su vodile 10 knjiga i 9 petnaestodnevni i mjesečnih

77 AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/10.

78 AIHRPH, KP-246/1443.

79 AVII, k. 116/VI, br. reg. 2/4.

80 AVII, k. 116, V, br. reg. 1/13.

81 AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/11.

82 AVII, k. 116/VI, br. reg. 2/26.

83 AVII, k. 116, br. reg. 1/23.

izvještaja. Knjige su vodili magacioneri. Knjigovodstvo — izdavanje, primanje hrane i potrošnog materijala — redovno je kontrolisano od nadležnih organa.

Slobodna teritorija gračackog kotara je i saobraćajna raskrsnica za više pravaca na kojima se odvija veoma živ i raznovrstan promet putnika, raznih roba, hrane i ratnog materijala. Do 25. maja 1944. godine po organizaciji i regulisanju saobraćaja i obimu transporta od posebnog je značaja bila cesta Lasinja—Vrginmost—Topuski—Kladuša—Slunj—Rakovica, —Plitvički Ljeskovac — Korenica — —Udbina—Mazin.⁸⁴ Ovom komunikacijom dopremana je hrana iz Slavonije, Korduna i Banije, za Liku i obratno transportovan ratni vojni materijal. Pored toga, Saobraćajni odsjek Glavnog štaba Hrvatske regulisao je na njoj i putnički saobraćaj za hitne potrebe, s kombinacijom motornih vozila i kola s konjskom zapregom. S tim u vezi uvedena je služba regulisanja saobraćaja (za hitne potrebe), postavljene saobraćajne stanice pri komandama mjesta s dežurnim konima ili saonicama,⁸⁵ kao i organi za održavanje, opravku i rušenje puteva. Organi za održavanje puteva bili su cestari koje pri komandama mjesta, u sporazumu s NOO-ima, postavlja komanda područja.⁸⁶

Kanalom Vodice (Tribunj)—Grabovci—Stankovci—pored Kistanja—preko Bukovice—Rujišta—Glogova—Gubavčeva Polja*—Mazina⁸⁷ dopremana je hrana, roba, sanitetski materijal, municija i oružje koje su upućivali saveznici preko Visa, a prihvatano na obali i transportavano tovarnim konjima ili je nosila omladina. U obrnutom smjeru su upućivani ranjenici i bolesnici na liječenje, kursisti, saveznički piloti, predstavnici delegacija i narod u zbjegove do Visa, zatim u Italiju i Afriku.

Pravcem Mazin—Dobroselo—Martin Brod—Bobuljske—Drvar upućivan je tovarnim konjima ratni, vojni i sanitetski materijal, žito, so, šećer i ulje, a najčešće ga je nosila omladina za Vrhovni štab i jedinice 1. i 5. korpusa NOVJ. Organizacija saobraćajnih kanala prema Drvaru i Dalmaciji, zbog loših puteva, teškog terena i prelaza komunikacija koje je držao neprijatelj, zasnivala se na nosećem transportu (tovarni konji, omladina) i uz redovno obezbjeđenje operativnih jedinica. Pored pomenutih, korišćene su kraće vrijeme komunikacije od Senja preko Vrhovima—Korenice—Udbine do Mazina, i od Obrovca preko Alana za Lovinac.

O vremenu, sadržim materijala, mobilizaciji prevoznih sredstava i ljudi, teškoćama, propustima u organizaciji, nesporazumima između vojnih jedinica, vojno-pozadinskih vlasti i NOO-a žive dokazi u sjećanju savremenika — »proveo sam u karavanu tri mjeseca putujući do Slunja i nazad za Drvar, pa zatim na Rujišta pa u Drvar« itd., »prelazimo r. Unu, a Nijemci tuku artiljerijom, ginu i ljudi i konji«. Sve ovo potvrđuju dostupni i sačuvani izvori. Prema knjizi depeša⁸⁸ Glavni štab Hrvatske 10. januara 1944. obavještava 8. korpus da u Senju može primiti veću količinu materijala za 1. i 5. korpus i prebaciti ga u Mazin, 14. januara javlja da se materijal za 8. korpus nalazi u Mazinu, 16. januara da 8. korpus uputi ranjenike u Mazin, 23. januara da se sanitetski materijal za VS

84 AVII, k. 115, br. reg. 2/11.

85 Isto.

86 AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/7.

87 Sjećanje Roka Dunata, ratnog komandanta Komande mjesta Vodice, Ilije Repca Iće i drugih savremenika.

88 AVII, k. 119/1, br. reg. 2/4.

nalazi u Mazinu itd. Komanda 2. ličkog područja u izvještaju od 30. januara ističe problem opterećenja stanovništva i negoduje na neke postupke. »Iz gračačkog kotara oko 70 konja se nije vratilo.«⁸⁹ Partijska ćelija Komande 2. ličkog područja 13. februara javlja: »Prilikom prebacivanja vojne spremne za Vrhovni štab jedan broj konja se nije vratio iz gračačkog kotara, kao i iz lapačkog, pa narod negoduje, a i zbog drskog postupka odgovornih za transport.«⁹⁰ Ista ćelija četiri dana kasnije izvještava da veću količinu municije treba otpremiti za 5. korpus, a automatsko oružje za 11. korpus.⁹¹ Komanda 2. ličkog područja 2. marta interveniše kod Kotarskog NOO-a Udbina da čeka 150 drugova koji će nositi sč u bataljon 6. divizije i da se na prevoz municije za 5. korpus čekalo 3 dana,⁹² da prebacivanje spremne za Bosnu može jedino da izvrši omladina jer nema tovarnih konja, odnosno samara.⁹³ Partijska ćelija Komande 2. ličkog područja 13. marta izvještava da je prebacivana so za Bosnu, otpremeno oružje za Artijerijski odsjek Glavnog štaba Hrvatske, srušen most između Štikade i Ričica i čišćena cesta za osposobljavanje prometa.⁹⁴ ROC za Donji Lapac u pismu Okružnom NOO-u Like, 20. marta, ukazuje na nepravilnosti odgovornog sprovednika prema narodu i o brizi o imovini, da su se sprovednici zadržali u Mazinu od 13. do 19. marta, i navodi da je istog dana došlo 108 konja koji su trebali da nose spremu, da su konji bili preopterećeni, da je usput propalo 300 kg šećera, 3 konja stradala i da je u rezervu uzeto još 6 konja.⁹⁵

Početkom aprila i u toku maja saobraćaj i transport su se povećali, a time i zahtjevi za mobilizaciju prevoznih sredstava. Jedna od važnijih stanica ukrštenih saobraćajnih kanala bila je uža teritorija kotara Gračac s težištem u Mazinu. Tu su (početkom godine) u zaseocima Kovačević-Škrbić bila izgrađena skladišta za prijem hrane i ratnog vojnog materijala. U skladu datih naređenja i planova viših saobraćajnih organa komande mjesta Gračac, Lovine i Donji Lapac, sa sjedištem u Mazinu, kao neposredni izvršioci imale su istaknutu ulogu i odgovornost na teritoriji koju su pokrivale. One su imale popis zaprežnih kola (sao-nica) s konjskom vučom, tovarnih konja i popis stanovništva. Međutim, potrebe su često prevazilazile vlastite mogućnosti, pa je Komanda 2. ličkog područja pomagala kako bi se kontinuirano odvijali saobraćaj i transport.

Za komande mjesta Gračac, Donji Lapac i Lovinac težišni i prioritetni kanal za transport bio je Mazin—Drvar, pa su s vlastitih teritorija preko NOO-a (često i same) vršile mobilizaciju kola, konja i omladine. U toku mjeseca, prema svjedočenju izvora, organizovana su po tri velika karavana, većinom kombinovana s tovarnim konjima i omladinom. U jednoj karavanskoj koloni nalazilo se između 110 i 120 tovarnih konja, ili 50—60 tovarnih konja i 150—200 omladine koja je nosila teret između 12.000 i 14.000 kg. Od veličine kolone, značaja i sadržine tereta, zavisilo je i obezbjeđenje prelaza ceste Donji Lapac—Dobroselo. Kolone i prelaz u pravilu su obezbjeđivali jedan do dva bataljona operativnih jedinica.

U međuvremenu dolazili su sprovednici divizijskih intendantura (6. divizije, 19. divizije i brigada) koji su preuzimali manje količine materijala, ali i sa zahtje-

89 AVII, k. 1907—5, br. reg. 1/5.

90 AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/8.

91 AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/10.

92 AVII, k. 116/VI, br. reg. 2/33.

93 AVII, k. 116/VI, br. reg. 2/44.

94 Avn, k. 1907—5, br. reg. 17/11.

95 AIHRPH, kut. ONOO Like.

virna za mobilizaciju kola, konja ili omladine. Pored ovog, po naređenju Komande 2. ličkog područja ili viših operativnih štabova, komande mjesta su odvajale jedan broj zaprežnih kola i tovarnih konja (15—25) do Korenice, Slunja ili Rujišta da bi otuda dovezli traženi materijal. Uporedo s ovim morao se odvijati lokalni saobraćaj i dopremiti hranu operativnim jedinicama. U sezoni proljetne sjetve nastale su teškoće. O njima se u informaciji Kotarskog komiteta KPH za Gračac, od 1. aprila, kaže: »Ovih dana u našem kotaru počinje se orati, ali svakidašnji prenos vojničkog materijala onemogućava oranje jer su svaki dan gotovo svi konji zaposleni i teško se s narodom ovo pitanje rješava.«⁹⁶

Komande mjesta Gračac i Lapac imale su poseban zadatak u sklopu putničkog saobraćaja. U očekivanju prevoza ili u prolazu na terenu općine Maizin kraće vrijeme zadržavali su se brojni prolaznici: najviše vojno-politički rukovodioci, predstavnici stranih vojnih misija, pored ostalih (polovinom februara) Randolph Cerčil, razne delegacije, ranjeni i bolesni borci, saveznički piloti i dr. Tako je na primjer 9. januara javljeno kada će Beve (Edvard Kardelj) krenuti iz Drvara u Mazin da bi ga čekale saonice.⁹⁷ Od Kardelja je 1. maja stigla depeša: »Mijutin i ja bićemo 3. ujutro u Mazinu pa molim šaljite obavezno auto do Mazina. Andrija pošao iz Drvara. Šaljite mu auto. Beve.«⁹⁸ Šestoj diviziji je 23. maja naređeno da uspostavi vezu s 11. korpusom oko Mazina i potpomogne prebacivanje teških ranjenika.⁹⁹ Uz neposredno obezbjeđenje i smještaj, komande mjesta su bile odgovorne da obezbijede siguran dalji nastavak putovanja u svim pravcima. Tako je u ovom periodu ovaj mali dio slobodne teritorije kotara Gračac bio velika živa raskrsnica, a komande mjesta su uspješno obezbjeđivale kontinuiran promet i uz puno angažovanje NOO-a, Partije, omladine, žena i pionira, stičući još jedno iskustvo.

Po naređenju Glavnog štaba Hrvatske, Komanda 2. ličkog područja, nakon ukidanja komandi mjesta Srb i Otrić i četa partizanskih straža, poslala je na raspored u operativne jedinice oko 150 boraca i 30 rukovodilaca.¹⁰⁰ Istovremeno komande mjesta na svom terenu vršile su mobilizaciju za popunu četa partizanskih straža. Kako nije bilo rezervi vojnih obveznika na terenu, oslonile su se na prezdavljene borce iz operativnih jedinica.

Glavni štab Hrvatske krajem februara 1944. godine odobrio je 6. diviziji da mobilise oko 150 djevojaka za sanitetsku službu na dobrovoljnoj bazi.¹⁰¹ U duhu odobrenja, u toku marta, sprovedena je agitacija na teritoriji kotara Gračac. Nije utvrđen broj ali se pretpostavlja da, se odazvalo između 25 i 30 djevojaka koje su upućene na raspored 6. diviziji, a jedan manji broj je u međuvremenu stupio u jedinice Ličkog partizanskog odreda i 35. divizije.

Početkom godine na terenu Komande mjesta Lovinac sprovedena je politička kampanja, u koju su se uključila kotarska i općinska rukovodstva, Komanda mjesta Lovinac i Komanda 2. ličkog područja, za dobrovoljno javljanje vojnih obveznika iz hrvatskih sela u NOV. Početkom marta popisano ih je 170, ali na upućene pozive Komande mjesta Lovinac odazvalo se 100 obveznika. Na-

96 AVII, m/f. H-21/476.

97 A VII, k. 119/1, br. reg. 2/5.

98 Isto.

99 AVII, k. 119/4, br. reg. 1/1.

100 AVII, k. 127, br. reg. 6/2.

101 AVII, k. 571, br. reg. 5/2.

kon ljekarskog pregleda odbijeno je 20, a 80 obveznika poslano je na raspored u Lički partizanski odred.¹⁰² Obveznici (njih 70) koji se nisu odazvali bili su iz sela Sv. Rok i Ličko Cerje.

Pored svih obaveza komande mjesta aktivno su učestvovala u kampanji proljetne sjetve, izradi i opravci poljoprivrednog alata, obradi napuštenog zemljišta, suzbijanju zaraznih bolesti, prikupljanju dezertara, kontroli objava i drugo.

Rad komandi mjesta u drugoj polovini 1944. godine

Kotar Gračac, prema informaciji Kotarskog komiteta KPH od 31. jula 1941. imao je 23.349 stanovnika, od čega na slobodnom dijelu 12.126 (700 na Visu) i okupiranom 11.223 stanovnika.¹⁰³ Ovaj odnos se zadržao do oslobođenja općine Lovinac (15. i 16. XI) i općina Zrmanja-Otrić i Gračac 9. XII 1944. godine.

U drugoj polovini 1944. godine Nijemci, četnici, ustaše i domobranci iz uporišta Lovinac, Sv. Rok, Vučipolje, Otrić, Zrmanja i s teritorije Donjeg Lapca, Dobrosela i Srba vršili su ispađe na slobodnu teritoriju. Ovi napadi su vremenom opadali, ali po teroru, u čemu se ističu četnici i ustaše, do konačnog oslobođenja stanje se nije mijenjalo. Komande mjesta Lovinac i Gračac i dijelom Donji Lapac četama partizanske straže, uz mjesne straže i borbene grupe, branile su slobodnu teritoriju, postavljale zasjede i napadale neprijateljske kolone. Na teritoriji kotara Gračac tokom augusta nalazile su se jedinice 9. divizije (oko 20 dana), u drugoj polovini augusta 3. brigada 35. divizije i od novembra 35. i 13. divizija. I u vrijeme boravka operativnih jedinica straže su izvršavale borbene zadatke.

Na sektoru lovinačke općine ustaše su do 16. novembra imale kontrolu svih sela osim Vranika, Kika i Ploče. S posjednutih položaja Vranik, Ploča i kontrolom komunikacije Medak—Lovinac, Četa partizanske straže Lovinac branila je slobodnu teritoriju, obezbjeđivala rad u polju i vršila napade na neprijateljska uporišta. Tako je, na primjer, 15. jula 1944. godine ova četa odbila napad ustaša (jačine oko 200 vojnika) na slobodnu teritoriju, uz gubitke od 3 mrtva i 3 ranjena.¹⁰⁴ U toku prodora neprijatelja u Krbavsko polje, noću između 8. i 9. augusta, jače ustaškoJegionarske snage odbacile su četničku s položaja i preko Pločanskog klanca prodrle na Udbinu. Nakon deset dana (18. VIII) po neprijateljskom povlačenju četa je sa starih položaja nastavila aktivna dejstva. Ona krajem augusta u sastavu 3. brigade 35. divizije djeluje na komunikaciji Medak—Lovinac—Gračac. Tokom septembra napada ustaše u Miletić gaju te Lovincu, Montanti, Vaganu i Smokriću. U ovim akcijama ubila je 5 ustaša i više ranila, zaplijenila 1 puškomitraljez i arhivu.¹⁰⁵ Ojačana vodom Čete partizanske straže Medak i grupom civila, ona je 15. septembra vodila borbu s dvije satnije 35. ustaške bojne na cesti Raduč—Medak i odbacila ih prema Gospiću, uz gubitke 3 mrtva i više ranjenih. Zaplijenila je 2 puške, 9 bombi i sanduk municije.¹⁰⁶

¹⁰² AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/11.

¹⁰³ AIHRPH, KP-246/1460.

¹⁰⁴ AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/18.

¹⁰⁵ AVII, k. 569, br. reg. 3/32.

¹⁰⁶ AVII, k. 569, br. reg. 3/32.

Povodom ove borbe četu je pohvalila Komanda 2. ličkog područja, posebno ističući Milu Vujnovića, komandira čete, Đuru Obradovića, v. d. političkog komesara čete i vodnika Đuru Pilju.

Slobodna teritorija (općine: Bruvno, Mazin, Gubavčevo Polje, Glogovo) tokom ljeta izlagana je čestim upadima neprijateljskih snaga iz Gračaca, Otrića, Srba i Donjeg Lapca. Četničke snage, samostalno ili u sastavu legionara, vršile su kratke iznenadne prepadе. Prema informacijama Kotarskog komiteta, Komande 2. ličkog područja i Komande mjesta Gračac, neprijatelj je u vremenu od 1. do 15. jula izveo četiri upada na teritoriju općina Mazin i Bruvno, a od

15. do 31. jula 8 puta. I u narednim mjesecima sela Glogovo, Gubavčevo Polje i Mazin, kao i ona u neposrednoj blizini Gračaca, bila su izlagana opasnosti od četničkih ispada i vršljanja. Veći prodor iz Lapca preko Mazina za Gračac nje-mačke i četničke snage, jačine 1000 vojnika, izvršile su 30. septembra 1944. godine. Na Mazinskoj previji pružila im je otpor Četa partizanske straže Donji Lapac.¹⁰⁷ Međutim, na ovom dijelu slobodne teritorije izgrađen je sistem zaštite i samozaštite (mjesne i općinske straže i borbene grupe), službe izviđanja, zasjede i patrole za obavješćavanje naroda u slučaju opasnosti, tako da četnički ispadi i vršljanja nisu postizali, željene efekte.

Neprijatelj (Nijemci i četnici) je na ovom dijelu slobodne teritorije ipak ostvario jake obavještajne punktove preko kojih je obavješćavan o rasporedu i pokretu, kako operativnih jedinica tako i partizanskih straža. O tome se u redovnim mjesečnim izvještajima Komande mjesta Gračac stalno ističe, kao: »Neprijatelj doznaje i za najmanje pokrete naše vojske« (4. IX), »Četnici neotkriveno upali iz Lapca i Srba u Plećaše, Gubavčevo Polje, Glogovo i Mazin, pljačkali i terorisali narod« (3. X) i »Neprijatelj doznaje za naše jedinice, prolaze kurira i transporta« (8. XI). Uz ovo naglašavalo se da djeluje peta kolona i špijun-ža. Iz pomenutih izvora ne može se rekonstruisati kakve je uspjehe postigla Komanda u otkrivanju neprijateljske mreže.¹⁰⁸

Ceta partizanske straže Komande mjesta Gračac posebno se isticala u postavljanju zasjeda i u napadima na neprijateljska, uporišta. Tako je 23. jula postavila zasjedu u Ljuboviću, zarobila 4 četnika i zaplijenila 2 puške i 50 metaka. Tri dana kasnije kod Rastovića mosta ubila je 2 legionara, 2 ranila i 1 zarobila, zaplijenila 5 konja, 3 kola, 3 sedla, 3 hama, 5 pušaka, 3 opasača, 100 metaka i 5 čebadi.¹⁰⁹ U napadu na ustaše u Ričicama, 16. septembra, ubila je 4 i ranila 2, zaplijenila 3 puške, 1000 metaka i drugi ratni materijal.¹¹⁰ Po jednom drugom izvoru ona je u toku septembra ubila 21 neprijateljskog vojnika i 21 ranila.¹¹¹

Uz ovo, čete partizanske straže komandi mjesta Gračac i Donji Lapac istakle su se i u sabiranju ljetine i spremanju žita u magacine. One su formirale desetine za košenje, pomagale u opravci i nabavci poljoprivrednog alata, obezbjeđivale i ujedno radile na: podizanju žita, obezbjedi vale transport žita s napuštenog zemljišta u magacine itd. Stab 11. korpusa NOVJ, naredbom od 16. oktobra 1944. godine, pohvalio je komande mjesta Gračac i Donji Lapac zbog aktivnosti u ome-

107 AVII, k. 569, br. reg. 3/32.

108 AVII, m/f. NOB-4138—45.

109 AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/18.

110 AVII, k. 569, br. reg. 3/32.

111 AVII, NOB H film 41/43.

tanju i sprečavanju neprijateljskih ispada na oslobođeni teritorij, postavljanju zasjeda i davanju pomoći civilnom stanovništvu oko kosidbe, žetve i spremanja žita.¹¹²

U međuvremenu više vojno-pozadinske vlasti su upozoravale da se komande mjesta okrenu pitanjima i zadacima iz domena njihove nadležnosti na teritorijalna koja su pokrivala. Međutim, situacija ih je nagonila da im bude težište na borbenim akcijama, mada nisu zapostavljena ni druga (njihova) pitanja. Zbog stalnog angažovanja u odbrani slobodne teritorije komande mjesta (Gračac, Donji Lapac i Lovinac) uživale su puno povjerenje kod naroda.

U duhu uputstva Glavnog štaba Hrvatske, od 6. jula 1944. godine, pri komandama mjesta formirane su saobraćajne sekcije sa zadatkom da održavaju i opravljaju puteve, organizuju transport i prikupljaju transportna sredstva te učestvuju u izgradnji telefonskih linija. Saobraćajna sekcija pri Komandi mjesta Gračac formirana je početkom augusta u sastavu: 1 nadcestar i 9 cestara, tokom oktobra proširuje se s jednim podoficirima, a u decembru ima slijedeći sastav: 1 podoficir, zamjenik, 1 nadcestar, pomoćnik nadcestara zadužen za Komandu mjesta Otrić i 14 cestara.¹¹³ Pri Komandi mjesta Lovinac saobraćajnu sekciju činili su: 1 nadcestar i 13 cestara.¹¹⁴ Cestari su za svoj rad odgovarali neposredno komandama mjesta na čijoj su teritoriji radili. Rad na cesti, tretirao se kao služanje u NOV. Za ovu službu uključivani su većinom stariji ljudi, koji su u pravilu u blizini kuća dobivali na održavanje oko 6—7 km ceste. Nadcestore je predstavljala Komanda 2. ličkog područja iz redova stručnih lica.

Krajem godine težište rada je bilo na opravci i održavanju cesta: Zrmanja'—Gračac—Lovinac, Gračac—Donji Lapac, Gračac—Obrovac i Lovinac—Obrovac, što je bilo u skladu s predstojećim dejstvima NOV. Saobraćajni organi ?u oskudijevali materijalom i alatom za opravku, izgradnju i rušenje. Tek oslobođenjem Gračaca zaplijenjena je izvjesna količina materijala, a od alata 113 krampova i 176 lopata.¹¹⁵ Tokom decembra (na teritoriji Komande 2. ličkog područja, što se najviše odnosi na sektor Gračac) izgrađeno je 5 mostova za koje je utrošeno 7 m³ drvene građe, popravljeno 7 propusta, očišćeno 950 m graba, zatrpano 16 prekopa za koje je utrošeno 70 m³ kamena, razastrto 69 m³ aucanika s kojim je popravljeno 1.200 m kolovoza, dobavljeno 32 m³ tucanika i 3 m³ šljunka, položeno kamene podloge na prekopima 125 m² i 10 propusta pročišćeno.¹¹⁶ Za održavanje, opravku, kao i čišćenje ceste od snježnih nameta, pored saobraćajnih organa radili su omladinski radni bataljoni, često i vojne jedinice.

Posebno mjesto u organizaciji saobraćajne službe zauzimao je transport ranjenika, bolesnika, kurira, službenih vojno-političkih lica, ratnog materijala i druge opreme, kao i hrane. Da bi se transport normalno odvijao, vršena je stalna mobilizacija mjesnih transportnih sredstava, što je, kako svjedoče izvori, bio jedan od veoma teških problema uslijed stalnog pomanjkanja ovih sredstava.

U sklopu službe regulisanja saobraćaja pri komandama mjesta postojale su saobraćajne stanice. Organi saobraćajnih stanica obezbjeđivali su prevozna sredstva (kola, saonice, tovarne konje) za prevoz ljudi i materijala. Pored toga, vo-

112 AVII, k. 570, br. reg. 6 30.

113 AVII, m/f. CK KPH-41/40—43. i 41/47.

114 AVII, k. 1907—I, br. reg. 1/3.

115 Isto.

116 AVII, k. 1907—5, br. reg. 17/20.

začima su obezbjeđivali prenočište i ishranu. Pod sam kraj godine komande mjesta počinju da vode brigu i o željezničkoj pruzi. Početkom septembra njeno stanje je bilo: na sektoru Gračaca 20 km porušeno, 26 km oštećeno i 22 km u ispravnom stanju, a na sektoru Lovinac od ukupno 12 km sva uništena. Ispravnih je bilo samo 5 tunela, zatim 24 oštećena vagona i 3 lokomotive, 5 oštećenih mostova i sve vaktamice.¹¹⁷

Komande mjesta u okviru nadležnosti obavljale su i dio poslova po liniji telegrafsko-telefonske i poštarske službe, kao: opravka i postavljanje telefonskih linija na teritoriji kotara, kontrola rada pošti i relejnih stanica. U toku augusta na teritoriji Komande 2. ličkog područja rasporedene su 23 drugarice za rad na pošti.¹¹⁸

Organizaciji i radu saobraćajne službe poklanjala se značajna pažnja. Održavani su česti sastanci i organizovani kursevi. Insistiralo se na odgovornosti i budnosti naročito kod pošta i telefonsko-telegrafске službe, pa se s ovim kadrom izvodila redovna politička obuka za koju su bile zadužene komande mjesta.

Do nove žetve ekonomsko stanje bilo je vrlo teško. Početkom septembra na teritoriji gračackog kotara bilo je 2.900 gladnih.¹¹⁹ Opća nestašica pogadala je i NOV i stanovništvo. Koliko je stanje bilo akutno vidi se iz dnevnog obroka hrane tokom augusta na teritoriji 2. ličkog područja. Dnevni obrok jednog borca je iznosio 0,95 kg, radnici su imali povišicu 20% a kosci 50%. Pored ovog, pojedine jedinice i straže dobivale su hranu u selima.¹²⁰ Rezervi u magacinima narodnooslobodilačkog fonda i komandi mjesta, namijenjenih za ishranu vojske do nove žetve, nije bilo ili su bile svedene na minimum. Stoga je ishrana operativnih jedinica počivala na magacinima Komande 2. ličkog područja, dobrim dijelom i četa partizanskih straža. To stanje ilustruje izvještaj partijske ćelije Komande 2. ličkog područja za vrijeme od 15. do 30. jula 1944. u kome se kaže: »Hrana se dobivala od intendature 11. korpusa koja je pravilno raspoređivana i dostavljana svim jedinicama.¹²¹ I poslije žetve nastavljena je tendencija da se operativne jedinice pretežno ishranjuju iz vojnih magacina i uz učešće mjesnih sredstava. Prolazne kuhinje i pekare pri Komandi mjesta Gračac snabdijevane su također prehrambenim artiklima iz magacina Komande 2. ličkog područja.

Ishrana gladnih se u osnovi zasnivala na bazi solidarnosti mještana prikupljanjem dobrovoljnih priloga, manjim dijelom iz vojnih magacina i slanjem na Vis. Tokom decembra i kasnije na ovom terenu našlo se nekoliko hiljada izbjeglog naroda iz kotareva Korenica i Udbina. Smještaj i ishranu obezbjeđivali su NOO-i uz saradnju i pomoć komandi mjesta i 2. ličkog područja. Uporedo s kampanjom za žetvu vođena je i druga — prikupljanje hrane u vidu pozajmica od naroda za potrebe vojske. Jedan vid, onaj ustaljeni, sastojao se u tome da je narod i dalje davao dobrovoljno hranu za potrebe bolnica, pozadinskih ustanova i operativnih jedinica na svom terenu u vidu posjeta i rasporedom po kućama. Drugi vid odvijao se po tzv. razrezu. Razrezi od Kotarskog NOO-a su ponekad prevazilazili realne ekonomske mogućnosti sela slobodne teritorije. Rekonstruk-

117 AVII, k. 115, br. reg. 2/33.

118 AVII, m/f. H-40/356.

119 AIHRPH, KP-246/1464.

120 AVII, k. 116/1, br. reg. 5/43.

121 AVII, m/f. 40/344.

čijom nepotpunih izvora i sjećanja savremenika može se zaključiti da je u prvoj kampanji (do 15. IX) na teritoriji kotara Gračac prikupljeno od naroda između 14.000 i 16.000 kg žita u vidu pozajmice.¹²²

Vojno-pozadinske vlasti, na osnovu date tablice i brojnog stanja, pravile su mjesečne i tromjesečne proračune o količinama potrebne hrane. Tako je, na **primjer**, Komanda 2. ličkog područja za septembar 1944. predviđjela da joj je **potrebno**: hljeba ili žita 52.697 kg, mesa 39.533 kg, pasulja 19.716 kg, krumpira 39.533 kg i masti 1.100 kg.¹²³

Sabirne akcije za prikupljanje hrane za vojsku i dalje su nastavljene. Tim povodom je 26. septembra 1944. održan sastanak s predstavnicima općinskih i kotarskih NOO-a u Okružnom NOO-u za Liku, zatim sastanak komandi 1. i 2. ličkog područja i sastanak Štaba 11. korpusa i Okružnog NOO-a za Liku.¹²⁴ Na ovom posljednjem istaknuta je potreba da se sakupi oko 20 vagona krumpira, koju količinu bi NOO-i trebali predati komandama 1. i 2. ličkog područja. U to vrijeme dnevni utrošak hrane za vojsku u Lici iznosio je oko 5.000 kg. Nakon pomeutih sastanaka na nivou Like data je sugestija da se povede kampanja sakupljanja žita u vidu takmičenja koje je počelo 1. novembra 1944. Za kotar Gračac nema sačuvanih izvora o rezultatima takmičenja. Po sumarnom izvještaju Komande 2. ličkog područja na njenoj teritoriji (kotarevi Gračac, Donji Lapae, Uudbina i Gospić) NOO-i su sakupili 87.000 kg žitarica.¹²⁵ U istom izvoru se navodi da se putem omladinskih posjeta prikupilo 530 kg krumpira i pasulja, zatim ratnim plijenom 17.287 kg, konfiskacijom 129.183 kg, rekvizicijom 4.663 kg i od ušura 10.451 kg hrane. U kotaru Gračac prikupljeno je Zajma narodnog oslobođenja (do 9. XII) 42.000 kuna.¹²⁶

Nakon oslobođenja lovinačke i gračačke općine provedena je konfiskacija imovine onih domaćinstava čiji su se članovi povukli s ustašama i četnicima. O količini konfiskovane imovine nema pouzdanih podataka, izuzev konstatacije u izvještaju Vojne oblasti 11. korpusa NOVJ u kome se kaže: »Neko vrijeme jedinice su dobivale meso od stoke koja je dobivena konfiskacijom s novooslobođenog teritorija Gračaca, Lovinca i Sv. Roka.«¹²⁷

Po jednom izvoru na terenu Like vojne jedinice su se u ovom periodu snabdijevale od 15 do 20% iz mjesnih sredstava i to uglavnom u krumpiru.¹²⁸ Međutim, učešće gračačkog kotara vjerovatno je nešto veće, s obzirom da su se na njegovoj teritoriji nalazile glavne snage operativnih jedinica.

U toku novembra radile su pekare pri komandama mjesta u Gornjoj Ploči, Lovincu, Gračacu i kasnije na Otriću, u kojima se pekao hljeb za potrebe vojske.¹²⁹ Zito se dobivalo preko NOO-a, rekvizicijom, konfiskacijom i sabirnom akcijom na dobrovoljnoj bazi, a neka količina i od etapne stanice Glavnog štaba Hrvatske. Hljev se pekao u težini 1.200 g i dijelio se na dva borca. Nema podataka o kapacitetima pekara, osim za pekaru u Gračacu gdje je dnevno pečeno 250 kg hljeba.¹³⁰

122 AVII, m/f. MNO Zgb, 9/167 I privatna arhiva Filipa Babica Pilje.

123 AVII, k. 1907—1, br. reg. 1/5.

124 AVII, m/f. MNO Zgb, 9/202 i k. 571, br. reg. 20/23.

125 AVII, k. 1907—5, br. reg. 1/2.

126 AVII, m/f. 9/167.

127 AVII, k. 116/V, br. reg. 2/26.

128 AVII, k. 128, br. reg. 2/38.

129 AVII, k. 116/V, br. reg. 2/26.

130 AVII, k. 116/IV, br. reg. 2/1.

Prolazna kuhinja u novembru je radila pri Komandi mjesta Gračac, a od decembra i u Lovincu. Tokom decembra u prolaznoj kuhinji Gračac hranili su se radnici i prolaznici. U Gračacu su nakon oslobođenja smještene radionice: krojačka, postolarska, pleternica, kožarska, i sedlarska, — pod nadzorom Vojne oblasti 11. korpusa NOVJ. U Ričicama se nalazila, oblasna bolnica odakle je u martu 1945. premještena u Gračac. U Gračacu je obrazovan i zarobljenički logor.

U toku novembra u organskom sastavu komandi mjesta uvedeni su ekonomati s ekonomom na čelu. Oni su preuzeli poslove koje je dotada obavljao zamjenik komandanta, a sada je preuzeo mobilizacijske poslove. U Komandi mjesta Gračac je ekonom Rade Orelj, zamjenik Bozo, Divjaik, a u Komandi mjesta Lovinac Mile Sarač, zamjenik Božo Sarač i u Komandi mjesta Otrić Jovo Damjanović i zamjenik Dušan Kulundžić.¹³¹ Nešto kasnije ekonomati komandi mjesta Gračac i Lovinac prošireni su s četiri lica. U njima je postojala podjela rada: prikupljanje ljudske hrane, pekare, kuhinje, mesnice i sabiranje stočne hrane. Kod komandi mjesta postojale su i šusterske i šnajderske radionice i berber.

Po naređenju Komande 2. ličkog područja komande mjesta radile su na ažuriranju spiskova vojnih obveznika I i II poziva, tegleće i tovarne stoke.¹³² Pored komandi mjesta i sva rukovodstva NOP-a sprovodila su kampanju dobrovoljnog javljanja u NOV. Kako su rezerve na slobodnoj teritoriji, bile male, tražene su među omladinkama. Tako je mobilizacija kombinovana s dobrovoljnim javljanjem i upućivanjem poziva uključujući omladince rođene 1926. godine i starije, a bilo je primjera da su pozivi upućivani i rođenim 1927. pa čak i rođenim 1928. godine. U vremenu od 15. do 31. jula, dobrovoljno su se u jedinice NOV javila 32 druga i drugarice,¹³³ a od 1. do 15. septembra 160, među kojima znatan broj omladinki.¹³⁴ Tokom septembra, pozvano je s terena općine Zrmanja-Otrić 27 vojnih obveznika, a> odazvalo se 9.¹³⁵

Nakon oslobođenja lovinačke, gračačke i zрманjske općine, prema podacima Okružnog NOO-a za Liku od 9. decembra 1944. godine, predala su se 72 domobrana i preko 40 četnika.¹³⁶ U pravilu raniji pojedinačni slučajevi predaje iz neprijateljskih redova javljali su se dobrovoljno u NOV, pa je, vjerovatno, i s ovom grupom bilo tako. Iz ovog proizlazi, da je po osnovi dobrovoljnog javljanja ili mobilizacije poslano u NOV oko 350—400 novih boraca.

Komande mjesta Gračac i Lovinac po naređenju Komande 2. ličkog područja bile su obavezne da pošalju dio boraca za popunu čete narodne straže formirane pri Okružnom NOO-u Like, zatim svaka po 30 izabраних boraca OZN za Liku. Prema nepotpunim izvorima u toku mobilizacije pravlјene su određene greške, kao: mobilisanje mladih godišta, starijih i nesposobnih ljudi, jedan broj članova NOO-a ili rukovodstva antifašističkih organizacija. U redovnom postupku regrutne komisije i više komande ispravljale su učinjene propuste.

Na prijedlog Komande 2. ličkog područja da se ponovo formira Komanda mjesta Otrić, naredbom Štaba 11. korpusa NOVJ, od 24. novembra 1944, za komandanta je postavljen Kojo Blanuša, za političkog komesara Geno Canković, za zamjenika komandanta Milan Bursać, za ekonomu Jovo Damjanović i njego-

131 Avn, k. 116/V, br. reg. 2/26.

132 AVII, m/f. H-40/346.

133 AIHRPH, KP-246 1460.

134 AIHRPH, KP-246/1466.

135 AVII, m/f. CK KPH-40/398.

136 AVII, m/f. MNO Zgb, 9/167.

vog zamjenika Dušan Kulundžić.¹³⁷ Komanda mjesta Gračac nastavila je da radi u istom sastavu, a u Komandi mjesta Lovinac umjesto Tome Ostovića za političkog komesara je postavljen Jakov Došen.¹³⁸ Cete partizanskih straža krajem godine znatno su smanjene, a izvršene su i kadrovske promjene koje je teško utvrditi.

Propagandno-politička aktivnost odvijala se u znaku proslave godišnjice ustanka, odluka Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a, izbora za mjesne, općinske i kotarski odbor JNOF-a, okružne konferencije U,SAOH-a, općih uspjeha NOV, dolaska Crvene armije na granice Jugoslavije, mobilisanja na tekućim zadacima — sabiranje ljetine, mobilizacija novih boraca u NOV i dr. U toku 1944. godine kao i ranije, najveći dio aktivnosti odnosio se na borbene zadatke što ih je nametala situacija. Rad vojnosudskih isljednika i obavještajnih organa pri komandama mjesta teško je rekonstruisati zbog nepouzdatih izvora i stoga što su komande mjesta najčešće bile bez ovih organa. U cjelini komande mjesta i partizanske straže, uz punu saradnju s NOO-ima i antifašističkim organizacijama, pod rukovodstvom Kotarskog komiteta KPH Gračac, dale su značajan doprinos uspješnom razvoju NOB-a na teritorijama koje su pokrivala.

Rad komandi mjesta od januara do 9. maja 1945. godine

Teritorija kotara Gračac uoči i tokom operacija za konačno oslobođenje Like predstavljala je značajnu vojno-pozadinsku bazu i saobraćajni čvor. Sadržaj rada i aktivnosti svih snaga NOP-a podređen je izvršavanju zadataka vojne prirode (smještaj, ishrana, saobraćaj). Slobodnu teritoriju od upada njemačkih snaga iz pravca Donjeg Lapca i Gospića i ujedno koncentraciju jedinica 4. armije JA za planirana ofanzivna dejstva obezbjeđivale su 13. i 20. divizija.

Iako u defanzivi, dijelovi njemačke 373. legionarske divizije, 12. februara, iz Donjeg Lapca iznenada su izvršili posljednji prodor u Mazin, zapalili 48 kuća, štala i bajti, uhapsili i odveli 6 ljudi u zarobljeništvo, opljačkali 6 krava, 7 koza, 20 ovaca, 2 svinje i 7 koza. Intervencijom 9. brigade 20. divizije neprijatelj je prisiljen da se povuče u Gornji Lapac.¹³⁹ Prodorom okupatora, između 10. i 17. marta, na teritoriju udbinskog kotara pokrenute su brojne izbjeglice (oko 3.000—4.000) koje su evakuisane na teritoriju Gračaca. Odbranom jedinica 13. i dijelova 20. divizije neprijatelju je onemogućen prodor ka gračačkoj teritoriji. Narodnooslobodilačkim odborima i komandama mjesta nametnute su dodatne obaveze u pogledu razmještaja izbjeglog naroda. Koliko, se moglo utvrditi, taj zadatak je i pored brojnih teškoća valjan!) obavljen.

S teritorije kotara Gračac do 20. marta snabdijevane su jedinice 13. i 20. divizije, radionice Vojne oblasti 11. korpusa (centralna krojačka, postolarska i kožarska sa 191 radnikom), šoferski kurs s 48 slušalaca i 5 nastavnika smještenih u Gračacu,¹⁴⁰ područna bolnica (u Ričicama) u kojoj je tokom februara liječeno 246 ranjenika, 345 bolesnika i 71 slučaj zaraznih bolesti, zatim oblasna bolnica,

137 AVII, k. 1907—3, br. reg. 13/11.

138 AVII, m/f. CK KPH-40/39.

139 Perivatna arhiva Filipa Babića Pilje.

140 AVII, k. 116/V, br. reg. 3/4 i k. 1907—1, br. reg. 3/28.

dio pozadinskih jedinica i ustanova 11. vojne oblasti, Komanda 2. ličkog područja, veterinarska ambulanta (Ričice), tri komande mjesta s četama partizanskih straža i radionica, prolaznici i zarobljenički logor lociran u Gračacu.

Do početka završnih operacija 4. armije (20. marta) snabdijevanje njenih jedinica obezbjeđivala je Komanda vojne oblasti 11. korpusa iz vojnih magacina sa značajnom stavkom iz mjesnih sredstava s teritorije Gračaca. Prodor neprijatelja na sektor Korenica—«Udbina, elementarne nepogode (snježni nanosi) i nepristupačan teren za upotrebu zaprežnih kola s konjskom vučom i tovarnim konjima ometao je redovan prijem hrane u glavne vojne magacine i otpremanje na položaje, a noseće omladinske kolone nisu mogle da zadovolje potrebe, pogotovo za udaljene jedinice od glavnih snabdjevačkih baza.¹⁴¹ Poremećaj snabdijevanja operativnih jedinica iz vojnih magacina, u kritičnim situacijama, nadoknađivan je iz mjesnih sredstava. To stanje ilustruje nekoliko sačuvanih izvora. Tako, na primjer, Kotarski NOO za Gračac dopisima od 1. i 30. januara i 7. februara Općinskom NOO-u Mazin, pored ostalog, zahtijeva da odmah dopremi sav krumpir koji je ostao od prve kampanje i od ove posljednje, jer vojska nema niti jednog krumpira (1. januara), zatim kako je promet već duže vremena zatvoren a naša vojska upravo gladuje, moralo se pristupiti povišenju razreza tablice, tako da ta općina dnevno daje 158 kg žita i 350 kg krumpira, da se žito i krumpir odmah prikupljaju i dopremaju, a ako se ne može dopremiti saonicama da ga svakodnevno donosi omladina (30. januar) i da po primitku dopisa svakodnevno izdaje 3. brigadi 400 kg krumpira. I sve žito primljeno u zamjenu za so trebalo je također izdati 9. brigadi uz potvrdu (7. II).¹⁴²

Pomenuti izvori odnose se samo na općinu Mazin. Međutim, koliko se moglo utvrditi Kotarski NOO Gračac slao je dopise s istom sadržinom i s određenim razrezima i općinskim NOO-ima Lovinac, Bruvno, Gračac, Otrić i Zmanja, ali nisu dostupni ili sačuvani, na osnovu kojih bi se mogla rekonstruisati ukupna materijalna davanja za potrebe NOV u ovom periodu. Te napore djelomično potvrđuju neki dostupni i sačuvani izvori. Tako, na primjer, u toku januara na teritoriji Komande mjesta Otrić dnevni ušur je iznosio od 100 do 150 kg žita.¹⁴³ U izvještaju Sanitetskog odsjeka 11. korpusa za mjesec februar naglašava se da ishrana bolesnika zadovoljava i da se sljedovanje dobija iz Komande mjesta Gračac.¹⁴⁴ Ishrana radnika i prolaznika obavljala se preko prolaznih kuhinja. U toku januara u prolaznim kuhinjama Udbina, Gračac i Lovine izdato je za šofere 1.709 obroka hrane, a za ostale prolaznike 14.238 obroka.¹⁴⁵ U organizovanju i funkcionisanju prolaznih kuhinja bilo je teškoća u pogledu nabavke kuhinjskog pribora'. Po jednom već citiranom izvoru jednom porcijom i kašikom služilo se 6 boraca. Početkom 1945. godine radile su pekare u Gračacu, Lovincu, Gornjoj Ploči i Otriću. S prolaznim kuhinjama i pekarama 'rukovođili su ekonomati komandi mjesta.

Stočna hrana za potrebe vojnih jedinica prikupljala se uglavnom iz mjesnih izvora (s napuštenog zemljišta i rekvizicijom od naroda). Kako svjedoče izvori

141 AVII, k. 116/V, br. reg. 3/4.

142 Privatna arhiva Filipa Babića Pilje.

143 AVII, k. 116/V, br. reg. 3/4.

144 AVII, k. 575, f. 18, d. 10.

145 AVII, k. 116/V, f. 3, d. 4.

s teritorije Gračaca, stočnom hranom snabdijevane su jedinice 8. korpusa, kao i 13. i 35. divizije. Nema podataka koliko je izdato stočne hrane, ali se problem sve više zaoštravao, naročito u periodu proljetne sjetve.

U izvještajima Komande vojne oblasti 11. korpusa, od 15. februara i 10. marta 1945, Ekonomskom odjeljenju Glavnog štaba Hrvatske, naglašavano je da je Okružni NOO za Liku izjavio, uz saglasnost ZAVNOH-a, da više ne može davati hranu (ljudsku i stočnu) za vojsku, jer je narod iscrpljen a u pojedinim kotarevima bilo je gladnih od 1.500 do 2.000 ljudi. Ipak na teritoriji kotara Gračac do 20. marta prikupljena je i ljudska i stočna hrana za operativne jedinice. Kolika su to bila odricanja stanovništva kotara Gračac ilustrativan je sačuvani izvještaj Prehrambenog odsjeka Općinskog narodnooslobodilačkog odbora Mazin, u kome se, pored ostalog, kaže da je za vojsku i gladne (u vremenu od 24. 12. 1944. do 24. 4. 1945. godine) izdato: 15.866 kg ljudske i 84.849 kg stočne hrane.

Kako su mnoga sela na, teritoriji kotara po nekoliko puta paljena, smještaj operativnih jedinica, bio' je izrazito težak. Zbog niskih temperatura i teških smještajnih uslova bilo je neophodno da, se vatre stalno lože. Komande mjesta su preko NOO-a obezbjeđivale neophodan broj ljudi i konjskih zaprega za sječu drva, dovoz iz šume i razvoženje do smještaja vojnih jedinica.

Od 20. marta pa do 9. maja 1945. snabdijevanje operativnih jedinica je vršeno isključivo iz armijske baze preko intendantura divizija i samostalnih jedinica.

Organi za održavanje i opravku puteva komandi mjesta (u sastavu od 1 nadcestara, pomoćnika i 13—16 cestara) imali su osnovni zadatak da osposobe komunikacije za neometan saobraćaj na teritoriji koju su pokrivala. Po potrebi i u hitnim slučajevima su pri saobraćajnim organima formirane radne jedinice. Tokom januara i februara, one su angažovane za čišćenje cesta od snježnih nanosa, pri čemu je u pravilu tražena pomoć od naroda pa i operativnih jedinica. Prema nepotpunim podacima računa se da je dnevno u prosjeku na ovim zadacima bilo angažovano nekoliko stotina ljudi.

Od prve polovine marta komande mjesta su užurbano radile na otklanjanju svih prepreka s ceste. Istovremeno su radile na osposobljavanju željezničke pruge od Zrmanje do Lovinca,. Osposobljavanje komunikacija (cesta i pruge) za saobraćaj pratile su brojne teškoće, prije svega nedostatak neophodnog alata za rad i radne snage, jer se rad istovremeno odvijao u polju (proljetna sjetva) i na drugim brojnim zadacima. Najobimniji poslovi bili su na osposobljavanju željezničke pruge. Sječa šlipera, dovoz iz šume i razvođenje na mjestu postavljanja i sam rad na 'osposobljavanju najnužnijih objekata zahtijevali su veću mobilizaciju ljudi i prevoznih sredstava. Nije utvrđeno koliko je ljudi radilo na ovim poslovima, ali se računa da je bilo angažovano dnevno u prosjeku nekoliko stotina ljudi s terena kotara Gračac. Komande mjesta su, osloncem na prometne organe (prometni odjel, prometni odsjeci) kotarskog i općinskih NOO-a, obezbjeđivale zahtijevana prevozna sredstva i ljude u cilju izvršavanja svih tekućih poslova.

Početkom 1945. godine na teritoriji kotara Gračac kod stanovništva se pojavio pjegavac. Gnijezda epidemije nalazila su se u općinama Zrmanja, Otrić i Gračac.¹⁴⁶ Po istom izvoru pjegavac je zahvatio i vojno-pozadinske jedinice i

146 AVII, k. 575, br. reg. 18/10.

zarobljenički logor u Gračacu. Komande mjesta su, u saradnji sa zdravstvenim odsjecima općina, u cilju prevencije organizovale predavanja, krečenje kuća, parenje odjeće i obuće, čime je samo u općini Zrmanja bilo obuhvaćeno 5.500 stanovnika. I druge su zarazne bolesti harale, među kojima šuma, a u nedostatku lijekova korišteni su domaći narodni lijekovi. Pojavile su se i stočne zarazne bolesti, među kojima je najizrazitija bila svinjska kuga. Početkom marta 1945. u Ričicama je oformljena veterinarska ambulanta,¹⁴⁷ pa su vojnoveterinarski referenti bili angažovani na suzbijanju stočnih zaraznih bolesti.

Komande mjesta i socijalni odsjeci NOO-a vodili su evidenciju vojnih invalida kojima je pružana novčana i materijalna pomoć. Pored ratnih vojnih invalida aktuelno je bilo i zbrinjavanje ratne siročadi, civila invalida, izbjeglica, invalida iz prošlog rata i drugih.

Izgrađeni mehanizam narodne vlasti s odjeljenjima i odsjecima (upravni, gospodarski, socijalni, zdravstveni, prosvjetni, prehrambeni i prometni), uz bogato iskustvo bio je sposoban da prihvati mnoge zadatke u završnoj fazi rata, koji su ranije bili u nadležnosti komandi mjesta i partizanskih straža. Tako upravni odsjeci preko narodne milicije, čije je formiranje završeno do početka marta, obezbjeđuju javni red i poredak na slobodnoj teritoriji. U njihovoj nadležnosti su žalbe, tužbe, administrativne kazne. Evidencija stanovništva, mobilizacija, evidencija vojnih obveznika, ranjenih boraca i invalida.

Tokom aprila rasformirane su Komanda 1. i 2. ličkog područja, a formirano je jedno Ličko područje sa sjedištem u Gračacu, a nakon oslobođenja Like u Gospiću. S tim u vezi došlo je i do smanjenja komandi mjesta, s tendencijom da jedna pokriva teritoriju kotara, koje preuzimaju uglavnom vojno-mobilizacijske poslove.

Posljednja ratna mobilizacija novih boraca za popunu operativnih jedinica vršena je u januaru, a djelimično i u martu 1945. Tokom januara, uz politička objašnjenja antifašističkih organizacija, komande mjesta su preko upravnih organa NOO-a upućivale pozive svim onim ljudima koji su podliježali pod vojnu obavezu a nalazili su se kod svojih kuća. U martu je u vojne jedinice upućen jedan broj mladića rođenih 1927. i 1928. godine, a i starijih godišta iz redova partizanskih straža, radionica, rukovodstava antifašističkih organizacija i članova narodnooslobodilačkih odbora. U ovom vremenu jedan broj djevojaka, uglavnom na dobrovoljnoj bazi, poslan je na rad u vojne bolnice i ambulante. Nije utvrđen broj, ali se pretpostavlja da je u vremenu januar—mart 1945. mobilisano ili po osnovi dobrovoljnog javljanja oko 250—300 novih boraca za operativne jedinice.

Poslije oslobođenja kotara Gračac komande mjesta s partizanskim stražama, uz oslonac na jedinice KNOJ-a, imale su vrlo značajan zadatak — uništenje ostataka ustaških i četničkih jedinica na teritorij ama koje su pokrivale. Prema sjećanju savremenika u gračačkoj općini bilo je preko 40 četnika, znatan broj u zрманjskoj, a u lovinačkoj općini oko 150 ustaša. Oni su se krili po Velebitu, Tremzini, Cemernici, Poštaku i oko Sv. Roka. Prema jednom izvoru bivši četnički komandant Đoko Marić s 30 četnika došao je početkom marta na teritoriju gračačko-lapačkog kotara s ciljem da prikupi i poveže ostatke četnika i formira komitski odred »Marić«. Ta grupa je brojila oko 60 četnika.¹⁴⁸ Prema nepotpun-

147 AVII, k. 1907—1, br. reg. 3/13.

148 AVII, k. 119, br. reg. 1/25.

niim podacima samo na terenu gračačke općine ubijeno je do 9. maja oko 10 četnika. Borba protiv ostataka ustaških i četničkih jedinica nastavljena je i poslije 9. maja 1945. godine.

Komande mjesta i partizanskih straža od njihove pojave krajem 1942. pa do 1945. godine obavljale su zadatke koji su se ticali pravne sigurnosti i reda na slobodnoj teritoriji, sjetve i žetve, čuvanja namirnica za potrebe vojske, zbrinjavanja bolesnih i ranjenih pripadnika NOP-a, pogorelaca i izbjeglica, invalida, zatim mobilizacije novih boraca za NOV i POJ, a u određenim vremenskim razmacima i branile slobodnu teritoriju. Komande mjesta, partizanske straže, terenski vodovi, relejne stanice, obavještajni punktovi i borbene grupe pokrivala su slobodnu teritoriju i bile značajna spona između NOO-a i operativnih jedinica. Među brojnim zadacima koje su izvršavale komande mjesta, svakako, najvažnije mjesto zauzimaju političko-propagandni rad, mobilizacijski poslovi i snabdijevanje jedinica NOV.

Dorđe Ćubrilo

Školstvo i prosvjeta na kotaru Gračac tokom NOR-a

Prve škole i biblioteke

Zrmanja i Grab spominju se kao prva veća naselja na području kotara Gračac. Pisani podaci govore da je prva škola u ovom kotaru osnovana u Zrmanji 1764. godine. Grab se razvija kao veće središte, za čiji su razvoj vezani i neki historijski događaji. Tako su lički hajduci sačekali i potukli tursku vojsku u Grabu (na Mrtvim barovima). Kod Graba se 17. maja 1809. odigrao boj između francuskog korpusa, pod komandom maršala Marmona i austrijskog krajiškog takozvanog Opservacionog korpusa, u kome je bilo mnogo Ličana i u kome je Marmon izišao kao pobjednik iako je u boju ranjen. U Grab je nepoznatog datuma preseljena škola iz Zrmanje. Gračac je u to vrijeme manje selo koje će tek kasnije postati centralno središte gračačke kotline.

Prva školska zgrada sazidana je u Gračacu 1830. godine. Ovo je vjerojatno jedna od najstarijih školskih zgrada na području Gračaca i Like. Ona je 1875. pretvorena u Sresku zgradu (kotarsku oblast), a po naređenju Napoleone va maršala Marmona sagrađena je nova, školska zgrada od klesanog kamena, koju su njemački fašisti minirali prilikom povlačenja iz Gračaca 1944. godine.

Od samog početka pa sve do 8. siječnja 1871. nastava je izvođena na srpsko-hrvatskom jeziku. Od ove godine obavezno se uvodi i njemački jezik u svim razredima. Naredbom Carskog i kralj, zapovjedništva iz Zagreba (Odjel za bogoštovanje i nastavu) broj 1229 od 1872. odobreno je učenje ćirilice u školi Gračac,

a Naredbom broj, 271 od 24. siječnja 1877. godine, otvorena je posebna škola u Gračacu za bosansku mladež od 12 do 15 godina. Ovu školu izdržavale su dvije darovateljice iz Engleske. Škola je relativno kratko radila, a pohađalo ju je oko 100 učenika, izbjeglica iz Bosne — »Rajkana«, što je bio pogrdan naziv za tursku raju.

U Gračacu je osnovana prva biblioteka 1878. godine. Utemeljitelj joj je Ilija Guteša iz Zagreba, rodom iz Bruvna. Biblioteku su kasnije svojim poklonima knjiga pomagale Matica srpska i Matica hrvatska. Financijsku pomoć biblioteci i čitaonici dali su sreski načelnik Ignjac Noli, kapetan Petar Cvjetković i drugi. Biblioteka i čitaonica odigrale su veoma važnu ulogu u širenju kulture i prosvjete u ovom kraju, sve dok ih nisu ustaše uništile 1941. godine.

Naredbom Vlade Trojedne kraljevine iz Zagreba broj 11556, od 17. kolovoza 1906. godine, u Gračacu je otvorena Viša pučka škola s V i VI razredom. Niža i viša pučka škola nisu radile školske 1914/15. godine. Zgrada se koristila za smještaj vojske i zatvor u koji su zatvarani srpski rodoljubi iz Gračaca i okoline — Stevan Čeranić, zvani Nemanja, Daniša Đekić, zvani Rogolja i drugi.

Nakon završetka prvog svjetskog rata, pa sve do početka drugog svjetskog rata i dolaska Talijana i ustaša na vlast, u Gračacu trade osnovna i niža srednja škola. Dolaskom talijanskih okupatora i njihovih kvislinga ustaša ponovio se događaj iz prvog svjetskog rata, zabranjena je upotreba ćirilice u školama i ustanovama, a školska zgrada je pretvorena u vojnu kasarnu.

Neki statistički podaci o školama između dva rata

U vremenu od završetka prvog svjetskog rata pa do školske 1940/41. godine i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije u kotaru Gračac radile su ove škole:

U školskoj 1939/40. godini na 22 škole s 37 učionica i 58 odjeljenja dolazilo je 27.859 stanovnika koliko je imao kotar. Djece školskih obveznika bilo je 3.736 a školu je pohađalo 3.219 polaznika, što znači 86 posto. Prema statističkim podacima na području bivšeg kotara Gračac 1940. bilo je 63,8% nepismenog stanovništva, što pokazuje da je ovaj kotar imao veliki postotak nepismenih. Kulturno-prosvjetni rad odvijao se u školskim institucijama, gospodarskim zadrugama te u manjem broju kulturno-prosvjetnih društava i ograncima Seljačke sloge.

Aktivnost naprednih učitelja između dva rata i škole u prvim danima ustaške vlasti

Među prosvjetnim radnicima kotara Gračac između dva rata odvijao se aktivan društveno-politički rad koji su vodili prosvjetni radnici komunisti: Smilja Pokrajac, Milojko Cuk, Gina Rajčević, Nikola Miljuš i drugi napredni prosvjetni radnici kao što je Nikola Dokmanović, Miloš Trbojević, Ilija Utvić i drugi. Okupacijom naše zemlje jedan su dio prosvjetnih radnika pohapsili i ubili ustaše, a jedan je dio pobjegao s područja kotara Gračac. Prosvjetni radnici komunisti: Smilja Pokrajac, Milojko Cuk, Gina Rajčević i Nikola Miljuš aktivno su radili na organizaciji ustanka. Njima su se pridružili i drugi napredni prosvjetni radnici koji su preživjeli teror okupatora i ustaša.

Općina	Škola	Broj školskih zgrada	Broj učionica	Broj učitelja i nastavnika
GRAČAC	Gračac	1	8	10 + 6 građanske škole
	Štikada	1	1	1
	Malovan	1	1	1
	Glogovo	X	1	1
	Tomingaj	1	2	2
Ukupno			13	15 + 6
BRUVNO	Bruvno	1	1	2
	Omsica	1	2	2
	Rudopolje	1	1	2
	Klapavice	1	1	1
Ukupno			5	7
MAZIN	Mazin	1	2	3
Ukupno		1	2	3
LOVINAC	Ploča	X	2	3
	Smokrić	1	1	1
	Lovinac	1	2	3
	Sv. Rok	1	2	3
	L. Cerje	1	1	2
	Ričice	1	1	1
Ukupno			9	13
ZRMANJA	Palanka	1	2	2
	Zrmanja	1	3	3
	Pribudić	1	1	1
	Prljevo	1	1	1
	Otrić	1	3	3
	Velika Popina	1	2	2
Ukupno		6	12	12
Sveukupno		22	41	50 + 6 = 56

Neposredno pred rat učitelji komunisti vodili su živu političku aktivnost protiv reakcionarnih shvaćanja pojedinih prosvjetnih radnika koji su se priklonili okupatoru naše zemlje. Tako je Vilim Vukelić iz Lovinca postao ustaša, a učitelj Marko Mandić iz Tomingaja svrstao se u službu okupatora i četnika.

Jedan dio prosvjetnih radnika, kao što su: Dujo i Ljubica, Prpić, Jovo Potkonjak i Sofija Potkonjak u toku rata su se pasivizirali i nisu pomagali neprijatelja. Oni su poslije oslobođenja zemlje aktivno nastavili s radom kao prosvjetni radnici.

Pravilnu orijentaciju i aktivnost prosvjetnih radnika između dva rata inicirao je i podsticao komunista Rašo Stanisavljević iz Karlovca koji je češće dolazio u Gračac, kontaktirao s prosvjetnim radnicima i otvoreno propagirao Seljačko kolo, a uz to i napredni radnički pokret, marksizam i komunizam.

Dolaskom ustaša na vlast u svim srpskim mjestima uništena je školska arhiva, zabranjena upotreba ćirilice i škole su prestale s radom.

Na kraju školske godine 1940/41. koja je završila aprila 1941. godine učenici građanske škole dobili su spomen-diplomu o završetku razreda u kome ih je zatekao aprilski rat, a jedan dio tih učenika (kojima su na »svečan« način podijeljene spomen-diplome) završio je život pod ustaškim noževima i u jami Tučić. Do kraja te školske godine radile su s povremenim prekidima samo neke škole u hrvatskim selima.

Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u

Širenjem oružanog ustanka razvija se kulturno-prosvjetni i društveno-politički rad na oslobođenom području. Prvi organiziran tečaj, koji je trajao 15 dana, održan je u Brvnu oktobra 1941. godine. Pohađalo, ga je 12 drugarica, a organizator i voditelj tečaja bila je Perka Polovina, rođena Japundžić. Pored opće-obrazovnih tema na tečaju je dominirala problematika sanitetsko-bolničke službe za potrebe partizana i stanovništva oslobođenog područja. Istog mjeseca održani su bolnički tečajevi u Ploči i još nekim selima oslobođenog područja. Osim bolničkog tečaja u Ploči je nakon ustanka organiziran intenzivan kulturno-prosvjetni rad. Tako je uz bogat kulturno-prosvjetni program organizirana i priredba za doček Nove 1942. godine. Analfabetski tečajevi radili su u svim selima, osobito u Gubavčevu Polju, zaseoku Surlama.

U jesen i zimu 1941. na oslobođenom području održava se mnoštvo raznih tečajeva i seminara, kao i masovnih seoskih sijela (prela) na kojima se pripremala roba za borbe (pletanje čarapa i rukavica, šivanje kapa, izrezivanje i vezenje zvijezda petokraka sa srpom i čekićem) te drugim akcijama žena i omladine da bi se snabdjeli borci na položajima. Osim pripreme odjeće i obuke za borbe, na kursovima se odvija i intenzivan društveno-politički rad. Slušaju se i, čitaju vijesti s frontova, objašnjava se razlog kapitulacije i izdaje vrhova Kraljevine Jugoslavije, svrha i cilj oružanog ustanka, narodnooslobodilačke borbe i uloga KPJ u svemu tome. Osobita se pažnja poklanja širenju bratstva i jedinstva među našim narodima.

U organizaciji prvih tečajeva i uopće rada sa ženama, i omladinom ističu se komunisti, napredne žene i omladinke kao što su : Smilja Pokrajac, Rezika Krajnović, Perka Polovina, Gina Rajčević, Joka Vojnović, Mileva Trbojević, Jela Ćuk, Milka Marčetić, Marija Radaković, Mara Štulić, Desa Markinić, Franjka Brkić i druge.

Organiziranim radom AFŽ-a, omladinskih i skojevskih organizacija, kojih je svakodnevno bivalo sve više i skoro u svakom selu na oslobođenom području, jača i kulturno-prosvjetna aktivnost. Kulturno-prosvjetni rad se intenzivno odvija na položajima, u jedinicama i komandama mjesta.

Pri prvim organima vlasti NOO-ima osnivaju se i komisije za kulturno-prosvjetni rad. Zadatak je ovih komisija da šire kulturu i unapređuju prosvjetu, a posebno su bile angažirane na opismenjavanje nepismenog stanovništva i boraca u jedinicama. Raznorodan je i svestran rad navedenih komisija: organizacije raznih tečajeva i seminara, čitalačkih i diletantskih grupa, uređivanje zidnih i usmenih novina, organizacija priredaba, širenje zdravstvene kulture i drugo. Različit je bio i sastav polaznika —od boraca s puškom u ruci, omladine i starih građana oba pola. Posebno mjesto su zauzimali kursevi za obrazovanje političkih kadrova. Kurseve su organizirali komiteti KPJ, organi vlasti, vojne organizacije i idrugi. Daljim razvojem NOB-a održavaju se tečajevi, i za rukovodioce analfabetskih tečajeva. Ove tečajeve pohađali su pismeniji omladinci i 'omladinke koji su se već istakli u opismenjavanju nepismenih i širenju kulture i prosvjete na oslobođenom području.

Kulturno-umjetnička društva su bila sve brojnija i kvalitetnija. Ona održavaju priredbe po selima šireći kulturu i prosvjetu. Svojim bogatim i sadržajnim radom podižu borbeni moral naroda raskrinkavajući okupatora i domaće izdajnike.

Rad osnovnih škola

Prva osnovna škola u NOR-u osnovana je polovinom 1942. godine u Tupalama, u kući Jovioe Popovića. Prvi partizanski učitelj, bez učiteljske škole, bio je KV radnik elektro-struke i prvoborac Stevo Dragosavac. U istom vremenskom razdoblju počele su s radom i partizanske škole u Bruvnu, Rudopolju, Mazinu, a nešto kasnije u Kiku i Ploči (1. 10. 1942.) kao i u drugim selima, pa, čak i tamo gdje nikada ranije nije radila osnovna škola. Do četvrte neprijateljske of anzi ve radile su osnovne škole u ovim selima: Tupalama, Bruvnu, Rudopolju, Klapavicama, Omsici, Gubavčevu Polju, Glogovu i drugim za koje nije moguće utvrditi točno vrijeme početka rada. Prije četvrte neprijateljske ofanzive na području kotara Gračac radilo je 10 osnovnih škola.

Četvrta neprijateljska ofanziva nanijela je najveći udarac do tada organiziranim osnovnim školama na oslobođenom području. Uništene su sve školske zgrade i seoske kuće u kojima se održavala nastava, uništen je školski inventar potreban za bilo kakav organiziran rad s učenicima. I ono malo nastavnih sredstava i školskog pribora što je spasio narod i partizanski učitelji, također je u najviše slučajeva u toku ofanzive propalo i uništeno. Učenički pribor je uništen pa nije bilo ni najobičnijeg komadića papira, olovaka i drugog.

Nakon sloma četvrte neprijateljske ofanzive oslobođen je čitav gračački kotar što je doprinijelo daljem razvoju osnovnog školstva. Do kraja 1944. i konačnog oslobođenja kotara Gračac radile su pored naprijed navedenih i ove partizanske osnovne škole: Paklarić, Bruvanjski Cerovac, TomingajrLjubović, Derin-gaj, Kijani, Rujišta, Palanka, Prljevo-Pribudić, Zrmanja, Otrić, Mala Popina, Velika Popina, Podmila (ove dvije škole počele su s radom aprila 1943. godine), Otrički Cerovac, Grab, Vučipolje, Štikada, Vranik, Smokrić, Sv. Rok, Lovinac, Ličko Cenje i Ričice. Ukupno je do oslobođenja zemlje stalno ili povremeno radilo 26 osnovnih škola.

Sve ove škole, osim nekih na području bivše općine Lovinac, radile su pod izuzetno teškim ratnim uvjetima, bez potrebnog prostora, opreme i stručnog na-

stavnog kadra. U prvo vrijeme, a osobito u prvim počecima 1942. godine, djecu se podučavalo samo u pisanju, čitanju i računu. Krajem 1943. i početkom 1944. godine počeo je rad po unaprijed utvrđenom nastavnom planu i programu za osnovne škole na oslobođenom području koji je izrađen u Prosvjetnom odjelu ZAVNOH-a. Kasnije se počelo i sa štampanjem prve partizanske početnice za osnovne škole.

Neobično je bio lijep i dirljiv primjer drugarske suradnje između učenika osnovnih škola i boraca koji bi prolazili kroz sela: u kojima su radile partizanske škole. Borci bi učenicima davali komadiće papira, teke, olovke i drugo što im se našlo pri ruci, a djeca su im za uzvrat priređivala priredbe, recitirala partizanske pjesme, pokazivala svoje zidne novine i nastojala stvoriti što bolji kulturo-umjetnički program za svoje borce.

Partizanski učitelji

Poslije ustanka na području kotara Gračac zatečen je relativno mali broj prosvjetnih radnika (učitelja). Jedan dio prosvjetnih radnika, kao što su: Smilja Pokrajac, Miloš Čuk, Ilija Utvić, Nikola Dokmanović i drugi, bili su zauzeti organizacijom ustanka i partizanskih jedinica i nisu imali vremena da se bave organizacijom školstva i prosvjete, a jedan manji dio učitelja stavio se na službu neprijatelja.

Posebne zasluge u organizaciji školstva i prosvjete na, oslobođenom području imaju: Nikola Miljuš (poginuo 1943. godine), Dako Drobac (umro, poslije rata), Mićo Dukić (umro poslije rata), Ginja Rajčević, Anka Zorić, Miloš Geranić i drugi. Ostali prosvjetni radnici koji su radili u partizanskim školama na, oslobođenom području regrutirani su iz redova ranjenih boraca i omladine, koji su imali pokoji razred gimnazije, učiteljske ili neke druge srednje škole, a jedan dio, je bio i s četiri razreda osnovne škole.

Ranjeni borci koji nisu bili sposobni za operativnu jedinicu, a imali su smisla za rad s djecom, postavljani su za, učitelje na oslobođenom području, kao Stevo Došen, Mane Kulundžić i drugi. Jedan dio prosvjetnih radnika poslan je iz operativnih jedinica na oslobođeno područje sa zadatkom da organiziraju škole.

Uloga učitelja na oslobođenom području bila je svestrana i sveobuhvatna. Oni su obavljali pedagoško-andragoški rad s čitavim stanovništvom pod vrlo teškim uvjetima i slabim nastavnim sredstvima, zatim su organizirali rad kulturno-umjetničkih društava kao i sklanjanje naroda u slučaju nadolaska neprijatelja, bombardiranja i drugih nepogoda koje su se događale u ratu i revoluciji. Bili su, u nekim slučajevima, i rukovodioci udarnih grupa, koje su izvodile diverzantske akcije i manje borbene zadatke protiv neprijatelja. Organizirali su i obavještajnu službu u koju su uključivali i učenike.

Partizanski učitelji su u najviše slučajeva birani i u organe vlasti, što znači da su bili aktivni, društveno-politički radnici, pedagozi i borci s puškom u ruci. Za vrijeme većih neprijateljskih ofanziva povlačili su se s narodom, ali su i u zbjegovima i šumi nastavljali rad s djecom. Tada bi stariji i naoružani učenici, zajedno s učiteljima i odbornicima, držali straže u zbjegovima radi odbrane naroda od eventualnih napada neprijatelja.

**Selo Tupaie, zgrada Rade Rackova u kojoj je
1. 9. 1942. počela s radom prva osnovna škola na
oslobodenoj teritoriji gračačkog kotara.**

Obrazovanje i stručno osposobljavanje prosvjetnih radnika u ratu

Već je rečeno da je bilo jako malo prosvjetnih radnika koji su završili učiteljsku školu prije rata, a potrebe za učiteljskim kadrom na oslobođenom području bile su velike. S obzirom na visoku svijest, drugarstvo i ogromno zalaganje školovanih učitelja, relativno su se brzo uvodili u odgojni rad i oni koji nikada nisu mislili da će se baviti takvim poslom. Osim toga nekima je nedostajala i potrebna pismenost za rad s djecom. Iskusni i stručni prosvjetni radnici posjećivali su i svestrano u radu pomagali svoje mlađe drugove. Sve većim razvojem osnovnih škola javila se potreba za stručno osposobljavanjem učiteljskog kadra pa tako dolazi do prvih organiziranih kurseva osposobljavanja prosvjetnih radnika za rad na oslobođenom području.

Prema nepotpunim i nedovoljno istraženim podacima prvi kraći tečajevi za osposobljavanje učitelja održavaju se početkom 1943. na području Bruvna i Ploče. Polovinom 1943. jedan takav (15-dnevni) tečaj počeo je u Vraniku, ali je

nakon osam dana zbog napada ustaša morao prestati s radom. Drugi veći učiteljski tečaj održan je u Klapa vicama u prvoj polovini 1944. godine. Tečaj, je trajao 30 dana i završilo ga je oko 20 polaznika. Tečajem je rukovodio Dako Drobac, referent za prosvjetu Kotarskog NOO-a Gračac, a predavači su bili: Mićo Dukić, Miloš Ceranić, Dako Drobac, Anka Zorić i drugi.

Prema sjećanju nekih sudionika tečaja polaznici su bili: Đuro Dukić, Gina Guteša, Dragan Budimlija, Ljubica Budimlija, Zora Čiča, Stevo Dragosavac, Dara Japundžić, Drago Japundžić, Vaso Popović, Danica Staruisavljević, Rade Sovilj, Koka Zegarac, Milan Zegarac, Jelena Zutić i drugi. Tečaj je održan u privatnoj kući u zaseoku Obradovići. Ishrana i smještaj nastavnika i polaznika tečaja organizirana je u istom zaseoku a u organizaciji i brizi Općinskog NOO-a Bruvno. Po završetku tečaja polaznici su raspoređeni na rad u oslobođena sela kotara Gračac.

Treći učiteljski kurs održan je u Lovincu aprila 1944. u organizaciji Kotarskog NOO-a Gračac. Polaznici su bili učitelji s oslobođenog područja kotara Gračac. Kako je organiziran ovaj kurs najbolje se vidi iz dopisa Kotarskog NOO-a Gračac br. 316 od 21. marta 1944. godine, koji je upućen općinskim NOO-ima u kotaru, pa ga zbog toga donosimo u cjelini : »Dragi drugovi, dana 1. 4. 1944. godine održat će se učiteljski kurs za sve stručne i nestručne učitelje ovoga kotara koji će trajati 15 dana. Kurs će se održati u Lovincu pošto se tamo mogu naći podesne prostorije, koje su potrebne u tu svrhu. Općinski NOO Lovinac imat će u dužnosti, da do toga dana uredi prostorije i to jednu sobu poveću snabdjevenu sa stolovima i stolicama — učionicu, drugu gdje će se spremati hrana za kursiste, također Općinski NOO Lovinac odredit će kuvaricu, koja će za te dane spremati hranu.

Ishrana će biti organizovana ovako: učitelji koji rade u svom vlastitom selu i oni koji imaju svoju hranu ponijet će za te dane i to: 9 kg brašna, 2 kg graha, 5 kg krumpira i malo masti. Za one učitelje koji nemaju svoje hrane u naprijed pomenutoj količini istu će hranu za takve dostaviti mjesni, odnosno općinski NOO.

Hranu za općinske prosvjetne referente dužna je dati općina pri kojoj, se taj referent nalazi na radu.

Općinski NOO Lovinac postarat će se za hranu rukovodioca kursa koji će biti poslan od Okružnog NOO-a kao i za kotarskog prosvjetnog referenta.

Osim ovoga dužnost je svakog kursiste da sa sobom ponese veš, pokrivač, porciju, papir i olovku za pribilješke.

Dužnost je općinskih NOO-a da na vrijeme i to odmah obavijeste o ovome drugove-ce dole navedene koji se pozivaju na kurs i to: Gaćeša Nikola, općinski referent, Stefanić Ankicu, Pavičić Katu, Zegarac Milana, Zegarac Koku, Štulić Daru, Budimlija Ljubicu, Brkić Anku, svi iz općine Lovinac. Sovilj: Radu, Mionković Vladu, Stanisavljević Danicu, Mrdalj Luku, Čiča Zorku i Zutić Jeku, svi iz općine Gračac (Općinski NOO nastojat će da o ovome obavijesti i uputi poziv drugarici Dukić Dari Dakinoj, te neka ista nastoji da dođe na kurs).

Guteša Gina, općinski prosvjetni referent, Japundžić Dara, Japundžić Draga i Krajnović Slavko iz općine Bruvno. Dragosavac Stevo u svakom slučaju mora da bude na kursu, te ne može biti zapreka iako je sada u odboru. Zorić Anka, općinski prosvjetni referent iz Mazina, Milica Rakić iz općine Zrmanja i Kosovka Mrkić iz općine Otrić.

Prednje shvatiti za važno i hitno, jer se pripreme moraju izvršiti do 1. 4. o. g. Svi pozvani moraju se odazvati na kurs. U slučaju kakvih manjkavosti bit će odgovorni općinski NOO-i. Poslije završetka kursa otpočet će školska obuka u svim onim selima gdje to- bude potrebno.«

Na području Gračaca u toku rata bio je i jedan tečaj, koji je organizirao Okružni NOO za Liku. Ovaj tečaj počeo je s radom u Mihaljevcu 20. oktobra 1944., kotar Korenica, ali se zbog neprijateljske ofanzive morao premjestiti u Gračac gdje je završio rad 18. marta 1945. godine. Tečaj su s područja kotara Gračac završili učitelji: Zora Čiča, Đuro Dukić, Gina Guteša, Draga Japundžić i Milan Japundžić, a inače ga je pohađalo 37 polaznika. Predavači su bili: prof. Mato Matijašević, Lenka Orlić, Petar Lolić, Franjo Jemrić Joco i Anka Zigić, dok su s njim rukovodili Franjo Jemrić i Petar Lolić. U toku rata kurseve su još organizirali općinski, kotarski i Okružni NOO za Liku kao i ZAVNOH.

Dane Žegarac

Organizacija i rad AFŽ-a na kotaru Gračac 1941-1945. godine

Između dva svjetska rata, bio je vrlo težak život u kotaru Gračac. Zemlja je bila škrtta i obrađivana agrotehnički najjednostavnije zato nije mogla prehraniti sve žitelje tog područja pa su ljudi iz ovih krajeva odlazili »trbuhom za kruhom« čak i van granica Jugoslavije.

U takvim uslovima življenja, čini nam se da je najteže bilo ženama. One su morale voditi brigu ne samo o porodici nego i siromašnom imanju. Radile su i najteže muške seljačke poslove. Ustajale su rano, a kasno u noći lijegale. Poslije završenih poljskih radova, često su noć koristile za pletenje, pređenje, tkanje. A prije počinka pripremile su osnovne stvari kako bi u jutro mogle početi novi radni dan. Tako iz dana u dan.

Ove bistre, odvažne i radine žene bile su u većini nepismene. Bilo je to naslijeđe iz prošlosti. Škola je bila po tadašnjem shvaćanju za muškarca. Žensko dijete moralo je da nauči i savlada seljačke poslove kako bi bilo velika pomoć majci u kući i na njivi. To je ujedno bila i priprema djevojke da se može što jednostavnije i bezbolnije uključiti u novu porodicu nakon udaje.

Shvaćajući ulogu i položaj žene Komunistička partija Jugoslavije radila je na podizanju svijesti žene kako bi tu snagu ispravno kanalisala i oslobodila je dotadašnjih stega. Tako su žene najprije mlade, a zatim i one starije počele da kidaju okove koje im je ostavila u naslijeđe prošlost. Taj proces dešava se i na području predratnog kotara Gračac. Najsnažniju i najistaknutiju ulogu odigrale su one, koje su bile pismene, koje su imale jedno opće i šire obrazovanje, one koje su poznavale težnje i ciljeve KPJ. Ovdje su to bile najprije Smilja Pokra-

jac i Rezika Krajnović. Upornim radom, uz pomoć članova Partije i drugih naprednih ljudi žene su se izborile za ravnopravnost kako u porodici, tako i u društvu.

Došla je i 1941. godina. Počela su stradanja i progoni nevinog i nezaštićenog srpskog stanovništva. Ali su žene Like preživjele strahote klanja, paljenja i puštošenja ne samo vlastitih kuća već i čitavih sela.

Od početka oružanog ustanka 27. srpnja 1941. godine partijska organizacija poklanjala je sve veću pažnju okupljanju žena i omladine u narodnooslobodilački pokret.

Da bi se rad žena aktivirao i dao što bolje rezultate i OK KPH za Liku na svojim sjednicama posvećuje mu pažnju i zaključuje kako je nužno da se na istom svi daleko više zalažu, a ne samo pojedinci. Na taj način je posebno podvučena uloga i značaj žena Like u NOP-u.

No, za osnivanje i razvoj organizacije antifašističke fronte žena i njenu djelatnost od najvećeg je značaja bila Okružnica br. 4, koju je izdao CK KPH 6. prosinca 1941. U njoj se kaže: »U cilju aktiviranja i povezivanja širokih slojeva žena i njihovog uvlačenja u narodnooslobodilačku borbu osniva se Antifašistička fronta žena, koja treba da obuhvati sve žene svih slojeva bez obzira na njihovu političku nacionalnu i vjersku pripadnost. Antifašistička fronta žena ulazi u sastav Narodnooslobodilačke fronte«.¹

Poslije detaljnih uputstava datih u ovoj Okružnici, promijenjen je i učinjen sadržajnim rad organizacije AFŽ. Već sredinom prosinca iste godine formiran je Inicijativni odbor AFŽ za Liku s Katom Pejnović na čelu. U ovaj odbor ušla je s područja kotara Gračac Smilja Pokrajac.

Zadatak je bio da se u svim selima gdje je moguće formiraju seoski odbori AFŽ. Nakon toga izabrali bi se općinski i na kraju kotarski odbori žena na području Like. Prvorazredni zadatak svih odbora bio je da se svaku ženu nastoji uključiti u rad NOP-a. Tek poslije toga mogao se rad iz Odbora narodne pomoći prenijeti na organizaciju AFŽ-a. Osim ovog, trebalo je da u odbore, zbog veće aktivnosti, osim žena uđu i omladinke u većem broju. Da bi se to provelo posvećivana je veća pažnja političkom uzdizanju i opismenjavanju žena. Ova pojačana aktivnost osjetila se i kod partijskih rukovodstava koja posvećuju veću pažnju rada sa ženama. Tako OK KPH za Liku u okružnici od 12. ožujka 1942. upozorava partijske organizacije i njena rukovodstva »neprihvatljiv je rad kako to radi više partijskih organizacija. Odredi jednog odgovornog druga ili drugaricu za rad sa ženama i time misli da je izvršena partijska direktiva. Treba angažirati svu partijsku organizaciju za rad među ženama, da bi one kao i muškarci bile uključene u narodnooslobodilačku borbu. Ne smije se rad među ženama shvaćati kao jedan sporedan, manje važan sektor rada, već naprotiv shvaćati rad među ženama, kao važan uslov uspjeha naše borbe.«²

Pristupilo se formiranju odbora AFŽ na oslobođenom teritoriju, te akcionih na oslobođenom koji bi djelovali ilegalno.

Aktivnost žena bila je različita. Pomagale su pri upućivanju boraca u partizanske jedinice, bile su kuriri, brinule su se o smještaju i prehrani boraca. Istaknutije aktivistkinje organizirale su kurseve prve pomoći, tečajeve za održavanje

1 Zena Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, knjiga I, strana 57. 1955. god.

2 AIHRPH, KP, 230/9

higijene, političkog i općeg obrazovanja, analfabetske i druge. U njih su se masovno uključivale žene i omladinke. Taj rad na području Kotarskog komiteta KPH za Gračac tekao je teže što se vidi iz izvještaja upućenog Okružnom komitetu KPH za Liku 30. travnja 1942. godine »postoje uslovi za formiranje AFŽ u nekim selima, ali to nije u dovoljnoj mjeri iskorišteno, jer svega jedna druga-rica radi na tom sektoru«³ (Smilja Pokrajac). Na sjednici komiteta zaključeno je da se formira Inicijativni odbor AFŽ za kotar Gračac. Smilja Pokrajac bila je na čelu Odbora. Prva konferencija žena za kotar Gračac nije uspjela zbog nedovoljne organiziranosti i teških uvjeta pa je zakazana nova s tim da se izvrše solidnije pripreme i osigura dolazak potrebnog broja žena delegata. Uporedo s pripremama za kotarsku konferenciju žena nastavljen je rad na organiziranju AFŽ-a po selima. Tako su u Ploči i Kiku formirani prvi odbori AFŽ-a u studenom 1941. godine. U selima općine Mazin u proljeće 1942. godine. Isto u općini Bruvno te na slobodnom teritoriju općina Gračaca, Zrmanje i Otrića. Pa i općinski odbori AFŽ formirani su već u proljeće 1942. godine.

Nakon temeljitih i opsežnih priprema održana je prva konferencija AFŽ za kotar Gračac u Omsici početkom kolovoza 1942. godine. Na njoj je izabran Izvršni odbor AFŽ od 11 članica. Za predsjednicu Odbora izabrana je Rezika Krajnović, tajnicu Gina Rajčević, a članove: Milka Marčetić, Milka Utvić, Pera Babić, Zorka Popović, Sofija Pokrajac, Mileva Trbojević, Marica Gleda, Marija Babić i Zorka Šobat. Zora je došla s područja kotara Korenica kao partijski aktivista kako bi pomogla radu sa ženama. Jedno vrijeme je radila u kotarskom odboru Sabina Blažević. Već poslije mjesec dana izvršena je promjena u Kotarskom odboru AFŽ-a. Tako je Gina Rajčević bila nova predsjednica, a Milka Marčetić tajnica. Zahvaljujući razgranatoj mreži organizacija AFŽ-a, od seoskih odbora do Kotarskog, žene gračačkog područja sprovele su s uspjehom i pripreme za Prvu Okružnu konferenciju AFŽ-a za Liku. Ona je održana 15. i 16. maja 1942. godine u Salamuniću.

U okružnici odbor AFŽ za Liku izabrane su s područja kotara Gračac Milka Marčetić i Milka Utvić.

Novoizabrani kotarski odbor AFŽ-a preko općinskih i prije svega mjesnih organizacija AFŽ-a s više poleta i organiziranosti pristupio je radu sa ženama. Preko svoje organizacije, žene su pružile najveću pomoć i pomogle uspješnom završetku žetve. Radi postizanja što boljih rezultata bila su organizirana takmičenja između pojedinih kotara, pa su se žene kotara Gračac, takmičile sa ženama kotara Donji Lapac i Udbina. Iz izvještaja, kako same organizacije AFŽ-a, tako iz partijskih, a naročito NOO-a, vidi se kako su žene često posjećivale ranjene borce u partizanskim bolnicama, noseći im tada hranu piće, odjeću i obuću. Po dolasku u bolnicu one su znale oprati veš, kako bolnički inventar, tako i odjeću zamjenika, a zatim oribati podove, obaviti mnoge druge neophodne poslove.

Za uspješno sprovođenje ovakvih zadataka organizirani su mnogobrojni kursevi i tečajevi na kojima su mnoge nepismene žene savladale svoju često puta najveću želju da čitaju i pišu.

Mnoge su se osposobile da pružaju pomoć ranjenima i bolesnima, da pomažu u kulturno-prosvjetnom radu, u radu narodnooslobodilačkih odbora itd. Ta-

3 Lika u NOB-u 1942, Beograd 1971, strana 658.

ko se iz zapisnika Kotarskog komiteta KPH za Gračac, od 15. prosinca 1942., vidi da je završen kurs žena koji je trajao 22 dana, a završilo ga je 14 drugarica s vrlo dobrim uspjehom. Kurs je vodila Gina Rajčević. Ponekad je dolazilo do teškoća u radu žena izabranih u odbore AFŽ, jer zbog male djece, starih i iznemoglih roditelja, često velike udaljenosti i neobezbeđenog puta nisu mogle redovno dolaziti na sastanke. Zato je Kotarski odbor žena smanjen na 7 članica zbog operativnijeg djelovanja i lakšeg održavanja sastanaka. Uvedena je praksa da odbori održavaju sastanke koji će trajati dva dana. Jedan bi bio radni, a drugi teoretski.

Velika pomoć u radu organizacijama na terenu bio je organ Okružnog odbora AFŽ-a za Liku, »Žena u borbi« (kasnije naziv »Lička žena u borbi«). U ovom listu žene su otvoreno i s punim srcem govorile kako o svojim uspjesima, tako i neuspjesima, koji su najčešće bili uvjetovani često puta nemogućim uvjetima rada, a nekada i ličnim slabostima. Čitajući list na izuzetno posjećenim sastancima, žene gračačkog kotara, uz pomoć članova KPJ, analizirale su svoj rad, utvrđivale što je dobro, a što loše urađeno i davale smjernice za dalje djelovanje. Izuzetno veliku ulogu list je odigrao kako na oslobođenom, tako i na neoslobođenom području gdje ga se uspjelo doturiti.

Veliki odjek među ženama imala je Prva konferencija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije održana 6, 7. i 8. prosinca 1942. godine u Bosanskom Petrovcu. Tom prilikom, između ostalog, drug Tito je rekao: »Naše žene, kćeri i majke učestvuju sa puškom u ruci u borbi. Ja se ponosim tim što stojim na čelu armije u kojoj ima ogroman broj žena. Ja mogu kazati, da su žene u ovoj borbi po svom heroizmu, po svojoj izdržljivosti bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima i našim narodima Jugoslavije čini čast što imaju takve kćeri«.⁴

Uz sve ove zadatke koje su izvršavale s puno uspjeha, volje i energije u pozadini, žene su se borile i s puškom u ruci rame uz rame s muškarcima. Tako mnoge žene i djevojke Like odlaze u operativne vojne jedinice. Šta više formiraju se i posebne ženske omladinske čete. Prva takva četa organizirana je 25. kolovoza 1942. u Trnavcu, a septembra već i druga u Turjanskom. U njihovom borbenom stroju bile su i omladinke gračačkog kotara. S područja kotara Gračac bilo je u vojnim jedinicama 190 žena boraca i to: Milka Milete Brkić, Danica Tome Brkić, Milka Nikole Breka, Vukosava Mile Bogunović, Marija Dake Bogunović, Marinka Filipa Bogunović, Milka Filipa Bogunović, Zorka Mile Bogunović, Stana Mile Budimir, Darinka Maksima Budimir, Borka Đure Bulj, Soka Jove Brkljač, Maša Mile Basta, Milka M. Blanuša, Jelena Tome Brujić, Ana Petra Babić, Jaga Rade Budimlija, Marica Ilije Brmbota, Ljuba Jovana Batinić, Milka Janka Batinić, Jelena Todora Cvjetković, Milica Mile Cvjetković, Pera Pavla Cvjetković, Koka Bože Crnobrnja, Borka Steve Crnobrnja, Sava Milana Cuk, Darinka Miloša Cuk, Anđelka Dane Čuk, Milica Dane Cuk, Mileva Nikole Čuk, Ljubica Nikole Čuk, Dara Stanka Čuk, Marija Đure Čuruvija, Sofija Đure Čuruvija, Savka Ilije Čalić, Štaka Nikole Čalić, Smilja Nikole Čuturilo, Smilja Marka Čuturilo, Milica Marka Čuturilo, Zorka Jovana Dimić, Zorka Dimić, Mara Dane Dukić, Zorka Petra Dukić, Mara Rade Dukić, Anka Paje Dukić, Soka Dukić, Mara Nikole Dukić, Maša Dake Dukić, Janja Mile Dukić, Anka Stojana

⁴ Josip Broz Tito, govor na Prvoj konferenciji AFŽ-a Jugoslavije, Bosanski Petrovac 6—7. 12. 1942.

Dukić, Jelena Rade Dragosavac, Bosiljka Rade Dragosavac, Milka Dragosavac, Štaka Spire Draganić, Pera Mane Draganić, Dragica Milanka Draganić, Sofija Veljka Đekić, Boja Dane Grbić, Ljubica Milana Grbić, Milica Dane Gnjatović, Milk» Ilije Gnjatović, Zorka Mile Gajić, Marija Petra Jarić, Duka Petra Jarić, Janja Sime Jokić, Milica Stevana Jokić, Bosiljka Jove Jakšić, Milena Nikole **Jakšić**, Maša Marka Jakšić, Sofija Luke Jakšić, Bojana Luke Jakšić, Milka Mihajla Jakšić, Zorka Milana Jakšić, Boja Petra Jakšić, Milka Mihajla Jakšić, Zorka Milana Jakšić, Boja Petra Jakšić, Jelena Luke Jakšić, Bojana Đurđa Jakšić, Zorka Manojla Japundžić, Milica Mile Japundžić, Marta Jakšić, Bosiljka Petra **Kolundžić**, Milica Stevana Kolundžić, Grozdana Nikole Krajnović, Jagoda Nikole Krajnović, Borka Ilije Krtinić, Marija Luke Krtinić, Mara Pavla Krtinić, Kata Mile Kljajić, Zorka Luke Ličina, Marija Petra Ličina, Marinka Nikole Ličina, Borka Nikole Ličina, Koka Dane Ličina, Bosiljka Milete Mrda, Manda Mile Marčetić, Marta Mile Marčetić, Marija Marka Maričić, Milka Pavla Milinković, Smilja Petra Miljuš, Dragica Milete Miljković, Duka Rade Munižaba, Darinka Jove Mrdalj, Bosiljka Ise Marčetić, Milka Dragana Matijević, Smilja Petra Marčetić, Zorka Jove Maričić, Duka Anđelije Mandić, Boja Dane Mrdalj, Nada Dane Mioković, Sovija Dane Mioković, Jelena Mile Mioković, Nada Dane Mioković, Jelena Gliše Novaković, Milka Jandrije Novaković, Janja Marka Osmokrović, Zorka Milete Orelj, Anka Vlade Opačić, Anđeli ja Milana Obradović, Pera Mile Obradović, Milica Save Obradović, Mara Dane Obradović, Milica Trivuna Obradović, Stana Luke Obradović, Borka Ilije Obradović, Milka Luke Orlović, Marija Bože Orlović, Dragica Jove Orlović, Milka Đure Orlović, Boja Mile Petrović, Milica Nikole Pokrajac, Marija Dmitra Pavlica, Milica Bude Pavlica, Stojanka Bude Pavlica, Mara Mane Pavlica, Sava Tome Poznić, Mara Dane Platiša, Milka Mile Popović, Dušanka Mile Popović, Jelena Marka Petković, Sava Rade Radaković, Smilja Petra Radaković, Maša Jovana Radaković, Jeka Mile Radaković, Anđa Bože Radeka, Mika Jovana Savatović, Boja Dane Savatović, Milica Stevana Sovilj, Marija Bože Sovilj, Dragica Ilije Suša, Milica Luke Suše, Marija Steve Skundrić, Jelena Mile Skorić, Sava Mile Skorić, Darinka Mile Škorić, Milka Petra Sijan, Danica Luke Skundrić, Darinka Mihaila Skundrić, Soka Pavla Stulić, Ljubica Mile Švonja, Kosovka Vlade Tojaga, Marija Sime Trkulja, Ljuba Mane Trkulja, Anđa Jove Trkulja, Soka Ilije Trkulja, Jeka Milete Vujić, Anka Miloša Vučković, Smilja Miće Vojinović, Marija Stojana Vojinović, Pera Đure Vojinović, Jeka Đure Vukobratović, Soka Rade Vukobratović, Soka Mile Zegarac, Soka Ilije Zegarac, Savka Mile Zegarac, Kata Steve Zegarac, Soka Stevana Zegarac, Mika Mile Zegarac, Milka Nikole Zegarac, Jaga Nikole Zegarac, **Koka** Nikole Zegarac, Soka Milana Zegarac, Anka Nikole Zegarac, Milka Mile Zegarac, Mika Marka Zegarac, Kata Ilije Zegarac, Marica Dane Zutić, Soka **Nikole** Pokrajac, Sokica Danila Kulundžić i Vida Tase Zegarac.⁵

Tokom NOB-e s područja kotara Gračac poginule su 54 žene borca.⁶ S područja općine Bruvno 16, Gračac 15, Lovinac 10, Mazina 3 i Zrmanje—Otrić 10. U dobi od 16 do 21 godina poginulo je ili na drugi način izgubilo život 16 žena boraca, od 21 do 30 godina 35, od 31 do 40 godina 1 i 2 od 41 do 50.

5 Za žene borce kotara Gračac 1941—1945. podatke je obradio Općinski odbor SUBNOR-a Gračac 1982. god. za knjigu «Žene u NOV i POJ SRH».

6 Historijski Arhiv Karlovac, Spisak palih boraca žena.

Za vrijeme narodnooslobodilačkog rata nemjerljiv je doprinos žena konačnoj pobjedi nad okupatorom i kvislinzima te ostvarivanju revolucije. Ne samo onih čija su imena na bilo koji način zabilježena već upravo žena kojima ime nije zapisano, a bez kojih ne bi bilo moguće sakupljati i prenositi oružje i municiju, hraniti, pojit i negovati ranjene i bolesne, brinuti o porodici, siročadi, starim i iznemoglim, graditi skloništa nad glavom, obavljati uspješnu sjetvu i žetvu i mnogo drugoga. Uz ovo, pružati pomoć jedinicama NOVJ, dajući im podatke često od posebne važnosti o rasporedu, jačini i moralu neprijateljskih jedinica. Sve su to ove hrabre i odvažne žene uspijevale.

U ovim prelomnim vremenima, žene Jugoslavije, prvi put su dobile pravo da biraju i da budu birane. To svoje pravo, iz koga su proisticale mnoge odgovornosti i različiti zadaci, one su znale da ostvare. Bile su članovi i sekretari Partije, članice i predsjednice narodnooslobodilačkih odbora i odbora JNOF-a. Zajedno s ostalima one su ne štedeći snagu izvršavale zadatke, često puta i po cijenu vlastitog života.

Pa ipak i pored vidnih uspjeha, ponegdje je bilo otpora i nepovjerenja prema ženi, naročito ženi odbornici. To se vidi iz njihovog broja. Tako je npr. krajem 1941. u mjesni narodnooslobodilački odbor u Kiku bila izabrana samo Sara Petković, a u Ploči Dobrić. Postepeno takav stav je izmijenjen iako je često puta to išlo sporo, shvatila se prava uloga žene. Tako je na primjer na konferenciji Kot. NOO-a za Gračac održanoj početkom jula 1942. godine od 70 delegata bilo samo 5 žena odbornika. Međutim, na prosinačkim izborima 1942. godine za članove NOO-a izabran je veći broj žena nego što je to bio slučaj ranije. Za ove izbore izvršene su dobre pripreme. U njih su se aktivno uključile i učestvovalе žene. Odluka je bila da u svaki NOO bude izabran što veći broj aktivnih žena. Plenum Kotarskog NOO-a za Gračac održan je 19. listopada 1942. godine i imenovao u tri izborne komisije Dušanku Pavlicu, Jelicu Marčetić i Milicu Radmanović. Za općinu Lovinac, koja je bila u sastavu kotara Gospić, imenovana je Deva Radaković. Na ovim izborima u 22 NOO-a među 155 izabranih odbornika bilo je 30 žena. U Kotarskom NOO-u 6 žena, a 4 u općinska 5 i 17 mjesnih 19. U Plenumu Kotarskog NOO-a za Gračac izabrane su: Marija Babić, Anica Vojvodić, Anka Pokrajac, Boja Dautović, Jelica Maričić i Gina Rajčević. Član Općinskog NOO Mazin bila je Joka Vojvodić, NOO Bruvno Milka Čubrilo i Smilja R. Pokrajac, NOO Zrmanja Milka Marčetić, NOO Otrić Jeka Radaković i Bosiljka Marčetić, NOO Gračac Marija Sovilj te općinskog NOO Lovinac Mara Štulić i Mika Draganić.

Za članove mjesnih NOO-a izabrane su u Ploči Zora Dobrić i Štaka Budimlija, Kiku Sara Petković i Jeka Zegarac, Bruvnu Anka Krajnović i Jovanka Basta, Mazinu Anica Vojvodić, Dušanka Vojnović, Maša (Koka) Ilić i Mika Vojnović. U Tomingaju Ljubović Boja Canković i Mara Ostović, u Stikadi Maša Suša i Soka Zutić-Drezgić, Vracama Boja i Soja Gaćeša, Gračacu Marička Dukić, Paklariću Manda Sunajko, Podurljaju Anka Čuk, Cerovcu Zorka Kukić i Guduri Milka Sučević. Za neoslobođeni dio kotara provedeni su dopunski izbori u proljeće 1943. godine. Cast da bude većnik na prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću pripala je Smilji Pokrajac.

Na žalost nisu sve žene odbornici dočekale dan pobjede. Mnoge su poginule, a među njima i Smilja Pokrajac, narodni heroj.⁷ Komunistička partija Jugosla-

7 Podaci o učešću žena u radu NOO-a uzeti su iz rada o NOO-a autora Jovice Popovića.

vije je od prvih dana svog postanka pokazivala izuzetnu pažnju prema ženi. To se naročito osjetilo za vrijeme NOR-a i revolucije. Međutim, i pored zauzetih pravilnih stavova bilo je i sektašenja. To se naročito osjetilo kod njihovog prijema u Partiju. Vremenom i to je prevaziđeno.

Godine 1941. bila je samo Smilja Pokrajac član KPJ. Slijedeću godinu uz nju bila je još samo Gina Rajčević. Taj je broj sporo, ali stalno povećavan do kraja NOB-e. Već 1943. bile su 32 žene članice KPH, iduće godine 62, a posljednja četiri i po mjeseca rata primljeno je još 372 žene. Ukupno 468 žena. Sektaštvo se nije moglo održati i nepravda prema ženama postepeno je ispravljena, ako ne u potpunosti do kraja borbe.⁸

Kako je 1943. godine gračački kotar bio skoro pola godine slobodan, mogao se proširiti i ubrzati rad sa ženama. Uvjeti za djelovanje bili su daleko bolji nego ranije. U nekim dijelovima oslobođenog područja prvi put su slobodno izabrani odbori AFŽ-a. Budući da je u travnju 1943. godine gračačkom kotaru pripojena općina Lovinac (do tada u sastavu Gospića) bilo je nužno naročitu pažnju posvetiti tom području. Ono je do svog vremena bilo neoslobođeno i od ostalog područja na ovoj općini po nacionalnom sastavu više je bilo zastupljeno hrvatsko stanovništvo. Zato su tu djelovali najsvjesniji i najaktivniji aktivisti, koji su uz pomoć svih ostalih pomogli da se i Hrvati uključe u što većem broju u NOP.

Za ovih nekoliko mjeseci slobode češće su održavani sastanci i zborovi koji su bili dobro organizovani. To naročito važi za priredbe kulturnog i prosvjetnog sadržaja. U ovim nekoliko mjeseci nastojalo se maksimalno nadoknaditi propušteno i pripremiti za budućnost koja je mogla biti teža od prošlog vremena. Dobrim dijelom to je i uspjelo. Nastojalo se savladati nestašicu hrane i osigurati najminimalnije potrebe za vojsku i siromašno stanovništvo. Prema izvještajima NOO-a bilo je 4.340 osoba bez hrane. Nije bilo sjemena i potrebnih sredstava za rad. To je zahtijevalo posebne napore u obradi 5.800 rali obradive zemlje. Trebalo je osigurati sjeme, plugove, obradu zemlje, izvršiti žetvu i spremati žito i namirnice u zemunice, pazeci da do njih ne dođe neprijatelj. Za izvršenje ovih teških i odgovornih zadataka formirane su radne jedinice. U njima je bilo 773 žene i omladinke. Bez njih ne bi bila podignuta i spremljena ljetina kao i osposobljene za stanovanje popaljene kuće, a nekad i bajte. Bilo je porušeno, popaljeno i uništeno od općenarodne i privatne imovine 2.013 kuća, 2.979 staja i 82 javne ustanove. Zato su se morale poduzeti hitne mjere kako za njihovu obnovu tako i čitave zemlje. Iz dokumenata se vidi koliko je različita bila njihova djelatnost. Tako su npr. žene i omladina sakupili 540 kg hrastove kore za štavljenje kože, 777 kg starog željeza i 135 kg luga. Okrećeno je 800 kuća i 460 zahodskih jama, kako bi se spriječilo širenje tifusa. Bolesnih je već bilo 140, a 44 je umrlo. Uz ovo posebna je briga vođena o jedinicama NOVJ. Samo »u prvoj polovici 1943. godine sakupljeno je za vojsku i siromašne 29.618 kg žita i gotovog kruha, 5.621 kg krompira, 48.789 kg mesa, 2.389 kg graha, 256 kg slanine i masti, 200 komada sireva, 4.592 litre mlijeka, 1.950 komada jaja, 49 komada košulja, 591 par čarapa, 30 komada peškira, 200 komada podkošulja i drugo«.⁹

3 Podaci o članstvu žena u KP uzeti su iz analize Partije u periodu od 1942. do 1945. godine.

9 AIHRPH, NOO 110.

»Sve za front, sve za pobjedu«.

Naročitu skrb pokazivale su žene i omladina za ranjene partizane pa su zajedno sabrali i odnijeli u bolnice na Bijelim Potocima i Doljanima 851 komada jaja, 212 kg kruha, 87 litara mlijeka, 82 kg brašna, 61 kg krompira, 45 kg graha, 28 pari čarapa, 49 pari šlapa, 3 para rukavica, 30 komada pribora za jelo i raznog posuđa, 3 kg masti, 1/4 kg soli, 20 komada ručnika, 40 komada zavoja, 1 kutiju lijekova, 1 kopertu, 1 sir i 1/4 kg meda.

Za izvršenje ovako obimnih i važnih zadataka trebalo je AFŽ omasoviti, a to je značilo organizirati odbore AFŽ-a u novooslobođenim selima, a neke postojeće popuniti novim kadrovima. Iz obima izvršenih poslova vidi se da je ovo provedeno. Osim toga, žene su brojčano i akciono pojačale svoje učešće u organizaciji JNOF-a i organima vlasti. Tako je u drugoj polovici 1943. godine na sastancima i zborovima u općinama bilo prisutno: u Bruvnu 1.990 osoba, Mazinu 350, Gračacu 2.835, Zrmanji-Otriću 640 i Lovincu 2.680.

Na ovim skupovima nije posebno evidentiran broj žena, ali kako su muškarci uglavnom bili u NOVJ, većinu su činile žene i omladina.

Dana 5. svibnja 1943. godine održana je Druga kotarska konferencija AFŽ-a za Gračac. Tada su izvršene organizacione promjene. Za predsjednicu Kotarskog odbora AFŽ-a izabrana je Mileva Trbojević, a za tajnicu Pera Babić. U pripremama i radu ove konferencije osjetio se i te kako gubitak iskusnih žena koje su do tada rukovodile i davale smjer ovoj organizaciji na kotaru. Smilja Pokrajac poginula je prilikom četničkog napada na Kotarski komitet KPH i druge ustanove u Cerovcu i Bruvnu. Reziku Krajnović tada su zarobili i zatim strije-

ljali na Velebitu. Ali ni ovakvi udarci nisu mogli spriječiti jačanje organizacije AFŽ-a, a naročito ne djelatnost žena na svim poljima u ovim presudnim vremenima.

Nijemci su 29. rujna 1943. godine okupirali jedan dio kotara na relaciji Mazin—Gračac—Zrmanja. Time su bile poremećene veze između Kotarskog, općinskih i mjesnih odbora AFŽ-a, a i NOO-a. Međutim, trebalo je izvući ispred neprijatelja 7.000 do 8.000 stanovnika i skloniti ih na sigurnija mjesta. Osim ovoga morali su im se obezbijediti bar minimalni uslovi života, tj. smještaj, prehrana i sigurnost. Pored stanovnika i izbjeglica na ovom području nalazilo se tada oko 3.000 boraca NOV-a, te je i za njih trebalo obezbijediti prehranu, kurirske veze i prenos ranjenika. Uz maksimalni napor svih to je i učinjeno. Krajem godine sve masovne organizacije prilagodile su se uslovima djelovanja. Tako se iz izvještaja KK KPH Gračac od 10. prosinca 1943. godine vidi da su žene i omladina održali 82 sastanka. Na njima je bilo prisutno 1.520 žena. NOP-u je pristupilo 16 Hrvatica, naučile su čitati i pisati 32 žene, organiziran je posjet vojsci na položaj. Tom prilikom odneseno je: »42 kg lješnjaka, 23 kg duvana, 5 kg meda, 6 litara šerbeta i tom prilikom predano: 1.221 kg kruha, 1.135 kg krompira, 230 kg graha, 322 kg mesa, 275 litara mlijeka, 94 komada jaja, 35 kg base, 75 kg kolača, 87 kg jabuka, 3 litre rakije, 2 litre vina, 15 kg brašna, 1 kg luka, 679 pari čarapa, 106 pari rukavica, 187 pari šlapa, 97 maja i pulovera i 37 komada maramica«.¹⁰

U ove akcije bile su uključene i žene. Pored toga one su vodile računa o porodici, održavanju čistoće, spremanju zimnice i nizu drugih zadataka koje im je rat diktirao. Studenog 1943. godine 6. lička divizija otišla je u Bosnu. Njenu odsutnost neprijatelj je nastojao iskoristiti sve češćim upadima na oslobođeni teritorij. Time je ugrožavao sigurnost stanovništva, vršio teror i pljačkao imovinu. Jedinice 19. divizije NOVJ postepeno su uspijevale da pokriju teritorije i uspješno se suprotstave neprijatelju.

Iako je 6. divizija otišla, veza s njom nije prekinuta. Narod se o njoj brinuo i kad god je bio u mogućnosti slao joj je ili nosio poklone. Na primjer žene i omladina prikupili su za njene borce i odnijeli na snježne položaje u Bosni 453 para rukavica, 528 pari čarapa, 35 pari šalova, 29 komada pulovera i maja, 52 komada marama i 7 kapa.¹¹

Velik dio tih poklona uradile su žene. Bez dobre organizacije to ne bi bilo moguće. Rezultati su sumirani na Trećoj kotarskoj konferenciji AFŽ-a koja je održana početkom 1944. godine. I njeno održavanje bio je jedan od uspjeha. »Na istoj je prisustvovalo 250 žena. Bilo je dobro pripremljena. Izabrano je novo rukovodstvo od 9 žena«, kaže se u izvještaju KK KPH Gračac od 27. siječnja 1944. godine.¹² Za predsjednicu Odbora izabrana je Milka Utvić, a u njegov sastav s područja općine Lovinac izabrana je Ika Skorup. Na konferenciji je analiziran rad i sumirani rezultati postignuti tokom 1943. godine. Istaknuto je da je u članstvo KPH primljeno 112 žena i omladinki, da su predstavnice žena birane na dopunskim izborima u NOO-e, da su postigle dobre rezultate u takmičenju sa ženama susjednih kotareva Donji Lapac i Udbina i da je uspješno završena žetva, spremanje zimnice i prehrana stanovništva — gladnih.

10 AIHRPH, KP-237/806.

11 AIHRPH, KP-238/84.

12 AIHRPH, KP-237/823.

Međutim, i dalje je bio težak rad na terenu. Problem gladnih i iznemoglih znatno se povećao, pa je prebačeno na Vis 700 osoba. Sjetva, žetva i spremanje žita u zemunice ostali su i dalje najvažniji zadaci. Ni pedalj zemlje nije smio ostati neobrađen, ni zrno žita nije smjelo doći u ruke okupatoru. Političkim radom na sastancima po selima organizira se sve što je sposobno na izvršenje postavljenih zadataka. U razdoblju od 10. siječnja do 10. veljače 1944. godine održano je 25 sastanaka na kojima je bilo prisutno 700 žena. U vremenu od 1—15 travnja 1944. godine održano je 19 sastanaka uz prisustvo 522 žene.¹³ Iz zapisnika Kotarskog komiteta KPH za Gračac može se pratiti kako je intenziviran po mjesecima rad sa ženama. Na primjer 31. svibnja 1944. održano je 19 sastanaka kojima je prisustvovalo 500 žena, već 1. srpnja uspjela su 2 mitinga i 26 sastanaka, a bilo je 1.327 žena, slijedeći mjesec 15. kolovoza bila su 24 sastanka na kojima su bile 344 žene. Njihova aktivnost bila je sve veća kako u davanju radnih dana tako i posjeti vojnim jedinicama i bolnicama. Iako uz ogromne teškoće postizavani su sve veći rezultati koji su naročito došli do izražaja poslije 9. prosinca 1944. kada je kotar Gračac oslobođen. Nekoliko dana kasnije, 18. prosinca, na velikom mitingu u oslobođenom Gračacu uz prisustvo 1.200 stanovnika proslavljene su dotadašnje pobjede. No, njima naponi stanovnika ovog kotara nisu bili završeni.

Kako je ovdje vršena koncentracija vojnika za daljnje akcije u konačnoj operaciji za oslobođenje zemlje u Ričicama je stacionirana bolnica za ranjene i oboljele, a na širem teritoriju kotara smješteno je i 20.000 izbjeglica. Jasno je da je narod ovih krajeva morao uložiti još ogromne napore da pomogne u završnim bitkama za konačno oslobođenje zemlje.

Da su žene s područja kotara Gračac dale veliki doprinos u NOB-i, ne samo na području Like, nego i šire, pokazuje njihova organiziranost kroz mjesne, općinske i Kotarski odbor AFŽ-a, kroz čitavo vrijeme narodnooslobodilačkog rata od 1941. do 1945. godine.

U prilogu dajemo organizacionu strukturu s imenima i prezimenima najistaknutijih žena aktivista i članova pojedinih odbora AFŽ-a na teritoriji kotara i to:

Kotarski odbor AFŽ-a Gračac.

Smilja Pokrajac, Rezika Krajnović, Gina Rajčević, Mileva Trbojević i Milka Utvić, predsjednice; Pera Babić, Boja Gleda, Marija Babić, Sara Dukić, Mika Dukić, Mika Krtinić, Soka Kolundžić, Jelica Maričić, Milka Marčetić, Zorka Popović, Sofija Pokrajac, Jeka Radaković, Ika Skorup, Mara Štulić, Joka Vojvodić, Zora Šobot i Sabina Blažević, članovi.

Općinski odbor AFŽ-a Bruvno.

Milka Utvić — predsjednica i članovi: Jovanka Basta, Boja Bulj, Mika Ćubrić, Mika Dukić, Milica Krtinić, Soka Kolundžić, Ljubica Ličina, Perka Obradović, Zorka Popović, Sofija Pokrajac, Boja Obradović i Manda Sunajko.

Mjesni odbori AFŽ-a na području općine Bruvno.

Bruvno: Manda Ćuk i Anka Ćuk — predsjednice, te članovi: Pera Guteša, Dara Guteša, Anka Krajnović, Soka Kolundžić, Mika Krtinić, Boja Obradović i Sovija Pokrajac. *Cerovac:* Mika Ćubrić — predsjednica, Boja Bulj, Anka Bulj,

¹³ AIHRPH, KP-239/942.

Štaka Bulj, Mika Cubrilo — članovi. *Klapavice* : Mika Krtinić i Perka Obradović — predsjednice, Kata Obradović-Batinić, Soka Krtinić, Mara Krtinić, Štaka Krtinić, Milica Krtinić, Maša Milenković — članovi. *Podurljaj*: Mika Plečaš — predsjednica i članovi Marija Plečaš, Ružica Plečaš, Milica Plečaš i Mika Plečaš. *Paklarić*: Ljuba Ličina, Mara Dautović i Mara Obradović — predsjednice, a Deva Krtinić, Anka Mirković, Dušanka Pavlica, Milica Radmanović, Manda Sunajko — članovi. *Rudopolje*: Milica Krtinić i Ružica Dmitra Cubrilo — predsjednice, a članovi Milica Bandić i Milica Japundžić. *Omsica*: Milka Petrović — predsjednica, Boja Mamuzić, Boja Petrović, Dara Petrović, Stana Petrović, Manda Petrović, Jeka Poznić, Soka Poznić — članovi. *Deringaj*: Smilja Blanuša — predsjednica, te Milka Dukić, Jela Dukić, Darinka Kolundžić i Darinka Tojagić — članovi. *Tupaie*: Zorka Popović — predsjednica, a Anka Dragosavac, Jela Tomina Dragosavac, Mika Dragosavac, Jela Đure Dragosavac, Soka Dragosavac, Stana Dragosavac i Milka Mandić — članovi. *Tomingaj-Ljubović*: Boja Canković i Soka Calić — predsjednice, Boja Mrdalj, Mara Opalić, Mara Ostojić, Milica Petrović i Stanka Radaković — članovi.

Općinski odbor AFŽ-a Gračac.

Milka Utvić — predsjednica, Dara Dukić, Sara Dukić, Boja Gaćeša, Zorka Jakšić, Sava Kričković, Jelica Maričić, Milka Munižaba, Mileva Orelj i Marija Pokrajac — članovi.

Mjesni odbori AFŽ-a na području općine Gračac.

Gubavčevo Polje: Jelica Maričić — predsjednica, Mijoljka Blanuša, Sava Kokot, Mika Maričić, Milica Manojlović, Smilja Sovilj, Soka Sovilj, Jeka Sovilj, Mika Surla, Jela Surla i Mara Tojaga — članovi. *Glogovo*: Zorka Bolta i Boja Jakšić — predsjednice, te Milka Jakšić, Milka L. Jakšić i Jelena Surla — članovi. *Kijani*: Sava Surla i Deva Sovilj — predsjednice, Mara Bolta, Boja Jelača, Sava Kričković, Jela Košić, Ljubica Sovilj, Boja Sovilj i Stana Sedlan — članovi. *Tomingaj-Crkva*: Marija Pokrajac — predsjednica, Milka Dobrić, Maša Milanović i Duka Milanović — članovi. *Gračac*: Milka Utvić — predsjednica, te Smilja Čiča, Sara Dukić, Dara Dukić, Duka Jakšić, Jelica Mioković, Ljubica Mioković, Marija Mioković, Milka Munižaba, Jela Prlina i Mileva Trbojević — članovi. *Vrace*: Boja Gaćeša — predsjednica, te članovi Soja Gaćeša i Soka Đekić. *Stikada*: Maša Suša — predsjednica, Marija Gleda, Mileva Orelj, Mika Alagić, Dara Brmbota, Soka Košić, Bosiljka Orelj i Anka Žutić — članovi.

Općinski odbor AFŽ-a Otrić.

Jeka Radaković — predsjednica, Marija Bogunović, Mara Novaković, Bosiljka Marčetić, Mika Marčetić, Zorka Kukić, Mara Sepa, Milka Skundrić i Danica Vještica — članovi.

Mjesni odbori na području općine Otrić.

Mala Popina: Jeka Radaković — predsjednica, Dara Budimir, Dara Čuk, Milica Čuk, Bosiljka Marčetić, Danica Marčetić, Zorka Šujica, Mika Sujica i Milka Šujica — članovi. *Velika Popina*: Mara Šepa — predsjednica, Maša Jovanić, Mika La bus, Mara Labus, Milka Stoj savlji evi ć, Milka Skundrić i Marica Skundrić — članovi. *Rastičevo* : Danica Vještica — predsjednica, Marija Bogunović, Boja Dimić, Milka Dimić i Milka Novaković — članovi. *Nadvrelo*: Marija Bogunović — predsjednica, Milka Bogunović, Dara Lazić i Milka Maričić —

članovi. *Cerovac*: Zorka Kukić — predsjednica, Anka Agbaba, Draga Agbaba, Jeka Dronjak, Zorka Dronjak, Anđa Mandić, Mika Marčetić, Anica Marčetić, Mika Prodanović i Jeka Prodanović — članovi. *Podmila*: Mara Novaković — predsjednica, Mika Grubješić, Maša Lukić, Sava Novaković, Soka Novaković i Zorka Stoj savijević — članovi.

Općinski odbor AFŽ-a Lovinac.

Ika Skorup — predsjednica, Jela Ivezić, Milka Klarić-Šimun, Franjka Pavičić, Mara Štulić, Ljubica Štulić i Maca Vrkljan-Blažević — članovi.

Mjesni odbori AFŽ-a na teritoriju općine Lovinac.

Ploča: Jeka Calić — predsjednica, Zora Dobrić, Boja Draganić, Mika Draganić, Jeka Dukić, Danica Đukić, Mara Kljajić, Anđa Miljković, Mika Orlović i Marija Stulić — članovi. *Kik*: Sara Petković — predsjednica, Milka Kalinić, Milka Petković, Anka Trkulja, Desa Zegarac i Anka Trkulja — članovi.

Općinski odbor AFŽ-a Mazin — proljeće 1942.

Pera Babić — predsjednica, članovi — Smilja Blanuša, Milica Babić, Soka Ilić, Deva Japundžić, Štaka Mandić, Marija Škrbić, Milica Vignjević, Dušanka Vojnović, Smilja Vojnović, Joka Vojnović, Pera Vojnović, Sofija Vojvodić, Anica Vojvodić i Marija Zorić — članovi.

Prvi mjesni odbor AFŽ-a — proljeće 1942.

Joka Vojnović, Pera Babić. Soka Vojnović, Dušanka Vojnović i Anica Vojvodić.

Škadar-Podselo: Smilja Blanuša, Marija Babić, Pera Babić, Milica Babić, Maša Ilić, Soka Ilić, Deva Japundžić, Bosiljka Skorić, Milica Vignjević, Sovija Vojvodić, Marija Rade Zorić, Marija Danilo Zorić, Tulić-Kovačević, Stana Kovačević, Marija Škrbić i Anica Vojvodić. Draga Vojvodić, Pera Ilije Vojvodić, Smilja Vojvodić, Pera Nikole Vojnović i Joka Vojnović. Draga Mandić, Soka Mandić, Dušanka Vojnović i Milka Vojnović.

Općinski odbor AFŽ-a Zrmanja.

Milka Marčetić — predsjednica, a članovi Milka Breka, Savka Milanković, Milka Starčević i Anica Rakić.

Mjesni odbori AFŽ-a na teritoriju općine Zrmanja.

Rujišta: Anica Rakić — predsjednica, Stana Ćuk, Sava Grbić, Jeka Jarić, Duka Mrda, Milica Rakić i Mara Tojaga — članovi. *Zrmanja-Vrelo*: Milka Marčetić — predsjednica, Milka Breka, Jela Breka, Sofija Marčetić, Mika Marčetić i Pupovac — članovi. *Prljevo-Pribudić*: Milka Starčević — predsjednica, te čla-

14 Za utvrđivanje organizacione strukture AFŽ-a i njenih aktivistkinja koristili smo originalne dokumente i sjećanja učesnika NOR-a i revolucije. Posebno smo koristili radove Jovana Babića, Jovice Popovića i Dane Zegarca objavljene u ovom Zborniku. Općinski odbor SUBNOR-a Gračac dao nam je na upotrebu podatke o učešću žena s ovog kotara u jedinici NOV i POJ od 1941. do 1945. godine. U identifikaciji predsjednica i članica odbora AFŽ-a ovog kotara pomogli su nam aktivisti koji su radili ili živjeli u pojedinim općinama. Tako za općinu: Mazin: Marko Vojnović, Rade Vignjević i Dušan Vojnović, Bruvno: Milka Cubrilo, Mika Cubrilo, Nikola Dautović i Nikola Japundžić. Gračac: Tode Gleda, Mane Muidaba, Soka Sovilj i Dane Pokrajac. Lovinac: Anka Knežević, Joja Tomičić, Milka Serdar, Maca Vrkljan, Marko Miletić, Mica Sekulić, Nikola Pavičić, Franjka Pavičić, Nikola Krpan i grupa saradnika iz Ploče i Kika. Otrić i Zrmanja: Dušan Marčetić, Branko Jarić, Milka Marčetić-Ciganović, Dane Stoj savi jević i Anka Jakšić.

novi Kobiljka Škundrić i Janja Jokić. *Palanka*: Savka Milanković — predsjednica, Anka Ćuk, Dara Čanak, Marija Dronjak, Smilja Dronjak, Kosovka Osmokrović, Jeka Vujić i Stojanka Vladušić — članovi. *Vranik*: Pepa Kovačević — predsjednica, Franjka Brkić, Ika Franić, Marija Kovačević, Franjka Kovačević, Manda Krpan, Ruža Šarić i Mara Šarić — članovi. *Smokrić*: Franjka Pavičić — predsjednica, te Ika Pavičić i Mara Hećimović-Pavelić — članovi. *Lovinac*: Jeka Ivezić — predsjednica, Ankica Kričković, Mica Sekulić i Franjka Pavičić — članovi. *Sv. Rok*: Franjka Babić i Maca Vrkljan — predsjednice, Maca Krpan, Marija Pastuović, Marija Rukavina i Ana Vrkljan — članovi. *Ličko Cerje*: Milka Klarić-Vrkljan — predsjednica, Ika Anzulović, Kata Cavčić i Franjka Mašić — članovi. *Ričice*: Ika Skorup — predsjednica, Kata Dragičević, Maša Ivezić, Anka Knežević, Marija Stjepana Skorup, Marija Pavla Skorup, Kata Tomičić, Marija Blaža Tomičić i Marija Petra Tomičić — članovi.¹⁴

U ovom popisu predsjednica i članova pojedinih odbora AFŽ-a naveli smo imena onih učesnika NOP-a za koje smo našli podatke u sačuvanim dokumentima i sjećanjima učesnika NOR-a koja su do sada prikupljena ili objavljena.

Međutim, daljnjim istraživanjem vjerojatno će se saznati i za imena niza drugih aktivista NOP-a, čija imena na žalost do vremena objavljivanja ove knjige nismo uspjeli utvrditi.

Ilija Radaković

Prvi nstanički dani

Kada se ona početna gerilska grupa — Glišanova grupa, ili Glišanova desetina, koja je formirana u Bursačevim kolibama, razdvojila i Zorići otišli prema Zavlachi i Kaldumi, mi Otrićani približili smo se Otriću i smjestili se u Kladama. To je predio iznad samog Otrića odakle su se mogli odlično osmatrati željeznička pruga od Maiovana pa sve do Pribudića, velik dio ceste, sam Otrić i garnizon gdje se nalazio neprijatelj. Osim toga, ovaj položaj omogućavao je održavanje solidnije direktne veze s više sela. Mogli smo se lakše snabdijevati, ali smo se morali i više paziti jer je ta blizina mogla da učini svoje — da nas otkrije, da nas neko izda.

Naš broj se tu neprestano povećavao. Sve do 27. jula trajale su pripreme. Mi smo uspostavljali veze s ljudima, okolnim selima, organizovali se, čekali naređenje za prvu ustaničku akciju jer smo o samom ustanku bili mnogo ranije obaviješteni. U Kladama se 27. jula skupio velik broj ljudi: Otrićani — Vugonie, Maricići, Laćani, više ljudi iz obje Lukićeve Drage, Cerovčani, Malopopinci i poneki borac iz Nadvrela i Rastičeva. Među nama bilo je oko trideset naoružanih. Okupili smo se da bismo formirali gerilski odred, položili zakletvu i, naoružani i spremni, sačekah naređenje za napad na Otrić. Na formiranju 9. odreda u Kladama bili su slijedeći učesnici: Glišo Ćuk, Ilija Radaković, Iso Marčetić,

Jovo Marčetić, Branko Marčetić, Milan Marčetić Bikan, Petriša. Marčetić, Danja Marčetić,¹ Bogdan Marčetić,² Stevo Marčić, Vlado Maričić, Niko Maričić, Dragan Maičić, Đuro Budimir Laćan, Milošica Budimir Laćan, Milan Budimir (Jovin), Pero Budimir, Vlado Budimir (Đuranov), Nikola Bogunović iz Korita, Milan Bogunović iz Korita, Dane Lukić Kukica, Simo Lukić,³ Milan Lukić, Stevo Lukić (Obradov), Jandre ili Dragan Lukić (nisam siguran u podatak), Spiro Lukić,⁴ Sava Lukić,⁵ Nikica Lukić, Jovo Lukić, Pavle Prodanović, Dušan Prodanović, Sakan Šujica, Nikola Ćuk, Ilija Ćuk, Milan Ćuk, pekar,⁶ Marko Ćuk,⁷ Danja Bogunović, Vajo Bogunović (Jurin),⁸ VajO' Bogunović (Jandrijin),⁹ Dušan Bogunović (Tutumićin), Svetko Dimić, Nikola Vještica,¹⁰ Jandra Bogunović¹¹ i Petar Lukić Marin.

Broj učesnika formiranja 9. odreda po selima su: iz Otrića (zaseoci Otrić, Vugonje, Maričići i Laćam) 17 boraca, iz Male Popine 6, iz Lukić Drage i Korita 8, iz Cerovca 6, iz Nadvrela 4 i iz Rastičeva 3 borca. Od 44 učesnika, 33 su učestvovala neprekidno na strani NOP-a, 11 je otišlo na stranu četnika. Kao borci NOV poginulo je 13 učesnika koji su bili na formiranju 9. odreda u Kladama.

Naređenje za napad na Otrić stiglo je u popodnevrim satima 27. jula. Donio ga je Markan Zorić, koji je i ranije bio kurir i glavni snabdjevač grupe u Bursaćevim kolibama, približio se Kladama, uzvikujući i tražeći Glišana i Iliju. On je tada donio nekoliko naredjenja od Štaba gerilskih odreda za Srb i okolinu.

Dobro se sjećam da je jedno od njih glasilo da je ustanak počeo u Drvaru i Srbu i da naš odred treba naredne noći, između 27. i 28. jula, da napadne Otrić i Zrmanju, da ih oslobodi i da prekine željezničku prugu prema Kninu i Gračacu. Naređeno je, također, da se odred sastavljen od boraca iz sela sjeverno' od Zrmanjskog klanca (sjeverni dio zrmanjske općine) nazove 9. gerilski odred. Za komandanta je tim naređenjem postavljen Glišo Ćuk a za političkog komesara Ilija Radaković. Treće naređenje glasilo je da se od boraca južno od Zrmanjskog klanca prema Dalmaciji, znači u južnom dijelu zrmanjske općine, formira 10. gerilski odred i da se za njegovog komandanta postavlja Milojko Ćuk. Ne sjećam se da li je neko bio postavljen za političkog komesara ovog odreda.

Prije nego što smo se skupili u Kladama već smo bili obavijestili mnogo ljudi. Obavijestili smo čak i jedan dio Otrićana koji su se nalazili u sjevernoj Dalmaciji i oni su uspjeli da stignu u Klade. Tu smo mi položili zakletvu čiji nam je tekst bio dostavljen. Trebalo je da tu budu i Velikopopinci, ali oni 27. jula nisu došli. Razloge ni sada ne znam. Najvjerovatnije da nisu dobili obavijest da dođu u Klade ili. se nešto dogodilo što mi do sada nije poznato. Možda je smrću Miće Lukića, Jove Grubišića i Ilije Jovanića otišlo s njima i objašnjenje zbog čega se Popinci nisu pojavili u Kladama.

1 Na strani četnika od 1942.

2 Poginuo kao četnik.

3 Poginuo kao četnik.

4 Četnik od proljeća 1942.

5 U četnicima od proljeća 1942.

6 Ubijen kao pristaša četnika 1944.

7 U četnicima od proljeća 1942.

8 Na strani četnika od proljeća 1942.

9 Na strani četnika od proljeća 1942.

10 Učesnik NOB-a od 1941. do 1944, a kasnije u četnicima.

11 U četnicima od 1942.

Cim smo primili naređenja, odlučili smo da jednu grupu boraca pošaljemo prema Malovanu da prekinu i poruše prugu i cestu. Drugu grupu smo uputili prema Nadvrelu i Pribudiću da se i tamo poruši pruga. Poslali smo ljude u zaseoke da obavijeste narod da će napad na Otrić biti u toku noći, a komandant i politički komesar 9. odreda krenuli su u Veliku Popinu da okupe Popince, da usput uspostave vezu s ustanicima na Srpskom klancu koji su već izveli prvu akciju — to je ona poznata zasjeda i napad na kamion s ustašama — i da s osnovnim snagama, koje će činiti baš Popinci, organizuju napad na Otrić sa sjeverne strane. Popinci su se vrlo brzo i organizovano skupili na Mušičnoj previji. Usput je stvoren i plan za napad, formirane su grupe koje će napasti žandarmerijsku stanicu, ustaški stan, stanicu financijske kontrole, skretnice i željezničku stanicu, poštu i jedan objekat na željezničkoj stanici u kojem su se nalazila četiri talijanska vojnika — telegrafisti. Akcija je izvedena u zoru 28. jula uspješno, bez gubitaka. Imali smo samo jednog ranjenog. Nosioći ove prve bitke bili su Popinci i Otrićani.

Sve što je na Otriću bilo od neprijatelja — ubijeno je ili pohvatano. Talijanski vojnici su razoružani i vozom, koji je naišao, upućeni u Knin. Ukupan plijen iznosio je oko 20 pušaka i 1 puškomitraljez. Za toliko smo odmah postali jači. Izvjesili smo crvene zastave na nekoliko zgrada na Otriću, a zatim se s crvenom zastavom dio pripadnika 9. gerilskog odreda uputio u pravcu Zrmanje, dok su Popinci upućeni u pravcu Maiovana, prema Gračacu. Zadatak prve grupe bio je da okupi još više boraca, da obavijesti Zrmanju o ustanku i pomogne u oslobađanju Zrmanje, a zadatak druge grupe bio je da spriječi eventualni prodor neprijatelja od Gračaca prema već slobodnoj teritoriji. I ovaj zadatak je uspješno izvršen. Zrmanjci su se digli na ustanak, zajedničkim snagama oslobođena je Zrmanja i ustaničke snage južnog dijela zрманjske općine, odnosno 10. gerilski odred, krenule su prema svojim zadacima. Jedan njihov dio išao je preko Rujišta u pravcu Ervenika, drugi preko Palanke u pravcu Kravljeg mosta, a treći s Prijem i Pribudića u pravcu Plavna i Otona.

Na taj način tog istog dana 28. jula snage 10. gerilskog odreda izbile su na ličko-dalmatinsku granicu, uspostavile vezu s dalmatinskim selima sjeverno od Knina i Kistanja i izbile na granicu anektiranog dijela Dalmacije, odnosno onog dijela koji je pripadao Italiji a ne NDH. Gerilci iz Popine stigli su do ispred Maiovana. Tako je praktički u toku noći između 27. i 28. i u toku 28. jula oslobođena cijela bivša zрманjska općina, likvidirane su dvije ustaško-žandarmerijske posade — u Otriću i Zrmanji, oslobođena teritorija čija dijagonala iznosi preko 30 kilometara. Presječena je pruga i u ustaničkim rukama našla se stratezijska saobraćajnica — pruga i cesta Zagreb—Split, tada jedina veza Zagreba s Dalmacijom, odnosno jedina veza osnovnih talijanskih snaga sa svojim snagama u Dalmaciji. Taj delikatani zadatak na tako značajnom prostoru pripadnici 9. i 10. gerilskog odreda izvršili su vrlo brzo.

Slijedećeg dana 29. jula broj boraca 9. i 10. gerilskog odreda povećan je i još su se bolje organizovali. Deveti gerilski odred je krenuo u akcije prema Gračacu. Dio Cerovčana i Velikopopind nisu, naime, 28. jula u potpunosti izvršili zadatke na pravcu Maiovana. To se, prije svega, odnosi na prugu i cestu koje nisu solidno prekinute, a osim toga nije se otišlo bliže Malovanu kako je bilo naređeno. Zato se 29. jula ponovo moralo pristupiti istim zadacima. Komandant odreda krenuo je s dvije čete pravcem Pena—padine Tremzine, južno od pruge, dok je politički komesar s trećom četom nastupao pravcem sjeverno od pruge

prema željezničkoj stanici Malovan, gdje se, uz domaće ustaše, nalazio voz s grupom ustaša i domobrana iz gračačkog garnizona koji je stigao iz Gračaca. Ustaše su upravo krenule da intervenišu u pravcu Otrića.

Deveti gerilski odred je izvršio zajednički napad na Malovan, ali je težište borbe bilo na pravcu treće — Papinske čete jer je ona, nastupajući s desnog krila, nešto ranije stigla i krenula u juriš uzbrdo ka ustašama koji su, zaklonjeni vlakom i staničnim zgradama, tukli dolinu pušćanom i mitraljeskom vatrom. Tom prilikom pale su i prve žrtve. Poginuli su ustanici Milan Novaković iz velikopopinskog zaseoka Podmila, Ilija Grubišić iz Vagana i David Jelača iz Malovana, dok je Ljubiša Stojšavljević, također iz Velike Popine, zarobljen sutradan u Velebitu i strijeljan u Gračacu. Tom prilikom ranjen je i politički komesar odreda Ilija Rađaković. Kada je nastupilo lijevo krilo ustaše su vozom pobjegle u Gračac. Njihovo bjekstvo bilo je ubrzano saznanjem da im se sprema presijecanje odstupnice. Bilo je, naime, planirano da Glogovčani i Vučipoljani prekinu prugu između Malovana i Gračaca, ali su ustaše uspjele da pobjegnu prije nego što je to učinjeno. Ustanici su se potom bez otpora spustili sve do pred Gračac, zauzevši i željezničku stanicu Cerovac koju je posada bez borbe napustila.

Snage 9. gerilskog odreda povezale su se s ustanicima u gračačkoj i bruvanskoj općini, a 10. gerilski odred uspostavio čvršće veze s Dalmacijom i još potpunije se povezao s 8. gerilskim odredom — Tiškovačko-kaldrmskim koji je djelstvovao u pravcu Plavna i oslobodio ga zajedno s ustanicima iz tog sela. Uspostavljene su bolje veze i s gerilskim odredima u Srbu i neposrednoj okolini. Slobodna teritorija u slijedeća dva dana još se više proširila. U našim rukama bile su četiri željezničke stanice — Zrmanja, Pribudić, Malovan i Cerovac, pruga oko 40 km i cesta u dužini od oko 50 km računajući od Jablana do Kravljeg mosta i od Otrića do Srpskog klanca i, što je vrlo važno a i poznato, srušena je i jedna talijanska kompozicija koja se drugog dana ustanka uspjela probiti iz Gračaca prema Kninu, jer vod Spiire Lukića zadužen da 27/28. jula prekine prugu nije pristupio rušenju između Otrića i Malovana, nego je prugu samo zatrpao kamenjem, što je omogućilo talijanskoj kompoziciji da se probije popravivši slabu oštećenu prugu u Nadvreću (Misiye). Ona je u toku jutra 29. jula prošla kroz Otrić. Nas nije tu bilo, bili smo na položajima računajući da je pruga neprohodna. Voz se kretao oprezno, više milio, izviđao, a mi smo mogli samo izdaleka da pripucamo. Kompozicija je stigla do Pribudića i tu se, na Labudovoj kipi srušila naišavši u krivini na prugu koju su razrušili borci 10. gerilskog odreda. Bilo je desetina mrtvih, uglavnom Talijana, a u ruke ustanika palo je dosta opreme i više pušaka. Talijanske snage su se vozom od Knina probile ka ovoj srušenoj kompoziciji.

Tako su prva dva-tri dana ustanka završena s vrlo značajnim vojničkim i političkim rezultatima. Zaplijenjena je izvjesna količina oružja (oko 20 pušaka i 1 puškomitraljez u Otriću, i oko 15 pušaka u Zrmanji) što je ojačalo naše snage. Uspostavili smo vezu s ustanicima iz susjednih krajeva — Srba, Gračaca, Bruvna, Dalmacije, te oslobodili cijelu općinu, organizaciono se učvrstili, formirali narodni odbor i narodni sud i počeli organizovano da sakupljamo ljetinu spremajući se za naredne zadatke. Za predsjednika odbora određen je Iso Marčetić Vukonja, za sekretara /administratora/ Ilija Stojšavljević, a svako selo i veći zaselak dali su po jednog člana u odbor. Član odbora bio je i politički komesar 9. odreda. Predsjednik odbora bio je istovremeno i predsjednik suda u kome su bili i komandant i politički komesar odreda. Taj odbor se zvao i »odbor gerilaca«.

Organizaciono 9. gerilski odred imao je tri čete. One su se u početku, pa i skoro cijelo vrijeme ustanka nazivale: Otrička, kojoj su pripadali borci Otrića, Lukić Drage, Sučevića, Cerovca, Male Popine i Nadvrela u početku; Rastičevsko-nadvrelska četa i Popinska četa u kojoj su bili borci iz Velike Popine i Vagana (mada su Vagančani prvih dana ustanka bila u Otričkoj četi). Ponekad smo ih nazivali 1. 2. i 3. četa, ali su, ipak, dominirali nazivi po selima. Prvom četom u početku, u tim ustaničkim danima, komandirao je učitelj Ilija Utvić, Drugom — Rastičevsko-nadvrelskom Jakov Budimir, a Popinskom poslije drugog dana ustanka Milan Lukić, a, u ustanku Gnjatija Labus. Političkih komesara četa i političkih delegata vodova nismo imali.

Bilo je izvjesnih promjena u formaciji, ali one za ustanički period nisu bile značajne. Za određene zadatke izdvajani su pojedini vodovi, ili, su se iz različitih jedinica i četa formirale grupe boraca, odnosno stvarale privremene jedinice koje su odlazile na zadatak ili, prema Gračacu, ili prema Dobroselu, Lapcu i Bihaću. Sjećam se, na primjer, izdvojenog Cerovačkog voda (prema Žiru i Krupi), Popinskog voda (prema Gorjercu i Bihaću i Zrmanjskog voda prema Dobroselu, a jedno vrijeme znatan dio 9. gerilskog odreda bio je u bruvanjskoj i gračačkoj općini. Ima mišljenja da je uloga zrmanjske općine u ustanku bila, manje značajna. Tačno je da se kod nas vremenski, nešto kasnije počelo pucati (na Srpskom klancu 27. jula popodne, a na Otriću 27/28. jula). Međutim, ustanak je dignut istog dana, po naređenju Štaba gerilskih odreda za Srb i okolinu i partijskog rukovodstva lapačko-gračačke organizacije KP. Niko nam prvih dana nije pomogao u oslobađanju općine. Sve zadatke riješili smo sopstvenim snagama. Deveti za sjeverni, a 10. gerilski odred, uz pomoć dijela ustanika 9. gerilskog odreda, za južni dio općine. Mi smo, u stvari, primili dva naređenja o dizanju ustanka. Neposredno poslije već spomenutog, po kome smo krenuli u akciju, stiglo je i naređenje iz Drvara. Po sadržaju, po zadacima koji su se nama! postavljali, naređenja su bila gotovo istovjetna.

I prije ustanka, održavali, smo kontakte i s Drvarom i s ljudima i komunistima iz Srba i okoline. Ipak, naše najtješnje veze su bile s ljudima iz Tiškovca, Kaldrme, Zavlake i Dugopolja, upravo sa selima koja su ustanku dala 8. gerilski odred. Izgleda da je Štab gerilskih odreda za Srb i okolinu numerisao odrede od 1—10 prema selima polazeći od sjevera ka jugu a ne prema vremenu nastanka, dajući gerilskim odredima s teritorije zrmanjske općine brojeve 9 i 10 jer u tom periodu više nije ni bilo gerilskih odreda pod Štabom gerilskih odreda za Srb i okolinu.

Durađ Pokrajac

Općina Bruvno u prvoj godini NOR-a

Prilike u općini između dva rata¹

Područje općine Bruvno prostire se između brda Cemernice, Urljaja, Kremena, Jasenara, Kokirne, Lađene gore i Vodene glave. Administrativno graniči: na istoku i jugoistoku s općinom Srb, na sjeveru i sjeverozapadu s općinom Mazin i Udbina a na jugu i jugozapadu s općinom Gračac i Lovinac. Općinu Bruvno sačinjavala su sela: Bruvno, Cerovac, Podurljaj, Rudopolje, Klapavice, Derin-gaj, Gornji Tomingaj i Omsica. Općinsko sjedište bilo je u Bruvnu.

Zemljište je izrazito brdsko-planinsko s manjim kraškim poljima koja su slaba za poljoprivredu. Djelimično je pošumljeno bukovom, jasenovom i hrastovom šumom. Od žitarica uspijeva pšenica, ječam i zob, a najbolje krumpir i grah. Područje raspolaže s dovoljno livada i pašnjaka zbog čega je vrlo pogodno za uzgoj stoke. Veći dio područja ima dovoljno izvorske vode koja je odličnog kvaliteta. Međutim, manji dio područja (Klapavice i Cerovac) nema dovoljno vode. Kroz područje protiču dvije manje rječice — Otuća i Ledenik — koje poslije spajanja poniru u Gračacu i protiču kroz Velebit te se iznad Obrovca ulijevaju u rijeku Zrmanju. Nadmorska visina područja kreće se oko 600 m, a neka brda dostižu i visinu od blizu 1300 m.

Uoči drugog svjetskog rata ukupna površina iznosila je 171,14 km² na kojoj je u 608 domaćinstava živjelo 3.924 stanovnika od kojih 3.454 Srba i 470 Hrvata.² Mnoge porodice su imale desetero i više članova. Stanovništvo¹ je bilo isključivo seljačko i bavilo se zemljoradnjom i stočarstvom. Do kapitulacije Jugoslavije i stvaranja NDH između srpskog i hrvatskog stanovništva nije bilo nacionalne netrpeljivosti. Živjeli su u slozi, a među njima bilo je dosta slučajeva da su međusobno sklapali brakove, kumstva, ispomagali se u poslu i drugo.

Općina je ekonomski bila jako siromašna. Razlog siromaštva je slab kvalitet zemlje i primitivan način njene obrade. Nije bilo nikakve industrije, a stoka se slabo prodavala. Od industrije, ako se tako može reći, na rječici Otući bilo je 7 ili 8 mlinova na vodu, koji su mljeli žito za cijelu općinu pa i šire. Zanatstvo je bilo nerazvijeno. Postojale su samo dvije obučarske radionice i dva kovača. Međutim, nasuprot zanatstvu, trgovina mješovite robe i gostionica¹ bilo je dovoljno. Ovakvo siromaštvo¹ stanovništva bitno je uticalo da su ljudi svake godine odlazili na pečalbarenje u druge razvijenije krajeve naše zemlje. Manji broj odlazio je u Ameriku i Francusku gdje su se zadržavali više godina, a jedan broj ostao je zauvijek. U inostranstvo su išli oni ljudi kojima je neko od poznatih ili rodbine poslao, kartu za put ili, ih je neko od menadžera odveo o svom trošku. Manji broj dječaka poslije završene osnovne škole odlazio je preko. »Privredni-

¹ Jedan broj članova redakcije dao je autoru prijedlog da se članak proširi i obrade ili objasne neki značajni događaji i dade jasnija predstava o Bruvnu. Zbog nenadane smrti autora, ove pune i sitnije izmjene je izvršio Milan Krajnović uz konzultacije jednog broja drugova.

² Prema popisu stanovništva od 31. 3. 1931. godine.

ka« i »Radiše« na razne zanate, a poslije završetka ostajali bi u raznim krajevima naše zemlje. Isto tako, odrasliji mladići bi poslije odsluženja vojnog roka odlazili u žandarmeriju, policiju i si. a tek nekolicina u podoficirske škole. Između dva svjetska rata, zbog velikog siromaštva roditelja, nijedan mladić, osim Nikole Pokr-ajca (Nitinog), nije uspio da završi neki fakultet ili višu školu, a na studijama se nalazila Pera Japundžić. Općina je na cijeloj teritoriji imala tri osnovne škole: u Bruvnu, Rudopolju i Omsici, koje ni izdaleka nisu zadovoljavale osnovne potrebe. Niža gimnazija nalazila se u Gračacu, a potpuna u Gospiću. Međutim, zbog siromaštva roditelja, velik broj djece poslije završene osnovne škole nije nastavljao školovanje izuzev one djece koja su u tim mjestima imala rodbinu.

U periodu od 1930. do 1938. godine u Bruvnu nije formalno orga-nizo-vana ni jedna politička partija. Bogatiji pojedinci su se opredijelili za u to vrijeme vladajuću Jugoslovensku radikalnu zajednicu, imali manji broj svojih pristalica koji su se u vrijeme izbora dogovarali i agitovali za nju. Međutim, politička opredijeljenost seljaka na izborima bila je samo formalna. Oni nisu glasali prema nekom stranačkom ubjeđenju, ali su mnogi morali glasati za onu stranku za koju su bili bruvanjski trgovci jer su im bili dužnici, a takvih nije bilo malo.

U periodu između 1938. i 1940. na izborima se pojavila opozicija koja je bila izraz nezadovoljstva s postojećim stanjem, uslovima života i političkim prilikama. Nosioći opozicije bili su mahom napredniji ljudi koji su i kasnije u toku NOB-e imali aktivnu ulogu. Većina njih bila je ranije na radovima u raznim krajevima naše zemlje pa i van nje, gdje su osjetili bijedu života u trulom postojećem sistemu. Pod uticajem ovakvih strujanja došlo je na izborima 1940. do izmjene općinske uprave u Bruvnu. Ranije je već postojala tradicija da mjesto općinskog načelnika, koji je bio izborno lic-e, drži najbogatiji čovjek koji podržava vladajući režim. Međutim, na izborima se, pored režimskog kandidata trgovca Danje Obradovića, s listom pojavila udružena opozicija. Nosilac liste bio je Sava Krajnović, -općinski zvaničnik, njegov zamjenik Rade Krajnović, -a treći na listi Lukica Kaluđer. Opozicija je na izborima pobijedila s većinom glasova, a Sava Krajnović postao je općinski načelnik. P-red kraj 1940. Sava daje ostavku n,a dužnost općinskog načelnika,, a mjesto njega dolazi njegov zamjenik Rade Krajnović, kojeg poslije kapitulacije Jugoslavije smjenjuje ustaška vlast i postavlja Lukicu Kaluđera. Ovo je bilo prvi put da na izborima u općini JRZ gubi, s čime se vla-dajuća stranka nije mogla pomiriti. Dolaskom opozicije na vlast kod naroda se na ekonomskom pl-anu nije ništa izmijenilo, ali je unijeta izvjesna svježina u tamošnje prilike i razbijen mit o nepobjedivosti Danje Obradovića, a time i vladajuće stranke.

U periodu između dva rata u Bruvnu je postojala Sokolska četa k-oja je okupljala -omladinu s cijele teritorije. U četi je bilo oko 30 -omladinaca i omladinki i -održala se do početka aprilskog rata 1941. Četom je najprije rukovodio član Kotarskog komiteta KPH za Gračac Nikola Krajnović, ,a kada je on otišao u Gračac, zamijenio ga je Milan Pokrajac. Na mjesto konzervativnog trgovca Đure Obradovića za predsjednika sokolske organizacije izabran je Savica Krajnović. Tako se sokolska organizacija oslobodila u-ticaja režimskih ljudi, njihove ideologije i oslonila na mlade ljude koji su bili vezani z-a Nikolu Krajnovića. Iako se nalazio u Gračacu, Nikola je često dolazio u Bruvn-o i nadzirao rad čete. Ona j-e imala i svoj podmladak u koji su bila uključena djeca iz osnovne škole Bruvno pod rukovodstvom učitelja Miloša Trbo-vića koji je ujedno- bio i član

Sokolske čete. Omladina koja je bila okupljena u Sokolskoj četi aktivno je učestvovala u NOB-u i od muškaraca mali je broj preživio rat. Važno je napomenuti da je samo jedan član čete bio u neprijateljskim redovima. Pristalice JRZ pokušavale su rasturiti društvo, jer ga navodno vode komunisti i opozicionari, ali u tome nisu uspjeli. Tako je sokolska organizacija, ranije zamišljena kao režimska, prerasla u središte za okupljanje omladine i širenje naprednih ideja.

U drugoj polovini 1937. u Bruvnu i Omsioi osnovane su seljačke potrošačke zadruge koje su konkurisale trgovcima u snabdijevanju stanovništva potrošnim artiklima, jer su jeftinije prodavale robu, a i na dug davale svojim članovima. Organizatori zadruge i prvi članovi bili su ljudi koji su se nalazili u opoziciji. U Bruvnu su njeni organizatori bili: Rade i Sava Krajnović, Milan i Mića Pokrajac, Mile (Jukin) i Mile (Nikulov) Radaković, Dane Manojlović, Stipe Cvitković, obučar, Kojo Radaković, Miloš Trbović, učitelj i Milan Marinković, pop. U Omsici su zadrugom rukovodili Nikola Ivanić, predsjednik, Nikola Dokmanović, učitelj, Mane Ivanić, Nikola Manojlović i dr. Trgovci su bili ogorčeni na članove zadruge, jer su u njima imali veliku konkurenciju i svoju propast, što bi se vjerovatno i dogodilo da nije izbio drugi svjetski rat.

Do početka rata 1941. godine na teritoriji općine nije postojala osnovna organizacija Komunističke partije. Član Partije bio je Nikola Krajnović koji se poslije preselio i radio u Gračacu te povremeno dolazio u Bruvno. Bilo je pet kandidata za članove Partije: Mile Radaković (Jukin), Mile Radaković (Nikulov), David Guteša, Savica Krajnović, bilježnik i Mile Krtinić (Nigulin). Svi su bili siromašni seljaci, osim Savice koji je bio činovnik. S njima je radio Nikola Krajnović. Za njih narod nije znao da su kandidati Partije iako su se bavili politikom, naročito kada bi se sprovodili izbori. Ovi ljudi u svojim selima važili su kao pošten i karakterni i kao takvi imali ugled u narodu. Tek 15. februara 1941. primljeni su u Partiju David Guteša i Mile Radaković (Jukin), dok su ostala trojica i dalje ostali kandidati Partije. U Bruvnu je živio i Nikola Pokrajac koji je duže vremena, u dva navrata, boravio na privremenom radu u Francuskoj. Po pričanju člana Okružnog komiteta KPH za Liku Tome Nikšića, Nikola je bio član Komunističke partije Francuske. U Bruvnu i kotaru Gračac za njega komunisti nisu znali da je član KP Francuske ili naše Partije, jer se nije bio povezao s Kotarskim komitetom. Od 1938. godine, kada je došao za advokatskog pravnik u Gračac, Gojko Polovina je redovno dolazio u Bruvno. Njegov stalni dolazak bio je vezan za posjete vjerenici Peri Japundžić, studentkinji i predratnoj sikojevki, i prijateljstvu s porodicom Nikole Krajnovića. Kako je Gojko od 1939. bio sekretar KK KPH za Gračac, normalno da je prilikom posjeta, koristeći advokatsku profesiju, kontaktirao s narodom, a naročito s kandidatima Partije koje je on smatrao članovima KP. Poslije aprilskih događaja 1941. ti boravci u Bruvnu postali su češći i duži, naročito poslije ustanka kada je njegov ugled kod naroda postao veoma velik, zahvaljujući njegovoj aktivnosti i govorničkoj vještini.

Nekoliko ljudi iz općine Bruvno kao austrougarski vojnici odnosno ruski zarobljenici učestvovalo je u oktobarskoj revoluciji na strani boljševika, međutim, poslije završetka revolucije, vrativši se kućama, nisu se politički aktivirali. Prema ustanku nisu imali negativan stav, ali se nisu ni hitnije angažovali.

Kapitulacija Kraljevine Jugoslavije i dolazak ustaša na vlast

Brza kapitulacija Kraljevine Jugoslavije i okupacija od strane Talijana šokirala je narod ovog kraja. Međutim, narod je još teže podnio novoformiranu ustašku vlast koja je odmah počela sprovesti represalije, prijeteci srpskom stanovništvu da će biti likvidirano ukoliko se ne bude pokoravalo njihovoj vlasti. Nasuprot tome, kod hrvatskog naroda u Rudopolju ustaška vlast raspirivala je mržnju prema Srbima govoreći da im od njih prijeti opasnost i da protiv njih budu spremni za borbu ukoliko do toga dođe.

Mještani, koji su bili u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, većinom u Jadranskoj diviziji, vratili su se svojim kućama i donijeli odjeću i obuću, neki puške i municiju, a Mićo Plećaš iz Dubrave, Milan Miše Miljuš i Mića Obradović s Graova puškomitraljeze. Sve što je doneseno iz bivše vojske, ljudi su brižljivo skrivali i nisu htjeli predavati ustašama. Jedino su predale 2 puške i puškomitraljez Miće Obradovića. U ovom periodu (između kapitulacije i dizanja ustanka) priličan broj ljudi, koji su bili u raznim službama ili na radovima, vratio se svojim kućama. Međutim, više od polovine nije sačekalo ustanak, već su se vratili u Srbiju. Većina povratnika u Srbiju uzela je aktivnog učešća u NOB-i i ni jedan nije bio u neprijateljskim redovima.

Odmah nakon kapitulacije i rasula Kraljevine Jugoslavije, ustaše u Brvnu formiraju svoju vlast i ustašku postaju koja u početku broji 8 ustaša — mještana iz Rudopolja. I dalje zadržavaju žandarmerijsku stanicu s tim što joj daju naziv oružnička postaja, a brojila je 4 žandara-oružnika. Na dan ustanka u mjestu Brvnu bilo je oko 17 naoružanih ustaša, žandara i civila.

Pored ovog broja na teritoriji općine u Rudopolju bilo je još oko 30 naoružanih civila. Sve u svemu, na dan ustanka bilo je oko 47 do 50 naoružanih ljudi koji su bili za ustašku Nezavisnu Državu Hrvatsku i koji su se mogli suprotstaviti ustanicima. Od naoružanja imali su vojničke puške s dosta municije i bombi, a postaja u Brvnu i jedan puškomitraljez. Prvi zapovjednik ustaške postaje bio je Lukica Kaluder. On je istovremeno bio i načelnik općine, koja je produžila da radi bez općinskih službenika — Srba. Savica Krajnović, bilježnik, nastavio je da radi do ustanka. Pokrstili su ga u Gračacu. Na dan ustanka od ustaša u Brvnu bili su: Lukica Kaluder, Ivan Muhar, Vid Matica Došen, Mićo Račić, Dujo Kaluder, Ivan Franić, Petar Dujila Simeon i Mile Dragičević Ivandin. Od naoružanih civila u mjestu Brvnu bili su: Stipe Cvitković, obučar, Brkljačić, lugar, Ivica, obučar i Marko Jovanović, žandarmerijski narednik u penziji.

Poslije kapitulacije Jugoslavije ustaše su za kratko vrijeme organizovale vlast i odmah počele preduzimati niz mjera. Između ostalog: vršile su pritisak i nagovarale neke službenike (povratnike) da emigriraju u Srbiju, pozivale na regrutaciju mladiće Srbe koji su prispjeli za vojsku, oduzimale oružje, municiju i drugu vojničku opremu koju su bivši vojnici donijeli iz vojske, prisiljavale srpski živalj da popravlja cestu (put) kroz Rudopolje gdje je živio hrvatski živalj, prikupljale novac pod izgovorom da će za njega nabavljati žito za ishranu, a poslije su ga dijelile između sebe, kao i zemlju koja je ostala od poubijanih Srba ili od onih koji su utekli pred njihovim terorom; vršile su pripreme i sprovodile agitaciju za prekrštavanje srpskog stanovništva (u čemu ih je spriječio ustanak), oduzimale kožu od zaklane stoke, a povremeno i sitnu stoku za ishranu bez ikakve nadoknade, oduzimale djevojačko rublje, što su djevojke spremale za

udaju, i međusobno ga dijelile, određivale i postavljale »komesare« za nadzor vršidbe radi oduzimanja žita i dr. Pred sam ustanak ustaše su izradile plan o raseljavanju srpskog stanovništva, po kome su se na srpska imanja trebale da nasele hrvatske porodice iz Rudopolja i Lovinca. Pripremane su i druge mjere, ali nisu odmah smjele poduzimati najdrastičnije postupke. Naime, cilj im je bio da najprije pasiviziraju narod i oduzmu mu oružje, a kad su u tome djelimično uspjeli, prešle su na ubijanje i likvidaciju srpskog stanovništva.

Lukica Kaluđer, ustaški zapovjednik i općinski načelnik, nije bio pristalica ubijanja i progonjenja srpskog stanovništva i sve dok ga juna 1941. nisu smijenili s dužnosti ustaškog zapovjednika, nije bilo izvršeno nijedno hapšenje ili ubistvo. Lukica je imao svoje istomišljenike među hrvatskim stanovništvom. To je razlog da Rudopoljci ni do ustanka ni u toku rata nisu u većem broju otišli u ustaše. Djeda Mile Dragičevića, stari Ivanda, koji je inače javno kleo svog unuka što ubija nedužne ljude s kojim se od kako se pamti živjelo lijepo i u miru, nije pobjegao pred ustanicima. Na Lukičino mjesto dolazi Budakov rođak Mile Dragičević Ivandin koji odmah počinje da hapsi i ubija Srbe, pod izgovorom da kriju oružje i da se ne pokoravaju ustaškoj vlasti. Prve žrtve bili su: Nikola Obradović Tamburić, bivši općinski pisar u Bruvnu, Rade Maletić Obradović, seljak iz Podurljaja i Stevo Manojlović Sivonja. Odmah poslije njihove likvidacije dolazi do masovnijeg hapšenja i strijeljanja, tako da su za oko mjesec dana s teritorije općine ustaše strijeljale 49 muškaraca i 4 žene. Žandarmerijskog narednika Milu Manojlovića iz Omsice spalili su u mlinu Rastovića. Dvoje djece Ilije i Boje Košutić, uhapšenih s Milom i Mandom Ostojić, odvedeni su, mučeni i bačeni u jamu kod Jasenara. Jedan od uhapšenih bio je i Petar Radačević Smogorina koji je preko noći uspio pobjeći u Cemernicu i tamo se krio sve do ustanka. Uoči ustanka uhapšen je Milo Krtinić Gruntaš i nakon strijeljanja bačen u jamu gdje su ljudi ranije vadili pržinu, ali je ostao živ i na dan ustanka došao kući i među ustanike.

Među nastradalima velik je broj onih koji su naivno smatrali da ih ustaše neće zlostavljati »jer nemaju krivica zbog kojih su navodno hapsili i ubijali pojedine ljude«. Suočen s terorom narod se, naročito muškarci, počeo sklanjati ispred ustaša. Najviše su se sklanjali u Cemernicu (velike livade s pašom) udaljenu od Bruvna oko 10 km. Ustaše nisu tamo smjele dolaziti jer su se bojale osвете zbog poubijanih ljudi. Manji broj ljudi uspio je da se skloni u sjevernu Dalmaciju (Kistanje, Žegar, Obrovac, Knin), gdje su Talijani držali vlast i još nisu dirali srpski narod. Pored ostalih u Žegar se kod sestre sklonio Nikola Krajnović, član Kotarskog komiteta KPH za Gračac, čija je porodica poslije kapitulacije Jugoslavije živjela u Bruvnu.

U spašavanju naroda od ustaškog terora važnu ulogu imali su članovi Partije, kandidati i napredni ljudi. Oni su razvili veliku aktivnost govoreći narodu da se treba čuvati od ustaša, bez obzira da li je neko kriv ih nije i da ovakvo stanje neće dugo potrajati. Posebno su ljudima govorili da ustašama i Talijanima ne predaju oružje jer će im uskoro trebati, da se ne pokrštavaju, da ne popravljaju cestu za Rudopolje, da ne idu na regrutaciju, da ne traže njihovu službu i dr. Agitacija je imala velikog uspjeha kod naroda, naročito među omladinom; izbjegnute su dalje žrtve, a sačuvano je skoro sve oružje.

Posebno je važno istaći, iako još nije buknuo ustanak, da je polovinom jula 1941. izvršen prvi napad na ustaše kod sela Gornje Blanuše. Napad su iz zasjede izvršili Bićo Kesić, predratni kandidat za člana Partije, Dušan Ivanić, šnajder

iz Omsice i Jovo Brčin, seljak iz Gračaca. Ovo se dogodilo kada su se iz Gračaca za Bruvno vraćala u fijakeru dvojica ustaša, jedan žandar i poštarica. Jedan ustaša i žandar su ranjeni, a ostali su pobjegli za Bruvno. Istog dana ustaše iz Gračaca i Bruvna su izvršile odmazdu u spomenutom selu i ubile Radu Blanušu Klapu, Radu Calića Gredelja i Andriju Obradovića rodom iz Dabašnice, najmenika Đure Jurice Blanuše, pod izgovorom da su oni izvršili napad jer se on dogodio u neposrednoj blizini njihovih kuća.

Uoči samog ustanka (25. i 26. jula) ustaše pozivaju sve mladiće koji su pripjeli za vojsku da moraju doći u Gračac na regrutaciju. Ovom pozivu su se 27. jula odazvala samo tri mladića iz Bruvna, Deringaja i Tomingaja. Mladiće je na regrutaciju sprovodio ustaša Ivo Muhar. Za vrijeme regrutacije u Gračacu ustaše su uhapsile nekoliko mladića iz Tomingaja i sutradan ih strijeljale. Božina Muhar je na ulazu u Gračac presreo neke mladiće i rekao im da bježe jer se ustaše spremaju da ih pohapse i likvidiraju. Ovo su bile zadnje mjere i zvjerstva ustaša na teritoriji općine Bruvno, jer je 29. jula oslobođeno, Bruvno i na taj način spriječena su dalja zvjerstva.

Neposredna priprema za ustanak i ustanak

U ovom periodu narodu je postalo jasno da ustaški teror vodi njegovom uništenju, da se radi o životu ili smrti, i da nema drugog izlaza osim oružane borbe.

0 oružanoj borbi naročito se počelo govoriti od izbijanja rata između Njemačke

1 SSSR-a koji je narodu ulio nadu u pobjedu nad fašizmom i ustašama, odnosno NDH.

Na dan ustanka u Srbu 27. jula, najveći dio stanovništva iz Bruvna nalazio se u zbjegu u Cemernici gdje je kosio livade i sklanjao se od ustaša. Istog dana partijska organizacija iz Srba poslala je jednog druga da obavijesti narod a Cemernici o pokretanju ustanka u Srbu i Drvaru. Govorio im je da idu svojim kućama i da dižu ustanak. Ova vijest brzo se pronijela po čitavoj Cemernici. Veći broj ljudi istog dana napustio je kosidbu i pojurio kućama. Nekolicina iz obližnjih zaselaka održali su prve sastanke i dogovorili se šta treba dalje da rade. Takav jedan sastanak u Radišinu gaju održali su David Guteša, Nikola, Milan i Đurađ Pokrajac, Jovan i Perica Krtinić, Danilica Manojlović, Gojko i Maniša Čuk. Na sastanku je zaključeno da se u toku noći i sutrašnjeg dana obavijeste svi ljudi koji su još u Cemernici: da se vrate svojim kućama i okupe po selima i zaseocima, zatim da sa sobom donesu oružje, ukoliko ga imaju. Sve je bilo dobro organizovano i naveče, 28. jula, na nekoliko mjesta ljudi su se okupili i održali sastanke. Jedan sastanak održan je ponovo u Radišinu gaju, na kome je bilo prisutno oko 60 ljudi iz Otuće, Drage Tamburove, Pokrajčeve, Radišine, Radakovića, Podovčuvljana, Čukova, Cuturila i Krneta. Sastankom je rukovodio Nikola Pokrajac. Od oružja imali su 4 vojničke i 8 lovačkih pušaka,

2 pištolja i 2 francuske bombe koje je iz prvog svjetskog rata donio dobrovoljac Danilo Kolundžić.

Drugi sastanak održan je 27. jula uveče pod mostom na rječici Otući, kod kuća Buljovih, gdje su bili prisutni Krajnovići, Bulji, Radakovići, Bjelobrđani i Krivošije, a u toku noći 27/28. jula preselili su se u Krajnovića, ljeske odakle

je bilo veoma pogodno promatrati, kretanje ustaša i žandara. Sastankom su rukovodili Rade Krajnović, Kojo Radaković i Đuro Bulj. Bilo je prisutno oko 40 ljudi. Od oružja su imali 4 vojničke i 5 lovačkih pušaka.

Treći sastanak održan je istog dana na Brešćićima gdje su se sastali Podurljajčani, Dolovčani, Plećaši i Graovljani. Sastankom su rukovodili Ilija Krajnović i Stevo Obradović iz Dolova. Na sastanku je bilo prisutno oko 50 ljudi. Od oružja su imali 3 vojničke, 12 lovačkih pušaka i pištolj. Na ovom području bila su 2 puškomitraljeza, ali na sastanak nisu doneseni.

Četvrti sastanak održan je u Cerovcu gdje su se sastali Cerovčani, Čubrile i Bulji. Sastankom su rukovodili Iljega i Sava Guteša. Bilo je prisutno oko 35 ljudi. Od oružja su imali 3 vojničke, 10 lovačkih pušaka i 4 pištolja.

Peti sastanak održan je u Klapavicama kod Krtinića gdje su se sastali Krtinići, Dautovići i Obradovići. Sastankom su rukovodili Maniša Obradović i Mile Krtinić. Bilo je prisutno oko 40 ljudi. Od oružja su imali 5 vojničkih i 16 lovačkih pušaka.

Šesti sastanak održan je u Paklariću gdje su se sastali Dautovići, Obradovići, Japundžići, Jazići i Krtinići. Sastankom su rukovodili Nikola i Jovan Dautović i Bozo Obradović. Bilo je prisutno oko 80 ljudi. Od oružja su imali 13 vojničkih i 10 lovačkih pušaka.

Sedmi sastanak održan je u Omsici kod škole gdje su se sastali Miljuši, Ivanići i Manojlovići. Sastankom je rukovodio učitelj Nikola Miljuš. Bilo je prisutno oko 60 ljudi. Od oružja su imali 5 vojničkih i 7 lovačkih pušaka.

Osmi sastanak održan je u Deringaju gdje su se sastali Blanuše, Petrovići, Tojagići i Dukići-Radoševići. Sastankom su rukovodili Đukan Blanuša, Luka Tojagić i Bogdan Dukić. Bilo je prisutno oko 50 ljudi. Od oružja su imali 8 vojničkih i 4 lovačke puške, 2 pištolja i 4 bombe-kragujevke.

Deveti sastanak održan je u Gornjem Tomingaju kod Dragosavaca, gdje su se sastali Dragosavci, Brkljači i Gornji Dukići. Sastankom je rukovodio Stevo Dragosavac. Bilo je prisutno oko 30 ljudi. Od oružja su imali 2 pištolja i 3 lovačke puške.

Može se zaključiti da je na teritoriji općine Bruvno na dan ustanka bilo oko 400 ljudi koji su raspolažali s 2 puškomitraljeza, oko 50 vojničkih i do 100 lovačkih pušaka, 14 pištolja i 6 bombi. Ova brojka predstavljala je veliku snagu i garanciju da će ustanici lako savladati ustaše, što se i obistinilo jer je Bruvno brzo zauzeto.

Na sastancima ljudi su upoznati o ustanku u Srbu i Drvaru i dogovarali se kako da se međusobno povežu na teritoriji općine i da za isti izvrše pripreme. Na skupu Bruvanjaca 28. jula Nikola Pokrajac je odredio ljude koji će ići u susjednu općinu Mazin i u sela općine Bruvno radi uspostavljanja veza. Tako su u toku noći 28/29. jula upućeni slijedeći drugovi: u Mazin — Mile Juke Radaković i Miloš Opačić, u Omsicu — Danilica Manojlović i Milan Savatović, u Rudopolje — Mile Nikule Radaković i Maniša Cuk, u Klapavicu i Cerovac — Gojko Cuk i Jovan Krtinić, u Podurlaj — Jovo Dragosavac i Milan Pokrajac. U Deringaj i Tomingaj nije upućivan nitko jer su oni u toku dana bili uhvatili vezu s Bruvanjcima. Svi su se ovi ljudi u toku noći vratili s vijestima da su i tamo ljudi na okupu i da se vrše pripreme za borbu na Bruvno. Dogovoreno je da Bruvanjci iz svog logora krenu u borbu kad naiđu ustanici' iz Ornsice, Derin-

gaja, Tomingaja, Rudopolja, Klapavica i Cerovca, a Krajnovići i Radakovići kada naiđu iz Podurljaja i Plečaša. Ovakav plan za napad bio je dobro zamišljen, što će se poslije i vidjeti.

U svim logorima noć je provedena u dogovaranju o napadu i užurbanim pripremama. Oni ljudi koji nisu imali oružje, (izrađivali su razne bodeže, donosili od kuća roglje, sjekire i drugo oruđe. Uglavnom, na dan ustanka svaki ustanik je imao nešto u rukama.

Napad je počeo 29. jula oko 5 sati. U to vrijeme došli su do bruvanjskog logora ustanici iz Omsice, Deringaja, Tomingaja i Rudopolja pa su zajedno krenuli na Bruvno. Skoro jednovremeno, u barbu su stupili Krajnovići, Bjelobrđani, Podurljajčani i Plečaši, Cerovčani, Cubrile, Krivošije, Bulji, Paklarićani i Klapavićani. Zajedno s Cubrilama i Buljim a došli su i ustanici iz sela Kovačevića, a nešto kasnije i ostali ustanici iz općine Mazin. Ustaše nisu davale jak otpor jer su ranije saznale da se priprema ustanak (a već su bile obaviještene o dizanju ustanka u Srbu i Drvaru), radi čega su bile spremne da napuste Bruvno u slučaju napada ustanika. Iako su sve ovo znale i cijelu noć bile u pripravnosti — u zasjedi van kasarne, bile su iznenađene napadom u jutarnjim satima. U momentu napada većina je bila u žandarmerijskoj kasarni na spavanju, a manji broj na doručku kod trgovca i gostioničara Savice Guiteše. Iz ovih razloga borba se dosta brzo završila i ustanici su bez gubitaka zabilježili prvi uspjeh. Ovo im je ulilo povjerenje u sopstvene snage što je mnogo značilo za dalji tok ustanka.

U ovoj borbi poginule su 3 ustaše, 1 žandar i 1 naoružani civil, a zarobljeni 1 žandar i 2 naoružana civila. Ostali su uspjeli pobjeći prema Rudopolju i Gračacu. Ustanici su zaplijenili 7 vojničkih pušaka, 1 puškomitraljez, 2 pištolja i oko 3000 pušanih metaka. U borbi nisu učestvovali naoružani civili iz Rudopolja, već su s porodicama pobjegli u Lovinac.

U borbi su ustanici ispoljili primjenu hrabrost, posebno oni koji nisu imali oružje, jer su zajedno s naoružanima jurišali na Bruvno. Odmah po zauzimanju Bruvna od nađenog platna u jednom dućanu napravljena je crvena zastava, s kojom su ustanici oko 12 sati krenuli preko Opčuva i Stalaća na Rudopolje radi daljnjeg obračuna s ustašama. Do borbe nije došlo jer su ustaše s porodicama ranije pobjegle za Lovinac.

Poslije borbe za Bruvno ustanici su za komandanta izabrali Nikolu Pokrajca koji je sve do pogibije ostao na tom položaju.

Istog dana ustanici su zaposjeli položaje prema Gračacu, Lovincu i Udbini. Položaj se protezao na liniji: Kremen—Stalać—Vodena glava.—Deringaj—Kokirna, odakle se nastavljao položaj ustanika Gračaca, Otrića i Zrmanje. Narednih dana pristupilo se formiranju četa i štaba za rukovođenje borbom. Nastojalo se da čete budu formirane po selima ili spajanjem ustanika iz više susjednih sela. Za kratko vrijeme formiramo je 6 četa iz općine Bruvno. Svaka četa imala je 3 do 4 voda (obično je jedan zaselak ili manje selo sačinjavalo jedan vod). Formirane su slijedeće čete: Cerovačko-klapavička s komandirima Ilijom Gutešom, Podurljajska s komandirima Ilijom Krajnovićem, Bruvanjska s komandirima Đurđem Pokrajcem, Tomingajski vod (ili kako su ga oni zvali: četa Vodene glave) s komandirima Dušanom Gnjatovićem, Deringajska s komandirima Bogdanom Dukićem, Omsička s komandirima Nikolom Miljušem. Prvih dana ustanka na našoj teritoriji nalazila se četa Kovačevića (iz sela Kovačevića koja je pripadala općini Mazin) s komandirima Genom Kovačevićem.

Sve čete su držale položaje sa slijedećim rasporedom: Cerovačko-klapavička od Kremena preko Stalaca, zaključno s Opčuvom, orijen tisana, prema Udbini i Loivinou; Bruvanjska i Podurlajska orijentisane prema, Loviinou i Gračacu; Tomingaj, ska (četa Voidene glave) od Benderà na Vodenoj glavi do sela Donje Blanuše, orij entisana prema Gračacu; Deringajska od Donjih Blanuša do Kokirne, orij entisana prema Gračacu ; Omsička na Kokirni i u selu Kijanima, orij entisana prema Gračacu, sa zadatkom da na Crnom vrhu održava vezu s ustanicima iz Gračaca i Otrića koji su držali položaje lijevo od nje.

Štab za rukovođenje sačinjavali su Nikola i Milan Pokrajac, Mile Jukin, Mile Nikule Radaković i David Guteša, a po povratku iz Dalmacije (drugi ili treći dan poslije ustanka) i Nikola Krajnović. Komandant je bio Nikola Pokrajac. Pisari u štabu bili su Soka Pokrajac i Petar Radaković. Sjedište štaba bilo je na Vodenoj glavi, u zaseoku Krnete. Štab je odmah pristupio organizovanju položaja i sređivanju jedinica kao i organizovanju naroda u cilju pomoći ustanicima koji su se nalazili na položaju. Narod se odazivao zahtjevima štaba s najvećom ljubavlju, naročito omladina koja se starala o ishrani ustanika na položaju i vršila kurirsku službu po selima i zaseocima općine. Za njima nisu zaostajale ni žene koje su kod svojih kuća pripremale hranu za ustanike. Štab je prvih dana uspostavio čvrstu kurirsku vezu s ustanicima u općini, Lapac, Srb, Gračac, Zrmanja i Uudbina. Posebno je svakodnevno održavana veza s komandantom ustanika za kotar Gračac i Lapac Gojkom Polovinom, čije je sjedište bilo u Lapcu. Gojko je ujedno bio i sekretar Kotarskog komiteta za kotar Gračac.

Brz razvoj ustanka u kotaru Gračac stvorio je kod ustaša i žandara paniku koju ustanici nisu potpuno iskoristili jer su možda mogli zauzeti Gračac, što bi za njih bilo još povoljnije. U svojim izvještajima ustaškom redarstvu u Zagrebu ustaše govore o velikim ustaničkim snagama koje se nalaze oko Gračaca, u čemu mnogo pretjeruju, te zahtijevaju hitnu pomoć u avijaciji, topovima i vojsci jer će ustanici zauzeti Gračac. Na ovakva i slična obavještenja iz Gračaca, Srba i Lapca rukovodstvo NDH je brzo intervenisalo. Već do 1. augusta u Zagrebu je formiran Štab domobranskog ličkog zdruza i s nekim jedinicama iz sjeverne Hrvatske prebačen u Gospić gdje su mu stavljene pod komandu sve ustaške, domobranske i žandarmerijske snage radi gušenja ustanka. Dio ovih snaga upućen je u Lovinac i Gračac. I prije njihovog dolaska, ustaše s postojećom posadom 2. augusta vrše prvi napad iz Gračaca prema Bruvnu i napadaju ustanike koji su držali položaje na Crnom vrhu i Kamenom krstu, ali su bile odbijene žestokom vatrom ustanika i natjerane na povlačenje u Gračac, tako da do napada na Bruvno nije ni došlo.

Poslije ovog neuspjeha ustaše u Gračac dovlače nova pojačanja; iz Gospića i Otočca. Pošto su odbacile gračačke i zmanjske ustanike od Gračaca, 11. augusta (oko 10 sati) poduzimaju drugi napad prema Bruvnu, ali više ne napadaju Crni vrh i Kameni krst, već ga zaobilaze preko Tupaia i direktno napadaju Vodenu glavu gdje se nalazi glavnina ustanika općine Bruvno. Teren ispred sebe čistile su artiljerijskom vatrom, uslijed čega se Bruvanjska četa rokirala s brisanog prostora na desno krilo za 100 do 200 metara, gdje ih je sačekala i na njih izvršila juriš.

Borba se odvijala na slijedeći način. Kada su domobrani u streljačkom stroju prišli na blisko odstojanje, počeli su dovikivati da ne pucamo jer su domobranska vojska koja je došla da zaštiti srpski narod od ustaša, dalje su govorili da su razoružali ustaše u Gračacu i da idu u Bruvno i Mazin da uspostave hrvat-

sku vlast. Sa sobom su nosili crvenu i bijelu zastavu. U tom momentu iz grmlja, gdje su bili naši prethodni položaji', izašao' je pred njih s puškom na ramenu Nikola Krajnović Tomičin koji se nalazio na desnom krilu na osmatranju (nije znao da se četa rokirala). Domobranski satnik, kojii se našao u blizini, pozvao ga je: »Bratko, dodi ovamo, daj pušku.« On mu je, tobože naivno, odgovorio: »Taman posla, pa moji bi me ubili za pušku.« »A gdje su tvoji?« — upitao je satnik. U taj mah uz prodoran poklik »ura« četa je krenula na juriš i poslije kratke boi'be uspjela ih natjerati u bijeg prema Gračacu. Tada su stupile u borbu čete Podurljaj-Plečaši, Tominjaska i Deringajsika četa koje su mnogo doprinijele u razbijanju i protjerivanju neprijatelja. U borbi su ubijena 4 domobrana, a zarobljeni su 1 'oficir, 1 podoficir i 2 vojnika. Zaplijenjeno je 7 vojničkih pušaka i 1 pištolj s nekoliko stotina puščanih metaka. U borbi je učestvovalo' oko 250 domobrana. Na našoj strani nije bilo gubitaka. U borbi su se svi borci' odlično držali, a naročito se istakao Gojko Ćuk koji je među prvima stigao do neprijatelja i goloruk uspio ubiti jednog domobrana i oteti mu pušku. Za naš uspjeh brzo se saznalo kod svih ustanika i na cijelom položaju vladalo je opće veselje i veliko zadovoljstvo.

Poslije ovog neuspjeha, u sklopu akcija Nezavisne Države Hrvatske za gušenje ustanka na području Like, Drvara i Knina, Lički, zdrug je 17. augusta glavnim snagama krenuo' u napad iz Gračaca prema Bruvnu, Mazinu, Lapcu i Kulen-Vakufu, a pomoćnim iz Lo vinca prema Ploči. Uslijed brojne premoći u ljudstvu, naoružanju i organizaciji regularnih vojnih jedinica i jake artiljerijske podrške od ranih jutarnjih časova, neprijatelj je oko podne uspio da potisne ustaničke snage s Vodene glave kao ključne tačke otpora na pravcu napada i otvori put za prodor u Bruvno i Mazin. Ustaničke jedinice Bruvanjaca i Mazinjana povukle su se s Vodene glave u pravcima Čemernioe, Urljaja i Kremena kuda se i narod pred njima kretao. Padom Vodene glave napušteni su i ostali položaji, koje su ustanici držali.

Poslije napuštanja položaja na Vodenoj glavi omogućen je ustašama nesmetan prolaz sve do Pištalske drage, gdje su ih 19. augusta u zasjedi sačekali lapački Ustanici i potpuno uništili jaku ustašku prethodnicu, nakon čega se glavnina iz Gornjeg Lapca u paničnom bjekstvu povlači preko Mazina i Bruvna u Gračac. Međutim, u ovakvoj situaciji 19. augusta ujutro ustanici Bruvna pokušali su s jednom grupom (oko 30 naoružanih ljudi) da iz čemernioe preko Dobroseia odu prema Kulen-Vakufu s ciljem učestvovanja u borbi, ali su zakasnili jer su se Ustaše već bile povukle prema Mazinu. Ova grupa uspjela je da ih stigne i napadne zaštitnicu kod sela Čubрила i Bulja^ Tu su ubili 10 do 12 domobrana i zaplijenili 8 pušaka i 1 pištolj. Ustanici produžavaju gonjenje, ali neprijatelj uspijeva da se do mraka povuče u Gračac. Haotično povlačenje neprijatelja predstavljalo je idealnu situaciju da mu se nanese ozbiljni gubici, da se dođe do Znatnog naoružanja i municije. Na žalost, ustanička organizacija' i nedovoljno ratno iskustvo pokazali su svoje slabosti, kao i u slučaju kad nije iskorišćena mogućnost organizovanja otpora na Zuleševici. Pri prolazu kroz sela neprijatelj je Sve opljačkao, naročito stoku. Od mladih ljudi nije niko nastradao', ali je ubijeno nekoliko staraca koji nisu mogli ni htjeti da bježe u zbjegove.

Septembar 1941. godine protekao je u držanju položaja prema Gračacu i Lovincu, radu na organizacionom učvršćivanju jedinica i organizovanju pozadine radi snabdijevanja jedinica na položaju. Pored ovog izvršeno je prvo primanje u članstvo Komunističke partije od početka' ustanfcai Tada su primljeni:

Milam i Đurađ Pokrajac i Perica Krtinić. Sastankom je rukovodio Nikola Krajnović, a prisutni su bili Tomo Nikšić, član OK KPH za Liku i Milan Munižaba. Sastanak je ilegalno održan u Radišinom gaju. Poslije ovog sastanka (krajem septembra) formirana je bruvanjska čelija, čiji je prvi sekretar bio Milan Pokrajac. U svom daljem radu komunisti intenzivno rade po selima, održavaju zborove i tumače ciljeve naše borbe. U oktobru se pristupa formiranju skojevske organizacije i po selima se formiraju omladinski kružoci. Prvu skojevsku organizaciju sačinjavali su: Perka, Zorka i Draga Japundžić, Anka i Miloš Opačić, Grozdana i Milan Krajnović, Joj,a, Sava, Dušan, Dude i Maša Radaković, Petar Čuturi,lo, Soka Pokrajac, Mile Petrović, Nikola Plećaš, Miloš Dautović i Dušan Ivanić. Sekretar je bila Perka Japundžić. Organizacija je razvila intenzivan rad među omladinom na političkom i kulturno-prosvjetnom planu. Formiran je i privremeni Narodni odbor koji je praktično vršio funkciju narodne vlasti. Odborom je rukovodio Nikola Krajnović, a odbornici su bili odabrani od naroda na masovnim sastancima iz svakog većeg zaseoka po jedan čovjek.

Dolazak Talijana u Gračac i Bruvno

Zbog neuspjeha Pavelićeve vojske da učvrsti ustašku vlast na teritoriji koju je zahvatio ustanak, početkom septembra Talijani dolaze u Gračac, a u drugoj polovini oktobra i u Bruvno gdje uspostavljaju svoj garnizon jačine od oko, 200 vojnika. Poslije dolaska Talijana dolazi do napuštanja naših položaja, jer se po direktivi naše vojne komande za Gračac i Lapac protiv Talijana još nije stupilo u oružanu borbu. Ustanici su nekoliko puta sprečavali Talijanima da iz Gračaca dođu u Bruvno. Poslije svakog suprotstavljanja oni su se vraćali u Gračac, ali kada su odlučno krenuli, nije im pružen oružani otpor, tako, da su konačno došli u Bruvno i uspostavili svoj garnizon.

Kada se saznalo da su Talijani došli u Gračac, naš komandant Nikola Pokrajac s Davidom Gutešom i Petrom Papom Obradovićem otišao je u izviđanje prema Gračacu. Međutim, kada, su se približavali mostu u zaseoku Rastovića (2 km od Gračaca), upali su u ustašku zasjedu od koje je Nikola poginuo, a ova dvojica uspjela su pobjeći. Poslije dva dana kod Kamenog krsta poginuo je Ilija Petrović Lišak, borac Omsičke čete, koji je bio^u u patroli prema Gračacu. Ovo su bile prve ustaničke žrtve.

Poslije smrti Nikole Pokrajca, Gojko Polovina, kao komandant ustaničkih jedinica u to vrijeme, imenuje Nikolu Krajnovića za komandanta sektora za Bruvno i Mazin. On je formalno na toj dužnosti ostao do 23. augusta, kada je za komandanta sektora imenovan Dušan Mileusnić. Međutim i dalje je operativne poslove, s ustaničkim komandirima Bruvna obavljao Krajnović jer je Mileusnić, uglavnom, boravio u Mazinu a često, je bio i u Lapcu, tako da je prividno izgledalo da ustaničkim jedinicama u periodu septembar—oktobar rukovodi Komitet čiji je sekretar bio Krajnović. To, je u toliko bilo uočljivije što poslije napuštanja položaja iz vremena ustanka, Komitet preuzima političke mjere da se očuvaju teritorijalne jedinice, čuva postojeće i nabavlja novo oružje, organizuje čuvanje sela od iznenadnog upada, ustaša iz Lo vinca i Gračaca, sprečava prodaju stoke okupatoru i trgovinu s njim. Ustanička organizacija bez znanja, Talijana sve bolje funkcioniše i obavlja zadatke koje Komitet postavlja.

Kada su Talijani uspostavili garnizon u Bruvnu, prva mjera bila im je da ustanici predaju oružje. U vezi s tim izdaju naređenje, podvlačeći da će svaki onaj ko ne preda oružje, biti strijeljan. Međutim, zahvaljujući neumornom radu komunista i naprednih ljudi koji agituju da se oružje ne predaje, govoreći da su nam i Talijani neprijatelji kao i ustaše, uspjelo se sačuvati oružje. Jednovremeno se pristupa organizovanju kupovine oružja iz Dalmacije. Ovom akcijom rukovodio je Kotarski komitet sve dok se oružje kupovalo za novac, a kada su ga pojedinci počeli kupovati za stoku, Komitet je zabranio daljnju kupovinu s obrazloženjem da ne treba hraniti okupatora. U tom cilju organizovane su patrole koje su osmatrale pravce kretanja kojim se stoka mogla tjerati iz unutrašnjosti Like za Dalmaciju. Na hiljade grla sitne stoke vraćeno je da se ne proda Talijanima. No, i pored zabrane, bilo je pojedinačnih slučajeva da se stoka davala za oružje. Do kraja godine na teritoriji općine nabavljeno je oko, 130 pušaka, 1 puškomitraljez, kao i desetina hiljada metaka.³

Talijani su u Bruvnu ostali do sredine oktobra 1941. godine, a poslije su iz Gračaca dolazili povremeno. Za vrijeme boravka u Bruvnu dijelom snaga držali su položaje na Mazinskoj previji, i Urljaju. Položaje su dobro uredili za odbranu. Za to vrijeme širili su propagandu da su u Bruvno došli radi zaštite Srba od ustaša iz Gračaca, Udbine i Kulen-Vakuf a. Međutim, baš u to vrijeme ustaše su pripremale ofanzivu na oslobođenu teritoriju lapačkog kotara. U momentu kada se ova ustaška ofanziva povoljno razvijala i kada je izgledalo da će ustaše uspjeti zauzeti slobodnu teritoriju, Talijani iznenada napuštaju Bruvno i povlače se za Gračac. Ovaj njihov postupak kod naroda je definitivno razbio sve iluzije, a naročito kod oportunističkih i kolebljivih elemenata koji su prihvatili njihovu propagandu o zaštiti srpskog naroda.

U ovom periodu Talijani razvijaju političku propagandu među narodom i za to koriste pojedine kolebljivce i svoje špijune. Jednovremeno s političkom propagandom vrše i ekonomski pritisak na stanovništvo. Artikle (so, šećer, žito i dr.) koji su narodu nedostajali a bili mu neophodni, mogao je dobiti samo onaj koji je javno bio protiv NOB-e i solidarisao se s okupatorom. Talijani, intenzivno kupuju stoku, jaja i druge prehrambene artikle zbog čega idu po selima i agituju da se stoka goni na pijacu u Udbinu i Gračac. U ovome u početku imaju uspjeha, ali Komitet poduzima mjere i brzo sprečava prodaju stoke. Bilo, je i vojnih intervencija oduzimanja stoke onim ljudima koji nisu poštovali naša naređenja.

Dolaskom u Bruvno Talijani vrše pripremu za formiranje civilne vlasti. Za to vrijeme oni su sa svojim saradnikom, trgovcem Savicom Gutešom izvršili potrebne pripreme i opredijelili se za izbor ličnosti. Zbog naglog povlačenja iz Bruvna i s Mazinske previje u vrijeme ustaške ofanzive na Lapac, ovaj posao nisu doveli do kraja. Poslije povlačenja dolaze u kamionima u Bruvno i poručnik Barbieri pokušava da zvanično ustoliči novu vlast koja treba, da ima po talijanskom uzoru svog komesara i po uzoru NDH da ima povjerenika. Za komesara je Savica Guteša predložio Stevicu Plečaša, a za povjerenika Iliju Čubrila. Koliko je poznato, oni su tada položili zakletvu. Saznavši za namjere Talijana, Nikola Krajnović poziva sve ustaničke jedinice općine Bruvno da hitno dođu

3 Podatke o kupovini oružja u jesen 1941. nije bilo moguće provjeriti i utvrditi tačno stanje. Prema podacima druga Jovice Popovića samo objedinjena četa u kojoj su bili borci Tupaia, Vodene Glave, Rudopolja, Paklarića i Klapavica, koja je držala položaje na Jasenaru, nabavila je u to vrijeme 3 puškomitraljeza i oko 65 vojničkih pušaka.

pod oružjem u centar Bruvna. Oko podne sve je bilo na okupu. Stvorena je dotle neviđena situacija. Ogromna masa naoružanih ustanika pomiješala se s talijanskom vojskom koju je zahvatila panika. Na scenu stupa Nikola, Krajnović i drži govor u kome saopštava Talijanima da ustanici ne priznaju nikakvu njihovu vlast, ni vlast NDH, već samo svoju. Talijanski vojnici su po ultimatumu govornika u panici napustili Bruvno, a ustanici su izbacili na cestu općinsku arhivu i zapalili je. Talijansko-ustaška vlast nije živjela ni pola dana. Izvještaj kotarskog predstojnika Juli ja Špalja upućen velikom županu za Liku i Gacku da je 9. listopada 1941. godine u Bruvnu uspostavljena civilna vlast NDH, ne odgovara istini. Na slobodnoj teritoriji Bruvna, Mazina i gornjih sela općine Gračac poslije ustanka nije postojala ni jedna druga vlast izuzev ustaničke.

Talijanskim povlačenjem u Gračac cijela općina bila je oslobođena. Susjedna općina Mazin i veliki dio zрманjske općine, kao i znatni dijelovi lapačkog i udbinskog kotara bili su oslobođeni i dobro povezani s Bruvnom. Ovim su stvoreni dobri uslovi za dalji rad na terenu. Sjedište Kotarskog komiteta, i dalje ostaje u Bruvnu, ali se u svom radu tješnje veže sa selima na čitavoj teritoriji kotara (Zrmanjom, Otrićem, Gračacem, Lovincem i Mazinom). Stalno je u vezi i s lapačkim i udbinskim rukovodstvom. Organizuje izdavanje radio-vijesti i rješava niz drugih bitnih pitanja koja su svakodnevno iskršavala. Komitet se posebno angažuje protiv talijanske propagande, tumačeći narodu liniju Partije i cilj narodn, »oslobodilačke borbe.

U oktobru zbog prodora ustaša i domobrana od Kulen-Vakufa preko Boričevca i Donjeg Lapca ka Bihaću, lapački ustanici zatražili su od Bruvna pomoć u ljudstvu. Upućena im je jedna grupa (14 ljudi), koja je učestvovala u borbama kod Lapca i Nebljusa. Poslije završenih borbi ova se grupa vratila u Bruvno. U novembru partijski komitet poduzima niz mjera na cijelom području kotara, a pored ostalog, vrši se primanje i novih članova u Partiju. Bruvanjska ćelija je primila Milu Nikule Radakovića, Milu Krtinića, Miloša Opančića i Petra Čuturila Zebića. Primanje u Partiju vrši se i u ostalim selima kotara. Uvršćuje se vojno-teritorijalna organizacija i reguliše držanje položaja prema Gračacu, proširuje se skojevska organizacija i intenzivno se radi s omladinom, organizuje se kurirska služba za cio kotar. Tokom novembra Talijani dva puta dolaze u Bruvno radi, kupovine stoke, međutim, ustanici zabranjuju kupovinu i na, putu za Gračac, kod sela Čukovi, Bruvanjska četa postavlja im zasjedu, oduzima im stoku, a njih vraća, u Gračac.

Početkom decembra Okružni komitet za Liku organizuje u Trnavcu jednomjesečni partijski kurs na koji iz kotara idu: Bićo Kesić, Smilja i Đurađ Pokrajac i Nikola Popović iz Ploče. Za vrijeme rada kursa kursisti su na Šijanovom klancu angažovani u borbi protiv Talijana, koji su iz Vrhovina pošli u pomoć opkoljenom garnizonu u Korenici. U toj borbi poginuo je Nikola Popović.

Kotarski komitet je 25. decembra dobio zadatak od Okružnog komiteta KPH za Liku i Štaba grupe NOP odreda za Liku da se pristupi formiranju bataljona »Gavrilo Princip«. Do kraja mjeseca formiran je Štab bataljona i prva četa koja je bila sastavljena od ljudstva iz cijelog kotara. Ostale dvije čete formirane su početkom 1942. Prvi Štab bataljona sačinjavali su: komandant Milojko Čuk, politički komesar Bićo Kesić, zamjenik Đurađ Pokrajac, operativni oficir Ilija Munižaba i obavještajni oficir Đuro Brćin. Komandir prve čete bio je Perica Krtinić, politički komesar Ljubo Knežević. Prvi borci prve čete s teritorije općine Bruvno bili su: Čuturilo Marka Petar Zebić, Čuturilo Đure Mile, Dautović

Ilije Milan, Dautović Mile Miloš, Japundžić Dane Sava, Savica, Japundžić Mane Zorka, Kolundžić Dane Soka Sokica, Krajnović Nikole Grozdana, Krtinić Dane Đuro, Krtinić Jovana Petar, Krtinić Trifuna Marko, Opačić Vlade Miloš, Obradović Ilije Božo, Obradović Mile Nikola, Pokrajac Mile Božo, Pokrajac Nikole Soka, Petrović Dane Mile, Radaković Ilije Jovan Joja, Radaković Jovana Đorde Bude, Radaković Mile Rade, Radaković Nikole Dušan Tešić, Radaković Nikole Ilija, Radaković Rade Sava, Radmanović Petra Milan, Savatović Nikole Mile, Sunajko Đure Ilija i Zorić Nikole Pajo.

U to vrijeme je ma području Bruvna duže boravio Ljubo Knežević iz Otona kod Knina i kao španski borac izabran je za komesara 1. čete. Od 3. marta

1. četa se popunjava i u nju su otišli još sljedeći drugovi: Dautović Mile Ilija, Dragosavac Đure Ilija, Dragosavac Tome Tomo Bude, Krtinić Petra Ilija, Pavlica Tode Milan i Savatović Jovana Mile Mićan.

Za četvrtu se prijavilo više od 40 omladinaca i omladinki uključujući i cijelu skojevsku organizaciju. Međutim, Komitet nije dozvolio ostavljanje terena bez aktivista, utoliko više što je planirano da četa bude jezgro budućeg bataljona koji moraju sačinjavati borci s područja kotara Gračac. Pritisak omladinaca za odlazak u 1. četvrtu popustio je tek kada je formirana 2. četa koju su, uglavnom, sačinjavali borci ispod Urljaja, Plečaša, Graova, Dubrave, djelimično Ornsice i poneki iz drugih sela. Omladinci iz Klapavice i Rudopolja usmjeravani su da ostaju u 3. četvrti koja je cijelu zimu 1941/42. provela na položajima prema ustaškom garnizonu Lovinac. Početkom januara 1942. Štab bataljona s 1. četvrtom odlazi na Ljubinu poljanu, odakle izvodi prve akcije na Zrmanjskom klancu i Malovanu, a kasnije, kada je otpočela borba za Srb, na, Srpskom klancu, pridružuje im se i 2. četa. Kada je bataljon formiran, vojna organizacija na području općine i dalje ostaje (kao što je i ranije bila) na teritorijalno, m principu. Ova vojna organizacija imala je zadatak da drži položaje prema Gračacu i Lovincu, a bataljon da bude pokretan i djeluje po potrebi, ne vezujući se za teritoriju kotara. S ovakvom vojnom, partijskim i skojevim organizacijama, pod rukovodstvom Kotarskog komiteta KPH za Gračac, narod općine Bruvna ulazio je u 1942. godinu.

U kotaru Gračac rano je počela saradnja pojedinaca s Talijanima i o pitanju borbe protiv okupatora vodila se oštra politička borba. Početkom 1942. pa zaključno do aprila, dolazi do diferencijacije ljudi na teritoriji općine Bruvno o pitanju borbe protiv okupatora. Manji, broj opredjeljuje se za saradnju s Talijanima.

Pristalice saradnje s Talijanima, u stvari njihovi predratni špijuni Savica Guteša i još nekoliko ljudi, pokušali su da stvore svoja uporišta u Cerovcu i Plečašima. Pridobili su neznatan broj ljudi, ali ne Plečaše i Cerovčane koji su masovno učestvovali u našem pokretu i nisu dozvolili da izdajnici bace ljagu na njihova sela. S teritorije cijele općine u toku rata u četnike su otišla 23 Bruvanjanca, a 9 ih je saradivalo s njima.

Sjedište Kotarskog komiteta KPH za kotar Gračac i svih institucija borbe za kotar nalaze se na teritoriji općine Bruvno 1941, 1942. i do oslobođenja Gračaca 1943. godine. To je bila velika politička prednost Bruvna jer su svi putevi iz unutrašnjosti Hrvatske za, Dalmaciju vodili preko ovog mjesta. Ali to je bila i izuzetna obaveza. Sve političke i vojne rukovodioce, jedinice u prolazu, ustaške institucije kotara trebalo je prihvatiti, smjestiti, hraniti pa i prati i krpiti odjeću i obuću. Za relativno siromašna sela Bruvna to je bio ozbiljan teret koji

je narod bez pogovora nosio, naročito omladina koja je bila zahvaćena dotle neviđenim poletom. U novembru i početkom decembra u Bruvnu je izvjesno vrijeme boravila četa dalmatinskih partizana iz Vodica i Šibenika. Narod ih je dočekao, primio i ugostio kao svoju djecu. Bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata i pored ustaških zvjerstava radalo se u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Sredinom januara 1942. talijanska avijacija iz Zadra počela je s bombardovanjem centra Bruvna. Bombardovanje je bilo svakodnevno bez i jednog dana pauze. /Uoči j unske ofanzive u isto vrijeme se znalo smjenjivati po 4—5 aviona u grupama i po cijeli dan bacati bombe i mitraljirati mjesto. Žrtava je bilo relativno malo u odnosu na učestalost napada i količinu bačenog eksploziva. Narod se sklanjao u polja i bezbjednija mjesta, a ni sve bačene bombe nisu eksplodirale. Unatoč svega, strah od moći i sile neprijatelja je izbljedio, a vjera u sebe nevjerovatno je porasla.

Dvanaestog aprila 1942. u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip« izveden je puč prilikom kojeg su razoružani komandant i komesar bataljona i jedna grupa drugova koja je iz 1. čete dodijeljena 2. četi. Iza puča su stajali Talijani preko svojih pristalica Sa vice Guteše, Ilije Čubrila, Gene Kovačevića, Stevice Plećaša i još nekih. Nebudnost KK KPH za Gračac prilikom imenovanja rukovodilaca 2. čete bila je očigledna, Zahvaljujući brznoj intervenciji OK KPH za Liku i Štaba Grupe NOP odreda za Liku, te 1. čete i seoskih jedinica s područja užeg Bruvna, Klapavica, Paklarića, Rudopolja, Tupaia i Deringaja, u toku jedne noći puč je likvidiran. Kolovođe puča Savica Guteša, Stevica Plećaš i Geno Kovačević iz Mazina pobjegli su u Gračac Talijanima. Mićo Obradović, uvidjevši u šta je uvučen, pobjegao je i krio se u Urljaju, a drugi su pohapšeni i strijeljani. Jedna od najznačajnijih političkih posljedica puča je i ubrzanje diferencijacije među ustanicima započete u jesen 1941, a uslijed puča završene već do maja 1942. na cijelom području Gračaca, Bruvna i Mazina. Nije bifo dilema što Talijani žele postići svojom taktikom saradnje. Njihove pristalice su se jasno deklarirale kao neprijatelji oslobodilačke borbe i kolaboracionisti. Talijani su ih naoružali i organizovali u četničke formacije sa sjedištem u njihovom garnizonu. Borci bivše 2. čete, izuzev komandira i komesara, bez izuzetka su se ponovno svrstali bilo u 1. četni bataljona »Gavrilo Princip« ili u novoformiranu 2. četni istog bataljona koji je sada nosio ime svoga palog komesara Biće Kesića. Teritorijalna četa Klapavica, Paklarića, Rudopolja i Tupaia kompletno se uključila kao 3. četa bataljona »Biće Kesić« dok je četa s užeg područja Bruvna ostala na položajima prema Gračacu. Dolaskom bataljona »Stojan Matić« ta se četa postepeno smanjivala odlaskom mlađih boraca u 'operativne jedinice. Ostale teritorijalne jedinice kotara Gračac poslije puča su razoružane, a njihovo oružje dodijeljeno je operativnim jedinicama.

Oružani sukob s Talijanima početkom 1942. godine, oko koga se vršila politička diferencijacija, formiranjem regularnih partizanskih jedinica, stvaranjem organa nove vlasti, organizovanjem antifašističkih organizacija NOP-a, u prvom redu Partije, SKOJ-a i omladinskih aktiva te razbijanjem puča u aprilu praktično je završen proces konsolidacije pokreta na teritoriji bivše općine Bruvno. Umjesto ustaničke organizacije NOP-a, karakteristične za postojanje teritorijalnih vodova i četa, postepeno se stvaraju regularne jedinice, konsoliduju se organi narodne vlasti i izrasta mreža organizacija NOP-a s organiziranim seoskim i općinskim odborima i dr. Proces konsolidovanja i rasta oružanog pokreta i

organa narodne vlasti provjeren je i potvrđen u talijansko-četničkoj ofanzi vi krajem juna i početkom jula 1942. kada je paljenje bruvanjskih sela narod, naročito omladina primila kao znak za još veće napore i herojstvo.

Vršeci pripreme za ofanzivu prema Bruvnu Talijani 25, 26. i 28. juna bombarduju Bruvno, ali bez velikih rezultata. S obzirom na veliku aktivnost partizanskih snaga u sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici, komanda talijanskog 18. armijskog korpusa priprema i izvodi veću akciju na slobodnu teritoriju ovih područja. Izvođenje akcije komanda korpusa povjerila je talijanskoj diviziji »Sassari« sa sjedištem u Kninu. U drugoj fazi napada Talijani iz Gračaca sa dva bataljona (oko 1700 vojnika), jednom baterijom topova i oko 150 četnika prešli su

18. jula u napad na Bruvno. I pored otpora dijelova Sjevernodalmatinskog i

3. ličkog partizanskog odreda, neprijatelj je uspio da zauzme mjesto. A kako nije uspio prodrijeti dalje, u Mazin, 24. jula povukao se u Gračac i tom prilikom spalio Bruvno i sva sela prema Gračacu.

Evo, što je o tim borbama u izvještaju komandantu talijanske 2. armije, pored ostalog, napisao komandant talijanskog 18. korpusa: »Ciklus operacija, započet krajem juna na Promini iz čega su sljedovale borbe do 3. jula kod Vujoševića, zatim produženjem 16. o. mj. s akcijom čišćenja Velebita, završen je jučer ulaskom naših trupa u Bruvno, koje je potpuno zapaljeno. Čitav teren je do tančine pretresen, gdje god su pobunjenici pružili otpor, taj je slomljen, a avijacija velikog radijusa tukla je čitavu teritoriju tzv. Sovjetske republike u Srb,... Gubici pobunjenika bili su veliki i bilo je izvršeno uništenje kuća, životnih sredstava itd. Praktično se, dakle, može smatrati da je u toj zoni danas ostala pustinja ...«

O učešću naroda općine Bruvno u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. najbolje govore slijedeći podaci:

a) Bruvno i sva sela i zaseoci bruvanjske općine stupaju masovno u ustanak već 29. jula 1942. godine,

b) u toku narodnooslobodilačkog rata od 1941—1945. u NOB je uključeno 1286 učesnika,

c) za slobodu zemlje Bruvno je dalo 512 žrtava od kojih 225 palih boraca, 168 žrtava rata i fašističkog terora i 119 lica umrlo od tifusa.

Dorđe Cubrilo
Milan Cubrilo

Sjećanje na akciju, ustaše i prvi ustanički dan

Proljeće 1941. godine. Govori se: »Bit će rata, vrši se mobilizacija.« Vojni obveznici odlaze, povremeno dođu i opet odlaze. Mi nismo vojni obveznici, tek smo- u mladenačkoj dobi, za nekoliko godina bit ćemo i mi vojni obveznici ako nam rat to ne nametne i prije određene životne dobi. Radio, javlja, a mi slušamo: »Nijemci i Talijani napali Jugoslaviju! Napali našu zemlju!« A naša vojska? Gdje je? Povlači se. Fašistički »perjaši« prolaze kroz naše gradove i sela. Mi mladići sa strahom prilazimo kolonama talijanskih fašista diveći se njihovoj opremi, ratnoj tehnici, kamionima i topovima.

Vidimo fašiste u Gračacu i u Bruvnu. Na Mazinskoj previjđ zastali su i počeli se utvrđivati, upravo tamo gdje će se ljudi dogovarati za ustanak, upravo tamo gdje će se u četvrtoj neprijateljskoj of anzi vi voditi teške i krvave borbe s tim istim fašistima, a vodit će borbu ti isti mladići koji sada mirno i začuđeno promatraju ratnu tehniku i nepoznate ljude iz tuđe zemlje koji su ih došli porobiti. Talijanski fašisti u Bruvnu ostaju kratko, ali iza njih i s njima dolaze još gori okrutni i svirepi »preuzimao. vlasti«, kako su govorili prilikom dolaska u Bruvno i ulazeći u općinsku zgradu. Tko su ti ljudi? Govore našim jezikom. To nisu Talijani. Među njima je pokojni poznanik iz Bruvna i Rudopolja.

Bile su to ustaše. Preuzimaju vlast u ime Nezavisne Države Hrvatske. Po sebi stavljaju hrvatske trobojke sa slovom U, neukusno postavljene po mnogim dijelovima odjeće. Imaju i oružje koje nespretno nose, bez vojničke discipline, a u prvi mah i bez određene primjene. Vlast je preuzeta. Izdaje se naredjenje: »Srbi moraju predati sve vatreno oružje i vojničku opremu, bez obzira da li su je sami donijeli iz bivše Jugoslavenske vojske ili bilo na koji način došli do nje. Tko ne preda oružje, bit će najstrože kažnjen.« Narod u to ne vjeruje. Samo poneki predaje oružje i vojnu opremu.

Ustaška naredba i »stroga kazna« prve je u Bruvnu zahvatila Nikicu Obradovića, Stevu Manojlovića, Radu Obradovića, Đuru Obradovića, Jovana Dautovića, Nikicu Dautovića, Anku Obradović i druge. Vidjeli smo te ljude kada su ih ustaše uhapsile i sprovodile. Stevo Manojlović više nije ni ličio na čovjeka. Bila je to hrpa iskrvavljenog i isprebijanog mesa. Više se gotovo nije mogao ni kretati. Zatvorili su ih u Ustaški stan i više ih nikada nitko nije vidio. Odvode ih nekamo, u zatvor ili na prisilni rad u Njemačku, kako su to, ustaše govorile. Redaju se zločini, hapšenja, pljačke i ubijanja. Narod je uplašen. Bježi iz svojih kuća, u Kremen, Cemernicu, Urljaj ili bilo kuda. Jame se pune leševima u Obradovića gaju, u Pržinovom brdu, u Stolaću. Leševi, se nalaze i pod strogovima tek pokošenog i napušenog žita. Bruvno je krvavo. Krvavi trag od Ustaškog stana vodi do Pržinova brda. Rijetki posjetioci Bruvna to vide i obavještavaju one koji to ne vide i ne mogu da shvate da u Bruvnu, nekadašnjem mirnom i lijepom mjestancu, caruje zločin, užas, mučenje, jeza i smrt.

Izbjegli i zaplašeni ljudi sastaju se u Cemernici, na Mazinskoj previji, u Radišinu gaju, na Graovu u velikom strahu i pod okriljem noći. Govori se:

»Treba dignuti ustanak, treba potući ustaše, treba se suprotstaviti mučenju, klanju i ubijanju nedužnog i mirnog stanovništva.« Ali kako? Nema oružja, ljudi su rastjerani, neki bježe u Srbiju, a neki su već poubijani i njihovi leševi se posvuda vide. Uveče 28. jula na sastanku na Mazinskoj previji zaključeno je da treba napasti ustaše, dignuti ustanak, ili će nas sve pobiti. Drugog izlaza nema. Dogovoreno je da se donese skriveno oružje. Neki ga imaju, ali od straha nikome ne kazuju i ne iznose oružje. Nakon dužeg uvjeravanja Bulji donose tri vojnička karabina s nešto municije, što je najveća dragocjenost u tim teškim i nikad zaboravljenim danima. Saznajemo za oružje, municiju i vojnu opremu koju su sakrili Đuro Obradović i Đorđe Cubrilo u štali što je dvorištem i zidom vezana za zgradu Ustaškog stana (kuća Đure Obradovića). Donosi se odluka da sve to noću treba donijeti prije dizanja ustanka. Ali tko i kako da to učini? Kako proći pored ustaškog stražara? Kako ući u Bruvno noću, kad tamo caruju jeza i smrt? Đuru Obradovića su ustaše odvele i bacile u jamu na Stolaću, a za sakriveno oružje jedino zna Đorđe Cubrilo, mlad, zaplašen, bez većeg životnog i bilo kakvog ratničkog iskustva.

Nagovaraju me da donesem sakriveno oružje koje su nam prilikom raspada Kraljevine Jugoslavije dali žandari i vojnici-bjegunci, a Đuro i ja ga sakrili. Pristajem da noću pokušam iznijeti sakriveno oružje, znajući da se s tog pohoda možda nikada više neću vratiti na M.azinsku previju, ako me ustaše opaze i uhvate. Traže se još dva dobrovoljca koja bi posla sa mnom. Tu su mi dva brata

— Milan i Nikica, tu mi je još puno rođaka i susjeda, starijih i mlađih od mene. Ljudi se došaptaju, dogovaraju, ali se nikom ne ide u životni rizik i smrt. Nitko se ne javlja, a sam ne smijem i ne mogu. Najzad, na taj put strave i neizvjesnosti odlučio se moj brat Milan.

Krenuli smo. Noć je tamna, a strah velik. Krišom i pod okriljem noći ulazimo u Bruvno. Kada smo se našli pred zgradom Sokolskog doma, iz pravca Lapca naiđe kamion pun ustaša koji su pucali iz mitraljeza. Pijani i objesni svraćaju u Bruvno pjevajući: »Paveliću živila ti ruka, što ti ubi Srbina hajduka*. Da nas automobili ne osvijetle i ustaše ne primijete, bacamo se iza nekog zida. Tu nagazismo na leš izmrcvarenog i masakriranog našeg mještana kojeg u mraku nismo mogli prepoznati. Ovaj leš, puščana i mitraljeska paljba i prijeteće pjesme ustaša još više su u nas dvojicu unijeli straha i nervoze, a naši živci su do kraja bili napeti. Brzo smo pobjegli u neki grm i tu se sakrili malo podalje od leša. Ustaše su iz Ustaškog stana uz mnogo udaraca i galame ukrcali neke ljude, uzeli i leš pored kojeg smo se bili sakrili, te produžili pucajući i pjevajući prema Gračacu. Kada je kamion s ustašama otišao, uspjeli smo skupiti snagu, uvući se kroz neki propust, pokupiti sakriveno oružje, municiju, bombe, neku vojničku opremu i jedan pisaći stroj i sve to prije dana uz mnogo napora i straha donijeti u gaj do naših kuća. Oružje je dobro došlo već prvog jutra u ustanak i neposredno poslije ustanka. Na pisaćem stroju pisani su prvi ustanički dokumenti u Bruvnu, a poslije je pripao Štabu bataljona »Bićo Kesić«.

Zajedno s ostalim ustanicima iz općine Bruvno ujutro 29. jula 1941. napali smo ustaše u Bruvnu koje su bile iznenađene. Nastalo je puškanje i mi smo se brzo našli pred Ustaškim stanom. Iz njega je istrčao ustaša Ivica, bivši post-larski pomoćnik, koji se odmah obukao u ustašku uniformu i umjesto šila i čekića uzeo nož i pušku pretvorivši se u pravog koljača nevinog i nedužnog srpskog naroda. Digao je pušku spreman da ubija, ali mu je bilo kasno. Našao se pred nama, pred vilama i sjekirom Nikole Krajnovića Čičkonje, Miće Kraj-

novića i Mil čina Guteše. Vilama (roguljama) je pritisnut uza zid, a udarac sjekirom onemogućio je zločinca da bilo što učini, osim da ispusti pušku i svoju gnusnu i okrvavljenu dušu. Ustaša Perica Vranić pokušao je bijeg prema Rudopolju, ali ga prisebni i hrabri Gojko Čuk pogodi, uzevši pušku iz ruku jednog neiskusnog mladića, koji se nije snašao. Ustaša je, iako smrtno ranjen, uspio prebiti kundak svoje puške da ne padne ispravna, u ustaničke ruke. Puška je pripala Gojku koji joj je kundak brzo popravio. Uhvaćen je i ustaša zvani Cuksvirar koji je nakon kraćeg ispitivanja strijeljan. Uhvaćen je i Stipe Cvitković kojeg su sa ženom pustili ustanici iz Kovačevića da preko Kremena pobjegne na Udbinu.

Nakon zauzimanja i sređivanja stanja u Bruvnu ustanici su krenuli u napad na Rudopolje, ali su ustaše iz ovog sela pobjegle preko Jasenara u Lovinac, povukavši sa sobom i nedužno hrvatsko stanovništvo. Time je bila, oslobođena čitava bruvanjska općina već prvog dana ustanka u gračackom kotaru.

Milan Krajnović

Rad bruvanjske skojevske organizacije i njen uticaj na razvoj omladinskog pokreta na području općine Bruvno

Poznato je da je omladina Bruvna, skoro bez izuzetka, aktivno učestvovala u NOB-u kroz sve četiri ratne godine. Svi mladići sposobni za borbu bili su aktivni borci 6. i 19. divizije ili drugih jedinica u koje su bili raspoređeni. I posljednji pojedinci su otišli u partizanske jedinice u drugoj polovini 1942. U vojne jedinice otišao je i jedan dio ženske omladine, dok je većina aktivno i organizovano na terenu obavljala sve poslove koji su pred njih postavljeni. Izvjesna uzdržanost omladinki u patrijarhalnim porodicama trajala je vrlo kratko. Taj ^ostatak u načinu gledanja na žensku djecu, a naslijeđen iz prošlosti, bio je u toku 1942. potpuno prevaziđen. Polet oslobođene mladosti nemilosrdno je zbrisao sve što mu, se našlo, na putu.

Međutim, geneza omladinske aktivnosti, je očigledno u predratnim godinama. Za ondašnje prilike u Bruvnu je postojala izvjesna tradicija organizovane aktivnosti omladine. Nosilac toga je bila Sokolska četa koja je niz godina aktivno radila i okupljala uglavnom omladinu s užeg područja Bruvna i pojedince sa šireg područja. U osnovnoj školi u Bruvnu školske 1930/31. godine uvedeno je tjelesno vaspitanje djece koje smo mi nazivali čas vježbanja. To je uvedeno preko Sokolske čete a svi đaci su automatski pripadali Sokolskom podmlatku. Prve vježbe je s djecom izvodio Nikola Krajnović Trgovčić, kasniji predsjednik Sokolskog društva Gračac i sekretar KK KPH za Gračac. Upravo generacija

koja je tih tridesetih godina počela da stvara i formira nove navike organizovanog rada, netipična za seljačku sredinu kakva je bila u Brvnu, dorasla je 1941. da preuzme teško breme koje joj je rat nametnuo. Učešće Sokolske čete na sletovima u Brvnu, Gračacu, Gospiću, Udbini, Sušaku, zatim izgradnja Sokolskog doma 1936/37. godine i njegovo za ondašnje prilike solidno' opremanje potrebnim rekvizitima, doprinijeli su stvaranju nove društvene svijesti kod omladine, koja se razlikovala od svijesti i navika stare generacije. Tome treba dodati da su stvarni organizatori i duša Sokolske čete bili najprije član Partije Nikola Krajnović a kasnije njegov zamjenik Milan Pokrajac, prvi sekretar partijske organizacije u Brvnu 1941.

Ovom spletu okolnosti treba dodati i činjenicu da se u političkom životu u Brvnu osjetila tendencija opozicije prema režimu. Posljednji općinski izbori pred rat doveli su na vlast opoziciju iza koje je stvarno stajala Partija. Taj proces događaja presjekao je, ili tačnije rečeno, produžio rat u novim uslovima i s novim zahtjevima.

Ustanak krajem jula probudio je nove nade kod omladine koja je, iznenađena ustaškim pokoljem, tražila izlaz u otporu. Na užem području Brvna ustaše nisu uspjele da do ustanka ubiju ni jednog 'omladinca iako su neke intenzivno tražili. Omladina se sklanjala, naročito muškarci. Žrtve ustaškog terora bili su isključivo stariji ljudi i žene koji nisu vjerovali da mogu biti ubijeni bez krivice. Omladina je brže shvatila situaciju. Ustanak je bio masovan i u njemu su stariji ljudi' koji su služili vojsku ili učestvovali u prvom svjetskom ratu davali ton organizovanju ljudstva, formiranju položaja na Vodenoj glavi i na pravcu Gračaca. Prva domobranska ofanziva u augustu i pokušaj Talijana da uspostave svoju vlast u Brvnu pokazali su sve nedostatke, oportunizam i pomirljivost u redovima starije generacije koja je bila spremna na kompromisna rješenja ako bi to garantovalo neki oblik mirnog života i nekakve privredne sigurnosti. Mjesec septembar i cijela jesen 1941. predstavljaju prekretnicu, ustanka na slobodnoj teritoriji Brvna. Zapravo, od toga momenta se pristupilo stvaranju ne samo partijske i skojevske organizacije, nego' prenošenju težišta borbe na omladinu.

Kako je omladina Brvna prihvatila liniju Partije i kako se organizovala da realizuje tu politiku, djelomično će ilustrovati rad skojevske organizacije u periodu od septembra 1941. do ljeta 1942. Ovdje posebno želim da> ukažem na uticaj- mjesne skojevske organizacije na razvoj omladinskog pokreta na području cijele predratne općine Brvno koja je, pored šireg područja Brvna, obuhvatila još i sela Omsicu, dio Gubavčeva Polja, Deringaj, Rudopolje i Klapa vice. Zbog lakšeg rukovođenja i jačeg uticaja, odnosno zbog pomoći sa slobodne teritorije Brvna, na ovu organizaciju su prenošeni određeni zadaci i zaduženja za područje Tomingaja i; Gornjih Kijana.

Negdje krajem septembra 1941. osnovana je skojevska 'organizacija u Brvnu koja je prvobitno obuhvatala šire područje Brvna, računajući tu centar mjesta, Pokrajčevu i Radišinu Dragu, Podopčuv, Čukove, Radakovića Dragu, Krajnovića. Bijelo Brdo, Krivošije, Vojiće, Podurljaj (Baste, Obradović, Krajnović, Radaković), Dolove, Plećaše s Dubravom, Graovo, Bulje ispod Previše, Cubrile i Cerovac. Do kraja 1941. u skojevsku organizaciju primljeni su slijedeći drugovi i drugarice: Petar Čuturilo Zebić, Draga Japundžić, Pera Japundžić, Zorka Japundžić, Grozdana Krajnović, Milan Krajnović, Anka Opačić, Miloš Opačić, Mile Petrović, Nikola Plećaš, Đurađ Pokrajac, Soka Pokrajac, Bude Radaković, Dušan Radaković Tešić, Jovan Radaković Srbin i Sava Radaković. U

rad organizacije bili su uključeni i Miloš Dautović iz Rudopolja te Dušan Ivanić, šnajder iz Gubavčeva Polja. U to vrijeme svi mi nismo znali da je Đurađ Pokrajac Đuda već bio član Partije i da je u radu skojevske organizacije učestvovao po zaduženju. Sekretar organizacije bila je Pera Japundžić, student treće godine Filozofskog fakulteta u Beogradu, koja je kao student aktivista već imala određeno iskustvo iz rada u Beogradu.

Prvi i osnovni zadatak skojevske organizacije bilo je okupljanje i organizovanje omladine, idejno i političko obrazovanje u cilju stvaranja čvrstog borbog morala, mržnje prema okupatoru i njegovim slugama, odnosno priprema omladine za stupanje u partizanske jedinice čije je formiranje predstojalo. Ovdje treba imati na umu da je cijelo područje općine Bruvno bilo podijeljeno na teritorijalne jedinice koje su tokom cijele zime i proljeća držale položaje prema talijanskom garnizonu u Gračacu i ustaškom garnizonu u Lovincu. Omladinci su bili organizovani zajedno sa starijim muškarcima u teritorijalne vodove i čete koje su držale položaje, dok je ženski dio omladine s jeseni angažovan u hor i diletantsku grupu. Kako je držanje položaja vršeno na smjene, to je redovno i jedan dio muške omladine mogao da se uključi u ovaj rad. Ovdje je veoma spretno iskorišćena tradicija Sokolske čete i tradicionalnog ličkog prela. Osnovna škola u Bruvnu i u manjoj, mjeri Sokolski dom, koji nije imao peći za grijanje prostorija, korišćeni su za sastanke, za uvježbavanje programa, za igru i ples u dugim jesenjim i zimskim noćima. Ovo je naročito bilo pogodno s jeseni za omladinu koja je bila bliže centra i škole.

Što se tiče pjesama koje su uvježbavane u horu i prenijete na masu vrijedne su pažnje: Ustaj seljo, ustaj rode, Avanti popolo, Mitrovčanka, Crven je istok i zapad, Padaj silo i nepravdo, Aoj goro, goro svakojaka i druge koje su donešene s raznih strana i koje su veoma brzo sticale popularnost narodne pjesme i potpuno se odomaćile. Svečana pjesma Hej Sloveni već je tada pjevana kao himna.

Rana snijegom bogata i oštra zima došla je dosta brzo. To je otežalo započeti posao na masovnom okupljanju omladine šireg područja u školskoj zgradi u centru Bruvna. Nađen je izlaz u tome da se u vidu tradicionalnog ličkog prela okuplja omladina po selima i zaseocima. Novi sadržaj i aktuelne ratne teme, uz čitanje knjiga, radio-vijesti s istočnog i drugih frontova, učenje i pjevanje novih borbenih pjesama, unijeli su ne samo osvježenje među mlade, već su postali osnova novog načina mišljenja i drugačijeg gledanja na rat. Taj nesretni rat više nije predstavljao višu silu pred kojom je čovjek nemoćan. Bunt mladosti koji je na sastancima prožiman saznanjem da se i tome zlu može suprotstaviti organizovanom borbom, otvarao je perspektivu koje ranije nije bilo. Iz toga saznanja irodio se takav polet da su borbene pjesme koje su pjevane, odlazak na položaj prema Gračacu i Lovincu, pripremanje -odjeće i -obuće najprije za dalmatinsku četu a zatim za bataljon »Gavrilo Princip«, predstavljali spoljne manifestacije poleta, koji bi i za mirnodopske uslove bili izraz neobjašnjivog oduševljenja. -Radalo se nešto čega ni mi zaneseni skoj-evci nismo bili dovoljno svjesni. Saznanje i uvjerenje da iz -ovoga zla, koje se zov-e ra-t, ima izlaza, i ne samo to, nego da se iz te borbe mora roditi novi svijet koji ćemo mi kreirati, dalo je snagu i polet u organizovanju omladine Bruvna.

Prelazak na -rad po selima i zaseocima nešto kasnije, tj. u januaru 1942. godine, bio je, pored ostalog, uslovljen i svakodnevnim bombardovanjem centra Bruvna od talijanskih aviona. U centru Bruvna su i dalje održavani skojevski

sastanci i to u večernjim satima. Za rad po selima i zaseocima bili su zaduženi pojedini skojevci. Uže područje Bruvna i dalje se nalazilo u centru aktivnosti. Tu je bila omladina, počev od Radakovića Drage, Cuturila, Čukova, Vodene glave, Podopčuva, Pokrajčeve Drage, Krajnovića, Bijelog Brda (sa Buljima z Otuće), Crnog Luga, Krivošija do Vojića. Razumije se, tu je bila i omladina iz mlinova poredanih niz Otuću i iz Radišine Drage. Ovo je bila u isto vrijeme i najbrojnija grupacija omladine, tako da su sastanci u zimskom periodu držani posebno s omladinom počev od centra do Radakovića Drage, posebno za područje Krajnovića, Bijelog Brda, Krivošija i Vojića. To je odgovaralo i podjeli na 1. i 2. teritorijalni bruvanjski vod, pa je to već postalo uobičajeno. Gak smo i ovdje prema potrebi organizovali rad po zaseocima. To je bilo omogućeno i činjenicom da je iz ove sredine u to, vrijeme bilo najviše skojevaca, pa nije bilo problema ko će gdje da ide. Osim toga na tome terenu je bilo i sjedište KK KPH za Gračac, KK SKOJ-a za Gračac, zatim tu je bila mjesna partijska organizacija. Tome treba dodati da su preko Bruvna u to vrijeme vodili svi putevi iz Dalmacije za Liku i za centralne partijske, političke i vojne organe Hrvatske koji su se dijelom nalazili u Lici. Tako se skoro redovno na ovom terenu moglo sresti ljude s bogatijim iskustvom. Cio taj sklop okolnosti mi smo, iako mladi, relativno uspješno sokirtisi za širenje našeg idejnog uticaja na omladinu i razvili vrlo intenzivan politički rad.

Ciljevi NOB^a, januarske hladnoće i visok snijeg još iz decembra nametnuli su potrebu da i s drugom omladinom sa šireg područja treba raditi sistematsikije i intenzivnije. Tada smo izvršili neku vrstu podjele terena cijele predratne općine Bruvno. Ta podjela je u grubom bila približno slijedeća: područje od centra do Radakovića Drage dobili su Petar Cuturilo Zebić, Dušan, Rade i Sava Radaković te Mila Petrović. Za područje Krajnovića, Bijelog Brda, Krivošija i Vojića bio je zadužen Milan Krajnović (autor teksta), kome su zatim pridodani Derin-gaj i Gornji Kijani. Za Podurljaj, Dolove, Plečaše, Graovo i Dubrave bili su zaduženi Nikola Plečaš Nitonjica i Jovan Radaković Srbin, za Omsicu i Gubavčevo Polje — Dušan Ivanić i Miloš Opačić, za Cerovac, Cubiile i Bulje privremeno je zaduživana Pera Japundžić ali su ponekad odlazili i drugi. Svima je oslonac u to vrijeme bila Gina Guteša. Za Klapavice i Paklarić bila je zadužena Draga Japundžić, kojoj su oslonac bili Dušan Krtinić i njegova sestra Sekana. Za Rudopolje i Tupaie sa zaseocima oko Vodene glave bili su zaduženi Miloš Dautović i Anka Opačić.

Pored ove osnovne podjele, izvršene negdje u januaru 1942. godine, mi smo se međusobno ispomagali i išli zajedno na neke omladinske sastanke. Zapravo, to nikada nisu bili isključivo omladinski sastanci. Stariji su se skoro redovno priključivah nama, posmatrali naše ponašanje, naše odnose i iznad svega slušali novosti s frontova, naročito o borbama oko Moskve i o protivofanzivi Crvene armije. O svim novostima toga vremena mi smo bili infarmisaniji od ostalih ljudi i za njih smo na neki način bili ne samo izvor informacija nego i izvor nade i očekivanja nečeg što će taj nesretni rat i tu neizvjesnost privesti priželjkivanom kraju. Niko od nas nije mogao ni u snu da pomisli da bi rat mogao trajati četiri godine. Za tako nešto tada niko nije bio psihički pripremljen. Svi smo se na neki način nadali sretnom preokretu i brzom pobjedi Crvene armije i oživljavanju fronta zapadnih saveznika koji su preko Radio-Londona davali čitavi niz informacija.

Pored aktuelnih novosti koje su živo praćene i željno očekivane, tada smo na tim prelima, ili tačnije sastancima počeli čitati knjige koje smo posjedovali. U to je vrijeme bila najčitanija knjiga Mati od Gorkog, zatim Uzorana ledina od Solohova, pa Kako je čovjek postao div, Kuća oplakana od Colatevića i jedna brošura o Sveslovenskom kongresu u Moskvi. Ovi tekstovi su tako rado slušani da su ponekad i stare žene ulazile među nas mlade, bojažljivo se sklanjale u neki ćošak sobe, slušale netremice, na kraju komentarisale kako su to one shvatile, zavidjele nam i odobravale.'

Kako je krajem decembra 1941. i početkom 1942. formiran bataljon »Gavrilo Princip« u koji je otišla većina članova skojevske organizacije, došlo je do nekih manjih pomjeranja u zaduženjima'. U početku su svi članovi SKOJ-a s područja Bruvna i dalje bili vezani za skojevsku organizaciju Bruvna otprilike do sredine februara. Negdje u martu sastanak skojevske organizacije nije zakazivan nešto oko 10 do 15 dana. To je bilo neuobičajeno jer smo mi ranije održavali sastanke i kraće ili duže dogovore dva puta nedjeljno. Ta pauza se upravo nekako poklopila s odlaskom sekretara organizacije Pere Japundžić u posjetu svom mužu Gojku Polovini koji je bio ranjen u napadu na Srb i nalazio se u Dobroselu. Jednog dana sredinom marta na položaju u Deringaju dobio sam poruku da se hitno do noći javim Branku Ognjenoviću, sekretaru KK KPH za Gračac. Tada komitet nije imao formalno sjedište, ali su se svi drugovi mogli naći, ili se o njima mogla dobiti tačna informacija u kući Milana Pokrajca ili Nikice Krajnovića. Ja sam otišao do Pokrajca i tamo našao Branka. Naš razgovor je bio relativno kratak i svodio se na slijedeće:

1. Skojevska organizacija Bruvna je raspuštena i ona kao takva više ne postoji. Objašnjenje je bilo ne samo kratko nego i škrtu u riječima. Sve se uglavnom svodilo na to da je skojevska organizacija bila suviše pod uticajem Gojka Polovine koji je isključen iz Partije, pa je skojevsku organizaciju neophodno osloboditi toga uticaja. Ko je donio takvu odluku nije mi objasnio. Ni kasnije nisam uspio doći do vjerodostojnih podataka o toj tada za nas izuzetno osjetljivoj odluci.

2. Od jednog broja članova bivše skojevske organizacije formiraće se nova organizacija u bataljonu »Gavrilo Princip«. Ta organizacija neće biti vezana za bruvanjsku organizaciju nego za KK SKOJ-a za Gračac.

3. Od skojevaca s terena i teritorijalnih vodova, saopćio mi je da u SKOJ-u ostajem samo ja i da ću od sada biti sekretar teritorijalne skojevske organizacije za područje Bruvna. Za početak organizacija će imati samo tri člana. To su, pored mene, Anka Pokrajac i Milica Pokrajac.

4. U nove organizacije SKOJ-a iz stare neće biti primljena Pera Japundžić kao supruga Gojka Polovine i njene sestre Zorka i Draga Japundžić. Osim njih u SKOJ-u neće biti Grozdana Krajnović, najstarija kćerka Nikole Krajnovića koji je kao nekadašnji sekretar bio isključen iz Partije, što javnosti nije bilo poznato. Pored nje u SKOJ-u neće ostati ni Soka Pokrajac, za koju bližeg objašnjenja nije bilo. **Sto** se tiče Save Radakovićai Dušana Radakovića Tešića, to će **biti** razmatrano u skojevskoj organizaciji bataljona gdje su se oni nalazili **pored** većine ostalih naših članova. Prijem u SKOJ Jeke Dragosavac, Miće Petrovića

1 Maše Radaković predviđen u staroj organizaciji odložen je za kasnije kao neaktuelan u ovoj situaciji. Što se tiče Anke Opačić ona je primljena za člana KK SKOJ-a za Gračac i kao takva neće biti član bruvanjske organizacije. Za ostale je bilo jasno, nastavljaju rad u bataljonu.

5. Dalje omasovljenje mjesne skojevske organizacije neće se vršiti kao do sada. Više se u SKOJ neće primati direktno nego svaki omladinac i omladinka moraju proći prethodno kroz vaspitne grupe u kojima će biti. provjeravani na Konkretnim zadacima i tek poslije toga uslijediće prijem u SKOJ. Našoj organizaciji je dat zadatak da po selima i zaseocima formira vaspitne grupe od najaktivnijih i najodanijih omladinki i omladinaca.

To je u grubom, koliko sjećanje može da bude vjerodostojno, ono glavno što rani je tom prilikom saopćio Branko Ognjenović. Istini za volju mnogo toga je, bar za mene, tada ostalo nejasno iz prostog razloga što smo mi Bruvanjci, u najkritičnijim danima ustanka i kasnije u jesen i zimu 1941. godine, bili povjerenjem vezani za Gojka Polovinu i Nikicu Krajnovića kao stare od prije rata poznate komuniste. Na ljudskom planu Branko Ognjenović je relativno brzo prihvaćen u ulogu sekretara Komiteta premda je on bio u našem kraju čovjek sa strane, ali mu se vjerovalo zato što ga je poslala Partija. Međutim, povjerenje u Partiju stvarali su i Gojko i Nikica i to- godinama i u kritičnim trenucima-, -a sada su, to se osjećalo, gurnuti u stranu. Ta pitanja su se -i bez izgovorenih riječi javljala. Za naše prilike olakšavajuća- okolnost je bila ta što je Gojko Polovina još s jeseni prešao na lapačko- područje a Krajnović je ostao na našem terenu i bio zadužen za -organizovanje NOO-ai, kao naše nove vlasti, što je radio s njemu svojstvenim entuzijazmom. To je olakšalo ovaj prelaz i smjenu vodeće kadrovske eki-pe koja se povukla disciplinovano i bez javnog protesta koji bi u tadašnjim uslovima bio teško- primljen u narodu.

Ta smjena olakšavala je rad neprijatelju i njegovim ljudima iz naše sredine. Veliko je pitanje da li bi Savica Guteša i Stevica Plečaš imali hrabrosti da se prihvate posla na organizovanju puča da je u to vrijeme sačuvan ugled već afirmisanog, upornog, energičnog tribuna kakav je bio Gojko Polovina. Ili da je na čelu gračačke -organizacije ostao sistematični, iskusni ilegalac, poznavalac ljudi i prilika — Nikola Krajnović. Takvu hrabrost Savica i Stevica nisu posjedovali. Sigurno je i to da komesar 2. čete nikada ne bi mogao biti Stevica Plečaš, koji je na Savičin prijedlog u jesen 1941. godine bio postavljen za komesara talijanske vlasti u općini Bruvno.

Zbog toga na ovom mjestu na to pitanje nije moguće dati pravi odgovor. Ljudi koji su dovedeni sa strane, ma koliko da su lično bili poštjeni, korektni, dobri i odani pokretu, bih, su i ostali stranci u -ovoj sredini. U ustaničkoj sredini, kakva je bila naša, s ostacima patrijarhalnog odnosa prema ljudima oko sebe, Pokret su mogli voditi ljudi iz te sredine koje je narod znao i vjerovao im. Nepovjerenje prema domaćim kadrovima brzo se pokazalo neosnovanim. Ni jedan od ranijih skojevaca Bruvna ne samo da se nije pokolebao, već su, i pored svih Psihičkih maltretiranja i političkog ignorisanja, ostali dosljedni svojim ubjeđenjima, izdržali sva iskušenja te krize, slijedeći primjer svojih starijih drugova Gojka i Nikice.

Nakon izvršene reorganizacije SKOJ-a pristupili, smo poslu na stvaranju vaspitnih grupa i aktiva Saveza mlade generacije. Spomenuta trojka uz stalno Prisustvo Anke Opačić i povremenu pomoć Rame Mašića krenula je na stvaranje najprije vaspitnih grupa a zatim aktiva Saveza mlade generacije. Iako nas je bilo malo, posao se odvijao dosta uspješno. Zapravo, u toku zimskog perioda naše aktivnosti u svakom selu i zaseoku afirmisala se veća ih manja grupa aktivnih omladinki i omladinaca koji su okupljali i organizovali omladinu na raznim poslovima, prvenstveno pletenju čarapa, rukavica i džempera, zatim šiva-

nju rublja za borce, smještaju po kućama boraca koji su stizali iz Dalmacije, zatim boraca krbavske čete prilikom pokušaja rušenja Benderà, prikupljanju hrane za bataljon »Gavrilo Princip« kada se nalazio izvan našeg područja itd. Toj već brojnoj grupi aktivista trebalo je dati organizacionu formu i aktivnosti su nastavljene prema već ustaljenoj praksi. Sta više, mi smo vrlo brzo dobili veliki broj novih aktivista koji su sticali organizaciono iskustvo i preuzimali na sebe odgovornost za masovno organizovanje omladine po selima i zaseocima i izvršavanje svih konkretnih zadataka.

U periodu mart—juni 1942. vaspitnu grupu na području od centra Bruvna do Radakovića Drage organizovale su Anka i Milica Pokrajac, a u njoj su bile: Draga Japundžić, Sokica Kolundžić i Mikica Petrović. Na području Krajnovića, Bijelog Brda, Krivošija i Vojića vaspitnu grupu su sačinjavale: Milica Krajnović, Borka Bulj, Micika Bulj, Boja Radaković Luška, Smilja Vojnović i Joka Basta, a nešto kasnije Nada Radaković i Nedeljka Opačić. Na tome terenu smo u to vrijeme formirali i aktiv Saveza mlade generacije kojim je rukovala Milica Krajnović. Na području Podurljaj, Dolovi, Plećaši, Graovo i Dubrave vaspitnu grupu je vodila Joka Basta koja je prije toga bila u prethodnoj grupi, a u njoj su bile Pera Plećaš, Smilja Krajnović i Soka Obradović Koka, koja je povremeno bila odsutna u krojačkoj radionici. Kada smo formirali aktiv Saveza mlade generacije, negdje u maju, njime je također rukovala Joka Basta. U Cerovcu vaspitnu grupu su sačinjavale: Gina Guteša, Milka Cubrilo i Pera Bulj. U Klapavicama nije formalno organizovana vaspitna grupa ali su kao omladinski aktivisti smatrani Dušan Krtinić i njegova sestra Sekana. Ni u Paklariću nismo formirali vaspitnu grupu -ali smo na isti način sarađivali s Ljubicom, Štakom i Stanom Ličina kao da vaspitna grupa postoji. U Rudopolju vaspitnu grupu su sačinjavali: Đuro Dautović, Boja Dautović i Anka Ličina, a u Deringaju: Dara Kolundžić, Milka Dukić Crna, Dragica Tojagić, Mara Petrović, Jovo Blanuša i Smilja Škorić. Zbog tadašnjih uslova rada, opasnosti iz Gračaca i oslonca na slobodnu teritoriju Bruvna, ova vaspitna grupa se u praksi ujedinila s grupom iz Tomingaja koju je vodio Nikica Dukić a koju su pored njega sačinjavali: Zoirka Dukić, Dane Pokrajac, Rade Mamuzić, Ilija Dobrić i Stevo Milovanović. Posljednja dva su se poslije julske ofanzive pokolebala. U Omsici je vaspitnu grupu formirao Dušan Ivanić, šnajder i u njoj su bili: Mile Joške Petrović, Lenka Maričić, Smilja Sovilj, Mile Miljuš, Boja Petrović iz Dubrave, Stana Petrović i Boja Petrović (Bukvić). U Gornjim Kijanima vaspitnu grupu su sačinjavali: Đulija Sovilj Žuta, Voja Kričković i Sava Kričković.

Vaspitne grupe su imale zadatak da pripreme aktivnije omladinke i omladince za prijem u SKOJ. Kako su to bili najaktivniji omladinci i omladinke, oni su istovremeno bili rukovodioci u aktivima Saveza mlade generacije. Uočljivo je da su većinu aktivista činile omladinke. Razlog je u tome što su omladinci bili angažovani u teritorijalnim vodovima koji su držali položaj prema Gračacu, Lovincu i Udbini, ili su bili u 1. ili kasnije u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip«. Tek neki od njih su uspijevali da nađu vremena za politički rad na terenu. Stariji ljudi koji su bili u teritorijalnim vodovima nisu pokazivali mnogo razumijevanja za odlaske na omladinske i skojevske sastanke, pogotovo ako je to povlačilo za sobom odsustvo sa straže ili iz patrole. Za njih to nije bio politički rad nego provod s omladinkama. Čak su i meni prigovarali, iako su znali niz mojih zaduženja. Tako je komitet morao intervenisati preko Mane Breke, komandanta bataljona, da me oslobodi obaveza u 2. vodu. Omladinci kao aktivisti

javljaju se tek poslije težeg ranjavanja ako su zadržani na terenu, kao što je bio slučaj s Mićom Petrovićem, Ilijom Sunajkom, Božanom Dragosavcem i još nekim.

Sve vaspitne grupe i svi aktivni Saveza mlade generacije nisu formirani u isto vrijeme. Taj proces organizacionog sređivanja trajao je negdje od marta do kraja maja 1942. godine. Zbog četničkog puča cio april smo posvetili političkom objašnjenju i raskrinkavanju četnika a organizaciona pitanja smo odložili za kasnije. Neposredno, poslije toga dolazi do formiranja, Općinskog rukovodstva SKOJ-a za općinu Bruvno i ono postepeno preuzima poslove oko, rukovođenja omladinskim organizacijama, sređivanja vaspitnih grupa, i aktiv Saveza mlade generacije, kao i druge tekuće poslove s kojima se dotle bavila skojevska organizacija Bruvna. Novoosnovano općinsko rukovodstvo SKOJ-a, u sastavu Desa Ćosić, sekretar, Milan Krajnović, Draga Bogdanović i Mile Pjevač, ubrzo se snašlo, dovršilo započete poslove organizacione prirode, odredilo svoje predstavnike u Mjesni NOO Bruvno, Kotarski NOO Gračac (koji je također imao sjedište u Bruvnu) i u AFŽ. Tada su definitivno Osmica s Gubavčevim Poljem pripojeni općini Gračac zbog stvaranja povoljnijih uslova i veće slobodne teritorije za rad gracačkih organizacija. Mjesna organizacija u Bruvnu je ponovo brojno ojačana rukovodiocima i članovima vaspitnih grupa s užeg područja, uključujući tu Cerovac, Fodurljaj, Plečaše i druga sela, i zaseoke. Tada se i završava period u kome je mjesna skojevska organizacija Bruvna imala ulogu centra i omladinskog rukovodstva na područje cijele bivše općine.

Bez pretenzija da se na ovom mjestu daju bilo kakve šire ocjene treba konstatovati nekoliko nezapisanih ali inače poznatih činjenica. Prva od njih je da je u periodu od septembra 1941. do maja 1942. skojevska organizacija Bruvna kod omladine uspješno sprovela partijski zadatak da omladina preuzme u svoje ruke stijeg narodnooslobodilačke borbe i zauzme beskompromisan stav prema okupatoru i njegovim slugama. To je došlo do izražaja i prilikom formiranja 1. čete bataljona »Gavrilo Princip« u čijem su sastavu na dan njenog formiranja od ukupno 42 borca bila 23 omladinca s područja bruvanjske općine, a 19 s, a svih ostalih. Zbog kvote koju je KK KPH odredio po općinama, iz Bruvna je u bataljon uzeta tek polovina prijavljenih omladinaca. Slično je bilo i prilikom formiranja 2. i 3. u koje su kompletno, ušli teritorijalni vodovi Podurljaja. Dolova, Plečaša, Rudopolja, Paklarića, Tupaia i Klapavica. Bilo kakav kompromis starijih na to, me planu nije bio moguć, izuzev direktne izdaje.

Druga činjenica primarnog značaja je razvijanje borbene svijesti kod omladine i nepokolebljiva vjera u konačnu pobjedu. Ta vjera u pobjedu i spremnost da se to vlastitim ponašanjem potvrdi prevazišla je čak i naša očekivanja. U proljeće i ljeto 1942. ni jedan omladinac sposoban za borbu nije mogao da se održi na terenu izvan redova teritorijalnih jedinica ili kasnije bataljona »Bićo Kesić«, odnosno neke druge jedinice. To je bilo pitanje časti i muškog ponosa ih prezrenog kukavičluka koji pod pritiskom ženskog dijela omladine nije mogao niko podnijeti. Prelomili period u formiranju te svijesti je jesen—zima—proljeće 1941/42. godine kada je Hitler pod svojom čizmom držao cijelu Evropu, njemačke trupe bile pod Moskvom a talijansko-četnička propaganda intenzivno nudila prividna rješenja smirivanja situacije, bezbjednost stanovništva, snabdijevanje potrebnim namirnicama, maltene mirnodopske uslove života, Upravo zbog toga uspjeh skojevske organizacije (i ne samo nje) bio je, moglo bi se reći, veličanstveni ji.

Treći, nimalo manje značajan momenat je afirmacija ženske omladine i nje-no aktivno učešće u borbi. Patrijarhalna seljačka sredina, kakva je bila bruvnjska, teško je prihvatila izaizov masovnog aktiviranja, omladinki, naročito sela i zaselaka udaljenih od centra mjesta. Međutim, taj prevrat je izveden tako neopaženo a munjevito, uz korišćenje tradicionalnih oblika komuniciranja, da mu se praktično nije bilo moguće suprotstaviti. Do svijesti mladih vrlo je brzo stiglo saznanje da u ovoj borbi nije meta samo fašizam koga treba rušiti da bi se vratili stari odnosi i stare nepravde. Mladi su brzo shvatili da su u pitanju novo društvo i novi odnosi. Tako smo vrlo brzo imali situaciju da je ženska omladina na terenu počela, da rukovodi organizacijom, daje ton političkim kretanjima i raspoloženju stanovništva. Ona je bila najbrojnija, najaktivnija, beskompromisna ne samo prema neprijatelju, nego i prema svemu što se nije uklapalo u tu svijest koja se radala i brzo sazrijevala.

Vrijeme julske ofanzive 1942. godine bilo je kao stvoreno da se u teškim uslovima provjeri naš dotadašnji rad i uticaj na svijest omladine. Talijanska komanda je napad na Bruvno planirala s leđa, odnosno preko Glogova, Gubavčeva Polja, Dubrave i Plečaša, umjesto direktnog napada, iz Gračaca. Predzadnji dan ofanzive kada su uspjeli savladati otpor jednog voda bataljona, »Bude Borjan« na tzv. Ladenom kuku više Gubavčeva Polja, Talijani i četnici, su se poslije podne preko Plečaša spustili ka centru Bruvna. Kada su prošli Plečaše, Dolove i Podurljaj, počeli su prema četničkim kriterijima da pale kuće u Bruvnu. Kako je narod bio izbjegao u Gvozd i Čememicu, gdje su se trenutno nalazile i neke naše jedinice, ja sam okupio omladinu i krenuli srno' na vrh brda Urljaj. Bruvno s okolinom vidjelo se kao na dlanu. Bila nam je poznata i uočljiva svaka kuća i svaki detalj terena* Kretanje talijansko-četničke kolone bilo je praćeno' najprije dimom, zatim vatrom zapaljenih kuća. Pratili smo kretanje kolone. U sumrak su stigli do Čukova i pod Opčuv.

Obično se kaže da je za domaćina čovjeka-seljaka, njegov dom i njegovo ognjište najveća svetinja. Sa mnom je bila seoska omladina čije su kuće gorjele. Umjesto suza u očima čuli, su se usklici »i moja gori, uhaaj!« Niko zbog izgorje-log roditeljskog ognjišta nije bio tužan ili nesretan. Tužni su bili oni čije kuće nisu gorjele jer su se osjećali povrijeđenim. Četničku i talijansku milost niko nije želio. U sumrak mi je suznih očiju prišla sestra i upitala: »Bracoi, zašto našu kuću nisu zapalili?« Tačno, kukavice četničke nisu zapalile ni jednu kuću rukovodilaca pokreta u Bruvnu. Ostale su čitave kuće svih ljudi koji su imali aktivnu ulogu u pokretu, čak i njihovog najljućeg protivnika, kako su to četnici smatrah, Nikole Krajnovića. Strah i kukavičluk četnika bio je jači od njihove mržnje. Svetili su se Bruvnu paleći kuće običnih ljudi. Te večeri dok su bruvnjske kuće dogorijevale, na samom vrhu Urljaja, koji odozdo izgleda tako oštar, omladina je uz odsjaj vatre igrala kolo, pjevala partizanske pjesme i pripremala se za odmazdu. Sjeme koje je posijao SKOJ nije se moglo ugušiti ni pokolebati.

Umjesto zaključka ih pretenzije za ocjenu stanja na ovom terenu, treba iznijeti nekoliko misli. Gračački kotar s osloncem na slobodnu teritoriju Bruvna, u zajednici s općinom Srb iz lapačkog kotara, predstavljao je barijeru koju neprijatelj, prvenstveno četnici i Talijani, nisu nikada uspjeli probiti. U ovoj barijeri neprijatelj nikada nije uspio napraviti brešu kroz koju bi se infiltrirao u unutrašnjost Like ili drugih dijelova Hrvatske naseljenih srpskim življem. Sva nastojanja četničkog vojvode popa Đujića neslavno su završavala na ovom terenu. Kriza povjerenja prema kadrovima s gračackog kotara, koja se ispidjila

od strane Okružnog komiteta Partije, a čiji je nosilac bio Rade Žigić, prouzrokovala je negativne posljedice u jednom periodu razvoja pokreta. Zahvaljujući tradicionalnom povjerenju u Partiju, prvenstveno mladih, izgrađenom prije rata i u jesen i zimu 1941/42. godine, kriza je lokalizovana a pokret nastavio da se razvija. Broj aktivnih učesnika NOV, u organima narodne vlasti, u društveno-političkim organizacijama, broj poginulih i umrlih od posljedica rata, ne trebaju komentar. Za obrazloženje tih brojeva svaka je riječ nedovoljna, nepotpuna i siromašna.

Đuro Dragosavac Đuriša

Rad omladinske i skojevske organizacije u selima Tupole i Vodena Glava od jula 1941. do maja 1945. godine

Sela Tupaie i Vodena Glava, prije rata 1941. pripadala, su dvjema općinama: Tupaie gračačkoj, a Vodena Glava, bruvanjskoj. Od početka ustaničkih dana 1941. i kroz čitavi NOR ona čine jednu cjelinu s jedinstvenim mjesnim NOO, skojevskom i omladinskom organizacijom, organizacijom pionira i AFŽ-a. Njima je pripadao i zaselak Palanikai—Ripeše i kuća Marka Banjanina na, Resniiku sve do početka ljeta 1942. godine, kada su pripojeni mjesnom NOO-u Tomingaj—Ljubović, općina Gračac.

Nakon narodnog ustanka u općini Bruvno 29. jula 1941. godine, pored ostalih boraca iz našeg sela, u ustanku učestvuje i, 31 omladinac. Po oslobođenju Bruvna naša sela zauzimaju položaj, na pravcu Vodena Glava—Blanušin vrh. U tom vremenu porušena je kod zaseoka Blanuša cesta Gračac—Bruvno koju je neprijatelj koristio. Na pomenutim položajima ostali smo, negdje do početka septembra 1941. kada se osnivaju seoske straže i položaji, se premještaju i drže prema Gračacu između Dukića (Setlići) i Tupaia te prema Lovincu, s osnovnim zadatkom da se obezbijedi narod naših sela od eventualnog napada ustaša, da se što prije podigne žito, i skloni ispred neprijatelja, što je s obzirom na, ustanak bilo u zakašnjenju. Pored čuvanja straža, ustanici su zajedno s ostalim narodom učestvovali u dizanju žita. Tako je jedan dio, boraca bio na stražama, a drugi dio danju i noću dizao žito i sklanjao ga ispred neprijatelja. Ovdje su do punog izražaja došli uzajamno pomaganje i solidarnost.

U to vrijeme bili smo još slabo naoružani. Oružje se moglo nabaviti i kupovinom u Dalmaciji, jer su tamo jedinice Jugoslavenske vojske odložile oružje, tako da ga je velika količina došla u ruke seljaka koji su ga poslije prodavali. U vezi s nabavkom oružja po selima, i zaseocima održavani su sastanci na kojima su bili aktivni omladinci. Oni su tražili da ih se naoruža, iako su domaćini

morali dati svoju riječ o davanju određenih sredstava za to. Ovdje nismo imali posebnih poteškoća. Svaka kuća i pojedinac odazvali su se i dali svoj prilog prema imovnom stanju. Netko je kupio sam pušku, a negdje su dvojica i trojica učestvovali u kupnji jedne puške. Posebno se oko> organizacije i nabavke oružja isticao Jovica Popović Racakov iz Tupaia koji je za naš seoski vod nabavio, puškomitraljez. Ovakav odziv stanovnika naših sela doprinio je da smo se u relativno kratkom vremenu naoružali i već polovinom novembra 1941. imali 27 vojničkih pušaka i jedan puškomitraljez.

Pošto smo: se naoružali, po direktivi KK KPH Gračac formiran je Drugi tupaiko-vodenoglavski vod jačine oko 60 boraca od kojih su 35 bili omladinci. Krajem novembra i početkom decembra 1941. godine vod je posjeo, i držao položaj prema neprijateljskom garnizonu u Lovincu. Smjestio se u kuću Marka Banjanina Landeke na Resniku a položaj, je držao u dvije smjene. Svaka smjena trajala je po 24 sata, a njene straže isturene su na Žuti vrh i, Vrkiin greb. Kod vršenja smjena, svaki put kada smo to imali na raspolaganju, čitane su, vijesti koje je izdavao KK KPH Gračac. Posebno treba istaći da su se gotovo svi odrasli omladinci iz pomenutih sela nalazili u sastavu voda i išli na pomenute položaje, iz pojedinih kuća na položajima su bila i po dva do tri borca, a iz kuće Smiljane Dukić na položaje je išlo pet braće boraca omladinaca : Dušan, Bogdan, Rade, Ilija i Vlado.

Već u prvim omladinskim akcijama 1941. godine : pletenju čarapa, rukavica, šalova i drugih predmeta te njihovom nošenju borcima na položaje ističu se omladinke: Mica Dragosavac Plina, Jela Dragosavac Đurina,, Milka Dragosavac Sdmina, Boja Pavlica Mićanova, Jela Drgosavac Tomanova, Danica Popović Dušanova i Stana Mandić Radina.

Negdje koncem novembra i početkom decembra 1941. u naša sela dolaze iz Bruvna, Nikola Krajno,vić Trgovčić, sekretar Kotarskog komiteta KPH za Gračac i Mile Radaković Mikolov te Mile Radakorvić Jukina, članovi bruvanjske partijske organizacije i zajedno s Jovicom Popovićem Rackovovim iz Tupaia okupljaju narod, održavaju sastanke i vrše pripreme radi osnivanja mjesnog NOO-a, omladinske organizacije, AFŽ^a i pionira. U tom vremenu u naša sela dolazi i Anka Opačić Vladina iz Bruvna, koja održava sastanke s omladinom pripremajući je za, osnivanje omladinske organizacije i vaspitnih grupa, kao i za izvršavanje raznih zadataka koji su stajali pred omladinom u NOB-u. Kada su nas navedeni drugovi posjećivali, donosili su nam brošure o ustaškim zločinima izvršenim nad predratnim revolucionarima Božidarom Adžija, Ognjenom Prioom, Otokarom Keršovanim i dr, kao i vijesti koje je izdavao KK KPH za Gračac, dok je Anka Opačić donosila omladinske i sfcojevske materijale i brošure koje smo čitali i prorađivali na svojim sastancima.

Negdje krajem februara 1942. godine, u prisustvu Anke Opačić, osnovali smo omladinsku organizaciju za sela Tupaie i Vodenu Glavu. Na jednom od omladinskih sastanaka izabrali smo i prvi odbor Saveza mlade generacije (SMG) u koji su ušli Đuro Dragosavac Đuriša kao predsjednik i članovi : Jela Dragosavac, Mica Dragosavac, Danica Popović, Stana Mandić, Vlado Dukić i Mika Brkljač. Pri izboru smo se rukovodili time da svaki zaselak ima po jednog člana odbora.

U toku februara te godine formirana je u našem selu i vaspitna grupa u koju su među prvima, primljeni: Đuro Dragosavac Đuriša, Jela Dragosavac, Mica Dragosavac, Jela, Dragosavac Tomanova, Boja Pavlica, Danica Popović,

Mika Dragosavac, Stana Mandić i Vlado Dukić. Međutim, kasnije je grupa povećana prijemom novih članova, jer su tada svaka omladinka i omladinac trebali da prođu kroz tu grupu da bi postali skojevci.

Omladinskom organizacijom i vaspitnom grupom bili su obuhvaćeni samo omladinci (mlađi) i omladinke koji nisu bili na položajima, tako da stariji omladinci, koji su se nalazili na položaju, nisu bili obuhvaćeni ovom omladinskom organizacijom. Međutim, treba istaći da su oni povremeno dolazili na naše sastanke. Među njima su se isticali: Božan Dragosavac, Bogdan Dukić, Bogdan Dragosavac, Rade Dukić, Rade Dragosavac Žuti, Dačo, Dragosavac, Milan Mandić i drugi, koji su od ranije imali izvjesnih političkih iskustava stečenih po radovima u Sloveniji i Srbiji kao sezonski radnici. Treba istaći da je u prvim mjesecima stvaranja omladinska antifašistička organizacija u selima Tupaie i Vodena Glava imala 55 članova. Međutim, brojno stanje konstantno se povećavalo u toku NOR-a priraštanjem mladih iz pionirske organizacije. Istovremeno je bilo i smanjivanja odlaskom jednog dijela omladinaca, u jedinice NOV, svega dva odraslija omladinca su ostala po zadatku da rade u rukovodstvu omladine i to Đuriša Dragosavac i Vlado Dukić.

U početku osnovni zadatak naše organizacije sastojao se u prikupljanju hrane, odjeće, obuće i drugog materijala, te njihovo nošenje borcima na položajima Resnik—Jasenar. Mi smo već početkom 1942. organizirali jednu masovnu posjetu partizanima na Srpskom klancu s oko 30 omladinaca i omladinki. Nosili smo im hranu, odjeću i obuću. Bio je velik snijeg i jaka zima. Nije se moglo ići s konjima i kolima, ali za omladinu nije bilo prepreka.

Polovinom aprila 1942. članovi KP s ostalim aktivistima i s narodom izbjegli su ispred Talijana, četnika i ustaša iz zaseoka Dukića više Gračaca u Tupaie i tamo se smjestili. S njima, je izbjegao, i Nikica Dukić Jovin, omladinski rukovodilac i član SKOJ-a od jeseni 1941. Dolaskom u Tupaie on aktivno radi na daljem organiziranju omladine iz Tupaia, i Vodne Glave, kao i na široj teritoriji. Budući da smo već u to vrijeme imali omladinski odbor i aktiv, čiji sam bio rukovodilac, Nikica me u maju 1942. prima u SKOJ. U to vrijeme bila je oformljena skojevska organizacija u Tupalama od omladinki i omladinaca koji su izbjegli ispred neprijatelja iz sela Dukići. U stvari to je bila organizacija stvorena u Dukićima pred konac 1941. pa je nakon napuštanja sela nastavila rad u Tupalama. Toj organizaciji sam i ja priključen.

Maja te godine posebno je bila aktivna omladinska organizacija u pomenutim selima. Često smo održavali omladinske sastanke i dogovarali se o našim zadacima. Pored ostalog bili smo upoznati da predstoji formiranje 3. čete koja je osnovana negdje krajem ili 25. maja 1942. Četa je formirana u Ripešinu gaju—Palanka, u neposrednoj blizini Tupaia. U sastav ove čete svrstani su borci s položaja Resnika, Jasenar, Kolište i Paklarić i to većinom omladinci dobrovoljci. Njen 1. vod bio je rudopoljski, 2. tupalsko-vodenoglavski i 3. tomingajski. Iz našeg sela s položaja Resnik—Jasenar stupilo je u 2. vod 30 drugova dobrovoljaca, od kojih 23 omladinca od 17 do 21 godine, među kojima: Božan Dragosavac, Bogdan D. Dragosavac, Sava P. Dragosavac, Marko M. Dragosavac, Bogdan Đ. Brkljač, Rade N. Dragosavac Žuti, Daco I. Dragosavac, Dušan, Bogdan i Rade Dukić (Simljanini), Marko M. Brkljač, Jandre J. Brkljač, Nikola Đ. Popović, Nikola J. Mandić, Milan I. Mandić Minjaš i drugi. Petorica od njih bili su stari od 25 do 27 godina, dvojica su imala po 34 godine, dok je Rade

Dragosavac Čekuljan bio star 38 godina a bio je i otac troje djece. Među navedenim borbama 2. voda četvorica su bila iz Palanke Ripeše i dvojica iz Klapavica, a svi ostali iz Tupaia i Vodene Glave. Na svečanost formiranja 3. čete, koja je ušla u sastav bataljona »Bičo Kesić«, došlo je preko 50 članova omladine iz našeg sela koji su zajedno s omladinom Rudopolja, Paklarića, Klapa vica i Tomingaja, sa zastavama, pjesmom i veseljem uveličali ovu svečanost.

Pored navedenih zadataka u proljeće 1942. naša omladina dobila je novi zadatak da obradi napušteno zemljište koje se nalazilo u blizini naših sela ispod Jasenara (Dragičevići i Došeni, te Lipove glavice i Došena), čiji su ga vlasnici napustili u ustaničkim danima 1941. i pobjegli u Ričice, Lovinac i druga hrvatska sela. Nakon proljetne sjetve uslijedila je kosidba livada, a zatim žetva i spremanje žita. U saradnji s mjesnim NOO-om veliki posao obavila je omladina. Na njene zadatke ukazao je Kotarski NOO Gračac svojim okružnicama od 30. aprila i 9. juna 1942. godine.¹ Omladina je bila glavna snaga u izvršavanju zadataka koji su stajali pred NOO-ima. U izvršavanju pomenutih zadataka učestvovalo je oko 45 omladinki i omladinaca iz sela te jedna desetina pionira. Na proljetnim, ljetnim i jesenskim akcijama radilo se preko 30 dana. Da bi se radne akcije izvodile što organizovanije, bili smo formirani u radne vodove i desetine, jer još uvijek nismo imali formirane radne čete. Jedno vrijeme održavali smo zajedničke sastanke i radili zajedno s omladinom iz Rudopolja i s njom kratko vrijeme činili zajedničku četvu. Zatim su formirane omladinske radne čete za svako selo posebno.

Jula 1942. godine uslijedila je talijansko-usteškor-četnička ofanziva na području gračačkog kotara. Omladinska organizacija je, po nalogu mjesnog NOO-a, izvršila evakuaciju staraca, žena i djece, kao i pokretne imovine. S većine kuća poskidali smo vrata- i prozore, spremili ih na određena mjesta, što nam je poslije dobro došlo kod obnove popaljenih sela. U ovoj ofanzivi u selima ispod Vodene Glave popaljene su sve stambene i gospodarske zgrade, dok selo Tupaie nije paljeno, budući da neprijatelj tamo nije uspio doći. Nakon ove ofanzive i povlačenja neprijatelja u Gračac, omladina se masovno uključila u radne ekipe koje su radile na podizanju popaljenih stambenih i gospodarskih zgrada.

Period juni—septembar 1942. predstavlja završnu fazu oformljenja i učvršćenja omladinske i skojevske organizacije u našem mjestu. U tom vremenu, u SKOJ su primljene: Danica Popović Dušanova, Jela Dragosavac Đurina, Mica Dragosavac Ilinca, Jela Dragosavac Tomanova, Stana Mandić Radina, Boja Pavlica Mićanova i Vlado Dukić Smiljanin. Za sekretara ove skojevske organizacije izabran je Đuriša Dragosavac.

U vremenu august—septembar 1942. formirana je omladinska radna četa za sela Tupaie i Vodenu Glavu. Za njenog komandira izabran je Vlado Dukić, a za političkog komesara Đuriša Dragosavac. Za komandire vodova izabrane su Mica Dragosavac i Danica Popović, a za -vodne -delegate Jela Dragosavac i Stana Mandić. Četa je brojala -oko 50 članova. Pored zadataka koji su stajali pred četom na podizanju popaljenih sela, sklanjanju žetve ispred neprijatelja i obavljanju jesenje sjetve, ona učestvuje u rušenju željezničke pruge i drugih objekata koji su služili neprijatelju, organizira posjete jedinicama 6. ličke divi-

¹ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje AIHRPH), Zagreb, f. NOO-a, kut. 111.

zije i ostalim jedinicama NOV koje su vodile borbe oko Gračaca, Lovinca, Ričica, Zrmanje, Velike Papine, Gospića, Ličkog Osika, Ostrvica, Smiljana, Široke Kule, Udbine, Debljusa, Drenovače i, drugih mjesta, kao i posjete bolnicama.

U drugoj polovini 1942. godine iz našeg sela u jedinice NOV otišlo je 10 omladinaca — svi kao dobrovoljci. Druga polovina te i prvi mjeseci 1943. godine karakterišu se održavanjem masovnih omladinskih sastanaka na kojima se proučavaju skojevski materijali i brošura te vijesti s fronta. U međuvremenu u skojevsku organizaciju primljene su: Mika Dragosavac Nikolina, Duka Dragosavac Ilija, Sava Popović Dušanova, Đuja Ostoić Milina, Đuja Dragosavac Simina, Mileva Dragosavac Dušanova, Perka Dragosavac Ninčinova i Mika Brkljač Kojina. Pred kraj 1942. razbolio se Rade Dragosavac Žuti Nikotin, borac 3. čete bataljona »Bićo Kesić«, došao u selo i kao skojevac nastavio da radi u omladinskoj organizaciji i u mjesnom NOO-u. Od odraslih omladinaca skojevaca u selu je djelovao i Mile Dragosavac Ilija, koji zbog bolesti noge nije bio sposoban za operativne jedinice. I Ilija Mandić, skojevac, jedno vrijeme radio je u mjesnom NOO-u za sela Tupae i Vodenu Glavu, dok nije otišao u jednu jedinicu NOV.

Za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive 1943. godine dio naše omladine, većinom skojevci, stavljeni su na raspolaganje jedinicama NOV koje su vodile borbu protiv okupatora, ustaša i četnika, s osnovnim zadatkom evakuacije ranjenika, iznošenja poginulih boraca, koliko je to bilo moguće, i njihovo sahranjivanje. Drugi dio omladine pomogao je narodu oko evakuacije pokretne imovine i nošenja hrane borbama na položajima. Bio je to težak i odgovoran zadatak, ali ga je omladina s voljom i na vrijeme izvršavala, usprkos neprijateljskim rafalima, topovskim granatama i avionskim bombama.

Tokom 1942. i 1943. godine pored pomenutih Anke Opačić i Nikice Dukića u naša sela dolazili su omladinski i skojevski rukovodioci s područja kotara

1 pomagali nam u radu. Zvali smo ih terenski radnici, a to su bili: Đuro i Dane Cvjetković iz Glogova, Mile Petrović iz Omsice, Nikica Dukić Pajin iz Gračaca, Božan Dragosavac iz našega sela, nakon njegovog ranjavanja u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, Mikica Dukić Milka iz Deringaja, Boja Dautović iz Rudopolja i Đuro Sovilj iz Gubavčeva Polja.

Polovinom jula 1943. formiran je Bruvanjski omladinski radni bataljon sa zadatkom dizanja i sklanjanja žita ispred neprijatelja u partizanske baze. Radovi su najprije otpočeli u Dubokom Dolu, gdje je omladina radila oko 10 dana pod vrlo teškim uslovima, danju i noću, u neposrednoj blizini neprijatelja. Omladina je nosila žito po 2—3 km iz Dubokog Dola do Turovca gdje je ovršeno i evakuisano u zemunice, koje su se nalazile u Paklariću, Kremenu, Gubavčevom Polju, Rudopolju i Mazinu. Najvredniji na radnoj akciji iz našeg sela bili su Jela Dragosavac i Vlado Dukić.

Nakon završetka žetve u Dubokom Dolu, Bruvanjski omladinski bataljon se preko Turovca i Vučipolja prebacio u Grab, nedaleko Gračaca, gdje je formirana omladinska radna brigada sastava četiri omladinska bataljona. Bruvanjski bataljon s obzirom na njegovo iskustvo poslužio je kao jezgra za formiranje brigade i pohvaljen je kao najbolji bataljon od strane rukovodstva.² Komandant Bruvanjskog omladinskog bataljona bio je Božan Dragosavac Jojin. Kad je formirana brigada, on je postavljen za komandanta brigade. Nakon ozdravljenja

2 AIHRPH, KP-234/414.

poslije ranjavanja u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi on je zadržan u pozadini kao terenski radnik. Politički komesar omladinskog bataljona bila je Anka Pokrajac, iskusni terenski radnik i član kotarskog i općinskog rukovodstva SKOJ-a za Bruvno. U sastavu brigade u akciji podizanja žita učestvovala je i Tupalsko-vodenoglavska četa oko Gračaca, Đekića Glavice, Štikade, Ričioa, Sv. Roka sve do Lovinca, gdje je završena ta naša radna akcija. Na ovoj, akciji od Dubokog Dola do Lovinca radili smo punih 30 dana, gotovo neprekidno danju i noću bez odmora uz pjesmu i veselje. Naša parola bila je »Ni zрно žita okupatoru«. Kada se žito požnjelo i ovršilo, omladina ga je sklonila u određena skladišta. Na ovoj radnoj akciji u sastavu omladinske radne čete Tupaie,—Vodena Glava učestvovalo je 30 članova, omladine i 15 pionira. Omladina je žnela ili kosila žito, a pioniri su kupili klasje, nosili vodu i obavljali druge poslove.

U međuvremenu, augusta 1943. godine, organizovana je masovna posjeta omladine iz gračačkog kotara jedinicama 6. ličke divizije na položajima prema Talijanima i ustašama oko Udbine u Mutili ću (mlin Jurića). Tom prilikom uslijedilo je jako bombardovanje po položaju boraca i omladine koja je tek pristigla u posjetu, što je prekinulo zajedničko veselje. Tada je poginula Maša Radmanović a smrtno ranjena Boja V. Obradović Simurdić, koja je od zadobivenih rana ubrzo umrla. Ranjene su Bosiljka S. Radmanović i Milka J. Zorić iz Rudopoljske omladinske čete, kao i veći broj boraca, iz ove divizije.

Početkom septembra 1943. njemačke okupatorske snage, prodrle su od Bihaća, preko Donjeg Lapca, Ziuileševiee, Mazina i Gračaca, za Dalmaciju s ciljem da razoružaju talijanske jedinice u Dalmaciji u momentu kapitulacije Italije. Tom prilikom trebalo je narod naših sela obavještavati o kretanju neprijatelja, kako bi se pri njegovom nailasku povukao u pravcu slobodne teritorije Klapavice—Paklarić. Ovaj zadatak je povjeren skojevcima. Iskusna skojevka Jela Dragosavac Đurina dobrovoljno se javila da s vrha Vodene Glave osmatra kretanje neprijatelja i o tome nas obavještava. Međutim, neprijatelj je uspio da je iznenadi, živu uhvati i nakon zvjerskog mučenja ubije.

Krajem 1943. po zadatku rukovodstva otišao sam u jednu jedinicu Komande 2. ličkog područja, a od skojevaca-omladinaca u selu je i dalje ostao Vlado Dukić kao predsjednik omladine i komandir omladinske čete za sela Tupaie i Vodena Glava. Rukovodstvo u omladini dalje preuzimaju Danica Popović, predsjednica omladine i Jela Dragosavac Tomanova, sekretar skojevske organizacije. Po odlasku Vlade Dukića u NOV Mica Dragosavac preuzima dužnost komandira a Stana Mandić političkog komesara omladinske čete. Zatim u rukovodstvo se primaju mladi omladinci-skojevci Rade Dragosavac Dušanov i Sava Brkljač Đurđin.

U toku 1943. i 1944. godine primljeni su u omladinsku organizaciju oni koji su rođeni 1928. i 1929. tako da je ova omasovljena. Tada su primljeni: Ankica S. Dukić, Pera M. Brkljač, Peko D. Popović, Mara D. Brkljač, Ljubica M. Brkljač, Jovanka M. Brkljač, Mara Đ. Dragosavac, Jovo S. Dragosavac, Marija T. Dragosavac, Dane R. Dragosavac, Milka I. Mandić, Braco I. Dragosavac, Maša I. Dragosavac i drugi. I dalje se nastavlja s posjetama jedinicama 9. 19. 13. i 33. divizije koje su djelovale na ovoj teritoriji. Jedna masovnija akcija naše omladine izvršena je zajedno s jedinicama 3. dalmatinske brigade kod sela Tojagić—Blanuša, gdje je preko 40 članova omladine iz našeg sela iznosilo ranjenike, municiju i drugu opremu otetu od neprijatelja. Krajem septembra 1944. u bli-

zini Bruvna održan je omladinski slet za kotar Gračac na kome je učestvovalo i nekoliko članova omladine iz našeg sela. Tom prilikom izveden je i program s vježbama u kojima je kao pojedinac bio najbolji predsjednik omladine i komandir omladinske čete našeg sela Vlado S. Dukić.³ On je krajem 1944. godine, s još 6 mlađih omladinaca rođenih 1928. i 1929. godine, otišao na raspored u Komandu 2. ličkog područja, a rukovodstvo omladine preuzeli su još mlađi omladinci i omladinke.

Nakon oslobođenja Gračaca naša omladina, u sastavu svoje omladinske radne čete od oko 40 omladinaca i omladinki, aktivno učestvuje u raščišćavanju snijega tokom cijele zime 1944/45. na cestama: Gračac—Zrmanja, Gračac—Lovinac i Gračac—Bruvno, kao i u raščišćavanju razrušenih zgrada u Gračacu i obnovi naših sela.

U toku posljednje ratne godine došlo je do daljnjeg omasovljenja omladinske organizacije prijemom znatnog broja omladinaca i omladinki rođenih 1930. godine. Gotovo svaki omladinac i omladinka postali su članovi omladinske organizacije. Tada su omladinskom organizacijom obuhvaćeni: Zorka R. Matijević, Anka D. Brkljač, Ljubica P. Mrdalj, Zora N. Dragosavac, Bogde I. Dragosavac, Čuka M. Dragosavac, Branko I. Dragosavac, Ljuba I. Dragosavac, Danica J. Brkljač, Danica Jele Brkljač, Duda T. Dragosavac, Mileva M. Brkljač, Minja K. Brkljač, Dragan M. Brkljač, Marta 2. Blanuša, Mara R. Dragosavac, Mile Đ. Popović, Duja R. Mandić, Jovo D. Ostojić, sve mlađa godišta, te Ljubica J. Matijević, Boja P. Dragosavac, Milica »Prika« Daritrova, Milka D. Mandić, Milka P. Popović, Smilja R. Mandić i dr. U rukovodstvima omladine i na čelu svih akcija isticali su se: Jela Đ. Dragosavac, Danica Popović, Mica Dragosavac, Jela T. Dragosavac Boja Pavlica, Vlado Dukić, Stana Mandić, Duka Ostojić, Milka Dragosavac, Duka Dragosavac, Sava Popović, Duja Dragosavac, Perka Dragosavac, Mileva Dragosavac, Mika Brkljač, Rade Dragosavac Žuti, Mile Dragosavac, Rade D. Dragosavac, Sava Đ. Brkljač i drugi.

Omladina Tupaia i Vodene Glave časno je izvršila sve zadatke koji su pred nju bili postavljeni u toku narodnooslobodilačkog rata. U jedinicama: NOV i POJ učestvovala su 33 omladinca, od čega 31 omladinac i 2 omladinke: Milka Dragosavac i Boja Pavlica. U pozadini na raznim zadacima aktivno je radilo 55 članova USAOH-a, među kojima veoma mah broj muškaraca budući da su se nalazili u jedinicama NOVJ. Sveukupno u toku NOR-a, što u vojnim jedinicama, što u pozadini, učestvovalo je 88 omladinaca i omladinki, od koga su broja kroz skojevsku organizaciju prošla 42 člana. Status borca NOR-a dobila su 32 člana omladine koji su radili u pozadini. Od 12 nosilaca »Partizanske spomenice 1941.« iz sela — 10 su omladinci. U toku NOR-a u borbama protiv fašističkog okupatora i njegovih pomagača širom Jugoslavije dalo je svoje živote 9 članova SKOJ-a: Luka Dragosavac Đurin, Sava Dragosavac Dänin i Miloš (braća), Spase Brkljač Mićkov, Bogdan Brkljač Dmitrov, Đuro Brkljač Milićev, Jela Dragosavac Đurina, Marko Dragosavac Mijim i Mile Banjanin Markov. Poslije rata od zadobivenih rana umrla su dvojica boraca, a teški ratni invalidi ostali su omladinci Milan Mandić Minjaš Hin, prvoborac i Slavko Matijević Bojin, Teže ili lakše ranjeno je 25 boraca iz sela, od kojih su 20 bili omladinci.

3 AIHRPH, Izvještaj KK SKOJ-a Gračac OK SKOJ-a Lika od 27. IX 1944.

Grupa omladine i boraca s područja Gračaca 1945. godine.

Pionirska organizacija brojila je u prosjeku 40—45 pionira. Stanje se mijenjalo s obzirom na prelazak pionira u omladinu i na prirast mlađe djece koja su primana u pionirsku organizaciju. Osim pionira iz naših sela, čitavi tok rata kod nas je bio smješten određeni broj pionira izbjeglica, posebno u Tupalama koje tokom rata nisu bile paljene.

Na kraju je važno istaći da je u našem selu na inicijativu partijske organizacije i omladinskog rukovodstva počela da radi osnovna škola septembra 1942. godine koju je te godine pohađalo 30 pionira iz naših sela i nekoliko pionira izbjeglica. Škola je bila smještena u adaptiranoj gospodarskoj zgradi Rade Popovića Rackova, a učiteljica u školi je bila Draga Japundžić. Ovo je bila prva škola koja je otvorena na oslobođenom teritoriju gračačkog kotara.

*Jovica Popović
Milan Bjelobaba*

Općina Gračac u razdoblju od 1918. do aprila 1942. godine

Geografski položaj općine i njene prirodne karakteristike

Općina Gračac uz još četiri općine — Bruvno, Mazin, Lovinac i Zrmanja — ulazila je u sastav sreza Gračac. Njena površina od 259,75 km² čini 25,60% ukupne površine sreza.¹ Taj prostor, grubo uzevši, ima oblik trapeza i u njemu je pored Gračaca, kao općinskog i sreskog središta, još deset naselja. Od toga su Grab, Duboki Dol i Stikada mješovita, a Tomingaj, Deringaj, Kijani, Gubavčevo Polje, Glogovo i Vučipolje isključivo srpska naselja. Čitava općina kao i srez zauzimaju jugoistočni dio Like. S južne strane prirodno je omeđena hrbatom Velebita gdje se ističu vrhovi Crnopac, Čelavac i Cetinarica. Između ova prva dva vrha je planinsko sedlo (Prijevoj) Prezid kao prirodna veza prema susjednoj Bukovici, odnosno Dalmaciji. Prema zapadu i sjeverozapadu protežu se ogranci Velebita u vidu masivnijih uzvisina kao što su Bukova Kosa i Duliba, te osamljenog vijenca Resnika ispod čijeg se podnožja probija ponornica Ričica kroz uski otvor kojim se Štikadsko ili Gračačko polje vezuje s Lovinačkim i dalje Ličkim poljem. Sjeverna granica se proteže od Burzine glavice preko Otuće do sjevernog obronka Kokirne, pa tokom rijeke Kijašnice do Gubavčevog Polja i dalje preko ogranaka Plješevice, Lisca i Pustog polja do krajnje sjevernoistočne kote Opaljenika.

Čitav ovaj prostor smješten je u kraškom planinskom području u kome srećemo sve oblike i pojave kraškog reljefa kao što su: kraška polja okružena uzvisinama, planinske zaravni, manje doline, uvale, vrtače, krš, jaruge i kamenjar, a isto tako i oblike kraškog podzemlja. Najniža nadmorska visina općine je u predjelu Štifcadsko-gračačkog polja koje predstavlja blago valovitu visoravan veličine 8,2 km² od 544 do 562 m nadmorske visine.²

Ovakva konfiguracija zemljišta uvjetovala je i poseban sastav tla. Ono je u pravilu slabe kvalitete, nepogodno za kultiviranje i obradu, ovisno o predjelu, nadmorskoj visini, djelovanju erozivnih i drugih prirodnih sila. Na ovom području sreću se nešto dublje posmeđene crvenice, vrlo malo posmeđenih brdskih crnica i kiselog vrištinskog zemljišta, tako da prevladavaju podzolizirana smeđa tla, plitka i pjeskovita. Zajednička njihova karakteristika je velika propusnost vlage, čest veliki sadržaj glinenih čestica, raznih karbonantnih konglomerata i drugih sastojina. S druge strane dio mineralno močvarnog tla u najravnijem dijelu Štikadsko-gračačkog polja s gornjim glinasto ilovastim slojem ima malenu propusnu moć vlage te neminovno zahtijeva obranu od suvišnih voda koje

¹ Statistički godišnjak 1929, Zavod za statistiku SRH, Zagreb.

² Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knjiga druga, Zagreb, 1967.

ovdje prekomjerno dotiču u određenom razdoblju godine. Najzad na pojedinim izrazito erozivnim zonama pojavljuje se goli površinski kamen, ili naslage šljunka i sitnog vapnenastog pijeska ispod vrlo tankog sloja zemlje. Sve u svemu najveći dio tla je degradiran erozivnim fluvijalnim, tektonskim i drugim djelovanjem i procesima u daljoj ili bližoj prošlosti, pa i ljudskog faktora kada je u periodu intenzivnijeg naseljavanja ovih krajeva došlo do sračunatog uništavanja, i paljenja šumskih kompleksa radi stvaranja pašnjaka za gajenje stoke sitnog zuba što je bilo isključivo zanimanje i jedini izvor egzistencije tadašnjeg življa.

S obzirom na geografski položaj i nadmorsku visinu područje općine ima kontinentalnu (klimu uz mala obilježja alpske i mediteranske. Zahvaljujući prvenstveno prirodnom otvoru na Prezidu dopijevaju izvjesni utjecaji mediteranske klime. No bez obzira na to prevladavaju sve karakteristike ličke kontinentalne klime tako da prosječna godišnja temperatura iznosi 9,2° C uz velika odstupanja između maksimalne i minimalne godišnje temperature koje se kreću i do 50° C. Oborine su obilne ali su neravnomjerno raspoređene, čak su za područje Gračaca u prosjeku ponajveće i u dužem promatranom periodu iznose 2176 milimetara godišnje. Najviše oborina ima u periodu između desetog i četvrtog mjeseca i to u obliku kiše i snijega. Međutim, ljeta znaju biti sušna, istina s malo izrazito vrućih dana ali s dosta dugim periodima bez kiše, osobito u periodu intenzivne vegetacije usjeva.

Na ovom području izrazita su zračna gibanja. Od vjetrova najčešće puše bura iz pravca sjevera i ona čitavoj klimi daje obilježje kontinentalnosti. Ona je osobito neprijatna zimi kada je ledena a ponekad se dočepa orkanske snage pa još kada je praćena snijegom stvara velike snježne nanose. Istovremeno na goliim sjevernim padinama uzvisina snijeg čisti kao metlom i tako stvara uvjete za zimsku ispašu sitne stoke. Kao protuteža buri javljaju se južni, jugoistočni i jugozapadni vjetrovi koje narod u ovim krajevima naziva zajedničkim imenom jugo.

Za razliku od mnogih područja Like, pa i sreza, općina Gračac ima nešto povoljnije hidrografske prilike naročito u odnosu na, vodoopskrbu i to u prvom redu zahvaljujući vodotocima koji svojim većim, manjim ili čitavim dijelom teku kroz njeno područje. Isključujući Zrmanju svi ostali riječni tokovi s područja sreza donose svoju vodu u Štikadsko-gračacko polje. Najveći od njih je Ričica koja dotječe sa sjeverozapada. Drugi po veličini vodotok Otuća izvire u Brvnu (Ledenik) na 755 m nadmorske visine i svega 14 km dugom toku savladava visinsku razliku od 211 m i žuri prema podnožju Velebita. U kišnom periodu ovi tokovi su mnogovodni i vodoplavni, tako, da donesu prekomjerne količine vode koje mnogi manji i nekoliko većih ponora, i pored neprestanog proždiranja, ne mogu odvesti u podzemlje, pa se događa da najveći dio Stikadsko-gračackog polja prosječno pet mjeseci u godini bude poplavljen. U sušnom periodu rijeke se obilno smanjuju i malaksavaju a ponekad izuzev Ričice i Otuće mjestimično i presuše.

Na području općine postoje brojna stalna vrela, a daleko više ih je periodičnih koja se pojavljuju u periodima prekomjernih oborina najčešće u blizini stalnih riječnih tokova. Poznatija su Dropčevka u zaseoku Dojici, zatim Točak na Glogovu, Točak Čalića, Ripešino i Tupalsko vrelo ispod Resnika i druga. U samom mjestu Gračac postoje jaki podzemni tokovi neposredni ispod površine tla, tako da ovdje ima dosta bunara sa »živom« vodom čiji nivo, istina, varira

ali ne presušuju. Ostala područja su bezvodna, bez stalnih vrela ili riječnih tokova, pa se snabdijevaju vodom iz cisterni (sterni) ili iz bunara koji povremeno presušuju.

U odnosu na biosfenske prilike područje općine Gračac predstavlja graničnu oblast između kontinentalne biljne zajednice šuma i njenih degradacijskih oblika mediteranskog prostora. U masivu Velebita na području Tremzine, Crnopca, Rastovače, Žuljine i Čelavca sreće se predplaninska i planinska bukova šuma izmiješana gorskim javorom i bijelim jasenom uz nešto četinarice. Zbog posebnih klimatskih i pedoloških uvjeta stabla su često izobličena, ali ima revira u kojima je kako listopadne tako i crnogorično drveće uspravnog rasta, i kao takvo pogodno kao tehničko drvo. Na područjima niže nadmorske visine postoje ostaci šuma hrasta kitnjaka i bičnog graba. To su obično manji gajevi odnjevovani kao branjevine te stabla u živicama ili u zaštitnom pojasu u blizini kuća od neželjenog utjecaja i udaranja vjetra. Veliki dio takvih šuma prerastao je u degradirane šumske površine što sve skupa čini šikaru zakržljalog šiblja i grmova u kojima je naročito zastupljena lijeska, grab, drijenak, glog, crni jesen i drugo šiblje. Uz potoke i rijeke raste vrba i rakita, rjeđe jasika.

Značajan dio biljnog pokrova otpada na brdske i planinske travnjake u predjelu Tremzine, Lisca, Glogova, Pustog polja, Vrbice i Vodice. Oni su bili značajni kao stalna ili sezonska pasišta, odnosno košarice ovisno o kvaliteti i gustoći travnatog pokrivača. Daleko važniji su dolinski, močvarni travnjaci, zvani bare. U biljnoj zajednici travnjaka na nekim područjima, kao npr. Malovan, Vrace i pojedini proplanci Resnika, posebno je zastupljen vriesak kao biljka medonosnog cvijeta, ali ta pogodnost nije se dovoljno koristila kao ni mnogobrojno ljekovito bilje zastupljeno na području općine, ih pak šumske plodine.

Biljni pokrov kao i ostali prirodni uvjeti pogodovali su za obitavanje razno-**like**, pretežno niske divljači. U području travnjaka bio je nastanjen i dobro se održavao divlji zec, a u šikarama su bila staništa rjeđe vuka, a češće lisice i kune zlatice. U kamenitim i dublje usjeklim dolinama rijeka često se mogla **sresti** vidra, a gotovo na svakom skroviitijem mjestu obitavao je jazavac, lasica i tvor osobito uz naselja i njive s nasadima gdje su ove zvijerke nalazile dodatne izvore za svoju prehranu. Od visoke divljači sretao se medvjed i to u području Velebita i Resnika. Treba reći da je dobro zastupljen ptičji svijet i to svim vrstama kako pjevicama tako i grabljivicama, a uz rijeke i plavljene bare bijaše dosta kolonija divljih pataka. Čiste i nezagađene rijeke obilovale su potočnom pastvom te osobito plemenitim potočnim rakom.

Na osnovi istraživanja izvršenih 1912. i 1934. godine na području općine Gračac utvrđene su zalihe boksita u rejonu Kijani i Vrača.³ Ona su takve veličine i kvalitete da su ostale predmetom daljnjeg proučavanja, ali u razmatranom periodu nisu eksploatirane baš kao niti naslage građevinsko-ukrasnog kamena vapnenjaka čije se naslage nalaze u hurnku Gradina i na području. Graba. Ipak se mora reći da je kvalitetniji građevinski kamen u brojnim lokalnim nalazištima primitivno eksploatiran i obrađivan za gradnju kuća, nadgrobni spomenika i gospodarskih zgrada. Ponekad se koristila i sadra-bigar iz riječnih tokova, a isto tako u manjoj mjeri pijesak i šljunak.

3 L. Marić i drugi, Mineralne sirovine Like i njihovo iskorištavanje, Lika u prošlosti i sadašnjosti, HAK, Zbornik 5, Karlovac, 1973.

Čitav -ovaj kraškoplaninski predio obiluje specifičnim ljepotama u kojima se jasno zapaža igra i orgija prirodnih sila. Ogranci Velebita, kao dio jedne od najljepših planina u Hrvatskoj, imaju svojih čari u nedirnutim šumama, prkosnim kukovima, izbrazdanim i kišom ispranim liticama te osunčanim proplancima. Ipak ono što je najljepše sakriveno je duboko u utrobi zemlje. Riječ je o Cerovačkim pećinama nedaleko od Gračaca, ispod Crnopca. Od ukupno tri najpoznatija je gornja iznad usjeka željezničke pruge. U gornjoj i donjoj spilji nalazi se izuzetno bogat, raskošan i lijep pećinski nakit s bezbroj ukrasa, oblika i figura. U njima su tek u novije vrijeme pronađeni i mnogi ostaci pećinskih životinja i tragovi boravka i lova paleolitskog pračovjeka i pastira iz mlađeg bronzano⁴ doba. Nedaleko od ovih pećina nalazi se još nekoliko manje zanimljivih podzemnih lokaliteta i to Gligorina pećina i Svetinja¹

Stanovništvo i naselja

I pored teških, složenih i dosta nepogodnih uvjeta za život i privređivanje, ovo područje, odnosno ogranci Velebita, bilo je obitavalište čovjeka pećinskog lovca iz perioda davnog ledenog doba. Njegovi ostaci pronađeni su u Gornjoj cerovačkoj pećini, a dokazano je da je Donja pećina korištena kao sezonsko i povremeno sklonište stočara iz mlađeg bronzanog i starijeg željeznog doba. U ilirsko i antičko vrijeme, te u periodu seobe naroda ovaj kraj bijaše izrazito stočarski, a žitelji izuzetno žilavi, vitalni, otporni i pokretni. Oskudni, gotovo nikakvi, historijski podaci, većinom bazirani na pretpostavkama, upućuju da je ovo područje bilo nastanjeno i u ranom srednjem vijeku. Iz perioda kasnog srednjeg vijeka, tj. 1302. godine pominje se Hotuća (vjerovaitno nazvana po rijeci Otuci) kao zasebna hrvatska župa, a 1465. i utvrda Gradac na kranjem jugu te župe. Riječ je o utvrdi hrvatskih feudalaca na brdu Gradina ispod kojeg se nalazilo naselje. Ono je nakon turskog osvajanja u prvoj polovici XVI stoljeća nazvano Gračac.

Kroz period od 170 godina ovo područje se nalazilo pod vlašću Turaka u sastavu Ličkog sandžaka⁴. Taj period praćen je bijegom starosjedilaca, razvojem hajdučije, bunama te dovođenjem i naseljavanjem novog stanovništva s istoka, odnosno Srba. Nakon izгона Turaka i povlačenja dijela stanovništva s njima ovi krajevi naseljavaju se novim stanovništvom koje postaje stalno s posebnim navikama i načinom življenja slobodnih Krajišnika s obzirom da je ovo područje kao i čitava Lika 1712. pripojena Vojnoj krajini. Od 1809. do 1813., za vrijeme francuske okupacije, ovo područje ulazi u sastav ilirskih provincija, a nakon toga ponovo u sastav Vojne krajine do njena razvojačenja da bi 1881. kao i čitava Lika bilo sjedinjeno s Bansom Hrvatskom u sastavu Austrougarske carevine i pod njenom vlašću ostala sve do 1918. Od tog vremena gračačka općina i srez pripadaju Ličko-krbavskoj županiji, odnosno Savskoj banovini Kraljevine SHS, od 1929. Kraljevine Jugoslavije.

U kratko sagledanim historijskim kretanjima dajemo kratak pregled kretanja broja stanovništva na području općine u periodu od 1857 do 1931. godine.⁵

⁴ Srećko Božičević, Podzemni svijet Like — Ličke spilje, HAK, Zbornik 5, Karlovac, 1973.

⁵ Mirko Korenčić, Stanovništvo i naselja SRH 1857—1971, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1979, str. 285—287.

Godina	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.
Broj stanovnika	6.161	7.156	5.881	7.006	7.843	7.768	7.921	8.562

Prema tome, u toku XIX stoljeća primjetan je lagani rast stanovništva izuzev perioda između 1869—1880. kada dolazi do očitog smanjenja broja stanovništva. Pojava se može 'objasniti jedino tadašnjim događajima u vezi s razvojem Vojne krajine i okupacijom Bosne i Hercegovine što je ponukalo dio stanovništva da se trajno ili privremeno iseli. I pored znatnog prirodnog prirasta koji se kretao i do 18,4 u zadnjih deset godina proteklog i na samom početku ovog stoljeća primjećuje se blagi pad što upućuje na prisutnost iseljavanja iz ovog područja i to pretežno u prekomorske zemlje. Prvi svjetski rat uzeo je svoj krvavi danak, ali ipak prvi poslijeratni zvanični popis pokazuje stalnost broja u odnosu na prethodni popis. Najveći broj stanovnika zatečen je 1931. godine te iznosi 8.562 od čega 4.212 muških te 4.350 ženskih. Pretpostavljamo da se taj broj, s obzirom na ranije praćena kretanja, do 1941. nije hitnije izmijenio. To znači da je prosječna gustina naseljenosti u razmatranom periodu bila dosta malena i kretala se nešto više od 30 stanovnika na kvadratni kilometar, ali je ipak nešto veća nego na ostalim područjima sreza i čitave Like. Međutim, bila je prisutna agrarna prenaseljenost zbog malo obradivog produktivnog zemljišta. Istina, ona je nešto ublažena iseljavanjem 150 solunskih dobrovoljaca koji su za svoje ratne zasluge dobili zemlju u Banatu i Bačkoj i tamo se naselili sa svojim obiteljima. No, i pored toga dio stanovništva bio je upućen na traženje boljih životnih uvjeta u područjima van općine.

U odnosu na nacionalni sastav područje općine bilo je u većini nastanjeno srpskim življem — ukupno njih 6.547, a zatim s 2.009 Hrvata, dok je 6 preostalih pripadalo drugim nacionalnostima.⁶ Srbi i Hrvati živjeli su zajednički u pojedinim naseljima — u Gračacu i Grabu su Hrvati bili u manjini, dok je u Malovanu i Dubokom Dolu bilo podjednako i jedne i druge nacionalnosti. U Štikadi, zaselak Stikada Crkva bio je nastanjen i Srbima i Hrvatima, u Podkosi su živjeli isključivo Srbi, a u Guduri samo Hrvati. Treba napomenuti da su se svi oni stoljećima međusobno slagali, pomagali, zajednički dijelili zlo i dobro i bili povezani čvrstim prijateljskim, kumovskim i rodbinskim vezama bez prisustva nacionalne netrpeljivosti i znatnijih oštrijih sukoba na bazi vjere i nacionalnosti.

Najveći dio stanovništva bavio se poljoprivredom i živio u seoskim raštrkanim naseljima, kojih na području općine ima najviše. U svakom od njih postoji veliki broj zaselaka od kojih mnoga nose nazive po prezimenima bližih ili daljnjih rođaka koji u njima povezani zajedničkim interesima i potrebama žive i tako nastavljaju ostatak stare rodovske tradicije i povezanosti naslijeđene iz prošlosti. Između naselja vodili su krivudavi i vrletni seoski putevi i međusobno ih povezivali. Od naselja prema polju bio je usmjeren veliki broj poljskih puteva i uz njih su u pravilu bile ograde — najčešće suhozidi i živice čime su usjevi bili zaštićeni prilikom progona stoke.

⁶ Statistički godišnjak od 31. 3. 1931. Statistički zavod SRH, Zagreb.

Kuće za stanovanje građene su od kamena na blago oborenim terenima, često u dva niova tako da se prizemni dio koristio kao podrum za smještaj krupne stoke. Imućniji gospodari imali su u podrumu i posebnu prostoriju za smještaj zimnice ili poljoprivrednih alatki. Gornji dio kuće služio je za stanovanje. U sredini tog prostora nalazila se ogjenica bez sitropa, a sa svake strane obično po jedina soba. Dim s ognjišta slobodno se širio po tavanu, koji se ovdje naziva pod, na kome su smješteni sanduci (kašuni) sa zalihama žitarica. Tu se ujedno sušilo meso za posjek, komadi drvene građe za kola i ostala ratila. Za pokrivanje kuća i ostalih zgrada korištena je ražena slama, šimla, rjeđe crijep i krovna pločica, a samo izuzetno lim. Pokućstvo u kućama bilo je skromno, jednostavno, uglavnom ručno rađeno kao proizvod domaće radinosti. Za potrebe seoskog gospodarstva uz kuće su bile i ostale zgrade: staje, pojate za smještaj sijena, i ostalog krmiva, drvene kukuruzane, kolnice, trapovi za krompir, eventualno bunari ili cisterne za vodoopskrbu i si. U predjelu Resnika, Vučjaka, Sibulje i Kokirne bilo je izrazito samotnih naselja od jedne do tri kuće. Njihovi žitelji su bili jedna obitelj ih najbliži srodnici, a bavili su se uzgojem velikog broja koza i ovaca. Posjedovali su neznatne obradive površine — obično manje oranice za sadnju krumpira, kupusa ili ječma. Odvojeni od svijeta i zbivanja, u teško pristupačnim gotovo divljim predjelima, vodili su mukotrpnu borbu za život, otimali i branili ljetinu i stoku od zvjeradi, ali su bili čudesno gostoljubivi i uslužni prema svakom namjerniku jer su iz iskustva znali što znači pomoć u pravom trenutku. Sve u svemu seoska naselja su bila grupirana, razmještena i gospodarski tako usmjerena da omogućuće ekstenzivan, napola nomadski uzgoj stoke koja se zadovoljava skromnom prehranom i strpljivim napasanjem na svim travnjacima. U njima je živjelo stanovništvo naviklo na razne nedaće i odricanja i često prepušteno samo sebi. To se osobito događalo zimi kad zapadnu snjegovi ili za vrijeme velikih povodanj a pri čemu su mnoga od tih naselja ostajala izolirana i duže vrijeme odsječena.

Za pojedina naselja može se istaći i poneka zanimljivost. Tako je npr. u Tomingaju rođena majka Nikole Tesle, Georgina (Duka) Mandić, pa je Tesla kod svoga djeda Nikole i ujaka Tome Mandića mladeg često dolazio u posjetu. U periodu o kome govorimo kuća Tesline majke bila je u vlasništvu Manojla Mandića i to u gotovo neizmijenjenom obliku od vremena kad ju je ovaj velikan posjećivao. Glogovo je poznato po dosta prostranom i za kraške prilike jako plodnom polju pa je nezvanično važilo kao selo s prosječno najskupljom obradivom zemljom u Jugoslaviji. Zbog izoliranosti i znatne udaljenosti od riječnih tokova žitelji su imali poteškoća s meljavom žitarica, pa je ovdje izgrađen mlin vjetrenjača. Inače je iz ovog sela i jedan španski borac Đuro Jakšić, rođen 1905. godine. Za područje Dubokog Dola, odnosno Vučjaka, vezana je narodna legenda po kojoj se tu nalazi grob legendarnog serdara i junaka Ilije Smiljanića i to neda-leko od bunara koji se zbog toga naziva njegovim imenom. Sela Grab i Štikadu ubrajamo u mješovita naselja, s obzirom da je u njima pored seoskog stanovništva bilo i onih koji su radili na željeznici ili drugim službama. Mnoga njihova gospodarstva zbog prihoda od službe i zaposlenja bila su uređenija, kuće bolje uređene i opremljene namještajem i drugim pokućstvom. Inače je u Grabu rođen Marijan Matijević, koji se kasnije proćuo po svojoj snazi kao atleta i »junak iz Like«, a iznad svega patriota i rodoljub do kraja života privržen svom rodnom kraju. Grab je isto tako legendom povezan s imenom Stojana Jankovića. Naime, predaja kaže da je on na Mrtvim barama, a to je upravo u Grabu

uza samu cestu malena ilovasta močvarna zaravan, dočekaao i na prepad hame-
tice potukao skupinu Turaka. Od tada, zbog prolivene krvi poginulih, na njoj
ništa ne raste.

Živeći u posebnim uvjetima žitelji naselja- stekli su i posjedovali određene
životne navike, vjerovanja, nazore, načela i moralne norme oblikovane u formi
nepovredivog običajnog prava. Upućeni sami na, sebe, uvjetima življenja često
razdvojeni, -ogrubjeli u borbi sa. Životnim nedaćama i vjekovnom opiranj^u pro-
tiv tuđeg i nametnutog, za gorštaka neprihvatljivog, ovi ljudi su osjećali potrebu
za povremenim sastajanjem, zborom, dogovorom i veseljem. Za to su koristili
prela i posijela uz guslenje i pričanje, crkvene i krsne slave vezane uz vjerske
praznike. Pri svemu tome bio je prisutan duh patrijarhalnog uz poštovanje ku-
ćegospodara čija se riječ poštovala i volja izvršavala kada su bile u pitanju po-
gospodarstvo i domaćinstvo važne i sudbonosne odluke. Pri svemu tome čuvalo
se kao svetinja kult date riječi, i obećanja kao oblik bezgraničnog povjerenja
u osobu ili familiju na djelu provjerenu. Istovremeno onaj koji bi tu svetinju
pogazio ili oskrnavi-o bio je okrutno preziran i za sva vremena odbacivan.

Najveće ,a ujedno i središnje naselje u općini i srezu je Gračac. Njemu pri-
padaju okolni zaselci Dojići, Podkokirna, Vrace i Đekić Glavica. U njemu se
ukrštaju ceste Knin—Gospić i Donji Lapac—Obrovac. Cjelinu s njim čini željez-
nička stanica oko koje se formiralo čitavo naselje s mnogim karakteristikama
urbaniziranog naselja: većim stambenim zgradama, selom za kultumo-zabavne
priredbe, kuglanom, zanatskim radnjama, gostionicama i trgovinama, a imalo je
i vodovod i kanalizaciju, kao i električnu rasvjetu.

Zbog svog geografskog položaja, u prostoru koji čini prirodnu vezu između
primorja i kontinentalnog zaleđa, na raskrsnici važnih puteva, a u blizini že-
ljezničke pruge Split—Zagreb, Gračac je bio značajno trgovište s naglašenom
posredničkom ulogom i važan čvor s najvećom željezničkom stanicom na rela-
ciji između Splita i Karlo-vcu. Ujedno, -on je bio administrativno, upravno i
prosvjetno- središte -sreza u kome se nalazilo sresko načelstvo, poreska uprava,
žanda,rmerijska stanica, financijsko nadgledna služba, sreski sud sa zatvorom
i gruntovnicom, banovinska bolnica, građanska škola i, naravno, općinska, upra-
va. U njemu su pored poljoprivrednika živjeli najvećim dijelom zaposleni na
željeznici (861), 253 obrtnika, 72 trgovca i gostioničara, zatim gotovo svih 225
zaposlenih u javnim službama, 2 koji su se bavili kreditima i bankarstvom i 83
ostalih zanimanja po svoj prilici slobodne profesije, penzioneri i p-ovremen-o za-
posleni polunadničari.

Osnovna privredna, djelatnost na općini bila je ekstenzivna poljoprivreda u
vidu stočarske i ratarske djelatnosti. Njena ekonomska osnova su bila sitna
gospodarstva koja su raspolagala s malo produktivne zemlje. S obzirom da je
bilo ukupno 1.177 poljoprivrednih domaćinstava, na svako od njih dolazilo je
po 2,78 ha ohra-divih površina.⁷ Ako uzmemo u obzir 1-o-š kvalitet i niske prinose
s ove zemlje uz naglašenu -usitnjenost i pored mn-og-o uloženog mukotrpnog rada
nisu postojale mogućnosti z-a stvaranje tržišnih viškova bilo- k-o-je poljoprivredne
kulture. Uz to treba reći da seoska domaćinstva nisu primjenjivala nikakve
agrotehničke mjere, a sva natila su bila krajnje primitivna.

7 Statistički godišnjak 1929, Zavod za statistiku SRH, Zagreb.

Stočarstvo kao posebna poljoprivredna grana (goveda 3567, konja 397, svinja 599, ovaca 8839, koza 4683 i dr.) otvaralo je nešto više mogućnosti za uspješnije uključivanje u poljoprivrednu proizvodnju iako je i ono bilo ekstenzivno. Bez obzira na poteškoće oko čuvanja i uzgoja stoke, te pripremanja dovoljne količine krmiva za dugotrajne zime, stočni fond je davao mogućnosti za stvaranje izvjesnih tržišnih viškova, a mlijeko i mliječni proizvodi bili su važna stavka u prehrani seoskog stanovništva. Istovremeno seoska domaćinstva su u mnogome ovisila od stanja na stočnom tržištu, jer je u pravilu zbog cjelokupne niske kupovne moći čitavog stanovništva ponuda bila veća od potražnje, te je stoka bila jeftina i događalo se da je često prodavana u ibescijenje. Gajenje stoke bilo je usko povezano s ratarstvom s obzirom da je ono bilo nezamislivo bez upotrebe stajskog gnojiva, pa je ratar htio to ili ne morao, istovremeno biti i stočar.

Ostali vidovi poljoprivredne djelatnosti kao što su pčelarstvo, peradarstvo i si. bili su minimalno i sporadično zastupljeni, pa nisu imali bitnijeg utjecaja na ekonomsko stanje seoskog gospodarstva.

Šumske površine su bile dobro čuvane od državnih i pučkih lugara, ali nisu organizirano eksploatirane niti pošumljavanjem obnavljane. Šumsko drvo je korišteno kao ogrjev i kao građa za potrebe seoskih gospodarstava.

Ekstenzivna poljoprivreda, uz ono što je nudila priroda, u većini slučajeva nije mogla osigurati dovoljno sredstava za život obitelji, koje su prosječno imale po 6 članova u jednom domaćinstvu. Zato se mora tražiti dopunski izvor zarade prodajom radne snage najsposobnijeg i najsnažnijeg radnika u domaćinstvu. Mogućnosti nalaženja takvog rada u samoj općini bile su male, odnosno rijetke i kratkotrajne, pa su zbog toga ljudi odlazili na stalne ili povremene radove u inozemstvo ili po radovima u raznim dijelovima Jugoslavije. Dobar dio mladih ljudi odlazio je u državne službe većinom u žandarme, finance i podoficire.

Kupovna moć seoskog stanovništva bila je niska. Teško si se nalazila sredstva za industrijske proizvode pa je kao dopunski izvor zadovoljenju životnih potreba bio naglašen domaći obrt koji se očitovao u ručnoj preradi vune i konopolje za odjeću, pokrivače, užad i ostale predmete. Također je svako domaćinstvo za svoje potrebe samostalno izrađivalo mnoga ratila, poljoprivredne alatke, dijelove pokućstva i pomoćne gospodarske zgrade. U svakom selu bilo je samoukih tesara, zidara, kolara, bačvara, kožuhara i kovača.

Unatoč svemu, predani rad, razumno gospodarenje, odricanje od mnogih zadovoljstava, štednja i snalaženje nisu uvijek bili dovoljni da se namakne za ono što se moralo kupiti jer se nije moglo proizvesti ili samostalno uraditi. Posebno opterećenje bila su novčana davanja u vidu poreza i raznih taksa. U takvoj situaciji suočeni s neodgodivim obavezama i nepredviđenim izdacima za iznenadne bolesti, veću štetu i si. seljani su se morali zaduživati i tako dolaziti u ekonomsku ovisnost od povjerilaca koji su im davali novac na zajam ili robu na dug. Istina, pristizala je pomoć od rođaka ekonomskih iseljenika u inozemstvu i od uštedevine teško zaradene na iscrpljujućim i opasnim poslovima, ali je sve to skupa bilo jedva dostatno da se preživi, a mogućnosti za ekonomsko jačanje domaćinstva bile su male s obzirom da je obradiva zemlja bila jako skupa, a onaj tko ju je posjedovao teško se od nje odvajao. Promućurniji i okretniji su tražili mogućnost stvaranja sredstava kroz trgovinu i ugostiteljsku djelatnost. Otuda i pojava da je na području općine bilo 26 trgovačkih radnji i 28 gostionica od kojih 26 u Gračacu i po jedna u Deringaju i Malovanu.

Kada je riječ o trgovini, potrebno je pomenuti jedan njen poseban vid ovdje u znatnoj mjeri prisutan. Riječ je o nedozvoljenoj trgovini — krijumčarenju ili švercu, te preprodaji stoke. Zbog postojanja monopola naročito je bilo unosno krijumčarenje soli, duhana, alkohola i cigaret-papira. Ova roba se prenosila iz područja Zadra koji je pripadao Italiji. Posao je bio opasan, ali isplativ. Postojali su ljudi kojima je ovakva rabota bila gotovo jedina profesija. Gotovo u svakom selu postojala je poneka kuća gdje se ilegalno prodavalo piće i duhan, često na dug ili za odrađivanje na poljodjelskim poslovima. Postojao je i određen broj mešetara i pretrglija koji su kupovati stoku na Udbini, i drugim poznatim stočnim sajmovima, pa je onda u krdima, uz pomoć iznajmljenih goniča, pregonili u Dalmaciju i tamo preprodavali. Ponekad je tako preprodavana stoka bila sumnjivog porijekla ili bolje reći ukradena u Bosni, a onda skrovitim putovima i punktovima prebacivana na područje Dalmacije gde joj se ubrzo gubio svaki trag.

Određene potrebe i dopunsku proizvodnju, zadovoljavao je prilično raznovrstan i razgranat obrt. Utvrđeno je da u to vrijeme na općini ima 42 registrirane obrtničke radnje, a statistički podaci kažu da su se obrtom bavila 253 stanovnika. Uzimajući u obzir činjenicu da je tek nekoliko obrtnika imalo po jednog do četiri pomoćnika, ovaj broj izgleda prevelik. Po svoj prilici ovdje su uračunati šegrti, kojih je bilo gotovo kod svakog obrtnika, zatim kirijaši, a vjerovatno i pojedini kvalificirani majstori građevinske struke koji su privremene izbiti iz općine i radili na raznim radilištima. Usuge obrtnika kvalitetne i jeftine privlačile su seljake, ali samim obrtnicima nisu davale mogućnosti za proširenu reprodukciju nego samo sredstva dostatna za pristojan život.

Na rijeci Otučoj i njenim pritokama Kijašnici i Bašinici bilo je ukupno 26 mlinova (vodenica), zatim dva na Ričioi i po jedan na Krivaku i Lapanovcu. Većina ih je bila s dva vodenička kamena i u vlasništvu, dvije ili više porodica koje su na smjenu ubirale u jam za meljavu. Od svih navedenih mlinova samo njih 5—6 mogli su mljeti tokom čitave godine, a ostati, povremeno za vrijeme povećanog vodostaja. Zbog toga se u periodu suhomrazica ili ljetnih suša stanovništvo služilo ručnim žrvnjevima za meljavu žitarica. Uz stalne mlinove bile su i stupe za valjanje sukna i vunelih pokrivača biljaca.

Važna okolnost koja donosi izvjesne promjene između dva svjetska rata predstavljao je nastavak izgradnje i postepeno dovršenje ličke željezničke pruge. Radovi se obavljaju već 1921. godine, a istovremeno počinje i probijanje ceste Gračac—Obrovac preko Prezida. Na ovim radilištima angažirano je mnogo manuelne radne snage relativno dobro plaćene. Dio radnika su pridošlice iz okolnih ili daljnjih krajeva, a dobrim dijelom zapošljavaju se i domaći ljudi. Posla ima čak i za dječake koji rade kao »bučulini« donoseći vodu poslenicima i pridržavajući šampove minerima. Tako se ostvaruju prilična sredstva, teško zarađena, ali dragocjena za dopunu nedostatnog kućnog budžeta. Ovako nagomilana radna snaga bila je potencijalni potrošač pa joj se intenzivno nude prvenstveno gostioničarske usluge. Za razliku od domaćih birtaša neki pridošlica Miler radi naveliko i otvara veliku kantu u kojoj se hrani i troši zaradu veliki broj radnika. Dionica željezničke pruge Gospić—Gračac otvorena je 15. juna 1922. godine kada je u Gračac stigao prvi zvanični vlak na kome je strojovođa Ivan Stitinović, a vlakovođa Vajak Brčin. Radovi se nastavljaju i 25. jula 1925. završava se i pušta u saobraćaj dionica Knin—Gračac. Područje općine dobilo je četiri željezničke stanice: Stikadu, Gračac, Cerovac i Malovan raspoređene na pružnoj

trasi od eoa 22 km. Time se razvija mogućnost ne samo za veću otvorenost i bolju povezanost Gračaca i okolnog područja s ostalim krajevima, već i siguran izvor zaposlenja za veći broj radnika, s obzirom da je uz postojeću saobraćajnu sekciju u Gračacu locirana ložionica s kolskom radionicom i sekcija za održavanje pruge. Takav obim poslova traži sve vrste radnika i određen broj službenika.

U ložionici uskoro radi već 400 kvalificiranih radnika bravara, tokara, kovača i drugih radnika metalske struke. Najveći dio njih su pridošli iz raznih krajeva zemlje. Oni su sa sobom donijeli određene radne navike i shvatanja, s obzirom da je bilo takvih koji su zanate završili u Beču, Budimpešti, Ljubljani, Zagrebu i drugim centrima. Domaći ljudi rade većinom na pomoćnim poslovima, kao vlakoprato osoblje ih na poslovima održavanja pruge. Međutim, i ti su poslovi za ono vrijeme relativno dobro plaćeni, unosni i stalni, pa je postojao veliki interes za dobivanje posla na željeznici. Domaći ljudi zaposleni na željeznici imali su od toga i posredne koristi jer su, uz pomoć povlaštenih vožnji odlazili u Slavoniju i druge krajeve, otuda daleko jeftinije dobavljali i dopremali žitarice, grah, mast, pa čak i prasad za tov. Neki su od njih time pomalo i trgovali i tako stvarali dodatne prihode.

Od zaposlenih na željeznici, osobito od mještana, tražilo se da budu lojalni prema vlasti i vodećoj politici, jer su bili državni službenici i na neki način prema njoj dužnici. Sigurno je da svi nisu imali takva ubjeđenja. Uprava državnih željeznica željela je svoje zaposlene sačuvati od mogućih neželjenih utjecaja, pa su stvorene mogućnosti za raznovrstan kulturno-zabavni život na željezničkoj stanici. Zahvaljujući visokom stupnju kvalifikacione strukture zaposlenih u Domu željezničara aktivno je radilo Željezničko-kulturno umjetničko društvo u kome je djelovalo i lutkarsko kazalište, dramska sekcija i tri orkestra: limena glazba, zabavni i tamburaški orkestar. Cesto se priređuju priredbe, plesovi i čajanke, a u Domu postoji i čitaonica sa biljarom i šahovskim garniturama. Od sportskih objekata tu je ljetna stazna i viseća kuglana te prostor za bućanje.

Osim željeznicom općina Gračac bila je povezana, i pominjanim cestovnim vezama. Ceste su makadamske ali dobro održavane. Po njima se većinom kotrljaju kirijaška kola, ali se već na, samom početku dvadesetih godina pojavljuju prvi motocikli, zatim osobni automobili i kamioni. Nekoliko godina pred rat pojedini trgovci kupuju manje kamione i njima prevoze robu za sebe, a vrše usluge i drugima. Autobus koji prevozi, poštu i putnike na relaciji Gračac—Obrovac vlasništvo je gostioničara. Održavanje prometa na cestama bilo je osobito teško zimi zbog velikih snježnih nanosa, pa su poreski obveznici u vidu naturalne obaveze morali besplatno raditi na čišćenju snijega. Isti je slučaj bio i s održavanjem i popravkom seoskih puteva općinskog značaja.

Na području općine školstvo je nedovoljno razvijeno. U Gračacu radi osnovna i građanska škola a u selima Deringaj, Glogovo, Malovan i Štikada osnovne škole. U svakoj od seoskih škola radila su po dva učitelja, izuzev Glogova gdje taj posao obavlja jedan prosvjetni radnik, dok je u Gračacu bilo zaposleno 6—8 učitelja na osnovnoj školi i 6 profesora u građanskoj školi. Na osnovi nekih pokazatelja, koji se odnose na čitav srez Gračac, procjenjujemo da je osnovnim školama bilo obuhvaćeno 90% školskih obveznika. Vidljiva je nepovoljna mreža osnovnih škola, jer je na svaku od njih prosječno dolazilo 1.712 stanovnika i 200 polaznika. Jedna škola je pokrivala prostor od blizu 52 km. Takvo stanje iziskivalo je veliki napor od polaznika osobito za ružna vremena

zbog velike udaljenosti. S druge strane školski obveznici su korišteni, kao dopunska radna snaga u seoskom gospodarstvu, pa je bilo dosta slučajeva izostajanja od nastave i neredovitog polaska.

O zdravstvenoj zaštiti stanovništva brigu je vodio sreski liječnik i liječnik zaposlen u banovinsko[®] bolnici trećeg reda u Gračacu. Do 1933. u Gračacu je postojala improvizirana bolnica, bolje reći stacionar s desetak bolničkih postelja, a onda je izgrađena bolnička zgrada s općim i zaraznim odjelom kapaciteta 51 bolnički krevet. Pored liječnika u bolnici je bilo još 13 zaposlenih, a jedan bolno-opskrbeni dan stajao je ovisno o vrsti oboljenja 35—80 dinara. Očito je da su takve usluge bile jako skupe i mnogima zbog toga nedostupne. Dio zdravstvenih usluga putem prodaje i spravljanja lijekova pružala je apoteka vlasništvo Milivoja Kvaternika. Za njega kao i sve ostale liječnike, posebno dr Veljka Torbicu i Štampali ju, može se reći da su bili jako humani, požrtvovan! i savjesni u nastojanju da koliko je moguće više pomognu svojim pacijentima.

S obzirom da je Gračac bio sresko središte u njemu su stacionirane sve sreske javne službe osim šumarije čije je središte bilo u Sv. Roku. U javnim ustanovama i nadležstvima svoje poslove obavljali su načelnici, suci, bilježnici, blagajnici, pisari, nadglednici, izvršitelji, žandari, panduri i, pod vomici. Vjerske obrede su obavljali svećenici, od kojih je uvijek stalno po jedan bio u Gračacu **kako** pravoslavni tako i katolički. Crkve su bile još u **Stiika-di**, Deringaju i kod pećine Svetinja u Velebitu. Bilo je posla i za jednog advokata kome je pomagao pripravnik i pokoji pisar.

Ekonomska osnova za privređivanje uvjetovala je određeni socijalni sastav stanovništva, način života i razinu životnog standarda. U takvim okolnostima, objektivno opisanim i potkrijepljenim činjenicama, jasno je da je život najvećeg dijela stanovništva bio skopčan s velikim poteškoćama, no ipak se može reći da je na području općine Gračac život bio nešto lakši nego na ostalim područjima sreza, pa čak i čitave Like.

Događaji u novostvorenoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca kao što su politička trvenja, lažni parlamentarizam i stranačka prepucavanja buržoazije, prelazak KPJ u ilegalnost, jačanje monarhije, zavođenje diktature, fašairanje zemlje, pojačana djelatnost komunista i opozicije, kao i ostala zbivanja u periodu između dva rata imali su određene refleksije i posljedice u većoj ili manjoj mjeri i na ovom području, bez obzira što je ono bilo na periferiji od njihovog epicentra, Buržoaske političke stranke nastojale su da u svim krajevima učvrste svoj utjecaj i položaj te nađu politički oslonac. Pri tome su vješto koristile parole i obećanja koja su pogodovala iskrenom nacionalnom zanosu i očekivanjima naroda koji je dugo čamio pod jarmom raznih tuđinskih gospodara. Od svih građanskih političkih stranaka glavni politički utjecaj u južnoj Lici, a samim tim i u kotaru i općini Gračac, imala je Demokratska stranka.

U novoj državi Kraljevini SHS kotar Gračac je administrativno pripao Ličko-krbavskoj županiji. Kotar je imao ukupno četiri općine: Bruvno, Zrmanju, Lovinac i Gračac, da bi kasnije 1928. godine Mazin postao općina, Gračac je u početku bio pogranična općina prema Italiji s obzirom da je sve do Prezida podvelebitska Bukovica pripadala Italiji. Zbog toga je u Gračacu bila smještena vojna posada i jedan vod žandarmerije. Uspostavljeno je i Kraljevsko kotarsko predstojništvo koje nastoji da osigura javni red, sigurnost i novi poredak. No, i pored toga prilike su bile nesigurne i nesredene. Osjećali¹ Isu se razni utjecaji i kretanja koji su ugrožavali novi poredak. O tome rječito govore dokumenti iz

kojih saznajemo o prisustvu i kolanju letaka među pučanstvom, a kojima se »pozivaju vojnici na neposlušnost, a žiteljstvo na osnivanje vojničkih, radničkih i seljačkih vijeća«.⁸ Pogranični položaj općine posebno pogoduje švercerima i razbojničkim grupama koje upadaju iz Bukovice, vrše pljačku, nasilja i ubojstva, a zatim se sklanjaju preko granice.

Obećana a neizvršena agrarna reforma povod je nezadovoljstvu siromašnih seljaka, a posebno solunskih dobrovoljaca kojih je s područja općine Gračac bilo oko 150. Oni su stupili u rat s iskrenim nacionalnim zanosom i nadanjima dolazeći u redove srpske vojske iz prekomorskih zemalja ili ruskog zarobljeništva, a manjim dijelom dezertiranjem iz austrougarskih regimenti. Međutim, osjećaju da tih je nova država izigrala i prevarila, nezadovoljni su i ozlojeđeni i to manifestiraju na razne načine. Vojska, žandarmerija i vlast za njih nemaju autoriteta pa nikakve odredbe, pogotovo zabrane, ne poštuju. Mnogi su javno nosili oružje i ponašali se krajnje osiono kao prave »oškopice«. Zbog toga su dolazili u sukob s vojskom i žandarmerijom. Tako je npr. 17. aprila 1920. došlo do tuče, a zatim i oružanog obračuna između žandara i dobrovoljaca u krčmi Jovana Dautovića. Tom prilikom ubijen je dobrovoljac i Stevan Dautović, a teško ranjen Mile Savatović. O ovom događaju kotarski predstojnik je opširnim izvještajem obavijestio Predsjedništvo Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu. »Jednom riječju«, pisalo je pored ostalog u izvještaju, »dobrovoljačke organizacije koje ne stoje tako reći pod ničijom kontrolom jesu kvasac za svatko suvremeno zlo u ovom pustom i divljem kraju ...«. Dalje traži »prešno« poduzimanje mjera za javnu sigurnost u kotaru pa navodi: »Razumije se po sebi da bi u prvom redu to iziskivala sigurnost javnih namještenika ovdje, jer se tako zv. demokrat i boljševizam žalibože podudaraju kod ovdašnjih dobrovoljaca. Oni su naročito sad ozlojeđeni jer su se povratili iz Srijema bez obećane zemlje, kamo su išli jatovice, da se tobože zemlja dijeli i ne pitajući, ovu oblast, da li je njoj što poznato u gornjoj diobi«. Pored toga navode se ozbiljno pritužbe na vojnu posadu i žandare s obzirom da nestručno, neodgovorno i aljkavo, obavljaju svoje dužnosti, tako da su upravo oni vinovnici mnogih nereda. »Nu žalibože sve odredbe ove oblasti izdane u gornju, svrhu krše se ponajviše od samog razularenog vojništva koje je ovdje smješteno, a među kojima nema ni govora o kakvom zaptu i disciplini, a još manje o jamstvu za oslon u eventualnim kritičnim danima.«⁹

Očito je da se kotarska oblast bojala utjecaja boljševičkih ideja pa su uoči

1. maja 1920. poduzete »sve mjere opreza i krčme i slični lokali zatvoreni«, ali to nije smetalo razularenim vojnicima koji su našli načina da se napiju i da prave razne ispade, »a k tome su širih alarmantne vijesti, da je na Udbini razorena kotarska oblast i općina po dobrovoljcima i da vojništvo polaizi gore, a Bunić da gori.«¹⁰

Tadašnjim vlastima zadao je dosta glavobolje i sukob između žitelja Tomingaja i njihovog paroha Andrije Cvjetičamima. Naime, tomiingajski dobrovoljci bili su inicijatori da se ovaj svećenik izbac iz parohijalnog stana i punih 13 mjeseci nisu mu dozvoljavali da drži službu u crkvi, pa je on živio, od milostinje i kako kažu svjedoci tih zbivanja »brstio gloginje po polju«. Nesporazum je na-

8 Dopis velikog župana Ličko-krbavske županije od 30. 6. 1919, Arhiv Hrvatske, Zagreb.

9 Izvještaj Predstojništva Kr. kot. oblasti u Gračacu br. 4298 od 20. 4. 1920, AH Zagreb.

10 Izvještaj Predstojništva Kr. kot. oblasti br. 7382 od 5. 5. 1920, AH Zagreb.

stao zbog toga što je Cvjetičanin u toku tek minulog irata bio austrofil i lojalan u svakom pogledu Austro-Ugarskoj Monarhiji. U vezi s tim uslijedila je intervencija najviših organa državne vlasti i par oh je vraćen na svoju dužnost. Opisane (ne)prilike ozbiljno su zabrinule Predstojništvo Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu, pa ono traži vrlo hitne intervencije i angažiranje Komande IV oružničke brigade u Zagrebu, Komande vrbanske divizijske oblasti Banja Luka i Komande II armijske oblasti Sarajevo sa molbom »da se hitno poduzmu mjere da se u Gračacu uspostavi zapt i red. Kako je ovaj kotar uz demarkacionu liniju spram okupirane Dalmacije, osobito je potrebno da se tamo što više obezbijede sigurnosne prilike, a naročito treba da žandarmerija i vojska kao organi državne sile dobrim primjerom prednjače.«¹¹ Prema tome je za narod općine Gračac nova državna vlast već u prvim danima postojanja najavila da će se oslanjati na oružanu silu i da će gušiti svaku naprednu ideju u svom začetku, a posebno štititi interese svojih oslonaca kao što su buržoazija i svećeništvo.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS su dugo odgađani — sve do jeseni 1920. Buržoazija koncentrirana oko regenta Aleksandra, neovisno o stranačkoj podvojenosti, željela je da što više učvrsti svoju vlast i osigura izbornu pobjedu. I izborni zakon je bio maksimalno prilagođen interesima građanskih stranaka. U međuvremenu su lijeve grupacije socijaldemokratskih stranaka održale kongres ujedinjenja i formirale Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista). I ta stranka se izjasnila za sudjelovanje u parlamentarnim izborima. U Ličko-krbavskoj županiji pet stranaka je izišlo sa svojim izbornim listama: Demokratska i Radikalna stranka, Hrvatska zajednica, Hrvatska pučka seljačka i Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista).

Uoči izbora Svetozar Pribičević, ministar unutrašnjih poslova i nosilac liste Demokratske stranke, svojim (srpskim) biračima u Lici naglašavao je jačanje centralističkog sistema u novoj državi i onemogućavanje stvaranja »posebne pokrajinske svijesti«. Napad na Komunističku partiju koja je uzela novo ime na svom Drugom vukovarskom kongresu juna 1920. godine bio je poseban dio izbornog programa Demokratske stranke. Demokrati su tvrdili da je Jugoslavija seljačka zemlja bez industrije, dakle i bez proletarijata pa je iluzorno i pomišljati na proletersku revoluciju. Istovremeno iniciraju najodlučnije mjere kojima treba suzbiti »nezreli pokušaj da se u našu otadžbinu unese boljševičko zlo koje truje već i jače carevine.«

Hrvatska pučka seljačka stranka je u izbornu bitku ušla s Radićem u zatvoru. Imala je silan utjecaj, u hrvatskim selima. Njena politika je bila zasnovana na nepriznavanju državno-pravnih dokumenata na kojima je stvorena Kraljevina SHS. Za hrvatski narod predlažu »mirotvornu« republiku u okviru savezne republike Jugoslavije (zajedno s Bugarskom). Osnov društvenih odnosa: »seljačko pravo«, antimiliterizam i pacifizam. Istovremeno se izjašnjavaju protiv revolucionarnog programa KPJ («Diktaturu im seljak neće priuštiti«).

Radikalna stranka se predstavljala kao zaštitnik srpskih nacionalnih interesa. Posebno je jak naglasak na srpskom nacionalnom osjećaju u krajevima nastanjenim Srbima izvan Srbije.

Za KPJ sudjelovanje u građanskom parlamentu nije bio cilj nego sredstvo da se boljom propagandom i širenjem revolucionarnih ideja izbori za utjecaj u

11 Dopis Predstojništva Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu br. 7382 od 25. 4. 1920, AH Zagreb.

masama. Komunisti su u izbornoj aktivnosti biračima jasno rekli da izbori neće riješiti goruća pitanja eksploatiranih (»glasanjem rukuje buržoazija sa cjelokupnim aparatom vlasti«). Akcija izvan parlamenta i dalje će biti »glavno oruđe proleterskih masa«. Glavne izborne parole komunista bile su: »Za Sovjetsku Republiku, za revoluciju, za komunizam!« U Ličko-krbavskoj županiji komunistička lista je imala 8 kandidata. Nositelj liste je bio tehnički, sekretar Centralnog partijskog vijeća Vladimir Copic, predstavljen kao. »novinar iz Senja«. Zapravo u Senju se rodio, a porijeklom je Ličanin iz Suvaje (općina Lapac). Među kandidatima KPJ bio je i jedan Lovinčanin Ante Pejinović.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 28. novembra 1920. Demokratska stranka dobila je najveći broj glasova u zemlji, zatim radikal!, treća stranka po broju glasova bila je KPJ. U gračačkoj općini bilo je registrirano 2.111 birača. Na izbore ih je izišlo samo 1.079, odnosno 51,1 l/o. Ta silna, apstinencija bi se možda mogla objašnjavati lošim vremenom i udaljenošću izbornih punktova od naselja, ali svakako treba uzimati u obzir i raspoloženje seljaka koji od rezultata izbora nisu ništa očekivali. Najviše glasova u gračačkoj općini dobila je demokratska lista (Svetozar Pribićević) — 745 glasova (69°/o). Hrvatska pučka seljačka stranka je dobila 181 glas (16,77%), a radikali (među kandidatima je i gračački trgovac Đoko Išpirović) 126 glasova (11,68°/o). Hrvatska zajednica je dobila 15 glasova, a komunisti koji su na jugoslavenskom izbornom području bili treći po broju dobivenih mandata, u gračačkoj, općini su krajnje slabo prošli

— svega 12 glasova (u čitavom kotaru 86 glasova, najviše u Lovincu 34 i Sv. Roku 31 glas).¹² Izbori su inače izvršeni u skladu sa zakonom donesenim 3. septembra 1920, a kojim se, između ostalog, uskraćuje pravo glasa ženama, vojnicima, oficirima, pripadnicima nacionalnih manjina i onima koji ne ostvaruju šestomjesečni domicil (6 mjeseci stalnog boravka na jednom području). Uslijed toga je relativno malo birača na općini u odnosu na ukupan broj stanovnika. Istovremeno s državnim provedeni su i općinski izbori pri čemu je za općinskog načelnika izabran demokrat i solunski dobrovoljac Mile Pantelić.

Već u tom periodu diferenciraju se lokalne političke stranke i pojavljuju njihovi prvaci i zagovornici. Za demokrate se opredjeljuju gostioničar Mile Stoj-savljević Crni, paroh Miloš Mandić, opančar Dane Mandić, trgovac Uzelac i Jovo Jovica Munižaba, svi iz Gračaca, te seljaci Lazo Jakšić Lakerija iz Glogova, Ilija Čanković iz Tomingaja i Obrad Bolta iz Kijana, Demokratima 1925. godine pristupa i umirovljeni financijski službenik Tomo Samardžija. Druga stranka je radikalna, a u njoj se posebno ističu: Jovo Đekić Gubičko, Rade Gaćeša Bikanov, gruntovničar Sava Gaćeša, gostioničar Drnitar Rastović, trgovac Đoko Išpirović i prof. Jovo Krivokuća. I Hrvatska republikanska stranka ima svojih pristalica, a njeni prvaci su Ante Tiljak Gavrin, trgovac Đukio Osterman, Ivan Knežević Ružin iz **Stikade**, Pavle **Sikić** iz Gudure, a kasnije im **pristupaju** trgovci iz Gračaca braća Joso i Bozo Muhar.

U lokalnim političkim zbivanjima i borbi za prestiž ostat će trajno prisutno korteširanje, agitiranje, ismijavanje i grube podvale prema političkim protivnicima, oštri verbalni dueli, pa i fizički obračuni. Posebno uspješne bile su metode pritiska, ucjene i prijetnje. Uoči državnih izbora 1923. Svetozar Pribićević lično kreće u agitaciju pa tako iz Obrovca najavljuje svoj dolazak u Gračac. Demo-

¹² Izbor narodnih poslanika za skupštinu Kraljevine SHS. Beograd, 1921, Statistički zavod SRH, Zagreb.

krati mu priređuju doček na Prezidu i dok povorka na konjima prolazi kroz Đekića Glavicu radikal! ih «pozdravljaju» lupanjem u limene kante. Ovo nije bilo teško organizirati s obzirom da su Glavi čand bili listom za radikale. Ovi i slični sukobi brzo su zaboravljeni kada je trebalo nastupiti protiv komunista.

Na državnim izborima od 18. marta 1923. ne pojavljuju se komunisti zbog zabrane rada KPJ. Nema ni Hrvatske zajednice, tako da preostaju svega tri stranke : Demokratska, opet na čelu s Pribičevićem, HRSS Marka Došena i radikali koje zastupa Krsto Miletić. Ovoga puta u općini, Gračac na, izbore izlazi 1.376 birača od kojih 846 (61,75%) daje glasove demokratima, 286 (20,87%) opredjeljuje se za radikale, a za HRSS 238 ili 17,37% glasača.¹³ Znači demokrati su izgubili dio povjerenja, što je znak da nisu ispunili ono što su izdašno' obećavali, pa je uslijedila odgovarajuća reakcija birača. Posebno se to odrazilo na općinskim izborima koji su sprovedeni 1924. ili 1925. godine na kojima pobjedu odnose radikale. Za općinskog načelnika izabran je Rade Gaćeša Bikanov. Osim naprijed navedenog, Jovo Đekić Gubičko, prvak Radikalne stranke vješto i smišljeno koristi sve adute da porazi demokrate. On koristi svoga brata, Milorada koji je u to vrijeme bio bilježnik općine Gračac i pristalica Radikalne stranke.

Upravo u to vrijeme završena je i lička pruga, što je radikalima išlo na ruku. Jovo Đekić i njegov brat Milorad imali su u direkciji željeznica nekog rođaka Ličinu koji je imao utjecaj u direkciji oko zapošljavanja, pa su preko njega osiguravali zapošljavanje pojedinaca na željeznici koji su se opredjeljivali, za radikale. S obzirom da je u nestašici posla za stupanje u bilo kakvu službu bio izuzetno velik interes, radikali su ovaj adut vješto koristili i njime će i dalje manipulirati, pri čemu neće prezati ni od primanja mita. Nije bio rijedak slučaj da su pojedinci prodavali volove (suših jarmove) da bi smogli novac za podmićivanje. Žrtva politike radikala, koliko, smo mogli utvrditi, bio je i Stevo Đekić, rođeni brat Jovin i Miloradov, kao državni lugar nije bio pristalica radikala pa je zato izgubio državnu službu i morao se zadovoljiti, da bude pučki lugar. Radikali u općini ostaju na vlasti sve do početka 1929. tj. do šestojanuarske diktature kada je proglašena apsolutna vlast kralja monarha. Tada se donose i dva zakona : jedan od njih Zakon o izmjeni, Zakona o općinskim, kotarskim i oblasnim samoupravama, s kojima su raspuštene sve 'općinske uprave u zemlji, i Zakon o ukidanju Zakona o izboru organa oblasne, sresfće i općinske samcuprave kojim su ukinuti svi propisi koji su se odnosili na izbor organa oblasnih, sreskih i općinskih samouprava. Na osnovi ovih zakona sreski načelnik, po ovlaštenju bana Kraljevske banske uprave Savske banovine, svojim ukazom za općinskog načelnika postavio je Petra Petrovića, umirovljenog učitelja iz Zagreba. Time je istovremeno raspušteno općinsko vijeće i dotadašnji općinski načelnik razriješen dužnosti.

U tom periodu, vremenski omeđenom krajnje slobodnim političkim izjašnjavanjem i opredjeljenjem s jedne i surovim dikatorskim apsolutizmom s druge strane, na području općine Gračac osjeća se prisustvo i utjecaj komunista i to zahvaljujući u prvom redu obučaru Mani Koraću, zvanom Staljin. Ovaj učesnik oktobarske revolucije s još dvojicom istomišljenika, čija su imena ostala nepoznata, početkom 1920., dok su rad i djelovanje KPJ još uvijek bili, dozvoljeni i legalni, osniva partijsku organizaciju. Nakon donošenja Obznane ona, prerasta

13 Izbori 18. marta 1923, Statistički zavod SRH, Zagreb.

u ilegalnu partijsku ćeliju, ali se ubrzo raspada.¹⁴ Međutim, Mane odolijeva svim udarcima režima, podvalama i pakostima lokalnih građanskih političkih prvaka odanih režimu, te javno, prkosno-, a ponekad u takvim uvjetima nerazumno, hrabro, propagira boljševizam. Na žalost, ovaj boljševik i komunista po uvjerenju, do kraja odan idejama komunizma u tadašnjim uvjetima i za djelovanje KPJ izuzetno teškim okolnostima, nije uspio dobiti značajniju podršku osim pritajenih simpatija u sredini gdje je živio, tako da je ostajao usamljen, ali čvrsto uvjeren da će doći bolja i pogodnija vremena za djelovanje komunista. Tako je u skromnoj obučarskoj radnji brižno čuvano -i njegovano klijalo sjeme komunističkog pokreta, koje će kasnije n-a-ći plodno tlo, razviti se i dati svoje plodove.

Pod pritiskom opozicije Narodna skupština Kraljevine SHS donosi 14. marta 1933. no-v-i zakon o -općinama kojim se ponovo dozvoljavaju izbori za općinske vijećnike. Time automatski počinju stranačko-političke borbe za prevlast na području i gračačke općine. Već u ljeto iste godine provedeni su općinski izbori na kojima rad-ikali -opet -odnose pobjedu, a za -općinskog načelnika biraju Niikicu Stanisavljevića. Lokalni radikalni politički prvaci učvršćuju svoje političke pozicije pripisujući sebi kao zaslugu to što se upravo- tada obavljaju značajni radovi na državni trošak. Tom prilikom izgrađena j-e cisterna za vodu u Dubokom D-olu, ka-ptiran i uređen živi bunar Dropčevka u Dojićima, reguliran djelomično donji tok Otučje, izgrađena n-ov-a bolnica u Gračacu, zatim novi betonski most preko Ričice u S ti kadi, školska zgrada u Glogovu i najzad dogr-ađena i adaptirana škola u Deringaju.

U pripremama za -opće državne izbore, koji će se obaviti 1935. godine, buržoazija užurbano pregrupira va svoje snage da bi se osigurala od eventualnih neprijatnih iznenađenja. Političke prilike u općini Gračac išle su u prilog vladinoj listi čiji je nosilac bio B-ogo-ljub Jeftić, predsjednik vlade. Posebno je bilo značajno to što se glasanje imalo obavljati javnim izjašnjavanjem. Naime, svaki birač koji pristupi glasanju morao j-e izjaviti za koga glasa i to se onda unosilo u izborne liste tako d-a su izborne kuglice bile formalne. Uslijed toga što je veliki broj glasača bio zaposlen na željeznici i, drugim državnim i javnim službama, a opstanak u službi im -o-vi-si -od toga za koga će glasati, to su- -ove kategorije u ogromn-oj veći-ni -dale sv-oj glas vladinom poslaničkom kandidatu. Trebalo je biti zaista hrabar i stvarno napredno- orijentiran da bi se uz priliča-n rizik dao svoj glas opoziciji.

Na -ovim izborima poslanički kandidati za općinu Gračac na vladinoj listi (JNS) bili su Dušan Ivanoević, profesor ui penziji iz Beograda, a kao njegov zamjenik istaknut je pa-roh Miloš Mandić. Na listi Udružene opozicije nalazi-o se Danilo Vlatk-ović, na Lj-otićevoj Mijo Rakiževac, a na Ma-ksimovićevoj Tomo Bogdanović. Od 2835 registriranih birača glasanju je pristupilo 1849. Prema očekivanju pretežan broj, odnosno 1476 ili 79,28% glasača -opredijelilo se za -kandidate s vladine liste. I pored svih mogućih eventualnih neprijatnosti ipak 316, tj. 17,63% glasača se izjasnilo za Udruženu opoziciju i njene kandidate, a neznatan dio — 57 glasova dobio je Tomo Bogdanović. Tako je Dušan Ivančević izabran za poslanika, -a Miloš Mandić za njegova zamjenika.¹⁵

Slijedeći državni izbori u decembru 1938. protekli su uz shćnu političku režiju kao i prethodni. Nosilac vladine liste odnosno Jugoslavenske radikalne za-

14 HAK, Zbornik 1, Karlovac, 1969, str. 649.

15 Narodna skupština Kraljevine SHS, Izabrani poslanici 5. V 1935, Statistički zavod SRH, Zagreb.

jednice (JRZ) bio je također predsjednik vlade, ali sada Milan Stojadinović, a kod Udružene opozicije i dalje je ostao dr Vlatko Maček. Na vladinoj listi za kotar i općinu Gračac istaknute su dvije garniture poslaničkih kandidata i to Uroš Trbojević Rošo, pravnik iz Samobora, a kao njegov zamjenik Sava Gačeša, gruntovničar iz Gračaca. Drugi politički tandem je isti kao i na prethodnim izborima: Dušan Ivančević — Miloš Mandić. Pobjedu je odnio Rošo Trbojević.¹⁶ U međuvremenu održani su i općinski izbori na kojima radikali ponovo pobjeđuju. Za općinskog načelnika ponovo je izabran Nikica Stanisavljević koji je na tom položaju ostao sve do zadnjih predratnih izbora 19. maja 1940. kada je na listi Udružene opozicije izabran Tomo Samardžija, prvak lijevog krila Samostalne demokratske stranke, dok je za njegovog zamjenika izabran mlinar Jovo Dukić, predsjednik ogranka »Seljačko kolo«, koji je inače smatran za komunistu. Ovakvi rezultati općinskih izbora odraz su stanja i političkih kretanja u periodu od 1938. do 1940. Tada se, naime, osjeća sve veći i organiziraniji utjecaj komunista i raste nezadovoljstvo u narodu zbog pogoršavanja ekonomskih prilika i politike fašizacije zemlje koju sprovodi vlada.

U teškoj i složenoj situaciji lokalni radikalni pravci predosjećaju da im izmiče političko tlo pod nogama, pa da bi pokazali neku svoju uticajnost upućuju delegaciju, na čelu s poslanikom Rošom Trbojevićem i Jovom Đekićem Gubićkom, predsjedniku vlade Dragiši Cvjetkoviću, ministru unutrašnjih djela i banu Banovine Hrvatske sa zahtjevom da se gračački srez zajedno sa srezom Donji Lapac pripoji Vrbaskoj banovini.¹⁷ Na put su krenuli 16. marta 1940, ali taj posjet nije dao nikakvog rezultata niti im je podigao ugled u narodu. Naprotiv, bili su izloženi podsmijehu.

U komplikovanim socijalno-ekonomskim prilikama i društveno-političkim kretanjima već tridesetih godina počinje se osjećati djelovanje komunista, prvenstveno kroz pokušaje da se povežu, organiziraju i pronađu najpogodnije oblike rada za ilegalni rad u postojećim uvjetima. Uobičajena je bila pojava da se nakon povratka radnika pečalbara oko njih okupljaju prijatelji, rođaci i susjedi s namjerom da čuju vijesti iz prve ruke i saznaju o novostima i zbivanjima u dalekom svijetu. U takvim razgovorima obavezno se pomiinjala politika, pa su se često pretvarali u prave političke informacije. Naravno, govorilo se o komunistima, njihovoj partiji, načinu njena rada i ciljevima. Neki od ovih radnika postajali su pravi agitatori komunizma. Najistaknutiji među njima svakako je Nikola Krajnović Trgovčić, povratnik iz Argentine. Odmah nakon povratka upoznao se s Manom Koraćem i njih dvojica postaju nerazdvojni prijatelji. Nikica dobiva posao kao poslovođa Željezničke konzumne zadruge na željezničkoj stanici u Gračacu i tako dolazi u mogućnost da se s mnogima sprijatelji u svakodnevnom poslu. S onima koji su zadobili njegovo povjerenje razgovara o prisutnim poteškoćama, ukazuje na potrebu organiziranog političkog nastupanja, strpljivog rada i ponašanja u kontaktu s ljudima. Drugi izvor političkog informiranja predstavljaju studenti i srednjoškolci koji su se školovali u većim mjestima, a ljetne praznike provodili kod kuće. Mnogi od njih zadojeni komunističkim idejama i upoznati sa suštinom i ciljevima revolucionarne borbe radničke klase objašnjavaju zainteresiranim prijateljima, rođacima, i svojim školskim drugovima iz građanske škole kako revolucionarni proletarijat u većim centrima

¹⁶ Službeni list banske uprave br. 270, 271, 272/XI 1938.

¹⁷ Zeljko Centner, *Kronologija značajnih događaja 1918—1969*, Muzej Like, Gospić, 1969.

nastupa i djeluje. Među prvima jedan od takvih je Gojko Polovina, još dok je bio student u Beogradu, a naročito poslije toga kad se zaposlio kod advokata Mladinova kao advokatski pripravnik, zatim Rašo Stanisavljević ne samo dok je bio student nego. i kasnije kao svršeni teolog, Spase **Ciča** iz Graba i drugi.

S obzirom na različite profesije i godine starosti ovih prvih agitatora i propagatora komunizma, koji oko sebe stvaraju prve jezgre budućih partijskih organizacija, oni se u početku međusobno ne poznaju. Kao pogodan posrednik između njih postaje Mane Korać pa je njegovim posredstvom došlo do upoznavanja Nikole Krajnovića i Gojka Polovine. Na prvom koraku uspostavljene suradnje među njima slijedio je dogovor da Krajnović kao najpogodnija ličnost preuzme rad na okupljanju, i regrutiranju aktivista za stvaranje partijskih organizacija. Na tom poslu Krajnović je revnostan, a radno mjesto mu je posebno pogodan punkt za uključivanje zaposlenih na željeznici i drugih u krug simpatizera i aktivista. O tome Gojko Polovina kao sudionik svih zbivanja, kaže: »U stvari ovo su bili prije 1939. nepovezani aktivisti koji su surađivali, prenosili poruke, legalne i ilegalne materijale i. praktično se sastajali dvojica ili trojica, a tek od 1939. počeo je rad po ćelijama u pravom smislu«.¹⁸

Činjenica je da su ove grupe strpljivo, uporno i nadasve konspirativno, a što je najvažnije i uspješno djelovale šireći svoj utjecaj u Dukićima, Podkokirni, Stikadi, Grabu i na željezničkoj stanici. One prihvataju direktivu Partije za pronalaženje različitih pogodnih oblika rada kojim bi se moglo legalno i uspješno okupljati narodne mase i omladina, a zatim na njih prenositi svoj. politički utjecaj i program. Zbog toga se komunisti uključuju u rad ogranka »Seljačkog kola« koji djeluje u Dukićima. Ovaj ogranak osnovali su demokrati 1937. i u njemu su odmah počeli raditi mlinar Jovo. Dukić, Radan Dukić, zatim omladinci Dukići: Bogdan, Joja, Dragan, Dakan, Duda, Nikica, Vlade i ostali, gotovo sve omladinke iz Dukića, te Peja Kontić i Dane Gajić iz Gračaca. Za vrijeme ljetnih praznika u rad se aktivno uključuju studenti i srednjoškolci koji provode ferije kod svojih kuća. Osigurani su osnovni uvjeti i za rad tamburaške sekcije. Za kupnju muzičkih instrumenata sakupljeno je nešto dobrovoljnih priloga, a najveći dio novca zaradili su omladinci tako što su za 3000 dinara iskopali mlinsku jazu Dmitru Rastoviću. Od njega za 900 dinara kupuju berdu koja se tko zna kako i otkud našla kod njega iz bivše srpske čitaonice koja je djelovala za vrijeme austrougarske vladavine. S radom počinju dramska sekcija i pjevački zbor. Na taj način omladina se okuplja na probe, plesove i priredbe. Najčešće se sastaju ljeti svake nedjelje u Gaju Pepićevu pored vira zvanog Vrelina nedaleko od Jovinog mlina.

Komunisti ovaj rad počinju zdušno pomagati da bi uskoro postali nosioci, organizatori i animatori rada »Seljačkog kola«. Aktivni su svi: Nikola Krajnović, njegova supruga Rezika, Gojko Polovina, Mane Korać i njegov pomoćnik Stevo Mašić i trojica Munižaba iz Podkokirne — Milan, Stevo i Dušan (Gangin). Pored kultumo-prosvjetnog i zabavnog karaktera Kolo je sve više politički obojeno što doprinosi njegovoj popularnosti. Posebno je bilo važno što se u rad vrlo smišljeno i uspješno uključivao prof. Rašo Stanisavljević. Zimi su se članovi Kola sastajali u kući Jove mlinara, s tim što su korištene sve tri. raspoložive prostorije: kuhinja, soba i mlin. Tu se dugo ostajalo u zimskim večerima uz

18 HAK, Zbornik 1, Karlovac 1969, str. 655.

pjesmu, svirku, šalu i čitanje poučnih knjiga. Inače je ovaj mlin i po drugoj osnovi bio stalno i omiljeno sastajalište seljana iz mnogih sela s obzirom da> je bio jedan od rijetkih s dovoljno vodene snage za. meljavu tokom cijele godine, a njegov vlasnik, povratnik iz Amerike, znao je dosta toga reći seljacima željnim istine, objasniti, razotkriti zablude, uliti im nadu i ponukati ih na razmišljanje. Aktivnost se očituje i u priređivanju javnih nastupa s prigodnim programom. Za jedan takav nastup u Sokolskom domu pripremili su satirični skeč. Nakon završetka priredbe zamjenik sreskog načelnika, pristav Sretenović čestitao je predsjedniku Kola Jovi Duki ču uz napomenu da im je priredba bila bolja od sofcolaške, mada je u njoj baš u spomenutom skeču bilo ismijavanja vlasti što bi njenog službenog čuvara moralo iritirati i smetati.

Posebno značajne uspjehe predstavljaju gostovanja na Udbini i u Donjem Lapcu. Nekoliko nastupa imali su i u okolnim selima. U Kijanima domaćini su bili Vlado Sovilj i Obrad Bolta, a u Tomingaju Ilija Čanković. I dok omladina pjeva, pleše i zabavlja se, stariji se upuštaju u razgovor, a zna se tko, u njemu ima glavnu riječ ii kuda ga usmjerava. Ovakvim turnejama i posijelima kad god je prisutan u Gračacu priključuje se i Rašo. Čak je odnekud smogao kino-projektcr na ručni pogon te usput prikazuje filmove o oktobarskoj revoluciji, a često je nabavljao knjige za zimske čitalačke časove od kojih su mnoge bile na popisu zabranjenih. Ponekad je takve knjige slao i pristav Sretenović, ali ne radi političke provokacije već zato što je, vjerovatno, bio simpatizer komunista.

U radu »Seljačkog kola« komunisti osmišljavaju i usmjeravaju svoju djelatnost osobito prema seoskom stanovništvu i omladini, a to su snage određenog političkog potencijala inače omalovažavane od strane građanskih političkih stranaka. Pokazujući interes, želju za suradnjom i razumijevanje prema ovim kategorijama stanovništva komunisti su stjecali njihovo povjerenje i bezrezervnu podršku, a posebno zbog toga što su se pokazali kao jedini objektivni tumači tekućih događaja. Na taj način stvarana je povoljna politička klima i sigurni punktovi za konkretnije političko djelovanje s provjerenim ljudima na koje se sa sigurnošću moglo računati i na njihovo aktiviranje i uključivanje u ozbiljnije političke akcije kada za to dođe vrijeme.

Komunisti su imali izvjestan utjecaj i u Sokolskom društvu. Načelnik ovog društva bio je Branko Skarić, inače trgovački pomoćnik kod trgovca Uzelca, omladinac naprednih shvatanja i lijevo orijentiran. Ipak su u, društvu djelovale i druge snage suprotne političke orijentacije pa, su se komunisti distancirali i ostali rezervirani ne želeći da energičnijim nastupom izazovu sukobe koji bi skrenuli pažnju na njihovo nepoželjno djelovanje.

Postojala je još jedna mogućnost za posredni politički utjecaj na omladinu i to djelovanjem u nogometnom klubu »Velebit«. Ovaj klub osnovan je 1924. ili 1925. godine, a okupljao je srednjoškolce, studente, zanatlije i radnike iz ložionioe. Bio je pod paskom demokrata, ali bez političke fizionomije. Osobito ga je pomagao trgovac Uzelac. Klub nije radio kontinuirano već samo u ljetnim mjesecima i nije bio uključen u bilo kakav službeni sistem natjecanja. Utakmice su priređivane na improviziranom igralištu na cjepcima, gračaćkih bara između željezničke pruge i sela Pantelića. Nogometaši su često odlazili na gostovanja po većim mjestima Like i Dalmacije postižući dobre i zapažene sportske rezultate, pa je zbog toga imao dosta simpatizera. Utakmice su dobro posjećivane, a isto tako čajanke i plesovi što ih je klub povremeno organizirao. Bez obzira što igrački sastav nije bio stalan, u klubu su se osjećala nastojanja svih lokalnih političkih

Nogometni klub »Velebit« iz Gračaca u Obrovcu 1938. godine nakon odigrane utakmice s NK »Zrmanja«.

stranaka da mu nametnu svoj utjecaj. Ipak je najveći autoritet među igračima uživao napredni omladinac i simpatizer komunista dak Trgovačke akademije u Zrenjaninu Vojin Dautović.

U periodu između dva rata na području općine bilo je prisutno i djelovanje četničke organizacije. Njena prvobitna djelatnost zacrtana prilikom njena osnivanja imala je mnoga obilježja narodu simpatične hajdučije iz prošlosti, ali se ona uz transformiranje režima postepeno izrodila u krajnje desničarsku, nacionalističku, velikosrpsku organizaciju. Upravo tako djelovala je u Gračacu uz posebno pojačavanje aktivnosti nakon ustaškog napada na žandarmerijsku kasarnu u Brušanima u Lid 1932. godine i dalje. Ona je okupljala najvećim dijelom zaposlene na željeznici od kojih su mnogi s četničkim oznakama (kokarda, mrtvačka glava, šubara) bradati i osioni dolazili na svoja radna mjesta i često šovinistički nastupali. U posebnim prigodama su se okupljali i zborovah 28. juna na Vidovdan ispred gostionice Dmitra Rastovića i 6. maja na Đurđevanski uranak kod crkve Sv. Marka u Velebitu. Tom prilikom su pjevali nacionalističke pjesme, paradirah gradom u svojim odorama s ukrštenim redenicima, kamama i 'oružjem, pod razvijenim crnim barjakom s mrtvačkom glavom manifestirajući tako svoju odanost režimu i otadžbini i navodnu spremnost da je brane. Prilikom takvih zborovanja dolazili su dm u posjet istomišljenici i četnički vođe iz Dalmacije i donosili im »bratske pozdrave Srba s plavog Jadrana«. Posebnu ulogu su imali prilikom prolaska kraljevskog vlaka kroz Gračac kada je 1934. u Marselju ubijen kralj Aleksandar i njegov lijes prolazio kroz Gračac, jer su tada dobili

puške i vršili osiguranje pruge. Posebna čast i predmet hvalisanja svakome od njih bio je ako su bili članovi vlakopravnog osoblja u tom vlaku. Međutim, oni nisu imali znatnijeg utjecaja, niti je bilo interesa ljudi iz ostalih socijalnih struktura da se s njima povežu, pa su bili bez političkog autoriteta i ugleda kod naroda.

Pored legalne četničke organizacije u Gračacu se između 1930. i 1941. godine osniva tajna ustaška organizacija čiji je ideolog Ante Pavelić, kasnije poglavnik Nezavisne Države Hrvatske. Ona je u Gračacu počela da djeluje u okviru HSS-a, posebno Mačekove zaštite i desno orijentiranog krila HSS-a (frankovaca). Jedan dio prvaka HSS-a iz Gračaca i okoline postaju glavni stubovi u osnivanju i radu te organizacije. Oni se povezuju s ostalim ustaškim organizacijama izvan općine, pa i izvan zemlje, posebno preko Zadra, koji je bio pod talijanskom vlašću, kao jednog od punktova i kanala preko kojeg su ustaše iz inostranstva djelovale i povezivale se s ustašama u zemlji. Opravdano se može pretpostaviti da je znatnu ulogu u gračačkoj ustaškoj organizaciji imao župnik Ivan Nikšić. On je 1937. zamijenio župnika Horvata koji je bio pošten građanin. Nikšić je

1940. premješten u Slunj, gdje se tokom rata iskazao kao veliki klero-fašista. Bio je veliki progonitelj Srba i kao »pričuvni ustaški satnik-duhovnik« u Ustaškoj vojsci, a kasnije i bojnič-duhovnik i povjerenik ustaške vlade kod 10. ustaško-domobranske divizije. Ustaška organizacija u gračačkoj općini dočekala je spremna i dobro organizirana osnivanje NDH. No, uza sve, oni nisu uspjeh pronaći veći broj svojih pristalica među hrvatskim stanovništvom općine Gračac. I pored toga ona je, kao i četnička organizacija, odigrala veoma štetnu ulogu u raspirivanju šovinizma i nacionalne netrpeljivosti, čije će negativne posljedice doći do punog izražaja poslije okupacije i stvaranja NDH.

Između 1930. i 1940. godine gračački komunisti svrstavaju se u četiri partijske organizacije (ćelije) i kroz njih nastavljaju svoju djelatnost. Dvije su obrazovane na željezničkoj stanici, jedna u mjestu i jedna u Podkokimi. Jednu od onih na željezničkoj stanici sačinjavali su Stevo Lončar, blagajnik, Aco Radaković i Ljubo Ivanišević, prometnici, a drugu Nikola Krajnović, poslovođa u Konzumu, Josip Lipovac Srećko, strojobravar, Mane Varičak, krojački radnik i Antun Neralić, strojobravar, dok su u mjestu ćeliju sačinjavali Gojko Polovina, advokatski pripravnik, Nikica Rapajić, kotarski agronom, Nikola Miljuš, prosvjetni referent, Mane Korać, obučen-obrtnik, Stevo Mašić, postolar i Grga Skorin, postolarski radnik. Zandarmerijski poručnik Dušan Drakulić, komandir žandarmerijskog voda, bio je također član KPJ, ali nije prisustvovao partijskim sastancima zbog njegovog položaja i što veće konspiracije, a bio je povezan s Gojkom Polovinom. U Podkokimi su u partijskoj organizaciji bili Milan Munižaba, krojači i Stevo Munižaba, pisar kod advokata Mladino va.¹⁹

Pored navedenih članova Partije koji su živjeli i radili na teritoriji gračačke općine k njima se povremeno priključuju gračački komunisti koji su živjeli izvan Gračaca, a povremeno su dolazili u svoja rodna mjesta kao što su: Rašo Stanisavljević iz Dojica, Spaso Čiča iz Graba, Stevo, Košta i Branko Gleda iz Štikade i Vlade Gaćeša Markov iz Vraća, Partijske organizacije tokom 1940. godine obišli su i pružili im pomoć u radu Marko Orešković Krtija, član CK KPJ, Jakov Blažević, sekretar OK KPH za Liku i Tomo Nikšić, član OK KPH

¹⁹ HAK, Zbornik. 1, Karlovac, 1969, str. 655.

za Liku. Tomo je to ponovio i početkom 1941. godine. Na Prvoj okružnoj partijskoj konferenciji KPH za Liku održanoj augusta 1940. godine na Plitvicama iz gračačkih partijskih organizacija bili su prisutni kao delegati: Milan Munižaba, Nikola Krajnović i Josip Srećko Lipovac.²⁰ Krajem oktobra 1939. godine u Brvnu, u kući Nikole Krajnovića, obrazovan je prvi Kotarski komitet KPH za kotar Gračac u koji su ušli: Gojko Polovina, kao sekretar komiteta i članovi: Nikola Krajnović, Josip Lipovac, Srećko i Vaso Sijan.

Partijske organizacije gračačke općine tokom svoga postojanja, na čelu -s Kotarskim komitetom, pored svih svojih slabosti, aktivno i smišljeno su djelovale na liniji KPJ i KPH, okupljale oko sebe široki krug aktivista i simpatizera i taiko spremno i organizirano dočekale nastup a. ju će događaje.

Aprilski slom, proglašenje NDH i zbivanja do ustanka

Sramna aprilska katastrofa vojske Kraljevine Jugoslavije osjetila se u Gračacu i njegovoj okolini, sa svim svojim posljedicama, već prvih dana kratkog i nečasnog rata. Željeznička stanica je zakrčena pogrešno i nepromišljeno upućenim vojnim transportima. Općem haosu znatno je doprinijela sračunata sabotaža, željezničara pripadnika ustaške organizacije. U prolazu dijelovi raspršenih vojnih jedinica i pojedinci lutaju, tražeći svoju jedinicu ili se iz rezerve, zbunjeni, ozlojeđeni i razočarani vraćaju svojim kućama. Mnogi od njih su već razoružani s obzirom da članovi Mačekove zaštite temeljito obavljaju ovaj posao. Pripadnici ustaške organizacije, zaštitari i frankovci javno likuju i raduju se govoreći kako su i oni najzad dočekali svojih pet minuta, a najzagriženiji među njima već najavljuju proglašenje Nezavisne Države Hrvatske i spominju Pavelića kao poglavnika. U takvoj situaciji gračački komunisti su u stalnom međusobnom kontaktu. Sekretar Kotarskog komiteta Gojko Polovina 8. aprila saziva sjednicu u stanu Nikole Krajnovića, iznad željezničke konzumne zadruge, kojoj pored članova KK prisustvuju i komunisti Stevo Lončar i žandarmerijski poručnik Dušan Drakulić. Razmatrana je politička situacija i data ocjena postojećeg stanja. Zauzet je stav da se u općini Gračac pokušaju sprovesti direktive KPJ za odbranu zemlje. U tom smislu trebalo je djelovati uz korištenje položaja i funkcije Dušana Drakulića.²¹

Narednih dana znaci rasula su sve očitiji. Sresko načelstvo i **Zandarmerijska stanioa** 10. aprila primaju službenu obavijest da je proglašena NDH. Drakulić je odmah o tome obavijestio Polovinu i on koristeći Ginu Rajčević, kao kurira, istog dana uveče ponovo saziva Kotarski komitet na kome se donosi zaključak da se po svaku cijenu organizira oružani otpor ustašama jer se očekivalo da ipak neće tako brzo doći do kapitulacije. Za suradnju je pridobijen i sreski načelnik Kovačić, jugoslavenski orijentiran Hrvat. Međutim, već sutradan rasula se komanda mjesta Gračac, smještena u sokolskom domu, tako da je u njoj ostao potpuno sam i bespomoćan rezervni potpukovnik Đukanović. Nastupilo je vrijeme puno iščekivanja i krajnje neizvjesnosti.

20 Željko Centner, Kronologija značajnih događaja KPJ, SKOJ-a i sindikata 1918-1969, Muzej Like, Gospić, 1969.

21 HAK, Zbornik 3, Karlovac, 1971, str. 772.

Na raskrsnici u centru Gračaca 12. aprila okupio se veći broj mještana i ljudi iz okolnih sela s obzirom da je bio sajmeni dan. Umjesto uobičajene kupoprodaje živo se raspravljalo i nagađalo što bi se moglo dogoditi i kako se postaviti u nastaloj situaciji kada se proglašava nova, a još uvijek postoji stara država sa svim legalnim organima, vlasti. Da- bi umirio i osokolio narod, poznati lokalni prvak demokratske stranke Mile Stojsavljević Crni drži kratak, odlučan govor. Na to pridolaze novi znatiželjnici i ubrzo se okuplja oko 200 ljudi. Mile traži hladnokrvnost, pribranost i razboritost ističući potrebu za slogom hrvatskog i srpskog naroda, te vjernost i odanost kralju i otadžbini. Polovina i Krajnović, koji su se tu zatekli, procjenjuju da je pogodan trenutak da i oni istupe u ime komunista. U tom smislu Polovina s prozora ureda advokata Mladinova, kod koga je radio kao pripravnik, obraća se kratko i jezgrovito okupljenom narodu naglašavajući da se u ovim trenucima mora očuvati prisebnost i zajedničkim snagama pružiti odlučan otpor unutarnjem i spoljnom neprijatelju.

U međuvremenu grupa domaćih ustaša dolazi do sreskog načelnika Kovačića i saopćava mu da se uspostavlja ustaška vlast i da sve njegove funkcije prestaju. Traže da im se preda komanda nad žandarmerijskom stanicom i da se okupljeni narod rastjera. Kovačić se ne da smesti već telefonira Drakuliću što samozvanici traže. Ustaše uvjerene da će sve biti po njihovom, samouvjereno i kočoperno polaze iz sreskog načelstva i upućuju se prema mostu na Otući. Međutim, Drakulić objavlještava narod o dolasku nezvanih gostiju. Na to je netko iz okupljene gomile uzviknuo: »Dajte nam puške pa da ih dočekamo kako im priliči!« »Tako je! Daj ljudima, Drakuliću, oružje!« — uzviknuo je Polovina. Drakulić se ni trenutka ne dvoumi, otvara skladište u kome je bilo oko 200 pušaka namijenjenih za naoružavanje je rezervne pomoćne žandarmerije i pripadnika četničke organizacije u slučaju ratnih ili mirnodopskih opasnosti. Prisutni nemaju strpljenja da sačekaju otključavanje zamandaljenih vrata, već ponaj-snažniji Rade Gaćeša Racko, Jovo Dukić Breša i Nikola Cvjetković, željezničar, razbiju vrata, odbacuju u stranu narednika Manu Ribara koji je pokušao da ih spriječi. Sve puške, municija i nekoliko bombi za čas su razgrabljene. Vidjevši kakav se doček sprema ustašama Đukica Osterman im trči u susret i na samom mostu ih obavještava što se događa. Naoružani narod u borbenom zanosu podvriskuje i puca u zrak, a ustaše se spasavaju bjekstvom prema željezničkoj stanici odakle su i došle.

Odmah nakon protjerivanja ustaša na inicijativu Kotarskog komiteta, u zgradi žandarmerijske stanice održan je sastanak viđenijih ljudi i prisutnih članova KPJ. Tom prilikom je izabrano vojno rukovodstvo na čelu s Dušanom Drakulićem. Odlučeno je da se svi naoružani ljudi podvrgnu disciplini i rasporede u desetine. Osobito je istaknuta potreba za sprečavanjem pljačke, samovolje i osvete s obzirom da su pojedinci istakli zahtjev da se linčuje Đukica Osterman i njegova imovina opljačka.. Ukazano je i na opasnost od šovinističkih i nacionalističkih (ispada kojih je već bilo, pa je zauzet stav da se svaki onaj koji se o takve mjere i odluke ogлуši bez odlaganja razoruža. Međutim, to je bilo teško ostvariti jer su mnogi naoružani ljudi već bili izmakli svakoj kontroli. Bilo je pojedinaca koji su se dočepali i po nekoliko pušaka. Bilo je i dječaka od 13 do 14 godina koji su se domogli oružja, ali su ih ubrzo »razoružali« oni koji su kasnije pristigli. Došavši do oružja mnogi naoružani ljudi samovoljno su se razišli svojim kućama, tako da je, vjerovatno, tada propuštena prilika da se stvori homogena i čvrsta veća vojna formacija. Značajno je da se većina gračackih

komunista i veliki broj odlučnih ljudi naprednih shvatanja naoružao. Upravo će oni sačuvati puške do ustaničkih dana. Posebno je važno da su u ovim zbivanjima gračački komunisti sudjelovali kao inicijatori i glavni nosioci događaja, pokazujući već na samom početku sudbonosnih zbivanja da će i u najtežim trenucima ostati nepokolebljivo uz narod.

U Gračacu je 13. aprila vladala krajnja neizvjesnost. Naoružani ljudi razili su se kućama, a preko noći ustaški simpatizeri izvjesili su hrvatske zastave po mnogim zgradama dajući tako do znanja da ipak postoji NDH od koje su puno očekivali. Grad je bio pust ;— bez duše na ulicama. Tek se tu i tamo primjećivao poneki znatiželjnik naoružan puškom kako oprezno proviruje iz pokrajnih uličica ili dvorišta. Oko 13 sati iznenada stiže manji kamion s grupom od 10 do 15 naoružanih mornara. To je bila prethodnica naoružane i još uvijek vojnički organizirane grupe koju je još iz Crikvenice vodio kapetan bojnog broda Mirkó Plajvajs²² (Pleiweiss).

On u Gračacu pronalazi Dušana Drakulića i preko njega pokušava osigurati kamion i vozača koji bi se uputio prema Obrovcu da prihvati i preveze glavninu grupe koja je išla pješice i u kojoj je osim mornara bilo još i nekoliko vojnika i žandara. Pronalaze Danu Gajića koji je uspio osposobiti kamion Jove Pavlice iz Ploče, a koji se zatekao parkiran u dvorištu trgovca Đorđa Marčetića Vugonje. Ovim kamionom momar-vozač kreće u susret svojim drugovima, a Plajvajs čovjek od akcije ne sjedi skrštenih ruku. Naređuje da se poskidaju hrvatske zastave, a na Gradinu postavlja protuavionski mitralj es s poslugom od nekoliko mornara. On jioš uvijek situaciju ne prihvata kao bezizlaznu i ne vjeruje da su Talijani već stigli u Gospić. S preostalim mornarima se ukrcava u kamion kojim su doputovali iz Obrovca i Dane Gajić ih vozi na željezničku stanicu. Usput S3 zaustavljaju kod gostionice ustaše Pavičića, koji je u međuvremenu pobjegao, i tu zaplijene nešto vojne opreme, likera i tridesetak pršuta. Na samoj željezničkoj stanici ispuštaju paru iz svih zatečenih lokomotiva, a ujedno onesposobljavaju nešto željezničkih postrojenja. Nakon povratka u grad tek predvečer stiže i glavnina iz Obrovca i to pješice s obzirom da je kamion koji im je išao u susret usput ostao bez goriva.

22 Prilikom proglašenja NDH 10. aprila Plajvajs se zatekao u Selcu na dužnosti vojnog zapovjednika jadranske obale od Sušaka do Zadra. U već nastalom općem rasulu ovaj odvažni pomorski oficir energično je odbio da se pokori samozvanom ustaškom zapovjedniku Crikvenice pukovniku Petru Kvaterniku. Zajedno s načelnikom kotara Crikvenica dr Hajdinom i grupom naoružanih mornara iste večeri dolazi u Crikvenicu i u zgradi pošte hapsi dvadesetak zavjerenika na čelu s već pomenutim Kvaternikom. Prilikom sprovođenja uhapšenih do zgrade općine grupa ustaša ih iz mraka napadne. U kratkom okršaju poginulo je nekoliko ustaša, a među njima i Kvaternik dobivši metak u desno oko. Poginuo je i dr Hajdin a bilo je i nekoliko ranjenih s obje strane. Pošto su se okolne jedinice Jugoslavenske vojske (Risnjački odred i druge) raspale, Plajvajs 11. aprila naređuje da se potope svi brodovi zatečeni u zaljevu Silo (ukupno 11 brodova), i slijedećeg jutra, uviđajući svu besmislenost pružanja otpora s malim brojem nedovoljno naoružanih mornara, teška srca naređuje da s morskom minom od 100 kg dignu u zrak pomorske baze i komandu u Selcu. Zatim s pedesetak mornara jednim kamionom kreće na put pun neizvjesnosti. Preko Novog Vinodolskog i Senja stižu do Jurjeva a dalje nastavljaju put morem na minopolagaču »Malinska« i tako u nedjelju ujutro 13. aprila stižu pred Obrovac i tu potapaju ovo plovilo, ali su prethodno demontirali s njega jedan od protuavionskih mitraljeza i uzeli ga sa sobom. Rekviriraju manji kamion trgovca Vase Miljuša, i u njemu prethodnica na čelu s Plajvajsom kreće prema Gračacu. Neposredno prije polaska saznali su da je za Plajvajsom raspisana tjeratica od strane ustaških vlasti i nagrada za onoga tko ga uhvati u iznosu od 100.000 dinara (Start br. 274).

Dak se pristiglo ljudstvo odmaralo i objedovalo, stigla je vijest da je čelo talijanske motorizirane kolone krenulo iz Lovinca prema Gračacu. Plajvajs prisrebno i odvažno šalje svoje ljudi u Štikadu da miniraju i sruše most na Ričici. Njima se priključuje izvjestan broj noružanih civila. Međutim, u svojoj nakani ne uspijevaju s obzirom da je prije njih na most pristigla prethodnica talijanske kolone. Došlo je do puškaranja i okršaja. Pri tome je poginuo jedan mornar Slovenac i civil Stevo Krivokuća. Talijani su imali tri mrtva vojnika, Talijani 3U zaustavljeni, a hrabra šačica mornara 'ostala je na položaju do 22 sata a zatim se organizirano povukla i pod zaštitom noći napustila Gračac i otišla u pravcu Grahova i Drvara. Talijani čitavu, noć oklijevaju da krenu naprijed strahujući od daljeg otpora n,a koji su naišli. Ujutro upućuju ultimatum da će Gračac biti bombardiran ukoliko se ne preda bez borbe. Pošto su, se uvjerali da ispred njih više nema nikakve oružane sile, kreću naprijed tako da, 14. aprila talijanska vojska ulazi u Gračac. Ovu »veliku pobjedu« svečano su objavile i razglasile talijanske novine i radio-st,anice.

U ime građana i naroda Talijane je samozvano dočekao Nikica Stanisavljević, nekadašnji općinski načelnik ,i žestoki radikal, obećavši im pokornost i lojalnost. Za tako nešto nije mu bio potreban tumač s obzirom da je znao talijanski jezik i da je od ranije surađivao s talijanskom kvesturom u Zadru. Međutim, okupatora, nije zanimala slatkorječivost i dodvoravanje ovog politikanta, jer su odmah iza njegovih jedinica u Gračac stigle i ustaše koje su u dogovoru s Talijanima trebale da uspostave novu ustašku vlast. Na pozornicu stupa »izvanredni ustaški povjerenik« iz Gospića Junica Prković koji počinje da uspostavlja ustaške stanove u općini Gračac. Zbog lošeg iskustva s Gračanima posebno, pomno odabire povjerenike tih stanova. Nema povjerenja u domaće još neprovjerene ustaše pa se opredjeljuje za ustaše iz Gospića i Perušića. Tako je za povjerenika ustaškog stana u Gračacu postavljen Gabro Šikić, a na željezničkoj stanici Stjepan Širnić. Potreba za dva stana proizašla je iz činjenice što je veći dio naroda, bio naoružan i buntovan, a željeznička stanica i ložiomica bile su dosta jak radnički centar. Prva hapšenja od strane ustaša počela su već 14. aprila. Toga dana lišen je slobode Mile Stojšavljević Crni s još nekoliko uglednijih ljudi. Mili se gubi svaki trag, a ostali su pušteni. Ustaše su pričale da oni hapse samo političare i da ih šalju na rad u Njemačku, a d,a ostale samo ispituju i nakon toga puštaju. Među prvima su uhapšeni i Branko Škarić i Dušan Drakulić. Prvog su. ubili, a drugog sproveli u Gospić i predali Talijanima. Ubrzo je uhapšena i Židovka, profesorica Levi Atilaj i otpremljena u jedan od koncentracionih logor,a. Predosjećajući da bi mogli postati plijen ustaša, pojedini istaknutiji ljudi pokušavaju da se sklope u okolna sela kod rođaka. Tamo provode izvjesno vrijeme, pa kad im se učini da ih nitko ne traži vraćali su se u Gračac svojim kućama. Tako j,e učinio i Dane Mandić, opančar, ali je odmah po povratku uhapšen i tko zna gdje likvidiran. Ustaše se posebno okomljavaju na pripadnike predratne četničke organizacije, pa među prvima hvataju Danu Dropca Dajsana, Racka Cvjetkovića, Pericu Dropca, Danu Čiču i druge. I oni su umoreni groznom smrću na neutvrđenom mjestu i neutvrđenog dana. Na redu su bili i, mjesni uglednici. Tako 15. maja u ustaški, stan dospijevaju paroh Miloš Mandić, liječnik Veljko Torbica, blagajnik Proko Lalić, financijski preglednik Vukadinović, limar Vaso Potkonjak i drugi. Nakon zvjerskog mučenja i mrcvarenja uveče ih toware u zaplije-

njeni kamion pekara i prevoznika Ilije Dukića. uzimaju za vozača njegova sinovca Jovicu i odvoze ih u Medačku plantažu i zvjerski ubijaju, dok je vozač kamiona, uspio da pobjegne.

Ustašama je bilo posebno stalo da se domognu oružja razgrabljenog od strane naroda. Od domaćih ustaša doznale su kod koga se puške nalaze, pa su ovi ljudi teška srca morah vratiti oružje. Na žalost, bilo je i takvih koji su u tom poslu pomagali ustašama, i zahvaljujući ugledu među domaćim življem uspijevali su nagovoriti veći broj ljudi da predadu puške ili su ih sami donosili pošto su ih prethodno dobili od svojih rođaka i poznanika. Svi su oni kasnije platili glavom, bez obzira što su se u ovom momentu pokazali poslušni i lojalni. Posebno je karakterističan slučaj Rade Gaćeše Racka. On je među prvima dograbio pušku u žandarmerijskoj stanici, a ostalima je oružje dodavao kroz vrata ili ga izbacivao kroz otvoreni prozor u dvorište gdje su ga ostali prihvatili a zatim se sklonio u Ljubović. Za to je znao njegov brat od ujaka Ante Tiljak, ustaša koji mu je dao riječ da mu se ništa neće dogoditi ako preda pušku i dođe kući što je ovaj i učinio. No bez obzira na to ustaše ga hapse i odvoze u Gospić gdje u zatvoru čami tri nedjelje, a zatim ga ubijaju.

U takvoj situaciji komunisti su procijenili da im je najbolje skloniti se na sigurna mjesta. Ta je odluka bila donijeta na sastanku Kotarskog komiteta održanog neposredno poslije dolaska ustaša u Gračac. Gojko Polovina i Nikica Krajnović prije nego su se sklonili odnijeli su puške kući Jove Dukića Mlinara i predali ih njegovoj ženi. S obzirom da Jovo još nije bio stigao iz rezerve ona ih je pohranila na tavan, a kada je došao Jovo, on ih je sakrio u gaju Pepićevu. Tu su ostale sve do 2. augusta kada ih je preuzeo Vlade Dukić, odnio u Bruvno na zahtjev Krajnovića i predao mu ih. Gojko Polovina se sklonio u šumu iznad kuće svojih roditelja u Dobroselu. Vezu je ostavio preko komunista u Bruvnu i rodbinsku vezu preko obitelji Mane Japundžića u Rudopolju i svojih roditelja u Dobroselu. Komunisti Mane Korać Staljin i Stevo Mašić su ostali izvan ustaškog domašaja s obzirom da su na vrijeme uspjeli izbjeći u Srbiju.²³ Nikica Krajnović i Jovo Dukić sklonili su se privremeno u Dalmaciju a komunisti Munižabe

— Milan, Dušan i Stevo, su se krili u Kokimi iznad svog zaseoka ostajući aktivni kao partijska čelija. Oni su bili u toku zbivanja s obzirom da imaju baterijski radio-aparat. Aco Radaković i Stevo Lončar sklonili su se polovicom jula u Dalmaciju, dok su se Josip Lipovac Srećko, Anton Neralić i Ljubo Ivanišević potpuno pasivizirali i ostali u službi. Komunista krojački radnik Mane Varićak pao je u ruke ustaških koljača, tako da je on jedina žrtva od gračackih komunista u ustaškom pogromu pred ustanak u općini Gračac. Treba reći da su komunisti koristili svaku priliku da narodu upute poruke i savjete da ne vjeruje ustašama i da ne predaje oružje. Mnogi pojedinci su ih poslušali i postupili po njihovom savjetu.

Ustaše su odmah raspustile ranije općinsko vijeće u Gračacu a na ključne i odgovorne položaje u nadležnostima, ustanovama i željezničkim službama postavili svoje ljude. Silom prilika, naročito na željeznici, ostavili su Srbe u radnom odnosu s tim što su ovi prethodno položili zakletvu (prisegu) na vjernost NDH i »velikom poglavniku«. Neki su to učinili preko telefona. Ljudi su odlazili na posao i primali plaće, ali se njihov broj stalno smanjivao s obzirom na svakodnevna

23 Mane Korać je preživio rat i umro u Vršcu, dok je Mašić u Beogradu uhapšen od strane Gestapoa i likvidiran u logoru na Banjici.

hapšenja i »upućivanje na rad u Njemačku«, dok je dio zaposlenih samovoljno napuštao posao i ostajao kod svojih kuća krajnje oprezan i nepovjerljiv prema ustašama. Takav je bio i općinski načelnik Tomo Samardžija izabran na općinskim izborima 1940. Pošto nije želio nikakvo paktiranje s ustašama, on je odmah nakon njihova preuzimanja vlasti otišao u Ljubović i sklonio se kod sestre. Vrlo kratko ga je zamjenjivao Jovo Dukić, inače njegov legalni zamjenik, jer su ustaše za načelnika postavile starog Milčića Kneževića, domaćeg Hrvata. Po svoj polira on nije bio dovoljno dosljedan u provođenju njihove politike, pa je ubrzo razriješen dužnosti, a umjesto njega na tu dužnost došao je ustaša Luka Ivezić iz Gudure.

Da bi otklonile svaku sumnju o svojim zlim namjerama, ustaše uveliko propagiraju pokrštavanje Srba kao jednu od mjera kojom se navodno stječe sigurnost. Pri tome su lansirali glasine da će svi, oni koji ne pređu s pravoslavne na katoličku vjeru biti iseljeni u Srbiju, a odrasli muškarci deportirani na rad u Njemačku. Neke obitelji su se odazvale tome pozivu i pokrstile. Međutim, ubrzo se pokazalo da je to u suštini bio taktički potez u cilju zavaravanja da se narod drži u zabludi i na okupu radi lakšeg i efikasnijeg hvatanja, hapšenja i nakon toga likvidiranja. U težnji da se potpuno uništi, nacionalni identitet Srba u NDH i u Gračacu je, na osnovu zakona donijetog u NDH, zabranjena ćirilica i svi javni natpisi pisani ćirilicom su uklonjeni i napisani latinicom. Pored toga zabranjene su i ukinute sve škole u mjestima nastanjenim srpskim življem, a i vršenje vjerskih obreda u srpskim pravoslavnim crkvama.

Krajem juna zapovjednik ustaškog stana u Gračacu Gabro Šikić odlazi na dužnost zapovjednika na Otrčicu, a njegov položaj zauzima domaći ustaša, Duka Bjelobrč. On nastavlja s prokušanom taktikom na likvidaciji Srba, ali se zločini više ne mogu prikrivati. S obzirom da su viđeniji ljudi već pohvatani na red dolaze i ostali. Ustaše upadaju u obližnja sela, i zaseoke radi hvatanja i hapšenja ljudi. Osobito su aktivne između 20. i 25. juna. Baš tada su im iz zatvorskog dvorišta jedne noći uspjeli pobjeći, iako polumrtvi od mučenja, zatvorenici Joja Agbaba i Đuro Mioković, pa ustaše valjda da bi namirile nastali manjak 25. juna kreću vlakom iz Maiovana u hajku na svoje žrtve. Usput se vlak često zaustavlja i iz njega izlaze ustaške trojke, silaze s pruge u podnožje Velebita i na lukama pljačkaju janjce i hapse ljude koje su zatekli na poljskim radovima. Jednu takvu patrolu predvodi ustaša Ivica Došen i s njom dolazi pred mlin Perice Miokovića. Ovaj se u zadnji čas uspio, skloniti pod mlin u vodu pored vitlova. Ipak nisu otišli praznih ruku jer su zgrabili pomeljara Iliju Đekića, seoskog starješinu iz Vrača, bez, obzira, što je imao dozvolu ustaških vlasti za slobodno kretanje. Izveli su ga na prugu i tu ga počeli dušmanski tući i zlostavljati, na što im je on, sav krvav i izubijan prkosno dobacivao: »Udrite, al' neće biti tako kako ste naumili!« Tada su uhapsili i čuvara pruge Božu Jakšića, a kada su stigli na željezničku stanicu uhvatili su još deset željezničara. Pješice su ih sve sproveli u grad i tukući ih usput kundacima prisiljavali da laju kao psi i pjevaju ustaške pjesme. U ustaškom stanu nastavljeno je batinanje kundacima i drvenim maljem, nakon čega su ih otjerali u podrum trgovca Đorda Marčetića Vugonje, pretvoren u zatvor, gdje su ih ubrzo poklali i, poubijali osim Bože Jakšića i Rafajla Ogrizovića Rave koji su pušteni kućama i to na intervenciju gostioničara Jure Tomićića.

Istoga dana druga grupa ustaša upala je u Dojiće i uhvatila desetak ljudi. Neki su im prilikom sprovođenja umakli, pa je to bio jedan od »razloga« da

su nad preostalima iz ove grupe u zatvoru iskalili sav svoj bijes. Divljački su ih isprebijali, od čega su neki podlegli. Preostalih sedam natovari še polumrtve na zaprežna kola i krenuše prema ponoru Tučiću. Pijani, krvnici sjedili su na mrtvom T. anasiji Maričiću, kovaču i ljudini od 117 kilograma i mirno pušili. Kako je noć bila mračna, zalutali su u barama. I dok su ustaše tražile put, četvorica sužanja: Bogdan Čeranić, Pločanin Nikica Draganić, Nikola Radaković i Đuro Gačeša Mašin, uspijevaju da pobjegnu i da se oslobode žice kojom su bili vezani.

U Dumanu, skrovitoj dolini u srcu Velebita, okruženoj šumom, gdje su se nalazili dalmatinski stanovi za ljetnu ispašu stoke, sjatio se veliki broj muškaraca svih uzrasta iz Dojčića i drugih zaselaka. Mnogi su sa sobom dognali i stoku. Tu su i bjegunci s Tučića našli utočište. Budući da su se brzo oporavili, otpremljeni su na dalju njegu svojim rođacima u sela u koja ustaše nisu dolazile. Vijest o ovom bjekstvu dospjela je ubrzo u Obrovac do tamošnje talijanske komande koja upućuje grupu vojnika da izvidi o čemu se radi. Oni se pomoću užadi spuštaju u Tučić i na jednoj izbočini ponora nalaze još živog nekog Dalmatinca čije imo nismo uspjeli saznati. Nesretnik je nekoliko dana i noći proveo u tom jezivom zatočenju. Na dnu ponora otkriveni, su leševi trgovca' Bjeloba.be i Sijana, gostioničarke Dare Ugričin i mnogih drugih. Tako se najzad saznala prava istina o ishodima hapšenja i navodnom upućivanju, na rad u Njemačku. To je ujedno bilo najozbiljnije upozorenje da se treba kloniti ustaša, što, na žalost, mnogi nisu još uvijek činili pa su svoju neopreznost platili glavom.

Bilo je još slučajeva uspješnog bjekstva i spašavanja od smrti u zadnji trenutak. Tako je Jovko Stanić, iz zaseoka Dojičd, kad ga je jedan ustaša sprovodio prugom, iznenada nasrnuo na ovog, gurnuo ga niz kameniti podzid pruge i uspio pobjeći. Slično se dogodilo i s Glišom Čukom, skretničarom. Njega, su dvojica ustaša uhapsila ispred kuće Milana Agbabe s namjerom da ga sprovedu u grad. Zadatak svojih pretpostavljenih nisu izvršili. Snažni i odvažni Glišo, pravi gorštak »crna brka i oka sokolova« iznenada je svom silinom gurnuo na svoje pratioce dok su pripaljivali cigarete, a zatim se hitrim skokovima prebacio preko kompozicije teretnog vlaka, pa pored konačišta jurnuo u obližnje grmove i ubrzo se dočepao rodne Male Popine.

I pored toga što je otkrivena grozna istina o Tučiću, ustaše ga i dalje koriste za masovnu grobnicu svojih žrtava. Početkom jula pod zapovjedništvom Stjepana Simića grupa ustaša iz Gračaca, Lovinca i Gudure vrši pravu raciju na željezničkoj stanici, Stikadi i Vracama i, uz pomoć svojih kolega iz Gospića i Perušića, hapsi 84 osobe od kojih su svi bili Srbi osim Hrvata Valenta Ranogajca. Svi su oni pobijeni i poklani u Tučiću. Neposredno poslije tog masakra ustaše hapse Marka Rastovića, bravara na željezničkoj stanici, inače solunskog dobrovoljca. On je u početku vjerovao ustašama pa im činio i neke usluge, ali ni njega nije mimoišla gorka sudbina od ustaša. Ruke su mu svezale žicom i sa željezničke stanice dovezle u Gračac. Dok je ulazio u ustaški stan, jedan od sprovednika udario ga je kundakom u leđa. Na to se Marko hitro okrenuo i mada svezan izvukao Paulu Spoljariću bajonet iz korica i ubo ga u mošnice. Nastala je opća pometnja među ustašama, a Marko je na sav glas počeo da psuje stražare nazivajući ih krvnicima koji ubijaju poštenu narod. Pojurio je prema tržnici u namjeri da pobjegne ali na žalost, nije uspio. Pao je pokošen sa šest revolverskih metaka koje je na njega ispalio ustaša Ivica Došen, obuçar. Sličnu sudbinu doživio je i Dane Krivokuća. On je s jednom grupom zatvorenika sproveden u za-

Ponor Tučić u gračačkim barama, gdje su ustaše 1941. izvršile masovni pokolj ljudi, žena i djece.

tvorskom automobilu u Gospić. S obzirom da je bio snažan uspio je da razvali vrata i baš pred mostom na Krivaku u Štikadi da iskoči iz jurećeg vozila. Oružana ustaška pratnja za njim je pripucala i u bijegu ranila. Uхватili su ga i ponovo ubacili u automobil da bi ga odvezli kuda su naumili.

Sve otvoreniji i: bezobzirniji teror kao i uvođenje kućnog pritvora s ograničenom slobodom kretanja za pripadnike srpske nacionalnosti počev od 28. juna jasno otkrivaju bezumne, podmukle i neljudske namjere ustaša, što unosi još veći nemir, nespokoјstvo, krajnji oprez i, strah među stanovništvom. Pojavljuju se Talijani kao posrednici i »zaštitnici« pa ispod Gradine u Gračacu osnivaju sabirni logor za Srbe s namjerom da ih evakuiraju na teritorij koji su okupirali. Ali se licemjernom Latinu ne vjeruje, tako da mnoge obitelji¹ samoinicijativno odlaze preko Velebita u Bukovicu i tamo nalaze smještaj i prihvat kod rođaka i prijatelja u Golubiću, Žegaru, Kistanjama, Karinu i Obrovcu. Neki su smješteni po gostionicama i: konačištima, a jedan dio je stacioniran i u školi u Bilišanima gdje prima talijansku »provizaciju«. Procjenjuje se da je oko 450 žitelja iz Dojica, Dukića, Podvelebitai, Đekića Glavice, Pantelića, Štikade, Vraća i samog Gračaca našlo privremeno sklonište u navedenim mjestima, računajući, tu i izbjeglički logor u Kistanjima. Izbjegle su većinom žene, nešto djeca, manje mu-

škaraca, dok su starci ostali da čuvaju kuće, od kojih je većina pobijena od ustaša, tako da su kuće ostale puste i opljačkane. Dio življa je sa stokom i najnužnijom pokretnom imovinom potražio sklonište u zbjegovima u Velebitu i drugim brdskim nepristupačnijim predjelima, u kojima se formiraju naoružane grupe u toku jula. Jednu takvu grupu predvodili su Dane Stanisavljević Gievara i Rafailo Ogrizović Rava, a k njima se pridružio i Milica Ilije Mioković, željezničar, čija je prva puška iz Velebita opalila na ustaše, i drugi. Ova grupa je imala sedam pušaka i s Palešćića i Mirčetina ogretka budno motrila na prugu i luke. Druga grupa od petnaestak ljudi bila je okupljena oko Tomana Mirčete, raspolagala je sa svega četiri puške i držala je stražu na Tutušioi. Na taj način osiguravan je zbjeg u Dumanu. Tokom čitavog sedmog mjeseca dolazila je do pripucavanja na ustaše dok se primijete u lukama, a do prvog ozbiljnijeg oružanog sukoba došlo je 27. jula.

Toga dana predveče grupa ustaša iz Gračaca pod vodstvom Duke Bjelobrka, dolazi u podnožje Velebita s namjerom da zapali kuću Perice Miokovića iz koje se on sklonio u Velebit prenijevši tamo> svu hranu i vrednije stvari. U napuštenoj kući ustaše su najprije sjedile tri dana i čekah u zasjedi da neko naiđe, zatim je napuštaju i naredna tri dana drže kuću pod prismotrom, ali nitko ne upada u njihovu stupicu. Kad so uvidjeli da im je čekanje uzaludno, spomenutog dana dolaze i najprije pale pojatu sa sijenom, a zatim požar prenose i na kuću. CJ tom trenutku na palikuće se sručila precizna puščana vatra sa Palešćića i Tutušice. Iznenadene ustaše se panično povlače uz osjetne gubitke, što priznaje i ustaško glasilo »Hrvatski narod« od 6. augusta' 1941. Istina, ovdje se navodi da je poginuo ustaša Ante Delač.²⁴ Koliko je ovdje ustaša ubijeno ili ranjeno nije se moglo utvrditi. Očevici tvrde da su ustaše tada koristile kola Marka Vukehća da neke ustaše prevezu u Gračac. Sutradan je tu omladinac Joja Stanić naišao na ubijenog ustašu Antu Delača, uzeo njegovu pušku i municiju, a u džepovima osim isprava pronašao tabakeru paroha Miloša Mandića sa posvetom.

Ohrabrena ovim uspjehom sutradan, 28. 7. jedna grupa, predvođena Ravom Ogrizovićem, izvršila je prepad na sisaljku. Tom prilikom zarobljen je i ranjen jedan ustaša. Priveden je u Durnan gdje ga je narodni sud, kojem je predsjedavao Jovo Đekić Gubičko, osudio na smrt.²⁵ Istog dana ustaše kreću iz Gračaca improviziranim oklopnim vlakom prema sisaljki. Dočekan je od zasjede na jednom visokom strmom usjeku, zaustavljen je vatrom iz pušaka i vraćen nazad u Gračac.

I na ostalim područjima općine stvaraju se naoružane grupe. U Kokirni na Rujevcu utaborena je veća grupa oko Biće Kesića. On se često konzultira s Munižabama iz Podkokirne, koji su smješteni u gaju nedaleko od kuće Jovulja Kesića. Uz Biću je i Jovo Dukić Breša. Njih dvojica 14. jula kreću u Paklarić da uhvate vezu s Milom Dautovićem Šimunovim jer su doznali da se oko njega okupljaju ljudi spremni da pruže oružani otpor svakom ustaškom nasilju. Izgleda da su ustaše iz Varoša doznale da su Bićo i Jovo u Paklariću, pa su im postavili zasjedu u uvjerenju da će ova dvojica u povratku na nju naići i pasti im u ruke. To se nije dogodilo jer su se Bićo i Jovo vraćali drugim putem i kad se već sasvim odjutrilo izbili su na cestu Bruvno—Gračac. Primijetili su da je jedna

24 »Hrvatski narod«, od 6. 8. 1941.

25 U dokumentu VII, reg. br. 7/5, kut. 2006, stoji da su ubijena dva čuvara. Provjerom na terenu utvuđeno je da je ubijen jedan, a jedan pušten.

grupa ustaša upravo prošla na zaprežnim kolima u Gračac, pa su odlučili da im postave zasjedu kada se budu vraćali. Dogovoreno je učinjeno. Zasjedu su postavili u Blanušinoj dragi na 8. kilometru ceste od Gračaca. Bičo je zauzeo položaj s jedne, a Jovo je zalegao s druge strane ceste. S obzirom da prethodne noći nisu spavali i da su puno pješačili, a kako je dan bio sunčan, obojica onako umorni i neispavani zaspali su. Kada su naišla zaprežna kola sa sedam ustaša, Bičo se prenuo iz sna, mahinalno skočio na noge i tako otkrio položaj. Na to su ustaše iskočile iz kola i zauzele pogodne zaklone. To jedino nije uspjelo žandarmerijskom naredniku Kaluđeru, pa je u kolima ranjen. Nakon kraćeg puškaranja Bičo i Jovo su se povukli preko Otuće i preko Kijana i Kokirne stigli na Rujevac usput upozoravajući ljude, koje su zatekli na radovima u polju, da se čuvaju ustaške odmazde.

Na Sibulji stalno je bila na okupu naoružana grupa koju su sačinjavali Joviša Jakšić i njegov sin Aleksa, zatim sinovac Adam i, David Jelača iz Kijana koji je ovdje izbjegao još u maju. Trojica od njih imali su vojničke puške, a četvrti Adam bio je naoružan lovačkom puškom. K njima su često dolazili Popind i Glogovčani, a Joviša je odmah nakon sloma počeo nabavljati puške iz Dalmacije. Pri tome je razvio neku vrstu trgovine i dosta ljudi snabdio oružjem i municijom. Sve je ovo natjeralo ustaše da postanu oprezniji a i žrtve im više ne padaju tako lako u ruke. Ljudi su oprezniji i dok jedni, kose, drugi osmatraju da bi na vrijeme uočili nezvane posjetioce. Kose se ne kleću u dvorištima već u pristrancima iznad kuća, a tu većina odraslih muškaraca, i noćiva.

U takvoj situaciji ustaše lansiraju glasinu da je u Gračac stigao agent koji zapisuje radnike za odlazak na rad u Njemačku. Tome je povjeralo 48 naivnih ljudi iz Tominjaja, Ljubovića, Kijana i Dukića ispod Burzine glavice. U dvije grupe stigli su u Gračac 25. ili 26. jula. Tamo su ih na raskrsnici ispred Ristovićeve gostionice dočekale ustaše, svrstale u kolonu i povele prema ustaškom stanu, odnosno do kuće Đure Marčetića Vugonje. Iz kolone se iskrao Stojan Dukić i šmugnuo u najbližu trgovinu Radoslava Ostermana. Pretvarao se da nešto želi kupiti. Srećom naišao je Boško Rastović s namjerom da kupi daske za mrtvački kovčeg s obzirom da mu je žena upravo toga dana umrla. Stojan se ponudio da će mu pomoći ponijeti jednu dasku, pa je s njim i Ostermanovim pomoćnikom otišao do skladišta i s daskom na ramenu izišao iz grada i tako se spasio. Ostali su čitavih 15 minuta stajali mirno u stroju pod nadzorom dvojice ustaša a zatim su ušli u dvorište poslušno kao što ovce idu na klaonicu i tokom dana i naredne noći izmrcvareni i, poubijani najčešće odsijecanjem glave. Dok se Stojan vraćao susreo je na mostu Rastovića četvero, braće Dukića (Cotlića) koji su žurili da stignu na vrijeme da se zapišu za odlazak u Njemačku. Ali kada su čuli istinu od Stojana vratili su se nazad.²⁶

O ovim zločinima svjedoči izvještaj talijanskih kraljevskih karabinjera od 28. jula 1941. u kome se doslovno kaže: »Represalije protiv pravoslavnih Srba izgleda da su postale još krvavije nakon odlaska talijanskih snaga iz Gračaca. Po prilici 200 m od kuće nekog Đorda Marčetića, trgovca, postoji rupa u kojoj izgleda da su leševi muške i ženske djece, a odmah nekoliko desetina metara dalje izviruju noge i ruke zakopanih leševa.« Riječ je zapravo o mjestu zvanom Brijesće gdje je nakon rata ekshumirano oko 130 leševa. Prilikom prekopavanja pronađen je jedan leš bez glave obučen u ustašku uniformu. Vjerovatno se radi

26 Sjećanja Stojana Dukića, kod autora.

O nekom koji se suprotstavio divljačkom ubijanju ili je pokušao nekoga da spasi. Takvi su bili rijetki, ali se pouzdano znade da je jedan mladić među ustašama omogućio Tomi Agbabi Milinovu da pobjegne iz Ustaškog stana. Možda je taj nesretnik takve i slične poduhvate platio glavom. Tupalčani su isto tako bili spremni da se prijave za odlazak na rad. Međutim spasio ih je stari Matić Došen ispod Jasenara, otac ustaškog koljača Vida. On je lakovjerne razuvjerio riječima: »Nemojte viro vati ustašama. Došao je kraj svemu, jer ovo što radi moj Vid i ostale ustaše mora završiti naopako.«

Ovaj i drugi primjeri pokazuju da većina Hrvata nije odobravala politiku ustaša i da su se užasavali nad njihovim postupcima, ali je trebalo biti, izuzetno hrabar i tome se otvoreno suprotstaviti. Poznato je da je tako postupio Joso Ivaniš iz Štikade. Pošto je prilikom pokušaja da uhvati Milana Starčevića, čuvara pruge, ovaj uspio da pobjegne, ustaše su na to uhapsile njegovu ženu i dva maloljetna sinčića. Jednog od njih Joso je nekako prokrao svojoj kući, a drugi je s majkom odveden u Guduru i tamo ubijen. Ustaša Memo Ivezić iz Gudure saznaje da je mališan kod Jose, dolazi njegovoj kući i zahtijeva da mu se dijete izruči. Joso mu je odbrusio: »Ako si žedan krvi i željan klanja, evo ti moje četvoro djece. Uzmi koje hoćeš od njih pa kolji, a malog ti ne dam!« Takva odlučnost pokolebala je zlikovca i on je posramljen otišao. Sve je to slušao Veljko Đekić sakriven u Josinoj kući, dok mu je obitelj bila sakrivena kod Josipovog brata Ante Ivaniša.²⁷ Nekoliko obitelji Panjevića i Dupora našlo je sigurno sklonište i, utočište kod Mile i Maše Ivezića.

Bilo je i primjera dobronamjernih upozorenja od strane Hrvata da se treba čuvati ustaša. Tako su postupali Jozo Malinar, šef ložionice, Radoslav Osterman, trgovac, Mihovilj Kanceljak, strojovođa, Mara Stajduhar, blagajnica konzuma

I Ivica Paić, ložač. Na, žalost, takva nastojanja često su bila, uzaludna, jer ljudi nisu mogli vjerovati da im je život ugrožen od doskorašnjih susjeda, poznanika, kumova, prijatelja, pa čak i rođaka. Osim toga većinu je zahvatila neka neobjašnjiva vrsta apatije, utučenosti i izrazite malodušnosti, kao i fatalistički odnos prema sudbini. Ovo ilustriramo slijedećim primjerom. Pružni predradnik Sava Dupor iz Štikade uhapšen je krajem juna. Njegova supruga odlazi u Gračac da izmoli ustaše da ga puste, jer u sebi gaji crne slutnje da bi se moglo dogoditi najgore. Usput susreće željezničare Zutića i Krivokuću i kada im objasni kamo se uputila oni joj odgovore: »E što možeš, moja Saro, i mi ćemo isto tako za tvojim Savom.« I bili su u pravu. Već sutradan su uhapšeni, a zna se što se s njima dogodilo.²⁸

U prvim danima uspostavljanja NDH s područja općine Gračac dobrovoljno je stupilo u ustaške redove oko 50 ljudi iz mjesta Gračac, sa željezničke stanice, nekolicina iz Štikade, a najviše iz Gudure; među njima je bio i jedan Srbin iz Podkose. U vršenju ustaških zločina, kojih je bilo mnogo, trebala je šira i pouzdanija operativa, pa su domaćim ustašama zdušno pomagale ustaše iz drugih mjesta, osobito iz Gospića i Perušića. Prema do sada poznatim dokumentima u gračačkoj općini do ustanka, odnosno 29. jula, ustaše su poubijale 300 osoba. U ustaničkim danima od 1. do 4. augusta ustaše su u zaseocima Štikada-Crkva i Podkosa izvršile masovan pokolj nedužnih žitelja. Stradalo je tada 266 osoba.

²⁷ Sjećanje Veljka Đekića, kod autora.

²⁸ Sjećanje Sare Dupor, kod autora.

Tako ukupan broj žrtava iznosi 711, od toga muškaraca 393, žena 163 i djece mlađe od 15 godina 155. Istodobno su ustaše odvedenim i ubijenim osobama opljačkali robu i hranu u vrijednosti od predratnih 3,849.000 dinara. Navedene brojke o žrtvama odnose se samo na žrtve čije je stalno prebivalište bilo na općini Gračac. Međutim, ustaše su veliki broj osoba hapsile u vlakovima, ubijale i bacale u Tučić. Koliko je bilo takvih žrtava osta će zauvijek tajna.

U organiziranju monstruoznog zločina u Štikadi veliku pomoć ustašama pružio je tadašnji gračački župnik Mihovil Marber, inače kulturbundovac. »Na dan pokolja«, piše Viktor Novak, »dovezao se u automobilu iz Gračaca i pozvao narod da se iskupi na Štikadskim barama gdje će se izvršiti prekrštavanje, te da onda Srbe neće više nitko proganjati. Srbi su povjerovali župniku i sakupili se u velikom broju na određenom mjestu. Neki koji se nisu odazvao, bili su naknadno prisilno dovedeni. Ipak se jedan dio Srba spasio, jer su naslutili da im je župnik spremio zasjedu. I doista, dok su se Srbi sakupili, iznenada su naišle ustaše iz Gudure i pobile najveći dio oružjem, dok su neki bili ubijeni sjekirama i maljevima, što se dokazalo prilikom iskopavanja leševa 1942, kada su Talijani taj dio okupirali i dozvolili ekshumaciju. Štoviše, utvrdilo se da su neki bili zakopani i živi.«²⁹

Ustanak i daljnji razvoj NOP-a

Napad Hitlerovih armija na SSSR 22. juna 1941. pobudio je nadu i optimizam kod naroda da će Rusi brzo potući Hitlerovu vojnu silu, pa će tada i ustašama doći kraj. Ovakva shvatanja, koliko su u to vrijeme bila nerealna, ona su ipak među ljude unosila optimizam i poticala ih da ne dozvole da padnu ustašama u ruke. Naivniji koji se nisu krili većinom su platili naivnost životom. Neka sela koja su ostala izvan ustaškog domašaja imala su i manje žrtvama, što se posebno odnosi na Gubavčevo Polje, jer su se krvnici teže odlučivali da ga posjete. S narodom koji je pobjegao ispred ustaškog terora u Dalmaciju, sklonio se i određeni broj članova KP, dok su se pojedini komunisti uslijed ustaškog terora pasivizirali. Na taj način prestale su da organizirano djeluju tri partijske ćelije: dvije na željezničkoj stanici i jedna u Gračacu. Ostala je jedino aktivna partijska ćelija u Podkokimi s kojom je kontaktirao širi krug aktivista spremnih za borbu protiv ustaša, među njima i Bićo Kesić, obalski radnik.

Gojko Polovina, sekretar Kotarskog komiteta KPH Gračac, u to vrijeme nalazio se na lapačkom području. On se 24. jula sastao s Dokom Jovanićem i Dušanom Mileusnićem u planini Kozjača kod Dobrosela i idućeg dana, sva trojica kreću prema Srbu kako bi što lakše uhvatili vezu s gračačkim komunistima. Polovina se u Nadurljaju sastao s Milanom Sijanom kod njegove kuće i uputio ga u gračački kotar da obavijesti gračačke komuniste o pripremama za ustanak, tražeći da lično kod njega radi dogovora dođe Nikica Krajnović ili neko od Munižaba.³⁰ Kako se Nikola Krajnović u to vrijeme nalazio u Dalmaciji, Sijan je Gojkovu poruku prenio Milanu i Dušanu Munižabi. Međutim, kod Gojka je

²⁹ Ibidem 32a, str. 760; Viktor Novak, *Mognum crimen*, Zagreb, 1948, str. 760. i 761.

³⁰ Đoko Jovanić, *Ustanak u južnoj Lici 1941. godine*, Zbornik Lika u NOB-u 1941, Vojnoizdavački zavod JNA, Vojno delo, Beograd, 1963, str. 114.

25. ili 26. jula u Nadurljaj stigao Bićo Kesić, kome je dao pismenu poruku z članove KP u Podkokirni da mobilišu svoje snage za predstojeću oružan borbu.³¹

Iz neobjavljenog napisa Milana Munižabe, ondašnjeg sekretara pomenut ćelije, vidljivo je da su članovi KP iz Podkokirne obišli više sela gračacke općin uoči ustanka, a posebno se to odnosi na Dušana Munižabu. »Radeći po zadatku ćelije i komiteta«, kako to piše u napisu, »on se u tim danima pripremao za oružanu borbu, probijajući se i u druga sela, uspostavljajući kontakt s ljudim; Između ostalog dolazio je u Kijane, Tomingaj, Omsicu, Gubavčevo Polje, Glo govo i Veliku Popinu. On je jedan od prvih koji je po zadatku ćelije 27. jul

1941. godine išao sa sekretarom ćelije u Srb, gdje je od sekretara komiteta pri mio zadatke za svoju ćeliju, s tim da odmah otpočne s oružanom borbom. Ta zadatak ćelija je u potpunosti izvršila otpočinjajući oružanu borbu 29. jula i svome selu, što je iniciralo razgaranje ustanka na sva sela sjevernog dijela gra čacke općine.«³² Svjedočanstvo o događajima neposredno pred ustanak nalazim i u sjećanjima Gojka Polovine. On piše: »28. jula prije podne na Srpski klana stigli su Bićo Kesić i Dušan Munižaba, krojački radnik, član KP iz Podkokirn< kod Gračaca. Pošto su nas izvijestili o stanju kod Gračaca, upoznali smo ih &t svojim odlukama i uspjesima u Srbu, pa smo im dali usmena i pismena potrebni ovlaštenja i uputstva da mogu u ime našeg štaba, koji smo nazvali Stab gerii skih odreda za Srb i okolicu, izdavati naredbe za neposrednu oružanu borbu.«³

Na osnovu iznesenog može se konstatirati da je partijska organizacija Pod kokirne preuzela na sebe historijsku ulogu u pripremi naroda gračacke općini za općenarodni ustanak odazivajući se pozivu sekretara KK KPH za Gra ča' Gojka Polovine, a u duhu proglasa CK KPJ i CK KPH. U tom poslu ova partij ska organizacija, odnosno njeni članovi, obilazeći sela i pozivajući narod na usta nak, nisu nailazili na neke poteškoće s obzirom na ustaška nedjela koja su on izvršili nad nevinim narodom općine Gračac prije ustanka. Trebalo je samo dat znak i sve je bilo na okupu i staro i mlado. Mnogo veće poteškoće predstojali su pred malobrojnomo partijskom organizacijom, kako nakon općenarodnoj ustanka kanalizirati ustaničke snage da ne bude raznih ispada i ekscesa koj: ne bi, bili na liniji i ciljevima, ustanka.

Oružani ustanak naroda gračacke općine protiv ustaša otpočeo je u ranirr jutarnjim satima 29. jula 1941. godine. Podiglo se malo i veliko u svim selima u općini, izuzev Gračaca i Štikade i ono stanovništvo koje se prije ustanka uspjelo skloniti ispred ustaškog terora. Štikaćani umjesto da su se priključili ostalom narodu, koji se na poziv evakuirao u određena mjesta, ostali su kod svojih kuća (nepoznato iz kojih razloga) i doživjeli strahovit pokolj. Umjestc ilindanske kiše koja se svake godine, po običaju, željno očekivala da nakvasi štikadске bare, nakvasila je krv nevinog štikadskog naroda, ljudi, žena i ne- jake djece.

Na sam dan ustanka na području gračacke općine bilo je samo manjih borbi budući da su se jaka ustaška uporišta nalazila u Gračacu i na željezničkim sta- nicama Gračac i Malovan, pa ih nije bilo moguće napasti. Međutim, znatan broj ustanika učestvovao je zajedno s ustanicima bruvanjske općine u napadu na

31 HAK, Zbornik 3, str. 782.

32 Napis se nalazi kod autora.

33 HAK, Zbornik 3, str. 785.

ustašku posadu u Bruvnu. Nakon oslobođenja Bruvna ustanici iz Gubavčeva Polja, Omsioe, Kijana i Tomingaja-Crkve, pod komandom Jovice Ercega, rođenog 1893, inače odvažnog i popularnog povratnika *iz* oktobarske revolucije, odlikovanog Ordenom Lenjina, zauzeli su položaje na obroncima Crnog vrha i na Brčinovu vršiću prema Gračacu. Ustanici iz Tupaia i Tominga j-Lj ubovića, u dogovoru s ustanicima pod komandom Jovice Ercega, posjeli su položaj na liniji OeLina, Koračeve grede, Pištić glavica prema ustašama na Zutinom vrhu i Korištu, na obrocima južnog dijela Jasenara', radi sprečavanja eventualnog napada ustaša koji su nakon oslobođenja Bruvna i Rudopolja pobjegli iz ovih sela i posjeli spomenuta uzvišenja. Ustanici ispod Kokirne, Glogova, Graba i Vučipolja, pod komandom Biće Kesića, zauzeli su položaji na obroncima južnog dijela Kokirne — Cekinovcu i Rujevcu i uspostavili vezu s ustanicima iz općine Zrmanje. Grupa ustanika sa Sibulje, pod rukovodstvom Davida Jelače iz Kijana koji se sklonio prije ustanka ispred ustaša na Šibulju, učestvovala je zajedno s ustanicima Velike Popine, pod komandom Miće Lukića, u napadu na ustaše na željezničkoj stanici Malovan. U tom napadu David je smrtno ranjen i ubrzo umro. Neposredno pred smrt svoje prestale metke dobacio je Joviši Jakšiću uz poruku: »Evo mojih metaka, tuci gadove, sa, mnom je gotovo.«

Trebalo je da Glogovčami poruše prugu između Gračaca i Maiovana i na taj način onemoguće upućivanje pomoći vozom iz Gračaca ustašama na Malovanu, ali, iz nepoznatih razloga, pruga nije porušena što je ustašama omogućilo da s Maiovana pobjegnu u Gračac. Naime, po njima je iz Gračaca došao vlak u koji su s«e ukrcale ne samo ustaše, već i hrvatski živalj koji, je živio na Malovanu i brzo, uz stalno pištanje lokomotive, stigli u Gračac.

Grupe koje su se nalazile u Velebitu, inače dobro naoružane i s kojima **su** rukovodili Dane Stanisavljević Cicvara, Rafailo Ogrizović i Toman Mirčeta, ostale su izolirane i nepovezane s ostalim ustanicima koji su se pripremali da zauzmu Gračac. U vezi s tim Bićo Kesić i, drugi ustanici s **Cekinovca** i Rujevca pokušali su da s njima uspostave **vezu** ali sva ta nastojanja ostala su bez uspjeha **oko** čega je bilo raznih nagađanja: kako se Bićo Kesić i Dane Cicvara politički **razilaze** i kako su njih dvojica još iz prošlosti imala neke lične razmirice, **pa u** stvari nisu ni željeli da se sastanu. Stvar je zapravo bila u tome što su pomenute grupe u početku ustanka ostale neaktivne, jer je u njima bilo talijanskih agenata koji su održavali kontakte s talijanskim garnizonima **u** Kistanjama, **Zegar**u i **Obrov**cu.

Nakon oslobođenja željezničke stanice Malovan borci 9. gerilskog odreda Zauzeli su položaj na Rujevcu i uzvišenj ima iznad Graba, vršeći pripreme za napad na Gračac. Za napad se pripremaju i Bruvanjci, zajedno s ustanicima iz ggračačke općine, poneseni prvim pobjedama i uspjesima. Njih ogromna većina Visoko je držala zastavu ustanka i shvatala njegove ciljeve, ali je kod jednog dijela ustanika bilo i samovolje, nediscipline, pojava pljačke, napuštanja položaja, pucanja bez potrebe i trošenja i onatko oskudne municije, zatim velikosrpstva i šovinističkih ispada. Bilo je na žalost i takvih koji su smatrali i otvoreno tražili da se za ustaška nedjela treba 'osvećivati hrvatskom življu. Nosioći takvih ideja bili su talijanski agenti i velikosrbi koji su se nalazili u redovima ustanika, a kasnije se opredijelili za četništvo.

U vezi s pripremama za napad na Gračac bilo je više kontakata i dogovora između ustanika gračačkog kotara. Tu nije bilo nikakvih zapreka, budući da je front ustaničkih snaga bio povezan od Rujevca preko Cekinovca, Brčinovog vrš-

čiča, Deringaja i Blanuša do Vodene glave, gdje se nalazila komanda bruvanjskih ustanika. Jedino su bile izolirane naoružane grupe u Velebitu s kojima se jako teško ili bolje reći nikako nije mogla uspostaviti veza. Pored pokušaja Biće Kesića da s njima uspostavi vezu i Glišo Ćuk, komandant 9. gerilskog odreda, nakon oslobođenja Otrića uputio je Stanka Kukića da s još jednim ustanikom pokuša da s njima uspostavi vezu, ali je i to ostalo bez uspjeha. Pokušaj da s velebitskim grupama uspostavi vezu učinio je i Mićo Lukić, komandir Velikopopinske čete nakon dolaska s četom na Rujevac. On je u Velebit uputio Đuru Sepu, željezničara koji je poznao većinu ustanika u Velebitu, a posebno željezničare, Iliju Labusa, također željezničara i Ljubišu Stojšavljevića. Međutim, kada je ova trojka stigla iznad željezničke pruge u Velebitu do Svetinjskog gaja upala je u ustašku zasjedu. Đuro i Ilija uspjeli su pobjeći, a Ljubiša je ranjen pao ustašama u ruke. Ustaše su ga odvele u Gračac i nakon saslušavanja ubile na svirep način.

Već prvih dana ustanka ustaše počinju dobivati pojačanje u Gračacu i pripremaju se da napadnu velebitske grupe, jer su znale da su te grupe izolovane od glavnine ustaničkih snaga, s namjerom da ih unište i da im se osvete za gubitke koje su im nanijele 27. i 28. jula. Ustaše najprije otvaraju minobacačku vatru po Dumanu u Velebitu, a zatim u dvije grupe kreću u napad iz dva pravca. Jedna je grupa nastupala preko Svetinjskog gaja i potisla straže s Palešćića, koje su se sklonile pod Ploče i Pilar. Druga grupa uzevši za vodiča lugara Pavičića posla je u napad iz pravca Prezida kroz Korita s namjerom da velebitskim grupama udari s leđa. Međutim, ovaj plan ustaša je propao, jer je njihov dolazak pravovremeno otkriven, pa su bile napadnute i razbijene ostavivši nekoliko poginulih u predjelu Davidovače, Pestinovca i Crvenog vrščića. Tom prilikom zaplijenjen je jedan puškomitraljez kojim je kasnije rukovao Ilija Dragičević Tučkonja. Dane Cicvara u ovom okršaju nije učestvovao jer je navodno otišao u Dalmaciju da traži pomoć i oružje. Pored ustaša i domobrani su 31. jula na Crnom vrhu napali ustanike ali su bili odbijeni. U ovom neuspjelom napadu jedan je domobran poginuo, jedan smrtno i šest teže ranjeno.^{3**8}

Prvi ozbiljniji pokušaj napada ustanika na Gračac uslijedio je 2. augusta iz pravca sjeveroistoka s linije Brčinov vrščić, južni obronci Kokirne, Cekinovac. Ustanici su uspjeh da izbiju na jedan kilometar udaljenosti od Gračaca do kuća Rastovića, gdje su naišli na jači otpor ustaša i domobrana pa su se povukli na polazni položaj.

Ovaj napad i nije mogao uspjeti jer su neprijateljske snage bile mnogo jače kako po broju, tako i po naoružanju, i što u njemu nisu zajedno učestvovala sve ustaničke snage koje su se nalazile na položaju oko blokiranog Gračaca. Zašto nije došlo do toga, danas je teško konstatirati, a što se tiče napada poslužiti ćemo se neprijateljskim izvještajem u kojem, pored ostalog, piše: »Od 1. kolovoza

1941. godine noću do 24 sata bilo je na svim položajima kod posade Gračac mimo. Na 2. kolovoza odmah poslije 24 sata otpočela je, dat je znak crvenom raketom, jaka paljba iz pravca Bruvno prema dijelovima od Dukića, iz pravca Podkokirne prema groblju južno Kontići, iz pravca Velebita južno Kita {k. 110o}

33a O broju poginulih ustaša oko Gračaca govori i dnevnik »Hrvatski narod« od 14. 8. 1941. (AHHPH Zagreb) gdje navodi imena poginulih, a to su: Miljenko Devčić, Dane Badžek, Josip Devčić, Ivan Stilinović, Nikola Javor, Mate Rukavina, Ante Martić, Mile Arbanas, N. Orešković i Ivan Zorak Čiče. Vjerojatno se radi o poginulim između 27. 7. i 4. 8. 1941. godine.

na dijelove kod Gaćešin dol. a isto tako iz pravca sjevera prema 852 Bukova kosa. Vatra je bila povremeno jača, a povremeno slabija. Oko 1 sat bila je vatra najžešća kada sam naredio, da se iz haubič. bitnice gađa jednim plotunom prema Podkokirni. Jačina nastupajućih pobunjenika nije se mogla utvrditi. Na dijelu prema Dukićima djelovale su dvije strojnice od pobunjenika s Crnog vrha. Napredovanje pobunjenika bilo je po grupicama sve do 5 sati ujutro, koja su sva bila odbijena, te su se pobunjenici potom povukli.«³⁴

Da bi slika o napadu na Gračac bila koliko-toliko jasnija, citiramo i dr Đuru Stanisavljevića koji je o njemu, pored ostalog, napisao : »Tako npr. u prvi plan rukovođenja napadom na Gračac izbija Torbica preko koga četnička grupa sprovodi politiku odugovlačenja napada i priprema ustanike da Talijane bez otpora propuste u Gračac. Teško je sigurno tvrditi da li je ova četnička grupa dala naređenje da se ne napadaju Talijani u njihovom prodoru na Gračac. Činjenica da je naređenje stiglo iz Srba. da je upućeno na Torbicu, kao i činjenica da su pred talijanske grupe u nastupanju silazili s položaja izraziti četnici i četnici prvaci i 'pregovarali', idu u prilog tvrdnji da su jedino oni i mogli izdati takvo naređenje.« I dalje: »Tako je 28. jula jedan ofioir iz štaba II armije izviđao položaje duž puta Gračac—Obrovac, a 29. jula na putu Gračac—Zrmanja. Ne uspjevši da se tim pravcem probije za Knin, on se vratio u Gračac i još u toku dana stigao je u Knin preko Obrovca ... Oficir o kome je bila riječ imao je na putu Gračac—Obrovac nekoliko susreta s ustanicima do kojih je došlo na njegovu inicijativu. Tim razgovorima on je davao ton insistirajući da se nastavi borba protiv ustaša i da se 'kodjiUi Hrvati'. Posebno je obećao podršku Talijana i izvijestio ustanike da će oni doći u Gračac i preuzeti vlast. Iako su razgovori ostavili utisak obostranog ispitivanja, indirektno su imali ozbiljne posljedice tim prije što su u razgovorima učestvovali od ranije poznati dostavljači izvještaja i predstavnici grupacija čije je vodstvo prije ustanka održavalo vezu s talijanskim okupacionim trupama, djelomično u Kistanjama, a ostalo s onim u Zeg.aru i Obrovcu odakle su i dobivali instrukcije za rad.«³⁵

Za vrijeme napada na Gračac jedna grupa iz redova ustanika, šovinistički nastrojena, na čelu s Pepićem Soviljem sa Kokirne, koji. je kasnije otišao u četnike, u zaseoku Dragičevići iznad Gračaca, uhvatila je pet muškaraca, civila Hrvata, među kojima i jednog dječaka između 12 i 14 godina, odvela ih u Kokirnu i ubila. Ovaj zločinački akt već u prvim ustaničkim danima ozbiljno je upozoravao da sve ustaničke puške, koje su najavile slobodu, neće ostati na dugoročnim ciljevima ustanka već da će skrenuti u drugom pravcu, što se i potvrdilo kasnije s pojavom četnika. Sudbinu Dragičevića doživio je i Mi jat Matijević -iz Graba, starac od oko 70 godina. Uoči samog ustanka Dane Cicvara je sišao iz Velebita u Grab, sačekao Mijata kada je gonio svoje tri krave i naredio mu da s kravama skrene u Velebit. Što je starac mogao, već da izvrši Cicvarino naređenje. Kada su stigli u Velebit, Cicvara ga je ubio na svirep način, a krave je lično otjerao u Obrovac i prodao Talijanima. Za dobijene novce bančio je u Obravou dok su se između ustanika i ustaša vodile ogorčene borbe u Velebitu.³⁶ⁱ

34 AIHRPH, Izvještaj pukovnika Biščana V. T. br. 30—323.

35 Đuro Stanisavljević, Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd, 1962, str. 52. i 53.

36 Rade Mioković, neobjavljeni rad kod autora.

U Dubokom Dolu živjelo je miješano stanovništvo, pola Hrvati, pola Srbi, svega 30 obitelji. Godinama su živjeli u slozi i prijateljstvu. Za vrijeme NDH samo je Braco Matijević dobrovoljno otišao u ustaše. Jedno vrijeme uspio je pridobiti za ustaše i mladića Ivaniša, ali se ovaj nakon petnaest dana vratio kući, izjavljujući da on ne može podnositi klanje i ubijanje. Žitelji ovog sela su se dogovorili da će ovisno o razvoju situacije štititi i braniti jedni druge. Tako je i bilo. Nitko od Srba u Dubokom Dolu nije nastradao od strane ustaša, osim jednog koji je uhvaćen na željezničkoj stanici Gračac i tamo ubijen od ustaša. Seoski starješina Ivani Ivaniš, kada je saznao da je Hitler napao SSSR, javno je govorio da će i on proći kao svojevremeno i Napoleon. Kada je izbio ustanak, odrasli Srbi muškarci pridružili su se ustanicima, a Hrvati su ostali kod svojih kuća. Nakon zauzimanja Maiovana Mićo Lukić, komandir Velikopopinske čete, uputio je Stevu Đekića Čecu i Vladu Čiću u Duboki, Dol da pozovu svoje mještane Hrvate da se pridruže ustanicima, a ako to neće da oružje, ukoliko ga imaju, predadu ustanicima, uz napomenu da im se ne smije ništa dogoditi i da im treba dokazati da mi ni jesmo protiv Hrvata, koji nijesu ustaše. U selu oružja stvarno nije bilo. Iste noći nakon oslobođenja Maiovana, kada su ustanici krenuli na Rujevac, grupe pljačkaša i šovinista iz Tiškovca je došla u Duboki Dol i samovoljno uhapsila trojicu tamošnjih Hrvata, a osim toga i pljačkala, posebno stoku. Uhapšene su odveh u Turovac, gdje je Jovo Agbaba molio siledžije da puste uhapšene s obzirom da su čestiti i poštteni ljudi. Nisu ga poslušali, već su ih odveh u nepoznatom pravcu i ubili. Kad su to čuli Hrvati iz Dubokog Dola i Jelovca, brzo su napustili svoje kuće i svu ostalu imovinu i pobjegli jedni u Gračac a drugi u Ervenik.³⁷

Dok su ustaško-domobranske snage iz Gračaca napadale na ustanike sjeveroistočno od Gračaca, dotle su talijanski oficiri pokušavali da pregovaraju s ustanicima koji su držali položaj na Rujevcu. Grupa talijanskih oficira u teretnom vojnom vozilu došla je u Grab i tu pronašla Nikicu Stanisavljevdća, bivšeg načelnika općine Gračac, inače njihovog starog suradnika koji se od ustaša sklonio u ovo selo kod Nikice Sanadera, općinskog pandura. »Načelnik« odlazi na ustančki položaj da dovede pregovarače u kuću Đure Dropca Cajzera, gdje je trebalo da se obave pregovori. S »načelnikom« su na pregovore krenuh Mićo Lukić i Bićo Kesić s većom grupom ljudi, ali bez oružja, kako su to tražili Talijani. Bićo je pošao s razvijenim crvenim barjakom, ah ga je odložio na uporno insistiranje »načelnikovo«, s obzirom da su, po njegovim riječima, »Talijani najveći neprijatelji svega i svakoga, tko ide pod crvenim barjakom«. Kod pregovora nije im trebao tumač jer je »načelnik« dobro znao talijanski jezik. Prvi zahtjev talijanskih oficira bio je da se ustanici povuku s položaja, u protivnom da će na njih biti otvorena vatra iz teškog naoružanja. Mićo i Bićo nisu prihvatili ovaj prijedlog, a kako su tekli daljnji razgovori nismo uspjeli, utvrditi. Zna se toliko da su razgovori prešli u čašćenje. Vjerojatno da su navedem oficiri bili prethodnica talijanske kolone koja je 3. augusta iz Obrovca krenula za Gračac. Zadatak im je bio da ustanove kako će se ustanici na Rujevcu ponašati prema talijanskoj, vojsci koja je 4. augusta trebala da iz Knina preko Zrmanje i Otrića stigne u Gračac.

Bez obzira na pomenute pregovore ustaško-domobranske snage iz Gračaca, vjerovatno uz podršku Talijana, otpočele su 4. augusta jakom topovskom i mino-

37 Sjećanje Steve Čiče Čece i Nikice Agbabe, kod autora.

bacačkom vatrom da tuku ustaničke položaje na Rujevcu, Cekin ovcu, Brčinovom vršoiću i Crnom vrhu. Da ne bi trpjeli gubitke, ustanici su napustili ove položaje i povukli se u dubinu oslobođenog teritorija. Pored jakih ustaško-domobranskih snaga „koncentriranih početkom augusta iz raznih garnizona Hrvatske u Gračacu, u mjesto su stigle i jedinice talijanske divizije »Sassari«. One su 3. augusta izjutra iz Knina i Obrovca krenule prema, Gračacu oslanjajući se na ranije kontakte s nekim ustanicima. Krećući se sporo kolona iz Obrovca stigla je istoga dana u Gračac, a iz Knina sutradan. Otpora ovim kolonama nije bilo ni na jednom pravcu. Naprotiv, Talijani su od velikosrpskih elemenata dočekani kao »spasioci« srpskog naroda*. Nakon dolaska jakih talijanskih i ustaško-domobranskih snaga u Gračac otpala je svaka mogućnost da ga zauzmu slabo¹ organizirane i naoružane ustaničke snage.

Nakon prvog ustaško-domobranskog neuspjeha da dublje prodru na oslobođeni teritorij, ustaško-domobranske snage, pošto su dobile pojačanja iz Gospića, 11. augusta poduzimaju napad ispod Resnika preko Tomingaja i Tupaia prema Bruvnu. I ovoga puta bile su loše sreće, sačekane od bruvanjskih boraca morale su se povući u Gračac pretrpjevši, izvjesne gubitke.

Poslije ovih neuspjeha rukovodstvo NDH upućuje u Gračac i Lovinac nove snage iz Varaždina i Karlovca i s njima su 17. i 18. augusta krenuli, u gušenje ustanka iz Gračaca i Lovinca preko Bruvna, i Ploče prema Mazinu i Lapcu. Gračački ustanici pred nadmoćnijim neprijateljskim snagama morali su se povući, tako da je neprijatelj uspio da prodre na lapačko područje, ali je sačekan u Pištalskoj dragi od lapačkih ustanika i 19. augusta potučen do nogu. Poslije ove ofanzive do konca 1941. godine nije bilo drugih napada, na oslobođeni teritorij gračačke općine od strane ustaško-domobranskih snaga.

Onog dana kada je planuo ustanak, narod je u ugroženim selima bio upozoren da se s pokretnom imovinom evakuiira u sela i predjele koji nisu bili na domaku eventualnom prodoru neprijatelja, kao što su: Glogovo, Velika Popina, Gubavčevo Polje, Pusto polje i Velebit. Računa se da se u tim danima oko 2.200 stanovnika, iz sela Tupaie, Tomingaj-Ljubović, Tiomingaj-Grkva, Kijani i Pađkokima sklonilo na sigurnija mjesta. Iz zaselaka iznad Gračaca i Graba, gdje je živjelo mješovito stanovništvo Srbi i Hrvati, sklonili su se samo Srbi. Narod ispod velebitskih sela većinom se sklonio u Velebit, a djelomično, i u navedena sela. Koliko je stanovnika bilo u Velebitu nije se uspjelo[^] utvrditi, jer se jedan dio iz Velebita prebacio u Dalmaciju. Da li je do Štikade stigao poziv da se narod evakuiira, danas je teško utvrditi. Jedino se zna* da to nije uradio već je sačekao svoju kobnu sudbinu.

Hrvatsko stanovništvo koje je živjelo u Dubokom Dolu, Jelovcu, Malovanu, Vučipolju i Grabu i zaseocima sjeveroistočno od Gračaca bojeći se osvete zbog ustaških zločina nad srpskim stanovništvom, neposredno pred i u toku ustanka bježi preko Gračaca i sklanja se u hrvatskim selima općine Lovinac odakle kasnije neki odlaze u Slavoniju i u druga mjesta Hrvatske. Jedan dio hrvatskog stanovništva iz Dubokog Dola trenutno, se sklonio i u Ervenik. Prema dosadašnjim rezultatima istraživanja u ustaničkim danima napustila su svoje domove oko 74 domaćinstva ili 440 stanovnika koji se tokom NOR-a nisu povratili na svoja, ognjišta. Tužno je bilo gledati kolone naroda¹ koji napušta svoje domove, ali još tužnije kada srpsko stanovništvo kreće u jednom a, hrvatsko u drugom pravcu. Dva naroda koja su stoljećima živjela zajedno, oslanjajući se jedni na

druge i pomažući jedni drugima u svim nevoljama, sada su se razdvajala s pri-tajenim optimizmom da taj rastanak neće trajati dugo i da će doći kraj okupa-ciji i njenim zagovornicima.

Ustanak je, osim borbe protiv ustaša, nametnuo i druge, a prije svega eko-nomske probleme. Trebalo je hranom snabdijevati borce na položajima te smje-stiti i prehraniti velik broj izbjeglica koji su napustili svoje domove. Jedan dio njih ponio je sa sobom manje zalihe hrane, ali većina ih je bila bez ikakvih zaliha, s obzirom da je veći dio stanovništva gračačke općine, posebno evakuira-nog naroda, u mirno doba ostajao bez najosnovnijih živežnih namirnica u vre-menu između dvije žetve, pa je morao iz žitorodnih krajeva većinom da uvozi kukuruz jer je bio jeftiniji, a manje pšenicu da bi sastavio kraj s krajem.

Ustanak je buknuo, kada je nova žetva tek otpočela. Iako se žito nije uspjelo podići, sreća je bila u tome što je nemali, broj porodica raspolagao s većim fon-dom posebno sitne stoke, pa se u mesu nije oskudijevalo. S druge strane, solidar-nost među narodom i međusobno pomaganje bili su bezgranični. Veliku su ulogu odigrala ona domaćinstva koja su prilikom ustanka ostala u svojim domovima i primila kod sebe izbjeglice, dijeleći s njima, kako, naš narod kaže, i posljednji zalogaj. U tako teškoj i složenoj ekonomsko-socijalnoj situaciji samoinicijativno, bez nekih direktiva odozgo, osnivaju se razni odbori i određuju ekonomi koji su vodili brigu s snabdijevanju boraca na položaju, smještaju i prehrani izbjeg-lica, što su u stvari bile prve klice buduće nove narodne vlasti.

U drugoj polovici augusta 1941. stanje se smiruje. Ustaničke snage koje su u početnim danima ustanka bile u velikom poletu, počinju da iščekuju kako će se situacija dalje razvijati. Početkom septembra srpsko stanovništvo iz zbjegova vraća se svojim kućama. Vraćaju se i oni koji su se sklonili u Dalmaciju. Među-tim, izbjeglo hrvatsko stanovništvo nije se vratilo u svoje kuće. Užurbano se radilo na podizanju ljetine koja je bila u velikom zaostatku. Radilo se danju i noću. Dok su jedni radili, drugi su bili na straži da bi se zaštitili od eventual-nog nailaska ustaša. Međusobna pomoć i saradnja bili su besprijeekorni.

Ponovnim dolaskom u Gračac, Talijani u njemu uspostavljaju svoj garnizon, a, na svim stanicama duž željezničke pruge jake straže radi njenog osiguranja. U Gračacu Talijani su se smjestili u zgradu gračačke gimnazije. Dočekah su ih i pozdravili ustaše i velikosrpski šovinisti. »Neposredno nakon njihova, dolaska u kancelariju talijanskog komandanta dolaze dvojica ustaša i uzbuđeno ga pi-taju: 'Gospodine pukovniče, što mi sada da radimo?' Uslijedio, je odgovor: 'Ra-dite što i do sada, samo nemojte da vidim ja i, naš svećenik.' Ovom razgovoru slučajno je prisustvovao Radoslav Osterman, Hrvat, trgovac iz Gračaca i sve to u povjerenju kasnije prenio pravoslavnom svećeniku Iliji Cuku.« (Vidi AH KZZ, Ilija Cuk, izjava br. 1155/44.) Na taj način Talijani, koji su doveli ustaše na vlast, prave se veliki prijatelji i »zaštitnici« Srba samo da bi produbili jaz između Srba i Hrvata stvoren ustaškim zločinima, pocijepah ustaničke redove i ustanak skre-nuli u bratoubilački rat držeći, se stare latinske devize ■— Zavadi pa vladaj ! Umjesto Luke Ivezića, koji se kompromitirao kao ustaša koljač, za načelnika gračačke općine postavljaju Milčića Kneževića 1 na toj ga dužnosti podržavaju do oktobra 1941. godine. Pošto, su u međuvremenu zbog daljeg razvoja ustanka, na osnovu sporazuma s vladom NDH, preuzeli vojnu i civilnu vlast u takozvanoj drugoj zoni u koju je spadao i Gračac, oni su tada na čelo općinske uprave do-veli svog čovjeka Nikicu Stani, savljevića iz, Dojiića, predratnog predsjednika opći-ne i prvaka radikalne stranke, čime počinju još otvorenije da igraju na veliko-

srpsku kartu. Tako je Nikica Stanisavljević u oktobru javno postao kvisling, uspostavio općinsku upravu po talijanskom diktatu i ponovo zaposlio neke bivše općinske službenike.³⁸

Toga mjeseca je po direktivi Štaba talijanskog 6. armijskog korpusa u Gračacu otvorena pijaca i organizirana prodaja stoke i ostalih živežnih namirnica. Oko njezinog otvaranja angažirana je općinska uprava na čelu s predsjednikom. U to vrijeme talijanska lira u prometu postala je glavna moneta.

Za daljnji razvoj ustanka u općini Gračac, kao i za cijelu Liku, bila je od prvorazrednog značaja sjednica OK KPH za Liku, održana 11. septembra 1941, na kojoj je analiziran rad partijskih organizacija i razvoj ustanka u čitavoj Lici. Na sastanku je odlučeno da se u gračački kotar, zbog pomoći u radu partijskim organizacijama, uputi član OK Tomo Nikšić, koji je uzeo pseudonim Petar Rakić. Po dolasku u kotar on se, s obzirom na neprekidan rad i aktivnost partijske organizacije u Podkokimi, smjestio u ovom selu u kući Mane Munižabe i njegovog sina Milana, sekretara partijske ćelije. Odavde on odlazi na sastanke postojećih partijskih organizacija u kotaru i priprema Prvu kotarsku konferenciju koja je održana oktobra 1941. u jednom šumarku između Glogova i Dropčeve doline. Iz gračačke općine konferenciji, je prisustvovalo pet delegata i dvojica od njih su izabrana u Kotarski komitet KPH Gračac — Dušan Munižaba i Stevo Lončar, dok je za sekretara komiteta izabran Nikola Krajnović Trgovčić.

Poslije Prve kotarske partijske konferencije partijska ćelija u Podkokirni prima u svoje redove mladog skojevca Iliju Cvjetkovića koji uskoro postaje i član prvog Kotarskog komiteta) SKOJ-a za Gračac. S lapačkog područja koncem oktobra vraća se Rade Mioković, predratni član Partije i uključuje se u rad ove partijske ćelije. Po povratku iz Dalmacije u Vrace Stevo Lončar i Aco Radaković, predratni članovi KP, aktivno se uključuju u partijski rad i pored Vraća posebno politički djeluju na, željezničkoj stanici Gračac, gdje su prije bili zaposleni, i u Stikadi, oslanjajući se na, širok krug simpatizera i aktivista, opredijeljenih za NOP. U jesen 1941. godine oni u KP primaju Milu Đekića Milkina iz Vraća. Novembra te godine, uz prisustvo Nikole Krajnovića, sekretara KK, osniva se partijska organizacija u zaseoku Dukići pored Gračaca, čiji su članovi postali Dragan, Dakan i Jovo Dukić. U Tomingaju i Ljuboviću vrlo je aktivan na istoj liniji Tomo Samardžija po uvjerenju i djelovanju komunista iako tada nije bio formalno primljen za člana KPJ. Najvažnije direktive prima iz Podkokirne od tamošnje partijske ćelije i to najčešće preko Ilije Cvjetkovića. Usko je povezan i s ostalim komunistima i njihovim simpatizerima iz Dukića, Vraća i Stikade.

Tokom jeseni 1941. od seoskih straža osnivaju se seoski vodovi, a ponegdje se određuju i položaji na kojima se drže straže u smjenama. Imenuju se komandiri vodova ili vođe smjena, a negdje i jedni i drugi. U to vrijeme većina boraca bila je samo djelomično naoružana vojničkim puškama. Pojedinci odlaze u Dalmaciju i tamo kupuju puške, municiju i drugo oružje koje je palo u ruke pojedinaца prilikom raspada dijela Jugoslavenske vojske u aprilskom slomu. U taj posao brzo su se umiješali šverceri i pretrglije jer je bio unosan. Talijani u to vrijeme nisu dozvoljavali da se ljudi naoružaju, s obzirom da su imali dobru obavještajnu službu i znali su da s NOP-om rukovodi KP, pa su bili svjesni činjenica da se to oružje jednoga dana može okrenuti protiv njih. Oni su podu-

³⁸ Nikica Stanisavljević je na pomenutoj dužnosti ostao do početka marta 1943. kada su Talijani pod pritiskom jedinica NOVJ bili prisiljeni da napuste Gračac.

zimali oštre mjere i kazne protiv onih kod kojih bi pronašli oružje, posebno ako dotični nije bio njihov agent. Tako saznajući od svojih agenata da posjeduje pušku oni su zatvorili Paju Cvjetkovića Peranova, koji je pod pritiskom batina i mučenja priznao da ima pušku i da mu se nalazi u Podkokirni kod Cvjetkovića. Talijani su otišli u Podkokirnu, iznenadili Nikolu Cvjetkovića, strojovođu i Nikicu Cvjetkovića, bačvara i kod njih pronašli puške. Odveli su ih u Gračac i nakon par dana strijeljali. Nisu oprostili ni Paji Cvjetkoviću, već su i njega strijeljali.

Koncem oktobra Bićo Kesić je organizirao sastanak komandira, seoskih vodova s teritorije općine Gračac u Gusarici u Vučipolju. Sastanku su prisustvovali članovi partijske ćelije iz Podkokirne, određeni dio simpatizera i aktivista NOP-a, kao što su: Dragan Dukić, Jovo. Dukić Breša, Ilija Munižaba i još neki. Prisutni su bili i neki koji se nisu opredijelili za NOP, jer se nastojalo pridobiti ih za oružanu borbu, kao što su: Dane Stanisavljević Cicvara, Jovo Stanisavljević, Dušan Kesić Bejanov i Milan Sanader. Ukupno je bilo oko 20 ljudi. Raspravljalo se o potrebi organiziranja i brže nabavke oružja radi naoružanja boraca te o zabrani prodaje živežnih namirnica Talijanima. Sto se tiče nabavke naoružanja, tu su se svi složili, ali zabrani prodaje živežnih namirnica Talijanima suprotstavila su se pomenuta posljednja četvorica.

Oktobar i novembar bili su mjeseci žive političke aktivnosti članova KP, simpatizera i aktivista NOP-a. Nije bilo ni jednoga sela ni zaseoka koje oni nisu obišli i održali u njima ne jedan, već više sastanaka na kojima se raspravljalo o NOB-u i njegovim ciljevima, o bratstvu i jedinstvu između Srba i Hrvata, o borbi protiv talijanskih okupatora koji su u Hrvatsku doveli ustaše na vlast i pod čijim su tutorstvom klali, proganjali i zlostavljali srpski narod, o licemjerkstvu talijanskih fašista i drugom. U to vrijeme neka sela u gračačkoj općini obilaze članovi KP i partijski rukovodioci i izvan općine koji su u više navrata prisustvovali raznim sastancima, politički djelovali i pomagali u radu kao Nikola Krajnović Trgovčić iz Bruvna, sekretar KK KPH Gračac, Vaso Sijan iz Zrmanje-Pribudić, član KK, Vaso Prodanović iz Zrmanje, član KP i u to vrijeme član Kotarskog komiteta SKOJ-a za Gračac, Ljubo Knežević iz Otona, španski borac, a pred konac 1941. i Smilja Pokrajac koja dolazi radi stvaranja organizacija AFŽ-a i Miloško Cuk, kao komandant bataljona »Gavrilo Princip« radi formiranja ovog bataljona.

Na sastancima se raspravljalo i o konkretnim pitanjima, kao što su nabavka oružja iz Dalmacije i koliko tko može da da za oružje, bilo u novcu ili u naturi. Vodio se računa o svakom pojedincu i njegovoj ekonomskoj moći, nastojeći da se što širi krug ljudi uključi u nabavku oružja. Netko je kupovao sam pušku, a negdje su se udruživala dvojica-trojica da kupe jednu pušku. Tko nije mogao ni to tražilo se od njega da kupi određeni broj metaka ili bombu. Oružje se lakše nabavljalo za stoku, žito, krumpir i ostale živežne namirnice, nego za novac, pa se organizirano ih pojedinačno gonila stoka ili žito za Dalmaciju i otuda donosilo oružje. Negdje su to radili i šverceri koji su na oružju zaradili, ali su se borci naoružali. Tomo Nikšić je bio oštar protiv švercera, ah kad se radilo o nabavci oružja znao je preko toga prijeći. Koncem novembra 1941. u općini Gračac bilo je oko 280 vojničkih pušaka i 3 pušk omi trai jeza. Posebno treba istaći Gubavčevo Polje čiji su borci u to vrijeme raspolagali s 40 vojničkih pušaka i s 1 pušk »mitraljezom.

Sredinom novembra 1941, u sporazumu s Tomom Nikšićem i partijskom organizacijom u Podkokirni, Bičo Kesić je ponovo organizirao sastanak u Podkokirni tako reći pod nosom Talijana. Sastav pozvanih bio je približan sastavu onih koji su učestvovali na sastanku u oktobru. Bičo je rukovodio sastankom i na njemu se raspravljalo o imenovanju štaba koji bi objedinio seoske vodove na gračačkom području i s njima rukovodio. Svi su se složili da je takav štab potreban ali kad je trebalo izabrati komandanta onda su se podijelili. Jedni su bili za Biču Kesića, a drugi za Danu Stanisavljevića Cicvaru. Budući da su Cicvarini simpatizeri bili u manjini, pristali su da, Bičo bude komandant a Cicvara njegov zamjenik. Za adutanta štaba izabrali su Radu Miokovića, a za pisara u štabu Pericu Čiču. Tokom novembra ovaj štab je održao dva do tri sastanka. Planirane su dvije akcije na ustaše u Guduri i kod mosta u Stikadi, ali do njih nije došlo zbog nesuglasica u štabu, pa je zbog toga i sam štab prestao da djeluje. U drugoj polovici decembra 1941. Bičo je postavljen za političkog komesara gračačkog bataljona »Gavrilo Princip« a nakon toga je upućen na partijski kurs.

U jesen 1941. na željezničku stanicu Gračac premješteni su iz drugih mjesta komunisti željezni čari Tomica Salopek, Mušan Zahirović Mišo, Ivan Franković i Ramo Mašić, koji je u KP primljen početkom 1942. ali je i prije zvaničnog prijema smatran za komunistu. Oni se uključuju u ilegalni rad, povezuju se sa Stevom Lončarom i Aoom Radakovićem u Vracama i okupljaju oko sebe na željezničkoj stanici određeni broj aktivista i simpatizera NOP-a. Tih jesenskih dana Ramo Mašić se povezuje s Tomom Nikšićem. Ovaj je preko Rame uspostavio vezu između OK KPH za Liku i CK KPH. Veza je dobro funkcionirala, zahvaljujući Raminoj odlučnosti i pronicljivosti kao i drugim komunistima i skojevcima koji su uključivani u rad punkta na željezničkoj stanici Gračac. Pored zadataka koje je Ramo Mašić obavljao sa Zagrebom, odnosno CK KPH, on je zajedno s Grgom Skorinom ilegalno djelovao i u Gračacu. S njima je bila povezana i skojevka Sara Krivokuća, koja je u to vrijeme živjela u Gračacu. Oni su bili čvrsto povezani i s partijskim organizacijama u Podkokirni i Dukićima preko kojih je išla dalje veza s oslobođenom teritorijom. Njihovo djelovanje u Gračacu trajalo je do 28. februara 1942. kada su, zbog opasnosti da budu uhapšeni od strane Talijana, izašli na oslobođeni teritorij. Grga je kroz kratko vrijeme postao politički komesar čete, a Ramo član KK SKOJ-a za Gračac. Za ostale komuniste sa željezničke stanice nije se moglo ustanoviti kada su je i kako napustili.

Tih dinamičnih jesenskih dana ne samo što se raspravljalo o aktuelnim problemima datog vremena, već su se na sastancima čitale i vijesti koje su hvatanje preko radio-aparata i pisane i prepisivane na pisačkoj mašini a zatim rasturane po selima. Partijska organizacija u Podkokirni imala je na raspolaganju radio-aparat na baterije, vlasništvo Dušana Munižabe. Prema svemu sudeći donio ga je Ilija Cvjetković iz vojske. O tome postoji sačuvano njegovo pismo upućeno 10. III 1941. ocu gdje on kaže: »Milanu Maninu (Munižabi, op. aut.) i ostalima reci ako hoće da nabave radio-aparat ja ga možem da nabavim za 400 dinara od jednog poznatog koji je kod nas bio na vježbi a mogao bi da ima oko 50 stanica ...« Bičo Kesić se tih dana domogao pisaće mašine iz općinske uprave Gračac pomoću simpatizera NOP-a koji su u to vrijeme radili u upravi. Hvatanje i pisanje vijesti većinom su radili Ilija Cvjetković, Perica Čiča i Stevo Munižaba.

U to vrijeme su u više sela borci seoskih vodova i četa položili i partizanske zakletve. To su većinom bile male svečanosti uz prisustvo zastave s petokrakom zvijezdom. Dok se zakletva čitala, borci su stajali u stroju mirno, a ako se polagala u kući, onda su svi prisutni stajali dok se zakletva pročita.

Osnivaju se i skojevske organizacije u Gračacu[^] na željezničkoj stanici Gračac, u Stikadi, Dukićima, Podkokirni i Glogovu. Do konca decembra 1941. osnovani su mjesni akcioni NOO-i u Gubavčevu Polju, Glogovu, Tomingaju-Ljuboviću, Dukićima, Podkokirni i Grabu, a početkom 1942. u Vracama, Štikadi i Tomingaj-Crkvi. U nekim selima počele su se osnivati i organizacije AFŽ-a uz prisustvo Smilje Pokrajac, prve predsjednice Kotarskog odbora AFŽ-a i člana Kotarskog komiteta Partije.

Partijske ćelije izvršile su pripreme za prijavljivanje boraca dobrovoljaca u 1. četu bataljona »Gavrilo Princip«. Tokom decembra iz gračačke općine prijavilo se 14 dobrovoljaca, većinom iz Štikade, zatim iz Dukića, Brčina i Podkokirne, a iz Vučipolja Bičo Kesić, koji je bio i prvi politički komesar navedenog bataljona i, vjerovatno, jedini partizan iz Vučipolja. Četa je formirana januara 1942. godine.

U jesen 1941. preko sela gračačke općine, posebno preko Glogova i Gufoavčeva Polja prešle su četiri grupe dalmatinskih partizana Hrvata koji su došli u Liku da se zajedno s Ličanima bore protiv zajedničkog neprijatelja Talijana i ustaša, i da na praktičnim primjerima ostvaruju bratstvo i jedinstvo između Hrvata i Srba. Pored poteškoća na koje su nailazili, prilikom prelaska preko gračačkih sela narod ih je oduševljeno primao i prijateljski prihvatao. Njihovo zadržavanje i političko djelovanje u našim selima bilo je od velikog značaja za razgaranje NOP-a.

Kraj 1941. godine komunisti i narod gračačke općine dočekah su u veoma složenoj situaciji, ali i sa značajnim uspjesima. U radu na rješavanju svakodnevnih konkretnih zadataka datog vremena bilo je i propusta, kako kod nekih partijskih ćelija, tako i kod pojedinaca. Bilo je tu uspona i padova[^] odlučnosti i oportunizma, nesnalaženja i neposlušnosti zbog čega su pojedinci isključivani iz Partije — Josip Lipovac Srećko, Antun Neralić i; Ljubo Ivanišević.

Dok su ustaše bile potpuno raskrinkane na njihovim zlodjelima, s pročetničkim elementima, koji su u jesen i zimu postajali sve aktivniji i agresivniji, išlo je mnogo teže. Oni se vežu za talijanskog okupatora i njihovo pravo lice trebalo je otkriti i raskrinkati kod naroda. Rukovodstvu NOP-a u općini bile su jasne namjere talijanskog okupatora i pročetničkih elemenata, pa je činilo ogromne napore da što više ljudi dobije za borbu protiv okupatora kao osnovnog neprijatelja naših naroda. I baš na toj liniji za i protiv borbe protiv okupatora, kao i za ostvarenje daljih ciljeva NOB-a dolazi do diferencijacije u ustaničkim redovima i narodu. Pročetnički elementi su u prvom redu za borbu protiv ustaša a što se tiče Talijana oni su za borbu i protiv njih ali kad za to dođe »vrijeme <.

Četnička organizacija, koja je u gračačkoj općini postojala između dva rata, bila je u eri pokolja prije ustanka 1941. skoro uništena. Nakon ustanka pa sve do aprila 1942. godine četnici, u stvari velikosrbi i monarhisti, bez veze s predratnom organizacijom djeluju kao grupice i najčešće kao pojedinci. Oni nemaju neku čvršću organizaciju, pa zbog toga neorganizirano i neodlučno nastupaju, bilo da se pokušavaju nametnuti kao vođe ustaničkih grupa, bilo da prikriveno kontaktiraju i surađuju s talijanskim okupatorom. Intenzivnija strujanja i previranja počinju koncem decembra 1941. ili početkom januara 1942. godine. U to

vrijeme od OK KPH za Liku dobijeno je obavještenje o izdaji Draže Mihajlovića i njegovih četnika u Srbiji i istočnoj Bosni. S druge strane dalji razvoj NOB-a i formiranje bataljona »Gavrilo Princip« od dobrovoljaca s teritorije gračačkog kotara, prisilili su sve da se opredijele ili za borbu protiv talijanskog okupatora ili za borbu protiv NOP-a i otvorenu suradnju s Talijanima. Među ovim posljednjim ističu se Dane Stanisavljević Cicvara, njegov brat Točan (Todor), mornarički potporučnik, Jovo Stanisavljević, podoficir, Đuro Radusin, zvani Arambaša, Dušan Kesić Bejanov, Pepica Sedlan i Lakerija Jakšić. U svom izdajničkom djelovanju oni se povezuju s istomišljenicima u Srbu i Kninu.

U radu na stvaranju četničke organizacije ističe se Dane Stanisavljević Cicvara, koji u jesen 1941. i zimu 1942. godine posjećuje komandire nekih seoskih vodova i druge uglednije ljude na području gračačke općine, nastojeći da im u razgovoru nametne svoje mišljenje i da neke od njih veže uz sebe, bilo na političkoj ili na prijateljskoj liniji. Odlazio je i nai razgovore u Srb kod Pajice Omčikusa koji je imao neke šeme za¹ organizaciju četništva, bio je povezan s Nikom Novakovićem Longom i popom Momčilom Đujićem. Svi pokušaji da se Cicvara odvrti od takvog rada i pridobije za NOP ostali su uzaludni.

Na suzbijanju četničke opasnosti uporno je, pored ostalih, radio i Bićo Kesić, kao komunista i politički komesar bataljona »Gavrilo Princip«. Kad je jedne noći početkom februara 1942. zanoćio u kući Jovana Miokovića i njegovog sina Rade u Grabu, rano izjutra ga je probudio kurir koji je došao iz Vučipolja s obavještenjem da su Dane Stanisavljević Cicvara, Đuro Radusin Arambaša, Ilija Cvjetičanin, učitelj, Jovo Đekić Gubičko i još neki okupili veći broj ljudi iz Gračaca i okolnih sela i da u Vučipolju održavaju četnički sastanak. Na tu vijest Bićo je odmah krenuo za Vučipolje i sa sobom poveo Nikolu i Iliju Miokovića, omladince, naoružane karabinima i bombama. Cim su došli pred kuću gdje se održavala konferencija, Bićo je Nikolu i Iliju zadržao ispred vrata a on je sa odšrafljenom bombom u ruci viknuo banditima da se razilaze kućama, svi osim Cicvare s kojim će se on obračunati. Među četnicima je zavládala panika i odmah su se razišli, vičući da oni ništa zlo ne misle. Kakav je razgovor Bićo vodio sa Cicvarom nije poznato. Tako je prvi, koliko se zna, organizirani četnički sastanak, koji je imao cilj da stvori četničku organizaciju na području gračačke općine, energičnom intervencijom Biće Kesića rasturen i u takvom sastavu nije se mogao sastati više od mjesec dana. Bićo je nakon toga otišao u Glogovo, a Nikola i Ilija Mioković vraćajući se kući navratili su se usput u jednu kuću da se ogriju, budući da je bila velika hladnoća. Odjednom u kuću je upao Đuro Radusin Arambaša, s još trojicom naoružanih ljudi, i pokušao da razoruža Miokoviće. Kada im to nije uspjelo, jedan od Arambašinih ljudi opalio je iz lovačke puške i Nikolu Miokovića ranio u rame. To je bila prva partizanska krv prolivena od četničkih izdajnika u gračačkoj općini.

U komplikovanoj situaciji Branko Ognjenović, sekretar KK KPH za Gračac, održao je u drugoj polovici februara 1942. u Glogovu sastanak svih seoskih komandira vodova i četa u kotaru, posebno s teritorija gračačke općine. Na sastanku su pretresani vojno-politička situacija i pitanje priprema za borbu protiv okupatora. A'li kako dio komandira koji se već ranije opredijelio za četnike nije prihvatio borbu protiv Talijana, to ni sastanak nije mogao da donese neke određene zaključke.³⁹

39 Neobjavljeni rad Rade Miokovića, kod autora.

Tokom marta i aprila 1942. godine četnički aktivisti su počeli da rade i na stvaranju četničkih vojnih jedinica. Održavaju sastanke i dogovaraju se po selima, a ujedno i prijete rukovodiocima NOP-a. Najveći uticaj su uspjeli da ostvare u Gračacu, Dojčićima, Đekić Glavici i Vučipolju, a dobrim dijelom i na Grab, Donje Kijane i Deringaj. U svom radu u svemu se oslanjaju na Talijane, traže od njih podršku i nude im protivusluge — da im osiguravaju željezničku prugu i slično.

Kruna četničkih sastanaka i dogovora bila je njihova konferencija održana u Gračacu oko 11. aprila 1942. godine na kojoj su pored četničkih organizatora iz gračačke općine prisustvovali — Gavro Stanojević, četnički vođa iz Metka i predstavnici Talijana. Na konferenciji je dogovoreno da se najprije razoružaju borci bataljona »Gavrilo Princip« pomoću četničkih agenata koji su se nalazili u njegovoj 2. četi, a zatim krene na sjever u Kravsku dolinu, razoružaju bataljoni »Krbava« i »Stojan Matić« i likvidira Stab Grupe NOP odreda za Liku. Likvidirati je trebalo i veći broj partijskih i vojnih rukovodilaca i na taj način spriječiti dalji razvoj NOB-a u Lici.⁴⁰ Banditi su u tome djelomično uspjeli. Oni su 12. aprila izvršili puč u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip« i preveli je na četničku stranu izuzev pojedinaca koji su se priključili 1. četi ovog bataljona a ona je čvrsto ostala na liniji NOB-a. Iako su razoružali komandanta i političkog komesara bataljona, ovi su uspjeh pobjeći. Međutim, političkog komesara Biću Kesića četnici su ubrzo uhvatili u njegovom selu, odveli u Kokirnu i na zvjerski način ubili i za to bili nagrađeni od Talijana u Gračacu. Neutvrđenog datuma, također u aprilu 1942. godine, četnici su uhvatili i ubili sekretara Kotarskog komiteta SKOJ-a za Gračac Iliju Cvjetkovića, dok je 28. aprila u borbi protiv četnika poginuo Dušan Munižaba, član KK KPH Gračac.

Nakon četničkog puča neke partijske organizacije prestale su da djeluju u mjestima gdje su do tada radile zbog toga što su neki njihovi članovi ubijeni ili otišli na razne dužnosti ih se morali skloniti ispred četničkog terora na oslobođeni teritorij. Partijska organizacija u Podkokirni počela je da se smanjuje još pred kraj 1941. godine odlaskom Biće Kesića za političkog komesara bataljona »Gavrilo Princip«. Nakon kraćeg vremena Rade Mioković je otišao na dužnost tajnika Kotarskog NOO-a, dok je Milan Munižaba postao zamjenik političkog komesara 2. čete pomenutog bataljona. Njeni članovi do smrti bili su pored Biće, Ilija Cvjetković i Dušan Munižaba. Poslije njihovog ubistva ova organizacija je prestala s radom. Članovi partijske organizacije iz Dukića sklonili su se ispred četnika u Tupaie i tamo nastavili sa svojim radom, djelujući djelimično na području gračačke, a djelimično i na području bruvanjske općine. Stevo Lončar i Aco Radaković također su otišli na oslobođeni teritorij. To su uradili, i svi ostali aktivisti — članovi akcionih mjesnih NOO-a, skojevci, članice organizacija AFŽ-a i svi ostali koji su se sa svojim radom za NOP eksponirali u očima četnika — iz Dukića, Podkokirne i Stikade, a djelomično i iz Graba i Donjih Kijana pa i iz samog Gračaca. Od ostalih sela Tupaie: Glogovo, Gubavčevo Polje, Gornji Kijani i Tomingaj-Ljubović, iako su bila slobodna, partijska organizacija postojala je samo u Tupalama. U drugim selima bile su osnovane omladinske organizacije, a u većini njih i organizacije SKOJ-a, zatim organizacije AFŽ-a i pionira, kao i NOO-i izabrani od strane naroda.

40 Gračački partizanski vjesnik, br. 32, od 26. 4. 1942.

Nakon četničkog puča, a naročito brze i uspješne intervencije bataljona »Krbava«, 1. četa bataljona »Gavrilo Princip« i jedna četa bataljona »Ognjen Priča«, četničke vođe bile su jako razočarane budući da njihovi planovi nisu ostvareni, a narod se, posebno na oslobođenoj teritoriji općine, još čvršće vezao za NOB i osudio četnička zlodjela. To je ponukalo talijanskog okupatora i četničke vođe da ubrzaju stvaranje četničkih vojnih jedinica za borbu protiv partizana.

U Gračac iz Knina. 18. aprila dolazi poznati četnički ideolog Stevo Rađenović, otvoreni suradnik Talijana i ustaškog župana Sinčića u Kninu. On je u Gračacu najprije održao sastanak s četničkim vođama, a potom i širi sastanak s četničkim pristalicama na kome je govorio o jačanju četničke organizacije, o prisnoj suradnji s Talijanima i o borbi protiv partizana kao »glavnih« neprijatelja srpskog naroda. Nakon ovih sastanaka četnici ubrzo na Mrtvim barama, pokraj Gračaca, saizivaju sastanak svih sposobnih muškaraca iz Gračaca i okolnih sela, na kome su govorili Dane Stanisavljević Cicvara i još neke četničke vođe u duhu instrukcija dobij enih od Rađenovića.

Koncem aprila ili početkom maja 1942. u Gračac je stiglo nekoliko oficira bivše Jugoslavenske vojske koji su bili zarobljeni od Talijana. Oni su u logorima postali talijanski agenti i deklarirali se kao veliki neprijatelji komunista i partizana, pa su kao takvi pušteni iz logora i poslani u određena mjesta radi stvaranja četničkih vojnih formacija. Među prvima u Gračac je stigao kapetan Grljenica s planom o stvaranju vojnih jedinica. On se brzo povezao s domaćim četničkim vođama, koji su zajedno s njim, 5. maja 1942. u Dujićima formirali komandu četničkog puka »Vožd Karađorđe«. Za komandanta puka određen je Todor Stanisavljević zvani Točan, inače potporučnik bivše jugoslavenske mornarice. Istovremeno su osnovali i četnički sud, a za njegovog predsjednika postavili su Radu Gaćešu Bikanova. Formirali su i Leteći vod od mlađih ljudi dobrovoljaca već zagriženih četnika na čelu s Pepicom Sedlanom iz Kdjana. Već tada nisu mogli bez zatvora pa su za tu svrhu osposobili jedan podrum u Dojićima.

Četnički štab je odmah organizirao i izvršio popis svih sposobnih ljudi u selima u kojima je to hilo moguće, kao i u samom Gračacu, svrstao ih u četničke čete i odredio komandire četa. Kod popisa ljudi bilo je otpora stupanju u četničke jedinice pa' je u tim slučajevima primjenjivana prisilna mobilizacija. Većinom su otpor pružali ljudi iz sela koja su bila opredijeljena za NOP kao što su: Dukići, Podkokirna, Vrace, Stikada i djelimično Grab, a otpora je bilo i u Đekića Glavici, Podvelebitu, Dojićima i u samom Gračacu. Popis je četničkim vođama prije svega služio za evidenciju brojnog stanja po četama, a s druge strane i za dobivanje sljedovanja i vojničke opreme od strane Talijana. U spisakovima je bilo mnogo više ljudi, nego što se praktično našlo u četama, pa su s viškom sljedovanja četničke vođe švercovale. Tako je početkom maja 1942. formiran četnički puk »Vožd Karađorđe« koji je u svom sastavu imao pet četa: Vučipoljsku čiji je komandir bio Dušan Kesić Petrov, zvani Bejan, Grabsku s komandirskom Milanom Sanaderom Nikolinim, poručnikom Jugoslavenske vojske, Gračačku s komandirskom Danom Stanisavljevićem Cicvarom Radinim, Glavičku s komandirskom Radmanom Gaćešom i Kijansku čiji je komandir Pepica Sedlan Jovin, ujedno bio komandir Letećeg voda. Cete su prosječno brojile 10—50 ljudi, a Gračačka i Vočipoljska i nešto više. Četnici su i u Štikadi pri-

silnom mobilizacijom bili formirali četū, ali su njeni pripadnici čim im se pružila prilika predali oružje i stupili u partizane. Sastav četničkog puika kasnije se mijenjao.

Suradnja četnika i Talijana postajala je svakim danom sve prisnija, ne samo u borbi protiv partizanskih jedinica i aktivista NOP-a, već i nevinog naroda, posebno rodbine onih koji su bili u partizanima ili su surađivali s NOP-om. Svi ovi bili su zatvarani, u četničke zatvore, maltretirani i mučeni, a neki lišavani i života. Posebno je hrvatski živalj, koji je živio u Gračacu i okolnim naseljima između Gračaca, i željezničke stanice kao i u ŠtLkadi, bio u nezavidnom položaju tokom 1942. godine. Četnici su hvatali potajno Hrvate i ubijali, pozivali ih u svoju komandu i na prijevazu lišavali ih života, o čemu svjedoči i izvještaj predstojnika Kotarskog suda u Gračacu Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja u Zagrebu od 1. novembra 1942. godine u kome je, pored ostalog, pisalo: »U Gračacu, unatrag nekoliko mjeseci, postoji komanda četničkog puka 'Vožda Karadarda', koja ima u samom Gračacu pod sobom oko 1000 ljudi pod oružjem naoružanih puškama, revolverima, bombama i streljivom, koje su oružje dobili od talijanske vojske za zajednu suradnju protiv 'partizana', iako se dešava da iz jedne kuće ima na jednoj i na drugoj strani. Hrvata ima u Gračacu oko 40—50 ljudi. Većina četnika je u Gračacu otvoreno neraspoločena prema Hrvatima, a napose prema Hrvatima drž. službenicima s razloga, jer da je prošle godine ovdje poginulo oko 700 njihovih Srba. Zbog toga se čuje prijetnje da treba nas Hrvate u Gračacu sve poklati i ubiti.«⁴¹

Prema postojećoj arhivskoj građi tokom NOR-a s teritorije gračačkog kotara u četničkim redovima učestvovalo je 819 ljudi/⁴² Prema tome postoji vjerovatnost da je predstojnik Kotarskog suda u Gračacu pretjerao što se tiče broja domaćih četnika. Ne treba svakako izgubiti iz vida i to da se u drugoj polovici 1942. godine, posebno pred njen konac, u Gračacu nalazila veća formacija četnika iz Hercegovine koji su vjerovatno uračunati u broj u pomenutom izvještaju.

41 Muzej Like, Gospić, 1969.

42 AIHRPH, kotar Gračac, šf. 1/648.

Ramo Mašić

Moj ilegalni rad u Gračacu

Nakon završetka Državne saobraćajne škole u Beogradu 1939. godine dobio sam namješten je na željezničkoj stanici Sunja. U školi je ilegalno djelovala partijska organizacija, a jedan od komunista bio je i Miroslav Grakalić, dakle te škole rodom iz Zagreba. A kako sam ja još u gimnaziji u Prijedoru bio vezan za napredni omladinski pokret i izvršavao niz zadataka na liniji Partije, to sam se s njim brzo sprijateljio i sarađivao na zajedničkim poslovima, pa sam i po završetku škole nastavio da s njim održavam vezu. Bilo mi je to lako jer se on zaposlio na Glavnom kolodvoru u Zagrebu. Ubrzo sam otišao u Jugoslavensku vojsku i kao potporučnik kolovoza 1940. godine završio školu rezervnih pješadijskih oficira. Po završetku ove škole nastavio sam stari posao na željezničkoj stanici Sunja kao i održavanje veze sa Grakalićem, bilo telefonom, bilo da sam odlazio kod njega u stan. Na stanici sam politički djelovao na liniji Partije, okupljao omladinu, popularisao Sovjetski Savez, raskrinkavao režim, rasturao letke i drugo.

Stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske rad je nastavljen u mnogo težim uslovima. Pored političkog djelovanja trebalo je vršiti i diverzije na željeznici. U svibnju 1941. Miroslav Grakalić mi je poručio da je došlo vrijeme za koje smo se pripremali, da treba da dođem u Zagreb da me upozna s drugom, koji nosi ilegalno ime Brko pod čijim ću direktnim rukovodstvom dalje raditi, ali da dobro pazim šta radim, da ne pitam tko je taj drug i sve što mi on naredi treba oprezno i pametno da sprovedem u djelo. Ubrzo poslije toga došao sam na zakažano mjesto na sastanak s Brkom, a to je bilo u malom parku ispred hotela »Esplanada«. Upoznali smo se i dogovorili za slijedeći sastanak koji je održan vrlo brzo, svega za nekoliko dana. Ovi, kontakti su nastavljeni. Sastajali smo se na raznim mjestima po gradu, najčešće u kavani »Viktorija«, sada samoposluživanje na Trgu Jože Vlahovića.

Sabotaže koje sam vršio, moja svakodnevna putovanja u Zagreb i u Prijedor, pali su u oči Nijemcima i ustašama, pa su me poslije jedne akcije koju sam izveo na svoju ruku premjestili po kazni u Gračac. Kada sam o tome na jednom sastanku obavijestio drugu Brku, on mi je odgovorio da mu je to baš dobro došlo i da treba tamo da idem, jer ću održavati vezu između njega i OK KPH za Liku sve dotle dok se budem mogao održati na stanici Gračac, a kada mi zaprijeti opasnost od hapšenja da pređem na oslobođenu teritoriju, pa neka braća Srbi vide da svi Muslimani i Hrvati nisu ustaše.

To je bilo negdje u rujnu i ja sam nastavio vezu koju sam do tada držao. Negdje u listopadu obolio sam na lijevo oko i liječio sam se 32 dana na ondašnjoj Očnoj klinici na uglu Gajeve i Kukuljevićeve ulice. Pod konac listopada posjetio me na klinici Brko i rekao mi da ću se povezati s Karlom Koroscem zvanim Brzi, koji radi na Glavnom kolodvoru u Zagrebu u takozvanom »zugleitungu«, i da ću s njim ubuduće održavati vezu. A pošto je narednog mjeseca trebalo da otputujem na dužnost u Gračac, dao mi je lozinku i rekao da određenog dana i u određenu kuću odem u selo Vrace pod Velebitom gdje ću uspostaviti vezu s tamošnjim drugovima.

Prije nego sam -otišao u Gračac, dogovorio sam se s Karlom Korošcem i Mirom Grakalićem, jer su se njih dvojica znali, na koji način će mi slati materijal potreban partizanima. Sporazumjeli smo se da materijal šalju u koferima koje tobože šalje moja mama s hranom i čistim vešom za mene. Jedan ključ od kofera je bio kod mene, a drugi kod Brzog. Vlakovođe nisu smjele znati šta je u koferima, a trebalo ih je slati brzim vlakovima i to u službenim kolima.

Kad sam sredinom studenog došao u Gračac i primio dužnost prometnika na stanici, smjestio sam se u jednu sobu među samce. U toj sobi stanovala su do tada tri samca: Tomioa Salopek, koji je tada bio ekonom u ložionici Gračac, zatim Mušan Zahirović, bravar u ložionici, koga su ubile ustaše 1944. u Maksimiru i prometnik Barković, ali alkoholičar. U razgovoru s njima vidio sam da su Mušan Zahirović i Tomica Salopek napredni mladi ljudi i da su spremni na ozbiljan konspirativan rad, dok je Barković zbog alkoholizma bio nesiguran. Tomica i Mušan su mi pomagali u radu za NOP.

Čekao sam da dođe određeni dan i da odem u Vrace na vezu, kako je to u Zagrebu bilo dogovoreno, a zatim da nastavim rad i održavanje veze sa Zagrebom. I kada je došao taj dan, otišao sam u Vrace, pravo u označenu kuću, gdje sam dočekao druga s lozinkom. Sjećam se kao danas — imao je na sebi kožni kaput d'O iznad koljena i ličku kapu, izgovorio je lozinku, a ja sam rekao odziv, zatim smo se rukovah i upitah za junačko zdravlje. Domaćica nas je poslužila ličkim kupusom i mesom. Razgovarali smo dosta dugo o prilikama u zemlji, ilegalnom radu i drugom. Na kraju smo se dogovorili kako ćemo nas dvojica ubuduće održavati vezu. Drug koji je došao na vezu bio je Tomo Nikšić, član OK KPH za Liku, a ilegalno ime mu je bilo Petar Rafčić.

Nakon uspostavljenе veze, odmah sam odjurio u Zagreb kod Karla Korošca, u njegov stav na Selskoj cesti, uzeo materijale koji su bili, već pripremljeni za OK KPH za Liku, posjetio sam i Grakalića i vratio se u Gračac. Nakon toga počeli su dolaziti koferi materijala za borce. S Tomom Nikšićem sam se dogovorio da KK KPH za Gračac organizira odnošenje tog materijala iz moje sobe. Kofer sam držao pod svojim krevetom, jer nisam imao gdje da ga sakrijem na drugo mjesto. Da je u tom času naišla kakva premetačina te sobe, bio bi otkriven materijal, a kako bi se provela nas četiri samca, stanovnika te sobe, to je svakom jasno. No, srećom do toga nije došlo. U tim pošiljkama, koferima, koji su živo išli u Zagreb i nazad, bilo je raznog sanitetskog materijala, lijekova, medicinskih instrumenata, zatim raznih pisama i pisanih materijala upućenih za OK KPH za Liku, kao i rukavica, čarapa, toplog veša za borce i drugog. K meni na stanicu počela je odmah dolaziti omladina, koliko se sad sjećam samo omladinke s torbama na leđima u kojima je iz moje sôbe odnošen prispjeli materijal. Koliko sada znam, to je bila omladina iz Vraća i Stikade.

Odlazio sam u Zagreb svakih 10 dana i lično nosio kofere, razne poruke i pisma a jednom sam poveo sa sobom u Liku i nekog ilegalca, koji je bio mesarski pomoćnik ,a sakrivao se u Zagrebu. Jednom prilikom u stanu Karla Korošca duže sam čekao druga Brzog u društvu Karlove supruge kojoj je također bilo ime Karla. S nama je bila i jedna mlada žena koja je također čekala Brzog. Budući da joj je Karla rekla da prema meni može biti, otvorena, ona mi je kazala da u njenom stanu jedan drug čeka na vezu za odlazak u partizane. Ja, sam joj odmah rekao neka taj drug obuče željezničku uniformu, neka se spremi i snabdi je službenim nalogom Željezničke radionice iz Zagreba kao da ide službeno u Gračac radi popravka neke vage. Ova je otišla i drug je došao u željezničkoj

uniformi i s nalogom neposredno pred polazak moga vlaka za Gračac. Sretno smo stigli u Gračac i o,n je s jednom od onih omladinki otišao na oslobođenu teritoriju.

Jednom zgodom kada sam se vraćao, iz Zagreba, mislim početkom prosinca 1941. godine, između ostalog materijala, letaka i raznih pisanih direktiva, nosio sam i Okružnicu br. 3 koju je izdao CK KPH a koja se odnosila na organizaciju vlasti na oslobođenom teritoriju (mislim i u neoslobođenim gradovima). To, mi je rekao Branko Ognjenović, tadašnji sekretar KK KPH za, Gračac, kada sam došao na oslobođeni teritorij u Brvno 28. veljače 1942. godine. Dalje mi je rekao da sam u početku održavao, vezu s drugom Radom Končarom, sekretarom CK KPH i da je on taj Brko što ja nisam znao sve do tada.

Jednog dana došao je k meni Aco Radaković koji, je zajedno sa mnom u Beogradu završio Državnu željezničku saobraćajnu školu a zatim je bio prometnik na željezničkoj stanici Gračac odakle je, da bi se spasio, morao da pobjegne kada su došle ustaše u Gračac. Razgovarali smo o NOB-u a evocirali smo i uspomene iz Beograda. Rekao mi, je da radi na organizaciji omladine i da ima dosta posla. Tada se i moj ilegalni rad sve više intenzivirao i postajao sve složeniji.

Jednog dana neka omladinka donijela, mi je pismo i kada sam ga otvorio vidio sam da, ga je potpisao. Rade Žigić koji je tada bio sekretar OK KPH za Liku. U pismu mi je skretao pažnju na to, da moram biti jako oprezan i konspirativan kako bi se što duže održao na svom mjestu, jer je veza koju sam držao bila dragocjena za NOP.

Tako je došla i Nova 1942. godina. Početkom siječnja imao sam jedan sastanak s Acom Radakovićem u selu Vrace, u onoj istoj, kući u kojoj sam uspostavio vezu s OK KPH za Liku. Tada mi je on saopćio da me je KK KPH za Gračac primio za člana KPJ i da mi staž teče od 1. siječnja te godine. Kako tada u Gračacu a i na kolodvoru nije postojala partijska organizacija, to je KK KPH formirao jednu ćeliju koju su sačinjavali Grga Skorin, obučarski radnik koji je radio kod Vuje Labusa, Sara Krivokuća iz mjesta Gračac i ja. S Grgom sam održavao kraće sastanke i razgovore u kući Vuje Labusa, a Sara mi je slala iz mjesta pisma po omladinkama i javljala mi što me interesiralo i. što je ona mogla saznati o talijanskoj posadi, njevoj snazi, naoružanju, namjerama, i drugo. Podatke o neprijatelju prikupljao, sam i ja, na kolodvoru i u lozioni oi od radnika i od ostalih stanovnika, uglavnom željezničkih porodica, koje su stanovale u blizini kolodvora i lozioni oe. Te podatke sam sređivao i provjeravao a zatim ih slao OK KPH za Liku. Uspijevalo nam je da za svaki dan saznamo koliko je bilo vojnika u Gračacu i na kolodvoru i to prema broju pečenih vojničkih kruhova. Nije se mogla dogoditi nikakva promjena u jačini garnizona, a da mi to nismo odmah saznali i obavijestili o tome OK KPH. Št.o. se tiče hoda željezničkih transporta iz Dalmacije za Ogulin i Rijeku te obratno iz Rijeke za Dalmaciju, to sam javljao tako da je to prije saznao OK KPH, nego što je vojni transport stigao u Dalmaciju ili u Rijeku.

Teško je sada sve nabrojiti i ispriopovijedati šta sam radio i šta smo sve radili u korist NOP-a. Važno je da smo radili savjesno i marljivo. Što se mene tiče, ja sam snosio i moralnu odgovornost za sav taj rad, i morao sam paziti na to da mi meko ne padne u šake Talijana. Isto tako morao sam i lično biti oprezan da me ne ulove na djelu i s dokaznim materijalom. Ipak, zbog intenzivnog rada nisam se mogao dugo održati u Gračacu neotkriven niti ostati nepoznat Talijanima i njihovoj obavještajnoj službi.

U noći između 27. i 28. veljače 1942. bio sam u službi na kolodvoru kada mi je iz Gračaca došao kurir i javio mi da ću sutra ujutro biti uhapšen od strane Talijana. Vjero vatio da se talijanski kolonelo u nekoj kući napio i to rekao, a oni koji su ga čuli odmah su me o tome obavijestili. No sada, nakon 39 godina, tko mi je to javio i tko je došao na kolodvor ne mogu nikako da se sjetim. Čini mi se da je to bio jedan omladinac iz Gračaca, ali tko ga je poslao, to nisam nikad saznao.

U rano jutro ja sam zakucuo na prozor Vuji Labusu, gdje me čekao Grga Skorin spreman da pođe sa mnom. To je bilo 28. veljače 1942. godine. U 8 sati ujutro bili smo u kući Rade Dukića u Dukićima. Malo smo se okrijepili i odmorili, a zatim krenuli u Bruvno gdje je bilo sjedište KK KPH za Gračac. Nakon nekoliko dana, već sam bio instruktor u tom komitetu za kotar Gračac. Postao sam član partijske ćelije u Mazinu, čiji je sekretar bio Nikica Babić.

Duro Drobac

Ustanički dani u bližoj okolini Gračaca

Kada je talijanska 2. armija u toku aprilskog rata okupirala Liku, situacija u gračačkom kotaru, kao i u drugim okupiranim krajevima postala je vrlo složena, teška i ozbiljna, naročito za srpsko stanovništvo. Odmah iza Talijana u Gračac su stigle ustaše i uspostavile svoju vlast. Već u prvom naletu ustaška vlast nastoji da najprije uništi članove KPJ, njene simpatizere i sve uglednije ličnosti. Progoni i hapšenja počinju kako u samom gradu, tako i njegovoj bližoj i daljoj okolini. Već prvih dana ustašama polazi za rukom da uhvate i likvidiraju ugledne i uticajne ličnosti: dr Veljka Torbicu, Danu Dimića i njegovog 22-godišnjeg sina Milana, službenika Jugoslavenskih željeznica, Miloša Mandića, sveštenika u Gračacu i druge. Ova hapšenja i ubijanja uzeće kasnije tolikog maha da će već juna i jula, a naročito početkom augusta 1941. doći do masovnih progona i pokolja, u kojima su istrijebljena skoro čitava sela (Stikada i Podkosa). Malobrojne partijske organizacije preživljavale su vrlo teške trenutke. Jedan broj članova Kotarskog komiteta KPH za Gračac i članova Partije bio je prinuđen da napusti teritoriju Gračaca i da se privremeno skloni u sjevernu Dalmaciju.

Situacija u Gračacu i bližoj okolini iz dana u dan postajala je sve teža i složenija. Otpočela je pljačka materijalnih dobara. Radnici i službenici srpske nacionalnosti, koji su uglavnom bili zaposleni na željezničkoj stanici, otpušteni su. Mnogi od njih su svoj teško zarađeni hljeb platili glavom jer su na lukav način pohvatani, kasnije mučeni i poubijani. Tako su zbog »zabrane napuštanja posla« glavom platili: Rade Munižaba Šnajder, Nikola Kontić Nina, Pajo Cvetković Pajiša i mnogi drugi. Sve spilje i provalije u bližoj i daljoj okolini bile su pune leševa i to uglavnom srpskog stanovništva, bez obzira na pol i godine sta^

rošći. Mnogi od njih bacani su čak i živi u te jame samo da bi se što duže mučili. Koliko je u te jame bačeno odraslih i djece najbolje će ilustrirati podatak da je ponor Tučić, u koji ponire rječica Krivak, bio pun leševa. Takvih i sličnih jama po Lici, pa d na teritoriji općine Gračac, bilo je dosta. Tamo gdje nisu postojale, ustaše su ih kopale. O takvim jamama i ustaškim zvjerstvima pišu čak i talijanski okupatori. Tako u izvještaju Grupe kraljevskih karabinjera iz Zadra od 28. jula 1941. godine piše: »Represalije protiv pravoslavnih Srba, izgleda da su postale još krvavije nakon odlaska talijanskih snaga iz Gračaca. Po prilici 200 metara od kuće nekog Đorđa Marčetića, trgovca (radi se očito o Đuri tzv. Vugonji, prim. Đ. D.), postoji rupa u kojoj izgleda da su leševi muške i ženske djece, a odmah nekoliko desetina, metara dalje izviruju noge i ruke zakopanih leševa...«*

Vidjevši kakva mu opasnost prijeti, da bi spasio gole živote, narod iz sela koja su se nalazila bliže Gračacu, kao i ona pored drumova, i željezničke pruge, počinje da napušta svoje domove i da se sklanja u obližnje planine, šume, planinska sela i zaseake. Ljudi su shvatili da im je to jedini spas i da sigurnu smrt mogu izbjeći samo na taj način. Žitelji planinskih sela i zaselaka bili su uglavnom pošteđeni ovoga zato što ustaški zločinci, ma koliko da su se pravili hrabri, nisu smjeli da se udaljavaju od osnovnih komunikacija i garnizona Gračac, plašeći se da će ih stići osvetnička ruka onih čiji su roditelji ili djeca već stradali pod ustaškom kamom. Bježanje stanovništva ispred ustaškog terora stvaralo je izvjesne teškoće i onako malom broju članova KPJ u pripremanju i organizaciji ustanka. Nije bilo nimalo lako pronaći sve ljude, povezati ih i politički pripremiti za oružanu borbu, tim prije što je svako selo nastojalo, da se smjesti u što bolje skrovište i da bude što dalje od tuđih očiju. No, bez obzira na sve teškoće, upravo taj mali broj članova Partije, njenih simpatizera, i drugih rodoljuba, otpočeo je s pripremama za oružani ustanak.

Odazivajući se direktivama i pozivima CK KPJ i CK KPH, gračački komunisti počinju da pripremaju narod za oružani ustanak. Obilaze narod u zbjegovima, raskrinkavaju politiku okupatora i ustaša, organizuju prikupljanje i popis oružja, ukazuju na nužnost oružane borbe, organizuju odbranu zbjegova u kome cilju se formiraju grupe boraca koje će u ustanku odigrati značajnu ulogu. Početkom jula članovi Partije Dušan Munižaba Gangin i Milan Munižaba Manin te kandidat za člana Partije Petar Kesić Bićo donose odluku da se povežu s komunistima općine Srb, za koje se pretpostavljalo da su u pripremama za oružanu borbu već poprilično odmakli. Njih trojica upućuju se u Glogovo s namjerom da tamo potraže vezu prema Srbu. Za Srb, poslije izvjesnih obavještenja dobijenih u Glogovu, produžavaju Bićo, i Dušan, a Milan se vraća natrag. Ovu dvojicu Dane Surla povezuje s Milanom Sijanom, kandidatom za člana KPJ i Dokom Jovanićem, članom KPJ. Saznavši nešto više o predstojećim događajima, Bićo i Dušan se odmah vraćaju na teritoriju općine Gračac i poduzimaju konkretnije mjere. Dolazi do još tješnjeg povezivanja već formiranih grupa (odreda) kao i pojedinaca za koje se znalo da posjeduju oružje. Posao na popisu oružja i dalje je išao vrlo teško. Ljudi koji su ga imali iz straha ih nepovjerenja jednog prema drugom nisu se usuđivali da ga prijave. Ovakav strah kod izvjesnog broja ljudi potrajao je čak do oktobra te godine, kada je na inicijativu članova KPJ donesena odluka da svako domaćinstvo treba da nabavi nešto od oružja. Ovom

odlukom htjelo se obezbijediti što više oružja za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Siromašnim domaćinstvima je preporučeno da se udruže dvojica ili više, kako bi što lakše podnijeli tu obavezu.

Naročito Bićo Kesić često obilazi grupe u Velebitu, Podkokirmi, Glogovu, Omsici, Gubavčevom Polju, Tominjaju i priprema ih za ustanak. U to vrijeme na teritoriji općine Gračac bilo je formirano nekoliko grupa (odreda) kao: Velebitska grupa, koju su sačinjavali ljudi iz zaselaka Stanisavljevići, Miokovići i Terzići, Grapska grupa, sela Grab, zatim grupe Podkokirne, Vučipolja, Glogova, Gubavčeva Polja, Omsice i Deringaja. Za rukovodioce grupa birani su prvenstveno članovi KPJ i druge ugledne ličnosti. Na čelo grapsko-podkokirnске grupe izabran je Petar Kesić Bićo, odvažan i preduzimljiv čovjek. Njegova sposobnost i odvažnost došle su do izražaja već prvih dana jula a naročito pri kraju 1941. godine. Zajedno s Jovom Dukićem Brešom, također istaknutim borcem, on početkom jula postavlja zasjedu kod Blanuša, na cesti Gračac—Bruno, kojom prilikom su jedan ustaša i jedan žandar ranjeni. Do novog okršaja s ustašama dolazi neposredno pred početak ustanka. Naime, jedna ustaška patrola je 26. jula 1941. godine, po već ustaljenom redu, izvršila ispad iz Gračaca u zaselak Dojčići s namjerom da uhvate još ikog mještanina i da opljačkaju nešto za sebe. Ne našavši ništa od onog što su tražili u spomenutom zaseoku, ova patrola od 5 do 6 ustaša uputila se tzv. Velikom putem ka grupi kuća koje se nalaze ispod samog Velebita, kod ponora Sapdovac. Velebitska grupa, koja se u tom momentu nalazila u rejonu Pumpa, sjeverno od crkve sv. Marka, otvorila je vatru na ustašku patrolu i ubila jednog ustašu kojeg je patrola uspjela da izvuče i prebaci u Gračac. Tog dana a naročito u toku naredne noći zbog ubistva spomenutog ustaše, ustašku posadu u Gračacu zahvatili su veliki strah i panika od napada većih razmjera koji su ustaše svakodnevno očekivale. Zbog toga je odmah zatražena pomoć iz Gospića koja stiže pomenute noći. Iz straha ustaše otvaraju vatru na sve strane iz cjelokupnog naoružanja, dajući do znanja drugoj strani koliko su sada »jaki«. Jedan dio ljudi i žena, koji su te noći došli do svojih kuća da nešto iznesu za sebe i svoje ukućane od namirnica, zahvatili su, od silne pucnjave strah i panika, pa su se dali u bjekstvo. Neki od njih bježeći kroz tamnu noć glavom bez obzira polomili su ruke i noge, a neke starije osobe, koje nisu bile sposobne za bježanje, izvršile su samoubistvo da ne padnu žive u ruke ustašama. Tako je samoubistvo vješanjem izvršio i Dane Drobac Dajlas, star oko 60 godina.

Drugovi koji su radili na organizaciji i pripremi ustanka nisu stajali skrštenih ruku. Vidjevši da se te noći ipak nešto izmijenilo, a znajući da uskoro predstoji ustanak, Bićo odlučuje da u Gračac uputi četiri omladinca sa zadatkom da ustanove šta se to dogodilo u Gračacu spomenute noći i da ustanove jačinu i sastav posade. Ti podaci su mu bili, potrebni jer je zajedno s Dušanom Munižabom namjeravao da ponovo ode kod drugova u Srb, radi daljeg dogovora o koordinaciji rada. U Gračac on je uputio četiri omladinca koji su upravo bili dobili pozive za »regrutaciju« u vojsku Nezavisne Države Hrvatske. Bio je svjestan da je ta »regrutacija« čist mamac, tim prije što se znalo sa sigurnošću da je mladima srpske nacionalnosti bilo nedopustivo služiti u vojsci NDH, ali je ipak računao sa snalažljivošću mladića da neće doći do najgoreg i da će baš s obzirom na »regrutaciju« dobiti potrebne podatke. Tako se i dogodilo. Grupa od četiri omladinca: Đuro Drobac, Petar Čiča Perica, Ilija Drobac i Đuro Tojagić uspješno je izvršila ovaj zadatak zahvaljujući svojoj odvažnosti i snalažljivosti

te odvažnosti i snalažljivosti Jelke B.ožana Kontić, vlasnice kafane na izlazu iz Gračaca prema Grabu. Ona je u najkritičnijem momentu pritekla grupi u pomoć, što je bilo veoma riskantno-, iako je bila rođena tetka Juraja Duke Bjelobrka, ustaškog tabornika u Gračacu. Naime, po završenom poslu omladinci su navratili kod Jelke u kafanu da bi još nešto detaljnije saznali o situaciji u Gračacu a i po običaju na jednu ličku rakiju. Međutim, u kafani se nalazila i ustaška patrola. Ona je krstarila gradom i hvatala mladiće koji su bili pozvani na »regrutaciju«. Jelka je, kao iskusni ugostitelj, odmah ispod ruke uhvatila ustaše i odvela ih na »zakusku« u kuhinju, dajući istovremeno znak ovoj četvorici mladića da napuste kafanu i da se što prije sklone.

Po povratku ovih mladića s dobivenim podacima o situaciji u Gračacu, Bićo odlučuje da s Dušanom ponovno krene za Srb radi izmjene podataka i dogovora o daljnjem radu na organizaciji i pripremi ustanka. Na put kreću u večernjim satima 27. jula kada je u Srbu ustanak bio u punom zamahu ne znajući za to. Upoznavši se na licu mjesta s događajima i primivši konkretne zadatke i uputstva za otpočinjanje ustanka na teritoriji Gračaca, oni se odmah vraćaju za Gračac, gdje stižu u večernjim satima 28. jula. Te noći dolazi do dogovora i odluke o otpočinjanju ustanka i na teritoriji Gračaca.

Još u toku te noći, između 28. i 29. jula, dio Grapske i dio Podkokirnske grupe ruši propust kod bunara Cajcerovac, nešto južnije od Rujevca, na cesti Gračac—Zrmanja. Drugi dijelovi ovih grupa vršili su obezb jeden je prema Gračacu i Otriću. Cilj ovog rušenja bio je spriječiti svaku intervenciju neprijatelja od Gračaca ka Zrmanji i Srbu, sačekati dolazak drugih grupa (odreda) u bliži rejon Gračaca, a potom poduzeti napad i na sam Gračac i likvidirati njegovu posadu. U neposrednoj blizini porušenog propusta na udaljenosti 100—200 metara, Grjapska grupa je postavila zasjedu. Grupa je brojala svega šest omladinaca a raspolagala je s jednom vojničkom puškom i jednim pištoljem marke »Kolt«. Očito da snaga i naoružanje grupe nisu odgovarali zadatku koji je dobila, što će se kasnije i pokazati. Sve je to bila posljedica nepoznavanja i neiskustva u vođenju borbe. U grupi su nešto o vojsci znala svega dvojica, upravo samo Bićo, dok ostali nisu nikad ni vidjeli vojničku pušku. No bez obzira na ovakvu situaciju, trebalo je vidjeti radost i -odlučnost ovih mladića da se ovako goloruki suprotstave »sili«, kako su ustaše i Talijane zvali stariji ljudi. Ozarenost lica ovih mladića govorila je da su spremni na najteže. Njihove oči i misli bile su uprte isključivo u pravcu Gračaca. U njihovim mislima je bilo samo ono što su im okupator i njegove vjerne slugе učinili u toku tromjesečnog zuluma i nasilja. Bili su ponosni na zadatak koji im je povjeren.

Vrieme je sporo odmicalo. Svitaj dana, a odmah zatim odsjaj sunca ocrta-vali su Ozbiljnost na licima ovih mladića, koji su se vješto zamaskirali pored porušenog propusta. Oko 6 sati (29. jula) na zasjedu je naišao Petar Radusin Gmi, koji je, kako nam je izjavio, imao namjeru da pođe u grad radi ličnih potreba. S obzirom da je vidio da je propust porušen i da je kod njega postavljena zasjeda, nije mu se smjelo dozvoliti da prođe, pa je zbog toga i zaustavljen. Sumnjajući u njegove prave namjere, odveden je nešto podalje od mjesta zasjede.

S njim je radi saslušanja pošao. Bićo s čitavom grupom, a on je jedini bio naoružan vojničkom puškom. Udaljavanje zasjede od porušenog propusta, bila je greška koja je osigurala živu glavu ustaškom taborniku i zlikovcu Juraju Bjelobrku Đuki i omogućila mu da prođe nekažnjen i da počini još mnoga zlodjela nad srpskim i hrvatskim narodom. Naime, skoro istog momenta, svega nekoliko mi-

nuta poslije udaljavanja zasjede, iz Gračaca na motoru naišao je baš Juraj Bjelobrč Duka. Survao se u porušeni propust i kako je ostao nepovrijeđen odmah se dao u bjekstvo i uspio da pobjegne u Gračac. Za sobom je ostavio oštećeni motor, koji nije mogao zamijeniti i nadoknaditi glavu tako velikog ustaškog zlikovca kakav je bio Duka. No i zapljena motora dala je neke nade grupi da joj taj zlikovac neće umaći drugi put i da će ga kad-tad stići narodni sud. Glas o zapljeni motora i početku ustanka počeo je da se širi brzinom munje. Ljudi su hitali u pomoć spomenutoj grupi, nosili su u rukama sve ono čime su raspolagali u datom trenutku i što im je bilo na dohvat ruke. Osjećala se nevjerovatna volja da se učini i ono što se zaista u datoj situaciji nije moglo¹ učiniti. Mnogi su zahtijevali da se Gračac odmah napadne i bili spremni da onako goloruki krenu na do zuba naoružanog neprijatelja.

Pretpostavljajući da bi poslije uspješnog bjekstva Juraja Bjelobrka moglo doći do intervencije iz Gračaca, odmah je za pojačanje Grapske grupe prebačena iz Velebita Velebitska grupa. Računalo se da bi ove dvije grupe bile u stanju da odbiju napad ustaša ukoliko bi do njega došlo, prije pristizanja ustanika iz Glogova i Vučipolja koji su već hitali ka Gračacu. U rejon Gračaca su 31. jula pristigli ustanici Otrića a slijedećeg dana i iz Srba. Prema Gračacu obrazovan je front na padinama Rujevca, Kokirne i Crnog vrha do južne ivice Deringaja, gdje se spaja s frontom koji su obrazovale ustanici iz općine Bruvno. Cilj je bio ne dozvoliti neprijatelju ponovni prodor iz Gračaca ka Zrmanji i Srbu, a zatim zajedno s ustanicima iz općina Bruvno i Mazin napasti i likvidirati, neprijateljsku posadu u Gračacu. Tako je do napada na Gračac došlo u noći između 2. i 3. augusta, odnosno u vrijeme kada su u Gračac već bila stigla znatna pojačanja i kada je bilo nerealno očekivati ma kakav uspjeh, s obzirom da se te noći u Gračacu nalazilo oko, 2.000 ustaša i domobrana. No, bez obzira na neuspjeh, zbog nepoznavanja jačine neprijatelja bilo je planirano da se napad ponovi slijedeće noći. Međutim, do njega nije došlo jer je već 3. augusta uslijedila talijanska intervencija iz Knina i dolazak talijanskih snaga u Gračac. Nakon toga ustaško-domobranske snage potpomognute talijanskom artiljerijom već 4. augusta poduzimaju napade na ustaničke položaje kako prema Zrmanji, tako i prema Bruvnu i Mazinu i uspijevaju da razbiju ustanički front. S oskudnim naoružanjem, a uz to bez dovoljno iskustva, ustanici se povlače ka svojim selima radi njihove neposredne odbrane što je dovelo do izvjesne stagnacije ustanka i ustaničkih snaga, koja nije dugo potrajala.

Đuro Sovilj

Gubavčevo Polje u NOR-u*

Selo Gubavčevo Polje nalazi se 10 kilometara sjeverodolčno od Gračaca na, nadmorskoj visini od 770 metara i površinom od oko 13 km². Sa svih strana, osim zapadne, oko njega se uzdižu visoka brda i planine. Zemljište je kraško i bezvodno, slabog kvaliteta. Do njega se teško dolazilo kolskim zapregama. Marta 1941. godine živjela su u njemu 72 domaćinstva razmještena po zaseocima u podnožju okolnih brda, s ukupno 515 stanovnika Srba. Do 15 godina starosti bilo ih je 177, od 15 do 25 godina 145, od 25 do 35 godina 62, od 35 do 45 godina 50, od 45 do 60 godina 69 a preko 60 godina 12. Stanovništvo se bavilo poljoprivredom. Proizvodilo je ječam, raž, kukuruz i krumpir i gajilo oko 3.700 kom. ovaca i koza, 670 goveda i oko 90 konja. To nije bilo, dovoljno za život, pa sa odrasli muškarci redovno odlazili u pečalbu na rad u svijet i širom Jugoslavije a najviše u Srbiju, gdje su radili kao sezonski radnici u kamenolomima, rudnicima i na prugama. Tim putem obezbjeđivana su minimalna sredstva za egzistenciju mnogočlanih porodica. Jedan mali broj ljudi (10) uspijevao je da se probije samo u neke državne službe (žandare podoficire, finance) pred sam rat 1941. godine.

Kako nije imalo osnovne škole, a uz to udaljeno od sela s osnovnim školama od 4 razreda, još k tome i sa slabom ekonomskom podlogom, djeci iz sela nije bilo moguće školovanje. Samo su dva građanina bila s nedovršenom srednjom školom. Sa osnovnom školom bilo ih je 136, bez škole 230, pohađalo prvi razred osnovne škole 24, a djece do 7 godina 123. Sve žensko stanovništvo bilo je bez školske spreml, izuzev jedne omladinke koja je završila osnovnu školu.

Uoči aprilskog rata 1941. godine u selu se kod kuća nalazilo 455 stanovnika, na radu u pečalbi 30, u aktivnoj vojsci 8, a mobilisanih u rezervu 22. Sposobnih za borbu od 14 do 55 godina starosti bilo je 219 osoba, od čega 153 muškarca i 66 žena. Ljudi koji su se zatekli van sela u pečalbi i vojsci probijah su se pod vrlo teškim i po život opasnim uslovima iz raznih krajeva Jugoslavije da bi došli svojim kućama. Većem broju to je i uspjelo, „a svega ih 13 nije, od toga dvojica su stradala 'od bombardovanja,, 5 ih je zarobljeno kao vojnici, a 6 se priključilo Ustanicima tamo gdje ih je rat zatekao.

Trenutna radost povratka ljudi kućama bila je vrlo kratka. U Gračacu ustaše postaviše svoju vlast, terorišu, progone, ubijaju sve što je srpsko i napredno. Okomili su se na srpski živalj i to na stanovništvo sela ostavlja negativne posljedice a budi i težnje za osvetom. Narod je uznemiren, strahuje. Odrasli muškarci počinju se skrivati van svojih kuća. No, kako je selo udaljeno od komunikacija, ustaše u njega nisu smjele zalaziti bojeći se da tu ima naoružanih ljudi. To je spasonosno djelovalo da ljudi u prvim danima vlasti NDH nisu stradali, kao što je to bio slučaj sa selima uz Gračac. Ljudi su radili seoske poslove, a

* Rad sam napisao na osnovu svog i sjećanja Bože Tojagića, Dušana Sovilja, Steve Ivanića, Dmitra Ivanića, Bude Gnjatovića, Laze Blanuše, Soke Sovilj, Jove Maričića, Dušana Miljuša, Bogdana Sovilja, Đure Sovilja, Nikice i Save Sovilj.

nedjeljom su se po običaju sastajali u posijelo u zaseoku Drenovcu. Tu su iznosili utiske s radova, iz vojske i vrlo oprezno ulazili u ocjene situacije nastale ratnih događajima. Prije rata nisu bili čvrsto opredijeljeni za određene političke partije. Samo kada su vršeni izbori poslanika, težili su da demokrati pobijede, misleći da će donijeti bolje. Bilo ih je koji nisu htjeli izlaziti, na izbore. U novonastaloj situaciji ocjenu događaja davali su stariji ljudi — oni koji su bili učesnici prvog svjetskog rata, ili na radovima u Americi, Njemačkoj, Srbiji ili drugdje. Međutim, njihove prognoze i predviđanja bila su kratkovidna i opterećena prošlošću bez jasnije perspektive.

Selo tada nije imalo ni jednog člana Komunističke partije, već samo jednog člana SKOJ-a, krojačkog radnika Dušana Ivanića. Kod njega je dolazio član Partije od 1940. godine Dušan Munižaba iz Podkoikirne kod Gračaca. Oba krojački radnici, stupaju u vezu s pojedincima oprezno šireći ideje o Sovjetskom Savezu i socijalizmu. Dušan Munižaba je u aprilu 1941. godine, kada je nastupilo rasulo kraljevske Jugoslavenske vojske, zajedno s Milanom Munižabom organizovao zbjeg u Kokirni, u šumovitoj dolini ispod kuće Jovulja Kesića. S tog mjesta svaki treći dan dolazio je na posijelo u Gubavčevo Polje radi kontakta s ljudima. Uveče im je pričao novosti iz novina, a imao je i skriven radio-aparat na baterije, koji je tek kasnije, poslije ustanka, javno postavio u Gubavčevom Polju.

Petnaestog jula 1941. godine Petar Kesić Bićo i Jovo Dukić Breša izvršili su kod Donjih Blanuša napad na ustaše koje su pratile poštanska kola. Neko je pronio glas da ustaše dolaze u selo, pa se narod sklonio u Kokirnu, a noću na brdu Soviljovu skupiše se ljudi iz tri zaseoka — Ivanića, Sovilja i Maričića radi dogovora šta da se radi i kud da se bježi. Krajnje zabrinuti ljudi se dogovoriše da nema bježanja, već da se sami moraju braniti, zatim su se izjasnili o tome ko ima, kakvo oružje i pred samu zoru se zakleli da nitko neće da izda one koji imaju oružje, a ako ipak to uradi da će biti javno strijeljan. Na skupu su se odlučnošću za otpor ustašama istakli Nina Sovilj i Radovan Maričić.

Vijest da je 27. jula 1941. otpočeo ustanak u Srbu narod je dočekao s olakšanjem. Već slijedećeg dana, 28. jula, seljani se okupljaju na zborište. Ovog puta ne sa štapovima već s vatrenim oružjem, onim koje je skrivano još je vrijeme Kraljevine Jugoslavije i onim koje je donijeto poslije kapitulacije Jugoslavenske vojske. Ukupno se toga dana raspolagalo sa 17 lovačkih pušaka, 22 vojničke i jednim puškomitraljezom, koga je iz Knina donio Jovačina Manojlović poslije kapitulacije. Tada je dogovoreno da se ustanici iz sela organizuju u dvije grupe. Prva je obuhvatala Ivaniće, Sovilje, Maričiće, Aleksiće i Stojsavljeviće. Za njenog starješinu je izabran Radovan Maričić Rade, koji je 1944. godine poginuo kao komandant bataljona u 19. diviziji. Drugu grupu sačinjavali su Surle, Blanuše, Tojagići i Manojlovići koji su za starješinu izabrali Đurđa Blanušu. Ove grupe su se u septembru 1941. godine organizovale u seoske vodove, koji su postojali do aprila 1942. godine kada su rasformirani. U njih su bili uključeni svi odrasli i sposobni muškarci iz sela bez obzira na brojno stanje vatrene oružja.

U kasne popodnevne časove 28. jula 1941. ustanici su krenuli prema neprijatelju u Gračacu, odnosno na položaje na Kokirni, Crnom vrhu, Vršiću, Brčinovu i kod Rastovića mosta. Drugog augusta ujutro nailazi kamion s ustašama koga

ispred mosta Rastovića smjelo sačekuju Nina Sovilj¹ i Ilija Maričić.² Tom prilikom su ubijena dvojica ustaša i zaplijenjene 2 puške, 2 pištolja i 200 komada municije. Druga grupa je 29. jula krenula ka Bruvnu radi dogovora s tamošnjim ustani cima. Pošto je toga dana oslobođeno Bruvno ustanici su posjeli položaje prema Udbini, Lovincu i Gračacu koji su se protezali preko Rudopolja, Vodene glave, Deringaja, Brčina, Crnog vrha, Kokirne, Cekinovca i dalje prema Malovanu. Cim je oslobođeno i Rudopolje, druga grupa se vratila u Gubavčevo Polje i priključila prvoj grupi na položaju prema Gračacu. Na pomenutim položajima ustanici su ostali do 17. augusta 1941. godine. Toga su se dana ustaško-domobranske snage napadom iz Gračaca uspjele probiti u Bruvno odakle su produžile u Mazin i Gornji Lapac, ali su im ustanici iz kotara Lapac nanijeli teške gubitke u Pištalskoj dragi. Ustanici Gračaca i Bruvna tada su se povukli na nove položaje radi zaštite stanovništva koje se s ugroženog teritorija povuklo u Kokirnu, Maslovare, Opaljenik i Cemernicu. Tada su i mnoge porodice iz sela pored ceste Gračac—Bruvno—Mazin i ispod Kokirne izbjegle u Gubavčevo Polje i razmještene po domaćinstvima. Neke od njih su tu ostale do proljeća 1942. godine a neke i do kraja rata.

Jesen 1941. godine iskorištena je za intenzivan politički rad te oko priprema za produžetak borbe ne samo protiv ustaša već i protiv talijanskih okupatora. Izvršeno, je prestrojavanje ustanika u vodove, koji su dobili određene rejone i položaje što su ih bili dužni držati i braniti selo od eventualnog napada neprijatelja. Vod Radovana Maričića dobio je rejon Kokirna—Crni vrh, a vod Đurđa Blamuše rejon Glavica Trtičina—Kokirna, odakle je kasnije prebačena na sektor Glogova. Na položajima se nalazilo onoliko boraca koliko su vodovi imali oružja. Ljudi su ma položaje išli po smjenama što je omogućavalo da se obavljaju poljoprivredni poslovi te čuva i štiti slobodna teritorija od upada neprijateljskih snaga. U selo dolaze članovi KPJ iz drugih sela i krajeva. Osim pomenutih to su još i Bičo Kesić, Tomo Nikšić i Branko Ognjenović a prolaze i grupe dalmatinskih partizana prema Korenici. Svi su intenzivno politički radili i djelovali među narodom, naročito s omladinom koja je vrlo brzo prihvatala ideje i ciljeve Komunističke partije Jugoslavije u narodnooslobodilačkoj borbi. Dalmatinci su bili sijači bratstva i jedinstva hrvatskog i srpskog naroda i seljani su ih rado dočekivali i otpremali.

U oktobru 1941. formira se i prvi mjesni odbor narodnog fonda, čiji je predsjednik bio Jovica Erceg. Odbor je politički djelovao, okupljao narod na zborove, pravio raspored koja domaćinstva treba da kupe puške, prikupljao i nabavljao neophodne namirnice za borce i stanovništvo, kao npr. so i slično, zatim prihvatao borce iz Dalmacije i drugo. Kao takav ovaj odbor je bio prva klica nove narodne vlasti u Gubavčevom Polju.

U toku jeseni i zime 1941/1942. godine u selu je od strane domaćinstava kupljena 21 puška iz Dalmacije razmjenom za stoku. Tako je poslije toga, s onim iz prvih ustaničkih dana, selo imalo ukupno 60 pušaka i 1 puškomitraljez. Omladina je nosila glavni teret rata u tim danima. U oktobru 1941. grupa naoružanih boraca iz sela, na poziv rukovodilaca lapačkog kotara, odlazi u to područje i učestvuje u borbi protiv ustaša, i domobrana.

1 Narodni heroj poginuo 9. augusta 1944. godine u dolini Prače, istočna Bosna kao zamjenik komandanta 1. bataljona 3. ličke brigade u borbi protiv Nijemaca.

2 Poginuo 28. aprila 1944. godine na Osredcima, u Dolovima, u borbi protiv Nijemaca kao vršilac dužnosti komandanta bataljona.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine u Lici je vršena reorganizacija ustaničkih vojnih jedinica u partizanske bataljone. U kotaru Gračac januara 1942. godine formirana je 1. četa bataljona »Gavrilo Princip«, a početkom marta i 2. četa. U 2. četu iz sela dobrovoljno odlazi 9 boraca: Dmitar Ivanić, Ilija Maričić, Dušan Sovilj, Perica Ivanić, Niko Tojagić, Bude Gnjatović, Dane Gnjatović, Nina Sovilj i Košta' Sovilj. Do kraja 1942. godine u partizanske jedinice je iz sela stupilo 56 boraca, a 9 je do tada dalo svoje živote za slobodu naroda.

Januara 1942. u selu je izabran prvi narodnooslobodilački odbor od 9 članova, čiji je predsjednik bio Nikola Blanuša. Odbor je sve do kraja rata, s tim što su mu se mijenjali članovi, uspješno djelovao i izvršavao sve zadatke koje su pred njega postavljali rat i revolucija.

Početkom 1942. godine u selu su stvorene antifašističke organizacije omladine i žena i izabran odbor Saveza mlade generacije i odbor Antifašističkog fronta žena. Za predsjednika omladinske organizacije izabran je Dušan Ivanić, a za predsjednicu AFŽ-a Jelica Maričić. Značajnu pomoć u organizovanju i radu omladine dao je Ilija Cvetković iz Podkokirne kod Gračaca, sekretar KK SKOJ-a koga su zvjerski ubili četnici aprila 1942. godine. U maju te godine u selo dolazi Milan Pjevač iz Divosela, član Kotarskog komiteta SKOJ-a, a kasnije i predsjednik Kotarskog odbora USAOH-a za Gračac, koji je zajedno s Dušanom Ivanićem, krojačem, kod njegove kuće godinu dana okupljao omladinu sela i susjednih općina. Milan je u junu 1942. formirao grupu SKOJ-a u Gubavčevom Polju, koja se stalno omaso vi javala i uspješno djelovala sve do kraja rata. Krajem te godine selo je zajedno sa skojevcima borcima u partizanskim jedinicama imalo 26 članova SKOJ-a.

Omladina Gubavčeva Polja, bilo da se nalazila u partizanskim jedinicama, na radu u pozadini, u udarnim grupama i seoskim stražama, časno je izvršila svoj dug prema slobodi, i svom narodu. Radi ilustracije dovoljno je navesti njeno učešće u ratnim sjevama i žetvama, organizovanje stalnih posjeta partizanskim jedinicama noseći im hranu, odjeću, obuću, prenošenje i prevoženje ratne opreme i municije, prenošenje ranjenika po 30 i 50 km uz stalan ideološko-politički i kulturno-prosvjetni rad. Nije bilo dana a da nije bila u toku neka organizovana akcija omladine. To tim prije i zbog toga što se Gubavčevo Polje nalazilo na značajnom punktu preko koga su išle ratne veze između Like i Dalmacije.

Značajan podstrek za rad omladine imali su mitinzi, osobito miting omladine gračačke općine održan juna 1942. godine u Jovešinu gaju u Omsici, gdje su govorili partijski i omladinski rukovodioci, zatim miting omladine gračačke, bruvanjske i mazinske općine u Krstačama kod Plećaša, gdje su također govorili omladinski i partijski radnici. Bilo je tu omladine i s okupiranog teritorija Gračaca, Otrića i Lovinca, koja se navečer vraćala kućama i prenosila utiske onima koji nisu mogli doći na miting.

Omladina je uz pomoć mjesnog NOO-a i organizacije žena u jesen 1942. godine popravila jednu staru zgradu, koja joj je služila za okupljanje, priredbe i razne dogovore. Tu je organizovana i pionirska organizacija, i škola u kojoj su djeca učila da čitaju i pišu. Jedan omladinac s četiri razreda osnovne škole bio je zadužen od rukovodstva omladine da radi s djecom. U školi bi se skoro svaki treći dan našlo 10 do 15 pionira, zavisno kad su ih i kako mogli poslati roditelji zbog oskudice u obući i odjeći. Iz rata je izašlo opismenjeno preko 150 članova pionirske organizacije.

Talijanska, ustaška i četnička ofenziva jula 1942. godine, na oslobođenu teritoriju gračačkog kotara, zahvatila je i ovo selo. Neprijatelj je popalio 60% domova i gospodarskih zgrada u selu sa svim inventarom. Stanovništvo je uspjelo da se na brzinu povuče u šume i da sa sobom ponese najnužnije stvari i otjera stoku da ne padne neprijatelju u ruke. Ovo narod nije demoralisalo, već ogorčilo i učvrstilo mu volju da istra je u borbi do konačne pobjede. Poslije 15 dana narod se vratio u selo i odmah organizovano počeo da podiže bajte, dok su neke porodice razmještene u preostale kuće i gospodarske zgrade. Solidarnost je došla do izražaja i u pomoći starim i iznemoglim. Neprijatelj nije mirovao. Selo bombarduje iz aviona, baca zapaljive bombe, mitraljira svakog živog i rastjeruje i ubija stoku i čobane. Međutim, sve mu je to bilo uzalud. Narod se nije dao slo-
miti, naprotiv, u njemu je rastao još veći otpor.

U jesen 1942. godine intenzivno se radi na formiranju općinskih omladinskih rukovodstava. Tako je u oktobru kod Petrovića u Vijanovoj kući, pod neposrednim rukovodstvom Vaje Skendžića, izaslanika Okružnog komiteta SKOJ-a za Liku, formirano općinsko rukovodstvo SKOJ-a za Gračac i izvršen dogovor za izbore Općinskog odbora SMG-e koji su obavljani kroz nekoliko dana. Stalno sjedište općinskog omladinskog rukovodstva za Gračac je u Gubavčevom Polju kod Sovilja, a Općinskog komiteta KPH za Gračac kod Blanuša.

Izbori za Općinski narodnooslobodilački odbor za Gračac, obavljani su na skupu predstavnika sela, održanom novembra 1942. godine u Ivanića luci, pod otvorenim nebom. Stojeći, birači su javno predlagali i pretresali o svakom kandidatu, a zatim je izbor vršen dizanjem ruke za ili protiv. Na izbore je došlo i dosta mještana iz sela da vide kako se to obavlja i demokratski bira nova vlast u općini. Neki su se pitali da li će ta vlast biti priznata kada dođe do mira i slobode, i hoće li izabrani odbornici izdržati sve to što se pred njih postavlja. Sjedište ovog odbora je bilo kratko vrijeme u Gubavčevom Polju, zatim u Omsici, te kod Dukića u neposrednoj blizini Gračaca.

Prva ćelija KPJ u Gubavčevom Polju formirana je 15. novembra 1942. godine. Njeni članovi su bili: Dragan Dukić, Đurađ Blanuša, Draga Bogdanović i Duka Cvjetković. Sekretar ćelije kratko vrijeme bio je Dragan Dukić a zatim Đurađ Blanuša. Kada je u proljeće 1943. formiran Općinski komitet KPH za Gračac, Đurađ je postao njegov sekretar.

Četvrta neprijateljska ofanziva januara 1943. godine zahvatila je i Gubavčevo Polje. Po velikoj zimi i snijegu narod se ispred neprijatelja povukao u Maslo vare. Bili su to veoma teški dani za narod sela, naročito za djecu i starce. Trebalo je savladati jaku zimu, of anzi vu i vrlo lošu ishranu. No, sve je to narod hrabro i dostojanstveno izdržao. Poslije sloma ove ofanzive dio sposobnih ljudi, koji nisu bili neophodni za rad u pozadini, stupio je u redove NOV i POJ. Tako je do kraja maja 1943. sve sposobno ljudstvo za borbu iz sela bilo aktivno uključeno u NOB, bilo da se nalazilo u partizanskim jedinicama ih na terenu u udarnim grupama, organizacijama i organima za rad u pozadini.

Bilans učesća stanovništva u NOB-u najbolje pokazuju i slijedeći podaci: u jedinicama NOV i POJ učestvovala su 83 borca, u pozadini je aktivno i organizovano radilo 88 učesnika, dok su NOB aktivno pomagala 144 stanovnika, što ukupno iznosi 315 seljana. Boraca (sa statusom) od 1941. godine sa Spomenicom bilo je 10 (preživjeli rat) a bez spomenice 57, od kojih 4 žene; od 1942. godine 40. od toga 9 žena; od 1943. godine 51, od toga 20 žena i od 1944. godine 13, od toga 3 žene.

U Komunističku partiju Jugoslavije i SKOJ u toku narodnooslobodilačke borbe u jedinicama NOVJ i na terenu primljeno je u 1941. godini u KPJ 0, u SKOJ 1; u 1942. u KPJ 8, u SKOJ 26; u 1943. u KPJ 21, u SKOJ 50; u 1944. u KPJ 30, u SKOJ 12 i u 1945. u KPJ 17 i u SKOJ 1. Glavno izvorište članova za KPJ bila je omladinska organizacija koja je u vrijeme rata brojala blizu 150 mladića i djevojaka, raspoređenih na dužnostima u pozadini i jedinicama NOVJ. U NOB-u na rukovodeća mjesta izraslo je iz sela: 1 politički komesar brigade, 6 komandanata bataljona i njihovih zamjenika, 3 operativna oficira bataljona, 14 komandira i političkih komesara četa i njihovih zamjenika, 19 komandira vodova i vodnih delegata, 5 komandira odjeljenja, 1 član Kotarskog komiteta KPH za Gračac, 1 član Okružnog komiteta SKOJ-a za Liku, 1 član Kotarskog komiteta SKOJ-a, 1 sekretar općinskog rukovodstva SKOJ-a, 4 člana općinskog rukovodstva SKOJ-a i USAOH-a, 1 sekretar i 2 člana općinskog NOO-a, 11 članova mjesnog NOO-a, 9 članova mjesnog odbora USAOH-a, 7 članova mjesnog odbora AFŽ-a i 1 član Okružnog odbora AFŽ-a za Liku.

Selo je imalo i 9 učesnika ruske oktobarske socijalističke revolucije 1917. godine, koji su ostali vjerni i u našoj borbi za slobodu i socijalizam. Iz sela je u narodnooslobodilačkom ratu poginulo 27 boraca. Među njima je i narodni heroj Nina Sovilj Pepičin. Tri su druga poginula kao žrtve fašističkog terora, dva kao žrtve rata, dok je 17 lica umrlo od tifusa.

Po završetku rata 19 preživjelih boraca ostalo je u Jugoslavenskoj narodnoj armiji kao aktivni oficiri, a na rukovodeća mjesta u građanstvu izabrano je 29 ratnih veterana. U vrijeme kolonizacije 23 domaćinstva odselila su se u Bački Gračac. Na kraju treba konstatovati da je čitavo stanovništvo Gubavčeva Polja na razne načine aktivno učestvovalo u NOB-u i da se u tim teškim danima niko iz sela nije pokolebao i našao na strani neprijatelja.

Đuro Cvjetković

Dane Cvjetković

Glogovo u narodnooslobodilačkoj borbi*

Glogovo se nalazi na 870 metara nadmorske visine, udaljeno 7 km od pruge Zagreb—Split, paralelne ceste Gračac—Sučevići i velebitskog masiva Tremzina kao granične linije između Like i Dalmacije.

Neposredno pred kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije, Glogovo je imalo 79 domaćinstava i 510 stanovnika. I pored prenaseljenosti imalo je značajnu ekonomsku osnovu. Postojao je stočni fond od oko 4.000 ovaca, 600 koza, 1.000 goveda i 120 konja. Proizvodilo se 80% potrebne hrane iz ratarskih kultura. Postojali su značajni tržišni viškovi u stoci i sirovoj koži. Prodajom tih viškova podmirivale su se osnovne potrebe u odjeći, obući, šećeru, petroleju, soli i drugom.

* Rad smo napisali uz pomoć Ilije Jakšića, Bože Surle, Milice Jakšić Mice i Miloša Jakšića (op. autora).

Između prvog i drugog svjetskog rata u Glogovu je veliki dio stanovnika bio nepismen i politički neangažovan. Samo su se pojedinci interesovali za politička zbivanja. Prilikom izbora vodila se borba između vladaj ućih i opozicionih građanskih partija za pridobijanje glasova. U provedenim izborima većina glasača u Glogovu je apstinirala. Tako, na primjer, na izborima 1935. od 284 upisana glasača, glasalo je 111, od kojih 100 za JRZ (poslanika Dušana Ivančevića). Razlozi glasanja za JRZ bili su izgradnja škole, puta Glogovo—Vučipolje i vodovoda od izvora Trešnje do centra sela. Treba reći i to da su prije rata socijalističke ideje rijetko prodirale u Glogovo, uglavnom preko pojedinih socijalistički opredijeljenih radnika, koji su živjeli i radili u gradovima i povremeno dolazili u selo, kao i preko nekolicine progresivnih učitelja.

U takvim socijalnim i ekonomskim prilikama Glogovo je dočekalo okupacija zemlje i stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH). U vezi s ustaškim terorom i nastojanjem da istrijebe Srbe, karakteristično je da je Glogovo jedno od rijetkih sela u gračackom kotaru gdje ustaše nisu dolazile. Ustaške vlasti bile su obaviještene »da Glogovo ima trideset pušaka i jedan puško mitraljez«. To je vjerovatno bio razlog da se u Glogovu nisu pojavili. Naime, poslije kapitulacije Jugoslavenske vojske, mobihsani vojnici i dvojica radnika donijeli su u selo 15 pušaka. Iako su ustaše prijetile strijeljanjem svima koji ne predaju oružje, ipak im iz sela nije prijavljena niti predana ni jedna puška. Na ustašku regrutaciju 1920. i 1921. godište nitko od glogovskih mladića nije se odazvao. Stanovnici Glogova nisu odlazili u Gračac, izuzev nekolicine od kojih su dvoje ubijeni (Lazo S. Cvjetković i Soka B. Jakšić). O ustaškim zvjerstvima više se saznavalo od izbjeglica iz Kodkokijerne, Gračaca i Graba. Zbog masovnih ustaških zvjerstava zavladao je strah i neizvjesnost u narodu.

Na području Like, 27. jula, munjevito je pronijet glas o dizanju ustanka u Drvaru i Srbu. Naredna dva dana većina sela gračackog kotara, među njima i Glogovo, digla su se na ustanak. Ustanički zbor održan je 28. jula 1941. na Tučiću u Glogovu, gdje su došli svi za borbu sposobni muškarci. Tom prilikom govoreno je o značaju i neophodnosti dizanja ustanka. Tada je oformljena seoska ustanička četa s tri voda, izabrani su komandir čete i komandiri vodova. Raspomagalo se sa 17 vojničkih karabina, jednim puškomitraljezom i 5 lovačkih pušaka, nekoliko bombi i oko 1.200 metaka. Prema dogovoru četa je istog dana krenula u pravcu pruge Gračac—Knin sa zadatkom da zaposjedne položaje na poziciji Cerovačka škola—Malovan i da spriječi slanje ustaškog pojačanja u pravcu Srba i onemogući saobraćaj na pruzi. Slijedećeg dana, 29. jula, Glogovska četa sastala se s ustanicima iz Otrića i Velike Popine koji su zauzeli Malovan.

Zauzimanje Gračaca bio je u tom momentu jedan od krupnih zadataka na planu širenja ustanka. U tu svrhu izvršena je šira koncentracija ustaničkih snaga iz okolnih sela. Glogovska četa zauzela je položaje u Kokimi na liniji Cekinovac—Rujevac. U međuvremenu rukovodstvo NDH izvršilo je koncentraciju jačih ustaško-domobranskih snaga u Gračacu radi gušenja ustanka u južnoj Lici. Ova promjena situacije, odnosno nov odnos vojnih snaga (efektiva) uticao je da se odustane od napada na Gračac. Ustaško-domobranske snage izvršile su napad na ustaničke položaje sjeveroistočno i istočno od Gračaca te potisle ustanike na druge položaje. Glogovska četa se povukla na Žuti vrh i Razvršje i na tim položajima ostala oko mjesec dana. Pošto ofanzivom, koja je počela 18. augusta 1941. iz Gračaca u pravcu Bruvna i Kulen-Vakufa, nisu mogli sami da uguše ustanak niti spriječe njegovo širenje, ustaše su pozvale u pomoć talijanske snage.

Na osnovu sporazuma talijanske vlade i Pavelića od 25. augusta 1941. dogovoreno je da Talijani preuzmu vojnu i civilnu vlast u takozvanoj drugoj i trećoj zoni. Talijanske motorizovane i pješadijske snage, početkom septembra, ponovo su okupirale Gračac, Bruvno i zaposjeli prugu Gračac—Knin. Komandant talijanske 2. armije izdao je 7. septembra proglas o preuzimanju vojne i civilne vlasti u pomenutim zonama. Ustanički položaji ponovo su pomjereni bliže svojim selima. Tako je Glogovska četa zauzela položaj prema pruzi i Kokimi na Batu, Vršiću i na Marčetinoj kosi.

Dolaskom talijanskih snaga nastaje nova još složenija situacija među ustašnicima. Na pitanje: da li se tući s Talijanima ili ne, otpočet je proces diferencijacije koji, kasnije, dovodi do rascjepa među ustanicima. Talijani primjenjuju raznovrsnu vojno-političku taktiku: prikazuju se kao spasioци srpskog stanovništva od ustaških zvjerstava, stvaraju psihozu da se ne može s tri metka ratovati protiv treće sile, primjenjuju metod psihološkog zastrašivanja zahtijevajući predaju oružja, u slučaju napada na Talijane ili prugu prijete odmazdom — paljenjem sela, strijeljanjem učesnika i, deportovanjem stanovništva u logore. Nastoje, također, razbiti ustaničke redove iznutra preko četničkih vođa — popa Đujića, Steve Rađenovića, Dane Cievare i drugih. Pod uticajem sistematske propagande proces pridobijanja većine sela pored pruge oko Gračaca za saradnju s talijanskim okupatorom (Dojići-Gračac, Grab, Donji Kijani, Vučipolje, Dolina Dropčova i dio Velike Popine) okončan je u aprilu 1942. Tako se Glogovo našlo poluopkoljeno sa selima koja su došla pod uticaj četnika i zbog čega ono postaje značajno partizansko uporište kao i važan kanal za stalnu vezu između Like i Dalmacije.

U takvoj situaciji pred partijske organizacije u Lici, pa i u gračačkom kotaru, postavio se zadatak raskrinkavanja politike okupatora, učvršćenja ustaničkih snaga i nastavljanje oružane borbe ne samo protiv ustaša, domobrana i četnika, već i protiv talijanskog okupatora kao glavnog neprijatelja.

U drugoj polovini septembra 1941. na inicijativu Tome Nikšića, člana OK KPH za Liku, upućenog na partijski rad u gračački kotar, održano je savjetovanje s članovima KP iz kotara Gračac u »Ogradama« iznad škole u Glogovu. Na ovom savjetovanju članovi KP upoznati su sa zaključcima proširenog sastanka OK za Liku koji je održan 11. septembra u Lapcu. Na tom skupu izabran je novi KK KPH za kotar Gračac. Poslije toga, omladinci s tog savjetovanja izabrali su KK SKOJ-a za kotar Gračac.

U septembru 1941. u Glogovu je održan sastanak između Gojka Polovine i Nikice Popovića iz Kistanja radi dogovora o koordinaciji u budućim oružanim i političkim aktivnostima.

Novembra i decembra 1941. s područja Vodica, otoka Iža, Zatona, Kistanja i nekih sela Bukovice izašle su četiri grupe dalmatinskih partizana, na područje Like. Dobrim prijemom i razmještajem Dalmatinaca na hranu po seoskim kućama Glogovčani su i ovom prilikom pokazali svoju privrženost i odgovornost NOP-u. Ovo je bilo prvo i praktično kovanje bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda pošto je većina ovih partizana bila iz hrvatskih — primorskih mjesta. Nakon kraćeg boravka u Glogovu ove grupe dalmatinskih partizana su srdačno ispraćene u pravcu Bruvno—Korenica.

U drugoj polovini januara 1942. odlučeno je na sjednici KK KPH za Gračac da se formira bataljon »Gavrilo Princip« od dobrovoljaca gračačkog kotara. U glogovskoj školi skupili su se dobrovoljci od kojih je stvorena Prva četa. Ova

partizanska jedinica zadržala se 4 dana u Glogovu, a hranila se po seoskim kućama. Plašeći se represalija od strane Talijana, kod jednog dijela starijih ljudi zavlada⁰ je strah i negodovanje zbog zadržavanja čete u selu.

Za vrijeme boravka Prve čete u Glogovu borci su obaviješteni da su četnici u Vučipolju uhapsili Milojka Čuka, njihovog budućeg komandanta bataljona. Na t^u vijest četa je reagovala tako što je gotovo istog trena pošla grupa boraca na čelu s Bićom Kesićem u Vučipolje, oslobodila Milojka Čuka i s njim se vratila u Crlogovo. Tog istog dana, 22. januara predveče, po dolasku ostalih dobrovoljaca iz Bruvna i Mazina, Prva četa je donijela odluku da napusti Glogovo i preko Papine otišla, na Ljubinu poljanu.

Ideološko-politički uticaj Komunističke partije odvijao se, prije svega, preko grupe klasno opredijeljenih radnika, koji su se poslije okupacije vratili svojim kućama, kao i preko nekolicine sezonskih radnika, simpatizera radničkog pokreta. Grupa progresivno orijentisanih radnika činila je propagandno jezgro u tumačenju ciljeva NOB-a. Idejno-politički uticaj vršili su, također, Tomo Nikšić, Branko Ognjenović i članovi KK KPH, koji su od septembra 1941. do maja 1942. nekoliko puta navraćali u Glogovo i objašnjavali ciljeve NOB-a. Poslije ponovne talijanske okupacije bilo je pokušaja širenja talijansko-četničke propagande od strane Dane Cicvare i Točana Stanisavljevića, Ova propaganda je imala izvjesnog 'Odrasa na pojedince, koji se ispoljavao u privremenoj kolebljivosti kod nekolicine starijih ljudi, i nije imala uspjeha kod većine stanovnika sela.

Stvaranje i rad NOO-a i drugih antifašističkih organizacija

Prvi oblik organizovanog političkog djelovanja u Glogovu odvijao se preko vaspitne omladinske grupe. Inicijativom skojevca Đure Cvjetkovića u prvoj polovini oktobra, 1941. od napredno orijentisanih omladinaca i omladinki formirana je vaspitna grupa od deset članova. Njen sekretar je bio Đuro Cvjetković i članovi: Dane Cvjetković, Petar Cvjetković, Nikola Cvjetković, Ilija Surla, Jelena Jakšić, Luka Jakšić, Ilija Jakšić, Zorka i Nedeljka Jakšić.

Novembra 1941. u Glogovu je formirana prva skojevska organizacija od tri člana, koji su od ranije pripadali, SKOJ-u i URS-ovim sindikatima. Sekretar skojevske grupe bio je također Đuro Cvjetković, a članovi Dane Cvjetković i Ilija Surla.

U proljeće 1942. u selu je osnovana i organizacija Saveza mlade generacije, te izabran i odbor s pet članova: Dane Cvjetković, predsjednik, Ilija Surla, Jelena Jakšić, Zorka Jakšić i Milica Surla-Jakšić. Ovaj odbor je aktivno djelovao meflu omladinom, šireći propagandu za NOP.

Simpatizerski kružok KPJ osnovan je još u decembru 1941. Njega su sačinjavali: Dušan Cvjetković, Miloš Cvjetković, Manojlo Cvjetković, Mika Jakšić i Zorka Jakšić. Članovi kružoka su radili na svom idejno-političkom uzdizanju i ujedno su aktivno djelovali na stanovništvo objašnjavajući ciljeve NOB-a.

Inicijativni odbor narodne vlasti izabran je na narodnom zboru također decembra 1941. Odbor je imao sedam članova. To su bili stariji i ugledniji seljaci. Predsjednik Mile Jakšić i članovi Jovan Jakšić Jović, Dane Jakšić Kavić, Nikola Jakšić, Nikola Surla, Sava Cvjetković, Mile Jakšić, Petar Cvjetković i Mika Jakšić.

U decembru 1941. na masovnom sastanku žena uz prisustvo Smilje Pokrajac, člana KK KPH za Gračac, osnovan je i Inicijativni odbor AFŽ-a od pet članova: Zorka rod. Bolta Jakšić — kratko vrijeme predsjednica, Boja P. Jakšić — predsjednica, Milka J. Jakšić i Jelena L. Surla. Odbor je djelovao na okupljanju žena u AFŽ i imao zadatak organizovanje žena i pripremanje odjeće, obuće i hrane za partizane.

Oružana borba, bila je trajan način aktivnosti. Tako je ustanička četa radi zaštite sela držala položaje prema neprijatelju u pravcu ceste i željezničke pruge Malovan i Vučipolje; uporedo se radilo na vojnom jačanju i osposobljavanju čete; svako domaćinstvo koje nije imalo pušku bilo je obavezno da je kupi u Dalmaciji, te je tako nabavljeno oko 20 pušaka i hiljadu metaka, nekoliko bombi i pištolja. Pored držanja položaja oko sela, sprečavanja šverca, četa je učestvovala u nekoliko značajnijih akcija. Osim toga i omladina se obučavala u rukovanju oružjem, nišanjenju, korištenju zaklona i drugim aktivnostima.

U januaru 1943. za komandira seoske čete, umjesto kolebljivog Marka Jakšića, postavljen je Ilija Jakšić, a već nakon mjesec dana na masovnom zboru sela, na zahtjev omladine, za komandira je izabran Dušan D. Cvjetković, a za komesara Đuro T. Cvjetković. Time je rukovođenje četom došlo pod direktni uticaj, Partije i SKOJ-a.

Glogovska omladina aktivno je učestvovala i u pripremama za napad na talijanski garnizon u Korenici. Municiju koja je prikupljena i prebacivana iz Dalmacije za Liku ona je u vremenu od kraja decembra 1941. do početka januara 1942. tri puta prenosila (po deset sanduka) iz Vučipolja do Glogova i od Glogova do Gubavčeva. Polja po vijavici i visokom snijegu.

Marta 1942. izvršen je napad na prugu, sisaljku i cerovačku školu od strane dva voda bataljona »Gavrilo Princip« sa Srpskog klanca. U napadu je učestvovalo i petnaest boraca Glogovačke čete. Srušeno je pedeset metara pruge, onespособljena sisaljka i zarobljeno 15 Talijana, zaplijenjeno oko 15 pušaka, 1 puškomitraljez i nekoliko sanduka municije.

U proljeće 1942. po zadatku Kotarskog komiteta KPH Gračac oko petnaest boraca iz Glogova i petnaest iz Gubavčeva Polja pod komandom komandira Dušana Cvjetkovića i Đurđa Blanuše pokušala je likvidirati četničkog starješinu u Grabu, ali zadatak nije izvršen pošto su četnici o tome bili unaprijed obaviješteni.

Dvanaestog aprila 1942. u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip« izvršen je četnički puč radi razbijanja bataljona i stvaranja četničkog puka »Vožd Karađorđe«. Ovaj događaj bio je i povod za širu intervenciju partizanskih snaga. Tako je u Glogovo, 17. aprila 1942, došao bataljon »Krbava« dočekan od komandira seoske čete Dušana Cvjetkovića i političkog komesara Đure Cvjetkovića. Oni su pozvali četnu na zbornu mjesto kod škole radi predaje oružja. Četa je dobrovoljno predala bataljonu »Krbava« 18 pušaka. Tom prilikom objašnjeno je da se oružje predaje, s tim da će ponovo dobiti puške oni koji se dobrovoljno jave u partizanske jedinice. Aktivistima NOP-a i odbornicima u selu ostalo je 15 pušaka i 1 puškomitraljez. Tako je prestala, da postoji teritorijalna četa u Glogovu. Nakon toga Glogovčani odlaze u druge partizanske jedinice.

Ubrzo poslije »razoružanja« Glogovačke čete Talijani upadaju u Glogovo, a nakon nekoliko dana talijanski avioni bombardovali su selo. Tom prilikom od avionske bombe poginula je Anka Surla, ranjene su tri žene i oštećeno je nekoliko gospodarskih zgrada.

Noću između 15. i 16. maja 1942, Prva i Druga četa bataljona »Stojan Matić«, uz učešće 35 Glogovčana,, porušila je prugu između Maiovana i Otrića. Srušeno je 60 metara pruge i 200 metara telefonskih linija. Na mjestu srušene pruge survala se drezina s talijanskom patrolom. U polučasovnoj borbi poginula su dva Talijana a više ih je ranjeno. Zaplijenjen je i jedan puškomitraljez i nešto municije.

Od aprila do talijanske ofanize u julu 1942, položaje u Glogovu, prema Talijanima i četnicima, držali su dijelovi bataljona »Gavril Princip«, a kasnije Doljanska četa. Na širem području gračačkog kotara uslijedila je talijanska ofanziva u kojoj su učestvovali i četnici. Položaje na Glogovu držale su jedinice bataljona »Bičo Kesić« i »Bude Borjana«. Međutim, zbog nadmoćnosti neprijateljskih snaga partizanske jedinice su se povukle na nove položaje u planinske masive prema Mazinu i, Dobašnici. Narod Glogova s pokretnom imovinom i stokom organizovano je evakuisan u Opoljenik gdje je već bio zbjeg. Tada su Talijani i četnici do temelja spalili Glogovo kao i sela u koja su došli. U Glogovu je zapaljeno 70 kuća, sve štale i pojate, ubijena su dva, starca od osamdeset godina, koji nisu uspjeli pobjeći. Novopodignute kuće ili kolibe neprijatelj je spalio u IV neprijateljskoj ofanzivi, januara 1943. Narod je ponovo organizovano evakuisan, sklonio stoku i hranu u Dubravu i Opoljenik.

Jedan od zadataka SKOJ-a, simpatizerskog kružoka i NOO-a bio je na političkoj pripremi omladine i sposobnih muškaraca za dobrovoljni odlazak u partizanske jedinice. Od aprila do oktobra 1942. godine, u partizanske jedinice — bataljone i odrede otišlo je dobrovoljno, 40 boraca. U toku maja i, juna otišlo je 8, u julu 13, u septembru 16 i u decembru 1942. 11 boraca. U oktobru otišle su u partizane i tri omladinke. Tako je u 1942. otišao u partizanske jedinice ukupno 51 borac. U 1943. u partizanske jedinice otišlo je 30 boraca, od čega 23 muškarca i 7 djevojaka, a u 1944. 8 boraca od kojih 4 muškarca i 4 djevojke. U vremenu od aprila 1942. do kraja 1944. otišlo je u partizanske jedinice 90 boraca od kojih 14 djevojaka i 76 muškaraca.

Kada u Glogovu nije bilo partizanskih jedinica položaje prema Talijanima i četnicima u zahvatu pruge Ma,lo van—Cerovac—Vučipolje držala je partizanska straža i udarne grupe. Partizanska straža počela je da, djeluje u prvoj polovini 1943. godine i brojala je 15—20 boraca, odbornika i omladinaca. Iz redova partizanske straže od skojevaca i kandidata formirana je udarna grupa. Partizanska straža i udarna grupa djelovale su pod neposrednim rukovodstvom NOO-a i Komande mjesta Gračac. One su odbijale neprijateljske napade na selo, obezbjeđivale selo prilikom obrade polja, vršile obezbjeđenje prelaza kurira preko pruge iz Like za Dalmaciju i obratno, izvodile akcije na neoslobođenoj teritoriji, prekidale telefonske linije, sprovodile partizanske jedinice na rušenje pruge i drugo. U pojedinim napadima na neprijatelja tokom 1943. i 1944. one su vještim manevarskim prebacivanjem s položaja na položaj stvarale utisak kod neprijatelja da tu postoje veće partizanske snage. Prilikom njemačko-četničkog napada na Glogovo (ljetu 1944) partizanska straža i udarna grupa odbile su napad neprijatelja i nanijeli mu znatne gubitke: 13 mrtvih i 22 ranjena, Omladinka Milica Jakšić, iz udarne grupe, pod vatrenom zaštitom svojih drugova uspjela je iz neposredne blizine neprijateljskih položaja istjerati i spasiti seosku stoku. Uoči napada njemačko-četničkih snaga iz pravca Otrića, Vučipolja i Gračaca 20. oktobra, 1944, NOO je obaviješten o predstojećem napadu na selo, pa, je

na vrijeme evakui&an narod i stoka. Seoska straža je dva dana odolijevala napadu daleko nadmoćnijem neprijatelju, koji je ipak uspio da zauzme jedan dio sela i zapali ga. Nakon dvodnevne borbe neprijatelj se povukao.

Udarna grupa, pored učešća u straži, u 1944. i 1945. učestvovala je u akcijama i izvan Glogova, često zajednički s udarnom grupom Gubavčeva Polja. Ona je vodila borbu s ostacima četničkih grupa i učestvovala u njihovom razbijanju: ubila je 13 četnika, 15 zarobila; u dolini Dropčevoj uhvatila je 5 četnika, u Vučipolju 7 i u Mekoitama 3. Grupa je učestvovala u 15 akcija gonjenja četnika, po Velebitu i okolnim selima i zaseocima, kojom prilikom su ubijena tri četnika.

Glogovo je u toku NOR-a bilo u pravom smislu »naoružan narod«. To se vidi iz ovih podataka: u 1941. imalo je 17 vojničkih i 5 lovačkih pušaka, 1 puškomitraljez, deset bombi, nekoliko pištolja i 1.200 metaka. Koncem te godine broj vojničkih pušaka povećao se na 31, a broj municije na 2.500 metaka. U prvoj polovini 1942, bilo je 38 vojničkih i pet lovačkih pušaka, 1 puškomitraljez, a u drugom polugodištu 20 pušaka i 1 puškomitraljez. U 1943. bilo je 25 pušaka (od toga 20 vojničkih i 5 lovačkih), 1 puškomitraljez i 2.000 metaka. U 1944. bilo je 25 vojničkih pušaka, 3 puškomitraljeza, 4 automata, 40 bombi i 4.000 metaka. Početkom 1945. raspolagano je s 45 vojničkih pušaka, 3 puškomitraljeza, 4 šmajsera, 100 bombi i 5.000 metaka. Pored 90 boraca koji su otišli u partizane, u Glogovu su se borili i dječaci od 15—17 godina, mnoge omladinke, odbornici pa i pioniri.

Značajna politička i privredna aktivnost bila je usmjerena na organizovanje proizvodnje hrane za, potrebe stanovništva i partizanskih jedinica, koje su se zadržavale i borile na tom terenu. Pošto je često* bilo izloženo direktnoj puščanoj i mitraljeskoj vatri, često bombardovanju i mitraljiranju, u Glogovu je obrada zemlje, sjetva, žetva, kopanje kukuruza i krumpira, uzgoj i, čuvanje stoke i košenje livada bilo moguće samo na organizovan način — putem zajedničkih radnih akcija. Radovi su se često obavljali noću uz obezbjeđenje od strane partizanskih jedinica ili glogovske straže.

U junu 1942. na inicijativu SKOJ-a izvedena je prva radna akcija okopavanja kukuruza i krumpira. U akciji je učestvovala sva omladina (oiko 110 članova SMG). Omladinska radna četa, je za deset dana obradila cjelokupno Glogovsko polje. Ovoj radnoj akciji i omladinskoj radnoj četi priključili, su se i svi seljaci sposobni za, rad. Okupljanju većeg broja omladine na jednom mjestu prijetila je opasnost napada od aviona, radi čega je izgrađena posebna, signalizacija za obavješćivanje. Metod zajedničke obrade zemlje postao je kasnije trajan oblik rada. Četa je obrađivala polje, obavljala žetvu, prebacivala žito u dublju pozadinu na sigurnija mjesta, gdje se obavljala, vršidba. Nakon toga žito i krumpir su se prebacivali u tajna, individualna i kolektivna, posebno izgrađena skloništa u Opoljeniku.

U masovnoj i zajedničkoj akciji, omladine kotara Gračac 1943. učestvovalo je oko 50 članova čete i na žetvi žita radilo 15—20 dana. Radna četa od 40 članova učestvovala je u akciji na rušenju pruge Gospić—Knin proljeća 1943. zajedno s omladinom kotara Gračac.

Značajno mjesto u ishrani partizana imao je relativno velik stočni fond, radi čega je uzgoj stoke, njezino čuvanje da ne padne u ruke neprijatelju bio trajni zadatak NOO-a i stanovništva.

Glogovo je cijelo vrijeme NOR-a bilo značajno partizansko uporište i važan punkt, kanal stalnih vezai između Like i Dalmacije. U Glogovu su postojali stalni i povremeni vodiči pri NOO-u. Oni su prenosili poštu, municiju, prevodili političke radnike, manje i veće partizanske jedinice preko pruge i si. Na glavnom pravcu stalne veze između Like i Dalmacije bili su Glogovo, Šibulja, Tremzina i Turovac. Na tom pravcu živjele su dvije porodice — Jovana Jakšića Joviše i Pavla Cvjetkovića Pacije. One su bile u neposrednoj blizini pruge i ceste Gračac—Knin, koju su kontrolisali ustaše i domobrani, kasnije Talijani i četnici iz Vučipolja i Popine. U takvim uslovima ove porodice djelovale su ilegalno na obavještavanju o kretanju neprijatelja na pruzi i cesti. One su bile glavna uporišta za prelazak preko, pruge iz Like za Dalmaciju i obrnuto.

Prilikom prebacivanja većih partizanskih jedinica preko pruge, omladina i odrasli učestvovali, su u prenošenju ranjenika i municije. Tako je zimi 1943/44. prilikom povlačenja 19. divizije iz Dalmacije za Liku prenijela preko pruge oko 40 ranjenika. Ranjenike su nosili borci divizije do Šibulje i dijelom do Glogova, a od Sibulje do Gubavčeva Polja (oko 10 km) omladina i žene Glogova po snažnoj mečavi.

Značajna pažnja u selu poklanjana je ideološko-političkom uzdizanju i obrazovanju naroda, a naročito članova SKOJ-a, kandidata KPJ i članova KPJ. Osnovne forme za uzdizanje bile su teoretski sastanci, koji su se po pravilu održavali jednom nedjeljno. Povremeno su održavani i masovni zborovi i mitinzi na kojima je narod obavještavan o vojno-političkoj situaciji u zemlji i svijetu.

Iako je selo bilo popaljeno, u jesen 1943. godine, počela, je s radom osnovna škola za pionire i tečajevi za opismenjavanje odraslih. Škola je radila i školske 1944/45. Nastavu je pohađalo oko 30 djece. Tečajeve za odrasle pohađalo je 25—30 nepismenih žena. U nedostatku učitelja, nastavu, su izvodili omladinci poslije završenog kursa, koji su organizovali kotarski i okružni NOO.

Razvoj i organizaciono jačanje antifašističkih organizacija i NOO-a

Skojevska grupa formirana od 3 člana u novembru 1941, povećala se u prvom polovini 1942. godine na deset članova. Vaspitno-čitalačka grupa prerasla je u skojevsku organizaciju. U prvom polugodištu 1942. otišla su 2 člana u partizane, a jedan u KK SKOJ-a Gračac. U drugoj polovini iste godine skojevska Organizacija je brojala 17 članova, od kojih su šestorica, otišla u partizanske jedinice, a jedan u općinsko rukovodstvo SKOJ-a. U 1943, skojevska organizacija je narasla na 28 članova, u 1944. na 35, da bi pred kraj rata 1945. imala 44 člana lako je u međuvremenu njenih 10 članova otišlo u partizanske jedinice.

U periodu od novembra 1941. do 15. maja 1945. u Glogovu je u SKOJ primljeno 70 članova. Od toga 20 je otišlo, u partizanske jedinice i 6 u općinsko i kotarsko rukovodstvo SKOJ-a, dok su 44 člana ostala u Glogovu. Sekretari skojevske organizacije bili su: Đuro Cvjetković od novembra 1941. do aprila 1942, Dane Cvjetković od aprila do oktobra 1942, Jelka Jakšić od oktobra 1942. do aprila 1943, Miloš Jakšić od aprila do jula 1943, Milica Jakšić od jula 1943.

do maja 1944, Stanko Jakšić od maja do decembra 1944. i Zorka Jakšić od decembra 1944. do maja 1945.

Iz simpatizerskog kružoka od 5 članova, osnovanog u decembru 1941, trojica su naredne godine postali kandidati za članove KPJ, a kružok se povećao na 12 novih. Ovi kandidati su u toku 1942. otišli u partizanske jedinice. U 1943. svi članovi kružoka postali su kandidati za članove KPJ.

Politički aktivisti iz Glogova, koji su radili u KK SKOJ-a Gračac i općinskom rukovodstvu SKOJ-a, primani su u Partiju i vezani za partijske ćelije koj su sačinjavali članovi KPJ iz više sela. Jedan član KP iz Glogova bio je u sastavi partijske ćelije Podkocime od septembra 1941. do proljeća 1942. i kasnije i partijskoj ćeliji u Gubavčevom Polju. Drugi član iz Glogova u 1943. pripao je partijskoj ćeliji koja je formirana pri Kotarskom odboru USAOH-a Gračac. Treći član iz kandidatske grupe Glogova primljen je u ćeliju Kotarskog NOO-a Gračac. U prvoj polovini 1944. 4 člana KPJ iz Glogova bili su u sastavu partijske ćelije u Gubavčevom Polju.

U drugoj polovini 1944. u Glogovu je osnovana partijska ćelija od 10 članova. Te godine bilo je u selu 9 kandidata za članove KPJ. U prvoj polovini 1945 partijska ćelija imala je 12 članova, i 8 kandidata. Sekretari partijske ćelije i Glogovu od druge polovine 1944. do maja 1945. bili su Mihajlo Surla, Manč Cvjetković i Miloš Jakšić.

U proljeće 1942. skoro sva omladina Glogova bila je učlanjena u Savez mlade generacije, kasnije USAOH. USAOH je imao oko 120 članova. U tom istom periodu osnovana je pionirska organizacija kojom je obuhvaćeno oko 60 pionira.

Neki članovi odbora AFŽ-a osnovanog decembra 1941. zbog slabe aktivnosti zamjenjivani su novim i aktivnijim ženama. Kroz odbor AFŽ-a prošlo je 10 do 15 žena. Žene su aktivno učestvovala u prikupljanju hrane za borce, plele čarape i džempere, nosile hranu na partizanske položaje, organizovale posjete ranjenicima u partizanskim bolnicama, radile na obradi zemlje, sakupljanju ljetine i u raznim drugim aktivnostima.

U prvoj polovini 1944. formirana je organizacija NOF i izabran je odbor koji su sačinjavali predstavnici USAOH-a, AFŽ-a i predstavnici starijih ljudi. NOF je kao općenarodna politička organizacija objedinjavao, sve aktivnosti u Glogovu.

U oktobru 1942. na masovnom narodnom zboru izabran je NOO od odanih i agilnih mladih ljudi. To su bili Jovan M. Jakšić, predsjednik, Petar Jakšić — jedno vrijeme tajnik, Milutin V. Jakšić — tajnik i članovi Milan Cvjetković, Dane Surla i Jelena Jakšić. Prilikom izbora za narodnu vlast demokratskim putem izabrani su uglavnom isti članovi odbora koji su birani i aprila, te godine. Na ovim izborima izabrani su i odbornici za općinski i kotarski NOO.

Članovi NOO bili su članovi kružoka, a jedan je bio i član SKOJ-a. Ovaj odbor u istom sastavu je radio do kraja rata. Odbor je imao svoje komisije zadužene za izvršenje pojedinih zadataka: Komisiju za ekonomska pitanja, koja se brinula za obradu zemlje, sjetvu, žetvu, sklanjanje hrane u skloništa i ishranu naroda i partizanskih jedinica; Komisiju za izgradnju popaljenih kuća i drugih objekata. NOO je imao seosku stražu, udarnu grupu i vodiče, a brinuo se i o opismenjavanju pionira i odraslih.

Glogovo, je tokom NOR-a bilo značajno partizansko uporište. Stalno je bilo izloženo neprijateljskim upadima; šest puta je paljeno i često puta bombardovano — na njega je bačeno 300—400 avionskih zapaljivih i razornih bombi. Uprkos takvim teškim uslovima Glogovčani su u svojim opredjeljenjima, za NOB

ostali čvrsti i nepokolebljivi. Tokom NOR-a u Glogovu su izgubila život 64 lica, odnosno svaki osmi stanovnik. U partizanskim jedinicama poginuo je 21 borac, a prilikom neprijateljskih upada i ofanziva ubijeno je 19 lica, od kojih su 15 ubili četnici, 2 ustaše i 2 Talijani. Za vrijeme epidemije tifusa umrla su 34 stanovnika. Glogovo je imalo 90 boraca u partizanskim jedinicama, 70 članova SKOJ-a i 40 članova KPJ. U partizanskim jedinicama NOVJ tokom rata nalazilo se 25 boraca na rukovodećim dužnostima i 7 aktivista na rukovodećim političkim dužnostima.

Luka Pavičić

Općina Lovinac između dva rata i u ustanku 1941. godine

Općina Lovinac zauzima jugoistočni dio ličkog ravnjaka i od gorostasnog Velebita na jugozapadu do južnih i zapadnih padina ličkog sredogorja. Najsjevernija točka općinske granice je na Vršini (k. 851), najjužnija Osječnica (k. 1183), najistočnija na masivu Jasenara (tt 1178) i najzapadnija na Štirovcu (k. 1441). Razdaljina između najsjevernije i najjužnije točke iznosi 24 km, a između najistočnije i najzapadnije točke 18,25 km u zračnoj liniji. Površina, općine mjeri 269,76 km². Točka najmanje apsolutne visine je k. 536 — ponor rječice Kružnice pod Velebitom u zaseoku Egeljac, „a najviša Sv. brdo (tt 1753) na, Velebitu. S južne i jugozapadne strane diže se gorostasni Velebit i raskošno prosiplje svoje kukove, bokove, grebene, vododerine i kose šumom obrasle, sve do ceste Gospić—Gračac. Na prostoru Ploča—Lovinac—Sv. Rok—Raduč prostire se visoravan zvana Lovinačko polje, a od Ploča na jugoistok prostire se Pločansko-vramičko polje. Dalje na jugoistok Lovinačko polje je povezano s Gračačkim poljem dolinom rijeke Ričice. Prosječna nadmorska visina polja, je 600 m i zauzima jedva 20% cjelokupnog površinskog prostora općine. Ostali dio površine općine su planinske gromade sa strmim i kršnim stranama, mi[^]stimično obraslim šumom, te u međuprostorima razvijenim dolcima i dulibama.

Položaj Velebita uvjetuje vrlo ostru klimu s relativno' kratkim vegetacijskn periodom, vrlo, velikim temperaturnim kolebanjima u toku godine te rasporedom padalina na zimsku polovinu godine i jakim često olujnim vjetrovima. Iako je ovo područje krševito, grubo i divlje, prepuno je prirodnih ljepota koje su utjecale na naše pretke da odaberu upravo' ovaj dio za, svoju postojbinu. Izvjesno je da je neolitski lovac lutao i lovio na ovom području a tragovi utvrđenih gradina Rukavinska, Vrkljanska i Cvituša te ostaci keramike potvrđuju da je ovdje živjelo ilirsko pleme Japoda-Liburna. Na Cvituši se održala kontinuiteta iz rimskih vremena o čemu svjedoči i segment rimske ceste utisnut u stijene u neposrednoj blizini cvituškog mosta.

Tokom sedmog stoljeća ovdje naseljavaju Hrvati i tu ostaju sve do prve polovine šesnaestog stoljeća, zapravo do 1527. godine, kada se pred najezdom i turskim zulomom povlače na sigurnije prostore. U ovom osam stoljeća dugom vremenskom periodu hrvatski narod živio je i stvarao svoju nacionalnu kulturu.

0 društvenim prilikama toga vremena nema puno podataka, ali ostaci starih govore o tome. Područje općine Lovinac pripadalo je dvjema srednjovjekovnim hrvatskim župama i to veći dio župi Lika, a manji dio (današnje selo Ričice sa zaseocima) župi Hotuča. Granica između te dvije župe tekla je istom linijom kojom je išla granica između općine Lovinac i općine Bruvno, te općine Lovinac i općine Gračac, izuzev sela Ričice.

Na području obiju župa, i na dijelu koji je kasnije upravno uključen u općinu Lovinac, razvila su se plemenitaška središta — srednjovjekovni gradovi. Lovinac se prije turskog vremena nalazio na zemljištu današnjeg sela Sv. Rok. Središte naselja bilo je oko današnje crkve a grad Lovinac je oko 1400. godine sagrađen jugoistočno oko 600 m. Bila je to jaka i prostrana tvrđava, a trajala je nekoliko vjekova. Na tlu Ploče postojala su dva grada — kaštela Novaka — Novaković — Novaci. Narod to i danas naziva Kulina od kojih još i, danas stoji zidina po narodnom Kulina Štulića i Kulina Batinića, na uzvišenju iznad samog zaseoka. Od ove kuline vide se samo tragovi ali je vidljivo da je od materijala iz kuline građeno selo. Grad Vranik zabilježen je na području Vranika a pripadao je naselju Jurašević iz plemena Mogorović. Grad Budak bio je na jugozapadnoj kosi brda Krkinac iznad današnjeg sela Vagan. Grad Zagon je u neposrednoj blizini mjesta Lovinac, od koga su danas vidljivi ostaci na uzvisini zvanom Razvala iznad sela Varoš-Prpići i najzad grad Lukavac koji je bio smješten u današnjem naselju Ričice — Gradina ričička. Navedeni podaci govore i o tome da su feudalni odnosi bili ovdje razvijeni i da su tu bila velika kmetska naselja — sela. Prvobitne nastambe bile su kolibe, razbacane tu i tamo, a po primanju kršćanstva i izgradnji crkava — širenjem kršćanstva i jačanjem crkvene vlasti došlo je do širenja mreže crkava koje su postale u to vrijeme »zajednička kuća« oko koje se stvara zajednička zona koja je obuhvaćala i žive i mrtve, tj. obuhvaćala je i nastambe i groblja. Tako nastaje selo koje je u stalnom razvoju i usponu do danas. Na području općine Lovinac narod još i danas naziva pojedine lokalitete Crkvište ■ — Crkvina.

Godine 1527. Turci su zauzeli Liku pa i područje općine Lovinac i tu će ostati sve do 1689. godine, punih 162 godine. Na području općine Turci su imali slabije stražarske snage i nešto svoga stanovništva oko utvrda u Ploči, Vraniku, Lovincu (Sv. Roku). Izgonom Turaka 1689. na područje općine naseljavaju se preci današnjeg stanovništva. Ploču i Kik su popunili doseljenici dijelom s brinjskog područja a dijelom iz Pozrmanja, iz Bukovice, od Obrovca¹ i Knina. S podvelebitsko-primorskog područja naseljenici su osnovali sela Lovinac, Vranik, Smokrić, Cerje, Ričice i Sv. Rok — porodice i rodovi čiji se potomci i danas tamo nalaze. Nešto turskog stanovništva što je tu bilo nastanjeno oko tvrđavica povuklo se s turskim stražama na desnu obalu rijeke Une.

Novi naseljenici krajišnici dali su se na posao u novoj postojbini te pored vojničkih obaveza prionuše na poljoprivredu i stočarstvo. Za trajanja Krajine — njenog razvojačenja i pada cmo-žute monarhije na ovom području organizacija života i privređivanje bilo je usklađeno prema interesima i apetitima bivše Austro-Ugarske Monarhije. Prvobitno je u Lovincu bilo sjedište kompanije (satnije-čete) a zatim je slijedila organizacija općine, a crkva, glavni stup i oslo-

nac monarhije, istupila je sa svojom organizacijom. Odmah tj, 1704. gradi se crkva u Lovincu a zatim 1790. u Riči,čama i Sv. Roku. Najvjerojatnije u to vrijeme osnovana je i parohija u selu Ploča-Kik. Dosta kasnije organizira se školstvo i to trivijalka 1826. godine prvo za potrebe krajiških službenika, a znatno kasnije pučke škole za seljačku djecu, tako 1854. u Sv. Roku, 1860. u Ploči, a 1869. godine u **Stikadi** za, selo Ričica jer su 1857. pa **nadalje Stikada** i Gudura **pripadale** selu Ričice. Organizirana je i poštanska služba. Pošta je najprvo u Cerju, zatim se 1832. godine prenosi u Sv. Rok, a iz Sv. Roka 1892. godine u Lovinac.

Na raniji razvoj Lovinca utjecalo je više faktora, od kojih je jedan i povoljan smještaj, na raskrsnici puteva, koji pod pravim kutom sijeku općinsko područje i uspostavljanje ravnoteže na granici između Austrije i Turske na rijeci Uni i dalje. I austrijski imperijalistički apetiti odrazili su se i na ovom mikro-području na svoj način. Razvijanjem puteva radi, trgovine s Turskom i Dalmacijom dolazi do razvoja privrede. Ranije najvećim dijelom nosački i tovarni transport ustupa sve više i više mjesto prijevoznictvu što pospješuje kotarski i kovački obrt. Zeleni rudnici (šume) su u prvom planu a osnovna sirovina u domaćoj preradi je koža, vuna, lan i konoplja. Nema prerađivačke industrije već se potrebna odjeća, obuća i posteljina izrađuju u domaćinstvima: prerađuje se koža, tka platno i sukno te -izrađuje obuća, a žito se melje u vodenicama. Ostale potrepštine kao: sol, petrolej, šećer, kava, vino i dr. nabavljaju se putem trgovačke mreže iz Dalmacije i Karlovca. Osim zemljoradnje i stočarstva krajišnici se angažiraju i u prijevoznictvu, naročito drvne mase te svakako u vojničkom pozivu.

Nastankom Kraljevine SHS 1918. godine i u općini Lovinac su uglavnom naslijeđene i u novim prilikama aktivirane postojeće institucije vlasti (općinska uprava, oružništvo, pošta, prosvjeta, šumarstvo, promet). Lovinačkoj općini pripala su sela: Ploča Gornja i Donja, Vranik, Smokrić, Ričice, Cerje. Plana Baile-nova, Sv. Rok, Parčići, Kik, Vagan i Lovinac. Općina je dobila ime po starom tvrđavskom gradu Lovincu koji je bio u selu Sv. Rok, najvjerojatnije radi toga jer je to bio najznačajniji grad-tvrđava i što je najduže vremena bio u upotrebi u srednjem vijeku, za vrijeme tursko i jedno kratko razdoblje za vrijeme Kra-jine. U ostalim selima — Ploča, Ričice, Sv. Rok, također su se formirala središta oko crkve, škole i nastale su trgovine, gostionice i drugo.

Godine 1921. izvršen je popis stanovništva i u općini Lovinac popisano je 7.377 žitelja, a 1931. godine 7.437 žitelja. Dakle, za 10 godina postojanja nove države stanovništvo ove općine poraslo je svega za 60 žitelja (vidi prilog br. 1). Jugoslavenski prosjek priraštaja stanovništva u vremenu od 1921. do 1925. iznosio je 15‰. Ova stagnacija stanovništva odraz je velike ekonomske emigracije s ovog područja, naročito u SAD i Kanadu te nešto u Argentinu.

Ziteljstvo je bilo organizirano u 1.303 domaćinstva. Od 7.437 žitelja živjelo je od poljoprivrede i stočarstva 6.985 ili 94‰, a od ostalih zanimanja 452 žitelja trgovine 65, javnih službi 117, saobraćaja 89, malog obrta — zanata 101 i ostalih djelatnosti 83.

Prerađivačke industrije nije bilo osim dva motorna mlina u Ploči izgrađena između dva rata s kojima se pokrivala potreba u meljavi žita za šire područje općine Lovinac, a dijelom i susjednih općina Udbine i Metka. Na rječicama je kadilo 15 vodenica i nekoliko valjaonica sukna (stupa). Kroz sredinu općine pro-

sia je 1922. godine željeznička pruga Zagreb—Split u dužini 14 km. Imala je dvije željezničke stanice (Lovinac i Bičiće), nekoliko čuvarnica pruge kao i vodovodnu crpku za napajanje lokomotiva.

Osnovne škole postojale su u Ploči, Smokriću, Ričicama, Cerju, Sv. Roku i u Lovincu. Škole su bile organizirane na nivou četverorazredne obuke, a u nekima je izvođena i dopunska obuka (opetovnice). Unatoč tome vladala je velika nepismenost, naročito u udaljenijim — perifernim selima i među ženskom čeljadi. Udaljenost pojedinih zaselaka od najbliže škole iznosila je i do 10 km u jednom pravcu. Bile su brojne porodice sa po 10 i više članova a da nitko nije bio pismen u porodici. U Lovincu je stacionirao liječnik opće prakse a najbliže bolničke i ljekarničke usluge bile su u Gračacu. Najbliže srednje škole bile su u Gračacu i Gospiću. U središtu općine Lovinac bila je pošta i telefon, a u Ploči pošta, te žandarmerijske stanice u Lovincu i Ploči.

Uz nerazvijenu privredu i zaostalu obradu zemlje — drveni plug i motika bez agrotehnike i agrokemije, prinosi su bili minimalni, ovisni isključivo o padalinama, tako da nikada nisu bili dostatni za podmirenje životnih potreba većine obitelji radi čega su se uvijek morale osiguravati dodatne količine žitarica. Iako nije bilo bezemljaša, prevladavali su mali i škreti posjedi koji nisu osiguravali ni minimum egzistencije, a bilo je pojava nadničanja na posjedima imućnijih seljaka i kod trgovaca. Socijalni položaj žitelja ovog područja držao ih je u vječitij dilemi između ostanka na toj krševitoj zemlji ili migracije u svijet »trbuhom za kruhom«. Većina mladih i »prekobrojnih« odlazi u svijet, u potragu za boljim životnim uvjetima. Tako, prema podacima, već polovinom devetnaestog stoljeća kreću mladići, u svijet, najprije u evropske zemlje (Prusku), zatim i u prekomorske. Velik broj je odlazio i na sezonske radove u Slavoniju i Srbiju gdje je radio najteže poslove — po šumama, ciglanama, željezničkim prugama i si. Odlaskom u svijet nisu prekidali veze s porodicama i rođacima koji su ostajali na porodičnom ognjištu. Tim putem su stjecali i, širena saznanja o radničkoj klasi, njenom socijalnom položaju, pravima i historijskoj misiji, jer se to pitanje već bilo pojavilo u tada razvijenijim zemljama Evrope iako maglovito i nejasno, ali su prvi znaci buđenja bili tu.

Mali broj djece je imao priliku da po završetku četverorazredne pučke škole nastavi dalje školovanje na srednjim i visokim školama. Mogla su to samo djeca trgovaca, birtaša, jačih obrtnika, službenika kao i imućnijih seljaka. Rijetko su djeca siromašnih roditelja dospijevala do zanata i to iz hrvatskih sela preko »Hrvatskog radi, se«, a iz srpskih sela preko »Privrednika«. U tom posredovanju na uključivanju u razne zanate, naravno, već su bili prisutni nacionalni momenti u negativnom smislu. Po završetku zanata teško su nalazila zaposlenje u svojoj struci te su se vraćala na posjed k roditeljima da bi na komadiću zemlje i sa svojim zanatom životarili.

Novac koji je bio u opticaju na području općine dolazio je putem službeničkih plaća, mirovina, prodaje stoke (blaga), prodaje drvne mase i doznaka zaposlenih radnika izvan područja, prvenstveno u SAD i Kanadi, a obrtao se uglavnom u rukama trgovaca i birtaša. Trgovci su odreda zelena šili', naročito su pravili unosne poslove za neradnih godina kada je nabavka i preprodaja hrane (žita) bila potpuno u njihovim rukama. Isti je slučaj bio i pri odlasku mladića u prekomorske zemlje jer je priprema i odlazak stajao čitav manji imetak. Cest je bio slučaj, da su mladići odlazili na sezonske radove u Slavoniju pa čak i u Srbiju pješice u nedostatku novca za plaćanje prijevoza. Ovim putem su slabije

stojeći seljaci dolazili u potpunu zavisnost svojih vjerovnika — trgovaca i birtaša, a često je to bio put da najbolji komadi zemlje dospiju u ruke trgovaca ili birtaša. Dakle, seljak ove općine, kao i drugih, bio je na putu stalnog osiromašivanja i sve dubljeg padanja u zavisnost od imućnijih trgovaca.

Društveni život odvijao se pod postojećim okolnostima i provoden je od strane naprednih snaga, koje su tu bile prisutne. Uglavnom su to bili prosvjetni radnici, sveučilištarci koji su dolazili za vrijeme fenija, književnici, napredni radnici i seljaci, a i postojeće političke stranke nastoje u društveni život naroda ugraditi svoj politički koncept. Djeluju grupe aktivista: u Lovincu *— Marko Sekulić Maka, autoprijevoznik, Cedo i Vlado Zegarac, Albert Lampe, Roža Zdunić, Mate Pavičić Trkljaš i Krunoslav Galeb; grupa' u Ploči — Pajo i Petar Kljajić, Miloš i Uroš Borić, Vlado Trbojević, učitelj, Joco Ajduković, Mića Kuzmanović, Dane Zavoda, Nikica Budimlija i dr. Navedene grupe organiziraju muzičke i folklorne priredbe, zabave, plesove a učestvuju i na godišnjim priredbama »Ličko prelo« u Zagrebu. Antun Krišković s uspjehom vodi muzičku sekciju. Lovinčani i Pločani imaju i aktivan nogometni klub sastavljen od omladinaca iz oba sela.

Omladina po' selima susretala se nedjeljom i praznicima kod crkve u kolu, te nadmetanju u igrama, skokovima, dizanju tereta i bacanju kamena s ramena. Poseban oblik zabave omladine po selima bila su prela, čijanje perja (cijelo), komušanje kukuruza. Seoske mobe *— žetva, kosidba, kopovima, branje jagoda ih malina dopunjavale su društveni život jer su uvijek počinjale, trajale i završavale pjesmom i drugim oblicima veselja. Na kulturnom uzdizanju i prosvjećivanju sela općine Lovinac pomagali su i domaći književnici. Oni nisu živjeli tu u selu, ali su bili prisutni svojim radovima i po, sjetama rođacima. Ty> su bili Milan Japundžić, profesor i Milan Vukelić — pseudonim Milkan Lovinac. Oni su kroz svoje publicističke radove dali dosta podataka o lovinačkom selu i ljudima. Jakov Sekulić, vrstan pisac, ali zbog siromašnog seljačkog porijekla i socijalne tematike djela u kojima je slikao siromašno selo Parčići, seljaka i svoje naukovanje za pekarskog radnika, nije bio dobro primljen u starom društvu. I najzad se pojavljuje s velikim literarnim opusom Mile Budak koji će imati jak utjecaj na hrvatsko selo općine Lovinac, naročito Sv. Rok iz kojeg je porijeklom. Utjecaj Mile Budaka je bio negativan, čak i koban, jer je on postao fašista i okorjeli, ustaški zločinac.

U Lovincu, kao i u drugim selima gdje nije bilo, industrije ni radničke klase, revolucionarne ideje su dolazile izvana. Donosili su ih ljudi rođeni na području općine Lovinac ali vječito u potrazi za kruhom ,i, radom po cijelom svijetu. Prvi vjesnici Oktobra i ruske socijalističke revolucije stigli su u naša sela preko domaćih ljudi, učesnika u oktobarskoj revoluciji, gdje su dospjeh iz redova bivše austro-ugarske vojske u prvom svjetskom ratu. Prvi vjesnici Oktobra bili su: Frane Brkić Franko, trgovac iz Lovinca između dva rata. U oktobarskoj revoluciji djelovao je u gradu Orša kao komesar grupe, a zatim zamjenik člana inozemnog izvršnog Centralnog komiteta KP(b) Srbije, Hrvatske i Slovenije, a zatim kao emisar na radu u Jugoslaviji. Ivan Brkić, profesor i publicist, učesnik oktobarske revolucije, a po povratku u domovinu bavi se publicistikom i širi napredne prosvjetiteljske ideje. Brojni su njegovi, radovi u Ličkim novinama i Ličkom kalendaru o ličkom selu, ličkom težaku i radniku. Pavao Badžak Paulica, zemljoradnik, učesnik oktobarske revolucije kao intendat bataljona a u NOR-u odbornik je za svoje selo. Po povratku u domovinu zaposlio se kao željeznički

radnik, ali čim je tadašnja vlast utvrdila njegovo učešće u oktobarskoj revoluciji bio je odmah suspendiran. Nikola Miletić, zemljoradnik iz Sv. Roka, učesnik u oktobarskoj revoluciji i odlikovan od strane vlade SSSR. Stojan Orlović, učesnik je oktobarske revolucije i NOR-a. Pajo Pavičić Jašanov, kao učesnik oktobarske revolucije i u borbama protiv Kolčaka, po povratku u domovinu, prilikom svakog susreta s omladinom i starijima, isticao, je s ponosom osobni susret s velikim Lenjinom i prepričavao utiske s Lenjinovih govora te borbi vođenih s belogardejskim snagama. Vaso Stulić, učesnik oktobarske revolucije i ustanka u Ploči 1941. godine, otac je narodnog heroja Mirka Štulića. Blaž Tomičić Galin, kako ga je od milja nazivao Crveni konjanik, bio. je borac u konjičkim odredima maršala Buđonija i tamo stekao revolucionarno iskustvo i osjećaj za socijalnu pravdu.

Na prvim parlamentarnim izborima koji su održavani u novostvorenoj državi Kraljevini SHS 28. 11. 1920. godine, na listi Komunističke partije Jugoslavije, čiji je nosilac u općini Lovinac bio zemljoradnik Ante Pejinović ispod Mededovače, glasala su 34 glasača iz Lovinca i 31 glasač iz sela Sv. Rok, ukupno 65 glasača, što je iznosilo 75% od ukupnih glasova datih za KPJ u kotaru Gračac (vidi prilog br. 2). Ovakvo povjerenje KPJ iako skromno, ali je bilo vidljivo da je utjecaj povratnika, učesnika Oktobra, bio velik i značajan.

Političke (ne)prilike u novonastaloj Kraljevini SHS odrazile su se i u općini Lovinac. Na izborima za Konstituantu 28. 11. 1920. učestvuju 22 političke partije i grupe. U ovom heterogenom šarenilu, u kome ne misle svi jednako niti svi žele isto, provedeni su izbori na kojima Demokratska partija dobiva većinu. Njena izborna parola je »integralno jugoslavenstvo« a ime partije i proklamirani cilj značili su puno i za nju daje svoj glas 97% glasača srpske narodnosti u selima Ploča, Kik, Rasoja. Ali, veliki je uspjeh Komunističke partije Jugoslavije na izborima., treća je po broju mandata u skupštini; ta okolnost će unijeti među građanske buržoaske partije zabunu i strah pred »crvenom opasnošću«. Kao rezultat straha slijedi poziv na uzbunu, za uzbunom slijedi Obznana a za njom Zakon o zaštiti države. Drastične mjere su u prvom redu uperene protiv Komunističke partije, opozicije i svih naprednih snaga društva. Počinje bezobzirni politički progon i gušenje svih naprednih snaga, uvodi se strogi centralizam, batinaški sistem te potpuna hegemonija velikosrpske buržoazije u političkom i gospodarskom smislu. S druge strane, među hrvatskim dijelom stanovništva prednost zauzima HRSS (Hrvatska, republikanska seljačka stranka), politička partija s političkim programom: republika s nacionalnim slobodama i socijalnom pravdom — zemlju seljaku, tvornicu radniku, dakle, odlučna opozicija protiv centralističko-hegemonističke vladavine velikosrpske buržoazije. Ova politička partija je četvrta, po snazi mandata u skupštini. Za nju glasaju glasači, u hrvatskim selima općine u 94%. Takav politički trend trajat će cijelo vrijeme trajanja bivše države, sve do njenog sramnog sloma 1941. godine i među hrvatski i srpski narod općine unijet će zabunu, nespokojstvo pa čak i konfrontacije.

Političke partije nastoje i na ovom području da dobiju utjecaj u narodu i da ga što više prošire radi čega djeluju na društveni život preko, raznih organizacija kao: u srpskim selima Seljačko kolo i Srpski sokol, a u hrvatskim selima Seljačka sloga, Seljačka zadruga i Hrvatski sokol. Ovakav rad, pored negativnih nacionalističkih tendencija, imao je pozitivnih elemenata u prosvjećivanju sela, zbližavanju ljudi obje nacionalnosti, a pružao, je mogućnosti, za djelovanje naprednih snaga kroz te organizacije. Tako KPJ poslije Obznane, kada je morala

prijeći u strogu ilegalnost, djeluje kroz Seljačko kolo i Srpski sokol. Preko ovih organizacija organizira se društveni život i u njima su uglavnom djelovali prosvjetni radnici, napredni manuelni radnici i seljaci te napredna omladina koja je bila na školovanju izvan sela ali za vrijeme školskih ferija bila je među narodom. U organizaciji društvenog života uzimala je učešća i pravoslavna parohija Ploča-Kik sa svećenikom na čelu. Dakako da su kroz ovu djelatnost nastojali imati glavnu riječ u svemu trgovci: Milan Ajduković, Dušan Dojčinović, Jovo Pavlica te svećenik Milanko Borić. Oni su bili i meceni i režimski ljudi te kao takvi su podržavali, održavali i predstavljali velikosrpski buržoaski režim. Među hrvatskim narodom po selima općine djeluje HRSS i u odlučnoj opoziciji režimu. Stranačko vodstvo igra na nacionalnu kartu ali je privrženo južnoslavenskom jedinstvu, vođenju isključivo' parlamentarne borbe, uz otklanjanje klasne suštine borbe, negiranje bune i revolucije. Stranačko vodstvo je kroz organizacije Seljačka sloga i Sokol širilo kulturu i prosvjetu, organiziralo razne sletove, folklorne manifestacije i time znatno utjecalo na nacionalnu svijest seljačkih masa te poticalo opismenjavanje i prosvjeđivanje masa kao i prikupljanje etnografske građe. Kroz organizaciju zadrugarstva nastojalo je pomoći siromašnim seljacima i zaštititi ih od zelenaškog kapitala koji je bio u zamahu. Na ovom planu navredno su djelovali i uporno radili neki već ranije spomenuti drugovi: Frane Brkić, trgovac i učesnik u oktobarskoj revoluciji, radio je na razvijanju zadrugarstva i na informiranju seljaštva po tom pitanju, Mate Pavičić Trkljaš, Cedo Zegarac, trgovac, Petar Kljajić, pekar i trgovac, Maka Sekulić, autoprijevoznik, Antun Krišković, stolar, Krunoslav Kaleb, nadcestar, Stipe Ivezić, zemljoradnik, Juraj Vrkljan, zemljoradnik i dr. Naravno, i ovdje su imućniji trgovci htjeli imati glavnu riječ i usmjeravati djelatnost kako to odgovara njihovim interesima.

Od konca 17. stoljeća pa na ovamo na ovom području živi hrvatski i srpski narod, stradajući na ovom siromašnom i škrtom tlu, ne praveći među sobom bilo kakve razlike i podvajanja. Siromaštvo i neimaština su ih zbližavali i upućivali na zajedništvo. Međusobna ljudska solidarnost bila je na dostojnoj visini, naročito nedjeljom i drugim blagdanima u istom kolu, jedni uz druge, igrali su momci a djevojke ne gledajući kako se tko zove ili koje je vjere, već tko je snažniji, ljepši, vatreniji, tko ljepše pjeva ili tko dalje baca kamena s ramena. Zajedno su se žalostili i oplakivali pri ispraćaju stasale muške mladosti u daleki svijet, međusobno se kumili, srođivali kroz ženidbe — udaje i si. Tako bi to uvijek i bilo da nenarodne vlasti nisu u toj slozi vidjele opasnost za sebe i svoje privilegije, pa su nastojale posijati razdor i mržnju. Još je stara Austro-Ugarska nastojala da u neslozi Hrvata i Srba gradi svoju vlast. Zato je sad jednima, sad drugima davala razne privilegije. Kraljevina Jugoslavija, s pravom nazvana tamnicom naroda, tu je rabotu obavljala s više računa. Nastojala je svim silama razbiti slogu među narodima i narodnostima u zemlji, pa tako i u Lovincu.

Među ovako uvijek optimistički raspoložen narod, željan mira, rada, kruha, slobode i prosvjeđivanja, pokvarena buržoazija unosi smutnju i uvodi nečuveni teror protiv radnika i seljaka, njihovih nacionalnih i socijalnih stremljenja, naročito po hrvatskim selima, jer su Obznana i Zakon o zaštiti države bili usmjereni ne samo protiv KPJ već i protiv opozicije uopće. Velikosrpska buržoazija smatrala je da će isticanjem srpstva privući srpski narod dinastiji i time lakše skršiti nacionalne i socijalne težnje hrvatskog naroda. Protunarodna politika dinastije i njenih trabanata, politika terora, mita i korupcije, zloupotreba vlasti

uz neshvatljive ovlasti žandarmeriji i policiji, bili su vidljivi naročito po hrvatskim selima općine Lovinac. Stvaraju se poluvojne organizacije četnika koje djeluju kao šovinističke velikosrpske falange pod lažnom parolom jugoslavenstva, koje će se pod crnim simbolima i s kamom u ruci takmičiti sa žandarima u neshvatnom teroru, provokacijama svih vrsta, vrijeđanjem nacionalnih i vjerskih osjećaja naroda.

Rimokatolička crkva organizirana na ovom području u tri župe (Lovinac, Sveti Rok i Ričice) pod svojom upravom osniva križarska bratstva, upućujući s propovjedaonica pozive na okupljanje. U ovom je bio naročito revnostan Blaž Tomljenović, župnik u Ričicama. Sve je to imalo odraza i na žiteljstvo općine Lovinac. Tako su s jedne strane nicali novi simpatizeri za nacionalna i socijalna prava, a s druge strane ugnjetaci tih stremljenja. Jugoslavenska buržoazija nije bila u stanju da svojom zloćudnom politikom riješi nacionalno pitanje kao ni pitanje vanjske zavisnosti zemlje, što je trebala biti, njena historijska misija, već je ionako mukotrpan život naroda ovog područja još više otežala stvarivši nacionalnu i vjersku netrpeljivost. Situacija se znatno pogoršala poslije zločina u Skupštini i ubojstva Stjepana Radića, kao i poslije ustaškog ispada u Brušanima 1932. godine.

Na ovom malom životnom prostoru općine nastaje potpuna polarizacija stanovništva. Na jednoj strani srpski narod svrstan iza vodećih režimskih političkih partija: Demokratske — Svetozara Pribićevića i Radikalske — Nikole Pašića i njihovih kasnijih nasljednika, naravno upregnutih u centralističke uzde dinastije Karađorđevića. EkspONENT te politike bio je mali broj imućnijih trgovaca i popovi. To su bili Milan Ajduković, posjednik i industrijalac-mlinar te velikosrpski nacionalista, zatim njegovi sljedbenici: Đuro Petković, Mile Kljajić, Stvarari Budimlija, Vlado Vještica, svi iz Ploče i Đuro Gnjatović Đurela iz sela Rasoja. Oni su pod rukovodstvom četničke organizacije u Gračacu i njenim vojvodom Rastovićem osnovali tu organizaciju i u Ploči, održavali sastanke, primah četničko glasilo Straža te okupili oko 20 članova. Svi članovi ove organizacije bili su kasnije na strani okupatora i protiv NOB-a, ali su u toku ustanka i NOR-a ehminirani kao i njihov zločinački rad.

Na drugoj strani najveći dio hrvatskog naroda s ovog područja bio je politički opredijeljen i pripadao je HRSS-u još za vrijeme Stjepana Radića. Tu orijentaciju je slijedio i nosio u svijesti i za vrijeme Mačekova rukovodstva strankom. Kod manjeg broja obitelji (trgovci, gostioničari, prosvjeta, uprava, promet) politički stav je bio uvjetovan službom i radnim mjestom, te ako se tko opredijelio za opoziciju morao je računati s represalijama. Trgovci i gostioničari su uglavnom koketirali s opozicijom radi mušterija, jer su od seljaka, crpili glavni prihod. S druge strane ovaj soj ljudi surađivao je i s režimom radi političke sigurnosti i eventualnog šććara i na toj strani. Nakon ubojstva Stjepana Radića u Skupštini 1928. godine od HRSS odvajaju se pojedini ekstremisti s Anton Pavelićem na ćelu i stvaraju zloglasnu ustašku organizaciju u emigraciji, naročito u Italiji i Mađarskoj, zemljama u kojima je već bio fašizam na vlasti koji je težio razbijanju Kraljevine Jugoslavije, HSS, zapravo vođa Maček, sa sporazumom Cvetković—Maček i cijelo vodstvo stranke kapitulira pred režimom ćime stranka u cjelini gubi svoje ranije obilježje. Više nije stranka u opoziciji već politićka stranka na vlasti i to u novoosnovanoj Banovini. Ovo je bila podjela vlasti između hrvatske, srpske i drugih buržoazija. Da bi dr Maček bio pravi vlastodržac, organizira se u Banovini Hrvatskoj poluvojna organizacija s legalnim statusom

i bez oružja — Seljačka i građanska zaštita, ili kako ju je narod zvao — Mačkova zaštita. Uslijed ovakvog stanja i već ranije započetih ustaških ekstremnih akcija: počinje prodirati ustaška ideologija i na područje općine Lovinac. Ustaška ideologija prodire u vodstvo HSS-a i u redove Seljačke i građanske zaštite. Ovo je došlo do izražaja u danima kratkotrajnog rata travnja 1941. godine i kasnije u toku godine kada je ova organizacija odigrala ulogu oružane sile ustaša u preuzimanju vlasti i stvaranju NDH.

Vjesnik ustaške ideologije i njegova prethodnica u Lovincu bio je već ranije spomenuti Mile Budak, književnik i ustaški ideolog. Njegovi sljedbenici, koji su prihvaćali i širili te ideje na području općine Lovinac, bili su: Blaž Tomljenović, župnik u Ričicama, Simun Babić Siplea, trgovac i gostioničar u Svetom Roku, Filip Baričević, intelektualac iz Lovinca, Krešo Drezgić, klesar u Lovincu, Štimac, svećenik i župnik u Sv. Roku. Kasnije, u danima sloma i stvaranja NDH, ova će se grupa povećati s onim ljudima koji su ranije oklijevali i nisu bili sigurni što će se dogoditi. To su bili opet trgovci, gostioničari kao i imućniji seljaci. Oni će zbog svoga ranijeg utjecaja privući na stranu okupatora i domaćih izdajnika nemali broj seljačkog neukog svijeta.

Ustašluk i franko vi uk u početku nisu imali šire baze među hrvatskim narodom u lovinčkoj općini. O tome svjedoči činjenica da među velikim brojem Lovinčana, ekonomskih emigranata, na radu u evropskim (Njemačka, Francuska, Belgija) i prekomorskim zemljama (Kanada, SAD, Argentina), ustaška propaganda nije uspjela pridobiti ni jednog jedinog člana u svoje postrojbe. Međutim, napredne radničke snage i KP među Lovinčanima su uspjele naći i¹ dobiti obilnu materijalnu pomoć za borbe španskog građanskog rata, kao i učesnike u tom ratu : Antun Babić Toni iz Sv. Roka, poginuo na aragonskom frontu, Ivan Beranić Ludžanov iz Piplica, junački pao na madridskom frontu, Stjepan Miletić Pajinov iz Lovinca, pao na madridskom frontu, Milan Serdar iz Sv. Roka, poginuo na brunetskom frontu, Mate Vidaković iz Sv. Roka, umro u SAD poslije rata i Marko Blažević iz Barčića, umro u Zagrebu.

Iako na području općine Lovinac ne djeluje niti jedna organizacija KPJ, **djeluju** pojedini njeni članovi i simpatizeri. To su bili: Marko Kovačević Mar-
kina iz sela Vranik, član kanadske KP s neprekidnim partijskim stažom, Stjepan **Miletić** iz Sv. Roka, također član kanadske KP s neprekinutim partijskim stažom, Petar Kljajić, radnik iz Ploče. Ostali koji su se opredijelili za politiku KPJ **bili** su: Štipan Sarić iz Smokrića, povratnik iz Kanade, Blaž Tomićić Galin, zem-
ljoradnik iz Ričioe, Ivan Skorup Tudum, zemljoradnik iz Ričice, Jakov Krgan, **radnik** iz Ričice. Svi su oni održavali veze i rasturali partijsku literaturu u su-
radnji s Nikolom Krajnovićem, trgovcem i članom KPJ u ložionici Gračac. Opre-
dijeljeni za KPJ djelovali su: Krunoslav Galeb, nadcestar u Sv. Roku, Juraj Valjan Stojčević, iz Sv. Roka, Nikola Katalinić Crni, zemljoradnik iz Lovinca
¹ **Cedo** Zegarac, trgovac **iz** Lovinca. Ova prethodnica Komunističke partije Jugo-
slavije i naroda ovoga područja dala je svoj obol u sudbonosnim danima koji su
slijedili.

U bivšoj općini uoči rata izabrani su stranački odbornici na listi HSS-a: Stjepan Sarić, pjesnik, za općinskog načelnika, Nikola Katalinić Crni, Jure Kne-
žević Davidov, Glušica Rupčić, Rafael Sekulić Rajo, Stipe Sekulić Seg, Fabijan
Tomičić Vabiša i Nikola Vidaković Turinov za odbornike. Od ove grupe Glušica
Rupčić i Stipe Sekulić Šega prihvatili su ustašku vlast a za novog predsjednika
načelnika općine ustaše su postavile Filipa Baričevića, trgovca u Lovincu i
ranijeg načelnika u općini.

Seljačka zaštita je bila organizirana u Lovincu a njen komandir je Marko Ivezić zv. Jušdn, mesar u Lovincu. Dr Vlatko Maček, »voda hrvatskog **naroda**« i predsjednik HSS-a na dan proglašenja NDH — 10. travnja 1941. godine, između ostaloga, upućuje apel: »Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristaše HSS-a koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike itd. da iskreno surađuju s novom narodnom vladom.« Ovaj apel imat će utjecaja i na području općine Lovinac među hrvatskim narodom, a naročito među Maičkovim pristalicama svrstanim u organizaciju Seljačke zaštite. Većina će ovo shvatiti kao ostvarenje konačnog cilja, tj. postizanje nacionalne slobode i socijalne pravde, pogotovo jer najveća većina naroda nije ranije ništa znala o ustaškoj ideologiji.

Međutim, drama se nastavlja. Mačekova zaštita stupa na scenu preuzimanja vlasti za ustaše i ustašku državu. U Lovincu zaštitare vodi Marko. Ivezić, a u Ploči Jure Franić, građevinski radnik iz Vranika. U Ričicama, se organizira, zaštita s namjerom preuzimanja vlasti u Stikadi i Gračacu. Zaštitari bez otpora razoružavaju žan dar m eri j.ske stanice u Lovincu i Ploči, razoružane žandare pritvaraju a sa zaplijenjenim oružjem naoružavaju zaštitare i po selima upućuju patrole i straže kao znak nove vlasti. Odmah je bio iskorišten, i to bučno, u propagandne svrhe slučaj ubojstva ustaše Petra Kvaternika, u Crikvenici od strane pripadnika Jugoslavenske vojske, kod pokušaja preuzimanja vlasti po ustašama i razoružavanja vojnika. Prenoseći vijesti o tome događaju i dajući mu širok publicitet, ustaše su okrivljavale srpski narod za, to ubojstvo i oikvalificirali ga kao atak na hrvatsku nacionalnu slobodu te pokušavale naoružanu zaštitu s područja Lovinca usmjeriti u pravcu Gračaca jer je tamo već bio dospio odred vojnika — mornara iz Crikvenice, koji je učestvovao u ubojstvu ustaše Kvaternika. Ova grupa mornara bila je pod komandom pomorskog kapetana bojnog broda Mirka Plajvajsa iz Maribora. Ista grupa vojnika mornara^s, ostacima žandarmerije i vojske u Gračacu, organizirala je otpor na rijeci Ričica kod štikadskog mosta. Branioci Gračaca povukh su se tek nailaskom talijanske vojske, a za vrijeme obrambenih akcija poginuo['] je jedan vojnik mornar kod štikadskog mosta u sukobu s Mačekomovom zaštitom.

Talijanska okupatorska vojska prošla je kroz Lovinac od Gospića prema Gračacu 14/15. travnja 1941. Tom prilikom su od strane nekih zaštitara i ustaških simpatizera svečano dočekani kod Ruke (raskrsnice ceste i željezničke pruge u Lovincu) i tretirani kao oslobodioci. S Talijanima iz Gospića pristizale su i ustaše koje su prenosile poruku velikog župana Jurice Frkovića da se Talijani imaju svečano dočekati i pozdraviti kao oslobodioci. Ovom prilikom su oštro protestirali i potajice govorili narodu Juraj Vrkljan Stojčević 'iz Sv. Roka i Mate Pavičić Trkljaš iz Lovinca: da nam Talijani donose zlo, ropstvo i okupaciju zemlje, da je ovo povijesna sramota i izdaja naroda. S dolaskom talijanske vojske dolaze u Lovinac i ustaše. Zapravo su ustaše već ranije preuzele vlast u Gospiću, prije dolaska talijanske vojske i veliki župan Jurica Frković je odmah, po uzoru na svoje poslodavce, organizirao »PUO« (pokretni ustaški odred) za intervencije na terenu i preuzimanje ustaške vlasti. U ove odrede su birani omladinci, uglavnom srednjoškolci, uniformirani s poveskom na rukavu na kojoj je krupnim slovima bilo utisnuto »PUO«, a na reveru kaputa ili kapi prišiveno slovo »U«. Odredi su bih, motorizirani osobnim automobilima, motorkotačima ili kamionima, već prema rang-listi u PUO-u. Ovo je bila rulja kojoj su data velika ovlaštenja ,i koja je upražnjavala preuzimanje vlasti kroz pljačku, nasilja i druga

zlo djela. U Lovincu su nosioci ustaške vlasti O'dmah po proglašenju NDH — Stilinović, omladinac iz Gospića, Krešo Drezgić, klesarski radnik u Lovincu, Marko Prpić Rutalj. Ova grupa zločinaca sačinjavala je ustaški stan u Lovincu. U Ploču je nahrupila grupa ustaša iz Gospića: Ante Canić, Pero Čanić, Joso Alić i Mika Stilinović. Ante Canić je preuzeo zapovjedništvo ustaške vlasti u Ploči od dotadanjeg povjerenika Jure Franića, koji se odmah povukao iz Ploče i u travnju 1942. godine s cijelom porodicom izašao na slobodni teritorij Ploče i uključio se u NOB.

Prvi ustaški čin u Lovincu je organizacija općinske ustaške uprave. Za načelnika općine imenuju Filipa Baričevića, trgovca u Lovincu, a odbor sastavljaju od: Mile Rupčića Glušioe, Stipe Sekulića šege, Šimuna Babića Šiplete iz Sv. Roika i Josipa Mašića dz Cerja. Dalje nastoje da Seljačku zaštitu transformiraju u ustaše i omasove ustaški stan u čemu ne uspijevaju, ali će se kasnije Seljačka zaštita transformirati u pričuvne oružnike.

Ustaška propaganda i postupci temeljili su se i opravdavali postupcima bivšeg režima prema Hrvatima, posebno postupcima četničkih organizacija i žandarskom teroru koji je vršen po hrvatskim selima, naravno, pripisujući njihove postupke cijelom srpskom narodu na ovom području, zatim na munjevitom prodoru „i vojničkom uspjehu fašističkih armija kroz Evropu i Jugoslaviju, kao d na jezovitim kontrastima u izgledu, opremi i uvježbanosti vojske bivše države s jedne i vojske okupatora s druge strane.

Vrijeme od 10. travnja, dana proglašenja NDH, pa sve do početka lipnja bilo je relativno mimo iako je narod, naročito po srpskim selima, bio vrlo uzbuđen pod psihozom ustaških pritisaka i u dubokoj neizvjesnosti očekivao događaje. Ustaška propaganda raspirivala je bjesomučnu mržnju između Hrvata i Srba, neprestano hvalila uspjehe svojih saveznika i obećavala brda i doline hrvatskom narodu. Za ovo vrijeme u Lovincu se desio jedan događaj. Naime, oružnik bivše države Milan Zagar Babelin kada je došao kući u svoje rodno mjesto Lovinac, a bio je oružnik u Srbiji, poslije rasula vrlo je oštro reagirao na postupke ustaša prema oružnicima srpske nacionalnosti, ali su ga ustaše uklonile i kasnije mu se zameo svaki trag. To je bila prva žrtva ustaškog nasilja u Lovincu.

Stanje relativnog zatišja prekinuto je dolaskom ustaškog doglavnika Mile Budaka u Lovinac — Sv. Rok i njegovih huškačkim govorom koji je tom prilikom održao. Na taj nedjeljni dan, 31. svibnja 1941. godine, naredile su ustaške vlasti svim školama i narodu da organizirano prisustvuje ovom »historijskom skupu i govoru«. Svećenik u Ričicama, župnik Mimica nagovorio je školsku djecu i omladinu da ne prisustvuje ovom skupu. Pored Mile Budaka na govornici su bili prisutni i Mime Roksandić, poglavnikov ministar te Leo Grivičić, trgovac u Zagrebu i poznati ustaša. Domaćin skupa bio je novopostavljeni općinski načelnik Filip Baričević. Izrazito huškački i šovinistički govor Budaka bio je u stvari najgnusniji napad na Srbe i srpski narod, proglašavajući ga krivim za sva nedjela bivšeg režima prema hrvatskom narodu. Bio je to poziv na istrebljenje srpskog naroda na ovom području, »nije dovoljno odsjeći stablo već i korijen treba iščupati«, »od godine do stotine«. Na primjedbu iz publike koju je uputio seljak i naprednjak Petar Babić Perelja: »Milkane, neće to valjati«, Milkan je odgovorio: »Perelja, muči nije za tebe politika.« U daljem izlaganju Budak je hrvatskom narodu obećavao brda i doline — modernu cestu, bolnicu, škole, plodnu zemlju i druge pogodnosti. Veličao je fašističku Italiju i Njemačku te povezivao sudbinu hrvatskog naroda s fašizmom i fašističkim armijama. Vul-

gamo je napao i HSS i njenu politiku s jasnom namjerom da bi što više pripadnika te stranke privukao u ustaške redove. Također se hvalio da su jedino ustaše riješile hrvatsko pitanje. Poslije Budaka govorili su Roksandić i Grivičić, koji su također potvrđivali i odobravali Budakove najave.

Poslije ove žalosne manifestacije, apsurdne po svome sadržaju i zločinačke po, svojoj namjeni i ciljevima, narod koji je na njoj, učestvovao razišao se svojim domovima pod dubokim dojmom neizvjesnosti, i, sa strepnjom što će se dogoditi ako se najavljena politika od strane doglavnika Budaka bude i provodila. Istoga dana uvečer u kući ustaše Šime Babića Šiplete sastaje se Milkanov štab koji razrađuje detaljan plan o početku realizacije strategije i taktike javno najavljene politike s govornice toga dana, u Sv. Roku. Već sutradan tj. 1. lipnja padaju prve žrtve: Iso Gnjatović, sitni obrtnik ajmar i Pavle Matković iz Jasenica. Obojicu ubija ustaša Joso Sekulić, inspiriran govorom Budaka. Za dalju realizaciju najavljene politike već je okupljena grupa ustaša oko ustaškog stana u Lovincu: Krešo Drezgić, Dane Dobrić Kaneta i Marko Prpić Rutalj 8. lipnja 1941. godine u toku noći i u najvećoj tajnosti od naroda upadaju u usnulo i mirno selo Rončevići, izvode srpski narod iz domova, odvođe pod Velebit i pod zaštitom noći vrše svirepa ubojstva svih žitelja sela — 21 osobu, među kojima je bilo šest staraca i sedmero djece.

Deset dana kasnije, 18. lipnja 1941. godine, slična grupa ustaških zlikovaca: Marko Balen Zula, Ivan Matovinović Ružim, Ivan Matovinović Pajožin, Joso Matovinović Bilazinov i Krešo Drezgić također noću upada u selo Rasoju i izvodi iz kuća jedanaest ljudi, uglavnom kućegospodara, odvodi ih u žandarmerijsku postaju u Lovinac, gdje ih fizički muči a zatim odvodi, u Raduč, predio Krivak, i zvjerski ubija. U ovoj grupi je bio i Dane Gnjatović Durin, koji je uspio pobjeći sa staništa i spasiti se u selu Kiku. Ovaj plan likvidacije srpskog naroda bio je skovan negdje ranije u Glavnom ustaškom stanu (GUS-u), utanačen u Sv. Roku za vrijeme govora Mile Budaka, a izvršava ga nekolicina domaćih sileđžija i neradnika. Važan motiv za ovu akciju i uslugu ustaškoj, politici bila su široka ovlaštenja data ovim zločincima a sastojala su se u tome: »Što ulovite — upljačkate, vaše je i ni s kim djeljivo.«

Kada je narod otkrio i saznao za ove bestijalne zločine učinjene nad domaćim ljudima, od strane domaćih ljudi, nastao je mučan dojam i komentari s osudama zločina. Narod je rezonirao: »Kakva je to država gdje se kolje i ubija nevin narod. Nije to nezavisna i slobodna država koju smo očekivali, to je zavisna država. Nije Poglavnik nego bezglavnik« i, si. Pojavljuje se i otpor. Roditelji nastoje odgovoriti djecu da ne pristupaju ustašama i da ne slijede njihove zločine. Naročito je ovdje bila dosljedna učiteljica Josipa Smolčić, narodni učitelj i vrstan pedagoški radnik. Ona je na sebi svojstven način upućivala narod, koristeći ranije veze i poznanstva s roditeljima da se odupru ustaškim zločinima i zaštite nevin srpski narod gdje je to god moguće. Otpor je također pružio i župnik u Lovincu Andrija Depeder, koji je odbio krstiti dijete kome je trebao hiti kršteni kum Krešo Drezgić, ustaški zlikovac, govoreći: »Koljač i zlikovac ne može biti kum novorođenom nevinom djetetu.« Marko Sekulić Maka, autoprijevoznik, namjerno je kvario svoj autobus samo zato da ne bi morao prevoziti ustaše na njihove zločinačke pohode. Koristio je svaku priliku, obavještavao ugrožene ljude — Srbe da se sklanjaju te tajno noću i u autoprtljažniku prevozio ugrožene od ustaša na sigurnije mjesto. Dočekivao je one Srbe koji su se vraćali iz drugih krajeva svojim kućama po proglašenju NDH, prihvaćao ih na

željezničkoj stanici Lovinac i tajno »provodio u srpska sela — na sigurnije. Ovo je njemu bilo moguće jer je prevezio poštu od željezničke stanice u Lovincu prema Udbini. Na isti način radio je i radnik vozač kod njega Ivica Rupčić.

U toku lipnja i srpnja ustaše divljaju: zaselak Rončevići su fizički likvidirale, selo Rasoju drže u strahu i nadiru prema Kiku i Ploči, vrše premetačine, ucjene svake vrste, hapšenja, batinanja, pljačkanja imućnijih ljudi te organiziraju pokršćavanje. Ovdje su u sprezi ustaše iz Gospića, uniformirane i bolje organizirane, a ispomažu im domaći priljezi i to od onih koji su u prvim danima u svojstvu Mačekove zaštite učestvovali u preuzimanju vlasti i razoružavanju žandara. U prvom planu ustaša bilo je proklamirano pokršćavanje a paralelno s tim kao glavni cilj fizičko istrebljenje. Narod je u neopisivom strahu većim dijelom prihvatio soluciju pokršćavanja radi spašavanja golog života. Andrija Depeder, svećenik i župnik u Lovincu, govori i poručuje narodu : »Vi ste već kršteni, tu se ne radi o pokršćavanju, već o nečem drugom.« Tako on vraća narod Kika i Ploče natrag svojim kućama. Na isti način je postupao i Jure Franić, koji je bio nosilac ustaške vlasti, u Ploči. On je koristio svaku mogućnost da informira srpski narod da se sklanja ispred ustaša, da zadrži oružje kao i o namjerama ustaške vlasti. S druge strane intervenirao je kod ustaških vlasti u cilju zaštite srpskog naroda u Ploči, i Kiku. On se već tada bio, opredijelio protiv ustaških zločina i kasnije se s cijelom porodicom uključio u NOB.

Ustaše iz Gospića, uz pomoć ustaša iz Lovinca, nasrću 31. srpnja na Kik i Ploču, ubijaju više ljudi, odvođe grupu ljudi na stratište izvan sela te pljačkaju imovinu.

Kada je 1. kolovoza 1941. pukla prva ustanička puška u Ploči i Kiku, ustaše se bacaju na još neorganizirano i za otpor nespremno selo Rasoju (Gnjatovići) i ubijaju zvjerski 69 osoba oba spola. Među ubijenima su bila 24 djeteta do 15 godina starosti i 13 staraca preko 60 godina. Ovaj zločin ustaše opravdavaju pred narodom kao odmazdu za dizanje ustanka u selima! Ploča i, Kik, odnosno u Lici kao i navodnim pripremama sela Rasoje za napad na hrvatska sela. Preživjeli dio žitelja, Rasoje raznim putevima i kanalima izvukao se ispod domene ustaša i sklonio se u srpska sela Bruvno, Komić, Ploča, Kik i druga gdje su prihvaćeni, a po oslobođenju 1945. godine vratili su se na zgariste svoga sela.

Ustaška vlast nastoji da što više mladića privuče u ustašku vojnicu, bilo izravno vojačenjem, bilo kroz mobilizaciju u domobranstvo, a zatim raznim spletkama i ucjenama prevođenjem u ustaške postrojbe. Omiljena je bila ustaška ucjena, forsirana iz ustaških vrhova, neka ostane i deset Hrvata važno je da su čestite ustaše, a sve ostalo treba staviti pod nož. Svakako da se ovakvom politikom i, propagandom nastojalo opravdati i smanjiti negativan efekat Rimskih ugovora koji su ustašama, izbili zadnju šansu u njihovoj politica i propagiranju »slobodne Hrvatske«. Perfidne su bile ustaške podvale u provođenju terora kao: pozivanje uplašenog srpskog naroda na pokršćavanje ili na odlazak na rad u Njemačku i si. Ako se koji neupućeni i naivni čovjek ovome i odazvao, bio je uhvaćen i pogubljen na najzvjerskiji način.

Masovni ustanak izbio je velikom snagom i širio se munjevitom brzinom. Malobrojni partijski kadar nije uvijek bio u mogućnosti da drži situaciju u rukama, tako da su ori, sa zaostalijom svijesću ih, nacionalistički orijentirani izjednačavali, sve Hrvate s ustašama i time išli na ruku fašističkim zločincima. Iz općine Bruvno pred ustankom je pobjeglo cjelokupno hrvatsko stanovništvo i sklonilo se u Lovinac, zatim u Gospić i dalje. Ovaj momenat ustaše obilno ko-

riste u svojoj propagandi, i nastoje svim silama uvjeriti hrvatski narod da, je ustanak velikosrpska četnička rabota, da ustanak vode velikosrbi i da im je jedini cilj uništenje hrvatskog naroda. Prve dane ustanka tumače s ironijom i potcjenjivanjem a u svojoj domeni pojačavaju teror nad srpskim narodom kao i hrvatskim koji ne prihvaća njihovu politiku. U ovakvoj situaciji domobranska komanda iz Bihaća upućuje u Lovinac časnika Stili, noviča ii nekoliko podoficira da od domaćih ljudi — regrutnih obveznika, kao i onih prebjeglih iz općine Bruvno, organizira domobransku jedinicu (satniju). U ovoj domobranskoj satniji bio je domobranski narednik Nikola Baričević, koji je u suradnji s domaćim ljudima (Tomom Sekulićem i dr.) organizirao suradnju s ustanicima.

Pojava partizanskog pokreta i uspjeh ustanika pad rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije u slamanju ustaško-domobranske ofanzive na oslobođeno lapačko područje u pravcima : Gračac—Bruvno,—Mazin—Lapac i Lovinac—Ploča—Bruvno, u mjesecu kolovozu 1941. godine, bitno su izmijenili opću političku situaciju u Lici. Talijanska vojska, izvršila je reokupaciju ovog područja i postavila svoja uporišta na komunikaciji: Knin—Gračac.—Lovinac—Gospić, utvrdila sve željezničke stanice kao uporišta duž cijele komunikacije i uklonila ustaše iz ranijih uporišta. Tada počinje sve jača talijanska propaganda o zaštitnoj ulozi Talijana nad stradalim i progonjenim srpskim narodom.

Nakon ovih događaja situacija, na području općine Lovinac je slijedeća: Kik te Donju i Gornju Ploču drže u rukama ustaničke snage, organizirane i odlučne u obrani života i slobode; duž željezničke pruge, na pošti u Lovincu talijanske vojne posade; u Lovincu i okolnim hrvatskim selima oružničke postaje u, kojima je po jedan oružnik profesionalac naslijeđen od bivšeg režima i pričuveni oružnici tj. domaći ljudi i u mjestu Lovinac domobranska satnija organizirana uglavnom od domaćih ljudi, ali komandni kadar je sa strane.

Novonastala situacija, znatno je oslabila ustašku vlast i strahovlade, kao i izazvala početak unutrašnje diferencijacije u redovima HSS-a i jačeg previranja kod hrvatskog stanovništva, naročito s pojavom partizanskog pokreta' kao prvo-razrednog činioca. Talijanski okupatori uporno su širili propagandu kod srpskog stanovništva s posebnim naglaskom na svojoj »zaštitnoj ulozi«, a krajnji cilj ie bio da se oslabe ustaničke snage. Koriste svaku priliku da u suradnji s ustaškim snagama iz Gospića vrše akcije na oslobođenu teritoriju sela Kika i Ploče, kojom prilikom vrše masakre, pljačku i paljevine. S druge strane po hrvatskim selima se deklariraju kao saveznici i suborci protiv Srba te u Gračacu, Raduču i Metku organiziraju četničke snage koje će zajedno s njima i ustašama vršiti zločine nad hrvatskim i srpskim narodom. Po uklanjanju ustaške rulje s područja općine Lovinac, kontinuitet njihove vlasti se manifestirao kroz spomenute oružničke postaje i domobransku jedinicu, koje su od organa, ustaške vlasti u NDH bile upućene na suradnju s talijanskom vojskom, znači i na ispunjavanje njihovih okupacionih zahtjeva.

Razgaranjem ustanka, širenjem slobodnog teritorija, Komunistička partija Jugoslavije neodoljivo i uporno širi istinu o ciljevima i uspjesima NOB-a i u hrvatskim selima ovog područja. Ni neprijatelj ne miruje. Još je silan i obijestan kao i njegovi saveznici, Nijemci i Talijani. Polovinom prosinca 1941. godine četnički, zlikovci upadaju, noću u hrvatsko selo Plana Balenava, i mučki ubijaju osam ljudi i pljačkaju njihovu imovinu. AM snage ustanka su već konsolidirane, čvrsto se drži i kontrolira' slobodni teritorij, tako da ustaški i četnički zlikovci više ne mogu vršljati i (nekažnjeno činiti zločine.

Val ustaške propagande protiv Srba potican najvišim ustaškim funkcionarima (Budak, Frković), učinjeni, zločini na ovom području, teror i pljačka, pokušaji pokrštavanja Srba, te jaka, smišljena i istinita propaganda Komunističke partije, kao i neuspjeh da se ustanak uguši vojnom akcijom, učinili su da je počela diferencijacija među narodom, naročito među pristalicama, HSS-a. Zanos

0 novostvorenoj slobodnoj državi je splasnulo. Narod uvida da to nije ono što je očekivao i sve više dolazi do spoznaje o prevari: i o ustaškoj propagandi kao lažnoj. Kroz političku diferencijaciju jasno su se ocrtavale grupacije:

Prva grupa Lovinčana svjesno se opredjeljuje za, NOB, a protiv okupatora i domaćih slugu okupatora. Ova grupacija u predustaničkim danima nije brojno velika, ali je odlučna i aktivna. Njena snaga po broju i kvaliteti stalno, će jačati i širiti se po cijelom području općine. Iako ova grupa radi pod veoma otežanim uvjetima i u najstrožoj, ilegalnosti, već po svim selima¹, djeluju simpatizeri i aktivno se uključuju u vezu s poznanicima, i prijateljima, na slobodnom teritoriju (Ploča, Kik, Komić, Bruvno).

Druga grupa opredijeljena je za ustaše i njihovu politiku, ima vlast, velika ovlaštenja i mogućnosti koje pruža vlast. To su već ranije opredijeljeni za frankovce i Pavelićevu politiku. Među njima su imućniji i »ugledniji«² trgovci, i gostioničari, a oni, već imaju direktive iz ustaških vrhova, te će za sobom povući dosta mladih ljudi u ustaške postrojbe izvan općine. Ustaše koriste sve oblike prisile i veći broj porodica u selima Sv. Rok, Cerje, Ričice, Lovinac podvrgavaju ustaškoj zakletvi i, sl.

Treću grupu sačinjavaju oni seljani koji se odmah i svjesno diferenciraju od ustaša i njihove politike, naročito, od učinjenih zločina, a kasnije u toku na³ ilazećih događaja slijede liniju KPJ i uključuju se u NOB. Bili su to napredniji i pametniji, pošteniji i čestiti seljani, ugledni u svojoj sredini, koji su intimno osuđivali ustaški teror prvenstveno radi zločina koje su počinili nad svojim susjedima, pa čak i rođacima, kako srpske tako i hrvatske nacionalnosti. Ovoj grupi je pripadao dosta veliki broj pripadnika HSS-a koji je svjesno osuđivao ustaše i njihove zločine, ali pod jakim utjecajem ustaške propagande i zbivanja na, političkoj sceni Evrope te politike čekanja, koju je lansirao »vođa«⁴ Ma ček, kao i zbog nedovoljnog poznavanja ciljeva i rezultata NOB-a, nije se mogao dosta dugo odlučiti. U ovoj sredini prevladavala je seljačka, filozofija utisnuta u seljački elemenat koji po⁵ načinu svojeg života, karakteru i organizaciji proizvodnje i domaćinstva, više je sklon in di vi dualisti čk o m načinu vladanja nego organiziranoj, djelatnosti u zajednici, otuda defanzivna tendencija — držati se svoga sela, svoga zaseoka, svoje kuće. A ako se već mora, a moralo se negdje opredijeliti, onda se išlo u pričuvene oružnike ili u domobrane jer oni nisu »zločinci«⁶ i prema tome nemaju zašto odgovarati. Ova računica bila je pogrešna, jer su se i iz ovih sredina (pričuvnih oružnika i domobrana) regrutirali zločinci, a pogotovo su u njima tražili azil već okorjeli zločinci kad su bili prikliješteni da odgovaraju za svoje zločine.

Ustaška vlast u Lovincu, koju vrše domobrani, i pričuveni oružnici, sklepana od domaćih ljudi, nije ofanzivna prema slobodnom teritoriju i naizgled je miroljubiva prema ustanicima, ali je pružala, oslonac talijansko⁷ ustaško⁸ četničkim ofanzivama na, oslobođeno područje Kika, Ploče i dr., čuvala komunikaciju Zagreb—Split koja je bila od vitalne važnosti za okupatora te konačno ometala svaku vezu između gornje Like koja, je bila slobodna, i podvelebitskog područja i dijela, sjeverne Dalmacije.

P R E G L E D
STATISTIČKIH PODATAKA O KRETANJU STANOVNIŠTVA OPĆINE LOVINAC
U VRIJEME OD 1857. DO 1948. GODINE

Selo	G o d i n a								
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.
Donja Ploča	—	—	—	762	737	591	729	620	431
Gornja Ploča	1.163	1.343	1.287	474	715	721	627	793	500
Kik	345	338	247	318	352	331	365	358	231
Ličko Cerje	953	1.053	689	811	801	640	644	633	596
Lovinac	1.423	1.271	1.044	1.135	1.320	1.352	1.365	1.456	929
Ričice	998	948	701	808	883	740	732	718	675
Smokrić	792	716	582	811	859	793	739	732	472
Sveti Rok	2.145	2.076	1.660	1.830	1.928	1.728	1.762	1.747	1.404
Tetpšin Dol	—	—	—	199	103	98	96	89	65
Vranik							318	291	—
Svega		7.745	6.210	7.148	7.698	6.994	7.377	7.437	5.303

Napomena: Omaškom nije unesen Vranik za godine, osim za 1921. i 1931. g.

Rezimirajući iznijete činjenice i okolnosti pod kojima se odvijao NOB i socijalistička revolucija na području općine Lovinac, u razdoblju od 1941. godine — okupacije zemlje — pa do konačnog oslobođenja zemlje 1945. godine, uočljivo je da su na ovom specifičnom području NOB i socijalistička revolucija bili u trajnom usponu.

U srpskim selima općine (Ploča i Kik) narod je uvidio izdaju vladajuće buržoazije Kraljevine Jugoslavije kao i gorku sudbinu koju mu je bio namijenio okupator uz pomoć domaćih izdajnika ustaša i četnika. To je narod navedenih sela, kao i sela Rasoja i zaseoka Rončevići, najbolje osjetio u onom kratkom vremenskom razmaku od okupacije zemlje pa do podizanja ustanka — označen ustaškim divljanjem, nečuvenim terorom, pokoljem i progonima srpskog naroda po ovim selima. Teror je bio usmjeren u cilju realizacije ustaškog plana rasne politike a namijenjen je bio ne samo protiv srpskog naroda nego i protiv pripadnika hrvatske nacionalnosti koji se nisu mirili sa stvorenim stanjem — ustaškim režimom. I pored objektivnih uvjeta za sagledavanje situacije i uviđanja da je jedini mogući način i izlaz u oružanom ustanku i otporu okupatoru i njegovim slugama — ustašama i četnicima, jer je to bio jedini mogući način da se zaštiti vlastiti život i spriječi monstruozi plan okupatora, postojala je i subjektivna snaga koja je kao narodna snaga priskočila u pomoć svom narodu u najtežem trenutku, organizirala ga i osposobila za otpor istrebljivaču i dovela ga do konačne pobjede. Ta subjektivna snaga bila je Komunistička partija Jugoslavije. Ona je uspjela da ispod ustaškog i četničkog terora i velikosrpskog utjecaja izvuče srpski narod, a ispod izdajničkog utjecaja vodstva HSS-a i ustaša hrvatski narod. Najveća zasluga Partije je u tome što je u najtežim uvjetima, stvorenim ustaškim pokoljima po srpskim selima i četničkim po hrvatskim selima, očuvala i dalje razvijala bratstvo i jedinstvo Hrvata i Srba.

P R E G L E D
IZBORA I IZBORNIH REZULTATA PO STRANKAMA I GODINAMA
ZA KARAKTERISTIČNO RAZDOBLJE

Godina	Stranka	M j e s t o			
		Lovinac	Ploča	Sveti Rok	Svega
1920.	Broj birača	667	404	562	1.633
	Glasalo	486	372	382	1.240
	Demokratska lista	35	366	2	403
	Komunistička lista	34	—	31	65
	Hrvatska zajednica	44	1	29	74
	Radikalna lista	6	1	8	15
	HRSS	367	4	312	683
1923.	Broj glasača	589	431	450	1.470
	Demokratska lista	43	423	4	470
	HRSS	537	3	443	983
	Radikalna lista		5	3	17
1935.	Broj birača	702	615	571	1.888
	Glasalo	572	522	442	1.536
	Bogoljub Jeftić	68	456	12	536
	Vlatko Maček	504	66	430	1.000
	Ljotićeva stranka	—	—	—	—
	Bože Naksimovića	—	—	—	—

Ustaški i četnički zločinci u početku igraju isključivo na nacionalističku kartu i usmjeravaju svoje zločinačke aktivnosti — ustaše protiv srpskog naroda, a četnici protiv hrvatskog naroda. Omasovljavanjem NOB-a i razvijanjem bratstva i jedinstva ustremi ju se ustaše i četnici protiv boraca revolucije — partizana. Više pripadnost -ovoj ili onoj narodnosti ili vjeri nije u pitanju, već je važno da li je netko za NOP ili protiv. To dovodi do suradnje ustaša i četnika i na ovom području, a na kraju i do zajedničkog bijega pred pobjedonosnom narodnog vojskom.

Petar Kljajić

Događaji u općini Lovinac pred ustanak i u ustanku s težištem na selima Ploča i Kik

Frankovačko-ustaški pohod i Mačekova politika čekanja s jedne i pokušaj organiziranja četnika s druge strane uveliko su, pored ostalog, stvorili poteškoće u mjestima općine da se šire razbukta ustanak.

Poslije kapitulacije Jugoslavenske vojske rezervisti Hrvati i Srbi, iz općine Lovinac, počeli su se vraćati kućama u vojničkim uniformama. Grupa rezervista: Đuro Pavlica, Jovan Petković, Milan Orlović, Stevan Trkulja — svi iz Ploče i Kika, na prolazu kroz Ričice bili su prisiljeni od strane naoružanih pripadnika Mačkovke zaštite (među kojima su bili Ante Pavičić i Ivan Knežević) da skinu vojne uniforme, pa su spomenuti kućama stigli u donjem rublju i bosu. Protiv takvog postupka istupili su neki razumniji seljaci, među kojima Blaž Tomac Grbin i Jure Knežević iz Ričica, kasnije učesnik NOR-a. Na željezničkoj stanici Lovinac grupe, koje su pristizale vlakom, bile su također pretresane od strane lovinačkih ustaša, među kojima su bili općinski pisar Marko Pavičić Majki, šef željezničke stanice i još neki. U jednoj grupi bio sam i ja. Zahvaljujući Ivici Rupčiću, šoferu iz Udbine (simpatizeru KPJ i učesniku NOB-a), moja grupa se autobusom prebacila do Ploče. Po izlasku iz autobusa primijetili smo' na cesti žandarmerijskog podnarednika Boška Dabića kako više: »Srbi, gdje ste, nama nema spasa«, a oko žandarmerijske stanice muvali su se naoružani ljudi u civilnim odijelima, skidali tablu Kraljevine Jugoslavije i stavljali hrvatske zastave. Među tim ljudima prepoznali smo susjede iz Vramka: Franu Šarića Bilina, Ivana Račića (Perićova), Matu Račića (Tomina), Ivu Brfčića (Pajožma), Ivana Brkića (Franjine), Danu Kovačevića Dena, Juru Kovačevića Bega, Danu Kovačevića Kraljevića i još desetak drugih. Slijedećeg dana ti su ljudi tjerali spomenutog Dabića i još neke razoružane žandare da ruše spomenik kralju Aleksandru na Udbini.

Dok su talijanski okupatori nesmetano prolazili ličkim cestama i vršili okupaciju, stizali su kućama i oni vojnici-rezervisti iz lovinačke općine koji su se bili povukli u Bosnu. Neki od njih su pod utjecajem KPJ i njezinih simpatizera sa sobom donijeli vojničke puške, municiju i drugo, što je na jednoj strani hrabrilo narod, a na drugoj i plašilo zbog represalija koje su najavljivali Talijani i ustaše ukoliko se to oružje ne preda. Puške su donijeli slijedeći ljudi iz Ploče: Đuro Petković Đurica, Pajo Kljajić, opančar, Ilija Petković, Jovo Petković, Stevo' Štulić, Rade Milković Racan, Janko Čalić, Dragan Milković, Sava Gajić, Mile Gajić Bojanin, Marko Malinović, Dušan Stulić, Milanko Banjeglav, Dušan Čuruvija i Rade Orlović Jamdrijin, a iz Kika : Dane Zegarac Dašo, Vaso Zegarac, Petar Ličina, Dane Ličina' i još neki. U isto vrijeme stizali su u selo i ljudi koji su se nalazili na raznim poslovima širom zemlje. Među njima bilo je i simpatizera KPJ. U Ploču i Kik su se vratili Mirko Stulić, sin učesnika oktobarske revolucije, Nikola Popović Nikica (Mićanov), Božo Radaković, Mirko Platiša, Marko Trkulja, Mile Ličina, Petar Platiša, Jovo Zegarac i drugi.

Kao pomoć domaćim ustašama u Lovincu, ubrzo po uspostavi nove ustaške vlasti, stižu iz Gospića uniformirane ustaše s ustaškim amblemima, slovom »U« na kapama i reverima bluza — po prezimenu Stilinović, Frković i Bubaš. Prvi je postavljen za ustaškog zapovjednika u Lovincu, a za njegovog zamjenika dotadašnji zapovjednik Krešo Drezgić. Gospićke ustaše uz pomoć domaćih ustaša

— Filipa Baričevića, Mateše Kovačevića, Jose Mašića, Siplete Babića i drugih izvršile su reorganizaciju ustaških redova u Lovincu i u mjestu zadržale one koji su se isticali kao ustaše, a manje provjerene poslali u okolna sela, dok su one koji nisu htjeli ići u ustaše, mobilizirali u domobrane. U Ploču su iz Gospića stigle uniformirane ustaše: Ante Canić, Pero Canić, Joso Alić, Mifci Stilinović i drugi, sve mlađi ljudi. Prvi je preuzeo zapovjedničku dužnost od dotadašnjeg zapovjednika Jure Franića, koji se izgubio iz Ploče i aprila 1942. godine sa ženom Ikom i troje djece prešao na oslobođenu teritoriju i uključio se u NOP.

Tako ekipirane ustaše su počele da zavode svoju strahovladu. U srpska sela upućuju do zuba naoružane grupe ustaša, koje pod prijetnjom smrti naređuju da se ide na pokrštavanje, da se preda oružje i vojna oprema, da im se za ishranu donesu pršuti, rakija, peku janjci i drugo — sve bez plaćanja. Od bogatijih ljudi oduzimaju novac i druge vrijednosti i međusobno dijele. U tim teškim danima najteže je bilo stanovnicima Gornje Ploče, Gnjatovića — u Rasoji kod Lovinca i Rončevićima u Smokriću. U nešto povoljnijoj situaciji bili su stanovnici Donje Ploče, jer su bili udaljeniji od ustaških i žandarmerijskih postaja, pa su na znak opasnosti mogli pobjeći iz sela.

U prvoj polovici juna po naređenju ustaša išla je prva grupa od oko 70 ljudi i žena iz sela Kika na pokrštenje u Lovinac. Slično je bilo i s ljudima iz Ploče, koji su 13. juna 1941. i slijedećih dana isto išli u Lovinac radi pokrštavanja, a neki i u Gračac. Opća psihoza straha, nesigurnosti i izgubljenosti u takvom košmaru, kakav je bio onih dana, vodila je ljude i u nepromišljene poteze, kao što je bio slučaj s pokrštavanjem. S druge strane poštteni ljudi kao što su pop Depeder, pa Jure Franić, Markina Kovačević, Martin Stefanić i neki drugi iz Lovinca, upućivali su ljude da se vrate kućama, da se ne pokrštavaju, jer namjera ustaša nije u tome, već u traženju načina kroz ovaj vid da se ljudi masovno likvidiraju. Dakle, ponašanje Depedera, Franića i drugih bilo je u to vrijeme već začetak diferencijacije i u redovima vladajućih snaga u Lovincu, što je kasnije rezultiralo odlaskom u partizane — na stranu NOP-a (Franić i dr.). Jedini koji se pokrstio iz Ploče jeste trgovac Jovo Pavlica, koji je na krštenju dobio ime svoga kuma ustaše Ivice Sekulića iz Lovinca, zvanog Vajdacar. Pavlica je odmah iza toga svu svoju veliku imovinu u Ploči predao kumu Ivici, a on je s ustaškom propusnicom otišao u Zemun, kamo je kasnije uspio preseliti ženu Ginu i djecu, dok je u Ploči ostao njegov otac Maksim i sin Boško, koji su se poslije priključili NOP-u.

Prilikom prolaza kroz lovinačku općinu te prema Gračacu i Udbini, Talijani su se ponašali kao da su oslobodioci a ne okupatori. Ustaše i pojedini predstavnici HSS-a, među njima raniji predsjednik HSS-a Fabo Tomićić, zatim Mile Rupčić Glušica, Ante Krpan Antić i drugi, te šef željezničke stanice Ivan Oresković i neki gostioničari bili su sretni da vide tu okupatorsku armadu, te fašističke istomišljenike, kao pomoć u vršenju zločina nad nevinim stanovništvom, a ovi opet vidjeli su u ustašama i njihovim pristašama svoju vlastitu sigurnost i tuđu zemlju. Zbog toga je i razumljivo što su ih svečarski dočekali s hrvat-

skim zastavama i dobrodošlicom. Promišljeni ji. kao na primjer pop u Rićicam< Dominez Mimica uvjeravao je narod da ne ide na doček okupatora, pa je koc crkve zadržao omladinu.

U cijelom periodu od aprila 1941. godine pa do ustanka, punih 100 dana talijanski su (okupatori zajedno s ustašama radili na učvršćenju NDH. Talijanski okupatori uglavnom su držali željezničke stanice i prugu, ali su često saobraćali cestama prema Gračacu, Udbini i Gospiću. Prolazeći kroz Ploču i druga mjesta, oni su se ponašali kao da su zaštitnici srpskog naroda sa svojim laskavim i često izgovorenim riječima »bono Serbo«, ovo s namjerom da za sebe pridobiju narod ovih sela.

Od polovice maja 1941. ustaše počinju da hapse pojedince u Ploči, Kiku, Gnjatovićima (Rasoja) kod Lovinca i Rončevićima. Uhapšene su najprije mučili, zatim odvodili u nepoznatom pravcu i ubijali, a da narod nije znao za njihovu sudbinu. Prve žrtve iz Ploče bili su: Božo Dukić i Mile Pavlica iz Kika, Dane Žegarac, zvani Dašo, a iz Lovinca Iso Gnjatović. Da, bi sačuvali, živu glavu, iz Ploče su u prvoj polovini juna 1941. godine pobjegli u Beograd seoski pop Milenko Borić i njegov zet Vlado Trbojević, učitelj. To što su uspjeli pobjeći mogu zahvaliti činjenici da su bili viđeni ljudi, pa je to ustaškim vlastima tada i odgovaralo. Jednima su to omogućili, a drugima nisu, kao na primjer Iliji Ajdukoviću, popu iz Srednje Gore, rodom iz Ploče. U Lovincu su ga uhvatile lovinačke ustaše i ubile. U isto vrijeme uhvaćen je u Lovincu na povratku iz bolnice u Gračacu i Bogde Draganić, zemljoradnik iz Ploče i ubijen, a zatim i Smilja Budimlija s njezine troje malodobne djece (kćerke).

Poslije poznatog hušakčkog govora protiv Srba, koji je održao Mile Budak, ustaški ministar i doglavnik Ante Pavelića, uslijedili su masovni pokolji Srba u Ploči i Rasoji. Oko 16 sati 31. jula 1941. godine u Ploču je iz Gospića i Lovinca iznenada stigla grupa ustaša naoružanih do zuba. Na ulazu u selo razvrstali su se u tri manje grupe, a priključile su im se i ustaše iz Vranika, pa su tako organizirano krenule u hvatanje i ubijanje srpskog naroda bez razlike na godine. Mnogi se u tom momentu nisu snašli pa su pohvatani, a neki odmah ubijeni. Tako su jednu grupu pohvatanih otjerali u žandarmerijsku stanicu — dvorište kasarne, a oni koji su zatečeni kod kuće u zaseocima Petkovići, Kljajići, Stumčići i Dukići zaklani su noževima ili ubijeni vatrenim oružjem na kućnom pragu. Nakon ovog zločina ustaše iz Gospića odvele su sa sobom jednu grupu od 13 ljudi i pobile ih u predjelu Dupčan kod željezničke stanice Bilaj-Ribnik, izuzev Petra Pavlice, koji je uspio da pobjegne. Sutradan su ustaše upale u selo Gnjatović (Rasoja) kod Lovinca i masakrirale njegove stanovnike.

Pripreme za otpočinjanje oružanog ustanka u Ploči i Kiku, odnosno u općini Lovinac, započele su, kao i u većini općina u Lici, još od dana. kapitulacije i rasula vojske Kraljevine Jugoslavije. Povratkom simpatizera i kandidata za članove KPJ u Ploču, učestali, su kontakti među njima i dogovori, a posebno prilikom povratka rezervista, rodom iz Ploče i Kika, koji su pod utjecajem Komunističke partije uspjeli poslije rasula vojske donijeti svojim kućama vojničke puške i drugo oružje.

Međutim, odlučujući značaj za pokretanje oružanog ustanka imao je sastanak koji je 31. jula u Ploči održao Rade Grković — komunista iz Srednje Gore, zadužen od Okružnog komiteta KPH za Liku za vezu i rad s komunistima i simpatizerima u Mogoriću i Ploči. Na tom sastanku donijeta je odluka da se pruži oružani otpor ustašama. Evo što je o tom sastanku napisao sam Rade Grković:

»U vezi s pokretanjem Ploče i Mogorića, na ustanak i zaposjedanja Pločanskog klanca, Dane Kugić i ja našli smo se 31. jula predvečer u Ploči, nedaleko stare Štulića kule. Tu smo počeli sastanak s grupom od 5 kandidata za članove Partije — Lazo Gajić, Mile Popović, Nikica Popović, Mile Gajić Samelov i. Iso Bamjeglav Nidželin. Ubrzo je grupa narasla i pretvorila se u pravi ustanički zbor od 50 do 60 prisutnih. Dobro se sjećam Marka Malinovića, koji je na sastanak donio karabin s pola vojničke torbe municije. Dogovorili smo se da sutradan ujutro postavimo stalnu naoružanu zasjedu oko ceste prema Donjoj Ploči i da tuku listaše čim pođu u selo. Samo jedan sat iza sastanka, u prvi mrak, ustaše su u Gornjoj Ploči počele jednu od najgroznijih divljačkih drama. Zvjerski¹ su uništile oko 80 ne-dužnih života, najviše žena, djece i staraca te popalile nekoliko desetaka zgrada u čiji su plamen pobacale i živih ljudi. Ujutro 1. augusta oko 8 sati ustaše su krenule da unište i drugi dio sela. Međutim, Pločani su ih dočekali vatrom iz pušaka i nakon pola sata borbe odbili. Bile su to prve ustaničke puške u Ploči.«¹

Toga jutra 1. augusta 1941. oko sedam sati ujutro iz centra, Ploče naoružane ustaše kreću prema Pločanskom klanacu za narodom koji se povlačio u Vršine prema Srednjoj Gori i prema drugom dijelu, sela Donjoj Ploči. Sada već organizirani i pripremljeni za oružanu borbu, hrabri Pločani sačekuju ustaše na Mededovači i tu odjekuju prvi naši ustanički pucnji. Prvi je na ustaše otvorio vatru iz svog karabina Rade Milković, zvani Racan, iz Gornje Ploče. U isto vrijeme stupaju u akciju i drugi ustanici, koji su se okupili u Budžaku Draganića. Svi su se našli u Mededovači. Iznenadeni ustaše brzo su počele da se povlače prema centru Ploče pod kišom metaka. Čim su se povukle u centar Ploče, pripjela im je i pomoć iz Gospića, pun autobus ustaša. No i pored toga nisu se usudile krenuti u napad. Pod kišom ustaničkih metaka s Mededovače otišle su autobusom pod Pločamski klanac i tu zapalile tri kuće, u kojima su izgorjeli starci Stevan Stulić i Boja Štulić. Uspjeh su da uhvate starca Nikolu Cuturila (Glavana). Sasjekli su ga njegovom sjekirom, koju je ponio od kuće sa sobom za obranu. Kasnije su uhvatili i Jovu Ajdukovića, koga su također ubili. Poslije toga glavnina ustaša, koja je došla za pomoć iz Gospića, povukla se nazad u Gospić, a u centru Ploče u žandarmerijskoj kasarni ostale su i dalje ustaše iz Lovinca i Vranika sa žandarima.

Slijedećeg dana kod zaseoka Budimlja ustaše, koje su se vraćale kolima iz Papuče za Lovinac, bile su napadnute od grupe u kojoj su bili Mile Gajić (Same-lov), Stevan Budimlja i njegov sin Milorad, Nikola Čalić i Miloš Đaković (Lačkov). Ubijen je jedan ustaša, a ostali su uspjeli pobjeći. Zaplijenjena je jedna puška s više metaka.

Nakon ovih okršaja ustaše su poručivale narodu u zbjegovima (narod iz Ploče sklanjao se u Debeljaču, Gostušu, Trouuru, Mededovaču, Lipač i dalje prema Srednjoj Gori i Mogoriću, a narod iz Kika u Poljske Gajine prema Ploči, Raduču, te Kikovoju gredi i Žiru) da više neće biti ubijanja i da se vrati kućama. Međutim, ovim porukama nitko više, razumije se, nije vjerovao. Kad su uvidjele da od toga nema ništa, ustaše su se obratile i talijanskom okupatoru za pomoć, nakon čega je treći dan iza dizanja ustanka došlo do pregovora u Pločanskom Jezeru između predstavnika Talijana i predstavnika ustanika. Tom prilikom Ustanici su odlučno Talijanima stavili do znanja da se neće vratiti kućama niti će predati oružje.

¹ Zbornik 10, Historijski arhiv Karlovac, 1979, str. 303—304.

Napad na ustaše 1. augusta 1941. godine označio je početak ustanka u Ploči, a time i u lovinačkoj općini. Mededovača, Jusiipovača i zaselak Miiljkovića s centrom Ploče postali su centri ustanka u kojima su se ustanici nalazili danju i noću. Petog dana nakon početka ustanka, 5. augusta, održan je prvi skup boraca u dolini na Mededovači, na kojem je učestvovalo oko 60 ustanika iz Gornje i Donje Ploče. Na tom sastanku izvršen je izbor vojnog rukovodstva u koje su ušli : Đuro Petković, zemljoradnik, Mirko Štulić, bivši žandarski kaplar, Nikica Popović, mornar, Marko Orlović, krojač i Petar Kljajić, pekar. Član Komunističke partije bio je samo Marko Orlović. Slično ustaničko rukovodstvo izabrano je i u Kiku koje su sačinjavali: Ilija Petković, Mile Ličina i Jovo Zegarac (Markanov). Poslije dogovora na Mededovači, istog dana pred veće napadnute su ustaše i žandara u centru Ploče. U napadu je učestvovalo više od 80 boraca s puškama, rogljama, vilama i drugim predmetima. Iz žandarmarijske kasarne ustaše su uspjele pobjeći prema Lovincu, a one koje su se sakrile u kuću trgovca Jove Pavlice, skoro sve su pohvatane i likvidirane. Negdje oko pola-noći, nakon što je bilo zapaljeno čitavo imanje Jove Pavlice, uhvaćen je i poznati ustaša Ivica Sekulić Vajdacar i ubijen. Tokom noći demolirana je i žandarmerijska kasarna, u kojoj su mučeni i ubijani Pločani, Kičani i ljudi iz drugih sela.

Nakon oslobođenja od ustaša u Ploči i Kiku nastalo je izvjesno zatišje. Kod naroda u srpskim selima došlo je do izvjesne smirenosti. Javila se želja za osvetom, pnije svega kod onih kojima su ustaše nekoga pobile. Rukovodstvo ustanka, međutim, nije se povodilo za osvetničkim namjerama. Naprotiv, energično je istupilo protiv bilo kakve osvete i nastojalo da osigura narod od eventualnog novog napada ustaša. U tu svrhu uspostavljeno je nekoliko stražarskih mjesta prema Lovincu i Vraniku. Jedno je bilo prema zaseoku Brkići u Vraniku u kući Petra Petkovića, drugo pod Debeljačom u kući Rade Budimlije prema zaseoku Račići, treće na Bukanjskom klancu i četvrto u Kiku kod Žegaraca i Ličina prema Lovincu. Na svakom stražarskom mjestu svakodnevno je bilo po desetak ljudi s jednom ili najviše dvije puške. S ovih stražarskih mjesta niti jedan metak nije smio hiti ispaljen prema selima nastanjenim hrvatskim življem za vrijeme rada u polju, iako su ustaše i dalje iz svojih uporišta pucale prema 'ustaničkim selima, kao na primjer s brda Krkenjače, Gradine i drugih.

Narod sela Ploče i Kika koristili su izvjesno zatišje za nabavu oružja, koje je uglavnom kupljeno u Dalmaciji da bi mogli pružiti otpor neprijatelju.

Ustaše su širile propagandu kako su šume pune četnika spremnih da ubijaju Hrvate, pa su narodu po okolnim selima naređivale da po noći bježi u Lovinac, što su mnogi i činili, ostavljajući prazne kuće s pokojim starcem u njima. Da bi razbili ustašku propagandu, pojedini članovi rukovodstva ustanka iz Ploče i Kika odlazili su po noći pod vrlo nepovoljnim uvjetima u susjedna hrvatska sela i uvjeravali narod da mu ne prijeti opasnost od ustanika, te da nema potrebe da bježi iz kuća. To isto činio je lično i Jakov Blažević, sekretar Okružnog komiteta KPH za Liku, odlazeći u zaselak Brkići između Ploče i Vranika, da bi uspostavio vezu s prvoborcem Markom Kovačevićem Markinom i dao mu direktive za rad.

O tom susretu Marko Kovačević piše da je treći dan poslije ustanka, u Ploči (3. augusta 1941. godine) sreo Jakova Blaževića, koji mu je dao zadatak da nabavlja oružje i dr. te da poruči ljudima da ne idu u ustaše i domobrane nego u partizane. Potom se Markina povezao s Paj inom Nekićem i Nikolom Katalinićem kao i sa Stipom Miletićem iz Sv. Roka. Svi su oni mnogo doprinijeli da narod shvati kako u ustaničkim redovima nisu samo Srbi već i Hrvati. Markina

Kovačević je u aprilu 1942. prešao na oslobođeni teritorij. Tada je 15. aprila 1942. osnovan i prvi Općinski NOO i Općinski biro KPH za Lovinac.

Pored izabranog vojnog rukovodstva ubrzo je, po mojem sjećanju, 28. augusta 1941. oformljen i Pomoćni odbor — nazivan je i Odbor crvene pomoći i Odbor prve pomoći, od 15 drugova za ishranu boraca i smještaj izbjeglica, sa Savom Gajićem iz Donje Ploče na čelu. Iste organizacije formirane su u selu Kik pod rukovodstvom mladog pekarskog radnika Mirka Platiše, koji je kao član KP bio uključen u partijsku ćeliju Ploča. Otpočela je i vojna obuka boraca u vidu kursa. Na tom poslu najviše su se angažirali Mile Gajić i Mirko Stulić, zatim Nikica Popović, Marko Orlović, Petar Kljajić i Mile Miljković, dok je Todor Popović radio na osposobljavanju nekoliko boraca u pogledu brzog prenošenja poruka (signalizacije) putem zastavica. Organiziran je i kurs prve pomoći koji je posjećivao veći broj žena i omladinki.

I pored toga što je ogromna većina naroda u Ploči i Kiku podržavala i aktivno se uključila u narodnooslobodilačku borbu, bilo je i pojedinaца koji su bili u prvom redu protiv borbe s talijanskim okupatorom. Bili su to pojedinci velikosrpski nastrojeni, koji su neprijatelja gledali ne samo u ustašama već u svim Hrvatima. Zbog takvih stavova i pokušaja da ustanak skrenu s linije narodnooslobodilačke borbe, njih desetak iz Gornje Ploče je strijeljano. S velikosrpskih i drugih pozicija, nastupao je i prvi komandir Pločanske čete Đuro Petković, zemljoradnik iz Gornje Ploče, inače rezervni podnarednik Jugoslavenske vojske. Pored ostalog, on je tjerao pojedine ustanike da rade na njegovom imanju, a one koji to nisu htjeli, znao je i šamarati. Osim toga on je prisvojio i novac koji je zaplijenjen u pošti prilikom napada na ustaše u Ploči, umjesto da je iskorišten za kupovinu oružja. Ilegalno je surađivao sa svojim komšijom Milanom Ajdukovićem, mlinarom i posjednikom, inače velikosrbinom (koji je kasnije otišao u četnike), zatim sa svojim stricem Nikolom Petkovićem, američkim povratnikom i drugima nenaklonjenima pokretu. Zbog svega toga na zboru boraca novembra 1941. godine Đuro Petković je smijenjen, a za komandira čete izabran je Mirko Stulić, sin učesnika oktobarske revolucije i čovjek koji je od prvog dana odlučno bio za NOB. Đuro Petković se i dalje suprotstavljao narodnooslobodilačkom pokretu, a naročito borbi protiv Talijana s kojima se uspio povezati, kao i s četnicima u Gračacu i Metku, pa je poslije kao takav strijeljan.

Na prijedlog Mirka Stulića i Nikice Popovića na narodnom zboru održanom 10. novembra 1941. godine u pločanskoj školi izabran je odbor Ploče kao organ nove vlasti, koji je poslije nazvan narodnooslobodilački odbor. Sačinjavah su ga: Sava Gajić, Rade Orlović, Bude Orlović, Dušan Ćuruvija, Mile Budimlija, Tode Kljajić, Mile Kljajić, Miloš Banjeglav i Petar Kljajić, predsjednik te Nina Dukić, tajnik. U isto vrijeme NOO je izabran i u Kiku. Ovi odbori bili su i prva klica nove narodne vlasti u ovim selima. Oni su zabranili svaku trgovinu s okupatorom, izdavali propusnice za slobodno kretanje na oslobođenom teritoriju, preuzeli brigu o seoskim stražama, o smještaju i ishrani izbjeglica i drugo. Inicijativom Kate Pejnović, člana OK KPH za Liku i Desanke Marunić izabran je Inicijativno-pomoćni odbor žena čiji je predsjednik bila Zora Dobrić, učiteljica. U selu Kiku također je formiran Inicijativni odbor od pet članova, a njegova predsjednica bila je Sara Petković.

Prije osnivanja NOO-a u septembru u Ploči je, nakon održanog zbora seljana u školi, formirana ćelija KPJ, koju je formirao Mile Počuča, član Okružnog komiteta KPH za Liku. Njeni članovi su bili: Marko Orlović (od ranije član KPJ povezan s partijskom organizacijom na Udbini), Nikica Popović i

Mirko Štulić. Ubrzo je ova ćelija proširena s još dva člana i to: Mirkom Platišor i kasnije Petrom Kljajićem. Istog dana formirana je i skojevska organizacija o pet članova s Đurom Čalićem na čelu. Isto tako formirana je skojevska organizacija i u Kiku.

U novembru 1941. formirana je grupa kandidata za članove KPJ, u koje su bili : Rade Orlović. Milanko Orlović, sinovi J okini, Nikola Dukić Nina i Mariji Radaković. Od strane ćelije KPJ za ovu kandidatsku grupu bio je zadužen i njom rukovodio autor ovog napisa.

Ove organizacije od svog osnivanja 1941. organizaciono su bile vezane z, KK KPH Gospić, a od aprila 1943. godine, tj. od oslobođenja Lovinca, vezane s-i za Kotarski komitet KPH Gračac. Najveća pomoć ovim organizacijama' pruženi je od već spomenutih članova Okružnog komiteta KPH za Liku. Od strane Kotarskog komiteta KPH Gospić, svojim čestim prisustvom, pomagali su u radi drugovi Đuro Stanković, Petar Kleut, Đuro Potkonjak i Simo Počuča. Posebni pomoć, naročito u radu s omladinom, davao je ilegalni radnik, upućen od Okružnog komiteta, drug Safet.

Ustaške vlasti krajem 1941. poduzimaju u lovinačkoj općini politički pritisak da stvore masovne ustaške organizacije. Računali su da će time veliki dio stanovništva vezati za ustaški pokret i njegovu sudbinu. Tako su negdje više, negdje manje učlanili kućevlasnika u ustaške organizacije. Primjera radi trebće navesti da su u Sv. Roku 28. decembra 1941. učlanili 112 kućedomaćina, u Smokriću 18. decembra iste godine 90 lica, u Vraniku 17. decembra 1941. godine 32. a u Ričicama 26. decembra iste godine 20 lica. Oni su se svi morali zakleti da će obući ustašku uniformu i uzeti oružje. Naravno, svi nisu postali ustaše.

Nikola Gnjatović

Bude Gnjatović

Ustaški zločin u selu Rasoji

Od doseljenja do prvih dana ustaške vlasti

Jugozapadno od Lovinca nalazi se Rasolja — selo Gnjatovića. Ovim je imenom nazvano zbog istog prezimena svih njegovih stanovnika. Po' starim zapisima ovo prezime potiče od nomadskih plemena koja su se iz doline Pive, Tare i Drine pred turskom najezdom povlačila ka zapadu. Dolaskom na tie Like najprije su se obreli kod Korenice, zatim pomjerali jedni ka Topuskom, a drugi ka Velebitu, gdje su se održavala i druga stočarska plemena »Vlaha", kako su ih nazivali popisivači iz 1712. godine. U prvoj polovini šesnaestog stoljeća Turoi su zaposjeli dobar dio Like. Pred njima su se stočari pomjerali s ličke strane Velebita ka Ravnim kotarima i dalmatinskoj Bukovici. Tako se skupina od 17 čeljadi Gnjatovića našla u okolini današnjih Bilišana, gdje su obitovali sve dok Turci nisu istjerani s ličkog područja.

U tih dugih 160 godina., koliko je trajala turska okupacija, iz generacije u generaciju gajene su uspomene na staru postojbinu. Mnoge davno izbjegle skupine vraćale su se u Liku i naseljavale područja koja su napuštali Turoi. Tako je i davni predač današnje generacije Gnjatovića s B'ilišana krenuo na »staro pradjedovsko ognjište«. Zapis iz 1712. godine o stanovništvu lovinačke općine na ovom području registruje jednu obitelj Gnjatovića sa 6 članova..

U razvalim između brda Volarice i Medvidovače, skoro u centru općine Lovinac, smjestilo se selo Gnjatovića zbog čega je, vjerovatno, i nazvano Rasoja. Široko je otvoreno prema Lovincu, a uskim klancem i lošim seoskim putem ka Ličkom Cerju i Ričicama. Zemljišni posjed svih Gnjatovića je u jednom komadu i na istoku doseže do potoka Suvaja, a na zapadu do rijeke Ričice. Prema legendi ovo imanje je kupljeno za 100 ovnova od veleposjednika popa Zdune, po kome je zaselak Zdunić dobio lime. Samo manji broj njiva pojedinih domaćinstava nalazi se izvan ovog atara, koje su kupljene kasnije.

U martu 1941. selo je imalo 150 stanovnika, od kojih je u selu živjelo 124. Ovo stanovništvo živjelo je u 25 domaćinstava, od kojih 21 u selu Rasoja, 3 u mjestu Lovinac i 1 u Sv. Roku. Sva domaćinstva imala su zajedničko porodično prezime Gnjatović. Na raznim službama i na radovima nalazilo se 11 stanovnika, na služenju vojnog roka 1 i 14 se zateklo u inostranstvu (SAD i Kanada).

Osnovna karakteristika domaćinstava bila je u tome što su u dobrom dijelu to bile porodične zadruge s velikim brojem djece. U ranijim generacijama vrlo mali broj djece je završavao osnovnu školu, većinom su bili samouki. Ženska djeca po pravilu nisu išla u školu. Jedini zadatak bio im je da čuvaju stada'. Iz ovih generacija mnogi muškarci su odlazili na radove u inostranstvo. U posljednjoj generaciji sva su djeca pohađala osnovnu školu i dobar dio je završavao i opetovnicu, a samo nekolicina je pohađala gimnaziju.

Stanovništvo je imalo oko 160 jutara zemlje, od koje je jedva jedna trećina bila obradiva, a ostalo pašnjaci i šuma. Živjelo se uglavnom od zemljoradnje i stočarstva, uz neznatne dopune od sezonskih radova i kućne radinosti. Samo nekoliko članova iz pojedinih domaćinstava nalazilo se u raznim službama i na radovima, ne računajući one koji su odlazili na radove u inostranstvo. Zemlja je davala vrlo niske prinose zbog čestih suša, tako da su u suštini sva domaćinstva bila relativno siromašna. U prilog tome govori i činjenica, što su uoči prvog svjetskog rata i između dva rata iz sela otišla 32 čovjeka, na radove u inostranstvo (mahom u Ameriku, Kanadu, Francusku, Belgiju i Argentinu). Skoro' iz svake kuće otišao je po jedan muškarac, a iz nekih i po tri brata istovremeno. Obavljali su najteže i ponižavajuće poslove da bi nešto zaradili i tako podigli svoje domaćinstvo. Do početka drugog svjetskog rata 18 ljudi se vratilo, a 14 je ostalo u inostranstvu do završetka rata.

Početkom drugog svjetskog rata selo je raspolagalo s 465 ovaca, 330 koza, 28 konja, 18 volova, 104 krave, 37 svinja, 32 zaprežna kola, 20 plugova i mnogo drugih krupnijih i sitnijih alatki. Stočni podmladak je bio tržišni višak odakle su podmirivane najnužnije familijarne potrebe u onim robama, koje kućna radinost nije proizvodila. U selu su sva domaćinstva živjela u slozi i međusobno se ispomagala. Svijet iz okolnih sela smatrao ih je jednom familijom. U dugim zimskim danima djevojke i momci okupljali su se na zajedničkim prelima: djevojke su izrađivale razne ručne radove, a momci svirali na svirale, tambure i poneki stariji čovjek pjevao uz gusle. Nedjeljom i prilikom nekih svečanosti okupljali su se nasred sela, baš tu gdje im je sada zajednička grobnica-kostunica i po-

dignut zajednički spomenik. Upravo tu su Sie prije rata veselili, igrali i pjevali, a momci se nadmetali u bacanju kamena s ramena, skoku u dalj, dizanju tereta i drugim viteškim igrama-.

Stanovnici ovog srpskog sela i okolnih hrvatskih sela (Smokrić, Zdunić, Ličko Cerje, Prpići, Matijevići, Ričice, Šunići i dr.) lovinačke općine živjeli su u istim ekonomskim uslovima. Imali su težak život, ali su se međusobno pomagali u zavičaju i na teškim ponižavajućim poslovima u inostranstvu. Sklapali su mješovite brakove, jedni drugima kumovali u vrijeme kada se kumstvo više cijenilo nego srodnici. Jedni kod drugih su dolazili na slave, za Božić i druge blagdane te porodična veselja. Čobani su se svakog dana: dogovarali gdje će goniti stoku na pašu, ugovarali zajednička prela i drugo. Takav život tekao je do stvaranja Nezavisne Države Hrvatske u krilu njemačkog i talijanskog fašizma.

Od građanskih parti ja u ovom zabačenom kraju najjači uticaj je imala Hrvatska seljačka stranka. Tridesetih godina, a naročito uoči drugog svjetskog rata, posebno je bila aktivna grupa frankovaca u lovinačkoj općini: koja je intenzivno širila šovinizam i međunacionalnu mržnju i uporno se borila protiv naprednih demokratskih snaga. Pod plaštem HSS-a: ona je stvorila ustašku organizaciju u čemu joj je velika nada i podrška bio zloglasni Mile Budak, rodom iz Sv. Roka. Mnogi: poštteni Hrvati pošli su za njima i ne sluteći krajnji ishod njihove zločinačke politike.

Nakon donošenja »strego povjerljive okružnice Hrvatskog narodnog pokreta«, koja je 28. augusta 1939. godine upućena svim organizacijama HSS-a, vodstvo lovinačke organizacije odmah je formiralo »Hrvatsku seljačku zaštitu« kojom je rukovodio Marko. Ivezić, mesar. Ova poluvojna organizacija svake nedjelje izvodila je vojnu obuku. Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske većina hrvatskog stanovništva lovinačke općine smatrala je pravim rješenjem hrvatskog pitanja.

Već s prvim danima rata među stanovnicima Rasoja počeo je da vlada strah za sudbinu. Frankovci su otpočeli s proturanjem zastrašujućih vijesti, priželjujući brzu propast Kraljevine Jugoslavije i pobjedu sila osovine. U toj podmukloj kampanji nisu izostale i prijetnje pojedinaca izrečene na račun Srba, posebno u pogledu njihovog opstanka kada pobijede sile osovine. Strah se naglo pojačavao s prvim vijestima o rasulu Jugoslavenske vojske. Kao da su iz zemlje iznikli, odjednom su se 10. aprila uveče pojavili pripadnici Hrvatske seljačke zaštite i otpočeli da razoružavaju žandare i vojnike Jugoslavenske vojske. U tom poslu najdrskiji su se pokazali frankovci, u stvari zagrižene ustaše. Te večeri i narednih dana preuzeli su žandarmerijsku stanicu, poštu i općinu u Lovincu te postavili straže na svim raskrsnicama puteva i duž željezničke pruge gdje su narednih dana presretali vojnike Jugoslavenske vojske koji su se vraćali svojim kućama, razoružavali ih, premetali i maltretirali, a neke i sasvim skidali i premalčivali. Te iste straže zabranjivale su stanovništvu kretanje dalje od svojih kuća iako je bilo vrijeme za proljetne poljske radove.

Ustaški teror i zvjerstva nad selom Gnjatovića

Potpuno opkoljeni od straža Hrvatske seljačke zaštite, a sada već ustaša, stanovnici sela Gnjatovića, koji su se povlačili u svoje kuće i pod nizom izrečenih prijetnji, teško su preživljavali te prve tužne dane. Iskru veselja- unosili su po-

vratnici rezervisti Jugoslavenske vojske i drugi stanovnici koji su se nalazili u državnoj službi ili na radovima širom Jugoslavije. Tih dana u selo su se vratili rezervisti Jugoslavenske vojske: Gnjatović Ilije Petar Perač, Gnjatović Đure Dane Danica, Gnjatović Rade Dane Danja, Gnjatović Mile Dušan Migačin, i Gnjatović Stanka Mane Manešće. Na odsluženju vojnog roka kao kadrovac bio je Gnjatović Nikola Migačin, koji je pao u zarobljeništvo. U selo su se tada vratili i Gnjatović Đure Mičo, žandar, Gnjatović Petra Marko, policajac, Gnjatović Đure Dmitar Cako, finans i Gnjatović Janka Jovo, radnik. Od stanovnika koji su živjeli izvan kotara Gračac, 1941. godine nisu se vratili u selo: Gnjatović Mile Milan (38) iz Skoplja, Gnjatović Mile Đuro (35) iz Zagreba, Gnjatović Dane Mile (31) iz Beograda, Gnjatović Petra Nenad (15) iz Beograda, Gnjatović Dane Mile Milica (28) iz Beograda, Gnjatović Ilije Milka (21) iz Raduća i Gnjatović Marka Anka (14) iz Kruškovca.

Osam a možda i deset dana poslije proglašenja NDH u Rasoj i je iz susjednog sela Zdunića došao Mate Zdunić Matešin, inače od ranije zajednički seoski starješina, smatran do rata dobroćudnim čovjekom i dobrim komšijom. Sada — bio je to ustaša. S njim je kao pratnja došao ustaša Jure Skorup iz Ričica. S obom su donijeli i neke plakate i odmah ih zalijepili na nekoliko vidnih mjesta na kojima je pisalo: da se preda oružje, da se niko ne smije udaljavati od kuće i da je proglašena NDH.

Uvečer i sutradan ljudi su se sastajali i pokušali da zaključe čemu sve to vodi i ne sluteći ono najgore. Simo Gnjatović i Jovo Gnjatović Crni odluču da pođu kod Duje Sarića Dujkana u Smokrić, zapravo kod svog starog prijatelja još iz Amerike i da pobliže saznaju što valja činiti. Nisu ni znali da je njegov sin Dane već uzeo ustašku pušku. Tako i pored starog prijateljstva ne saznaše ništa. Zapravo, rekao im je da treba slušati i poštovati novu vlast i to je sve. Sutradan Jovo Gnjatović Crni i Dmitar Gnjatović Dmitrešilo odoše do Janka Mašića u Ličko Cerje, koga su smatrali Dmitrovim dobrim prijateljem i kumom, ah su dobili sličan odgovor kao i od Dujkana Sarića. Poslije ovoga više nisu znali kome bi se mogli obratiti. Iz sela se moglo udaljavati samo' s ustaškom propusnicom po koju se niko nije usuđivao otići.

Narednih dana oko sela su krstarile skrivene patrole ustaša, a u selo je dolazio Stipe Pavičić, Pipe, bez oružja, prodavao duvan i šibice, čime se nikada ranije nije bavio i na vješt način pratio kako se ljudi ponašaju, pokušavao da sazna ko ima oružje, a ako nekog čovjeka nije zatekao kod kuće raspitivao se gdje je i šta radi, kada će doći i si.

Tokom aprila i maja u lovinačkoj općini ustaše su radile na sređivanju svojih redova i na organizovanju ustaške vlasti. Načelnik općine postao je Filip Barićević Pilipac. Oduzeta je kuća Nikole Gnjatovića Nikića, Srbina, gostioničara u Lovincu i u nju je smješten ustaški stan. Na čelu ustaša našao se neki Jelinić iz Gospića, koji je prvobitno bio postavljen za zapovjednika, ali s njim lovinačke ustaše nisu bile zadovoljne pa je ubrzo povučen. Za zapovjednika je postavljen domaći ustaša Krešo Drezga, kamenorezac, a za, njegovog zamjenika ustaša Marko Pavičić Majki. Ustaše iz Lovinca i neposredne okoline grupisale su se oko ustaškog stana u Lovincu, a ustaše iz Ličkog Cerja, Ričica, Matijevića. Zdunića i Smokrića okupljale su se oko Marka Balena Zule, s tim što su istovremeno pripadale ustaškom stanu u Lovincu od koga su primale direktive. Ustaše iz Sv. Roka okupljale su se oko čuvenog zločinca Vranzele, a u Vraniku oko ustaškog stana u Gornjoj Ploči.

Žitelji Rasoje, zbog opće političke neobaviještenosti i totalne izolacije od spoljnog svijeta, nisu nalazili rješenja šta im valja činiti. Bježali su i od same pomisli da će ma čija vlast, pa i ova ustaška, izvršiti opći genocid. Ljudi su tražili bilo kakve razloge da se okupe i dogovore kako se ponašati dok se eventualno situacija ne smiri. Sredinom maja okupili su se da popravljaju put kroz selo. Nosili su krampove, lopate i druge alatke radi opravke puta, a Matešin Zdunić odmah je otišao u Lovinac i obavijestio zapovjednika Krešu Drezgu pred kojim je bio odgovoran za sve što se u selu događa. U prvom momentu je pomislio da se radi o pobuni Srba pa je tako i izvijestio ustaše. Ustaški zapovjednik je odmah pojačao okolno obezbjeđenje i s trojicom ustaša došao u selo. S uperenim puškama u okupljene ljude naredio je da se povuku svojim kućama.

U međuvremenu se pojavilo još nekoliko naoružanih ustaša iz sela Zdunića, na čelu s Matešinom, i odlučile su da uhapsu Miču Gnjatovića, bivšeg žandara i Marka Gnjatovića, bivšeg policajca, računajući da bi oni mogli biti organizatori »pobune« u selu. Više od dvadeset ljudi, povlačeći se kućama, nastojali su da se sklone, a kada su ustaše pokušale da uhapsu pomenutu dvojicu i oni su počeli da bježe. Nastala je pucnjava i proganjanje svih onih koje su primijetili da bježe. Miču Gnjatovića odmah su savladali, a za Markom Gnjatovićem i još dvojicom mladića Budom i Mićom Gnjatovićem trčali su, pucali i pozivajući na predaju. Mladići su uspjeli da pobjegnu, a Marka su uhvatili i zajedno s Mićom vezane odvezli u Lovinac. Nikad se ne zna pod kakvim su ih okolnostima sproveli u Ploču i predali tamošnjem ustaškom stanu. Zapovjednik ustaškog stana u Ploči Jure Franić pustio je kući Marka, a Mičo je otjeran u Gospić, gdje je predat Talijanima koji su ga odveli u zarobljeništvo u Italiju.

Ustaše se nisu ni ovom prilikom dugo zadržavale u selu, jer su zazirale od nekih ljudi za koje su smatrali da bi mogli potegnuti oružje. Desetak dana ranije pozivali su Đuru Gnjatovića, zvanog Đurela, da preda lovačku, pušku i pištolj na koji je imao dozvolu od prije rata, ali se on nije odazvao već je pobjegao u Trouuru, gdje ga je hranila rodbina iz Komića. Osim toga još niko iz sela nije predao oružje za koje su ustaše vjerovale da ga ima. Plašeći se Đurele, koji je prije rata bio seoski kabadahija, ustaški zapovjednik Krešo Drezga je odlučio da njegovu ženu Zorku vrati roditeljima. Sutradan su došli zaprežnim kolima, patova rili sav njen miraz i otpremili je u njeno rodno mjesto Smiljan, misleći da će time odvratiti Đurelinu pažnju od sela.

U ovo vrijeme još nekoliko ljudi je napustilo selo uvidjevši da im je sudbina neizvjesna. Tako je Jovo Janka Gnjatovića uspio da pobjegne u Beograd, gdje je živio u toku rata i radio u udruženju Ličana za NOP, a 1944. godine stupio u partizanske redove. Dušan Mile Gnjatović Migačin (27) koji je iz Jugoslavenske vojske donio vojničku pušku, otišao je u Tupaie kod sestre i zeta. Tamo se skrivao sve do ustanka u kome učestvuje kao komandir voda »Tupaie — Vodena Glava«. Negdje u isto vrijeme kod sestara i zetova pobjegli su u Kruškovac Đuro Marka Gnjatovića Guka (25) i Marko Petra Gnjatovića (31) i tamo se priključili ustanicima.

S obzirom da su se ustaške težnje za pljačkom i ucjenom pojedinih ljudi iz srpskih sela već ispoljile, ustaško općinsko poglavarstvo u Lovincu bojalo se rascjepa među istaknutijim ustašama iz pojedinih sela. Poglavar Filip Barićević Pilipac tražio je iz Gospića ustaškog zapovjednika čvršće ruke što mu je i udovoljeno. Odmah je došao zloglasni ustaša Marko Frković i doveo ustašu

S filinovića, koji je postavljen za zapovjednika ustaškog stana u Lovincu, a za njegovog zamjenika određen je dotadašnji zapovjednik Krešo Drezga. Nakon toga ustaše su učvrstile svoju organizaciju, položile zakletvu i organizovale Oružničku postaju u koju su postavili njima povjerljive bivše žandare.

Prve žrtve

Poslije sređivanja ustaških redova u Lovincu, ubrzo je došao i kobni 10. juni 1941. godine. U Lovincu se pojavio zloglasni Mile Budak iz sela Sv. Rok, sada već član užeg vrhunskog rukovodstva NDH u Zagrebu. S njim je doputovao i gospički istaknuti ustaša Mirna Rosandić. Unaprijed su zakazali sastanak svih svojih pristalica za 11. juni koji je održan u Sv. Roku. Po sjećanju očevidaca koji su prisustvovali skupu, a nisu pripadali ustaškim organizacijama (Perelja Babdž iz Sv. Roka, Hrvat, strijeljan od strane ustaša u toku rata), Budak je govorio o čistoći hrvatske nacije i položaju Srba u Hrvatskoj. Bio je veoma jasan i odlučan: „Što se Srba tiče nije dosta drvo posjeći, treba mu i žile iščupati...« U vezi s tim na zatvorenom sastanku ustašama su data i neposredna uputstva.

Kada su u pitanju Srbi iz Rasoje i Rončevića, ustaše su i bukvalno postupile po govoru Mile Budaka. Prema istragama a i izjavi Mate Zdunića Matešina, koji je zarobljen krajem 1942. prilikom napada na Lovinac, dogovor im je bio kratak: u prvom planu uhvatiti i likvidirati uglednije ljude; u selo upasti sa svih prilaznih puteva, a na istaknutim mjestima (Klancu, Previji i prema potoku Suvaji) postaviti straže i osmatračnice; glavnina ustaša da upadne u selo i u prvom momentu da se ponaša »miroljubivo«, tražeći oružje u kućama čije domaćine treba hapsiti i dotierati ih nasred sela bez obzira na odziv da predaju oružje. Izvršenje ovog plana nije bilo teško jer su pripadnici ustaških grupa od vjekada bili poznanici i prijatelji s Gnjatovićima, pa im u selu ništa nije bilo nepoznato.

Odmah po završetku sastanka u Sv. Roku, 11. juna oko 15 sati, ustaše su upale u selo sa svih strana. Grupa oko Marka Balena Zule težila je da se istakne. Jedan njen dio je došao preko Klanca iz Ličkog Cerja, a drugi s pravca Zdunića. Preko Jelovog klanca došle su ričičke ustaše i spojile se s onima koje su dolazile iz Zdunića. Od Lo vinca je došla veća grupa ustaša na čelu sa zapovjednikom Stilinovićem i njegovim zamjenikom Krešom Drezgom, koji je posebno bio pohlepan za pljačkom. Pored ovih s njima je bio Marko Ivezić, mesar, ustaški povjerenik u općinskom poglavarstvu.

Dolazak ustaša u selo u narodu je izazvao paniku, da se nešto preduzme bilo je kasno. Kod svake kuće našao se neki od ustaša. Smirivali su narod tvrdeći da će samo pokupiti oružje. Neki ljudi, iz sela posjedovali su oružje. Vojničke puške su donijeli iz vojske rezervisti: Dane Gnjatović Danica, Dane Gnjatović Danja i Dušan Gnjatović Migačin. Sa straže iz Štikade pušku i uniformu je donio i Mane Gnjatović Manešće i odmah je sutradan uz potvrdu predao žandarima u Lovincu. Pored ovih, austrijske vojničke puške »manliherke« posjedovao su od prije rata D Mitar Gnjatović Dmitrešilo i Ilija Gnjatović lean, a nekakvu kuburu i pištolj imao je Ilija Gnjatović Ljudo. Lovačku pušku dvo-

Zločinci na djelu.

cijevku i pištolj posjedovao je Đuro Gnjatović Đurela koji je još u maju pobjegao u Trouuru i sve vrijeme se tamo skrivao. U selu nije bilo domaćina koji nije imao pištolj i za koji nije posjedovao dozvolu.

Prvog momenta narod je povjerovao ustašama pa se i smirio. Neki su odmah predali oružje, a drugi i dalje nisu priznavali da ga posjeduju. Bez obzira na to, oni koji su planirani da se uhapsu privođeni su u sredinu sela gdje ih je zapovjednik StUdnović ponovo ubjeđivao da predaju oružje i da će biti pušteni. Jedni su mu povjerovali, a neke su prisilili »dokazima«. Tako su predali oružje: Dane Gnjatović Danica, Dmitar Gnjatović Dmitrešilo, Ilija Gnjatović lean, Dane Gnjatović Danja i Ilija Gnjatović Ljudo. Svakoga od njih, kada su išli po oružje, pratile su ustaše i ponovo ih vraćale nasred sela. U toku ustaške akcije neki ljudi su se sklonili po štalama, pojatama i trapovima, a ustaše ovom prilikom nisu pretresale selo. Koliko su u ovoj akciji namjeravale da uhapsu ljudi nije poznato. Na sredinu sela privedeni su: Gnjatović Save Mane (star 84 godine), Gnjatović Nikole Simo (70), Gnjatović Jovana Dmitar (57), Gnjatović Miloša Jovo (54), Gnjatović Dmitra Mile (54), Gnjatović Mane Mile (53), Gnjatović Dane Ilija (43), Gnjatović Jove Jovo Ljudo (41), Gnjatović Dane Sava (40), Gnjatović Save Đuro (36), Gnjatović Ilije Petar (32), Gnjatović Ilije Ilija Ljudo (28), Gnjatović Đure Dmitar (27), Gnjatović Rade Dane (27), Gnjatović Jove Dane (26), Gnjatović Save Jovan (23), Gnjatović Đure Dane (23) i Gnjatović Jove Budo (20), ukupno 18.

Za sve vrijeme dok su se ustaše bavile privedenim Gnjatovićima, Marko Balen Zula često je iz džepa uzimao spisak i nešto bilježio. Tako, je još tu u selu pustio Jovu Gnjatovića, Crnoga i njegove simove Danu i Budu, ali je odmah ustaša Josu Matijević Majekim vratio Jovu u stroj udarajući ga kundakom i govoreći : »Ovaj će nam trebati.« U isto vrijeme ustaša Stipe Pavičić Pipe izdvojio je Danu Gnjatovića Danju, sklonio ga i ucijenio da će ga štititi ako će mu toga ljeta kositi, a zatim je i Pipe otišao kući. Toga ljeta Dane je stvarno kosio ustaši Pipi da bi ga na kraju ovaj 29. jula 1941. godine odveo u Lovinac, predao ustašama, a ovi su ga još istog dana ubili u Krivaku kod Sv. Roka.

Ocijenivši da ostali neće biti privedeni, a ustaše noć nisu htjele čekati u selu, odlučile su da uhapšene sprovedu u Lovinac. U daljem taktiziranju da sve prođe sa što manje drame, uslijedilo je objašnjenje da prisutni moraju s njima u ustaški stan, da tamo daju »izjave« a poručili su ostalim koji nisu kod kuće da sutradan dođu radi tih izjava.

Tužna povorka nedužnih ljudi krenula je u stroju po dva, još uvijek ne sluteći da im povratka nema, a oko njih rulja ustaša kao da sprovode najveće zločince. U prvom momentu nisu ih vezali. Za njima je krenula veća grupa žena i djece moleći kroz plač da im puste njihove najbliže, ali im nije pomagalo. Najprije su ih ubjeđivali da će se vratiti, a zatim ih rastjerali s uperenim puškama.

Negdje na sredini puta prema Lovincu iz kolone je počeo da bježi Gnjatović Đure Dmitar Cako. Za njim je nastala pucnjava i već kada je izmakao goniocima, ustaša Stipe Pavičić Pipe čuvši pucanje istrčao je iz kuće, presreo Caku i ubio ga na trku. Bila je to prva žrtva ustaškog terora iz sela. Nakon toga ustaše su s više opreznosti produžile s uhapšenima ka Lovincu, a njihov starješina Marko Belan Zula, s još dvojicom ustaša, izostao je baveći se oko ubijenog Caka. Grupu je stigao kod Suvajskog mosta na ulazu u Lovinac. Kolonu je zaustavio, naredio postrojavanje, uzeo neki spisak, prozvao uhapšene i obratio se Petru Gnjatoviću i Jovi Gnjatoviću Ljudi govoreći: »Vi možete ići kući, vi niste u spisku«. Tako su Petar i Ljudo tako reći ispred same smrti spašeni, a da se nòkada ne znaju pravi razlozi.

Kako su se događaji kasnije odvijali, evo strašnog svjedočanstva; Dane Gnjatovića Danice (23), koji je jedini uspio da pobjegne sa strijeljanja ispod Gradine u Raduču. Poslije pokušaja bjekstva i pogibije Dmitra Caka, kod njive Barišinke, ustaše su s uperenim puškama odjednom pobješnjele, počele su s psovka i prijetnjama govoreći da i nama spremaju »kolač«. Sprovele su nas za Lovinac. Kod stare pijace na ulazu u Lovinac po dvojicu su nas vezale i počeli udarati kundacima. »Nemojte, braćo, kumim vas bogom«, govorio je Simo i još neki. Psovke i udarci su padali kao kiša. Udarah su kundacima, cijevima od pušaka i tjerali nas da što brže idemo. Ulazeći u Lovinac, narod je zatvarao prozore i vrata te sklanjao se u kuće ne želeći da bude svjedok tog svirepog prizora. Starog Manišu (84) nekoliko puta su obarali udarcima, dizali ga i tako ponovo. Kada smo prišli žandarmerijskoj kasarni, on je povikao: »Ne dajmo se, braćo, u kasarnu, tamo smo gotovi!« Ali je sve bilo kasno, ništa se nije moglo poduzeti jer smo bili povezani. Uveli su nas u kasarnu i onako po dvojicu vezanih gurnuli niz podrumске stepenice. Jedan za drugim padali smo glavačke, na leđa, potrbuške kako je koga zadesilo. Teška gvozdена vrata se zatvoriše i nastala grobna tišina.

U podrumu žandarmerijske stanice nastalo je mučno razmišljanje. Strah se uvlačio u kosti, tj,eskoiba u srce, a teške slutnje u misli. I kao obično ljudi kada dopadnu muka, razmišljaju zašto ih je to snašlo. Svaki od uhapšenih tražio je »svoju krivicu« zbog koje je ovdje dospio. Nisu se ranije svađali s tim ljudima

— komšijama, koji ih sada hapse, čak su s njima prijateljski živjeli. Nisu pripadali: ni jednoj, političkoj) partiji ili stranci da bi im se zamjerili. Toliko beznačajnih pitanja prolazilo im je kroz glavu, ali rako nije nalazio pravog razloga zbog koga se, eto, gubi glava. Oni koji nisu imali oružje mislili su da su »krivi« samo oni ikoji su ga imali i za utjehu sebe su smatrali nedužnim, pa im je ostajala nada da će se to raščistiti sutra na obećanom saslušanju. Čula su se i glasna razmišljanja »što su vam trebale te vražije puške, da zbog njih sada stradamo«.

Već je pala noć i nije nam ostalo mnogo vremena za razmišljanje. U podrum se sjurila grupa pijanih razbojnika. Pored ruku vezaše nam i noge te redom stadoše tući kundacima, nogama, šakama, čime su prije stizali. Žestoko je Kaneta udarao staroga Manišu, a ovaj je samo ječao. Udarci su letjeli sa svih strana. Prostorija je bila mala i polumračna. Razbješnjele ustaše nisu gledale kuda udaraju. Razaznao sam glas jednog ustaše koji je govorio: »Nemoj udarati po meni, udri svinje srpske!« Nastala je opća gužva, digla se prašina, ljudi su jedva disali. Jauci i stenjanje sve su se više pojačavali, a udarci, nisu prestajali. »Gospodo, pa šta smo vam skrivali? Nemojte ako boga znate« ■— zaklinjali smo, iali džabe. »Majku vam srpsku, krv ćete propišati«, derale su se ustaše i još žešće udarale. Ljudi vezanih ruku i nogu bili su nemoćni i jedino im je preostalo da jedan ispod drugoga zavlache glave. Stari. Maniša i Sitmo više se nisu pomjerali. Osjećalo se samo da teško' dišu. U onoj općoj gužvi i polutami zavukao sam se ispod njih i tako se uspio zakloniti da što manje dobijem udaraca.

Zlikovci su se već umorili, tukući i samo su kriještali psujući sve što im je padalo napamet. Odjednom se pojavila druga grupa ustaša. Čula se komanda: »Izidite i odmorite se... mi ćemo nastaviti«. Ponovo je počelo žestoko udaranje. Ovi su sa sobom donijeli koce i tukli su kao po vrećama. Sve je manje bilo jauka, bili smo premlaćeni već toliko da se čulo samo stenjanje. Tako su se redali od pada mraka pa do iza ponoći. Odjednom su napustili prostoriju u kojoj su nas mučili. Poslije ovakve torture, postalo je jasno i onima koji su se smatrali »pravi« i onima koji su bili »krivi«, zbog posjedovanja oružja, da ni jedni ni drugi nemaju druge »krivice« lošim što su Srbi i da će samo zato izgubiti glave.

Ubrzo iza toga u podrum je ušao Krešo Drezga i odmah počeo pretresati džepove i čemere uhapšenih. Pronašao je nešto novaca, a zatim napustio prostoriju. Cim je on izišao, ponovo se pojavi grupa ustaša. Pomislio sam da će nastaviti mučenje. Međutim, počeli su da nam skidaju vezove s nogu i odjednom je pala komanda: »Napolje, svinje!« Samo neki od nas mogli su da se kreću. Simi je bila slomljena ruka, a Mili Crnji jedna ruka i jedna noga. Stari Maniša davao je samo znake života. Svima su bile glave krvave i podbuhle od batina. Jedva smo se međusobno raspoznavali. Većina se nije mogla kretati. Vukli su nas kao stvari i prosto bacali na zaprežna kola špediter. Nepokretne su bacali na kola kao vreće, a nas ostale preko njih. Ustaše su posjedali preko nas. Kola su krenula prema željezničkoj stanici, a odatle skrenuli prema Raduču. Još u oružničkoj postaji osjetio sam da su mi, u onoj gužvi i tučnjavi, vezovi na rukama popustili. Gajeći tračak nade da pobjegnem, mimo sam ležao na špediteru. Ispod mene je bio stari Maniša.

Stigli smo do kapele »Jovića Kadina« u Raduču. Kola su odjednom skrenula pod Gradinu i zaustavila se u potoku. U momentu kada su nas skidali s kola, izvukao sam ruke, skočio u vrbak pa u potok. U glavi mi je sinulo da ću ostati živ, pa sam takvom snagom trčao da nikada to više ne bih mogao ponoviti. Zora je svitala i vidljivost još nije bdla> sasvim dobra. Nastala je pucnjava. Gonioci su jurili za mnom i vikali: »Pucaj, pobježi!«, a ja sam trčao preko njiva, kroz žita koja su me zaklanjala. Još uvijek sam čuo gustu pucnjavu, valjda su strijeljali ostale. Još jedno vrijeme sam čuo zvižduk metaka iznad glave i pucanje iz nekoliko pušaka. Zaplašen bježao sam svom snagom iako više nisam čuo pucanje. Goniči su mi izgubili trag i odustali od daljeg gonjenja. Pošto sam stigao u Mogorička polja, možda nisu smjeli da me dalje gone, jer su ustaše zazirale od ljudi iz Mogorića. Oprezno sam se primicao selu i najprije sam se javio čobanima. Dok sam ispitivao, djecu kakvo je stanje u Mogriću, iz grma se pojavio Perica Rošić s lovačkom puškom. Ranije ga nisam poznavao, uplašio, sam se i opet počeo bježati. Čobani su mu rekli da bježim sa strijeljanja. Oni su čuli pucnjavu i vjerovali mi, pa me Rošić pozvao da se vratim, govoreći mi »naši smo«. Sve sam mu ispričao što se desilo s ljudima iz sela Gnjatovića, a zatim smo otišli kod njegove kuće. Stavio mi je slane obloge po glavi i tijelu, nahranio me i tu sam noćio. Ponudio mi je da ostanem kod njih da me kriju od ustaša, ali ja sam težio da odem do Gračaca. Majka mi je rodom iz Štikade i otud mi je bliže da nešto saznam o ostaloj porodici koja je ostala u selu Gnjatovića. Tako sam se sakrivao po Resniku i Cmpocu do ustanka.

Još dok su nas ustaše vozile za Raduč, na mjesto gdje će nas ubijati, Jovo Gnjatović obratio se vlasniku kola koja su nas vozila na engleskom jeziku da ima novac kod kuće za koji samo on zna i obećao mu veću sumu ako ga spasi. Ovaj je to odmah saopćio zamjeniku ustaškog stana Kreši Drezgi znajući da je on pohlepan za novac. Krešo je odmah Jovu skinuo s kola, odveo prema kući Luke Cavčića (Lukine Stojina) a. s nama su produžili za Raduč, do mjesta gdje su predviđali strijeljanje.

Leševe su sahranili Radučani na licu mjesta pod Gradinom u jednom potoku, gdje su pobijeni. Deseticu su sahranili još istog dana, a Jovu Gnjatovića Crnog su pronašli i sahranili dva dana kasnije. Nama borcima iz sela Gnjatovića pričali su borci Milka Kalinić i njen brat Milan kako su leševi bili unakaženi noževima i udarcima, tako da sve nisu mogli ni prepoznati. Poslije ovog zločina zapovjednik ustaškog stana, u Lovincu poslao je izvještaj svojim pretpostavljenima da su u selu Gnjatovića »likvidirali 13 odmetnika«.

U selu se još uvijek nije vjerovalo da se dogodilo ono najgore. Majke i supruge su spremile hranu i nešto odjeće i pošle za Lovinac da u zatvoru posjete svoje najbliže. Vjerovale su da famozno saslušanje još nije obavljeno i da će svoje moći posjetiti. Razočarenju nije bilo kraja kada im je saopšteno da posjete nema, jer su njihovi ljudi sprovedeni u Gospić i da će biti otpremljeni na rad u Njemačku. Tako su se žene vratile u selo neuručenih ponuda.

U selu nisu ni pomišljali da su uhapšeni likvidirani. U grozničavom, intimnom i glasnom razmišljanju, u međusobnim kontaktima, pojedini su zaključivali da je jedini razlog hapšenja i proganjanja srpska nacionalnost, jer su već čuli za govor Mile Budaka* Nehotice su pomišljali da će se isto dogoditi i ostalima u selu, pa oni koji su tako rezonovali, ubuduće su se držali po strani.

Poslije ovog događaja izvjesno vrijeme ustaše se nisu pojavljivale u selu. Ostavile su ga zavijenog u crno, u dubokoj tuzi i daljoj nedoumici. Preko dana

ljudi su se malo kretali, a redovno su zano ċi vali izvan kuće. Djeca ionako nisu išla u školu jioš od aprila a najnužnije radove u polju su obavljale žene. Čobani su puštali stoku na ispašu neposredno ispred kuća ili su je hranili: po štalama.

Kako je vrijeme odmicalo, sve više se mislilo da je selo »svoj dug platilo ustašama« i da će ostali dio stanovništva ostati na miru. Približavao se juli, seljački sezonski poslovi bili su u najvećem jeku. Šta je tu je, trebalo je misliti i na radove. Kosidba je počela s nešto zakašnjenja, a to je jedan od težih i najzamašnijih poslova ovoga sela. Preostali ljudi i odrasliji mladići su se udruživali i jedni drugima ispomagali. Seoskom starješini Mati Zduniću Matešinu selo je opet postalo sumnjivo. O svemu je revnosno izvještavao ustaškog zapovjednika u Lovincu, Jednoga dana skupilo se deset kosaca da kose u selu Smokrić gdje je Simo Gnjatović imao dio imanja. S njima je po nalogu Mate Zdunića Matešina pošao i njegov komšdja Jure Zdunić Jutan, koji se nije isticao kao ustaša. Ponio je kosu i do pred ručak kosio zajedno s ostalima dok Matešin nije došao s dvije puške iz Lovinca. Jednu je dao Juri Zduniću Jutanu, naredio mu da stražari kod kosaca i da dalje ne smije kositi, te da se s koscima nalazi sve dok se ne razidu kućama. Tako je prvi dan kosidbe u selu Gnjatovića završen pod ustaškom stražom. Jednog narednog dana, ista grupa kosaca kosila je baru, već tada pokojnog Dmitra Gnjatovića Dmitrešila, koja se nalazila kod Ličkog Cerja. Cio dan su ustaške patrole prolazile pored kosaca: »kao slučajno«.

U povratku s kosidbe kosci su se susreli s Ivanom Prpićem, zvanim Korunijom i Mane Gnjatović Manešce je odlučio da ga pita čemu sve ovo vodi. Ovaj mu je u stihovima odgovorio: »Sofco gnezdo u timoru vije, jer u polju njemu mesto nije«, okrenuo se i otišao. Manešce se u toku rata prisjetio ovog Korunijevog upozorenja ali kaže da ga onda nije razumio.

Pokrštavanje

Bez obzira na već počinjena zvjerstva nad Gnjatovićima, ustaše ne napuštaju svoju »brigu« o Rasoji. U »pauzi« od dvadesetak dana sistematski pletu zločinačke mreže d stvaraju razne kombinacije: dalje fizičko istrebljenje, iseljenje Srba pod parolom »Bježte psine preko- Drine« i pokrštavanje u rimokatoličku vjeru. Stanovnicima malog sela Gnjatovića nagovještavana je mogućnost pokrštavanja u čemu su neki, do smrti zaplašeni ustaškom likvidacijom trinaest najuglednijih njihovih domaćina, vidjeli opstanak golog života.

Manji dio seljana, koji nije bio ubijeden da im je sigurnost zagairantovana prelaskom na rimokatoličku vjeru, pri svakom dolasku ustaša u selo držali su se po strani i izbjegavali svaki susret s njima. Njih nije napuštala misao da nekuda treba bježati. Ali kuda? Pomišljali su da treba bježati u okolna srpska sela, ah je ustaška propaganda bila dovoljno ubjedljiva da je situacija svuda ista. Tako je ovaj dio naroda, tri mjeseca odsječen od spoljnog svijeta, danima se sklanjao po okolnim brdima, a noću krišom silazio kućama.

Seoski starješina Mate Zdunić Matešin je, kao i u ranijim akcijama, bio ustaška prethodnica i u akciji pokrštavanja. Sazvao je zbor stanovnika, održao govor u kome je, pored ostalog, istakao da je došlo vrijeme da Srba više neće biti na ovoj teritoriji. Rekao im je da se pokrštavaju Pločani, Kičani, Radučam, Stikađani i drugi širom Like i da je i njima općinski poglavar naredio da se pokrste, dodavši: »Ko se ne pokrsti, ovdje mu mjesta nema.«

Sutradan su ustaše došle u selo, prikupile oko 50 osoba, mahom žena i djece i spnovele ih u Lovinac. Kada su prošli pored crkve u Lovincu, pomislili su da su prevareni i da će **birbi** pobijeni. Ko zna iz kojih razloga toga dana ustaše to stvarno nisu i učinile. Umjesto pokršćavanja narod je doveden u ustaški stan, sačinjeni su spiskovi i zahtijevano je da svako od prisutnih ličnim potpisom da pristanak za pokršćavanje, nakon čega su pušteni kućama. Na tim spiskovima mnogo je ostalo otisnutih prstiju nepismenih starijih osoba'. I ostalima su poručili da sami dođu radi upisivanja, a za pokršćavanje će naknadno biti pozvani po familijama.

Istog mjeseca počela je regrutacija mladića rođenih 1921. godine za oružane snage NDH. Regrutna komisija radila je u Gračacu. Od Gnjatovića pozvani su: Bude Jove Gnjatović, Dane Gnjatović Icanov i Iso Gnjatović Katin. Bude je uzet u zrakoplovstvo NDH, Dane u pješadiju, a Iso je oglašen privremeno' nesposobnim. Ovo je na neke djelovalo umirujuće. Rezonovali su : ako naše mladiće uzimaju u svoju vojsku i još nas pokrste, nema bojazni za opstanak. Razočarenje je nastupilo istog dana kada su se regruti vraćali iz Gračaca. U vozu su se lovinački regruti, ustaški nastrojani, dogovorili i na željezničkoj stanici Lovinac toliko pretukli neke mladiće iz Ploče, Kika i Gnjatovića, da su se ovi jedva dovukli kućama. Kasno uveče Dane Gnjatović Icanov je kući došao sav krvav, a Budi i Isi pomogao je da pobjegnu regrut Savica Miletić iz Gaja Miletića (kasnije otišao u ustaše).

Narednih dana, poslije upisivanja za pokršćavanje, seoski starješina Mate Zdunić Matešin podijelio je molitvenike rimokatoličke vjere po familijama u Rasoji i ujedno naređivao da se molitve moraju znati prilikom pokršćavanja. U selu je nastalo grozničavo učenje molitvenika. Starije osobe su tjerale djecu da im do kasno u noć čitaju svaku molitvu. U drugoj polovini jula ustaške patrole su donosile pozive pojedinim familijama i odvodile ih na pokršćavanje. Pokršćavanje familija vršeno je u prisustvu ustaša i općinskog poglavara Filipa Baričevića Pilipca, a sam čin pokršćavanja — preuzimanja nove vjere i odricanje od stare, obavljao je katolički pop Depeder. Tako se završila ustaška lakrdija oko pokršćavanja prvih osam familija iz sela Gnjatovića, a općinskom poglavaru Pilipcu stvorena je mogućnost da u svom izvještaju navede da je određeni broj srpskih familija na teritoriji njegovog poglavarstva prešao u rimokatoličku vjeru. Ostale familije iz sela Gnjatovića, kao i iz drugih srpskih sela, nisu stigle na pokršćavanje. Ustaše su odustale od ove lakrdije i prešle na izvršenje svog konačnog cilja — definitivnog istrebljenja srpskog stanovništva i onih pokršćenih u rimokatoličku vjeru i onih regrutovanih u »hrvatsku vojsku.«

Spašavanje bjekstvom iz sela

Pošto su, najvjerojatnije, saznale za ustanak u Srbu, ustaše su riješile da 28. jula 1941. godine na prevaru sakupe i unište preostale stanovnika sela Gnjatovići. Toga dana u popodnevnom satima u selo je došao seoski starješina Mate Zdunić Matešin u pratnji ustaša: Marka Balena Zule, Jure Skorupa Juške, Kreše Drezge i još nekih iz Ličkog Cerja, Ričice, Matijevića, Zdunića i Lovinca. Na sredini sela sakupili su manju grupu stanovnika, a po ostale poslali su djecu prisutnih da ih pozovu i saopšte im da će se održati zbor i da im se ima nešto važno reći. Uz to je dodao.: »Ko ne dođe, čeka ga preki sud.«

Jedan dio ljudi iz sela držao se po strani još od ranije a mnogi su se sklonili kada su obaviješteni za zbor. Tako je na zbor došlo nekoliko žena, djece i manji broj muškaraca — optimista. Ustaše su vidjele da neće uspjeti sakupiti sve stanovnike, privremeno su odustale od namjere i naredile da se sav narod vrati kućama. O svemu ovome iste večeri obaviješteni su odbjegli. Većina je zaključila da ih čeka preki sud iako se vrate, te je odlučila da napusti selo. Još iste noći grupe su kretale u raznim pravcima.

Jedna grupa u kojoj su bili: Gnjatović Stanka Mane (star 43 godine), Gnjatović Jove Dane (26), Gnjatović Jove Bude (20), Gnjatović Jove Dušan (16), Gnjatović Ilije Dane (20), Gnjatović Ilije Mile (15) i Gnjatović Tome Marko (31) krenuli su u Dalmaciju. Koristeći noć prešli su dio najopasnijeg puta pored Ličkog Cerja i nastavili preko Velebita. U toku dana stigli su na Zuljine gdje su se nalazile kolibe srpskog življa iz Dalmacije. Nakon prihvata i pomoći u hrani dobili su vodiča do rijeke Zrmanje, prešli rijeku i uputili se u selo Belišani, gdje su prihvaćeni i razmješteni po kućama. Doznajući da je narod u njihovom selu poubijan i da je u Lici dignut ustanak ova grupa je riješila da se vrati u Liku i priključi ustanicima. Krajem augusta stigla je u Gubavčevo Polje gdje se grupa razila. Neki su ostali u tom selu, a neki otišli u druga sela i odmah se priključili ustanicima.

U pravcu Komića krenuli su: Gnjatović Ilije Petar (32), Gnjatović Ilije Sava (27), Gnjatović Jove Jovo Ljudo (41), Gnjatović Mile Đuro (16), Gnjatović Jove Stojan (13), Gnjatović Jove Milka (14), Gnjatović Laze Jelka (31), Gnjatović Anka Mani šina (34), Gnjatović Mane Dragica (25), Gnjatović Mane Ljude Nikola (12), Gnjatović Jove Ljude Nikola (10), Gnjatović Petra Marko (5), Gnjatović Laze Milka (51), Gnjatović Mile Mara (6), Gnjatović Ksenija (36), Gnjatović Filipa Milica (59) Gnjatović Janfca Boja (54) i Gnjatović Mile Jovo (15). Posljednjih troje iz grupe u toku noći su se izgubili i pred zoru su ih ustaše uhvatile kod kuće Petra Krpana Mnjaškala (kuće Korića). U toku dana, zajedno s pohapšenim Rončevićima, odvedeni su u Lovinac, zatim u Krivaiku kod Sv. Roka i istog dana pobijeni. Ostali su uspjeli da stignu u Komić, gdje su se braća Ilije Gnjatovića — Petar i Sava odmah priključili ustanicima.

Treća najmanja grupa, u stvari jedno domaćinstvo, Gnjatović Soka Sokica (43), Gnjatović Đure Marija (19), Gnjatović Đure Jovo (18) i Gnjatović Đure Mile (16) krenula je u pravcu Resnika i nakon nekoliko dana sišla u Štikadu, Sofčićino rodno mjesto.

Izvan Rasoje od Gnjatovića su u Lovincu živjeli Gnjatović Koste Nikola, gostioničar sa suprugom Ljubom i Gnjatović Dane Jovo Joj ka sa suprugom Milkom i sinom Milanom Mićom. Pored njih u Lovincu se zatekao i Gnjatović Mane Stanko koji je bio sluga kod Matešice Zagara još od prije rata. Svi su oni u decembru 1942. godine, kada su partizani zauzeli Lovinac, napustili svoje domove i izašli na slobodnu teritoriju gdje su ostali do kraja rata. Nikola i Mićo su poginuli 1944. godine, a ostali su do 1945. godine bili na slobodnoj teritoriji i pomagali NOP.

Masovno ubijanje

U jutarnjim satima 29. jula 1941. godine u Lovincu se pojavila, kako su je mještani nazivali, »hrvatska vojska«. Prema sjećanju Marka Sekulića Make,¹ koga su uzeli za vodiča, bilo ih je otprilike jedna satnija (četa), a možda i više. Priključila im se i veća grupa ustaša iz Lovinca na čelu s Krešom Drezgom i odmah su krenuli put Jasenara ka Bruvnu gdje je toga dana dignut ustanak. Dalje, priča Maka, kada su bili na domak Rasoje, prethodnica se razvila u strijelce i tako širokim streljačkim strojem krenula u selo. Prvo je naišla na čobane: Gnjatović Jove Ljude Maru (17), Gnjatović Đure Petra (16) i Gnjatović Đure Maru (11). Djeca, kada su primijetila vojsku, počela su da bježe. Na njih je ta »vojska« otvorila vatru i sve troje ubila na trku. Kad je streljački stroj upao među prve kuće, počeo je da otvara vatru na sve živo što su ispred sebe primijetili. Tako su na trku pored čobana ubili: Gnjatović Dmitra Đuru (60) i njegovu suprugu Soku (52), Gnjatović Dane Milu (69), Gnjatović Janju Janjdu (69) i Gnjatović Jeku Manišinu (74). Za mnogima je pucano, ali su uspjeli umaći gonionicima. Još dok je pucnjava trajala, zapovjednik oficir »hrvatske vojske« obratio se vodiču Maki s pitanjem: »Hoće li ovo valjati?« Maka je odgovorio: »Da svak kaže da je dobro ubijati goloruk i nevin narod, ja mislim da ne valja«. Poslije ovog razgovora oficir je pištoljem dao, znak za prekid vatre, pripadnike svoje jedinice stavio u kolonu i naredio pokret prema Jasenaru.

Kao mač nad glavom stanovnika Rasoje visile su ustaše iz Ličkog Cerja, Ričica, Matijevića i Zdunića, kojima je vođa bio. Marko Balen Zula. Sigurno su računali na zamašnjicu akciju »hrvatske vojske« pa su nastojali da se i sami istaknu. Oni su došli u selo u isto vrijeme kada i pomenuta vojska, samo. sa suprotne strane preko Klanca od, Ličkog Cerja i Zdunića. Vjerovatno su imali zadatak da obezbijede suprotnu stranu sela kako niko ne bi mogao umaći. Istovremeno su se nadali da će preko noći sići u selo i dio stanovnika, koji su prethodnog dana pobjegli. Pored toga nadali su se pljački i u tome se nisu prevarili, jer je već -ovoga dana ostalo pet napuštenih kuća u selu.

Poslije prekida vatre oficir »hrvatske vojske« pozvao je zapovjednika domaćih ustaša Zulu, naredio mu da organizuje sahranu pobijenog naroda i, da se dalje ne smije ništa dogoditi stanovnicima ovog sela, a zatim je s vojskom napustio selo. Tužni bilans »prve vojničke akcije« hrvatske vojske bio je — mrtvih: troje djece, tri starije žene i dva starija muškarca. Život su izgubili oni koji nisu mogli pobjeći. Da ta krvožedna »hrvatska vojska« nije prije otvorila vatra na čobane, zatekli bi više nesklonjenog naroda u selu i žrtava bi bilo više.

Ovog istog dana ustaša Stipe Pavičić Pipe je ustaškom stanu u Lovincu predao Gnjatovića Rade Danu Danju, koji mu je do tada kosio travu i pšenicu. Kada je to saznao njegov brat Is.o (20), otišao je u Lovinac da vidi šta mu je s bratom i tom prilikom ustaše su i njega uhapsile, pa su ih obojicu tog dana ubile u Krivaku kod Sv. Roka. Ustaše, po povratku s ovog krvavog ubistva, iz Sv. Roka svratile su u kuću Ise Gnjatovića, aj mara (78) pod Cvitkušom kod Lovinca i živog ga bacile u bunar.

Nakon odlaska vojske u selo su ostale domaće ustaše. Ubjeđivale su narod da vojska nije znala da je selo pokršteno, da se više nikome ništa neće dogoditi

¹ Marko Sekulić Maka rodom je iz Doca Sekulića na Resniku. Za vrijeme rata pomagao je NOB. Za vodiča ga je odredio Filip Baričević Pilipac.

i neka se svako vrati svojoj kući. Očekivale su da se kućama vrate i oni koji su prethodnog dana odbjegli. Ustaše Pavao Matijević i Frane Zdunić naredili su Gnjatović Bogdanu B.ožri, Gnjatović Nikoli Markićevu i Gnjatović Milanu Mići da zakopaju leševe tamo gdje su pobijeni. Tako je po njivama u selu Gnjatovića nastalo groblje. Istoj trojici kasnije su naredili da uzmu iz pustih kuća janjce

1 peku za ustaše koji su ostali u selu. Tako su ustaše, poslije zločina u selu Gnjatovića, nastavile gozbu na pragovima ubijenih domaćina.

Poslije bjekstva triju grupa iz sela, domaće ustaše nisu napuštale selo. Uspostavljena je totalna blokada sela. Zabranjeno je puštanje stoke u pašu dalje od kuća, a stanovnici se međusobno nisu smjeli sastajati. Ustaše su mislile da su time isključile mogućnost doturanja hrane odbjeglom. Smatrale su da se neki od njih mora pojaviti bilo u selu ili okolnim selima. Nastojale su po svaku cijenu pohvatati odbjegle, pa su, vjerovatno, zbog toga odlagale likvidaciju preostalog dijela stanovnika. U jutarnjim satima 29. jula kod kuća Korića ustaše su uhvatile dvije žene i jednog dječaka te su pretpostavljale da su i ostali mogli pobjeći u pravcu Komića. O odbjeglih sedam muškaraca u jednoj grupi nisu imali nikakvih vijesti i nastojale su da ih pronađu pod svaku cijenu. Traganje je trajalo punih pet dana i za sve vrijeme nisu napuštale selo u kome su ostale pretežno žene i djeca.

U zoru 2. augusta 1941. godine, dok je još narod spavao, pred svakom kućom osvanula je grupa domaćih ustaša iz ličkog Cerja, Ričica, Matijeveća, Zdunića i Lovinca, među kojima su najistaknutiji bili Balen Marko Zula, Krešo Drezga i Jure Skorup Jušika, zajedno sa seoskim starješinom Matom Zdunićem Matešinom, koji je imao zaduženje za podjelu pljačke. Narod su dizale iz kreveta, izvodile u dvorišta i s uperenim puškama čekale ugovoreni znak. Ustaše vode su naredile da sa strijeljanjem treba otpočeti kada se prva puška oglasi nasred sela.² Uslijed takve ustaške organizacije bjekstvo sa stratišta bilo je skoro nemoguće. Po selu je nastala pucnjava i za kratko vrijeme prekinut je svaki život u selu Gnjatovića.

Toga tragičnog jutra na veoma svirep način ubijeni su: Gnjatović Dane Milica (84), Gnjatović Ilije Duka (49), Gnjatović Jovana Milica (54), Gnjatović Dmitra Mara (21), Gnjatović Dmitra Anka (19), Gnjatović Dmitra Milan (17), Gnjatović Dmitra Bogdan (9), Gnjatović Jove Soka (47), Gnjatović Jove Marija (22), Gnjatović Nikole Milica (64), Gnjatović Nikole Petar (59), Gnjatović Petra Vukosava (17), Gnjatović Petra Smiljana (14), Gnjatović Petra Zorka (12), Gnjatović Petra Đuro (9), Gnjatović Jovana Kata (49), Gnjatović Dmitra Soka (29), Gnjatović Rade Nedeljka Mara (17), Gnjatović Dane Darinka (3), Gnjatović Dane Darka (2), Gnjatović Sime Marija (40), Gnjatović Mile Danica (12), Gnjatović Mile Milan (9), Gnjatović Mile Đuro (7), Gnjatović Mile Anka (5), Gnjatović Đure Stevo (14), Gnjatović Jovana Boja (59), Gnjatović Save Marko. (18), Gnjatović Ilije Božica (30), Gnjatović Đure Mila (10), Gnjatović Đure Stevo (8), Gnjatović Đure Dane (5), Gnjatović Đure Jovo (2), Gnjatović Jove Marija (59), Gnjatović Tome Spiro (37), Gnjatović Tome Janja (23), Gnjatović Spire Marko (69), Gnjatović Dmitra Kata (57), Gnjatović Marka Nikola (27), Gnjatović Marka Milica (16), Gnjatović Nikole Boja (30), Gnjatović Mane Petar (10), Gnjatović Mane Jug (4), Gnjatović Ma,ne Košta (2), Gnjatović Duje Maša (84), Gnjatović Jovana

2 Ovo je priznao na saslušanju Mate Zdunić Matešin kada su ga 1942. godine zarobili partizani prilikom napada na Lovinac.

Tioma (69), Gnjatović Spire Marica (53), Gnjatović Ilije Soka (30), Gnjatović Ilije Milan (15), Gnjatović Luke Kata (81), Gnjatović Jovana Zorka Pera (41), Gnjatović Jove Smilja (6), Gnjatović Jove Dragica (3), i Drezgić Petra Ljubica (3).

Ovim strašnim zločinom ustaše su na svirep način ugasile posljednji život u selu. Među 54 osobe likvidirale su: 4 starca, 19 žena, 7 djevojaka, 2 mladića i 22 djece ispod 15 godina. Od aprila do augusta 1941. godine, kada je selo totalno opustjelo, po dvorištima i njivama ostala je 81 žrtva ustaškog terora, a 46 osoba našlo se u bjekstvu, bježeći glavom bez obzira i tražeći, spas goleme životu. Generacijama mukom sticana imovina bjesomučno je pljačkana nekoliko dana i razvukle su je one iste listaše koje su pobile Gn jatovi će. U svim domaćinstvima danima su zjapila otvorena vrata opustošenih i opljačkanih kuća, štala i torova. Ustaški zločinci su iskopali ognjišta i za sva vremena ugasili 5 domaćinstava. Iz obitelji Gnjatović Save Đure ubile su svih 10 osoba, Gnjatović Rade Dane 7 osoba, Gnjatović Dmitra Mile 6 osoba, Gnjatović Manije Tomičeve

4 osobe i Gnjatović Ise ajmara 1 osobu. Od onih koji su uspjeli da pobjegnu ustašama, u selo niko se nije mogao vratiti, tako da je ono ostalo pusto sve do kraja rata. Ustaški poglavar Baričević Pilipac u toku rata dao je rušiti i prodavati građu od pojedinih kuća i ekonomskih zgrada, kao i šumu s imanja Gnjatovića, a sav novac prisvajao sebi. Domaćinstva hrvatskog življa koja su u danima ustanka izbjegla iz Rudopolja, Jasenara i Golića, ustaško poglavarstvo naselilo je u opustjele kuće Gnjatovića. Tako su od 1941. do 1945. godine u selu živjele porodice: Blažević Pa via (7 članova), Blažević Kate (6 članova), Pavičić Grge (5 članova), Pavičić Stjepana (4 člana) i Dragičević Jage (4 člana).

Učešće Gnjatovića u NOR-u

Dane ustanka 1941. godine dočekala je jedna trećina stanovnika sela Gnjatovića. Spašavajući goli život, izbjeglo' je ustaški pokolj 47 osoba. U vrijeme ustanka većina od njih se našla u okolnim ustaničkim selima : Gubavčevu Polju, Bruvnu, Komiću, Kiku, Raduču i Kruškovcu. U ustanku učestvuje 6 drugova : na teritoriji Bruvna Gnjatović Mile Dušan (27), u Komiću braća Gnjatović Ilije Petar (32) i Sava (27) d u Kruškovcu Gnjatović Petra Marko (31), Gnjatović Marka Đuro (25) i Gnjatović Dane Nikola (18). U toku NOR-a još je 14 drugova i drugarica stupilo u redove partizanskih jedinica. Tako se u partizanskim bataljonima, pretežno 6. divizije, našlo ukupno 20 boraca: u bataljonu »Bičo Kesić« — Gnjatović Mile Dušan, Gnjatović Ilije Petar i tri brata Gnjatović Jove Dane (26), Bude (20) i Dušan (16). U bataljonu »Mirko Stulić« — Gnjatović Tome Marko (31), Gnjatović Marka Đuro, Gnjatović Dane Nikola, Gnjatović Dmitra Nikola (14), braća Gnjatović Ilije Dane (20) i Mile (15) te njihova sestra Milica (18). U bataljonu »Pekiša Vuk&an« — Gnjatović Petra- Marko i Gnjatović Mile Đuro (16). U bataljonu »Krbava« — Gnjatović Ilije Sava. U 13. proleterskoj brigadi — Gnjatović Mile Đuro (34). U komandi mjesta- Bruvno — Gnjatović Stanka Mane (43) i Gnjatović Jove Jovo Ljudo (41). U komandi mjesta Medak — Gnjatović Jove Stojan (13) i u Narodnoj miliciji grada Beograda — Gnjatović Janka Jovo (33).

Pored boraca u operativnim jedinicama, u organima narodne vlasti i anti-fašističkim organizacijama, kao aktivni članovi radile su Gnjatović Ilije Marija

(17) i Gnjatović Bosić Laze Jelka (30), član odbora AFŽ-a Bruvno. U zarobljeništvu je aktivno radio za NO Gnjatović Đure Mičo.

U borbama kod Plitvičkih jezera 1942. godine pao je Gnjatović Petra Marko, komandir voda u bataljonu »Pekiša Vuksan«. U presudnom trenutku kada su ustaše prešle u žestoki napad, Marko je poveo svoj vod na juriš i poginuo na čelu voda, a ustaški napad je osujećen. Ličnom hrabrošću, bio je primjer ostalim borcima, naročito mladim. Borci sela Gnjatovića u njemu su gledali jednog od najistaknutijih boraca.

Juna 1943. prilikom žestokih borbi oko Gospića, odnosno napada na Brusane i Rizvanušu, Gnjatovići su izgubili dvojicu divnih drugova i odanih revolucionara: Gnjatović Tome Marka, komandira mitraljeskog voda u bataljonu »Mirko Stulić« i Gnjatović Marka Đuru, nišandžiju na mitraljezu »Breda« u istom vodu. Da bi žaljenje za njima bilo još tužni je, Marko i Đuro, braća od strica, istovremeno su poginula od iste avionske bombe. Markovom pogibijom njegovo domaćinstvo je definitivno opustjelo, a Đuri je ostala samo sestra stara 14 godina.

U borbama za Lički Osik i Mušaluk 1943. godine poginuo je hrabri puškomitraljezac Gnjatović Dane Nikola, partizansko ime Bure, jedan od mladih ustanika u selu Kruškovac. U svakoj akciji bord iz čete su ga prepoznavali po smrtonosnim rafalima iz puškomitraljeza.

Na teritoriji Istre, posljednjih dana rata i u posljednjoj borbi koju je vodila brigada »Vladimir Gortan«, 5. maja 1945. godine poginuo je njen načelnik štaba kapetan Gnjatović Mile Dušan, jedan od istaknutih ustanika¹ na teritoriji Bruvna i prvi komandir ustaničkog voda »Tupaie — Vodena Glava«. Poginuo je kao omiljeni starješina koji je uživao veliki autoritet među borcima.

Drugog dana poslije desanta na Drvar na cesti Drvar — Bosansko Grahovo kod Resanovaca poginuo je Gnjatović Ilije Mile, nišandžija na protivrtenkovskoj puški u bataljonu »Bičo Kesić«, koji je s 15 godina stupio u partizanske redove. Sprečavajući prodor njemačkih tenkova, Mile je neustrašivo i odvažno iza kolobrana na cesti otvarao vatru na tenkove. Na žalost, tenkovi se nisu mogli zaustaviti, a kako se nije htio povlačiti, tenk ga je pregazio.

U borbama protiv okupatora i kvislinga teže su ranjavani: Gnjatović Jove Dušan, Gnjatović Ilije Sava, Gnjatović Mile Đuro, Gnjatović Ilije Petar i Gnjatović Dmitra Nikola.

Ovaj kratak osvrt na učešće Gnjatovića u NOR-u pokazuje da su se borci iz ovog sela borili i ginuli širom naše zemlje i da se nijednog trenutka nisu pokolebali u toj borbi. Drug Tito je na jednom mjestu rekao : »Kada idu u borbu za bolju budućnost odrasli ljudi, onda je to dužnost prema, otadžbini, a kada to djeca čine, onda je to više od toga....« Ta Titova misao u punome se odnosi i na učešće Gnjatovića u NOR-u. Od 20 boraca iz ovog malog sela petorica su bila od 13 do 16 godina starosti.

Lazo Gajić

Selo Ploča u NOB 1941-1945.

Opći podaci o selu i okupaciji

Zaseoci Gornja i Donja Ploča čine sek» Ploču. Administrativno je pripadalo općini Lovinac i krajnje je selo na sjeverozapadu kotara Gračac. Prostire se na oko 50 km². Graniči na istoku sa selom Vranik, na jugu Ličkim poljem, na zapadu selom Mogorič, a na sjeveru dopire do Sredogorja. Zaselak Gornju Ploču presijeca cesta Medak—Udbina, a na ulazu u selo s ovom se spaja cesta Lovinac—Udbina. To je bio i centar sela, sa školom, crkvom, žandarmerijakom stanicom, dvije trgovine, dva parna mlina, dvije birtije i tri zanatske radnje. U selu je živjelo oko 285 domaćinstava, sa oko 1.700 stanovnika.

Život u selu u osnovi se nije razlikovao od ostalih sela u općini i kotaru, osim što je, možda, ovo bilo siromašnija nego ostala. Bavljenje zemljoradnjom i stočarstvom, i u najrodnijim godinama, nije moglo da podmiri potrebe ishrane. Dopunu osnovnih sredstava za život mnogočlane porodice morale su tražiti zaradom van sela. Ljudi su, naročito mladi, odlazili na rad po čitavoj Jugoslaviji, a neki i van zemlje. O školovanju mladih nije moglo biti ni govora. Ta privilegija pripadala je djeci popa, trgovca, učitelja i lugara. Bila je prava sreća kad bi pojedinci bili primljeni u žandarmerijsku podoficirsku školu i si. Manji broj djece (mladića) roditelji su uspijevali preko »Privrednika« poslati na zanat. Tako se u trenutku kapitulacije Kraljevine Jugoslavije van Ploče, po čitavoj Jugoslaviji i van nje, zateklo 107 Pločana.

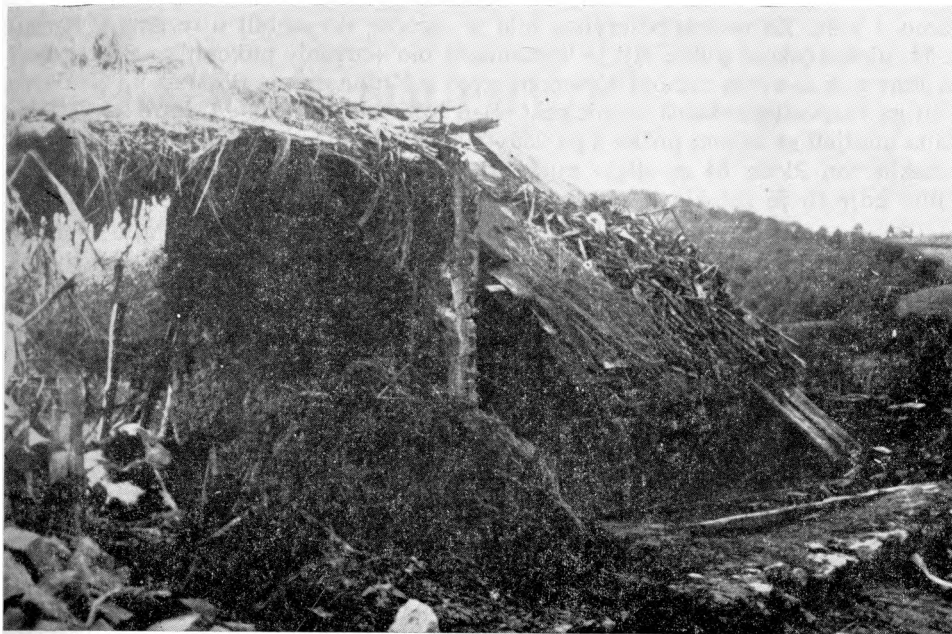
O političkim zbivanjima u selu ne može se mnogo pisati. U selu nije bilo partijske niti skojevske organizacije. Napredne ideje dopirale su u selo preko pojedinaca koji su se vraćali ili povremeno navraćali s rada u Jugoslaviji, Francuskoj i drugim zemljama, zarobljenika iz Rusije, zanatskih radnika i drugih koji su dolazili u dodir s naprednim ljudima, organizacijama i pokretima. Oko izbora dolazilo je do izvjesnih političkih strujanja u selu. Dok je jedan broj glasao za opoziciju i Mačeka, smatrajući Hrvatsku seljačku stranku najnaprednijom, dotle su drugi, za opanke, čašicu¹ rakije i raznorazna obećanja glasali za vladinu listu. Pločani na granici sa selom Vranik, koje je nastanjeno hrvatskim življem, imali su dobre susjedske odnose. Ne bi se moglo reći da je tako bilo i s drugim hrvatskim selima općine Lovinac. Frankovačka i velikosrpska politika, koje su bile upravljene na raspirivanje mržnje između srpskog i hrvatskog stanovništva, imala je uticaja na dio ljudi iz ovih sela.

Kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije i rasulom njene vojske nastao je pravi haos u zemlji. Pločane, koje je siromaštvo odagnalo iz sela i one koji su bili na odsluženju vojnog roka i u rezervi, rasuti po čitavoj Jugoslaviji, sada je gonila želja da se vrate svojim kućama u rodno selo. U uslovima općeg rasula i bezvlašća težak je bio put do kuće. Bilo je slučajeva da su neki putovali i po 15—20 dana. Jedan broj ovih ljudi stigavši do pred selo doživjeli su veliko iznenađenje i ponižavanje. **Dočekivale** su ih ustaše iz susjednih **sela**, maltretirale, skidale s njih sve što su sa sobom i na sebi nosili, tako da su kući stizali

samo u vešu. Za većinu rezervista bila je »sreća« što su bili u rezervi u Kninu u 54. pješadijskom puku, čiji je komandant bio »čuveni« pukovnik »Brko«, koji je čitav puk sa svom ratnom opremom izveo iz Knina prema Bosanskom Grahovu i tu ga raspustio, rekavši vojnicima: »Sad idi te kud ko zna«. Odatle su 24 Pločana donijeli sa sobom puške s po 250—500 metaka. Od 107, koje je kapitulacija zatekla van Ploče, 84 su stigla kući, 7 je dospjelo u zarobljeništvo, a 16 ostalo tamo gdje ih je zatekla kapitulacija.

Postupak ustaša prema ljudima koji su se vraćali kući, govor Mile Budaka, ustaškog doglavnika, na zboru u Sv. Roku, zatim hlađenje odnosa s komšijama iz Vranika, nagovještavalo' je Pločanima da ih ne očekuje ništa dobro. Uspostavljanjem ustaške vlasti u selu ova sumnja se potvrdila, i više od toga. Zavladao su panika i strah, prestao je normalan život. Jedino prihvatljivo rješenje u ovakvoj, situaciji bilo je sakriti oružje koje su ljudi donijeli iz vojske i koje su ranije posjedovali, što je bio otpor ustaškoj vlasti koja je tražila da se oružje preda. Ustaše su, u početku manje, a kasnije svakodnevno krstarile po selu. Vršile su premetačine po kućama tražeći oružje i drugu vojničku opremu. Istovremeno su preko starijih ljudi i žena koje bi zatekli kod kuće, jer su ostali bježali i sklanjali se u vrtače i šumu iznad kuća, poručivale da predaju oružje. Pozivale su narod da se vrati, kućama i da u »miru« obavlja svoje poslove. U drugoj polovini maja teror je pojačan. Propaganda je poprimila raznovrsniji i čudovisniji karakter. Krajem maja i u prvoj polovini juna ustaše su uhvatile Božu Đukića i Milu Pavlicu, odvele ih u Jadovno na Velebitu i bacile u jamu. U Lovincu su uhvatile Bogdana Draganića, kad se vraćao iz bolnice u Gračacu, i ubile ga na izlazu iz Lovinca u Mažuranovim ljeskama. Kad su jednog jutra Đuro Gajić i njegova dva susjeda siiišli kućama da nešto pojedju i izvide situaciju u selu, na povratku su naišli na ustašku patrolu i odmah se dali u bjekstvo. Za njima se prolomila ustaška pucnjava. Đuro je ranjen, a druga dvojica su pobjegli. Poslije prvih žrtava ustaškog terora u Ploči i prvih pucnjeva ustaša u selu, narod je postao oprezniji i masovni je bježao od kuće, naročito iz Donje Ploče. U Gornjoj Ploči atmosfera je bila nešto drugačija. Ustaše su prema ljudima u samom centru i neposrednoj okolini bili taktičniji. Srbi iz Ploče vijekovima su živjeli u ikomšiluiku s Hrvatima iz Vranika u dobrim odnosima. Mora se reći da je komandir ustaške stanice u Ploči bio Jure Franić iz sela Vranik. On se lično dobro ophodio s ljudima. Kao komšija poznao je svakog čovjeka u Gornjoj Ploči, a i mnoge u Donjoj Ploči. Vjerovatno je ovo uticalo da dio stanovnika ne bude dovoljno oprezan, da živi u iluziji da nije kriv i da se nema zašto progoniti, i ubijati.

Pozivi ustaša da se preda oružje i odbjeglo stanovništvo vrati kućama nisu urodili plodom. Naprotiv, narod je postajao oprezniji i sve masovnije se sklanjao, bojeći se da mu se ne dogodi ono što je već zadesilo* četvoricu Pločana. Bilo je noći kad su dijelovi sela ostajali potpuno pusti. Sve češće su selom kružile verzije »noćas će ustaše sve poklati i popaliti.« Sad se već ni Talijani nisu pojavljivali, koji su do tada često prolazili cestom od Metka prema Udbini dopremajući namirnice tamošnjem garnizonu. Ustaška postaja u Ploči bila je pojačana s novim i nepoznatim ljudima. Trgovinu Jove Pavlice zaposjeo je već poznati zlikovac Ivica Vajdecar iz Lovinca. Ubrzo zatim su počele nove podvale. Učestali su novi raznovrsni pozivi za regrutaciju, pokrštavanje i drugo. Predočavane su oštre mjere za neposlušne, a za poslušne, kao i mnogo puta ranije,

Ni koliba nije ostala pošteđena.

obećavan miran život. Naročita kampanja je vođena oko pokrštavanja. Jedna grupa je čak i otišla da se pokrsti. Ništa se nije dogodilo. Vratili su se nazad, valjda zato što ih je bilo malo.

Ako se želi dati što je moguće tačnija predstava o životu pod okupacijom i ustaškom vlašću, o pripremi ustanka i samom ustanku, neophodno je objasniti prvo>: odsutnost Komunističke partije i drugo : teritorijalno-administrativna izolovanost sela. U Ploči nije bilo partijske organizacije prije rata, niti u samom ustanku, sve do augusta 1941. godine. Ista je stvar i s organizacijom SKOJ-a. Također, iz kotarskog i okružnog partijskog rukovodstva niiko nije dolazio u ovo selo, osim jednog slučaja i to na sam dan pokolja, odnosno uoči ustanka. Nije potrebno govoriti kakav je to bio nedostatak u onim teškim danima za ovo selo. Drugi momenat, možda, djelimično objašnjava prvi. Prije rata Ploča je pripadala općini Lovinac i kotaru Gračac. Okupacijom zemlje selo je odsječeno od ovog kotara selima Vranik, Parčići, Lovinac i Sveti Rok s hrvatskim življem koja su držali i kontrolisali ustaše i Talijani. Kotarski komitet KPH za Gospić, također, nije imao partijsko-političkog uticaja na ovo selo. vjerovatno što je smatrao, da je ono i dalje vezano za svoj raniji kotar.

Veliko osvježenje, pa i sigurnost, predstavljala su 84 čovjeka koja su se s raznih strana Jugoslavije vratila u Ploču, svojim kućama. Ovi ljudi su unijeli u narod nešto više svjetla o zbivanjima u zemlji, u momentu i poslije okupacije i proglašenja NDH. Skoro svi Plaćani su znali da u selu postoje 24 vojničke puške, koje su donesene iz vojske, nekoliko manliherki (austrijske) i lovačkih pušaka, koje su pojedinci ranije posjedovali ubijedeći da će trebati. Ljudi su ih sakrivali i čuvali kao suivo zlato-

Kako je vrijeme odmicalo, tako su strah i panika jenjavali. Ljudi su se počeli dogovarati. Bilo je mišljenja da bi ustašku patrolu u selu trebalo, sačekati i potući, ali su se drugi protivili, iz bojazni od masovne odmazde nad narodom. Dobro je bilo što ustaše nikada nisu zalazile u brda iznad sela gdje se narod sakrivao. Inače bi došlo do obračuna. Uglavnom raslo je raspoloženje za otpor, ali još uvijek bez neke masovnije i čvršće organizovanosti i međusobne povezanosti sela kao cjeline. Sa susjednim selima uopšte nije bilo neke organizovane povezanosti. S istočne strane u Vraniku bile su ustaše. Još u početku s tim selom prestali su raniji dobri odnosi. Na zapadu, u Mogoriću, nije bilo ustaške vlasti, osim što su povremeno dolazile patrole iz Bilaja. Ipak je odvedeno i ubijeno nekoliko ljudi. Na sjeveru od Srednje Gore i Kurjaka Ploču je odvajalo Sredogorje. Na jugu, 6—7 km željezničkom prugom, saobraćali su Talijani. U Metku su također bili Talijani i ustaše.

Pokolj i ustanak

Došao je 31. juli — dan krvavog obračuna ustaša sa stanovnicima u Ploči, ispod Klanca i Gostuše, kod Štulića, Kljajića i Petkovića i ispod Debeljače kod Pavlica i Budimlija, i dan kada su Pločani riješili da se s oružjem suprotstave ustaškim zvjerstvima nad stanovništvom ovog sela. Toga dana u popodnevrim satima Rade Grković, komunista iz Srednje Gore, našao se u Ploči i održao sastanak, bolje rečeno, razgovor s grupom Plaćana. Na sastanku su bili: Marko, Orlović, krojački radnik, Mirko ŠtuMć, bivši žandar, Lazo Gajdć, obučarski radnik, Mile Gajić, zemljoradnik i Nikica Popović, pitoma, c mornaričke podoficirske škole. Na sastanku se vodio razgovor o stanju u selu kao i a ustaškoj aktivnosti. Zaključeno je da, se uzmu puške, koje su do, tada sakrivane; da se organizuje straža i patrole na, granici prema ustašama; da se obavještava narod u slučaju nailaska ustaša kako bi se na vrijeme sklonio i, kao najvažnije, da se više ne dozvoli upadanje ustaških patrola u selo.

U vrijeme kad je sastanak završen, ili je bio pri kraju, u zaseoku Gornja Ploča ustaše su počele poikoiļh. Za, nepuna dva sata, pobijeno je preko, 80 duša. Iza toga nastupila je jedna strašna noć u kojoj se nije osjećala potreba, za, snom, noć u kojoj, su ljudi četveromjesečnu prošlost straha, bjekstv.a i skrivanja zamijenili dostojanstvom i željom za, otporom zlotvorima koji su za tako kratko vrijeme učinili toliko mnogo zla. Kao da s,e ii priroda razbješnjela na krvoloke i njihovo djelo. Te noći je vladalo veliko nevrijeme, vjetar i prolom oblaka kakvo se odavno nije pamtilo. Poslije tumara,nja čitave noći, povezivanja i dogovaranja, 1. augusta prije zore u Budžaku dragan,i ća našlo se deset naoružanih ljudi s vojničkim puškama i pištoljima i oko dvadeset s hladnim oružjem. Očekivalo se da će tuda naići ustaše da hi niz selo produžile i nastavile prethodnog dana započeto djelo. Međutim, oko 8 sati s čuke Mededovača, sjeveroistočno oko 500 m od već posjednutog položaja, čuo se puščani metak i uzvik: »Ne bižU« Zaključeno je da pucaju ustaše. Cijela grupa krenula je trčeći na Mededovaču. Usput je Rade Miljković Racan opalio u pravcu Mededovače jedan metak. To je bio prvi opaljeni metak iz ustaničke puške u Ploči. Kad se došlo na čuku, tamo više nije bilo ustaša. Poslije toga zauzet je položaj jer se smatralo da će se ustaše ponovo vratiti.

Na položaj je ubrzo došao i Rade Grković, kao i nova grupa Pločana. Većina naroda je pobjegla u šumu prema Poljicu. Istoga dana oko podne iz pravca Lovinca stigle su ustaše na kamionima. Njima su se pridružile ustaše koje su od ranije došle u Ploču, pa su skupa krenule prema Mededovači. Ustanici su otvorili vatru. Razvila se borba koja je trajala nekoliko sati. Kod ustanika je vladao takav red i prisebnost kao da su u lovu, a ne u borbi s mnogobrojnijim i naoružanijim dželatima. Videći da ne mogu naprijed, ustaše su se povukle. Usput su zapalile kuće kod Stulića i poubijale nekoliko stanovnika na koje su naišle. To je bila prava organizovana borba, to je bio početak ustanka. Ustaše su doživjele prvii otpor od uspostavljanja svoje vlasti u Ploči. Poslije borbe, kao po narudžbi, na položaj su doneseni pečeni jaganjci i pogača. Ova »gozba« više je ličila na neko slavlje nego na jelo ogladnjenih ljudi, koji, od prethodnog dana ništa nisu okusili. Slijedećeg dana Mile Gajić, Stević Budimlija i njegov sin Milorad ikoji su se našli iznad svoje kuće, na padinama Debeljače, na putu Ploča—Lovinac, sačekah su u zasjedi ustaše koje su se kolima vraćali poslije pokolja u selu Papuča. Jedan ustaša je ubijen, jedan ranjen, a zaplijenjena je jedna puška. To je bila prva oteta puška od ustaša.

Ustanici, zadovoljni uspjehom, ostali su na položaju. Više nije bilo straha. Javlja se želja da se izvrši napad na ustaše i žandare koji su i dalje bili u centru Ploče. Kada su ostali mještani doznali za uspjeh i dalju namjeru svojih seljaka, u većem broju dolaze na položaj, neko s puškom, neko s pištoljem, neko s hladnim oružjem. Za četiri dana izvršeni su dogovori i priprema za napad. Petog augusta, u sumrak, napad je počeo, a u pomoć su stigli Kičani i Mogorićani. U toku napada žandari i dvojica, ustaša su pobjegli, dok su ostali: blokirani u kući Jove Pavlice odakle su davali otpor. Na kraju, pošto je vrijeme odmicalo, drugog izlaza nije bilo — kuća je zapaljena¹. Kroz vatru je pokušao uteći jedini Ivica Vajdecar, koji je ranije prisvojio i zaposjeo kuću s trgovinom i mlinima, ali je uhvaćen i ubijen. Sudbina ostalih završena je zajedno s kućom, i niko se iz nje nije spasio. Konačno, Ploča je bila slobodna¹.

Narednih dana prepričavani su događaji. Narod od zaprepaštenja nije mogao doći k sebi kad je doznao koliko je ljudi poubijano, i kad je vidio na koji su način ubijeni stari, žene i novorođenčad. Uspostavljeni su kontakti sa susjednim i veze s ostalim selima. Saznalo se o zločinima ustaša i pokolju u Širokoj Kuli, Čukovcu, Ostrvici, Štikadi, pokolju Gnjatovića i u drugim selima. Također se saznalo za ustanak u mnogim selima Like, pa i šire. Poslije pribiranja nakon pokolja 31. jula konstatovano je da je nekoliko ljudi, puškama donesenim iz rezerve, u proteklim događajima ostalo pasivno. Jedan od njih je, još prije ustanka, predao pušku ustašama, a jedan je odmah poslije pokolja, u kojemu je stradala čitava njegova porodica, otišao s puškom kod sestre koja je bila udata u Papuču.

Poslije 12 dana od oslobođenja Ploče, 17. augusta, počela je ustaška ofanziva na slobodnu teritoriju. Iz Lovinca je Lovinački zdruk s oko 1000 vojnika krenuo u napad pravcem Lovinac—Ploča—Klapavice—Bruvno. Jedna grupa Pločana je prihvatila borbu na Pločanskom klancu i Debeljaci, a druga, zajedno s Kičanima, na Kikovoj gredi. Zbog velike nadmoćnosti neprijatelja, ustanici su se povukli na Mededovaču i Jusipovaču, a neprijatelj je preko Tušica i Komića produžio prema Bruvnu.¹ Radi daljeg usmjeravanja borbe neophodno je bilo stvoriti —

¹ Ta neprijateljska ofenziva je zaustavljena i skršena u Pištalskoj dragi 19. 8. 1941.

formirati jedinstvenu komandu za oslobođena sela. U tu svrhu u gospićkom kotaru, 18. augusta, formirana je komanda na nivou batajljona s nazivom Gerilski bataljon »Velebit«. Pod tu komandu potpali su i ustanici Ploče. Od tada, zvanično, selo Ploča pripada gospićkom kotaru. U štabu batajljona iz Ploče je bio Đuro Petković.² Formiranje batajljona i donošenje odgovarajućih pravila značilo je prelazak na viši stepen vojne organizacije ustaničkih snaga, s ciljem učvršćenja do tada postignutih rezultata i osposobljavanja za dalje vođenje borbe. U Ploči je formirana četa u čiji je sastav ušla i grupa ustanika iz Rika, kao njen treći vod. Komandir čete bio je Đuro Petković. Kao osnovni zadatak postavilo se pitanje učvršćivanja discipline i organizovana nabavka oružja za naoružavanje novih boraca, jer je postojala mogućnost kupovanja pušaka u Dalmaciji koje su ostale od Jugoslavenske vojske, i to prvenstveno za stoku. Uporedo s ovim, zapravo kao uslov za uspješno izvršenje vojnih zadataka, otpočeo je intenzivniji politički rad na masovnijem okupljanju naroda, naročito omladine, i njegovom čvršćem organizovanju, što je do tada bilo djelomično učinjeno, iako, je, uz izuzetke, od početka bio privržen pokretu.

Prve organizacije KPJ i SKOJ-a

U prvoj polovini septembra 1941. u Ploči je formirana prva partijska organizacija koju su sačinjavali: Marko Orlović, Mirko Štulić i Nikola Popović.³ Također je u tom vremenu formiran i aktiv SKOJ-a od 7 članova. Treba napomenuti da su primjenjivani vrlo oštri kriteriji za prijem u Partiju i SKOJ, što je prelazilo čak i u sektaštvo. Pred novim organizacijama Partije i SKOJ-a, kandidatima i simpatizerima, stajali su veliki politički zadaci. U prvom redu trebalo je brzo i uporno raditi na otklanjanju propuštenog za vrijeme nepostojanja partijske organizacije u selu, odnosno politički još čvršće organizovati narod koji se opredijelio za pokret. Trebalo je upornim političkim radom ubijediti narod da shvati potrebu borbe protiv okupatora, uz istovremeno raskrinkavanje i onemogućavanje onih koji nisu bili za takvu borbu, ili su bili čak i protiv nje, jer su u okupatoru gledali »spasioca i zaštitnika srpskog naroda«. U tom vremenu razvijanja sveobuhvatni je i efikasnije političke djelatnosti, predstavljalo je znatnu pomoć upućivanje Emila Antića Safeta na politički rad u Ploču. Safet je vrlo uspješno radio na okupljanju omladine, formiranju i obučavanju pjevačkih horova, kao i na drugim političkim zadacima.

U jesen 1941. godine bataljon »Velebit« preformiran je u odred pod nazivom 1. lički partizanski odred »Velebit«. Njegov 1. bataljon obuhvatio je i četu iz Ploče i Rika. Iako još vezani za svoje selo, borci čete bih su oduševljeni i osjećali su se odgovornijiim kao borci partizanske čete u sastavu, za ono vrijeme, tako krupnih i vojnički organizovanih jedinica kao što su bataljon i odred. Ovakva vojna organizacija iziskivala je ubrzan rad na razvijanju i učvršćivanju discipline u četi, obuhvaćanju mladih koji nisu služili bivšu vojsku u osnovnom upoznavanju i upotrebi oružja, pružanju pomoći ranjenom drugu i vještini ratovanja sa savremenom i dobro naoružanom armijom okupatora, kao i dalju nabavku oružja.

2 Kasnije Đuro Petković se razišao s NOP-om i otišao

u otvorenu izdaju.

3 Sva trojica su poginula u NOB-u.

Politički rad na rješavanju ovih zadataka, ne zanemarujući mnoge probleme stanovnika sela-, trajao je sve do kraja godine. Mlada S malobrojna partijska organizacija i organizacija SKOJ-a osjećale su znatnu pomoć privremenim dolaskom u Ploču članova Kotarskog i Okružnog komiteta — Perice Kleuta, Jakova Blaževića, Kate Pejnović i drugih. Život je tekao normalnije, a rad se odvijao organizovanije i dobivao sve masovniju podršku stanovnika.. Narod je brzo uvidio potrebu borbe protiv okupatora. Shvatio je da nema, niti može biti, slobode pod okupacijom. Prihvaćen je odlučan stav o prekidu svakog kontakta i trgovine s Talijanima. Bilo je slučajeva da su pojedinci u prolazu zaustavljali Talijane i za jaja, kokoške i druge artikle kupovali uglavnom so. Bilo je slučajeva, istina rijetko, da su neki odlazili u Medak da za slične artikle kupuju so, konzerve i cigarete. Kolebljivi su se sve češće i brže uvjeravali u svoju zabludu i opredjeljivali se za pokret, govoreći »kud ide većina, tamo ću i ja.« Pojedini elementi koji su malo bučnije izražavali svoje protivljenje borbi protiv Talijana, raskrinkavani su i bojkotovani od naroda. Osjećajući se svakim danom sve usamljeniji, mijenjali su taktiku i birali pojedince pred kojima su iznosili svoje neslaganje s otpočinjanjem borbe protiv Talijana. Na žalost, ovih desetak ljudi koji su se opirali liniji borbe protiv okupatora, među njima tri-četiri, baš su iz zaselaka u kojima su ustaše 31. jula izvršile pokolj. Suprotno svakom očekivanju što se pokret sve više omasovljavao i sazrijavao, to su se oni sve više s njim razilazili i tonuli u vode izdaje.

Početkom oktobra počela je masovnija akcija nabavljanja oružja, koja je u nekoliko slučajeva produžena do kraja godine. U ovom vremenu kupljeno je 55 vojničkih pušaka i puškomitraljez »Bmo«. Za njih je dato 31 grlo krupne stoke (volovi, krave i konji), 129 ovaca i koza i oko 168.000 lira i dinara. Kupovina je obavljena pretežno u Dalmaciji: u Zegaru, Krupi, i drugim mjestima, dok je svega nekoliko pušaka kupljeno u ličkim selima : Komiću, Bruvnu i drugim prema Dalmaciji i to od ljudi ikoji su se u to vrijeme bavili švercom. Puške su kupovali pojedinci za svoju stoku. Bilo je pojedinaca imućnijih koje je trebalo nagovarati i ubjeđivati da kupe pušku, dok je bilo i onih koji su jedino grlo stoke dali za pušku. Uz svaku kupljenu pušku bilo je po 80—250 metaka.

Nova narodna vlast

Kao rezultat dostignutog stepena razvoja pokreta, u novembru su se odigrali događaji koji će se vječno pamtiti i ostati zabilježeni kao veliki, događaji u historiji naroda ovoga sela. Naime, 10. novembra 1941. godine izabran je prvi odbor civilne vlasti za Ploču u sastavu: Savo Gajić, predsjednik, Petar Kljajić, sekretari članovi: Mile Kljajić, Nikola Dukić Nina, Dušan Čuruvija, Bude Oriović i Rade Orlović. Istoga dana borci su izabrali Mirka Stulića za komandira čete, umjesto dotadašnjeg komandira Đure Petkovića koji se već tada razilazio s pokretom. Zatim je četa položila zakletvu. Toga dana borci su se zakleli da neće ispustiti oružje iz ruku do konačnog oslobođenja zemlje od okupatora i domaćih izdajnika. Toj svečanosti prisustvovao je i član Okružnog komiteta KPH za Liku Jakov Blažević. Također je u novembru mjesecu izabran odbor AFŽ-a. Predsjednik je bila Jeka Čalić i tajnica Zora Dobrić, učiteljica.

Poslije ovih događaja čitavo selo je uključeno u aktivan odnos prema pokretu. Rjeđi su bili slučajevi da roditelji zabranjuju ili nerado gledaju kako

njihova djeca, naročito ženska, odlaze od kuće na pojedine zadatke, akcije i sastanke koje su organizovali komunisti, NOO-i, SKOJ, omladinska organizacija i drugi. NOO je, oslanjajući se na omladinu i čitav narod, uspješno rješavao niz problema sela i potreba vojske. Jedan broj izbjeglica iz Široke Kule i Ostrvice, odmah poslije pokolja, primljen je i razmješten po kućama — porodicama u Ploči. Bilo je djece, čiji su roditelji pobijeni u pokolju, koja su ostala u Ploči sve do završetka rata. Svakodnevno je bivao sve življi saobraćaj naroda i omladine s NOO-om. Organizovana je kurirska služba, odazivao se dovoljan broj ljudi za straže i patroliranje koje je organizovao NOO. Straže su redovno održavane, preko dana i čitave noći, prema Vraniku i u pravcu Lovinca, a patrole su krstarile na polju prema Talijanima u Raduču, željezničkoj pruzi i Metku. Normalno, straža i patrola bili su naoružani.

Kako je jesen bila na izmaku i približavala se zima, to je NOO organizovao prikupljanje i pletenje čarapa, rukavica i džempera za borce. Organizovano je dizanje i skupljanje jesenjih usjeva. Pravljene su zemunice i skloništa u stranama iznad sela i dalje u šumi, a najviše u Poljicu. Vođena je od ranije akcija ubjeđivanja da ništa ne smije pasti u ruke neprijatelja. Narod je bio potpuno uvježban u evakuaciji i sklanjanju ispred neprijatelja. Kada je 17. novembra u sastavu 1. ličkog odreda »Velebit« u mogoričkoj školi formirana Jurišna četa od preko 50 dobrovoljaca iz Divosela, Počitelja, Metka, Raduča i Mogoriča, u nju su iz Ploče otišli dobrovoljci Dane Batinić, Mile Cuturilo, Mile Gajić⁴ i Lazo Gajić. Četa je kao pokretna jedinica operisala na čitavom području kotara Gospić. Krajem decembra manja grupa boraca iz Ploče upućena je ka Korenici, zapravo u sastav tamošnjih jedinica koje su počele borbu s Talijanima u Korenici.

Ako bi se davao neki zaključak o razvoju NOP-a u Ploči do kraja 1941. godine, mora se konstatovati da je uloženo mnogo truda da se savladaju teškoće koje su mu se javljale na putu u proteklom periodu. Neosporno, u pripremi ustanka, u samom ustanku, kao i poslije ustanka, bilo je izvjesnih slabosti subjektivnog i objektivnog karaktera, ali one nisu dovodile u pitanje dalji razvoj pokreta, tako da je kraj godine dočekan s krupnim rezultatima. Pokret se omasovio, učvrstio i dostigao takav nivo da je dobio karakter narodnooslobodilačke borbe. Stečeno je značajno borbeno i politički iskustvo koje je garantovalo brže i efikasnije reagovanje na događaje koji su nastupali, kao i dosljedno primjenjivanje linije Komunističke partije Jugoslavije. Partijska organizacija primila je jednog druga u Partiju, stekla nove simpatizere i pripremila jedan broj kandidata za Partiju. U SKOJ je primljeno novih 12 omladinki i omladinaca, koji su s velikim oduševljenjem, svojstvenim samo mladim ljudima, djelovali među narodom i omladinom. Mjesni NOO se toliko afirmisao u rješavanju mnogih problema da ga je narod gledao kao svoju pravu narodnu vlast. U selu je bilo 85 pušaka i četa jačine 60—65 boraca naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom »Brno«. Četa je bila vojnički i politički spremna da se bori protiv svih neprijatelja, okupatora i domaćih izdajnika, kako u Ploči tako i van nje. S ostalih oko 20 pušaka bili su naoružani odbornici, straže i drugi aktivisti. Uspjehom se može smatrati i to što su kroz protekli period aktivnog političkog rada isplivali na vidjelo oni koji nisu bili još spremni da se uključe u pokret, kao i oni malobrojni koji su mu se u datom momentu suprotstavili.

⁴ Mile Gajić je poginuo kao komandir čete 24. XI 1942. kod Dvora na Uni, a slijedećeg dana i Dane Batinić, kao komandir voda, također kod Dvora na Uni.

Prve borbe s talijanskim okupatorom

Posljednjih dana decembra 1941. godine, kad su počele borbe oko Korenice, 1. lički NOP odred »Velebit« dobio je zadatak da zatvori pravce koji preko Sredogorja izvodi u Kravsko polje. Pločanska četa, u daljem tekstu 1. četa 1. bataljona 1. odreda »Velebit«, i Jurišna četa trebale su da zatvore Pločanski klanac i spriječe prolaz Talijana za Udbinu, dok je 2. bataljon ovog odreda zaposjeo Ljubovio. Obaviješten io namjeri Talijana da 6. januara krenu iz Gospića s transportom namirnica i opreme preko Metka i Ploče za Udbinu, Petar Kleut, komandir Jurišne čete, 5. januara 1942. došao je s četom u Ploču da se dogovori s Pločanima o zajedničkom napadu na Talijane na Pločanskom klanu. Sto se tiče dogovora s četom, u kojoj je bilo i boraca iz Kika, odmah se vidjelo da nema problema. Trebalo je ispitati kako će narod reagovati kad dozna za ovu odluku. Ovo je trebalo učiniti iz dva razloga. Prvo: zbog činjenice što- je trebalo da to bude prva borba s Talijanima na području gospićkog i gračanskog kotara i, drugo: što se drugačije gledalo na borbu s Talijanima dalje od svog sela, a drugačije i s više bojazni ako je trebalo da se ta borba vodi u samom selu. Međutim, pokazalo se da i tu nema problema. Pojedinci koji su bili protiv te borbe nisu se pojavljivali, niti su smjeh jer su dobro znali da su u manjini i izolovani, i da ne mogu uticati na bilo kakvu izmjenu odluke za napad na Talijane.

U toku noći između 5. i 6. januara posjednut je položaj na okukama Klanca 1. brižljivo dat zadatak grupama i pojedincima. Izvršeno je zaprečavanje puta. Zaseda je organizovana tako da su borci bili uvjereni kad neprijatelj upadne u nju da se nijedan vojnik ne može izvući. Radilo se o potvrđivanju dotada pokazane hrabrosti i dokazivanju da se može uspješno voditi borba protiv okupatora. Oko 10 sati primijećena je kolona od 8 komiona koja se cestom preko polja od Papuča kretala u pravcu Ploče. Talijani su stigli u centar sela i nisu kretali dalje. Četnički nastrojani elementi obavijestili su ih o zasjedi. Bilo je lako zaključiti da tu namjeravaju organizovati odbranu i tražiti pomoć iz najbližeg garnizona. Na osnovu ovakve procjene zaključeno je da se uputi jedna desetina boraca dz Pločanske čete na jugoistočnu ivicu sela sa zadatkom da postavi zasjedu i spriječi dolazak pomoći Talijanima, a ostale snage da izvrše napad na Talijane u mjestu.

Napad je počeo u poslijepodnevnim satima. Neprijatelj je pružao žestok otpor, nadajući se pomoći iz Metka. Pao je sumrak. U ponoć je došla i grupa Mogorićana. Izvršen je jači pritisak i sve bržim tempom stezao se обруč oko neprijatelja. U toku borbe zaista je naišao kamion iz pravca Metka. Na neprijatelja se sručila plotunska vatra. Kamion je stao i jedan oficir s oko 20 vojnika, koji nisu uspjeli ni metak da opale, odmah je pristao- na predaju. Jedan poginuli Talijan ostao je u kamionu, a jedan ranjeni s ostalim zarobljenicima odveden je u selo. Oficir je odveden Petru Kleut u, koji je rukovodio napadom. Kleut je poveo zarobljenog oficira na pregovore s Talijanima koji su još uvijek davali žilav otpor. Saopćeno im je da su zarobljeni vojnici, koji su im poslali u pomoć, te da se ne trebaju nadati nikakvoj pomoći. Postavljen je ultimatum — predaja ili uništenje. Nakon kraćeg vremena postignut je sporazum. Dogovoreno je da će vojnici biti razoružani, oficirima je ostavljeno lično naoružanje (pištolj) i s 2 kamiona svi će biti vraćeni u svoj garnizon. Sve je obavljeno po dogovoru. Zarobljeno je oko 60 neprijateljskih vojnika i tri oficira. Zaplijenjeno je 50 pušaka, 5 puškomitraljeza, 8 pištolja, veća količina municije i 9 kamiona s raznom

opremom i namirnicama. Zarobljeni vojnici i oficiri s dva kamiona pusteni su nazad u Medak. Jedan puškomitraljez, nešto pušaka i municije kao i opreme, uglavnom cipela, dodijeljeno je Pločanskoj četi, dok je ostalo podijeljeno drugim jedinicama. Preostalih 7 kamiona je spaljeno. Namirnice su uglavnom podijeljene stanovništvu koje se već u samu zoru, pri završetku akcije, našlo na licu mjesta. Partizani i narod zajedno su se veselili prvoj; uspješnoj pobjedi nad okupatorom koja je izvojevana bez gubitaka. Jedino je ranjen borac Ante Miljković iz Jurišne čete. Pored vojničke ovo je bila i velika politička pobjeda. Više nije bilo dileme o potrebi i mogućnosti borbe protiv okupatora. Naoružani su novi borci. Pripremalo se za nove borbe i pobjede.

Talijani poslije neuspjeha da početkom januara 1942. deblokiraju svoj garnizon u Korenici krenuli su 24. januara jakim snagama, uz podršku artiljerije i tenkova, iz Široke Kule preko Ljubova ka Korenci. Na Ljubovu ih je sačekao 2. bataljon 1. ličkog odreda i potpuno porazio. Istoga dana jedan vod 1. čete (Pločanske) s puškomitraljezom upućen je na Ljubovo u pomoć 2. bataljonu. Međutim, dok je vod stigao na Ljubovo, borba je već bila završena. Vod je, s još nekim jedinicama, smijemo 2. bataljon koji se spustio u selo da se sredi i odmori. Odmah iza toga 28. januara 1. četa, bez pomenutog voda, u sastavu 1. bataljona 1. ličkog odreda učestvovala je u rušenju pruge i napadu na željezničku stanicu Raduč. Napad na stanicu počeo je u 4 sata, ali zbog velike zime i jako utvrđene stanične zgrade, koju je držalo oko 100 talijanskih vojnika, nije uspio. Poslije ovog napada i povratka voda s Ljubova, četa se opet našla na okupu u Ploči.

Početkom 1942. u Ploči, je vladala pobjednička atmosfera. Sve je bilo- u pokretu. Omladina je vrtio uspješno organizovala više priredaba s programom koje je rado posjećivao i stariji narod. U selu su organizovana i tradicionalna prela na kojima se prela vuna i plele čarape, rukavice i drugo za potrebe vojske. Muškarci su prepričavali zgrade i nezgode iz prvog i ovog rata. Ovi su skupovi korišteni i za političke razgovore. Jaka zima i veliki snijeg, kao i neprijateljeva pasivnost, omogućili su da čitav februar i vjek dio marta bude iskorišten za intenzivnu političku aktivnost. Organizatori ove aktivnosti, iako malobrojni, bili su članovi Partije i SKOJ-a. Mjesni NOO uspješno je funkcionisao i sproveo niz akcija neophodnih za normalan život sela i pružanje pomoći vojsci. Posebna pažnja posvećena je okupljanju i organizovanju omladine. Odlučno se prišlo obračunu s reakcionarnim elementima koji su štetili pokretu od samog početka. Bilo je takvih koji su zbog niske svijesti i straha bili kolebljivi i pasivno se ponašali, do onih koji su se ilegalno i organizovano počeli suprotstavljati politici pokreta. Imali su organizovanu vezu preko lugara Grbica s četnicima u Metku, popom Radakovićem u Srednjoj Gori i četnicima u Srbu. U ovom vremenu jedan broj dotada kolebljivih pristupio je pokretu, četvorica su razoružana te je tako otklonjena mogućnost da oružje upotrijebe protiv NOP-a, dok su trojica strijeljana, U SKOJ su primljeni novi omladinci i omladinke, nekoliko drugova i u Partiju, dok je jedna grupa kandidata odabrana za prijem u Partiju.

Krajem marta 1942. Talijani su u Lici otpočeli s poznatom proljetnom ofanzivom radi deblokade svojih posada u Korenici i Srbu. U rejonu Gospića, za prodor pravcem Medak—Ploča—Udbina—Korenica, oni su koncentrisali 6—7 pješadijskih bataljona, 12 tenkova i oko 40 topova.⁵ Ovim snagama su se u re-

⁵ Vojnoistorijski institut, Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, prva knjiga, drugo izdanje, Beograd, 1963, str. 246.

jonu Pločanskog klanca suprotstavile svega dvije čete, odnosno 1. četa (Pločanska) 1. bataljona na položaju Gostuša—Klanac—Jezero i Jurišna četa 1. odreda na položaju Jezero—Jusipovača. Širinu položaja i krajnje nepovoljan odnos snaga donekle je ublažavao pogodan teren za odbranu, poznavanje zemljišta te hrabrost i spremnost boraca na odsudnu borbu. Naoružanje u odnosu na neprijatelja također je bilo skromno, uglavnom puške, puškomitraljezi, i ručne bombe te jedan mitraljez »Breda«.

U zoru 24. marta osmatrači s Gostuše primijetili su i obavijestili komandira voda da iz pravca Bujanjskog klanca nastupaju jače neprijateljske snage preko Vranika ka Gostuši. Komandir čete naredio je komandiru voda da uporno drži položaj na Gostuši i spriječi dejstvo neprijatelja u bok snagama na Klancu. Kada je oko 7 sati otpočela borba, pojavile su se jače neprijateljske snage iz pravca Metka koje su nastupale cestom u pravcu Ploče. Stigavši u koloni do pred selo, jedan njen dio se odvojio i u razvijenom poretku produžio nastupanje prema Jusipovači. Neprijatelj je pojačanom artiljerijskom i minobacačkom vatom tukao po čitavoj liniji odbrane, naročito Jusipovaču. Istovremeno je pješadija vršila podilaženje ka krilima odbrane. Poslije duže i žestoke artiljerijske vatre pješadija je izvršila juriš na Jusipovaču i Gostušu, dok je Klanac i dalje tučen artiljerijskom i minobacačkom vatom. Juriš pješadije nije uspio. Čak nije ni došlo do bliske borbe. Artiljerija je ponovno stupila u dejstvo po čitavoj liniji odbrane. Tako je borba trajala sve do 14 sati a da neprijatelj nije postigao nikakav uspjeh. Tek poslije 14 sati kada je neprijatelj uveo nove snage na svom desnom krilu, uspio je odbaciti 1. vod s Gostuše, koji se pod borbom povukao i zaposleo položaj na sjeveroistočnim padinama Klanca.

Po zauzimanju Gostuše neprijatelj je počeo da bočnom vatom ugrožava odbranu Klanca, ali je ona i pored toga ostala stabilna. Prvi vod s novih položaja 'onemogućavao je neprijatelja da s Gostuše prodre na Klanac. Poslije 15 sati napadač je koncentrisao svu artiljerijsku i minobacačku vatra na Klanac. U dejstvo su stupili i avioni. Klanac je satima bio obavijen dimom. Bio je to pravi pakao. Nakon bombardovanja i mitraljiranja iz vazduha, u napad je krenula pješadija. Dobro prikriveni u zaklonima, borci su po prestanku bombardovanja uspješno odbijali juriše neprijatelja. Svi pokušaji neprijatelja da ovlada Jusipovačom i da iznad jezera izbije na desni bok odbrane na Klancu, ostali su bez rezultata. Hrabrost i hladnokrvnost boraca bila je zadivljujuća. Iako ne naviknuti na ovakvu artiljerijsku vatra i dejstvo iz vazduha, oni su sve hrabro podnijeli i disciplinovano ostali na svojim položajima.

U kasnim poslijepodnevним satima neprijatelj je dijelom snaga, vođen domaćim izdajnicima koji su poznavali teren, iskoristio prostor između Gostuše i Troure koji nije bio zatvoren i preko Razdolja izbacio u Tušice pozadi Klanca. Ovim prolazom neprijatelj se našao, iza leđa branioca na Klancu i doveo ih u situaciju da budu polukruženi. Neprijatelj je, također, svojim lijevim krilom vršio sve žešći pritisak na Jusipovaču. Žilava i uporna odbrana nije dozvolila da se neprijatelj dohvati podnožja Jusipovače, već ga je stalno prikrivala na brianim prilazima Jusipovači. S položaja na Jusipovači bočnom vatom ugrožavano je i usporavano nastupanje glavnih snaga neprijatelja cestom prema Klancu. Tenkovi su prilazili položajima i obasipali ih vatom, ali nisu ulazili na okuke Klanca u zasjede. Pod dejstvom neprijateljskih snaga koje su izbile u Tušice, i sve jačim pritiskom na čitavoj liniji odbrane, dalja odbrana Klanca postala je rizična. Ovo tim više što su redovi odbrane, već bili prorijeđeni. Isto

tako i neprestana jaka neprijateljska vatra otežavala je, pa čak i onemogućavala svaki manevar na položaju. Ocijenjeno je da se i uz najveće žrtve ne može spriječiti prodor neprijatelja preko Klanca. Na osnovu takve procjene komandant 1. bataljona je naredio povlačenje. U samo predvečerje branioi Klanca napustili su položaje i povukli se sjeverozapadno od Jezera na položaje iznad sela Donja Ploča. Neprijatelj je dijelom snage zaposjeo Klanac i komunikaciju kroz Tušice do Pavlovačkog mosta, a glavninom produžio ka Udbini i dalje ka Korenici. U ovim borbama poginuli su iz Ploče: Mile Kljajić, Ilija Miljković, Petar Milojević, Stanko Orlović, Milanko Banjeglav i Mile Budimlija, iz Kikai: Petar Crnobrnja, Marko Petković, Nikola Ličina, I so Platiša i Jovo Zegarac i iz Kruškovca Đuro Vračar. Pored toga Talijani su ubili oko 30 stanovnika Ploče i zapalili nekoliko kuća.

Razvoj NOP-a u 1942. godini

Poslije okupatorske proljetne ofanzive ostalo je da se Ploča i njena četa oslobode stalnog pritiska od strane ustaša iz Vranika. Za taj zadatak određena je 1. četa (Pločanska), ojačana s dva voda 2. čete. Napad je izvršen 19. aprila u zoru. Poslije kraće borbe, u kojoj su ustaše dale slab otpor, akcija je uspješno završena. Dvojica ustaša su ubijena, 5 ih je zarobljeno i zaplijenjeno 5 pušaka. Jedan broj ustaša je pobjegao u Lovinac. U ovom napadu poginuli su, komadni, r voda DMITAR Draganić i borac Dušan Radeka. Prije ovog napada Pločami su bili ostvarili vezu i saradnju s nekoliko ljudi iz ovog sela, koji su poslije ove akcije aktivnije djelovali u selu. Markina Kovačević, koji je došao dz Amerike, njegov sin Ivica i brat Adam već su bili opredijeljeni za NOP. Jure Franić, koji je ranije bio ustaški komandir u Ploči, prešao je s porodicom u Ploču gdje je ostao sve do kraja rata. Likvidacijom ustaša^ iz Vranika prestala je potreba angažovanja čete na obezbjeđenju sela. Pored toga u selu je bilo dovoljno naoružanih ljudi spremnih da odbiju eventualne napade neprijatelja na selo. U četi su izvršene izvjesne promjene. Vod boraca iz Kika otišao je u 3. čet u kojoj su bili borci iz Raduča i Kruškovca>. Prva četa je popunjena novim borcima. U četi je već postojala partijska organizacija i aktiv SKOJ-a. Četa je bila organizaciono čvrsta, i disciplinovana jedinica. Bila je sastavljena od hrabrih koji su već posjedovali solidno borbeno iskustvo, tako da, se mogla angažovati u borbama i dalje od sela.

Kako je ustaška posada u Lovincu s uporištima prema ustaničkim selima Ploči i Kiku ugrožavala ova sela, to su 1. i 2. četa 1. bataljona 1. ličkog odreda dobile zadatak da ih likvidiraju a samim tim ugroze i garnizon u Lovincu. Napad je izvršen 12. juna u zoru. Prva četa zauzela je dobro branjenu čuku Krkinac i previju između Vranika i Lovinca, a zatim i zaselak Piplicu, dok je 2. četa zauzela Gradinu i zaselak Parčić, čime je i sam Lovinac bio ugrožen. Međutim, oiko 12 siati neprijatelj je izvršio protivnapad i prisilio čete da se povuku na polazni položaj. Poslije napada na Podlapaču 2. jula 1. bataljon je bio angažovan i u borbama u zapadnoj Lici od 14. do 26. jula. U tim borbama poginuli su iz Ploče Mirko Stulić, koji je u to vrijeme bio zamjenik komandanta 1. bataljona i Rade Popović, komandir 2. čete, kao i 6 boraca iz Mogorića. Ubrzo poslije topa 1. bataljon 1. ličkog odreda dobio je naziv bataljon »Mirko Stulić«.

U međuvremenu selo nije bilo ugrožavano od neprijatelja što je omogućilo intenzivan društveno-politički rad. Narod je svakim danom sve više uviđao da

se angažovanjem svakog pojedinca u borbi, podrškom i snabdijevanjem svoje vojske i stvaranjem čvrstog fronta u pozadini može uspješno boriti protiv okupatora i domaćih izdajnika. Pored toga pristupilo se i organizovanjem obezbjeđenju sela. Naoružani drugovi, koji su držali stražu i patrolirali, imali su svoga starješinu (komandira straže), a određen je i izvjestan broj ljudi koji su bili spremni da stupe u akciju zajedno sa stražom, ukoliko bi se za to ukazala potreba. NOO je imao plan i zadužene stanovnike za organizaciju evakuacije, ukoliko bi zaprijetila veća opasnost selu. Odbor je također imao pregled imovnog stanja na osnovu čega je vršio razrez namirnica za vojsku, prolaznike, one stanovnike koji nisu imali i druge. Inače kod NOO-a je postojala kuhinja koja je stalno radila. Organizovane su razne grupe, ekipe i jedinice za prikupljanje namirnica, podizanje usjeva i za pomoć onima kojima su kuće izgorjele da bi podigli ma kakav krov nad glavom. Pristupilo se i pripremama za organizovanje škole za djecu, u čemu je najviše doprinijela Desa Vještica, koja je do rata završila ili je bila pri završetku učiteljske škole, a inače je bila rukovodilac prvog aktiva SKOJ-a u Ploči. Mara Štulić već je završila kurs, koji je održan u Vrepcu, za članove odbora AFŽ^a. Nikola Popović Nikica u decembru 1941. bio je upućen na partijski kurs koji je organizovao Okružni komitet KPH za Liku u selu Trnavcu kod Korenice. Na žalost, kurs nije završio jer je poginuo u borbi s Talijanima na Homoljačkom klancu početkom 1942. godine. Pored svega toga kao stalni i prvorazredni politički zadatak organizacija i, čitavog naroda u selu bio je pripremanje i upućivanje novih boraca u četu i druge partizanske jedinice.

U ovom periodu do kraja augusta u selu je u Partiju primljeno novih 5 članova i u SKOJ 34 člana. U partizanske jedinice stupilo je 14 novih boraca. U stvari 1. četa (Pločanska) bataljona »Mirko Štulić« i dalje je popunjavana s borcima samo iz Ploče. U istom vremenu, do kraja augusta 1942. godine, iz Ploče je poginulo 16 boraca, od čega 15 iz čete i 1 drugarica na zadatku kao član SKOJ-a.

Kada je 9. septembra 1942. formirana 3. lička brigada, bataljon »Mirko Štulić«, pa i ranije Pločanska četa, ušao je u njen sastav kao 3. bataljon. Više nije moglo biti ni govora, niti je bilo potrebe o vezivanju jedinica za svoja sela. Veza boraca sa selom održavala se kada bi starješina dozvolio pojedincima da odu obići porodicu da bi uzeli nešto od odjeće i obuće i to najviše 1—2 dana i u vrijeme kad se nije vodila borba. Masovni ja viđenja s borcima događala su se kad bi narod iz sela dolazio u posjetu borcima na položaj. Ovakve posjete bile su masovne i česte, bez obzira na udaljenost od sela i na godišnje doba. Na položaj se nosila pretežno, hrana i odjeća, i to ono najbolje što su pojedine porodice imale. Tu su učestvovali i oni koji nisu imali boraca u dotičnoj jedinici. U posjetu nije išao svak svom već čitavoj jedinici. Ovakve posjete vršene su i u drugim jedinicama, bez obzira odakle su borci te jedinice.

Dostignuti stepen zahtijevao je adekvatni ju organizovanost i efikasnije djelovanje u rješavanju naraslih problema i potreba sela i NOB-a uopšte. U selu s oko 1.700 stanovnika, koje se protezalo na 5 kilometara, trebalo je stvoriti takve organizacije tooje će na sebe moći primiti i s uspjehom rješavati postojeće kao i nastupajuće zadatke. iU 1942. godini u Ploči je umjesto dotadašnjeg jednog NOO-a za čitavo selo trebalo izabrati dva: jedan za Gornju Ploču, a drugi za Donju Ploču. Istovremeno je trebalo pripremiti diobu svih organizacija koje su djelovale na području sela i formirati nove, posebno za Gornju a posebno za Donju Ploču. U čitavom poslu najvažniji politički zadatak bio je podizanje

političke svijesti naroda i njegovo upoznavanje sa značajem izbora za NOO-e ne samo mjesne već i za, općinske, kotarske i Okružni NOO za Liku, Pored ove političke akcije, koja je trajala skoro četiri mjeseca, čitav narod Ploče činio je veliki napor u dizanju i spremanju usjeva i stočne hrane, za povećane potrebe snabdijevanja vojske, kao i za svoje potrebe. Također je organizovano ii uspješno završeno podizanje usjeva s napuštenih površina u selu Vranik i još nekih prema Lovincu. Kako je radna snaga u selu znatno smanjena pokoljem i odlaskom mladih i najjačih ljudi u partizanske jedinice, to je ovaj posao, i mnogi drugi, mogao biti obavljen zahvaljujući radnim jedinicama u koje je bilo uključeno svo stanovništvo sela koje je bilo sposobno za rad. Odmora nije bilo, radilo se dan i noć. Što je posebno značajno pri tome uopšte nije bilo nijednog slučaja primjene prinude, već je sve rješavano putem objašnjavanja, ubjeđivanja. U decembru su izvršeni izbori, za NOO-e u Gornjoj i Donjoj Ploči, zatim za općinski NOO Lovinac čije je sjedište bilo pretežno u Ploči. Od augusta do kraja decembra te godine 15 Pločana je u vojnim jedinicama i pozadini primljeno- u KP ii 38 u SKOJ. U istom periodu iz Ploče je otišlo 77 drugova i drugarica u partizane, uglavnom u jedinice 6. divizije.

Četvrta neprijateljska ofanziva

Prvih 15 dana januara 1943. godine jedinice 3. ličke brigade provele su na odmoru. Poslije dosta čestih ofanzivnih borbi, dužih marševa i dvomjesečnog odsustva van Like, borci su bili prilično iscrpljeni, odjeća i obuća pohabana. Pored političkog rada ovo vrijeme je bilo preko potrebno da se jedinice srede, borci odmire i oporave. Pojedinci pa i po nekoliko boraca pušteno je na kratko vrijeme kućama da se presvuku, očiste i nahrane, pri čemu su morali ostaviti oružje u četi jer su raniji odlasci kućama bih praćeni nepotrebnom pucnjavom i trošenjem municije. Tako su bez -oružja i neki borci iz Pločanske čete, koja je bila smještena u Mogoriću, došli u Ploču. Za to vrijeme okupator, ustaše i četnici pripremali su u najvećoj tajnosti napad na oslobođenu teritoriju u zapadnom dijelu naše zemlje — poznat kao četvrta neprijateljska ofanziva.

Čim se doznalo za, predstojeći napad, borci iz Ploče, koji su bili na odmoru, odmah su se vratili u svoje jedinice. NOO Gornje i NOO Donje Ploče, partijske i sve druge organizacije našli su se pred vrlo- teškim i odgovornim zadatkom. Za svega jedan dan i noć trebalo je evakudsati narod iz sela, a, u prvom redu stare i nemoćne, i skloniti ispred neprijatelja, namirnice za prehranu, razne stvari i ono malo stoke i hrane za nju. Područje evakuacije uglavnom je bilo Sredogorje iznad sela i dalje. Predio Poljica bio je dosta pogodan za zbjegove naroda i skloništa za namirnice. Zahvaljujući dobroj organizaciji, iskustvu i disciplini naroda, zadatak je uspješno završen. Mladi ljudi i omladina vraćah su se u selo i bili u stalnoj vezi s vojskom. Sve je bilo nekako snošljivo dok nije nastupila jaka zima i napadao veliki snijeg. Najboljim skloništima smatrana su ona rijetka koja su iznad dva kamena imala krov od dasaka, no većinom taj krov je bio od granja i malo slame nabacane na granje. Sreća je bila što je bilo šume i drva pa je danju i noću gorjela vatra -oko koje su se okupljali i grijali stariji ljudi, žene i djeca. Narod je međusobno bio jako solidaran. Bilo je dosta slučajeva prehlada i oboljenja, pa i nekoliko smrtnih slučajeva. Narod je mrtve po noci

odnosio u selo i sahranjivao u groblju u Donjoj Ploči. U ovako teškim uslovima, gotovo pod vedrim nebom, neimaštini i u strahu, stanovnici Ploče ostali su sve do polovine marta 1943. godine.

Ujutro, 20. januara 1943. godine, počeo je napad talijanskih, ustaških i četničkih jedinica na pravcu Lovinac—Pločanski klanac—Udbina, s oko 4.000 vojnika uz podršku čete tenkova i divizionu artiljerije. Odnos snaga je bio 4 : 1 u korist neprijatelja.⁶ Iako nepovoljan odnos snaga u ljudstvu i oružju i nepripremljenost za odbranu, četrnaest dana žestokih danonoćnih borbi na području Ploče i okolnim položajima pokazali su pravu vrijednost jedinica koje su učestvovala u ovim borbama, vješto kombinujući napad s odbranom. Pored hrabrosti boraca došla je do izražaja i vještina ratovanja. Između ostalih treba posebno istaći uspjeh 1. čete 3. bataljona »Mirko Štulić« u borbi za Međedovaču trećeg dana borbi (22. januara) kada je 32. ustaški bataljon, uz snažnu podršku talijanske artiljerije i minobacača, uspio da je zauzme zajedno s još nekim položajima čime je odbrana Pločanskog klanca bila dovedena u kritičnu situaciju. Zbog toga je Štab 3. brigade donio odluku da u toku noći s dva bataljona izvrši protunapad na neprijateljske snage. Na Međedovaču je napadala 1. četa (Pločanska) 3. bataljona »Mirko Štulić«. Njen streljački stroj krećući se uz brdovit kamenjar neprimjetno se približio neprijatelju, i kad je izbio na jurišni položaj tačno u određeno vrijeme, prolomilo se »Ura«! i borci su pojurili ka neprijateljskim zaklonima. Prasak bombi i mitraljeza razlijegao se svuda naokolo. Za kratko vrijeme sve je bilo svršeno. Neprijatelj se dao u panično bjekstvo, ostavivši na položaju taman spremljenu večeru i oružje — puškomitraljeze, minobacače, puške i municiju. Znatan broj ustaša je poginuo, dok ih je 14 zarobljeno. Tom prilikom je poginuo komandir voda Lazo Popović iz Ploče. Nakon ovog uspjeha četa se u zoru povukla u selo. Značajan uspjeh u pozadini neprijatelja 20. februara 1943. postigao je bataljon »Mirko Štulić«, na cesti Papuča—Raduč, kada je uništio neprijateljsku kolonu od 7 kamiona, pri čemu je zapaženu ulogu odigrala 1. četa ovog bataljona iz koje su tada poginuli Stevo Štulić i Dane Radeka.

Poslije borbi na području Ploče i u pozadini neprijatelja četa je, kao i čitav 3. bataljon, bila izložena velikim naporima. Na velikoj zimi i snijegu ona je 6 dana držala položaj na Zuleševici i Kuku koje je neprijatelj stalno tukao artiljerijskom vatrom, bombardovao i mitraljirao iz vazduha. Za 5 dana je prevalila oko 90 km po velikoj hladnoći i snijegu. Odmah zatim 23. februara našla se sama na položajima u Ploči na udaru neprijatelja koji je s jakim snagama krenuo da uništi materijalnu bazu partizanskih jedinica, opljačka i popali ustanička sela Ploču, Mogorić i Vrebac. Najprije odbranom a zatim protivnapadom, kojemu se priključila i 2. četa a na kraju borbe i 3. četa, neprijatelj je razbijen i uz gubitak se povukao neobavljena posla. U ovoj borbi iz Ploče su poginuli: Dane Orlović, puškomitraljezac, Ilija Draganić, Dane Batinić, Dane Draganić i Stevan Vukobratović. Već 1. marta četa se ponovo našla u Ploči na udaru jednog talijanskog i dva ustaška bataljona. Pod pritiskom daleko nadmoćnijih snaga bila je prisiljena da odstupa do Đurina vrha na granici Ploče s Mogorićem. Tu se odvojila od neprijatelja i zanoćila iznad Đakovića Vrška. Sutradan u zoru, još uvijek bez veze s bataljonom, samoinicijativno se spustila u selo, napala zaštitnicu neprijatelja i gonila je bez mnogo otpora sve do iznad Borića krčevina,

6 Milan Sijan, Treća lička brigada, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970, str. 71.

gdje je neprijatelj na brzu ruku organizovao otpor. Jedan vod čete u jurišu s bombama likvidirao je neprijatelja i četa je produžila kroz zaselak Krčevine preko Kovačice. gdje su stupile u napad i ostale čete 3. bataljona. Gonjenje je završeno u zaseoku Buljimize. Neprijatelj je na rječici Jadovi, koja se biila izlila iz korita, sačekao četvatu vatrom iz dva mitraljeza s kojima je sprečavao prelaz preko Jadove. Komandir voda Nikola Calić ručnom bombom je likvidirao posadu jednog mitraljeza i omogućio dalje napredovanje čete. U vodi i oko vode ostao je velik broj pobijenih Talijana, a ostali su, ostavljajući prepune rančeve i drugu spremu, bježali prema Vrepcu, dok je iz 1. čete poginuo desetar Đuro Orlović. U Vrepcu ih je sačekao 1. bataljon, razbio ih i natjerao u panično bjekstvo preko polja prema Metku i Bilaju. Ovom borbom je završena četvrta neprijateljska ofanziva za jedinice 3. ličke brigade. Od 50 poginulih boraca iz ove brigade u toku četvrte neprijateljske ofanzive 11 ih je iz Ploče.

Za čitavo vrijeme ofanzive narod Ploče nije prekidao vezu s vojskom. Starci, djeca, bolesni i ranjeni nalazili su se u skloništima u šumi, a ostali (pretežno žene) od hrane i odjeće što su imali nosili su na položaj, odnosili i njegovali ranjene borce po kućama, sahranjivali poginule, pomagali u evakuaciji zaplijenjenog oružja, opreme i drugo. Za vrijeme ove ofanzive i narod Ploče je dao velike žrtve. Poginula su 33 njena stanovnika, a povremena bombardovanja sela ni poslije ofanzive nisu prestala. Tek nakon četrdeset teških dana provedenih u šumi narod se vratio u selo. To više nije bilo selo, već zgarište koje je još dogorijevalo i dimilo. Prizor je bio užasan. Narod je čepkao po zgarištima, pronalazio i sahranjivao mrtve. Ponovno je trebalo ostati pod vedrim nebom, samo sad u većem smradu i haosu nego što je to bilo u zbjegovima u šumi. Pored jednog broja iznemoglih, prozeblih i oboljelih u šumi, da bi nesreća bila još veća, pojavio se i tifus koji se širio i odnosio ljudske živote.

Od četvrte ofanzive do slobode

Nije se smjelo čekati, niti se imalo što dočekati, u akciju su odmah stupili NOO-i, partijske i skojevske organizacije, organizacija žena, omladine i pioniri. Kao najhitnije organizovano je raščišćavanje zgarišta i ruševina te nabacivanje na zidine bilo kakvog krova, kako bi se narod sklonio i bar donekle zaštitio od padavina koje su tog proljeća bile obilne. Izgradnja takozvanih bajta, prehrana stanovništva, obrada zemlje, pripremanje sposobnih i onih koji su dorastali za partizanske jedinice i aktivan rad u selu bili su zadaci, pored drugih, koji nisu dopuštali nikakvo odlaganje. Narod je brzo dolazio k sebi shvatajući da su sve teškoće i žrtve neminovne u jednom takvom ratu kao što je NOB protiv okupatora i domaćih izdajnika, pa se svesrdno angažovao u radu na otklanjanju posljedica ofanzive, kako bi se što prije normalizovao život i stvorio što povoljnije uslove za dalji život i rad.

Ni jedinice 6. divizije nisu poslije ofanzive imale mnogo vremena za odmor. Njena 3. brigada, u čijem je sastavu bila i Pločanska četa — 1. četa bataljona »Mirko Stulić«, angažovani su u borbama kod Ločinca, Gospića, i Gackoj dolini. U međuvremenu komandir 1. čete bataljona »Mirko Stulić« Lazo Gajić premješten je za komandira 2. čete 1. bataljona »Velebit«, a za komandira 1. čete došao je Ilija Zegarac. U borbama do kraja jula 1943. poginulo je još **15 boraca**

iz Ploče, dok su trojica osuđena na smrt od vojnog suda i strijeljana: dva zbog samovoljnog prisvajanja tuđih stvari a jedan zbog samoranjavanja i napuštanja položaja.

Pored svih teškoća u obnavljanju opustošenog sela i oskudice u najosnovnijim sredstvima za život, narod je uspijevao* još uvijek prikupiti ponešto namirnica i uputiti se s torbama, prevaljujući po 30 i 40 kilometara puta do položaja svojih boraca i jedinica. Ove posjete redovno su organizovali NOO-i i antifašističke organizacije u selu. Svaki put je to bila nova radost i osvježanje za borce i za posjetioce, nova saznanja o životu i radu u selu i obratno. Kako je u posjete pretežno dolazila omladina, to bi se posjeta pretvorila u veselje s igrom i pjesmom do kasno u noć, a ponekad bi se ostajalo i do, sutradan. Nisu bili rijetki slučajevi da su djevojke iz sela imale simpatije među borcima u jedinici, a stvarana su i nova poznanstva. Karakteristično je da su najviše simpatija kod djevojaka imali oni momci koji su, pored ostalog, bih poznati i kao hrabri borci. Možda to najbolje potvrđuju mnoge spontano ispjevane pjesme, kao što su : »Nemoj mala da te ljube djeca, već ti čekaj svoga mitraj esca«, ih »Imam i ja dragog partizana, on je borac od prvoga dana«, i mnoge druge.

Kako za duže vrijeme na području Ploče i bližoj okolini nije bilo borbi, to se normalnije radilo na otklanjanju posljedica i pustošenja koje je neprijatelj ostavio u prvih nekoliko mjeseci 1943. godine. Povezanost organizacija Ploče s aktivistima susjednog hrvatskog sela Vranika i njegovim žiteljima, već je bila čvršća i svakodnevna. Narod se međusobno ispomagao u obradi zemlje, izgradnji i drugom. U Vraniku je sačuvan stočni fond, tegleća stoka i oruđa za rad, tako da su ti ljudi pokazali razumijevanje i u granicama svojih mogućnosti pritecali u pomoć susjedima u Ploči. U Ploči i Vraniku bilo je sjedište Općinskog komiteta KPH za Lovinac i drugih ustanova. Ostvaren, je i stalni kontakt s aktivistima, iz drugih naselja oko Lovinca i preko njih politički uticaj na narod iz tih naselja.

Veza s vojskom bila je stalno u centru pažnje antifašističkih organizacija, NOO-a i čitavog naroda Ploče. Iako u ljeto 1943. nije bilo partizanskih jedinica u neposrednoj; blizini sela, narod je znao za svaki njihov pokret i za svaku borbu koju su vodile, pa čak i ishod svake od tih borbi. Odmah poshje prebacivanja

3. ličke brigade početkom augusta na područje Donjeg Lapca u selu je organizovana posjeta, i oni koji su išli u posjetu bez nekih teškoća su na položaju pronašli 3. bataljon i četu svojih boraca. Poshje borbi oko Kulen-Vakufa, na Drenovači, Čavki i Gorijevcu brigada se ponovo vratila ka Gospiću i Otočcu i vodi veoma oštre borbe. U svim tim borbama iz Ploče su poginuli : Savo Orlović, Branko Milojević, Dušan Miljković, Lazo Vujanić i Branko Cuturilo.

Kad je narod Ploče doznao da se 6. lička divizija priprema za odlazak u Bosnu, kod njega se počelo javljati različito raspoloženje koje se manifestovalo u ponosu i tuzi što će ga napustiti njegovi najmiliji. Osjećala se i izvjesna bojazan za obezbjeđenje i zaštitu od neprijatelja kad divizija, u koju je narod imao neograničeno povjerenje, napusti Liku. Političke organizacije i borci koji su navraćali kući, vrlo uspješno i uvjerljivo su upoznali narod da ostaju dovoljne snage na teritoriji Like koje su kadre ne samo zaštititi narod, već i uspješno tući neprijatelja i braniti slobodnu teritoriju. Uostalom, i narod je bio svjestan velikih događaja i promjena koje su se odigrale u 1943. godini, pa je uz velike žrtve i odricanja ne samo izdržao, nego i postigao velike rezultate. Zahvaljujući raznim oblicima političkog rada, vidno je porasla politička svijest stanovništva.

Narod i borci bataljona »Mirko Štulić«.

Parola »Borba za krov nad glavom« svakim danom je praktično ostvarivana. Usjevi su na vrijeme i uspješno podignuti i spremljeni, a oni koji su snabdijevani iz fonda NOO-a nisu oskudijevali u osnovnim namirnicama. Tokom ove godine iz Ploče je na terenu d u vojsci u Partiju primljeno 67 drugova i drugarica, a u SKOJ 123 nova člana. To je bila snaga koja je nosila politički život u selu i uspješno prenosila svoje stavove do svakog zaseoka i stanovnika u njemu. Mora se konstatovati da su starješine i borci partizanskih jedinica, koje su kraće dii duže vrijeme boravile ui selu, imah vidnog udjela u aktiviranju prije svega omladine pa i svih stanovnika sela. Ovaj uticaj uglavnom je ostvarivan razgovorom u domaćinstvima gdje su raspoređivani na prenočište i ishranu, preko zajednički organdzovanih zborova i zabava, kontaktom i posjetama na položajima i nizom drugih formi.

U 1943. godini iz Ploče je otišlo u razne partizanske jedinice 57 novih boraca. U 1. četu (Pločamsku) bataljona »Mirko Štulić« 6, u druge jedinice 6. divizije 4, u jedinice od -kojih je formirana 35. divizija 22 (od toga 4 žene) i u čete komandi mjesta Lovinac i Gračac 25 drugova, uglavnom starijih godišta, dok su 32 borca koji su otišli u jedinice 6. d 35. divizije bih sve mlađi ljudi. U borbama na teritoriji Like u to-ku 1943. godine do odlaska 6. divizije u Bosnu (9. novembra) iz Ploče je poginulo 35 boraca i rukovodilaca, a u njenim jedinicama u Bosnu je otišlo 99 boraca iz sela u 1. četi bataljona »Mirko Štulić« 87, a u drugim jedinicama divizije 12 boraca. Četa kao cjelina i ovih 12 boraca učestvovali su u svim borbama koje su se vodile na teritoriji Bosne, Sandžaka, Crne Gore, Srbije i Hrvatske, sve do posljednje borbe za oslobođenje Zagreba.

Po odlasku 6. divizije iz Like, narod Ploče, kao i narod drugih sela, polako se privikavao i sticao povjerenje u jedinice koje su **ostale u Lici**, a od kojih

je formirana 35. lička divizija, kao i na one koje su povremeno dolazile i tu vodile borbe kao što su 13. i 19. divizija. Bile su tu i jedinice komandi 1. i 2. ličkog područja i komandi mjesta koje su vrlo često izvodile manje akcije oko neprijateljskih uporišta i odbijale neprijateljske ispade iz garnizona prema slobodnoj teritoriji. Tu je djelovao i 4. bataljon narodne odbrane za Liku koji je bio brojčano vrlo jak, odnosno popunjen pretežno s iskusnim borcima i velikim brojem članova Partije i SKOJ-a. No ipak bilo je to malo da bi se uspješno zaštitila lička ustanička sela, naročito ona koja su bila bliža neprijateljskim garnizonima kakva je Ploča.

Kada se 8. augusta saznalo da predstoji napad neprijatelja iz Lovinca prema Ploči, NOO-i i partijske organizacije odmah su obavijestili narod i u toku noći evakuisali čitavo selo preko Klanca u takozvano Razdolje i Komička korita. Rano izjutra 9. augusta glavnina neprijateljskih snaga prošla je preko Klanca prema Krbavskom polju, dok su manji dijelovi ostali na okukama puta u Klanacu kao osiguranje. Nakon dva dana, 11. augusta, sekretar Opštinskog' komiteta KPH Lovinac, koji je i rukovodio organizacijom evakuacije, s grupom Pločana je iz zbjega krenuo preko Klanca u selo. Pored sve opreznosti grupa je naišla na zasjedu. Uslijedio je poziv na predaju i odmah po grupi osuta vatra iz automatskog oružja. Poginuli su: Mile Miljković, odbornik, Ilija Dukić, Miloš Orlović i Mirko Cuturilo, a jedan drug i jedna drugarica su teže ranjeni, dok se sekretar, uz nekoliko rafala iz automata, s dvije omladinke uspio izvući. Povratkom iz Krbave preko Klanca dijelovi neprijateljskih snaga krenuli su niz selo prema Mogoriću i opljačkali sve što su našli u selu i popalili ono što je bilo izgrađeno poslije posljednje paljevine od januara do marta 1943. godine.

Nakon desetak dana boravka u zbjegu u Razdolju i Komičkim koritima, narod se vratio u opljačkano i spaljeno selo. Opet je trebalo početi sve iznova. S puno iskustva i smisla za organizaciju posao je otpočeo vrlo brzim tempom. Zima se nije smjela čekati pod vedrim nebom. Na sreću, skloništa i tempunice neprijatelj nije pronašao. Pred kraj godine jedna grupa ustaša s četnicima iz Metka krenula je preko polja prema Lovincu i na polju u Grabari naišla na usamljenu kuću Mile Dukića i tom prilikom ubila četiri člana porodice. Petar Dukić, član te porodice, inače obavještajni oficir u Komandi 2. ličkog područja, u tom momentu zatekao se kod kuće, pružio otpor i poginuo. Jedino se spasio jedan član porodice (mladić) sakriven u štali pod jaslama. To su bili posljednji napadi neprijatelja na Ploču.

U toku rata neprijatelj je na Ploču ili preko Ploče u pravcu Udbine izvršio 8 napada i uvijek jakim snagama podržanim artiljerijom, tenkovima i avijacijom. Neki od tih napada trajali su i po 15 dana. Selo je svaki put opljačkano, a njegovi stanovnici ubijani. Narod je u toku rata proveo punih 6 mjeseci ili oko 180 dana u zbjegovima u šumi. U najstrašnijim i najtežim uslovima, na velikoj zimi i snijegu, narod je u toku četvrte neprijateljske ofanzive proveo 40 dana u zbjegu. Svakim povratkom u selo nailazio je na pravu pustoš i zgarišta. U takvim uslovima života, zapravo kao posljedice neuslovnog života, zavladao je i tifus i umrlo je oko 50 stanovnika. Zahvaljujući partijskim organizacijama u selu koje su politički djelovale, narod je izlazio kao pobjednik, uprkos svim teškoćama koje nisu bile male. Članovi Partije služili su primjerom u radu i u izvršavanju svih zadataka. I organizacije SKOJ-a odigrale su ogromnu ulogu u usmjeravanju i korišćenju neiscrpane snage omladine.

U toku rata iz Ploče je u KPJ primljeno 157 drugova i drugarica. Od ovog broja 105 ih je bilo u četi i drugim jedinicama. Jedan broj ovih drugarica i drugova primljen je u KP u selu pa otišao u partizane a većina u jedinicama. Ostala 52 člana KP primljena su u selu i u njemu ostala do kraja rata. Jedan manji broj uslijed ranjavanja vratio se iz jedinica i ostao u selu. Sličan je slučaj i s članovima SKOJ-a. Od oko 275 iz sela primljenih u SKOJ, 148 je bilo u vojnim jedinicama. Kao i kod članova Partije jedan broj ovih primljen je u selu a zatim otišao u jedinice, dok je 127 ostalo i aktivno radilo u selu. Jedan broj članova Partije i SKOJ-a iz Ploče bili su kraće ili duže vrijeme članovi općinskog, kotarskog i okružnog komiteta Partije i SKOJ-a. Jedan broj drugova iz sela u vojsci je s uspjehom obavljao partijske funkcije od sekretara ćelije u četi do partijskog rukovodioca u bataljonu. Isti je slučaj bio i s angažovanjem i radom u organima narodne vlasti, JNOF-a, organizacijama žena, omladine i drugim. Mora se istaći da su komunisti iz sela uložili mnogo truda i rada u susjednim hrvatskim selima, zajedno s tamošnjim aktivistima, na stvaranju i učvršćivanju partijskih i skojevskih organizacija i NOO-a, a posebno na stvaranju i učvršćivanju bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda.

Oko 527, ili svaki treći stanovnik Ploče aktivno je učestvovao u NOB-u. Od 1941. godine 205, od 1942. godine 214, od 1943. godine 73, od 1944. godine 35. U operativnim jedinicama iz sela bilo je 213 i u teritorijalnim jedinicama 102 borca ili po jedinicama: u 1. četi 133, u drugim jedinicama 6. divizije 23, u 19. diviziji 15, u 35. diviziji 37, u prištapskim jedinicama 11, u 11. korpusu 3, u Zadarskom odredu 1, u jedinicama 2. ličkog područja 18, u komandama mjesta 72, bataljonu narodne odbrane (PPK) 9, pri Glavnom štabu Hrvatske 2 i ZAVNOH-a 1, dok je u pozadini na terenu aktivno i organizovano radilo 212 drugova i drugarica. Od 527 učesnika NOB-a žena je bilo 178, od kojih 8 u jedinicama 6. divizije, 25 u drugim jedinicama i 145 na terenu u pozadini. Iz Ploče je 71 borac nosilac Partizanske spomenice 1941. godine. Tokom rata od 1941. do 1945. godine poginulo je 94 borca. U borbama na teritoriji Like poginulo je 67, a van Like 25 boraca. Život je izgubilo u ratu 315 stanovnika, pored poginulih u borbi, 169 ubijeno od neprijatelja i 51 umrlo od tifusa, što znači da je svaki peti stanovnik sela izgubio život u toku NOB-a. Značajan broj Pločana postali su istaknuti rukovodioci u partizanskim jedinicama i na terenu što se najbolje vidi iz pregleda na str. : 446.

Sav ovaj kadar u toku NOB-a i revolucije radio je i učio. ne žaleći truda i samoprijedora na izvršavanju svakodnevnih zadataka. U danima ustanka selo Ploča, bez Partije i SKOJ-a, kroz svakodnevnu borbu i rad stvorilo je jake organizacije Partije i SKOJ-a koje su bile sposobne bez kolebanja da se izbore za bolje sutra. Posebno- treba istaći da su narod i borci Ploče usprkos neprijatelju uspjeli da očuvaju i da se izbore za bratstvo i jedinstvo s hrvatskim življem općine Lovinac.

Red. br.	Dužnosti	Pre- živjeli	Poginuli	Svega
1.	Komandira vodova	30	7	37
2.	Delegata voda	3	3	6
3.	Komandira četa	9	4	13
4.	Komesara četa	7	1	8
5.	Zamjenika komandira čete	—	3	3
6.	Pomoćnika komesara čete	2	1	3
7.	Komandanata bataljona	4	—	4
8.	Zamjenika komandanta bataljona	—	1	1
9.	Komesara bataljona	4		4
10.	Pomoćnika komesara bataljona	—	!	1
11.	Omladinskih rukovodilaca bataljona	2	—	2
12.	Obavještajnih oficira bataljona	2	2	4
13.	Komandanta mjesta	1	-	1
14.	Intendanata bataljona	4	-	4
15.	Pomoćnika intendanta brigade	1	-	1
16.	Referenata saniteta bataljona	5	—	5
17.	Bolničarki	23	—	23
18.	Odbornika MNO-a i općina	24	3	27
19.	Organizacionih sekretara OK KPH za Liku	1	—	1
20.	Članova OK SKOJ-a	2	—	2
21.	Sekretara KK KPH	1	-	1
22.	Članova kotarskih NOO-a	5	-	5
23.	Partizanskih učitelja	4	—	4
24.	Rukovodilaca SKOJ-a, omladine, KP i drugih	—	—	36

Mile Miljković

Bjekstvo iz ustaškog kamiona

»Bilo je to 31. jula 1941. godine, dana velikog stradanja naroda Gornje Ploče od ustaškog terora«, počeo da mi priča Petar Pavlica iz Ploče. »To je dan koji mi se urezao u sjećanje, pa ga često i noću sanjam. Doživljavam osjećaj straha. Padam u agoniju kao da se i danas, poslije toliko vremena, nalazim u kamionu s ustašama. Osjećaj, ideš na klanicu kao stoka. Evo kako je to bilo. Kamioni puni ustaša stigli u Ploču. Ustaše se rasporedile po zaseocima i ubijaju narod kod Kljajića, Petkovića, Štulića, Dukića i u našem zaseoku Pavlica. Jedna grupa ustaša krstari po njivama gdje je narod radio i koga god nađu tjeraju ga u selo. Mene nadoše pod Zečicom na njivi i potjeraše me ispred sebe u kasarnu, bivšu žandarmerijsku stanicu u Ploči. Oca i još dva brata našli su također negdje u polju i tjeraju ih u kasarnu. Dotjerali su nas 12, a možda, i više. Pored mene tu su Đuro i Ilija, moja braća i otac Bude, zatim Đuro Pavlica Đurapan, Jovo Kljajić, Ilija Pavlica, Trivun Pavlica, Jovo Potkonjak iz Metka, kovač u Ploči, njegova žena Milica, Boja Pavlica, Simo Petković iz Drage i još neki iz Kika.

U kasarni nas tuku kundacima po tijelu i glavi, ne biraju gdje će udariti. Strah je ušao u sve nas. Neko kaže da bježimo. A gdje? Treba skratiti muke da nas više ne biju. Neka nas odmah pobiju. Nikome nije jasno zašto nas biju. Sve su to nepoznate ustaše. Ne smiješ pitati nikoga, ništa, ako i neko. upita njega ponovo biju. Viču: 'lezi i ćuti.' Došle nam žene i donijele preobuku i nešto hrane, Misle da idemo na rad pa će nam trebati. Ustaše im kažu: 'Ovi su nahranjeni, njima više ne treba ni jelo ni piće.' Zene počeoše da kukaju. Jedan ustaša se izdiera na njih: 'Kući dok i vas nismo strpali u kamione.' Zene pobjegoše.

Kasno u noć stigoše kamioni s ustašama koji su ubijali po selu. Hvale se šta su radili s djecom, koliko su pobili i kako. Kažu: 'Sve sami starci, žene i djeca, a odrasli pobjegli. Naćemo ih drugi put u vršinama.' Nas hvata jeza. Nemaš kuda. Neko pobježe, ne znam ko. Nasta paljba iz pušaka i automata. Strpaše nas u kamion. Nismo vezani. Razmišljam kako da pobjegnem za vrijeme vožnje. Ali, natjeraše nas da legnemo na pod, a zatim se u kamion ukrca oko 30 ustaša. Krenusmo cestom za Gospić. Ustaše pucaju iz kamiona. Gaze po nama. Tuku nas kundacima. Viču: 'Ležite paščadi srpska, sada ćemo stići u Gospić pa će vam biti bolje.' Stigli smo u Medak. Tu se ustaše iz kamiona dogovoriše s ustašama u Metku. Nasta neko veselje i pucanje. Idemo dalje. Kada smo između Bilaja i Ribnika stigli u predio Dupčan, kamion zbog uzbrdice ili nečeg drugog počeo da zastaje a ustaše stadoše da viču na šofera. Taj, momenat iskoristim, iskočim iz kamiona i počnem bježati. Čuh kako neki ustaša zavika: 'Jedan pobježe majku mu j . . . srpsku.« Kamion stade. Pucaju za mnom. Zrna padaju oko mene ali srećom nijedno me ne pogodi. Primijetih da jedan ustaša trči za mnom, skoro da me stigne. Puca, kao da ne želi da me pogodi. Okrenem se i vidim da me može ubiti jer je blizu. Malo zastanem da, prikupim dah. Okrenem se i vidim da moga gonioca ubi drugi ustaša. Čujem ga gdje viče: 'Ti si kriv, mogao si ga ubiti.' Ja drhtim, da li od straha, od umora ili od sreće što sam uspio pobjeći. Trčim dalje, ali malo laganije. Predem željezničku prugu i uputim se prema Vrepcu.

Čujem i dalje da puca na cesti. Ustaše su preostale istjerali iz kamiona i sve pobili pored ceste. Tu su ih sahranjivali mještani, koji su kasnije kazivah da su plakali kada su vidjeli izubijana lica i sasječena ljudska tijela.

Još je noć. Kada sam izmakao daleko, sjednem da se odmorim. Razmišljam zašto sam pobjegao, a tamo ostavio dva brata, oca i ostale sve dobro poznate komšije i prijatelje. Nazivam sebe kukavicom. Mislim da sam ih izdao. Ne. Njima je svejedno-, bilo bi isto da sam i ja s njima. Mi smo bili -određeni da budemo ubijeni. Roje mi se misli po glavi. Sutra će me ustaše tražiti i ponovo doći po mene. Neće me više uhvatiti. Uzeću porodicu i sakriti se u neku spilju u Vršina-ma. U takvom razmišljanju dočekam dan na polju ispod Vrepca. Čobani istjerali već stoku na pašu. Ja u jednom grmu. Ne smijem s-e pokazati. Mislim da me ustaše još traže. Naide jedan stariji čo-vj-ek s ostalim čobanima. Ja izađem iz grma i pridem im. Pričam fco sam i -šta je bilo sa mnom. Dad-oše mi malo kruha d ja se okrijepim. Vidješe da govorim istinu, jer sam sav izubijan po- licu i s iscijepanom odjećom k-oja je -ostala na meni.

Došao sam u Ploču. Ne smijem kući. Molim neke mj-eštane da mi dovedu poro-dicu i rodbinu pa da bježimo bilo gdje. Neko- mi reče da- mi je porodica živa i da se nalazi u zbj-egu u Debeljaci. Uputim se preko- polja i nađem svoje. Pričam im sve šta se -dogodilo a narod u zbjegu poče d-a kuka. Rekoše mi da je počeo ustanak, -da se -okupila velika masa ljudi s oružjem i da su otišli dalje u selo. Ja se još ne usuđujem da se priključim ustanicima. Hvata me strah, ah nije mi mjesto sa ženama. Nakon kraćeg vremena priključim se ustanicima i stupim u- Pločansku partizansku četu, k-oja je kasnije postala 3. četa 3. bataljona »Mirko Štulić«. U to-ji četi sam dočekao i kraj rata, a kad se sjetim spomenute noći, po nekoliko sam dana nesposoban za rad«.

*Dane Zegarac, Jovo Zegarac
Nikola Zegarac*

Selo Kik u NOR-u

Opći pregled

Prv-o naseljenje -stanovnika u Kiku zabilježeno j-e u službenom popisu i opisu Like 1696. godine.¹ Bili su to Srbi čiji su s-e preci bježeći ispred Turaka iz sjeverne Dalmacije u XVI vijeku naselili oko Otočca i Brinja, odakle su nakon istjerivanja Turaka naseli-li, po-tkraj XVII vijeka, napuštena mjesta u Lici i Krbavi pa i današnji Kik. U spomenutom kao i narednom popisu 1701. godine, spominje se jedna porodica Trkulja u Po-čitelju i 6 -kuća- Zegaraca u Metku. U popisu su Raduču pripojeni Kik i Ploča. Ovdje s-e može vidjeti da su već tada u Kiku

¹ Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, JAZU, 1962.

živjele porodice: 14 Platiša, 13 Zegaraca, 5 Crnobrnja i 6 Curu vi ja, dok su se Ličine i Trkulje, vjerojatno, kasnije doselile. U popisu stanovništva Krajine 1712. godine spominje se i 7 porodica Ličina koji žive u Rudopolju, Pretpostavlja se da su Ličine doselile s tog područja, a Trkulje od Počitelja.

Prema zapisima profesora Grbića u knjizi »Karlovačko vladništvo«, Kik je 1768. godine imao 17 kuća. Tu, pored ostalog, nalazimo zapis da je crkva Sv. Petke iz Raduča prenesena u Kik 1798. godine, da je dograđena 1806. i da je pripadala parohiji Ploče. U to vrijeme Kik ima 740 žitelja i 9 đaka. Tu se spominju zaseoci: Drnići, Kanići, Varošani, Šušnjići, Zaglavičani i Podzirčani. Ti nazivi zadržani su do danas. U posljednjih stotinu godina broj stanovnika u Kiku nije se bitno mijenjao što se vidi iz slijedećeg pregleda sastavljenog na osnovu popisa od 1857. do 1948. godine:

Godine	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.
Broj stanovnika	345	388	247	318	352	331	365	358	213

Najveći broj, stanovnika Kik je imao pred ustanak 1941. godine: 85 domaćinstava s 586 stanovnika. Ovo povećanje nastaje zbog priključenja Kiku zase-laka Čuruvije, Crnobrnje, Petkovići i Kljajići koji su do tada pripadali Ploči. U njima je živjelo 16 porodica s ukupno 100 članova, koji se od tada vode kao stanovnici Kika. Pored toga zbog ratnih neprilika u selo se vratilo više po-rodica s 35 članova, koje su ranije bile odselile u pojedina mjesta po Jugoslaviji. Stiglo je i 25 službenika i obrtnika, koji su se također zbog ratnih događaja vratili u rodni zavičaj. To su bih osnovni razlozi povećanja broja stanovnika u selu do maja 1941. godine.

Kik je smješten na nadmorskoj visini od 606 m (mjereno kod crkve) i obuhvaća površinu od 1320 katastarskih jutara, bez priključenja zaselaka 1941. godine. Na tromeđi Kika, Raduča i Ploče (Grabara) nalaži se najveći kamen međaš u Ličkom polju — Zir (trig. 852) preko kojeg je povučena granica između sela Kik i Raduč i kotareva Gračac i Gospić. Ovaj prirodni fenomen okružen obradivim površinama¹, zelenim poljem i obraslim šumarcima, poznat je po sunčanom satu (Okapina) po kome stanovnici okolnih sela po sunčanom vremenu određuju kojie je doba dana. To je sat vječnosti koji nikada ne zataji. U njemu je u vrhu stijene pčelinjak za koji znaju sva pokoljenja, ali nitko ne uspijeva izmjeriti količine meda i prebrojiti rojeve pčela. U pećinama žive divlji golubovi koji daju veliku živost ovim mrtvim stijenama. U toku NOB-a Zir je služio za osmatračnicu o kretanju neprijatelja prema selu, a u njegovim dubokim pri-rodnim pećinama sklanjao se narod od neprijatelja.

Stanovništvo Kika grupirano je podno više brda i brežuljaka u nekoliko zaselaka povezanih uskim i slabo održanim seoskim putevima. Centar sela predodređen je izgradnjom crkve, parohijskog stana i groblja. Međutim, taj centar nije došao do svog izražaja, jer mu je nedostajala škola, trgovine, ugosti-teljstvo i obrtničke radnje. Sve to nalazilo se u susjednim selima Ploči i Lovincu pa je narod Kika bio prisiljen da za najnužnije kupovine i drugo odlazi u ta sela.

Seljački posjedi sastojali su se od posne, vrletne i teško obradive zemlje. Pretežno su to bili pašnjaci i košalice, a nešto bolje obradive zemlje bilo je u malim seoskim potkućnicama, i lakše obradivim oranicama u polju. Usitnjene male parcele, nastale nasljednom diobom zemljišta, otežavale su bolju obradu zemlje i primjenu agrotehničkih mjera. U takvim uslovima, privređivanja bilo je malo gospodarstava koja su mogla prehraniti članove svojih porodica iz prihoda s vlastitog posjeda. Osnovni izvori finansijskih sredstava za svakodnevni život podmirivani su iz stočnog fonda. Međutim, stočni fond nije to mogao sve pokriti pa su muškarci odlazili na stalne i povremene radove. U selu niti u okolici od preko 50 km nije bilo nikakve industrije, pa su stanovnici ovog kraja odlazili na radove u evropske zemlje i Ameriku. Trajan odlazak na stalne i povremene radove u zemlji i inozemstvu učinio je jedan dio siromašnijih Kičana, na poluproleterima, koji su se kućama vraćali iscrpljeni i s mršavim zaradama, ali s naprednim idejama.

Pismenost i opća obrazovanost stanovništva bila je na niskom nivou. Kik spada među rjeđa sela u Lici koja nisu imala osnovnu školu. Djeca su pohađala školu u Ploči koja je udaljena od nekih zaselaka do 5 km. Na više školovanje rijetko je tko slao djecu iz Kika, jer je do najbliže gimnazije ili srednje škole bilo 30 km. Ženska djeca su vrlo rijetko pohađala škole. Tek se pred drugi svjetski rat stvara čvršća obaveza da i ženska djeca idu u osnovnu školu kao i muškarci. Bilo je veliko zadovoljstvo roditelja, koji su mogli poslati svoju djecu na izučavanje nekog zanata, ili da poslije odsluženja vojnog roka odu u podoficirske škole, žandarmeriju, finance i druge službe. Iz Kika, je na raznim zanatima i službama do proljeća 1941. godine bilo 48 zaposlenih: advokat 1. trgovaca i pomoćnika 9, raznih zanatlija 17, žandara, podoficira i financa 21.

Ustanak

Brzi slom Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu 1941. godine Kičani nisu očekivali. Njih 24 zatečeni su u vojsci u aprilskom ratu, većina ih je izbjegla zarobljavanje, ali su svega četvorica donijela karabine, koje su ustaše pronašle i odnijele prije ustanka i još 6 lovačkih pušaka. Okupacija, stvaranje NDH i dolazak ustaša na vlast doveli su do vrlo komplicirane situacije u selu. Kod naroda zavladao strah i zabrinutost i ne sluteći do čega će to sve dovesti. Ustaše već u prvim danima svoje vladavine zavode strahovit teror. Hapse viđenije ljude, ubijaju pojedince, prisilno pokrštavaju Srbe, traže i zapljenuju sve vrste oružja. Prva žrtva, u selu bio je Dane J. Žegarac Dašoi, koga su ustaše uhapsile i na zvjerski način likvidirale prije ustanka i pokolja naroda u Ploči. Oni još hapse Iliju Trkulju Ilčegu, Danu Žegarca, Dančinu, Nikolu L. Žegarca, Milu L. Ličinu, Milana M. Ličinu i Špiru D. Trkulju, ali ovi u zadnjem momentu uspijevaju da izbjegn timer.

Jedini izlaz iz nastalih teškoća bio je ustanak. U Ploču dolazi. Rade Grković, član KP iz Srednje Gore, okuplja narod i priprema ga za ustanak zajedno s narodom Kika, gdje je najvažniju ulogu u organizaciji ustanka imao Mirko D. Platiša, pekarsko-poslastičarski radnik, ikoji je završio zanat u Novom Sadu i tamo stekao prva revolucionarna iskustva u sindikatima i skojevskoj organi-

zaciji. Tek mu je 18 godina, ali za njega ne postoje zapreke koje se ne mogu savladati. Ističe se svojom revolucionarnošću, i odlučnošću. Pun je životnog optimizma koji brzo prenosi na druge.

Saznavši tragičnu vijest da su ustaše 31. jula 1941. godine izvršile pokolj nad nevinim i nezaštićenim narodom u Gornjoj Ploči, i nekoliko kuća Kljajića pod Debeljačom, Kičani napuštaju selo, povlače se u brda i gajeve i s velikom zebnjom i neizvjesnošću očekuju daljnji razvoj događaja. Stigla je vijest i o ustanku u Srbu. Nije se spavalo ni noću ni danju. Spremalo se za oružanu borbu i skupljalo oružje. Uspostavljena je veza sa susjednom Pločom radi zajedničke borbe. Drugo nije moglo ni biti, jer je narod Kika imao jedinu slobodnu odstupnicu u Ploču i njeno zaleđe.

Pomenutog 31. jula 1941. godine Kičani se sastaju u kući Mile Žegarca Tišljara i utvrđuju tko sve ima oružje i kakvo, određuju stalne osmatračnice na Žiru, Tuljiku i Kikovoj gredi i utvrđuju stražarske mjesta: Bukanjski klanac, Kalunova pećina, kod Žegaraca i zaselak Ličine prema Parčićima, Pereginom polju i Staništu. Ubrzo se formira i stalna grupa naoružanih boraca na Kopiljači, spremna da interveniše tamo' gdje bude potrebno. Time je, u stvari, formiran prvi Kički vod u ustaničkim danima 1941. godine. Narod se vraća svojim kućama i uz veliku opreznost i zaštitu ustanika podiže preostali dio ljetine i sklana hranu. U tom vremenu javlja se velika želja za oslobođenjem Ploče od ustaša koji se još tamo zadržavaju. I ta je želja ispunjena 5. augusta 1941. godine. Pločani, Kičani i Mogorićani oslobodili su Ploču. Ustaše su likvidirane i protjerane, a (oslobođena Ploča postaje centar ustanika i za Kik.

Širenje ustanka ugrožavalo je ustašku vlast u Lici, te je ona organizirala vojnu intervenciju protiv ustanika. Ofanziva je počela 17. augusta, 1941. godine a jedan njen dio prešao je iz Lovinca preko Kika, Debeljače i Ploče. Zbog velike nadmoći neprijatelja, ustanici nisu mogli dati jači otpor pa su se povukli prema Međedovači odakle su neprijatelju onemogućili daljnji prodor niz selo Ploču prema Mogoriću gdje se nalazio smješten i narod iz Kika, ikoji je izbjegao pred najezdom neprijatelja. Poslije prolaska ove ofanzive narod je i dalje nastavio da živi u strahu i stalnom oprezu.

Početkom novembra 1941. održan je važan sastanak s narodom u Dolinama pod Kikovom gredom. Na tom sastanku bili su prisutni: Jakov Blažević, sekretar Okružnog komiteta KPH za Liku, Milan Kuprešanin, komandant bataljona »Velebit« i Emil Antić Safet, koji je radio s omladinom. Na sastanku je zaključeno da se nastavi s oružanom borbom do konačne pobjede. Položena je zakletva i formirana četa. Za komandira čete izabran je Mile S. Ličanin Bikan, bivši žandarmerijski narednik, potvrđena su ranije određena mjesta za stalne i povremene straže i zaključeno da svi oni koji imaju materijalne mogućnosti nabave vojničke puške i 100 komada metaka, ako ne za novac ono razmjenom za stoku, prije svega u Dalmaciji. Na zboru je izabrana, i nova narodna vlast u selu. Nakon toga dalji razvoj događaja u selu odvija se organiziranije. Borci iz sela Jovo Žegarac, bivši žandarmerijski narednik i Marko Trkulja, podoficir, učestvovali su u borbama s ustašama kod Donjeg Lapca. Intenzivno se radi na vojnoj, izobrazbi boraca i nabavi oružja. Stanje u selu se bitno popravlja. Do kraja 1941. nije bilo upada neprijatelja u selo. Za takav razvoj događaja Kičani su zahvalni svojim susjedima Hrvatima koji su se suprotstavljali ustaškim zločinima. U tim najtežim danima narod Kika i susjednih zaselaka Blaže vici, Pavičići, Peregino Polje i Stanište održava, stalnu vezu i surađuju u datim granicama mogućnosti. Na tim

vezama i suradnji najviše se ističu: Marko Kovačević Markina, Stipe i Marko Miletić, Ašo Kaleb, Pajina Nekić, Nikola Katalinić, Pero i Marko Sekulić, Nikola Račić, zatim omladinke Mica Sekulić i Kata Račić i niz drugih dobrih susjeda od kojih je narod u Kiku bio blagovremeno informiran o namjerama ustaša. Zahvaljujući ovim dobrim susjedskim vezama bratstvo i jedinstvo kovano kroz historiju nije moglo biti sasvim uništeno.

Prva vojna jedinica, formirana 4. augusta 1941. godine, stalno se nalazila na Kopiljači i držala straže pa i oko sela. Bila je naoružana s 2 karabina, 6 pištolja i 8 lovačkih pušaka — kapseljača (tri jednocijevke i pet dvocijevki). Ovaj vod, ili desetina — kako su ga neki zvali, sačinjavali su: Ilija Č. Petković, Petar B. Cmobrnja, Dane P. Zegarac, Petar J. Trkulja, Ilija M. Trkulja, Marko N. Trkulja, Jovo M. Zegarac, Jovo N. Zegarac Joja, Ilija N. Zegarac, Dane N. Ličina, Luka D. Ličina i Dmitar D. Ličina. Vod je bio u sastavu Pločanske ustaničke čete, koja je pripadala gerilskom bataljonu »Velebit«, formiranom 18. augusta 1941. godine na teritoriji gospićkog kotara. Vod je poslužio kao jezgro za teritorijalnu četu formiranu početkom novembra 1941. u Kiku. Geta je imala zadatak da obezbjeđuje selo, nabavlja oružje i pruža pomoć u radu novoj narodnoj vlasti.

Kada je 17. novembra 1941, po direktivi OK KPH za Liku, u Mogoriću formirana Jurišna četa 1. ličkog partizanskog odreda »Velebit« u nju su iz Kika stupili: Dane Cmobrnja Dančina, Mile M. ličina i Dušan M. Trkulja.

Do kraja 1941. godine ljudi iz Kika kupili su 32 karabina i preko 3000 kom. metaka, većinom u Dalmaciji i nešto iz susjednih hrvatskih sela. Puške su kupili : Dane (Dačo) i Stoile (dvojica jednu), Dane i Nikola, Vaso-Biljo-Nikola, Milan, Mičo i Petar, Dane i Petar, Pavao, Mane i Mile, Mirko i Marko Ličina; Nikola i Đuro, Božo i Marko Opalić; Nikola, Stevo i Nikola, Milan i Joja, Stevan, Mane-Staka, Jovo, Milan, Dane i Jovo, Jandrija i Kata Zegarac; Mirko, Iso i Marko Platiša i Ilija Kalinić; Nikola Orlović; Marko Božinov, Marko Gavrin, Ilija Petković; Mile i Božo Pavlica; Marko, Stevo i Ilija, Mane Trkulja; Mile i Mika Curuvija; Petar i Iso, Mile Cmobrnja i Toma i Dragan Kljajić.

Početak 1942. godine bilježi nepomirljivu borbu s okupatorom i domaćim izdajicama. Već 5. januara 1942. dobivena je prva oružana bitka protiv Talijana u Ploči. Jurišna četa pod rukovodstvom Perice Kleuta, a uz pomoć boraca iz Ploče i Kika, zarobila je 50 Talijana, 50 pušaka, 4 puškomitraljeza, 8 pištolja i veće količine municije, hrane i cigareta. U ovoj akciji učestvovali su borci iz Kika: Marko N. Trkulja, Ilija N. Trkulja, Dane P. Zegarac, Marko G. Petković i Dragan D. Kljajić. U napadnutoj talijanskoj koloni nalazio se i šofer Ivica Rubčić iz Udbine, koji se pridružuje borcima, iz Kika. Bio je vrlo dobro primljen kod naroda, jer su ga mnogi već ranije poznavali dok je bio šofer kod Make Sekulića u Lovincu, a osim toga bilo je poznato da on održava veze s ustanicima.

Borbe protiv Talijana u okolini Kika nastavljena je napadom dijelova 1. ličkog odreda »Velebit« na njihovu posadu na željezničkoj stanici Raduč 27/28. januara 1942. Veliki snijeg, jaka zima i nedovoljno iskustvo u rukovanju oružjem onemogućilo je izvršenje zadatka. Naređeno je povlačenje sa zauzetih jurišnih položaja prije nego je napad počeo. Veći broj Kičana bez oružja, uglavnom omladine, učestvovao je na rušenju željezničke pruge između Lovinca i željezničke stanice Raduč. Oni su svoj zadatak izvršili bez obzira na teške vremenske prilike.

U februaru 12 Kičana, dobrovoljaca, odlazi u borbu oko Ko-renice. Tom prilikom je tamo formiran jurišni vod od 20 dobrovoljaca iz jedinica koje su opsjе-

dale Korenicu. U tom vodu su iz Kika bili: Marko N. Trkulja, komandir voda, Mirko D. Platiša, delegat voda, Ilija N. Trkulja i Dane P. Zegarac, kao borci, dok su Petar B. Crnobrnja, Marko G. Cvetković, Đuro Zegarac, Jovo N. **Zegarac**, Miloš M. Zegarac, Sava I. Kalinić, Dragan D. Kljajić i Mile Ličina bili u sastavu jedinica koje su opsjedale Talijane u Korenici. Borci koji su bili **na** opsadi garnizona dobili su zamjenu i ranije se vratili u svoje jedinice, a oni iz jurišnog voda ostali su kod Korenice do neposrednog izvlačenja Talijana. Spiro

I. Zegarac, kojii je pošao na zamjenu boraca u Korenicu, ostao je u bataljonu »Krbava«.

U februaru je kompletiran i Kički vod od 32 borca. Za vodnika je izabran Ilija Ć. Petković, a za delegata Petar B. Crnobrnja. Vod se smjestio u kući Kate Zegarac, a naoružan je bio s 32 vojnička karabina d dovoljno municije. Borci u ovom vodu bili su: Marko Ličina, Mirko Ličina, Vaso Ličina, Luka Ličina, Dmi-tar ličina, Dane Ličina, Ilija Zegarac, Đuro Zegarac, Milan Zegarac, Nikola Ze-garac, Todor Zegarac, Jovo Zegarac, Joja Zegarac, Miloš Zegarac, Dane Zegarac, Milanko Zegarac, Ilija Trkulja, Marko Trkulja, Dane Trkulja, Milan Trkulja, Petar Trkulja, Mirko Platiša, Iso Platiša, Sava Kalinić, Mile Ćuruvija, Marko Petković, Dragan Kljajić i Božo Petković. Vodu su se iz drugih sela priključili: Marko Mrkajilo, Dane i Mile Gnjatović, Pajina Nekić, Marko Miletić i Mile Ka-tić. Tako je krajem februara 1942. godine u Kiku pod oružjem bilo preko 40 naoružanih boraca.

Da bi deblokirali svoju posadu u Korenici, Talijani su, uz pomoć ustaša i četnika, 24. marta, pored ostalog, krenuh u napad iz Lovinca i Metka preko Pločanskog klanca, gdje su im se suprotstavili dijelovi 1. ličkog odreda »Velebit«, među kojima je bio i Kički vod. Tom prilikom su poginuli borci iz Kika: Petar B. Crnobrnja, vodni delegat, Iso D. Platiša, Marko G. Petković, Jovo M. Zegarac, Nikola M. Ličina, a Vaso Ličina je ranjen.

Poslije borbe na Pločanskom klancu Kički vod ulazi u sastav 3. čete 1. bataljona odreda »Velebit«, kasnije bataljon »Mirko Stulić«, i popunjava se no-vim borcima iz sela. To su bih: Miladin M. Zegarac, Gojko I. Zegarac, Jovo M. Zegarac, Spiro I. Zegarac, (vraća se iz drugih jedinica), Pavao T. Ličina, Petar T. Ličina, Dane M. Ličina, Jovo M. Trkulja, Mirko N. Trkulja, Gojko M. Platiša, Petar I. Kalinić, Sofija Đ. Curuvija, Milan M. Platiša i Ljeposava N. Ličina. Pored Kičkog voda borci iz Kika su se borili i u sastavu drugih jedinica. Kički vod je kasnije u sastavu bataljona »Mirko Stulić«, odnosno 3. ličke brigade, prošao borbeni put ove slavne jedinice.

Stvaranje i razvoj narodne vlasti

Od **prvih** dana ustanka osjećala se potreba za organizacijom nove vlasti **u** selu, pa je polovinom augusta 1941. obrazovan Odbor civilne vlasti, čiji je osnovni zadatak bio da pomaže ustanicima pod **oružjem u prikupljanju** hrane, raspore-da ljudstva i obezbjeđenju sela. U prvi Odbor civilne vlasti izabrani su: Jovo M. **Zegarac**, bivši žandarmertijski narednik — predsjednik, Milan Ličina, seoski starješina — tajnik, Mile S. Ličina Bikan, bivši žandarmerijski narednik, Mile V. **Curuvija**, bivši žandar, Marko N. Trkulja, bivši podoficir, Petar N. Platiša, bivši financ i Nikola M. Petković, bivši financ.

Izbor odbornika izvršen je na bazi dogovora jednog broja ljudi u selu. Ovaj odbor civilne vlasti bio je i vojno-civilna vlast. Međutim, nakon kraćeg vremena javljaju se zamjerke na ovakav sastav članova odbora pa je obrazovan novi Narodnooslobodilački odbor Kik. Naime, na masovnom sastanku pod Kikovom gredom početkom novembra 1941. u NOO su javnim glasanjem izabrani: Jovo N. Zegarac, predsjednik (od proljeća Marko Petković), Milan Ličina, tajnik, Mile Crnobrnja, Vaso Zegarac, Nikola Trkulja, Mane Trkulja, Spiro Trkulja, Desa Zegarac, Nikola Zegarac, Mile Ličina i Sava Petković. Broj odbornika se kasnije smanjio jer su neki stupili u partizanske jedinice (Mile Ličina, Jovo Zegarac, Vaso Zegarac i Spiro Trkulja). No, bez obzira na smanjen broj odbornika, NOO Kik je uspješno rješavao sve zadatke koje su mu nametali rat i revolucija. Postoji nekoliko sačuvanih dokumenata koji to potvrđuju.

Vrlo je interesantan sporazum koji je izrađen u kancelariji mjesnog NOO-a Kik 1. 3. 1942. U njemu stoji zapisano: »Crnobrnja I. Stevan dolazi bez poziva kod Odbora sela Kik i izjavljuje: Godine 1936. prodao sam Platiši Milkacu

2 1/2 rali zemlje i to parcele: Krstašice, Pleće i Crnobrdsko brdo u vrijednosti od (5000) pet hiljada dinara«. Kako je protjeran sa svog imanja iz Bačke i ostao bez sredstava za život s 8 članova porodice, moli NOO da mu vrati zemlju uz povratak novca vlasniku. Članovi NOO-a razmatrali su zahtjev uz prisustvo Marka M. Platiše, sina Milkaca Platiše koji je izjavio: »Dobrovoljno pristajem

1 ustupam Brdo pod Žirom Stevi Crnobrnji na obradu i uzdržavanje do završetka rata, bez ikakvih naplata troškova, dok ostale parcele ne mogu ustupiti. U slučaju da Stevan Crnobrnja što prije dobije svoju zemlju da mi vrati navedenu zemlju pod Ziro-m bez troškova, ka-o m-oj-e vlasništvo.«²

Iz jednog dokumenta se vidi kako je NOO potvrdio rastavu braka između Mane Zegara i njegove supruge Milice. A iz opširnog petnaestodnevnog izvještaja NOO-a Kik saznajemo da su održane dvije sjednice NOO-a i dvije seoske skupštine, da u selu vlada veliko oduševljenje za NOB i da se reacionari ne mogu primijetiti, da su u vezi s Hrvatima i da im tumače liniju NOB-a, da je kosidba dovršena i kod onih koji nemaju svoje kosce i da se obitelji koje nemaju hrane i dalje pomaže u ishrani.

U aprilu 1942. godine osnovan je Općinski NOO Lovinac sa sjedištem u Ploči. U ovom odboru bio je tajnik Petar Platiša i član Nikola Petković, oba iz Kika. U izvještaju Općinskog NOO-a Lovinac od 1. oktobra 1942. Kotarskom NOO-u Gospić, pored ostalog, kaže se: »Nabavka artikala koji su najpotrebniji dobivaju se preko NOO-a Kik iz susjednih sela hrvatskih, to je i održavanje v-eza sa istima. Svi dobiveni artikli preko NOO-a Kik pravilno s-e raspoređuju, kako na odbore tako -i na štab bataljona i odreda na području ovog kotara, a razmjena dobara se vrši, prema -određenim cijenama koje važe za slobodni teritorij.«³

U decembru 1942. održani su izbori za NOO-e na oslobođenom teritoriju Like. Glasanje je bilo tajno. Bio je to velik i odgovoran posao k-oji je uspješno završen. Za nove-odbornike u Kiku su izabrani: Marko B. Petković, predsjednik, Dane P. Zegarac, tajnik, Stevo N. Trkulja, Nikola L. Zegarac, Milica D. Zegarac, Dane S. Ličina i Dane T. Ličina. Ovaj NOO djeluje do -oslobođenja zemlje, s

2 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb (dalje AIHRPH), kut. 111, fond NOO-a.

3 AIHRPH, NOO-i — 111.

izvjesnim kadrovskim promjenama. U proljeće 1943. Dane **Zegarac** odlazi u Općinski komitet KPH Lovinac, a zamjenjuje ga Stevo M. Trkulja. Krajem 1943. i početkom 1944. godine odlazi u Općinski komitet KPH Lovinac, a Stevo Trkulja i Marko Petković u Općinski NOO Lovinac. Zamjenjuju (ih Nikola **Zegarac**, predsjednik i Mile Crnobrnja, tajnik. Iz odbora su otišle u općinsko rukovodstvo omladine Milica D. Zegarac i Dragica P. Zegarac, a odbor popunjuju novi članovi: Dane S. Ličina Dačo-, Mika P. Zegarac i Dane Crnobrnja. Prema, ocjenama Općinskog NOO-a Lovinac i najprije Kotarskog NOO-a Gospić, pa kasnije Kotarskog NOO-a Gračac, mjesni NOO Kik spadao je među bolje NOO-e u kotaru.

Formiranje i rad antifašističkih organizacija

Prva organizacija SKOJ-a u Kiku formirana je u septembru 1941. godine. Njeni članovi bili su: Sava D. Platiša, rukovodilac grupe, Iso B. Crnobrnja i Nikica Š. Trkulja. Rad ove skojevske grupe bio je u početku dosta ilegalan i njena puna aktivnost dolazi do izražaja od 1942. godine kada su u nju primljeni novi članovi: Milica D. **Zegarac**, Mara M. **Zegarac**, Mika P. **Zegarac**, Vida V. **Zegarac**, Mara N. Ličina, Mara D. Ličina, Mara M. Platiša. Formirana je i posebna ilegalna grupa **skojevaca**: Dragica P. **Zegarac**, Dara B. Crnobrnja, Sofija Đ. **Curuvija**, Branko D. Platiša, Koka N. **Zegarac** i Milka M. **Zegarac**. Krajem 1941. formirana je omladinska organizacija, koja, se u proljeće 1942. transformira u Savez mlade generacije (SMG). U odbor su izabrane omladinke: Sava D. Platiša, predsjednik, Milica D. **Zegarac**, Mara M. **Zegarac**, Mika P. **Zegarac** i Sofija Đ. **Curuvija**. Krajem 1941. izabran je i odbor AFŽ-a u Kiku. Članice ovog odbora, bile su: Sara N. Petković, predsjednica, Desa B. Zegarac, Jeka M. Zegarac, Milka I. Kalinić, Milka B. Petković, Danica Trkulja i Anka M. Trkulja. Polovinom 1942. formirana je i pionirska organizacija. Njeni rukovodioci su bili najmlađi skojevci. To je bilo njihovo zaduženje u skojevskoj organizaciji. Rukovodioci pionirskih organizacija bili su: Koka N. Zegarac, Milka M. **Zegarac**, Mika M. Zegarac, Milka N. Zegarac, Jovo M. Zegarac, Mika D. Ličina, Dušan M. Trkulja i Mica N. Ličina. Krajem 1942. godine (26. 12.) formirana, je i ćelija KPH koju su sačinjavali: Dane P. Zegarac, sekretar, Petar M. Platiša i Marko D. Zegarac. Tako je u 1942. dovršeno formiranje svih antifašističkih i političkih organizacija, koje su bile predviđene da se formiraju u jednom selu.

S obzirom na odanost, monolitnost i masovno učešće naroda Kika u NOR-u može se reći da se ozbiljno, sektašilo kod primanja novih članova u navedene organizacije, naročito u SKOJ i Partiju u prvim godinama rata. Svaki, omladinac (smatra;) je za najveću čast i priznanje da bude primljen u SKOJ, naročito u Partiju. Od 1943. posvećuje se više pažnje proširenju organizacija i prijemu novih članova. Tako je početkom te godine formirana prva grupa kandidata za članove Partije u koju su izabrani : Stevo M. Trkulja, Milan V. Zegarac, Nikola M. Petković, Marko B. Petković, Sara M. Petković, Nikola L. Zegarac, zatim Milka B. Petković, Milka I. Kalinić, Mile M. Petković, Dane S. Ličina Dačo, Deva I. Zegarac, Dane N. Trkulja, Danica Trkulja i Mile D. Crnobrnja.

Od aprila 1943. povećava se partijska organizacija. U ćeliju privremeno dolazi Pavao M. Skorup i novi članovi KP — Stevo M. Trkulja, Milan V. Zegarac i Milica D. **Zegarac**. Ubrzo su Dane **Zegarac** i Pavao Skorup otišli u Općinski komitet KPH Lovinac, a Stevo Trkulja je preuzeo dužnost sekretara ćelije. Par-

tijska organizacija imala je rukovodeću ulogu u selu. Usmjeravala je rad svih organizacija na izvršavanju postavljenih zadataka i uživala veliko povjerenje naroda. Broj članova KP znatno se povećao u 1944. i 1945. godini. U Partiju su primljeni: Nikola L. **Zegarac**, Dragica P. Zegarac, Milica P. **Zegarac**, Vida V. **Zegarac**, Koka M. **Zegarac**, Boja M. **Zegarac**, Milka M. **Zegarac**, Mika M. **Zegarac**, Mara M. **Zegarac**, Koka N. **Zegarac**, Dara B. Crnobrnja, Marko B. Petković, Mile M. Petković, Milka B. Petković, Đuro M. Trkulja, Dane N. Trkulja, Zorka L. Ličina, Dane S. Ličina Dačo, Sava D. Platiša, Mara D. Platiša i Mara M. Platiša.⁴ Sekretar ćelije postao je Nikola L. **Zegarac**, jer je Stevo Trkulja otišao na dužnost u Općinski komitet KPH Lovinac.

U vojnim jedinicama u SKOJ su iz Kika primljeni: Dane M. Ličina, Mirko N. Ličina, Mile N. Ličina, Borka N. Ličina, Ljeposava N. Ličina, Nikola M. Ličina, Jovo N. **Zegarac**, Todor M. **Zegarac**, Miladin M. **Zegarac**, Miloš M. **Zegarac**, Marko D. **Zegarac**, Gojko I. **Zegarac**, Milica M. **Zegarac**, Milka I. **Zegarac**, Anka N. **Zegarac**, Jovo M. **Zegarac**, Kata S. **Zegarac**, Soka S. **Zegarac**, Mirko M. **Zegarac**, Nikola M. **Zegarac**, Miloš M. **Zegarac**, Milorad N. **Zegarac**, Mara D. Platiša, Dane M. Trkulja, Mile J. Trkulja, Nikola N. Trkulja, Branko N. Trkulja, Dmtar V. Čuruvija, Dane J. Crnobrnja, Milan M. Crnobrnja, Marko M. Crnobrnja, Petar B. Crnobrnja, Predrag D. Kljajić, Vujo M. Kljajić, Ilija D. Pavlica, Božo M. Pavlica, Anka J. Batinić i Mirko N. Trkulja.

Članovi KPH: Dane M. Ličina, Mirko N. Ličina, Dane N. Ličina, Mile S. Ličina, Mile N. Ličina, Borka N. Ličina, Marko N. Ličina, Pavao T. Ličina, Petar T. Ličina, Ilija N. **Zegarac**, Đuro N. **Zegarac**, Milan D. **Zegarac**, Stevo I. **Zegarac**, Jovo N. **Zegarac**, Nikola M. **Zegarac**, Milka M. **Zegarac**, Todor M. **Zegarac**, Miladin M. Zegarac, Božo J. Zegarac, Miloš M. **Zegarac**, Ilija V. Zegarac, Gojko I. **Zegarac**, Milica M. **Zegarac**, Jovo M. **Zegarac**, Soka S. **Zegarac**, Mirko M. **Zegarac**, Nikola M. Zegarac, Milorad N. Zegarac, Gojko M. Platiša, Nikola S. Trkulja, Dane M. Trkulja, Ljuba M. Trkulja, Spiro D. Trkulja, Milan T. Trkulja, Sava I. Kalinić, Petar I. Kalinić, Mile V. Čuruvija, Soka Đ. Čuruvija, Dane J. Crnobrnja, Milan M. Crnobrnja, Rade M. Trkulja, Borka S. Crnobrnja, Ilija Č. Petković, Predrag D. Kljajić, Vujo M. Kljajić, Božo M. Pavlica, Dmtar D. Ličina i Mirko N. Trkulja.

Omladina je bila svrstana u SMG, a najaktivniji i najrevolucionarniji omladinci i omladinke bili su obuhvaćeni skojevskom organizacijom. Od 1943. pa do kraja rata u SKOJ su primljeni: Mika M. Zegarac, Kata I. Zegarac, Milka M. **Zegarac**, Mika M. **Zegarac**, Boja M. **Zegarac**, Boja J. **Zegarac**, Jaga N. **Zegarac**, Mara D. **Zegarac**, Savka N. **Zegarac**, Mara D. **Zegarac**, Koka M. **Zegarac**, Milka M. **Zegarac**, Mara N. **Zegarac**, Petar J. **Zegarac**, Mliilka N. **Zegarac**, Đuro M. Trkulja, Marija S. Trkulja, Stevo S. Trkulja, Marija J. Trkulja, Anda J. Trkulja, Milka S. Trkulja, Dušan M. Trkulja, Soka I. Trkulja, Marija Trkulja, Mile M. Trkulja, Sava N. Trkulja, Anda N. Trkulja, Ljuba M. Orlović, Mara C. Petković, **Marija** G. Petković, Borka S. Crnobrnja, Koka B. Crnobrnja, Dane B. Crnobrnja, **Soka** M. Pavlica, Boja Batinić, Mara Đ. Čuruvija, Milka Đ. Čuruvija, Dara V. Čuruvija, Milka T. Kljajić, Mile T. Kljajić, Đuro T. Kljajić, Sofija M. Kljajić,

4 Imena članova Partije utvrđena su na osnovu izvještaja KK KPH Gračac, registara članova Partije u općinskim komitetima SK Gračac i B. Odžaci, te sjećanja komunista: Steve M. Trkulje, Marka B. Petkovića, Dragice P. Zegarac, Milice D. Zegarac, Milana O. Zegarca, Ilije L. Zegarca, Todora M. Zegarca, Nikole M. Zegarca, Jove N. Zegarca i Mirka N. Ličine.

Stevo M. Kljajić, Marija J. Ličina, Mika D. Ličina, Anica L. Ličina, Marica D. Ličina, Koka D. Ličina, Mica N. Ličina, Mićo N. Ličina., Stojan N. Ličina, Mara i Dara Đ. Uzelac. Omladina i njena avangarda — skojevska organizacija, bila je najrevolucionarnija! u provođenju, zadataka koje je postavljala pred nju Partija i NOB. Ona je u prvim redovima borbe, obradi zemlje, pomoći siromašnim, obnovi popaljenih kuća, posjetama vojnim jedinicama na položaju i ranjenim borcima u bolnicama. Omladina: je bila neiscrpna, snaga naše socijalističke revolucije i nepresušni izvor novih članova Partije.

Zene i njihova organizacija (AFŽ) bile su vrlo aktivne u (izvršenju svojih zadataka. Njihova roditeljska uloga u odgoju djece i usmjeravanju porodice bila je od neprocjenjive važnosti za NOB. One su zamjenjivale muškarce u vođenju i obnovi popaljenog i porušenog gospodarstva, zbrinjavale porodicu hranom, odjećom, obućom i krovom nad glavom. Uz sve to ravnopravno su učestvovalle u svim akcijama, i organizacijama, takmičeći se s omladinom. One prvi puta koriste svoja prava da biraju i da budu birane u organe nove narodne vlasti i sve antifašističke organizacije u selu. Zene su s puno odgovornosti izvršavale svoje zadatke i ništa ih nije moglo pokolebati da takve ostanu do kraja. rata.

Polovinom 1944. godine osnovana je Jedinствена narodnooslobodilačka fronta (JNOF-a), kao najšira politička organizacija: u selu. U odbor JNOF-e su izabrani: Mile Crnobrnja, predsjednik, Sara M. Petković, tajnik, Milan Ličina, Stevo M. Žegarac i Dane N. Trkulja. Odbor je u ovom sastavu dočekao kraj rata, izvršavajući zadatke koji, su se pred njega postavljali.

Kulturno-prosvjetna djelatnost

U najtežim danima, rata narod je tražio i nalazio mogućnosti, da se razveseli i da dnevne brige koje ga more odloži privremeno dok ta razbibriga traje. Već

1941. godine jedan dio omladine uključen je u diletantske grupe i pjevačke horove, koji su formirani u Ploči i Kiku a osnovao ih je Emil Antić Safet. One su davale zajedničke priredbe za narod Ploče i Kika. Od 1942. omladina Kika organizira samostalne grupe. Priredbe su dobro posjećivane. Pjevale su se revolucionarne pjesme: »Bilećanka«, »Mitrovčanka«, »Padaj silo i nepravdom, »Avanti popolo« i druge. Narod je i sam ispjevao više kraćih pjesama o svojoj borbi i radu, kao što je: »Našeg Kika može hiti dika, jer u njemu ne bi izdajnika!« Diletantska grupa davala je »Jazavca pred sudom« i razne skečeve. »Kički vrbac« bio je prisutan u svakom programu, a odlično ga je izvodila pionirka Janja M. Platiša. Pioniri su redovno imali svoji dio programa. Diletantska grupa je davala priredbe i u susjednim hrvatskim selima gdje su bile dobro prihvaćene i masovno posjećivane.

U Kiku je škola otvorena 1. oktobra 1942. godine. Bila je to prva škola u istoriji sela. U prvi razred upisano je 14 učenika, u drugi 11, u treći 10 i u četvrti 8. Polaznici drugog, trećeg i četvrtog razreda završili su prethodne razrede u školi u Ploči. Učenici su uspješno završili školovanje, naravno u datim granicama mogućnosti, bez knjiga, teka, pločica, pisaljki, olovaka i gumica. Stare knjige korištene su za nove učenike, a pločice, olovke i pisaljke zamijenile su različite boje kamena, pečene gline, ugljena i drugo što se moglo koristiti od prirodnih sredstava u te svrhe. Upis đaka nastavljen je i naredne godine, pa je u

prvi razred upisano 9 polaznika, u drugi 14, treći 11 i četvrti 10. Nastava je održavana u popovskom stianu do jula 1943. kada je zgrada izgorjela, pa je kasnije škola radila u kući Mane **Zegarca** Maneška, Učitelj je, za sve vrijeme, bio Milan V. **Zegarac**, pismeniji i¹ ugledniji čovjek u selu. Zahvaljujući dobroj suradnji škole i antifašističkih organizacija, u selu je na analfabetskim kursovima opismenjena sva omladina koja ranije nije pohađala školu, a opismenjen je i¹ jedan broj starijih osoba.

Ljudske i materijalne žrtve

Zločini koje su vršili okupatori i njegove sluge bili su usmjereni na povrede ličnih sloboda, hapšenja, prinudni rad, pokršćavanje, preseljenja i druga ponižavanja, kao i na fizičko istrebljenje srpskog naroda. Vihor rata koji se nadvio nad našom zemljom preko četiri godine više se puta uraganski sručio i na Kik i njegovo stanovništvo. Se'lo je dalo za NOB i socijalističku revoluciju sve što je imalo. Svi njegovi žitelji učestvovali su u NOB-u. Nitko nije otišao u redove neprijatelja, niti ga je pomagao.

Od 1941. do 1945. godine iz Kika je učestvovalo u NOV i POJ 200 boraca, od toga do 20 godina starosti preko 75%. Najviše boraca učestvovalo je u 6. ličkoj, 35. d 19. diviziji, Bataljonu protiv pete kolone (PPK), komandama mjesta i područja i na pozadinskom radu u selu. U toku NOR-a poginuo⁵ je 31 borac. Bilo je 38 žrtava fašističkog terora i rata i 121 umro od tifusa, tako da sveukupni gubici u ljudstvu jesu 90 osoba.

U Kiku je spaljeno preko 200 kuća i gospodarskih zgrada. Neprijatelj je opljačkao preko 5.000 komada krupne i sitne stoke, spalio i opljačkao ljudske hrane 35.000 kg, namještaja 80 komada, odijela 620 komada i sitnog rublja 200 komada.⁵ Sve to govori o drskosti okupatora i njegovih suradnika ustaša i četnika nad stanovništvom sela. Međutim, narod ništa nije moglo slomiti ni pokolebati da vodi nadčovječansku borbu do konačne pobjede. Ispred najezdi neprijatelja narod se povlačio iz sela ili sklanjao u pećine Golubnjaču u Žiru, Platišinu u Vršeljku, Škejdnu u Dolinama, Kalunovu i pećine u Debeljači i Vršćiću, kao i u Standnu jamu. Bilo je još manjih jama i pećina u poilju, koje su povremeno korištene. Obično kada bi neprijatelj iznenada upao u selo, oni koji ne bi mogli izbjeći sklanjali su se u ta prirodna skloništa, dok neprijatelj ne ode. S obzirom da iz sala nije bilo izdajica ova su prirodna skloništa ostala uglavnom neotkrivena. U četvrtoj, neprijateljskoj ofanzivi jedan dio starijih, bolesnih, žena trudnica i djece nije uspio pobjeći iz sela, pa su se na brzinu sklonili u ta prirodna skloništa. U Škejinoj pećini rodilo se četvero dječ, tri djevojčice i jedan dječak. Djeca su registrirana na partizanski način, bez popa i crkve. Obavljen je i narodni običaj babina. Narod je vadio posljednji **zalogaj** hrane iz torbe i dao za majku u ovom porodištu. Selo se povećalo za tri djevojčice: Milku, Ljubicu i Milevu, dok je Dane, sin Smiljane **ii** Jave **Zegarac**, umro drugi dan **poslije** rođenja. Skojevke su ga sahranile po noći u groblje i vratile se neopaženo kroz neprijateljske straže u pećinu. Kad bi se neprijatelj povlačio i palio sve za sobom, narod je izlazio iz pećina i spašavao što se moglo spasiti, a oni koji su imali oružje nastojali su da mu se bar nešto osvete.

5 Arhiv Hrvatske — Zagreb, Komisija za ratne zločine.

Bila su to čudna vremena, pravi dani herojstva, kad ljudski um nije mogao predvidjeti što sve živ čovjek može napraviti i izdržati. Malo partizansko selo Kik dalo je značajan prilog pobjedi nad fašizmom. U toku NOR-a u SKOJ je primljeno 114 omladinki i omladinaca, 18 kandidata za članove KPH, a na kraju rata u vojsci i pozadini bilo je 100 članova KPJ. Borci i učesnici NOR-a odlikovani su mnogim odlikovanjima za ratne zasluge. Među njima nalaze se i 24 nosioca »Partizanske spomenice 1941«.

*Jure Ivezić
Luka Pavičić*

Razvoj NOP-a u selima Lovinac, Vranik, Smokrić, Ličko Cerje, Ričice i Sv. Rok

Razvoj NOP-a u selima oko Lovinca bio je znatno uvjetovan razvojem događaja u samom Lovincu kao upravnom središtu. Inače Lovinac čini cjelinu sa zaseocima: Cvituša, Medvidovača, Parčići, Peregino Polje, Piplica, Rasoja i Volarica.

U Lovincu domobranska posada, i oružnička postaja, nije u početku ispoljavala lofanzivnost prema slobodnom teritoriju, ali su u toku kasnijih događaja pružale oslonac talijanskim, ustaškim i četničkim jedinicama u napadima na Kik, Ploču i Vranik. U toku 1942. ostvarena je uspješna suradnja na široj fronti između perifernih sela, sa slobodnim teritorijem. Održavaju se kontakti, dostavljaju se podaci o kretanju i namjerama neprijatelja, prikuplja se i dostavlja pomoć u raznim potrepštinama, s kojima oskudijeva slobodni teritorij a preuzimaju se važni informativno-propagandni materijali i rasturaju po Lovincu i bližoj okolini. Ovaj rad je bio otežan jer su ustaške vlasti silom iseljavale žitelje okolnih sela, bhže ka centru Lovinca, da bii bili pod kontrolom i spriječili im kontakte s ustanicima. Ipak su ovi žitelji odlazili na, svoje polunapuštene posjede obrađene prije napuštanja, no u najviše slučajeva ovo je bio izgovor za održavanje veze s ustanicima.

U toku noći 24/25. prosinca 1942. godine jedinice 6. ličke divizije, uz suradnju brojnih simpatizera i suradnika po okolnim selima, zauzimaju Lovinac i sva okolna sela osim željezničkih stanica Lovinac i Ričice, koje su Talijani, bili pretvorili u jaka uporišta. U borbi za željezničku stanicu, Lovinac učestvovala je i talijanska avijacija kojom prilikom je srušen jedan talijanski bombarder, ali se nije moglo, do njega jer je pao na prostor koji su Talijani držali pod jakom vatrom. Organizacija napada i izbor vremena za napad izvedeni su s najvećom lucidnošću. Domaća posada slavila je doček Božića po svojim kućama, a na položajima ostao manji broj te je uz male ljudske žrtve postignut veliki politički i vojni uspjeh. Narod Lovinca je korektno dočekao NOV i kroz ovaj konkretan

i masovan susret naroda, s njom, te korektan i, drugarski nastup partizana još više je produbio i saznao istinu o ciljevima i zadacima, NOB-a kao i potvrdio istinu o lažnosti ustaške propagande.

Lovinačka posada se rasula a većina domobrana i pričuvnih oružnika, domaćih ljudi, predala se s oružjem jedinicama 6. divizije, dok su se strani povukli preko Velebita u Gospić. Talijani i četnici iz Gračaca vrše 26. prosinca napad na netom oslobođeno područje općine Lovinac, te osloncem na 'talijanska uporišta duž željezničke pruge i. u žestokim sukobima s jedinicama, NOV između Ričice i Cerja trpe velike gubitke. Četnici, pod zaštitom Talijana, vrše zločine nad hrvatskim življem u Ričicama i Cerju: pobili su porodice Matijević, Matovinić, Peršić i Rupčić, opljačkali pokretnu imovinu a stambene i gospodarske zgrade popalili. Ovom prilikom su četnici bili na nivou ustaša i njihovih zločina, tako da su na Resniku porodicu Peršić umorili na najodvratniji način. Najprije su zaklali oca i njegovu krv utočili u pripremljeno jelo, zatim prisilili sina, omladinca da to jede, nakon čega su mu zaklali mater i najzad njega.

Jedan talijanski i dva ustaška bataljona 30. prosinca 1942. iz Gospića napadaju na oslobođeni. Lovinac i sutradan se sretaju s talijanskim i četničkim snagama u rajonu Cerja, dok su se jedinice NOV povukle prema istoku. Od ustaških bojni koje su prodrle iz Gospića do Lovinca, ona s kojom je komandirao zloglasni Ventura Baljak ostaje u Lovincu kao posada. Baljak organizira suradnju s Talijanima i četnicima u Gračacu i u Metku te u suradnji s njima vrši ispade na slobodni teritorij i provodi zločine. Ovo je bila prva ustaška formacija na ovom području koja je tu stacionirala. Ventura Baljak, poznati ratni zločinac, bio je dosljedan sljedbenik provođenja ustaške rasne politike čiji je cilj bio fizičko istrebljenje srpskog naroda i unutrašnje pročešljavanje i fizičko uklanjanje hrvatskog življa koje se nije mirilo s ustaškom politikom terora i nasilja. Početkom ožujka 1943. Baljak obilježava svoju krvavu vladavinu na taj način što uz prisilno prisustvovanje naroda na najsvirepiji način vješa četiri napredne omladinke na drvo u Lovincu: Pepu Nekić (20 godina), Mandu Nekić (17 godina), Mariju Nekić (16 godina) — tri rođene sestre i Mariju Krpan (20 godina), njihovu rođaku. Djevojke su se hrabro držale i visoko uzdignuta čela, s ponosom i prkosom boraca za slobodu i pravdu, stupile na stratište. Očevici govore da je to bio strašan prizor. Na jednoj strani smrtni grč i trzaj mladih djevojačkih tijela na vješalima odražavao je trzaji jednog cijelog naroda u nadčovječanskoj borbi za pravdu i slobodu, a na drugoj strani bijedne ljudske kreature bez časti i dostojanstva koje su imale samo vlast i uprljane ruke nevinom ljudskom krvlju. Ovim činom ustaška vlast je željela upozoriti hrvatski narod ovog kraja da će se svakome ovako desiti, tko se ne bude slagao s ustaškom politikom i njihovim krvavim terorom. Ovaj zločinački akt nad ženskom djecom narod je s gnušanjem i dubokom rezignacijom osudio.

Teror Baljkove bojne nije dugo trajao. Jedinice NOV oslobodile su Lovinac i okolna sela, a Baljak je sa svojom družinom pobjegao preko Velebita u pravcu Gospića. Ustaše povlače sa sobom i veliki broj žitelja, osim svojih familija, nasiljem i propagandom uspijevaju krenuti dosta porodica koje nisu smatrale potrebnim da se povlače ispred narodne vojske. Povlačenju stanovništva s ustašama velikim dijelom je pridonijelo i to, što su noću 17/18. ožujka 1943. godine u perifernom selu Smokrić zaklane dvije familije — Marka Pešuta i Dane Segotića Daneža. Tri člana teško ranjena su preživjela. Sva njihova pokretna imovina je opljačkana. Ovo se dogodilo na oslobođenom području. Ustaše su ovaj

slučaj iskoristile u propagandne svrhe, što im je pomoglo da prisile narod na povlačenje i stradanje u velikom broju. Ovaj slučaj je bio odraz osvetničkih tendencija i nemogućnosti narodne vlasti da radikalno kontrolira oslobođeni teritorij.

Protjerivanjem ustaša i povlačenjem Talijana iz Lovinca poslije četvrte neprijateljske ofanzive ovo područje se od druge polovine ožujka 1943. uključuje u slobodni teritorij i tako ostaje sve do proljeća, 1944. godine. Za ovo vrijeme se učvršćuje i širi narodna vlast, što je počelo još tokom 1942. U Lovincu se osniva i djeluje Komanda mjesta Lovinac (travanj 1943. godine) s Markom Kovačevićem Markinom na čelu, proširuju se i učvršćuju NOO-i po selima, partijske i skojevske organizacije, zatim organizacije AFŽ-a, organizira se ratna priroda, opismenjavanje djece, predavanja, mitinzi, nastupaju kulturno-umjetničke grupe i dr.

Na čelu Općinskog NOO-a za Lovinac je Stipe Milić, a tajnik odbora je Petar Platiša, kojega poslije kraćega vremena zamjenjuje Dane Zegarac, inače sekretar Općinskog komiteta KPH za Lovinac. Listopada 1943. godine izabran je novi Općinski NOO za čijeg je predsjednika izabran Josko Knežević. Kroz NOO aktivno djeluju Nikola Katalimić Crni, Martin Štefanić, Pero Sekulić, Ivo Račić, Nikola Pavičić Nikica, Mile Prpić Lile, Jovo Gnjatović Jovica te skojevske Ika Sekulić (Milendžina), Mica Sekulić (Matešina), Marko. Sekulić, Nikola Pavičić i dr. U postojećim dokumentima Kotarskog NOO-a Gračac, lovinčki NOO se ističe za primjer u dobroj organizaciji i radu.

Po kapitulaciji fašističke Italije u Gračac dolazi njemačka okupacijska vojska, koja uz pomoć četnika čuva i održava komunikaciju Knin—Gospić te ojačava ustaško uporište u Gospiću. U drugoj polovini travnja 1944. počinje intenzivnije ubacivanje ustaških grupica u Lovinac iz Gospića i ostalih krajeva NDH kroz Velebit i uz pomoć četničke organizacije u Metku i to ne samo domaćih već i znatan broj s ostalih područja, a naročito iz BiH. Od ovih ubačenih grupa, koje su se najprije držale Velebita i podvelebitskih sela s obje strane, ustaše formiraju bojnu i za njenog komandanta postavljaju Iliju Sertića, poznatog ustaškog zlikovca s Udbine. Ova ustaška bojna surađuje s njemačko-četničkim snagama u Gračacu i Metku, a u organskom je sastavu ustaškog garnizona u Gospiću od koga dobiva oružje, municiju i ostalu opremu. Ovo je bio ustaški korak u pravcu priprema za gerilski rat, o čemu su ustaše javno govorile. Držanjem Lovinca i okoline ova ustaška formacija je upotpunjavala osiguranje komunikacije Gračac—Gospić za potrebe njemačke vojske. U toku 1944. ustaška Sertićeva bojna u Lovincu nastavlja s terorom i zločinima, te u suradnji s Nijemcima i četnicima zalijeće se na oslobođeni teritorij. Gnusan zločin njeni pripadnici su učinili 23. srpnja 1944. godine u Lovincu nad porodicom Martina Štefanića, anti-fašiste i odbornika NOO-a, kada su suprugu i tri kćerke omladinke obeščastili a zatim svirepo umorili zbog njihovog političkog uvjerenja.

Lovinac sa zaseocima dao je niz antifašista, učesnika, i suradnika NOB-a, od kojih spominjemo: prof. dr. sci. Duška Blaževića, prof. dr. Anku Morović-Budak, pripadnicu napredne studentske omladine, suradnicu i učesnicu NOB-a, prof. dr. Jozu Budaka i Ivu Šojata, suradnike i učesnike NOB-a. Imenovani su svojim ugledom i svojim stručnim sposobnostima znatno pridonijeli uspjesima NOB-a i oslobođenju domovine. Lavoslav Mažuran, Rafael Sekulić i Borislav Sekulić bili su borci NOV. Mažuran je bio viši oficir JNA, Tomica Račić i Ivo Prpić (Tokanov) kao predratni članovi KP pali su u beskompromisnoj antifašističkoj

borbi u ruke ustašama i likvidirani u zloglasnom logoru Jasenovac. Većina naprijed imenovanih živjela je i radila izvan Lovinca, ali je u Lovincu živjela do rata ili u početku rata i svestrano utjecala na svoju rodbinu, prijatelje i znance u pogledu političkog opredjeljenja i uključivanja u otpor okupatoru.

U teškom i sudbonosnom vremenu NOB-i su se priključili i Lovinčani u iseljeništvu, prvenstveno oni u Kanadi i SAD. Cim je do njih stigla vijest o NOB-u i drugu Titu 1942. godine, odmah su počeli da se organiziraju i svrstavaju u redove NOB-a, ne samo kroz javne manifestacije i štampu, već i u pripremanju za obilnu i materijalnu pomoć. Grupa najprekaljenijih boraca za radnička prava kreće u domovinu da osobno i neposredno učestvuje u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Iz Lovinca je u ovoj grupi Joso Šarić, koji se u 1942. godini s grupom dobrovoljaca otisnuo na rizičnu i neizvjesnu marš-rutu: Njujork—Trinidad—Atlantik—Južna Afrika—Kairo—Krbavsko polje, na koje je stigao u svibnju 1943. godine. Na spomenutoj marš-ruti doživio je stradanja na torpediranom brodu. Po završenom padobranskom tečaju u Egiptu prebačen je na Krbavsko polje i odmah se uključio u borbu. Na domaćem terenu, u Sv. Roku, bio je zaskočen i uhvaćen od strane ustaša te u lipnju 1944. zvjerski ubijen u Zemuniku. U Lovincu, zaselak Parčići, zavičajan je bio i Stjepan Sekulić Jucko, proslavljeni junak NOB-a u Slavoniji i narodni heroj.

U listopadu 1944. pod snažnim naletom jedinica 35. ličke divizije NOVJ razbijena je ustaška bojna u Lovincu a njeni razbijeni dijelovi su se povukli prema i preko Velebita u Gospić, a dijelom u Gračac pod zaštitu njemačko-četničke posade. Manje grupe ustaša zadržavale su se po Velebitu odakle su po noći upadali u podvelebitska sela radi otimačine živežnih potreba. Oko ustaške bojne u Lovincu bilo se okupilo dosta domaćih ljudi koji su dezertirali iz raznih domobranskih jedinica ili drugih sredina. Oni nisu bili ustaše već su bježali svojim kućama. Izvjestan broj ovih stupio je u jedinice 35. ličke divizije po oslobođenju Lovinca. O zvjerstvima Baljčeve i Sertičeve bojne govore učinjena zlodjela, nad vlastitim narodom, a njihovi izravni pomagači, domaće ustaše, zadržat će se po Velebitu u manjim grupama i poslije oslobođenja zemlje, sve dok ih nije stigla zaslužena kazna.

Vranik je najpriкупljenije selo općine Lovinac, topografski odvojeno od središta općine i neposredno povezano Gornjom Pločom. Selo je bilo najimućnije, smješteno na dobro i plodno tlo te je zemljoradnja daleko prednjačila ispred stočarstva. Iz sela je bilo dosta, trgovaca u Lovincu a bio je i priličan broj kvalificiranih radnika izvan sela i općine.

Vranik je prvo selo kome je pripadala uloga da uspostavi kontakt i da ublaži nepovjerenje između hrvatskog i srpskog naroda koje je nastalo nakon ustaških zločina nad srpskim narodom u Ploči, Kiku i Rasoji u toku 1941. godine. Dosta je velika lista Vraničana koji su se uključili u NOB odmah u 1941. godini, a nešto kasnije ta će se lista sve više i više popunjavati borcima NOR-a. Počeo je Marko Kovačević Markina, prijeratni član Partije kao prvoborac. On je utjecao na javno mnijenje naroda Vranika i odvrćao ga od opake ustaške politike, organizirajući otpor ustašama, i okupatoru u selu.

Već u početku 1942. godine u selu postoji organizirani NOO za Vranik koji popunjavaju Vraničani i u suradnji s partijskim radnicima iz Ploče i Kika počinju protezati narodnu vlast na hrvatska sela. U početku 1942. porodica Markinova je na oslobođenom području. Jure Franić, građevinski radnik, rodом iz Bruvna ali živi u Vraniku, u 1941. godini kao član Seljačke zaštite, nosilac je

ustaške vlasti u Ploči, ali kao slobodoljubiv pomaže progonjenom srpskom narodu na svakom koraku. Početkom 1942. s cijelom porodicom izlazi na slobodni teritorij te s Markinom i obiteljima, u kojima je bilo i nejake djece, uključuje se u redove boraca NOR-a i njihove porodice dijele sudbinu s ispaćenim srpskim narodom.

Iste godine uključuju se u NOP odbornici i borci Luka Kovačević Lukšan, Nikola Krpan Zlatonja, Ivan Kovačević Pavlinov, Josip Kovačević Pavlov. Njima se pridružuju i Vraničani iz sela i oni koji su se vratili u svoje selo poslije aprilskog rata (Adam Kovačević i dr.). Vranik je među prvim hrvatskim selima općine Lovinac koje je uključeno u oslobođeni teritorij. U Vraniku je proradio prvi NOO od hrvatskih sela. Vraničani su s izvanrednom hrabrošću branili svoj slobodni teritorij u toku NOR-a prilikom čestih talijansko-ustaških i njemačko-ustaških ofanziva na sela. Između Vranika, Ploče i Komića slobodno su se kretali kuriri i drugi terenski radnici. Veljače 1943. godine u Vraniku je popaljeno i opljačkano 10 domaćinstava.

Smokrić je bilo najsiromašnije selo u općini, razbijeno na veliki broj zasełaka po planinskom zemljištu. U njemu je stočarstvo imalo prednost nad zemljoradnjom. Zaseoci su: Bliznice, Brkić Dolac, Jasenar, Muntanja, Pešut Dolac, Risovac, Sekulić Dolac, Šegotin Dolac i Vagan. Selo, je pred drugi svjetski rat dobilo i osnovnu četverorazrednu školu a graničilo je s općinama Bruvno, Gračac i Udbinai Veći broj navedenih zasełaka imalo je svega 3—4 domaćinstva a između zasełaka bio je razmak po 2 i više kilometara. Zbog siromašne i oskudne zemlje veliki broj radne snage bio je vani na radu, najviše u Kanadi i SAD, a izvjestan broj je odlazio i na sezone radove u Slavoniju. Gotovo da je iz svakog domaćinstva bio najmanje po jedan član u prekomorskim zemljama, od kojih se neznatan broj vraćao, kući na posjed. Službenika i KV radnika izvan sela bilo je vrlo malo. Između dva rata nije nijedno dijete iz sela pohađalo srednju školu a vrlo mali broj! je bio na izučavanju zanata. Inteligencije, koja bi bila iz sela i održavala vezu s njima, nije bilo. Najveći broj, onih ikoji su jednom napustili selo nije se vraćao natrag, niti pomišljao na egzistenciju u rodnom selu.

Godine 1941. nastankom NDH većina odraslih, koji su bili regulirani vojnu obavezom, bili su uključeni u Seljačku zaštitu ili u pričuvne oružnike. Imali su oružje i municiju, bili kod svojih kuća i radili na posjedu. Relativno mali broj je stupio u ustaške redove. Izvjesna pomutnja je nastala prilikom povlačenja hrvatskog stanovništva iz općine Bruvno ispred ustanika, koje se povlačilo a dijelom i zadržavalo u ovom selu te organiziralo straže i izvidničku djelatnost na granici općine.

Podizanjem ustanka i pod pritiskom ustaških vlasti periferni zaseoci Bliznice, Jasenar i Risovac preseljeni su bliže ka Lovincu, dijelom u selo Rasvoja (Gnjatovići), u kome su ustaše već ranije poubijale ili rastjerale srpsko stanovništvo, i drugdje. Ovo preseljenje izvršeno je u zimu 1941/42. godine.

Zahvaljujući odvažnim i naprednim ljudima sela, koji su još ranije »pročitali« fašizam i odmah otkrili ustaške namjere, selo je skoro bilo po strani ustaške politike a nije bilo ni oštrijih konfrontacija među seljanima. Mile Pavičić Čuk, Štipan Šarić i Ante Krpan Korićan bih su ti seljani koji su odmah razvili antifašističku djelatnost i, pripremali seljane za učešće u NOB-u.

Mile Pavičić Čuk bio je radnik u Kanadi i tamo je pripadao naprednom radničkom pokretu. Povratio se u selo negdje 1930. godine u kome je među seljanima bio vrlo viđen i od autoriteta, ne radi toga što je bio, kako se govorilo

»Amerikanac«, već zbog toga što je bio vrlo pošten. Osudio je ustaško divljanje, a 1942. godine kada su jedinice NOV zauzele selo, on je osobno pronalazio i okupljao seljane pod oružje i privodio ih u komandu jedinice NOV. Tom prilikom je na njegovo inzistiranje dvadeset pet pričuvnih oružnika i domobrana predalo oružje i municiju, tako da ni jedan metak nije bio ispaljen na partizane prilikom ulaska u selo. Mile je i prvi odbornik NOO-a Smokrić. Njegova cijela familija, sin Dane, nevjesta Franjka, unuka Kaja i unuk Mićo- uključuju se odmah u NOB. Sin Dane nasljeđuje oca u NOO-u i na drugim dužnostima, a nevjesta Franjka, kao neumorna afežejka, i unuka Kaja, kao vrsna skojevka, svestrano će se zalagati na zadacima NOB-a i u periodu obnove poslije oslobođenja Štipan Sarić (Tomin), povratnik iz Kanade, napredan i revoluciji odan, na strani je NOB-a i revolucije od prvih dana ustanka. Imenovani su i prvi odbornici prvog NOO-a u selu.

Zbog veličine i razbacano-sti sela, osnovan je NOO i u zaseoku Muntanja. Odbornici su bili — Ante Krpan (Korićan), kao predsjednik, koji se nesebično zalagao za ciljeve NOB-a i revolucije i članovi: Grga Tomljenović i Ivica Tomljenović. Za primjer treba istaći Franjku Pavičić Vranjkelu koja je u kontaktu s ustanicima od prvih dana ustanka. Ona je iz zaseoka Riso-vac, neustrašiva i znatiželjna, koristi napušteni posjed koji obilazi »radi« ljetine i ubiranja plodina a glavni je motiv sastanak s ustanicima sa slobodnog područja Bruvna, od kojih prima informativno-propagandni materijal i s velikom spretnošću ga rastura po Lovincu i -okolini. Pomažu joj i njena djeca, naročito sin Josip, dječčić od 12 godina kao kurir, dok je suprug u neprekidnom kirijašenju za potrebe NOV. Franjka se razvila u vrlo odlučnu i spretnu afežejku koja je veoma uspješno izvršavala važne i odgovorne zadatke, kako u toku rata tako i u periodu obnove.

U Smokriću zavičajan je bio Mile Pavičić Brko, zamjenik komandanta ratnog zrakoplovstva NOVJ i u nizu drugih visokih i odgovornih funkcija u NOVJ. Drug Tito ga je osobno cijenio i kada je god evocirao uspomene na slavne dane NOB-a spominjao je i kapetana Milu Pavičića, jier je on na njega ostavio dubok dojam kada je obilazio* Prvu proletersku brigadu pred njeno formiranje u Rudom 1941. godine i kada je upoznao -a-vijatičara bivše vojske kapetana Brku na čelu Rudarske čete. Osnovna škola u Lovincu s ponosom nosi njegovo ime. Iz zaseoka Riso-vac je i Marko Pavičić, radnik u Kanadi, član kanadske KP iz predratnih -dana, koji je 1942. krenuo s grupom dobrovoljaca- iz Kanade za domovinu. Nakon -dugog vremena provedenog na marširati: Vancouver—Njujork—Trinidad—Južna Afrika—Ka-ir-o-, stigao je u voljenu domovinu- padobranom kod Debelog Brda u Krbavi u svibnju 1943. godine. Najprije je bio pri savezničkoj Vojnoj misiji uz 4. korpus kao telegrafist, zatim na političkom kursu u Topusku i najzad politički rukovodilac u 1. brigadi 35. ličke divizije. Vrlo hrabar i primjeren drug i rukovodilac. Pao je kao izvanredno hrabar junak u borbi s fašistima u rajonu Škrljaka iznad Perušića svibnja mjeseca 1944. godine. Jedin-stven primjer hrabrosti pokazao je mladi radnik — skojevac iz predratnih dana Juraj Sekulić -iz zaseoka Dolac Sekulić. On je kao 16-godišnji dječak učestvovao u organiziranju diverzije na Glavnu poštu u Zagrebu 1941. godine. Poslije uspjele diverzije krenuo je za rodni mu Lovinac, ali, je u toku puta uhvaćen u vlak, sproveden u zloglasni logor Jasenovac, gdje je i smaknut. Iz sela Smokrić bila su dva v-iša oficira, i nekoliko nižih u JNA.

Ličko Cerje zauzima centralni dio lovinačkog -općinskog područja. Sredinom sela prolazi željeznička pruga, regionalna cesta Gospić—Gračac te protiče rječica

Ricica, što je davalo i daje selu specifično povoljan položaj u svakom pogledu. Zaseoci ovog sela jesu: Cerje, Pilar, Poljana Cerjanska i Zmelovača. Selo ima četverorazrednu osnovnu školu. Osnovna grana privređivanja je zemljoradnja, uz veću mogućnost zapošljavanja na željeznici, cesti i drugdje.

Selo je bilo podređeno jakoj ustaškoj propagandi i kontroli, kao i stalnom strahu uslijed prisustva i djelatnosti ustaških zločinaca tipa »Zule« kao i upor-nog držanja i čuvanja komunikacija od strane talijansko-ustaško^četničkih, a zatim od njemačko-ustaško-četničkih oružanih snaga. Unatoč takvom stanju na-rodna vlast je uspjela i na ovo selo djelovati i širiti otpor okupatoru i domaćim izdajnicima kroz NOO, čiji su članovi bili: Pavao Badžek Paulica,, Nikola Brklja-čić Niikolica i Luka Matijević. U ovome selu djelovao je kratko i u prolazu Boris Anzulović iz Novigrada. On je u danima sudbonosne odluke 1941. godine došao do svojih rođaka u zaselak Pilar i ukazao dm na smjer kojim treba ići d kako se treba ponašati. Na Masleničkom mostu, na veličanstvenom obelisku upisan je njegov kratak ali slavan revolucionarni životni put. Njegovi rođaci Anzulovićd: Širme, Ika, Ivan i Marija slijedili su njegove upute te svesrdno i hrabro pomagali NOB radi čega su postali plijen i žrtve ustaškog zvjerstva. Svi su pobijeni 1944. godine. Ista sudbina zadesila je i porodicu Jure Klarića, antifašiste i prvoborca ovog sela. Anica, Ana, Ika i, Anka na zvjerski način su ubijene zbog svoga poli-tičkog uvjerenja i učešća u NOB-u. Isto tako umorena je i porodioai Ivaniševića (Roma) iz rasnih razloga i to: Rade, Ivkai, Joso, Marija i Duka. Ovo su učinili domaći izrodi odjeveni u ustaško zločinačko ruho.

Pored spomenutih iz ovog sela bili su u NOB-u: Jure Klarić, prvoborac i zapažen radnik u Službi javne sigurnosti, Sebastijan Prpić, viši oficir JNA te skojevke Kata, Manda i Ankica, **Cavčić**, tri rođene sestre. One su kćerke Marka **Cavčića**, koji je bio radnik u Kanadi, 1942. godine se opredijelio za NOB a 1947. godine došao je u domovinu radi njene obnove i izgradnje.

Ričice, selo na prijelazu iz Lovinačkog u Gračačko polje, zbijeno je između planine Resnik sa sjevera i Velebita na jugozapadu. Kroz selo prolazi željeznička pruga Zagreb—Split, regionalna cesta Otočac—Knin te protiče rječica Ričica. Ovo je davalo selu povoljan položaj u pogledu komuniciranja sa širim područ-jem, informiranju o događajima i privređivanju. Selo sačinjavaju zaseoci : Brni-ćevo, Razbojine i Ričice. Selo je imalo željezničku stanicu, četverorazrednu os-novnu školu, katoličku župu te trgovinu i gostionicu. Osnovna privredna djelat-nost je bila zemljoradnja, uz veću mogućnost zapošljavanja u saobraćaju i dje-latnostima vezanim za tu granu privrede te školovanja djece na srednjim škola-ma ili u zanatima.

I u ovom selu narod je dočekao 1941. godinu pod izvanrednim okolnostima Došla je nova država NDH, došla' je »sloboda« iako ta i takva država nije bila po političkoj liniji najavljena niti očekivana, prihvaćena je kao stvarnost. Ve-ćina seljana nije znala niti je mogla predvidjeti što će sve ta nova »slobodna« država NDH sa sobom donijeti i oni su stupili u Seljačku zaštitu da bi realizirah novonastalu vlast. Jaka, ustaška propaganda, proglas Mačeka, rasulo bivše države i svih njenih struktura, te raniji zulumi koji su nad selom provedeni od strane hivšeg režima putem žandara batinaša i četnika provokatora i batinaša imali su odjeka u ovom vremenskom trajanju. Ali, bilo je ljudi u selu koji su vidjeh i ocijenili situaciju drukčije nego što je ona izgledala tih dana, dijalektički su pri-

stupali događajima i oni će upornim radom, požrtvovnošću i zalaganjem usmjeravati snage svaga sela na puteve NOB-a i socijalne revolucije. Iako je taj proces bio težak i mukotrpan, on je dao izvanredne rezultate.

Među naprednim avangardistima u selu bio je i Blaž Tomičić Galin, svjestan i ubijeden komunista. Već kao prekaljen borac došao je iz SSSR-a, gdje je učestvovao u bitkama oktobarske revolucije i nastavio naprednim radom među svojim seljanima, uživajući veliki ugled i poštovanje. Seljani s-u ga nazivali »Crveni konjanik«, aludirajući na njegovo učešće u oktobarskoj revoluciji u konjičkim odredima maršala Buđomija. Bio je prvi odbornik Akcionog NOO-a u selu, zatim i birani odbornik NOO-a Ričice. Bio je majstor riječi, koje su uvijek bile revolucionarne i mobilizatorske. Po kapitulaciji Italije zarobili su ga Nijemci u samom selu na zadatku, zatim ga sproveli u logor kod Siska, pa u logor kod Brežica u Sloveniji, a odatle u logor Lising kraj Beča. Iz ovog logora je 1944. uspio pobjeći i kada je u bijegu dospio; do Zagreba, uhvatile su ga ustaše a bio je u njihovoj evidenciji kao opasan i nepopravljiv komunista i partizan. Ubile su ga na zvjerski način.

Jakov Krpan, metalski radnik i esperantist, služio je osobnim ponašanjem za primjer i suseljani su ga smatrali za rođenog komunistu. U svojoj plemenitosti i idealiziranju stvari nekad je stremio i »predaleko«. Teško je vjerovao da može biti i zločestih ljudi, ali istini za volju to ga nikada nije pokolebalo u nepomirljivosti prema onima koji su bili neprijatelji naše borbe. Učesnik je NOR-a od početka 1942. godine, a sada je u mirovini kao oficir JNA.

Ivan Skorup Tudum, veliki veseljak i, izvanredan pjevač narodnih pjesama, uživao je ugled među seljanima i bio rado viđen u svakoj sredini i na svakoj manifestaciji seljana. Kao mladić odlazi u Argentinu 1926. godine, gdje pristupa naprednom radničkom pokretu i djeluje u radničkom pjevačkom društvu. Dolazi u selo 1936. i zapošljava se na željeznici kao čuvar pruge. Ubijeden je socijalista i komunista te kao takav održava vezu, između Ričice trojke i organizacije KP u Gračacu — s Nikolom Krajnovićem. Od ustaša je proganjan i zatvaran a od 1942. godine nalazi se u redovima, NOV.

Navedeni trio djeluje politički u Ričicama pred drugi svjetski rat, informira seljane o situaciji u svijetu i upozorava na opasnost, od dolazećeg fašizma. Pod njihovim utjecajem, a Ivan Skorup Tudum bio je uzor i primjer mladima, posebno budućem prvoborcu, sela Pavlu Skorupu, izdvaja se grupa omladinaca i u drugoj, polovini 1941. počinje ozbiljnije razmišljati o situaciji i svrstavati se u redove NOB-a, najprije nepovezano i nezavisno jedan od drugoga. Bili su to: Pavao Skorup, Jure Ivezić, Ivica Skorup, Ika Skorup, Blaž Martinovdč, Joja Tomičić, Dujo Tomičić Male i dr. Porodica Jure Ivezića premješta se iz Stikade, gdje je ugrožena od talijanskog okupatora i četnika, u Ričice gdje razvija revolucionarnu i oslobodilačku djelatnost. Već početkom 1942. godine Pavao Skorup je u redovima NOV i djeluje na svoje suseljane, tako da se u Ričicama osniva partijski simpatizerski kružok koji je poslužio za čvršće zbijanje i, organiziranje simpatizera, KP.

Vojno-politička situacija u selu u toku 1942. godine bila je takva, da su Talijani držali željezničku stanicu Ričice, koju su pretvorili u uporište, i kontroliraju prugu i cestu Gračac—Loviinac—Gospić osloncem na ostala uporišta duž pruge. Ustašku vlast drže pričuveni oružnici među kojima je jedan aktivni žandar naslijeđen od bivšeg režima. Deklarirane i opredijeljene ustaše su negdje u ustaškom uporištu u Gospiću, a na terenu su aktivni omladinci i Akcioni odbor na

liniji pridobivanja i širenja utjecaja NOP-a. Koncem studenog 1942. planiran je napad jedinice NOVJ na uporište u Ptičicama. Napad organizira Stab 2. bataljona Ličkog odreda a u organizaciji učestvuju Favaio Skorup, koji je obavještajni oficir za hrvatska sela i politički komesar *čefe*, Jakov Krpan, borac u tom bataljonu, a iz sela učestvuju u organizaciji : Ivica Skorup, Blaž Markov, inović, Ivan Laktić i Zeko i Martin Miletić, žandar i, komandir pričuvnih oružnika u Ričicama. Napad je imao za cilji likvidirati talijansku posadu na željezničkoj, staciji Ričice i oružničku postaju u selu. Za osiguranje ove akcije žandar Miletić osigurao je znake raspoznavanja i rasporedio oružnike, tako da ne bude otpora. Međutim, u toku akcije veza nije dobro funkcionirala i napad je krenuo drugim pravcem i mimo organizatora, tako da nisu iskorištene organizirane pogodnosti od strane učesnika, organizacije iz uporišta. Napad nije uspio jer su Talijani napad otkrili prije nego su bili napadnuti, a oružnici su se razbjegli. Ovo nije bio veliki vojnički neuspjeh, ali je to bio politički neuspjeh jer je plan napada obuhvaćao ne samo likvidaciju uporišta, već i pokretanje većeg broja omladinaca u NOB. Martin Miletić, komandir oružnika u Ričicama, stupio je u NOV, a Pavao Skorup zbog neuspjeha akcije snosio je posljedice.

Poslije zauzimanja Lovina po jedinicama 6. divizije 24/25. prosinca, 1942. uslijedila je talijansko-četnička ofanziva na oslobođene Ričice i ostala sela Lovina, u toku koje su učinjeni zločini nad ljudima i imovinom. U takvoj situaciji još ranije pripremljena i organizirana grupa omladinaca s Jurom Ivezićem na čelu odlazi u NOVJ, a sedam porodica se sklanja na slobodni teritorij gdje se odrasli članovi uključuju u redove NOVJ i politički rad na terenu.

O raspoloženju naroda Riči Ga govori i izvještaj Okružnog komiteta KPH za Liku upućen Centralnom komitetu KPH 27. ožujka 1943. godine u kome je rečeno da je narod Ričica oduševljeno dočekao našu vojsku i da se odmah petnaest omladinaca dobrovoljno javilo u NOV. U ovo vrijeme vršena je i prva mobilizacija za NOVJ i odziv je bio primjeren. Dobar je bio rad odbornika i predsjednika NOO-a Ričice Jure Kneževića, (Davidova), iako je prije rata bio pripadnik HSS-a i zaštitnik. Obrazovanje je dobio kao radnik u prekomorskim zemljama. Bio je ugledan u svojoj sredini a posebno se isticao po besprijeornoj odgovornosti i disciplini kao predsjednik NOO-a. Imao je specifičan narodski stil i način izražavanja bez fraza, veoma logičan, razumljiv i uvjerljiv. Davao je utisak da mu ništa nije teško i da je za njega sve moguće.

Bio je primjer mnogim seljanima. Lijep primjer nesebične, odvažne i plodne suradnje i rada u antifašističkim organizacijama pokazale su Maša, i Jeka Ivezić te Josipa Peršić, zvana Pepa Matešima, zatim Ika Skorup, životna drugarica Pavla Skorupa, i niz drugih. U Ričicama je zavičajan bio dr Mirko Tomićić, predratni član KP, revolucionar, član Komiteta, na Zagrebačkom sveučilištu i robijaš u Mitrovici zajedno s M. Pijade. Učesnik je NOR-a od početka ustanka. Kao liječnik u partizanskoj bolnici u oslobođenom Otočcu pao je u borbi s ustašama prilikom njihovog napada na bolnicu 1943. godine.

Ričice su dale NOB-u, revoluciji i obnovi izvrsne društveno-političke rukovodioce kao što su: Jure Ivezić, Pavao Skorup, Blaž Tomićić, Joso Knežević, Jakov Krpan, Ivica Skorup, Joka Tomićić i dr. te više viših i nižih oficira u JNA.

Sveti Rok je selo razvučeno na velikom prostoru od Velebita do željezničke pruge Zagreb—Split. Kroz sredinu sela prolazi karavanski put Udbina—Lovinac—Mali Alan—Obrovac—Zadar kojim se odvijao veoma živ promet između dva rata a k tome velebitske šume, zeleni rudnik — šumarija (veštarija), katolička

župa, četvero razred na osnovna škola i izvanredno veliki broj inteligencije na strani izvan sela i to visoke inteligencije, među kojom je uvijek bilo po nekoliko profesora sveučilišta, a koja je uvijek bila preko rodbine i prijatelja povezana sa selom. Sv. Rok je daleko najveće selo u općini po broju stanovnika i nije bez razloga što je ustaški doglavnik Mile Budak, porijeklom iz ovog sela, izabrao baš Sv. Rok za svoj hušak, govor protiv Srba 1941. godine. Trebalo je mobilizirati mase, izgraditi ustaški bastion u ovoj regiji, raspaliti nacionalne strasti i afirmirati ustašku ideologiju, koja je ovdje bila malo poznata. Mile Budak je ovdje uputio poziv za dštrebljenje srpskog naroda i svega što je srpsko a isto~vremeno je žestoko napao i politiku HSS-a, jer je dobro znao da su Svetoročani bili u opoziciji bivšem režimu ne kao- frankovci već kao pristaše HRSS-a. Nisu svi Svetoročani mislili kao Mile, ustaška glavešina. Iako je Budak aduševto omladinu, stariji i iskusniji su drukčije rasuđivali d kritički prihvatili Miilin govor d njegove eskorte. Još dok je Budak govorio i obećavao brda i doline narodu Svetog Roka, a grozio se srpskom narodu, Petar Babić Perelja dobio mu je iz publike: »Milkane, neće to valjati!«

Revolucionarne tradicije bile su ovdje prisutne iz vremena između dva rata. Ovo selo je dalo najveći broj glasova na listi KPJ 1920. U španskom građanskom ratu učestvovala su četiri seljana. Svi radnici Svetoročani u prekomorskim zemljama, a nije ih bio mali broj, bili su pripadnici naprednog radničkog pokreta. Ustaše vrše pritisak na seljane, prisilno zaklinju čitave porodice ustaškom zakletvom, nude unosne položaje u vlasti itd. Krenut će u akciju i napredne snage. Juraj Vrkljan Stojčević odmah upozorava susjede i poznanike na opasnost koja selu i narodu prijete od fašizma i ustaša. Iako djeluje strogo inkognito, otkrivaju ga d ugrožavaju mu život. On se sklanja u Ogulin, gdje su ga na zadatku zatekli Talijani i četnici i ubili. Stipe Miletić, povratnik iz Kanade gdje je bio. na radu i član kanadske KP, po dizanju ustanka odlazi na slobodni teritorij kao i njegov sin Marko i uključuju se u redove boraca NOR-a. Stipina supruga Kata i malodobni sin Jure također odlaze na oslobođeni teritorij, ali dh hvataju četnici iz Raduča i zvjerski ubijaju. Petar Babić Perelja neustrašiv, slobodoljubiv i demokratskih nazora ne miri se s ustašama i njihovom politikom čime se svrstava među prve aktiviste antifašiste u Sv. Roku. S njime surađuje i Krunoslav Galeb, nadcestar i opredijeljeni antifašista. Početkom 1942. izlazi na slobodni teritorij jer su ustaše otkrile njegovu antifašističku djelatnost. Zatim cijela porodica Nekić — Mijat, Pavao, Manda. Marija i Pepa, daje život za revoluciju, NOR i slobodu svoga naroda.

U Sv. Roku formiraju se zbog veličine sela dva NOO-a. U prvom su odbornici: Stipe Miletić, Petar Babić Perelja, Krunoslav Galeb Ašoi, Pavao Nekić, Mate Jurjević, Dujio Serdar, Nikola Vddaković Turinov. Sve su to napredni i idejama socijalizma odani, borci koji, pod teškim uvjetima stalne ustaške prakse i opasnosti izvršavaju postavljene zadatke. O raspoloženju naroda ovoga sela za narodnooslobodilačku borbu svjedoči napis u listu »-Lički kurir« od 23. kolovoza 1943. godine u kome se opisuje narodni miting na kome su govorili Pa vie Skorup, Petar Kljajić i Nina Rupčić. Na ovom mitingu istupio je i župnik Mimica. Govornike na mitingu narod je toplo pozdravio a sadržina govora bila je o potrebi i nužnosti borbenog bratstva i jedinstva hrvatskog i srpskog naroda.

Među odbornicima Sv. Roka ističe se Petar Babić Perelja, izvanredno smion, pošten, napredan, stari oporbenjak ali, uvijek na liniji NOB-a. On je pred cijelim pukom na političkom zboru u Sv. Roku, koji je držao ustaški doglavnik Mile

Budak, imao hrabrosti da upozori ovu ustašku glavešinu da njegova i, ustaška politika ne valja i da neće valjati. Na borbenom putu, na kome je uvijek bio dosljedan, uzdignuta čela i čvrsta koraka položio je svoj hrabri život. Njegova kćerka Ana, omladinka i skojevka, da bi zaštitila svoju obitelj i roditeljski dom od nasrtaja ustaša, herojskim je primjerom dokazala svoju dosljednost NOB-u i revoluciji — na roditeljskom pragu sjekirom je odsjekla glavu okorjelom zlikovcu Došenu. Ovaj hrabni čin omladinke Ane Babić zapisan je u analima NOB-a kao primjer hrabrosti i odvažnosti jedne skojevke. Ona, je poslije ovog hrabrog čina, teških iskušenja i stradanja ubijena od strane ustaša.

Iz porodice Vrkljan (Stojčević), Mile kreće iz Kanade u grupi dobrovoljaca 1942. godine za domovinu u NOB. Na putu je brod torpediran i njegov život se ugasio u valovima Atlantika. Nije stigao da vidi rodnu grudu i da se bori za njenu slobodu. Juraj, predratni član Partije, pao je u ruke Talijana i četnika za vrijeme izvršavanja partijskih zadataka te ubijen na zvjerski način u Gorskom kotaru — Drežnica. Nikola, skojevac, ubijen je od strane domaćih ustaša na Resniku 1944. godine i Marija, vrsna skojevka i nezamjenjivi terenac u danima NOB-a i periodu obnove.

Ivan Tome Sulentić, iz sela Lotici, odlazi u Kanadu 1935. godine u potragu za radom i zaradom. Tamo se odmah uključuje u napredne radničke organizacije i ističe u borbi za bolje uvjete rada. Kao takav smetao je ne samo tamošnjem režimu nego i poslodavcu zbog čega će iz Kanade biti protjeran 1937. godine kući u Sv. Rok — kako je narod govorio protjeran je »pod šupasom«. Kod kuće u svom rodnom selu nije dugo ostao. Iste godine odlazi, i zapošljava se u ibarskim rudnicima kao vozač vagoneta. Teški životni uvjeti, nepravde režima i poslodavaca u Kanadi i u Kraljevini Jugoslaviji, a prije svega visoka klasna svijest odveli su ovog proletera ravno u Ibarsku rudarsku četu. Tako je Svetoročan Ivan Sulentić stigao u stroj pri formiranju Prve proleterske brigade u selu Rudu, u četu u kojoj, je njegov zemljak i komšija Mile Pavičić, pod nešto drugim okolnostima, bio na čelu Ibarske rudarske čete.

U ratnoj kronici o Ivanu je zapisano: »Polako pada noć. Nijemci su se povukli. Izašiiii smo iz rovova i krenuli ka seocetu Skatovica. Naidoh pored Rudarske čete. Rudari su potišteni. Poginuo im je jedan od najstarijih drugova u četi, moj prijatelj Ivan Sulentić. Neprijateljska granata je prekinula život vrsnom rudaru Trepče, borcu Rudarske čete. Smrt je odnijela uvijek opreznog i dobro namjernog druga koji se očinski odnosio prema mlađim borcima u četi. Ta, njegova pažnja prema mlađim borcima — drugovima imala je sve odlike istinske roditeljske ljubavi i brige. Zato su ga svi u četi voljeli i cijenili.« Ivan Sulentić, rudar Trepče, poginuo je 6. prosinca 1942. godine kod Kotor-Varoša.

Teškoj i sudbonosnoj bici u borbi za pravdu i slobodu pridružili su se i Lovinčani iz iseljništva, prvenstveno iz Kanade i SAD. Cim je do njih stigla vijest istine o NOB-u i drugu Titu 1942. godine, odmah su počeli da se organiziraju i šalju prve dobrovoljce a zatim prikupljaju materijalnu pomoć. U ovoj akaiji prednjače Lovinčani. Poslije rata čim su to dopustile prilike 1946/47. kreću u svoju namučenu ali slobodnu domovinu da bi svojim radnim iskustvom i sposobnostima, kao i materijalnim mogućnostima, pridonijeli bržoj obnovi domovine. Bili su to :

— iz Lovinca: Blaževdć Marko, Gnjatović Jovo, Gnjatović Nikola, Mataić Marko, Saban, Pavelić Nikola, Prpić Luka, Sekulić Josu, Vranjašev, Sarić Jure, Jurovljov i Stefanić Marko;

— iz Ličkog Cerja: Matijevo Mile Bakin, Matijevo Joso> Milim, Matijevo Marko, Tomičić Ivica Cukarim, Vrkljan Josip Gagrčin, Prpić Mate Pavlov, Prpić Božo Pavlov, Prpić Dane Dedurin i Prpić Ante Kaitušim;

— iz Ričica : Rupčić Ivica Jerkanov;

— iz Smokrdća: Pavičić Karlo., Pavičić Petar Žandar, Pešut Dane, Pešut Joja, Pavičić Simun, Šarić Jandre, Sarić Ivan Kajzer, Segotić Marko i Tomljenović Petar;

— iz Sv. Raka : Cavie Manko, Katalinić Mate Joščikov, Katalinić Frane, Katalinić Dane Dašan, Krpan Ante Pedin, Krpan Štipan, Mrkobrad Dujo, Serdar Ante, Šulentić Ivan Josičin, Šulentić Pajo Martejdn, Vidaković Martin Ikšin, Vrkljan Marko Zunoita, Vrkljan Marko Pavin, Rukavina Jakov Barin, Vrban Frane, Župan Ante Zučo. i Župan Pajo Mrzić;

— iz Vranika: Kovačević Mate Jerkačov, Kovačević Štipan, Kovačević Štipan Braco i Kovačević Marko Majin.

Njih četrdeset i devet povratnika rodoljuba prije dolaska, u domovinu učinilo je velike napore u prikupljanju materijalne pomoći, remontu i opremanju broda »Radnik«, našeg prekomorskog prvijenca, koji je zaplovio preko Atlantika za domovinu. Lovinčani su ga u toku vožnje preko Atlantika dotjerivali, bojačdsald d drugo. Posebno zaslužuje da se istakne Karlo Pavičić, član KP Kanade od 1933. godine, aktivni i neumorni radnik na pripremanju i otpremanju boraca za Spani ju i NOB u Jugoslaviji^ Sam je osobno učestvovao s 2.000 dolara pomoći za oibnovu nove Jugoslavije. Bio je rukovodilac iseljeničke organizacije za pomoć S.paniji i novoj Jugoslaviji. Navedeni povratnici su se dobrovoljnom nepovratnom pomoći u novcu, koja nije bila mala, deviznim sredstvima od ušteđevine prilikom dolaska u domovinu, te svojim radnim iskustvom i umijećem uključili diljem Jugoslavije u sve privredne grane, prvenstveno rudarstvo i industriju.

Hrvatska sela. općine Lovinac raspoređena su. duž komunikacije Gospić.—Knin, odnosno Zagreb—Split, koju su okupatori i njihove sluge uporno branile po sistemu utvrđenih uporišta (Medak, Raduč, Lovinac, Ričice, Stikada, Gračac). Ustašama, d četnicima je bilo stalo da se politički i vojnički utvrde na ovom području. Ustaše su u toku 1941. godine prisilile brojne porodice na području Lovinca na ustašku zakletvu. U Lovincu i okolnim selima ustaše su organizirale mjesne straže u kojima su pored prisilno, mo.bildsandh seljaka bili i ustaše i njihovi simpatizeri. Osim toga na političku situaciju Lovinca i okoline utjecala je d činjenica što se stanovništvo hrvatskih sela općinai Bruvno i Gračac povuklo na područje općine Lovinac ispred erupcije ustanka, srpskog naroda. Tom prilikom su neki pročetnički elementi među ustanicima koje rukovodstvo ustanka nije moglo kontrolirati, počinili i neke ispade prema dijelu hrvatskog stanovništva tih sela. Trebalo je više političkog rada i objašnjavanja da se te greške shvate kao ispadi pojedinaca, a ne ustanka i njegovog vodstva. S druge strane, u hrvatskim selima, je bio jak utjecaj HSS-a preko kojeg je i. »Vođa.« Maček u danima, sloma pozvao hrvatski narod da slijedi ustašku vlast i u daljoj izdajničkoj radoti razvijao politiku čekanja ...

Navedene aktivnosti su uvjetovale da učešće Hrvate iz navedenih sela u ustanku i u početnim ustaničkim borbama protiv okupatora i, domaćih izdajnika, iz objektivnih razloga, nije moglo biti više zastupljeno, nego što je bilo. Ali hrvatska sela koja su graničila sa slobodnim teritorijem (Vranik, Smokrić, Ričice) već pri zalasku 1941. godine počinju organizirati i uspostavljati kontakte

sa selima na oslobođenom teritoriju, razvijati suradnju i udruživati napore u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — okupatora i domaćih izdajnika. B-rajni Lovinčani, kako oni s područja općine Lovinac, tako i oni izvan ovog područja diljem Jugoslavije, kao i po cijelom svijetu, odlučili su se i opredijeliti, za NOB i socijalističku revoluciju. Prema, prikupljenim podacima s područja općine Lovinac, iz navedenih sela u ovom članku, učestvovalo, je u NOB-u 456 pripadnika. Među učesnicima u NOB-u bilo je boraca i rukovodilaca u svim našim proslavljenim borbenim jedinicama kao i društveno-političkih radnika na terenu.

Mane Borčić

Partizanska sanitetska baza Ričice (decembar 1944 - mart 1945)

Vojnopartizanska bolnica za 1. i 2. ličko područje

U novembru 1944. poslije dolaska Štaba 11. korpusa, u Liku odmah se prišlo rasformiranju velike prihvatne bolnice 35. divizije u Šeganovcu i osnivanju nove područne bolnice za ličko područje.¹ U stvari prihvatna divizijska bolnica je rasterećena, reorganizovana i kao mobilna sanitetska ustanova pridodate svojoj diviziji. Novoformirana područna, bolnica XI-1 (Šeganovac)² imala je kapacitet od oko 150 ležaja, i radila je u Šeganovcu do 15. decembra 1944. kada, je zbog brzog prodora neprijateljskih snaga u Korenici morala biti evakuisana. Naime, u namjeri da presiječe vezu između jedinica NOVJ na Kordunu i onih u Lici, neprijatelj je, -s dijelovima njemačke 373. i 392. legionarske divizije, u sadejstvu s ustašama, od Ličkog Petrovog Sela i Babinog Potoka 14. decembra, zauzeo Korenicu i neposredno ugrozio bolnicu u Šeganovcu.³ »Neprijatelj je«, piše u izvješću partijske ćelije Komande 1. ličkog područja od 20. decembra, »pokušao prodrijeti s Krsta za Borje pravac bolnica, s našim jedinicama uspjeli smo neprijatelja odbiti, uz gubitke 6 mrtvih i više ranjenih . . . Bolnicu, koja se nalazila pod kontrolom i bezbjednosti ovog područja, na vrijeme smo evakuisali, s tim što smo prozreli da bi neprijatelji prema istoj, mogao nadirati, tući artiljerijom, ili ubaciti jači trup s iznenadnim napadom. Stvari bolnice nisu se evakuisale

¹ Zbornik dokumenata sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu Zb. sn. si.), Beograd, Sanitetska uprava JNA, knj. 2, str. 290.

² Svojim raspisom od 14. 6. 1944, br. 55, Štab 11. korpusa je regulisao konspirativna imena (adrese) vojnih bolnica na teritoriji 11. korpusa. Sve vojne bolnice nosile su oznaku korpusa (rimsku brojku XI), a zatim arapsku brojku za oznaku područja. Npr. za 1. ličko područje oznaka je arapska brojka 1, za 2. ličko područje brojka 2, a za Goransko brojka 3, itd. Zb. sn. si. 6, dok. 164.

³ O tome vidjeti Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu Zbornik), tom V, knj. 36, Vojnoistorijski institut, Beograd, dok. 56, 109, 111 i 151.

uslijed nedostatka prevažnih sredstava, ali smo uspjeli, izuzev kreveta, sve skloniti u podzemne vojničke magazine.«⁴

O evakuaciji i njenom toku nalazimo podatke i u izvještaju Sanitetskog odjeljenja 11. korpusa od 20. januara 1945. gdje je zapisano: »Područna vojna bolnica XI-1, uslijed neprijateljskog nadiranja na sektoru Korenice, bila je prinudena da se evakuiira iz Seganovca. Evakuacija uslijed brzog neprijateljskog nadiranja i teških vremenskih prilika (snježne mećave) bila je znatno otežana. Do Pećana izvršena je manjim dijelom konjima, a većim dijelom ranjenici i teški zarazni bolesnici bili su prebacivani nosilima. Od Pećana do svog novog odredišta — Ričica evakuacija je išla brzo i glatko pomoću kamiona.«⁵ Iako se bolnica morala pokrenuti u složenim ratnim prilikama i uz stalnu blisku prisutnost nastupajućih neprijateljskih snaga, spašeni su svi ranjenici i teški zarazni bolesnici, a evakuacija je izvršena organizirano i blagovremeno.⁶

Dolaskom u Ričice, odnosno na teritoriju 2. ličkog područja, ona je postala bolnica za oba lička, područja, s konspirativnim brojem XI-2. Uz neposrednu pomoć NOO-a Ričice i mjesnih antifašističkih organizacija, naročito SKOJ-a i omladine, bolnica je veoma brzo smještena i uređena u Ričicama. U školsku zgradu, koja je s učiteljskim stanom imala tri veće prostorije, smješteno je kirurško odjeljenje. U napuštenoj kući župnika uređeno je interno odjeljenje, dok je u jednoj kući malo van ceste bilo zarazno odjeljenje.⁷ U bližoj okolini angažirano je još pet seoskih kuća za upravu bolnice, osoblje, ekonomat i stražu.⁸

Bolnica je u početku bila smještena u osam objekata koji su bili u neposrednoj blizini i činili su bolnički krug. Sve oštećene zgrade su hitno popravljene. Zamijenjena su vrata i prozori, a kako stakla nije bilo dovoljno neki su prozori morali biti zakovani, pa su pojedine sobe ostale bez dovoljno svjetla. Ipak, sve su prostorije dovedene u red, očišćene, oribane i dobro okrečene. Pitanje peći riješili su tako što su dobivene iz mjesta preko NOO-a, a neke su napravljene od benzinske buradi.

U toku decembra 1944. brojno stanje ranjenika i bolesnika kretalo se od 120 do 150, ali je transport ranjenika u Oblasnu vojnu bolnicu za Benkovac bio povremeno prekidan za vrijeme velikog snijega i nanosa na putu, tako da je bolnica prihvatila i zbrinjavala i do 260 ranjenika i bolesnika.⁹ Veliki broj ranjenika i bolesnika, u tek useljenim objektima koji su bili oštećeni i u trošnom stanju, kao i pomanjkanje sapuna, onemogućavali su da se opća higijena održava na potrebnoj visini. Ipak, rublje i posteljina su redovno prani u lukšiji i ispirani u vodi (u prvo vrijeme, dok se bolnica uhodavala, uz veliku pomoć omladinki iz Ričica). Nabavilo se dovoljno kreča pa su s njim nužnici redovito zalijevani, a i krug bolnice je redovito održavan.

4 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb (u daljem tekstu AIHRPH), KP-242/1159.

5 Zbornik, tom V, knj. 37, str. 324—325.

6 AIHRPH, KP-242 1165.

7 Zb. sn. si. 6, str. 425.

8 Djelimična rekonstrukcija razmještaja bolnice u Ričicama izvršena je prema sačuvanim dokumentima i uz pomoć Marije Popović-Knežević i Jovice Popovića, učesnika s mjesta događaja koji se ovdje opisuju. Prema njihovom sjećanju od strane NOO-a Ričice za bolnicu su angažirane kuće: Duje Tomićića Male, Josipa Tomićića Joje, Kate Tomićić, Mare Tomićić i Jure Kneževića Brke, koji je bio i predsjednik NOO-a Ričice. Svi su oni za potrebe bolnice ustupili bolje i veće sobe, a oni su se s porodicama smjestili u manje sobice, kuhinje ili dijelove kuće namijenjene za ljetni boravak (izjave u autorovoj zbirci podataka).

9 Zbornik, tom V, knj. 37, str. 325.

Od osoblja bolnica je imala: 2 liječnika, 2 medicinara, 1 apotekara, 18 bolničarki, 1 higijeničara i 3 drugarice zadužene oko razušavanja. Ostalo osoblje:

I administrator, 10 osoba zaposleno, na poslovima u kuhinji i intendanturi, 13 na raznim pomoćnim dužnostima i 50 u sastavu straže.¹⁰ Međutim, stručno-medicinski rad je bio jako ograničen zbog nedostatka potrebnog instrumentarija.¹¹

Snabdijevanje bolnice je vršeno iz Gračaca pa je dolazilo do znatnih teškoća, npr. bolnica je češće dobijala sljedovanje za 100 osoba, a brojno stanje bolnice (ranjenici, bolesnici i osoblje) bilo je znatno veće.¹² Rezerve suhe hrane bile su slabe, naročito poslije premještanja, ali se nastojalo preko nadležnih to urediti i rezultat nije izostao. U već navedenom izvještaju o tome piše: »Ishrana se svakim danom popravlja, jedino se osjeća nedostatak u specijalnim artiklima (riža, šećer, čaj itd.).«¹³

U blizini bolnice uređena je razušna stanica kroz koju je prolazio svaki ranjenik pri izlazu iz bolnice. Naime, nije mogao krenuti dalje dok ne bi bio temeljno razušen.¹⁴ Isto se događalo sa svakim bolesnikom koji bi dolazio u bolnicu, tako da je najprije bio očištan, obrijan, opran i razušen. Ova razušionica se pokazala praktična i njen kapacitet do 200 osoba dnevno (ako radi 24 sata)¹⁵ značio je mnogo u svakodnevnim naporima da se likvidiraju zarazne bolesti. U jedinicama i vojnoj pozadini tifus se pojavljivao sporadično, ali u nekim novo-oslobođenim općinama gračačkog kotara (Otrić i Zrmanja) bilo je tifusa i u epidemičnoj formi. Npr. u Općini Zrmanja oboljelo je preko 100, a u Otriću preko 50 osoba.¹⁶ Kada su u Ričice počele da pristižu, izbjeglice s područja s tifusom, pokazao se pravi značaj razušionice.

U januaru 1945. nastavljeno je uređivanje i osposobljavanje bolnice za sve složenije zadatke. O tome u mjesečnom izvještaju Sanitetskog odjeljenja Štaba

11. korpusa, br. 273, od 10. 2. 1945. za januar 1945. godine, pored ostalog, piše: »I u ovoj bolnici stanje se popravlja. Stručni nivo se podiže kao i higijena u istoj, uglavnom zaslugom agilnoga doktora Finka, tako da je u vrlo kratko vrijeme formirana ranjenička prihvratnica, raskužna stanica s kupatilom, nova kuhinja itd. Ishrana je osrednja. I ovdje nedostaju artikli za dijetalnu ishranu. Oprema sanitetsko-apotekarskim materijalom je dovoljna. U bolnici vlada drugarstvo i harmonija u radu između liječnika i komesara. Kad bi mogli ovoj bolnici da popunimo inventar (kreveti, rublje, osvjetljenje), osigurati dobru ishranu specijalno dijetetsku, zatim kad bi mogli da obučemo i odjenemo bolničko i strażarsko osoblje, onda bi se bolnica mogla, staviti uz bok oblasne. I ovoj bolnici, kao i ostalima, nedostaje sapun. Brojno stanje bolnice kreće se oko 150 ranjenika.«¹⁷

U stvari kroz cijeli januar kompletirana su sva tri bolnička odjeljenja. Kirurško odjeljenje u zgradi škole uređeno je tako da se u učionici može primiti 40 ranjenika s ležajima za krevete, a dvije sobe učiteljevog stana služile su za prihvrat najtežih ranjenika i namještene su s 5 jednostavnih kreveta i 2 dvospratna, tako da se moglo smjestiti 20 ranjenika. Jedna manja soba je služila

10 Zb. sn. si. 6, str. 426.

11 Zbornik, tom V, knj. 37, str. 325.

12 Zb. sn. si. 6, str. 426.

13 Zbornik, tom V, knj. 37, str. 325.

14 Zbornik, tom V, knj. 37, str. 325.

15 Zb. sn. si. 6, str. 427.

16 Zbornik, tom V, knj. 37, str. 322.

17 Zb. sn. si. 6, str. 498. i Zbornik, tom V, knj. 38, str. 121.

za kancelariju s telefonom i telefonistom, dok je posljednja uređena za operacije i ujedno. služila za ambulantu.¹⁸

Interni odjel je imao ambulantu za unutarnje bolesti, jednu veću i dvije manje sobe. Samo je jedna soba imala krevete i to uglavnom dvospratne, a kapacitet je iznosio oko 80 ležaja. Zarazni odjel je od početka bio zasebno i sastojao se od tri sobice. Prva je bila namijenjena za pjegavac, druga za trbušni tifus, a treća za one bolesnike ikoji, misu imali utvrđenu dijagnozu i sve tri zajedno imale su oko 30 ležaja koji su bili na slami.¹⁹ Pored toga, postojao je i manji ženski odio, koji je bio smješten u kući jednog odbornika, a u njega su dolazile uglavnom ranjene drugarice, kao i djeca civila. Na njemu je bdio 8 bolesnika¹, i to najvećim dijelom slučajevi opekotina.²⁰

Bolnica je još dobila: 1 liječnika, 10 bolničarki, 2 dezinfektora, 2 politička rukovodioca i 4 osobe na pomoćnim bolničkim dužnostima. Sada je jedan liječnik mogao da održava bolničarsiki tečaj za sve one drugarice i drugove koji ga ranije nisu završili), a upravnik bolnice je vodio kurs za insitumentarke. Međusobni odnosi su bili dobri, kao i odnosi prema ranjenicima, a kako je bolnica poslije evakuacije bila u stalnom uređenju na mjestu novog boravišta, to je kulturno-prosvjetni rad bio znatno otežan o čemu se brinuo politički komesar botai oe.

Osiguranje bolnice je bilo na zavidnoj visini jer su svi stražari bili savjesni i prekaljeni borci. Danju su postavljali tri, a noću četiri, stražarska mjesta, a po potrebi su slali i patrole.²¹ Imali su dovoljno automatskog oružja, osim što još nisu bili dobili municiju za, potreban broj automata. Higijenske prilike u stražarnicama su zadovoljavale. Svii umrli u bolnici, sahranjivani su u mjesnom groblju uz pomoć skojevaca iz Ričice koji su kopali rake, a pri svakom pokopu prisustvovao je i jedan član uprave. Groblje je ograđeno i uredno održavano. Administracija, se znatno popravila, vođena je uredno i na vrijeme. Kako nije imala potrebnog štambilja, naručen je kod Tehničke radionice GŠH, a zatim i od Tehničkog odsjeka Vojne oblasti 11. korpusa.

Uspostavljanje sanitetske baze

Smještajem bolnice za lička područja u Ričicama, njenim uređenjem i dograđivanjem, zatim završenjem ranjeničke prihvatnice s kupatilom i razušne stanice s napravom za šurenje,²² zatim organizovanjem karantena za oko 160 izbjeglica,

18 Zb. sn. si. 6, str. 477.

19 Isto, str. 477—478.

20 Isto, str. 478.

21 Isto, str. 479.

22 Ovo partizansko sanitetsko umijeće zaslužuje više od jednog podsjećanja. Ono bi trebalo da se prouči i usvoji i, zlu ne trebalo, da se zna primijeniti. Evo što o tome piše u ratnim izvještajima: »Ukoliko god bude moguće pri svim komandama područja, a po mogućnosti i pri komandama mjesta, podići će se stabilne šurionice s jednim benzinskim buretom ugrađenim u peć, koje je s jenom cijevi spojeno s drvenom bačvom. Taj tip izgrađen u područnoj bolnici XI-2 pokazao se vrlo dobrim i efikasnim, a kapacitet mu je dosta velik — oko 100 osoba za 12 sati« (Zb. sn. si. 6, str. 436). I drugi: »Bolnička šurionica radi bez prekida. Ona je postavljena u prijemnom odjeljenju i izgrađena pomoću jedne peći u koju je ugrađeno benzinsko bure i spojeno preko cijevi s jednom velikom drvenom kacom u koju se smještava odijelo. Kapacitet postrojenja je oko 150 odijela dnevno, tako da se u jednom danu može iširiti čitava bolnica« (Isto, str. 529).

među kojima je bilo i nekoliko slučajeva pjejavca,²³ Ričice su sve više postajale prava partizanska sanitetska baza, na koju su se u znatnoj mjeri oslanjale jedinice 11. korpusa, NOO-i i civilni sanitet. Koliki je značaj partizanska sanitetska baza u Ričicama dobijala vidi se i iz podataka o radu ranjeničke prihvata u drugoj polovini januara 1945. godine. Evo što je u izvještaju navedeno²⁴: »U mjestu Ričicama formirana je ranjenička prihvata stanica, koja, je smještena u dvije kuće u kojima je uređeno i kupatilo. Ta je ranjenička prihvata, ca prorađila koncem mjeseca-. Za nepunih 14 dana u toj' je prihvatnoj stanici ošureno preko 250 ranjenika, koji su bili na prolazu za Dalmaciju, ii okupano oko 100 ranjenika. U prihvatniai je montirano i kupatilo za sada samo s 2 tuša, a naknadno će se kupatilo pojačati s još 4 tuša. Radom u prihvatni,ci zadužena je Milka Đuraković koja radi s velikim uspjehom.«²⁵

U februaru pored kirurškog, internog i zaraznog odjeljenja formiran je i kožni odjel za 20 bolesnika, kioji je primao i slučajeve smrznuća. Uređeno je i odjeljenje za karantenu²⁵ u koje su prihvaćani pacijenti predviđeni za daljnje liječenje u Oblasnoj bolnici u Benkovcu. Odjeljenje je imalo 40 ležaja. U sastavu bolnice bila je i ambulanta za civilna lica, međutim, kako je bila uzrokom kućne infekcije, preseljena je van bolničkog kruga.²⁶

Povratkom zubara Marušića počela, je s radom i zubna stanica koja je smještena u jednoj siobi. Kirurško odjeljenje je preošireno, za još 20 ležaja za lakše ranjenike, tako da mu je kapacitet dostizao 90 ranjenika, a interno i zarazno odjeljenje i dalje su imali po tri prostorije s 50, odnosno 30 ležaja. Odjeljenje za kožne bolesti imalo je 20 ležaja, a žensko civilno odjeljenje 10.

Najteži rad je bio na, zaraznom odjeljenju. Naime, stalno su pristizali civili zaraženi pjejavcem, a odjeljenje je raspolagalo, sa svega, 30 ležaja. I pored proširenja teškoće su bile sve veće. Zato se nastojalo naći što, o brži sporazum sa civilnim sanitetom kako bi se formirala izolana, u koju bi se smjestili svi civili oboljeli od pjejavca.²⁷

U februaru je izvršeno 16 operativnih zahvata i rezultati su bili dobri. I stručno,-medicinski ,ovi zahvati su bili »na visini uzevši u obzir okolnosti pod kojima se ti kirurški zahvati vrše«.²⁸ Pri liječenju internih bolesnika primjenjivane su isprobane metode liječenja, ali, odjeljenje nije moglo koristiti mikroskop jer ga nije imalo, kao ni potrebne boje, predmetna, stakalca, cedro,vo ulje, cjevčice za sedimentaciju i najpotrebnije re,agencije za pretragu mokraće.²⁹ Na zaraznom odjeljenju, u prvom redu kod oboljelih od pjejavca, najviše j,e upotrebljavana lagana, i krepka hrana, zatim sredstva za održavanje srčanog rada —

23 Isto, str. 478.

24 Zb. sn. si. 6, str. 487—488.

25 U karanteni je bilo predviđeno da se svi »najrigoroznije depedikuliraju i stoje pod karantonom od 14 dana«. Teški ranjenici zbog hitnosti nisu karanterirani, nego su bili prije polaska temeljito razušeni i okupani. Isto, str. 504.

26 »Do kućne infekcije u Područnoj bolnici . . . došlo je uslijed toga što se nad bolnicom nije provadala stroga karantena. Pregled civila vršio se u ambulanti internog odjeljenja bolnice. Poduzete su najenergičnije mjere da se takvi slučajevi u buduće ne bi dešavali. Civilna ambulanta strogo je sada separirana od bolnice . . . (Izvještaj o higijensko-epidemiološkom radu u 11. korpusu NOVJ, za mjesec februar 1945, Zb. sn. si. 6, str. 504).

27 Zb. sn. si. 6, str. 528—529.

28 Isto, str. 528.

29 Isto, str. 529.

prvenstveno perifernog optoka krvi. Kožno odjeljenje je dobijalo veći broj pacijenata sa smrzoftinama (najviše donjih ekstremiteta), pa su za liječenje primjenjivane vruće kupke i stenilni zavoji.³⁰

Opći napredak kao i teškoće istaknuti su i u mjesečnom izvještaju Štaba

11. korpusa 4. jugoslovenske armije za februar 1945, od 18. marta 1945. godine, u kome se, između ostalog, navodi: »Područna bolnica XI-2. Stanje se u toj bolnici iz dana u dan zaslugom upravnika dr Finka popravlja. Formirana ranjenička prihvaitnica radi punom parom, kao i razušna stanica. Odnosi među ljudstvom su vrlo dobri. Potrebno je bolnici upotpuniti postojeći, inventar d snabdjeti bolnicu potrebnim brojem kreveta, rublja i pribaviti ispravno osvjetljenje. Osoblje i stražu obući i obući... Kapacitet bolnice je najviše do 180 ležaja, ali često uslijed naglih i iznenadnih akcija te nemogućnosti hitnog transporte) van ja ranjenika i bolesnika u Oblasnu vojnu bolnicu, penje se brojno stanje i do 300. Potrebno bi bilo da se bolnica prebaci u Gračac u bivšu civilnu bolnicu, gdje bi ranjeni i bolesni drugovi bili znatno bolje smješteni i gdje bi postojali mnogo bolji uvjeti za stručno medicinski rad.«³¹

Bolnica je bila i škola za medicinski kadar uz praktični rad. U njoj su održavani srednji bolničarski kursevi za četne, bataljonske i baterijske referente, kurs za instrumentarke i kurseve za bolničarke. Npr. u februaru je završen 14-dnevni srednji bolničarski kurs za četne, bataljonske i baterijske referente, i to veoma uspješno. Od 11 polaznika 8 je završilo s odličnim uspjehom, a 3 s vrlo dobrim i odmah su upućeni na rad u jedinice.³²

U složenim prilikama, kod raštrkanih bolničkih odjeljenja i često kod velikog broja nepokretnih ranjenika i bolesnika, bolničko osoblje se pokazalo na visini odgovornog zadatka. Iako golo i boso, ono je požrtvovno davalo sve od sebe da bi olakšalo liječenje ranjenih i bolesnih drugova. Zbog primjerne discipline i samoprijegornog rada, uprava je preko komande Područja stavila prijedlog za prevođenje, unapređenje i pohvale za te vrijedne drugove i drugarice.³³ Stražari su isto bili goli i bosi, neki bez šinjela i rubenine, ali su kao prekaljeni borci s istim brojem stražara dobro čuvali bolnicu u znatno većem bolničkom krugu.³⁴

U izvještajima za februar nije priložen zaseban izvještaj političkog komesara bolnice, ali ukupni rezultati pokazuju da su rad i drugarstvo bili na primjernoj visini. Uspjelo se organizirati kulturno-prosvjetni odbor i pjevački hor. Svakodnevno od 14 do 16 sati održavani su sastanci s osobljem. Posebna briga je posvećivana borbi protiv analfabetizma.³⁵ Formirana je i krojačka radionica kako bi se lakše izašlo na kraj s jednim od najtežih problema. Bolnica se snabdijela s dovoljno drva za ogrjev a izvorsku vodu dovozila su kola NOO-a Ričice.³⁶

Brojno stanje u bolnici na kraju februara je bilo — 185 ranjenika i bolesnika, od toga 68 ranjenika, 86 internih bolesnika i 31 obolio od zaraznih bolesti.³⁷

30 Isto, str. 529.

31 Isto, str. 546.

32 Zb. sn. si. 6, str. 547.

33 Isto, str. 530.

34 Isto, str. 531.

35 Isto, str. 531.

36 Isto, str. 530.

37 Isto, str. 527.

Inače, kroz cijeli februar 1945. u bolnici su liječena 753 pacijenta, od toga iz vojnih jedinica 246 ranjenika, 345 internih bolesnika i 71 bolesnik od zaraznih bolesti. Od primljenih civila bilo, je: 30 ranjenika, 31 interni bolesnik i 30 zarazno oboljelih. U Oblasnu vojnu bolnicu, poslije učinjenog svega potrebnog, upućeno je 156 ranjenika i 173 interna bolesnika. Komisijski je pregledano 6 ranjenika, 8 bolesnika i 65 bolesnika od zaraznih bolesti, dok je po završenom liječenju upućeno u trupu 37 ranjenika i 91 interni bolesnik. Od civila je ozdravilo 6 ranjenika, 15 bolesnika i 1 zarazno oboljeli. Oni su otpušteni i upućeni svojim kućama. Tokom mjeseca umrlo je 8 vojnika (2 ranjenika, 2 bolesnika i 4 oboljela od zaraznih bolesti), a od civila (1 ranjenik i 1 bolesnik).³⁸ Svi su oni pokopani u mjesnom groblju u Ričicama koje je statino bilo uređeno i ograđeno.

Bolničku apoteku je dobro vodila Ksenija Radulović, koja se vratila sa završenog kursa za apotekarske pomoćnike u Sanitetskom odjeljenju GŠH. Apoteka je bila uređena i redovno snabdijevana, iz područnog slagališta koje se nalazilo u sklopu bolnice.³⁹

Područna bolnica ostala je u Ričicama do 14. marta 1945, a kako se još ne raspolaže s desetodnevrim izvještajima, prema mjesečnim izvještajima moguće je dati samo određene procjene o broju liječenih i si. O kućnoj infekciji u higijensko-epidemiološkom izvještaju za mart čitamo: »U područnoj bolnici... tokom marta se pojavila još 2 nova slučaja, pjegavcacao nastavak kućne infekcije koja se javila u februaru. Oba slučaja su se pojavila još prvih dana marta, te se prema tome može smatrati da je ta kućna epidemija preduzetim strogim mjerama potpuno likvidirana.«⁴⁰

Preseljenje područne bolnice u Gračac

Oblasna vojna bolnica 11. korpusa u Benkovcu u martu 1945. postala je armijska bolnica, pa je stoga područna bolnica XI-2 u Ričicama preuzela ulogu osnovne bolnice na teritoriji Vojne oblasti 11. korpusa. Uz to neprijatelj je počeo 4. marta koncentrični napad na oslobođenu teritoriju Like,⁴¹ tako da je svakodnevni priliv ranjenika i bolesnika bio u porastu, pa je bolnica u Ričicama bila pretrpana. Zato je 14. marta poslije izvršenih pripremnih radova bolnica preseljena u Gračac u bivšu civilnu bolnicu.⁴²

Kapacitet bolnice na novoj lokaciji bio je oko 300 ležaja. Zgrada civilne bolnice nije bila dovoljna, pa su zauzete i dvije susjedne zgrade za interne bolesnike i jedna zgrada za kuhinju. »*U glavnoj bolničkoj zgradi«, kako to piše u izvještaju, »smješteno je kirurško odjeljenje. U manjoj zgradi iza glavne smješteno je zarazno i sumnjivo odjeljenje. U neposrednoj bližini glavne bolničke zgrade ispraznjena je jednospratna kuća sa šest većih prostoriya, u koje je smješteno interno odjeljenje. U manjoj susjednoj zgradi rezervisane su dvije manje prostoriye, od kojih jedna služi za pregled civila, a druga za kožno odjeljenje.

38 Zb. sn. si. 6, str. 528.

39 Isto, str. 531.

40 Isto, str. 581.

41 Zb. sn. si. 6, str. 552. i 561.

42 Isto, str. 567.

Pored zaraznog odjeljenja nalazi se šuriona s dvije prostorije i mrtvačnica. Kod šurione izgrađena je suha komora, koja će se uskoro osposobiti za rad čim se ugradi još jedna peć. Kapacitet šurione iznaša 25 odijela odjednom. Iza suhe komore iskopan je velik natkriven poljski nužnik. I u glavnoj zgradi završeni su radovi na popravku kućnog vodovoda. Voda se dovoda putem cijevi iz obližnje rječice. U bolnici postoji propisno prijemno odjeljenje s tuševima za hladnu i toplu vodu ... Kirurško odeljenje raspolaže sa sedam ranjeničkih soba s kapacitetom od 120 ležaja. Prijemno odeljenje ima tri sobe. U glavnoj zgradi smještena je operaciona dvorana, uprava s kancelarijom i apoteka. U toj zgradi smještena je privremeno i Armijska kirurška ekipa I koja zauzima četiri prostorije. Zarazno odeljenje ima pet prostorija : dvije za pjegavac, jedna: za trbušni tifus, jedna za ostale zarazne bolesti a jedna za sumnjive slučajeve. Ekonomat i dijetna kuhinja, kotao za grijanje vode s rezervoarom za vodu nalaze se u podrumu glavne zgrade.«⁴³

U mjesečnom zbirnom opisu primljenih u bolnicu (Ričice do 14. marta, a Gračac od 14. do 31. marta 1945) došlo je do nekih pogrešaka⁴⁴ što stvara određene nejasnoće i onemogućava tačan uvid u rezultate rada bolnice. Ipak, moglo bi se prihvatiti da je bolnica. (Ričice—Gračac) u martu primila na liječenje 1411 pacijenata (860 ranjenika, 477 nezaraznih bolesnika i 74 oboljela od pjegavca).⁴⁵ U prilog prijema tako velikog broja ranjenika kazuje i ovaj dio izvještaja: »Higijenske prilike nisu bile na visini zbog velike frekvencije ranjenika., koji su stizavali u svako doba dana i noći tako da su bolničarke tek u međuvremenu uspijevale da spremaju i peru prostorije.

U prijemnom odeljenju vrši se svlačenje ranjenika i bolesnika, šišanje, brisanje i šurenje odijela te ranjenici na taj način odlaze potpuno oprani i čisti u svoja odjeljenja. Šurenje čitave bolničke spreme vrši se redovito svakih pet dana'. Lična higijena je na primjernoj visini, ali osjeća se pomanjkanje sapuna. Higijenske prilike u bolničkim nuzprostorijama i kod straže zadovoljavajuće su.«⁴⁶ Prema tome, kako je bolnica četrnaest dana radila u Ričicama, moglo bi se prihvatiti kao realna procjena da je za to vrijeme u Ričicama hječeno od 400 do 500 ranjenika i bolesnika, a u Gračacu 900—1.000 ranjenika i bolesnika. Pri tako velikom broju prihvaćenih i liječenih za djeli mart (bolnica Ričice—Gračac) daje se podatak da je 35 umrlo.⁴⁷ U izvještaju, se ističe da su umrli i u Gračacu sahranjivani na mjesnom groblju i po. propisu, uz prisustvo jednog člana uprave, s tim što nisu imali dasaka za izradu mrtvačkih sanduka pa su bili prisiljeni da umrle drugove sahranjuju bez sanduka.⁴⁸

Odnosi u bolnici u Gračacu (kao i ranije u Ričicama) bili su primjerni i drugarski. Komanda 2. ličkog područja poslala joj je još 2 politkomesara. Jednog su postavili za pomoćnika komesara bolnice, a drugog su rasporedili na interno

43 Isto, str. 568.

44 Prema objavljena dva izvještaja za mart 1945. (Zb. sn. si. 6, dok. br. 201 i 202) za sada je ovaj problem nemoguće u potpunosti riješiti. Naime, dok. br. 202, str. 568. kada se govori o prijemu ranjenika, piše se ranjenika i bolesnika, zatim navodi se da je kod prijema 860, evakuisano 933 što nije moguće, itd.

45 Zb. sn. si. 6, str. 568.

46 Isto, str. 569.

47 Isto, str. 568.

48 Isto, str. 570.

odjeljenje.⁴⁹ Osiguranje bolnice je bilo dobro, a »desetina stražara ikoja je **ostala** u Ričicama i dodijeljena izolani doći će uskoro u sklop same bolnice i pojačati bolničku stražu.«⁵⁰

Zubna ambulanta radeći u martu (Ričica—Gračac) pružila je pomoć i liječenje zuba za 156 vojnika i 47 civila. Izvađen je 171 zub, plombirano 99 zubi, liječeno 54, itd. Ukupni broj posjeta zubnoj ambulanti bio je 834.⁵¹

»Tokom mjeseca završen je u bolnici srednji bolničarski kurs, koji je pohađalo 12 drugova i drugarica i završilo se zadovoljavajućim uspjehom. Ti su drugovi određeni za četne i bataljonske bolničare, ali su, međutim, uslijed akutne potrebe zadržani u ovom odsjeku (odsjek pri Vojnoj oblasti 11. korpusa — MB) i upotrijebljeni za provedbu vakcinacije civilnog pučanstva specijalno na ugroženim sektorima.«⁵² To je bila samo jedna od akcija koje je vodio vojni sanitet u suradnji s civilnim sanitetom u borbi protiv zaraznih bolesti, odnosno to su bili trajni mostovi između vojske i naroda, mostovi koji su stalno učvršćivani.

U martu je još više oživio čuveni lički partizanski sanitetski bazen na području gračačkog kotara. »U prošlom mjesecu«, piše u izvještaju o higijensko-epidemiološkom radu na području 11. korpusa za mart 1945. »prošlo je oko 16 do 20.000 ljudi najprije u jednom pa u drugom smjeru — iz opustošenih krajeva u izbjeglištvo i kasnije iz izbjeglištva natrag u svoje domove. Nastojalo se te rijeke ljudstva razušiti, očistiti i smjestiti. Bačene su u posao posebne ekipe s buradi te je obavljeno mnogo šurenja. Su-renja su obavljena u Štikadama, Ričici, Sv. Roku, Otriću i drugdje. Ipak ni izdaleka nije se uspjelo sive ošuriti zbog velike pokretnosti izbjeglih masa i zbog nepremostivih teškoća da ih se sve smjesti i karantenira.«⁵³ Međutim, oslanjajući se na bolnička središta (Ričice—Gračac), »na samom sektora 2. ličkog područja obavljeno je tokom mjeseca 10.948 šurenja.« I dalje, »od spomenutih ekipa sada koncem mjeseca rade četiri u sektora Otrić—Zrmanja ... Kada se premjestila Područna vojna bolnica iz Ričica u Gračac, u Ričicama je osnovana izolana za civilne bolesnike od pjegavca. Tu izolanu nadgledava zdravstveni referent Okružnog NOO ... Stupilo se u vezu s Okružnim odborom za suzbijanje pjegavca. Odbor je obnovljen te je između članova Odbora izabran radni Odbor u koji je ušao i korpusni epidemiolog. Taj je radni odbor održao četiri sjednice dok su se njegovi članovi sastajali skoro svakog dana. Na taj način je stvorena uska povezanost s -civilnom narodnom vlasti u stvari suzbijanja pjegavca. Sve što se poduzima i što se do sada stvorilo u tom pogledu stvoreno je po prethodnom dogovoru i sporazumu.«⁵⁴

49 Zb. sn. si. 6, str. 570.

50 Isto, str. 570.

51 Isto, str. 571.

52 Isto, str. 569.

53 Isto, str. 581.

54 Zb. sn. si. 6, str. 586—591. Inače, na području gračačkog kotara od 10.948 razušenih (2.716 je bilo kod vojske, a 8.232 kod naroda). Pored toga izvršeno je 1552 kupanja (1136 vojnika i 416 civila), zatim 442 civilne osobe liječene su od svraba.

Prihvatanje pokretnih bolnica 13. i 35. udarne divizije u Ričicama

Poslije preseljenja područne bolnice XI-2 iz Ričica u Gračac, u dobro uhodanoj partizanskoj sanitetskoj bazi u Ričicama ostala je da radi ranjenička prihvratnica s razužnom stanicom, novoformirana izolana za liječenje civilnih bolesnika od pjegavca i, sticajem ratnih okolnosti, već 15. marta dolazi do prihvatanja i smještaja u tom selu pokretnih bolnica 13. i 35. udarne divizije. Naime, zbog neprijateljskog napada 4. marta prihvatna pokretna bolnica 13. udarne divizije morala je biti prebačena iz Mekinjara u Vranik, a 15. marta iz Vranika u Ričice,⁵⁵ gdje je imala vrlo dobar smještaj. Tu je radila do 25. marta kada je ponovo vraćena u Vranik. Do pred kraj mjeseca bolnica 13. divizije je bila bez upravnika, pa je referent saniteta divizije davao tačna uputstva bolničarima o liječenju, tako da su sve teže ranjenike i bolesnike odmah upućivali u područnu bolnicu Ričice, a po preseljenju u bolnicu u Gračac. Nai taj način priliv pacijenata u područnu bolnicu bio je znatno veći. Tokom mjeseca brojno stanje u bolnici kretalo se od 50 do 80 ranjenika i bolesnika.⁵⁶

Prihvatna bolnica 35. udarne divizije do 15. marta je bila u Poljdcama, kada je uslijed neprijateljskog napada evakuisana u Ričice i tamo vrlo. dobro smještena.⁵⁷ Kapacitet bolnice se kretao od 40 do 80 lakše ranjenih i bolesnih drugova. Oboljelih o.d. zaraznih bolesti nisu imali. Osoblja su imali dosta, a i ishrana im se u Ričicama poboljšala. U izvještaju se ne daje podatak kada su Ričice napustili. Svaka od prihvatnih divizijskih bolnica imala je prijemno odjeljenje u kojem se vršilo šišanje, brijanje, kupanje i razušivanje odijela i sprema novopristiglih ranjenih i bolesnih, kao i kirurško i interno-zarazno odjeljenje.⁵⁸ Po odlasku prihvatnih bolnica 13. i 35. udarne divizije iz Ričica, u selu je ostala da, pod rukovodstvom civilnog saniteta, radi izolana za civile oboljele od pjegavca i sumnjive, koja je u znatnoj mjeri doprinijela suzbijanju zaraznih bolesti u gračačkom kotaru u proljeće 1945. godine.

U četvrtj godini narodnooslobodilačkog rata slobodna teritorija Like zbog stalnog neprijateljskog pritiska, kome se samo intenzitet mijenjao, nije više bila stabilna osnovica za teritorijalnu sanitetsku službu.⁵⁹ Međutim, lički partizanski bolnički bazen i dalje je bio neuništiv. Primjerice, u vrijeme (kasna jesen 1944.

— proljeće 1945) preko Like je uspostavljen značajan pravac za evakuaciju ranjenika iz Korduna i Like za Dalmaciju. Na njemu su postepeno izgrađivane: ranjeničke prihvatnice, suhoputne stanice, razužne postaje i izolirnice. Poslije svakog neprijateljskog prodora kod nekih bi dolazilo do prekida rada, kao i do manjih i većih oštećenja. Ali, one bi se popravljale i ponovo uređavile na glavnoj saobraćajnoj arteriji i to u mjestima: Korenica, Udbina, Lovinac, Ričice, Gračac i Sučevići, odnosno Gračac i Obrovac.⁶⁰

Ranjeničke prihvatnice i stabilna higijenska postrojenja izgrađena partizanskom snalažljivošću bile su siguran oslonac u prihvatu i transportu ranjenika

55 Isto, str. 563.

56 Isto, str. 563.

57 Zb. sn. si. 6, str. 564.

58 Isto, str. 564.

59 Vidjeti: Dr. Ivan Kralj, Sanitetska služba na području Like, Korduna, Banije, Zumberka i Pokuplja u trećoj godini narodnooslobodilačkog rata, Historijski arhiv u Karlovcu, Zbornik 8, str. 544—545.

60 Zb. sn. si. 6, dok. 182, 191, 193. i 197.

i bolesnika na sigurnija područja, kao i u suzbijanju zaraznih bolesti, u prvom redu tifusa pjegavca. Uz njih pouzdana baza za prihvati i liječenje brojnih ranjenika i bolesnika, radna škola za stvaranje novog sanitetskog kadra i rasadnik novih higijenskih postrojenja, bila je područna bolnica XI-2 razvijena u Ričicama (decembar 1944—mart 1945).

Od samog početka rada u Ričicama bolnica je pored ranjenih i bolesnih boraca, liječila i pružala pomoć brojnim ranjenim i oboljelim licima iz naroda i tako na najbolji način povezivala narod i njegovu vojsku te stvarala i učvršćivala bratstvo i jedinstvo hrvatskog i srpskog naroda u novooslobođenim krajevima. U sklopu drugih akcija NOP-a to je dalo značajne rezultate. Bolnicu u Ričicama posjećivao je narod iz srpskih i iz hrvatskih sela, pa je ona tako nastavila i čuvala jednu od najznačajnijih karakteristika partizanskog bolničkog bazena u Lici — neprekinut rad s osloncem na narod. Jedino je tako i mogla stalno biti na visini svog odgovornog zadatka i kroz tri mjeseca rada prihvatiti i liječiti preko 2.126 ranjenika i bolesnika.⁶¹

Taj brojni pokazatelj odnosi se samo na bolnicu Ričice. Inače, približne brojne podatke prihvaćenih, smještenih kraće ili duže i liječenih u partizanskoj sanitetskoj bazi Ričice za sada nije moguće dati jer nedostaju podaci iz bolnica 13. i 35. udarne divizije, ranjeničke prihvatnice, kao i izolane za civile. Međutim, na kraju može se zaključiti da je taj broj vrlo velik, da je baza oslobađala mnogih briga operativne jedinice 11. korpusa i bila središte ličkog partizanskog bolničkog bazena.

P R I L O G

U vrijeme boravka partizanske bolnice u Ričicama oformljeno je partizansko groblje u okviru mjesnog groblja tog sela. Tu su sahranjeni umrli ranjenici i ostali bolesnici te bolnice, te nekoliko boraca koji su poginuli u pristupnim borbama za oslobođenje Gračaca i njegove okoline. Na žalost, nema podataka o sahranjenim borcima u to groblje, osim što se spominje da je u decembru 1944. umrlo 5, a u februaru 1945. godine 8 boraca (Zb. str. si. 6, dok. 183.).

Za 7 palih boraca je utvrđen identitet iz popisa u knjizi Vladimira Dušana Matetića (14. primorsko-goranska brigada, VIZ, Beograd, 1973), te ih ovdje navodim :

Dukić Drago, 1912, Frlani—Istra, borac 1. bataljona, 14 primorsko-goranske brigade. Poginuo 29. 11. 1944. kod Ričice; Faraguna Ivan, 1920, Vozilići kod Labina, bolničar 4. čete, 4. bat. 14. prim.gor. brig. Poginuo 7. 12. 1944. u Stikadskom Klancu; Gostović Milana Božo, 1920, Gostovo Polje kod Brinja, kapetan, komandant 2. brigade. Poginuo 7. 12. 1944. u Stikadskom Klancu; Ivančin Anton, 1906, Lipa—Istra, borac 1. bat. 14. prim.-gor. brig. Poginuo 29. 11. 1944. kod Ričice; Matočević Martin, 1924, Matoševac kod Vrsara, borac 1. bat. 14. prim.-gor. brig. Poginuo 29. 11. 1944. kod Ričice; Milić Tomo, 1921, Labin—
•—Istra, bolničar 2. čete, 3. bat. 14. prim.-gor. brig. Poginuo 29. 11. 1944. kod Ričice i Voštan Martin, 1922, Vrsar—Istra, borac 2. čete, 1. bat. 14. prim.-gor. brig. Poginuo 1. 12. 1944. u Ričici.

⁶¹ Ne raspoložemo ukupnim brojem evidentiranih pacijenata u bolnici u Ričicama, ali evidentirana 373 u trećoj dekadi decembra 1944. i 753 u februaru 1945. uz najniže procjene za januar od 600 i Četnaest dana marta od 400 ranjenika i bolesnika iznosi ukupno 2.126.

Svjedočenje o užasu

U pitomoj dolini Rasoji živjeli su Gnjatovići, više od 250 godina, otkada je njihov prvi predak doselio s Belišana. U dugom nizu godina, iako su se razrodili i međusobno brakove sklapali, živjeli su u slozi i prisnom prijateljstvu. Dobre odnose su imali i s ljudima susjednih sela, I da ne dođe ta sramna Nezavisna Država Hrvatska, selo bi i danas postojalo'.

Tragičan završetak ovog sela nazreo se još 11. juna 1941. godine poslije sastanka zloglasnog Mile Budaka i gospičkog ustaše Rosandića, koji su održali sa svojim pristalicama u Svetom Roku. To se moglo zaključiti iz Budakovog govora koji je, pored ostalog, rekao da Srbima treba i korijen iščupati. Ustaše su još istog popodneva počele to da ostvaruju. Uhapsili su trinaest ljudi u selu Gnjatovića, na svirep način ih mučile i u toku noći likvidirale.

Krajem jula 1941. godine tzv. »hrvatska vojska«, pošla je u obračun s ustanicima u bruvanjskim selima i »svratila« preko sela Gnjatovića. Razvijena u streljačkom stroju, otvarala je vatru na sve živo što je ispred nje bježalo. Rezultat »akcije« je ubijenih nekoliko žena, staraca i djece — čobana. Vojska je produžila prema svome zadatku, a domaće ustaše su ostale u selu. Umirivale su preostali narod da vojska nije znala da je narod ovog sela pokršten u katoličku **vjeru.**

Žrtve su pokopane po njivama i dvorištima, bez mrtvačkih sanduka, onako u krvavoj odjeći bez krstače ili bilo kakvog obilježja. Humke su zaravnate, jer ustaše nisu htjele da se poznaju grobovi.

Drugog augusta četrdeset i prve preko sela Gnjatovića prevukla se krvava zora. Oko sela na svim prilazima i uzvišenjima stajale su ustaše. Obučene u žute ustaške uniforme izmiješane s dijelovima uniforme Jugoslavenske vojske i civilnog odijela, s noževima na puškama, mračnih i nemilosrdnih lica, upadale su u svaku kuću. Gnjatovićima više nikoi nije mogao pomoći. Spasa im nije bilo. Ovoga jutra ustaše dođoše da unište i posljednji život sela. Našle su se pred svakom kućom. Jeza je obuzimalo staro i mlado. Strah se sve više uvlačio u kosti, srce se stezalo, a teške slutnje obuzimale su misli. Ničega nije bilo što bi u u tom sudnjem času spasilo Gnjatoviće. Ustaše su mogle ubijati ljude i djecu, silovati žene, pljačkati imovinu, paliti kuće, činiti svakojaka zvjerstva. Sve je to njima bilo ne samo dozvoljeno, nego i naređeno.

Ovoga jutra u selu je bilo malo muškaraca, Osamnaest ih je već ubijeno u junu i julu, a sedamnaest ih je prije nekoliko dana pobjeglo u nepoznato. Sila ustaškog oružja ovog jutra će se oprobati nad ženama, djecom i starcima. Po jedan od ustaša upadao je u kuću i osorno komandovao, »Van«. Drugi su sačekivali u dvorištu i postrojavali uza zid muško i žensko, staro i mlado. Za djecu, dignutu iz kreveta, još neobučenu, majke su molile da ih obuku. To im nije vrijedilo. Surovo i grubo, uz udarce puškom, žene su s golišavom djecom izlazile na dvorišta i postrojavale se. Kuće su ostale otvorene, bez čeljadi.

Ustaše su stajale s uperenim puškama. Crno 'oko puščane cijevi iznad svjetlucavog bajoneta išetalo je po postrojenim žrtvama. Narod je bio toliko pre-

stravljen da ni glasa nije puštao. Djeca su razrogačenih očiju, ukočena pogleda, zurila u puške. Vrijeme je užasno sporo prolazilo, a ustaše su nešto čekale. Odjednom čula se puška nasred sela, a zatim je otpočela pucnjava kod svih kuća. Nezapamćeni vrisak žena i djece nastao je po djelom selu. Ali za kratko. Ustaški zapovjednici Stilinović, Rrešo i Zula izdali su stroga naređenja da svjedok ne smije ostati. Riješili su poubijati sve do posljednjeg djeteta i starice. Sve je to striktno, predano i vjerno izvršeno, baš onako kako im je stajalo u idejnom programu Nezavisne Države Hrvatske.

Po dvorištima je tekla krv. Žene su djecu zaklanjale svojim tijelima, zamo[^]tavale u suknje i tako pogođene padale preko djece. I odrasli su se hvatah jedni za druge tražeći spas, ili im se javljala želja da i u smrti budu zajedno. Ko zna? U samrtnom grču stezali su jedno drugo. U svakom dvorištu završavali su se posljednji trzaji života.

Pera Ljudina porađala se na dvorištu. Žene su molile da je uvedu u kuću. Nisu dozvolili. Porodila se tu na dvorištu. Marica je priskočila i pomogla. Jedan ustaša je upita: »Sto je rodila?« »Muško«, odgovorila je Marica. »Ubi pašče«, naredio je Zula, koji je nadaleko bio čuven po zločinima.

Pucanje se utišalo. Djeca koja nisu bila pogođena, zaklonjena majčinim tijelima, počela su plakati i dozivati. Druga su se gušila, pritisnuta tijelima roditelja. Ustaše, već omamljene krvlju, zadoše po dvorištima i bajonetom uz istovremeno pucanje dovršavale su svoj zločinački posao. Tako se gasio i posljednji život u svakom dvorištu sela Gnjatovića. Jedan ustaša, ponesen zločinom, zapalio je stog sijena. Zapovjednik Zula strogo je naredio da se prestane s paljenjem. Seoski starješina Matešin Zdunić je dodao: »Zašto paliti kada je to sada naše«. Tako je paljenje obustavljeno.

U mome domaćinstvu bilo je trinaestoro čeljadi. Oca Dmritra su ustaše ubile još 11. juna. Brat od strica — Jovčina pobjegao je u aprilu u Beograd gdje je radio od 1937. godine do bombardovanja ovoga grada kada se vratio kući. Ovoga jutra u dvorištu uza zid stajali su postrojeni: majka Duka, stara 49 godina, sedamnaestogodišnji brat Mičo i devetogodišnji brat Bogdan, sestra Soka od 29 godina, Marica od 21 godinu i Ankica od 19; dvoje Sokine djece — Dara tri i Darko od dvije godine te strina Milica od 54 godine. Osamdesetčetvorogodišnj.a baba Milica i ja, četrnaestogodišnji dječak, još smo ležali u babinoj sobi. Nikad nisam saznao zbog čega babu i mene nisu istjerah na dvorište u stroj.

Probudilo me komešanje, psovke i bat cokula po dvorištu. Odjednom je nastala tišina. Iz kreveta kroz prozor vidjelo se dvorište. Familija je bila postrojena uza zid štale. Mama je držala u naručju neobučenog unuka Darka. Bogdan joj se priljubio uz suknju. Soka je držala kćerku Daru. Ostali oko njih. Svi su ćutalii, problijedjeli i od straha premnli. Ustaše, Pavao Matijević Milin, Frane Jadričin i još jedan, koga nisam poznavao., držali su puške s bajonetama uperene prema njima. I oni s.u ćutali. Cuo se samo dječji glasić: »Mama, nosi me odavde.«

Cutanje je trajalo beskonačno. Cuo sam pušku u komšiluku. Ustaše se uznemiriše. Ustaša Frane Jadričin izdvojio je sestru Ankicu, a onda je počela pucnjava. Ranije se Ankici udvarao pa ju je, vjerovatno, zbog toga izdvojio. Topla ljudska krv razlivala se po popločenom dvorištu. Poslije jauka čulo se stenjanje i krkljanje. Plotuni nisu prestajali. A onda, jedan se ustaša prisjetio. Otvorio je vrata babine i moje sobe. S praga plamen je liznuo. — jednom, drugi put. Soba je stravično ječala — činilo mi se tako dugo. Osjetio sam svoju toplu krv po

rukama. Caršav je bio krvav. Nisam shvatio koliko sam ranjen, samo sam osjećao da sam živ. Još se nisam usudio da se pomjerim. U dvorištu je nastala tišina. U toj jezivoj tišini čuo se dječji glasić, »Mama«, a zatim zvjerski glas ustaše: »Smiri ga, vidiš da ti pruža ruke. Nije ti valjda žao metka.« Puška se oglasila i dječji glas se smirio. A onda su ustaše žurnim koracima napustile dvorište. »Jesi li živ?«, upitala me baba. »Jesam, živ sam, ali sam krvav«. Ona se nije pomicala samo reče da nije pogođena.

U isti imah dok smo se baba i ja jedno drugom javljali, u sobu utrča Anfica. Na njeno pitanje da li smo živi, spazio sam ustašu Franu Jadričina kako žurno ulazi u dvorište. Ankica je bez glasa istrčala. S ustašom se susrela na vratima kuće. Osorno je viknuo: »Izlazi van!« Pucao joj je u leđa iz blizine, koliko je puška dugačka. Culo se ječanje, onda još dva pucnja i kraj. Zatim ja ustaša utrčao u drugu sobu. Bajo, netom je otvorio škrinju u kojoj je stajala djevojačka roba, nakit i očev zlatni sat koji je donio iz Amerike. Kratko[^] se zadržao i trčećim korakom napustio dvorište.

Po selu se čula još poneka puška i zavijanje pasa. Ubijali su vezane pse. Nevezani su se razbježali od pucnjave. Zatim je nastala tišina. Ustaše su, vjerojatno, sabirale utiske svoje »akcije«. Pomjerio sam se u krevetu i ustanovio da nisam teže ranjen. Imao sam dvije rane na rukama i jednu ogrebotinu na desnom kuku. Pomjerajući se nisam osjećao bol. Vjerojatno je strah bio jači od bola u ranama. Ja moram pobjeći'. Ta me misao sve jače obuzimala. Nagonska želja za životom u meni se sve više pojačavala. Skočio sam iz kreveta i babi rekao: »Ja bježim.« »Nemoj, sinko, što ćeš i ti kada niko nije ostao živ.« To su posljednje riječi koje sam čuo od članova moje familije.

Vrata od soba i kuće bila su širom otvorena. I pored toga iskočio sam kroz prozor. Na dvorištu su ležala izukrštena mrtva tijela Dmitrašinove čeljadi. Njih desetoro. Mićo je pokušao da pobjegne pa je ubijen na izlazu iz dvorišta. Majka je potrčala k njemu. U naručju je držala unuka, a s drugom rukom povukla je i sina Bogdana. Bogdan joj je bio najmlađi — osmo dijete. Ni devet godina nije imao. Prvo dijete — Soku je rodila 1912., a njega tek 1932. Bio je tako krupan, tako lijep da se majka njime ponosila. Drugi ustaški metak kroz njena leđa usmrtio je unuka Danku. I Bogdan je ležao pored majke. Soka nasred dvorišta, kćerka prekrivena njenim tijelom. Strina Milica na vratima štale. Marica pred ulazom u podrum, a Ankica prevješena preko kućnog praga. Baba se nije pomjerala iz kreveta.

Zidovi kuće i štale bili su poprskani krvlju. Krv je zacrvenila svaki kamen u dvorištu. Da li je još neko od njih živ? Ne, nije. Njih se moralo napustiti i bježati. Kuda? Tamo nekud, ko zna kuda. Bez cilja, bez nade u povratak. Bježati od tih stravičnih događaja, od tih stravičnih pušanih cijevi koje su posijale smrt. Bježati, bježati, bježati bez ikakve nade u ponovni susret sa svojim najbližima.

Preko te krvi, između tih leševa potrčao sam bos i u vešu. Trčao sam prema brdu Guša vica. Čulo se nekoliko pušaka, a onda vriska i pjesma ustaša. Nekuda su odlazili. Mislio sam da me gone i trčao kao bez duše. Utrčao sam u gusto šipražje Gušavice i zastao. Snage mi je ponestalo. Sada sam vidio da su mi i noge krvave. Pomislih da sam i u njih ranjen. Ne, to nije bila moja krv. To je bila krv moje familije. Preko nje sam prešao u kućnom dvorištu.

U žbunju svaki šušanj u meni je pojačavao strah. Na pašnjacima okolnih hrvatskih sela: Ličkog Gerja, Matijevića, Prpića, Šunićai, Zdunića i pod Cvitušom

čobani su pasli stada. Odjekivala je uobičajena pjesma momaka i djevojaka. Narod se kretao po dvorištima i njivama. Svuda se život normalno odvijao. Samo u selu Gnjatovića niko se nije kretao. Bila je grobna tišina. Samo su tu, po dvorištima, ležala njihova ukrućena tijela. Krv njihova sušila se na dvorišnom kamenju.

Ustaše obavivši posao napustile su selo. Nad mrtvom Rasojom cio dan vladala je tišina, samo su goveda mukala, ovce blejale i koze drečale. Ni živina nije napuštala svoja »krovišta. I životinje kao da su razumjele užas koji se dogodio nad njihovim domaćinima. Uveče sam se primakao bliže kućama. Još uvijek me držala nada da je neko ostao živ. Nad selom Gnjatovića vladala je nijema tišina. Našao sam sfero, vište pod okapihom u Volarici i uporno naprezao sluh i vid u nadi da čujem ili vidim makar koga živoga. Ništa se nije vidjelo ni čulo. Odjednom je počelo jezivo zavijanje pasa nad mrtvim tijelima svojih domaćina. Obuzeo me užasan strah. Drhtao sam cijelim tijelom. Srce mi je udaralo da mi se činilo da pećina odjekuje od njegovih damara. U jednom trenutku sam se izgubio¹. Ne znam kada su psi prestali zavijati. Kada sam se prenuo, oko mene je sve obavijala tamna, noć.

Lavež pasa privukao mi je pažnju ka selu Zdunići. Očito da je neko, prolazio kroz ovo selo. Zatim se čulo nekoliko pušaka na raznim krajevima sela. Malo kasnije pojavila se vatra, čula pjesma i pucnjava. Sigurno, se Matešin Zdumić sa svojim ustašama veselio »uspjehu« jutrošnje akcije. Razmišljajući o beznađežnosti, tamna noć je beskonačno trajala. Groznica me nije napuštala. U selu Zduniću još uvijek je gojila vatra. Pekli su janjce iz torova pustog sela Gnjatovića. Pjevali su u znak zadovoljstva i po neku pušku opalili. U neko doba sve se utišalo. Još sam bio budan. U toj grobnoj tišini strah se do bezumlja pojačavao. Sve mi se više utiskivala misao da spasenja životu nema, a isto tako se s tom mišlju borila želja za životom. Ali, izlaz iz takve situacije niotkuda se nije nazirao. Beznadežnost je prevladavala. Izgubio sam osjećaj za vrijeme. U takvom magnovenju sam zaspao — ne znam kada. Probudilo me dovikivanje ljudskih glasova. Sunce se već ponovo izdiglo iznad Visočice. Mrtva pitoma dolina Rasoje, do juče u to jutarnje vrijeme bila je puna života, pjesme i veselja. Gladno blago čulo je ljudske glasove i javljalo se iz zatvorenih torova.

Od Cerja preko Klanca dolazila je grupa naroda. Od Lovinca i Zdunića ulazile su u Rasaju druge grupe. U svakoj je bilo naoružanih ustaša, ali više onih bez oružja. Razilazili su se po kućama. Tačno se vidjelo da su organizovani. Znalo se ko na čije domaćinstvo Gnjatovića »ima, svoje pravo«. U mojoj kući čula se puška. To je bio jedini pucanj u ovome danu. Ubili su osamdesetčetvorogodišnju babu Milicu: koja je juče, ikada sam pobjegao, ostala živa. Vjerojatno se starica cijeloga dana i noći nije pomjerala iz kreveta. Po dvorištima su uprezane konjske i volovske zaprege i na kola su tovareni leševi. Nedaleko, od moje kuće kopan je pijesak. Jama je bila dosta velika. Sa svih strana iz sela leševi su dovezeni i bacani u jamu. Moje skrovište je bilo nedaleko od jame. Užasno je bilo posmatrati kako s kola lopatama kotrljaju leševe po zemlji i slušati njihovo stropoštavanje u jamu. Djecu su uzimali na lopate i jednostavno bacali u jamu. Nešto mi se smotalo u grudima kao grč. Pojačavalo mi se disanje. Bojao sam se da me ne osjete, a i zbog svega drugog. Napunili su jamu s preko pedeset leševa. U jednim kolima dotjerano je bure kreča i kantama su posipali razmućeni kreč po gornjim leševima, a onda nabacali trnje, kamenje i zemlju.

S istim zapregama vratili su se u dvorišta. Po pustim kućama Gnjatovića nastala je pljačka. Pljačkalo se sve što se moglo pokrenuti. Prva natovarena kola su odlazila i ponovo se vraćala. Drugi su odgonili stada ovaca, goveda, koza i čopore svinja. Ro dvorištima je nastala jurnjava za živinom. Cio dan do popusno doba pljačkana, je muka domaćina Gnjatovića, koji su vrijedno s velikim odricanjima sticali godinama. Sunce se spuštalo na zalazak kada su pljačkaši napustili selo. Ponovo je zavladala mrtva tišina. Tako je imovina Gnjatovića, što je decenijama sticana, teškim i napornim radom po rudnicima, prugama, tunelima, šumama i poljima, propala u jednom trenu u nepovrat. Ovaj dan bio je najduži dan u mom životu koji sam proveo u okapini iznad kuće. Nisam se smio pomjeriti, jer bi me vidjeli. Činilo mi se da je sunce nad Resnikom stalo i da nikada neće sići na počinak.

Već dva dana i noći nisam ništa jeo. ni pio. Kada se spustila noć, sišao sam kući. Pustoš je bila jeziva. Kuća, štale, torovi, zjapili su otvoreni. Po kući je bila rasuta komuša iz slamarica. Drugog ničega nije bilo. Zahvatila me panika i istrčao sam kao bez duše i pobjegao opet u Volaricu. Cijelu noć sam lutao kozjim stazama, a da nisam znao ni kuda ni zašto. Zora me zatekla s lovinačke strane Volarice i tu sam našao skrovište. Svuda u okolnim selima život je počinjao s novim danom, samo je selo Gnjatovića bilo mrtvo i opljačkano.

Ovog trećeg dana počeo sam razmišljati kuda dalje bježati. Plašio sam se svakog čovjeka, žene, pa i djeteta. Prošli su i treći dan i noć, a još nisam donio odluku kuda. Zed sam utoljivao žvačući ljeskov list i neke trave. Četvrtog dana oko podne nekom se navukao crn oblak kao božje pokaranje na svu ovu krv i zločin. Krenuo sam niz Volaricu Sunjića, pored Cvituše u pravcu Žira. Narod je bježao s njiva od kiše i grada i meni je dobrodošlo da na nekoga ne naletim. Trčao sam kroz kišu i grad i brzo se našao s one strane Žira. Naišao sam na čobane iz Kruškovca. Spazili su me u vešu i kako trčim, pa su pobjegli. Uputio sam se kući Stevice Kuprešanina, koja je bila u polju. Na ognjištu je gorjela vatra, ali je narod, na upozorenje čobana, pobjegao. U strahu pobjegoh i sam iz kuće dalje u polje. Popeo sam se na jedan veliki kamen i osmotrio po polju. Prema Ploči i Mogoriću čobani su mimo napasali stada.

Razmišljanje je na viralo kuda dalje, a odjednom iz grma imenom me zovnu Marko Gnjatović, šurjak Stevičin i pride mi s puškom u ruci. Uplašio sam se i njega. On je to primijetio pa reče: »Ne boj se, mi smo digli ustanak, ne treba se više bojati«. Nisam razumio ono o ustanku, ali se više nisam plašio. Povelu su me u kuću i Stevica mi je odmah oprao rane i stavio zavoje. Dah su mi i šolju mlijeka. To mi je bilo prve što sam pojeo na kraju četvrtog dana. Usput su mi ispričali da je prije dvije noći i Markova majka pobjegla iz sela. Baba Soka, stara preko sedamdeset godina, onoga jutra kada su ustaše ubijale narod u selu, sklonila se u trap i tu predanila. Kada je pala noć, izvukla se iz trapa i u zoru stigla kod kćerke Pere, supruge Stevičine. Kazivala mi je šta je sve čula dok su ustaše ubijale narod, ali da je samo vidjela kako je Nina Markićev počeo, bježati, kako je pogođen na trku i još živ pao u lokvu gdje se ugušio, a onda se sklonila u trap.

Od Stevice Kuprešanina sam otišao u partizane i postao borac NOV i POJ.

Marija Radaković-Rašeta

Rad omladine u općini Lovinac od 1941. do 1944. godine

Predratna općina Lovinac imala je devet sela u kojima su živjeli Hrvati i Srbi. Za vrijeme bivše Jugoslavije i ovdje je raspirivana nacionalna mržnja, s jedne strane od vladajuće velikosrpske buržoazije, a s druge od frankovaca pa i HSS-a. U općini pred rat nije bilo partijske ni skojevske organizacije, izuzev dvojice komunista povratnika iz Amerike, koji su tamo primljeni u KP. Oni su, međutim, bili dosta izolovani i bez nekog značajnijeg uticaja. Tek njihov dolazak na slobodnu teritoriju, početkom 1942. godine, dobiva veliki odjek među Srbima i Hrvatima s obzirom na to da su bili obojica Hrvati. Jača politička gibanja osjećala su se uoči izbora kad bi se poslanički i drugi kandidati dali u trku za glasovima, kupujući ih od seoske sirotinje.

Kapitulacija Kraljevine Jugoslavije iznenadila je sve ljude u srpskim selima Ploči i Kiku, dok su u hrvatskim selima paljene vatre iznad kuća po brdima i veselilo se zbog stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, što je bilo djelo okupatora, HSS-a i ustaša. Poslije kapitulacije veliki broj ljudi, koji se nalazio po radovima, zanatima i u raznim službama, širom naše zemlje, vratio se svojim kućama. Među njima je bilo članova KPJ i skojevaca, kao i radnika s naprednim idejama. Neki vojnici donijeli su sa sobom oružje. Ustaše upadaju u sela i uspostavljaju svoje postaje. U Ploči i Kiku interesuju se za oružje i izdaju stroga naređenja da se preda oružje. Iako prijetе smrtnim kaznama, oružje miko ne predaje. Ustaše tada još bezobzirnije upadaju u sela, raspituju se za uglednije pojedince i nasumce odvođe za koje ih nešto privuče. U maju 1941. iz Ploče i Kika odvođe Božu Dukića Boću, Mimelu Čalića, Bogdana Draganica, Milana Pavlicu i Danu Zegarca D.ašu. Pustili su samo Mimelu, dok se ostali nikad nisu vratili niti im se za trag saznalo. U ovim selima je nastala panika, tim više što je poznato da se ovi ljudi nisu bavili politikom, što je značilo da je svako mogao doći pod njihov udar. Više se nije mirno spavalo, bilo se na velikom oprezu ili se spavalo van kuće.

Jednog utorka u junu 1941. godine kada su ljudi iz okolnih sela u Lovincu dotjerali stoku na prodaju, pošto je utorak inače pazarni dan, ustaše su bile skrojile plan da blokiraju pijacu, pohvataju sve muškarce iz Ploče i Kika i da ih likvidiraju. Zahvaljujući Juri Franiću, koji je u to vrijeme bio komandir ustaša u Ploči i koji je o tome obavijestio ljude, ovi su uspjeli izbjeći najgore. Odmah poslije ustanka 1941. u Ploču i Kik dolazi Jakov Blažević da vrši pripreme za ustanak. On se obraća uglednim omladincima Marku Orloviću, Mirku Stuliću i Nikici Popoviću, a u Kiku Mirku Platiši. Dolaskom Jakova prenijela se vijest selom da je došao Hrvat i da su ga ustaše ubacile kao civila. Međutim, ubrzo se sve razjasnilo i dobro završilo.

Ustaše su na razne načine nastojale da pohvataju i likvidiraju što više ljudi. Oni preko Jove Pavlice, trgovca iz Ploče, tokom jula 1941. pozivaju Srbe na pokršćavanje. Na to su se odazivali samo neki rastrzani teškom dilemom kako da sačuvaju život. Međutim, sačakivala ih je i odvlačala od toga Jovina žena

Gina i nećaka Pera, koje su često obavještavale i upozoravale ljude da se sklone ispred ustaša. Tada se pokrstio samo Jovo Pavlica, koji je odmah od ustaša, dobio propusnicu da se iseli iz Ploče, a na njegovo imanje se uselio njegov kum zloglasni ustaša Vajdeoar. Ustaše su bile pronijele i glas da se na Pločanskom klancu vije crveni barjak, da Rusi tamo spuštaju oružje za borbu protiv ustaša i da treba doći po njega, ali ovome niko nije nasjeo.

Poslije pojedinačnih zločina ustaše 31. jula 1941. upadaju u Gornju Ploču i zaseoke Kljajići, Petkovići i Štulići gdje na najzvjerskiji način ubijaju ljude, pretežno žene, djecu i starce. Tom prilikom u jednom »dahu« od nepuna dva sata poklano je i strijeljano ili u vatru bačeno preko 80 lica. Nisu imali milosti niti prema tek. rođenoj djeci. Zaklali su dijete Mile Kljajićai, staro svega dva dana, njega i cijelu njegovu porodicu. Đukić (Nikole) Seku zaklali su gravidnu pred porođajem. Takvih primjera bilo je i više. Na isti način su postupili s Gnjatovićima i Rončevićima u Lovincu. Uništene su na najzvjerskiji način čitave porodice. U Ploči su se spasili samo oni koji su u to vrijeme bili na poljskim radovima, ili koji su pukim slučajem uspjeli izbjeći. Preživjeli su u panici bježali ka Donjoj Ploči obavještavajući kakav su masakr ustaše napravile.

Vijest o pokolju u Ploči brzo se prenijela kroz susjedna sela Kik, Mogorić, Srednju Goru i druga. Veliki broj ljudi iz Ploče, Mogorića, Kika i drugih obližnjih sela uzima sakriveno oružje i iste večeri kreću u pravcu Gornje Ploče, gdje se umjesto crvenog barjaka dizao crveni plamen zapaljenih kuća. Ove ogorčene ljude — ustanike predvodili su: Mirko Štulić, Marko Orlović, Mirko Platiša, Lazo Radaković i drugi. Postavljen je front za borbu protiv ustaša, koje narednih dana potpomognute domobranima s još jačim snagama napadaju na Ploču. Nisu vjarovali da će naići na takav otpor. Borba se vodila od ranih jutarnjih sati do dva sata poslije podne, kada su se ustaše i domobrani u panici razbježali. Tom prilikom likvidirana je ustaška postaja u Ploči, žandarmerija i demolirana pošta. Zapaljena je kuća Jove Pavlice u kojoj je izgorio njegov kum ustaša Vajdecar.

Poslije ove borbe s ustašama i domobranima dolazi do izvjesnog zatišja. Nastaje period nabavke oružja i municije. Odlazilo se u Dalmaciju preko Velebita, odvodilo stoku i mijenjalo za oružje. U Ploči i Kiku nastaje period žive političke aktivnosti za nastavljjanje borbe. U septembru u Ploči su osnovane partijska i skojevska organizacija. Ovu posljednju su sačinjavali: Đuro Čalić, sekretar, Milanko Orlović, pružni radnik i predratni član SKOJ-a i Marija Radaković, radnica. Do kraja godine organizacija je popunjena s još novih 13 članova, a to su: Rade Radaković, Milanko Đukić, Jovo Popović, Dušanka Popović, Zorka Gajić, Ljubica Štulić, Dara Štulić, Milka Draganić, Miloš Draganić, Mile Miiljković, Milan Miljković, Petar Radeka i Desa Vještica. Radaković Marija je izabrana za člana Kotarskog komiteta SKOJ-a Gospić, a početkom novembra devet skojevaca je stupilo u seosku partizansku četu, tako da je u skojevskoj organizaciji u selu ostalo samo šest drugarica. Sekretar je bila Desa Vještica, dok je Marija Radaković od strane Kotarskog komiteta SKOJ-a. bila zadužena za rad s omladinom u općini Lovinac, i redovno je prisustvovala sastancima SKOJ-a i omladine Ploče i Kika. U tom vremenu organizacija SKOJ-a formirana je i u Kiku. Nju su sačinjavali Sava Platiša, Savka Iso Crnobmja, Nikola Trkulja i još neki drugovi ikoji su ubrzo stupili u partizanske jedinice.

Nakon ovoga nastupio je period stagnacije po pitanju prijema omladine u SKOJ. Pristupilo se obučavanju omladine kroz vaspitne grupe i analfabetske

tečajevе, tako da je tu bilo i sektašenja. Kroz cijelu 1942. godinu u Ploči je primljeno u SKOJ samo 19 članova, iako je to bila godina puna borbi i akcija i potpunog angažovanja omladine na svim zadacima. Tako je bilo i kod prijema u KPJ. Stariji drugovi poslije nekoliko mjeseci provedenih u kandidatskom stažu primani su u Partiju, dok je skojevaca bilo od 1942. i 1943. ikoji su ostali skojevci do kraja rata, do rasformiranja te organizacije, a da u KPJ nisu nikako primljeni iako su ispunjavali sve uslove i imali veliku želju da postanu članovi KPJ. Takav je stav prema omladini bio- i prilikom biranja u NOO-e. Omladina je bila veoma aktivna u predizbornim pripremama, ah je teže bila birana naročito u prvim danima borbe. Biraо se samo po jedan predstavnik omladine. Pored Jakova Blaževića, sekretara OK KPH za Liku, na naš teren dolaze Mile Počuča, Kata Pejnović, Milan Kuprešaniн, Perica Kleut, Marija Katić, Dujo Katić, Ljubo Knežević, Emil Antić Safet i drugi. Oni nam pomažu da organizujemo omladinu, žene, narodnu vlast, vojne jedinice i sve druge aktivnosti.

U septembru 1941. godine formiran je odbor prve pomoći od 15 članova, u koji u najvećem broju ulazi omladina. U isto vrijeme i u Kiku je formiran takav odbor od sedam članova. Ovi odbori odmah su počeli da prikupljaju hranu, odjeću, obuću, vunu i drugo, organizuju večernja sijela, na kojima se prelo i plela odjeća i obuća boroima za nastupajuću zimu. Te jeseni omladina Ploče i Kika isplela je veliku količinu odjevnih predmeta, tako da su puna dvojа zaprežna kola svu robu (šalove, džempere, rukavice i dr.) odvezla vojnoj komadi kojija se nalazila u Vrepcu. Ovi poslovi omladine i žena, nisu prestajali za čitavo vrijeme rata. Nosila se hrana na položaje, dočekivalo i raspoređivalo po selu borbe. Kada bi na kraći predah poslije borbe u selo došli partizani, omladina bi im preko noći isplela čarape, brinula se o svakom borcu. Posebna je briga poklanjana ranjenim borcima. Omladinke su dobrovoljno davale svoju djevojačku opremu (miraz) za ranjene.

Pored svih zadataka omladina nije zaboravljala ni na svoj kulturno-zabavni život. U oktobru 1941. Safet je preko skojevaca i drugih aktivista u selu organizovao pjevački hor i diletantsku grupu u kojima je bila obuhvaćena omladina iz Ploče i Kika. Hor je brojao preko 30 članova. Za diletantsku grupu, tražili su uvijek nove članove, zavisno od sklonosti i mogućnosti pojedinaca. Pjevački hor sastajao se skoro svako veče radi uvježbavanja revolucionarnih pjesama i recitacija. Uvježbavane su: Internacionala, Bilećanka, Budi se istok i zapad i druge. Omladina je i sama sastavljala borbene pjesme. Tako je u Pločanskom klancu i Tušicama ispjevana pjesma »Oj Tušice, mah Dardaneli ■— Kroz vas nisu ni fašisti smjeli«. Ispjevane su mnoge pjesme o bratstvu i jedinstvu, a Marku Oreškoviću, Ivi Loli Ribaru, o SKOJ-u, Partiji, Titu itd. Posebno je Dara Štulić, istaknuta skojevka i sestra narodnog heroja Mirka Štulića, imala puno dara da za svaku priliku ispjeva pjesmu. Često su se pjesmom upućivali prijekori i ukazivalo na ono što ne valja. S pjesmom se ginulo i pobjeđivalo. Pjevački hor i diletantska grupa organizovali su u Ploči doček Nove 1942. godine s programom. Učionica je bila, puna, nije mogla ni da primi sve one koji, su došli na ovu priredbu. Pioniri Uroš i Simo Kljajić nastupili su s recitacijama. To je bila veoma uspјela priredba. Svaki takav sličan skup bio je korišten i kao politička manifestacija, na kome su se držali govori i pozivalo u borbu. Poslije odlaska Safeta s našeg terena pjevački hor i diletantsku grupu vodile su Desa Vještica i Dara Štulić.

Velika zainteresovanost omladine za razne aktivnosti nametala je potrebu njenog političkog i kulturno-prosvjetnog uzdizanja. U tom cilju obrazovane su

vaspitne grupe i analfabeti tečajevi. S vaspitnom grupom radilo se teoretski. Proučavana je 'dostupna politička i druga literatura. Govorilo se o liku mladog komunista, o drugarstvu, kritici i samokritici, konspiraciji, kako se mladi komunista mora držati u slučaju da padne neprijatelju u ruke i si. Pored svakodnevnih praktičnih zadataka, skojevci su morali ovladati i nekim teoretskim znanjima i biti tumači NOB-a. Zbog toga su i prolazili kroz vaspitne grupe i analfabetske tečajeve prije prijema u SKOJ. Početkom 1942. u Donjoj Ploči počinje da radi i analfabeti tečaj jer je tu zbog velike udaljenosti od škole bilo najviše nepismenih. Oko 30 omladinki polazilo je ovaj tečaj koji je vodila Zora Dobrić, učiteljica. I nadalje su formirani tečajevi, koji su često zbog borbi i povlačenja u zbjegove prekidani. Omladina je i sama bila zainteresovana i individualno radila na svom opismenjanju. Zauzet je stav da skojevac mora biti pismen, pa se u želji za ulazak u SKOJ veliki broj omladine opismenio.

Navodim jedan citat iz izvještaja Kotarskog komiteta KPH Gospić upućen Okružnom komitetu KPH za Liku 20. novembra 1942. godine u kome se govori

0 radu skojevske organizacije u Ploči i Kiku: »Skojevska organizacija Ploče, pisalo je pored ostalog u izvještaju, »ima nedostataka uslijed nepismenosti koja tamo u velikom broju vlada, a koja se savladava tj. poduzimaju se mjere da se nepismeni nauče pisati i čitati' i iz toga imade vidnih rezultata ... Sama skojevska organizacija bila je slaba uslijed nepismenosti i teoretske neizgrađenosti skojevaca, ali poslije kursa kroz 'kojega su prošli neki skojevci iz ovog sela rad se u ovom selu poboljšao. Skojevska organizacija Kik je dobra, redovno se sastaju, obuhvatili su svu omladinu sa radom i sva omladina je jedinstveno učestvovala u biranju NOO-a, te isti su može se reći do. mjere aktivni u radu.«

Oktobra 1942. godine u Ploči je organizovan kurs prve pomoći: koji je po- hađalo 25 omladinki i žena iz Ploče i Kika. Kurs je vodila Desa Marunić, medicinska sestra iz Metka. U isto vrijeme organizovan je kurs vojne obuke s 50 omladinaca, među kojima je bilo i drugarica. Obuku je izvodio Mile Gajić, podoficir bivše Jugoslavenske vojske.

Omladina i borci seoske partizanske čete dobro su surađivali. Zajednički su učestvovali u pjevačkom horu, diletantskoj grupi i u organizovanju priredbi. To je trajalo dok se četa nije počela udaljavati iz sela. Na sastanke skojevske organizacije često su dolazili Marko Orlović i Mirko Stulić, a posebnu brigu SKOJ-u i omladini poklanjao je Nikica Popović, istaknuti aktivista i borac iz Ploče, koji je krajem 1941. upućen na partijski kurs pri OK KPH za Liku, i za vrijeme borbe na Korenici početkom 1942. poginuo.

I dok se na slobodnoj teritoriji Ploče i Kika narod organizuje za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, dotle se u hrvatskim selima ove općine sprovodi nezapamćeni teror od strane ustaša. Veze koje smo, tamo imali iako dosta slabe, zbog velikog terora ustaša, postale su još slabije. U domobrane i ustaše iz ove općine otišlo je oko 530 ljudi — većina mladih.

Pored Marka Kovačevića i Stipe Miletića na slobodnu teritoriju početkom 1942. prelaze i njihovi sinovi. Iz Ričica dolazi 6 omladinaca i odlaze u partizane. Pavao Skorup i Jure Ivezić ubrzo su povučeni za rad na ovom terenu. Za bolju

1 organi zovanij u vezu s okupiranom teritorijom kao pomoć na ovaj teren dolaze i Ivan Došen Soko, sekretar KK SKOJ-a Gospić i Josipa Davčić Pepica, član komiteta. Drug Joža Hadelan ostaje duže vremena na ovom terenu kao partijski radnik, Đuro Potkonjak nastavlja kao sekretar Općinskog komiteta Lovinac do kraja 1942. godine.

Do prve borbe s talijanskim okupatorima došlo je 6. januara 1942. kada su dijelovi 1. ličkog partizanskog odreda u Ploči napali talijansku motorizovanu kolonu. Tom prilikom zarobljeno je 50 Talijana i zaplijenjeno 8 kamiona, veća količina oružja, municije i hrane. Talijane su razoružali i s 2 kamiona pušteni su za Gospić.

Za vrijeme teških borbi koje su 23. januara 1942. vođene u Ljubovu s Talijanima, iz Ploče i Kika odlazi 25 boraca da se tamo bore. Odlasci i odvajanje čete iz sela postaju sve češći i duži. Sve više se osjeća nedostatak partijskih kadrova u selu, zbog čega su Đuro Čalić iz Ploče i Dane Zegarac iz Kika povučeni na teren u ovu općinu po partijskom zadatku. Na terenu je trebao ostati i Mirko Platiša iz Kika ikoji to nije prihvatio, otišao je u jedinicu i poginuo.

Februara 1942. godine formiran je Općinski komitet SKOJ-a Lovinac u koji su ušli — Ljubica Stulić, sekretar i članovi: Dara Stulić, Sava Platiša, Marko Zegarac i Milka Draganić. U proljeće te godine u Ploči i Kiku izabrani su i odbori Saveza mlade generacije (SMG). Odbor u Ploči od 7 članova sačinjavali su: Dragan Ćuruvija, predsjednik, Ljubica Stulić, Dušanka Popović, Milka Miljković, Dara Stulić, Jagoda Orlović i Marija Stulić, a odbor u Kiku sastojao se od 5 članova: Sava Platiša, predsjednica, Sofija Crnobrnja, Mika Zegarac, Milica Zegarac i Mara Zegarac. Nešto kasnije obrazovan je i Općinski odbor SMG Lovinac u koji su ušli — Ljubica Stulić kao predsjednica i članovi: Marko Miletić, Ivica Kovačević, Milica Ličina i Marko Kljajić.

Formiranjem Općinskog komiteta SKOJ-a i Općinskog odbora SMG Lovinac završena je organizaciona izgradnja omladinske organizacije u općini nakon čega je i njen rad postao još organizovaniji i plodniji.

U rano proljeće 1942. godine omladinska rukovodstva dolaze na ideju o formiranju omladinskih radnih četa i brigada. Tako se u martu i aprilu formiraju radne čete u Ploči i Kiku. One su odigrale veoma važnu ulogu u toku NOB-a. Omladina, organizovana, u ove radne čete, pratila je borce kroz najteže borbe koje su vođene na ovom terenu, pa i 24. i 25. marta 1942. godine kada su talijanski okupatori, ustaše i četnici iz pravca Lovinca, Metka i Gospića ogromnim snagama napadali na Ploču, Kik i ostala ustanička sela. U tu borbu, da bi pomogle borcima, pošlo je oko 150 omladinki Kika, Ploče i Mogorića. Neke su išle s konjskom zapregom radi evakuacije ranjenih i poginulih, boraca. Tada je poginula Mileva Milojević, komandir omladine iz Mogorića. Previjališta su se nalazila u Ploči kod Miljkovića, u Mogoriću u kući Vujice Đakovića i u Buljizama. Do njih je omladina ranjenike prevozila a najčešće prenosila na svojim leđima. Za ova previjališta omladina je prikupljala opremu uz pomoć žena. Sakupljano je sve od kreveta, slamarica, čaršava, biljaka, jastuka, odjevnih predmeta do hrane i sanitetskog materijala do koga smo vrlo teško dolazili.

Vršeci ove svoje akcije, omladina je najčešće i sama bila gola, bosa i gladna, ali nikad nije duhom klonula. U sve te akcije i borbe išla je s pjesmom, kličući drugu Titu i Partiji. U ovim borbama vođenim marta 1942. godine spaljene su skoro sve kuće u ustaničkim selima. Prizor je bio stravičan. Omladinke koje su se s narodom vraćale iz zbjegova na zgorišta zapjevale su: »Iako smo bez svega ostali — mi se nismo demoralisali.« Pjesma je tako, sama potekla da se i ne zna njen autor. U veoma teškoj situaciji omladina je organizovano nastupila. Održavaju se skojevski i omladinski sastanci i dogovara se šta najprije treba početi. Omladina sklanja i zakopava leševe neprijateljskih vojnika i ugинуulu stoku, raščističava zgorišta spaljenih kuća, učestvuje u podizanju bajti i

pomaže starijim i nemoćnima čiji su sinovi u partizanima. Sve su te akcije izvođene pod rukovodstvom Odbora USAOH-a i NOO-a, gdje su prednjačili skojevci. U ovim akcijama učestvuje oko 200 omladine Kika i Ploče.

Poslije pomenutih borbi počela je proljetna sjetva. Omladina je i ovdje ^{sovno} učestvovala nošena Titovim porukama da ni jedna stopa zemlje predviđena za sjetvu ne smije ostati nezasijana. Tada i dolazi do čvršćeg organizovanja u radne čete. Dok je omladina obrađivala zemlju, neprijatelj je nije ostavljao na miru već je često po njoj sijao bombe i granate. U neposrednoj blizini, neprijateljskih položaja poslovi su obavljani uz obezbjeđenje naših jedinica. Tako je bilo i za vrijeme žetve 1942. kada je omladina organizovano išla na žetvu žita oko Lovinca, na, napuštenim ustaškim njivama. Žito je iznošeno i sklanjano u zemunice z,a ishranu boraca i izbjeglica.

Omladina 1942. godine ruši prugu između Raduča i Gospića, prekopava ceste Ploča—Gospić i Udbina—Lovinac, vrši kurirske i obavještajne zadatke, dežura kod NOO-a, raspoređuje borbe po kućama na prenočište i hranu ili nosi hranu na položaje. Teško je pobrojati sve poslove koje je omladina, tada radila i borila se, a posebno je nemoguće to iskazati, u brojka,mai, jer su ti poslovi kao i naša borba bih ogromni, i svakodnevni.

I pored svega napornog rada, i borbe omladina je nalazila vremena i za druge aktivnosti. Održavaju se sastanci skojevskih i vaspitnih grupa, kao i analfabetski tečajevi. Pjevački hor i diletantska grupa uvježbavaju svoj program i pripremaju se za proslavu Prvog maja koja je 1942. godine održana u Mogoriću. Prikazan je »Jazavac pred sudom« i »Đido« a pjevački hor je nastupio s više revolucionarnih pjesama. Ove izvođače iz Ploče i Kika na toj priredbi pohvalio je Đuro Stanković, politički komesar 1. ličkog odreda. Bilo je prisutno oko 2000 ljudi iz Kika, Ploče, Mogorića, Vrepa i drugih sela.

Odlaskom većeg broja skojevaca u vojne jedinice u selu je ostalo samo G skoj.evki. U -ostalim selima, ove općine nije moglo ni biti nekog govora o organizaciji SKOJ-a i omladine, jer su tu bile jake neprijateljske snage. S tim selima smo još uvijek održavali veze preko pojedinaca u strogoj konspiraciji. Omladinski i drugi aktivisti najčešće su se krišom sastajali sa simpatizerima iz tih sela ili bi odlazili na okupiranu teritoriju i tamo ubacivah letke, biltene i izvještaje o borbama na našem i istočnom frontu. Kroz čitavu 1942. godinu kod ove omladine i naroda dolazi do sve jačeg kolebanja u odnosu na ustaše i njihovu politiku, a stvara se sve povoljnija klima i simpatije prema partizanima i njihovoj' borbi. I dok se na ovom okupiranom dijelu općine provodi teror i zločini od strane ustaša i četnika pod istim okriljem, dotle se na slobodnoj teritoriji Kika i Ploče sve jače i masovni je razvija NOB, omladinske i druge organizacije. Formiraju se akcioni odbori USAOH-a za Lovinac, Općinski biro SKOJ-a, formira se pionirska organizacija, vrše izbori za narodnu vlast i drugo.

U augustu 1942. na jednomjesečni skojevski kurs pri OK SKOJ-a za Liku iz općine Lovinac upućene su Marija Radaković i Dara, Štuhic. Kurs je vodio i bio predavač Vaso Pr,odano,vi ć, član Okružnog komiteta SKOJ-a za Liku. Poslije ovog kursa Kotarski komitet SKOJ-a Gospić organizuje kurs za sekretare skojevskih grupa. Iz općine Lovinac prošle su taj kurs Ljubica Stuhć i Milica Zegarae. Na ovim kursevima sticala, su se organizaciona i politička znanja. Uglavnom, predavanja na fcursevima pri kotarskim komitetima držali su članovi komiteta SKOJ-a, koji su završavali kurseve pri OK SKOJ-a.

U ljeto 1942. godine Okružni komitet SKOJ-a za Liku je odlučio da se formira omladinska ženska četa. Ta odluka je preko kotarskih i općinskih rukovodstava SKOJ-a stigla do omladine u selima, tako da se veliki broj omladinki prijavio za tu četu. Moglo se formirati i više četa, ali nisu dozvoljavali materijalni uslovi da se sve prime. Djevojke su govorile da su primljene one koje su imale sreću da budu odabrane. Zbog velikog i upornog zahtijevanja omladinki formirana je i druga ženska četa u Lici. Iz Ploče u te čete otišle su Zorka Gajić (poginula), Dušanka Popović i Zorka Štulić, a iz Kika Mara Platiša (poginula).

Jedan broj omladinki koje nisu imale sreću da budu primljene u ove čete nije se vratio kućama, već su se priključile jedinicama 6. ličke divizije i u njima se hrabro borile do kraja rata, a mnoge su i poginule. Zorka Gajić bila je pomoćnik puškomitraljesca i u borbi na Perjasici 1942. teško ranjena. Borila se do posljednjeg metka, a zatim ikad je vidjela da će pasti živa neprijatelju u ruke sama je sebi oduzela život. Mariju Ćuruviju zaklale su ustaše 1943. godine u grmečkoj bolnici, Jeku Vukobratović iz Ploče, skojevku, ubili su četnici u Metku, Marija Vukobratović, također skojevka, poginula je 1944. godine u Lovincu, Dušanka Dukić, skojevka, poginula je početkom 1943. u borbi na Gračacu.

Kada su u drugoj polovini 1942. godine formirane brigade i one otišle van Like, u selima su ostali NOO-i sa seoskim stražama. Od omladinki i jednog broja starijih ljudi formiraju se seoske straže, udarne grupe i patrole. One su zajedno s Komandom mjesta Lovinac vršile razne diverzije, prekopavale cestu, kidale telefonske linije i napadale ustaše oko Vranika i Lovinca. U jesen 1942. godine oko 50 omladinki Ploče i Kika odlazi da kopa krompir u Divoselo, koji noću prevoze preko pruge i sklanjaju u zemunice u Međugorju. U toku zime omladinke su od vune plele odjeću i obuću za borce, a od ćebadi i šatorskih krila šile titovke, pantalone, dolamice, pelerine i drugo.

Kad je 20. januara 1943. godine otpočela Četvrta neprijateljska ofanziva, pod hitno su sazvani sastanci svih partijskih i skojevskih rukovodstava, održani sastanci skojevskih grupa po selima i primljeni zadaci za evakuaciju naroda. Jedan dio rukovodstva priključio se operativnim jedinicama, a drugi je ostao s narodom koji se povlačio u zbjegove. Omladina je i u toj ofanzivi ostala jaka. Predvođena članovima KP i skojevcima ona se noću probijala kroz neprijateljske položaje i nosila hranu borcima, podizala moral kod naroda, stražarila i pazila da se ne otkriju zbjegovi. Ni u tim najtežim situacijama nije klonula duhom. U zbjegovima, kada su god to dozvoljavali vremenski uslovi, postavljane su zidne novine, na kojima su se mogli pročitati izvještaji s frontova i kretanje neprijatelja, razna uputstva i obavještenja, anegdote i crtice iz borbe. Pisalo se o podvizima pojedinaca i organizacija, a nisu se prikrivali ni loši primjeri.

Zima 1942/43. je bila strašna. Snijeg, hladnoća a sve pod vedrim nebom. Vatra se najčešće nije smjela ložiti jer je neprijatelj bio blizu i stailno kružio avionima i bombardovao zbjegove. Nigdje skloništa osim golog kamena okruženog snijegom. U Međugorju je u zemunicama bila smještena partizanska bolnica s 20 ranjenika. Svakog časa prijetila je opasnost da neprijatelj otkrije ovu bolnicu. Najpovjerljivije omladinke, sikojevke, dežurale su i njegovale ranjenike i donosile im hranu.

Poslije ofanzive javlja se velika epidemija tifusa i drugih bolesti kod vojske i naroda izazvanih zimom, glađu i nehigijenskim uslovima života. Organizuju se karantini, izdvajaju bolesnici zahvaćeni tifusom i otvaraju bolnice za tifusare. Omladina je i oko lovih poslova angažovana, Neprijatelj je palio preostale kuće

i novosagrađene hajte. Narod se ponovo, vraćao na spaljena ognjišta. Ponovo isti zadaci pred omladinom i narodom. Iako je i ovog puta bilo sve spaljeno i uništeno, a narod promrzao jer se skoro dva mjeseca nalazio u zbjegovima pod vedrim nebom, ipak se osjećao jačim jer je poslije ofanzdve oslobođen čitav gračački kotar. Po prvi put oslobođena je i čitava općina Lovinac. Općinska rukovodstva, koja su dotad bila uglavnom u Ploči, sele se u Lovinac. Aktivisti koji su ranije s ovog terena prešli na slobodnu teritoriju, a neki i iz partizanskih jedinica, povučeni su na rad s omladinom i narodom.

Partijsko i skojevsko rukovodstvo općine težište svoje aktivnosti prebacuje na novooslobođeni teren. Od maja 1943. do kraja godine u svim selima su formirane skojevske organizacije — 7 skojevskih grupa s 38 članova. U Vraniku grupa od 4 člana: Ivica Kovačević, sekretar, Maca Kovačević, Nikola Kovačević i Luka Kovačević; u Smokriću od 3 člana: Ivica Sarić, sekretar, Kaja Sarić i Nikola Klepić; u Sarić Polju Cvituši od 5 članova: Nikola Pavičić, Marko Sekulić, Mica Sekulić, Ika i Ankica Franciskina, Sekulić; u Svetom Roku od 5 članova: Marko Miletić, sekretar, Nikola Vrkljan, Maca Vrkljan, Marko Blažević Sime Serdar i Jure Klarić; u Sv. Roku dvije grupe simpatizera od 7 članova; u Ličkom Cerju grupa od 7 članova: Ika Anzulović, Anka Klarić, Ivan Anzulović, Anka Prpić, Anka Petra Klarić, Kata Cavčić i Manda Cavčić i u Ričicama je na kraju 1943. godine bilo 15 članova SKOJ-a: Josip Tomičić Joja, sekretar, Ivica Skorup, Jeka Ivezić, Marija Tomičić, Manda Knežević, Katica Tomičić, Nikola Knežević, Jerko Ivezić, Ika Skorup, Ana Skorup, Ivica Krpan, Marko Tomičić, Mile Tomičić, Ivica Knežević i Mile Knežević. Za to vrijeme u Ploči je u SKOJ primljeno 89 članova.

Jedan dio omladine, uslijed straha i blizine ustaša, držao se po strani, a drugi se držao ustaške propagande i bližih srodnika koji su bili u neprijateljskim redovima. Veoma teško i sporo je išlo s jačim angažovanjem ove omladine, što je i razumljivo kad su im ustaše stalno bile za petama, upadale u sela i prijetile omladini da će svakog tko bude sarađivao s partizanima strijeljati. Ubrzo su počele i izvršavati te svoje prijetnje. Iz Sv. Roka odvođe četiri djevojke i vješaju ih u Lovincu na lipu: Pepu Nekić, Mandu Nekić, Mariju Nekić i Mariju Krpan. One su bile simpatizeri NOB-a i hrabro se držale dok su ih ustaše mučile. Iz Ličkog Cerja likvidirale su Iku Anzulović, predsjednicu omladine, njenog brata Ivana, Anku Mile Klarić i Anku Petra Klarića. Ubijaju tri kćeri Martina Stefanića, bivšeg općinskog bilježnika iz Lovinca — Ankicu, Veru i Nadu te njihovu majku Maru. Bilans ukupnih žrtava neuporedivo je veći od iznijetih.

Općinski biro SKOJ-a Lovinac i akcioni odbor USAOH-a dopunjeni su novim članovima: Ivicom Skorup, Marko Miletićem i Jojom Tomičićem. Joja Tomičić ubrzo je postao član Općinskog NOO-a. U Općinskom birou SKOJ-a bila je i Milica Zegarac. U julu 1943. godine Kotarski komitet SKOJ-a za Gračac organizovao je omladinsku radnu brigadu za žetvu u kotaru. Iz novooslobođenih sela dobrovoljno se javlja 30 omladinki, koje su po prvi put učestvovala u masovnoj akciji s omladinom iz srpskih sela. Ovakve akcije bile su prava škola za mladu generaciju.

Poslije kapitulacije fašističke Italije omladina uzima sve više učešća ne samo kroz omladinske organizacije već i šire. Sada je sve više zastupljena u NOO-ima i partijskim rukovodstvima, a birana je i u razne komisije pri NOO-ima. Poteškoće su bile u tome što se veliki broj omladine u isto vrijeme

opismenjavao i zbog nepismenosti često nije mogao biti biran u neka tijela i organizacije, ali zato učestvuje u svim praktičnim akcijama i zadacima, gdje je pokazala visoku svijest, mladalački polet i hrabrost.

Kapitulacijom Italije i povlačenjem talijanskih fašista nije prestala borba na ovom terenu. Njih su zamijenili njemački okupatori, ali slobodna teritorija je bila šira. Oformljena su sva općinska rukovodstva i skojevske grupe u svim selima. Diletantska grupa i pjevački hor iz Ploče i Kika daju priredbe u Lovincu i Ričicama te narod pozivaju u borbu protiv svih neprijatelja. Omladina ovih sela u zimu 1943/44. učestvovala je u raščišćavanju cesta preko Velebita od snijega. U toj akciji (učestvovala je i omladina Ploče i Kika.

U maju 1944. godine za vrijeme desanta na Drvar, okupator, ustaše i četnici ponovo su okupirali Lovinac. Po četvrti put pale Ploču i Kik. Ponovo zbjegovima i bježanje. Ovog puta bilo je lakše jer je šuma bila ozelenjela pa se lakše sklanjalo ispred neprijateljske vojske i avijacije. Žene, djeca i starci povukli su se u Tušnice i u zbjeg iza Troure iznad Komića. Ovog puta nije bilo mnogo straha ni panike. Tu su odmah počele djelovati sve organizacije. Radile su kurirska i obavještajna služba, služba za snabdijevanje i kuhinja. Jedna grupa omladinki, s Lazom Gajićem i Milićem Dukićem na čelu, poslala je tada da se poveže sa zbjegom u Tušicama. Prelazeći neoprezno preko Pločanskog klanca Nijemci koji su se tu s tenkom nalazili otvorili su na njih vatru. Tom prilikom teže je ranjen Milić Dukić, odbornik iz Ploče. U ovim zbjegovima nije se dugo ostalo. Narod se ubrzo vratio u selo da ponovo podiže kolibe. Omladina opet učestvuje u obnavljanju sela. Ona svoje akcije nastavlja i u 1945. godini. Omladina iz cijele općine organizuje akciju za sječenje i iznošenje građe iz Velebita za obnavljanje pruge i popaljenih sela. U radu uz puno odricanja i truda došla je toliko željena i očekivana pobjeda.

Jovan Babić

Mazin između dva svjetska rata i ustanku do sredine 1942.

Ličko selo Mazin, sa zaseocima — Kovačevići škrbići, Tulić, Podselo, Skadar, Vojnović Draga, Mandić Draga i Vagan, rasutim po obodu Mazinskog polja, prostire se na visoravni preko 800 metara nadmorske visine koja je većim dijelom ravna i obradiva a manji dio služi za pašnjak. Od 14.674 katastarskih jutara i 1231 četvornih hvati, koliko je iznosila katastarska općina Mazin, otpadalo je na oranice 1148 KJ i 1309 CHV, na livade 1300 KJ i 506 CHV, na pašnjake 4263 KJ i 87 CHV, na šume 7491 KJ i 1486 CHV i na kuće i voćnjake 426 KJ i 1521 CHV. Okolni planinski vijenci — s juga Urljaj (1188 m), istoka — Rašeti na strana, Zavišić vršina, Lumbordenik (1181 m), sjevera — Ilić kosa (1207 m) i Zuleševica, i zapada — Javornik (1292 m), i Kremen (1591 m), prekriveni su

pašnjacima, a djelimično livadama (Čemernica, Razbojma, Kovačević tavani i Poljana) te bukovom i jelovom šumom. Zbog visokog nadmorskog položaja zime s niskim temperaturama duže traju, a snježni nanosi uzrokovani burom često prekidaju saobraćaj na cestama.

Mazin je jedno od rijetkih sela u Lici koje je po svom položaju, veličini i broju stanovnika s većim dijelom sela Bruvanjskog Brezovca bilo 1928. godine izdvojeno u posebnu općinu. Tvrdom oestom od Kulen-Vakufa i Gornjeg Lapca ovo mjesto povezano je s Bruvnom, Gračacom i prema Dalmaciji. Do susjednih sela Cerovca i Gornjeg Lapca povezano je istom cestom, a s Visućem, Oravcem, Brezovcem i Suvajom pješačkim stazama.

Prema popisima Mazin je 1910. imao 2.006 stanovnika, 1921. godine 1890 a 1931. godine u općini Mazin bilo je 258 kuća i 259 domaćinstava s 1831 stanovnikom. Prema prosječnim godišnjim prirodnim priraštajem 1941. godine općina je mogla imati oko 2020 stanovnika. Stanovnici su bih Srbi, izuzev dvije hrvatske porodice.

Krajem 1918. i tokom 1919. godine na Mazin su se, kao i u druga lička sela, prvi vratili ratnici s Pijave i drugih frontova prvog svjetskog rata, zatim su pristigli solunski dobrovoljci, radnici iz Amerike i Kanade i zarobljenici iz Italije i Rusije. Radost zbog povratka svake grupe ili pojedinca pratila je i tuga za 23 poginula vojnika, kao i za onima čiji se dolazak iščekivao.

Radost zbog povraka brzo je prošla jer život je tražio svoje. Ratne posljedice bile su teške: zbog nedostatka muške radne snage zemlja je zapuštena i neobrađena, stočni fond i inventar stradao, zarazne bolesti kosile nezaštićene starce i djecu, a glad je bila na pomolu. Za sve novopristigle otpočela je borba na otklanjanju teškog bremena koje je iza sebe ostavio četverogodišnji rat, kao i za stvaranje boljih uslova života.

Od vojnika koji su se vratili s fronta u centru pažnje bih su solunski dobrovoljci i oni s priznatim statusom dobrovoljaca. Prema dostupnim i raspoloživim podacima bilo je takvih 82 dok ih je 7 poginulo na solunskom frontu. Iz Rusije se vratilo 29, Amerike 39, prebjeglo iz austrougarske u srpsku vojsku 7 i 7 s priznatim statusom (učesnici u balkanskim ratovima ili u puku »Petra Mrkonjića« iz vremena bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. i 1876.) Oni su prvi shvatili da nova država mnogo traži a malo pruža, da su ratna obećanja iznevjerena i da od slave i priznanja ne mogu živjeti.

Uz sve ovo, ali po drugoj osnovi, značajnu ulogu imaju radnici iz Amerike i Kanade. Njih oko 40, a 21 s dobrim zaradama, »driješit će čemere« da kupuju zemlju u selu, ili pak da je potraže u plodnijim krajevima. Oni koji to nisu mogli učiniti, razočarani nađenim stanjem, vraćaju se ponovo preko okeana ili odlaze na radove po novoj državi. Oko 10—15 ratnika s ruskog fronta stigli su među posljednjim, ali uslijed podozrenja vlasti prema njima najlošije su prošli. Jedan manji broj ljudi koji nije bio mobilisan u austrougarsku vojsku u toku prvog svjetskog rata bavio se švercom i sitnom trgovinom, opredjeljujući se i po završetku rata za taj posao kao put za sticanje novca i lakši život. Novac zarađen na rbaj način ulažu u zemlju i stoku ih otvaraju kafane i sitne trgovine. Iako ih je bio mali broj, igrao su značajnu ulogu u selu.

Prvih godina u centru pažnje i interesovanja bila su pitanja vezana za agrarnu reformu s kojom je vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odugovla-

čila, zatim Uredba o dobrovoljcima, invalidska i druga socijalna pitanja. To je u suštini davalo osnovni ton društveno-političkom položaju sela u prvim nekoliko ratnih godina.

Količina zemlje, u odnosu na broj stanovnika, nije bila dovoljna ni za prehranu. To je nametnulo potrebu za stalnom i dopunskom zaradom u bilo kojem kraju zemlje ili u inostranstvu i uslovljavalo seobu kompletnih porodica. Migraciona kretanja putem seobe u vremenu 1919. do 1941. godine bila su najjače izražena do 1923. da bi se sljedećih godina blago usporavala sve do 1941. godine. Pravci kretanja su osječki, našički, virovitički i vinkovački, zatim Banat i Bačka i manji broj u Pounje (kotar Krupa), i nekoliko porodica na Kosovo.

U vremenu od 1919. do 1930. godine, a neki i kasnije, od 82 solunska dobrovoljca i porodica poginulih dobrovoljaca odselila su se 73 s 250 članova. Uporedo ili kada su se smjestili, dobrovoljci su nastojali da svoje najbliže dovedu i smjeste pored sebe, najčešće je brat dovodio bratac živeći u zajedničkom kućanstvu, do zasnivanja samostalnog života. Solunski dobrovoljci, porodice poginulih i onih s priznatim statusom u najvećem broju preselili su se između 1919. i 1923. godine.

Seoba solunskih dobrovoljaca, porodica i poginulih i onih s priznatim statusom po mjestima i vremenu:

Stepanovićevo kod Novog Sada 1920. godine

Babić Save Rade Raban, 1881. s 5 članova, Babić Luke Sava 1891. s 4 člana, Bajić Mile Nikola 1894. s 2 člana, Bajić Nikole Sava Svito 1893. s 2 člana, Bajić Petra Dane 1890. s 2 člana, Ilić Tome Simo 1890. s 3 člana, Ilić Stevana Jovo 1895. s 2 člana, Ilić Rade Jovo 1894. s 2 člana, Ilić Jovice Milan 1870. s 2 člana, Ilić Milana Ilija 1893. s 2 člana, Vojvodić Mile Đuro 1877. s 5 članova i Zorić Đukana Rade 1896. s 4 člana (ovaj posljednji je doselio 1924. godine).

Banatsko Karađorđevo kod Bečkereka (sada Zrenjanin) 1921. do 1922.

Babić Pavla Petar 1895. s 3 člana, Babić Mihajla Stevan 1895. s 3 člana, Babić Jovana Stevo 1883. sa 7 članova, Ilić Filipa Nikola Vrebac 1888. sa 6 članova, Kovačević Nikole Mile 1891. s 2 člana, Kovačević Petra Nikola 1875. sa 7 članova, Kovačević Tome Milan 1876. s 8 članova, Kovačević Rade Stevo 1892. s 2 člana, Kovačević Mile Nikola 1890. s 5 članova, Kovačević Jove Arsenije 1891. s 2 člana, Vojnović Marka Ilija 1896. s 2 člana, Vojnović Petra Luka 1883. s 3 člana, Vojnović Laze Jovo 1896. s 3 člana, Vojnović Radovana Danilo 1891. s 3 člana, Vojnović Rade Milan 1891. sa 7 članova, Vojnović Jove Ilija 1875. poginuo na solunskom frontu (sin Milan kao nosilac prava s braćom i sestrama seli 5 članova), Vojnović Jovana Stevo 1877. s 4 člana, Vojnović Danila Perica 1888. s 5 članova, Vojnović Jove Ilija 1890. s 3 člana, Vojnović Sime Ilija 1892. s 4 člana, Vojnović Sime Mile 1894. poginuo na solunskom frontu (seli brat Dane s 2 člana), Vojvodić Pavla Luka 1889. s 2 člana, Škorić Rade Jovan Joveta 1885. s 5 članova i Škorić Danila Milan 1894. s 4 člana.

Aleksandrovo (sada Livade) kod V. Bečkereka (sada Zrenjanin) 1922. god. Vojnović Tome Marko 1873. s 2 člana.

Njeguševo kod Bačke Topole 1921. godine

Škorić Mile Rade 1897. s 5 članova, Vignjević Todor 1867. sa 6 članova, Medić Marka Srećko Ljudiša 1873. s 3 člana, (doselio 1935. godine) i Medić Stevana Đuro 1895. sa 6 članova (doselio 1938. godine).

Višnjićevo kod Bečkereka (sada Zrenjanin) 1921. godine
Skorić Tome Dane s 3 člana i Vojnović Jakova Đuro 1882. s 4 člana.

Zednik kod Subotice 1921. i 1922. godine
Kovačević Nikole Ilija 1882. s 4 člana i Vojnović Koje Mile 1897. s 4 člana.

Banatski Sokolac 1922. godine
Vojnović Dane Nikola 1893. s 3 člana.

Ada kod Osijeka 1921. godine
Vojnović Rade Dane 1894. s 2 člana-, Zorić Rade Mile 1887. s 5 članova, Vojvodić Pane Mane 1898. s 2 člana, Vojnović Dane Stevan 1890. s 3 člana, Vojvodić Đure Milan 1886. s 2 člana, Vojvodić Mile Jovo 1884. s 4 člana, Škrbić Mihajla Pavle 1886. s 3 člana, Škrbić Ilije Mile 1883. poginuo na solunskom frontu (seli žena s 2 člana), Vojnović Dmitra Mile 1888. s 2 člana, Vojnović Rade Milan 1895. s 3 člana, Zorić Moje Danilo 1879. s 3 člana, Zorić Moje Filip 1880. poginuo na solunskom frontu (seli brat Obrad), Kovačević Mile Rade 1893. s 5 članova, Kovačević Maksima Dane 1887. s 2 člana, Kovačević Dane Milan 1890. s 5 članova, Bajić Mihajla Luka 1887. s 5 članova, Zorić Milana Tomo 1894. s 2 člana, Babić Mile Tode 1896. s 2 člana, Kovačević Dmitra Dane 1891. s 3 člana, Kovačević Nikole Dane 1890. poginuo na solunskom frontu (seli majka Jelena sa 6 članova) i Vojvodić Đure Nikola 1895. sa 7 članova (ovaj posljednji doselio 1937. godine).

Markušica kod Osijeka 1928. i 1929. godine
Vignjević Stevana Ilija 1890. s 4 člana i Vojnović Marka Janko 1884. poginuo na solunskom frontu (seli sin Ilija).

Pustara Karlovac kod Donjeg Miholjca 1921. godine
Vojnović Đuro 1882. s 5 članova.

Zrinj kod Virovitice 1925. godine
Vojvodić Ilije Dane 1875. sa 6 članova.

Vučkovac kod Osijeka 1924. i 1927. godine
Ilić Dane Petar 1897. sa 6 članova i Babić Tome Rade Radula 1853. sa 7 članova.

Manji broj dobrovoljaca i porodica poginulih dobrovoljaca iako su dobili zemlju nije se odselio na nju. Tako je Vojvodić Luka. na- poginulog u Dobrudži sina Iliju dobio zemlju na Kosovu, nije selio; Vojnović Dane Marko 1895. dobio zemlju u Bačkom Bregu, nije selio; Vojnović Jove Stevo 1890. poginuo na solunskom frontu (kao poručnik), otac Jovo učitelj, nije selio; Mandić Dane Gaga dobio zemlju koju nije prihvatio, zatim je dobio bonove i pretvorio ih u novac; Vojnović Mile Petar 1856. dobio zemlju, nije selio; Vojnović Danilo Dancig 1865. povremeno živio u Banatskom Karađorđevu kod zeta; Vojvodić Đuro Duda 1864. dobio zemlju u Antunovcu kod Osijeka, nije selio; Ilić Ilije Stevo 1890. dobio zemlju u Pančevačkom ritu od koje je koristio rentu, ali nije selio i Medić Stevo Filip 1885. dobio- zemlju, nije selio.

Od 1919. do 1941. godine prema nepotpunim podacima po osnovi kupovine zemlje odselilo je 113 porodica s 458 članova. Migracije stanovništva po ovoj osnovi počinju već 1919. i do 1930. godine većina seli, a od 1930. do 1941. godine seobe su rjeđe, vezane isključivo za rodbinu. Rodbinske veze u cijelom periodu igrale su veoma veliku ulogu. Tako na primjer: od 1919. do 1921. godine u sela Gudavac, Pučenik, Vranjska i Rujiška kod Bosanske Krupe odselilo je 10 poro-

dica s 40 članova. Vjerovatno je taj broj veći jer je zabilježeno da su se 1929. godine selile 3 porodice (2 u Prkose kod Bosanskog Petrovca i 1 na Ostrovicu kod Kulen-Vakufa) s 12 članova. Inače od 1885. pa do prvog svjetskog rata u Po'Unje je naseljen veliki broj Ličana, među njima i Mazinjana, što je imalo uticaja i na migraciju između dva rata. S druge strane, i pored primamljivih ponuda i propagande porodice su se nerado odlučivale da sele na Kosovo. Tek od 1928. do 1930. godine na ovo područje odselile su se samo 3 porodice sa 16 članova.

U Bačku (Stepanovićevo) sele 3 porodice sli članova i u Banat (Banatsko Karađorđevo, Aleksandrovo, Njeguševo, Temerin i Višnjićevo) između 1921. i 1925. godine seli 19 porodica sa 61 članom. U osječki kotar (Markušica, Paulin Dvor, Ada, Vučkovac, Čokadinci, Križevci, Silaš, Sodalovci, Gaboš, Mlaka i Antunovac) od 1921. do 1930. godine odselila je 51 porodica sa 190 članova, a od 1930. do 1941. godine 11 porodica sa 62 člana, ili ukupno 62 porodice s 252 člana. Ostalih 13 porodica sa 41 članom odselilo se u Vašicu kod Sida, Sumag kod Rume, Ždralove kod Bjelovara i Siatinski Drenovac kod Podravske Slatine.

Od 1919. do 1941. godine 173 čovjeka iz Mazina zasnovala su porodice u raznim krajevima zemlje, pretežno na teritoriji Srbije. Od ovog broja su 77 iz redova sezonskih radnika, zanatlija i trgovaca, zatim manji broj činovnika i 26 žandara, 10 financa, 1 podoficir, 1 policajac i druga zanimanja. Između 1930. i 1941. godine na zanat je otišlo 25 mladića s tendencijom da se ne vraćaju u selo.

Do prvog svjetskog rata migracija po osnovi pečalbe pretežno se kretala ka Sjevernoj Americi i Kanadi. Tako na primjer do 1914. godine na tom kontinentu iz sela je bilo oko 120 ljudi. Od toga broja se 1919. godine vratilo oko 80, od kojih je 39 učestvovalo na solunskom frontu, a između 1919. i 1929. godine u selo je došlo još oko 20 ljudi. Između 1919. i 1941. godine u Ameriku i Kanadu otišlo je oko 10 ljudi. U čitavom periodu, a naročito do 1929. godine, interesovanje je vladalo za odlazak u Francusku, gdje su pečalbari ostajali po nekoliko godina a zatim se vraćali nazad. Izvan granica zemlje nalazilo se oko 30 ljudi.

Od 1919. do 1941. godine glavna orijentacija na sezonski rad u pravilu je bila izražena odlaskom u proljeće i povratkom s jeseni. Na ovaj način godišnje je odlazilo i vraćalo se oko 150 ljudi i to na radove u Srbiju (građevine) ili u Slavoniju (krčevine).

Migracija stanovništva putem seobe ili na druge načine izazivala je u selu značajne promjene: raspadanje velikih seoskih zadruga, podizanje velike ekonomske moći jednih i opadanje drugih domaćinstava, stagnaciju broja stanovništva, gašenje kompletnih porodica i prezimena (Medići, Majstorovići) koja su krajem prošlog i početkom ovog stoljeća bila brojna u Mazinu.

Stanovništvo se isključivo bavilo poljoprivredom (krompir, ječam, zob) i stočarstvom (uglavnom ovce i goveda). Glavni poljoprivredni proizvod je krompir koji dobro uspijeva i redovno daje tržišne viškove. Ogroman dio zemljišta prekrivaju pašnjaci brdsko-planinskog tipa, povoljni za stočarstvo na bazi sistema sitnih seljačkih porodično-zadružnih gazdinstava. Čemernica, s potokom Bukovac i Vrano vrelo, i drugi pašnjaci omogućavali su stočarima polunomadski život koji se zadržao do tridesetih godina. Od jula, po završetku kosidbe u planinskim predjelima, imućniji seljaci, većinom udruženi, izgonili su stada ovaca i krda goveda na okolne bogate pašnjake, prije svega Čemernice, da bi s prvim snijegom silazili u selo.

Poljoprivredna proizvodnja obavljala se isključivo za vlastite potrebe. Viškovi kroimpira prevoženi su konjskom zapregom do Obrovca, Kistanja, Vodica i Benkovca, i na tamošnjim pijacama prodavani ili zamjenjivani za vino, so, ulje i druge proizvode.

Stoka se gaji isključivo radi podmirjenja sopstvenih potreba (ishrana i vuča), a za tržište radi kupovine pšenice i kukuruza te podmirivanje poreza.

Nekoliko kovača, jedan, najviše dva obućara, kolara, stolara i limara podmirivali su najnužnije potrebe stanovništva.

Odjećom i obućom stanovništvo se pretežno snabdijevalo iz sopstvenih izvora tkanjem i pletenjem.

Sredinom tridesetih godina pušteni su u pogon mlin i pilana, u vlasništvu Steve Mileusnića Zarića, kome se nešto kasnije kao kooperanti pridružuju Jovo Vojnović i Japundžići. Iako malog kapaciteta, izvjesnom broju stanovnika pružena je prilika dopunske zarade na sječi i izvozu drva. Pored ovog, malom broju ljudi pružala se mogućnost zarade na opravci ceste. Međutim, pretežni dio tih radova vršen je u pravilu, primjenom sistema kuluka.

U dvije male zaostale trgovine mješovitom robom (Đuro Vojinović i Vlado Marčetić) kupovali su Mazinjani robu većinom na dug. Gostionice su nicale i gasile se, osim gostionice Đure Vojinovića koja se održala između dva rata. Nekoliko godina pred drugi svjetski rat pojavljuje se i zadružna prodavnica.

Mazin je imao četverogodišnju osnovnu školu s tri učitelja. Uslijed zaostalog shvatanja, udaljenosti zaseoka (Kovačevići, Mandići, Skrbići, Vagan i Brezovac) 6 do 10 fcm od škole, veliki broj djece, naročito ženske, ostajao je nepismen. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine u kotaru Gračac među omladinom ispod 20 godina bilo je 47,7 posto nepismenih (ženske 68,9 posto i muške 23,9 posto), što se u osnovi odnosi i na Mazin. Neznatan broj djece završavao je nižu, srednju ili učiteljsku školu. Jedan broj odlazio je preko Privrednika na izučavanje zanata, podoficirske škole, a omladina po odsluženju kadrovske roka u žandarmeriju i policiju.

Između 1931. i 1932. godine dva puta godišnje u trajanju od 3 mjeseca organizovano su radili domaćinski tečajevi. Završena su 4 takva tečaja. Po sjećanju Maše Vojnović, učiteljica, domaćinstva bila je Marica Surmin iz Ličkog Petrovog Sela, a ručnog rada Ivanka Cačić iz istog mjesta. Pored njih držao je predavanja i izvodio vježbe i Bude Cvetković. Pored ostalog, radio je i pjevački hor, pripremane su priredbe i dočeci nove godine. U 1933. godini ovi tečajevi su se ugasi.

U socijalnoj strukturi vršila se neznatna diferencijacija. Nekoliko penzionera, trgovaca i zanatlija izdizalo se po svom položaju i ugledu. Kod seljaka vremenom se izražavala vidnija razlika (bilo zbog nasljeđa ili kupovinom zemlje po povratku iz Amerike ili Francuske) u broju stoke i količini zemlje.

Od ukupno 259 domaćinstava, računa se da je oko 90 posjedovalo po 5 rali (jutara), a njih oko 30 bili su izrazito siromašni s 1—2 rala (jutra) zemlje. Baš iz ove sredine, dosta njih, većinom djeca, služilo je (u najmu) kod imućnijih seljaka u selu ili izvan sela.

Mazinsko polje i livade na okolnim planinskim vijencima, i pored mukotrpnih krčevina, nisu mogli da daju toliko hrane da prehrane stanovništvo. Tako su i privredni i socijalni uslovi nametali traženje stalne ili dopunske zarade u bilo kojem kraju zemlje ili inostranstvu.

Vidno, mjesto u razvitku političke svijesti naroda imao je Jovo Vojnović Džole, učitelj. Do prvog svjetskog rata pripadao je hrvatsko-srpskoj koaliciji. Iako nije imao nikakve veze s atentatom na prijestolonasljednika Ferdinanda u Sarajevu, odmah je uhapšen i kao »veleizdajnik« ostao u zatvoru cijelog prvog svjetskog rata. Kakav je bio kao čovjek, rječito govori događaj baš iz tog vremena. Dok je bio u zatvoru, pored dva člana porodice, umrla mu je i žena, pa su mu austrijske vlasti tom prilikom nudile da pođe na sahranu. On je prkosno odbio govoreći: »Ako ne mogu da sahranim svoju ženu kao slobodan Srbin, onda neću ni kao zatvorenik.«

U prvim godinama nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca pristupio je Radikalnoj stranci i bio aktivan u okupljanju njenih pristalica. Sredinom dvadesetih godina gubi interes za stranačke borbe i svu pažnju posvećuje interesima sela u odnosu prema općinskoj upravi Bruvno (porez, paušal, kuluk), a posebno da se Mazin izdvoji u samostalnu općinu. Kao prvi pionir razvitka pismenosti, kulturne i nacionalne svijesti naroda, čitav život posvetio je opismenjavanju i prosvjećivanju djece i odraslih, a naročito u sadenju i kalemljenju voćaka, uređenju Begovca, navodnjavanju i obradi zemlje.

Od građanskih političkih partija u godinama između 1919. i 1929. godine najveći uticaj među stanovništvom imala je Radikalna stranka. Glavni njeni predstavnici bili su: Nikola Radaković, učitelj, Đuro Vojnović, trgovac mješovitom robom, Petar Babić Periša, seljak, Nikola Babić Nikoletina i drugi. Između njih najviše se isticao Nikola Radaković koji je veoma brzo napredovao i zauzeo visok položaj u Ministarstvu prosvjete u Beogradu. I ranije, a naročito s novog položaja, pomagao je u slanju djece preko Privrednika na školovanje, radnicima oko zaposlenja i činio druge sitne usluge putem kojih je sticao ugled kod stanovništva.

U isto vrijeme i Samostalna demokratska stranka (SDŠ) je okupljala izvanstan broj pristalica na osnovu autoriteta braće Pribečevića i nekih viđenijih ljudi iz sela, od kojih se najviše isticao Mile Zorić, penzioner. SDS prestala je s radom 1929. godine. Posljednjih 10 godina pred rat politički život odvijao se u znaku politike režima. U selu su najveći uticaj imale Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS) i Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ) a od 1935. godine i obnovljena SDS.

U vremenu između 1933. i 1935. godine ranije pristalice Radikalne stranke pristupaju JNS. Njen predstavnik za Mazin bio je Nikola Kardasićević, paroh, uz kojeg je stajao crkveni odbor i jedan broj uticajnih seljaka. Od 1935. godine obrazovana je i JRZ s predstavnikom Đurom Vojnovićem, trgovcem mješovite robe. U ovo vrijeme okupljaju se ranije pristalice SDS, kojima pristupa Sava Baić, penzioner, Dane Babić, zemljoradnik i Ilija Zorić, učitelj, kao i znatan broj radnika pečalbara. Sredinom tridesetih godina, bez nekog uticaja, pojavila se i grupa hođerinih borbaša s predstavnikom Ilijom Zorićem Jurinom.

Građanske političke stranke imale su i svoje odbore, ah oni nisu dolazili do izražaja jer su sve poslove u njihovo ime obavljali predsjednici.

Pred skupštinske i općinske izbore aktivirani su odbori, a preko njih i stranačke pristalice za pridobijanje glasova za »svog« kandidata. Izbori 1935. godine protekli su »mimo« a pobijedio je Dušan Ivančević, profesor, poslanički kandidat JNS. Na općinskim izborima 1936. godine dolazi do pomjeranja među biračima. Tada i pored prijetnji i ucjena Sava Baić, penzioner, pristalica SDS, pobjeđuje kandidata kojeg je odredio sreski načelnik. Sava je jedan od rijetkih

Mazinjana koji aktivno prati politička zbivanja u zemlji i svijetu preko štampe. Redovni je pretplatnik »Politike« i drugih publikacija, pa stoga uživa ugled i ljudi mu se rado obraćaju za savjete. Obje režimske partije (JNS i JRZ), a naročito pristalice JRZ, raznim smicalicama i pritiscima nastojale su da Sava napusti položaj načelnika općine. No on je, po shvatanju i ubjedenju demokrata, ostao dosljedan i u NOB-u.

Dvije građanske političke stranke (JNS i JRZ) pred izbore 1938. godine vodile su oštru borbu čiji će poslanički kandidat pobijediti (predstavnik JNS — Dušan Ivančević i JRZ — Rašo Trbojević). Pred izbore kupovani su glasovi, pojedinci vrbovani da kortešuju, a korteši u grupama obilazili zaseoke vršeći pritisak da se glasa za »njihovog« poslaničkog kandidata. U tome su se isticali pristalice JRZ sa svojim batinašima. Prilikom ovih izbora bila je aktivna i SDS koja je imala znatan broj pristalica među radnicima pečalbarima, a iz te sredine i ljude koji su se otvoreno suprotstavljali pritiscima i ucjenama pristalica JNS i JRZ. Mazinjani su na ovim izborima u većini glasali za Dušana Ivančevića, mada je u čitavom kotaru pobijedio Rašo Trbojević.

Politička opredjeljenost stanovništva formalno se ispoljavala u davanju glasova prilikom izbora. Osnovna masa stanovništva išla je uz stranke režima, najviše stoga što su se bojale represalija od strane općinske uprave, pritiska trgovaca, lugara, popa i raznih korteša. Stranke režima nastojale su da među masama stvore što čvršće uporište i bazu za svoj politički rad i utjecaj, pa je, s tim u vezi, vršen pokušaj da se stvore razne organizacije, kao na primjer društva »Sokol«, četnička organizacija i druge. Međutim, osim »Sokola« i u njegovom okviru sokolske čete, tamburaškog orkestra i nogometnog društva »Kremen«, druge organizacije i udruženja nisu formirana. I ove organizacije nisu konstantno radile i djelovale. Oko dvije godine postojala je sokolska četa koja je nastupala na sokolskom sletu u Gračacu i tamburaški orkestar koji je, također uspješno nastupao na raznim priredbama u Bruvnu i Gračacu, da bi se oko 1938. i četa i orkestar ugasili. Nakon toga formiran je nogometni klub »Kremen«. Sve ovo organizovao je Ilija Zorić, učitelj, a pomagali su mu Dujo Knežević, postolar, Mile Mandić, postolar, Mile Vojnović Mipura, u to vrijeme simpatizeri ili članovi KPJ.

Ilija Zorić, učitelj, nije bio simpatizer KPJ, ali je djelovao napredno. Zbog njegovog zalaganja i uticaja u Mazinu nije formirana četnička organizacija i režimske partije nisu imale odlučujući uticaj nad postojećim organizacijama. Posebno se isticao forsirajući talentovanu djecu da nastave dalje školovanje.

Poslije 1930. u Mazin se vratio jedan broj radnika iz Amerike, Kanade i Francuske. Radnici povratnici, sa stečenim iskustvom, znanjem, navikama, novim idejama i novcem, značajno utiču na zbivanja i društveno-političke prilike u selu. Dio radnika s većim novčanim sredstvima utiče na patrijarhalnu sredinu mijenjanjem organizacije, metode rada i načina života vlastitog domaćinstva, uređenjem kuća, staja za stoku, kupovinom i obradom zemlje. To im je podizalo društveni, pa i politički ugled u selu, što nije bilo bez uticaja na politička zbivanja prije drugog svjetskog rata, kao i u toku NOB-a. Drugi dio (bez sredstava), razočaran, nakon kraćeg vremena vraća se ponovo u bijeli svijet, ili ostaje kod kuće vezujući se za zemlju.

Među radnicima povratnicima bilo je aktivnih učesnika u borbenim akcijama radničkog pokreta zemalja u kojima su radili. Jedan od njih, Jovo Vojnović Mlinar, radnik-rudar, čitajući radničke novine i brošuru »Znanje« postaje sim-

patizer i 1928. godine pristalica KP Kanade. Dolaskom u Mazin (1929. godine) po svojoj vlastitoj inicijativi, bez veze s partijskom organizacijom, vrši komunističku propagandu. Od radnika koji su bili u Francuskoj, poslije povratka bilo je aktivnih simpatizera KPJ, a među njima se isticao Petar Vojnović (Šimićev).

Nosioci revolucionarnih ideja, pa i prvi članovi KPJ, postali su sezonski ih zanatski radnici pretežno u Beogradu. Učestvujući u radu URS-ovih sindikata i u štrajkovima, ti polupismeni ljudi stasaju u borbene i klasno svjesne pojedince. Njihovim djelovanjem po povratku u selo kidana je tradicija vezivanja za seoske građanske političare. To je naročito došlo do izražaja prilikom izbora

1938. godine. Iz ovih redova izrastaju nosioci politike KPJ u Mazinu i utirajući puta na stvaranju prve partijske ćelije u 1941. godini. U propagiranju ideja i stavova KPJ isticali su se: Nikola Babić Nikica, seljak srednjeg imovnog stanja, sezonski građevinski radnik, primljen u KPJ 1939. godine, zatim sezonski radnici: Tomo Ilić, Rade Japundžić, Rade Vignjević Gočo, Rade Vignjević Aničin, Mile M. Vojnović, Nikola Zorić i drugi. U Mazin se oko 1928. godine doselio Hrvat Dujo Petra Knežević (1905), postolar, rodom iz Boričevca. Oko njegove političke pripadnosti mišljenja su podijeljena. Po jednima je bio kandidat, po drugima član KPJ, a treći smatraju da je samo napredno djelovao.

Na politički razvitak uticali su i radnici koji su živjeli u Beogradu. Među njima su se naročito isticali: Mile Vojnović Mipura, Ilija Vojvodić, oba članovi KPJ, Rade Mandić Đujin (član SKOJ-a a vjerovatno i KPJ), Bogdan Vojnović, član SKOJ-a od 1936. i KPJ od 1941. godine, Mile Mandić, simpatizer KPJ i drugi. Za njih je karakteristično da su u Beogradu bili u stalnoj vezi sa sezonskim radnicima. Pomagali su im da pronađu zaposlenje i istovremeno na njih vršili politički uticaj kao komunisti. Po dolasku u selo politički su djelovali kao članovi SKOJ-a i KPJ, u čemu su se naročito isticali Mile Vojnović, Ilija Vojvodić i Bogdan Vojnović.

Prvih godina poslije prvog svjetskog rata selo je imalo žandarmerijsku stanicu, koja je oko 1925. godine ukinuta, općinsku upravu od 1928. godine, te poštu tridesetih godina. Do 1928. Mazin je bio, u administrativnom pogledu, pod općinskom upravom Bruvno. Nekoliko godina trajala je politička borba da se Mazin odvoji i dobije svoju upravu. Općinska uprava je dobijena, ali će tragovi te borbe ostati dugo u okviru sela i u odnosima između Bruvna i Mazina.

U Mazinu je duže vrijeme službovao pravoslavni sveštenik Nikola Kardasićević, ruski emigrant, poznat po širenju nacističke propagande i po napadu na komuniste i komunizam. Poslije 27. marta bio je aktivan u ometanju mobilizacije i u propagiranju Hitlerove pobjede nad cijelim svijetom. Stanovnici Mazina nisu nasjedali ovoj propagandi. Naprotiv, iako udaljeni za predratne prilike od komunikacija, bez štampe, telefona i radio-veza, u Mazinu su događaji oko 27. marta 1941. godine imali odjeka. Nekoliko dana nakon 27. marta uzvikivane su parole i pjevane rodoljubive pjesme, kao i podrugljive na račun Hitlera i Musolinija. Ton takvom raspoloženju davali su radnici' pečalbari koji su došli kućama zbog odlaska u rezervu. Treba naglasiti da je pred rat u Mazinu izvođena predvojnička obuka. Dva puta nedjeljno mladići su se redovno odazivali na vježbe na kojima se, pored vojničke obuke, podsticao osjećaj potrebe za odbranu zemlje od predstojeće agresije.

U Lici o Mazinu i Mazinj anima kružile su i kruže razne zgode, nezgode, priče i vicevi. Kroničari su zabilježili da nije bilo davno kada je Mazin brojio

i 3.500 stanovnika. Međutim, manje se zna da je pokretljivost, mukotrpan život i rad formirao kod Mazinjana čvrst mentalitet i odlučnost u savlađivanju prepreka.

Prirodni i društveno-ekonomski faktori uticali su da se u Mazinu u porodičnim zadrugama znatno duže zadržao patrijarhalni način života i solidarnost življenja. Nepisano je pravilo da ozbiljniji događaj koji pogađa jedno domaćinstvo automatski mobilise pomoć ljudi iz zaseoka, pa i cijelog sela. Na primjer, kada se gradi kuća, svi ljudi iz zaseoka, pa i sela, učestvuju u pripremanju građe, materijala, daju pomoć u novcu, hrani i si. U raznim nevoljama isti je postupak: smatralo se ne samo za obavezu nego i za čast da se pritekne u pomoć. Mazinjani su poznati i po gostoprimstvu. Rado će primiti prolaznika i počastiti ga kao draga gosta. Umiju da cijene čovjeka, da vole druga i prijatelja.

Prema popisu kojeg sam izvršio u toku rada, u martu 1941. godine (računajući kadrovice i rezerviste) u mazinskoj općini bilo je 2.118 stanovnika. Između marta i 27. jula 1941. godine došlo je novih 36 stanovnika, tako da je uoči ustanka brojno stanje sela iznosilo 2.147 stanovnika.

U martu 1941. godine u općini Mazin su porodice s prezimenima: Vojnovića 55, Kovačevića 32, Babića 24, Bajića 14, Vojvodića 24, Zorića 23, Ilića 18, Japundžića 10, Zavišića 6, Mandića 13, Vignjevića 12, Škrbića 5, Banjanina 3, Končara 3, Škorića 10, Plečaća 1, Obradovića 1, Marčetića 1, Varata 1, Mileusnića 1, Anića 1, Kneževića 1 i inokosnih 4 — Kardasijević, Prečanica, Kampor i Kolar.

Takav Mazin, sa spomenutom socijalnom, kulturnom i političkom strukturom, dočekao je 1941. godinu.

MAZIN U USTANKU 1941. I U PRVOJ POLOVICI 1942. GODINE

Dani rasula i ustaškog terora

Dani između 27. marta i 7. aprila bili su dani mučne neizvjesnosti. Uglavnom se razgovaralo o ratu i o onome što sa sobom nosi. Poluglasno su izražavane nade da će agresor naići na žilav otpor Jugoslavenske vojske. Vojni obveznici s pjesmom su odlazili u mjesta ratnog rasporeda. Najveći broj ih je mobilisan, ranije ili tih dana, u Jadransku diviziju, uglavnom u 54. pješadijski i 11. artiljerijski puk, koji su se nalazili na položajima prema Zadru. Otuda, kad je rat počeo, te su se jedinice postepeno povlačile prema Drvaru i već 10. aprila počelo je njihovo osipanje. Tada su počeli i da pristižu svojim kućama u Mazin i prvi rezervisti. Kako je glavnina divizije raspuštena 13. i 14. aprila u rejonu Drvara, ostali rezervisti stizali su kućama preko Bosanskog Petrovca ili Srba. Ubrzo su se s razbijenih frontova vratili svi preostali obveznici i kadrovci, osim Petra Zorića koji je dospio u njemačko zarobljeništvo. Najveći broj obveznika donio je sa sobom oružje i vojnu opremu. Nije utvrđen točan broj, ali se računa da je u Mazin doneseno oko 100 vojničkih pušaka.

Prve vijesti o rasulu vojske i pojavi ustaša donijeli su rezervisti, pričajući sa sjetom o izdaji pojedinih oficira, napuštanju položaja bez borbe, pogrešnom ratnom rasporedu i slično. Neki od Mazinjana našli su se 12. aprila u Gračacu

kada je građanstvo ove i drugih općina onemogućilo ustaše da preuzmu vlast, pa su i oni pričah svoje viđenje rata. Priče su se uvećavale i širile iz dana u dan. U ljude su se sve više uvlačih strah i zle slutnje, nagađajući što će sve preduzeti nova vlast. Obuzeti tim teretom teško su poimah i primah stvarnost: propast države, ulazak okupatora i nastanak NDH.

Do početka maja u Mazinu u suštini nije bilo nikakve vlasti. Iako su općinski činovnici ostali na svojim mjestima, oni nisu znali što treba raditi, a i narod ih sve više nije slušao. Zbog toga ustaška vlast iz Boričevca ili Bruvna, preko svojih izviđača, proturjuje poruke, pozive, naređenja i prijetnje kako bi se osjetio dah »novog poretka«. Sitnije i krupnije prijetnje dolazile su jedna za drugom.

Prve okupacione trupe dolaze u Mazin 6. maja. Toga dana je jedna kolona Talijana iz Donjeg Lapca bez zadržavanja prošla kroz Mazin za Gračac. Oko

15. maja u Mazin dolazi 1 talijanski oficir s 30 vojnika i 1 civilom i zadržavaju se u toku dana uglavnom u društvu s predstavnicima stare općinske vlasti. U međuvremenu manje grupe talijanskih vojnika obišle su sve zaseoke tražeći od seljaka da im prodaju sitnu ili krupnu stoku. Tako su, na primjer, tražili od Jove Nikole Vojnovića da im proda dva vola, nudeći cijenu od 18.000 lira. On je tu ponudu odbio. Uveče su se svi ovi Talijani vratili u Gračac.

I poslije prelaska talijanskih trupa pa sve do 1. jula stara općinska uprava nije dirana. Toga dana ustaše su za načelnika općine, umjesto Ilije Babića Perišina, postavile Ivicu Simeuna Liora, seljaka iz Rudopolja, koji se često hvalio, pa i isticao, da je pripadao ustaškoj organizaciji, čak da je 1938. položio i ustašku zakletvu. Ostalo osoblje u općini: bilježnik, blagajnik, pisari, pandur, dostavljač i seoske starješine zadržani su na svojim mjestima do, ustanka.

Pored novopostavljenog načelnika općine ustaše su se oslanjale na povremene ustaške patrole iz Boričevca i Rudopolja te mjesnog luga Anića. Kako je od 1940. godine u Mandića Draži boravio Nikola Kampor, rodom najvjerovatnije, iz Hrvatskog primorja, koji je gradio vodenice na potoku Bukovac, to je novi načelnik općine pokušao da se i na njega osloni kao Hrvata. U prvim danima ustaške vlasti Mijat Anić se gordo držao, hvaleći novu državu i Hitlera. Budući da je od ranije bio poznat kao režimski čovjek, a u ovom periodu vršio pritisak na pojedine ljude da predaju oružje i vojničku opremu, to su ga se ljudi klonuli. No, ponekad je znao da izjavi da nije dobro što ustaše rade od srpskog naroda. I inače nije utvrđena neka bitnija činjenica da je nanio neko zlo ovom kraju. Nikola Kampor je ostavljao utisak povučena čovjeka, koji se ni u šta nije miješao i, koliko se moglo spolja vidjeti, nije surađivao s ustašama.

0 njegovoj ulozi postoje različite tvrdnje, ali nijedna od njih nije potpuno razjašnjena i utvrđeno pravo stanje stvari.

Oslonac ustaškoj vlasti u Mazinu bio je izuzetno uzak, gotovo beznačajan. Zbog toga je ustašama bilo jasno da ne mogu tako lako otpočeti s obračunima

1 zločinima prema srpskom narodu. Vidljive su njihove postupne akcije. U toku maja i juna preko općinske vlasti poduzeta je akcija pokrštavanja stanovništva. Izrađeni su spiskovi domaćinstava koji su nošeni od kuće do kuće i nudeni domaćinima da ih potpišu kao garanciju da će se ukućani pokrstiti. Akcija je u cjelini bojkotovana. Pa ipak bilo je pojedinaca koji su išli krišom u Gračac da predaju molbe za pokrštenje.

Ustašku naredbu o predaji oružja i vojne opreme također je sprovodila općinska uprava, a povremeno su joj pomagale ustaške patrole i Mijat Anić. Ljudi su pozivani pojedinačno u općinu ili su općinski činovnici, ustaške patrole

i Mijat Anić odlazili kućama kod onih ljudi za koje su sumnjali da posjeduju oružje. Pozivi ili obilasci redovno su praćeni prijetnjama da se oružje i vojna oprema moraju predati. Prema tvrdnji Mile Zorića, Đure Vojnovića Mežnjara, Ilije Vojnovića, Petra Vojnovića i drugih pojedinci su javno predavali puške, bojeći se represalija, a bilo je i takvih koji su nagovarali i druge da to isto učine. Neki od ovih, nakon predaje oružja, napustili su selo i otputovali u Srbiju. Lovačke puške predavane su prema oružnom listu, a vojničke, koliko se moglo utvrditi, najviše po prijavi doušnika. Sjećanja mnogih savremenika u tome se podudaraju. Tako, na primjer, Sava Vojnović kaže: »U šumi iznad zaseoka Skadar sreo me Mijat Anić i tražio da predam pušku. Ja sam ga ubjeđivao da nemam pušku. Nekoliko dana kasnije došao je kući općinski; bilježnik i odnio pušku i vojničko odijelo. Za drugu pušku za koju nisu znali, a bio sam je dobro sakrio, nisu me dirali.« Milka Ilić Sanda, između ostalog, navodi: »Sredinom juna došao je kod naše kuće s ustaškom patrolom Mile Dragičević Milica Ivandina iz Rudopolja. Pozvao je moga brata Milana i rekao mu: »Milane, tužili su te da imaš štuc, lovačku i vojničku pušku. Nešto moraš predati, jer, iako smo dobri poznanici i prijatelji, ne mogu ti više ništa pomoći.«

Nije utvrđeno koliko je vojničkih pušaka predano, ali se pretpostavlja 30—40. Mile Zorić i Đuro Vojnović tvrde da su samo u toku jednog dana vidjeli puna kola natovarena puškama i otjerana za Bruvno. Inače gotovo svi savremenici se slažu u tvrdnji da su svi oni ljudi koji su donijeli oružje u potaji, izdržali u upornosti da ga ne predaju.

U toku aprila i prvih dana maja u Mazin je doputovalo 13 porodica sa 68 članova, pretežno iz Bačke, koje su samo sa zavešljajem u ruci protjerane sa svojih ognjišta. To su porodice: Ilija Ilić sa 6 članova, Smilja Baić s 5, Jovo Ilić sa 6, Milan Ilić s 3, Mićan Ilić s 3, Rade Babić s 3, Janja Ilić s 5, Sava Babić s 5, Soka Baić sa 7 i Milan Ilić s 3 člana — svi iz Stepamovićeve kod Novog Sada; zatim Rade Vojnović iz Temerina sa 6, Milica Ljubanić iz sela Kopjenice kod Ključa s 5 i Ilija Kovačević iz Zednika kod Subotice s 4 člana. Istovremeno iz raznih krajeva zemlje došli su svojim porodicama ili rođacima: Dane Vojvodić, radnik, Sofija Vojvodić, domaćica, Vaso Japundžić, dak, Smilja Japundžić, domaćica, Ilinka Japundžić, nastavnica, Petar Zorić, žandar, Pavle Babić, općinski bilježnik, Milan Babić, radnik, Ilija Ilić, žandar, Mile Ilić, seljak, Đuro Vojnović, radnik, Dušan Babić, žandar s 2 člana porodice, Jovan Vojnović Joja, žandar, Milan Babić, žandar, Petar Babić, žandar, Mile Babić, radnik s 2 člana porodice, Jovan Vojvodić, financ s 1 članom porodice, Rade Kovačević, radnik, Mile Babić, žandar, Rade Vojnović, žandar, Petar Ilić, podoficir, Dragan Ilić, radnik, Nikola Babić, žandar, Marko Zavišić, radnik, Sava Baić, radnik, Pajo Ilić, žandar s 2 člana porodice, Stevo Škrbić, seljak, Nikola Zorić, radnik, Tomo Kovačević, žandar, Nikola Mandić, žandar, Mile Mandić, radnik, Nikola Vojvodić, službenik s 1 članom porodice, Dane Vojnović, seljak, Dane Vojvodić, radnik, Rade Vojvodić, radnik, Đuro Vojvodić, radnik, Jovan Baić, radnik, Ilija Vojnović, žandar, Rada Mandić, radnik, Nikola Vojnović, žandar, Rade Vignjević, radnik, Mile Vojnović, žandar i Nikola Vignjević, žandar. Pored ovih u Mazin se vratilo i oko 40 omladinaca — sezonskih radnika, daka i šegrti koji su se privremeno nalazili izvan sela.

Svi ovi živjeli su kod svojih roditelja, bliskih ili daljih rođaka, iščekujući povoljniji razvoj prilika. Od druge polovine maja do polovine jula od ovih Mazin će napustiti 29 članova kolonističkih porodica i 38 pojedinaca. U istom

periodu napustili su Mazin njegovi stalni stanovnici: Ilija Baić s 8 članova porodice, Milorad Vojvodić, seljak, Mile Vignjević, seljak, Nikola Japundžić, seljak, Jovo Japundžić, đak, Dane Ilić, seljak, Pantelija Ilić, seljak, Stojan Vojnović, seljak, Ilija Babić, seljak i načelnik općine, Rađivoje Babić, seljak, Ilija Zorić, učitelj, Mile Skrbić, seljak, Stevo Ilić, đak, Đuro Vojnović, trgovac, Đuro Vojnović, seljak, Milica Vojvodić, seljanka, Dušan Vojvodić, seljak, Anđa Vojvodić, seljanka, Đuro Vojnović Đuraja, seljak, Đuro Kovačević, seljak, Dane Vojnović, đak, Geno Kovačević, seljak. Svi, osim porodice Ilije Baića koja seli u Markušicu, prebacili su se u Srbiju, uglavnom zbog straha od ustaških represalija. Za ovo su korišteni raznovrsni kanali i veze.

Najveći broj propusnica za putovanje izdao je Lukica Kaluđer, ustaški povjernik općine Bruvno.¹ Izvjestan broj ovih putovao je pojedinačno, dok je većina išla u grupama uz obezbjeđenje od strane Ivana Anića i Duje Kneževića kao Hrvata. Ovu dvojicu je ustanak zatekao u putu pa se u toku rata nisu više vraćali u Mazin. Od onih koji su u pomenuto vrijeme napustili Mazin, tokom jeseni 1941. godine vratilo se u selo 7 lica: Milan Babić, Stevo Ilić, Đuro Kovačević, Mile Skrbić, Đuro Vojvodić, Dane Ilić i Đuro Vojnović Đuraja.

Pojačani teror ustaša u Mazinu izraziti je se osjeća tokom jula. Ustaške patrolе učestalije dolaze u selo, raspituju se za pojedine ljude, traže oružje, naređuju da im se iznosi hrana na Zuleševicu, ili na druga mjesta, insistirajući da to budu pečeni jaganjci. Prikupljaju novac, navodno za nabavku kukuruza, vješto ubacuju priču o dolasku ustaša sa strane koji neće imati »milosti« kao oni. Sve češće se prenose i glasovi da će Mazinjane seliti, da se za njih gradi logor u Stikadskim barama i slično. Pored ovih u Mazin su dopirale i druge vijesti, posebno one stravične o masovnim ubistvima u donjelapačkom i nekim selima gračačkog kotara.

Zloslutne vijesti potvrđivane su s okrutnim ponašanjem ustaša i u samom Mazinu. Uz brojne primjere tri su posebno uzbudila narod. Polovinom jula Nikola Marka Vojnović pošao je po sudskom pozivu za Gračac. Usput su ga stigle ustaše i ponudile mu da ga povezu kolima. Čim je sjeo, počele su ga tući. Smogao je snage da iskoči iz kola i pobjegne. Ustaše su pucale za njim i ranile ga na tri mjesta. Istih dana pred trgovinom Vlade Marčetića ustaše su uhapsile Marka Vojnovića Lakićeva, vezale ga za kola i potjerale za Bruvno'. U obranu Markovu umiješala se Vlada Marčetić, učiteljica. U prepirci s ustašama ona je uspjela da odveže Marka i sugeriše mu da bježi, što je ovaj i učinio. Treći slučaj, više od ostalih, izazvao je ne samo strah i strepnju, već i zlokobnu slutnju da niko neće biti pošteđen od ustaškog zuluma. To je slučaj s hapšenjem Đure Japundžića Skecina 17. jula. Grupa ustaša dolazeći iz Donjeg Lapca kamionom uhapsila ga je i sprovedla za Gračac. Uveče su se te ustaše vratile preko Mazina za Donji Lapac i u kamionu je primijećen Đuro Japundžić. Nikada se više nije vratio. Utvrđeno je da su ga tu veče ustaše ubile negdje između Mazina i Donjeg Lapca, ali leš nije pronađen. On je jedini od nastradalih koji je uhapšen u Mazinu.

Đuro Japundžić nije jedina žrtva ustaškog terora do ustanka. U toku juna i jula ustaše su ubile 11 ljudi iz Mazina, ali na drugi način. U prvoj grupi nastradalih nalazili su se: Mile Stevana Vojnović, Dane Nikole Vojnović i Tomo

¹ Prema iskazima Rade Kovačevića, Dušana Babica, Ilije Zorića, Đure Vojvodića, Mile Škrbića i drugih.

Nikole Kovačevića. Utvrđeno je da su oni početkom maja došli u Mazin da bi se početkom juna, neovisno jedan od drugog, uputili za Beograd, gdje nikada nisu stigli. Mada pouzdanijih podataka nema, najbliži su istini oni koji tvrde da su polovinom juna uhapšeni u Gračacu, ubijeni i bačeni u ponor Tučić, iako ima i onih koji su skloniji vjerovanju da su skinuti negdje iz voza na putu za Beograd i ubijeni. Drugu grupu nastradalih čine: Nikola Jove Japundžić, Stojan Ilije Vojnović i Jovo Nikole Japundžić. Oni su, u pokušaju odlaska za Srbiju, uhapšeni 10. jula u Gračacu. Smatra se da su tog dana ubijeni i bačeni u ponor Tučić. U trećoj grupi nastradali su: Pa vie Mile Babić, Mile Jandrije Vignjević, Rade Nikole Vojnović, Đuro Ilije Vojnović i Dane Luke Vojnović. Oni su 27. jula stigli u Gračac u namjeri da produže put za Beograd. Utvrđeno je da su uspjeli podići propusnice u općini i da su uhapšeni isti dan prilikom ovjeravanja propusnica u ustaškom stanu. Najvjerovatnije da su ubijeni istu večer, ili sutradan u Gračacu na mjestu zvanom Brešće.

U obavještanju o ustaškim namjerama posebnu ulogu imali su Dujo Knežević, Josip Skender Josega, iz Gornjeg Lapca, Vlada Marčetić, učiteljica, kao i neki seljaci iz Rudopolja. Tako, na primjer, po sjećanju Marka Vojnovića, u Mazin je kod Jove Vojnovića, mlinara, došao Ante Došen iz Rudopolja da se savjetuje s njim što da radi sa sinom koji je stupio u ustaše i time mu sramoti kuću. Tom prilikom Ante Došen je pričao i sve ono što je slušao od ustaša da spremaju Srbima. Po sjećanju i tvrdnjama savremenika Dujo Knežević je najotvorenije i najupornije ukazivao, ne samo pojedincima, već i u razgovoru s grupama, da ustašama ne treba vjerovati i nasjedati njihovim pozivima i da se treba sklanjati. Ta i slična upozorenja te sve vidljiviji oblici ustaškog terora imali su za posljedicu porast opreznosti, posebno u izbjegavanju susreta s ustaškim patrolama i odlaska na javna mjesta.

Pripreme i početak ustanka

Strah od ustaških patrola i iščekivanje novih vijesti o događajima unosili su u ljude trajni nemir. U tim uslovima komunisti i simpatizeri KP, mada jedni i drugi malobrojni, te hrabriji i odvažniji pojedinci upregli su sve svoje snage da narodu objasne politiku okupatora i prave namjere ustaša. Ukazivali su na pružanje pasivnog otpora ustašama, govorili da se ne predaje oružje, da se bojkotuje pokrštavanje i da se ljudi ne javljaju na ustaške pozive. U početku je ova aktivnost nailazila na znatno nerazumijevanje i otpor. Kao da su prevladavala tradicionalna shvaćanja da se vlasti i država moraju poštivati. Nerijetko su se i u raznim oblicima čule uzrečice: »Vlast je vlast; ono što država i vlast traže mora se poštivati pa makar i glave stajalo; što da zbog jedne puške strada kuća?«, i slično. U tome su prednjačili stariji ljudi, tradicionalni protivnici svake promjene, nemira i remećenja uhodanog toka života.

Prema tvrdnjama Petra Vojnovića, Rade Vignjevića, Mile Zorića, Milana Babića, Ilije Babića, Vaše Vojvodića, Jovana Baića Joviše, Rade Vignjevića Manojlova, Jovana Babića Brajtera, Nikole Vojnovića, Marka Vojnovića Rajunova, Tome Ilića, Jove Ilića Luina, Jovana Babića Perišina i mnogih drugih, najveći uticaj na ljude u Mazinu u sagledavanju ustaških namjera i zauzimanju stavova prema njima imao je Gojko Polovina, advokatski pripravnik i sekretar Kotarskog

komiteta KPH za Gračac. Gojko se nalazio skriven u šumi iznad Dobrosela, a bio je u stalnoj vezi, lično ili preko svojih povjerenika, s nizom starih poznanika i prijatelja. Veza Dobroselo—Mazin išla je porodičnim kanalom od Jove Polovine pa preko Milana Ilića Subešina do Nikole Babica Nikice, člana KPJ. Inače, Gojko Polovina je više puta, uglavnom noću, dolazio u pojedine zaseoke Mazina ili neposrednu okolinu gdje je imao sastanke s pojedincima, mahom svojim predratnim poznanicima i prijateljima. Češće sastanke imao je s Nikolom Babićem Nikicom i Jovom Vojnovićem, mlinarom. Ovaj posljednji, kao mlinar, činio mu je usluge u prenošenju poruka u više pravaca. Pored ovih utvrđene su i lične veze s ljudima koji su važili kao simpatizeri KPJ : Radom Vojnovićem Medanom, Tomom Ilićem, Radom Japundžićem, Markom Vojnovićem. Petrom Vojnovićem i Milom Vojnovićem. Zapažene su i lične veze s uglednijim ljudima u selu kao i s Genom Kovačevićem i Jovanom Babićem Perišinim.

Mada su mnogi poznavali Gojka porodično, a i po predratnoj političkoj aktivnosti, pojedinačni sastanci nisu bili lišeni izvjesnih elemenata nepovjerenja. Tako, na prnjer, Petar Vojnović kaže: »Gojko je u toku priprema za ustanak dolazio kod mene nekoliko puta. U dva navrata je i noćio, ali ne u kući već izvan, na sigurnijem mjestu. Oba puta prilikom ispraćaja molio sam ga da nikom ne kaže gdje je bio.«

Poslije napada Njemačke na SSSR »zaziranja« od Gojka u Mazinu su splašnjavala, tako da se on u pojedinim zaseocima znao naći u razgovoru i s čitavom grupom ljudi. On i dalje koristi svoje poznanike iz Mazina i za uspostavljanje veza na drugim područjima kotara. Tako Marko Vojnović i Jovo Vojnović Rajunov tvrde da je Gojko poslao 26. ili 27. juna Jovu Vojnovića Rajunova u Plečaše, gdje se skrivao Nikola Miljuš, učitelj, da mu prenese poruku o hvatanju radio-'vijesti i upoznavanju naroda s njima.

Nikola Babić Nikica bio je u periodu priprema za ustanak, a i kasnije, izuzetna ličnost za čitavu mazinjsku općinu. U toj ocjeni saglasni su svi učesnici bez izuzetka, a to posebno ističu: Rade Vignjević, Marko Vojnović, Sava Vojnović, Nikola Vojnović, Petar Vojnović, Mile Zorić, Milan Kovačević, Stevo Kovačević, Jovan Ilić i Tomo Ilić. Po njima Nikola Babić Nikica bio je direktno vezan za Gojka Polovinu, a radio je strogo konspirativno, zbog čega je njegova prava aktivnost, za najveći broj stanovnika, ostala manje poznata. U pokušaja što približnije rekonstrukcije njegova rada utvrđeno je da su Gojko Polovina i Nikola Babić Nikica sprovodili preko Rade Vojnovića Medana gotovo sve zajednički donesene stavove. Rade Vojnović Medan je njihove poruke prihvatao svjesno i dosljedno te hrabro ih prenosio na određene ljude po zaseocima. Upravo otuda i nisu bez osnova uvjerenja savremenika da je Rade Vojnović Medan najzaslužnija ličnost za pripremu ustanka, a on je u razgovoru s ljudima u stvari prenosio poruke Gojka i Nikice. Od kapitulacije do ustanka »svukud je i stalno nekud vrkao«, švercao i donosio razne vijesti, najviše one koje su ohrabrivale. Čak je i otvoreno istupao polovinom juna pred općinskim zvaničnicima, kao i pred većim grupama ljudi protiv pokršćavanja. Ostala je zapamćena njegova uzrečica: »Nećemo u janjičare«. Zalazio je u sve zaseoke da popisuje oružje, da pronalazi ljude koji su spremni da stupe u borbene grupe ili da prenese stavove o pripremi ustanka. Razgovori o ovome vodili su se najčešće kao po nekom pravilu u stilu nadmudrivanja. Tu praksu je Rade Vojnović Medan dobro poznao i ne malo puta je uspijevaao da mnogima doskoči, što je još više ulijevalo vjeru ljudima u ono što govori.

U razgovorima i raznim dodirima tokom druge polovine juna i prve polovine jula zapaža se porast snaga koje zagovaraju otpor ustašama. Taj stav određenije i odvažnije sve više zagovara grupa ljudi, pretežno iz redova radnika pečalbara. Pored pomenutih sve se više po odvažnosti i spremnosti za borbu uočavaju: Milan Ilić Šubašin, Rade Vignjević Aničin, Jovo Vojnović Rajunov, Mile Vignjević Mršica, Stevo Kovačević Čevina, Stevo Vojvodić, Staniša Vojvodić, Rade Vignjević Raba, Rade Vignjević Gočo, Nikola Zorić Cicalo, Mile Baić Đukanov, Nikola Zorić Crni, Milan Babić Luić, Filip Babić Pilja, Ilija Babić Ičko, Nikola Baić, Nikola Vojnović Đurajin, Jovan Vojnović Joja, Mile Zorić Jovišin, Luka Vojnović Sućur, Dmitar Vojnović, Dane Babić Luić i drugi.

Krajem juna, zahvaljujući pomenutim i drugim ljudima, došlo je do sastanka u Sućurovu gaju gdje je donesen d prvi zaključak o stvaranju oružanih grupa. Neposredni povod za to bile su sve učestalije prijetnje ustaša da će se obračunati s Mazinjanima onog dana kada se bude kosila crkvena Uvađa u Mazinu. Tada je odlučeno da oružane grupe brane kosoe od ustaša ako pokušaju da ih napadnu. Određena su mjesta i sastav grupa. Prvu grupu, s položajem na Mazinskoj previji, činilo je nekoliko posjednika pušaka iz Drage Mandića, Kovačevića i Tulića, drugu — u Sućurovu gaju, posjednici pušaka iz Drage Vojnovića i treću — na putu Mazin—Gornji Lapac, posjednici pušaka iz zaseoka Skadar—Podsedlo.

Na dan kosidbe grupe su bile na svojim mjestima, ali ustaše nisu naišle. Tada su se u oružanim grupama našli: na Previji: Mile Ilije Mandić, Đuro Vojnović Kočijaš, Stevo Japundžić Tjan i Petar Vojnović S-imićev; u Sućurovu gaju: Nikola Vojnović Đurajin, Ilija Vojnović Sućur, Ilija Vojnović Išina, Sava Stevana Vojnović i Rade Vojnović Medan i kod Voltanog mosta: Mile Zorić Jovišin, Milan Ilić Šubašin, Rade Babić Radojica, Milan Babić, Nikola Zorić Cicalo i Rade Vignjević Gočo,² iz čega proizlazi da je svaki zaselak težio da osigura sebe.

Ubrzo po napadu Njemačke na Sovjetski Savez, nerijetko, čuli su se glasovi o ustanku. Bile su to vijesti neodređene i bojažljivo su se prenosile, uvijek obavijene nekim posebnim velom tajnosti. Ni onda, a ni kasnije nije se doznalo ko ih je proturao i s kakvim ciljem. Mada su te vijesti u najvećem broju slučajeva bile nerazumljive, ipak su pobuđivale maštu, podgrijavale nadu.

U toku jula bilo je više pokušaja da se ispita ko sve ima oružje. Nosilac ovog posla bio je Rade Vojnović Medan, a pomagao mu je Mile Vignjević Mršica. Nije utvrđeno koliko su u ovom poslu uspjeh, ah se po izjavama savremenika može zaključiti da je bio težak i vrlo složen s obzirom na zbivanja izazvana ustaškim terorom. Tako, na primjer, Mile Zorić piše neposredno po ratu u svojoj partijskoj biografiji: »Donio sam pušku sa 117 metaka ... 13. jula ... odgovorni drugovi dolazili su k meni i pitah me za oružje. Rekli su mi da su čuh da sam donio i ja iz vojske pušku. Ja sam ih odbio da. nisam, pošto nisam znao što hoće... Kroz par dana kad sam video... da ne može biti drukčije... ja sam je pokazao«. Trideset godina kasnije, o istom slučaju on priča: »Dobio sam poruku da 13. jula dođem kod Voltanog mosta. Uveče sam otišao. Bili su prisutni: Nikola Babić Nikica, Rade Vojnović Medan, Tomo Ilić, Milan Ilić Šubašin i Milan Babić Lujčić. Tom prilikom se otvoreno govorilo da se priprema oružje, i ako do nečeg dođe da se odupremo, jer ustaše prijete da će Mazinjane iseliti«. Goto-

2 Prema tvrdnji Mile Zorića Jovišina, Petra Vojnovića, Ilije Babića Ička, Filipa Babića Pilje, Staniše Vojvodića i Rade Vignjevića.

vo istog sadržaja su i izjave Rade Vignjevdća i Petra Vojnovića. Tako Petar Vojnović kaže: »Kod mene su dolazili Rade Viojnović Medan i Mile Vignjević Mršica i pitali me da li znam ko ima pušku. Tada mi je Rade rekao određenije 0 pripremama za otpor i da je to poruka Nikole Babića Nikice.

Usporedo s jačanjem ustaškog terora začim ju se i prvi oblici samozaštite. Po zaseocima, a češće za nekoliko komšiluka, domaćini organizuju dežurstva i izviđače. Najčešće taj posao obavljaju odraslija djeca, a imaju zadatak uglavnom da obavještavaju o nailasku ustaša ili drugih sumnjivih lica. I po noći, po nekoj tradicionalnoj inerciji koju samo seljaci razumiju, u svakom zaseoku nađe se po jedan ili dvojica otresitijih ljudi koji tumačaju oko kuća, u stvari bdiju nad pospalim seljandma. Ko ih je odredio, to se gotovo i ne može saznati. To su u prvom sutonu ili još u toku dana na njivi dogovorili dvojica ili više komšija. Tu je i nepisano pravilo da se u takvim prilikama i za nekoliko dana unaprijed zna čiji je red i gdje treba da se nađe.

U drugoj polovini jula nesigurne glasine i šaputanja o ustanku kao da dobijaju određene oblike. Zapaženi su i sastanci ljudi po zaseocima gdje se razgovara, reklo bi se, uglavnom o ljetnim radovima, ali je ipak svima zajedničko da se čuje koliko bilo o najnovijim događajima i da se dogovore o protumjerama. Rekonstrukciju takvih sastanaka gotovo je nemoguće izvršiti. U sjećanjima savremenika dobro je ostao zapamćen sastanak u Šućurovu gaju, za koji se gotovo svi slažu da je održan 26. jula.³ Na sastanku su sigurno bili: Nikola Babić Nikica, Rade Vojnović Medan, Filip Babić Pilja, Marko Vojnović, Tomo Ilić, Mile Zorić Jovišin i Rade Vignjević, vjerovatno i još po, jedan čovjek iz svakog zaseoka iz redova već pomenutih najodvažnijih. Tom prilikom saopćena je poruka Gojka Polovine da budu spremni za dizanje ustanka. Koliko se moglo utvrditi, poruku je u Mazin donio Jovo Polovina iz Dob rosela, odnosno saopćio je Milanu Iliću Šubašinu, a ovaj je odmah prenio Nikoli Babiću Nikici. U prilog toj tvrdnji najubjedljivije je kazivanje Milice i Milke Ilić. One kažu da je na dam-dva pred ustanak kod njih došao Jovo Polovina. Tražio je Milana Ilica i kada su se sreli otišli su nekuda izvan zaseoka. Poslije dva sata Milan se vratio sam i samo je izustio: »Biće borbe«. U pomenutoj poruci nije rečen dan početka ustanka, već samo da se za to čeka ugovoreni znak. Na osnovu te poruke na sastanku je zaključeno: da ugovoreni znak za Mazin bude eksplozija dinamita, što će uraditi Nikola Babić i Marko Babić i da se o ustanku obavijesti veći broj ljudi sposobnih za borbu. Istraživanjem je utvrđeno da je drugi zaključak sproveden još isti dan. O tome se gotovo sve izjave savremenika podudaraju. Tako Marko Vojnović i Nikola Vojnović kažu: »U Vojnovića Draži preneseno je da čekamo poziv za ustanak. Dobro se sjećamo da je pri tome bilo riječi da će poziv uslijediti od Gojka Polovine ili iz Drvara.«

Na pomenutom sastanku izvršen je izbor starješinskog kadra, vođena je rasprava oko odlaska mladića na regrutaciju u Gračac. Na kraju je određen

1 odmah upućen Rade Vojnović Medan da krene prema Srbu radi saznavanja detalja o prenijetoj poruci za ustanak. Najviše oprečnih mišljenja bilo je o odlasku na regrutaciju. Jedni su bili za bojkotovanje regrutacije, dok su drugi smatrali da treba ići jer da je pobuna protiv vlasti preuranjena. Nađeno je kompromisno rješenje da mladići idu na regrutaciju ali uz pratnju načelnika

3 Prema sjećanjima Jovana Babica, Tome Ilica, Marka Vojnovića, Kade Vignjevića, Filipa Babića Pilje, Mile Zorića, Ilije Babića, Milana Babića, Staniše Vojvodića i Petra Vojnovića.

općine Ivica Simeuna Liora i općinskog bilježnika Steve Vojnovića. Po sjećanju Jovana N. Babića pokušano je u ranim časovima 27. jula da se mladići odvrte od odlaska na regrutaciju. Taj pokušaj oštro je osuđen od viđenijih starijih ljudi koji su smatrali da bi zbog takvog postupka mladića stradali ostali članovi porodice, pa i više, a da se vlast mora slušati. Tako je njih oko 30, rođenih 1921. godine, uputilo se za Gračac. Stigavši tamo imali su sreću da su naišli na nepoznatog domobrana, navodno rodом iz Karlovca, koji im je savjetovao da što prije bježe iz Gračaca, jer će ih ustaše poklati. I kada su u istom smislu upozoreni i od nekolicine domaćih Hrvata, mladići su se brzo snašli i krenuli u Mazin.

Do poslijepodnevних časova u toku 27. jula u Mazinu je vladala izuzetna napetost. Počela je da malaksava tek kada se čulo, negdje oko 17 časova, da su se vratili mladići s regrutacije u Gračacu. Čak su svojim pričama o događajima u Gračacu oni unijeli izvjesnu radost i vedrija raspoloženja među ljude. Priče da se u blizini Gračaca puca i da se domobrani utvrđuju u gradu shvaćene su kao ustanak. Dolazak mladića s regrutacije izazvao je i dolazak ljudi iz svih zaselaka, pretežno rodbine, u općinski centar Kasar. Do maločas neizvjesno! i strepnja, sada su poprimili oblike praznovanja. U takvoj situaciji Nikola Baić i Marko Baić, negdje oko 19 časova, pale dinamit. Ugovoreni znak da je počeo ustanak odjeknuo je Mazinjskom uvalom. Dugo se nije moglo pouzdano utvrditi ko je prvi donio vijest o ustanku. Kod savremenika su postojala, a i danas se na njih nailazi, proturječna sjećanja. Izdvajaju se dva koja su najčešće uvažavana. Po jednom su vijest o početku ustanka donijela dva naoružana čovjeka u Kasar, a po drugima donijeli su je ljudi koji su došli iz Cemernice, jer su je tamo čuli od nekih nepoznatih naoružanih ljudi iz Srba. Naknadnim istraživanjima i analizom izjava savremenika, posebno Jovana Babića Perišina, Tome Ilića, Ilije Vojnovića i Luke Vojnovića, može se pouzdano zaključiti da je 27. jula u večernjim časovima donesena pismena poruka za dizanje ustanka. Nju je donio Rade Vojnović Medan i predao je Nikoli Babiću Nikici. O tome Jovan Babić Perišin kaže: »Vidio sam da je Medan donio pismeno naređenje za ustanak, što mi je i pokazao. Došao je preko ravne Cemernice. Bilo je to 27. jula oko 18 časova«. A Tomo Ilić kaže: »Medan je poslan prema Srbu 26. jula, a otuda se vratio 27. jula s pismenim naređenjem za ustanak i predao ga Nikohu Babiću Nikici«. Ilija Vojnović i Luka Vojnović zajednički izjavljuju: »Sreo nas je Medan u vrh Drage 27. jula oko 16 časova i pitao nas gdje je Dane. Otac Luka mu je odgovorio da je otišao danas u Gračac ne bi li se nekako prebacio za Beograd. Na naš odgovor Medan je, s gorčinom, ljutito rekao: »Ih, j ... vas bog, niste ga smjeh pustiti, podignut je ustanak!«, i poshje tih riječi Medan je žurno otišao prema Mazinu.«

Vijest o ustanku djelovala je izuzetno ohrabrujuće na sve Mazinjane. Te večeri cio narod bio je na nogama. Načelnik općine Ivica Simeun Lior, uplašen time, pokušao je da nađe kojeg mještana da ga prebaci kolima do Bruvna, u čemu nije uspio. Ubrzo poshje eksplozije dinamita, nekako između 19 i 20 časova, u Kasar je pristigla grupa naoružanih ljudi iz zaseoka Kovačevića: Milan Kovačević, Danilo Kovačević Danja, Stevo Kovačević Cevina, Mićo Kovačević, Dušan Kovačević Prokin i Vlado Kovačević Dacilor i uhapsila načelnika općine Ivicu Simeuna Liora. Tražili su i lugara Mijata Anića, ali trenutno nije bio tu, dok činovnike općinske uprave nisu dirali. Međutim, u međuvremenu je došao i Rade Vojnović Medan i odmah je pokušao da »razvlasti« bilježnika i blagajnika, ali ga je u tome spriječio Jovo Vojnović, mlinar, rekavši: »Treat će nam pisari«.

Sutradan, 28. jula, uhapšeni su Mijat Anić, lugar i Nikola Kampor, zidar i zatvoreni u podrum školske ograde. Ubrzo poslije hapšenja, prema tvrđenju Bade Vignjevića, Jovana Babića Brejtera, Milana Babića i drugih, jedna grupa ljudi predvođena Danom Babićem Limarom, tražila je njihovo oslobađanje, pa kada nije uspjela u tome, sakupljala je po čitavom Mazinu potpise i tu listu uputila komandirima četa na odobrenje.

U ranim jutarnjim časovima 28. jula postavljena je zasjeda na Previji i uhvaćen općinski pismoša Milan Banjac. U stanici su mu oduzeli poštu, a njega pustili kući. Prema onom što se toga dana vidjelo narod Mazina je prihvatio ustanak. U toku ovog dana u općinski centar Mazina pristizale su grupe ljudi iz svih zaselaka naoružane puškama, pištoljima, kuburama, sjekirama i vilama. Špiro Vojvodić, učesnik u oktobarskoj revoluciji, došao je s razvijenom crvenom zastavom i obratio se prisutnima s nekoliko riječi, završivši, pored ostalog: »Pod ovakvom zastavom borio sam se u Rusiji«. Nove vijesti o uspjesima ustanka u Srbu snažno su se doimale na ustanike Mazina. To se vidjelo i po raspoloženju čak i onih koji su dotada sumnjičavo i s negodovanjem slušali vijesti o ustanku. Šta više, ovog momenta oni posta dose grlati i kuražni, naročito u zahtjevima da ni prema kome nema milosti.

Prvi oblici vojne organizacije ustanika

U toku 28. jula, kao rezultat ranijih dogovora na sastanku od 26. jula grupe simpatizera i odvažnijih ljudi s Nikolom Babićem, osnovane su tri ustaničke čete: prva: Skadar — Podselo, komandir Rade Vignjević, druga: Kovačević — Tulić, komandir Geno Kovačević i treća: Draga Mandić — Draga Vojnović — Kasar i Buvetići, komandir DMITAR Vojnović. Čete su dijeljene na vodove, svaka na po dva. Težilo se da svaki zaselak ima svog komandira. U četi Skadar — Podselo komandir jednog voda bio je Rade Babić Radojica, a drugog Mile Zorić Jovišin. U četi Draga Mandić — Draga Vojnović komandir jednog voda bio je Nikola Jove Vojnović, a drugog Jovan Vojnović Joja. U četi Kovačević — Tulić komandir jednog voda bio je Stevo Vojvodić, a drugog Đuro Nikole Kovačević. Izbor komandira četa i vodova vršen je na skupu svih boraca, po kriterijumu vojničke spremne pojedinaca.

Prema prikupljenim podacima i natpisu na Spomen-ploči u Mazinu, smatra se da je u selu uoči ustanka bilo 48 mauzerki i 50 ostalih pušaka. Vjeruje se da ih je bilo više ali za to nema pouzdanih podataka. Također se vjeruje da ih svi imao nisu pokazali na dan početka ustanka, pa i dugo kasnije. Prema izjavi Filipa Babića Pilje mauzerke su bile raspoređene po' četama ovako: Skadar — Podselo 13, Draga Mandić Draga Vojnović 24 i Kovačević Tulić 11.

Prema rezultatima vlastitog istraživanja s velikom pouzdanošću može se smatrati da su na dan ustanka vojničke puške pokazali: Milan Dane Babić, Rade Jove Babić Radojica, Dane Ilije Babić, Stevo Miloša Baić Keka, Jovan Ilije Baić Jović, Milan Rade Ilić, Nikola Stevana Ilić Nina (dobio od Milana Kantara Čičinog), Stevo Jandrije Japundžić. Mile Jandrije Japundžić (izbjegao prije ustanka u Beograd, a pušku ostavio Nikoli Đure Japundžić Loli), Stevo Mile Japundžić (pušku je donio' iz rezerve brat mu Đuro), Geno Mile Kovačević, Mile Petra Kovačević Mićo, Mile Dane Kovačević, Nikola Stevana Kovačević, Danilo Mile

Kovačević Danja, Tomo Tome Kovačević, Dušan Proke Kovačević, Mile Ilije Končar, Dušan Kuzmana Mandić, Ilija Rade Mandić, Mile Ilije Mandić, Ilija Petra Mandić Ičan (pušku je kupio prije ustanka i dao je Radi Sime Mandić), Dane Ilije Plečaš, Rade Dane Vignjević Raca, Rade Samuila Vignjević Raba, Nikola Milana Vignjević, Mile Jandrije Vignjević Mršica (on je 27. 7. pošao u Beograd, a pušku je ostavio Nikoli Jove Vojnović), Dane Mile Vojnović, Mile Steve Vojnović, Mile Milana Vojnović, Petar Sime Vojnović (kupio pušku prije ustanka), Jovan Mile Vojnović (kupio pušku prije ustanka), Mile Rade Vojnović, Rade Jove Vojnović (kupio pušku prije ustanka), Ilija Luke Vojnović, Rade Luke Vojnović Medan (imao je tri puške i pištolj, pa je jednu pušku dao Iliji Nikole Vojnović Išini, a drugu, vjerojatno, Nikoli Luke Babić Nikici), Marko Jove Vojnović (pušku mu je dao sin Ilije Gušavca iz Gračaca), Marko Dane Vojnović Dancalov, Sava Stevana Vojnović (pušku mu je dao tast Đuro Stevana Vojnović mežnar), Vaso Sime Vojvodić, Ilija Tuniše Vojvodić, Stevo Luke Vojvodić, Tomo Nikole Vojvodić, Marko Luke Zavišić, Nikola Mile Zorić, Mile Ilije Zorić, Nikola Sime Zorić Nine, Nikola Dmitra Zorić, Pored mauzerki utvrđeno je da su imali staru američku pušku sa 16 metaka — Petar Pilipa Babić Pepo; francusku pušku — Mile Pavla Kovačević Mičo i austrijski karabin — Luka Rade Zorić, dok su lovačke puške imali Stevo Dane Mandić i Ilija Pa je Rada-ković.

U toku 28. jula ustanici su počeli posjedati položaje iz čete Kovačević — Tulić i čete Draga Mandić — Draga Vojnović — Buvetić — Kasar na Mazinskoj previji prema Bruvnu, a iz čete Skadar — Podselo na Zuleševici prema Gornjem Lapcu. Ustanici s položaja na Mazinskoj previji krenuli su 29. jula ujutro i učestvovali u borbi za oslobođenje Bruvna, zajedno s ustanicima iz bruvanjske općine. Računa se da je u ovoj borbi iz Mazina učestvovalo oko 70 ustanika s raznim oružjem i oko 30 ljudi bez oružja. Tamo su zarobili 5 pušaka. Ustanici s položaja na Zuleševici učestvovali su 2. augusta u pohodu na Boričevac, zajedno s ustanicima iz kotara Donji Lapac, a bilo ih je oko 25, naoružanih različitim oružjem i oko 30 bez oružja.

Poslije oslobođenja Bruvna (29. 7.) i Boričevca (2. 8.) ustaničke snage iz Mazina nalazile su se indirektno ili direktno pod komandom Štaba gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu na čelu s Gojkom Polovinom. Ovaj štab je direktno ili preko komandanta ustaničkih snaga bruvanjske općine Nikole Pofcrajca do njegove pogibije 4. augusta, a poslije preko komandanta Gračačkog sektora Nikole Miljuša, vršio pomjeranja ustaničkih četa iz Mazina prema zahtjevima vojne situacije. Bilo je slučajeva da su naređenja ovog štaba upućivana direktno pojedinim komandirima, ali u pravilu činjeno je to preko Nikole Babića Nikice, koji je od početka i kasnije bio partijski i vojni rukovodilac Mazina. Tako su dvije ustaničke čete: Kovačević — Tulić i Draga Mandić — Draga Vojnović u toku 29. jula posjele položaje prema Gračacu, uglavnom na Vodenoj glavi. Po naređenju Nikole Pokrajca jedan vod iz čete Kovačević — Tulić nešto kasnije posjeo je položaj na Četnji a usmjeren prema Lovincu. S njima su zajedno bili i ustanici iz Komića. Četa Skadar — Podselo je 3. augusta, po naređenju Gojka Polovine, posjela položaje na Buševiću sa zadatkom djelovanja prema Kulen-Vakufu.

Raspored ustaničkih četa iz Mazina ostao je uglavnom nepromijenjen sve do 18. augusta, odnosno do domobranske ofanzive. Jedino su, ovisno o situaciji ili obavijestima kojima su raspolagali Štab gerilskih odreda za Donji Lapac i

okolinu ili pak komanda Gračačkog sektora, upućivane manje ustaničke snage prema Udbini, Gračacu i Kulen-Vakufu. Ustanici su se smjenjivali na položajima svakih sedam dana. Polazeći od kuće ustanici su nosili hranu za 1 do 2 dana, a za ostale dane ishrana je organizovana na položajima. U četama su određeni kuhari i to: za četu Skadar — Podselo Đuro Vignjević Jura, za četu Kovačević — Tulić Stevo Kovačević, a za četu Draga Mandić — Draga Vojnović Nikola Vojnović Čulić. Oni su odgovarali ne samo za spremanje hrane, već i za njenu nabavku i dopremu na položaje.

U ovo vrijeme život se u Mazinu odvijao, uglavnom, prema ustaničkim shvaćanjima. Sve što nije bilo na položajima prihvaćalo se poljskih radova. Užurbano se radilo na skidanju ljetine i njenom sklanjanju na bezbjednija mjesta. Tako se već u toku ovog ljeta pojavljuju začeci kopanja zemunica za smještaj namirnica. Težnje ka bržem skidanju ljetine uticale su negativno na držanje ustanika na položajima. Pod vidom raznih izgovora — hranioci, kućni i poljski poslovi, bolest i slično — učestale su molbe ustanika da ih se pusti kući s položaja, čemu komandiri četa i vodova najčešće i izlaze u susret, zahtijevajući istovremeno zamjenu za njih iz sela, što se vršilo putem dobrovoljaca.

Početkom augusta učestale su i pojave dolaska u Mazin raznoraznih grupica naoružanih ljudi iz okolnih i susjednih sela, a njima se pridružuju i pojedinci iz Mazina. Umjesto da su na položajima, ove grupice obilaze zaseoke i pojedine kuće, ponašaju se kabadahijski, pa čak zahtijevaju da im se peku janjci, iznosi piće i slično. Ali one su se zadržale samo na tome. One se nameću da »sređuju« stanje u Mazinu. Tako jedna grupa iz okoline Udbine, predvođena Lukicom Popovićem Lunetom, dolazi u Mazin između 2. i 4. augusta, upravo u vrijeme kada se veći broj ustanika nalazio na položajima izvan Mazina. Ta grupa na silu upada u zatvor, odvodi uhapšeničke Ivicu Simeuna Liora, Mijata Anića i Nikolu Kampora, na zvjerski način ih muči i na kraju ubija.

Nekoliko dana kasnije ista grupa ponovo dolazi u Mazin s namjerom da odvede porodicu lugara Mijata Anića. Tim povodom, pred kućom gdje je porodica Anića stanovala, odvijala se prava drama. Stariji ljudi i, žene iz zaseoka Podselo, koji su se u tom momentu nalazili kod kuće, priskočili su u pomoć porodici Anića. Međutim, pomenuta grupa ih je brzo rastjerala, prijeteci »da treba postrijeljati sve one koji štite ustaše«. Nakon toga grupa hapsi Mašu Anić i njeno 4 djece — Marka, Tomislava, Nadu i Miru, zvjerski ih muči i ubija. Ubrzo poslije ovog događaja ubijena je i porodica Duje Kneževića od neutvrđene grupe šovoinista — siledžija. Najvjerojatnije da su ovo posljednje zvjerstvo izvršili šovoinisti — siledžije iz Mazina, a kako je ono bacilo neizbrisivu ljagu na čitavi Mazin, to su od početka činjeni svi mogući pokušaji da se ovaj zločin zataška, najčešće obavijajući ga valom misterije. Te intencije žive i do danas. Otuda ga se nije uspjelo pouzdanije rekonstruisati.

Poslije ovog zločina, kao najubjedljivije objašnjenje, izmišljeno je to da je žena Duje Kneževića, bojeći se šovinističke osvete, sama objesila svoju djecu, a zatim sebe. Odbljesci toga objašnjenja žive i do danas kod nekih Mazinjana. A i oni koji su u naknadnim istraživanjima pomogli da se ipak utvrdi da su Dujina žena i njeno četvero djece ubijeni na zvjerski način od neindifikovane grupe šovoinista — siledžija, više bi voljeli da se taj zločin zaboravi, da se uopće ne spominje. Nešto više o ovome zločinu ispričao je 1979. godine Stjepan, najstariji sin Duje Kneževića, rođen 12. decembra 1928. g. Najsazetije priča bi izgledala ovako: Grupa nepoznatih ljudi upala je obnoć u kuću gdje je stanovala

porodica, Duje Kneževića i odmah počela sa svojim zločinačkim djelom. On je po nagovoru majke uspio da iskoči iz kuće i skloni se kod porodice Nikole Škorić Nine. Iz ove porodice jedna žena ga je skrivala dva ili 3 dana, ali kada su siledžije počele određenije i njoj da prijete, ona ga je sklonila kod porodice Đure Vojnovića, mežnara. Tu je ostao do 19. augusta kada mu je neko iz ove porodice rekao da bježi prema domobranskoj vojsci, koja je u tom momentu prolazila kroz Mazin. On je poslušao i uz pomoć domobrana prebacio se u Gračac, a zatim u Zagreb, gdje ga je otac smjestio u dječji dom i dao na izučavanje zanata.

Pomenuta zvjerstva šovinstva — siledžija naišla su kod ogromne većine Mazinjana na ogorčenje i osudu, naročito kada se s položaja vratila prva smjena ustanika, u kojoj se i nalazilo jezgro aktivista iz pripremnog perioda ustanka.

I pored toga, opomenute grupe su i dalje vršljale. Dolazile su da traže »ustashe« i »strance«. Bile su zapažene po galami, vici, prijetnjama i ispitivanjima: da li neko nešto ili nekog krije? Da bi opravdali svoje postupke davali su uzgred »obavijesti« podešene prema potrebi ili sagovornicima kao da su oni čuli, ili vidjeli da je neko došao ili da se neko nepoželjan krije. Po ovome uzoru, da ne bi izgubili korak s vremenom, i neki domaći ljudi uputiše se na razne strane. Potajno ili pod raznim izgovorima pojedinci su se izvlačili i s položaja i udruženi u grupice, samostalno ili kao pratnja »strancima«, počеше tragati po selima, provlačeći stanovništvu kroz uši već poznate »savjete«. Neka od ovih lutajućih grupa doznala je da se u Visuću kod Udbine krije neki »stranac« i o tome obavijestila borce i iz četa Kovačević — Tulić, Draga Mandić — Draga Vojnović koji su se nalazili na položajima na Mazinjskoj previji. Vijest i njen tajanstveni komentar izazvali su kod boraca razna nagađanja, ko bi mogao da bude, da nije špijun jer se raspituje o borbi, ustanicima i Gojku Polovini. Upravo u vrijeme kada se o tome vijećalo, na Mazinsku previju je iznenada stigao i Gojko Polovina. Upoznat s ovom viješću Polovina je odmah odredio u patrolu Danila Kovačevića Crnog, Stevu Nikole Kovačevića i Stanišu Luke Voj vodiča, dao im zadatak da tog »stranca« dovedu, da ga ne smiju tući, ali ni pustiti da im pobjegne. Izbor na ove ljude pao je zbog poznavanja terena i većine ljudi u Visuću. Patrola je pronašla »stranca« i poslije oštrog objašnjavanja, stavila mu lisice na ruke, a uz put nisu se uzdržavali i da ga udare. Na Mazinjskoj previji i patrola i borci bili su jako iznenađeni kada su »stranac« i Gojko Polovina potrčali jedan drugom u zagrljaj.

Bilo je to 5. ili 6. augusta kada je na Mazinjsku previju stupio Marko Orešković pod izuzetnim okolnostima. Poslije kraćeg razgovora, s Gojkom Polovinom on je iz džepa izvadio proglas CK KPJ, pročitao ga borcima, održao im kraći govor, a zatim se nešto duže zadržao s njima u razgovoru. Sadržaj proglasa CK KPJ i govor Marka Oreškovića prepričavali su se slijedećih dana u svim zaseocima. Njegov susret s Gojkom Polovinom, odnos prema ljudima iz patrole i bliski razgovor s ustanicima ostali su do danas za sve prisutne kao trajno doživljeni svojevrsni ugođaj. O toj dragoj uspomeni kao da nikad nije dosta da se prepriča. S Mazinjske previje Marko Orešković i Gojko Polovina uputili su se za Donji Lapac u pratnji ustanika Ilije Babića Ićka,

Vršljanje stranih i domaćih samovoljnih grupa i njihovo siledžijsko ponašanje uznemirili su stanovništvo. Zato se, u dogovoru s komandirima četa i vodova, u Mazinu stvaraju jače patrole po zaseocima sa zadatkom da se, ne samo

fizički odupru samovoljnom »uspostavljanju reda«, već i da političkim radom i objašnjenjima ukažu narodu da se odmazdom i ubijanjem hrvatskog naroda ide na ruku ustašama i okupatoru.

S pojačanom potrebom skidanja ljetine jačala su i razapinjanja ustanika između polja i položaja. Sve češći su bili slučajevi samovoljnog odlazanja ustanika s položaja, pa su i tu morali intervenirati komandiri četa i vodova. I sami ustanici su sve češće tražili da se u smjene na položajima unese više reda, da se nikom ne gleda kroz prste i da, se kažnjavaju oni koji bježe s položaja.

Postupci NDH i Talijana na pojavu ustanka

Ocijenivši da su oružane snage NDH nedovoljno jake za ugušenje ustanka, talijanska komanda se odlučila na, reokupaciju takozvane II i III okupacione zone. Već u toku 3. i 4. augusta talijanske trupe ušle su u Gračac iz pravca Obrovca i Knina. Istovremeno su domobranske snage, pristigle iz raznih krajeva Hrvatske, usmjerene na, razbijanje ustaničkih snaga pravcem Gračac — Donji Lapac. Od 4. do 18. augusta ustaničke snage vode borbe s domobranskim izviđačkim snagama na pravcu Gračac — Bruvno, od kojih su nešto teže one vođene 4. i 11. augusta kada su domobranci pokušali da uzmu Crni vrh i Vodenu glavu. U ovim odbrambenim borbama učestvovali su i Mazinjanci. Jači napad domobrana uslijedio je 17. i 18. augusta. Prvog dana napad je otpočeo Lovinački združak pravcem Lovinac — Ploča — Ondić — Klapavice — Solobanica gdje će se sutradan, 18. augusta, na Opčuvu spojiti s Gračačkim zdruhom. Na ovom pravcu u borbi s Lovinačkim zdruhom našao se u borbi i vod Mazinjana s 1 puškomitraljezom.

Gračački združak krenuo je u napad 18. augusta pravcem Gračac — Bruvno — Mazin — Kulen-Vakuf. Poslije kraćeg otpora na Vodenj, glavi, ustaničke snage gračačke, bruvanske i mazinjske općine povukle su se zajedno s narodom prema Cemernici. Tako su dijelovi Gračačkog zdruha već oko 17.30 izbili na Mazinjsku previju. Nije utvrđeno ko je izdao naredbu da se ustanici s fronta prema Gračacu i Lovincu povlače prema Cemernici, iako su postojali dobri uslovi za pružanje otpora i na pravcu Solobanica — Kremen. Vjerojatno je na to uticala činjenica da su domobranske snage iz pravca Lovinca još u toku 17. augusta izbile u Ondić, što je zabrinulo ustanike, smatrajući da je glavni pravac napada Lovinac — Udbina. Kada se sutradan, 18. augusta, oglasila topovska paljba prema Vodenj glavi, onda je ubrzano povlačenje ustanika i naroda ka Cemernici.

Dobivši prve, ali nedovoljne jasne, informacije o domobranskoj ofanzivi, Štab gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu uputio, je 18. augusta na Mazinjsku previju vod ustaničke čete Skadar — Podselo koji se do tada nalazio na položajima prema Kulen-Vakufu. S vodom su se uputili Gojko Polovina i Rade Žigic. Prema tvrdnjama Ilije Babića Ićka, Filipa Babića Pilje, Milana Babića Kuge i Jovana Baića Joviše vod je predveče 18. augusta sreo u Logorištu Stevu Prečanicu, bivšeg blagajnika općine, koji je s manjom grupom naroda bježao u pravcu Donjeg Lapca. Na pitanje Gojka o situaciji u Mazinu Prečanica mu je nije umio objasniti. Tada je vod produžio ka Mazinjskoj previji i došavši blizu

Narod se povlači sa svojom vojskom.

nje mogao je samo da konstatuje da se tu već nalaze domobrani. Sada je komandiru voda naredeno da ostane na terenu Mazina, a Gojko Polovina i Rade Žigić istu večer vratili su se u Donji Lapac.

Sutradan, 19. augusta, domobranske snage su nastavile da nastupaju ka Gornjem Lapcu. Jedna kolona kretala se pravcem : Šolobanica — Zuleševica — Drenova glava — Kalati, a druga Mandić Draga — Lumbardenik — Kulen-Vakuf. Te snage su bez otpora uzele Mazin i planinu Zuleševicu. Jedino su im kretanje usporavale prekopane ili bukvama zakrčene ceste. Kroz Mazin su domobrani nastupali s »miroljubivim parolama«. Govorili su da vojska ide da napravi red, da više neće biti pokolja i slično. Među domobranima je bio i jedan oficir Srbin koji je tražio da razgovara, s ljudima, da ih nagovara da predaju oružje i da se vrate svojim kućama. Međutim, niko od naroda iz Mazina nije nasjeo tim pozivima.

Pošto su 19. augusta domobranske snage poražene u Pištaljskoj draži, one su se žurno povlačile preko Mazina za Gračac. Njih je u Mazinu napao vod iz ustaničke čete Skadar — Podselo kao i dio ustanika iz četa Draga Mandić — Draga Vojnović i Kovačević — Tulić. Prema tvrdnjama mnogih učesnika ustanici Mazina su ih gonili sve do Bruvna. Oni tvrde da su tada ubili 32 domobrana, a pouzdano se zna da je Ilija Šfcaić kocem ubio jednog domobrana. Tada su od ustanika teško ranjeni Vaso Obradović, a lakše Staniša, Vojvodić i Nikola Kovačević Stecin. Ranjene ustanike previjao je i liječio Dušan Baić.

Prodor domobranskih snaga i naglo povlačenje ustaničkih snaga, utjecalo je na jače zastrašivanje stanovništva i izazvalo niz negativnih posljedica : nepovj e-

renje u sopstvene snage, raspaljivanje šovinističkih strasti, pojavu harangerskog i dezorganizatorskog djelovanja. Protiv ovih pojava otpočele su borbu progresivne ustaničke snage, ali, one još nemaju dovoljno snaga, kao ni vojničkog, političkog i organizacionog znanja. U proteklom vremenu isticao se i izrastao jedan broj mladih ljudi koji su sve vrijeme proveli na položajima, a u toku domobranske ofanzive ispoljili potrebnu snalažljivost i ličnu hrabrost. Oni su time stekli ugled i postali nosioci borbe protiv negativnih pojava i glavni oslonac komandirima četa i vodova. Međutim, smjenaški sistem nije dozvoljavao da one dođu do većeg izražaja.

Političke i vojne prilike poslije domobranske ofenzive

Poslije sloma domobranske ofanzive većina ustanika Mazina ostala je kod svojih kuća. Jedino je istog dana (20. 8.) vod Skadar — Podselo vraćen na stari položaj prema Kulen-Vakufu.

Na savjetovanju predstavnika narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za zapadnu Bosnu i Liku, 30. i 31. augusta u Drvaru, među 30 delegata bio je i Nikola Babić Nikica, delegat Mazina, koji je i istupio s kraćim govorom. Po povratku on je upoznao komandire četa i vodova, kao i jedan broj istaknutijih boraca, sa zaključcima, donesenim na savjetovanju. Prema sjećanju, učesnika težište njegovog izlaganja bilo je na organizaciji i učvršćenju četa i vodova te njihovo pripremanje za borbu protiv talijanskog okupatora. Tada je Nikica rekao da je odlučeno da se za ustanike uvede jedinstveni naziv — gerilac. Nikičino izlaganje mnogo je pomoglo progresivnim snagama da se s više elana, jasnije i uspješnije snalaze u radu među narodom i ustanicima, u četama.

Početkom septembra, po naređenju komandanta Gračačkog sektora Dušana Mileusnića, iz sve tri ustaničke čete u Mazinu osnovan je kombinovani vod koji je upućen na sektor Udbine radi učešća u napadu na Podlapac 3. septembra.⁴ Tada je i pronađena vijest da je vod u toj borbi zaplijenio puškomitraljez, što nije bilo tačno. S puškomitraljezom se, kako je pouzdano utvrđeno, desilo slijedeće. U prvim ustaničkim danima Gojko Polovina poslao je puškomitraljez ustanicima Mazina po Jovanu Babiću Perišinu. Ovaj ga nije prijavio svom komandiru, već se s njime priključio vodu Mazinjana koji su se od 1. do 17. augusta nalazili na položaju Catrnja prema Lovincu. Marta 1942. godine puškomitraljez je predat partizanima bataljona »Gavrilo Princip«.

Poslije napada na Podlapac i kod ustanika Mazina vođena je istraga o pitanju pljačke. O tome se u jednom ratnom izvještaju kaže: »Prema primljenim obavještenjima Mazinjani su jedino opljačkali nekog trgovca, za koga tvrde da je bio ustaša, a ne znam ko je opljačkao tamošnje seljake«. Prema sjećanju učesnika dio boraca iz Mazina zaista je učestvovao u pljački, ali su im od toga »plijena« najviše oduzeli usput ustanici iz Komića, Klapavica i Cerovca, pa su ponešto donijeli kući »najspretniji«, koristeći oobilazne puteve.

U pripremama za napad na Kulen-Vakuf, Stab bataljiona gerilskih odreda za Liku naredio je 5. septembra da se ustanička četa Kovačević — Tulić prebaci

4 Prema sjećanju učesnika Jovice Pavlice, Ilije Babića Ićka, Milana Babića, Mile Zorića i drugih.

u rejon Donjeg Lapca, što je ova i učinila 6. septembra smjestivši se u Boričevac. Istog dana četa je dobila naređenje da jedan vod ostane tu do daljeg, a drugi da se prebaci na položaje prema Gračacu. U to vrijeme na položajima prema Kulen-Vakufu već se od ranije nalazila četa Skadar — Podselo, pa ju je ojačao pomenuti vod. Ove snage uzele su učešća u napadu na Kulen-Vakuf u toku 6. septembra da bi se već 7. septembra povratile na teren Mazina.

Poslije napuštanja Gračaca od strane domobranskih snaga 30. i 31. augusta i kod ustanika Mazina osjeća se pojava opuštanja. Početkom septembra Dušan Mileusnić, komandant Gračačkog sektora, zakazao je Mazinjanima zbor na koji su se masovno odazvali. Težište istupanja Mileusnića, kao i drugih govornika, bilo je na ukazivanju da je glavni neprijatelj talijanski okupator, a da su ustaše i ostali izrodi samo njegovi pomagači. Iako su Mazinjani tada odobrili istupanja govornika, oduševljenje za borbu protiv talijanskog okupatora nije raslo. Obrnuto, poslije 7. septembra kada Talijani i zvanično preuzimanju vlast u II okupacionoj zoni i otpočinju sa sistematskom propagandom da su »došli kao spasioци Srba«, sve se više pojavljuju otpori politici napadanja Talijana. To shvaćanje pojačava se posebno u prvoj polovini septembra kada su se Talijani pojavili u Bruvnu i na Mazinskoj previji, odakle su talijanski vojnici pojedinačno odlazili u zaseoke, noseći koji kilogram soli ili drugih sitnica te mijenjali to za krumpir, pasulj, kupus, kokoši, jaja i si. Tada »snalazijivi ljudi« proturaju glasove da su Talijani dobri i da treba s njima trgovati. Istovremeno u Mazinu se pojavljuju ozbiljniji znaci pročetničkog djelovanja, što nije ostalo bez utjecaja na dalju pasivizaciju ustanika.

U toku septembra u Mazin su češće dolazili i djelovah Nikola Krajnović, nešto kasnije sekretar KK KPH za Gračac, Dušan Mileusnić, komandant Gračačkog sektora i Nikola Miljuš, učitelj. Od druge polovine češće u Mazin zalazi Tomo Nikšić Tomek, član OK KPH za Liku, inače zadužen za pomoć partijskoj organizaciji kotara Gračac. Ovi poznati partijski radnici značajno su pomagali progresivnim snagama u njihovom političkom djelovanju u Mazinu. Održavani su češće sastanci s komandirima četa i vodova, kao i sastanci s grupama ljudi po zaseocima na kojima se najčešće razgovaralo o potrebi stvaranja čvršćih vojnih jedinica, koje bi duže vrijeme ostajale na položajima i bile spremne da se bore i na drugim teritorijama izvan sela. Upućivan je apel posjednicima pušaka, koji iz raznih razloga ne idu na položaje, da ustupe svoje puške borcima koji ih nemaju, a spremni su da idu na položaje. Istovremeno je vođena oštra borba protiv onih ljudi koji su unosili među ustanike raznovrsne pesimističke stavove i shvaćanja, nastojeći da tako razbiju jedinstvo ustanika.

Od 7. septembra svi ustanici iz Mazina su kod svojih kuća. Objašnjavanje potrebe borbe protiv talijanskog okupatora izgleda da je u dobroj mjeri prihvaćeno. O tome svjedoči i izvještaj iz toga vremena komandanta Gračačkog sektora u kojem se, pored ostalog, kaže: »Za borbu s Talijanima su Medanov vod, Kovačevići (Genin), Rade Vignjevića, a i svi ostali Mazinjani bi se mogli privoditi za borbu.«

Polovinom septembra Dušan Mileusnić i Nikola Miljuš pozvali su na razgovor komandira čete Skadar — Podselo Radu Vignjevića. Prema izjavi istog tada mu je postavljen zadatak da na terenu općine Mazin organizuje gerilski vod koji bi išao na položaje u Bosnu, odnosno prema Bihaću. Izjava se podudara s naređenjem Drvarske brigade od 14. septembra, upućenim Štabu bataljona gerilskih odreda za Liku, u koj em se, pored ostalog, kaže : »U vezi s novim

zadacima koji se postavljaju pred naše odrede, naređuje se najhitnije da se svi odredi. . . poslije oslobođenja Kulen-Vakufa upute na Bihać i da stežu obruč oko njega.« Ovaj vod je osnovan oko 15. septembra i u njega su ušli slijedeći borci: Petar Sime Vojnović, Dušan Kuzmana Mandić, Dmitar Petra Vojnović, Dušan Mile Vojnović, Mile Ilije Mandić, Mile Milana Vojnović, Rade Jove Vojnović, Đuro Jove Vojnović, Đuro Jovana Vojnović Tumin, Nikola Đure Japundžić Lola, Ilija Rade Mandić, Dane Mille Vojnović Cučkov, Jovan Mile Vojnović Joja — svi iz Drage Mandića i zaseoka Buvetić. Petar Luke Japundžić Cika, Rade Milana Vignjević, Jovo Samuila Vignjević, Nikola Nikole Skorić, Vajo Vaše Zorić, Nikola Dmitra Zorić, Vaso Sime Vojvodić, Mile Ilije Zorić Jovišin, Bogdan Milana Ilić Božo, Ilija Dane Babić Ićko, Filip Petra Babić Pijaja, Nikola Sime Zorić Nine, Milan Rade Ilić Subašin, Mile Ilije Končar, Rade Vignjević Gočo, Nikola Stevana Zorić Cicalo, Rade Jove Babić Radojica, Nikola Ilije Baić, Jovan Rade Baić Joviša i Mile Đure Baić — svi iz čete Skadar — Podsedlo.³

Insistiranje Dušana Mileusnića i Nikole Miljuša da se gerilski vod osnuje od boraca s teritorije Mazina, odnosno iz svih njegovih zaseoka nije se do kraja ostvarilo. Odlazak u taj vod prihvatili su borci iz četa Skadar — Podselo i iz zaseoka Draga Mandić, dok zaseoci Kovačević, Tulić i Draga Vojnović nisu imali boraca u ovom vodu. Vod je upućen u Donji Lapac, odakle je odmah, po naređenju Štaba gerilskih odreda za Liku, krenuo preko Drenovače i Ripačkog klanca da posjedne položaj između Velikog Radića i Grabeža, prema Bihaću i Bosanskoj Krupi. Na tom položaju imao je prvu borbu s ustaško-domobranskim snagama u ofanzivi 27. septembra kada su ranjeni komandir voda Rade Vignjević i borci Nikola Japundžić Lola i Vaso Vojvodić. Sva trojica su prebačeni u Majkć Japru gdje su ostali do izlječenja. Vod je i dalje učestvovao u borbama sve do 5. oktobra braneći položaj od Grabeža i Radića do Bosanskih Doljana, a zatim se prebacuje preko Une i ostaje u sastavu ostalih ustaničkih snaga na položajima prema Kulen-Vakufu.

Kada su ustaško-domobranske snage u pomenutoj ofanzivi prodrle do Kulen-Vakufa, tada je Štab bataljona gerilskih odreda za Liku naredio da se svi ustanici iz Mazina prebace na Donjiolapački sektor. Dvije ustaničke čete: Draga Mandić — Draga Vojnović i Kovačević — Tulić izvršile su ovo naređenje, osim dijela boraca iz čete Kovačević — Tulić koji su se, na insistiranje komandira čete Gene Kovačevića, vratili sa Zuleševice. Povratak ovog komandira čete u selo s dijelom boraca shvaćen je kao prvi nagovještaj mogućnosti prelaska na stranu neprijatelja. Komandu nad ostatkom čete Kovačević — Tulić preuzeo je Stevo Kovačević Cevina, jer se i dotada isticao u zagovaranju nastavka borbe protiv okupatora. Prema tvrdnjama Petra Vojnovića, Milana Babića, Jovana Ilića, Milana Kovačevića i Staniše Vojvodića, podaci izneseni u sjećanju učesnika NOR-a kotara Gračac, da su se svi borci iz čete Kovačević — Tulić vratili sa Zuleševice, ne odgovaraju stvarnosti. Istina, Geno Kovačević se već koncem septembra uključio u šveroerski kanal, što ga je udaljavalo od čete i borbe. Ali, on nije imao toliki uticaj na vod iz zaseoka i dio boraca iz zaseoka Kovačević da bi ih mogao odvratiti i od borbe protiv ustaša.

U borbama vođenim s domobranskim snagama od 28. septembra do 6. oktobra u rejonu Boričevca i Donjeg Lapca učestvovala su: četa Draga Mandić —

5 Prema izjavama Rade Vignjevića, Petra Vojnovića, Ilije Babića, Vase Vojvodića, Jovana Baića Joviše, Đure Vojnovića i Rade Manojla Vignjevića.

Draga Vojnović s komandirima Dmitrom Vojnovićem na čelu, četa Skadar — Podsedlo pod komandirima Milanom Babićem, nepotpuna četa Kovačević — Tulić pod komandom Steve Kovačevića i Gerilski vod pod komandom Mile Zorića Jovišina, koji je zamijenio ranjenog komandira Radu Vignjevića. Računa se da je u tim jedinicama tada bilo oko 200 boraca, od kojih je oko 80 bilo naoružano vojničkim puškama, oko 40 drugim vatrenim oružjem, a ostali su bili bez oružja. Poslije reokupacije Donjeg Lapca od strane Talijana, 7. oktobra, ove snage su se vratile u Mazin svojim kućama.

Stvaranje partijske ćelije

Polovinom septembra na savjetovanju članova KPH za kotar Gračac bio je prisutan i Nikola Babić Nikica. Na tom sastanku, uglavnom, se raspravljalo o reorganizaciji partijskih ćelija i pripremama za izbor novog Kotarskog komiteta KPH za Gračac. Kotarska partijska konferencija održana je polovinom oktobra u Glogovu. Pored izbora novog KK KPH za Gračac donijeta je odluka o reorganizaciji partijskih ćelija u kome okviru i odluka o stvaranju partijske ćelije u Mazinu. Novi KK KPH za Gračac zadužio je Nikolu Babića Nikicu da izvrši sve pripreme za stvaranje ćelije i predloži ljude za prijem u KP. Najvjerojatnije da je u okviru tog zaduženja Nikica dobio i zadatak da pomogne stvaranje organizacije SKOJ-a koje dotada u Mazinu nije bilo. U toku priprema za stvaranje partijske ćelije Nikica je bio u stalnoj vezi s Nikolom Krajnovićem, novim sekretarom KPH za kotar Gračac i Tomom Nikšićem, članom OK KPH za Liku, tada zaduženom za pomoć u radu partijskoj organizaciji za kotar Gračac.

U prvoj polovini oktobra 1941. raspoloženje stanovništva u Mazinu kretalo se u znaku poraza ustaško-domobranskih snaga na teritoriji Donjeg Lapca, čemu su doprinijeli i ustanici Mazina. Istovremeno, javljaju se i znaci sukoba oko dva međusobno nepomirljiva stava: borci učesnici u slamanju ustaško-domobranske ofanzive predvođeni Nikolom Babićem Nikicom upozoravaju narod da borba nije završena, naprotiv, da predstoji još žestoka protiv okupatora, a pročetničke pristalice, dio starijih ljudi i boraca kojima odgovara »miran život« bez borbe i trzavica, zastupaju stav da se treba braniti od ustaša i Hrvata, a da su Talijani prijatelji i zaštitnici Srba.

Na razbijanju ustaničkih redova Talijani snažno djeluju proglasima i naredbama za predaju oružja, agenturno i propagandom da su od ustaša preuzeli vlast i da garantuju mir i sigurnost; napadaju ustaše i njihove zločine, prikazujući se »zaštitnicima« srpskog naroda. Tokom oktobra s vremena na vrijeme talijanski vojnici zalaze u selo zbog kupovine sitne i krupne stoke, praćeni domaćim švercerima, govoreći : »Buono Serbo, maccara Croate«. Jedan takav izlet zabilježen je i u jednom izvoru. Po njemu su 12. oktobra Talijani jačine voda, predvođeni jednim oficijom i ustaškim predstavnikom, došli u Mazin s ciljem da uspostave ustašku vlast. Kako izvor svjedoči nekoliko Mazinjana je izjavilo da ne priznaju ustašku već talijansku vlast, s napomenom da ne mogu pronaći ljude koji bi ušli u sastav upravne vlasti.

Na talijanske naredbe o predaji oružja ustanici se oglašuju. Niko ga nije predao, a ni pomišljao na to, naprotiv, ono se i dalje nabavljalo kupovinom. Međutim, propagandnim i agenturnim djelovanjem o »zaštiti«, »miru«, slobodnoj

trgovini, uspijevaju preko pročetničkih pristalica da postižu tendenciju nastavljanja mirnog života i time opadanja ustaničkog borbenog morala.

U ovim uslovima, na osnovi odluke Kotarskog komiteta KPH za Gračac, formirana je 21. oktobra 1941. godine prva partijska ćelija u Mazinu, od četiri člana. Bili su to: Nikola Luke Babić Nikica (rođen 1905), seljak, Srbin, član KP 1939. godine, sekretar, Tomo Ilić (1905), seljak, Srbin, Rade Mile Japundžić (1912), seljak, Srbin i Marko Jove Vojnović (1920), mlinar, Srbin. Utvrđeno je da su tri nova člana primljena tokom oktobra, a prijem u članstvo saopćio im je Tomo Nikšić, član OK KPH za Liku, na dan formiranja partijske ćelije.

Formiranjem partijske ćelije, uz pomoć, prije svega, sekretara Kotarskog komiteta Nikole Krajnovića nastavljena je politička akcija na sprovođenju zaključaka sa sjednice OK KPH za Liku, od 11. septembra 1941. godine. Polazeći od zatečenog stanja, iskustva i iskazanog opredjeljenja za nastavak borbe, ćelija se oslanja na svoje punktove, a to- su: za Dragu Mandić — Petar Vojnović, Dmitar Vojno vić, komandir čete, Jovan Vojnović J o j a, komandir voda i Mile Milana Vojnović; za Vojnović Dragu — Rade Vojno-vić Medan, Jovo Vojnović, mlinar, Ilija Vojnović Išina, Ilija Luke Vojnović, Stevo O' Dmitra Vojnović i Nikola Vojnović, komandir voda; za zaseoke Skadar — Podsedlo — Milan Babić, komandir čete, Rade Babić Radojica, komandir voda, Filip Babić Pilja, Jovan Nikole Babić, Ilija Babić Ićko, Mile Ilije Zorić, komandir voda, Nikola Zorić Cicalo, Nikola Zonić Crni, Rade Vignjević Gočo i Dane Babić Luić; u zaseocima Kovačević — Tulić — Stevo Vojvodić, komandir voda, Staniša Vojvodić, Sava Baić Savica, Stevo Kovačević Čevina, Tomo Kovačević, Rade Proke Kovačević i Luka Kovačević Lujso. Pomenute punktove vremenom će partijska ćelija proširivati pretežno iz redova omladinaca.

Partijska ćelija je konspirativno radila, a svoje odluke, direktive viših foruma i naređenja vojne prirode sprovodila je preko punktova. Njih su po zaseocima obilazili članovi ćelije, a najčešće je najpouzdanije simpatizere pozivao sekretar ćelije, s njima pretresao tekuće događaje i usklađivao plan akcija.

U političko-propagandnom radu partijska ćelija je primjenjivala raznovrsne oblike: od pojedinačnih razgovora do širih sastanaka i općinskih zborova. Okosnica političkog djelovanja bila je na razvijanju i podsticanju raspoloženja i jasnog opredjeljenja ljudi za borbu protiv okupatora, ukazivanje na štetnost raspirivanja šovinističko-osvetničkih strasti protiv Hrvata, borbu protiv švercera i trgovine i suprotstavljanje talijansko-pročetničkoj propagandi.

U mjeri kako su ćelija i njeni simpatizeri razvijali intenzivan i raznovrstan politički rad, praćen je s oštrim otporom pročetničkih pristalica. Krajem oktobra pipci četničkog uticaja najčešće su dopirali iz Srba. U tom pravcu odlazilo je nekoliko Mazinjana, vraćali se s porukama, a početkom novembra u Mazin dolazi Pajica Omčikus i sastaje se, pored ostalih, s Genom Kovačevićem. Po sjećanju savremenika, u isto vrijeme, jedna grupa ljudi s različitim pobudama i motivima jedinstveno istupa protiv jačanja i razvijanja snaga NOP-a. Kao najizrazitiji protivnici, uz Genu su: Nikola Kardasićević, paroh, Stevo Prečanica, općinski blagajnik, Sava Vojnović, vlasnica kafane, nekoliko članova bivših režimskih partija, crkvenog odbora, predratnih korteša, starih i novih švercera. Njih podržava i jedan broj viđenih i uticajnih ljudi sa »savjetima« da su došla teška vremena i da treba dobro otvoriti oči. Pročetničke snage i pristalice isticala su: da komunisti vode narod u propast, da podrivaju državu, svetinju, crkvu i porodicu, a zatim : »Oružje treba nabavljati za obranu od Hrvata i ustasa ...

Hrvati su izdali državu i kralja ... Talijani su zaštitnici... i velika sila .. . nije još vrijeme za borbu.« Istovremeno postavljali su i zahtjeve da se uspostavi i obnovi stara općinska vlast, promijene i izaberu novi komandiri vodova i četa i da se formira bataljon.

Na jednom od sastanaka, početkom novembra, partijska ćelija je ocjenjujući pročetničku aktivnost donijela, pored ostalog, dva zaključka: prvi, da obavi razgovor s Genom Kovačevićem i drugi, da se upoznaju svi borci i stanovništvo s ciljem talijanske i pročetničke aktivnosti i da se imenuju njihovi glavni nosioci, domaći i oni sa strane. U vezi s tim u dva navrata razgovor s Genom vodili su Jovo Vojnović, mlinar i Marko, Vojnović, ali bez rezultata. Geno Kovačević je ostao čvrsto na pročetničkim stavovima.

Drugi zaključak, uz pripremu, sproveli su komandiri vodova i četa i simpatizeri Partije. U svim vodovima i zaseocima zaključci ćelije prihvaćeni su u javnom izjašnjavanju u cjelini od većine boraca, pogotovo omladinaca. Izuzetak je činio vod za zaselak Kovačević s nejasnim opredjeljenjem. U osudama talijanskih i četničkih akcija i propagande tražene su oštrije mjere prema domaćim akterima. S tim u vezi neidentifikovana grupa je bacila bombu na popov stan. Izražen je stav da se formira partizanski bataljon koji bi se bordo, protiv okupatora, a za komandanta je predložen Milan Dane Babić. Osuđen je pokušaj obnavljanja stare vlasti. U brojnim razgovorima izražavani su odlučni zahtjevi da se spriječi šverc i trgovina s Talijanima.

Na osnovi procjene općeg stanja i odnosa u selu, partijska ćelija donosi odluku da sazove općinski zbor na kojem bi iznijela osnovne zahtjeve istaknute od strane vodova a i stanovništva. U prethodnim pripremama zauzet je stav da ljudi dođu na zbor bez oružja, a Jovan N. Babić je zadužen da iznese stav ćelije. Sekretar ćelije preko komandira četa zakazao je zbor koji je održan oko 20. novembra 1941. godine u zgradi osnovne škole.

Na zbor je došlo oko 200 ljudi bez i oko 30 s oružjem, uglavnom iz zaseoka Kovačević, što je izazvalo zabunu prisutnih i kolebanje organizatora da li zbor održati, ali je nakon kraćih konsultacija ipak održan. Školska sala bila je mala da primi sve prisutne pa je dio ljudi ostao napolju u iščekivanju ishoda. Na prijedlog ljudi vještih u poslovima procedure, Geno Kovačević je izabran da predsjedava zboru. U tom svojstvu je izložio stav: da se formira bataljon za borbu protiv ustaša i Hrvata, da su Talijani prijatelji Srba, da su velika sila i da ih ne treba dirati. U horu se javilo nekoliko glasova podržavanja: »Tako je! Ne treba više razgovora, formirajmo bataljon, općinsku vlast. . . nemamo boljeg komandanta od Gene«. Kratak tajac, a onda žagor među prisutnim. Jovan N. Babić je iznio stav partijske ćelije: da je savezništvo s okupatorom izdaja, da su Talijani stvaraoci NDH s Pa veli ćem na čelu, da četnici Pajice Omčikusa i drugi surađuju s okupatorom ... Tu je dalje izlaganje prekinuto. Jedan od naoružanih ljudi (bio inače nekoliko godina pogranični žandar) pošao je s uperenom puškom prema Jovanu naređujući: »Prekini, dosta nam je raznih špijuna i ovih koji huškaju poštene i mirni narod«. Taj postupak izazvao je u sali komešanje, žagor i paniku. Jedan broj ljudi počeo je da napušta salu i zbor. Međutim, pristalice NOB-a nisu se dale zbuniti. Rade Vojnović Medan, Dmitar Vojnović, Jovan Vojnović Joja, Stevo Vojvodić, Rade Vignjević Gočo, Nikola Zorić Cicalo, Nikola Zorić Crni i Mile Zorić stupili su pred pušcanu cijev s odlučnim odgovorom: »Ako misliš da smo i mi špijuni, a slažemo se sa, svim što je ovaj dečko rekao, onda prvo pucaj u nas!« Taj stav je smirio uznemirene ljude. Za riječ se javio

Stevo Kovačević Ćevdina ponavljajući stav partijske ćelije i izričito zahtijevajući da njegov brat Geno prekine saradnju s Pajicom Omčikusom. U sali je ovo izlaganje praćeno s odobravanjem. Zbor nije prihvatio formiranje proćetničkog bataljona ni stare općinske vlasti. Javno je osudio proćetničku saradnju s Talijanima. Međutim, zbog nastalih događaja nije formiran ni partizanski bataljon, to je odgođeno za neku drugu priliku. Iako proćetničke snage nisu uspjele, ostavile su tragove na orijentaciji i ponašanju jednog broja ljudi.⁶

Priprema drugog zbora vršena je također po zaseocima. U daljem radu i aktivnosti odnosi su se između pojedinih ljudi sve više zaoštravali. Pristalice proćetničke struje bivaju sve arogantniji. Prijete da će baciti bombu gdje komunisti održavaju sastanke, prijete s Talijanima i postavljaju zasjede. Ipak nakon 20 dana, oko 10. decembra, zakazan je na isti način drugi zbor, na kome je trebalo da govori Stojan Matić. U zakazano vrijeme dok su se ljudi prikupljali i upućivah prema školi, gdje se trebao održati zbor, »iznenada« su naišla tri kamiona s talijanskim vojnicima koji su blokirali općinski centar — Kasar. Tražili su Matića i komuniste.⁷ Tom prilikom Talijani su uhapsili Nikolu Mandića, misleći od njega da je Stojan Matić. Ležao je u zatvoru dvije nedjelje, pa su ga pustili na intervenciju nekih ljudi iz Mazina. Nije utvrđeno da li su Talijani bili obaviješteni o održavanju zbora. Međutim, njihov dolazak baš tada kao i tražnje za Matićem i komunistima, stvorilo je kod ljudi ubjeđenje da su ih obavijestili domaći proćetnički saradnici. Istovremeno, nakon ovog događaja ljudi su se učvršćivali u uvjerenju da su ove snage talijanski saradnici. Pošto je i drugi pokušaj formiranja bataljona propao, odustalo se od te ideje, a sistem seoskih četa s kojima je rukovođila partijska ćelija, i dalje se zadržao. Početkom decembra partijska ćelija sprovodi dvije akcije: vrši izbor boraca za partizanski vod, koji bi djelovao na terenu Mazina, i vrši popis boraca za Gračacki partizanski bataljon. Uz ovo nije zanjemarivan ni politički rad u seoskim četama.

Šverceri žitom, soli i živinom, zatim stočarski trgovci, uz nakupce i prekupce oružja, počeli čestice da se pojavljuju u selu. Neprimjetno i postepeno formirao se švercerski kanal, od Bosanske krajine preko Mazina do Dalmacije i obratno, u kom su neki domaći ljudi igrao značajnu ulogu. Oni proturaju glasove i zagaravaju potrebu trgovine s Talijanima, jer od toga narod ima koristi: »Zima je na pragu, a gdje je sol, gas, roba, bolnice i sve ostalo«. I oni seljaci koji »o raznim poslovima« idu u Gračac ili Donji Lapac potvrđuju to riječima: »Talijani narodu hoće da pomognu ako im se lijepo obratiš«, »oni su mirni i nikoga ne diraju«. Švercersko-trgovački tragovi su se iz dana u dan sve više osjećali.

6 Rekonstrukcija događaja uoči i oko zbora izvršena je na osnovi sjećanja Tome Ilica, Nikole Vojnovića, Nikole Zorića Crnog, Jove Zorića, Staniše Vojvodića, Jovana Ilića Jovića, Petra Vojnovića, Mile Zorića, Milana Tome Kovačevića i drugih.

7 Epizoda oko Stojana Matića rekonstruisana je na osnovu izjava Jovana Petra Babića, Jovana Baića Joviše, Ilije Babića Ićka, Filipa Babića Pilje 1971. Te godine pomenuta je u izlaganju Jovana Babića na svečanoj sjednici Saveza boraca Mazin, održanoj 26. jula povodom godišnjice ustanka kako slijedi: »Vozeći se kolima Jovana Baića Joviše, Stojan Matić i grupa: Jovan Babić Perišin, Filip Babić Pilja, Ilija Babić Ićko i Jovan N. Babić upali su u talijansku blokadu. Sasvim mimo Matić preuzima ulogu 'kočijaša', a grupi naređuje da izađe iz kola te da se priključe ljudima koje su Talijani sakupljali kod Begovca. Kolima je produžio do škole, tamo ih ostavio i vratio se do Begovca. Kako Talijani nisu našli komuniste i Matića, povukli su obezbjeđenja, ukrcali se na kamione i vratili se u Gračac. Po odlasku Talijana, Matić je pred većom grupom ljudi pričao o utiscima iz Bosanske krajine, da je bio kod Mladena Stojanovića, da se moraju vojnički organizovati, kako bi mogli tući Talijane, najvećeg neprijatelja.«

Naređenjima Štaba Grupe NOP odreda za Liku, od 10. i 13. novembra, postavljeno je, pored ostalog, slijedeće: da se pooštri kontrola nad švercerima i pljačkašima, da se trgovina s okupatorom energično suzbije i da se s naredbom

0 zabrani trgovine s okupatorom upozna narod. U duhu ovih naređenja i ranijih partijskih direktiva, partijska ćelija je, osloncem na komandire i svoje punktove, vodila jednu od najorganizovanijih akcija u vremenu novembar — decembar

1941. godine. Uz čitanje pomenutih naredbi stanovništvu je davano i političko objašnjenje da je šverc i trgovina s okupatorom povezala mnoge špekulante i reakcionare i da tu mrežu obilato koriste talijanski agenti i četnički agitatori. Pored ovog, partijska ćelija pooštrava mjere kontrole i budnosti i poduzima vojničke mjere. Organizaciju na sprečavanju šverca i trgovine povjerila je Radi Vojnoviću Medanu.

Među onima koji su učestvovali u zasjedama i patrolama, pored komandira četa i vodova i ranije pomenutih ljudi, isticao se veći broj boraca, a — među njima posebno: Nikola Zorić Nina, Dane Bajić, Nikola Bajić Nina, Luka Zorić, Jovo Zorić, Dane Vignjević Danja, Petar Zorić, Rade Vignjević Raba i Radivoj Vojvodić, svi iz čete Skadar — Podsedlo ; Dane Kovačević Danja, Nikola Kovačević, Milan Tome Kovačević, Đuro Kovačević, Stevo Kovačević, Dane Kovačević, Đuro Vojvodić Đudo, Manojlo Ilić Maniša, Jovan Ilić, Mile Luke Ilić, Dane Babić i Ilija Mile Vojvodić, iz čete Kovačević — Tulić; Sava Stevana Vojnović, Dušan Vojnović, Jandre Vojnović, Jovo Vojnović Josica, Rade Mandić, Ilija Mandić, Nikola Varat Nikica i Petar Mandić, iz čete Vojnović — Mandić Draga.

U više navrata šverceri su ostajali praznih šaka jer im je roba bila oduzeta. Uz fizičko sprečavanje, raskrinkavani su i kao špijuni koji rade za račun Talijana. Ovakvom akcijom i aktivnošću većeg broja ljudi ekonomska blokada bila je potpuna. Krajem decembra 1941. godine s teritorija Mazina teško se neko usuđivao, pa i tajno, da, trguje s Talijanima. Narod je ovu akciju prihvatio i odobravao. Sam narod je davao obavještenja o kretanju švercera, stoga je ćelija mogla da poduzima blagovremene i odgovarajuće mjere. Poimanje i shvaćanje ove akcije, vjerojatno, leži i u činjenici da je to naredila vojnička komanda čija se naređenja moraju izvršavati. Međutim, u šveroerskim kanalima nalazio se jedan broj domaćih ljudi koji su se u prethodnim borbama izvlačili, a u suštini takve je narod loše cijenio i tako se prema njima odnosio. S ovim se može objasniti i činjenica da je ovu akciju u cjelini prihvatio i podržao vod za zaselak Kovačević i protiv volje komandira Gene Kovačevića. Akcija na sprečavanju šverca

1 trgovine s Talijanima značajno je doprinijela polarizaciji u ustaničkim redovima i opredjeljenju za nastavak borbe protiv okupatora.⁸

U ovom periodu su prolazile i zadržavale se u Mazinu tri grupe Dalmatinaca, a jedna od njih i dva puta. Svaki put su bile dobro dočekane. Kad je došla treća grupa i razmjestila se po kućama, iz Srba je naišla veća grupa pročetnički orijentiranih ustanika s namjerom da razoružaju Dalmatince. Saznavši za tu namjeru, komandir teritorijalne čete Sakadar — Podsedlo Milan Babić, skupio je naoružane borce, uspostavio straže pored kuća gdje su Dalmatinci spavali, a pročetnicima je stavljeno do znanja da će im se oružjem suprotstaviti ukoliko bi pokušali da razoružaju partizane iz Dalmacije. Pošto je sukob izbjegnuto i Dal-

⁸ Rekonstrukcija ove akcije izvršena je na osnovu sjećanja Milana Tome Kovačevića, Steve Kovačevića, Đukana Vojnovića, Jovana Vojnovića Tajnika, Tome Ilića, Marka Vojnovića, Petra Vojnovića, Mile Zorića, Jove Zorića, Milana Dane Babića i drugih.

maltinti napustili Mazin, jedna manja grupa pročetnika zadržala se u selu (kod rodaka) i vršila pritisak na pojedine ljude kod kojih su spavali Dalmatinci. Intervencijom komandira čete i komandira voda Rade Babića Radojice napustili su selo.

Krajem 1941. raspoloženje naroda za NOP išlo je uzlaznom linijom. U tome je značajnu ulogu odigrao organizovani politički rad. Po zaseocima su čitane vijesti o borbama partizana u svim krajevima Jugoslavije, kao i vijesti s istočnog fronta koje su u narodu dobro primane. Iz Mazina u Donji Lapac odlaze omladinci i omladinke po radio-vijesti (kod Đure Popovića Babina) prekucavaju ih i rasturaju po zaseocima. S tehnikom prekucavanja radio-vijesti rukovodio je Filip Babić Bilja, a kurirske poslove iz Mazina za Donji Lapac, povremeno i za Bruvno obavljali su Luka Zorić, Petar Zorić, Milan Babić Šegre (po povratku iz Beograda) i omladinka Pera Bajić. I večernja prela i posijela redovno su korištena, za političke razgovore.

U toku decembra u političkom životu Maziina po prvi put se aktivira i ženska omladina. U početku djevojke pletu maje, čarape i rukavice za partizane (krišom od ukućana) i predaju u sabirni centar kod Mi. ke Babić (žena sekretara ćelije). Kasnije djevojke prelaze u ovu akciju organizovano. Na dobrovoljnoj bazi prikupljaju se sredstva za izradu odjevnih predmeta, a zatim bi se dogovorile o mjestu i vremenu kada će zajedno raditi. Uz pletenje su (u prelu) otvoreno i javno pjevale pjesme o borbi partizana u Krajini i Lici, a naročito o Marku Oreškoviću. A omladinci (tih dana) najčešće su pjevali, ili recitirali pjesmu »O puško moja i torbo i vi ćete bitku dobiti«. Kroz ovaj rad i pjesmu omladina je izražavala svoje neslaganje s četničkom strujom i ljubav za partizane. Te omladinke i omladinci postaću nosioci stvaranja antifašističkih organizacija.

U izvještaju Štaba grupe NOP odreda za Liku od 31. decembra 1941. godine o situaciji u Mazinu se kaže: »ima ... u srezu stanovitih sela u kojima još uvijek vode glavnu riječ šverceri i pljačkaši (Mazin).« Neosporno je da je ta ocjena, iako za ono vrijeme i uslove razumljiva, prilično oštra, ali ona ni u kom slučaju ne umanjuje postignute uspjehe snaga NOP-a koje su uporno i uspješno vodile borbu protiv švercera i pljačkaša. Uticaj KP osjećao se skoro u svakoj kući. Već u to vrijeme, naročito kod omladine, bila je usvojena parola o bratstvu i jedinstvu što je jedan od najvećih uspjeha. U sklopu opće situacije u kotaru Gračac, stanje u Mazinu krajem 1941. godine bilo je, ipak, povoljno. Većina stanovništva je shvatila da im Talijani ne nose ništa dobro i da se protiv njih treba boriti.

U Mazinu, krajem godine i kasnije, ljudi su često postavljali pitanja vezana za Gojka Polovinu. On je bio neosporno ličnost u koju je narod imao puno povjerenja i kao rukovodioca i komunistu. To mišljenje, koliko je utvrđeno, dijelili su i članovi partijske ćelije. Na manjim i većim sastancima na postavljena pitanja nisu davani odgovori. Kako nije bio obrazloženja za razne vijesti o tome zašto je Gojko smijenjen, postavilo se pitanje: »Sto se to dešava?« Međutim, davani su neodređeni i nejasni odgovori koji su često unosili zabunu. To u toliko više što aktivnost Gojka Polovine u selu Brezovac, naročito u borbi protiv pročetničkih snaga, nije mogla ostati nezapažena u Mazinu. Istina, krajem godine Brezovac je više okrenut reorganizaciji ustaničkih snaga u Donjolapačkoj općini

I tu orijentaciju prećutno je prihvatila i partijska ćelija Mazina. Na kraju treba pomenuti i činjenicu da je Brezovac krajem 1941. godine bio čvrsto uporište NOB-a, što će potvrditi i dokazati kasnije. Jedno je od ličkih sela iz kojeg nije bilo ni jednog četnika.

Ukoliko je partijska ćelija i bila upoznata s pravim razlozima smjene Gojka Polovine, vjerojatno u ovo vrijeme takvu informaciju nije mogla da saopći, a članovi viših partijskih foruma pogotovo nisu mogli pošto ih narod nije poznavao na terenu općine Mazin. I druga ličnost, koja je u Mazinu uživala ugled, Nikola Krajnović Trgovčić smijenjen je s dužnosti sekretara Kotarskog komiteta što je, također, unosilo zabunu i kod partijske ćelije i upućenijih ljudi. I pored svega partijska ćelija je nastojala da utiče na događaje kako je u tadašnjim uslovima najbolje znala i umjela.

Drugu ratnu 1942. godinu narod Mazina je dočekao u slobodi. Oštra zima s velikim snijegom omela je Talijane da iz garnizona Gračac dolaze u selo, čime su podgrijavane i varljive nade da od njih nema »neposredne opasnosti«. Međutim, početak godine obilježen je burnim promjenama i dnevnim vijestima vezanim za događaje oko Korenice i uspjehe partizana protiv talijanskog okupatora. Oni su okosnica svih razgovora u dvoje, na prelu, užim i širim sastancima i ujedno odrednica u polarizaciji stanovništva. Pod uticajem borbi oko Korenice kod stanovništva je sazrijevala svijest o potrebi borbe i mijenjalo se shvaćanje da je nemoguće tući veliku silu, kako su je pročetničke snage predstavljale. Istovremeno sazrijevalo je i shvaćanje da ni općina Mazin ne može ostati po strani.

To stanje i raspoloženje o nastavku borbe prate i rezonovanja »daleko im od naših kuća«, i nevjerica u uspjeh partizana pa u strahu od sutrašnjeg dana, najbolje je biti neutralan — »ništa nisi čuo, ništa nisi vidio«. Mada su glavni akteri pročetničkih snaga, pod uticajem uzavrelog strujanja u selu, u defanzivi, njihovu ulogu preuzimaju ljudi koji su se godinama služili podvalama, a staru vještinu u spletkarenju sada su upregli i podredili podzemnom djelovanju na razbijanje svih akcija partijske ćelije.

Partijska ćelija u toku januara sprovodi raznovrsnu političku i organizacionu aktivnost: formiranje NOO-a i antifašističkih organizacija, a u planu je, prije svega, mobilizacija boraca za Gračački partizanski bataljon i rad u seoskim četama. S osloncem na svoje punktove nastoji da ih čvršće poveže i organizuje.

Kao prvi organizovani oblik preko kojeg nastoji da proširi djelovanje, partijska ćelija formira kružoke simpatizera. Ona tokom januara odabire svoje najodanije pristalice iz redova sezonskih radnika i onih čiji su se sinovi pripremali ili su dali pristanak za odlazak u partizane. Pored ovog, u izboru je došla do izražaja i linija ličnog poznanstva. U kružok simpatizera su ušli: Petar Filipa Babić Pepo (rođen 1893), Nikola Mile Babić Nikica (1897), Mile Milana Vojnović (1911), Stevo Mile Kovačević Čevina (1909), Rade Proke Kovačević (1903), Tome Kovačević (1913), Mile Ilije Zorić (1906), Nikola Dmitra Zorić Crni (1913), Milan Dane Babić (1914), Stevan Luke Vojvodić (1908), Rade Marka Vignjević Gočo (1912), Nikola Stevana Zorić, Mile Zorić Cicalo (1913). Petar Sime Vojnović (1906), Vaso Sime Vojvodić (1910), Dane Save Babić (1883) i Dušan Kuzmana Mandić (1917).¹¹

Članovi simpatizerskog kružoka podliježali su odgovarajućoj disciplini: redovni dolasci na sastanke, konspirativnost i odgovornost u izvršavanju zadataka. Sastancima je rukovodio sekretar ćelije, a povremeno su im prisustvovali i članovi Kotarskog komiteta. Sastanci su bili česti, po jedan u toku nedjelje. Po sadržaju i metodu rada kružok je bio u suštini kopija rada ćelije. Iz njega su

9 Na osnovu sjećanja Tome Ilica, Petra Vojnovića, Mile Zorića, Vase Vojvodića i drugih.

predloženi za kandidate za članove KP Petar Vojnović i Mile Vojnović. Do marta 1942. kandidatura je potvrđena za Petra Vojnovića. Vjerojatno je i ranije u kandidate predložen i Rade Vojnović Medan, ali ovo nije utvrđeno.

U sadržaju rada partijske ćelije dominirala su pitanja koja su proisticala iz partijskih direktiva viših foruma, vojnih naređenja, stanja u seoskim četama, mobilizacije boraca za NOV, raskrinkavanja pročetničke propagande, popularisanja uspjeha partizana i Crvene armije i drugih tekućih akcija. Iako nije bilo stroge podjele rada unutar ćelije, postojala su interna zaduženja tako da je, pored ostalog, za rad s omladinom odgovarao Marko Vojnović, za rad NOO-a Rade Japundžić, za političko stanje i obavještajnu službu Tomo Ilić, a Nikola Babić Nikica, sekretar, držao je na vezi komandire četa i vodova, partizanski vod i odabiranje i pripremu boraca za odlazak u partizane. Branko Ognjenović, sekretar Kotarskog komiteta KPH za Gračac i član komiteta Smilja Pokrajac bili su često u Mazinu i neposredno pomagali rad ćelije, a od marta i Ramo Mašić, u svojstvu partijskog instruktora sa stalnim boravkom u Mazinu.

U vremenu januar — mart partijska ćelija vrši organizaciono-političke akcije povodom formiranja antifašističkih organizacija, NOO-a, sakupljanja materijalne pomoći za partizane i drugo. Sve to, a naročito gibanje omladine koja se sastaje, dogovara i organizuje bez »dozvole« starijih i žene koje traže izlaz iz starih okvira i stega, izazivalo je interes i pažnju, ali i svojevrzne otpore. Međutim, najžešći otpor zabilježen je na pitanju mobilizacije boraca za odlazak u partizanske jedinice. Sam čin odlaska male grupe izazvao je višestruko- reagovanje : od podrške, zabrinutosti jednog dijela ljudi »kuda će ta ludost« do pročetničke propagande »to je propast sela« da bi time zaustavili odlazak drugih. Nakon odlaska pročetnički nastrojeni pojedinci proturaju razne glasine da su otišli kod ustaša da ubijaju Srbe, da su svi izginuli itd. Tako na primjer, kada je 5. februara 1942. poginuo od usova Rade Vojnović Medan, pročetničke pristalice su dobacivali : »Neka, treba mu to, što zavodi one mladiće«, »išao čovjek u pljačku«, »svi će oni tako proći«, »da oni s torbom ratuju protiv velike sile«.

Međutim, većina naroda je s tugom primila vijest o Medanovoj pogibiji, pominjući njegove zasluge iz ustaničkih dana. Na sahranu je iz Mazina išla seoska četa s komandirskom Milanom Babićem u Glogovo da oda poštu prvom poginulom partizanu iz sela. Partijska ćelija se preko svojih simpatizera uporno suprotstavljala pročetničkim parolama i dobrim dijelom ih suzbijala. Tek dolaskom boraca, krajem februara, u selo, pročetnička propaganda pala je u vodu. Odlazak druge, a zatim i treće grupe u partizane, krajem februara i početkom marta bio je već lakši i s manjim otporima.

Oslobođenje Donjeg Lapca i blokada Srba izazivali su kod naroda i boraca veliko oduševljenje i ustaničko raspoloženje. Uspjeh je primljen i u znaku žalosti d tuge za poginulim ustaničkim komandantom Stojanom Matićem. Narednih dana njegovo ime ulazi u narodnu pjesmu kao poziv da se osveti poznati i priznati borac i komandant. To borbeno raspoloženje ogleda se u odlasku seoske čete Skadar — Podsedlo i desetine iz Vojnović Drage na položaj na Srpski klanac polovinom marta. Nije utvrđeno da li je naređenje upućeno i ostalim četama ili se pak nisu odazvale.

Osim omladine i većeg broja boraca za NOB se opredjeljuje i znatan broj po godinama starijih ljudi, od ugleda u selu i šire. To su: Dane Babić Lujić, Đuro Vojnović, mežnar, Petar Babić Pepo, Dane Baić Kovač, Ilija- Baić Kovačev, Dane Babić, limar, Sava Baić, penzioner, Jovo Vojnović, mlinar, Luka Vojnović Su-

our, Luka Kovačević Lujso i drugi. Kod njih prevladava patriotizam u otporu tudinu. Oni, takođe, govore o potrebi saradnje s Hrvatima, a protive se raspirivanju šovinističke mržnje na čemu su insistirale pročetničke snage. Istina, bilo je među njima takvih koji nisu u svemu shvaćali buđenje omladine i žena, ali i primjera, kao Dane Baić, kovač i Dane Babić, koji ponavljaju »ne smijemo se odvajati od naše djece, moramo s njima«. Međutim, nekima od njih nije, iz ne-utvrđenih razloga, pružena mogućnost da se jače iskažu.

U ovom vremenu partijska ćelija poduzima i bezbjednosne mjere. U vezi s tim Ilija Radaković kaže: »Ja sam imao zadatak da pratim ko ide u Donji Lapac i otud dolazi, a zatim sam o tome podnosio izvještaj Tomi Ilicu«, a Jovo Jovana Babić: »Naš aktiv se često sastajao. Dobijali smo, konkretna zaduženja, kao: da pratimo ko što govori, u slučaju da se određene ličnosti upute prema Srbu da ih vratimo, a ukoliko to ne bi htjeli da pucamo«. I niz drugih savremenika potvrđuju da je partijska ćelija imala razgranatu mrežu saradnika, a preko njih i uvid o stanju u selu. Svakako da ovim nije iscrpljivan čitav sadržaj rada partijske ćelije. Ona budno prati sve pojave u selu koje bi remetile javni red i bezbjednost i posebno je osjetljiva na kontrolu šverca i trgovine, a naročito nabavke oružja. Od polovine februara ona daje stav da se oružje nabavlja organizovano za unaprijed prikupljeni novac, a polovinom marta zabranjuje i to. Tako, na primjer, Petar Vojnović svjedoči: »Meni je Nikica prenio da se puške ne kupuju. Hranu ne treba davati za oružje. Njega treba otimati od neprijatelja«, a Vaso Vojvodić, u to vrijeme sekretar Općinskog NOO-a, kaže: »Zabranjeno je da si i puške kupuju, zato da se ne bi trgovalo s Talijanima«. Koliko je utvrđeno suština stava partijske ćelije bila je u kontroli ko oružje nabavlja, jer su i pročetničke snage uporno insistirale na kupovini oružja za odbranu sela od ustaša i stranaca.

Na opće napore partijske ćelije da djeluje na zbivanja u Mazinu uticala je situacija i u sjednim općinama i kotarevima. Otuda je njen rad na jačanju pozicija snaga NOB- ovisio i od spoljnog uticaja. Međutim, partijska ćelija nije imala u svim zaseocima jednak uticaj, posebno na zaselak Kovačević.

Talijanska ofanziva na oslobođene dijelove Like (23. III da 10. IV 1942) da se deblokiraju i izvuku garnizoni iz Srba, Udbine i Korenice, ostavila je vidne posljedice na sela i partizanske jedinice. Paljenje sela i pljačka imovine od strane Talijana djelovalo je demoralizirajuće na dio stanovništva i boraca. Tu situaciju četničke vođe u Gračacu, potpomognute popom Đujićem i Talijanima, ocijenile su kao povoljnu za izmjenu odnosa snaga u svoju korist u kotaru Gračac. Ovo stanje nije zaobišlo ni općinu Mazin. Geno Kovačević, sa svojim istomišljenicima, vrši akciju u dva smjera: prvo — da realizuje poznati sav o formiranju bataljona u okviru općine Mazin i u tom pogledu obilazi partizane 1. i 2. čete bataljona »Gavrilo Princip« i drugo — vrši pritisak na komandire i borce seoskih četa pod parolom »formirajmo svoj bataljon«. Koliko je utvrđeno ovi prijedlozi su odbijeni. Sem voda u zaseoku Kovačević i pojedinaca u selu Geno nije imao podršku. Pročetničke snage posebno koriste borbu na Srpskom klancu kada su dva borca poginula i dva ranjena, ističući da se golotinja ne može boriti protiv sile koja ima topove, tenkove i avione.

U poznatom četničkom puču partijska ćelija je, u stvari, ostvarila pobjedu koje nije bila ni svjesna. Nezavisno od držanja Gene Kovačevića, kao učesnika puča, i izvjesnog broja ljudi te sticajem okolnosti deset zatečenih boraca u 2. četi, ustaničke snage Mazina nisu pružile podršku puču. Mada prividno zbunjene, suštinski su bile protiv puča. Elementi pravog odraza stanja nisu istraženi. Uveče

12. aprila kroz Mazin su prošli Miloško Ćuk, komandant bataljona »Gavrilo Princip« i Nikola M'ljuš, učitelj, sastali se s Nikolom Babićem i, vjerojatno, upoznali ga s događajima u Bruvnu. Po sjećanju Mike Babić (žena sekretara ćelije) četničke patrole su jedan sat prije dolaska Miloška Ćuka dolazile u Mazin da ga traže. O istom događaju Miloško Ćuk navodi: »Kad sam pronašao Nikicu, rekao mi je: 'Dobro si došao sada, jer prije jedan sat tražili su te četnici'. Pošto sam upoznao Nikicu sa stanjem, on me ispratio do Mazinske šume pokazujući mi put za Donji Lapac«. Ove tvrdnje se ne mogu odbaciti pa se s pravom pretpostavlja da je Nikola Babić Nikicu odmah poslije razgovora s Miloškom Ćukom mobilisao članstvo ćelije, simpatizerskog kružaka i ljude na koje se i ranije oslanjao te sve ih zajedno usmjerio na djelovanje protiv pučista. Ovu pretpostavku smatramo najvjerodostojnijom upravo na osnovu zbivanja koja su uslijedila.

Mazinjani u bataljonu »Gavrilo Princip« i drugim jedinicama

U vremenu oktobar — decembar nije bilo promjena u ustaničkoj vojnoj organizaciji. Ostale su i dalje tri ustaničke čete svaka s dva voda, s boračkim sastavom koji se nalazio kod svojih kuća okupljen domaćinskim brigama. U oktobru je izvršena kadrovska izmjena u četi Skadar — Podsedlo samo utoliko što je za komandira čete izabran Milan Dane Babić, umjesto Rade Vignjevića koji se nalazio na liječenju u Majkić Japri u Bosni. Polovinom oktobra 1941. u seoskim četama bilo je oko 90 do 100 pušaka i 1 puškomitraljez, a puške su se i dalje nabavljale kupovinom.

Zaključci donijeti na Savjetovanju vojnih delegata Like, 21. septembra i proglas Štaba bataljona gerilskih odreda za Liku, od 25. septembra 1941. ostali su nezapaženi u Mazinu. I zaključci sa sastanka u Krbavici, početkom oktobra, na kojem je OK KPH za Liku upoznat sa stavovima savjetovanja, u Stolicama i odlukama o sprovođenju jedinstvene vojne organizacije ustaničkih snaga u čitavoj Jugoslaviji, svedeni su na politički rad učvršćenja postojeće vojne organizacije i na promjenu naziva »gerilac« i »gerilski odred« u »partizan« i »partizanski odred«.

U vojnom pogledu čete su nakon ukidanja Komande gračačkog sektora, polovinom oktobra, potpale pod rukovodstvo Kotarskog komiteta KPH za Gračac sa sjedištem u Bruvnu. Sve vojne naredbe išle su od komiteta, preko partijske ćelije do komandira četa i vodova. Novonastalo stanje mirovanja vremenom je učinilo da se čete sve više zatvaraju i poprimaju teritorijalni karakter s tendencijom odbrane svojih zaselaka i nadom o »mirnom životu«. Ovi uslovi upravo su odgovarali pročetničkim snagama koje su nastojale da pasiviziraju čete i odvrate ih od borbe s težnjom da u njima ostvare uticaj. Taj pravac djelovanja uočava partijska ćelija, zato političkim i organizacionim akcijama u četama podstiče borbeni moral i raspoloženje za borbu protiv okupatora stvarajući od njih oslonac u daljem razvijanju NOB-a na teritoriji općine.

Pod uticajem partijske ćelije u četama je uvedeno dežurstvo, stražarska služba i patrofliranje radi održavanja javnog reda i bezbjednosti. S tim u vezi vrši se kontrola kretanja stanovništva, dolazak i zadržavanje ljudi sa strane, kao i evidencija ko i kako nabavlja oružje. Komandiri podnose redovno izvještaje sekretaru ćelije kojeg su smatrali za vojnog starješinu. Koliko je utvrđeno ćelija je

imala uvid nad stanjem i radom u svim vodovima, sem za zaselak Kovačević. Čelija se i ovdje oslanjala na jedan broj ljudi, „ald svoje stavove preko njih nije mogla do kraja realizovati, pored ostalog, i zbog toga što je Genin uticaj bio jači.

U svim četama pored političkog rada izvođena je i povremena vojno-stručna obuka. Na ovom zadatku pored komandira vodova bilo je zapaženo angažovanje Nikole Baića Nine.

U radu na suzbijanju šverca i trgovine čelija je imala punu podršku svih komandira vodova, pri čemu se jedan broj ljudi iz zaseoka Kovačević posebno isticao. U zasjedama i patrolama na poznatim i mogućim prolazima švercera (Čermernica, Mazinska previja, Zuleševica i dr.) uz imena Rade Vojnovića Medana, Rade Babića Radojice, Nikole Zorića, Luke Zorića, koje su šverceri upamtili, savremenici tvrde da ih je nadmašio Danilo Kovačević Danja. Šverceri i trgovci su pored ličnog naoružanja iznajmljivali naoružane ljude za ličnu pratnju i kao sprovodnike — za kupljenu sitnu i krupnu stoku, oružje, žito, so, čak i pernatu živinu. Pri nailasku na zasjede šverceri su pozivani da predaju švercovanu robu, a u slučaju da su to odbijali razoružavani su šverceri i sprovodnici. Ti događaji i brojne epizode žive u sjećanju savremenika, pa i Steve Bajića Keke. »Zatraži mi jedan poznanik pušku«, priča Stevo, »dadoh je. A kad se on nakon nedjelju dana vrati dođe mi čudna izgleda, uplašen i reče: »Oтели mi пушку Ковачевић!«. Sutradan odoh tamo, objasnim ljudima da je to moja puška i pošteno mi je vrati Crni Danja rekavši da je više ne dajem u ruke ljudima koji se bave trgovinom s Talijanima«.

Usporedo s jačanjem uticaja u seoskim četama početkom decembra, partijska čelija je formirala partizanski vod koji su zvali i letećim. Istovremeno je vršila popis boraca za Gračački partizanski bataljon. U izvještaju Štaba grupe NOP odred za Liku, od 31. decembra 1941, pored ostalog, kaže se: »U samom Mazinu moći ćemo osnovati vod pod potpunim našim uticajem«. Bio je to prvi partizanski vod u selu, a formiran je od boraca iz sve tri seoske čete. Borci su imali određene obaveze: svakodnevno su se sastajali radi dogovora, upoznavanja s vijestima i direktivama, ili radi obezbjeđenja (kao pratioci) vojno-političkih rukovodilaca, kurirskih obaveza, odlaska u patrole i drugo. Vod je bio pod kontrolom sekretara čelije i od njega dobijao zadatke.

Teško je utvrditi kakve su direktive date u pogledu formiranja voda, i s kakvim ciljem: da li da kompletan uđe u sastav bataljona »Gavrilo Princip«, ili da oстане na teritoriji Mazina kao okosnica u reorganizaciji teritorijalnih četa. Ima znakova koji navode na zaključak da je njegovo, formiranje imalo dva, cilja: da bude rezerva iz koje će se slati borci iz sela na zahtjev kotarskog komiteta i da bude oslonac čeliji za reorganizaciju teritorijalnih četa. Vod su sačinjavali: Stevo Kovačević Cevina, Milan Kovačević, Nikola Kovačević, Staniša Vojvodić, Manojlo Ilić Maniša, Rade Dmitra Vojvodić, Sava Baić Savica, Luka Zorić, Milan Babić Segre, Jovan Babić, Filip Babić Pilja, Ilija Babić Ičko, Petar Zorić, Rade Vojnović Medan, Nikola Vojnović, Petar Vojnović, Dmiatar Vojnović, Milan Milana Vojnović, Mile Ilije Zorić, Rade Vignjević Gočo, Dane Vignjević, Nikola Zorić Cicalo, Dušan Vojnović, Tomo Ilić, Rade Japundžić, Marko Vojnović, Rade Mandić Simanov, Petar Mandić, Nikola Bajić Nina, Nikola Zorić Crni, Jovan Vojnović Joja i Radivoj Vojvodić. Pored njih po nekima su i Milan Ilić Subašin, Rade Babić Radojica, Rade Vignjević Rabe, Ilija Vojnović Išina i Dušan Bajić. Po od-

lasku dijela boraca vod je popunjavan novim, s toga se može uzeti u obzir da su ga popunili pomenuti borci. Od januara 1942. komandir ovog voda je Milan Babić.¹⁰

U skladu s vojnoorganizacionim sređivanjem i formiranjem Partizanskog bataljona »Gavrilo Princip«, Kotarski komitet KPH za Gračac postavljao je stroge zahtjeve partijskoj ćeliji Mazina koliko će poslati boraca. Partijska ćelija je to poštivala. Koliko se moglo utvrditi iz općine Mazin trebalo je da u bataljon stupi oko 30 boraca, upravo svi iz partizanskog voda. Za organizaciju i odlazak ovih boraca starao se Nikola Babić Nikica, a pomagali su mu Rade Japundžić, Rade Vojnović Medan i Petar Vojnović. Savremenici se sjećaju da je nekoliko puta od kraja decembra do polaska odlazak odgađan. Po, sjećanju Marka Vojnovića i Tome Ilića do dana polaska stizala su od strane kotarskog komiteta protivurječna naređenja. Jedno — da se pošalje aio vod, drugo ■ — da se pošalje manji broj, pa kasnije treće — još manji broj, a ostali da čekaju slijedeći poziv, jer se prvo pozivaju borci s najviše ugroženih terena. Sve naredbe o odlasku i odgađanju saopćavane su borcima iz partizanskog voda, u pravilu obavljene velom tajanstvenosti. To je, pored ostalog, uz pomenutu polarizaciju, razne porodične razloge, slabo obavještenje i neutvrđene druge uzroke učinile da je iz Mazina 20. januara 1942. godine u Gračački partizanski bataljon krenulo 5 boraca: Filip Babić Pilja, Ilija, Babić Ićko, Jovan N. Babić, Nikola Vojnović i Rade Vojnović Medan.

Partijska ćelija je imala određenih teškoća ne samo pri izboru ljudi, odzivu, već i s otporima u selu. To ilustruje sjećanja savremenika, posebno Milana Dane Babića i Maše Ikiića Koke o događaju nakon odlaska prvih partizana kada je u kuću Dane Babića Lujica došla grupa uglednih domaćina pitajući: »Sto će ovo biti? Sto misle oni dječaci? Navući će zlo?«. Stari Dane im je kratko odgovorio: »Ići se mora, moramo se tući s okupatorom, ići će i vaša djeca, a otkada je svijeta neko uvijek prvi pođe«.

Neposredno iza odlaska prve grupe partijska ćelija je nastojala da se još boraca pošalje u 1. četu bataljona »Gavrilo! Princip«. Ona se oko toga nije dvoumila već odabrala osam boraca iz sastava partizanskog voda i to: Luku Zorića, Petra Zorića, Milana Babića Sergu, Danila Vignjevića Danu, Savu Baić Savicu, Manojla Ilića Manišu, Radu Dmitra Vojvodića i Stanišu Vojvodića. Oni su u 1. četu bataljona »Gavrilo Princip« stupili u vremenu između 15. februara i 3. marta. Puškomitraljez koji se nalazio kod Jovana Babića Perišina preuzeli su borci iz Mazina krajem februara i ponijeli ga u pomenutu četu.

Budući da je u februaru bilo aktuelno formiranje 2. čete bataljona »Gavrilo Princip«, kotarski komitet je tražio da partijska ćelija i za nju pošalje borce. Ova je izabrala deset boraca i poslala, ih 5. marta u 2. četu. Bili su to: Jovan Vojnović Joja, Đuro Vojnović, Petar Mandić, Dušan Vojnović, Rade Mandić, Ilija Mandić, Milan Nikole Vojnović, Nikola Marka Vojnović, Sava Obradović i Ilija Mile Zorić Sioo. S ovom grupom u bataljon »Gavrilo Princip« do početka marta upućena su ukupno 24 borca (od kojih je jedan poginuo). Nikola Japundžić Lola, krajem marta, nakon dolaska iz bolnice u Majkić Japri, stupio je u bataljon »Marko Orešković«.

10 Na osnovu sjećanja Filipa Babića Pilje, Ilije Babića Ićka, Staniše Vojvodića, Tome Ilića, Marka Vojnovića, Mile Zorića, Dušana Vojnovića, Nikole Vojnovića, Petra Vojnovića, Rade Mandića i Nikole Zorića Crnog.

Opće raspoloženje omladine nakon oslobođenja Donjeg Lapca i blokade Srba, izraženo u zahtjevima za odlazak u pokretne partizanske jedinice, iz neobjašnjivih razloga je sputavano. Tako na primjer Đuro Vojvodić Dadanov tvrdi: »Mile Ilić i ja išli smo nekoliko puta kod Nikole Babića Nikice da nas pošalje u partizane, a on je odgovorio da ćemo biti pozvani i da sačekamo još malo«. Milka Vojnović Mika tvrdi: »Boja Vojnović, Smilja Vojnović i ja išle smo kod Nikice više puta da nas pošalje u partizane. On nam je odgovorio da još omladinke ne šalje.«

U ovom vremenu partijsko rukovodstvo još uvijek je čvrsto i uporno sprovodilo stav selektivnog odabiranja boraca za pokretne partizanske jedinice. Pored toga nastojalo se postojeće seoske čete pokrenuti u borbu i ojačati partizanski vod (teritorijalni), koji je u suštini bio izvršni organ partijske ćelije u raščišćavanju stanja i odnosa u selu, stvaranja uslova za rad partijskih funkcionera, njihov smještaj i lično obezbjeđenje. Koliko je utvrđeno sve ove poslove obavljao je komandir pomenutog voda Milan Babić po direktivi Nikole Babića Nikice.

Da su se stekli i postojali uslovi za slanje većeg broja boraca iz Mazina u pokretne partizanske jedinice, pokazuje i primjer odziva boraca da pođu na položaj. Srpski klanac. Po naređenju komandanta bataljona »Gavrilo Princip« iz seoske čete Skadar — Podsedlo i desetine iz voda Vojnović Draga odazvalo se oko 45 boraca. Naredba za pokret stigla je u kasnim večernjim časovima, a već ujutro 15. marta četa je krenula na položaj. Utvrđeno je da je komandir čete bio Milan Babić, komandiri vodova Rade Babić Radojica i Mile Zorić, desetar Jovan Vojnović Josica i četni bolničar Pajo Zorić. U četi su bili: Milan Ilić Subašin, Milan Zorić Mićo, Jovan Babić Bulin, Milan Babić Mićo, Jovan Baić Joviša, Rade Ilije Bajić, Nikola Baić Nina, Mihajlo Baić Mile, Nikola Ilić Nina, Milan Jove Babić Mića, Nikola Ilić Niko, Radivoj Vojvodić, Nikola Zorić Crni, Nikola Zorić Cicalo, Vajo Zorić, Nikola Skorić, Jan dre Vojvodić, Petar Japundžić Čika, Rade Vignjević Raba, Rade Vignjević Gočo, Mile Baić Đukanov, Jovo Zorić Tatin, Mane Škorić, Rade Milana Babić, Dmtar Babić, Nikola Zorić Jurin i Mile Končar — svi iz čete Skadar ■ — Podsedlo, Rade Japundžić, Stevo Ilije Vojnović, Jovo Nikole Vojnović, Ilija Vojnović tšina, Rade Zavišić, Ilija Luke Vojnović, Dane Japundžić, Diane Vojnović Danja, Sava Stevana Vojnović i Đuro Vojnović Đuraja.¹¹ Mazinska seoska četa je pored pušaka u naoružanju imala i puškomitraljez kojeg je nosio Rade Vignjević Gočo. Ona je u vremenu od 15. do 26. marta držala položaj na Srpskom klancu. Iako nije bila u organskom sastavu bataljona »Gavrilo Princip«, izvršavala je naređenja komandanta bataljona. I pored teških uslova četa se vanredno držala i istakla se u borbi protiv Talijana. U toku borbi poginuli su Rade Vignjević Gočo i Milan Zorić Mićo, a teže ranjeni Ilija Vojnović i Jandre Vojvodić. Poslije prodona Talijana u Srb 26. marta, četa se vratila u Mazin, ali nije utvrđeno po čijem naređenju.

11 Rekonstrukcija čete izvršena je na osnovu pismenih izjava i sjećanja savremenika: Jovana Baića Joviše, Nikole Ilića Nine, Jove Zorića, Paje Zorića, Dmitra Babića, Jovana Babića Bulina, Pere Ilije Baića, Ilije Vojnovića, Jovana Vojnovića Josice, Mihajla Bajića Mile, Milana Dane Babića i Mile Zorića. Uz navedena imena pojedinačno je pomenuto još desetak. Za neke od njih savremenici su kategorični u tvrdnji da nisu bili na Srpskom klancu, a za druge da su se vratili s pola puta, a treći prvog dana s položaja pa smatraju da ih ne treba ni spominjati kao učesnike. Ako je neko ime ispušteno, uslijed izbljudjelih sjećanja na događaje i učesnike u njima, želimo da se shvati da to nije bilo zlonamjerno, stoga davaoci izjava i sjećanja mole da se to uvaži.

Pročetničke snage da bi iskoristile odsutnost većeg broja boraca iz sela razvijaju pr opag a n d no-političku akciju na razbijanju snaga NOP-a. Nakon paljenja sela u susjednim kotarevima još je više intenziviraju. Posebno koriste pogibiju i ranjavanje pomenutih boraca, ističući da se golotinja ne može boriti protiv velike sile koja ima topove, tenkove, avione. Partijska ćelija u suzbijanju ovakve propagande oslanja se na borce koji su bih na položaju Srpski klanac i na aktiviste NOP-a. Povratkom oko 20 ljudi, angažovanih na sahrani palih boraca, s pričama o viđenju događaja potvrđivah su saradnj-u i pomoć četnika talijanskom okupatoru.

Na teritoriji kotara Gračac četničkim snagama bila je glavna- meta — razbijanje bataljona »Gavrilo Princip« i preuzimanje pozicija u seoskim četama. U tom sklopu na udaru je bila i općina Mazin. Geno Kovačević početkom aprila dolazio je u 1. četu bataljona »Gavrilo Princip« nudeći borcima iz Mazina konkretne prijedloge, kao na primjer: da dio boraca -ove čete pojača 2. četu, da cijela grupa Mazinjana- iz 1. pređe u 2. četu, ili da se formira posebna Mazinska četa koja bi ušla u sastav bataljona. Međutim, ovi prijedlozi su odbijeni. U isto vrijeme Geno je, uz pomoć istomišljenika, vršio pritisak na borce i komandire u seoskim četama s prijedlozima da »formiramo svoj bataljon« koji bi branio selo. Koliko je utvrđeno komandiri četa i vodova odbili su ove prijedloge.

U međuvremenu Stab bataljona »Gavrilo Princip«, vjerojatno, u dogovoru s kotarskim komitetom KPH za Gračac, uočavajući četničke akcije, poduzima mjeru da pojača bataljon novim dobrovoljcima iz seoskih četa. U tom oilju je oko 4. aprila u općinu Mazin Štab bataljona »Gavrilo Princip« uputio Filipa Babića Bilju, Iliju Babića Ićka i Jovana Babića. Po dolasku u Mazin Nikola Babić Nikica dao je obećanje da će poslati desetak novih dobrovoljaca. Taj plan nije realizovan, vjerojatno, zato što je preduhitren novonastalim događajima.

Pomenuta trojica na putu za Mazin, u selu, kao i u povratku u jedinicu sa Ondić, uočila je tragove pročetničke propagande i akcija. Jednu epizodu s toga puta zabilježilo je Jovan Babić: »U selu Cerovcu (7. aprila 1942. godine) svratih smo do jedne kuće. Bila je večer. U kući je bilo mnogo- stranih ljudi i bučno. Kad nas je ugledao, domaćin se uznemirio i molio nas da ne ulazimo u kuću. Ićk-o i Piilja su još pred vratima u razgovoru s poznanicima-. Tog trenutka iz sobe izlazi Geno Kovačević.« — »A, ti si, dobro si došao! Podi u sobu da razgovaramo«. »Ulazim. Za časak tajac. Geno predstavlja: — »Ovo je...« Na skupu su: Stevo Pl-ećaš i Mićo Ohrad-ović, politički komesar i komandir 2. čete bataljona »Gavrilo Princip«, nekoliko- poznatih i jedan broj- nepoznatih ljudi. I, horsko pitanje: »Ko snosi odgovornost za bombardovanje Bruvna?« »Ubilii su kravu«, podsmješljivo reče jedan. I, smijeh. A zatim, redaju se pitanja... Galami se i prijeti: »Ubiti, strijeljati, istjerati komesare, strance ...« Temperatura s-e sve više podiže. .. Spolja se čuje glas: »Ako neko mrdne, pucam!« — N-asta tajac. Najgrlatiji se ohladiše. Ostadoše skamenjeni. To je Ićko riješio jednostavno. Pošto je čuo galamu, prijetnju s razoružanjem i vezanjem, učinilo mu se... I, jednostavno na prozor s vanjske strane p-ostavio puškomitraljez i »miroljubivo« riješio problem razoružanja.« Koristi se t-a -okolnost. U komandi bataljona podniet će raport. Tada j-e rečeno: »dobro ste postupili«. Neko je dodao: »... pa to su četničke vođe za Gračac«.

Na sam dan četničkog puča, 12. aprila, i pored četničkih intervencija, borci teritorijalnih četa : Vojnović—Mandić Draga, Skadar—Podsedlo i vod iz čete za zaselak Tulić, nisu se odazvali pozivu da dođu u Bruvno, već su ostali u Mazinu

kod svojih kuća. Tog dana na četničkom zboru bilo je oko 25 ljudi iz voda Kovačević i 5 na položaju prema Udbini. Sem toga u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip« nalazilo se 11 boraca iz Mazina. I nakon puča upućivane su naredbe komandirima vodova i četa¹ da se priključe pučistima. Od 12. do 18. aprila navedene seoske čete su u selu u pripremnom stanju pod rukovodstvom partijske ćelije.

U vremenu od 12. do 17. aprila dio voda Kovačević prelazi u Plećaše uz 2. četu očekujući dalji razvoj događaja, a manji broj se vratio svojim kućama. Tokom 17. aprila prilikom razoružanja 2. čete, među kojima i 10 Mazinjana, razoružani su i prisutni Kovačevići, sem Gene Kovačevića koji bježi u žicu kod Talijana. Od razoružanih boraca iz 2. čete nakon saslušanja svih 10 je pušteno kućama s napomenom da će biti pozvani. Od ovog broja sedam ih je pozvano u reorganizovanu 2. četu, a trojica su nakon ljeta stupila u druge jedinice. U toku 17. aprila Omladinska četa je prilikom pretresa zaseoka Kovačević, uhapsila Stevu Kovačevića Čevinu, koji se vratio 12. aprila kući. Slijedećeg dana uhapšeni su Mile Kovačević, Mile Kovačević Mićo i Nikola Kardasićević, paroh. TJ toku 18. aprila od Mazinjana su strijeljam: Nikola Kardasićević, paroh, Stevo Kovačević Čevina, Mile Kovačević i Mile Kovačević Mićo.

U ratnim izvorima povodom četničkog puča, za stanje u Mazinu, pored ostalog, se navodi: »Omladinska četa, koja je imala zadatak da očisti Mazin, nije tamo našla nikog od četnika . . . Drugog dana uveče uspio je Pero da razoruža još 57 naoružanih ljudi, tzv. »rezervista« tj. pripadnika rezervnih četa bataljona »Gavrilo Princip« iz Mazina. To su divlje grupe koje su samo prividno primile naše ciljeve, ali su u stvari simpatizale s četnicima i bile protiv svake borbe s okupatorom».¹² U jednom drugom izvoru navodi se da su se prema obavještajima četnički banditi tada koncentrisali na četiri mjesta od kojih je jedan Mazin.

Do kraja marta 24 borca iz Mazina su se nalazila u partizanskim jedinicama i 45 boraca iz seoske čete Mazin borilo se protiv Talijana na Srpskom klancu. U isto vrijeme u Mazinu su radila 3 mjesna i Općinski NOO. Od ukupno 6 vodova u sastavu teritorijalnih četa pročetničke snage su imale uticaj samo nad jednim, a u ostalim su mogli da računaju samo na pojedince.

U pogledu razoružanja istina je u ovom. Omladinska četa bataljona »Ognjen Priča« i jedan vod 1. čete bataljona »Gavrilo Princip«, 17. aprila, izvršili su pretres u zaseoku Kovačević i kako u njemu toga dana nisu našli ni jednog naoružanog borca, vratili su se prema Bruvnu. Ostali zaseoci tom prilikom nisu pretreseni. Komandiru čete Skadar—Podsedlo Milanu Babiću poslana je poruka da Mazinjani s oružjem 18. aprila dođu u Bruvno i da se priključe partizanskim snagama u razoružanju četnika. Na ovu poruku odazvalo se 57 posjednika pušaka ii 18. aprila došli su u Bruvno. Toga dana poslije podne u centru Bruvna su postrojeni: bataljon »Krbava«, četa bataljona »Ognjen Priča«, 1. četa bataljona »Gavrilo Princip« i seoska četa iz Mazina. Postrojenim borcima govorio je obavještajni oficir Grupe partizanskih odreda za Liku Pero Grubor i na kraju postavio pitanje: »Tko od Mazinjana želi da ide u partizane?« Nastala je zabuna, a iz stroja istupio samo Đuro Vojvodić Đudo. Nakon toga Pero Grubor je ko-

12 Arhiv Vojnohistorij skog instituta, k. 1611, br. reg. 17/10.

mandovao jedinicama partizanskih bataljona: »Puške na gotovs!«, a zatim: »Mazinjani, odložite oružje!« Postrojem Mazin jani su bez riječi odložili oružje i vratili se kućama.

Od razoruženih 57 boraca, njih oko 30 je zajedno s komandirima u toku marta učestvovalo u borbama protiv Talijana na Srpskom klancu. Istog dana vraćene su puške Nikoh Babiću, sekretaru ćelije i članovima KP — Tomi Iliću, Marku Vojnoviću i Radi Japundžiću, kao i, Petru Vojmoviću i Mili Vojnoviću, simpatizerima KP i Milanu Babiću, komandiru čete.¹³ Razoružanje je kod znatnog broja ljudi primljeno kao žig sramote, pogotovo način na koji je izvedeno

— neka vrsta lukavstva, što je Mazinjanima teško palo. Dio ljudi je to prihvatio kao normalnu pojavu, jer je to naredila vojska. Pojedinci su i puške prežalili, smatrajući da su se tako oslobodili svakog zla. Nasuprot ovima bilo je i plaća za puškom, neki zbog toga što je dao za nju kravu, a drugi zbog borbe. ,

U pogledu strijeljanja (18. IV) u Bruvnu bilo je uzbuđenja, nemira i nerazumijevanja onog što se zbilo. Ipak nije došlo do većih reakcija. Sam događaj je dvojako prihvaćen. Za Kardasijevića narod je u cjelini odluku odobrio i prihvatio, pored ostalog, i zato što se radilo o ličnosti proćetnički orijentisanoj. Za ostalu trojicu odluka je primljena s iznenađenjem i čuđenjem iz slijedećih razloga: Kovačević Stevo Čevina sve do 12. aprila isticao se kao borac na strani NOP-a, bio je u kružoku simpatizera, a Mile i Mićo dotada se nisu isticali ni za ni protiv.

Izvor koji bi svjedočio o pravim razlozima za strijeljanje nije pronađen. Izjave i sjećanja su protivrječna, tako da nisu pouzdan svjedok. Manje više, ovi izvori navode kao razlog da je kod njih pronađena neka pošta, a za Stevu Kovačevića Čevinu i da je razoružao Milojka Čuka. Naknadnim ispitivanjem mnogi učesnici događaja tvrde da je Milojka Čuka razoružao Stevo Kovačević, ah ne Stevo Kovačević Čevina. Te tvrdnje imaju osnova i u činjenici da se Stevo Kovačević Čevina vratio 12. aprila kući (za razliku od ostalih) i tu sačeka kao partizane 17. aprila 1942. kada je uhapšen. Nije pokušao ni da bježi ni da daje otpor.

Najuža rodbina strijeljanih Kovačevića čvrsto se opredijelila za NOP, već oid maja 1942. godine. Tako na primjer Steve Kovačevića ćevine kćer Milica s nepunih 15 godina postala je član SKOJ-a maja 1943, sin Geno (1930. godište) stupio je u partizansku stražu januara 1945, žena Soka je radila aktivno u NOP-u, a brat Simo je stupio u NOV 9. oktobra 1942. da bi rat završio u činu poručnika i člana KP. Boja, žena Kovačevića Pavla Mile, pored troje nejake djece, od kojih je dvoje nastradalo u ratu, bila je zapaženi aktivista u mjesnom odboru AFŽ-a. Kovačevića Mile Miće najstariji sin DMITAR postao je član SKOJ-a maja 1942, radio po obavještajnoj službi i u NOV stupio 1943, sin Rade (1926. godište) stupio je u NOV januara 1943, sin Pajo u mjesnu partizansku stražu decembra 1942, a brat Đuro u NOV 16. maja 1942. Iz ove porodice u ratu je stradalo 7 lica, kao žrtve rata ili umrle od tifusa. I sin Gene Kovačevića Ilija stupio je u NOV 1. januara 1943. Sem Gene niko više od Kovačevića nije bio u četničkim redovima.

U međuvremenu je vođena akcija za izbor boraca u 2. četvu bataljona »Gavrilo Princip«. Neposrednu akciju vodili su NOO-i uz strogu selekciju pri izbo-

13 Izjave dali autoru: Petar Vojnović, Filip Babić Pilja, Ilija Babić Ičko, Milan Babić, Mile Zorić, Marko Vojnović i Tomo Ilić.

ru. O tome svjedoči okružnica Kotarskog NOO-a za Gračac br. 3 od 30. aprila u kojoj se, pored ostalog, kaže: »Svaki NOO da odmah popiše imena dobrovoljaca za partizane. U partizane mogu biti primljeni samo oni ljudi koje preporuči NOO dotičnog sela koji će za njih jamčiti da su ispravni«. U sastav čete ušlo je 37 boraca i to: Milan Tome Kovačević, Stevo Nikole Kovačević, Danilo Nikole Kovačević Dane, Nikola Rade Kovačević, Stevo Đurđa Kovačević, Jovan Ilije Škrbić, Đurađ Stevana Kovačević Đuro, Rade Sime Mandić, Petar Nikole Mandić, Ilija Rade Mandić, Miile Ilije Mandić, Petar Sime Vojnović, Nikola Tome Varat, Dušan Mile Vojnović, Dmitar Petra Vojnović, Milan Đure Vojnović, Jovan Mile Vojnović Joja, Ilija Vase Vojnović, Đuro Ilije Vojnović, Mile Milana Vojnović, Radovan Nikole Vojnović, Đuro Dane Vojvodić, Mile Luke Ilić, Stevo Rade Ilić, Rade Ilije Baić, Nikola Stevana Zorić Cicalo, Dimitrije Đukana Zavišić Dmtar, Nikola Mile Zorić, Ilija Mile Zorić Šico, Marko Jove Vojnović, Vajo Vaše Zorić, Mile Laze Zavišić, Nikola Ilije Baić, Mihajlo Dane Baić Mile, Jovo Samuila Vignjević, Milan Save Vojnović, Bogdan Milana Ilić Božo, Nikola Dmtira Zorić Crni, -Nikola Rade Baić i Dušan Ilije Baić, koji od 20. aprila radi kao bolničar u bataljonskoj ambulanti br. 3 Trećeg ličkog partizanskog odreda (u čemu mu pomaže i Zorić Pajo), a po reorganizaciji bataljona postaje referent saniteta bataljona.¹⁴

Duži boravak 2. čete na obuci u Mazinu podstakao je znatan broj omladinaca da opsjedaju komandu čete da ih primi u njen sastav. Neki od njih, jer nisu primljeni, napustili su selo bez dozvole i javili se u druge čete, pretežno u Omladinsku četu u Doljanima i u bataljon »Stojan Matić«.

U toku juna dobrovoljno se javilo 11 novih boraca i to: Dmtar Rade Babić, Stevo Milana Babić Cevina, Japundžić Mile Nikola Nina, Jovo Ilije Končar, Nikole Dane Kovačević, Jovan Dane Vojvodić, Marko Ilije Baić, Đuro Proke Kovačević, Đuro Save Škrbić, Rade Marka Vojnović i Ilija Dane Vojvodić. S ovim dobrovoljcima s teritorije općine Mazin do kraja juna stupila su u NOV 63 borca. Pored ovog, u općinskoj straži na dužnost kurira i na obezbjeđenju bataljonske ambulante bilo je angažovano oko 20 ljudi.

Osnivanje i rad NOO-a

Uporedo s radom na vojnim pitanjima, partijska ćelija i njeni simpatizeri radili su i na osnivanju narodnooslobodilačkih odbora. Krajem 1941. formiran je Kotarski inicijativni odbor za Gračac, sa zadatkom da radi na formiranju inicijativnih odbora u općinama koji bi zatim vršili pripreme za izbore NOO-a. Do kraja januara formirana su tri mjesna NOO-a: Skadar—Podselo, predsjednik Andrija Stevana Vojvodić Jandre (rođ. 1905) i članovi: Petar Filipa Babić Pepo (1893), Vaso Sime Vojvodić (1910) i Ilija Paje Radaković (1903); Kovačević—Tulić, predsjednik Luka Ilije Kovačević Lujso (1887) i članovi: Stevan Luke Vojvodić (1908) i Tomo Tome Kovačević (1913) i Mandić—Vojnović Draga i Kasar, predsjednik Nikola Sime Vojnović Nina (1888) i članovi: Luka Dane Vojnović Šućur (1895) i Nikola Petra Vojnović Nikica (1899).

¹⁴ Spisak boraca 2. čete sačinjen je na osnovu izjava i sjećanja: Petra Vojnovića, Rade Mandića, Đure Vojvodića, Jove Vignjevića, Mihaila Baića Mile, Milana Kovačevića, Marka Vojnovića, kao i nekih nepotpunih izvora, te navoda u anketnim listama i kartonima personalnih podataka.

Iz izvještaja Općinskog narodnooslobodilačkog odbora Mazin, od 8. maja 1942. godine, saznajemo da je Općinski NOO obrazovan 10. februara 1942. godine, da ima devet članova, od kojih su četiri siromašnog, a pet srednjeg imovnog stanja. Po sjećanju savremenika¹⁵ bili su to: Dane Save Babić (1883), predsjednik i članovi: Đuro Stevana Vojnović (1893), Jovo Dane Kovačević (1900), Danilo Mile Kovačević Dane (1898), Stevan Luke Vojvodić (1908), Rade Manojla Vignjević (1902), Nikola Sime Vojnović Nina (1898), Petar Filipa Babić Pepo (1893) i Vaso Sime Vojvodić (1910), sekretar. Pored njih spominjani su i Stevo Baić, Mile Ilić, Rade Kovačević i Dane Ilić. Međutim, pomenuti ljudi su birani u mjesne i ONOO, ali od polovine 1942. pa i kasnije.

Općinski i mjesni NOO-i preuzeli su brigu o, prikupljanju dobrovoljnih priloga u hrani i odjeći za partizane. Utvrđeno je da je ONOO u toku februara oformirao snabdjevni punkt sa zadatkom prikupljanja hrane i odjeće te slanja u partizanske jedinice. Nije utvrđena količina, ali savremenici potvrđuju da su nosili hranu partizanskim jedinicama koje su držale položaje na Srpskom klancu što potvrđuje i pomenuti izvor. U istom stoji da je jedinicama na Srpskom klancu poslano 30 komada kruha, 15. kg slanine, 4 pršuta, 16 kg graha i 16 kg kukuruznog brašna. Vjerovatno, ovo je samo jedan dio prikupljene i poslane hrane. U toku aprila i maja ranije započete akcije sada se još više pojačavaju, uspješno sprovode i nailaze na razumijevanje kod naroda.

U citiranom izvještaju Općinskog NOO, od 7. maja 1942, pored ostalog, se kaže: »Po pitanju ishrane partizana NOO prikupio je dobrovoljnih priloga: žita 452 kg, kukuruza 520 kg, krumpira 4.282 kg, graha 139 kg, slanine 24 kg, suvog mesa 23 kg, pršuta 24 komada, masti 12,5 kg, soli 3 kg, paprike 1/4 kg,... Za komandu mjesta Bruvno predato je 19. aprila 1942. godine 46 komada kruha, 268 kg krumpira; 21. IV — 180 kg žive vage mesa (jedna, krava); 26. IV — 91 komad kruha, jedan vojnički kazan koji je ostao od dalmatinskih partizana; 28. IV — 90 kg kruha i 571 kg krumpira; 3. V — 59 kg kruha i 4. V — 49 kg krumpira.«

Polovinom aprila 1942. Općinski NOO Mazin organizovao je redovnu kuhinju za prolaznike, kurirsku i transportnu službu koja je otpremala hranu do komande mjesta Bruvno. On je 3. maja 1942. organizovao i Narodnu pomoć, koja je u vremenu od 3. do 6. maja za, pogorelce kotara Udbina prikupila: krumpira 1114 kg, ječma 400 kg, kukuruza 256 kg i graha 20 kg. Prema pomenutom izvoru navedene količine predane su 6. maja 1942. predsjedniku NOO-a Komić radi razdiobe.

Općinski i mjesni NOO-i prihvatili su od 20. aprila 1942. sve obaveze oko smještaja i ishrane ambulate 3. ličkog partizanskog odreda, a od 16. maja do 16. juna i za 2. četu bataljona »Gavrilo Princip«. Ako se uzme u obzir važeća tabela i brojno stanje čete, Općinski NOO Mazin dnevno je isporučivao po: 45—50 kg mesa, 45—50 kg kruha, 15—17 kg pasulja, 45—50 kg krumpira, 45—50 l mlijeka i po 2 kg soli i masti. Pored ambulate i čete dio materijalne pomoći odvajao je za bolnicu u Dobroselu i za ljudstvo koji je radilo u radionicama. Narod Mazina je preko materijalnih davanja iskazivao, pored ostalog, i svoj odnos prema partizanskoj vojsci i NOB-u.

Koliko su NOO-i imali ugled i koliko ih je narod prihvatio kao pravu narodnu vlast, potvrđuje i činjenica da je Općinski NOO početkom maja izvršio

15 Pero Baić, Rade Vignjević, Vaso Vojvodić, Đuro Vojnović i Petar Vojnović.

neku vrstu nacionalizacije privrednih objekata — mlina i pilane — vlasništvo Jove Vojnovića i Steve Japundžića. Na prijedlog Jove Vojnovića, jednog od suvlasnika ova dva objekta, predana su Općinskom NOO na upravljanje, pa on, od polovine maja preko povjerenika Save Vojnovića rukovodi s oba objekta. Općinski NOO je odredio ušur od 10‰, od čega je za potrebe vojske išlo 8%, a za suvlasnike 2‰ (svakom po 1‰). Općinski NOO postavio je za općinskog šumara Milu Jovana Zorića, a za poljara Milana Nikole Baibića Miću. Svojom naredbom regulisao je sječu i dovoz drveta do pilane i odvoz građe do radilišta. Od maja 1942. pilana je radila za potrebe vojne bolnice i za izgradnju drugih vojnih objekata. Svi ovi poslovi obavljali su se na bazi dobrovoljnog rada.

Od druge polovine maja, na osnovu naređenja kotarskog komiteta, NOO-i su se u punoj mjeri angažovali na izgradnji skloništa i skladišta u Mazdskoj šumi. Pored ovog, odvajan je dio radne snage za obradu napuštenog zemljišta na teritoriji kotara.

Narodnooslobodilački odbori u svom domenu organizovali su i obavještajnu službu, vršili kontrolu kretanja stanovništva, sprečavali šverc i nedozvoljenu trgovinu, a od polovine aprila bili su nosioci i mobilizacijskih poslova — izbor i slanje dobrovoljaca u partizanske jedinice te mobilizacija radne snage za izgradnju objekata tovarne i zaprežne stoke. U izvršavanju brojnih obaveza oni su imali oslonac na jedan broj žena i omladine, čime je utrt put za jedinstveno djelovanje NOO-a i antifašističkih organizacija, u prvom redu na planu ishrane i snabdijevanja partizanskih jedinica.

Stvaranje i rad Antifašističkog fronta žena

Tokom januara 1942. Smilja Pokrajac, član Kotarskog komiteta KPH za Gračac, osnovala je Inicijativni odbor Antifašističkog fronta žena. Njegova prva predsjednica bila je Pera Nikole Babića Perica, a članovi: Pera Ilije Baić, Smilja Nikole Babić, Anđeli ja Marka Vignjević Đeda, Milka Luke Vojnović Mika, Milka Dane Vojnović, Sava, Proke Kovačević, Ilić Steve Maša i Anica Luke Vojvodić.¹⁶ Prvi Inicijativni odbor žena, u čiji sastav su odabrane djevojke, imao je osnovni zadatak da pripremi teren za formiranje Općinskog odbora AFŽ-a i aktiva po zaseocima. U početnim koracima, uslijed shvatanja a i otpora da za žene nije politika, aktivnost odbora nailazila je na odbojnost i kod žena. Uslijed toga odbor se oslanjao na omladinke i tokom februara po zaseocima formirao aktive i pripremao teren za uključivanje i žena u organizaciju. U aktivima žena istakao se veći broj omladinki, kao u zaseoku Skadar—Podselo: Marija Dane Babić, Milka Dane Babić, Soka Ilije Baić, Mara Save Baić, Soka Marka Vignjević, Marija Dane Vojvodić, Sofija Laze Zavišić Koka, Vida Dane Vignjević, Maša Nikole Ilić Koka, Soka Milana Ilić i Mara Ilije Babić; u Vojnović Dragi: Smilja Save Vojnović, Danica Steve Vojnović, Janja Petra Vojnović, Pera Mile Japundžić, Vojnović Nikole Mile Pera, Vojnović Đure Smilja, Vojnović Nikole Smilja, Vojnović Nikole Smilja i dr; u Mandić Dragi: Milka Mile Mandić, Ma-

16 Po sjećanju Pere Baić, Miike Vojnović, Anice Vojvodić, Smilje Babić, Maše Ilić Koke, Pere Babić i drugih.

rija Nine Vojnović, Pera Nikole Mandić, Milka Mile Vojnović, Pera Save Mandić i dr. i u Kovačević—Tulić: Maša Stevana Vojvodić, Mara Rade Kovačević, Maša Save Škrbić i Milica Dane Ilić.

Pomenutim omladinkama u radu na formiranju antifašističke organizacije žena pridružile se tokom februara žene: Sofija Luke Vojvodić Soka, (djev. Vojvodić), Dušanka Ilije Vojnović (djev. Mandić), Joika Đukana Vojnović, rod. u Ornsici (djev. Miljuš), Milica Stevana Vignjević (djev. Vojnović), Marija Nikole Škrbić Mara, rod. u Dabašnici (djev. Čiča), Stanka Stevana Mandić (djev. Vojnović), Stana Dmitra Kovačević, rod. u Gračacu, (djev. Opalić) i Anka Đurda Zorić, rod. u Širokoj Kuli ;(djev. Čanak), učiteljica, njih pomaže i Vlada Frane Marčetić, rod. u Senju (djev. Grubišić), učiteljica i kao prvi aktivista: na drugim pitanjima Milica Mile Babić Mika, rod. u Rudopolju (djev. Radmanović). Ovih desetak žena, uz pomoć omladinki, imale su zapaženu ulogu u agitovanju da ih žene slijede uključivanjem u politički život u Mazinu.

Prvi značajniji širi sastanak žena održan je u osnovnoj školi povodom Dana žena 8. marta 1942. godine. Tom prilikom je Anka Zorić, učiteljica, održala referat i tada su mnoge žene po prvi put imale priliku da čuju o naprednom ženskom pokretu i o borbi žena za njihova prava.

Inicijativni odbor i aktivni žena su od polovine februara pomagale NOO-ima u pripremi odjeće, obuće i hrane za partizanske jedinice i shvatile da im je to jedan od glavnih zadataka. Omladinke svrstane u organizaciji žena pomagao je veći broj žena, često krišom od ostalih ukućana i komšija. Ilustrativan je primjer Stane Kovačević koja, s manje straha od ukućana, a više od komšija, krijući donosi odjevne predmete i hranu u sabirni centar kod Mike Babić. Inicijativni odbor i aktivni, naročito Skadar—Podsedlo od 20. aprila igrali su značajnu ulogu na zbrinjavanju oko (hrane i posteljine) ranjenih i bolesnih koji su liječeni u Ambulanti 3. ličkog odreda, a od 16. maja na pomoći Općinskog NOO u obezbjeđivanju ishranom 2. čete bataljona »Gavrilo Princip«.

Općinski odbor Antifašističkog fronta žena formiran je u toku maja 1942. godine u sastavu: Pera Nikole Babić Perica (rod. 1917), predsjednica, Mara Ilije Babić (1922), sekretar i članovi: Anica Luke Vojvodić (1915), Marija Dane Babić (1923), Joka Đurda Vojnović (1903), Omsica (djev. Miljuš), Dušanka Ilije Vojnović (1915, djev. Mandić), Sofija Soka Luke Vojvodić (1898, djev. Vojvodić), Marija Mara Nikole Škrbić (1915. Dabašnica, djev. Čiča), Stana Dmitra Kovačević (1908. Gračac, djev. Opalić) i Pera Nikole Mile Vojnović (1923).¹⁷ Iz općinskog odbora AFŽ-a, bit će nešto kasnije delegirane u Kotarski odbor žena Pera Nikole Babić Perica i Marija Dane Babić.

Stvaranje i rad Saveza mlade generacije

U duhu stava višeg omladinskog rukovodstva i direktive Kotarskog komiteta KPH za Gračac, partijska ćelija Mazina, tokom februara je odredila inicijativni odbor sa zadatkom da pripremi teren i stvori uslove za osnivanje aktiva i Općinskog odbora SMG. U izboru članova odbora partijska ćelija se u cjelini opre-

17 Rekonstrukcija Općinskog odbora AFŽ-a sačinjena na osnovu izjava i sjećanja: Pere Babić Perice, Pere Baić, Dušanke Vojnović, Marije Babić, Mare Babić, Anice Vojvodić, Milice Vignjević, Joke Vojnović, Soke Vojnović, Mare Kovačević, Stane Kovačević i drugih.

dijelila na omladinke članice već postojećeg inicijativnog odbora AFŽ-a, s tim što je Peri Ilije Baića povjerila dužnost prve predsjednice. Međutim, u osnovi neposredni nosilac u stvaranju SMG (sem zaseoka Skadar—Podsedlo) je ženska omladina. Pored omladinki na ovom zadatku je radio ili pomagao jedan broj omladinaca, kao: Mihailo Dane Baić Mile, Dane Ilije Baić, Milan Ilije Baić, Jovo Save Baić, Jovo Jovana Babić, Jovo Save Vignjević, Dmitar Mile Kovačević Dane, Đurađ Stevana Kovačević Đuro, Stevo Nikole Kovačević, Mile Luke Ilić, Đuro Dane Vojvodić, Milan Save Vojnović, te i oni omladinci do njihova odlaska u 1. i 2. četv bataljona »Gavrila Principa«.

Formiranje SMG, pored ostalih teškoća, pratilo je nerazumijevanje u pogledu masovnosti i razgraničenja s organizacijom SKOJ-a. Stvarani su uži aktivni po zaseocima na organizacionim principima SKOJ-a, umjesto masovnog anti-fašističkog i šireg povezivanja omladine. Zbog aktivnog rada na stvaranju SMG, jedan broj, omladinki i omladinaca smatrao se članovima SKOJ-a samim tim što pripada organizaciji SMG.

Uporedo s poimanjem, razgraničenjem i shvaćanjem suštine i značaja SMG, omladina početkom marta, sada pod neposrednim uticajem Rame Mašića, instruktora Kotarskog komiteta KPH Gračac, održava brojne sastanke i susrete, koji po sadržaju nose pečat usmjeravane političke akcije. Tako, na primjer, omladina Skadar—Podsedlo čini posjetu omladini Vojnović Drage ili obratno da bi se zajedno dogovarali o organizacionim i drugim pitanjima vezanim za konkretno stanje u selu. Susreti u svim zaseocima korišteni su često kao jedan od oblika političkog djelovanja i aktivnosti omladine. Preko ovih oblika rada omladina je otvoreno s riječima i pjesmom izražavala mržnju prema okupatoru, a prezir prema ustašama i četnicima, hrabrila je i pozivala u borbu i time pripremala borce za odlazak u partizane.

Organizovanje i politička aktivnost omladine dočekana je u selu s raznovrsnim i žestokim otporima — zabrinutosti roditelja, pojedinačne zabrane za izlazak iz kuće — do vrćenja glavom starijih s izraženom grdnjom i gorčinom, kao i pitanjima — kuda omladina srlja? Uz teškoće, nerazumijevanje i otpore omladina je s nadahnućem i čvrstinom volje lomila prepreke i utirala put ka stvaranju SMG.

Uporedo s političkim radom na organizovanju, omladina je u vremenu februar—juni nesebično pomagala NOO-e na sakupljanju odjeće i obuće za partizanske jedinice, tokom marta omladinci nose hranu na Srpski klanac, od 20. aprila omladinke sa ženama preuzimaju obaveze oko smještaja, ishrane, posteljine i dežurstva u Ambulanti 3. ličkog odreda, zatim u prolaznoj kuhinji, pečenju hljeba, u proljetnoj sjetvi, obavljanju kurirske službe i drugo.

Uži aktivni SMG imali su češće sastanke po zaseocima. Pored slušanja radio-vijesti i čitanja propagandnog materijala, članovi su zaduživani s konkretnim zadacima kao: rasturanje radio-vijesti, vrbovanje omladine za organizaciju, zaduženja po obavještajnoj službi i dr. Također pokreću izvođenje vojničke obuke s obaveznim prisustvom omladinaca i omladinki.

Općinski odbor SMG formiran je u toku maja u sastavu: Pera Ilije Baić (1919), predsjednica, Smilja Nikole Babić (1923), sekretar i članovi: Ilić Nikole

Maša Koka (1923), Sava Proke Kovačević (1922), Mara Rade Kovačević (1921), Maša Save Skrbić (1921), Milka Dane Vojnović (1922), Milka Luke Vojnović Mika (1924) i Vida Dane Vignjević (1922).¹⁸

U ovom vremenu formirani su aktivni po zaseocima, čiji je sastav teško rekonstruisati. Koliko je utvrđeno u svim zaseocima su radili u manjem sastavu s težnjom proširivanja, odnosno obuhvatanja sve omladine. Aktivni u zaseocima Skadar—Podsedlo bili su nešto brojniji.

Do juna 1942. formirana je i pionirska organizacija, koja je obuhvaćala školsku djecu. Svaki zaselak imao je svoju školu u njoj pionirsku organizaciju. U nedostatku učitelja te obaveze su preuzimale uglavnom pismenije omladinke i ujedno rukovodile pionirskom organizacijom. Stoga će se i kasnije rukovodioci pionira nazivati »učitelj« ili »učiteljica«. Prvi rukovodioci »učitelji« pionira, koliko se moglo utvrditi, bili su: Vida Vignjević, Milica Dane Ilić, Perka Đure Vojnović i Marija Vojnović. Ispred omladine za cijelu općinu bila je za rad s pionirima zadužena Milka Babić Mica. U organizovanju, radu i stručnoj pomoći bila je veoma aktivna Anka Zorić, učiteljica. U sadržaju rada s pionirima dominirale su teme: o disciplini, hrabrosti, drugarstvu, partizanima, NOB-u, SSSR-u, a zatim ko su okupatori, ustaše i četnici.

U toku juna 1942. godine Općinski odbor SMG formirao je Omladinski radni bataljon. Njegov prvi komandant bila je Pera Baić, predsjednica Općinskog odbora SMG, a politički komesar Smilja Babić, sekretar odbora SMG. Omladinski radni bataljon već tada je obuhvatio skoro svu omladinu.

Formiranje i rad SKOJ-a

Krajem oktobra 1941. formiran je prvi aktiv SKOJ-a od tri člana: Filip Babić Pilja, Ilija Babić Ičko i Jovan Babić. Aktiv je formirao Jovan Plečaš, član OK SKOJ-a za Liku, vjerojatno, uz saglasnost partijske ćelije. Koliko je utvrđeno rukovodilac aktiva bio je Filip Babić Pilja. Kako je aktiv bio iz jednog zaseoka, to je i težište njegovog rada i bilo u zaseoku Podsedlo. Pod neposrednim rukovodstvom partijske ćelije radio je na propagandno-političkim zadacima, prekućavanju i rasturanju radio-vdjesta po zaseocima, a u sklopu partizanskog voda najčešće su služili kao veza između ćelije i partijskih funkcionera koji su dolazili na teren općine kao pratnja ličnostima koje su dolazile sa strane. U toku decembra aktiv je angažovan u akciji izrade odjevnih predmeta za partizanske jedinice. To sprovodi najprije preko Pere Babić Perice, Pere Ilije Baić i Smilje Babić. To su prihvatile brojne omladinke koje će se u narednim mjesecima iskazati na djelu. U političkom radu aktiv se oslanjao na nekoliko omladinaca kao : Danu Ilije Baića, Jovu Save Baića, Mihajla Baića Milu, Nikolu Baića Nikicu, Milana Babića Segru, Luku Zorića, Milana Zorića Miću i još nekoliko omladinaca iz drugih zaselaka koji su pripadali partizanskom vodu. Od novembra 1941. u aktiv SKOJ-a nije niko primljen pa se odlaskom članova SKOJ-a u 1. četni bataljona »Gavrilo Princip«, 20. januara 1942. ugasio.

¹⁸ Rekonstrukcija općinskog odbora SMG izvršena je na osnovu sjećanja Janje Vojnović, Milke Vojnović, Milke Vojnović Mike, Pere Ilije Baić, Save Proke Kovačević, Maše Ilić Koke, Smilje Babić i Mare Kovačević.

Uporedo s formiranjem Saveza mlade generacije Kotarski komitet SKOJ-a Gračac u proljeće 1942. sprovodio je akciju i na formiranju aktiva SKOJ-a. Teško je utvrditi vrijeme formiranja novog aktiva SKOJ-a i njegov sastav uslijed protivrječnih stavova savremenika. Tako na primjer Marko Vojnović tvrdi da je on za SKOJ pripremao omladinke: Nikolu Kovačevića, Đuru Kovačevića, Danu Kovačevića, Stevu Ilića, Dušana Ilića, Vasu Japundžića, Iliju Mandića, Milana Vojnovića, Iliju Milana Vojnovića i Nikolu Zorića. On ne pominje omladinke, a utvrđeno je da su u istom periodu za SKOJ pripremane: Pera Save Mandić, Sava Kovačević, Milka Vojnović, Pera Mile Japundžić, Milka Vojnović Mika, Pera Ilije Baić, Milka Babić Mica, Mara Ilije Babić, Anđelija Vojvodić Seka, Milka Paje Babić i druge.¹⁹ Sjećanje omladinki u cjelini se podudara s tvrdnjom Marka Vojnovića za omladinke. Po njima najaktivniji omladinci i kandidati za SKOJ bili su: Stevo Ilić, Dušan Ilić, Vaso Japundžić, Nikola Zorić Nikica, Miljenko Marčetić Minja i Dmitar Kovačević.

Rekonstrukcijom sjećanja savremenika, pisanih dokumenata (biografije, A liste), što djelimično potvrđuju i izvori, može se zaključiti da je partijska ćelija u pripremama za formiranje novog SKOJ-evskog aktiva imala evidentiran veći broj omladinaca i omladinki. Početkom februara radio je takozvani legalni SKOJ. Po tvrdnji savremenika, posebno Milke Babić Mice i Maše Ilić Koke, legalni SKOJ je u martu raspušten. Nakon toga formirane su vaspitne grupe po zaseocima i općinska vaspitna grupa. One se često sastaju, a u programu rada zastupljena im je kulturno-zabavna djelatnost. Ujedno iz njih su pripremani omladinci za SKOJ. Utvrđeno je da je za prijem u SKOJ orijentacija bila na đake i svršene maturante. Oni i igraju značajnu ulogu na planu kulturno-zabavne aktivnosti i u tom sklopu na razvijanju svijesti kod omladine. Početkom marta, koliko se moglo utvrditi, formiran je aktiv SKOJ-a sastava: Stevo Ilić, Dušan Ilić, Vaso Japundžić, Nikola Zorić Nikica, Miljenko Marčetić Minja i Pera Baić. Iz ovog aktiva dva skojevca stupila su tokom maja u 2. četu bataljona »Gavrilo Princip«, ali će tokom istog mjeseca u SKOJ biti primljene Milka Babić Mica, Pera Save Mandić, Pera Mile Japundžić i Milka Dane Vojnović. Aktivom je rukovodio Ramo Mašić.

Prema sjećanju mnogih savremenika aktiv SKOJ-a ostvario je zapaženu djelatnost na kulturno-prosvjetnom planu podstičući rad vaspitnih grupa. U metodi rada aktiv SKOJ-a s vaspitnim grupama se i suviše zatvarao u sebe, pa i prividno odvajao od aktiva SMG i šire omladine. Na takav rad aktivisti SMG su upućivali kritike da oni samo igraju i pjevaju, a da druge zadatke ne izvršavaju.

Radom na formiranju antifašističkih organizacija i SKOJ-a, partijska ćelija je stvarala siguran oslonac za političko-propagandni rad. To je jedan od značajnih perioda na daljem učvršćivanju i jačanju snaga NOB-a. Podstrek mnogim političkim akcijama davala je omladina, smjelo lomeći otpore na koje je nailazila i primajući dio obaveza koje izvršava uz punu odgovornost. Od posebnog značaja bilo je aktivno angažovanje omladinki i žena.

Od pasivne podrške i simpatija prema partizanima, raspoloženje za borbu je već od polovine aprila raslo uzlaznom linijom, kao i mržnja prema okupatoru

19 Po sjećanju Milke Dane Vojnović, Mile Luke Vojnović Mike, Maše Ilić Koke, Pere Save Mandić, Milke Babić Mice, Save Proke Kovačević, Smilje Babić, Milke Paje Babić i drugih.

i njegovim pomagačima. Posebno je bilo. značajno to što je omladina prihvatila parolu bratstva i jedinstva kao svoj osnovni i prevashodni zadatak. U skladu takve orijentacije općina Mazin je u okviru kotara Gračac imala izuzetan značaj. Tu je, pored ostalog, koncentrirana izgradnja vojnih objekata, smještena pomenuta ambulanta, partizanska radionica i centralna kožarska radionica. Cjelokupna teritorija predstavljala je značajno radilište za kotar, pa i šire. Te obaveze prihvatili su kao svoje i sprovodili NOO-i, uz puno angažovanje omladine i naroda. Tako je općina Mazin izgledala polovinom 1942. godine.

Vladimir Maričić

Ustanak u zрманjskoj općini

Aprilski rat i kapitulacija 1941. godine

Svojim položajem na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije, zрманjska općina bila je izložena pozitivnim i negativnim uticajima iz ovih oblasti. Na njoj su se prelamale mnoge suprotnosti koje nisu bile začete u njoj. Ona je izdržala tursku i austrijsku okupaciju. Granica Austrije i Turske vodila je sjevernom granicom današnje zрманjske općine preko planine Poštaka, na kojoj je bila granična austrijska karaula, koju su zvali pošta, pa je po njoj ta planina nazvana Poštak. U Ličkom graničarskom puku 1. četa bila je zрманjska četa. Ona je odbila bezbroj turskih napada koji su dolazili preko Poštaka. Zрманjci kao graničari nisu se borili samo za odbranu svojih sela već ih je Austrija, kao i ostale Ličane, koristila na svim ratištima Evrope.

Francuske snage maršala Marmonta Zрманjci su, u sastavu svoga bataljona, sačekali u dolini Zрманje na Prevjesu i odbacili ih u Knin. Poslije toga neuspjeha Francuzi su se probili u Liku duž trase današnje željezničke pruge zaobilazeći položaje u dolini Zрманje. Naš narod je pred Francuzima pobjegao u šume na južnim padinama Poštaka, pa se od tada ovaj dio zove Zbjegište. U širem predjelu Zbjegišta boravila je prije ustanka Otrička grupa, koja je prerasla u 9. gerilski odred, a sjevernije od njega na Ljubinoj poljani formirana je 2. četa bataljona »Marko Orešković«. U tome predjelu je u jednoj, pećini (jami) bio opkoljen od austrijskih žandara čuveni hajdučki, harambaša Lazo Skundrić iz Pribudića. Ne znajući za ulaz u pećinu žandari su tri nedjelje bezuspješno držali Lazinu družinu u blokadi.

Neki seljaci iz Zрманje kao borci učestvovali su u bosanskoj buni 1875/76. godine, a neki su pružili utočište mnogim bosanskim izbjeglicama. Zato su poslije prvog svjetskog rata mnogi dobili zemlju u Vojvodini zajedno sa solunskim dobrovoljcima. Veći broj Zрманjaca, koji su se kao zarobljenici zatekli u Rusiji, učestvovao je u oktobarskoj revoluciji, a njih oko 190 kao dobrovoljci borili su se na solunskom frontu. Sačuvalo se predanje da su Zрманjci u Napoleonovoj vojsci stigli do Moskve, od kojih su se četiri, uglavnom Malopopinca, vratila

iz Rusije. Naviknuti na našu buru izdržali su i rusku zimu. Borbene -i-ratne tradicije nisu im bile strane, mada su se najčešće borili za drugog. Prvi put u narodnooslobodilačkom ratu pod vodstvom KPJ borili su se samo za sebe. U narodnooslobodilačkom ratu mnogi od onih koji su se našli van Zrmanje borili su se i ginuli u jedinicama širom Jugoslavije. Među njima je najznačajnija grupa Velikopopi naca u rudniku Trepča. Od sedam boraca koji su zapalili baklju ustanaka na Kosovu, četvorica su bila iz Velike Popine.

Zrmanjska općina je pripadala Kninskom vojnom okrugu. Zbog toga je većina rezervista iz zrmanjske općine služila u jedinicama Jadranske divizije, čiji je štab bio u Kninu. Učestalo pozivanje u rezervu ukazivalo je ljudima da će se zaratiti. Navikli na rezervu, shvatajući da time doprinose odbrani zemlje, ljudi nisu roptali, iako mnogima familija nije mogla obrađivati zemlju.

Pojačana aktivnost KPJ i naprednih ljudi u općini doprinosila je opadanju uticaja reakcionarnih pristalica velikosrpske buržoazije, ali njihov uticaj nije mogla potpuno da ehminiše jer se radilo o trgovcima, bogatijim seljacima i ljudima u državnoj službi. Oni su koristili povlašćeni materijalni i društveni položaj vršeći pritisak na seljake ne dozvoljavajući im da se javno opredjeljuju za napredne snage. Ipak, proces stvaranja opozicije viadajućem režimu nisu mogli da zaustave.

Veliku nervozu i neizvjesnost unosila je u narod 'orijentacija vlade na saradnju s fašističkim zemljama koje su naši seljaci smatrah vjekovnim neprijateljima. Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu razbilo je i posljednje iluzije u srpske i hrvatske buržoaske partije i vladu u Beogradu. Dvadeset sedmi mart koji je poništio pristup Jugoslavije Trojnom paktu prihvaćen je s radošću i vjerom da su se stvari promijenile nabolje. Očekivana je opća mobilizacija za odbranu zemlje ali do toga nije došlo.

Napad fašističkih sila na Jugoslaviju narod je dočekao s nadom da će rat biti uspješan. Počele su se pronositi glasine o velikim uspjesima Jugoslovenske vojske. Ali uskoro s fronta počеше da pristižu loše vijesti. Što je još gore, pro-nijeli su se glasovi da ustaše preuzimaju vlast, u Kninu i Gračacu. Izgledalo je nemoguće da pored vojske i žandarmerije ustaše preuzmu vlast prije dolaska okupatora. Ah stvarnost je pokazala da organi stare vlasti veoma lako padaju. U danima rasula iz Knina je došao na Otrić jedn kapetan i nudio oružje za borbu protiv pete kolone i padobranaca. Tim prijedlogom narod se oduševio. Zatraženo je 500 pušaka, ali one nikada nisu stigle.

Da bi spriječila dolazak ustaša na Otrić, grupa ljudi na čelu s lugarom Trigoni Radakovićem, uz podršku Milana Marčetića, obučara, uzela je od žandara puške, ali ustaše iz Knina i Gračaca nisu se još usuđivale da krenu prema Otriću. Nakon kapitulacije dio pušaka je vraćen žandarima. Ljudi su se nadah da će ih nova vlast pustiti da žive u miru. Većina je bila spremna da prizna novu vlast. Naivno su vjerovali da vlast ne može da istrebljuje nedužni narod, jer to ni za vrijeme Austrije -r- tamnice naroda, nije bilo.

Manje jedinice Jugoslovenske vojske kod Padana sačekale su talijanske zadarske trupe i odbacile ih u panici prema Ravnim kotarima. Zbog toga su u Knin prije stigle talijanske jedinice koje su nastupale iz Rijeke preko Like nego iz Zadra. Ispred njih se iz pravca Senja povlačio mornarički odred kapetana bojnog broda »Malinska« Mirka Plajvajsa (Pleiweis). On je kod Sučevića bio posjeo položaj za odbranu ali se povukao prije dolaska Talijana.

U toku povlačenja Jadranske divizije iz Knina u pravcu Drvara i Bosanskog Petrovca, rezervisti Zrmanja počeli su da napuštaju jedinice i da s oružjem bježe kući. Preko teritorije zрманjske općine bježali su i drugi Ličani rezervisti. Neki od njih daili su pušku u zamjenu za neki predmet, a neke su pojedinci razoružali. Ipak, i na taj način je povećan broj pušaka u zрманjskoj općini. Ukupno se nakon kapitulacije u općini našlo oko 300 pušaka.

Nakon kapitulacije vratila se kući većina mladih ljudi koji su bih na radu, školovanju, ili u službi po raznim mjestima Jugoslavije. Mnogi od njih učestvovali su u revolucionarnim akcijama koje je vodila KPJ. Među njima je bio i poneki kandidat za člana KPJ, skojevac, pa i član Partije. Time je znatno povećan broj ljudi sposobnih da nose oružje i što je važnije, klasno svjesnih i nešto obrazovanijih ljudi.

Na teritoriji općine stalno su živjela tri člana KPJ : Vaso Sijan, iz Prljeva, član Kotarskog komiteta KPH Gračac, Miloško Čuk, učitelj iz Zrmanje, a od 1940. godine i Smilja Pokrajac, učiteljica na Prljevu. Oni su sačinjavali ćeliju čiji je sekretar bio Vaso Sijan. U selima sjeverno od Zрманjskog klanca nije bilo članova Partije koji su tu živjeli. Skojevske organizacije nije bilo ni u jednom selu. Tek poneki skojevac je došao kući poslije kapitulacije, ali u uslovima terora i nepostojanja organizacije SKOJ-a u općini, kao i stroge ilegalnosti članova KP, nisu se povezali do ustanka. Ni KK KPH Gračac kao cjelina nije u to vrijeme djelovao, pa su se zрманjski članovi Partije, članovi SKOJ-a i simpatizeri i u tim uslovima uspješno snalazili objašnjavajući nužnost borbe protiv neprijatelja i ciljeva Partije.

Prvih dana poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije nije izgledalo da se šta mnogo promijenilo. Mada u neizvjesnosti o daljoj sudbini, ljudi nisu očekivah bezobzirni ustaški teror. U nedjelju neposredno poslije kapitulacije mnogi seljaci su došli na Otrić da se informišu o situaciji. Po podne oko 5 sati izašli su pred putnički voz koji je išao za Knin. Na lokomotivi je bilo ustaša s puško-mitraljezom. Ustaše iz pratnje voza isprebijale su u vozu jednog mladića iz Velike Popine i produžile da ga tuku na peronu. Neki su iz voza vikali: »Živio Maček! Živio Pavelić!« To je bilo i previše za okupljene seljake. Ustali su odlučno u odbranu mladića. Kamenjem i batinama navalili su na ustaše. Neman ja Čuk, stolarski radnik, pucao je na njih iz pištolja. Kad je šef stanice vidio šta se događa, dao je signal i voz se žurno izgubio. To je bio prvi susret s novom vlašću i očit dokaz da se mnogo promijenilo. On je ujedno pokazao da ima ljudi spremnih za borbu.

Ustaše su ubrzo poduzele potrebne mjere da uspostave svoju vlast u zрманjskoj općini. Općinsko poglavarstvo je preuzeo domaći trgovac Milan Šulentić, koji je od 11 seljaka Hrvata i Srba organizovao općinsku stražu kojoj je, pored ostalog, stavio u zadatak da prikuplja oružje od seljaka. Na žandarmerijskim stanicama u Otriću i Zрманji bilo je po 6 žandara koji sve do ustanka nisu učestvovali u ustaškom teroru, ali su ga objektivno omogućavali. Na Otriću je bilo 5 finansa, mahom proustaša. Ukupno je u općini bilo 26 naoružanih čuvara ustaškog poretka. Uspostavom ustaškog stana na Otriću koncem juna, taj će se broj povećati na 30 plus 4 talijanska vojnika na željezničkoj stanici Zрманja. U Zрманju su pred ustanak Sulentiću došla u pomoć trojica ustaša iz Drniša, jer se nije mogao sigurno osloniti na svoje pandure.

Talijanska vojska, koja je preko Senja i Gračaca nastupala u pravcu Knina, prošla je cestom preko Otrića i Zрманje ne zadržavajući se. Narod o njoj nije

stekao nikakvo loše iskustvo. Nešto poslije nje puk talijanskih biciklista, koji se kretao istim pravcem prema Kninu, ulogorio se na Otriću na Kranjčevim livadama. Dok su razapeli šatore, razletjeli su se po obližnjim selima i tražili hranu. Narod i sam s malo hrane i da je htio nije im je mogao dati. Međutim, oni su bili uporni prosjaci i prijeteći tražili su hranu. Bili su skloni otmici, ali ne i otvorenoj pljački. Uporni i odlučni seljaci uspijevah su da ih istjeraju iz kuće bez išta, a oni koji su se bojali njihove prijetnje dali su im ponešto hrane da ih se riješe. Vojnici su po polju vadili tek zasadeni krompir i kuhali ga.

Negdje u maju njemačka divizija vraćajući se iz Grčke prošla je cestom preko općine u suprotnom pravcu. Na Zrmanjskom klancu kod crkve dijelovi koji su zastali ubili su vola. Ponašali su se osiono i za razliku od Talijana ulivali su strah narodu. Pričali su da idu na Rusiju.

Mada se u kapitulaciji i poslije kapitulacije dosta Zrmanjaca vratilo kućama, otpočeo je i obratan proces. Rezervisti koji su prije rezerve radili ili živjeli u Srbiji otišli su u Srbiju. S njima je otišao i poneko ko dotle nije živio u Srbiji, računajući da će tamo lakše preživjeti rat nego u NDH. Za odlazak u Srbiju trebalo je dobiti propusnicu od ustaškog predsjednika općine Šulentića. On je te propusnice davao u većini slučajeva, ali je istovremeno javljao ustašama u Gračacu kome je izdao propusnicu i kad putuje, da ga s voza skinu i ubiju. Braća Iso i Nemanja Ćuk nakon dobijanja propusnica otišli su odmah, tj. ranije nego što su rekli Šulentiću, pa su uspjeli da stignu u Beograd prije nego je Šulentić javio da putuju. Kad je u ustanku zauzeta Zrmanja, u općini su nađeni Šulentićevi izvještaji u kojima izvještava kotar u Gračacu kome je izdao propusnicu, kad putuje, uz zahtjev da ga ustaše skinu s voza i ubiju. Izdavanjem propusnica on je htio da prikrije svoj zločinački posao i da se narodu predstavi kao čovjek na koga se može osloniti. To je radio i zato što je znao da po selima ima mnogo pušaka, pa ako se počne s ubijanjem ljudi oni će se skloniti u planine i postati opasni za NDH i njega lično.

U maju i junu su se već uveliko počeli pronositi glasovi da ustaše ubijaju ljude u Gračacu. Među njima su ubijena i tri željezničara iz zrmanjske općine. Stizale su i vijesti o masovnim pokoljima u Lici. Ljudi su se ozbiljno pitali da li je to moguće. Bilo je čak dobronamjernih i svjesnih ljudi koji su se pitali da možda oni koji su pobjegli iz ruku ustaša ne preuveličavaju ustaška zlodjela. U razgovorima, koristeći konkretne podatke o ustaškim zlodjelima i znajući šta je fašizam, ubjeđivali smo ljude da se radi o fašističkim zlodjelima koja se neće zaustaviti. Ustaše su i na Otriću razotkrile svoje lice. Iz voza, koji je dolazio iz Zagreba, izvele su Gojka Damjanovića, rodom iz Srba, koji je bio naseljen u Zedniku. Bježao je iz Bačke ispred mađarskih fašista. Odvele su ga iznad ceste i strijeljale, a zatim naredile seljacima iz zaseoka Kranjci da ga zakopaju. Strijeljanje nedužnog čovjeka, koji je hrlio u svoj kraj da spasi glavu, očito je pokazalo što se može očekivati od ustaša. Strah je počeo da se sve više uvlači u svakoga.

Učestale vijesti o teroru podstakle su pojedine ljude, koji su pretpostavljali da su na ustaškom spisku za likvidaciju, da napuste svoje kuće i odu u udaljenija i zaklonjenija sela da bi sačuvali goli život. Međutim, kako do kraja maja ustaše iz Gračaca a ni žandari nisu nikoga tražili, budnost je počela popuštati i ljudi su se vraćali kućama. Među njima se vratio i Pajan Maričić, trgovac iz Otrića. S oslabljenom budnošću dočekani su i pravoslavni Duhovi⁸. 8. juna, kada se održava tradicionalni narodni sajam na Zrmanjskom klancu. Međutim, ras-

položen je naroda nije bilo svečarsko. Nešto zbog kiše, a nešto zbog straha, malo se naroda okupilo na Zrmanjskom klancu. Iako je kiša pred podne prestala, bilo je slabo raspoloženje za sajam i igru. I ono malo naroda napustilo je sajam i počelo da se okuplja na Otriću. Poslije podne oko 4 sata toga dana ustaše su iznenada kamionom koji je došao iz Zrmanje upale na Otrić. Počela je trka kud ko, svijet je bez obzira bježao s Otrića. Ustaše su tražile Pajana Mari čiča, Trišu i sina mu Iliju Radakovića. Pajana su uhvatile u bjekstvu, a Ilija i Triša pobjegli su kućama Maričića. Pajana su ubili poslije zvjerskog mučenja. Ilija i Triša Radaković prešli su u Malu Popinu. Nakon nekoliko dana 15. juna ustaše su na prijevaru uhvatile Trišu, odvele ga u Gospić i nakon zvjerskog mučenja ubile. Sada je svima postalo jasno da se onaj ko dođe u ruke ustašama oprostio sa životom. Slijedećih dana počelo je organizovano osmatranje kretanja ustaša. U Maloj Popini ustaše su 15. juna pokušale uhapsiti Iliju Radakovića. Tražile su ga po selu, pitale djecu za njega, ali ona su uputila ustaše u krivom pravcu, što mu je dalo vremena da pobjegne.

Prije toga, 11. maja, Glišu Ćuka, skretničara u Gračacu, ustaše su uhvatile i povele u zatvor. On je uspio pobjeći i doći kući u Malu Popinu. Kako nije smio da se krije u Maloj Popini, on je oko 10. juna prešao u Poštak, sjeverno od Otrića. Budući da je Iliji Radakoviću bio ugrožen opstanak u Maloj Popini, to je i on za njim krenuo u Poštak. Njih dva su se orijentisala na Ljubinu poljanu u kojoj je bila jedna kuća i nekoliko koliba. Ali, oni se nisu držali kuća nego šume. U Ljubinoj poljani su se oko 20. juna sastali s nekoliko omladinaca Zorića iz Zavlake, koji su također pobjegli od ustaša. Po dolasku Gliše i Ilije oni su se oformili kao borbena grupa, jačine desetine, koja je bila naoružana i javno je nosila puške. Za komandira grupa je izabrala Glišu Ćuka kao najstarijeg i najiskusnijeg. Glišo je u desetini organizovao vojnički život i obuku.

Koncem juna na Otriću je definitivno uspostavljen ustaški stan, što je učinilo još veći strah i neizvjesnost u narod. Ustaše su se odmah počele interesovati za viđenije i ljevičarski orijentisane ljude u zrmanjskoj općini. Ali, svi su oni napustili kuće izbjegavajući da ih ustaše uhvate. Počeli su organizovano da se kriju. Više nisu spavali u kućama nego u blizini kuća. Spremnost da se ne dozvoli pasti ustašama u ruke značila je i spremnost za borbu, premda se tada još nije imalo predstave o borbi. Manji dio seljaka, i to iz ponekog zaseoka bliže pruzi i cesti, pomirljivim držanjem pokušavao je da otkloni opasnost od sebe. U selima je tu i tamo bilo polarizacije na odbjegle ili one koji bježe i rijetke pojedince koji su smatrali da se nekako treba snaći i živjeti ne zamjeravajući se ustašama, što je one koji su se krili sililo na još veću opreznost.

Ustaše su prije svega nastojale da po selima pokupe oružje kako bi se s golorukim narodom lakše obračunale. Za taj su zadatak iskorišćeni općinski stražari koji su obično u grupi po petorica išli u sela i tražili oružje od svakoga, posebno od pojedinaca koji su bili u vojsci i za koje su pretpostavljali da imaju oružje. Mada su ljudi bili oprezni, ovi stražari su dosta iznenadno upadali u sela. Tako su iznenadili 20 kosaca u Nadvrelu. Iznenadeni njihovom pojavom kosci su ih, na prijedlog Jove Bogunovića, pustili u sredinu između sebe s ciljem ako ma šta pokušaju da ih sasijeku kosama. Oni su tražili oružje, a kad su im kosci rekli da ga nemaju, naredili su ko ima pušku da je donese u općinu, a zatim su produžili u Rastićevo, gdje su također tražili oružje. I pored ljubavi naših ljudi prema oružju, ustaše su uspjele da pokupe izvjestan dio pušaka. Među

ovim pandurima (ustašama) bilo je dj ljudi koji su bili protiv ustaške vlasti, kao što ih je bilo koji su bez razmišljanja slijedili Šulentićeva naređenja. Milan Lisica,¹ Hrvat iz Palanke, nije slijepo izvršavao Šulentićeva naređenja. On je znao na zgodan način da ljudima dade znak da ne predaju oružje.

Pripreme za ustanak

Napad fašističke Njemačke na Sovjetski Savez i uspostavljanje ustaškog stana (posade) na Otrčju dogodili su se u isto vrijeme. Napad na Sovjetski Savez bio je znak da je na scenu stupila sila koja će zavrnuti šiju fašizmu. Tada je došlo i do masovnog pokreta za zaštitu od ustaške vlasti, što je podstaknuto i napadom na Sovjetski Savez jer se vjerovalo da će Njemačka biti poražena. Ljudi su se sklanjali u planinske strane prekrivene šumom u blizini svojih kuća. Tako se formiralo više odvojenih grupa u kojima su se obavezno nailazili rijetki članovi KPJ i SKOJ-a, kao i brojni patrioti neorganizovani simpatizeri Partije i lijevo orijentisani ljudi.

Seljaci Zrmanje i Palanke skrivah su se s obje dolinske strane rijeke Zrmanje, s težištem na padinama Velebita ispod Koma i Vrbice. U Zrmanji su djelovali Miloško Čuk, učitelj i član KPJ te Vaso Prodanović, član SKOJ-a, a u Kuseu i Palanci članovi SKOJ-a: Rade Škundrić, Gojko Pupavac i Branko Milinković. Seljaci Pribudića i Zujina Polja sklanjali su se na padine Kućine kose. Na Pribudiću su radili Vaso Sijan, član KK KPH Graćac i Smilja Pokrajac, učiteljica i član KPJ. Rastićevo je manje i neštn zabaćenije selo, pa su se seljaci krili u njemu i na padinama Poštaka i Kućine kose. Među njima je bio i Niikica Vještica, član SKOJ-a.

Seljaci Velike Popine sklanjali su se u planine: Maslovaru, Maglaj i Milu. Među njima je bilo više odlučnih ljudi, ali su se naprednim i revolucionarnim uticajem isticali Gnjatija i Ilija Labus, Ilija Jovanić, Đuro Škundrić i braća Jovo i Stevo Grubješić te grupa naprednih omladinaca Novakovića. Pred ustanak su iz Velike Popine poslali Iliju Jovanića u Srb da uhvati vezu i vidi što treba raditi, ali u Srbu (predio Urljaja) nisu mu ništa određeno rekli.

Seljaci Rujišta, Javornika i Cerovca, s obzirom da su im se kuće nalazile u Velebitu, imah su neposredno oko kuća pogodna skloništa. Među njima su se političkom sviješću i aktivnošću isticali: Vaso i Branko Jarić, Simo Lukić, Mane Čuk Bakula, Tomo Brkić te Milan i Dušan Toj aga.

U ovim grupama članovi KPJ, skojevd, simpatizeri Partije i napredni borbeni ljudi dizah su moral i otvarah perspektivu borbe. Oni su govorili da nas samo komunisti, koji imaju vezu sa Sovjetskim Savezom, mogu izvući iz zla u koje su nas uvukli antinarodni režimi Kraljevine Jugoslavije, fašizam i njihove sluge. Mada je u ovim grupama bilo pristalica i velikosrpskih režima, oni nisu dolazili do izražaja, gledah su samo kako da saćuvaju glavu.

Uloga pokretaća ustanka na području općine Zrmanja pripala je najorganizovanijoj i najodlućnijoj Otrćkoj grupi, koja je na svom području sprovodila

¹ Milan Lisica je početkom 1942. godine stupio u bataljon »Gavrilu Princip-«. Poginuo je 22. augusta 1942. godine u jurišu na ustaško uporište Udbinu.

direktivu KPJ o ustanku. Nju su sačinjavali seljaci otričkih zaselaka Vugonje, Maričića i Lačana i pojedinci iz Male Popine. Njen uticaj se proširio prema drag ama Lukića, Cerovcu, Nad vrelu i Rastičevu, pa je uoči ustanka u nju stupilo više ljudi iz tih sela. Na čelu grupe, bili su Glišo Ćuk i Ilija Radaković. Njih dvojica su za vrijeme boravka u Ljubinoj poljani uspostavili vezu s Milanom Tamkosdčem, poznatim predratnim sindikalnim rukovodiocem u Drvaru i Dokom Jovanićem, braćom Mileusnića i više Zavlačana kao i s istomišljenicima u Tiškovcu (Boško i Perica Marić, Petar Babić i drugi). Oni su iz Tiškova u Zavlaku donijeli radio-aparat i slušali vijesti.²

Koncem juna, nakon uspostavljanja ustaškog stana na Otriću, MaričLci i Vugonje prestaju noćivati kod svojih kuća i počinju da spavaju u šumi iznad kuća. Maričići i Vugonje zajednički obrazuju mali logor u šumici zvanj Snježenjače oko kilometar i po sjeverno od Otrića. Odatle se pružao dobar pogled na Otrić. Ilija Radaković i Glišo Ćuk, s kojima je održavao veze Iso Marčetić, odmah po obrazovanju ovog logora vratili su se s Ljubine poljane u Snježenjače. Tako je stvorena čvrsta grupa koja je bila za odlučnu borbu. Time je svjesnom akcijom da se izbjegne hapšenje i progon od ustaša počelo okupljanje boraca, koji su bili spremni da se bore protiv ustaša i fašizma. Budući da su u početku grupu sačinjavali ljudi iz otričkih zaselaka, Otrić je zbog željezničke, žandarmerijske i finansijske stanice, te po trgovinama i zanatlijama bio centar šire okoline, grupu smo nazvali »Otrička grupa«, koja će kao takva ostati do formiranja 9. gerilskog odreda.

Početkom jula, zbog bojazni od ustaša, Otrička grupa se premjestila u Klade na ivicu bukove šume ispod Ljubine poljane, gdje su joj se pridružili Lačani — Budimiri. Ubrzo radi bolje sigurnosti, lakšeg održavanja veza s grupama sjeverno od planine Poštaka, Otrička grupa se iz Klada premjestila u Ljubinu poljanu. Odatle su Glišo i Ilija u drugoj polovini jula otišli s Milanom Tankosićem na sastanak s komunistima Drvara. Ilija Radaković se sjeća: »Kontakt s komunistima Drvara ostvaren je u drugoj polovini jula 1941., preko Milana Tankosića, Pere Boltića i Rodića iz Trubara. Sastali smo se sa grupom boraca i članova Partije između Resanovaca i Drvara. Naš drugi kontakt sa drugovima iz Bosne ostvario se septembra 1941. godine u vrijeme borbi s Talijanima između Resanovaca i Trubara.

Grupa je na manjim odstojanjima često mijenjala mjesto boravka da ne bi bila otkrivena i izdana ustašama. Inače, po danu se javno kretala i stupala u kontakt sa seljacima koji su kosili livade na Ljubinoj poljani i južno od nje.«³

Nužno je nešto više reći o sastavu grupe i vezama koje su vezivale njene članove. Grupu nisu vezivala sarno zajednička nastojanja u borbi nego i predratno drugarstvo i rodbinske veze. Mlađi članovi grupe išli su u školu s Ilijom Radakovićem i ostali s njim dobri drugovi. Jedino Ilija nije bio rodom iz Zrmanje. Njegov otac Ilija rodom je iz Jošana kod Udbine. Došao je za lugara na Otrić 1930. godine, srodio se s ljudima i tu ostao dok ga ustaše nisu ubile, Njegova je familija ostala na Otriću do poslije oslobođenja.

2 Ilija Radaković se sjeća da su Glišo Ćuk i on saznali da se kod Boška Marića nalazi radio-aparat na baterije. »Mi smo s Dokom Jovanićem i Dušanom Mileusnićem otišli u Tiškovac i uzeli taj aparat od Boška Marića. Donijeli smo ga u šumu, iznad Zavlake gdje ga je Dušan Mileusnić i osposobio za rad. Nešto kasnije ovaj radio-aparat je bio na upotrebi u Štabu gerilskih odreda za Srb i okolinu.«

3 Izjava Ilije Radakovića, kod autora.

Isak Marčetić Iso Vugonja i siin mu Dušan bili su pred rat pristalice samostalnih demokrata. Iso se isticao među Vugonjama i na njih uticao kao čovjek širokih pogleda i kao takav bio je poznat u cijeloj općini. U narodnoj vlasti tokom NOR-a bio je na značajnim dužnostima. Njega su slijedili napredni i odlučni omladinci.

Stevo Maričić predao se Rusima u prvom svjetskom ratu i prema neprovjerenim podacima učestvovao je u oktobarskoj revoluciji. Od njega smo mi daci osnovne škole dobili prva saznanja o oktobarskoj revoluciji. Kao istaknuti član velike porodične zadruge Maričića bio je poznat u općini. Uz njega su stajali stric Niko i brat od strica Dragan. Vladimir Maričić, radeći u knjigovežnici i knjižari od 1932. do 1938. godine, pod uticajem revolucionarnih ideja kretao se u krugu naprednih radnika u Štipu.

Đuro Budimir Laćan, isto kao i Stevo, prema neprovjerenim podacima, učestvovao je u oktobarskoj revoluciji. Na šaljiv način je pričao zgrade i nezgode iz revolucije. I ostali Laćani: Milošica d Pero, pružni skretničari, Milan i Vlade, omladinci, bili su spremni za borbu.

Ilija Čuk, Glišin brat, bio je napredan i odlučan omladinac. Iz Male Popine grupi su još pripadali Nikola Čuk i Savo Sakan Šujica, napredni seljak.

Iz Nadvrela u grupi je bio Dane Bogunović, nekvalifikovani radnik, isticao se po borbenosti i odlučnosti. Iz Cerovca grupi je pripadao Pavle Prodanović (Jojić).

Pasivan otpor ustaškoj vlasti postepeno se pretvarao u aktivan. Ljudi nisu izazivali vlast, ali su na njen pritisak počeli pokazivati zube. S obzirom da su ustaški panduri pokazali slab uspjeh u kupljenju oružja ustaški tabornik Šikić, sin lugara koji je ranije službovao na Otriću, koncem juna, pošao je u Veliku Popinu po oružje. Prethodno je poručio seljacima da ga sačekaju kod škole, što je i učinilo njih preko- 30, a ostali su se sklonili u strane iznad sela. Ustaše su nagovarale seljake da predaju oružje i da se ništa ne boje. Ujedno su oštro prijetile onima koji ne predaju puške. Na pitanje ustaše Šikića gdje su ostali ljudi i zašto nisu došli na sastanak, starci iz ovog hajdučkog gnijezda⁴ na izgled pomirljivo su odgovorili: »Ostali ljudi su na poslu. Sada kose livade u stranama. Mi kao starješine kuće odlučujemo o svemu. Daćemo vam sve što zahtijevate, stoku i ostalo što treba.« Milan Stojšavljević i Jovica Novaković rekli su ustašama: »Gospodo, slušajte! Bih smo pod Franjom, Karlom, Petrom i Aleksandrom i uvijek smo izvršavali sve obaveze prema državi. Ukoliko i jednom čovjeku dlaka s glave fali, ptice vam na krilima neće iznijeti meso. Pušaka nemamo. Ako ma koga dirnete, zubima ćemo se klati.«

Silnike nad slabim i nezaštićenim iznenadila je ovakva odlučnost. Šikić je pokušao da ubijedi ljude kako samo hoće red i oružje, a zaprijetio je onima koji ne predaju oružje. Kad je izašao iz škole, vidio je na brdu ljude i upitao ko su ti ljudi. Odgovoreno mu je da iza svakog grma stoji naš čovjek. Osjetivši opasnost, ustaše su se neobavljena posla vratile na Otrić. Nikada više do ustanka nisu otišle u Popinu. Prijetile su i smišljale kako da se osvete Popincima.

Bijesni zbog neuspjeha ustaše su pojačale prijetnje i uporno su nastojale da pohvataju odbjegle ljude. Za to su koristile špijune i izdajice srpskog naroda.

⁴ Lukina Labus iz Velike Popine bio je sredinom 19. vijeka hajdučki harambaša. Kad je on poginuo, harambaša je postao Lazo Škundrić, koji je 18 godina uspješno hajdukovao i na riječ austrijskog komandanta u Lici da ga neće dirati vratio se kući.

Na Otriću su govorile da će na Vidovdan, 28. juna, osvetiti ubistvo Ferdinanda. Otrićka grupa je tu prijetnju ozbiljno shvatila i poručila seljacima oko Otrića da ne noćivaju kod kuće, samo je pojačala budnost i vlastito obezbjeđenje. Maričići i Laćani padom mraka izveli su porodice iz kuća i zajedno sa stokom sklonih su se u strane, sjeverno od kuća, a oko 7 članova Otrićke grupe posjelo je položaj iznad svojih kuća, spremni da otvore vatru na ustaše ako pođu s Otrića. Međutim, ustaše su otišle na drugu stranu.

Uoči Vidovdana, padom mraka, ustaše je u zaselak Lukići (Zmijska draga) doveo jedan mladić, mještalin, i za to dobio vreću kukuruza. Tu su uhvatile Simu Lukića, podoficira, i povele ga. Dane Lukić Kukica, rudar, privučen zapomaganjem seljaka, izvadio je skrivenu bombu, pojurio za ustašama i u mraku je bacio u njihovom pravcu. Eksplozija se prolomila u tihoj ljetnoj noći, a njena jeka se stravično odbila od strme strane Lukić Drage. Od straha ustaše su popadale, iako niko nije bio pogođen. Simo Lukić je pobjegao. Po dolasku na Otrić ustaše su zatražile pomoć iz Gračaca i kad je stiglo pojačanje u svanuće su opkolile Lukić Dragu. Bojeći se osvete seljaci su bili napustili selo, pa su ustaše uhvatile posljednjih šestoro, koji su izgonili stoku iz sela, i na licu mjesta ih pobile. Ubile su i oca mladića koji je doveo ustaše u selo. Usput da bi povećali broj ubijenih, ubile su i Glišu Stojisavljevića Braciku, predradnika pružnih radnika s Otrića, to je s njim broj ubijenih ljudi), žena i djece povećan na 14. Izbjege seljake nisu smjele da gone, jer su znale da u stranama ima dosta naoružanih.

Utjeaj Otrićke grupe, koja je ukazivala da se treba sklanjati od ustaša i spremati se za borbu, poslije ovoga događaja mnogo je porastao. Ljudi su počeli masovno da se sklanjaju u šume. Ustaše su shvatile da bez pojačanja i drugih mjera ne mogu u Zrmanji ništa da postignu. One od 28. juna pa do ustanka nisu upotrijebile oružje u zрманjskoj općini i nisu zapalile ni jednu kuću, mada su u Osređcima i drugim mjestima Like to radile.

Pošto su propali ustaški planovi da oduzimanjem oružja, hapšenjem i ubijanjem naj viđeni jih ljudi obezglave srpski narod, zatim bez otpora da počnu masovno istrebljenje toga naroda, načelnik općine Sulentić i tabornik Sikić, na dva paralelna plana, pokušavaju da obnove svoj krvavi posao. Oni traže pojačanje iz Like i Knina, ali kako to pojačanje nije stizalo mijenjaju taktiku. Pokušavaju da razbiju jedinstvo naroda i da odvoje seljačku masu od naj borbeni jih. Da bi iskoristile nestašicu hrane, dovoze nekoliko vagona kukuruza na Otrić i počinju da ga dijele narodu. Pritisnute nestašicom hrane, po kukuruz su većinom išle žene. Kukuruz nisu davale porodicama čiji su se članovi' krili u šumi. Ipak, time osnovno jedinstvo naroda nije razbijeno. Videći da im plan ne uspijeva, ustaše su prestale da daju kukuruz.

Sredinom jula, preko učiteljice na Otriću, ustaše su proturale vijesti da predstoji preseljenje stanovništva zрманjske općine na otok Pag. Ženama je objašnjavano da će tamo još lakše gajiti ovce. Pred ustanak, na Otriću (željeznička stanica Zrmanja) stajale su na sporednim kolosijecima kompozicije praznih teretnih vagona, što je potvrda da se radilo o preseljenju naroda. U kancelariji općine u Zrmanji Miloško Cuk i Mane Breka, prilikom zauzeća općine, 28. jula, pronašli su plan za iseljenje naroda na Pag. Plan su sastavili Milan i Pajo Šulentić i još neki drugi.

Svi svjesniji ljudi koji su izbjegli shvatili su da ustaše nastoje da razbiju jedinstvo naroda da bi lakše mogle da pristupe masovnom iseljenju naroda. U slučaju ako počne preseljenje, u Otrićkoj grupi je odlučeno da narod povučemo

u šumu pod svoju zaštitu⁵ pri čemu se računalo na podršku i ljudi van grupe koji su imali puške. Kako je već bilo vrijeme žetve, planirano je da se žito preko noći skuplja i izvlači u šumu radi zadovoljavanja najnužnijih potreba.

Pred ustanak oglasila se još jedna naša puška. Jedan talijanski vojnik sa željezničke stanice Malovan pošao je u usamljenu kuću na Šibulji da traži jaja. Njega je primijetio Nikola Lukić Karina⁵ iz Velike Popine, koji je pošao po vodu za ljude što su se krili na Crnom vrhu. Uzeo ga je na nišan i ranio. Talijan je pobjegao. Karina se ponovo vratio drugovima noseći talijansku pušku, čemu su se svi obradovali, ali su istovremeno pojačali obezbjeđenje, bojeći se Talijana i ustaša. Međutim, oni nisu pretraživah šumu.

Na glas da su ustaše popalile Osredke i pobile narod, u Velikoj Popini je zvonjenjem crkvenog zvona dat znak narodu da bježi.

Ovi događaji ukazivah su da je u narodu preovladao borbeni duh i da će on u cjelini biti spreman da pruži otpor istrebljenju. Oslabio je uticaj i smanjio se broj malodušnih, kao i onih koji, su bili spremni da sarađuju s novom vlašću. To je Otričkoj grupi bio signal da će imati podršku u većini sela i da su stvoreni usilovi da na širem planu počne pripreme za ustanak i sve grupe poveže u jednu cjelinu.

;

Formiranje 9. gerilskog odreda

Na povratku sa sastanka s komunistima i borcima iz Trubara i Drvara, Glišo i Ilija svratih su u Za, vlaku u novoformirani štab gerilskih odreda za Srb i okolinu. Tu je dogovoreno da se pristupi formiranju 9. gerilskog odreda. Po njihovom povratku u Otričkoj grupi su počeli dogovori o formiranju odreda i dizanju ustanka. Odlučeno je da Otrička grupa bude jezgro 9. gerilskog odreda, da se odred formira u slijedeću nedjelju 27. jula i da se u odred pozovu borbeni, i i odlučniji ljudi iz sela oko Otrića. Poručeno je manjem broju ljudi koji su bili izbjegli u Dalmaciju da se vrate radi učešća u ustanku. Većina se odazvala pozivu i stigla na formiranje odreda.

Polazeći od dobijenih partijskih zadataka računah smo da ćemo imati do dvije nedjelje za pripremu ustanka. Međutim, razvoj događaja nije nam dao ni nedjelju dana za neposredne pripreme za taj sudbonosni događaj. Tih dana smo lično i preko kosaca, koji su kosili na Ljubinoj, poljani, slali poruke sigurnijim ljudima da dođu radi formiranja odreda.

Interesantno je nešto reći i o atmosferi koja je vladala u Otričkoj grupi uoči formiranja odreda. Svi smo bili oduševljeni i htjeli smo da formiranje odreda bude što svečanije. Pored ostalog dogovorili smo da se obezbijedi ovnujsko pečenje za sve koji dođu na formiranje odreda. Neki drugovi, po ugledu na stare hajduke, smatrah su da ovnovi obavezno moraju biti ukradeni. Ipak su prevladali oni koji su bili protiv krađe i dali su svoje ovnove.

Radi formiranja odreda Otrička grupa se iz Zbjegišta, preko koga je od Otrića vodio glavni, šumski put za Ljubinu poljanu, premjestila na Kamenitu glavicu s koje se pružao dobar pogled prema Otriću i Velikoj Popini. Sva od

⁵ Poginuo je kao desetar u bataljonu »Marko Orešković« januara 1943.

škrapa, izdignuta iznad šume, koja se pruža sjeverno od nje, mogla je u slučaju potrebe da bude i vanredno dobar položaj za odbranu. Zato nije ni čudo što je izabrana za boravak grupe. Pored toga ostali smo bliže selima, a kako je postojala mogućnost da budemo izdani, držali smo se ivice šume.

Nedjelja 27. jula osvanula je sunčana. Ljudi su do podne uz strme strane stizali na Kamenitu glavicu. Svi su bili orni za šalu. Pričane su priče o junacima i o tome šta raditi s ustašama. Ipak, ne može se reći da nas na momente nije hvatala zabrinutost za dalju sudbinu. Znali smo šta znači pruga i cesta za neprijatelja. Kod svih je preovladavalo uvjerenje da se s komunistima i Sovjetskim Savezom ne može izgubiti. Makar i izginuli, govorili smo, važno je da junački kao ljudi izginemo, mjesto da nas kolju kao bespomoćne ovčine. Oko 2 sata po podne smo ručali i odmarali u hladu, pričajući i dalje.

Oko 4 sata po podne pristupilo se formiranju odreda. Ilija Radaković je u govoru okupljenim borcima istakao- da je zadatak odreda, borba protiv ustaša / okupatora, da borbom rukovodi Komunistička partija i da je s nama veliki Sovjetski Savez. Govor je prekidao povcima: »Tako je!« Nakon govora pristupili smo izboru komandanta i političkog komesara odreda. Iso Marčetić je predložio Glišu Ćuka za komandanta a Iliju Radakovića za političkog komesara odreda. Svi — oko 50 boraca to je jednoglasno prihvatilo. Zatim se pristupilo polaganju zakletve i sastavljanju spiska boraca. Dvojica su se pokolebala i izjavila da ne žele da polože zakletvu. Izazivali su gnušanje i pokvarili svečano raspoloženje. Na odlučan zahtjev komandanta odreda pristali su da polože zakletvu, pod uslovom da ne uđu u spisak boraca koji bi mogao pasti neprijatelju u ruke. Bilo nam je krivo što su među nama. Obojica su kasnije otišla u četnike. Tekst zakletve nije sačuvan. Sjećam se da nas je zakletva obavezivala na borbu do konačnog oslobođenja od okupatora i ustaša, kao i da ćemo poslije oslobođenja zemlje nastaviti borbu za 'oslobođenje radničke klase od izrabljivanja od strane buržoazije.

Ustanak

Tek što smo položili zakletvu, iz šume se prolomio uzbuđen glas: »Glišo! Glišo!«. Bili smo iznenađeni. Mislili smo da smo izdani i da su tu negdje ustaše, ili da su ustaše nekoga uhvatile, pa nas zove da ga oslobodimo. Dok smo se mi pnhvatali pušaka, kroz grmlje se pnomolio stari Marko Zorić iz Zavlake i sav zadihan povikao: »Ustanak je počeo! Koliko vas tražim! Gdje ste?« S obzirom da nismo bili na ranijem mjestu logorovanja, Marku je trebalo oko dva sata dok nas je pronašao. Zahvatilo nas je neopisivo oduševljenje kad smo čuli da je ustanak počeo. Tako brzo izbijanje ustanka nije nam dalo vremena da 3e bolje pripremimo i da se povežemo s brojnim grupama po cijeloj općini.

Naređenje za ustanak iz Drvara je stiglo u Zavlaku izjutra 27. jula, Gojko Polovina pisao je u Zavlaci naređenja za ustanak gerilskim odredima u općinama Srb i Zrmanja, a Vojo Mileusić je pripremao propagandne materijale. Devetom gerilskom odredu među posljednjima je poslato naređenje po kuriru kojemu nije bilo poznato tačno mjesto boravka odreda. U stvari Štab gerilskih odreda za Srb i okolinu nije imao direktnu vezu s nama, niti je ko iz općine Zrmanje bio u tome štabu. To je, u stvari, bio štab za općinu Srb, koji je nama samo povremeno prenosio naređenja.

Odredu je naređeno da zauzme Otrić i željezničku stanicu Zrmanja, da prekinе prugu i cestu i uspostavi vezu s gerilcima na Srpskom klanacu. Po tome naređenju na Srpskom klanacu trebalo je da budu borci iz Trubara. Dobili smo naređenje o imenovanju komande odreda, koju smo već izabrali, kao i naređenje kojim se stavljamo pod komandu Štaba za Srb i okolinu. Dobili smo proglas i letke s vijestima koji su bili dobro sročeni i mobilizatorski su djelovali. Ne sjećam se teksta koji je pročitao, ali mi je ostalo u sjećanju da se pominju sabotaze i borbe u Zagrebu i Beogradu, u Poljskoj, i u Francuskoj⁶. Što se bolje moglo reći onima koji prvi put polaze u borbu.

Odmah je napravljen plan akcije. Za napad na Otrić određena je glavnina odreda koji su sačinjavali borci iz Male i Velike Popine, Lukića Drage i Sučevića. Za obezbjeđenje iz pravca Knina i rušenje pruge određen je Iso Marčetić, s tim da dignе na ustanak Rastičevu i Nadvrelo i s njima osigura akciju. Za osiguranje od Gračaca i prekid pruge i ceste određen je Spiro Lukić⁶ i Pavlina Prodanović, koji su za taj zadatak trebali da pokrenu na ustanak Cerovac. Planirano je da napad na Otrić počne 28. jula u jedan sat po ponoći do kojeg su vremena grupe za osiguranje napada morale biti spremne. Komandirima grupa je rečeno da će naknadno dobiti potpun zadatak i tačno vrijeme napada. Glavnina odreda krenula je prema Velikoj Popini. Oni koji kod sebe nisu imali puške otišli su po njih.

Za uspostavljanje veze s gerilcima na Srpskom klanacu, određen sam s Dragom Maričićem. Pošli smo bez pušaka ne znajući situaciju na Srpskom klanacu. Na Klanacu smo vidjeli veću grupu ljudi, ne znajući ko su. Kad su nas vidjeli da idemo prema njima, uzeli su zaklone i s 200—300 m otvorili vatru na nas. Bježeći od pušane vatre dobro smo se oznojili dok nismo našli zaklon u šumi. Tu smo ih čekali. Izašao sam iz zaklona da vidim ko su i utvrdio da su naši. Počeo sam razgovor s jednim od njih koji je izgledao stariješine. Kasnije sam utvrdio da je to bio Danić Damjanović. On me obavijestio da su u zasjedi sačekali kamion žandara, koji su, došli iz Gračaca, i da im je nekoliko žandara pobjeglo, pa su pucali na nas, misleći da smo mi žandari. Obavijestio sam ga da ćemo u toku noći napasti Otrić. U povratku na prilazu Srpskom klanacu sreli smo komandanta i političkog komesara našeg odreda, koji su također išli, na Srpski klanac. Obavijestio sam ih o situaciji. Oni su se dogovorili sa Srbijanima da i oni pošalju oko 20 boraca za, napad na Otrić, ali oni nisu došli da učestvuju u napadu.

Dane Bogunović je poslan u zaselak Maričići da preko žena izvidi stanje na Otriću. Poslao je staru Jeku, koja je, uz ostalo, doznala da je Milan Šulentić večernjim vozom otišao u Gračac. Dakle, znao je što se sprema.

Štab odreda, pored već upućenih boraca u Veliku Popinu da dižu ustanak, i sam je tamo poslao po istom zadatku. U selu je podijeljen poziv za ustanak. Dok su mlađi bili oduševljeni, poneki stariji ljudi postavljali su pitanja: »Što mi možemo tolikoj sili?« Ipak većina Popinaca, ne obazirući se na rijetke kolebljivce, spremala se da uzme učešće u napadu na Otrić. Vadili su sakrivene puške i bombe i s pjesmom su kretali prema zbornom mjestu. Oni su činili glavnu snagu u napadu na Otrić u kome su još učestvovali i ustanici iz Cerovca, Male Popine, Nadvrela i Rastičeva.

6 Otišao u četnike 1942. godine i nakon rata pobjegao u inostranstvo.

Štab odreda naredio je zbor ustanika u 21 sat 27. jula na Mušiči-noj previji, između Velike Popine i Sučevića, ali do 21 sat nisu svi stigli. Tu je napravljen plan napada na Otrić. Jedna grupa na čelu s komandantom odreda Glišom napadala je na žandarmerijsku stanicu, druga s Ilijom Radakovićem na ustaški stan i treća na željezničku stanicu. Podilaženje ove tri grupe trebalo je da priкри je veća grupa nenaoružanih ustanika, izuzev pokoja lovačka puška i hladno oružje. Oni su imali zadatak da zauzmu položaj sjeverno od željezničke stanice iza snjegobrana u jaruzi i da vikom i pucanjem iz civilnih pušaka stvore kod neprijatelja utisak o ogromnoj snazi ustanika.

S obzirom da je grupa za obezbjeđenje napada na Otrić od Gračaca, bila blizu Velike Popine, nije bilo problema za uspostavljanje veze s njom. Međutim, uspostavljanje veze s grupom „koja je obezbjeđivala napad od Knina bilo je teže zbog udaljenosti i potrebe obilaženja, Otrića. Dobri poznavaoци Nadvrela nisu željeli da nose Isi Marčetiću potrebne direktive. Zbog toga Dragan i ja nismo mogli odbiti da izvršimo i taj, zadatak iako smo se već na trčah do Srpskog klanca i Otrića. Od nas je traženo da ostavimo puške onima koji će učestvovati u napadu na Otrić, ali nama se nije davalo pušaka. Ipak, imajući u vidu da neće biti dovoljno pušaka za napad, poslije dužeg natezanja pristali smo da damo svoje puške onima koji ih nemaju, jer smo znali da je za nas uspjeh napada na Otrić pitanje života i smrti. Svoju pušku dao sam Bogunoviću, koga su zvali Harambaša kao bjegunca iz austrougarske vojske, a i u očima ljudi važio je kao hrabar čovjek.

Obilazeći Otrić sa sjevera i stigavši po ponoći u Nadvrelo, na određenom mjestu nismo našli nikoga. Tražeći Isu u jednom šumarku našli smo Jovu Javuru Vješticu iz Rastičeva s 10 naoružanih boraca. Uz obavijest o ustanku rečeno im je da idu prema pruzi, ali kako nisu našli Isu, čekali su pored pruge razvoj događaja. Za prekid pruge nisu imali alata pa su krenuli u pravcu Otrića i Zrmanje.

Znajući da je prekid veze jedan od usilova, bez koga nema zauzeća Otrića, požurili smo u zaselak Lazići, računajući da ćemo tamo naći alat i pokrenuti Laziće na ustanak. Na lupu na vrata i viku da otvore, niko se nije javljao. Privučen našom vikom pojavio se od svih Lazića samo Dušan Budimir Lazić, koji je spavao dalje od kuće. Čuvši o čemu se radi, brzo je našao sjekiru. Požurili smo s njim prema pruzi jer zora je već rudila. Kad smo prilazili pruzi, gromko su odjeknule puške na Otriću. Brzo smo prekinuli telefonske veze, ali prugu nismo imali čime da razrušimo. Zato smo nas dva s Dušanom krenuli prema Pribudiću. Računali smo da ćemo na prvoj stražari naći potreban alat. U stražari smo našli naoružanog stražara koji je pod prijetnjom popustio i sam je počeo da odvrće zavrtanje sa šine. Zajednički smo razmakli šine. Da nešto više učinimo, nismo mogli. To je bilo dovoljno da voz isklizne iz šine ako se ne zaustavi. Odatle smo krenuli na željezničku stanicu Pribudić da je zauzmemo i da obavijestimo ljude o ustanku.

Za to vrijeme Otrić je bio oslobođen. Napad je počeo pred zoru. Malo se zakasnilo jer borci nisu mogli brzo stići na zbornu mjesto. Svaka grupa je energično pristupila izvršenju zadatka i u brzom naletu je Otrić zauzet i zaplijenjeno 20 pušaka, 1 puškomitraljez i oko 10 pištolja. U borbi prilikom oslobođenja Otrića ranjen je samo jedan ustanik, a na neprijateljskoj strani u borbi su poginuli jedan žandarm, jedan ustaša i jedan finane dok je zarobljeno: tri žandara, dva financa, 4 Talijana i 2 naoružana željezničara. Nakon toga Stab 9. gerilskog od-

reda je s većom grupom boraca požurio u Zrmanju da likvidira žandarmerijsku stanicu i općinsku vlast. Komandant odreda je uputio ka Malovanu grupu boraca iz Velike Popine na čelu s Gnjatijom Labusom i nekoliko boraca iz Cerovca na čelu sa Šimom Lukićem. Za održavanje reda na Otrću ostavljena su tri stara člana Otričke grupe. Na željezničkoj stanici i drugim zgradama na Otrću nacrtno je srp i čekić i ispisane parole: »Živio SSSR«, a mjesto ustaške istaknuta je crvena zastava.

Štab odreda je na putu za Zrmanju na Zrmanjskom klancu ostavio više boraca da razruše cestu i obezbijede izvršenje akcije u Zrmanji. Dotle su brojne kolone Zrmanjaca, sa i bez oružja, na sve strane duž puteva i staza hitale ka općini — leglu stare i nove reakcije i zlodjela, da je jednom zauvijek likvidiraju i uzmu svoju sudbinu u vlastite ruke. Glas o ustanku širio se kao poplava. Išao je ispred nas boraca koji smo žurili na nove zadatke. Stigavši na željezničku stanicu Pribudić, zatekli smo šefa stanice s osobljem, dok su dva žandara ispred nas pobjegla. Od šefa stanice sam uzeo pištolj i dao ga Dušanu Budimiru. Sa zastave koja je visila na staničnoj zgradi otcijepio sam plavo i bijelo platno i na koplju je ostala da se ponosno vije crvena zastava. Tih dana mi smo svi smatrali da naša zastava može biti samo crvena, što rječito govori o karakteru ustanka.

Štab odreda s grupom boraca i ustanicima iz Zrmanje, na čelu s Manom Brekom, brzo je završilo akciju u Zrmanji. U žandarmerijskoj stanici su zarobljeni komandir stanice i jedan žandar, četiri žandara koji su bili u patroli ubijeni su u pokušaju bjekstva. Jovo Bogunović uzeo je puške od njih, a Petar Marčetić pištolj. Zarobljeni žandari su pušteni uz obećanje da u žandarmeriju više neće stupiti, no odmah su, po dolasku u Knin, obećanje pogazili. Općinski panduri su izrazili spremnost da se priključe ustanicima. Većinom su to bili siromašni seljaci i sluge trgovca Šulentića. Dio ustanika je zahtijevao da neki od njih budu strijeljani zato što su služili ustašama. Milojko Čuk, komandant 10. gerilskog odreda, zajedno s komandom 9. odreda, bio je protiv njihovog strijeljanja, pa su pušteni. Spiro Lukić nije izvršio zadatak.

Njegovu neodgovornost iskoristile su ustaše iz Gračaca i koje su kamionom iznenada stigle na Otrć. Usput su kod Malovana ubile staroga Pepuša Novakovića sa ženom. Spuštajući se niz stranu, kamion je iznenadio grupu boraca iz Velike Popine, koji su s Otrića išli prema Malovanu. Iznenadeni popadali su oko ceste, a nakon njegovog prolaska opalili su nekoliko metaka za njim. Skrenuli su sa ceste i kroz šumu strigli u visinu željezničke stanice Malovan, ispod zasjeka Cvjetkovića. Potom su krenuli u Veliku Popinu. Šimo Lukić, želeći da izvidi željezničku stanicu Malovan, popeo se s jednim drugom na brdo Malovan, odakle su zapucali na stanicu, ali im je odgovoreno žestokom vatrom pa su se brzo povukli. Bio je to znak da su tu jače snage domobrana i ustaša i da će s njima predstojati žestoka borba.

Zajedno s kamionom ustaša na Otrć je stigao i putnički automobil s Talijanima. Istovremeno je ustaški tabornik Šikić, idući iznad Kranjaca, upao na Otrć. Ustaše su otvorile vatru po narodu, koji je bježao na sve strane, ali nisu nikog pogodile. S Otrića su se uputili prema Zrmanji. Vozila dalje od Zrmanjskog klanca nisu mogla, jer je cesta bila prezidana i obezbijedena, pa su se vratila na Otrć. U tom je iz Gračaca došao voz na Otrć, odakle je produžio prema Kninu. Talijani su se vratili u Gračac, a kamion s ustašama je produžio za Srb. Na Srpskom klancu upao je u zasjedu ustanika iz Srba koji su pobili ustaše.

Uništena talijanska kompozicija kod Pribudića 28. 7. 1941. godine.

Neko vrijeme nakon odlaska voza s Otrića za Knin, iz Pribudića se začula žestoka mitraljeska paljba, koja je odavala utisak velike vojne snage što nastupa duž planinskih strana sjeverno od pruge. To je još više unijelo strah u ljude Otrića i okolnih sela, pa su počeli da napuštaju kuće i bježe u planinske strane. U tome momentu izgledalo je da je naša sloboda kratko trajala i da se nećemo lako moći suprotstaviti moćnijoj sili neprijatelja.

Paljbu koja se čula iz pravca Pribudića otvorili su Talijani koji su išli s vozom iz Knina da uspostave saobraćaj s Gračacom. Voz je neometano stigao do Pribudića i tu je stao ispred mjesta gdje je prekinuta pruga. Zbog oprezne vožnje voz nije isključio iz šina. Talijanski vojnici izašli su iz vagona i razvili se u strijelce.

Seljaci Pribudića, iako uznemireni, računali su da im Talijani neće ništa pa nisu bježali. Među njima je bio i Jovo Bogunović, iz Nadvrela, koji je s komandom odreda učestvovao u akciji u Zrmanji, odakle je došao u Pribudić kod zeta. Zbog razrušene pruge i nekoliko ispaljenih metaka na voz, Talijani su se širokim frontom razvili oko pruge čisteći sve ispred sebe mitraljeskom vatrom. Jovo je pokušao da se izvuče kroz šumarak, ali opkoljen sa svih strana nije imao kuda. Sakrivši pušku u grm, očekivao je da ostane nezapažen, ali to se nije dogodilo. Talijani su ga uhvatili i sa seljacima strpali u voz i kad su popravili prugu krenuli su u Gračac, gdje su ustaše od Talijana tražile da im predaju uhapšene. Talijani su to odbili.

Talijanski vojni voz br. 1078, koji je iz Gračaca trebao da krene za Knin 27. jula, nije krenuo toga dana nego 28. jula, ali je na Malovanu zadržan do 18.00 sati, kada je pušten u pravcu Knina. Voz se sastojao od 4 putnička vagona i 27 vagona natovarenih kamionima. Nakon prolaska željezničke stanice Pribudić na 198,5 km voz se survao niz kipu: 16 kola s lokomotivom otišlo je niz kipu u provaliju. Poginuo je 1 domobran i 6—7 talijanskih vojnika, a oko 20 Talijana je ranjeno. Poginuo je i ložač, a 5 željezničara je povrijeđeno.⁷ Nakon survavanja voza narod je u strahu od represalija izbjegao iz kuća, goneći i stoku u planinske strane. Ljudi su i pored talijanskog obezbjeđenja uspjeli da odvuču i nešto njihove opreme iz srušenog voza kao: šatorska krila, gumene točkove kamiona pa i oružja. Obrad Dimić je došao u partizane u talijanskom odijelu i s pištoljem koji je tu uzeo.

Ustanak koji je počeo napadom 9. odreda na Otrić brzo se širio. Oslobođena je čitava općina. Dvije željezničke stanice, Zrmanja i Pribudić i općina, bile su u us ta ni čk im gerilskim rukama za svega 5 sati. Težište dejstva Talijani su nametnuli na željezničkoj pruzi na kojoj odred momentalno nije mogao mnogo učiniti, jer se komanda s većinom najsvjesnijih boraca nalazila u Zrmanji, a pruga nije prekinuta što bi onemogućilo saobraćaj. S druge strane, s obzirom da prije napada na Otrić nisu bile formirane čete i vodovi, nije ko imao držati ljude na okupu. U napadu na Otrić borcima je komandovao Glišo Ćuk, ah nije bilo komandira vodova i četa, jer su za napad na Otrić ustanici na brzinu skupljeni. Od ustanika Velike Popine, koji su imali najviše oružja, poslije napada na Otrić samo je manja grupa s Gnjatijom Labusom na čelu krenula na Malovan, ali ni ona nije bila spremna na iznenađenje na koje je naišla. U napadu na Otrić Gnja-

7 Podaci o organizatorima i učesnicima rušenja pruge proturječni su. Najčešće se spominju Branko i Dušan Vladušić iz Zrmanje, Pero Dimić, rudar iz Prljeva, Pero Sijan iz Prljeva, Spase Mijatović, Obrad Dimić, Branko Novaković i drugi. Prva četvorica su od stražara pruge, kako izjavljuju neki učesnici, uzeli alat i organizovali rušenje.

tija je komandovao Popincima. Popina je za taj zadatak imala vanredno sposobnog borca — Miću Lukića, poručnika Jugoslovenske vojske. Međutim, on nije učestvovao u napadu na Otrić. On je već 28. jula pred veče određen za komandira pobunjeničke čete Velike Popine, tako da već sutradan on komanduje Popincima. No, s obzirom da nije bilo vremena za detaljnu pripremu ustanaka, nije ni čudo, što je bilo slabosti i nesnalaženja.

Po podne je štab odreda izašao iz Zrmanje i u 18 sati zakazao zbor na Gradini iznad Otrića. Odlučili smo da se spustimo na Otrić, pa ako je neprijatelj ostavio posadu da je likvidiramo. Otrić mora biti naš — bila nam je jedina misao. Od »Harambaše« sam zatražio moju pušku. On mi ju je vratio sav sretan jer se, navodno, ne osjeća dobro. U koloni po jedan spuštali smo se niz Gradinu, a istovremeno sa suprotne strane približavalo se Otriću još jedna desetina. Bili su to Popinci. Njih je predvodio Mićo Lukić. I oni su samoinicijativno krenuli na Otrić. Rukom smo im dah znak da požure. Od kuće do kuće oprezno smo nastupali do ustaškog stana, pred ikojim smo se sastali s Popincima. Na Otriću nije bilo neprijatelja. Ipak, pristupilo se pretrazi svih kuća, a dva druga su određena za obezbjeđenje na cesti iznad Kranjaca.

Na Otriću su se zadržale uglavnom hrvatske porodice. Učiteljice su taborniku Sikiću, kad je iz Gračaca došao na Otrić, rekle da je 500 ustanika s puškama zauzelo Otrić. Isto su izjavile na saslušanju u Gračacu željezničari koji su se vozom zatekli na Otriću. Međutim, ustanika je s puškama bilo šest puta manje (blizu 90) i nešto manje bez pušaka. Od tako viđene i predstavljene sile uhvatio je strah ne samo njih, nego i ustaše u Gračacu. Zato su uputile zahtjev u Zagreb da im se odmah pošalje u pomoć jedna pukovnija s bar 10 topova. Ako je kod ustanika bilo početničkih slabosti, nedovoljno organizovanosti, stihijnosti, neiskustva i strahovanja seljaka od borbe s nadmoćnom silom, kod neprijatelja se, poslije prvog sudara s njima, pojavila panika koja, nije pošteđela ni Gospić, ni Zagreb. Željezničari su na saslušanju u Gračacu izjavili da su ustanici 28. jula u 5,30 sati došli na Otrić s crvenom zastavom.

Uspješan ustanak u zрманjskoj općini značio je prekid veza između Gračaca i Knina. To je za NDH i Talijane bio veliki udarac, jer tuda idu glavne veze Dalmacije i cijelog srednjeg i južnog Jadrana sa Zagrebom i Rijekom. Tuda je vodila i jedina željeznička pruga normalnog kolosijeka s Jadrana, izuzev pruge Sušak—Zagreb. Lička vrata — bolje bi ih bilo nazvati Dalmatinsko-panonska vrata — u prostoru Otrića i Zrmanje najpogodniji su i najuži prolaz između Jadranskog mora i Panonske nizije. Dakle, ona su imala ogroman političko-strategijski značaj za okupatora i NDH. Taj prolaz je morao ostati otvoren za njih zbog čega je odmah uslijedila intervencija.

Napad na željezničku stanicu Malovan

Da bi se obezbijedili od eventualnog prodora neprijatelja iz pravca Gračaca, s Otrića prema Gračacu krenulo je na čelu s komandiranjem odreda oko 20 boraca koji su ispred Sučevića posjeli položaj prema Malovanu. Tu je u zoru 29. jula donijeta odluka da se napadne i zauzme Malovan. U sela smo poslali nekoliko drugova da pozovu ostale borce u napad na Malovan. Za Rastićevo, Nadvrelo i Malu Popinu određeno je zborni mjesto na Otriću, a za Popince u Velikoj Popini. Svi su nam se odazvali.

Izjutra 29. jula oko 9 sati krenuli smo s Otrića prema Malovanu. Istovremeno je s Maiovana bio u pokretu prema Otriću talijanski vojni voz br. 1062 s lo'komitivom i dva vagona kao izvidnica, a za njim je na nekoliko- stotina metara išao voiz br. 1062/11 u kome su bili talijanski vojnici. Do Maiovana su stigli neometano. Na Malovanu su na njih ustanici iz Velike Bopine otvorili vatru i ranili jednog vojnika. Do Otrića ih je neprekidno pratila naša neorganizovana vatra. S Otrića su nakon kraćeg zadržavanja produžili za Knin. Bo prolasku Bribudića morali su se zaustaviti na mjestu gdje se prethodnog dana survao talijanski vojni voz. Zbog nedostatka vode oba voza krenula! su natrag. Između Otrića i Maiovana pucali smo na njih. S obzirom da smo istovremeno s napadom na Malovan organizovali i rušenje željezničke pruge kod Maiovana, nisu mogli dalje od stražare 108. Braćeni našom vatrom iz pušaka vratili su se na Otrić. Na Otriću su uzeli šefa stanice Franju Bernuša i nadzornika pruge Šnajdera, a na Bribudiću im se pridružio i šef stanice Bribudić. U ovim vozovima su bili i seljaci iz Bribudića koje su Talijani 28. jula pohapsili kod prekinute pruge i odveli u Gračac. Sada su ih vozili u Knin, vjerova-tno-, s namjerom da ih upute u logor. Cio dan su ih ostavili na mjestu prekida pruge. Uveče je jedan viši talijanski oficir došao iz Knina i naredio da ih puste kućama. Talijani su 31. jula s radnicima i tehnikom iz Knina uspjeh da poprave porušenu prugu kod Bribudića i uspostave saobraćaj između Blavna i Bribudića, pa su tada kompozicije vozova br. 1062 i 1062/11 krenule u Knin.

Neposredno po prolasku vozova iz Gračaca prema Kninu u Maričiće na Otriću stigao je Dušan Bursać iz Kaldreme. Odmah mi je rekao da ga je rukovodstvo poslalo da vidi što se kod nas događa, ali se ja nisam raspitivao koje rukovodstvo. Dušan je dalje rekao da će prolazak vozova, prema Kninu omogućiti' neprijatelju da dovede pojačanja u Knin i ugrozi ustaničke snage koje nastupaju prema Kninu. On se nije interesovao kako mi izlazimo na kraj s neprijateljem. Za njega je bilo samo važno da se prekine saobraćaj s Kninom. Bošao je sa mnom prema Malovanu jer nije vjerovao da smo mi organizovali rušenje pruge. Kad je došao na Lukića kipu i vidio kako masa ljudi temeljito' ruši prugu otiskujući niz kipu šine i pragove, bio je više nego zadovoljan. Dalje nije htio ići već je sa mnom otišao u Malu Bopinu, zatim Nađvrelo i Rastićevo. U razgovoru s ljudima interesovao se o spremnosti za borbu. Govorio je da treba onemogućiti one koje neće da se bore i koji sabotiraju. Rekao je da oni takve ka-žnjavaju. Zadovoljan je otišao nazad.

U vrijeme ustanka niko nije prekinuo saobraćaj na pruzi Zagreb—Split, osim na području Zrmanje. U to vrijeme seljaci između željezničkih stanica Plavno i Knin nisu dozvoljavali rušenje pruge, čak su čuvali prugu i onemogućili prilaz pruzi kod Otona jednoj grupi boraca iz Balanke koja je tu htjela da sruši prugu.

Do ustanka na željezničkoj stanici Malovan NDH nije imala naoružanu posadu, ali je tu bilo 12 naoružanih seljaka. Bred naš napad vozom je 28. jula iz Gračaca u Malovan prebačeno 60 domobrana i ustaša, koji su zaposjeli željezničku stanicu i uzvišenja oko nje. Mi smo u napadu na Malovan imah preko dva puta više boraca. U napadu, na Malovan Glišo Cuk je vodio sve borce, izuzev Veli kopop i na c,a s kojima, je bio i Ilija Rađaković. Napad su ujutro- 29. j-ula počeli ustanici iz Velike Bopine pod komandom Miće Lukića. Oni su napadali sa sjevera od pravca Mile. Otrićka i Rastičevsko-nadvrejska četa malo su zakasnila, zbog veće udaljenosti sela od Maiovana i puškarama s pomenutim talijanskim

vojnim vozovima. Ove čete su pod komandom komandanta' 9. gerilskog odreda napadale iz pravca jugozapada. One su u dugoj koloni podilazile Malovanu i odmah stupile u borbu. Popinoi su gledajući kolonu stekli utisak o- njenoj ogromnoj snazi. Još je veća ta snaga morala izgledati braniocima Maiovana, pa nije ni čudo što su u izvještajima Zagrebu iz Gračaca broj ustanika povećali sto puta.

Po-pinska četa je uspjela da zauzme brdo Malovan k. 893, aili iz utvrđenih kamenih zgrada i pogodnih položaja oko željezničke stanice Malovan domobrani su odbili naš napad. I pored upornosti ustanika domobrani su koristeći brisani prostor oko stanice uspjeli da se održe. Krajem dana, dok su se ustanici pripremali za odlučni napad, vozom iz Gračaca stiglo im je pojačanje, pod čijom su se zaštitom povukli sa željezničke stanice, ukrcali u voz i vratili se u Gračac. Dok se voz približavao. Malovanu, manji dio boraca je mislio- da ide veliko pojačanje iz Gračaca na Mail ovan pa se počeo povlačiti, što- je olakšalo izvlačenje neprijatelja iz Maiovana koje nije na vrijeme uočeno. Simo Lu-kić i Dušan Prodanovi ć su prvi primijetili izvlačenje domobrana pa su- ušli u stanicu i obavijestili ostale koji su potom ušli u Malovan. Ustanici Glogova i okolnih sela -nisu uspjeli da prekinu željezničku prugu i spriječe izvlačenje domobrana. U ovom napadu poginuli su Milan Novaković, David Jelača i Liliya Grubišić, a ranjen je Ilija Radaković.

Na ustanak je NDH brzo i oštro reagovala, ali bez očekivanog uspjeha. Prvog dana ustanka iz Gračaca je upućen kamion žandara u pravcu Srba i Doljana, a slijedećeg dana i kamion ustaša. Međutim, Žandari i ustaše su uništeni na Srpskom klancu. NDH i Talijani shvatili su da je Gračac ključ za gušenje ustanka u Lici, zbog čega svoje snage usmjeravaju -prema njemu. U Gračac je 27. jula iz Gospića upućena četa 22. pohodnog bataljona-, a slijedećeg dana već je cio bataijion bio u ov-o-m mjestu. Naredna tri dana iz pr-avca Zagreba stigla je u Gračac cijela brigada, odnosno zdruk generala Lukića. Istovremeno su i Talijani iz Dalmacije stavili u pokret dio snaga- prema- Gračacu.

Nakon zauzimanja Maiovana pristigla pojačanja domobrana nisu bila dovoljna da spriječe paniku u Gračacu. Malovan, koji dominira zрманjskom i gračack-om općinom, trebao je da bude odskočna daska za likvidaciju ustanka u zрманjskoj općini. Da nije zauzet, vjerovatno, ustanici ne bi uspjeli spriječiti prodor zdruaga -(brigade) gen-erala Lukića prema Kninu. Naprotiv, oslobođenjem Maiovana ugrožen je Gra-čac. O panici, koja- je -tim p-ovodom nastala u Gračacu, svjedoči izvještaj -ustaškog tabornika- iz Gračaca- u kome po povlačenju s Malovana izvještava Zagreb da — prema Gračacu nadire 30.000 ustanika iz Dalmacije, Like i Bosne.⁸

U stvari u napadu na Malovan učestvovali su s-amo borci s teritorije 9. gerilskog odreda. Ustaše su tražile hitna pojačanja, topove i avione. Da smo znali kakav je strah uhvatio neprijatelja poslije pada Malovana i da smo odmah napali Gračac imali bi uspjeha, iako je neprijatelj u njemu 4—5 puta imao jače snage od ustaničkih. Nastupajući, za neprijateljem, 9. gerilski odred je 31. jula izbio na položaj ispred Gračaca.

⁸ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje Zbornik), tom V, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, str. 228.

Akcije u Erveniku i Plavnu

Istovremeno kad je počeo napad na Malovan, veći dio Zrmanjske čete 10. gerilskog odreda prešao je preko Velebita u Dalmaciju, i zajedno s dalmatinskim ustanicima očistio desnu obalu Zrmanje od graničnih straža NDH prema dijelu Dalmacije koji su anketirali Talijani. Noću između 29/30. jula zauzet je dio Ervenika na desnoj, obali Zrmanje. Prijelaz na lijevu obalu spriječili su Talijani otvorivši vatru na ustanike. Po završenoj akciji četa se vratila u Zrmanju, odakle je krenula na gračacke položaje radi učešća u borbama za Gračac. Međutim, tamo nije stigla jer ju je 3. augusta po podne na Otriću pretekla talijanska kolona pa se rokirala na velebitske strane. Na njima je u Cerovcu sačekala četa 9. gerilskog odreda koje su se povukle od Gračaca.

Dok su vođene borbe na Malovanu, kod Ervenika i Gračaca, 10. gerilski odred je organizovao rušenje ceste u dolini Zrmanje. Vod Rujišta i Javornika 10. gerilskog odreda ostao je da ispod Rujišta kontroliše prelaze koji iz Ervenika preko Velebita vode u Zrmanju i Otrić. Također je poslije oslobođenja Maiovana iz 9. gerilskog odreda izdvojen Cerovački vod koji je južno od Turovca kontrolisao prelaze koji iz Zegara vode preko Velebita ka Otriću i Malovanu. Pribudićko-prijevska četa 10. gerilskog odreda orijentisana je prema Plavnu i ona nije pokretana, na druge položaje.

Branko i Dušan Vladušić obaviješteni da se žandari nalaze na željezničkoj stanici Pribudić krenuli su da ih razoružaju. Kad ih nisu našli na stanici, produžili su prema vijaduktu Bender. Videći na Benderu domobrane, riješili su da primijene ratno lukavstvo. Branko je ostavio Dušana u zasjedi da ga štiti, a on se uputio posadi. Rekao im je da su opkoljeni i da se predaju. Oni su se predali. Zarobljeni domobrani upućeni su u Drvar.

Pripreme za napad na Gračac

Pripremajući se za napad na Gračac, 9. gerilski odred je uspostavio vezu s ustanicima gračackih sela i zatražio pojačanje iz Zrmanje i Srba. Borci općine Gračac držali su položaje na padinama Velebita iznad željezničke pruge od ceste Gračac—Obrovac do zaseoka Kesići. Sjeverno od ceste Otrić—Gračac 9. gerilski odred je držao položaje na Rujevcu k. 801 i u selu Podkokirni. Crni vrh (tt 1012) držali su borci Kijana. Zapadno od ceste Bruvno—Gračac—Obrovac nije bilo naših snaga. Izostao je pritisak boraca općine Bruvno duž ceste Bruvno—•—Gračac i preko Resnika (tt 1176). Uslijed toga nije bio ugrožen saobraćaj između Gračaca i Gospića, niti Gračaca sa zapada i sjeverozapada. Sve je to umanjivalo izgled uspješnog napada. Za napad na Gračac stigla je i četa iz Srba u rejon Rujevac—Podkokirna, čime je završeno grupisanje ustaničkih snaga.

Posada Gračaca držala je položaje na liniji: prelaz puta Gračac—Obrovac preko željezničke pruge, crkva Svetog Marka, tt 562 (1,5 km od raskrsnice za Otrić i Bruvno), Dukići k. 707 (zapadno od Dukića), Stikada i osiguravala prugu i cestu za Lovinac. U stvari bio je to front okrenut prema Otriću i Bruvnu. Posebnu pažnju je obraćala na, to da se ustanici, iz rejona Podkokirna—Crni vrh ne prebace preko ceste Gračac—Bruvno na Resnik, odakle se može kontrolisati cesta i pruga Gračac—Lovinac.

Radi deblokade Gračaca i stvaranja uslova za produženje napada prema Otriću, četa domobrana napala je 31. jula ustaničke položaje na Crnom vrhu. Energičnim protivnapadom domobrani su natjerani na povlačenje uz gubitke od 2 mrtva i 6 ranjenih. Štab generala Lukića konstatovano je da napad na Crni vrh nije podržan artiljerijskom vatrom.⁹ Odmah po dolasku domobranske artiljerije u Gračac uzeti su elementi za tučenje Crnog vrha, Podkokirne i Rujevca, jer domobranski generali i oficiri nisu vjerovali u hrabrost svojih vojnika koji nisu imali zašto dati se bore. Njima je bila potrebna artiljerija da svrši ono što vojnici nisu bili spremni.

Dok je pripreman napad na Gračac, u njemu su se koncentrisale jake snage domobrana i ustaša. Za gušenje ustanka u Lici formiran je Lički zdrug (brigada) pod komandom generala Lukića (otud se u izvještajima pominje i kao zdrug generala Lukića), koji se trebao što prije probiti za Knin i uspostaviti saobraćaj prugom i cestom. U njegovom sastavu je bio konjički puk iz Zagreba i Virovitice, 22. bataljon, 2. bataljon- 1. pješadijskog puka-, 26. bataljon, baterija topova 100 mm (4 topa) i vod brdskih topova 65 mm (2 topa). Pod njegovu komandu stavljene su i sve oružane snage NDH u Lici, uključujući i ustaše. Iz naredjenja generala Lukića od 6. augusta vidi se da je pod njegovu komandu stavljen i garnizon Knin, koji je pripadao diviziji u Mostaru. General Lukić je s načelnikom štaba potpukovnikom Redlštajnom stigao u Gospić 1. augusta a u Gračac slijedećeg dana. Nekoliko dana prije njega u Gračac su stigli potpukovnik Pihler, pukovnik Biščan i ustaški pukovnik Juco Rukavina. Tako brzo grupisanje domobranske-ustaških glavešina u Gračacu ukazuje na značaj koji je u Zagrebu pridavan gušenju ustanka u Lici, osobito u gračačkom kotaru. Gračac je u tome momentu bio ključno mjesto za gušenje ustanka u Lici i uspostavljanje saobraćaja između Knina i Gračaca. Da li Talijani nisu ništa manje važnost pridavali Gračacu vidi se iz toga što njihov pukovnik 29. jula iz Gračaca po svaku cijenu upućuje vozove u Knin i što je s talijanskim jedinicama u Gračac stigao i načelnik Štaba talijanskog 6. armijskog korpusa.

Napad na Gračac koliko se moglo utvrditi planiran je za 4. augusta i to pravcem istočno od ceste Bruvno—Gračac—Obrovac. Za napad su bile spremne jedinice gračačke -općine, čete 9. gerilskog odreda- i četa iz Srba, a u pokretu prema Gračacu je bila i četa iz Zrmanje. Grupisanje glavnih snaga za napad izvršeno je u Podkokirni. Radi prikupljanja podataka u noći između 2/3. augusta grupa gračačkih boraca pod komandom Biće Kesića, grupa boraca iz Velike Popine pod komandom Dure Škundrića i još neke grupe izvršile su nasilno izviđanje iz Podkokirne u pravcu groblja istočno -od Gračaca. Prema izvještaju posade Gračac od 4. augusta -ovo je -ocijenjeno kao pokušaj pobunjenika da prodru u Gračac koji je -odbijen. Ovaj izviđački napad je pokazao da Gračac brane jake snage. Lički zdrug je imao oko 3.000 vojnika i 6 topova, dok je ustanika bilo blizu 300. Pri takvom odnosu snaga nije se mogao očekivati uspjeh.

Intervencija Talijana i povlačenje od Gračaca

Za 9. i 10. gerilski odred poseban je problem bio obezbjeđenje od intervencije Talijana iz Knina, dok s-e većina jedinica nalazila oko Gračaca. Sa sigurnošću se pretpostavljalo da će Talijani pokušati da -ovladaju s oko 30 km željez-

⁹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA (dalje Arhiv VII), Beograd, kut. 67, br. reg. 10/1—4.

ničke pruge i isto toliko ceste. Da bismo im spriječili prodor, temeljito smo porušili prugu i cestu u dolini Zrmanje. Ujedno smo vjerovali da su i Dalmatinci izvršili rušenje puteva prema Kninu, ali u tome smo se prevarili.

Intervenciju Talijana nije trebalo dugo čekati. Nju su politički pripremili velikosrbi koji su im olakšali da nastupe po oprobanom načelu: »Podijeli pa vladaj«. Radi razbijanja ustanka i ostvarivanja svojih protivnarodnih ciljeva bivši poslanici i političari: Niko Novaković Longo, Stevo Radenović, pop Momčilo Đujić, Jovo. Keča i drugi, isplanirali su razbijanje jedinstvenih ustanika zagovarajući suradnju s Talijanima kao navodnim zaštitnicima Srba od ustaša. Centar njihove aktivnosti postao je Knin na neoslobođenoj, a Srb na oslobođenoj teritoriji u koji su se iz Dalmacije vratili Radenović i Keča.

Težište intervencije Talijani su usmjerili na prostor između Knina i Gračaca, usmjeravajući dejstva iz Knina i Obrovca prema Gračacu. Radi sprečavanja širenja ustanka u sjevernu Dalmaciju i intervencije u Lici, Talijani su do kraja jula jedinice divizije »Sassari« tiz prostora Split—Šibenik pomjerali prema Kninu i Obrovcu. Iz Splita je četa tenkova upućena u Kistanje, 151. puk raspoređen je u Knin, 1. bataljon 152. puka upućen je u Drniš, a 2. bataljon u Radučić, 73. bataljon crnih košulja (fašisti) upućen je u Ervenik, 44. bataljon crnih košulja u Obrovac, a 33. bataljon crnih košulja u Gospić.

Talijani isu bili čvrsto riješeni da ustanicima izvan Dalmacije spriječe da zaposjednu domobransko-ustaške garnizone što se vidi i iz direktive Komande 6. armijskog korpusa od 29. jula u kojoj se, pored ostalog, kaže: »Braniti se i odlučno napadati ustanike«.¹⁰ Shodno tome cilju 2. bataljon 152. puka, ojačan tenkovima, stigao je iz Obrovca u Gračac 3. augusta u 21,30. Nešto kasnije iz Knina preko Zrmanje i Otrića stigao je u Gračac i 6. puk bersaljera. Kako su bili porušeni potporni zidovi, propusti i mostovi te oboreno jablanje preko ceste, Stab. 10. gerilskog odreda je računao da će Talijanima trebati 1—4 nedjelje da poprave cestu. Zbog toga, nikakve snage nisu određivane da spriječe popravak ceste. Suprotno očekivanjima Talijanima su bila dovoljna svega dva dana, uz korišćenje obimne inženjerske mehanizacije, da poprave cestu. Pored navedenih jedinica Talijani su za održavanje pruge Knin—Gračac angažovali još tri hatajljona i neke željezničke i druge jedinice. Dolazak načelnika 6. armijskog korpusa 4. augusta u Gračac također ukazuje na značaj Gračaca i komunikacija.

Ni u pripremama za ustanak, niti prve nedjelje ustanka, od viših rukovodstava nismo dobili nikakve direktive u vezi Talijana. Narod i dio boraca smatrali su da se mi istovremeno ne možemo boriti protiv ustaša i Talijana. Tek poslije zauzeća Maiovana ustanici su stekli, povjerenje u sebe i vjeru da mogu tući ustaše, ali vjeru da mogu tući i Talijane trebalo je stvarati.

Dok su Talijani išli uz Zrmanjski klanac, iz Srba je oko 16 sati 3. augusta stiglo naređenje na Otrić, upućeno komandiru Srpske čete, da se kod Gračaca ne otvara vatra na Talijane. Ne znam ko ga je potpisao, ali smo ga shvatili kao službeno naređenje s obzirom da je dolazilo iz Srba. Tako ga je shvatila i Srpska četa. Nije isključeno da su ga uputili pomenuti pročetnički elementi. Bez obzira ko ga je uputio-, ono je odstranilo svaku pomisao na borbu protiv Talijana, tako da su oni neometano prošli kroz ustaničke položaje kod Gračaca.

¹⁰ Zb., tom V, knj. 1, str. 214—216.

Ovo je dalo podstreka pročetničkim elementima da počnu s propagandom kako su nam Talijani prijatelji. Talijani su nastupali s parolama: »Bono Serbo« i »Ustaše macare«. Takav nastup nije bio bez odraza na borce i narod. Mi smo u četama odmah počeli da objašnjavamo borcima da su nam Talijani neprijatelji ko i ustaše i da se ustaše bez njih ne bi mogle održati i da je to momentalna taktika Talijana da bi, lakše ugušili ustanak i obezbijedili saobraćaj. Ovakav naš stav doprinio je da čete ostanu i dalje čvrste i jedinstvene.

Po dolasku Talijani su uspostavili svoj garnizon na Otriću. Odmah su izdali proglas u kome su zahtijevali predaju oružja, ali oružje niko nije predao. Bezuspješno su pokušavali da uspostave kontakt s pojedinim komandirima. Po prelasku za Gračac organizovali su opravku pruge i telefonskih linija. Istovremeno su na svim stanicama i stražarama na pruži postavili svoje posade. Zahtijevali su od pružnih radnika da se vrate na posao, ali su oni to odbili. Većina pružnih radnika je bila na položaju u sastavu ustaničkih jedinica. Popravka pruge tekla je sporo. Bilo im je potrebno oko mjesec dana dok su osposobili prugu za normalan saobraćaj.

Pošto je stigao u Gračac, general Lukić je naredio da domobrani 3. augusta preduzmu napad protiv ustaničkih snaga u pravcu Glogova.¹¹ Međutim, vjerovatno zbog izviđačkog napada, ustaničkih snaga na Gračac, napad domobrana uslijedio je narednog dana u 6,30 sati. Uz podršku brdskog topovskog voda i baterije topova 100 mm, četa domobrana s polu četom mitraljeza Zagrebačkog konjičkog puka i četa ustaša napali su ustaničke položaje na Rujevcu i Crnom vrhu u pravcu Glogova. Zasuti žestokom artiljerijskom vatrom, ustanici nenaviknuti na artiljerijsku vatru, uz to misleći da to Talijani podržavaju domobrane artiljerijom, počeli su da se povlače. Neke je uhvatila i panika, pa su domobrani do 10 sati ovladali Rujevcem, Crnim vrhom i presjedinom između njih (k. 748). Nakon toga četa ustaša produžila je za Glogovo i preko masiva Kamare vratila se u Gračac padom mraka. Komanda Gračačkog zdruge smatrala je da treba od ustanika očistiti rejon Kamare i greben Velebita, ali za to nije imala snage jer je imala svega jednu četvu u rezervi. Uz to ni Talijani nisu dozvoljavah operacije domobranima u zoni pruge. Vjerovatno nastojeći da bar djelimično ostvari taj cilj jedna četa domobrana 6. augusta preko Vrača i Spasidoma, prijevoja na Velebitu između Gračaca i Obrovca, izbila je na greben Velebita u predjelu Crnopca (k. 1032) i uputila patrolu u pravcu Veselinovića stana. Pojavom ustanika na okolnim vrhovima četa je pobjegla u Gračac, ostavivši patrolu svojoj sudbini. Patrola se nije vratila u Gračac.

Nakon povlačenja s gračačkih položaja Popinska četa zaposjela je položaje sjeverno od željezničke stanice Malovan u širem rejonu zapadnih padina Mila vode (tt 1187). Između Maiovana i Tremzine (tt 1175) položaj su posjele Otrička, Rastičevska i Zrmanjska četa spremne da djeluju prema situaciji. Akcija domobrana na Crnopcu i vijesti da je Šulentić u Gračacu i da se sprema da preko Velebita proдре u Zrmanju pojačale su budnost kod četa i njihovu spremnost da se odlučno suprotstave svakoj akciji neprijatelja. Međutim, neprijatelj nije ni pokušao da ih napadne. Boravkom na ovim položajima do 22. augusta borci su se navikli na odvojenost od kuća i vojnički život.

Politički rad nije bio naročito intenzivan u četama niti se odvijao po nekom planu. Dostavljanje vijesti četama na položaj bilo je dobro organizovano. Kako

¹¹ Arhiv VII, k. 67, br. reg. 10/1.

u četama nije bilo političkih komesara, to smo mi pismeniji omladinci čitah vijesti. Naročito su nas pažljivo slušali stariji borci koji su pokretali razna pitanja i tražili objašnjenja. Pričali smo im o SSSR-u i Komunističkoj partiji koliko smo znali i umjeli. Deveti gerilski odred je dobio brošuru »Oktobarska revolucija«, ah takvih brošura nije bilo više da bi se mogle poslati četama na položaje. Znatno mjesto u našem nedovoljno organizovanom političkom radu imalo je nastojanje da svi postanemo svjesni, svoje snage i u tome se uspjelo. NDH i njene oružane formacije za nas nisu bile sila koju bi respektovali.

Borci nisu pridavali neki značaj ni brojnoj talijanskoj vojsci. Preovladalo je shvaćanje da Talijani protiv ustanika ne smiju ništa da preduzmu. Talijanima je otvoreno govoreno da u šumama ima mnogo naoružanih boraca¹. Iako većina nije bila spremna za otvorenu borbu protiv Talijana, preovladalo je uvjerenje da mi predstavljamo samostalne oružane formacije kojima ustaše i Talijani ne mogu ništa. Jedan borac previše podcjenjujući Talijane došao je na Otrič s puškom. Talijani su ga razoružali i povelili ga strijeljaju. Na insistiranje naših predstavnika on je pušten, ali mu puška nije vraćena. Ovaj slučaj je iskorišćen da se borcima i seljacima objasni da Talijani, koji su doveli ustaše, taktiziraju dok ne pokažu oružje, a potom će opet da nastave s terorom. I pored toga jedan manji broj starijih seljaka govorio je: »Ne možete se vi boriti s velikom državom.«

Od 17. do 20. augusta Lički združ (brigada) uspio je da se preko Brvnara i Mazina probije za Boričevac, prema Kulen-Vakufu. U Pištalskoj dragi ustanici lapačkog kotara razbili su ga i natjerali na povlačenje prema Gračacu. Nakon toga je 9. i 10. gerilskom odredu stavljeno u zadatak da, pored obezbjeđenja pravca koji izvodi u Zrmanju i Otrič, preuzmu i pravce koji preko Brvnara vode prema Donjem Lapcu. Međutim, kako nije bila u stanju da uguši ustanak, NDH je bila prisiljena da 26. augusta sklopi sporazum s Italijom i da joj u II i III zoni prepusti vojnu a u II zoni i civilnu vlast. Sve domobranske jedinice u pogledu upotrebe stavljene su pod komandu talijanske 2. armije, dok su se ustaše imale povući s tog područja. U vezi s tim štab generala Lukića premješten je u Karlovac, a u vremenu od 1. do 3. septembra su se konjički puk, 22. i 26. bataljon i artiljerija ukrcali u Gračacu u željezničke kompozicije i otišli u druge garnizone, dok su Talijani polovinom septembra počeli pokrete radi zaposjedanja navedenog pojasa, odnosno druge demilitarizovane zone, uz vrlo smišljenu političku djelatnost na razbijanju ustanka.

U novoj vojno-političkoj situaciji otpala je potreba da se drže položaji oko Gračaca. Dotle obeshrabreni i pritajeni pročetnički elementi počeli su da dižu glave i hvale Talijane, osuđujući borbu protiv okupatora. Oportunizam se počeo uvlačiti i među pojedine ustanike. U takvoj situaciji povlačeći čete s položaja komande 9. i 10. gerilskog odreda bile su svjesne da odlazak kućama s oružjem vodi razbijanju stvorene vojne organizacije i da postoji mogućnost da pročetnički elementi pridobiju borce na svoju stranu. Da bi tu opasnost izbjegle, komande odreda ubijale su borce Otričke i Zrmanjske čete da puške ne nose kućama, nego da ih ostave na jednom mjestu dok se ne nađe neko bolje rješenje. Ovaj prijedlog su borci prihvatili i sve puške su odnesene u predio južno od Ljubine poljane na mjesto gdje je formiran 9. gerilski odred. Za čuvanje pušaka

određeno je nekoliko boraca. Međutim, većina boraca se predomisli, pa se poslije nekoliko dana vratila i uzela puške. Tako je propao jedan dobar plan pa je trebalo početi sve iznova.

Po razlazu Velikopopinske čete s položaja njen komandir Mićo Lukić odveo je vod dobrovoljaca da se bore na položajima oko Bihaća, gdje su bili i borci lapačkog kotara. Popincima i borcima iz Kaldreme i Tiškovca za odbranu je određen Ripački klanac. Lijevo od njih bili su borci drugih ličkih sela, a desno bosanskih. Ustaše i domobranci su 27. septembra uspjeli da probiju položaj i iz pozadine ugroze borcu Popine, Kaldreme i Tiškovca. Komandir Lukić je poginuo na osmatračnici prije nego je mogao izdati bilo kakvo naređenje, a borci su se neorganizovano morali probijati kroz ustaše da ih ne bi pobili. Ipak su se nekako uspjeli izvući uz gubitke. Tu je ranjen Sepa iz Velike Popine. Nakon ovoga preko Kulen-Vakufa stigli su u Doljane i Dobroselo. Štab za Liku uputio je pismeni patriotski apel svim selima južne Like i graničnim selima Dalmacije da pošalju pomoć u ljudstvu i oružju. Na ovaj apel odazvao se veliki broj boraca zрманjske općine. Na brzinu okupljeni, pod komandom Milojka Gliše Cuka, stigli su na položaje kod Doljana i učestvovali u borbi kod Boričevca, odakle su se poslije završenih borbi vratili svojim kućama. Ovim su Zrmanjci završili posljednje borbe u ustanku. Sada je bila na redu prvenstveno politička borba protiv talijanskog i pročetničkog uticaja. Za ovu borbu smo bili nedovoljno organizovani, a nismo ni u pravo vrijeme dobijali potrebne direktive. Dosta je toga bilo prepušteno samoinicijativi pojedinaca.

Borbom u ustanku su stvoreni povoljni uslovi za pojačan partijsko-politički rad. U borbi su se među omladincima iskalili novi kadrovi, koji su još bili u sjenci starijih, ali koji su imali sve veći uticaj među mladima-, dijelom i među starijima. Oni su poslije povlačenja s položaja postali nosioci linije Partije i uporni borci za stvaranje partizanskih jedinica. Povlačenje s položaja i dolazak Talijana nije bio naš poraz. Naprotiv, značio je promjenu načina borbe i pripremu za nove akcije.

Cijelo vrijeme od ustanka do povlačenja s položaja kod Gračaca 9. i 10. gerilski odred samostalno su djelovali. Za to vrijeme dobili su tri naređenja od Štaba gerilskih odreda za Srb i okolinu: naređenje za ustanak, da se ne otvara vatra na Talijane i da se rokiraju prema Brvnu. Tome treba dodati još direktive za organizaciju pozadine dok drugih direktiva nisu dobili. Smatrali su da pripadaju pod komandu u Drvaru, pa su od nje tražili oružje i municiju i slali okrivljene. Štab gerilskih odreda za Srb i okolinu, izuzev prenošenja direktive za rad pozadine i slanje Srpske čete na gračačke položaje, druge kontakte s odredima nije imao. Komanda za Liku u Donjem Lapcu, na čelu s Gojkom Polovinom, zauzeta borbama prema Bihaću i Kulen-Vakufu, jedno vrijeme nije kontaktirala s 9. i 10. gerilskim odredom. Tek kad je Lički zdruk prodro u lapački kotar, naredili su im da dio snaga prebace prema Brvnu. Kako još tada Kotarski komitet KPH za Gračac nije bio obnovljen, to ni s te strane nije moglo biti veće pomoći.

Tako je sticajem prilika Zrmanjcima ostavljena velika samostalnost, pa su se sami snalazili kako su znali i **umjeli**. I danas se može reći da su se dobro snalazili i odgovorno izvršavali zadatke koji su se pred njih postavljali.

Otrički sporazum

U saradnji s Talijanima pročetničke vođe su nastojale da pocijepaju ustaničke snage i da ih privole na saradnju s okupatorom. Najaktivnije su u, tome pogledu bile pročetničke vođe iz Knina i Srba (Novaković, Đujić, Radenović i drugi). Oni su s Talijanima ugovorili da se organizuje sastanak s predstavnicima ustanika. Sastanak je održan 11. augusta na Otriću u Ninčinoj gostionici (Nikola Prodanović Ninčina). Za Talijane je bio prihvatljiv Otrić jer su već bili uspostavili saobraćaj na cesti i pruži Knin—Otrić—Gračac, ali nisu imali nikakvu kontrolu nad selima. I pored prisustva Talijana zrmanjska općina je bila pretežno slobodna.

Do 11. augusta, nije se znalo kakva je svrha pregovora. Budući da su glavni pregovarači došli iz Donjeg Lapca, Srba i Dalmacije, smatralo se da se radi o politici ustanika. Nije se još znalo da su tamo počeli djelovati i da su uzeli maha pročetnički i velikosrpski elementi. Kako nije uspio plan partizanskog rukovodstva da onemogući pročetničkim elementima iz Srba i Lapca da dođu na pregovore, preduzete su mjere da se spriječi sklapanje sporazuma s Talijanima. U tu svrhu su došli na Otrić Milan Tankosić iz Dugopolja, komesar 8. gerilskog odreda i Pero Boltić iz Trubara, član KPJ. Dok su se pregovori s Talijanima odvijali u Ninčinoj gostionici, dotle su se protivnici pregovora sastali u kući Pere Grubišića, krojača, u namjeri da spriječe potpisivanje sporazuma. Kad su se pregovarači složili s Talijanima da potpišu sporazum, istupili su Miilan Tankosić, Pero Boltić, Glišo Ćuk, Ilija Radaković i Iso Marčetić na sastanku s nekim od učesnika pregovora i iznijeli svoj stav da je sporazum štetan, nepotreban i da ga ne treba potpisati. Iso Marčetiću ostale su u sjećanju riječi koje je tu protiv sporazuma izgovorio i domaćin Pero Grubišić, rekavši: »Latin prevari. Nikakav sporazum s njim.«¹² To je bio glas naroda i svjesnih snaga zrmanjske općine, a ne samo njihovih odlučnih i beskompromisnih rukovodilaca.

Pročetnički orijentisani pregovarači vršili su oštar pritisak na Komandu 9. gerilskog odreda da učestvuje u pregovorima i da potpiše sporazum. Osobito su insistirali da sporazum potpiše komandant odreda Glišo Ćuk, koji je imao veliki autoritet u narodu, ali on je odlučno odbio učešće u pregovorima. Pročetnički elementi, koji su bili u velikoj većini među pregovaračima, sklopili su sporazum s Talijanima, kojim se ustaničke snage obavezuju da ih neće napadati. Pored pregovarača toga dana je na Otriću bilo i okolnih seljaka, kako je to bilo uobičajeno prije rata, jer je Otrić kao centar okoline bio sastajalište ljudi. Oni nisu imali nikakav kontakt s pregovaračima. Taj dokument je potpisao samo Ilija Utvić, komandant Otričke čete. Po završenim pregovorima svak je otišao na svoju stranu. Štab 9. gerilskog odreda otišao je u Malu Popinu, gdje mu ^e bilo sjedište. Većina nas boraca za ovaj sporazum nije ni znala, pa on nije imao neko posebno značenje. Komunisti su uspješno savladali i ove okupatorske i pročetničke smicalice.

Prvi organi nove narodne vlasti i organizacija gerilskih odreda

Pred ustanicima su stajali mnogobrojni zadaci. Pored borbe s ustašama trebalo je organizovati pozadinu, uvesti red, spriječiti svaku samovolju i organizovati ishranu boraca na položaju. Pravila za organizaciju i rad pozadine dobijena su

¹² Izjava Ise Marčetića data autoru.

iz Drvara. Njih je iz Srba donio Dušan Zorić. Ta uputstva predviđala su organ narodne vlasti, koji je u svojoj nadležnosti imao i ekonomska, sudska i vojna pitanja u pozadini. U Zrmanjskoj općini formirana su tri ravnopravna organa narodne vlasti. Ako ne po imenu, ono po zadacima koje su obavljali bili pu pravi narodni odbori. U Zrmanji je za teritoriju 10. gerilskog odreda formiran jedan narodni odbor, po jedan na Otriću i Velikoj Popini za teritoriju 9. gerilskog odreda.

U odbor za Zrmanju ušli su Milojko Ćuk, Mile Kojin Bogunović, zadužen za gospodarstvo i snabdijevanje jedinica na položaju, Dane Prodanović, kolar, Bogdan Sučević, Milan Bogunović, bivši blagajnik općine, Dušan Milanović i Ili Breka. Kad su Talijani ušli u Zrmanju, odbor se preselio iz Kasara u Šušpete. Tada je u njega ušao i Vaso Sijan, član Kotarskog komiteta KPH za Gračac. Njegov ulazak u odbor imao je za cilj da obezbijedi više reda i odgovornosti u selima, jer se Milojko najviše nalazio na položaju. U njegovom odsustvu nije se najbolje gazdovalo sa zaplijenjenom imovinom trgovca Sulentića, ustaškog načelnika općine, koja je bila znatna s obzirom da je dovukao i opljačkane robe, a pored vlastitih konja dognao je nekoliko i vojnih konja iz Knina u toku kapitulacije. Jahaće konje Milojko je dao na upotrebu borcima 10. gerilskog odreda za kurirske i druge potrebe. Hrana i razne druge stvari razdijeljene su narodu. Podjela je donekle opravdana, jer je postojala opasnost da to sve uzme talijanski okupator ili ustaše. Ipak sve nije trebalo podijeliti, tim prije što raspodjela nije najbolje izvršena. Milojko je preko odbora u neku ruku nacionalizovao mlinove na Zrmanji (dva su bila Sulentićeva, a jedan njegovog oca), pa je brašno od ujma koristio za ishranu boraca.

Odbor na Otriću za sela na teritoriji 9. gerilskog odreda, izuzev Velike Popine, nije se potpuno odvojio od komande odreda. Mada je Štab 9. odreda bio na položaju, za mnoge zadatke on je dolazio na Otrić, a poslije dolaska Talijana i povlačenja od Gračaca na položaje Tremzina—Mila, odbor i Štab 9. odreda nalazili su se u Maloj Popini. U stvari, komanda odreda je bila proširena da bi uspješnije obavljala vojne i političke zadatke. Ilija Radaković, politički komesar 9. odreda, često je boravio na Otriću i rješavao razna pitanja s Isom Marčetićem, kojim je bio na čelu odbora. Otrić, a kasnije Mala Popina bili su centar u kome su rješavani važni problemi za ustanak. Pored Ise Marčetića, Ilije Radakovića i Gliša Ćuka u odboru su bili : Sava Šujica, iz Male Popine, Stevo Maričić, Milan Marčetić, Miloš i Pero Budimir, svi iz Otrića, Jovo Vještica, iz Rastičeva, Jovo Krlić, obućar, rodom iz Nadvrela i Nikola Kukić, rodom iz Cerovca, trgovac na Otriću. Izuzev Vještice, Krlića i Kukića svi članovi odbora su ranije pripadali Otričkoj grupi. Svi su oni odlučno istrajali u borbi protiv okupatora i domaćih izdajica. Ilija Radaković navodi da je to bio »odbor gerilaca« i da je njegov član bio i Ilija Stojšavljević.

Jedan od prvih zadataka ovog odbora bio je snabdijevanje boraca na položaju prema Gračacu, pečenjem i slanjem hljeba, kasnije mesa i ostalog. Kad je četa iz Srba stigla na položaj kod Gračaca, ii za nju je organizovano snabdijevanje hljebom. Prvih dana borci su mesom snabdijevani od zaplijenjene stoke, a kasnije su ovce i goveda prikupljani od seljaka. U četama su odmah bile organizovane kuhinje i za svaku četu je hrana posebno otpremana.

Odbor je preduzeo i mjere kako borci i seljaci ništa ne bi rješavali na svojoj ruku, već da se za rješenje svih sporova i problema obraćaju njemu. Na taj način je spriječena samovolja prema hrvatskim porodicama, od kojih se neke na

Otriću nisu najbolje držale za vrijeme ustaške vlasti. U spornim slučajevima seljaci su uspješno mireni. Prvih dana ustanka odbor se našao pred delikatnim slučajem. Pa vie Prodanović iz Cerovca, prije rata bio je u sporu, oko zemlje s Antom Ivankovićem, doseljenim Hrvatom iz Dalmacije u zaselak Mrkići ispod Lipača u Cerovcu. Poslije stvaranja NDH Ante je vodio ustašu Šikića da uhvati Pavla, ali ga ovaj nije uspio uhvatiti. Kad su protjerane ustaše, Pavle je Antu i brata mu Tomu doveo u odbor na Otrić da ih se zbog toga osudi na smrt. Odbor je smatrao da ih ne treba strijeljati, ali nemajući iskustva u ovakvim slučajevima poslao ih je u Drvar u uvjerenju da će im se tamo najpravednije suditi. Ante je strijeljan u Drvaru, a Tomo je iz Drvara pušten pa je otišao u Dalmaciju.¹³

Misleći da u Drvaru ima svega, Stab 9. gerilskog odreda poslao je kurira po municiju. Iz Drvara su odgovorili da nemaju municije, ali su poslali ručne bombe sopstvene izrade i uputstvo kako ih treba praviti. Odmah je organizovano pravljenje bombi. Glavni majstor je bio Nino Krlić iz Nadvrela, seljak, kovač i puškar. Za tijelo bombe služile su vodovodne cijevi, koje su narezane da se bolje rasprsnu, a punjene su željezničkim dinamitom i kapislama (detonatorima) zaplijenjenim na Otriću. S Otrića je održavana veza s drugim ustaničkim jedinicama i selima. Tu su izdavane i propusnice za odlazak u druga sela, ovjeravane pečatom odbora gerilaca ili 9. gerilskog odreda¹ s petokrakom zvijezdom.

U odboru u Velikoj Popini bili su: Jovo Grubisić, predsjednik, Gnjatija Labus, finans, Đuro Stojšavljević, lugar, Jovo Novaković, žandar, Nikola Stojšavljević, pop i Dane Stojšavljević. Izuzev prva dva i posljednjeg svi ostali bili su režimski ljudi, spremni da služe vlast koja ih plati. Podjela na lijevo i desno orijentisane članove odbora nije se osjećala dok su se vodile borbe, dok se nije počelo pregovarati s Talijanima i dok pročetničke vođe iz Srba nisu uspostavile vezu sa svojim istomišljenicima u Velikoj Popini. Pritisnut općim raspoloženjem u narodu i pop je govorio o komunizmu, tvrdeći da je i, Isus bio komunista. Odbor je također slao kurira u Drvar, a poslao je i izvještaj o pregovorima s Talijanima na Otriću. Iz Drvara su im odgovorili da će se boriti protiv Talijana. To desna većina odbora nije prihvatila. S njima je uspostavio vezu Stevo Radenović iz Srba, bivši radikalni poslanik, a tada četnički agitator i organizator. Gnjatija Labus našavši u, odboru Jovu Novakovića da Radenoviću tajno piše pisma u kancelariji odbora, pitao ga je šta je to. On mu je nadmeno isprvivši se odgovorio: »Ja znam ko si ti i šta hoćeš i zato prekidamo svaku saradnju. Možemo samo preko nišana da razgovaramo. Nisam lud da napustim 15 godina žandarmerijske službe pa da sad idem za komuniste kopati«. Time je počela polarizacija u Velikoj Popini, koja će se postepeno sve više zaoštravati. Povlačenjem boraca s položaja kućama i odlaskom dijela Popinaca na čelu s Mićom Lukićem, ka Bihaću, Odbor je prestao s radom.

Pročetničke vođe iz Srba nisu samo pokušale da pridobiju za svoje stavove ljude sličnog mišljenja u, Velikoj Popini, već su u dogovoru s istomišljenicima

13 Njihova porodica je ostala mirna kod kuće u zaseoku Mrkići do sredine augusta, od tada je njihov mir i život prekinut dolaskom ustanika iz Tiškovca. Među njima je bilo pljački i zločinu sklonih ljudi. Iz njihovih su redova kasnije regrutovani zloglasni Marića četnici. Oni su počeli da vršljaju po zрманjskim selima, da se pomišljalo na preduzimanje mjera protiv njih. Obaviješteni o postojanju hrvatske porodice Ivanković, neki od njih, navodno zbog osvete pobijene rodbine od strane ustaša, otišli su u Mrkiće i pobili žene i djecu Ivankovića, izuzev dvoje djece koja su bila kod stoke.

iz Knina, shodno sporazumu velikosrpskih predstavnika i Talijana sklopljenom u Benkovcu 23. augusta, organizovano radili da razbiju jedinstvo s namjerom da ih lakše odvoje od Komunističke partije. Oni su poslije pregovora na Otrčicu organizovali slične pregovore u Pađanima. U Srb su na sastanke pozivali borce što im je bilo utoliko lakše jer je u Srbu bio Štab gerilskih odreda za Srb i okolinu i što borci na položaju nisu bili u toku diferencijacije u Srbu. Tako je na jedan sastanak otišao Milan Marčetić, obučar, borac Otrčick-e čete. Njemu je Stevo Rađenović govorio protiv borbe s okupatorom i zagovarao pročetničku politiku. Shvativši to kao ozbiljan napad na jedinstvo ustanika, Milan je o tome izvijestio Štab 9. odreda, pa su preduzete mjere da se među borcima održi jedinstvo, u čemu se uspjelo, iako je bilo pojedinaca koji su drukčije mislili, a koji će kasnije doći do izražaja.

U toku ustanka je veliki broj ljudi pokrenut u borbu. Istovremeno¹ s izvršavanjem borbenih zadataka u sastavu 9. gerilskog odreda formirane su Otrčicka, Velikopopinska i Rastičevsko-nadvreška četa. Otri oku četu činili su borci Male Popine, Nadvrela, Otrčica, obiju Lukić Draga, Sučevića, Cerovca i Turovca. Četa je imala oko 70 naoružanih boraca i puškomitraljez. Poslije oslobođenja Malovana komandir čete bio je Ilija Utvić. U njegovoj odsutnosti zamjenjivao ga je podoficir Simo Lukić, a na Zdjelarevoj glavici i Iso Marčetić. Na važnije zadatke četu je lično vodio komandant odreda Glišo Ćuk. Iz čete je izdvojen Cerovački vod koji je samostalno djelovao na pravcu Turovac—Zegar. Komandir vođa bio je Jovo Novaković, koji se kasnije opredijelio za četnike. Rastičevska četa je brojala oko 30 boraca. Za komandira joj se nametnuo Jakov Budimir iz Nadvrela, koji se prije rata bavio špekulacijama. On je pokušao da s četom izbjegne borbu, ali ga je štab odreda prisilio da dode nai gračačke položaje. Bez obzira na njegove špekulantske i pročetničke poteze, četa je izvršavala sve zadatke koje joj je postavljao štab odreda. Velikopopinska četa je u pet vodova imala blizu 100 naoružanih boraca, 3 puškomitraljeza i jedan mitraljez. Komandir čete bio je Mićo Lukić. Ova četa je bila dosta samostalna i dobro vođena.

U sastavu 10. gerilskog odreda formirane su Zrmanjska, Palanačka i Pribudička četa. Zrmanjska četa je bila dobro organizovana. Imala je preko 60 naoružanih boraca. Četom je komandovao komandant odreda Miloško Ćuk ili Mane Breka. Po odlasku ove čete na gračačke položaje vod iz Rujišta ostao je na osiguranju prema Erveniku. Pribudić i Prljevo u dva vūda imali su oko 40 naoružanih boraca. Držali su položaj prema Benderu. Komandiri vodova su bili Nina Novaković i Ilija Škundrić. Palanka je imala četu.

U oba odreda -bilo je -o-ko 300 vojničkih pušaka, 1 teški »mitraljez i 3 puškomitraljeza. Među puškama bilo je i starih austrijskih donesenih iz prvog svjetskog rata. Komandni kadar borci su birali između sebe. Za starješine su prvenstveno birali mladi podoficiri i žandari. Neki stariji oženjeni žandari izbjegavali su borbu. Uvažavana su i mišljenja štabova odreda pri izboru starješina zbog njihovog ličnog autoriteta.

Dobrovoljnost pri stupanju u odrede -i shvatanje ljudi da su svi obavezni da se bore za vlastitu slobodu imala je za posljedicu znatnu samostalnost čete. Odmah po oslobođenju Malovana, na zahtjev boraca, uveden je sistem smjena na položaju jer j-e bilo znatno više boraca nego pušaka. Puške su ostajale na položaju, a borci iz jedne kuće, ili komšije, odlazili su na smjenu. Jedna smjena ostajala je na položaju jednu ili dvije nedjelje. Oni koji su izbjegavali da dođu na položaj, borci bi ih ipak natjerali. Tako se obezbjeđivala seljačka pravda

da svi jednako budu opterećeni i da svi jednako doprinesu vlastitoj, slobodi. Smjena na položaju negativno se odražavala na vojničku čvrstinu jedinica i nužnu vojnu disciplinu. Negativno je bilo i to što su potcjenjivani omladinci i što su neki borci od preko 50 godina starosti bili u jedinicama. Sve je to uz neiskustvo i nedovoljno vojno znanje ometalo stvaranje čvrstih vojnih jedinica. Najbolje organizovane i rukovođene bile su Zrmanjska, Otrička i Velikopopinska četa. One su učestvovala u svim borbama i izvršavale najvažnije i najteže zadatke. Najpokretljivije su bile Zrmanjska i Otrička četa. Veliku borbenu odgovornost imao je komandir Velikopopinske čete Mićo Lukić. Četna organizacija stvorena u ustanku zadržala se do proljeća 1942.

Stanje i rad poslije povlačenja s položaja

Povlačenjem boraca s položaja nastupila je oseka ustanka. Za njegovo novo oživljavanje bilo je nužno strpljivo i uporno politički raditi. Talas ustanka naglo i jasno je narodu razotkrio značaj i ulogu Komunističke partije, jedine partije koja je ostala uz narod i koja ga jedino može izvući iz situacije u koju su ga uvalili stari antinarodni režimi i fašistički okupator sa svojim slugama. Velikosrpski i režimski orijentisani ljudi u općini povukli su se pred silinom ustanka i iz prikrajka posmatrali šta se događa. Dolazak Talijana s parolama: »Bono Serbo, ustaše macare« i aktivnost velikosrpskih političara iz Knina i Srba dala im je podstrek da se aktiviraju protiv narodnooslobodilačke borbe. Autoritet Komunističke partije Jugoslavije, koja je spasila narod od ustaškog pokolja, koji je u početku njihovo, otvoreno¹ istupanje protiv NOB-a.

Poslije povlačenja boraca s položaja i uspostavljanja manjih talijanskih posada na željezničkim stanicama Pribudić, Zrmanja i Malovan, kao i u Zrmanji, sjedištu općine, ustanička vlast je oslabila. Jedinice više nisu egzistirale kao stalne borbene formacije, nego kao formacije koje je u slučaju potrebe bilo moguće aktivirati, dok su odbori stvoreni u ustanku prestali da funkcionisu. S druge strane Talijani i NDH nisu bili u stanju da nametnu svoju vlast. Vojnička vlast Talijana prostirala se samo tamo gdje su bile njihove jedinice. Tako je došlo do dvovlašća u kome su ustanici zadržali uticaj u narodu, pa i u mjestima u kojima je bilo talijanske vojske, a Talijani su težište usmjerali na obezbjeđenje saobraćaja na željezničkoj pruzi i cesti. Da bi uspostavili vlast, bilo im je nužno razbiti jedinstvo naroda stvarano u ustanku. Taj posao, s dosta vještine i uz podršku Talijana, vršili su velikosrbi u općini.

Talijani i NDH nisu čekali da bude potpuno razbijeno jedinstvo naroda pa da u općini uspostave civilnu vlast. Domaći ljudi nisu htjeli, niti su smjeli i da su htjeli, da se angažuju u vlasti koja bi služila Talijanima i M. NDH. Ipak, Talijani i ustaški župan u Kninu našli su izlaz. Oni su sporazumno doveli na čelo općine Veljka Budimira, sina trgovca iz Kistanja, rodom iz zrmanjske općine, nesvršeni student. Početkom jeseni on je iz Kistanja preko Rujišta stigao u Zrmanju s vojnim rancem prve pomoći za naše borce. Kao sin domaćeg čovjeka predstavio se kao pristalica NOP-a, od koga možemo imati samo korist, zato je i donio sanitetski materijal.

Da bi potkrijepio svoju privrženost NOB-u, Veljko je Milojku Cuku rekao da se u Španiji borio protiv Franka. Budući da mu nije povjerovao, Milojko se

obratio Vladi Četkoviću, španskom borcu i komandantu Grupe ličkih partizanskih odreda i pitao ga da li iz Španije poznaje Veljka. Vlado ga se nije sjećao pa je zahtijevao da Veljko dođe kod njega u Štab Grupe NOP odreda za liku, ah se on nije odazvao pozivu, znajući da bi bio razotkriven u laži. Veljko je činio sitne usluge pojedinim ljudima i time stvarao utisak da je za NOB. Milojko Čuk i drugi istaknuti rukovodioci nisu mu vjerovali, ali kako nikoga nije izdao Talijanima niti je smetao u radu nisu protiv njega preduzimane neke mjere. Veljko je sa sobom u općini imao 'dva naoružana pandura. Jednom od njih je oteta puška. Talijani su otkrili da je on engleski špijun, pa su ga uhapsili i sproveli u Knin početkom 1942. Njegovim hapšenjem prestala je i formalno da radi općina., koja ni u Veljkovo vrijeme nije imala nikakvu vlast i uticaj u općini. On se javno nije izjašnjavao za četnike, ali u vrijeme formiranja partizanske čete na Ljubinoj> poljani tražio je od pojedinih ljudi da mu jave kakva je to jedinica i ko ide u partizane. Špijun je marljivo skupljao potrebne podatke.

Unutar ustaničkih redova na pitanjima za i protiv borbe s Talijanima počela je tiha diferencijacija. Ljudi koji su učestvovali u staroj vlasti ili bili vezani za nju (službenici općine, seoski starješina, popovi, crkvenjaci, špekulanti, žandari — stariji po godinama i po činu, s njima rodbinski i na sličan način povezani ljudi) bili su pretežno velikosrpski orijentisani. Oni su u skladu sa stavovima izdajničke vlade u Londonu govorili da nije vrijeme za borbu protiv Talijana i da su svi Hrvati ustaše „neprijatelji. Oni se nisu otvoreno izjašnjavao protiv partizana, niti otvoreno radili na stvaranju četničkih jedinica. Najjači uticaj imali su u Velikoj Popini u zaseocima Podljet i Kasar, zatim u Vaganu i Špirićima u Cerovcu. Imali su znatan uticaj u Nadvreću i u predjelu Vrela Zrmanje. U ostalim selima i zaseocima osjećali su se samo pojedinci. Mada su ovi pročetnički elementi bili zagriženi protivnici borbe i partizana, oni u početku nisu imali snage da otvoreno istupe na liniji razbijanja ustaničkih redova i da formiraju četničke jedinice već 1941. godine. Oni će tek u aprilu 1942. godine poslije prvog neuspjelog napada partizana na Srb i četničkog puča u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip«, smći snage da otvoreno istupe.

Dolazak Talijana i mogućnost trgovine s gradovima pod njihovom kontrolom aktivirao je bivše trgovce i švercere. Šveroerski kanali vodili su preko zrmanjske općine. Sprečavanje šverca bio je jedan od zadataka NOR-a, jer se preko njega okupator snabdijevao stokom. U tome se nailazilo na poteškoće. Trgovina stokom imala je dvije svrhe: pojedinci iz ličkih ustaničkih sela gonili su stoku u Dalmaciju radi zamjene za puške, a šverceri su također govorili da gone stoku radi zamjene za puške. Zato je bilo skoro nemoguće utvrditi ko je švercer, a ko nabavlja oružje. Šverceri su bili za saradnju s okupatorom, a nalazili su i u ustaničkim redovima zaštitnike. I u borbi protiv šverca vršila se postepeno tiha diferencijacija među ustanicima.

U ustanku i poslije ustanka u zrmanjskoj općini nije bilo jedinstvenog vojno-političkog rukovodstva. Podjela koja je u ustanku izvršena na teritorije 9. i 10. gerilskog odreda zadržana je, iako su prestali da djeluju štabovi tih odreda, i dalje su zadržali značajan uticaj u narodu, zahvaljujući autoritetu stečenom u ustanku. Težište koje je u ustanku bilo na 9. gerilskom odredu, kasnije je u pogledu političkog rada prešlo na teritoriju 10. gerilskog odreda.

Situacija na teritoriji 10. gerilskog odreda poslije ustanka

Pečat cjelokupnom radu na teritoriji 10. gerilskog odreda davala je partijska ćelija koju su sačinjavali: Vaso Sijan iz Pribudića, učesnik oktobarske revolucije i sekretar ćelije, Smilja Pokrajac, učiteljica u Prljevu, Miloško Ćuk, učitelj iz Zrmanje, zadužen za vojnu djelatnost i Vaso Prodanović iz Zrmanje, svršeni đak poljoprivredne škole, zadužen za rad s omladinom. Miloško i Vaso Prodanović, s obzirom da su im kuće bile blizu, bili su u stalnom međusobnom dogovoru, što se dobro odrazilo na političko stanje u Zrmanji. Najuticajniji član ove ćelije u narodu bio je svakako Miloško Ćuk, koji je svoj autoritet naprednog učitelja od prije rata još više podigao kao komandant 10. odreda¹.

Partijska ćelija je intenzivno politički radila osobito na vojnim poslovima. Od sredine oktobra u svim selima borci su polagali zakletvu da će se boriti protiv okupatora i domaćih izdajica. Najveći zbor je održan na Vilinom klancu, sjeverno od Pribudića, na kome je bilo prisutno oko 150 ljudi iz Pribudića, Prljeva i Zujina Polja. Okupljenim ljudima o potrebi borbe protiv okupatora govorili su Vaso Sijan i Miloško Ćuk, a na zboru je prisustvovao i Ljubo Knežević, španski borac i politički radnik. Nakon održanih govora borci su položili zakletvu, Za komandira Prljeva izabran je Ilija Skundrić, a za komandira Pribudića Nikola Novaković Nino. Obojica su maja 1942. stupili u bataljon »Branko Vladušić«. Poslije ovog zbora održani su zborovi i položene zakletve u selima Cerovac, Palanka, Podfcom, Gudura i Vrelo.

U Zrmanji su Miloško Ćuk i Vaso Prodanović, sprovodeći odluku OK KPH za Liku od 11. septembra o pripremi boraca za partizanske jedinice, organizovali vojno-političku obuku boraca spremnih da idu u partizane. Miloško je izvodio obuku s desetinom boraca u Guduri i susjednim zaselcima, a Vaso i Mane Breka izvodili su obuku s desetinom u Vrelo.

Za političko-agitacioni rad i obavještanje naroda o političkoj situaciji i događajima na frontovima, oni su organizovali slušanje radija i pisanje vijesti. Zbog opasnosti da Talijani doznaju gdje je radio-aparat, često je mijenjana kuća u kojoj se slušao. Pisaće mašine i šapirograf, uzeti iz općine u ustanku, korišteni su za pisanje i umnožavanje vijesti i letaka koji su slati ne samo u zрманjska sela, nego i u Mokro Polje, Padane i Oton u Dalmaciji. Na šapirografu su umnožavani i razni drugi materijali (»Umovanje zdravog razuma« od Vase Pelagica).

Radi upoznavanja omladine s linijom KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi organizovane su vaspitne grupe, a od najaktivnijih i najsvjesnijih omladinaca oformljeni su skojevski aktivisti u selima Palanka, Rujišta, Cerovac, Prljevo i Pribudić. Aktivisti su imali od 3 do 7 članova.

Zrmanja, centralno selo teritorije 10. odreda s brojnim zaseocima, imala je značajnu ulogu za cijelu općinu. Zbog položaja na cesti za selo je bio zainteresovan okupator, a kao selo s općinskim službenicima, trgovcima i drugim ljudima vezanim za stari režim pogodovalo je četništvu. Pod zaštitom talijanske vojske u Brekinoj trgovini, kod Vukobrata, okupljali su se pristalice starog i Talijana. Odlaskom najborbenijih boraca u partizane oni pojačavaju pritisak na aktiviste NOP-a i na borce s namjerom da ih privuku na stranu četnika. U ostvarenju svojih ciljeva prokazivali su Talijanima aktiviste NOB-a, njihove i partizanske porodice. Zahvaljujući uticaju članova Partije, osobito Milošku Ću-

ku i s njim povezanim naprednim ljudima, grupa mladih žandara među prvima je otišla u partizane. Mane Breka, policajac, Dušan Maričić, Branko Vladušić, Mile Marčetić, Dušan Šujića, Jovo Prodanović, žandari, primjer su odlučnosti i borbenosti. Oni i od početka prihvataju poziv KPJ na ustanak i dosljedno ga slijede od prvog pucnja na ustaše u ustaničkoj Zrmanji. Oni su i na čelu grupe koja u novembru 1941. odlazi u partizane, a Jovo Prodanović pridružuje se istima u toku napada na Srb marta 1942. godine.

Po formiranju bataljona »Branko Vladušić« na omladinke je pao teret cjelokupnog rada na terenu u uslovima žestokog terora okupatora i četnika.

Pribudić, Prljevo i Zujino Polje tijesno povezani u ustanku produžili su vojno-političko okupljanje i poslije ustanka. Pri tome treba posebno istaći pomenutu partizansku zakletvu na Viličinom klancu. Pečat radu davao je Vaso Sijan i učiteljica Smilja Pokrajac. Borcima je u živom sjećanju ostao dolazak Gojka Polovine u selo i dolazak nekoliko puta Milana Tankosića, čiju su svaku komunističku riječ s pažnjom slušali i primali kao svoju. U ovim selima se razvila široka aktivnost za učešće u NOR-u, uslijed čega su četnici tek u proljeće 1942. poslije povlačenja Talijana iz Srba, uz pritisak Đujićevih i Marićevih četnika, uspjeli da pristupe okupljanju u četnike.

Među brojnim aktivistima prvi u partizane odlaze Pero, Đuro i Obrad Dimić (novembra 1941). Komandiri seoskih četa •Nikola Novaković Nina i Ilija Škundrić sa dijelom boraca odlaze u bataljon »Branko Vladušić«. U partizane odlaze i prvi skojevci Branko Novaković i Dušan Starčević, kao i najborbeniji i najsavjesniji omladinci koji krajem marta i u aprilu odlaze u 2. četni bataljona »Marko Orešković«.¹⁴ Odlaskom omladinaca, boraca 2. čete s ovog terena, olakšano je prodiranje četničkog uticaja u ova sela. Rad u uslovima terora pada na sikojevke Janju Jokić, koja poslije dva hapšenja u aprilu i maju odlazi u partizane, zatim na Koviljku Škundrić, Jelu Dimić, Milku Starčević, Milku i Ljubicu Jokić i druge. Njih četnici hapse i tuku, ali ih ne mogu omesti u radu.

Tijesno povezana sa Zrmanjom bila je Palanka. U njoj se u političkom radu isticao Gojko Pupavac, koji je bio pročelnik skojevske grupe, kao i skojevci Dane Škundrić i Branko Milinković. Dane je u novembru 1941. otišao u bataljon »Marko Orešković«, a Gojko i Branko nešto kasnije u bataljon »Branko Vladušić«. Ovi borbeni skojevci uspješno su se suprotstavili četničkoj propagandi.¹⁵

U Palanci, u zaseoku Martinovići, živjelo je nekoliko hrvatskih porodica. Izuzev iz jedne porodice njihovi muškarci nisu išli u ustaše. Na Otriću u ustanku otac i sin su u ustašama iz Palanke, strijeljani su, dok ostale članove hrvatskih porodica u Palanci ničto nije dirao. Šta više Miloško Čuk i drugi aktivisti u Palanci u ustanku i kasnije brinuli su o njihovoj sigurnosti. Poslije povlačenja •ustaničkih jedinica s položaja nije im se mogla obezbijediti puna sigurnost. Tu situaciju su iskoristili poznati četnici Marici iz Tiškovca, pa su jednog jesenjeg dana upali u Martino viće i opljačkali ih, odnoseći šivaće mašine i razne druge vrednije stvari. Poslije ove pljačke, bojeći se goreg, Martinovići su napustili Palanku i otišli u Knin, odakle su se preselili u Slavoniju. Martinovići drže predanje da su porijeklom iz Crne Gore. Samo je od Hrvata Milan Lisica s porodicom ostao u Palanci.

14 Njihova imena vidi u članku V. Maričić, Partizanska četa u Ljubinoj poljani.

15 Detaljnije o radu u Palanci piše Branko Milinković u članku o Gojku Pupavcu i Palanci.

Rujišta i Javomik su postali prva i najbolja baza političko-partijskih radnika i partizana sjeverne Dalmacije, u kojoj su mogli da borave neometani od Talijana i njihovih slugu. Vlado Popović, pjesnik i član KPJ od jeseni 1941. godine, boravi u Rujištima. U ovom selu je u proljeće 1942. formiran i imao sjedište Sjeverno dalmatinski partizanski odred. Preko, Rujišta, Javornika i Cerovca vodila je staza kojom je neprekidno u toku NOR-a održavana veza između Like i Dalmacije. U južnom Velebitu je što se zaklonjenosti tiče bilo i pogodnijih sela za baziran je partizana sjeverne Dalmacije, ali ona to nisu postala jer je u njima preovladao četnički uticaj. Na putu slobode Rujišta i Javomik nisu prezali ni od kakvih žrtava. Prvi uticaj Partije u ova sela došao je preko Milojka Čuka. Njegov otac Nikola rodio je Rujišćanin, pa je Milojko u Rujištima priman kao domaći čovjek. Milojko prije ustanka napušta Zrmanju i prelazi u Rujišta, gdje djeluje politički. On za veze, prevođenje kurira i aktivista u Dalmaciju i za nabavku oružja koristi Manu i Peru Čuka Bakule. Komandir sela Tomo Brkić čvrsto stoji na pozicijama borbe. On organizuje prihvatanje Dalmatina od jeseni 1941. do proljeća 1942. godine kada stupa u bataljon »Biće Kesić«. Grupa skojevaca (Vaso Jarić, pročelnik, Nikola i Momir Rakić, Dušan Brkić, Milan i Dušan Tojaga, Dušan Grbić i Branko Jarić) nije se dugo zadržala u selu. Oni odlaze u partizane. S njima je i Rade Jarić. Zato u proljeće 1942. godine rad nosi ženska omladina.¹⁰

Događaji na teritoriju 9. gerilskog odreda poslije ustanka

Veze koje su komandant i politički komesar 9. odreda uspostavili s rukovodstvom ustanka u Drvaru nisu neprekidno funkcionisale u smislu komandovanja ih usmjeravanja. Gojko Polovina, sekretar Kotarskog komiteta KPH za Gračac poslije izdavanja naređenja za ustanak zauzet rješavanjem ključnih vojno-političkih pitanja ustanka i rukovođenjem na ličko-bosanskom frontu u Pounju, nije stizao da se temeljitije pozabavi situacijom na gračačkom sektoru, pa ni s 9. odredom. Kako odred nije imao većih vojno-političkih problema, nije mu bila ni potrebna tolika pomoć mada se u pogledu političkog usmjeravanja osjećala potreba veze s višim rukovodstvom. Ni po povlačenju s položaja nije bilo direktne veze s partijskim rukovodstvom na terenu, pa ni Vašom Sijanom, članom KP, što se u ovdje tada nije znalo. Uslijed toga odred se neko vrijeme sam snalazio. Borcima je bilo jasno da predstoji borba protiv Talijana, ali kako se konkretno organizovati i usmjeriti rad nije im bilo jasno. Zbog toga su i izostale konkretne mjere na daljoj organizaciji.

Aktivnost 9. odreda svodila se na isticanje neophodnosti borbe protiv Talijana i sprečavanje šverca koji je koristio Talijanima. Jedna švercerska grupa je na Otrću uspješno onemogućena. Na tim pitanjima odred se počeo sukobljavati s velikosrbima, koji nisu bili za borbu protiv Talijana, a kako ustaša na području Zrmanje nije bilo, u stvari nisu htjeli nikakvu borbu. Stab 9. gerilskog odreda je u toku ustanka uspijevaao da u najnužnijoj mjeri obezbijedi jedinstvo akcije i pored divergentnih kretanja. Po povlačenju s položaja to se više nije

¹⁰ Imena omladinki navodi Vaso Prodanović u članku ove knjige: »Osnivanje i djelatnost organizacije KPH u općini Zrmanja do kraja 1941. godine«.

moglo, jer su u većoj mjeri počele da djeluju reakcionarne seoske snage. U stvari, tek povlačenjem s položaja moglo je da se počne izražavati velikosrpska i pročetnička orijentacija pojedinaca i grupa. U takvoj situaciji Velika Popina se izdvaja kao zasebna cjelina, a ostala sela kao druga cjelina, u kojoj štab određuje značajan uticaj, ali se i tu postepeno izdvaja Nadvrelo. Uslijed toga u ovako podijeljenim selima počinje da se vodi borba između snaga za i protiv borbe s Talijanima.

Na teritoriji 9. odreda nije bilo partijske ni skojevske organizacije. Npostojanje tih organizacija ispoljilo se kao odlučujući negativan faktor poslije ustanka u situaciji kad su prestale djelovati vojne komande i narodna vlast u pozadini. Stvaranju skojevske i partijske organizacije i organa narodne vlasti, izuzev malih izuzetaka, na terenu 9. odreda nije pristupljeno do proljeća 1942. godine. Zbog toga se neprijateljima borbe nije mogla suprotstaviti jedinstvena politička akcija.

S obzirom da članovi ćelije Vase Sijana u ustanku nisu dolazili u 9. gerilski odred, odred se nije ni mogao na njih oslanjati. Vezu je Ilija Radaković održavao s Danjom Radenovićem iz Ajderovca kod Srba, koji mu je poslije ustanka donosio partijske materijale.

S odredom su i dalje održavali vezu pojedini komunisti iz rukovodstva ustanka iz Srba i Drvara. Jedan od tih ljudi bio je i Milan Tankosić. On nas je obavijestio da se Drvarčani spremaju za borbu s Talijanima. Govorio je i o magacinima u bosanskim šumama, puškama i automatskom oružju spremom za borbu. Otvarao je perspektivu uspješne borbe s okupatorom i davao polet kao rijetko ko.

Prvu direktivu za rad omladine dao je Milojko Ćuk. On je sredinom oktobra na prolazu kroz Otrić rekao Iliji Radakoviću da organizuje rad s omladinom i oformi skojevsku organizaciju. Nakon toga Ilija je u kući Ise Marčetića Vugonje oformio skojevsku grupu koju su sačinjavali: Ilija Radaković, Jovo Ise Marčetić, Nikica Vještica i Vladimir Maričić. S obzirom da se sastanak držao u Isinoj kući i u njegovom prisustvu, uključen je i on u skojevsku organizaciju, iako je tada imao 44 godine. Otud i ona izreka: »Mlad kao lički skojevac«. Na tom sastanku je pročitana brošura »Oktobarska revolucija«.

Kao član te prve skojevske grupe navodim i svoje sjećanje i mišljenje o njenom radu i postojanju. Smatrali smo da je vršenje diverzija primarni, zadatak grupe i da bi mogli početi napad na pružnu trokolicu kojom je talijanska patrola s puškomitraljezom obilazila prugu. Vodili smo računa da se javno ne eksponiramo, jer su nam kuće u i pored talijanskog garnizona na Otriću. Nakon desetak dana predložio sam Iliji da grupu proširimo s nekoliko omladinaca. On je iz razloga stroge konspiracije rekao da grupu nećemo širiti, nego ćemo nas dva formirati po jednu skojevsku grupu. S obzirom da je nakon toga uslijedio naš rad na formiranju partizanske čete, svi drugi planovi su odloženi. Odlaskom u partizane Ilije, Jove i mene, prestala je postojati skojevska grupa.

U Veliku Popinu je radi akcije za rušenje Bendera dolazio sekretar KK KPH za Gračac Nikola Krajnović, ali taj dolazak nije ostavio dubljeg traga, izuzev što je brojne aktiviste NOP-a uvjerio da se treba spremati za borbu s Talijanima. Dolazak Ljube Kneževića, španskog borca i člana KPJ, u jesen 1941. u Veliku Popinu i njegov govor na zboru u selu pokrenuo je omladince, ali ga stariji nisu dobro primili, jer je previše ljevičario. Protivnici borbe protiv Talijana zloupotrebljavali su njegove stavove i plašili ljude. Stanje je smirio

skori dolazak Tome Nikšića, člana OK KPH za Liku, koji je ukazao na naše zadatke u pripremi borbe s Talijanima. No do pravog mira i jedinstva nije moglo doći, jer je u Popini djelovala jaka grupa ljudi vezanih za velikosrpske režime. Značajan doprinos za borbu protiv Talijana i obuzda van je reakcionarnih snaga u Velikoj Popini dao je Gojko Polovina, koji je govorio i objašnjavao ljudima u Velikoj Popini neophodnost da se što prije počne borba s Talijanima. Njegove stavove niko nije pokušao pobiti, jer je bilo očito da ih ljudi prihvataju.

U Velikoj Popini pri prividnom jedinstvu stvaraju se dva fronta za i protiv borbe s Talijanima. Za, borbu s Talijanima je bio veći dio omladinaca i poneko od starijih, dok su protiv borbe, odnosno za čekanje boljeg vremena, pretežno bili stariji, mahom kućne starješine, većina bivših žandara, bivših službenika, pop, predratni četnici i slični istomišljenici. Oni su bili međusobno dobro organizovani i činili su snagu koja je bila sposobna da vrši jak pritisak na sve koji im se suprotstavljaju. Oni su nastupali s pozicije zaštite sela i srpstva i oštro su reagovali protiv svakog ko im se na toj liniji, suprotstavljao. Protiv KPJ nisu otvoreno istupali, svjesni njenog autoriteta u narodu i zasluga za ustanak. Oni nisu otvoreno nastupali ni protiv partizana, pa ni Hrvata partizana. Ustanak je u borbenoj Popini pokrenuo široke narodne snage. Popina je spoznala svoju snagu i teško ju je bilo pasivizirati i odvojiti od borbe, a još teže otvoreno usmjeriti protiv partizana.

U Velikoj Popini su imali radioaparat koji je seljen po zaseocima da ga svi čuju. Jovo Grubišić je organizovao povremeno pisanje vijesti na pisačkoj mašini. Radio je i negativno djelovao jer je govorio o porazu partizana i čekanju, što su koristili četnički orijentisani ljudi protiv borbe.

U odnosu na opredjeljenje za i protiv borbe protiv okupatora bile su znatne razlike među zaseocima Velike Popine. Labusi su bili jedinstveni za borbu. U tome zaseoku bilo je nekoliko borbenih ljudi koji su prešli mladalačke godine kao Gnjati i Ilija Labus i Ilija Jovanić. Uz njih su se isticali omladinci Ljubo i Dane Labus i drugi. Na jednom sastanku u školi Stevan Labus Čekić odlučno je izrazio stav Labusa riječima: »Labusi će ići u borbu i bez vas ...« Kao i svuda omladina je listom bila za borbu. Podmila se podijelila za i protiv borbe. U ovome zaseoku u borbenosti su prednjačili omladinci i poneko stariji kao Pavao Novaković Pajina (bio je rudar u Trepči). Teret rada bio je na braći Jovi i Stevi Grubišiću, kao najsvjesnijim, i borbenim omladincima Nikoh, Karini, Nikoh, Paji i Đuri Novakoviću, Simeti (Sipinu), Obradu i drugim koji u proljeće 1942. godine odlaze u partizane. Vrpolje je imalo nekoliko istaknutih porodica koje su bile za borbu. Takve su npr. porodica Đure Skundrića, čijeg su oca Dmitra i majku ubili četnici, a sestru Milku uhapsili, zatim porodice Mile i Peše Brkljače, porodica Joje Brkljače, cestara, čiji sinovi Dragutin i Milutin odlaze u partizane, a, kćer Soja radi na terenu, pa je hapse četnici. Brojne Šepe Đuro i drugi, stali su odlučno uz borbu. Odbornika Savu Skundrića ubili su četnici.

U Podljetu porodica Milkana Stojavljevića Panića, soluskog dobrovoljca, a u Kasaru popa Stojavljevića odlučno su stali na stranu četnika. Dobro organizovani i u sprezi s bivšim žandarima i pojedinim kućnim starješinama! onemogućili su omladinu da se opredijeli za, partizane. S komandirima čete Dušanom Lukićem, Jovom Novakovićem, bivšim žandarom i drugim, poslije deblokade Srba povelili su odlučnu akciju za četnike. Omladince iz tih zaselaka, koji su naginjali partizanima i bivše rudare iz Trepče onemogućili su i okrenuli u čet-

nike. Tu se održala porodica braće Dane i Miće Maletina Stoj savljevića, koja je odlučno stala uz borbu, kao i beskompromisni borac Đuro Stojavljević Đurac s Počazbina.

U februaru su najsvjesniji i najborbeniji otišli u 1. četu bataljona »Gavrilo Princip« a to su: Stevo i Obrad Grubišić, Gnjatija i Dane Labus, Ilija i Dragan Jovanić te Milutin Brkljač. Jošvo Grubišić je novembra 1941. godine s braitom Stevom primljen u SKOJ. Nakon toga postao je član KK SKOJ-a, Gračac. I on je stupio u pomenuti bataljon. Poslije debloka de Srba i svi ostali najborbeniji omladinci otišli su u partizane, pa je to odsustvo svjesnih boraca pripomogle orijentaciji dijela ljudi za četništvo.

U dogovoru s Kotarskim komitetom KPH Gračac u Popini je u jesen 1941. formiran leteći vod koji je išao u akciju u Vrace, na cestu Obrovac—Gračac, Stikadu i druga sela. Međutim, sticajem okolnosti vod nije imao borbi. Kako su izostale borbe, izostalo je i kaljenje. Većina njegovih boraca u proljeće 1942. stupila je u bataljone »Gavrilo, Princip« i »Marko Orešković«.

Početkom 1942. godine u toku formiranja bataljona »Gavrilo Princip«, jedna grupa omladinaca iz Cerovca, Vagana i zaselaka Velike Popine okupila se u Podmili radi odlaska u taj bataljon. Velika mećava omela je njihov odlazak u bataljon, pa su se vratili kućama. Mnogi od ovih kasnije su otišli u četnike.

I pored svega pročetnički elementi u Popini sporo su pristupali stvaranju četnika. Bili su protiv borbe, ali nisu imali moralnog osnova i snage da pokrenu stvaranje četničkih jedinica. Šta više popuštali su pred općom orijentacijom za borbu. O tome najbolje svjedoči prelaz nekoliko grupa dalmatinskih partizana preko Velike Popine prema Korenici. Bilo je namjera da se razoruža neka od tih grupa. U stvari to je ispoljio Spiro Lukić iz Cerovca. Ali da bi se spriječilo ostvarenje plana Spire Lukića, bilo je dovoljno da se pojavi Glišo Cuk, pa da se Spiro povuče. Dalmatinci su u Popini primani srdačno. Jedna grupa Dalmatinaca koncem novembra 1941. zanoćila je bezbjedno u Karsaru, koji je zajedno sa zasekom Podij ut najviše naginjao četnicima. Ova grupa Hrvata partizana dočekana je oduševljeno i s dobrodošlicom. Na mitingu u njihovu čast, dok je govorio jedan berac iz Vodica, narod mu je priredio ovacije i klicao bratstvu i jedinstvu. Prije nego su Dalmatinci krenuli dalje iznenadno je stigla četa Talijana u selo. Otvorivši, vatru Dalmatinci su se probili između Talijana. Pri tome neki Dalmatinci zatečeni su izvan kuća pa, nisu mogli do pušaka, ali su im donijeli ih seljaci. Sutradan su Talijani došli u Popinu iz Gračaca, a talijanski oficir zaprijetio je da će spaliti selo ako ubuduće prime komuniste. No, i pored prijetnje, Dalmatinci su neometano nastavili prolaz preko Velike Popine.

U Nadvrelu i Rastičevu bilo je najmanje istaknutih boraca za borbu protiv Talijana. Iz Nadvrela su tri borca u novembru otišla u 2. četu bataljona »Marko Orešković« Jovo Bogunović, Dušan i Milisav Budimir. To nije bilo dovoljno da veže rastrkano selo za partizane, tim prije što su se dvojica od njih vratila, jer su bili izgubili vezu s bataljonom, koji je otišao u otočaćki kotar. Njih dvojicu su iznad Vugonja uhvatili Talijani u zavijanom putničkom vozu i sproveli u logor u Italiju. Većina istaknutih starijih Nadvreljana nije bila za borbu, što je vodilo pasivizaciji cijelog sela. Jakov Budimir, koji se prije rata bavio sumnjivim preduzimačkim poslovima, bio je izrazito protiv borbe. Njemu se nije išlo ni u borbu protiv ustaša, a kamoli Talijana. Vješto je vodio propagandu protiv NOB-a, pa je na sastancima, uz pomoć starijih seljaka, uspijevao izolovati borbene omladince kao Danu Bogunovića. On se već u ustanku nametnuo Ra-

stičevu za komandira, pa je to i kasnije koristio za pasivizaciju i ovog sela. Konačno ih je on krajem aprila 1942. poveo u četnike, obećavajući im da neće biti četnici i boriti se s partizanima, nego će samo u Nadvreću čuvati prugu da im Talijani ne zapale kuće.

U Rastičevu je za NOB bila familija Jove Vještice i to je ostala do kraja, čak d u situaciji kad se cijelo Rastičevo pasiviziralo pod uticajem četnika. U proljeće 1942. samo su dva omladinca iz sela stupila u 2. četu bataljona »Marko Orešković«. Rastičevo je u početku bilo pasivno, ali nije bilo za četnike. Aktivisti NOP-a primani su u svakoj kući. U Rastičevo su u zimu 1941/42. dolazili Vaso Sijan i Smilja Pokrajac i pripremali narod za borbu. Porodice Svetka Dimića, Milke Jokić, Save Dimića i Jove Vještice ostale su partizanske i poslije odlaska Rastičevljana u četnike. Pored njih još su neke porodice sarađivale s NOP-om u toku rata. Kuća seoskog starješine Joše Bogunovića bila je stalno otvarana partizanima do odlaska Rastičevljana u četnike. Kod njega je poslije povlačenja u martu 1942. sa Zrmanjskog i Srpskog klanca boravio skoro mjesec dana Iso Marčetić. Sretnim sticajem okolnosti Iso je uveče, krajem aprila, otišao u Srb, a Talijani su izjutra rano opkolili Jošinu kuću tražeći Isu, jer ga je izdao jedan četnik iz Bogunovića u Nadvreću.

Krajem aprila 1942. uputio me zamjenik komandanta 3. ličkog partizanskog odreda Milan Sijan da s Brankom Marčetićem i Danom Bogunovićem odem u Rastičevo i izvidimo na koji bi se način mogli razoružati Rastičevljani ako neće u partizane. Kad smo došli kod Joše Bogunovića, koji je imao veliku familiju i nekoliko braće, odmah nam je bilo sumnjivo što s Joškom nema ni jednog odraslog muškog člana porodice. Na pitanje gdje su, poslije otezanja, rekao je da ih je Jakov Budimir odveo da čuvaju prugu. Ujedno je pokušao da nas ubijedi da nisu postali četnici i da se neće boriti protiv nas. Stvarno, izbjegavali su s nama borbu, ali su se ipak borili protiv nas. Vjerovatno da su izrazito siromašni Rastičevljani zbog sledovanja, koje su primali od okupatora, ostali u četnicima.

Otrić, iako malo selo s četiri zaseoka i centrom, željezničkom stanicom, žandarmerijskom stanicom, osnovnom školom, zanatskim radnjama, trgovinama i kafanama, bio je sjedište za sva sela sjeverno od Zrmanjskog klanca. Njega je okupator smatrao ključnim za držanje zrmanjske općine i komuniciranje prugom i oestom. Uslijed toga u njemu i selima uz komunikacije bio je otežan rad aktivistima NOP-a. S obzirom na to, i da je na njemu došlo do »Otričkog sporazuma« i da su se na njega oslanjali četnici, nužno je nešto više reći o njegovim stanovnicima.

Od porodica koje su živjele na Otriću polovina se opredijelila za partizane ili je s njima sarađivala, a druga polovina je manje ili više bila za četnike. Jovo Novaković postao je četnički organizator. Poslije kapitulacije na Otrić je došao Đuro Marčetić, trgovac iz Gračaca, a rodом iz Vugonja, i počeo trgovati. Koristeći znanje talijanskog jezika brzo se slizao s Talijanima, bio im tumač i opredijelio se za četnike. U toku rata, s pravom ili ne, narod je smatrao da sudbina partizanskih porodica i uhapšenih zavisi, od toga što će o njima Talijanima reći Đuro. Ilija Radaković, kome je poslije ustanka stanodavac otkazao stan, preselio se na Otrić s članovima svoje porodice. On je s Otrića otišao u partizane, a porodicu su mu u aprilu 1942. uhapsili Talijani i poslali u zatvor u Knin. Iz Vugonja, Maričića i Laćana u proljeće se jedna porodica (Vugonja) opredijelila za četnike. Partizanske porodice su izdržale težak teror koji su za-

počele ustaše, produžili Talijani i četnici te na kraju Nijemci. Oni su iz Maričića i Laćana ubili 10 ljudi (Pajan, Mile, Nikola, Pero i Stevo Marčić, Đuro, Pero, Miloš, Miloš (Milošica) i Milan Budimir Laćan) i dva mladića iz Dalmacije, koji su bili u najmu. Budimiri—Kranjci svrstali su se u četnike.

Obje Lukić Drage išle su s Otrićanima zajedno u borbu pa su učestvovali i u prvim borbama na Srpskom klancu. Slično je i sa Sučevićima. Međutim, poslije djelomičnog paljenja Male Popine i deblo, kade Srba, Dragija Sučević je prijeteći svima, koji su se borili protiv Talijana da će im zapaliti kuće, uspio privući na stranu četnika borce Lukić Drage Zmijske i Sučevića, izuzev Ise Sučevića, koji je otišao u partizane. Samo su obje kuće Lukića Drage (Čekališove) ostale do kraja uz partizane.

Mala Popina nešto' bogatija među siromašnim selima bila je pod neposrednim uticajem Gliša Čuka. Glišo s cijelom familijom i Sava Šujica Sakan bili su nosioci i pokretači borbenog raspoloženja u Maloj Popini. Do paljenja sela od strane Talijana početkom marta 1942. godine u selu nije bilo pokušaja da se ma ko opredijeli za četnike. Tek poslije paljenja sela, koncem aprila i u maju, poneko odlazi u četnike. Većina od njih odlazi u četnike s namjerom da izbjegne bijes i teror Talijana i zagriženih četnika. U toku rata većina sela ostala je partizanska. Ženska omladina odigrala je značajnu ulogu u političkom, obavještajnom, vodičkom, kurirskom i drugom radu, pri čemu su najborbenije omladinke hapšene i tučene. Od jeseni 1941. do proljeća 1942. održano je više sastanaka u Maloj Popini radi pripreme za borbu, od čega su najvažnija dva sastanka. Na prvom je, krajem februara 1942. godine, odlučeno da se selo uključi u borbu protiv Talijana, a na drugom, 4. marta, da se uzme oružje i pod Glišinom komandom krene u borbu protiv Talijana, što je odmah učinjeno. Mala Popina je u ustanku, poshje dolaska Talijana na Otrić, postala centar odakle se usmjevala borba. Ona je to ostala do borbe s Talijanima na, Zrmanjskom klancu i paljenja sela početkom marta 1942. godine. Tada se Glišo s najborbenijim i najsavjesnijim borcima povukao na Srpski klanac. Oni su tada stupili u partizanske jedinice i više se nisu vraćali u selo.

Uz Glišu Čuka, s braćom Jovicom i Ilijom, odlučno ide Sava Šujica Sakan. S njima poshje paljenja Male Popine u partizane odlaze Stevo, Čuk, Milan (Dašin) Marčetić i, Milan (Jovin) Marčetić a od aktivista u selu ostaje Nikola Čuk. Nakon njihovog odlaska u partizane samo žene su u selu mogle raditi za NOP, a neke od njih, kao Glišine starije sestre Ljubica i Dara, morale su otići iz sela na slobodnu teritoriju. U maju Talijani hapse Glišinu porodicu, koja je tek u augustu zamijenjena. U Maloj Popini omladina radi i poshje njihovog hapšenja, zbog čega su se četnici posebno bili okomili na nekoliko omladinki.

Cerovac, selo s više rastrkanih zaselaka, listom se opredijelilo i radilo za partizane, izuzev zaselaka u sjeverozapadnom dijelu u kojima je preovladao uticaj Spire Lukića, četničkog komandira. Selo je u uslovima najtežeg terora postalo baza i Sjeverno-dalmatinskog partizanskog odreda, a kasnije i drugih jedinica. Poshje kapitulacije fašističke Italije, u uslovima njemačke okupacije i četničkog terora, u Cerovcu je bilo sjedište Općinskog NOO-a Otrić i antifašističkih organizacija.

Uz Cerovac i seljaci Turovca, koji pripada gračačkoj općini, opredijelili su se za partizane. Borbeni put Turovca vezan je za zrmanjsku općinu. Od ustanka Turovčani idu sa Zrmanjcima, pa i administrativno ulaze u sastav općine Otrić

i ostaju u njoj do oslobođenja Gračaca. Iz Cerovca među prvima stupili su u partizane: Simo, Nikola, Jovo, Đuro i Dušan Lukić, Jovan Jovančević, Nikola Kukić i Stanko Kukić, Pavle i Dušan Prodanovdć, Milan Marčetić Tenk, Mićan i Mile Marčetić Zekanov, Pajo i Milan Mrkić, Dane i Ilija Dronjak i još neki.

Formiranje partizanske čete

Poslije dužeg organizovanog rada, koji u cijeloj općini nije bio istog intenziteta, uslijedio je veliki preokret u tom radu. Dotle nedovoljno jasno definirana opredjeljenost za borbu protiv Talijana dobila je jasan d, oštar prelomni izraz o opredjeljenju da se na Ljubinoj poljani formira partizanska četa i da se krene u oružanu borbu jedino sredstvom s kojim se odsudno može tući okupator. Sprovodeći direktivu Okružnog komiteta KPH za Liku o formiranju partizanskih jedinica, inicijativu za formiranje partizanske čete na tromedi dao je Milan Tankosić, predratni sindikalni radnik i komesar 8. gerilskog odreda. On se dogovorio s Vojom Mileusnićem da krenu u akciju za formiranje partizanske čete, a u dogovoru s Milanom Počucom, koji je kao član OK KPH za Liku bio zadužen za teren u Donjem Lapcu. Svoju aktivnost su usmjerili u sela istočno od Osredaka i Srba, s težištem na cijelu zрманjsku općinu.

Oni su oko 10. novembra 1941. krenuli na put da se po vežu s aktivistima NOP-a i članovima KPJ i da ih angažuju u pripremama za formiranje partizanske čete. Obradovala nas je vijest da ćemo na Ljubinoj poljani formirati pokretnu partizansku čet. Ta radost i oduševljenje je zahvatila sve aktiviste kad su doznali da im je otvoren put u partizane i borbu s Talijanima. Sutradan sam ih odveo na Otrić kod Ilije Radakovića, kome su dali zadatak da obavijesti druge aktiviste o formiranju partizanske jedinice i posebno aktiviste iz Velike Popine za koje smo smatrali da mogu dati najmanje vod boraca. Iz Otrića su produžili u Zrmanju gdje su se sastali s Milojkom Čukom, potom su krenuli u Prljevo Vasi Sijanu i prenijeli im zadatke za formiranje partizanske jedinice. Partijska ćelija je organizovano pokrenula ljude u partizane.

Zbor za formiranje partizanske čete bio je određen za nedjelju 16. novembra u Ljubinoj poljani, ali kako su se Milan i Vojo preko Plavna i pravca Tiškovca sporo kretali zbor je odložen za nedjelju 23. novembra. Odlaganje zbora dalo je i nama vremena da nešto šire upoznamo ljude s formiranjem partizanske čete. Na teritoriji 9. gerilskog odreda održana su dva zbora radi upoznavanja ljudi s tim zadatkom. U Rastičevu je održan zbor ljudi iz Male Popine, Otrića, Nad vrela i Rastičeva. Na zboru je govorio Ilija Utvić, učitelj s Otrića. Suprotno širokom obaveznom učešću svih muškaraca u gerilskim odredima, sada smo zaoštrili kriterij i rekli da mogu ići u partizane samo mladi i zdravi koji mogu podnijeti izuzetne fizičke i psihičke napore, i koji će slabo naoružani voditi neravnopravnu borbu sa do zuba naoružanim okupatorom i ustašama. No i pored toga entuzijazam i polet su zahvatili omladinu. Videći to starije brkajlije, ratnici iz prvog svjetskog rata, plašili su ih da neće lako izdržati. Ipak sve to i pored još nekih propusta nije spriječilo veliki odziv i odlazak boraca u partizane.

Drugi manji zbor održan je istovremeno u Cerovcu u Selakovom dolu na putu Mrkići.—Turovac. I na ovom zboru je govorio učitelj Ilija Utvić o borbi

protiv Talijana i odlasku u partizane. Stav Spire Lukića i Petra Lukića da se ne može boriti protiv Talijana naišao je na protivljenje, ali je dobio i pristalice. To je imalo za posljedicu da Cerovca ni prvih dana formiranja partizanske čete, osim Milana Marčetića Tenka, nisu izašli na Ljubinu poljanu, a kako smo odmah po formiranju čete krenuh na Kamensko, do proljeća dm se neće pružiti pogodnija prilika za odlazak u partizane.

Na zboru u Ljubinoj poljani 23. novembra našlo se oko 150 boraca iz zrmanjske općine. Samo Vehkopopinci nisu došli, jer je Jovo Grubišić smatrao, pošto oni imaju leteći vod, da nije potrebno da idu u drugu partizansku jedinicu. Na zboru u Ljubinoj poljani govorili su Milan Tankosić, Milojko Ćuk, Dušan Mileusnić, komandir voda u partizanskom odredu »Marko Orešković«, odnosno četi Đoke Jovanića. Za komandira je izabran Dušan Mileusnić, a za politkomesiara Milan Tankosić. Četa je brojala oko 80 boraca, a kako su borci stalno pridolazili postojali su uslovi da preraste u bataljon. Planirano je da četa djeluje u prvcu ceste i pruge Knin—Gračac, ceste Otrić—Srb, pruge Knin—Drvar i ceste Knin—Bosansko Grahovo. U duhu toga plana Mane Breka je odveo grupu boraca na Srpski klanac a Petar Marie na Deralu da, postave zasjede Talijanima ili švercerima, ali na zasjede 28. novembra nije niko naišao pa su se borci vratili natrag.

Stab Grupe NOO odreda za Liku naredio je komandi čete da zbog neke akcije dovede četetu na Kamensko u Plješevici, poslije čega će se vratiti nazad. Za akciju su odabrani najzdraviji i mlađi borci. Po podne 29. novembra s četom je krenulo 27 Zrmanjaca, Na Kamensku je četa ušla u tada, tek formirani bataljon »Marko Orešković« kao njegova 2. četa. Na Ljubinoj poljani je ostala grupa boraca da održava bazu i obezbijedi bolji smještaj za četetu kada se vrati sa zadatka. Međutim, ona se nije vratila. Stab grupe je angažovao četetu u akcijama oko Otočca i Korenice, a Zrmanja i cijela tromeđa na taj način ostali su bez jedinice kad im je bila najpotrebnija, što će u pomenutom rejonu olakšati razvoj četništva u prvoj polovini 1942. godine. Kako se četa nije vratila, ljudi koji su ostali na Ljubinoj poljani povučem su kućama, a ona je ostala bez svojih pravih partizana.

Kada se četa spremala za pokret, donijeta je odluka, da od Zrmanjaca zbog političkog rada na terenu ostanu Vaso Sijan, Milojko Ćuk, Gojko Pupavac, Vaso Prodanović i Nikola Vještica. Od Otrićana koji su izašli na Ljubinu poljanu u partizane nije vraćen niko, niti se stiglo dogovoriti o daljem radu s aktivistima koji su ostali na terenu.

U stvari četa je s Ljutome poljane krenula prije nego su u nju stigli svi borci koji su na zboru u Rastičevu izjavili, ili su najavili odlazak u partizane. Sto je još gore s četom kasnije nije održavana nikakva veza. Bilo je to i nemoguće jer je četa bila u neprekidnom pokretu, a uz to je drugu polovinu decembra provela u selima oko Otočca. Stab bataljona »Marko Orešković« održavao je vezu sa selima oko Srba, ali nije smatrao za potrebno da to isto treba primijeniti i na 2. četetu. Jedini ju je u februaru 1942. godine obišao Milan Tankosić.

Odsustvo čete i dugo neman je veze s njom iskoristili su pročetnički elementi za propagandu u nekim selima da je četa izginula u Lici, da partizanska borba nema perspektive i da će tako proći svi koji pođu njenim putem. S obzirom da nije bilo vijesti o četi, ova propagnanda nije bila sasvim bez uticaja. Ona nije bila dovoljna da osigura stvaranje četničkih jedinica, ali demobilisala je dio

boraca i slabila raspoloženje za borbu i odlazak u partizane. Prvu vijest o njoj donijeli su borci iz Zrmanje, koji su se kao bolesnici, poslije velike pobjede nad Talijanima na Šijanovom klanu, vratili kući. Osobito su mobilizatorski na ljude djelovale priče o njenim borbama što ih je na prelima pričao partizan Đuro Dimić.

Početak borbe protiv Talijana

Početak borbe s Talijanima oko Korenice nije imao značajnijeg odraza na pripreme za dalju borbu u zрманjskoj općini. Januar i februar 1942. godine prošli su u ubjeđivanju da se treba tući s Talijanima. S jedne strane i dalje su se uspješno nabavljale puške iz Dalmacije, a s druge strane također uspješno je odbijan pritisak sa strane da se ljudi opredijele za četnike. Taj pritisak je dolazio organizovano iz Knina, Gračaca i Srba, pri čemu su četnici koristili prijateljske i rodbinske veze.

Na perfidan način Stevo Radenović dz Srba u novembru pokušao je na Otriću da pridobije ljude za saradnju s Talijanima. On je, nakon ubjeđivanja ljudi da su Talijani najbolji prijatelji Srba i: da nam samo dobro žele, govorio i o tome kakve bi materijalne koristi imali od eksploatacije šume u Jelovim tavanima i prodaje Talijanima. Međutim, pored ostalih, Iso Marčetić i Simo Lukić odlučno su odbili taj plan. Simo Lukić energično- je rekao : »Mi komunisti ne damo našu šumu okupatoru.«¹⁷

U toku zime Dane Stojšavljević Cicvara, kasniji četnički komandant iz Gračaca, dolazio je u Veliku i Malu Popinu i Cerovac s namjerom da pridobije ljude za četnike. Spiro Lukić iz Cerovca pristao je na saradnju s njim, dok su ga Glišo Cuk i drugi odlučno odbili i još energičnije nastavili da se spremaju za borbu protiv Talijana. Od poznatih četnika Marica iz Tiškovca bila su trojica oženjena iz Otrića i Male Popine. Oni su tu rodbinsku vezu koristili da povežu ljude za sebe, ali sve do aprila 1942. nisu uspjeh nikoga pridobiti za otvorenu borbu protiv partizana, pa ni rodbinu svojih žena. Isti slučaj je i s popom Momčilom Đujićem, koji će tek u toku i poslije puča u bataljonu »Gavrilo Princip« uspjeti da pokrene neke ljude u četnike.

Glišo Cuk je pozvao predstavnike Velike Popine na sastanak nadi dogovora o zajedničkoj borbi. Na sastanak u kafani na Otriću došle su i pristalice četnika. Na Glišim stav da se trebaju dogovoriti o zajedničkoj borbi Jovo Novaković, bivši žandar, odgovorio je da postoje dvije linije — linija jugoslovenske vlade i partizana. Na to je učitelj Utvić objasnio da postoji samo jedna linija borbe protiv okupatora. Počela su ubjeđivanja, ali je sastanak prekinut zbog ulaska Talijana u kafanu.¹⁸

Aktivisti Planke su 15. januara 1942. posjekli 21 stub za telefonske linije između Palanke i Pađene, dok su borci Cerovca dan ranije u Zрманjskom klanu napali talijansku komoru. Sjeverno od Pribudića 23. februara posječena su 23 telefonska stuba.

17 Iso i Simo tada još nisu bili članovi KPJ, ali su se osjećali kao komunisti i borili se za stavove Partije.

18 Sjećanje Save Sujice, kod autora.

Nisam mogao utvrditi zašto u zрманjskoj općini nije pristupljeno stvaranju NOO-a iako je to rađeno u svim grama općinama. Propust da se organizuje narodna vlast, sektaštvo po pitanju prijema u Partiju i SKOJ uz još neke propuste, osvetilo nam se u periodu april—maj, kada su četničke vođe iz Knina i Gračaca s istomišljenicima u zрманjskoj općini pristupili formiranju četničkih jedinica. Zarobljavanje Vase Sijana od strane četnika u martu 1942. i njegovo strijeljanje u Kninu, odlazak Smilje Pokrajac na rad u Kotarski komitet Partije, kao i odlazak s ovog terena u partizane preko 70 najborbenijih boraca i aktiviste u proljeće 1942. godine oslabio je snage NOP-a u odlučujućim borbama protiv četništva.

Početkom 1942. godine Milan Tanfosić se aktivirao u obilasku zрманjskih sela radi priprema za borbu s Talijanima, a održavao je i vezu s Plavnom i partijskom organizacijom u Kninu. I Drago Ožegović, politički radnik iz Srba, krajem februara je u pratnji dva druga krenuo preko Velike Popine u pravcu Plavna da pripremi borbu za borbu protiv Talijana. U Velikoj Popini je održao sastanak na kome je govorio o nužnosti borbe s okupatorom. Dio seljaka bio je protiv borbe. Poslije razgovora složili su se da počnu borbu s Talijanima kad stigne naređenje. Slijedeći sastanak održao je u Maloj Popini. Prisutni su se složili da krenu u borbu s Talijanima. Tada je oformljen narodni odbor za Malu Popinu i Otrić. U odbor su ušli: Iso i Milan Marčetić, Sava Sujica, Stevo Ćuk, Petar Lukić Pepo, Stevo Maričić i Petar Budimir Pero. Radi dobijanja uputstva za rad u Srb su poslali Pepo Lukić i Milan Marčetić. Zbog napada na Srb nisu dobili uputstva pa su se vratili, a zbog početka borbe s Talijanima, strijeljanja člana, odbora i odlaska odbornika u partizane, odbor nije čestito ni počeo da radi. Na sastanku održanom na Otriću u kući Jovana Maniaca i Otrićani su se složili da krenu u borbu protiv Talijana. Drago Ožegović je sastankom u Maričićima prekinuo svoju misiju, jer mu, je stiglo naređenje da se vrati zbog predstojećeg napada na Srb.

U toku priprema za borbu s Talijanima i četnici su se spremali da mobilishu borbu u svoje dotada malobrojne redove. Zato je Momčilo Đujić zakazao veliki zbor u Plavnu na koji je pozvao i svoje istomišljenike i iz zрманjske općine. Zbor je održan oko 1. marta u nedjelju. Na zbor nisu otišli samo četnički orijentisani nego i aktivisti NOP-a i članovi Partije, kao Nikica Popović i Stanko Tišma iz okoline Kistanja. Glišo Ćuk je odredio da na zbor odu Savo Sujica, Simo Lukić, Iso i Milan Marčetić i drugi. Iz Velike Popine je među ostalim išao Jovo Grubišić, iz Palanke Gojko Pupavac i Branko Milinković, a iz Prljeva Nina Novaković. Đujić je na zbor došao u pratnji Talijana i nekoliko četnika, što mu je trebalo garantovati uspjeh zbora. Međutim, Plavnjaci su bili protiv njega. Oštar govor Đujića i Brane Bogunovića prisutni nisu prihvatili. Na zboru su protiv razbijanja jedinstva govorili komunisti Stanko Tišma i Nikica Popović, a Nina Đumić iz Plavna rekao je: »Lažeš, pope!« Gojko Pupavac i Jovo Grubišić u govoru su rekli da će se Zрманjci boriti protiv Talijana. Zbor je završen neuspjehom Đujića. Poslije ovog neuspjeha i neuspjeha u borbi s 2. četom bataljona »Marko Orešković« u Tiškovcu, Đujiću su bila potrebna skoro dva mjeseca da krene u ofanzivu prema Zрманji.

Milan Tankosić uoči napada na Srb došao je u Veliku Popinu i održao zbor na kome je, pored ostalog, rekao: »Borba s Talijanima je tu, htjeli ili ne htjeli da tucete Talijane.« Tako odlučnom stavu nisu se jače suprotstavili ni četnički orijentisani ljudi, pa je prihvaćen stav da se ide u borbu protiv Talijana. Mila-

nov stav je bio- da se pokrenu u borbu borci svih sela do Knina. U stvari, očekivalo se da će Srb brzo pasti kao i Lapac i da će partizanske jedinice, zajedno s domaćim borcima, očistiti sve do Knina.

Pozivu Tanfosićevu za borbu s Talijanima odazvao se Glišo Ćuk s borcima jačine jedne čete. Svi barci ove čete napustili su sela i izašli na položaj. Glavni- na čete u kojoj su bili borci iz sela južno od željezničke pruge, pod neposrednom Glišinom komandom, zaposjela je Vijojlu i Debelo brdo, dok su borci iz sjever- nih sela izašli u Korita. Interesantno je istaći da su se odazvali svi iz centra Otrića u kome je bio talijanski garnizon, pa čak i sin trgovca Đure Marčetića, koji se ubrzo na poziv roditelja vratio iz Velike Popine i postao četnički zločinac. Bio je to drugi ustanak Male Popine, Cerovca, Sučevića, Lukić Drage i Otrića. Njima se pridružilo i nekoliko boraca iz Zrmanje. Rastičevljani i Nadvreljani okupili su se u Rastičevu, ali nisu stupili u borbu. Ostale seoske čete su ostale pasivne, izuzev što je četa Velike Popine izašla na brda iznad sela.

Borci na Vijojdi iznad Zrmanjskog klanca, dok su 4. marta čekali naređenja za dalji zadatak, primijetili su Talijane kako ina Zrmanjskom klanecu čiste snijeg. Prema njima je upućena patroila koja je na njih otvorila vatru. Odmah potom barci su krenuli u napad na Talijane i zauzeli Zrmanjski klanec, potisnuvši Talijane u Zrmanju, pri čemu su ih nekoliko ubili i zarobili te uništili dva kamiona. Četa je organizovala rušenje ceste i posjela položaj na Klancu. Sutra- dan je odbila napad Talijana iz Zrmanje. Cijeneći važnost Zrmanjskog klanca komandant bataljona »Gavrilo Princip« s jednom četom došao je u pomoć.

Jakim snagama iz Zrmanje, Otrića i Knina Talijani su 6. marta napali na Vijojlu i Debelo brdo i zauzeli ih. Pred noć je izvršen protivnapad na Talijane na Vijojli i po, vraćeno je Debelo brdo,, što je olakšalo izvlačenje naroda iz zapa- ljene Male Popine ispred kaznene ekspedicije koja se niz Vijojlu približavala Maloj Popini. Potom je dio Glišine čete otišao u Veliku Popinu, odakle se dosta boraca vratilo kućama, ili su ostali kod prijatelja, Glišo je s najborbenijim oti- šao na položaj na Srpskom klanecu. Njegovi su borci po deblokadi Srba stupili ili u 2. četu bataljona »Marko Orešković« ili u bataljon »Gavrilo Princip«.

Borci sjevernih sela, pošto su se Talijani iznenada pojavili, uspjeh su da 5. marta posjednu položaj sjeverno od Korita na prilazu Međugorju. Iznenadnom vatrom odbili su napad Talijana, koji su imali jednog mrtvog. Poslije ove borbe i oni su se povukli u Veliku Popinu, gdje su od dijela četnički orijentisanih se- ljaka bili slabo primljeni.

Paljenje Male Popine loše je odjeknulo u selima, što su pročetnički elementi iskoristili za agitaciju protiv partizana. Borcima Budimirima iz Laćana s Otrića žene su donijele poruku da se vrate kućama i da im Talijani neće ništa. Oni su nasjeli poruci koju su smislili četnički izdajnici na Otriću i došli su kući. Njih i starije ljude iz Maričića i Korita pohapsili su Talijani i strijeljali 9. marta na Otriću. Slijedećih dana ubili su još troje. Ukupno su Talijani ubili na Otriću i Maloj Popini 18 ljudi

Talijani, su se svetih nad nemoćnim ljudima za Zrmanjski klanec i za ne- uspjeli napad 8. marta na, Srpski klanec, gdje su pretrpjeli velike gubitke. Ma- rica četnici su oko 10. marta kod Vagana, uhvatili Vasu Sijana, koji je bio izašao na Ljubinu poljanu, i predali ga Talijanima u Kninu kojim su ga strijeljali,. Tako je zrmanjska općina ostala i bez posljednjeg člana Partije na terenu. Ostali su bili ih u vojsci, ili u rukovodstvu katara Gračac.

I pored kolebanja dijela seljaka borci Velike Popine su ostali na položaju, Ilija La bus, komandir voda Labusa, sačuvao je naređenje u kome mu komandir čete Dušan Lukić naređuje da obezbijedi bok jedinica na Srpskom klancu s pravca Glogovo—planina, Maslovara. Međutim, napad Talijana, nije uslijedio tim pravcem, a Dušan je brzo promijenio mišljenje. Na prijedlog Milana Tankosića on je s još dvojicom otišao u pravcu Knina da pokrene ljude u borbu. Na tome putu oni su se sastali s Đujićem, koji ih je ubijedio da prekinu borbu s Talijanima. Vrativši se oni su s položaja povukli borce koji, su ih slušali. Na položajima su iz Popine ostali samo čvrsti borci, za borbu protiv Talijana, koji su poslije deblokade Srba stupili u, bataljone »Marko Orešković« i »Gavrilo Princip«.

Poslije deblokade Srba i njegovog paljenja krajem marta od strane Talijana još više je oživjela četnička propaganda. U selima zрманjske općine se vodila odlučna i nepoštredna borba za, odlazak u partizane, ili u četnike. S obzirom da se sva sela nalaze uz prugu i cestu četnici su imali i podršku u Talijanima. Oni su Talijanima izdavali najodlučnije borce, a ako nisu mogli do boraca, Talijani su hapsili njihove porodice.

Borcima spremnim da idu u partizane više nije bilo do čekanja. Neprekidni sukobi s četničkim pristalicama nisu ničemu vodili, a mogli su biti izdani Talijanima. Svjesni da čekanje ne vodi ničemu oni odlaze u partizane. Do kraja aprila u 2. četu bataljona »Marko Orešković« došlo je oko 40 boraca, a nešto manje u bataljon »Gavrilo Princip«. Time su još više oslabile snage NOP-a u selima, što je olakšalo prodiranje četnika. Oni su se u agitaciji služili prijetnjama da će Talijani pobiti i popaliti kuće onih koji se bore protiv njih. Uz to su nudi talijansko sledovanje što siromašnijim ljudima nije bilo neprivlačno. Obecanjima da neće odgovarati što- su se borili protiv Talijana na Srpskom klancu, a i prijetnjama preveli su mnoge u četnike.

Na, vojnom planu učinjen je veliki propust od strane Štaba Grupe NOP odreda za Liku, jer mjesto da je naredio bataljonima, koji, su bili angožavani u borbi s Talijanima u Srbu i Sfrpskom klancu, da u selima u gračačkom kotaru pokupe oružje od naoružanih seljaka ako neće da idu u partizane, on je sva tri bataljona uputio na druge sektore u Lici pa i van Like. Čak je i Gračački bataljom »Gavrilo Princip« upućen na pravac Lovinac—Ploča—Udbina. Tako su sela u kojima je bilo mnogo naoružanih ljudi ostavljena bez prave partizanske jedinice. To je olakšalo četničkim elementima u cijelom kotaru da pristupe organizaciji četnika i da u Bruvnu 12. aprila 1942. izvrše puč i prevedu na svoju stranu 2. četu bataljona »Gavrilo Princip«.

štab 3. ličkog partizanskog odreda, u čije je operacijsko područje spadao i gračački kotar bliže zрманjskoj općini, imao je samo četu za intervenciju prema Velikoj Popini. S tamo malom snagom on je pokušao da razoruža, i pohvata bar dio naoružanih koji su naginjali četnicima. Početkom aprila zamjenik komandanta odreda Milan Šijan pošao je s dva voda, koji su bili u pokretu za Rujište gdje se formimo Sjevernodalmatinski odred, da razoruža seljake u Velikoj Popini i da pohapsi četničke kolovođe ;s komandirom Dušanom Lukićem na čelu. U jednoj kući u Panićima u Podi jutu, on je našao na okupu grupu ljudi. Pri pokušaju da ih uhapsi neko je ugasio lampu, pa su pobjegli. Nije uspio ni pokušaj da se uhvati četnički komandir. Razoružano je nekoliko seljaka, pri čemu niko nije opalio ni metak na, partizane.

Drugi pokušaj hvatanja četničkih kolovođa u Velikoj Popini, radi njihovog odvođenja, na slobodnu teritoriju, i prevaspitanja, izvršila je 15. aprila 2. četa bataljona »Marka Orešković«. Ona je u Podljutu uhvatila Iliju Stojavljevića Panica, jednog od nosilaca četništva, a u zaseoku Poljica Petra Lukića. S njim je usput poveden i Jakov Lukić. Komandir seoske čete Dušan Lukić i Spiro Lukić uspjeh su pobjeći. Uхваćeni su oko 10 dana zadržani kod Štaba 3. ličkog odreda gdje im je objašnjavana linija NOB-a. Potom su pušteni kući. Prvih dana po dolasku kući hvalili su partizane, a onda pod pritiskom četnika počeli su da ih grde. Ni ovom prilikom niko na partizane nije opalio metak, jer četnički orijentisani ljudi još »su imali snage da krenu u oružanu borbu protiv partizana.

Tek kad je, po općem planu četnika za razbijanje partizana, izvršen četnički puč u Bruvnu i kad su nakon neuspjelog puča na Otrić došli Đujić iz Knina, Cicvara iz Gračaca, Gavro Stojanović iz Metka i Marići iz Tiškovca sa svojim četnicima, domaće četničke kolovođe uz njihovu pomoć i prijetnje uspijevaju da pokrenu veći dio naoružanih ljudi u četnike. U stvari mobilizacijom u zрманjskoj općini i Bukovici Đujić je pokušao da ojača četnike i nadoknadi ono što je izgubio neuspjelim pučem u bataljonu »Gavrilo Princip«. Oko 25. aprila, dvije nedjelje iza puča, u Bruvnu sve četničke vojvode, sa, svojim četnicima došle su u Veliku Popinu i aktivirali domaće četnike. Svi su se okupili ai zaseoku Kasar kod škole i crkve. Tu su se grupisali i ustoličeni vehkopopinski četnici, nakon čega su četničke vođe otišle na Otrić u žicu kod Talijana. U Otriću, Zrmanji i Palanci četnici su držali zborove na kojima je govorio Đujić, prijeteci oštro, svima onima koji i pomisle da pođu u partizane. Pri, tome su hapsili aktiviste NOP-a (u Palanci Janju Jokić, skojevku iz Prljeva). Odmah poslije zborova od dijela naoružanih seljaka formirali su seoske četničke straže. Tako je krajem aprila i početkom maja došlo do stvaranja četničkih jedinica u selima uz željezničku prugu i cestu. U južnom dijelu Cerovca, Javomiku i Rujištima nisu stvarane četničke jedinice, jer u ta sela bez Talijana četnici nisu smjeli. U tim selima je u aprilu i maju bilo u toku formiranje Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda. To je olakšalo odbijanje četničkog pritiska i postepen odlazak svih boraca u partizane.

Partizanske jedinice, koje su razoružale četničke pučiste u Bruvnu, pripremile su napad na četnike u Velikoj Popini. Na Kasar i Gradinu u Velikoj Popini napadao je bataljon »Krbava«, četa bataljona »Ognjen Priča« i 1. četa bataljona »Gavrilo Princip«, a na Podljut 2. četa bataljona »Marko Orešković«. U oštroj borbi zauzet je Kasar. Veći dio četnika je pobjegao, dok ih je oko 25 zarobljeno, od kojih je 7 strijeljano, a ostali su pušteni kućama.

Nakon razbijanja četnika u Velikoj Popini je formiran narodnooslobodilački odbor u koji su ušli: Jovan Brkljač, predsjednik i članovi Dane Stojavljević, Iso i Lako Labus, Pavle Novaiković Pajiina, Mićan Grubišić i Sava Skundrić. Kako je u Veliku Popinu sredinom maja došla 3. četa bataljona »Stojan Matić«, to je olakšalo rad ovog odbora. Političkim radom čete, odbora i ostalih aktivista znatno je popravljeno političko stanje u Velikoj Popini. Iznenada je pop Đujić 30. aprila napao 2. četni bataljona »Marko Orešković« na Srpskom klancu s preko 100 četnika. Okršaj je bio žestok, tako da je samo krajnjim zalaganjem napad odbijen. Poslije ovoga neuspjeha četnici sve do julske talijanske of anzi ve na pravcu Ervenik—Velika Popina—Bruvno neće imati smjelosti da napadaju partizanske jedinice.

Veliki preokret u zrmanjskoj općini donijela su dejstva Kombinovanog odreda. Na inicijativu vrhovnog komandanta Josipa Broz Tita da razbije četnike na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije, Glavni štab Hrvatske naredio je Štabu Grupe NOP odreda za Liku da, angažovanjem svoja dva bataljona (»Marko Orešković« i Udarni) te da zajedno s 1. proleterskim bataljonom Hrvatske i Sjevernodalmatinskim bataljonom »Bude Borjan«, poruše vijadukt Bender kod Plavna i prekinu saobraćaj na ličkoj željezničkoj pruzi, te razbiju četnike na sektoru Knina. Trebalo je da u akciji učestvuju i partizani srednje Dalmacije i Bosanske krajine, ali je njihovo učešće izostalo. Grupa pomenutih bataljona nazvana Kombinovani odred nije uspjela da sruši Bender, uslijed intervencije oklopnog voza jer pruga nije bila prekinuta, aM, je u borbama nanijela znatne gubitke četnicima i Talijanima.

U sklopu ove operacije bataljon »Marko Orešković« noću između 16/17. maja očistio je od četnika Zrmanju. Udar je bio munjevit i četnici nisu stigli da pruže otpor. Mnogi su pohvatani u kućama. Od uhapšenih četnika, šestorica kolovođa i organizatora četništva strijeljana su, a ostali su pušteni kućama. Ovo strijeljanje četnici su u ostalim selima koristili, u svojoj propagandi protiv partizana kako ubijaju Srbe, a da su oni zaštitnici Srba. Ako je ifco imao strpljenja prema četničkim kolovodama, imao su ga partizani, iz Zrmanje i okoline. U dva upada, u Veliku Popunu niti su hapsili niti strijeljali četnike. Sta više dvojicu zagriženih četničkih vođa pustih su da bi oni već drugi dan nakon puštanja počeli najgore da pričaju o njima. Nikada, pa ni tada četnici nisu rekli da su oni potkazali 18 ljudi, boraca i pristalica NOP-a, koje su Talijani strijeljali u martu 1942. godine. Četnici, su potkazali i bili vodiči Talijanima u hapšenju ženskih članova partizanskih porodica. Četničke glavešine, dok su se osjetile nešto jače, same su počele da hapse, tuku i ubijaju članove partizanskih porodica.

Četnička selekcija od ubojstva, Maričića i Laćana u martu bila je tako brižljiva da su Talijanima izdavani ljudi iz najaktivnijih partizanskih porodica. Svi strijeljani Maričići, Laćani i drugi pripadali su Otričkoj grupi i 9. gerilskom odredu. Dane Lukić je prvi bacio bombu na ustaše 27. jula u Lukića Dragi. Ovdje moramo napomenuti da su prva dva borca 2. čete bataljona »Marko Orešković«, u kojoj su Zrmanjci činili većinu, ubili Talijani. Trećeg borca u Tiškovcu prilikom napada na Đujićeve četnike, koji su marta, pošli u pomoć Talijanima, zarobili su i zaklali četnici, dok su partizani 40 zarobljenih Đujićevih četnika pustih,, a ovi su odmah po puštanju nastavili borbu protiv partizana.

Šta reći o zločinu »spasioca Srba« koga su izvršili nad Vašom Sijanom. Njega su uhvatili četnici nad Vaganom i nakon mučenja predali Talijanima da ga strijeljaju. Likvidirani su ga samo zato što je bio komunista. Nije se moglo prelaziti preko zločina,, koje su u ime srpstva vršili četnici nad istinskim borcima za bolji život Srba i svih naših naroda. Moralo im se odgovoriti da vide kako se nekažnjeno ne može vršiti izdaja vlastitog naroda i služiti okupatoru.

Uspješnim sadejstvima prema Erveniku i Krupi Kombinovani odred je nad do teški poraz Talijanima i rastjerao četnike u Krupi i Golubiću. Njegova dejstva omogućila su formiranje bataljona »Branko Vladušić«, čija je 1. i 2. četa bila zrmanjska, a 3. četa plavanjska. Godinu dana kasnije u Zrmanji je formiran još jedan bataljon, čije su dvije čete opet bile zrmanjske a treća plavanjska. Zrmanjska općina spada u općine Like koje su dale najviše partizanskih jedinica, iako su četnici dio ljudi odveli na stranputicu.

Zrmanjska dolina je bila slobodna do sredine jula 1942. Cestom nije prošao ni jedan talijanski kamion. U Zrmanji se razvio živ politički rad. U maju su osnovani mjesni NOO-i. Njihovo osnivanje potpo mogao je Štab Sjevnodalmatinskog odreda, pri čemu je najaktivniji bio Jovo Martić, u početku zamjenik, a kasnije komandant tog odreda. U Cerovcu je predsjednik NOO-a bio Dušan Prodanović, a članovi Dušan Prodanović i Ilija Mrfcić. U Zrmanji je predsjednik NOO-a bio Nikola Marčetić Nidžo. Odbor je imao 9 članova. U Prljevu u odboru od pet članova predsjednik je bio Ilija Jokić Čevin. Isti broj odbornika imao je i NOO u Pribudiću, a predsjednik je bio Nikola Novaković, zvani Pop. Po formiranju mjesnih NOO-a osnovan je Općinski NOO Zrmanja. Predsjednik je bio Nikola Marčetić, dotle predsjednik Mjesnog NOO-a Zrmanja, tajnik Stevo Tojaga, blagajnik Pajo Jovana Prodanović, dok su njegovi članovi bili predsjednici mjesnih NOO-a. Odbori su radili vrlo intenzivno. Postali su autoritativna narodna vlast. Uz ostale poslove, u izrazito pasivnoj općini, uspješno su organizovali ishranu vojske i dali znatnu radnu snagu jedinicama Sjevnodalmatinskog odreda za rušenje pruge i ceste. Predsjednik općinskog NOO-a vodio je računa da svi daju jednak radni i drugi doprinos. Bio je čak i prestrog prema onima koji su izbjegavali radne obaveze. On se bio sav posvetio radu za uspjeh borbe u Zrmanji. Poslije julske ofanzive, kada su četnici vršili strašan teror i pretresli svaku kuću, on je našao načina da se održi u spiljama Cerovca i Rujišta i da djeluje na terenu.

Julska talijanska ofanziva, koja je imala za cilj da očisti sjevernu Dalmaciju i dio Like od partizana i odbaci ih od željezničke pruge i ceste Knin—Gračac, izbacila je Sjevnodalmatinski odred iz Dalmacije i zrmanjske općine. Pri tome su Talijani bezobzirno palili zrmanjska sela. Većina političkih aktivista povukla se s jedinicama.

Iako je neprijateljska julska ofanziva imala teških posljedica za narod i NOP u zrmanjskoj općini, ona ga nije uspjela ugušiti. Naprotiv, snage pokrenute u ustanku odlučno su nastavile borbu do konačne pobjede pokazavši kakva moćna snaga leži u njima kad su organizovane, pravilno usmjerene i vođene.

Vaso Prodanović

Organizacija KPJ u općini Zrmanja od osnivanja do kraja 1941. godine

Neki ekonomsko-socijalni uvjeti značajni za formiranje organizacije KPJ u Zrmanji

Područje bivše općine Zrmanja obuhvata »takozvana Lička vrata, dakle onaj prolaz što stiješnjen između najjužnijih ogranaka Velebita na zapadu i Jelovih tavana, Sekulinog vrha i Kućine kose na istoku, omogućuje prelaž iz visokih ličkih površina prema Kninskom polju i Bukovici, te dalje prema moru«. ¹ To je oduvijek u Hrvatskoj; bio najprirodniji prolaz od sjevera prema jugu i Jadranskom moru i od mora prema sjeveru.

Prije drugog svjetskog rata Zrmanja je bila jedna od najnerazvijenijih općina u gračačkom kotaru i Lici. Od ukupno 1016 km² površine kotara Gračaca na općinu Zrmanja otpadalo je 230 km². Od 27.715 stanovnika u gračačkom kotaru, prema popisu iz 1931. godine u općini Zrmanja živjelo je 6.105 stanovnika ili 22,1%. Ukupno je bilo 952 domaćinstva (doma), a na svako domaćinstvo dolazilo je oko 6 stanovnika, što pokazuje veliku prenapučenost stanovništva na malom seoskom posjedu. Prema nacionalnom sastavu stanovništva bilo je 5.936 Srba i 169 Hrvata. ²

Ekonomsku osnovicu privređivanja u Zrmanji, kao i u cijeloj Lici, činila je sitna zaostala seljačka privreda, s malim posjedom i stočarenjem u kršu i na planinskim pašnjacima. Nešto malo plodnije zemlje, koja je dijelom i navodnjavana, bilo je oko rijeke Zrmanje, Plodna zemlja najvećim dijelom pripadala je trgovcu i zemljoposjedniku Šulentiću. Ostatak od oko 90% obradivih površina česte suše i poznate zрманjske bure stalno su osiromašavale. Na gospodarstvima u Zrmanji, kao i ostalim krajevima Like, sijalo se sve što je potrebno za ishranu stanovništva i što može da uspijeva na, ovom škrtom tlu. Zemlja je obrađivana na primitivan način drvenim plugom i motikom, a usjevi su skidani, srpom i kosom. Od ratarskih kultura na višim predjelima najbolje je uspijevaio krumpir. U stočarstvu gajila se buša, domaća ovca i domaća koza. U obradi zemlje najčešće je korištena volovska zaprega. Oko 1000 domaćinstava 1921. godine raspolagalo je s, a 445 konja. Prema tome na 4 do 5 domaćinstava dolazila je jedna konjska zaprega. Oko 35% domaćinstava nije imalo ni konjsku ni volovsku zapregu. Vrlo često su po dva domaćinstva sastavljala jednu zapregu. Rijetki gvozdeni plugovi i sijačice pojavljuju se prvi put u nekoliko, siela zрманjske općine tokom zadnjeg decenija uoči drugog svjetskog rata.

¹ Branimir Gušić, Nasljenje Like do Turaka, Historijski arhiv Karlovac (dalje HAK), Zb. 5, 1973, str. 51.

² Mirko Korenčić, Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857. do 1971, Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1979, str. 285—287.

Tržna privreda bila je u ovim krajevima slabo razvijena. Seljak je za tržište uglavnom proizvodio samo sitoku i vrlo malo stočnih proizvoda (jaja, kožu itd.). Smatralo se da Zrmanja predstavlja stočarski kraj i da narod živi uglavnom od stočarstva, ali brojno stanje stoke bilo je vrlo skromno. Na 1000 domaćinstava dolazilo je prema popisu od 1921. godine 3.181 goveče (krave, volovi, junad i telad), 765 svinja, 15.883 ovce i 5.524 koze.³ Ni u kasnijim godinama stanje se nije bitnije mijenjalo. Najbliži stočni sajmovi održavani su u Kninu i Gračacu na udaljenosti 30 km od mjesta Zrmanje. Taj put seljaci su prelazili pješke sa stokom. Vraćati neprodanu stoku sa sajma, što se često događalo, predstavljalo je veliko zlo za seljaka. Situacija je bila teška i zato što su škarice cijena bile otvorene na štetu poljoprivrede. Na selu se teškom mukom dolazilo do dinara. To je pogodovalo trgovcima i zelenašima koji su na sajmovima i a selima nemilosrdno ucjenjivali i pljačkali seljake.

Dvadesetih godina ovog stoljeća seljak je u ovom kraju još uvijek najvećim dijelom podmirivao svoje potrebe u odjeći, obući i drugim proizvodima iz prirodne proizvodnje (glavni prehrambeni proizvodi, opanci oputaši, vunene čarape i šlape, vuneni kaputi zvani aljinci, veš u vlastitom tkanju itd.). U ličnoj izradi ili naultralnoj razmjeni seljak se pretežno snabdijevao i s ostalim važnim potrebštinama (kreveti, peći, vučije, tare za tkanje, drvene zdjele, bukare, naćve, bronzini, peke, maše, verige, preklade, rukatke, plugove, kola itd.).

U ishrani su prevladavala drevna narodna jela: palenta, varenika, kiselo mlijeko, grah, kupus, krompir i luk. U najvećem dijelu gospodarstava kruh se pripremao samo za božićne i uskršnje praznike, krsne slave i teže poljoprivredne radove (obično -kad su radile mobe). Mrs se uglavnom pripremao za zimski period (suho meso od svinje, ovce ili koze) i priređivao najčešće s kiselim kupusom, a rjeđe s grahom. Najsiromašnija domaćinstva nisu uspijevala obezbjediti mrs pa su se teškom mukom zimi prehranjivala.

Krajem dvadesetih godina na tržište u većoj mjeri dolaze industrijski proizvodi (cipele i opanci »Bata«, konfekcijski proizvodi, razno posuđe itd.). Industrijska proizvodnja i tržna privreda sporo ali sve više stavljaju seljaka u nove uslove, koji ne odgovaraju njegovoj prirodnoj privredi. On se iz svoje siromašne prirodne proizvodnje teško otvara prema tržištu. Njegova glavna preokupacija je borba za goli život i opstanak. Preko 90% domaćinstava u općini Zrmanja nije imalo dovoljno hrane do druge žetve. Mnoga tzv. bolja gospodarstva morala su dokupljivati hranu. Teška ekonomska situacija na selu, u to vrijeme, bila je u cijeloj zemlji.

U ovakvim ekonomsko-socijalnim uslovima problem školovanja i zapošljavanja bio je izuzetno težak. To pokazuje i činjenica da između dva rata, u toku 23 godine, nitko s područja ove općine nije završio fakultet. U tom vremenu svega desetak učenika završilo je srednje škole, a od toga četvorica bogosloviju, jer je školovanje u njima bilo o crkvenom trošku. Na teritoriji općine bilo je šest četverorazrednih osnovnih škola. Najveći broj, naročito ženske omladine, nije završavao ni ove četverogodišnje škole. U Zrmanjskoj općini bilo je 65,64% nepismenih prema popisu 1931.

Kulturni život u tim prilikama bio je na dosta niskom nivou. Najprogressivniji elemenat u prosvjećivanju i kulturnom životu bili su napredni učitelji.

3 Statistički zavod Hrvatske, Zagreb.

Kao intelektualci koji su izašli iz naroda i živjeli s narodom, oni su u većini brzo uočavali prave društvene probleme na selu i ukazivali na njih. Napredni učitelji su bili poštovani naročito od uglednijih i prosvjećenijih seljaka. Oni su u većini u zrmanjskoj općini i u gračačkom kotaru svoju povezanost s narodom dokazali i kasnije u narodno-oslobodilačkoj borbi. Đačke priredbe, koje su u to vrijeme pripremali učitelji, bile su na ovom području, udaljenom od kulturnih centara, skoro jedine kulturne manifestacije. Pored toga, narod se pretežno sastajao u crkvi, birtiji, na narodnim i crkvenim sajmovima i na krsnim slavama. Za vrijeme izbora korteši građanskih stranaka održavali su političke zborove nastojeći da za sebe ili svoje protektore pridobiju prvenstveno uglednije ljude, koji će »povesti raj«.

Higijena i zdravstvena zaštita bile su na vrlo niskom nivou. Voda je na cijelom području općine, izuzev u pojasu pored rijeke Zrmanje, predstavljala veliki problem. Preko 90% domaćinstava nije imalo zahode. Neznatan broj seljaka imao je uređeno đubrište. Za najveći dio stanovnika zrmanjske općine liječnici i bolnice bili su udaljeni 25 do 40 km. Do bolnice moglo se doći željeznicom, konjskom zapregom ili pješke. Intervencije liječnika na terenu skoro da i nisu postojale. Najveći broj seljaka nije mogao obezbijediti sredstva za putovanje do liječnika, za liječničke preglede i bolničko liječenje (samo vozna karta za jednu osobu od Zrmanje do Knina ili Gračaca 1931. iznosila je 8,5 dinara, a nadnica u poljoprivredi 10 dinara). Liječilo se najčešće domaćim lijekovima. Umiralo se od zapaljenja slijepog crijeva skoro jednako kao od nekih teških bolesti. Naročito je velika smrtnost bila kod djece.

Zapošljavanje radne snage izvan poljoprivrede u uslovima nerazvijene industrije i agrarne prenapučenosti predstavljalo je vrlo težak problem. Više od polovine aktivne radne snage u ovom kraju težilo je da »dobije kramp« izvan poljoprivrede i na taj način poboljša položaj svoje porodice. Prema popisu iz 1931. godine sa zanimanjima izvan poljoprivrede na području Zrmanje bavilo se samo 4,3% stanovnika i to: obrtom 38, trgovinom 20, saobraćajem 109, u javnim službama 64 i drugim zanimanjima 31.

U periodu između dva rata javljale su se povremeno mogućnosti za nešto veće ali privremeno zapošljavanje na području Zrmanje i u bližoj okolini. Tako npr. poslije prvog svjetskog rata dovršavala se željeznička pruga Zagreb—Split. Za seljaka je bio veliki uspjeh ako se zaposlio kao pružni, radnik. Povremeno se radilo na pošumljavanju, uređenju bujica i regulaciji rijake Zrmanje, ali to su bili mali, kratkotrajni i u većini slabo plaćeni poslovi. Uoči drugog svjetskog rata gradila se tzv. Unska pruga, koja je dijelom prolazila preko susjednog lapackog kotara. Izvjestan broj radnika s područja Zrmanje radio je neko vrijeme i na njenoj izgradnji.

Seljaci s područja Zrmanje koristili su svaku priliku za odlazak na radove u druge krajeve zemlje ili u inostranstvo. S obzirom na prenapučenost seoskog stanovništva do zapošljavanja je dolazilo relativno mali broj ljudi i oni su pretežno radili u rudnicima, a zatim na građevinskim, šumskim, poljoprivrednim i -ostalim radovima. Iz općine Zrmanja veći broj radnika radio je u rudniku Trepča. Od 1936. do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije iz sela Velika Popina bilo je zaposleno samo u Trepči, stalno ili povremeno, oko 110 radnika.⁴ Po sje-

4 Podaci Steve Grubišića i Dane Labusa iz Velike Popine, kod autora.

ćanju Mane Breke, koji je prije rata neko vrijeme radio u rudniku Trepča, od 1930. pa do okupacije radilo je u Trepči stalno ili povremeno oko 40 rudara iz Vrela, Rujišta, Priljeva i Bribudića. S toga područja i na drugim radovima u zemlji radilo je oko 30 radnika i zanatlija.

Veliki broj mladih ljudi iz općine Zrmanja nije mogao dobiti zaposlenje u privrednim djelatnostima. Zbog toga neki odlaze u žandarmeriju, policiju, pod-oficire i finance. Gotovo da nije bilo sela iz kojeg nije izvjestan broj ljudi bio u ovim službama. Karakterističan je i ovdje primjer iz Velike Popine. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije u ovo selo vraća se svojim kućama 29 žandara i policajaca.⁵ Iz dijela ove općine, južno od Zrmanjskog klanca, također je bilo uoči rata oko 30 žandara, policajaca i financa. Neki od njih, naročito oni stariji, odgojeni kao čuvari režima, u toku narodnooslobodilačke borbe stavili su se u službu neprijatelja. Ipak je pod utjecajem Partije i SKOJ-a veći dio ovih mladih ljudi, koje su bijeda i siromaštvo natjerah u žandarmeriju i policiju, već u početku pristupio narodnooslobodilačkoj borbi. Više njih postali su istaknuti partizanski komandiri i komandanti.

Emigracija mladih ljudi iz ovih krajeva javlja se u velikom broju, naročito krajem prošlog i početkom ovog stoljeća, pa sve do prvog svjetskog rata, a u manjoj mjeri i neposredno poslije rata. Oni su najčešće odlazili u Ameriku i poslije dugogodišnjeg rada u rudnicima, šumama i na građevinama, vraćali se iscrpljeni u svoj kraj. Opisujući stanje ovih radnika, Jakov Blažević u svom članku »Ekonomsko-socijalne i političke prilike u Lici uoči NOR-a i djelovanje Komunističke partije u tim uvjetima« kaže: »Ta jeftina radna snaga bila je roba koja je tekla na beskrajnoj traci suvremene trgovine počevši od seoskog trgovca i palanačkih zelenaških bančica, pa sve tamo do dolarskih magnata Amerike. Pljačka je počinjala sa zajmom za putne troškove (šćf-karta) i nije se završavala sve dok je taj dužnik mogao rintati.«¹¹

Samo prividno je izgledalo da u zaostalosti i seljačkoj učmalosti nema uslova za djelovanje Komunističke partije i za revolucionarnu akciju. Razni oblici eksploatacije, pauperizacija seljaka i političko bespravlje sve više su nabijali revolucionarnu eksplozivnost, koju je u ovoj sredini mogla razviti i usmjeriti, samo Komunistička partija kroz strpljivi rad i organiziranu akciju.

Kratak pregled političkih prilika u općini Zrmanja i pojava revolucionarnih ideja između dva rata

Politička situacija u općini Zrmanja poslije prvog svjetskog rata nosi pečat privrednih teškoća i uzavrelih društveno-političkih zbivanja u zemlji. Budući da je bila naseljena srpskim stanovništvom, izuzev oko 20 domaćinstava hrvatske nacionalnosti, velikim dijelom je to opredjeljivalo i odnos stanovništva prema pojedinim političkim grupama i partijama. Utjecaj Svetozara Pribićevića i njegove Samostalne demokratske stranke među srpskim stanovništvom kotara. Gračac poslije prvog svjetskog rata, prema riječima Gojka Polovine, još više je ojačao i učvrstio se »što je bila posljedica uspjeha Srbije u ratu.«⁷ I općinu Zrmanju

5 Isto.

6 HAK, Zbornik 5, 1973, str. 65.

7 HAK, Zb. 1, 1969, str. 647.

su pratile sve nedaće u novoformiranoj jugoslavenskoj državi kao što su: obećana a neizvršena agrarna reforma, zaostala i u ratu iscrpljena privreda, povratak vojnika i invalida s frontova, povratak ratnih zarobljenika iz raznih zemalja i učesnika u oktobarskoj revoluciji, halapljivost »skorojevića« da iskoriste nastalu situaciju za bogaćenje i uz sve to podgrijava euforija zanosa da su oslobođenjem i ujedinjenjem zadovoljene »vijekovne težnje« naroda za slobodom i pravdom. Glavni politički, problemi u zemlji proizlazili su iz kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa i na njima zasnovanog privrednog i društvenog razvoja. U referatu na Petom kongresu KPH drug Uto o tadašnjoj privrednoj i političkoj situaciji kaže: »Prvi svjetski rat ostavio je u svim našim zemljama duboke tragove, osobito u privredi koja je pod konac rata bila potpuno zamrla. ... Uslijed političkog haosa u zemlji kao i niza drugih faktora privreda se od 1918. godine vrlo sporo obnavljala.«⁸

U zaostaloj seljačkoj, sredini, kakva je bila ova u zрманjskoj općini, udaljenoj od privrednih, kulturnih i većih političkih centara, lakše se manipulisalo s masama. Ovdje je sporije sazrijevala spoznaja o manevrima i ulozi velikosrpske i ostalih buržoazija, o gušenju nacionalnih prava, manipulacijama s agrarnom reformom, nemilosrdnoj eksploataciji radničke klase i seljaštva i surovom gušenju svih političkih sloboda. Politička zbivanja u općini bila su u dosta velikoj mjeri odraz kako situacije u zemlji, tako i društveno-ekonomskog profila ove sredine. O situaciji u to vrijeme, apostrofirajući naročito prilike u Lici, Jakov Blažević kaže: »Velikosrpski režimi nacionalnog ugnjetavanja, političkog nasilja i ekonomske pljačke u staroj Jugoslaviji naročito su se aktivizirali u jačanju društveno-pohtičke pozicije palanačke buržoazije, krijući svoje klasne pozicije i eksploataciju seljaka i druge sirotinje iza vjerskih i nacionalističkih amblema, motiva i emocija.«⁹

Malobrojna sitna trgovačka buržoazija, koja je na području općine Zrmanja većinom potekla u prvom koljenu sa sela, zajedno s popovima, malim državnim službenicima i općinskim upravljačima, daje glavni ton političkim odnosima na koje bitno utječe. Sve to čine, kako kaže Blažević, »gradeći političke i vlastodržačke pozicije na ideologiji iskorištavanja vjerskih i nacionalnih razlika i sukoba«. Takva manipulisanja su utjecala da se birači na izborima u ovom kraju opredjeljuju pretežno za građanske režimske stranke.

EkspONENTI vlasti koristili su razna sredstva da narod odvrate od razmišljanja o bitnim životnim problemima i da ga vežu za nenarodne režime. Školski programi bili su podešeni da veličaju monarhiju i postojeći kapitalistički sistem. Pojedini popovi su u kontaktima sa narodom napadali komuniste i napredne ljude, tražeći bogobojažljivost i skrušenost vjernika. Razne svetosavske i državne proslave održavane su u slavu boga, dinastije, srpstva i postojeće države. Samo su napredni učitelji u programe takvih proslava unosili progresivne misli. Osiromašeni i obespravljani narod u uslovima pritiska i bespravlja, bio je doveden u situaciju da se izjašnjava za građanske buržoaske partije, bez obzira da li se njeni pripadnici zvali demokrati, samostalni demokrati, radikali, JNS-ovci, JRZ-ovci ili nekim drugim imenom.

U Zrmanji i na Otrčju osnovana su sokolska društva, ali s obzirom na materijalne i kadrovske uslove ona nikada nisu imala značajniji politički utjecaj.

8 V kongres KPI, Kultura, 1949, str. 18.

9 HAK, Zb. 5, 1973, str. 66.

S jačim utjecajem javlja se predratna četnička organizacija s centrom na Otriću i ne tako brojnim ali za one prilike utjecajnim sljedbenicima i »galamdžijama« u cijeloj općini. Oni su po kafanama ili na nekim svojim manifestacijama izbacivali nacionalističke parole i veličali vladajući režim i monarhiju. Taj velikosrpski duh sitne buržoazije i ponekog činovnika i imućnijeg seljaka imao je određenog odraza i na događaje poslije ustanka 1941. kada su se upravo iz takvih sredina javljali organizatori četnika kao saradnici okupatora i neprijatelji naroda od nosača od i l a č k e borbe, iako su neki iz ovih organizacija rano otišli u partizane.

Zadnjih godina uoči rata jača utjecaj opozicije i posebno lijevog krila Samostalne demokratske stranke u kojem se javljaju i ugledniji seljaci koji sa simpatijama gledaju na djelovanje Komunističke partije. Međutim, režimske stranke, a naročito JNS i JRZ, od svog nastanka do početka rata nose izborne pobjede na ovom području. Lokalne političke vođe, zavisno od situacije, često su napuštale jedne gospodare i prelazile drugima. Dd 1929. mnogi su bili Pribičevićevi, kasnije su prelazili JNS-u, JRZ-i, Samostalnim demokratima i ostalim strankama. Gotovo cijelo vrijeme između dva rata općinski načelnik u Zrmanji mijenjao je stranke i mirno ostajao na položaju.

Narod je na razne načine izražavao svoje nezadovoljstvo s prilikama u kojima je živio. Nezadovoljan je bio zbog poreza, niskih cijena poljoprivrednih proizvoda, teškoća u zapošljavanju i svega drugog što ga pritiska.¹⁰ U teškim životnim uslovima i neprekidnim političkim krizama u zemlji (za 22 i pol godine Kraljevine Jugoslavije promijenjene su 34 vlade), Komunistička, partija Jugoslavije svojim djelovanjem na širem planu i u ovim krajevima sve više razvija iskre naprednih shvaćanja i revolucionarnih gibanja. U prilikama kakve su vladale u zрманjskoj općini dvadesetih godina, taj utjecaj Partije još uvijek se ne ispoljava kao organizirana akcija radničke klase i, seljaštva. Citavi buržoaski sistem, kojem je saveznik i zaostalost u selu, uz aktivnu podršku sitnoburžoaskih lakeja, suprotstavlja se svemu što je napredno.

Ideje o postojanju revolucionarnog radničkog pokreta i njegovih sindikalnih i političkih organizacija dolazile su u gračački kotar i zрманjsku općinu još prije prvog svjetskog rata. Njih donose pojedini pečalbari i radnici koji se vraćaju iz zapadnoevropskih zemalja i Amerike. Te ideje su ostavljale izvjesne tragove u narodu. Najviše se govorilo o surovoj eksploataciji i štrajkovima u zapadnim zemljama.

Značajan utjecaj u širenju ideja revolucionarnog radničkog pokreta poslije prvog svjetskog rata imali su povratnici iz Rusije. S ovog područja bili su brojni zarobljenici u Rusiji, učesnici u oktobarskoj revoluciji i dobrovoljci u prvom svjetskom ratu. Samo iz Velike Popine bilo je 18 učesnika u oktobarskoj revoluciji. S područja općine Zrmanja bilo ih je preko 40. Prema nepotpunim podacima iz sela Vrelo, Palanka, Rujišta, Prljevo, Pribudić i Rastićevo, bilo je oko 76 dobrovoljaca u prvom svjetskom ratu. Svi oni koji su ostali do kraja ovog rata u Rusiji, nakon povratka u zemlju, sa simpatijama su pričali o borbi ruskih

10 Takvu situaciju odražava i pjesma koja je nikla u narodu i kružila po selima krajem tridesetih godina, a koju je zabilježio Miloško Dronjak:

U Zrmanji baš na kraju Like,
tu se rade nepravde velike.
Općina je u Zrmanji »jaka«,

malo gazda puno siromaha,
Načelniku kormilo u ruci,
a ti, rajo, potegni povuci.

radnika i seljaka, o Lenjinu i stvaranju novog poretka. Oni su iznosili ono što su vidjeli i doživjeli, ali bez veće idejno-političke naobrazbe nakon povratka najvećim dijelom brzo su se utopili u sivilo svakodnevnice.¹¹

S oduševljenjem su neki povratnici pričali o djelovanju u Rusiji Zrmanjca Maksima Čanka, neustrašivog revolucionara, učesnika u oktobarskoj revoluciji i komesara Prvog jugoslavenskog odreda Crvene garde. Ovaj legendarni Zrmanjac, zajedno s Nikolom Kovačevićem, Spasojem Stejićem i drugima, organizirao je prvu prvomajsku proslavu i paradu u Srpskom dobrovoljačkom korpusu. U Voznesensku komanduje paradom na toj proslavi. Nalazi se na čelu disidenata (onih koji su se priključili revoluciji) iz dobrovoljačkog korpusa u Jekaterinoslavu (4.945 vojnika i nižih oficira). U ljeto 1917. osnovan je u Rusiji Jugoslavenski revolucionarni savez (JRS) od ratnih zarobljenika (oko 20.000 članova), a za predsjednika njegovog centralnog komiteta izabran je Maksim Čanak, rođen u Zrmanji 1888. godine, poginuo 1. aprila 1918. u odbrani Dnjepropetrovska.¹² O Maksimu Čanku pričao je i Vaso Sijan, povratnik iz Rusije i kasnije organizator prve partijske organizacije u Zrmanji.

Od povratnika iz Sovjetskog Saveza Vaso Sijan, siromašni seljak iz Prljeva, spada u istaknutije pobornike ideje oktobra. Poslije zarobljavanja na ruskom frontu bio je dobrovoljac na Dobrudži, gdje je i ranjen. U oktobarskoj revoluciji nailazi se na strani boljševika. Po povratku iz Rusije radi povremeno u raznim krajevima zemlje kao zidarski radnik. S oduševljenjem propagira ideje oktobra i postaje u općini Zrmanja između dva rata najistaknutiji, aktivista radničkog pokreta. Njegova je zasluga, zajedno s učiteljem Žarkom Čuićem, da je Komunistička partija već poslije 1934. godine počela organizirano djelovati na Prljevu i u općini Zrmanja. Učestvuje u formiranju prve partijske organizacije na području općine početkom 1939. i postaje njen sekretar.

Svoja saznanja i iskustva iz djelovanja revolucionarnog radničkog pokreta između dva rata donose i radnici iz zрманjske općine koji rade u rudnicima, na građevinskim objektima i drugim radovima širom Jugoslavije. U rudniku Trepča oni zajedno s ostalima učestvuju u dva velika štrajka 1936. i 1939. godine. Organizirani u URSSJ i pod rukovodstvom Partije, zajedno s ostalim radnicima, neki od njih odigrao su značajnu ulogu u razvoju radničkog pokreta i dizanju ustanka 1941. na Kosovu. Posebno su se isticali rudari iz Velike Popine: Dane Brkljač, Jovo Jovanić, Nikola Labus, Mi'lan Labus i Vaso Labus, zatim Pero Cuk iz Male Popine, Milan Prodanović i Nikola Marčetić iz Zrmanje i drugi. Tridesetog jula 1941. godine grupa rudara, komunista predvođena Danom Brkljač, članom Mjesnog komiteta KPJ Kosovska Mitrovica, srušila je stubove broj 17, 18 i 19 i time onesposobila žičaru. Bila je to prva akcija u Trepči u borbi protiv okupatora, i njegovih slugu.¹³ Tako je 7 diverzanata rudara, svi članovi KP (među kojima su bili Dane Brkljač, Jovo Jovanić, Nikola Labus i

U Cjeloviti podaci nisu prikupljeni. Mnogi solunski dobrovoljci bili su i zarobljenici u Rusiji. Popis za Veliku Popinu izvršio je Dane Labus. Za ostala sela zрманjske općine popis učesnika u oktobarskim događajima nije potpun. Popis dobrovoljaca u prvom svjetskom ratu za južno područje općine Zrmanja izradio je Milan Marčetić Zućo.

12 Ivan D. Očak, Jugoslaveni u oktobru, Narodna knjiga, Beograd, 1967, str. 50, 58, 59, 68, 70, 73, 87, 89, 217, 345. i Nikola Grulović, Jugoslaveni u ratu i oktobarskoj revoluciji, Prosvjeta, Beograd, 1962, str. 101, 103, 110, 112, 116, 130, 144, 169, 170, 171, 174, 178, 179.

13 Detaljnije o tome u članku Branislava Božovića na str. . . . ove knjige.

Milan Labus), onesposobila žičaru dugu 6.350 metara, kapaciteta 100 tona, na sat, kojom se olovna, ruda prebacivala iz rudnika Stari trg do postrojenja za preradu u Zvečanu. Nekadašnji rudari iz Trepče, zatečeni u zрманjskoj općini 1941, dali su značajan doprinos razvoju ustanka i NOB-a. u ovim krajevima.

Napredne ideje donose u Zrmanju i radnici zaposleni na raznim radovima u drugim krajevima. Nekolika mladih radnika zaposlenih u Beogradu uključeno je u radnički pokret, povremeno dolaze u Zrmanju i pričaju o radničkim i studentskim akcijama. U tome se posebno ističu Ljubomir Mrdalj i Dane Škundrić iz Palanke, te Branko Novaković s Pribudića, zaposleni u studentskom domu u Beogradu, Vaso Jarić s Rujišta radi u oficirskoj zadruzi, Gojko Pupavac iz Palanke, zaposlen u Rakovici itd. Brojni su i dragi napredni radnici, seljaci i šegrti, kao i đaci iz Zrmanje koji nezadovoljni politikom protivnarodnih režima i stanjem u zemlji sve više se vezuju uz ideje i ciljeve Komunističke partije. U selu Velika Popina, na području općine Zrmanja, rođen je 18. jula 1915. godine Jovan Stojavljević, koji spada među najbriljantnije likove predratnog komunističkog i naprednog omladinskog pokreta Jugoslavije.

Osnivanje prve organizacije KPJ u Zrmanji i njeno djelovanje do ustanka 1941. godine

Organizovano djelovanje Komunističke partije Jugoslavije na području općine Zrmanja počinje 1934. i, 1935. godine najprije preko pojedinačnih veza. To je vrijeme kad Komunistička partija Jugoslavije sve više sređuje svoje redove, usmjerava aktivnost na djelovanje u masama i bori se za formiranje širokog narodnog fronta protiv reakcija i diktature.

Snažnije partijske organizacije u Lici do toga, vremena postojale su samo u Gospiću i Perušiću. Nije bilo organiziranog djelovanja Komunističke partije na širem području Like, a naročito u selima. Prvi začetnik formiranja partijske organizacije u općini Zrmanja bio je Vaso Sijan. Po povratku iz Rusije 1919. nije, kao neki drugi, utonuo u bezličnost svakodnevnog teškog života i siitnose-ljačke stihije, već je sve do pogibije 1942. godine bio najistaknutiji komunista i strastveni zagovornik ideja oktobra.

Godine 1934. došao je u Prljevo za učitelja Žarko Ćuić, rođen u Brinju, a Učiteljsku školu završio u Karlovcu gdje je održavao veze s komunistima. Njegovo iskustvo iz političkog rada i veze s članovima Partije omogućili su mu da i na Prljevu otpočne organizovano djelovati. To je u stvari prvi poznati početak organizovanog rada komunista u zрманjskoj općini. Od toga vremena veze Vase Sijana s partijskom organizacijom nisu prestajale. Poslije odlaska učitelja Ćuića s Prljeva, Vaso Sijan sarađuje s članovima Partije u Gračacu — Nikolom Krajnovićem, Gojkom Polovinom i drugima. Dolazak učitelja Ćuića u Prljevo omogućio je da Vaso Sijan nastavi dotadašnju aktivnost novim sredstvima i metodama organizovanog rada.

Broj komunista na Prljevu pojačava se 1936. dolaskom mladog učitelja Miloja Čuka. Još za vrijeme školovanja u Karlovcu bio je pod utjecajem naprednog omladinskog pokreta. Ovaj mladi učitelj, rodом iz Zrmanje, poletan i čvrsto ubijeđen u ideje socijalizma, ugledan i poštovan, sam je svojom neposrednošću ulijevao povjerenje kod ljudi. To je bilo značajno za njegov politički rad i utje-

caj u narodu. Dolaskom na Prljevo povezuje se sa Žarkom Čuićem i Vašom Sijanom. Iduće 1937. godine premješten je u Pribudić, gdje je otvorena nova osnovna škola. Aktivnost ove grupe na Prijevu i Pribudiću strogo je ilegalna. Zbog promjena u sastavu grupe komunista (izmjena učitelja, povremeni, odlazak na radove Vaše Sijana, slabije veze s partijskim rukovodstvima itd.), u to vrijeme još se ne formira partijska ćelija na Prljevu. Ta okolnost ne umanjuje odlučujuću ulogu Žarka Čuića, Vaše Sijana i Milojka Čuka u formiranju organizacije KPJ u Zrmanji. Ova grupa komunista stvorila je preduvjete za kasnije organizovanje partijske organizacije.

Godine 1938. i 1939. dolazi do još jačeg povezivanja i djelovanja organizacija KPJ u Lici. U toku 1938. i slijedećih godina komunisti iz Gračaca uspostavljaju neposrednije i trajne veze s Komunističkom partijom preko članova Partije u Gospiću. Te veze se najčešće održavaju s Jakovom Blaževićem iz Gospića, koji je i sam u više navrata¹ dolazio u Gračac. Povezanost s najvećom organizacijom u Lici davala je stabilnost organizovanju i aktivnosti Partije u gračačkom kotaru.

U toku 1938. i 1939. komunisti iz Zrmanje uspostavljaju stalne veze s partijskom organizacijom i pojedinim njenim članovima u Gračacu. Ove veze se održavaju tako što su članovi Partije iz Gračaca dolazili u Zrmanju ili su komunisti iz Zrmanje, po raznim poslovima, odlazili u Gračac i ostvarivali kontakte. Na tome naročito rade Vaso Sijan i Milojko Čuk i koji sve jače sarađuju s Nikolom Krajnovićem, Gojkom Polovinom, Dušanom Drakulićem i drugima.

Godine 1939. formira se partijska ćelija na Prljevu. U ćeliji se nalaze Vaso Sijan, Milojko Čuk i Nikola Dimić. Ovaj posljednji se kasnije pasivizira i otpada iz redova Partije. Sekretar ove prve partijske organizacije na području općine Zrmanja bio je Vaso Sijan. Ova organizacija nije bila »općinskog značaja«, ali je svoj utjecaj do kraja 1941. širila na sva sela zрманjske općine. Veze ove ćelije jačaju formiranjem Kotarskog komiteta KPH za Gračac 1939. godine. Za člana toga komiteta iz zрманjske partijske organizacije izabran je njen sekretar Vaso Sijan. U svim organizacionim i kadrovskim promjenama Kotarskog komiteta Vaso Sijan je ostao njegov član sve do pogibije 1942. godine.

Već u vremenu od 1935. do 1937. godine Partija vodi pojačanu borbu protiv profašističkog kursa vladajućih krugova u unutrašnjoj i spoljnoj politici. U ove krajeve sve više dolaze vijesti o zbivanjima u zemlji i u inostranstvu. Događaji koji se odvijaju u zemlji na širem planu imaju svoj odraz u gračačkom kotaru i u Zrmanji. U narodu raste zainteresiranost za te događaje. Dolazi do sve većeg »politiziranja« masa. Vaso Sijan i Milojko Čuk u Zrmanji održavaju brojne sastanke i vode razgovore sa seljacima, daju na čitanje letke, razne proglase, naprednu štampu i drugo. Revolucionarni pokret ne prodi u ovaj kraj samo kroz organizirano djelovanje grupe komunista, a od 1939. i partijske organizacije, već i spontano stotinama drugih kanala pod utjecajem raznih faktora i cirkulaciji naprednih ljudi i ideja. U to vrijeme povećava se kretanje radnika i daka koji povremeno dolaze u ovaj kraj i donose nove napredne ideje.

Partijska organizacija na Prljevu (kasnije u Zrmanji) bila je malobrojna i mlada. Nedovoljna idejno-politička i organizaciona osposobljenost njenih članova, uz sav entuzijizam, otežavali su da se Partija, za kratko vrijeme do početka rata, još više omasovi i jače politički afirmira na području cijele općine. Slično kao i u drugim krajevima partijska organizacija je bila opterećena nasljeđenom praksom strogo ilegalnog rada i zatvorenosti. Takva, praksa zadržala

se u gračačkom kotaru i u početku narodnooslobodilačke borbe (maja 1942. u gračačkom kotaru još uvijek je bilo samo 28 članova Partije uz stotinjak članova SKOJ-a). Kotarski komitet KPH za Gračac ni sam nije bio dovoljno osposobljen za razvijanje još šire aktivnosti u novim ustavima. Vaso **Sijan** kao njegov član i sekretar partijske organizacije u Zrmanji bio je disciplinovan komunista, poduzimljiv i marljiv. Posjedovao je neograničenu ljubav prema Partiji, ali kao i mnogi drugi tadašnji komunisti nije imao dovoljno političkog i organizacionog iskustva za rad u novim prilikama.

Upravo 1939. s Pribudića je u Zrmanju premješten Milojko Ćuk. Partijska organizacija tada dobiva mogućnost neposrednijeg djelovanja u dolini Zrmanje. Kao obrazovaniji komunista' Milojko Ćuk ima širi dijapazon djelovanja i utjecaja. On nabavlja, koristi i daje drugima na čitanje naprednu štampu. Nalazi se na čelu Udruženja učitelja u gračačkom kotaru i ističe se svojom aktivnošću i svojim utjecajem.¹⁴ Povezuje se izvan općine s komunistima i naprednim ljudima na području kotara. Osim s Gojkom Polovinom, Nikolom Krajnovićem, Dušanom Drakulićem kontaktira s Nikolom Miljušem, kasnije Dimitrijem Pričom, Nikicom Rapajićem, kotarskim pristavom Sretenovićem i drugima.

U vrijeme formiranja partijske organizacije pozitivnu ulogu u širenju naprednih ideja imalo je u zрманjskoj općini i nekoliko učitelja simpatizera Partije. To se odnosi naročito na Branka Zutića u Zrmanji, Iliju Utvića u Otriću i Ljubicu Trninić u Velikoj Popini. Kao školski nadzornici na ovo područje dolazili su i djelovali s naprednih pozicija Nikola Miljuš i Dimitrije Priča.

Godine 1940. za učiteljicu na Prljevu dolazi Smilja Pokrajac—Radošević, rođena u Metku 1920. godine. Došla je kao član KPJ i uključila se u partijsku organizaciju na Prljevu. U to vrijeme bila je mladi član Partije, ali s puno energije i odanosti idejama socijalizma. Posebno se interesirala za rad sa ženama. Uvijek je bila neposredna i vedra. Nije bila sklona dramatiziranju problema, a njihovom rješavanju pristupila je ozbiljno. Zbog svih tih osobina bila je dobro prihvaćena u sredini gdje je živjela i djelovala.

Partijsku organizaciju u Zrmanji krajem 1940. sačinjavah su: Vaso **Sijan**, sekretar, Milojko Ćuk i Smilja Pokrajac. U njenu aktivnost uključio se prethodne godine i omladinac Vaso Prodanović (aiutor ovog članka). Kao đak Srednje poljoprivredne škole u Valjevu djelovao je u naprednom omladinskom pokretu. Tražio je vezu s partijskom organizacijom u Zrmanji i u ljeto 1939. povezo se najprije s Milojkom Ćukom a odmah poslije toga i s Vašom **Sijan**om. Od toga vremena postaje njihov bliski saradnik. Sekretar partijske organizacije prima ga u SKOJ (naziva ga komsomolcem) i zadužuje za rad s omladinom. Kasnije, poslije ustanka u 1941. primljen je kao četvrti član partijske organizacije u Zrmanji.

Od 1938. godine na području zрманjske doline naprednim shvatanjima i simpatijama prema Komunističkoj partiji piosebno se ističu: Mile Koj Bogunović, Dmtar Luke Marčetić, Nikola Marčetić Nidžo, Perica Vujić, Milojko Dronjak, Pero Dronjak, Perica Ćuk u Palanci i drugi. Cijela obitelj Milojka Ćuka bila je naprednih shvatamja. Posebno se ističu njegova sestra Jela i brat Ilija, pop (koji se od početka uključio u NOP, a kasnije bio vijećnik ZAVNOH-a i

14 Sjećanja Dimitrija Price koji je bio školski nadzornik 1940. u Gračacu (dato autoru 31. 1. 1980. godine).

i član Glavnog odbora JNOF Hrvatske). Napredne demokratske ideje podržavao je Nikola Ćuk Babi, otac ove obitelji, koji je kasnije u poznim godinama išao putevima partizana.

Na Otriću u to vrijeme preko ljetnih praznika djeluje Ilija Radaković, đak Učiteljske škole najprije u Gospiću, a zatim u Petrinji. Aktivnost u naprednom omladinskom pokretu otpočeo je u Gospiću, gdje je postao i član SKOJ-a 1938. godine.¹⁴³ Naprednijim shvatanjima i simpatijama prema Komunističkoj partiji ističe se nekoliko uglednijih ljudi na Otriću i Maloj Popini kao što su : Iso Marčetić, Stevo Mairičić, Đuro Budimir Laćan, Glišo Ćuk, Satkan Sujica i drugi. Velika Popina dugo vremena nije bila povezana s organiziranim partijskim djelovanjem. Na pojavu naprednih ideja u Velikoj Popini utjecali su naročito radnici zaposleni u rudniku Trepča i na drugim radovima. Oni su povremeno dolazili kući i donosili napredna radnička shvatanja. Nešto bolje veze Kotarskog komiteta KPH za Gračac uspostavljene su s nekoliko simpatizera Partije iz Velike Popine neposredno uoči rata. Među ovim simpatizerima isticali su se naročito Ilija Jovanić, Đuro Skundrić i Pavle Novaković Pajina, Gnjatija Labus, sezonski radnik i dr.¹⁵ Uoči rata javljaju se u Velikoj Popini i napredni omladinci braća Jovo i Stevo Grubišić. (Između 1929. i 1934. godine Stevo Grubišić je radio najprije kao šegrt, a zatim kao 'kalfa kod Mane Korača jednog od osnivača partijske organizacije u Gračacu).

Više naprednih seljaka bilo je na Prljevu i Pribudiću, gdje su djelovali Vaso **Sijan** i Smilja Pokrajac. Među istaknutije spadaju: Nikola Novaković Pop, Milan Starčević, Stevan Novaković Stević, Simo Novaković **Siput**, Pero **Sijan** i dr.

Teško bi bilo navesti sve one koji su pozitivno utjecali na razvoj političke situacije. Najčešće nije se radilo o organiziranim ili neorganiziranim simpatizerima. Mnogo više je bilo onih koji su pošteno živjeli i procjenjujući na vlastitom iskustvu položaj seljaka i stanje u zemlji izvlačili pozitivne zaključke. Oni su svojim životom i ponašanjem utjecali na okolinu. Postepeno su prihvaćali ideje komunista i djelovali da to učine i drugi.

Članovi Partije su radili u strogo ilegalnim uslovima i obavljali partijske zadatke uz svoje profesionalne poslove. U najtežem položaju bio je Vaso **Sijan**. Uz partijske obaveze morao je da traži povremeno zaradu i osigurava egzistenciju svojoj porodici. Iako samouk, svojom upornošću izrastao je u istaknutog partijskog radnika. Rukovodio je partijskom ćelijom u kojoj su uglavnom bili intelektualci (Milojko Ćuk, Smilja Pokrajac i kasnije Vaso Prodanović), al-i kod svih članova uživao je veliko poštovanje. Odlikovao se skromnošću i drugarskim odnosom prema svojim saradnicima.

Partijska organizacija u svom djelovanju koristila je 1940. i 1941. godine dosta obimnu partijsku štampu, koja je pristizala ilegalno raznim kanalima. Neka djela iz marksizma i napredne literature nabavio je učitelj Branko, Crn jar. On je u Zrmanju došao 1939. i već krajem 1940. godine premješten je u Srno-krić kod Lovinca. Prema literaturi s kojom je raspolagao dobivao se utisak da je komunista. Milojko Ćuk, koji je s njim radio, tvrdi da Črnjar nikada nije bio vezan za partijsku organizaciju. Iza njega u narodu nisu ostali tragovi ta-

14a Iz knjige »Narodni heroji Jugoslavije«.

15 Gojko Polovina, Početak i razvitak djelovanja KPJ na području kotara Gračac do aprila

1941. godine, HAK, Zb. 1, str. 667.

kvog djelovanja. Odmah poslije kapitulacije bivše Jugoslavije kao učitelj u Smokiciu eksponirao se na ustaškoj liniji. Njegova mala biblioteka ostala je u Zrmanji.

Priliv partijske štampe dolazio je najčešće preko Kotarskog komiteta KPH za Gračac. Organizacija u Zrmanji raspolagala je s prve dvije sveske Kapitala Karla Marksa (izdanje »Kosmos«). Raspolagala je i s nekim djelima Maksima Gorkog izdanim prije rata. Tu su bila i djela Travena, Sinklera i nekih drugih naprednih pisaca. Iz drugih krajeva donesene su još neke napredne knjige koje su izašle legalno, kao što su: »Zdravlje u Sovjetskom Savezu«, »Sport u Sovjetskom Savezu« i druge. Korištene su i druge brošure i knjige kao : »Umovanje zdravog razuma« od Vase Pelagica, »O kadrovima i partiji« od Dimitrova, dijelovi iz Historije SKP(b) i drugo. Iz Valjeva su doneseni i rukom prepisani dijelovi iz Komunističkog manifesta (staro pančevačko izdanje). Vaso Sijan i Miloško Čuk raspolagali su s raznim partijskim i ostalim listovima i časopisima kao što su »Proleter«, »Srp i čekić«, »Izbor«, zatim partijskim lecima itd. Sva ta štampa i literatura čuvana je do proljeća 1942. kad je najvećim dijelom uništena.¹⁶

Događaj od posebnog značaja za partijsku organizaciju u Lici bio je održavanje Prve okružne konferencije KPH za Liku na Plitvicama 18. augusta 1940. godine. Ova konferencija došla, je kao rezultat razvoja već narasle i ojačane partijske organizacije u Lici. Delegat komunista iz Zrmanje na ovoj konferenciji bio je Vaso Sijan. Rasprave i zauzeti stavovi na ovoj konferenciji o vrlo teškoj međunarodnoj političkoj situaciji (fašizam direktno ugrožava našu zemlju), o odnosu prema režimu, o svećenstvu i religiji, djelovanju antinarodnih elemenata, omasovljenju partijske organizacije, formiranju SKOJ-a, radu sa ženama i drugo, dali su daljnji podstrek za aktivnost partijske organizacije u Lici pa i Zrmanji.

Neposredno prije okupacije zemlje u martu 1941. dolazi u Zrmanju član OK KPH za Liku Tomo Nikšić. Upoznaje se sa situacijom u Zrmanji i daje značajnu pomoć organizaciji u pogledu ocjene političkog stanja i mjera koje treba poduzeti. Ukazujući na bitna pitanja s kojim se organizacija treba baviti, on je pred sam rat dao i pomoć i podstrek partijskoj organizaciji. Na taj način ona dobiva pomoć prvi put direktno od organa izvan kotara. O tom susretu Tomo Nikšić iznosi da je visoko cijenio nesebično zalaganje, odanost i poštenje Vase Sijana s kojim se sastao na Prljevu.¹⁷

Uoči aprilskog rata dolaze svojim kućama Zrmanjci iz raznih krajeva zemlje i nakon kraćeg zadržavanja odlaze u Knin, gdje su se javljali za vojnu rezervu. To su pretežno stalni ili sezopiski radnici. Najveći broji ovih radnika nakon kapitulacije ostao je u selima kod svojih obitelji. Narod je kapitulaciju Jugoslavenske vojske shvatio kao ogromnu katastrofu i strašno poniženje. U Zrmanju se vraćaju u to vrijeme i mnogi radnici i službenici koje su ustaške vlasti otpustile iz službe (željezničari, žandari, policajci, podoficiri, itd.), kao i oni koji su živjeli van teritorije novostvorene NDH. U selima su se našli mladi ljudi koji su prošli svijet, a sada su ostali bez posla i žive u stalnoj strepnji od krvavog terora ustaša. Situacija se znatno izmijenila u sastavu seoskog stanovništva, naročito onog aktivnog dijela. Među povratnicima izvjestan broj je i onih koji su već po

16 Sačuvana je prva sveska »Kapitala«, »Zdravlje u Sovjetskom Savezu«, »Sport u Sovjetskom Savezu« i nekoliko primjeraka radio-vijesti.

17 Tomo Nikšić, Uspomene na Gračac, sjećanja, te razgovor s autorom ovog članka.

raznim mjestima u zemlji aktivno sudjelovali u radničkom pokretu kao na primjer: Gojko Pupavac, Dane Skundrić i Branko Milinković iz Palanke; Vaso Jarić i Branko Jarić s Rujišta; Ilija Radaković, Glišo Ćuk, Vladimir Maričić i Jovo Bogunović s Otrića, Male Popine i Nad vrela; Vaso Prodanović i Jela Ćuk iz Zrmanje; Gn jati ja Labus, Jovo Grubišić i Stevo' Grubišić iz Velike Popine; Branko Novaković i Jan ja. Jokić s Prljeva i Pribudića-; Nikola Vještica iz Rastičeva i drugi.

Mnogi mladi nadnici, službenici, žandari, policajci i podoficiri, rođeni u siromaštvu, poslije povratka kućama ispoljavali su revolt zbog izdaje i okupacije zemlje. U razgovoru sa simpatijama, su prihvaćali napredne ideje. Partijska organizacija u Zrmanji okuplja ove mlade ljude i upućuje ih na pravilan put. Iz njihovih redova izrasli su kasnije listaknuti borci i vojni rukovodioci kao što su: Mane Breka (nekadašnji rudar), Branko Vladušić (narodni heroj), Mile Marčetić, Nemanja Marčetić, Dušan Maričić, Jovo Prodanović, Nikola Ćuk Bakula, Đuro Skundrić (iz Velike Popine) i mnogi drugi.

U aprilskoj katastrofi Kraljevine Jugoslavije mnogi rezervisti iz zрманjske općine donijeli su kućama svoje puške s municijom. Seljaci su dobivali puške i od onih rezervista koji su preko ovog terena odlazili svojim kućama. Ukupno je poslije kapitulacije u zрманjskoj općini ostalo oko 300 vojničkih pušaka i nekoliko puškomitraljeza.

Ustaški teror je bjesnio. Napetost u narodu, pomiješana strahom i buntom, vladala je na svakom koraku. Ustaše su uspostavile vlast u Zrmanji odmah po proglašenju NDH. Njihov povjerenik u zрманjskoj općini, trgovac i posjednik Milan Sulantić, u prvo vrijeme nema dovoljno snaga da ostvari svoje ciljeve. Kao prvi i glavni zadatak postavio je oduzimanje oružja. Kako još nije bio uspostavljen ustaški stan u Zrmanji, formirao je grupu od desetak domaćih seljaka, Hrvata i Srba. Ova grupa, u narodu nazvana pandurima, imala je uglavnom zadatak da po selima oduzima oružje. Ta akcija, zahvaljujući opreznosti i otporu naroda, nije uspjela. Oduzeto je svega nekoliko pušaka.

U toku maja 1941. ljudi se počinju sklanjati u šume. Tada se već pročulo o strašnim ustaškim zločinima u drugim općinama. Iz nekih sela ljudi noću spavaju u šumama, a po danu oprezno obavljaju poljoprivredne radove. Oni koji nemaju u blizini šuma i, koji su dnevno ugroženi, odlaze dalje od kuća i ostaju u stalnim zbjezgovima.

Poslije okupacije članovi Partije sastaju se i djeluju na isti način kao i prije rata. U ovoj sredini pozitivno se odražava dolazak sa strane mladih naprednih ljudi koji traže kontakte s članovima Partije i SKOJ-a. Na tom povezivanju i djelovanju među simpatizerima Partije angažuju se zajednički, i svaki u svojoj sredini, Vaso Sijan, Milojko Ćuk i Smilja Pokrajac. Po povratku u Zrmanju s izvjesnim brojem simpatizera radi i Vaso Prodanović u Vrelu. Među njima su: Jovo Prodanović, Mane Breka, Rade Prodanović, Nemanja Marčetić, Milojko Dronjak, Branko Sučević, Petar D. Prodanović i drugi. Uspostavljene su veze s Gojkom Pupavcem u Palanci i Vašom Jarićem na Ruju istima. U djelovanju partijske organizacije i dalje se koristi ilegalna i poluilegalna štampa iz ranijeg perioda. Težište njene aktivnosti bilo je na upozoravanju naroda da sakriva oružje i, da se priprema za borbu. Objašnjavano je da takva situacija ne može ostati i da će doći do ustanka i revolucije. Narod' je upozoravan da treba držati stražu i sklanjati se u šume prilikom dolaska ustaša.

Napad na Sovjetski Savez bio je signal za ustaše da pojačaju svoju zločinačku aktivnost. To pokazuju i primjeri ubojstva dvojice uglednih ljudi s Otrića (Pajan Maričić i Triša Radaković, lugar), kao i napada ustaša na zaselak Lukić Draga, gdje je ubijeno šestoro ljudi.

Poslije napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez očekivalo se da će Crvena armija brzo savladati napadača. Računalo se da će evropske zemlje pa i Jugoslavija dići ustanak i revoluciju. Partijska organizacija u Zrmanji djeluje samostalno, jer u -to -vrij-eme nije povezana s Kotarskim komitetom i njegovim sekretarom. Privremeni nedostatak veza nije imao značajnijeg o-draiza na međusobnu povezanost i aktivnost članova Partije u Zrmanji. U ilegalnim uslovima, udaljeni od većih političkih i privrednih centara, oni ni ranije nisu imali uvijek neposredne i česte veze s višim organima Partije.

Mnogi naročito ugledniji ljudi, morali su napustiti svoje kuće. To se odrazilo i na Milojka Čuka, koji je živio u samom mjestu Zrmanji. Odlučio je krajem juna da se privremeno skloni na područje Dalmacije, u Kistanje. Partijska ćelija s time se složila. Dogovoreno je da bude u vezi sa svojom partijskom organizacijom radi međusobnog informiranja o važnim događajima. Sredinom jula u sporazumu sa Smiljom Pokrajac i drugim svojim saradnicima Vaso Sijan se sklanja u -okolinu Prljeva, gdje se nalazi oko dvadesetak dana, održavajući vezu sa Smiljom Pokrajac, svojom obitelji i nekim od svojih suseljana sve do dana ustanka.

Partija u prvim danima ustanka, formiranje gerilskih odreda i njihove akcije

Ustanak na jugu Like 1941. godine, kao i u cijeloj zemlji, organizirala je Komunistička partija Jugoslavije. Ona je svojom organizacijom, programom i politikom, naročito nekoliko godina pred rat ulazila u sve pore društva, omladinskih i seljačkih masa, te velikog broja građana u Lici — i to je bio odlučujući preduvjet za razvoj ustanka. Takva situacija je bila i na području općine Zrmanja. Članovi KP, SKOJ-a, simpatizeri i napredni građani na ovom području u godinama prije ustanka stvarali su raspoloženje za borbu protiv fašizma i svih vrsta ugnjetavanja. Nije slučajno što su, se na čelu prvih ustaničkih odreda i četa skoro bez izuzetaka našli članovi Partije, simpatizeri i skojevci. Poznato je da su u narodu postojala različita politička gledišta i da je prije rata utjecaj građanskih partija na ovom području bio dosta jak. U tim najtežim danima narod je poša-ao u ustanak i -oružanu borbu zajedno s komunistima i to je bitna činjenica historijske važnosti.

Ustanak se proširio iz Drvara i Srba na -područje općine Zrmanja. Već prvog dana ustanka Milojko Čuk, član KP, postaje komandant 10. gerilskog odreda, a na čelu 9. gerilskog -odreda nalazili su se Glišo Čuk, simpatizer Partije — komandant i Ilija Radaković, član SKOJ-a. Sekretar partijske ćelije Vaso Sijan i član Partije Smilja Pokrajac -djeluju među ustanicima na Prljevu i Priibudiću, naročito oko formiranja seoskih vodova, zajedno s Nikolom Novakovićem Ninom s Priibudića, Ilijom Skundrićem iz Prljeva i drugima. Kao ugledni i utjecajni građani, članovi Partije Milojko Čuk i Vaso Sijan birani su i u prvi Narodni odbor za južno područje općine Zrmanja,

Partijska organizacija, uz sve teškoće i svoje slabosti, u ovim složenim uvjetima nedovoljno je bila povezana s Kotarskim komitetom KPH za Gračac. Komitet se u to vrijeme nije ni osjećao kao jedinstveni politički organ i centar aktivnosti. Do veće povezanosti partijskih organizacija u gračačkom kotaru i organizirane aktivnosti KK KPH dolazi tek poslije sjednice OK KPH za Liku od 11. septembra 1941. i dolaskom člana Okružnog komiteta Tome Nikšića u gračački kotar. Direktive u vezi -razvoja ustanka dolazile su do povratka boraca u sela poslije prvih ustaničkih dana iz Drvara i od Štaba gerilskih odreda za Srb i okolinu. Bez obzira na sve teškoće partijska organizacija u Zrmanji djeluje jedinstveno i poduzima niz dugoročnih političkih i organizacionih mjera (mobilizacija u odrede, snabdijevanje odreda, borba za bratstvo i jedinstvo, ras-krinkavanje sa,radnika okupatora, organiziranje tehnike i propagandne aktivnosti, organiziranje omladine i SKOJ-a, formiranje partizanskih jedinica, itd.). Uz svu svoju uskost ona u toku 1941. ostaje jedina i najznačajnija organizirana politička snaga narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području.

U općini Srb je još od juna 1941. postojao odbor nazvan »Inicijativni revolucionarni odbor«. On je prema pisanju pukovnika Todora Radoševića, nekoliko dana pred ustanak (oko 24. jula) »u općinama Srb i Zrmanja obrazovao 10 gerilskih odreda.«¹⁸ Prema tome, odredi su unaprijed bili predviđeni¹ za određene teritorije i određena sela. Predviđeno je da se za teritoriju Otrića (uključujući Veliku Popinu i Rastičevo) formira 9. gerilski odred, a za područje južno od Zrmanjskog klanca 10. gerilski odred.

Na Ljubim oj poljani i Poštaku seljaci su, počeli da se sklanjaju od ustaša čim su ovi počeli da hapse i ubijaju. Većina seljaka je samo, spavala na određenim mjestima, a po danu je obavljala svoje poljoprivredne poslove. Raspoloženje ljudi bilo je zrelo za ustanak. To će se pokazati već prvi dan ustanka a svim selima zrmanjske općine. Na obavijest o pripremama za ustanak Glišo Ćuk i Ilija Radaković, uz istaknute ustanike, kao što su: Iso Marčetić, Stevo Maričić, Đuro Budi,mir Laćan Miloš Budimir, Pavle Prodanović, Savo Šujica, Jovo Marčetić, Branko Marčetić, Vladimir Maričić, Dragan Maričić, Jovo Bogunović, Dane Bogunović, Nikola Ćuk, Ilija Ćuk i, drugi, sabrali su i ostale ljude, ukupno oko 35 boraca¹⁹ i 27. jula 1941. formirah odred nazvan 9. gerilski odred na čelu s Glišom Ćukom i Ilijom Radakovićem.

Prvu informaciju da neposredno predstoji ustanak dobili, su u graničnom predjelu između Srba i Zrman je Glišo Ćuk i Ilija Radaković. Ova dvojica istaknutih boraca neosporno su najzaslužnije ličnosti za organiziranje prvog odreda na Ljubinoj poljani i proširenje ustanka na područje zrmanjske općine. Njih dvojica povezala su se u julu mjesecu 1941. sa simpatizerima Partije i komunistima iz općine Srb i preko njih doznali za pripreme ustanka.

Odred na Ljubinoj poljani bio je u stvari začetak formiranja 9. gerilskog odreda u punom sastavu s borcima iz Otrića, Male Popine, Velike Popine, Cerovca. Nadvrela i Rastičeva. Odred se proširuje i kao cjelina nastupa dolaskom novih ustanika iz okolnih sela i zaseoka, već prilikom napada na Otrić, a drugog dana ustanka formiraju se i čete u odredu.²⁰ Istog dana poslije formiranje odrs-

18 HAK, Zb. 3, 1971, str. 672.

19 Broj boraca naznačen prema materijalu koji su za KK KPH Gračac pisali 1951. godine Vlade Maričić, Vaso Prodanović, Sakan Sujica, Milojko Cuk i Nikola Marčetić Nidžo.

20 Isto.

da na Ljubino polje stigla je vijest iz Zavrake od Gorka Polovine da je ustanak počeo i »naređenje za ustanak. Odredu je naređeno da napadne i zauzme željezničku stanicu Zrmanja, da prekine prugu i cestu, da se poveže s gerilcima na Srpskom klanu, kao i da dignu ustanak.«²¹

Na osnovu prethodnog dogovora odred se povezao sa Srbljanima na Srpskom klanu. Istu večer u Veliku Popinu su otišli Glišo **Cuk**, Ilija Radaković i još neki ustanici da obavijeste narod o ustanku i da ga pozovu u borbu. Tj samoj Velikoj Popini Gliši i Iliji priključili su se Dane Stojasavljević Maletin i drugi. Glišo **Cuk** i Ilija Radaković prolazili su kroz zaseoke, govorili narodu o ustanku i pozivali ga u borbu. Raspoloženje za ustanak popraćeno je pjesmom i pucnjavom. Rijetki su bili oni koji se nisu odazvali pozivu. Narod se u vrlo kratkom roku odlučio i već iste večeri pošao u najtežu i najpravedniju borbu u svojoj povijesti. Upravo iz ovog sela pali su i prvi borci u ustanku. U tom momentu ispoljava se sva veličina najpozitivnijih vrlina naroda. Borci iz Velike Popine 27. jula 1941. oko 21 sat, sa Glišom Čukom, skupljaju se prema ranijem dogovoru na Mušičinoj previji i učestvuju u napadu na Otrić.

Napad na Otrić izvršen je u zoru 28. jula 1941. zajedničkim jurišom boraca s Ljubine poljane i iz Velike Popine, koji su s ostalim borcima okolnih sela sačinjavali 9. gerilski odred. Otrić je do dana oslobođen. Odmah poslije oslobođenja Otrića ustanici su raspoređeni za određene položaje i diverzantske akcije, po grupama i selima, jer manjih formacija od odreda nije bilo. Stab 9. gerilskog odreda »požurio je s desetak boraca u Zrmanju da likvidira općinsku upravu.«²²

Ustanak se dalje širio velikom brzinom. Vijesti o ustanku išle su od usta do usta, od sela do sela. Vladimir Maričić, jedan od učesnika ovih događaja vidi: »Brojne kolone ljudi sa i bez oružja, koje su na sve strane duž puteva i staza hitah ka općini, leglu stare i nove reakcije i zlodjela ... Glas o ustanku širio se kao poplava«. Već u 9 sati. 28. jula nije bilo sela na području zрманjske općine u kojem se ljudi nisu digli na ustanak. Malo je bilo onih koji su ostali pasivni i iščekivali šta će biti s ustankom. U isto vrijeme kad je grupa s Otrića dolazila prema Zrmanji, zajedno s njom jurišali su i ustanici iz Vrela, Doljani, Gudure, Cerovca i drugi. Do žandarmerijske stanice u Zrmanji prvi je stigao Mane Breka s još nekoliko boraca iz najbližih kuća pored mjesta Zrmanja. Žandari su se predali i Zrmanja je oslobođena, bez otpora. Masovnost ustanka predstavljala je jednu od njegovih bitnih karakteristika. Sva sela zрманjske općine učestvovala su u ustanku i svuda je bilo pojedinaca koji su se isticali i davali podstrek drugima.

Poslije podne 28. jula 1941. u dvorištu trgovca Breke, za područje južno od Zрманjskog klanca, formiran je 10. gerilski odred. Za komandanta odreda izabran je Miloško Cuk, član KP. Ujedno je za komandira 1. voda izabran Mane Breka a za komandira 2. voda Dušan Maričić. Prilikom formiranja odreda bilo je postrojeno 70 do 80 boraca. U instrukcijama za formiranje odreda nije se postavljalo pitanje izbora političkog komesara i polaganje zakletve. Iz nekih sela nisu bili prisutni borci prilikom formiranja odreda, ali Miloško Čuk je prihvaćen

21 Vojnoizdavački zavod (dalje VIZ) JNA »Vojno delo«, Zb., knj. 1, Beograd, 1963, str. 359.

22 Isto, str. 361.

od svih i ostao priznati komandant ina ovom području sve do odlaska na dužnost komandanta gračačkog bataljona »Gavrilo Princip« krajem decembra 1941. godine.

U toku 28. jula na području općine Zrmanja izvršeno je niz oružanih akcija i diverzija duž pruge i ceste Zagreb—Split. Tako na primjer, nedaleko vijadukta Bender kod stražarnice, Branko Vladušić i Dušan Vladušić zarobili su 4 domobrana s 4 puške i oko 500 metaka. Najveća, diverzija u Lici prvih dana ustanika izvršena je kod Prljeva i Pribudića na mjestu zvanom Labudova kipa. Ustanici su razrušili prugu (razmakli šine) i napali vlak koji se u predvečerje spomenutog dana kretao od Malo vana prema Kninu. O tome se u izvještaju, splitskog prometnog kontrolora od 11. augusta 1941. kaže: »Vlak 1078 transport talijanske vojske koji se sastojao iz lokomotive, 4 putnička kola i 27 IS natovarenih automobilima iskliznu o je u km 198,5 iza postaje Pribudić i survao se u dolinu sa 16 (kola... Na licu mjesta ostao je mrtav ložao Juras, a teže su ranjeni strojovoda Cuculić Bruno, vlakovoda Lujić Miloš, zavirači Ivezić Frane, Tomičić Ivan i Uzelac Mate. Od istog vlaka usmrćen je jedan vojnik i 6—7 talijanskih vojnika, a ranjeno oko 20 talijanskih vojnika,«²³ A u depeši Komande 6. talijanskog armijskog korpusa upućenoj 2. armiji 29. jula 1941. o ovoj diverziji se kaže da je prilikom iskliznuća vlaka kod Plavna utvrđeno: 4 vojnika mrtva, civila 2, ranjeno 35, od kojih neki teško, iskrcani u Kninu. Pet tenkista se ne odaziva na poziv.²⁴*

Prema dobivenim izjavama²⁵ u napadu na vlak i diverziji učestvovala je grupa ustanika uglavnom s Prljeva i Pribudića. S njima je bilo i nekoliko ustanika iz Zrmanje. Premia tim izjavama može se utvrditi, da su u diverziji sudjelovali: Obrad Dimić, Spase Mi jatovi ć zv. Dušan, Ilija Ćuk, Branko Vladušić, Dušan Vladušić i drugi. Kao učesnici u diverziji smatraju se i oni koji su prilikom nailaska vlaka pripucali, s okolnih brda nakon čega je vlak ubrzao vožnju. Alat za razmointiranje šina,, na zahtjev ustanika, dali su željezničari Dane Dimić i njegov sin Isailo (kasnije otišli u četnike).

U 9. gerilskom odredu formiraju se četiri čete. Za komandira čete u Otriću i Maloj Popini izabran je simpatizer Partije Ilija Utvić, učitelj. U Velikoj Popini za komandira čete izabran je Mihajlo Lukić Mićo, potporučnik Jugoslavenske vojske. Komandir čete za Nadvrelo- i Rastićevo postao je Jakov Budimir. Dužnost komandira čete u Cerovcu kratko vrijeme vrši Jovo Novaković.²⁶

U 10. gerilskom odredu, pored Zrmanjske čete s dva voda koja ostaje pod direktnom komandom komandanta odreda, formira se i seoska četa s dva voda za Podkom i Palanku na čelu s Milanom Ćukom, narednikom Jugoslavenske

23 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje Zb.), tom V, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, dok. 126.

24 Zb., tom XIII, knj. 1, dok. 85.

25 Izjave o ovoj diverziji dali su usmeno ili pismeno: Branko Novaković, Dušan Vladušić, Janja Jokić, Obrad Dimić, Nikola Novaković Pop i Simo Jokić. Međutim, među njima postoje izvjesne razlike iako su u bitnim detaljima njihove izjave vrlo slične. Dušan Vladušić navodi da su on i Branko izvršili diverziju zajedno s ustanicima iz Prljeva. Obrad Dimić iznosi da su Branko i Dušan Vladušić naišli na mjesto diverzije u toku njenog izvršenja, a Branko Novaković, koji je kako tvrdi bio u blizini mjesta događaja, iznosi da su u grupi s Prljeva i Pribudića bili i Vladušići.

26 Jakov Budimir među prvima je bio saradnik okupatora i organizator četništva. Jovo Novaković također je otišao u četnike. Po nekim podacima u 9. gerilskom odredu formirane su tri čete.

vojske. Zaselak Kusac u Palanci imao je svoj vod. Na Rujištima je formiran vod (koji su zvali i četa) na čelu s komandirima Tomom Brkićem Žučom. Odmah u ustanku formirani su seoski vodovi na Prljevu i Pribudiću s komandirima Ilijom škundrićem i Nikolom Novakovićem Ninom. Svi ovi komandiri četa i vodova (osim iz Rastičeva i Cerovca) bili su vezani uz aktivnost partijske organizacije u Zrmanji. Oni kasnije postaju istaknuti komandiri i komandanti partizanskih jedinica.

U toku 29. jula aktivnost štabova odreda, partijske organizacije i svih ustanika usmjerena je na vojne akcije. Osnovni pravci dejstva su prema Malovanu i Erveniku protiv ustaških posada. Izviđanja su vršena i prema Pribudiću i Benderu.

Napad na Malovan izvršili su borci 9. gerilskog odreda 29. jula poslije podne. U napadu su sudjelovali i borci iz Glogova. Krajem dana pred sumrak domobranci i ustaše, pod pritiskom ustanika povukli su se u Gračac. Malovan je oslobođen. Prilikom napada na Malovan pali su i naši prvi borci u ustanku. U borbama za Malovan poginuli su: Milan Novaković, David Jelača i Ilija Grubišić. Lakše je ranjen Ilija Radaković. Nešto kasnije kod Gračaca poginuo je i Ljubomir P. Stojasavljević iz Velike Popine.

Istovremeno borbe su se vodile u pravcu Erven tka. Tamo je angažiran veći dio Zrmanjske čete pod komandom Mane Breke i čete s Rujišta pod komandom Tome Brkića. Oslobođen je dio sela Ervenik na desnoj obali rijeke Zrmanje.

Po dolasku Talijana u Gračac, ustaničke čete iz općine Zrmanja (velikopinska, otrička, zrmanjska i rastičevska) nakon izvjesnog vremena drže položaje u rejonu od Maiovana do Tremzine. Ostale seoske čete nalaze se u svojim selima i daju patrole naročito prema graničnim predjelima općine (Rujišta, Palanka, Pribudić i Prljevo). Vrlo rano počela se vršiti smjena boraca na položaju. To je knoz čitavo vrijeme otupljivalo vojnički red i disciplinu. Osim toga, nedostajao je širi plan za operacije gerilskih odreda. Krajem augusta 1941. sa svih položaja čete se vraćaju u svoja sela. Komunisti i simpatizeri Partije stvarali su među boroima političko raspoloženje za ponovne borbe. Zbog toga borci Otričke i Zrmanjske čete prije povratka u svoja sela spremili su puške i ostavili pod stražom na Ljubinoj poljani.

U toku septembra borci iz Zrmanjske i Popinske čete kao dobrovoljci sudjeluju u još dvije značajne borbe izvan kotara Gračac. To je učešće popinske grupe pod komandom Mihajila Lukića u borbama na Ripačkom klancu i grupa Milojika Čuka iz Zrmanje u borbama s ustašama kod Doljana. Ovo je bila posljednja borba ustanika iz općine Zrmanja u toku 1941. godine.

S povratkom boraca u svoja sela ustanak je počeo da stagnira. On nije pretrpio ni vojnički ni politički poraz. U novim uslovima borba se nastavlja novim sredstvima. Bilo je jasno da treba izvršiti temeljitije političke i vojne pripreme za organiziranje masa i stvaranje pokretnih partizanskih jedinica umjesto gerilskih odreda i seoskih četa. Izvjesna kriza nije slomila duh naroda. Naoružanje je zadržano i ono se stalno povećavalo. Borci su već navikli da promatraju neprijatelja u odstupanju i bježanju. Narod se priviacao na borbe, na odlazak ljudi u ratovanje i na vlastite žrtve.

Ustanak je izbacio na površinu mnoge divne borbe, buduće ratne komandante i političke radnike. Oni su se u kratkom vremenu dokazali hrabrošću, poletom, disciplinom i idejnim opredjeljenjem za borbu do konačne pobjede.

Od mnogobrojnih boraca, onih koji su se isticali u ustanku i ostali dosljedni u četverogodišnjeme ratovanju treba istaći — na Otriću, Maloj Popini i Nadvrelu to su: Glišo Ćuk, Ilija Radaković, Iso Marčetić, Ilija Utvić, Milan Marčetić Bikan, Sava Šujica Sakan, Jovo Marčetić, Branko Marčetić, Vladimir Maričić, Jovo Bogunović, Dane Bogunović, Milan Daše Marčetić, Stevo Ćuk, Stevo Maričić, Milan Jove Marčetić, Jovica Ćuk, Ilija Ćuk i Nikola Ćuk; u Velikoj Popini: Mihajlo Lukić Mićo, Ilija Jovanić, Gnjatija Labus, Jovo Grubišić, Stevo Grubišić, Nikola Novaković, Đuro Novaković, Dane Labus, Ljubo Labus, Obrad Grubišić Gole, Dane Stojšavljević, Milan Stojšavljević Mićo, Đuro Škundrić, Ilija Labus, Nikola Lukić, Simo Grubišić, Đuro Šepa, Dragutin Brkljač, Milutin Brkljač, Pajo Novaković, Jojika Grubišić, Pešo Brkljač, Mićan Grubišić, Dragan Jovanić i Milan Grubišić Bobin; u Cerovcu: Stevo Dronjak, Dane Dronjak, Ilija Dronjak, Milan Dronjak, Nikola Kukić, Stanko Kukić, Petar Kukić Perić, Pajo Mrkić, Ilija Mrkić, Milan Marčetić Tenk, Gojko Prodanović, Jovan Jovan čević, Simo Lukić, Nikica Lukić, Pavao Prodanović, Dušan Prodanović, Mićan Marčetić, Mile Marčetić Zekanov i drugi; u Rastičevu: Stevo Dimić, Svetko Dimić i drugi; u Zrmanji — Vrelo: Milojko Ćuk, Mane Breka, Vaso Prodanović, Mile Marčetić, Branko Vladušić, Dušan Vladušić, Dušan Šujica, Rade Milanović, Simo Marčetić Danko, Nemanja Marčetić, Rade Prodanović Mićan, Dane Bogunović Šeša, Dušan Marčetić Dujo, Mile Bogunović Kojin, Dušan Maričić, Jovo Prodanović Mikin, Dušan Dronjak, Milojko Dronjak, Pero Dronjak, Branko Sučević, Sava Ćuk, Borivoje Orelj, Ilija Orelj, Milan Sučević Bakin, Nikola Sučević, Nikola Bogunović Zlatan, Dušan Prodanović, Nikola Marčetić Nidžo, Milan Marčetić Zućo, Milan Ćuk Jovanov, Milan Ćuk »Lerov«, Dušan Vujić i drugi; na Prljevu i Pribudiću: Vaso Sijan, Smilja Pokrajac, Nikola Novaković Nina, Ilija Škundrić, Branko Novaković, Nikola Novaković Pop, Dušan Starčević, Milan Novaković, Pero Dimić, Đuro Dimić, Obrad Dimić, Đuro Vještica, Stevo Dragišić, Milan Starčević, Milan Škundrić, Nikola Škundrić, Spase Mijatović, Andrija Novaković, Jovan Novaković, Ilija Jokić Zekanov i drugi; na Ruj istima: Tomo Brkić, Vaso Jarić, Nikola Rafčić, Momir Rakić, Milan Tojaga, Dušan Tojaga, Jovo Tojaga, Mileta Tojaga, Đuro Tojaga, Stevo Tojaga, Branko Jarić, Luka Jarić, Milan Jarić, Mileta Ćuk, Dušan Grbić, Stevan Ćuk, Mane Ćuk Bakula, Mirko Jarić, Bogdan Ćuk, Milan Mrda i drugi; u Palanci: Gojko Pupavac, Branko Milinković, Dane Škundrić, Dušan Ćuk, Dane Brkić, Vojin Brkić, Milan Lisica^ Jovan Skorić Jošo, Nikola Mrda, Nikola Ćuk Pećin i drugi.

Uloga Partije u formiranju i djelovanju prvih organa narodne vlasti

Glavne preokupacije partijske organizacije u početku ustanka bile su vezane za organiziranje i aktivnost gerilskih odreda. Uporedo s tim pitanje nove vlasti postavilo se kao suštinsko. Direktive u vezi formiranja vlasti stigle su već drugi dan ustanka iz Drvara preko Srba. U formiranju odbora pristalice bivših režimskih partija imale su dosta jaki utjecaj. Ipak su u svim odborima na području općine Zrmanja članovi Partije i simpatizeri imali vrlo značajnu ulogu.

Odbor u Zrmanji za južni predjel općine, kojeg narod zove »uprava«, formiran je 29. jula. Uputstva za formiranje odbora donosi iz Srba Dušan Zorić. Sam akt formiranja prve narodne vlasti imao je veliki politički značaj. U prilikama kakve su bile za vrijeme ustanka nije bilo nekih prethodnih političkih

priprema mirti javnog izjašnjavanja o odboru i odbornicima. Na tako velikom području i udaljenim zaseocima u vrijeme ustanka nije se mogla provoditi neka široka demokratska procedura u vezi izbora. U odbor su birani za te prilike ugledni ljudi na osnovu provedenih konsultacija s grupom ustanika. Članovi odbora su bili: Mile Bogunović Kojin, simpatizer Partije, Miloško Cuk, član KP, zatim, Milan Bogunović, Dane Prodanović Milin, Ilija Breka, Bogdan Sučević i Dušan Milanović. Postojala su i određena, zaduženja u odboru. Tako je na primjer za vojna pitanja bio zadužen Miloško Cuk, za gospodarstvo i snabdijevanje Mile Bogunović, itd. Mile Bogunović je i predsjedavao odboru. Miloško Cuk je češće odsustvovao sa sastanaka odbora, jer je bio s odredom na položaju, ali svojim sugestijama i primjedbama utjecao je na rad odbora. Odbor je imao i svoj štambilj. Sjedište odbora do dolaska Talijana bilo je u kući Milana Breke. Zadaci odbora određeni su bili dobivenim instrukcijama, koje su se uglavnom odnosile na borbu protiv ustaša i mobilizaciju boraca u 10. gerilski odred, na rješavanje problema, snabdijevanja odreda, raspolaganje oduzetom imovinom narodnih neprijatelja (Sulentića), rješavanje raznih ličnih problema građana i si. Prodorom Talijana na oslobođeni teritorij 4. augusta 1941. odbor se seli iz Zrmanje u Vrelo i ostaje u kući Dmitra Bogunovića Šušpeta sve do rasformiranja.

Organiziranje ljudstva u odred i snabdijevanje odreda za one prilike u Zrmanji dosta je dobro funkcioniralo. U vezi toga nisu postojali problemi između štaba odreda i narodnog odbora, a unutar odbora oko **raspolaganja** Sulentićevom imovinom bilo je češće sporova. Mlinovi na rijeci Zrmanji, vlasništvo Šuientića, oduzeti su i korišteni za snabdijevanje odreda. Partijska organizacija nije bila zadovoljna s radom narodnog odbora. U odboru su bili većinom pristalice bivših režima koji su kasnije otišli u četnike. Zadatak je bio da se odbor izmijeni ili rasturi pa na prijedlog Mile Bogunovića, sredinom kolovoza, u odbor je ušao i Vaso **Sijan** koji je i ranije prisustvovao njegovim sjednicama.

Na Otriću narodni, odbor formiran je kao i u Zrmanji krajem jula 1941. Njegov zadatak je bio da organizira snabdijevanje gerilskog odreda, da vrši razmještaj izbjeglica (na Otriću i u Maloj Popini, prema izjavi Ise Marčetića, bilo je u to vrijeme oko 65 izbjeglica iz Divosela i drugih sela), da rješava sudske i upravne probleme (suđenje neprijateljima, izdavanje propusnica), da vodi brigu o seoskim stražama i da se bori protiv šverca. Odbor je imao i svoj štambilj. U pogledu naziva, načina formiranja i sastava odbora ima različitih tumačenja. On je više nego ostala dva u općini Zrmanja bio vezan uz štab 9. odreda i formiran je u stvari kao dio štaba odreda. Svi se slažu da je predsjednik odbora bio Iso Marčetić. Zbog toga mišljenje o sastavu odbora koje daje Iso Marčetić može se uzeti, kao mjerodavno. U izjavi, koju je napisao zajedno s Mićanom Prodanovićem, on kaže da je nakon ustanka, »odmah poslije par dana formiran u Otriću organ vlasti¹, nazivali smo ga ustanički štab i odbor«. On tvrdi da su pored njega ka-o predsjednika u tom štabu (odboru) bili: Stojan, bivši finansijski priglédnik, zatim Jovo Krilić, postolar, Ilija M. Stojšavi jević i. DMITAR Čuk, sajdžija, kao kurir.

U članku objavljenom 1963. godine Vladimir Maričić kaže: »Zadatke organa vlasti u pozadini vršile su komande odreda, zašto su bile proširene. Tako je na Otriću došlo do formiranja neke vrste narodnooslobođilačkog odbora, ako ne po

imenu a ono po zadacima koje je obavljao.«²⁷ Već sama funkcija odreda »koja je bila proširena«, kao i naziv »štab«, koji upotrebljava Iso Marčetić, navode na zaključak da je narodna vlast na Otriću bila najuže povezana uz 9. gerilski odred. Na rad odbora znatan utjecaj imali su Ilija Radaković i Glišo Čuk.

U Velikoj Popini odbor je izabran na nešto demokratičniji način, ali' kasnije nego odbori na Otriću i Zrmanji. Prema sjećanju Gnjatije Labusa, člana toga odbora, birano je 7 odbornika. Svaki zaselak je delegirao po jednog odbornika. Članovi odbora su bili: Jovo Grubišić, predsjednik, simpatizer Partije, Gnjatija Labus, radnik, simpatizer Partije, Đuro Stojsa vijević, lugar, Jovo Novaković, žandar, Nikola Stojšavljević, pop i drugi. Svi su oni, osim popa, živjeli do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije izvan Velike Popine. U odboru je krajem augusta došlo do razilaženja. Velikosrpski orijentirana struja, protiv koje su istupali naročito Jovo Grubišić i Gnjatija Labus, povezuje se sa Stevom Radeno vičem u Srbu i djeluje s nacionalističkih pozicija i na liniji saradnje s Talijanima.

Krajem augusta i u prvoj polovini septembra, nakon povratka ustanika kućama, praktično su prestali s radom svi odbori na području općine Zrmanja. Od toga vremena partijska organizacija u Zrmanji do početka 1942. sve više postaje centar okupljanja i organiziranja naroda naročito u južnim predjelima općine.

Politička situacija u ustanku i borba protiv utjecaja četničkih elemenata

Korijeni političkih zbivanja u ustanku na području općine Zrmanja, kao i u drugim krajevima zemlje, sežu u predratnu Jugoslaviju i događaje poslije okupacije. Narod u ustanku masovno prihvaća borbu protiv ustaša i njihovih zlodjela. Većina pripadnika građanskih partija, razočarana nenarodnom politikom vladajućih krugova predratne Jugoslavije i ogorčena na teror ustaša, odlučno napušta ranija shvaćanja i opredjeljuje se za liniju Komunističke partije u borbi za novo Jugoslaviju. Međutim, iz redova bivših građanskih partija tih dana počinju sve više rovariti i oni koji u interesu očuvanja kapitalističkog poretka nastoje onemogućiti oslobodilačku borbu i revolucionarne promjene pod rukovodstvom Komunističke partije. Na toj liniji diferencijacija se odvija od prvog dana ustanka.

U ustanku svi borci nastupaju kao ustanici i gerilci. Međutim, velikosrpski elementi brzo razotkrivaju svoje lice. U skladu sa stavovima izbjegličke vlade u Londonu oni proturaju glasove da treba čekati. U svemu tome jasno su se razabirale četničke parole Draže Mihajlovića. Od samog početka okupator i njegove sluge nastoje svim sredstvima proširiti svoj utjecaj na zрманjski prolaz u težnji da zadrže prugu i cestu Zagreb—Split. Partijska organizacija sa svojim simpatizerima raskrinkava saradnike okupatora i vodi odlučnu borbu za svoj utjecaj u masama.

Zahvaljujući djelovanju Partije i naprednih aktivista, za vrijeme ustanka nije došlo do masovne odmazde četnika nad malobrojnim hrvatskim stanovništvom u Zrmanji. Pod njenim utjecajem narod je shvatio tko su neprijatelji. U uzburanoj situaciji kakva je bila, prvih dana ustanka, ustanici u Zrmanji puštaju na slobodu grupu žandara i žandarmerijskog narednika Tomića kao isprav-

27 VIZ JNA »Vojno delo«, Zb. 1, str. 367, Beograd, 1963.

ne građane. Uočivši opasnost od napada šovinističkih četničkih elemenata na zaselaik Martdnovići u Palanoi, u kojem su živjeli Hrvati (15 obitelji), Milojko Cuk, komandant 10. gerilskog odreda, odredio je grupu ustanika na čelu s Milanom Čukom »Lerovim« da radi njihove zaštite patrolira uz selo. Pored svih mjera neka lutajući velikosrpska, grupa upala je u zaselak Martino vići i ubila dvojicu starijih ljudi. Zbog opasnosti od uništenja stanovništvo ovog zaseoka izbjeglo je u Dalmaciju. Ipak je na teritoriju Zrmanje stradalo oko 20 nedužnih stanovnika, hrvatske nacionalnosti (pretežno Ivanovići iz Cerovca). Zlodjela nad nekoliko hrvatskih obitelji počinili su potajno pojedinci i lutajuće grupe nacionalista. Od takvih velikosrpskih elemenata (tkao što su bili Marici iz Tiškovca i drugi) organiziraju se kasnije četnici, koji su, na -ovom području palili srpska sela (Cerovac, Rujišta i dr.), zlostavljali i ubijali pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta iz redova srpskog naroda.

Talijanski okupatori koriste u južnoj Lici prije svega, svoje oprobane agente: Stevu Rađenovića, Pajicu Omčikusa i Miloša Torbicu iz Srba, Momčila Đujića, Niku Novakovića i druge s kninskog područja. Aktivnost ovih talijanskih agenata vrlo brzo priklanjaju se i poznate pristalice režima bivše Jugoslavije iz zrmanjske općine, kao što su: Mićo Breka, pop, Ilija Vuk obrat, trgovac, Milan Bogunović, bivši blagajnik općine u Zrmanji, Jakov Budimir iz Nađvrela, Jovo Novaković, bivši žandarmerijski narednik, Mane Ribar, bivši narednik, Nikola Stojasavljević, pop iz Velike Popine, Spiro Lukić, bivši, policajac i neki drugi.

Već 29. jula 1941. talijanski oficiri izlaze iz svojih garnizona i zalaze na ustaničke položaje oko Knina i u južnoj Lici. Tako talijanski guverner Dalmacije izvještava 29. jula, da je jednog talijanskog oficira zaustavila kod Zrmanje jedna grupa od oko sto naoružanih ustanika i da je vođa istih predao pismo u kojem se kaže: »Stanovništvo Like moli talijansku vojsku da smjesti, zauzme cijelu zonu provincije, jer ne može više da živi od ustaškog tlačenja.«²⁸ Po načinu izražavanja u tom navodnom pismu njega je mogao da piše samo intelektualac ikoji se umije dobro i politički izražavati. Takav susret talijanskog oficira nije mogao biti s nekim pripadnikom 10. gerilskog odreda. Kod Zrmanje u pravcu Knina nije ni mogla biti grupa sa sto pušaka. Toga dana najveći dio ovog odreda vodio je borbu na Erveniku. Međutim, nije isključeno da je u tadašnjim prilikama Talijane susrela neka grupa, koja se predstavila kao odred sa sto pušaka i tražila, njihovu intervenciju.

Talijani svu svoju strategiju baziraju na nastojanju da se ustanak minira iznutra. To se sasvim jasno vidi i iz uputstva talijanskog komandanta armijskog korpusa generala Dalmazza od 29. jula 1941. dakle, drugi dan ustanka. On govori o pobuni naroda u Lici, koji naoružan dovodi u opasnost saobraćaj između Gračaca i Knina, pa kaže: »Ovi su nam elementi (misli na neke ustanike — opaska V. P.) izjavili da nisu protivnici Talijana i doista oni pokazuju poštovanje prema našim oficirima i pomažu im za uspostavljanje saobraćajne veze itd. — već da samo žele da ih naše trupe zaštite.« Suština je u onom što talijanski, general dalje kaže: »I ove elemente kod kojih nema nikakvih komunističkih težnji mogu pridobiti vođe koji, hoće pošto-poto da drže pobunu ili siju nemir da bi odvratili naše snage i spriječili konsolidaciju hrvatske države, da bi održali živ duh uzbu- ne i vrenja na Balkanu.«²⁹

28 Arhiv Vojnoistorijskog institut« (dalje AVII), Beograd, kut. 540, br. reg. 26/2a—1.

29 Zb., tom V, knj. I, dok. 102.

Dajući političku ocjenu ustanka u krajevima nastanjenim Srbima, dr Vladimir Bakarć na Drugom kongresu KPH, pored ostalog, kaže: »U strahu pred širenjem narodnog ustanka u srpskim krajevima u Hrvatskoj, a videći da je razmah ustanka ponešto premašio organizacione sposobnosti naše partije, talijanski okupator pokušava manevrom uništiti ustanak i, iskoristiti četničke grupe za borbu protiv naše partije i njene linije.«²⁹ Ova ocjena primjenjiva je i na situaciju u općini Zrmanja. Prvih dana ustanka sva pažnja ustanika koncentrirana je za borbu protiv ustaša. U redovima ustanika ima mnogo odlučnosti i hrabrosti, ali nema dovoljno vojničkog i političkog iskustva za ovakve uslove ratovanja. Događaji su se vrlo brzo razvijali, i za vrijeme prvih ustaničkih dana u partijskoj organizaciji i rukovodstvima ustaničkih jedinica nisu bile dovoljno sagledane sve opasnosti koje su nailazile od talijanskih vojnih i političkih manevra. Situaciju otežava i nepovezanost s Kotarskim komitetom KPH za Gračac koji u vojnim i političkim stvarima praktično ne djeluje dovoljno organizirano. Partijskoj organizaciji u Zrmanji ostalo je tih dana da se manje-više sama snalazi. Ona je od samog početka oštro nastupala protiv bilo kakvog oblika saradnje s okupatorom. Situacija je bila otežana i time što je Štab gerilskih odreda iz Lapca i Srba djelovao iz dosta velike daljine.

U uslovima nepovezanosti i nejasnih stavova moguće je bilo da agenti i saradnici okupatora protura ju i svoje instrukcije u redove ustanika. U svom napisu »Ustanak u zрманjskoj općini« Vladimir Maričić kaže: »Dok su se Talijani peli uz Zрманjski klanac, iz Srba je stiglo naređenje na Otrić, upućeno komandiru Srbske čete, da se kod Gračaca ne otvara vatra na Talijane. Ne znam tko je potpisao, ali smo ga shvatili kao službeno naređenje s obzirom da je dolazilo iz Srba. Tako ga je shvatila i Srbska četa. Nije isključeno da su ga uputili pomenuti četnici. Bez obzira tko ga je uputio ono je odstranilo svaku pomisao na borbu protiv Talijana.«³⁰

Kao odraz određenog kolebanja i izvjesne krize ustanka, javlja se i tzv. Otrićki sporazum, zaključen 11. augusta 1941. između Talijana i nekih predstavnika ustanika. Organizatori pregovora i glavni pregovarači od strane ustanika nisu bili s područja općine Zrmanja. U pregovorima i potpisivanju sporazuma s područja južne Like učestvuju nekoliko ljudi iz općina Donji Lapac, Srb i Zrmanja. Prilikom potpisivanja sporazuma, prema izjavi Đoke Jovanića, na Otrić dolazi »150—200 ljudi iz gračačkog kotara, kninske krajine i Bosne ... Izabrana je delegacija od 5—6 ljudi. . . Većina se ponašala kao da ne razgovara s neprijateljem nego sa prijateljem i spasiocem.«³¹

Sekretar partijske organizacije u Zrmanji Vaso Sijan obavijestio je članove Partije i narodni odbor u Zrmanji da su i neki ustanički komandanti pregovarali s Talijanima na Otriću i potpisali sporazum. Pokazao je i prepisani tekst sporazuma u kojem se, između ostalog, ustanici obavezuju i na borbu protiv komunista. Sporazum je osuđen od partijske organizacije i Komande 10. gerilskog odreda. Ocijenjen je kao tamna mrlja u razvoju ustanka i ustupak politici sporazumijevanja s okupatorom. Za partijsku organizaciju sporazum je bio najozbiljnije upozorenje da treba odlučnije djelovati u organiziranju masa za **borbu protiv okupatora i njegovih slugu.**

29a Iz političkog referata dr Vladimira Bakarića na II kongresu KPH.

30 VIZ JNA, »Vojno delo«, Zb., knj. 1, str. 371, Beograd, 1963.

31 O ovom sporazumu vidi: Đoko Jovanić, Ustanak u južnoj Lici 1941. godine, Lika u NOB 1941, VIZ JNA, Vojno delo, Beograd, 1963, str. 99—141.

Ocjenu Otričkog sporazuma dao je na Drugom kongresu KP Hrvatske dr Vladimir Bakarić rekavši: »Tako je nakon prvih uspjeha u Lici i Bosanskoj krajini (oslobođenje Drvara, Donjeg Lapca itd.) došlo do razgovora između talijanskih vojnih vlasti i nekih rukovodećih ljudi /ustanka¹ u južnoj Lici, te je u mjesecu kolovoza (11. VIII 1941.) došlo do 'Otričkog sporazuma?', u kojem talijanske vojne vlasti obećavaju srpskom stanovništvu zaštitu 'od hrvatskih državnih vlasti', a 'predstavnici' ustanika se obavezuju da neće ometati talijanski saobraćaj u tim krajevima, da će čak po potrebi čuvati željezničku prugu i komunikacije i da će se boriti 'protiv komunizma'. Energičnom intervencijom CK KPH i ličke partijske organizacije taj manevar nije uspio, te četnicima nije uspjelo razbiti ustanak. Čak ta kriza nije niti dugo trajala, te se ustanak brzo obnavljao u punom svome razmahu.«³²

Organizaciono stanje, način i sadržaj rada partijske ćelije u Zrmanji

Partijsku ćeliju u Zrmanji za vrijeme ustanka sačinjavali su: Vaso Sijan, sekretar, Miloško Ćuk i Smilja Pokrajac. Sastancima i dogovorima ćelije prisustvuje i Vaso Prodanović kao član SKOJ-a, koji zajedno s članovima KP prima i zaduženja. Na dan ustanka članovi KP djeluju tamo gdje su se zatekli. Vaso Sijan i Smilja Pokrajac na Prljevu i Pribudiću, a Miloško Ćuk, koji se vraća iz Dalmacije, na dan ustanka izabran je za komandanta 10. gerilskog odreda. Tih dana sastaju se u zрманjskoj školi Vaso Sijan, Miloško Ćuk i Vaso Prodanović radi ocjene situacije i mjera koje treba poduzeti. U centru pažnje bili su problemi vezani za organizovanje i djelovanje odreda, djelovanje narodnog odbora (uprave), problem bratstva i jedinstva, raskrinkavanje neprijatelja, snabdijevanje odreda, nabavku oružja, raskrinkavanje pljačkaša i švercera i drugo. Dogovor reno je da se iz općine i škole izvuku kancelarijski materijal i tehnička sredstva radi organizovanja inf-ormativno-propagandne službe.

Partijska organizacija je u ilegalnosti, ali članovi Partije sada već djeluju javno. Organizacija svojim djelovanjem pokriva područje 10. gerilskog odreda i neka susjedna sela. Kotarski komitet KPH za Gračac još uvijek ne djeluje povezano, a Vaso Sijan kao član komiteta, sastaje se s njim s pojedinim njegovim članovima (Nikola Krajnović i dr.).

Tokom augusta 1941. u partijskoj organizaciji izvršena su zaduženja po sektorima rada. Za politička pitanja i pitanje vlasti zadužen je Vaso Sijan, za vojna pitanja Miloško Ćuk, za žene Smilja Pokrajac i za omladinu Vaso Prodanović. Ta podjela izvršena je na bazi usmjerenosti koju su pojedini članovi imali od ranije. U isto vrijeme izvršena su i zaduženja po selima. Vaso Sijan, zajedno sa Smiljom Pokrajac, zadužen je za Prljevo, Pribudić i Rastićevo; Miloško Ćuk za Guduru, Potkom, Palanku i Rujišta-; Vaso Prodanović dobio je teren Vrelo, Cerovac, Turovac i Duboki Dol. Sva ova zaduženja ostala su do kraja 1941. godine. O-na nisu bila sasvim strogo ograničena. Članovi Partije odlazili su u sva sela- na ovom području- zbog zadataka po sektorima, (vojni, omladinski itd.). Za neke posebne zadatke raspored je pravljn po dogovoru (formiranje četa i polaganje partizanskih zakletva, pripremanje grupa za pokretne partizanske jedi-

32 Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske, 1949, str. 62.

nice, zadaci oko proslave oktobarske revolucije i si. Takav rad se nastavlja i krajem augusta i početkom septembra mada adekvatno zahtjevima organizacija djeluje s više sistema.

Do veće povezanosti partijskih redova na području kotara Gračac i u Zrmanji dolazi tek od septembra 1941. Vrlo značajnu ulogu u tome je odigrala sjednica Okružnog komiteta KPH za Liku održana 11. septembra 1941. u Donjem Lapcu. Njeni zaključci su izneseni u Okružnici br. 1. Oštro je kritikovan dotadašnji rad partijskih rukovodstava i organizacija i utvrđeni su bitni zadaci. Okružni komitet je ukazao na slabu povezanost partijskih redova, slabu pomoć osnovnim organizacijama, nedosljednosti u provođenju partijske linije, nebudnost kod prijema u članstvo itd. Podvrgnuti su oštroj kritici oni članovi Partije i partijskih rukovodstava koji su prihvatili pregovaranje s Talijanima. Rad s omladinom — kaže se u Okružnici — bio je potpuno zanemaren. Rijetkim skovskim organizacijama nije ukazivana skoro nikakva pomoć. O shćnoj situaciji govori se i u vezi rada sa ženama. Za sva ta i ostala pitanja utvrđeni su i zadaci. Posebno je istaknuto da »kao najvažniji i najhitniji zadatak postavlja» se pred partijsko rukovodstvo organizacija i reorganizacija vojnih jedinica.«³³

Govoreći o sastanku OK KPH za Liku od 11. septembra i kritičnoj analizi slabosti i propusta, Jakov Blažević ističe da je sastanak »tražio mjere za njihovo brže savlađivanje, za daljnji kurs partijske i vojne organizacije ustanka, za prebrođavanje ozbiljnih objektivnih teškoća i subjektivnih nedoraslosti i političke slabosti nekih organizacija i pojedinaca — rukovodilaca«. Po odluci ovog sastanka, a u cilju daljnjeg jaćanja narodnooslobodilaćke borbe održano je na Kameniskom 21. septembra 1941. Savjetovanje vojnih delegata iz čitave Like. Za to savjetovanje Blažević kaže da je: »Prvo ... dalo široku panoramu vojnopolitićke situacije u Lici, sabralo rezultate i dalo kritićku analizu neosporno velikih početnih uspjeha, drugo, ono je utvrdilo da postoji potreba za jedinstvenom vojnom organizacijom Like koja mora bunt naroda i rasutost ustanićkih grupa i njihovih ogranićenih seoskih akcija pretvoriti u povezano, partizansko ratovanje, ona traži veće jedinice pokretne i nevezane za svoje selo, koje će operirati protiv neprijatelja, partizanskom taktikom.«³³⁸

Poslije sjednice Okružnog komiteta KPH za Liku u graćački kotar dolazi Tomo Nikšić, član Okružnog komiteta (pod imenom Petar Rakić). Nakon boravka u drugim općinama, on krajem septembra 1941. dolazi na Prljevo gdje se sastaje s Vašom Sijanom i Smiljom Pokrajac. U polovini oktobra na kotarskoj konferenciji u Glogovu formira se novi Kotarski komitet KPH za Graćac od pet članova u koji s područja Zrmanje ulazi Vaso Sijan.³⁴ U isto vrijeme formira se prvi KK SKOJ-a za Graćac u koji je s ovog područja izabran Vaso Prodanović. Mjere koje poduzima Tomo Nikšić i novi Kotarski komitet Partije oznaćavaju znaćajnu prekretnicu u radu partijske organizacije. Nakon dućeg vremena partijsko rukovodstvo u kotaru Graćac počelo je organiziranje djelovati. Od tada njegova aktivnost odvija se kontinuirano. Partijska organizacija u Zrmanji održava stalne veze s Kotarskim komitetom. Do kraja godine Tomo Nikšić u nekoliko navrata dolazi na područje Zrmanje (početkom novembra u pokušaju da se sruši vijadukt na Benderu itd.). Organizacija SKOJ-a do toga vremena nije ni

33 Zb., tom V, knj. 1, str. 77—80.

33a HAK, Zb. 3, 1971, str. 642. i 643.

34 Tomo Nikšić, Uspomena na Graćac, neobjavljena sjećanja.

postojala u gračačkom kotaru. Nekoliko članova SKOJ-a djelovalo je nepovezano. Formiranjem Kotarskog komiteta SKOJ-a i angažiranjem njegovih članova kao i članova Kotarskog komiteta Partije na području Zrmanje pristupa se pripremama za organiziranje aktiva SKOJ-a. U to vrijeme dolazi i do većeg rada sa simpatizerima Partije i aktivistima u Velikoj Popini, Maloj Popini i na Otrću. Članovi Kotarskog komiteta Partije i SKOJ-a od tada češće dolaze u sva sela zрманjske općine.

Krajem oktobra ili početkom novembra 1941. za člana Partije u zрманjskoj organizaciji **primljen** je i Vaso Prodano vić. Uz ostale zadatke angažiran je u to vrijeme kao **član** KK SKOJ-a i uz Vašu **Sijana** održava povremene veze s Mjesnim komitetom KPH u Kninu. Te je veze Vaso **Sijan** uspostavio u oktobru 1941. godine s Ilijom Grubićem u Kninu po uputstvima Tome Nikšića.

Informativno-propagandna djelatnost

U prvim danima, ustanka 1941. informiranost u narodu i među ustanicima bila je vrlo slaba. Na ovom području nije bilo novina i drugih stalnih sredstava informiranja. Takve prilike bile su pogodno tlo za širenje neprijateljske propagande i raznih alarmantnih glasina. Neprijatelj je koristio svaku priliku da dezinformacijama unese među ustanike nesigurnost i defetizam. Članovi Partije, skojevci i ostali aktivisti uočavali su političku pozadinu takvog djelovanja i odlučno rasrinkavali neprijateljsku propagandu.

Partijska organizacija u Zrmanji poduzela je konkretne mjere za organiziranje informativno-propagandne djelatnosti na ovom terenu. Sekretar organizacije Vaso Sijan dao je, među ostalim, i inicijativu za formiranje tehnike radi izdavanja radio-vi jesti i drugih informacija. Kancelarijski i ostali materijal (pisaći stroj, radio-aparat, šapirograf, papir, indigo itd.) iznesen je iz mjesta Zrmanje prije dolaska Talijana. Na prijedlog Vaše Sijana Narodni odbor (uprava) u kući Bogunovića donosi zaključak o formiranju tehnike i izdavanju radio-vijesti. Za rad u tehnici zadužen je Vaso Prodanović. U stvari, s ovom tehnikom od samog početka rukovodi partijska organizacija u Zrmanji.

Izdavanje radio-vijesti otpočelo je 7. ili 8. augusta 1941. Tehnika je najprije bila smještena u usamljenoj kući Brkića, pored zaseoka Lukići u Vrelu. U septembru 1941. premještena je u Doljane i smještena u podrumu kuće Dane P. Prodanovića. Na ovom mjestu, udaljenom svega oko, dva i po kilometra od talijanskog garnizona, tehnika je ostala sve do januara 1942. U januaru 1942. došlo je do kvara radio-aparata, koji se uz sva nastojanja nije mogao popraviti.

Centar u kojem su izdavane radio-vijesti imao je višestruku ulogu. U njemu se nalazio i dio partijske štampe i literature. Pored izdavanja dnevnih radio-vijesti, u ovoj skromnoj tehnici umnožavan je i razni propagandni materijal (proglasi, obavijesti, leci organa Partije, razna uputstva i dr.). Rukovodilac tehnike štampao je i umnožio na šapirograf u sakupljene [revolucionarne pjesme kao malu brošuru u oko 30 primjeraka. Na isti način umnožena je i brošura »Umovanje zdravog razuma« od Vase Pelagića. Svi ti materijali rasparčavani su pretežno među omladinom.

Dnevne radio-vijesti izdavane su u 30 do 40 primjeraka. Vijesti Radio-Moskva i Radio-London, a kasnije i Slobodna Jugoslavija zapisivane su rukom i

prepisivane. Izdavanje radio-vijesti izostalo je jedino kad je izdavač bio odsutan zbog drugih zadataka. Ove vijesti nisu dolazile samo u sela zрманjske općine, već i u susjedna sela Dalmacije. Tako na primjer radio-vijesti i druge materijale nosili su Spiro Bjedov iz Mokrog Polja, Boško Knežević iz Otona i drugi. Veliki broj omladinaca i omladinki raznosio je radio-vijesti po selima. One su najčešće čitane po grupama a naročito među omladinom. U selo Kusac dolazilo je iz Otona, s dalmatinske strane, po 10—20 ljudi na čitanje radio-vijesti. (Podatke dao Branko Milinković.) U nekoliko navrata dolazio je po radio-vijesti pješke oko 20 km i njegov otac Dako Milinković.

U istoj kući gdje je bila smještena tehnika održavani su i brojni sastanci. Tu su se povremeno sastajali : Vaso Sijan, Miloško Cuk, Smilja Pokrajac i Vaso Prodanović. Skoro svaku večer kod radio-aparata sakupljao se veliki broj ljudi, pretežno iz bliže okoline. Tu su dolazili: Mane Breka, Gojko Pupavac, Vaso Jarić, Branko Milinković, Dane Skundrić, Dane Bogunović, Jovo Bogunović, Sakan Sujica, Milan Jove Marčetić, Miloško Dronjak, Nemanja Marčetić, Jovo Prodanović, Stevo Dronjak i brojni drugi prvoborci i aktivisti. U toku 1941. tu dolaze i politički radnici izvan Zrmanje (Milan Tankosić iz Srba, Ljubo Knežević Španac, Jovo Plećaš, član OK SKOJ-a za Liku i drugi.

U Velikoj Popini postojao je radio-aparat. Služio je za slušanje vijesti i preko njega je stanovništvo direktno dobivalo informacije o događajima u svijetu, a stizale su i radio-vijesti umnožavane u Srbu.

U sklopu agitaciono-propagandnog rada partijska tehnika igrala je značajnu ulogu. Međutim, služila je samo kao jedan od načina djelovanja. Osnovni oblik djelovanja bio je putem sastanaka i dogovora (sastanci sa simpatizerima i aktivistima, omladinski sastanci, masovni zborovi, sastanci seoskih četa itd.). Uz članove Partije znatan broj aktivista djeluje samostalno. Bilo je i takvih obitelji, gotovo u svim selima, koje su u cjelini svojim raspoloženjem utjecale na razvoj narodnooslobodilačkog pokreta. Odlaskom boraca u bataljon »Marko Orešković«, »Gavrilo Princip« i druge jedinice broj takvih obitelji se stalno povećavao. Roditelji, braća i sestre partizana postajali su vatreni agitatori narodnooslobodilačke borbe.

Od septembra 1941. sve više se u agitacione svrhe koriste razni materijali Kotarskog i Okružnog komiteta KPH, Okružnog komiteta SKOJ-a i Štaba Grupe NOP odreda za Liku. Informacije i direktive donose na teren članovi ovih rukovodstava. Međutim, još uvijek nema sistematskog idejno-političkog rada i osposobljavanja kadrova na terenu pa je to u velikoj mjeri ograničavajući faktor u političkoj aktivnosti.

Aktivnost partijske organizacije među omladinom

Partijska organizacija u Zrmanji smatrala je da radu s omladinom treba posvetiti izuzetnu pažnju. U svim aktivnostima omladina je tokom 1941. bila glavni oslonac Partije. Pored toga što je u partijskoj organizaciji postojalo posebno zaduženje za rad s omladinom i svi članovi Partije bili su na razne načine angažirani u njenom okupljanju. Još prije formiranja Kotarskog komiteta SKOJ-a u toku augusta i septembra pristupilo se organizovanju vaspitnih omladinskih grupa. Takve grupe formirane su u Zrmanji, na Rujištima i Cerovcu. Materijal za

rad s vaspitnim grupama obezbjeđivala je partijska organizacija u Zrmanji i njena tehnika. Ove grupe su kasnije prerasle u skojevske organizacije.

Uporedo s radom u vaspitnim grupama radilo se na povezivanju omladinaca i omladinki koji su bili ranije izvan Zrmanje uključeni u radnički i komunistički pokret. Oni su i sami tražili vezu i saradnju s partijskom i skojevskom organizacijom. Nije bilo teško na djelu zapaziti takve aktiviste kao što su bili: Gojko Pupavac, Vaso Jarić, Jela Ćuk, Branko Milinković, Dane Škundrić, Jan ja Jokić, Branko Novaković i drugi. Ipak, sva omladina koja je obuhvaćena u SKOJ dokazivala se kroz organizirani rad i zadatke.

Kroz razne sastanke i dogovore, pojedinačne kontakte i izvršavanje određenih zadataka, stvoreni su u nekim selima uslovi za formiranje organizacija SKOJ-a. Taj zadatak postavili su i Kotarski komitet Partije i Kotarski komitet SKOJ-a. U toku oktobra i novembra formiraju se prvi aktivisti SKOJ-a. U Zrmanji-Vrelo u aktiv SKOJ-a ulaze: Nemanja Marčetić, Miloško Dronjak, Jela Ćuk i Branko Sučević. U isto vrijeme formiran je aktiv SKOJ-a na Rujištima. Na početku u aktiv su ušli : Vaso Jarić, sekretar, Nikola Rafčić, Momir Rafčić i Dušan Brkić, a zatim do kraja godine: Milan Tojaga, Dušan Tojaga, Branko Jarić i Dušan Grbić. Članovi aktiva u Palanci bili su : Gojko Pupavac, sekretar, Branko Milinković i Dane Škundrić. U Prljevu i Pribudiću članovi SKOJ-a su : Branko Novaković, Janja Jokić, Dušan Starčević i Jela Dimić. U Cerovcu aktiv SKOJ-a sačinjavaju: Stevo Dronjak, sekretar, Dane Dronjak, Gojko Prodanović, Milan Dronjak i Ilija Dronjak. U Velikoj Popini kao članovi SKOJ-a djelovali su: Jovo Grubišić i Stevo Grubišić. Početkom mjeseca prosinca Jovo Grubišić je ušao u KK SKOJ-a. Na Otrću kao član SKOJ-a od prije rata djeluje Ilija Radaković.

Aktivisti SKOJ-a u nekim selima postali su, uz stalnu pomoć partijske organizacije, centar političke aktivnosti. To se posebno odnosi na Rujišta i Cerovac. Aktiv na Rujištima organizira politički rad i djelovanje među omladinom i narodom. On inicira razne političke i obrazovne sastanke, polaganje partizanske zakletve u seoskoj četi, pomoć partizanima u odjevnim predmetima i kulturno-zabavni život. U selu već od augusta djeluje omladinska kulturno-prosvjetna grupa koja ima i tamburaški sastav sa, 7 instrumenata, a koji daje priredbe s borbenim pjesmama, recitacijama, šaljivim skečevima itd. Tamburaški sastav su činili: Vaso Jarić, Nikola Rakić, Branko Jarić, Momir Rafčić, Nikola Stanisavljević Nina, Nikola Ćuk i Dušan Brkić. Omladina na čelu s komandirima čete Tomom Brkićem krajem novembra prenosi brašno iz Ćukova mlina na Ljubinu poljanu. Ona prihvaća, raspoređuje i prati grupe dalmatinskih partizana kojima su Rujišta. bila prvi slobodni teritorij na putu za Liku.

Skojevci u Cerovcu dočekivah su političke radnike i organizirah sastanke s njima. Kod njih su dolazili svi članovi Partije iz Zrmanje. Oni su političkim radnicima i partizanima, obezbjeđivah smještaj, i davali pomoć u vodičima (prtili kad je bio snijeg). Na svojim sastancima proučavah su razne materijale o Partiji i SKOJ-u. Među prvim su organizirali polaganje partizanske zakletve u seoskom vodu. Uspjeh su onemogućiti do kraja rata svaki utjecaj četnika u selu. Organizirah su selo za sve akcije na koje su pozivani (prenošenje hrane iz Šulenticevskih mlinova, pletenje odjevnih predmeta itd.). Organizirah su napad na talijansku komoru koji je izvršen 14. januara 1942. u Zrmanjskom klancu. Napad su izvršili Dane Dronjak, Gojko Prodanović, Ilija Dronjak i Milan Dronjak.

Na isti način radili su i skojevci u Vrelu, Palanci, Prljevu i Pribudiću. Krajem listopada ili početkom novembra 1941. održan je zbor omladine za Prljevo

i Prdibudić na kojem je govorio član KK SKOJ-a. Prisutno je bilo oko 80 omladinaca i omladinki. Više sastanaka i dogovora s omladinom održano je u Vrelu i Guduri. Omladina u Vrelu okupljala se češće kod radionaparata.

U Velikoj Popini djeluju kao skojevci Jovo i Stevo. Grubišić. Oni su vrlo aktivni i politički djeluju vrlo predano, ali politička situacija u Velikoj Popini prevazilazi njihove snage. Otežanu situaciju imaju i radi toga što u selu nemaju partijske organizacije. Oni se nisu bavili samo pitanjem omladine. Jovo Grubišić je u početku član i predsjednik Narodnog odboira, organizira grupu za Drenovaču itd. Stevo Grubišić se angažira na formiranju tzv. Popinskog voda, s kojim je stigao sve do Štikade i Vraća. Oni vode vrlo energičnu borbu na sastancima protiv četničkog utjecaja, žandara i policajaca (nastupali su i u prisustvu Vase Sijana, Milana Tankosića i drugih), dočekuju sve naše političke radnike i partizanske grupe koje tuda prolaze i si.

Organizirani politički rad među omladinom nešto je slabiji na Otriću, u Maloj Popini, Nadvrelu i Rastičevu. Jedini predratni član SKOJ-a na Otriću Ilija Radaković djeluje među mladim ljudima. U novembru angažira se u akciji za odlazak omladine u pokretni odred na Ljubinoj poljani. Pojedini omladinci iz Male Popine i Nadvrela (Jovo Bogunović, Milan Jove Marčetić i dr.) dolaze u vezu s organizacijom preko tehnike u Zrmanji, koriste radio-vijesti i druge materijale. Na isti način povezuje se i Nikola Vještica iz Rastičeva, koji je više u kontaktu s Vašom Sijanom. Krajem novembra u Maloj Popini, u kući Sakana Šujice i uz njegovu pomoć, organiziran je sastanak omladine i naroda na kojem su govorili Jovo Plećaš, član OK SKOJ-a za Liku i Vaso Prodanović, član KK SKOJ-a. za Gračac.

Polaganje partizanskih zakletva u seoskim četama

Krajem septembra i u oktobru 1941. partijska organizacija radi na pripremama boraca za formiranje pokretnih odreda. Ta aktivnost odvija se u dogovoru s Kotarskim komitetom. Prema određenom planu članovi Partije pripremaju izbor provjerenog komandnog kadra u seoskim četama i polaganje partizanske zakletve.

Materijal za partizansku zastavu s petokrakom zvijezdom nabavljen je u Gračacu. Sašiveno je i nekoliko partizanskih kapa (sa tri roga) s petokrakom zvijezdom. Tako su se pojavile prve partizanske kape i zastave u općini Zrmanja. Tekst zakletve i nacrt partizanske kape dobiven je u Podkokirni od Tome Nikšića. Ovi rekviziti morali su obavezno biti prisutni prilikom polaganja partizanske zakletve. Skup boraca korišten je da se održe i političke pripreme prije polaganja zakletve. Tom prilikom objašnjavani su ciljevi' narodnooslobodilačke borbe. Govoreno je o bratstvu i jedinstvu. Ukazivano je na opasnost saradnje s Talijanima i izdaje. Poslije govora u stavu »mirno-« borci su ponavljali zakletvu koju je najčešće čitao neko od članova Partije. Samo formiranje četa i polaganje partizanske zakletve imalo je i vojni i politički značaj. Prije polaganja zakletve ponekad su vođene i rasprave.

Članovi Partije raspodijelili su teren za organizovanje četa i polaganje partizanskih zakletvi. U neka sela išlo je zajedno više članova Partije. Polaganje u zakletve u Guduri i na Ruj istima prisustvovao je Miloško Čuk. Za komandira

voda u Rujištima izabran je raniji 'komandir Tomo Brkić. U Vrelu su na tom zadatku bili angažirani Milojko Ćuk i Vaso Prodanović. Za polaganje zakletve u Cerovcu, Podkomu i Palanci bio je zadužen Vaso Prodanović. U Cerovcu je za komandira voda izabran Milan Milanović Lakiran, vodni delegat je bio Stevo Dronjak, a zamjenik komandira Perić Kukić. U Podkomu je za komandira izabran Milan Ćuk, a u Palanci Dušan Ćuk. Najviše boraca na polaganju zakletve imali su Prljevo i Pribudić. Ova dva sela zajedno su polagala zakletvu iznad Prljeva na Viliinom klancu. Zakletvu je na tome mjestu položilo oko 150 boraca. Formiranju čete i polaganju zakletve na Prljevu prisustvovali su svi članovi zрманjske partijske organizacije i Ljubo Knežević Španac. Prilikom polaganja zakletve govorili su Vaso **Sijan** i Milojko Ćuk. Zakletvu je čitao Vaso Prodanović. Za komandira čete izabran je Nikola Novaković Nina. On je ostao i komandir voda na Pribudiću, dok je komandir voda na Prljevu ostao Ilija **Skundrić**.

*Aktivnost partijske organizacije na pripremama boraca
za bataljon »Marko Orešković«*

Pripreme za formiranje prve pokretne partizanske jedinice predstavljale su izuzetno značajan zadatak na kojem se angažirala partijska organizacija u Zrmanji. Obavijest da u Zrmanji treba pripremiti, formiranje pokretne jedinice, nevezane za selo, donio je iz Kotarskog komiteta, Gračac sredinom oktobra Vaso Sijan. Ova direktiva došla je na osnovu zaključaka sa sastanka Okružnog komiteta u Lapcu (Oid 11. septembra i Savjetovanja vojnih delegata, na Kamenskom 21. septembra. 1941. godine. U vezi ovog zadatka aktivnost se razvijala u dva pravca. Po svim selima u organizacijama SKOJ-a i u seoskim četama objašnjavana je neophodnost formiranja pokretnih jedinica, koje neće biti vezane za svoja sela. Traženo je naročito od omladine da odlazi u te jedinice kada budu formirane. Osim toga je dogovoreno da Milojko Ćuk i Vaso Prodanović odaberu svaki po desetak boraca, najboljih mladića, simpatizera Partije i da s njima, putem niza sastanaka i predavanja obave političke pripreme za odlazak u odred. Odmah poslije toga, krajem oktobra, formirana je grupa u Guduri koja, se sastajala u kući Mile Marčetića a u kojoj su ušli : Milojko Ćuk, kao rukovodilac, Mile Marčetić, Dušan Maričić, Rade Milanović, Dušan Šujica, Dušan Vladušić, Branko Vladušić, Nikola Marčenić Nidžo, Milan Marčetić Zućo, Milojko Dronjak, Ilija Milanović Zekan, Simo Marčetić Danko i Mićan Maričić Satrlov. U isto vrijeme formirana je grupa koja se sastajala u kući Vase Prodanovića. U ovu grupu su ušli: Vaso Prodanović, (kao rukovodilac, Mane Breka, vojni referent, Nemanja Marčetić, Rade Prodanović Mićan, Jovo Prodanović, Dane Bogunović, Vaso Bogunović, Branko Sučević, Milan Breka, Mićo, Dušan Prodanović i Pero Prodanović a vic Crni. Na sastanke ovih grupa dolazili su povremeno i drugi omladinci.

Priprema ovih grupa svodila se na održavanje predavanja i čitanje raznih materijala, o ciljevima NOB-a, o ulozi Partije i SKOJ-a, o fašizmu, bratstvu i jedinstvu itd. Na sastancima proučavani su proglašeni i uputstva CK KPJ, CK KPH i Okružnog komiteta KPH za Liku. Govoreno je i o taktici partizanskog ratovanja. Osim toga grupe su prikupljale podatke o naoružanju i vodile računa o suzbijanju šverca. Ova, aktivnost bila je značajan doprinos pripremanju pokretnih partizanskih jedinica u gračačkom kotaru.

Sredinom novembra, došla je preko Vase Sijana i Milojka Čuka obavijest da se borci za pokretni odred sakupe na Ljubinoj poljani. U isto vrijeme obavijest je stigla, i na Otrić. S Otrića i Nad vrela, odazvali su se: Ilija Radaković, Jovo Marčetić, Branko Marčetić, Vlado Maričić, Jovo Bogunović i Milan Marčetić Tenk iz Cerovca. Najvećim dijelom u ovaj' odred odlaze borci pripremani preko partijske organizacije. Pozivu Partije za odlazak u prvu pokretnu, jedinicu odazvala sie oko 25 boraca,.

Pored njih kasnije u bataljon »Marko Orešković« odlaze i brojni drugi iz općine Zrmanja. S ovom prvom grupom otišli su na Ljubinu poljanu i Simo Dubajić i Stevo Perić iz sjeverne Dalmacije, koji su i ranije održavali vezu s partijskom organizacijom u Zrmanji.

Zrmanja je ostala ponosna, na ove svoje prve borce — partizane. Oni 23. novembra okupljeni na Ljubinoj poljani, a 29. novembra na Kamenskom ulaze u sastav 2. čete bataljona »Marko Orešković« prilikom njegovog formiranja.

Pokušaj formiranja talijansko-ustaške vlasti u Zrmanji

Kratko vrijeme nakon dolaska Talijana u Zrmanju, 4. augusta 1941. godine, javlja se i njihov povjerenik (komesar za općinu Zrmanja) Veljko Budimir. On je sin trgovca iz Kistanja, porijeklom iz Zrmanje iz Nadvrela,. Provodeći, politiku svojih gospodara, on pokušava uspostaviti vlast u Zrmanji s parolom da Talijani štite Srbe. Odavao je sliku avanturiste koji je premazan svim mastima. Na osnovu njegovih postupaka partijska organizacija je računala da je špijun neke zapadne savezničke zemlje. U stvari, njega, je postavila za povjerenika u Zrmanji ustaška župa iz Knina, a, doveli su ga Talijani. U svome izvještaju poglavniku NDH od 7. februara 1942. veliki župan iz Knina David Sinčić žali se da, Talijani žele napustiti Zrmanju ii Vagan kod Tirubara pa kaže: »Povjerenik kojega sam, kako sam izvijestio, postavio u Zrmanji, javio mi je da će morati i on pobjeći, premda je grkoistočnjak, ako talijanska posada odatle ode, jer će se komunistička akcija na tom području, koje ostaje bez odbrane, povećati i ugroziti život svakog onog koji želi biti, miran i u pobuni ne sudjelovati.«³⁵ Dakle, kad je u pitanju povjerenik Budimir, radilo se o- ustaškom plaćeniku i špijunu. Kao i svi špijuni, on je prema prilikama udešavao svoje ponašanje, pa je čak predao i jednu pušku za partizane. U početku bio je potpuno sam u općinskoj upravi. Pored općine imao je samo talijanske karabinjere. Kasnije, negdje u septembru, zaposlio je i dva seljaka kao pandure. Njih trojica su sačinjavali i administraciju i operativu. Za cijelo vrijeme dok je bio u Zrmanji on praktično nije imao nikakve vlasti. Neko vrijeme je uzimao ujam iz mlinova za Talijane. Međutim, u novembru 1941. po odluci partijske organizacije u Zrmanji ujam su počele preuzimati i prenositi za partizane seoske čete. Praktično, najveća vlast u to vrijeme na području Vrela, Palanke, Prljeva, Pribudića, Rujišta i Cerovca bila je partijska organizacija.

U februaru 1942. Talijani su internirali svoga povjerenika i njegove pandure. Tako se završava vlast ovog ustaškog i talijanskog agenta u Zrmanji. Godine 1944. on se javlja na Visu u službi engleske armije.

Ostale značajnije aktivnosti partijske organizacije u 1941. godini

U toku zadnjih mjeseci 1941. partijska organizacija u Zrmanji inicira niz raznih aktivnosti značajnih za mobilizaciju masa u NOP. Tako je organizirana proslava

7. oktobra, Dana oktobarske revolucije. Uputstva za proslavu dao je Kotarski komitet KPH za Gračac. Na svim sastancima koji su u to vrijeme održavam po selima govoreno je o oktobarskoj revoluciji, o borbi Sovjetskog Saveza i našoj narodnooslobodilačkoj borbi. Uoči Dana oktobarske revolucije organizirano je paljenje vatara na svim istaknutim brdima (Vijoja, Šjainovo brdo, Mila, Gostuša, Kom i dr.). Na tom zadatku bili su angažirani svi komunisti i simpatizeri Partije. Okupatorski, vojnici iz svojih garnizona u Zrmanji i na Otriću s čuđenjem i strahom promatrah su osvijetljena brda.

Izrada i prikupljanje odjevnih predmeta za partizane organizirano krajem novembra 1941. bila je, također, jedna od značajnih masovnih političkih akcija Partije i SKOJ-a. U toj akciji pretežno su sudjelovale žene i omladinke. Na tom zadatku najviše se angažirala Smilja Pokrajac. Zima se približavala pa je za partizane trebalo obezbijediti zimsku odjeću. Sama akcija bila je provjera odatosti žena i omladine. U ovoj akciji, kao i u mnogim drugim (propagiranje ciljeva NOB-a, kurirska služba, priprema hrane za partizane itd.), brojne žene i omladinke učestvuju s velikim poletom. Među njima su se posebno isticale u Zrmanji-Vrelo: Milka Marčetić, Jela Čuk, Jelka Prodanović Jeka, Milka Sučević, Jela Breka, Milka Breka, Marta Marčetić, Dara Čanak, Stojanka Vladušić, Marija Osmokrović, Kosovka Dronjak, Mileva, Čuk Bakulina, Soja Marčetić i Kosovka Marčetić; u Rujištima: Milica Rakić, Sava Grbić, Mara Tojaga, Jeka Jarić, Sava Jarić, Koviljka Grbić, Stana Čuk, Anđa Čuk i Duka Mrda; na, Prljevu i Pribudiću: Jan ja Jokić, Jela Dimić, Ljubica Jokić, Koviljka Škundrić, Milica Novaković, Milka Stairčević, Duška Starčević, Jelka Dragišić, Dara Škundrić, Milka Jokić i Mara Novaković; iz Male Popine i Otrića: Bosiljka Marčetić, Mileva Marčetić, Danica Marčetić, Smilja Maričić, Dara Čuk i Ljubica Čuk; iz Cerovca: Zorka Kukić, Danica Dronjak, Mika Marčetić Nikićina i Mika Prodanović Pavlinova; iz Velike Popine: Bosiljka Grubišić Seja, Ana Grubišić, Milka Škundrić, Soja Brkljač i, Anka Brkljač; u Palanci: Anka Čuk, Marija Škundrić i Dara Škorić. Brojne su i druge žene i omladinke koje na razne načine od ustanka do kraja rata svojim učešćem doprinose razvoju NOB-a. Bez masovne podrške naroda ustanak se ne bi ni mogao uspješno razvijati.

Od oktobra pa do kraja 1941. preko zrmanjske općine za Liku prolazi više grupa dalmatinskih partizana. Po zadatku OK KPH Šibenik kanal za njihovo slanje u Liku uspostavio je Milo Vlahov iz Vodica. On je u septembru došao u vezu na Rujištima s Milojkom Čukom, a već sredinom oktobra stigla je prva grupa dalmatinskih partizana. U zrmanjskoj partijskoj organizaciji na tom zadatku radi Miloško Čuk. O tome u knjizi »Dalmacija u NOB« Sibe Kvesić kaže: »Miloško Čuk srdačno je dočekao prve primorske partizane i dao im pratnju od 10 boraca za daljnji put u Liku.«

Izuzetno topao doček dalmatinskim partizanima priredili su narod i omladina Rujišta. Takvo raspoloženje bilo je rezultat intenzivne političke aktivnosti u selu. Od Rujišta preko Cerovca i Velike Popine na prevođenju dalmatinskih partizana angažirano je više aktivista. Na tom području prvi put u oslobodilačkoj, borbi našli su se zajedno Hrvati, iz Dalmacije i Srbi iz Like. Narod ovog kraja ostao je trajno s osjećajem ponosa na svoje veze s dalmatinskim partiza-

nima. On pamti njihovu neposrednost, odlučnost, samodisciplinu, političko angažiranje i revolucionarne pjesme koje su pjevali. Gnjatija Labus iz Velike Popine pisao je o priredbi ikoju je jedna grupa dalmatinskih partizana davala u selu, pa kaže da su tom prilikom »Popinci prvi put čuli internacionalu«.

Značajan svjedok ovih događaja Milo Vlahov ističe da na »putu nisu imali nikakvih smetnji. To i zbog toga što se četnički elementi nisu do tada organizirali ni napadali maše borce«. Ipak grupa koja je po ocjeni Anite Kronje i Frane Kursara Lea imala najslabije organiziran put i koja se vratila iz pravoa i Bruvna za Vučipolje i Duboki Dol, došla je u nepriliku. Naime, u Dubokom Dolu jedan simpatizer našeg pokreta obavijestio je grupu o pripremama četnika Spire Lukića i Steve Čiče da je žele razoružati i likvidirati. Poslije te obavijesti grupa se odmah uputila na područje općine Zrmanja u Javoimik. Ona je u Javorniku dobila nove instrukcije o pravcu svog kretanja i vodiče.

U decembru 1941. vrše se pripreme za formiranje gračačkog partizanskog bataljona. Za komandanta bataljona, koji je nazvan »Gavrilo Princip«, postavljen je Miloško Cuik. S njim su, nešto kasnije, u bataljon otišli iz Rujišta Nikola Rakić, Milan Tojaga i Rade Jarić. Naredba o formiranju bataljona izdana je 25. decembra, a njegovo formiranje uslijedilo je u januaru 1942. godine.

Glavnu opasnost za razvoj narodnooslobodilačke borbe krajem 1941. na ovom području predstavljali su četnici. S odlaskom prvih partizana iz Zrmanje i jačanjem narodnooslobodilačkog pokreta četnici postaju sve agresivniji. Bitan zadatak je partijske organizacije u to vrijeme širenje utjecaja u masama i raspirivanje četnika. Četničke kolovođe iz Knina, Srba i Gračaca sve više se povezuju sa svojim pristalicama na ovom terenu. Vodi se politička bitka, ali oružanih sukoba još nema. Među seljacima ima kolebljivih elemenata, koji zavisno od situacije prelaze na jednu ili drugu stranu. Politika »čekanja« izbjeglice vlade i Draže Mihajlovića prihvaćena je od nekih pristalica bivših režima i kolebljivih elemenata. Blizina talijanskih garnizona (Zrmanja, Otrč) i prolaz važnih saobraćajnica (pruga i cesta) pogodovali su saradnji četnika i Talijana. Ipak krajem 1941. utjecaj Partije je dominantan na području zrmanjske općine. Neka sela i zaseoci ostali su do kraja rata neprobojni bedem za četnički utjecaj (Rujišta, Javornik, Cerovac, Gudura, Labusi). Od proljeća 1942. četnici nastupaju organiziranije, naročito u Velikoj Popini, a do prvih oružanih sukoba s njima dolazi na ovom području u aprilu 1942. godine.

Uz sve »dječje bolesti« i probleme svog razvoja — nedovoljnu idejno-političku izgrađenost, udaljenost od većih političkih i privrednih centara, slabije veze s rukovodstvima, neizgrađenost organizacionih formi u pokretu i sporije prilagođavanje novim uslovima, partijska organizacija u općini Zrmanja prošla je težak put i odigrala značajnu ulogu u razvoju oslobodilačke borbe i revolucije. Snage ustanka i oslobodilačke borbe u 1941. su proširene i učvršćene. Velik broj kadrova se prekalio u vojnim i političkim akcijama. Utjecaj Partije prodro je u sva sela i zaseoke. Angažirana je omladina i organizirane su prve organizacije SKOJ-a. Od seoskih četa prešlo se na formiranje pokretnih jedinica i upućivanje prvih partizana iz zrmanjske općine u njih. Najveća je zasluga partijske organizacije, SKOJ-a i ostalih aktivista u zrmanjskoj općini što s njenog područja do sredine 1942. godine odlazi u partizane oko 250 boraca. Do toga vremena u bataljon »Marko Orešković« otišlo je oko 60 boraca, u bataljon »Branko

Vladušić« 145 boraca i u bataljon »Gavrilo Princip« oko 25 boraca.³⁶ Izvan ovih bataljona bilo je još oko 20 boraca i aktivista u drugim jedinicama i po raznim političkim zadacima. Do toga vremena u Lici je bilo ukupno oko 2.700 partizana.

Na kraju 1941. godine svi članovi¹ zrmanjske partijske organizacije angažirani su na funkcijama u kotaru Gračac. Vaso' Sijan je član KK KPH za Gračac. Smilja Pokrajac u deoeimbru 1941. određena je za predsjednicu AFŽ-a i da radi po pitanjima narodne vlasti. Vaso Prodanović je član KK SKOJ-a za Gračac, a Milojko Ćuk komandant gračačkog partizanskog bataljona »Gavrilo Princip«. Od kraja 1941. pa do proljeća, 1942. oni će zbog odlaska, na nove zadatke svi napustiti partijsku organizaciju u Zrmanji. Milojko Ćuk učinio je to već u januaru 1942. Vaso Sijan poginuo je u martu 1942. Uhvaćen je u Vaganu kod Tiškovca i zvjerski zlostavljan od četnika i Talijana, Vaso Prodainović u januaru postaje sekretar KK SKOJ-a, za Gračac, a početkom marta 1942. član OK SKOJ-a za Liku. U januaru za kandidata, Partije u Zrmanji primljen je Nikola Marčetić Nidžoi. Smilja Pokrajac zadržava, se na terenu Zrmanje do aprila 1942. godine.

Najveći gubitak za, zrmanjsku partijsku organizaciju predstavlja svirepo ubistvo Vase Sijana, sekretara partijske organizacije i člana, KK KPH Gračac. S njim je počela da živi ova organizacija, o njemu završavam ovaj napis. Ostao je primjeren i dosljedan komunista u svim okršajima s klasnim neprijateljem. Poginuo je prvi poslije ustanka u gračačkom kotaru kao član Partije. »Gračački partizanski vjesnik« podsjećajući na smrt Vaše Sijana sredinom 1942. godine poziva u borbu protiv četničkih izroda i kaže: »Sjetimo se strašne smrti našeg najmilijeg druga Vase Sijana, seljaka iz Prljeva.« Kao najmiliji drug ostao je u sjećanju svojih saboraca zbog svoje dugogodišnje uporne borbe, vječitog plebejskog bunta, drugarstva, i skromnosti.

³⁶ Podatke dali: za bataljon »Marko Orešković« Mane Breka, za bataljon »Branko Vladušić« Branko Mišnković i za bataljon »Gavrilo Princip« Momir Rakić i Stevo Grubišić.

Ilija Radaković

Ratna općina Otrić

Na granici Like i Dalmacije, u najljubljem ličkom kršu, nalazi se gornji kraj bivše zrmanjske općine.

Priroda prema ljudima nije ovdje bila nimalo darežljiva. Dala im je tek toliko da prežive, surovo naplaćujući svaki zalogaj. Nije pružila mogućnosti da se ovdje stvore neka veća naselja. Sela, rasuta iznad Zrmanjskog klanca — Nadvrela, Rastičevo, Mala Popina, Otrić i Cerovac više su zaseoci nego sela i samo zahvaljujući tome Velika Popina s pravom nosi prvi dio svog imena.

Okruženi klancima, — Srpskim i Zrmanjskim, njima poprilično odsječeni od ostalog svijeta, izloženi naletima poznate zrmanjske bure koja zimi čitave kompozicije voza zna, da baci s pruge, a ponekad i usred ljeta da utjera studen u kosti, ljudi ovoga kraja i sami su poprimili odlike tla na kome su nikli: za, njih će mnogi reći da ih u njihovoj kršnoj izdržljivosti samo metak može da svali u postelju. Na prvi pogled oni djeluju surovo i škрто, kao i: stijene iznad njihovih domova, a u dubini svoga bića, međutim, kriju bogatstva, o kojima ne pričaju već ih iskazuju u presudnim trenucima čovjekove sudbine.

Rat i revolucija, — ta razvoda, života i smrti, ropstva i slobode, poniženja, i uzbuđenja razbuktalog ponosa, vrijeme kada se svakom pružila prilika da покаže šta smije, šta može i šta vrijedi, ispisali su najvjernija svjedočanstva o ljudima ovog kraja. Spiskovi i statistički podaci, koji se nalaze u ovoj knjizi, već mnogo govore, ali u brojke ne mogu da se smjeste ljudi. Ciframa ne mogu da se iskažu njihove sudbine. A svaka, je ljudska sudbina priča, za sebe, iako su ljudi, polazeći u borbu za slobodu i nove odnose, zajednički i bratski dijelili i dobro i zlo stupajući¹ jedinstveno pod zastavom zajedničkih ideala, i sinova.

Zato o svakoj cifri, — o ljudima svrstanim u kolonu brojeva, valja nešto više reći; da se za, mlađe i za historiju sačuvaju uspomene na njih i njihova djela; da se iza bitaka i pobjeda vide ljudi koji su ih izvojevali; da, se iza, osvojenih bunkera sagledaju svi oni koji su na njih jurišali. Ali u tom jurišu nisu se nalazili samo oni što će stići da u bunker ubace bombu. Jurišale su u srcima boraca i djevojke koje su drugovima plele čarape da, im ratnička studen bude lakša, svi oni koji su, i sami gladni, posljednju krišku kruha odvajali za svoje ratnike. Jurišao je i odbornik, čija je glava i van fronta uvijek bila u torbi, jurišali, su i pioniri s drvenim puškama. Jurišao je narod koji je svoje najbolje sinove poslao da zapale buktinju slobode.

O svim tim ljudima valja ponešto reći da bi se stekla prava slika o kraju u kome je ustaničkih dana, ljeta, 1941, formiran 9. gerilski odred, gdje je, prvi put u narodnooslobodilačkom ratu, zauzeto preko 30 kilometara magistralne željezničke pruge Zagreb—Split i na njoj oslobođena prva željeznička stanica u Hrvatskoj — Zrmanja.

Stojeći rame uz rame s ustaničkim Srbom, svojim bliskim i vjernim komšijom, taj dio zrmanjske općine držao je vezu ustaničke Like s Dalmacijom razvijajući borbenu saradnju iz koje će se roditi pjesma: »Sastala se Dalmacija s Likom, pa se ne da pokoriti nikom«.

Ustanički dani donijeće ovdje slobodu svakoj kući, a stanovnici ovog kraja krenuće masovno u barbu da se ta sloboda zauvijek useli i u njihove domove i u domove svih bratskih naroda Jugoslavije. Fašistički okupatori i njihove služe — domaći izdajnici' iskaliće svoj bijes: 57 ljudi, žena i djece iz ovih malih zaselaka pašće kao žrtve fašističkog terora. Više će ih poginuti u prvim borbennim redovima: od 166 partizana iz ovog kraja 64 se nisu vratila. Većina ih je, njih četrdeset, poginulo van Like: u Srbiji — 11, Bosni — 10, Dalmaciji — 8, Crnoj Gori — 6, Istri i Slovena čkom primorju — 5. Ginuli su, tako reći, u svim krajevima Jugoslavije, nastupajući u redovima 1. i 3. brigade 6. ličke proleterske divizije »Nikola Tesla«, u 1. brigadi 19. divizije, u 2. dalmatinskoj brigadi 2. proleterske divizije, u 2. brigadi 35. ličke divizije i u četi trepčanskih rudara. Devetnaest poginulih bili su oficiri Narodnooslobodilačke vojske, komandant i politički komesari bataljona, članovi štabova ratnih jedinica, komandiri i politički komesari četa, vodnici i vodni delegati.

U batalj onima »Marko Orešković« i »Bičo Kesić«, naročito u početku, kompletne jedinice činili su Zrmanjci. Sa 6. ličkom prošli su, potom, čitavim njenim slavnim putem od Like preko' Drvara, Bosne, Crne Gore, Srbije, do Beograda, Srijema i Zagreba.

Zrmanjci su u 1. brigadi 19. dalmatinske divizije bili zastupljeni s čitavim bataljonom. U bataljonomu »Branko Vladušić« u sastavu 2. dalmatinske, 1. i 2. četa bile su — zrmanjske. Njeni borci prešli su Neretvu, borili se za Livno, herojski ginuli iznad Sutjeske ria Gornjim i Donjim Barama, u istočnoj Bosni i Crnoj Gori, stigli do Širokog Brijega i Mostara, borili se za Rijeku i Trst.

I oni pripadnici ovog kraja koje je rat zatekao daleko od rodnog kraja, uključili su se u partizanske jedinice. To naročito' važi za ljude iz Popine koji su bili rudari u Trepči pa su, zajedno sa svojim drugovima' iz rudarskog okna, stupili u četu trepčanskih rudara.

Ilija Radaković

Labusova dolina i Vrpolje

Sjeverozapadno od polja u kome je najveći dio velikopopinskih kuća, nalaze se još dva -manja polja, bolje reći dolina srtiješnj-ena okolnim brdima. Tu je smješten i najsjeverniji, zaselak Velike Popine. Osim poneke kuće Jovanića, Brkljača, Skundrića, ovdje su srvi — Lafousi. Otuda i ime: Labusova dolina ili Gornji i Donji Labusi. Ime je jedno od davno stečenih obilježja ovog raštrkanog zaseoka na jugu Like. U toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije, dodao mu je još jedno historijsko obilježje izraženo opredjeljenjem ljudi ovog, d.a, tako kažemo¹, Labusovog kraja: zaselak je od prve do posljednje kuće bio partizanski, prihvatio je listom srp i čekić na crvenoj zvijezdi zia svoj simbol i ideju.

U malom zaseoku, ma koliko bio raštrkan, nije teško kuće prebrajati, ustanoviti da Labusima, pripada, 38 badža nad 38 domaćinskih ognjišta. Kao dječaci tu su prozeble čobanske ruke znah da ognju mnogi kasniji borci, pripadnici narodnopslobodilačkog pokreta, iz ovog zaseoka. Mnogi od njih nisu se vratili, na rodna ognjišta. Zapravo, od onih koji su krenuli u borbu, većina nije imala više prilike da, uz dim koji kulja ka badži, u roditeljskom domu priziva u sjećanje uspomene iz djetinjstva : od 49 Labusa, partizana, 19 ih je poginulo. Nema kuće kaj,a nije dala po neki život — najdragocjeniji prilog ugrađen u same temelje ove naše socijalističke Jugoslavije.

Od početka do kraja rata, Gornji i Donji Labusi bili su kompaktni poput stijena svog kršnog zavičaja. U Labusovoj dolini i Vrpolju, kao braća, jedan uz drugog, nastupah su i oni ikoji, su svojim imenom označili zaselak, i oni koji se nisu zvali Labusi, ali su s njima, hitah istom cilju. Jedinstveno su krenuli u borbu sinovi i očevi,, a svaki, borac znao je dobro da iza njega, stoje i oni, koji doduše nisu u prvom borbenom stroju, ali toj borbi bezrezervno pripadaju,.

Kada se govori o borcima, Labuso,v-e doline, teško je izdvajati jedne a da to ne bude nepravedno prema ostalima. I ne bi valjalo odvajati borce od njihovih bližnjih na kojima su okupatori i njihove domaće sluge iskaljivale svoj, bij,es, nemoćni da uguše plamen, ustanka i borbe neprestano pods,tican i u ovom malom zaseoku.

Ipak, bilo bi nepravedno i to ako poimence ne bi, na, primjer, bio- spomenut Ignjatija Lahus Gnjatija, kako su ga, zvah, čovjek ikoji je sve svoje životno iskustvo stavio na, raspolaganje borbi i revoluciji predvodeći mladiće iz neposrednog susjedstva. On je na čelu Popinaca koji su organizovano nastupili u ustanku. On je, onih prvih dana, kada je trebalo, pokazati da ustaničke puške ne smiju da pucaju uzalud, kada je, u odbranu slobode i sopstvenih života, trebalo fašistima i izdajnicima oduzimati živote, smogao snagu da u napadu na žandarmerijsku stanicu u Otriću 1941. pokaže kaiko se to čini.

Gnjatija je pokazao da je vičan pušci, da je kadar »na, strašnom mjestu postojati«, ali je znao da i na drugi način unese pometnju u neprijateljske redove. Boreći se dugo oko Knina protiv četnika, dobro je upoznao protivnika, shvatio da se njihovi sujetni ko,mandanti, razmetljivi sami pred sobom, lako mogu međusobno zavaditi. Gnjatija, je znao da to iskoristi. Podatke kojima je raspolagao koristio je i slao pisma, u Đujićev štab dovoljno uvjerljiva, da se posumnja u četničke »vrline« komandanta, Mane Rokvića, pa da, se svađe među četničkim glavešinama zaoštre.

Ignjatija Labus, politički komesar 3. bataljona 1. brigade 19. divizije, rat će završiti kao politički komesar inženjerskog bataljona. Stari ratnik nadživjeće sve bitke, dočekaće pobjedu i u Bačkom Gračacu skućiti novi dom. Tu će ga u već poodmaklim godinama i smrt zateći.

Iz dvije kuće dva brata Labusa, — Ilije i Đurana — deset je boraca s titov-karna krenulo u mat. Kada je mir stigao i u Labu&ovu dolinu, dočekala su ga samo dvojica: osam braće stričevića položilo je svoje živote — iz svake kuće po tri rođena brata. Od ovih osam Labusa, — partizana, sedmorica su bih rudari. Četvoricu ih je rudarsko »srećno« ponijelo u četu trepčanskih rudara, ostali su u rodnoj Lici krenuh stazama slobode čineći osnovu Papinske čete 9. gerilskog odreda u ustanku, 1941. godine.

Ljubiša Labus poginuo je 5. marta 1945. godine kod Plitvičkih jezera kao komandant bataljona u 35. diviziji. Ilija Jovanić iz Labusove doline bio je komandir voda u bataljonu »Bičo, Kesić« kada je, maja 1942, poginuo na tromeđi Like, Dalmacije i Bosne iznad Plavna. Pao je obezbjeđujući komandanta Glavnog štaba Hrvatske Ivana Rukavinu u vrijeme akcije Kombinovanog odreda u okolini Knina, prilikom prvog pokušaja rušenja poznatog vijadukta Benderà na pruzi između Gračaca i Knina.

U godinama uoči rata, najviši momak zrmanjske općine bio je Dragan, sin Jaje Brkljača. Danas bi, vjerovatno, s visinom od preko dva metra ovakav mladić dominirao na košarkaškim terenima. U ratu stasitom dvometrašu povjerena je druga — časna obaveza: da nosi zastavu bataljona, »Marko Orešković«, prvog bataljona formiranog u Hrvatskoj. Ta mu je zastava uručena 1942. iz ruku njegovog ratnog druga Danje Bogunovića. Narod Like i Okružni komitet KPH za Liku poklonili su je tada najboljem ličkom partizanskom bataljonu, u trenutku kada su ga barbeni zadaci povelili dalje od Like. Bila je to tada jedina bataljanska zastava u Lici a vjerovatno i u Hrvatskoj. Duplo je izatkana, s jedne strane sa srpskom, a s druge s hrvatskom trobojkom, s crvenim zvijezdama na svakoj strani i izvezenim slovima: »Kmtijašima — narod i Okružni komitet Like«.

Hrabri barjaktar nije ispuštao zastavu iz svojih ruku sve dok ga, smrt na to nije nagnala. U jednom krvavom boju kada su u okolini Jajca, partizansku kolonu krajem 1943. godine iznenadili njemački tenkovi, pao je Dragan Brkljač, pala je i zastava. Mjesec dana kasnije Draganovi drugovi, borci 1. brigade 6. ličke divizije, osvetiće u jednom isto tako krvavom boju, mladog barjaktara i iz neprijateljskih ruku preoteti zastavu koju je on s, ponosom nosio.

Iz Brkljačevih kuća nije Dragan jedini pali borac. Brat Milutin poginuo je godinu dana ranije kao delegat voda. Iz Brkljača je i Dane Brkljač, rudar iz Trepče, predratni član KP, zamjenik komesara Kopaoničkog odreda, poginuo novembra 1941. Ni Đuro Škundrić, koji je kao teški ranjenik, na putu između Livna i Prozora, pred prelazak Neretve 1943. poginuo za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, nije jedina žrtva Škundrića kuće. Poslije smrti ovog zamjenika komandira čete na njegovo ognjište upali, su četnici. Izveli su Đurinog oca, starog Dmitraša, nekadašnjeg austro-ugarskog narednika i penzioniranog narednika jugoslavenske žandarmerije i ženu mu Stanu, pa ljuti na njih što neće da izdaju ideale mrtvoga sina, četnici su nad starcima iskalili bijes i krvave ruke učinili još krvavijim.

Eto, to je Labuso va dolina i Vrpolje — više partizana nego kuća. Iz svake kuće poneki, pah borac, iz mnogo kuća, i više poginulih. Partizanski Labusi, ni jedan jedini izdajnik.

Ignjatija Labus

Ustanički dani u Velikoj Popini¹

Velika Papina ubraja se u velika sela s čisto srpskim stanovništvom. Glavno zanimanje naroda do drugog svjetskog rata bilo je zemljoradnja i stočarstvo. Prihodi od ovih privrednih grana bili su oskudni. Zato, rijetko iz koje kuće nije bilo ljudi koji su odlazili u druge krajeve naše zemlje, pa i u inostranstvo, da bi nešto zaradili i prehranili svoju familiju.

Istaknutih ljudi, političara ili nekih viših rukovodilaca iz mjesta i okoline nije bilo, kako za vrijeme Austrije tako ni za vrijeme stare Jugoslavije. Najviši službenik koji je ibio, bio, je žandarmerijski feldvebel ih, narednik. Prosvjeta i politička svijest naroda bili su na niskom nivou. Sva politička zbivanja, kako u zemlji tako i van nje, a koja su vrtoglavo jurila u susret drugom svjetskom ratu, narod je gledao kao na stvar koja ga se ne tiče, jer to je stvar vlade i vojske u čiju sposobnost i moć nije sumnjao.

U ovakvom uvjerenju ljudi dogodila, se kapitulacija stare Jugoslavije i rasulo vojske, što je duboko potreslo i iznenadilo narod ovoga sela. Sjećam se dobro onoga dana kada je narod, obuzet ratnom psihozom, izašao u polje da obrađuje svoju zemlju i kad se pronijela vijest o kapitulaciji Jugoslavije i rasulu vojske. Ljudi saznajući da je u Hrvatskoj formirana ustaška vlast i da Talijani već počinju s okupacijom Hrvatske, prekinuli su rad i kao suludi trčali jedni drugima da se u čudu pitaju šta se dogodilo. Mnogi su glasno naricali, hvatajući se rukama za kose i lupajući šakama u grudi: »Jaoj, ko će čekati talijanske fašiste, a ko su opet ustaše i šta oni hoće?«

U tako paničnom izgledu od prvog dana kapitulacije Jugoslavije narod se razila svojim kućama s malo nade da Jugoslavija još postoji. Kad su prvi vojnici i izbjeglice iz udaljenijih krajeva počeli stizati svojim kućama i stali objasnjavati narodu da su kralj i vlada pobjegli u inostranstvo, da su Nijemci okupirali ostale krajeve zemlje i da se vojska sva rasula, tada je u narodu nastala još mučnija situacija, jer je propao i posljednji zračak nade da Jugoslavija nije propala.

Opća situacija i dalje je nejasna i zbrkana. Pouzdanih informacija nema ni od koga. Nagađanja ljudi o nastalim događajima su svakakva, osim onih pravih. Uticaj Kompartije u selu do tada bio je slab ili tek u začetku. Sve do pod jesen 1941. godine u selu nije bilo člana Partije niti njenog kandidata.

U najtežim danima od kapitulacije do narodnog ustanka, kad je narod bio potpuno dezorijentiran, politički je radilo s narodom nekoliko naprednih radnika koji su ranije bili odsutni iz mjesta, a koji su došli svojim kućama poslije kapitulacije i rasula vojske. Politički rad bio je otežan, jer narod je zbog lošeg

¹ Ignjatija Labus je prije nego je uslijedila akcija za pisanje ovog Zbornika počeo da zapisuje svoja sjećanja u jednu teku, vjerovatno da bi događaje u kojima je aktivno učestvovao sačuvao od zaborava. Kasnije on je ta sjećanja dopunjavao i prepisivao u drugu teku koja je pronađena poslije njegove smrti. Redakcija je ta sjećanja uvrstila u Zbornik, a redaktor im je dao naslov i izvršio najneophodniju redakciju čime je sačuvana njihova autentičnost.

iskustva iz prošlosti i straha od ustaša teško kome vjerovao, a i kretanje iz mjesta u mjesto bilo je rizično i opasno. Osim ovoga, iako je mjesto s okolinom dosta veliko, niko nije imao radio-aparata, nikakva štampa pa ni ustaška nije stizala, a niti koji drugi materijali iz kojih bi mogli da doznamo kakva, je opća situacija. Tako reći, bih smo odsječeni od čitavog svijeta.

Prvih dana svoje vladavine ustaše su nastupale, tu i tamo, pomalo taktički. Da bi oduzeli narodu oružje davali su za svaku vojničku pušku po 50 kg kukuruza, a za puškomitraljez po 100 kg. Niko se nije našao da preda, oružje iako je bila velika oskudica za hranom. Poslije su ustaše pozivale narod putem objave, da će biti strijeljan ko posjeduje oružje a neće da ga njima preda. Ni na ovaj način nisu dobili ni jednu pušku. Kad ustašama nije uspjelo da na, ove načine razoružaju seljake, poslužili su se vrbovanjem nekoliko Srba da, idu kroz srpska sela i agituju za predaju oružja vlastima. Ovim su ustaše samo djehmično uspjele. Tih nekoliko, ustaških agenata, prikazivali su ustašku vlast kao vlast u svakoj državi i da ni jedna, vlast ne trpi da, seljaci posjeduju vojno oružje, pa ni ustaška,. Zbog toga ako Srbi hoće da žive u miru, treba da svo oružje i municiju predaju novoj vlasti. Nekoliko ljudi povjerovali su ovim izrodima i predah su oružje. Radi se o svega dva-tri vlasnika oružja, koji su pokazani kod vlasti da ga imaju, jer su ga pod prijetnjom i predah. Ustaše su oprezno postupale i pri prvim hapšenjima za njih istaknutih ljudi. Po neke dolazili limuzinom govoreći da ih upućuju na privremeni rad ili na, saslušanje. Posebno bi vršile akcije po selima radi otimanja jaganjaca i tako u svojoj postaji pravih bankete uz slavo-spievke Paveliću i NDH. To je tako izgledalo prvih dana ustaške vladavine.

Situacija je bila, sve kritičnija. Kod naroda je ponestalo hrane. Ustaše su zabranile žetvu ječma, koji je bio pristigao. Ljudi su po, noći počeli krasti svoj vlastiti ječam s njiva,, tući ga prakljačom i žrvnati.

U narod su počele dopirati vijesti da se ustaše spremaju da pokupe narod i da ga nekuda isele. Počele su u selu kružiti i vijesti da su oni ljudi što su ih ustaše pohapsile mučeni i pobijeni, a neki i živi u jamu bacani. Sve češće su stizale vijesti o svakidašnjim ustaškim zločinima. To je učinilo da se mlađi ljudi grupišu i budu na oprezu.

Prvi veći zločin koji su ustaše učinile u našem selu bio je, po sjećanju, 28. jula u Zmijaskoj Dragi gdje su pobile nekoliko ljudi, pobacale u trapove i kamenjem zatrpale.

Negdje tih dana ustaše su popalile sela Suvaju i Osredke (u susjednoj općini Srb). Do nas u Popinu prije su stigli dim i težak zadah nego neka vijest o tom događaju. Kada je narod doznao da, su ustaše popalile spomenuta, sela, u vatru bacale žive ljude i mnogo ih pobile, u, narodu je nastao paničan strah i vrhunac neizvjesnosti o vlastitoj sudbini.

U tom vremenu doznali smo da se nad Urljajem nalazi grupa komunista, koji su iz Srba i okolnih sela izbjegli u šumu. Tada, smo kod njih uputili Iliju Jovanića (poginuo 1942. u partizanima) da uspostavi vezu s njima. Ilija se vratio s -oskudnim izvještajem. Možda mu drugovi nisu smjeh reći sve zato što ga nisu poznavali ili možda ni sami nisu imali dovoljno uvida u događaje i dalju perspektivu.

Naši ljudi počeli su da se dogovaraju šta raditi ako ustaše krenu da pale selo i ubijaju kao u Lukića, Dragi, Suvaji i Osredcima. Dogovoreno je: boriti se svim sredstvima bez obzira na posljedice. Sposobni, borci za borbu grupisali su se po noći na pogodnim položajima radi zaštite sela. Po danu ljudi, su se spuštali s položaja u selo, i u strogoj pripravnosti obavljali poslove kod svojih kuća.

U to predustaničko vrijeme teškom mukom prodirale su crne vijesti sa svih strana o ustaškim zločinima, a bilo je i ohrabrujućih. Tako se prenijela vijest da se u šumi nalazi neki pukovnik »Brka« s dosta vojske, koji čeka pogodan momenat da napadne ustaše. Ova vijest unijela je prilično živosti u narod, ali situacija je i dalje bila teška i eksplozivna. Borbena psihoza ovladala je ljudima. Ustaše su doznale da se narod sprema za odbranu sela i zbog toga nisu smjele s manjim snagama ići u selo, utoliko više što su cijenile naše snage, naročito u naoružanju i tu smo dobili u vremenu.

Dvadeset sedmog jula 1941. godine uveče spustili su se s Ljubine poljane is šume u selo Ilija Radaković i Glišo Cuk koji su dobili zadatak od grupe komunisti iz Zavlake da u Velikoj Popini i okolini dižu narod na ustanak. Baš kad je narod bio obuzet crnim mislima o svojoj sudbini, odjednom se čula patriotska pjesma koju je pjevao Glišo s Danom Stoj savlj evi čem. To je bio znak da se radi

o nečem važnom i nije trebalo dugo čekati da se sav narod okupi oko Gliša i Ilije. Oni su govorili' da se sva Bosna digla na ustanak, da i nama dolazi 500 Bosanaca u pomoć, da su se i Srbijanci digli na ustanak i da mi odmah idemo likvidirati ustaše i žandare na Otrću. Poznavajući, ljude iz Velike Popine od ranije

imajući u njih povjerenje, Radaković i Cuk su, čim je stigao poziv KPJ za dizanje ustanka, ocijenili da uspjeh napada, na Otrću u mnogome zavisi od pokretanja ljudstva Velike Popine. Ovo ljudstvo je u vrlo kratkom roku prikupljeno i pokrenuto u, napad na Otrću.

Ova radosna vijest došla je u pravi čas. Sav narod do posljednjeg čovjeka bio je raspoložen za borbu, protiv zlikovaca. Bez oklijevanja ustanici su se naoružali, ko je šta dohvatio, i kao bujica krenuli za Otrću gdje su ustaše i žandari bezbrižno pijani spavali. Ali prije direktnog napada nastao je tajac. Dok se pravio plan za napad, ustanici su pitah: »Gdje je pomoć, gdje su Bosanci?« Odgovor su dobili da Bosanci još nisu stigli i da će stići (naravno, ovo je bila samo propaganda), ali da mi ipak nećemo čekati Bosance jer imamo dosta vlastite snage da likvidiramo ustaše. Poslije ovog objašnjenja, nastao je mah metež. Neki malodušnici bih su razočarani očiglednom obmanom i počeli se izvlačiti, a velika većina bila je za napad i dalju borbu. Plan je za napad bio gotov i ustanici su prema planu zauzeli položaje oko zgrada u kojima su se nalazile ustaše i žandari te financi. Na Glišin znak za paljbu iz svih oružja otvorena je vatra, na prozore i vrata zgrada, koja je trajala oko pet. minuta. Poslije ovoga, nastao je mali prekid vatre. Na strani, ustaša vladala je grobna tišina. Tada su se ustanici uz povike »Juriš!« sručili oko zgrada i u njih bacili ručne bombe. Ustanici su razbijali vrata i prozore, uskakivali u zgrade pronalazeći. ustaše među željezničarima, financima i žandarima kao i u samoj ustaškoj, postaji. Pohvatane ustaše su nakon kraćeg postupka likvidirane. Neki željezničari, žandari i financi su pušteni da idu svojim kućama, a 7 žandara je predato u toku dana ustanicima iz Srba na Srpskom klancu. Nad zarobljenim financima, žandarima i željezničarima, iako su bili većinom Hrvati i poneki Slovenac nije izvršena odmazda za pokolj srpskog naroda, što je dokaz visoke svijesti rukovodstva ustanka.

Napad i likvidiranje ustaškog uporišta na Otrću počelo je 28. jula 1941. oko dva sata izjutra i do svanuća bilo je sve gotovo. Zatekli smo ustaše potpuno nespremne i lako ih savladali, pri čemu na našoj strani nije bilo gubitaka. Zaplijenili smo prilično pušaka, municije, ručnih bombi, nekoliko pištolja i jedan puškomitraljez »brnac«, raznog materijala i, dosta robe u jednoj trgovačkoj radnji. Najveća količina zaplijenjenog oružja i municije pripala je nenaoružanom

ljudstvu iz Velike Popine. Mnogi ustanici, zaneseni trenutnim uspjehom, sručili su se u radnju, uzeli što im se sviđalo i razišli se svojim kućama. Ostali koji su bili svjesni da započetu borbu treba nastaviti, krenuli su u dva pravca. Popinci su krenuli prema Malovanu d Gračacu, a drugi s GJišom prema Zrmanji. Već smo bili obaviješteni da je u Srbu ustanak uspio d da se Srbljani nalaze na Srpskom klancu. Raspoloženje ustanika d naroda bilo je utoliko veće. Istovremeno kad je napadnut Otrić, porušene su i pokidane sve saobraćajne komunikacije. Telefonske linije Otrić—Gračac prekinute su 28. 7. 1941., a željeznička pruga i cesta od Gračaca prema Otriću i dalje prema Kninu prekinute su 29. 7. 1941. Tek oko petnaest časova 28. jula od Gračaca su na nas koji smo išli prema Malovanu naišla dva talijanska vojnika — vezista na biciklima s namjerom da poprave »kvarove« na telegrafskim i telefonskim linijama. Po ovome se moglo vidjeti da ustaše u Gračacu nisu znale šta se događa, na, terenu. Ovakva njihova nesposobnost i nespremnost omogućila je nama da se prilično sredimo i oslobodimo straha koji je u početku ovakvih i sličnih poslova neminovan. Da su nekim čudom blagovremeno intervenisali, ne zna se kakve bi bile posljedice toga.

Za vrijeme susreta s uplašenim Talijanima sporazumijevali smo se svakako jer niti su oni znali naš niti iko> od nas njihov jezik. Ipak su uvidjeli da smo mi Srbi pa su prstom ruke prevladali, preko grkljana govoreći, »Buono Serbo, macare Croato«. U tome momentu iza brijega se začulo kлокotanje motora, što nam je skrenulo pažnju, a ubrzo se u neposrednoj blizini pojavio kamion pun'ustaša (od 25 do 30). Mi smo se velikom brzinom razišli lijevo i desno od puta. Bila je velika sreća da nas nisu vidjeli, jer nas je bilo malo i bili smo u slabom položaju. Talijani su ostali na putu čekajući, ustaše. Kako se nisu mogli sporazumjeti, ustaše su nastavile put prema Otriću. Usput su se zaustavile pred jednom kućom (Pepuševe) u kojoj su živjeli starac i baba. Tu su se malo pozabavile dok su ubile starce i popravile propust koji smo bili srušili na cesti. Za to vrijeme naša grupa krenula je prema njima, u streljačkom poretку. Kad su nas primijetile, počele su da na nas pucaju. Mi smo odgovorili vatrom iz pušaka i povcima »Juriš!«. Tad su ustaše valjda shvatile da se nešto krupno događa. Nekolicina od njih spustila se u šumu i pobjegla nazad u Gračac, a ostale su uskočile u kamion i krenule prema Otriću. Kad su stigle na Otrić, tamo nisu našle nikoga osim mrtvih ustaša. Vidjevši tek sada šta se dogodilo, odmah su krenule da bježe, ali ne prema Gračacu bojeći se nas, nego prema Zrmanji. Na Zrmanjskom klancu bile su dočekane od ustanika i vraćene nazad. Tada su okrenule prema Srbu, ali su bile dočekane na Srpskom klancu od Srbljana i do jednog pobijene.

Vjera u život pomalo se vraćala. Grupa koja je išla prema Malovanu vratila se predveče u selo. Neko je pronio vijest da su ustaše došle opet na Otrić. Nastala je mučna situacija. Ustanici su se iz cijele Popine brzo prikupili na jedno mjesto. Brzo se odlučivalo: sposobni ustanici s oružjem ići će napasti ustaše na Otriću, a ostali će što više porušiti saobraćajne komunikacije. Ovoga puta za komandanta papinskih ustanika izabrali smo Miću Lukića, bivšeg oficira, inače dobrog autoriteta. Krenuli smo na zadatke. Kad smo prišli Otriću onako u borbenom poretку, vidjeli smo da je Otrić pust. Kad smo se iskupili u Otriću, bilo nas je dosta. Svaki je čekao daljnju odluku i niko se nije samovoljno udaljao. Noć se već spustila. Ustanici jednoglasno donesoše odluku da se ide ponovo prema Malovanu i dalje prema Gračacu radi napada na ustaše.

U toku noći između 29. i 30. jula mi smo stigli i zauzeli položaj ako mjesta i željezničke stanice Malovan. Ustaše su držale položaj, na uzvišenjima oko stanice. Na našoj strani već ima lakše ranjenih (Ilija Radaković i Mićo Lukić). Nas i ustaše dijeli željeznička pruga. Oko 7 sati nailazi kompozicija, oko 30 teretnih vagona s raznom robom i vojsikom, koja je išla prema Splitu. Mi smo mislili da je vlak ustaški pa smo na njega pripucali. Kompozicija je stala između nas i ustaša. Talijani su izašli iz vagona i u borbenom poretku pošli prema nama. Mi smo još uvijek mislili da su to ustaše i domobrani pa smo i dalje pucali na njih. Jedan Talijan je poginuo. Među ostalim nastalo je kolebanje. Podigli su bijelu zastavu u znak predaje. Kad smo vidjeli da su Talijani, odustali smo od daljnje borbe i pustili ih da se ukrcaju u vagone. Ponijeli su sobom i mrtvog. Kompozicija je krenula u pravcu kud je pošla. Na poprištu su ostavili tri puške i nešto municije.

Poslije odlaska vlaka izvršili smo jak pritisak na ustaške položaje i natjerali ustaše da se povuku u željezničku stanicu. Mi smo zatim na dominirajućim visovima zauzeli položaj nad stanicom i oko stanice. Bili smo vrlo blizu jedni drugima, tako da smo pucali jedni na druge i svađali se. Sto se više bližila noć, to se kod ustaša osjećala sve veća nervoza, jer su prozreli našu namjeru da mi svojim pritiskom i obručem čekamo noć da ih likvidiramo. Da ne bi došlo do toga, one su preko telefona pomoć zatražile iz Gračaca ili da ih evakuišu prije noći. Oko 17 sati ustaše su iz Gračaca uputile na Malovan kompoziciju od 7 praznih »GE« vagona radi, evakuacije ustaša. Kad smo vidjeli kompoziciju i kako nam se uz snažno huktanje približava, mislili smo da dolazi jaka pomoć ustašama, pa je došlo do osipanja jednog dijela ustanika s položaja i neplanskog povlačenja prije nego je kompozicija stigla na Malovan. Kad je kompozicija stigla s praznim vagonima, ustaše su otvorile prema nama brzu paljbu iz svih oružja, misleći da smo mi još uvijek svi na prvobitnim položajima, kako bi se pod zaštitom vatre ukrcale u vagone.

Mi smo mislili ono najgore, da su se ustaše sredile i da jakim snagama počinju ofanzivu na nas. Strah se osjećao kod svakoga. Međutim, dogodilo se nešto neočekivano. Na Malovanu je zavladao tišina. Ustaše se 'nigdje ne primjećuju pa ni na našim napuštenim položajima. Ali strah kod boraca još uvijek je prisutan. Čuju se svakakva nagađanja. Najuplašeniji zamišljali su tu vojnu silu kao silu jedne države, a mi, grupa naoružanih popinskih seljaka, da smo nemoćni da se suprotstavimo jednoj vojsci. Drugi su pokušavali da umanje opasnost kako bi se uplašeni i kolebljivi malo smirili, u čemu dječnično i uspijevali. Šaljemo izvidnicu da nekako utvrdi kakvo je stanje u Malovanu. Izvidnica je ispitala i utvrdila da je Malovan pust od ustaša i kompozicije pa je to javila ugovorenim znakom. Bilo je jasno da su ustaše pobjegle u Gračac. Iznenadjenje i pomalo veselje kod ustanika. Ko je mogao maloprije pomisliti da zamišljena vojska i ustaše bježe ispred nas seljaka. Njih smo precijenili a sebe potcijenili. To je ipak idealna stvar za nas, jer i mi, sada pomalo uobražavamo da smo neka snaga kad nas se boji vojska, a ustaše čije je ime do malo prije tjeralo strah u kosti (slično onoj priči o zecu i žabi).

Borbeni duh se ponovo vratio. Skoro trčeći idemo prema Malovanu i onako u borbenom poretku prolazimo kroz praznu željezničku stanicu. Idemo prema hrvatskom selu Kneževići koje se nalazi u neposrednoj blizini stanice. Kad smo ušli u selo, bili smo iznenađeni. Selo je bilo prazno. Po kućama je ostalo sve, ništa nedirnuto. Stoka, krupna, i sitna, zatvorena u tomove i, podruma, pažljivo

povezana i pritvorena. Večera po kućama pripremljena i ponegdje servirana' za jelo. Prvi sumrak se spustio. U stvari, šta se dogodilo? Kompozicija koja je stigla na stanicu nije dovela pomoć ustašama nego prazne »GE« vagone radi evakuacije ustaša i naroda iz okoline Maiovana za Gračac.

U toku borbe oko Mlovana imali smo tri poginula druga. Na strani ustaša bilo je mrtvih i ranjenih, samo nismo znah koliko. Isto tako u toku dana nismo znah šta se radi u ostalim selima, osim da Srblijami drže položaj' na Srpskom klancu između Velike Popine i Srba što je bilo nepotrebno. U toku dana uputili smo jednu patrolu za Glogovo i Gubavčevo Polje da narod obavijeste o događajima kod nas i da dižu ustanak ukoliko to već nisu učinili. Saznah smo da je kompozicija koja je izjutra otišla prema Kninu kod sela Pribudića survana u jarugu.

Selo Kneževići, s oko desetak kuća, bilo je bogato, a ustaše su ga još više obogatile s pljačkom srpskog naroda. Naročito je bilo razvijeno stočarstvo a bilo je i ostale hrane u izobilju. Mi smo bili jako gladni. Cio dan nismo ništa jeli a ni naš narod nije imao šta da jede osim krompira koje je nabavljao u Mazinu, divljeg zelja, varenike i kiselog mlijeka. Mnogi nisu imali, ni toga dosta. Glavna hrana — palenta i kruh bih su prava rijetkost otkad su ustaše zavladaile. Naše selo da bi dokrušilo, svake godine je kupovalo 10 do 15 vagona kukuruza, koje su trgovci naibavljali na strani i to često sparenog. Od formiranja ustaške vlasti, pa do narodnog ustanka nismo mogli nigdje ništa kupiti za prehranu osim krumpira u Mazinu. Ustaše su došle kod nas pod pokroviteljstvom Talijana da nas unište, a ne da nam nabavljaju i prodaju kukuruze.

Kada smo zauzeli Kneževiče, neki su drugovi predložili da se najedemo i malo odmorimo pa da krenemo prema Gračacu. Da smo tako uradili, možda smo mogli u prvom naletu zauzeti Gračac, jer su nas ustaše, koji su pobjegli iz Malo vana u Gračac, prikazale strašnim : da, nas ima kao pljeve i mrava, s bradama do koljena, kosom palom niz leđa, da smo naoružani puškama, mašin-geverima, bombama i kamama i da koljemo sve. što živo hrvatsko uhvatimo. Ovako paničan nastup kod naroda, natjerao je narod i ostale ustaše da navrat-nanos pobjegnu iz Gračaca na željezničku stanicu udaljenu od mjesta' oko 5 km, ostavljajući Gračac gotovo pust jer su se bojali, da ćemo mi te noći stići u Gračac. Ali kod nas nije bilo izgrađene vojničke organizacije i discipline. Ostalo je kako je većina htjela. Tu u Kneževićima prenoćili smo uz obilje razne hrane u koju spada i pečena bravetina na ražnju.

U toku noći¹ pristizali su novi borci, ali bez oružja jer ga nisu imali. Dobro su došli jer je trebalo kuhara, mesara, kurira i nabavi jača. Po rasporedu svaki se hvatao svoga posla. Mesari su bih najaktivniji, a ni oni s okretanjem ražnjeva nisu izostajali. Kao da, se htjelo da se nadoknadi sve, ono što smo zbog ustaša gladovah. Opća atmosfera među ustanicima bila je više nego dobra sve do pred svanuće kada se zbog vremena pokvarila. Naime, pred zoru počela je da pada jaka kiša, a kad je svanulo, spustila se gusta magla kao tijesto. I tako nam je pokvaren plan da izvršimo pokret prema Gračacu. Ostali smo tu u selu cio dan jer se magla nije dizala.

Patrola koja je bila juče upućena prema Gubavčevom Polju vratila se s dobrim vijestima. I tamo je buknuo ustanak. Radost i raspoloženje kod boraca su porasli. Shvatamo da je loše samo to što između pojedinih mjesta i ustanika nije uspostavljena nikakva saradnja koja je u ovakvim prilikama, toliko potrebna. Čudilo nas je što su se Srblijani toliko začahurili na Srpskom klancu

kad je tamo već treći dan slobodna teritorija. Doznali smo da su Gračani izbjegli u Velebit, a čuje se i tamo puškaranje. Šaljemo do njih dobra tri. druga da s njima uspostave vezu radi dogovora za napad na Gračac. Znamo da su i Zrmamjci digli ustanak, ali ni s njima nemamo nikakve veze.

Slijedeću noć smo opet zanoćili u Kneževićima. Kad je svanulo, petog dana, ustanka krenuli smo prema Gračacu. Propustili smo lijepu šansu. Ustaše su u Gračacu dobile u vremenu i s pojačanjem koje su dobile sredile se. Budući da su riješile da brane Gračac, napravile su izvan Gračaca preko cijelog polja prema nama odbrambenu liniju.

Mi smo se zaustavili u Grabu i zauzeli položaje na, Rujevcu i drugim visovima iznad sela. Naš papinski odred, koji se jedini, momentalno, nalazi oko Gračaca, nema još formacijskog sastava niti imena, Jednostavno zovemo se Popinci. Niko nam ne zna ni brojno stanje, nemamo ni jedinstvene komande ni drugog starješinskog kadra, osim komandanta Miće L/ukića koji je na položaju kao i svaki drugi borac. On je komandant, ali ne komanduje s nama, komandujemo svi ili, u krajnjem slučaju većina.

Borba s ustašama svodila se na puškaranje s položaja na položaj. Ustaše su bile aktivnije u pucanju naročito po noći jer su imale dosta municije i više straha. Juriša nije bilo ni s jedne strane. Nas je b,ik>, malo' pa smo borbu ograničili smo s položaja. U stvari, ustanici su stizali iz okolnih sela, ali je nedostajala povezanost i koordinacija ustanika pa da likvidiramo ustaše i uđemo u Gračac. Desno od nas na putu Gračac—Bruvno djelovao su ustanici iz Glogova, Gubavčeva Polja i drugih sela bruvanjske općine. Bih su aktivni, ali sami za sebe, tj nisu se povezivao, s drugima radi koordinacije ili; stvaranja jedinstvenog plana. Gračani su bili u Velebitu i nikako se s njima nismo¹ uspijevali povezati. Patrola koju smo poslali ;kod njih radi, dogovora za, napad -na, Gračac upala je u ustašku klopku u Velebitu na mjestu gdje su Gračani držali položaj, koji' s,u u međuvremenu ustaše zauzele, tako da su se Ilija Labus i Đuro Šepa jedva izvukli, dok je Ljubiša Stojšavljević živ pao ustašama u ruke. Položajem je pronijeta vijest da su u pomoć stigli Srbi jami. To je bila za. nas prava radost jer smo znali da ih ima dosta, da su dobro naoružani ii da imaju ozbiljne rukovodioce na koje smo ,račun,alii da će preuzeti čitavu organizaciju, oko napada na Gračac. Međutim, radost je bila, kratkog vijeka. Oni su došli u napušteno hrvatsko selo Javoroviće pod Velebitom, tamo se zadržali a da nisu ni pokušali izići na položaje. Kad su Talijani naišli od Knina, oni su se vratili opet na Srpski klanac.

Nakon kruženja aviona iznad naših položaja čula se huka talijanske motorizacije koja, j-e išla od Knina za Gračac. Celo tenkova i topova ustavilo se u centru Gračaca. Kolona je bila nepregledna i stalno¹ je prolazila ispod naših položaja. Nigdje se nije čula pucnjava. Sve je bilo, u iščekivanju. U stvari, o čemu se tu radilo? Talijanski fašisti su vidjeli da se narodni ustanak sve više rasplamsava i da su ustaše i sva, Pavelićeva sila nemoćni da ga zaustave a još manje da ga likvidiraju. Fašisti sad hoće da priteknu u pomoć svojim slugama ustašama, pri čemu otvaraju svoje pravo lice i namjere pred onima toliko naivnim koji nisu znali pokvarenu politiku talijanskih fašista. Oni su slobodno trljali ruke kad ;su ustaše, kojima su oni poklonili vlast, klale i ubijale srpski narod i druge napredne ljude u Hrvatskoj. A sad kad je ustašama zaprijetila opasnost od vlastitog naroda, sad ih opet treba spasavati. Zato Talijani hoće da, produže tamo gdje su ustaše stale: da povrate izgubljena ustaška uporišta, da

tamo osnuju svoje garnizone, potom da ponovo dovedu ustaše s povećanim brojnim stanjem i da im ponovno predaju -vlast radi daljnjeg klanja, i ubijanja naroda.

Ova velika kolona Talijana koja je stigla u Gračac namijenjena je toj svrsi i sad im je prvi cilj da likvidiraju ustanike i njihove položaje. Cim su stigli u Gračac, preko ustaša su se upoznali gdje mi držimo položaje i odakle je prijetila najveća opasnost. Ustaše su im ukazale Rujevac gdje smo mi Popinci držali položaj. Nakon dvočasovnog zatišja začula se poljska haubica, s jednom, drugom i trećom granatom. Granate su se, parajući, nebo, sručile u kamenjar gdje smo držali položaj. Jake detonacije, zviždanje gelera i kamena oko i preko nas stvorilo je među nama metež i paniku iako nije bio niko. pogođen. A kako i ne bi bilo panike, kad je to prvo krštenje vatrom artiljerijskih oruđa. Granate su i dalje upućivane na naš položaj-, ali mi smo već -dosta poodmakli od položaja. Artiljerijska vatra- po našim položajima poklopila se s dolaskom Talijana u Gračac, što je -ostavilo utisak da se radi o njihovoj artiljeriji.

Sad je bar situacija postala prilično jasna. Talijani preuzimaju vlast tamo gdje su je ustaše izgubile. Treba sad čekati i pratiti razvoj događaja i koliko bude moguće biti uz opreznost miran. Tako s,u- ustanici tužnog srca mislili i govorili ,idući s protjeranih položaja u svoje još uvijek nesigurno selo. Ko prije ko kasnije došli smo u grupicama ili pojedinačno u selo i s-vojim -kućama. Narod je sa zakašnjenjem obavljao kosidbu, žetvu i vršidbu žitarica. Ranije su ustaše govorile da možemo žeti i na njivama u kamare slagati-, a nikako i vrijeći,, jer će oni to svojim vršihcama ovrijeći, a mi- ćemo od toga dobiti koliko nam treba za popudbinu za Srbiju ili eventualno još i dalje za Rusiju gdje nas oni misle iseliti.

Talijani su i u Otriću. Ne znamo koliko ih ima ali ima ih dosta. I u Zrmanji su, i u Srbu su. Srbijanci su se također povukli sa Srpskog klanca u pravcu svojih sela. Talijani se sređuju i misle o novim podvalama, a ni mi ne sjedimo skrštenih ruku, tim više što- se pronose vijesti da će Talijani biti u Otriću dok ustaše uz njihovu pomoć oforme svoju- novu postaju u kojoj treba da bude 50 ustaša i 50 domobrana. Takvu organizaciju trebalo- je sprovesti u svima srpskim selima gdje su ustaše izgubile postaje i vlast. Ustanici su se još neko vrijeme zadržali na položajima birajući- sve povoljnija mjesta za iste. Bilo je pojedinaca koji su ih napuštali na svoju ruku.

Kao protutežu takvom ustaško-talijanskom planu, a poučeni gorkim iskustvom spontanosti, samoinicijativno u Velikoj Popini osnivamo narodnu vlast nazvanu narodnim odborom (koji još nema ono oslobodilački) koji će kao jedinstven organ rukovoditi svim oblastima narodnog života pa i -odbranom. Demokratskim načinom izabrali smo 7 odbornika koji, su zastupali sve zaseoke. Za predsjednika odbora izabran je Jovo Grubišić (poginuo kao obavještajni oficir brigade). U odboru su radila tri. odjeljenja: odjeljenje koje se bavilo vojnim i odbrambenim pitanjima-, sudsko odjeljenje i odjeljenje za, unutrašnje poslove. U svakom odjeljenju radila su po 3 člana odbora, tako da su 2 člana imali po dvije dužnosti. Narod se uz svoju vlast osjećao sigurniji. Ljubomorno je pratio njezin rad i odobravao svaku odluku.

Situacija je nametala -da pristupimo formiranju Popinskog odreda da bi ga uputili na položaj prema Gračacu -radi zaštite sela od ustaša koje su opet počele da dižu glave. Borci su se masovno odazvali i stupili -u odred. I ovoga puta- izabrali smo za komandanta odreda Miču Lukića, dajući mu sva ovlaštenja da u

ime narodne vlasti na položaju vojnički i starješinski postupaju. Bio je aktivan i podjednako mrzio ustaše i talijanske fašiste, pa smo zato u njega imali puno povjerenja. U odredu smo formirali 5 vodova s vodnicima na čelu. Ovo smo uradili zato što je s manjim jedinicama lakše komandovati i manevrisati. Međusobni odnosi kao i opća disciplina bili su na visini. Položaj smo držali samo protiv ustaša, a ne i protiv Talijana. Doduše, Talijani, nisu se pravili mirni i još nisu vršili nikakve napade. Čak su se lijepo, ponašali prema seljacima. Pravili su za sebe politički kapital.

Narodni odbor smjestio se u školu jer škola nije radila. Radio je punom parom. Ima stranaka kao u normalno vrijeme. Pokreću se i stare nedovršene parnice. Ima ih koje datiraju još od Franje Josipa.

Članovi odbora su jedinstveni u rješavanju lokalnih stvari i borbe protiv ustaša. U stvari svi članovi odbora birani su od ljudi koji su ranije živjeli na strani osim popa. Iako su rodom iz mjesta, nisu se međusobno poznavali, a još manje kako je koji politički orijentisan. Palo je u oči popovo držanje i diskotovanje u čemu je bio najaktivniji. Isusa je upoređivao s komunistima i njegovu nauku s komunističkom naukom. Vjerovatno je to govorio iz straha viđeci da talas komunizma zapljuskuje ustanike. Ostali odbornici su bili : 2 žandara, 1 logar, 1 financ, 1 podoficir i 1 đak. Kad su bili svi odbornici na okupu pa povelu diskusiju o klasnoj borbi i borbi s Talijanima, -taman smo se slagali kao rogovi u vreći. Pet odbornika bili su ubijedeni monarhisti, a nas dva smo ljevičari. Ali nije ništa smetalo, rad je ipak tekao normalno.

Ne znam mnogo kakvo je stanje u ostalim krajevima. Osjećamo potrebu za pomoć -od politički jačeg rukovodstva ili rukovodioca, ali ne znam gdje i kamo da se obratimo. Srbljani su otišli na Drenovaču a nisu ostavili niko rukovodstvo u pozadini osim nekih reakcionara — Keče, Rađenovića i drugih koji su tamo vršljali. Culi smo da se drvarski ustanici nalaze negdje oko Trubara i vjerovali smo da tamo ima politički jakih ljudi. To je od nas prilično udaljeno, ali ipak uputili smo tamo našeg čovjeka -s izvještajem o situaciji kod nas i ujedno molili drugove za savjet i neko uputstvo. Oni kao da su jedva dočekali našeg čovjeka, bilo im je drago što smo tako postupili. Obavijestili su nas o nizu stvari i dali nam dobar savjet. Ujedno su nas molili -da, ih i dalje obavještavamo o važnim događajima, iz naših krajeva. Tada smo saznali da je komandant u Drvaru Ljubo Babić.

Talijani su još sami u Otrću. Priča se da nešto novo pripremaju. Hoće da naprave -iznenađenje kod Srba, da tobože s nama ravnopravno razgovaraju o budućoj sigurnosti južne Like u kojoj oni žele da slobodno šetaju. Za to pozivaju predstavnike naroda da dođu na Otrić radi pregovora. I neki ljudi su krenuli i došli rukovođeni svaki svojim pobudama. Kako se tada prepričavalo, na pregovorima su ustupci padali s jedne i s druge strane. Tih dana smo, pored ostalih stvari, obavijestili drvarske ustanike i o ovim pregovorima s Talijanima. Izvještaj je pisao i stilizirao pop Nikola Stojšavljević u ime narodnog odbora. Pored izvještaja u kome srno prikazali situaciju onakva kakva je, pop je na svoju ruku još prakomentarisao neke momente držeći se Svetog pisma.

Drugovi iz Drvara su nam odmah odgovorili u vidu dobrog savjeta i direktive. Odmah u početku rekli su da vide da, smo se uplašili a zatim su skrenuli pažnju na ogromne teškoće koje narodu predstoje dok izvojuje sebi sigurnu slobodu, ali da se zato ne trebamo plašiti jer nismo usamljeni itd. Za pregovore su nam rekli da, im ne posvećujemo nikakvu pažnju i da mi s Talijanima ne-

ćemo nikakvih pregovora niti kompromisa dok ne odu ili ih ne istjeramo sami iz zemlje. U ovome smislu glasio je odgovor popraćen još s dobrim savjetima — da budemo jedinstveni i da se spremamo za odlučujuću borbu koja nam predstoji itd. Ovako revolucionaran ton odgovora stvorio je kod nekih članova narodnog odbora mučan utisak. Teško im je išlo u glavu kako je moguće boriti se protiv »treće sile« na svijetu koja broji sedam miliona bajoneta, kako je to u predratnim danima isticao Musolini da bi svoje fašiste hrabrio, a male narode plašio. Neki članovi odbora shvatili su odgovor kao svršenu činjenicu da se maramo prije ih poslije tući s fašistima, ako mislimo slobodno živjeti, i s tim su se pomirili. Od tada se između članova odbora počela osjećati izvjesna politička netrpeljivost.

Sporazum s Talijanima ostao je mrtvo slovo na papiru. Narod je za sebe kovao svoje planove, a fašisti za sebe. Oni pribjegavaju drugoj »varijanti«. Naime, traže u srpskom narodu svoje agente koji će im vjerno služiti u borbi protiv našeg naroda. I našli su ih u licu četnika popa Đujića, Steve Radenovića i drugih koji ni ranije nisu imali ništa zajedničkog s narodom. Svi su se stavili pod talijansko okrilje. Njihova zajednička rabota je počela. Talijani su u malim garnizonima još uvijek sami. Prave se mirni i dobroćudni. Srbi su mogli šetati kroz njihove garnizone, mogli su se napiti, galamiti, pjevati i srbovati do mile volje.

U našem odboru počelo je da škripi. Dvije su se struje iskristalisale. Znamo ko je kakav. Nema više one kompaktnosti kao ranije. Svi znaci govore da se tu neko sa strane umiješao i preko nekih odbornika unosi razdor. U stvari tako je i bilo. Bila je nedjelja kad sam došao dai dežuram u odbor. Ušao sam toga! jutra u stan Jove Novakovića, člana odbora, inače ranije žandarmerijskog narednika. Stan mu je bio blizu škole pa smo najčešće kod njega radili. U stanu je bio i pop i mnogo drugih ljudi tu iz centra mjesta. Kad sam ja ušao nastala je tišina, a zatim opet diskusija o političkim zbivanjima. Opažam neku promjenu. S mojim izlaganjem malo se ko slaže. Osjećam čak zajedljivost. Stojim, nemam gdje da sjednem. Pridem iza leđa Jove Novakovića koji se okrenuo prema prozoru i nešto piše. Odmah mi pade u oči gdje na početku pisma stoji napisano krupnim slovima: »Sa vjerom u boga za kralja i otadžbinu« i dalje, »dragi brate Stevo«. Inače Stevo Radenović je bio narodni poslanik u starom parlamentu. Začuden, pitam: »Šta je to Jovo? Kome to pišeš?« Opet tišina. Jovo malo počuti, pa se zatim podiže i onako visok nadvi se nada me ovako malena pa kaže uzrujanim i naredničkim tonom (kakav je valjda upotrebljavao kad je bio žandar) : »Ja znam ko si ti i šta hoćeš i zato prekidamo svaku saradnju. Od danas možemo samo preko puščanog nišana da razgovaramo. Nisam ja lud da napustim 15 godina žandarmerijske službe pa da sad idem za komuniste kopati.« Poslije njegovih riječi među ostalim nastade žagor. Osjećam da sam usamljen i da se situacija iz osnova izmijenila, na što su neki znaci još od ranije ukazivali. Šta sam mogao nego da se povučem.

Tih dana narodni odbor je prestao da radi. Položaj prema Gračacu je napušten. Borci su došli svojim kućama, tu i tamo sastanu se, pričaju i komentarišu o svemu i svačemu. Neki s pravom postavljaju pitanje: »Šta se ovo sada dogodilo a onako lijepa pošlo?« Treći dodaju: »Izdaja u izdaji«, itd. Minijaturna državica Velika Popina živjela je negdje od ustanka do 15. septembra 1941. Održavala je veze s drvarskim ustanicima u Trubaru.

Kad nas u Velikoj Popini i okolini vladalo je relativno mimo stanje. Trenutno najveća opasnost prijetila je od Bihaća. Tamo su se već nalazili Srbljani i Lapčani koji su držali položaj na Drenovači i prema Bihaću i još neki iz sela u tome pravcu. Inicijativom Jove Grubišića formirali smo grupu od oko 20 boraca Popinaea i odlučili da idemo na Drenovaču. Za komandira grupe izabrali smo Miću Lukića. Usput nam se priključilo još boraca tako kad smo stigli tamo naša grupa je imala oko 50 boraca, a možda je bilo i više, ne sjećam se. Uglavnom naš odred stalno je brojčano rastao. Priključili su nam se i Tiškovčani i jaš iz nekih sela. Nametnula se potreba, da izaberemo komandanta pa smo jednoglasno izabrali Miću Lukića. Zauzeli smo položaj ina Drenovači, ali nakon kraćeg vremena paila je odluka da se naš odred povuče u Nebljuse i da budemo u rezervi. Smještaj, i prehrana ljudi bili su lijepo organizovani. Postojao je magacin s robom i hranom koja je prikupljena od naroda. Postojala je kuhinja i pekara. Za sve stvari vidio sam da se ljudi obraćaju Gojku Polovini. U slobodnom vremenu kod nas su dolazili Gojko Polovina i Stojan Matić. Uvijek dobro raspoloženi pričali su nam o svjetskoj situaciji prikazujući je u ružičastoj boji, očigledno sračunato na podizanje borbenog morala boraca.

Jednog jutra pri kraju septembra 1941. čula se na Ripačkom klancu žestoka borba. Dejstvovali su topovi, minobacači, mitraljezi i puške. Niko od nas nije znao šta se događa.. Zna. se samo to da naši tamo. drže položaje pod rukovodstvom nekog Čelika, (poslije likvidiran a ne znam od koga). Oko 10 sati došao je otuda kurir tražeći hitno pomoć jer su prilično jake ustaške snage krenule iz Bihaća da bi se tuda probili i ponovno zauzeli oslobođeni Kulen-Vakuf i druga mjesta u tome pravcu. Odmah smo krenuli predvođeni Mićom Luikićem i Stojanom Matićem. Išlo se brzo uz malo zadržavanje dok smo se prebacili preko Une. Kad smo stigli skoro na sami položaj gdje se vode borbe, granate i meci zviždali su preko naših glava. Stali smo pred nekom česmom umorni i gladni. Kad smo stigli do nekog bunara, Matić nam je rekao da. tu ostanemo i njega sačekamo dok on izvidi naš i neprijateljski položaj. Za to vrijeme Mićo je onako dobro raspoložen duhovito dobacio: »Hajte da se najedemo pa ako neko pogine da bar pogine sit.« To je, razumije se, shvaćeno kao šala. Raspakovali smo paketiće u kojima je bilo prilično pečenog mesa od zaplijenjenih svinja koje su bile namijenjene švercu i vojničkog neslanog kruha.. Već pri kraju jela pred nas odnekud ispade Nikola Karan sav od znoja i zemlje i reče: »Drugovi, neprijatelj nas napada s jednom baterijom topova. Oni će biti naši jer su već u našoj potkovici, bokovi lijevi i desni dobro stoje, samo ovdje je na centru malo popustilo zbog toga što su neki borci pod jakim ustaškim pritiskom odstupili. Krenite i zatvorite ustašama prolaz!« Matić se nije još vratio. Mićo odmah skoči i komandova: »Naprijed, za mnom!« Ko lijevo ko desno od njega, išh smo ne znajući dokle je neprijatelj stigao i kako se rasporedio. Mićo komamduje samo naprijed i naprijed. Ja sam išao na desnom krilu i odjednom upadosmo među ustaše. Nastade pojačana pucnjava i borba. Lijevo od nas vrlo blizu čuju se puške i mitraljezi. Mi se s ustašama gonimo. Jedinstven prizor: naš gerilac (kako smo se tada zvali) goni ustašu koji bježi oko plasta, sijena, drugi ustaša goni našeg gerilca. Odnekud stiže vijest da je Mićo poginuo. Ima još poginulih i ranjenih na našoj strani. Mićo je išao bez prikrivanja i došao skoro među ustaše, popeo se na jedan panj odsječene bukve da dvogledom osmotri ustaiški položaj, i čim se popeo na panj bio je iz neposredne blizine pogođen iz ustaškog mitraljeza..

Poslije pogibije našega komandanta pritisak ustaša na nas bio je žestok jer se pozadi ustaša, isturenih naprijed nalazio njihov drugi stroj, koji, je prve strojnicama gonio da moraju ići naprijed. Mi smo u priličnom neredu odstupah u znaku žalosti za komandantom. Ustaše su prodrle na, naš napušteni položaj, i produžile za Kulen-Vakuf, u koji, nisu dospjele prodrijeti.

Poslije nekoliko dana, ko prije ko kasnije, vratili smo se u svoja sela, Opća situacija u mjestu bila je relativno mirna. Aktivnost švercera, bila je najzapaženija. To je zlo u zlu, govore neki. Mešetari se na sve strane i na razne načine. Talijani čute i trljaju ruke, misleći da se situacija odvija u njihovu korist. Sve dozvoljavaju i pri tom nikoga ne diraju, i ne samo to, nego su pri razgovoru sa Srbima kiseloo nasmijani i spremni na komplimente. Događaji vrtoglavo jure. Revolucionari ne sjede skrštenih ruku, ne vjeruju fašistima. Kao prvo vodimo borbu protiv švercera i organiziramo nabavku oružja i municije u prvom planu. Formiraju se udarne grupe i leteći vodovi koji izvode diverzije i druge akcije protiv ustaša. Politički se radi i objašnjava narodu. Ima slaganja i pomalo neslaganja. To je sasvim normalno. Svi se pridržavamo jugoslavenskih okvira, pritom neki ulijevo a neki udesno, a o Talijanima neko misli ovako drugi onako. Uglavnom protiv ustaša, smo jedinstveni. Vrijeme prolazi, razne vijesti stižu koje nekoga uznemiruju a, nekoga, i ohrabruju. Čujemo da se u Kolenici koncentrišu borci čije jezgro, sačinjavaju komunisti pod imenom »partizani«. Za tako ime nikad nismo čuli. Jesen, se primiče. Aktivnost revolucionara postaje sve intenzivnija. Prilaze nam u političku pomoć po prvi put članovi Kompartije Miloško Cuk i Vaso Sijan. Politički pojmovi se izoštravaju. Zatim dolazi i Ljubo Knežević Spanac, prekaljeni, član Partije. Mnogima, se nije dopalo njegovo predavanje i više je škodilo nego pomoglo. On je prikazivao onakav komunizam koji mnogi seljaci nisu voljeli, umjesto da je pričao što je trenutno bilo najaktuelnije: borba protiv okupatora i njegovih domaćih slugu. To je poslije ispravilo Tomo Nikšić ikoji je prolazio, kroz srpska sela pod imenom Petar Rafčić. Om je govorio, o jedinstvu naroda i borbi protiv zajedničkog neprijatelja, bez obzira na vjeru i političko ub jedenje. Tom prilikom narod koji je prisustvovao njegovom predavanju pažljivo ga, je saslušao i on je ostavio lijep utisak u namodu,

Politički rad dobivao je u značaju na objedinjavanju i pripremanju masa za borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu. Ilustracije radi navodim jedan karakterističan primjer. Negdje koncem novembra 1941. naišla je grupa od 50 dobro naoružanih Dalmatinaca-komunista, inače sve do jednog Hrvati koji su bih na putu za Korenicu da se priključe tamošnjim partizanima. Njih su dopratili do našeg centra, (kasiara) Spiro Lukić (kasnije otišao u četnike) i Simo Lukić. Iako je bila noć njih je dočekala, masa svijeta i boraca, s uzvicima: »•Dobro nam došli!« i, »Živjeli!«. Drugovi očigledno, dobro, raspoloženi zbog neočekivanog dočeka, zapjevali su internacionalu koju je Popina prvi put čula. Poslije su pjevah i druge revolucionarne i, patriotske pjesme svojstvene samo pravim revolucionarima,. Narod se s njima, pomiješao i, zajedno manifestovao jedinstvo u borbi. Na ovome prvom mitingu ove vrste kod nas govorio je jedan iz grupe, neki učitelj iz Vodiica. Njegov govor bio je popraćen ovacijama, jer je pronašao i govorio o onome što je narod trenutno mučilo, i interesovalo. Poslije ovoga mitinga, koji se završilo oko pola noći, drugovi su raspoređeni! po kućama, pretežno baš tu u centru gdje je bilo pomalo i reakcionara kao Jovo Novaković, da se odmore, na jednu i naspiavaju.

Kad je svanulo, došlo je nas nekoliko da ih sačekamo dok se iskupe i da ih preuzmemo i otpratimo do Bruvna. Cten se većina iskupila, krenuh smo uz Gradinu prema Labusima. Jedna grupica koja je bila malo dalje smještena još nije stigla pa smo je na Gradini morah pričekati dok iziđe iz sela. U međuvremenu nekim čudom privukla se u selo neopaženo jedna četa Talijana s mazgama, koji su išli ispod sela, valjda radi pljačke, tako da se ova grupica pomiješala s njima. Talijani su prvi pripucali, a ovi su odgovorili vatrom što je Talijane iznenadilo pa su se posakrivali oko zidova i kuća. Grupica je to iskoristila i u redu se izvukla i došla u sastav ali s jednim drugom lakše ranjenim u ruku. Pored toga što su drugovi Dalmatinci bili dobro naoružani puškama, bombama i s više puškomitraljeza bili su i fizički dobro razvijeni i jako odvažni i borbeni kao da su već negdje prekaljeni u borbi.

Dane Stojsavljević

Razvoj ustanka u Velikoj Popini i stvaranje narodne vlasti

Sadašnji stanovnici koji žive u Velikoj Popini potomci su naseljenika Srba koji su se prije dvjesto godina doselili u selo. Najbrojniji su bili: Stojsavljevići, Lukići, Novakovići, Labusi, Grubišići, Škundrići, Sepe, Brkljači, Jovanići, Tojage, Vojvodići i Armade. Pred drugi svjetski rat selo je imalo preko 2.000 stanovnika. Domaćinstva, su se bavila ratarstvom i stočarstvom, dok su ljudi odlazili na sezone radove širom Jugoslavije. Zapošljavali su se i kao stalni radnici u rudniku »Trepča«¹ Kosovska Mitrovica, Beogradu, Boki Kotorskoj i na pruzi Gračac—Knin. Bilo ih je dosta koji su išli u Ameriku, Francusku i Kanadu za zaradama da bi prehranili sebe i svoju mnogočlanu porodicu. Mnoga su se domaćinstva odselila u Slavoniju, Banat i Kosovo i tamo dobili zemlju kao dobrovoljci prvog svjetskog rata. Mnogi su išli u žandare i policiju. U selu je bila osnovna škola, a više škole su bile udaljene: Gračac 25 i Knin 28 kilometara, tako da je prosvjeta bila na niskom nivou. Mnogi su odlazili po završetku osnovne škole u zanate.

U julu 1941. godine Milan Sulentić, bogataš i ustaški tabornik iz Zrmanje, organizirao je trojicu ustaša da pođu u Veliku Popinu i pokauporu oruđe koje su ljudi kriomice donijeli iz aprilskog rata, ali ta akcija nije imala nikakvog uspjeha, zahvaljujući Milanu Lisici, Hrvatima koji su govorili poznatim ljudima da ne predaju oruđe jer je ustanak na vratima. Dizanjem ustanka jula 1941. godine u Srbu organiziran je ustanak i u Velikoj Popini pod rukovodstvom Gliša Čuka i Ilje Radakovića iz Male Popine.

Ustaničari su prošli kroz selo s pjesmom i zakazali zbornu mjesto kod Zuberove lokve. Većina ljudi bila je bez oruđa, jer mnogi još nisu htjeli da otkriju da imaju oruđe. Glišo Čuk je odredio Danu Grubišića za rukovodioca jedne

grupe koja je dobila zadatak da u Gr ulovi ća Dragi prekine prugu ma Ilišića kipi i potrga telefonske linije uz prugu i cestu. Ostali ustanici imali su zadatak da napadnu na Otrić i željezničku stanicu Zrmanja. Kada se stiglo na Vrbinu previju, Glišo Ćuk je postrojio ustanike i izvršio raspored ustanika (imali smo svega 16 vojničkih i jednu lovačku pušku) za napad na Otrić i željezničku stanicu Zrmanja. Znak za početak napada bio je »pucanj iz pištolja«. Svi ustanici su bili iz Velike Popine i većina bez naoružanja. Kada je Glišo Ćuk dao znak, Đurađ Stojšavljević, zajedno s ustanicima iz Otrića, odmah je bacio bombu kragujevku ma ustaški stan. Otrić je zauzet u jednom naletu. Ranjen je Miloš Stojšavljević iz Velike Popine. Zaplijenjen je jedan puškomitralj ez, 11 pušaka i manja količina municije.

Na Otriću je Glišo Ćuk naredio ustanicima da krenu u tri pravca: prema Malovanu, Zrmanji i Rriibudiću. Zadatak je bio potrgati telefonske linije uz prugu i cestu, porušiti prugu i prekopati cestu prema, Zrmanji i Malovanu. Ustanici iz Velike Popine dobili su naređenje da krenu prema Malovanu cestom. U Cerovcima susreli su se s punim kamionom ustaša koji je dolazio od Gračaca. Iznenadeni ustanici zapucali su na kamion, ali su ustaše uspjele produžiti. Zaustavili su se na Pepuševoj previji i tu zaklali Petra Novakovića Pepuša i njegovu suprugu Jeku — starce od 83 godine. Nastavili su put prema Otriću i sreli Radu Stojšavljevića, Gradina, iz Velike Popine, gdje ide od Otrića i na Vrbinoj previji ga zaklali. Nakon toga, produžili su vožnju prema Srbu, ali su sačekani na Srpskom klancu i poubijani (28 ustaša).

Nakon zauzimanja Otrića ustanici iz Velike Popine, 28. jula 1941. godine, organizirali su se za napad na ustaše ma Malovanu. Odziv ustanika bio je masovan a raspolagali su s jednim puškomitraljezom, 64 vojničke i 13 civilnih pušaka, 14 pištolja i 22 bombe kragujevke. Ustanici iz Velike Popine, Cerovaca i Glogova, pod irukovodstvom Miće Lukića, vodili su borbu s ustašama skoro čitavog 29. jula. Ustašama je stiglo pojačanje iz Gračaca vozom, ali i pored toga bile su prisiljene da se povuku za Gračac vozom, tako da su Mal ovan sa željezničkom stanicom bili zauzeli ustanici Velike Popine, Cerovaca, Glogova i Male Popine u 18 sati. Poginuli su: Milan Novaković i Ilija Grubišić iz Velike Popine te David Jelača iiz Kijana. Na Malovanu smo zanoćili i držali položaje povrh Smreka prema Vučipolju.

Pod rukovodstvom Miće Lukića ustanici iz Velike Popine 30. jula 1941. g, on-dine formirali su čet u s tri voda. Vodovi su dobili nazive po zaseocima: 1. vod Podljut, 2. vod Vrpolje i Labusi te 3. vod Pod,mila. Tom prilikom su izabrani komandiri vodova i njihovi zarnjienici. Za komandira čete izabran je Mićo Lukić. Nakon toga on je naredio da se nastavi daljnje rušenje komunikacija, tj. pruge, ceste, telefonskih linija uz prugu i cestu i vodovoda koji je postojao uz prugu. Poslije zauzimanja Maiovana ustanička četa iz Velike Popine orijentirana je prema Gračacu i posjela položaj Cajzerov bunar, Rujevac i Ćekinovac, a na Malovanu je ostavljena, samo straža.

Vršene su pripreme za napad na Gračac i uspostavljene veze s ustanicima Glogova,, Gubavčeva Polja, Omsice, Kijana, Deringaja, i, Tomingaja, koji su također držali položaje prema Gračacu. Dolaskom Talijana u Gračac 4. augusta i njihovim stupanjem u akciju odustalo se od napada, a ustanici su se povukli u sela s namjerom da ih brane.

U septembru 1941. godine dobiveno je naređenje da se pošalje vod na Dre-novaču. U vezi s tim održan je sastanak ustaničke čete Velika Popima u Pekića

ogradi i formiran vod od 16 ustanika koji je upućen na Drenovaču. Za komandira voda na vlastiti prijedlog izabran je Mičo Lukić, a mjesto njega za komandira čete izabran je Dušan Lukić. Tada je određen i drugi vod koji je kasnije trebao da smijeni Lufčićev vod. na Drenovači.

Podbijom Miće Lukića na Drenovači i ranjavanjem Milana Šepe i Ljubiše Labusa (sivi iz Velike Popine), ova smjena nije išla na Drenovaču. U oktobru 1941. radi obezbjeđenja sela četa je držala položaje ina Labusovim brdima, Mila vodi, Crnom vrhu i Goloj Mili a iz te smjene pojačana je i seoska straža.

Početkom augusta 1941. pristupilo se formiranju Odbora civilne vlasti Velika Popina. U Odbor su izabrani: Jovo Grubišić, Nikola, Stojša vijević, Sava Skundrić, Gnjatija Labus, Dušan Lukić, Jovo Novaković i Dane Stojša, vijević. Istovremeno je osnovan i Vojni sud u koji su izabrani: Obrad Grubišić, Ilija Stojšavljević, Mame Ribar, Ilija Labus i Pava Novaković. Zadatak Odbora je bio da rasporedi po domaćinstvima izbjegli narod od ustaša iz Štikade, Graba, Gračaca i Podkokirne. Izbjeglice su ostale u Velikoj Popini do septembra 1941. godine kada su se počele vraćati svojim kućama.

Odbor je poveo računa da se proda napuštena stoka od hrvatskog naroda na Malovanu koji je izbjegao s ustašama u Gračac. Novac od prodane stoke bio je pohranjen kod Odbora. Narod Velike Popine mlao je žitarice na rijeci Zrmanji. Dizanjem narodnog ustanka obustavljen je rad mlinova, na Zrmanji, tako da je jedan dio naroda išao mljeti u Srb, Suvaju i na Otuću. Poslije se išlo mljeti i preko Otrića u Zrmanju. Odbor je imao zadatak da se pokosi žito na, Malovanu koje je bilo napušteno. **Zito** se vršilo u Dropčevj dolini, a dijelilo se izbjeglom narodu za, prehranu. Odbor je vodio računa da se spriječi šverc koji se pojavio kod pojedinih ljudi. Pri Odboru je bila i straža s dva čovjeka, — jedan s puškom, drugi bez puške. U Odboru je uspostavljeno dežurstvo. Dežuralo se danju i noću. Prikupljenim novcem od prodane stoke i od zaplijenjenog šverca Odbor je nabavljao oružje iz Dalmacije. Zadatak Odbora bio je i taj da, vrši raspored partizana za ishranu po kućama, a prihvatio je i grupe partizana koje su stizale iz Dalmacije i davao im kurire da ih vode prema, Korenici. Na Otriću je bio zaplijenjen i radiior-aparat na baterije s ikojim je Odbor raspolagao. Vijești su umnožavane i rasturane po zaseocima i upućivane borcima na položaje. Za taj posao bio je zadužen Bogdan Stojšavljević Majkica. Zadatak Vojnog suda bio je da kontrolira da se smjene boraca, na položajima, prema neprijatelju vrše pravilno a i da vodi računa o pojedincima fcoji, nisu htjeli ići na položaje. Također je vodio računa, i o pojedincima koji su bili, skloni pljački. Suradnja Odbora i Suda bila je dobra. Odbor i Sud su donijeli odluku da se nabavlja oružje iz Dalmacije, tako da, svako domaćinstvo ima po jednu pušku. Imućnija domaćinstva nabavljala su sama, puške, dok su se dva do tri siromašnija domaćinstva udruživala za kupovinu pušaka. Domaćim su bili obavezni izvještavati Odbor O: nabavci pušaka.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine u Veliku Popinu, dolazili su Tomo Nifešić, član OK KPH za Liku i Rade Mioković, politički radnik iz Graba te pružali pomoć Odboru i Sudu.

Koncem februara 1942. godine došli su u Veliku Popinu Drago Ožegović i Stevo Ožegović zvani **Cećan** iz Srba. Oni su imali zadatak od Komunističke partije da organiziraju narodnooslobodilački odbor u selu i da izvrše pripreme za napad na Talijane na Otriću. Održali su masovni sastanak i kako su već postojali Odbor i Vojni sud oni su odobrili njihov rad. Za čitavo to vrijeme veliko-

popimfska četa držala je naizmjenično i privremeno položaje na Srpskom klanecu i prema Otriću. Talijani su u martu 1942. upali u Veliku Popinu — zaselak Podmila, gdje su pohvatali 56 seljana i otjerali ih u Otrić. Istoga dana su pušteni svi osim Sime Stojsavljevića, Čagala kojeg su strijeljali, jer su imali informaciju da je član KPJ.

U martu 1942. godine partizani su blokirali talijansku posadu u Srbu. Tek poslije nekoliko pokušaja Talijani su uspjeli da prodru preko Srpskog klanca, gdje se nailazila i veliikopopinska četa, i da izvuku opkoljenu posadu iz Srba prema Otriću paleći okolna sela. U aprilu 1942. diferencijacija u Odboru, Vojnom sudu i četi po pitanjima za i protiv napada na Talijane bila je na vrhuncu. Protiv napada na Talijane u Odboru su se izjasnili: Jovo Novaković, bivši žandarmerijski narednik, Nikola Stojsavljević, pop, Dušan Lukić, aktivni podnarednik Kraljeve garde, a iz Vojnog suda: Ilija Stojsavljević, lugar i Mame Ribar, bivši žandarmerijski narednik. Svi su oni postali četnici, i četnički rukovodioci. U četi su mnogi odobravlali napad na Talijane, a naročito mladi ljudi. Tada se četa nalazila, na položaju Srpski klanac i Debelo brdo.

S položaja su u Plavno otišli : Dušan Lukić, komandir čete, Ilija Stojsavljević, zamjenik komandira čete i pratilac Milan Labus, da uhvate vezu, s popom Đujićem. Kada su se vratili natrag, Dušan Lukić je održao govor u kome je, pored ostalog, rekao: »Tko bude išao u partizane neka dobro zna da će mu biti kuća zapaljena¹, porodica otjerana u logor od Talijana, a nama ništa ne preosta je nego da se priključimo Talijanima i da spasimo¹ naše sielo i narod.« Tako je početkom aprila 1942. došlo do raspada, čete Velika¹ Popina, Odbora i Vojnog suda. Odani svom narodu i liniji KPJ ostali¹ su: Jovo, Stevo, Obrad, Mićan, Seja i Milka Grubišić, Đuro, Nikola, Pava, Pajo, Nikola, Sava, Milka, Anica, Mara i Soka Novaković, Nikola, Stana, Tomiša i Milan Lukić, Mićo, Đurađ, Dane i Milka Stojsavljević, Milutin, Dragutin, Mile Joja, Pešo, Soja i Anka Brkljač, Đuro, Milka, Savo i Marta Skundrić, Milan, Bobo i Milan Pajin Grubišić, Dušan Lukić s Počezbda, Obrad, Milan, Lako, Ilija, Gnjatija, Dane, Đuro, Božo, Stevo, Ljubišai, Mićo, Milan, Ile, Javo i Mara Labus, Jovo, Đuro, Miloš, Milan, Marko i Nikola Šepa, Ilija, Dragan, Milan, Dane, Maša, Jeja Jovanić i drugi.

U aprilu 1942. četnici su otišli Talijanima na Otrić, a, zatim formirali Puk »kralja Petra«¹ sa sjedištem u školi Velika Popina. Napadnut je od partizana 27/28. aprila 1942. godine, kojom prilikom su poginula 2 i zarobljeno 25 četnika. Od njih je 18 pušteno kućama, 7 je strijeljano u Labusovoj dolini, dok su neki uspjeli pobjeći na Otrić Talijanima. Naši gubici su bili: 2 poginula — Dušan Munižaba iz Podkokirne, član KPJ i Milan Mrda iz Zrmanje, dok je jedan borac ranjen. Tako je Velika Popina bila, oslobođena 28. aprila 1942. godine. Već sutradan se pristupilo formiranju Akci-onog narodnooslobodilačkog odbora, uz prisustvo Ace Radakovića, terenskog političkog radnika, u 'koji su ušli: Jovan Brkljač, Dane Stojsavljević, Iso Labus, Lako Labus, Pava¹ Novaković, Mićan Grubišić i Sava Skundrić. Odbor je dobilo zadatak da organizira prikupljanje hrane za partizane i nošenje na položaje, prikupljanje odjeće za partizane, da raspoređuje partizane za ishranu po kućama, evakuira ranjenike na oslobođeni teritorij, organizira rušenje pruge Gračac—Knin, prokopavanje cesta i rušenje telefonskih linija.

Dolaskom u Veliku Popinu Rade Grkovića, člana KPJ iz Srednje Gore, kao terenskog političkog radnika, održan je u selu s narodom miting na kome je govorio Rade i tada je predložio da Akcioni odbor preraste u Narodnooslobodi-

lački odbor Velika Popina, što je narod s oduševljenjem prihvatio. Ubrzo se pristupilo i stvaranju antifašističkih organizacija omladine i žena, kao i organizacije SKOJ-a i partijskog simpatizerskog kružoka od 11 drugova s pročelnikom Damom Stojšavljevićem na čelu. NOO je bio jedinstven i dobro radio, tako da su svi zadaci na vrijeme izvršavani. Dosta dobro su radile i antifašističke organizacije, a naročito omladina zajedno s odborom.

Krajem jula 1942. godine uslijedila je četnička i talijanska ofanziva na Veliku Popinu, tako da je NOO s partizanskim porodicama izbjegao na oslobođeni teritorij: Gubavčevo Polje, Karačuša, Dabašnica i Srb. Odbor je nastavio s radom i organizirao da se izbjegli narod rasporedi na oslobođenom teritoriju. Organizirao je i izbjeglu omladinu za pranje i krpanje partizanske odjeće, radio na proturivanju propagandnog materijala među narod Velike Popine i preko veza, u četničke i talijanske garnizone te prikupljao podatke o kretanju neprijatelja. Izvještaje o kretanju neprijateljskih jedinica, dostavljao je Kotarskom komitetu KPH Gračac.

Rad pod takvim uvjetima bio je težak. Četnici su, zlostavljali partizanske porodice koje nisu bile izbjegle na oslobođeni teritorij. Oca i majku Đure Škundrića ubili su četnici. Sava, Novaković, sestra Biće Kesića, koja je bila udana u Veliku Popinu, ranjena je od četnika u nogu, tako da je ostala bez noge. Četnici su uhvatili i Iliju Novakovića, Savu Škundrića i Milana Labusa koje su strijeljali na Smederevu u Maloj Popini. Mnogi su bili tučeni od četnika, pa su od posljedica batiranja umrli.

Oslobođenje Velike Popine marta 1943. omogućilo je NOO-u da nastavi rad u Velikoj Popini. Tada je formiran i Općinski NOO Otrić, koji je izvršio reorganizaciju NOO-a Velika Popina na taj način što je formirao dva odbora: NOO Velika Popina i NOO Podmila, svaki od po 5 članova. Za predsjednika NOO-a Velika Popina izabran je Jovan Brkljač, za tajnika Mile Novaković i za članove: Toma Stojšavljević, Iso Labuis i Lako Labus, a u NOO-u Podmila za predsjednika Ilija Grubišić, tajnika Pavo Novaković i za članove: Mićam Grubišić, Đuro Lukić i Mile Grubišić. U odborima se dežuralo* svaki dan. Pri odborima su osnovane komisije — prehrambena, prosvjetna i zdravstvena. NOO-i su imali zadatak da raspoređuju partizane za ishranu po kućama, prikupljaju hranu za partizane, organiziraju nošenje hrane i municije na položaje, prikupljanje odjeće i njeno pranje i krpanje, vode brigu o prevoženju ranjenika u partizanske bolnice, određuju dežurna zaprežna kola kod Općinskog NOO-a Otrić za prijevoz hrane i municije na položaje, pronalaze vodiče partizanima i organiziranje posjete borcima na položaje. Suradnja, ovih odbora, i antifašističkih organizacija, bila je dobra.

Pristupilo se i omasovljenju antifašističkih organizacija omladine i žena, zatim SKOJ-a i partijskih simpatizerskih kružoka. U aprilu 1943. počele su pri NOO-ima da rade i osnovne škole. U NOO-u Velika Popina učitelj je bila Jela Jovanić, a u NOO-u Podmila Bogdan Stojšavljević. Škole su radile do konca novembra 1943. godine, tj. dok nije uslijedila četnička ofanziva, potpomognuta od Nijemaca.

Kapitulacijom fašističke Italije 9. septembra 1943. godine Općinski NOO Otrić dao je zadatak NOO-ima Velika Popina i Podmila da organiziraju omladinu i narod radi evakuacije oružja i hrane iz talijanskih garnizona, i sklanjanja na sigurna mjesta da ne padne Nijemcima u ruke. Odbori su taj posao dobro organizirali. Evakuacija je vršena prevozom na konjima i samaricama. Kad su

Nijemci u septembru 1943. zauzeli Otrić, Općinski NOO Otrić izbjegao je u Veliku Popinu. Koncem novembra 1943. godine uslijedila je i četnička ofanziva potpomognuta od Nijemaca, tako da su Općinski NOO Otrić, NOO Velika Popina i NOO Podmila, osim odbornika Đure Lukića umjesto koga je izabran Milan Lukić, zajedno s narodom izbjegli na oslobođeni (teritorij Glogovo, GubavčeVo Polje i Karačušu. Odbora su, prije svega, povelili, računa da se smjesti izbjegli narod po kućama, a zatim su nastavili s radom zajedno s antifašističkim organizacijama. Prikupljali su podaci preko veza o kretanju neprijatelja. Odbornici su držali i položaje prema neprijatelju, bili su vođi partizanskim jedinicama, proturivali propagandni materijal narodu u Veliku Popinu, u četničke redove i u njemačke garnizone. Obavještajni, podaci dostavljani su svakog dana Kotarskom komitetu KPH Gračac.

U partijsku organizaciju, koja je osnovana 1943. godine pri Općinskom NOO-u Otrić, primljeno je nekoliko pojedinaca iz Velike Popine, jer u selu nije postojala partijska organizacija. U Velikoj Popini partijska organizacija osnovana je u oktobru 1944. Za sekretara je izabran Dane Stojšavljević, a za zamjenika Dragan Jovanić.

Osnovna partijska organizacija radila je po direktivama Općinskog komiteta KPH Otrić, a neposredno je slala izvještaje o kretanju neprijatelja po obavještajnoj službi Kotarskom komitetu KPH Gračac svakog dana. Kako su četnici držali Veliku Popinu, rad je bio dosta, otežan, proturivan je propagandni materijal u narod te u četničke i njemačke garnizone preko veza. Godine 1944. osnovan je Odbor NOF-a u Velikoj Popini, koji je koordinirao rad antifašističkih organizacija u Velikoj Popini.

Poslije pobjede jedinica NOVJ nad neprijateljem u Kninskoj operaciji, četnici i Nijemci su u decembru 1944. napustili Veliku Popinu i povukli se ka, Srbu i Donjem Lapcu. NOO-i Velika Popina i Podmila odmah su dosli u sela i nastavili s radom. Budući da se razbolio Jovan Brkljač, na njegovo mjesto je za predsjednika NOO-a Vehka Popina izabran Stevo Labus. U decembru 1944. veliki broj partizanskog naroda s rukovodstvima izbjegao je iz Nebljusa, Kruga, Cepačuše i Selišta u Vehku Popinu i raspoređen po kućama. Izbjegli narod je tu ostao sve do oslobođenja, navedenih sela polovinom aprila 1945. godine.

Stanko Kukić

Cerovac u NOB-u

Među naselja koja su se posebno isticala svojim doprinosom u narodnooslobodilačkoj borbi u zrmanjskoj općini spada i Cerovac. Uoči irata selo je imalo 33 domaćinstva (u zaseocima Cerovi, Dol, Paripovac, Kukici, Mrkići, Jojići i Krstače) s 204 stanovnika. Stanovnici ovog sela bili su učesnici u NOB-u i revoluciji. Ovi kršni gorštaci, očeličeni teškim uslovima života, ponosni i samouvjereni uvijek su bili ispunjeni, patriotizmom i slobodarstvom.

Napredne ideje kao odjek radničkog pokreta u predratnoj Jugoslaviji povremeno stižu u ovaj kraj i, u doticaju s ponekim radnikom iz ovog sela, s učiteljima ili putem drugih veza, sa simpatijama, se prihvaćaju. Na poziv Komunističke partije Jugoslavije Cerovčani, se bez kolebanja dižu na ustanak i u sastavu 9. gerilskog odreda, pod komandom Gliše Čuka, sudjeluju u oslobođenju Otrića, Zrmanje i Maiovana. Poslije borbe na Malovanu Cerovčani organizirani u vod zauzimaju položaje na Gostuši prema Jelovcu i Žiru. Za komandira Cerovačkog voda dolazi Jovo Novaković (Maćkanov), Ikoji je prije ustanka izbjegao s Otrića u Cerovac. Nakon dolaska Talijana komandir napušta vod, odlazi u Otrić te 4. 8. 1941. stavlja se u službu okupatora i djeluje kao četnički organizator. Vod u to vrijeme praktično prestaje postojati, ah borci i dalje po zaseocima organiziraju straže i patrole te održavaju kontakte s istaknutijim ljudima iz okolnih sela.

Poslije splašnjavanja ustaničkih akcija bilo je jasno da se treba politički i vojno organizirati na novim osnovama. Radi toga, već od augusta 1941, Cerovčani se sve više povezuju s Milojkom Čukom i partijskom organizacijom u Zrmanji. Oni sve više koriste radio-vijesti i materijale koje izdaje partijska organizacija. Za politički rad na području Cerovoa tada je u partijskoj organizaciji Zrmanja zadužen Vaso Prodanović. Milojko Čuk i Vaso Prodanović u to vrijeme najčešće kontaktiraju sa Stevom Dronjokm, a kasnije ti se kontakti sve više proširuju na Kukiće, Prodanoviće, Mrikiće i ostale. Pozitivan utjecaj ima i povremeni dolazak napredno orijentiranog Nikole Kukica u Cerovac, koji, je živio n.a, Otriću.

Krajem oktobra 1941. pristupa, se formiranju seoskog partizanskog voda. Ovaj vod polaže u Brkljačevu gaju partizansku zakletvu pred zastavom s petokrakom zvijezdom. Prvi put na ovom području pojavile su se i partizanske kape. Za one prilike karakteristično je da vod bira i političkog delegata voda, i to u osobi sekretara, aktiva, SKOJ-a. Prilikom formiranja, voda govorilo je boricima. i čitao zakletvu Vaso Prodanović, član KK SKOJ-a. Gračac. Za komandira voda izabran je Milan Milanović (Lakićin), za zamjenika komandira Petar Kukić Perić, a za političkog delegata voda Stevo Dronjak. Milan Milanović izabran je za komandira voda, ne radi svog vojničkog iskustva, već zbog ugleda i utjecaja koji je imao. Na ovoj funkciji on se nije ni javljao, već je praktično dužnost obavljao Pero Kukić. Aktivnost oko formiranja voda imala je golemi značaj za Cerovac, jer ona na ovom području već u početku onemogućuje pokušaje

četnika Spire Lukića, iz susjednog zaseoka, da Cerovčane pridobije za sebe. Pritokom formiranja voda odlučeno je da se void stavi pad komandu Milojka Čuka (člana Partije).

U takvoj situaciji Cerovčani organizirano dočekuju dalmatinske partizane, koji su od oktobra 1941. prolazili u nekoliko grupa za Liku. Politički delegat i zamjenik komandira voda, po naređenju M'ilojka Čuka, organiziraju vodiče i pratnju dalmatinskim partizanima u pravcu Velike Popine ili Turovca, prema Glogovu. Sve grupe koje su dolazile na Rujništa prolaze preko Cerovca. Jedna od grupa Dalmatinaca, koja se vratila iz Like i na koju je pripreman napad pročetničkih elemenata u Dubokom Dolu, prebacila se u Javornik i odatle bezbjedno uz pratnju Perića Kukica i Steve Dronjka prema Velikoj Popini. O namjerama pročetničkih elemenata obaviješteni su i Glišo Čuk, Ilija Utvić, Nikola i Stanko Kukić te Sakan Šujica, koji su došli na Paripovac, dočekali spomenutu grupu i organizirali njeno prebacivanje prema Velikoj Popini.

U toku priprema za napad na talijansku posadu u Srbu zatraženo je 3. marta 1942. od Gliše Čuka, iz Male Popine, da s ljudstvom iz Male Popine, Otrića, Cerovca i drugih sela zaposjedne Zrmanjski klanac. Zbog snježnih nanosa klanac je u to vrijeme bio neprohodan za motorizaciju. Raščišćavanjem klanca i dopremom pomoći iz pravca Knina, Talijani su mogli pojačati svoje snage u Otriću i ugroziti partizanske položaje kod Srba. Istoga dana, 3. marta, poslije podne Glišo Čuk je pozvao Stevu Dronjka i Perića Kukica da s Cerovačkim vodom dođu na sabirno mjesto kod Lazine kolibe iznad Zrmanjskog klanca radi napada na Talijane. Do svitanja slijedećeg dana na zbornom mjestu jje stiglo oko 25 do 30 boraca o-vog voda. S njima je bio i Vaso Prodanović, član KK SKOJ-a za Gračac. Na odredištu Cerovčani su zatekli Ghšu Čuka s oko 30 boraca iz Otrića i Male Popine. Svi borci iz Male Popine, Otrića, Cerovca i drugi koji su se narednih dana priključivali, bili su pod neposrednom komandom Gliše Čuka i predstavljali su jednu četu od oko 60 boraca.

Napad na Talijane otpočeo je oko 17 sati. 4. marta i borbe su nastavljene i naredna dva dana. Na klanac je 5. marta stigla i 2. četa bataljona »Gavrilo Princip«. I tek slijedećeg dana, napadom od Zrmanje i Otrića Talijani uspijevaju da ovladaju klancem. Tako su akcijom u Zrmanjskom klancu, u kojoj su Cerovčani dali zapaženi doprinos, Talijani zadržani tri dana i onemogućen im je prodor prema Srbu. Narod ovog kraja prvi put je vidio, »talijansku silu« u bjeckstvu. Poslije ove borbe mnogi borci iz Cerovca i drugih sela sve masovnije odlaze u partizanske jedinice. Za vrijeme borbe na Zrmanjskom klancu narod Cerovca je svesrdno dočekivao borce bataljona »Gavrilo Princip« i ostale koji su se našli na tom području.

Po prestanku borbi na Zrmanjskom klancu 2. četa bataljona »Gavrilo Princip« vratila se na Srpski klanac. Prestankom borbe na ovom klancu prestaje i djelovanje četa pod komandom Gliše Čuka. Jedan dio boraca odlazi u Veliku Popinu, a šestorica boraca iz Cerovca odlaze na Srpski klanac i priključuju se bataljonu »Gavrilo Princip«, gdje učestvuju u borbi protiv Talijana. U isto vrijeme iz Cerovca odlaze u bataljon »Marko Orešković«: Dmitar Čuk, Jovo Jovančević, Stanko Kukić, Mićo Marčetić i Dušan Prodanović, nešto kasnije Pajo Mrkić i Ilija Mrkić (Savin), dok je još u novembru 1941. u ovaj bataljon stupio Milan Marčetić Tenk ; u bataljon »Gavrilo Princip« : Dane Dronjak i Stevo Dro-

njak; u maju 1942. u bataljon »Branko Vladušić«: Dušan Dronjak, Nikola Kukić, Dako Kukić, Đuro Kukić (Milin), Milan Mrkić (Stevin), Gojko Prodanović. Pavao Prodanović i Mile Marčetić (Zekanov).

Turovčani u ustanku bore se u sastavu 9. gerilskog odreda. Nakon reokupacije Like od strane Talijana, Turovčani se povlače u svoje selo i osnivaju seoske straže radi osiguranja sela od eventualnog napada ustaša. Koncem 1941. i početkom 1942. godine četnički orijentirani elementi, kao što su: Spiro Lukić, Dušan Kesić (Bejanov) iz Vučipolja i neki, iz Gračaca, u više navrata obilaze Turovac i pokušavaju da Turovčane pridobiju za četnike, ali u tome nisu imali uspjeha. Ipak, nakon julske ofanzive uspijeva im da, nekoliko ljudi prisilno mobiliziraju u četničke redove, aili oni u pravom smislu riječi nikada nisu postali četnici. Oni se povezuju s NOP-om preko naših obavještajaca i terenskih radnika, javljaju o četničkim i talijanskim namjerama. Narod i omladina Turovca moralno i materijalno pomažu NOB, što potvrđuje i prvi odlazak boraca iz Turovca kao dobrovoljaca u partizanske jedinice: Mane Mandić, u maju 1942. stupa u bataljon »B. Vladušić«, u septembru te godine Dane Agbaha i Moćo Mandić odlaze kasnije u 6. ličku diviziju i Đuro Mandić, Krso Brace Mandić, Stev/o Agbaha i Mićo Radaković u maju 1943. ulaze u Sjeverodalmatinski odred.

Akcijom Kombinovanog odreda u proljeće 1942. oslobođen je, pored ostalog, južni dio zрманjske općine. Partizani drže sela: Zrmanju, Palanku, Rujišta, Javoimik, Vrbicu, Cerovac i, Turovac. U Zrmanji se u maju 1942. formira bataljon »Branko Vladušić« a dolaskom na taj teren i bataljon »Bude Borjan«. Od ta, dva bataljona formira se Sjeverodalmatinski odred. U isto vrijeme u Cerovcu se osniva narodnooslobodilački odbor (predsjednik Dušan Prodanović, članovi Nikica Marčetić i Ilija Mrkić) i omladinska organizacija. Do tada je iz Cerovca otišlo u bataljone »Marko Orešković«, »Gavrilo Princip« i »Branko Vladušić« 18 boraca. Narod ovoga sela s oduševljenjem dočekuje, kao i ranije, svoju vojsku — partizane, pruža im moralnu i materijalnu pomoć.

Za vrijeme poznate talirjansko-četničke julske ofanzive 1942. godine na slobodnu teritoriju u sjevernoj Dalmaciji i u južnoj Lici, talijanske i četničke snage upadaju u Cerovac, pale kuće, štale, pojate, kolnice i sve ostalo. Od 29 domaćinstava sve je popaljeno osim nekoliko kuća koje su ostale zahvaljujući starim osobama što su se našle kod kuća i uspjele ugasiti) nelke od zapaljenih kuća. Pored popaljenih kuća u Cerovcu tada su zapaljene i dvije obiteljske kuće sa štalama u Poljicu, koje su bile partizanske, i dvije kuće na Lipaču. Opljačkana je gotovo sva sitna i krupna stoka., hrana, roba, bolje rečeno, sve što su domaćinstva imala. Poslije julske ofanzive početkom augusta 1942. uslijedio je napad četnika, potpomognut talijanskim topovima i minobacačima, na partizanska sela Cerovac, Vrbicu, Javomik i Rujišta. Cerovac su napadali četnici iz sastava četničkog puka »Kralj Petar II«, pod komandom četničkog vojvode Mirka Marića. Tada su četnički zločinci uhvatili Dragiju Dronjka iz Cerovca, starijeg čovjeka, odveli ga na Sedlašicu i strijeljali. U ovom i drugim zločinima isticao se poznati zlikovac Momčilo Mairić iz Tiškovca. Četnici iz Krupe sa, svojim komandantom Obradom Bijankom napali su preko Gostuše i Žira, na, Javomik. Tu su ostali cijeli dan i navečer se prebacili u Rujišta gdje su već bili četnici s Pađena. Tada su uhvatili borca Nikolu Cuka Bakulicu, odveli gai u Pađene, aili je naikon nekoliko dana pobjegao. Nekoliko boraca NOV-a iz ovih sela, koji su se zatekli u selima, prihvatili su borbu s četnicima, ali pred jakim napadom morali su se povući.

Poslije ovih talijanskih i četničkih napada partizanska sela proživljavaju veoma teške dane. Narod je ostao u popaljenim zidinama bez sredstava za život, bez hrane, stoke, odjeće i namirnica. Partizanske snage pod jakim pritiskom neprijatelja morale su se povući s ovoga terena, tako da su sela ostala nezaštićena. Tada se s partizancima povukao i jedan broj omladine iz Cerovca, Rujišta i Zrmanje. U Cerovcu je s narodom ostao jedan broj omladine i odbornici NOO-a, koji aktivno djeluju među narodom.

Četnici Spire Lukića, među kojima mnogi poznati zločinci, nedom iz Poljica, Bezovca i Vagana, krstare po Cerovcu, zlostavljaju narod, tuku i ubijaju. Hvataju pojedince i prisilno odvođe u četnike. Za primjer navodim slučaj Mile Prodanovića Bogdana, koji je bio kratko vrijeme s četnicima. Kada je saznao da će ga likvidirati zloglasna četnička »crna ruka«, pobjegao je u partizane. Od ranije je u partizanima, bio njegov brat Gojko a brat Dušan bio je predsjednik Mjesnog NOO-a Cerovac. Četnici Spire Lukića hapse njegovu familiju, oca, majku, dvije sestre i snahu, pale mu kuću, zlostavljaju familiju, drže je nekoliko dana u zatvoru i zatim puštaju.

U augustu 1942. godine četnici hapse osamnaestogodišnju omladinku Milku (Pavla) Prodanović iz Cerovca, odvođe je u zatvor u Otrić, gdje je zlostavljaju i tuku. Po danu radi teške fizičke poslove, riba četničke kancelarije i nosi vodu. Sve poslove radi pod pratnjom naoružanog četnika. Po noći je drže u zatvoru u vlažnom podrumu. U zatvoru je bila oko mjesec dana. Držala se neobično hrabro i prkosila četnicima. Milka je do tok NOR-a bila među prvim u cerovačkoj omladini. Preživjela je NOR i sada živi u Vučitrnu — Kosovo. Njena cijela porodica bila je u NOB-u, otac Pavao i brat Dušan, prvoborci su i nosioci »Partizanske spomenice 1941«, a proš su i Sutjesku.

Koncem 1942. četnici Spire Lukića uhvatili su Milana Dronjka, koji je kasnije bio tajnik NOO-a Cerovac, tukli ga i zlostavljali, a u augustu iste godine ubili su mu oca Dragiju, a u decembru 1942. majku Janju. Milan nakon nekoliko dana uspijeva pobjeći. Koncem 1942. godine četnici hvataju omladinca Dmitra Prodanovića, ah i on nakon nekoliko dana uspijeva, pobjeći. U januaru 1943. četnici Spire Lukića, zloglasna, »crna ruka«, upadaju u Cerovac i na zvjerski način ubijaju Stanu Dronjak, stariju ženu, čiji su dva sina, bila u partizanima. Iz ovih nekoliko podataka vidljivo je kakve su zločine vršili četnici nad narodom u Cerovcu. Od četničkog zulumata i terora nekoliko, domaćinstava napušta, zgarišta i golim životom po noći bježi na oslobođeni teritorij lapačkog kotara. To su porodice: Petra, Jovančevića, Mile Kukića, Jove Kukića, Nikića Kukića, Jandrije Opačića Coje, Seje Mrkić, Anice Marčetić i Mike Prodanović Nikine. Ove porodice ostaju na lapačkom kotaru do marta 1943. kada se vraćaju na zgarišta, jer je tada oslobođen i gračački kotar.

U martu 1943. talijanske snage napuštaju južnu Liku i povlače se u Knin i Žegar, a nakon nekoliko dana, pod pritiskom naših jedinica, za Talijanima u njihove garnizone Knin i Žegar povlače se i četničke snage, tako da cijeli gračački kotar postaje slobodna teritorija pa, se i Cerovac oslobodio četničkog terora i, zulumata. U maju te godine provode se izbori za, narodnu vlast. Tada je odlučeno da se Turovac i dva, domaćinstva s Lipača, pripoje Mjesnom NOO-u Cerovac (oni su do tada pripadali općini Gračac). Turovac je tada imao 11 domaćinstava s oko 70 stanovnika. Izabrani su odbornici u Mjesni NOO Cerovac-Turovac. Za predsjednika je izabran Dušan Mandić iz Turovca, za tajnika Milan Dronjak iz Cerovca, i za odbornike : Zorica Kuikić iz Cerovca; i Gojko Man-

dité iz Turovca, omladinci, d Sava Mrkić iz Cerovca,. U isto vrijeme bira se Općinski NOO Otrić ii za tajnika je izabran Nikica Agbaba iz Turovca. Kasnije za člana tog odbora odlazi Dušan Mandić, predsjednik Mjesnog NOO-a Cerovac-Turovac, a na njegovo mjesto dolazi Mićo Prodanović.

Cerovačka i turovačka omladina bila je među najaktivnijima u selima bivše zrmanjske općine, tim više što su ova mjesta bila u toku NOR-a stalno pod velikim pritiskom okupatora i domaćih izdajnika četnika. Omladina aktivno radi već 1941. godine, dočekuje dalmatinske borce, priprema im odjevne predmete, hranu i ostalo. Kada su borci iz Cerovca odlazili u partizane, omladina ih oprema pletenim čarapama i s oduševljenjem ih prati u partizane. Sa zrmanjskom omladinom 1942. obrađuju napuštenu Šulemtićevu zemlju, ruši komunikacije, a naredne godine poslije povlačenja Talijana s gračačkog područja ističe se na 'rušenju pruge. Kapitulacijom Italije omladina Cerovca i Turovca, s ostalom omladinom zrmanjske općine, učestvuje nai izvlačenju ratnog materijala iz talijanskog garnizona Erveniik. Dočekuje ranjene borce i prebacuje ih za Liku, učestvuje u obnovi popaljenih bajta i u niz drugih akcija. Učestvuje i u Udaimojji oerovačkoj grupi u mnogim borbama. Sva omladina poslije kapitulacije Italije bila je naoružana puškama. U svim tim akcijama ističu se: Prodanović Pavla Mika, Marčetić Nikice Mika, Kukić Mile Zorka, Mrkić Kosovka, Dronjak Luke Danica, Jovamčević Petra Mara, Agbaba. Jove Anka, Agbaba Paje Dara, Mandić Koste Gojko, Mandić Ilije Milka, Čuk Soka, Prodanović Dara i ostali.

U maju 1943. u Cerovcu-Turovcu formirane su i antifašističke organizacije omladine i žena. U julu 1943. osnovana je skojevska organizacija. Za rukovodioca omladine izabrana je Milka Marčetić, poslije sekretar SKOJ-a, a rukovodilac omladine Milan Dronjak. U rukovodstvu su bili : Mara Jovamčević, Danica Dronjak, Anka Agbaba, Mika Prodanović (Pavlova) i dr. U AFŽ-u su bile: rukovodilac Savka Zlatar iz Turovca, Draga. Agbaba, Zorka Kukić, Zorka. Prodanović, Zorka, Dronjak, Jdka Dronijaik i ostale. Ove antifašističke organizacije i NOO-i u selu djeluju aktivno do kraja rata, osim što je bilo kadrovskih izmjena, jer su neki odlazili u općinska rukovodstva, a drugi su dolazili na njihova mjesta.

U septembru 1943. poslije kapitulacije Italije i prodora, njemačkih trupa prema moru, njemačka. 373. legionarska »Tigar« divizija postavlja svoje garnizone u Zrmanji na Zrilinoj glavici., Marčetića glavici, Zrmanjskom klancu, Otriću, Malovanu i Vučipolju. U isto vrijeme vraćaju se i četničke snage iz bivših talijanskih garnizona Knina, i Zegara i stacioniraju se u njemačkim garnizonima, a po damu krstare po selima, u kojima mije bilo naših jedinica,. Na ovaj sektor vraćaju se četnici koji su bili rodnom s tog terena. Dolaskom Nijemaca i četnika ma ovaj teritorij za Cerovac i Turovac, kao i za sva ostala partizanska sela, ponovno dolaze teški dani. Nijemci u svojim garnizonima osnivaju čuvene trupove od po 30 dobro naoružanih vojnika, koji, uz pomoć četnika, upadaju u Cerovac i Turovac, ubijaju, tuku, pale i pljačkaju sve do čega dođu.

U novembru 1943. njemački »trup« iz garnizona Malovan i Vučipolje te četnici iz Vučipolja sa zloglasnim komandirima Dušanom Kesićem, bivšim jugoslavenskim podoficirom, upadaju u Turovac, ubijaju Milana Ilije Mandića. kojem je ostalo troje maloljetne nezbrinute djece. Uхватili su i dvojicu terenskih radnika — Milojka Stojavljevića i Dušama Lukića, te ih predali četnicima Spire Lukića. Pljačkali, su, ii zlostavljali narod.

U oktobru 1943. njemački »trup« iz Zrman jakog garnizona upada u Cerovi Do/1, zauzima kotu Vršak i ubija omladinskog rukovodioca Milana, Duje Dronjka, ranjava Nikolu Sučevića, i Dušama Mile Prodanovića. Njemački »trup« iz garnizona Malovan i Vučipolje s počipoljskim četnicima upadaju 8. novembra 1943. u Turovac i teže ranjavaju Bosiljku Ise Marčetić iz Otrića, člana Općinskog komiteta KPH Otrić-Zrmanja koja je od zadobivenih rana umrla. U septembru te godine četnici Manica i Spire Lukića upadaju u Cerovac, ubijaju desetogodišnju djevojčicu, Milku Mile Mrkić.

U februaru 1944. dijelovi njemačke 1. brdske divizije upadaju u Cerovac i Turovac, zaposjedaju Paripovac i Lipač u namjeri da onemoguće odstupnicu snagama 19. udarne divizije, Kninskog odreda i još nekih jedinica, ali su se ove na juriš ipak probile za Glogovo. Tada su od domaćeg stanovništva poginuli Jovan Prodanović, starac iz Cerovca, Ilija Mandić, starac iz Turovca i Janko Blanuša Milan s Lipača, kojim je ostala nezbrinuta žena i troje nejake djece. U o.voj. ofanzivi poginuo je i borac Tode Kaiblar Točić, rodom iz Biovčina Sela. On se zatekao u Paripovcu kod svoga brata gdje je iz operativne jedinice došao na oporavak kao bolesnik. Tada su ranjene i dvije pionirke — Mara Nikice Marčetić i Bosiljka Sime Gujo.

Ova. neprijatelj ska ofanziva na partizanske jedinice u Bukovici imala je teške posljedice za, Cerovac i Turovac. Njemačke i četničke snage pretresle su već ranije popaljene kuće te u zgarištima i sagrađenim bajtama, smjestili svoje vojnike i komore. Narod je po velikom nevremenu i hladnoći, gol, bos i gladan izbjegao u šumu Gostušu i Vrbicu. Narod i ovoga puta,, kao i mnogo puta ranije, nije pokleknuo pred neprijateljem, nego je postao još čvršći i odaniji NOB-u.

U proljeće 1944. njemački avioni su nekoliko puta bombardirali Turovac, kojom prilikom je poginulo dvoje djece — Stevo Ilije Radaiković i nećak Ilije Radakovića (desetogodišnji dječak, koji je izbjegao iz Bačke). U maju te godine njemački »trup« iz Vučipolja s vučipoljskim četnicima upada u Turovac, pali kuću i dvije štale Koste Mandića te kuću i dvije štale Petra Mandića, pljačka hranu i robu što su u kućama našli.

Mjesni NOO Cerovac i sve ostale antifašističke organizacije imale su svoje baze u Cerovcu u mjestu Paripovac odakle su djelovali. Cerovac je bio baza i oslonac za, sve organe i organizacije općine Otrić. Iz Cerovca, one su uspješno djelovale i pored svih napada Nijemaca i četnika. NOO Cerovac veoma je dobro organizirao rad u narodu, a posebno u pogledu snabdijevanja naših jedinica i naroda prehrambenim artiklima i odjevnim predmetima. Organizirana je i dežurna. služba koja. je radila danju i noću u smijenama, a uz odbornike dežurala je još jedna osoba. Svi mlađi i sposobniji iz Cerovca i Turovca, koji se nisu nalazili u operativnim jedinicama, bili su angažirani u dežurnoj službi, za vođenje i na drugim zadacima,

Poznato je da je u toku NOR-a, od 1943. pa do oslobođenja, ovog kraja potkraj 1944. godine, postajao glavni punkt u Cerovcu mjesto Paripovac preko kojeg su se prebacivale naše jedinice, ranjeni i, bolesni borci, kuriri, terenski radnici, a, već 1941. preko ovog punkta prebacuju se prve partizanske grupe iz Vodica i Otoka iz Dalmacije za, Liku. Pohvalno je danas konstatirati da preko Cerovca, Paripovca, Turovca, Tremzima, željezničke pruge, ceste i Sibulje svakodnevno prelaze po noći naše jedinice, kuriri, terenski radnici, komore i obavje-

štajci i ostalo za Liku i obratno, a da nije nitko nastradao niti je pao neprijatelju u ruke i pored dobro, osiguranih komunikacija željezničke pruge i cesta od strane okupatora i domaćih izdajnika.

Pored Cenovčanai i Turovčana u prebacivanju navedenih grupa učestvuju i dva domaćinstva Šibulje i to: Jovo Jakšić Joviša i njegov brat Tanasije, koji su tokom rata živjeli na Šibulji neposredno u blizini neprijateljskog garnizona na Malovanu, a od prvog su se dana opredijelili za NOP, te su kao takvi dali pod veoma teškim uslovima veliki doprinos¹, ne žaleći, svojie živote za interese NOB-a. Joviša je već u ustaniku 1941. u borbi, protiv ustaša bio ranjen. Četnici su ga kao aktivistu i odbornika uhvatili u proljeće 1943. godine i strijeljali na Vučjaku zajedno s Nikicom Krajnovićem i drugima. Njegov sin Aleksa, prvoborac, poginuo je kao borac bataljona »Mićo Kesić« u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi na Trojvrhu iznad Pločanskog klanca. Kćerka Boja 1942. godine odlazi kao dobrovoljac u žensku čet. Nakon iscrpljenja u jedinici vraća se u pozadinu i aktivno nastavlja da radi, ali su je uhvatili četnici i mučili svim mogućim mukama, međutim, ona se držala junački. Nimalu ulogu u svim ovim akcijama, odigrali su Jovišina kćerka Anđa, sin Lazo, brat Tanasija i njegov sin Veljko u prevodenju naših jedinica, terenskih radnika i kurira iz Like za Turovac i Cerovac.

Iso Marčetić, ratni predsjednik općine Otrić, u svojim zapisima za Mjesni NOO Cerovac kaže: »Mjesni NOO Cerovac odigrao je veliku ulogu u NOR-u, Imao je stalno na raspolaganju 20 aktivista koji su redovno uz odbornike dano-noćno dežurah, vršeći ulogu kurira i vodiča, prevodeći određene grupe partizana, kurire, terenske radnike i druge aktiviste preko neprijateljskih komunikacija, čak dnevno i po nekoliko tura. Za sve ovo morah su imati tačn.e podatke o kretanju neprijatelja, da ne bi naišli na njihove zasjede.« I dalje: »Mjesni NOO Cerovac vršio je određene funkcije općinskog NOO-a, s obzirom da se isti dužim tokom vremena nalazio izvan svoga područja, a Mjesni NOO Cerovac od svoga osnivanja maja mjeseca 1942. godine, pa sve do kraja rata. aktivno je i bez prekida djelovao pod veoma teškim uslovima, vršeći časno svoju funkciju u interesu NOB-a i NOP-a.«

Cerovčani su stekli gorka iskustva u borbama s okupatorima i njegovim slugama četnicima u 1942/43. godini. Za dolazak njemačkih i četničkih snaga na relaciju Gračac—Knin, postavljanje njemačkih garnizona, djelovanje »trupova« te ponovni dolazak četnička Špire Lukića, Marića i Mane Rokvića, Cerovčani su se dobro pripremili i organizirali. Svi su bili dobro naoružani, odbornici, omladina i svi ostali koji su bili sposobni da nose oružje. Na inicijativu štaba 19. divizije formira se Udarne cerovačka grupa, u početku od desetak boraca uglavnom iz Cerovca, od kojih su neki bili u operativnim jedinicama pa uslijed ranjavanja i iscrpljenosti bili na oporavku. Za komandira, je postavljen Gojko Kukić a za političkog delegata Ilija Mrfcić, oba iz Cerovca. Ova grupa imala je vidne rezultate u borbi s njemačkim »trupovima« i četnicima te u diverzantskim akcijama. Četničke bande Špire Lukića i Marića manje su krstarile po Cerovcu i Turovcu. Naprotiv, sada udarna grupa krstari po njihovim terenima, pravi zasjede, vrši diverzantske akcije n.a. komunikaciji Malovan—Otrić—Zrmanja, kojom svakodnevno prolaze njemačke i četničke snage.

U oktobru 1943. godine udarna grupa je postavila nagaznu minu u gajevima na cesti prema Malovanu, u blizini kuća Brkljačevih. Tada je uništen jedan njemački kamion s municijom za automate, koja se rasula oko ceste, a poginulo

je i nekoliko njemačkih vojnika. Ovu municiju su poshje sakupili sikojevci — Marica Stojšavljević i Bogdan iz Brezovca te predali, udarnoj grupi i obavještajcima. U decembru te godine grupa je postavila, nagaznu minu na cesti u blizini Maiovana kod stražane 106. Njome je uništen jedan njemački kamion, a poginulo je 5 njemačkih vojnika. U martu 1944. postavljena je nagaizna mina na cesti kod Male Popine. Tada je izgorio jedan njemački kamion natovaren gorivom. Poginula su ■ — izgorjela dva njemačka vojnika. U maju 1944. postavljena je nagazna mina na cesti u gajevima prema Malovanu, Uništen je jedan kamion, a bilo je i mrtvih njemačkih vojnika, ali se ne zna koliko. U junu 1944. godine postavljena, je nagazna mina na cesti između Otrića i Malovaina, nedaleko od mjesta zvanog Vodica, Uništen je jedan njemački tenk s posadom, gdje je bio i jedan oficir. Tada je nekoliko sati stajala cijela njemačka kolona. Od nagaznih mina poginuli su na Sučevića, previji četnici Ilija Grubišić iz Velike Popine (vozeći se u njemačkom kamionu), Sava Stojšavljević iz Brezovca i Jovo Grubišić iz Vagana. Udarne grupa ubila je i četnika Nikolu Maričića iz Male Popine. Više diverzantskih akcija izvedeno je na cesti između Zrmanje i Otrića, naročito u Zrmanjskom klancu, gdje je uništeno više njemačkih kamionai i jedan tenk te poginulo i ranjeno više Nijemaca. Između Zrmanje i Malovana, organizirana od obavještajne službe, grupa iz Cerovog Dola u sastavu: Stevo Dronjak, Ilija Dronjak, Milan Dronjak i Perica Prodanović, više puta je samostalno vršila diverzantske akcije, većinom od Zrmanje do Otrića,

Evo što o diverzantskim akcijama piše u svojim izvještajima KK KPH Gračac. Izvještaj od 15. jula 1944. godine: »Udarne grupe... u dvije akcije u Zrmanji uništile 2 kamiona s raznim materijalom, 12 mrtvih i 9 ranjenih.« Izvještaj od 6. augusta 1944. godine: »U Zrmanji uništeno 6 kamiona i 2 oštetilo, 12 mrtvih i 17 ranjenih.« Izvještaj od 17. augusta 1944. godine: »Udarne grupa ... srušila 3 kamiona, a, još ne znamo, koliko je poginulo neprijatelja.« Izvještaj od 9. septembra, 1944. godine: »Udarne grupe u Zrmanji odbile <tri napada četnika i -bačen je u zsrak jedan kamion ii jedan tenk.«

U jesen 1943. godine uhvaćen je borac Udarne cerovačke grupe, sedamnaestogodišnji skojevac Dušan Steve Mrkić iz Cerovca i od četnika Spire Lukića odveden u njihovu komandu koja je bila u selu Sučevići u blizini njemačkog garnizona Otrić. Dušan je nakon nekoliko dana uspio pobjeći od četnika, odnijeti njihov puškomitraljez (rastavio ga u dijelove i stavio iu vreću) nedaleko od sela Sučevića, prema selu Brezovcu i sakriti ga u jedan zid. Kad je došao u Cerovac, obavijestio je komandirai grupe i obavještajca Stanka Kukica. Toga dana navečer udarna grupa, s još nekoliko Cerovčana, otišla je s Dušanom po puškomitraljez, koji ga, je kasnije koristio u napadima na četnike. Dušan je kasnije bio komandir voda, u 5. brigadi 19. udarne divizije.

Koncem 1943. Štab 19. udarne divizije stavio je Cerovačku udarnu grupu pod svoju komandu. Za njenog komandira postavio je Milana Dražica iz Jošana, prekaljenog i iskusnog borca, koji je već bio na rukovodećim dužnostima u 19. udarnoj diviziji. Pod Dražićevom komandom grupa je postigla najveće uspjehe. Politički komesar ove udarne grupe Ilija Mrkić, član KP, poginuo je nesretnim slučajem na zadatku u oktobnu 1944. godine u blizini neprijateljskog garnizona Otrić, postavljajući nagaznu minu. Grupa je imala iako 20 boraca. U borbi d na svim zadacima isticah su se: Gojko Kukić, Milan Dražić, Ilija Mrkić, Dušan Mrkić, Đuro Kukić, Stevo Dronjak, Perica Prodanović, Nikola

Sučević, puškomitraljezac i drugi. Grupa je na spomenutom terenu djelovala do oslobođenja gračačkog kotara koncem 1944. godine, kada je ušla u sastav 19. udarne divizije.

Iz Cerovca je do kraja maja 1942. godine u partizanske jedinice stupilo 19 boraca: Dmitar Cuk, Dane Dronjak, Stevo Dronjak, Dušan Dronjak, Jovo Jovančević, Nikola Kukić, Stanko Kukić, Dako Kukić, Durio Mile Kukić, Milan Marčetić Tenk, Mile Marčetić (Zekanov), Mićo Marčetić, Pajo Mrkić, Ilija. Save Mrkić, Miilan Mrkić (Stevin), Gojko Prodanović, Pavao Prodanović i Dušan Prodanović, a iz Turovca Mane Mandić. Uz njih se tokom NOR-a u jedinicama NOV i POJ borilo još 35 boraca, iz Cerovca i 7 iz Turovca. Poginulo ih je 10 iz Cerovca i 5 iz Turovca. U bici na Sut ješći učestvovalo je 9 Cerovčana. Oko 40 drugarica i drugova (28 iz Cerovca i 12 iz Turovca), koji su bili odbornici, vođi, kuriri i si., imaju priznat status borca NOR-a.

Od preživjelih boraca 9 ih je nosilaca »Partizanske spomenice 1941« — Dane Dronjak, Jovo Jovančević, Stanko Kukić, Petar Kukić, Mile Marčetić, Mićo Marčetić, Pajo Mrkić, Pavao Prodanović i Dušan Prodanović. Još trojica da su preživjeli irat također bi bili nosioci. »Partizanske spomenice 1941« — Nikola Kukić, Milan Marčetić Tenk i Gojko Prodanović.

Žrtava fašističkog terora bilo je sveukupno 25, među kojima dvije hrvatske porodice Ante i Tome Ivankovića iz Cerovca, zaselak Mrkići, koje su postale žrtve talijanskih agenata i četnika Marića iz Tiškovca koji su tokom rata poznati na tom terenu kao koljači, ne samo hrvatskog, već i srpskog nevinog stanovništva. Ostale su žrtve 7 iz Cerovca i 5 iz Turovca, stradale od četnika i Nijemaca.

Na rukovodećim položajima u operativnim jedinicama NOVJ u toku NOR-a, od komandira četa pa naviše, bilo je 14 boraca — Dane Dronjak, politički komesar bataljona, Nikola Kukić, intendant brigade, Pajo Mrkić, komandant bataljona, Jovo Jovančević, komandir čete, Petar Kukić, komandir čete, Mićo Marčetić, komandir čete, Mane Marčetić, komandir čete, Dušan Marčetić, komandir čete, Mićo Mandić, komandir čete, Đuro Mandić, komandir čete, Mane Mandić, politički komesar čete, Dušan Prodanović, politički komesar čete, Dane Agbatoa, komandir baterije, Stanko Kukić, oficir OZN-e i Stevo Dronjak, obavještajni oficir.

Dušan Grbić

Neki događaji u Rujištima i Javorniku 1941.-1942. godine

Sela Rujišta i Javomik su nastala postepenim naseljavanjem srpskog stanovništva iz Poidkomlja koje je počelo prije nepuna dva stoljeća. Najprije su dolazili kao stočari i gradili kolibe i privremena prebivališta za ljude i stoku. Narastanjem stanovništva Podkoimlja i diobom domaćinstava (Čukova, Girbića, Jarića, Tojaga i si.), Rujišta i Javomik su se pretvarala u stalna ljudska naselja, odnosno sela sa sedam zaselaka (Gonja i Donja Rujišta, Graboveče, Cukov Dol, Gornji i Donji Javomik i Popovo Polje). Drugi svjetski rat su dočekala sa

76 domova, ponajviše u Donjim Rujištima, Muški dio stanovništva, naročito na početku ovog stoljeća do prvog svjetskog rata, odlazio je u svijet radi zarade, ponajviše u zapadnu Evropu i Ameriku, a između dva rata u sve krajeve Jugoslavije. Tako su svjetski događaji i ovim putem dopirali do ovoga doista zabačenog planinskog sela u podnožju Velebita, Koma i Vrbice.

Po onom što se odigravalo u Rujištima i Javorniku u toku rata, od julskog ustanka 1941. pa do 1945, nije pretjerano kazati, da je to najčvršće uporište i najistaknutiji punkt i oslonac partizanskih jedinica sa šireg područja južne Like i sjeverne Dalmacije. Iz ovih je sela u toku rata 1941.—1945. palo 27 boraca, među kojima jedan broj veoma istaknutih kao što su: Mileta i Božo Čuk, Vasilje, Milan i Mirko Jarić, Milutin i Dušan Tojaga i drugi. Rat je preživjelo

77 boraca. Palo je i 19 žrtava fašističkog terora a 12 je umrlo od tifusa zbog teških ratnih uslova. U Rujištima su od julskog ustanka 1941. pa kroz čitav rat djelovali organi NOB-a, NOO kao organ vlasti i skojevski aktiv koji je organizovan još u oktobru 1941. čiji je prvi sekretar bio istaknuti borac Vasilije Jarić. Ovo selo je do temelja, spaljeno u talijansko-četničkoj julske ofanzivi

1942. godine, i u toku rata u više navrata je bilo pod udarom okupatorske vojske i njegovih pomagača ustaša i četnika. Pa ipak, uprkos tome nije dalo ni jednog narodnog izdajnika. Naprotiv, održalo je funkciju uporišta i istaknutog punkta NOP-a kontinuirano kroz čitav rat, što je zasluga čitavog naroda toga područja, prije svega mladih ljudi — mladića i djevojaka učlanjenih u skojevski aktiv i druge organizacije NOB-a, kao i onih koji su stupali u partizanske jedinice.

Stvaranje vojnih jedinica počelo je u ustanku krajem jula i početkom augusta 1941. kada je formiran Rujiški ustanički vod koga nazivaju i četom. Vodom je komandovao istaknuti ustanički borac Tomo Brkić iz zaseoka Grahovača. Vod je organizacijski pripadao 10. gerilskom odredu na području Zrmanje čiji je komandant bio Milojko Čuk. U prvim ustaničkim danima Rujiški vod učestvuje u akcijama u Zrmanji, prema Erveniku i Čengićima. Vod je do kraja

1941. i prvih mjeseci 1942. obezbjeđivao Rujišta i Javomik od upada prije svega ustaša od Ervenika i Čengića s juga i Otrića i Gračaca sa sjevera. Pored toga, vod je svojim postojanjem i aktivnošću igrao nemalu ulogu u mobilizaciji stanovništva za NOB — borbu protiv okupatora, ustaša, i četnika, koji su počeli da stvaraju svoje organizacije na širem kninskom i gračačkom području težeći da

prodru i u Rujišta, ali u tome nisu uspjeli. Vod je imao i zadatak da na svojem terenu prihvata borce iz Dalmacije, koji su ovim pravcem preko Rujišta, Javornika i Cerovca prelazili u Liku radi stupanja u partizanske jedinice, kao i druge borce, kurire i terenske radnike. Tako su preko Rujišta i Cerovca prešle četiri grupe boraca iz Dalmacije u Liku, pretežno u bataljon »M. Orešković« da pomognu borbu koju su već vodili lički partizani. Krajem novembra, 1941. jednu takvu veću grupu skojevaca i članova KPJ doveo je komunista Ante Babinina u Rujišta. U njoj su bili pretežno Hrvati s obale i otoka, koji su se zadržali u Rujištima dva-tri dana vodeći, razgovore sa seljanima i pjevajući borbene pjesme, što je u selu ostavilo snažan utisak. To je istovremeno bio doprinos razbijanju četničke propagande koja je tvrdila da su »svi Hrvati ustaše« i si., a ujedno i veliki doprinos stvaranju bratstva i jedinstva između Srba i Hrvata. Takve grupe i pojedinci (kuriri i terenci), a kasnije i jedinice, bolesni i ranjeni, izbjeglice i karavani s raznim materijalom i dr. prolazili su kroz ovo uporište u oba pravca — iz Like u Dalmaciju i iz Dalmacije u Liku, ne samo 1941. i 1942. nego i kasnije u toku čitavog rata, do oslobođenja ovih krajeva od okupatora i njegovih pomagača. U Rujištima je u prvoj polovini 1942. godine pa i kasnije, u toku te i naredne godine, formirano više partizanskih jedinica koje su tu bazirale sa svojim štabovima. Organizovana je partizanska bolnica u Cukovom Dolu 1942. godine i dr.

Krajem oktobra i početkom novembra 1941. u Rujištima i Javorniku počinje formiranje sikojevskog aktiva, čemu je najviše doprinio skojevski i omladinski rukovodilac iz Zrmanje Vaso Prodanović. U aktiv SKOJ-a, ušli su najnapredniji omladinci: VasLMje, Branko, Milan, Mirko i Rade Jarić, Dušan Grbić, Momir i Nikola Rakić, Ilija, Mileta i Zvonko Ćuk, Dušan Brkić, Milutin, Dušan i Bogdan Tojaga te Petar Osmakrović. Radom aktiva rukovodio je Vasilije Jarić (sekretar), a zamjenjivao ga je Branko Jarić. Skoro svi članovi ovog aktiva su krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. otišli u partizanske jedinice da se s puškom u ruci širom Jugoslavije bore za slobodu. Međutim, skojevski aktiv u Rujištima i Javorniku nije prestajao s radom. U njega su primani novi napredni omladinci i omladinke: Savka i Koviljka Grbić, Jeka, Bogdajn, Mara i Soka Jarić, Anđa, Đuro i Svetozar Ćuk, Duka d Janja Mrda, Milica Rakić, Ilija Osmakrović, Mara i Svetoizar Tojaga i dr. Ne samo 1942. nego se i kasnije do kraja rata u aktivu u neku ruku vršila takoreći smjena generacija ne samo iz godine u godinu nego i iz mjeseca u mjesec. Stariji su odlazili u partizanske jedinice d primani u KPJ (naročito 1943. i 1944), a mlađi — omladinci još nedovoljno stasali popunjavali su njihove redove: Bojana i Ljubica Grbić, Duka, Sima i Sava Jarić, Milan, Maksim, Boja, Branko, Stana, Ružica i Dušan Ćuk, Danica Brkić, Gojko Prodanović, Stevo Vujić, Mara, Milica, Milka, Bosiljka, Vufcica i Stevo Tojaga i dr.

Od kraja 1941. pa do završetka rata u Rujištima i Javorniku funkcionise NOO kao organ nove narodne revolucionarne vlasti. U njega su od početka birani sredovječni, stariji i' viđeniji ljudi u selu kao: Ilija Ćuk Bakula, Stevan Ćuk Skela, Dušan Ćuk Zukan, Nikola Jarić Nikša, Gligorije Rakić Mileta i Stevo Tojaga. Kasnije u 1943. i 1944. godini članovi NOO-a u Rujištima i Javorniku su bili: Obrad Ćuk, Dane Grbić, Jovo Jarić, Milan Mrda, Milan Rakić, Nikola Prodanović i Vlade Tojaga. NOO je uspješno rješavao mnoga pitanja koja su nametali rat i revolucija kao što su: prihvrat partizanskih boraca, jedinica i štabova, pomoći u izvršavanju njihovih borbenih zadataka, briga o smje-

štaju i ishrani, raspoređivanje po seoskim kućama, određivanje vodiča, organizovanje prikupljanja odjevnih predmeta, briga o prihvatu i smještaju partizanskih bolnica koje su bile u Cukovu Dolu 1942. i Grabovači 1943. godine i dr. Odbor se u svom radu oslanjao na skojevsku i omladinsku organizaciju, na aktiviste Antifašističkog fronta žena (AFŽ-a), među kojima su se posebno isticale: Jovanka Jarić, Janja Jokić, Janja Cuk Skela, Anica Rakić, Mika Rakić, Sara Tojaga, Janja Tojaga, Janja Vujić i dr. i konačno na čitavo stanovništvo sela koje ih je biralo /kao svoje predstavnike u NOO kao organ narodne vlasti.

Prvih mjeseci 1942. iz Rujiškog voda otišao je jedan broj drugova u ličke partizanske jedinice (bataljon »G. Princip«, kasnije »B. Kesić« i bataljon »M. Orešković«), među kojima su i komandir voda Tamo Brkić, Mornir i Nikola Rakić, Rade Jarić, Milutin Tojaga i drugi. Međutim, Rujiški vod je i dalje funkcionisao kao specifična vojna jedinica sastavljena od više grupa: na Komu u Gornjim Rujištima, Donjim Rujištima, Javomiku i Cerovcu koje je objedinjavao Stevan Cuk Skela, a zamjenjivali su ga Milan Mrda i Bozo Cuk (poznati predratni rudari u rudniku »Trepča« na Kosovu). Radom grupe u Javorniku rukovodio je Đuro Tojaga, kasnije borac 2. dalmatinske brigade. Vod nije predstavljao čvrstu vojnu jedinicu jer nije imao političkog delegata voda, niti desetine već grupe. Za njega su bili vezani i svi politički radnici na terenu. Naziv vod, je uslovan, jer su sve te grupe i terenski radnici u stvari činili jedan punkt koji je dobrodošao i odigrao značajnu ulogu na tom terenu. On je bio tijesno povezan s udarnim partizanskim grupama sjeverne Dalmacije u Bukovici i s Bukovićkim NOP odredom i bataljomom, koji su u dijelovima ili kao cjelina dolazili i bazirali u Rujištima i Javomiku — ponajviše u martu i aprilu 1942. godine. Zbog daljeg jačanja i učvršćivanja NOB-a na širem području južne Like i sjeverne Dalmacije, u toku marta i aprila u Rujišta su dolazili oficir Glavnog štaba Hrvatske Rade Bulat s grupom boraca (14 partizana iz Dalmacije i 30 iz Like) i operativni oficir Štaba dalmatinsko-dinarskog odreda, odnosno Štaba 4. operativne zone Hrvatske Maks Baće Milić. Oni su, pored učvršćivanja i širenja NOB-a na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije, naročito sjeverne Dalmacije, vršili i pripreme za dalje reorganizovanje postojećih i formiranje novih partizanskih jedinica. Sela Rujišta i Javomik bila su im i tada sigurna baza i uporište.

Na osnovu odluke donijete na savjetovanju vojnih i političkih predstavnika iz sjeverne Dalmacije, te na osnovu savjetovanja održanog 7. maja 1942. u Čučevu, u Rujištima je kod Jarića kuća u Poljiicu, između zaselaka Grbići i Popova Polja, od Sjeverodalmatinskog bataljona i novih boraca, među kojima je bilo i Rujištana, između 9. i 12. maja formiran bataljon »Bude Borjan« jačine 235 boraca naoružanih puškama i 12 puškomitraljeza. Njegovo formiranje je predstavljalo značajan događaj za razvoj barbe u sjevernoj, Dalmaciji i južnoj Lici. Odmah po formiranju bataljon je angažovan u poznatim dejstvima Kombinovanog odreda na području Bendera, Plavna, Pađena i Zrmanje.

Dejstvima Kombinovanog odreda oslobođeni su Palanka, Prljevo i Pribudić, a razoružani četnici u Kasaru (16/17. maja). U borbama protiv Talijana kod Doca 21. maja bataljon »Bude Barjan« imao je 3 poginula i 2 ranjena borca. Jedan od poginulih bio je Mirko Jarić iz Rujišta, pomoćnik puškomitraljesca Luke Jarića. Kako borbe Kombinovanog odreda protiv Talijana, u širem regionu Ervenika spadaju u borbene akcije većih razmjera protiv jačih talijanskih snaga u sjevernoj Dalmaciji, tako i Mirkova pogibija spada u prvu žrtvu palu na

ovom području u borbi protiv talijanskog okupatora. Poslije ovih akcija bataljon »Bude Borjan« i dalje je za bazu i oslonac odakle je polazio u akcije koristio Rujišta i Javomik. Pošto je sredinom maja u Zrmanji formiran bataljon »Branko Vladušić«, to je od njega i bataljona »Bude Borjan«, po naređenju Štaba 4. -operativne zone Hrvatske, 24. maja u Rujištima formiran Sjeverodalmatinski partizanski odred.

Julska talijanska ofanziva, koja je uslijedila kao reakcija na snažan razvoj NOB-a u prvoj polovini 1942. u sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici, imala je za cilj razbijanje partizanskih jedinica, prije svega Sjeverodalmatinskog odreda i NOP-a u cjelini, na području Bukovice, Zrmanje i Tromede i likvidaciju partizanskih baza i uporišta, među kojima na prvom mjestu Rujišta i Javornika gdje su tada bazirali bataljon »Bude Borjan« i Stab Sjeverodalmatinskog odreda. Otuda je i pravac glavnog udara neprijatelja bio Ervenik—Rujišta—Cerovac—Glogovo obuhvatajući jednim dijelom doflinu Zrmanje s komunikacijom. Ofanziva je počela 16. jula, i u njoj su učestvovale veoma jake snage iz garnizona Knin, Ervenik, Zegar, Benkovac i Gračac, uz sadejstvo manjih postaja na Malovanu, Otriću i dr. uključujući i znatne četničke formacije podržavane artiljerijom i avijacijom.

Rujišta i Javomik, poznata uporišta NOB-a i partizanska baza, doživjeli su tih dana tešku i tragičnu odmazdu (osvetu) talijanske okupatorske vojske i domaćih pomagača četnika. Nekoliko seljana koji nisu uspjeli izbjeći pah su kao žrtve neprijateljskog terora. Okupatorski vojnici su uhvatili i strijeljali: Milana Čuka Česu, Miloša Čuka Zukana, Milku Jarić i Miloša Jarića. Na sve strane gorjeli su seoski domovi — kuće, štale, pojate i drugo, a oko domova i na livadama gorjeli su stogovi i plastovi sijena, na njivama snopovi i granice (krstine) požnjevenog žita. Na njivama je s mazgama i mulama, i na drugi način, uništavan i zatiran zeleni kukuruz, krumpir i dr. Okupator je nastojao da stanovništvu sela ništa ne ostane. O tome svjedoči samo nekoliko podataka: do temelja je spaljeno seoskih domova (kuća) 72, štala i pojata 131, opljačkano 1.130 ovaca, 786 koza, 273 goveda, 69 konja, 93 svinje i dr. Odnosno je 240 biljaka i fcope-rata, 35 šivaćih mašina i mnogo odjevnih predmeta, posuda i alata potrebnog seljačkim domovima. Po izmaku dana 18. jula Rujišta su bila sva u dimu i plamenu.

Neprijateljska julska ofanziva, koja je kao ognjeni vihor protutnjala širim područjem Zrmanje i spržila Rujišta, Javomik, Cerovac i Vrbicu, trajala je nešto više od 8 dana. Neprijatelj se povukao u svoje garnizone, a stanovništvo popaljenih sela na zgarište popaljenih domova, dok su još na sve strane zaudarale lešine poubijanih domaćih životinja. Moralo se početi otpočetka. Nakon svega na području južne Like i sjeverne Dalmacije četnici su uz okupatora podizali visoko glavu. U Zrmanji su pokušali sprovesti nasilnu mobilizaciju. Nije bilo bolje ni u drugim mjestima ovog širokog područja. NOP-u je na ovom području makar privremeno nanijet dosta težak udarac.

Borci iz Rujišta, Javornika, Cerovca, pa i iz Zrmanje, koji su se nalazili u partizanskim jedinicama (bataljonu »B. Vladušić«, »B. Borjan«, »Biće Kesić« i dr.), željeli su da se povrate u svoja spaljena sela i pruže svojim seljanima ne samo zaštitu od četnika već i da pomognu na **organizovanju** svakodnevnog života — što im je i omogućeno. Cilj je bio i dalje zadržati Rujišta, Javomik i Cerovac kao partizansku bazu i kanal preko koga bi se održavale veze između Like i Dalmacije. Potkraj jula 1942. u Rujištima se sakupila grupa od 28 boraca

iz raznih jedinica i ubrzo oformila vojničku jedinicu nazvanu vod na Rujištima i Rujiški vor. Komandir vora postao je Tomo Brkić, poznati prvoborac iz Grabovače s dosta iskustva, ne samo zbog toga što je komandovao Rujiškim vodom koji je postojao 1941. nego i zbog toga što je učestvovao u borbama u Lici u bataljonu »Gavrilo Princip«, odnosno »Bićo Kesić«. Vod je u svom sastavu imao tri grupe, koje su uslovno nazivali desetinama. Prva je bazirala u Donjim Rujištima. Njen desetar je bio Luka Jarić, a borci: Branko Jarić, Dušan Grbić, Momir, Nikola i Milan Rakić, Dušan Brkić i Nikola Ćuk Bakula. Druga desetina bazirala je u Gornjim Rujištima na Komu. Njen desetar je bio Bogdan Ćuk Božo, a borci: Mileta Ćuk Gavić, Stevan Ćuk Skela, Dušan i Uroš Ćuk, ispod Koma: Ilija Orelj, Branko Milinković, Marija Škundrić, Dušan Pupavac i Simo Mrka. Treća desetina bazirala je u Javomiku i Vrbici, a sačinjavali su je desetar Nikola Tojaga Nina i borci: Dušan Tojaga, Bogdan Tojaga, Jovo Tojaga, Todor Vladušić, Branko Marčetić, Milan Vujić, Mileta Tojaga Nišin i Mileta Tojaga Nikin.

Desetine, nazivah su ih i grupe, djelovale su kao cjelina i po manjim grupama, najčešće po trojica. I vod i desetine su se oslanjale na rad terenskih poza>-dinskih radnika i drugih aktivista. Rujiška desetina (grupa) se oslonila na Dušana Jarića, Gligorija Rakića, Iliju Ćuka B a, kulu, Nikolu Šujicu iz Gudure u Zrmanji, Spiru Bjedova iz Mokrog Polja i druge te preko njih sprovela svoju aktivnost i na tom terenu. Komska desetina (grupa) se oslanjala na Branka Nova, kavica s Prljeva, Peru Vujdnovića s Otona, Milana Mrđu, Nikolu Milinkoviću Ninu, Juru Puaču Mađara i, druge (posljednja dvojica su kasnije prebjegla četnicima). Javomička desetina (grupa) se oslanjala na Stevu Tojagu, Stanka Kukića iz Cerovca, Savu Šujicu Sakana iz Malie Popine i druge, a ponajviše na grupu od oko 15 ljudi u Cerovcu koja je radila i djelovala na sličan način kao i Rujiški vod. Na taj način je već početkom augusta na pomanutom prostoru obezbijeđeno partizansko prisustvo, počeo je da oživljava rad i aktivnost svih organa NOB-a, što je bilo od vanrednog značaja ne samo za taj period već i kasnije. Ovom stabilizacijom i učvršćenjem NOB-a na liniji Cerovac, Vrbica, Kom, Mokro Polje obezbijeđen je ne samo istaknuti punkt i uporišta partizana već i održavanje stalne veze Like s Bukovicom i sjevernom Dalmacijom.

Pojava i aktivnost Rujiškog partizanskog voda putem manjih grupa, često puta istovremeno na više mjesta, zbunjivalo je neprijatelja i dovodilo u nedoumicu o veličini i njegovoj snazi. Nedoumicu je izazivalo i povećavalo i pričanje pojedinih seljaka o velikom broju partizana. U drugoj polovini augusta od prebjeglica četnicima (dva bivša žandara) četnici i Talijani su doznali sve o Rujiškom vodu i svim borcima koji se tu nalaze, ucjenjujući svakog s 25 hiljada hra, obećavajući tu sumu kao nagradu svakom onom ko uhvati ili ubije bilo koga od njih.

Koliko je Tahjanima i četnicima smetao Rujiška vod vidi se po tome što su organizovali čitavu malu ofanzivu radi njegovog razbijanja i uništenja. Ostvarenjem toga cilja računali su da će uništiti i sva partizanska uporišta, na tom području i obezglaviti NOP na toj teritoriji. U tom napadu učestvovalo je oko 1.200 neprijateljskih vojnika (dva bataljona 152. pješadijskog puka i četnici). Tomo Brkić, komandir voda, preko obavještajne službe iz Zegara saznao je na vrijeme o pripremi ovog napada i njegovom početku, pa su se borci po grupama sklonili na terenu.

Napad neprijatelja otpočeo je 26. augusta 1942. iz Ervenika, Mokrog Polja i Krupe u pravcu Koma, Rujišta i Gornjeg Javomika i od Gračaca i Otrića preko i ispod Vrbice ka Popovom polju i Čukovom dolu. Neprijateljski vojnici su se kretali >u streljačkom stroju, pucajući na sve strane i bacajući ručne bombe u svaku spilju koju bi pronašli. Iako je u gustom streljačkom stroju neprijatelj pročešljavao čitavi teren u napadu koji je trajao dva dana, nije postigao baš nikakve rezultate. Samo jedan borac iz voda Nikola Čuk Bakula nesmotreno se i neoprezno bio sklonio u jednu spilju na Crnom vrhu pa su ga uhvatili četnici. Međutim, drugog dana ofanzive uspio je da im pobjegne. Tako je Rujiški vod završetkom ovog napada ostao neoštećen i kompaktan.

Posh je neprijateljskog napada Rujiški vod se zadržao na svom terenu još oko dva mjeseca, uz svestranu i nesebičnu pomoć svih aktivista NOB-a (terenskih radnika, obavještajaca, skojevaca, odbornika, aktivista AFŽ-a i dr.) i sveg stanovništva. Bez tih elemenata, iako je vod svoju aktivnost i djelovanje ostvarivao u vrlo teškim uslovima potpuno spaljenih sela, gdje stanovništvo uslijed toga nije imalo ni najnužnijih potreba za život, ni vod ne bi bio u mogućnosti ne samo ostvariti svoj cilj, nego i opstati na tom terenu. Krajem septembra

1942. vod se prebacio u Srb, odakle su njegovi borci otišli u svoje ranije jedinice, ponajviše u 2. četu bataljona »Branko Vladušić«. Međutim, odlazak voda nije značio da su Rujišta, Javomik i Cerovac prestali biti partizanska uporišta. Ona su to ostala i dalje jer su u njima ostali skojevski aktivni, omladinske organizacije, pozadinski terenski radnici, odbornici NOO-a, aktivistkinje AFŽ-a i narod koji je volio svoje partizane i bio odan narodnooslobodilačkoj borbi. To je omogućilo da se u Rujištima do kraja. 1942. a naročito u 1943. pa i kasnije mobilišu novi borci i formiraju nove partizanske jedinice. Tako je u aprilu 1943. u Rujištima obnovljen Sjeverodalmatinski partizanski odred u koji su ušli novi borci iz Rujišta i Javornika, među kojima i 12 mladih djevojaka, aktivistkinja u skojevskoj i omladinskoj organizaciji. I ovaj odred je velikim dijelom svoga postojanja bazirao u Rujištima, što mu je omogućilo da uspješno izvršava borbene zadatke na području Zrmanje i sjeverne Dalmacije zajedno s narodom Rujišta.

Gorjela je Mala Popina

Prilikom napada na Talijane u Srbu, početkom marta 1942. godine, partizani Male Popine, Otrića, Zrmanje, Cerovca, Javomika i brojnih zaselaka zрманjske općine držali su položaje prema Otriću i Zrmanji, na Vajojli, Velikoj i Maloj ljuti, Debelom brdu i Laćamovom vršku. U uspješnom napadu na Talijane naši borci zauzeli su Zрманjski klanac i prekinuli dm vezu između Otrića i Zrmanje. Dovukavši pojačanja vozovima i kamionima iz Knina, Talijani su iz svojih utvrđenih uporišta Otrića i Zrmanje silovito napali naše borce na Zрманjskom klanacu, Vajojli, Debelom brdu, prisilivši ih 6. marta na povlačenje. Mala Popina, ostavši bez odbrane svojih vjernih sinova koji su se povukli na nove položaje prema Cerovcima, Velikoj Popini i Srpskom klanacu, našla se opkoljena jakim talijanskim hordama. Nemoćni da iskale svoj bijes nad našim borcima, Talijani su usmjerili svoje »-junačko oružje« na nebranjenu Malu Popinu.

Što je dan više odmicao oni su sve žešće pržih po krovovima, vratima i prozorima kuća, a eksplozije granata stvarale su rušilačku buku u selu i okolini. Ovladavši velebitskim brdima iznad Male Popine, Talijani su s Vijojle, Begovačke glavice i Smedereva usmjerili direktan napad na opkoljenu Malu Popinu. Napadali su sve žešće i upornije kao da su u njoj najelitnije protivničke jedinice.

Zasut mitraljeskom i drugom vatrom narod je u svojim kućama tražio najbezbjednija mjesta da se skloni, koristeći pri tom podrum, konobe i trapove. Tutnjava je dugo trajala. Izgledalo je da nikad neće prestati mitraljeski rafali i eksplozije mina i granate, da će sve nestati i da je blizu kraj strahu, nadi i življenju jer napadnuto goloruko selo se ne brani. Prikovani uz kamene zidove svojih kuća nismo mogli vidjeti kraj i izlaz iz tog užasa. U takvoj stravi zamisljalo sam da ni bolesnik na umoru i u buni ovako nešto ne može da doživljava. Sudeći po sebi, vjerovala sam da i moji seljani žele da prežive ovaj, fašistički napad koji, razbija i razara, sveteći se mama' i našem selu za pretrpljenu gubitke. U svojoj nemoći i strahu mislila sam kako bi bilo dobro kad bi im se moglo osvetiti za ovakvu torturu i stradanja — osveta za osvetu !

U tom grozničavom stanju odjednom mi se učinilo da napad jenjava, da se razrjeđenije čuju rafali, da nešto, manje prži po krovovima, vratima i prozorima kojih više, možda, i nema. Privlačila sam se uza zid ka razbijenim prozorima i provirivala prema Vijojli. Niz njene padine prema selu u ogromnom broju silazila je, trčeći, pa padajući, pa opet trčeći, neprijateljska vojska. Dok su jedni padali, drugi su trčali, i tako, uz pucnjavu, mijenjajući uloge, približavali su se Maloj Popini, a nama se krv ledila zbog skorog susreta s okupatorskim nasilnicima. Buljeći jedni u druge, tada sam prvi put shvatila onu narodnu poslovicu: »Strahu su velike oči.«

Bilo je pokušaja izvlačenja prema Debelom brdu, ali i otuda su u streljačkom stroju i u ogromnoj, masi dolazili nam »u goste«. Prema planini Poštaku i ne pokušavamo jer je trebalo preći polje, a ono ravno i goluzdravo, bez d jednog kamena ili žbuna, prekriveno snijegom, nije pružalo nikakvo sklonište ni za-

štitu. Naprotiv, ono je najvidljivija meta sa svih strana. Tako opkoljeni ništa nismo mogli nego čekati i dočekati »hrabru« neprijateljsku vojsku u svojim već teško oštećenim kućama.

Približavanje Talijana ka napadnutom selu dobro smo osjetili i zapamtili. Praštale su bombe po našim dvorištima i razlupanim krovovima kuća, a onda nagli upad u njih s uperenim oružjem među nas prestravljene žitelje. Izgledali su i sami uplašeni, ali su veoma drsko, kao razjarene zvijeri urlali i uz guranje i tuču istjerivali nas napolje iz kuća, a zatim su sav narod zatečen u selu dotjerali na jednu otrinu iznad puta koji ispod Viojle vodi, kroz zрманjsku dolinu za Knin. Svuda oko nas bilo je mnogo talijanske vojske sa znatnim brojem mitraljeza, a mi žitelji Male Popine stajali smo ispred njihovih prijetećih cijevi preplašeni, ogorčeni, kivni, nemoćni. Rafali su treštali svuda po selu i u našim kućama. Samo su mitraljezi ispred i oko nas mirovali. Valjda su im hladili cijevi i čekali naredbu da: raspale kosidbu po opkoljenom narodu koji je u grču, skamenjen čekao, gledao.

Ovako ponižen i maltretiran narod Male Popine s mržnjom je gledao okupatorske vojnike kako ulaze i izlaze iz naših kuća, po kojima spolja i unutra dobube svojim oružjem, ne vjerujući svojim očima što sve gledaju ... Gledali smo i neopisivu bezobzirnu pljačku. Iz kuća su izvlačili sve što su u njima našli : suho meso, slaninu, mast, krumpir, brašno, grah, mirisave dunje, med, orahe, štramce, biljce i kaperte (prekrivače), torbe, stranice, jastuke, odjeću, maje, djevojačku opremu i raznovrsne narodne rukotvorine koje su generacije sakupljale. U stvari iz kuća su sve iznosili, osim skromnog seoskog pokućstva koje su upropaštavali svojim oružjem. Talijanski pljačkaši bili su ushićeno raspoloženi, vukući sve iz naših kuća. Za čudo je kalka im se sve naše svidalo, ka, o da je to nešto najljepše na svijetu. Bilo je ogavno gledati kako pucaju u živinu, kolju i vuku janjad i prasiće, pa čak i zaklane mačke da se okrijepe i nahrane. Opljačkali su 75 ovaca, 9 goveda i 7 konja. Interesantna je da u svojoj pljačkaškoj pohlepi nisu jurili za krupnom stokom koja se razmilila po brdima.

U odvratnom pljačkanju naše imovine privlači nam pažnju još nešto gore i potresnije. Svuda po selu dim. Suklja crni gusti dim. Plameni jezici izbiše, zablistaše i zacvrčaše kao da protestuju nedjelima tuđina. Gorjela je Mala, Papina, naše drago selo. Više se nije izdržalo. Opkoljeni narod je kao, jednim glasom zaurlao. Zaorao se plač, kletve, užasna vika i vriska. Bio je to strahovit bunt u fašističkom opkoljenju. Uznemirili su se vojnici. Fašistički oficiri su trčali, vikali, mlatarali rukama i galamili, a vojnici se gomilali oko nas. S jednim oficirom počeo da razgovara Marko Marčetić koji je u svoj zavičaj prebjegao iz Vojvodine od mađarskog terora. U svome bijesu kroz stisnute zube najprije tiho protestuje na slabom talijanskom jeziku, a zatim se rasrdi, planu i s glasnim povcima napusti fašističkog oficira, okrenu se narodu u želji da, ga smiruje, iako je i sam neizrecivo potresen. Plače.

Najbliža kuća do nas, kuća Trifuna Marčetića, buktu u plamenu. Krov u vatri puca, raspada se i obrušava u unutrašnjost kuće. Svi na isti težak način preživljavamo uništenje naše sirotinje. Zapomaganje ne prestaje. Iznenada, neobjašnjeno za nas, počinje da se mijenja odnos Talijana prema opkoljenom narodu čije kuće gore. Stega popušta. Razrjeđuju se vojnici koji nas čuvaju. Iako uzbuđen, narod osjeća da prepreka više nije nepremostiva. On kao po-

mahnitao juriša prema vatrenoj stihiji. Vojnici ga ne zadržavaju. Oficiri i dalje izdaj« nekakve komande, na koje ne obraćamo pažnju. Vojnici sada sve to zapanjeno posmatraju.

Narod gasi svoja zapaljena ognjišta. Spašava što spasiti može. Kao najorganizovanije požarne ekipe, posipa vodu i baca snijeg na šuštavi plamen vatre po krevetima, podovima i krovovima kuća. Pomoći im nije bilo. Sagorjevale su u dimu i vatrenoj jari. Radilo se tako užurbano da smo d smetali jedni drugima, kao da oko nas nisu stajali mitraljezi. Začudo da ni metak nisu opalili u narod koji je spašavao svoje selo od totalnog uništenja.

Ove napore naroda Talijani su začuđeno posmatrali. Strahovalo se da će pucati i bacati nas u vatru. Nije se desilo ni jedno, ni drugo ali su sve gledah neprijateljski, drznički. Činilo se da se čude, ih, možda, dive što smo iako uplašeni spremni da tako nešto radimo. I tako odurno buljeći u narod odjednom počеше da se cerekaju i brbljaju. Nisu ni pokušali da sprečavaju gašenje požara. Kao da su praktično željeli da nauče kako se gasi vatra najjednostavnijim sredstvima. Očigledno su se naslađivali našim patnjama i stradanjima, rugali se našim naporima da što više otmemo od vatrene ognja, makar nam vatrene bukitnje kuća postale groblje.

Čovjek poodmaklih godina, u svojoj nemoći i mržnji, gledajući selo u dimu i plamenu, kuckao je kamenom o kamen d kroz plač vikao i kleo Talijane: »Izgori nam selo! Izgori nam sve! Izgori mi štala i stolica, podrum, suša i kolnica. Kola, plug i kolica. Grablje, vile... podovi i krovovi. Spapjenja se sve. Dime naše opljačkane kuće. O Talija, Talija. i ti, tako planatila! Oči vam uskakale u ovu vatru! Ispečene se vraćale u vaše očne duplje! S ugljevljem od očiju stigli svojim užarenim kućama! U ludilu se valjah u vrućoj lužini! Zulumčari prokleti! Ruke vam se osušile! Mačkari! Sve **ste** nam opljevili, zapalili, utroko-banili O strašni sude i usude! Zakon ti u glavi, smrt u ruci! Selo naše, kućo moja, u tebi đavoli kolo igraju. Ono gori, duša boli, kaznio vas **Svevišnji...**«

Narod je postajao sve bučniji: »Vode, vode! Izvlači brže! Sipaj! Nosi! Daj! Ovamo! Ne tamo! Tamo nema spasa. Bacaj, bacaj! Čuvaj! Pada streha! Padaju žioke, cigla! Udri odozgo! Jače, jače da ne ide dalje! Čuvaj! Brže, brže, vode, snijega, bacaj«, a voda je curila iz probijenih kanti, kotlova, lonaca i svakakvih posuda — kablaca i škafova.

I dalje se čuo neumorni glas naše starine:

»Đe ste naše arambaše, da vidite što nam rade! Kašili su i drohili. Selo naše porobili. U njemu vatru naložili. Još da mogu da ga sravne bili bi sretni. Zapucajte naši mili da znademo da ste živi. Spašavajte narod svoj. Bože, na nebesima! Ili si ti bog Talije, a ne Jugoslavije, kad puštaš zlo da se čini. Ubijaće i naši bogo, tvoje gadove! Smradove! Pa kom opanci, kom obojci. Proklele vas moje suze. Selo naše kućo moja...«

Većina stambenih kuća ipak je spašena od potpunog uništenja. Izgorjelo je 5 kuća, od kojih su 2 izgorjele kod groblja na Zrmanjskom klancu, 14 ih je teže oštećeno. Izgorjele su 23 štale, 4 pojate i veći broj manjih krovinjara i pčelinjaka. Izgorjeli su također i svi stogovi stočne hrane u selu i u okolini.

Talijani s-u u gornjem selu ubili Aćima Čuka, koga smo zvali Braco. Pro-nađen je ispred podruma u barici krvi. Ispred njegove kuće, preko bašća, a iznad sredine donjeg sela — na breščiću, primijetih sakupljanje naroda. Počeh da se prikradam tamo kao nekad (nedavno) s dječurlijom na orahova stabla. Talijani su bili malo podalje, ali dovoljno blizu da bi mogli vidjeti svoje djelo.

Na snijegu je ležao Dane Marčetić. Ljudi su ga, iznijeli iz starog, dubokog i neupotrebljavanog bunara u kome je našao sklonište. Upadom Talijana u selo, u taj bunar bacali su bombe. Teško izranjavan, naš Dane jedva je disao. Ljudi ga po snijegu polaiko vuku niz brdašce, a zatim odnose u irazlupanu, opustošenu i nagorjelu kuću, u kojoj nema više ništa za takvog stradalnika. Okupatorske palikuće ubile su i Isu Šujicu.

Otimajući se od tuge, tumaramo po našim zgarištima i gasimo posljednje ugarke. Usputno se dogovaramo šta dalje da činimo. Pitamo se šta ćemo, kud ćemo, jer Talijani su svuda oko nas. Niko od njih više ne galami, ne puca, ali se i ne povlače. Počinjemo strepiti od nekakvog novog užasa. Ne znamo kakvog, ali slutimo i ceptimo. Bili smo umorni, smalaksani, gladni, prljavi, pocijepani, tužni i nesretni i kao u ružnom snu izmučeni i ustrašeni. Isikašljivali smo garež. Bilo nam je muka. Zalili smo se jedni drugima na glavobolju.

Približavala se noć. Željeli smo da neprijatelj nestane s lica zemlje, da nas ostavi same da se snalazimo u svojim nedaćama. U takvom stanju pred kuću moje obitelji prišao je talijanski vojnik i oprezno, valjda da ga ne čuju njegovi, nervozno i brzo govorio da odmah bježimo u šumu, pokazujući prema Viojli, otkuda dolaze fašisti koji će nas klati. Iz tog pravca silazile su prema selu neko-like dugačke crne kolone neprijatelja. Ovaj vojnik je žustro opominjao da bježimo. I kao da se izvinjavao za dosad učinjeno-, uzbuđeno je govorio: »Subito, tuto, montan ja. Fasisto macare. Ijo komunista. Montan ja via, tuto macare sassisto.« Pri tom je prevlačio rukom preko svog vrata, uporno se trudeći da shvatimo, da će nas nadolazeća crna, vojska klati.

To su te užasne nevolje koje su slutile na zlo gore od jutros doživljavanog. Spuštao se sumrak. Moglo se naći spasa od najgoreg, od klanja, u bježanju. Ljudi su iz donjeg sela već bježali. Vjerovatno je bilo još takvih vojnika u okupatorskim redovima koji su bili protiv rata i zla što rat donosi, a upali su u njega najsigurnije protiv svoje volje, čim su činili što mogu i time pokazali da su protiv masakra naroda u našoj, okupiranoj zemlji. Zahvaljujući upornom upozoravanju talijanskog vojnika., izvlačili smo se prema, Cerovcima u više pravaca. Od naših palikuća u selu u tome nismo sprečavani. Narod je u grupama i grupicama u više pravaca bježao, prema Debelom brdu.

Na putu za Cerovac, na padinama Debelog brda, u nivou Čukova gaja, su stigli smo se svi iz sela. Odatle smo krenuli desno prema sredini Rajnog klanca, ali smo u svoj toj masi naroda iz pravca Viojle bili prikovani puščanom i mitraljieskom vatrom. Snalazili smo se kako smo znali i umjeli, tražeći u puzanju zaklone. Prolamao se glasan plač žena i vriska, djece. Fijufcaū su kuršumi oko nas. Meni to nije izgledalo nimalo opasno, nimalo stravično kao unutra u kući. Željela sam samo dalje i dalje od neprijateljske vojske, ne osjećajući nikakav strah od pucnjave. Pomjerajući se od zaklona do zaklona, težilo se samo naprijed.

U tom direktnom vatrenom krštenju na otvorenom prostoru sa sitnogoricom i pokojim većim hrastom i kamenom, ugledala sam nešto što me zadržalo na jednom mjestu i što je bilo tužno, a meni samoj tog trenutka i smiješno. Naime, mlada majka s malim djetetom u naručju nikako se nije snalazila u nastaloj situaciji. Stajala je u mjestu malo presamićena, podižući dijete iznad i ispred svoje glave. Dijete se grohotom smijalo. Napokon je sjela, ne tražeći opet nikakav zaklon. Neki ranjenici u ovom metežu jaukali su od bolo'va, i bila im je potrebna pomoć u daljem odmicanju prema spasonosnom Rajinom klan-

cu, koji je sav ograđen zidovima i u kome su dijelovi našeg imanja. Naglo se smračivalo. Nastavili smo naprijed od zaklana do zaklona, odmičući se što smo brže mogli da nas ne presretnu fašisti. Kad smo se napokon dokopali, Rajinog klanca, bili smo slobodni i bezbjedni. Pucjava se čula, ali meci do nas nisu dopirali. Svedjedno, smo ubrzavali kretanje prema Borov,ačkom polju, preko kojeg smo izašli na zaselak Mrkići, uspinjali se uz Lipać, s čijeg smo vrha puzali po snijegu na njegovu drugu stranu prema Turovcu gdje smo stigli iznemogli, prozeblji, promukli i smušeni.

U Turovcu ništa nisu znah o našim borcima koji su se borili na Zrmanjskom klanecu, Vijojh i Debelom brdu. Strahovah smo da su u povlačenju, pružajući otpor, izginuli. Tu u selu su ranjenim i povrijeđenim od požara partizanske bolničarke ukazale pomoć. Jednoj, je, sjećam se, bilo ime Grozd a,na Krajnović. Već drugi, treći dan, vraćali smo se svojim kućama, u poharanu i popaljenu Malu Popinu. Talijanske snage povukle su se u svoja uporišta Otrić, Zrmanju i Knin.

Poslije nekoliko dana doznali smo da se dio naših boraca, koji su se povlačili s položaja oko Male Popine, 6. marta, predveče vratio da pomogne narodu ovog sela, iz kojeg je dim sukljao u nebesa. Od Debelog brda u sumrak tog nezaboravnog dana privukli su se na obronke Vijojle i odatle otvorili vatru, na posljednje neprijateljske kolone koje su silazile u sela. Zbog slabe vidljivosti i velike udaljenosti mislili su da smo i mi Talijani, pa su i po nama osuli pušćanu paljbu. Ali čuvši, plač žena i vrisku djece, brzo su shvatili ko smo. Zahvaljujući njima mi smo se iz tog meteža sretno izvukli, ne znajući da, su i oni pucali prema nama, a došli su da nam pomognu. Naši su nastavili puškaranje s Talijanima oko Male Popine.

Nastavili smo život u svojim praznim i teško oštećenim kućama, bez igdje ičeg. Nismo se imali čime ni pokriti, a noći su bile vrlo hladne. Hrane nikakve nismo imali. Sve je bilo opljačkano, ili uništeno. Ostalo je samo u razrešanim kacama ukvarenog kiselog kupusa. Ristizala je pomoć u najnužnijim namirnicama od prijatelja i rođaka. Bili smo na to preosjetljivi, osjećajući se jedno i čemerno. Gladovali smo i zebli u siromaštvu koje nas je snašlo u jednom danu. Ostali smo i bez vode koju smo izlih na selo u plamenu. Neke bunare pogodile su mine, ih granate, pa je sva voda iz njih otekla u zemlju. U sačuvanim bunarima vode je bilo jedva malo pri dnu, pa smo u njih ubacivali snijeg i time obezbijedili vodu do slijedećih kiša'. Nastavili smo život u poharanoj, ali divnoj Maloj Popini. Jačao je narodnooslobodilački pokret u zrmanjskoj općini i rasplamsavale se borbe protiv okupatora za slobodan i miran život mnogih malih popina naše okupirane domovine.

Vladimir Maričić

Partizanska četa s Ljubine poljane

Formiranje čete i njen pokret na Kamensko

Ljubina poljana je zaravnjena, livadska i dijelom šumska površina na planinskom masivu Poštaka koji se prostire između izvorišta Zrmanje, Krke i Une. To je preodio tromeđe Like, Bosne i Dalmacije. Za tromeđu je vezan i ustanak u Bosni 1875. godine, koji je imao bazu u Ornim Potocima (zapadno od Donjeg Tiškova). U Poštaku i njegovim pećinama pred potjerama se sklanjao čuveni lički hajdučki harambaša Lazo Skundrić. Tromeđa je bila 1941. oslonac ustanka općine Srb i Zrmanja i sela Tiškovac, Stranica, Golubić i Plavno. Posebno su prema Ljubinoj poljani gravitirala sela zрманjske općine i sela Gornji Tiškovac, Kaldurma, Zavlaka, Dugopolje i Srb. Iz tih sela bilo je moguće snabdijevanje naoružanih boraca na Ljubinoj poljani. Bursačeve kolibe na Ljubinoj poljani mogle su poslužiti zimi za smještaj boraca. U njoj, blizini nije bilo neprijateljske vojske, izuzev Talijana na Otrću i u Srbu koji su jedan i po sat hoda, udaljeni od nje, što je bazu u Poljani ipak činilo dovoljno sigurnom. Smještena između ustaničke južne Like i sjeverne Dalmacije, Ljubina poljana je pružala idealne uslove za okupljanje ustanika radi formiranja partizanske jedinice i odlučnog daljeg rasplamsavanja, ustanka. Odatle su se mogle ugrožavati glavne komunikacije (željeznička pruga i put) koje preko zрманjske općine povezuju Dalmaciju sa Zagrebom i Rijekom, kao i put Otrć—Srb, željeznička pruga Knin—Lička Kaldurma—Drvar i put Knin—Bosansko Grahovo. Upravo, masiv Poštaka i istočni dio Velebita su prirodna baza i oslonac za partizane južne Like i sjeverne Dalmacije, dok je Ljubina poljana pogodna za usklađivanje dejstva s krajiškim partizanima. Sve je to uticalo na odluku da se na njoj formira partizanska četa za dejstva u ovom prostoru.

Inicijativu za formiranje partizanske čete dao je OK KPH za Liku, a proveli su je Milan Tankosić i Vojo Mileusnić, terenski politički radnici, koji su na ovom terenu djelovali u duhu linije KPJ za borbu protiv okupatora. Vojo je o provođenju toga plana izvijestio Milu Počuču, člana OK KPH za Liku, tada na partijskom radu u kotaru Donji Lapac. Oni su (krenuli u obilazak sela oko Tromeđe radi uspostavljanja veza s poznatim ustamičkim rukovodiocima, članovima Partije i drugim ljudima ikoji su bili spremni da se bore protiv okupatora pod zastavom Komunističke partije. Po velikoj mećavi prešli su iz Kaldreme preko Ljubine poljane na Otrć. Oko 10. novembra zanoćili su u mojoj kući. Nemalo sam se obradovao kad su mi rekli da su krenuli u akciju radi formiranja partizanske jedinice. Došli su i komšije, pa smo cijelo veče raspravljali o mogućnosti i nužnosti borbe. Niko od nas nije bio protiv borbe. Ljudi su ih sa zadovoljstvom slušali, osobito rječitog Tankosića. S obzirom da je bilo kasno i velika mećava, nismo zvali ljude iz susjednih zaselaka, pa ni Iliju Radakovića. Zato smo sastanak s njim ostavili za sutra. Pošto se sutradan razvedrilo, predložio sam da odemo na Otrć kod Ilije Radakovića. Kako je on stanovao u kući pored

Talijana, Vojo i Milan su se malo kolebali, jer su ih Talijani znali kao komuniste, a Milan je bio ucijenjen sa 100 hiljada lira. Poznavajući situaciju na Otrčju, rekao sam da mogu sa mnom slobodno krenuti na Otrčje.

Na Otrčju smo sreli Iliju pred kućom. Odmah je počeo razgovor s njim o formiranju partizanske jedinice. Dok smo tako razgovarali, ispred nas na zidu kuće stajao je oglas kojim se obećavalo - sto hiljada lira onome ko ubije ih izda Milana Tankosića. On im je došao u jazuha, ali šta im je to vrijedilo kad ga niko u Otrčju nije -izdao. Šalili smo se na račun te ucjene. Ilija je uzeo na sebe zadatak da obavijesti Jovu Grubišića iz Velike Popine da i oni pošalju borce u partizane na Ljubinu poljanu. Ilija je taj zadatak izvršio. Dogovorili smo se da se 16. novembra nađemo na Ljubinoj poljani radi formiranja partizanskih jedinica.

S Otrčja su Milan i Vojo otišli u Zrmanju -kod Milojke Čuka, odakle su produžili kod Vase Šijama, člana Kotarskog komiteta KPH Gračac. Milojko i Vaso uzeli su na -sebe da organizuju izlazak boraca - na Ljubinu poljanu. Iz Pribudića - su produžili u Plavno, gdje su se sastali s Dušanom Pajićem, Ninom Đumićem i drugim. Potom su preko Crnih Potoka (sastali su se s Boškom Kamberom) krenuli za Tiškovac, gdje su se sastali s Boškom i Petrom Marićem i Petrom Babićem Pepom. U Gornjem Tiškovcu u kući trgovca spavali su u sobi do talijanskih oficira, ali -ih niko nije izdao. Sve to govori o našem uticaju u masama, posebno o uticaju Milana - Tankosića.

Razdvojen poziva za odlazak u partizane rukovodstvo - ustaničkog 9. gerilskog otdjela organizovalo je veliki zbor u Rastičevu, 16. novembra 1941. godine, na koji su došli borci Male Popine, Otrčja, Nadvrle i Rastičeva. Na zboru je govorio Ilija Utvić, učitelj i -komandir ustaničke čete na Otrčju, i pozvao prisutne da -idu u partizane i da se bore protiv okupatora, ustaša i švercera. Na zboru i poslije zbora pretjerano oštro smo ukazivali na teškoće koje očekuju one koji stupe u partizane. Ko ne može podnijeti teškoće partizanskog života — glad, nespavanje, hladnoću i »ko ne može stići i utoći i na -strašnom mjestu postojati« — neka ne ide u partizane, bila je naša parola. Pretjerivalo se toliko da su neki stariji ljudi govorili omladincima, koji su se opredijeli za odlazak u partizane, da neće biti u stanju da izdrže teškoće, pa su -neki počeli razmišljati i o tome.

Istovremeno kad je održan zbor u Rastičevu, održan je -manji zbor boraca Cerkova u Sela-kovom dolu, na putu iz Mrkića u Turovac. Zboru su prisustvovali seljaci Cerkova, Turovac, Brezovca i Vagana. Na zboru su početnički elementi nametnuli svoj stav da još nije vrijeme za - borbu protiv Talijana. Simo - Lučić s desetak odlučnijih istomišljenika — omladina - ostao je u manjini sa stavom da treba otpočeti borbu protiv Talijana. Na zboru nije održan govor, nego se raspravljalo da li treba ih ne treba početi borbu protiv Talijana. Rezultat ovoga zbora, kao i naš brz -odlazak s Ljubine poljane, uslovio je da je na Ljubinu poljanu iz ovih sela izašao s -amo Milan Marčetić Tenk. Ustanič iz Velike Popine su smatrali da je dovoljno što -imaju leteći vod, pa zbog toga niko od njih nije došao na Ljubinu poljanu i na zbor 23. novembra niti je poslije zbora i -ko stupio u partizane. Tako je propuštena idealna prilika da -mladi Popinci već tada. odu u partizane i v -ežu za sebe veći dio - sela.

Zakazani zbor na Ljubinoj poljani nije održan 16. nego 23. novembra. Ipak, 16. novembra, tj. istovremeno kad je bio zbor u Rastičevu, na Ljubinu poljanu

su došli Mile Počuča, Vojo Mileusnić i Milan Tankosić. Zbog zbora u Rastičevu izuzev mene i Nikioe Vještice, niko toga dana nije izašao na Ljubinu poljani pa smo se i mi brzo vratili.

Na zbor na Ljubinoj poljani, 23. novembra 1941, s obzirom da je većiručesnika trebalo oko dva i više sati pješačenja po zlu poznatoj zrmanjske buri a nekima i više, okupila se impozantna masa, ljudi. Iz sela zrmanjske općine, izuzev Velike Popine, okupilo se oko 100 ljudi, a iz Tiškovca, Kaldrme Dugopolja i Zavlake nešto manje. Na zboru su govorili Milan Tankosić i Miloško Čuk o barbi protiv fašizma i zadacima čete, a, Dušan Mileusnić, komandir voda u odreda Đoke Jovanića, govorio je o životu i radu partizana. Za komandira čete predložen je i izabran Dušan Mileusnić,¹ a za političkog komesara Milan Tankosić. Odlučeno je da baza čete bude Ljubina poljana i da tu oć 26. novembra počne okupljanje boraca.

Interesantno je istaći da se niko nije javno usprotivio formiranju partizanske čete. Četnički ideolozi, iz Srba nisu imali neposrednog uticaj a na ljude u selima iz kojih se formirala partizanska četa. U ostalim selima nije bilo ljudi koji bi otvoreno ustali protiv odlaska u partizane. Međutim, situacija ma frontovima nije nam išla, na ruku. Nijemci su bih pred Moskvom, a, u Srbiji su provodili ofanzivu protiv partizana. Povratnici iz Srbije govorili su o neuspjehu partizana i o terorizaciji Nijemaca, što je značilo da i nas nešto slično može snaći od strane Talijana. To je pojedince dovodilo do kolebanja, pa je uz naše isticanje teškoća partizanskog života i potrebe samoodricanja uticalo da, pojedinci, odlože odlazak u partizane. Omladinci iz siromašnijih seljačkih kuća dijelom su otišli u partizane, a dijelom su odložili odlazak, zbog toga što nisu imali odjeću u kojoj bi mogli izdržati zimu. Spremni da idu u partizane, spremali su odjeću, odnosno sestre i majke su im spremale toplu zimsku, vunenu odjeću. Naš magli odlazak s Ljubime poljane ma, Kamensko, imao je za, posljedicu da nam znatan broj ovih drugova nije stigao doći. Niko od nas, pa ni najupućeniji organizatori čete nisu ni sanjali da će četa još u toku formiranja morati da krene u pravcu Korenice.

Na Ljubinoj poljani nije bilo hrane. Mi, po selima koja su inače bila siromašna nismo imali ništa organizovano za, naše snabdijevanje. Narodni odbori formirani u ustanku prestali su s radom, pa nismo imali oslonca u selima. Način ishrane riješio je za prvo vrijeme Miloško Čuk. On je organizovao prebacivanje brašna na Ljubinu poljanu, koje je uzio iz mlinova u Zrmanji.

Iako smo preko svake mjere uzeli oštar kriterij ko može biti partizan i pored oštre zime i slabe ishrane, odziv boraca u partizane bio je odličan. Već 26. novembra počeli su da sa svih strana, dolaze borci ma Ljubinu poljanu. Toga dana bilo mas je ako trideset, a samo dva dama, kasnije preko osamdeset u četiri. Svi nismo imali puške. Neki su imali puške kod kuće pa su mislili da ih donesu slijedećih dana. Jedna, grupa, Zrmanjaca snašla se na taj način, što je puške metnula u kola pod sijeno, pa ih tako prebacila preko pruge. Drugi borci su zaobilaznim putevima, dolazili na Ljubinu poljanu. Odziv boraca za samo nepuna četiri dana bio je vanredno velik. Ipak iz mekih sela stigao je jedan ili nijedan borac, ali je najavljen njihov dolazak. Postojali su realni uslovi da se za nedjelju dana ili nešto više okupi još toliko boraca i da formiramo bataljon.

¹ Dušan Mileusnić je tih dana došao iz odreda »Marko Orešković« u Srb s Danilom Damjanovićem i Milanom Zeželjom radi raščišćavanja s proćetnicima.

Za nepuna četiri dana izvršen je ogroman posao. Što je najvažnije formirana je jaka četa. Istovremeno su preduzete mjere da se podstakne odlazak boraca u partizane i da se uspostavi veza s partizanima, sjeverne Dalmacije, koji su preko zrmanjske općine odlazili u Liku, kao i da se počne s borbenim akcijama. Pošto smo bili obaviješteni da pročetnički elementi hoće da razoružaju i pobiju sjevernodalmatinske partizane, Milan Tanfosić je otišao u Rujišta, gdje je bio punkt za, njihov prihvata, da vidi šta se može preduzeti za njihovu sigurnost i da uspostavi saradnju s njima. A nas trojica (Ilija Radaković, Đuro Dimić i ja) dohili, smo zadatak da odemo u Malu i Veliku Popinu da vidimo kako teče prihvata Dalmatinaca, kakva je sigurnost njihovog prolaza i da li je potrebna intervencija naše čete. Takođe smo dobili zadatak da vidimo s Jovom Grubišićem zašto niko iz Velike Popine nije došao u partizane i da mu prenesemo direktivu da ubrza odlazak Popinaca u partizane. U planu je bilo da Velika Popina pošalje u partizane jedan vod boraca. Kad sam uveče s Đurom Dimićem došao u kuću Jove Grubišića, on nam je rekao da su Dalmatinci uspješno prebačeni dalje u Liku. Na pitanje zašto nisu Popinci izašli na Ljubdnu poljanu, odgovorio je da oni već imaju leteći vod. Ovaj vod je izvršavao neke zadatke Kotarskog komiteta KPH Gračac. Dio njegovih boraca je 1942. otišao u bataljon e »Marko Orešković« i »Điće Kesić«. Ilija Radaković je otišao u Malu Popinu, gdje je ustanovio da su Dalmatinci, intervencijom Gliše Čuka, Save Šujice i drugih, uspješno prebačeni dalje u Liku.

I na vojnom planu četa se odmah aktivirala. Mane Breka odveo je grupu boraca na Srpski klanac da postavi zasjedu Talijanima, ih švercerima, a Perica Marić, puškomitraljezac, s nekoliko boraca otišao je s istim zadatkom u Derala na putu Knin—Strmica—Bosansko Grahovo. Budući da Talijani i šverceri nisu prolazili cestom 28. novembra, oni su se vratili u bazu, jer je četa dobila novi zadatak. Prije toga zadatka mi smo imali više planova za dejstvo čete. Među ostalim Perica Marić je predlagao da mu se odobri da s nekoliko boraca ode u Strmiou i uhvati roba Đujića. Zbog planova viših komandi do ostvarenja naših namjera nije došlo.

Dvojaki su bili planovi za upotrebu naše čete. Štab Grupe NOP odreda za Liku smatrao je da četa treba da bude upotrijebljena -oko Korenice. Mi koji smo radili na njenom formiranju smatrali smo da četa treba da ostane gdje je formirana, da prima u svoje redove nove borce i preraste u bataljon, kao i da povremeno ide u akcije i u druge krajeve, pa ako treba i u korenički kotar, ali da se poslije akcije vrati natrag. U to vrijeme u selima, koja su neposredno gravitirala našoj, bazi bilo je preko 1000 vojničkih pušaka. Bila su to ustanička sela, u kojima su dubokog traga ostavile uspješne borbe u ustanku. Realno je bilo očekivati da bar trećina ustanika krene u partizane. Pop Đujić i druge četničke vođe u Kninu i okolini, kao ni četničke vođe iz Srba, osim rijetkih istomišljenika u svojoj okolini, nisu imali uticaja na sela, osobito na ona iz kojih smo mi popunjavali četu. Mlađi ljudi su većinom bili za borbu, a stariji su smatrali da ne treba žuriti s odlaskom u partizane. Bili smo sigurni da, bi našim boravkom u Ljpbinoj poljani većina ustanika došla k nama i da bi razbili sve planove četnika da ih privuku na svoju stranu. Takođe smo smatrali da možemo ostvariti sadejstvo s partizanima Bosanske krajine i sjeverne Dalmacije. Dalmatinci iz Velebita i mi s Tromede imali smo sve uslove da ponovo stavimo pod unakrsnu vatru cestu i željezničku prugu, koja povezuje Dalmaciju sa Za-

grebom i Rijekom i da prekinemo saobraćaj na njima. Međutim, Štab Grupe NOP odreda za Liku naredio je komandiru Dušanu Mileusniću da četu dovede na Kamensko radi izvršavanja neke akcije, poslije čega će biti vraćena natrag.

Prije podne 29. novembra počeli smo pripreme za pokret s Ljubine poljane. Kako se politkomesar čete Tankosić još nije bio vratio s Rujišta, izbor boraca koji će krenuti na novi zadatak vršio je komandir Dušan Mileusnić. Prednost u izboru imali su hrkatiji drugovi i na izgled fizički jači. U tom izboru nekoliko omladinaca prošlo je lošije, što je na kraju ispravljeno njihovom upornošću da podu s četom i intervencijom politkomesara, koji se vratio pred pokret čete. Hrane smo imadl malo, pa je veliki kotao palente podijeljen samo onima koji odlaze. Oni koji su naknadno uključeni u četu ostali su gladni, ali im to ništa nije smetalo. Zadovoljstvo što idu s četom potislo je osjećaj gladi.

Poslije odlaska čete preduzete su mjere da na Ljubinoj poljani ostane baza, u koju će se četa uskoro moći vratiti. Preostali borci dobili su zadatak da jednu veću napuštenu kolibu urede za nas. Iz mlinova u Zrmanji, Milojko Cuk je obezbjeđivao brašno za ovu bazu. Na terenu su trebali i dalje ostati Vojo Mileusnić iz Srba, Milojko Cuk, Vaso Prodanović i Nikola Maričić iz Zrmanje, Vaso Šijan iz Prljeva, Nikica Vještica iz Rastičeva i još nekoliko boraca.

Pokret na Kamensko izvršen je pravcem: Ljubi,na poljana—Kaldma—Zavlačka—Kunovac—Srb—Suvaja—Dobroselo—Dnopolje—Kamensko. Krenuh smo

29. novembra po podne. Poshje nekoliko dana boravka u planini susret sa selom i seljacima u Kaldmi bio je za nas prijatan događaj. Većina seljaka imala je puške, ali smo se mi partizani osjećali daleko iznad njih, a i oni su nas tako gledali. Bili smo ponosni na svoje partizansko ime, a kako i ne bi kad smo spadali među prve partizanske jedinice Like i to pokretne, koje nisu vezane za svoj kraj. Na putu za Kunovac već je u pokretu formirao pjevački hor. Prva pjesma koju smo zapjevali bila je: »Goro, goro, goro svakojaka ...« U Kunovac smo stigli na večeru. Rasporedili smo se po kućama. Kunovčani su nas, pored Srba u kome su bili Talijani, proveli u pravcu Suva je. Pred zoru smo stigli u Dobroselo gdje smo predanih. Dobroselci su nas dobro primili. Gojko Polovina, poznati ustanički vođa, rasporedio nas je po kućama. Dobro ugošćeni dan smo proveli u razgovoru s domaćinima. Selo je bilo politički dobro organizovano i odano partizanima. U januaru je iz ovog sela nekoliko boraca došlo u našu čet, koja se nalazila na položajima između Vrhovina i Korenice. U toku noći izvršili smo pokret za Dnopolje, odakle smo poshje doručka krenuli u Kamensko gdje smo stigli dosta umorni. Tu nas je dočekala četa Đake Jovanića^ odnosno četa »Marko Orešković« i Štab Grupe NOP odreda za Liku.

Formiranje bataljona »Marko Orešković«

Susret s Dokom Jovanićem i njegovom četom bio je srdačan. Bio je to susret drugova koji su riješili da zajednički nastave borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Oni su već bili afirmirani partizanski borci, a mi smo žudili da se afirmišemo i da im u svemu budemo ravni, pa i bolji. Za nedjelju dana našeg zajedničkog boravka na Kamenskom razvilo se iskreno drugarstvo. Naročito nas je odubševljavao zajednički kultum-prosvjetni rad, koji se sastojao u igranju kola i pjevanju partizanskih pjesama. Tu su date i prve naše priredbe s pjesmama i kratkim skečevima.

Štab Grupe NOP odreda za Liku s Okružnim komitetom KPH za Liku organizovao je s nama politički rad radi upoznavanja s ciljevima narodnooslobodilačke borbe. Ovdje je za kandidata za člana KPH primljen Boško Marie.

Na Kamenskom su nas dočekali još gori uslovi smještaja nego što smo ih imali na Ljubinoj poljani. Smjestili smo se u kolibe, a spavali smo na sijenu u štalama. Mi nismo očekivali da bi tako brzo mogli napustiti našu bazu na Ljubinoj poljani, pa nismo bili dovoljno pripremljeni za duži boravak van našeg kraja. Rijetko je ko od nas imao dupli veš. Ni tople odjeće svi nismo imali dovoljno. Malo je ko imao čebe. U štalama na masivu Plješevice nije bilo nimalo toplo za spavanje bez pokrivača. Jaka studen s mrazom rashlađivala je slabe kolibe. Do kasno u noć sjedili smo uz vatru, da bi što manje imali vremena za spavanje. Poslije toga išli smo u štale gdje smo se duboko zavlačili u sijeno. Po ponoći hvatala nas je drhtavica, pa je počinjala »vožnja bicikla« (ubrzano kretanje nogu u sijenu). Svi pokreti bili su nedovoljni da otklone drhtavicu naših smrznutih udova. Već u 'dva sata po ponoći počinjali smo se dizati i ići u kolibu kod vatre da se ugrijemo. Rijetko je ko do zore izdržao da leži, ali ne i u spavanju, jer pred zorom nisu mogli spavati ni oni koji su imali neko čebe ili drugi pokrivač. Za vrijeme našeg boravka na Kamenskom za našu četvu je uređena jedna baraka s daskama za ležanje, gdje smo se preselili na spavanje, ali ni u baraci nije bilo toplije, možda čak i hladnije.

Kao i na Ljubinoj poljani ishrana ni na Kamenskom nije bila dobra. Tako smo se već od prvih dana našeg partizanskog života suočili sa slabom ishranom i hladnoćom, koja nam je sa svom surovošću predstavila teškoće partizanskog života. Bilo je to kaljenje koje je našem početničkom partizanskom oduševljenju dalo potrebnu čvrstinu, upornost i istrajnost. Tako prekaljeni, mogli smo se uhvatiti ukoštac sa svim teškoćama. Ostalo nam je da još u borbi pokažemo iste kvalitete, a to nije bilo teško, jer smo svi u ustanku učestvovali u po nekoliko borbi, pa smo se i tu mogli nadati uspjehu.

Teške uslove života u planinskim kohbama, bez dodira sa selima, u dvo nedjeljnoj planinskoj izolovanosti i usamljenosti pojedini drugovi nisu mogli izdržati. Oni su počeli gubiti perspektivu, jer im se u glave uselila misao: »Nikad kraja hladnoći i slaboj ishrani.« Osamljeni u planini mislili su da li nas okolna sela podržavaju, ili ne. Za neka se pričalo da su protiv partizana. U takvim uslovima nekoliko boraca se razboljelo, a neki su zaključili da ne mogu izdržati te napore pa su se vratili s Kamenskog. Od Zrmanjaca su se vratili Vaso Bogunović i Nikola Čuk, a docnije su kao bolesni pušteni kući Sava Čuk, Đuro Dimić i Dane Bogunović Šeša. Prekaljeni prvih dana, docnije smo sve teškoće shvatili kao sitnice prema početnim teškoćama.

Na Kamenskom je dovršeno oformljenje čete. Politkomesara čete Milana Tank'Oisića poslao je sekretar Okružnog komiteta KPH za Liku natrag na teren da produži s političkim radom. Nije nam bilo drago rastati se od njega. Rastali smo se obostrano želeći uspjeh, on nama u borbi, a mi njemu u pripremi novih boraca u partizane. Mi smo se još više nadali da ćemo se uskoro vratiti u našu početnu bazu i pokrenuti nove stotine boraca u borbu, ali razvoj događaja biće suprotan našoj želji. Za novog politkomesara postavljen je Boško Marić.

Od boraca iz sela sjeverno od Ljubine poljane formiran je 1. vod. Kako iz tih sela nije bilo dovoljno boraca za ovaj vod, nas, četiri Zrmanjca dobrovoljno smo prešli u ovaj vod da ga pojačamo. Od Zrmanjaca je formiran 2. vod. Iza-

brame su i definitivno postavljene starješine u vodovima. Za komandira i političkog delegata 1. voda postavljeni su Petar Marie i Petar Babić, a 2. voda Mane Breka i Ilija Radaković. Za desetare su postavljeni Dušan Maričić i Branko Vladušić. Organizaciono оформljena, vojnički i politički pripremljena naša četa je bila spremna za predstojeće teške zadatke.

Na Kamenskom je u prisustvu članova OK KPH za Liku i Štaba Grupe NOP odreda za Liku, svečano formiram Partizanski bataljon »Marko Orešković«. U njegov sastav kao prva četa ušla je partizanska četa »Marko Orešković« (Đokina četa), a naša četa kao druga četa. U stroju prilikom formiranja bataljona bile su ove dvije čete. Postrojenim borcima govorili su: Mile Počuča, član OK KPH za Liku, Vlado Četković, komandant Grupe NOP odreda za Liku i Đoko Jovanić, komandant novofarmiranog bataljona. Zatim smo otpjevali Internacionalu i položili partizansku zakletvu. Riječi zakletve čitao je komandant bataljona a mi smo ih za njim ponavljali. Evo te zakletve:

»Zaklinjem se da iz ruku neću pustiti oružje dok posljednji fašistički okupator ne napusti moju zemlju, sve dok posljednji ustaški gad ne bude iskorišten.

Zaklinjem se da ću se neprijatelju, koji je pomoću izdajica i plaćenika porobio i opljačkao moju zemlju, kao i ubijao moj narod, žene i djecu, otimao moje žito, moj trud i muku, i izgonio me iz mog djedovog ognjišta, nemilosrdno osvetiti, da ću mu nanositi udarce, krv za krv, smrt za smrt.

Zaklinjem se da ću se u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika čuvati i kloniti svakog samovoljnog ispada, i osvećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i djecom, ma kakve vjere i narodnosti bili. Zaklinjem se da ću svugdje i uvijek zastupati interese bratstva i jedinstva i zajedničke barbe Srba, Hrvata i Muslimana, za čišćenje moje zemlje od zajedničkog neprijatelja, protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajica i plaćenika, bih oni iz srpskih, hrvatskih ili muslimanskih redova.

Zaklinjem se da ću prije umrijeti nego ću odati sebe ili svoje drugove i našu svetu borbu, da ću prije umrijeti nego pljačkom ili samovoljnim nasiljem okaljati zastavu pod kojom se borim.

Ako prekršim ovu svetu zakletvu, ako pokažem slabost, malodušnost, kukavičluk, medisciplinovanost ili zlonamjerno izdam interese svog naroda, neka sramno padnem od ruku svojih drugova.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!«

Iz zrnjanjske općine na Kamensko su stigli slijedeći borci:² Ilija Radaković, Vladimir Maričić, Jovo Marčetić, Branko Marčetić, Jovo Bogunović, Dušan Budimir, Milisav Budimir, Mane Breka, Dane Bogunović, Vaso Bogunović, Bećarinov Bogunović, Nemanja Marčetić, Mile Marčetić, Branko Vladušić, Dušan Vladušić, Bogdan Orelj, Petar Dimić, Đuro Dimić, Obrad Dimić, Mićan Prodanović, Dušan Šujica, Dušan Dronjak, Bogdan Orelj, Rade Milanović, Sava Ćuk, Dane Skundrić i Nikola Ćuk.

2 Dušan i Milisav Budimir upućeni su po zadatku u Stab Grupe NOP odreda za Liku odakle su vraćeni u četu na Kamensko, koja je za to vrijeme otišla s Kamenskog, pa su se oni vratili kući, gdje su ih uhapsili Talijani i poslali u logor u Italiju.

Iz sela van zrmanjske općine u četvu su stupili ovi borci : Stevo Perić, Simo Dubajić, Dušan Pajić, Boško Kamber, Perica, Boško, Vlado i Stevan Marić, Petar Babić, Dragan Grubor, Nikica Grubor, Simo Bauk, Mićo Torbica, Dušan, Mićo i Mane Bursać, Daiko Zorić, Milan Tankosić, Anđelko, Dušan, Dragan Mali i Dragan Veliki Rodić.

U četvi su bili samo neoženjeni borci, većinom rođeni između 1914. i 1924. godine. Najstariji su bili Pero i Đuro- Dimić rođeni 1906. i 1907. i Mane Breka rođen 1910. godine, a najmlađi je bilo Mane Bursać rođen 1924. godine.

Prve borbe i borbe oko Korenice

S Kamanskog se bataljon »Marko Orešković« preko Pečana prebacio u Krbavicu, gdje je bio Štab Grupe NOP odreda za Liku. Odatle smo krenuli u akciju na žandarMarijsku kasarnu na Plitvičkim jezerima. Bilo nam je rečeno da postoji veza sa žandarima i da će se omi predati kad ih pozovemo na predaju. Međutim, kad smo im uputili pismo, umjesto predaje oni su se organizovali za odbranu dok smo čekali da se predaju. Vidjevši da neće da se predaju izvršili smp juriš na zgradu. Naša četa se probila do zgrade. Borci 2. voda bacah su kamenje na ulazna vrata i prozore, jer nisu imah bombi. No s kamenjem nismo mogli ništa učiniti. Ljubovska četa bataljona »Ognjen Priča«, koja je osigurala akciju od pravca Ličkog Petrovog Sela, bila je iznenađena od Talijana i izgubila je položaj. Zato smo morali obustaviti napad i povući se brzo na signal pištaljke Miloša Uzelca bez zaštite organizovane vatre. Krećući se na čelu bataljona, naišli smo na Talijane i poshje kraćeg puškaranja povukli se.

Poshje ove akcije bataljon je krenuo u Gacko polje i oko polovine decembra, poslije napornog marša, stigao u Škare. Tu smo ostali oko dvije nedjelje djelujući više politički nego vojnički. Drugi vod 2. čete išao je u Lešće u akciju na domobrane s 1. četom. Išli smo u zasjedu i na željezničku prugu kod Javornika, ali smo zbog velikog snijega zakasnili. Naša četa na putu Otočac—Dabar postavila je zasjedu žandairmima, ali su je oni zaobišli. Dio čete je pokušao da ih stigne, ali u tome nije uspio pa je na njih otvorio vatru. Tu smo se susreli s vodom partizana iz Gornjeg brinjskog kraja koji su vodili Srđan Uzelac i Vlado Lončar.

Kad su počele borbe oko Korenice, dobili smo naređenje da odmah krenemo tamo. Bilo nam je drago što idemo u veću borbu i što je počela opća borba protiv Talijana. Seljaci su nas plaćem ispratili. Bih su navikli na nas i osjećali se sigurnim, jer je u njihovoj okolini bio samo jedan vod partizana. Marš po snijegu bio je vrlo naporan, osobito kad smo prešli tunel na pruzi. Na čelu su išli najjači, prteći dubok snijeg. Od hladnoće su se smrzle noge političkom komesaru čete Bošku Mariću, zbog čega je iz čete odsutan do početka maja 1942. pa je za to vrijeme Ilija Radaković vršio dužnost politkomesaira naše čete. Stigavši u Turjanski, odmah smo nakon jela produžili za Trnavac, pa prema Šijanovom, odnosno Homoljačkom klancu na cesti Vrhovine—Korenica. Klanac su Talijani, koji su nastupah od Vrhovima, bih zauzeli i dijelom produžili prema Korenici. S jedine kamenite čuke otvorili smo vatru na njih, ah je samo poneka naša puška progovorila. Niti jedan nam puškomitraljez nije radio jer se ulje za podmazivanje zamrzio od velike hladnoće. Tahjani su nas zasuli mitralje-

skom vatrom i ispred nas nemoćnih produžili prema K->renici. Mi smo se vratili u Trnavac gdje smo večerali, i poslije večere iskupili se pred školom. Tu nam je komandant bataljona održao govor i rekao da nam čast bataljona, koji nosi ime slavnog Krntije, ne dozvoljava neuspjeh u borbi. Rekao je da samo preko nas mrtvih Talijani mogu u Korenicu.

Po ponoći između 30. i 31. decembra 1941. stigli smo na, Sijanov klanac. Po svanuću komandant bataljona Đoko Jovanić odredio je našu 2. četu da posjedne istočni, niži i prohodniji dio Sijanovog klanca, a 1. četi zapadni teže prohodan dio klanca. Naši položaji bih su topografski slabiji i nudili su mogućnost Talijanima da se uz preko metar dubok snijeg lako uspinu na naše položaje i natjeraju nas na povlačenje. Zato je na položaju 2. čete, na desnom krilu, u streljačkom stroju komandant bataljona odredio svoje komandno mjesto. Cio dan smo se mrzili na položaju, ali Talijana nije bilo. Padom mraka pomolila se strpljivo čekana duga kolona, s Cudina klanca koja se sporo kretala preko Brezovca prema Korenici. Oko 20 sati stigla je pred naše položaje. Počeli su da ulaze u Sijanov klanac. Čekali smo da komandant bataljona hicem iz svoje puške da znak za otvaranje vatre.

Za to je vrijeme talijanska prethodnica ušla u zapaljeno selo i zaposjela kuće na kojima je plehani krov ostao na zidu. Konačno je mitraljeski rafal odjeknuo u tihoj bijeloj noći i prekinuo naše čekanje. Željni da što prije svršimo s Talijanima, otvorili smo na njih s obje strane žestoku vatru. Dio ih je pokušao da se dočepa sela, dio da se probije na položaje naše čete, a dio je brzo uzeo zaklone iza ograda duž ceste. U tome momentu nastupila je mala kriza na lijevoj krilu 2. čete. Puškomitralj ez Perice Marića, komandira 1. voda, pokvario se. Perica je vikao da, se puškomitralj, ez iz 2. voda prebaci na njegov položaj, jer su Talijani vršili juriš na taj dio položaja. Izbacivanje Peričinog puškomitralj, eza iz stroja nije bilo prijatno. Mislili su da neće bez njega, izdržati. Situaciju je riješio uvijek stabilni i sigurni Dušan Bursać. On je sigurno svojom puškom skidao jednog po jednog Talijana, pa su se ubrzo okanili pokušaja da se uspinu na položaj. Dio 2. voda je rokirao ulijevo da blokira Talijane koji su se uspjeh dočepati kuće. Pritisnuti našom vatrom i hladnoćom, uz to mnogi ranjeni, Talijani su počeli da kukaju i viču »jao majko«. Mислеći da tu ima domobrana dovikivah smo im: »Braćo domobrani, pobijte oficire i fašiste, pa predite k nama!« Mi nismo znali da je pred nama dio bataljona fašista crno-košuljaša. Među njima je bilo dosta vojnika iz Istre i Slovenačkog primorja, pa su zato govorili našim jezikom. Držeći ih stalno na nišanu, pregovarali smo s njima.

Međutim, Talijani se nisu htjeli predati. Zato je komandant bataljona odlučio da se po pola 1. i 2. čete spusti među njih i prisili ih na predaju. Iz naše 2. čete određen je skoro cio 2. vod. Vod su povelili Mane Breka i Ihja Radaković. Mi smo bili ostali skoro bez municije, pa je jedini izlaz bio, u preduzimanju velikog rizika da budemo izrešetani kad krenemo niz snježnu bjelinu među Talijane ili da, izvojimo veliku pobjedu. Naš vod je smjelo i odlučno ušao u rizik. Kad se naš vod spuštao među Talijane, politički komesar bataljona Milan Sijan poveo je dio 1. čete sa suprotne strane ka Talijanima. Oni su, izgleda, bili iznenađeni i zbunjeni našim odlučnim nastupom, pa su nas skoro bez metka pustili da sidemo. Odlučno im je naredeno da se dižu i predaju, ah oficiri nisu mislili da se treba predati. U tome momentu je jedan oficir pucao na Ihju Radakovića, ali ga nije pogodio. Oklijevati nismo smjeli, jer su nas začas nezašti-

ćene na snijegu mogli pohiti. S puškama na gotovs Zrmanjci su odlučno rekli Talijanima: »Pobićemo vas ako se ne predate.« Na to se, na naše iznenađenje, crna bezlična masa digla sa snijega. Ispravljeni ma snijegu Talijani su izgledali kao gusto drveće izniklo iz snijega. A kako i ne bi, kad ih je bilo oko stotinu. Mi smo se zaprepastili i iznenadili. Zar je moguće da ih je toliko ostalo živih od naše vatre? Zrmanjci se nisu pokolebali. Odlučno su s puškama na gotovs upali, među Talijane, ne dozvolivši oficirima da ma što' preduzmu protiv nas. Komandir voda Mane Breka organizovao je izvođenje Talijana na položaj čete i kupljenje oružja. U tome su mu pomogli i borci 1. čete koji su došli sa Šljakom. Izviđački vod Talijana, koji je bio na čelu kolone, nije se predao. On je organizovao za odbranu kuće, u koje je kao prethodnica upao. Ložeći vatru da se ne smrznu, branili, su svaki pristup kućama.

Dok je naš 2. vod bio angažovan oko zarobljenih Talijana, 1. vod ih je blokirao u kućama. Bila je neizdržljiva hladnoća. Iz talijanskih izvještaja se vidi da se tih dana temperatura kretala između -20° i -30° po Gelziju, a već drugu noć i cio dan bili smo i na snijegu pod vedrim nebom. Drhtali smo, ali smo za to imali lijek. Seljaci iz, Trnavca, kod kojih smo bili razmješteni, dali, su nam kruha, pršuta i slanine kad smo pošli na položaj. Slaninom i kruhom siprečavali smo drhtanje. Pršut je za, to bio nepodesan, jer smo od njega žednjeli, a osim snijega ništa nismo imah za gašenje žeđi. Uz slaninu lakše smo dočekah dan. U toku noći stigli su i kursisti partijskog kursa pri OK KPH za Liku i odmah se uključili u borbeni poredak 1. čete.

Kad je svanulo, organizovali smo napad na Talijane u kućama. Kako su se kuće nalazile na strani naše 2. čete, glavni teret napada ina njih ponio je naš 1. vod. Mane Bursać iz Kaldrme, najmlađi borac u bataljonu, kao bombaš dao je veliki prilog našoj konačnoj pobjedi i slavi. Iako nikad dotle ni na obuci nije bacio bombu, on je vješto i nepogrešivo ubacivao bombe u kuće, pod zaštitom Peričimog puškomitraljeza i, vatre ostalih boraca. Talijani su počeli organizovano i polako da, napuštaju kuće, pucajući na nas. Na drugoj strani gledam komunistu s partijskog kursa Nifčicu Popovića kako baca, bombu među Talijane, koji su od njega, samo nekoliko metara udaljeni, u sjedećem stavu i bez zaklona, i viče: »Predajte se! ...« Divim se njegovoj hrabrosti i strepim za njegov život jer je previše smion i ničim zaštićen. U tom momentu, umjesto predaje, pogodio ga je metak. Talijani nisu mislili laiko da se predaju. Oni su pokušavali nemoguće. Jurnuli su da se probiju između nas natrag u pravcu Vrhovina. Veća grupa predvođena komandirima voda uspjela je da se izvuče iz kuća i klanca. Vidjevši polje pred sobom, pokušavah su pobjeći. Otvorili smo na njih vatru iz talijanskih pušaka i puškomitraljeza, jer za, naše oružje više nismo imah municije. Zadihani i neupućeni u podešavanje nišana talijanskog oružja promašivah smo ih. Kad smo vidjeh da su pobjegli, prestali smo pucati i pojurili smo za njima da ih žive hvatamo. Tako smo pohvatah sve izuzev petorice, koji su produžili da bježe. Branko Vladušić, Pepa Babić i ja trčeći za njima uspjeh smo ih prestići. Jedan od njih — oficir, vjerovatno komandir voda, skočio je u vrtaču. Za njim se sjurio Branko, ne mareći što ga oin gađa iz pištolja, ah Branko je uspio da, izbjegne metak i da ga ubije. Nas dva smo požurili za ostalim i uspjeli smo uhvatiti dvojicu, dok su nam dva, pobjegla. No, svi Talijani nisu bili tako odlučni. Neki su se posakrivah po izgorjelim kućama i trapovima, odakle smo ih garave izvlačili. Neki su molih, da ih poštujemo, a neki su tvrdih da su komunisti.

Na Šijanovom klancu likvidirana je četa, izviđački vod i dva mitraljeska voda 61. bataljona crnih košulja. Ubijeno je oko 50 i zarobljeno 95 fašista. Zaplijenjena su 4 mitraljeza, 7 puškomitraljeza, oko 80 pušaka, pištolji, bombe i drugi ratni materijal. To je bila prva velika i potpuna pobjeda nad Talijanima u Lici, koja nam je dala više oružja, nego što smo ga mi imali. Ona je snažno odjeknula u Lici i omogućila naoružanje novih boraca. Mi smo bili ponosni na veliki doprinos naše 2. čete pobjedi nad Talijanima.

Poslije likvidacije ove talijanske kolone naša 2. četa je dobila zadatak da zatvori pravac Vrhovine—Korenica. Položaj na Šijanovom, odnosno Homoljačkom klancu držala su naša dva voda na smjenu. Za to vrijeme četa je bila smještena u selu Trnavcu, gdje su nas seljaci dobro, hranili i brinuli se o nama kao o svojim rođenim sinovima. U Trnavcu smo preko NOO-a, dobili za svakog borca po jednu košulju tkanu od konoplje. One su nam dobro došle, ah kako je većina imala samo par veša gaće nismo mogli presvlačiti, pa su uši (vaške) uzimale maha. S obzirom da su Talijani pretrpjeli poraz na Šijanovom klancu, očekivali smo da mogu pokušati da izmaneuvre klanac preko planinskih strana južno od njega. Zato je jedna desetina iz 2. čete određena da u jednoj baraci, koju su seljaci napravili za sklanjanje žita, dežura i koniroliše taj osjetljivi pravac. Baraka je imala krov, ali nije imala zidove nego samo nekoliko pribijenih dasaka pri dnu da goveda ne bi mogla ući u nju. U sredini barake naložili smo vatru i grijali se, ali leđa su nam se smrzavala. Većina je drhtala. Aca Ciganović je dobio pravi napad groznice. Tresao se oko vatre i na vrećama žita, dalje od vatre, ali ništa nije pomoglo. Čim je svanulo, otišao sam u Trnavac i rekao komandiru i politkomesaru čete da je nemoguće izdržati na tome položaju, a naši drugovi izdržali su nekoliko noći. Nakon toga je naređeno da se osiguranje povuče. U januaru je, prema talijanskim izvještajima, u tome prostoru temperatura bila neprekidno između -20° i -40° C. Na tome mjestu koje je bilo na oko 1000 m nadmorske visine mogla je biti između -30° i -40° C.

Sredinom januara naša 2. četa je noću po mećavi prebačena u Homoljac. S nama je išao i komandant bataljona. Skoro smo bili zalutali, pa smo morali i pucati radi uspostavljanja veze i orijentacije. U Homoljcu smo ostali nekoliko dana. I tu su nas seljaci vrlo dobro primili. Iz sebi, su četiri borca stupila u našu četu. Radi napada na Korenicu noću smo se premjestili u Vrelo neposredno do Korenice. Dobili smo sobu sa založenom peći, pa je u sobi bila nesnoisna, vrućina. To nam je izgledalo dobro, dok vrućina nije pokrenula vaške. Neki drugovi nisu mogli izdržati manevr ušiju, nego su skakali goli u snijeg. Tako je Mićo Bursać dobio zapaljenje pluća. Drugi vod naše čete u kratkoj i oštroj borbi, zarobio je uveče 12. januara patrolu talijanskih skijaša, koju je iz Korenice vodio poručnik Pisano, pri čemu je on ranjen. Poslije toga učestvovali smo u borbama oko Korenice do 20. februara 1942. godine.

Poslije borbi kod Korenice 2. četa je nekoliko dana bila u Homoljcu, dok se štab bataljona s 1. četom nalazio u Turjanskom. Tu je komandir čete kritikovao Dušana Bujsača i Pericu Marića što su išli na prelo. Oni nisu prihvatili kritiku pa je došlo do situacije koja je mogla da ugrozi jedinstvo u četi. Svjesniji borci, koji su odmah shvatili čemu bi to moglo voditi, energično su istupili protiv nediscipline u četi pa je nesporazum brzo otklonjen. Ipak, nastala situacija u četi imala je dublju pozadinu. Otkada smo napustili Ljubinu poljanu nismo imali nikakve veze s našim krajem, od koga smo preko dva mjeseca bili odvojeni. Javila se nostalgija. Pored toga borci iz Tiškovca, su doznali da iz

1. čete borci odlaze u Srb i da su otišle neke starješine 1. čete u Srb radi razbijanja četništva. Oni su, dakle, znali da štab bataljona- i 1. četa održavaju vezu s rodnim krajem, a mi nismo imali nikakve veze s našim selima. Ta situacija im je dobro došla da na neki način to pitanje pokrenu. Našim zajedničkim stavom da .ostajemo zajedno i čvrsto jedni uz druge potisli smo svaku nostalgiju i lične osjećaje te «stali i dalje bez veze s rodnim krajem. Tu nostalgiju najmlađih drugova lako je razumjeti, kad se ima u vidu da s.e oni do dolaska u partizane za dulje nisu udaljavali od kuće.

Iz Homoljca se 2. četa premjestila u Lukiće, između Šijanovog i Cudinog klanca. Tu smo povremeno trpjeli talijansku artiljerijsku vatru, a bilo je i rijetkih pokušaja pješadije s Ćudima klanca da nas ugrozi. Iz Lukića je 1. vod upućen u Končarev Kraj, a 2. vod u Turjanski, gdje su bila 1. i novoformirana 3. dalmatinska četa našeg bataljona. S ovim četama 2. vod je učestvovao u teškim borbama 12. i 14. januara u kojima su u Crnoj Vlasti i na Sečivici odbijeni pokušaji Talijana da prodru u Turjanski.

Na prostoru Vrhovine—Babin Potok prikupila se talijanska grupacija, jačine 3.500 vojnika s teškom artiljerijom, sa zadatkom da se glavnom kolonom preko Turjanskog i pomoćnom kolonom (bataljon crnih košulja u Gornjem Babinom Potoku) preko Brezovačkog, Homoljačkog polja probije u Korenicu. Obje kolone su 23. januara krenule u napad. U teškoj borbi, ispred Turjanskog uspješno se tukao 2. vod 2. čete. Tu su položaji nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke, da bi padom mraka naš vod s vodom 1. čete posjeo položaj koji su Talijani napustili. Crnokošuljaši su ovladali Cudinim klancem, s koga su otvorili vatru na položaj našeg 1. voda, tukući ga artiljerijom. Na tu vatru odgovarali smo mitraljeskom vatrom, ali su Talijani ostaili na Cudinom klancu. Zbog slabog napredovanja, gubitaka i poraza na Ljubovu, Talijani su se sutradan povukli, noseći mrtve, ranjene i smrznute.

U ovom periodu je komandir čete Dušan Mileusnić otišao za obavještajnog oficira bataljona, a za komandira čete je postavljen Petar Marić Perica. Nakon postavljenja on je upućen na prvi oficirski kurs pri Glavnom štabu Hrvatske, a za komandira čete je postavljen Mane Breka. Za komandira 2. voda postavljen je Dušan Maričić, a za desetara Mile Marčetić.

Štab bataljona je planirao da napadne i likvidira Talijane u Gornjem Babinom Potoku. Radi toga je u Končarev Kraj došao komandant bataljona Đoko Jovanić. On je s našim vodom išao na izviđanje sa Seliškog vrha, najvišeg visa s koga se dobro vide i Gornji i Donji Babin Potok. Tu je isplanirano da se bombaši na čelu voda, pod komandom desetara Dragana Rodića, probiju do topova, a da snage iz Turjanskog napadnu sa suprotnog (južnog) pravca. Radi izviđanja Babinog Potoka traženi su dobrovoljci. S obzirom da je snijeg bio visok preko jednog metra i da su Talijani imali skijaše, nije išlo lako, teško su se drugovi javljali u patrolu. Javilo se nas nekoliko mlađih. S nama je pošao i stariji drug i komunista Lazo Held, koji je s Josipom Cazijem došao iz Zagreba. Iz Končarevog Kraja kretali smo se slobodno prema cesti Gornji Babin Potok—Plitvički Ljeskovac. Kad smo se spuštali ka cesti, primijetili smo dugačku talijansku kolonu koja je iz Babinog Potoka išla cestom. I oni su nas primijetili i otvorili na nas vatru. Morali smo se brzo povući da u strani ne bi bili pobijeni. Drug Lazo se u povlačenju nekoliko puta okliznuo i pao. Kad je vidio da to smeta našem izvlačenju, ostao je ležati i rekao nam: »Drugovi, skačite preko mene.« Kad smo se izvukli štice vatrom puškomii tražili jeza, podržali smo njegovo izvlačenje. Od-

mah je na položaj izašao cio vod s teškim mitraljezom koji smo postavili jugo-zapadno od sela i pod njegovom zaštitom počeli bočni napad na Talijane. Na brisanom prostoru pokrivenom snijegom zaustavljen je naš napad, ah ni. Talijani nisu mogli da se probiju na naše položaje. Padom mraka su se povukli.

I Josip Cazi je bio u prvom streljačkom stroju. Plašeći se da ne pogine, molih smo ga da se malo povuče na zaklonjenije mjesto, ali on je odbio. Poslije ove borbe spjevao je pjesmu o našoj borbi s Talijanima.

Tih dana je u Končarev kraj došao Milan Tankosić. On nas nije zaboravio. Donio nam je dobre vijesti iz rodnog kraja. Rekao je da postoji velika spremnost ljudi za borbu. Komandantu Đofci je rekao da na Tromedi može formirati bataljon od 300 boraca. Pitao je da li da on formira bataljon po svom povratku, ili da čeka dok se mi vratimo. Đoko mu je rekao da čeka dok se mi vratimo. Međutim, kako mi kad smo se vratili nismo uspjeh zauzeti Srb, nije došlo do formiranja novog bataljona nego. samo do popune našeg bataljona.

Talijani, koji su teškom artiljerijom tukli naše borce smještene u Turjanskom, počeli su tući i naš vod u Končarevom Kraju. Artiljerijska baterija 150 mm iz Gornjeg i Donjeg Babinog Potoka, jedne večeri oko 20. februara tačno u 21 sat, počela je tući selo, usmjerivši vatru na dvije kuće u kojima je bio naš vod. Glavnina voda, s kojim je bio komandir Petar Marić, odmah je iskočila iz kuće i izvukla se u zaklon. U njemu je bio dio sela, koji je bio nepogodan za tučenje artiljerije. U drugoj kući bili smo Josip Cazi, Pepa Babić, Stevan Marić i ja. Nas dvojica vrativši se iz patrole htjeli smo odmah iskočiti iz kuće, ali je jedna granata udarila u zid kuće. Nije eksplodirala, ali je ugasila lampu. Cazi nije mogao naći kapu. Čekali smo da je nađe, da sutra ne bi neko rekao da od straha nije stigao uzeti kapu. Malo kasnije druga granata je udarila u čošak kuće i eksplodirala. Skočio sam prvi na vrata, za mnom Stevan i ostali. Napolju nas je čekao komandir Perica i počeo da psuje, dok su okolo eksplodirale granate. Ljutio se što nismo prije napustili kuću. On se ni po cijenu života, nije htio skloniti dok svi nismo napustili kuće. Zajedno smo otišli u zaklonjeni dio sela. Sutradan u 4 sata Talijani su ponovili bombardovanje sela artiljerijom. I sljedećih dana produžili su u isto vrijeme da nas tuku artiljerijom. Neki špijun je morao tačno reći Talijanima u kojim kućama smo smješteni. Oni su dobro gađali. Sutradan smo vidjeli da je i kroz oba zida kuće od brvana, u kojoj je bila glavnina voda, prošla granata, ali nije eksplodirala. Samo nas je sreća spasila i možda sabotaža talijanskih radnika u fabrici munidje.

U selu niko nije poginuo izuzev dva starca, koji nikog nisu imali, i dva njihova vola. Sekretar partijske ćelije u selu Božo Končar, brat Rade Končara, sekretara CK KPH, došao je izjutra među nas i rekao nam da oderemo volove i koristimo meso za ishranu, a nešto malo žita koje je ostalo da odnesemo u mlin i sameljemo za sebe. Rekao je da će nam žene donositi mlijeko. Postupali smo rado po njegovom prijedlogu, jer smo se preko svake mjere bih nagladovali u Končarevom Kraju. S obzirom da smo se dugo slabo hranili nismo se usudili da više mesa skuvamo za obrok, računajući da ćemo dugo ostati u Končarevom Kraju. U tome komunističkom selu smo gladovali zato što su stanovnici toga sela ustaše iselile u sela oko Bosanskog Grahova. Za to vrijeme ustaše su požnjele žito i kad su se stanovnici sela vratili nisu imali ništa od ljetine osim krumpira. Davali su nam ga koliko hoćemo, ali sami krumpiri bez mesa i kruha bih su slaba hrana. Mi se nismo žalili, jer nam je rečeno da u tome naprednom, ali siromašnom selu ne tražimo ništa. Kad smo već bili iscrpljeni, politkomesar

je Boži iznio naše teško stanje. Božo se iznenadio i rekao: »Sramota da nam gladuju najbolji ljudi.« Rekao je da je trebalo da nas snabdijeva NOO u Gornjem Babinom Potoku, ali ikako su tamo bili Talijani nisu nas ni mogli snabdijevati. Božo je odmah organizovao posjetu žena i omladine iz Homoljca, naših starih dobrih domaćina, koji su nas okrijepili hranom. Naša štednja mesa bila je nepotrebna, jer smo nakon nekoliko dana bih smijenjeni i krenuli s položaja u Končarevom Kraju, prema našem rodnom kraju.

Pored hrane za pušaće je još veći problem bio duvan, a imali smo pušaće koji nisu mogli bez duvana. Pronašli su izvan sela list nekog drveta, za koje su pričah da je bolji za pušenje od drugog, pa su se svaki dan probijah kroz duboki snijeg do njega. Patrola koja je uveče od 18 do 21 sat obezbjeđivala selo svako veče je išla u Gornji Babin Potok u kome su bili Talijani. Umjesto da stražarenje po ciči zimi, pri temperaturi i nižoj od -20°C , skratimo na jedan sat, mi smo ga produžili na tri sata. To smo činili zato da se ne bismo morali po noći više puta dizati i ići na stražu. Dakle, suprotno vojničkim pravilima. Jedne večeri Đuro Polovina i ja bih smo u smjeni između 18 i 21 sat. Pitao sam ga hoćemo h i mi u Babin Potok. Budući da nije imao ništa protiv, krenuli smo prema dogovoru. Išli smo oprezno na odstojanju, misleći na mogućnost susreta s Talijanima. Ušli smo u selo bez smetnji, jer Talijana nije bilo u prvim kućama. Seljaci su nas uveli u jednu kuću. Pričah su s nama i dah nam dobru večeru. Kad smo pošli, dali su nam po kutiju cigareta. Kao nepušač dijelio sam cigarete pušačima koji nisu mogli bez njih. Tada sam shvatio kako je teško pušačima bez duvana.

Od borbe na Šijanovom klancu do napada na Srb u 2. četu su stupili i slijedeći borci: Josip Cazi, Lazo Held, Sava Drča, Jovo Vukša, Đuro Vukša, Nikola Vukša Braco, Đuro Polovina, Mane Medić, Mirko Medić, Jovo Medić, Đuro Keča, Rade (Bude) Varičak, Rade (Ilije) Varičak, Vaso Lalić, Jela Končar, Jovo Rađenović, Jovo Ciganović, Aco Ciganović, Branko Ciganović, Mile Kosanović Boljševik, Jovo Hinić, Stevo Hinić, Novak Priča, Gojko i Mile Polovina.

Napad na Donji Lapac

Najzad je osvanuo dugo očekivani dan. Naš bataljon je 23. februara smijenjen na položaju prema Vrhovinama. Iz Turjanskog i Končarevog Kraja 1. i 2. četa bataljona »Marko Orešković« stigle su u Krbavicu gdje je bio Štab Grupe NOP odreda za Liku. Tu nam je komandant Grupe Vlado Cetković čestitao dosadašnje uspjehe i ukazao na značaj budućeg napada na Donji Lapac. Obuzelo nas je neopisivo oduševljenje, ne samo zato što idemo da oslobodimo Lapac, nego i zbog toga što se vraćamo u svoj kraj s kojim nismo imali nikakvog kontakta. Poslije Lapca na redu je bio Srb, a zatim naša Zrmanja i njena šira i dalja okolina — razmišljah smo oduševljeni. U pokretu za Donji Lapac zanoćili smo u Frkašiću. Izjutra smo krenuh uz strmu Plješivicu po snijegu debljem od metra i po. Za nošenje mitraljeza, puškomitraljeza i municije koristili smo po dva borca na smjenu. To je bilo premalo, pa smo iscrpljeni izašli na Kamensko, odakle smo se lakše kretali. U Dnopolju smo zanoćili. Tu su izvršene pripreme za napad.

Naša 2. četa s 2. četom bataljona »Ognjen Priča« i dva voda Lapačkog bataljona dobila je zadatak da napada na pravcu glavnog udara od sela Oravca u pravcu centra Lapca i to na desnom krilu. Desno je napadao 1. vod, duž ulice na koju izvodi cesta Gornji Lapac—Donji Lapac, a lijevo 2. vod.

U toku noći približili smo se Donjem Lapcu i 27. februara 1942. godine u 5 sati s odstojanja 100—200 metana krenuli na juriš na utvrđene zgrade, robove i bunkere u kojima su bili Talijani¹. U prvom naletu 1. vod je ovladao poštom i postavio teški mitraljez na prozor na prvom katu pošte. Njegovo dejstvo je usmjereno na naj utvrđeni je zgrade: školu, crkvu, sudsku, kotarsku i općinsku zgradu. Napadajući lijevo od 1. voda preko polja, 2. vod je ovladao spoljnim rovovima i upao u prve kuće. Dalji pokret cijele čete preko brisanog prostora bio je onemogućen gustom mitraljeskom vatrom iz naprijed pomenutih zgrada (Talijani su u Lapcu imali 4 mitraljeza i 15 puškomitraljeza). Svaki pokušaj i traženje načina da se krene naprijed bio je onemogućen vatrom Talijana, koji se najčešće završavao pogibijom najsmjelijih. Tako je poginuo i Dane Škundrić. Dane je prvi borac iz Zrmanje, koji je poginuo u borbaam iz 2. čete. Ipak borci su lomili otpor i u tome značajnu ulogu odigralo je odjeljenje teškog mitraljeza. Dok smo se ispeli na poštu, Dušan, Bursać je metnuo mitraljez na prozor i počeo tući Talijane, ne obazirući se na to što ga Talijani zasipaju vatrom. Da ne bi poginuo, našli smo neke vreće s grahom i metnuli oko mitraljeza i tako ga malo zaštitili. Pred veče, kad je počeo odlučujući juriš naših jedinica, Bursać je učutkao dva puškomitraljeza na zvoniku crkve, koji su ometah pokret naših boraca i bjesomučno zasipah vatrom naš mitraljez. To je olakšalo nastupanje naših boraca. Pred veče borci naše 2. čete, zajedno s ostalim borcima, slomih su odbranu Talijana i prisilili ih na predaju. Značaj oslobođenja Donjeg Lapca bio je ogroman. Spojene su slobodne teritorije Bosne i Like. Borci lapačkog kotara, pa i oni koji su se dotle kolebah, masovno su stupah u partizane.

Napad na Srb

Nakon oslobođenja Lapca, kratak zasluženi odmor dobro nam je došao. Goreći od nestrpljenja da šito prije krenemo na Srb, s oduševljenjem smo dočekah

3. marta kada smo krenuh prema Srbu. Dnevni marš od 32 km po snijegu bio je naporan. Zaustavili smo se u Doljanima. Tu nas je narod oduševljeno pozdravio. Održan je kraći miting, nakon čega smo produžili pokret. Snijeg se topio i zajedno s vodom ulazio i izlazio iz naše slabe obuće. Saznanje da je samo jedna prepreka pred nama ispred naše drage Zrmanje nosilo nas je kao na krilima, pa smo lakše podnosili umor i hladne mokre noge. U sumrak smo stigli u Neteke, gdje smo se pripremali za napad na Srb. Iz pravca Donjeg Lapca na Srb je napadala naša 2. četa i dvije čete bataljona »Stojan Matić«, a iz pravca Otrića i Osredaka 4. bataljon 1. krajiškog partizanskog odreda i, 1. četa našeg bataljona.

Nešto prije ponoći krenuh smo iz Neteke cestom prema Srbu. Ispred nas je išao Omladinski vod iz Neteke maskiran bijelim ogrtačima. On je imao zadatak da iznenadnim prepadom razoruža talijansko osiguranje kod crkve u Srbu, nakon čega bi naša, četa silovito jurnula u Srb. Neiskusni omladinci pozvali su Talijane na predaju, što s, u oni iskoristili i pobjegli u Srb. Otvorili smo

vatru na njih i pojurili za njima prema školi u Srbu. Mada nismo poznavali mjesto ni talijanske položaje, što nam je činilo znatne teškoće, odlučno smo se kretali naprijed, vodeći računa; da ne upadnemo pod iznenadnu unakrsnu vatru. Talijansko osiguranje smo potisli do utvrđenih kuća. Dalje od kuće Petra 2-e želja nismo mogli, jer smo obasuti žestokom vatrom iz utvrđenih zgrada.

Dio boraca 2. voda, koji je napadao sjeverno od puta Lapac—Srb, nije uspio da se dokopa kuća, pa je preko dana morao ostati u snijegu skoro bez ikakvog zaklona. Slabo zaklonjeni desetar i puškomitraljezac Branko Vladušić bio je vidljiva, za Talijane pogodna meta, pa su konoentrisah vatru na njega dok ga nisu pogodili. Pred noć je, uz podršku dobro organizovane vatre teško mitraljeza i puškomitraljeza, jedna grupa bombaša naše 2. čete pokušala da se probije do škole, ali je dobro organizovanom vatrom bila odbijena. U prvom jutarnjem naletu nastupajući u čelnoj; koloni duž ceste u sastavu naše 2. čete ranjen je Gojko Polovina, poznati lički ustanički komandant. Gojko je u našu četu stupio želeći da kao običan borac učestvuje u napadu na Talijane. Prvom ličkom komandantu bila je čast da se bori u sastavu čete u kojoj su od sredine januara bila njegova braća Đuro i Vojin a u koju je kasnije stupio i njegov najstariji brat Mile.

Računajući da ćemo Srb uzeti u prvom naletu, nije nam bilo najbolje obezbijedeno snabdijevanje hranom. Drugi dan borbe protekao je u žestokoj vatri s obiju strana, ali pomjeranja položaja nije bilo. Od žestoke vatre u bašti je ležala mrtva živad. Neko je predložio da se javljaju dobrovoljci koji će skupiti živad. Spremnost mlađih drugova da odu u tu akciju pametno je spriječio Mile Marčetić. iU međuvremenu je u toj bašti poginuo borac naše čete Jovo Rađenović. Videći da se po danu ne može ništa učiniti, odlučeno je da u toku noći bombaši zauzmu šnajderovu kuću iz koje su nam Talijani sprečavali svaki pokret. Za akciju se javilo 8 dobrovoljaca, među kojima su bili Ilija Radaković i Petar Babić. Pod zaštitom vatre teškog mitraljeza i puškomitraljeza umotani u plahte, oni su se prebacili do šnajderove kuće, u kojoj je nađen jedan četnik. Talijani su bili u rovovima oko kuće iz kojih su protjerani bez naših gubitaka. Time je napravljena prava breša u unutarnjoj odbrani Srba. Protivnapad Talijana radi povraćaja položaja odbili smo. Potom smo se preko ceste prebacili u Rajakovu kuću, proširujući brešu u unutrašnjoj odbrani Srba. Iz Rajakove kuće mogli smo bočno tući talijanski položaj na Subotinom brdu, koji je uzaludno napadala Doljanska četa. Međutim, sa Subotina brda Talijani su mogli da tuku Rajakovu kuću, a bili su povoljni uslovi za koncentričan napad i juriš Talijana na nju. Shvatajući važnost Rajakove kuće, u nju smo smjestili 2. vod i teški mitraljez naše 2. čete. U slučaju uspješnog talijanskog protivnapada izlagali smo se riziku da izgubimo teški mitraljez, ali moralo se riskirati radi uspjeha.

Dok je svanulo, počela je teška borba za Rajakovu kuću. Talijani su krenuli u protivnapad. Teški mitraljez smo iznijeli na prozor tavana da bi imali bolji pregled i širi prostor za tučen je. Bursać je otvorio vatru prije nego smo uspjeli napraviti zaklon. Napolje iz kuće nismo mogli, pa smo u kući kopali zemlju, punih vreće i nosili na tavan. Tek što smo metnuli prve vreće, jedan metak zakačio je vrh prve vreće i zadržao se u Bursaćevoj butini i izbacio ga iz stroja. Brzo smo slijedećeg nišandžiju zaštitili vrećama zemlje. Talijani nisu žalili municiju. Naš puškomitraljez pogodio, je talijanski metak i odbio mu prednji nišan. Talijani su već bacah bombe na našu kuću. No, mi nismo mislili da se iz nje povučemo, bez obzira šta se desilo. Tu smo došli da ostanemo. Bili smo spremni

da prije izginemo nego da se povučemo. Povlačenje bi nas neminovno vodilo u smrt. Da bi pomogao u odbijanju napada, Mane Bursać je s tavana pokušao da baci bombu. Pokušali smo ga u tome odvratiti, ali je on brzo bacio bombu i kao što smo očekivali bomba se odbila od prozora i pala među nas i ranila nas trojicu. No, svi smo nastavili borbu. Pred čvrstinom naše odbrane slomio se talijanski napad. Njihovi juriši su prestali, ali, produžili su i dalje da nas obasipaju žestokom vatrom. .

Živina koja je stradala od guste obostrane vatre popravila je našu oskudnu ishranu. U Rajakovoj kući Mile Marčetić je bez raznih dodataka skuvao narodnu živinsku juhu da bolju u životu nisam jeo. Radi pomoći opkoljenom garnizonu Talijani su angažovali avijaciju. Bombardovali su i mitraljirah naše položaje i bacali padobranima municiju, koja je bila najčešće naš plijen. Šalili smo se na račun aviona. Dok su avioni prelijetali oko nas, govorili smo jedni drugima: »Tišina, da nas ne bi čuli piloti i bombardovali našu kuću.« Kroz takve načine šale htjeli smo da vidimo da li mi sami možemo da zbunimo ih uplašimo koga borca kad to već ne mogu Talijani u Srbu i njihova avijacija. Jedan borac koji je imao otvoren nož u džepu, neoprezno pomjerajući se pre-rezao je žile prepone. Po danu ljekar k nama nije mogao proći, pa je umro prije noći.

Poslije prvog neuspjeha da zauzmemo Srb, bosanski bataljon se povukao. Zbog učestalih napada Talijana na Srpski klanac, 2. četa bataljona »Stojan Matić« upućena je na Srpski klanac. U Srbu su ostale 1. i 2. četa bataljona »Marko Orešković« i Doljanska četa. U neuspjelom napadu Talijana na Srpski klanac zaplijenjen je minobacač 82 mm. Očekivah smo da ćemo uz pomoć minobacača uspjeti da zauzmemo kuće sjeverno od ceste i stvoriti uslove za dalje produženje napada. Naša 2. četa je 12. marta koncentrisala svoju glavninu za napad na ove kuće. U 9 sati prve minobacačke granate pogodile su u centar Srba, ah bez očekivanog efekta. Vidjevši da sve zavisi samo od nas, nakon prestanka kratkotrajne vatre našeg minobacača, a pod zaštitom vatre automatskog oružja, krenuh smo u napad. Talijani su ga spremno dočekali. Prve borce koji su se pojavili pred njihovim ciljevima zasuli su mitraljeskom vatrom. Istovremeno su nas zasuli i vatrom malih minobacača. Tražeći zaklon od ubitačne minobacačke vatre, borci su se povukli nazad u kuće trčeći kroz dim eksplozivnih granata, od koga se nisu vidjeli. Nalazeći se na čelu čete s Dušanom Maričićem bih smo minobacačkom vatrom odsječeni od čete ispred talijanskih položaja. Nismo se mogli povući dok nije prestalo dejstva minobacača. Dalji napad na ovome sektoru bio je nemoguć. Doljanska četa, potpomognuta našom bočnom vatrom, uspjela je ovladati Subotinim brdom. Protivnapadom Talijani su je izbacili iz rovova, ah je ona odlučnim protivnapadom ovladala Subotinim brdom. Time je naš položaj u Rajakovoj kući bio olakšan.

Radi zauzeća Srba od točkova vagoneta i gvozdениh ploča s unske pruge, Stevo Brazović s drugovima; je napravio »tenk« ikoji je volovima dovučen na položaj naše čete. Planirano je da borci uđu u »tenk« i da, ga vlastitom snagom doguraju cestom među Talijane kod škole, potom da iskoče i upadnu u školu. »Tenk« je bio tolika težak da ga nismo mogli pomjeriti. Neisfcorišćen ostao je tu do kraja borbi.

Dva voda 2. čete bataljona »Ognjen Priča« stigla, su oko 13. marta iz Lapca i preuzela položaj maše 2. čete u Rajakovoj kući. Na taj način što su ojačale brojno oslabljene snage koje su napadale Srb. Ni napad koji smo preduzeli uz

podršku topa 18. marta nije nam donio uspjeh. Talijani su da bi neometano po danu mogli prelaziti preko ceste zategli preko nje šatorska krila i na taj način se zaklonili iza našeg pogleda i vatre.

U međuvremenu napad na četnike u Gornjem Tiškovcu, koji su se tu grupisali, postao je jedan od uslova za uspjeh u napadu na Srb. Komandant četničkog puka »Kralj Petar II« Pajdca Omčikus predao se 6. marta našoj 2. četi noseći sa sobom puškomitraljez. Njegov zamjenik Nedeljko Keča i poslanik radikalna Stevo Rađenović s oko 15 pristalica pred napad na Srb pobjegh su u Gornji Tiškovac, gdje su se zajedno sa svojim istomišljenicima organizovali za borbu protiv nas. Počeh su da hvataju naiše ljude. Među ostalim uhvatili su i Vasu Sijana, člana KK KPH Gračac, koji se kretao u predjelu Ljubine poljane. Pop Đujić pretrpjevši 3. marta politički poraz na zboru u Plavnu, bez fanatičnih i vjernih pristalica, brzo je osjetio da mu se pruža prilika da ojača svoj položaj, pa je sa svojim pristalicama iz Strmice stigao u Gornji Tiškovac. On je planirao da s Talijanima proдре u Srb. Grupa od oko 100 četnika postala je opasna za nas, pa su preduzete mjere da se likvidira. Za tu akciju određene su dvije čete 2. bataljona 5. krajiškog odreda i naša četa. Jedinicama je komandovao Slavko Rodić, komandant 5. krajiškog odreda.

Poslije napornih borbi u Srbu naša 2. četa je poslata na odmor u Ajderovac, ali seljaci nas zbog naše ušljivosti nisu pustih u kuće dok se nismo okupali. Potom su nam dah svoj čist veš i odijelo. Naš veš su iskuvah, a odjeću isparili u »partizanskoj buradi«. Tek što smo se odmorili, nakon dva dana stiglo je naređenje za pokret u akciju na četnike. Pošli smo pred noć. Do Srba smo lako stigli, ali nam se penjanje prema Osredeima po snježnoj prtini oduljilo. Bio sam negdje na začelju čete. Ispred Osredaka stali smo u stranu da se odmorimo. Ubijedeni da ne možemo stići u Tiškovac prije dana predložili smo da prenoćimo u Osredeima i slijedeće noći krenemo u akciju. Bih smo uporni i uvjereni u ispravnost svojih stavova. Politički komesar čete Pepa Babić odlučno nam je rekao da moramo prije zore stići u Tiškovac, jer su i Krajišnici u pokretu. Naš izostanak izložio bi ih nepotrebnim gubicima i akcija bi propala. Shvativh smo da od naših nogu i volje zavisi hoće li ili ne uspjeti akcija protiv četnika. To saznanje odnijelo je umor iz naših nogu i tijela. Sa začelja sam prešao na čelo i žurio naprijed ne osjećajući umor.

Mi smo nastupah duž Unske pruge od Kaldrme prema Tiškovcu, izlažući se opasnosti da u Tiškovcu upadnemo pod unakrsnu vatru četnika, od kojih je većina poznavala svaku čuku i stazu. Da bi smo stigli na vrijeme, nismo marili za ovu opasnost. Mi smo imah zadatak da napadnemo četnike na željezničkoj stanici i zaseoku Marici, a Krajišnici da im odsijeku odstupnicu ka Uilici i tako ih sve zarobimo. Đujić je s dovedenim četnicima bio u stanici, dok su domaći četnici bih oko zaseoka Marici. Prvi vod je izjutra 21. marta u odlučnom jurišu izbacio četnike iz stanice, izmiješavši se s njima.

Mnogi četnici zajedno s Đujićem bježali su u gaćama i košuljama. Drugi vod koji je napadao prema Marićima, vidjevši da pobježe Đujić, rokirao se prema stanici, trpeći istovremeno vatru od Marica. Odlučnom akcijom zarobljeno je 39 četnika, ah je pobjegao Đujić s grupom četnika. Skoro svi zarobljeni bili su iz Strmice i pušteni su svi kući osim Nedeljka Keče. Krajišnici vršeći u velikom luku zaobilazak stanice preko Uilice zakasnili su, što je omogućilo Đujiću da pobjegne, kao i da domaći četnici ne budu razbijeni. Krajišnici su se

odmah povukli noseći sa sobom dio zaplijenjenih pušaka. Istovremeno su domaći četnici preduzeli napad na našu 2. četu s težištem prema željezničkoj stanici.

Prebacujući se pod četničkom vatrom preko željezničke stanice ušao sam u kuću trgovca Bauka. U njoj sam našao teško ranjenog Iliju Radakovića, koji se nalazio između naših i četničkih položaja. Ne znajući za povlačenje Krajišnika nisam shvatio u kakvoj je opasnosti, ali mi se ipak učinilo da mu prijeti opasnost. Požurio sam da potražim naše da vidim šta ćemo s njim. Sjeverno od stanice našao sam komandira Breku, koji mi je rekao da odmah moramo izvući Iliju jer su se Krajišnici povukli, pa ćemo se i mi povući kad Iliju iznesemo. Vratio sam se pod vatrom četnika na stanicu i rekao Iliji da se naši povlače i da ga moramo iznijeti. On se plašio za naš život dok ga budemo nosili. Usput sam bio poveo Branka i Jovu Marčetića. Od dva koca smo napravili nosila. Ženu trgovčevu ubijedili smo da ćemo joj vratiti jastuke i hiljce, pa nam ih je uz opiranje dala. Pošto je bio teško ranjen, noseći ga na nosilima uz prugu po snijegu, ne bismo ga mogli pronijeti bez gubitaka, kroz četničku vatru, pa smo Branko i ja pokušali da prevaljena pružna kolica vratimo na kolosijek. Bila su preteška za našu snagu i da nije priskočio »Kuznjec« Jovo kolica bi ostala gdje su. Kad su kolica bila na kolosijeku, iznijeli smo Iliju na nosilima pod vatrom četnika. Postavili smo ga na kolica i užurbano gurali uz strmu prugu. Ni jedan nas metak nije pogodio, iako je poneki prosvirao kroz našu odjeću. Za nama se povukla četa. U Dugopolju je Ilija skinut s kolica i prebačen u ambulantu u Begluke. Ranjen je i Nikola Milanović, a četnici su zarobili borca naše čete Branka Rađenovića i zaklali ga. Dok smo mi puštali zarobljenike, oni su jednog jedinog zaklali. Bili su zarobili i Acu Cigamovića i vezali ga, ali je on koristeći vatru našeg puškomitraljeza uspio da im pobjegne. Mada nisu bili potpuno razbijeni, četnici se više nisu usuđivali da misle na akciju prema Srbu. Nakon ranjavanja Ilije prebačen sam iz 1. u 2. vod za vodnog delegata. Po povratku iz Gornjeg Tiškovca naša 2. četa se odmarala u Osredcima.

Dva talijanska alpska bataljona su 25. marta počela odlučan napad na Srpski klanac, uz podršku jake artiljerijske vatre. Naša četa s Osredaka upućena je na Srpski klanac da ojača naše snage. Međutim kako: su Talijani u međuvremenu ovladali Srpskim klancem četa je zauzela položaje iznad Kupirova na zapadnim padinama Jelovih tavana. Teško smo se kretali preko strmih strana po dubokom snijegu. Uz to nismo imali nikakvih zaklona. Tukli smo Talijane 26. marta bočnom vatrom u njihovom nastupanju prema Srbu u koji su ušli uveče. Padom mraka napustili smo ove položaje i krenuli u Osredke, gdje je stigla i 1. četa. Izjutra smo se spremali da krenemo prema Suvaji, radi zatvaranja pravca za Donji Lapac, jer smo očekivali da će Talijani produžiti napad. Međutim, njima nije bilo do napada. Oni su u toku noći napustili Srb i povukli se na Otrić paleći usput sela. Saznavši o tome mi smo s Osredaka krenuli u Srb gdje smo našli zgarište.

Po završetku borbi u Srbu bataljon »Marko Orešković« je bez 2. čete krenuo u zapadnu Liku. U Srbu je ostala 2. četa radi zatvaranja pravca Otrić—Srb—Donji Lapac. Četa se smjestila u Kupirevo, a na Srpski klanac je isturala osiguranje. Pored obezbjeđenja Srba ona je imala zadatak da se bori i s četnicima. Taj je zadatak bio utoliko teži, što četnici u Tiškovcu i okolini nisu bili razbijeni i što nije ništa preduzeto da se spriječi razvoj četništva u zmanjskoj općini. Po završetku borbi za Srb mi smo na tome sektoru imali tri bata-

ljona, što je bilo dovoljno da se za nekoliko dana mobilišu svi naoružani borci u gračačkom kotaru. Umjesto toga bataljon »Stojan Matić« i »Gavrilo Princip« upućeni su prema Udbini, a »Marko Orešković« u zapadnu Liku, što je pogoršalo vojno-političku situaciju na jugu Like.

Našu relativnu pasivnost iskoristili su četnici. Težište svoje aktivnosti oni su usmjerili u Veliku Popinu. Cilj im je bio da naoružane Popince, koji nisu otišli u partizane, okrenu u četnike. Da bi taj plan omeo, Štab 3. ličkog partizanskog odreda isplanirao je akciju razoružavanja seljaka u Velikoj Popini. Uveče

30. marta akciju razoružavanja u Velikoj Popini izveo je jedan vod naše 2. čete i dalmatinski vod. U Podluti i Vrpolju akcija se završila oduzimanjem samo nekoliko pušaka. Seljaci su nam se odlučno uprotivili, ali nisu bili spremni da se s nama biju.

Sličnu akciju smo ponovili 15. aprila s odlučnim planom da ovaj put pohvatamo glavne četničke vođe, a u slučaju oružanog otpora da ga skrsimo. Za ovu akciju izabran je zaselak Podijut u Velikoj Popini i Lukići Cerovci. U Podluti je upućen 1. vod i on je uspio da uhvati tamošnje četničke vođe. U Lukiće je upućen 2. vod podijeljen u dvije grupe sa zadatkom da u dva zaseoka Lukića uhvati Petra i Jakova, kao i Špiru Lukića s njegovom braćom. Prvu grupu je vodio komandir 2. voda Mile Marčetić s vodičem Sitnom Lukićem, a drugu grupu vodio sam ja. Za vodiče su bili određeni DMITAR ČUK, SAJDŽIJA i Dušan Prodanović. Sajdžija se negdje izgubio u noći kad smo došli do Siminog zaseoka, a Dušan je rekao da ne zna put. Morao sam sačekati da Mile izvrši zadatak, pa da nas Simo povede. Oni su uhvatili Petra Lukića. Nakon toga krenuh smo kući Spire Lukića, ali je on neposredno pred naš odlazak pobjegao iz kuće.

U tome periodu Milan Sijan je uputio mene u Rastićevo da ispitam situaciju radi kupljenja oružja u Rastićevu. Na zadatak sam pošao s Brankom Marčetićem i Danom Bogunovićem. U Rastićevo smo stigli poslije pada mraka. Došli smo u kuću seoskog starješine Joše Bogunovića. Na njega smo računali kao na našeg čovjeka. Pored svega toga mi smo bili oprezni. Imali smo spremne bombe da ih upotrijebimo ako zatreba. Jošo nas je lijepo dočekao, ali nam je bilo sumnjivo što- nema nikoga od njegove braće i, druge muške rodbine i komšija. Pitao sam Jošu gdje su ljudi. Odgovorio je da su tu. »Kako tu, kad ih nema?« Na to je Joško rekao: »Odveo ih je Jakov Budimir na Marića glavicu da štite prugu.« »To znači da ste postali četnici i da ćete se tući protiv nas«, rekao sam mu. »Ne, nećemo biti četnici i nećemo se tući protiv vas.« Objasnio sam mu da je to put četništva i saradnje s Talijanima i da ih to neminovno vodi u borbu s nama. Pozvao nas je u kuću na večeru. Mi smo se ustezali, ali smo na navaljivanje pristali, uz prethodnu moju napomenu da će ih mnogo biti mrtvih prije nego mi izginemo. Uz večeru smo mu objašnjavali ciljeve barbe. Poslije večere ispratio nas je iz sela Jovo Bogunović. Po povratku Sijanu sam rekao da su Rastićevljani stupili u četnike i da je za njihovo razoružanje potrebna jača vojna jedinica.

Veću brigu su nam zadavali Đujićevi četnici u Tiškovcu. Krajem marta smo po smrznutom snijegu išli u akciju na četnike u Vaganu iznad TUŠKOVCA. Niz strme strane iznad Vagana jedva smo se kretali. Ko se otisne nije se mogao zaustaviti, dok ne naleti na neku bukvu. Četnici su, osjetivši da se približavamo, pobjegli, ispred nas ne prihvativši borbu.

Nemajući nigdje jačeg uporišta, Đujić je svoje težište usmjerio ka Tiškovcu radi prodora u dubinu slobodne teritorije i radi zaštite područja oko Knina,

kako bi na njemu mogao neometano da organizuje četnike. Zbog toga je oko 10. aprila počeo grupisanje kninskih i grahovljanskih četnika u Gornjem Tiškovcu. Da bi onemogućio Đujićevo dejstvo, Štab 3. ličkog partizanskog odreda pored naše čete za tu akciju je u Srb prebacio Doljansku četnu, a obezbi jedio je i sadejstvo jedne čete 5. krajiškog odreda. Napad na četnike uslijedio je noću između 16. i 17. aprila. Četnici su na planinskim stranama oko Tiškovca zapalili velike vatre. Po vatrama je izgledalo da je njihova glavna grupacija istočno od Tiškovca u Uilici, a da su oko Vagana manje snage. Zato je u Uilicu upućena Doljanska četa s tri voda, a za akciju oko Vagana naša 2. četa i vod Doljanske čete. Po paljenu vatre na Uilici sto četnici su napustili Uilicu i grupisali se iznad Vagana i tako nas naveli na pogrešnu procjenu situacije.

Naša četa se u pravcu Vagana kretala preko Ljubine poljane. Sa Vaganskih bara upućen sam s Danom Bogunovićem na Cigelj radi osiguranja lijevog boka čete. S naima je išao i zamjenik politkomesara 3. ličkog odreda Petar Babić. Jedinice u Uilici su udarile u prazno, a naša je četa na jednom brdu iznad Vagana naišla na četničku glavninu i odmah počela napad. Brojno mnogo jači iz utvrđenih položaja četnici su nas zasuli bombama, u kojima smo mi oskudijevali. Jedna bomba je pala među grupu naših boraca, koju je Mane Medić vratio nazad. Ne mogavši likvidirati četnike, naša četa je odstupila uz zaštitu vlastitom vatrom. Nastupajući za četom četnici su iskoristili dijelom gole, strme strane Gigelja i otvorili žestoku vatru na naše borce. Nekoliko boraca nije se moglo izvući s četom na Cigelj. Kad je četa izašla na Cigelj pod zaštitom puškomitraljeza Jovice Čuka, krenuo sam nazad s Danom Bogunovićem da ih pronađemo. Naše prebacivanje na brisanom prostoru bilo je izloženo žestokoj mitraljeskoj vatri. Ipak smo uspjeli da pronađemo mrtvog Vašu Lalića, rodom iz Homoljca i Svetka, Dimića, koji je ne mogavši da, se izvuče uzeo zaklon pod jednom bukvom, dok je Nikica Grubar odstupio u Tiškovac. S Gigelja se četa spustila u Gornji Tiškovac odakle je produžila u Kupirovo.

Nakon dolaska, 2. čete sa sektora Korenice preko Donjeg Lapca ka Srbu počeli su iz zrmanjske općine d Gornjeg Tiškovca u četnu da dolaze novi borci, naročito poslije oslobođenja Srba. Tako su tada u četnu došli: Đuro Stojavljević Đurac, Đuro Škundrić, Dragan Brkljač, Nikola Lukić Karina, Nikola Novaković, Đuro Novaković, Stevo Grubišić Disikov, Iso Sučević, Simo Lukić, Nikica Lučković, Dušan, Prodanović, Ilija Mrkić, Pajo Mrkić, Milan Marčetić Tenk, Mićam Mićo Marčetić, Ilija Milainović Zekan, Jovan Jovančević, Stanko Kukić, Gojko Kukić, Dmitar Čuk Sajdžija, Jovica, Čuk, Stevo Čuk, Ilija Čuk, Dane Bogunović, Svetko Dimić, Dušan Bogunović, Milan Starčević, Dušan Starčević, Dušan Jokić Duka, Nikola Bogunović Nina, Dušan Bogunović Atletičar, Andrija Bogunović, Đuro Vještica, Stevo Dragišić, Ilija Dragišić Vasiljev, Mihajlo Dragišić, Milan Dragišić, Dušan, Marčetić Dujo, Nikola Marčetić, Dušan Maričić Dujioa, Jovo Prodanović, Rade Jarić, Bogdan Čuk, Jošo Đumić, Dragan Marić, Svetko Marić, Nikola Marić, Mile Marić i Đuro Rodić.

Akcije u sastavu Kombinovanog odreda

Na inicijativu Vrhovnog štaba NOV i, POJ, Glavni štab Hrvatske naredio je Štabu Grupe NOP odreda za Liku da formira Kombinovani odred za dejstva između južne Like i Knina. Za komandanta odreda određen je Petar Kleut, a za politkomesara Maks Baće Milić. U sastav Kombinovanog odreda ušli su:

bataljon »Marko Orešković«, Udarni bataljon, 1. proleterski bataljon Hrvatske i bataljon »Bude Borjan«. Radi prekida točke željezničke pruge kao prvi zadatak odred je imao da sruši vijadukt Bender, a potom da likvidira četnike i Talijane između Knina i južne Like.

Bataljon »Marko Orešković« je 13. maja krenuo na zadatak iz Srba preko Ljubine poiljane i Međugorja. Prenoćio je kod Savića stanova, 5 km sjeverno od Plavna, a njegova 2. četa je sa štabom Kombimovamog odreda, bez odmara, krenula u izviđanje Bendera. Krećući se zapadno od Plavna preko Magarećeg polja izbila je na Kitu, odakle se po dosta svijetloj noći mogao vidjeti Bender i željeznička stanica Plavno. Poslije jednočasovnog osmatranja vratili smo se natrag istim putem. Stanicu Plavno i Bender branio je 211. bataljon alpinaca, dio 3. bataljona 151. pješadijskog puka talijanske divizije »Sassari«, četa karabinjera i četa četnika. Oko stanice i Bendera imali su kameno-betonske bunkere s puškamicama, streljačke rovove, zaštitne zidove i bodljikavu žicu. Vijadukt Bender i željezničku stanicu napadao je naš bataljon, ojačan četom Proleterskog bataljona, brdskim topom i vodom minera. Ostale jedinice su osiguravale napad. Za pomoć Talijanima četnici su mobiliseli sve svoje snage oko Knina, i u Plavnu. U pokretu noću između 14. i 15. maja naišli smo na nekoliko četničkih zasjeda koje smo odbacili. To je imalo za posljedicu da smo docnije stigli na izvršenje zadatka nego smo predviđali. Uz to' naša četa je već bila zamorena obezbjeđenjem Štaba Kombinovanog odreda na izviđanju. Zurili smo da stignemo na vrijeme, pa smo u borbu stupili umorni i znoja vi u zoru oko 4 sata. Uz dobru vidljivost neprijatelj nas je sačekao organizovanom vatrom.

Napadajući ma, lijevom krilu hataljioma, ma željezničku stanicu Plavno i prugu do Bendera, naša 2. četa je energično napala i uspjela, da se uklini između stanice i vjadukta. Napad na stanicu Plavno zadržan je pred bunkerima dobro organizovanom vatrom. Puškomitraljesci 2. voda Jovica Čuk i Rade Varićak uspjeh su da se probiju u ogradu ispred bunkera, ma, stanici ma odstojanju oko

II metara. Kada su Talijani malim bacačima zasuli dio voda, koji je bio lijevo od njih iza zida, prisilili su ga na povlačenje nazad u prve kuće, pri čemu je ranjen Jovo Vukša. Njihov istureni položaj, u usamljenoj zgradi u koju je ulaz kontrolisao teški mitraljez iz bunkera, postao je neodrživ. Da ne bi ostali odsječeni preciznim gađanjem puškarnice bunkera, delegat voda omogućio je izvlačenje smjelih i hrabrih mitraljezaca.

Napad na stanicu nastavljen je enrgično. Oko 10 sati ponovno je izvršen žestoki napad i na Bender. Bombaši su uspješno počeli napad ma stanicu. Međutim, u momentu najvećeg pritiska naše čete na stanicu oklopni voz iz pravca Knina prekinuo je dalji napad. Mitraljeska i puščana vatra odbijala se od oklopnog voza kome nije mogla ništa. Voz nas je iznenadio, jer smo bili uvjereni da su bataljon »Bude Borjan« i Udarni razruših prugu i posjeh položaje s kojih mogu spriječiti intervenciju iz pravca Knina. Sa stanice vlak je produžio ka vijaduktu, gdje se zaustavio, obasipajući vatrom naš bataljon. Po naređenju Štaba odreda počeli smo povlačenje, jer je dalji napad, uz prisustvo oklopnog vlaka, na inače nadmoćne Talijane bio uzaludan. Naša četa se povukla u sjeverni dio Plavna.

Na sastanku Štaba Kombinovanog odreda ocijenjeno je da je do neuspjeha došlo zato što su potcijenjene snage neprijatelja i što su jedinice zakasnile u napadu, a neprijatelj ih spremno dočekao. Odustalo se od napada na vijadukt Bender. Komandant Glavnog štaba Hrvatske naredio je Štabu Kombinovanog

odreda da sedmicu-dvije oстане na teritoriji sjeverne Dalmacije zbog akcija, političkog rada i mobilizacije. Sutradan, 16. maja, odmarali smo se i politički djelovali u Plavnu, u kome je održan narodni zbor u školi i izabran Narodni odbor. Plavanjci ikoje su četnici progonili vratili su se kući.

Bataljon »Marko Orešković« je iz Plavna noću uoči 17. maja krenuo u Zrmanju da razoruža četnike i da poruši Kravljki most na rijeci Zrmanji. Razoružanje četnika u Zrmanji, odnosno njihovo hapšenje, izvršila je naša četa. Zrmanjski četnici do odlaska Talijana iz Zrmanje, koji su bili smješteni u Kasaru, bili su /takođe okupljeni u Kasaru zajedno s Talijanima. Kad su Talijani napustili Zrmanju, osjećajući se nesigurnim u Kasaru, četnici su otišli kućama. Istovremeno su vršili pritisak na partizanske pristalice i učvršćivali četničku organizaciju. Hapšenje ih je prekinulo u poslu. Upravo, bio je to posljednji momenat da se spriječi dalji razvoj četništva u zrmanjskoj općini. Ovom akcijom, izuzev Velike Popine, Rastičeva i Nadvrela gdje su se već bili oformili četnici, prekinut je njihov dalji razvoj. I ne samo to, formiran je partizanski bataljon, koji je dobio ime »Branko Vladušić« po palom borcu naše čete. U Zrmanji je šest četničkih vođa osuđeno na smrt, dok su ostali pušteni kućama.

Naša četa je noću između 22. i 23. maja rušila prugu između Pribudića i Otrića. Ona je u sastavu Kombinovanog odreda učestvovala i u slabo uspjelom razoružanju četnika u Krupi i Golubiću i političkom radu u tim selima. Rad u ovim selima bio je težak, jer su četnici uspjeli uvjeriti narod da su partizani ustaše i da koilju sve živo. Postupkom prema narodu uspjelo ih se uvjeriti bar djelimično da su ih četnici lagali. Za uspješan rad trebalo je više vremena, a mi ga nismo imali, jer je stiglo naređenje Glavnog štaba Hrvatske da se vratimo u Liku. Talijani su bombardovali jedinice Kombinovanog odreda i tukli artiljerijom Krupu, pa je bilo gubitaka. Odred se preko Alana vratio u Liku. Drugi vod naše čete, kao najbolji poznavalac terena, dobio je zadatak da preko Rujišta i Velike Popine prenese dva teška ranjenika na nosilima i više lakših na konjima, kao i da ih obezbijedi od četnika. Ovaj zadatak smo uspješno izvršili. Poslije odmora u Srbu vod je otišao u sastav bataljona prema Korenici.

Partijsko-politički rad u četi

Suština, partijsko-političkog rada u četi bila je da se odlučno trebamo boriti protiv Talijana i njihovih saveznika — ustaša i četnika. Za ostvarenje te ideje bili smo spremni na sve žrtve. Naš rad se svodio na djelovanje u četi da se niko ne pokoleba i da u borbi ispolji što veću hrabrost. Neprijatelja smo žestoko mrzili. Pažljiv odnos prema narodu i pružanje pomoći seljacima gdje dođemo, takođe je bilo u središtu naše pažnje. Vijesti nismo redovno dobijali. Kad ih dobijemo, odmah bismo ih pročitah. Na Kamenskom je težište naše kultumoprosvjetne aktivnosti bilo na učenju i pjevanju revolucionarnih pjesama. Najviše smo pjevali »Bilećanku« i »Vanjika, Vanjka«.

Dolazak Josipa Caziya u četu radikalno je intenzivirao političko-partijski i kulturno-prosvjetni rad. Po dolasku iz Zagreba u Liku 26. decembra 1941. godine Cazi je raspoređen u bataljon »Marko Orešković«. Okružni komitet KPH za Liku odredio ga je za sekretara partijske organizacije u bataljonu. Čelija je bila pod direktnim rukovodstvom Okružnog komiteta. Inače, u bataljonima koji

nisu bili pokretni kao naš, partijska organizacija bataljona je bila vezana na Kotarski komitet. Kao bataljonski partijski rukovodilac Cazi nije htio ostati u Štabu bataljona, nego je došao u našu četvu kao običan borac i stupio u prvi vod. On je bio stari član Partije, sindikalni borac, robijaš i proleterski pisac. Svima nam je imponovao, osobito nama mladima koji smo s velikom pažnjom slušali svaku njegovu riječ.

Pošto je u Škarama primljen u Partiju Ilija Radaković, a za kandidate za članove KPJ Boško Marić i Pepa Babić, po dolasku Cazi ja u četvu 17. januara 1942. primljena su u KPJ tri druga iz 1. voda, među kojima i autor ovog članka. Kad nam je Cazi u Končarevom Kraju slijedećeg dana saopćio da smo primljeni, Dušan Bursać i Stevan Marić pitah su da li će kao članovi Partije moći kad otići kući. Ja sam bez predomišljanja radosno prihvatio prijem u Partiju. Prije toga mislio sam : ako najbolje radim i borim se biće dobro ako me za dvije godine prime u Partiju. Bilo je to, daikle, iznenađenje za nas. Pitanje Dušana i Stevana, iako smo bili spremni na sve, svjedoči o tome koliko je član Partije izgledao visoko u našim očima. Smatrah smo da stupanjem u Partiju preuzimamo takve obaveze po kojima više ne odlučujemo sami o svojim planovima.

Ni skojevska organizacija u našoj 2. četi nije zaživjela do dolaska Josipa Oazija. On je pažljivo pratio što je do njegovog dolaska urađeno. Govorio je omladincima u četi o SKOJ-u, o sudbini sekretara SKOJ-a koje je poznavao: Miji Oreškom, Josipu Debeljaku, Zlatku Šnajderu i drugim. Govorio je o Partiji, SSSR-u, Crvenoj armiji, Komsomolu, karakteru rata i slično. Upoznavši dobro borce smatrao je da svaki borac može biti član SKOJ-a. Na jednom sastanku s borcima omladincima oiko 10. januara 1942. godine izvršio je masovan prijem omladinaca u SKOJ, pa je broj skojevacu u četi narastao na oko 20. Za pročelnika SKOJ-a izabrali su mene, a od Zrmanjaca u aktivu su bili: Vlade Maričić, Jovo Marčetić, Branko Marčetić, Jovo Bogunović, Branko Vladušić, Dušan Vladušić, Obrad Dimić, Nemanja Marčetić, Bogdan Orelj, Dane Škundrić i Milan Prodanović. I kod prijema u SKOJ nekoliko borbenijih i svjesnijih boraca smatralo je da biti član SKOJ-a nadmašuje njihove mogućnosti. Kad smo im objasnili da oni već sada po svome radu ispunjavaju sve uslove za člana SKOJ-a, dali su pristanak da budu članovi SKOJ-a. Na sastancima aktiva SKOJ-a govorili smo o vanjskom i unutrašnjem neprijatelju, osobito o izdajničkoj vladi u Londonu, četnicima, saradnji Talijana i četnika, o bratstvu i jedinstvu i o izgradnji socijalističkog društva u našoj zemlji. Krajem januara, nakon razdvajanja 1. i 2. voda, ovaj rad je nešto oslabio. Intenziviran je nakon oslobođenja Srba.

S obzirom da je partijska ćelija obuhvatala komuniste cijelog bataljona i s obzirom na odvojenost četa, borbe i ostalo, do borbi u Srbu nismo držali sastanak cijele organizacije. S nama članovima Partije u 2. četi radio je Cazi, vodeći neprekidno razgovore o rješavanju raznih problema u četi i objašnjavajući razne političke stavove. Prvi sastanak ćelije na kojem smo prisustvovali i mi članovi Partije 2. čete, održan je u Srbu. Sastanku je prisustvovao sekretar Kotarskog komiteta KPH za Lapac Perica Dozet. Cazi je podnio izvještaji o našem radu, a Dozet je kritikovao rijetko održavanje sastanaka. Takođe nas je ukorio što smo dozvolili Gojku Polovini da pođe s nama u borbu za oslobođenje Srba.

Po oslobođenju Srba formirane su partijske ćelije po četama. Za sekretara ćelije u 2. četi izabrali su mene i kao sekretar ćelije ušao sam u bataljonski biro

Partije. Poduzeli smo mjere da primamo nove članove Partije. Najprije smo ih kandidovali, pa primah u Partiju. Kandidovali smo starije drugove koji nisu bili u SKOJ-u, kao i neke skojevce. Kandidovani su Dušan Maričić, Mile Marčetić, Mane Breka i Jovo Marčetić. Koncem aprila, ili početkom maja, svi su primljeni u Partiju, izuzev Mane Breke, koji je bio premješten za komandanta bataljona »Bičo Kesić«. Kad se primalo u Partiju, sastanku je prisustvovao i Cazi. On mi je rekao: »Nešto previše forsiraš te tvoje žandare.« Mislio je da su oni u borbu došli zato što im se ratuje, a ne zato što su svjesni borbe i uloge Partije. Objasnio sam mu da su svjesno posili u borbu i, da je već u Zrmanji s njima radio Milojko Cuk.

Početkom maja dobili smo direktivu da u četi formiramo Savez mlade generacije. Svi stari borci su već bili u SKOJ-u, a i neki novi. Zato je bilo malo boraca za prijem u Savez mlade generacije. Početkom maja izvršili smo masovan prijem u ovaj savez. Primili smo i neke drugove koji su imali više od 30 godina, pa i starog Milu Polovinu. Kad smo postavili pitanje da on nije prestar, politkomesar čete Boško Marić rekao je: »On je mlad duhom«, pa je tako ušao u omladinsku organizaciju.

U četi smo imah malo marksističke i napredne literature, skoro ništa. U Končarevom Kraju dobili smo Istoriju boljševičke partije, Uzoranu ledinu i Naši u Španiji. Ovo je individualno čitao ko je htio. Pročitao sam sve, pa i Istoriju boljševičke partije, koja srećom nije imala IV glavu.

Cazi je organizovao pisanje i četnih novina, koje su dobile naziv »Crvena zvijezda«. Izašla su tri broja na položajima Homoljac — Končarev Kraj. List je rukom pisao i vrlo lijepo ilustrovao Simo Dubajić. Cazi je imao smisla da nas, koji nismo imali vjere u svoje spisateljske sposobnosti, podstakne i pomogne nam da odaberemo temu i da nam poslije ukaže što trebamo ispraviti. Nikom nije vraćao članak, s motivacijom da ne valja. Kad sam mu rekao da ne znam

o čemu bih pisao, odgovorio mi je: »Piši o životu svojih seljaka.« Napisao sam članak o teškom životu naših seljaka i kako su poslanički kandidati pred izbore obećavali da će napraviti puteve i cisterne u našem bezvodnom kraju i dati cement za đubranike, kao i da poslije izbora ta obećanja nisu izvršena. Cazi je u listu objavljivao pjesme i reportaže.

Posebne su zasluge Josipa Cazija za političko-partijski i kulturno-prosvjetni rad u našoj četi. Osobito je značajna njegova uloga u izgradnji kadrova u četi, naročito političko-partijskih. On nas je učio da strpljivo rješavamo probleme, da pomažemo drugovima u radu. Nikad nije govorio da nekoga treba kazniti. Njegova je preokupacija bila kako pomoći drugu i kako ga podučiti. Smatrao je da ratne uslove trebamo iskoristiti za učenje drugova da bi po oslobođenju mogli uspješno da vrše razne civilne dužnosti. Posebno nam je ukazivao da je naša dužnost da pomognemo dobrim borcima, ali slabo obrazovanima, da

oni steknu veće znanje, da ne bi poslije oslobođenja radili poslove nekvalifikovanih radnika. Mislim da smo mi, ikoji smo radili s njim u četi, uspješno na raznim dužnostima primjenjivali njegov način rada.

Branko Milinković
Mane Breka

Odlazak prvih partizana iz Zrmanje u bataljon »Marko Orešković«

Na sastanku Okružnog komiteta KPH za Liku, održanom 11. septembra 1941. godine u Donjem Lapcu, pored ostalih zadataka, postavljena je i reorganizacija dotadašnjih vojnih jedinica u partizanske bataljone. Na Konferenciji vojnih delegata Like, koja je održana pod rukovodstvom Marka Oreškovića deset dana kasnije na Kamenskom, između ostalog, zaključeno je da treba organizovati čvrste i disciplinovane jedinice sposobne za, borbu protiv svakog neprijatelja. Na osnovu odluke OK KPH za Liku i Štaba, Grupe NOP odreda za, Liku na jugu Like trebala je da se formira jedna, partizanska četa.

O ideji i potrebi formiranja jedne pokretne partizanske jedinice — odreda, u čiji sastav bi ušla i grupa boraca iz Zrmanje, Zrmanjci su prvi put čuli kada su sa svojom četom pod komandom Milojka Čuka¹ učestvovali u napadu na Pištalsku dragu i kasnije kada su branili položaje kod Doljana.

U drugoj polovini septembra i u oktobru 1941. godine formirane su seoske čete i vodovi i oko 400 njihovih boraca je položilo partizansku zakletvu. Iz ovih jedinica izdvojili su se i borci za bataljon »Marko Orešković«, zatim samo mjesec dana kasnije za bataljon »Gavrilo Princip«, kasnije i za bataljon »Branko Vladušić« i druge jedinice. U prvim razgovorima oko formiranja partizanske čete ma Tromedi, pored ostalih, učestvovao je i Milan Tankosić, tada terenski partijski radnik, koji je dao i inicijativu za njeno formiranje. Međutim, čitav posao oko priprema, organizacije i odlaska boraca iz Zrmanje u tu četu nosila je zrmanjska partijska organizacija. Drugovi Vaso Sijan, Milojko Čuk, Smilja Pokrajac i Vaso Prodanović dogovorili su se o svim političkim i organizacionim pripremama, posebno o izboru boraca, kako bi odabrali najbolje za četvu, a ujedno 'ostavili neophodan broj aktivista za rad na terenu. Održano je više sastanaka i dogovora. Razgovarano je pojedinačno s drugovima koji su dolazili u obzir da stupe u tu jedinicu. Slične pripreme, kao u Zrmanji, vršene su i na Otriću pod rukovodstvom Ilije Radakovića Idže. Otrićani su u vezi s formiranjem čete održali zbor u Rastičevu.

¹ Milojko Čuk, učitelj, predratni član Partije, jedan je od najviđenijih ljudi i organizator ustanaka u zrmanjskoj općini. Komandant je 10. gerilskog odreda. Krajem 1941. postavljen je za komandanta bataljona »Gavrilo Princip«. Poslije je vršio razne dužnosti; bio je zamjenik političkog komesara brigade, radio u obavještajnoj službi i dr. Čitava njegova porodica aktivno je učestvovala u NOB-u. Njegova supruga Jeta je početkom 1942. s tek rođenim sinom bila uhapšena od Talijana i zatvorena u Kninu. Mali Miki je tako bio ne samo jedan od prvih nego sigurno i najmlađi žitelj Zrmanje koga je okupator stavio u zatvor. Sestra Jela, učiteljica, član SKOJ-a, kasnije i Partije, bila je jedan od poznatih partijsko-političkih radnika u Lici. Brat Ilija, pravoslavni sveštenik, učestvuje aktivno u NOB-u od 1941. godine, bio je, između ostalog, član Kotarskog NOO-a Gračac. Sestra Mileva, također, aktivno učestvuje u NOB-u. Otac Nikola, stari Bakula, općinski blagajnik, slijedio je put svoje djece i aktivno pomagao NOP iako je bio teško bolestan (šlogiran).

Borci 6. ličke divizije u pokretu.

U drugoj polovini novembra 1941. najveći broj boraca iz Zrmanje okupio se u Guduri kod kuće Mile Marčetića. Gudura je tada, kao i tokom cijelog rata, bila sto posto partizanska. Zato je bilo logično i normalno da se u tom selu i kod te kuće okupila, prva veća grupa partizana radi odlaska na formiranje čete. U toj grupi bili su: Mane Breka Mainiša, sada general-majoir JNA u penziji, Dane Bogunović Šaša, sada potpukovnik JNA u penziji, Sava Ćuk, sada kapetan u penziji, Dušan Dronjak Ćić (u ratu bio komandir čete, poginuo nesrećnim slučajem 1952), Mile Marčetić (umro poslije rata), Nemanja Marčetić (poginuo 22/23. oktobra 1942. kod Gline kao zamjenik političkog komesara čete), Dušan Maričić (poginuo 12/13. septembra 1942. kod Škara Otočca kao zamjenik komandanta bataljona), Dušan Marčetić Dujo, kapetan u rezervi, sada član Republičkog odbora SUBNOR-a Hrvatske, Rade Milanović, sada major JNA u penziji, Borivoje Orelj Boča, sada major JNA u penziji, Rade Prodanović Mićan (poginuo 1944. kod Drvara kao komandir voda), Dušan Šujica (poginuo oktobra 1942. kod Gline kao zamjenik komandira čete), Branko Vladušić (narodni heroj, poginuo marta 1942. kod Srba kao desetar i puškomitraljezac) i Dušan Vladušić, sada pukovnik JNA u penziji — svi iz Zrmanje, zatim iz sjeverne Dalmacije: Simo Dubajić i Stevo Perić.

Ova grupa potpuno naoružana i opremljena krenula je u Prljevo i kod kuće Škundrića se sastala s borcima iz Prljeva i Palanke: Vašom Sijanom (poginuo 1942), Đurom Dimićem (poginuo poslije rata u saobraćajnoj nesreći kao vazduhoplovni oficir u penziji), Obradom Dimićem Talijanom, sada pukovnik JNA u penziji, Perom Dimićem (umro poslije rata kao rezervni kapetan), Danom Skun-

dničem (poginuo 27. februara 1942. kod Donjeg Lapca), Gojkom Pupavcem (poginuo /kao politički komesar čete juna 1943. na Sutjesci) i drugi. Ovako objedinjena grupa krenula je na Ljubinu poljanu. Tamo su već bili stigli Miloško Čuk, Vaso Prodanović i još neki drugovi koji su pripremali ovaj skup i formiranje čete. Nešto ranije stigla je na Ljubinu poljanu i grupa boraca s Otrića u kojoj su bili: Ilija Radaković, sada general-pukovnik, Vlado Marčić, sada general-major u penziji, Jovo Bogunović, sada pukovnik u penziji, Jovo Marčetić, sada pukovnik u penziji, Dušan Budimir, sada penzioner i još neki.

Ovdje treba napomenuti da odziv boraca i želja za stupanjem u partizansku četu bili su mnogo veći nego broj onih koji su stvarno stupili u tu četu. Tako na Ljubinu poljanu nisu stigli svi koji su to željeli. Jedan broj drugova koji je prisustvovao formiranju čete morao se po partijskom zadatku vratiti ponovo na teren Zrmanje (Vaso Šijan, Miloško Čuk, Vaso Prodanović, Gojko Pupavac, Dušan Marčetić i još neki). Oni su s uspjehom izvršili sve zadatke koje su imali u vezi formiranja čete i sada su trebali nastaviti s političkim radom na terenu i mobilizacijom novih boraca.

U vremenu od 21. do 25. novembra 1941. godine završeno je formiranje čete. U njen sastav, pored boraca iz zrmanjske općine, ušli su i borci Tiškovca, Ličke Kaldre i nekoliko Dalmatinaca. Drugi zrmanjski vod brojao je 27 boraca. Poslije formiranja četa je krenula za Kamensko, a na Ljubinoj poljani ostalo je nekoliko boraca da održavaju logor — bazu. Tu je kasnije organizovana neka vrsta magacina za opskrbljivanje partizana, koji su u narednim mjesecima povremeno boravili na Ljubinoj poljani. Na Kamenskom je 29. novembra 1941. formiran bataljon »Marko Orešković«, a ova četa je postala njegova

2. četa. Tom prilikom naredbom Štaba Grupe NOP odreda za Liku određen je i komandni sastav te je, među ostalim, za komandira zrmanjskog voda, odnosno

2. voda 2. čete, postavljen Mane Breka, a za političkog delegata voda Ilija Radaković.

Iako je četa u sastavu bataljona uskoro otišla na sektor Otočca, Zrmanjci su i dalje održavali veze sa svojim borcima. Neki od boraca: Đuro Dimić, Sava Čuk i Dane Bogunović u zimu 1941/42. godine vratili su se u Zrmanju kao bolesni pa su po selima pričali o borbama bataljona s Talijanima i domaćim izdajcima. U Zrmanji su prikupljeni vuneni odjevni predmeti za borce. Organizovano je prebacivanje hrane (brašna) iz mlinova na Ljubinu poljanu. Bilo je slučajeva da je po 30 ljudi, uglavnom omladinaca, nosilo svaki po vreću s po 2—3 varjaka brašna. Kakav je to podvig može se samo zamisliti kada se zna koliko je to dugačak i naporan put preko urvina, pruge i visokih brda i da je to rađeno noću, ponekad po jakoj zimi i dubokom snijegu. Pored ostalih akcija pripremali su se i: novi borci za partizanske bataljone. Veći broj novih boraca sada stupa u gračački partizanski bataljon »Gavrilo Princip« koji počinje da se formira u decembru 1941. godine, dok ih jedan broj, oko 45, početkom 1942. odlazi u bataljon »Marko Orešković«.

Borci iz zrmanjske općine prošli su s bataljonom »Marko Orešković« slavan put. Na tom putu njih 23 su pao za slobodu i to 10 u 1942. godini, 4 u 1943. godini, 6 u 1944. godini i 3 u 1945. godini. Od preživjelih boraca petorica su poslije rata umrli zbog narušenog zdravlja i ratnih posljedica. Među prvima su poginuli Dane Škundrić i Branko Vlačić. Dane Škundrić, inače radnik, 1941. godine postao je član SKOJ-a. Učestvovao je u naprednom omladinskom pokretu i prije rata i to u vrijeme kada je kao sobar radio u Studentskom domu u

Beogradu d družio se sa studentima ljevičarima. U svim barbama pokazuje se kao vrlo hrabar i odlučan borac. Junački je poginuo kao pomoćnik puškomitraljesca 27. februara 1942. u borbi s Talijanima na Donjem Lapcu. Samo pet dana poslije ovoga, 4. marta 1942. godine, u Srbu u borbi, također s Talijanima, junački gine Branko Vladušić. On je imao 23 godine kada je počeo ustanak. Već u prvim akcijama se pokazao kao vrlo smion i snalažljiv borac. Bio je član SKOJ-a. Isticao se izuzetnom hrabrošću i junaštvom. Junački je poginuo na položajima kod Srba. Za izuzetnu hrabrost i heroizam proglašen je za narodnog heroja. Među poginulima su i poznati junaci i rukovodioci : Dušan Maričić, zamjenik komandanta bataljona, Nemanja Marčetić, zamjenik političkog komesara čete, Dušan Šujica, zamjenik komandira čete, Jovo Prodanović, komandant bataljona, Đuro Vještica, politički komesar bataljona, Nikola Novaković, komandant bataljona i drugi. Svi su oni dali najviše što se može dati u borbi za slobodu. O nekim od njih je pisano i još će se pisati. Međutim, nema dovoljno pogodnih riječi kojima bi se čitav njihov život i borba opisali. Sigurno je da će njihovi primjeri i podvizi ostati u trajnom sjećanju preživjelih saboraca i mješтана, a i šire od toga.

Interesantno je na kraju ovoga priloga spomenuti da se nepunih šest mjeseci poslije odlaska prve grupe partizana iz Zrmanje na istom mjestu, odakle je grupa krenula, kod kuće Mile Marčetića u Guduri 16/17. maja 1942. godine našla cijela 2. četa s komandirima Dušanom Maričićem. S četom je bio i štab bataljona. Od prve grupe partizana iz Zrmanje jedino nije bilo poginulih Dane Škundrića i Branka Vladušića, kao i nekih koji su po zadatku prešli u druge jedinice (kao Mane Breka koji je postavljen za komandanta bataljona »Biće Kesić« i još neki). Sada je četa došla sa zadatkom da oslobodi Zrmanju. Te noći Dušan Maričić se s četom priklao četničkom stražaru koji je čuvao hivšu žandarmerijsku stanicu, razoružao ga i na belu četu upao u kasarnu, gdje su na spavanju pohvatani članovi četničkog štaba, a kasnije zarobljeni i svi ostali četnici. Tada su oslobođeni Zrmanja, Palanka i druga sela. Zahvaljujući prethodnom radu organizacija KPH i SKOJ-a, u vezi s tim političkim opredjeljenjem većine stanovništva, kao i prisustvu jačih partizanskih snaga (Kombinovani odred), u Zrmanji je za svega nekoliko dana 21. maja 1942. godine formiran novi bataljon koji je dobio ime po narodnom heroju Branku Vladušiću, jednom od prvih partizana koji su tačno šest mjeseci prije ovog datuma krenuli u bataljon »Marko Orešković«.

Jovan Babić

Prva četa gračačkog partizanskog bataljona »Gavrilo Princip«

Reorganizacija ustaničkih jedinica na području Like u čvrste i disciplinovane vojne jedinice vršena je dosta dugo i uglavnom je zavisila od cjelokupnog procesa pregirupisavanja ustaničkih snaga na pitanju otpočinjanja borbe protiv talijanskog okupatora. Manje ih više taj proces je jednako tekao za cijelu Liku, pa se u tom pogledu ne uočavaju neke pogodnosti za područje kotara Gračac, osim što je išao nešto sporije. S obzirom na jake talijanske okupacione snage koje su uporno branile za njih posebno značajne komunikacije cestu i prugu Ogulin—Knin i podstrekavale, organizovale i usmjeravale četničke snage tako da će one u odnosu na neke koitareve u Lici postati znatno brojnije pa će i određenije uticati na čitavi tok zbivanja na području kotara Gračac.

U reorganizaciji vojnih jedinica u Lici posebno je značajan stav OK KPH za Liku da tu akciju isključivo vodi KP i da sve njene konce čvrsto drži u svojim rukama. Poučeni iskustvima iz prvih ustaničkih dana komunisti Like su taj stav uporno sprovodili. Ta upornost, s obzirom na snažan razvitak ustanka praćen elementima spontanosti, neorganizovanosti, šovinističkih i pročetničkih u taca ja, jako je uočljiva u kotaru Gračac, prividno čak i pretjerana, ali u cjelokupnosti razvitka objektivno nužna.

Budući da je početkom oktobra 1941. godine prestala s radom Komanda gračačkog sektora, povezivanje, učvršćivanje i usmjeravanje seoskih četa koje su raspolagale s oko 700 pušaka i 7 puškomitraljeza, izuzimajući tu općinu Lovinac koja je tada bila vezana za partijsko rukovodstvo kotara Gospić, preuzeo je na sebe KK KPH za Gračac, čije je sjedište bilo u Bruvnu. U tom smislu i čitavom vojnom reorganizacijom na području kotara rukovodio je taj komitet. Razvijajući političko djelovanje u pravcu otpočinjanja borbe protiv talijanskog okupatora, između ostalog, tokom oktobra i novembra 1941. godine postignuti su značajni rezultati u polaganju vojničke zakletve kojom je gotovo čitav sastav seoskih četa i vodova izrazio spremnost za otpočinjanje borbe protiv talijanskog okupatora. Mada su zakletve, u znatnom broju, provedene javno i u najvećem broju popraćene vidnim oduševljenjem za borbu, one nisu bile odraz pravog stanja, i raspoloženja, jer su postojale i tendencije nastavljanja mirnog života, vezivanja četa i vodova za odbranu svoga sela od ustaša, kao i raspirivanja šovinističko-osvetničkih strasti protiv Hrvata.

Upravo poslije provedenih zakletvi pročetničke snage prelaze u snažnu protuofenzivu. Povezujući se sve više s talijanskim okupatorom, one razvijaju snažnu agitaciju protiv napadanja Talijana. U toj agitaciji one idu i dalje pa napadaju pojedine komuniste da su neprijatelji naroda, da, primaju ustaše u svoje redove koji sve više preuzimaju rukovodeću ulogu. Pored te za narod vrlo štetne agitacije, ove snage sve više podstiču šverc čiji kanali upravo vode preko ovog kotara iz Bosanske krajine i ostalog dijela Like prema Dalmaciji i obratno. U švercersku mrežu pročetničke snage kao i Talijani ubacuju svoje agente koji

šire destruktivne glasine, uglavnom usmjerene na pasivizaciju seoskih četa i vodova a ujedno i prikupljaju podatke o istaknutim aktivistima NOP-a s ciljem da ih se u agitaciji napada ili čak potajno; likvidira.

Pri ovakvoj situaciji i s obzirom na činjenicu da borba protiv talijanskog okupatora još nije povedena ni u ostalim dijelovima Like, niti u susjednoj Bosanskoj krajini i Dalmaciji, Kotarskom komitetu je bilo jasno da se seoske čete ne mogu jednostavno i brzo reorganizovati u Gračački bataljon, zacrtan planom reorganizacije vojnih jedinica u Lici od strane CK KPH i Štaba Grupe NOP odreda za Liku. Suočen s činjenicom čak i mjestimičnog gubljenja kontrole nad seoskim četama i vodovima, Kotarski komitet KPH za Gračac pojačava svoju djelatnost u dva pravca, Nastoji da učvrsti seoske čete i vodove češćim obilaženjem od strane aktivista NOP-a tražeći u njima oslonca na ljude koji su odlučnije prihvatili liniju NOP-a. Istovremeno osniva leteće vodove u Velikoj Popini, Bruvnu i Mazinu s početnom namjenom sprečavanja šverca i pljačke, kao i likvidacije talijanskih agenata, ah s perspektivom da postanu jezgra pokretnih jedinica od kojih će obrazovati Gračački bataljon. U istu svrhu povremeno se u pojedinim selima, stvaraju udarne grupe od pripadnika seoskih četa za koje se smatralo da su privrženiji NOP-u.

Zakupljenost ovim djelovanjem kao da baca u zasjenak akciju prijavljivanja dobrovoljaca za bataljon »Marko Orešković«. O ovoj akciji nema sačuvanih dokumenata ali s-u podaci o njoj dobijeni od dijela učesnika više nego ubjedljivi. Krajem novembra (23) iz dijela zрманjske općine otišlo je u bataljon »Marko Orešković« 26 boraca. To je učinjeno u sveopćoj akciji za popunu toga bataljona, inicijativom i djelovanjem uglavnom Milojka Čuka, Vaše Sijana, Vase Prodanovića i Milana. Tank osića. U ostalim dijelovima kotara. Gračac nisu poznati podaci da li se i koliko ljudi prijavilo; za odlazak u bataljon »Marko Orešković«.

Međutim, ima dosta usmenih podataka učesnika da je krajem novembra i djelimično u prvim danima decembra Kotarski komitet KPH za Gračac preko svojih povjerenika, proveo opsežnu akciju upisivanja boraca za partizanski bataljon. Ta je akcija vršena najvećim dijelom tajno; ili polutajno, a prikupljeni spiskovi boraca su morali proći kroz još jednu ih više provjera. U ovoj akciji zapaženiji su Tome Nikšić, član OK KPH za Liku, Nikola Krajnović, Petar Kesić Bićo i Ljubo Knežević za čitavi kotar, Nikola Babić Nikica, Marko Vojnović, Tomo Ilić, Rade Vojnović Medan i Petar Vojnović za općinu Mazin ; Đurađ Pokrajac, Petar Krtinić Perića, Petar Čuturilo Zebić i Milan Krajnović za općinu Bruvno; Milojko Čuk, Vaso. Prodanović, Smilja Pokrajac, Vaso Sijan, Vaso Jarić, braća Jovo i Stevo Grubišić, Gnjatija Labus, Ilija Jovanić, Isak Marčetić i Glišo Čuk za općinu Zrmanja ; Petar Čiča i Đuro Drobac za selo Grab ; Dušan Munižaba, Ilija Cvjetković, Đuro Brčín, Dragan Dukić i Grga Skorin za grad i njegove zaseoke Podkokimu i Dukiće; Stevo Lončar, Aleksandar Radaković Aoo, Nikola Đekić Nikica, Ranko Gaćeša, Mile Gleda, i Todor Gleda za Stikadu; Đuro Cvjetković Duka i Dane Cvjetković za selo Glogovo; Dušan Ivanić i Nikola. Miljuš za Omsicu i Kijane.

Iako su ove i slične akcije stvarni uvod u stvaranje gračačkog partizanskog bataljona, do realizacije toga put je bio. još dug. Kotarski komitet KPH za Gračac vrlo je oprezno provjeravao spiskove prijavljenih dobrovoljaca uz istovremeno i dalje stavljanje težišta na učvršćenje seoskih četa i vodova, pri čemu nisu izostajala vjerovanja da će ih se u dogledno vrijeme uspjeti u cjelini pokre-

nuiti u borbu protiv talijanskog okupatora. A (postojale su i stvarne teškoće u izdvajanju pojedinaca i grupa iz seoskih četa i vodova, jer je to objektivno značilo feidamje s tim sistemom te otvoreno i oružano suprotstavljanje politici nedaranja talijanskog okupatora, Znajući to pročetničke snage su svaki pokušaj izdvajanja proglašavale izdajom što' nije ostajalo bez uticaja na još nedovoljno izdiferenciranu ustaničku masu. Upravo svako odugovlačenje sa stvaranjem pokretnih partizanskih jedinica išlo je u korist pročetničkim snagama. Otuda su Okružni komitet KPH za Liku i Štab Grupe NO odreda za Liku požurivali stvaranje Gračačkog partizanskog bataljona. Nakon njihovog dogovora, vjenovatno 22. ili 23. deoembra 1941. godine, postavljeni su komandant i politički komesar tog bataljona Milojko Ćuk i Petar Kesić Bićo. Naredba o postavljanju ne postoji ali se to vidi iz izvještaja Štaba Grupe NOP odreda za Liku od 23. decembra 1941. godine.

Ovo postavljanje Milojku Ćuku saopćio je Petar Kesić Bićo 24. decembra 1941. godine. Milojko Ćuk dozvoljava da je to moglo biti i 23. decembra, ali je siguran da je iz Zrmanje krenuo 25. decembra ujutro i već uveče stigao u Brvno i javio se Kotarskom komitetu KPH za Gračac. Njega je malo iznenadila činjenica da u Brvnu nije postojala lorganizovana vojska, jer mu je Bićo saopćio da treba da primi bataljon. Posebno ga je začudilo što se u Kotarskom komitetu KPH za Gračac još uvijek diskutovalo koga da odri do za komandanta, da bi se na kraju složili, da to bude ion, iako su to znali iz primljenog naređenja. I okolnost da je Kotarski komitet bio bez sekretara, a dolazak novog — Branka Ognjenovića se očekivao tih dana, nije išla u prilog odlučnijem i bržem djelovanju na stvaranju Gračačkog bataljona. Pored toga tek postavljeni politički komesar bataljona Petar Kesić Bićo odlazio je na partijski kurs u Trnavac kod Korenice, kao i Đurađ Pokrajac koga je Kotarski komitet KPH Gračac predvidio za operativnog oficira bataljona. Tako je u stvari ostao sam komandant bez štaba i vojske, a trebalo je obaviti veliki posao da bi se prikupilo i organizovalo predviđenih 100 do 120 boraca.

Uz angažovanje svih članova Kotarskog komiteta, komunista po selima i istaknutijih aktivista NOP-a, kao i samog komandanta bataljona dio toga posla obavljen je do 20. januara 1942. godine. O toku tog procesa nema pismenih izvora a ni pismeni podaci savremenika nisu najpouzdaniji. Prema njihovim sjećanjima Kotarski komitet je imao po selima svoje punktove od po jednog ili više povjerenika koji su radili na pridohijanju i izboru boraca za odlazak u Gračački partizanski bataljon. Veza s njima održavana je tajno, usmenim ili pismenim porukama preko posebno odabranih kurira ih slično. Taj sistem nije ostao bez uticaja na kvalitet organizacije prikupljanja boraca. Dobrim dijelom od njihove aktivnosti, snalažljivosti, odlučnosti i povezanosti! s Kotarskim komitetom zavisio je uspjeh prikupljanja boraca za bataljon, pri čemu se ne zanemaruje uticaj stvarnog odnosa snaga u seoskim četama i vodovima, Upravo pojačana aktivnost na okupljanju boraca za Gračački bataljon dovela je do dalje polarizacije ustaničkih snaga, posebno na pitanju otpočinjanja borbe protiv talijanskog okupatora. Kako su se u toku januara 1942. godine sve više razbuktavale borbe protiv talijanskog okupatora na području Korenice i rukovodstva NOP-a u Hrvatskoj i u Lici insistirala su da se ta borba prenese na sve krajeve Like, to su i pročetničke snage na području kotara Gračac energično stupile u akciju zagovaranja politike nedaranja Talijana. Ove snage sada prelaze u otvorenu prijetnju svima onima koji bi pokušali da napadnu talijanske okupatore na

području katara Gračac, a također prijete i onima koji bi, iz bilo kojih razloga izrazili želju za odlazak iz seoskih četa i vodova. Upravo u ovoj situaciji pročetničke snage su grčevito nastojale da očuvaju sistem seoskih četa i vodova, nazivajući ga bedemom odbrane naroda od ustaša.

Ovo je, i pored izvjesnih orgnaizacionih slabosti i nedovoljne odlučnosti Kotarskog komiteta KPH za Gračac, znatno uticalo na remećenje plana stvaranja Gračačkog partizanskog bataljona. Koliko se moglo utvrditi s područja općine Mazin trebalo je po planu da u bataljon stupi oko 30 boraca, upravo svi iz tzv. »letećeg voda«. Još polovinom decembra njima je saopćeno da budu spremni za odlazak čim stigne naređenje. O organizaciji za odlazak ovih boraca starao se Nikola Babić Nikica, a pomagali su mu Rade Japundžić, Marko Vojnović, Rade Vojnović Medan i Petar Vojnović. Do dana polaska stizala su od strane Kotarskog komiteta proturječna naređenja. Prvo je — da se pošalje cio vod, drago — da se pošalje manji broj, pa kasnije treće — još manji broj, a ostali da čekaju slijedeći poziv itd. Zbog svega ovoga, i navedene polarizacije, te nekih porodičnih prilika i neutvrđenih drugih razloga, iz Mazina je u sastav Gračačkog partizanskog bataljona 20. januara 1942. krenulo 5 boraca: Babić Petra Filip Pilja, 1921, mesarski radnik, Babić Dane Ilija Ičko, 1919, automehaničarski radnik, Babić Nikole Jovan Joja, 1921, seljak sa malom maturom, Vojnović Jove Nikola, 1915, žandar i Vojnović Luke Rade Medan, 1907, seljak.

S područja općine Bruvna nije se moglo utvrditi koliko je boraca prema planu trebalo da stupi iu bataljon. Pouzdamo se zna da su postojali spiskovi prijavljenih dobrovoljaca iz Omsice i Deringaja', ali na zakazani dan nifco se nije pojavio. Iz druga dva sela, Bruvna i Rudopolja, skupih su se ujutro 21. januara slijedeći borci: Dautović Ilije Milan Mićan, 1918, seljak, Dautović Mile Miloš, 1921, seljak, Japundžić Dane Sava Savdca, 1920, seljak, Krtinić Trifuna Marko, 1922, seljak, Krtinić Dane Đuro, 1922, seljak, Obradović Ilije Božo Bajgut, 1914, seljak, Obradović Mile Nikola, 1920, seljak, Radmanović Petra Milan, 1919, seljak, Savatović Nikole Mile, 1915, seljak, Sunajko Đure Ilija, 1920, mesarski radnik, Zorić Nikole Pajo, 1900, radnik — svi iz Rudopolja; Cuturdlo Marka Petar Zebić, 1917, seljak, Cuturilo Đure Milan Mile, 1920, parketarski radnik, Japundžić Mane Zorka, 1923, đak, Krajnović Nikole Gro/dana. 1920, trgovački pomoćnik, Krtinić Jovana, Petar Perioa, 1918, seljak, Kolundžić Dane Soka Sokica, 1919, seljanka, Opačić Vlade Miloš, 1922, općinski pisar, Petrović Dane Mile, 1921, seljak, Pokrajac Nikole Soka, 1919, mesarska radnica, Radaković Jovana Đorđe Bude, 1924, seljak, Radaković Nikole Ilija, 1923, seljak, Radaković Nikole Dušan Tešić, 1922, seljak, Radaković Ilije Jovan Joja, 1920, seljak, Radaković Mile Rade, 1919, seljak, Pokrajac Mile Božo, 1920, seljak, Radaković Rade Sava, 1917, seljanka — svi iz Bruvna, te Knežević Teodora Ljubo, 1915, Oton kod Knina, borac španskog građanskog rata. Svi navedeni krenuh su iz Bruvna 21. 1. 1942. i isti dan stigli u Glogovo gdje su zanoćili u osnovnoj školi.

Dan ranije iz Bruvna je krenuo komandant bataljona Čuk Nikole Milojko, 1914, Zrmanja-Vrelo, učitelj, da bi pripremio smještaj za bataljon u zaseoku Graba — Dolini Dropčevoj. Neki podaci ukazuju da je taj dan iz Bruvna otišao i politički komesar bataljona Kesić Mile Petar Bićo, 1917, Grab, sezonski radnik, da bi prikupio prijavljene dobrovoljce s područja gračačke općine. Operativni oficir bataljona Pokrajac Rade Đurađ, 1919, Bruvno, podoficir Jugoslavenske vojske, ostao je u Bruvnu, vjerovatno, radi daljeg prikupljanja prijavljenih dobrovoljaca za bataljon.

S područja općine Gračac (grad s okolinom, sela Štikada, Grab, Duboki Dol, Kijami i Tomiingaj), prema nedovoljno utvrđenim podacima, trebalo je da u bataljon stupi oko 50 prijavljenih dobrovoljaca, ali to nije ostvareno. Osim snažnog negativnog dejstva pročetničkih snaga i straha od represalija na porodicama od strane Talijana, ostali razlozi manjeg dolaska nisu se mogli utvrditi. Neki učesnici tvrde da nisu bili obaviješteni, a neki. da dm je obavijest kasno stigla. S ovog područja iz zaselaka Dukići i Podkokirna 20. januara 1942. krenuli su u sastav bataljona: Brčin Jovana Đuro, 1919, pisar sreskog načelstva, Munižaba Tome Ilija, 1917, podoficir J. v., Munižaba Maksima Đuro, 1921, seljak i Munižaba Đure Jovan Joža, 1921, seljak. Isti dan u dvije grupe s područja Štikade krenuli su: Brmbota Mile Miloš Kulen, 1921, seljak s malom maturom, Drezgić Mile Nikola Rudonja, 1912, seljak, Gleda Todora Božo, 1924, đak. Gleda Bože Đuro, 1913, trgovački pomoćnik, Gleda Bože Petar Bjegun, 1911, zidarski radnik, Gleda Mirka Petar Basta, 1920, stolarski radnik, Gleda Save Miloš Mile Novin, 1921, svršeni đak trgovačke akademije, Končar Rade Petar Budin, 1921, podoficir J. v., Lončar Tome Rade, 1919, radnik na željeznici, Suša Jove Branko, 1917, ložač na željeznici, Suša. Luke Rade, 1923, đak, Gleda Stevana Ilija, 1922, seljak i Šerbedžija Špire Đuro, 1919, Debelo Brdo kad Korenice, bravar na željezničkoj stanici Gračac. Ovi borci s područja Gračaca iskupili su se u Podkokirni i u popodnevnom satima 20. januara krenuli na Glogovo gdje su stigli pred večer zanoćili u osnovnoj školi. Njima se priključivo pomenuti Đuro Brčin, a u Glogovu Rakić Miloša Nikola Momak.

U Glogovu borci s područja gračačke općine našli su se u neugodnoj situaciji. Dok su još potpaljivah vatru u bubnjari i spremali ležajeve od slame, pred školu je došlo desetak mještana koji su tražili da se partizani povuku dolje van sela, plašeći se neprijateljskih represalija. Među njima bio je najglasniji Lazo Jakšić Laikerija, od ranije poznati politikant u selu i režimlja, a sada. glavni zagovornik nedoranja, talijanskog okupatora.

U suton 21. januara, uz pjesmu koja se čula, izdaleka, pristigli su borci iz Bruvna. Predvodili su ih Petar Krtinić Perica i Ljubo Knežević, ranije određeni od Kotarskog komiteta KPH za Gračac za komandira, odnosno političkog komesara 1. čete Gračačkog partizanskog bataljona. Odmah po njihovom dolasku svi boro su se pripremili za spavanje u osnovnoj školi* Pošto je komandir upoznat s događajima u Glogovu u toku dana, to su odmah preduzete mjere predostrožnosti. Uspostavljena su tri stražarska mjesta, i određene smjene stražara za tu noć.

Dio boraca već je uveliko spavao kad je došlo do uznemirenosti u komandi čete. Neko je donio vojst da je Miloško Čuk uhapšen u Vučipolju od pročetničkih elemenata. Komanda čete odmah je odlučila da uputi dio čete u Vučipolje i oslobodi Miloška Čuka. Nekako u isto vrijeme, dok je komanda čete određivala za taj zadatak borce, naišao je Petar Kesić Biićo. Pošto je upoznat sa situacijom, on se odlučio da lično pođe u Vučipolje, što je odmah i učinio. Nije utvrđeno koliko je boraca poveo sa sobom i kako je obavio zadatak. Iz kasnije priče događaj se zbilo otprilike ovako. Miloško Čuk, pošto je obišao bazu za smještaj bataljona — Drobčevu Dolinu — uputio se u Vučipolje da se dogovori s tamošnjim ljudima o snabdijevanju bataljona i drugim oblicima saradnje, kao i da privoli izvjestan dio ljudi da stupe u bataljon. Kako je on krajem 1941. godine češće dolazio u Vučipolje i uvijek prijateljski dočekivan, to je i ovoga puta računao na uspjeh. Desilo se suprotno njegovim očekivanjima. U kući Dušana

Kesića Bejianova, gdje je inače imao namjeru da svrati, Milojko je zatekao veću grupu ljudi koji su žustro raspravljali upravo o pitanju po kome je i on došao. Brzo je shvatio da se prisutni suprotstavljaju baziranju bataljona u Drobčovoj Dolini i da su uopće protiv napadanja talijanskog okupatora. Među zagovornicima te politike posebno se isticao Jovo Đekić Gubičko, koji je posebno zbog toga tu veče tamo došao iz svoje rodne Glavice Đekića. Milojko je pokušao da objasni situaciju, ali u tome nije uspijevao. Nestalo je ranijih prisnih razgovora i prisutni su ga sve više podozrivo gledali. Situacija je postajala sve napetija. Nazi, rale su se zle namjere prisutnih prema njemu. Osjećajući to, on se odlučio na mirni rastanak i odlazak u Glogovo. Međutim, kada je pošao, ispostavilo se da su vrata zaključana. Prisutni su počeli da traže ključ, ah ga nisu nalazili. Milojko je prozreo igru ali je ostao hladnokrvan, nastojeći da se sve završi prijateljski. To je činio i zato jer je bio u manjini, svega s jednim pratiocem. Vrijeme oko traženja ključa potrajalo, je nešto duže, kada se začuo glas Petra Kesića Biće: »-Otvori!« Prisutni su prepoznali glas i, odmah se zbunili. Učesniku događaja nije ostalo u sjećanju da li je Biće provalio vrata ih su prisutni u zbunjenosti uspjeli naći ključ. S pojavom Biće Kesića situacija je postala krajnje napeta. Izgledalo je s obzirom na naglu -Bićinu narav da bi moglo doći i do krvi. Milojku je ipak pošao za rukom da smiri situaciju i da, se mirno oprosti s prisutnima i uputi u Glogovo. Nije utvrđeno da li je do Glogova s Milojkom išao i Petar Kesić Biće, ili se usput odvojio, jer je tada bilo općepoznato da se on stalno nalazio u pokretu, najčešće sam, i da je neumorno obilazio sela, ovoga puta uglavnom najviše po pitanju skupljanja boraca za, bataljon.

Ujutro 22. januara izvršena je prozivka boraca. Utvrđeno je da ih s komandom i političkim komesarom ima 46. Tu su borci doznali da su pripadnici 1. čete bataljona »Gavrilo Princip« i da im je komandir Petar Krtinić Perica a politički komesar Ljubo Knežević. Borci, nisu raspoređivani po desetinama i vodovima, vjerojatno zato što se uskoro, očekivao -dolazak i ostalih dobrovoljaca i potpuno formiranje bataljona. Od naoružanja 1. četa je taj dan raspolagala s 45 pušaka i 1 puškomitraljezom kojeg je ponio Sava Japundžić Sa-vica. Poslije prozivke i pomenutih objašnjenja borci su prišli sređivanju svoje opreme.

Međutim oko podne istoga dana, mještani sela su ponovo 'tražili da se partizani povuku van sela da ne bi došlo do odmazde od strane okupatorske i ustaške vojske.

U ime čete sa seljacima su pregovarali borci, Petar Krtinić Perica, Rade Vojnović Medan i Jovan Babić. Na tim pregovorima pročetnički pojedinci su iznosili da se među nama nalaze ustaški špijuni, pa čak su tvrdili da je i Milojko Ćuk ustaški špijun, iako su dobro znali kakvu on ima ulogu u ustanku. Od prisutnih partizana seljacima je bio najpoznatiji Rade Vojnović Medan pa su se više obraćali njemu. Kako su im argumenti o nužnosti ne diranja Talijana bili neubjedljivi, to su se posebno zakačili za to da se među borcima nalaze ustaški špijuni. Rade Vojnović Medan pokušao je da ih razuvjeri, objašnjavajući ko je Milojko Ćuk, kao i pominjući porodice niza partizana ove čete. Seljacima kao da to nije bilo ubjedljivo pa su priupitah Radu: »Jesi li i ti, brate Rade, sa njima?« Na ovo je Rade odgovorio: »Jesam, toga se ne stidim. Da vam pravo kažem, ponosan sam što sam pošao s ovom djecom, koju vi nazivate ustašama.

Nakon razmatranja postojeće situacije, komandant bataljona »Gavrilo Princip« Milojko Ćuk se odlučio da četu izvuče iz sela i smjesti je na Ljubinu poljanu, šumski prostor pozadi, Poštaka, nekako na sredini između Zrmanje i Srba.

Odlučujući se na to, komandant je imao u vidu i to da tamo postoji koliba za smještaj boraca, kao i izvjesne količine hrane koju je on krajem novembra 1941. prebacio tamo iz Zrmanje. Također je na njegovu odluku djelovalo uvjerenje u nužnost da se borci, došli iz raznih sela, međusobno bolje upoznaju i da steknu osnovna politička znanja o ciljevima borbe, kao i da se lakše prebrode neugodni utisci iz Vučipolja i Glogova. Radi obezb jeden ja prilikom izvlačenja iz sela komandant je poduzeo i sve mjere vojne predostrožnosti. Neposredno pred otpočinjanje pokreta borcima je dato kratko objašnjenje o općoj političkoj situaciji -u svijetu ii u zemlji, kao i o tekućim događajima u selu. Tada je Mile Cuturilo izrazio želju da napusti četu, što mu je i odobreno, ali su mu prije napuštanja čete oduzeti puška i partizanska kapa.

Već se počeo spuštati sumrak kada je četa krenula u pravcu Velike Popine. U izvlačenju iz sela pročetnički pojedinci nisu se usudili ih nisu uspjeh da nagovore seljake da napadnu četu. Stigavši u zaselak Velike Popine — Labuse, borci su imah kraći odmor, što, je iskorišćeno i za obavljanje večere. U daljem kretanju četa je imala zastanak ispod Srpskog klanca, u kući zvanoj Carska. Tu je četu napustio Petar Gleda Bjegun. U odredište, Ljubinu poljanu, četa je stigla oko ponoći. Umorni borci su se odmah smjestili na spavanje, postavljajući oko kolibe samo najnužnije obezbjeđenje.

Na Ljubinoj poljani borci su se suočili s brojnim teškoćama. Pomenute zalihe hrane brzo su se topile tim prije što je njen dio u međuvremenu bio pokraden. To je u najvećem dijelu bilo žito, od kojeg se dio zamjenjivao za stoku u Kaldirmi. Izgledi da se trajnije obezbijede živežne namirnice bili su slabi. Smještajni prostor bio je tjeskoban, ah podnošljiv. Teže se podnosila nestašica vode. Borci su topili snijeg, kako za kuhanje tako i za piće i održavanje čistoće. No, i pored tih nepovoljnih ustava među borcima je vladalo vedrio raspoloženje. Uz dnevna i noćna obezb jeden ja prema Tiškovcu, Stimici, Otriću i Srbu svakodnevno je izvođena nastava, kako vojna tako ii politička, Zainteresovanost za nastavu bila je velika, posebno za političku koja je mnogo doprinijela razjašnjavanju niza nejasnih pitanja, kao i zbžžavanju gledišta o ciljevima borbe. Postepeno su se borci navikavah i na vojnički i zajednički život, kao i na jednodnevni obrok, uglavnom palente. Za tu palentu najviše je vezano šala i dosjetki, pa i pjesama. Između ostalih kod svih je dobro zapamćen stih: »Oj palento majke božje cvijeće, nema [onog ko te jesti neće.« Kao ugodan događaj; smatran je onaj kada bi neka od patrola po povratku iz Kaldirme ili Tiškovca donijela koji kilogram suvog kozjeg ili ovčjeg mesa. Ostali su u pamćenju i susreti s omladincima iz Rujišta koji su u dva ih tri navrata! donijeli živežne namirnice za četu. U hjepoj uspomeni ostao je i susret s borcima s područja Udbine. To je bila jedna četa iz bataljona »Krbava« koju je pred kraj januara 1942. na Ljubinu poljanu doveo Perica Biasta. Oni su u stvari došli da; nas traže i spasavaju jer se pročulo da su četu zarobili četnici. Pošto su se uvjerali u suprotno, poshje jednodnevnog zajedničkog boravka ova se četa vratila na svoj teren.

Krajem januara da bi se trajnije riješio problem ishrane, komandant bataljona odredio je 5 boraca: Radu Vojnovića, Nikolu Vojnovića, Božu Gledu, Nikolu Rakića i Nikolu Drezgića da pođu u Mazin i tamo pomognu organizaciju punkta preko ikojeg bi se obezbjeđivale živežne namirnice za četu. Istovremeno su u istom smislu u Klapavice i Paklarić upućeni Ilija Sunajko i Đuro Krtinić. Ubrzo po odlasku ovih boraca stiglo je naređenje iz Bruvna da se na vojnički kurs pri Glavnom štabu Hrvatske uputi komandir čete Petar Krtinić Perica.

Njegov odlazak teško je pogodio sve borce u četi, jer su ga posebno cijenili i uvažavali. Njegovu dužnost preuzeo je Ljubo Knežević, a ovoga je u vršenju dužnosti političkog komesara čete trebao zamjenjivati Jovan Babić. U stvari, zbog osobenosti u naravi, obje dužnosti vršio je Ljubo Knežević. Ovu smjenu boirci nisu oduševljeno prihvatili, jer su već u prvim danima boravka na Ljubimolj poljani imali prilike da osjete prijeku narav Ljube Kneževića, zbog čega je bilo i slučajeva, javnih negodovanja.

Kako su se pri kraju januara u četi počeli pojavljivati sve veći znaci negodovanja zbog boravka na Ljubimolj poljani, posebno kada su istrošene i posljednje rezerve hrane, 1. je komandant bataljona donio odluku da se četa prebaci u Rujišta. O tome je on ranije imao razgovor s Brankom Ognjenovićem, sekretarom KK KPJ za Gračac i dobio njegovu saglasnost. Tako je četa 1. februara uveče napustila Ljubimolj poljanu i krenula za Rujišta.

Prvih dana boravka na Ljubimolj poljani u četvrtu je došao Jarić Mane Vasili je, 1920, Rujišta, remenar. Ubrzo se izgubio iz čete da bi opet bio viđen s omladinicima, iz Rujišta, koji su četi donosili hranu. U toku boravka čete na Rujištima on je s njom, kao i u koloni na putu za Bruvno. Kasnije će opet biti viđen i u 1. i 2. četi. Ova prividna nejasnoća objašnjena je mnogo kasnije kada se doznalo da je on, kao jedan od organizatora SKOJ-a u zрманjskoj općini, bio zadužen od KK PKH za Gračac da organizuje SKOJ u bataljonu i bude njegov rukovodilac. Isto tako su ostale nejasnoće i nedorečenosti u odnosu na Vještica Jove Nikolu Nikicu, 1922, svršeni maturant. Jedni saborci smatraju da je on u

1. četvrtu došao prvih dana boravka na Ljubimolj poljani, pa mu se za izvjesno vrijeme gubi trag, da bi se ponovo pojavio u Rujištima i bio u koloni za Bruvno. Drugi smatraju da je u četvrtu došao prvih dana njenog boravka u Rujištima i bio s njom do dolaska u Bruvno. Smatra se borcem čete, iako to nije do kraja raščišćeno, jer se i onda i, kasnije smatralo da je on vršio neke posebne zadatke, zbog čega nije bio stalno u četi kao ostali borci. Nešto drukčije je s označavanjem statusa pomenutog Đure Brčine. On je došao na Ljubimolj poljanu kao borac 1. čete ali nije boravio stalno u njoj. Međutim, za njega se ubrzo saznalo da je od ranije određen za obavještajnog oficira bataljona, što je on u stvari od početka i radio. Zbog toga, je s Ljubimolj poljane češće odlazio u okolna sela, a krajem januara otišao je nekim poslom u svoj zaselak Dukiće odakle je 4. februara poveo u 1. četvrtu Javu Dukića i Vladu Dukića kojima se u Omsici pridružio i DMITAR Ivanić. Zbog velikog snijega i mećave ova grupa se iznad Grčala razbila: Dukići su se vratili za Bruvno, gdje su kasnije dočekali 1. četvrtu, a Brčini i Ivanić su stigli na Ljubimolj poljanu ali čete tamo više nije bilo. Zatekli su samo Đuru Šerbedžiju.

Na putu za Rujišta 1. četa je u toku noći između 1. i 2. februara zaorušila željezničku prugu između Pribudića i Zrmanje i porušila telefonsko-telegrafske stupove. Akcija je bila vrlo uspješna, iako se oskudijevalo u odgovarajućem alatu. Prema talijanskim dokumentima tada su posječena 23 stupa. Poslije ove akcije četa je produžila preko Mračaja i Gudure i u svitanje stigla u Rujišta, gdje su borci razmješteni po kućama na spavanje.

Četvrtu je stanovništvo Rujišta prihvatilo najsrdačnije. U toku osmodnevnog boravka u ovom selu borci su svakodnevno učestvovali s omladinom u raznim akcijama i manifestacijama. Bila je to prava partizanska baza sa svima potrebnim sadržajima. Prvih dana boravka u Rujištima stigla je vijest o pogibiji Rade Vojnovića Medana. Vraćajući se s grupom boraca sa zadatka iz Mazina,

usmrtio ga je 4/5. februara' snježni usov iznad Glogova. Uz pomoć aktivista NOP-a iz Velike Popine na čelu s Ilijom Jovandćem i Đurom Brčinom, koji se tu momentalno zatekao na povratku s Ljubine poljane i na putu za četu, Medan je sahranjen sutradan u Glogovu. Sačuvan je dok u međuvremenu o uviđaju smrti i govoru kojeg je prilikom sahrane održao Đuro Brčin. Taj dokumentat interesantan je i po tome što je u njemu detaljno opisano mjesto i način smrti, kao u redovnom sudskom postupku. Tom prilikom snježni usov zameo je i Nikolu Vojnovića, ali su ga seljaci Glogova sa Milkanom Surlom uspjeh na vrijeme otkopali. Isti je poslije toga otišao kući na kraći oporavak.

Prvih dana boravka u Rujištima, najvjerojatnije 7. februara, u 1. četu su stupila dva nova borca: Lisina Ivana Milan, 1912, Palanka, mlinar, Hrvat i Tojaga Pavla Milutin Milan, 1920, Donji Javornik, seljak. Kako su do tada borci u četi bili svi srpske, sada je jedan bio hrvatske nacionalnosti. Prilikom polaska čete iz Rujišta za Bruvno, najvjerojatnije 9. februara, dočeka ga Jarić Petra Rade, 1921, Rujišta, seljak i zamolio komandanta bataljona Miloja Kačeka da ga primi, što je ovaj i uradio. Krećući se u toku popodneva pravcem Rujišta,—Turovac—Malovan—Glogovo—Bruvno, zbog jake snježne vijavice četa je bila primorana da se vrati u Turovac gdje je zanoćila. Sutradan, najvjerojatnije 10. februara, ona je nastavila put navedenim pravcem i stigla uveče u Bruvno gdje je raspoređena na spavanje.

Koliko se dana četa zadržala u Bruvnu nije se moglo utvrditi. Najvjerojatnije da je to trajalo četiri do pet dana, a možda i manje. U to vrijeme počeli su u nju pristizati novi borci iz okolnih sela ali redosljed se nije mogao utvrditi. Boraveći u Bruvnu četa nije imala posebnih zadataka, jer su položaje prema Gračacu držale seoske čete i vodovi. U međuvremenu zapao je veliki snijeg i borcima je prema odluci Kotarskog komiteta' KPH za Gračac saopćeno da idu svojim kućama na odmor i čekaju poziv za povratak u četu. Po sjećanjima učesnika ovo su borcima saopćili Stevo Lončar i Nikola Krajnović, naglasivši pri tome da svojim kućama treba da idu oni koji su sigurni za bezbjednost, a ostali da će biti razmješteni na području Bruvna. Tako se, na primjer, sjeća Rade Jarić da je on, pošto mu je bilo daleko vraćati se u Rujišta, bio raspoređen kod jednog seljaka u Rudopolju.

Čime se rukovodio Kotarski komitet da borce uputi na odmor, nije se moglo utvrditi. Pored visokog snijega, pretpostavlja se da je imao u vidu i izvjesnu ograničenost borbi protiv talijanskog okupatora oko Korenice, zatim jaku agitaciju pročetničkih snaga da se Talijani ne diraju, kao i raznovrsne glasine koje su prenosile te snage o uništenju 1. čete, uglavnom zahvaljujući izdaji »ustaša« u njoj. O ispredenosti takvih priča sjeća se dobro Ilija Babić Ičko: »O njemu su se u Mazinu pronosile vijesti da ga Talijani i ustaše pokazuju građanstvu Knina kao mečku u cirkusu.« Baš u odnosu na sve te i druge elemente situacije trebalo je da Komitet preduzme odlučne mjere za brojno vojničko i moralno-pohtičko jačanje čete, a ne da borce pošalje kućama na odmor u čemu se neosporno pogriješilo.

Ni detalji o povratku boraca s odsustva, kao i dolasku novih u toku druge polovine februara 1942. godine, nisu se mogli pouzdano utvrditi. Jedni učesnici tvrde da su se vraćali u Bruvno poslije nekoliko dana, drugi tvrde da su se vratili poslije dvije nedjelje, a treći tvrde da su dobili poziv da moraju biti 3. marta u Bruvnu. Pouzdano se zna da je četa postrojena u Bruvnu 3. marta, kada je krenula na borbeni zadatak obezbjeđenja napada partizana na Srb. Ta-

kođ-er je -utvrđeno da je okupljanje -čete ubrzano napadom partizana na- Donji Lapac (27. februara) i njihovom namjerom da napadnu Srb.

Prilikom postrojavanja 1. čete 3. marta, od njenog prvobitnog sastava u stroju se nisu našli, iz više razloga: Miloš Brmbota, Petar Gleda Basta, Ilija Gleda, Đuro Gleda, Nikola Drezgić Rudonja, Petar Končar, Rade Lončar, Jovo Radaković, M;arko Krtinić, Vaso Jarić, Branko Suša i Nikola Vještica. U stroju čete toga dana -o-d novih boraca bili su: Drobac Jove Đuro, 1920, Gračac, podoficir mornarički, Čiča Rade P-eta-r Perica, 1921, Grab, pisar sreza, Dukić Jove Jovo Joja, 1922, Gračac, pružni radnik, Dukić Nikole Vlado, 1919, seljak s malom maturom, Babić J-ove Milan Šegre, 1919, seljak, Baić Save Sava Savica, 1920, trgovački pomoćnik, Ilić Janka Manojl-o Ma-niša, 1921, seljak, Vojvodić Dm-i-tra Rade, 1922, seljak, Vojvodić Luke Staniša, 1912, seljak, Vignjević Mile Danilo Dane, 1913, seljak, Zorić Mile Luka, 1920, s-eljak -i Zorić Mile Petar, 1920, seljak

— svi iz Mazina; Dautović Mile Ilija, 1923, seljak, Dragosavac Đure Ilija, 1924, seljak, Dragosavac Tome Tomo Bude, 1922, s-eljak, Krtinić Petra Ilija, 1921, seljak, Pavlica To-de Mi-lan Mile, 1922, seljak i Savatović Jovana Mile Mićan, 1919, seljak — svi iz Rudopolja, te pomenuti u prvom sastavu Mile Čuturilo iz Bruvna; Brkljač Jovana Milutin, 1921, seljak, Grubišić Đurđa Stevan, 1918, obučar, Jo-vanić Đure Dragan, 1914, seljak, Jovanić Stevana Ilija, 1906, rudar i seljak, Labus Ilije Dane, 1919, rudar, Labus Đurđa Gnjatij-e, 1907, radnik i Labus Dane Ljubomir, 1919, sezonski radnik — svi iz Velike Popine. Sada je Prva četa -imala ukupno 56 boraca i s-tarješina, računajući tu i odsutnog -komandira Krtinića. Četa- je sada dobila i puni formacijski oblik, podijeljena: je na vodove i desetine. Dužnost komandira čete vršio j-e i dalje Ljubo Knežević a političko-g komesara Jovan Babić. Vodnici su bih Đuro Drobac, Ilija Jovanić i Petar Čuturilo Zeb-ić, a politički delegati Stevan Grubišić, Miloš Opačić i Sava Japundžić Savica. Pripadnici čete iz Mazina ovom prilikom donijeli su 1 p-uško-mitrajez koji se do tada nalazio u naoružanju seoske čete Skadar — Pods-edlo.

Prva četa bataljona »Gavrilo Princip« krenula je, po naređenju komandanta ba-taljona Milojka Čuka-, 3. marta 1942. godine pravcem Glogovo—Velika Popina—Srpski klanac i u toku noći 3/4. marta s jednim vodom zaposjela položaj na Srpskom klanacu, a s -ostala dva voda smjestila s-e na Ljubinoj poljani. Borbe za Srb otpočele su 4. marta u 6.30 sati. Do 8. -marta na položajima 1. čete nije bilo borbe, osim što je talijanska -artiljerija s vremena na vrijeme otvarala vatru s Otrića. Ah borba, se očekivala svakog časa jer se jasno primjećivala koncentracija talijanskih trupa na Otriću koje su imale zadatak da se probiju preko Srpskog klanca u opkoljeni Srb. U međuvremenu, 6. marta, na položaje na Srpskom klanacu stigla je i novoformirana 2. četa bataljona »Gavrilo Princip« pa su obje čete bile u strogoj pripravnosti u očekivanju borbe.

Prvi napad talijanskih snaga, u jačini od dva bataljona, ojačanih jednom baterijom topova, otpočeo je -iz pravca Otrića 8. marta ujutro. Kolonu koja se kretala u pravcu Srpskog klanca zaustavila je 2. četa bataljona »Gavrilo Princip«, ojačana s jednim vodom iz 1. čete. Obasut snažnom puščanom i puško-mitrajesk-om vatrom ovaj se bataljon u paničnom bijegu povukao u Otrić. Druga talijanska kolona predvođena domaćim vodičima, krećući se niz Jelove tavane, na spoju 1. i 2. čete, neprimjetno je zaobišla Srpski klanac, nastupajući prema Kupirovu. Tu je primijećena pa su je napadali dijelovi bataljona »Stojan Matić« i dijelovi 2. čete bataljona, »Gavrilo Princip«. Našavši se pod snažnom vatrom, a osjetivši da se bataljon koji je nastupao ka Srpskom klanacu povukao,

ova kolona je otpočela s povlačenjem, također prema Otriću, koristeći gustu maglu. U tom povlačenju ta kolona naišla, je na položaje 1. čete, od čije je vatre pretrpjela znatne gubitke. Iznenadena kolona se u paničnom bijegu povukla u Otrić. Usput su talijanski vojnici bacali oružje i ratnu opremu. Borci 1. čete su dugo, poslije kratke borbe, hvatali talijanske preplašene vojnike i kupili pobacanu mtanu opremu i oružje. Talijanski gubici nisu konačno utvrđeni. Prema njihovom izvještaju odmah poslije povlačenja obje kolone imah su slijedeće gubitke: 3 ranjena, 1 nestao oficir i 1 poginuo, 64 ranjena, 28 promrzlih i 30 nestali h vojnika.

U ovim okršajima gotovo da niko iz 1. čete nije zatajio. Tukli su se lavovski, uprkos velikoj hladnoći i visokim snježnim nanosima, a posebno su se istakli: Petar Ćuturilo Zebić, Dušan Radaković Tešić, Sava Japundžić, Milan Tojaga, Milan Lisica, Božo Obradović Bajgut, Luka Zorić, Milan Babić Šegre, Ilija Babić Ićko, Nikola Rakić Momak, Rade Suša, Đuro Šerbedžija i Sava Radaković.

Od 9. do 25. marta 1. četa je ostala na starim položajima pripravna da prihvati borbu. Međutim, Talijani se nisu usuđivah da pođu tako brzo.

Polovinom marta iz 1. čete prqkomandovani su u 2. četetu: Milan Tojaga, Milan Lisica, Božo Gleda, Mile Gleda, Nikola Vojnović, Grozdana Krajnović i Stevo Grubišić. Kao prokušani borci oni su trebali, da pojačaju političko djelovanje u 2. četi.

Drugi napad talijanskih snaga iz pravca Otrića uslijedio je 25. marta na položaje bataljona »Gavrilo Princip« na Srpskom klancu i Ljubinoj poljani. Bataljonu »Gavrilo Princip« sada su na ovim položajima pomagali seoska četa iz Mazina, seoski, vodovi s područjai općine Bruvno i jedna četa bataljona »Stoj an Matić«. U toku dana, i pored snažnog napada, (talijanskih snaga, položaji su održani. Toga dana su se posebno istakli borci seoske čete iz Mazina. Slijedećeg dana talijanske snage uspjele su ovladati Srpskim klancem i spojiti se sa snagama u Srbu. U toj situaciji odlučeno je da se 1. četa povuče preko Jelovih tavana iz Ličke Osretke kako bi uveče učestvovala u napadu na talijanski garnizon u Srbu. Ova procjena, pa i odluka, pokazala se pogrešnom. Talijanske snage, neposredno pošto su se spojile, povukle su se <u Zrmanju, odnosno u Gračac. Saznavši za to, 1. četa je, po naređenju komandanta bataljona, krenula, 27. marta preko Ajderovca, Ćemernice i Bruvna da bi se kod Ondića suprotstavila talijanskim snagama koje su nastupale iz Lovinca u pravcu Udbine u cilju deblokiranja svojih garnizona, na Udbini i u Korenici. Prilikom polaska čete ispunjena je molba Radi Jariću da pređe u, bataljon »Marko Orešković«.

Po dolasku u Ondić četa je razmještena na odmor u nekoliko kuća. O smještaju i ishrani brinuo se seoski NOO i to je ispunjavano besprijekorno. Do 4. aprila, osim uobičajenog ličnog obezbjeđenja, nije bilo značajnijih promjena. Vrijeme je intenzivno korišćeno' za vojno-poMtitičku obuku, pri čemu su posebno analizirana iskustva iz proteklih borbi. U političkoj obuci posebno je obraćena pažnja na pojačanu pročetničku agitaciju i propagandu među stanovništvom. U toku 4. aprila u četetu su, došli novi borci: Brkić Andrije Tomo Zućo, 1910, zidar, Ćuk Dane Nikola Bakula, 1915, žandar, Rakić Miloša Momir, 1920, seljak, Tojaga, Stevana Bogdan, 1922, seljak, Tojaga Pavla Nikola, 1909, radnik — svi s područja Zrmanja-Vrelo. Njih je doveo Marčetić Nikole Milan Tenk, 1923, seljak. Da li je i koliko ovaj vodič ostao u 1. četi nije se moglo pouzdano utvrditi. Zna se da je on i ranije dva ili tri puta dolazio u četetu po nekim zadacima za koje borci nisu znali. Takođe je poznato da je on vodio Dalmatince u parti-

zane preko područja, Gračaca,, pa. otuda većina boraca 1. čete smatra da, nije njen učesnik već borac s posebnim zadacima, dok neki borci ipak smatraju da je bio borac 1. čete.

U toku 4. aprila 1. četa je učestvovala u borbi protiv talijanskih snaga koje su napadale Srednju Goru. Poslije uspješno obavljenog zadatka četa se povukla u Ondić. U toku noći između 7. i 8. aprila iz nje je upućena jedna, desetina sa zadatkom da postavi zasjedu na cesti Lovinac—Udbina, na mjestu zvanom Šimeline kuće, jer su dobijeni podaci da cestom saobraćaju manje talijanske snage. Umjesto manjih snaga, 8. aprila oko 10 sati, naišla je talijanska kolona od 14 kamiona, 1 motocikla i 2 tenka. Desetina se ipak odlučila za napad. U silovitom jurišu zapaljena su 4 kamiona, i uništen motocikl, dok su, se ostali kamioni povukli pod zaštitom tenkova. Pouzdanih podataka o ljudskim gubicima kod neprijatelja nema. U ovoj borbi, jurišajući na kamione, poginuo je Dušan Radaković Tešić, jedan od najhrabrijih boraca u četi.

Položaje prema Udbini 1. četa je držala do 11. aprila, ali nije imala borbi s talijanskim snagama. Dobivši obavijest da talijanske snage iz Gračaca imaju namjeru da krenu u pravcu Bruvna, Štab bataljona, »Gavrilo Princip« naredio je 1. četi da se hitno iz Ondića prebaci u Bruvno. Po naređenju je odmah postupljeno i uveče 11. aprila četa je stigla u Bruvno. U toku marša posebno je uočena pojačana predostrožnost prilikom kretanja od zaseoka Cerovca do Bruvna. Kod boraca je bilo i izvjesnog čuđenja kada su dobili naređenje da noć između 11. i 12. aprila u Bruvnu provedu u strogoj pripravnosti. Među borcima bilo je raznih nagađanja ali do određenijih zaključaka nije se dolazilo. Pa ipak ta pripravnost uglavnom se povezivala s pojačanom aktivnošću pročetničkih snaga. Tim snagama posebno je smetala 1. četa zbog svoje čvrstine, disziplinovanosti i političkog jedinstva. Još početkom aprila primijećeno je vršljanje pročetničkih prvaka oko 1. čete. Na primjer Geno Kovačević je dolazio nekoliko puta u četvrtu i razgovarao s njenim borcima iz Mazina. Njegove sugestije svodile su se uglavnom na to da borci 1. čete rodom iz Mazina pređu u 2. četvrtu ih pak da se od boraca iz Mazina formira posebna četa u sastavu bataljona. Ove i slične prijedloge borci -iz Mazina odlučno su odbili. Isto tako zapaženo je da se pročetnički prvak Savica Guteša intenzivno interesuje za snagu i stanje u 1. četi.

Ujutro 12. aprila u četvrtu je stigao politički komesar bataljona Petar Kesić Bićo, upravo u trenutku kada je četa, po naređenju komandanta bataljona, kretala na položaje prema Gračacu u irejon Tupaie. Tom prilikom on je upozorio komandire četa da je Štab bataljona obaviješten o lošoj, političkoj situaciji u

2. četi i da zbog toga on (Bićo) i komandant idu tamo i, dok se situacija ne raščisti, da 1. četa bude oprezna i ne dozvoli bilo kakvo iznenađenje.

Toga dana na položajima 1. čete bilo je mirno. Izviđači nisu mogli primijetiti bilo kakvo kretanje Talijana od Gračaca, kao ni druge znake neke opasnosti. Nekako oko podne na položaje su došla 3 kurira iz 2. čete s ultimatumom da se četa stavi pod komandu 2. čete koja je izvršila četnički puč i razoružala komandanta i političkog komesara bataljona. Komanda čete je odbila taj ultimatum. No, kako se radilo o vrlo ozbiljnoj situaciji, komanda čete je, u prisustvu kurira, sazvala, sve borce 1. čete na zajednički sastanak. Poslije kratkog objašnjenja borci su, bez izuzetka, odlučno osudili pučiste, zahtijevajući da se odmah stupi s njima u borbu. Takve utiske ponijeli su sobom i kuriri koji su se vratili u 2. četvrtu. Da se krene u borbu komanda čete nije se mogla odlučiti jer

joj; nisu bili poznati svi elementi razmjera puča, posebno stanje u seoskim četama i vodovima koji su raspolagali sa znatnim količinama oružja. U momentu priprema komande čete da se izvrše potrebna izviđanja, na položaj je stigao operativni oficir bataljona Đurađ Pokrajac. Kao očevidac puča on je upoznao borce o zbivanjima toga dana, u zaseaku Tojiagić, gdje se nalazila 2. četa, i zahtjevima pučista upućenim 1. četi. Poslije njegovog izlaganja odlučeno je da se

1. četa povuče u pravcu Ondića i poveže s bataljonom »Krbava« što je odmah i učinjeno, iako su borci i ovog trenutka izražavali želju da se napadne 2. četa.

Odmah po dolasku u Ondić 1. četa se stavila, na raspolaganje Štabu bataljona »Krbava«. Tu joj se priključio Bude Gnjatović, borac 2. čete od njenog formiranja, a u Ondiću se zatekao kao kurir u povratku iz Krbavice i čim je čuo za puč zamolio je Štab bataljona »Krbava« da ga uključi u 1. čet. Slijedećeg dana u čet. su stigli njeni borci ranije prekomandovani u 2. čet. Mile Gleda, Božo Gleda, Stevo, Grubišić, Grozdana Krajnović, Milan Lisica i Milan Tojaga. Oni su se u toku noći, između 12. i 13. aprila izvukli iz 2. čete u Bruvnu i došli u Ondić. Uveče 13. ili ujutro 14. aprila u čet. je stigao i, komandant bataljona Miloško Čuk. Povukavši se preko Mazina za Donji Lapac, on se javio komandantu 3. ličkog partizanskog odreda Đoki Jovaniću i izvijestio ga o događajima, a zatim je krenuo k 1. četi.

Borci 1. čete, iako nisu bili upoznati s detaljima, puča, bili su ogorčeni i zahtijevali su obračun. Ta mogućnost im je pružena tek 16/17. aprila. Te noći jedna, njena desetina dodijeljena, je Omladinskoj četi bataljona, »Ognjen Priča« i učestvovala je s njom u razoružavanju zaselaka Kovačevdci i Čubrile, dok je glavnina čete uključena u bataljon »Krbava« koji je zajedno s njom, u toku te noći i jutro 17. aprila, slomio otpor pučista i razoružao 2. čet. Slijedećeg dana, 1. četa je učestvovala u razoružavanju seoskih četa i vodova iz Mazina, Omsice, Gubavčevog Polja i Glogova. Toga dana, prilikom razoružavanja, seoske čete iz Mazina u Bruvnu, iz njenog stroja istupio je Vojvodić Dane Đuro Đuda, 1922, seljak i stupio u, 1. čet.

Poshje sređivanja prilika na području općine Bruvno i dijela općine Gračac, uveče 18. aprila u 1. čet. su stupili raniji borci 2. čete: Ilija Maričić, Košta Sovilj, Nikola Sovilj, Nina, Dušan Sovilj, Nikola Tojagić, Niko, Džmitar Ivanić, Petar Ivanić, Perica, Dane Gnjatović, Jovo Plečaš, Mile Sovilj, Dušan Sovilj i Dušan Zorić. Toga dana u čet. je stupio i Munižaba Dane Dušan, 1912, Gračac, krojač, predratni član KPJ i do tada aktivista NOP-a na području Omsice i Gubavčeva Polja. Istog dana prekomandovan je na novu dužnost izvan čete Petar Cuturilo Zebić. S ovom popunom četa, je brojala ukupno 77 boraca i starješina, Komanda čete ostala je u istom sastavu. Vodnik 1. voda bio je Đuro Drobac, politički delegat Stevo Grubišić; vodnik 2. vođa Dušan Zorić, politički delegat Miloš Opačić; vodnik 3. voda Ilija Jovanić, politički delegat Sava Japundžić.

Poshje uspješno obavljenih zadataka u slamanju pučista, četa se pripremala za nove okršaje. U sastavu bataljona »Krbava« već 25. aprila učestvuje u napadu na seosku čet. u Vučipolju, ali bez uspjeha. Dva dana kasnije, 27/28. aprila, u istom sastavu učestvuje u napadu na četničko uporište u Velikoj Popini. U ovoj borbi poginuo je njen borac Dušan Munižaba, dok je Sava Radačević, bolničarka, ranjena.

Poshje protjerivanja, četnika iz Velike Popine pa, sve do 11. maja 1. četa je obezbjeđivala slobodnu teritoriju na liniji Glogovo—Velika Popina, a od pravca

Zrmanje. Toga, dana ona je dobila naređenje od Štaba 3. ličkog partizanskog odreda da se prebaci u Srb i stavi na raspolaganje Štabu Kombinovanog odreda, koji je kao privremena formacija dobio zadatak od Glavnog štaba Hrvatske da razruši vijadukt Bender, razbije četnike na tromeđi Bosne, Like i Dalmacije te pokrene dalji razvoj NOB-a u tom rejonu. U Srbu četa je dobila zadatak da se prebaci u Plavno, gdje je stigla 13. maja i zadržana u rezervi Štaba Kombinovanog odreda, dok su njegove snage napadale na talijansko uporište kod Bendera i četnika u Golubiću i Zrmanji. U toku noći, između 13. i 14. maja iz čete je određen 3. vod za pratnju komandanta Glavnog štaba Hrvatske Ivana Rukavine koji se vraćao iz Plavna za Srb. Na tom putu ovaj vod je naišao na četničku zasjedu s kojom je odmah stupio u borbu. Na prve pucnje u pomoć je pristigao i 1. vod pod komandom Đure Dropca, koji, se nalazio u Ornim Potocima, napavši četnike s leđa. Također su u pomoć pohitali i borci 2. voda koji je bio u Plavnu. Tom prilikom četnici su razbijeni i obezbijeđeno je dalje puto-
vanje komandantu GŠH. U ovoj borbi poginuli su Ilija Jovanić i Sava, Japundžić, vodnik i politički delegat 3. voda, dok je Rade Vojvodić ranjen.

Da kraja maja 1942. godine 1. četa je ostala na raspolaganju Štabu Kombinovanog odreda, a nalazila se uglavnom kod Savića koliba, na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije. Pred kraj maja 1942. iz čete je povučen Ljubo Knežević, a dužnost komandira, čete preuzeo je Dušan Zorić. Početkom juna 1942. godine, po naređenju štaba 3. ličkog partizanskog odreda, četa, se prebacila na područje Bruvna, kada ponovo ulazi u sastav svog sada reorganizovanog 2. bataljona »Bićo Kesić« 3. ličkog partizanskog odreda.

Za nešto manje od šest mjeseci 1. četa se suočavala s nizom teškoća, od kojih su posebno bile teške one u borbi s pročetničkim snagama. U najtežim momentima, za vrijeme četničkog puča 12. aprila, njeni borci su ostali nepokolebljivi na liniji NOP-a, i s još većom odlučnošću nastavili su borbu jednako protiv talijanskog okupatora kao i protiv četnika. Interesantno je ovdje napomenuti da za sve ovo vrijeme u četi nije postojala ni organizacija KPJ, ni organizacija SKOJ-a. Pouzdano se zna da su članovi KPJ bili: Milojko Čuk, Petar Kesić Bićo, Ljubo Knežević, Đurađ Pokrajac i Petar Krtinić, dok nije do kraja istraženo ko je sve stupio u četu kao član SKOJ-a primljen na terenu. Isto tako nisu se pouzdano mogli utvrditi razlozi zbog kojih Kotarski komitet KPH za Gračac nije stvorio organizacije KPJ i SKOJ-a u 1. četi, odnosno u bataljonu, što je to čudnije, tim prije jer su postojali svi uslovi za, prijem novih članova u KPJ i SKOJ između boraca. No i pored toga sektaštva svi borci 1. čete djelovali su u potpunosti na liniji KPJ, i bili su okosnica i čvrst oslonac kako Štabu bataljona »Gavrilo Princip«, tako i Kotarskom komitetu KPH za Gračac, koji je po pitanju rada, na reorganizaciji seoskih četa i formiranju Gračačkog partizanskog bataljona neosporno podbacio i nije bio na visini tog zadatka. A što se četa uspjela ojačati, učvrstiti i održati ima se prije svega zahvaliti odvažnosti, hrabrošću i odlučnošću za borbu svih njenih boraca, samodisciplini i progresivnoj političkoj orijentaciji od ranije ili stečenoj u toku ustanka i poslje, zatim podršci od strane naroda kao i činjenici da se s njom ili uz nju od njenog stvaranja stalno nalazio komandant bataljona Milojko Čuk, u čije je uzdizanje nesebično ulagao sve svoje znanje i umješnost.

Dmitar Đ. Ivanić

Druga četa bataljona »Gavrilo Princip«

Formiranje čete

Reorganizacija seoskih ustaničkih vodova i četa, po direktivi Vrhovnog štaba NOPOJ, u čvršće i jače vojne jedinice koje će se stalno nalaziti na okupu i živjeti vojničkim životom i koje neće biti isključivo vezane za sela, već će biti sposobne da napadaju i jače neprijateljske pa i talijanske okupatorske snage, otpočela je u Lici u prvoj polovini novembra 1941. godine. Ovaj proces išao je dosta sporo jer su OK KPH i Štab Grupe NOP odreda za Liku u početku čitavu aktivnost bili usmjerili na politički rad, tako da je rad na vojnom planu zaostajao, a bilo je velikih otpora i od seoskih jedinica. Posebno, za razliku od ostalog dijela Like, taj rad je išao sporo u gračačkom kotaru. Razlog za to, pored pomenutih, bio je i taj što se Kotarski komitet KPH za Gračac, koji je rukovodio tim radom, vjenovatno, nije najbolje snalazio u tome poslu.

Krajem 1941. godine Štab Grupe NOP odreda za Liku postavio je Štab Gračačkog partizanskog bataljona, nazvanog bataljon »Gavrilo Princip«, i stavio mu u zadatak da formira čete i dovrši organizovanje bataljona. Odmah se pristupilo popisu dobrovoljaca po selima uz pojačan politički rad za javljanje dobrovoljaca u partizanske jedinice. U januaru 1942. u Bruvnu je formirana 1. četa ovog bataljona, a za formiranje 2. čete trebalo, je još više od mjesec dana upornog političkog rada po selima, i u seoskim četama, čiji su se borci, teško odvajali od svojih sela i sporo odlučivali na borbu protiv talijanskih okupatorskih jedinica, a već se počeo i jače osjećati i četnički uticaj izražen u stavovima da se ništa ne može talijanskoj sili, da još nije vrijeme za borbu s njom i da treba čekati. U suštini, radilo se o diferencijaciji među borcima u seoskim vodovima i četama na one koji su bili za odlučno nastavljanje oružane borbe i za borbu s talijanskim okupatorima, i na one koji su bili protiv te borbe, za saradnju s okupatorom i četničku politiku ili su se pak kolebali.

U okviru priprema za formiranje 2. čete održan je krajem januara 1942. u omsičkoj školi sastanak s mladićima iz Omsice, Gubavčeva Polja, dijela Donjih Kijana (Sovilji) i dijela Deringaja (Miljuši) rođenih između 1917. i 1924. godine. Ova je škola, posjedovala knjige đaka koji su u njoj završili osnovnu školu, tako je bilo lako da se prozovu po godištim, a međusobno su se svi dobro poznavali. Na ovom sastanku, pored preko 80 omladinaca, bili su prisutni i Rade Grković, član OK KPH za Liku, Branko Ognjenović, sekretar KK KPH za kotar Gračac, Bičo Kesić, politički komesar bataljona »Gavrilo Princip«, Dušan Đ. Ivanić, član SKOJ-a i Dušan Munižaba, član KK KPH za Gračac.

Na sastanku su govorili Rade Grković i Branko Ognjenović i istakli da je već formirana 1. četa na području kotara Gračac i da za desetak dana treba da se formira i 2. četa, zatim su govorili o četama i bataljionima formiranim do tada u Lici, kao i o razvoju oružane borbe u svim krajevima! Jugoslavije. Sjećam se da sam tada prvi put vidio sliku Marka, Oreškovića koja, je bila pokazana svima prisutnim. Isto tako sjećam se da se na ovom sastanku dobrovoljno

javilo preko 40 mladića za četv. Na sastanku je bilo govora da postojeći seoski vodovi treba da ostanu i dalje, ali u manjem broju, s pretežno lovačkim puškama na položajima, a da ostali mladići s vojničkim puškama treba da stupe u partizanske jedinice, da novoformirane čete neće biti vezane samo za jedan položaj, već da će biti angažovane gdje to zatreba na cijelom području kotara pa i dalje.

Poslije ovog sastanka pripreme za formiranje 2. čete nastavljene su cio februar i tek 3. marta 1942. bilo je završeno njeno formiranje. Toga dana je u popodnevnom satima iz Bruvna stigla u Glogovo grupa dobrovoljaca predvođenih Miloškom Čukom i Bićom Kesićem, komandantom i političkim komesarom bataljona. Tu su im se priključili borci iz okolnih sela i izvršeno je formiranje čete. Za komandira čete određen je Mićo Obradović, seljak^radnik, rođen 1915. godine u Bruvnu, a za političkog komesara Stevo M. Plećaš, pekar, rođen 1917. godine u Bruvnu, za komandira 1. voda Bogdan Pavla Miljuš, seljak, rođen 1919. godine u Deringaju, za komandira 2. voda Mićo Jovana Krivošije, podoficir, rođen 1920. godine u Bruvnu i za komandira 3. voda Ilija Steve Krajnovića, seljak, rođen 1917. godine u Bruvnu. Pored njih u prvom stroju 2. čete nalazili su se tada slijedeći, borci:

Iz Bruvna: Krivošija N. Mićo, radnik, rođen 1915. god., Vojnović Nikole Nikola, seljak, rođ. 1916. god., Vojnović Jovana Nikola, seljak, rođ. 1921. god., Krajnović Đure Bogdan, đak, rođ. 1923. god., Krajnović Đure Ilija, službenik, rođ. 1916. god., Krajnović Đure Milan, seljak, rođ. 1921. god., Plećaš Ilije Jovo (Jovuga), radnik, rođ. 1912. god., Plećaš Dane Nikola (Nitonja), seljak, rođ. 1920. god., Krajnović Rade Culin, seljak, rođ. 1914. god., Radaković Mile Pajo, seljak, rođ. 1910. god., Radaković M. Nikola (Nino), seljak, rođ. 1921. god., Krajnović Jovo Jovina, seljak, rođ. 1910. god., Plećaš Blagoje Dragan, seljak, rođ. 1920. god., Plećaš Dane Davin, seljak, radnik, rođ. 1912. god., Plećaš Mile Petar (Čupinov), seljak, rođ. 1912. god., Plećaš Marka Jovo, seljak, rođ. 1912. god., Krajnović N. Nikola, seljak, rođ. 1922. god., Radaković M. Stanko (Staniša), seljak, rođ. 1920. god., Krajnović P. Đuro (Đuđa), seljak, rođ. 1920. god., Basta M. Jovo, seljak, rođ. 1921. god., Basta N. Jovo, seljak, rođ. 1921. god., Radaković Nikole Tomo, seljak, rođ. 1919. god., Radaković P. Ilija, seljak, rođ. 1920. god., Radaković P. Mićo, seljak, rođ. 1916. god. i Obradović M. Jovan, seljak, rođ. 1922. god.

Iz Klapavica: Krtinić Marko, seljak, rođ. 1921. god. i Krtinić Petra Ilija, seljak, rođ. 1921. god.

Iz Deringajai: Dukić Dane Lazo, seljak, rođ. 1912. god., Tojagić Jove Nikola, seljak, rođ. 1916. god., Petrovac Mićo, seljak, rođ. 1921. god., Blanuša Nikole Petar, seljak, rođ. 1923. god. i Milanković D. Rade (Ralja), seljak, rođ. 1919. god.

Iz Omsice: Ivanić Đure Dmtar, seljak, rođ. 1921. god., Tojagić Dane Nikola (Niko), seljak, rođ. 1914. god., Miljuš Dane Ljubo, seljak, rođ. 1915. god., Miljuš Dane Marko (Mata), seljak, rođ. 1917. god. i Petrović Nikole Luka, seljak, rođ. 1919. god.

Iz Gubavčeva Polja: Sovilj Nikole Dušan, seljak, rođ. 1920. god., Maričić Miće Ilija, podoficir, rođ. 1921. god., Ivanić Jove Petar (Perica), radnik, rođ. 1918. god., Gnjatović Jove Dane, seljak, rođ. 1912. god. i Gnjatović Jove Budo, seljak, rođ. 1921. god.

Iz Mazina: Vojnović Mile Nikola, žandar, rođ. 1915. god. i Munižaba Mane Milan, đak-seljak, rođ. 1918. god.

Iz Gračaca: Rastović Vaje Vaso (Vojo), seljak, irod. 1921. god.

Kao što se vidi na dan formiranja 2. četa je brojala, ukupno 50 boraca, i rukovodilaca. Pored ostalih za desetare su određeni Maričić Miće Ilija, Plečaš Dane Nikola (Nitonja) i Krajnović Đ. Ilija. Postrojenim borcima kraće govore su održali Bičo Kesić i Milojko Čuk te ukazali na buduće zadatke čete i bataljona.

Prvo vatreno krštenje

Poslije formiranja, četa, je po zadatku Štaba bataljona, po veoma hladnom vremenu i snijegu, krenula prema Zrmanjskom klanacu. Usput je, bez sukoba s neprijateljem, porušila telegrafsko-telefonske stupove i pokidala žice na željezničkoj pruzi i cesti Gračac—Otrić, između željezničkih stanica Malovan i Cerovac. Nakon toga četa, je krenula ka Cerovcima, gdje je razmještena na prenoćište po kućama u zaseocima Mrkići i Prodanovići. U ranim prijepodnevним satima 5. marta, 1942. četa je stigla na Zrmanjski klanac, gdje se na položaju nalazio Zrmanjski vod kojim je rukovodio Glišo Čuk. Ovaj vod je prethodnih dana, vodio borbu s Talijanima, koji su s 2—3 kamiona iz Zrmanje krenuli cestom u pravcu Otrića, ali su odbačeni na polazne položaje. Nakon upoznavanja sa, situacijom 2. četa, je posjela, položaj desno i lijevo od ceste na Zrmanjskom klanacu, pored pomenutog voda Gliše Čuka, sa zadatkom da spriječi prodor Talijana iz doline Zrmanje ka Otriću. Oko podne toga dana na klanac je stiglo preko 15 naoružanih boraca s Rujišta, u pomoć Zrmanjskom vodu koji je do tada, sam držao ovaj položaj. Iz ove grupe boraca Vaso M. Jarić stupa u 2. četu, tako da ona od tada broji 51 borca.

U popodnevним satima toga dana Talijani su najprije počeli da artiljerijom i minobacačima tuku položaj 2. čete i Zrmanjskog voda, a, zatim su krenuli u napad pješadijom u namjeri da ovladaju Zrmanjskim klanacem. Borba je bila kratka ali i žestoka. Neprijatelj, je odbačen na polazne položaje. Sljedećeg dana neprijatelj ponovo prelazi u napad ali s jačim snagama. Oko podne borba dostiže vrhunac kada Talijanima polazi za rukom da četu potisnu na padine Viojle i da ovladaju Zrmanjskim klanacem. U sumrak četa se povukla na večeru i prenoćište u Malu Popinu obezbijedivši se dijelom smaga od neprijatelja na Zrmanjskom klanacu.

U jutarnjim satima 7. marta četa je ponovo, posjela svoj položaj na padinama Viojle. Neprijateljska artiljerija i minobacači, uz povremeno mitraljiranje iz aviona, nastavili su da je tuku na položaju. Nakon toga, Talijani su prešli u napad i jakim pješadijskim snagama i poslije ogorčene borbe odbacili četu na greben Viojle i Debelog brda. Napadom i od Otrića neprijatelj uspijeva ubrzo da ovlada Viojлом i Debelim brdom i da, četu potisne na, Cerovačku kosu gdje je zaustavila dalje napredovanje neprijatelja. U toku ovog napada Talijani, su popalili dio kuća i drugih zgrada u, Maloj Popini što se negativno odrazilo na dio stanovništva. Poslije ovih borbi komandant i politički komesar bataljona Milojko Čuk i Bičo Kesić analizirali su situaciju i došli, do zaključka da četu treba što, prije prebaciti na Srpski, klanac, jer će neprijatelj, s obzirom na napad partizanskih snaga, na, Srb, usmjeriti svoje napade od Otrića, prema Srpskom klanacu. U vezi s tim četi je naređen pokret preko željezničke pruge Gračac—

—Otrić za Veliku Popinu u zaselak Lukići, gdje je bilo predviđeno da prenoći, ali je ipak produžila za Srpski klanac i oko 23 sata 7. marta 1942. smjestila se u tav. Carsku kuću. Na Srpskom klancu četa je zatekla Brotnjski vod i dijelove 1. čete bataljona »Gavrilo Princip«.

Borbe na Srpskom, klancu

Pošto se smjestila, u Carskoj, kući ispod klanca uz cestu, četa je postavila stražu ispred kuće i uputila patrole u pravcu Otrića, zaseoka Podljud i u pravcu južnih padina Jelovih tavana (Zmijina draga). S četom su došli i prenoćili komandant i politički komesar bataljona Miloško Čuk i, Bićo Kesić.

Pred svitanje 8. marta 1942. patrola, u kojoj su se pored mene nalazili Nikola Tojagić, vođa patrole, i Dušan Sovilj, smijenila, je patrolu koja se prije nas kretala cestom prema Otriću na udaljenosti oko 1—2 kilometra od Carske kuće. Bih smo dosta dobro maskinani čaršavima, što je dobro došlo s obzirom na snijeg koji je još uvijek bio dosta visok. U svitanje počelo je nevrijeme sa sitnom i hladnom kišom i burom, tako da se na nama, počeo lediti, svaki dio pokisla odjeće. Oprezno smo se kretali cestom u pravcu Otrića. Po izlasku iza manjeg brjega, ugledah smo crnu kolonu na snijegu i cesti. Zastali smo i jedan od drugova reče da je to živica od trn ja pored ceste. Ja sam na to rekao da na tom mjestu i oko ceste nema velike živice i da je to samo talijanska, kolona koja se kreće cestom u pravcu Srpskog klanca. Odmah smo se počeli povlačiti, ispred Talijana cestom ka Srpskom klancu, a meni je naredeno da trčim što. brže mogu i izvijestim četu o nailasku talijanske kolone. Naime, Talijani su poslije ovladavanja Zrmanjskim klancem i izbijanja na Otrić prikupili jače snage i s njima cestom krenuli u pravcu Srba radi njegovog deblokiranja, dok su manji dio snaga uputili preko Jelovih tavana prema Kupirovu kako bi na taj način lakše ovladali Srpskim klancem. Ovu kolonu predvodili su domaći izdajnici koji su dobro poznavali teren.

Cim su bili obaviješteni da Talijani nastupaju od Otrića, komandant i politički komesar bataljona »Gavrilo Princip« naredili su 2. četi da, odmah napusti Carsku kuću i što brže posjedne položaj na Srpskom klancu. Jednog kurira su uputili u 1. četu, a drugog ka Srbu sa zadatkom da obavijeste naše snage koje su napadale na ovo mjesto o. nastupanju Talijana od Otrića prema klancu. Komandir 2. čete rasporedio je 1. vod na desno krilo čete — na zapadne padine Debelog brda radi kontrole pravca prema, zaseoku Podljud, 2. vod na Debelo brdo gdje se očekivao glavni udar neprijatelja i 3. vod na lijevo krilo čete — istočno O'd ceste koja vodi preko klanca za Srb. Odmah po rasporedu vodova na položaj određeni su bombaši iz 2. voda, za koje su prikupljene bombe iz ostala dva, voda. Naredeno je da nitko ne smije ispaliti metak dok bombaši ne bace bombe na Talijane. Ledena kiša je i dalje padala s burom i sve nas doib.no nakvasila, a Talijanima, koji su nam se primicali, duvala je u lice. Oni su nastupali kroz smetove u većim grupama, a bilo ih je oko 450 vojnika. Puške su im, bile prebačene preko leđa, a, glave dobro uvijene. Oko 8 sati izbili su pred položaj čete na, domet, mučnih bombi. Odjednom je eksplodiralo desetak bombi, a zatim se puščana i mitraljeska vatra sručila na njih. Ovo ih je veoma zbunilo i iznenadilo, tako da u početku gotovo nisu pružili nikakav otpor već su se počeli komešati. I dok su se oni središnih, pored 2. čete u borbi su se

angažirali Brotin j ski ViOid na njenom desnom i 1. vod 1. 'čete bataljona »Gavrilo Princip« na lijevom krilu. Ubrzo su Talijani od Otrića počeli da tuku artiljerijom položaj 2. čete ali dio granata nije eksplodirao, vjerovatno, zbog dubokog snijega. I poslije jednosatne borbe četa i pomenuta dva voda prešli su na juriš i odbacili neprijatelja natrag goneći ga prema Otriću. Jedan vod iz 2. čete ostavljen je da sakuplja zarobljene i ranjene talijanske vojnike i bačeni ratni materijal. Pored ostalog zaplijenjena je jedna radiostanica, 3 puškomitraljeza, 1 mitraljez, 2—3 mala bacača i više pušaka. Zarobljeno je oko 20 talijanskih vojnika, dok ih je u borbi ranjeno i poginulo oko 40.

Po završenom gonjenju neprijatelja do Otrića 2. četa i pomenuta dva voda oko podne su se povukli na Klanac i posjeli raniji položaj. U prvim popodnevnim satima stigla je na Klanac jedna četa iz bataljona »Stojan Matić« zajedno s komandantom tog bataljona Tomicom Popovićem. Ona je napustila svoj položaj kod Srba i krenula u pomoć 2. četi čim je čula da Talijani nastupaju od Otrića prema Klancu. Kako je stigla po završetku borbe, ona se poslije kraćeg zadržavanja na Klancu vratila u pravcu Srba. Istog dana, također u ranim popodnevnim satima, stigao je kurir od Srba i obavijestio 2. četu da su Talijani primijećeni u Kunovcu pod Klancem. Komandir čete je naredio da 2. i 3. vod odmah krenu niz Klanac u pravcu Kunovca, gdje se već vodila žestoka borba. Naime, dio snaga, koje su držale Srb u blokadi, napao je ove Talijane koji su od Otrića uspjeh da se neopaženo kroz šumu provuku između 1. i 2. čete i da izbiju u Kunovac i počnu da ga pale. Brzom intervencijom pomenutih snaga neprijatelj je potisnut u pravcu Jelovih tavana. Dva voda 2. čete stigla su samo da ga bočno napadnu vatrom iz pušaka a zatim su se u sumrak toga dana vratili ina Srpski klanac. U borbama samo su lakše ranjena 2 borca, dok je teže ranjen Rade Milanković. Budući da je uspjela da- spriječi prodor Talijana preko Klanca ka Srbu, četa je kao cjelina položila ispit spremnosti za borbu protiv okupatora. Svojom ličnom hrabrošću i borbenošću nešto više od ostalih istakli su se: Bogdan P. Miljuš, komandir 2. voda, Ilija M. Maričić, desetar u 3. vodu, Petar J. Ivanić, pom. mitraljesca, Mićo Krivošija, komandir voda, Jovo I. Plećaš, borac, Jovo Krajnović, borac, Nikola J. Vojnović, borac i Ilija P. Krtinić, puškomitraljezac. U toku 9. marta na Klanac je stigao seoski vod iz Gubavčeva Polja za pomoć u borbi protiv okupatora, ali je on vraćen na položaj koji je držao prema Gračacu.

Poslije neuspjelog prodora preko Srpskog klanca za Srb, Talijani su na ovom pravcu svoju aktivnost sveli na dejstvo artiljerije i avijacije kao i na izviđanje. U tom vremenu došlo je do promjena u sastavu čete. U nju su 10. marta iz Mazina stupili: Jovo Mile Vojnović, žandar, rođen 1915, Đuro Ilije Vojnović, seljak, rođen 1920, Petar Nikole Mandić, seljak, rođen 1921, Ilija Rade Mandić, seljak, rođen 1919, Rade Sirne Mandić, seljak, rođen 1923. i Dušan Mile Vojnović, stolar, rođen 1915. godine. Slijedećeg dana u nju su iz 1. čete došli: Milan P. Tojaga, seljak, rođen 1920. u Rujištima, Milan J. Lisica, radnik, rođen 1915. u Palanci—Zrmanja i Milan Brmbota, seljak, rođen 1921. u Štikadi. Dvanaestog marta u četu su stupili : Nikola Petra Sovilj Nina, seljak, rođen 1918. u Omsici, Dušan Mile Sovilj, seljak, rođen 1919. u Omsici i Božo Bože Sovilj (Mile), seljak, rođen 1920. u Gubavčevom Polju. Narednih dana u četu su iz 1. čete došle 4 drugarice rođene u Bruvnu: Soka Dane Kolundžić, seljanka, rođena 1920, Grozdana Nikole Krajnović, dak, rođena 1924, Soka Nikole Pokrajac, seljanka, rođena 1920. i Soka Rade Pokrajac, seljanka, rođena

1920. godine. Time je četa narasla na 68 boraca. Ishrana čete vršena je po kućama u Velikoj Popini, na samom Klanцу i donošenjem hrane iz Glogova, Gubavčeva Polja, Omsice i Bruvna.

Angažujući jače snage Talijani su 14. marta vršili izviđanje u pravcu Zmijine drage i Jelovih tavana. Ispred Jelovih tavana sačekala ih je 2. četa i nakon kraće borbe 'natjerala ih na povlačenje ka Otriću. U ovoj borbi zaplijenjen je jedan mitraljez »Fijat« s 2—3 sanduka municije i nekoliko pušaka. Ranjene i poginule neprijatelj je uspio da na vrijeme evakuiše. Četa nije imala nikakvih gubitaka. Nakon ovoga neprijatelj za kraće vrijeme nije pokretao pješadiju, ali je zato skoro svakodnevno artiljerijom i avijacijom tukao položaj čete.

Za vrijeme zatišja četa je sa Srpskog klanca upućivala manje snage na željezničku prugu između Gračaca i Otrića radi vršenja akcija. Tako je noću između 24. i 25. marta jedan njen vod, zajedno sa seoskim vodom iz Labusa, likvidirao talijansku posadu kod sisaljke (pumpne stanice) i posjekao telegrafsko-telefonske stubove između željezničkih stanica Malovan i Cerovac. Vod je s nešto plijena i 5—7 zarobljenih Talijana krenuo natrag u sastav čete, ali su ga dan i napad Talijana u Srpski klanac zatekli iznad Velike Popine tako da je u četu stigao tek kada su Talijani napustili Srb.

Pošto su prikupili jače snage u rejonu Otrića, Talijani su 25. marta krenuli u odlučan napad na Srpski klanac s namjerom da ga po svaku cijenu zauzmu i prodru u Srb gdje se već 20 dana nalazio u blokadi njihov garnizon. Pored bataljona »Gavrilo Princip« na Klanцу su se nalazili i dijelovi bataljona »Stojan Matić« i neke terenske seoske jedinice. Uz podršku artiljerije i avijacije Talijani su napadali skoro čitav dan i tek uveče im je uspjelo da zauzmu Klanac i da na njemu zanoće. Dijelovi bataljona »Stojan Matić« odbačeni su prema Maglaju, a bataljon »Gavrilo Princip« prema Jelovim tavanima. Ujutro 26. marta Talijani su produžili ka Srbu, a bataljon »Gavrilo Princip« je poslije sređivanja krenuo po veoma teškom terenu kroz šumu na sjever i ujutro slijedećeg dana izbio u Osredke. Pošto su Talijani u toku noći napustili Srb i povukli se ka Otriću, bataljon se u toku dana spustio u Srb, prenoćio i 28. marta krenuo na područje gračackog kotara (Mazin, Bruvno, Tupaie) radi odmora i sređivanja. U kasnim popodnevrim satima 2. četa je stigla u Mazin, zaselak Draga Mandića, da bi 30. marta prešla u Bruvno i razmjestila se po kućama radi odmora i ishrane. Za vrijeme odmora borci su popravljali obuću i odjeću, a neki koji su bih iz sela oko Bruvna otišli su do svojih kuća da to urade. U toku boravka u Bruvnu, po Odluci Kotarskog komiteta KPH Gračac i Štaba bataljona »Gavrilo Princip«, radi intenzivnijeg političkog rada iz 1. čete su u 2. četu prekomandovani : Mile Gleda, rođen 1918. u Stikadi, Božo Gleda, rođen 1921. u Stikadi, Stevo Đurđa Grubišić, rođen 1918. godine u Velikoj Papini, tako da je nakon toga četa brojala 71 borca.

Borbe na području Komića i Tušica

Poslije kraćeg odmora bataljon »Gavrilo Princip« 4. aprila 1942. godine prebacio se ka Udbini i s 1. četom razmjestio u Ondiću, a s 2. četom u Komićkom Poljicu. Bataljon je imao zadatak da sprečava ispade neprijatelja iz Udbine i Lovinca ka Andiću i Komiću. Slijedećeg dana u 2. četu je stupio Košta Dane

Sovilj, seljak, rođen 1921. godine u Gubavčevom Polju, tako da je ova siada brojala 72 borca. Četa je radi obezbjeđenja upućivala patrole prema Komiću i Trovrhu. Negdje oko 8 sati 6. aprila izviđačka patrola je obavijestila četu o nastupanju ustaša od Lovinca i Talijana od Tušica u pravcu Komića. Četa se brzo spremila za pokret i odmah krenula u susret neprijatelju. S prevoja između Komičkog Poljica i Komića ugledala je vatre u Komiću, što je bio znak da je neprijatelj već stigao u zapadni dio ovog sela i počeo da ga pahi. Četa je trčeći nastavila nastupanje, razvila se za borbu u toku pokreta i izvršila juriš na neprijatelja. Napadač je izbačen iz dijela Komića u pravcu Tušica, a četa je izbila na kosu koja dijeli Komić od Tušica i dominira dijelom ceste Udbina—Lovinac. Neprijatelj je pretrpio manje gubitke, a u četi su 2 borca bila lakše ranjena. U Komiću je neprijatelj zapalio 29 kuća, štala i pojata i ubio 15 ljudi iz zaselaka Curčića, Biosići i Opalići.

U toku ovog i narednih dana neprijatelj je više puta pokušavao da zbaci

2. četu s pomenute ikose i da obezbijedi sigurniji prolaz cestom Pločanski klanac—Udbina. Četa je većinu napada uspjela da odbije, ali je ponekad i, sama bila zbacivana s položaja ikoji je na juriš opet povlačila. Noću između 7. i 8. aprila četa je napadala Talijane koji su zanoćili u Tušicama i tom prilikom zaplijenila 1 mitraljez »Breda«, 2 puškomitraljeza i desetak pušaka. Naredna dva dana, radi bezbjednijeg saobraćaja cestom Lovinac—Udbina, Talijani su pokušavali da zbace četu s pomenutog položaja, ali je ona sve te napade odbila i uspješno obezbjeđivala Komić nalazeći se danonoćno na položaju. Na ishranu četa je uglavnom odlazila u sumrak dana i to u Komičko Poljice i u istočni dio Komića a na položaju je ostavljala po jedan vod boraca do njegove smjene koja je vršena u toku svake noći. Noću su vodovi, s položaja upućivali izviđačke patrole, koje su održavale stalni kontakt s neprijateljem.

U ranim popodnevnim satima 10. aprila, dok su borci iz svojih zaklona pripuovavali na neprijatelja, na položaj čete stigao je kurir od komandira čete s naređenjem da se četa po desetinama neopaženo povuče na istočnu padinu kose zapadno od Komića, što je dosta brzo urađeno. Okupljenoj četi komandir je saopštio da je dobio naređenje od štaba bataljona da si četom ubrzanim maršem odmah krene za Bruvno jer su Talijani iz Gračaca pošli ka Bruvnu. Četa se brzo spremila, za, pokret i preko Komičkog Poljica, Klapavica, i Rudog Polja stigla u Bruvno. Prolazeći kroz ova sela, vidjeli smo ikako seljaci obrađuju svoje njive. Dan je bio vedar i sunčan. Dolaskom u Bruvno četa je po vodovima razmještena na prenoćište u zaselak Podovčuv, Dragu Rađakovića i u samom Bruvnu. Slijedećeg dana 11. aprila, ona se tu odmarala, popravljala odjeću i obuću i čistila oružje. Pored 2. i 1. četa bataljona »Gavrilo Princip« povučena je od Udbine i upućena na položaj u Tupae prema Gračacu.

Četnički puč

Povlačenje bataljona »Gavrilo Princip« od Udbine u gračački kotar izvršeno je po nalogu Kotarskog komiteta KPH Gračac zbog pojačane četničke aktivnosti u ovom kotaru, koju je trebalo suzbiti. Očito da je, zbog rovarjenja četnika, Kotarski komitet želio da ima bataljon na svom području. Međutim, četnički nastrojena komanda čete, u dogovoru s četničkim kolovodama u kotaru, naredila je da se 2. četa oko 8. sati 12. aprila prikupi kod Crkve i Sokolskog doma u

Bruvnu što je ova i uradila. Na zbornom mjesto stigli su i komandir i politički komesar čete Obradović Mićo i Plećaš Stevo. Komandir čete je odmah uputio patrolu s dopisom 1. četi. U patroli su bili Nikola Petra Sovilj Nina, kao vođa patrole i Mile Jovana Sovilj, a i trećeg se imena ne sjećam. Komandir je saopštio četi da ide na položaj prema Deringaju jer se očekuje napad Talijana iz Gračaca, nakon čega je četa krenula prema Otući i nastavila pokret njenim uskim koritom nizvodno, provlačeći se pored trnja i litica. Borci su predlagali da se ide lijevom ili desnom obalom rijeke, ali je komandir bio protiv toga. Ovom njegovom stavu se suprotstavio Milan Lisica. Došlo je do žučne prepirke i pošto se većina boraca slagala s mišljenjem Lisice četa je produžila lijevom obalom rijeke, prošla zaselak Miljuši i čelom izbila do prvih kuća Tojagića. Tu ispred povećane ledine, na kojoj se bila okupila veća grupa naoružanih ljudi, komandir je naredio da četa stane. Ona je tada u stroju imala 72 borca.

Ispred čete na nekih 50 metara na ledini, odnosno guvnu, nalazilo se oko 50 naoružanih ljudi, među kojima je bilo onih s bradom. Istovremeno sva okolna uzvišenja, na udaljenosti 300—500 metara, bila su posjednuta ljudima naoružanim puškama i mitraljezima okrenutim u pravcu Tojagića i Bruvna. Kao i većina u četi, bio sam iznenađen ovolikim brojem naoružanih ljudi. Međusobno smo govorili i pitah jedni druge, što je ovo? Četa je očekivala **napad** Talijana, kako joj je rečeno prije polaska iz Bruvna, a našla se okružena četnicima i seljacima s oružjem. Bilo ih je ukupno oko 300—500. Komandir je naredio da niko iz stroja ne izlazi. Veću pažnju sam obratio na naoružane četnike južno od sela, koji su se u manjim grupama šetali po položaju, nego na one ispred čete koji su žučno razgovarali. Očekujući dalji tok događaja borci u stroju počela je da hvata nervoza. Istovremeno se i naoružana grupa ljudi komešala na guvnu. Do nas su dopirale bučne riječi ali teško se moglo razumjeti ko šta priča i predlaže u ovoj grupi. Odjednom su se komandir i politički komesar čete izdvojili i otišli među naoružane ljude na guvnu a nešto kasnije im se priključio i Ljudo Miljuš. Najzad iz ove grupe odvojilo se njih oko 15. Ušli su u kuću, mislim Bogdana Tojagića, i u njoj vodili razgovor. Čuli su se povišeni glasovi, i poslije kraćeg vremena vratili se na guvno gdje je nastavljen razgovor. Poslije ovog razgovora k četi su došli komandir, politički komesar i Ljudo Miljuš i to u 2. vod u kojem je puškomitraljezac bio Milan Tojaga. Komandir mu je naredio da puškomitraljez preda Ljudu Miljušu što je on odbio. Nato je komandir čete zgrabio za puškomitraljez nakon čega je nastalo otimanje. Priskočili su komesar čete, Ljudo Miljuš i još neki i od Tojage oteli puškomitraljez koji je uzeo Ljudo Miljuš. To je Tojagu iznenadilo i razočaralo tako da su mu i suze potekle za otetim puškomitraljezom. Pored **njega** razoružani su i ostali borci koji su iz 1. čete došli u 2. četu jer u njih komanda čete nije imala povjerenja. Nakon njihovog razoružanja komandir i komesar čete otišli su u grupu naoružanih ljudi na guvnu. Među njima sam primijetio i komandanta i političkog komesara bataljona »Gavrilo Princip« Milojka, Čuka i Biću Kesića, a zatim Nikolu Dokmanovića, učitelja iz Omsice i komandira seoske čete Omsice i Gubavčevo Polje, Nikolu Miljuša, učitelja Radivoja Radu Maričića, komandira seoskog voda iz Gubavčevog Polja, Nikolu Ivanića iz ovog voda, Jovu Ivanića iz Omsičkog voda i druge koje nijesam poznavao. Ja sam bio u sastavu 3. voda na začelju čete, te nijesam mogao sve da vidim stojeći u vodu **na seoskom** putu. Ja nijesam vidio ni ko je **razoružao** Milojka i Biću jer nijesam izlazio iz stroja.

U popodnevним satima 12. aprila naoružani ljudi s guvna počeli su da se razilaze, a 2. su četу njen komandir i politički komesar povelі natrag istim pravcem uz Otuću kojim je i došla ina ovaj »zbor«. Dolaskom Miljuša četa je raspoređena na prenočište i večeru, a slijedećeg dana oko podne se prikupila na zbornom mjestu kod mlina Gutešina. U tom vremenu iz čete je pobjeglo nekoliko boraca koji se nisu solidarisali s četnicima. Do 17. aprila četa se seljaka iz sela u selo: Podurljaj, Poljice, Dolina Petrovića, Omsioa i Plećaši. Svaku je noć mijenjala mjesto prenočišta i ishrane. U međuvremenu uslijedila je brza i energična intervencija Štaba grupe odreda i OK KPH za Liku. Oni su na vijest 0 puču u gračачki kotar uputili bataljon »Krbavu« i jednu četу bataljona »Ognjen Priča« sa zadatkom da srede prilike u kotaru. Ove snage su zajedno s 1. četom bataljona »Gavrilo Princip«, koja je ostala nepokolebljiva, razoružale seoske čete ikoje su se solidarisale s četnicima, a noću uoči 17. aprila u Plećašima bila je opkoljena i 2. četa i razoružana bez otpora. Svi razoružani su privedeni u Bruvno i saslušani, zatim pušteni svojim kućama da čekaju poziv za odlazak u partizanske jedinice. Time je 2. četa prestala da postoji. Za vrijeme razoružanja poginula su 2 borca 2. čete: Ljudo Miljuš i Jovo M. Plećaš, dok je komandir čete Mićo Obradović uspio da pobjegne. Preko 20 dana krio se u blizini kuće sve dok iz zasjede nije bio ubijen bježeći uz Urljaj. Politički komesar čete Stevo M. Plećaš pobjegao je ik Talijanima i četnicima u Gračac a to je uradio i Vojo Vase Rastović iako je poshje razoružanja bio pušten kući.

U međuvremenu je na svirepi način od strane četničkih izdajnika ubijen Bićo Kesić. Poshje njegove pogibije rukovodstvo NOB-a za kotar Gračac donijelo je odluku da bataljon »Gavrilo Princip« promijeni ime u »Bićo Kesić«, koje je nosio do kraja rata.

Formiranje nove čete

Poshje razoružanja 2. čete i jednog dijela zaselaka s područja Bruvna, Mazina, Deringaja, Omsice, Kijana, Gubavčevog Polja i Glogova, sakupljeno je prilično vojničkih pušaka koje su dopremljene u Bruvno. Rukovodstvo NOB-a za kotar Gračac izvršilo je detaljniju analizu stanja i raspoloženja, uočilo slabosti u radu i pristupilo organizovanijem političkom radu na cijeloj teritoriji kotara Gračaca. Odlučeno je da se formira nova 2. četa od dobrovoljaca sa šireg područja kotara, kako od onih ikoji su bili u sastavu seoskih vodova do njihovog razoružanja, tako i od onih koji su bili u ranijoj 2. četi. Formiranje nove 2. čete izvršeno je u prvoj, polovini maja 1942. Obuka s njom otpočela je 16. maja i trajala je do 15. juna 1942. godine u Mazinu. Za, četу se bilo prijavilo više dobrovoljaca nego što je bilo pušaka, tako da ih je oko 30 vraćeno kućama da izvjesno vrijeme sačekaju dok se ne dođe do oružja. Nova 2. četa brojala je oko 100 boraca. To su, koje se uspjelo evidentirati, bili:

Bogdan Todora Dukić, 1916, komandir čete iz Deringaja, Stevo Đurđa Grubišić, 1918, politički komesar čete iz Velike Popine, Marko Jove Vojnović, 1920, zamjenik političkog komesara čete iz Mazina, Mihajlo Dane Bajiić Mile, 1913, ekonom čete iz Mazina, Dmitar Petra Vojnović, 1907, komandir 1. voda iz Mazina, Ilija Steve Krajnović, 1917, komandir 2. voda iz Bruvna, Nikola Ihje Bajić Nina, 1910, komandir 3. voda iz Mazina, Rade Dmitra Guteša, 1921, politički

delegat 1. voda iz Bruvna, Stevo Rade Ilić, 1922, politički delegat 2. voda iz Mazina i Nikola Mile Zorić Nikica, 1922, politički delegat 3. voda iz Mazina.

Sastav ove čete sačinjavali su slijedeći borci iz Mazina: Jovan Mile Vojnović, Đuro Ilije Vojinović, Petar Nikole Mandić, Ilija Rade Mandić, Rade Sime Mandić, Dušan Mile Vojinović, Milan Tome Kovačević, Sitevo Nikole Kovačević, Danilo Nikole Kovačević Dane, Nikola Rade Kovačević, Đurađ Đuro Stevana Kovačević, Jovan Ilije Skrbić, Mile Ilije Mandić, Petar Sime Vojnović, Nikola Tome Varat, Milan Đure Vojnović, Ilija Vase Vojnović, Mile Milana Vojnović, Radovan Nikole Vojnović, Đuro Dane Vojnović, Mile Luke Ilić, Rade Ilije Bajić, Diimitrije Dmitar Đufcana Zavišić, Vaso Vojp Vaše Zorić, Mile Laze Zavišić, Jovo Samojlija Vignjević, Milan Save Vojnović, Nikola Dmitra Zorić, Nikola Rade Bajić, Jovan Kuzmana Mandić i Bogdan Božo Milana Ilić.

Iz Deringaja: Dane Ilija Tojagić, Nikola Jove Tojagić, Đuro Mile Petrović, Ilija Petra Petrović, Đuro Petra Petrović, Dušan Petra Kolundžija-Pepurdin, Lazo Dane Dukić Cukin, Mile Dane Dukić Cuikin, Nikola Dmitra Petrović, Mile Dmitra Petrović, Mile Petra Dukić, Ilija Mile Zubović, Dušan Petra Miljus, Đuro Jove Mrdalj, Tomo Rade Blanuša, Sava Petra Blanuša, Gojfcio Dane Dukić, Jovo Dane Blanuša Pepić i Jovo Save Dukić.

Iz Donjih Kijana : Branko Steve Sovilj, Rade Bože Soviljt, Branko Rade Kričković, Mile Petra Kovačević, Ilija Mile Zorić Šico, Nikola Stevana Zorić Cicalo i Stevo Đurđa Kovačević.

Iz Gubavčeva Polja: Đuro Dušana Blanuša, Dane Nikole Blanuša, Petar Nikole Došen, Svetozar Tome Stojšavljević Veto i Đuro Jove Sovilj.

Iz Omsice: Dušan Dane Sovilj, Dušan Mile Sovilj, Dušan Nikole Ivanić, Dane Ilija Petrović, Dane Mile Manojlović, Nikola Nidža Dane Petrović, Nikola Rade Petrović Žiža, Miloš Nikole Calić i Marko Mile Poanić Zele.

Iz Bruvna: Jovo Steve Plećaš, Nikola Rade Plećaš, Trivun Mile Guteša, Savo Mile Pokrajac, Jovo Dmitra Krajnović Joviša, Jovo Mile Basita, Đuro Paje Krajnović, Bogdan Đure Krajnović, Milan Đure Krajnović Crni i iz Gračaca: Đuro Nikole Dukić.

Iz ranije 2. čete u novu 2. četu stupilo je 12 boraca, u 1. četu 18 boraca, a nešto kasnije je veći broj stupio u 3. četu bataljona »Bićo Kesić«, tako da ih je velika većina ponovno stupila u partizanske jedinice.

Božan Dragosavac
Đuriša Dragosavac

Formiranje 3. čete bataljona »Gavrilo Princip«

U proljeće 1942. godine nakon likvidacije četničkog puča u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip« i obnove te čete, Kotarski komitet KPH Gračac i Štab bataljona pristupili su formiranju i 3. čete u njegovom sastavu, čime je trebalo biti završeno potpuno formiranje Gračačkog partizanskog bataljona »Gavrilo Princip«. Kao osnov poslužili su borci iz Rudopolja, Paiklarića, Vodene Glave, Tupaia i Tomingaj'—Ljuhovića, koji su u sastavu seoskih vodova od ustanka, s manjim i većim prekidima, držali položaje i straže prema ustaškim posadama u Lovincu i Gračacu te čuvah sela od upada ustaša. Istovremeno borci su se naoružavali pretežno kupovinom oružja u Dalmaciji. Krajem novembra 1941. Rudopoljci su raspolagali s 44 vojničke puške i 2 puškomitraljeza, borci iz Tupaia i ispod Vodene Glave s 27 vojničkih pušaka i 1 puškomitraljezom a Tomingajcima s 21 vojničkom puškom.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine Rudopoljski vod držao je položaj na Jesenaru s bazom u kućama Blaževića, Tupalsko^vodenoglavni vod na Resnitou sa stalnim stražama na Žutinom vrhu i Vrkinom grebu i bazom u kući Marka Banjanina Landeke i Tomingajgki vod također na Resniiku sa stražama na Pločama, Radakovića gradini i Gradini iznad Čalićevih i Ripešinih kuća. Važno je istaći da su borci na položajima živjeli vojničkim i političkim životom. S omladincima koji nisu služili vojsku izvedena je s vremena na vrijeme vojnička obuka. Osim toga borci su redovno obavještavani o vojnoj i političkoj situaciji u svijetu i u zemlji. Zahvaljujući tome kod boraca je sazrijevala i učvršćivala se svijest o potrebi borbe protiv okupatora i njihovih suradnika. Otuda, kada je nakon spomenutog četničkog puča uslijedilo razoružanje većine seoskih vodova, u gračačkom kotaru to se uopće nije postavljalo za borce Rudopolja. Tupaia, Vodene Glave i Tomingaja. Naprotiv, ukazano im je puno povjerenje što su i dalje zadržani na položajima.

Nakon likvidacije puča, obnove 2. čete, postavljanje Mane Breke za komandanta i Branka Desnice za političkog komesara bataljona »Gavrilo Princip« te priprema za formiranje i 3. čete u ovom bataljonu na osnovu dobrovoljnog javljanja boraca, Kotarski komitet KPH za Gračac i Štab bataljona su odlučili da se formiranje čete obavi na svečan način 25. maja 1942. u Tupalama i to u Ripešinom gaju pod Gradinom. Toga dana pored boraca zboru je prisustvovao veliki broj omladine i naroda iz obližnjih sela, a posebno iz sela iz kojih su borci, zatim predstavnici Kotarskog komiteta Partije i Kotarskog komiteta SKOJ-a, komandant i politički komesar bataljona »Gavrilo Princip« i politički komesar 3. ličkog odreda Josip Cazi. Pored ostalih Cazi je održao govor na zboru.

Nakon održanih govora prišlo se formiranju čete. Iz Rudopoljskog voda javio se 31 dobrovoljac i od njih je formiran 1. vod. Za komandira voda postavljen je Mile Japundžić Milin, za političkog delegata Dragosavac Petra Stevo, a za desetare Krtinić Dane Tomo, Košutić Dane Tomo i Japundžić Nikole Jovo.

Tokom ljeta u vod je stupilo još 8 dobrovoljaca. Iz Tupalsko-vodenoglavskog voda javilo se 26 boraca koji su obrazovali 2. vod. Za komandira voda postavljen je Gnjatović Mile Dušan, za političkog delegata Krtinić Steve Đuro i za desetare Dukić Dmitra Bogdan, Mandić Ilije Milan i Ostojić Mile Đurađ. U vod je tokom ljeta stupilo još 7 dobrovoljaca. Od Tomingajskog voda formiran je 3. vod i u njega je ušlo 30 dobrovoljaca. Za komandira voda postavljen je Došen Steve Ilija, za političkog delegata Ostojić Miladina Marko i za desetare Ostojić Radića Miloš, Ostojić Ise Tomo i Agbaba Dušana Đuro. I u ovaj vod tokom ljeta stupila su još 4 dobrovoljca.

Za komandira čete postavljen je Utvić Petra Ilija, učitelj i prvoborac, za političkog komesara Dukić Dane Daikan, član KPJ od novembra 1941. Skojeviski rukovodilac u četi postao je Dragosavac Jove Božan, ekonom čete Dautović Dmitra Jovo i bolničar Jazić Ignjatije Dane.

Komandir čete popisao je i prozvao prijavljene boroe koji su nakon toga u stroju na svečan način položili partizansku zakletvu. Potom je Josip Cazi recitirao svoju poznatu pj-esmu »Gori Lika« i oduševio narod i borce.

Odmah po završetku svečanosti četa je upućena u Mazin na vojnopohtičku obuku, a na položaj ikoji su držali seoski vodovi od kojih je formirana 3. četa došla je 2. četa bataljona »Gavrilo Princip«.

Od ukupno 108 boraca, koji su u naznačenom vremenu ušli u sastav 3. čete, toikom NOR-a u borbi protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajica širom Jugoslavije poginula su 44 borca, jedan je umro u toku NOR-a, a dvojica odmah nakon završetka rata od zadobivenih rana u ratu. Trojica su prešla na stranu četnika u IV neprijateljskoj ofanzivi i to: Došen Bože Dušan, Brujić Stanka Nikola i Ostojić Mile Đurađ. Od preživjelih boraca njih 28 nosioci su »Partizanske spomenice 1941.« a svi ostali imaju status borca od 1941. godine.

Pored komandira i političkog komesara četu su po vodovima sačinjavali:

1. vod: Bandić Jove Stevo, Cubrilo Ilije Nikola, Cubrilo Ilije Tomo, Dautović Mile Đuro, Dautović Dmitra Jovo, Dautović Nikole Stanko, Dragosavac Petra Stevo, Jazić Ignjatije Dane, Japundžić Nikole Jovo, Japundžić Nikole Ilija, Japundžić Jure Nikola, Japundžić Mile Mile, Košutić Dane Luka, Košutić Dane Marko, Košutić Dane Tomo, Košutić Mane Nikola, Krtinić Mile Mane, Krtinić Zekana Dane, Krtinić Dane Bozo i Krtinić Nikole Jovo, Krtinić Laze Nikola, Krtinić Stevana Nikola, Krtinić Dane Tomo, Kusulja Jove Dane, Ličina Mile Đuro-, Ličina Dmitra Dušan, Obradović Dane Ilija, Obradović Nikole Petar, Obradović Rade Sava, Pavlica Mile Nikola, Radmanović Petra Jovo, Radmanović Mile Dane, Savatović Nikole Dane, Savatović Nikole Mile, Savatović Petra Milan, Savatović Miće Tomo, Zorić Bože Mile, Zorić Miće Dane i Zorić Maće Mile.

2. vod: Banjanin Marka Mile, Brkljač Jove Jandrija, Brkljač Dmitra Bogdan, Brkljač Đure Bogdan, Brkljač Mile Marko, Brkljač Mile Đuro, Brkljač Staniše Mile, Došen Rade D Mitar, Došen Bože Dušan, Došen Jovana Nikola, Došen Jovana Stevo, Dautović Dane Ilija, Dragosavac Dušana Bogdan, Dragosavac Jove Božan, Dragosavac Ilije Dane, Dragosavac Ilije Đuro Đukan, Dragosavac Pavla Đuro, Dragosavac Mije Marko, Dragosavac Bote Mile, Dragosavac Dane Miloš, Dragosavac Nikole Rajko, Dragosavac Nikole Rade Žuti, Dragosavac Dane Sava, Dukić D Mitar Bogdan, Dukić Dmitra Dušan, Dukić Dmitra Rade, Gnjatović Mile Dušan, Krtinić Stevana Đuro, Mandić Ilije Milan, Mandić Jovića Nikola, Mrdalj Rade Nikola, Ostojić Mile Đurađ i Popović Petra Nikola.

3. vod : Agbaba Jove Stevo Braco, Agbaba Dušana Đuro, Agbaba Stevo Steve Čevo, Agbaba Steve Marko, Banjanin Jure Marko, Blanuša Bože Jandrija, Brujić Stanka Nikola, Canković Luke Đuro, Čanković Đure Miloš, Canković Rade Nikola, Čanković Jovana Miloš, Đukić Mile Dušan, Oalić Rade Dušan, Došen Dane Đuro, Došen Steve Ilija, Kokot Đure Dušan, Mandić Mile Dane, Mrdalj Dragana Miloš, Mrdalj Laze Đuro, Opalić Paje Đuro, Opalić Steve Dane, Opalić Filipa Stevo, Opalić Milete Ljubomir, Opalić Rade Mičo, Ostojić Miladina Marko, Ostojić Radića Miloš, Ostojić Ise Tomo, Ostojić Paje Rade, Popović Ilije Dušan Carda, Popović Đukana Petar, Popović Jove Dušan, Radaković Nikole Jovo, Selaković Ilije Nikola i Utvić Petar Braco.

U sastavljanju spiska boraca 3. čete učestvovali su: Dautović Dane Ilija, Dragosavac Petra Stevo, Dautović Dmitra Jovo, Košutić Dane Tomo, Japundžić Sime Nikola Grkan, Dautović Dmitra Nikola, Mandić Jovića Nikola, Dragosavac Jove Božan, Dragosavac Pavla Đuriša, Dragosavac Ilije Dačo, Dragosavac Dušana Bogdan, Dragosavac Nikole Rade Žuti, Došen Steve Ilija, Došen Rade Dane, Agbaba Steve Stevo Cevo, Canković Đure Miloš i Calić Rade Dušan.

Mile Miljković

Pločanska četa

Selo Ploča pred rat brojalo je 285 domaćinstava s približno 1.700 stanovnika. Na poziv Komunističke partije Jugoslavije oni su masovno krenuli na ustanak i oružanu borbu protiv ustaša, a zatim i protiv talijanskih okupatora. Na padinama Mededovače 1. augusta okupilo se oko 120 mještana koji su bili naoružani s 28 vojničkih pušaka, 2 dvocijevke, 6 jednocijevki, 7 pištolja te vilama i roguljama. Toga dana oni su odbili napad ustaša u selo. Odmah po odbijanju ustaša pritekli su im u pomoć ustanici Kika i Mogorića, a zatim je organizovana odbrana Ploče postavljanjem dijela ustanika na Jusipovaču, Mededovaču i na Pločanski klanac.

Tada je formirana seoska ustanička četa jačine oko 120 boraca koji su za komandira izabrali rezervnog podnarednika Đuru Petkovića, koji im se u stvari nametnuo, a za njegovog zamjenika bivšeg žandara Mirka Štulića. Četa nije predstavljala čvrstu vojnu jedinicu niti je bila podijeljena na vodove i desetine. U njoj je bilo dosta samovoljnih boraca u čemu se posebno isticao njen komandir, koji je uz to izražavao mržnju prema cijelom hrvatskom narodu i težnju za osvetom zbog ustaškog pokolja Srba u Ploči.

Već 3. augusta ustanici: Stević Budimlja (kasnije strijeljan kao četnički nastrojen), njegov sin Milorad, Nikola Calić i Miloš Canković iz Mogurića, na Bukanji dočekuju kola s ustašama i ubijaju 2 ustaše i s njihove 2 puške i municijom naoružavaju se Milorad i Nikola Calić. Dva dana kasnije, 5. augusta, ustanici iz Ploče, Kika i Mogorića napadaju na ustašku posadu u Ploči (12 ustaša i 5 žandara). Borba je bila kratka jer je otpor ustaša brzo savladan. Ubijeno je

5 ustaša i zaplijenjene 3 puške i 2 pištolja s municijom. Pošto su ovom akcijom oslobođeni Ploča i Kik, nametnula se potreba jačeg obezbjeđenja **ovih sela od** upada ustaša iz Lovinca, Vranika i Udbine. Jače zasjede postavljene **su na Plo-**čanskom klanцу, južnim padinama Gostuše, Bukanjskom klanцу i **Debeljaci** (Debeljak) prema Vraniku, dok je polje prema rječici Grabari i **seoskom pa-**šnjaci kontrolisano stalnim patrolama. Kički vod obezbjeđivao je Kik **od Lo-**vinca.

Ovakvo stanje nije se dugo održalo. Već 17. augusta ustaški zdrug (brigada), jačine oko 1000 ustaša i domobrana, napada na Ploču i poslje borbi uspijeva da se probije preko Pločanskog klanca, dok mu je napad prema Donjoj Ploči i Mogoriću odbijen. Nakon ovih borbi u selu nastaje zatišje. Narod se vraća iz zbjegova i radove na podizanju ljetine obavlja oprezno i pod zaštitom straža i patrola. Mlin Milana Ajdukovića melje žito za Ploču i ustanička sela, stoka se prodaje Talijanima, a oružje se kupuje u Dalmaciji. Formiran je odbor od 7 uglednih mještana i kuhinja za četnu, ugrožene stanovnike zaseoka Lovinca i Vranika, te veći broj izbjeglica iz sela oko Gospića koji su bili tu raspoređeni.

Kada je došao u Ploču, sekretar OK KPH za Liku Jakov Blažević oživljavaju politički rad u selu i još više se aktivira jedini član Partije u Ploči Marko Orlović. Koncem augusta 1941. u KPJ su primljeni Mirko Stuhć i Nikola Popović, tako da je tada formirana prva partijska ćelija od 3 člana u Ploči. Početkom septembra osnovana je i prva skojevska grupa od 7 članova sa sekretarom Đurom Calićem na čelu. Grupa je do kraja godine narasla na 16 članova.

Stanje u ustaničkoj četi dalje se nije moglo tolerisati. Trebalo ju je organizaciono učvrstiti, suzbiti samovolju pucanja kroz selo, spriječiti šverc s kupljenim puškama i municijom, onemogućiti pročetničku propagandu i stati na kraj švercu i šurovanju s talijanskom vojskom u čemu je prednjačio Đuro Petković, kao komandir. Na inicijativu članova Partije i SKOJ-a koji se oslanjaju na svjesne omladince, u oktobru dolazi do smjene dotadašnjeg komandira i njegovog preformiranja u Pločansku partizansku četnu. Za novog komandira izabran je član KP Mirko Štulić, a za političkog komesara Marko Orlović, također član KPJ (spisak boraca čete vidi u prilogu).

Ceta je imala četiri voda — prva tri od boraca iz Ploče a četvrti iz Kika. Vodovi su se dijelili na odjeljenja, ali još uvijek prema zaseocima. **Ceta** je ušla u sastav 1. bataljona 1. ličkog partizanskog odreda »Velebit«. Ubrzo po preformiranju četa je položila partizansku zakletvu u Klenju i barama Draganića. Ovom činu prisustvovao je veći broj omladine i mještana iz Ploče. Na ovom skupu govorili su Mirko Štulić, komandir čete, Milan Kuprešanin, komandant

1. ličkog odreda i Jakov Blažević, sekretar OK KPH za Liku. U govorima je istaknuta uloga četa u daljoj borbi protiv okupatora i njegovih pomagača ustaša i četnika. Ovo je prvi javni govor u Ploči da se otvoreno govorilo o vođenju borbe protiv Talijana, pa su neki kolebljivi pojedinci s podozrenjem slušali ovakve riječi i izražavali sumnju sa strahom pred silom. Tada je u stri pločanska voda i komandi čete bilo 112 boraca, pored kurira i 2 majstora za opravku oružja, koji nisu unijeti i spisak čete. Borci prva tri voda bili su naoružani s 93 vojničke puške (28 iz ustanka, 5 zarobljenih i 60 kupljenih), 1 puškomitraljezom »Brno«, 3 dvocijevke, 6 jednocijevki i 9 pištolja.

U četni se odmah pristupilo intenzivnoj vojno-političkoj obuci. Težište je bilo na omladincima koji nisu služili Jugoslavensku vojsku. Organizovana je

i (kurirska veza sa susjednim četama u odredu. U novembru je 5 boraca iz čete otišlo u tada formiranu Jurišnu čet u sastavu odreda. Na partijski kurs je upućen Nikica Popović. On je prvi poginuli borac Pločanske čete.

Borci čete intervenisali su u selu protiv kolebljivaca i četnički nastrojenih pojedinaca. Od njih je oduzeto 11 pušaka. Nakon toga, u selu je prestao svaki uticaj čime se Pločani posebno ponose. Prvu veću akciju Pločanska četa je, u sadejstvu s Jurišnom četom i četom Mogoričana, izvela 6. januara 1942. godine u Ploči protiv Talijana nakon koje je zaplijenjenim oružjem naoružano još 20 boraca. Poslije ove akcije dz čete odlazi 25 boraca za Ljubovo i 20 ka Korenici, a ostatak boraca čete obezbjeđuje selo i 27. januara napada talijansku postadu na željezničkoj stanici Raduč.

Zbog toga što je posada bila dobro utvrđena, a i zbog niske temperature i jakog mraza, koji je onemogućio dejstvo automatskog oružja, kao i slabe organizacije, napad je samo djelomično uspio: uništena je jedna talijanska patrola, porušeno 2 km telefonske linije i 1 km željezničke pruge.

Poslije masovnih pobjeda ustaničkih snaga u Lici, priliva novih boraca u partizanske jedinice i u Pločapsku čet u stupili su novi borci. To je doprinijelo da je ona zajedno s narodom spremno dočekala talijanski napad 24. marta 1942. godine od Gospića i Lovinca preko Pločanskog klanca, ka Udbini. U borbi na klanu četa je vodila borbu cio 'dan do kasno u noć. Zbog ogromne nadmoći u ljudstvu, artiljeriji, tenkovima i uz podršku avijacije, neprijatelj je uspio da prodre ka Udbini. U četi je poginulo 13 boraca. Neprijatelj je spalio sve domove u Gornjoj Ploči a poginulo je od avijacije i artiljerije više žena i djece u zbjegovima, no i pored toga borci i narod se nisu pokolebali.

Kada je marta 1942. godine reorganizovan 1. lički odred u dva bataljona, četa je i dalje ostala u sastavu bataljona koga su sačinjavali borci iz Raduča, Ploče i Mogorića, kao njegova 1. četa. Njen komandir Mirko Štulić postaje zamjenik komandanta pomenutog bataljona, a za komandira Pločanske čete postavljen je Mane Radaković Manica iz Mogorića. U aprilu četa učestvuje u napadu na Vranik i tom je prilikom poginuo komandir 1. voda D Mitar Draganić i desetar Dušan Radeka. 'Dalje slijede akcije na željezničku prugu koja je svakodnevno rušena, a 1. maja napad na Kruškovac i Bogunicu. U sastavu 1. ličkog odreda u julu učestvuje u akciji čišćenja sela od ustaša u zapadnoj Lici. Četa zauzima Smiljan i Debelo Brdo. U ovim je borbama ubijeno više ustaša, ali je poginuo i zamjenik komandanta bataljona Mirko Štulić i 6 boraca 2. čete na strelištu pod Oštrom. Ubrzo nakon toga njegov bataljon dobio naziv — bataljon »Mirko Štulić«.

Septembra 1942. bataljon »Mirko Štulić« ušao je u sastav tada formirane 9. partizanske brigade Hrvatske (3. lička), kao njen 3. bataljon. U sastavu bataljona i brigade, koja je u novembru 1942. godine ušla u sastav 6. ličke divizije, Pločanska četa je učestvovala u mnogim borbama u Lid, Bosni, Crnoj Gori, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i kod Zagreba, gdje ju je 9. maja 1945. godine zatekao kraj rata. Na tom putu borbe i slave od 112 boraca, koliko su brojala prva tri voda zajedno s komandom prilikom formiranja (Kički vod je obrađen u posebnom članku), poginulo je 39, a rat su preživjela 73 borca. Tokom 1942. i 1943. godine četa je popunjavana borcima iz Like, a u 1944. u nju je stupio veći broj boraca iz Srbije. Ukupno u toku rata kroz nju je prošlo 287 boraca.

Od njih su ukupno poginula 83 borca. Mnogi primjeri junaštva, samoprijegora, žrtvovanja za slobodu, patriotizma i ratnog drugarstva poginulih i preživjelih boraca Pločanske čete uvijek će biti svijetao primjer za mlada pokoljenja.

S P I S A K

boraca Pločanske čete formirane oktobra 1941. godine

Komandir čete Mirko Vase Štuhć, zamjenik komandira, Mile Samela Gajić, politički komesar Marko Ilije Orlović, zamjenik komesara Nikola Mile Popović, omladinski rukovodilac SKOJ-a Đuro Nikole čalić, ekonom Mile Ilije Orlović i kuhar Rade Mile Štulić.

1. vod: komandir, DMITAR JANKA DRAGARNE, desetari: MILANČO TOME MILJKOVIĆ, MILOŠ NIKOLE DRAGANIĆ i DUŠAN ĐURO RADEKA. Borci: DANE PETRA BATINIĆ, DANE DMITRA BUDIMLIJA, NIKOLA JOVANA ĐUDIMLIJA, MILORAD STEVE BUDIMHJA, DANE JOVE CUTURILO, MILE SAMELA DRAGANIĆ, ĐURO JOVANA DRAGANIĆ, DANE MILANKA DRAGANIĆ, JOVO MILE ĐUKIĆ BAJA, MILOŠ JOVANA ĐUKIĆ, JOVO MILE ĐUKIĆ, DMITAR MIHAJLA ĐUKIĆ, PETAR STOJANA ĐUKIĆ, STEVO JOVE KLJAIĆ, MIHAJLO MILE KLJAIĆ, STOJAN BOŽE KLJAIĆ, MILAN ILIJE KLJAIĆ, MILAN NIKOLE MILJKOVIĆ, NIKOLA MILETE MILJKOVIĆ, RADE PETRA MILJKOVIĆ, ILIJA TOME MILJKOVIĆ, PETAR SAVE MILOJEVIĆ, RADE ĐURE PETKOVIĆ, PETAR MILE RADEKA, MILANKO MARKA RADEKA, MILE RAJE VUKOBRATOVIĆ, DANE ĐURĐA ŠTULIĆ, BOŽO STEVANA ŠTULIĆ, MIČO ĐURĐA ŠTULIĆ i STEVO ILIJE ŠTUHĆ.

2. vod: Komandir LAZO NIKOLE GAJIĆ, desetari: NIKOLA MILE ČALIĆ, LAZO NIKOLE POPOVIĆ i NIKOLA MILE ĐUKIĆ.

Borci: NIKOLA DMITRA BANJEGlav, MILE DMITRA BANJEGlav, ISO NIKOLE BANJEGlav, STEVO NIKOLE BANJEGlav, MILANKO MARKA BANJEGlav, DANE BOŽE BANJEGlav, BOGDAN STEVE ČALIĆ, MILE ĐURE ČALIĆ, DRAGAN MILE CURUVIJA, JANKO NIKOLE ČALIĆ, JOVO MILE ČALIĆ, MILE VUJE CUTURILO, DANE DACE CUTURILO, JANKO JOVANA DRAGANIĆ, PETAR SPIRE DRAGANIĆ, MILOŠ MILE DRAGANIĆ, ILIJA JOVANA DRAGANIĆ, MILAN SIME KLJAIĆ, ĐURO RADE GAJIĆ, MILE DMITRA MILJKOVIĆ, ĐURO DMITRA MILJKOVIĆ, DUŠAN STEVE MILJKOVIĆ, JOVO ĐURE PETKOVIĆ, JOVO MILE POPOVIĆ, TODOR ILIJE POPOVIĆ, BRANKO SIME PAVLOVIĆ, MARKO TOME VUKOBRATOVIĆ, JOVICA JOVANA ŠTULIĆ, VLADO JANKA ŠTULIĆ i BRANKO RADE ŠTULIĆ.

3. vod: komandir DUŠAN ILIJE ŠTUHĆ, desetari: MILE VUJE ORLOVIĆ BEČO, MILANKO LAZE ORLOVIĆ i MILE NIKOLE ORLOVIĆ.

Borci: ĐURO JOVE BANJEGlav, MILOŠ NIKOLE BANJEGlav, GOJKO NIKOLE BANJEGlav, JOVO CURUVIJA, RADE DANE CURUVIJA, MILOŠ MANE CURUVIJA, UROŠ MANE CURUVIJA, MILANKO MARKA ĐUKIĆ, DANE JOVE ĐUKIĆ, RADE PETRA GAJIĆ, MARKO PETRA MALINOVIĆ, JOVO PETRA POPOVIĆ, DUŠAN MILE ORLOVIĆ, STEVO JANKA ORLOVIĆ, PETAR DANE ORLOVIĆ, RADE JANDRIJE ORLOVIĆ, BRANKO JANDRIJE ORLOVIĆ, VASO ĐURE ORLOVIĆ, RADE LAZE ORLOVIĆ, STANKO JANDRIJE ORLOVIĆ, MILAN PETRA ORLOVIĆ, JOVO MILE ORLOVIĆ, RADE VUJE ORLOVIĆ, LAZO BOŽE ORLOVIĆ, MILOŠ ILIJE ORLOVIĆ, RADE STOJANA RADAKOVIĆ, LAZO MARIJE VUJANOVIĆ, JOVO STOJANA ĐUKIĆ, NIKOLA ILIJE ŠTUHĆ i KOŠTA LAZE ORLOVIĆ.

4. vod: Ovaj vod formiran od boraca iz Kika obrađen je u posebnom članku.¹

1 Popis boraca 4. voda nalazi se u članicu »Selo Kik u NOK-u«, str. . . .

Dušan Vladušić

Formiranje partizanskih jedinica i njihove borbe na području Zrmanje od njenog oslobođenja do septembra 1942.

Oslobođenje Zrmanje maja 1942. godine

Poslije oslobođenja Plavna i još nekoliko sela u sjeverozapadnom dijelu kotara Knin od talijanskih i četničkih snaga u prvoj polovini maja 1942. godine, Štab kombinovanog odreda usmjerio je glavne snage u dolinu Zrmanje i dalje prema Erveniku i Bukovici. Prema podacima s ikojima se raspolagalo tada u Zrmanji nije bilo talijanskih jedinica. Uslijed snažnih dejstava partizanskih snaga Talijani su posebnu pažnju posvetili obezb jedenju željezničke pruge, zbog čega su imah vrlo jake posade na željezničkoj stanici Zrmanja, u Prljevu i kod vijadiukita Bender. Držanje i kontrolu Zrmanje oni su prepustih četnicima koji su bih smješteni u žandarmerijskoj kasarni. Ovi su četnici svakodnevno obilazili okolna sela i širili (lažne vijesti o partizanima i narodnooslobodilačkoj borbi. Pričali su narodu da su svi Zrmanjci koji su otišli u partizane poginuli u borbama s Talijanima i četnicima. Narodu su govorili da još nije vrijeme za borbu i da treba sačekati povoljniji momenat. Svakodnevno su terorisali porodice partizana i pljačkah njihovu imovinu.

Za razbijanje i uništenje četnika u Zrmanji određen je bataljon »Marko Orešković« a ovaj je taj zadatak povjerio svojoj 2. četi, čiji su borci bili pretežno Zrmanjci pa su dobro poznavali teren, mogućnosti i najbolji način dolaska do cilja napada. Kada je komandir čete Dušan Maričić saopštio borcima i starješinama zadatak, u četi je nastalo pravo veselje. Svi su se radovah što je njima povjeren ovaj zadatak i što će poshje dužeg vremena opet doći u Zrmanju. To su bih prvi mladi ljudi iz Zrmanje koji su 1941. godine otišh u partizane i stupili u bataljon »Marko Orešković«.

Padom mraka 16. maja bataljon je iz Plavna krenuo na izvršenje zadatka. Na čelu kolone dosta brzo kretala se 2. četa. Njeni borci i starješine željeli su da što prije stignu u svoj rodni kraj i oslobode ga od izdajnika svoga naroda. Kolona je bez zadržavanja prešla željezničku prugu i počela se spuštati u dohnu Zrmanje. Uzbudjenje i radost sve su više obuzimale borce. Oni bi najradije svoj dolazak najavili nekom omiljenom pjesmom o »Krtijašima«, ali to ne bi bilo u skladu s postavljenim zadatkom. Trebalo je neopaženo doći do objekta napada što je zahtijevalo strogu marševsku disciplinu. Bataljon je oko ponoći stigao u Guduru gdje su se jedinice odmorile i izvršile neposredne pripreme za napad. Pripremu s komandama četa izvršio je štab bataljona u kući komandira voda 2. čete Mile Marčetića.

Poshje izvršenih priprema jedinice su krenule na izvršenje postavljenih zadataka. Prva četa krenula je da posjedne položaje na Zrmanjskom klancu radi sprečavanja eventualne intervencije Talijana s željezničke stanice Zrmanja,

dok je 3. četa trebala da izbije u Palanku, poruši most na rijeci Zrmanji u rejonu Kravlje drage i obezbijedi ostale jedinice od neprijatelja s pravca Padana. Druga četa, s kojom se nalazio i štab bataljona, krenula je u napad na Kasar — centar općinskog mjesta Zrmanja, u kojem su se nalazili četnici. Kada je čelo kolone izbilo u visinu općinske zgrade, primijećen je četnički stražar ispred žandarmerijske kasarne. Koristeći tamnu noć, zaklone zgrada i postojeće drveće, stražaru je neprimjetno prišao komandir čete Dušan Maričić i razoružao ga. Put u kasarnu bio je slobodan. U nju su bez borbe ušli borci i brzo su uzeli puške koje su se nalazile u hodniku, a potom probudili četnike koji su još spavali u jednoj sobi. Onako sanjivi i zbunjeni nisu mogli vjerovati da su to partizani. Stvarnost ih je u to brzo uvjerila. Opasao, bombe, pištolje i municiju, što su imali kod sebe, morali su odmah poskidati i predati partizanima. Zarobljeno je 14 četnika koji su i dalje ostali u sobi, a stražu nad njima sada su držali partizani 2. čete.

Sutradan zarobljeni četnici su saslušani i za svakog pojedinačno utvrđen je stepen odgovornosti. Među njima je bilo nekoliko petofcolonaša iz redova bivših službenika, kao i jedan bivši partizan koji je prešao na njihovu stranu. Ostali su pretežno bili pokolebani seljaci, ljudi ikoji nisu imali nikakvog uticaja niti ugleda u svojim selima.

Nakon kraćeg odmora, 17. maja, borci 2. čete okupili su se ispred škole gdje je već počela dolaziti njihova rodbina, prijatelji i poznanici. Iz svih sela u grupama, pjevajući partizanske pjesme, počela je pristizati i omladina. Svi su bili radosni. Sreli su se poslije dužeg vremena u slobodnoj Zrmanji. Na političkom zboru koji je tada održan prisustvovalo je oko 300 lica. Okupljenom narodu na zboru govorio je politički komesar bataljona Ilija Radaković i komandir 2. čete Dušan Maričić. Oni su govorili o ciljevima narodnooslobodilačke borbe i postignutim uspjesima partizana u borbi protiv Talijana i ustaša. Posebno su podvukli izdajničku ulogu četnika koji su se stavili u službu okupatora. Prisutnim na zboru javno je saopšteno koji su sve četnici zarobljeni u Zrmaniji u toku prošle noći. Narod je s oduševljenjem pozdravio i ovu pobjedu partizana i tražio da se izdajnici kazne zbog svojih nedjela. Nakon toga od 14 zarobljenih četnika devet je pušteno svojim kućama, dok je ostalih pet,¹ čije su krivice bile vrlo velike, kažnjeno najtežom kaznom.

Formiranje novih jedinica

Iznenadnim prodorom partizanskih jedinica u dolinu Zrmanje razbijane su četničke snage, a narod ovog kraja oslobođen njihovog terora i uticaja*, što se uz pravilan odnos prema narodu oslobođenih sela vrlo pozitivno odrazilo na političku situaciju na ovom području. Još više je ojačao ugled partizana u narodu jer je na djelu vidio ko su pravi borci za slobodu. I raspoloženje mladih ljudi za borbu znatno je poraslo. Tom raspoloženju u velikoj mjeri doprinijela je aktivnost i pravilan rad organizacija KPJ i SKOJ-a u prethodnom periodu. I pored prisustva Talijana i četnika, ove su organizacije održavale političke sa-

¹ U dok. br. 4, Zb. V, knj. 5, stoji da je osam četnika strijeljano.

stanke s narodom i omladinom, organizovale seoske straže, prikupljale pomoć za partizane i održavale vezu s borcima u jedinicama. Sve je to pozitivno uticalo na dalji razvoj i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta na ovom terenu.

Odmah po oslobođenju Zrmanje, pošto je veliki broj omladinaca dobrovoljno tražio da stupi u partizane, odlučeno je da se formira novi bataljon. Taj posao obavio je Štab bataljona »Marko Orešković« prema naređenju i direktivama koje je dobio od komandanta Glavnog štaba Hrvatske. Tako je neposredno poslije oslobođenja Zrmanje u Palanci formirana 1. četa, u njen sastav ušli su omladinci iz Palanke, Kusca i Prljeva, i to male kompletne teritorijalne jedinice koje su bile ranije formirane, na čelu s njihovim komandirima Ilijom Škundrićem. Za komandira čete postavljen je Šime Ivas, a za političkog komesara Zdravko Bega. Odmah po formiranju četa je dobila zadatak da posjedne položaje na Prevjesu i obezbijedi dolinu Zrmanje od Padana s tim da dijelom snage kontroliše Fribudić.

Dvadesetog maja u Zrmanji je formirana i 2. četa u koju su ušli omladinci iz zaselaka: Kasara, Gudure, Podkoma, Vrela, Doljani, Rujišta, Javomika, Cerovca, Male Popine i Rastičeva. Za komandira čete postavljen je Dušan Vladušić a za političkog komesara Ivo Zaninović. Po formiranju četa se razmjestila u Cerovcu sa zadatkom da sprečava prodor neprijateljskih snaga u Zrmanju s pravca Otrića i da aktivno djeluje na željezničku prugu na dionici između željezničke stanice Zrmanja i Prljevo.

Poslije borbi na Benderu, bataljon »Marko Orešković« je u toku 15. i 16. maja formirao i jednu četu u Plavnu od teritorijalnog voda koji je od ranije postojao na ovom terenu, zatim novih dobrovoljaca iz Plavna, Prljeva i manjeg broja omladinaca iz Pribudića. Za komandira čete postavljen je Nikola Dobričević a, za političkog komesara Mirko Vanić, radnik i poznati sindikalni funkcioner iz Siska. Četa je imala zadatak da se razmjesti u rejonu Savića koliba (sjeverna od Plavna) i da sprečava napad četnika na slobodnu teritoriju od Knina i Stranice. Formiranjem novog bataljona ona je ušla u njegov sastav kao 3. četa.

Za rukovodioce novoformiranih četa iz sastava bataljona »Marko Orešković« upućeni su: Dušan Vladušić, Borivoje Orelj Boca, Dane Bogunović Šeša, Danko Marčetić i Dušan Dronjak Čić, kao i nekoliko drugova i iz bataljona »Bude Borjan«. Od ovih četa i dokomandovanih boraca iz bataljona »Marko Orešković« i »Bude Borjan« u Zrmanji je 21. maja 1942. godine formiran novi bataljon koji je dobio naziv »Branko Vladušić«, po deseteru i puškomitraljescu 2. čete bataljona »Marko Orešković«, koji je prilikom napada na Srb poginuo 7. marta 1942. a, bio je rodom iz Zrmanje. Ovaj hrabri desetar isticao se u svim borbama koje je vodila njegova četa. Bio je omiljen i vrlo cijenjen od boraca i rukovodilaca kao neustrašiv borac zbog čega je kasnije proglašen, za narodnog heroja. U privremeni Štab bataljona »Branko Vladušić« postavljeni su: za komandanta Mato Stančić, a za političkog komesara Jovo Martić. Naredbom štaba odreda od 31. maja naknadno je postavljen za obavještajnog oficira bataljona Gojko Pupavac.

Tačnih podataka o broju i vrsti naoružanja prilikom formiranja bataljona nema, ali se zna da je pretežno bio naoružan puškama. Borci ranijih seoskih straža i teritorijalnih jedinica donijeli su puške sa sobom, a jedan je broj dobio od seljaka oslobođenih sela, koje su ih imali kod sebe od kapitulacije Jugo-

slovenske vojske. Jedan broj boraca, kao i oni koji su kasnije ušli u sastav bataljiona, nisu imali nikakvog naoružanja. Oni su se naoružavali postepeno, oružjem koje je u borbama zaplijenjeno od neprijatelja.

Radi uspješnijeg komandovanja i usmjeravanja borbenih dejstava novih i već postojećih jedinica na jugu Like i sjeverne Dalmacije, po naređenju Štaba

4. operativne zone Hrvatske od 23. maja 1942. godine, na Rujištima je 24. maja formiran Sjevernodalmatinski partizanski odred. U sastav odreda ušli su bataljioni »Rude Borjan«² kao njegov 1. bata'ljon i »Branko Vladušić« kao 2. bata'ljon. Bataljonu »Bude Borjan« kao operacijsko područje određena je Bukovica, a bataljonu »Branko Vladušić« tromeda Like, Bosne i Dalmacije.

Zadaci i prve borbe bataljona »Branko Vladušić«

Bataljonu »Branko Vladušić«, Štab sjevernodalmatinskog odreda postavio je zadatak da što prije osposobi jedinice za izvršenje borbenih zadataka, preduzme rušenje željezničke pruge Gračac—Knin na 'dionici između Otrića i Padana, da pristupi čišćenju neoslobođenih sela na jugu Like od četnika i da radi na učvršćenju postojećih i osnivanju novih narodnooslobodilačkih odbora. Kada je primio naređenje za rad i dejstvo jedinica, štab bataljona smjestio se u Zrmanji

— zaselak Podikom. U prvo vrijeme nije vršio pomjeranje četa, tako da su i dalje ostale na pravcima koji su im određeni prilikom formiranja. Ovi su pravci bili međusobno odvojeni i obuhvatili su dosta široke teritorije za čete. Međutim, političke prilike na terenu i vojne potrebe opravdava su ovakav njihov raspored.

Štab bataljona s komandama četa odmah je počeo s radom kako bi što brže pripremio jedinice za izvršenje postavljenih zadataka. Pored političkog rada 'U četama je izvođena vojna obuka jer su većinu boračkog sastava sačinjavali omladinci koji nisu znali rukovati s naoružanjem, niti su imali borbenog iskustva. Taktičku obuku i obuku u rukovanju i gađanju iz naoružanja izvodili su stariji borci koji su služili u Jugoslavenskoj vojsci, a koji su zato imali smisla i sposobnosti.

U tom periodu bio je vrlo razvijen politički rad i na teritoriji na kojoj¹ je bataljon boravio. Intenzivno su radile sve organizacije i organi narodne vlasti. Narodnooslobodilački odbori su stalno održavali vezu s jedinicama na njihovom terenu, organizovali ishranu i davali pomoć u odjeći, a omladina je pružala pomoć borcima prilikom rušenja komunikacija i veza na njima koje je neprijatelj koristio. Omladina je pomagala i porodicama boraca u poljoprivrednim radovima i organizovala obradu zemljišta koju su napustili narodni neprijatelji.

Upored s radom na političkoj i vojnoj pripremi jedinica, bataljon »Branko Vladušić« branio je slobodnu teritoriju od četnika popa Đujića koji su povremeno upadali u pojedina sela, vršili prepade na partizanske porodice i pljačkali njihovu imovinu. Osim toga bataljon je izvodio napade na četnička uporišta, talijanska osiguranja i rušio željezničku prugu.

U jutarnjim satima 13. juna 3. četa napala je četnike u Rastičevu. Pojavom partizana četnici su bez borbe napustili selo i pobjegli u pravcu Poštaka. Tom

2 Formiran 9. maja 1942. od boraca iz Bukovice u Dalmaciji.

prilikom četa je zaplijenila 3 puške i nešto stoke. Dok je 3. četa napadala četnike, štab bataljona vršio je pripreme za rušenje željezničke pruge na dionici između Otrića i Prljeva, koju je trebalo onesposobiti za duže vrijeme. Budući da su Talijani imali jake posade u ovim selima, mjesto za rušenje pruge predviđeno je u rejonu kote 714, sjeverno od Mračaja. Najbliže jedinice bataljona koje su se mogle angažovati za izvršenje ovog zadatka bile su 2. i 3. četa, ali one same nisu bile dovoljne za rušenje i -obezbjedenje. Zbog toga je štab bataljona, s narodnooslobodilačkim odborom i omladinskom organizacijom, riješio da i omladina iz Zrmanje učestvuje u rušenju pruge.

Nakon izvršenih priprema 2. četa je zajedno s omladinom, padom mraka

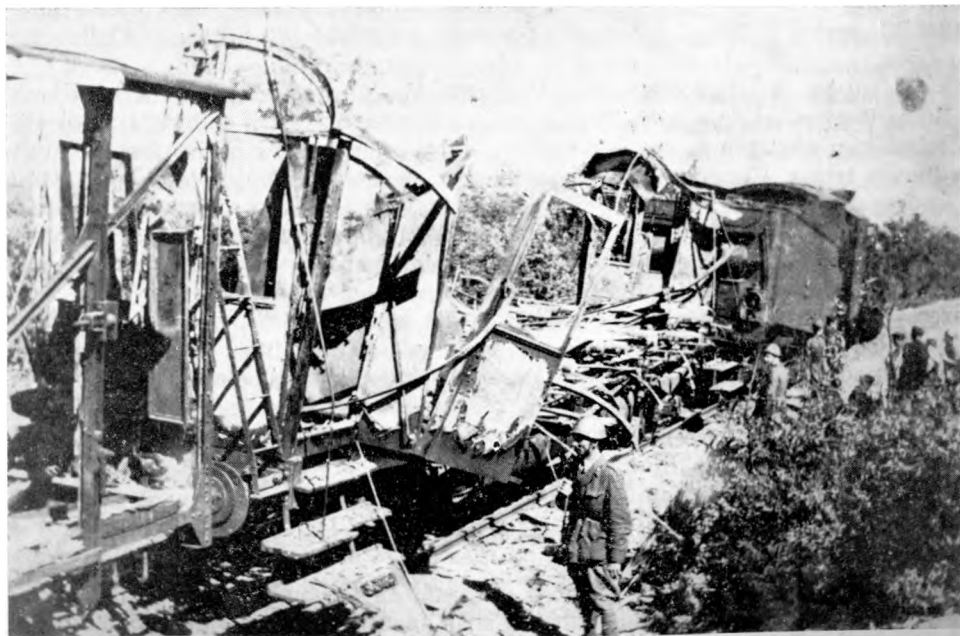
15. juna, krenula na izvršenje zadatka. Oko 21 sat kolona je stigla u određeni rejon. Omladina s dijelom boraca i starješina odmah je počela s rušenjem, dok je glavnina čete posjela položaje prema Prljevu. Obezbjedenje od Otrića vršila je 3. četa. Za vrijeme rušenja pruge Talijani nisu intervenisali ni s jednog pravca. Tako je u toku noći pruga porušena i saobraćaj na njoj bio je obustavljen 13 sati. Prije svanuća 2. četa se s omladinom vratila u Zrmanju. Moralni i politički značaj ove akcije bio je vrlo veliki. Prvi put je omladina Zrmanje učestvovala s borcima u izvršenju ovakvog zadatka. S obzirom na angažovani broj ljudstva, efekti rušenja mogli su biti i veći. Na to je uticalo više faktora, od kojih su najznačajniji: dosta jake snage morale su se angažovati na obezbjeđenju, tako da je uglavnom omladina rušila prugu ručnim alatom i na dionici koja nije bila najpogodnija za to, što je sve umanjilo željene rezultate.

Noću između 18. i 19. juna jedan vod 2. čete postavio je zasjedu na željezničkoj pruzi u zaseoku Bogunovići, na dionici između Otrića i Pribudića. U jutarnjim satima 19. juna naišla je talijanska patrola na koju je zasjeda otvorila jaku vatru. Tom prilikom je ubijen jedan neprijateljski vojnik a pet je zarobljeno. Zaplijenjeno je 5 pušaka, 1 puškomitraljez i 18 bombi. Tri dana kasnije, 22. juna, jedna desetina 3. čete sačekala je grupu od 25 četnika koji su iz zaseoka Dragišioi gonili stoku otetu od partizanskih porodica. Desetina je iz zasjede otvorila snažnu vatru, nakon čega su se četnici razbjegli ostavivši stoku i 1 svog ranjenika. Nakon borbe partizani su vratili stoku njihovim vlasnicima.

Poshje ovih dejtava štab bataljona je otpočeo pripreme za napad na četnike u selu Otonu koji su pokazivah sve veću aktivnost. Druga četa bez jednog voda, koji je ostao na položajima na Vijojli, prebačena je u Palanku, a 3. četa u Pribudić. Prva četa se od ranije nalazila na položajima na Prevjesu. U toku 26. juna štab bataljona je u Palanci s komandama četa izvršio pripremu za napad i odredio im borbene zadatke. Prva i 2. četa imale su zadatak da napadnu i razbiju četnike u Otonu, dok je 3. četa trebala da prođe željezničku prugu i izbije na Debelo brdo radi obezbjeđenja ostalih jedinica. Prva i 2. četa, s kojom se nalazio i štab bataljona, oko 2 sata 27. juna izbile su ispred Otona. Nakon kraćeg odmora i preciziranja zadataka na terenu, one su krenule u napad i vrlo brzo ušle u Oton, ali u njemu nije bilo četnika. Jedna od patrola, koje su upućene u izviđanje, primijetila je vatru u Otonskom gaju. Kada je prišla bliže, vidjela je četnike koji su u jednoj uvali sjedili a neki i spavah pored vatre. Vjerovatno **da u** ovo vrijeme nisu očekivah napad partizana. Kada su obaviještene o četnicima, čete su ih opkolile nakon čega su se predah bez borbe. Zarobljena su 32 četnika i zaplijenjeno 18 **pušaka**, 1 pištolj, 10 bombi i 500 kg soli. **Kada** je 1. četa sa zarobljenim četnicima krenula prema Palanci, na željezničku prugu iz-

Uništena neprijateljska kompozicija na željezničkoj pruzi između Maiovana i Zrmanje 23. 6. 1942. godine.

bila je 3. četa i sukobila se s jednom grupom četnika. Njima su u pomoć odmah krenuh četnici iz Padana. Njih je na položajima kod Vujinovića ograda sačekala 2. četa i sve do pada mraka vodila borbu s njima. U toj borbi poginuo je 1 partizan, a četnici su imali više ranjenih. U Palanci su saslušani zarobljeni četnici. Zbog teške krivice 1 četnik je kažnjen najtežom kaznom, dok su svi ostali oslobođeni. Oslobođenim četnicima govorio je politički komesar bataljona Jovo Martić i pozvao ih da stupe u redove partizana, ali na njegov poziv nije se odazvao ni jedan.

Izvođeci borbenih dejstava s Talijanima i četnicima, borbeni i udarni sposobnost bataljona znatno je porasla. Veća borbenost, dobro moralno-političko stanje i bolja obučanost činili su bataljon sposobnim da izvodi veća i složenija borbeni dejstva. Njegov sastav i naoružanje to su mu omogućavali. Bataljon je 23. juna u svom sastavu imao: 226 boraca naoružanih sa 181 puškom, 1 mitraljezom, 10 puškomitraljeza, 120 bombi i 11.212 metaka.

Dok je bataljon »Branko Vlačić« vodio borbe na području Zrmanje i Otona, bataljon »Bude Borjan« se s Rujišta s operativnim dijelom Štaba sjevernodalmatinskog odreda 3. juna prebacio u Bukovicu, zatim i u Prominu gdje je vodio borbe s jakim talijanskim snagama. Sredinom jula bataljon se vratio na Rujišta gdje se za čitavo vrijeme od formiranja nalazio i Štab sjevernodalmatinskog odreda s prištapskim jedinicama: mitraljeskim vodom, intendantom i sanitetom. Članovi operativnog dijela štaba odreda povremeno su odlazili u jedinice. Ova je prostorija korišćena kao baza za obuku, odmor, popunu i pripremu jedinica bataljona za izvođenje borbenih dejstava. Pored toga, ona je korišćena za smještaj i liječenje ranjenih i bolesnih boraca, prihvati izbjeglica i partijsko-političkih radnika iz Bukovice koji su se sklanjali ispred neprijateljskog terora. Preko Rujišta i Zrmanje je još od ustanka 1941. godine redovno održavana bezbjedna kurirska veza između Dalmacije i Like. Samo u toku zime 1941/42. preko Rujišta i Javornika prebacilo se preko 100 boraca iz Dalmacije u Liku.

Dejstvom bataljona »Branko Vlačić« na prostoru Zrmanje i bataljona »Bude Borjan« u Bukovici, Talijanima su nanosili osjetni gubici u živoj sili i tehničkim sredstvima, što je negativno uticalo na moral i borbeni sposobnost njihovih trupa. Boravkom naših jedinica na terenu Zrmanje i držanjem puta Gračac—Knin, neprijatelju je bila prekinuta jedina drumska veza Dalmacije s centralnim dijelom Hrvatske, pa je bio prisiljen da sve pokrete trupa i njihovo materijalno obezbjeđenje obavlja željezničkim transportom. Napadom na osiguravajuće dijelove željezničke pruge te njenim povremenim rušenjem i ova preostala vrsta saobraćaja nije uvijek mogla zadovoljiti njihove potrebe. Dejstva naših jedinica i njihov boravak na terenima Zrmanje i Rujišta imali su veliki značaj za razvoj i učvršćenje narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području. To se pozitivno odražavalo i na susjedna sela sjeverne Dalmacije pa u velikoj mjeri smanjilo uticaj četnika i jačanje njihovog pokreta na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije.

Napad Talijana i četnika na Sjevernodalmatinski partizanski odred

Zbog uspjeha u borbama i sve jačeg uticajala na terenu, Talijani su bili prisiljeni da pripreme i poduzmu ofanzivu širih razmjera protiv sjevernodalmatinskog odreda. Priprema i izvođenje napada povjerena je Komandi divizije »Sa-

sari«, čije se sjedište nalazilo u Kninu, i koja je za napad angažovala: jedan pješadijski i jedan alpski puk, jednu artiljerijsku grupu, jedan artiljerijski divizion, dijelove mitraljeskog bataljona i Đujićev četnički puk »Kralj Petar II«.

Plan neprijatelja bio je na snagama alpskog puka na pravcu Ervenik — Rujišta—Javomik i glavnim snagama pješadijskog puka na pravcu Palanka—Zrmanja—Zrmanjski klanac, uz angažovanje četnika iz pozadine, zauzme Zrmanju i Rujišta, razbije partizanske jedinice i brzo izbije na željezničku prugu Otrić—Gračac a zatim nastavi gonjenje razbijenih partizanskih jedinica na sjever pravcima Otrić—Srpski klanac i Glogovo—Mazin.

Komanda divizije »Sasari« je u toku 15. jula naredne noći grup išala snage za napad u rejonima : Ervenik, Mokro Polje, Oton i Plavno te pojačala jedinice koje su obezbjeđivale željezničku prugu u Prljevu i Otriću. Pokrete i grupisanje neprijatelja uočio je Štab sjevernodalmatinskog odreda pa je očekujući napad naredio bataljonu »Branko Vladušić« dai s 1. i 2. četom pos jedne položaje od Prevjesa do Otona i sprečava prodor neprijatelja cestom Knin—Zrmanja, dok je s 3. četom, koja se tada nalazila sjeverno od Plavna, trebalo da zatvori pravac Plavno—Ljubina poljana. Vod 2. čete i dalje je držao položaje na Vijojli (zapadno od Male Popine). Bataljon »Bude Borjan« dobio je zadatak da posjedne položaje za odbranu na južnim padinama Koma i Jagodnika i zatvori pravac Mokro Polje—Rujišta, dok je bataljon »Bičo Kesić« (sa dvije čete), koji se tada tu zatekao, imao zadatak da brani pravac Ervenik—Rujišta.

Uz podršku artiljerije Talijani i četnici su 16. jula iz Ervenika, Mokrog Polja, Pribudića i Otrića krenuli u napad. Već u jutarnjim satima bataljon »Branko Vladušić« s položaja na Prevjesu odbio je napad prednjih dijelova neprijatelja i tom prilikom ubio 3 talijanska vojnika. Istovremeno su Talijani i četnici od Otrića napah vod 2. čete koji se nalazio na Vijoj-li i prisilili ga da se povuče na Crni vrh kod Cerovca. Zbog toga i mogućnosti daljeg prodora neprijatelja u pozadinu odreda, na ovaj pravac hitno je upućena 2. četa sa zatomkom da stabilizuje odbranu. Prva četa, koja je sama ostala u odbrani pravca Knin—Zrmanja, na uzastopnim položajima sprečavala je brze prodore neprijatelja, a iz zasjede u Palanci nanijela mu je osjetne gubitke u mrtvim i ranjenim. Pod pritiskom brojno i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja, četa se u popodnevnom satima povukla iz doline Zrmanje na sjever u sastav bataljona koji je nakon toga posjeo položaje za odbranu na Kurozebu i Vršku (jugozapadno od Male Popine). S ovih položaja bataljon je cio dan 17. jula odbijao napade Talijana i četnika koji su uporno nastojali da se probiju ka Javorniku i Turovcu i tako presijeku jedini put kojim su se mogle izvući naše snage na sjever.

I na položaje bataljona »Bude Borjan« i »Bičo Kesić« neprijatelj je uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre izvršio jak pritisak. Koncentrišući jake alpske snage, njemu je uspjelo da na spojevima bataljona probije odbranu i oko 10 sati 16. jula zauzme Kučević i time ugrozi odbranu na ovom pravcu. Povlačenjem snaga unazad odbrana je stabilizovana na položaju Rujišta, Jagodnik i Kom, na kojem su bataljona vodili borbu do pada mraka 17. jula.

Pored snaga koje je angažovao za borbu s jedinicama odreda, neprijatelj je formirao posebne grupe sastavljene od Talijana i četnika koje su išle pozadi fronta, pljačkale i uništavale sve izvore za život stanovništva. Tom prilikom popalili su većinu kuća u dolini Zrmanje iz kojih je neko bio u partizanima, a sela Rujišta i Javomik, poslije povlačenja naših jedinica, potpuno su uništili. U ovim selima iza fašista ostao je samo dim, gar i pepeo.

Cim je stanovništvo obaviješteno o napadu neprijatelja i njegovim postupcima u zauzetim selima, počelo je s velikim uzbuđenjem napuštati svoje domove. To su bili pretežno staili ljudi, žene i djeca, koji su pod vatrom neprijateljske artiljerije i minobacača izišli iz doline Zrmanje i u toku 16. jula i naredne noći prikupili se u Vrbici i Javomiku. Zbog velikog broja izbjeglica, nepovoljne situacije na položajima, suženog prostora za manevar i borbu, Štab sjevernodalmatinskog odreda je padom mraka 17. jula prikupio jedinice na prostoru: Cеров Dol, Smrdljivac, Turovac i u toku naredne noći zapadno od željezničke stanice Malovan prebacio preko željezničke pruge i došao u Veliku Popinu. S odredom su se prebacili bolnica, politički radnici s terena i oko 250 lica civilnog stanovništva. Ostali dio izbjeglog stanovništva nije mogao biti prebačen s jedinicama zbog opasnosti prilikom prelaska pruge, pa je ostavljen u Vrbici s jednim vodom boraca iz sastava bataljona »Branko Vladušić« i nekoliko terenskih radnika. Zadatak voda bio je da skloni i zaštititi stanovništvo u toku neprijateljske ofanze, potom da održava vezu sa sjevernom Dalmacijom, prikuplja podatke o neprijatelju i sprečava uticaj četnika u selima Zrmanje i Rujišta.

Po dolasku u Veliku Popinu, zbog mogućnosti produženja napada od strane neprijatelja, bataljon »Branko Vladušić« je po naređenju štaba odreda s 1. i 2. četom posjeo položaje za odbranu u rejonu Srpski klanac—Podijut, dok je 3. četa zatvorila pravac Ljubina poljana—Jelovi tavani. Jedan vod iz sastava 2. čete ostavljen je na Goljoj Mili kao borbeno obezbjeđenje. Bataljon »Bude Borjan« posjeo je položaje za odbranu sjeverno od Glogova.

U jutarnjim satima 19. jula neprijatelj je kako se i očekivalo, uz podršku artiljerije i minobacača, otpočeo s napadom na vod 2. čete na Goljoj Mili, koji se nakon kraćeg otpora povukao u sastav čete. Nakon toga uslijedio je napad neprijatelja i na spomenute položaje koje su držale jedinice odreda. Snažan pritisak izvršen je na bataljon »Rude Borjan«. On se nakon kraće borbe povukao i posjeo položaje za odbranu na liniji: južne padine Lisca, Kurcelj i Crni vrh s kojih je odbio nekoliko napada. Naročito jak pritisak neprijatelj je vršio na Lisac gdje se branila Omladinska, četa. Zbog prodora neprijatelja na položaju

2. čete, bataljon »Bude Borjan«, njegova Omladinska četa morala je pod dosta nepovoljnim uslovima napustiti Lisac, kojom prilikom je imala 3 mrtva i 4 ranjena borca — među njima i komandira čete. Padom mraka bataljon »Bude Borjan« povukao se i posjeo nove položaje za odbranu: Bukovi vrh, Orozovac, Ladin kuk i Vrani kuk, dok je bataljon »Branko Vladušić« s uspjehom držao položaje lijevo od njega prema Srpskom klanacu.

Nakon kraćeg predaha Talijani i četnid su u zoru 23. jula nastavili s napadom. Toga dana oni su uspjeh da se uklone u odbranu bataljona »Bude Borjan«. Njegova 1. četa, koja je branila Sedlo, odbila je nekoliko snažnih napada ali se zbog jakog pritiska na bokove, nedostatka municije i slabe podrške ostalih jedinica bataljona, morala povući. Povlačenje čete izvršeno je vrlo neuredno zbog čega je imala velike gubitke: 10 mrtvih i 13 ranjenih boraca. Slijedećeg dana,

24. jula, zbog premorenosti bataljon »Bude Borjan« povučen je u Brezovac radi odmora i sređivanja. Položaje koje je do tada držao ovaj bataljon posjeo je bataljon »Branko Vladušić« sa zadatkom da spriječi dalji prodor neprijatelja u dubinu ovog dijela slobodne Like. Međutim, neprijatelj je tada prekinuo s daljim napadima i 25. jula otpočeo da se povlači prema željezničkoj pruzi i Zrmanji.

Jedinice sjevernodalmatinskog partizanskog odreda držale su i branile slobodnu teritoriju Zrmanje i Rujišta puna dva mjeseca i uspješno izvodile borbena dejstva protiv talijanskih i četničkih snaga, što je bilo od velikog političkog i vojnog značaja za narodnooslobodilački pokret na širem području južne Like i sjeverne Dalmacije. Ofanziva Talijana i četnika iznenadila je odred i stanovništvo slobodne teritorije. Planskim i vještim grupisanjem znatno jačih snaga za napad, Talijani su stekli veliku prednost u odnosu na jedinice odreda, a to je, pored ostalog, imalo bitnog uticaja na ishod ofanzive. Grupisanje snaga neprijatelju je bilo znatno olakšano držanjem željezničke pruge, koja od Padane prema Gračacu pravi luk, presijeca slobodnu teritoriju i omogućava mu napad s fronta i pozadine. Odred se nalazio zapadno od željezničke pruge s jedicama raspoređenim prema neprijatelju u Dalmaciji zbog čega je pravac Otrić—Javornik, koji izvodi u pozadinu odreda, bio nedozvoljeno oslabljen. Zato je neprijatelj već u jutarnjim satima prvog dana napada ugrozio ovaj pravac na koji su se morale hitno prebaciti jedinice bataljona »Branko Vladušić« s položaja kod Palanke.

Odred je izvodio dejstva skoro u uslovima taktičkog okruženja s brojno jačim snagama neprijatelja koje su bile podržane snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Prisiljene da izvode dejstva i pokrete bez odmora i na vrlo teškom terenu, jedinice su bile znatno zamorene i iscrpljene. Nedostatak municije još više je umanjivao njihovu borbenu sposobnost i slabio udarnu moć. U posljednjim danima ofanzive pojedine čete bataljona »Bude Borjan« nisu imale municije ni za jednu vrstu naoružanja, dok su ostale jedinice u borbi koristile samo jedan dio svog naoružanja. Pokretljivost jedinica odreda otežavalo je i civilno stanovništvo koje se sklanjalo ispred neprijatelja. Odred je prema stanovništvu Zrmanje i Rujišta imao velike moralne i političke obaveze. Zato su ga njegove jedinice morale prihvatiti, braniti i sklanjati od neprijatelja. Za još mlade jedinice sjevernodalmatinskog odreda ove borbe su bile vrlo teške i naporne, ali zahvaljujući njihovoj političkoj svijesti i borbenosti njihovih boraca, one su te napore izdržale i brzo se oporavile poshje ofanzive.

Po prestanku ofanzive bataljon »Branko Vladušić« posjeo je položaje na Srpskom klancu i Ljubinoj poljani sa zadatkom da spriječi eventualni prodor neprijateljskih snaga od Otrića u Srb. Položaje koje je ranije držao u Velikoj Popini i na Lisou preuzela je četa ikoja je formirana u tom rejonu i naoružana oružjem³ bataljona »Bude Borjan«, koji se iz Brezovca prebacio u Srb na odmor. Talijani i četnici u ovom vremenu nisu mirovali. Oni su stalno vršili prepade i uznemiravali jedinice bataljona »Branko Vladušić«. Neprijatelj je vršio prepade s manjim sastavima i artiljerijom od Otrića tukao naše položaje, tako da u ovom vremenu nije došlo do napada većih razmjera niti angažovanja njegovih jačih snaga.

Na području Zrmanje Talijani i četnici su pristupili pretraživanju i čišćenju terena. Sredinom augusta oni su napali partizanski vod koji je ostavljen na Rujištima prilikom izvlačenja naših snaga s tog terena. U napadu su angažovana dva talijanska bataljona pješadije i četnici popa Đujić. Kako je blagovremeno otkrio napad, vod se sklonio na pogodna mjesta u rejonu Koma. Zbog teških uslova za život, rad i dejstvo na tom terenu, vod se poshje nekoliko dana prebacio u Srb, a potom ušao u sastav bataljona »Branko Vladušić«.

³ Oružje je trebalo iskoristiti dok se bataljon nalazio na odmoru.

Početkom augusta došlo je do izmjena u komandnom sastavu sjevernodalmatinskog odreda. Raniji komandant odreda Rade Bulat otišao je na dužnost u Glavni štab Hrvatske, a na njegovo mjesto postavljen je Jovo Martić. Nešto kasnije za komandanta bataljona »Branko Vladušić« postavljen je Glišo Ćuk, za političkog komesara bataljona Slobodan Maura i za zamjenika političkog komesara Mirko Vamić.

Krajem augusta bataljon »Branko Vladušić« prebačen je u Ličke Osredke radi odmora. Tu se prvi put od formiranja na jednom mjestu okupio čitav bataljon. Ovdje je s jedinicama analiziran pređeni put, uspjesi i slabosti u dosadašnjim borbama, i vršene pripreme za nove zadatke. U prvoj polovini septembra bataljon »Rude Borjan« otišao je s prostorija Srba u sastav 1. dalmatinske brigade. Oko 14. septembra Štab Četvrtne operativne zone Hrvatske obavijestio je bataljon »Branko Vladušić« o formiranju 2. dalmatinske brigade i naredio mu da se prebaci u Uništa na Dinari, gdje će ući u sastav brigade. To je bilo priznanje bataljonu za njegov dotadašnji rad i borbe a i velika obaveza u izvršavanju još težih i složenijih borbenih zadataka. Kada je borcima i starješinama saopćeno da ulaze u sastav 2. dalmatinske brigade, u jedinicama je nastalo veselje i radost. Tada je, uz prisustvo komandanta i političkog komesara bataljona, po četama izvršena zakletva, boraca. Poslije nekoliko dana bataljon je napustio Liku i krenuo, u sastav brigade.

Vladimir Maričić

Gračački partizanski bataljon Trećeg ličkog partizanskog odreda

Formiranje bataljona

U jeku talijanske julske operacije na slobodnu teritoriju u južnoj Lici formiran je ovaj bataljon. Tih dana u stvari je formiran štab bataljona koji je u toku borbe počeo da komanduje četama ranije formiranim. Naime, na konferenciji s komandnim kadrom jedinica, koje su branile slobodnu teritoriju, 23. jula 1942. godine uveče, komandant Grupe NOP odreda za Liku, pored određivanja zadataka jedinicama za razbijanje Talijana, saopštio je i svoju odluku o formiranju ovoga bataljona. U njegov sastav ušle su: 1. doljanska, 2. omladinska i 3. dobroselska četa, ukupne jačine oko 220 boraca naoružanih puškama, 7 puško-mitraljeza i teškim mitraljezom u posebnom odjeljenju.

Za komandanta bataljona postavljen je Dušan Bursać iz Ličke Kaldreme — do tada komandir Doljanske čete; za politkomesara Boško Marić iz Gornjeg Tiškovca — do tada zamjenik politkomesara bataljona »Bičo Kesić«; za zamjenika politkomesara Vladimir Maričić iz Otrića — do tada politkomesar Do-

ljanske čete i za zamjenika komandanta Milan Glumac iz Vrela kod Korenice — do tada komandir čete u bataljonu »Ognjen Priča«. Po odlasku Vladimira Maričića u Štab Ličkog partizanskog odreda za zamjenika politkomesara bataljona postavljen je Miloš Opačić, politkomesar 1. čete. Obavještajni oficir je postao Nikola Dokmanović iz Plaškog, učitelj i terenski radnik u općini Bruvno. Docnije je on vraćen na teren, pa je za obavještajnog oficira postavljen Gnjatija Labus iz Velike Popine — do tada u bataljonu »Bičo Kesiić«; za informativnog oficira postavljen je Milan Drobac iz Graba kod Gračaca — do tada u 2. četi bataljona i za referenta saniteta David Miljuš iz Doljana — do tada bolničar Doljanske čete.

Po razbijanju talijanske ofanzive, koncem jula, štab bataljona se smjestio u Bruvno, gdje je ostao do konca decembra 1942. godine. Bruvno je bilo najpogodnije za održavanje veze s jedinicama na položajima prema Gračacu, Otriću i Bihaću. U Bruvnu su bili Kotarski komitet KPH i Kotarski NOO Gračac, pa je i zbog saradnje s njima Bruvno bilo najpogodnije za sjedište bataljona. Do formiranja komande mjesta Bruvno štab bataljona je vršio i dužnost vojno-pozadinske vlasti na slobodnoj teritoriji kotara Gračac. Treba posebno istaći da je bila vrlo značajna saradnja s Kotarskim komitetom KPH Gračac, čijim je sastancima prisustvovao sekretar bataljonskog biroa Partije i koji je davao saglasnost na prijem novih članova u Partiju u bataljonu.

Kad je formiran bataljon, u četama su postavljene slijedeće starješine:

— 1. četa: komandir Mirko Medić, iz Buhnja kod Doljana, došao s oficirskog kursa pri Glavnom štabu Hrvatske, poslije ga je zamijenio Đuro Keča iz

2. čete bataljona »Marko Orešković«, politkomesar Miloš Opačić iz Bruvna, došao s dužnosti delegata voda iz bataljona »Bičo Kesiić«, kad je postavljen za zamjenika politkomesara. zamijenio ga je Nikola Krajnović iz Bruvna, delegat voda u istoj četi;

— 2. četa: za komandira umjesto, Ilije Rašete postavljen je Đuro Cvijanović iz Kosinja, dotle u bataljonu »Ognjen Priča«, za politkomesara Vlado Dukić iz Gračaca, delegat voda u bataljonu »Bičo Kesiić« i

— 3. četa: za komandira Jovo Medić iz Doljana, došao iz bataljona »Marko Orešković«, poslije ga zamijenio Mile Bajić, komandir voda, za politkomesara Stevo Ilić iz Mazina, delegat voda u bataljonu »Bičo Kesiić«. U decembru ga je zamijenio Pavao Skorup iz Lovinca.

Borbe bataljona u julskoj neprijateljskoj operaciji i poslije nje

Prva i 2. četa učestvovala su u razbijanju julske operacije koju su Talijani izveli u sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici. Doljanska četa je na položajima. Velika Popina—Glogovo—Crni vrh (tt 1012) prihvatila i osigurala posjedanje položaja Sjevernodalmatinskom NOP odreda i bataljonu »Bičo Kesiić« bez jedne čete. Bataljon »Branko Vladušić« iz Sjevernodalmatinskog odreda posjeo je za odbranu Srpski klanac i Maglaj, a bataljon »Bude Borjan« iz istog odreda posjeo je za odbranu Lisac (tt 1336) i Gubavčevo Polje. Ispred njih je na osiguranju u Velikoj Popini ostao 1. vod Doljanske čete, druga dva voda ove čete posjela su Crni vrh. Druga (Omladinska) četa zajedno s 3. četom bataljona »Bičo Kesiić« zauzela je položaj Tupaie — Tomingaj, dok je glavnina bataljona »Bičo Kesiić« u Deringaju zatvorila pravac Gračac—Bruvno.

Kad je 21. jula 1942. počeo napad glavnih talijanskih snaga na pravcu Malovan—Gubavčevo Polje, četnici su u Velikoj Popini napali 1. vod Doljanske čete na Šupljem brdu, sjeverno od Velike Popine. Iako je trpio žestoku artiljerijsku vatru, vod je odbio napad četnika. Kako četnici slijedećeg dana nisu produžili napad, vod je prako' Maslovare krenuo u sastav čete i po podne stigao u zaselak Miljuše, gdje je dobio naređenje da krene u pravcu Ladina kuka i pojača bataljon »Bude Borjan«. Zbog povlačenja ovoga bataljona vod je dobio zadatak da prihvati svoju četvu koja se pod borbom povlačila u tome pravcu. Doljanska se četa s Crnog vrha povukla u zaselak Petrovići u Gubavčevom Polju. Otuda se zbog povlačenja bataljona »Bude Borjan« morala povući na kotu 988 odakle je štitila njegovo izvlačenje. Na tome zadatku se naročito istakao nišandžija teškog mitraljeza Stevo Obradović koji je neprekidno mijenjao položaj teškog mitraljeza da ga artiljerija ne bi uništila.

Omladinsku četvu, zajedno s 3. četom bataljona »Biće Kesić«, napali su 23. jula Talijani iz Gračaca. U Tupalama je Omladinska četa bila opkoljena, ali se probila iz okruženja i uredno povukla na Vodenu glavu. Pošto su Talijani produžili napad duž ceste Gračac—Bravno potiskujući naše jedinice, prisilili su i Omladinsku četvu da se povuče. Nakon toga su jedinice posjele položaje za odbranu Šalabanica—Mazinska previja—Urljaj. Međutim, iscrpljen u borbama neprijatelj je 24. jula počeo da se povlači ostavljajući, iza sebe spaljena sela.

Talijani su do kraja htjeli da iskoriste izbacivanje partizana iz sjeverne Dalmacije i odbacivanje naših snaga od pruge. Četnici su dobili zadatak da na isturenim položajima osiguraju željezničku prugu i spriječe povratak Sjevernodalmatinskog NOP odreda u Dalmaciju, kao i da vrše ispade na slobodnu teritoriju »da se pustoš održi, da se spriječi vraćanje života i obnova pobunjeničke organizacije. . .« — kako je to naređivao komandant talijanskog 18. armijskog korpusa.¹ Za ostvarenje ovoga cilja četnici su posjetili: Maglaj (k. 1193—Mila voda (tt 1187)—Razvršje (k. 851)—Crni vrh (k. 1012)—Resnik (k. 1041). Te planine i planinski vrhovi koje su do talijanske operacije držale naše snage i s kojih su mogle ugrožavati neprijateljski saobraćaj, u rukama četnika onemogućavale su nam izvršenje toga zadatka, a s njih su četnici ugrožavali, sela slobodne teritorije. S njih je neprijatelj počeo da vrši ispade na slobodnu teritoriju. Tako su 29. jula Talijani i četnici počeli napad na, širokom frontu od Tiškovca do Velike Popine, ali su ga odbile jedinice Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda. Istovremeno su četnici počeli prisilnu mobilizaciju svih sposobnih za borbu da bi ojačali svoje redove. U Gračacu i Otriću je bio dislociran 151. puk talijanske divizije »Sa,ss,ari« s još nekim jedinicama i dva četnička puka. Iako naše jedinice nisu imale više od 500 do 600 boraca na tome sektoru, Štab 3. ličkog partizanskog odreda je odlučio da napadne i zbaciti četnike s naprijed navedenih položaja.

Napad na četnike u Velikoj Popini izvršen je noću između 2. i 3. augusta. Bataljon »Bude Borjan« je uspio da, ih zbaciti s Maglaja, ali su se oni zadržali na Crnom vrhu i iznad zaseoka Podij ut. Međutim, Gračački bataljon nije ih uspio zbaciti sa Šupljeg brda, niti bataljon »Biće Kesić« s Gole mile. Doljanska četa u napadu na 80 četnika na Šupljem brdu imala je 3 mrtva borca. Iako je napad djelimično uspio, četnici iz Velike Popine nisu se više zalijetali prema slobodnoj teritoriji.

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knj. 5, Vojnoistorijski institut, Beograd, str. 658.

Noću uoči 7. augusta bataljon »Bičo Kesić« i Gračački bataljon napali su četnike u Kijanima, na Crnom vrhu i Resniku te zbacili ih s tih položaja. Naši bataljoni su imali 3 mrtva i jednog ranjenog, a gubici četnika nisu utvrđeni. Zaplijenjene su 4 puške i teški mitraljez s dosta municije. Doljanska četa ostala je na položajima Kijane i Crni vrh, dok je Omladinska četa zaposjela položaje Tomingaj—Resnik. Poslije ovoga poraza, četnici su se malo primirili, ali su povremeno vršili ispade težeći da uništenjem naših jedinica ponovo ovladaju visovima iznad Gračaca. U tome cilju je oko 150 četnika i 16. auguste napalo vod Omladinske čete u Ljuboviću s namjerom da ga opkole i unište. No vod ih je pustio na blisko odstojanje i poslije jednoosovne borbe natjerao na povlačenje. Ubijena su 3 četnika. Ponovno su dvije čete četnika iz Gračaca na Resniku u predjelu Golog vrha (tt 981) napale Omladinsku četvu uz podršku artiljerije, ali su bile odbijene uz osjetne gubitke. Poslije toga Tahjani su produžili da artiljerijom tuku naše položaje, a 23. augusta su avionima bombardovali Bruvno i Glogovo.

Kako nisu uspjeli na Resniku, četnici i Tahjani prenose težište napada na Crni vrh koji je branio jedan vod Doljanske čete. Tri čete četnika, uz neposrednu podršku talijanskih minobacača i artiljerije iz Gračaca, napale su u tri kolone pomenuiti vod. Izložen ubistvenoj artiljerijskoj i minobacačkoj vatri i pored prijetnje opkoljavan ja vod je izdržao 5 sati u odbrani Crnog vrha, a zatim se povukao na Tomašev vrh i posjeo ga za odbranu. Četnici su imali više mrtvih, a ranjen je komandir odjeljenja našeg voda. Držeći Crni vrh četnici su mogli slobodnije da vrše ispade prema Deringaju.

Kako su mu čete bile razvučene na širokom frontu, Štab Gračačkog bataljona odlučio se da vrši prepade i postavlja zasjede četnicima s malim grupama smjelih i hrabrih boraca i starješina. Tako je komandir Doljanske čete Mirko Medić sa 6 boraca (i 2 puškomitraljeza) 31. augusta sačekao četnike u zasjedi u Tomingaju, ubio 3 a ostale natjerao u bjekstvo. Uveče je trojka, ove čete u zaseoku Tojagići u Deringaju napala četnike koji su počeli pljačkati narod i natjerala ih u bjekstvo. Tahjani su sutradan za odmazdu tukli naše položaje na Burzinoj glavici, Tomaševom vrhu i Omsici.

Izjutra 3. septembra komandir 1. voda Stevo Obradović s vodom je sačekao četnike ispred sela Deringaja. Iznenadnom vatrom četnici su razbijeni i otjerani u Gračac. U zoru 4. septembra komandant bataljona Dušan Bursać i komandir voda Stevo Obradović bombama su istjerali iz crkve 20 četnika. Devetog septembra jedinice bataljona »Branko Vladušić« protjerale su četnike s Crnog vrha, i odmah ga je zaposjeo vod Doljanske čete. Za ovo, vrijeme Dobroselska četa vodila je više borbi s ustašama, na Lovskim brdima ispred Bihaća.

Na frontu širokom 35 kilometara

U augustu je počela popuna Gračačkog bataljona borcima iz gračačkog kotara i nastavila se tokom septembra. Oko 150 novih boraca stupilo je tada u bataljon, tako da je njegovo brojno stanje naraslo na preko 300 boraca. Dobroselska četa i dalje se nalazila na položajima prema Bihaću, a zadaci prema Otriću i Gračacu su postali znatno teži. Bataljon »Bičo Kesić« otišao je u sastav novoformirane 3. ličke brigade, a i Sjevernodalmatinski odred napustio je Liku,

pa su se dvije čete Gračačkog bataljona morale razvući od Srpskog klanca do Resnika, na frontu širokom 35 km. Tako se ovaj bataljon s dvije čete našao sam prema ojačanom 151. talijanskom puku i dva puka četnika.

Formiranjem 3. ličke brigade rasformiran je Štab Grupe NOP odreda za Litku a formirano je Ličko vajno područje kao vojnopozadinska vlast. Ono je dobilo zadatak i odbrane slobodne teritorije. Pad njegovu komandu potpao je i naš bataljon i dobio ime Gračački, područni bataljon. Sada je ne samo po zadacima koje j-e imao, nego i po sastavu boraca. mogao n-ositi taj naziv, jer je popuna iz gračačkog kotara, uspješno tekla.

Četnici kod Gračaca i ustaše kod Bihaća pok-u-šali. su da ometaj-u žetvu, ali su ih naši borci uz gubitke potjerali. Vod Doljamske čete odbio je 5. septembra napad četnika u Donjim Kijanima, a sutradan j-e 1. vod ov-e čete ispred Glogova natjerao u bjekstvo vučipoljsk-e četnike. Od 10. do- 20. septembra jedinice bataljona su isturala duboke zasjede ispred četničkih položaja, što i-m je onemogućavalo prodor ka slobodnoj teritoriji i sl-abilo moral. T-ih se da-na 5 četni-ka predalo batalj-onu, a u ovim zasjedama su zaplijenjene 2 p-ui'ke. Bataljon je stvorio uslove da postavlja nagazne mine na prugu. Tako je 19. oktobra na postavljenu nagaznu minu kod crpke blizu Gračaca naišao voz, i bio izbačen iz kolosijeka.

Prelazak u odlučne napade

Treća lička brigada je noću između 23. i 24. oktobra uspješno razbila četnički puk »V-ožd Karađorđe« -ko-d Gračaca. Njoj je sadejstvovao 1. vod Dolj-ans-ke čete i Omladinske čete u napadu na Bukov-i vrh i -tom prilikom su se istakli Dušan M-edić i Rade Vojnović. Poslije ovoga uspjeha 3. brigade, moral četnika, j-e opao. Mnogi s-u tražili načina da s-e predaju. Naš bataljon, koji j-e tada ušao u s-astav novoformirano-g Ličkog odred-a, stekao je uslove da energičnije djeluje oko Gračaca ii poslije odlaska 3. brigade prema Bosanskom Grahovu.

Omladinska četa je 11. novembra na pruzi kod Štdkađe izvadila spojnice pa ise sedam teretnih vagona voza, koji j-e naišao iz Gračaca-, survao niz nasip, dok su blindirana kola-iskočila iz šina. Patrola čete spustila, se do- voza i zapalila vagone. Dijelovi talijanskog ,151. puka pokušali su da poprave prugu, ali su ih naši -borci odbacili u Gračac, uz gubitke 15 mrtvih i- ra-njenih. Pruga nije radila 6 -dana. Ponovo j-e razrušen,ai 16. novembra kada je iz kolosijeka izbačena lokomotiva s- vagonom.

Dobros-elska četa, učestvovala je s krajiškim brigadama u borbama za, oslobođenje Bihaća od 2. do 4. novembra i, između ostalog, zaplijenila 30 pušaka kojima su naoružani novi borci. Poslije oslobođenja Bihaća četa j-e prebačena na sektor Gračaca,. Doljanska četa je branila Srpski klanac i Glogovo, a Omladinska i Dobros-elska četa su se prima-kle bliže Gračacu i p-osjele položaje Rujs-v-ac—Riisovac, pri čemu je ova posljednja- preuzela i. zaštitu Kokirne. Međutim, snage neprijatelja ubrzo su pokušale da ih pr-otjeraju s ovih položaja. Grupa talijanskih vojnika 20. novembra pokušala je da upadne u Podkdkirnu, ali ih je Dobroselska četa natjerala na povlačenje. Poginuo je jedan talijanski vojnik, čija je puška zaplijenjena-, -a nekoliko je vojnika ranjeno. Poslije ovoga neuspjeha jače snage Talijana i- četnika, uz podršku artiljerije i minobacača, ponovile

U pokretu.

su napad koji je odbijen. U toku slijedeće noći jedinice bataljona porušile su 150 metara pruge između Gračaca i Štikade i pokidale telefonske stupove i žioe u dužini 600 metara.

Obaviješteni da naše jedinice zbog hladnoće u toku noći napuštaju kote u rejonu Resnika jači dijelovi talijanskog 151. puka i četnici u Gračacu, 23. novembra prije svanuća, zaposjeli su te kote. Kad je ujutro istjerana stoka na pašu, oni su otvorili vatru iz minobacača da štite one koji su pošli da pohvataju stoku. Tada se oto 50 boraca Omladinske čete probilo ispod sjevernih padina Bukove kose, odakle su bočno napali neprijatelja. Iznenaden bočnim manevrom neprijatelj je ostavio stoku, i u panici pobjegao u Gračac.

Za napad na žandarmerijsku i željezničku stanicu u Ričicama prvi put je cio bataljon krenuo u akciju, izuzev dva, voda. Žandarmerijsku stanicu je branilo 20 žandara, a željezničku 50 vojnika. Obje stanice bile su utvrđene i opasane bunkerima, a željeznička stanica i žicom. Doljanska, četa je zauzela bunker koji su branila 4 žandara i koji su pobjegli u žandarmerijsku stanicu. Pod zaštitom mitraljeske vatre bombaši su upali u stanicu, a žandari su se povukli u konobu odakle su bacah bombe. Budući da su odbili da se predaju, zgrada ie zapaljena i u njoj su izgorjeli. Zaplijenjena je puška, 400 metaka i više bombi. Napad Omladinske čete na željezničku stanicu nije uspio, jer je neprijatelj primijetio privlačenje naših boraca i spremno dočekao napad, tako da ih prije dana nije bilo moguće likvidirati. Naoružane seljake, Hrvate, koji su bili kod svojih kuća i nisu uopće otvarah vatru na nas, jedinice su razoružale. U toku borbe razrušeno je 200 metara pruge i potrgane telefonske linije. Talijani su

cijelo vrijeme iz Gračaca tukli artiljerijom naše položaje oko stanice. Imali smo 3 lakše i jednog teže ranjenog borca. Komandant Ličkog odreda Dragosavac odao je priznanje borcima i starješinama za hrabrost i borbenost.

Talijanske divizije »Sassari« i »Re« pregrupisavale su svoje snage za operacije u Gorskom kotaru d odlazak divizije »Sassari« u Italiju. Po narednju Štaba Ličkog odreda bataljon je pojačao aktivnost na rušenju pruge da bi omeo njihov pokret, za što je formirao diverzantske grupe po četama. Tako je 2. decembra između Gračaca i Štikade Dobroselska četa razrušila prugu u dužini 150 metara, pokidala telefonske linije i tri dana ometala popravak pruge. Slijedećeg dana između Gračaca i Otrića Doljanska, četa je rastavila šine, tako da je na tom mjestu teretni voz pun ratnog materijala iskočio iz šina i srušio se niz nasip. Ova četa je istog dana ponovila rušenje pruge na drugom mjestu pa je i drugi teretni voz iskočio iz šina d srušio se niz nasip.

U toku noći između 5. i 6. decembra Omladniska četa u pokretu za, Vrace na putu Obrovac—Gračac porušila je jedan propust i nekoliko nasipa. Iz Vraća ona je od 5. do 7. decembra napadala četnike u Gračacu dok ostale dvije čete su sa sjevera vršile pritisak na grad. Iznenada, 9. decembra, 300 četnika iz Gračaca napalo je Omladinsku čet u Vračam,a. Nakon kratke borbe četnici su razbijeni, 3 su zarobljena, 3 ubijena i 13 ranjeno. Zaplijenjeno je 13 pušaka, puškomitraljez i veća količina municije. Četa nije imala gubitaka. Tih dana se 300 četnika iz Gračaca predalo našim jedinicama, koji su raspoređeni u jedinice Ličkog odreda i 3. ličku brigadu.

Zajedno s, 3. ličkom brigadom naš bataljon je učestvovao u svakodnevnim borbama oko Gračaca. Između Gračaca i Štikade Doljanska četa je 14. decembra porušila 250 m pruge. Sutradan je i Dobroselska četa u, tom rejonu razrušila 300 m pruge i pokidala telefonske žice. Mitraljeskom i minobacačkom vatrom neprijatelj je pokušavao spriječiti rušenje pruge. U sastavu 3. ličke brigade bataljon je s dvije čete učestvovao u borbama koje su vođene između Gračaca i Lovinca, u kojima su nanijeti veliki gubici neprijatelju.

Od 27. do 31. decembra 1942. godine bataljon je reorganizovan : iz njegovog sastava izdvojeno je oko 60 fizički slabijih boraca za, novi 5. bataljon Ličkog odreda, koji je imao ostati na sektoru Gračaca, a od 260 fizički jačih i pokretnijih formiran je 1. udarni bataljon Ličkog odreda koji je upućen na, sektor Gornjeg Tiškovca da se suprotstavi hercegovačkim četnicima, koji su stigli u Knin i od kojih se dio prebacio u Gračac.

Partijska organizacija u bataljonu

Kad je bataljon formiran, u četama nije bilo članova KPJ. U Štabu bataljona članovi Partije bili su: Dušan Bursać, Boško Marić, Vladimir Maričić, Milan Glumac i Božičković, rukovodilac SKOJ-a. Prvi članovi Partije primljeni su, mislim, krajem augusta. To su bili: Miloš Opačić, politkomesar 3. čete, Mirko Medić, komandir 1. čete, Mile Medić, Gavro Miljuš i Dane Polovina primljeni su tada ih početkom septembra. U septembru su još primljeni Vlado Dukić i Stevo Ilić, politkomesari 2. i 3. čete. Koncem decembra primljeni su: Đuro Cvijanović, Dušan Rodić, Gnjatija Labus, Nikola Dukić, Nikola Vojnović, Pave Skorup, Vlade Mandić i Mladen Grozdanić.

Tek poslije prvih prijema u KPJ oformljen je bataljonski biro Partije i postavljeni zamjenici politkomesara u 1. i 3. četi, a u 2. četi postavljen je zamjenik politkomesara, koncem decembra. Zamjenici politkomesara bili su sekretari partijskih ćelija, pa se iz postavljanja zamjenika, politkomesara četa vidi da prije njihovog postavljanja nije bilo partijskih ćelija u četama.

Bataljonski biro Partije bio je partijski vezan za Kotarski komitet KPH Gračac i njemu je odgovarao za rad. Komitet je odobravao i, prijem novih članova u KPJ u bataljonu. Sekretar bataljonskog biroa prisustvovao je svim sastancima Kotarskog komiteta Partije, što je olakšavalo da komunisti iz bataljona djeluju na jedinstvenom planu na terenu i vojsci. Rad partijske organizacije u bataljonu bio je usmjeren na jačanje moralno-političkog jedinstva boraca, podizanje političke svijesti kao i, borbenosti. Ovi zadaci su vanredno dobro izvršeni pa je bataljon proglašen udarnim bataljonom Ličkog odreda.

Jovo Bogunović

Zrmanjski bataljon (april-august 1943)

Poslije četvrte neprijateljske ofanzive, a tokom naše protuofanzive u južnu Liku i sjevernu Dalmaciju, došlo je do povlačenja Talijana iz Like i razbijanja četnika. Kao posljedica takvog stanja, aprila 1943. formiran je novi Sjevernodalmatinski partizanski odred od tri bataljona. Drugi bataljon bio je zrmanjski. Formiran je u Maloj Popini od boraca s područja Zrmanje, a dio kadra je dobio iz 1. brigade 6. divizije. Komandant bataljona je bio Jovo Bogunović, do tada komandir čete u bataljonu »Marko Orešković«, politički komesar Ilija Dukić, do tada politički komesar čete u 3. ličkoj, brigadi, zamjenik komandanta Ljubo Labus iz 3. brigade, a operativni oficir Ljubo Knežević, također iz 3. ličke brigade. Komandiri četa postali su Dušan Starčević i Nikola Novaković iz bataljona »Marko Orešković« i Miloš Karnber, rodom iz Ornih Potoka. Kasnije je formirana i mitraljeska četa čiji je komandir bio Simo Pajić iz Plavna. Na dan formiranja bataljon je brojao oko 130 boraca.

Prve borbe bataljionom je vodio protiv četnika i Talijana u okolici Knina na Staroj. Straži i Golubiću, gdje se zadržao do polovine maja 1943. U drugoj polovini maja nalazio se u Plavnu i držao položaj prema Strmici. Početkom juna bataljon je upućen preko ceste Grahovo—Knin na padine Dinare, sa zadatkom da u zasjedi sačeka četnike iz Bosanskog Grahova. Međutim, četnici su se iz Grahova povukli drugim pravcem i u drugo vrijeme, tako da nisu naišli na bataljon. Zarobio je samo nekoliko zalutalih četnika.

Istog dana uslijedila, je četničko-talijanska ofanziva od Knina prema Lici i Grahovu. Zbog toga je bataljon, umjesto da se vrati u Plavno, bio prisiljen da se preko Polače, Štikova i Maovica prebaci na Svilaju. Na ovom putu bataljon je prolazio kraj četničkih i ustaških naselja, ali ga nije niko napadao, jer se pretpostavljalo da to nije partizanska jedinica. Samo je jedan borac (Medić) iz okoline Knina poznao ovaj teren. Na ovom putu bataljon je zaplijenio de-

setak pušaka od seljaka koji su radili na polju. Na Svilaji bataljon je ostao oko 15 dana i uspostavio vezu s terenskim radnicima iz Vrlike i Otiišdca, a zatim i sa Splitskim partizanskim odredom i s Okružnim komitetom KPH za Split, koji su se nalazili u rejonu Muća.

Sa Svilaje bataljon je prekoi Milešine i Ogorja otišao u Muć. Tu je došlo do srdačnog susreta bataljona iz sjeverne i srednje Dalmacije. Ovdje se dogodio interesantan događaj. Na zboru bataljona, a po zahtjevu terenskih radnika, tražilo se da se komandir 1. čete Nikola Novak ovi ć i politički komesar čete Gnjatija Labus kazne smrću zbog rekvizicije dvije ovce, kojima su, nekoliko dana ranije, nabranih četvu. Bila je mučna situacija. Bataljon je stao na stranu osuđenih i pristao da se upute za borbe.

S područja Muća bataljon je napadao ustaše u Neoriću, gdje su poginuli Ilija Osmokrović iz Zrmanje, Dušan Starčević iz Rastičeva i Boro Stojšavljević iz Cerovca. Zaplijenjeno je nekoliko pušaka, a selo nije zauzeto. U sljedećoj akciji na željezničku stanicu Unešić zaplijenjene su izvjesne količine hrane, odjeće i veća količina duhana. Bataljon je napao i ustašku posadu u selu Ružić u Drniškom polju, odakle su ustaše pobjegle u Drniš. Zaplijenjeno je oko 1.000 ovaca i 150 komada krupne stoke, koja je podijeljena seljacima sela gdje su bazirali partizani.

Krajem juna bataljon je krenuo na duži marš u namjeri da se vrati u sastav Sjevernodalmatinskog odreda. Maršovalo se preko teritorije koju je neprijatelj dobro kontrolisao, a koju nije poznao. Konjima su zamotovana kopita da se ne bi čuo njihov topot. Prugu Knin—Split bataljon je prešao između sela Koprno i Sitno i u Dubravi naišao na talijansku posadu. Morao se skloniti na planinu Trtar, gdje je dobro maskiran ostao cio dan. Talijani su skoro cio dan izviđali avionima ali ga nisu otkrili. Pošto je uspostavljena veza s terencima iz Konjevrat organizovano je u toku noći prebacivanje preko rijeke **Cikole**, a sljedeće noći do Krke. Bataljon je predanio kod sela Brištana i u toku noći prebacio se pomoću dva manja čamca preko rijeke. Konji su, vezani za čamce, preplivali Krku. Cio bataljon je nakon toga stigao do šume Guduća, jugoistočno od Gačeleza.

Zadnjih dana juna i cio juli bataljon je boravio i izvodio više akcija na prostoru Zatona, Kašića, Banjevaca i Pirovca. Uz veliku pomoć terenskih radnika, članova KPJ i SKOJ-a, bataljon se uspješno održao na ovom terenu. Od akcija vrijedno je pomemuti sudar s Talijanima i ustašama kod Male **Ciste** gdje je zarobljeno 26 ustaša i zaplijenjena veća količina pušaka i municije. Iz bataljona je poginuo desetar Mile Grubišić iz Velike Popine. Kod sela Dazlina talijanska motorizovana kolona iznenada je upala u logor bataljona, zaplijenila kazane i krenula prema Pirovcu, ali je upala u zasjedu koju je u međuvremenu postavio bataljon. Talijani su ostavili 5 kamiona i pobjegli u Pirovac. Tog istog dana uspostavljen je kontakt s 1. bataljunom Sjevernodalmatinskog odreda koji je iz južne Like poslat da s nama uspostavi vezu. Susret je bio vrlo srdačan. Tada smo čuli da su nas prežalili u našim selima, jer se pronio glas da smo u Podinarnju svi izginuli.

Početkom augusta 1943. godine oba bataljona su iz rejona Kašića i Banjevaca krenuli prema Lici, prešli cestu Benkovac—Bribir, a zatim preko Rodaljica, Parčića i Ervenika stigli u Rujište. Narednih deset dana bataljon se održao na području Zrmanje da bi 13. augusta 1943. u Plavnu ušao u sastav tada formirane Kninske brigade (kasnije 5. dalmatinske brigade) kao njen 3. bataljon.

Milan R. Drobac

Razvoj partizanskih jedinica i njihove borbe u kotaru Gračac od aprila 1942. do januara 1943. godine

Opšta situacija i razvoj partizanskih jedinica

Nakon talijanske ofanzive u proljeće 1942. godine radi deblokade opkoljenih garnizona u Korenici i Srbu stvorena je znatna slobodna teritorija, koja je obuhvatala gotovo polovinu Like: kotare Korenicu, Donji Lapac, Udbinu (osim samog mjesta) te veliki dio gračačkog i gospićkog kotara. Zapravo, cijela teritorija Like između željezničke pruge Zrmanjai—Gračac—Gospić—Vrhovine i rijeke Une bila je oslobođena. Ustaško-domobranske snage jačine oko bataljona držale su Udbinu, dok su mjesta u zahvatu željezničke pruge posjele talijanske i ustaško-domobranske snage uz sve aktivnije učešće četnika. Takva situacija pružala je bolje uslove za dalje jačanje partizanskih jedinica, rad organa narodne vlasti, antifašističkih organizacija i dr. U pogledu borbene aktivnosti partizanske snage su dobile veći manevarski prostor i sigurne oslonce za izvođenje akcija širih razmjera. Međutim, poslije paljenja velikog broja naselja u toku proljetne talijanske ofanzive dolazi do pojačane aktivnosti četnika koji nastoje da za sebe pridobiju razne kolebljivce i da razbiju pojedine partizanske jedinice. Prikriveno djelovanje ovih izdajnika protiv partizanskog pokreta prerašta postepeno u otvorenu saradnju s okupatorom.

Pojačana četnička aktivnost uz oslonac na Talijane, bila je veoma izražena u gračačkom kotaru. Četnički elementi su 11/12. aprila izvršili puč u gračačkom bataljonu »Gavrilo Princip«. Naime, 2. četa tog bataljona otkazala je poslušnost i ispoljila privrženost četnicima. Štab Grupe NOP odreda za Liku pravovremeno je reagovao uputivši u gračački kotar tri partizanske čete (dvije iz bataljona »Krbava« i jednu iz bataljona »Ognjen Priča«), koje su zajedno s 1. četom bataljona »Gavrilo Princip« energičnom akcijom razoružale kolebljivce i likvidirale četničke elemente. Tako je pokušaj četnika da razbiju partizanski bataljon u gračačkom kotaru propao, a obračun s četničkom izdajom bio je presudan za dalji tok događaja u gračačkom kotaru.

Razdoblje NOB-a u gračačkom kotaru o kome je riječ može se podijeliti na dva perioda, jedan: od aprila do zaključno s julskom neprijateljskom ofanzivom, koji se karakteriše koinsolidovanjem i jačanjem partizanskih redova, pojačanim vojnim i političkim djelovanjem na suzbijanju četničkog uticaja, prodiranjem u hrvatska sela općine Lovinac i nastojanjima na čvršćem povezivanju s partizanskim pokretom sjeverne Dalmacije, i drugi: od jula 1942. do januara 1943. godine, odnosno do početka tzv. četvrte neprijateljske ofanzive, u kome dolazi do daljeg kvalitativnog jačanja vojne i vojnopozadinske organizacije NOP-a, izgradnje čvrstog sistema nove narodne revolucionarne vlasti i antifašističkih organizacija. U ovom periodu dolazi do formiranja tri ličke brigade koje su, naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ, br. 95 od 22. novembra 1942. godine,

obrazovale 6. diviziju, kasnije nazvanu 6. lička. Zatim je u oktobru formirana Komanda ličkog područja, a nešto kasnije i Lički NOP odred u čiji su sastav ušli novoformirani područni, bataljoni i čete namijenjeni za zaštitu slobodne teritorije. Uopšte uzev razdoblje od aprila do konca 1942. godine bilo je odlučujuće za razvoj NOP-a u Lici, pa i u gračačkom kotaru. Za gračački kotar posebno je značajno koincidovanje partizanskih jedinica, učvršćenje slobodne teritorije i proširenje uticaja na područja u zahvatu željezničke pruge koja su bila pod manjom ili većom kontrolom talijanskih snaga, ustaško-domobranskih i četničkih jedinica. Posebno je bilo od značaja ograničenje četničkog uticaja, iako je Gračac i dalje ostao jedno od najjačih četničkih uporišta u Lici. Najveću snagu NOP je imao u seljačkim masama, posebno u omladini.

Lička grupa NOP odreda do sredine aprila 1942. godine imala je u svom sastavu šest samostalnih bataljona formiranih u kotarevima Korenica, Donji Lapac, Udbina, Otočac i Gračac, zatim pokretni bataljon »Marko Orešković« i 1. lički NOP odred »Velebit« s četiri bataljona formirana na teritoriji gospićkog i perušićkog kotara, kao i od boraca, iz sela Ploča i Kik gračačkog kotara. Rukovođenje tako brojnim jedinicama (11 partizanskih bataljona) na širokom prostoru postalo je složeno, što je osobito došlo do izražaja u neprijateljskoj ofanzivi u Lici krajem marta i početkom aprila 1942. godine.¹ Zato je na konferenciji, koja je s rukovodećim kadrom održana u Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske od 8. do 11. aprila 1942. godine, odlučeno da se formiraju i 2. i 3. lički NOP odred. Ova konferencija bila je veoma značajna za dalji razvoj vojne organizacije u Lici. Na njoj je ocijenjeno stanje partizanskih jedinica, uočeno djelovanje četničkih elemenata i konstatovani nedovoljni naponi da se prode u hrvatska sela kako bi se i u njima razvio partizanski pokret. Organizacijsko učvršćivanje postojećih partizanskih bataljona, posebno čišćenje njihovog sastava od četničkih elemenata, postavilo se kao primaran i hitan zadatak. On, međutim, nije svuda ozbiljno shvaćan. To naročito važi za gračački kotar i njegov bataljon »Gavrilo Princip«. U vezi s tim treba spomenuti izvještaj Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske od 28. aprila 1942. godine u kome se kaže: »Gračački bataljon 'Gavrilo Princip' je još uvijek u formiranju. Njegovi dijelovi su već sudjelovali u borbama protiv Talijana, ali bataljon nije još organizaciono učvršćen, nije pročišćen, a d pozadina mu je još dosta slaba, jer u gračačkom kataru ima dosta četničkih tendencija.«² Upravo u vrijeme reorganizacije Ličke grupe NOP odreda gračački bataljon »Gavrilo Princip« zapao je u ozbiljnu krizu zbog pomenutog četničkog puča u njegovoj 2. četi. Iako je brzom i energičnom intervencijom kriza savladana, ona je imala za posljedicu sporije konsolidovanje ovog bataljona.

Sredinom aprila u selu Doljani formiran je 3. lički NOP odred, koji je pokrивao teritorije donjodapačkog i gračačkog kotara.³ U njegov sastav ušli su bataljoni: »Marko Orešković«, »Stojan Matić« i »Gavrilo Princip«, koji je kasnije preimenovan u »Bičo Kesić«. Za komandanta odreda, postavljen je Đoko Jovanić, za političkog komesara Josip Cazi, zamjenika komandanta Milan Šijan i zamjenika političkog komesara Petar Babić. Osim ovih u štabovima odreda

¹ Ofanziva je počela 23. 3. 1942. Njeno težište je bilo na teritoriji 1. ličkog odreda.

² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje Zbornik), Beograd, Vojnoistorijski institut, tom V, knj. 4, str. 75.

³ U isto vrijeme na teritoriji koreničkog i udbinskog kotara formiran je 2. lički NOP odred.

ustanovljene su i funkcije operativnog, obavještajnog i, intendantskog oficira. U aprilu te godine formirana je Lička proleterska četa u kojoj je bilo boraca i iz gračačkog kotara. Ova četa je 7. maja, zajedno s kordu naškom i primorsko-goranskom četom, ušla u sastav Proleterskog bataljona Hrvatske, koji je toga dana formiran u Korenjoj.

Svi partizanski bataljoni imali su jedinstvenu formaciju: štab i tri čete. Međutim, oni su se razlikovali po brojnom stanju, naoružanju i borbenoj vrijednosti. Prilikom formiranja u osnovi je bio zastupljen teritorijalni princip: jedno selo — vod, nekoliko sela — četa, kotar — jedan i više bataljona. Pred puč gračački bataljon »Gavrilo Princip« imao je u sastavu dvije čete: 1. četa brojala je 58 a 2. četa 84 boraca. Zajedno sa štabom bataljon je imao 158 boraca. U maju je ponovno formirana 2. četa ikoja je bila razbijena četničkim pučem, dok je 3. četa formirana u junu od dotadašnje teritorijalne čete koja je bila organizovana u selima Tominjaj, Draga Cainković i Tupaie, a držala je položaje na Resniku prema Lovincu. Prvi komandant bataljona bio je Miloško Guk, a politički komesar Petar Kesić Bićo. Komandir 1. čete bio je Perica Krimić/⁴ a politički komesar španski borac Ljubo Knežević.⁵ Komandir i politički komesar 2. čete M. ićo Obradović i Stevo Plečaš prešli su četnicima. Nakon likvidacije četničke zavjere za komandira i političkog komesara novoformirane 2. čete postavljeni su Bogdan Dukić i Stevo Grubišić. Mjesec dana kasnije u formiranu 3. četetu postavljen je za komandira Ilija Utvić, a za političkog komesara Dakan Dukić. Obojica su bili ubrzo zamijenjeni, pa je za komandira postavljen Nikica Kleut, a za političkog komesara Stevo Grubišić, kojeg je u 2. četetu zamijenio Joja Babić, vodni delegat iz 1. čete. Postavljen je i novi štab bataljona: komandant Mane Breka, politički komesar Branko Desnica, zamjenik političkog komesara Milan Munižaba.

U dokumentima postoje različiti podaci o brojnom stanju gračačkog bataljona »Gavrilo Princip«. Prema pregledu brojnog stanja i naoružanja Ličke grupe NOP odreda od 1. aprila 1942. godine on je brojao 350 partizana naoružanih sa 6 puškomitraljeza, 330 pušaka, 200 bombi i 15.000 metaka.⁶ Ocijenjeno je da za mobilizaciju ima 1000 ljudi i da se u borbu može povesti i 100 naoružanih seljaka. Prikazano brojno stanje odnosi se na ustamičke seoske jedinice, koje nisu bile organizacijski sređene i u cjelini spremne da nastave borbu i protiv talijanskih okupatora. To je vrijeme diferenciranja na borce koji su spremni da nastave borbu protiv okupatora i na one koji su željeli da se vrate kućama ili su već bili pod uticajem talijansko-četničke propagande koja je proklamovala mir pod okriljem Talijana u njihovoj okupacionoj zoni. Poslije deblokade Srba bataljon »Gavrilo Princip« je s 1. i 2. četom prebačen u sela Ondić i Komić sa zadatkom da ometa, saobraćaj na komunikaciji Udbina—Lovinac. Treća četa (teritorijalna) nije pokretana s Resnika. Na zahtjev Kotarskog komiteta KPH za Gračac bataljon je 10. aprila prebačen na prostor Bruvno—Deringaj—Tominjaj. U takvom rasporedu bio je i za vrijeme četničkog puča.

Kad je po naređenju Glavnog štaba Hrvatske jula 1942. godine formirana 1. narodnooslobodilačka udarna brigada Hrvatske u njen sastav je iz 3. ličkog partizanskog odreda ušao bataljon »Marko Orešković«. U odredu su ostala dva

4 U februaru 1942. otišao na kurs i više se nije vratio u bataljon.

5 U vrijeme puča vršio je dužnost komandira čete. Umro poslije rata u Beogradu.

6 Zbornik, tom V, knj. 3, str. 219.

bataljona i dvije čete: bataljoni »Stojan Matić« i »Bičo Kesić« i Doljanska i Lapačka omladinska četa formirane u međuvremenu, Za dejstva u zapadnoj Lici bataljon »Stojan Matić« je u julu prebačen u gospički kotar, tako da se

3. lički NOP odred neprijateljskoj ofanzivi toga mjeseca suprotstavio s jednim bataljonom i dvije čete. Na teritoriji gračačkog kotara našli su se tada i bataljoni »Branko Vladošić« i »Bude Borjan« iz Sjeverodalmatinskog partizanskog odreda, koji su se ispred ofanzive povukli u Liku.

U toku ofanzive, 23. jula, od Doljanske i Omladinske lapačke čete formiran je 2. bataljon 3. ličkog NOP odreda. Treća četa ovog bataljona formirana je od Dobroselskog voda i upućena na položaje na Drenovači prema Bihaću. Za komandanta bataljona je postavljen Dušan Bursać, za političkog komesara Boško Marić, za zamjenika komandanta Milan Glumac i za zamjenika političkog komesara Vladimir Maričić iz Otrića. Komande četa ovog bataljona sačinjavali su: 1. četa: komandir Mirko Medić⁷ iz Doljana i politički komesar Miloš Opačić⁸ iz Bruvna; 2. četa: komandir Đuro Cvijanović⁹ iz Kosinja i politički komesar Vladodukić iz Gračaca; 3. četa: komandir Jovo Mandić iz Doljana i politički komesar Stevo Ilić iz Mazina.

U toku augusta i septembra 1942. formirane su 2. i 9. partizanska brigada Hrvatske (2. i 3. lička). Iz 3. ličkog odreda u sastav 2. brigade ušao je bataljon »Stojan Matić«, a u sastav 9. brigade gračački bataljon »Bičo Kesić«, koji je tada imao svega oko 150 boraca.

Nakon formiranja 9. brigade u septembru 1942. godine rasformiran je Štab Grupe NOP odreda za Liku, kao i štabovi 1, 2. i 3. ličkog odreda.¹⁰ Pored toga kao najviši organ vojnopozadinske vlasti u Lici formirana je Komanda ličkog područja, koja je počela s radom 1. oktobra u selu Šalamuniću. Pod nju su stavljene sve preostale jedinice i razni dijelovi rasformiranih ličkih odreda i štab grupe od kojih je formirala područne bataljone i čete. Preostali 2. bataljon 3. ličkog odreda preimenovala je u Gračačko-lapački područni bataljon, a u koreničkom i gospičkom kotaru formirala je Korenički, odnosno Gospički područni bataljon, dok je u udbinskom kotaru obrazovala Udbinsku četug s perspektivom prerastanja u bataljon. Zadatak ovih jedinica bio je zaštita slobodne teritorije. Tako je Gračačko-lapački područni bataljon imao zadatak da zatvara pravce koji iz Bihaća, Gračaca i Otrića izvode u Donji Lapac. Međutim, ubrzo se pokazalo da komanda područja, preokupirana vojnopozadinskim poslovima nije u stanju da uspješno rukovodi i borbenim jedinicama, pa makar se one zvale i područne. Stoga je Štab 1. operativne zone Hrvatske, krajem oktobra, od pomenutih područnih jedinica formirao odred koji je dobio naziv 1. lički partizanski odred. Taj naziv odred je nosio kratko vrijeme jer je preimenovan u 3. lički odred,¹¹ da bi u drugoj polovini decembra 1942. dobio naziv Lički parti-

7 Poginuo početkom 1943. godine.

8 Poginuo 1943. godine kao politički komesar 2. bataljona 5. udarne brigade 19. sjeverno dalmatinske divizije.

9 Umro u Zagrebu poslije rata kao pukovnik JNA.

10 U Lici je jedino ostao 4. lički NOP odred formiran u prvoj polovini septembra 1942. godine od bataljona »Božidar Adžija« i »Matija Gubec«. Taj odred je pokrивao perušički i otočki kotar.

11 Naziv 3. lički partizanski odred dobio je zbog toga što su na području 1. operativne zone Hrvatske postojala još dva odreda koji su imali nazive: 1. kordunaški, 2. banijski, a lički je bio treći.

zan-ski odred koji mu se više nije mijenjao. Od njegovih jedinica Gračačko-lapački bataljon bio je najbrojniji i najbolje naoružan. On je 26. novembra 1942. godine imao 248 boraca naoružanih s 263 puške (164 jugoslavenske, 20 talijanskih, 34 austrijske i 18 -ostalih), 2 mitraljeza »Breda«, 7 puškomitraljeza »Brno«, 7 pištolja i 141 ručnom bombom.¹²

Značajan momenat u razvoju partizanskih jedinica u Lici predstavlja formiranje 6. ličke divizije koja je obrazovana naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 22. novembra 1942. godine. U nj-en sastav ušle su 1. 2. i 9. partizanska brigada Hrvatske, -nazvane kasnije 1. 2. i 3. lička- brigada. U decembru te godine borcima iz gračačkog kotara znatno je popunjena 9. partizanska brigada 6. divizije. Od oko 800 boraca koliko je imala prilikom formiranja ona je do 19. decembra 1942. godine narasla na 1.364 borca,¹³ od kojih je više od 300 bilo iz gračačkog -kotara. U tom perio-d-u brojno j-e ojačao i 3. ličk-i partizanski odred. Štab odreda- je 13. decembra od Udbinske i Omladinske čete, kao i od b-oraca s područja gračačkog kotara, formirao i 4. bataljon. Na osn-ovu naređenja Glavnog štaba Hrvatske krajem decembra je izvršena reorganizacija odreda, koji se tada zvao Lički odred, na taj način što su od postojećih jedinica formirana dva udarna bataljona, koji n-isu bili stalno vezani za određene položaje već su bili namijenjeni za -manevar kao udarna snaga štaba odreda. Istovremeno je rasformiran 4. bataljon.¹⁴ Prvi udarni bataljon, jačine o-ko 260 boraca, formiran je u Bru-v-nu, a 2. udarni b-atalj-on u Vr-epcu. Tako je nakon ove reorganizacije odred u svo-m sastavu imao 1. i 2. udarni bataljon i 1. 2. i 3. partizanski batalj-on. U 2. bataljonu (raniji Gračačk-o-1 apački) ostalo j-e svsg-a 56 boraca koji su kasnije poslužili za- popunu 1. i 4. bataljona. Odred je oskudijevao u iskusnom komandnom kadru, a nedovoljna j-e bila -i materijalna obezbij-eđen-ost. Naročito se osjećao nedostatak automatskog naoružanja, odjeće i obuće što je bio posebno veliki problem pred nastupanje zime i početak četvrte neprijateljske of-a-nzive. Do tog vremena, 25. januara 1943. godine, -on je narastao- na 1.173 borca što je ujedno bilo njegovo najveće br-ojno stanje. Od tog broja preko- 200 boraca bilo j-e s područja gračačkog kotara. Inače socijalni i nacionalni sastav, kao i politička pripadnost boraca bili su sljedeći: 23 radnika, 1.129 seljaka-, 3 namještenika, 36 vojino-policijskih lica i 7 intelektualaca, zatim 1.113 Srba i 60 Hrvata, 40 članova KPJ -i 266 članova SKOJ-a i kandidata za članove Partij-e.¹⁵

Borbe u periodu april—juli 1942. godine

Od aprila 1942. godine, odnosno od završetka borbi oko deblokiranja Korenice i -Srba, do početka četvrte neprijateljske o-fanzive 20. januara 1943. g-o-di-ne, na teritoriji kotara, Gračac partizanske snage vodile su borbe protiv talijanskog okupatora, ustaško-domobra-nskih i četničkih jedinica. Nakon deblokad-e Srba talijanske snage iz ovog mjesta povučene su ka Kninu. Neprijatelj j-e uporno nas-tojao da obezbijedi saobraćaj na željezničkoj pruzi Gospić—Knin i s njom paralelnoj cesti. Pojas uz željezničku prugu nalazio se između dva veoma sna-

12 Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA (dalje Arhiv VII)-, Beograd, k. 418. f. 5, dok. 6.

13 Zbornik, tom V, knj. 10, str. 220.

14 Arhiv VII, k. 103, br. reg. 33/2.

15 Arhiv VII, k. 1611A, br. reg. 15/34.

žna neprijateljska uporišta: talijansko-četničko-domobranskog u Kninu i talijansko-ustaškog u Gospiću. Između ovih uporišta talijanske snage pas jele su sva ključna mjesta i objekte uz željezničku prugu i cestu. Osobito jakim snagama držan je Gračac kao i uporišta Otrič, Zrmanja i Lovinac. Ustaško-domobranske snage imale su svoje posade na prostoru Lovinac—Ričice—Sv. Rok, a četnici u Gračacu i Velikoj Popini. Preko teritorije gračačkog kotara išla je granica između talijanskog 18. armijskog korpusa, odnosno njegove pješadijske divizije »Sassari« sa sjedištem u Kninu i 5. armijskog korpusa, odnosno njegove pješadijske divizije »Re« sa sjedištem u Senju. Ta granica je bila određena linijom: Tribanj na obali Velebitskog kanala, Sv. Rok, Bruvno, Suvaja.

Pretrpivši niz poraza u borbama s našim snagama, Talijani su pristupili intenzivnom utvrđivanju garnizona i uporišta na željezničkoj pruzi. Na sve strane nicali su bunker, utvrđene zgrade i prepreke od bodljikave žice. Na teritoriji gračačkog kotara talijanske snage su posjele sve željezničke stanice, postaje i objekte za održavanje pruge od Zrmanje do Lovinca. Ukupne neprijateljske snage u gračačkom kataru brojale su početkom aprila 1942. godine oko 6.500 vojnika. Na prostoru Lovinac—Kruškovac bilo je oko 3.000 talijanskih vojnika s oko 500 ustaša, žandara¹⁵, domobrana i ustaške milicije, a na prostoru Gračac—Zrmanja oko 2.700 talijanskih vojnika. U tom vremenu Talijani su svesrdno podržavali stvaranje četničkih jedinica u gračačkom kataru i uporno ih podsticali na akcije radi razbijanja partizanskih jedinica i NOP-a uopšte.

Po završetku borbi na Srpskom klancu bataljon »Gavrilo Princip« prebačen je u sela Ondić i Komić kod Udbine, sa zadatkom da zajedno s hataljanom »Krbava« djeluje ka komunikaciji Udbina«—Ploča—Lovinac i sprečava ispad na slobodnu teritoriju. Njegova jedna desetina 8. aprila napala je iz zasjede neprijateljsku kolonu od 14 kamiona u pratnji dva tenka na cesti između Udbine i Tušica. Tom prilikom izbačeno je iz stroja oko 50 neprijateljskih vojnika, spaljena su 4 kamiona, zaplijenjeno 8 pušaka, 2 puškomitraljeza, 1.300 metaka i 'druga oprema.¹⁵³ Međutim, kako na teritoriji gračačkog kotara nije bilo partizanskih jedinica, bataljon je na zahtjev Kotarskog komiteta KPH za Gračac 10. aprila prebačen u rejon Bruvna, sa zadatkom da brani slobodnu teritoriju od ispada Talijana iz Gračaca.

Podstaknuti i podržavani od Talijana i četnika iz rejona Knina, četnici su 11/12. aprila izvršili puč u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip«. Naše snage su brzo reagovala. U gračački kotar upućene su tri pouzdane partizanske čete, koje su zajedno s 1. četom bataljona »Gavrilo Princip« osujetile četničku zavjeru. Djelstva protiv četnika nastavljaju se u toku aprila s 5 četa (2 iz bataljona »Ognjen Priča«, 2 iz bataljona »Krbava« i 1 iz bataljona »Gavrilo Princip«) pod rukovodstvom Pere Grubora, obavještajnog oficira Grupe NOP odreda za Liku. Strijelano je oko 20 četničkih organizatora, dok je veći broj razoružan. U selima gračačkog kotara seljacima sklonim četnicima oduzeto je 300 pušaka i 8 puškomitraljeza. U ovim akcijama poginulo je 5 partizana, dok je 10 ranjeno.¹⁶ Jedan broj četnika pobjegao je u Dalmaciju. Po obavljenom zadatku dijelovi bataljona »Krbava« i »Ognjen Priča« vratili su se na teritoriju udbinskog i korenčkog kotara, tako da je kotar Gračac ostao sa brojno malim partizanskim snagama.

15a Zbornik, tom V, knj. 4, str. 46.

16 Zbornik, tom V, knj. 4, str. 150.

Istovremeno su naše snage djelovale i u općini Lovinac ina likvidaciji ustaških uporišta u okolnim selima. Tako su 19. aprila tri čete 1. ličkog NOP odreda »Velehit« likvidirale ustaško uporište u selu Vranik u kome je postojala žandarmerijska stanica s 30 žandara i ustaška milicija. U akciji je ubijeno 10 i zarobljeno 6 ustaša i 1 žandar. Zaplijenjeno je 5 pušaka s 350 metaka. Među ubijenim ustašama bio je i Stipe Šarić, ustaški povjerenik za kotar Gračac.

Nakon akcije protiv četnika u gračačkom kotaru, Glavni štab Hrvatske organizovao je akciju protiv četnika na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije, radi njihovog suzbijanja i jačanja NOP-a u južnoj Lici i sjevernoj Dalmaciji. Tu akciju je izveo Kombinovani partizanski odred formiran u tu svrhu početkom maja 1942. godine. U njegov sastav su ušli : bataljon »Marko Orešković«, Udarni bataljon i Proleterski bataljon Hrvatske, zatim 1. četa bataljona »Gavrilo Princip«, Tehnički vod i odjeljenje artiljeraca s jednim topom 75 mm, ukupne jačine oko 650 boraca: Kombinovanom odredu sadejsitvovao je bataljon »Bude Borjan«, jačine oko 220 partizana. Sa štabom odreda nalazio se i komandant Glavnog štaba Hrvatske Ivo Rukavina.

Odred se do 9. maja prikupio u rejonu Dobroselo, Doljani, Brotnja, Brezovac i 12. maja krenuo prema Plavnom. On je 14/15. maja izvršio akciju na vijadukt Bender na željezničkoj pruzi između Prljeva i Pađena, 15 km sjeverno od Knina. Oko 13 sati, kada je bataljon »Marko Orešković« prodro do samog vijadukta, talijanskoj posadi stiglo je pojačanje iz Knina s oklopnim vlakom, te su se naše snage morale povući. Ostale snage odreda bile su na obezbjeđenju sa zadatkom da onemoguće talijansko-četničku intervenciju od Knina, Strmice i Mokrog Polja. Narednih dana Kombinovani odred vodio je barbe protiv talijanskih i četničkih snaga u širem rejonu Plavna. U toku 16. i 17. maja očišćena je od četnika Zrmanja, a noću 16/17. maja snage odreda upale su u Golubić, aili su se uslijed nadmoćnosti talijanskih i četničkih snaga morale povući. U akcijama je zaplijenjena i jedna baterija topova koja je odmah upotrijebljena u borbi, ali se nije mogla izvući.

Prilikom povratka u Liku, 17. maja, komandant Glavnog štaba Hrvatske, u pratnji jednog odjeljenja iz bataljona »Gavrilo Princip«, naišao je na četničku zasjedu u blizini Savića stanova kod Plavna. Zahvaljujući prisebnosti i hrabrosti boraca ovog odjeljenja, komandant je ostao nepovrijeđen. Poginuo je Ilija Jovanić, jedan od najhrabrijih i prvih partizana iz Velike Popine.

Do 21. maja Proleterski bataljon se prikupio u selu Palanka, a Udarni bataljon u rejonu zaseoka Popavići (2 km istočno od Palanke). U selu Plavno ostala je četa bataljona, »Gavrilo¹ Princip«. Talijanska, intervencija uslijedila je s hrije Bender—Rosulja Gaj (oko 3 km jugozapadno od Palanke) i lijevom obarlam Zrmanje. U sukobu su talijanske snage odbačene uz teške gubitke (oko 100 izbačenih iz stroja). Naši bataljoni zadržali su se poslije odbijanja napada na prostoru Palanka—Zrmanja.

Bataljoni »Marko Orešković« i »Bude Borjan« upućeni su 19. maja iz Zrmanje radi čišćenja sela Dolac od ustaša i sela Krupe od četnika. Nakon toga uslijedila je barba ovih bataljona s talijanskim snagama kod Ervenika u kojoj su zarobljena 3 talijanska oficira i 50 vojnika, a ubijeno oko 80. Zaplijenjena su 4 minobacača, 6 puškomitraljeza, 40 pušaka i veće količine municije i druge opreme. Skoro čitav plijen ustupljen je bataljonu »Bude Borjan« kome su ovim akcijama znatno poboljšane mobilizacijske mogućnosti. Nakon ovih akcija Kombinovani odred je rasformiran. Lički bataljoni vraćeni su u Liku, a dalmatinske snage u sjevernu Dalmaciju.

Dejstva Kombinovanog odreda predstavljaju prvi pokušaj da se jačim partizanskim snagama razbiju četnici u Tromedi. Iako nije srušen vijadukt Bender, porušena je željeznička pruga na više mjesta, a srušen je i Kravljki most na rijeci Zrmanji. Četnicima na području Zrmanje i Plavna zadat je težak udarac. Zahvaljujući tome u Zrmanji su formirane dvije, a u Plavnom jedna partizanska četa, od kojih je obrazovan zрманjski bataljon »Branko Vladušić«, nakon čega je od njega i bataljona »Bude Borjan« u Rujištima formiran Sjeverodalmatinski partizanski odred.

Dejstva Kombinovanog odreda izvodila su se po jedinstvenom planu i uz neposredno rukovođenje Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske, koji se 27. aprila prebacio u Liku. Po prvi put jače partizanske snage djelovale su na širem prostoru. Sinhronizovano angažovanje više partizanskih bataljona dalo je dragocjena iskustva i potvrdilo potrebu stvaranja jakih pokretnih jedinica — brigada.

Sredinom maja na teritoriju gračackog kotara stigao je bataljon »Stojan Matić« sa zadatkom da pruži pomoć bataljonu »Biće Kesić« (ranije bataljon »Gavrilo Princip«) u razbijanju četnika, sprečavanju ispada neprijatelja na oslobođenu teritoriju, kao i radi političkog djelovanja na terenu. Bataljon je likvidirao nekoliko četničkih grupa i zatvarao pravce koji s linije Gračac—Otrč izvođe prema Bruvnu. Pored toga, on je rušio željezničku prugu, napao početkom juna Talijane u Štikadi i odbio napad (13. juna) Talijana i četnika iz Gračaca prema Bruvnu. Ove i druge akcije imale su veliki značaj jer je narod uvidio da se i manjim snagama može uspješno tući »nepobjedivi« okupator, kako su to govorili četnici. Pored toga politički rad i pravilan odnos prema narodu, kao i pomoć u obavljanju poljoprivrednih radova veoma pozitivno su djelovali u pogledu daljeg jačanja NOP-a, mobilizacije novih boraca i raskrinkavanja četnika. Krajem juna bataljon je prebačen u udbinski kotar a mjesto njega došla je Doljanska četa, tako da je gračacki kotar opet ostao s brojno malim partizanskim snagama.

Julska ojanziva

Sve snažniji razvoj NOB-a na jugu Like, kao i u susjednom dijelu Dalmacije, prisililo je talijanske okupatore da u ljeto 1942. godine preduzmu ciklus operacija pod nazivom »Velebit«, s ciljem da razbiju i odbace Sjeverodalmatinski partizanski odred i dijelove 3. ličkog odreda iz sjeverne Dalmacije i južnog dijela Like što dalje na sjever, unište njihove baze i obezbijede nesmetan saobraćaj na željezničkoj pruzi i cesti Gračac—Knin. Kako je bio centar slobodne teritorije u južnoj Lici, sjedište Kotarskog komiteta KPH za Gračac, organa narodne vlasti i antifašističkih organizacija za kotar Gračac, kao i Štaba bataljona »Biće Kesić«, Bruvno je određeno kao krajnji cilj operacija »Velebit«. U Lici je ova operacija poznata kao julska neprijateljska ofanziva.

U okviru priprema za ovu operaciju talijanski okupatori su mnogo polagali na četnike. Dali su pješadijsko naoružanje za formiranje četničkog pukai »Vožd Karadordek«, koji je zvanično formiran 17. juna 1942. godine u Gračacu, zapravo u selu Dojici (1,5 km istočno od Gračaca), mada je njegovo formiranje počelo znatno ranije. Imao je tri bataljona i jednu samostalnu jurišnu četvu, ukupne

jačine oko 800 ljudi. Prvi i 2. bataljon i jurišna četa (ukupno 7 četa) sa štabom puka bili su locirani u selima oko Gračaca, dok se 3. bataljon nalazio na prostoru Velika Papina, Otrić, Zrmanja. Puk je bio u sastavu Dinarske četničke divizije popa Momčila Đujića.

Podaci o brojnom stanju četnika su nesigurni. Četničke komande dostavljale su Talijanima znatno uvećana brojna, stanja da bi se iznudila veća, sljedovanja hrane, naoružanja i novca, budući da su svi četnici dobijali plaću u lirama prema spiskovima, brojnog stanja. Cesto su u spiskove unosili i ljude koji im nisu pripadali, naime, koji su, bih pasivni, naši simpatizeri ili su čak bili u partizanskim redovima. Novac primljen za ove koji nisu bili prisutni prisvajale su četničke starješine. Čete nisu bile kompletne, a mobilisale su se na smjenu, veoma često prisilno. Prosječno su brojale oko 60 ljudi, takoi da ukupno brojno stanje puka »Vožd Karadorde«, u slučaju aktiviranja svih četa, što praktično nikad nije bilo izvodi živo, nije prelazilo 700 ljudi. I taj broj je pretjeran, kada se uzme da je najmanje 20—30¹/o ljudstva prisilno mobilisano.

Talijanske snage sastava: 2. bataljon 151. pješadijskog puka divizije »Sassari«, 3. alpski puk, s bataljonima »Exille« i »Fenestrele« i 1. divizion 34. artiljerijskog puka, uz učešće četnika popa Đujića, najprije su 28. juna napale bataljon »Bude Borjan« na području planine Promine. Borbe su vođene do 1. jula. Noću 1/2. jula ovaj bataljon se probio iz Promine ka Bukovici i prikupio radi sređivanja u selu Vujašinovići. Tu je 4. jula iz Ervenika i Kanazira iznenada napadnut od 2. bataljona 151. pješadijskog puka divizije »Sassari« i 1. bataljona

25. pješadijskog puka divizije »Bergamo«, koji su pokušali da ga opkole i unište, ali je on uspio da se preko velikog Sljemena i ceste Zegar—Mokro Polje probije u Velebit, u rejon sela Rujišta gdje se nalazio i drugi bataljon Sjeverodalmatinskog odreda »Branko Vladušić«.

U susret Sjeverodalmatinskom odredu radi njegovog prihvata i pojačanja odbrane upućen je početkom jula bataljon »Bićo Kesić«. On je razrušio željezničku prugu između Gračaca i Otrića kod željezničke stanice Malovan, i tokom 9. jula vodio borbu s talijanskim snagama, jačine oko bataljona, koje su intervenisale iz pravca Otrića. Nakon tih borbi bataljon je preko Rujišta izbio u rejon Mokro Polje i zajedno s dijelovima Sjeverodalmatinskog odreda 14. jula napao talijansku posadu u Mokrom Polju ali bez uspjeha, nakon čega su se ove naše snage povukle na južne padine Velebita.

Nastavljajući operacije Talijani su angažovanjem oko sedam bataljona uglavnom iz divizije »Sassari« s linije Plavno, Pađene, Mokro Polje, Erveni'k, Zegar 16. j-ula napali Sjeverodalmatinski odred i dijelove 3. ličkog odreda na južnim padinama Velebita i odbacili ih sjeverno od željezničke pruge Otrić—Gračac, gdje su organizovali odbranu kako bi spriječili dalji prodor neprijatelja na oslobođenu teritoriju gračačkog kotara. Tako su se prema neprijatelju našle naše skromne i već zamarene snage: bataljon »Bićo Kesić« i dvije samostalne čete (Doljanska i Omladinska) 3. ličkog odreda i batailjoni »Bude Borjan« i »Branko Vladušić« iz Sjeverodalmatinskog odreda. Prema planu odbrane položaji su posjednuti na vrijeme. Naređeno je da, se sva sela brane jer je u toku bila žetva. Cjelokupno- civilno stanovništvo, stoka, zalihe žita i druga dobra

evakuisani su ili sklonjeni s pravaca nastupanjai neprijatelja. Nekoliko stotina izbjeglica iz Dalmacije, koje su se povukle sa Sjeveriodalmatijskim odredom smješteno je i, osiguramo hranom.¹⁷

Štab Grupe NOP odreda za Liku bio je 20. jula uveče obaviješten da za

1__2 dama slijedi talijansko-četnička ofanziva iz sjeverne Dalmacije na slobodnu teritoriju Like, odnosno gračačkog kotara. I kao što se očekivalo nakon pregrupacije, neprijateljske snage: 151. pješadijski puk divizije »Sassari«, 3. alpski puk s batalj onima »Exille« i »Pinerollo« i artiljerijskim divizionom »Ederle« artiljerijskog puka »Sussa«, 43. alpski baitaljon, dijelovi 106. mitraljeskog baitaljona, baterija 100 mm iz 34. artiljerijskog puka i dvije baterije iz sastava divizije »Sassari«, uz aviopodršku 51. i 121. bombarderske eskadrile i sadejstva četničkih pukova »Petar Mrkonjić« i »Vožd Karadorde« iz sastava Dinarske četničke divizije, nastavile su napadom 21. jula s linije Jelovi vrh (sjeverno od željezničke stanice Malovam)—Gračac, usmjeravajući glavne snage pravcima željeznička stanica Malovam—Glogovo—Bruvno i Gračac—Bruvno. U toku prvog dana, pošto je zauzeo Gubavčevo Polje, neprijatelj forsira napad prema Bruvnu desnim krilom s namjerom da odsiječe naše snage na položajima južno od Bruvna prema Gračacu. Zato tek 23. jula napada položaje naših snaga na liniji Deri ngaj—Tomingaj—Tupaie. Naše snage su pružale otpor na uzastopnim položajima, preduzimajući i aktivna dejstva u bok i pozadinu desne neprijateljske kolone. Pod pritiskom brojno nadmoćnijih snaga, podržanih snažnom vatrom artiljerije i avijacije, maše snage su se dijelom povukle na položaje sjeverno od Bruvna i Rudopolja sa zadatkom da spriječe neprijatelju prodor preko Mazinske previje,¹⁸ a dijelom na odmor u širi rejon Srba. Neprijatelj je 24. jula izbio na liniju Rudopolje—Bruvno i već sutradan se povukao u Gračac.

U izvještaju o ovim borbama Štab talijanskog 18. armijskog korpusa je, pored ostalog, napisao: »Gitklus operacija započet krajem juna, zatim produžen 16. o. mj. (16. jula) akcijom čišćenja Velebita završen je juče (24. jula) ulaskom naših trupa u Bruvno koje je potpuno spaljeno. Čitav teren je do u tančine pretrese, gdje god su pobunjenici pružili otpor taji je slomljen, a avijacija velikog radijusa tukla je čitavu teritoriju tzv. sovjetske republike u Srbu. Praktički se, dakle, može smatrati da je u toj zoni danas ostala pustinja.«¹⁹ Neprijatelj je uspio odbaciti maše snage iz dijela sjeverne Dalmacije i južne Like na sjever ali me i uništiti, zbog čega se u izvještaju pored isticanja uspjeha dalje komstatuje dai se »pobuna« ipak obnavlja te da treba barem očuvati postignute rezultate. U tom cilju predviđa se: aktiviranje četnika u zoni Krupa—Rujjišta da se spriječi »penetracija« prema Dalmaciji i osigura garnizon u Zrmanji, kao i stalni pokreti trupa iz Gračaca, Zrmanje i Knina radi održavanja situacije i pojačavanja represivnih mjera, propagande, obavještajne službe i si. Nakon ove ofanzive bataljon »Bićo Kesić« prebačen je na položaje koje su držale jedinice Sjeverodalmatinskog odreda prema Kaldrmi, Ljubinoj poljani, Srpskom klancu i prema Velikoj Popini. Prema Gračacu je ostao 2. bataljon 3. ličkog odreda s 1. i 2. četom.

17 Zbornik, tom V, knj. 5, str. 418. i 419.

18 Zbornik, tom V, knj. 5, str. 442—445.

19 Zbornik, tom V, knj. 5, str. 658—659.

Borbe u periodu juli 1942—januar 1943. godine

Juljska talijansko-četnička ofanзивa zahvatila je centralni dio slobodne teritorije gračačkog kotara. I pored totalnog paljenja naselja i pljačke imovine, moral stanovništva i boraca nije pokoleban. Seljaci su se vraćali u popaljena sela. Otpočeo je rad na pokrivanju kuća, podizanju koliba i prikupljanju ljetine. Pri tome je veliko značenje imala organizovana međusobna pomoć. Do punog izražaja došla je aktivnost organa narodne vlasti i antifašističkih organizacija, posebno žena i omladine. Zajedno s Talijanima četnici su se morali povući u Gračac odakle su nastavili da šire propagandu kako su partizani uništeni. Njih su Talijani angažirali za obezbjeđenje željezničke pruge Gračac—Otrić. U teroru nad stanovništvom postajali su sve bezobzirniji. Otpočeli su s prisilnom mobilizacijom muškaraca u selima koja su imali pod kontrolom u zрманjskoj, i gračačkoj općini. Svaki muškarac koji nije pobjegao na slobodnu teritoriju, uključujući i članove partizanskih porodica, morao se odazvati njihovom pozivu. Zbog toga su četničke jedinice, izuzev pojedine, bile slabe borbene vrijednosti. Talijani i četnici su svojom ofanzivom donijeli velika stradanja i patnje narodu jednog dijela gračačkog kotara, ali nisu uspjeli da u njemu uguše volju za borbu.

Kako oslobođena teritorija Like julskom neprijateljskom ofanzivom nije smanjena, niti je bila uništena bilo koja partizanska jedinica, narodnooslobodilačka borba u Lici, pa i u gračačkom kotaru u drugoj polovini 1942. godine nastavila je da se razvija uzlaznom linijom. Partizanske snage jačale su brojno i organizaciono, a organi nove vlasti, partijske i antifašističke organizacije sve su uspješnije djelovale. Kod okupatora se osjećao nedostatak snaga za potpuniju kontrolu teritorije, te se sve više orijentisao na držanje ključnih saobraćajnica i gradova. Kvislinške snage bile su gotovo nemoćne da se suprotstave napadima naših snaga. Mijenjao se odnos snaga, ne toliko u broju, koliko u kvalitetu naoružane žive sile i moralno-političkoj podršci stanovništva.

O inicijativi naših snaga i nemoći neprijatelja najbolje svjedoče njegova dokumenta. Tako se u izvještaju 4. oružničke pukovnije u Gospiću 14. septembra 1942. godine navodi: »Partizanska djelatnost svakim danom je u porastu ... njihove vojničke postrojbe dnevno poduzimaju jače dobro smišljene i organizovane prepadе na pojedine naše postrojbe, oružničke postaje, prometne veze, sela ... pa i čitave krajeve.«²⁰ Sve veći broj hrvatskog stanovništva Like nije bio spreman da brani ustašku vlast. Stanovništvo hrvatskih sela lovinačke općine gračačkog kotara nije se neprijateljski odnosilo prema partizanima. Naoružani seljaci i domobrani na odsustvu, ne samo da nisu pružali otpor, već su se predavali s oružjem. Tu solidarnost s partizanima uočio je i neprijatelj. Tako u izvještaju komande talijanske divizije »Re« pisanom 10. januara 1943. godine o borbama na području—Raduč—Lovinac—Ričice konstatuje se da su ... »partizani s lakoćom prodrli u Lovinac i Sv. Rok. Za vrijeme borbe od pet dana veoma su se korektno držali, iako su partizani pretežno Srbi. Nisu se svetili zbog ustaških zločina u okolnim srpskim selima. Ne radi se o vještoj propagandi partizana već o prethodno stvorenom uticaju među stanovništvom. Uočeno je saučesništvo stanovništva i hrvatskih oružanih snaga s partizanima. Stanovnici Sv. Roka bili su uz ustanike.«²¹

20 Zbornik V/7, str. 336, 337.

21 Zbornik V/II, str. 363.

Učešće bataljona »Bičo Kesić« u napadu na Udbinu

Pored akcija na području Gračaca gračački bataljon »Bičo Kesić« povremeno je angažiran i u borbama van kotara. Tako je zajedno s bataljonom »Velebit« iz 1. ličkog odreda ojačao 2. ličku brigadu u napadu na Udbinu u kojoj se nalazio jedan kombinovani bataljon sastavljen od domobrana, žandara i naoružanih civila — «ustaša, ukupne jačine oko 300 ljudi. Mjesto je bilo dobro utvrđeno, oko njega su bili rovovi a ispred njih jednoredna i dvoredna bodljikava žica. U rovovima su se nalazili bunker, a iza njih utvrđene kuće. Napad je izvršen noću između 21. i 22. augusta. Bataljon »Bičo Kesić« napadao je od Ondića u zahvatu ceste Ploča—Udbina. I pošto nije uspio napad je ponovljen naredne noći, ali opet bez uspjeha. Nakon toga naše jedinice su se povukle od Udbine. U ovom napadu one su pretrpjele teške gubitke: poginula su 94 a ranjen je 161 borac.²² Gračački bataljon »Bičo Kesić« imao je oko 70 mrtvih i ranjenih boraca. Njegovo brojno stanje s oko 220 svedeno je na oko 150 boraca.²³ Bataljon je povučen na prostor Bruvna radi sređivanja i popune. On je početkom septembra prebačen u Tupaie (Tomingaj), gdje je zajedno s 2. bataljonom 3. ličkog odreda pripremao napad na četničke položaje na Sedlanovoj kosi i Crnom vrhu. Ovi bataljoni imali su više manjih sukoba s četnicima sprečavajući njihove ispade na slobodnu teritoriju. Tako su četnici s oko dvije čete 21. augusta napali maše položaje na Resniku uz podršku talijanske artiljerije, ali su odbijeni od strane 2. čete 2. bataljona. Pored toga u prvoj polovini septembra spomenuti bataljoni su imali nekoliko sukoba s četnicima na liniji Deringaj, Glogovo, Velika Fopina u kojima su četnici pretrpjeli osjetne gubitke. Bataljoni »Bičo Kesić« i »Branko Vladušić« (s dvije čete) napali su 9. septembra četnike na Sedlanovoj kosi i Crnom vrhu i odbacili ih u Gračac. Sjeverodalmatinski odred još uvijek se nalazio na sektoru 3. ličkog odreda i držao položaje Ljubina, poljana—Srpski klanac—Maglaj. Noću između 13. i 14. septembra 2. četa 2. bataljona srušila je željezničku prugu kod Štikade. Iskliznula su niz nasip 3 vagona. Popravak pruge ometan je vatrom iz mitraljeza s padina Resnika iznad Štikade.

U tom vremenu bataljon »Branko Vladušić« napustio je Liku i otišao u Bosnu gdje je ušao u sastav 2. dalmatinske brigade, dok je Štab Sjeverodalmatinskog odreda s bataljonom »Bude Borjan« krenuo u Dalmaciju. I bataljon »Bičo Kesić« napustio je sredinom septembra gračački kotar i ušao u sastav 9. partizanske brigade Hrvatske, koja je 9. septembra formirana u Mogoriću. Nakon toga na sektoru Gračaca ostao je samo 2. bataljon 3. ličkog odreda koji je ubrzo preimenovan u Gračačko-lapački područni bataljon (negdje se naziva samo Gračački područni bataljon). Na području Gračaca nailazile su se njegove dvije čete, a 3. četa je držala položaj na Drenovači prema Bihaću. U sastav bataljona došla je poslije oslobođenja Bihaća u novembru 1942. godine.

Razbijanje četnika u gračačkom kotaru

U septembru i oktobru 1942. godine naše snage preduzele su niz krupnijih akcija na razbijanju četničkih formacija, najprije u gospićkom, a zatim u gračačkom kotaru. Taj zadatak povjeren je novoformiranoj 9. brigadi.

22 Todor Radošević, Napad Druge brigade na Udbinu, Zbornik 10, Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Historijski arhiv Karlovac, 1979, str. 570.

23 Prema izjavi Đure Dropca, ondašnjeg komandira 3. čete ovog bataljona.

Pašto je razbila ustaško-domobrarsko uporište Ribnik, rušeći d željezničku prugu između Ribnika i Lovinca 23/24. septembra, 9. brigada je 25. i 26. septembra razbila i četnike u Raduču. U ovim borbama učestvovao je i gračački bataljon »Bićo Kesić«. Poraz četničke grupe u Raduču demoraliziraj uče je djelovao na gračačke četnike.

Poslije akcije na Raduč 9. brigada se prebacuje u gračački kotar, u rejon Bruvna, i priprema napad na glavninu četničkog puka »Vožd Karadorđe«. Pripreme za napad izvršene su veoma brižljivo i tajno. Plan napada zasnivao se na iznenađenju, brojnoj premoći i jednovremenom udaru na pet od ukupno sedam četa ovog četničkog puka, koje su bile raspoređene kako slijedi: u Dojčićima (1,5 km istočno od Gračaca) štab puika s 2 čete, u Grabu (4 km istočno od Gračaca) 1 četa, u zaseocima Bičini i Rastovićima 1 četa, u zaseocima Dukići i Danilovići 1 četa i u Podkokirni 1 četa. Čete su brojale od 60 do 70 ljudi, što znači da je napadom bilo obuhvaćeno oko- 350 naoružanih četnika. Jače osiguranje četnici su imali sjeverno od Gračaca prema slobodnoj teritoriji, dok je osiguranje južnih prilaza od Velebita bilo gotovo sasvim zapostavljeno. Zato je i težište napada na štab puka i dvije čete u Dojčićima bilo usmjereno s tog pravca. Zbog blizine talijanskog garnizona i postizanja iznenađenja, napad je izvršen noću.

Plan napada zasnivao se na iznenađenju, koje je trebalo da postigne 2. bataljon »Bićo Kesić«. On je trebao da izvrši pokret preko Resnika i Štikade, obiđe Gračac s juga preko gračačkih luka, napadne štab puka i četničke snage u Dojčićima. Prvi bataljon imao je zadatak da likvidira četnike u Podkokirni i zaseocima Brčini i Rastovićima. 3. bataljon u zaseocima Dukići i Danilovići i 4. bataljon u Grabu. Napad je trebao da počne jednovremeno. U njemu je učestvovao i jedan vod Gračačko-lapačkog područnog bataljona koji je dao vodiče za sve bataljone 9. brigade.

Napad je otpočeo u 2 sata 24. oktobra 1942. godine. Četnički puk »Vožd Karadorđe« je razbijen, a njegovi ostaci su se sklonih u Gračac, »u žicu« pod okrilje Talijana. Ovaj napad imao je i karakter opomene svima onima koji su sarađivali s okupatorom, te je zbog toga bilo naređeno da se selo Dojčići spali, a veći broj zarobljenih osuđen je na smrt i strijeljan u Bruvnu. Ovakvo postupanje nije bilo uobičajeno. Izazvano je potrebom da se odlučno obračuna s izdajnicima, koji su se krvavo razračunavali sa svakim licem na koje je pala i najmanja sumnja ne samo da sarađuje s partizanima već da i misli drukčije nego oni. Trebalo je, osim toga, spriječiti njihove veoma česte ispade u periferna sela slobodne teritorije radi terora i pljačke. Poslije ovog poraza otpočelo je osipanje u četničkim redovima, a puk »Vožd Karadorđe« nije se oporavio do kraja rata.

Četnički gubici nisu tačno utvrđeni. Izgleda da se kreću u granicama oko 50—60 mrtvih i ranjenih te 65 zarobljenih. Među zarobljenima bili su kaluder Savatije Mažibrada, zamjenik popa Đujića, šef četničke policije i obavještajni oficir puka, a među poginulim komandant 1. bataljona Dane Stanislavljević Cicvara. Zaplijenjeno je 105 pušaka, 27.010 metaka, 400 ručnih bombi i druga oprema, kao i četnička arhiva. Brigada je imala 2 poginula i 6 ranjenih boraca, od kojih je jedan podlegao ranama.^{21*}

Nakon ove uspjele akcije 9. brigada se skoncentrisala na prostoru Bruvna, a njen 2. bataljon »Bičo Kesić« dobio je zadatak da razoruža selo Štikadu. Taj zadatak bataljon je izvršio noću 25/26. oktobra zajedno s dijelovima 2. čete Gračačko-lapačkog područnog bataljona. Tom prilikom mještani, inače naši simpatizeri, dobrovoljno su predali 30 francuskih pušaka s municijom. To se konstatuje i u izvještaju Štaba 9. brigade od 26. oktobra 1942. godine Štabu 1. operativne zone Hrvatske. Međutim, u izvještaju istog štaba Vrhovnom štabu NOP i DV Jugoslavije dan kasnije stoji da je noću 25/26. oktobra izvršen napad na selo Štikadu gdje je bilo 35 četnika, koji su poslije akcije na Gračac bili potpuno demoralisani. Konstatuje se da je akcija uspjela, da četnici nisu pružili otpor i >da nije bilo žrtava.²⁵ Međutim, radilo se o ljudima koji su se deklarirali kao četnici i primili puške od Talijana da bi se nekako održali u selu, iako nisu bih za četnike već simpatizeri i saradnici NOP-a. To su dokazali ne samo predajom oružja već i na taj način što su svi stanovnici ovog sela u novembru 1942. godine izbjegli ispred talijansko-četničkog terora na slobodnu teritoriju gračačkog kotara, gdje je od sposobnih omladinaca formirana Omladinska četa, koja je nakon obuke ušla u sastav 4. a kasnije 2. udarnog bataljona Ličkog partizanskog odreda. Tako je štikada unatoč nepovoljnog položaja i stalnog pritiska četnika bila i ostala partizansko selo.

Poslije uspješno izvedenog napada na glavninu četničkog puka- »Vožd Karadorde« kod Gračaca, u planu je bio napad i, na njegov 3. bataljon u Velikoj Popini koji je brojao oko 300 četnika. Početak napada bio je predviđen za 28. oktobra u 4 sata. Četnici su posjeli više utvrđenih položaja, a najbolje branjeno bilo je Šuplje brdo iznad zaseoka Vrpolje. Planom napada bilo je predviđeno prethodno zauzimanje svih uporišta istočno i južno od ovog brda s jakim obezbjeđenjem prema Otriću i Gračacu (Vučipolju), a zatim blokada i likvidacija posade na samom Šupljem brdu. Svi bataljoni bih su angažovani. Napad se, međutim, nije odvijao po planu. Neprijatelj je uoči napada izmijenio raspored snaga. Povukao je snage sa Šupljeg brda, Maglaja, Crnog vrha i Gole Mile i skoncentrisao se na tri tačke: Crni vrh,²⁶ Gradinu i zaselak Vrpolje. Napad je počeo sa zakašnjenjem od pola sata, a neprijatelj je, očito obaviješten, spremno sačekao naše snage i pružio žestok otpor. Napad na Crni vrh nije uspio, jer su ga branile veoma jake snage, a udar ostalih snaga izvršen je u prazno.

Pošto prvi napad nije uspio, brigada je zadržala položaje oko uporišta s namjerom da iduće noći obnovi napad. U toku dana neprijatelj je pojačan s oko 300 četnika, koji su se uz podršku talijanske artiljerijske i minobacačke vatre probili prema Crnom vrhu i Gradini. Intervencija s pravca Vučipolja je odbijena. Četnici su protivnapadom odbacili naše snage tako da je naređeno povlačenje, koje je izvršeno u toku noći između 29. i 30. oktobra. U ovim borbama četnici su izgubili oko 30 ljudi, dok je 9. brigada imala 12 poginulih i 15 ranjenih boraca. Utrošena je velika količina municije. U ovom napadu nije postignuto iznenađenje. Zapostavljeno je izviđanje, a prisutna je bila i pretjerana samouvjerenost zbog uspjeha kod Gračaca koja je skupo plaćena.

Nakon ove akcije 9. brigada se prikupila u rejonu Srba, odakle je po naređenju Vrhovnog štaba, bez bataljona »Bičo Kesić« koji je ostao u Srbu, krenula prema Bosanskom Grahovu. Tu je ostala oko mjesec dana vadeći borbe pad

25 Zbornik, tom V, knj. 8, str. 343.

26 Na karti pogrešno označen kao Ljut (k. 1162).

komandom Štaba 2. proleterske divizije. Bataljon »Bićo Kesić« imao je zadatak da štiti slobodnu teritoriju od ispada neprijatelja iz Velike Popine i Otrića. Na tom prostoru je ostao sve do konca novembra 1942. godine, odnosno do povratka 9. brigade (bez jednog bataljona) na sektor Gračaca.

Dejstva Ličkog partizanskog odreda i bataljona »Bićo Kesić«

Nakon formiranja 1. 2. i 9. brigade, te rasformiranja Štaba grupe i 1. 2. i 3. ličkog odreda, novoformirani Lički partizanski odred (nazivan kratko i 3. odred) s tri (kasnije četiri) bataljona pokrivao je čitavu teritoriju koju su ranije držala tri odreda. On je poslije odlaska 1. i 2. brigade na Kordun i 9. brigade ka Bosanskom Grahovu, pored 4. ličkog odreda, bio jedina partizanska jedinica u Lici do povratka spomenutih brigada. Odred je vršio diverzije na željezničkoj pruzi Gračac—Gospić, postavljao zasjede i vršio napade na slabije ustaške i četničke posade. Nije izvodio krupnije akcije jer to objektivno nije ni mogao, zato što su mu jedinice bile rasturene na širokom prostoru. Branio je narod od okupatorskih, ustaških i četničkih ispada na slobodnu teritoriju, obezbjeđivao rad NOO-a, partijskih i antifašističkih organizacija, kao i vojnopozadinskih organa i ustanova, a sprečavao je i svako djelovanje neprijatelja na slobodnoj teritoriji. Tako su relativno slabe partizanske snage pružale mogućnost za veću aktivnost neprijatelja u tom periodu u Lici.

Četnici su iz Gračaca 5. oktobra napali vod 1. čete 2. bataljona na položajima u Kijaniima. Sačekani su u zasjedi i proti vnapod odbaćeni prema Gračacu. Namjera im je bila da opljačkaju ljetinu. Istog dana ustaška bojna iz Skočaja napala je položaje 3. čete ovog bataljona na Drenovači, u namjeri da se probije u Nebljuse. Četa je na položajima ostavila slabije snage i iznenadnim bočnim napadom s padina Plješevice prisilila neprijatelja da se povuče prema Skočaju. Četa je imala 1 mrtvog i 1 -ranjenog borca. Slijedećeg dana četnici iz Vučipolja (Gračac) napali su drugi vod 1. čete 2. bataljona na položajima ispred Glogova, ali su uz manje gubitke bih odbijeni.

Sredinom oktobra 1942. godine 2. bataljon (raniji 2. bataljon 3. ličkog odreda, zatim Gračačio-lapački područni bataljon) novoformiranog Ličkog partizanskog odreda zatvarao je pravce koji iz Zrmanje i Gračaca izvode u Donji Lapac:

1. četa bila je raspoređena na Srpskom klancu, Maglaju, u Glogovu i Kijanima s obezbjeđenjem na Crnom vrhu, a 2. četa je kontrolisala prostor Deringaj, Tomingaj, Resnik, dok je 3. četa na Drenovači zatvarala pravac Bihać—Donji Lapac. Štab bataljona nalazio se u Bruvnu. Situacija ovog bataljona tokom novembra bila je zaista teška. Uz velike napore on je uspijevao da zaštiti slobodnu teritoriju. Njegove desetine i vodovi dejstvovali su samostalno. Veoma rijetko mogao je prikupiti četu. Vanredno poznavanje terena, saradnja stanovništva i sve bolje praćenje neprijatelja olakšavali su donekle njegov zadatak. Istina, u to vrijeme i neprijatelj je u Lici bio u defanzivi. Jakim snagama obezbjeđivao je saobraćaj ličkom željezničkom prugom, koji naše slabije snage u odsutnosti brigada nisu bile u stanju da ozbiljnije poremete diverzijama manjih razmjera.-'

Poslije oslobođenja Bihaća situacija Ličkog partizanskog odreda znatno je poboljšana. Bile su oslobođene njegove dvije čete. Pošto je učestvovala u napadu na Skočaj, 3. četa 2. bataljona prebačena je u sastav bataljona na gračački sektor. Tako je ovaj bataljon bio prikupljen i sposobniji za aktivnija dejstva. Noću između 3. i 4. novembra dijelovi 1. i 2. čete ovog bataljona izvršili su demonstrativni napad na četničke posade oko Gračaca radi uznemiravanja i vezivanja za garnizon. U tom vremenu u kotaru Gračac neprijatelj je imao veoma jake snage, posebno ako se one porede s jednim našim bataljonom. U Gračacu se nalazio 151. pješadijski puk talijanske divizije »Sassari« bez 2. bataljona, s 3. divizionom 34. artiljerijskog puka, minobacačkom baterijom 81 mm i pratećom baterijom 165/17. Osim toga u Gračacu se nalazio i 229. bataljon za obezbjeđenje željezničke pruge s 1. četom na željezničkoj stanici Cerovac i 2. četom na željezničkoj stanici Malovan. Na prostoru Zrmanja—Otrič nalazio se 2. bataljon 151. pješadijskog puka i 228. bataljon za obezbjeđenje željezničke pruge od Zrmanje do Plavna. U Lovincu i Stikadi nalazio se jedan eskadron 16. grupe »Novara« 1. konjičkog pješadijskog puka²⁸ s 3. bataljonom 23. puka divizije »Re«. U Lovincu i Ričicama su se nalazili dijelovi 12. ustaške bojne kao i jake žandarmerijske stanice.

Prema izvještaju Komande talijanskog 18. armijskog korpusa od 4. novembra 1942. godine u gračačkom kotaru su postojala dva pokretna i dva teritorijalna četnička bataljona: 1. pokretni bataljon s 304 naoružana četnika u Gračacu, 2. pokretni bataljon s 474 naoružana četnika u Velikoj Popini, teritorijalni bataljoni u Gračacu i Zrmanji s ukupno 814 naoružanih ljudi.²⁹ Podaci o broju naoružanih četnika, posebno u tzv. teritorijalnim bataljomima, pretjerani su i posljedica su lažnih izvještaja četničkih komandi da bi se dobilo više naoružanja, sljedovanja: hrane i novca. To najbolje pokazuje raspored teritorijalnog bataljona u Gračacu koji obuhvata sela: Štikadu, Ljubović, Jakšiće, Vrace, Cerovce i Malovan. U to vrijeme u selima Štikada i Vrace nije hitio žitelj. Svi su se nalazili u partizanskim redovima i na slobodnoj teritoriji. Slična je situacija i s teritorijalnim bataljonom u Zrmanji. Ovi su bataljoni, zapravo, postojali na papiru. Pretjerano je i brojno stanje pokretnih bataljona. Talijani su pravili pregled i prema broju naoružanja koje su dali četnicima. Naši izvještaji broj četnika u gračačkom kotaru u ovom periodu procjenjuju na oko 500, od čega oko 200 u Gračacu.

I pored ovako nepovoljnog odnosa snaga jedinice Ličkog partizanskog odreda nisu samo pasivno branile slobodnu teritoriju. Bilans akcija odreda u toku novembra to najbolje pokazuje. Uništene su 4 lokomotive i 22 vagona, porušeno 1.500 m željezničke pruge, pokidano 3.000 m telefonskih žica, ubijeno 19 i zarobljeno 7 četnika, ubijeno 12 ustaša, 15 žandara i 50 talijanskih vojnika. Zaplijenjeno je 85 pušaka, 2.000 metaka i 28 ručnih bombi. Na našu stranu prešlo je 20 ljudi iz četnika s 15 pušaka i 3 iz domobrana s 1 puškomitraljezom, 2 puške i 600 metaka.³⁰ Drugi bataljon ovog odreda iznenadnim prepadima snagama od voda do čete, zasjedama, miniranjem i rušenjem željezničke pruge uspio je da neprijatelja veže za uporišta, iako su se na njegovom sektoru, od Otrića do Ričica, nalazile veoma jake neprijateljske snage. Ovakav način borbe bataljon

28 Raggruppamento cavalleria appiedate.

29 Zbornik, tom V, knj. 9, str. 396.

30 Zbornik, tom V, knj. 9, str. 349.

Borci 6. ličke divizije za vrijeme ručka 1943. godine.

je primjenjivao do konca 1942. godine. Četnici su satjerani u »žicu« pod okrilje okupatora. Potpuno je onemogućeno njihovo vršljanje po okolnim selima. Nalazili su se u ozbiljnoj krizi. Povremeni ispadi doživljavali su neuspjeh. Tako su iz zasjede dijelovi 1. čete odbili njihov pokušaj da 8. novembra upadnu u Glogovo. Tri dana kasnije 2. četa je razrušila željezničku prugu kod Štikade kojom prilikom je uništena 7 teretnih vagona, a pruga nije popravljena 6 dana. Na istom mjestu 16. novembra izbačena je iz tračnica lokomotiva s jednim vagonom, a saobraćaj je bio prekinut tri dana. Ovakav način borbe bataljon je primjenjivao do konca 1942. godine. Štab bataljona pod komandom Dušana Bursaća veoma uspješno je rukovodio jedinicama.

Po stizanju 3. čete s Drenovače 2. bataljon je zauzeo, slijedeći raspored:

1. četa Srpski klanac, Maglaj, Glogovo, 3. četa Podkokirna i 2. četa Draga Cankovića Resnik s jednim vodom na Crnom vrhu sjeveroistočno od Gračaca. Bataljon je pojačavao pritisak na Gračac i u toku noći između 14. i 15. novembra s 2. i 3. četom izvršio je jači demonstrativni napad na grad. Cilj je bio da se stvori utisak o prisustvu naših jačih snaga oko Gračaca, iznurivanje i slabljenje morala kod neprijatelja. Poslije ove akcije talijanske snage su preduzele izviđanje naših položaja. Jedna četa je 20. novembra izvršila ispad prema Podkokirni, ali je odbačena natrag. Tom prilikom je jedan Talijan ubijen i zaplijenjena je jedna puška s 50 metaka. Nakon toga je oko 100 talijanskih vojnika i 50 četnika, uz podršku artiljerije, izvršilo napad na položaje 2. čete, ali ih je

ova protivnapadom natjerala- da se povuku natrag. Četa je u, toku noći porušila željezničku prugu između Gračaca i Štikade u dužini 150 m i pokidala 600 m telefonskih žica. Obaviješteni da naše snage noću napuštaju visove na Resniku i Crnom vrhu, manji dijelovi 151. puka s četnicima posjeh su ih noću između 23. i 24. novembra), ah su u toku dana napadom 2. čete zbačeni. Bataljon je 26. novembra napao na žandarmerijsku i željezničku stanicu Ričice. Posada od 20 žandara uporno se branila, te je nakon poziva na predaju zgrada zapaljena a posada uništena. Napad na dobro utvrđenu željezničku stanicu, koju je branilo oko 50 talijanskih vojnika, nije uspio. Naoružana milicija u Ričicama nije se uopšte suprotstavljala našim snagama. Usput je porušena i željeznička pruga.

U 1. i 2. bataljonu Ličkog partizanskog odreda, koji su djelovali prema željezničkoj pruzi u gračačkom i gospićkom kotaru, po četama su organizovane grupe od 5 do 10 boraca za rušenje željezničke pruge. Ove grupe su noću postavljale mine ili skidale spojnice s tračnica. Formirane su u novembru i nastavile su da djeluju i u decembru. **Cesto-** su u akcije rušenja pruge išle cijele čete. U jeku pregrupisanja talijanskih snaga na sektoru Knin—Gospić za četvrtu neprijateljsku ofanzivu orijentacija na ometanje saobraćaja na željezničkoj pruzi imala je veliki značaj. Talijani, su, prema, vlastitom priznanju, imali znatne poteškoće u pravovremenom grupisanju snaga i doturu materijala.

U novembru je na teritoriji gračačkog kotara dijelom djelovao i bataljon »Bičo Kesić« 9. brigade, koji je nakon njenog odlaska prema Bosanskom Grahovu ostao u rejonu Srba. Jedna četa, ovog bataljona, postavila, je 17. novembra na Ljubinju poljani zasjedu četnicima i razbila ih, a bataljon je noću 19/20. novembra napao na četničko uporište Podljut (Velika Popina) i protjerao četnike na Otrić. Prisustvo ovog bataljona na osjetljivom pravcu Otrić—Velika Popina,—Srb znatno je olakšavalo zadatak Ličkom partizanskom odred.

Početkom decembra čitavu svoju aktivnost 2. bataljon Ličkog partizanskog odreda usmjerio je na ometanje saobraćaja na željezničkoj pruzi i cesti Obrovac—Gračac. Tako je 2. decembra njegova 3. četa razrušila prugu između Gračaca i Štikade u dužini 150 m i posjekla telefonsku liniju. Saobraćaj je bio prekinut 3 dana, jer je opravka ometana vatrom s padina Resnika. Idućeg dana

1. četa porušila je prugu između Gračaca i Otrića. Kompozicija s ratnim materijalom surva se niz nasip. Rušenje je ponovljeno i 4. decembra i tada je iskliznula iz tračnica teretna kompozicija koja se iz Gračaca kretala, za, Knin. Noću 5/6. decembra diverzantska grupa 3. čete skinula je spojnice s tračnica između Štikade i Ričica, tako da je na tom mjestu iskočila lokomotiva, s vagonom. Druga četa je 5. decembra prebačena preko pruge u Vrace kako bi iz Velebita djelovala na prugu i cestu Obrovac—Gračac. Selo Vrace neprijatelj je povremeno kontrolisao. Ono je uglavnom bilo napušteno. U njemu je postojala naša relejna stanica za održavanje veze s Dalmacijom, koja je bila vezana za Kotarski komitet KPH za Gračac. Pritisak i na Gračac bio je stalan, što se zajedno s ovim i, drugim akcijama negativno odražavalo na moral četnika. Tako je od početka novembra do, 5. decembra samo 2. bataljonu iz redova, četnika prešlo 120 ljudi.³¹

Početkom decembra na sektor Gračaca vratila se od Bosanskog Grahova

9. brigada i odmah otpočela s pripremama za napad na četnike u Vučipolju. Treći bataljon ove brigade privremeno je ostao kod Strmice. Tada, se od neprija-

31 Zbornik, tom V, knj. 10, str. 59.

teljs'kih jedinica, na području Zrmanje i Gračaca, nalazio 151. puk divizije » Sassari«. U Gračacu je bilo i ako 100 četnika, a; očekivao se dolazak jedne četničke brigade iz sastava Dinarske četničke divizije. Time se želio povratiti poljuljani moral četničkim formacijama u gračačkom kotaru, koje su se počele osipati prelaskom ljudi u partizanske redove. U Vučipolju se bilo grupisalo 300—400 četnika.

Drugi bataljon 9. brigade napao je 7. decembra 150 četnika u Golubiću na južnim padinama Velebita. Četnici su razbijeni, a 46 ih je zarobljeno i razoružano, dok su se ostali prije napada povukli u Krupu. U to vrijeme na komunikaciji Gračac—Obrovac kod sela Vrace dejstv ovala je 2. četa 2. bataljona Ličkog partizanskog odreda. Njoj se toga dana, priključio i bataljon 9. brigade. Četnici su prikupili u Velebitu oko 300 ljudi iz Krupe, Golubiću i Dubokog Dola i 8. ili 9. decembra iznenada napali naše snage na obezbjeđenju puta Gračac—Obrovac.³² U petočasovnoj borbi četnici su razbijeni pretrpjevši gubitke od 12 mrtvih, 4 zarobljena i više ranjenih. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez, 13 pušaka i oko 600 metaka. U tim borbama istakli su se komandir 2. čete Đuro Cvijanović i politički komesar Vlado Dukić,³³ kao i borci Rade Popović³⁴ i Filip Medić.³⁵ Napad na četnike u Vučipolju 9. brigada je izvršila 9. decembra. Četnici, međutim, nisu prihvatili borbu već su se izvukli pod zaštitom talijanske artiljerijske vatre iz, Gračaca, Otrića, Maiovana, i Cerovca. Tom prilikom srušena je željeznička pruga između Gračaca i Otrića i nanijeti znatni gubici talijanskim snagama koje su intervenisale. Slijedećeg dana četnici iz Gračaca su obnovili napad na naše snage kod Vrača. Bili su odbijeni uz teške gubitke. Toga dana predalo se 40 četnika, koji su razoružani, i upućeni u pozadinu. U to vrijeme u Gračac je iz Knina i sjeverne Dalmacije stigla grupacija od 800 do 1.000 četnika pod komandom majora Tomaševića. Lički partizanski odred i dalje je ometao saobraćaj na željezničkoj pruzi. Tako su 8. decembra diverzantske grupe 2. bataljona razrušile prugu između Gračaca i Lovinca, a 10. i 15. decembra između Gračaca i Štikade. Prema izvještaju Štaba odreda do 12. decembra 1942. godine njegovom 2. bataljonu predalo se preko 300 četnika, većinom s oružjem. U većini se radilo o našim simpatizerima, koje su četnici prisilno mohilisali i naoružali. Raspoređeni su dijelom u odred, a; dijelom u 9. brigadu.

Dolazak 6. ličke divizije na područje gračačkog kotara

Prvih dana decembra na, sektor Gračaca stigao je i Štab 6. ličke divizije s 1. i 2. brigadom. Upravo u to vrijeme otpočelo je pregrupisavanje snaga talijanskog 5. i 18. armijskog korpusa, radi upućivanja dijela snaga u Gorski kotar, a predstojale su i pripreme za izvlačenje divizije »Sassari« u Italiju. U vezi s tim već je 25. novembra određena nova granica 18. armijskog korpusa. Njegova zona je smanjena, tako da je prostor od ranije granice s 5. armijskim korpusom

32 Prema izvještaju Štaba 9. brigade napad na njegov 2. bataljon izvršen je 8. 12, dok je prema izvještaju Štaba Ličkog partizanskog odreda napad na 2. četu njegovog 2. bataljona izvršen za vrijeme ručka 9. 12.

33 Obojica umrla poslije rata.

34 Poginuo kao komandant bataljona 5. dalmatinske brigade u Strmici.

35 Poginuo kao komandant bataljona 5. dalmatinske brigade kod Lišana u ljeto 1944. godine.

Suvaja—Bruvno—Sv. Rok do sela Zrmanja ostao nepokriven i vjerovatno je stavljen u nadležnost 5. korpusu, odnosno njegovoj diviziji »Re«. Tako je na sektoru Zrmanja—Gračac—Lovinac nastao prividan vakuum u rasporedu talijanskih snaga. Bila je u izgledu povoljna situacija da se razbiju četnici u Gračacu.

To pomjeranje talijanskih snaga, posebno dijelova divizije »Sassari«, praćeno glasinama da će talijanske snage napustiti željezničku prugu Knin—Gračac—Lovinac, o čemu je razmišljala i Komanda talijanskih snaga »Slovenija-Dalmacija«, dovelo je do pogrešne ocjene da će talijanske snage napustiti Gračac i povući posade s pruge Zrmanja—Lovinac. O pripremama za četvrtu neprijateljsku ofanzivu nije bilo podataka, što je još više pothranjivalo uvjerenje o napuštanju Gračaca. Odlučeno je stoga da se Gračac zauzme ako ga napuste talijanske snage, a ako do toga ne dođe da se ofanzivno djeluje protiv četnika.

Glavnina 6. divizije (1. i 2. brigada) prikupljena je do 14. decembra 1942. godine na prostoriji Bruvno—Rudopolje—Klapa vica. U to vrijeme Glavni štab Hrvatske upozorio je na koncentraciju neprijateljskih snaga na sektoru Banije, Korduna i Like, posebno u zahvatu željezničke pruge Gospić—Gračac. Namjere neprijatelja, konstatovano je u ovom pismu, još nisu jasne, ali bez obzira da U su one ofanzivne ili defanzivne potrebno je preći u ofanzivu svim raspoloživim snagama. U duhu takve direktive Štab 6. divizije 1. korpusa NOV i PO Hrvatske 13. decembra naredio je napad na, neprijateljske komunikacije i pripreme za napad na Gračac.³⁶ Vladalo je mišljenje da će talijanske snage napustiti garnizone uz prugu od Knina do Vrh ovina, jer nije bio jasan karakter pomjeranja talijanskih snaga. U to vrijeme talijanski garnizon u Gračacu još uvijek je sačinjavao 151. pješadijski puk divizije »Sassari« s 1. i 3. bataljonom. Puk se pripremao za evakuaciju. Talijanske snage držale su zapadni dio grada, željezničku stanicu, Bukovu kosu, Gradinu i objekte na pruzi. U istočnom dijelu grada bili su četnici, čija se snaga cijenila na oko 700 do 1.200 ljudi. Prema talijanskim izvorima od 1. januara 1943. u Gračacu se pored domaćih nalazilo i oko 800 hercegovačkih četnika, za koje se od Više komande »Slovenija-Dalmacija« tražilo naoružanje, municija i oprema.

Zadatak 6. divizije bio je ometanje saobraćaja napadima na transporte, a u slučaju napuštanja Gračaca od strane talijanskih snaga razbijanje četnika i zauzimanje samog mjesta. Ako pak Talijani ne napuste Gračac, predviđalo se djelovanje protiv četnika u gračačkom kotaru i na tromedi Like, Bosne i Dalmacije. U vezi s tim naređen je slijedeći raspored snaga: 1. brigada — Bruvno, Glogovo, Gubavčevo Polje, 2. brigada — Bruvanjsko Rudopolje, Klapavice, Canković Draga, 9. brigada — Omsica, Kijani, Deringaj i 2. bataljon Ličkog partizanskog odreda — Canković Draga. U okviru priprema za napad na Gračac naređeno je da štabovi brigada s potčinjenim štabovima bataljona 14. decembra izvrše izviđanje u dodijeljenim sektorima i da 1. brigada postavi obezbjeđenje prema Kninu, očisti Vučipolje i željezničku stanicu Cerovac od četnika, a zatim da djeluje uz prugu do kontakta s 2. bataljonom Ličkog partizanskog odreda u rejonu Vrača, 2. brigada da napadne Bukovu kosu i željezničku stanicu Gračac, s tim da isturi osiguranje prema Lovincu koje treba da likvidira posadu željezničke stanice u Štikadi ili ustašku grupu u Guduri, a da 9. bri-

³⁶ Zbornik, tom V, knj. 10, str. 141.

gada napadne Gradinu i samo mjesto s pravca zapada. Ova brigada je ojačana baterijom haubica i protivtenkovskim topom, a 2. brigada vodom minobacača i protivtenkovskim mitraljezom. U slučaju da talijanske snage ne napuste Gračac, štabovi brigada trebalo je da predlože akcije na sporedne tačke na sektoru Gračaca. U sporazumu sa Štabom 6. divizije predviđeno je jače angažovanje snaga Ličkog partizanskog odreda na gospićkom sektoru. Zato je pored 1. bataljona u gospićki kotar prebačen i 4. bataljon, dok je 2. bataljon trebao da djeluje s 9. brigadom. On je 14. decembra porušio prugu između Štikade i Ričica, a slijedećeg dana između Gračaca i Štikade.

Kao što se vidi 6. divizija je u iščekivanju događaja, koji od nje ne zavise. Sputana je nesigurnom pretpostavkom o povlačenju talijanskih snaga iz Gračaca. Snage je rasula na širokom prostoru, umjesto da ih je koncentrisala na odabrana težišta. Zbog toga i nije postigla značajniji uspjeh u akciji na prugu Gračac—Zrmanja koju je preduzela 20. decembra. Namjera je bila da se izvuku i poraze posade iz garnizona Gračac i Otrić, ali do toga, nije došlo. Likvidirano je ustaško uporište u Guduri i četničko u Dubokom Dolu. U cijeloj akciji zarobljena su 24 neprijateljska vojnika, a ubijeno je i ranjeno oko 60. Zaplijenjena je 41 puška i oko 5.000 metaka.

Napad na Lovinac, Smokrić, Ričice i željezničku stanicu Raduč

U iščekivanju šta će se dogoditi u zorni Gračaca 6. divizija priprema akciju na prostoru Raduč—Lovinac—Ričice. Cilj je bio likvidirati neprijateljske posade i prodrijeti u sela s hrvatskim stanovništvom gračačkog kotara i privući ga na pozicije NOP-a. Ranije, sve do kraja 1942. godine prodiranje u ova sela nije bilo popraćeno većim vojnim akcijama. Blizina jakih ustaško-domobranskih garnizona i talijanskih posada na željezničkim stanicama Ričice, Lovinac i Raduč omogućavala je održavanje domobranskog i žandarmerijskog uporišta u Lovincu, pa i u selima Smokrić, Vranik, Sv. Rok i Brnjičevo u kojima je bila naoružana i ustaška mličija. Naš politički uticaj stalno je rastao, unatoč činjenici što je u općini Lovinac krajem 1941. bilo 567 aktivnih ustaša i koljača.³⁷ Ustaše iz ostalih općina gračačkog kotara dobrim dijelom su se zadržale u lovinačkoj i gospićkoj općini, kao na primjer iz sela Gudure. Osim toga, uspješna borba protiv četničkog uticaja bila je presudna za razvoj NOP-a u gračačkom kotaru te je bilo i opravdano da na tom zadatku bude i težište vojne aktivnosti. I pored svih tih objektivnih okolnosti stiče se utisak da je, barem s gledišta vojne aktivnosti, borba za naš uticaj u općini Lovinac bila donekle zapostavljena. Akcija

6. divizije uslijedila je u dosta nepovoljnoj situaciji, naime, u jeku priprema za četvrtu ofanzivu kada je neprijatelj svim silama nastojao da zadrži osnovicu za koncentraciju svojih snaga u zahvatu željezničke pruge.

Za napad na Lovinac i neprijateljska uporišta oko njega angažovana je kompletna 6. divizija, ojačana s dva bataljona (bez jedne čete) Ličkog partizanskog odreda. U vrijeme izdavanja zapovijesti za napad 23. decembra 1942. godine³⁸ u Lovincu je bio stacioniran 1. bataljon 152. pješadijskog puka divizije

37 Arhiv SUP SRH, br. 205/1—14.

38 Zbornik, tom V, knj. 10, str. 284.

»Sassari«, ojačan mitraljeskom četom i artiljerijom divizije »Re« sa zadatkom zaštite željezničke pruge. Njegovi dijelovi nalazili su se i na stanicama Lovinac, Raduč i Medak. Na prostoru Lovinac—Ričice nalazio se i jedan eskadron 16. grupe »Novara«. Stalnu posadu Lovinca sačinjavale su i dvije čete 12. ustaške bojne i 50 žandara. Ove snage bile su pojačane s oko 120 žandara i oko 250 domobrana i ustaša, koji su se povukli iz Udbine. U Smokriću je bilo oko 120 domobrana i ustaša, u Ričicama 14 žandara i 30 naoružanih mještana, u Sv. Roku 50 domobrana i u Guduri oko 80 ustaša. Zajedno s talijanskom posadom na željezničkoj stanici Raduč nalazilo se i 30 četnika.

U to vrijeme 152. pješadijski puk divizije »Sassari« bio je u pokretu prema sjeveru. Njegov štab prebačen je u novembru u Perušić, a 1. bataljon u rejon Lovinca. Njegov 3. bataljon nalazio se (10. decembra) na željezničkoj stanici Cerovac na putu za Lovinac, dok je 2. bataljon u okviru grupisanja snaga za četvrtu ofanzivu prebačen sa sektora Knina u Gračac. Snage koje su trebale smijeniti diviziju »Sassari« također su bile u pokretu. Tako je 13. decembra na željezničkoj stanici Malovan prikupljen 31. bataljon 4. bersaljerskog puka, a na željezničkoj stanici Cerovac 15. bataljon 11. bersaljerskog puka. U Gračacu se 1. decembra nalazila Komanda 151. puka divizije »Sassari« s 1. i 3. bataljonom, dok se 2. bataljon nalazio na prostoru Otrić—Zrmanja—Plavno. Taj bataljon je u -okviru priprema za spomenutu ofanzivu prebačen u Gračac. Na prostoru Gospić—Perušić bila je grupisana veoma jaka grupacija talijanske pješadijske divizije »Re« (1. i 2. pješadijski puk) i 4. ustaškog stajaćeg zdruza s 2. lovačkom i 31, 32. i 34. ustaškom bojnomo.

Kao što se vidi u zoni akcije 6. divizije nalazile su se veoma jake neprijateljske snage. Neprijatelj je za intervenciju iz Gospića) i Gračaca mogao angažovati također jake snage, najmanje 6 bataljona uz podršku artiljerije, minobacača i oklopnih vlakova. Zato je i zadatak 6. divizije bio alternativno postavljen. Naime, njen glavni zadatak je bio da zauzme Lovinac, a po mogućnosti i željezničke stanice Lovinac i Raduč, s tim da se za duže vrijeme onesposobi željeznička pruga. Velik značaj je posvećen osiguranju napada na Lovinac isturanjem jačih snaga prema Gospiću i Gračacu, odakle je jedino bila moguća intervencija neprijateljskih snaga prema Lovincu.

Zadaoi jedinicama za napad bili su elastično postavljeni. Tako je 1. brigada, s 3. bataljonom Ličkog partizanskog odreda, ojačana protivtenkovskim topom, protivtenkovskim mitraljezom i poljskim topom 75 mm, dobila zadatak da napadne željezničku stanicu Raduč i poruši prugu i cestu prema Gospiću u visini Kruškovca, isturajući jače osiguranje prema, Metku na Rastik, Bogunicu i Kruškovac; 2. brigada, ojačana baterijom haubica, imala je da napadne Lovinac, a ukoliko bude uslova i željezničku stanicu Lovinac, dok je 9. brigada s 1. udarnim bataljonom³⁹ (bez 1. čete) Ličkog partizanskog odreda, ojačana vodom minobacača 81 mm, dobila zadatak da napadne Smokrić i Guduru, sadejstvuje 2. brigadi u napadu na Lovinac i da postavi zasjedu prema Gračacu kod Stikade, a po zauzimanju Smokrića, ako situacija bude povoljna, da napadne i Ričice.

Napad je otpočeo 25. decembra u 17 sati. Jedinice 2. brigade nisu stigle da jednovremeno otpočnu napad, tako da je neprijatelj glavninu svojih snaga uspio izvući iz Lovinca i okolnih uporišta na željezničku stanicu Lovinac. Pošto su

39 Ovo je raniji 2. bataljon Ličkog odreda koji je 25. 12. 1942. preimenovan u 1. udarni bataljon.

zauzele Lovinac, jedinice ove brigade su, uz podršku haubičke baterije, likvidirale utvrđeni položaj, na Cvituši i kod Sv. Antona gdje je neprijatelj, imao

11 mrtvih i nepoznat broj ranjenih. Brigada je imala 5 mrtvih i 24 ranjena. Zarobljeno je 40 neprijateljskih vojnika, među kojima izvjestan broj ustaša, iz udbinske posade. Zaplijenjena, su 3 mitraljeza, 51 puška, 17.650 metaka, 25 mina za minobacač 60 mm i 49 ručnih bombi. Brigada je odustala od napada na jako utvrđenu i dobro branjenu željezničku stanicu Lovinac i. pribjegla je njenoj blokadi.

Napad dijelova⁴⁰ 1. brigade na željezničku stanicu Raduč odbijen je uz gubitke 6 mrtvih i, 10 ranjenih. Porušena je željeznička pruga između Raduča i Metka u dužini 1,6 km i srušen jedan most od 10 do 12 m. Idućeg dana napad je ponovljen, ali bez uspjeha uz nove gubitke od 3 mrtva i li ranjenih boraca. Istog dana uz podršku artiljerije likvidiran je jedan bunker kod stanice.

Deveta brigada je u toku prvog dana napada izvršila zadatak. Otpor manjih grupa ona je brzo slomila. Domobranci koji su se nalazili kod kuća predali su se. Slijedećeg dana brigada je vodila borbu s talijanskim i ustaško-domobranskim snagama koje su iz Ričica pokušale da se probiju prema Lovincu. U toj borbi ubijeno je 35 talijanskih vojnika i ustaša, a zarobljeno 9 talijanskih vojnika i 30 domobrana, žandara i civila s oružjem. Među poginulima su bila i 2 niža oficira i 1 [talijanski podoficir. Zaplijenjeno je 50 pušaka, 3.500 metaka, 1 minobacač 60 mm s 15 mina, 1 puškomitraljez i druga oprema/*⁴¹

Napadom na Lovinac i prekidanjem željezničke pruge Gračac—Gospić stvorena je nova situacija. Neprijatelj relativno brzo reaguje, ali nedovoljnim snagama. Shvatajući ozbiljnost situacije, on angažuje jače snage s ciljem da deblomkira željezničke stanice Raduč i Lovinac, osposobi prugu za saobraćaj i uspostavi kontrolu nad Lovincem i okolnim selima. Neprijatelj panično izvještava o događajima, kao na primjer: »Mjesto Lovinac zauzeto, sudbina posade nepoznata, oko 40 domobrana priključilo se talijanskoj posadi na. žst. Lovinac. Bojnik Bogdanić nije se uspio probiti dalje od Raduča. uslijed brojčano jačeg i bolje naoružanog neprijatelja.«⁴¹

Već 26. decembra iz Metka je uslijedila intervencija 2. lovačke bojne, ojačane artiljerijom iz sastava talijanske divizije »Re«. Napad je odbijen od strane snaga za obezbjeđenje, a neprijatelj je pretrpio gubitke od oko 100 mrtvih i ranjenih. Uveče je ova bojna odstupila u Medak, da bi slijedećeg dana oko 13 sati, podržana baterijom topova i oklopnim vlakom, obnovila napad. I taj napad je odbijen, a neprijatelj je pretrpio, znatne gubitke. Podatak o 200 izbačenih iz stroja u izvještaju Štaba, 6. divizije⁴² je pretjeran, ne potvrđuje se u neprijateljskim dokumentima. Ova bojna, zapravo, je bila pokolebana i u. neredu se povukla prema Metku. U izvještaju Komande talijanske divizije »Re« konstatuje se da je ona bila nedovoljna za intervenciju i da »nije željela da se založi do kraja«.⁴³ Naši gubici su iznosili 6 mrtvih i 16 ranjenih. Do 30. decembra jedinice 1. brigade držale su u blokadi željezničku stanicu Raduč i položaje prema Metku.

40 Zbornik, tom V, knj. 10, str. 23.

41 Zbornik, tom V, knj. 10, str. 499—500.

42 Zbornik, tom V, knj. 11, str. 24.

43 Zbornik, tom V, knj. 11, str. 363.

U toku 27. i 28. deoembra neprijatelj je bombardovao položaje 2. brigade. Oboren je jedan bombarder »Savoia marcheti« koji je posada poslije prinudnog spuštanja zapalila. Tih dana dijelovi ove brigade upućeni su na položaje prema Miletića gaju i komunikaciji Ričice—Lovinac (Kosa tt. 744, Šarac k. 702, k. 636) a jedan bataljon za pojačanje 1. brigade prema Metku na Bogunici. U toku 28. decembra brigada je razbila intervenciju četnika i odbacila ih prema Ričicama, a odbila je i napad na Bogunicu pretrpjevši gubitke od 8 mrtvih i 15 ranjenih. Nakon toga bataljon s Bogunice povučen je u Vranik, gdje su civili predah 9 pušaka, 700 metaka i 2 bombe. Pokušaj da se 29. decembra zauzme željeznička stanica Ričice nije uspio, a narednog dana su odbačeni i njeni dijelovi koji su držali položaje na Cvituši prema Raduču. Ostale snage brigade nalazile su se na prostoru Ričice—Sv. Rok—Miletića gaj, odakle su se povukle preko Ričica prema Vraniku i Ploči.

Deveta brigada je u toku 27. decembra između Štikade i Ričica razbila 3. bataljon 152. puka divizije »Sassari«, nanijevši mu teške gubitke, uz vlastite gubitke od 5 ranjenih. Zaplijenjena je cijev brdskog topa sa zatvaračem i 61 granata, 64 mine za minobacač 81 mm, 68 mina za minobacač 60 mm, preko 2.000 metaka, 2 puške, 20 ručnih bombi, 2 mazge, 5 samara i ostali ratni materijal. Plijeva nije bilo moguće prikupiti uslijed intervencije motorizovane kolone iz Gračaca sa 6 tenkova. Neprijatelj se zadržao na položajima i narednog dana. Naš protivtenkovski mitraljez uništio je 2 tenka, a neprijateljska pješadija je oko 17 sati pokrenuta s položaja snažnom minobacačkom vatrom, sačekana vatom s bliskog odstojanja, nakon čega je izvršen juriš i nanijeti joj teški gubici, dok je na našoj strani bio svega 1 mrtav i 6 ranjenih. Prema izvještaju Komande talijanskog 18. armijskog korpusa od 3. januara 1943. godine te jedinice divizije »Sassari« su imale 42 mrtva, 92 ranjena, 2 nestala i 13 smrznutih vojnika. Izgubile su 1 top, 1 mitraljez, 2 puškomitraljeza i drugo naoružanje i opremu.¹¹¹ Prema izvještaju Štaba 6. divizije zaplijenjeno je i 30 pušaka, 11.000 metaka, 20 artiljerijskih granata, 15 mina za minobacač 81 mm, 200 čebadi, 150 šatorskih krila, 40 šinjela, 15 pelerina, 1 radio-stanica i dr. Cio plijen nije bilo moguće pokupiti uslijed noći.

U ovoj akciji znatnije su upotrijebljeni i rodovi vojske. Haubička baterija gađala je 25. decembra Lovinac i Cvitušu sa 73 granate, a tri dana kasnije tukla je željezničku stanicu Raduč s 30 granata. Učinak je bio neznatan, a prema talijanskoj ocjeni zanemarljiv. Inženjerska četa je 25. decembra srušila most na pruzi kod Širokih bara, a slijedećeg dana kod željezničke stanice Raduč. Ona je 27. decembra minirala kameni most kod Lovinca. Minobacačka četa je 25. i 26. decembra gađala željezničku stanicu Raduč i Lovinac s 55 mina. Protivtenkovski top je utrošio 20 granata ali bez rezultata jer nije imao nišanske sprave. Protivtenkovski mitraljez uspješno je gađao oklopni vlak, a 27. decembra uništio 2 tenka.

Neprijatelj je do 29. decembra prikupio u Metku radi intervencije: 1. bataljon 2. puka i 3. bataljon 1. puka divizije »Re«, 31. ustašku bojnu i 2. lovačku bojnu, prateću bateriju i minobacačku četvu 2. puka divizije »Re« i 1 bateriju 120. artiljerijskog divizionu ona 149/13, ukupno četiri bataljona, i dvije baterije topova. Te snage su 30. decembra u 8 sati otpočele pokret prema željezničkoj sta-

nici Raduč i Lovinac. Nastupale su u tri kolone: 31. ustaška bojna sjeverno od željezničke pruge prema mjestu Lovinac, 3. bataljon 1. puka između pruge i drumu prema željezničkoj stanici Raduč i Lovinac, 2. lovačka bojna u zahvatu puta Medak—Lovinac da s juga obuhvati naše snage u blokadi Lovinca. U rezervi se nalazio 1. bataljon 2. puka. Kolone su bile ojačane artiljerijom i minobacačima, a baterija 149 mm nalazila se u centru rasporeda. Nakon žestokih borbi neprijatelj je do 15 sati izbio u Lovinac i deblokirao željezničke stanice Raduč i Lovinac. Narednog dana iz Lovinca su prema Gračacu upućena dva bataljona iz sastava divizije »Re« ikoji su deblokirali željezničku stanicu Ričice i oko 12 sati se spojili s dva bataljona divizije »Sassari« koji su neuspješno intervenisali pethodnog dama iz Gračaca.

Poslije ovih borbi 6. divizija se razmjestila na prostoriji između Vrepa i Bruvna, a 1. i 2. udarni bataljon Ličkog odreda prebačeni su na sektor Gornji Tiškovac—Srb i angažovani u borbama protiv četnika. Neprijatelj je užurbamo pristupio opravci željezničke pruge i porušenih mostova. Snage koje su učestvovala u intervenciji iz Gospića i Gračaca zadržane su na prostoru Medak—Raduč—Lovinac. U Lovincu je ostao 152. puk divizije »Sassari« s 3. bataljonom, dok je Raduč posjeo njegov 1. bataljon, koji se i ranije nalazio u toj zoni. U Lovincu je ostala i 31. -ustaška bojna, dok je Ričice posjeo 31. bataljon 4. bersaljerskog puka. Međutim, u izvještaju Komande divizije »Re« od 10. januara

1943. konstatuje se da »jedinice za zaštitu željezničke pruge ne uspijevaju osigurati njen integritet. Ustanici mogu djelovati protiv bilo koje tačke, ne samo iznenada već i jakim snagama i brojnim sredstvima. Potrebni su čitavi bataljoni za osiguranje pruge na cijeloj dionici.«⁴⁵

Napad na Gračac

Treba reći da je Štab 6. divizije i u toku akcije u zoni Lovinca pratio situaciju u Gračacu. Informacije koje su stizale u Štab, pa i iz Glavnog štaba Hrvatske,⁴⁶ učvršćivale su uvjerenje da će talijanske snage napustiti Gračac. U istočnom dijelu grada Talijani su »predali vlast« četnicima, a na mostu je uspostavljena neka vrsta »granice« sa sitražanima. Izjavama zarobljenika, od 19. decembra, da divizija »Sassari« treba da napusti sektor Knin—Gračac uvjerenje u povlačenje talijanskih snaga još više je dobilo na snazi. U tome su se vidjeli povoljni uslovi za razbijanje četnika u gračačkom kotaru. Na osnovu ocjene novonastale situacije nakon zauzimanja Lovinca i pretpostavki o mogućem razvoju situacije u Gračacu, Štab 6. divizije izdao je 29. decembra, naređenje za nastavljnje blokade željezničkih stanica Lovinac i Raduč, kako bi se njihove posade eventualno prisilile na kapitulaciju. Naređen je i novi raspored smaga, koji je omogućavao i dejstva prema Gračacu ukoliko ga okupator napusti. Tako je Štab divizije razapet između dva zadatka. Dok traje akcija na području Lovinca, on je stalno pod pritiskom mogućeg razvoja događaja na prostoru Gračaca. Razlog je očito u zabludi o evakuaciji talijanskih trupa iz zone željezničke pruge Knin—

⁴⁵ Zbornik, tom V, knj. 11, str. 363.

⁴⁶ Zbornik, tom V, knj. 10, str. 328.

—Lovinac i pored toga što je već bilo poznato da se radi o izvlačenju divizije »■Sassari« s prostora Knin—Gračac. Zanimljivo je da nema informacija o priprema za četvrtu ofanzivu.

Ipak izvjesne indikacije su, mada nesigurne, da neprijatelj priprema ofanzivu postojale, ali je jače bilo uvjerenje da će se talijanske snage povući. Tako je 11. januara 1943. godine Štab 1. hrvatskog korpusa obavijestio Štab 6. divizije o eventualnoj, neprijateljskoj ofanzivi, na oslobođeni, teritorij i, između ostalog, dao mu orijentacioni zadatak da s divizijom zatvori »južne pravce svojim aktivnim djelovanjem«⁴⁷ Unatoč obavještenju o mogućnosti ofanzive na slobodnu teritoriju Štab 1. korpusa je narednog dana prenio depešu svog komandanta Ivana Gošnjaka Glavnom štabu Hrvatske iz Štaba 6. divizije u kojoj mu je javljao »da, će izvršiti napad na Gračac«, zatim da u Gračacu ima 600 četnika, a na željezničkoj stanici 300 talijanskih vojnika (iz 151. pješadijskog puka divizije »Sassari«) da će malo veći problem biti osiguranje prema Kninu, a donekle i Lovincu i da postoje izgledi za uspjeh.⁴⁸ U Gračacu je, međutim, bio veći broj četnika, a talijanske trupe su vršile koncentraciju za četvrtu ofanzivu zbog čega je obustavljeno izvlačenje divizije »Sassari«, iako su Talijani izdali čak i proglas o povlačenju iz Gračaca vjerovatno da bi nas obmanuli i prikriji pripreme za ofanzivu. S druge strane poznato je da su se oni gotovo do posljednjeg momenta opirali većem angažovanju u ovoj ofanzivi. Moguće je da je Štab 6. divizije naređenje Štaba 1. korpusa »da južne pravce u slučaju ofanzive treba zatvoriti aktivnim djelovanjem« želio realizovati napadom na Gračac.

Momentat je trebalo iskoristiti, ali je očigledno da se napad na Gračac nije mogao brzo i solidno pripremati poshje akcije u zoni Lovinac—Raduč. Neprijatelj je u periodu od 31. decembra 1942. godine, kada je završena akcija na prostoru Lovinac—Raduč, do 14. januara 1943. godine, kada je izvršen napad na Gračac, sanirao posljedice prekida saobraćaja u zoni Raduč—Lovinac—Ričice i užurbano se pripremao za ofanzivu, vršio koncentraciju snaga u zahvatu željezničke pruge, što znači i u Gračacu, a obustavio je i izvlačenja divizije »Sassari« i koncentrisao je na prostoru Gračac—Lovinac.

Po svemu sudeći napad je trebalo izvršiti u vremenu između 31. decembra 1942. i 10. januara 1943. godine, kada se u Gračacu najvjerovatnije nalazio samo jedan bataljon iz divizije »Sassari«. Međutim, napad je izvršen noću između 14. i 15. januara, a prethodne i te noći u Gračac su stigle jače talijanske snage⁴⁹ tako da nije uspio. Komandant 1. hrvatskog korpusa, 15. januara izvijestio je depešom Glavni štab Hrvatske da se napad na Gračac morao obustaviti zbog nevremena, kiše i naglog topljenja snijega zbog čega je u gračačkoj dolini došlo do poplave.⁵⁰ U stvari, 6. divizija nije mogla da savlada pristigle jake talijanske snage u Gračac uoči samog napada. Vremenski uslovi također su bih veoma nepovoljni i oni nisu uzimani u obzir prilikom stvaranja plana za napad. Sve

47 Zbornik, tom V, knj. 11, str. 121.

48 Zbornik, tom V, knj. 11, str. 123.

49 Radi se o 2. bataljonu 151. ili 152. puka divizije »Sassari«, 3. bataljonu 25. pješadijskog puka divizije »Bergamo«, bataljonu »Zara«, 26. bersaljerskom bataljonu i 73. legiji crnih košulja s dva bataljona. Te snage su se koncentrisale u Gračacu za četvrtu ofanzivu.

50 Zbornik, tom V, knj. 11, str. 147.

51 Zbornik, tom V, knj. 11, str. 272.

52 Umro poslije rata u Beogradu kao general JNA.

53 Poginuo u borbama za oslobođenje Beograda 1944. kao komandant bataljona.

je rađeno na brzinu, dosta samouvjereno i uz nedovoljan neposredni utioaj viših komandi. Divizija je pretrpjela osjetne gubitke. Prema izvještaju Štaba 6. divizije od 28. januara 1943. ukupni gubici su iznosili 99 poginulih i nestalih i 67 ranjenih boraca. Izgubljeno je 7 puškomitraljeza, 84 puške i 2 minobacača 60 mm. Zarobljeno je 115 četnika, a ubijeno i ranjeno oko 200 talijanskih vojnika i četnika. Zaplijenjeno je 185 pušaka, 2 mitraljeza, 1 puškomitraljez, 1 minobacača 60 mm i 2.360 metaka.⁵¹

Najveće gubitke pretrpio je 4. bataljon 2. brigade koji se probio u centar grada gdje je bio odsječen i okružen. U toku 15. januara on je vodio ogorčenu borbu, uspio da se održi i u sumrak se probio preko Gradine u pravcu Tomin-gaja. U borbi su poginuli komandant bataljona »Ognjen Priča«, narodni heroj Stanko Opsenica Staniša, komandant i, zamjenik političkog komesara 4. bata-ljona Stevo Rašeta i Raco Korać, kao i zamjenik komandanta 1. bataljona 9. bri-gade Milan Šarac. Posebno su se u borbama 4. bataljona istakli: zamjenik ko-mandira čete Milan Tankosić,⁵² zamjenik političkog komesara čete Milan Dra-kulić,⁵³ Sava Ljubojević, Luka Vlasisavljević, Mile Marić, Milica Cuić, Milica Cortan, Pajo Vlatković i Anka Kosanović.

Poslije neuspjelog napada na Gračac 6. divizija se odmarala sjeverno od Gračaca i pripremala se za operaciju protiv kninske četničke grupacije zajedno s 2. proleterskom divizijom, prema planu Vrhovnog štaba NOV i PO Jugosla-vije. U Štabu 6. divizije i Ličkog partizanskog odreda do posljednjeg momenta nije se očekivala ofanziva. Jedinice su se odmarale, a mnogi, borci su pušteni kućama da obidu porodice. Neočekivano u takvoj situaciji zatekla ih je poznata takozvana, četvrta neprijateljska ofanziva.

Milo Vlahov

Na stazama bratstva i jedinstva kroz južnu Liku

Krajem augusta 1941. godine na- sastanku članova mjesnih komiteta, šireg rejona Vodica, uz prisustvo člana, OK KPH za sjevernu Dalmati-u, utvrđeno je da se partizanske grupe sa šibensko-vodičkog terena nisu mogle probiti u Bosnu i Liku zato što nije bio organiziran kanal sa sigurnim vezama za njihovo preba-civanje. Zato su me na tome sastanku odredili da idem preko Bukovice za Liku i uspostavim sigurne veze. Zadatak je bio utoliko teži što na putu nisam pozna-vao nikoga. Razmišljao sam na koga se osloniti u usputnim selima. Odredio sam da idem u selo u ikome su živjeli Srbi. Došao sam srećom na pravu vezu kod Srbina Jovana Lalića u Maloj Čistoj. On mi je pomagao da se u drugim selima povežem sa Srbima. Preko sela Medare, Zažvića, Ostrvice, Gošića, Ležaića kod Đevršaka stigao sam u Zečevo gdje su me Marko i Vujo Đurica povezali sa Sektorskim komitetom KPH Kistanje. Preko njihovih veza s Jovom Martićem,

članom KP i kasnije komandantom Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda prebacio sam se preko Bdovčina Sela, Prkalja, Komazeca, Gornjeg Ervenika i Tonkovca do Krupe. Odatle sam produžio preko Dubokog Dola, Vučipolja, Glogova, Bruvna, Klapavice, Visuća, Jošana, Pecana, Debelog Brda do Krbavice. Drugi pravac veza vodio je iz Ivoševaca preko Moikrog Polja, Kučevića, Rujišta, Javo, mi, ka, Cerovca, Velike Popine, Omsice i Mazina također prema Krbavici. Nakon uspješno uspostavljenih veza, vratio sam se na vodički teren i izvijestio Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju o uspješno uspostavljenim vezama.

Poslije hapšenja i ubijanja komunista na šibenskom i vodičkom terenu Okružni komitet je tek 3. novembra 1941. godine donio odluku da se kao »pokušni kuniči« uputi prva grupa od 7 Vodičana u Liku. Kad su, oni stigli u Bukovicu, upućena je za njima druga, grupa od 6 Tribunjaca. Obje grupe su se sastale u Bukovici i preko Biovčina Sela, Komazeca, Ervenika, Krupe, Dubokog Dola, Vučipolja i Glogova stigle u Kamensko na Plješevici odakle se vraćaju nazad preko Dubokog Dola u Javornik.

Došavši 16. studenog u zatonski logor, našao sam drugove rukovodioce iz zatonskog punkta i s njima desetak Šibenčana i petnaestak Prvičana i Srimara. Nakon malo vremena došla su dva druga i to Ante Jurin i neki »Brko« kojega sam prvi puta vidio, a za koga sam pretpostavio da je iz nekog višeg partijskog rukovodstva i za koga sam mnogo kasnije doznao da je to bio sekretar CK KPH Rade Končar. On nam je govorio o političkoj situaciji u svijetu, opisujući kako su fašističke sile duboko upale na teritoriju SSSR-a. Nagovještavao je kako bi bilo normalno da sada međunarodni proletarijat organizira revolucije u mnogim zemljama, osobito okupiranim. Govorio je o uspješnom ustanku u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni, Lici, Kordunu, Baniji i Sloveniji. Osobito je isticao kako u Srbiji imamo veliki oslobođeni teritorij, našu republiku i tvornicu oružja. Nas je prekorio što se i mi nismo digli na ustanak u julu, jer bi naše snage s velikim partijskim iskustvom mnogo značile za ustanak u Lici i Bosni. Zatim je prešao na naše buduće zadatke u Lici kuda sada idemo, gdje je narodni ustanak dosta splasnuo. Govorio nam je kao komunistima, iako je među nama bilo i onih koji tada nisu bili članovi Partije. »Najvažniji vaš zadatak«, rekao nam je Brko, »bit će u stvaranju bratstva i jedinstva među srpskim i hrvatskim narodom, jer u ustaničkim redovima u Lici sada gotovo ti nema Hrvata a ustaše su okaljale lik Hrvata koljući, srpski narod. Vaša je dužnost da kao pravi Hrvati sve to ispravite i da kao poštteni Hrvati, koji ste uvijek živjeli u bratskoj slozi s braćom Srbima, dokažete da ste takvi i ostali, te da zajednički osudite izrode hrvatskog naroda, ustaške koljače.«

Drug Ante Jurin, član OK KPH za sjevernu Dalmaciju, rekao mi je da sam ja taj koji sam više puta išao iz primorja za Bukovicu i Liku te organizirao veze s narodom upravo u srpskim selima pa zajedno s drugovima Bukovčanima održavao veze s Likom sve do Štaba Gnupe partizanskih odreda za Liku u Krbavici. On mi je prišao, uhvatio me drugarski za ruku i poveo nekoliko koraka u stranu. Pitao me da mu ispričam na što sam sve na putu nailazio, kako me narod prihvatio, kakve sam partizanske snage susretao u Lici i kako su me one prihvatile. Ispričao sam mu ukratko rekavši sve najbolje o svemu, jer u stvari i nisam nailazio na nešto što nije valjalo, osim stvarno malih naših partizanskih snaga za koje sam zamišljao da su dosta jače. On mi je rekao da nastojimo upućivati što je moguće veći broj primoraca u Liku. Ako je moguće da upućujemo članove Partije i dobre skojevce, ali dobri su i simpatizeri jer su od Partije

pravilno odgajani. Rekao mi je da nas ne smetaju momentalna neslaganja u našem rukovodstvu — u Okružnom komitetu za sjevernu Dalmaciju. »Proći će to Ukazali smo im na propuste. Bit će bolje u budućnosti. To je dobro što radite samo tako nastavite s još češćim slanjem partizanskih odreda za Liku.« Ovakvim riječima mi je drug Brko ulio još više snage za rad. Pozdravio se sa mnom i sa svim prisutnim drugovima te u pratnji druga Jurlina i nekoliko Zatonjana otišao je iz naše grupe.

Budući da je situacija zahtijevala da se druga grupa hitno prebaci u Liku, otišao sam u Bukovicu da uspostavim veze. Vraćajući se iz Bukovice 17. novembra saznao sam u Ostrvici da grupa od tridesetak¹ ljudi luta po magli. Pozurio sam da ih pronađem i u zaseoku Bjelanovići sam ih pronašao. Bila je to grupa koja je krenula iz Zatona u Liku, na čelu s Dragom Zivkovićem, i zalutala u magli. Smjestili smo ih i nahranili. Navečer sam ih preko naših veza poveo preko Gošića i Zečeva do Bezbradica gdje smo se odmorili i spremili za dalje putovanje.

Od Bezbradica smo pošli preko Macurinih stanova, Biovčina Sela, Prkalja, Zegara — zaselak Komazeci, Gornjeg Ervenika, Tunkovaca, gdje smo prešli rijeku Zrmanju gazeći po jako velikom kamenju na mjestu gdje Zrmanja nije puno duboka. Kako kamenje nije bilo obrađeno-, to su neki borci upadali u vodu kada bi se okliznuli s kamena. Odmorili smo se u Macurinim pojatama poviše Ton-ko-vaca, a sutradan po danu pošli preko Krupe, Ivamčevića stanova i Dubokog Dola. Pred noć smo stigli do željezničke pruge koja od Gračaca vodi prema Kninu. Nju smo prešli po mraku zbog toga što su je tada čuvali Talijani. Prešavši prugu išla smo u Vučipolje u kuću Dušana Kesića, koji je kasnije postao krvoločan četnik. Došli smo u vezu s Bićom Kesićem, članom Partije. Od njega bi dobili informacije i uputstvo kuda trebamo da dalje idemo prema Štabu Grupe partizanskih odreda za Liku. Bićo Kesić me tada pitao da li ima još drugova u primorju koji bi željeli doći u Liku i molio me da upućujemo gore što veći broj dobrih komunista Hrvata s oružjem, jer da im svega toga nedostaje. Kada sam predao- odred drugovima u Štabu Grupe NOP odreda za Lik-u i poslije razgovarao s komandantom Grupe Vladom Četkovićem, on je napisao pismo za Okružni komitet za sjevernu Dalmaciju. Odredio je da mi se dadu kuriri koji će me pratiti na putu. Pozdravio se sa mnom te sam otišao prema Dalmaciji istim putem, po istim vezama, kuda sam i došao u Li-ku.

Došavši na vodički teren, odmah sam napisao izvještaj za OK KPH za sjevernu Dalmaciju o kretanju te naše tr-eće grupe iz primorja za Liku. Brzo s-am dobio -naređenje da organiziram i četvrtu grupu, odnosno treću za Likuiz Bukovice. Sve pripreme su brzo izvršene i veze u usputnim selima dobro pripremljene. Dogovoren je dan i sat susreta u svakom selu. Krenuli smo sa zatonsko-vodičkog terena 28. novembra navečer. U koloni nas je bilo 45 dobro **naoružanih** boraca.² Komandir odreda bio je Mate Stančić. Boraca je bilo iz Šibenika, Vodica, Zatona-, Krapnja, Primoštena i šibenske Dubrave. Išli smo po našim starim vezama istim putem kao i svi dotadašnji naši odredi. Ivo Maras je krenuo jedan dan ranije radi organizacije našeg prihvata u selima kroz koja smo prolazili. On nas je dočekao u Vučipolju, odatle smo zajedno pošli do Krbavioe gdje smo našli Štab Grupe NOP odreda za Liku i sekretara- Okružnog komiteta KPH za Liku Jakova Bla-ževića.

1 Zb. V, knj. 3, dok. 11 — str. 43 — ^stoji da je u toj grupi bilo 26 ljudi.

2 U Zb. V, knj. 3, dok. 11 — stoji da je u toj grupi bilo 40 ljudi.

Svima je bilo drago da smo doveli tako veliku grupu primorskih partizana, većinom komunista i skojevaca. Interesirali su se za situaciju na koju smo nailazili putem do Like, a osobito kroz Liku. Rekao sam im kako smo prolazili kroz sela s isključivo srpskim življem. Do Bukovice je išlo sve u najboljem redu. U Bukovici je postojala jako dobra organizacija tako da se kroz sva sela moglo kretati danju i noću. U manastiru Krupi je bio kaluder Savatija Mažibrada, u kojem sam odmah naslutio četnika. U Dubokom Dolu se isticao komandir seoske straže kao pravi četnik. Uvijek je govorio o kralju i otadžbini, a kada bi mu se reklo da iz naše zemlje trebamo istjerati okupatore, onda nije bio za tu borbu jer da su Talijani, po njegovom mišljenju, spasili mnoge Srbe od ustaškog pokolja. U Vučipolju mi se nije dopadao u zadnje vrijeme Dušan Kesić. Prije je želio da ostanemo u njegovoj, kući na odmoru, a kasnije da što prije odemo za Bruvno ili Glogovo. Onda je upao Rade Zigić, koji je bio politički komesar štaba Grupe odreda za Liku, pa mi je rekao: »A i ti si nedavno naoružao jednog četnika više. Dao si pušku onom učitelju Dokmanoviću u Omsici.« Začudio sam se. Taj mi se ranije predstavljao kao komunista. Vidio sam da je cijelo selo uz njega. Bilo mi je žao što sam to učinio.³ Rekao sam im i to da sam i ja i drug Maras svraćali u kuću Spire Lukića na Velikoj Popini i da smo oba primijetili da je on četnički raspoložen. To se kasnije i ostvarilo. Taj Spiro Lukić je bio jedan od najopasnijih četničkih zvijeri i rukovodilac na zрманjskom području.

Vlado Cetković i Jakov Blažević napisali su pismo Okružnom komitetu KPH za sjevernu Dalmaciju koje sam ja ponio u primorje. Dalli su nam dobre kurire, pa smo preko Bunića, Šalamunića i zapadnim dijelom Krbavskog polja prošli mimo Udbine kroz selo Kurjak, a odatle našim vezama preko Klapavioe, Bruvna, Vučipolja, Dubokog Dola, Ervenika, Biovčina Sela do Bezbradica gdje smo se odmorili kod drugova Bukovčana. Odatle smo preko Zečeva, Ležajića, Gošića, Ositrovice, Zažvića stigli u Mađare, gdje smo se zadržali kod našeg dobrog Joše Macure, tu se odmorili i okrijepili! pa nastavili put preko Ciste Male i Gaćelaza do u našu Kozaru.

Na vodičkom terenu sam našao grupu Ižana na čelu s Antom Banimom, članom OK KPH za sjevernu Dalmaciju, koja se tu naoružala i pripremala za Liku. Određen sam da ih pratim u Liku. Starim vezama iz Kozare smo stigli u Mokro Polje. Tu nas je sačekao Ivo Maras koji je preko Spire Bjedova organizirao naš prihvati. Ivo Maras mi je rekao da ovoga puta s grupom treba da idem preko Rujišta zbog toga što su naše prve grupe, koje su bile vraćene u Duboki Dol i Javomik, imale neke neugodnosti što su im spremali četnički elementi, ali¹ da su sukobe izbjegle. Složili smo se da idemo ravno preko Mokrog Polja. Pratili su nas drugovi Mrkopoljci na čelu sa Špirom Bjedovom koji je organizirao aktiviste NOP-a da čuvaju most preko Zrmanje dok smo mi preko njega prelazili. Tako smo sretno prošli preko mosta, a da nas nisu primijetili ni Talijani ni ustaški žandari koji su čuvali most. Prešli smo most bez sukoba, a i vrijeme se poboljšalo, pa smo mnogo lakše nego dotada išli preko Kučevića gdje nas je prihvatio Lazo Bukarica i vodio zajedno sa Špirom Bjedovim do u Rujišta. Došavši u prvi zaselak Jarića, bili smo zaustavljeni od Milana i Dušana Jarića, tobože vojnici, a kako su bili obaviješteni da to

3 Poslije oslobođenja sam se uvjerio da Zigić nije imao pravo. Vidio sam toga Dokmanovića na dužnosti u Ministarstvu za unutrašnje poslove NRH, radio je po OZNI.

dolaze Hrvati iz primorja, to su odmah prestali službeni vojnički odnosi. Nastalo je bratsko ljubljenje otvorenog srca. Onako u gomili priključio nam se veliki broj omladinaca i omladnki pa smo svi pošli u zaselak Brkići. Iako je to bilo oko granuća sunca, sve je poustajalo i iskreno bratski pozdravljalo. Možda je to bio prvi susret nekih drugova sa zadarskih otoka s podebljim snijegom, ah ih to nije smetalo da nastave veselje. Umor se uopće nije osjećao kod boraca, koji su tako dugo putovao po jakom nevremenu.

Koliko sam obaviješten nakon nekoliko dana od Ive Marasa, koji je odred pratio od Rujišta sve do Krbavice uz pomoć jedne desetine iz jedinice Milojka Čuka, oini na putu nisu imali nikakvih smetnji. Četnički elementi do tada se nisu arganiizovali i nisu napadali naše borce. Do tada ni jedna, puška nije pu/kla na naše borce. Raspoloženje mnoštva Srba Ličan a prema, nama bilo je da se ljepše nije moglo ni očekivati. Bratstvo i jedinstvo između hrvatskog i srpskog naroda manifestiralo se na svakom koraku. Pjevale su se pjesme koje su to najljepše izražavale.

Prvih dana januara 1942. godine iz Dalmatinske partizanske čete iz Like, koja je formirana krajem decembra 1941. od boraca pristiglih iz Dalmacije i koja je ušla u bataljon »Marko Orešković«, došli su drugovi Kanuto Bilan. iz Vodica i Drago Zivković iz Zatona. Oni su donijeli dva pisma : jedno za Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju, a drugo za naš Mjesni komitet KPH Vodica, iako je kao takav prestao da postoji u kolovozu 1941. godine. U tim pismima rukovodioci Like su molili da im dostavimo što više puščane municije za puške mauzerke jer takve municije nemaju, nego samo talijanske koju zaplijene od Talijana. To je pisalo u pismu adresiranom na nas, a to je pisalo i u pismu koje smo dobili nakon nekoliko dana od Okružnog komiteta koji nam je naredio da iz našega kontingenta spremimo koliko više možemo te municije, a nikako više od 12.000 metaka. U pismu je bilo doslovno rečeno da se mi pobrinemo za izradu kutija, a da će municiju nositi oni drugovi koji su s pismima došli iz Like. U tom pismu su nam dah suglasnost da dužnost sekretara našeg Mjesnog komiteta KPH Vodica primi Tonči Grgurev Gršo, jer smo to u jednom ranijem pismu tražili kako bi rasteretili mene koji sam i tu dužnost vršio iako sam malo bio prisutan na vodičkom terenu.

Odmah sam sazvao sastanak Mjesnog komiteta KPH Vodica na kome smo, osim uobičajene političke situacije, riješili pitanje sekretara Mjesnog komiteta i ikoiliiko možemo puščane municije dati drugovima u Lici. Odredili, smo da im damo onoliko koliko je odredio Okružni komitet, tim više što su nam obećali da ćemo dobiti municije iz Zirja i Kaprija jer su je imali u nešto većim količinama. Također smo odlučili da drvodjelac Joso Alfirev iz Vodica napravi 12 sanduka s jakim poramenicama što će omogućiti borcima da ih prenose na leđima a ne u rukama. U svaki sanduk trebalo je staviti oko 1.000 komada metaka, kako ne bi bio veliki teret za nošenje. Alfirev je jako brzo napravio te sanduke i u svaki je uredno spakovano po 1.000 metaka.

Kada je bilo sve gotovo, pozvali smo Bilana i Zivkovića da dođu k nama radi izvršenja zadatka. Kanuto Bilan se odmah odazvao. Došao je k nama u Koza ru i izjavio da on neće ići u studenu Liku da izgubi život a da ga metak i ne dohvati. Rekao je da ga radije ubijemo nego prisilno šaljemo gore. Odmah je bio isključen iz Partije iako je prije rata slovio kao najbolji revolucionar u demonstracijama. Iz Zatona smo dobili obavijest da je Drago Zivković bolestan i da zbog toga ne može ići po zadatku. Preostalo je da po tom zadatku idem

ja. Organizirali smo fearavan od 12 drugova iz Vodica kako bi sami prenijeli tu municiju sve do Bukovice. To smo učinili zbog toga što nismo mogli tako brzo uspostaviti veze po selima, a znali smo da su naši već opkolili Korenicu, da danonoćno vode žestoke borbe protiv Talijana i da im svaki metak može biti dragocjen. Iz Vodica, je došlo samo 11 drugova tako da nije drugo nego da i ja kroz onu vijavicu idem na čelu kolone, pronalazim puteve i staze i da nosim sanduk municije na leđima. Naš fearavan je tako išao preko Gaćeleza, Ciste Male, Cicvara, Mađara,, Zažvića i uspinjao se uz Ostrovicu. Došli smo do polovine toga brda i dalje nismo mogli. Snježna mećava s pokojom kapi kiše ledila se kao staklo. Morah smo ostaviti sanduke u žbunje i vratiti se natrag. Jedva smo došli u kuću Joše Macure u Mađarama, gdje se vrlo teško ogrijali jer je led rezao tijelo kao nožem. Pošto smo se ipak ogrijali, okrijepili i odmorili, otišli smo u Vodice.

Nakon nekoliko dana vrijeme je krenulo na jugo. Shvatajući kolika je važnost da municija dođe što prije do boraca na položajima, organizirao sam drugove iz Mađara i Zažvića i, prenijeli municiju do Ležaića, a odatle su je drugovi iz Ležaića prenijeli do Bezbradica. Jedva smo uspjeli preći preko Ostrovice i Planičnika, a, dalje je bilo manje leda i snježne vijavice. Iz Bezbradica smo organiziranim ljudskim karavanom išli preko Biovčina Sela, Prkalja, Zmištaka i Komazeca prema Erveniku da bi prešli Zrmanju po onom istom kamenju po kojem smo je prelazili ranije. Teško je zaboraviti ono zaleđeno kamenje u rijeci Zrmanji koje je prekrrio čisti, led debljine preko pola metra. Ni na jednom kamenu nije bilo pogodnog mjesta, na koje se moglo stati nogom. Puzati po kamenu ili se po njemu hvatati rukama za što bilo, to je nemoguće. Ni jedan od nas nije prošao a da nije pao u Zrmanju i smočio se do vrata, iako je na tom mjestu Zrmanja dosta plitka. I pored svega toga prešli smo je a da ni jedan nije slomio ruku ili nogu. Došli smo u Tunkovce pa u Macunine staje gdje smo se odmorili i ogrijali. Nekako nam je nakon dugo vremena uspjelo da se povratimo i stoplimo.

Sutradan smo po danu krenuli po jakoj snježnoj vijavici iz Macurinih staja do zaseoka Iv. ančevića koji se nalazi pod samim Velebitom. Tu su ljudi iz Macura ostavili sanduke i vratili se natrag svojim kućama. Kaluđera, iz manastira Krupe Savatiju Mažibradu, četnika, nije smetala vijavica da dođe u Jovančević i da se lično uvjeri što se tu dešava. Jovan Jovančević, poštteni građevinski radnik, koji je prije rata radio u Beogradu, shvatio je svu ozbiljnost prebacivanja municije dalje za Liku, pa je uputio poruku lično za Biću Kesića u Vučipalje. Ovaj, je organizirao petnaestak dobrih omladinaca pa su ravno iz Vučipolja došli do Jovančevića, uzeli municiju, natovarili se i kroz ono strašno nevrijeme, buru i vijavicu otišli u Vučipolje. Jedva smo se probili živi i od čopora vukova koji, su -nas napadali.

Došavši u Vučipolje u kuću Dušana Kesića, zaprepastio sam se kada sam vidio sedmoricu naših partizana, koji su pred mjesec dana pošli u Liku, da se vraćaju natrag u Dalmaciju. Odmah sam ih pitao šta se to dogodilo. Objašnjava mi kako su ih drugovi poslali za Dalmaciju kao stare i nesposobne da izdrže ličku studen. Nisam im mogao vjerovati dok se nakon mjesec dana nisam i sam uvjerio da je to bila istina. Jedan od njih Ante Ivas Finci zamolio me je da idem s njima u Dalmaciju, a da će on sprovesti municiju do Krbavice. Nisam htio na to pristati, ali me Bićo Kesić ubi jedio u potrebu da ja, koji poznajem teren, idem s njima u Dalmaciju, a da kroz Liku nije ni potrebna, naša pratnja

jer će on odmah organizirati prenos municije što prije u Krbavicu. Poslušao sam Biću Kesića, tada političkog komesara gračačkog partizanskog bataljona »Gavrilo Princip«, i pošao s onih 6 Dalmatinaca: Petar Španja, Ante Španja, Male Alfrev, Stanko Mićin iz Vodica, Fabijam Mrša i Mate Mrša iz Zatona, natrag na vodički teren.

Ubrzo je stiglo pismo od OK KPH Šibenik s direktivom da se što prije organizira jedan jači partizanski odred u koji bi ušli borci iz Vodica, Tribun ja. Zatona, Tijesnoga, Jezera, Murtera, Beline, Piitrovca, Šibenika, Prvića, zatim s biogradskog, a možda i s benkovačkog područja. Rečeno je da je u tu svrhu iz Like došao jedan drug koji se već borio u Lici od prvih dana. Zapravo direktiva je data zbog toga što su se Dalmatinci pokazali kao dobri borci a i zato da bi u ličkim partizanskim jedinicama bilo što: više Hrvata radi stvaranja bratstva i jedinstva. Problem koji, me uvijek pa i danas muči je — zašto su jedni članovi Okružnog komiteta za sjevernu Dalmaciju davali upute da se u Liku šalje što veći broj boraca iz Dalmacije, na što je i Rade Končar upućivao, a drugi članovi tog istog Okružnog komiteta išli su u Liku da sve te dalmatinske borce vraćaju natrag iz Like. Tragajući za istinom, naišao sam na jedan dokumenat koji citiram: »Kao što smo vam gore rekli, politička situacija kod nas je vrlo povoljna, narod daje za partizane sve, i crno ispod nokta — kako to imaju običaj da kažu. Naš uticaj je veoma dobar. Moral masa je odličan. Ima puno žena koje traže da idu u borbu. Drugovi Dalmatinci, ikoji su vrlo dobri borci, mnogo su doprinijeli zbližavanju Srba i Hrvata. Prvi nalet Talijana razbili su oni i mi to iskorišćujemo u borbi protiv velikosrba kojima nikako ne ide u račun jedinstvo i sloga naših naroda!¹

Pitao sam se kako u ovoj žestokoj zimi organizirati i odvesti u Liku jedan takav odred mladih partizana. Preko partijskih organizacija poduzete su mjere i pripreme za okupljanje boraca za novi partizanski odred. Bilo je dogovoreno da to bude sredina februara 1942. godine. Tako je za taj odred došlo iz navedenih mjesta preko 70 boraca. Komandir je bio Vjekoslav Barišić Bare, agronom iz Biograda n/m, a politički komesar Ante Kronja Burgež, koji je iz Like upućen u Šibenik po tom zadatku. Koncentracija boraca s vodičkog sektora bila je na terenu Vodica, a za biogradsko i benkovačko područje negdje oko Jagodnje. Po našim ustaljenim vezama preko Gaćezeza, Ciste Mate, Oicvara, Međara, Zažvića, Ostrovice, Gošića, Ležaića i Zečeva stigli smo u Grulovića staje gdje smo našli organiziran Bukovički partizanski odred koji je formiran 6. januara 1942. godine od bukovačkih boraca. Komandant odreda bio je Jovo Martić, učitelj iz Kistanja.

Pošto smo dobili obavijest da su u Ivoševcu sitigli drugovi' iz Biograda n/m i Benkovca, požurili smo k njima. Došavši tamo, formirah smo četu kako to iziskuju vojnički propisi. Za komandira čete izabrali smo Barišića a za političkog komesara Kroinju. Izabrali smo i vodnike, vodne delegate i desetare. Tu u Ivoševcima smo se odmorili i okrijepili s pečenom jagnjetinom na ražnju i dobrim pogačama koje nam je donosio narod Ivoševaca. Tode Korolija Doktor bio je presretan što je i on mogao da se prihvati toga velikog zadatka kao glavno lice na tom punktu. U sumrak smo se postrojili i pošli dalje prema Rujištima. Išao sam, uz dobre vodiče, na čelu kolone. Bilo je teško probijati se

kroz snježnu vijarvionu i jake snježne nanose, ali smo ipak uspjeli doći do Tišma, odatle ru Kanazire gdje smo se malo odmorili. Oko pola noći kada se straža na mostu u Mokrom Polju bila sklonila od studeni u stražamicu, mi smo preko mosta prešli rijeku Zrmanju i stigli u Kučević skoro kad je svanulo. Drug Lazo Bukarica nam je savjetovao da odmah idemo dalje prema Rujištima i tako se udaljimo od mokropoljskog garnizona, jer nas s drugih strana neće ni primijetiti u ovoj snježnoj vijavici.

Kroz snježnu vijavicu praćenu orkanskom burom bilo je jako teško probijati se, osobito onim mladim borcima za koje je to bio prvi takav doživljaj u životu i susret sa snijegom koji su malo puta i vidjeli. Došavši u Rujišta, veoma smo toplo dočekan od organizacija i naroda zaseoka Jarići u čije smo kućice ušli po onoliko 'koliko nas se moglo primiti. Tu smo se ogrijali, ponešto okrijepili i odmorili, a potom pošli u zaselak Brkića gdje smo zatekli Milojka Čuka. Nakon što smo se sporazumjeli s njim povedeni smo u zaselak Knežević da se tamo dobro oidmorimo i nahranimo. Tu smo ostali dva dana i jednu noć. Dobro smo se odmorili i obilato nahranili pečenom jagnjetinom s ražnja. Narod toga i drugih zaselaka stalno je bio uz nas. Veselili smo se, igrali kolo na snijegu i po ko zna koji put pjevali onu bratsku pjesmu: »Sastala se Dalmacija s Likom, pa se ne da pokoriti nikom«. Bio je pravi bratski susret Dalmatinaca i Ličana.

Jednog jutra, kada je snijeg prestao padati i bura, duvati a osvanuo vedar sunčan dan, krenuli smo dalje prema unutrašnjosti Like. Ovoga puta nas je pratila jedna desetina naoružanih boraca koji su nam je dao Milojko Čuk, te Stanko Kukić i jedan Brkić, čini mi se Stevo. Išli smo nekakvim gudurama i preko Javomika izbili na željezničku prugu kod Vučipolja gdje smo je i ranije puno puta prelazili. U Vučipolju se nismo zadržavali. Sreli smo se s Bićom Kesicom koji mi, je rekao da sada imaju mnogo posla, s četničkim elementima oko stvaranja gračačkog partizanskog bataljona. Četnici se bore da stave za komandanta svoga čovjeka, a ovi. ne dadu. Odmah smo produžili za Bruvno i preko Klavica za Visuć. Za istaknuti je da nas je omladina Visuća i drugih okolnih sela čekala cijelu noć na snijegu da nas sretnu i izljube kao rođenu braću. Na tom prevoju nije se moglo prolaziti danju jer se s Udbine, u kojoj su se nalazile ustaše, moglo tući topovima. Taj sastanak je jedan od najdirljivijih sastanaka naših boraca iz Dalmacije s bratskim srpskim narodom Like. Oni su nas grlili, ljubili, pomagali nositi onu malu opremu, pitali nas za život u Dalmaciji, za razbojstva neprijatelja. Tražili su adrese od naših kuća u Dalmaciji, duboko uvjereni da ćemo pobijediti i da će k nama doći na more, a mi k njima u planine. Ta skupina mladića i djevojaka pratila nas je od Visuća do kraja Jošana gdje smo se rastali sa suzama u očima kao da smo rođena braća.

Iz Jošana smo pošli za Pećane i u njima zakonačili, raspoređeni po domaćinstvima po dvojicu u svaku kućicu. Tu smo se malo odmorili i okrijepili. Mi iz rukovodstva čete i 'rukovodstvo omladine Pećana zakazali smo zajedničku priredbu u zgradi osnovne škole. Kronja, je održao kraća politički govor. Imali smo kratak program s nekoliko recitacija. Ja sam recitirao onu o pušci i torbi. Nakon toga je nastalo pravo narodno veselje. Igrala su se kola i pjevale naše partizanske pjesme. Po sto puta je ponavljana ona »Sastala se Dalmacija s Likom, pa se ne da pokoriti nikom«. Duboko u noć rastali smo se i bih odvedeni svaki u ono domaćinstvo gdje smo bili ranije raspoređeni. Tu su nas domaćini ponudili s dobrom hranom. Neki su pošli spavati i odmoriti se, a bilo je i onih koji nisu išli spavati do jutra. Ujutro smo se postrojili i krenuli preko Debelog Brda

za Krbaviou. Nadlijetali su nas ustaški avioni i sipali su nam omanje bombe. Srećom niko nije nastradao. Međutim, negdje u blizini Debelog Brda naišla su na nagaznu minu naša dva druga i to: Tonči Grgurev, član Mjesnog komiteta KPH Vodica, /koji je htio da se i on upozna s tim dalekim putem i dnu Ivo Poljičak, borac iz Vodica. Obojica su prenesena u bolnicu u Krbaviou. Drug Tonči je ostao na liječenju preko dva mjeseca a Ivo je nakon previjanja bio sposoban za borbu.

Došavši u Krbavicu i predavši odred drugovima iz Štaba Grupe NOP odreda za Liku, doznao sam da je Vlado Četković, komandant ličke grupe, ranjen. Pozvan sam k njemu i on me pitao o političkoj situaciji na terenu kuda sam prolazio. Kako je bila žestoka zima, to se i nije dalo zapaziti nešto novo osim onoga o čemu sam ga i ranije izvještavao. Pričao sam mu o onom susretu s ličkom omladinom kod Visuća i onom u Pečanima. Zahvalio nam je na onako brzom dostavljanju one puščane municije koja im je dobro došla u blokadi Korenice kada su Talijani najurili da se deblokiraju. Napisao je pismo Okružnom komitetu za sjevernu Dalmaciju i usmeno poručio da ih pozdravim i zahvalim na bratskoj pomoći i onoj municiji. Tada me pitao kako poidnosim ovu krvavu ličku zimu. Rekao sam mu da je sve dobro ali da imam slabu obuću. Nikako mi nisu u stanju bili nabaviti dobru obuću zbog velikog broja nogu. Zamolio me da nekoga pozovem izvana. Našao se pred vratima stražar pa sam ga pozvao. Naredio mu je da pronade intendanta i da ga dovede k njemu. Ovaj je ubrzo stigao. Naredio mu je da za mene nađe jedne dobre čizme broj 47 i da mi ih dade. Tako je razgovor s drugom Vladom bio završen. To je na žalost bio i zadnji jer ga nikada više nisam vidio. Poginuo je 1944. godine. Stražar me poveo do intendanta. Ovaj je za mene tražio čizme. Probao sam nekoliko pari. Ipak isaim na jedne naišao- kao da, su za mene pravljene. Dao mi ih je i dobre nove čarape te zaželio mi sretan put.

Budući da sam za pratnju dobio dva dobra kurira, krenuo sam natrag preko Bunića, Šalamunića, zapadnom ivicom Krbavskog polja, preko Kurjaka prema Klapavicama. Kada smo bili između Udbine i Klapa vica, preskakali smo preko jednog potoka. Obojica mojih pratioca su to preskočila kao od šale. Kada sam ja pokušao, omafcla, mi se noga i pao sam u potok. Voda sie preko čizama ulila unutra i začas počelo jako da me boli. Jedva sam došao do prve kuće koja nije bila dalje od 150 metara. Jedan od kurira je ušao u kuću i molio da mi pruže pomoć, a drugi mi, je pomogao da uđem u kuću. Dvije seljanke su mi protekle u pomoć. Prostrle mi ponjavu pored ognjišta gdje sam legao. One nisu mogle skinuti čizme zbog toga što su mi noge bile natekle. Rasparale su čizme nožem i u komadima ih skimule s mojih nogu, Skinule su jedva i čarape u komadima, a s »mudantama« spao je i jedan sloj kože. Donijele su nešto snijega pa su mi to mjesto najprije neko vrijeme lagano trljale. Nakon toga, su trljale toplim vunanim krpama. Tkivo su poslije toga namazaile, čini mi se maslom, i sve to omotalo dobro toplim krpama a naokolo stavile ugrijane cigle. Osjećao sam kao da tuda provlače usijane žice i to me jako boljelo. Nije dugo prošlo a ti bolovi su prestali. Ositao sam još nekoliko sati u onoj toplini i šta, ono kažu

— ozdravio. Sada mi je najteži problem bio obuća. Kako po onome snijegu bos. Taj moj slučaj proćuo se kroz Klapavice. Saznali su to i odbornici pa su se pobrinuli da seoski opanćar za mene napravi one prave gumen jaće od autom o-

bilskih točkova, ali, ne od glatkih već od rebrastih kako bi manje puzio po snijegu i ledu. I tako ostao sam bez čizama i nisam imao sreću da do kraja NOR-a obujem dobre čizme ili cipele jer za mene nije bilo broja.

Iz Klapa vica kuriri koji su me pratili od Krbavice vratili su se natrag a odbornici su mi dali dobre i sigurne kurire koji će me pratiti do Vuči polja i staviti u vezu s Bićom Kesićem. Nakon marendi i dobrog odmora pošli smo preko Bruvna za Vučipolje. Sreća što smo odmah naišli na Biću Kesića. Ovaj mi je ispričao kako je na njihovom području vrlo ozbiljna situacija zato što su četnici počeli da dižu glave. Preporučio mi je da u buduću idem samo s dobrom pratnjom, a ovoga puta da će mi dati trojicu dobrih skojevaca koji dobro znaju kuda će me provesti. Neka imam u njih povjerenja, jer će prije izginuti nego dozvoliti da se meni što dogodi. Upozorio me da nikako ne svraćamo ni blizu Dubokog Dola ni u Krupu, a dolje oko Ervenika i u Dalmaciji bit će lakše. Zaželio mi je sretan put, pozdravili smo se i više nikada ga nisam vidio.⁵

I tako sam s ova 3 kurira bio sigurno sproveden do Tunkovca i predat našem dobrom borcu, beogradskom skojevcu Gojku Grubiću. On je želio da se kod njega odmorim i okrijepim pa da ćemo sutradan poći dalje prema Dalmaciji. Ja sam na to pristao.

Poslije niza uspješnih političkih i oružanih akcija na području sjeverne Dalmacije trebalo je da se održi partijska i skojevska okružna konferencija. Obje su planirane za 1. augusta 1942. godine u Rujištima. U vezi s tim delegati iz primorskih sela i grada Šibenik došli su krajem jula, u pratnji jednog vođa Primorske čete,⁶ na tu konferenciju. Nismo ni znali da je neprijateljska of anži va istjerala naše snage iz Rujišta i odbacila ih preko željezničke pruge u Liku. Ta ofanziva poznata kao julska ofanziva učinila je od naših sela preko Zrmanje isto ono što i u Bukovici mjesec dana ranije. U našoj koloni od oko 20 delegata i oko 20 naoružanih boraca, pod komandom vodnika Josipa Grubelića, nije bilo onih koji su mislili da će vidjeti samo ono što je lijepo. Očekivalo se svašta. Najteže je bilo što delegati nisu imali oružja, pa se pretpostavljao strašan ishod borbe ukoliko budemo napadnuti. Tešku situaciju pogoršala je činjenica da su Talijani u Zaton doveli jednu četu od oko 100 pripadnika antikomunističke bande iz Boke Kotarske kao i to što su četnici uhvatili naša 22 borca zahvaljujući izdaji Milorad-a Sitegnaića, podoficira bivše jugoslavenske vojske. Zbog četnika više ni preko Krupe nismo mogli prolaziti za Liku. Preostao nam je jedini put preko popaljene Bukovice i popaljenih Rujišta, sela koja su -ostala bez naroda.

U takvoj situaciji, skoro bez veza u usputnim selima, jer je sve bilo razjurenjeno ili izbjeglo od straha pred neprijateljima, krenuli smo na put u nepoznato. Srećom sam ja poznavao puteve i staze, pa sam išao na čelo kolone. Čak nismo mogli pronaći čovjeka koji bi nas informirao o stanju pred nama. Prošli smo kroz Guduču, mimo Vačana i došli do Smrdelja kod Nikice Tomasovića. On je bio iznenađen našim dolaskom jer je nešto znao o situaciji u Bukovici. Kod njega smo se odmorili kao i obično. Sakupio je i nekoliko skojevaca koji su nas

5 Malo vremena poslije toga kako sam čuo ubio ga je onaj Dušan Kesić koji je prije bio naš aktivista.

6 Formirana 11. juna 1942. godine u Dugi.

obezbjediv ali. Kada smo ih pitali o situaciji u Bukovici, ništa nam konkretnoga nisu znali kazati. Rekli su nam da se već nekoliko dana vode žestoke borbe oko Erveniika i Mokrog Polja, a zadnjih dana i oko Rujišta. Nisu bili sigurni šta se u Lici dogodilo. Ipak su se dvojica skojevaca odlučila da nam budu vodiči. Došli smo do Lalića Drage i obratili se na kuću gdje je ranije bila naša veza, ali nikoga nismo našli. Ovi momci iz Smrdelja nisu znali dalje puteva kojim bi nas vodili, pa sam dužnost vodiča ja preuzeo.

Kad smo sitigli u Mokro Polje, zaselak Kanaziri, pronašao nas je Marko Kanazir koji se krio tu negdje u špilji. Saznali smo od njega da se u Mokrom Polju krije Spiro Bjedov, a u Radučđu Ljubac i Vujo Radić. Poslali smo Marka da ih pronade i dovede k nama, što je i uradio. Oni su nam rekli da je situacija u Bukovici i u Lici vrlo teška, naročito na pravcu kuda trebamo proći. Nismo se smjeli zadržavati pa smo krenuli dalje. Prešli smo rijeku Zrmanju kod jednog mlina ispod zaseoka, Kanazira i uputili se u selo Kučević gdje smo našli Lazu Bukaricu vrlo žalosnog. On nam je ispričao o strašnim¹ zločinima, fašističkih razbojnika. Rekao nam je da u Rujištima nema ni žive duše, ni jedne čitave kuće, ni voćića ni ovce. Sve su to fašisti spalili, uništili ili pobili. I pored svega natrag nismo htjeli. Išli smo samo naprijed i stvarno naišli na ono što nam je govorio Lazo Bukarica. Cim je svanulo, vidjeli smo sama zgarišta. Spaljeni stogovi raži još su se pušili. Nigdje žive duše nije bilo. Udavila nas je žeđ, a nismo smjeli piti vodu iz onih čatrnja jer smo se plašili da su zatrovane.

Ostavio sam u jednoj šumici blizu zaseoka Kneževići našu pratnju i delegate, a zatim sam s dva naoružana borca krenuo prema Zrmanji. Mislio sam da ću tamo naći kojega dobrog skojevca, jer ih je bilo dosta u zaseoku Pupavci. Nedaleko od ovog zaseoka prišao nam je jedan čovjek. On nam je kazao kakva je situacija kod njih, da nema žive duše. Zamolio sam ga da za naše ljude donese zdrave vode za piće. Pošao je začas kući, doveo je sa sobom sestru, dobro razvijenu djevojku. Sigurno je bila skojevka. Nosila je brimenicu za vodu, a on je sam nosio 2 sića. Natočili smo na onim izvorima koji iz brda izvire dovoljnu količinu vode i vrlo brzo se vratili do naše grupe u ogradu Kneževića. Bili su sretni što su dobili vodu za piće i ponovno vrlo oprezno pošli. po drugu s onom drugaricom Pupavac. Tako se to ponavljalo više puta toga dana. Hrane je bilo vrlo malo jer taj drug više nije imao, a, nije smio da kod drugoga traži.

Ivo Družić, kao organizacioni sekretar Okružnog komiteta za sjevernu Dalmaciju, iako je tu još bilo članova komiteta, bio je najodgovorniji u toj grupi. Mene je smatrao za dobrog poznavaooca terena i ljudi kuda smo prolazili, ali ih na žalost nije bilo u njihovim selima i kućama, pa smo on i ja, a čini mi se i Marijan Zuvčić i Danilo Stampalija, zajedno s Gojkom Pupavcem stvorili plan kako ćemo navečer preći preko fronta prema Srbu. Ocijenili smo da bi nam bilo najbolje ako idemo preko Zrmanje da željezničku prugu predemo s južne strane željezničke stanice Zrmanje i dohvatimo se brda Konjska glava, jer je Pupavac pretpostavljao da nju drže naši borci. Navečer krenuli smo u pravcu Konjske glave. Prije dolaska na prugu napravili smo raspored. Jedno odjeljenje naoružanih partizana upućeno je u pravcu željeznička stanica Zrmanja sa zadatkom, ako primijeti neprijatelja da ga zaustavi vatrom i omogući nam da predemo prugu. Ono drugo odjeljenje, koje je poslato u pravcu Knina, imalo je isti zadatak. Odjeljenje koje je upućeno prema Zrmanji opalilo je metak i stalo. Skočio sam tamo da vidim šta se dešava. Ustanovio sam da je Vujo Radić nesmotreno opalio metak. Vratio sam se do grupe te smo bez smetnje prešli

prugu i krenuli prema Konjskoj glavi. U jednom selu u njenom podnožju obratili smo se na neku našu dobru vezu. Ona nas je obavijestila da su jučer naši protjerani s Konjske glave i da se sada tu nalaze brojni četnici. Preporučeno nam je, a nije drugo ni preostalo, da se iste noći vratimo natrag u spaljena Rujišta što smo i uradili.

U Rujištima smo uspostavili vezu sa Stankom Kukićem i Svetozarom Toljagom. Mi smo se dobro poznavali. Rekli su nam kakva je situacija na njihovom području, a mi njima da moramo ići prema Srbu. Nas nekolicina! koji smo se smatrali najodgovornijim, zajedno s njima i vodnikom Josom Grubelićem, u detalje smo sazmotrali postojeću situaciju i stvorili plan za prelazak preko željezničke pruge i odlazak u Srb. Bilo je raznih prijedloga. Ipak smo se složili. Prugu trebamo preći tamo gdje se Talijani i četnici najmanje nadaju, a to je pored jedne vaktarnice blizu Maiovana ih Otrića. Drugovi Stanko i Svetozar nabavili su nam nešto hrane te smo ublažili glad, napili se dobro hladne vode i spremili za put. Nakon prelaska pruge odlučili smo da idemo preko Popin-skog polja prema Srpskom klanu, a ukoliko ma nas zapucaju Tahjani ili četnici da se ne damo razbiti, a ako i budemo razbijeni, svak zna svoj pravac. Smatrali smo da je najbolje izbjeći svaki sukob.

Prugu smo prešli bez ikakvih smetnji i spustili se u Popimsko polje. Išli smo sa zapadne strane ceste koja vodi preko tog poljica. Negdje na sredini opazili smo jedmu kal omu koja se kretala od Srpskog klanca, prema Popini. Nismo se javljali ni mi njima ni oni nama. Došavši na Srpski klanac svima nam je laknulo. Kada smo došli u blizinu zasjede koju su držali partizani, bih smo zaustavili. Ja sam se javio. Po glasu me prepoznao komandir čete u bataljonu »Branko Vladušić« Nina Novaković. On je glasno rekao: »Naprijed, Milo! Naprijed! Naši smo«. Tako smo došli u vezu s našim drugovima koji su nas srdačno pozdravili. Nisu imali ništa da nam dadu jesti osim pečenih klipova kukuruza kojih je bilo sasvim malo. Poslije toga smo cestom pošli prema Srbu, u koji smo stigli taman u svamuće i javili se Štabu sjevernodalmatinskog NOP odreda.

U drugoj polovini augusta 1942. godine u Srbu smo održali, partijsku i skojevsku konferenciju za okrug sjeverna Dalmacija. Partijskoj konferenciji prisustvovalo je oko 35 delegata. Na njoj je svestrano pretresena vojno-politička situacija u sjevernoj Dalmaciji i izabran novi Okružni komitet na čelu s Marijanom Zuvićem Karlom, političkim i Ivom Družićem organizacionim sekretarom. Sutradan po završenim konferencijama iz Srba smo svi mi delegati krenuli za Dalmaciju. Put kojim smo trebali proći bio je jako opasan zbog raznih fašističkih bandita. Pošli smo preko Jelovih tavana, gdje u onako gustoj, šumi ima dubokog mraka usred ljetnog vedrog dana. Čekali smo noć da bi se iznad Otrića spustili ma željezničku prugu i cestu kod Male Popine. Sa sobom nismo imali oružanu pratnju zbog toga što smo odmah kada smo došli u Srb vratili natrag onaj vod Primorske čete. Kada smo se spustili preko ceste kod crkve Sv. Trojice u Maloj Popini, naišli smo na četničku zasjedu. Tu nam je poginuo skojevski rukovodilac Tešimir Antulov. Mi smo produžili preko Male Popine u Vrbicu, a odatle mimo Rujišta prema Biovičinom Selu kamo nas je vodio Nikića Opačić. U njegovom selu smo zadanih. On nam se brinuo za hranu, a navečer smo bez vodiča krenuli preko Nunića, Dobropoljaca i Ostrovice u Morpolacu, jer su ranije naše veze u Zažviću i Međarama, bile uništene. Iz Morpolace nastavili smo mimo Crljanika, Banjevaca i Kašica te stigli u Kozaru na području Vodica.

Ubrzo poslije dolaska na vodički teren održao sam sastanak Sektarskog komiteta KPH za Vodice i riješili, da što prije formiramo jedan bataljon od 3 čete s oko 250 boraca, s tim da ga što prije uputimo u sastav Sjevernodalmatinskog NOP odreda u Liku. Odlučili smo da u svaku četvu odredimo po dvadesetak boraca iz Primorske čete is oružjem, a nove borce koji nisu imali oružja da rasporedimo podjednako po četama. Svi smo se složili da komandant bataljona bude Šime Ivas, a politički komesar Zdravko Bego. Mene su odredili da vršim dužnost zamjenika političkog komesara bataljona samo na putu dok bataljon dovedem do Štaba odreda, jer sam se morao vratiti natrag zbog situacije kakva je bila na sektoru Vodica gdje sam bio sekretar Sektarskog komiteta. Bataljon smo formirali 6. ili 7. septembra u vodičkoj Kozari. Imao je oko 270 boraca. Već 8. septembra 1942. godine navečer krenuli smo u pravcu Bukovice za Liku. Bez smetnji stigli smo do Mokrog Polja u zaselak Kanaziri. Odatle smo

10. septembra krenuli na sjever, prešli rijeku Zrmanju kod jednog mlina i izbili u selo Kučević. I ovoga puta nas je u noći opazio i k nama se priključio Lazo Bukarica, koji nas je vodio do Rujišta. Došavši u popaljena Rujišta, nismo našli nikoga. Smjestili smo se u jednoj šumici nedaleko od Tojaga računajući da ćemo tu pronaći one drugove koji su s nama bili prije 40 dana. Tako se i dogodilo jer su k nama ubrzo došli Stanko Kukić i Svetozar Tojaga. Oni su nas spasili. Pribavili su nam vodu za piće i obavijestili o situaciji u njihovom selu i usputnim selima prema Srbu, osobito o situaciji oko željezničke pruge koju smo morali preći. Hrane nisu imali i prema tome toga dana se nije jelo. Dogovorili smo se da navečer predemo preko željezničke pruge Gračac—Knin nešto zapadnije nego prošli puta, kroz jednu udolinu i propust ispod pruge, a na, drugoj strani odmah ući u šumicu, zatim pored Velike Popine produžiti ka Srpskom klancu. Teško je bilo gledati one mladiće i djevojke onako iscrpljene od gladi i napora.

Uveče 11. septembra krenuli smo preko Tojaga i Smrdljivca ka željezničkoj pruzi. Imah smo sreću da na mjestu prelaza nije bilo neprijateljskih vojnika. Prešli smo je u vojničkom redu sasvim brzo i nastavili put prema Srbu. Nitko nas nije primijetio ni iz Velike Popine. Na Srpskom klancu nas je sačekala jedna partizanska četa u zasjedi. Drug Kukić se s njom brzo sporazumio pa smo nesmetano nastavili cestom i u Srb stigli prije svanuća. Tu smo našli Štab sjevernodalmatinskog NOP odreda i smjestili se u jedan šljivik nedaleko Štaba. Intendant odreda Nikola Čaće spremio nam je dobar ručak a zatim je bataljon odveden u jedno selo prema Srpskom (klancu gdje su nas odbornici smjestili u jedan šljivik pun stabala zrelih šljiva. U toku dana posjetili su nas seljani i donijeli nam pune korpe šljiva i druge hrane. Međutim, već sutradan bataljon je preko Trubora i Drvara odmaršovao na Tičevo gdje je ostao oko petnaest dana, a zatim se prebacio u Uništa na Dinari gdje je 3. oktobra 1942. godine ušao u sastav tada formirane 2. dalmatinske partizanske brigade kao njen 4. bataljon.

Gračani rudari »Trepće« u stroju Kopaoničkog partizanskog odreda

Aprilski rait 1941. godine zatekao je mnoge radnike iz bivšeg kotara Gračac u Trepči, rudniku olova i cinka kraj. Kosovske Mitrovice. Oni su i. poslije okupacije produžili da rade kao rudari i odmah se uključili u organizovane pripreme za pružanje otpora okupatoru i za oružani ustanak u ovom kraju. Među njima je bilo dosta istaknutih aktivista predratnog naprednog radničkog pokreta i učesnika štrajkova 1936, 1937. i 1939. godine, komunista i skojevaca, koji su prošli kroz revolucionarnu školu klasne i ilegalne borbe i na koje se Partija mogla osloniti i u organizovanju borbe u teškim uslovima okupacije.

Petog jula 1941. Tito je u Beogradu prenio Miladinu Popoviću, sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju., direktivu CK KPJ o akciji a rudniku Trepči radi nanošenja štete i udarca okupatoru u ovom objektu koji je od prvorazredne važnosti za industriju naoružanja i vojnu privredu Hitlerove Njemačke. Pošto je s ovom direktivom upoznao Oblasni komitet, Popović je s Krstom Filip ovi čem došao u Kosovsku Mitrovicu pa je sredinom jula, na sastancima Mjesnog komiteta, donijeta konačna odluka da Mjesni komitet organizuje akciju rušenja stubova žičare »Trepće* kojom se ruda prebacivala iz rudnika u pogone za preradu.

Mjesni komitet je neposredno izvršenje ove akcije povjerio Danilu Brkljaču i još šestorici rudara komunista. Od sedam rudara ovog rudnika, kojima je Partija dala zadatak da izvrše prvu oružanu akciju na Kosovu, petorica su bila iz kotara Gračaca. Danilo Brkljač Dane, rođen 24. jula 1911. u Velikoj Popini, rudar »Trepće- od 13. februara 1936. godine, organizacioni sekretar Mjesnog komiteta Partije, određen je za rukovodioca grupe i akcije. Ostala četiri zemljaka učesnika akcije bili su: Jovo Jovanić, rođen 19. februara 1912. u Velikoj Popini, rudar »Trepće« od 10. marta 1937. i član Mjesnog komiteta do hapšenja u martu 1941; Nikola Krtinić, rođen 17. marta 1914. u Bruvanjskom Rudopolju, u »Trepči« od 23. juna 1939; Nikola Labus Nikica, rođen 20. februara 1913. u Velikoj Popini, radio u »Trepči« od 20. marta 1931; Mile Labus, rođen 1. februara 1913. u Velikoj Popini, u »Trepči« od 17. juna 1929. godine. Šesti rudar iz ove grupe Pero Đurica bio je iz sela Vitka kraj Srbice na Kosovu, rođen 1913, a sedmi Rade Milićević, rođen 6. juna 1910. u Zvijerini, Hercegovina, proglašen poshje rata za narodnog heroja.

Akciju je trebalo brzo pripremiti i izvršiti. Eksploziv za miniranje žičare rudari su izvlačili iz podzemnih jama rudnika krijući ga u njedrima ili u otpacima drvene građe. Dobavili su i oružje: nekoliko bombi i pištolja te dvije puške, a izvršili su i izviđanja na terenu i odabrali stubove koje će porušiti. Na posljednjem sastanku prije akcije sekretar Mjesnog komiteta Ali Šukrija rekao im je: »Centralni komitet poziva na oružani ustanak. Vas sedmorica krećete na opasan zadatak, ah se možete ponositi što ćete biti izvršioci prve akcije u »Trepči« i prvi borci partizanskog odreda na Kopaoniku.«

Tridesetog jula u noći naoružana grupa rudara oprezno se, prikrivena tatomom, približavala stubovima br. 17, 18. i 19. Rasporedili su se prema utvrđenom planu i svaki je obavio svoj posao. Dinamit je postavljen u ova tri stuba žičare. U 23,30 časova iznenada su odjeknule snažne eksplozije i uzbunile neprijateljski garnizon u rudniku i gradu. »Sabotaža! Komunisti..vikale su njemačke stariješine. Dok su Nijemci, domaći žandari i stražari jurili ka ž i čari, sedam rudara je u noći odmicalo prema Kopaoniku.

Oružana akcija u »Trepči« iznenadila je okupatora, a njen odjek je bio velik. Njemački izvještaji o ovom smjelom poduhvatu sedmorice rudara stigli su do Berlina i I li ti era. Akcija je podstakla borbeno raspoloženje radnika »Trepče« i rodoljubivog stanovništva Kosova i Ibarske doline. Mjesni komitet Partije u Kosovskoj Mi trovici izdao je proglas kojim je obavijestio Srbe, Albance, Crnogorce i radnike svih nacionalnosti u »Trepči« da je počela borba za oslobođenje od okupatora i pozvao ih da joj pruže aktivnu podršku — svi zajedno bez obzira na nacionalnu, vjersku i političku pripadnost.

Akcija u rudniku Trepči prva je oružana akcija na Kosovu. Ona je označila početak ustanka u ovom kraju naše zemlje. Bila je to vamica iz koje je buknuo plamen oslobodilačke borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Povjerava^ njem ove akcije rudarima »Trepče« izražena je na djelu uloga radničke klase kao začetnika oružanog ustanka i revolucije na ovom području, a njeno uspješno izvođenje dokazalo je da su rudari dosljedno izvršili direktivu Centralnog komiteta Partije. Iz ove akcije nikli su Kopaonički partizanski odred, prvi odred na teritoriji Kosova, srednjeg dijela Ibarske doline i Novog Pazara te legendarna Rudarska četa, sastavljena od rudara »Trepče«, koja je u ratnom stroju 1. proleterske brigade prešla borbeni put širom zemlje i oličavala ulogu radničke klase u narodnooslobodilačkom ratu.

Istovremeno s organizovanjem oružane akcije u rudniku Trepči vršile su se i pripreme za stvaranje partizanskog odreda na Kopaoniku. Izvođenje te akcije označava i nastanak odreda jer su njeni izvršioci, sedmorica rudara, ujedno i prvi partizani na Kopaoniku. Za njima su stigle u odred druge grupe -rudara »Trepče«, radnika i omladinaca iz Kosovske Mitrovice i drugih područja Kosova, komunista, skojevaca i drugih naprednih ljudi iz Ibarske doline i Novog Pazara.

U kopaoničkom selu Stanulovićima formiran je oko 10. augusta 1941. Štab Kopaoničkog partizanskog odreda, u kome je Dane Brkljač postao zamjenik političkog komesara, a Jovo Jovanić intendant odreda. Kada su kasnije formirane i čete, Nikola Krtinić je postavljen za zamjenika komandira 1. čete, a Nikola Labus za zamjenika komandira Rudarske čete sastavljene od rudara »Trepče«.

Pored ovih rudara iz Gračaca, koji su ušli u sastav komandnog kadra Kopaoničkog odreda (i Mila Labusa), na Kopaonik su stigli i drugi njihovi zemljaci koji su radili u »Trepči«: Simo Labus, rođen 1913. u Velikoj Popini, u »Trepči« od 1. decembra 1937; Stevan Labus, rođen 1916. u Velikoj Popini, u »Trepči« od 9. marta 1936; Vaso Labus, rođen 1915. u Velikoj Popini, rudar »Trepče« od 7. aprila 1936; Nikola Manojlović, rođen 1914. u Omsici — Bruvno, u »Trepči« od 7. juna 1938; Ivan Šulentić, rođen 18. oktobra 1902. u Svetom Roku, u »Trepči« od 15. juna 1937; Savo Dragišić, rođen 1914. u Pribudiću i drugi.

Kasnije je u Raški, kada je ova varoš oslobođena, Kopaoničkom odredom pristupio i vazduhoplovni kapetan Mile Pavičić, koji se tu zadržao poslije april-

ske kapitulacije. Pavičić je rođen 1899. godine a otac mu je iz općine Lovinac. Poslije okupacije dobio je pismo od ustaškog glavešine Mila Budaka, koji mu je ponudio pukovnički čin i komandantski položaj u Pavelićevom ratnom zrakoplovstvu. »Kurvin sin«, odbrusio je kapetan kada je pročitao pismo. »Misli ako sam Hrvat da moram biti i ustaša.«

U Štabu Kopaoničkog odreda Pavičić je rekao da je on vojnik i da mu je dužnost da se bori protiv neprijatelja koji je porobio njegov narod. Otvoreno je izjavio da nije političar, ni komunista, da voli da opsuje i da popije, ali nije od onih koji će trpjeti da ih gazi njemačka čizma, već je spreman da ratuje protiv okupatora. Stab je realno procijenio da je u ovom slučaju od bitne važnosti Pavičićeva spremnost za oružanu borbu pa ga je prihvatio, mada je kod boraca postojalo nepovjerenje prema aktivnim oficirima izazvano mnogim primjerima njihovog izdajničkog i kapitulantskog držanja. Pavičićeva borbenost, vojničke sposobnosti i druge odlike, koje su došle do izražaja u toku borbenih dejstava odreda, razbile su svaku sumnju, pa su ga ubrzo i oni najoprezniji, poput ostalih boraca, nazivali »naš kapetan«.

U toku augusta 1941. odred je ojačao dolaskom novih boraca. Sprovedena je vojna obuka partizana koji nisu služili vojsku, izvršeni su prvi oružani prepad i borci su bili spremni i za veće akcije. U nastojanju da izvrši direktivu CK KPJ o preduzimanju akcija usmjerenih protiv snabdijevanja Hitlerove Njemačke olovom i cinkom iz »Trepče«, štab odreda je organizovao novi napad na ovaj rudnik 2. septembra 1941. godine. Kopaonički partizani su razorili pomoćnu stanicu i onesposobili za rad žičaru »Trepče«. U ovoj: akciji je učestvovao veći broj rudara rodom iz Gračaca i okoline: Dane Brkljač, Jovo Jovanić, Nikola i Mile Labus, Dikola Krtinić, Simo Labus, Nikola Manojlović i drugi. U borbi s Nijemcima i kvinsilinškom žandarmerijom poginula su dva borca, a Simo Labus, Nikola Manojlović i još jedan partizan su zarobljeni, sprovedeni u koncentracioni logor na Banjici i tamo strijeljani 29. septembra 1941. godine.

Mjesec dana kasnije, 2. oktobra, odred napada drugi rudnik olova i cinka

— Belo Brdo na Kopaoniku. Partizani su slomili otpor neprijateljske posade i potpuno onesposobili ovaj rudnik, tako da nije radio do kraja rata.

Trećeg oktobra odred je oslobodio varošicu Rašku, sjedište studeničkog sreza, a zatim i druga mjesta u Ibarskoj dolini. Stvorena je prostrana slobodna teritorija koju su rudari — borci odreda nazivali »Rudarskom republikom«. Potpuno je prekinut svaki saobraćaj ovom važnom komunikacijom, pa i transport rude iz »Trepče« za Njemačku. Odred je narastao na 800 naoružanih boraca, a s upisanim ali nenaoružnim dobrovoljcima na 1.200. Svi su oni branili »Rudarsku republiku« od nasrtaja neprijatelja, stvarali novu narodnu vlast i organizovali red i život na slobodnoj teritoriji.

Oko 10. oktobra Stab odreda je uputio Rudarsku četu na položaje oko Kraljeva, gdje su jake partizanske snage opsjedale njemački garnizon u ovom gradu. U sastavu čete hili su i rudari rodom iz okoline Gračaca. Četa je gotovo mjesec dana vodila teške borbe protiv Nijemaca na ovom terenu. Tih oktobarskih dana u borbi protiv Nijemaca na prugu Kraljevo—Kruševac ranjen je Mile Labus, a prilikom napada na njemačku posadu u selu Vrbi i Dane Brkljač. Drugovi su ih prebacili do partizanske bolnice u kojoj su ostali na liječenju.

Četnici su i u Ibarskoj dolini i okolnim planinskim krajevima izvršili izdaju i stupili u borbu protiv partizana, pomažući okupatora. U teškoj borbi protiv

četnika u Baski, 10. novembra 1941. godine, smrtno je iramjien i ubrzo podlegao ranama Jovo Jovanić. U istoj borbi ranjeni, su Nikola Labus, u vilicu, i Savo Dragišić, u obje noge i odmah odveden u bolnicu. Pošto su partizani morali da se povuku iz ovog kraja, oni su sahranili Jovanića u njivi ispod osnovne škole u selu Beocu nedaleko od Raške. Oprostili su se nijemo od svog omiljenog druga, smjelog ratnika, rudara komuniste, koji je ostao u humci bez oznake imena — da mu četnici ne bi skrnavili grob.

Odred je zauzeo položaje oko Kraljeva gdje se — zajedno s kraljevačkim partizanima, borio protiv Nijemaca i četnika. Na tim položajima ostao je od 13. do 28. novembra 1941.

Toga dana, 28. novembra, počela je u ovom kraju velika njemačka ofanziva. Nadmoćne njemačke snage krenule su iz Kraljeva i odbacile partizane s ovog terena, dok su u isto vrijeme druge njemačke jedinice sa svih strana napadale cijelu slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji. Pod teškim uslovima, izloženi neprestanim napadima Nijemaca i četnika, kopaonički partizani su odstupali planinskim terenima nastojeći da opstanu, sačuvaju svoju živu silu od uništenja — što je bio cilj njemačke ofanzive.

U toku povlačenja ika Čačku i Ivanjici u ovom pravcu se kretala i kolona ranjenika i bolesnika partizanske bolnice u kojoj, su se nalazili Dane Brkljač, Nikola i Mile Labus. Oni su dospjeli do sela Gornji Dubac, gdje su ih iznenada napali i zarobili četnici. Odveli su ih zatim u selo Lisu, na mjesto zvano Venac, poznato stratište četničkih zločinaca, i tu većinu pobili, dok su ostale predah Nijemcima u Čačku.

Dok se znatan dio odreda povlačio u dvije grupe ka Sandžaku, mnogi borci, uslijed naglog njemačkog naleta, nisu uspjeh da se pridruže glavnini, pa su ih zarobili četnici. Među njima je bio i Vaso Labus koji je, s ostalim zarobljenim partizanima Kopaoničkog odreda, sproveden u Niški koncentracioni logor. U ovom logoru su zarobljeni partizani pripremali i izvršili jedinstveni podvig — proboj iz logora. Goloruki logoraši su 12. februara 1942. godine napali naoružane stražare i pod njihovim rafalima i hicima probili se kroz žičanu ogradu

— ka slobodi. Poginula, su 42 logoraša, ah je njih 105 uspjelo da se dohvati planine. Mnogi od njih su se pridružili partizanima. Među njima je bio i Vaso Labus koji je, iako ranjen prilikom proboja, dospio do Jastrebačkog partizanskog odreda. Kao ranjenik je sklonjen u zemunicu radi hječenja. Kada je neprijatelj izvršio blokadu tog terena, četnici su ga pronašli i ubili blizu sela Devca pod Jastrebcem.

Stevan Labus je bio među onima koji su se povukli za Sandžak, ah su se zadržali na terenu Nove Varoši radi oporavka i hječenja. Prvog marta 1942. postao je borac 2. proleterske brigade u Cajniču. Postao je desetar u Moravičkoj četi 1. bataljona. Poginuo je 18. septembra 1942. na planini Manjači.

U najvećoj grupi Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda povlačio se kapetan Mile Pavičić, koji je tada postavljen za komandira čete u čijem je sastavu bilo i rudara »Trepče« i Belog Brda. U toj teškoj situaciji sačuvao je prisebnost i dostojanstvo vojnog starješine i bodrio borce da izdrže sva iskušenja. Grupa je stigla u Novu Varoš 9. decembra, a dva dana kasnije posjetio ju je Vrhovni komandant.

Tito je htio da čuje mišljenje boraca, prije svega rudara i drugih radnika, o namjeri da formira 1. proletersku brigadu. U selu Kosatici, pod Zlatarom Tiio ih je posjetio 11. novembra 1941. godine. Uputio se četi kopaoničkih partizana.

»Iznenadio sam se«, zapisao je kasnije Tito, »kada mi je predstavljen komandir te čete rudara iz Trepće i Ibarskih rudnika: bio je to stariji čovjek, prosijedih brkova, neobrijan, kapetan bivše Jugoslovenske vojske. Zvao se Mile Pavičić, a po nacionalnosti je bio Hrvat.«

Saborac Milan Simo vi će zapamtio je taj susret, kada je Tita dočekaio Mile Pavičić i raportirao mu oštro, vojnički. »Drug Tito pita Mila«, zabilježio je Simović, »kako se slaže s rudarima«. Mile ozbiljno i energično odgovara : »Druže Vrhovni komandante, ja se slažem sa, isvima onima koji hoće da se tuku protiv okupatora i njegovih slugu«. Na Titovo pitanje kako ga slušaju rudari, Mile se šah da baš uvijek ne poštuju njegovu starost i položaj, da mu ponekad ne ostave mjesto za spavanje, pa se on zadovolji mjestom iza vrata ili pod stolom.

Tito je objasnio borcima zašto mish da je potrebno formirati proleterku brigadu, najprije jednu, a kasnije i druge. Ostao mu je u sjećanju cio razgovor koji je zatim vodio s Pavičićem. Poslije mog izlaganja obratio mi se kapetan Pavičić:

»Druže komandante... mohm Vas da mi dozvolite jedno pitanje. Zašto stvarate proleterku brigadu, šta to znači?«

Kao stari jugoslovenski oficir on je mnogo slušao o proleterima kao destruktivnim elementima i komunistima. A, eto, sada je komandovao, i to veoma uspješno, jedinicom sastavljenom upravo od proletera. On je bio radoljub, ali mu to u vezi s proleterima, zbog njegovog ranijeg vaspitanja, nije išlo u glavu.

Ja sam mu odgovorio da radnici hoće da izvojuju svoja socijalna prava i da su oni čvrsto vezani za oktobarsku revoluciju i njene ideale...

Tito je podrobno objasnio razloge formiranja proleterke brigade, širinu i perspektive daljeg razvoja narodnooslobodilačkog rata.

»Dobro« — rekao je na to kapetan Pavičić. »Kad je tako, onda sam i ja za to! Ali gdje su nam proleter? Odakle ćemo ih dobiti?«

»Kako gdje su!«, odgovorio sam pokazavši rukom na njegove borce. »A s kim ti ikomanduješ? Zar to nisu proleter?« Nije odgovorio ništa, ali je smiješak na njegovom licu bio znak da me je shvatio i da se saglasio sa mnom.

Pavičić je deset dana poslije toga stajao u stroju 1. proleterke brigade u Rudom kao načelnik štaba 4. kraljevačkog bataljona. To je bio izuzetak u organizaciji štabova bataljona, ove prve regularne jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pošto nijedan drugi bataljon nije imao načelnika štaba.

Kapetan Pavičić je ratovao širom zemlje. Poslije rata postao je general našeg ratnog vazduhoplovstva. Umro je 15. novembra 1948. godine.

U proleterkom stroju u Rudom, 21. decembra 1941, stajali su u sastavu Rudarske čete Nikola Krtinić, zamjenik komandira i borac Ivan Šulentić. Odmah poslije formiranja brigade 4. bataljon je upućen u susret talijanskoj koloni koja je iz Višegrada upućena prema Rudom. Bataljon je, poslije dugog noćnog marša, izbio iznad sela Gaočića u kome su, u zgradi osnovne škole, bili smješteni Talijani. U jurišu Rudarske čete, koju je Krtinić poveo prema školi, pao je posljednji od petorice rudara iz kotara Gračac koji su učestvovali u prvoj oružanoj akciji na Kosovu — rušenju žičare 30. jula 1941. Sahrnili su ga tamo gdje je poginuo. Rudarska četa ostala je bez zamjenika komandira.

Proleter i su produžili dalje, u nove borbe. S njima je bio Ivan Šulentić. Izdržali su drugu i treću neprijateljsku ofanzivu i vodili mnoge borbe u Bosni i Hercegovini. Na kraju te druge ratne godine pao je i Ivan. Poginuo je 6. decembra 1942. kod Kotor-Varoši.

I

Tako su se, daleko od svoje Like i Gračaca borili rudari zaposleni u »Trepčici«. Tako su se borili i oni rudari »Trepče« koji su se poslije aprilskog rata vratili u svoj rodni kraj — gračački kotar i u ustanku 1941. krenuli u oružanu borbu a kasnije se borili i ginuli u jedinicama 6. i 35. ličke i 19. sjevernodalmatinske divizije. Prije rata svi su se oni isticali učešćem u štrajkovima i doprinosom borbi za prava i bolji život radnika u »Trepčici«, tom centru klasne borbe na Kosovu u kome su se okupili radnici iz svih krajeva Jugoslavije. Poslije okupacije zemlje oni su produžili borbu u novim uslovima i poslije klasne borbe i ilegalnog rada Partije i SKOJ-a stupili u oružanu borbu protiv okupatora i domaćih slugu. Uključili su se u pripreme za takvu borbu i učestvovali u njoj počev od prve oružane akcije na Kosovu. Spremno su se odazvali pozivu Centralnog komiteta Partije da radnici stupe u prve borbene redove i borili su se tamo gdje su se zatekli kada je počeo oružani ustanak. Znali su da je oslobodilačka borba Jugoslavije jedinstvena, da su ciljevi te borbe zajednički, da je neprijatelj isti. U Kopaoničkom odredu su se hrabro borili i mnogi od njih dali svoje živote. Oni koji su preživjeli produžili su borbu u sastavu prvih jedinica Narodnooslobodilačke vojske — legendarne 1. i 2. proleterske brigade. Bio je to častan revolucionarni, slobodarski put rudara — proletera iz kotara Gračac.

Dušan Vladušić

Akcije kod Benderà i Šijanove glavice 1941. godine

Dvadeset osmog jula 1941. godine u Zrmanji je bilo vrlo živo. Kako su u jutarnjim satima oslobodili Zrmanju i Palanku, ovdje se okupilo većina boraca 10. gerilskog odreda. Njima se docnije pridružio i dio boraca 9. gerilskog odreda. Svi su bili radosni zbog uspjeha koje su postigli u dotadašnjim barbama. Sve je bilo u pokretu. Održavani su i sastanci na kojima se dogovaralo o novim zadacima. Trebalo je širiti ustanak i oslobađati nova naselja od ustaša. U tom cilju 10. gerilski odred podijeljen je u tri grupe. Najbrojnija od njih, pod rukovodstvom Mane Breka, imala je zadatak da izađe na Rujišta i da s te prostorije organizuje i izvede napad na Ervenik koji su držale ustaše. Druga, manja grupa, na čelu s Dušanom Maričićem upućena je u rejon Kravljeg mosta na rijeci Zrmanji, radi sprečavanja prodora ustaša od Padana. Branko Vladušić i ja dobili smo zadatak da izađemo u rejon Benderà, da s pogodnih položaja pratimo kretanje neprijatelja od Benderà i Plavna i o tome obavještavamo štab odreda.

Toga dana oko 12 sati grupe su krenule na izvršenje postavljenih zadataka. Brzo smo se rastali jer su pravci i zadaci bili odvojeni. Prolazeći kroz Guduru

i dalje prema Prljevu, gledali smo male kolone naših drugova koje su se brzo kretale prema. Rujištima i Palanci. Pratili smo ih pogledom, a i želja nam je bila da smo s njima jer smo naš zadatak smatrali kao »manje važan«.

Izlaskom na Prljevo prešli smo željezničku prugu i preko Šijanove glavice popeli se na obližnje visove sjeveroistočno od Bendera. Dan je bio lijep. Popodnevno ljetnje sunce jako je grijalo. Posmatrali smo željezničku stanicu Plavno i vijadukt Bender. Bilo je tiho i mirno. Samo po koji neprijateljski vojnik kretao se ispred željezničke stanice. Prebacili smo se bliže željezničkom tunelu, koji se nalazi sjeverno od vijadukta Bender, i primijetili dva stražara ispred željezničke stražarnice koja se tu nalazila. Jedan stražar naoružan puškom stajao je, dok je drugi sjedio u hladovini koju je pravila stražarnica. Nakon kraćeg vremena, dok smo osmotrili okolinu, Branko mi je predložio da ih napadnemo, s čim sam se složio. Razmislili smo o jačini posade u stražarnici i mogućem uticaju neprijatelja sa željezničke stanice Plavno. Potom smo se dogovorili i o načinu izvođenja napada. Budući da je zemljište s istočne strane prema stražarnici dosta strmo i otkriveno, saglasili smo se da napad izvedemo sa zapada, jer je zemljište s te strane pružalo povoljnije uslove za prikrivenije kretanje. Prešli smo željezničku prugu sjeverno od tunela i sa zapadne strane neprimjetno prišli stražarnici. Poslije kraćeg odmora istrčali smo na željezničku prugu neposredno pored stražarnice, pred kojom su se još nalazila dvojica stražara. Čim smo izašli na željezničku prugu, obojica smo glasno komandovali: ruke uvis! Poslije ove komande iz stražarnice su istrčala još dva stražara s puškama u rukama. Još jednom smo komandovali: ruke uvis! Ovdje smo se poslužili i jednom vojničkom varkom. Odmah poslije izdatih komandi rekli smo im da ništa ne pokušavaju jer smo mi »prethodnica« jakih gerilskih snaga koje se već nalaze u Prljevu. Prestrašeni našom iznenadnom pojavom, odlučnim držanjem i komandama, odmah su digli ruke uvis. Dok je Branko držao pušku na gotovs, ja sam prišao prvoj dvojici stražara i uzeo njihove puške i municiju. Drugu dvojicu stražara razoružao je Branko, a ja sam bio u pripravnosti da odmah reagujem u koliko bi neko od njih nešto pokušao. Pošto smo razoružali posadu stražarnice i zaplijenili 4 puške i oko 500 metaka, krenuli smo prugom ka Prljevu. Na čelu kolone s puškom u ruci išao je Branko, pa zarobljeni stražari, a ja sam se kretao iza njih. Tako smo u koloni po jedan išli neko vrijeme. Zbog mogućnosti da neprijatelji otkrije nestanak posade u stražarnici i da brzo interveniše, pozvao sam Branka i predložio mu da skrene s pruge i da idemo u Pribudić. Kod losnovne škole u Pribudiću sa zarobljenim stražarima imali smo prvi razgovor, obavili smo jednu vrstu saslušanja. Na naše pitanje da li su ustaše, rekli su da oni ne pripadaju ustaškim farmacijama. Jedan od njih s dosta temperamenta to je dokazivao govoreći: »Mi nismo ustaše, oni imaju drugu uniformu i oznake, mi smo domobranci«, što je još objašnjavao i time da smo ih brzo zarobili. Poslije obavljenog razgovora domobrane smo sproveli u Prljevo i u zaseoku Skundrići predali ih tamošnjim ustanicima, kojima smo postavili u zadatak da ih sprovedu u Štab brigade gerilskih odreda za oslobođene krajeve Bosne i Like, koji se nalazio u Drvaru.¹ Zaplijenjene puške i municiju uputili smo Štabu 10. gerilskog odreda u Zrmanji.

Pred pad mraka krenuli smo željezničkom prugom ponovo ka Benderu. Namjera nam je bila da izvidimo neprijatelja. Krećući se ka Benderu došli smo

1 Zarobljene domobrane Štab brigade je oslobodio i pustio kućama.

do zaključka da je neprijatelj pojačao budnost, te da ne bi bilo cjelishodno opet nešto preduzimati na tom mjestu. Stoga smo odlučili da oštetimo željezničku prugu. Najpogodnije mjesto na toj relaciji bila je okuka kod zaseoka Sijani. Ovaj dio pruge proteže se padinama Sijano ve glavice oko koje pravi oštru okuku, a sa zapadne strane ima visok potporni zid d duboku provaliju. Oštećenjem pruge na ovom mjestu neprijatelju se mogu nanijeti osjetni gubici, ali to nismo mogli odmah uraditi jer kod sebe nismo imali nikakvog alata. Krenuli smo u zaselak Sijani gdje smo zatekli nekoliko ljudi. Saopštili smo im naše namjere i od njih zatražili da nam daju potreban alat. Nisu se složili s našom odlukom, navodeći kao razlog da će zbog rušenja pruge u blizini njihovih kuća oni snositi odgovornost. Predlagali su nam da, prugu oštetimo na nekom drugom mjestu. Kada smo ih upoznali o toku ustanka, potrebi izvođenja borbe protiv neprijatelja i zbog čega smo izabrali ovo mjesto za rušenje pruge, pristali su da nam pomognu i dadu alat.

Od prisutnih mještana s nama su pošli na prugu Pero Dirnić i Pero Sijan. Po dolasku na mjesto akcije dogovorili smo se o načinu oštećenja pruge. Rušenje potpornog zida ili prekopavanje pruge zahtijevalo bi više vremena, a i teže se maskira, pa smo se odlučili ma, demontiranje šina. Potreban alat za rad (francuski ključ, čuskiju i čekić) uzeli smo od čuvara pruge, nakon čega smo na izbočini okuke, s nekoliko pragova poskidah veznike šina, a neke smo samo olabavili. Sva oštećenja dobro smo maskirali kako ih neprijatelj, ne bi otkrio.

Noću između 28. i 29. jula iz pravca Gračaca naišao je voz s talijanskim transporterom na oštećeni dio pruge i survao se u provaliju.² O sastavu kompozicije i gubicima koje je neprijatelj imao doznali smo iz izvještaja splitskog prometnog kontrolora od 11. augusta 1941. godine u kome je pisalo: »Vlak 1078 talijanske vojske, koji se sastojao iz lokomotive, 4 putnička kola i 27 isnatovarenih automobilima iskliznuo je u km 198,5, iza postaje Pribudić i survao se u dolinu sa 16 kola«. Pored toga iz izvještaja se vidi da je tom prilikom poginuo jedan i teže ranjeno 6 ljudi od voznog osoblja, zatim je poginuo 1 domobran, dok su Talijani imali 6—7 mrtvih i oko 20 ranjenih vojnika.³

Sutradan, 29. jula, neprijatelj je pojačao aktivnost ma dijelu željezničke pruge Zrmanja—Bender i, u rejonu srušenog voza. Iz pravca Gračaca ka Benderu uputio je dva voza, koji su se sastojali od lokomotive i nekohko vagona u pratnji talijanskih vojnika¹. Dok je ljudstvo prvog voza popravljalo prugu i

2 U zvaničnoj dokumentaciji ne postoji tačno vrijeme (sat) dolaska vlaka na mjesto oštećenja pruge. Toga dana (28. jula), pred pad mraka s ostalim učesnicima došao sam na mjesto akcije, a s pripremama i oštećenjem pruge završili smo kada je već bio mrak, tako da za vidnog dijela dana vlak nije došao na mjesto akcije. Zbog zauzimanja Otrića i dejstva ustanika 9. gerilskog odreda prema Malovanu, neprijatelj je veliku pažnju posvetio sigurnosti vlaka. Radi toga, njegovo kretanje ka Kninu 27. 7. je obustavljeno i zadržan je u Gračacu. Tek 28. 7. vlak je krenuo prema Kninu i dolaskom u Malovan opet je zaustavljen, gdje je ostao do 18.00 sati. Iz postojećih podataka se ne vidi kakve je sve mjere neprijatelj preduzeo radi sigurnog prolaza preko Otrića. Samo se vidi da je zastajao i prikupljao željezničko osoblje i njihove obitelji koje su se 27. 7. 1941. sklonile na sigurnija mjesta, što je svakako uticalo na njegovu brzinu kretanja. Vjerovatno da zbog usputnog zadržavanja, vlak nije u toku vidnog dijela dana stigao na mjesto akcije. Na osnovu ovih činjenica utvrdio sam da je vlak s talijanskim vojnim transportom naišao na oštećeni dio pruge i stradao u toku noći 28. i 29. jula 1941. godine.

3 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 2, dok. 126.

pružalo pomoć nastradalima u srušenom vozu, drugi voz je patrolirao prugom od Bribudića do željezničke stanice Zrmanja, otvarajući jaku vatru iz pušaka i mitraljeza,

Stradalo ljudstvo u vlaku neprijatelj je prikupljao na željezničku stanicu Plavno, gdje mu je ukazana prva pomoć. Ovo ljudstvo je u popodnevnim satima 29. jula, posebnim vozom koji je upućen iz Knina, prebačeno u garnizon Knin. Ispravno naoružanje i opremu, neprijatelj je izvlačio pošto je osposobljena pruga za saobraćaj, dok su oštećena vozila i razna oprema u stradalom dijelu voza, ostala na mjestu nesreće duže vrijeme. Pojedini mještani iz obližnjih zaselaka s ovih vozila su skidali razne dijelove i uzimali razbacanu opremu koju neprijatelj nije odnio.

Pred kraj toga dana mi smo se vratili u Zrmanju. Štabu odreda podnijeli smo izvještaj o izvedenim akcijama i aktivnosti neprijatelja duž željezničke pruge i u rejonu Bendera. Već narednog dana, u sastavu odreda, krenuli smo na izvršenje novih zadataka.

Mane Breka

Napad 10. gerilskog odreda na Ervenik

U ustanku 28. jula 1941. godine, oko 6,30 sati, poslije kratke borbe ustanici iz Zrmanje zauzeli su žandarmerijsku stanicu, općinu i stan ustaškog zlikovca Milana Šulentića u Zrmanji i time ovladali ovim mjestom. U ovom napadu zarobljeno je 6 žandara i 11 ustaša, a poginuo je ustaški općinski bilježnik Zrmanje kome je bilo ime Ivica. Zaplijenjeno je 17 pušaka i jedan puškomitraljez

i oko 9500 metaka kao i mnogo drugog vojnog i civilnog materijala. Sa zaplijenjenim oružjem naoružani su ustanici koji nisu, imali oružja i s njime produžili borbu. Za evakuaciju zarobljenika, civilnog stanovništva i materijala, kao i za održavanje reda ustanici su odredili jedno odjeljenje boraca. Po zauzimanju Zrmanje stigla je i grupa ustanika 9. gerilskog odreda s Otrića. Nakon toga ustanici su krenuli ka selu Martinovići, gdje su se uglavnom nalazile domaće ustaše. U ovome selu nije došlo do borbe jer su ustaše prije napada pobjegle kod Talijana u Knin preko nove granice Nezavisne Države Hrvatske i Italije. Jedino je davao otpor ustaški povjerenik za to mjesto Miško Martinović, koji se kasnije predao. Nakon savladavanja otpora u Martinovićima ustanici su bez borbe izbili na Prevljes, gdje je položaj prema Pađenima posjeo Palanačko-kusaški vod. Nakon toga ustanici iz Zrmanje povukli su se u mjesto Zrmanju gdje su se od 16 sati 28. do 10 sati 29. jula sređivali, odnosno izvršili formiranje

10. gerilskog odreda. Za komandanta odreda postavljen je učitelj- Miloško Ćuk, član KPJ ; za komandira 1. voda Mane Breka; za komandira 2. voda Dušan Maričić, dok za komandira 2. voda nema tačnih podataka.

U međuvremenu pašto je 28. jula cijela teritorija općine Zrmanja bila slobodna, jedna kompozicija od 12 vagona ustaša (krenula je toga dana iz Gračaca, a jedan oklopni vlak Talijana iz Knina da uspostave vezu između ova dva garnizona. Grupa ustanika je oko 16 sati porušila prugu na Sijanovoj, gredi kod Prljeva i postavila zasjedu koja je zapucala kad je naišao voz iz Gračaca. Mašinovoda je pojačao brzinu i voz se po nailasku na porušenu prugu survao pod potporni zid. Ustanici su izvršili juriš, zaplijenili 5 pušaka, 1 puškomitraljez i našli 5 mrtvih ustaša.

Poslije relativno mirne noći 10. gerilski odred je prije podne 29. jula zauzeo sljedeći raspored: štab odreda, Zrmanjski vod (četa) i Kurirsko odjeljenje (6 vojnika, 8 konjanika i 3 bicikliste) u Zrmanji; Rujištanski vod na položaju u rejonu Rujišta prema Erveniku, sa zadatkom da od Ervenika i Zegara ne dozvoli upad neprijatelja u sela Rujišta, Gornji i Donji Javornik i spriječi zlostavljanje srpskog naroda i odvođenje u talijanske logore; Pribudičko-prljevački vod na Prljevu i Pribudiću sa zadatkom da s toga pravca zaštiti Zrmanjsku dolinu od upada ustaša iz Golubića i Pađena i da upućuje patrole i održava veze s bosanskim i dalmatinskim partizanima i Kusačko-palanački vod i dalje na Prevljesu prema Pađenima.

Oko 10 sati 29. jula komandant odreda je dobio izvještaj od komandira Rujištanskog voda Tome Brkića da ustaše od Ervenika i Zegara upadaju u Rujišta. Na tu vijest komandant odreda poslao je odmah u Rujišta komandira

1. voda Manu Breku da zajedno s komandirima Rujištanskog voda ispita mogućnost napada na Ervenik i da stupi u vezu s mokropoljskim ustanicima radi zajedničkog napada na Ervenik. Po uspostavljanju veze s pomenutim ustanicima i dogovora o zajedničkom napadu na Ervenik oko 17.30 sati 29. jula stigao je i Zrmanjski vod, nakon čega je već u 18.30 sati toga dana otpočeo napad na ustaške položaje oko Ervenika. Do prvog sumraka ovladano! je svim položajima oko Ervenika i ustaše su odbačene ma samu ivicu sela.

Ne znajući pravo brojna stanje ustaša u Erveniku kao ni raspored Talijana, dalji napad je obustavljen s tim da se u toku noći prikupe podaci o jačini i rasporedu ustaša i Talijana u selu. Poslije prikupljenih podataka ustanovljeno je da u Erveniku ima oko 50 ustaša pod komandom Ive Kranjca, a u drugom dijelu sela na talijanskoj strani da se nalazi oko 160 talijanskih vojnika dobro naoružanih i spremnih za intervenciju ukoliko to bude potrebno u pravcu Rujišta, odnosno ako ustaše budu ugrožene. Pošto je ustanovljeno brojno stanje i raspored ustaša, ii Talijana, odlučeno je da se ujutro oko 5 sati 30. jula izvrši energičan napad na ustaške položaje.

Napad 10. gerilskog odreda, u sadejstvu s jednom četom dalmatinskih ustanika, pod komandom Spire Bjedova počeo je u određeno vrijeme. U vrlo žestokoj ali kratkoj borbi ustaše su zbačene s predstražarskih položaja i u panici počele da bježe preko rijeke Zrmanje koja je predstavljala novu granicu između Italije i NDH. Talijani su iskoristili nesmotrenost dalmatinskih ustanika koji su nastupali za ustašama, prešli rijeku Zrmanju i tom prilikom im Talijani zaplijenili oko 20 pušaka. Talijani se nisu s tim zadovoljili već su prešli preko rijeke Zrmanje u dio Ervenika koji je pripadao NDH. Nakon toga je jedan talijanski oficir na srpsko-hrvatskom jeziku pozivao ustanike da im predadu oružje i da se vrate svojim kućama, a da će se oni obračunati s ustašama. Očigledno radilo se o jednoj varci koja je djelimično uspjela kod dalmatinskih ustanika. Štab

10. gerilskog odreda uvidjevši o čemu se radi povukao je borce na položaje oko Ervenika i upozorio Talijane ukoliko krenu dalje da će biti napadnuti'. U napadu na Ervenik 10. gerilski odred nije imao gubitaka.

Oko 10 sati toga dana stigao je izvještaj od Gračaca u kome je traženo pojačanje radi napada na Gračac. Na položaju prema Erveniku ostavljen je Rujištanski vod, a Zrmanjski vod (četa) krenuo je prema Gračacu. Međutim, zbog dolaska jakih ustaško-domobranskih i talijanskih snaga u ovo mjesto, ustaničke snage povukle su se od Gračaca pa se i Zrmanjski vod (četa) vratio na ranije svoje položaje oko Zrmanje.

Stevo Grubišić

Gerilci Popinske čete na Ripačkom klancu

U ustanku borci Velike Popine sačinjavali su 3. četu 9. gerilskog odreda. Od naoružanja su imali 75 vojničkih pušaka, 3 puškomitraljeza (bmo) i 1 mitraljez (švarcloze), zatim lovačkih pušaka, pištolja, bombi i drugog vatrenog oružja oko 30 komada. Ukupno je oko 100 ljudi bilo naoružano, a sposobnih i spremnih za oružje bilo je još više od 200. Za komandira ove ustaničke čete izabran je poslije podne 28. jula 1941. godine mornarički potporučnik Mihajlo Lukić Mićo, koji je uživao nepodijeljeno povjerenje svih Popinjaca zbog svog hrabrog držanja i uspješnog rukovođenja četom u borbama oko Maiovana i Gračaca i zbog disciplinovanog i savjesnog izvršavanja svih zadataka koje je pred njega postavljala viša komanda i narodni odbor.

Prodorom Talijana iz Knina u Gračac i dolaskom pojačanja ustaško-domobranskom garnizonu izgubljene su i posljednje mogućnosti da ustaničke snage oslobode Gračac. Talijanske i ustaško-domobranske snage snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom, podržane s dva aviona, rasturile su ustaničke čete s njihovih položaja poslije čega su se ove povukle na položaje oko svojih sela radi njihove odbrane. Nastalo zatišje iskorišteno je u Velikoj Popini za formiranje Narodnog odbora, s tri odjeljenja — za vojna i odbrambena pitanja, sudsko i za unutrašnje poslove. Jedan od prvih zadataka Narodnog odbora i Odjeljenja za vojna pitanja bio je organizaciono i vojničko sređivanje i učvršćenje čete. Odlukom Narodnog odbora četa je podijeljena na pet vodova. Za komandira čete ponovo je izabran potporučnik Lukić.¹ Tad su određeni i komandiri vodova i desetina. Za političkog rukovodioca čete, koordinatora između komande čete i odbora u cjelini određen je Jovo Grubišić, koji je ujedno bio i predsjednik Narodnog odbora. Održavana je veza sa Štabom 9. gerilskog odreda, zatim sa Stojanom Matićem, komandantom gerilskih odreda za Liku i Ljubom Babićem, komandantom Drvaske brigade u Drvaru.

¹ Mihailo Lukić Mićo, rođen 1912. u Velikoj Popini, aktivni mornarički potporučnik. Već drugog dana ustanka 28. jula izabran je za komandira ustaničke čete u Velikoj Popini.

U Narodnom odboru prilikom pokretanja diskusije o potrebi borbe protiv Talijana, od strane Jove Grubišića i Ignjatije Labusa, a takvo mišljenje je podržavao i komandir čete Mićo Luikić, ostali članovi odbora, a naročito Jovo Novaković, žandarmerijski narednik. Nikola Stojšavljević — p'op i drugi energično su se tome suprotstavljali navodeći, kao razlog da mi nemamo ni snaga ni sredstava da se borimo s trećom silom na svijetu (misleći valjda na sile osovine). U vezi s tim odlučeno je da se pismenim putem zatraži mišljenje od komande za Bosansku krajinu i Liku (koja se nalazila negdje oko Trubara). U pismu koje je nosio kurir Nikola Novaković dat je pregled situacije u Velikoj Popini i okolnim mjestima. Posebno je tiražen njihov stav i mišljenje o razgovorima koji se vode s Talijanima, o borbi protiv Talijana i da li postoji potreba da jedna grupa dobrovoljaca iz Velike Popine dođe kod njih, kao pojačanje za borbu protiv Talijana. Odgovor je dobijen po istom kuriru u kome je stajalo da se s Talijanima može pregovarati samo preko puščanog nišana i u tom smislu treba poduzeti političke, vojničke i ostale pripreme, da trebamo biti jedinstveni i da se pripremamo za odlučujuću borbu s okupatorom koja nam predstoji. Za dobrovoljce ikoli bi željeli doći u pomoć Krajišnicima rečeno je da nema potrebe, već da se povežemo sa Stojanom Matićem i orijentišemo u tom pravcu. Ovako revolucionarni stav i ton u pismu stvorio je kod nekih članova Odbora, mučan, zastrašujući utisak. Nije im išlo u glavu tući se »goli i bos« s organizovanom talijanskom silom. Shvativši ovaj odgovor kao svršenu činjenicu, članovi odbora — Jovo Novaković, Nikola Stojšavljević i drugi počeli su da uspostavljaju veze u Srbu sa Stevom Rađenovićem i Jovom Kečom i u Dalmaciji s popom Đujićem, tražeći mišljenje o stavu prema Talijanima, i obavještavajući ih o stavu komande za Bosansku krajinu i Liku. U odboru dolazi do otvorene političke podvojenosti i netrpeljivosti. Protivnici borbe protiv Talijana ističu među narodom da nisu za pregovor i saradnju s Talijanima, ali da nisu ni za borbu protiv Talijana, propovijedajući mir i čekanje. Ovako stanje i podvojenost onemogućava jedan normalan i konstruktivan rad Narodnog odbora i on se gasi oko 15. septembra 1941. godine.

Polovinom septembra stanje u Velikoj Popini je uglavnom mirno. Neke neposredne opasnosti od ustaša nije bilo. Talijani su s Otrića preko svojih dojučinika širili propagandu da su zaštitnici Srba i da će obezbijediti sigurnost i mir. Trenutno najveća opasnost oslobođenoj teritoriji prijetila je od Bihaća. Na inicijativu Jove Grubišića i Miće Lukića, a uz podršku Ilije Jovanića, Gnjatije, Ljube, Ilije i Dane Labusa, Steve, Obrada i Sime Grubišića, kao i još nekih ustanika pristupilo se političkoj mobilizaciji dobrovoljaca za odlazak u borbu u Bosnu. U isto vrijeme (između 15. i 20. septembra) postavljen je prijedlog Štabu 9. gerilskog odreda da se iz Velike Papine uputi jedan vod dobrovoljaca na Drenovaču prema Bihaću.

Oko 20. septembra u zaseoku Vrpolje kod Gornje sterne (česma) održan je masovni zbor, na kojem su govorili Jovo Grubišić, Gnjatija Labus i Mića Lukić, o potrebi formiranja jedinice dobrovoljaca. Suština tih govora bila je da neprijatelja treba tući što dalje od svojih sela ne čekajući da dođe na kućni prag. Odmah se dobrovoljno javilo 45—50 ljudi, uglavnom mladića, a bilo je i ljudi srednjih godina. Odlučeno je da se ljudstvo podijeli u dvije grupe. Ovo je učinjeno iz više razloga, a između ostalog i zbog toga da druga grupa poslije mjesec dana smijeni prvu i da se odjednom van Popine ne nađe toliki broj najboljih boraca i naoružanja u slučaju neke opasnosti s gračackog pravca.

Inicijativa organizatora dobrovoljaca postigla je svoj cilj. Za komandira grupe izabran je Mićo Lukić a, za političkog rukovodioca Jovo Grubišić. U prvoj grupi krenulo je oko 20 boraca ka položaju na Drenovači. Usput se grupi iz sela kroz koja je prolazila priključilo još oko 30 boraca među kojima je bila i grupa od oko 15 boraca iz Tiškovca. Dolaskom na Drenovaču grupa je posjela položaj ali je nakon kratkog vremena došlo naređenje da se povuče u rezervu, u Nebljuse. Smještaj i ishrana u Neblj ušima bili su dobro organizovani. U slobodnom vremenu u grupu su dolazili Gojko Polovina i Stojan Matić, politički komesar i komandant Štaba bataljona gerilskih odreda za Liku i borcima govorili o vojmo^političkoj situaciji u svijetu i u zemlji.

Izjutra 27. septembra 1941. kod Ripačkog klanca začula se jaka artiljerijska, mitraljeska i puščana vatra. Oko 10 sati stigao je kurir s naređenjem da se hitno krene u pomoć jedinicama ikoje se nalaze u borbi, jer jake ustaško-domobranske snage napadaju na slobodnu teritoriju. Grupa je odmah krenula, na čelu s Mićom Lukićem i Stojanom Matićem. Išlo se vrlo brzo, uz malo zadržavanje prilikom prebacivanja preko rijeke Une. Dolaskom u rejon borbe (artiljerijske

1 minobacačke granate i puščani meci zviždali su preko glave boraca), grupa je zastala pored jedne česme da, se odmori i ruča (imala, je suhu hranu). Stojan Matić je naredio da se tu sačeka dok on ne izvi,di, situaciju kako bi mogao da odredi grupi borbeni zadatak. Komandir Mićo Lukić smiren i dobro raspoložen dobacio' je borcima : »Hajde drugovi, da se najedemo pa ako meko pogine da pogine sit.« To je shvaćeno kao šala te je nastao opći smijeh i žagor.

Ručak je bio- pri kraju kad se sav od znoja iznenada pojavi Nikola Karanović i odmah nam se obrati : »Drugovi, neprijatelj nas napada s jednom baterijom topova. Oni će biti naši, jer se već nalaze u polukruženju. Bokovi lijevi i desni dobro stoje, samo ovdje na oentru je malo popustilo jer su neki borci pod jakim pritiskom odstupili. Krenite i zatvorite ustašama prolaz.« Matić se još nije vratio da izda naređenje i postavi zadatak grupi. Starješine i borci nisu izvidili i osmotrili položaj. Ne zna se tačno dokle je neprijatelj stigao i s: kakvim snagama. Prema vatri pješadijskog naoružanja moglo se ocijeniti da se neprijatelj približava. Mićo ne sačekavši Matića, da se ne bi izgubilo u vremenu, na zahtjev Karano vića, samoinicijativno uvodi grupu u borbu komandom: »Naprijed, za mnom!« I iz kolone po jedan grupa se razvi u streljački stroj. Mićo se nalazi u sredini streljačkog stroja,, na lijevom krilu Jovo Grubišić, a na desnom Gnjatija Labus. Brzo smo se našli u zoni vatre pješadijskog naoružam ja — pušaka, puškomitraljeza) i mitraljeza. Mićo je stalno komandovao: »Naprijed!« Nastupajući pretežno preko šumovitog terena naročito na lijevom krilu i preko njiva s kukuruzom, odjednom upadosmo u streljački stroj ustaša-. Nastade pravi krkljamae i vika: »Hvataj žive!« Komandir naše grupe komandovao je iz streljačkog stroja i tako skoro došao među neprijateljske vojnike. Popevši se na jedan panj od bukve da bi osmotrio neprijateljski položaj, bio je iz neposredne blizine pokošen iz neprijateljskog puškomitraljeza. Poshje njegove pogibije neprijatelj je pojačao pritisak, kako vatrom tako i pokretom, naročito na krilima, u namjeri da čitavu grupu opkoli i zarobi. U takvoj situaciji morali smo se vrlo brzo i pod borbom povući na pogodniji položaj. Iako smo se nalazili u veoma teškoj situaciji, zahvaljujući, uspješnim komandama Jove Grubišića i Gnjatije Labusa s jednog i drugog krila, iako mnogi borci još nisu znah da, je poginuo komandir Mića, grupa je izbjegla opkoljavanje a time i veće gubitke, dok je neprijatelj uspio da proдре u Kulen-Vakuf.

Sagledavši čitav tok ove akcije, pada u oči da je grupa iz pokreta prilično zamorna ušla u borbu, umjesto da je posjela položaj za odbranu jer je neprijatelj bio u napadu. Tako je došlo do' barbe u susretu. Broj ranjenih i mrtvih neprijateljskih vojnika nije tačno utvrđen. Mi smo imali četiri poginula: komandir grupe Mihajlo Lukić Mića, Luka Kesić (brat Biće Kesića), borac iz popinske grupe te Milan Marić i Gojko Grubar iz tiškovačke grupe. Ranjeni su: Perica Marić iz Tiškovca i Milan Sepa i Ljubo Labus iz Velike Popine. Ličnom hrabrošću se istakao- veći broj boraca. Posebno se mogu istaći Jošo Đumić, Perica i Vlado Marić, Nikica Grubar, naročito poginuli, Milan Marić i Gojko Grubar iz Tiškovca: i komandir Mićo Lukić, Milan Sepa, Ljubo Labus, Gnjatija Labus, Mile Labus Miš, Jovo Grubišić, Milan Grubišić i Simo Grubišić iz Velike Popine.

S obzirom na sam tok borbe i pogibiju komandira grupe, nadmoćnost neprijatelja u ljudstvu i oružju, grupa je hrabro izdržala ovako- jak udar. Uspjela je da iznese svoje ranjene borce i da neprijatelju nanese gubitke u mrtvim i ranjenim. Pogibija Miće Lukića teško je pala stanovnicima Velike Popine a posebno borcima-dobrovoljcima, koji su ga neizmjereno' cijenili, poštovali i voljeli. Mićo je bio hrabar i neustrašiv borac i starješina, veliki patriota, koji je tražio borbu često govoreći: »Vojska koja leži i ne vodi borbu protiv neprijatelja nije vojska.« Ostao je u lijepom sjećanju svih preživjelih boraca i stanovnika Velike Popine. On je jedan od oficira jugoslavenske vojske koji se od prvog dana priključuje u borbu za oslobođenje. »Ime Miće Lukića«, kako piše Dane Labus u svom sjećanju na ovaj svijetao lik ustanka u lici, »njegovo predratno zanimanje, svjesno i odlučno usvajanje linije i poziva Partije za ustanak i borbu protiv okupatora .. . bilo je od neprocjenjive važnosti za mobilizaciju i jedinstvo naroda Velike Popine u prvim danima ustanka i opravdano zaslu- žuje da se o njemu govori i piše kao istaknutoj ličnosti u NOB-u.«²

2 Sjećanje Dane Labusa u Historijskom arhivu u Karlovcu.

Ilija Ćuk

Borba na Zrmanjskom klancu

Poslije us-tanika Talijani su jačim snagama zaposjeli željezničku prugu Gračac—Knin, odnosno Zagreb—Split, koja je za njih bila od vehkog strategijskog značaja. Posada na željezničkoj, stanici Zrmanja, odnosno Otrić, bila je jačine čete, dok su na stanicama Pribudić, Malovan i Cerovac bile nešto brojčano manje. S vremenom su se na svim tim stanicama pojačavale jer su osjećah da se u sehma razvij,a i jača partizanski pokret. Komandant 9. gerilskog odreda Glišo Ćuk poshje povlačenja s položaja zadržao je uticaj na borce kojima je komandovao u ustanku. Sedam boraca 9. gerilskog odreda otišlo je u sastav 2. čete bataljona »Marko Orešković«.

Pripreme za borbu protiv Talijana u našim selima počele su novembra 1941. da bi 23. novembra na Ljubinoj poljani bila formirana 2. četa bataljona »Marko Orešković«. Glišo Ćuk je bio u stalnoj vezi s borcima okolnih sela. K njemu dolaze istaknuti rukovodioci, među kojima Milojiko ćuk i Vaso Sijan, s kojima se dogovara o pripremama za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. U februaru su pripreme za borbu intenzivirane. Na području čete {Mala Popina, Otrić, Cerovac, Luikić Drage i Sučevića Drage) većina ljudi bila je spremna za borbu. Podsticaj priprema za borbu protiv okupatora koje smo uveliko vršili došao je i od Milana Tankosića iz Dugopolja i Drage Ožegovića iz Srba, koji su s Glišom bih u toku priprema za napad na Talijane u Donjem Lapcu i Srbu. Drago Ožegović je krajem februara došao na sastanak u Malu Popinu i u Maričiću na Otriću. Na tim sastancima je zaključeno da otpočne borba protiv Talijana čim stigne naređenje. Istovremeno je u Maloj Popini formiran narodno-oslobodilački odbor u koji su ušli ljudi spremni za borbu: Iso i Milan Marčetić, Savo Sujiica, Stevo Ćuk, Petar Lukić Pepo Miladinović, Stevo Maričić, Petar Budimir Pero i dr.

Krajem februara Glišo je s ostalim aktivistima pripremao borce iz okolnih sela za predstojeću borbu s Talijanima, naročito nakon vijesti da su partizani oslobodili Donji Lapac od Talijana. U toku priprema za napad na Talijane u Srbu, Tankosić nas je obavijestio da se spremimo za borbu s Talijanima, Očekivalo se da će Talijani u Srbu biti likvidirani u jednom naletu kao u Donjem Lapcu. Nakon toga borbe su se trebale prenijeti na sektor Zrmanje. Ljude je počelo obuzimati ustaničko raspoloženje.

Uveče 3. marta Milan Tankosić je izvijestio Glišu da u toku noći počinje napad na talijanski garnizon u Srbu i da Glišo sa svojom četom bude spreman za sprečavanje intervencije Talijana od Knina prema Srbu i za napad na Talijane na Otriću. Ovaj zadatak je prenesen i ostalim četama. Odmah nakon toga Glišo je iste večeri sa starješinama čete i viidenijim ljudima održao sastanak u svojoj kući u Maloj Popini. Na sastanku je procijenjeno da talijanske posade na Otriću i Zrmanji nemaju snage za jaču intervenciju prema Srbu, ali da ni Glišo s jednom četom ne može zauzeti Otrić bez pomoći ostalih četa, pri čemu se računalo da Velika Popina, kao vojnički najjača, može pružiti najveću pomoć u napadu na Otrić i da mogu stići partizani iz Srba. Zato je odlučeno da četa

s borcima iz sela južno od željezničke pruge — Otrića, Male Popine, Cerovca i drugih zapoisjedne Debelo brdo iznad Otrića i Viojlu iznad Zrmanjskog klanca i da djeluje prema razvoju situacije u pravcu Otrića i Zrmanje, ili prema naređenju viših komandi. Borci- sela i zaselaka sjeverno od željezničke pruge — Maričići, Laćani, Lukić Draga i Sučevići trebalo je da se okupe u Ugarskim koritima, sjeverno od Otrića, radi sprečavanja intervencije Talijana prema Srpskom klanu, kao i da sadejstvuju glavnini čete. Borcima Nadvrela i Rastičeva dat je zadatak da posjednu Runjevicu, brdo između Otrića i Rastičeva. Borci Velike Popine bili su na položajima iznad sela od Srpskog klanca, do Labusa. Svi borci s puškama, a podosta njih i bez pušaka, odmah su izašli na položaje. Intervencija je očekivana iz pravca Knina, gdje je bila glavnina talijanske divizije »Sassari«. Na ovo je upućivala činjenica da su Talijani počeli da čiste od snijega zavija ni put u Zrmanjskom klanu i osposobljavali telefonske veze koje su bile pokidane.

Dok smo očekivali naređenje za dalju akciju, slučajno je opalila puška jednog borca. Čuvši pucanj Talijani su uputili patrolu u pravcu Male Ljute, kamene čuke između Zrmanjskog klanca i Viojle. Na brzinu, u dogovoru s borcima, Glišo je odlučio da likvidira patrolu. Oko 17 sati 4. marta na, nju je otvorena vatra. Patrola se dala u bezglavi bijeg. Milan Marčetić Dašin skočio je iz zaklona i pojurio, za Talijanima. Uspio je stići ranjenog podoficira i zarobiti ga s oružjem. Ostali su pobjegli. Otvorena je vatra na Talijane u Zrmanjskom klanu. Vojnik vezista je bio pogođen na samom vrhu telefonskog stupa, gdje je popravljao liniju. Talijani su odgovorili žestokom vatrom. Uslijed jakog pritiska naših boraca povukli su se u Zrmanju, ostavivši dva kamiona: jedan kod Kekić mostića, a drugi kod Pisanog kamena. Po povlačenju Talijana borci su se spustili u Klanac gdje su našli dva kamiona od kojih su jedan zapalili, a s drugog su pokušali skinuti gume, ali nisu uspjeli. Poslije su Dronjci iz Cerovca skinuli gume i odnijeli za pravljenje opanaka.¹ Osim dva ubijena, i jednog zarobljenog nije tačno utvrđen broj: ubijenih i ranjenih talijanskih vojnika. Prema nepotpunim podacima zaplijenjena je jedna puška i dva pištolja. Pušku je očekivao da dobije Milan Marčetić, koji ju je oteo od Talijana, s namjerom da je zamijeni za svoju jednometku, ali Glišo je nije dao njemu, jer je imao pušku, već drugom koji je nije imao.

U toku noći zaposjeli smo položaje na Klanu i preduzeli mjere da porušimo cestu i onesposobimo telefonsku liniju. Otišao sam u Malu Popinu i doveo starije ljude s alatom da, raskopavaju cestu. Porušili smo Kekić mostić i potporne zidove. Kod boraca je bilo veliko oduševljenje i raspoloženje za borbu. Svi smo mislili na željno očekivani odlučni obračun s¹ okupatorom. Riješili smo da ne dozvolimo prodor Talijana u pravcu Srba, želeći da ga naše snage zauzmu. Međutim, narod je strepio za svoju sudbinu, bojeći se da će Talijani primjenjivati žestoke represalije ako odbace naše snage i prodru u sela.

Između Otrića i Knina niko nije pokušao da prekine saobraćaj, pa su Talijani mogli neometano da saobraćaju željezničkom prugom i cestom. Željeznicom su već u toku noći dovukli pojačanje na Otrić, a cestom u Zrmanju. Mi smo se našli sami pred Talijanima. Bili smo iznenađeni da, se ostale čete nisu aktivirale u borbi protiv njih. Nekoliko boraca iz najbližih zaselaka iz Zrmanje došlo je da se bori zajedno s nama. Tako usamljeni nismo se osjećali prijatno. Unatoč

1 Sjećanje Jove Jovančevića iz Cerovca.

tome računali smo kad smo savladali početne teškoće ustanka savlada ćemo i ove i kad krenemo prema Zrmanji i Pribudiću pridruži će nam se svi borci kao u ustanku. U mislima sam gledao kako izbijamo pred Knin i kako Talijani bježe pred nama. S klanca smo gledali kako iz Zrmanje kreću kolone Talijana prema nama i kako su iz Knina došli željeznicom u Nadvrelo.

Sutradan je stiglo pojačanje bataljona »Gavrilo Princip«. Cijeneći važnost Zrmanjskog klanca, bataljon »Gavrilo Princip« uputio je jednu svoju četu da pomogne. S njom je došao i komandant bataljona Milojko Ćuk. Ova četa: je zajedno s našim borcima posjela položaje a upućeno je i obezbjeđenje u pravcu Vrbice i Javornika da bi spriječilo da se Talijani tim pravcem probiju u pravcu Otrića i na taj, način zaobiđu naše položaje na Zrmanjskom klanacu i zauzmu ga napadom iz pozadine.

Izjutra 5. marta Talijani su u streljačkom stroju počeli, da nastupaju u pravcu Zrmanjskog klanca. Borci naše čete sačekali su ih na položajima koje su u toku noći posjeli. Pustili smo ih do pod sami klanac. Bliže ih nismo smjeli pustiti jer bi im grmlje i mrtvi uglovi omogućili da nam dođu na jurišno odstojanje bez gubitaka, pri čemu bi njihov broj i naoružanje mogli doći više do izražaja. Vatrom iz pušaka prisilili smo ih da se malo povuku i zalegnu iza zaklona. U toku dana nekoliko puta su pokušavali da nas odbace s naših položaja. Odolili smo svim njihovim napadima čvrsto stojeći na našim položajima. Pred noć Talijani su se povukli u Zrmanju, a mi smo ostali na svojim položajima, gdje su nam omladinke i žene Male Popine i Cerovca donijele hranu. Gubici Talijana, u ovoj, borbi nisu poznati.

Ceta Rastičeva i Nadvrela držala se pasivno na Runjevici. Kad su se 5. marta razgorjele borbe na Zrmanjskom klanacu, Jakov Budimir, opredijeljen za četnike, bojeći se da ne bismo bili uvučeni u borbu, povukao je četu u Rastičevo, prema Dimićima. Kad je Mala Popina počela gorjeti, rekao je da on odavno misli da će tako proći svi koji napadnu Talijane i odmah je sve borce poslao kućama.

Talijanska komanda je shvatila da se samo jakim snagama, može probiti u pravcu Srba. Zato su dovučene jake snage pješadije i artiljerije. Ojačan artiljerijom 13. alpski bataljon 6. marta, nakon žestoke artiljerijske vatre, krenuo je u napad na Zrmanjski klanac. Glavna kolona nastupala je duž ceste, a druga se probijala preko Doljana (Prodanovići) u Dragu Sučevića u, pravcu Krstača, obilazeći položaje na Zrmanjskom klanacu. Istovremeno su i Talijani s Otrića otpočeli napad na Debelo brdo, s težnjom da se spoje sa snagama koje su nadirale iz Zrmanje. Sve je ovo činjeno da se zauzme Zrmanjski klanac i omogući prodor u Srb. Naše obezbjeđenje na Debelom brdu nije izdržalo, pa se povuklo u pravcu Cerovca. Talijani iz Zrmanje počeli su da obilaze Vijoju prijeteci da opkole naše snage na Zrmanjskom klanacu. Da bi izbjegli opkoljavanje, mi smo se sa Zrmanjskog klanca povukli na Vijoju i zajedno s borcima koji su držali položaj na Vijoju produžili povlačenje prema Mrkićima, pružajući i dalje otpor neprijatelju, koji je nastojao da spriječi naše izvlačenje. Osloncem na istočne padine Lipača, u rejonu Vrška, i zapadno od Krstača, spriječili smo prodor neprijatelja u pravcu Mrkića. Mala Popina ostala je bez odbrane i bila izložena talijanskom divljanju. S Vijoje, Debelog brda, Zrmanjskog klanca i Nadvrela neprijateljska vojska sručila se u ovo selo., opljačkala ga, a predveče i zapalila. Ubili su u selu dva starca: Isu Šujicu i Aćima Ćuka Bracu i teže izranjavali Danu Marčetića

Daneška. Sav narod iz Male Popine Talijani su natjerali pod selo i držali ga u studeni opkoljenog doik su pljačkali, a kad su zapalili selo, pustili su ljude na zgarišta da gase požar.

Krajem dama narod je počeo bježati u pravcu Mrkića i Turavca jer je očekivao dolazak novih fašista s brda. Da bi olakšali izvlačenje naroda iz Male Popine, dio naših boraca izvršio je protivna pad na Talijane na sjeverozapadnim padinama Viojle. Najprije su na njih bacili bombe Jovica Ćuk i Milan Dašin Marčetić, a potom su goneći Talijane upali u Malu Popinu da olakšaju i ubrzaju izvlačenje naroda. Prema izvještajima talijanskog 18. korpusa od 6. i 7. marta, u ovim borbama Talijani su imali sedam mrtvih i sedam ranjenih.

Ceta bataljona »Gavriilo Princip« povukla se u Veliku Popinu da pojača odbranu na Srpskom klanu, a naša četa je -ostala još dan na položajima u području Cerovca, pa se i ona povukla u Veliku Popinu. Poslije povlačenja s Viojle i Debelog brda poneki borac je otišao ikuoi, a kad je Glišo izdao naređenje da krenemo u Veliku Papinu, dio boraca nije pošao. Iz Velike Popine, gdje nismo najbolje primljeni, još ih se vratilo kući, a dio je ostao da se bori. Oni su poslije deblokade Srba većinom stupili u 2. četv bataljona »Marko Orešković«. a neki u bataljon »Bićo Kesić«.

Drugi manji dio Gli šine čete prikupio se u Koritima, spreman da spriječi prodor Talijana u pravcu Srpskog klanca-. Zbog velike hladnoće borci su se okupili u kući Milina Lukića. Ispod Sij-anovog brijega, uzvišenja -iznad kuće, isturili su 5. marta dva osmatra ča da prate pokret Talijana s Otrića. Duvala je jaka bura, pa asmatračii zaklonjeni od bure nisu na vrijeme primijetili njihovo približavanje. Videći da će Talijani iznenaditi borce u kući, na brzinu su opalili nekoliko metaka -da ih upozore na opasnost. To im je bilo dovoljno da napuste kuću, ali su i Talijani- otkrili naše prisustvo, pa su otvorili vatru -na borce koji su se izvukli iz kuće bez gubitaka. N-aikon izvlačenja sjeverno od Ugarskih korita ispod Kamenite glavice i ispod šumskog puta za Međugorje i Jelove tavane, po-sj-eli su položaje. Kad su se Talijani približili, otvorili su -na njih vatru i natjerali ih da se brz-o povuku. Naši s-u ih borci kratko vrijeme gonili, pa su se vratili prema Koritima. Talijani su kod Laćan-ovih dolina ostavili jednog mrtvog, a drugi gubici nisu utvrđeni. S Otrića ih je jedan oficir upaničene vratio nazad. Oni -su bezvoljno izašli s-a strane -iznad Otrića i padom mraka vratili se na Otrić.

Pošto su vidjeli da Mala Papina gori, borcima u Ugarskim koritima bilo je jasno da su se njihovi morali povući. Pred njih se postavilo pitanje: Sto sad? Jedni su bili za to da se ide u Veliku Popinu, a drugi na Srpski klanac Tankosiću. Preavladavali su oni koji su bili za odlazak u Veliku Popinu. Svi s-u krenuli u Veliku Popinu. Tamo su se sastali s dijelom Glišine čete, koji se sa Zrmanjskog -klanca povukao u Veliku -Popinu i -koji se nije pokolebao.

Paljenje Male Popine i naše odbacivanje sa Zrmanjskog klanca, iskoristili su reakcionarni početnički elementi. U s-tvari, -kad s-e ima u vidu odnos snaga, ne radi se o našem neuspjehu, nego štaviše o uspjehu. Nekoliko dana su Talijani bili prinuđeni da rješavaju sporedne zadatke, da, bi tek pošto su nas odbacili s položaja mogli pristupiti napadu na Srpski klanac. Naročito su bili grlati četnički elementi u Kas-aru i, Podiljuti, u Velikoj Papini i Sućevićima. Pop Cigalo (S-tojsavljević) i Dragi ja Sućević odmah su počeli agi-tovati među borcima da dalja borba, s Talijanima, vodi uništenju sela i da zbog toga -treba prekinuti borbu s njima. Onima koji prekinu borbu i stave se na stranu Talijana obećavali su

zaštitu, a ostalima koji produže borbu prijetili su paljenjem kuća i uništenjem familija. To je unijelo kolebanje među neke starije borce. Počelo je razmišljanje, inače siromašnih ljudi: »Šta ćemo kad nam kuće popale?« Nije slučajno da su toj propagandi prvi nasjedah borci najsiromašnijih sela Lukić Drage (Zmjske) i Sučevića. Oni su se vratili kućama, izuzev Ise Sučevića.

Aktivirala se i malobrojna pročetnička bratija na Otriću. Kad je Glišo uputio poziv za izlazak na položaj, skoro svi iz centra Otrića su izašli na položaj, pa i sin trgovca Đure Marčetića, talijanskog tumača i saradnika. A sada oni poručuju svojim Otrićanima da im Talijani neće ništa ako se vrate. Zene su ljudi iz zaseoka Laćani (Budimiri) ubijedili da odu po muževe u Veliku Popinu s pozivom da se vrate kako im Talijani ne bi kuće zapalili.

Sutradan poslije borbe iznad Korita, Talijani su uhapsili dva stara čovjeka u Maričićima i u Laćanima i jednog mladića, od 17 godina. Nakon saslušanja pustili su ih iz Otrića kući. Bila je to taktika da privuku mlade ljude. Mile Maričić je prozreo ovu taktiku i rekao da bježe od kuće, što su oni i učinili.

Talijani su 8. marta od Otrića preduzeli obuhvatni napad na Srpski klanac, na kome su doživjeli težak poraz i gubitke od preko 100 izbačenih iz stroja. Bijesni zbog neuspjeha na Zrmanjskom i Srpskom klancu, oni pristupaju hapšenju ljudi u otrićkim zaseocima, za koje su im njihovi četnički doušnici rekli da su partizani. Talijani su se usmjerili na Maričiće, Laćane i Korićane. Uhapsili su i pobih 13 ljudi. Interesantno je reći da su svi oni pripadali Otrićkoj grupi kada je počeo ustanak, odnosno 9. gerilskom odredu.

Za sva zlodjela Talijana, četnički orijentirana reakcija okrivila je Glišu Čuka. Radili su to planski, znajući ako odvoje narod od Gliše da će lakše moći preobraćati ljude u četnike i najzad formirati četničke jedinice. Kad nam je trebalo najveće jedinstvo, reacionari su uložili sve snage da ga razbiju. Od boraca iz Male Popine i Cerovca, koji su učestvovali u borbi na Zrmanjskom klancu, po završenim borbama na Srpskom klancu oko dvadeset je stupilo u

2. četni bataljona. »Marko Orešković«. Ostali su u maju stupili u bataljon »Bran-ko Vladušić«.

Mala Popina je prvo selo u gračačkom kotaru i tromedi Like, Bosne i Dalmacije koje je zapaljeno i dobrim dijelom izgorjelo. Glišina četa se jednodušno odazvala, pozivu da' počne borbu protiv Talijana, i dala značajan doprinos u sprečavanju Talijana da brzo prodru u Srb. Posebno treba istaći da su sela, iz kojih su bili borci te čete, izuzev Cerovca, bila najbliža željezničkoj pruzi i cesti i najugroženija, pa su se svi borci iz tih sela odazvali pozivu da krenu u borbu protiv Talijana. Borci iz Otrića bili su pod neposrednom kontrolom Talijana, ali su ipak našli načina da izađu na položaj, a borci Male Popine, Drage Lukić i Sučevića, iako u krugu od kilometar i po od Otrića u kome su Talijani, također su krenuli u borbu, ostavljajući svoje na milost i nemilost neprijatelju. Ovo je utohko značajnije kad se ima u vidu da sva sela nisu krenula njihovim putem. U našim selima izlazak na položaje i borbu s Talijanima bio je drugi ustanak. Tako su ga ljudi i shvatili. Utoko je za veću osudu aktiviranje četničkih izroda, koji su pred masovnim pokretom za borbu protiv Talijana na časak ustuknuli i koji su paljenje Male Popine i strijeljanje naših ljudi na Otriću, čemu su u potpunosti doprinijeli četnici, iskoristili za kampanju razbijanja jedinstva boraca u svim selima, zrmanjske općine. Istina, oni neće odmah uspjeti da pokrenu ljude u borbu protiv partizana, jer za to još nisu imali snage, ali će uspjeti da pasiviziraju za neko vrijeme znatan broj boraca.

Stevo Đ. Grubišić

Borbe na Srpskom klanecu marta 1942.

Na konferenciji svih komandanata i političkih komesara Štaba Grupe NOP odreda za Liku, održanoj 12. i 13. februara 1942. godine u Mekinjaru, donijeta je odluka da se napadne i zauzme Donji Lapac a odmah zatim i Srb u kome se kao posada nalazio 44. bataljon »Ornih košulja« talijanske divizije »Sassari«, jačine 320 vojnika naoružanih pješadijskim naoružanjem. Prema planu napad na Srb trebao je da počne u 2 sata 4. marta 1942. godine. Pored Osredačkog i Broćanskog voda i gračački bataljon »Gavrilo Princip«, s kojim su komandovali komandant Miloško Ouk i politički komesar Petar Kesić Bićo, dobio je zadatak od Štaba Grupe NOP odreda za Liku da u rejonu Srpskog klanca zatvori pravac koji od Otrića preko Velike Popine izvodi za Srb, onemogućiti infiltraciju neprijatelja od Otrića preko Ljubine poljane i Jelovih tavana, također ka Srbu, i od Gračaca, Glogova, Pustog polja i Maslovara s druge strane pa tako s ovih pravaca obezbijedi napadi i zauzimanje Srba.

Bataljon »Gavrilo Princip«, sa dvije čete, primivši naređenje Štaba Grupe NOP odreda (od 4. marta 1942. godine), izvršio je odmah pokret iz rejonu Brvna i u svanuće stigao na Srpski klanec. S bataljonom je došla i četa Mazinjana od 45 boraca iz zaselaka Podselo i Skadar i desetina iz Vojnović Drage s komandantom Milanom Babićem. Prva četa ovog bataljona smjestila se na Ljubinoj poljani i zatvorila prolaze koji od Otrića između Poštaka i Kamenite glavice, Kamenite glavice i Javorja, kao i kroz Korita, pokraj kuće Milina Lukića, izvođe u rejon Kurozeba i Jelovih tavana, odnosno ka klanecu. Komandir čete Ljubo Knežević s ljudstvom su za smještaj po noći koristili Bursačeve kolibe na Ljubinoj poljani obezbjeđujući se predstražama i patrolama. Druga četa, ojačana vodom Mazinjana i vodom 1. čete, zaposjela je položaj od raskrsnice šumskih puteva iznad Velikog Osoja, zapadne padine kote 930 i Debelo brdo. Komanda ove čete, s dijelom ljudstva po noći, a prilikom jakog nevremena i po danu, koristila je kuće Stojsavljevića na Klancu, zvane Šiljkapine. Vod 1. čete i jedan dio ljudstva 2. čete koristili su za smještaj cestarevu kuću i Smilje Stojsavljević, kao i dvije štale u Ljeskovoj Dragi. Broćanski vod posjeo je položaj na Maglaju, koristeći za smještaj kuće Lukića i Stojsavljevića.

Uoči napada na Srb u Velikoj Popini kod škole održan je masovni zbor na kome je, između ostalih, govorio i Milan Tankosić (došao je s grupom Srbijana). Cilj zbora bio je da se Popinska seoska četa aktivira za borbu protiv Talijana. Tankosić je govorio o oslobođenju Lapca i predstojećem napadu i oslobođenju Srba te tom prilikom, pored ostalog, rekao: »Vi htjeli ili ne borba je s Talijanima u punom jeku i ona je tu na vašem pragu i nemate više šta da čekate.« Na kraju je pala odluka da 1. Popinci prihvate tu borbu i posjednu Ljut¹ iznad zaseoka Podljut i Šuplje brdo iznad zaseoka Vrpolje. Labuski vod (komandir

¹ Na vojnoj karti Knin razmjere 1:100.000, reprodukovanoj 1949. godine, umjesto napisa Ljut pogrešno piše Crni vrh k. 890.

Ilija Labus) imao je zadatak da kontroliše pravce koji od Glogova i Gubavčevog Polja, iznad Labuskih brda, preko Pustog polja, Opaljenika, Tremušnice i kuća Lukića izvode u rejon Maglaja i dalje preko Urljaja ka Srbu za leđa naših snaga na Klancu. I ove jedinice koristile su za smještaj kuće u zaseocima ispod svojih položaja. Skoro čitavo ljudstvo, a d sam komandir Popinske seoske čete Dušan Lukić, stavilo je petokrake zvijezde na kape. Brzo oslobođenje Lapca i izgledi da će tako biti i sa Srbom (a taiko je situacija, i prikazana na zboru), uticali su na ljudstvo Popinske čete a i na pročetničke elemente i zagovornike neđiranja Talijana da se pokrenu i zauzmu položaje za borbu. Sklanjanje ljudstva po noći i za vrijeme snježnih vijavica po danu u obližnje kuće, štale i kolibe bilo je moguće jer su Talijani napad obično otpočinjali izjutra a padom mraka bi se povlačili u Otrić.

Oslobođenjem Lapca i napadom naših jedinica na Srb, Talijani su otpočeli s izviđanjem i osmatranjem (sa zemlje i iz vazduha) i privlačenjem jačih snaga na Otrić radi deblokade garnizona u Srbu. Put između Knina i Zrmanje bio je prohodan i slobodan, a između Zrmanje i Otrića trebalo je pročistiti snijeg, uglavnom u Zrmanjskom klancu koji su Talijani počeli da čiste. Talijani, koji su obezbjeđivali vojnike na čišćenju snijega i veziste koji, su opravljali telefonsku liniju, napao je 4. marta Glišo Čuk sa svojim ljudstvom. Naime, na vijest o napadu na Talijane u Srbu on je aktivirao cijelu svoju četu koja se sastojala od boraca iz Otrića, Male Popine i Cerovaoa i, s njima posjeo položaj na Zrmanjskom klancu, Vijojli i Debelom brdu, u namjeri da spriječi prodor Talijana od Knina ka Srbu. Za pojačanje ovoj četi upućena je 2. četa bataljona »Gavrilo Princip«. Četvrtoga marta kolona oko 800 Talijana, s nešto artiljerije i minobacača, krenula je iz Knina preko Zrmanje za Otrić i bila napadnuta od pomenutih jedinica koje su branile Zrmanjski klanac. Čitav dan vođena je borba i Talijani nisu uspjeli da ovladaju klancem. Borbe su, uz jaku artiljerijsku i minobacačku, vatru, nastavljane sutradan i, tek predveče Talijani su ovladali Zrmanjskim klancem i izbili u Otrić gdje je tada stigla i kolona iz Gračaca jačine oko 600 vojnika, dok se 2. četa bataljona »Gavrilo Princip« povukla, na, Srpski klanac.

Po dovlačenju jačih snaga Talijani su iz rejona Otrića počeli da upućuju jače izviđačke patrole u pravcu Ljubine poljane ka Srpskom klancu. Ova nasilna izviđanja podržavana, su jakom artiljerijskom vatrom. I kad nije vršio izviđanje, neprijatelj je nesmanjenom žestinom tukao artiljerijom položaje na kojima su se nalazile naše jedinice, a naročito na Srpskom klancu, Debelom brdu i brdu Ljut. Znajući za naše oskudne smještajne uslove, jaku hladnoću i strahovite udare bure, neprijatelj je činio, sve da nas što više iscrpi i onesposobi za borbu, a ujedno i da ispita raspored naših snaga i težište naše odbrane. Time je i narod Velike Popine držao u stelnom strahu od odmazde, jer nije bilo ni jedne kuće u ovom selu koja nije bila u dometu talijanske artiljerije. Za čitavo to vrijeme naše jedinice su napadale Srb.

Osmog marta neprijateljska artiljerija počela je da dejstvuje mnogo ranije nego što je to činila prethodnih dana i to mnogo jače naročito po položajima u rejomu Srpskog klanca, što je svim našim jedinicama, kako onim na položaju tako i onima koje su bile razmještene po, kućama, bio znak da predstoji napad. Za kratko vrijeme naši osmatrači i izvidnice izvijestili su o nastupanju neprijateljskih snaga, koje su se mogle vidjeti, golim okom s Klanca i Debelog brda, kako razvijene u strijelce još od Lukića drage s krpi jama i skijama na nogama

kreću preko Popinskog polja našim položajima. Komandant bataljona »Gavrilo Princip« Miloško Ćuk je naredio da, niko ne smije opaliti ni jedan metak dok on ne da znak za početak otvaranja vatre. Neprijatelja je trebalo pustiti što bliže našim položajima tako reći na domet bacanja ručnih bombi kako bi mu se nanijeli što veći gubici. I kad su neprijateljski prednji dijelovi prišli bliže carskoj kući, padinama Velikog osoja i Debeloga brda i počeli se približavati našim položajima, koji su na tom dijelu činili jednu potkovicu, na dati znak komandanta otpočela je borba koja je trajala sve do podne ako ne i do jedan sat. Nekoliko puta Talijani su pokušavali da se domognu naših položaja naročito na Debelom brdu, Crnom vrhu i Klancu što im nije pošlo za rukom. Naši borci svaki put su uspijevali da odbace Talijane. Negdje između podne i jedan sat preko Klanca, Debelog brda i Velikog osoja navukla se gusta magla. I dok se Stab bataljona dogovarao da s jedinicama pređe u protivnapad, od Otrića se začuo neki znak u vidu sirene i Talijani su se koristeći maglu pod pritiskom naših snaga povukli ka Otriću.

Istovremeno s frontalnim napadom prema Klancu dio talijanskih snaga, predvođenih četnicima Mirkom i Ćevicom Sučevićem, uspio je da se neopaženo provuče kroz međuprostor između Ljubine poljane i Klanca i da izbije na domak Kupirova duboko u pozadinu naših snaga na Klancu. U međuvremenu je na Srpski klanac u pomoć bataljonu »Gavrilo Princip« stigla 2. četa bataljona »Stojan Matić«. Talijani koji su napadali na Klanac već su bili razbijeni i odstupili ka Otriću, tako da ova četa nije učestvovala u borbi već je pomogla u sakupljanju plijena, odnosno ratne opreme koju su talijanski vojnici pobacali bježeći ka Otriću. Poslije podne, negdje između 14 i 15 sati, kad su naše jedinice prikupile plijen i vratile se na svoje položaje i kad je trebalo obaviti ručak, jedna patrola bataljona »Stojan Matić« sa Kurozeba je javila da se neka vojska spušta niz Dragu ka Kupirovu. Tada su borci i s Klanca primijetili da se od Jelovih tavana spušta jedna kolona, čiji su prednji dijelovi počeli da se približavaju prvom zaseoku Kupirova. U prvi mah se nije znalo o čijoj se vojsci radi. Nagađalo se ko bi mogao biti (ne misleći da je to neprijatelj), ali kad su prvi dijelovi te kolone došli do prvih kuća u Kupirovu i počeli da ih pale, odmah se znalo o kome se radi, Komandant bataljona »Gavrilo Princip« odmah je uputio dio snaga s položaja na Klancu i Velikom osoju da napadnu i razbiju ovu kolonu. I 2. četa bataljona »Stojan Matić« također je krenula u napad. Stab bataljona »Gavrilo Princip« odmah je uputio i naređenje 1. četi da postavi zasjede i spriječi izvlačenje neprijatelja preko Ljubine poljane i Međugorja prema Otriću. Čim je primijetio pokret naših snaga od Klanca ka Kupirovu, neprijatelj je plašeći se opkoljavanja brzo, počeo da se izvlači ka Jelovim tavanima i Otriću. Jedan vod, koji se nalazio u rezervi pri Štabu bataljona »Stojan Matić« u Kupirovu, otvorio je snažnu vatru s čela i još više ubrzao njegovo povlačenje. Konfiguracija zemljišta ni neprijatelju ni nama nije išla u prilog za brze pokrete i manevare. Trebalo je savladati veliku visinsku razliku od Kupirova do Jelovih tavana i to još po snijegu. Kad su naše snage došle u kontakt s neprijateljem, već je bio pao mrak. Nastala je jurnjava po Zelenim i Jelovim tavanima. Neprijateljski su vojnici bacali suvišnu ratnu opremu i povlačili se po mraku kroz šumu. U žurbi i neredu jedan broj vojnika, izgubivši vezu s glavinom koja je imala vodiče, zalutao je i izgubio se u šumi. Sutradan, 9. marta, u pretraživanju šume i hvatanju zaostalih talijanskih vojnika učestvovali su dijelovi bataljona »Gavrilo Princip«, 2. četa bataljona »Stojan Matić«, Osredački vod i vod iz re-

zerve pri Štabu bataljona »Stojan Matić«, a bilo je i omladine iz Kupirova i Kunovca koja je 9. i 10. marta pretraživala šumu i našla nešto opreme i nekoliko promrzlih Talijana. U borbama na Srpskom klancu bataljon »Gavrilo Princip« zarobio je 7 talijanskih vojnika, 3 ubio, zaplijenio 1 minobacač 81 mm s 4 mine, 1 tromblon sa sandukom tromblonskih bombi, 2 sanduka puščane municije, 2 puške, 82 čebeta, 67 šatorskih krila i drugi ratni materijal.²

Podatke o borbama za Srb i na Srpskom klancu nalazimo i u objavljenim izvještajima Komande talijanskog 18. armijskog korpusa talijanskom generalštabu. Tako se u izvještaju od 4. marta kaže da su u 6,30 jake ustaničke snage napale Srb, da se posada zabarikadirala u centru naselja i da se napad nastavlja, zatim se u drugim izvještajima tih dana javljalo da su »8. 3. 1942. godine

13. i 19. brdski bataljon, ojačani jednom baterijom, započeli operaciju deblokiranja garnizona, koja je ometana jakom mećavom i otporom ustanika, operacija se nastavlja ... Dostigavši kotu (Debelo brdo) po buri i mećavi, 13. brdski bataljon naišao je na jak otpor neprijatelja ikoji je postavio zasjedu s mnogo automatskog oružja ... bataljon se povukao na stanicu Zrmanja ... Kota 736 Tu van j (Knin), pošto je dostigao kotu 19. bataljon je bio napadnut i opkoljen od strane znatnih neprijateljskih snaga koje su došle iz Kupirova. Savladavši neprijateljski otpor, bataljon se dijelom snaga povukao na Zrmanju. Naši gubici : oficira tri ranjena, jedan nestao.³ Vojnici: jedan poginuo, 64 ranjena, 28 promrzlih, 30 nestalih ... Poshje pokušaja deblokiranja naselja 13. i 14. brdski bataljon nalazi se prikupljen na stanici Zrmanja, pošto su pretrpjeli osjetne gubitke.«⁴

Poshje neuspjeha talijanskih snaga da prodorom od Otrića deblokiraju Srb na položajima naših jedinica na Ljubinoj poljani i Klancu nastupilo je relativno zatišje i čitava aktivnost se svela na izviđačke patrole i dejstvo neprijateljske artiljerije. Na prijedlog Milana Tankosića odlučeno je da jedna grupa Popinaca od 3 do 5 ljudi ode u Prljevo, Pribudić i Plavno i da borce tamošnjih seoskih četa upozna da su seoska četa Velike Popine i narod prihvatili borbu protiv Talijana i da narod pomaže partizane u hrani i ostalim potrebama. Mišljenje Tankosića bilo je da će Srb biti brzo oslobođen i da će sve snage koje su ga napadale tada krenuti preko Otrića, Zrmanje ka Kninu, i da je zato potrebno da čete iz navedenih sela napadnu Talijane i vežu ih za sebe kako bi se što prije ostvario zamišljeni plan.

Oko 10. marta u navedena sela otišli su komandir seoske Papinske čete Dušan Lukić, komandir Podljudskog voda Ilija Stojsavljević (Ile Savičin) Panić i Milan Labus, borac iz Labuskog voda. Poshje tri dana ova delegacija se vratila, ali Dušan Lukić i Ilija Stojsavljević bez petokrakih zvijezda na kapama. Po dolasku na položaj među borce Popinske seoske čete saopštili su im i pozvali ih da odmah napuste položaji, u protivnom Talijani će artiljerijskom vatrom u prah

1 pepeo srušiti kuće svih onih za koje doznaju da su se digli protiv njih. Labus Jovelje Milan vratio se s petokrakom zvijezdom (poginuo u 2. brigadi 35. divizije kao komandir čete i član KPJ) i ispričao Tankosiću i ostalim drugovima¹ šta se sve odigralo na njihovom putu. Nai Prljevu im je Jakov Budimir izjavio da

2 Zb. V, knj. 3, dok. 105 i 113.

3 Ovaj nestali oficir zarobljen je od naših jedinica. Znao je odlično srpskohrvatski jezik. Cinično je rekao: »Prošao sam Abesiniju, Spaniju i mnoga mjesta svijeta i gdje doživih da me ovi nepismeni seljaci zarobe.«

4 Zb. tom XIII, knj. 2, str. 261, 265, 267. i 269.

ni živ ni mrtav neće s komunistima. Kada su došli kod popa Đujića i kad je ovaj vidio petokrake zvijezde na njihovim kapama, izvadio je pištolj i počeo da psuje govoreći Dušanu Lukiću i Iliji Stojsavljeviću da mu nije ni čudo za ovoga seljaka koji ide s njima da nosi petokraku zvijezdu, ali da oni kao gospoda i ljudi koji su se zakleli kralju i otadžbini nose to na svojim glavama, da je to izdaja kralja i otadžbine, da su postali nekrsti i da će on lično doći na Otrić i obavijestiti Talijane da artiljerijom pobiju i sataru u Velikoj Popini sve do mačke.

Na poziv Dušana Lukića i Ilije Stojsavljevića⁵ svi, Podljučani iz Podljudskog voda, dio Vrpoljčana i Kasarana, kao i nekoliko njih ispod brda Mile, koji su se zbog niske političke svijesti plašili represalija od strane Talijana, počeli su da napuštaju položaje i bacaju petokrake zvijezde. Na položajima je ostalo nekoliko Podljučana (kuće Maletine), grupe Vrpoljčana, Labusi i 19 boraca ispod brda Mila. Dio napuštenih položaja zaposjela je 2. četa bataljona »Stojan Matić« i još neki vodovi s teritorije Srba koji su bili pod komandom Štaba bataljona »Stojan Matić«. Neki Podljučani (Nikola Stojsavljević Guska, Branko Stojsavljević Čevićin i Iso Stojsavljević Žujamov, kasnije sva trojica opasni četnici) poslije 2 do 3 dana dolazili su na položaje koje su napustili nagovarajući, i ostale borce da ih napuste pri čemu su prijetili s Talijanima. Snabdijevanje naših jedinica s hranom na položajima na Klancu i dalje je nastavljeno od strane porodica iz Velike Popine čiji su borci ostali na položajima, a i jedan broj porodica onih koji su iz straha napustili položaje krijući su davali hranu i ostalo za potrebe boraca na položaju.

Da bi Talijani ostali bez vode na željezničkim stanicama Malovan i Zrmanja, kao i na svim stražama između tih stanica, i da bi se onemogućilo snabdijevanje lokomotiva vodom na tim stanicama, jedan vod 2. čete bataljona »Gavrilo Princip« i dio Labuskog voda s Ilijom i Gnjatijom Labusom 19. marta krenuli su s položaja na, Srpskom klancu i s Pustog polja na željezničku prugu između stanica Malovan i Cerovac te napali talijansku posadu na sisaljki (pumpa). Tom prilikom zarobili su 9 talijanskih vojnika, s čitavom opremom, a 5 ih ranili i demolirali sisaljku. Nakon akcije ljudstvo se vratilo na svoje položaje. Idućeg dana jedan vod 2. čete bataljona »Stojan Matić« sa Srpskog klanca otišao je na željezničku prugu i razrušio je tako da saobraćaj nije radio tri dana.⁶

Poslije neuspjeha da preko Klanca prodru u Srb, Talijani su u dva navrata pokušali da očiste snijeg s ceste koja od Otrića preko Popinskog polja vodi ka Klancu, ali su vatrom s položaja u rejonu Klanca u tome onemogućeni. Po tome kao i prema drugim podacima do kojih se došlo, očekivao se napad jačih neprijateljskih snaga ka Srpskom klancu radi deblokiranja garnizona u Srbu. Da bi se ojačale snage na Klancu, Štab bataljona »Marko Orešković« naredio je 21. marta svojoj 2. četi da se s Osredaka, gdje se zatekla poslije borbi s četnicima u Tiškovcu, prebaci u Kunovac. Ona je slijedećeg dana stigla u Kunovac i uspo-

⁵ Dušan Lukić je kasnije postao četnički komandant i emigrirao iz zemlje poslije rata, a Ilija Stojsavljević je poginuo kao komandir četničkog voda.

⁶ O toj akciji u izvještaju Komande talijanskog 18. armijskog korpusa od 25. marta 1942. godine zabilježeno je: »Cerovci—Malovan kod km 173 ustanici istrgli i bacili čitavo jedno šinsko polje, drugo iskrivili, osim toga presjekli sedam telegrafskih stubova na dionici Malovan Zrmanja. Pored toga ustanici napali i savladali stražu na pumpi broj 13, ali su odbijeni zahvaljujući našem otporu. Naši gubici: 5 ranjenih, 9 nestalih, prekinuta željeznička pruga, telefonska i telegrafska linija, u toku je popravka« (Zb., tom XIII, knj. 2, str. 315).

stavila vezu sa Štabom bataljona »Stojan Matić« u zaseoku Podklanac, a zatim je zauzela položaj kod zaseoka Damjanovići. Na Srpskom klanacu štabovi bataljona »Gavrilo Princip« i »Stojan Matić« podijelili su odsjeke za odbranu, precizirali zadatke jedinicama, način održavanja veze i ostalo. Položaje sa zapadne strane puta, koji vode preko Klanca za Srb, posjeo je i branio bataljon »Gavrilo Princip« i sve jedinice njemu podčinjene, a položaje s istočne strane puta bataljon »Stojan Matić«, pojačan 3. vodom Doljanske čete i s oko 100 boraca iz seoskih jedinica s teritorije Srba.

Napad od Otrića za deblokadu Srba Talijani su otpočeli 25. marta, ojačanim 151. pješadijskim pukom divizije »Sassari« uz snažnu podršku artiljerije. Glavne snage nastupale su u zahvatu puta Otrić—Klanac, s tim što je dio snaga bio usmjeren na Debelo brdo i Maglaj. Talijanima je bilo stalo da ovladaju Maglajem poslije čega bi dalje odbrana na Klancu bila nemoguća. Komandir Broćanskog vo'đa Nikola Drča (bivši trgovac, strijeljan kao izdajnik i četnik) ne obavijestivši nikoga napustio je položaj na Maglaju i Talijani su ga s lakoćom zaposjeli čime su naše jedinice na Klancu i Debelom brdu bile onemogućene za daljnji otpor. Snage u rejonu Klanca pružale su snažan otpor sve do predveče kada su Talijani ovladali Kurozebom, Srpskim klancem i Debelim brdom i time otvorili put ka Srbu. Na dostignutim položajima Talijani su zanoćili. Naše snage na Klancu razbijene su i odbačene od ceste istočno ka Jelovim tavanima i zapadno ka Krnjoj jeli. Tu su proveli čitavu noć između 25. i 26. marta u snijegu i na velikoj hladnoći bez hrane i smještaja.

Dok su glavne snage napadale u pravcu Klanca, Talijani su jednu četu s karabinjerima od Otrića preko Sučevića brda uputili u Veliku Popinu radi hvatanja naroda i obezbjeđenja lijevog boka glavnih snaga. Jedan vod ove čete nastupao je iznad sela istočnim padinama Gole mile i Ornog vrha⁷ u pravcu Gradina iznad crkve u selu. Drugi vod je išao kroz selo, a, treći vod je nastupao poljem ispod sela sve do Glavice istočno od groblja, tako da iz sela nije mogao niko pobjeći ni u brda iznad kuća ni u polje ispod kuća. Talijani su pohvatali sve muškaroe od 16 do 60 godina koji su se našli, kod, kuće i čitavu tu masu od stotinu i više muškaraca s puškama i puškomitralj ezima na gotovs odagnali na Otrić. Zene, djevojke, djeca i starci, sve što je moglo da se kreće, navalilo je golim rukama na Talijane da puste njihove oče' braću i ostale ljude koje su gonili. Lelek i kuknjava razlijevali su se Popinskim poljem miješajući se s detonacijom artiljerijskih granata na Klancu. Gušanje i rvanje s Talijanima trajalo je sve do Škundrića. Sve pohvatane Talijani su na Otriću satjerali u podrum, konobe i na tavane po kućama i tu ih držali sve dok se posada iz Srba nije izvukla na Otrić. Ova je, misleći da su to zarobljeni partizani, navalila na zatvorenike s isukanim noževima. Karabinjeri i vojnici iz posade na Otriću u ulozu »spasioca« su im objašnjavali da su svi ti ljudi nađeni kod kuća i da je to preventivna mjera da ne bi otišli kod partizana. Ovo je očit primjer da su Đujić i četnici udesili ovu radnju tvrdeći da će učiniti sve da ih Talijani ne pobiju i da ih puste kućama. Glavni tumač bio je Đuro Marčetić Vugonja, trgovac, koji je organizovao ishranu ovog ljudstva. Od svih pohvatanih ubijen je pekarski radnik Simo Jove Stojavljević (Cagalov), navodno zbog toga što ga je neka

7 Na karti pogrešno označen kao Ljut (k. 1162).

Zarobljeni talijanski vojnik.

žena iz Splita ili Drniša, gdje je radio do ustanka, optužila da je komunista. Ostali su pušteni. Pročetnički elementi koji su zamijesili ovu kašu prikazali su se kao spasitelji zatvorenog ljudstva s popom Nikolom Stojasavljevićem na čelu.

S dostignute linije Talijani su 26. marta podržani artiljerijskom i minobacačkom vatrom primorali naše snage na dalje odstupanje. Broćanski vod pošto je napustio Maglaj povukao se prema Sijanovom kraju a zatim preko Netke i Suvaje za Brotnju. Druga četa bataljona »Stojan Matić« povukla se preko Krnje jele, zaseoka Urljaja, Ajderovca i Gornje Suvaje u Suva ju, 2. četa bataljona »Gavrilo Princip«, Mazinski vod i vod 1. čete preko zaseoka Podklanac, Sijanov kraj, Urljaj i Dabašnice za Bruvno. Iako nije direktno napadana 1. četa bataljona »Gavrilo Princip«, po naređenju Štaba bataljona povukla se s Ljubine poljane preko Zavlaks i Ličkih Osredaka u Begluke gdje je prenoćila, i sutradan preko Cememice došla za Bruvno. Popinci iz sastava Popinske čete (Labuski vod i drugi koji su ostali na položajima) povukli su se dijelom u Bruvno a dijelom u Labuse. Nakon ovoga talijanske snage, koje su napadale od Otrića, ušle su toga dana u 15,30 sati u Srb i deblokirale 44. bataljon »crnih košulja« koji je skoro dva mjeseca bio blokiran. U noći između 26. i 27. marta sve talijanske snage napustile su Srb, koji su prethodno zapalile, i povukle se u Otrić paleći sela i zaseoke na putu svog izvlačenja, vodeći sa sobom i 70 svojih saradnika i doušnika iz Srba.

Prema vlastitom priznanju Talijani su u borbama na Srpskom klancu pretrpjeli gubitke od 5 poginulih, 97 ranjenih, 40 nestalih i 28 promrzlih, odnosno

ukupno 170 vojnika, i oficira izbačenih iz stroja, dok je 44. bataljon »crnih košulja« u borbama za Srb imao ukupno 79 poginulih, ranjenih i promrzlih vojnika i oficira.⁸ Naše jedinice u borbama za Srb i na Srpskom klancu imale su 8 poginulih i 45 ranjenih boraca.

Na kraju valja istaći da su jedinice, koje su obezbjeđivale napad na Srb, uspješno se nosile s jačim talijanskim snagama skoro mjesec dana pod teškim vremenskim i smještajnim uslovima, uz vrlo ograničenu ishranu i snabdijevanje s najnužnijom odjećom i, obućom. Jedinice bataljona, »Gavrilo Princip«, novo-aktivirane čete i vodovi prvi put su se uhvatili u koštac s, talijanskom vojskom, neprestano podržavanom artiljerijom i minobacačima. Iako bez iskustva u borbi s okupatorom, starije i borci nanijeli su mu ozbiljne gubitke, dok su same imale pet puta manje gubitke, što za mjesec dana intenzivnih borbi s nadmoćnijim, iskusnijim i tehnički opremljenijim neprijateljem, koji je raspolagao s teškim naoružanjem i avijacijom, predstavlja uspjeh. Ipak borbe na Srpskom klancu i bjekstvo Talijana iz Srba, podigli su, moral boraca koji su prošli prvo vatreno krštenje u borbi s Talijanima i stekli pouzdanje da se može voditi borba s neprijateljem koji je nadmoćniji u živoj sili i tehnici. Politički značaj ovih jednomjesečnih borbi je ogroman. Četnička propaganda da je talijanska vojna sila strah i trepet, da ih ne treba i ne smije se dirati i napadati i slično, narod Lapca, Srba, Velike i Male Popine svojim očima je vidio i, uvjerio se da »vojničine« te silne armije bježe niz, Popinsko polje bacajući sve sa sebe. Sve je to podiglo ugled narodnooslobodilačke borbe u očima naroda, a partizanske jedinice stekle su dragocjeno borbeno iskustvo koje im je dobro došlo u narednim okršajima s okupatorom i domaćim izdajnicima.

Stevo Grubišić

Napad na četnike u Velikoj Popini (mart-april 1942)

Ustanak 27. jula 1941. godine otvorio je novu stranicu u revolucionarnim zbivanjima, na jugu Like, pa i u Velikoj, Popini. Po završetku borbi oko Gračaca i prelaskom na držanje položaja oko sela, a posebno ponovnom okupacijom Like od strane Talijana pristalice okupatora počinju širiti i propagirati shvatanje: »Ne dirati Talijane, dalje ruke od njih. Još nije vrijeme za borbu protiv Talijana.« Oni se povezuju i tajno šuraju s okupatorima, s druge strane na svim sastancima, zborovima i mitinzima, pred narodom, od septembra 1941. do marta 1942. godine (početkom borbi na Srpskom klancu), uporno ističu i ponavljaju da nisu za saradnju s okupatorom, ali ni za borbu protiv Talijana, i to- samo zbog naroda i u interesu naroda jer da još nije vrijeme za tu borbu.

Za vrijeme borbi s Talijanima oko Srba i na Srpskom klancu podstaknuti zauzimanjem Donjeg Lapca i očekivanim oslobođenjem Srba i pokretom parti-

Bukov vrh kod Gračaca gdje su borci bataljona »Marko Orešković« zarobili 117 četnika 1942. godine.

zanskih snaga ka Popini i dalje prema Otriću, Zrmanji i Kninu, pojedinci su teška srca mjesto kraljevskih kokardi koje su nekad nosili stavljali petokrake zvijezde na kapa i stidljivo dizali stisnutu pesnicu na pozdrav. Delegacija (Dušan Lukić, Ilija Stojšavljević i Milan Labus) koja je sa Srpskog klanca poslata u neka sela Kninske krajine da obavijesti tamošnje seoske čete i narod da je Velika Popina krenula u borbu protiv Talijana, po povratku iz Dalmacije i na osnovu sadržaja razgovora, koji je tamo vodila s Jakovom Budiminom iz Prljeva i popom Momčilom Đujićem, povukla je više od polovine ljudstva iz Popinske čete s položaja na Srpskom klancu.

Po oslobođenju Srba i završetku borbi na Srpskom klancu veći broj boraca u sastavu bataljona »Gavrilo Princip«, Labuskom vodu i grupi Podmiljana i Vrpoljčana koji je ostao dosljedan u borbi protiv okupatora otišao je iz Velike Popine. Talijani su na Otriću zadržali jače snage i često artiljerijom tukli položaje naših jedinica na Srpskom klancu koje su oteozbjeđivale slobodnu teritoriju. Ovakvim stanjem u Velikoj Popini stvoreni su povoljni uslovi za četničku propagandu i za pripreme za formiranje četničke jedinice, nazvane bataljon. Četnici su počeli širiti strah da će Talijani bombardovati i paliti kuće onih koji budu otišli u partizane, kao i onih koji ih budu pomagali, stalno ističući da se može zahvaliti samo njima što Popina nije spaljena za vrijeme borbi na Srpskom klancu i što pohapšeno ljudstvo iz Popine nije strijeljano (jer su se oni na vrijeme povukli s klanca). Očito je bilo da im je cilj bio okrenuti narod protiv NOB-a i učiniti ga poslušnim prema okupatoru i od pripadnika seoske čete for-

mirati četničku jedinicu, U tom cilju oni se sve tješnje preko Jakova Budimira povezuju s popom Đujićem i preko Lakerije Jakšića iz Glogova s Danom Stani-savljevićem Cicvarom u Gračacu.

Zbog četničke aktivnosti u Velikoj Popini i pritisaka koje su vršili na pri-stalice NOP-a, Štab bataljona »Marko Orešković« odredio je jednu čet, pod komandom Milana Sijana, da upadne u Popinu, pohvata četničke rukovodioce i razoruža njihove pristalice. Ceta je 30. marta kasno u noć stigla u Popinu — jedan vod u zaselak Kasar, a jedan u Vrpolje i Podij-ut. Ovom akcijom razoru-žano je nekoliko seljaka koji su nađeni po kućama, dok se rukovodioce četničke čete Dušana Lukića, Jovu Novakovića, Manu Ribara i komandira vodova nije uspjelo uhvatiti.

Drugi upad u Veliku Popinu izvršila je 2. četa također bataljona »Marko Orešković« 15. aprila 1942. u namjeri da razoruža neke četnike i pohvata nji-hove vođe u Cerovcima. Tom prilikom četa je razoružala nekoliko seljaka i sa sobom povela Petra Mare Lukića (zvanog Prč) i Jakova Lukića, željezničara iz Cerovca, dok je u Popini uhapsila Iliju Stojasljevića Panica, lugara i odveli u Stab 3. ličkog NOP odreda i još neke s namjerom da im se objasni, linija NOB-a i ukaže na pogrešan put i izdaju četnika. Po povratku kući oni su pričah lijepo o partizanima, ali pod pritiskom drugih počeli su širiti glasove protiv njih, u čemu se naročito isticao Petar Lukić Prč. Prilikom saslušanja vanja, spomenutih četnika saznalo se da je Popina od četničkog rukovodstva bila određena za sje-dište njihovog Dinarskog puka. Ovo mjesto imalo je da služi kao polazna tačka za sve njihove akcije u gračačkom kotaru.

Nakon likvidacije četničkog puča u Bruvnu trebalo je Likvidirati četnike i u Velikoj Popini, gdje je komandir seoske čete Dušan Lukić, koji je prisustvo-vao četničkoj konferenciji u Gračacu, pristupio formiranju četničkog bataljona. Znajući za otpor na koji su i ranije nailazili prilikom pokušaja da formiraju četničku jedinicu, ovog puta su potražili pomoć sa strane: od popa Đujića, Gavre Stanojevića i drugih. Pored četnika popa Đujića, Gavre Stanojevića iz Metka i Marića iz Tiškovca, 27. aprila je iz pravca Otrića, stigla kolona četnika s jednim kamionom i četničkom zastavom i pjesmom u Veliku Popinu, zaselak Kasar, gdje se prikupilo, oko 150 do 200 četnika. Tu je bilo i svo ljudstvo Popinske seoske čete i čete Spire Lukića- -iz Cerovaca. Tu je -tada obavljeno formiranje čet-ničkog bataljona. U toku 28. aprila iz Popine su otišli četnici koji su došli sa strane kamionom. S njima na Otrić otišli su pop Nikola Stojas-vijević i još jedan broj starijih politikanata, i četničkih propagatora. Ostao je manji broj četnika popa Đujića, Marića iz Tiškovca i četnika Gavre Stanojevića. Postoji opravdana sumnja da su četnici, u Popini preko Lakerije Jakšića, koji j-e češće noću dolazio u Popinu, i preko koga j-e išla v-eza ka Cicvari i obratno, isto kao što je preko Jakova Budimira išla veza ka Đujiću i obratno, bili obaviješteni o napadu ali da nisu znali ta-čan datum napada.

Nakon formiranja bataljona četnici popa Đuj-ića, Gavre Stanojevića i Ma-rića, s dijelom čete Spire Lukića posjeli su školu i Gradinu, dok su četnici iz zaselaka Kasar i Podmi-l-a raspoređeni po kućama ispod Mila a, dijelom na istoč-nim padinama Crnog vrha. Pod-ljučaini i Vrpoljičani bih su razmješteni po ku-

ćama s jačim obezbjeđenjem na Šupljem brdu i brdu Ljut.¹ Špiro Lukić s jednim dijelom svojih četnika nalazio se u zaseoku Lukići, između Vrpolja i zaseoka Podljut.

Za napad na četnike u Velikoj Popini jedna četa bataljona »Ognjen Priča« dobila je zadatak da posjedne sjeverni dio Sučevića brda iznad zaseoka Škundić, i spriječi odstupnicu četnicima ka Otriću, dok su 1. četa bataljona »Gavrilo Princip« i jedna četa bataljona »Ognjen Priča« imale da napadnu četnike na Gradini i u školi, očiste sve zaseoke pod Milom od četnika i (ustopave vezu s četom bataljona »Ognjen Priča« na Sučevića brdu. Jedno odjeljenje s puškomitraljezom iz 1. čete bataljona »Gavrilo Princip« dobilo je zadatak da se neprimjetno provuče i posjedne rejon u polju, na mjestu zvanom Glavica, radi dejstva iza leđa po četnicima na Gradini kao i bočnog dejstva prilikom povlačenja četnika iz škole ka Otriću. Omladinska i 3. četa bataljona »Krbava« dobile su zadatak da napadnu četnike na Šupljem brdu i brdu Ljut te očiste zaselak Vrpolja od četnika, a 2. četa bataljona »Marko Orešković« napadala je Podljut. Planirano je da napad svih četa, počne jednovremeno' pred zoru 29. aprila do kojeg su vremena sve jedinice trebale da izbiju na polazne položaje za napad.

U toku približavanja naših snaga' ka položajima za napad, četnička patrola, koja se kretala, od Gradine ka Labusima, a koju je predvodio brat Spiro Lukića, otkrila je naše snage i otpočela da puca na uzbunu bježeći ka Gradini. Tako je borba počela a da neke čete nisu stigle do svojih položaja, kao na primjer četa bataljona »Ognjen Priča« koja je trebalo da, posjedne Sučevića brdo. Četnici su najjači otpor dali na Gradini i iz škole. No i pored sve upornosti u početku četnici su bili primorani da se spasavaju bjekstvom prema Otriću. Za dva sata naše jedinice su potpuno ovladale Velikom Popinom. Poginulo je 15 i zarobljeno oko 30 četnika, dok smo mi imali 4 ranjena i 2 poginula borca, od kojih je jedan bio Dušan Munižaba, član KPJ.

Od zarobljenih četnika 7 je strijeljano — 3 iz Popine i 4 sa strane, među kojima i bivši žandar Đunko iz Mogorića, četnik Gavre Stanojevića i Jojanda iz okoline Truhara, Ostali, zarobljeni, većinom zavedeni i prisilno mobihsani seljaci, pušteni su kućama. Prilikom zauzimanja Popine zaplijenjena je četnička zastava na kojoj je pisalo »Smrt komunizmu, sloboda fašizmu«. Nađen je i veliki broj letaka koje je pisao ustaški veliki' župan Sinčić. U tim lecima govorilo se o osnivanju Hrvatske grčko-istočnjačke crkve. Osim toga kod četnika su nađene legitimacije i propusnice ovjerene od strane talijanske i četničke vlasti. Nađen je i jedan letak kojim komandir Dušan Lukić poziva ostale komandire da se prijave popu Đujiću i da ih ovaj zavede kod Talijana kao četnike.

Razbijanje četnika u Velikoj Popini i njihovo' bjekstvo u žicu kod Talijana, demaskiralo je njihove vođe pred narodom da ne surađuju s Talijanima. Napadom na četnike u Velikoj Popini završena je akcija Štaba, Grupe NOP odreda za Liku na čišćenju gračackog kotara od četnika. Njihovi nepohvatani dijelovi povukli su se u šumu oko Vučipolja, u selo Grab, Gračac i Otrić a neki su pobjegli i u dalmatinsku Krpu. Što se tiče četnika iz Velike Popine većina od njih je bila prisilno mobilisana.

1 Na karti Knin, razmjere 1:100.000, izdanje Geografskog instituta Jugoslovenske armije 1949. godine, zamijenjeni su natpisi Crni vrh i Ljut. Tako iznad zaseoka Podljut, gdje pogrešno piše Crni vrh (k. 890) trebalo je da stoji natpis Ljut, a zapadno iznad Velike Popine gdje piše Ljut (k. 1162) trebalo je napisati Crni vrh kako se u narodu zove.

Uspjeh u napadu na Veliku Popinu bio bi kud i kamo veći da je četa bataljona »Ognjen Priča« uspjela da stigne na Sučevića brdo i da se nije zaglavio puškomitraljez odjeljenja koje je ubačeno u rejon Glavice, istočno od groblja. Pored toga da je izvršen temeljit pretres kuća, podruma, štala, konoba i plastova sijena ne bi se desilo da ostane nepronaden i neuhvaćen jedan broj četnika i njihovih organizatora kao što su: Jovo Novaković koji se sakrio u konobu kod svoje sestre Ma.nde u kući pokraj same štale, Nikola i Ilija (Iljtan) Stojšavljević koji su se sakrili u štalu ispod konjskih jasa, Spiro Lukić sakrio se kod svoje sestre udate u zaseoku Podljut za I sajla Stojšavljevića. Iz ovog zaseoka sakrili su se Nikica Stojšavljević Guska, Milja Stojšavljević Pajotin i Jovan Stojšavljević Milkanov. Svi su se oni dočekavši noć izvukli i pobjegli na Otrić, dok su Ilija Stojšavljević Iljtan i njegov brat Nikola Sepica u ženskom odijelu po danu pobjegli, također na, Otrić.

Glavni organizatori i nosioci četničkog pokreta u Velikoj Popini bili su: Dušan Lukić, bivši gardijski podoficir, Jovo Novaković, žandarmerijski narednik, Mane Ribar, žandarmerijski narednik, Nikola Stojšavljević Sepica, žandar, Ilija Stojšavljević Iljtan, žandar, Spiro Lukić, policajac, komandir čete Cerovčana, i Ilija Stojšavljević Lugar Panić, komandir voda. Duhovni inspirator i organizator četnika bio je pop Nikola Stojšavljević i nekoliko bivših politikanata kao što su : Milan Lukić, Dušanov otac, Maksim Lukić Zekan i Petar Lukić Prč. Od 25 žandara i policajaca iz Velike Popine svega 6 ih je bilo u partizanima i to: Đuro i Sava Skundrić, Tomica Lukić, Mile Brkljač, Đuro Stojšavljević Đurmjan i Đuro Stojšavljević Đurac. Ostali žandari bili su izraziti četnici, naročito stariji po godinama² i s većim činovima.

Treba reći da u toku napada nijedan od četničkih organizatora, starješina i kolovođa iz Velike Popine nije uhvaćen i strijeljan. Strijeljana su samo trojica mladića, običnih četnika — Mičo Stojšavljević Joveljin, Savo Stojšavljević Savelja i Dane Lukić, kovač, koji su za vrijeme hapšenja pravili ispade i psovali partizane. Osim organizatora pobjegli su, kasnije postali najokrutniji četnici u proganjanju partizanskih porodica, pljački, paljevini i ostalim nedjelima, iz zaseoka Podljut: Iso Stojšavljević Zujanov, Nikica Stojšavljević Guska, Branko Stojšavljević Cevičin, Srećko Stojšavljević Joveljin, Mileta Stojšavljević Mičkov i Milađim Stojšavljević Davidov; iz zaseoka Podmila: Milan Novaković Gojkov i Nikola Novaković Jandričin; iz zaseoka Popinski Vagan: zloglasni Jovo Novaković Joviš i Jovo Novaković Joja, poznati koljači i iz zaseoka Cerovci (Brezo-
vac): Božo Stojšavljević, zvani Sota, profesionalni koljač.

Po oslobođenju Popine 12 omladinaca iz zaseoka Podmila, koji nisu htjeli biti četnici i koji su se od njih sakrivali, prijavili su se političkom komesaru

1. čete bataljona »Gavrilo Princip« Ljubi Kneževiću s molbom da stupe u četu

1 da budu partizani. Ljubo Knežević im je oduzeo oružje a mladiće vratio nazad u selo. Ovaj potez Ljube Kneževića negativno se odrazio u selu tako da su neki

2 Sa sadašnje Mjesne zajednice Velika Popina od ukupno 219 četnika (po podacima Bogdana Stojšavljevića Majkice) oko 90 je prešlo po oslobođenju Popine na stranu partizana u jesen 1944. godine. U zemlju se poslije rata vratilo 17, poginulo za vrijeme rata 26, u zemlji umrlo 7 i u emigraciji umrlo 21. Međutim, s istog područja bila su 384 aktivna učesnika NOR-a. Od njih su 44 pala borca, 16 žrtava fašističkog terora, 33 žrtve rata a 27 je umrlo u izbjeglištvu od tifusa. Preživjela su 92 borca i 172 pozadinska radnika.

mladići otišli u bataljon »Marko Orešković«, a neki su se nekoliko mjeseci krili po spiljama i pećinama i rta njihov zahtjev autor ovog priloga došao je po noći u Veliku Popinu i odveo ih u partizane.

Akcijom na Veliku Popinu, a naročito bjekstvom Talijanima na Otrić, četnici su bili prisiljeni da pokažu pravo lice slugu okupatora tako da više nisu mogli obmanjivati narod da nisu za saradnju s talijanskim okupatorima.

Mane Breka

Bataljon »Bićo Kesić« 11 napadu na Udbinu augusta 1942.

Bataljon »Bićo Kesić« od svoga formiranja nalazio se oko Gračaca — na položajima: Resnik, Crni vrh, Kokirna i Glogovo prema Gračacu. Štitio je slobodnu teritoriju Bruvna i Mazina na kojoj se odvijao vrlo živ partijski i politički rad. Napad na Udbinu u sastavu 2. ličke brigade bio mu je prvi napad na jako utvrđeno mjesto.

Udbinu su još 1941. talijanske jedinice počele utvrđivati i pripremati za odbranu. Poslije njihovog odlaska aprila 1942. godine taj posao je nastavila ustaško-domobranska posada koja je ostavljena u Udbini, tako da je ovo mjesto pretvoreno u pravi bastion. Uslove za to pružao je i njen veoma povoljan topografsko-taktički položaj. Oko čitavog mjesta bili su iskopani rovovi za stojeći stav s bunkerima dok je ispred rovova bila postavljena neprekidna mreža od bodljikave žice. Pored toga oko čitavog mjesta bilo je posječeno drveće i uklonjeno žbunje, tako da su svi prilazi bili vidljivi i bez ikakvog zaklona. Unutar samog mjesta pojedine zgrade bile su dobro utvrđene i podešene za odbranu. naročito katolička crkva i popova kuća su zajedno sa starom turskom utvrdom Gradinom predstavljale težište odbrane. Posadu Udbine sačinjavao je jedan kombinirani bataljon domobrana, ustaša i žandara, ukupne jačine oko 300 ljudi.

U ljeto 1942. Udbina je bila opkoljena od ličkih partizanskih snaga. Vezu sa Zagrebom i Bihaćem održavala je putem aviona, koji su se spuštali sjeverno od mjesta, i koji su posadi doturali sredstva za život i borbu. Posada iz Udbine vršila je česte ispade u okolna srpska ustanička sela, palila ih, pljačkala i ubijala narod. Pored toga Udbina je otežavala manevar partizanskih jedinica u tom dijelu Like i vezivala za sebe znatne snage. Zbog svega toga postojali su i vojni i politički razlozi da se Udbina napadne i zauzme, a njena posada likvidira ili prisili na predaju. Taj zadatak povjeren je tek formiranoj 2. ličkoj partizanskoj brigadi, kojoj je to ujedno bio i prvi borbeni zadatak. Zapovijest za napad na Udbinu izdao je Štab 1. operativne zone Hrvatske.

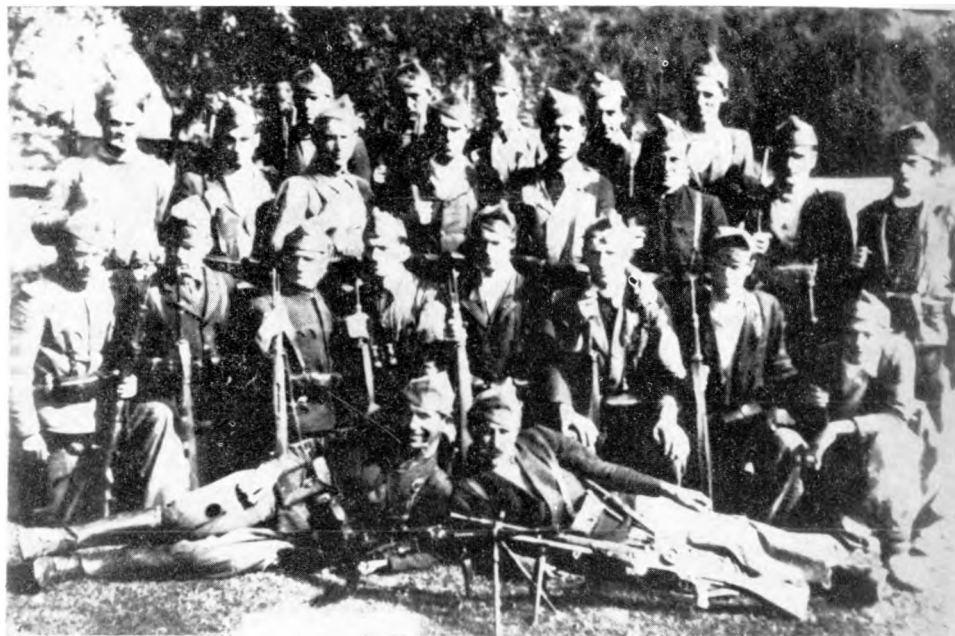
Pored njena tri formacijska bataljona: »Stojan Matić«, »Ognjen Priča« i »Mićo Radaković«,¹ brigada je za napad bila ojačana bataljonom »Bićo Kesić« iz 3. ličkog partizanskog odreda i bataljonom »Velebit« iz 1. ličkog partizanskog odreda, vodom tenkova i baterijom topova. Stab brigade je imao podatak da se na Udbini nalazi oko 400 neprijateljskih vojnika, da su dugom opsadom prilično demoralisani i da će ih lako savladati, što govori da je neprijatelj, potcijenjen. Planom napada bilo je predviđeno da se koncentričnim napadom sa svih strana u toku noći Udbina zauzme. Za uspjeh napada mnogo se očekivalo od iznenađenja. Napad je trebao da počne 21. augusta u 24 sata. Do toga su vremena svi bataljoni imali neopaženo izbiti na jurišni položaj za napad. Prema zapovijesti Štaba brigade bataljon »Bićo Kesić« dobio je zadatak da od Ondića napada u zahvatu ceste Ploča—Udbina i da na tom pravcu što prije prodre u mjesto i ovlada kućama porodica Zdunić i Viani.

Bataljon »Bićo Kesić«, pod komandom Mane Breke, komandanta i Branka Desnice, političkog komesara, poslije marša od Gračaca stigao je uveče 19. augusta u Ondić, južno od Udbine. U toku slijedećeg dana u bataljonu su vršene pripreme za predstojeći napad. Budući da je bataljon od njegovog formiranja prvi put trebao da učestvuje u napadu u sastavu više jedinice i na jako utvrđeno mjesto, to su i pripreme, kako boraca tako i rukovođilaca, bile temeljne i intenzivne. Pored ostalog, Stab bataljona je s komandirima vodova i četa izvršio izviđanje Udbine i na zemljištu dao im detaljne i konkretne zadatke. Određeni su pravci napada za sve jedinice kao i način zauzimanja pojedinih utvrđenih objekata.

Uveče 21. augusta bataljon »Bićo Kesić« je iz Ondića krenuo prema Udbini nešto ranije nego inače, kako bi na vrijeme stigao na određeni položaj za napad. Kako je noć zbog mjesečine bila vrlo vidna, to su čete da ne bi bile primijećene, za podilaženja koristile zemljišne neravnine, jaruge, potoke, živice, ograde i slično. One su neopaženo do 24 sata u najvećem redu i tišini izbile na polazne položaje za napad. Neprijatelj je doznao za napad i budno ga očekivao u rovovima. Tako je izostalo iznenađenje od koga se mnogo očekivalo. Zbog zakašnjenja pojedinih bataljona, nije počeo u određeno vrijeme i jednovremeno. Neki bataljoni su zakasnili po čitav sat. Time je izostala i silina prvog udara.

U napad su prvi prešli bataljoni »Bićo Kesić« i »Ognjen Priča«. Grupe bataljona »Bićo Kesić« za pravljenje prolaza u žičanoj prepreci uspjele su djelimično da izvrše zadatak. Broj napravljenih prolaza bio je nepovoljan pa je bataljon priručnim sredstvima uspio da savlada žičanu prepreku i da pređe na silovit juriš, ovlada prvom linijom rovova, djelimično se uklinio u drugu liniju i zauzeo isturene kuće. Ustaše su dale vrlo žestok otpor i, snažnom i dobro organizovanom vatrom zaustavile dalji prodor bataljona. Nakon toga ustaše su pokušale da protivnapadom izbace bataljon i uspostave prvobitni sistem odbrane, ali je on u žestokoj borbi uspio da zadrži osvojene položaje. I na pravcima napada ostalih bataljona vođene su ogorčene borbe. Sva nastojanja da se prodre u Udbinu, zbog žilave odbrane neprijatelja, ostala su bez rezultata. Ipak najznačajniji uspjeh postigao je bataljon »Stojan Matić« koji je zauzeo Gradinu i popov stan. Nakon toga komandant posade na Udbini Stanko Spoljarić izvršio je samoubistvo smatrajući da će poslije gubitka Gradine pasti i Udbina. Međutim, umjesto da je produžio s napadom u unutrašnjost mjesta, bataljon »Stojan

1 Njen četvrti Udarni bataljon još nije bio stigao u sastav brigade.

Vrebac 1942. Borci 1. čete bataljona »Bićo Kesić«.

Matić« je zastao što je neprijatelj- iskoristio i protivnapadom ga izbacio s Gradine i uspostavio sistem odbrane. Bilo je očekivati da će Štab 2. brigade iskoristiti uspjeh bataljona »Stojan Matić« i intervenisati svojom rezervom, **ah** zbog slabih i sporih veza, kao i zbog toga što brigadna rezerva -nije bila postavljena na pravcu napada spomenutog bataljona, to je izostala i njena intervencija. Kako napad nije uspio, a već je počelo da sviće, Štab brigade je naredio bataljoni-ma da se povuku na položaje na kojima će moći da se održe u toku dana. Povlačenje j-e bilo slabo organizovano pa su u -toku -njega naši bataljoni **pre-**trpjeli teške gubitke. Međutim, kako do bataljona »Bićo Kesić« nisu uspjeh **stići** kuriri s naređenjem za povlačenje, bataljon je čitavog dana ostao na **zauzetim** položajima. U toku dana neprijatelj je bezbroj puta pokušao da protivnapadom izbací bataljon s osvojenih položaja, ali u tom-e nije uspio. Borci i starješine držali -su se herojski i uspješno odbijali sve juriše ustaša.

Kako se ni u toku dana kuriri brigade nisu mogli probiti do **Štaba** bataljona, to je on samoinicijativno izdavao naređenja potčinjenim četama. **Cete** su čvrsto držale zauzete položaje, ali Štab bataljona zbog nedolaska **kurira-** od Štaba brigade i neobaviještenosti o stvarnom stanju na položaju nije **znao** pravo stanje kod ostalih bataljona. Oko **16** sati toga dana naišla su dva **ustaška** aviona koji su žestoko bombardovali i mitraljirali položaje bataljona **kako** bi **pomogli** protivnapad ustaša- s Udbine. Međutim, bataljon je junački **izdržao** ovo bombardovanje i uspješno odbio protivnapad ustaša.

2 Prema sačuvanim dokumentima napad na Udbinu je ponovljen u toku noći između 22. i 23. augusta pa kad ni ovaj napad nije uspio jedinice su povučene u obližnja sela (prim. red.).

Navečer 22. augusta bataljon je dobio naređenje za povlačenje nakon čega se u najvećem redu i pod zaštitom vlastite vatre povukao u Ondić.² U toku napada bataljon je pretrpio gubitke — 24 poginula i 23 ranjena borca i starješine, što su bili vrlo veliki gubici. Među poginulim bio je komandir čete Bogdan Dukić, zatim Milan Lisica i dva vodna delegata, a među teško ranjenima komandir čete Dušan Herceg i Milan Tojaga, koji se sam izvukao iz borbe kroz žičanu prepreku a kasnije umro u bolnici u Dobroselu. Gubici neprijatelja bili su minimalni u odnosu na naše gubitke.

Neuspjeh na Udbini, prije svega, može se pripisati slaboj obavještajnoj službi i islaiboj dii pogrešnoj procjeni situacije, potcjenjivanju neprijatelja, sporij i slabiji vezi, neostvarenom iznenađenju, nedostatku, težeg naoružanja, i drugom. Na kraju nameće se zaključak — tada za napad na Udbinu nije trebalo angažovati tek formiranu i neiskusnu brigadu. I pored toga što je bataljon »Bićo Kesić« pretrpio velike gubitke u boračkom i starješinskom kadru, i što je jedan broj boraca i starješina zbog iscrpljenosti upućen na ambulantno liječenje, on je d dalje zadržao svoju visoku borbenu vrijednost.

Iz Ondića bataljon je 23. augusta krenuo prema Gračacu i zauzeo ranije položaje oko ovog mjesta — na Resniku, Crnom vrhu i Glogovu. S tih položaja on je uspješno odbijao ispade četnika, Talijana i ustaša prema slobodnoj teritoriji. Na tim položajima bataljon je ostao sve do odlaska u sastav 3. ličke brigade (9. hrvatska) u koju je ušao 19. septembra 1942. godine na području gospićkog kotara.

Mane Breka

Napad bataljona »Bićo Kesić« na komandu četničkog puka »Vožd Karađorđe« u Dojićima kod Gračaca 23/24. oktobra 1942. godine

Po direktivi Momčila Đujića, komandanta četničkih vojnih jedinica na širem području Knina, 12. aprila 1942. godine počelo je na području gračačkog kotara formiranje četničkog puka »Vožd Karađorđe« sastava tri bataljona od kojih je jedan trebao da se zove udarni. Međutim, uspjelo se formirati samo sedam četa. Komanda puka smjestila se u selu, Dojićima kod Gračaca. Odatle je puk vršio napade na obližnja ustanička sela samostalno te u sastavu Talijana ili ustaških jedinica. Pored toga jedinice puka držale su položaje oko Gračaca u Vočipolju, Kokimi, Podkokimi i na Crnome vrhu te na taj, način obezbjeđivali Talijane u garnizonu Gračac. Čestim upadima u okolna partizanska sela zlostavljali su partizanske porodice, tukli žene, djecu i iznemogle koji nisu mogli da se sklonu ispred njihovog zulumata. Zloglasne trojke dobro su poznate partizanskim porodicama u okolini Gračaca.

Bruvno 1942. Grupa boraca bataljona »Bićo Kesić« s komandantom Manom Breka i političkim komesarom Brankom Desnica.

Razvoj vojno-političke situacije u Lid u jesen 1942. nametnuo je potrebu da se četnički puk »Vožd Karadorde« napadne i razbije. Taj zadatak dobila je 3. lička brigada 6. ličke divizije, koja je u dotadašnjim borbama protiv četnika u Raduču i ustaša u Rib-niiku postigla značajne uspjehe. Poslije izvršenog marša iz rejonu Gornje i Donje Ploče brigada se prikupila u Bruvnu 23. oktobra. Na^ kon obavljenog izviđanja okoline Gračaca i rasporeda četničkih jedinica štab brigade je odredio zadatke batalj onima. Za napad i likvidaciju Komande puka »Vožd Karadorde« s prištapskim jedinicama u Dojićima određen je 2. bataljon »Bićo Kesić« 3. ličke brigade, dok su ostala tri bataljona vršila napad na četničke položaje oko Gračaca : Kokirnu, Podkokirnu, Omi vrh i Gradinu. U Dojićima pored komande puka »Vožd Karadorde« nalazila su se skladišta odjeće, obuće, municije i hrane kao i dvije četničke čete od po 75 ljudi, odnosno ukupno oko 160 četnika. Cete su bile raspoređene po seoskim kućama, koje su bile pogodne za odbranu jer su gotovo sve bile zidane od kamena. Cete su jakim patrolama i stražama obezbjeđivale komandu svoga puka.

Poslije dobijenog zadatka za napad, Štab bataljona »Bićo Kesić« održao je sastanak s komandama četa i borcima na kome ih je upoznao s dobijenim zadatkom i postupcima u toku napada. U prvi sumrak 23. oktobra bataljon je krenuo iz Tupaia kozjom stazom uz Resnik. Uspon je bio vrlo težak i naporan za bataljon opterećen priličnim količinama municije i naoružanja iako se s komorom i dijelom nepotrebnog bio rasteretio. Cesto puta iz kolone čula su se negodovanja i dobacivanja od strane nekih boraca da neko mora platiti njihov

znoj. i penjanje uz Resnik, dok su drugi odgovarali da -to nema ko drugi nego komandant četničkog puka »Vožd Karađorđe« — Točan Cicvara, čije je pravo ime bilo Todor Stanisavljević. Po izlasku na plato Resnika štab bataljona je dao mali predah i izdao dopunska naređenja četama. Torn prilikom određena je jurišna grupa od 10 boraca s ručnim bombama za zauzimanje zgrade u kojoj se nalazila komanda puka »Vožd Karađorđe«. Komandir ove grupe bio je desetar Momir Rakić, koji je dobio zadatak da ubaci bombu u zgradu u kojoj se nalazila Komanda četničkog puka. Određeni su i signalni. znaci s kojima su čete trebale da obavijeste štab bataljona da su stigle na određene položaje za napad i da su četnici potpuno opkoljeni.

Nakon izdatih dopunskih naređenja i uputstava, bataljon je počeo da se spušta niz vrlo strmi Resnik i u najvećoj tišini prešao željezničku prugu Lovinac—Gračac. Po prelasku pruge sačekala su nas dva vodiča. Štabu bataljona je bilo sumnjivo da će nas otkriti Talijani i četnici, koji su se nalazili u neposrednoj blizini. Vodiči su nas uvjerava/li da, nema opasnosti i da će nas neopaženo i sigurno dovesti na određeno mjesto. Kroz razgovor s njima stekao se utisak da su i oni imali neke neraščišćene račune s četnicima. Otpočeo je zatim pokret bataljona od željezničke pruge, uglavnom uz neposrednu blizinu Talijana i četnika ali u najvećoj tišini do podnožja Velebita. Marš je nastavljen padinama Velebita prema Dojčićima. Kada srno se ponovo približili željezničkoj, pruzi, primijećen je pokret talijanske ili četničke patrole od oko, 20 vojnika koja je obilazila prugu od Cerovačkog tunela prema željezničkoj stanici Gračac. Bataljon je zastao i kada se štab bataljona uvjerio da je patrola prošla prema željezničkoj stanici Gračac, produžio je pokret i spustio se u gračačke luke u neposrednoj blizini talijanskog garnizona u Gračacu, dok je dio četničkih i talijanskih snaga ostao iza nas na pruzi Gračac—Zrmanja. S obzirom na mogućnost da bude otkriven zbog brisanog prostora i u želji da neopaženo stigne u Dojčice, štab bataljona je naredio da se za dalji pokret koriste neravnine do tog sela da ih ne bi opkolili četnici, u čemu se u potpunosti uspjelo.

štab bataljona »Bićo Kesić«, jurišna grupa i kuriri s vodičima približili su se zgradi u kojoj se nalazila Komanda četničkog puka »Vožd Karađorđe« na toliko odstojanje da se u nju mogla ubaciti ručna bomba. Ubrzo stigao je ugovoreni znak od štaba brigade da su i ostale četničke snage opkoljene. Kao što je bilo određeno, u 2 sata poslije ponoći trebalo je da. Štab bataljona »Bićo Kesić« dade znak za početak napada. Međutim, kako je 1. bataljon naše brigade bio ranije 2 do 4 minute otkriven od četnika ujedno je to bio i znak za početak napada. Komandir jurišne grupe Momir Rakić ubacio je dvije ručne bombe u zgradu u kojoj se nalazila komanda četničkog puka i tom prilikom i sam bio lakše ranjen. Čuvši prasak bombi, čete su odmah krenule na juriš. Potpuno iznenađeni četnici su uspjeli da iz puškomitraljeza opale nekoliko rafala i bace poneku ručnu bombu. Zahvaćeni panikom počeli su da bježe na sve strane i traže spas, ali su bili gotovo svi pohvatani i zarobljeni. Četnici su bili strašno uspaničeni i zaplašeni naročito kad su saznali da im je komandant 1. bataljona Dane Ciovara teško ranjen i da je izvršio samoubistvo. U Dojčićima zaplijenjeno je sve što su četnici imali: oružje, odjeća, obuća i hrana.

Čim je presitala borba u Dojčićima, Talijani su iz Gračaca otvorili snažnu vatru iz artiljerije, ali su njihove granate visoko, iznad nas preletjele prema Vučipolju. Istovremeno oni, su otvorili vatru i iz sveg automatskog oružja, što nije imalo nikakvog uticaja na rad bataljona i njegovih jedinica, već je to čak

bilo i smiješno. Čim su čete sakupile zaplijenjeni materijal i oružje, pristupile su njegovoj evakuaciji kap i zarobljenih četnika koji su angažirani za iznošenje spomenutog plijena. Iz Dojića bataljon je preko Kokirne krenuo u pravcu Glogova. Pri prolasku pored jedne seljačke štale borci su začuli drhtavi ljudski glas. Vodni delegat Nikola Rakić i puškomitraJezac Bude Gnjatović iz kolone su otišli u štalu i vrlo brzo iz nje doveli kaluđera Savatijai Mažibradu, zamjenika komandanta četničke Dinarske divizije popa Momčila Đujića i povelih zajedno s ostalim zarobljenim četnicima. Za vrijeme pokreta s položaja u rejonu Kokirne sačekala nas je četnička zasjeda, koja je vrlo brzo razbijena. Tom prilikom zarobljeno je još 7 četnika, koji su priključeni ostalim zarobljenicima. U svanuće 24. oktobra bataljon je sa zarobljenicima izbio u zaselak Petroviće odakle je poslije kraćeg odmora produžio ka Tupalama.

Značajnu pobjedu nad četnicima tom prilikom u rejonu Gračaca izvojevali su i ostali bataljoni: 3. ličke brigade. Međutim, neosporno najznačajniji uspjeh postigao je bataljon »Biće Kesić«, koji je sam razbio komandu četničkog puka, zarobio 110 četnika i 8 žena iz Kola srpskih sestara, ubio 10 četnika među kojima je teško ranjeni komandant 1. bataljona puka »Vožd Karadorde« Dane Cicvara izvršio samou bist vo. Bataljon je zaplijenio i 150 pušaka raznih kalibara, oko 25.000 metaka, 2.000 bombi i mnogo ostalog materijala. Od boraca iz bataljona samo je lakše ranjen komandir jurišne grupe Mamiir Rakić.

Durađ Blanuša Brko

Udarne grupe na području gračackog kotara (1941-1945)

Uporedno s razvojem NOB-a, razvijale su se i udarne grupe, te naše male vojničke ili paluvojničke jedinice. Budući da su tokom NOR-a na području kotara Gračac djelovale razne udarne grupe, kako one koje je osnivaio Kotarski komitet Partije u zajednici s Kotarskim komitetom SKOJ-a i NOO-ima, tako i one koje su osnivale komande mjesta, komande područja, pa i partizanske jedinice. Mi ćemo se pozabaviti udarnim grupama koje su osnivali kotarski komiteti Partije i SKOJ-a. kao i NOO-i. Iako sačuvana arhivska građa nije obimna, ipak ona uz sjećanja učesnika daje mogućnost da se nešto konkretno je kaže o podvizima, akcijama i herojstvu ovih grupa u borbi protiv fašističkog okupatora u toku NOR-a, a posebno u borbi protiv izdajica svogai naroda, i slugu okupatora — ustaša i četnika, čiji broj nije bio mali na pomenutom području. Među izdajnicima bio je nemali broj koljača i ubica koji su nanijeli mnogo zla vlastitom narodu.

Iako su ustaše izvršile velike zločine nad srpskim stanovništvom, udarne grupe su od početka 1942. pa kroz cijeli rat, izuzimajući Lovinac, Kik i Ploču koji su pripadali gospićkom kotaru sve do proljeća. 1943. godine, pretežno vodile

borbu s četnicima — tim ogavnim fašističkim sluganima, koji su uvijek bili prethodnica okupatoru) prilikom raznih ofanziva. Oni su pored toga povremeno upadali na oslobođeni i poluoslobođeni teritorij, ubijah partijske i omladinske rukovodioce, članove KP, skojevce, članove NOO-a, kurire i istaknute građane i tako se svojim nedjelima dodvoravali okupatoru.

Pored oružane borbe protiv neprijatelja, udarne grupe su vršile stražarsku i kurirsku službu kod NOO-a, služile kao vodiči; vojnim jedinicama, rušile komunikacije i objekte koji su služili neprijatelju, osiguravale sjetvu i žetvu, sklancijale pokretnu imovinu ispred neprijatelja, ubacivale propagandni materijal u neprijateljske garnizone, hvatale dezertere, vodile borbu protiv pete kolone, vršile obavještajnu službu i drugo.

Udarne grupe su bile u osnovi sastavljene od članova KP i SKOJ-a, odbornika NOO-a i od boraca koji, su u tom imali veće borbeno iskustvo, posebno onih koji su nakon ozdravljenja poslije ranjavanja ostajali na dužnostima u pozadini. Većinom su brojale od 6 do 8 boraca, a nekad, prema potrebi, i više. Njihovo nastajanje datira od jeseni 1941. godine. One od tada a ponegdje i prije, upadaju u neprijateljska uporišta, uznemiravaju u ga i unose strah i paniku u neprijateljske redove. Tako su koncem augusta 1941. tri udarne grupe sastavljene od po 5 boraca iz Gubavčevopoljskog voda, pod rukovodstvom autora, napale ustaše na **Cekinovcu** više Gračaca i dvojicu ubile a nekoliko ranile. Početkom decembra 1941. grupa boraca, koju su sačinjavali: Dušan Gnjatović, Rade Dukić i Milan Mandić Minjaš iz Tupalsko-vodenglavskog voda i Tome Ostoić, Dušan Canković i Stevo Agbaba **Cevina** iz Tominga j -L j ubo **vića**, pod rukovodstvom Dušana Gnjatovića upala je u toku jedne noći na željezničku stanicu Gračac, uhvatila i izvela pet ustaških agenata-željezničara i likvidirala ih u Resniku. Bila je to veoma dobro smišljena, organizirana i planski izvedena akcija. Prilikom povratka za Tupaie, grupa je iste noći na Rastovića mostu likvidirala talijanskog stražara a da to nitko nije primijetio niti otkrio. Ni sami Talijani nisu mogli utvrditi kako je poginuo njihov stražar, niti kako su likvidirani njihovi agenti zbog čega nisu ni poduzimali neke represalije nad stanovništvom okolnih sela kao što su to obično radili. Početkom 1942. udarna grupa iz Rujišta, u suradnji s aktivistima NOP-a iz Dalmacije, likvidirala je katoličkog popa iz Nunića, koji je bio ustaško-talijanski agent, dok je zрманjska udarna grupa u proljeće 1942. **likvidirala** izdajnike Pericu Aliju, iz Prevjesa i Savu Babica, **iz** Mokrog Polja.

Nakon četničkog puča u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip« polovicom 1942. godine Kotarski komitet KPH za Gračac organizira udarnu grupu na čelu s Milanom Krajnovićem iz Bruvna u kojoj su bila dvojica Dukića Nikica Jovin, Dukić Nikica Pajin i Dautović Đuro. Grupa je formirana radi praćenja četnika koji su upadali na slobodnu teritoriju.

Početkom 1943. udarne grupe počinju da organiziranije djeluju i da uspješnije izvode oružane akcije protiv neprijatelja. U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi 1943. udarna grupa iz Gubavčeva Polja, sa mnom na čelu, uspjela je odbiti vučipoljske i gračačke četnike, koji su, kada su Talijani došli do Bruvna, imali namjeru da prodru u Gubavčevo Polje radi pljačke i ubijanja nevog stanovništva. Grupa ih je sačekala, pustila na blisko odstojanje, a zatim iznenada otvorila pušcanu vatru: 4 četnika su ubijena a nekoliko ih je ranjeno nakon čega se banda razbježala. U toku cijele neprijateljske of anzi ve četnici više nisu ni pokušali da dođu u ovo selo. Druga udarna grupa, također u četvrtoj neprijatelj-

skoj ofanzivi. sačekala je četničku bandu kod Gornjih Kijana i natjerala je u bijeg. Tom prilikom četnici su ostavili iza sebe 4 francuske puške i sanduk municije.

Kotarski komitet KPH za Gračac, ocjenjujući važnost udarnih grupa, zatražio je 5. februara 1943. preko OK KPH za Liku od Komande 2. ličkog područja 30 pušaka radi naoružanja udarnih grupa. Pet dana kasnije on je obavijestio OK da su »dobivene svega 4 puške, a, za primitak ostalih pušaka šalju se provjereni ljudi iz Klapavica i Gubavčevog Polja koji će primiti ostale puške«.¹

Nakon sloma četvrtne neprijateljske of anzi ve, početkom marta 1943. godine, pošto su Talijani napustili Gračac a iza njih i četnici, koji su se povukli prema Vočipolju i Otriću, udarna grupa na čelu s Milom Petrovićem, omladinskim rukovodiocem, sačekala je četnike između Graba i Vučipolja i na njih otvorila vatru iz pušaka. Četnici su se razbježali i na cesti ostavili četvoro volovskih kola natovarenih raznim materijalom i namirnicama. Grupa je kola s volovima vratila u Podkokirnu, ostavila ih, a stvari i volove p regnala u Guhavčevo Polje. Druga udarnai grupa je na istom pravcu sačekala četnike i ubila četnika Lazu Vukohća, lugara. Ostali četnici pobjegli su u Velebit.

Poslije napada na Kotarski komitet KPH za Gračac 19. marta 1943. kada su se povlačili prema Gračacu, četnici su opljačkali stoku od seljaka. Dvojica članova KP koji su pripadali udarnoj grupi iz Bruvna iz blizine su zapucali na četnike nakon čega su se ovi razbježali a opljačkanu stoku ostavili.²

Tokom septembra 1943. udarne grupe i partizanski stražari ubili su 14 neprijateljskih vojnika, među kojima 4 četnika. U tom vremenu kritikovan je Općinski komitet KPH Mazin što nije bolje organizirao udarne grupe u borbi protiv neprijatelja, budući da su 23 naoružana borca bila u grupama.³

Kotarski komitet Partije, zajedno s Kotarskim komitetom SKOJ-a i Kotarskim NOO-om za Gračac, planirao je zadatke udarnim grupama i to u detalje. Tako je planom rada KK KPH za, Gračac od 10. decembra 1943. do 10. januara 1944. godine, pored ostalog, bilo predviđeno da u navedenom periodu treba »istrijebiti 20 neprijateljskih vojnika i izvršiti 12 akcija na neprijatelje, 5 akcija na rušenju, cesta, i postaviti 60 zasjeda od strane borbenih grupa«. Nakon spomenutog vremena Kotarski komitet je obavijestio OK za Liku da je »od strane partizanskih straža i borbenih grupa izvršeno 13 akcija, postavljeno 13 zasjeda i ubijeno 13 neprijateljskih vojnika, 15 ranjeno, a zarobljeno 4, uhvaćeno 5 četnika i izvršeno 9 akcija na, rušenju cesta«/* U martu, 1944. godine borbene grupe postavile su 15 zasjeda i ubile 5 i zarobile 5 neprijateljskih vojnika, dok su zaplijenile 3 puške i 60 metaka, uz vlastite gubitke od 1 poginulog i, 1 ranjenog borca. U prvoj polovini aprila 1944. godine, kaže se u izvještaju Kotarskog komiteta, da je jedan skojevac kojega su zрманjski četnici bili zarobili uspio da pobjegne i da donese puškomitraljez s 300 metaka. Skojevac se priključio Otričkoj udarnoj grupi koja je ubila 1 četnika i odbila 2 četnička napada na selo, dok su ostale grupe izvršile 8 akcija, a udarna grupa u Lovincu uhvatila je 1 dezertera u šumi.«⁵

1 AIHRPH, KP-231/167 i 231/174.

2 AIHRPH, KP-232—239.

3 AIHRPH, KP-236/677.

4 AIHRPH, KP-246/1426.

5 AIHRPH, KP-246/1450.

Kotarski komitet KPH za Gračac 20. aprila 1944. izvjestio je OK za Liku, pored ostalog, da se na njegovu terenu nalazi »u pokretu 12 borbenih grupa u jačini svaka 6—8 ljudi među kojima ima i skojevaca. Naše borbene grupe raspolažu s 2 puškomitraljeza, tj. grupa u Otriću i u gračačkoj općini, dok su ostale naoružane puškama i bombama«. Važno je istaći da su se udarne grupe tokom ljeta brojčano povećale tako da su u jesen 1944. brojile oko 150 boraca, a bile su naoružane sli puškomitraljeza, 1 protuavionskim mitraljezom, oko 30 automata, puškama i bombama.⁶ U izvještaju se dalje konstatira: »U općini Lovinac uz pomoć partizanske straže izvršene su 3 zasjede protiv dezertera koji su se odmetnuli u šumu i ometaju rad. Takav je 1 dezertar ubijen.« U tom vremenu u općini Gračac izvršeno je nekoliko akcija. Jedna grupa i partizanska straža ubile su 2 četnika i 1 uhvatile, a zaplijenile 2 puške. Ostale grupe služile su kao vođići vojnim jedinicama koje su vršile akcije na četnike oko Gračaca. U Otriću je jedna grupa izvršila nekoliko akcija, likvidirala 2 špijuna i osiguravala prolaz za Dalmaciju našim kuririma i terenskim radnicima.⁷

Tokom maja 1944. borbene grupe su ubile 20 neprijateljskih vojnika i 15 ranile, zaplijenile 1 puškomitraljez i 3 sanduka municije i otele 50 glava opljačkane sitne stoke od neprijatelja, dok su same imale gubitke od 4 poginula i 3 zarobljena borca.⁸ U vremenu od 10. juna do 26. augusta 1944. udarne grupe su izvele 23 akcije, djelomično u gračačkoj a većim dijelom u zрманjskoj općini. One su pomoću nagaznih mina, koje su dobile od vojnih jedinica, uništile 17 neprijateljevih kamiona i 2 tenka. Ubile su 46 neprijateljskih vojnika i 53 ranile. Među ubijenim bili su 1 njemački oficir i 1 podoficir. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez »šarac« s 450 metaka, nekoliko automata i vojničkih pušaka, veća količina vojničke opreme, 10.000 kuna, 5 konja s troja kola. Pored navedenog grupe su otele od neprijatelja 110 ovaca, 10 konja, 8 komada goveda koju je stoku neprijatelj bio opljačkao. Grupe su prekinule telefonsku liniju na dva mjesta u dužini od 15 metara.⁹ Tokom proljeća i ljeta te godine uhvaćeno je od strane udarnih grupa 66 dezertera, koji su samovoljno napustili svoje jedinice, i vraćeno natrag u jedinice.¹⁰

Cerovačka udarna grupa aktivno je djelovala u borbi protiv četnika i njemačkih trupova koji su upadali u oslobođena sela. Grupa je izvodila i diverzantske akcije na komunikacijama koje je koristio neprijatelj od Gračaca prema Kninu i obratno. Komandir grupe bio je Gojko Kuikić, a politički komesar Ilija Mrkić. Pored njih grupu su sačinjavali: DMITAR Prodanović, Dušan Mrkić, Milan Dronjak Đujin, Ilija Dronjak, Đuro Kukić i drugi. S grupom su često puta išli u akcije Stanko Kukić i Stevo Dronjak, partizanski obavještajci, koji su usmjeravali njen rad na određene akcije. U borbenim akcijama grupe učestvovali su i odbornici NOO-a te omladinci: Milan Dronjak, Dušan Prodanović, Gojko i Dušan Mandić i Mićan Prodanović, pa i ostali ljudi koji su bili sposobni za borbu, kao: Nikola Dronjak, Obrad Kukić i Sava Mrkić — svi iz Cerovca. Iz Zrmanje ovoj grupi pripadali su Perica Prodanović i Nikola Sučević koji su se nakon povratka iz operativnih jedinica kao nesposobni za njih uključili u gru-

⁶ Isto.

⁷ AIHRPH, KP-246/1450.

⁸ AIHRPH, KP-237/892.

⁹ AIHRPH, KP-246/1460 i SKOJ-23/2600.

¹⁰ AIHRPH, KP-239/968 i SKOJ-23/2635.

pu. Kad su početkom aprila 1944. godine četnici Spire Lukića zarobili borca ove grupe, skojevca Dušana Mrkića, on je nakon par dana uspio da pobjegne i da im odnese puškomitraljez »Soša«, jedini puškomitraljez s kojim je dotada raspolagala četnička četa Spire Lukića. Čim je došla do puškomitraljeza, grupa je izvršila napad na četnike i jednog ubila. Ova grupa je imala, i niz drugih uspjeha a posebno u diverzantskim akcijama. Tako je na cesti kod Maiovana postavila nagaznu minu ina koju je naišao njemački kamion i s desetak vojnika odletio u zrak. U kamionu je bila i veća količina municije ikoja je također odletjela u zrak i rasula se naokolo. Jednom prilikom grupa je podmetnula minu pod bunker i ranila nekoliko neprijateljskih vojnika. Mina je postavljena i u bunker na Vodici od koje je poginuo jedan četnik. Drugi slučaj je kod četničkog garnizona Sučevići. Nagazna mina koju je podmetnula grupa kod Sučevića odbila je nogu četniku Jovi Grubišiću iz Vagana koji je na kom tog, a i umro.

U navedenim akcijama većinom su se isticali Stevo Dronjaik, Perica Prodanović i Ilija Mrkić koji je poginuo kao član KP prilikom postavljanja nagazne mine u blizini Otrića 1944. godine. Ovu grupu, kao veoma aktivnu u borbi protiv neprijatelja na pomenutom području, 1944. preuzeo je Štab 19. udarne divizije i za njenog komandira postavio Milana, Dražića, dotadašnjeg komandira čete u diviziji. Grupa je pod njegovom komandom djelovala sve do konačnog oslobođenja gračačkog kotara pad konac 1944. Pored nje u dolini Zrmanje bila je veoma aktivna i grupa koju su sačinjavali: Miloš Maričić Mićan, Uroš Čuk i Mićo Škundrić, a povremeno i odbornici NOO-a i partijski radnici Dujo Marčetić, Nidžo Marčetić i drugi.

U čestim sukobima s neprijateljem pripadnici udarnih grupa su i ginuli. Kotarski komitet KPH za Gračac obavijestio je krajem augusta OK KPH za Liku da je »član partijske čelije Gubavčevo Polje i sekretar općinskog rukovodstva SKOJ-a za općinu Gračac drug Jovica Brujić poginuo na položaju s vojskom kao vodič.«¹¹ Ne samo što je bio član KP i općinski omladinski rukovodilac, Jovica je bio veoma hrabar borac i voda, grupe s puškomitraljezom u ruci. Kao takav poginuo je u borbi protiv četnika i Nijemaca iznad Gračaca. Težak je to bio udarac za omladinsku organizaciju gračačke općine i za partijsku organizaciju Gubavčevo Polje,

Na Drugoj okružnoj konferenciji USAOH-a, za Liku održanoj 20—30. augusta 1944. godine Mica Jafčević, 15-godišnja skojevka iz Glogova, u svom izlaganju je, pored ostalog, rekla: »Jednom, kada je Švabo napaio našu općinu, nas petoro imali smo 1 puškomitraljez i 4 puške. Zadržavali smo ih i pravili protujuriše i nisu nam mogli ništa, učiniti. Prošlo je već podne, mi smo se još borili, a neprijatelj je napadao još žešće. Naš mitraljezac tukao ih je sprijeda, 2 druga s boka, a ja se privučem 100 m do neprijatelja i istjeram 30 komada goveda njima ispod nosa.« (Njen odlazak s pozornice bio je burno pozdravljen). U raspravi na konferenciji isticana su imena i primjeri hrabrosti naše omladine, posebno omladinke Boje Jakšić sa Glogova (Sibulja). u udarnim grupama, naročito u borbama protiv četnika i njeniom hrabrom držanju kada je pala neprijatelju u ruke.¹²

Cijelo vrijeme rata uspješno je funkcionisala razgramata, obavještajna služba u redovima neprijatelja, a kroz razne kanale ubacivan je propagandni materijal

U AIHRPH, KP-246/1033.

12 AIHRPH, SKOJ-38/349a.

u neprijateljske garnizone. Od 1942. godine pa nadalje prigodom 1. maja i drugih naših partizanskih praznika usred neprijateljskih garnizona ili blizu njih zavijorile bi se crvene zastavice ili osvanule po kućama napisane naše parole, što je činila većinom omladina koja se nalazila na oslobođenom teritoriju. Tako su i uoči 1. maja 1944. u gračačkoj, a posebno u zрманjskoj općini u neprijateljskim garnizonima osvanule crvene zastavice. Udarne grupe su tokom noći donijele zastavice i razne parole a hrabre omladinke Marija Dronjaik Beba i Kosa Osmokrović Kosara¹³ postavile su ih na Zrilinoj glavici, Palanci zрманjskoj i u zaseoku Lazića, zatim blizu neprijateljske žice kod Šulentićeva mlina, Kasara i na Marčetića glavici. Kada je osvanuo 1. maj, crvene zastavice sa srpom i čekićem su se prkosno vijorile. Nijemci su bili šokirani kako se to moglo dogoditi pa su čak posumnjali na neke četnike. Tukli su cijeli dan iz pušaka i mitraljeza u zastavice. Nisu ih smjeli dirati jer su se bojali da su ispod zastavica postavljene mine. Na kraju su natjerali seljaka Dmitra Čanka da ih skine.

Udarne grupe općine Lovinac koncem augusta 1944. ubile su 4 ustaše, a udarne grupe gračačke općine u prvoj polovici septembra te godine učestvovala su s partizanskim jedinicama u akcijama na Gračac. Za to vrijeme grupe s teritorija općine Zрманja odbile su dva napada četnika i minama uništile 1 kamion i 1 tenk, ubile 4 neprijateljska vojnika i 3 zarobile.¹⁴ U toku oktobra ove grupe su izvršile tri akcije u kojima su ubile 22 neprijateljska vojnika i 19 ranile, uništile 3 neprijateljska kamiona i potrgale 6 km telefonskih linija, a materijal predale jedinicama Narodnooslobodilačke vojske. U posljednja dva mjeseca 1944. grupe su ubile 7 i ranile 10 neprijateljskih vojnika i pokidale telefonskih linija u dužini na 7.200 m.¹⁵

Gračački kotar oslobođen je 9. decembra 1944. godine ali s tim nije prestala borba udarnih grupa i jedinica KNOJ-a, posebno organa UDBE. Oni su morali još voditi borbu s četničko-ustaškim ostacima koji su se nakon oslobođenja sklonili po gudurama Velebita, Tremzine, Poštaka i drugdje a jataci i rodbina su ih hranili i podržavali. Tih bandita ostailo je u šumama oko 230. Bilo je među njima i zavedenih koji su se poslije određenog vremena predali i uključili u obnovu i izgradnju, ali veći dio bio je onih koji su okaljali svoje ruke o nevini narod. Oni su se podijelili po grupama da bi lakše djelovali. Na čelu svake grupe bio je obično najistaknutiji koljač. Međutim, zahvaljujući prije svega organima UDBE i jedinicama KNOJ-a, uz angažovanje i udarnih grupa, ostaci ustaša i četnika, iako ne brzo, uspješno su likvidirani. Posljednji četnički bandit i koljač Simo Marčetić Vugonja likvidiran je u augustu 1948. godine.

Ukupno u toku NOR-a, od ustanika do konačnog oslobođenja Gračaca 1944, udarne grupe su likvidirale 149 neprijateljskih vojnika, 103 ranile i 12 zarobile. Na tim i drugim zadacima dali su svoje živote: Nikica Dukić, Miloš Ostojić, Jovica Brujić, Beba Dronjak, Kosa Osmokrović, Koviljka Grbić, Ilija Mrkić, Anka Zutić, Marica Gleda, Dušan Cvjetković Jurišin, Dane Munižaha Jovin, Lazo Munižaba Maksimov, Jovo Jakšić Joviša, Dane Jakšić Lukijan, Dane Jakšić Kavić, Jela Dragosavac, Mile Miljković, Simo Radaković, Marija Vukobratović, Boja Baić i Vidosava Vignjević, dok ih je veći broj teže i lakše ranjen.

13 Beba i Kosa su bile skojevke od 1942. godine. Pomoću četnika, Nijemci su ih uhvatili 1944. i obadviije strijeljali. Njihovo držanje pred neprijateljem ostat će svijetli primjer kako se gine za slobodu svoga naroda.

14 AIHRPH, SKOJ-23/2601 i 2602.

15 AIHRPH, KP-241/1108, SKOJ-23/2642 i 23/2644.

Zrmanjci u 2. proleterskoj dalmatinskoj brigadi

Od boraca iz zrmamjske općine Plavna, Bukovice i, okoline Šibenika u Zrmanji je 21. maja 1942. godine formiran bataljon »Branko Vladošić«¹ koji je tri dana kasnije ušao u sastav Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda, a u oktobru te godine u sastav 2. dalmatinske brigade. Zajedno s njom je rastao i izrastao od udarnog u proleterski bataljon. Od svog formiranja pa do kraja rata bataljon je bio na teritoriji Hrvatske svega šest mjeseci, a od toga na terenu Like samo četiri mjeseca, dok je ostale dvije i pol ratne godine vodio borbu, širom zemlje. Sastav bataljona se stalno mijenjao, i popunjavan je novim borcima, iz krajeva kroz koje je prolazio, tako da su se kasnije i tokom rata u bataljonu našli i borili borci iz redova svih naših naroda i narodnosti. Svi su oni doprinijeli slavi bataljona i njegovog imena, i zajedno kovali, širili i jačali bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

Okolo dvije trećine brojnog stanja bataljona, prilikom njegovog stupanja, u brigadu, sačinjavali su Zrmanjci. Skoro polovina, od njih je junački poginula tokom rata, i to najveći broj na bojištima daleko od Like. Samo 5 je poginulo u Lici, a 56 u drugim krajevima, zemlje. Mnogi od pahl i preživjelih boraca iz Zrmanje dah su veliki doprinosi uspjesima bataljona i brigade, bili istaknuti i poznati borci i rukovodioci u bataljonu i brigadi. O svemu tome vrlo malo se zna, ne samo u Lici nego i u kotaru Gračac odakle potiču ti drugovi. U radovima

0 NOR-u u Lici malo se pisalo o bataljonu i njegovim borcima — Ličanima, a pogotovu nije ništa napisano o njemu poslije njegovog odlaska iz Like. Sigurno je da je i to dio historije NOR-a kotara, Gračac i da je naš dug da se o tome nešto napiše. Zbog toga sam, oslanjajući se na, postojeću oskudnu dokumentaciju, lična sjećanja i sjećanja njegovih boraca, nastojao da kroz ratni put i najvažnije borbe bataljona, osvijetlim što više likova boraca iz Zrmanje, pazeći da istovremeno ni najmanje ne umanjim veliki doprinos ostalih boraca koji potiču iz drugih krajeva. Vjerojatno se, i pored najbolje volje, zbog ograničenosti prostora i nedostatka historijske građe ni u ovom prilogu neće moći spomenuti svi Zrmanjci, koji su se borili u bataljonu, i reći, sve ono što bi trebalo reći o svakom drugu, a, naročito o onima koji su na tom borbenom putu dali najviše što se može dati — svoj život.

Poslije četveromjesečnih borbi u južnoj; Lici i na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije, a po dobijenom naređenju Štaba, 4. operativne zone Hrvatske, bataljon je u septembru 1942. krenuo iz Srb, a za Uništa na Dinari, gdje je 3. oktobra 1942. po naređenju Vrhovnog štaba formirana 2. dalmatinska udarna, brigada. U njen sastav ušli su još Vaganjski, Dinarski i Primorski bataljon. Njen 1. bataljon postao je bataljon »Branko Vladošić«, i koji je u svom sastavu tada imao

1 Nakon oslobođenja Zrmanje u Palanci je 18. maja 1942. formirana jedna partizanska četa, a dva dana poslije toga u Zrmanji i druga četa. Treća četa je formirana od boraca iz Plavna (poslije je u ovu četu ušla i grupa boraca iz Pribudića) i to u rejonu Raštele (sjev. od Plavna). Od te tri čete formiran je bataljon koji je nazvan po Branku* Vladošiću, narodnom heroju, rodom iz Zrmanje. Na dan formiranja u bataljonu je bilo 145 Zrmanjaca.

212 boraca, naoružanih sa 190 pušaka, 6 puškomitra 1 jeza i mitraljezom. Po svom brojnom stanju i borbenom iskustvu bio je u to vrijeme najjači i vojnički najosposobljeniji bataljon brigade, a i kasnije tokom rata bio je jedan od njenih najboljih bataljona. Kad je ušao u sastav brigade, bataljon je imao 18 članova KPJ, 19 kandidata za članove Partije i 61 člana SKOJ-a. Većina boraca su bili seljaci, zatim je bilo nešto radnika i mali broj službenika i đaka. Prema raspoloživim podacima bataljon je tokom cijelog rata izgubio 214 boraca (od oktobra 1942. pa do kraja 1943. godine poginulo je 112 boraca; 1944. godine je poginulo 29 boraca, a 1945. godine 73 boraca), što je čak nešto više od broja boraca koji je bataljon imao na dan formiranja brigade.

U Uništima na dan formiranja brigade u njenom stroju se našlo 128 Zrmanjaca, 5 je stiglo kasnije, tačno da ih je ukupno bilo 133 u brigadi. Sve su to bili prekaljeni borci u višemjesečnim borbama. Među njima je bilo i nekoliko drugova koji su se već skoro godinu dana borili, najprije u bataljonu »Marko Orešković«, a zatim u Sjevernodalmatinskom odredu. Bili su to: Dušan Vladušić (sada pukovnik JNA u penziji), Borivoje Boća Orelj (sada major JNA u penziji), Dane Bogunović Šaša (sada potpukovnik JNA u penziji), Dušan Prodanović (umro kao potpukovnik JNA u penziji), Dušan Dronjak Čić, poginuo 1952. godine nesretnim slučajem, Danko Marčetić, umro poslije rata kao rezervni oficir, Đuro Dimić, poginuo u saobraćajnoj nesreći 1952. godine, i Pajo Mrkić došao nešto kasnije, sada je potpukovnik JNA u penziji.

Najveći dio boraca su bili omladinci (oko 75%), od kojih mnogi nisu služili vojku prije rata. Bio je jedan broj starijih drugova, pa čak i nekoliko onih koji su se približili pedesetoj godini starosti. Među nama je bilo i 7 drugarica — boraca: Marija Skundrić, poginula aprila 1943. godine na Crnom vrhu kod Foče, Dara Škorić, Marta Marčetić, Zagorka Vujić-Orelj, Dara Skundrić, Milka Bogunović i Jela Novaković. Ove omladinke su, u stvari, bile prve partizanke iz Zrmanje, jer prije formiranja bataljona »Branko Vladušić« ni jedna drugarica, iz Zrmanje nije stupila u neku partizansku vojnu jedinicu. Stupanjem u, bataljon ovih sedam omladinki — seljanki pokazalo je vrlo visoku svijest. Na njihovo svjesno opredjeljenje uticao je prethodni rad Partije i SKOJ-a na terenu. Interesantno je spomenuti da je u bataljonu iz Zrmanje bio i veći broj članova iz pojedinih obitelji. Bilo je roditelja i djece, znači, istovremeno dvije generacije iz jedne familije. Mićo Škorić, seljak iz Palanke (poginuo juna 1943. godine na Zelenogori), pošao je u partizane s tri kćerke, a u brigadi se nalazio s kćerkom Darom. Mane Cuk Bakula, radnik, prvoborac iz Rujišta (umro poslije rata), bio je sa sinom Milanom. Pavle Prodanović Pavlina, željezničar sa Otrića (umro poslije rata), bio je sa sinom Dušanom. Stari Mićo, Mane i Pavlina su bili pedesetogodišnjaci, ali su se uvijek trudili da ne zaostanu za mladima, bili su dobri borci, vrlo vrijedni na svakom poslu i dužnosti koju su vršili, bilo u četi ili intendanturi. Stari Pavlina je znao ponekad da se utruje s mladim kuririma kako bi im pokazao da je brži od njih, i nekad je, stvarno, u tome uspijevao. U mnogim selima kroz koja smo prolazili oni su svojim držanjem, izgledom i go-dinama ulivali poštovanje. Mićo je poginuo u najtežoj bitci na Sutjesci, a Mane i Pavlina su prošli s bataljonom i brigadom sve njihove borbe.

Bilo je u bataljonu i braće i sestara. Braća su bili Dane Brkić (poginuo 1943. godine kao komandir voda) i Vojin (poginuo kao zamjenik komandira čete u aprilu 1943. kod Poče), zatim Dušan Cuk (oficir JNA u penziji) i Uroš (sada željeznički službenik u Kninu), Simo Milinović (poginuo na Vrdima 1943. go-

dine) i Milan (sada oficir JNA u penziji), Gojko Pupavac (poginuo na Sutjesci 1943) i Dušan (sada tajnik SUBNOR-a u Zrmanji), Nikola Nina Mrda. i Mile (Nikola je poginuo na Sutjesci 1943. godine, a Mile na Velikoj Popini 1942), Sava Osmokrov-ić (sada oficir JNA u penziji) i Nikola (poginuo 1943. na Sutjesci) Dušan Vladušić i Lazo (umro 1974. godine kao pukovnik JNA), Milan Sučevu (sada penzioner) i Nikola (oficir JNA u penziji), Jovan Zekan Novaković i Andrija (oba poginula na Sutjesci), Milan Vujić sa sestrom Zagorkom, Milan Škundrić sa sestrom Darom, Marta Marčetić se u brigadi kasnije našla s bratom Simom i još neki drugi. Sigurno da je ovo dosta rijedak primjer da se u ratu nade u istoj jedinici toliko odraslih članova užih obitelji, što sve pored ostalog govora o visokoj svijesti i masovnom dobrovoljnom odzivu boraca, prilikom formiranja bataljona.

Prilikom formiranja brigade zastavu bataljona iz ruku komandanta brigade Ljube Vučkovića primio je komandant bataljona »Branko Vladušić« Glišo Cuk, poznati lički junak, rođen 1908. u Maloj Popini. On je zastavu predao bataljonsko-m barjaktaru, desetaru i članu SKOJ-a, kršnom, visokom i vitkom mladom seljaku iz Palanke Simi Mrdi. koji ju je uz pjesmu (.karakteristične ličke melodije koje su započinjali on ili Danko Marčetić ili neki drugi drug) uvijek nosio na, čelu bataljona sve do svoje smrti. Samo četrnaest dana poslije formiranja brigade, noću između 16. i 17. oktobra, prilikom juriša na Vagan na čelu bataljona teško su ranjeni komandant Glišo i barjaktar Simo. Ranjen u stomak Simo je ubrzo izdahnuo, dok je Glišo ranjen u ruku prebačen u bolnicu. Poginuo je junački marta. 1943. prilikom iznenadnog četničkog prepada na; Bruvno.

Komandiri sve tri čete bili su Zrmanjci. U 1. četi je bio Ilija Škundrić (prvoborac iz Prljeva), u 2. četi od njenog formiranja Dušan Vladušić (prvoborac iz Zrmanje) i u 3. četi Nikola Novaković Nina (prvoborac iz Pribudića). Zamjenik komandira 1. čete bio je Vojin Brkić, jedan od najhrabrijih boraca u bataljonu i vrlo sposoban rukovodilac, mladi seljak koji je među prvim u bataljonu postao član KPH, junački je poginuo poslije prelaska rijeke Drine 1943. godine. Politički komesar 2. čete bio je radnik iz Palanke Gojko Pupavac, jedan od organizatora, ustanka i NOB-a u Palanci, vrlo hrabar i odvažan borac i rukovodilac.

Bilo je još dosta Zrmanjaca koji su u to vrijeme bili na raznim dužnostima u bataljonu i brigadi. Intendant bataljona bio je Milan Marčetić (radnik iz Otrčaja), s njim je radio Ilija Or-elj (prvoborac iz Zrmanje) koji je kasnije postao intendant brigade. Zamjenik intendanta-, zatim i intendant brigade bio je Nikola Kukić, zanatlija iz Cerovca, poginuo na Sutjesci. Sekretar bataljonskog komiteta, zatim i prvog brigadnog komiteta SKOJ-a bio je Branko Milinković (prvoborac iz Palanke). On je kasnije, pored ostalog, bio partijski rukovodilac 2. bataljona, sekretar komiteta KPH prištapskih jedinica divizije i politički komesar brigade. Oko desetak drugova su bili komandiri vodova, vodni delegati i desetari. Ovdje je donekle iznijet raspored kadrova u danima formiranja brigade, a razumljivo je da se to kasnije tokom rata stalno mijenjalo. Neki drugovi su iz U-ništa :i do kraja 1942. godine po zadatku vraćeni na teren južne Like kao: Jovo Tojaga (prvoborac iz Javornice), Lazo Vladušić i drugi.

Već u prvim borbama u sastavu brigade na -tromedi Like, Bosne i Dalmacije (borbe s četnicima kod Pl-avna i Vagana), zatim u borbama oko- Bos-anskog Grahova, na Dinari, kod Stranice, Golubića, kod Maovica i, posebno, u borbi za oslobođenje Livna, bataljon je uspješno izvršio sve postavljene zadatke. U na-

padu na Livno noću između 14. i 15. decembra 1942. bataljon je, zajedno s jednim bataljonom 2. proleterske brigade, napadao Bašajkovac, najjače utvrđenu tačku u odbrani Livna. Sjećam se da smo prethodne večeri imali skup svih članova Partije u bataljonu na kome smo upoznati sa značajem zadataka i naredjenjem vrhovnog komandanta druga Tita da »Livno mora pasti«. Zahtijevano je od svih članova Partije i mladih komunista da prednjače i daju lični primjer u ovoj borbi koja se vodila cijele noći. Izvršena su četki juriša po brisanom prostoru i mjesečini a tek slijedećeg dana oko 13 sati uspelo se zauzeti utvrđenje, da bi ako 16 sati 'divizija, zauzela Livno. O žestini borbi govori i to da, je bataljon imao 2 mrtva i 23 ranjena borca. Tom prilikom u toku juriša junački su poginuli Milan Dane Marčetić i, Spasenije Mijatović Spaso. Obadvojica su bili deseteri, članovi SKOJ-a, i vrlo hrabri omladinci. Oni, kao i ostali borci iz bataljona, su doprinijeli da bataljon izvrši svoj zadatak u okviru zadatka koji je Vrhovni komandant postavio pred 2. proletersku diviziju. Poslije ove borbe u izvještaju Vrhovnom štabu, između ostalog, štab divizije je napisao da, se, pored ostalih, istakao 1. bataljon 2. dalmatinske brigade.

U toku prva tri mjeseca borbi u sastavu brigade bataljon je izgubio 16 boraca, a od njih je sedam bilo iz Zrmanje: Simo Mrda, Glišo Čuk i Gojko Pupavac (oba teže ranjena i kasnije poginuli), Milan Marčetić i Spaso Mijatović, Stevo Lapac (poginuo u decembru kod Kupresa) i Nikola Lisica Nina (poginuo u borbi protiv ustaša kod Maovica, oktobra 1942. godine). Nina je bio mlinar u Palanci, član SKOJ-a i krasan omladinac. Kada, je poginuo, imao je 21 godinu. Njegov gubitak nam je svima vrlo teško pao, utohko teže što smo još ranije saznali da je dva mjeseca prije toga poginuo i njegov stariji brat, poznati lički partizan i komandir voda i to u borbi s ustašama kod Udbine. Slučaj je htio da su njih dvojica Hrvati (jedini Hrvati partizani iz Palanke) poginuli baš u borbi s ustašama — najvećim izdajicama hrvatskog naroda.

U toku poznate bitke za ranjenike na Neretvi bataljon je najprije, u februaru 1943. godine, zatvarao pravac od Širokog Brijega. Tu na položajima na Vrđima neprekidno ga je šest dana bombardovala neprijateljska avijacija — od koje su poginula tri druga, a među njima i Simo Milinković iz Kusca i Mane Mrda iz Palanke. Bataljon je poslije vodio borbe s četnicima u dolini Neretve, gdje je poginuo zamjenik političkog komesara bataljona Milovan Čelebić (student prava, rodom iz Stitara, Cetinje, član KPJ od 1935. godine, narodni heroj). U martu poslije prelaska rijeke bataljon je imao izuzetno teške borbe s četnicima kod Kahnovika i to 21. i 22. marta. Na položajima kod Kahnovika četnici su bili konoentrisali jake snage, pokušavajući da spriječe dalji prodor naših jedinica. Napadala nas je »Gvozdena brigada« Pačvia Đurišića. U noći između 21. i 22. marta smjenjivah su se juriši i protivjuriši. Četnici su imali na desetine mrtvih, a i naši gubici su bili znatni. Tako su poginuli politički komesar bataljona Slobodan Macura Bondo (student šumarstva, rodom iz Zadra, školovao se i studirao u Šibeniku i Beogradu, član Partije je postao 1940. godine, jedan je od organizatora ustanka u sjevernoj Dalmaciji i od prvih partizana iz tog kraja, bio je i komandant bataljona »Bude Borjan«, poslije rata proglašen je za narodnog heroja.) i još pet boraca, među njima su bili i Sava Milinković Sako i Dušan Novaković. U to vrijeme na Treskavici je poginuo i Petar Jarić Peja, vodnik voda, rodom iz Rujišta. Naše snage su uspjele da u ovim borbama poraze četnike i produže prema rijeci Drini.

U aprilu 1943. godine, *za* vrijeme i poslije forsiranja Drine i blokade Foče, bataljon je vodio borbe s četnicima i Talijanima., a kasnije i Nijemcima. Naravno, žestoke borbe bile su na visovima iznad Drine, gdje su 1.12. bataljon (koji je prvi prešao Drinu) morali odbiti neprijateljske pnotivnapade i pokušaje da nas satjera na Drinu, zatim ina Crni vrh koji dominira Fočom, a kasnije i na Humiću i Bakicu,. Ove borbe traja/le su od 6. aprila do 12. maja 1943. Za uspješno forsiranje Drine vrhovni komandant drug Tito' je svojom dnevnom zapoviješću pohvalio i odao primanje svim borcima i rukovodiocima brigade. Pjesnik Vladimir Nator je napisao pjesmu »Splavi na Drini«, koja je objavljena u prvom broju brigadnog lista »Dalmatinski udarnik« (izašao tih dana). U svim ovim borbama oko Drine i Foče, kao i kasnijim koje su vođene za vrijeme talijansko-njemačkog napada na deblokadu Foče, 1. bataljon je uspješno izvršio zadatke koje je dobio. U tim borbama je imao velike gubitke. Poginuli su politički komesar čete Zdravko Bego (radnik iz Šibenika, predratni član KPH), zamjenik komandira Vojin Brkić (seljak iz Palanke, član Partije), četna bolničarka Marija Skundrić (seljanka iz Palanke, član SKOJ-a), Jovo Lukić i još šest boraca.

Najteža i najslavnija borba bataljona (i brigade) vođena je od 6. do 10. juna 1943. godine, kada je brigada štitila jedini prolaz našim snagama iz obruča u dolini Sutjeske. Front brigade je (iznosio oko 7 km. Prvi bataljon, koji je tada imao 145 boraca, bio je na položajima Jezero—Donje bare—korta 1722. Brigada je posjela položaje 5. juna. Sljedećeg dana na položaje brigade napala je njemačka borbeno grupa »Anaker« (preko 3.000 vojnika s naoružanjem i opremom za brdsko-planinsko ratovanje), potpomognuta snažnom artiljerijskom vatrom. Neprijatelj je tog dana nekoliko puta. jurišao na naše položaje, ali su njegovi napadi odbijeni. U rano jutro 7. juna počinje neprijateljsko bombardovanje naših položaja. Poslije .avijacije uslijedila je kratka artiljerijska priprema, ali je napad opet odbijen. Tog dana su Nijemci pokušali pomoću »trupova« (specijalno opremljenih i obučanih manjih borbenih grupa) da se na. spojevima jedinica i kroz međuprostore ubace u našu odbranu. Jedna takva grupa uspjela je čak da dođe u blizinu štaba brigade i pripuca na štab, .ah je poslije kraće borbe razbijena.

Druga neprijateljska grupa popela se pomoću konopaca preko neprohodnih litica u rejon kote 1722, tu se utvrdila i bočnom vatrom počela djelovati i ugrožavati bok bataljona. Kako je bilo teško potisnuti ovu grupu s uzvišenja na kome se utvrdila, predveče toga dana odabrano je pet najboljih bombaša na čelu s Dušanom Vujićem Mahm (đak iz Vrela, stupio u partizane kao sedamnaestogodišnji mladić, vrlo hrabar i omiljen bombaš i junak, poginuo u borbi s Nijemcima kod Trebinja, oktobra 1944. godine, kao politički komesar čete). Dušan se sa svojim bombašima preko kamenjara i teško pristupačnog terena neprimjetno privukao do kote 1722, a zatim su na iznenađenog neprijatelja bacene bombe što ga je prisililo da skače niz litice, te je tako, bez naših žrtava, zauzet ovaj za odbranu bataljona vrlo važan položaj. U toku noći između 7. i 8. juna neprijatelj ponovo vrši napad poshje 30-minutne artiljerijske pripreme. Međutim, i on je odbijen ručnim bombama i bajonetima, a na bojištu je ostalo mnogo mrtvih i ranjenih s obje strane.

Osmog juna neprijatelj s dobijenim pojačanjima nastavlja napade nesmanjenom snagom i to još žešće nego ranije i sa snažnijom artiljerijskom vatrom. Toga dana u toku prijedpodeva bataljoni brigade su bili prisiljeni da se povuku na nove položaje. Prvi bataljon se uspio najduže zadržati na Planinka (položaju

koji dominira Gornjim i D-onjim barama). Brigadi je hitala u pomoć Majevička brigada, ali ona još nije ni bila stigla da zauzme položaje kada su Nijemci nastavili s još žešćim napadom. Naši borci su se uporno borili i zadržavali neprijatelja, povlačeći se korak po korak prema Maloj i Velikoj Šiljevici i Stocu (u stvari, posljednjoj liniji koja je branila prijelaze prema dolini rijeke Sutjeske). Prvi bataljon se u toku noći uoči 9. juna jedva uspio izvući kroz gustu šumu ka Stocu. U toku dana, pošta je odbila više manjih napada njemačkih jedinica, brigada se po naređenju počela da povlači s položaja a zatim je nastavila pokret ka Lučkim kolibama. Pokret i borbe preko Zelengore trajali su do 14. juna.

U bici na Sutjesci brigada je imala velike gubitke. Poginulo je oko 250 boraca i starješina. Ona je učinila najviše što u ratu može da se učini, vodeći odsudnu borbu za zaštitu boka naših glavnih snaga. Ta bitka je vođena u planinama, u vrlo surovim uslovima, bez skoro ikakve hrane, uz velik broj poginulih, ranjenih i oboljelih od tifusa. To je bila stvarno nadčovječanska borba. Drug Tito je, govoreći o borbama u toku pete neprijateljske ofanzive, više puta istakao ulogu brigade i primjere herojskog držanja njenih boraca. »Ova brigada je«, napisao je 'drug Tito, »odigrala presudnu ulogu u povlačenju naše glavne preko tjesnaca rijeke Sutjeske i pokazala divne primjere upornosti i herojstva.« Prvi bataljon je u bici na Sutjesci svojom borbom i značajnom ulogom, zajedno s ostalim jedinicama brigade, doprinio da dobijemo tako visoko priznanje Vrhovnog komandanta. Bataljon je imao velik broj poginulih i ranjenih boraca. Među njima je bio i veliki broj Zrmanjaca. Od ukupnog broja poginulih Zrmanjaca, koji su bili u sastavu bataljona »Branko Vladušić«, preko polovine ih je poginulo na Sutjesci, odnosno u toku pete neprijateljske ofanzive. Tada su poginuli: Dane Brkić, komandir voda, Miloš Ilić, borac, Gojko Mrda, borac, Nikola Mrda, vodni delegat, Gojko Pupavac, komesar čete, Mičo Škorić, borac, Dušan Bogunović, desetar, Nikola Bogunović, delegat voda, Dušan Čanak, borac, Bogdan Grbić, ekonom voda, Milan Maričić, delegat voda, Jovo Milanović, desetar, Nikola Osmokrović, borac, Stevan Tojaga, borac, Bogdan Ćuk, komandir voda, Milan Ćuk, borac, Jovo Jarić, ekonom čete, Bogdan Jarić, borac, Milan Macura, borac, Ilija Radosin, borac, Nikola Kukić, intendant brigade, Đuro Mrkić, borac, Mitlan Marčetić, borac, Milan Mrkić Mičo, borac, Milan Budimir, borac, Ilija Milanović, borac, Milan Bogunović, borac, Nikola Skundrić, borac, Jovan Novaković, borac, Jandrija Novaković, borac, Ilija Vještica, borac i Milan Škundrić, borac.

U ljeto 1943. godine bataljon vodi borbe u istočnoj Bosni. On noću 27/28. juna učestvuje u barbi za oslobođenje Kladnja. Tada su se, pored ostalih, istakli bombaši Dušan Vujić i Danko Marčetić, komandir voda Mileta Ćuk (seljak iz Rujišta, član Partije, vrlo hrabar borac, u toj' borbi je ranjen i zatim prebačen u bolnicu u Šekoviće, gdje je prilikom napada Nijemaca poginuo) i borac Nikola Jokić (omladinac iz Priljeva, član SKOJ-a), koji je u ovoj borbi junački poginuo. U istočnoj Bosni u rejonu Romani je junački je poginuo i Todor Milinković (službenik, rodom iz Kusca, star 41 godinu). Bataljon kasnije vodi borbe s legionarima na pravcu Omerove vade—Bukovica, zatim na Ozrenu i oko Tuzle, napada na Maglaj i dr. -U selu Kaitanići na Ozrenu u borbi s »Vražjom divizijom« poginuo je zamjenik političkog komesara bataljona Miro Višić (student filozofije iz Šibenika, rođen u Kninu, član KPH od 1940. godine kada je postao i sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a u Šibeniku, a odmah zatim i Okružnog komiteta

SKOJ-a za sjevernu Dalmaciju. U augustu 1941. odlazi s prvom grupom boraca u Bosnu gdje postaje politički komesar bataljona »Starac Vujađin«, a krajem 1942. politički komesar 3. dalmatinske brigade. Po njenom rasformiranju dolazi u naš 1. bataljon za zamjenika političkog komesara. Proglašen je za narodnog heroja).

U rejonu Banovića 19. augusta 1943. bataljon je iznenadio jednu, jaču kolonu Nijemaca. U stvari, radilo se o specijalnom odredu »Vražje divizije«, u kome je bilo oko stotinu mlađih starješina kojima je poslije obuke u Štokerau ovo trebalo da bude nekakvo nasilno izviđanje. Bataljon je iz zasjede izvršio snažan juriš i tom prilikom je ubijeno 8, a zarobljeno 20 neprijateljskih vojnika i zaplijenjeno, između ostalog, 4 puškomitraljeza, 35 pušaka, 12 automata, 3 mala minobacača i dr.

U jesen i zimu 1943. godine bataljon je vodio borbe u Sandžaku, Crnoj Gori i Srbiji. U oktobru je imao naročito žestoku borbu s Nijemcima kod Sjekirice. Na tom položaju Nijemci su se bili dobro utvrdili, a, od Plava i Gusinja napadali su nas balisti (kvislinške šiptarske jedinice pod komandom njemačkih oficira). U toku 16. oktobra bataljon je nekoliko puta jurišao na taj položaj, ali, bez uspjeha. U toku noći naše jedinice su iznenadile neprijatelja i satjerale ga s položaja. Slijedećeg dana opet dolazi do žestoke borbe prsa u prsa s jakim njemačkim snagama za sam vrh Sjekirice. Nakon kraće borbe odlučnim jurišom Nijemci su odbijem i počelo je njihovo gonjenje prema Caikoru. Borbe su trajale sve do 19. oktobra. U borbama kod Sjekirice iz bataljona je poginulo 9 boraca, a među njima, i Milan Jarić, desetar, rodом iz Rujišta, borac od 1941. i član SKOJ-a od 1941. godine, član Partije od 1943. godine, u svim borbama se isticao kao hrabar borac.

U decembru 1943. godine bataljon s brigadom prelazi u Srbiju, a u januaru 1944. godine stiže do Zlatibora i Ivanjice. Na tom putu vodi borbe s četnicima, Nijemcima i Bugarima, koji svim silama nastoje da nam spriječe upad u Srbiju. Po-red ostalog, kod sela Radoinje (blizu Nove Varoši i Kokinog Broda) jedna neprijateljska, kolona iznenadnim prodorom kroz šumu uspjela je da, okružiti

1. četu našeg bataljona. Zahvaljujući prisebnosti i hrabrosti obavještajnog oficira Bogdana Sijana (rodом iz Prljeva) i zamjenika političkog komesara bataljona Ive Mrše (iz okoline Šibenika) koji su preuzeli komandu nad četom i s njom izvršili juriš, probili su обруč i četu uspjeli izvući iz okruženja. Za ovaj podvig njih dvojica i četa su pohvaljeni od štaba brigade. Pri povratku iz Srbije bataljon je kod Bijelih brda, 22. januara 1944. godine, uspio da razbije oko 200 četnika i 100 Nijemaca, koji su se bili utvrdili na pogodnim položajima. Bataljon je po magli iznenada naišao na njih, ali se brzo snašao i energično napao, tako da je neprijatelj na bojištu ostavio 42 poginula, a zaplijenjeno je dosta oružja i druge opreme. Za izvanrednu hrabrost i odlučnost u ovoj borbi pohvaljeni su od štaba brigade borci i starješine 1. bataljona i 1. čete 2. bataljona, a posebno su istaknuti komandant bataljona poručnik Dušan Vladušić, zastavnik Bogdan Šijan, zastavnik Stevo Đapić i borac Stanko Maksimović.

Početkom 1944. godine naša brigada je ušla u sastav Primorske operativne grupe i cijele te godine vodila je borbe u Crnoj Gori, Hercegovini, južnoj Dalmaciji i Boki Kotorskoj. U februaru i martu u sastavu brigade bataljon je napadao na Grahovo. To su bile izuzetno teške borbe po lošem vremenu (veliki snijeg i hladnoća). Napadi su vršeni po mjesecini i čistom brisanom prostoru i to na jako utvrđenog i dobro naoružanog neprijatelja. Prvi bataljon se posebno

istakao odlučnošću u napadima. Pored ostalih boraca u ovom napadu istakli su se i tom prilikom bili ranjeni komandant i zamjenik komandanta bataljona Dušan Vladušić i Stevo Perić, Stevan Đapić i drugi. Kasnije bataljon je vodio borbe na komunikacijama Ndkšić—Danilovgrad i Grahovo—Viluse. U napadu na Bileću 1. juna poginuo je poručnik Ilija Budimir (Jelić), komandir 2. čete. Ilija je bio mladi žandar iz Palanke, koji je rano 1942. godine postao član SKOJ-a, a 1943. godine i član Partije. Isticao se kao hrabar borac i rukovodilac. Prije pogibije bio je predviđen za zamjenika komandanta jednog od bataljona.

U julu 1944. saznali smo da je vrhovni komandant maršal Tito dodijelio brigadi naziv »proleterska« i odlikovao je Ordenom narodnog oslobođenja. Ovo priznanje je izazvalo veliko oduševljenje svih boraca i starješina i bilo značajan podstrek za njih u svim daljim akcijama.

Oktobra 1944. godine oslobođeno je Trebinje. Za ovu borbu bataljon je pohvaljen od štaba brigade. U njoj su poginula četiri druga, a među njima politički komesar čete Dušan Vujić i komandir voda Dušan Jokić. Zatim bataljon učestvuje u borbama u Konavlima i Bofci Kotorskoj gdje oslobađa Tivat.

U završnim borbama za oslobođenje zemlje brigada učestvuje u borbama za Široki Brijeg i Mostar. Između ostalih u ovim borbama kod Širokog Brijega poginuli su Dušan Dronjak, komandir kurira pri štabu brigade i Srđa Škorić, stariji vodnik i komandir voda. Poslije toga brigada se bori u Hrvatskom primorju i na otocima. Bataljon zauzima uporište Jablanac i učestvuje u oslobođenju Raba, nakon čega je štab brigade pohvalio 1. bataljon. Učestvuje u oslobođenju otoka Cresa i likvidira neprijateljska uporišta u sjevernom dijelu otoka. Nakon iskrcavanja u Istru bataljon oslobađa Ičiće, napada na Volosko, kod Opatije, i 6. maja 1945. godine izbjija na cestu za Ilirsku Bistricu, sjeverno od Jelšana, gdje razbija jednu njemačku kolonu. Svoj ratni put bataljon »Branko Vladušić« završava u Trstu gdje stiže s brigadom 10. maja 1945. godine.

Iz ovog kratkog pregleda najvažnijih akcija bataljona, vidi se, što je posebno vrijedno istaći, borbeni put kojim su prošli Zrmanjci u njegovom sastavu. Na tom slavljenom putu skoro polovina njih je dala; svoje živote za slobodu i bolju budućnost naše zemlje. Tokom rata broj Zrmanjaca u bataljonu stalno se smanjivao, bilo zbog teških gubitaka bilo zbog odlaska mnogih drugova na dužnosti u druge jedinice. Od Zrmanjaca iz prvog stroja bataljona izrastali su tokom rata rukovodioci iza bataljon i druge jedinice. Od svih njih četvorica su postali brigadni rukovodioci: Branko Milinković, Dušan Vladušić, Borivoje Orelj Boča i Jovan Škorić Jošo; devet bataljonski rukovodioci: Glišo Ćuk, Dušan Ćuk, Dušan Grbić, Pajo Mrkić, Nikola Novaković Nina, Milan Novaković, Đuro Vještica (Novaković), Branko Novaković i Lazo Vladušić; devetnaest četni rukovodioci: Dane Bogunović, Petar Brkić, Vojin Brkić, Ilija Budimir, Mirko Budimir, Milan Čanak, Đuro> Dimić, Bogdan Dragišić, Dušan Dronjak, Danko Marčetić, Mićan Marčetić, Petar Milinković, Savo Osmokrović, Dušan Prodanović, Gojko Pupavac, Bogdan Sijan, Ilija Škundrić, Dara Skorić-Jovančević i Đuro Tojaga; dvadeset i jedan njih su rukovodili vodovima: Ilija Bogunović, Nikola Bogunović, Dane Brkić, Bogdan Ćuk, Mileta Ćuk, Uroš Ćuk, Ilija Dimić, Stevan Dimić, Petar Jarić, Dušan Jokić, Dako Kukić, Stevan Lukić, Milan Maričić, Nikola Mrda, Petar Prodanović, Todor Prodanović, Dušan Pupavac, Milan Sučević, Srđa Skorić, Đuro Vujić i Dušan Zec; sedmorica su bili intendanti bataljona i brigade: Milan J. Ćuk, Milan M. Ćuk, Nikola Kukić, Milan Marčetić, Ilija Orelj, Pavle Prodanović i Milan Vujić; dvije drugarice su bile referenti saniteta bataljona:

Zagorka Orelj-Vujić i Marta Marčetić, a Branko Sučević je bio pomoćnik načelnika veze korpusa itd. Pred kraj rata, ikada je brigada imala tri bataljona i oko 2.500 boraca i starješina, dva, komandanta bataljona : Pajo Mrkić i Đuro Vještica (Novaković), jedan zamjenik komandanta bataljona Dušan Čuk, komndant pozadine brigade Ilija Orelj; i politički komesar brigade Branko Milinković, bili su Zrmanjci.

Na kraju se može sasvim slobodno reći da su borci iz gračačkog kotara, koji su bili u sastavu bataljona »Branko Vladušić«, na svom borbenom putu ispisali slavne stranice historije svoga kraja da su zajedno sa svim ostalim borcima dali značajan prilog borbenoj slavi bataljona kao i uspjesima i borbenim rezultatima brigade u čijem su sastavu ratovali skoro tri godine.

Miće Krajnović

Gračani u 2. proleterskoj srpskoj brigadi

Dolazak proleterskih brigada, s Vrhovnim štabom i drugom Titom na čelu, u Bosansku krajinu, ljeta, 1942. godine, snažno je uticao na jačanje nairodnoslobodilačke borbe u Bosanskoj krajini, Lici, Kordunu, Baniji i Dalmaciji. O proleterima su s razlogom kružile legende: o njihovoj brojnoj snazi, naoružanju, hrabrosti boraca, posebno žena partizanki kojih je u ovim brigadama, u to vrijeme, bilo više nego u ostalim jedinicama naše vojske. Mi borci ličkih partizanskih odreda nestrpljivo smo očekivali susret s proleterima. Željeli smo da vidimo drugove koji su došli iz dalekih, a nama, dragih krajeva Srbije i Crne Gore da se na tlu Bosanske krajine bore protiv okupatora i njegovih slugu domaćih izdajnika. Ta želja se pojedincima ubrzo i ostvarila.

Na zahtjev Vrhovnog štaba izvjestan broj boraca iz partizanskih jedinica Hrvatske upućen je u proleterske brigade radi njihove popune. Te brigade su izgubile znatan broj boraca u teškim i dugotrajnim borbama na svom putu u Bosansku krajinu. Prijavljivanje za odlazak u proleterske brigade bilo je na dobrovoljnoj osnovi. Naravno, objašnjeno nam je kakva je uloga proleterskih brigada za dalji razvoj naše partizanske vojske i širenje NOB-a u cijeloj našoj zemlji. Kratko rečeno, stupanjem u redove proletera morao si biti spreman da se boriš gdje to bude potrebno, u bilo kom kraju naše zemlje. Prijavljivali su se omladinci — uglavnom skojevci, što je i razumljivo. Njih nisu vezale porodične obaveze (žena i djeca) za, svoje selo, svoj kraj.

Slobodna Korenica bila je zbornom mjesto za okupljanje dobrovoljaca iz nekoliko partizanskih odreda; Like. Na zbornom mjesto stigli smo i mi Gračani. Po mom sjećanju to su bili: Mile N. Savatović, Stevo J. Bandić, Dane Zorić, Dane Kusulja, Mile Zorić i Stevo Dragosavac — svi iz Rudopolja, zatim iz Bruvna Dušan M. Radaković, Stevo L. Bulj, Petar P. Cubrilo, Nikola D. Vojnović i Miće S. Krajnović, Nikola Vojnović iz Mazina, Stevo T. Cvetković iz Glogova i Dušan Lukić iz Popine.

Poslije okupljanja u Korenici naša mala kolona od 50 boraca krenula je na daleki put odakle se mnogi nisu vratili. Mi o žrtvama tada, nismo razmišljali. Borba za slobodu naroda bila je nemoguća bez velikih odricanja i žrtava. Mi smo bili svjesni tih zahtjeva naše borbe. Kretali smo se preko Donjeg Lapca, za Drvar. Marš je bio vojnički, usiljen i naporan. Zurili smo da što prije stignemo našem cilju. Marširah smo dnevno od zore do mraka. Pjesma se orila cijelim putem, naročito ona : »Proleter i na* daleko kreću, a na kape srp i čekić meću.« Stigli smo u Drvar, ustanički junački grad. Komanda mjesta pobrinula se za naš smještaj radi odmora, i ishrane. Sutradan smo krenuh za Glamoč gdje se nalazio Vrhovni štab i drug Tito. Usput u pravcu Prekaje nailazimo na grupu četnika koji pripuče na našu kolonu. Kada krenusmo prema njima, razvijeni u strijelce, oni pobjeغو. Nastao je opći smijeh. Mi smo bili bez oružja, koje smo ostavili u jedinicama iz kojih smo pošli, a bradonje su bježale ispred nas kao da smo ih gađali topovskim granatama.

Stigli smo u Glamoč gdje ostajemo nekoliko dana radi odmora i rasporeda u naše buduće jedinice. Imali smo sreće. Svi smo raspoređeni u jednu jedinicu,

2. proletersku brigadu, čemu smo se jako radovao. Samo dvojica ostala su u Glamoču, raspoređeni su u Prateći bataljon Vrhovnog štaba (Mile Zorić i Stevo Dragosavac). Zao nam je što se rastajemo od nama dragih drugova, ali smo i ponosni što će i oni obezbjediti naš Vrhovni štab i druga Tita, čije pravo ime mi tada još nismo znali.

Iz Glamoča krećemo na posljednji dio našeg puta, do naše brigade koja se nalazila u Mlkonjić-Gradu. Već danima putujemo od Korenice do Mrkonjić-Grada slobodnom teritorijom na ikojoj funkcioniše naša narodna vlast, naši NOO-i.

Proleter i su nas lijepo dočekali. Odmah smo raspoređeni u čete i bataljone, najveći broj u Užički bataljon. Eto, tako smo mi Ličani postali borci 2. proleterske brigade. Na našim kapama i crvenoj zvijezdi zasjali su srp i čekić, a vezle su ih hrabre partizanke drugarice iz Srbije. Brzo smo se prilagodili novom načinu života u novoj sredini, boji se znatno razlikovao od onog u odredima iz kojih smo došli, naročito po stolnim pokretima, po nama nepoznatim terenima i gotovo danonoćnim barbama.

Prva od većih borbi u kojoj smo učestvovali kao borci brigade bila je napad i oslobađanje Jajca septembra 1942. U dvodnevnoj borbi za oslobođenje Jajca učestvovali su i Crnogorci i Krajišnici. Sve jedinice su dobile priznanje od druga Tita za uspješno -oslobođenje ovog drevnog grada na rijeci Plivi, koji će ubrzo postati historijski grad.

Poslije borbi na prostoru Mrkonjić-Grada, Manjaee i Jajca, s Nijemcima, ustašama i četnicima, brigada se, po naredjenju Vrhovnog štaba, prebacuje na prostoriju Drvara i Bosanskog Grahova.

Od Mliništa do Drvara naša brigada putuje vozom. Oko 60 kilometara putujemo 6 sati, vrlo sporo, ali lakše nego pješice. Ovo je jedina partizanska željeznica na našoj slobodnoj teritoriji. Neki od nas prvi puta putujemo vozom. Lokomotiva je ložena drvima, a otvoreni vagoni maskirani granjem kako ne bi bili primijećeni od neprijateljske avijacije.

S pjesmom u sumrak stižemo u Drvar. Na stanici nas dočekuje drvarska omladina s crvenim zastavama i pjesmom. To je omladina Drvara i okoline koja sutradan kreće u Sanicu na branje kukuruza. To su prve omladinske radne brigade koje otimaju žito ispred ustaških bunkera i mitraljeza.

Obaviješteni smo da će brigada u Drvaru primiti proleteršku zastavu iz ruku druga Tita, čemu smo se mnogo radovali.

Sutradan ustajemo rano. Cio dan, protiče u pripremama, uređivanju boraca i uvježbavanju strojevog koraka. Pripremamo se da kao prava vojska stanemo u stroj pred svog Vrhovnog komandanta.

Dana 17. oktobra 1942. postrojena je brigada očekivala druga Tita. Oblak prašine koji se dizao na putu što iz Bosanskog Petrovca vodi u Drvar označio je da drug Tito stiže automobilom. Komanda mirno prekide me u razmišljanju. Pošto je primio raport komandanta brigade Ljubodraga Đurića i obišao stroj, drug Tito nas je pozdravio sa »Smrt fašizmu, drugovi!«, »Sloboda narodu!«, odjeknulo je gromko iz hiljadu grla uzbuđenih proletera. Poslije predaje zastava komandantu brigade i komandantima bataljona, drug Tito je govorio o predencm putu i ukazao na duge i teške borbe koje još predstoje do konačne pobjede. Oštro je osudio izdajničku vladu u Londonu koja pomaže izdajnike u zemlji. U defileu brigade, koji je održan ispred tribine na kojoj su se nalazili drug Tito i članovi Vrhovnog štaba, učestvovao je i bataljon pionira što je izazvalo burne ovacije prisutnih. Uveče je održana priredba koju su izveli borci brigade i drvarska omladina, na kojoj je do kasno u noć ostao i drug Tito s članovima Vrhovnog štaba.

Brigada je popunila svoje redove omladinom Like, Banije i Krajine. Dok smo boravili u Drvaru, u brigadu je prispjelo oko 200 omladinaca i omladinki iz Dalmacije.

Narednih dana brigada se iz Drvara prebacuje na prostoriju Dinare i Bosanskog Grahova gdje vodi borbu s Talijanima i četnicima. Početkom novembra 1942. brigada ulazi u sastav tada formirane 2. proleterške divizije, narednog mjeseca zauzima Livno, a zatim vodi borbu oko Kupresa, na području Dinare i ponovo oko Bosanskog Grahova. U toku četvrte neprijateljske ofanzive vodi veoma žestoke borbe u dolini Neretve i na sektoru Prozor—Gornji Vakuf, a po prelasku preko Neretve učestvuje u razbijanju četnika na sektoru Kalinovika, a potom izbija u Crnu Goru.

U vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive u Minersku četu. Vrhovnog štaba stupili su: Lazo Savatović, Đuro Guteša, Pajo Bandić i Petar Tojagić. Ovi borci su bili starija godišta, inače radnici-mineri. Time se broj Gračana u Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba povećao na 6 drugova.

Prvi maj 1943. zajedno s 4. i 5. crnogorskom brigadom proslavljamo napadom i uništenjem jednog talijanskog bataljona, na Javorku kod Šavnika u Crnoj Gori, u jačini od oko 1000 vojnika. Istovremeno razbijamo četničke snage na ovom prostoru i zarobljavamo 90 četnika koji su se »predali« našim jedinicama. U petoj neprijateljskoj ofanzivi brigada je posebno žestoke borbe vodila u dolini Sutjeske, naročito na Košuru i Tjentištu. Po prodoru dz okruženja vodi uspješne borbe u istočnoj Bosni, a kasnije u Sandžaku i Crnoj Gori odakle dva puta prodi u Srbiju, gdje je vodila žestoke borbe s Nijemcima, Bugarima, četnicima i drugim neprijateljima.

U jesen 1944. godine brigada u sastavu 2. proleterške divizije iz Crne Gore, preko rijeke Ibra, izbija na Kopaonik a zatim učestvuje u oslobađanju Srbije s Beogradom.

Dana 27. oktobra 1944. drug Tito je izvršio smotru jedinica koje su oslobodile Beograd. Opet smo u stroju pred našim Vrhovnim komandantom, ali na žalost ne u istom sastavu. Mnogo drugarica i drugova ostalo je na bojištima u krajevima gdje smo ratovah.

Po oslobodenju Beograda brigada učestvuje u završnim borbama na srijemskom i drinskom frontu i 1. maja 1945. učestvuje u prvoj vojnoj paradi u oslobođenom Beogradu. Po treći put smo u stroju pred Vrhovnim komandantom.

Rat je završen, ali naša brigada je još dugo vremena gonila ostatke neprijatelja po Srbiji i drugim krajevima. Ukupno u toku rata vodila je 150 većih i više stotina manjih borbi u kojima su se hrabro borili i Gračani. Za postignute uspjehe više puta je pohvaljena od vrhovnog komandanta druga Tita. Odlikovana je: Ordenom narodnog heroja, Ordenom narodnog oslobođenja, Ordenom partizanske zvijezde prvog reda i Ordenom bratstva i jedinstva prvog reda.

U borbama koje je vodila naša 2. proleTERSka brigada izginulo je mnogo njenih boraca, među kojima i šestorica Gračana: Stevan Labus iz Popine poginuo je 18. septembra 1942. na Man jači u Bosni, u borbi s Nijemcima. Bio je desetar i član KPJ. U brigadu je stupio u Srbiji. Mile Nikole Savatović iz Rudopolja poginuo je 10. novembra 1942. na Dinari kod Bosanskog Grahova, u borbi s Talijanima. Bio je član KPJ. Dušan Mile Radaković iz Bruvna poginuo je 21. februara 1943. godine u selu Ravno u dolini Neretve, u borbi s četnicima. Bio je član SKOJ-a. Stevo Jove Bandić iz Rudopolja poginuo je 6. juna 1943. na Sutjesci, u borbi s Nijemcima. Bio je desetar i član SKOJ-a. Nikola Dmitra Vojnović iz Bruvna umro je 19. juna 1943. u istočnoj Bosni od rana zadobivenih na Sutjesci, u borbama s Nijemcima. Bio je komandir voda i član KPJ. Dušan Lukić iz Velike Popine poginuo je 22. marta 1944. godine u selu Strpcima kod Priboja na Limu, u borbi s Nijemcima. Bio je nišandžija na minobacaču i član KPJ.

Njima, Gračanima, mojim nezaboravnim ratnim drugovima iz 2. proleTERSke brigade koji padoše u borbi za slobodu naših naroda, posvećujem ove redove.

Dorđe Čubrilo

Napad četnika na KK KPH za Gračac u Cerovcu i pozadinske ustanove u Bruvnu

U proljeće 1943. godine na području Gračaca nije bilo niti jedne veće partizanske jedinice. Jače partizanske snage poslije oslobođenja Gračaca bile su orijentirane prema Gospiću i Dalmaciji. Na oslobođenom području Gračaca nalazile su se samo Komanda mjesta Gračac i vojnopozadinske organizacije i ustanove. Četničke i talijanske snage protjerane su preko Velebita u Obrovac, Zegar, Zadar i Knin.

Preko svoje obavještajne službe i četničkih trojki,¹ četnici su nastojali da održavaju vezu sa svojim jatacima i svojim porodicama koje su se nalazile na oslobođenom području u Lici. Oni su početkom marta 1943. saznali da se na oslobođenom području Gračaca, Mazina i Bruvna ne nalazi niti jedna veća partizanska jedinica, tako da su Komanda mjesta Gračac u Bruvnu, Kotarski komitet KPH i rukovodstva antifašističkih organizacija u Cerovcu imali za svoje osiguranje samo 4—5 stražara i kurira. Imajući tačne podatke o rasporedu partizanskih jedinica, kretanju pojedinih rukovodilaca NOP-a i o osiguranju Komiteta u Cerovcu i Komande mjesta Gračac, četnici donose plan da s većim snagama iz Zegara napadnu i likvidiraju Kotarski komitet KPH u Cerovcu i Komandu mjesta Gračac u Bruvnu.

Četnici su znali da su u Cerovcu smještene i obitelji Nikice Krajnovića i Milana Pokrajca, te da bi se u momentu napada tamo mogla zateći i već dobro poznata dva partizanska rukovodioca — Nikola Krajnović i Milan Pokrajac. Također im je bilo poznato da se u Cerovcu nalaze sestra i brat Mane Breke, komandanta bataljona »Biće Kesić«. Zarobiti bar partizanske obitelji za četnike je značilo uspjeh, nagradu od Talijana te eventualne zamjene i ucjene.

Nekoliko dana prije napada na Komitet i Komandu mjesta na područje Bruvna i Cerovca iz Zegara je upućena jedna grupa četnika na čelu mještana Savice Guteše radi pripreme napada. Ona se vratila u Zegar s tačnim podacima

0 partizanskim snagama, lokaciji i osiguranju Komiteta i Komande mjesta. Jedan dio četnika, ranije upućen na oslobođeno područje, nije se s grupom vratio u Zegar, već se prikrrio u Cerovcu i čekao da se priključe napadu.

Kotarski komitet KPH za Gračac održao je sjednicu 18. marta 1943. godine u Cerovcu. Svi koji su joj prisustvovali nisu zanoćili u selu već su se po završetku sastanka uputili na teren prema svojim zaduženjima dobijenim na tom sastanku. U Cerovcu su u zgradi Komiteta zanoćili Smilja Pokrajac i Borka Korać, članovi Komiteta, Milan Pjevač, predsjednik Kotarskog odbora USAOH-a

¹ Četničke trojke su ubacivane na oslobođeno područje sa zadatkom prikupljanja obavještajnih podataka, likvidacije partizanskih rukovodilaca, istaknutih aktivista, odbornika, komandi i komiteta te vršenje diverzija. One su se na oslobođenom području zadržavale u strogoj ilegalnosti i po nekoliko dana prikupljale podatke o kretanju i brojnom stanju partizanskih jedinica, komanda mjesta, komiteta i antifašističkih organizacija. Kao dobri poznavaoци terena, koristeći rodbinske veze, mogli su neopaženo dolaziti i odlaziti s prikupljenim podacima.

U jesen 1942. godine u ustaničkom Bruvnu. S desna u lijevo stoje: Smilja Pokrajac, narodni heroj, Milan Pokrajac, narodni heroj, Kata Pejnović, narodni heroj, Bogdanović Mrda Draga, sjedi: dr Slava Blažević.

i član Kotarskog komiteta SKOJ-a, Nikola Breka, kurir Komiteta, Milka Breka, član SKOJ-a, Janja Jokić, daktilograf u Komitetu i Jela Dukić, kuharica. Milan Pokrajac, sekretar Komiteta, otišao je u Tomingaj, gdje je i zanoćio. Iste večeri u posjetu svojim obiteljima došli su Nikola Krajnović, tada oficir u Komandi mjesta i njegova najstarija kćerka Grozdana. Supruga Rezifca s djecom bila je smještena u kući Ilije Guteše Mamina čije su kćerke bile skojevkice a sin borac 6. ličke divizije. Obitelji Milana i Đurđa Pokrajca bile su smještene u kući Lukice Guteše.

Četnički orijentirani mještani i oni koji su imali vezu s četnicima, koji su se od ranije prikrivali na području Cerovca i čekali dolazak veće grupe četnika za napad, imali su tačnu evidenciju tko je sve zanoćio u kojoj kući, pa je zato četnički napad uglavnom bio usmjeren na tri kuće i to: Save Guteše Rapina u

kojoj je bilo sjedište Kotarskog komiteta KPH za Gračac, Ilije Guteše Mamina u kojoj je bila smještena obitelj Krajnović i kuću Lukice Guteše u kojoj je odsjela obitelj Pokrajac.

Četnici su neopaženo u svitanje 19. marta 1943. ušli u selo i opkolili tri naprijed navedene kuće na osnovu dobijenih informacija tko se u njima nalazi. Kratko su zapucali i pozvali sve opkoljene da se predaju. U zgradi Komiteta nitko nije pomislio na predaju već su pokušali pobjeći, ali su vatrom četničkog oružja vraćeni u kuću ili zadržani kod kuće. Uvidjevši da ne mogu pobjeći, pokušali su dati otpor ili se sakriti. Netko je predložio da se sakriju u podrum što je bilo pogrešno i kobno. U podrumu su se našli svi osim Smilje Pokrajac i Borke Korać, koje su skočile iza kuće i prikrile se u granju s namjerom da dadu otpor (imale su jedan pištolj i jednu bombu) i pokušaju pobjeći. Smilja je šapnula Borki: »-Ne boj se, nećemo se žive predati, bacit ćemo bombu na četnike i pobjeći. A ako ne uspijemo, ja ću ubiti tebe i sebe.« I stvarno bomba je bačena među četnike, ali nije eksplodirala. Četnici su pojurili prema njima da ih žive uhvate. Da žive ne padnu u ruke četnika, Smilja je jedino dospjela opaliti metak sebi u sljepoočicu. Bonku su četnici udarcima oborili na zemlju i živu uhvatili. U međuvremenu uhvaćeni su Milan Pjevač, Nikola Breka i Milka Breka, dok su Janja Jokić i Jela Dukić uspjele da se sakriju na tavanu kuće i četnici ih nisu pronašli. Četnici su ih uz mnogo udaraca i psovki izveli na dvorište i vezali Milana, Nikolu, Milku i Borku, a Smilja je ostala ležati mrtva na mjestu pogibije.

U isto vrijeme napadnuta je i kuća Ilije Guteše Mamina u kojoj je bio Nikola Krajnović i sva njegova obitelji s kćerkom Groizdanom. Četnici su pozvali Nikolu da se preda, ali je on to odbio, brzo je dohvatio pušku i počeo pucati. Četnici su ga i dalje pozivali na predaju prijeteci da će u malu seosku kuću baciti bombe i sve pobiti. U kući je bilo mnogo djece, a bila je malena i trošna. Kako se Nikola i dalje nije predavao, domaćin se prepao da će četnici stvarno baciti bombe u kuću, sve pobiti i kuću zapaliti pa je molio Nikolu da izađe iz kuće i na taj način spasi živote svoje i njegove obitelji (svih skupa 16 lica). Na tu molbu Nikola je iz roditeljskih i ljudskih osjećaja pošao pucajući prema vratima u namjeri da se i dalje bori ili pogine izvan kuće. Četnici su njegov izlazak spremno dočekali. Skočili su na njega kao divlje zvijeri i uz mnogo udaraca svladali. Nakon što su uhvatili Nikolu, upali su u kuću i šćepali njegovu suprugu Reziku i kćerku Grozdanu i istjerali napolje. Sve troje su vezali i povelili sa sobom. Ostalo četvero djece Nikoline uspelo je, uz pomoć domaćina, da se sakrije i četnici ih nisu odveli.

Nakon zarobljavanja Nikole, Rezike i Grozdane četnici su se ustremili na kuću Lukice Guteše misleći da će tamo zateći više članova obitelji Milana i Đuđe Pokrajca, ali tamo su zatekli i uhvatili samo njihovog starog oca Radu, kojeg su tukli uz pogrdne riječi, bijesni što nisu uhvatili Milana, kako rekoše da mu »kožu oderu«. Majka Sava s djecom Mošom i Dušanom sakrili su se u staji gdje su bile ovce. Lukica i ostala obitelj se pobunila nastojeći da zaštite starca od udaraca i maltretiranja pa je i on dobio batina, iako je imao brata u četnicima. Lukičin brat, silom prilika četnik, čuvši galamu i tučnjavu ušao je u kuću i uspio da istjera četnike i spriječi ih da tuku brata mu Lukicu i starog Radu.

Pored spomenutih četnici su uhvatili i odbornike Danu Gutešu Danciga i Mijata Pokrajca a zatim se brzo počeli povlačiti prema Bruvnu vodeći sa sobom

sve zarobljenike. Grupa odbornika, omladine i nešto ranjenih boraca, koji su se zatekli u zaseocima Bulji, Čubrile i Vojići, zapucala je na četnike sa sjeverne strane. Nešto kasnije na njih je zapucala i grupa odbornika iz Klapa vica. Bježeći preko Brda Crljenčeva, nisu čak uspjeli da sa sobom odvedu konje natovarane opljačkanim stvarima. S četnicima su prisilno pošli i pojedini stanovnici iz Cerovca koji su se naknadno vratili ili pobjegli od njih.

Napad četnika u isto vrijeme izvršen, je i na Komandu mjesta Gračac u Bruvnu, i to munjevito i iznenadno. Poginuo je Glišo Čuk² koji je u to vrijeme trebao da primi dužnost komandanta mjesta, a zarobljena su 2 sitražara, predsjednik Mjesnog NOO-a i tajnik Općinskog NOO-a Bruvno.³ Zarobljen je i skladištar centralnog kotarskog skladišta Luka Panjević. U Bruvnu su četnici zarobili i dva partizana i nekoliko žena iz Korenice. Ovi partizani i žene su bili na prolazu i slučajno zanoćili u Bruvnu. Nakon izvršenih zločina u Cerovcu i Bruvnu četnički izrodi su se brzo povukli preko Gubavčeva Polja i Kokirne za Vučijak i Zegar. Usput su iznenadili, zarobili i sa sobom povelili još nekoliko simpatizera i aktivista NOB-a.

Prvo »saslušavanje«, batinanje i maltretiranje zarobljenika počelo je već u toku povlačenja; i na zastancima. Četnici su se u svom divljanju osobito okomili na Nikolu Krajnovića i njegovu suprugu Rezicu, koja je od snažnih udaraca već počela gubiti svijest i jedva se kretala. Između Kokirne i Vuči jaka četnici su iz kolone zarobljenih izdvojili dva partizana, slučajno zatečena u Bruvnu (jedan je Hrvat iz Otočca, a za drugog se porijeklo i ime ne zna) i naredili im da bježe a zatim nakon nekoliko koraka ih ubili. Hrabri i odvažili partizani nisu odali ni svoje ime ni jedinicu. Ostali su nesahranjeni prkosno ležeći na tada četničkom području krševitog Vučijaka.

U Krupi počinje tortura, mučenje i pakao zarobljenih. Četnici »saslušavaju« Nikolu Krajnovića i sve ostale. Nikola hrabro podnosi sve udarce i nedaće četničkog »ispitivanja« pri čemu su osobito nemilosrdni i svirepi. Četnici su znali za ugled Nikole Krajnovića u narodu pa su na sve moguće načine i mučenjem nastojali da ga slome i da da izjavu u korist četnika. Znali su da je nešto prije zarobljavanja bio partijski kažnjen pa su mu govorili : »Tvoji komunisti su te kaznili, isključili i odbacili. Pređi na našu stranu, daj izjavu protiv njih, spasi siebe i svoju porodicu.« Nikola je sve to slušao ležeći jer više nije mogao ni da stoji ni da sjedi, isprebijanih nogu i ruku od četničkih udaraca. Na svaku uvredu i pomižavanje odgovarao je oštro i revolucionarno i nakon novih udaraca padao u nesvijest. Polijevali su ga vodom i dovodili svijesti, podrugljivo ga ispitivajući što misli tko će u ovom ratu pobijediti. Odgovorio je: »Pobijedit će onaj na čijoj je strani pravda i poštenje, pobijedit će velika Rusija, saveznici i partizani.« Ponovo udarci, mučenje i nesvjestica. Mučili su ga u prisutnosti žene, kćerke i ostalih zarobljenika nastojeći i na taj način da slome hrabrog revolucionara, ali im to nije uspjelo. Ostao je dosljedan sebi i svojim idealima.

2 Glišo Čuk je u ustanku bio komandir 9. gerilskog odreda, a kasnije komandir čete i komandant bataljona »Branko Vladušić«. Na toj dužnosti je ranjen, liječio se u partizanskoj bolnici u Dobroselu, a prebolio je i tifus. Kao nesposoban za operativnu jedinicu bio je predviđen za komandanta Komande mjesta Gračac.

3 Petar Radaković, predsjednik Mjesnog odbora Bruvno i Sava Radaković Savica, tajnik Općinskog NOO-a Bruvno.

Nakon mučenja i saslušavanja svih zarobljenika, četnički prijeki vojni sud je donio odluku: »U ime njegova veličanstva kralja i otadžbine strijeljati: Nikolu Krajnovića, Reziku Krajnović, Grozdanu Krajnović, Milana Pjevača . . .« Nakon itoga vezane četnici su osuđene na, smrt, s još 14 drugih simpatizera i učesnika NOB-a, iz Krupe povelili na Vuči jak gdje je trebalo da ih strijeljaju. Nikica i Rezika ne mogu izmrcvareni da se kreću. Napola mrtve i iznemogle stavljaju ih preko konja i tako nose na stratište. Ispačena kolona osuđenih na smrt, uz četničke orgije, često zastaje uz Velebit jer većina od njih jedva može da hoda. Najzad stižu na mjesto predviđeno za strijeljanje. Ponovo čitanje presude i ironično traženje posljednjih želja od osuđenih na smrt. Nikola se s negodovanjem obraća Savici Guteši s pitanjem zašto mu strijelja kćerku kada su i njegova djeca na oslobođenom partizanskom području bila zaštićena. Nakon kraćeg vremena, gundanja i dogovora ostalih četnika, Grozdanu odvezuje četnik Gicvara i izvodi iz grupe postavljene za strijeljanje. Nikola i Rezika strijeljani su pred kćerkom koja se poslije toga onesvijestila. Tako se na Vučijaku ugasio život Nikole Krajnovića i 17 njegovih suboraca. Ostali zarobljeni u Cerovcu i Bruvnu držani su, tučeni i mučeni u četničkom zatvoru sve dok uz pomoć naših suradnika nisu uspjeli pobjeći.

Posmrtni ostaci strijeljanih na Vučijaku preneseni su poslije rata u zajedničku grobnicu u Gračac.

Todor Radošević

Napad Devete dalmatinske divizije na Gračac (28-31. 8.1944. godine)

Plan i tok napada

Sredinom 1944. Glavni štab Hrvatske planirao je da dijelom snaga 8. i 11. korpusa razbije neprijateljske snage na području Gračac—Gospić, a prije svega u rejonu Gračaca, kako bi nakon toga, preuzeo dejstva 11. korpusom na sjever a 8. korpusom na jug i povezao 'oslobođene teritorije Like i Dalmacije. Napad na njemačke i četničke snage u rejonu Gračaca, Glavni štab Hrvatske povjerio je Štabu 8. dalmatinskog korpusa pod čiju je komandu stavio i dio snaga 35. ličke divizije.

U to vrijeme u Gračacu se nalazio Štab 2. bataljona 383. puka njemačke 373. legionarske divizije s jednom ojačanom četom, ukupno oko 200 legionara, zatim Gračačka četnička brigada jačine oko 350 četnika i Medački četnički odred s oko 150 četnika, što znači svega oko 700 neprijateljskih vojnika. Na Smrekovcu (tt 858), Vučjem vrhu i Culumu, oko 8 do 10 kilometara prema Otriću, nalazila

se 6. četa 2. bataljona 383. puka (bez jednog voda), jačine oko 70 legionara, i četnički odred »Radusini« koji je brojio oko 80 četnika. Prema tome u Gračacu i u rejonu Smrekovca bilo je ukupno oko 850 neprijateljskih vojnika.

Najbliži neprijateljski garnizoni iz kojih je mogla da uslijedi intervencija u toku napada nalazili su se u selima duž ceste Knin—Donji Lapac: u Zrmanji, Otriću, na Klancu, u Kupirovu, Srbu i Donjem Lapcu, gdje su bili raspoređeni dijelovi njemačke 373. legionarske divizije, domobranskog 2. lovačkog zdruga (brigade) i 1. ličkog četničkog korpusa, U Obrovcu se nalazila 7. četa 2. bataljona 383. puka 373. legionarske divizije, u Lovincu 35. bojna, (bataljon) 4. ustaškog zdruga, (brigade), a u rejonu Cmpoca (tt 1404) četnički odred »Velebit«. U svim spomenutim mjestima, pa i u Gračacu, neprijateljske snage bile su orijentisane na odbranu koja je u fortifikacijskom smislu bila solidno uređena. Posebno odbrana Gračaca bila je ojačana nizom bunkera od betona i kamena, kao i minsko-eksplozivnim preprekama. Zidane zgrade bile su pretvorene u utvrđenja, a težište odbrane se nalazilo u rejonu Gradine (k. 616) koja dominira Gračacem.

Držanje Gračaca, važne raskrsnice puteva u južnoj Lici, bilo je za neprijatelja od velikog značaja kako radi bočnog obezbjeđenja, komunikacije Knin—Srb—Donji Lapac, tako¹ i radi držanja ceste Otrić—Gračac—Gospić i zatvaranja pravca koji iz južne Like izvodi ka Obrovcu. Pored toga njegovim posjedovanjem neprijatelj je ometao manevar partizanskih snaga, na jugu Like i sprečavao čvršće povezivanje slobodnih teritorija Like i Dalmacije. Okupatorske snage u Gračacu služile su kao oslonac i pribježište četničkim jedinicama koje su zahvaljujući okupatoru uspijevale još uvijek da se održe u ovom dijelu Like.

Radi izvršenja dobijenog zadatka, u drugoj polovini auguste 1944. godine, komandni dio Štaba 8. korpusa i 9. dalmatinska divizija prebacili su se od Bosanskog Grahova u rejon Gubavčeva Polja. Tu se štab korpusa upoznao sa situacijom na području Gračaca i došao do tačnih podataka o rasporedu i jačini neprijatelja. Polazeći od toga, mogućnosti, svojih snaga i drugih elemenata situacije, on je za naпад na neprijatelja u Gračacu i rejonu Smrekovca odredio 9. diviziju, ojačanu jednom baterijom haubica 35. divizije, u uvjerenju da će ona biti dovoljna da izvrši dobijeni zadatak. Za obezbjeđenje napada i za sprečavanje intervencije neprijatelja iz okolnih uporišta angažovao je dijelove 19. i 35. divizije i dijelove Grupe sjevernodalmatinskih partizanskih odreda.

Prema planu za naпад Štaba 8. korpusa trebalo je da 9. divizija iz reiona Plećaši, Gubavčevo Polje, Glogovo s dvije napadne kolone napadne neprijatelja u Gračacu a s jednom napadnom kolonom u rejonu Smrekovca. Težište napada trebalo je da bude na snagama, odnosno na prvoj napadnoj koloni koja je imala da napada pravcem Plećaši—Tojagići—Radovanovića brdo—Gradina sa zadatkom da razbije neprijatelja na tom pravcu i ovlada Gradinom, dok je druga napadna kolona imala da napada od Gubavčeva Polja, između Crnog i Žutog vrha i obuhvativši Gračac s istoka i juga, u sadejstvu s prvom napadnom kolonom, ovlada Gračacem. Treća, napadna kolona, nastupajući od Glogova, trebala je da napadne neprijatelja u rejonu Smrekovca, Vučji vrh, Čulum i, spriječivši mu spajanje s posadom u Gračacu, po mogućnosti da ga uništi. Pored toga s jednim bataljonom trebalo je da posjedne Lumbardenik i Zuleševicu iznad Gornjeg Lapca i spriječi intervenciju neprijatelja iz Donjeg Lapca. Naпад je trebalo da počne u 3 sata 28. augusta.

Radi obezbjeđenja napada i sprečavanja intervencije neprijatelja s ceste Otrić—Srb u pravcu Gračaca, 19. sjevernodalmatinska divizija dobila je zadatak

da s jednom brigadom posjedne Popova muda (trig. 851), Golu milu (k. 985) i Šuplje brdo ai s ostalim snagama da aiktivno djeluje ma komunikaciju Pade-
ne—Devrske—Bribirske Mostine—Benkovac—Obrovac. Kninski partizanski od-
red dobio je zadatak da s Koma (trig. 1000) i Vrbice aktivno djeluje na nepri-
jatelja u Zrmanji radi njegovog vezivanja i zatvaranja pravca prema Rujištima.
Zadarski partizanski odred trebalo je da jačim snagama posjedne Popovu kapu
(k. 910 i k. 1021) a manjim snagama Mali Halan (k. 1045) i spriječi intervenciju
neprijatelja iz Obrovca ka Gračacu i Sv. Roku. Istovremeno je 3. brigada 35.
divizije imala da posjedne najpovoljnije položaje između Lavinca i Gračaca radi
aktivnog djelstva prema Lovincu i Sv. Roku i sprečavanja intervencije neprija-
telja tim pravcem prema Gračacu. Za komandno mjesto Štaba 8. korpusa i Šta-
ba 9. divizije određen je rejon kote 788 nešto sjeveroistočno iznad Gračaca.

Zapovijest za napad na Gračac Štab 8. korpusa izdao je 24. augusta i njom
su bila regulisana i ostala pitanja vezana za napad.¹ Tako je bilo, određeno da
se artiljerijska priprema napada ne vrši kako bi se postiglo iznenađenje na koje
je ukazano kao na odlučujući uslov uspjeha. Od jedinica je zahtijevano da dej-
stvuju brzo i energično kako bi se neprijatelj, razbio na manje grupe i lakše
uništio. Zapoviješću su bila regulisana i pitanja održavanja veze, ishrana jedi-
nica, zbrinjavanje i evakuacija ranjenika. Jedinice na obezbjeđenju dobile su
zadatak da temeljito poruše komunikacije na svojim pravcima a zatim upornom
i aktivnom odbranom onemoguće svaki pokušaj intervencije u pravcu Gračaca.

Na osnovu zapovijesti Štaba 8. korpusa. Štab 9. divizije izdao je 26. augusta
zapovijest za napad na neprijatelja u rejonu Gračaca kojem je u prvu napadnu
kolonu odredio 3. dalmatinsku brigadu, u drugu napadnu kolonu 4. splitsku
brigadu i u treću napadnu kolonu 13. južnodalmatinsku brigadu, bez njenog
2. bataljona koji je upućen da posjedne Lumbardenik i Zuleševicu, dok su poza-
dinske ustanove — intendantura i bolnica — ostavljene u rejonu Gubavčevog
Polja. Dan uoči napada Štab 9. divizije izvršio je izviđanje u rejonu Gračaca
s komandantima brigada i bataljona i na zemljištu precizirao zadatke jedini-
cama. Deveta divizija imala je tada 2.300 boraca² a napadala je na oko 850 ne-
prijateljskih vojnika. Međutim, s obzirom da je napadala na veoma dobro orga-
nizovanu odbranu i s obzirom na borbenu sposobnost branilaca, čiji su stub bili
dijelovi 373. legionarske divizije, taj odnos snaga nije bio- osobito povoljan.

Kad se analizira plan Štaba 8. korpusa za napad na Gračac, vidi se da je on
imao manjkavosti. Prije svega tu bi se moglo zamjeriti grupisanju snaga kako
uopće tako i na težištu napada. Štab 8. korpusa imao je tačne podatke o neprija-
telju a s obzirom na jedinice kojim je raspolagao odredio je relativno skromne
i u suštini nedovoljne snage za napad na Gračac. Odlukom Štaba 9. divizije o
grupisanju snaga za napad odnos je učinjen još nepovoljnijim. Čitava, jedna
brigada odvojena je za napad na Smrekovac i za obezbjeđenje prema Donjem
Lapcu a u napad na Gračac upućene su samo dvije brigade. Time je odnos snaga
u samom Gračacu bio sveden približno na 700 : 1.500 u korist 9. divizije. Može
se prigovoriti i tome što je na Gradinu, težište odbrane neprijatelja, upućena
samo jedna brigada. Uz sve to ni štab korpusa ni, štab divizije nisu ostavili
nikakve rezerve za eventualnu podršku jedinica na težištu napada, odnosno pro-

1 Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje AVII), kut. 1020, br. reg. 38 6.

2 AVII, k. 517, br. reg. 10/7.

širenju uspjeha. Ni početak napada, pred zoru u 3 sata, nije najsretnije izabran. Za otprilike sat noćnog vremena neprijatelj je s angažovanim snagama teško mogao savladati. Nedostatak snaga trebalo je da nadoknadi iznenađenje i brzina prodora u grad. S tim su štabovi korpusa i divizije računali te da će im to prije svega obezbijediti uspjeh zbog čega se odustalo od artiljerijske pripreme napada.

Napad 3. i 4. brigade na Gračac otpočeo je 28. augusta u 5,20, umjesto u 3 sata kako je to planom bilo predviđeno. Do zakašnjenja je došlo zbog toga što 3. brigada nije uspjela da do određenog vremena stigne na polazni položaj za napad. Međutim, napad 13. brigade na neprijatelja u rejonu Smrekovca otpočeo je tačno u predviđeno vrijeme čime je posada u Gračacu bila alarmirana, tako da je ona napad 3. i 4. brigade, koji je počeo kad je već bilo svanulo, spremno dočekala. Zbog toga je izostalo iznenađenje na koje se mnogo polagalo.

Snažnom i dobro organizovanom vatrom neprijatelj je na svim pravcima uspio da zaustavi napad 3. i 4. brigade, tako da ove ni na jednom mjestu nisu uspjele probiti odbranu Gračaca. Jedino je 3. brigada ovladala Glavicom (rejon k. 560) s jugozapadne strane pored Gračaca. Međutim, njen pokušaj da koritom Otuče ubad grupu od 12 boraca u samo mjesto da bi uništila neprijateljsku radio-stanicu i izazvala pometnju u redovima branilaca i na taj način olakšala zauzimanje mjesta, nije uspio. Kako u toku dana napad nije dao nikakve rezultate, brigade su se zadržale na dostignutim položajima s namjerom da uveče, pod zaštitom mraka i uz podršku artiljerije, ponove napad i ovladaju Gračacem. Toga dana su četiri saveznička aviona bacila svega četiri bombe na Gračac ali to nije imalo nikakvog uticaja na dalja dejstva.

Kad je pao mrak, uveče 28. augusta, poslije kratke artiljerijske pripreme, 3. i 4. brigada pošle su na juriš na, ranije određenim pravcima napada, ali i ovoga puta bez uspjeha. Ohrabren uspješnim odbijanjem prvog napada, neprijatelj je spremno dočekao ovaj juriš, pružio žilav otpor i uz dobro organizovan sistem vatre održao se na svim položajima. Budući da ni 13. brigada u prvom napadu nije uspjela da razbije neprijatelja u rejonu Smrekovca i ona je ove večeri ponovila napad. Mada, nije uspjela da razbije neprijatelja u tome rejonu, ona je spriječila njegovu intervenciju u pravcu Gračaca, što je bio i osnovni njen zadatak. Ne uspjevši ni u ponovljenom napadu, 9. divizija je 29. augusta prešla na blokadu neprijatelja u Gračacu i u rejonu Smrekovca.

Borbe jedinica na obezbjeđenju

Cim je otpočeo napad 9. divizije, neprijateljske snage iz Otrića, a slijedećeg dana iz Obrovca i Lovinca krenule su u pomoć napadnutim posadama u Gračacu i kod Smrekovca. Devetnaesta divizija, koja je trebala da zatvori pravac Otrić—Smrekovac—Gračac, kad je 27. augusta dobila korpusnu zapovijest, nalazila se u Bukovid i pripremala se za napad na neprijateljske posade u Pidrugi i Donjem Karinu. Međutim, po prijemu korpusne zapovijesti, štab divizije odustao je od ovog napada, iako je već bio izdao borbenu zapovijest potčinjenim jedinicama, i hitno uputio 6. dalmatinsku brigadu preko Zegara, Krupe i Turovca da posjedne određene položaje i spriječi intervenciju neprijatelja od Otrića i Srba ka Gračacu. Istovremeno je prebado 5. dalmatinsku brigadu iz Gornjeg Karina u Zegar i predviđajući da Zadarski partizanski odred neće moći na vri-

jeme da stigne u rejon Popove kape, tamo je uputio njen 1. bataljon sa zadatkom da poruši cestu Obrovac—Gračac i spriječi intervenciju neprijatelja iz Obrovca prema Gračacu.

Poslije napornog noćnog marša 6. dalmatinska brigada je ujutro 28. augusta stigla na pravac Otrić—Gračac, napala i zbacila neprijatelja s Debelog brda i Popovih muda (trig. 851), a zatim posjela određeni položaj za odbranu. Oko 10 sati, uz podršku artiljerije i dva tenka, dijelovi 383. puka 373. legionarske divizije, zajedno s nešto četnika, krenuh su od Otrića ka Gračacu. I pored upornog nastojanja da se probiju ka Smrekovcu i dalje ka Gračacu, ove snage su u toku dana uspjele da zauzmu samu Golu milu (k. 985), ali su protivnapadom dijelova 6. brigade odbačene ka Otriću. Očekujući da će sutradan neprijatelj angažovati jače snage, Štab 19. divizije je noću između, 28. i 29. augusta na ovaj pravac prebacio i dva bataljona 5. brigade i na taj način pojačao odbranu.

Kao što se i očekivalo, ujutro 29. augusta, neprijatelj je sa znatno jačim snagama krenuo u napad od Otrića ka Gračacu. Poslije oštih borbi on je uspio da potisne 6. brigadu i da ovlada Debelim brdom, Popovim mudima i Golom milom. Međutim, dok se neprijatelj pripremao da nastavi napad prema Gračacu, uslijedio je snažan protivnapad 6. brigade i dijelova 5. brigade, tako da je uz znatne gubitke bio odbačen natrag ka Otriću. I slijedećeg dana, na,stojeća da po svaku cijenu prodre ka Gračacu i pruži pomoć blokiranoj posadi, neprijatelj je uporno napadao na Debelo brdo i Popova muda, ali se 6. brigada žilavo branila, tako da su ovi položaji u toku dana dva puta prelazili iz ruku u ruke. Pred veče neprijatelj je i po treći put bio odbačen ka Otriću, ali to mu nije smetalo da i 31. augusta nastavi napade. Međutim, 6. brigada i dijelovi 5. brigade potpuno su ga onemogućili da prodre ka Gračacu.

Iz Obrovca, 29. augusta, krenuli su dijelovi 2. bataljona 383. puka 373. legionarske divizije prema Gračacu. Njih je u rejonu Popove kape zaustavio 1. bataljon 5. dalmatinske brigade i poslije duže borbe odbacio u Obrovac. Očekujući da će slijedećeg dana neprijatelj nastaviti napad, Štab 19. divizije uputio je na ovaj pravac i 2. bataljon ove brigade, ali neprijatelj tu više nije napadao. Tome je svakako doprinio 2. bataljon 14. dalmatinske brigade koji je iz rejonu Zelenograda vršio demonstrativan napad na Obrovac čime je vezao neprijatelja za ovo mjesto i onemogućio ga da ponovo interveniše prema Gračacu.³

Kad je dobila zadatak da posjedanjem položaja na liniji Volarica (k. 770)—Medvidovača (ik. 838) — Matovinovića vrh (trig. 990) spriječi intervenciju ustaša iz Lovinca prema Gračacu, 3. brigada i baterija topova 35. divizije bile su angažovane u borbama na sektoru Kuzmanovače, Ljubova i Široke Kule. Poslije je napornog marša, ujutro 28. augusta, ona je stigla na pravac Lovinac—Gračac, a položaje koje je trebala da posjedne držali su dijelovi 35. ustaške bojne (bataljona). Brzim i energičnim napadom ona ih je odbacila ka Lovincu, posjela Volaricu i Medvidovaču a zatim porušila cestu između Ričica i Ličkog Cerja.

Kako se i očekivalo, ujutro 29. augusta, od Lovinca i Sv. Roka krenuli su dijelovi 35. ustaške bojne prema Gračacu. Oni su na pomenutim položajima napali 3. brigadu 35. divizije i uspjeli da je potisnu do Matovinovića vrha. Tada je brigada prešla u protivnapad i odbacila ustaše ka Lovincu i Sv. Roku. Ne odustajući od namjere da pošto-poto prodre u Gračac i pritekne u pomoć bloki-

³ AVII, kut. 1020, br. reg. 1'6 i 48/6.

ranoj posadi, ustaše su slijedećeg dana iz Gospića na ovaj pravac prebacile, vjerovatno, 34. ustašku bojnu koja je, zajedno s 35. bojnomo, napala 3. brigadu na položajima Volarica, Međviđovača i Matovinovića vrh. I pored uporne odbrane ustaše su do mraka uspjele da ovladaju tim položajima i da 3. brigadu odbace na sjever, čime im je put za Gračac na ovom pravcu bio otvoren.⁴

Otvaranjem puta Lovinac—Gračac, posada u Gračacu više se nije mogla držati u blokadi, što i nije imalo nikakve svrhe niti potrebe, pa je Štab 8. korpusa 31. augusta povukao 9. diviziju od Gračaca na područje Omsice i Gubavčeva Polja,⁵ a 19. diviziju od Otrića i s Popove kape, odnosno njenu 5. brigadu u Zegar a 6. brigadu na Turovac. Time su tada prestale borbe u rejonu Gračaca. Iako je Štab 8. korpusa smatrao da su postojali realni izgledi za uspjeh, napad ipak nije uspio. Neprijatelj se održao u Gračacu i tako uspio da i dalje obezbijedi saobraćaj na komunikaciji Otrić—Gračac—Gospić. U toku ovih borbi 9. divizija imala je gubitke od 40 poginulih i 145 ranjenih, 19. divizija 8 poginulih i 27 ranjenih i 3. brigada 35. divizije 2 poginula i 9 ranjenih, što ukupno iznosi 50 poginulih i 181 ranjenog, odnosno 231 borca izbačenog iz stroja.⁶ Ovi gubici jasno govore da su borbe bile veoma žestoke i da su borci nastojali da izvrše dobijene zadatke.

Tražeci uzroke neuspjeha, Štab 9. divizije, u izvještaju upućenom 6. septembra 1944. godine Štabu 8. korpusa, na prvo mjesto stavio je zakašnjenje

3. brigade više od dva sata zbog čega nije postignuto iznenađenje. Dalje je konstatovano da su štabovi brigade podbacili u rukovođenju potčinjenim jedinicama, da se oni nisu dovoljno zalagali i nisu bili dovoljno uporni. Pored toga istakao je da u toku napada nije bilo potrebnog sadejstva među jedinicama, tako dok se jedan bataljon do maksimuma angažovao u napadu, dotle su susjedni ostajali nezainteresovani očekujući rezultate drugih.⁷

Iako u dokumentima kojima raspolažemo nije iscrpnije analiziran napad, nemamo razloga da ne vjerujemo gornjim ocjenama, tim prije kada znamo da su zbog nezalaganja u tom napadu kažnjeni partijskom opomenom komandant, politički komesar i načelnik štaba jedne od brigada koje su napadale na Gračac. Međutim, čini nam se da se sva odgovornost za neuspjeh napada ipak ne može prebaciti samo na štabove brigada i bataljona. Dio te odgovornosti nesumnjivo otpada i na štabove 8. korpusa i 9. divizije. Njima se prije svega može zamjeriti što nisu izvršili cjelishodnije grupisanje jedinica i time ostvarili povoljniji odnos snaga kako uopće tako i u napadu na sam Gračac. Poseban je propust što ni štab divizije ni štab korpusa nisu imali nikakve rezerve za eventualnu intervenciju u toku napada.

Neosporno da je na neuspjeh napada prije svega uticala žilava i dobro organizovana odbrana neprijatelja koja se bez iznenađenja, energičnog prepada i brzog prodora u grad nije mogla savladati. No, baš to je izostalo. Jedinice su kasno stigle na polazni položaj i preko dva sata zakasnile s napadom a to se nikako nije smjelo dozvoliti, tim prije što se na iznenađenje i prepad mnogo polagalo. Umjesto u 3 sata, odnosno još u toku noći, napad je počeo čim je sva nulo i pošto je neprijatelj u Gračacu bio upozoren napadom ma Smrekovac. Zbog

4 AVII, k. 1234, br. reg. 56/5.

5 AVII, k. 518, br. reg. 1/3.

6 Gubici neprijatelja nisu se mogli ustanoviti.

7 AVII, k. 518, br. reg. 1/3.

toga, razumije se, nije nikakvo čudo što 3. i 4. brigada 9. divizije nisu ništa učinile. Obje su bile dočekane preciznom i ubitačnom vatrom te zaustavljene na prilazima otpornim tačkama spoljne linije odbrane. U takvoj situaciji ni ponovljeni napad bez izvjesnih promjena u borbenom poretku i dopunskih priprema nije mogao dovesti do uspjeha.

Jedinice određene da osiguraju napad od intervencije neprijatelja spolja u potpunosti su izvršile svoj zadatak. Treća brigada 35. divizije zadržala je neprijatelja na pravcu Lovinac—Gračac još dva dana pošto se bilo odustalo od daljih napada na Gračac. Posebno na visini zadatka bile su jedinice i Štab 19. divizije koji je pravilno ocijenio situaciju i donosio cjelishodne odluke. Dobro je uočio da Zadarski odred zbog udaljenosti neće stići na vrijeme da zatvori pravac Obrovac—Gračac pa je na taj sektor pravovremeno uputio najprije jedan a zatim još jedan bataljon 5. brigade. Isto tako korisno je bilo što je s dva bataljona ove brigade pojačao odbranu 6. brigade. Jedinice 19. divizije uporno su se borile i vještom kombinacijom odbrane s napadnim dejstvima potpuno onemogućile neprijatelja da od Otrića i Obrovca prođe ka Gračacu.

Ocjenu napada na Gračac dao je i Vrhovni štab NOV i POJ. On je smatrao da u datoj situaciji nije bilo potrebno napadati i krvariti oko utvrđenog i dobro branjenog Gračaca.⁸ Ovaj napad Vrhovni štab je analizirao sa stanovišta s kojeg je analizirao slične napade u to vrijeme u drugim dijelovima naše zemlje, posebno neke napade jedinica u sastavu glavnine NOVJ prilikom njenog prodora u Srbiju. On je smatrao da nije bilo korisno angažovati snage i izlagati ih gubicima u napadima na neke dobro utvrđene gradiće i uporišta izuzetno dobro branjena u vrijeme kada su snage NOVJ kontrolisale veliki dio naše zemlje i kada je trebalo vojnički i politički jačati pozicije na terenu. Otuda ni napad na dobro utvrđeni i branjeni Gračac u ono vrijeme nije bio ni vojnički ni politički opravdan.

Milojko Dronjak

Borbe na području kotara Gračac od septembra 1943. do oslobođenja Gračaca 1944. godine

Opća situacija i akcije 19. divizije NOVJ

Južni dio Like, upravo teritorij bivšeg gračačkog kotara, duboko je uklinjen između Velebita i Dinare, kuda prolaze jedine veze od srednjeg Jadrana prema unutrašnjosti Hrvatske do dijela zapadne Bosne. Taj poznati tjesnac, zvan Zrmanjska vrata, ima samo na uskom dijelu prolaz iz Dalmacije, pa se jednim krakom širi prema ličkoj visiji, a drugim prema Bosanskoj krajini i Pounju. Tako na najjužniji dio Like — bivšu zrmanjsku općinu, izlaze dvije značajne prometnice: jedna od Bihaća, preko Lapca i Srba, a druga od Gospića preko Gračaca, spajajući se kod Sučevića u jednu, koja preko Zrmanje produžava prema Dalmaciji računajući se u više pravaca prema Zadru, Šibeniku i Splitu. Ovdje treba spomenuti i cestu koja iz Lapačke kotline preko Zuleševice, Mazina, Brvna i Gračaca vodi u pravcu Obrovca, i cestu koja od Kravarske doline, preko Udbine i Lovinca, presijecajući komunikaciju Gračac—Gospić kod Sv. Roka, prelazi Velebit preko prijevoja Mali Alan, spuštajući se također prema Obrovcu. U zahvatu ovih komunikacija odvijat će se, u spomenutom razdoblju, najveći dio ratnih dejstava na području gračačkog kotara.

Treba još napomenuti Gračac kao raskršnicu puteva i poznate tjesnace, prijevoje i klanace kao što su: prijevoj preko Zuleševice, Pločanski, Srpski i Zrmanjski klanac, Smrekovača, Prezid i Mali Alan, koji su ostali poznati po mnogo čemu iz tog vremena, a obje strane pridavale su im osobitu važnost jer se mimo njih nije moglo.

Klimatske prilike, osobito tih godina (1943. pa do kraja 1944) bile su veoma surove. To su bile dvije tipične ličke zime s vijavicama, niskim temperaturama, snažnom burom i visokim nametima snijega, koji ne samo da je prekidao promet na cestama nego je otežavao svako kretanje, osobito u nekim krajevima južnog Velebita (V. Popina, Turovac, Javornik, Malovan).

Važno je istaći još jednu bitnu karakteristiku upravo tog područja — krajnje siromaštvo u ishrani. To se moglo reći i za predratni period, a kako se oslobodilačka borba već od početka snažno zahuktala na tom terenu, malo se posdajalo a stoka je bila desetkovana. Bilo je tek nešto krompira, graha i vrlo malo žita ili kukuruza po zahaćenijim poljima, koja ni u rodnim godinama, i kad su ljudi bili kod kuće, nisu davala mnogo. Tako su i naše jedinice bile uvijek suočene s još jednim neprijateljem — gladi, iako je narod od usta otkidao i davao što je mogao. Tome treba dodati rijetku naseljenost, raštrkanost i slabu povezanost, posebno na terenima dalje od prometnica, što je također pridonijelo velikim teškoćama, naročito oko smještaja i ishrane.

U drugoj polovini 1943, poslije značajnih uspjeha Crvene armije na istočnom frontu, pobjeda američkih i britanskih snaga na Dalekom istoku, a naro-

čito u Africi i iskrcavanja na Siciliju, kao i velikih bitaka na Neretvi i Sutjesci, počela ise nazirati konačna pobjeda nad silama Osovine, što je dovelo do porasta antifašističkih snaga u svijetu i daljeg jačanja narodnooslobodilačke borbe u našoj zemlji. U fašističkoj Italiji najprije je došlo do političkog vrenja, a zatim je krajem srpnja uklonjen Mussolini i rasturena fašistička partija. Nova vlada bila je primorana da s Englezima i Amerikancima; 3. septembra potpiše primirje koje je stvarno predstavljalo kapitulaciju a ona je zvanično objavljena tek 8. septembra. Taj događaj snažno je odjeknuo u čitavom svijetu a pozitivno se odrazio i na razvoj narodnooslobodilačke borbe u našoj zemlji.

Očekujući ispadanje fašističke Italije iz ratnog stroja, Nijemci su u našoj zemlji dio svojih snaga grupisali bliže jadranskoj, obali kako bi kad do toga dođe brzo prodrli k moru, posjeli značajnije luke, razoružali talijanske jedinice koje su se tamo nalazile i na taj način spriječile da njihovo naoružanje padne u ruke jedinica NOVJ. Tako su u rejonu Bihaća grupisali 114. lovačku diviziju i s njom 29. augusta krenuli bliže moru. Njeni dijelovi su toga dana uveče, i pored otpora

3. brigade 6. ličke divizije, zauzeli Donji Lapac, odakle su poslije kraćeg zadržavanja nastavili prodor na jug i preko Zuleševice i Mazina 4. septembra ušli u Gračac, koji je do tada bio slobodan pola, godine. Ostavivši posadu u njemu, Nijemci su preko Otrića i Zrmanje produžili prema Kninu. S njima su odmah u kontakt stupili četnici i već 8. septembra su predstavnici komandi 114. lovačke divizije i Dinarske četničke divizije, pod čiju su komandu spadali i četnici u južnoj Lici, u Kninu postigli sporazum o zajedničkim borbama protiv jedinica NOVJ.

Od naših snaga pred kapitulaciju Italije u Lici se nalazila 6. lička divizija bez 2. brigade, koja, je ranije, po naređenju Glavnog štaba Hrvatske, bila upućena na tromeđu Like, Bosne i Dalmacije da zajedno s jedinicama Kninskog sektora pomogne učvršćenje NOP-a i razbijanje četnika na tom dijelu. Poslije kapitulacije Italije ona je vraćena u sastav divizije koja je vodila borbe oko Gospića, jedinog neprijateljskog uporišta u Lici do prodora Nijemaca. Na jugu u susjednoj Dalmaciji došlo je do daljeg snažnog poleta narodnooslobodilačke borbe i priliva velikog broja novih boraca, tako da je u septembru obnovljena divizija a u oktobru formirane još i 19. 20. i 26. dalmatinska divizija i 8. dalmatinski korpus.

Pred kraj rujna 1943. godine 6. lička divizija dobila je naređenje od Glavnog štaba Hrvatske da s jednom brigadom (bez bataljona) djeluje na komunikaciji Bihać—Lapac—Gračac, a, s glavninom (dvije brigade i jedan bataljon) da vrši pritisak na Gospić, kao i uporište na cesti Gospić—Karlobag, dok je 13. primorsko-goranska divizija dobila zadatak da zauzme Karlobag. Sesta divizija je do 7. oktobra zauzela sva neprijateljska uporišta oko Gospića i okružila ustaško-domobranske snage u ovom gradu. U pomoć su im priskočili dijelovi 114. lovačke divizije iz Gračaca, ojačani četom tenkova. Oni su 9. listopada odbacili manje dijelove Komande mjesta u Lovincu a zatim i jedinice 2. brigade 6. divizije u Raduču i Metku i prodrli u Gospić. Ovaj prvi prodor i dolazak Nijemaca u Gospić podigao je moral i povratio sigurnost gospićkoj, posadi, mada su se Nijemci ubrzo vratili u Gračac.

Polovinom oktobra 1943. neprijatelj je pojačao svoju aktivnost naročito na prostoru južne Like. Pojačao je i saobraćaj na, komunikacijama koje vode od Bihaća prema Kninu i od Gračaca prema Lapcu i Obrovcu. Na svim važnijim

mjestima, prelazima i tjesnacima uspostavio je uporišta tzv. »ježeve«, čije su posade sačinjavali Nijemci i četnici. Kuće su pretvarali u bunkere sa zazidanim prozorima a na prilazima su postavili prepreke od bodljikave žice i mina. Tako su utvrdili i Gračac. Bilo je očito da žele po svaku cijenu zadržati slobodu kretanja i manevra iz unutrašnjosti prema Jadranu i obratno.

Kako je glavnina 6. divizije bila angažirana oko Gospića, situacija je zahtijevala da se na prostor južne Like upute nove snage u cilju ometanja neprijateljskog saobraćaja i drugih akcija na neprijatelja. U vezi s tim Glavni štab Hrvatske naredio je 19. diviziji da svoja dejstva proširi i na južnu Liku. Na osnovu toga njen štab je 19. oktobra izdao direktivu kojom je odredio zadatke

i prostorijske djelovanja svim potčinjenim jedinicama. Peta brigada, ojačana s 3 minobacača i 2 protivtenkovske puške, upućena je u rejon Gubavčeva Polja, sa zadatkom da djeluje na komunikacijama Lapac—Gračac i Gračac—Zrmanja primjenom prepada i zasjeda. Sesta brigada, ojačana s 2 minobacača i 1 protivtenkovskom puškom, da iz rejona Gornjeg i Donjeg Ervenika djeluje na cestama Zrmanja—Knin i Gračac—Obrovac. Kninski partizanski odred upućen je na prostor Prevljes—Zrmanjski klanac. Ostale jedinice su dobile zadatke za aktivnost na pravcima Obrovac—Zadar i Kistanje—Đevrske. Bili su to ujedno i prvi zadaci novoformirane 19. divizije sastavljene mahom od boraca bez borbenog iskustva i nenaviknutih na teške ratne uslove življenja. Ni komandni sastav nije imao još dovoljno iskustva na dužnosti koje su tek preuzeli.

Na izvršenje zadatka prva je krenula 5. brigada. Ona je 17. oktobra prešla željezničku prugu i cestu Gračac—Otrčac kod željezničke stanice Malovan, ostavljajući 2. i 3. bataljon u zasjedi. Međutim, Nijemci su na vrijeme otkrili zasjedu pa su se bataljona morali povući prema Gubavčevu Polju pretrpjevši gubitke od 1 poginulog i 12 ranjenih boraca. Teško je bilo postići punu tajnost zasjede, jer su Nijemci neprekidno saobraćali a teren oko Maiovana je bio pod kontrolom četnika. Istog dana 6. brigada je napala auto-kolonu njemačke 114. lovačke divizije kod Prevljesa. Ubijeno je oko 40 Nijemaca, zapaljena 2 kamiona i 2 putnička automobila, ali je brigada imala 19 poginulih i 55 ranjenih boraca. To su bili veliki gubici za ovu nedavno formiranu i neiskusnu jedinicu. I Kninski partizanski odred je u sadejstvu s dijelovima 6. brigade toga dana napao njemačku motoriziranu kolonu između Prevljesa i Otrčaca. Odred je imao 4 ranjena, a neprijatelj 15 poginulih.

Noću između 21. i 22. oktobra 5. brigada je postavila zasjedu na cesti između Maiovana i Otrčaca. Ujutro oko 8 sati naišla je prethodnica jačine oko 30 vojnika i na nju je otvorena vatra. Ubrzo iza prethodnice stigla je i glavnina — oko 40 kamiona (150 do 200 vojnika), koja se razvija i prihvata borbu ali bez ikakvih znakova manevra. Tako je ostalo sat-dva dok iz Gračaca nije došlo novo pojačanje, nakon čega je štab brigade izdao naređenje za povlačenje koje je teklo organizirano. U ovoj akciji neprijatelj je imao oko 40 mrtvih i ranjenih, a brigada 1 mrtvog i 8 ranjenih boraca. Kroz ovakve akcije borci, stariješine i brigada kao cjelina sticali su potrebno borbeno iskustvo i samopouzdanje da se mogu uspješno tući i s njemačkim vojnim jedinicama.

Iste noći je i 6. brigada uputila svoj 3. bataljon u zasjedu na cestu Gračac—Obrovac, kod Prezida. Zasjeda je ostala prikrivena sutradan sve do 13 sati, kad je na nju iz Gračaca naišlo oko 40 njemačkih vojnika. Oni su se razvili za borbu dosta daleko ispred zasjede pa su prešli u nasilno izviđanje. Međutim, borci 3. bataljona su pustili protivnika da pride na blisko odstojanje,

ne otvarajući vatru. Kad se streljački stroj približio na dvadesetak metara, obasut je ručnim bombama i gustom mitraljeskom vatrom. Ne prihvatajući borbu Nijemci su panično pobjegli prema Gračacu. Ubrzo je iz Gračaca na mjesta borbe stiglo 6 kamiona njemačkih vojnika u pratnji 2 oklopna automobila. Vojni su se razvili za borbu, uz veoma jaku podršku artiljerije i minobacača iz Gračaca, ali nisu ni pokušali da pređu u napad pa su se padom mraka povratili Gračac.

Noću između 24. i 25. oktobra 5. brigada je postavila zasjedu na cesti između Gračaca i Bruvna, ali neprijatelj nije naišao. Pri povratku s ovog zadatka ona je s dijelovima 1. i 3. bataljona postavila novu zasjedu kod škole u Derin-gaju, gdje je skoro svakodnevno dolazio jedan kamion vojnika, vjerovatno, radi osiguranja puta. Ovo jutro su došla dva kamiona s vojnicima. Kratkotrajnom ali žestokom vatrom prvi kamion je uništen zajedno s vojnicima, a drugi se pravo vreme zaustavio. Vojnici su se razvili za borbu i tako ostali sve do pada mraka kada su se povukli u Gračac. Tri dana kasnije ova brigada je izvela jednu uspješnu akciju na cesti Lapac—Kulen-Vakuf. Tom prilikom je ubijeno 40 neprijateljskih vojnika i zarobljeno 40 domobrana, među kojima i jedan njemački oficir. Zaplijenjeno je 6 konja, 3 mitraljeza (šarca), 23 puške i drugi materijal. Sljedećeg dana brigada je imala još jednu borbu s Nijemcima kod Dobljana i Dobrosela, a nakon toga se zajedno sa 6. brigadom prebacila u Bosnu u sastav manevarske grupe 8. korpusa.

Dok su 5. i 6. brigada vodile borbe u južnoj Lici, uz opće simpatije i podršku naroda, dotle je 6. lička divizija bila angažirana, u borbama oko Gospića. Sredinom oktobra štab divizije je 1. ličku brigadu uputio ka komunikaciji Bihać—Donji Lapac—Gračac radi dejstva po neprijatelju, 3. ličku brigadu na sektor Babin Potok, Vrhovine, Otočac radi čišćenja terena od četnika, dok je 2. ličku brigadu zadržao i dalje kod Gospića.

Odlazak 6. ličke divizije u Bosnu i borbe 7. dalmatinske brigade

Krajem oktobra i početkom novembra bilo je primjetno da njemačka 114. lovačka divizija vrši pripreme za, otvaranje svih cestovnih veza koje iz unutrašnjosti Like vode preko Velebita ka moru, kao i ceste od Gračaca prema Gospiću radi njegove deblokade. Namjera neprijatelja naročito na pravcu Gračac—Gospić bila, je evidentna, ali je bilo nemoguće za kratko vrijeme dovesti neke jake snage kako bi ga se u tome onemogućilo. U takvoj situaciji je 2. novembra iz Gračaca krenuo jedan bataljon 114. lovačke divizije s transportom od 80 kamiona i četa tenkova, te bez teškoća stigli u Gospić. Cim su kamioni istovareni, kolona je istog dana krenula za Gračac. Kod Raduča su je u zasjedi dočekali 3. i 4. bataljon 2. ličke brigade i nanijeli joj osjetne gubitke. Samo jedan dio kolone tenkovima je uspio da se probije prema Gračacu, dok je veći dio bio prisiljen da se vrati u Gospić da bi se tek 4. novembra probio u Gračac.

U prvoj polovini novembra 1943. u Lici je došlo do velike promjene u odnosu snaga. Odlukom Vrhovnog štaba 6. lička divizija, kao najbolja divizija NOV Hrvatske, napustila je Liku i otišla u Bosnu u sastav 1. proletarskog korpusa. Ona je u vremenu između 2. i 5. novembra predala svoje položaje kod Gospića jedinicama 13. primorsko-goranske divizije i samostalnog Gospićkog bataljona,

a zatim se prikupile na prostoru Srednje Gore, Ondića i Poljdca odakle je 8. i 9. novembra krenula preko najsjevernijeg dijela gračačkog kotara (Klapavica i Cemernice u širi rejon Srba, da bi u toku 11. i 12. novembra napustila liku i preko Drvara odmaršovala za Bugojno.

Istog dana kad su posljednji dijelovi 6. divizije napuštali Liku, Glavni štab Hrvatske izdao je naredbu kojom je formirao Operativni štab za Liku radi rukovođenja partizanskim jedinicama u Lici.¹ Pod¹ njegovu komandu stavljeni su Lički partizanski odred (sastava dva bataljona), samostalni Gospički bataljon, Odred »Plavi Jadran« (u Primorju) i Artiljerijski divizion Glavnog štaba, 2. i 4. brigada 13. divizije i 5. brigada 19. divizije koja je trebala da stigne iz Dalmacije.

Poslije odlaska 6. divizije u Bosnu neprijatelj je u Lici, naročito na području Gospića, pojačao aktivnost. U to vrijeme u Gračacu se nalazio jedan puk njemačke 114. lovačke divizije i nepotpun puk četnika. Komunikaciju Bihać—Lapac—Knin držala je 373. njemačka legionarska divizija »Tigar« sa štabom u Bihaću, a u Kninu i sjevernoj Dalmaciji je bila locirana njemačka 264. divizija. U Velikoj Popini i Zrmanji nalazili su se manji četnički odredi. Sve su te snage obezbjeđivale komunikacije posadama u naseljenim mjestima i na važnijim prijevovima i tjesnacima pretvorenim u solidna utvrđenja koja su Nijemci nazivali »ježevima«. Između njih saobraćaj se odvijao uz obezbjeđenje jakim snagama, tenkovima i oklopnim automobilima. Posebno, dobro bio je utvrđen Gračac.

Operativni štab za Liku nije imao dovoljno snaga za sve zadatke koji su pred njim stajali. Dok je brojno mali Lički partizanski odred sa, svoja dva nepotpuna bataljona trebao da vrši pritisak na komunikaciju Bihać—Lapac—Gračac i da zatvara pravce koji iz doline Une preko Plješevice izvođe u Krbavsku kotlinu, dotle je teritorija gračačkog kotara ostala prazna i nepokrivena partizanskim snagama. Da bi i ovo područje obuhvatio dejstvom partizanskih jedinica, Operativni štab za Liku je tražio od Glavnog štaba Hrvatske da što prije u južnu Liku uputi 5. brigadu 19. divizije. U jednom izvještaju on je pisao: »Ovaj bi zadatak sigurno izvršili brže i potpunije kad bi ovdje već bila 5. brigada 19. divizije koja bi nam poslužila kao glavna manevarska i udarna snaga.«² Međutim, ova vrsna jedinica morala je ostati u sastavu svoje matične divizije, a umjesto nje u Liku je upućena 7. dalmatinska brigada 19. divizije.

Krajem novembra 1943. godine naglo je porastao intenzitet saobraćaja na svim cestama u Lici koje je držao neprijatelj, a posebno na pravcima Bihać—Lapac—Knin i Gospić—Gračac—Knin. Radilo se u stvari o koncentraciji jedinica i pripremama za zimske operacije planirane pod šifrom »Ziethen« (Dalmacija i zapadna Bosna) i »Panter« (Kordun i Banija). Tada se osjetila još veća potreba za pojačanu aktivnost na spomenutim komunikacijama. Međutim, kad je 7. dalmatinska brigada trebala da krene u Liku, nju je sa Štabom 19. divizije, Kninskim, Sjevernodalmatinskim i Zadarskim partizanskim odredom te prištapskim dijelovima zahvatila operacija »Ziethen« u Bukovici. Zbog velike brojne i tehničke nadmoćnosti neprijatelja, Štab 19. divizije sa 7. brigadom i pri-

¹ Za komandanta Operativnog štaba postavljen je Petar Kleut, za politkomesara Uroš Krunić, za načelnika štaba Stevan Oспенica, za operativnog oficira Momčilo Novković, za obavještajnog oficira Milojko Dronjak, za intendanta Mile Oспенica i za referenta veze Jovo Kokotović.

² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje Zbornik), tom V, knj. 21, str. 471.

štapskim jedinicama bio je priisljen, da u toku noći između 2. i 3. decembra krene u Liku pravcem: Ervenić—Javomik—Turovac—Gubavčevo Polje. Vrijeme je bilo veoma hladno, a velik broj boraca bez obuće i tople odjeće. Marš je sam po sebi bio težak i naporan, posebno za mlade i neprekaljene borce. Neki su se počeli vraćati, pa je manji broj zarobljen. No, poslije velikih napora glavnina je stigla na određenu prostoriju Glogova i Gubavčeva Polja, gdje je počelo odmaranje, sređivanje i popuna jedinica s novim borcima koji su došli s kolonom bez oružja. Ubrzo je Štab 19. divizije s prištapskim jedinicama krenuo prema Tičevu u Bosnu, a 7. brigada je naredbom Glavnog štaba Hrvatske, od 12. decembra 1943, stavljena pod komandu Operativnog štaba za Liku.

U prvo vrijeme 7. brigada je dobila zadatak da djeluje na cesti Lapac—Srb—Otrić, pa je prvu akciju na teritoriji Like izvela noću uoči 20. decembra, postavljanjem zasjede između Doljana i Dobrosela, koja nije imala uspjeha. Nešto kasnije Operativni štab za Liku je ocijenio da bi bilo cjelishodnije upotrijebiti ovu jedinicu na prostoru između Gračaca i Gospića, a djelimično i između Gračaca i Lapca, jer je unska saobraćajnica bila veoma dobro branjena i teško je bilo na njoj postići neke značajnije rezultate. S druge strane situacija oko Gospića naglo se pogoršala, jer su ustaše preuzele inicijativu i gotovo dano-noćno napadale.

Pred kraj decembra Štab 7. brigade uputio je svoj, 3. bataljon, ojačan dijelovima 4. bataljona, da postavi zasjedu kod Raduča. Zasjeda je postavljena na velikoj udaljenosti od ceste. Kad je na nju od Gračaca naišla kolona od 60 kamiona i na njih otvorena vatra, vojnici iz kamiona su se brzo iskrcali, prihvatili borbu i omogućili prolaz prema Gospiću. Ipak su uništena dva kamiona, ubijeno i ranjeno dvadesetak neprijateljskih vojnika. Početkom 1944. ova brigada je iz rejona Gubavčeva Polja vršila pritisak na ceste Gračac—Otrić i Gračac—Lapac, a jednim bataljomom iz Vranika na cestu Gračac—Gospić, zatvarajući istovremeno i Pločanski klanac.

U toku 10. i 11. januara 1944. u Operativni štab za Liku stiglo je više obavještenja da se u Gračacu prikupljaju veoma jake neprijateljske snage — oko 6 do 7 hiljada vojnika, pedesetak tenkova i oklopnih kola te veći broj artiljerijskog oruđa raznog kalibra. Ova vojska je mahom pristizala iz Knina preko Otrića, a dijelom iz Obrovca. Svi ti pokreti bili su dobro obezbijeđeni u koju svrhu su angažirani i četnici. Radilo se u stvari o prebacivanju 114. lovačke divizije preko Like, Hrvatskog primorja i Istre za sjevernu Italiju. Ona je na teritoriju sjeverne Dalmacije i južne Like djelovala od kapitulacije Italije da bi pred kraj 1943. bila zamijenjena s 264. divizijom.

U novonastaloj situaciji Operativni štab za Liku izdao je 12. januara, direktivnu zapovijest kojom je odredio zadatke potčinjenim jedinicama. Trebalo je da 7. brigada s dva bataljona iz rejona Vraniik—Smoikrić napada neprijatelja u pokretu na cesti Gračac—Lovinac a s druga, dva bataljona da i dalje djeluje na prostoru Gračac—Otrić. Tog je dana uslijedio i pokret 114. lovačke divizije iz Gračaca uz sve mjere obezbjeđenja i zaštite. Prije toga komanda ove divizije tražila je od ustaške grupacije »Zapold« (Zapovjedništvo područja Lika) u Gospiću da obezbijedi pokret divizije od Gračaca do Gospića i dalje prema Otočcu. U vezi s tim komanda »Zapoili« uputila je 5. januara 31. i dio 32. ustaške bojne (bataljona) iz Metka prema Lovincu sa zadatkom da razbiju partizanske snage u rejonu Lovinca i odbace ih što dalje od ceste.

Istog dana je i Štab 7. brigade uputio svoj 1. bataljon da postavi zasjedu između Lovinca i Gračaca u Štikadskom klanu a 3. bataljon u zaseoku Razbojne. Prvi bataljon je prije svanuća postavio zasjedu u Štikadskom klanu. Borci su u snijegu i na velikoj hladnoći čekali dva sata dok od Gračaca nije naišla njemačka motorizirana kolona. Međutim, kad je dat znak za otvaranje vatre svo automatsko oružje i većina pušaka su otkazali jer su se bili zamrzli. Ipak i slaba pojedinačna vatra iz pušaka zaustavila je neprijatelja koji je odgovorio vatrom, a zatim se povukao prema Gračacu. Ocijenivši da je dalje zadržavanje na tom položaju nepotrebno, štab bataljona se s jedinicama povukao u Tomingaj.

Ustaške snage koje su nastupale iz Metka pokušale su da opkole i unište Komandu mjesta Lovinac sa stražom u Lovincu, ali je ona na vrijeme doznala za nailazak ustaša i povukla se u Vranik. Dio ustaških snaga izbio je na Matovinovića vrh, Medvidovaču i Volaricu, sjeverno od Razbojne, gdje je 3. bataljon 7. brigade trebao da postavi zasjedu. On je prije svanuća iz Smokrića krenuo prema Razbojni na taj način što je jednu četvrt isturio u prethodnicu. Kad je već svanulo i kad je, krećući neoprezno, prethodnica prošla liniju na kojoj su se nalazile ustaše, ove su s Volarića i Medvidovače otvorile iznenada vatru na bataljon. Našavši se u teškoj situaciji, glavnina 3. bataljona brzo se povukla prema Smokriću ne pruživši organiziran otpor. Četa u prethodnici bila je opkoljena i prilikom proboja iz okruženja ustaše su joj potpuno uništile jedan vod. Sve ustaške jedinice poslije podne toga dana povukle su se s područja Lovinca u Medak. Treći bataljon 7. brigade, koji je toga jutra pretrpio teške gubitke, narednih nekoliko dana nije bio spreman da poduzme neku ozbiljniju akciju protiv neprijatelja na cesti između Gračaca i Lovinca, a ni 1. bataljon nije bio angažovan u tom rejonu, pa se 114. lovačka divizija bez uznemiravanja prebacila za Gospić.

Dok je 114. lovačka divizija prodirala kroz Liku i Gacku dolinu, ustaške jedinice su pored ostalog pokušale da preko Ljubova prodru u Krbavsku dolinu, pa kad im to nije uspjelo one su u Lovinac 18. januara prebacile ojačanu 31. bojnu sa zadatkom da se preko Pločanskog klanca probije u Udbinu. Dolazak ustaške bojne u Lovinac zatekao je 7. brigadu u dosta nepovoljnom rasporedu. Njen 1. bataljon nalazio se na prostoru između Otrića i Gračaca, 3. i 4. bataljon u rejonu Mazina a kod Lovinca 2. bataljon. Po naređenju Operativnog štaba za Liku ovaj bataljon je Štab 7. brigade uputio na Pločanski klanac sa zadatkom da od straže Komande mjesta Lovinac preuzme kontrolu ovog pravca i spriječi prodor ustaša u Udbinu. Bataljon je u toku noći s 1. i 2. četom posjeo položaj na Pločanskom klanu od Gostuše do Lipač vrha, a s 3. četom zatvorio pravac koji od Lovinca, istočno od Trovrha, izvodi u Komić. To je bila prevelika prostorija, za brojno mah bataljon od oko stotinjak boraca. Raspored bataljona je bio previše razvučen, a što je najgore ključni položaj na Gostuši posjednut je samo s jednim vodom.

Ojačana 31. ustaška bojna, uz snažnu vatrenu podršku, krenula je 19. januara u 12 sati iz Lovinca glavnom kolonom u zahvatu ceste prema Ploči a pomoćnom iza Kukavca prema sedlu između Troure i Gostuše. Pribojavajući se bočnog manevra, vod s Gostuše brzo se povukao pa su ustaše bez napore veoma brzo zauzeli Gostušu i Klanac. Prva i 2. četa povukle su se sjeverno od Klanca na Lipač vrh. Tada je došlo do prekida veze između Štaba 7. brigade i ovog bataljona. No, znajući da je on zamoren i iscrpljen, štab brigade je naredio da

ga zamijeni 4. bataljon, koji se u to vrijeme našao u Cerovcu. Budući da je veza s 2. bataljonom uspostavljena naveče tek oko 22 sata i pošto je saznao za pravo stanje na položaju, štab brigade mu je naredio da ostane na Lipač vrhu i južnim padinama Vršine, a 4. bataljonu da posjedne i brani Trouuru. Kako ni s ovim bataljonom nije postojala direktna veza, jer se već nalazio na maršu, dato je u zadatak 2. bataljonu (telefonom) da uputi patrolu pred 4. bataljon i da mu prenese to naređenje. O situaciji i odluci obaviješten je Operativni štab za Liku, koji se nije složio s odlukom štaba brigade već mu je naredio da s oba bataljona izvrši protinapad i povрати Pločanski klanac. Štab brigade je pokušao da ostane kod svoje odluke, uz obrazloženje o premorenosti i nedostatku vremena za solidni pripremu proti vnapada, ali i Operativni štab za Liku je bio uporan da se protivnapad mora izvesti i povratiti izgubljeni položaj. Međutim, do protivnapada nije došlo jer su ustaše primijetivši dolazak 4. bataljona odustale od daljeg prodora prema Udbini i 20. januara ujutro počele da se povlače s Pločaškog klanca, i da pale Gornju Ploču. Tada je 2. bataljon prešao u protivnapad i spriječio dalje paljenje sela goneći neprijatelja prema Lovincu. U borbi se naročito istakla 2. četa koju je vodio operativni oficir bataljona Mirko Backov i tom prilikom je teže ranjen. Prema podacima Štaba 7. brigade ubijeno je 15 ustaša, dok su partizani imali 4 ranjena borca.

Krajem januara 1944. godine u Lici je došlo do značajnih organizacionih promjena u sastavu partizanskih jedinica. Naime, Glavni štab Hrvatske je 30. siječnja formirao 35. diviziju na taj način što je Operativni štab za Liku preimenovala u Štab 35. divizije, dok su jedinice Operativnog štaba ušle u sastav divizije bez ikakvih promjena. Sedma dalmatinska brigada, s kojom su tada komandovali Ante Gvardiol, komandant i politički komesar Rudi Bašić, ostala je u operativnom pogledu potčinjena Štabu 35. divizije sa zadatkom da kontrolira slobodnu teritoriju južnog dijela Like, djelujući s dijelom snaga na cestu Lapac—Otrič a drugim dijelom na cestu Lovinac—Gračac—Otrič. Na oba pravca brigada je vršila manje prepadne na neprijatelja, uglavnom iz zasjede kakav je bio i 29. siječnja kod Maiovana kojom prilikom je uništila jedan kamion i ubila 52 vojnika i 9 konja. Iako je u to vrijeme Štab 8. korpusa tražio od Glavnog štaba Hrvatske da 7. brigadu vrati u sastav 19. divizije, ovaj ju je i dalje zadržao u južnoj. Lici pod komandom 35. divizije jer nije bilo snaga koje bi je smijenile a spomenuti dio Like nije se mogao ostaviti bez partizanskih jedinica.

Borbe u toku neprijateljske operacije »Citen«

U prvoj polovini veljače do veoma žestokih borbi došlo je u najjužnijem dijelu gračačkog kotara. Naime, pošto su u toku zimskih operacija 1943/44. godine ovladale čitavom sjevernodalmatinskom obalom, njemačke snage su se orijentirale na sjever s ciljem da 19. diviziju i 13. dalmatinsku brigadu potisnu iz Bukovice na najjužnije padine Velebita i tu okruže i unište. Za ovu operaciju poznatu pod šifrom, vanim nazivom operacija »Emil«, Nijemci su angažirali 1. brdsku diviziju i dijelove 373. legionarske divizije »Tigar«, dijelove 92. motoriziranog puka, ustaško-domobranske i četničke jedinice, ukupne jačine preko 24.000 vojnika (13.000 Nijemaca, 7.000 ustaša i domobrana, 3.000 četnika i oko 700 Talijana fašista koji su se poslije kapitulacije Italije stavili u službu njemačke oružane

sile). Radi izvršenja, dobijenog zadatka ove snage su se prikupile na kružnoj liniji u zahvatu komunikacije Gračac—Otrič—Knin—Kistanje—Benkovac—Obrovac. Operacijom je rukovodio Štab njemačkog 15. brdskog armijskog korpusa.

Devetnaesta divizija pod komandom komandanta Mićuna Šakića d političkog komesara Petra Babića Pepe imala je u svom sastavu 5. i 6. dalmatinsku brigadu (7. brigada je bila u Lici), 13. dalmatinsku brigadu upućenu u sastav 9. divizije, Grupu sjevernodalmatinskih partizanskih odreda (Kninski i Sjevernodalmatinski partizanski odred). Komandant 5. brigade bio je Dušan Vlaisavljević, politički komesar Ilija Radaković, komandant 6. brigade Danić Damjanović, politički komesar Stevo Maoduš a komandant 13. brigade Uroš Kukolj. S 13. brigadom je u privremeni sastav 19. divizije došao i Orjenski partizanski odred. Ukupno brojno stanje 19. divizije (s privremeno pridanom 13. brigadom i Orjenskim partizanskim odredom) bilo je oko 6.000 boraca i starješina). Prema tome protivnik je imao četverostruku brojčanu premoć. Kad se još uzme u obzir da je naoružanje neprijatelja bilo kud i kamo veće, te da je mogao ostvariti inicijativu' u, svoju korist, jasno se može pretpostaviti u kakvu će tešku situaciju zapasti 19. divizija, tim više što je bila vezana, za određenu teritoriju i što su sve pripreme Nijemaca, za, ofanzivu bile izvršene u punoj tajnosti.

Uz ograničene mogućnosti za snabdijevanje u hrani, u to vrijeme jedinice 19. divizije raspolagale su s vrlo malim količinama municije (30 do 35 metaka po jednom borcu) te ograničenim brojem granata za minobacače kao jedino teže naoružanje. Pokretljivost divizije bila, je ograničena i sa stotinjak ranjenika, među kojima veći broj nepokretnih. No kako je cijela zima, 1943/44. bila vrlo oštra, s neprekidnim mrazevima, hladnoćom i vijavicama, to je broj nesposobnih za borbu neprestano rastao. O kvalitetu jedinica, može se reći samo to da je 5. brigada bila najbolja jedinica, da je 6. brigada bila više iscrpljena' slabijom ishranom a, i nešto lošije opremljena¹, a da je 13. brigada kao tek formirana jedinica bila potpuno nepripremljena za borbe u surovim klimatskim prilikama i na nepoznatom terenu.

Štab 19. divizije u prvo vrijeme nije raspolagao s podacima da se radi o okruženju i uništenju njihovih snaga. Međutim, po obavještenjima o pokretima na okolnim komunikacijama i brojnom jačanju nekih garnizona¹, ipak je došao do zaključka da se radi o ofanzivi ali bez jasnije predodžbe o bližim namjerama. Zbog toga je snage rasporedio bliže južnim padinama, Velebita i na samim padinama ove planine u namjeri ako dođe do napada jačim snagama da se s njima prebaci u Velebit i vještim manevrom izbjegne jače udare neprijatelja a zatim da djeluju po svojoj inicijativi. Tako se pred početak neprijateljske operacije 5. brigada zatekla na prostoru Mokro Polje, Ervenik, Rudišta, 6. brigada u rejonu Zegar, Golubić, Krupa, 13. brigada na prostoru Duboki Dol, Paripovac, Lipač, Sjevernodalmatinski odred na prostoru Parčić, Bjeljina, Brgud, Kninski odred, između Zrmanje i Rujišta i Orjenski odred u rejonu Kučevića.

Pripremajući se za, napad, neprijatelj je vršio i nasilna, izvidanja iz pojedinih garnizona, a u toku noći između 2. i 3. veljače dijelovi 5. brigade izvršili su demonstrativni napad na Kistanje, a jedan bataljon Kninskog odreda i jedan bataljon 5. brigade napali su na Zrmanju. U tim akcijama ubijeno je 27 neprijateljskih vojnika, zarobljen 1 Nijemac, 16 Rusa te zaplijenjeno nešto materijala i naoružanja. Iz Kistanja, Benkovca, i Obrovca neprijatelj je u opći napad prešao 3. veljače. U toku tog i narednog dana on zauzima Mokro Polje, Ervenik, Zegar i Krupu i potiskuje 5. i 6. brigadu na najjužnije padine Velebita. U toku 4. ve-

ljače ispoljava se jači pritisak neprijatelja i sa sjevera. Napadom od Otrića i Gračaca on zauzima Lipač, Turovac i Duboki Dol te potiskuje 13. brigadu na jug. Tako se toga dana 19. divizija s 13. brigadom, Kninskim i Orjenskim odredom našla okružena u rejonu Rujište—Gornji, Javornik. Povoljna okolnost je bila što j-e neprijatelj makom toga zastao i počeo da se utvrđuje na dostignutoj liniji (na Lipaču na pravcu od Krupe).

Teško je odgovoriti zašto nije produžio dalje čime bi doveo 19. diviziju u još težu situaciju. Možda se kruto držao plana po kome je trebalo da tu stane i dobro se utvrdi, možda su ga omeli velika hladnoća i vijavica ili pak teškoće u snabdijevanju hranom i municijom. Uglavnom on nije iskoristio tešku situaciju u koju je bila doveden, a u barbama iscrpljena 19. divizija.

Štab 19. divizije nije imao dovoljno podataka o neprijatelju. Na osnovu izvještaja potčinjenih jedinica doznavao je gdje se nalazi i koje položaje drži. Jasno mu je bilo da situacija, postaje sve teža a manevarske mogućnosti sve manje. Ipak, od svega su ga najviše brinuli ranjenici smješteni u Gornjem Javorniku i redovito stanje 13. brigade. Na osnovu oskudnih podataka, poshje podne

4. veljače oko 14,30 štab divizije odlučuje da u toku noći prebaci 13. brigadu s ranjenicima preko ceste Otrić—Gračac, a da novim rasporedom jedinica zatvori međuprostor koji je u toku dana držala ova brigada. U vezi s tim je 5. brigadi naredio da u toku noći s dva bataljona posjedne Jelovac, Lipač i Turovac, s jednim bataljonom da štiti raspored divizije od pravca Ervenika i Mokrog Polja, držanjem položaja na liniji Kučević—Rujišta, a s jednim bataljonom i dijelovima, Orjenskog odreda obrazuje rezervu, u rejonu Smrdijivca. Šesta brigada je dobila zadatak da, bataljon s Javornika, prebaci na Tremzinu radi kontrole prostora sjeverno od Turovca, s jednim bataljonom da i dalje drži položaj na Zaporovači i Gradini, a s ostalim snagama te pridatim dopunskim i inžinjerijskim bataljonom da organizira odbranu na liniji Visibaba—Tojaga prema Krupi. Kninski odred trebao je da ostane na Komu i obezbijedi desni bok 5. brigade od Zrmanje i Mokrog Polja, te da aktivno izviđa Zrmanju i Prljevo u slučaju proboja u tom pravcu, dok je 13. brigadi naređeno da se s ranjenicima probije preko Malovana u pravcu Glogova, a ako ne uspije da ojača, 5. brigadu.

Jasno se uočava da je ova odluka donijeta bez dovoljnog poznavanja jačine i rasporeda neprijatelja, te da, su postavljeni zadaci 13. brigadi bili preveliki a time i teško izvodljivi. Dva sata kasnije kad je stekao bolji uvid u situaciju, štab divizije promijenio je odluku i odustao od upućivanja 13. brigade s ranjenicima prema Malovanu, a jedinicama dao nove zadatke. Tako je 5. brigadi naredio da posjedne položaj Vrbica, Ruišta, Kučević radi sprečavanja daljnjeg prodiranja neprijatelja s juga, 6. brigadi da brani položaj Zaporovača, Gradina, Visibaba, Tojaga i spriječi prodor neprijatelja od Krupe i 13. brigada da posjedne položaj Jelovac, Paripovac, južno od Turovca i Jelovea, poveže se desno i lijevo s 5, odnosno 6. brigadom i spriječi prodor neprijatelja sa sjevera od Turovca i Lipača. Istovremeno je ukazao da se na položajima ostavljaju manje snage a veće da se drže na, pogodnim mjestima radi brze intervencije. Dao je do znanja da se priprema proboj iz obruča koji mora uslijediti 5. ili najkasnije u toku noći između 5/6. februara.

U toku noći uoči 5. februara sve jedinice su posjele predviđene položaje osim 6. brigade. Naime, njen 2. bataljon je bez neposrednog osiguranja naišao na neprijatelja u, rejonu Burnjaka i Gradine, u stvari upao u zasjedu i pretrpio osjetne gubitke. Tom prilikom je poginuo i Luka Jarić, komandant ovog bata-

ljona, inače veoma hrabar borac i dobar starješina. No srećom ni ovog puta protivnik nije do kraja iskoristio ovu nesmotrenost pa je brigada zauzela položaje nešto istočnije od linije Gradina—Visibaba—Tojaga čime se okružena prostorija znatno suzila. Neprijatelj je te noći zanoćio i relativno mirovao na položajima: Turovac, Duboki Dol, Krupa, Kučević, Zrmanja, Mrkići i Lipač, isturivši slabije snage prema jedinicama 19. divizije.

Ujutro neprijatelj je nastavio s napadima, naročito na Paripovac, Visibabu i Gradinu. Nekoliko njegovih napada je odbijeno, ali je ipak uspio da ovlada ovim visovima. Na južnom pravcu zauzeo je Rujišta koje su jedinice 5. brigade napustile bez jače borbe zbog priprema za proboj iz okruženja. Oko 15 sati 5. veljače neprijateljski obruč oko 19. divizije protezao se kružnom linijom: Lipač—Paripovac—Visibaba—Razboj ište—Sipovac—Rujišta — Zrmanja — Cerov Dol. Nasuprot neprijatelju jedinice 19. divizije držale su položaj u okruženju: Jelovac—Crni vrh—Tojage—Sedlo—Vrbica—Vršak. To je bio vrhunac krize. Obruč je bio sužen na vrlo mah prostor prečnika 3 do 6 km. Hladnoća i vijavica su se pojačavale kao da se sve urotilo protiv iscrpljenih i gladnih boraca 19. divizije. Municija je također bila pri kraju.

Oko 15 sati štab divizije pozvao je štabove brigada radi kratkog referisanja o stanju na njihovim položajima i radi zajedničkog konsultiranja o pravcu proboja iz obruča. Razmatrana su tri pravca: prvi — od Javornika, preko Lipača — Maiovana za Glogovo. Ovo je bio prijedlog komandanta i političkog komesara 5. brigade. Ovaj pravac su zatvarala dva bataljona Nijemaca i četnici s Otrića čvrstim držanjem dviju linija (Lipača) i ceste Otrić—Malovan. Međutim, nudio je najpogodnije uslove za prenošenje ranjenika i najbrže izbijanje na slobodnu teritoriju Glogova. Pored toga najbolje su ga poznavali borci 5. i 6. brigade. Pored jakih snaga koje su ga zatvarale, otežavajuće strane su mu bile daleko veća hladnoća, snijeg i vijavica, što je moglo biti pogibeljno naročito za nepokretne ranjenike. Drugi — preko Rujišta, Zrmanje, Rastičeva i Poštaka prema Tiškovcu. Zatvarale su ga slabije snage, ali je topografski vrlo nepovoljan jer se moralo s ranjenicima svaliti u dolinu Zrmanje pa opet izvlačiti iz nje, što bi uzelo mnogo vremena i zahtijevalo vrlo naporan marš. Ako bi to neprijatelj na vrijeme otkrio, mogao bi brzim manevrom okružiti kolonu u dolini. Zrmanje i na taj način dovesti u pitanje proboj. Treći pravac prema Bukovici — u pozadinu neprijatelja, liimao je najmanje rezona i to samo zbog klimatskih prilika, manevarskih mogućnosti neprijatelja teško je bilo pretpostaviti kako bi se mogli spasiti ranjenici.

Prihvativši prijedlog Štaba 5. brigade, štab divizije se odlučio za proboj iz okruženja na odsjeku Lipač—Paripovac pravcem željeznička stonica Malovan—Glogovo u toku noći između 5. i 6. veljače. Za probijanje obruča određena je 5. brigada. Na osnovu te odluke jedinicama su postavljeni slijedeći zadaci :

- 5. brigadi da s polaznog položaja Kukići—Marčetićevo Stan probije neprijateljski obruč na odsjeku Lipač—Paripovac (širina fronta proboja 2 km), a potom produžiti prema željezničkoj stanici Malovan;

- 6. brigadi da poslije probijanja obruča posjedanjem Paripovca s jednim bataljonom obezbijedi lijevi bok glavnine divizije od neprijatelja u Turovcu a od ostala tri bataljona da obrazuje zaštitnicu divizije;

- 13. brigadi da poslije probijanja obruča s jednim bataljonom posjedne Lipač i osigura desni bok glavnine divizije od neprijatelja u Otriću, a s ostalim

snagama da obezbijedi prenos ranjenika i koji su se imali kretati između 5. i 6. brigade i Grupi sjevernodalmatinskih odreda da manjim dijelom (dio Kninskog odreda) ojača 6. brigadu a s glavninom da ostane na teritoriju sjeverne Dalmacije radi dejstva u pozadini neprijatelja.

Pred okupljenim borcima dijela 5. brigade u Gornjem Javorniku govorio je politički komesar Ilija Radaković. Predočivši im ozbiljnost situacije, on ih je pozvao na odlučnost i hrabrost kakvu su i ranije ispoljavali u teškim prilikama. Pokreti jedinica ka, polaznom položaju za proboji počeli su u prvi, sumrak. Na čelu jedinica određenih za proboj bile su njihove starješine, među kojima Ilija Radaković, Dušan Bursać, Spase Zaklan, Đuro Cvijanović, Ilija Repac, Đuro Obradović i drugi. Cim su jedinice krenule s polaznog položaja, neprijatelj je na njih počeo da otvara vatru. Međutim, prema ranije dogovorenom planu, jedinice 5. brigade nisu odgovorile vatrom sve do izbijanja na jurišni položaj — 20 do 40 metara ispred protivničkih rovova. Tada je odjeknulo gromko »ura« i planule su bombe. Lipač je za, trenutak pretvoren u buktinju. Činilo se kao da je prosut barut po živom ognju. Odjekival esu eksplozije, a rafali su svjetlećim zrnima parali tamu. Hvatalo se za grlo, rvalo i nosilo dok obruč nije pukao, a zatim je nastalo bježanje Švaba prema Turovcu i Otriću. Podrška juriša na Lipač vršena je jednim minobacačem 81 mm, koji je daleko prebacivao neprijateljski položaj. Međutim, to je izazvalo još veću pometnju i paniku kod neprijatelja, smatrajući da je uslijedio napad i, s te strane gdje su padale granate.

Odmah po probou jedinice 6. i 13. brigade kao pobočnice posjete su predviđene položaje, krenula je kolona s ranjenicima obrazovala se zaštitnica, dok je 5. brigada žurila prema Malovanu. Cestu je zauzela bez većeg otpora, a zatim je postavila osiguranje prema Otriću i Gračacu. Odmah iza toga cestu su prešli borci 13. brigade — nosioci ranjenika, zatim 6. brigada kao zaštitnica, nakon čega su dijelovi 5. brigade, koji su bili na obezbjeđenju, obrazovali novu zaštitnicu i krenuli za glavninom divizije prema³ Glogovu. Tako je ovaj probaj iz okruženja i pored veoma teških uslova uspješno izvršen zahvaljujući umješnosti starješina, upornosti i čvrstini jedinica i boraca, a u prvom redu 5. brigade.³

Gubici 19. divizije u tim borbama su: 23 mrtva, 32 ranjena i 23 nestala borca-. Veći broj' nestalih se kasnije vratio u svoje jedinice. Gubici neprijatelja su bili neuporedivo veći: oko 200 mrtvih, preko 250 ranjenih i 16 zarobljenih. Zaplijenjeno je: 5 mitraljeza, 1 minobacač, 1 mitraljez, oko 80 pušaka, 35 konja i druge ratne opreme. Uništeno je 7 kamiona.

Probojem u Liku 19. divizija je predahnula u Glogovu i Gubavčevu Polju, a zatim se razmjestila na širem prostoru Bruvna. Poslije svega, što se zbilo trebalo je povratiti snagu, srediti i odmoriti jedinice za, nove akcije. Na osnovu nekih informacija da će neprijatelj produžiti s operacijom i u Lici, štab divizije direktivom od 9. veljače 5. brigadu je rasporedio na prostoru Deringaj—Plečaši—Mazin, sa zadatkom da zatvara pravce prema Bruvnu od Velike Popine, Srba i Lapca, 6. brigadu u rejonu Tojagići—Dukići,—Tomingaj radi zatvaranja pravca od Gračaca,, preko Vodene glave i Tupaia ka Bruvnu i 13. brigadu na prostoru Smokrić—Vranik—Pločanski klanac, da bi spriječila prodor neprija-

3 Poslije ovog uspjela među borcima divizije nastala je pjesma:

»Devetnaesta naša divizija
Na Turovcu opkoljena bila.
Tu se nađe peta joj brigada,

Pred njom puca njemačka blokada.
Na Turovcu beru lovorike
Borci mora, borci kršne Like.«

telja od Lovinca prema Bruvnu i ka Pločanskom klancu. Štab divizije se smjestio u Cerovcu. U slučaj-u ponovnog napada predviđalo se povlačenje prema Udbini.

Međutim, kako do sredine februara nije došlo do očekivanog napada, Štab divizije je izdao novu direktivu u kojoj su jedinicama dati zadaci za aktivna dejstva i preuzimanje inicijative. Stigla su i obavještenja da neprijatelj vrši veoma jak pritisak prema Drvaru koji su branile snage 6. ličke divizije, pa je kroz aktivnost na prostoru južne Like trebalo olakšati situaciju na drvarskom pravcu. Peta brigada je prebačena u Mazin sa zadatkom da vrši pritisak na cestu Srb—Lapac a po mogućnosti i na cestu od Lapca prema Kulen-Vakufu. Šesta brigada je ostala na prostoru istočno od Bruvna radi akcija na cesti Otrić—Srpski klanac—Srb, s tim da dijelom snaga vrši pritisak i u pravcu Trubara i Tiškovca, dok je 13. brigada preuzela zatvaranje pravaca prema razmještajnoj prostoriji divizije od Lapca, Gračaca i Velike Popine. Brzo je -uočen pojačan saobraćaj na cesti Knin—Lapac—Bihać iako su vremenske prilike bile dosta teške, a kretanje otežano zbog velikog snijega i nameta. To- se u vremenu od 20. do 26. februara iz Dalmacije prebacivala njemačk al. brdska divizija prema Bihaću i Sisku radi učešća u operacijama na Baniji. Peta i 6. brigada su u tom vremenu postavile više zasjeda između Srpskog klanca i Dobrosela. Zbog niskih temperatura oružje je otkazivalo kad je najviše trebalo (naročito puško-mitraljezi talijanske proizvodnje), tako mije postignut uspjeh koji s-e inače mogao postići. Osim toga Nijemci su natjerali četnike da se aktiviraju više nego obično, tako da su otežavali prilaz cesti i postavljanje zasjeda. Pa ipak, unatoč svega toga, neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke u ljudstvu i vozilima, a u Dobroselu je oslobođena grupa od 30 sovjetskih vojnika koji su kao ratni zarobljenici prisilno mobilizirani u njemačke jedinice. Cim je vrijeme malo popustilo, 13. brigada je upućena u sastav 9. divizije (rejon Bosanskog Grahova), a 6. brigada je noću između 23. i 24. februara prešla cestu Gračac—Otrić i spustila se u Bukovicu. U južnoj Lici je ostala samo- 5. brigada- i Štab 19. divizije s prištapskim dijelovima. S obzirom da je neprijatelj u Gračacu bio slabo aktivan to je glavnina brigade i dalje bila orijentirana prema- cesti Donji Lapac—Srb—Otrić a prema Gračacu i Lovincu su postavljena samo manja obezbjeđenja.

Poslije dolaska 19. divizije u južnu Liku, koja je preuzela- zadatke što ih je izvršavala 7. brigada, Štab 35. divizije angažirao je ovu brigadu u borbama kod Gospića i Perušića. Budući da je pretrpjela osjetne gubitke, početkom ožujka je povučena na odmor i sređivanje u rejon Kuzmanovače i Ljubova. Nedugo iza toga upućena je u južnu Liku da bi zamijenila 5. -brigadu, koja se pripremala za povratak u sj-evemu Dalmaciju. U rejon Bruvna stigla je 8. ožujka i već slijedećeg dana preuzela položaje 5. brigade koja se zatim prikupila u Gubavčevom Polju.

Prebacivanje 5. brigade u Bukovicu bilo je predviđeno za noć između 11. i

12. marta. Štab divizije planirao je da usput napadne i razbije četnike koji su svakodnevno iz Otrića dolazili u Veliku Popinu, pljačkali i terorisali pristalice NOP-a. Brigada je 11. marta u 3 sata ušla -u Veliku Popinu, -ali četnika tamo nije našla. Cim su četnici saznali da se u Velikoj Popini nalazi 5. brigada, -krenuli su, -uz pomoć Nijemaca, u napad s tri pravca: od željezničke stanice Malovan prema Mila vodi, od Debelog -brda prema Šupljem brdu i od Otrića preko

Sučevića prema centralnom dijelu sela. Štab brigade odmah je uočio da se radi o obuhvatnom napadu pa je postepeno izvukao brigadu prema Gubavčevu Polju odakle se sredinom ožujka preko južnih padina Velebita prebacila u Bukovicu.

Sedma brigada pošto je preuzela položaje 5. brigade zauzela je slijedeći raspored: 1. bataljon u Gubavčevom Polju, sa zadatkom da- djeluje na cestu Gračac—Otrić, 2. i 3. bataljon u Mazinu radi akcija' na cestu Lapac—Srb i 4. bataljon u Tupaie da sprečava prodore neprijatelja iz Gračaca prema rasporedu glavnine brigade. To je bio prevelik zadatak za ovu iscrpljenu jedinicu, no srećom i neprijatelj do kraja marta nije bio aktivan, pa je nastavljeno s odmorom i sređivanjem.

Napad na četnike u Sučevićima i Vučipolju

Dok je u toku aprila 1944. godine glavnina 35. divizije skoro danonoćno vodila oštre borbe s legionarskim i ustaškim snagama u sjevernom i sjeverozapadnom dijelu Like, dotle je u južnoj Lid vladalo relativno zatišje. To je omogućilo 7. dalmatinskoj brigadi da se organizaciono učvrsti i popuni, a zatim i da preduzme aktivna dejstva u rejonu Gračaca. Štab 35. divizije, koji je bio prilično udaljen od nje i angažiran u spomenutim borbama, nije znatnije uticao na njenu aktivnost čemu su doprinosile i znatno slabe veze.

Na osnovu direktive Vrhovnog štaba da se u prvoj polovini travnja pojača pritisak na sve komunikacije koje vode prema obali, Glavni štab Hrvatske je naredio 8. korpusu da glavninu 19. divizije iz sjeverne Dalmacije prebaci u južnu Liku radi napada na ceste koje od Lapoa i Gračaca vode prema Kninu. Štab 19. divizije s 5. i 6. brigadom stigao je 9. aprila na prostoriju Cerov Dol—Borovačko polje—Turovac. Nakon kraćeg odmora i prikupljanja podataka o snazi i rasporedu neprijatelja, štab divizije je odlučio da u toku noći između 11. i

12. aprila napadne četnike u Sučevićima, a da dijelom snaga vrši pritisak na Otrić i Zrmanjski klanac. Ovim uporištem četnici su osiguravali cestu prema Gračacu i Srbu, kao i raskrslu kod Rutalja. Posada od 200 četnika bila je dobro utvrđena u kamenim zgradama i betonskim bunkerima, koje su još ranije izgradili Talijani radi odbrane pruge i ceste. Održavali su vezu, a vjerovatno bili i pod komandom legionarske posade u Otriću.

Uveče u toku podilaženja objektu napada predstraže iz Rutalja povukle su se u Sučeviče, a iz Kranjaca u Otrić i otkrile prisustvo jačih partizanskih snaga. U početku napada desila se jedna tragična nezgoda: prva mina iz minobacača, koji je potpomagao napad, pala je na komandno mjesto Štaba 2. bataljona 5. brigade, od koje su poginuli komandant bataljona poručnik Maričić i politički komesar bataljona Ilija Dukić. To je bio težak i neugodan trenutak za cijeli bataljon, pa i druge koji su bili u blizini. U međuvremenu je počela minobacačka vatra i pritisak legionara iz Otrića pa su se jedinice 5. brigade povukle bez uspjeha. Sutradan, u isto vrijeme, uz bolju pripremljenost ponovljen je napad na Sučeviče, ah tamo nije bilo četnika jer su se u toku noći, prije dolaska naših snaga, povukli u Otrić. Nakon toga je Štab divizije 5. brigadu rasporedio na prostoru Vijoja—Debelo brdo—Popova muda, a 6. brigadu oko Maiovana.

Pred dolazak 19. divizije na sektor Otrića-, Štab 35. divizije uputio je direktivu 7. brigadi da sadejstvuje 19. diviziji u akcijama koje će preduzeti u tom

rejonu. Brigada se tokom noći uoči 11. travnja prebacila iz Mazina i Bruvna u Glogovo, s tim što je jedan bataljon ostavila sjeverno od Gračaca da zajedno s terensikom četom Komande 2. ličkog područja zatvara pravce od Gračaca i Lapca. U Glogovu Stab 7. brigade je odlučio da napadne četnike u Vučipolju koji su obezb jeđivali komunikaciju od Gračaca prema Malovanu. U uporištu je bilo 140 četnika naoružanih puškama, 3 mitraljeza, 8 puškomitraljeza i 2 minobacača. Slično ali nešto manje četničko uporište je bilo u Grabu. Kako su obje ove posade bile pod komandom njemačkog garnizona u Gračacu, to je bilo za očekivati da, će mu u slučaju nužde priteći u pomoć.

Napad na, Vučdpolje izveden je s dva bataljona i jednom četom, uz podršku Prateće čete brigade, noću između 11. i 12. aprila. Nakon dosta upornog otpora četnici, su bili primorani da se povlače prema, tunelu Čulum (između željezničke stanice Cerovac i Malovan) koji je još od ranije bio dobro utvrđen. No i pored toga u toku dana zauzeta su sva važnija utvrđenja i četnici su blokirani u tunelu. Drugog dana do podne nije se osjećala nikakva aktivnost neprijatelja. Međutim, oko 12 sati krenule su od Gračaca tri protivničke kolone prema Vučipolju i Čulum, u i to: jedna, preko Rujevca i Kamere prema Vučjem vrhu, druga preko zaseoka Kesići—Javorovići—Ivezići prema tunelu i treća preko Plaše, Lukavca i Plane, također, prema Čulumu. Kako se 2. bataljon 7. brigade bez naređenja povukao s Kamare i Kuika, neprijatelj je dosta brzo ovladao položajima sjeverno od ceste. Na drugoj strani Plana je pala na prepad jer treća neprijateljska kolona, koja se provlačila padinama Velebita, dotada nije bila primijećena. Tako je već drugog dana blokada došla u pitanje. Saznavši za razvoj situacije na prostoru Graba i Vučipolja, Stab 19. divizije je uputio 1. bataljon 5. brigade u pomoć 7. brigadi koji je odmah po dolasku zajedno s njena dva bataljona prešao u protivnapad. Izgubljeni položaji su vraćeni i do' pada mraka neprijatelj je odbaćen u Gračac.

Trećeg dana blokade, 14. aprila, nije bilo značajnijih promjena, osim što je zauzet još jedan betonski bunker iznad samog ulaza, u tunel i što je jedna ubačena, četnička jedinica iz Gračaca u Crnopac ponovno zbacila četni iz 7. brigade s Plane. Uslijedio je protivnapad cijelog bataljona i ovaj položaj je ponovno vraćen. U toku ovog dana bilo je nekoliko pokušaja da se četnici istjeraju iz tunela i prisile na predaju. Prije svega privučen je protivtenkovski top s kojim se direktno gađalo u okno, ali uslijed oštrog luka tunela, nije bilo uspjeha. Paljena je slama, ali od toga nije bilo dovoljno dima. Pokušaj zazidivanja nije također uspio jer je sam uilaz bio pod vatrom iznutra. Na kraju ostalo se na tom da se produži s blokadom.

Narednog dana Stab 19. divizije izvršio je smjenu jedinica: blokadu i položaje oko tunela preuzela je 6. brigada, dok je 7. brigada dobila zadatak da pročisti padine Velebita (Crnopac), blokira a po mogućnosti i uništi četnike u pećini i kod Svetinje. Noću između 15/16. aprila izvršen je pokret prema postavljenom zadatku a u toku dana je vršeno čišćenje, ali četnika nije bilo ni u pećini ni kod Svetinje. Međutim, lako je bilo osmotriti s velebitskih padina kako je sredinom toga dana uslijedio ponovni napad od Gračaca na položaje 6. brigade. Dok se jedna napadna kolona probijala preko Kamare, dotle se druga uputila prugom i poljem prema Čulumu. Jedinice 7. brigade prešle su, samoinicijativno u protivnapad. Dobivši bočnu vatru četnici su se zajedno s, nešto Nijemaca, dali u paničan bijeg prema Gračacu. Narednog dana 7. brigada je prebačena u rejon Glogova.

Napokon je uslijedila i jača intervencija Nijemaca, i četnika s Otrića, pa je prodiranje neprijatelja prema Gračacu nastavljeno. Poslije borbi oko Malovaiu i napada neprijatelja iz Gračaca, jedinice 6. brigade su morale napustiti blokadu. Tako su četnici nakon pet dana blokade u tunelu spašeni. Nakon spajanja borbenih grupa koje su nastupale od Otrića i Gračaca one su se do noći povukle u Gračac.

Sutradan je uslijedila jača intervencija neprijatelja jednom motoriziranom kolonom iz Lapca, koja je prije podne bez jačeg otpora, ušla u Mazin. Neprijatelj je odmah počeo da pali kuće, pljačka stoku i imovinu te ubija nedužno uglavnom neboračko stanovništvo. Sedma brigada je usiljenim maršem iz Glogova i Gubavčeva Polja krenula prema Mazinu, ali su se Nijemci ranije izvukli, odvođeci sa sobom nešto zarobljenika, uglavnom muškaraca.

Nakon ovih borbi 19. divizija se vratila u Bukovicu, ali bez 7. brigade koja je i dalje ostala pod komandom Štaba 35. divizije u operativnom pogledu. Brigada je dobila zadatak da obezbjeđuje slobodnu teritoriju gračačkog kotara od ispada neprijatelja s linije Donji Lapac—Srb—Otrić—Gračac i da progoni ustaške grupe koje su se iz Gospića kroz Velebit ubacile na oslobođeni teritorij oko Sv. Roka.

Borbe u toku majske ofanzive u Lici i borba za ljetinu

U maju 1944. godine oslobođena teritorija Like bila je zahvaćena neprijateljskom ofanzivom kojoj su Nijemci dali šifrovani naziv operacija »Morgenstern« (zvijezda Danica). Za operaciju su bili angažirani dijelovi 392. i 373. legionarske divizije, 1. puk »Brandenburg« i 92. motorizovani puk, zatim 4. ustaška brigada (zdrug) i četnici. Namjera neprijatelja je bila da koncentričnim napadom iz Gospića, Perušića, Ličkog Lešća, Vrhovina, Bihaća, Lapca i Gračaca na Krbavskom polju ovlada slobodnom teritorijom i uništi 35. diviziju i druge partizanske snage i ustanove na oslobođenoj teritoriji s njihovom materijalnom bazom. Operacija je počela 7. svibnja i s njom je rukovodio Štab njemačkog 15. brdskog armijskog korpusa iz Knina.

Teritoriju gračačkog kotara ova neprijateljska operacija zahvatila je periferno. Za napad s juga i iz lapačke kotline neprijatelj je iz sjeverne Dalmacije u Gračac prebacio 1. puk »Brandenburg« a u rejon Dobroselo—Donji Lapac 92. motorizirani puk. Primijetivši njihovu koncentraciju, Štab 7. brigade je 11. svibnja grupirao dva bataljona u rejonu Bruvna radi zatvaranja pravaca Gračac—Rudopolje—Udbina i Gornji Lapac—Mazin—Klapavica—Udbina, dok je jedan bataljon iz Klapavice uputio na Kuk radi ojačanja odbrane na pravcu Donji Lapac—Kuk—Udbina. Ujutro 12. svibnja glavne snage 1. puka »Brandenburg« krenule su iz Gračaca u napad prema Bruvnu gdje su savladale odbranu 3. i 4. bataljona 7. brigade i do kraja dana preko Klapavice izbile u rejon Udbine. Istog dana pomoćne snage ovog puka probile su se iz Gračaca preko Lovinca i Pločanskog klanca u rejon Kurjaka savladavši otpor terenskih partizanskih jedinica. Slijedećeg dana dijelovi 92. motoriziranog puka probili su se iz Gornjeg Lapca u Mazin a zatim preko Klapavice prema Udbini. Pošto nije uspjela da zaustavi prodor nadmoćnijih neprijateljskih snaga prema Udbini, 7. brigada se 13. maja prikupila na Kremenu odakle se slijedećeg dana s tri bataljona preba-

dia u rejon Gubavčeva Polja i s jednim bataljonom u Tomingaj radi dejstva u pozadini neprijatelja. Time je veći dio gračackog kotara ostao pod kontrolom ove brigade.

Ubrzo poslije toga brigada je dobila zadatak od Štaba 11. korpusa da težište svojih dejstava usmjeri na komunikacije koje iz Gračaca vode prema Gospiću i Udbini. Pošto je 17. maja napala i zauzela Vučipolje i time presjekla vezu između Gračaca i Otrića, ona je dva dana kasnije krenula na izvršenje novog zadatka. Međutim, 20. maja počelo je izvlačenje dijela njemačkih jedinica iz Like koje su učestvovala u of anzi vi radi priprema i učešća u drvarskoj operaciji, odnosno kombinovanom vazdušno-desantnom napadu na Vrhovni štab u Drvaru. Pored ostalih 1. puk »Brandenburg« je vraćen u Knin, a 92. motorizirani puk je prebačen u Bihać, dok se 373. legionarska divizija pripremala za napad dijelom snaga od Srba prema Drvaru. Cim je uočila izvlačenje neprijateljskih snaga, 7. brigada je 21. svibnja napala i razbila ustaše u Sv. Roku a zatim se povukla prema Bruvnu. Nekoliko dana kasnije ova brigada je bila angažirana za čišćenje Vrebačke staze od ustaških jedinica, a zatim se zbog ispada neprijatelja iz Gračaca prikupila 29. maja u Breštanima odakle se prebacila ka Gračacu i zauzela svoje ranije položaje.

Poslije majske ofanzive, koja je narodu nametnula ogromne patnje i stradanja kao nijedna ranije, u Lici je nastalo relativno zatišje. Osjećala se iscrpljenost kod obje zaraćene strane a i kod naroda. Na osnovu naređenja Glavnog Štaba Hrvatske reorganizirana je 35. divizija na taj način što je rasfomirana njena 2. brigada a namjesto nje u sastav divizije ušla je 3. brigada 13. primorsko-goranske divizije. Tada je u sastav 35. divizije ušla i 7. brigada 19. divizije i dobila naziv 3. brigada 35. divizije. Uz tri brigade u sastavu divizije još su se nalazili: Lički partizanski odred, artiljerijski divizion, četa za vezu, izviđačka četa, prihvatna bolnica sa sanitetskom četom, ambulanta, radna četa, kurs za desetare i vodnike, intendantura s radionicama, kuriri i straža. Ukupno brojno stanje divizije 24. juna 1944. godine iznosilo je 3.445 boraca među kojima je bilo 151 žena. Približno svaki peti do šesti borac bio je član Komunističke partije, a isto toliko bilo je i članova SKOJ-a. Preko tri četvrtine rukovodilaca bili su komunisti. Prema nacionalnoj pripadnosti u diviziji je bio 1731 Srbin, 1668 Hrvata, 11 Slovenaca, 12 Crnogoraca, 5 Muslimana, 13 Talijana, 1 Rus i 4 Jevreja, a prema socijalnoj pripadnosti 1.198 radnika, 1.889 seljaka, 159 zanatlija i sitnih trgovaca, 72 intelektualca, 69 namještenika i srednjoškolaca, 45 bivših vojnih lica i 13 bivših policajaca, žandara i financa/*

U to vrijeme komandant 35. divizije bio je Nikola Grubor, politički komesar Simo Mrda; komandant 1. brigade Mirko Koprivica, politički komesar Nenad Drakulić; komandant 2. brigade Bogdan Mamula, politički komesar Anton Kargačin; komandant 3. brigade Mane Breka i politički komesar Stevo Ilić.⁵

Poslije reorganizacije, po naređenju Štaba 11. korpusa, 1. i 2. brigada 35. divizije bile su angažirane u Gackoj dolini, a 3. brigada kod Perušića i Gospića. Time je područje gračackog kotara ostalo bez jačih partizanskih jedinica, dok se u Gračacu kao posada nalazio bataljon legionara iz 373. legionarske divizije i jedna četnička brigada. U to vrijeme je počelo nešto jače dezerterstvo iz ustaško-

4 Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA (dalje AVII), k. 123, br. reg. 1277.

5 AVII, k. 570, br. reg. 11/1.

-domobranskih jedinica. No, većina takvih nije prelazila u naše redove, nego su se okupljali oko svojih zavičajnih mjesta. Najveća grupa se prikupila u Sv. Roku, gdje ih je bilo oko 300. Ispočetka su bili mirni i nisu se upuštali u neke organizirane akcije, osim što su silazili u sela radi nabavke hrane. Kako pozivanja ni uvjeravanja od strane nadležnih komandi i civilnih vlasti NDH da se vrate nisu prihvaćena, ustaše su ubacivale u njihove redove svoje ljude koji su imali zadatak da ih po svaku cijenu vežu za sebe. Dolaskom takvih agenata počele su i ozbiljnije aktivnosti i napadi prvo na terenske radnike, kurire i odbornike, a zatim i na teritorijalne jedinice naših komandi mjesta i područja. Da bi već u početku bilo osuđeno stvaranje svojevrsnog »zelenog kadra«, Štab 35. divizije izdao je naređenje 3. brigadi da krene ka Sv. Roku, napadne i razbije spomenutu grupu. Za ovu akciju brigada je ojačana s jednim bataljonom ličkog odreda. Na izvršenje zadatka brigada je krenula 18. juna uveče u namjeri da sutradan prije zore opkoli Sv. Rok i likvidira spomenutu grupu. Međutim, zbog veoma jake kiše ona je zakasnila da pravovremeno zatvori obruč oko grupe, tako da je ova uspjela da pobjegne prema Velebitu. Nakon toga brigada se povratila u Medak, a bataljon ličkog odreda na položaj južno od Gospića. U srpnju ona je vodila borbe oko Gospića, Perušića i kod Babina Potoka.

Koliko god su bili surovi uslovi oslobodilačkog rata, narod Like se na to privikavao i snalazio. Pod veoma teškim i krajnje opasnim prilikama ljudi su obrađivali zemlje, a ljetina je te godine bila posebno rodna, kao da je i priroda htjela pomoći kad je najgore. No, kako su Nijemci izgubili Ukrajinu i velika žitna prostranstva na Istoku, valjalo im se boriti za svako zrno. Narod je pak želio spasiti svoj mukotrpni trud, od čega je živio'on i njegova vojska. Parola vojske i naroda »Spasiti žetvu pod svaku cijenu« dobila je svoje životno značenje. A kako terenske i područne partizanske jedinice nisu mogle same obezbijediti žetvu i zaštititi sela od pljačke u gračačkom kotaru, to je Štab. 35. divizije na traženje Kotarskog NOO-a Gračac uputio krajem srpnja 3. brigadu na taj sektor.

Neprijatelj je također računao na svoj dio ljetine, pa je radi toga 20. jula u Lovinac došla 35. ustaška bojna. Gračačka posada je bila također nešto pojačana — dva nepotpuna bataljona legionara i četnička brigada. Uzimajući sve u obzir, bile su to trostruko jače snage po brojnosti i naoružanju, pa se 3. brigada našla pred veoma teškim i odgovornim zadatkom.

Čim je stigla na područje Gračaca i prikupila podatke o neprijatelju, 3. brigada je 1. augusta rasporedila svoj 2. bataljon u Gračačke Dolove prema Gračacu, a 4. bataljon u Ličko Cerje prema Lovincu, dok je 1. i 3. bataljon zadržala u rezervi. No prvi su toga dana naišli legionari i četnici iz Gračaca koji su pošli u Štikadu radi pljačke žita, ali su bili zaustavljeni vatrom 2. bataljona, koji je cijeli dan vodila borbu s njima oko Štikade i uveče ih protjerao u Gračac. Iz Lovinca je, također u toku cijelog dana, napadala 35. ustaška bojna na 4. bataljon, ali bez uspjeha. Idućeg dana jedna četa iz 3. bataljona je napala »zelenokadrovce« u Sv. Roku, ali su oni pobjegli u Velebit. U međuvremenu je jedna ustaška četa zaobišla 4. bataljon u Cerju i napala 2. bataljon s leđa, ali su se borci i starješine brzo snašli i protivnapadom odbacili ustaše u Lovinac. Naveče su se oba bataljona izvukla u Tomingaj.

Štab 3. brigade je 3. augusta uputio dva bataljona preko Resnika da pretresu Ričice. Ustaše su pružile slab otpor, ali kad je predveče uslijedio protivnapad 35. ustaške bojne iz Lovinca, bataljoni su se povukli na Resnik. Slijedećeg

dana brigada je s dva odmornija bataljona (1. i 3.) napala 35. ustašku bojnu a Lovincu i Smokriću, dok je s druga dva bataljona obezbjeđivala žetvu u Stikadi. Nakon dvosatne borbe bojna se povukla iz Lovinca i zaustavila na liniji Cvituš—Volarica—Ljutača. S tih položaja ona je pred noć prešla u protivnapad, a naši bataljoni su se organizirano povukli na polazne položaje jer nisu ni imali u planu da preko noći drže zauzeta sela. Nakon toga nastalo je izvjesno zatišje na tom sektoru. Narod i omladina su radili danju i noću. Bridili su dlanovi od žuljeva i gorjele oči od nesanice. Spašeno je sve što se dalo spasiti. Neprijatelj je ostao kratkih rukava. Morao se zadovoljiti samo onim što je bilo na uskom prostoru Gračaca i Lovinca, a samo djelomično i Sv. Roka.

Poslije borbi oko Lovinca 3. brigada je u noći između 7/8. augusta s dva bataljona postavila zasjedu na cesti Lapac—Srb kod Dobrosela. Oko ponoći na nju je naišla kolona kamiona koja je uništena bliskom vatrom. Zapaljeno je 26 vozila, zaplijenjena veća količina oružja i municije, a oslobođeno 17 boraca iz 19. divizije, zarobljenih u ofanzivi na Bukovicu. Prije intervencije iz Lapca bataljoni su se povukli u Mazin.

U sklopu planirane pljačkaške ofanzive na Krbavsko polje, a koristeći prazan prostor, 35. ustaška bojna je 9. augusta iz Lovinca gotovo bez borbe izbila na Pločanski klanac i krenula prema Udbini. Stab 3. brigade je odmah uputio svoja dva bataljona iz Paklarića na Trouuru sa zadatkom da povrate Pločanski klanac i presijeku vezu Lovinca s Udbinom. Oni su poslije oštirih borbi na Gostuši i oko Klanca odbacili ustaše prema Lovincu. Poslije toga 3. brigada je morala krenuti na Ljubovo, tako da je područje gračačkog kotara ponovo ostalo bez jačih partizanskih jedinica.

Napad 9. divizije na Gračac

Sredinom 1944. godine Glavni štab Hrvatske je, pored ostalog, planirao da dijelom snaga 8. i 11. korpusa razbije neprijateljske snage na sektoru Gospić—Gračac i poveže slobodne teritorije Like i sjeverne Dalmacije. Kao glavna prepreka za ostvarenje toga plana bio je Gračački garnizon s uporištima u rejonu Smrekovca. U Gračacu i spomenutom uporištu tada se nalazio nepotpun 2. bataljon 383. puka 373. legionarske divizije, Gračačka četnička brigada, Medački četnički odred i četnički odred »Radusini«, ukupne jačine oko 850 neprijateljskih vojnika. Njihovu likvidaciju i zauzimanje Gračaca Glavni štab Hrvatske je povjerio 8. dalmatinskom korpusu, pod čiju je komandu u cilju sadejstva stavio i dio snaga 35. divizije 11. korpusa.

Za ostvarenje dobijenog zadatka Štab 8. korpusa angažirao je 9. dalmatinsku diviziju za napad na samo mjesto, dok je za obezbjeđenje napada i sprečavanje intervencije neprijatelja iz okolnih uporišta upotrijebio dijelove 19. i 35. divizije i Grupe sjevernodalmatinskih partizanskih odreda. U drugoj polovini kolovoza komandni dio Štaba 8. korpusa s 9. divizijom prebacio se od Bosanskog Grahova u rejon Glogova i Gubavčeva Polja i otpočeo s pripremama za napad.

Planom Štaba 8. korpusa bilo je predviđeno da Gračac napadnu dvije brigade 9. divizije: 3. dalmatinska brigada sa zapada od Resnika prema Gradini, 4. dalmatinska brigada s istoka preko Rujevca i Kuka, dok je 13. dalmatinska brigada imala zadatak prvo da blokira a zatim likvidira neprijatelja u rejonu

Smrekovac, Crni vrh, Culum. Jedan bataljon iz 9. divizije upućen je u Mazin da spriječi intervenciju iz Lapca. Posjedanjem položaja u rejonu Velike Popine trebalo je da 19. divizija s jednom brigadom spriječi intervenciju neprijatelja od Otrića i Srba, a 3. brigada 35. divizije s položaja jugoistočno od Lovinca intervenciju s tog pravca. Zadarski partizanski odred dobio je zadatak da posjedne prijevoje preko Velebita kod Popove kape i Mali Alan te spriječi intervenciju od Obrovca prema Gračacu i Sv. Roku. Početak napada bio je predviđen za 28. kolovoza u 3 sata.

Kako je neprijatelj imao i isturena obezbjeđenja i patrole na sve strane, a i inače bio dobro utvrđen, to nije postignuto iznenađenje na koje se mnogo polagalo. Iako je napad odbijen, brzo je uslijedila intervencija Nijemaca i četnika od Srpskog klanca i Otrića te ustaške bojne iz Lovinca, ali bez uspjeha. Napad je ponovljen uveče istog dana, ali opet nije postignut nikakav uspjeh. Nakon toga 9. divizija je 29. kolovoza prešla na blokadu neprijatelja u rejonu Gračaca.

Dok je 9. divizija napadala Gračac, dotle su jedinice 19. i 35. divizije uspješno odbijale napade neprijatelja s pravca Otrića, Obrovca i Lovinca. Tek uveče 30. augusta dva ustaška bataljona uspjela su da napadom od Lovinca odbace 3. brigadu 35. divizije i otvore put za Gračac. Nakon toga je 9. divizija slijedećeg dana napustila blokadu ovog mjesta i povukla se u širi rejon Gubavčeva Polja i Omsice. U svim borbama za Gračac i na njegovim prilazima naše jedinice su pretrpjele gubitke od 50 poginulih i 181 ranjenog borca. Jedinice 9. divizije ostale su još neko vrijeme u južnoj Lici, gdje su uspješnim akcijama ometale saobraćaj neprijatelja a zatim se prebacile u sjevernu Dalmaciju, dok je 35. divizija nastavila borbe u sjevernoj i srednjoj Lici.

Oslobođenje Lovinca i Sv. Roka

U jesen 1944. godine u Liku su se, po naređenju Glavnog štaba Hrvatske, prebacili Štab 11. korpusa i 13. primorsko-goranska divizija. Ova je kod Gospića smijenila 35. diviziju koja se nakon toga u toku 5. i 6. novembra s 2. i 3. brigadom prebacila na prostor južno od Udbine radi napada na neprijatelja u Lovincu i Sv. Roku. Dva dana kasnije i 1. brigada ove divizije prebačena je u Mazin. Dolazak jedinica 35. divizije na teritoriju gračačkog kotara narod je dočekao s oduševljenjem, spreman za svaku pomoć i saradnju. Već 8. novembra 2. i 3. brigada napale su Lovinac, gdje se nalazila 35. ustaška bojna i takozvana Udbinska bojna, formirana od zelenokadrovaca i seoske milicije. Udar naših snaga bio je brz i iznenađan, tako da je samo mjesto zauzeto nakon dvosatne borbe. Protivničke snage su po starom običaju odstupale preko Sv. Roka u Velebit jer im zbog nabujalih potoka 3. brigada nije na vrijeme presjekla odstupnice za Velebit. Istog dana uslijedila je intervencija dva ustaška bataljona iz Gospića, tako da su oni ponovo posjeli Lovinac a brigade 35. divizije povukle su se u rejon Bruvna. Bez obzira što zauzeta teritorija nije zadržana, u ovom napadu je postignut dobar uspjeh: poginulo je oko 30 a ranjeno oko 35 ustaša, dok su zaplijenjena 2 mitraljeza i 50 pušaka.

Kao i ranije tako je i u ovom periodu oslobođena teritorija gračačkog kotara poslužila partizanskim jedinicama kao baza i oslonac za napade na nepri-

jatelja u dolini Une i u rejonu Gračaca. Štab 35. divizije održao je 11. novembra u Klapavici sastanak sa štabovima brigada i dao im zadatak da u toku naredne noći napadnu i razbiju dijelove 373. legionrske divizije u Dobroselu, Doljanima i u Brotinji na cesti Donji Lapac—Srb. Ta noć bila je veoma hladna i tamna. Svitanjem dana ostala je gusta magla da se nije vidjelo ni 20 metara ispred sebe. Dok su jedinice podilazile cesti, iznenada je počeo vjetar i veoma brzo raznio maglu. Borci i starješine su ostali na čistini, bez zaklona, pod ubitačnom vatrom iz utvrđenja i dobro maskiranih mitraljeskih gnijezda. Zahvaljujući nizu nepredviđenih okolnosti, loše su prošle sve tri brigade. Ukupno je poginulo 26 i ranjeno 58 boraca, među kojima je bio veliki broj starješinskog kadra. Nakon toga jedinice su se neobavljena zadatka vratile na širu prostoriju Bruvna i Mazina. Nastavljajući aktivnost u južnoj Lici, Štab 11. korpusa je odlučio da angažiranjem glavnine 13. divizije i jedne brigade 35. divizije očisti od ustaša Lovinac, Ričice i Sv. Rok, presiječe vezu Gračaca s Gospićem i ovlada cestom Obrovac—Sv. Rok—Lovinac—Udbina. Planom napada Štab 13. divizije bio je predvidio da njegova 2. brigada izvrši marš u toku noći između 14/15. novembra iz Ploče u Raduč, a zatim podnožjem Velebita izbije na Špijalicu, južno od Sv. Roka, odsiječe neprijateljske snage od Velebita i ujutro ih napadne s tog pravca. Treća brigada nastupajući od Kika s dva bataljona imala je zadatak da očisti Miletić gaj, zauzme željezničku stanicu Lovinac i brdo Cvitušu, dok je jedan bataljon trebala da postavi u Drenovac radi obezbjeđenja od Gospića, a jedan bataljon da dađe u divijisku rezervu. Treća brigada 35. divizije dobila je zadatak da s dva bataljona posjedne Štikadski klanac radi obezbjeđenja od Gračaca, a s druga dva da napada na Lovinac preko Volarice, razbija neprijatelja i nabacuje ga na snage 13. divizije.

Te noći je bilo strašno nevrijeme. Vjetar s kišom puhao je orkanskom jačinom. Razlivena voda se još od ranije zadržala pa i povećala. Svi pokušaji 2. brigade da priđu podnožju Velebita bili su uzaludni. Kad su se u nabujalim vodama udavila dva borca, brigada je odustala od daljnjeg nastupanja i vrat'lp se popodne u Ploču. Bataljoni 3. brigade 13. divizije su bez jačeg otpora ušli u Miletića gaj, ali su vidjevši vraćanje 2. brigade povukli se prema Kiku. Međutim, 3. brigada 35. divizije je već ujutro ovladala Volaricom, a zatim Lovincem i Cvitušom. Njezini dijelovi su oko podne zauzeli Razvalu, željezničku stanicu i raskrsnicu južno od stanice.

Kako su se zbog nesporazuma i slabih veza povukle brigade 13. divizije, neprijatelj se po podne sredio i izvršio protivnapad na 3. brigadu 35. divizije i uspio da povрати Lovinac. Odmah iza toga uslijedio je protivnapad ove brigade, koja je ponovno razbila protivnika i ovladala prvobitnim položajima gdje je i zanoćila. Bataljoni na Štikadskom klancu su u toku dana odbili nekoliko uzastopnih napada iz Gračaca i uspješno zadržali svoje položaje.

Koristeći uspjeh 3. brigade 35. divizije, Štab 13. divizije je sutradan (16. XI) ponovno uputio svoje dvije brigade na Sv. Rok, ali s izmijenjenim rasporedom. Naime, 3. brigada preuzevši položaje od 3. brigade 35. divizije kod željezničke stanice Lovinac da nastupa s tih položaja od Maletića gaja na Sv. Rok, a 2. brigada da u praskozorje s dva bataljona iz Parčića i dva iz Lovinca nastupa preko Ličkog Cerja ka Poljani i Dolini na Velebitu. Treća brigada 35. divizije zadržana je u Lovincu kao divizijska rezerva, a s ojačanim bataljonom u Štikadskom klancu.

Manevar sa 2. brigadom bio je veoma mudar i cjelishodan. Njezini bataljoni su bez otpora brzo izbili na Cerjansku Poljanu gdje su razbili jednu ustašku četu, zaplijenili njenu komoru i nešto stoke a zatim produžili ka Poljani i Velebit. Dok je 3. brigada napadala Sv. Rok sa sjevera, neprijatelj je osjetio prisustvo naših snaga u Poljani pa je otpočeo panično da bježi prema Malon Alanu. Time je prvi dio zadataka bio uspješno izvršen a ostalo je da se postignuti uspjeh učvrsti i obezbijedi od intervencija s gospićkog i gračačkog pravca (ustaške bojne iz Velebita). U ovim dvodnevnim borbama neprijatelj je imao oko 50 izbačenih iz stroja, a izgubio je 2 mitraljeza, 4 puškomitraljeza, 17 pušaka i više hiljada metaka. Naši gubici su iznosili 2 poginula, 2 utopljena, 5 ranjenih i 4 promrzla borca.

Da bi obezbijedio postignuti uspjeh i zadržao cestu Obrovac—Udbina, Štab

13. divizije pregrupirao je snage. Treću brigadu uputio je u Medak da spriječi intervenciju od Gospića, a 2. brigadi je dao zadatak da očisti velebitsku cestu preko Malog Alana od ostataka 35. ustaške bojne. Treća brigada 35. divizije je kompletna prebačena u Štikadu radi obezbjeđenja od Gračaca. Već 18. novembra uslijedila je intervencija veoma jakih snaga iz Gospića, slijedećeg dana i iz Gračaca. Nakon žestoke borbe ustaške bojne su razbijene i odbačene prema Ribniku i Gračacu. Oslobođena teritorija lovinačke općine u cijelosti je zadržana.

Oslobodjenjem Ričica, Lovinca i Sv. Roka postignut je značajan uspjeh. Presječena je veza između Gospića i Gračaca i razbijene dvije ustaške bojne, koje su vezale dio naših snaga za sebe, a napadačke snage iz Gospića i Gračaca pretrpjele su osjetne gubitke. Značajno je otvaranje cestovne veze od Korenice i Udbine, preko Lovinca i Malog Alana do Obrovca, čime je uspostavljen istina nesiguran, ali kakav, takav kanal za snabdijevanje iz dalmatinskih luka preko Like, Korduna i Banije, duboko u slobodnu teritoriju Hrvatske.

Nema sumnje da je ovaj uspjeh naših jedinica teško pao Komandi 15. njemačkog brdskog armijskog korpusa, posebno radi sve teže situacije u sjevernoj Dalmaciji gdje se stezao обруč oko Knina. Želeći povratiti izgubljene pozicije i pomoći snagama koje su već zapale u veoma tešku situaciju, naredio je da snage 373. legionarske divizije koncentričnim napadima od Lapca, Srba, Otrića i Gračaca izvrše prodore prema Bruvnu, a dijelovi 4. ustaške brigade iz Gospića prema Gračacu i iz Metka prema Udbini razbiju dijelove 13. i 35. divizije i odbace ih na sjever.

Ovi napadi su počeli ujutro 23. novembra. Značajan uspjeh je postigla borbena grupa jačine bataljona ojačanog četom tenkova koja je uz veoma jaku podršku artiljerije i minobacača napadala od Gračaca. U toku prvog dana napada ona je uspjela prodrijeti u rejon Bruvna odakle je nastojala da se probije prema Udbini. Međutim, njeno napredovanje zaustavila je 2. brigada 35. divizije, ali su se uporne borbe vodile sve do 27. novembra kad je ova brigada prešla u protivnapad i odbacila neprijatelja u Gračac. Neprijateljska komanda se nije mirila s tim neuspjehom. Dva dana kasnije ista borbena grupa nešto više ojačana ponovno je prodrla u Bruvno. Druga brigada je upornom odbranom lomila snagu protivnika sve do dolaska dijela 1. brigade kada su zajednički prešle u protivnapad. Legionari su se panično povukli prema Gračacu a na putu između Bruvna i Tominga naišli su na nagazne mine koje su postavile udarne grupe gračačke omladine.

Na gospičko-medačkom pravcu ustaške snage bile su potpuno zaustavljene od jedinica 13. divizije. To je razljutilo Nijemce pa je komandant 392. legionarske divizije obrazovao borbenu grupu od svoja dva bataljona, čete tenkova, divizionu artiljerije i dvije ustaške bojne te joj naredio da se po svaku cijenu mora probiti u Gračac i izvući gračačku posadu prema Gospiću. Kad je počeo napad kod Metka, jedan bataljon legionara iz Gračaca ponovno je pokušao ovladati Štikadom. I dok je 3. brigada 13. divizije morala pred nadmoćnijim snagama odstupiti do Drenovca, 3. brigada 35. divizije nije maknula ni stope. Kako je napadačka grupa iz Gospića zanoćila 2. studenog u Metku, Štab 11. korpusa je naredio da 13. divizija sa svojom 3. brigadom i 3. brigadom 35. divizije izvrši protivnapad narednog dana uveče, razbije neprijatelja i natjera ga na povlačenje. Za obezbjeđenje od Gračaca ostavljen je jedan bataljon u Štikadskom klanecu, dok je 2. brigada ostala u divizijskoj rezervi u Drenovcu. Protivnapad je počeo u predviđeno vrijeme silovitim prodorom naših snaga u zahvatu ceste i duž željezničke pruge. Poslije višesatnog žilavog otpora, neprijatelj je otpočeo da se povlači prema Gospiću i povlačenje je trajalo cijelu noć. U ovim borbama poginulo je oko 30, a ranjeno oko 45 ustaša i legionara. Naši gubici su u odnosu na žestinu borbe i upornost protivnika bili mali — svega 3 poginula i 6 ranjenih. Zaplijenjene su 2' puške, dvije radio-stanice, desetak sanduka municije i nešto opreme. Poslije ovih poraza neprijatelj nije više pokušavao da pruži pomoć opkoljenom gračačkom garnizonu. Glavnina 13. divizije zadržala se u Metku, a 3. brigada 35. divizije vratila se u Štikadu.

Oslobođenje Gračaca i uništenje njegove posade

Poslije oslobođenja Knina, 3. decembra 1944. godine, ostaci razbijene kninske grupacije neprijatelja nastavili su da se postepeno izvlače dolinom Zrmanje na sjever, gonjeni od jedinica 8. korpusa. Već istoga dana dijelovi 19. divizije su zauzeli Prevjes i oslobodili Palanku, dok su dijelovi 9. divizije slijedećeg dana, poslije borbi za Kitu i Šijanovu glavu, oslobodili Prljevo i Pribudić. Nakon toga neprijateljske snage u dolini rijeke Zrmanje bile su prisiljene da se u toku

5. decembra povuku do sela Zrmanja Vrelo. Tu su ih u toku noći napali dijelovi 9. divizije i odbacili na sjever. Međutim, dalje nastupanje jedinica 8. korpusa neprijatelj je privremeno zaustavio pred Zrmanjskim klancem na kome su dijelovi njemačke 373. legionarske divizije organizirali odbranu s namjerom da stvore potrebno vrijeme da bi se razbijene i odstupajuće jedinice sredile u rejonu Otrića, prije nego odstupe ka Srbu. Poslije izvršenih priprema dijelovi 9. i 19. divizije napali su 9. decembra neprijatelja u rejonu Zrmanjskog klanca i Otrića, zauzeli ovaj klanac nakon čega je neprijatelj bio prisiljen da u toku noći napusti Otrić i da se povuče ka Srbu. Zauzimanjem Otrića ujutro 9. decembra bila je oslobođena čitava zrmanjska općina.

Razbijanjem neprijateljske grupacije u rejonu Knina i nakon oslobođenja Lovinca njemačka posada u Gračacu se našla u veoma teškoj situaciji iako je bila dobro utvrđena i pripremljena za dužu obranu. Nju su sačinjavali po jedan bataljon iz 373, 392. i 264. njemačke divizije i jedan divizion artiljerije, ukupne jačine oko 1500 vojnika, naoružanih, pored ostalog, s 18 topova, 10 minobacača i većim brojem mitraljeza.

Narodni zbor i veselje u oslobođenom Gračacu.

Glavni štab Hrvatske cijeneći značaj Gračaca, a posebno ceste prema Obrovcu i mogućnosti dotura spremne i materijala iz Dalmacije, imao je u planu da ovlada ovim mjestom još prije zauzimanja Knina. U tom smislu on je uputio radio-depešu Štabu 8. korpusa 21. novembra da uputi 19. diviziju, ojačanu tenkovima i artiljerijom, te da zajedno sa snagama 11. korpusa napadne i likvidira posadu u Gračacu. Napadom je trebao da rukovodi Štab 11. korpusa. Istog dana upućeno je naređenje i 11. korpusu da stupi u vezu sa Štabom 19. divizije. Međutim, u to vrijeme 19. divizija je već bila angažirana u borbama oko Knina, tako da do ove akcije nije došlo. Nezavisno od toga i Štab 11. korpusa je također razmišljao o napadu na Gračac prije oslobođenja Knina, ali je došao do zaključka da je garnizon jako utvrđen te da bez veće podrške artiljerije i tenkova ne bi bilo uspjeha.

Gubljenjem Knina i razvojem događaja poslije toga, Štab 15. brdskog armijskog korpusa uviđajući sve teži položaj gračačke posade naredio joj je da se preko Mazina probije u Lapac. Ujedno je predvidio da jača kolona na dan proboja krene iz Lapca prema Gračacu u susret posadi, a da jedinice gospićkog garnizona vrše pritisak prema Metku i Raduču, u cilju jačeg vezivanja naših snaga i olakšanja situacije na prostoru Gračaca. Sve je ovo, naravno, bila tajna za koju je znala samo njemačka komanda. Kako je pristup civilnog stanovništva u grad bio potpuno zabranjen, ostale su veoma male mogućnosti da se dođe do bilo kakvih korisnih podataka.

Na osnovu oskudnih informacija i procjene situacije, Štab 11. korpusa došao je do zaključka da će ubrzo uslijediti probijanje neprijatelja iz Gračaca bilo prema Otriću, bilo prema Gospiću ili prema Lapcu. Da bi se otežao pokušaj proboja prema Gospiću i Otriću, naređeno je 13. diviziji da zauzme Štikadski klanac i most preko Ričice, a 35. divizija da blokira i po mogućnosti ovlada Smrekovcem i Vučipoljem.

Na osnovu toga je 2. brigada 13. divizije, potpomognuta s dva bataljona 3. brigade 35. divizije, 6. decembra uveče napala Štikadu i u toku noći protjerala neprijatelja u Gračac, a most na Ričici srušila. Nakon toga prišlo se utvrđivanju zauzetih položaja, kako bi se mogao spriječiti prodor iz Gračaca. U toj akciji poginuo je komandant 2. brigade Božo Gostović. Slijedeće noći dva su bataljona 1. brigade 35. divizije napadala na Smrekovac i Vučipolje i pošto ih nisu mogli zauzeti oni su ih blokirali sa svih strana, obezbijedivši se prema Gračacu i prema Otriću.

Nakon ovih akcija, uveče 8. decembra uoči proboja neprijatelja iz Gračaca raspored naših snaga u ovom rejonu bio je slijedeći: 2. brigada 13. divizije čvrsto je držala položaje u Štikadi. Dva bataljona 1. brigade 35. divizije držali su položaje oko utvrđenja na Smrekovcu i u Vučipolju, a druga dva bataljona su bila razmještena na prostoru Glogova i Gubavčeva Polja kao dio divizijske rezerve. Glavnina 2. brigade 35. divizije nalazila se na prostoru Plećaši—Miljuši s jednim bataljonom u Omsicu i isturenim dijelovima na Crnom vrhu i Rujevcu. Kompletne 3. brigade 35. divizije nalazila se oko komunikacije Gračac—Bruvno i to s dva bataljona na prostoru Dukići, Gornje i Donje Blanuše, a s dva bataljona i Pratećom četom u rejonu Vodene glave. Štab divizije je bio u zaseoku Krajnovići. Iz ovog rasporeda vidi se da je 2. brigada 13. divizije blokirala Gračac sa sjeverozapada, 1. brigada 35. divizije s jugoistoka, 2. brigada 35. divizije

s istoka, dok je 3. brigada 35. divizije, rasporedom po dubini puta prema Brvnu, zatvarala pravac prema Lapcu. Prilaz s jugozapada preko masiva Velebit u tom trenutku nije imao nikakav osobiti značaj.

Oslobođenjem Knina čitava četnička Dinarska divizija popa Momčila Đujića, jačine oko 4.500 ljudi, bila je dovedena u tešku situaciju. Da bi izbjegli uništenje, počela je da se povlači dolinom Une prema Bihaću i dalje na sjever. Teško je bilo propustiti priliku da se banda izvuče nekažnjena, pa je u Stab 11. korpusa došlo do nedoumice: ili očekivati probijanje gračačke posade, ili krenuti u gonjenje četnika. To potvrđuje i izdato naređenje Štabu 35. diviziji da 8. decembra do podne uputi jednu brigadu prema Velikoj Popini i Srpskom klancu, sa zadatkom da u bok napadne četničke kolone u odstupanju. Pokret brigade je trebao uslijediti početkom večeri. Međutim, uveče je počelo nezapaćeno nevrijeme. Kiša i susnežica s orkanskim vjetrom, uz grmljavinu i strašni pomrčinu, trajali su sve do iza ponoći. Upravo zahvaljujući tom nevremenu izostao je pokret 2. brigade 35. divizije, a u međuvremenu naši istureni dijelovi kod Rastovića mosta, sa Crnog vrha i Rujevca uočili su uznemirenost i živost u Gračacu, što je govorilo u prilog pretpostavke da će tog dana otpočeti probijanje iz okruženja.

Treba napomenuti još jedan interesantan momenat. Iste večeri, upravo kad je počelo to strašno nevrijeme, Nijemci su uputili jednu do dvije čete u nasilne izviđanje prema Rastovića mostu i Deringaju. Manji istureni dijelovi 3. brigade brzo su odbačeni, vjerovatno uslijed olujnog vjetrova, povremene vijavice i gustog pomrčine i nije bilo moguće steći dojam o snazi neprijatelja, ali je to bilo dovoljno da se potvrdi pretpostavka o skorom proboju, a još više o pravcu proboja što je bilo vrlo značajno. Oko 1 sat po ponoći vrijeme se stišalo pa se pojavile puna mjesečina. Naši manji izviđački dijelovi su ponovno krenuli prema Rastovića mostu, ali nisu zapazili prisustvo protivnika. Moguće je da su se njegov izviđački dijelovi povukli kako ne bi otkrili ono glavno što je uslijedilo sutradan. Treba napomenuti i to da je te noći neprijatelj otpočeo da napušta Otrit i da se povlači prema Srbu.

Sutradan, 9. decembra oko 4 sata, počela je pješadijska vatra oko Rastovića mosta da bi se postepeno pojačavala i prenosila prema Deringaju. Ovog puta su nam kratki reski rafali donijeli radost. Sve pretpostavke i očekivanja počinjala su biti stvarnost koju smo sa zebljom očekivali, posebno radi pravca i početka proboja. Komandant 3. brigade Mane Breka odmah je naredio da njegovi 2. i 4. bataljon posjednu kote jugoistočno od Vodene glave (786 i 780), zapadno od ceste koja vodi za Brvno, a 1. i 3. bataljon lijevu obalu Otočca od Tojagića do crkve u Deringaju frontom prema spomenutoj cesti sa istoka. Komandant 2. brigade Bogdan Mamula postavio je 1. bataljon na padine Crnog vrha, a 2. bataljon na lijevu obalu Otočca, od crkve u Deringaju do zaseoka Milovanovići u Kijanima. Ostala dva bataljona (3. i 4.) prikupila su se u zaseoku Miljuši kao divizijska rezerva, spremna za upotrebu u pogodnom trenutku. Komandant 1. brigade Simo Todorčić s dva bataljona držao je u blokadi Smrekovac i Vučipolje, druga dva bataljona bila su prikupljena u Gubavčevu Polju — kao druga grupa divizijske rezerve. Kasnije se pokazalo da je odluka komandanta divizije Nikole Grubora za stvaranje ovako jake rezerve, podijeljene u dvije grupe, bila potpuno na mjestu.

Jaka neprijateljska prethodnica lako je odbacila naše prednje dijelove, ovladala crkvom i mostom u Deringaju, nakon čega je produžila napredovanje duž

ceste prema Donjim Blanušama. Vjerovatno je njemačka komanda stekla dojam 0 prisutnosti dosta slabih snaga ispred sebe, pa forsira prethodnicu koja se već bila izdužila u odnosu na desnu pobočnicu što je nastupala desnom obalom Otuće i lijevu koja se kretala preko Obljaka zapadno od ceste. Oko 5 sati kad je čelo neprijateljske glavnine izbilo kod Rastovića mosta, njegova prethodnica je počela napad na kotu 780. Komandant 4. bataljona 3. brigade Đuro Gnjatović, uporno je branio ovaj položaj sve dok neprijatelj nije usmjerio vatru artiljerije na njega a zatim prešao na juriš. Nakon toga ovaj bataljon se organizirano povukao ka koti 786 gdje ga je prihvatio 3. bataljon. Ubitačna vatra obaju bataljona s tog položaja prikivala je neprijatelja za zemlju i zaustavila njegovo dalje nadiranje. U tom trenutku komandant divizije naređuje dijelu divizijske rezerve (3. 4. bat 2. brig.) u Miljušima da trčeći krenu prema zaseocima Tojagići 1. Indići i u bok napadnu neprijatelja koji je nastojao da proдре prema Bruvnu. Ali prije nego se ispoljilo njihovo dejstvo, u protivnapad je prešao 4. bataljon i odbacio neprijatelja ka koti 780.

Oko 9 sati 4. i 3. bataljon 2. brigade počinju da vatrom vrše snažan pritisak s linije Tojagići—Indići na neprijatelja koji se zaustavio i razvio oko ceste. Uslijed kiša i topljenja snijega voda je nadošla pa se Otuća nije mogla gaziti, a most u Deringaju su držali Nijemci pod ubitačnom vatrom. Svako je osjećao da se približava odsutan trenutak. Borci bi jurnuli bez komande, ali se u takvom momentu trebalo oduprijeti svakoj stihiji. Zato komandant divizije naređuje da stariješine drže svoje jedinice u rukama i da se striktno izvršavaju njegova naređenja.

Dok se borba u zahvatu ceste na cijeloj dužini od Rastovića mosta do Donjih Blanuša sve više rasplamsavala, stigla je u Štab divizije vijest da se iz Lapca prema Mazinu probila jedna neprijateljska kolona usmjeravajući se prema Previji. To su bile one snage koje su trebale pomoći probijanje gračačke posade a zatim je prihvatiti. Štab divizije odmah je prema Mazinu uputio izviđačku četvu, podoficirski kurs i Zaštitnu četvu da zaustave daljnje prodiranje ovih neprijateljskih snaga. Istovremeno je naredio Štabu 1. brigade da ubrzanim maršem uputi svoja dva bataljona iz Gubavčeva Polja (drugi dio divizijske rezerve) također prema Mazinu. Prištapski dijelovi divizije — male ali odvažne jedinice, stigle su pravovremeno u rejon Mazinske previje i zaustavile daljnje prodiranje neprijatelja do dolaska bataljona 1. brigade. Time je intervencija protivnika i pomoć gračačkoj posadi bila pravovremeno spriječena.

Oko 11 sati otpočela je minobacačka vatra Prateće čete 3. brigade po koti 780. Nije bilo teško ocijeniti da se priprema ponovni protivnapad i povraćanje ovog sve odsudnijeg položaja. S komandnog mjesta Štaba 2. brigade istočno od Tojagića vidjela se eksplozija svake granate koja je pala na kotu. Dato je naređenje i Pratećoj četi 2. brigade da iz zaseoka Tojagići također koncentriše vatru naročito po istočnim padinama te kote, dok su prednji dijelovi 4. bataljona 2. brigade obasipali mitraljeskom vatrom neprijateljska gnijezda pri samom vrhu kote. To je u stvari bila bočna i ledna vatra a posebno je značajno da je došla u pravom trenutku.

Neposredno iza toga počinje ponovni protivjuriš 4. bataljona 3. brigade, možda već treći ili četvrti ali do tada najjači i najžešći. Na samom vrhu kote

781. nastaje pravi pakao. Nijemci se ne daju, brane svaku stopu, svaki pedalj. Nastaje hvatanje u koštac, borba prsa u prsa. Minobacačka vatra se prenosi na južne padine, ali na vrhu ovog brda gori od ručnih bombi i kratkih rafala

automata. A onda, kolebanje neprijatelja, ispočetka pojedinačno pa sve brojnije bježanje prema cesti gdje već djeluje efikasna vatra 4. bataljona 2. brigade. Ubrzo Gnjatovićev 4. bataljon ovlađuje kotom, a panika se postepeno prenosi i na ostale neprijateljske snage oko ceste.

Vjerovatno u tom trenutku neprijateljska komanda uvida bezizlaznost neminovnost poraza pa naređuje miniranje artiljerijskih oruđa i paljenje via stitih vozila. Jake eksplozije u koloni još više pojačavaju paniku u vlastitim redovima. Napuštajući spremu i teško naoružanje, okreću se natrag prema Gračacu. Naša bočna vatra s lijeve obale Otuče postaje sve jača. Više nije riječ o odstupanju nego bježanju i nadi da je spas u ponovnom vraćanju u gračačka utvrđenja, ali su tamo već ušla dva bataljona 2. brigade 13. divizije od pravca Stikade. Napokon bijele zastave i masovno predavanje da bi oko 14 sati bile sve gotovo.

Poslije svega bojište je održavalo pravu sliku žestine borbe. S obje strane puta mrtvi i ranjeni, poubijani konji i minirani topovi, rastrgana kola i zapaljena vozila. Jauci i hroptanje teških ranjenika, izbezumljena lica zarobljenika kao da ne mogu shvatiti što se sve zbilo u tako kratkom vremenu. S druge strane ozareni partizani — radost i pjesma. Nitko ni ne pomišlja da od jučer nije ništa unio u svoje tijelo, osim možda vode ili kakav zaboravljeni zalogaj iz svoje torbe.

S okolnih brda pojedinačni pucnji. Rasute grupe ili pojedinci pripucavaju i naivno nam ginu ljudi koji su izišli iz pakla cijeli i netaknuti. Hvata nas bijes i nestrpljenje, ali se nameću preči poslovi. Dok su neki dijelovi zauzeti oko prikupljanja zarobljenika i plijena, vrši se sređivanje jedinica. Upućena su manja odjeljenja radi hvatanja onih kojima se ne predaje, a u tome pomažu i terenske jedinice, omladinci pa i pioniri. Narod iz okolnih zaseoka sav je na nogama i želi pomoć u onom šta može. Posebno se ističu odbornici i skojevske grupe.

Stiže i vijest da su bataljoni 1. brigade i prištapskih jedinica divizije protjerale neprijatelja iz Mazina prema Lapcu a nedugo iza toga pada i posljednje uporište na teritoriju gračačkog kotara — Smrekovac i Vučipolje.

Saznaje se od Štaba 13. divizije da je uslijedila intervencija iz Gospića u isto vrijeme kad i iz Lapca. Jake snage 4. ustaškog zdruga napadale su od Metka preko Raduča i uspjele da se probiju u Lovinac i Ploču ali to nije imalo uticaja na razvoj borbe sjeverno od Gračaca. Dijelovi 13. divizije su 10. decembra ove neprijateljske snage odbacili ka Gospiću i oslobodili Lovinac i Ploču čime je gračački kotar bio konačno oslobođen.

Neprijateljski gubici su bili veliki: 285 mrtvih, 130 ranjenih i 787 zarobljenih. Dakle, uništena je cijela gračačka posada. Samo manje grupice su se spasile bijegom preko šume prema Lapcu. Zaplijenjeno je skoro sve naoružanje posade među kojim 10 ispravnih i 8 neispravnih topova, 8 minobacača, 5 mitraljeza, 808 pušaka, velika količina municije i druge ratne spreme. Naši gubici u odnosu na protivničke bili su neznatni: 5 poginulih i 25 ranjenih boraca i rukovodilaca. Istina, poslije završetka borbe poginulo je još nekoliko boraca od neprijateljskih grupica i pojedinaca koji su tražili spas u bjekstvu.

Ovo je bez sumnje jedna od najblistavijih pobjeda na teritoriji cijele Like. Rekli bismo dostojno oslobođenje jednog ustaničkog kotara. Za taj izvanredni uspjeh vrhovni komandant drug Tito je pohvalio sve jedinice 11. korpusa, a Glavni štab Hrvatske je 35. diviziji dodijelio naziv »Udarna«.

O porazu kod Gračaca dugo su šutjeli protivnički izvori obavještavanja kao da nisu vjerovali šta se desilo s gračaćkom posadom. Tek 14. decembra, pet dana poslije poraza, u dnevnom izvještaju Ministarstva oružanih snaga NDH sramežljivo je javljeno da je »prema izvješću pučanstva izgubljen Gračac« i da je »poveća kolona legionara odvedena u zarobljeništvo«.

Nakon konačnog oslobođenja počeo se pomalo normalizirati život u gračaćkom kotaru. Ali rane su bile toliko teške da se sporo napredovalo. Pa ipak narod koji je podnio toliko zla, koji je dao tolike žrtve, koji se održao u najtežim trenucima i narodnooslobodilačkoj borbi dao sve što je imao i mogao, krenuo je u nove dane slobode i slave pun zanosa i nove snage, koju su mu davali sve jači i snažniji tokovi života i vjere u sretniju budućnost. Jedinice 13. i 35. divizije krenule su u nove borbe i pobjede u srednjoj i sjevernoj Lici.

POHVALA VRHOVNOG KOMANDANTA

Maršala Tita

U višednevnim i žestokim borbama za oslobođenje Gračaca, kojom je prilikom uništena jedna njemačka grupacija a u ruke naših boraca palo 17 topova, 66 mitraljeza, 808 pušaka, 16 motornih vozila, velika količina municije i mnogo druge ratne spreme — naročito su se istakle jedinice pod komandom potpukovnika Nikole Grubora i potpukovnika Dušana Vlasisavljevića.

Za istrajno i junačko držanje na bojnopolju pohvaljujem borce, podoficire i oficire i političke komesare XI Korpusa na čelu sa pukovnikom Mićunom Šakićem i pukovnikom Simom Balenom.

Neka je slava palim borcima za slobodu i nezavisnost Domovine!

Vrhovni komandant
NOV i POJ
Maršal Jugoslavije
TITO

Milica Banda

Ljudski gubici na području kotara Gračac tokom NOR-a

Radnici Historijskog arhiva u Karlovcu, zajedno s predstavnicima Općinskog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a Gračac, nekoliko su godina radili na utvrđivanju popisa poginulih boraca, žrtava fašističkog terora i rata, te umrlih od tifusa za vrijeme narodnooslobodilačkog rata i revolucije od 1941. do 1945. godine. U savladavanju ovog obimnog i složenog zadatka najveću pomoć pružili su borci mjesnih organizacija, budući je znatan dio stanovništva koloniziran ili odselio iz ovih krajeva, a poneka sela su i potpuno pusta. Zahvaljujući toj suradnji provedena je anketa na terenu¹ koja je zatim obrađena u Historijskom arhivu u Karlovcu, uspoređena s popisima iz 1946. i 1964. godine,² radovima iz ovog Zbornika, ličkom štampom iz vremena prošlog rata, literaturom i izvorima pronađenim za područje prijeratnog kotara Gračac. Poslije ovog uspoređivanja dobijen je veći broj novih imena, koja su zatim provjerena na terenu, te u matičnim uredima, kao i sva ostala, a također i razlike što su se pojavile (npr. jedinica za palog borca, mjesto pogibije i dr.). Objedinjavanjem tako utvrđenih podataka sačinjeni su popisi po predratnim općinama. Ukoliko se isto prezime javlja u više sela u jednoj općini, tada su sva poginula ili umrla lica toga sela data u jednom abecednom nizu, a zatim se nastavlja isto prezime, ali drugog sela. Tako riješeni popisi objavljuju se na kraju ovog Zbornika.

Kotar Gračac, prema popisu stanovništva od 31. 3. 1931, imao je 27.859 stanovnika,³ a po procjenama uoči drugog svjetskog rata živjelo je na njegovom području 29.115 stanovnika." Od 6. aprila 1941. do 9. maja 1945. godine poginulo je, ubijeno ili umrlo kao pali borci, žrtve fašističkog terora i rata, ili umrlo od tifusa 3.227 lica, a to je skoro svaki deveti stanovnik. Od ovog broja palo je u borbi 959 boraca. Kao žrtve fašističkog terora i rata ubijeno je, strijeljano, poginulo ili na drugi način izgubilo život 1.601 lice, dok je od tifusa umrlo 667. Iz ovoga se vidi da je najviše stradalo civilno stanovništvo. Samo žrtava i umrlih od tifusa bilo je 2.268. Koliko je poznato ni u jednom ratu do sada nije toliko stradalo civilno stanovništvo.

U ovom ratu izgubilo je život 1.936 muškaraca. Još poraznije je što su u većini bili muškarci u najproduktivnijoj dobi (od 16 do 50 godina starosti), čak 1.486 ili 76,77%. Isti je slučaj i sa ženama. One su također stradale ili poginule u velikom broju (747), a samo u najboljoj dobi 444 ili 59,44%. Najveću golgotu u

1 Anketu na terenu za pojedina sela proveli su pojedinci ili grupe boraca. Za općinu Mazin spiskove je uradio i provjerio Jovan Babić.

2 Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina (ZKRZ), kut. 39, te Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Saveza popisna komisija za popis žrtava rata 1941 — 1945, f., 2204, 2205, 2206, 2207.

3 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine Sarajevo, 1940, knj. IV.

4 Vladimir Maričić, Geografske osobine i razvoj NOR-a u gračackom kotaru, Historijski arhiv Karlovac (dalje HAK), Zbornik Kotar Gračac u NOR-u.

Tabela 1.

LJUDSKI GUBICI NA PODRUČJU KOTARA GRAČAC TOKOM NOR-a

Općina	Ukupan broj							Starosna dob							Socijalni sastav										Nacionalni sastav				Mjesto smrti		Vrijeme smrti									
								m.			ž.		d.																											
	Pali borci	ZFT i rata	Umrli od tifusa	Ukupno	m.	ž.	d.	16—50 g.	51 — dalje nepoz. god. rod.	16—50 g.	51 — dalje nepoz. god. rod.	od rod. do 5 g.	6—10 g.	11—15 g.	nepoz. god. rod.	seljaka	radnika	djece	đaka	voj. pol. lica	činov. i ost. služb.	trgov. i rad. u	zanatlije	penzioneri	domać. i ostali	Srbi	Hrvati	Cigani	Bugari	Lika	ostali dio Jugosi.	druge zem. i nepoz.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Neutrđ.		
BRUVNO	225	168	119	512	365	105	42	302	63	—	71	33	1	6	15	21	—	424	26	42	2	6	6	3	1	2	—	510	2	—	—	420	87	5	101	50	219	118	24	—
GRAČAC	249	713	183	1145	691	279	175	507	180	4	156	123	—	55	50	70	—	723	120	127	83	12	43	6	23	6	2	1099	46	—	—	1026	115	4	591	65	287	172	29	1
LOVINAC	175	421	77	673	353	199	121	264	89	—	114	85	—	63	31	27	—	475	22	120	10	15	6	2	10	2	11	522	140	1,1	—	610	61	2	229	90	204	112	38	
MAZIN	104	94	146	344	173	57	114	133	40	—	33	24	—	78	20	15	1	164	4	108	11	5	—	1	2	1	48	333	11	—	—	289	49	6	24	21	232	52	15	—
ZRMANJA	206	205	142	553	354	107	92	280	74	—	70	37	—	37	27	28	—	376	37	88	12	11	7	4	12	—	6	530	22	—	1	424	123	6	51	88	166	196	52	—
Ukupno	959	1601	667	3227	1936	747	544	1486	446	4	444	302	1	239	143	161	1	2162	209	485	118	49	62	16	48	11	67	2994	221	11	1	2769	435	23	996	314	1108	650	158	1

ovom užasnom čovjekovom uništenju proživjela su djeca. Ugasio se 544 puta život djece počev od onih tek rođenih do onih starih 15 godina. Jezivo bezlično, prazno i bezosjećajno zvuče ove riječi, a težinu im daju brojke. Kada se čita da su stradala od noža, vatre, bombe ili bilo kojeg hladnog ili drugog oružja i kada se ima na umu koliko je dugo ovaj rat trajao, tada nije čudo što su najviše stradavala ona najmlađa, stara svega do 5 godina (239 takve djece ili čak 43,93%). Njih je osim toga najviše kosila glad, žed, zima i tifus.

Prema popisu stanovništva od marta 1931. godine na području Gračaca poljoprivredom i šumarstvom bavilo se 25.564 ljudi ili preko 90%>. Rjeđe su dolazila razna činovnička i namještenička zanimanja, a među njima i rad u prosvjeti te zaposlenost u saobraćaju (404). U odnosu na druge kategorije dosta je velik broj trgovaca i zanatlija (219), naročito ako se pogleda da je pripadnost radništvu iskazana za svega 169 lica.

U periodu od ovog popisa do početka drugog svjetskog rata broj nepoljoprivrednog stanovništva povećao se u odnosu na poljoprivredno. Tome je doprinijela izgradnja željeznice i mlinova (iako je njihov broj zanemarljiv) na ovom prostoru, ali i odlazak na rad širom Jugoslavije, odnosno u inostranstvo.

Prema našem popisu, uoči rata, poljoprivredom se bavilo oko 71% stanovništva. Međutim, ovaj broj mora se uzeti kao relativan. Npr. za veći broj ljudi iskazano je da su bili radnici (bez pobliže oznake kojeg profila), iako je u usporedbi s ranijim popisima vidljivo da su se bavili poljoprivredom. Do toga je došlo jer su oni u potrazi za dodatnim izvorom prihoda odlazili da rade kao sezanci na slavonskim poljima ili na kraće vrijeme u rudnicima itd. da bi se opet vratili kući i poljoprivredi.

Od cjelokupnog stradalog stanovništva seljaka je bilo 2.162, djece 485 ili čak oko 14% (uzeli smo dob od rođenja do punih 15 godina starosti), a đaka i sličnih zanimanja (pitomac, student, šegrt) 120, što znači da je broj stradale djece bio daleko veći, ili drugim riječima nepunoljetni.

U socijalnoj kategoriji radnika najviše je iskazano zanimanje riječju radnik (219 puta), od kojih bez pobliže oznake 85, a zatim dolaze željezničari (53), te ostali radnici na željeznici (37), ložionici i drugi. Kod činovnika i ostalih državnih službenika, te vojno-policijskih lica (111) najviše je bilo činovnika različitog profila (32), a zatim žandara (27), lugara (7), učitelja (5), svećenika (4), po jedan liječnik, apotekar i drugi. Zanatlije i zanatski radnici (48) su bili najzastupljeniji kao kovači (9), krojači i krojački radnici (8), pekari (6), stolari (3), mlinari (3) i si. U uslužnim djelatnostima (16) najviše je trgovaca (9), gostioničara (5) i ostalih. Za 49 žena iskazana je pripadnost socijalnoj kategoriji domaćica. Kategorija — ostali (sezonski i najamni radnici, sluga) s obzirom na konačni broj (18) je zanemarljiva u odnosu na gore iskazane.

Ovo je područje nastanjeno stanovnicima različitih nacionalnosti. Većinu čine Srbi (oko 70%), Hrvati (oko 29%>), a ostalo Romi i drugi (oko 1%). Najveća koncentracija stanovnika hrvatske nacionalnosti je u općini Lovinac, oko 72%, u gračačkoj općini oko 23%, dok je u ostalim općinama mnogo manja, a u općini Mazin potpuno neznatna (oko 0,32%).

Nezavisna Država Hrvatska svojom politikom terora i zastrašivanja išla je za uništenjem Srba, Židova i Roma, ali isto tako i svih komunista, bez obzira na nacionalnost, kao i onih antifašista i rodoljuba koji su se takvoj politici i toj državi oduprli, pa makar samo i mišlju. Na gračačkom kotaru poginulo je, ubijeno ili umrlo na strani NOP-a od 19.818 Srba 2.994 ili 15,14% što u odnosu na

ukupno stanovništvo kotara čini čak 10,75%. Hrvata je poginulo, ubijeno ili umrlo 221 što prema popisu 1931. (8.020) čini 2,76%, a prema broju stanovnika kotara 0,79%. Ubijeno je 11 Roma, a u jedinicama NOV-a poginuo je i jedan Bugarin.

Na osnovu analize ankete vidi se da je najviše stradalo neboračko stanovništvo, pa je zato i mjesto njegove smrti najčešće bilo na području kotara Gračac gdje je ubijeno, umrlo i si. 2.348 ljudi i djece ili 72,76% od ukupno stradalih, a zatim u ostalim kotarevima Like 421 (ili 13,05%), odnosno na području Like čak 85,80%. Kako su ljudi često puta ginuli ili ubijani tamo gdje su se zatekli, a borci iz Like su u jedinicama NOV-a u borbi za slobodu prošli hiljade kilometara naše zemlje, poginulo ih je ili umrlo u drugim područjima Hrvatske 184 ili 5,71%. Od ostalih područja naše zemlje najviše ih je izgubilo živote u Bosni i Hercegovini: 173 ili 5,36%. Od stranih zemalja najviše je stradalih na području Italije (7), dok za devet osoba nije utvrđeno mjesto smrti.

Najviše ljudskih života odnijele su 1941. i 1943. godina. Te prve ratne godine ubijeno je, poginulo ili na drugi način stradalo 996 muškaraca, žena i djece ili gotovo jedna trećina od ukupno stradalih. Taj broj velik je jer su u toj godini najbrojnije i žrtve koje su ustaše usmratile u masovnim pokoljima u Štikadi, Ploči, Rasoji i drugdje ili pojedinačno. Strasnija po broju bila je 1943. godina. Ona je odnijela čak 1.108 života, više od jedne trećine stradalih za cijelo vrijeme rata. To je godina velikih pobjeda, ali i brojnih žrtava. Za svaku pobjedu položeni su mnogi životi boraca u jedinicama NOV-a, kao i aktivista na terenu. Time je i broj palih boraca znatno doprinio da ova godina bude tako strašna. No, to je i godina u kojoj je najviše harao tifus. U pojedinim područjima on je kosio više nego svi ostali neprijatelji zajedno.

Godine 1942. poginulo je ili stradalo na razne načine 314 ljudi, žena i djece, 1944. godine 650, a posljednje ratne godine 158. Samo za jednu osobu nije utvrđeno vrijeme smrti.

Pali borci kotara Gračac

Područje kotara Gračac koje je obuhvatalo pet predratnih općina dalo je 959 palih boraca. U ovaj popis uvršteni su i svi poginuli ili umrli borci jedinica NOV-e i vojnopozadinskih organa, članovi KPJ i SKOJ-a, narodnooslobodilačkih odbora, odbora AFŽ-a, odbora USAOH-a, kao i pripadnici ostalih pozadinskih organa i službi.

Popis je urađen prema predratnim općinama. Popisani su oni poginuli ili umrli koji su do 6. aprila 1941. živjeli u određenom selu, odnosno dotičnoj općini. Isto tako u popis su uvrštena i ona lica koja su se zbog terora okupatora i kvislinga u raznim područjima Jugoslavije vratila u sela kotara Gračac iz svojih bilo stalnih, bilo privremenih boravišta. Popisani su i oni koji su zbog prirode posla, npr. đaci, bili na školovanju u drugim mjestima, sezonski radnici koji su boravili van matičnih sela, ali im je tu bila porodica s kojom su imali najužu vezu.

Prema dosad utvrđenim podacima na području kotara, poginulo je i umrlo 959 boraca ili gotovo 30% od ukupno evidentiranog nestalog stanovništva. Od ovog broja 905 je muškaraca, a 54 žene. Ako se analizira dobna struktura palih

boraca, sasvim je jasno zašto je NOV-a još u ratu nazivana vojskom mladih. Samo muškaraca u dobi od 16 do 20 godina palo je 217, u dobi od 21 do 30 godina čak 454. Dakle, samo borci do 30 godina starosti čine 70% poginulih. To je odraz stanja da su u partizanske jedinice stupali i u njima ginuli oni koji ni vojsku nisu odslužili ili oni koji su iz nje tek izišli. Kod palih boraca žena ova-
kva starosna struktura još je jače izražena. U dobi od 16 do 20 godina palo je ili umrlo 16, a u dobi od 21 do 30 godina 35 žena, dakle u najproduktivnijoj dobi gotovo 95%. Iako ovaj broj može govoriti o maloj zastupljenosti žena u parti-
zanskim jedinicama, vojnopozadinskim organima i drugdje, mora se imati na umu da je to područje gdje je muškarac oduvijek bio vojnik, a žena brinula o djeci, kući i svim ostalim poslovima. A kada se ima u vidu i nerazvijenost ovog područja, ne samo ekonomska, već i kulturna, onda je jasno kako je žena teško, ali ipak uspješno kidala lance te zaostalosti. Zahvaljujući takvoj upornoj borbi i snazi, ona je rame uz rame zajedno s muškarcima gazila u dugim marševima, napadala na bunkere, osiguravala pozadinu, ali istovremeno brinula o djeci, o žednima, gladnima, bolesnima, bosima, kako onima u jedinicama, tako i onima u pozadini. Prema utvrđenim podacima na kotaru Gračac od 1941. do 1945. go-
dine poginulo je ili umrlo boraca: muškaraca od 16 do 20 godina — 217, od 21 do 31 — 454, od 31 do 40 — 172, od 41 do 51 — 57, od 51 godine pa na više — 4 i jednome nije utvrđena godina rođenja. Žena od 16 do 20 — 16, od 21 do 30 — 35, od 31 do 40 — 11, od 41 do 50 godina — 2.

Socijalna struktura palih boraca razlikuje se od istog pokazatelja kod žrtava fašističkog terora i rata, te umrlih od tifusa, jer su u ovim dvjema kategorijama u velikoj mjeri stradala djeca. Među palim borcima seljaci su činili gotovo 80%⁴. Podaci pokazuju da je među palim borcima bilo: seljaka 753, radnika 83 (najviše su obavljali različite poslove na željeznici), đaka 36 (među kojima su studenti, pitomci, šegrti i si.), vojno-policijskih lica 35 (među njima je 20 žandara i 11 podoficira), činovnika i ostalih državnih službenika 18 (među njima 5 učitelja), zanatlija i zanatskih radnika 22 (među kojima 5 pekara, 3 kovača, 3 obučara, 2 mlinara itd.), trgovaca 3, te ostalih 8 (to su bivši sezonski i najamni radnici). Seljaci, đaci, radnici i svi drugi časno su opravdali nazive proletera i udarni u svim jedinicama u kojima su se borili. U pozadini, na oslobođenom, poluoslobođenom i neoslobođenom teritoriju vidovi borbe bili su različiti, teški i složeni. I takvu borbu protiv okupatora i domaćih izdajica dobili su narodni borci.

Po nacionalnoj strukturi među palim borcima Srba je bilo 911, Hrvata 47, te jedan Bugarin.

Na osnovu provedene ankete i tako dobijenih i provjerenih podataka moguće je iskazati i dužnosti na kojima su se nalazili pali borci uoči svoje smrti. Učestvujući u pripremama ustanka, u prvim ustaničkim danima i svim godinama rata izrasla je naša moćna armija. Nju su činili borci, komandanti, komandiri, komesari. Pored njih tu su brojni partijci i skojevci, članovi narodno-oslobodilačkih odbora i mnogi drugi. Predvođeni Komunističkom partijom Jugoslavije narod, i u ovom ratu stvorena armija, izvojevali su slobodu i uspješno izveli revoluciju. Masovnost i podrška naroda ogledala se ne samo u broju brigada, divizija i armija, već i u rukovodećem kadru izraslom u toku divovske borbe, kao i broju onih koji nisu dočekali 9. maj 1945. godine. Među 959 palih boraca bila su: 2 načelnika štaba, 1 politički rukovodilac, 1 intendant, 1 rukovodilac SKOJ-a i 4 obavještajna oficira brigade; 12 komandanata i 12 komesara

Tabela 2.

PALI BORCI KOTARA GRAČAC

Općina	Ukupno palih boraca			Starosna dob								Socijalni sastav								Nacionalni sastav			Mjesto smrti												Vrijeme smrti							
				m.						ž.																																
	Ukup. palih boraca	m.	ž.	16—20 g.	21—30 g.	31—40 g.	41—50 g.	51 — dalje	Nepoz. god. rod.	16—20 g.	21—30 g.	31—40 g.	41—50 g.	selj aka	radnika	trgov. i trg. pom.	daka	činovn. i ost. služ.	vojno-polit. lica	zanatlije	ostali	Srbi	Hrvati	Bugari	Gračac	Koren. i Udbina	Gospić	D. Lapac	Otočac	Ostali dio Hrv.	BiH	Srbija	Crna Gora	Slovenija	Druge zemlje	Nepozn.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Neutvd. god.
BRUVNO	225	209	16	59	96	41	12	1	—	6	9	1	—	194	20	2	1	4	3	1	—	223	2	—	59	30	38	8	2	27	43	15	—	—	1	2	5	41	83	74	22	—
GRAČAC	249	234	15	60	119	33	18	3	1	4	9	—	2	181	17	—	23	11	9	8	—	247	2	—	90	25	15	7	7	58	26	18	1	1	—	1	11	26	100	86	25	1
LOVINAC	175	165	10	31	87	41	6	—	—	4	6	—	—	134	17	—	3	1	10	3	7	134	41	—	51	21	32	2	8	27	26	5	—	1	2	—	2	28	63	52	30	—
MAZIN	104	101	3	25	47	22	7	—	—	—	3	—	—	96	2	1	2	—	2	1	—	104	—	—	20	15	7	10	3	26	13	3	2	2	1	2	1	19	45	29	10	—
ZRMANJA	206	196	10	42	105	35	14	—	—	2	8	—	—	148	27	1	7	2	11	9	1	203	2	1	55	11	7	9	2	45	58	11	6	1	1	—	6	35	86	52	27	—
Ukupno	959	905	54	217	454	172	57	4	1	16	35	1	2	753	83	4	36	18	35	22	8	911	47	1	275	102	99	36	22	183	166	52	9	5	5	5	25	148	377	293	114	1

bataljona, 5 zamjenika komandanta, 3 operativna oficira, 1 zamjenik komesara i 1 intendant bataljona; 1 komandant područja, 1 komandant mjesta, 1 komandant gerilskog odreda, 35 komandira i 16 komesara četa, 11 zamjenika komandira i 3 zamjenika komesara čete, 65 komandira i 29 delegata vodova. Od palih boraca koji su djelovali na raznim dužnostima u pozadini najviše je bilo članova KPJ i SKOJ-a. Među njima 2 sekretara općinskog komiteta SKOJ-a, 2 člana KK SKOJ-a, 2 člana općinskog komiteta SKOJ-a, 4 člana KK KPH, 1 sekretar općinskog komiteta KPH, te 1 član općinskog komiteta KPH.

Velik je broj poginulih odbornika. Poginulo je, ubijeno ili umrlo čak 22 člana MNOO-a, od kojih 8 predsjednika, 3 člana općinskog odbora AFŽ-a, 2 člana seoskih odbora AFŽ-a, od kojih jedna predsjednica. Pored njih život su izgubili mnogi koji su obavljali dužnosti bolničara, kurira, vodiča i mnoge druge bez kojih ova borba ne bi bila uspješna.

U toku narodnooslobodilačkog rata od četa i odreda teritorijalnog principa izrasle su snažne savremene armije. U njihovim redovima borili su se i pali borci gračačkog kotara. Razvoj partizanskih jedinica moguće je pratiti i po nazivima jedinica u kojima su borci ginuli.⁵

Od izbijanja ustanka do kraja 1941. borci su najviše ginuli u gerilskim odredima. Među njima članovi Komunističke partije, istaknuti organizatori ustanka, kao i pripadnici seoskih straža, vodova i četa. Kako je već u oktobru 1941. formiran NOPO »Velebit«, u njegovim redovima poginuo je veći broj boraca s područja Gračaca, te u partizanskim jedinicama formiranim krajem te godine, a naročito u onim formiranim slijedeće godine. Od partizanskih bataljona formi-

ranih 1942. borci s ovog područja najzastupljeniji su u bataljonu »Biće Kesić« (ranije »Gavrilo Princip«), a zatim bataljonu »Marko Orešković« te Ličkom partizanskom odredu i drugim jedinicama iz Like. Poslije formiranja ličkih brigada (od ljeta 1942) najveći broj boraca gine u njima, a od septembra iste godine ginu i u Komandi ličkog područja koja je rukovodila komandama mjesta, seoskim stražama i dr.

Krajem te godine (22. novembra) formirana je 6. lička divizija. Najveći broj boraca tokom rata poginuo je u njenim redovima. Borci s ovog područja činili su većinu u bataljonu »Biće Kesić«. Budući da je on vodio žestoke borbe za osvajanje ustaškog uporišta Udbine (21/22. augusta 1942), samo u njima palo je 36 boraca. Ovaj bataljon je ušao u sastav 9. ličke brigade (kasnije 3. brigada 6. divizije) i u njenom sastavu vodio naročito jake borbe za Raduč i Ribnik.

Od formiranja do prve polovine novembra 1943. godine 6. divizija je uglavnom boravila i djelovala na području Like (iako su pojedine njene brigade djelovale i u sjevernoj Dalmaciji). Tokom ovog perioda borci s ovog područja istakli su se, ali i ginuli u borbama za Gračac (14/15. januar), na Zuleševici (mart/februar), kao i za Gospić maja 1943. Od augusta na području Donjeg Lapca borci su sticali prva iskustva te odnosili pobjede i nad njemačkim okupatorom.

Godine 1943. poginulo je nekoliko boraca pri Komandi 2. ličkog partizanskog područja i komandama mjesta, kao i mnogi aktivisti koji su djelovali na terenu. Oni su bili naročito izloženi epidemiji tifusa, od koje ih je umro veći broj kod kuća ili u bolnicama: Krbavica, Bijeli Potoci, Dobroselo i drugim.

Iste godine veliki broj boraca poginuo je u dalmatinskim jedinicama, naročito u 2. dalmatinskoj brigadi koja je od svog formiranja (oktobar 1942) vodila teške borbe u sjevernoj Dalmaciji (Kijevo, novembar 1942), a zatim u bitkama

⁵ Više o stvaranju i organizacionom razvoju partizanskih jedinica u Lici, vidi radove Todora Radoševića, Historijski arhiv Karlovac, Zbornik 3, 6. i 11.

na Neretvi i Sutjesci 1943. Borbeni put od istočne Bosne, preko Crne Gore i Srbije bio je izuzetno težak zbog neprestanih borbi s Talijanima, Nijemcima, četnicima i ustašama. Osim u 2, mnogo je boraca poginulo i u 5. dalmatinskoj brigadi. Budući da je ova jedinica učestvovala i u prenošenju ranjenika preko Neretve, koji su bili zahvaćeni epidemijom tifusa, to je i njen borački sastav većim dijelom obolio pa se i to negativno odrazilo na njegovu borbenu sposobnost.

Poslije formiranja 19. dalmatinske divizije ova brigada ušla je u njen sastav. Od tada ona borbena dejstva izvodi na području sjeverne Dalmacije⁶

Početkom 1944. na području Like formirana je i 35. divizija u čijem sastavu su se borili i borci s područja Gračaca. Kako je ovo bila izrazito teritorijalna jedinica, njene borbe, bilo da je napadala neprijatelja ili bila prisiljena da se brani, uglavnom su se odvijale na području Like. Jedinice ove divizije postigle su najveći uspjeh u borbama za konačno oslobođenje samog Gračaca 9. decembra 1944.

Godine 1944. 6. lička proleterska divizija »Nikola Tesla« prošla je težak put preko Bosne, Crne Gore, Sandžaka i Srbije.

Treća brigada 6. divizije NOVJ, u kojoj su većim dijelom bili borci s gračackog područja, izvela je niz uspješnih bitaka na borbenom putu do Beograda. No njene najslavnije pobjede bile su u borbama s neprijateljskim desantom u Drvaru 25. maja 1944. Ona je tada izvela »pravi ratni podvig«. Prebacila se usiljenim maršem iz Trubara i Resanovaca u Drvar, odbacila njemačke padobrance i spasila vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita s članovima VS NOV i POJ.

U borbama od Drvara do Srbije jedinice 6. divizije vodile su izuzetno teške bitke s jakim njemačkim i četničkim snagama. Na tom putu najviše boraca dalo je svoje živote za oslobođenje Valjeva, a zatim u završnim bitkama za konačno oslobođenje glavnog grada Jugoslavije — Beograda i njegove šire okoline.

Početkom 1945. godine 6. divizija izvodila je frontalne borbe u Srijemu, od kojih su bile izuzetno teške one kod Batrovaca, Soljana i Vrbanje. Zajedno s drugim jedinicama NOVJ čistila je Slavoniju od još uvijek snažnog neprijatelja i svoj borbeni put završila uspješnim bitkama za oslobođenje Zagreba i njegove šire okoline.⁷

U završnim operacijama za oslobođenje zemlje učestvovala su i jedinice 35. i 19. divizije. Njihova borbena dejstva odvijala su se kako na području Like, tako i na području Hrvatskog primorja, Istre i Slovenskog primorja. Put 35. divizije završen je oslobođenjem Like, kada je rasformirana, pa su njene jedinice produžile borbu u sastavu 4. armije. Devetnaesta divizija završila je svoj put u Ilirskoj Bistrici učestvujući u opkoljavanju njemačkog korpusa. Istovremeno s ovim borbama vodila se i žestoka bitka s ostacima razbijenog neprijatelja. U njoj su naročito učestvovala terenske jedinice i komande mjesta, pa je i iz njihovog sastava pao veći broj boraca.

Iz popisa palih boraca vide se jedinice kao i organizacije i organi NOP-a u kojima su ginuli stanovnici područja kotara Gračac. Kako je taj broj velik, neću nabrajati svaku jedinicu pojedinačno, već dati pregled onih u kojima je

6 U ovom radu nije prikazan borbeni put navedenih jedinica, već samo naznačen kako vremenski period, tako i teritorijalni okvir.

7 Sesta proleterska divizija, Epoha, Zagreb 1964, str 721—761. Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945, knj. 1—2, Beograd 1980.

najviše poginulih, umrlih ili ubijenih. Tako je u ustaničkim jedinicama palo 37, partizanskim bataljonima Like 102, od kojih najviše u bataljonu »Biće Ke-sić«; ličkim brigadama i 6. diviziji 334 ili više od jedne trećine. U dalmatinskim jedinicama 188 boraca, od kojih najviše u 19. diviziji, čak 111, u 35. diviziji 67 boraca; u komandama ličkog područja 22, u komandama mjesta 35, članova KPJ i SKOJ-a 26, od kojih četiri člana KK KPH Gračac, dva Općinskog komiteta KPH Gračac, dva Kotarskog komiteta SKOJ-a i četiri člana Općinskog komiteta SKOJ-a. Zatim članova narodnooslobodilačkih odbora, odbora AFŽ-a i drugih, te onih koji su radili pri tim institucijama 52, od kojih jedan član Kotarskog NOO-a, dvadeset i tri MNOO-a, tri Općinskog odbora AFŽ-a, dva seoskih odbora AFŽ-a. U ostalim jedinicama i organizacijama poginulo je ili umrlo 96 boraca, od kojih je 19 boraca bez oznake jedinice.

Broj boraca palih neposredno u borbi (806) govori o težini i žestini s kojom je vođen i na kraju i dobijen ovaj rat i revolucija. Isto tako bila je teška i borba u pozadini, gotovo neprestano u akciji i stalno na oprezu. Bio je to nevjerojatan rat. Najviše su aktivista na terenu ubili i to na najsvirepiji način četnici. Poznavajući dobro teren, ljude, njihovu aktivnost i opredijeljenost, a naročito se boreći protiv članova KPJ i SKOJ-a, četnici su zadavali smrtno udarce najistaknutijim kadrovima.

Kako je partizanska vojska bila zaista narodna vojska i kako u ovom ratu nije bio front od pozadine odijeljen, jedan od najsnažnijih neprijatelja, koji je kosio kako vojsku, aktiviste tako i narod, bio je tifus. Zbog neprestanih borbi, iscrpljenosti, nemogućnosti snabdijevanja odgovarajućom ishranom, nehygien-skih uvjeta i niza drugih teškoća borba protiv ove opake bolesti je uz velika odricanja i napor dobijena. Koliko god smrt bila strašna, i na bilo koji način nastupila, čini se manje strašnom jer nije bila uzaludna.

Pored 806 boraca palih u borbi s neprijateljem, četnici su umorili 41, Talijani 9, Nijemci 7 i ustaše 10. Od tifusa ih je umrlo 19, ranjeno i od posljedica umrlo 29, a na ostale slučajeve otpada 38 boraca (nesretan slučaj, poginuli od bombardiranja, utopili se, nestali kao ranjenici, umrli od posljedica bolesti, iscrpljenosti i dr.).

Iz popisa se vidi da je najveći broj boraca poginuo ili umro u jedinicama formiranim na području Like, te kao članovi raznih organizacija koje su djelovale na tom području. Najviše je boraca poginulo u 6. diviziji, a ta proslavljena jedinica je od formiranja do prve polovine novembra 1943. djelovala u Lici kada je vodila mnoge bitke. Tako je samo na području Like na razne načine izgubilo život 534 borca. Od ovoga broja čak 275 bilo je na području bivšeg kotara Gračac, najviše u bitkama za Lovinac i Gračac, 102 na području Korenice i Udbine, najviše u borbi za Udbinu i oko Udbine, te u borbama oko Plitvica, 99 na području Gospića, najviše u bitkama za grad, 36 na području Donjeg Lapca, najveći broj u borbama za Srb, te 22 na području Otočca, najviše oko Babinog Potoka. U ostalim krajevima Hrvatske poginulo je ili umrlo 183 borca, od kojih najviše u sjevernoj Dalmaciji. Na ostalim dijelovima naše zemlje, te van njenih granica pao je daleko manji broj boraca (76).

U Bosni i Hercegovini je izgubilo život 166 boraca, od kojih najviše na Sutjesci i Livnu, a u Srbiji 52, od kojih najviše u borbama za oslobođenje Valjeva i Beograda. Područje Crne Gore, kao mjesto smrti je za 9, a Slovenije za 5 boraca. Od stranih država u Italiji 2, Njemačka 1, Švicarska 1, te područje Atlantskog oceana 1. Za pet palih boraca nije utvrđeno mjesto smrti.

Vrijeme smrti palih boraca bivšeg kotara Gračac izvanredan je pokazatelj kretanja partizanskih jedinica. Godina 1943. poznata je po velikim, ali krvavim bitkama počev od Zuleševice, Neretve, Sutjeske i mnogih drugih. To isto pokazao je i broj palih boraca Gračana, jer ih je samo te godine poginulo ili umrlo 377. Druga godina po brojnosti poginulih bila je 1944.

Tako je 1941. godine poginulo, umrlo ili na drugi način izgubilo život 25 boraca, 1942. — 149, 1944. — 293, te 1945. godine 114 boraca. Za jednog borca nije utvrđeno vrijeme smrti. Ali, ako uzmemo u obzir da je oslobođenje bilo 9. maja 1945, znači da se i te godine ratovalo četiri i po mjeseca, a kako je bilo 114 palih boraca, jasno je koliko su ti posljednji mjeseci bili teški, koliko su te posljednje bitke bile žestoke.

Od predratnih općina kotara Gračac najviše stanovnika imala je općina Gračac, a najmanje općina Mazin.⁸ U odnosu na broj stanovnika najviše palih boraca imala je općina Mazin.⁹ Isti je odnos i u broju poginulih muškaraca palih boraca.

Zena palih boraca najviše je imala općina Bruvno, a zatim općina Zrmanja. Po dobnoj strukturi zanemarljivo je mali broj palih boraca iznad 50 godina starosti. Od palih boraca u svih pet općina takvih muškaraca je četiri, a ni jedna žena. U svim općinama je najviše palih boraca u dobi iznad 21. i 30. godine starosti, dok u dobi između 16 i 20 godina najviše ih je bilo u općinama Bruvno i Mazin.

Socijalna struktura je pokazala da je u svim općinama najveći broj seljaka, dok su ostala zanimanja daleko manje zastupljena. Tako su radnici najzastupljeniji na općini Bruvno, đaci u općini Gračac, vojno-policajska lica i zanatlije u općini Zrmanja, a činovnici i ostali državni službenici na gračačkoj općini. Ako se usporedi vrijeme smrti palih boraca po pojedinim općinama, vidljivo je da je taj broj svih najveći 1943. godine, a nešto manji slijedeće.

Godine 1941. najviše palih boraca imale su općine Gračac i Bruvno (isti je postotak u odnosu na broj stanovnika te općine), 1942. i 1943. općina Mazin, 1944. općina Bruvno, te 1945. općina Mazin.

Žrtve fašističkog terora i rata kotara Gračac

Na području predratnog kotara Gračac od 1941. do 1945. godine bilo je 1.601 žrtva fašističkog terora i rata. Ako se uzme broj stanovnika na kotaru (prema popisu 1931), onda je to gotovo 6% o. Od svih ljudskih gubitaka s ovog područja, obuhvaćenih popisom, polovinu čine upravo žrtve. Među njima 796 je muškaraca, 396 žena i 409 djece. Zene i djeca čine polovinu ubijenih, umrlih, poginulih ili na drugi način nestalih.

Prema starosnoj strukturi u dobi od 16 do 50 godina stradalo je 513 muškaraca i 241 žena, od 51 godine pa naviše 280 muškaraca i 155 žena. Za tri muškarca nije utvrđena godina rođenja. Kad se ima na umu da je i kod palih boraca gotovo isključivo poginulo stanovništvo do 50 godina starosti, jasno je

⁸ Općina Gračac imala je 8.562, Lovinca 7.437, Zrmanja 6.105, Bruvno 3.924 i Mazin 1.831 stanovnika.

⁹ Iza Mazina slijede općine Bruvno, Zrmanja, Gračac i Lovinac.

kakve je to velike posljedice imalo za daljnji razvoj. Stvarnost postaje još teža u vezi stradavanja djece. Ona su najviše stradala u dobi do 5 godina — 149 od 6 do 11 godina 122, od 11 do 15 godina 138.

Socijalna struktura žrtava također se znatno razlikuje od palih boraca. To je vidljivo iz prethodnog odlomka, gdje se vidi koliko su stradala djeca. Najviše su stradali seljaci. U svim ostalim kategorijama broj je bio daleko manji. Tako je seljaka stradalo 932, djece 354, đaka 78, radnika 122 (od kojih najviše zaposlenih na željeznici), činovnika i ostalih državnih službenika 41, zanatlija 25, vojno-policijskih lica 14, uslužnih djelatnosti 12 (većinom trgovci i gostioničari), penzionera 10, te ostalih 13. Kako je u prvim danima terora pogođeno muško stanovništvo, i to viđenije i imućnije, u odnosu na ostale kategorije, upravo je tada stradao veliki broj činovnika zaposlenih u raznim državnim službama, zatim gostioničara i trgovaca. Tada su stradali i istaknuti intelektualci toga područja, među kojima liječnik i sveštenici, školovana vojna lica i niz drugih. U kasnijoj fazi uništavanja više se nije gledala socijalna pripadnost.

Od 1.601 žrtve ubijeno je, poginulo, umrlo ili na drugi način izgubilo život 1.419 Srba, 171 Hrvat, te 11 Cigana (Roma).

Ni u jednom ratu kao u drugom svjetskom, nije toliko stradalo civilno stanovništvo. To se naročito vidi na području Like gdje više od 70% od ukupno ubijenih ili umrlih u periodu od 1941. do 1945. jeste ono. Njegova tragedija je još veća jer je teror bjesnio nesmanjenom žestinom manifestirajući se čudovišnim oblicima. Tako su ljudi, žene, djeca zvjerski mučeni, ubijani, bacani u razne jame, vatru, klani, strijeljani. Prema analizi popisa ubijeno je 1.170 žrtava. Od ovog broja za njih 951 je navedeno da su ubijene, za 192 da su ubijene pa bačene u razne jame i ponore, 16 je ubijeno i bačeno u vatru, 4 je ubijeno i bačeno u bunar i da ne navodim dalje.

Poginulo je 226 osoba. Najviše je od bombardiranja, bombi i mina. Zaklano je 75 žrtava. Od njih neke su zaklane i bačene u jamu. Umrlo je 55 žrtava i to 9 od posljedica batina, 6 od mučenja, 13 od ranjavanja itd. Ostale u ovoj grupi najčešće su umrle od hladnoće, zatim gladi, bolesti izazvane ratnim teškoćama i dr. Strijeljano je 46 žrtava. Za 15 žrtava navedeno je da su bačene i to 7 u ponor, 3 u vatru, 2 žive u ponor, 1 živa bačena u kreč i dr.

Na ovom području 4 žrtve su obješene. U grupu — ostalih gdje je navedeno 10, uvrštene su npr. žrtve koje su se od straha same objesile, utopile, nestale i si. Svaki pojedinačni slučaj vidi se u popisu na kraju Zbornika.

Na području Gračaca, kao i cijele Like, sukobljavali su se interesi okupatora i kvislinga. Težinu tih sukoba najviše je osjetio srpski narod. Prema podacima dobijenim na osnovu ankete najviše su žrtava nanijele ustaše. Ako se pogleda prema ukupnim ljudskim gubicima na ovom kotaru, ustaše su ubile ili na drugi način izazvale smrt oko 30% ljudi, žena i djece. Od žrtava fašističkog terora i rata same ustaše pogubile su čak 951 lice ili gotovo 60%. Ovi podaci jasno govore o žestini terora i to prije svega ustaškog na ovom području, koji je naročito jak prve ratne godine kada su i izvršeni masovni pokolji. Četnici su ubili ili izazvali smrt na drugi način 125 žrtava, Talijani 111, Nijemci 68. Od ostalih izvršilaca zločina, odnosno uzročnika smrti navode se kao počinioци: Talijani i četnici zajedno 7 puta, Talijani i ustaše 14, Nijemci i četnici 5, ustaše i četnici 3, pročetnički elementi 43, bombardiranjem 86, od artiljerije 23, od bombi i mina 82, te ostali 83 kod kojih se najčešće spominju zima, zalutali metak, nesretan slučaj i dr.

Kada se usporedi mjesto smrti žrtava i palih boraca kotara Gračac, vidi se velika razlika. Tako je poginulo ili na drugi način izgubilo život na području Like 534 borca ili oko 56%, dok je žrtava fašističkog terora i rata ubijeno ili na drugi način nestalo 1.548 ili oko 97%. Ovi podaci pokazuju da su žrtve uglavnom bile na području na kojem su živjele. One su u vrlo malom broju napuštale svoje mjesto boravka pokušavajući da se spase u drugim krajevima, ali često bezuspješno.

Od žrtava fašističkog terora i rata najviše ih je izgubilo živote na području predratnog kotara Gračac — čak 1.424, na području Gospića 93, Korenica i Udbina 17, Donji Lapac 11, Otočac 3, te na ostalom teritoriju Hrvatske 26. Od toga broja najviše ih je bilo na području sjeverne Dalmacije (talijanska okupaciona zona), gdje su se sklanjale pred terorom, naročito do ustanka 1941. U svim ostalim krajevima naše zemlje ili van njenih granica taj broj je daleko manji. Tako je u Srbiji bilo 12 žrtava, u Bosni 6. Od svih teritorija Jugoslavije najviše se bježalo u Srbiju, pa je zato taj broj dvostruko veći od stradalih npr. u Bosni. U stranim zemljama bilo je: u Italiji 3, Njemačkoj 1, Egiptu 1. Žrtve su najčešće stradavale u logoru (Njemačka i Italija), zatim su umrle npr. u izbjegličkom logoru (u Egiptu) ili u bolnici (Italija). Za četiri žrtve mjesto smrti nije utvrđeno.

Već je naprijed rečeno da je najjači teror bjesnio prve ratne godine. Zločini kojima su ustaše nastojale da učine »čisti hrvatski životni prostor« na kojem će živjeti »čisto hrvatska nacija« počeli su na području Gračaca, prije svih na Srbima, a zatim na Ciganima.

Ali, to nije bilo dovoljno. Da bi se dobila »čista nacija«, valjalo je učiniti i temeljito »pročišćavanje iznutra« kojim su ubijani Hrvati komunisti i svi antifašisti, odnosno oni koji su se na bilo koji način usprotivili, zamjerali ili čak i pomislili na neki neprijateljski, rušilački čin protiv NDH. Provođenju takve politike pružalo je osnovu zakonodavstvo i odgovarajuće ustanove. Unatoč tako surovoj, bezdušnoj, neljudskoj politici niti se mogao »očistiti« niti »pročistiti« prostor NDH, a to znači ni područje Like odnosno Gračaca. Na žalost, žrtve su bile izuzetno velike.

Godine 1941. ubijena je ili izgubila život na drugi način 971 žrtva. U odnosu na ljudske gubitke kotara, to je oko 30%, a u odnosu na broj žrtava — oko 60%. Slijedećih godina taj broj je daleko manji. Tako 1942. je bilo 156 žrtava, 1943. godine 270, 1944. godine 188, a 1945, posljednje ratne godine, 16.

Jačina terora i masovnost pokolja vidljiva je po mjesecima. U junu 1941. ubijeno je ili na drugi način izgubilo život 114 žrtava, u julu 302, a u augustu čak 414.

U junu je najviše žrtava bilo na području općine Lovinac (44). Kao mjesto većih pokolja navode se Sv. Rok, gdje su pobijeni Rončevići 8. juna, a zatim pod Gradinom kod Raduča gdje su ubijeni Gnjatovići (iz Rasoje) 11. juna.¹⁰ Od drugih općina veći broj žrtava bio je na gračačkoj (40), ali je tu u anketi najčešće naznačen samo mjesec, bez pobliže oznake dana, a kao mjesto smrti najviše je naveden sam Gračac, a zatim ponor Tučić. U općini Bruvno ovog mjeseca bilo je 19 i u Zrmanji 11 žrtava.

¹⁰ Prema popisu izvršenom 1946. Rončevići su od ustaša pobijeni 10. jula 1941. Sklona sam ovom datumu, iako je prema anketi u junu ubijeno Rončevića 21, a u julu 7.

U julu općina Gračac imala je 144 žrtve, a vrijede zapažanja kao i u prethodnom odlomku. Na općini Lovinac bilo ih je 104. Od ovoga broja najviše je žrtava bilo u pokolju koji su izvršile ustaše u Ploči 31. jula, zatim u Sv. Roku kada su 29. jula pobile nekoliko Gnjatovića (iz Rasoje), te Rončevića 10. jula. U općini Bruvno je ovog mjeseca bilo 36, Mazinu 11, a Zrmanji 8 žrtava.

U augustu su na teritoriji općine Gračac bile 304 žrtve. Najveći broj ih je pobijen u pokolju u Štikadi (uglavnom na Kavrikama). Ali, na žalost i ovdje je uglavnom naveden samo mjesec (pojedinačno su navedene 73 žrtve da su ubijene od 1. do 4. augusta). U općini Lovinac 2. augusta ustaše su pobile srpsko stanovništvo sela Rasoje (Gnjatovići).

Samo u ova tri mjeseca bilo je 830 žrtava. Godine 1941. u aprilu su bile 23 žrtve, u maju 30, septembru 7, oktobru 4, novembru 1, decembru 8. Za njih 8 je navedeno da su izgubile život u ljetu, za 3 u jesen, za 8 krajem godine, a za 49 istaknuta je samo godina. No, s obzirom na broj ubijenih u junu, julu i augustu za pretpostaviti je da je većina od ovih 49 žrtava također ubijena u tom vremenu. Slijedećih godina broj je velik u mjesecima kada su na ovim područjima vođene ofanzive okupatora uz pomoć ustaša, domobrana i četnika. U kontraofanzivama partizanskih snaga zadavani su im teški udarci, a odmazda je bila ubijanje na razne načine i raznim putem civilnog stanovništva.

Godine 1942. najviše je žrtava bilo u martu — 45 i julu 25. Ostalih mjeseci manje. Tako su u februaru bile 4, aprilu 10, maju 6, junu 3, augustu 5, oktobru 10, decembru 12. Za ostale je navedeno: 5 u ljetu, 1 u jesen, a za 30 navedena je samo godina.

U slijedećoj godini najviše je žrtava bilo u prva tri mjeseca, od kojih samo u martu 72. U ostalim mjesecima broj je manji. Godine 1943. u januaru 29 žrtava, februaru 26, aprilu 7, maju 5, junu 2, julu 3, augustu 12, septembru 16, oktobru 23, novembru 9, decembru 1. Za ostale piše: 3 početkom godine, 2 u proljeće, 2 u ljetu, 1 u jesen, a za 57 navedena je samo godina. No 1944. najviše je žrtava bilo u aprilu — 32. U ostalim mjesecima manje: u januaru 4, februaru 5, martu 6, maju 5, junu 6, julu 18, augustu 7, septembru 4, oktobru 10, novembru 24, decembru 10. Za ostale je navedeno: 1 žrtva početkom godine, 1 u zimu, 1 u proljeće, 1 krajem godine i za 53 naznačena je samo godina. Posljednje ratne godine broj žrtava je neznatan u odnosu na prethodne godine, a osim toga bile su i one žrtve koje su većinom stradale od zaostalih bombi, mina ili raznih posljedica. Tako su 1945. u januaru bile 4 žrtve, martu 4, aprilu 4 i maju 1, za dvije je navedeno da su poginule te godine, a zajednuda je izgubila život tokom rata, dakle neutvrđen datum smrti.

Na temelju provedene i provjerene ankete izvršena je analiza žrtava fašističkog terora i rata u usporedbi s brojem stanovnika pojedine općine kotara prema popisu od 31. marta 1931. godine.

U odnosu na broj stanovnika najviše žrtava imala je općina Gračac (8,33%), a zatim slijede općine: Lovinac, Mazin, Bruvno i Zrmanja. U svim općinama daleko je više ubijeno muškaraca nego žena ili djece. Muškaraca je najviše u općini Gračac, a zatim Bruvno, Lovinac, Mazin i Zrmanja. Na području općine Mazin, Zrmanja i Bruvno ubijeno je više djece nego žena, dok je kod općina Lovinac i Gračac taj odnos obrnut. Žena je najviše stradalo u općini Lovinac, te Gračac, Bruvno, Zrmanja i Mazin. Najveća tragedija ovog rata je užasno velika, nečovječna i neshvatljiva smrt djece, od onih tek rođenih pa do 15 godina

Tabela 3.

ŽRTVE FAŠISTIČKOG TERORA I RATA S PODRUČJA KOTARA GRAČAC

	Ukupno 2FT i rata				Starosna dob			Socijalni sastav				Način smrti				Nacionalni sastav		Izvršioči zločina				Mjesto smrti		Vrijeme smrti																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																		
					m.	ž.	d.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
	ZFT i rata	m.	ž.	d.	16—50 g. 51 — dalje nepoz. god. rod. 16—50 g. 51 — dalje od rod. do 5 g. 6—10 g. 11—15 g. seljaka djece i daka radnika činov. i ost. služ. zanatlija ustuž. djelat. vojno-pol. lica oenzion. i ostali ubijen	poginuo (bombard., bombe, mine i si.) strijeljan zaklan umro od ranjav., i si. i ostali slučajevi	Srbi	Hrvati	Cigani	ustaša	Nijemci	Talijani	četnici	pročet elementi artilj., bomb., mine i dr. i okupat. i kvislinzi	ostali	Gračac	ostali dio Like	Drugi dijel. Jugosl. Druge zem. i nepozn. 1941. 1942 1943. 1944. 1945.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																								
Općina																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																										

starosti. Izuzetno velik broj djece ubijen je u općini Mazin, čak 2,95%, dakle više nego zajedno ubijenih ili na drugi način izgubljenih života muškaraca i žena. Iza općine Mazin slijede općine Gračac, Lovinac, Zrmanja i Bruvno.

Po dobnoj strukturi na teritoriju svih općina najveći broj ubijenih muškaraca i žena bio je u dobi od 16 do 50 godina starosti. Djece je u dobi od rođenja do 5 godina najviše ubijeno na području općine Mazin (1,69%/o), a zatiu u Lovincu (0,61%/o), dok je u svim ostalim općinama više stradalo djece u dobi od 6 do 10 godina i od 11 do 15 godina. U dobi do 10 godina najviše je ubijeno djece iz općina Mazin i Gračac, a do 15 godina u općinama Gračac i Mazin.

Po socijalnoj strukturi u svim općinama, izuzev Mazina, najviše je stradalo seljaka. U Mazinu najviše je djece. U odnosu na broj seljaka postotak ostalih kategorija je daleko manji (npr. radnika, činovnika i ostalih službenika, zanatlija itd.).

Ni u jednom ratu kao u ovom nije toliko i na takve načine ubijano civilno stanovništvo. Iz analize ankete jasno se uočavaju načini na koje su ubijene žrtve.¹¹ Pri tome u svakoj od ovih grupa postoje razlike i upravo je mučno čitati o tome iz izjava preživjelih svjedoka ili saslušanja zločinaca, a još teže je gledati fotografije na kojima se vidi kako su ljudi ubijani maljem, krampom, vatrenim oružjem. Takva smrt nije birala muškarce od žena i djece, mlade od starih, za sve je bila jednako crna i neumoljiva. Žrtve su poginule najčešće od metka, bombardiranja, artiljerijske vatre, nagaznih mina i slično. Bacane su u jame, ponore, rijeke, vrtače, kreč, dubar i sreću su imali oni koji su na takav posthumni put išli mrtvi, jer takve jame i slična stratišta često su bila i grobnica

za žive. Najdrastičnija bila je smrt izazvana hladnim predmetom (nožem) ili vješanjem. Jezvost smrti pojačavala su suluda izivljavanja zločinaca nad nevinnima koji često nisu bili ni svjesni što se događa, a za mnoge je bilo nepojmljivo da tako nešto i može da se desi. Na žalost, to je bila teška stvarnost. U svim općinama najviše je ubijenih, a zatim poginulih, dok je drugih mnogo manje, a pojedini načini oduzimanja života nisu ni zabilježeni u nekim općinama. Najveći broj ubijenih je u općinama Gračac i Lovinac, a poginulih u Zrmanji i Mazinu. Strijeljanih je najviše u općini Gračac i Zrmanja, dok su u općini Mazin takvi slučajevi nepoznati. Slučajevi klanja su poznati u Gračacu, Lovincu i Zrmanji.

Najviše umrlih (bilo od posljedica ranjavanja, mučenja, iscrpljenosti, gladi, bolesti, zime i si.) je u Mazinu, a kod ostalih daleko manje. Vješanje žrtava od strane zločinaca bilo je u općini Lovinac, dok je u Gračacu poznato da se dvoje ljudi u strahu od smrti, koja je često nastupala poslije jezivog izivljavanja, objesilo samo. U kategoriju ostalih uvedeni su oni koji su izgubili život bacanjem u vatru, trovanjem (jedan slučaj) nestali u logoru, utapanjem, smrzavanjem, gu-ranjem pod vlak (jedan slučaj), poginuli kao jugoslavenski vojnici i si.

Najčešće i najviše zločina izvršile su ustaše. Jedino u općinama Mazin i Zrmanja više zločina napravili su Nijemci i četnici. Najbrojniji ustaški zločini bili su u općinama Gračac i Lovinac, a zatim u Bruvnu, Mazinu i Zrmanji. Što se tiče Nijemaca oni su najviše zločina učinili u Mazinu, znatno manje u ostalim općinama, a Talijani u Lovincu i Zrmanji.

Četnici kao vinovnici zločina evidentirani su najviše u Gračacu, a zatim Lovincu i Zrmanji. Od bombardiranja najviše je žrtava bilo u Zrmanji i Lovincu. U kategoriji ostalih (zalutali metak, nesretan slučaj, zima, glad, pad iz kolijevke, bolest izazvana teškim uvjetima, nepoznato itd.) najzastupljenija je općina Mazin, a zatim Bruvno. Kod ostalih počinilaca zločina ne pojavljuju se sve općine.

11 To su: ubijen, poginuo, strijeljan, bačen u jamu ili slično, zaklan, umro, obješen, te ostali.

Neprijatelj je opustošio Gračac.

U popisu su kao izvršioci navedeni, zbog zajedničkih akcija, npr. Nijemci i četnici koji su kao takvi evidentirani u Bruvnu, Zrmanji i Gračacu, Talijani i četnici zabilježeni su u općinama Gračac, Zrmanja i Lovinac, pročetnički elementi u općinama Mazin, Zrmanja, Gračac i Lovinac, Talijani i ustaše evidentirani su samo u općini Lovinac, kao i ustaše i četnici, a od artiljerije slučajevi smrti zabilježeni su u Bruvnu, Gračacu i Lovincu. Međutim, svi ovi slučajevi gotovo su zanemarljivi u odnosu na izvršioce već navedene u tekstu. Nešto veći broj je stradao od raznih bombi i mina.

Kao mjesto zločina nad »žrtvama za sve općine je karakteristično da je uglavnom zabilježeno područje predratnog kotara Gračac. To je i razumljivo kada se zna da su svi veliki pokolji učinjeni nad stanovništvom u njihovim selima ili neposrednoj blizini. Mjesto smrti bio je kućni prag, dvorište, staja, podrum, obližnja jama, njiva, sjenokoša. Zatim je od drugih kotara Like najviše žrtava bilo iz općina Gračac i Bruvno na području Gospića, manje iz Lovinca i Zrmanje, dok ih iz Mazina nije bilo. Na području Donjeg Lapca najviše je žrtava bilo iz Bruvna, iz ostalih općina zanemarljiv je broj. Na ostalom području Like, Hrvatske, Jugoslavije i šire broj žrtava s kotara Gračac je neznatan.

Iz analize ankete vidi se da su općine Gračac, Lovinac i Bruvno imale najviše žrtava 1941, općina Mazin 1943, a Zrmanja 1944.

Godine 1941. najviše je žrtava u općini Gračac, zatim Lovincu, Bruvnu, Mazinu i Zrmanji. Slijedeće godine najviše je stradalo stanovništvo Lovinca, a zatim Zrmanje, Gračaca, Bruvna, te Mazina. No 1943. izrazito je velik broj žrtava u općini Mazin, a daleko manji u Lovincu, Bruvnu, Gračacu i Zrmanji. Općina Zrmanja imala je najviše žrtava 1944, a zatim Lovinac, Mazin, Bruvno i Gračac. Posljednje godine rata taj broj je neznatan i većinom su to žrtve od nagaznih mina, bombi, posljedica ranjavanja i slično, a bilo ih je najviše u Mazinu, te u Zrmanji, Bruvnu, Gračacu i Lovincu.

Umrli od tifusa na kotaru Gračac

Na području kotara Gračac tifus je odnio mnoge živote. Umrlo je 667 ljudi, žena i djece ili gotovo 21% od cjelokupno stradalog stanovništva u vremenu od 1941. do 1945. godine.

Među umrlim od tifusa 235 je muškaraca, 297 žena i 135 djece. Najbrojnije su žene i one čine gotovo 45% svih umrlih od ove opake bolesti. Kako je tifus strahovito zavladao 1943. godine, kada je najviše muškaraca bilo u narodno-oslobodilačkoj vojsci i pozadinskim jedinicama, sav teret vođenja kućanstva u tako teškim uvjetima preuzele su žene. To je značilo: i održavanje higijene, brigu za bolesne i njihovo njegovanje, osiguranje osnovnih prehrambenih artikala neophodnih za oporavak, makar i same bile gladne i iscrpljene, zatim pomoć u bolnicama i si. mada su one bile neotpornije i lakše podlijevale ovoj bolesti.

Po dobnoj strukturi od 16 do 50 godina umrla su 73 muškarca i 149 žena, a od 51 godine pa najviše 162 muškarca i 147 žena (za jednu ženu nije utvrđena godina rođenja). Iz ovog se vidi da je više nego dvostruko muškaraca bilo starije od 50 godina, dok je kod žena taj odnos gotovo pola-pola, što potpuno jasno opravdava prethodnu tvrdnju.

Kod djece najveća je smrtnost bila u starosti do 5 godina. Takve djece umrlo je čak 90. U dobi od 6 do 10 godina umrlo je 21 dijete, a od 11 do 15 godina 23, dok za jedno dijete nije utvrđena godina rođenja. Tifus je u stvari najviše odnosio živote najmlađih i najstarijih, koji su i inače bili slabiji, a užasni rat je otpornost njihovih organizama sveo na vrlo malu mjeru, što se vidi i iz broja umrlih.

Među umrlim, po socijalnoj strukturi, najviše je seljaka — 477, a zatim djece — 131, te đaka i radnika — po 4. Ostalih zanimanja je daleko manje. Od radnika uglavnom su zanimanja sa željeznice, zatim 1 zanatlija, 3 službenika i ostala državna lica (među kojima jedan sveštenik), te ostalih 47. U ovoj posljednjoj kategoriji iskazane su 44 domaćice i jedan penzioner.

Po nacionalnoj strukturi od tifusa je umrlo 664 Srba i 3 Hrvata.

Za razliku od žrtava fašističkog terora i rata, a naročito palih boraca, ljudi, žene i djeca umirali su od tifusa uglavnom kod svojih ognjišta. Tako je na području predratnog kotara Gračac umrlo čak 649 ljudi i djece. Četvero je umrlo na području kotara Korenice, osam na terenu Donjeg Lapca, te po jedno u ostalim dijelovima Hrvatske i Bosne. U Italiji i Egiptu umrlo je po dvoje.

Od tifusa je 1942. godine umrlo 9,¹² sljedeće godine 461, godine 1944. umrlo je 169, a posljednje godine rata 28. Godina 1943. po svojim posljedicama je upravo zastrašujuća. Tifus se javio u 4. neprijateljskoj ofanzivi, a naročito proširio poslije njenog slamanja marta 1943. Strahovito je stradalo civilno stanovništvo, a i NOV je bila također teško pogođena. »... Treba da se zna prije svega ovo: ta je sablast napala, mahom, žrtve bez odbrane. Starčad, djecu, žene i izmučene svim nedaćama. Sve gladno, golo i boso, najvećim dijelom učesnike marša po snježnim planinskim bespućima. Bez lijekova, s neznatnom ljekarskom pomoći. Beskućnike, na snijegu i ledu, tučene avionskim bombama i topovskim granatama, napadnute insektima ...«¹³

Na gračačkom kotaru od ove pošasti narod je mnogo manje stradao nego na koreničkom i lapačkom kotaru kuda su se povlačile iznemogle, prorijedene i bolesne izbjeglice s Korduna i Banije u svoje krajeve. Ali, ovdje je narod napustio svoje kakve-takve domove i u zimi se povukao u zbjegove gdje je bio izložen svim mogućim nedaćama. Epidemija je naročito uzela maha poslije slova ofanzive u proljetnim mjesecima. U martu 1943. godine umrlo je 96, aprila 49, maju 18, te junu 29. Za jedanaest umrlih naznačeno je da su umrli u proljeće, a za 196 navedena je samo godina tako da se ne može utvrditi koliko je umrlo od tifusa ovih kritičnih mjeseci, ali je za pretpostaviti da ih je najviše.

Tifus nije podjednako zahvatio sve općine gračačkog područja, niti istovremeno. »Zdravstveno stanje je dosta loše. Imade oboljenja od tifusa od koga i dva smrtna slučaja. Oboljelih ima oko 30. Određeno je pravljenje 30 buradi za čitav kotar.«¹⁴ Kako su to mjeseci kada se javila, a zatim uzimala sve više maha

12 Prema sačuvanim dokumentima tifusa nije bilo 1942. U popisu evidentirano je devet slučajeva te godine. Kako za te ljude nije pronađena dokumentacija o datumu smrti, a na terenu su tvrdili da je to 1942, vjerujem da je zbog duge vremenske distance i zaborava došlo do brkanja 1943. s 1942. godinom.

13 HAK, Zbornik 6, Nikola Rapazić, Pjegavac u četvrtoj neprijateljskoj ofenzivi, str. 536.

14 HAK, Okružni NOO za Liku 1942—1943, Zapisnik konferencije kotarskih i općinskih delegata okruga Lika od 11. aprila 1943.

glad, rad na sprečavanju ove zaraze bio je izuzetno težak. To je značilo da je potrebno osposobiti kuće ili podići bajte za stanovanje, a trebalo je u takvim uvjetima osigurati i sjetvu. Ali iznad svega bilo je nužno održavati higijenu. Uz pomoć malobrojnog školovanog kadra, zatim onih koji su prošli kroz sanitetske kurseve, te svesrdnu pomoć naroda na terenu, prišlo se rješavanju toga problema. Udarana snaga bila je omladina i žene. Uz njihovu pomoć okrečene su kuće, održavana higijena rublja, radile razušne stanice, provođena izolacija bolesnih, osiguravana hrana bolesnicima i učinjeno niz drugih nužno potrebnih radnji koje su sprečavale širenje ove opake bolesti. Borba s bolesti, iako različitog intenziteta, trajala je čitavu godinu.

Od tifusa (naročito pjegavog) umrlo je 1944. godine 169 žitelja gračačkog kotara. Bolest koje se inače javljala u izuzetno teškim prilikama, zabilježena je već početkom te godine. »U gračačkom i gospićkom kotaru pojavio se u većoj mjeri pjegavac. Opasnost prijeti naročito onim kotarevima, koji su do sada bili pošteđeni. Ta opasnost, povećana je nestašicom stanova, lošim higijenskim prilikama i prolaskom Nijemaca kroz neka naša sela, jer oni boluju od tifusa i prenose ga. Pjegavac prenašaju uši i zato treba sve upotrijebiti da se one utamane, a oboljele treba odijeliti od zdravih. Njega ćemo spriječiti prokuhavanjem vode i odjeljivanjem bolesnih.«¹⁵ Međutim, i pored svih mjera koje su poduzimane mnogi, naročito djeca i starci, nisu mogli preboljeti. »Zdravstveno stanje nije zadovoljavajuće pošto se pojavio tifus, a naročito u gračačkom kotaru, gdje je izvjestan broj podlegao smrti..«¹⁶ Tokom cijele godine narod je stradavao od ove opasnosti. Samo u dvije ratne godine nanio mu je više žrtava nego svi neprijatelji (Talijani, ustaše, četnici, Nijemci, glad, zima itd.) u isto to vrijeme. Iako posebno vodimo ovaj popis umrlih od tifusa, i to je tragedija i velika žrtva naroda ovih krajeva. Prema popisu najviše se umiralo u prva četiri mjeseca 1944. godine. U ostalim mjesecima najviše početvoro, ali je teško za sve mjesece reći pouzdan broj, jer čak za 106 umrlih navedena je samo godina.

Početkom 1945. godine, na slobodnom gračačkom kotaru, ponovo je zavladao tifus. Na suzbijanju epidemije nastojalo se mobilizirati sve raspoloživo ljudstvo. Bolest je zahvatila velik dio kotara, a naročito ratne općine Otrić i Zrmanju. »U dijelovima gračačkog i udbinskog kotara pojavila se je opasna zarazna bolest tifus. Ta bolest vrlo se brzo, naročito zimi, širi i ako ne poduzmemo hitne mjere za njezino suzbijanje, proširit će se i na ostale kotareve... Prvi i najvažniji zadatak, za sprečavanje širenja ove zarazne bolesti je uništavanje ušiju. Stoga treba odmah sprovesti razušivanje po svim našim selima. Treba odmah ošuriti (najbolje u partizanskom buretu) svu posteljinu i odjeću, a promijeniti slamu iz kreveta ..«¹⁷

Slijedećih dana i mjeseci organizirane su po mnogim selima razušionice, a oboljele se nastojalo izolirati, iako je to zbog velike pokretljivosti stanovništva bilo gotovo nemoguće izvesti. Naime, kako je gračački kotar od decembra 1944. bio slobodan, na njegovo područje slijegale su se izbjeglice iz neoslobođenih kra-

15 HAK, Lički kurir br. 36, 18. januara 1944, str. 2.

16 HAK, OK KPH za Liku, kut. 7, Izvještaj partijske ćelije OK KPH za Liku od 10. januara 1944.

17 HAK, Lički vjesnik, br. 8, 1. januara 1945.

Tabela 4.

UMRLI OD TIFUSA NA PODRUČJU KOTARA GRAČAC

Općina	Ukupno umrlih				Starosna dob								Nac. sastav		Socijalni sastav								Mjesto smrti						Vrijeme smrti				
					m.		ž.			d.																							
	Ukup. umr. od tif.	m.	ž.	đ.	16—50 g.	51 •— dalje	16—50 g.	51 — dalje	nepoz. god. rod.	od rod. do 5 god.	6—10 g.	11—15 g.	•nepoz. god. rod.	Srbi	Hrvati	seljaci	djeca	đaci	radnici	zanatli.	činovn. i ost. služb.	ostali	Gračac	Kor. i Udb.	Donji Lapac	Ostali dio Hrv.	BiH	Italija	Egipat	1942 g.	1943 g.	1944 g.	1945 g.
BRUVNO	119	46	61	12	16	30	40	20	1	4	2	6	—	119	—	106	12	—	—	—	—	1	119	—	—	—	—	—	—	—	96	22	1
GRAČAC	183	64	101	18	18	46	45	56	—	7	4	7	—	183	—	157	16	2	4	1	1	2	180	1	—	1	—	1	—	—	131	50	2
LOVINAC	77	22	33	22	6	16	14	19	—	18	3	1	—	76	1	55	22	—	—	—	—	—	74	3	—	—	—	—	—	8	52	10	7
MAZIN	146	40	46	60	10	30	23	23	—	45	8	6	1	146	—	42	58	2	—	—	—	44	141	—	4	—	1	—	—	1	132	11	2
ZRMANJA	142	63	56	23	23	40	27	29	—	16	4	3	—	140	2	117	23	—	—	—	2	—	135	—	4	—	—	1	2	—	50	76	16
Ukupno	667	235	297	135	73	162	149	147	1	90	21	23	1	664	3	477	131	4	4	1	3	47	649	4	8	1	1	2	2	9	461	169	28

jeva, često puta zahvaćene tifusom, da bi se nakon oslobođenja njihovih krajeva vraćale istim putem. Na tom zadatku radile su ekipe s partizanskom buradi, te razušionice npr. u Štikadi, Ri čičama, Sv. Roku, Otriću i drugdje.¹⁸

Da bi se ovaj izvanredno važan zadatak što brže i bolje obavio, osim gore navedene djelatnosti, sprovedeno je i takmičenje između općina. »... Tako su se po pitanju suzbijanja pjegavca i trbušnog tifusa takmičile općine Zrmanja i Otrić. Poslije 10 dana takmičenja, općina Zrmanja dala je mnogo bolje rezultate, bolju organizaciju i veću upornost u radu. U ovoj općini razušeno je 1.538 osoba, iskopane su 32 zahodske jame, okrečeno je 46 kuća, izribane su skoro sve kuće, održano je 27 predavanja s 1.200 prisutnih osoba. Napisano je 8 članaka za zidne novine i ispisano 47 parola. Kroz isto vrijeme u općini Otrić urađeno je: razušeno je 270 osoba, iskopane su 2 zahodske jame, okrečeno 8 kuća, održano je jedno predavanje uz prisustvo 70 osoba. U ovom takmičenju valja istaknuti druga Petra Prodanovića, člana Mjesnog NOO-a Zrmanja. On je za 10 dana u 4 partizanska bureta razušio 120 kuća i 750 osoba.«¹⁹

I pored velikog napora i poduzetih mjera, tifus je zahvatio sva sela ratne zrmanjske i otričke općine.²⁰ Ali, stalnim i upornim radom, kao i poboljšanjem vremenskih prilika i općenito situacije, uspjelo se zaustaviti epidemiju. Na ža-

lost, za mnoge je to bilo prekasno. U slobodi, u drugim uvjetima života, ovakav podmukao neprijatelj više nije mogao djelovati. Mogao se javiti, ali kratko i ne epidemično.

Na osnovu podataka iz ankete, u usporedbi s brojem stanovnika svake pojedine predratne općine kotara Gračac (popis od 31. marta 1931), vidi se da je najviše umrlih od tifusa imala općina Mazin (čak 7,97%), a zatim općine Bruvno, Zrmanja, Gračac i Lovinac. Isti je odnos kod umrlih muškaraca, dok kod žena i djece nešto je izmijenjen. Kod žena najviše je u općini Mazin a zatim Gračac, Bruvno, Zrmanja i Lovinac, a kod djece: u Mazinu (čak 3,28%>) te Zrmanji, Bruvnu, Lovincu i Gračacu. U svim općinama veća je smrtnost kod muškaraca u dobi starijoj od 50 godina. Takav odnos je i kod žena s iznimkom Bruvna gdje ih je više umrlo do 50 godina starosti, a u Mazinu je taj odnos pola-pola. Smrtnost kod djece bila je najveća u dobi do 5 godina u svim općinama, izuzev Bruvna, gdje je više djece umrlo u dobi od 11 do 15 godina.

Ako se gleda socijalna struktura, onda je u svim općinama najviše umrlo seljaka i djece, dok su ostala zanimanja u odnosu na njih zanemarljiva.²¹ Stanovnici svih pet općina uglavnom su umrli na području kotara Gračac. Neznatan je broj onih koji su umrli u drugim kotarima Like ili još dalje. Iz općine Bruvno nitko nije umro van kotara Gračac. Neznatan broj umro je na području kotara Korenice i Udbine (iz općine Lovinac i Gračac) i Donjeg Lapca (iz općina

18 HAK, Zbornik Gračac, Mane Borčić, Partizanska sanitetska baza Ričice (decembar 1944—mart 1945).

19 HAK, Lički vjesnik, br. 34, 28. februara 1945.

20 HAK, OK KPH za Liku, kut. 10, Izvještaj KK KPH Gračac od 10. februara 1945.

21 U kategoriju ostalih uvrštene su domaćice i jedan penzioner, tako da je za općinu Mazin taj odnos, u usporedbi s drugim općinama, veći.

Mazin i Zrmanja). Broj umrlih u ostalim dijelovima Hrvatske, kao i van područja Jugoslavije, je zanemarljiv. Od svih godina u kojima je harao tifus po svojim posljedicama najtragičnija je 1943. Te godine sve su općine imale najveću smrtnost, izuzev Zrmanje u kojoj je to bila 1944. Najveću smrtnost imala je 1943. općina Mazin (7,21%) a zatim Bruvno, Gračac, Zrmanja i Lovinac. Slijedeće godine to je općina Zrmanja (1,24%), te Mazin, Gračac, Bruvno i Lovinac. Posljednje ratne godine (1945) najviše je umrlih u općini Zrmanja (0,26%), a onda slijede Mazin, Lovinac, Bruvno i Gračac. Čak i poslije oslobođenja kotara, na ovom području nastavila se uporna ali užasno teška borba protiv ovog neprijatelja, koji je ponekad »ubijao« teže i više od okupatora i kvislinga. No, uz napor i suradnju naroda, vojnopozadinskih organa, vojnih jedinica i ta je bitka dobijena.

Narodni heroji s područja kotara Gračac

BOLTA Stevana BOGDAN

Rođen je 30. juna 1922. godine u siromašnoj zemljoradničkoj porodici, u selu Kijani, opština Gračac, Hrvatska. Do rata je živio i rastao u rodnom selu baveći se zemljoradnjom. U ustanku i do kraja 1941. nalazio se u seoskoj ustaničkoj jedinici i učestvovao u borbama koje su ustaničke snage vodile u tom vremenu na području Gračaca. Početkom 1942. stupio je u partizanski bataljon »Gavrilo Princip«, koji je u to vrijeme formiran od boraca s područja gračačkog kotara.

U proljeće 1942. Bogdan je prešao u bataljon »Marko Orešković« i u borbama s četnicima u južnoj Lici i u sjevernoj Dalmaciji brzo stekao glas neustrašivog borca bombaša. Njegov opasač bio je stalno okičen kragujevkama. Naročito se istakao u borbama na Plavnu i Dalmatinskoj Krupi. Kad je jednom prilikom oteo od četnika puškomitraljez, postao je puškomitraljezac. S još nekoliko drugova, pored ostalog, likvidirao je bombama posadu talijanskog bunkera kod Gračaca, kojom prilikom je ubijeno 6 a zarobljena 4 Talijana. U jednom jurišu ranjen je metkom kroz pluća i upućen u bolnicu, ali ju je napustio s nezaliječenom ranom, bez odobrenja ljekara, i vratio se u svoju jedinicu. U okršajima

bataljona, sada u sastavu 1. ličke brigade, na području zapadne Like i Korduna, Bogdan je stalno u prvim borbenim redovima kao puškomitraljezac i bombaš. U napadu na ustaše u Slunju, 6/7. novembra 1942., ponovo je teško ranjen u glavu od ustaške bombe. Poslije mjesec dana liječenja u bolnici, s još nepotpuno zaliječenom ranom, upućen je, kao stalno nesposoban za operativnu jedinicu, za stražara pri Komandi ličkog područja.

Krajem 1942. Bogdan napušta stražarsku jedinicu i bježi u svoj bataljon i brigadu, sada u sastavu 6. ličke divizije, i kao bombaš 14/15. januara 1943. juriša na četnike na Bukovom vrhu i nanosi im teške gubitke prilikom napada divizije na Gračac. Po velikom snijegu i hladnoći u toku četvrte neprijateljske ofanzive nalazio se u prvim borbenim redovima bataljona, iako je još nosio zavoj na glavi. S grupom bombaša 28. januara 1943. napada Talijane na Gradini kod Bruvna, 6 ubija, 17 zarobljava i zapljenjuje mitraljez s većom količinom municije. Njegove bombe sijale su smrt među neprijateljskim vojnicima u Mazinskoj šumi i na Zuleševici.

U proljeće 1943. postao je desetar a ubrzo zatim primljen je i za člana KPJ. Ne odvajajući se od puškomitraljeza, sanduka municije i bombi, Bogdan je neustrašivo vodio svoju desetinu iz okršaja u okršaj kroz Liku i Bosnu. U Drvaru 25. maja 1944. s poklikom: »Do posljednjeg za Tita«, juriša na njemačke padobrance, a pet dana kasnije na putu Oštrelj—Drvar bombama uništava njemački tenk. U borbama koje je 6. lička proleterska divizija vodila od Drvara do Valjeva u toku jula, augusta i septembra 1944. Bogdan je stalno na čelu svoje desetine kao puškomitraljezac. U međuvremenu postao je komandir voda. U napadu na Ražanu njegov »Šarac« sije smrt u četničkim redovima. Na Bačevačkom visu, južno od Valjeva, rafal iz četničkog mitraljeza zaustavio je njegov posljednji juriš i 11. septembra 1944. ugasio život neustrašivog bombaša i puškomitraljesca.

Za narodnog heroja proglašen je 13. marta 1945. godine.

Todor Radosević

SOVILJ Petra NIKOLA NINA

Rođen je 23. oktobra 1919. u selu Gubavčevo Polje, opština Gračac, Hrvatska. Do odlaska na odsluženje kadrovskog roka u Jugoslavenskoj vojsci živio je u selu i bavio se zemljoradnjom. Aprilski rat zatekao ga je u vojsci na jugoslavensko-talijanskoj granici, odakle se po kapitulaciji **vojske, najviše stranputica** i stazama, vratio kući u rodno selo. U ustanku 1941. stupio je u seosku ustaničku četvu i do kraja 1941. učestvovao u svim borbama koje su ustaničke snage vodile s ustašama na području Gračaca.

Kad je krajem 1941. i početkom 1942. od boraca s područja gračačkog kotara bio formiran partizanski bataljon »Gavrilo Princip«, nazvan nešto kasnije bataljon »Bičo Kesić«, Nina je stupio u njegovu 2. četvu. Iako je u toj četvi aprila 1942. bio izvršen četnički puč, ostao je na liniji NOB-a, priključio se 1. četvi, u kojoj nije bilo četnika, a zatim se odlučno angažovao na raščišćavanju situacije u bataljonu i razoružanju četnika u gračačkom kotaru.

U toku ljeta 1942. godine u borbama koje su 3. lički NOP odred, u kome se nalazio i bataljon »Bičo Kesić«, i Sjevernodalmatinski odred vodili na području Dalmacije i Gračaca za vrijeme talijansko-četničke ofanzive, Nikola je služio za primjer borbenosti, smjelosti i drugarstva. U napadu na Udbinu, u drugoj polovini augusta 1942. godine, kada je bataljon »Bičo Kesić« sadejstvovao 2. ličkoj brigadi, Nina je, sada kao komandir voda, uspio da smjelim jurišom upadne u prve rove, ali je tom prilikom vod pretrpio velike gubitke pa se morao povući.

Nakon što je u septembru 1942. bataljon »Bičo Kesić« ušao u sastav 9. brigade Hrvatske (3. lička), Nina je brzo postao popularan i poznat u čitavoj brigadi zbog svoje hrabrosti, naročito poslije prvih borbi u sastavu brigade, prilikom razbijanja četnika u Raduču i ustaša u Ribniku. Posebno se istakao kad je brigada oktobra 1942. razbila četnički puk »Vožd Karađorđe« kod Gračaca.

Nina je sa svojim vodom smjelo upao u kuću gdje je bio četnički štab i brzo ga likvidirao. »Vojvoda Like i Korduna« pokušao je da se spasi bjekstvom, ali ga je sustigao rafal iz puškomi trai jeza, a četnici koji su pružili otpor uništeni su borbom prsa u prsa.

Novembra 1942. Nina je postavljen za komandira 2. čete u bataljonu »Bićo Kesić«. Pod njegovom komandom četa je postigla značajan uspjeh u toku četiri neprijateljske ofanzive u protivnapadu na ustaše kod Komića i u borbama za Trovrh, a naročito na Zuleševici, kod Gornjeg Lapca, gdje su ličke snage u borbama 19—22. februara 1943. uništile glavninu talijanske divizije »Sassari«. Značajan prilog toj pobjedi dala je četa kojom je komandovao Nina, ovom prilikom kao nišandžija na mitraljezu.

Poslije uspješnih borbi u Gackoj dolini Nina je jedno vrijeme bio na dužnosti u bataljonu »Mirko Štulić«. Predvodeći, kao i obično u jurišu, jednu četu u napadu na ustaše u Brušanima 28. aprila 1943. bio je teže ranjen u nogu. S nedovoljno zaliječenom ranom, pošto je završio kraći vojnički kurs u Ličkom Lešću, postavljen je te godine za zamjenika komandanta bataljona »Velebit« na kojoj je dužnosti ostao do pogibije.

Kao zamjenik komandanta bataljona Nina se za vrijeme borbe najčešće nalazio u onoj četi čiji je borbeni zadatak bio najteži, da bi pomogao komandantu čete, pa i voda, da ohrabri borce i da ih, ako treba, lično povede u juriš, ili da pokaže kako treba izdržati u odbrani. Svojim hrabrim držanjem ulivao je saborcima povjerenje i sigurnost. Takav je bio ne samo u borbama u Lici već i u Bosni oko Travnika i Busovače, prilikom napada na aerodrom kod Banje Luke (1. januara 1944), zatim u borbama kod Mende, Pecke, Livna i Šujice. Posebno se istakao u Drvaru 25. maja 1944. kada je s bataljonom trčeći iz Trubara stigao u Drvar i napao njemačke padobrance. Bio je ranjen, ali nije napustio bataljon.

Poginuo je neposredno poslije prelaska 3. ličke brigade preko rijeke Prače, na maršu za Srbiju. Pošto je brigada kod sela Gornje Bare i Orahovica bila napadnuta od dijelova njemačke 7. SS divizije, Nina je, da bi obezbijedio dalji pokret brigade, s jednom četom prešao u protivnapad na k. 1408 sjeverno od Orahovice. Smrtno pogođen u ovom jurišu izdahnuo je 9. augusta 1944. godine.

Za narodnog heroja proglašen je 13. marta 1945. godine.

Todor Radošević

POKRAJAC Mane SMILJA

rođena je 8. februara 1920. u selu Medak, općina Gospić, Hrvatska. Kao dijete rasla je u zemljoradničkoj porodici punoj sitne ženske djece, u rodnom selu gdje je pohađala osnovnu školu. Četiri razreda gimnazije i učiteljsku školu završila je u Gospiću i Banjoj Luci. Kao odličan đak u učiteljskoj školi uključila se u rad naprednog omladinskog kružoka, koji je djelovao pod rukovodstvom Partije, i postala jedan od najaktivnijih njegovih članova. Za člana KPJ primljena je 1939. godine.

Mjesto učiteljice dobila je 1940. u selu Prljevu kod Zrmanje, a ubrzo zatim se i udala. Kao komunista u selu djeluje ne samo kao prosvjetni već i politički radnik. Najteže joj je bilo gledati kako pop lekcijama iz vjeronauka nagriza maštu njenih đaka.

Poslije okupacije zemlje ustaše je hapse, ali uspijeva da se izvuče iz zatvora, dok su joj muža ustaše ubile. Nakon toga svim žarom, zajedno s drugim komunistima užurbano radi na organizovanju i pokretanju oružanog ustanka, a kad je ustanak počeo, na mobilizaciji snaga za NOB na području Zrmanje. Neumorno obilazi sela i zaseoke, okuplja narod, naročito žene i omladinu, rasrinkava politiku talijanskih okupatora, kao navodnih zaštitnika srpskog naroda i suzbija četnički uticaj.

Krajem 1941. izabrana je za člana Kotarskog komiteta KPH za kotar Gračac, a ubrzo zatim i za predsjednicu Kotarskog odbora AFŽ-a za Gračac. Intenzivno radi na okupljanju i aktiviranju omladine i na stvaranju i izgradnji NOO-a na području čitavog gračačkog kotara. Na Prvoj okružnoj konferenciji antifašistinja Like, septembra 1942., izabrana je za člana Okružnog odbora AFŽ-a za Liku. Kao delegat ličkih žena učestvovala je u pripremama i radu Prve zemaljske konferencije AFŽ-a Jugoslavije, održane početkom decembra iste godine u Bosanskom Petrovcu. Lična hrabrost, odlučnost, otvorenost i ljubav prema ljudima, s visokim smislom za drugarstvo, stvorili su joj autoritet, posebno kod žena.

Kad su početkom 1943. nastupili teški dani za narod Like, u toku četvrte neprijateljske ofanzive, Smilja neumorno radi na organizaciji sklanjaja i zaštite naroda u zbjegovima i pružanju pomoći vojnim jedinicama na frontu. A kada je ova neprijateljska ofanziva slomljena, radila je s puno žara da narod na području Gračaca čvrsto organizuje za dalju borbu. U to vrijeme bila je uvrštena među 10 ličkih kandidata za članove ZAVNOH-a. Međutim, plodan rad ovog neustrašivog revolucionara prekinuli su četnici mučkim napadom na sjedište Kotarskog komiteta KPH za kotar Gračac u Bruvnu. Iznenadena u jednoj kući na spavanju, čim je čula puške zgrabila je oružje, iskočila kroz prozor u dvorište i prihvatila borbu. I kad je vidjela da se ne može izvući, baca bombu među četnike, a posljednji metak iz pištolja ispaljuje 18. marta 1943. sebi u glavu da im ne padne živa u ruke.

Za narodnog heroja proglašena je 20. decembra 1951. godine.

Todor Radošević

Kad su početkom 1943. nastupili teški dani za narod Like, u toku četvrte neprijateljske ofanzive, Smilja neumorno radi na organizaciji sklanjaja i zaštite naroda u zbjegovima i pružanju pomoći vojnim jedinicama na frontu. A kada je ova neprijateljska ofanziva slomljena, radila je s puno žara da narod na području Gračaca čvrsto organizuje za dalju borbu. U to vrijeme bila je uvrštena među 10 ličkih kandidata za članove ZAVNOH-a. Međutim, plodan rad ovog neustrašivog revolucionara prekinuli su četnici mučkim napadom na sjedište Kotarskog komiteta KPH za kotar Gračac u Bruvnu. Iznenadena u jednoj kući na spavanju, čim je čula puške zgrabila je oružje, iskočila kroz prozor u dvorište i prihvatila borbu. I kad je vidjela da se ne može izvući, baca bombu među četnike, a posljednji metak iz pištolja ispaljuje 18. marta 1943. sebi u glavu da im ne padne živa u ruke.

Za narodnog heroja proglašena je 20. decembra 1951. godine.

Todor Radošević

RADAKOVIĆ Trifuna ILIJA

Rođen je 16. aprila 1923. godine u Jošanu, Udbina, Hrvatska. Drugo je od petoro djece lugara Trifuna i domaćice Jeke. Otac mu je često premještan pa je djetinjstvo proveo u više mjesta. Osnovnu školu je započeo sa šest godina u Bruvnu a završio u Otriću. Četiri razreda gimnazije i dva učiteljske škole završio je u Gospiću. Tu ga je Đuro Stanković uključio u napredni omladinski pokret. U školi je početkom 1938. godine primljen u SKOJ, gdje je vrlo aktivan i odvažan. Posebnu odlučnost ispoljio je u proljeće 1939. godine na sudskom procesu profesorima vjeronauka zbog klevetanja komunista Jakova Blaževića, Nedeljka Žakule i drugih, gdje je s cijelim razredom učestvovao kao svjedok. Zbog ovog je kažnjen zabranom upisa u treći razred u Gospiću, pa je školovanje nastavio u Petrinji, gdje je i diplomirao 1941. godine. I ovdje je vrlo aktivan u organizaciji SKOJ-a u školi. U aprilskom ratu, po odluci organizacije SKOJ-a, javio se kao dobrovoljac u 25. artiljerijski puk u Petrinji. Poslije rasula toga puka 10. aprila odlazi u Otrić, gdje se krije od ustaša.

Oca mu hapse 15. juna i kasnije ubijaju, a on izbjegavši dva puta hapšenje sklanja se 21. juna u planinu Poštak. Tu s Glišom Ćukom učestvuje u organizovanju oružane grupe od petnaestak Zavlačana i Otrićana. Kasnije se izdvaja Otrićka grupa, od koje je 27. jula osnovan 9. gerilski odred, čiji je on komesar a Ćuk komandir. Noću 27/28. jula odred učestvuje u zauzimanju željezničke stanice Zrmanja, ruši prugu Zrmanja—Pribudić i sadejstvuje u oslobodenju mjesta Zrmanje. U zauzimanju željezničke stanice Malovan 29. jula Ilija je lakše ranjen u glavu, ali ostaje u odredu. U toku augusta učestvovao je u borbama protiv ustaša i domobrana oko Gračaca, a početkom septembra protiv Talijana na Resanovcima.

U oseći ustanka Ilija je neumoran u organizaciji snaga za otpočinjanje borbe protiv talijanskog okupatora. S većom grupom dobrovoljaca 23. novembra

odlazi u 2. četu bataljona »Marko Orešković«. U KPJ je primljen 25. decembra 1941. godine. Postaje politički delegat voda u bataljonu, nešto kasnije komesar čete i od 24. aprila 1942. komesar je bataljona. Učestvovao je u svim borbama koje je ovaj bataljon vodio do kraja 1942. godine. Od 1943. do 1945. Ilija je promijenio više jedinica i dužnosti: obavještajni oficir 1. ličke brigade i Zrmanjskog operativnog sektora, komesar Sjevernodalmatinskog odreda, komesar grupe bataljona sjeverne Dalmacije, komandant Komande mjesta Otočac, komesar 5. dalmatinske brigade, komesar artiljerijske grupe 8. korpusa i komesar 9. divizije, s kojom završava rat u Trstu.

U toku rata Ilija je ispoljio niz osobina zbog kojih je bio omiljen kod boraca. Hrabrost, smionost, ambicioznost, entuzijazam, poštenje, iskrenost, otvorenost, prkosno ponašanje, na momente plahovitost, gordost i potrebu da se dokaže i pokaže djelomično je naslijedio, dobrim dijelom stekao u porodičnom vaspitanju, a produbio u SKOJ-u i ratnim okršajima. Učešće u skojevskim organizacijama Gospića i Petrinje, mješovitog socijalnog i nacionalnog sastava, i nastojanje da se tu izravnava s najboljima imalo je odlučujući utjecaj na formiranje njegove ličnosti i revolucionarnih stremljenja.

U rat je stupio s puno mladalačkog zanosa. Od početka nastoji da je rame uz rame s najboljima i da što više doprinese uspjehu jedinice. Bio je svjestan potrebe da svaki borac, u četi ili brigadi, da najviši doprinos zajedničkoj borbi. Ponašao se kao i svi borci jedinice, ali je uvijek uporno nastojao da se ona stalno razvija, uzdiže.

U prvoj borbi na Otri ću odred nastupa u tri grupe. Jednu predvodi Ilija, drugu Glišo Čuk, a treću Ignatije Labus — i zastoja u jurišu nema. U napadu na Donji Lapac februara 1942. godine Ilija je u grupi dobrovoljaca koji jurišaju na talijansko uporište u zgradi sreskog načelstva. Marta 1942. u napadu na Srb sedmorica dobrovoljaca, s kojima je i Ilija, uništavaju istureno talijansko uporište u Zeželjevoj kući i cio dan, odsječeni od čete, odbijaju napade. U jurišu na Đujićeve četnike u Tiškovcu u Ilijinom vodu niko ne zaostaje. Zarobljeno je tridesetak četnika. Tu je Ilija teže ranjen u grudi 19. marta. Juna 1942. godine bataljon je opkoljen kod Smoljanca. U Štabu je donijeta odluka da se proboj izvrši s jednom četom. S njom ide i Ilija. Silovitim udarcem cijele čete obruč je brzo razbijen. U velikom zahvatu rušenja pruge kod Vrhovina, 15. septembra 1942. godine, bataljon napada više objekata i snažnim naletom ih zauzima. Tu je Ilija ranjen treći put. Februara 1944. godine Nijemci su opkolili jedinice 19. divizije na Velebitu kod Turovca. Postalo je opasno, jer u nekoliko pokušaja nisu razbili obruč. Štab 5. brigade predlaže Štabu divizije da proboj izvrši njihova brigada. Ilija je odlučno za to, tvrdi da će se uspjeti. U sumrak bataljoni jurišaju. I Ilija je s njima. Za nepunih pola sata obruč je probijen. U proljeće 1944. godine dva bataljona 5. brigade upadaju u Zrmanju. Trebalo je napasti Nijemce i osloboditi ruske zarobljenike. Odjednom je na rukovodioce akcije naišao njemački oficir s uperenim pištoljem. Ilija se nije zbunio, iako mu je pištolj bio pod šinjelom. Odmah se uhvatio ukoštac s njemačkim oficirom, dok nisu priskočili drugi i ubili oficira.

Kao rukovodilac Ilija nastoji da mu jedinica bude među najboljima. U tome i uspijeva. Kao komesar bataljona posebno, a i kao komesar brigade, on pamti ime, prezime i osnovne osobine svakog borca. Neposredan je, razgovara jednako s borcem kao i s komandantom, prihvata i zapodjeva šalu, rado zapjeva i hvata

se u kolo. Naočitošću, živahnim pokretima i mladalačkim poletom plijeni borce. U štabu prisno sarađuje sa svima, pomaže im i traži od njih pomoć. U rukovođenju posebno dolaze do punog izražaja njegove sposobnosti da uoči i dobro ocijeni koliko i šta može učiniti svaki pojedinac ili jedinica.

U toku rata više puta je pohvaljivan od viših štabova i Vrhovnog komandanta.

Poslije oslobođenja vršio je niz dužnosti u JNA: komesar 2. a zatim 1. tenkovske divizije, komesar 4. mehanizovanog korpusa, komandant gardijske divizije, zamjenik komandanta za pozadinu 9. armije, vojni izaslanik u Burmi i načelnik u nekoliko uprava u Generalštabu. Njegove inicijative i organizatorske sposobnosti u radu na modernizovanju armije visoko se cijene u Generalštabu JNA. Danas je general-pukovnik, zamjenik je načelnika Generalštaba.

Za narodnog heroja proglašen je 20. decembra 1951. godine.

dr Đuro Stanisavljević

KESIĆ Mile PETAR BIĆO

Rođen je 1918. u Vučipolju, Gračac, Hrvatska. Odrastao je u mnogočlanoj zemljoradničkoj porodici. Poslije završene osnovne škole bavio se zemljoradnjom i stočarstvom, a povremeno je radio i na željezničkoj pruzi i drugim gradilištima gdje se moglo naći posla. Fizički razvijen, snažan, naočit i radan, rano je bio zapažen u svom selu i okolini. Još kao mladić, zahvaljujući očevim poslovnim vezama, upoznao je mnogo ljudi u južnoj Lici i sjevernoj Dalmaciji. S nepunih dvadeset godina Bićo napušta selo i odlazi u Beograd, gdje se zapošljava kao obalski radnik. Tu se brzo uključuje u radnički pokret i učestvuje u štrajkovima i drugim akcijama koje su vodili obalski radnici. Već ovdje se ispoljava njegova borbenost, odlučnost i čvrstina. U Beogradu je postao član KPJ, 1940. godine.

Aprilski rat zatekao ga je u vojsci u sjevernoj Dalmaciji. Tamo se povezao s mnogim komunistima i drugim naprednim ljudima iz Šibenika, Kistanja i Benkovca, od kojih je dobio uputstva za dalje djelovanje. Vratio se iz vojske kući s puškom. Skrivao se od ustaša po obližnjim šumama. Stalno je u pokretu. Obilazi grupice po zbjegovima, iznalazi istomišljenike, razgovara s njima i objašnjava im potrebu organizovanja oružanog otpora. U desetak takvih grupica uspio je privoljeti za borbu po dva do tri u svakoj. Uporan je u traganju da se poveže s gračackim komunistima i njihovim rukovodstvom. Najzad, 25. jula, uspio je. Pronašao je, kod Srba, sekretara KPH za Gračac, Gojka Polovinu, i dobio uputstva. Isti dan hita natrag kao preporođen. Izdaje uputstva grupama da se pripreme za početak oružane borbe. S jednom i sam učestvuje 27. jula u hvatanju ustaškog špijuna na željezničkoj pruzi u Velebitu. Borba je otpočela. Bićo se žuri ponovo u Srb da izvesti Gojka Polovinu o akciji. Stigao je na Srpski klanac 28. jula u zoru, zajedno s poznatim gračackim komunistom Dušanom Munižabom. Tu se sreo s ustanicima i silno se oduševio. Cim je dobio uputstva pohitao je u Gračac. Vremena za odmor nema, iako je prepješačio 25 kilometara. U toku noći obavijestio je sve grupe po zbjegovima da sutra krenu u akcije.

Ujutro rano 29. jula Bićo sa svojih desetak najodanijih drugova polazi u borbu. Prekopali su cestu u neposrednoj blizini Gračaca i napali ustaškog tabornika. Ovi pucnji kao da su bili signal. Već do podne sve što se osjećalo sposobnim za borbu stupilo je u akciju.

Po hrabrosti ispoljenoj u ustanku, odvažnosti, čvrstini i razvijenom smislu za organizaciju, Bićo je ubrzo postao veoma poznat u cijelom srezu. U jesen 1941. član je KK KPH za Gračac i jedan od najzapaženijih i najaktivnijih komunistu u organizovanju ustaničkih snaga za otpočinjanje borbe protiv talijanskog okupatora. Danonoćno, sam ili sa učiteljem i istaknutim rukovodiocem iz ustanka Milojevićem, obilazi sela, drži sastanke i osniva omladinske i skopske grupe. Posebno se angažuje u obezbjeđenju prelaska dalmatinskih partizana preko gračačkog sresa za srednju Liku.

Početkom decembra 1941. Bićo je upućen na partijski kurs pri Okružnom komitetu KPH za Liku, u Trnavac kod Korenice, gdje s istim elanom kao i u borbi nastavlja da uči. Našao se u prvim redovima kada se jurišalo na Talijane na Šijanovom klancu, Pogledalu i Korenici, početkom januara 1942. godine.

Sredinom januara 1942. Bićo je postao komesar gračačkog partizanskog bataljona »Gavrilo Princip«. Pod njegovim i Čukovićevim rukovodstvom, ovaj bataljon skoro mjesec dana odbija svakodnevne juriše daleko nadmoćnijih talijanskih snaga koje pokušavaju da se probiju od Zrmanje preko Srpskog klanca ka opkoljenoj posadi u Srbu.

U borbama Bićo je izrastao u neustrašivog junaka. Postao je strah i trepet za Talijane, koji su ga ucijenili na sto hiljada lira. Dobro je znao koji ljudi se povezuju s Talijanima; odlučno ih razotkrivao na zborovima i sastancima. Zbog toga mu i postavljaju zasjede i nastoje da ga uhvate živa. Najzad su ti ljudi uz pomoć Đujićevih saradnika uspjeli da organizuju puč u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip«. Tada su Biću na podmukli način razoružali i uhapsili. Uz pomoć nekoliko odanih ljudi iz Omsice i Bruvna uspio je pobjeći. Istog dana na putu za Dalmaciju, gdje je pošao da traži pomoć za borbu protiv pučista i četnika, Bićo je zanoćio kod svog rođaka Zekana Jelače u Grabu. Neki od seljana je primijetio njegov dolazak i izvijestio talijanske agente i četnike u Vučipolju. Brzo su se iskupili, uhvatili Biću na spavanju i ubili ga, 12. aprila 1942. godine.

Vijest o ovom svirepom zločinu brzo je prenijeta u svako selo Like. Narod je osudio četničku izdaju, a borci su bataljonu »Gavrilo Princip« dali Bićino ime, koje je nosio do kraja rata.

Za narodnog heroja proglašen je 27. novembra 1953. godine.

dr Đuro Stanisavljević

ŠTULIĆ Vase MIRKO

Rođen je 5. februara 1914. u selu Ploča, opština Gračac, Hrvatska. Još kao dijete siromašnih zemljoradnika Mirko je počeo osjećati svu težinu života. Ubrzo po završetku osnovne škole napustio je roditeljsku kuću i krenuo u svijet trbuhom za kruhom. Radio je najteže fizičke poslove širom zemlje, a jedno vrijeme i u kudeljari i ciglani u Vukovaru, upoznao svu bijedu i gorčinu eksploatacije. Neposredno pred rat prihvatio se službe u žandarmeriji. U toku aprilskog rata i kapitulacije Jugoslavenske vojske nije dozvolio da padne u zarobljeništvo, već se vratio u rodno selo.

Pošto je osjetio svu bijedu života prije rata i uvidio sva zla i stradanja koja su narodu nanijeli okupacija i stvaranje NDH, Mirko je odmah, bez ikakvog kolebanja, prihvatio poziv KPJ za oružani ustanak. U oružanoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika vidio je jedini put ka pravoj slobodi, pa je uporno i oduševljeno radio na pripremama za ustanak u svom selu. Neumorno je objašnjavao potrebu borbe protiv talijanskih okupatora, koji su se na riječima pravili zaštitnici srpskog naroda od ustaškog terora, a, u stvari, bili glavni krivci za sve ono što je sa sobom donijela okupacija. Takvim radom brzo je stekao ugled i popularnost ne samo u svom već i u okolnim selima. Za rad i odanost narodnooslobodilačkoj borbi i KPJ mu je dala priznanje, primivši ga 1941. za svoga člana.

Kada je u selu početkom augusta 1941. formirana Pločanska četa (odred), borci su za njenog komandira izabrali Mirka. U prvoj oružanoj akciji u ustanku 5. augusta 1941. prilikom napada na ustašku posadu u selu, on komanduje četom i već se tada ističe kao hrabar borac i umješan komandir, što mu još više podiže ugled i popularnost među borbicima i narodom. U narednim borbama koje je četa vodila, sprečavajući ispade ustaša i Talijana iz Lovinca i sa željezničke stanice Raduč na oslobođenu teritoriju, Mirko je stalno u prvim borbenim redovi-

ma. Postao je primjer neustrašivosti i komunističke revolucionarnosti, zbog čega je izabran za člana Kotarskog komiteta KPH za kotar Gospić.

Kad je u jesen 1941. formiran 1. lički NOP odred »Velebit«, Mirko je postao komandir 1. čete 1. bataljona tog odreda. Kao i u ranijim borbama protiv ustaša on se hladnokrvnošću i odlučnošću ističe i u napadu na Talijane, početkom januara 1942. u rodnom selu, zatim u sprečavanju njihovog prodora preko Pločanskog klanca ka Udbini, krajem marta te godine, kojom prilikom su talijanske snage imale gubitke od oko 50 mrtvih i više desetina ranjenih. Aprila 1942. godine Mirko s četom u nezadrživom jurišu zauzima selo Vranik, u kome se nalazila jaka ustaško-domobranska posada. Prilikom napada četiri partizanska bataljona na ustaško-domobransku posadu u Podlapači, početkom jula — vješto manevriše četom, a naročito smjelim jurišem i bombama — zauzima najjače utvrđenje iznad Podlapače i time odlučujuće doprinosi općem uspjehu svih jedinica koje su tada zauzele to selo.

Iako je u međuvremenu postao zamjenik komandanta 1. bataljona 1. ličkog odreda, Mirko prilikom napada njegovog bataljona, sredinom jula, na brdo Oštru i okolna ustaška uporišta u neposrednoj blizini Gospića, rukovodi napadom jedne čete na Streljište. I kao rukovodilac volio je da se nađe uz onu četvu ili vod koji su imali najteži borbeni zadatak, da bi u odsutnim trenucima ulio samopouzdanje borcima. Međutim, u ovoj borbi jurišajući u streljačkom stroju, pogođen mitraljeskim metkom, pao je zajedno s još sedam svojih saboraca, 14. jula 1942. godine.

Da bi sačuvah uspomenu na svog omiljenog saborca i starješinu borci su 1. bataljonu 1. ličkog NOP odreda dali ime »Mirko Štulić«.

Za narodnog heroja proglašen je 27. novembra 1953. godine.

Todor Radošević

VLADUŠIĆ Đurđa BRANKO

Rođen je 1917. godine u Zrmanji, Gračac, Hrvatska. Odrastao je među šestoro djece siromašnih seljaka Đurđa i Jovanke. Osnovnu školu je završio u Zrmanji i do odlaska u Jugoslovensku vojsku bavio se zemljoradnjom. Vrlo bistar i po prirodi nemirna duha još kao mladić nastojao je da se što prije oslobodi siromaštva koje je cijelu porodicu teško pritiskalo. Zbog toga, po odsluženju vojnog roka, prijavljuje se i dobija službu u žandarmeriji. U aprilskom ratu 1941. godine izbjegava zarobljavanje te iz Srbije dolazi u rodni kraj. Ali ni tu nije miran, jer mora da se skriva od ustaša. Krijući se po okolnim šumarcima vrlo je aktivan u pripremanju oružane borbe i 27. jula 1941. godine stupa u 10. gerilski odred pod rukovodstvom Milojka Čuka. Već sutradan, 28. jula, učestvuje s odredom u razoružavanju oružničke postaje u Zrmanji. Isti dan, u potrazi za ustašama i oružnicima, u zajednici s bratićem Dušanom Vladušićem, samoinicijativno i vrlo vješto privlači se do željezničkog vijadukta Bender gdje na prepad zarobljavaju četiri domobrana i sprovode ih u Štab odreda. Poslije oslobođenja Zrmanje Branko učestvuje u borbama s ustašama i domobranima kod Gračaca. Po ulasku Talijana u Grčac Branko se povukao sa svojim odredom na položaje oko Zrmanje. U oseci ustanka vrlo je aktivan u agitaciji za nastavljjanje borbe protiv talijanskog okupatora. Na pozive starješina za nove akcije uvijek se javlja među prvima. Između ostalih učestvuje s grupom Zrmanjaca, početkom oktobra 1941. godine, u borbi protiv domobransko-ustaških snaga koje su prodirale prema Donjem Lapcu, gdje se posebno ističe hrabrošću i vještinom.

Kasnije Vladušić se posebno ističe u agitaciji za odlazak u bataljon »Marko Orešković« i 23. novembra 1941. s većom grupom Zrmanjaca stupa u njegovu 2. četu. U ovoj jedinici učestvuje u napadu na Plitvice 25. decembra 1941. godine, a zatim u Gackoj dolini. U žestokim okršajima oko Korenice, krajem 1941. i početkom 1942. godine, Branko je pokazao izuzetnu hrabrost, snalažljivost, sa-

moinicijativu, i posebnu umješnost u rukovanju oružjem. U borbama na Sijanom Klancu s grupom boraca uskočio je među Talijane i sam zarobio 3 vojnika i 1 oficira, oteo im puškomitralj ez i pištolj. Konačno je dobio puškomitralj ez od koga se nije rastajao do smrti. Iste osobine Branko je ispoljio i narednih dana u teškim okušajima s talijanskom kolonom koja je nadirala prema Turjanskom — na Radovom Klancu, kao i u borbama s ustašama i domobranima u Ramljanima i Čanku. I u daljoj opsadi Korenice, posebno u borbama oko Stanićeve kuće, Branko je pravi majstor u gađanju. U napadu na Donji Lapac, 28. februara 1942. godine, Branko je desetar, ali ne napušta puškomitralj ez. S borcima Mićanom Prodanovićem i Nemanjom Marčetićem privukao se u neposrednu blizinu crkvenog dvorišta i zgrade sreskog načelstva. Tu su se ukopali u snijeg i neprestano gađali talijanske bunkere. Kako u početku nisu postignuti željeni uspjesi, sva trojica su se našli u izuzetnoj, gotovo nemogućoj situaciji. Brisani prostor na sve strane. Pa ipak, Branko je sa svojim drugovima izdržao do noći, kada su krenuli u posljednji juriš.

U napadu na Srb, 2. marta 1942. godine, Branko je na čelu svoje desetine. I ovdje je sa svojim puškomitraljezom. No prvi juriš nije uspio. Sutradan, 3. marta, njegov vod se povukao u zaselak Ciganović sa zadatkom da s te strane drže blokadu talijanskog garnizona. Tada je Branko naredio svojoj desetini da se odmora, a sam je s puškomitraljezom zauzeo položaj u jednom zaklonu iza živice stotinjak metara daleko od talijanskih bunkera. Na položaju je ostao preko tri sata, pokazujući pravo majstorstvo u borbi s neprijateljem, sve dok nije smrtno pogođen. Ubrzo poslije pogibije njegovi borci su ga izvukli i s velikom tugom sahranili omiljenog druga.

Izuzetno hrabar, na momente plahovit, druželjubiv i posebno nesebičan prema drugovima Branko je ubrzo postao omiljen borac čitave čete, pa i bataljona. Njegovo iskustvo vojnika posebno je cijenjeno i obilato korišćeno. Strog prema sebi, što je tražio i od desetine, a istovremeno s puno razumijevanja za teškoće svakog borca i uvijek spreman da preuzme najteže zadatke, Branko je uživao veliki ugled ne samo u svojoj desetini već i u čitavoj četi, a posebno se borcima sviđalo njegovo majstorstvo u gađanju i odnos prema oružju. Iako desetar, Vladošić je svoj puškomitralj ez s ponosom nosio u borbi i na maršu te vrlo nerado ustupao ga drugom.

U maju 1942. godine, prilikom osnivanja bataljona od novih dobrovoljaca u Zrmanji — Zrmanjaca i Plavanjaca, očitovana je popularnost Branka Vladošića. U prisustvu bataljona »Marko Orešković« i naroda Zrmanje, jednoglasno je prihvaćen prijedlog da se novi bataljon nazove njegovim imenom. Time se narod Zrmanje odužio svom hrabrom sinu a borci novog bataljona, vojujući od Dalmacije, preko Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Srijema, nisu ga iznevjerili.

Za narodnog heroja proglašen je 27. novembra 1953. godine.

dr Đuro Stanisavljević

Pali borci s područja kotara Gračac 1941—1945.

OPĆINA BRUVNO

1. BANDIĆ Rade PAJO, 1905, B. Rudopolje, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV maja 1942. Poginuo kao borac Inž. bat. VŠ NOV i POJ kod Jajca 1943.
2. BANDIĆ Jove STEVO, 1922, seljak. Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kao desetar 2. brig. 2. prol. div. na Sutjesci 6. 6. 1943.
3. BASTA Nikole JOVAN, 1924, Bruvno, seljak, Srbin. Stupio februara 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Član SKOJ-a od juna 1942, Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Kruškovcu kod Gospića februara 1943.
4. BASTA Mile JOVO, 1920, seljak. Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kao borac na Udbini 21/22. 8. 1942.
5. BASTA Mile MAŠA. 1924, seljanka, Srpkinja. Stupila aprila 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Član SKOJ-a od marta 1943. Poginula kao borac u Beričima kod Glamoča januara 1944.
6. BRKLJAČ Dmitra BOGDAN, 1925, Deringaj*, seljak, Srbin. Stupio augusta 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Ranjen februara 1943. na Zuleševici i nestao u koloni ranjenika u Bosni.
7. BRKLJAČ Mile ĐURO, 1924, seljak, Srbin. Stupio augusta 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Foče jula 1944.
8. BRKLJAČ Miće SPASE, 1926, seljak. Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kao borac 13. brig. kod Travnika juna 1944.
9. BULJ Dane JOVO, 1923, Bruvno, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Pekiša Vuksan«. Poginuo kao borac kod Srba maja 1944.
10. ČUBRILO Rade PETAR, 1926, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kao borac kod Gospića jula 1943.
- U. ČUBRILO Dmitra VLADE, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, od januara 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Član SKOJ-a od oktobra 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 1. brig. 6. div. na Brezovcu kod Mazina marta 1943.
12. ČUBRILO Ilije MILAN, 1905, B. Rudopolje, seljak, Srbin. Ustanik, od oktobra 1942. u 2. bat. 3. lie. brig. Član KPJ od 1943. Poginuo kao borac 3. brig. 35. div. u Babinom Potoku 6. 5. 1943.
13. ČUTURILO Marka PETAR, 1917, Bruvno, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od kraja 1942. Poginuo kao komandir čete 4. bat. 2. brig. 6. div. na Gračacu januara 1943.
14. ČUTURILO Nikole PETAR, 1924, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Član SKOJ-a od januara 1942. Poginuo kao borac na Plavnu 1942.
15. ČUTURILO Nikole SMILJA, 1920, seljanka, Srpkinja. Stupila oktobra 1942. u bat. »Velebit«. Član SKOJ-a od 1943. Poginula kao četna bolničarka 3. brig. 6. div. kod Mrkonjić-Grada februara 1944.
16. ČUK Dane SAVA, 1925, seljak. Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Član SKOJ-a od aprila 1943. Poginuo kao desetar kod Banje Luke decembra 1943.
17. DAUTOVIČ Mile BOGDAN, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOV krajem 1942, borac Komande mjesta Gračac. Poginuo na Ričicama maja 1944.

* Naziv mjesta odnosi se na bruvanjski Deringaj—Tomingaj.

18. DAUTOVIĆ Mile ĐURO, 1920t seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac u Smokriću kod Lovinca maja 1942.
19. DAUTOVIĆ Nikole MILAN, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, od marta 1942. borac bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo u 2. bat. 3. brig. 6. div. u Smiljanu kod Gospića jula 1943.
20. DAUTOVIĆ Nikole STANOJLO, 1922. seljak, Srbin. Ustanik, od aprila 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član SKOJ-a od početka 1943. Poginuo kao desetar na Livnu januara 1944.
21. DAUTOVIĆ Mile STEVO, 1921. seljak, Srbin. Ustanik, od oktobra 1942. borac bat. »Božidar Adžija«. Nestao kao ranjenik na Sutjesci 1943.
22. DAUTOVIĆ Mile BOGDAN, 1920. B. Rudopolje, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član KPJ od 1943. Poginuo kao delegat voda 3. brig. 35. div. 1944.
23. DAUTOVIĆ Jovana ĐURO, 1921. seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komesar čete 6. div. u Ilincima 1945.
24. DAUTOVIĆ Mile ĐURO, 1921, seljak, Srbin, Ustanik, od aprila 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac u Smokriću kod Lovinca maja 1942.
25. DAUTOVIĆ Stevana ĐURO, 1907. seljak, Srbin. Stupio oktobra 1943. u 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kao borac 3. brig. 35. div. na Vrhovinama 1944.
26. DAUTOVIĆ Nikole MILE, 1920, seljak. Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac 6. div. kod Gospića maja 1943.
27. DAUTOVIĆ Nikole STANKO, 1923. seljak, Srbin. Stupio aprila 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao borac na Livnu 1944.
28. DAUTOVIĆ Mile STEVO, 1922, seljak. Srbin. Ustanik, od jula 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac na Lovincu septembra 1943.
29. DOŠEN Nikole MILE, 1920', seljak. Srbin. Stupio u NOV 1944, borac Komande mjesta Lovinac. Poginuo u Lovincu 1945.
30. DRAGOSAVAC Rade BOSILJKA, 1924, Bruvno, seljanka, Srpkinja. Stupila 1942. u bat. »Stojan Matić«. Član SKOJ-a od 1942. Poginula kao bolničarka 1. bat. 2. brig. 6. div. na Kijevu kod Knina 1943.
31. DRAGOSAVAC Rade JOVO, 1909. kovač, Srbin. Radio u radionici Opć. NOO-a Bruvno. Poginuo od njemačke artiljerije u Bruvnu 1944.
32. DRAGOSAVAC Sime DMITAR, 1912, Deringaj, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1943, borac 13. prol. brig. Umro od posljedica ranjavanja u Gospiću 4. 5. 1945.
33. DRAGOSAVAC Đure JELA. 1920. seljanka, Srpkinja. Stupila u NOB aprila 1942. Terenski radnik s omladinom, od augusta 1943. član Opć. odbora AFŽ-a za Bruvno. Član SKOJ-a od juna 1942. Poginula na Vodenjoj glavi septembra 1943.
34. DRAGOSAVAC Đure LUKA, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV septembra 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 5. brig. 19. div. u Dalmaciji novembra 1943.
35. DRAGOSAVAC Dmitra MARKO, 1918, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio septembra 1943. u 1. bat. 5. brig. Poginuo kao borac u Kistanju septembra 1943.
36. DRAGOSAVAC Steve MILE, 1912, seljak, Srbin. Ustanik, od aprila 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac na Metku jula 1943.
37. DRAGOSAVAC Dane MILOŠ. 1924, seljak, Srbin. Stupio juna 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac u Komiću februara 1943.
38. DRAGOSAVAC Dane SAVA. 1918, seljak, Srbin. Ustanik, od aprila 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac na Stalaću kod Bruvna juna 1942.
39. DUKIĆ Todora BOGDAN, 1917, podoficir, Srbin. Ustanik, od aprila 1942. u bat. »Bićo Kesić«, maja 1942. komandir 2. čete, oktobra 1942. komandant bat. »Pekiša Vuksan«. Član KPJ od jula 1942. Poginuo između Lovinca i Svetog Roka marta 1943.
40. DUKIĆ Petra ILIJA, 1925, trg. pomoćnik, Srbin. Stupio u NOV aprila 1944. Poginuo kao borac 6. div. na Beogradu 15. 10. 1944.

41. DUKIĆ Dane MARA, 1917, seljanka, Srpkinja. Stupila septembra 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginula kao borac kod Gospića jula 1943.
42. DUKIĆ Dane MILE, 1914, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac na Udbini 2.1/22. 8. 1942.
43. DUKIĆ Petra MILE. 1920, seljak, Srbin. Stupio augusta 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac na Smiljanu juna 1943.
44. DUKIĆ Sime MILE, 1912, seljak, Srbin. Stupio septembra 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac u bolnici na Krčani 10. 1. 1944.
45. DUKIĆ Petra RADE, 1923, seljak, Srbin. Stupio oktobra 1942. u 4. bat. 3. brig. Poginuo kao borac kod Gospića septembra 1943.
46. DUKIĆ Dmitra STEVO, 1919, seljak, Srbin. Stupio septembra 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac na Papuču kod Ploče oktobra 1944.
47. DUKIĆ Ilije VLADO, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 19. divizije na Trstu 1945.
48. DUKIĆ Petra ZORKA, 1925, seljanka, Srpkinja. Stupila augusta 1942. u 1. žensku četvu, od septembra 1942. u sastavu 4. bat. 2. lič. brig. Član SKOJ-a od maja 1942. Poginula kao borac kod Gračaca 20. 1. 1943.
49. FLANIĆ Nikole DANE, 1914, živio u B. Rudopolju, seljak. Hrvat. Stupio u NOV aprila 1944. Poginuo kao borac 3. brig. 35. div. kod Korenice 1945.
50. GUTEŠA Mile GENO, 1925, Bruvno, seljak, Srbin. Stupio u NOV decembra 1942, borac Komande mjesta Bruvno, a kasnije 19. div. Ubili ga četnici u bolnici na Krčani juna 1944.
51. GUTEŠA Mile NIKOLA, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Mutiliću kod Udbine januara 1943.
52. GUTEŠA Dmitra RADE, 1921, podoficir, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao komesar 2. bat. 3. brig. 6. div. na Ličkim Osredcima kod Srba maja 1944.
53. IVANIĆ Jove DUŠAN, 1915, Omsica, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 3. brig. 35. div. u Deringaju januara 1944.
54. IVANIĆ Nikole ILIJA, 1920, radnik, Srbin. Stupio u NOV jula 1943. Član KPJ od novembra 1943. Poginuo kao komesar čete 16. div. na Zelengori 1944.
55. IVANIĆ Đure PETAR, 1925, trg. pomoćnik, Srbin. Stupio u NOB 1941, Član SKOJ-a od oktobra 1941, Uhapsili ga Talijani 12. 2. 1942. u Zegaru i strijeljali u Obrovcu aprila iste godine.
56. JAPUNDŽIĆ Dane MANE, 1922, B. Rudopolje, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandir voda 6. div. u Beogradu 1944.
57. JAPUNDŽIĆ Nikole MANE, 1928, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1944. Poginuo kao pripadnik narodne milicije u Otočcu 7. 3. 1945.
58. JAPUNDŽIĆ Mile MILE. 1906, radnik, Srbin. Komandir ustanika u Rudopolju, od aprila 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao komesar čete kod Gospića 1943.
59. JAPUNDŽIĆ Ilije NIKOLA, 1908, lugar, Srbin. Ustanik, od 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac u Rudopolju 1. 5. 1942.
60. JAPUNDŽIĆ Dane SAVA, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od 1942. Poginuo kao delegat voda u Plavnu maja 1942.
61. KOLUNDŽIĆ Petra BOSILJKA, 1921, Deringaj, seljanka, Srpkinja. Stupila augusta 1942. u 1. žensku četvu, od septembra 1942. u 1. bat. 2. lič. brig. Član SKOJ-a od 1942. Ubili je četnici kao zamjenika komesara čete 25. div. poslije zvjerskog mučenja na Kruzima (D. Lapac) maja 1944.
62. KOLUNDŽIĆ Petra DUŠAN, 1911, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao desetar na Udbini 21/22. 8. 1942.
63. KOLUNDŽIĆ Đukana JOVO, 1908, seljak, Srbin. Ustanik. Poginuo u Deringaju 1941.
64. KOLUNDŽIĆ Luke JOVO, 1924, seljak, Srbin. Stupio septembra 1942. u 1. bat. 2. lič. brig. Od oktobra 1943. u 2. bat. 5. brig. 19. div. Poginuo kao komandir voda kod Kistanja septembra 1944.

65. KOŠUTIC Dane LUKA, 1911, B. Rudopolje, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac na Komiću januara 1943.
66. KOŠUTIC Dane MARKO, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, od marta 1942. u bat. »Gavrilo Princip«, kasnije »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac u Velikoj Popini novembra 1942.
67. KRAJNOVIĆ Đure BOGDAN, 1923, Bruvno, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od 1943. Ranjen kao delegat voda 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Gospića jula 1943. i od posljedica umro maja 1944.
68. KRAJNOVIĆ Paje ĐURO, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, od marta 1942. u bat. »Stojan Matić«. Poginuo kao borac na Udbini 21/22. 8. 1942.
69. KRAJNOVIĆ Stevana ILIJA, 1912, službenik, Srbin. Stupio u NOB jula 1941, komandir ustaničke čete, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od 1942. Poginuo kao komandir čete na Udbini 21/22. 8. 1942.
70. KRAJNOVIĆ Dmitra JOVO, 1910, seljak, Srbin. Ustanik. Poginuo kao borac bat. »Bićo Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942.
71. KRAJNOVIĆ Jovana MICA, 1919, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac na Udbini 21/22. 8. 1942.
72. KRAJNOVIĆ Milana NIKICA, 1925, seljak, Srbin. Stupio u NOV septembra 1943, borac Komande mjesta Gračac. Član SKOJ-a od novembra 1943. Poginuo u Štikadi maja 1944.
73. KRAJNOVIĆ Đure NIKOLA, 1898, trgovac, Srbin. Ustanik. Član KPJ od 1930, član KK KPH za Gračac od 1939. Strijeljali ga četnici na Vučjaku na Velebitu marta 1943.
74. KRAJNOVIĆ Ilije RADE, 1912, prometnik na željeznici, Srbin. Ustanik, od januara 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo kao komandir voda kod Srba aprila 1942.
75. KRAJNOVIĆ Stevana RADE, 1924, seljak, Srbin. Ustanik, od marta 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od marta 1943. Poginuo kao zamj. komandanta 1. bat. 1. brig. 6. div. u Tomašićima kod Daruvara maja 1945.
76. KRAJNOVIĆ Save STEVO, 1917, seljak, Srbin. Ustanik, od oktobra 1942. u bat. »Velebit«. Poginuo kao borac 1. bat. 3. brig. 6. div. na Livnu decembra 1944.
77. KRAJNOVIĆ rođ. Zagi TEREZI JA Tereza. 1905, kod Bjelovara, krojačica, Hrvatica. Stupila u NOB 1941, od aprila 1942. član Opć. odbora AFŽ-a za Bruvno. Strijeljali je četnici na Vučjaku na Velebitu marta 1943.
78. KRIVOSIJA Jovana MICO, 1919, Bruvno, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od marta 1942. Poginuo u Bruvnu od bombardiranja kao komandant mjesta Bruvno 1943.
79. KRIVOSIJA Jovana NIKOLA, 1912, seljak, Srbin. Ustanik, od marta 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo kao borac bat. »Bićo Kesić« na Urljaju kod Bruvna juna 1942.
80. KRNETA Mile ILIJA, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, od oktobra 1942. u 2. lič. području. Poginuo kao borac u Podlapači oktobra 1942.
81. KRTINIĆ Petra DMITAR Mićo, 1923, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Ranjen kao komandir čete 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Valjeva oktobra 1944. i umro u Vojnoj bolnici u Beogradu. Član KPJ od maja 1944.
82. KRTINIĆ Luke ĐURO, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, od januara 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od oktobra 1943. Poginuo kao komandir voda 2. bat. 3. brig. 6. div. na Avali oktobra 1944.
83. KRTINIĆ Miloša ILIJA, 1921, seljak, Srbin. Član MNOO-a Klapavice. Član KPJ od aprila 1943. Umro od tifusa U Klapa vicama 1943.
84. KRTINIĆ Petra JOVAŃ Lisica. 1890, seljak, Srbin. Ustanik. Član KPJ od 1942. Umro od tifusa u Bruvnu 6. 5. 1943.
85. KRTINIĆ Mane MARIJA, 1924, seljanka, Srpkinja. Radila s omladinom. Član SKOJ-a od 1943. Umrula od tifusa u Klapavicama 1944.
86. KRTINIĆ Ilije MARKO Makica, 1922, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat.

- »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac U Metku jula 1943.
87. KRTINIĆ Branka MILE, 1924, seljak, Srbin. Stupio oktobra 1942. u bat. »Mirko Štulić«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Mogoriću jula 1943.
 88. KRTINIĆ Marka MILE, 1923, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član SKOJ-a od marta 1942. Poginuo kao borac bat. »Bićo Kesić« u Lovincu oktobra 1942.
 89. KRTINIĆ Maksima PANTELIIJA, 1899, seljak, Srbin. Stupio u NOV marta 1943, borac 2. bat. 2. brig. 6. div. Poginuo u Zegaru juna 1943.
 90. KRTINIĆ Jovana PERICA, 1917, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. komandir 1. čete bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od septembra 1941. Poginuo kao oficir u Štabu 11. korpusa na Učki jula 1944.
 91. KRTINIĆ Dane BOZO, 1909, B. Rudopolje, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«, januara 1943. borac Komande mjesta Medak. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandir čete u Paklariću 1944.
 92. KRTINIĆ Mile DANE, 1908, seljak, Srbin. Ustanik, od septembra 1942. u 2. bat. 3. lič. brig. Poginuo kao borac u Ričicama decembra 1942.
 93. KRTINIĆ Stevana ĐURO. 1918. seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao delegat voda i sekretar bat. SKOJ-a na Zuleševici februara 1943.
 94. KRTINIĆ Nikole JOVAN, 1910, seljak, Srbin. Ustanik, od aprila 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandir voda 3. brig. 35. div. u Korenici 1944.
 95. KRTINIĆ Ilije NIKOLA. 1925. seljak, Srbin. Stupio januara 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac bat. »Bićo Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942.
 86. KRTINIĆ Stevana NIKOLA, 1911, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandir voda 3. brig. 6. div. kod Gospića 1944
 97. KRTINIĆ LUKA, 1924, radnik, Srbin. Stupio u NOB maja 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 1. brig. 6. div. u Bosni 1344.
 98. KRTINIĆ Bože PETAR, 1908, seljak, Srbin. Stupio u NOV marta 1943. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. na Zuleševici 1943.
 99. LIČINA Đure DANE, 1913, seljak, Srbin. Ustanik, od aprila 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac 3. brig. 13. div. kod Crikvenice 1945.
 - IO'O. LIČINA Mile ĐURO, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, od januara 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao desetar 2. bat. 3. lič. brig. na Velikoj Popini novembra 1942.
 101. MANOJLOVIĆ Rade DANE, 1923. Omsica, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 3. brig. 6. div. kod Glamoča 1944.
 102. MANOJLOVIĆ Dane MARIJA, 1924, seljanka, Srbin. Stupila u NOB 1942. Član SKOJ-a od 1942. Strijeljali je Nijemci u Martin Brodu 1944.
 103. MANOJLOVIĆ Dane NIKOLA, 1892, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo na zadatku organa NOP-a prilikom bombardiranja Deringaja 22. 8. 1942.
 104. MARIĆIĆ Dane MILOŠ, 1909, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Ranjen kao borac 2. LPO i umro od posljedica u Omsici 25. 1. 1944.
 105. MARIĆIĆ Ilije STE VAN, 1919, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 6. div. na Zelengori 1944.
 106. MILANKOVIĆ Dane DUŠAN, 1923, Bruvno, seljak, Srbin. Stupio aprila 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član SKOJ-a od marta 1942. Poginuo kao borac na Udbini 21/22. 8. 1942.
 107. MILANKOVIĆ Dane NIKOLA, 1920 seljak, Srbin. Ustanik, od oktobra 1942. borac Komande mjesta Donji Lapac. Poginuo kod Dobrosela 1943.
 108. MILJUŠ Dane MARKO Mate. 1909. Omsica, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Umro od samoranjavanja nespretnim rukovanjem puškom u Omsici novembra 1941.
 109. MILJUŠ Đure MILE. 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 19. div. na Krupi u jesen 1943.

Bruvno, Spomen-ploča palim borcima i žrtvama fašističkog terora na zgradi Osnovne škole.

110. MILJUŠ Stevana NIKOLA Nikica, 1915, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 6. div. kod Livna 1944.
111. MILJUŠ Gaje NIKOLA, 1899, učitelj, Srbin. Stupio u NOB 1941, prvi predsjednik NOO-a Omsica. Strijeljali ga četnici na Vučjaku. (Velebit) 21. 3. 1943.
112. MILJUŠ Pavla BOGDAN, 1919, Deringaj, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV februara 1942, komandir voda bat. »Stojan Matić«. Član KPJ od marta 1943. Poginuo kao zamj. komandanta 2. bat. 3. brig. 35. div. u Jošanima kod Korenice novembra 1944.
113. MIRKOVIC Gavrana JOVO, 1910, B. Rudopolje, seljak, Srbin. Ustanik, od augusta 1942. borac. bat. »Bičo Kesić«. Poginuo na Udbini 21/22. 8. 1942.
114. MIRKOVIC Gavrana NIKOLA, 1906, seljak, Srbin. Ustanik, od oktobra 1942.
- u bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kao borac 6. div. na Glamoču 5. 10. 1943.
115. OBRADO VIC Stojana BOGDAN, 1914, Bruvno, seljak, Srbin. Ustanik, od juna 1943. borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo na Budačkom mostu u Gospiću novembra 1943.
116. OBRADOVIC Ilije BORKA, 1924, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV augusta 1943. Član SKOJ-a od 1943. Poginula kao bolničarka pri Štabu 3. brig. 6. div. kod Soljana 1945.
117. OBRADOVIC Davida DANE, 1914, seljak, Srbin. Stupio oktobra 1942. u Sjevernodalmatinski odred. Poginuo kao zamjenik komandira čete 19. div. na Zečevu (Dalmacija) oktobra 1944.
118. OBRADOVIC Mile DANE. 1900, seljak, Srbin. Ustanik, od oktobra 1942. stražar kod bolnice u Dobroselu. Poginuo kao borac na Sutjesci juna 1943.
119. OBRADOVIC Mile ĐURO, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja

- 1942, borac bat. »Bićo Kesić«. Član SKOJ-a od januara 1943. Poginuo kao komandir voda 2. bat. 3. brig. 6. div. na Zelengori 1944.
120. OBRADOVIĆ Rade ĐURO. 1917, seljak, Srbin. Stupio u NOV oktobra 1942, borac Sjevernodalmatinskog odreda. Poginuo u Sučevićima kod Otrića 1943.
121. OBRADOVIĆ Nikole GOJKO, 1903. seljak, Srbin. Stupio u NOV novembra 1942, borac Komande mjesta Gračac. Poginuo u Glogovu 1943.
122. OBRADOVIĆ Petra JOVAN, 1917, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944. Poginuo kao borac na srijemskom frontu aprila 1945.
123. OBRADOVIĆ Mile JOVO. 1921, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac na Krcani kod Udbine augusta 1943.
124. OBRADOVIĆ Ilije LUKA, 1906, seljak. Srbin. Ustanik, od septembra 1943. borac prateće čete 3. brig. 6. div. Poginuo kod Valjeva 1944.
125. OBRADOVIĆ Steve MILE. 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOV oktobra 1943, borac Komande mjesta Gračac. Poginuo kod Metka aprila 1944.
126. OBRADOVIĆ Rade MILOŠ. 1914, seljak, Srbin. Stupio u NOV oktobra 1942, borac bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kod Perušića juna 1943.
127. OBRADOVIĆ Nikole PETAR, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOB maja 1942, borac, bat. »Mirko Štulić«. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 3. brig. 6. div. kod Županje aprila 1945.
128. OBRADOVIĆ Luke SAVA, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOV septembra 1942, borac 1. bat. 2. lič. područja. Poginuo kod Srba decembra 1942.
129. OBRADOVIĆ Mile SIMO, 1928, seljak, Srbin. Stupio u NOV oktobra 1943, borac 3. brig. 6. div. Član SKOJ-a od 1944. Poginuo u Radincima kod Šida 1945.
130. OBRADOVIĆ Nikole SOFIJA, 1924, seljanka, Srpkinja. Radila s omladinom. Član SKOJ-a od 1943. Umrila od tifusa u Klapavicama 1943.
131. OBRADOVIĆ Nikole STEVO, 1900, seljak, Srbin. Ustanik, od novembra 1943. komandir voda Komande mjesta Bruvno. Poginuo u Bruvnu 1943.
132. OBRADOVIĆ Trifuna TOMO, 1899, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1944, borac Komande mjesta Gračac. Umro u bolnici u Gospiću aprila 1945.
133. OBRADOVIĆ Petra BOGDAN, 1915, B. Rudopolje, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV oktobra 1943, borac Komande mjesta Gračac. Poginuo u Gračacu 10. 5. 1943.
134. OBRADOVIĆ Petra DANE. 1907, seljak, Srbin. Ustanik, od marta 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6 div. u Metku 1943.
135. OBRADOVIĆ Rade SAVA. 1924, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao delegat voda na Udbini 21/22. 8. 1942.
136. OPAČIĆ Vlade MILOŠ, 1922. Bruvno, činovnik, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od maja 1942. Poginuo kao komesar 2. bat. Kninske brig. kod Šupljaja septembra 1943.
137. PASKAŠ Nikole DANE, 1905, B. Rudopolje, seljak, Srbin. Stupio u NOV decembra 1943. Poginuo kao borac Komande područja Gračac na Gračacu 10. 4. 1945.
138. PAVLICA Tode BOŽO, 1923, seljak, Srbin. Stupio oktobra 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Član KPJ od 1944. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Garešnice 1945.
139. PETROVIĆ Dane MILE, 1921, Bruvno, seljak. Srbin. Ustanik, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od oktobra 1942. Poginuo kao komesar čete 2. bat. 3. brig. 6. div. na srijemskom frontu decembra 1944.
140. PETROVIĆ Dane ĐURO Duka, 1924, Deringaj, seljak, Srbin. Stupio septembra 1942. u 2. bat. 3. lič. brig. Član SKOJ-a od januara 1943, KPJ od decembra 1943. Poginuo kao komandir voda Pratećeg bat. VŠ NOV i POJ na Vranići (Bosna) juna 1944.
141. PETROVIĆ Mile ĐURO, 1919, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac na Udbini 21/22. 8. 1942.
142. PETROVIĆ Mile ILIJA, 1923, seljak, Srbin. Stupio septembra 1942. u 2. bat.

3. lič. brig. Član SKOJ-a od septembra 1943. Poginuo kao borac Pratećeg bat. VS NOV i POJ na tromedi Bosne, Crne Gore, Srbije u jesen 1944.
143. PETROVIĆ Jove PERICA, 1923, seljak, Srbin. Stupio septembra 1942. u 2. bat. 3. lič. brig. Član SKOJ-a od marta 1943. Poginuo kao komandir voda na Drvaru maja 1944.
144. PETROVIĆ Đure RADE, 1924, radnik, Srbin. Stupio u NOV maja 1944, borac 16. vojvod. brig. Poginuo na srijemskom frontu kod Sida 1944.
145. PETROVIĆ Nikole BOZO, 1920. Omsica, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 6. div. u Ričicama 14. 7. 1943.
146. PETROVIĆ Milana BRANKO, 1911, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 6. div. kod Teslica 1844.
147. PETROVIĆ Petra DANE, 1899, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 1. brig. 6. div. u Jezeranima kod Jajca 1944.
148. PETROVIĆ Stevana DUŠAN, 1912, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 3. brig. 6. div. u Smiljanu kod Gospića 1943.
149. PETROVIĆ Davida JOVO, 1913, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao komandir voda 3. brig. 6. div. u Smiljanu kod Gospića 25. 6. 1843.
150. PETROVIĆ Dane LAZO, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 3. brig. 6. div. u Strmici kod Knina 1944.
151. PETROVIĆ Vida LAZO, 1905, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 1. brig. 6. div. kod otoka Visa 1944.
152. PETROVIĆ Petra LUKA, 1902, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 1. brig. 6. div. u Jezeranima kod Jajca 1944.
153. PETROVIĆ Dane NIKOLA Nidžo, 1919, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 6. div. u Velikoj Popini 1942.
154. PETROVIĆ Tome NIKOLA, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 3. brig. 6. div. u Brušanima kod Gospića 27. 3. 1943.
155. PETROVIĆ Dane STEVO, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 6. div. između Ričica i Štikade 14. 6. 1943.
156. PLEČAS Dane DANE, 1914, Bruvno, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. borac bat. »Bičo Kesić«. Poginuo na Udbini 21/22. 8. 1942.
157. PLEČAS Laze DRAGAN, 1918, seljak, Srbin. Ustanik, od augusta 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Brušanima kod Gospića jula 1943.
158. PLEČAS Dane ĐURO, 1908, seljak. Srbin. Ustanik, od septembra 1943. borac 5. brig. 19. div. Poginuo u Vučipolju kod Gračaca decembra 1943.
159. PLEČAS Jovana ĐURO, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOV oktobra 1943, borac 5. brig. 19. div. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo na Otriću decembra 1944.
160. PLEČAS Marka ILIJA, 1925, seljak, Srbin. Stupio oktobra 1942. u Sjevernodalmatinski odred. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao borac 19. div. u sjev. Dalmaciji oktobra 1944.
161. PLEČAS Save ILIJA, 1914, seljak. Srbin. Ustanik. Poginuo kao član Mjesnog NOO-a u Plečašima maja 1944.
162. PLEČAS Marka JOVAN Joja, 1912, seljak, Srbin. Ustanik, od marta 1942. borac bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo u Plečašima kod Bruvna aprila 1942.
163. PLEČAS Steve JOVO, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. na Zelengori juna 1944.
164. PLEČAS Petra MANE, 1925, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 4. bat. 2. brig. 6. div. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kod Gospića jula 1943.
165. PLEČAS Steve MIČO, 1918, seljak. Srbin. Ustanik, od januara 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. na Zuleševici kod Mazina februara 1943.
166. PLEČAS Rade NIKOLA, 1916. seljak. Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Ričicama aprila 1943.
167. PLEČAS Steve NIKOLA, 1826, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac

- bat. »Biće Kesić«. Umro kao ranjenik u Centralnoj bolnici u Bosni oktobra 1943.
168. PLECAŠ Petra PETAR, 1912, seljak, Srbin. Stupio u NOV aprila 1943, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo u Beogradu 1944.
169. POKRAJAC Mile DANE, 1923, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. borac bat. »Biće Kesić«. Član SKOJ-a od 1942. Smrzo se u Šuici kod Livna decembra 1944.
170. POKRAJAC Dane DUŠAN, 1912, seljak, Srbin. Ustanik, od kraja 1942. u bat. »Biće Kesić«. Poginuo kao borac 3. LPO kod Visuća 1944.
171. POKRAJAC Stanka NIKOLA, 1891. seljak, Srbin. Ustanik. Prijeratni član KP Francuske i KPJ. Poginuo na dužnosti komandanta ustanka općine Bruvno kod mosta Rastovića (Gračac) 4. 8. 1941.
172. POKRAJAC Steve RADE, 1908, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. u bat. »Biće Kesić«. Poginuo kao vodnik u art. divizionu na Zuleševici kod Mazina juna 1943.
173. POKRAJAC Radošević Mane SMILJA, 1920, Medak, učiteljica, Srpkinja. Ustanik, politički radnik, član KK KPH za Gračac, predsjednica Kotarskog odbora AFŽ-a za Gračac. Član KPJ od 1939. Izvršila samoubistvo da ne padne četnicima u ruke u Cerovcu 19. 3. 1943. Za narodnog heroja proglašena 20. 12. 1951.
174. POPOVIĆ Milana NIKOLA, 1924, Bruvno, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Biće Kesić«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Smiljanu jula 1943.
175. POZNIC Jove BOGDAN, 1921, Omsica, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član KPJ. Poginuo kao komandir čete 6. div. kod Beograda 24. 9. 1944.
176. POZNIC Marka DUŠAN, 1914. seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao komandir čete 19. div. kod Crikvenice aprila 1945.
177. POZNIC Mile MARKO Zele, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 3. brig. 6. div. u bolnici VŠ NOV i POJ u Bosni 1943.
178. POZNIC Tome RADE, 1924. seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 6. div. u Divoselu kod Gospića 1943.
179. RADAKOVIĆ Đure DANE, 1921, Bruvno, seljak, Srbin. Ustanik, od januara 1942. u bat. »Gavrilo Princip«. Član SKOJ-a od 1941. Poginuo kao borac bat. »Biće Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942.
180. RADAKOVIĆ Tome DANE, 1914, seljak, Srbin. Stupio augusta 1942. u bat. »Biće Kesić«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. na Gospiću jula 1943.
181. RADAKOVIĆ Petra DANE, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942. Poginuo kao borac 6. div. na Gospiću jula 1943.
182. RADAKOVIĆ Mile DUŠAN, 1923, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Biće Kesić«. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Ravnom u dolini Neretve 21. 2. 1943.
183. RADAKOVIĆ Nikole DUŠAN, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član SKOJ-a od decembra 1941. Poginuo kao borac kod Udbine 8. 4. 1942.
184. RADAKOVIĆ Nikole DUŠAN, 1911, seljak, Srbin. Ustanik, od oktobra 1942. borac 2. lič. područja. Član KPJ od poč. 1944. Poginuo kao komandir voda 3. brig. 35. div. u Janči kod Perušića oktobra 1944.
185. RADAKOVIĆ Petra DUŠAN, 1923, seljak, Srbin. Stupio jula 1942. u bat. »Biće Kesić«. Član KPJ od 1944. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Sremskoj Mitrovici aprila 1945.
186. RADAKOVIĆ Jovana ĐORDE Bude, 1924, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od poč. 1943. Poginuo kao komandir voda 2. bat. 3. brig. 6. div. na Zelengori maja 1944.
187. RADAKOVIĆ Nikole ĐURO, 1927, seljak, Srbin. Stupio u NOV aprila 1943. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao borac izviđačke čete 6. div. na Zelengori maja 1944.
188. RADAKOVIĆ Nikole ĐURO, 1914, seljak, Srbin. Ustanik, od septembra 1942. borac 4. bat. 2. brig. Poginuo kod Ličke Kaldrme 1944.
189. RADAKOVIĆ Nikole ILIJA, 1925. seljak, Srbin. Stupio februara 1942. u

- bat. »Gavrilo Princip«. Član SKOJ-a od oktobra 1942. Poginuo kao komandir voda 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Gospića jula 1943i
190. RADAKOVIĆ Petra ILIJA, 1924, seljak, Srbin. Stupio oktobra 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Član SKOJ-a od Gračacu januara 1943. maja 1942. Poginuo kao borac na
 191. RADAKOVIĆ Mile JEKA, 1921, seljanka, Srpkinja. Stupila novembra 1942. u 2. bat. 3. brig. 6. div. Član SKOJ-a od jula 1942. Poginula kao četna bolničarka u Beogradu 1944.
 192. RADAKOVIĆ Ilije JOVAN, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. u bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od 1942. Poginuo kao obavještajni oficir za kotar Gračac u Deringaju oktobra 1944.
 193. RADAKOVIĆ Jovana MASA, 1925, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV septembra 1942, bolničarka Komande ličkog područja. Član SKOJ-a od 1942. Poginula na Sutjesci maja 1943.
 194. RADAKOVIĆ Nikole MIČO, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo u Gračacu januara 1943.
 195. RADAKOVIĆ Koste MILAN, 1927, seljak, Srbin. Stupio oktobra 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. na Gospiću jula 1943.
 196. RADAKOVIĆ Petra MIRKO, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, od 1943. borac u pratećoj četi 19. div. Poginuo kod Pule aprila 1945.
 197. RADAKOVIĆ Mile STANIŠA, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, od februara 1944. borac bat. »Gavrilo Princip«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo u bat. »Bičo Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942.
 198. RADAKOVIĆ Mile STEVO, 1924, bravar, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Banje Luke decembra 1943.
 199. RADMANOVIĆ Mile DANE, 1920, B. Rudopolje, seljak, Srbin. Ustanik. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komesar čete 2. bat. 2. brig. 6. div. kod Sida 1945.
 200. RADMANOVIĆ Steve MILAN, 1925, seljak, Srbin. Stupio oktobra 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kao borac Komande mjesta Lapac u Donjem Lapcu 1944.
 201. RADMANOVIĆ Tome MILOŠ, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOV marta 1942. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac bat. »Bičo Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942.
 202. SAVATOVIĆ Nikole DANE, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942. Poginuo kao borac bat. »Bičo Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942.
 203. SAVATOVIĆ Nikole MILAN, 1915, seljak, Srbin. Ustanik, u NOV od januara 1942. Član KPJ. Poginuo kao komandir čete 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Grahova (Bosna) novembra 1942.
 204. SAVATOVIĆ Petra MILAN, 1924, seljak, Srbin. Stupio maja 1942. u bat. »Bičo Kesić«. Član KPJ od 1944. Poginuo kao zamjenik komandira čete 3. brig. 6. div. na Beogradu 1944.
 205. SAVATOVIĆ Nikole MILAN, 1905, Bruvno, seljak, Srbin. Ustanik, član MNOO-a Bruvno. Član KPJ od 1944. Ubili ga Nijemci u Bruvnu aprila 1944.
 206. SOVILJ Dane DUŠAN, 1917, Omsica, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 2. brig. 6. div. u Debelom Brdu kod Korenice 1943.
 207. SOVILJ Miće DUŠAN, 1919, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac Pratećeg bat. VŠ NOV i POJ na Sutjesci juna 1943.
 208. SOVILJ Miće ILIJA, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 6. div. kod Srba 1944.
 209. SOVILJ Jovana MANE, 1899, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 6. div. na Budačkom mostu kod Gospića 1948.
 210. SOVILJ Jovana MILE, 1916, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao komandir voda 6. div. u Lovincu marta 1943.
 211. SOVILJ Stevana MILICA, 1920, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOB 1942. Poginula kao borac 5. brig. 19. div. kod Benkovca jula 1944.
 212. SOVILJ Đure PERICA, 1910, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 6. div. kod Bugojna 1943.
 213. SOVILJ Dane STEVO, 1924, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član SKOJ-a. Strijeljali ga Nijemci u Beogradu 1941.

214. TOJAGIĆ Steve DANIĆ, 1922, Deringaj, seljak, Srbin. Stupio augusta 1942. u 1. bat. 1. lič. brig. Poginuo kao komandir voda 3. brig. 35. div. u Klani kod Rijeke aprila 1945.
215. TOJAGIĆ Dmitra ĐURO, 1908, seljak, Srbin. Stupio novembra 1942. u 3. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kao borac kod Mrkonjića (Jezero) januara 1944.
216. TOJAGIĆ Miče NIKOLA, 1923, seljak, Srbin. Stupio septembra 1942. u 3. bat. 3. lič. brig. Član SKOJ-a od marta 1943. Poginuo kao borac kod Gospića marta 1943.
217. TOJAGIĆ Jove PETAR, 1922, seljak, Srbin. Stupio septembra 1942. u bat. »Biće Kesić«. Član SKOJ-a od februara 1943. Poginuo kao borac kod Gospića septembra 1943.
218. TOJAGIĆ Rade VLADE, 1921, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac Kragujevačkog bat. Poginuo kod Kragujevca septembra 1941.
219. TOJAGIĆ Todora ILIJA, 1921, Omsica, seljak, Srbin. Stupio u NOB 29. 7. 1941, od juna 1943. borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kod Gospića krajem 1943.
220. VOJNOVIĆ Dmitra NIKOLA, 1924, Bruvno, seljak, Srbin. Stupio juna 1942. u bat. »Biće Kesić«, a zatim u 2. pol. brig. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao komandir voda na Sutjesci juna 1943.
221. VOJNOVIĆ Jovana NIKOLA, 1916, seljak, Srbin. Ustanik, od 1942. borac bat. »Marko Orešković«. Poginuo u Bruvnu oktobra 1942.
222. ZORIĆ Dane BRANKO, 1903, B. Rudopolje, seljak, Srbin. Ustanik, u NOV od decembra 1943. Poginuo kao borac 3. brig. 35. div. Kod Ličkog Lešća jula 1944.
223. ZORIĆ Mile ĐURO, 1925, seljak, Srbin. Stupio aprila 1942. u bat. »Biće Kesić«. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao borac 2. bat. 2. brig. 6. div. u Metku maja 1943.
224. ZORIĆ Bože LUKA, 1925, seljak, Srbin. Stupio u NOV aprila 1942. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. na Drvaru maja 1944.
- 225 ZORIĆ Petra STEVO, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942. Član

**SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac
2. bat. 3. brig. 6. div. na Glamoču 1944.**

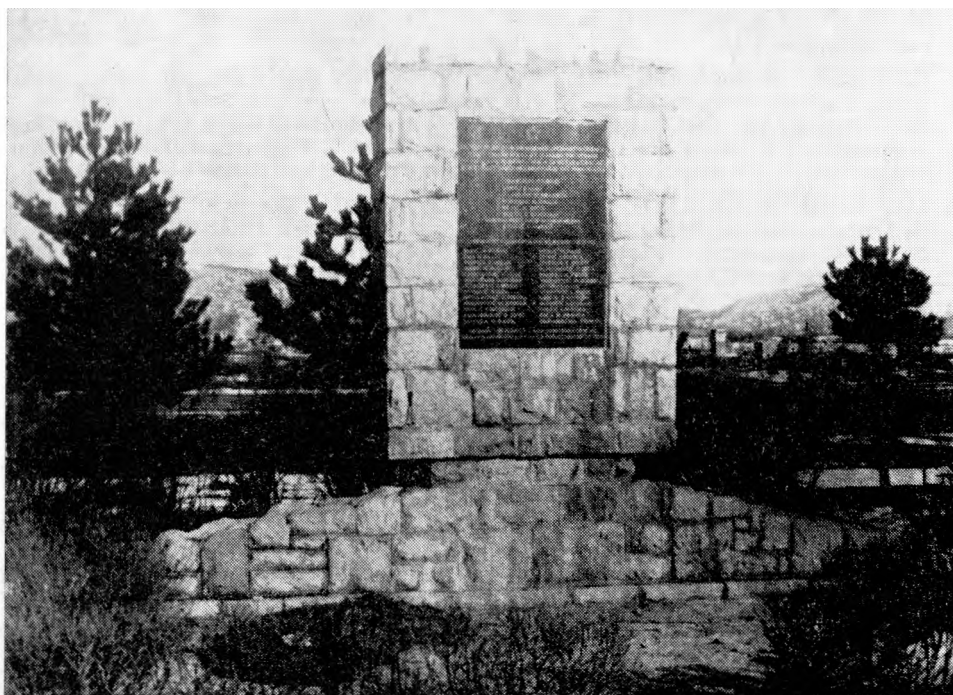
OPĆINA GRAČAC

1. AGBABA Jove DANE, 1919, Turovac, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kao komandir čete na srijemskom frontu 1944.
2. AGBABA Paje STEVO, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Član KPJ od 1943. godine. Poginuo kao delegat voda 3. bat. 5. brig. 19. div. u Benkovcu 3. 10. 1944.
3. AGBABA Jove STEVO, 1910, Podkokirna-Ljubović, telegrafista, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao komandir odjeljenja 6. div. na Bosanskoj Krupi 1943.
4. AGBABA Marka STEVO, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943, borac 3. brig. 19. div. Poginuo kod Benkovca oktobra 1943.
5. ALAGIĆ Marka ALEKSANDAR, 1923, Štikada, student, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao komandant bat. 5. krajiške brig. kod Konjica 1942.
6. AL AGI C Andrije LAZO, 1912, radnik, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 19. div. kod Knina 1943.
7. BANJANIN Marka MILE, 1924, Tominaj, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tupale-Vodena glava, od maja 1942. u 3. četi bat. »Biće Kesić«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Ričicama 1942.
8. BLANUŠA Nikole DANE, 1919, Gubavčevo Polje, seljak, Srbin. Ustanik, od aprila 1942. borac 3. LPO. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao komandir čete 13. prol. brig. »Rade Končar« na Zumberku 1943.
9. BLANUŠA Dušana MARKO, 1919, seljak, Srbin. Ustanik, od septembra 1942. borac 1. bat. 1. lič. brig. Član SKOJ-a od 1943. KPJ od 1944. Poginuo kao operativni oficir 19. div. u Benkovcu septembra 1944.
10. BLANUŠA Petra MILE, 1914, seljak, Srbin. Ustanik, od septembra 1942. borac Područnog bat. Poginuo kao komandir voda 19. div. na Lipaču kod Gračaca 1944.

11. BLANUŠA Dušana PETAR Perica, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, od oktobra 1942. borac LPO. Poginuo u 1. bat. 5. brig. kod Vrlike juna 1943.
12. BLANUŠA Milana MILAN, 1901, Turovac, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942. terenski radnik. Poginuo na brdu Paripovac kod Turovca 1944.
13. BOLTA Stevana BOGDAN, 1922, Kijani, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac bat. »Gavrilo Princip«, kasnije »Bićo Kesić«. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 2. brig. 6. div. kod Valjeva 2. 10. 1944. Za narodnog heroja proglašen 13. 3. 1945.
14. BOLTA Petra ĐURO, 1920, student, Srbin. Stupio u NOB 1942. Terenski radnik. Član SKOJ-a. Umro od upale pluća u Kijanima augusta 1944.
15. BOLTA Mile JANDRIJA, 1925, dak, Srbin. Stupio u NOB 1942, borac 28. div. Poginuo na srijemskom frontu marta 1945.
16. BOLTA Mile PETAR, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, komandir voda 2. bat. 3. brig. 6. div. Uхватili ga četnici i strijeljali na Otriciu aprila 1943.
17. BRČIN Mile VELJKO, 1921, P. Ljubović, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 3. brig. 6. div. Poginuo kod Glamoča 1944.
18. BRMBOTA Ilije MARICA, 1920, Štikada, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOB 1942, radila s omladinom. Član SKOJ-a. Poginula kao borac 19. div. kod Benkovca 1943.
19. BRUJIC Jovana JOVICA, 1921, G. Polje, seljak, Srbin. Ustanik, od jeseni 1942. borac Područnog bat. Ranjen 1942, od tada radio na pozadinskim zadacima. Član SKOJ-a od jeseni 1942, KPJ od aprila 1944. Poginuo kao sekretar Opć. komiteta SKOJ-a za Gračac na Bukovom vrhu kod Gračaca 1944.
20. BRUJIĆ Stanka PAJO, 1924, Tomingaj, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kao borac 19. div. kod Maiovana marta 1944.
21. CVJETKOVIĆ Jovice BRANKO, 1924, Gračac, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944. Poginuo na srijemskom frontu 1944.
22. CVJETKOVIĆ Petra DANE, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Poginuo kod Korenice 1944.
23. CVJETKOVIĆ Dane BOGDAN, 1916, P. Ljubović, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac LPO. Poginuo u 19. div. na Kijevu kod Knina 1943.
24. CVJETKOVIĆ Đurda ĐURAĐ, 1915, žandar, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac Komande mjesta Gračac. Strijeljali ga četnici u Gračacu 1943.
25. CVJETKOVIĆ Nikole ILIJA, 1920, činovnik, Srbin. Stupio u NOB 1941, omladinski rukovodilac. Član SKOJ-a od 1941. Član KPJ od kraja 1941. Sekretar KK SKOJ-a Gračac. Ubili ga četnici u Kokirni aprila 1942.
26. CVJETKOVIĆ Dane LUKA, 1918, seljak. Srbin. Stupio u NOV 1942, borac <6, div. Poginuo kod Gospića 1943.
27. CVJETKOVIĆ Đure RADE, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944. borac Komande mjesta Gračac. Poginuo nesretnim slučajem u Klapavicama 1944.
28. CVJETKOVIĆ Milana NIKOLA, 1924, Glogovo, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV septembra 1942. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 5. brig. 19. div. na Plavnu 1944.
29. CVJETKOVIĆ Dane RADE. 1921, radnik, Srbin. Ustanik, stupio u NOV jula 1942. Poginuo kao borac 3. brig. 6. div. na Perušiću 1943.
30. CANKOVIĆ Luke DUŠAN, 1921, Tomingaj, student, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od maja 1942. u 3. četi bat. »Bićo Kesić«. Poginuo u Tomingaju kao terenski radnik novembra 1944.
31. CANKOVIĆ Luke ĐURO, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj. Poginuo na Resniku kod Ričica 11. 9. 1941.
32. CANKOVIĆ Jovana MILOŠ, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac voda Tomingaj, od maja 1942. u 3. četi bat. »Bićo Kesić«. Poginuo u 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Čazme maja 1945.
33. ČALIĆ Ilije DRAGAN, 1924, Tomingaj, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 1. bat.

19. div. u Prsteku kod Benkovca marta 1944.

34. CICA Rade PETAR Perica, 1921, Grab, činovnik. Srbin. Stupio u NOB 1941. Član KPJ od 1942. Poginuo kao komesar bat. 3. brig. 6. div. u Nijemcima 14. 1. 1945.
35. DANILOVIĆ Nikole RADE, 1926, G. Ljubović, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 6. div. Poginuo na Drenovcima kod Bihaća 1944.
36. DOBRIČ Dane JOVO, 1922, Tomingaj-Crkva, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kod Gračaca januara 1943.
37. DOSEN Dane BOGDAN, 1926, Tomingaj, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943. Poginuo kao komandir voda 19. div. na Cuić Krčevini kod Korenice aprila 1944.
38. DOSEN Steve DANE, 1914, pekar, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao komesar bat. 13. prol. brig. na Turbetu kod Travnika 8. 1. 1944.
39. DOSEN Rade DMITAR, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tupale-Vodena glava, od maja 1942. u 3. četi bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. na Trouri iznad Komića februara 1943.
40. DOSEN Dane ĐURO, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od maja 1942. u 3. četi bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao komandir čete 2. bat. 3. brig. 6. div. u Ravnim kotarima 1944.
41. DOSEN Milete JELA, 1920, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV 1942. Poginula kao borac 19. div. u Dalmaciji u prvoj polovini 1944.
42. DOSEN Jovana NIKOLA, 1918, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tupale-Vodena glava. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Gračaca januara 1943.
43. DOSEN Nikole PETAR, 1914, žandar, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od 1942. borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kao delegat voda u Trnavcu juna 1943.
44. DOSEN Maletе RADE, 1897, seljak, Srbin. Ustanik. Ubijen iz osвете u Tomingaj u septembra 1941.
45. DOSEN Dane STEVO, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac Fruškogorskog odreda. Poginuo kod Sida 1943.
46. DOŠEN Nikole PETAR Perica, 1915, G. Polje, seljak, Srbin. Ustanik, od 1942. borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Član SKOJ-a. Poginuo kao delegat voda u Trnavcu kod Gospića 5. 6. 1943.
47. DREZGIĆ Marka DUŠAN, 1920, Štikada, đak, Srbin. Stupio u NOV 1944. Poginuo kao borac 6. div. na srijemskom frontu 1944.
48. DREZLIC Marka NIKOLA, 1918, zanatlija. Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 6. div. Poginuo na srijemskom frontu 1944.
49. DROBAC Rade MIRA, 1927, Grab, đak, Srpkinja. Poginula kao borac 3 bat. 2. brig. 6. div. kod Valjeva 1944.
50. DROBAC Jove VLADO, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942, radio kao obavještajac. Poginuo u Grabu 1942.
51. DROBAC Mile BOGDAN, 1921, Gornji Ljubović, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 6. div., od 1943. u 19. div. Poginuo na Otriću 1944.
52. DUKIĆ Nikole BOGDAN, 1923, Podkokirna-Ljubović, đak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kod Beograda oktobra 1944.
53. DUKIĆ Rade ĐURO, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac LPO. Poginuo u Bosni 1943.
54. DUKIĆ Vase ĐURO, 1886, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac seoske straže u Klapavicama. Umro od iscrpljenosti u Gračacu 1944.
55. DUKIĆ Đure ILIJA, 1920, činovnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član SKOJ-a od 1941, KPJ od 1942. Od 1942. radio na obavještajnim poslovima u 6. div. Poginuo kao komesar bat. 19. div. na Otriću 1944.
56. DUKIĆ Đure MILAN, 1927, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943, borac čete za vezu 2. lič. područja. Član SKOJ-a od 1944. Poginuo na Ričicama 1945.
57. DUKIĆ Jove NIKOLA, 1920, podoficir, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Član SKOJ-a od oktobra 1941, KPJ od septembra 1942, član KK SKOJ-a Gračac. Ubili ga četnici u Tomingaju 12. 2. 1943.
58. DUKIĆ Mile DUŠAN, 1914, Tomingaj, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda

Gračac, Grobnica i spomenik narodnih heroja i istaknutih vojnih i političkih rukovodilaca.

- Tomingaj. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. na Vučipolju septembra 1943.
59. ĐEKIC Spase JOVO, 1986, Vrace, seljak, Srbin. Stupio u NOV novembra 1942. Poginuo kao borac 4. bat. 5. brig. 19. div. kod Kistanja u proljeće 1944.
60. ĐEKIC Mile MARA, 1923, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOB 1941, radila s omladinom, kurir Komande mjesta Gračac. Ubile je ustaše i bacile u ponor Jelar kod Gračaca januara 1943.
61. ĐEKIC Rade MILAN, 1902, seljak, Srbin. Stupio u NOB u jesen 1944, borac Drugog ličkog područja. Razbolio se i umro u bolnici Ričice 15. 2. 1945.
62. ĐEKIC Dane MILE, 1913, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941, radio u pozadinskim organizacijama, član ROC-a. Uхватili ga četnici 15. 2. 1944. i strijeljali u Vučipolju aprila iste godine.
63. ĐEKIC Laze M.ILE, 1919, seljak, Srbin. Stupio u NOB oktobra 1942, borac Drugog ličkog područja. Strijeljali ga četnici na Prisjeci iznad Vraća 15. 2. 1943.
64. ĐEKIC Đurđa MILOŠ. 1915, službenik, Srbin. Ustanik. Poginuo kao borac 4. bat. 2. brig. 6. div. na Gračacu 14. 1. 1943.
65. ĐEKIC Đure NIKOLA, 1909, učitelj, Srbin. Ustanik, politički radnik, radio pri Komandi mjesta Gračac. Ubili ga četnici na Prisjeci iznad Vraća 15. 2. 1943.
66. ĐEKIC Đurđa PETAR, 1913, seljak. Srbin. Ustanik, terenski radnik, predsjednik seoskog NOO-a Vrace. Uхватili ga četnici 15. 2. 1944. i strijeljali u Vučipolju aprila iste godine.
67. ĐEKIC Petra MANE, 1908, Stikada, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944. Poginuo kao borac na Rabu 1945.

68. ĐEKIĆ Veljka SOFIJA, 1921, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV 1942. Poginula kao borac 6. div. na Drvaru 1944.
69. ĐEKIĆ Đure DANE, 1902, Duboki Dol, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Poginuo na Čudinom Klancu 1945.
70. ĐEKIĆ Ilije JOVO, 1908, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Poginuo na Čudinom Klancu 1944.
71. ĐEKIĆ Dane PETAR, 1913, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 14. brig. 19. div. Poginuo na Katarini kod Rijeke 1945.
72. ĐEKIĆ Jove ILIJA, 1922, Đekić Glavica, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 3. brig. 6. div. Poginuo kao komesar 3. bat. 19. div. prilikom bombardiranja kod Visa juna 1944.
73. GAČEŠA Marka ILIJA, 1902, Podvelebit, radnik na željeznici, Srbin. Stupio u NOB oktobra 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 1. brig. 6. div. u Prozoru kod Otočca 20. 6. 1943.
74. GAČEŠA Nikole JOVO, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOB oktobra 1942, terenski radnik. Uхватili ga četnici i strijeljali na Vučjaku iznad Gračaca aprila 1943.
75. GAČEŠA Marka LUKA, 1912, Đekić Glavica, činovnik, Srbin. Stupio u NOB u ljeto 1942, borac 16. vojvod. div. Član SKOJ-a. Poginuo na sektoru Doboj—Tuzla decembra 1943.
76. GAČEŠA Milana MANE, 1905, Podvelebit, upravitelj pošte, Srbin. Stupio u NOB oktobra 1942, borac jedinice za vezu pri GŠH. Poginuo prilikom bombardiranja kod Visa juna 1944.
77. GAČEŠA Nikole NIKOLA, 1886, seljak, Srbin. Stupio u NOB oktobra 1942, vodič partizanskih jedinica. Poginuo u Đekić Glavici januara 1943.
78. GAČEŠA Petra TODOR Toda, 1900, seljak, Srbin. Stupio u NOB oktobra 1942, vodič partizanskih jedinica. Uхватili ga četnici i strijeljali na Vučjaku iznad Gračaca aprila 1943.
79. GAČEŠA Nikole VUJO, 1925, seljak, Srbin. Stupio u NOB oktobra 1942, terenski radnik. Uхватili ga četnici i strijeljali na Trebačniku kod Zegara jula 1943.
80. GAČEŠA Milana BOJA, 1895, Podkokirna, seljanka, Srpkinja. Ustanik, član seoskog NOO-a Vrace. Ubili je četnici na Prisjeci iznad Vraća 15. 2. 1943.
81. GAČEŠA Rade SOFIJA, 1923, Vrace, seljanka, Srpkinja. Ustanik, terenski radnik, sekretar ćelije SKOJ-a Vrace, član KK SKOJ-a Gračac. Ubili je četnici na Prisjeci iznad Vraća 15. 2. 1943.
82. GAČEŠA Bogdana NIKOLA, 1919, Gračac, strojobravar, Srbin. Stupio u NOV 1944. Poginuo kao borac za oslobođenje Zagreba 1945.
83. GAJIĆ Mile DRAGAN, 1910, vozač, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 8. korpusa u Stobreču kod Splita 1943.
84. GLEDA Save DUŠAN, 1927, Štikada, đak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 5. brig. 19. div. na Pribudiću 1943.
85. GLEDA Steve ILIJA, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1941. Poginuo kao komandant bat. 19. div. na Rijeci 23. 4. 1945.
86. GLEDA Save LUKA, 1925, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 19. div. kod Srba 1944.
87. GLEDA Miloša MARIJA Marica, 1920, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOP septembra 1941. Radila s omladinom. Član SKOJ-a od maja 1942, KPJ od augusta 1943. Poginula kod Štikade 2. 2. 1944.
88. GLEDA Save MILE, 1921, student, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Član SKOJ-a od 1940, KPJ od januara 1942. Poginuo kao načelnik OZN-e na Zemuniku 1945.
89. GLEDA Todora MILE, 1921, student, Srbin. Član KPJ od 1939. Stupio u NOB 1941. Uхватili ga Talijani i ustaše na liječenju i odveli u Rijeku gdje je strijeljan 1942.
90. GLEDA Bože PETAR, 1911, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 6. div. na Zuleševici 1943.
91. GLEDA Đure RADE, 1903, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac Komande mjesta Gračac na Trnovcu 1944.
92. GLEDA Save RADE, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 19. div. na Promini 1943.

93. IVANIĆ Mile ILIJA, 1927, Gubavčevo Polje, seljak, Srbin. Stupio u NOV januara 1943, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Član SKOJ-a od septembra 1942. Poginuo kod Lovinca aprila 1943.
94. IVANIĆ Đure JOVO, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1943, borac LPO. Poginuo kao borac 19. div. u Dalmaciji 1944.
95. IVANIĆ Đure PETAR, 1925, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941, terenski radnik s omladinom. Član SKOJ-a od 1942. Strijeljali ga Talijani u Zegaru februara 1942.
96. IVANIĆ Jove PETAR, Perica, 1918, radnik, Srbin. Ustanik, od februara 1942. borac bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo kao komandir odjeljenja 2. bat. 6. div. u Trnavcu kod Gospića 5. 6. 1943.
97. IVEZIĆ Mile JERKO Jerkan, 1927, Štikada, đak, Hrvat. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 6. div. kod Pećana (Korenica) 1944.
98. IVEZIĆ Jakova NIKOLA, 1915, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 6. div. kod Metka 1943.
99. JAKŠIĆ Jove ALEKSANDAR, 1918, Glogovo, radnik, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV aprila 1942. Poginuo kao komandir voda 2. bat. 3. brig. 6. div. na Komiću kod Lovinca 22. 1. 1943.
100. JAKŠIĆ Vase ANDRIJA, 1924, radnik, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV jula 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 1. brig. 6. div. kod Jajca 1943.
101. JAKŠIĆ M. DANE, 1898, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV aprila 1942, radio kao kurir NOO-a, te pripadnik seoske straže. Ranili ga četnici i ubrzo umro kod Gubavčevog Polja septembra 1943.
102. JAKŠIĆ Bože DANILO Kavić, 1908, seljak, Srbin. Ustanik, član NOO-a Glogovo. Zarobili ga četnici prilikom napada na KK KPH Gračac i strijeljali u Zegaru 1943.
103. JAKŠIĆ Petra DMITAR, 1913, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1942. borac 4. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo na Ličkim Osredcima 28. 4. 1944.
104. JAKŠIĆ Mile ĐURAĐ, 1919, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV jula 1942. Poginuo kao delegat voda bat. »Bičo Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942.
105. JAKŠIĆ Nikole ILIJA, 1907, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV jula 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 3. brig. 6. div. na Raduču 16. 2. 1943.
106. JAKŠIĆ Đure JOVO, 1899, seljak, Srbin. Ustanik, od 1942. borac Komande mjesta. Poginuo prilikom napada četniika na KK KPH Gračac u Cerovcu 19. 3. 1943.
107. JAKŠIĆ Mile JOVO, 1913, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV jula 1942. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. na Drvaru 25. 5. 1943.
108. JAKŠIĆ Dmitra LUKA, 1922, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV maja 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. na Janči kod Perušića 1943.
100. JAKŠIĆ Rade LUKA, 1914, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV decembra 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 3.-. brig. 6. div. na Brušanima kod Gospića maja 1944.
110. JAKŠIĆ Rade LUKA, 1926, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV jula 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 3. brig. 6. div. kod tunela Vrhovine 28. 10. 1943.
111. JAKŠIĆ Luke MARICA, 1921, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOB 1943, radila s omladinom. Član SKOJ-a od 1943. Umrla od tifusa u Glogovu 1944.
112. JAKŠIĆ Luke MARKO, 1914, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV jula 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 3. lič. brig. na Velikoj Popini 27. 10. 1942.
113. JAKŠIĆ Dane MILAN, 1922, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV jula 1942. Poginuo kao komandir odjeljenja 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Glamoča 28. 3. 1944.
114. JAKŠIĆ Ilije MILAN, 1923, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV septembra 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 5. brig. 19. div. na Vučipolju kod Gračaca 1943.
115. JAKŠIĆ Vase PERICA, 1920, podoficir, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV aprila 1942. Ranjen kao komandir odjeljenja bat. »Bičo Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942. i umro u bolnici Dobroselo.
116. JAKŠIĆ Pavla PETAR, 1912, seljak, Srbin. Ustanik. Pripadnik seoske straže, vodič partizanskih jedinica i

- kurir pri NOO-u. Ubili ga četnici kod Glogova 1943.
117. JAKŠIĆ Tome RADE, 1913, žandar, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV jula 1942. Ranjen kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. kod D. Lapca i umro u bolnici Dobroselo 1943.
 118. JAKŠIĆ Jovana ALEKSA, 1921, Vučipolje, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Poginuo kao komandir bacačkog odjeljenja 2. bat. 3. brig. 6. div. u Komiću kod Udbine 27. 1. 1943.
 119. JAKŠIĆ Đurđa JOVO, 1895, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941, pozadinski radnik. Poginuo na Vučjaku iznad Gračaca 1943.
 120. JAKŠIĆ Petra MILOŠ Mičo, 1925, Dojići, đak, Srbin. Stupio u NOV oktobra 1942. Poginuo kao komandir 3. čete 3. bat. 14. brig. 19. div. na Senju 15. 4. 1945.
 121. JAKŠIĆ Dane MANE, 1919, Gubavčevo Polje, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. borac bat. »Marko Orešković«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao komesar čete 2. lič. područja u Metku u proljeće 1944.
 122. JELAČA Đure DAVID, 1912, Kijani, seljak, Srbin. Ustanik. Poginuo na Malovanu 28. 7. 1941.
 123. JELAČA Stanka ĐURO, 1920, seljak, Srbin. Ustanik. Poginuo na Brčinovom vršiću kod Gračaca 1941.
 124. JELAČA Bože JOVO, 1913, seljak, Srbin. Ustanik. Poginuo kao borac bat. »Bičo Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942.
 125. JELAČA Nikole MILE, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942, borac seoske straže u Kijanima. Poginuo u Kijanima 1944.
 126. JELAČA Tome MILE, 1922, seljak. Srbin. Ustanik. Poginuo kao borac bat. »Bičo Kesić« kod Knina 1942.
 127. JELAČA Tome NIKOLA, 1918, seljak. Srbin. Ustanik. Poginuo kao borac bat. »Bičo Kesić« u Krupi (Dalmacija) 1942.
 128. JELAČA Ilije RADE, 1908, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Poginuo na Babinom Potoku kod Korenioe 1944.
 129. JELAČA Nikole RADE, 1914, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo na srijemskom frontu 1944.
 130. KESIĆ Mile LUKA, 1914, Vučipolje, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac gerilskog odreda. Poginuo kod Kulen-Vakufa 27. 9. 1941.
 131. KESIĆ Petra NIKOLA, 1912, Grab, žandar, Srbin. Stupio u NOV 1943, borac 6. div. Poginuo na srijemskom frontu 1945.
 132. KESIĆ Mile PETAR Bičo, 1917, Vučipolje, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Član KPJ od 1940. Komesar bat. »Gavrilo Princip«. Ubili ga četnici u Grabu 12. 4. 1942. Za narodnog heroja proglašen 27. 11. 1953.
 133. KOKOT Đure DUŠAN, 1923, Tomingaj, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Kulen-Vakufa aprila 1943.
 134. KONČAR Rade JOVO, 1921, Vrace, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1. 12. 1942, borac Drugog lič. područja. Ubili ga četnici na Resniku 1944.
 135. KONČAR Dane MILE Mičo, 1904, radnik na željeznici, Srbin. Ustanik. Ubili ga četnici i bacili u vatru kao obavještajca Drugog lič. područja na Prisjeci iznad Vrača 15. 2. 1943.
 136. KONTIĆ Mane BRANKO, 1921, Gračac, učitelj, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Poginuo kod Korenice 1944.
 137. KONTIĆ Đure DUŠAN, 1921, P. Ljubović, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao komandir voda 19. div. na Kokirni kod Gračaca 1944.
 138. KONTIĆ Mile MIHAJLO, 1925, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. LPO. Strijeljali ga četnici na Vučjaku 1943.
 139. KOVAČEVIĆ Petra MILE, 1919, Kijani, seljak, Srbin. Stupio u NOB maja 1942, borac bat. »Bičo Kesić«. Poginuo na Udbini 21/22. 8. 1942.
 140. KRIČKOVIĆ Nikole ISAK Iso, 1924, Stepanovičeyo, đak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član SKOJ-a. Poginuo kao komesar bat. 19. div. kod Mostara 13. 2. 1945.
 141. KRIČKOVIĆ Nikole VAJO, 1922, Stepanovičeyo, đak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Član SKOJ-a. Poginuo kao komandant 4. bat. 3. brig. 6. div. na srijemskom frontu 1944.

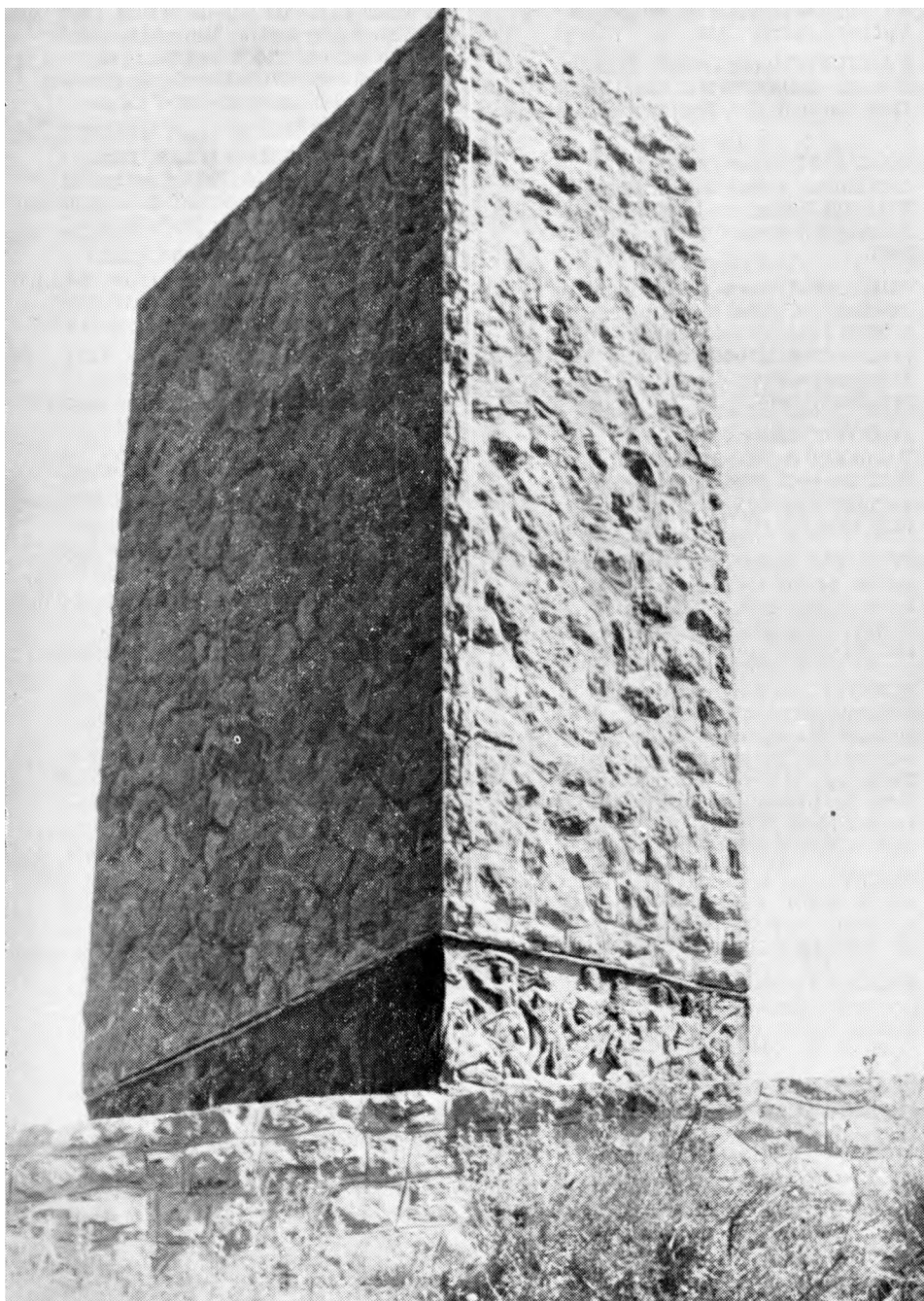

Gračac, Spomenik palih boraca i žrtava fašističkog terora.

142. KRIVOKUCA Nikole DMITAJR, 1921, Grab, podoficir, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 2. brig. 6. div. Poginuo na srijemskom frontu 15. 1. 1945.
143. LUJIĆ Mile NIKOLA, 1920, Stikada, seljak, Srbin. Stupio u NOV marta 1943, borac 1. brig. 6. div. Poginuo kao borac 6. div. u Dobroselu kod Donjeg Lapca aprila 1943.
144. MAMUŽIĆ Tome JOVO, 1923, G. Polje, seljak, Srbin. Ustanik, od oktobra 1942. borac 2. lič. brig. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo u Dolincima kod Crikvenice 1943.
145. MANDIĆ Mile DANE, 1922, Tomingaj, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj. Poginuo nesretnim slučajem na Resniku kod Ričica juna 1942.
146. MANDIĆ Marka LAZO, 1914, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj. Poginuo kao borac 19. div. kod Zegara oktobra 1943.
147. MANDIĆ Rade TOMO, 1903. seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Poginuo kod Korenice septembra 1944.
148. MANDIĆ Koste MANE, 1920, Turovac, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Član KPJ od 1942. Poginuo kao načelnik Štaba 14. brig. 19. div. na Benkovcu 3. 10. 1944.
149. MANDIĆ Koste ĐURO, 1913, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943, borac Kninskog odreda. Član KPJ od 1943. Poginuo kao zamjenik komandira čete kod Kistanja 1943.
150. MANDIĆ Nikole ILIJA, 1883, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1944. godine, pozadinski radnik. Uхватili ga Nijemci i strijeljali na brdu Paripovac kod Turovca 1944.
151. MANDIĆ Ilije MILAN, 1908, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942, terenski radnik, obavještajac. Član KPJ. Poginuo u Turovcu 1944.
152. MANDIĆ Petra MILAN, 1911, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. 3. briig. 6. div. Poginuo na Kamenskom 1943.
153. MANOJLOVIĆ Mile DANE, 1917, Gubavčevo Polje, seljak, Srbin. Ustanik, borac bat. »Gavrilo Princip«. Član SKOJ-a od 1942. KPJ od 1943. Poginuo kao komandir odjeljenja 2. bat. 3. brig. 6. div. u Pađenima 1944.
154. MARIČIĆ Luke ĐURO Dudo, 1915, seljak, Srbin. Ustanik, od juna 1942. borac Područnog bat. Kandidat za člana KPJ od 1942. Poginuo kao komandir odjeljenja na Bukovom vrhu kod Gračaca decembra 1942.
155. MARIČIĆ Miče ILIJA, 1921, pitomac, Srbin. Ustanik, od februara 1942. borac bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od 1942. Poginuo kao zamjenik komandanta 2. bat. 3. brig. 6. div. u Dolovima kod Trubara 28. 5. 1944.
156. MARIČIĆ Laze RADE, 1912, seljak, Srbin. Ustanik, od septembra 1942. borac Područnog bat. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandant bat. 19. div. u Sučevićima kod Otriča 1944.
157. MILOVANOVIĆ Miloša ĐURO, 1927, Tomingaj-Crkva, dak, srbin. Stupio u NOV 1942, borac Ličkog partizanskog odreda. Poginuo kod Srba u proljeće 1943.
158. MILOVANOVIĆ Nikole MILE, 1926, trgovački pomoćnik, Srbin. Stupio u NOV 1943. Poginuo kao komandir čete 6. div. na srijemskom frontu 1945.
159. MILJUŠ Stanka ĐURAN Đuro, 1900, Gubavčevo Polje, radnik, Srbin. Stupio u NOV 14. 10. 1944, borac 3. vojvodanske brig. Poginuo u Bešanovu (Srijem) krajem 1944.
160. MIKOVIĆ Dane NADA, 1924, Grab, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV 1942, borac 2. brig. 6. div. Poginula kao bolničarka kod Banje Luke 1944.
161. MIKOVIĆ Jovana ĐURO, 1918, mornarički podoficir, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo u Boki Kotorskoj iste godine.
162. MIKOVIĆ Dane NEĐA. 1922. seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV 1942, bolničarka partizanske bolnice Dobroselo. Umrula od tifusa na Zelengori 1943.
163. MIKOVIĆ Jovana NIKOLA, 1920', seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao komesar bataljona 2. brig. 6. div. u Sv. Mateju (Istra) 1943.
164. MIRČETA Sime JOVO, 1920, Dojići, dak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 4. crnogorske prol. brig.
165. MRDALJ Tomana DANE, 1909, Tomingaj, seljak. Srbin. Stupio u NOV početkom 1943. Zarobili ga i strijeljali četnici kao borca 35. div. na Kosovu kod Knina 1944.

166. MRDALJ Laze ĐURO, 1918, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od maja 1942. u 3. četi bat. »Bićo Kesić«. Poginuo kao borac 19. div. na Velikoj Popini oktobra 1944.
167. MRDALJ Rade MILETA, 1900, seljak, Srbin. Stupio u NOP 1941, od marta 1943. član MNOO-a Tomingaj. Ubili ga Nijemci u Tomingaju 9. 12. 1944.
168. MRDALJ Dragana MILOŠ, 1919, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj. Poginuo u 3. četi bat. »Bićo Kesić« na Resniku kod Ričica juna 1942.
169. MUNIZABA Dane DUŠAN, 1912, Podkokirna-Ljubović, krojač, Srbin. Stupio u NOV 27. 7. 1941, organizator ustanda. Član KPJ od 1938, član KK KPH Gračac. Poginuo na Velikoj Popini 28. 4. 1942.
170. MUNIZABA Maksima ĐURO, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Strijeljali ga četnici kao borca 19. div. na Vučjaku 1943.
171. MUNIZABA Đure ILIJA, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 6. div. na Otočcu 1943.
172. MUNIZABA Jove MILE, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 6. div. na Doboju 1944.
173. MUNIZABA Tome MILE, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. ud. bat. Poginuo u 19. div. na Kistanju 1943.
174. MUNIZABA Mile MILOŠ, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. ud. bat. Poginuo u 19. div. u Kistanju 1944.
175. OGRIZOV1Č RADE, 1907, živio u Štikadi, radnik na željeznici, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 35. div. na Plitvicama 1944.
176. OPALIČ Todora BOGDAN, 1912, Tomingaj, obučar, Srbin. Ustanik, borac Sjevernodalmatinskog odreda »Dubaji«. Poginuo u 19. div. kod Karlobaga marta 1945.
177. OPALIČ Paje ĐURO, 1921, radnik, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od maja 1942. u 3. četi bat. »Bićo Kesić«. Poginuo u 2. bat. 3. brig. 6. div. na Lešenici 1943.
178. OPALIČ Milete LJUBOMIR, 1907, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. borac 3. čete bat. »Bićo Kesić«. Poginuo na Krupi (Dalmacija) maja 1943.
179. OPALIČ Paje MARKO, 1913, radnik, Srbin. Ustanik. Poginuo u Tomingaju augusta 1941.
180. OPALIČ Rade MIČO, 1924, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od maja 1942. u 3. četi bat. »Bićo Kesić«. Poginuo u 2. bat. 3. brig. 6. div. na Gračacu aprila 1943.
181. OPALIČ Filipa STEVO, 1924, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od maja 1942. u 3. četi bat. »Bićo Kesić«. Poginuo u 2. bat. 3. brig. 6. div. na Zuleševici marta 1943.
182. ORELJ Rade BOSILJKA, 1895, Bruvno, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOP 1941, radila sa ženama, član seoskog odbora AFŽ-a Štikada. Ubili je četnici u Gračacu 1944.
183. ORELJ Mile JOVO, 1921, Štikada, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 6. div. na Otočcu 1943.
184. ORELJ Mile PETAR, 1916, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac Komande mjesta na Trnovcu 1944.
185. ORELJ Jovana RADE, 1915, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 6. div. Poginuo na Zuleševici 1943.
186. ORELJ Marka STEVO, 1900, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 6. div. na Prevjesu kod Palanke (Zrmanja) 1943.
187. OSTOJIČ Rade MILOŠ, 1913, Tomingaj, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od maja 1942. komandir voda 3. čete bat. »Bićo Kesić«. Ranjen augusta 1942. Ubijen kao predsjednik MNOO-a Tomingaj između Ripesa i Čalića 14. 2. 1943.
188. OSTOJIČ Laze NIKOLA, 1923, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od maja 1942. u 3. četi bat. »Bićo Kesić«. Poginuo u 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Lovinca maja 1943.
189. OSTOJIČ Paje RADE, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od maja 1942. u 3. četi bat. »Bićo Kesić«. Poginuo na Lovincu kao kurir Štaba 6. div. u jesen 1943.
190. PANTELIĆ Nikole MILAN, 1921, Pantelići, dak, Srbin. Stupio u NOV oktobra 1942, radio s omladinom. Član

- SKOJ-a. Strijeljali ga četnici na Vučjaku marta 1943.
191. PANJEVIĆ Luke DANE, 1922, Stikada, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. borac 6. div. Poginuo u Dalmaciji 1943.
 192. PANJEVIĆ Dane LUKA, 1900, željeznički radnik, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac Komande mjesta Gračac na Vučjaku 1944.
 193. POKRAJAC Jove MILE, 1895, Tomingaj-Crkva, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941, od februara 1942. predsjednik MNOO-a Tomingaj-Crkva. Umro od tifusa početkom 1944.
 194. POPOVIĆ Milana ĐURO, 1925, Tomingaj, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942, borac 3. brig. 6. div. Poginuo kao komandir čete 19. div. kod Benkovca jula 1944.
 195. POPOVIĆ Đukana PETAR, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. borac 3. čete bat. »Bičo Kesić«. Poginuo kod Škara kao borac 1. ud. bat. Hrvatske u prvoj polovini 1943.
 196. POPOVIĆ Ilije ZORKA, 1915, Ondić, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOP 1941, radila sa ženama, predsjednica odbora AFŽ-a za Bruvanjski Tomingaj, član Op. odbora AFŽ-a za Bruvno. Uхватili je i isprebijali četnici 14. 2. 1943. u Tupalama te je od posljedica umrla aprila 1943.
 197. PRLINA Bogdana MILAN, 1925, Grab, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 35. div. kod Udbine 15. 4. 1944.
 198. PRLINA Dane MILAN, 1923', seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kod Banje Luke 14. 1. 1944.
 199. RADAKOVIĆ Nikole DRAGAN, 1913, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Stupio u NOV 27. 7. 1941. Ubile ga ustaše kod Deringaja augusta 1941.
 200. RADAKOVIĆ Nikole JOVO, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943, borac Komande mjesta Gračac. Poginuo u Tomingaju 1944.
 201. RADAKOVIĆ Mile STEVO, 1919, seljak, Srbin. Stupio u NOV u proljeće 1944, borac 19. div. Poginuo kod Knina januara 1945.
 202. P. ADAKOVIC Nikole JOVO, 1925, Tomingaj, seljak, Srbin. Ustanik, borac voda Tomingaj, od ljeta 1942. u 3. četi bat. »Bičo Kesić«. Poginuo u 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Drvara marta 1943.
 203. RADUSIN Nikole ILIJA, 1923, Vučipolje, seljak. Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo na Drvaru 25. 5. 1944.
 204. RASTOVIC Jove SAVO, 1898, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Poginuo kod Korenice februara 1945.
 205. SAMARDŽIJA Jove DANE, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOB jula 1941. Poginuo kod Deringaja augusta 1941.
 206. SAMARDŽIJA Milana JOVO, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo na Velikoj Popini 1942.
 207. SAMARDŽIJA Ilije STEVO, 1922, đak. Srbin. Stupio u NOB 1941, borac bosanskih jedinica. Poginuo kod Tuzle 1941.
 208. SAMARDŽIJA Ilije STEVO, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943. Poginuo kao borac 2. brig. 35. div. kod Slovenske Bistrice maja 1945.
 209. SANADER Nikole MARKO, 1925, Grab, seljak. Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 13. div. Poginuo na Crikvenici 15. 4. 1945.
 210. SELAKOVIC Ilije NIKOLA, 1915, Tomingaj, seljak, Srbin. Stupio u NOV početkom 1943. Poginuo kao borac 19. div. kod Udbine 1943.
 211. SOVILJ Laze ĐURO, 1925, Gubavčevo Polje, seljak, Srbin. Ustanik, od novembra 1942. borac 4. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo u 12. brig. 29. div. kod Mostara jula 1944.
 212. SOVILJ Stevana GOJKO, 1905, financ, Srbin. Stupio u NOB 1942, borac primorsko-goranske jedinice. Poginuo u 13. div. kod Srpskih Mora vica 1944.
 213. SOVILJ Bože MAKSIM Mačo, 1923, seljak, Srbin. Ustanik, od maja 1942. borac bat. »Bičo Kesić«. Umro od tifusa u Gubavčevom Polju 1943.
 214. SOVILJ Petra NIKOLA Nina. 1919. seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac bat. »Gavrilo Princip«. Član KPJ od januara 1943. Poginuo

Gračac, Spomenik i grobnica palim borcima podignuti na Gradini.

- kao zamj. komandanta 1. bat. 3. brig. 6. div. kod Orahovice na rijeci Prači 9. 8. 1944. Za narodnog heroja proglašen 13. 3. 1945.
215. SOVILJ Marka BOZO, 1914, Kijani. seljak, Srbin. Stupio u NOB oktobra 1942, borac 1. ud. bat. Kninskog odreda, od 1943. komandir čete 5. brig. 19. div. Poginuo na Benkovcu 5. 10. 1944.
216. SOVILJ Stevana JANKO, 1909, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942, borac Komande mjesta Gračac. Poginuo u Kijanima 1943.
217. STOJSAVLJEVIĆ Tome SVETKO Sveto, 1918, Gubavčvo Polje, seljak. Srbin. Ustanik, od maja 1942. borac bat. »Bičo Kesić«. Poginuo na Udbini 21/22. 8. 1942.
218. SURLA Petra ĐURO Duda, 1919. seljak, Srbin. Ustanik, od augusta 1942. borac bat. »Bičo Kesić«. Poginuo na Udbini 21/22. 8. 1942.
219. SURLA Miloša ILIJA, 1919, seljak, Srbin. Ustanik. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao komandir voda 3. bat. 3. brig. 6. div. kod Gospića 1943.
220. SURLA Petra JOVO Joja, 1921, seljak, Srbin. Ustanik. Poginuo kao borac bat. »Bičo Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942.
221. SURLA Dane STEVO, 1921, seljak. Srbin. Ustanik, od septembra 1942. borac 1. bat. 1. lič. brig. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 1. brig. 6. div. u Bogdaniću kod Gospića maja 1943.
222. SURLA Ilije BOGDAN, 1923. Kijani. seljak, Srbin. Stupio u NOB septembra 1942, borac 1. ud. bat. Kninskog odreda. Poginuo u 19. div. na Zečevu kod Kistanja septembra 1944.
223. SURLA Bože MANE, 1922, kamenorezac. Srbin. Stupio u NOB septembra 1942. Poginuo kao delegat voda 1. ud. bat. Kninskog odreda na Kijevu (Dalmacija) augusta 1943.
224. SURLA Luke GOJKO, 1910, Glogovo, radnik. Srbin. Ustanik. Stupio u NOV aprila 1942. Umro od tifusa kao komandir odjeljenja 1. bat. 1. brig. 6. div. u bolnici Trnavac kod Korenice 1943.
225. SURLA Rade ILIJA, 1919, podoficir, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV maja 1942, borac bat. »Bičo Kesić«. Član SKOJ-a. od novembra 1941. Poginuo kao komandir voda na Udbini 21/22. 8. 1942.
226. SURLA Dane JOVO, 1921, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV maja 1942. Poginuo kao borac bat. »Bičo Kesić« na Udbini 21/22. 8. 1942.
227. SURLA Đurda MILAN, 1926, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV septembra 1942. Poginuo kao borac 3. brig. 6. div. u Lačarku kod Sremske Mitrovice 1945.
228. SURLA Mile MILAN, 1922, seljak, Srbin. Ustanik. Stupio u NOV septembra 1942. Poginuo kao borac 3. brig. 35. div. na Prozoru kod Otočca 1944.
229. SUŠA Jove BRANKO, 1915, Štikada, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 19. div. na Prevjesu kod Palanke 1943.
230. SUŠA Jove DANE, 1921. seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 5. brig. 19. div. na Promini 1943.
231. SUŠA Laze DUŠAN, 1926, đak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 5. brig. 19. div. na Promini 1944.
232. SUŠA Đure MIĆO, 1923. radnik. Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 19. div. na Promini 1943.
233. SUŠA Laze MIĆO, 1924, đak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 19. div. kod Velike Popine 1943.
234. SUŠA Laze SVETKO, 1925, seljak. Srbin. Stupio u NOV 1943. Poginuo kao borac 19. div. na Promini 1943.
235. ŠVONJA Dušana LJUBICA, 1923, Grab, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV 1942, bolničarka 2. brig. 6. div. Poginula kod Banje Luke 1944.
236. TERZIĆ Mile JOVO, 1911, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942, član seoskog NOO-a Grab. Ubili ga četnici u Grabu oktobra 1943.
237. TINTOR Nikole MARKO, 1907, Podkokirna-Ljubović, seljak. Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 6. div. Poginuo na Kuli kod Kulen-Vakufa 1943.
238. TOJAGIĆ Rade BOZO. 1924, Grab. seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 3. LPO. Poginuo u Zsgaru 15. 6. 1943.
239. TOJAGIĆ Todora ILIJA, 1920, Gubavčvo Polje, seljak, Srbin.

- Ustanik, od novembra 1942. borac
2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kod
Gospića maja 1948.
240. TRBOJEVIĆ Marka MILOŠ, 1912,
Podkokirna-Ljubović, učitelj, Srbin.
Stupio u NOB 1941, borac bosanskih
jedinica. Poginuo kao komesar bat.
na Travniku 1943.
241. UTVIĆ Jovana MARKO, 1924, Gračac,
seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942,
borac 3. LPO. Poginuo kao borac
1. bat. 3. brig. 35. div. na Korenici
1945.
242. UTVIĆ Milana RADE. 1924, Vrace,
dak, Srbin. Stupio u NOB novembra
1942, borac Drugog lič. područja.
Poginuo kod Donjeg Lapca u proljeće
1943.
243. VARIČAK MANE, krojač, živio u
Gračacu, Srbin. Član KPJ od 1939.
Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
244. ZUBOVIĆ Mile ILIJA, 1921,
Tomingaj-Crkva, seljak, Srbin.
Ustanik, borac voda Deringaj, od
aprila 1942. u 2. četi bat. »Bičo Kesić«.
Poginuo kod Škara juna 1942.
245. ZUBOVIĆ Danila MARKO, 1910,
Štikada, radnik, Srbin. Stupio u NOV
1943. Poginuo kao borac 6. div. kod
Gospića aprila 1943.
246. ZUBOVIĆ Dmitra RADE, 1918, seljak,
Srbin. Stupio u NOV 1944. Poginuo
kao borac 19. div. na Rijeci maja 1945.
247. ZUTIĆ Mile BOZO, 1904,
Tomingaj-Crkva, radnik, Srbin.
Stupio u NOV 1944, borac 19. div.
Poginuo na Katarini kod Rijeke aprila
1945.
248. ZUTIĆ Save ANKA. 1920, Štikada,
seljanka, Srpkinja. Stupila u NOP
1941. Radila s omladinom. Poginula
kao predsjednica odbora AFŽ-a na
Resniku 1944.
249. ZUTIĆ Save NIKOLA, 1923, seljak.
Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo
kao zamjenik komandira čete 19. div.
na Benkovcu 1944.
2. BABIĆ Petra IVAN, 1924, seljak,
Hrvat. Stupio u NOV poč. 1944, borac
35. div. Poginuo na Korenici februara
1945.
3. BABIĆ Mile PETAR, 1896, seljak,
Hrvat. Stupio u NOB 1943, član
seoskog NOO-a Sv. Rok. Ranile ga
ustaše u Sv. Roku i poslije nekoliko
dana umro u proljeće 1944.
4. BADZEK Nikole DUJO, 1914, Ričice,
željezničar, Hrvat. Stupio u NOV
10. 1. 1945, borac 3. bat. 3. brig. 35. div.
Poginuo u Vrhovinama 10. 4. 1945.
5. BALEN Ivana ŠIMUN, 1922, Cerje,
seljak, Hrvat. Stupio u NOV 28. 12.
1944, borac 3. brig. 35. div. Poginuo na
Poljanku februara 1945.
6. BANJEGLAV Bože BOGDAN, 1925,
Ploča, seljak, Srbin. Stupio u NOB
10. 8. 1941, od 6. 1. 1942. borac 1. čete
PO »Velebit«. Član KPJ od oktobra
1943. Poginuo kao komandir čete
2. bat. 1. brig. 35. div. na Pogledalu
kod Korenice 29. 8. 1944.
7. BANJEGLAV Bože DANE, 1917,
seljak, Srbin. Ustanik, od 7. 11. 1941.
borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo
kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u
Rizvanuši kod Gospića 4. 6. 1943.
8. BANJEGLAV Jove ĐURO, 1921,
seljak, Srbin. Stupio u NOB 2. 8. 1941.
Poginuo kao borac 1. čete 1. bat. PO
»Velebit« na Širokoj Kuli 21. 6. 1942.
9. BANJEGLAV Nikole ISO, 1919, seljak,
Srbin. Ustanik, borac 1. čete PO
»Velebit«. Član KPJ od januara 1943.
Poginuo kao zamjenik komandira čete
3. bat. 3. brig. 6. div. kod Zenice
28. 11. 1943.
10. BANJEGLAV Marka MILANKO. 1908,
sez. radnik, Srbin. Ustanik, od 10. 9.
1941. borac 1. čete PO »Velebit«.
Poginuo na rijeci Jadovi u Ploči 24. 3.
1942.
11. BANJEGLAV Dmitra MILE, 1913,
seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 9. 1941.
borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo
kao desetar 3. bat. 3. brig. 6. div. na
Mededači kod Ploče 12. 2. 1943.
12. BANJEGLAV Dmitra NIKOLA, 1915,
seljak, Srbin. Ustanik, od 7. 11. 1941.
borac 1. čete PO »Velebit«. Ranjen i
zarobljen u Gackoj dolini kao desetar
3. bat. 3. brig. 6. div. Strijeljale ga
ustaše u Gospiću 6. 4. 1943.

OPĆINA LOVINAC

1. BABIĆ Petra ANA, 1923, Sv. Rok,
seljanka, Hrvatica. Radila za NOP od
1943. Član SKOJ-a. Ubile je ustaše u
Sv. Roku juna 1944.

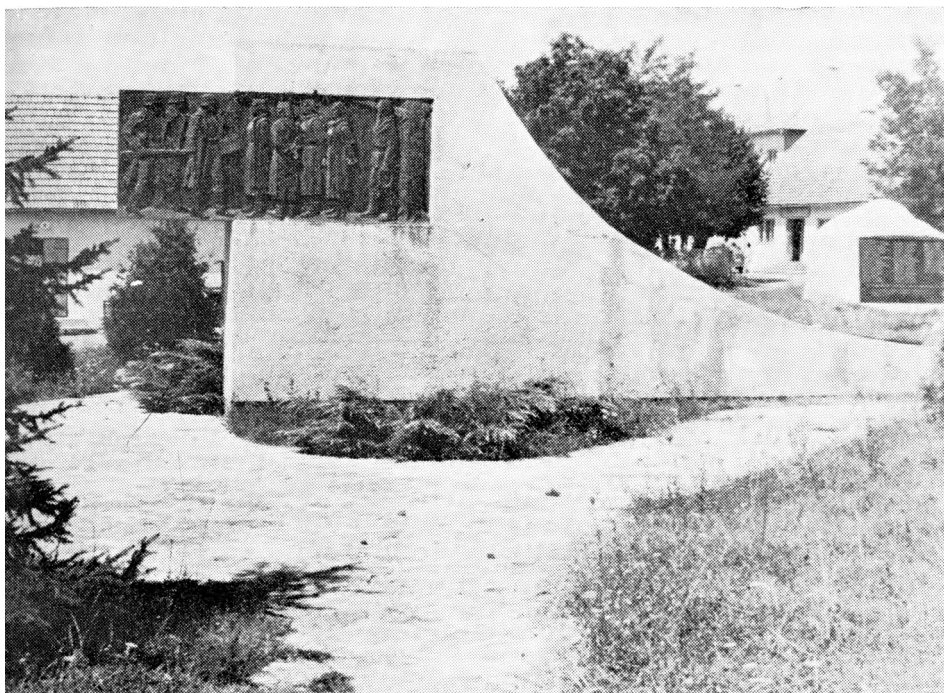
13. BANJEGLAV Nikole STEVO, 1916, seljak, Srbin. Stupio u NOP 2. 8. 1941, od 10. II. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo u 3. bat. 3. brig. 6. div. na Grabari kod Ploče 28. 4. 1943.
14. BATINIĆ Petra BOŽO, 1904, seljak, Srbin. Stupio u NOV 10. 12. 1942, borac 3. bat. 3. brig. 6. div. Umro od tifusa u Ploči 18. 7. 1943.
15. BATINIĆ Petra DANE, 1914, seljak, Srbin. Ustanik, od 7. 11. 1941. borac jurišne čete PO »Velebit«. Kandidat za člana KPJ od marta 1943. Poginuo kao komandir voda 2. čete 2. bat. 1. brig. na Sadilovcu 1942.
16. BATINIĆ Miće ĐURO, 1925, seljak, Srbin. Stupio u NOP 6. 1. 1942, od 3. 5. 1942. borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit«. Clan SKOJ-a od decembra 1942. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. na Pećinskom vrhu u Ploči 5. 3. 1943.
17. BATINIC Petra ISO, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOB 5. 8. 1941, od 3. 4. 1942. borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit«. Clan SKOJ-a od maja 1943. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. na Travniku 29. 11. 1943.
18. BATINIC Janka ANKA, 1920, Kik, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOP 1941, od proljeća 1942. borac Partizanske bolnice Bijeli potoci. Clan SKOJ-a od 1942. Poginula kao bolničarka u krajiškim brigadama u Podgrmeču 1943.
19. BLAŽEVIĆ Stjepana ANTE, 1919, Lovinac, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 1944. borac 35. div. Poginuo na Poljanku kod Plitvičkih jezera marta 1945.
20. BUDIMLIJA Dmitra DANE, 1921, Ploča, seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 9. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Clan SKOJ-a od oktobra 1942. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Smiljanu kod Gospića 6. 7. 1943.
21. BUDIMLIJA Ilije MARKO, 1914, seljak, Srbin. Ustanik, borac 1. čete PO »Velebit«. Clan KPJ od maja 1944. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. kod Đakova 5. 4. 1945.
22. BUDIMLIJA Sime MILE, 1906, seljak, Srbin. Ustanik, od septembra 1941. član NOO-a Ploča. Poginuo na Lipaču kod Ploče 25. 3. 1942.
23. CRNOBRNJA Bože PETAR, 1920, Kik, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Poginuo kao delegat voda na Pločanskom klanu 24. 3. 1942.
24. CULJAT Jure IVAN, 1910, Ričice, seljak, Hrvat. Stupio u NOV oktobra 1944, borac 3. brig. 35. div. Poginuo kod Perušića 13. 4. 1945.
25. ČUTURILO Marka BRANKO, 1925, Ploča, seljak, Srbin. Stupio u NOP 1942, od 5. 1. 1943. borac 1. bat. 1. brig. 6. div. Clan SKOJ-a od marta 1943. Poginuo kao borac 2. bat. 2. brig. 6. div. u Raduču 15. 9. 1943.
26. ČUTURILO Marka MIRKO, 1928, seljak, Srbin. Stupio u NOP 1942. Clan SKOJ-a od januara 1943. Poginuo kao borac zaštitnog voda Komande mjesta Lovinac kod Jezera u Ploči 5. 1. 1943.
27. ČALIĆ Steve BOGDAN, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 9. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Clan SKOJ-a od januara 1942. Ranjen na barama kod Metka kao puškomitraljezac 1. čete 3. bat. PO »Velebit« i umro u bolnici Frkašić 5. 9. 1942.
28. ČALIĆ Đure MILE, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 9. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Clan SKOJ-a od juna 1942, KPJ od marta 1943. Poginuo kao komandir voda 3. bat. 3. brig. 6. div. kod Travnika 28. 11. 1943.
29. ČALIĆ Staniše RADE, 1925, seljak, Srbin. Stupio u NOP 1941, od 10. 6. 1943. borac 3. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo u Smiljanu kod Gospića 4. 8. 1943.
30. ČURUVIJA Miće DRAGAN, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, borac 1. čete PO »Velebit«. Clan SKOJ-a od 1941, KPJ od decembra 1942. Ranjen na Mazinskoj previji kao operat. oficir 3. bat. 1. brig. 35. div. i umro u Obrovcu 4. 12. 1944.
31. ČUR UVI JA Đure MARA, 1925, Kik, seljanka, Srpkinja. Clan SKOJ-a od 1943. Poginula u Podgrmeču (bolnica krajiških brigada) 1943.
32. DESIC Kuzmana DUŠAN, 1922, Ploča, seljak, Srbin. Stupio u NOP 16. 1. 1942, od 10'. 9. 1943. borac 3. bat. Lič. područja. Clan SKOJ-a od januara 1943. Poginuo kod Korenice 11. 12. 1944.

33. DRAGANIC Mane BRANKO, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOP 1. 12. 1941, od 5. 5. 1942. borac omi. čete PO »VeLebit«. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 1. brig. 35. div. na Ljubovu 10. 4. 1944.
34. DRAGANIC Maniše DANE, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOP 6. 1. 1942, od 3. 4. 1942. borac 1. čete 1. bat. PO »VeLebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Potocima kod Mliništa 10. 1. 1944.
35. DRAGANIC Nikole DANE, 1905, žandar, Srbin. Stupio u NOP 6. 1. 1942, borac seoske straže pri NOO-u. Poginuo kao borac Komande mjesta Ploča-Lovinac na Pećinskom vrhu u Ploči 5. 3. 1943..
36. DRAGANIC Janka DMITAR, 1914., žandar, Srbin. Ustanik, od 10. 9. 1941. borac 1. čete PO »VeLebit«. Poginuo kao komandir voda 1. bat. PO »VeLebit« pod Budakom kod Lovinca 2. 4. 1942.
37. DRAGANIC Jovana ILIJA, 1913, seljak, Srbin. Ustanik, od 7. 9. 1941. borac 1. čete PO »VeLebit«. Poginuo kao borac 3.. bat. 3. brig. 6. div. u Ploči 16. 3. 1943.
38. DRAGANIC Milana PETAR, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOP 10. 5. 1942. Clan SKOJ-a od marta 1944. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Beogradu 15c 10. 1944.
39. DRAGIC Nikole MILOŠ, 1918, seljak, Srbin. Ustanik, od 7. 11. 1941. borac 1. čete PO »VeLebit«. Clan SKOJ-a od 20. 10. 1941, KPJ od decembra 1942. Poginuo kao komesar čete 2. bat. 3l. brig. 6. div. na Budačkom mostu kod Gospića 3. 6. 1943.
40. DRAGICEVIC Rade NIKOLA, 1907, najam, radnik, Srbin. Stupio u NOP 17. 9. 1941, od 10. 1. 1942. borac 1. čete 1. bat. PO »VeLebit«. Poginuo kao komandir kurira 3. bat. 3. brig. 6. div. kod Valjeva 12. 9. 1944.
41. DRAGICEVIC Mile IVAN, 1919, Smokrić, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Poginuo na Babinom Potoku kod Vrhovina 1945.
42. DUKIC Stojana DUŠANKA, 1919, Ploča, seljanka, Srpkinja. Clan SKOJ-a od januara 1942. Ubili je ustaše i četnici na Grabari kod Ploče 19. 12. 1944.
43. DUKIC Mile ILIJA, 1913, seljak, Srbin. Stupio u NOP 20. 1. 1942, stražar pri NOO-u Ploča. Poginuo kao borac Komande mjesta Lovinac-Ploča u Ploči 5. 5. 1944.
44. DUKIC Mile NIKOLA, 1914, seljak, Srbin. Ustanik, od 7. 9. 1941. borac 1. čete PO »VeLebit«. Clan KPJ od decembra 1942.. Poginuo kao komandir čete 3. bat. 1. brig. 6. div. na Zuleševici kod Mazina 7. 2. 1943.
45. DUKIC Stojana PETAR, 1913, sez. radnik, Srbin. Ustanik, od 6. 2. 1942. borac 1. čete PO »VeLebit«. Clan KPJ od maja 1943. Poginuo kao oba vješt, oficir Ličkog područja na Grabari kod Ploče 19. 12. 1944.
46. DUKIC Stojana ŠPIRO, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOP 2. 11. 1941, od 8. 5. 1942. borac 1. čete 1. bat. PO »VeLebit«. Clan SKOJ-a od novembra 1942. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. na Travniku 27. 11. 1943.
47. DUKIC Jove DANE, 1905, radnik, Srbin. Ustanik, od 15^ 11. 1941. borac 1. čete PO »VeLebit«. Poginuo kao desetar 3. bat. 3. brig. 6. div. kod Zenice 1943.
48. DUKIC Mile NIKOLA, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOP 1. 4. 1942, od 1. 1. 1943. borac 3. bat. 3. brig. 6. div. Clan SKOJ-a od marta 1944. Poginuo kao komandir odjeljenja kod Zepča 27.7. 1944.
49. FRANIC Nikole DANE, 1914, Rudopolje, živio u Ričicama, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 28. 12. 1944, borac 3. brig. 35. div. Poginuo na Drežniku februara 1945.
50. GAJIC Mane BRANKO, 1924, Ploča, seljak, Srbin. Stupio u NOP 20. 1. 1942, od 9. 10. 1943. borac čete Lič. područja. Clan SKOJ-a od marta 1943. Poginuo kao borac 1. bat. 1. brig. 35. div. na Bjelopolju kod Korenice 15.4. 1944,
51. GAJIC Samela MILE, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, od 7. 11. 1941. borac jurišne čete PO »VeLebit«. Clan SKOJ-a od septembra 1941, a KPJ od jula 1942. Poginuo kao komandir čete 2. bat. 2. brig. na Dvoru na Uni 27. 11. 1942.
52. GAJIC Nikole STEVAN, 1900, sez. radnik, Srbin. Stupio u NOP 1941, od 4. 5. 1942. borac seoske straže pri

- NOO-u Ploča. Umro od tifusa u Ploči 15. 4. 1943.
53. GAJIĆ Mile ZORKA, 1919, seljanka, Srпкиnja. Stupila u NOP 1. 8i 1941, od 1942. borac 4. bat. 2. lič. brig. Clan SKOJ-a od augusta 1941, a KPJ od septembra 1942. Poginula kao zamj. komesara čete 4. bat. 2. lič. brig, kod Plitvica 6. 11. 1942.
 54. GNJATOVIĆ Mile DUŠAN, 1914. Rasoja, seljak, Srbin. Ustanik, od januara 1942. komandir čete »Vodena glava«. Clan KPJ od aprila 1942. Poginuo kao načelnik štaba 1. brig. 43. div. na Pazinu u Istri 5. 5[^] 1945.
 55. GNJATOVIĆ Marka ĐURO, 1916, seljak, Srbin. Ustanik, od novembra 1941, borac 3. bat. 1. LPO »Velebit«. Clan KPJ od aprila 1943. Poginuo kao borac 4. bat. 3. brig. 6. div. na Rizvanuši kod Gospića juna 1943.
 56. GNJATOVIĆ Petra MARKO, 1910, policajac, Srbin. Ustanik, od novembra 1941. borac jurišne čete PO »Velebit«. Clan KPJ od januara 1942. Poginuo kao komandir voda 1. čete 1. LPO kod Plitvičkih Jezera juna 1942.
 57. GNJATOVIĆ Tome MARKO, 1910, seljak, Srbin. Stupio u NOP septembra 1941, od novembra 1941. borac 3. bat. 1. LPO »Velebit«. Clan KPJ od februara 1943. Poginuo kao komandir mitraljeskog voda 3. bat. 3. brig. 6. div. u Rizvanuši kod Gospića juna 1943.
 58. GNJATOVIĆ Ilije MILE, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOP septembra 1941, od jula 1942. borac 3. bat. 1. LPO »Velebit«. Clan SKOJ-a od marta 1943,. Poginuo kao nišandžija na protivtenkovskoj pušci 2. bat. 3. brig. 6. div. u Resanovcima kod Drvara 25. 5. 1943.
 59. GNJATOVIĆ Dane NIKOLA. 1922, seljak, Srbin. Ustanik, od novembra 1941. borac 3. bat. 1. LPO »Velebit«. Clan SKOJ-a od maja 1942. Poginuo kao puškomitraljezac 4. bat. 3. brig. 6. div. u Mušaluku kod Gospića juna 1943.
 60. GNJATOVIĆ Jove MILE, 1927, Lovinac, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944. borac 19. div. Poginuo u, Lovincu 1944.
 61. JOVIĆIC Jele NENAD, Ploča, najamni radnik, Srbin. Stupio u NOP 16. 1. 1942, od 4. 5. 1942. borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit«. Clan SKOJ-a od aprila 1943. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. na Gospiću 3. 10. 1943.
 62. KLJAJIĆ Sime MILAN, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOP 12. 8. 1941, od 6. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Clan KPJ od juna 1944. Poginuo kao zamjenik komandira čete 35. div. kod Plitvica 15. 3. 1945.
 63. KLJAJIĆ Vase MILE, 1907, seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 9. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo na Pločanskom klanu 24. 3. 1942.
 64. KLJAJIĆ Jove STEVAN, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 12. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Clan SKOJ-a od januara 1943, KPJ od oktobra 1943. Poginuo kao komandir voda 3. bat. 3. brig. 6. div. kod Zepča 28. 7. 1944'.
 65. KNEŽEVIĆ Frane NIKOLA, 1925, Ričice, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 28. 12. 1944, borac 3. brig. 35. div. Poginuo na Babinom Potoku kod Vrhovina februara 1945.
 66. KOVAČEVIĆ Josipa IVAN, 1919, Vranik, radnik, Hrvat. Stupio u NOV augusta 1944, borac 3. bat. 8. brig. 51. div. Poginuo kod Vinkovaca 8. 2. 1945.
 67. KOVAČEVIĆ Tome LOVRO, 1914, podoficir, Hrvat. Stupio u NOV 1943, borac 6. korpusa. Poginuo kod Čazme 1944.
 68. KOVAČEVIĆ Mate MILE, 1918, radnik, Hrvat. Stupio u NOV 5. 8. 1942, borac 4. bat. 6. bosanske prol. brig. Poginuo kao komandir voda kod Suhopolja u Bosni aprila 1943.
 69. KOVAČEVIĆ Petra MILE, 1913, sez. radnik, Hrvat. Stupio u NOV augusta 1943, borac 13. prol. brig. »Rade Končar-«. Poginuo kao zamjenik komandira čete kod Teslića 19. 3. 1944.
 70. KRPAN Ante PETAR, 1925, Sv. Rok, seljak, Hrvat. Stupio u NOV poč. 1945, borac 35. div. Poginuo na Sertić Poljani kod Korenice 1945.
 71. KRPAN Nikole STJEPAN, 1914. Smokrić, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 1944, borac 35*. div. Poginuo na Babinom Potoku kod Vrhovina 1945.
 72. LA Zlić Pavla PETAR, 1922, Ploča, seljak, Srbin. Stupio u NOP 5. 8. 1941, od 15. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 5. brig, u Medvjedi (Dalmacija) 20. 6. 1943.

73. LIČINA Milana DANE, 1926, Kik, seljak, Srbin. Stupio u NOP 1941, od marta 1943. borac 3. bat. 3. brig. 6. div. Član SKOJ-a od novembra 1942, KPJ od decembra 1942. Poginuo kao komandir čete 3. bat. 3. brig. 13. div. u Novoj Kročini kod Ilirske Bistrice 2. 5. 1945.
74. LIČINA Nikole DANE, 1920, seljak. Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Član KPJ od januara 1943. Poginuo kao komandir prateće čete 5. brig. 19. div. na Staroj Straži kod Knina 24. 1. 1945.
75. LIČINA Mile NIKOLA, 1910, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Poginuo na Pločanskom klancu 24. 3. 1942.
76. MARICIĆ Petra IVAN, 1925, Ričice, seljak, Hrvat. Stupio u NOV marta 1944, borac LPO. Poginuo kod Donjeg Lapca aprila 1944.
77. MILETIĆ Ante NIKOLA, 1918, Sv. Rok, radnik, Hrvat. Stupio u NOV 8. 9. 1944, borac 4. bat. 12. ud. brig. »Braća Radić«. Poginuo u Kutjevu 24. 2. 1945,
78. MILOJEVIĆ Save BRANKO, 1925, Ploča, seljak, Srbin. Stupio u NOP 15. 12. 1941. Borac Komande mjesta Ploča od 1. 6. 1943. Član SKOJ-a od oktobra 1942. Poginuo u 2. bat. 2. brig. 6. div. u Raduču 15. 9. 1943.
79. MILOJEVIĆ Save PETAR, 1919, seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 12. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Član SKOJ-a od decembra 1941. Poginuo na Pločanskom klancu 24. 3. 1942.
80. MILJKOVIĆ Steve DUŠAN Dragan, 1913, seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 9. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Član KPJ od aprila 1943. Poginuo kao komandir voda 2. bat. 3. brig. 6. div. u Lovincu 9. 9. 1943.
81. MILJKOVIĆ Tome ILIJA, 1915, seljak, Srbin. Ustanik, od 7. 9. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo na Pločanskom klancu 24. 3. 1942.
82. MILJKOVIĆ Tome MILANKO, 1913, seljak, Srbin. Ustanik, od 7. 9. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo u Ploči kao član NOO-a Ploča 11. 8. 1944.
83. MILJKOVIĆ Dmitra PETAR, 1925, seljak, Srbin. Stupio u NOP 10. 9. 1941, od 5. 5. 1942. borac omi. čete 1. bat. PO »Velebit«. Član SKOJ-a od aprila 1942, KPJ od oktobra 1943. Ranjen u borbi za Drvar kao borac čete za vezu 6. div. i umro u div. bolnici kod Goražda 15. 7. 1944.
84. MIŠČEVIĆ Ise MJLORAD, 1923, Lovinac, dak, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Umro od tifusa u bolnici Frkašić kod Korenice krajem 1944.
85. NEKIČ Mijata PAVAO, 1912, Sv. Rok, radnik, Hrvat. Stupio u NOV juna 1942, borac LPO, zatim obavještajni oficir 6. div. Ubijen u Sv. Roku augusta 1943.
86. ORLOVIĆ Đure BOZO, 1923, Ploča, seljak, Srbin. Ustanik, od 6. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Barletama kod Gospića 20. 6. 1943.
87. ORLOVIĆ Mile DANE, 1916, seljak, Srbin. Ustanik, od 6. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Ploči 12. 3. 1943.
88. ORLOVIĆ Miće DUŠAN, 1924, dak, Srbin. Stupio u NOP 5. 6. 1942. Član SKOJ-a od oktobra 1943. Poginuo kao borac voda za vezu 3. brig. 6. div. kod Valjeva 12. 9. 1944.
89. ORLOVIĆ Dane ĐURO, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, od 6. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Član SKOJ-a od marta 1942. Poginuo kao desetar 3. bat. 3. brig. 6. div. u Mogoriću 12. 3. 1943.
90. ORLOVIĆ Rade ILIJA, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOP 18. 11. 1941. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Mušaluku kod Gospića 10. 7. 1943.
91. ORLOVIĆ Mile JOVO, 1913, seljak, Srbin. Ustanik, borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Barletama kod Gospića 20. 6. 1943.
92. ORLOVIĆ Nikole JOVO, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOP 17. 8. 1941, od 10. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. na Bilaj Ribniku 4. 6. 1943.
93. ORLOVIĆ Laze KOŠTA, 1914, seljak, Srbin. Ustanik, od 17. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. na Studencima (Perušić) 3. 3i 1943.
94. ORLOVIĆ Bože LAZO, 1919, seljak, Ustanik, od 7. 9. 1941. borac 1. čete

- PO »Velebit«. Član KPJ od aprila 1943. Poginuo kao komandir čete 1. bat. 1. brig. 35. div. u Babinom Potoku kod Korenice 16. 4. 1944.
95. ORLOVIĆ Ilije MARKO, 1916, krojački radnik, Srbin. Ustanik, borac 1. čete PO »Velebit«. Član KPJ od septembra 1940. Poginuo kao zamjenik komesara 3. bat. 3. brig. 6. div. na rijeci Prači 30. 7. 1944.
96. ORLOVIĆ Jove MARKO, 1917, podoficir, Srbin. Zarobili ga Nijemci aprila 1941. i sproveli u logor u Njemačkoj, gdje je radio kao član pokreta otpora. Poslije bjekstva iz logora utopio se nesretnim slučajem u Bodenskom jezeru (Švicarska) augusta 1943.
97. ORLOVIĆ Petra MILAN, 1916, seljak, Srbin. Ustanik, od 20. 11. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Član SKOJ-a od septembra 1942, KPJ od augusta 1943. Poginuo na Šuici 20. 2. 1944.
98. ORLOVIĆ Laze MILANKO, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOP 10. 9. 1941, od 6. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Član SKOJ-a od oktobra 1941, KPJ od januara 1943. Poginuo kao delegat vođa 3. bat. 3. brig. 6. div. na Gospiću 3. 5. 1943.
99. ORLOVIĆ Nikole MILE, 1916, seljak, Srbin. Ustanik, od 15. 10. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. na Turbetu kod Travnika 25. 11. 1943.
100. ORLOVIĆ Vase MILE, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOB 17. 12. 1941, borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit«. Član SKOJ-a od oktobra 1943. Poginuo kao desetar 3. bat. 3. brig. 6. div. na rijeci Bosni 28. 7. 1944.
101. ORLOVIĆ Ilije MILOŠ, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, od 7. 12. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Član SKOJ-a od decembra 1942. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Ličkom Lešću 3. 4. 1943.
102. ORLOVIĆ Mile MILOŠ, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOP 15. 11. 1941, borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit«. Poginuo kao borac 35. div. u Ploči 5. 5. 1944.
103. ORLOVIĆ Bože NIKOLA, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOP 6. 1. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 1. brig. 6. div. kod Valjeva 12. 9. 1944.
104. ORLOVIĆ Joviše NIKOLA, 1905, seljak, Srbin. Ustanik, od 1942. stražar pri NOO-u Ploča. Poginuo kao borac Komande mjesta Lovinac-Ploča na Debeljači (Ploča) 20. 1. 1944.
105. ORLOVIĆ Rade PETAR, 1905, seljak, Srbin. Stupio u NOP 20. 3. 1942. Poginuo kao borac Komande mjesta Lovinac-Ploča na Medugorju kod Ploče 15. 4. 1944.
106. ORLOVIĆ Ilije RADE, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOP 6. 1. 1942, od 25. 12. 1942. borac 3. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kao borac 35. div. kod Korenice 15. 9. 1944.
107. ORLOVIĆ Vuje RADE, 1915, seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 9. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Novom kod Gospića 10. 5. 1943.
108. ORLOVIĆ Nikole SAVO, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOV 10. 1. 1942, borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit«. Član SKOJ-a od marta 1942. Poginuo kao puškomitraljezac 1. čete 3. bat. 9. brig. na Drenovači kod Kulen-Vakufa 2. 9. 1943.
109. ORLOVIĆ Jandrije STANKO, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOB 11. 8. 1941. Poginuo kao borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit« na Pločanskom klancu 24. 3. 1942.
110. PAVIČIĆ Nikole JOSIP, 1907, Lovinac, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 1941, borac PO »Čazma«. Poginuo kod Čazme 1943.
111. PAVIČIĆ Nikole MARKO, 1910, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 1943. Član KP Kanade. Poginuo kao polit, rukovodilac 1. brig. 35. div. u rejonu Škrljaka iznad Perušića maja 1944.
112. PAVIČIĆ Ivana PETAR, 1924, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 1944, borac 1. brig. 35. div. Poginuo na Babinom Potoku kod Vrhovina 1945.
113. PAVIČIĆ Martina PETAR, 1910, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Poginuo kod Sv. Katarine (Istra) 1945.
114. PAVLICA Mile JOVO, 1920, Ploča, seljak, Srbin. Stupio u NOP 18. 12. 1941, borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac Komande lič. područja u Mogoriću 12. 4. 1944.
115. PAVLICA Miloša STEVO, 1919, Kik. seljak, Srbin. Ustanik. Poginuo na Gostuši 18. 8. 1941.

Lovinac, Spomenik palih boraca, žrtava fašističkog terora i poginulih u španjolskom građanskom ratu.

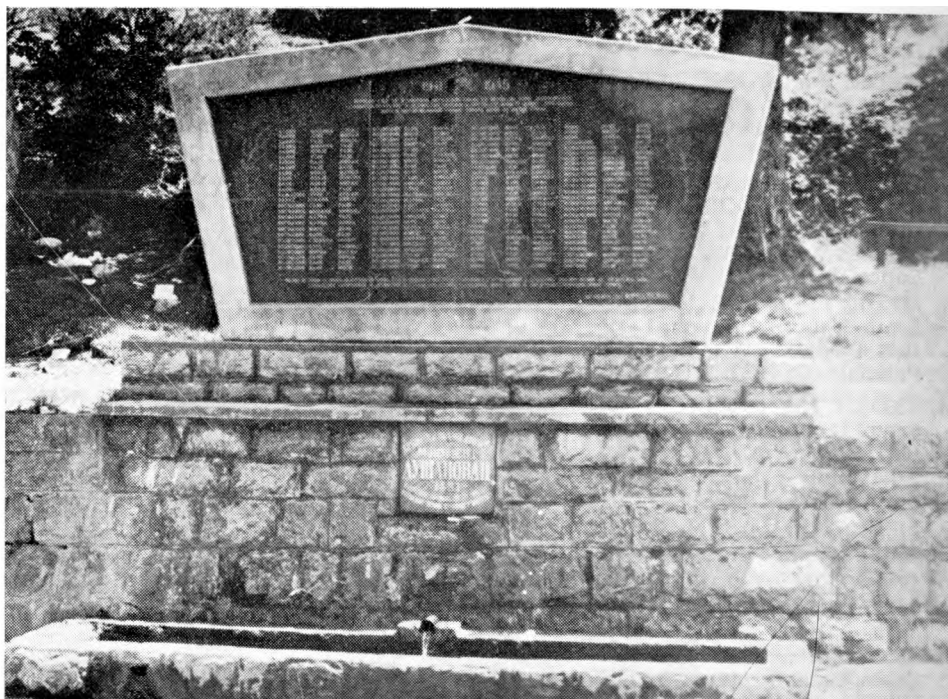
116. PBTKOVIĆ Ćire ILIJA Ic, 1918, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Član KPJ od 1942. Poginuo kao komandir voda u Žitniku kod Smiljana 10. 7. 1942.
117. PETKOVIĆ Gabre MARKO, 1919, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Poginuo na Pločanskom klancu 24. 3. 1942.
118. PETKOVIĆ Janka DMITAR, 1907, Ploča, seljak, Srbin. Stupio u NOP 20. 10. 1941, od 20. 2. 1942. borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit«. Poginuo kao borac 2. bat. 1. brig. 6. div. na Plivi kod Jajca 8. 1. 1944.
119. PETKOVIĆ Stevana ILIJA, 1913, seljak, Srbin. Ustanik, od 6. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u livanjskoj kod Banje Luke 1. 1. 1944.
120. PETKOVIĆ Đure JOVO, 1916, seljak. Srbin. Ustanik. Poginuo kao borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit« u Ploči 26. 3. 1942.
121. PLATIŠA Dane ISO, 1914, Kik, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Poginuo na Pločanskom klancu 24. 3. 1942.
122. PLATIŠA Marka MARA, 1924, seljanka, Srpkinja, Stupila u NOP 1941. Član SKOJ-a od 1942, KPJ od januara 1944. Član Opć. komiteta SKOJ-a Lovinac i KK SKOJ-a Gračac. Poginula kao terenski radnik u Pokuplju kod Siska krajem 1944. ili početkom 1945.
123. PLATIŠA Marka MILAN. 1924, seljak. Srbin. Stupio u NOB 1941, od jeseni 1942. borac 3. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kao komandir voda 1. brig. 35. div. na Mazinskoj previji u jesen 1944.
124. PLATIŠA Dane MIRKO, 1923, pekar, Srbin. Organizator ustanka u Kiku. Član KPJ od decembra 1941. Stupio decembra 1941. u 1. bat. PO »Velebit«. Poginuo kao komesar 3. bat. 3. brig. 6. div. kod Boričevca 28. 8. 1943.

125. POP.OVIĆ Nikole LAZO, 1908, Ploča, radnik, Srbin. Ustanik, borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao komandir voda 3. bat. 3. brig. 6. div. na Medvjedovači (Ploča) 2. 1. 1943.
126. POPOVIĆ Nikole MULE, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOP 6. 1. 1942, borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. kod Ploče 28. 4. 1943.
127. POPOVIĆ Mile NIKOLA, 1919, seljak, Srbin. Ustanik, borac 1. čete PO »Velebit«. Član KPJ od septembra 1941. Poginuo kao slušalac partijskog kursa OK KPH za Liku kod Korenice 29. 12. 1941.
128. PRPIĆ Jakova FRANE, 1927, Ličko Cerje, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 28. 12. 1944, borac 3. brig. 35. div. Poginuo na Poljanku kod Rakovice februara 1945.
129. RADA KOVIĆ Stojana RADE, 1919, Ploča, seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Uхватili ga četnici i Talijani marta 1943. kao borca 1. čete 1. bat. 3. brig. 6. div. Strijeljan u Metku 5. 10. 1943.
130. RADA KOVIĆ Petra SIMO, 1924, seljak. Srbin. Stupio u NOP 7. 9. 1941, od 5. 3. 1942. borac 1. čete 1. bat. PO »Velebit«. Član SKOJ-a od februara 1942. Poginuo kao borac Komande mjesta Lovinac-Ploča u Lovincu 10. 4. 1944.
131. RADEKA Bože DANE, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOP 20. 11. 1941, borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Kruškovcu kod Raduča 20. 2. 1943.
132. RADEKA Đure DUŠAN, 1915, seljak, Srbin. Ustanik, od 10. 11. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao komandir voda pod Budakom kod Lovinca 2. 4. 1942.
133. RO'NČEVIĆ Mile IVAN, 1909, Lovinac, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1944, borac 35. div. Poginuo na Čudinom klancu kod Korenice 1945.
134. SEKULIĆ Roke BORISLAV, 1923, Lovinac, dak, Hrvat. Stupio u NOV 1942, borac Slavanskog PO. Poginuo kao komesar čete kod Zagreba 1944.
135. SEKULIĆ Petra JURAJ Dujo, 1923, radnik, Hrvat. Stupio u NOB 1941. Ilegalno radio u Zagrebu. Ubijen u Jasenovcu 1943.
136. SEKULIĆ Ivana NIKOLA, 1919, bravar, Hrvat. Stupio u NOB 1941, borac Slavanskog PO. Poginuo kao komandir čete na Slavanskom Brodu 1943.
137. SEKULIĆ Stjepana RAFAEL, 1906, radnik, Hrvat. Stupio u NOV 1943, borac 33. div. Poginuo na Čazmi 1945.
138. SKORUP Mate MILE, 1910, Ričice, željezničar, Hrvat. Stupio u NOB 1943, predsjednik seoskog NOO-a Ričice. Ubile ga ustaše u Ričicama 8. 8. 1944.
139. SKORUP Mile PAVAO, 1919, seljak, Hrvat. Stupio u NOB 1942, pozadinski radnik, sekretar Opć. komiteta KPH za Lovinac. Član KPJ od 1942. Ranili ga četnici na Alanu pa je izvršio samoubistvo da im ne padne u ruke 16. 9. 1943.
140. SMOLČIĆ Jose ANTE, 1927, Sv. Rok, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 28. 12. 1944, borac 13. div. Poginuo na Klani kod Rijeke 1945.
141. ŠARIĆ Mate JOSO, 1904, Vranik, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 29. 12. 1944, borac 3. brig. 35. div. Poginuo u 13. div. na Klani kod Rijeke 24. 4. 1945.
142. ŠARIĆ Mile JOSO, 1895, Lovinac, radnik, Hrvat. Stupio u NOV 1942. Član KPJ, politički radnik. Uхватile ga ustaše u Sv. Roku, sprovele u Zemunik kod Zadra i strijeljale juna 1944.
143. ŠTULIĆ Mile MILANKO, 1913, Ploča, seljak, Srbin. Ustanik, od 6. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 2. bat. 1. brig. 35. div. na Čudinom klancu kod Korenice 12. 7. 1944.
144. ŠTULIĆ Vase MIRKO, 1914, žandar, Srbin. Ustanik, borac 1. čete PO »Velebit«. Član KPJ od augusta 1941. Poginuo kao zamjenik komandanta 1. bat. PO »Velebit« na streljštu pod Oštrom kod Gospića 14. 7. 1942. Za narodnog heroja proglašen 27. 11. 1953.
145. ŠTULIĆ Ilije STEVO, 1905, sez. radnik, Srbin. Ustanik, borac 1. čete PO »Velebit«. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Kruškovcu kod Raduča 20. 2. 1943.
146. ŠULENTIĆ Tome IVAN, 1902, Sv. Rok, radnik. Hrvat. Stupio u NOV

- 1941, borac Rudarske čete 1. prol. brig. Član KPJ. Poginuo na Kotor Varošu 6. 12. 1942.
147. TOMIČIĆ Ivana BLAZ, 1896, Ričice, seljak, Hrvat. Stupio u NOP 1941, od maja 1943. predsjednik seoskog NOO-a Ričice. Uhapsile ga ustaše i predale Nijemcima novembra 1943, koji su ga sproveli u Zagreb, gdje su ga ubile ustaše aprila 1945.
148. TOMIČIĆ Ilije IVAN, 1922, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 28. 12. 1944, borac 3. brig. 35. div. Poginuo na Poljanku februara 1945.
149. TOMIČIĆ Blaža JOSO, 1918, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 28. 12. 1944, borac 3. brig. 35. div. Poginuo između Rakovice i Plitvičkih jezera marta 1945.
150. TOMIČIĆ Blaža MATE, 1912, lugar, Hrvat. Stupio u NOV 10. 1. 1945, borac 3. brig. 35. div. Poginuo na Čujić krčevini kod Korenice marta 1945.
151. TRKULJA Save DUŠAN, 1921, Kik. seljak, Srbin. Stupio u NOP 1941, od 1. 5. 1942. borac Kičkog voda. Poginuo u Žabici kod Gospića 2. 5. 1943.
152. TRKULJA Spire GABRE, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOP 1941, od jula 1943. borac 3. LPO. Poginuo kao borac 35. div. kod Otočca 1944.
153. TRKULJA Mile ILIJA Udarnik, 1919. seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Poginuo kao komandir čete u partizanskoj jedinici Istre na Učki kod Opatije 2. 3. 1944.
154. TRKULJA Mile JOVO, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOP 1941, od poč. 1942. borac Kičkog voda. Ranjen kao komandir voda 2. brig. 35. div. kod Vrhovina i umro od zadobivenih rana u bolnici Trnovac 8. 10. 1944.
155. TRKULJA Nikole MARKO, 1916, podnarednik, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac 1. bat. PO »Velebit«. Poginuo kao operativni oficir bat. u Parčićima kod Lovinca 8. 6. 1942.
156. TRKULJA Tode MILAN, 1912, radnik. Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog odreda. Član KPJ. Ranjen kao komandir čete 2. bat. 13. brig. kod Sv. Jane na Zumberku. Umro u bolnici 2. operativne zone augusta 1943.
157. TRKULJA Jove PETAIĆ, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Ranjen na Podlapači i umro u bolnici Šalamunić 2. 7. 1942.
158. TRKULJA Nikole STOJAN, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941, od proljeća 1943. borac 10. div. Poginuo kod Bosanskog Grahova krajem 1943.
159. VRBAN Dane LUKA, 1921, Sv. Rok, radnik, Hrvat. Stupio u NOV 1943, borac 12. div. Poginuo kod Sida 1944.
160. VRKLJAN Ivana MILE, 1906, radnik, Hrvat. Radio u Kanadi, član KP Kanade od 1934. Iz Kanade krenuo da se priključi NOV-i, ali je brod torpediran na Atlantskom oceanu te se utopio 4. 11. 1942.
161. VRKLJAN Frane PETAR, 1921, Ričice, seljak, Hrvat. Stupio u NOV 28. 12. 1944, borac 3. brig. 35. div. Poginuo kod Babinog Potoka februara 1945.
162. VUJANIĆ Marije LAZAR, 1923, Ploča, moler, Srbin. Ustanik, od 10. 11. 1941. borac 1. čete PO »Velebit«. Član SKOJ-a od septembra 1942, KPJ od maja 1943. Poginuo kao delegat voda 3. bat. 3. brig. 6. div. na Gospiću 5. 6. 1943.
163. VUKOBRATOVIĆ Đure JEKA, 1923. seljanka, Srpkinja. Stupila u NOP 10. 11. 1941. Član SKOJ-a od januara 1942. Uхватili je četnici kao kurira NOO-a Ploča u Raduču augusta 1942. i javno strijeljali u Metku 27. 8. 1942.
164. VUKOBRATOVIĆ Đure MARIJA, 1926, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOB 5. 4. 1942. Član SKOJ-a od aprila 1943. Radila pri NOO-u Lovinac-Ploča. Poginula u Lovincu 19. 12. 1944.
165. VUKOBRATOVIĆ Đure STEVO, 1919, seljak, Srbin. Stupio u NOB 21. 8. 1941, od 6. 1. 1942. borac 1. čete PO »Velebit«. Član SKOJ-a od novembra 1942. Poginuo kao borac 3. bat. 3. brig. 6. div. u Mogoriću 21. 3. 1943.
166. ZEGARAC Nikole ĐURO, 1919, Kik. seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Član KPJ od januara 1943. Poginuo kao komandir čete 1. brig. 35. div. kod Široke Kule aprila 1944.
167. ZEGARAC Vase ILIJA, 1909, narednik, Srbin. Stupio u NOB 1941, od oktobra 1942. borac 1. lič. područja.

- Član KPJ od novembra 1943. Umro u partizanskoj bolnici u Petrovoj gori kao plućni bolesnik 1944.
168. ZEGARAC Marka JOVO, 1903, žand. narednik, Srbin. Stupio u NOB decembra 1941, borac Kičkog voda. Član NOO-a Kika 1941, delegat Kotarskog NOO-a Gospić. Poginuo na Pločanskom klanecu 24. 3. 1942.
 169. ZEGARAC Mile JOVO Joja, 1914, žandar, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Kandidat za člana KPJ od aprila 1942. Poginuo kao komandir Kičkog voda na Bukovom vrbu kod Gračaca 24. 10. 1942.
 170. ZEGARAC Dane MARKO, 1924, seljak, Srbin. Ustanik, od decembra 1941. borac Kičkog voda. Član SKOJ-a od 1942, KPJ od 10. 1. 1943. Poginuo kao pomoćnik komesara čete 2. bat. 2. brig. 6. div. na Šuici 12. 12. 1943.
 171. ZEGARAC Ilije MILKA. 1921, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOB 1941, od proljeća 1942. bolničarka partizanske bolnice Bijeli potoci. Član SKOJ-a od 1942. Poginula u bolnici krajiških brigada u Podgrmeču 1943.
 172. ZEGARAC Mile SOKA, 1922, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOB 1941, od decembra 1942. borac 2. brig. 6. div. Poginula kao borac 5. brig. 29. div. kod Nevesinja 24. 2. 1945.
 173. ZEGARAC Luke STEVO, 1908, seljak, Srbin. Ustanik, od jula 1943. borac Komande mjesta Gračac. Član KPJ od maja 1944. Poginuo u Papučići kod Metka krajem 1944.
 174. ZEGARAC Jove STOJAN, 1912, pekar, Srbin. Ustanik, od poč. 1943. u radionici 1. lič. područja. Poginuo kao borac Zadarskog odreda kod Tribnja 4. 11. 1944.
 175. ZEGARAC Ilije VASO Vaskan. 1913. seljak, Srbin. Ustanik, član prvog NOO-a Kik. Od marta 1943. borac 3. brig. 6. div. Poginuo kod Gospića maja 1943.
- OPĆINA MAZIN**
1. BABIĆ Rade DANILO, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 9. 1942. Član KPJ. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Pišću kod Zabljaka 21. 8. 1944.
 2. BABIĆ Rade ILIJA, 1911, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Krčani kod Udbine 7. 2. 1943.
 3. BABIĆ Jove MILAN, 1908, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Član KPJ. Poginuo kao borac artilj. divizionu 13. div. u Rijeci 5. 5. 1945.
 4. BABIĆ Paje MILAN, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 2. brig. 6. div. u Ljubovu kod Korenice 23. 1. 1943.
 5. BABIĆ Jove RADE, 1914, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Član KPJ. Poginuo kao komandir voda 2. bat. 3. brig. 6. div. u Grabežu kod Mrkonjić Grada 14. 1. 1944.
 6. BABIĆ Milana RADE, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 7. 1942, borac 1. ud. bat. LPO. Poginuo u Crnim Potocima kod Plavna 27. 1. 1943.
 7. BABIĆ Milana STEVO, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 12. 6. 1942. Član KPJ. Poginuo kao delegat voda 1. ud. bat. 1. kninske brig. u Malovanu kod Gračaca 19. 9. 1943.
 8. BAIĆ Dane BOGDAN, 1921, kovač, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 3. 1943. borac kovačke radionice Opć. NOO-a Mazin. Poginuo u Mazinu 18. 4. 1944.
 9. BAIĆ Ilije MARKO, 1917, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 12. 6. 1942. Član KPJ. Poginuo kao desetar 1. ud. bat. LPO u Crnim Potocima kod Plavna 29. 1. 1943.
 10. BAIĆ Ilije MILAN, 1923, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 7. 1942. Član KPJ. Poginuo kao pomoćnik komesara čete 3. bat. 3. brig. 6. div. na Meljaku kod Beograda 10. 10. 1944.
 11. BAIĆ Ilije NIKOLA, 1910, žandar, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Član KPJ. Poginuo kao komandir čete 2. bat. 2. brig. 6. div. u Dvoru na Uni 28. 11. 1942.
 12. BAIĆ Ilije RADE, 1919, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942, borac 1. bat. »Biće Kesić« 3. LPO. Poginuo na Goloj mili kod Velike Popine 1. 8. 1942.

13. ILIC Milana DUŠAN, 1921, svršeni maturant, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 17. 11. 1942. Poginuo kao delegat voda 2. ud. bat. LPO u Golubiću kod Knina 4. 4. 1943.
14. ILIĆ Luke JOVO, 1922, radnik, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 25. 9. 1942. Clan KPJ. Poginuo kao komandir voda 2. bat. 3. brig. 6. div. u Drvaru 25. 5. 1944.
15. ILIC Janka MANOJLO Maniša, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 3. 3. 1942. Clan KPJ. Poginuo kao komandir čete 1. bat. 5. brig. 19. div. na Kantridi kod Rijeke 27. 4. 1945.
16. ILIC Rade MILAN, 1906, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 2. 1943. Poginuo kao borac na Trebačniku iznad Zegara 30. 3. 1943.
17. (ILIC Save MILAN, 1924, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 23. 11. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 2. brig. 6. div. u Dvoru na Uni 1. 2. 1943.
18. ILIC Mile NIKOLA, 1924, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 25. 9. 1942, borac Komande 2. lič. područja. Poginuo od eksplozije municije u magazinu Krbavica kod Korenice 15. 12. 1943.
19. ILIC Rade NIKOLA, 1925, seljak, Srbin. Ustanik. Aktivista NOP-a od jula 1942. Rukovodilac SMG zaselka Skadar-Podselo, komandant omladinskog radnog bataljona Mazin Clan KPJ. Poginuo kod Gračaca 2. 8. 1944.
20. ILIC Stevana STE VAN Budo, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Brlogu kod Otočca 12. 1. 1943.
21. JAPUNDŽIC Luke VASO, 1921, dak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 17. 11. 1942, borac 1. bat. 2. brig. 6. div. Poginuo u Gračacu 14. 1. 1943.
22. KONCAR Mile JOVAN. 1913, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao komandir voda 1. ud. bat. 3. LPO u Golubiću kod Knina 4. 4. 1943.
23. KOVAČEV^ Steve DANE, 1927, seljak, Srbin. Učesnik NOP-a od juna 1942, u NOV od 12. 9. 1943. Clan KPJ. Poginuo kao delegat voda 1. bat. 2. brig. 6. div. u Ilincima kod Sida 2. 2. 1945.
24. KOVACEVIC Nikole DANILO Dane, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 2. brig. na Pazarištu kod Perušića 1. 10. 1942.
25. KOVACEVIC Proke DUŠAN, 1916, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Clan KPJ. Poginuo kao desetar 1. bat. 3. brig. 6. div. u Beriću kod Mrkonjić-Grada 14. 1. 1944.
26. KOVACEVIC Stevana ĐURAĐ Đuro, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942, borac 1. bat. »Bićo Kesić« 3. LPO. Poginuo na Udbini 22. 8. 1942.
27. KOVACEVIC Proke ĐURO, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 12. 6. 1942. Clan KPJ. Poginuo kao komandir čete 1. bat. 1. brig. 35. div. na Cudinu klancu kod Korenice 8. 6. 1944.
28. KOVACEVIC Nikole MILAN Mićo, 1905, seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942, borac Komande 2. lič. područja. Poginuo u Krbavici kod Korenice 10. 10. 1944.
29. KOVACEVIC Jandrije MILE. 1902. seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 11. 2. 1943. Poginuo kao kurir GSH u Perušiću 28. 1. 1944.
30. KOVACEVIC Rade NIKOLA. 1919, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Clan KPJ. Poginuo kao zamjenik komandira čete 2. bat. 3. brig. 6. div. u Smiljanu kod Gospića 1. 7. 1943.
31. KOVACEVIC Nikole RADE, 1914. seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Ranjen kao borac 2. bat. 2. brig. 6. div. u Lovincu 28. 12. 1942. i umro u partizanskoj bolnici Frkašić kod Korenice 5. 5. 1943.
32. KOVACEVIC Đurđa STEVO. 1902. seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Umro od tifusa kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Mazinu 1. 7. 1943.
33. KOVACEVIC Nikole STEVO. 1920. seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Ranjen kao borac 2. bat. 2. brig. 6. div. 25. 1. 1943. i umro u partizanskoj bolnici kod Drvara.
34. KOVACEVIC Rade STEVO Avramov, 1927, seljak. Srbin. Učesnik NOP-a od juna 1942. Stupio u NOV 25. 9. 1943,

Mazin, Spomen česma palim borcima i žrtvama fašističkog terora.

borac 4. bat. 2. brig. 6. div. Poginuo u Prači kod Sarajeva 9. 8. 1944.	Orešković«. Poginuo na Benderu kod Knina 15. 5. 1942.
35. KOVACEVIC Dane VLADO, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Clan KPJ. Poginuo kao komandir diverzantskog voda 1. bat. 2. brig. 6. div. u Poparama kod Valjeva 15. 9. 1944.	40. MEDIC Pavla DANE, 1915, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942, borac Komande 2. lič. područja. Poginuo u Brezovcu kod Donjeg Lapca 5. 11. 1943.
36. MANDIČ Rade ILIJA, 1919, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 5. 3. 1942. Poginuo kao borac 1. bat. »Bičo Kesić« 3. LPO na Udbini 22. 8. 1942.	41. MEDIC Srečka ĐURO Ljudišin, 1908, seljak, Srbin. Ustanik, od 28. 7. 1941. komandir ustaničkog voda Brezovac. Poginuo u Krugama kod Donjeg Lapca 6. 10. 1941.
37. MANDIĆ Ilije MILE, 1912, seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Poginuo kao borac 1. bat. »Bičo Kesić« 3. LPO na Udbini 22. 8. 1942.	42. MEDIC Ilije FILIP, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 3. 3. 1942. Clan KPJ. Poginuo kao komandant 3. bat. 5. brig. 19. div. kod Benkovca 13. 7. 1944.
38. MANDIĆ Mile NIKOLA, 1906, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Clan KPJ. Poginuo kao komandir voda u Pratećem bataljonu VŠ NOV i POJ u Drvaru 25. 5. 1944.	43. MEDIC Dane ILIJA, 1906, seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 12. 1942. Umro od tifusa kao borac 1. bat. 2. brig. 6. div. u Brezovcu kod Donjeg Lapca 5. 5. 1943.
39. MEDIC Dane BOGDAN Maniša, 1913, seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 3. 3. 1942, borac 2. čete bat. »Marko	44. MEDIĆ Rade LAZO, 1900, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 3. 5.

1943. Poginuo kao borac 13. div. kod Ilirske Bistrice 5. 4. 1945.
45. MEDIC Dane MANE, 1906, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 12. 1942. Poginuo kao borac 13. div. kod Ilirske Bistrice 5. 4. 1945.
 46. MEDIC Filipa MANE, 1927, seljak. Srbin. Učesnik NOP-a od januara 1943, kurir seoskog NOO-a Brezovac. Poginuo u Brezovcu kod Donjeg Lapca 18. 4. 1944.
 47. MEDIC Ilije RADE, 1926, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 3. 1943. Poginuo kao borac 19. div. u Parčićima kod Benkovca 1944.
 48. SKORIO Nikole FILIP, 1924, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Član SKOJ-a. Poginuo kao borac 1. bat. 3. brig. 6. div. u Izvorima kod Zabljaka 16. 8. 1944.
 49. SKORIĆ Obrada MANE, 1915, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Budaku kod Gospića 25. 6. 1943.
 50. SKORIĆ Danila PETAR, 1906, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942, borac 1. bat. LPO. Poginuo u Lici 1943.
 51. SKORIĆ Dane STEVO, 1926, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 12. 6. 1942. Poginuo kao komandir voda Izviđačke čete GSH u Drežnici kod Ogulina 12. 9. 1944.
 52. SKORIĆ Mile STEVO, 1901, seljak. Srbin. Borac ustaničkog voda Brezovac. Opkolile ga ustaše kod Kulen-Vakufa, ali se spasio. Poslije dva dana umro od pretrpljenog straha polovinom augusta 1941.
 53. SKRBIĆ Save ĐURO, 1923, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 12. 6. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 1. brig. 6. div. kod Gračaca 14. 1. 1943.
 54. VARAT Jovana ILIJA, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 8. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 2. brig. 6. div. u Lovincu 20. 3. 1943.
 55. VIGNJEVIĆ Mile DANILO Dane, 1913, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 3. 3. 1942. Član KPJ. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. na Zuleševici kod Donjeg Lapca 17. 2. 1943.
 56. VIGNJEVIĆ Marka ILIJA Banjo, 1916, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 10. 9. 1942. Član KPJ. Poginuo kao komandir čete za vezu 8. div. kod Bihaća 26. 3. 1945.
 57. VIGNJEVIĆ Milana NIKOLA, 1910, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 10. 3. 1943. Član KPJ. Poginuo kao komandir čete 4. bat. 1. brig. 6. div. u Ličkim Osredcima 10. 5. 1944.
 58. VIGNJEVIĆ Marka RADE Gočo, 1912, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 15. 3. 1942, borac bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo u Srpskom klancu kod Donjeg Lapca 25. 3. 1943.
 59. VIGNJEVIĆ Mile RADE, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942, borac 2. bat. 2. lič. brig. Poginuo u Tušiloviću 24. 10. 1942.
 60. VIGNJEVIĆ Save RADE, Raba, 1909, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Kandidat za člana KPJ. Poginuo kao desetar 2. bat. 3. brig. 6. div. na Budačkom mostu kod Gospića 6. 7. 1943.
 61. VIGNJEVIĆ Dane VIDA, 1922, seljanka, Srpkinja. Učesnik NOP-a od oktobra 1941. Član KPJ. Predsjednica Opć. odbora USAOH-a i član Opć. komiteta SKOJ-a Mazin. Ranjena nesretnim slučajem u Mazinu i umrla u Lovincu 18. 3. 1945.
 62. VOJNOVIĆ Đure DANE, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 2. brig. 6. div. u Frkašiću kod Korenice 12. 2. 1943.
 63. VOJNOVIĆ Petra DMITAR, 1907, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Član KPJ. Poginuo kao komandir čete 2. bat. 1. brig. 19. div. kod Kistanja 6. 10. 1943.
 64. VOJNOVIĆ Nikole ĐORĐE Đoko, 1926. seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 15. 9. 1942, borac 4. bat. LPO. Ranjen u Ljubovu kod Korenice 21. 1. 1943. Iz partizanske bolnice Dobroselo kod Donjeg Lapca upućen početkom februara u Centralnu bolnicu VŠ gdje mu se gubi trag.
 65. VOJNOVIĆ Milana ILIJA, 1917, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 1. brig. 6. div. na Zuleševici kod Donjeg Lapca 18. 2. 1943.
 66. VOJNOVIĆ Nikole ILIJA Išina, 1915, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 15. 9. 1942. Član KPJ. Poginuo kao

- desetar 2. bat. 1. brig. 19. div. na Promini kod Knina 6. 10. 1943.
67. VOJNOVIĆ Dane JANDRIJA Jandre, 1912, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao desetar 4. bat. 1. brig. 19. div. u Lišanima Ostrovičkim kod Benkovca 7. 4. 1944.
68. VOJNOVIĆ Mile JOVAN Joja> 1915, žandar, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 5. 3. 1942. Član KPJ. Poginuo kao operativni oficir 2. bat. 3. brig. 6. div. u Brušanima kod Gospića 5. 5. 1943.
69. VOJNOVIĆ Mile LUKA, 1923, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 10. 9. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 5. brig. 19. div. u Padenima kod Knina 3. 12. 1944.
70. VOJNOVIĆ Stojana MARIJA, 1914, seljanka, Srpkinja. Učesnik NOP-a od oktobra 1941. Bolničarka u partizanskoj bolnici Dobroselo od 3. 1. 1943. Početkom februara 1943. krenula s ešalonom ranjenika Centralne bolnice VŠ u pravcu Livna gdje je nestala.
71. VOJNOVIĆ Đure MILAN, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942, borac 1. bat. »Bičo Kesić« 3. LPO. Poginuo na Udbini 22. 8. 1942.
72. VOJNOVIĆ Save MILAN, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942, borac 1. bat. »Bičo Kesić« 3. LPO. Poginuo na Udbini 22. 8. 1942.
73. VOJNOVIĆ Tome MILAN, 1923, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 6. 11. 1942, borac 1. ud. bat. LPO. Poginuo u Plavnu 2. 4. 1943.
74. VOJNOVIĆ Milana MILE, 1911, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Kandidat za člana KPJ. Poginuo kao desetar 1. bat. »Bičo Kesić« 3. LPO na Goljoj mili kod Velike Popine 1. 8. 1942.
75. VOJNOVIĆ Steve MILE, 1907, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 3. 1943. Poginuo kao borac 2. bat. 1. brig. 35. div. u Ličkom Lešću kod Otočca 18. 4. 1944.
76. VOJNOVIĆ Dušana NIKOLA, 1914, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 2. brig. 6. div. kod Gračaca 14. 1. 1943.
77. VOJNOVIĆ Marka NIKOLA, 1921, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 5. 3. 1942. Član KPJ. Poginuo kao komandir izviđačkog voda 5. brig. 19. div. u Crnom Lugu kod Bosansko Grahova 6. 12. 1943.
78. VOJNOVIĆ Steve NIKOLA Nikica, 1915, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 1. brig. 6. div. kod Gračaca 14. 1. 1943.
79. VOJNOVIĆ Đurda PERKA, 1922, seljanka, Srpkinja. Učesnik NOP-a od oktobra 1941. Stupila u NOV 1. 9. 1943 borac LPO. Član KPJ. Poginula u Kamenskom kod Donjeg Lapca 18. 6. 1944.
80. VOJNOVIĆ Luke RADE Medan, 1907, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 21. 1. 1942, ekonom 1. čete bat. »Gavrilo Princip«. Kandidat za člana KPJ. Poginuo od snježnog usova u Glogovu kod Gračaca 5. 2. 1942.
81. VOJNOVIĆ Marka RADE, 1925, trgovački pomoćnik, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 12. 6. 1942. Poginuo kao borac 2. ud. bat. LPO u Plavnu 27. 1. 1943.
82. VOJNOVIĆ Ilije STEVO, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 7. 1942. Poginuo kao borac 4. bat. 5. brig. 19. div. u Lišanima kod Benkovca 10. 5. 1944.
83. VOJVODIĆ Mile BOZO, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 25. 9. 1942, borac Komande 2. lič. područja. Poginuo od eksplozije municije u magazinu Krbavica kod Korenice 15. 12. 1943.
84. VOJVODIĆ Dmitra DANE, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 8. 1942, Poginuo kao borac 1. bat. 2. lič. brig. kod Slunja 24. 9. 1942.
85. VOJVODIĆ Dane ĐURO Đudo, 1922. seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 18. 4. 1942. Član KPJ. Poginuo kao pomoćnik komesara čete 1. bat. 13. prol. brig. 1. prol. div. u Sotinu kod Vukovara 7. 4. 1945.
86. VOJVODIĆ Dane ILIJA, 1922, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 12. 6. 1942, Poginuo kao borac 3. bat. LPO na Drenovači kod Donjeg Lapca 25. 4. 1943.
87. VOJVODIĆ Mile ILIJA, 1913. radnik, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao desetar 1. bat. 2. brig. 6. div. u Dvoru na Uni 28. 11. 1942.

88. VOJVODIĆ Stevana JANDRE, 1904, seljak, Srbin. Ustanik. Predsjednik seoskog NOO-a Skadar-Podselo. Član KPJ. Uhapsili ga Nijemci 7. 7. 1944. u Mazinu i sproveli u logor u Njemačku gdje je nestao 1945.
 89. VOJVODIĆ Mirka MILAN, 1913. seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao borac 4. bat. 3. brig. 6. div. kod Gospića 2. 5. 1943.
 90. VOJVODIĆ Dane MILE, 1903, seljak, Srbin Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. borac 2. ud. bat. 3. LPO. Ubili ga četnici u Grabu kod Gračaca 10. 3. 1943.
 91. VOJVODIĆ Stevana PETAR, 1912, seljak, Srbin. Ustanik, vozar pri seoskom i Opć. NOO-u Mazin. Utopio se u Uni kod Martin Broda 20. 3. 1944.
 92. VOJVODIĆ Dane RADE. 1924, seljak Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 7. 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 1. brig. 35. div. u Čovićima kod Otočca 31. 3. 1944.
 93. VOJVODIĆ Đure RADIVOJ, 1916, seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 7. 1942. Član KPJ. Poginuo kao pomoćnik komesara čete 3. bat. 3. brig. 6. div. u Vrbanji kod Županje 7. 4. 1945.
 94. VOJVODIĆ Luke STEVAN, 1908. seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Lovincu 28. 12. 1942.
 95. ZAVIŠIĆ Đukana DIMITRIJE Dmitar, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Pečkoj kod Mrkonjić-Grada 15. 1. 1944.
 96. ZAVIŠIĆ Laze MILE, 1924, seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 1. brig. 19. div. u Vodicama kod Šibenika 12. 3. 1944.
 97. ZORIČ Rade DANE. 1897. seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 1. 3. 1943, borac Komande 2. lič. područja. Umro od tifusa u Mazinu 1. 4. 1943.
 98. ZORIČ Luke DUŠAN, 1917. seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 20. 4. 1942. Umro od tifusa kao operativni oficir 4. bat. LPO u partizanskoj bolnici Bijeli potoci kod Korenice 17. 3. 1943.
 - 99. ZORIC Mile LUKA, 1920, seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 3. 3. 1942. Član KPJ. Ranjen kao borac 1. bat. 1. brig. 6. div. u Brvnu 29. 1. 1943. Iz partizanske bolnice Dobroselo prebačen početkom februara 1943. u Centralnu bolnicu VS gdje je umro između Livna i Duvna 28. 3. 1943.
 - 1CD. ZORIC Rade LUKA. 1898. seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 6. 11. 1942, borac Komande 2. lič. područja. Poginuo na Kamenskom kod Donjeg Lapca 3. 10. 1943.
 101. ZORIČ Rade MILAN Mićo, seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 15. 3. 1942, borac bat. »Gavrilo Princip«. Poginuo na Srpskom klancu kod Donjeg Lapca 25. 3. 1942.
 102. ZORIC Stevana NIKOLA Milin, 1913. seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 16. 5. 1942. Član KPJ. Ranjen kao desetar 2. bat. 3. brig. 6. div. u Krčani kod Udbine 29. 1. 1943. i umro u partizanskoj bolnici Bijeli potoci 1. 2. 1943.
 103. ZORIČ Đure SAVA, 19. 24, seljak. Srbin. Ustanik, stupio u NOV 9. 10. 1942. Poginuo kao kurir Štaba 19. div. kod Bosanskog Grahova 6. 12. 1943.
 104. ZORIČ Ilije STEVAN, 1900. seljak, Srbin. Ustanik, stupio u NOV 20. 1. 1943, borac Komande 2. lič. područja. Umro od gangrene udova u Mazinu 1. 4. 1943.
- OPČINA ZRMANJA
1. BOGUNOVIĆ Mile DUŠAN. 1920. Vrelo, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. bat. 2. dalm. brig. Poginuo na Sutjesci juna 1943.
 2. BOGUNOVIĆ Petra DUŠAN, 1922. Doljani, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac bat. »Bićo Kesić«. Poginuo na Udbini 21/22. 8. 1942.
 3. BOGUNOVIĆ Milana MILAN, 1921. Vrelo, zanatlija, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao komesar čete u srbijanskim jedinicama kod Šida 1944.
 4. BOGUNOVIĆ Mile MILAN. 1916. seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac bat. »Bićo Kesić«. Poginuo na Udbini 21/22. 8. 1942.
 5. BOGUNOVIĆ Petra MILAN, 1918, Doljani, seljak. Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 6. div. Poginuo kod Gospića 1943.

6. BOGUNOVIĆ Koste MILE, 1905, Vrelo, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac bat. »Marko Orešković«. Poginuo na Srbu marta 1942.
7. BOGUNOVIĆ Petra NIKOLA, 1920, Doljani, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao delegat voda 2, bat. 3. brig. 6. div. na Gospiću 1943.
8. BOGUNOVIĆ Davida SIMO, 1901, Vrelo, željezničar, iSrbin. Stupio u NOB 1941. Pozadinski radnik pri Opć. NOO-u Zrmanja. Strijeljali ga Talijani u Zrmanji 1942.
9. BOGUNOVIĆ Nikole MARKO, 1924, Otrić, pitomac, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao borac 1. čete 2. bat. 6. vojv. brig, kod Bele Crkve 28. 5. 1944.
10. BOGUNOVIĆ Vasilija RADE, 1896. Rastićevo, seljak, Srbin. Stupio u NOV decembra 1944, borac 19. div. Poginuo kod Otrića decemtra 1944.
11. BOGUNOVIĆ Filipa MILE Milan BESO, 1911, Prljevo, radnik, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942. borac Zrmanjske partizanske čete. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 2. prol. dalm. brig, na Sutjesci 6. 6. 1943.
12. BREKA Nikole MILAN, 1912, Kasar, obučar, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac Kninskog odreda. Poginuo kao borac 19. div. kod Ervenika 1943.
13. BRKIĆ Milete MILKA, 1922, Potkom, seljanka, iSrpkinja. Stupila u NOV 1942. Poginula kao bolničarka 3. bat. 5. brig. 19. div. kod Stankovaca 1944.
14. BRKIĆ Milete RUŽA, 1924, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV 1942. Poginula kod Gline 1943.
15. BRKIĆ Pavla DUŠAN, 1921, Grabovača, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao delegat voda 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Livna 1944.
16. BRKIĆ Nikole DANE, 1913, Palanka, žandar, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 2. brig. 2. div. na Sutjesci juna 1943.
17. BRKIĆ Nikole VOJIN, 1919, seljak. Srbin. Stupio u NOB 1941. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao delegat voda 1. bat. 2. brig. 2. div. kod Foče na Drini aprila 1943.
18. BRKLJAČ Jovana DRAGUTIN, 1920, Velika Popina, seljak. Srbin. Stupio u NOB 27. 7- 1941. Član KPJ od 1943. Poginuo kao borac 1. bat. 1. brig. 6. div. kod Jajca 8. 1. 1944.
19. BRKLJAČ Jovana MILUTIN, 1911, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac bat. »Bičo Kesić« 3. lič. brig. Poginuo kao delegat voda kod Ličke Kaldrme 27. U. 1942.
20. BUDIMIR Milana ĐURO, 1897, Otrić, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Strijeljali ga Talijani na Klancu 8. 3. 1942.
21. BUDIMIR Maksima MIHAILO Miloš. 1909, željezničar, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Strijeljali ga Talijani na Otriću 8. 3. 1942.
22. BUDIMIR Jovana MILAN, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Strijeljali ga Talijani na Klancu 8. 3. 1942.
23. BUDIMIR Nikole PETAR, 1903, željezničar, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Strijeljali ga Talijani na Otriću 8. 3. 1942.
24. BUDIMIR Nikole STEVAN, 1910, Nadvrelo, seljak, Srbin. Stupio u NOV 8. 12. 1944, borac 35. div. Poginuo na Svetoj Katarini aprila 1945.
25. BUDIMIR Jove ILIJA, 1919, Palanka, žandar, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandir čete 1. bat. 2. brig. 2. div. na Bileći juna 1944.
26. BUDIMIR Đurđa ILIJA, 1908, Pribudić, radnik, Srbin. Stupio u NOV decembra 1944. Poginuo kao borac 35. div. kod Korenice početkom 1945.
27. BUDIMIR Pavla MILOŠ Milan, 1912, seljak, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942. borac Zrmanjske partizanske čete. Poginuo kao borac 1. čete 1. bat. 2. prol. dalm. brig, na Gornjim Barama 6. 6. 1943.
28. ČANAK Vasilija SAVA Dušan, 1915, Potkom, seljak. Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. bat. 2. dalm. brig. Poginuo na Bileći 1944.
29. ČUK Sime PETAR, 1923. Vrelo, seljak. Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. bat. 2. brig. Ranjen kao borac 19. div. i umro u bolnici na Visu 1944.
30. ČUK Nikole GLIGORIJA Glišo. 1908. Mala Popina, željezničar, Srbin. Stupio

- u NOB 27. 7. 1941, komandant
9. gerilskog odreda. Poginuo kao
komandant 2. lič. područja u Brvnu
18. 3. 1943.
31. CUK Nikole JOVAN Jovica, 1916, željezničar, Srbin. Stupio u NOB 1941. Ranjen kao desetar 2. čete bat. »Marko Orešković« na Klokočevici kod Ličkog Petrovog Sela 15. 6. 1942. i umro istog dana u Korenici.
 32. CUK Nikole LJUBICA, 1918, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV 1942, borac 3. bat. 1. brig. 6. div. Prehladila se i umrla u Maloj Popini aprila 1944.
 33. CUK Petra BOGDAN, 1912, Gornja Ruišta, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandir čete 1. bat. 2. brig. 2. div. na Miljevini kod Kalinovika juna 1943.
 34. CUK Petra DUŠAN, 1927, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943, borac 3. bat. 5. brig. 19. div. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo u Đevrskama 1943.
 35. CUK Dane ILIJA, 1903, Cukov Dol, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član NOO-a Ruišta. Umro od tifusa u Ruištima 1945.
 36. CUK Ilije MAKSIM, 1926, Gornja Ruišta, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac 19. div. u Mokrom Polju 1944.
 37. ČUK Dane MILAN, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. bat. 2. brig. 2. div. Poginuo u Kalinoviku juna 1943.
 38. CUK Nikole MILETA, 1919, Ruišta, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 2. brig. 2. div. u Bioči kod Kreševa juna 1943.
 39. CUK Mile NIKOLA Milan, 1924, Gornja Ruišta, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac bat. »Marko Orešković«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo u Plavnu maja 1942.
 40. DIMIČ Nikole MIRKO Milan, 1922, Rastićevo, seljak, Srbin. Stupio u NOV decembra 1944, borac 19. div. Poginuo u 35. div. na Svetoj Katarini aprila 1945.
 41. DIMIČ Jovana MILAN, 1927, Prljevo, seljak, Srbin. Stupio u NOV 12. 6. 1944, borac Pia vanjske čete. Poginuo kao borac 5. bat. 5. brig. 19. div. u Padenima kod Knina 6. 11. 1944.
 42. DIMIČ Jovana ZORKA, 1924, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV 7. 7. 1942, bolničarka 3. krajiške brig. Poginula za oslobođenje Bugojna 1943
 43. DRAGIŠIČ Vasilija ILIJA, 1923, Pribudić, seljak, Srbin. Ustanik, od poč. 1942. borac bat. »Marko Orešković«, od aprila 1943. u 2. bat. Sjev. dalm. PO. Poginuo kao kurir 5. brig. 19. div. u Đevrskama kod Kistanja krajem 1943.
 44. DRAGIŠIČ Tome MIHAJLO, 1923, seljak, Srbin. Ustanik, od poč. 1942. borac bat. »Marko Orešković«. Poginuo kao obavještajni oficir 5. brig. 19. div. u Turovcu 5/6. 2. 1944.
 45. DRAGISIC Nikole MILE Milan, 1925, pekar, Srbin. Ustanik od poč. 1942; borac bat. »Marko Orešković«. Poginuo kao obavještajni oficir 5. brig. 19. div. u Turovcu 5/6. 2. 1944.
 46. DRAGIŠIČ Jandrije MILENKO Milan, 1922, sluga, Srbin. Ustanik, od poč. 1942. borac bat. »Marko Orešković«. Poginuo u Ruištima sredinom 1942.
 47. DRAGIŠIČ Jandrije PAVLE Pajo, 1927, seljak, Srbin. Stupio u NOV juna 1944, borac Plavanjske čete. Poginuo na Bobiji (tromeda Bosne, Like i Dalmacije) septembra 1944.
 48. DRONJAK Petra MARIJA Beba. 1920. Potkom, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOB 1942, terenski radnik s omladinom, član Opć. komiteta SKOJ-a Zrmanja. Član SKOJ-a od 1942. Strijeljali je Nijemci u Zrmanji 1944.
 49. DRONJAK Luke DUŠAN. 1924, Donji Cerovac, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac bat. »Branko Vladušić«. Član SKOJ-a od 1944. Poginuo kao komandir kurira 2. brig. 19. div. kod Mostara februara 1945.
 50. DRONJAK Đurđa MILAN, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942. borac pri MNOO-u Cerovac. Poginuo u Donjem Cerovcu oktobra 1944.
 51. GRBIČ Pavla BOGDAN, 1912. Potkom, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. bat. 2. dalm. brig. Poginuo kao komandir voda na Miljevini 1943.
 52. GRBIČ Nikole KOVILJKA, 1918. Donja Ruišta, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOB 1942. radila s omladinom. Član SKOJ-a. Poginula na Ruištima januara 1944.

53. GRUBIŠIĆ Rade ILIJA, 1900, Gornji Cerovac, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Poginuo na Malovanu 29. 7. 1941.
54. GRUBIŠIĆ Đurđa JOVAN, 1918, Velika Popina, dak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Član KPJ od 1941. Poginuo kao obavještajni oficir 1. brig. 6. div. kod Perušića juna 1943.
55. GRUBIŠIĆ Mile JOVAN, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOV jula 1942. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandir čete 3. bat. 5. brig. 19. div. u Rijeci 19. 4. 1945.
56. GRUBIŠIĆ Dane MILE, 1917, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 1. brig. 19. div. u Stankovcima kod Benkovca 25. 5. 1943.
57. GRUBIŠIĆ Dane OBRAD, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Poginuo kao obavještajni oficir 2. bat. 3. brig. 6. div. na Tari jula 1944.
58. GRUBIŠIĆ Miloša SIMO, 1914, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Član KPJ od 1942. Poginuo kao komandant 3. bat. 3. brig. 6. div. kod Travnika 2. 1. 1943.
59. I LIČ Petra MILOŠ. 1920, Počazbine, seljak, Srbin. Stupio u NOB maja 1942. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao borac 2. dalm. brig. 2. div. na Sutjesci juna 1943.
60. JARIĆ Trivuna BOGDAN, 1923, Donja Ruišta, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. bat. 2. brig. 2. div. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo u Gornjim Barama na Sutjesci juna 1943.
61. JARIĆ Milana DUŠAN, 1902, seljak, Srbin. Stupio u NOP 1941, odbornik NOO-a Ruišta. Umro od tifusa u Ruištima 1945.
62. JARIĆ Trivuna DUŠAN, 1921, radnik, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo od nagazne mine kao delegat voda 1. bat. 4. kosovske brig. u Vučitrnu (Kosovo) aprila 1944.
63. JARIĆ Jove JOVO, 1914, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 1. bat. 2. brig. 2. div. na Zelengori juna 1943.
64. JARIĆ Mane LUKA, 1916, policajac, Srbin. Stupio u NOV 1942. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandant 2. bat. 6. brig. 19. div. u Turovcu kod Otrića februara 1944.
65. JARIĆ Trivuna MILAN, 1919, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član KPJ od 1943. Poginuo kao desetar 1. bat. 2. brig. 2. div. na Cakoru (Crna Gora) oktobra 1943.
66. JARIĆ Sime MILOŠ, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942., borac Komande mjesta Bruvno. Strijeljali ga četnici na Vučjaku kod Gračaca 1943.
67. JARIĆ Nikole MIRKO, 1919, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac bat. »Bude Borjan« kod Ervenika maja 1942.
68. JARIĆ Nikole PETAR, 1917, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 1. bat. 2. brig. 2. div. na Sinjajevini februara 1943.
69. JARIĆ Mane VASO, 1920, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član SKOJ-a od 1941, KPJ od 1942. Poginuo kao rukovodilac SKOJ-a 3. brig. 8. div. u Frkašiću kod Korenice aprila 1944.
70. JOKIĆ Danila DUŠAN Duka, 1919, Prljevo, seljak, Srbin. Ustanik, od 15. 2. 1942. borac 2. čete bat. »Marko Orešković«. Poginuo kao delegat voda 3. bat. 5. brig. 19. div. na Malovanu 22.10. 1943.
71. JOKIĆ Jandrije DUŠAN, 1925, seljak, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942, borac Zrmanjske partizanske čete. Poginuo kao delegat voda 1. čete 1. bat. 2. prol. dalm. brig. u Trebinju 4. 10. 1944.
72. JOKIĆ Stevana ILIJA, 1912, radnik, Srbin. Ustanik, odbornik NOO-a Prljevo, od 15. 3. 1943. borac 1. bat. 1. brig. 6. div., a zatim 3. bat. 5. brig. 19. div. Član KPJ. Poginuo u Prljevu kao komesar Plavanjske čete 27. 7. 1944.
73. JOKIĆ Mihajla Miloša NIKOLA, 1920, radnik, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942. borac Zrmanjske partizanske čete. Poginuo kao borac 2. čete 1. bat. 2. prol. dalm. brig. na Kladnju 28. 6. 1943.
74. JOVANIĆ Stevana ILIJA, 1906, Velika Popina, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Član KPJ od 1941. Poginuo kao komandir voda bat. »Bičo Kesić« kod Plavna 13/14. 5. 1942.
75. KUKIĆ Mihajla NIKOLA, 1900, Smrdljivac, trgovac, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Član KPJ od augusta 1942.

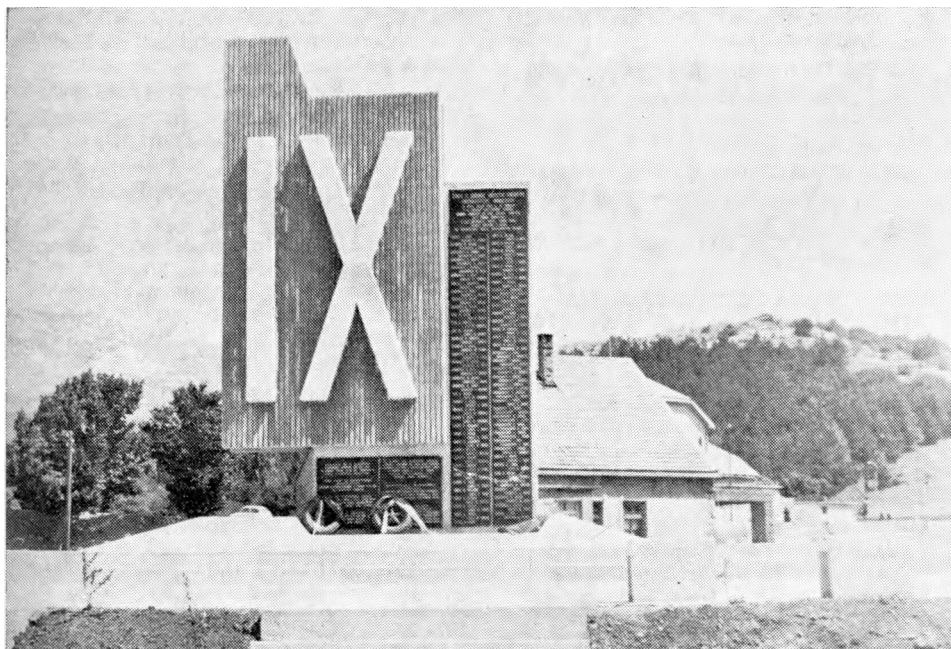

Zrmanja, Spomenik palih boraca i žrtava fašističkog terora.

- Poginuo kao intendat bat. 2. brig.
2. div. na Miljevini juna 1943.
76. LABUS Đurđa BOZO, 1909, Velika Popina, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942, borac 1. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kod Gospića maja 1943'.
 77. LABUS Ilije ĐURO, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Član SKOJ-a od 1941, KPJ od 1943. Poginuo kao delegat voda Sjev. dalm. odreda u Vaganu kod Otrića jula 1944.
 78. LABUS Stevana JOVAN, 1903, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. kod Gospića maja 1943.
 79. LABUS Dane LJUBOMIR, 1919, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Član KPJ od 1943. Poginuo kao komandant 1. bat. 2. brig. 35. div. u Rudanovcu kod Korenice 5. 3. 1945.
 80. LABUS Jove MILAN, 1912, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Član KPJ od 1942. Poginuo kao komandir čete 1. bat. 1. brig. 35. div. kod Perušića januara 1944.
 81. LABUS Trivuna MILAN, 1919, aviomehaničar, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Strijeljali ga četnici kao zamjenika komandira voda 2. bat. 3. brig. 6. div. u Otriću 21. 1. 1943.
 82. LABUS Ise OBRAD, 1913, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Poginuo kao desetar 1. čete bat. »Bičo Kesić« na Udbini 21/22., 8. 1942.
 83. LABUS Stevana STEVAN, 1916, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942. Ranjen kao vodič 3. bat. 3. lič. brig. i od posljedica umro u Velikoj Popini marta 1943.
 84. LABUS Đurđa VASO, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac Sjev. dalm. PO. Poginuo u Pađenima augusta 1943;.
 85. LAPAC Save STEVO, 1921, Palanka, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac 1. bat. 2. dalm. brig. Poginuo kod Kupresa decembra 1943.
 86. LISICA Ivana MILAN, 1912, mlinar, Hrvat. Stupio u NOB decembra 1941, komandir voda bat. »Bičo Kesić«, Poginuo na Udbini 21/22., 8. 1942.
 87. LISICA Ivana NIKOLA Nina, 1920, mlinar, Hrvat. Stupio u NOV 1942. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 1. dalm. brig, na Maovcima kod Vrlike novembra 1942.
 88. LUKIĆ Pavla DANE Kukica, 1903, Lukić Draga, zidar, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac 9. gerilskog odreda. Strijeljali ga Talijani na Otriću 8. 3 1942.
 89. LUKIĆ Pavla DANE, 1910, Gornji Cerovac, skretničar, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Poginuo na Otriću marta 1943.
 90. LUKIĆ Milana DUŠAN, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda, od 1942. u 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kao borac 2. dalm. prol. brig, na Sutjesci juna 1943.
 91. LUKIĆ Milina ĐURO, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Poginuo kao borac 1. bat. 2. srpske brig, u Štrpcima kod Priboja na Limu 22. 3. 1944.
 92. LUKIĆ Maksima JOVAN, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac 9. gerilskog odreda. Član SKOJ-a. Poginuo kao delegat voda 1. bat. 2. dalm. brig, na Sutjesci juna 1943.
 93. LUKIĆ Milina NIKOLA Nikica, 1918, radnik, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Član KPJ. Poginuo kao komesar čete 1. bat. 1. brig. 6. div. na Krnjoj Jeli kod Prače 1944.
 94. LUKIĆ Sime DUŠAN, 1923, Velika Popina, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao borac 2. bat. 3. brig. 6. div. u Lovincu 18. 3. 1943.
 95. LUKIĆ Marka MIHAJLO, 1912, potporučnik, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, komandir čete 9. gerilskog odreda. Poginuo na Ripačkom klancu s. Gorjevac kod Bihaća 27. 9. 1941.
 96. LUKIĆ Save NIKOLA, 1919, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943.. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 1. brig. 6. div. na Zuleševici kod Mazina februara 1943.
 97. LUKIĆ Pavla TOMO, 1916, žandar. Srbin. Stupio u NOB 1942, komandir odjeljenja 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo na Pločanskom klancu 1943.
 98. MACURA Save MILAN Miljan, 1908, Ervenik, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. bat. 2. brig. 2. div. Poginuo na Zelengori juna 1943.

99. MARČETIĆ Jove DUŠAN, 1922, Gudura, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943, borac 19. div. Poginuo kod Obrovca 1943.
100. MARČETIĆ Mile MILAN, 1924, Vrbica, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943, borac 19. div. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo na Vrbici marta 1945.
101. MARČETIĆ Nikole MILE, 1902, seljak. Srbin. Stupio u NOB 1943, pozadinski radnik pri Opć. komitetu KPH Zrmanja. Poginuo na Vrbici marta 1945.
102. MARČETIĆ Luke NEMANJA, 1919, Vrelo, službenik, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac 10. gerilskog odreda. Poginuo kao zamj. komesara čete 1. bat. 1. lič. brig, kod Gline novembra 1942.
103. MARČETIĆ Isaka BOSILJKA, 1921, Otrić, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV jula 1942, od 1943. delegat voda 1. bat. 1. brig. 6. div. Član KPJ od 1943. Ranjena kao član Opć. komiteta KPH Otrić 8, 11. 1943. u Turovcu i umrla.
104. MARČETIĆ Ilije DUŠAN, 1922, Mala Popina, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1943, borac 2. bat. Sjevernodalmatinskog PO. Poginuo na Raljevcu kod Knina jula 1943.
105. MARČETIĆ Dane MILAN, 1919, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Poginuo kao desetar 1. bat. 2. dalm. brig, na Livnu decembra 1942.
106. MARČETIĆ Nikole MILAN Tenk, 1923, Smrdljivac, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac 9. gerilskog odreda. Poginuo kao delegat voda 3. bat. 5. brig. 19. div. na Stankovcima (Dalmacija) jula 1944.
107. MARČETIĆ Trifuna MILE, 1925, Unešić, dak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. bat. 2. dalm. brig. Član KPJ od marta 1943. Poginuo na Donjim Barama juna 1943.
108. MARIČIĆ Ilije DUŠAN, 1915, Gudura, žandar, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac 10. gerilskog odreda. Ranjen u Gackoj dolini kao zamj. komandanta bat. »Marko Orešković« i od posljedica umro u Škarama kod Otočca 13. 9. 1942.
109. MARIČIĆ Petra DUŠAN, 1922, seljak Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao zamj. komandira čete 3. bat. 5. brig, 19. div. na Sv. Katarini kod Rovinja maja 1945.
110. MARIČIĆ Dane MILAN, 1918, kovač, Srbin. Stupio u NOB 1942. Ranjen kao delegat voda 1. bat. 2. dalm. brig, na Širokom Brijegu kod Mostara 1944. i od posljedica umro maja 1945.
111. MARIČIĆ Jovana PETAR, 1896, Otrić, pružni radnik, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Poginuo na Otriću 12. 3. 1942.
112. MARIČIĆ Ilije STEVAN Stevo, 1894, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac 9. gerilskog odreda. Od 1943. član MNOO-a Otrić. Član KPJ od 1943. Ubili ga četnici na zvjerski način kod Otrića aprila 1944.
113. MIJATOVIĆ Mihaila SPASENIJE Dušan, 1919, Prljevo, seljak, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942. borac Zrmanjske partizanske čete. Poginuo kao komandir odjeljenja 2. čete 1. bat. 2. prol. dalm. brig, na Livnu 15. 12. 1942.
114. MILANOVIĆ Ilije ILIJA, 1922, Gudura, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942., Ranjen kao borac 3. bat. 5. brig. 19. div. i od posljedica umro na Visu 1944.
115. MILANOVIĆ Sime JOVO, 1921, Vrbica, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. bat. 2. dalm. brig. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo na Sutjesci juna 1943.
116. MILANOVIĆ Dane NIKOLA, 1924, Gudura, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao desetar 1. bat. 1. brig. 19. div. na Karlobagu 1944.
117. MILANOVIĆ Dane PETAR, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao delegat voda 3. bat. 5. brig. 19. div. na Benkovcu 1944.
118. MILANOVIĆ Sime JOVO, 1924, Vrbica, seljak, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942. borac Zrmanjske partizanske čete. Poginuo u 2. četi 1. bat. 2. prol. dalm. brig, na Livnu 14. 12. 1942.
119. MILINKOVIĆ Nikole SAVA Sako, 1913, Kusac, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac 1. bat. 2. dalm. brig. Poginuo kod Drežnice (Neretva) 22. 3. 1943.
120. MILINKOVIĆ Jovana SIMO, 1911, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac 1. bat. 2. dalm. brig.

- Poginuo na položaju Vrde kod Mostara februara 1943.
121. MILINKOVIĆ Todora TODOR, 1902, službenik, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 1. bat. 2. dalm. brig. Poginuo u Srednjem na Romaniji 1943.
 122. MRDA Milete MILAN, 1912, Gornja Ruišta, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Poginuo kao predsjednik NOO-a Ruišta nesretnim slučajem u Ruištima septembra 1944.
 123. MRDA Marka GOJKO, 1918, Palanka, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac 1. bat. 2. dalm. brig. Poginuo na Sutjesci juna 1943.
 124. MRDA Nikole MANE, 1924, đak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao borac 1. bat. 2. brig. 2. div. na položaju Vrde kod Mostara februara 1943.
 125. MRDA Petra MILE, 1912, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac 2. čete bat. »Marko Orešković«. Poginuo u 1. bat. 1. brig. 6. div. kod Velike Popine jula 1943.
 126. MRDA Petra NIKOLA, 1914, pekar, Srbin. Stupio u NOV maja 1942. Član KPJ od 1943. Poginuo kao delegat voda 1. bat. 2. brig. 2. div. na Sutjesci juna 1943.
 127. MRDA Ilije SIMO, 1918, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo kao barjaktar 1. bat. 2. brig. na Crnom Vrh kod Tiškovca 17. 10. 1942.
 128. MRKIĆ Mile BOGDAN, 1926, Cerovac, seljak, Srbin. Stupio u NOV juna 1944, borac 1. brig. 13. div. Poginuo kod Vipave aprila 1945.
 129. MRKIĆ Save ILIJA, 1922, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942. Poginuo kao borac 19. div. na Otriću novembra 1944.
 130. MRKIĆ Stevana MILAN, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac bat. »Branko Vladušić«. Poginuo kao komandir voda 2. dalm. brig. 2. div. na Zelengori juna 1943.
 131. MRKIĆ Mihajla MILOŠ, 1908, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac bat. »Mirko Štulić«. Poginuo u 3. bat. 3. brig. 6. div. na Pločanakom klancu 2-0. 1. 1943.
 132. NOVAKOVIĆ Sime ANDRIJA, 1922, Pribudić, grad. radnik, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942. borac Zrmanjske partizanske čete. Poginuo kao borac 3. čete 1. bat. 2. prol. brig. na Barama 6. 6. 1943.
 133. NOVAKOVIĆ Sime DUŠAN, 1920, trgovački pomoćnik, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942. borac Zrmanjske partizanske čete. Poginuo kao borac 3. čete 1. bat. 2. prol. dalm. bri-g. na Kalino viku 21. 3. 1943,
 134. NOVAKOVIĆ Sime JOVAN Zekan, 1910, seljak, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942. borac Zrmanjske partizanske čete. Poginuo kao borac 1. čete 1. bat. 2. prol. dalm. brig. na Sinjajevini 28. 5. 1943.
 135. NOVAKOVIĆ Miloša ILIJA, 1911, Velika Popina, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac Komande mjesta Otrić. Strijeljali ga četnici na Otriću 21. 1. 1943.
 136. NOVAKOVIĆ Nikole MILE, 1919, seljak, Srbin. Stupio u NOB 28. 7. 1941, komandir voda ustaničke čete. Poginuo na Malovanu 29. 7. 1941.
 137. NOVAKOVIĆ Sime NIKOLA, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941. Poginuo kao komandant 2. bat. 5. brig. 19. div. u Svetoj Katarini maja 1945.
 138. OPAČIĆ Jandrije JANDRIJA Čojo, 1918, Bivočino Selo, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac 9. gerilskog odreda. Ubili ga četnici kod Cerovca 1943.
 139. ORELJ Mihajla MANOJLO, 1923, Potkom, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942, terenski radnik s omladinom. Član SKOJ-a. Strijeljali ga četnici na Otriću 1942.
 140. OSMOKROVIĆ Marka ILIJA, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943, borac 19. div. Poginuo u Unešiću kod Drniša.
 141. OSMOKROVIĆ Pavla KOSOVKA, 1919, seljanka, Srbin. Stupila u NOB 1942, terenski radnik s omladinom, obavještajac. Član SKOJ-a od 1942, član Opć. komiteta SKOJ-a Zrmanja. Strijeljali je Nijemci u Zrmanji 1944.
 142. OSMOKROVIĆ Pavla NIKOLA, 1912, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. dalm. brig. Poginuo na Sutjesci juna 1943.
 143. PRODANOVIĆ Petra JOVO, 1911, Doljani, žandar, Srbin. Stupio u NOB 1941 borac 10. gerilskog odreda. Član

Otrić, Spomenik palih boraca i žrtava fašističkog terora.

- KPJ od decembra 1942. Poginuo kao komandant 4. bat. 1. brig. 6. div. na Zuleševici februara 1943.
144. **PRODANOVIĆ** Maksima Rade, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član KPJ od 1944. Poginuo kao komandir voda 1. brig. 6. div. na Drvaru 25. 5. 1944.
145. **PRODANOVIĆ** Pavla Bogdan, 1912, Cerovac, seljak, Srbin. Stupio u NOV marta 1943. Poginuo kao borac 3. bat. 5. brig. 19. div. kod Kistanja februara 1944.
146. **PRODANOVIĆ** Milete GOJKO, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac bat. »Branko Vladušić«. Poginuo u 1. bat. 2. dalm. brig. na Sutjesci juna 1943.
147. **PRODANOVIĆ** Jovana NIKOLA, 1898, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Poginuo na Zrmanji 11. 8. 1941.
148. **PUPAVAC** Ilije DUŠAN, 1921, Palanka, seljak, Srbin. Stupio u NOB maja 1942, borac bat. »Branko Vladušić«. Član SKOJ-a od 1942. Poginuo na Jelovim tavanima kod Srba augusta 1942,
149. **PUPAVAC** Vase GOJKO, 1920, radnik, Srbin. Stupio u NOB 1941. Član SKOJ-a od 1940, a KPJ od 1942. Poginuo kao komesar čete 2. dalm. brig. kod Šćepan Polja kao ranjenik u Centralnoj vojnoj bolnici juna 1943.
150. **PUPAVAC** Stevana MAKSIM, 1908, radnik, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac bat. »Branko Vladušić«. Poginuo na Jelovim tavanima kod Srba augusta 1942.
151. **PUVAČA** Stevana MANE, 1915, Gudura, žandar, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao komandir čete 19. div. u Devrski kod Kistanja 1944.
152. **RADUSIN** -Ilije ILIJA, 1912, Ruišta, seljak, (Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 2. dalm. brig. Poginuo na Sutjesci juna 1943.
153. **RAKIČ** Jovana GLIGORIJE Mileta, 1902, Donja Ruišta, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1942, odbornik NOO-a Ruišta. Umro od tifusa u Ruištima januara 1945.

154. STARČEVIĆ Petra DUŠAN, 1916, Rastičevo, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1943, borac 2. bat. Sjev. dalm. PO. Poginuo na Bilinoj strani kod Knina juna 1943.
155. STARČEVIĆ Sime MILOJKO, 1918, Prljevo, seljak, Srbin. Poginuo kao jugoslavenski vojnik u 16. četi 4. pješ. puka Kraljevske garde kod Mladenovca 12. 4. 1941.
156. STOJKOV Stojana STOJAN, 1915, živio u Zrmanji, Bugarin, radnik. Stupio u NOV 1942, borac 2. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kod Lovinca 1943.
157. STOJSAVLJEVIĆ Jove BORISLAV Borisa, 19S4, Gornji Cerovac, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943, borac 1. čete 2. bat. Sjev. dalm. PO. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo na Svilaji kod Knina juna 1943.
158. STOJSAVLJEVIĆ Miloša ĐURAĐ, 1927, Velika Popina, đak, Srbin. Stupio u nov oktobra 1942, borac 1. bat. 12. krajiške brig. 11. div. Poginuo na Avali kod Beograda 18. 10. 1944.
159. STOJSAVLJEVIĆ Davida JOVAN, 1920, seljak, Srbin. Stupio u NOV oktobra 1944, borac 1. brig. 6. div. Poginuo kao vodnik kod Batrovaca aprila 1945.
160. STOJSAVLJEVIĆ Pavla LJUBOMIR, 1918, seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7. 1941, borac 9. gerilskog odreda. Ubile ga ustaše u Cerovcu kod Gračaca i bacile u jamu 31. 7. 1941
161. STOJSAVLJEVIĆ Ilije MILAN, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOV oktobra 1944. borac 1. bat. 1. brig. 5. div. Poginuo u Opatovcu kod Vukovara 5. 4. 1945.
162. ŠEPA Danila MARKO, 1909, seljak, Srbin. Stupio u NOV 15. 1. 1943, borac 4. bat. 3. brig. 6. div. Poginuo kod Gospića 3. 5. 1943.
163. ŠEPA Dure MILAN, 1925, đak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, Član KPJ od 1943. Poginuo kao komesar čete 5. brig. 19. div. na Jelenju kod Rijeke 27. 4. 1945.
164. ŠEPA Luke NIKOLA, 1928, seljak, Srbin. Stupio u NOB 1943, borac Komande mjesta Donji Lapac. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo u Dobroselu kod Donjeg Lapca novembra 1944.
165. ŠIJAN Vasilija MILOJKO Milan, 1923. Prljevo, seljak, Srbin. Stupio u NOV 12. 6. 1944, borac Plavanjske čete. Poginuo u 5. bat. 5. brig. 19. div. u Radučiću 20. 9. 1944.
166. SIJAN Obrada MILOŠ Mile, 1913, seljak, Srbin. Stupio u NOV marta 1943, borac 1. bat. 1. brig. 6. div., od aprila iste godine u Sjevernodalmatinskom PO. Uхватili ga Nijemci u Prljevu i predali četnicima koji su ga strijeljali u Zrmanji januara 1944.
167. ŠIJAN Ilije SIMO, 1926, seljak, Srbin. Stupio u NOV 12. 6. 1944, borac Plavanjske čete. Poginuo u 5. bat. 5. brig. 19. div. na Čujića krčevini kod Korenice 30. 3. 1945.
168. ŠIJAN Danila STEVAN, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV 8. 8. 1943, borac 3. bat. 1. brig. Kninskog sektora. Poginuo u 3. bat. 5. brig. 19. div. kod Strmice (Knin) 19. 12. 1944.
169. ŠIJAN Save VASILJ Vašo, 1896, zidarski radnik, Srbin. Član KPJ od 1939, sekretar organizacije KPH Zrmanja od 1939, organizator ustanka, član KK KPH Gračac. Uхватili ga četnici i predali Talijanima koji su ga strijeljali u Kninu 7. 4. 1942.
170. ŠKORIĆ Jovana MIČO, 1899, Palanka, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942, borac 2. brig. Poginuo na Sutjesci juna 1943.
171. ŠKORIĆ Maksima NIKOLA, 1923, seljak, Srbin. Stupio u NOV decembra 1944, borac 26. div. Poginuo kod Trsta maja 1945.
172. ŠKORIĆ Sime SRĐAN, 1918, seljak, Srbin. Stupio u NOV maja 1942. Član SKOJ-a od 1943. Poginuo kao komandir voda 1. bat. 2. brig. kod Širokog Brijega 1944.
173. ŠKUNDRIĆ Mane DANE, 1920, radnik, Srbin. Stupio u NOB novembra 1941, borac bat. »Marko Orešković«. Član SKOJ-a od septembra 1941. Poginuo na Donjem Lapcu 27. 2. 1942.
174. ŠKUNDRIĆ Steve MARIJA, 1919, seljanka, Srpkinja. Stupila u NOV jula 1942, bolničarka 1. bat. 2. dalm. brig. Član SKOJ-a od 1942. Poginula na Crnom vrhu kod Foče na Drini 7. 4. 1943.
175. ŠKUNDRIĆ Dane MILAN 1919, Pribudić, građ. radnik, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942. borac Zrmanjske

- partizanske čete. Poginuo u 1. četi
1. bat. 2. prol. dalm. brig, na
Sinjajevini juna 1943.
176. ŠKUNDRIĆ Nikole RADOJE Radojko,
1920, seljak, Srbin. Stupio u NOV 3. 4,
1943, borac 2. čete 2. bat. Sjever. dalm.
PO. Poginuo kao četni bolničar 3. bat.
5. brig. 19. div. na Stimici kod Knina
novembra 1943.
 177. ŠKUNDRIĆ Dmitra JOVAN, 1927,
Prijevo, seljak, Srbin. Stupio u NOV
aprila 1943, borac 2. bat. Sjever. dalm.
PO. Poginuo u 3. bat. 5. brig. 19. div.
kod Ervenika 8. 11. 1943.
 178. SKUNDRIC Petra JOVAN, 1925,
seljak, Srbin. Stupio u NOV 5. 4.
1943, borac 2. bat. Sjever. dalm. PO.
Poginuo u 3. bat. 5. brig. 19. div. kod
Kistanja 7. 6. 1944.
 179. SKUNDRIC Miloša NIKOLA, 1920,
opančar, Srbin. Ustanik, od 18. 5.
1942. borac Zrmanjske partizanske
čete. Poginuo u 3. četi 1. bat. 2. prol.
dalm. brig, na Miljevini kod Foče juna
1943.
 180. SKUNDRIC Đurđa RADOMIR Rade,
1924, seljak, Srbin. Ustanik, od maja
1942. borac bat. »Marko Orešković«.
Član KPJ od pol. 1943, Poginuo kao
komandir čete 3. bat. 5. brig. 19. div.
kod Putičanja (Šibenik) 7. 5. 1944.
 181. SKUNDRIC Nikole JANDRIJA, 1924,
Velika Popina, seljak, Srbin. Stupio u
NOV 6. 9. 1943. Poginuo kao kurir
vezista 2. bat. 3. brig. 6. div. na
Jelovoj gori kod Užica 8. 9. 1944.
 182. ŠKUNDRIĆ Dmitra ĐURAĐ, 1918,
seljak, Srbin. Stupio u NOB 27. 7.
1941. Član KPJ od 1942. Poginuo kao
zamjenik komesara čete 1. bat. 1. brig.
6. div. u Bosni 1943.
 183. ŠKUNDRIĆ Andrije ĐURO, 1922,
seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943,
borac 3. bat. 1. brig. 6. div. Član
SKOJ-a od 1943. Poginuo na Valjevu
15. 9. 1944.
 184. SKUNDRIC Miloša MILAN, 1923,
seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942.
Ranjen kao komandir voda 3. brig.
6. div. kod Beograda i od posljedica
umro 1945.
 185. SKUNDRIC Nikole SAVA, 1914,
seljak, Srbin. Stupio u NOB 1941,
borac Komande mjesta Brvno.
Strijeljali ga četnici na Otriću 25. 12.
1942.
 186. ŠUJICA Maksima DANE, 1908,
Gudura, seljak, Srbin. Stupio u NOB
1941. borac bat. »Marko Orešković«.
Poginuo nesretnim slučajem u Zrmanji
1942.
 187. ŠUJICA Maksima DUŠAN, 1915,
žandar, Srbin. Stupio u NOB 1941,
borac 10. gerilskog odreda. Poginuo
kao zamj. komandira čete 1. bat.
1. lič. brig. kod Gline novembra 1942.
 188. ŠUJICA Nikole DARA, 1922. Mala
Popina, seljanka, Srpkinja. Stupila u
NOB 1942, terenski radnik s
omladinom. Član SKOJ-a od 1942, od
1944. predsjednica odbora USAOH-a
M. Popina. Pretukli je četnici i od
ozljeda umrla u Maloj Popini 1944.
 189. TOJAGA Miće STEVAN, 1921, Kasar,
seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942,
borac 1. bat. 2. dalm. brig. Član
SKOJ-a od 1943. Poginuo na Sutjesci
juna 1943.
 190. TOJAGA Steve BOGDAN, 1922,
Donji Javornik, seljak, Srbin. Stupio u
NOB 1941. Član KPJ. Poginuo kao
komesar čete 2. bat. 3. brig. 6. div. u
Hrastovu (Slavonija) 1945.
 191. TOJAGA Pa je MILUTIN, 1920, seljak,
Srbin. Stupio u NOB 1941. Ranjen kao
komandir voda bat. »Bičo Kesić« na
Udbini 21/22. 8. 1942. i ubrzo umro u
bolnici Dobroselo.
 192. TOJAGA Ilije STEVO, 1925, seljak,
Srbin. Stupio u NOV 1943, borac
3. bat. 5. brig. 19. div. Član SKOJ-a od
1943. Poginuo u Crikvenici aprila 1945.
 193. VJEŠTICA Sime ĐURO, 1924, Vrbica,
seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942.
Poginuo kao desetar 3. bat. 5. brig.
19. div. na Malovanu kod Otrića 1944.
 194. VJEŠTICA Miloša JOVAN Jovo, 1915.
Pribudić, seljak, Srbin. Stupio u NOB
1941. Poginuo kao borac bosanskih
jedinica na Sutjesci 1943.
 195. VJEŠTICA Sime SPASO Dušan, 1920.
Vrbica, seljak, Srbin. Stupio u NOV
1942, borac 1. bat. 1. dalm. brig.
Poginuo na Zelengori 1943.
 196. VJEŠTICA Radovana ĐURAĐ Đuro,
1922, Pribudić, radnik, Srbin. Ustanik,
od 15. 3. 1942, borac bat. »Marko
Orešković«.
Član KPJ. Poginuo kao
komesar 3. bat. 5. brig. 19. div. u
Lučicu kod Rijeke 29. 4. 1945.
 197. VJEŠTICA Rade ILIJA, 1910, radnik.
Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942, borac

- Zrmanjske partizanske čete. Poginuo kao borac 1. čete 1. bat. 2. prol. dalm. brig, na Miljevini kod Foče 13. 6. 1943.
198. VJEŠTICA Radovana LUKA, 1924, seljak, Srbin. Ustanik, od 18. 5. 1942, borac Zrmanjske partizanske čete. Poginuo u 1. četi 1. bat. 2. prol. dalm. brig, na Barama 6. 6. 1943.
 199. VLADUSIC Đurđa BRANKO, 1917, Gudura, žandar, Srbin. Stupio u NOB 1941, borac 10. gerilskog odreda, od decembra 1941. u bat. »Marko Orešković«. Član SKOJ-a od 1941. Poginuo kao desetar na Srbu 4. 3. 1942. Za narodnog heroja proglašen 27. 11. 1953.
 200. VOJNOVIĆ Mile ANDRIJA Jandre, 1915, Palanka, radnik, Srbin. Stupio u NOV januara 1945, borac 1. brig. 35'. div. Poginuo kod Korenice aprila 1945.
 201. VUJIC Maksima DUŠAN, 1924, Doljani, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942. Poginuo kao komesar čete 1. bat. 2. dalm. brig, na Trebinju 4. 10. 1944.
 202. VUJIC Milete ĐURO, 1915, Potkom, žandar, Srbin. Stupio u NOV 1942. Ranjen kao intendant 5. brig. 19. div od posljedica umro na Visu 1944.
 203. VUJIC MARKO, 1921, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac vojvodanskih jedinica. Poginuo na Fruškoj gori 1943.
 204. VUJIC Miće TODOR, 1924, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1942, borac 3. bđ 5. dalm. brig. Poginuo kao borac 35. div. u saobraćajnoj nesreći kod Udbine 1944.
 205. VUJIC Petra STEVO, 1924, Popovo Polje, seljak, Srbin. Stupio u NOV 1943. Poginuo kao borac 35. div. u Delnicama februara 1945.
 206. ZEC Jovana VLADIMIR Vlado, 1919, Pribudić, seljak. Srbin. Stupio u NOV aprila 1943, borac 3. čete 2. bat. Sjever. dalm. PO. Ranjen maja 1943. u Golubiću kod Obrovca i umro od posljedica u Pribudiću februara 1944.

Žrtve fašističkog terora i rata s područja kotara Gračac 1941—1945.

OPĆINA BRUVNO

1. BANDIĆ Mile GOJKO, 1918, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rudopolju 15. 7. 1941.
2. BANDIC Luke MICO, 1880, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rudopolju 24. 7. 1941.
3. BANDIC Tome MILE, 1909, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu aprila 1941.
4. BANDIC Tome MIRKO, 1912, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rudopolju 23. 7. 1941.
5. BANDIC Laze NIKOLA, 1875, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rudopolju 15. 8. 1941.
6. BANDIC Mile RADE, 1916, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu maja 1941.
7. BANDIC Mile RADE, 1934, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale talijanske bombe u Rudopolju 1944.
8. BANDIC Mile ZEKAN, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rudopolju 11. 7. 1941.
9. BLANUŠA Mile NIKOLA, 1898, Deringaj,* seljak, Srbin. Poginuo od Nijemaca u Deringaju oktobra 1944.
10. BLANUŠA Rade RADE Klapo, 1879, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gornjoj Blanuši 25. 7. 1941.
11. BRKLJAČ MARA, 1883, Bruvanjsko Rudopolje, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rudopolju 2. 8. 1941.
12. BRKLJAČ Jove BOŽO, 1903, Deringaj, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.

* Naziv mjesta se odnosi na bruvanjski Deringaj -Tomingaj.

13. BRKLJAČ Marije DUŠAN, 1915, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću maja 1941.
14. BRKLJAČ Jove MARA, 1876, seljanka, Srpkinja. Bacile je ustaše u jamu na Resniku 20. 7. 1941.
15. BRKLJAČ Dmitra MILE, 1888, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Tomingaju jula 1941.
16. BRKLJAČ Mile MILE Mičko, 1896, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše a Gračacu jula 1941.
17. BRKLJAČ Mile MILORAD, 1910, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše U Tomingaju jula 1941.
18. BRKLJAČ Dane NIKOLA, 1910, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću jula 1941.
19. BRKLJAČ Ilije NIKOLA, 1876, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 1941.
20. BRKLJAČ Mile NIKOLA, 1926, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Tomingaju jula 1941.
21. BRKLJAČ Mile PERICA, 1926, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 1941.
22. BRKLJAČ Mile RADE, 1900, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Tomingaju jula 1941.
23. BRKLJAČ Mile STANKO, 1877, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 1941.
24. BULJ Steve DANE, 1936, Bruvno, dijete, Srbin. Poginuo od talijanske avijacije u Bruvnu 1943.
25. BULJ Steve MARA, 1934, dijete, Srpkinja. Poginula od njemačke artiljerije u Bruvnu 1944.
26. BULJ Tome MIHAJLO, 1875, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Bruvnu 1944.
27. BULJ Mile ZORKA, 1901, seljanka, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Bruvnu 1944.
28. CIJUK Rade DANE, 1931, Omsica, dijete, Srbin. Poginuo uslijed neopreznog rukovanja puškom u Omsici septembra 1941.
29. CUBRILO Rade BRANKO, 1935, Bruvno, dijete, Srbin. Poginuo od talijanske artiljerije kod Bruvna 1943.
30. CUBRILO Đure BUDE, 1930, dijete, Srbin. Poginuo od talijanske artiljerije kod Bruvna 1943.
31. CUBRILO Đure DUŠAN, 1939, dijete, Srbin. Umro od zime u zbjegu na Zuleševici kod Mazina 5. 3. 1944.
32. CUBRILO Nikole MARIJA, 1874, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanske artiljerije na Mazinskoj previji 1943.
33. CUBRILO Sime MILAN, 1909, seljak, Srbin. Poginuo od talijanske avijacije u Bruvnu maja 1942.
34. CUBRILO Petra NIKOLA Dimić, 1914, žandar, Srbin. Ubili ga Nijemci u Smilovcima kod Zajččara aprila 1941.
35. CUBRILO Luke ŠPIRO, 1896, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Bruvnu 1943.
36. CUBRILO Laze DANE. 1883, Bruvanjsko Rudopolje, seljak, Srbin. Ubijen u Rudopolju 15. 4. 1942.
37. CUBRILO Mile DUKA, 1872, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Bruvnu juna 1941.
38. CUTURILO Ilije ĐUKAN, 1883. Bruvno, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Lovincu juna 1941.
39. CUTURILO Nikole LJUBA, 1939, dijete, Srpkinja. Poginula od talijanske avijacije u zbjegu kod Dobrosela 1943.
40. CUTURILO Tome MILICA, 1881, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Bruvnu 1943.
41. Cuturilo Marka rade, 1923. seljak, Srbin. Poginuo od talijanske avijacije u vlaku kod Vrhovina aprila 1941.
42. ČALIĆ Stevana RADE Gredelj, 1875. Deringaj, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu jula 1941.
43. ČUK Gojka BRANKO, 1937. Bruvno, dijete, Srbin. Poginuo od talijanske avijacije u zbjegu na Kremenu kod Bruvna 1943.
44. DAUTOVIĆ Mile NIKOLA, 1895, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Udbini oktobra 1941.
45. DAUTOVIĆ Jovana ĐURO. 1870. Bruvanjsko Rudopolje, seljak. Srbin. Umro u izbjegličkom logoru u Egiptu 1943.
46. DAUTOVIĆ Stevana JOVAN, 1878, seljak, Srbin. Ubile ga, ustaše u Bruvnu jula 1941.

47. DAUTOVIĆ Jovana MILAN, 1917, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu jula 1941.
48. DRAGOSAVAC Rade JOVO, 1909, Bruvno, seljak, Srbin. Poginuo od njemačke artiljerije u Bruvnu 1944.
49. DRAGOSAVAC Rade NIKOLA Mićo, 1892, Deringaj, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Mazinu marta 1943.
50. DRAGOSAVAC Jove RADE, 1900, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci i četnici na Vodenoj glavi septembra 1943.
51. DRAGOSAVAC Đukana VLADO, 1925, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 10. 8. 1941.
52. DUKIĆ Dane BOGDAN, 1915, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Deringaju augusta 1941.
53. DUKIĆ Dane BOJA, 1909, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Deringaju augusta 1941.
54. DUKIĆ Marka BOSILJKA, 1930, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Deringaju 10. 8. 1941.
55. DUKIĆ Dane BRANKO, 1920, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
56. DUKIĆ Dane DEVA, 1891, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Deringaju 29. 7. 1941.
57. DUKIĆ Nikole DMITAR, 1895, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše u, Gračacu juna 1941.
58. DUKIĆ Rade DMITAR, 1923, trgovac, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
59. DUKIĆ Maksima DUŽAN, 1929, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale talijanske bombe u Deringaju aprila 1944.
60. DUKIĆ Marka DUŠANKA, 1934. dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Deringaju 19. 8. 1941.
61. DUKIĆ Jove ĐURO, 1919, radnik. Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu maja 1941.
62. DUKIĆ Petra JOVO, 1921, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše u Deringaju jula 1941.
63. DUKIĆ Petra JOVO, 1924, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
64. DUKIĆ Rade JOVO, 1906, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu maja 1941.
65. DUKIĆ Bogdana LAZO, 1939, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Deringaju augusta 1941.
66. DUKIĆ Dane MARKO, 1900, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
67. DUKIĆ Dane MARKO, 1908. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Deringaju augusta 1941.
68. DUKIĆ Marka MIĆO, 1922, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Deringaju jula 1941.
69. DUKIĆ Tome MILAN, 1910, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
70. DUKIĆ Davida NIKICA, 1902, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
71. DUKIĆ Ilije NIKICA, 1922, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
72. DUKIĆ Tome NIKOLA, 1923, dak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 1941.
73. DUKIĆ Rade PERA, 1914, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Deringaju augusta 1941.
74. DUKIĆ Davida PETAR, 1922, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
75. DUKIĆ Sime SAVA, 1898, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
76. DUKIĆ Marka SOKA. 1932, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Deringaju 10. 8. 1941.
77. DUKIĆ Davida STEVO, 1916, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
78. DUKIĆ Marka STEVO, 1906, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
79. DUKIĆ Petra ŽARKO. 1930, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Deringaju aprila 1944.
80. FRANIĆ Ivana NIKOLA, 1877, živio u Bruvanjskom Rudopolju, seljak, Hrvat. Strijeljale ga ustaše u Bruvnu aprila 1942.
81. GNJATOVIĆ Dane MILE, 1921, Bruvanjsko Rudopolje, seljak, Srbin.

- Ubile ga ustaše u Rudopolju 16. 3. 1942.
82. JAZIĆ Ilije NIKOLA, 1866, Bruvno, seljak, Srbin. Poginuo od talijanske artiljerije u Jazićima kod Vodene Glave 1943.
 83. KOLUNDZIĆ Mile NIKOLA, 1901, Bruvanjsko Rudopolje, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rudopolju 26. 7. 1941.
 84. KOLUNDZIĆ Nikole STEVO, 1934, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale talijanske bombe u Rudopolju 1944.
 85. KOLUNDZIĆ Jove MARIJA, 1870, Deringaj, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Deringaju u juna 1941.
 86. KOLUNDZIĆ Dane MILE, 1900, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Deringaju jula 1941.
 87. KOSUTIĆ Nikole BOGDAN, 1909, Bruvanjsko Rudopolje, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu juna 1941.
 88. KOSUTIĆ Davida ĐURAN, 1912, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Udbini juna 1941.
 89. KOSUTIĆ Nikole JOVAN. 1911, seljak, Srbin. Bacile ga ustaše u jamu na Stalaću kod Rudopolja 26. 7. 1941.
 90. KRAJNOVIĆ Danila MILKA, 1910, Bruvno, seljanka, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Bruvnu 1944.
 91. KRAJNOVIĆ Spire NIKOLA, 1872, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Bruvnu 1944.
 92. KRAJNOVIĆ Miće SOKA, 1928, dijete, Srpkinja. Izgorjela u kući u Bruvnu koju su zapalili Talijani 1943.
 93. KRIVOSIJA Gaje MIĆO, 1909, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Stalaću kod Rudopolja jula 1941.
 94. KRTINIĆ Rade DARA, 1936, dijete, Srpkinja, Poginula od zalutalog metka u Klapavicama januara 1943.
 95. KRTINIĆ Save ĐURAĐ, 1875, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu marta 1945.
 96. KRTINIĆ Mane ANĐELIJA, 1871, Bruvanjsko Rudopolje, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rudopolju 4. 8. 1941.
 97. KRTINIĆ ĐURAĐ, 1875, seljak, Srbin. Promrzao u bježanju i umro u Paklariću 1943.
 98. KRTINIĆ Nikole ILIJA, 1894, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rudopolju jula 1941.
 99. KRTINIĆ Dane MILOŠ. 1889. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu juna 1941.
 100. MANOJLOVIĆ Rade STEVAN, 1890, Bruvno, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 1941.
 101. MANOJLOVIĆ Nikole MILE, 1903, Omsica, žand. narednik, živio u Tovariševu, Srbin. Uhapsile ga ustaše u Gračacu jula 1941. i ubile u mlinu Rastovića.
 102. MANOJLOVIĆ Rade NIKOLA, 1933, dijete, Srbin. Poginuo od neprijateljske bombe u Omsici U proljeće 1943.
 103. MATIJEVIĆ Dane VELIMIR, 1912, Deringaj, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću juna 1941.
 104. MILJUS Bože DANE, 1917, krojač. Srbin. Ubili ga Nijemci u logoru U Beogradu jula 1943.
 105. MILJUS MARIJA, 1894, seljanka, Srpkinja. Ranile je ustaše i od posljedica umrla u Deringaju 1942.
 106. MILJUS Bože MARKO. 1926, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Murteru za vrijeme evakuacije na Vis juna 1944.
 107. MILJUS Jovana NIKOLA, 1865, Omsica, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Omsice jula 1941.
 106. OBRADOVIĆ Jelača ANĐA, 1910, Bruvno, seljanka, Srpkinja, Poginula od nagazne mine kod Bruvna 1944.
 109. OBRADOVIĆ Jovana ANKA, 1891, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Bruvnu juna 1941.
 110. OBRADOVIĆ Ilije ĐURO, 1899, trgovac, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Stalaću kraj Bruvna juna 1941.
 111. OBRADOVIĆ Nikole GOJKO, 1900, seljak, Srbin. Strijeljali ga Nijemci u Omsici oktobra 1943.
 112. OBRADOVIĆ Mile ILIJA, 1882, seljak, Srbin. Strijeljali ga Nijemci u Deringaju oktobra 1943.
 113. OBRADOVIĆ Dane JOVO, 1875, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Bruvnu 1943.

114. OBRADOVIĆ Đurana MILKA, 1934, dijete, Srpkinja. Poginula od zaostale bombe u Paklariću 1943.
115. OBRADOVIĆ Jove NIKOLA, 1901, činovnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 1941.
116. OBRADOVIĆ Maletе RADE, 1910, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 1941.
117. OBRADOVIĆ Ilije STEVO, 1913, žandar, Srbin, ubile ga ustaše u Gospiću 1941.
118. OBRADOVIĆ Nikole STEVO, 1900, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Bruvnu 1944.
119. OBRADOVIĆ -SIMURDIC Jovana BOJA, 1920, Bruvanjsko Rudopolje, seljanka, Srpkinja. Ranjena prilikom bombardiranja Mutilića kod Udbine i ubrzo umrla augusta 1943.
120. OBRADOVIĆ Stevana JOVAN, 1923, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše U Rudopolju aprila 1941.
121. PETROVIĆ Sime BOJA, 1863, Deringaj, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Deringaju jula 1941.
122. PETROVIĆ Nikole PETAR, 1885, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Deringaju augusta 1941.
123. PETROVIĆ Mile SLAVKA. 1881. seljanka, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Deringaju oktobra 1944.
124. PETROVIĆ Rade SOKA, 1894, seljanka, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Deringaju 20. 11. 1943.
125. PETROVIĆ Ilije GOJKO, 1931, Omsica, dijete, Srbin. Poginuo od neprijateljske bombe u Omsici u proljeće 1943.
126. PETROVIĆ Save ILIJA, 1865, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Omsice jula 1941,
127. PETROVIĆ Steve LUKA. 1897. seljak, Srbin. Uhapsile ga ustaše i ubile u Jadovnu juna 1941.
128. PETROVIĆ Nikole MIKA. 1896, Kijani, seljanka, Srpkinja. Ubijena u Omsici u zimu 1944.
129. PETROVIĆ Petra NIKOLA, 1928, Omsica, dijete, Srbin. Uhapsile ga ustaše u Gračacu i bacile u ponor Tučić jula 1941.
130. PETROVIĆ Petra NIKOLA, 1912, radnik, Srbin. Uhapsile ga ustaše i ubile u Jadovnu juna 1941.
131. PETROVIĆ Tome PETAR, 1927, seljak, Srbin. Poginuo od neprijateljske bombe u Omsici u proljeće 1944.
132. PLEČAS Saje ILIJA, 1898, Bruvno, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Podurljaju 23. 8. 1943.
133. PLEČAS Pavla LUKA, 1892, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Plečašima 1944.
134. PLEČAS Jovana SAVA, 1893, Srbin. Poginuo od talijanske artiljerije a Plečašima 1943.
135. POKRAJAC Obrada BOJA, 1893, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanske artiljerije na Zuleševici januara 1943.
136. POKRAJAC Dane STANIŠA, 1870. seljak, Srbin. Isprebijali ga četnici i od posljedica umro u Bruvnu januara 1943.
137. POZNIC Mile ĐURO, 1930, Omsica, dijete, Srbin. Poginuo od neprijateljske bombe u Omsici U proljeće 1944.
138. RADAKOVIĆ Milete DMITAR. 1908. Bruvno, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu juna 1941.
139. RADAKOVIĆ Petra ĐURO, 1930, dijete, Srbin. Poginuo od talijanske artiljerije kod Bruvna januara 1943.
140. RADAKOVIĆ Todora JEKA, 1868, seljanka, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Bruvnu 1943.
141. RADAKOVIĆ Đure MANDA, 1876, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Bruvnu 1943.
142. RADAKOVIĆ Stane MARIJA, 1860. seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Bruvnu augusta 1941.
143. RADAKOVIĆ Nikole MILE. 1898, seljak, Srbin. Poginuo u vlaku od talijanske avijacije kod Vrhovina aprila 1941.
144. RADAKOVIĆ Rade MILE, 1916, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu 1941.
145. RADAKOVIĆ Steve MILE. 1890. lugar, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu 1941.

146. RADAKOVIĆ PERICA, 1887, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Bruvnu 1944.
147. RADAKOVIĆ Mile PETAR, 1923, seljak, iSrbin. Poginuo u vlaku od talijanske avijacije kod Vrhovina aprila 1941.
148. RADAKOVIĆ Šimuna PETAR, Smogorina* 1886, penzioner, Srbin. Ubili ga Talijani u Bruvnu 1943*.
149. RADAKOVIĆ Filipa SOKA. 1900. seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gospiću juna 1941.
150. RADMANOVIC Jove BOJA, 1932, Bruvanjsko Rudopolje, dijete, Srpkinja. Ubili je Talijani u Visuću 20. 2. 1942.
151. RADMANOVIC Petra DUŠAN, 1917, seljak, Srbin. Ubijen u Rudopolju 15. 2. 1943.
152. RADMANOVIC Tome MAŠA, 1924. seljanka, Srpkinja. Poginula od bombardiranja u Mutiliću kod Udbine 24. 8. 1943:.
153. RADMANOVIC Mile SAVA, 1924, seljak, Srbin. Poginuo od bombardiranja u Bruvnu 18. 6. 1943.
154. RADMANOVIC Jove SMILJA, 1933. dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rudopolju juna 1941.
155. SAVATOVIC DUKA, 1871, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rudopolju 27. 7. 1941.
156. SAVATOVIC Marka JOVAN. 1881, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu Jasenar kod Rudopolja jula 1941.
157. SAVATOVIC Mile JOVAN, 1909, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bruvnu juna 1941.
158. SAVATOVIC Dmitra MICO, 1870, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Stalaću juna 1941.
159. SAVATOVIC Marka ZEKAN, 1910, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše na Goliću kod Lovinca juna 1941.
160. SOVILJ Petra ILIJA, 1928, Omsica, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Omsici 1943.
161. SOVILJ Steve NIKOLA, 1929, dijete, Srbin. Poginuo od bombe u Omsici 1943.
162. SUNAJKO Jurice ĐURO, 1927, Bruvanjsko Rudopolje, dijete, Srbin.

Poginuo nesretnim slučajem u Rudopolju 1942.

163. TOJAGIĆ Trivuna DANE, 1873, Deringaj, seljak, Srbin. Strijeljali ga Nijemci u Deringaju oktobra 1943.
164. TOJAGIĆ Tome DMITAR, 1898, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu jula 1941.
165. TOJAGIĆ Dmitra DUŠAN, 1919. seljak, Srbin. Strijeljali ga Nijemci u Deringaju oktobra 1944.
166. TOJAGIĆ Mile JOVO. 1909, seljak. Srbin. Strijeljali ga Nijemci u Kijanima- oktobra 1944.
167. TOJAGIĆ Dmitra MARKO, 1901, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Deringaju jula 1941.
168. TOJAGIĆ Dmitra STANKA, 1888. seljanka, Srpkinja. Strijeljali je Nijemci u Deringaju oktobra 1943.

OPĆINA GRAČAC

1. AGBABA Steve DRAGA, 1935, Podkokirna-Ljubović, dijete, Srpkinja. Poginula od bombardiranja u Gračacu 1943.
2. AGBABA Dušana DRAGICA, 1920, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici na Bukovom vrhu kod Gračaca 1941.
3. AGBABA Steve DUŠAN, 1915, strojobravar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u ponor Tučić 1941.
4. AGBABA Steve ILIJA, 1906, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
5. AGBABA Steve MARKO. 1902, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše na željezničkoj stanici Gračac juna. 1941.
6. AGBABA Steve MILAN, 1928, dijete, Srbin. Ubili ga Talijani u Zegaru 1943.
7. AGBABA Mile RADE. 1912, željezničar, Srbin. Strijeljali ga četnici na Vučjaku marta 1943.
8. AGBABA Steve MiLAN, 1906, Vrce, mesar, Srbin, Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 10. 7. 1941.
9. ALAGIC Mile DANE, 1873, Štikada, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše kod Krčića u Štikadi augusta 1941.

10. ALA GIĆ Đure MARKO, 1897, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Štikadi augusta 1941.
11. ALAGIĆ Save MILE, 1861, radnik. Srbin. Zaklale ga ustaše u Štikadi augusta 1941.
12. ALAGIĆ Dane MILICA, 1875, radnica, Srpkinja. Ubile je ustaše u Štikadi augusta 1941.
13. ALAGIĆ Mile MILICA, 1891, radnica, Srpkinja. Zaklale je ustaše u Štikadi augusta 1941.
14. ALAGIĆ Petra ANĐELIJA, 1886, Đekić Glavica, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Brešću kod Gračaca jula 1941.
15. ALAGIĆ Nikole ILIJA, 1907, činovnik, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić jula 1941.
16. ALAGIĆ Save NIKOLA, 1887, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić jula 1941.
17. ARMADA Petra MANOJLO, 1909, Velika Popina, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić jula 1941.
18. BANJANIN Jove ĐURO. 1903, Tomingaj, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
19. BANJANIN Marka MANE, 1941, dijete, Srbin. Poginuo od neprijateljskog bombardiranja u Tomingaj u poč. aprila 1945.
20. BANJANIN Steve MIRKO. 1913, seljak, Srbin, Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
21. BANJANIN Mile STEVO, 1878, seljak. Srbin. Uhvatile ga ustaše u Resniku kod Tupaia i poslije mučenja bacile u vatru jula 1941.
22. BJELOBABA DANILO. 1898. Udbina, trgovac, Srbin. Ubile ga ustaše u Metku aprila 1941.
23. BLANUŠA Rade MILKA, 1907, Tomingaj, seljanka-, Srpkinja. Ubili je Talijani i četnici te bacili u bunar u Ljuboviću jula 1942.
24. BLANUŠA Rade MILOŠ, 1914, seljak. Srbin. Bacile ga ustaše u Tučić juna 1941.
25. BOLTA Dane MARA, 1939, Kijani, dijete, Srpkinja. Poginula od zaostale neprijateljske bombe u Kijanima 1943.
26. BOLTA Mile SLAVKO, 1936, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale neprijateljske bombe u Kijanima 1943.
27. BRČIĆ Jove BOZO, 1909, Podkokirna-Ljubović, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
28. BRČIN Rade DAVID, 1886, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
29. BRMBOTA Vuje ĐURO, 1868, Štikada. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
30. BRMBOTA Vuje PETAR, 1858, penzioner, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
31. BRUJIĆ Steve PETAR, 1932, Turovac, dijete Srbin. Poginuo od zaostale neprijateljske bombe u Turovcu 1943.
32. CVJETKOVIĆ Milana DANE. 1917, Gračac, službenik, Srbin. Strijeljali ga četnici u Kosovu kod Knina 20. 10. 1943.
33. CVJETKOVIĆ Tome DANE, 1901, ložač, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu i bacile u Tučić juna 1941.
34. CVJETKOVIĆ Bože DRAGAN Rus, 1923. seljak. Srbin. Uhvatile ga ustaše u Gračacu i ubile kod Gospića juna 1941.
35. CVJETKOVIĆ Tome Dragan, 1924, seljak, Srbin. Strijeljali ga Talijani u Gračacu 1942.
36. CVJETKOVIĆ Nikole DUŠAN, 1926. seljak, Srbin. Poginuo nesretnim slučajem u Gračacu 20, 6. 1942.
37. CVJETKOVIĆ Đure ILIJA, 1891, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu 20. 7. 1941.
38. CVJETKOVIĆ Jove JEKA, 1875. ^ seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu augusta 1941.
39. CVJETKOVIĆ Damjana MILE, 1890. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
40. CVJETKOVIĆ Nikole MILE. 1901, radnik. PTT, Srbin. Ubile ga ustaše na gračačkim barama juna 1941.
41. CVJETKOVIĆ Todora MILICA, 1892, seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše u Gračacu 30. 7. 1941.

42. CVJETKOVIC Steve MILKA, 1940, dijete, Srpkinja. Zaklale je ustaše u Gračacu augusta 1941.
43. CVJETKOVIC Petra PAJO, 1922, podoficir, iSrbin. Strijeljali ga. Talijani na groblju u Gračacu septembra 1941.
44. CVJETKOVIC Ilije PETAR Dušan, 1930, dak, Srbin. Poginuo od nagazne mine na gradini u Gračacu poč. 1944.
45. CVJETKOVIC Jove RADE, 1898, ložač, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću maja 1941.
46. CVJETKOVIC Luke STEVAN, 1927, dak, Srbin. Ubile ga ustaše na Gračačkom polju 20. 7. 1941.
47. CVJETKOVIC Mile STEVO, 1935, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
48. CVJETKOVIC Nikole VLADO, 1915, trg. pomoćnik, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gospića juna 1941.
49. CVJETKOVIC Stevana JEKA, 1886, Podkokirna-L j ubović, seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše u Gračacu juna 1941.
50. CVJETKOVIC Manojla MARIJA, 1896', seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu juna 1941.
51. CVJETKOVIC Save NIKOLA, 1914, bravar, Srbin. Strijeljali ga Talijani u Gračacu septembra 1941.
52. CVJETKOVIC Save NIKOLA, 1896, bačvar, Srbin. Strijeljali ga Talijani u Gračacu septembra 1941.
53. CVJETKOVIC Đurda PAVAO, 1901, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše kod Metka maja 1941.
54. CVJETKOVIC Mile DANE, 1888. Glogovo, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Kijanima 1944.
55. CVJETKOVIC Tome ĐURAĐ, 1888. seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Glogovu aprila 1942.
56. CVJETKOVIC Save LAZAR, 1921. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 1941.
57. CVJETKOVIC D. MILAN, 1860, seljak, Srbin. Strijeljali ga Talijani i četnici u Glogovu, a zatim bacili u lokvu 1942.
58. CVJETKOVIC D. MILE, 1863, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani i četnici u Glogovu jula 1942.
59. CVJETKOVIC Tome LUKA Bude, 1869, Đekić Glavica, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u ponor Jelar jula 1941.
60. ČANKOVIC Manojla BUDE, 1907. Tomingaj, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Zagrebu jula 1941.
61. ČANKOVIC Dane ILIJA, 1877, seljak. Srbin. Povrijedio se bježeći pred Talijanima i četnicima i od posljedica umro u Tomingaju jula 1942.
62. ČANKOVIĆ Rade MARIJA, 1900, seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše u Deringaju augusta 1941.
63. ČANKOVIĆ Rade RADOJKA, 1934, dijete, Srpkinja. Zaklale je ustaše U Deringaju augusta 1941.
64. ČANKOVIĆ Sime SAVA. 1876. seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše u Deringaju augusta 1941.
65. ČICA Luke ANKA. 1904, Đekić Glavica, seljanka, Srpkinja. Poginula od bombardiranja u Đekić Glavici u ljeto 1943.
66. ČICA Mane MIKA, 1886, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Brešču kod Gračaca jula 1941.
67. ČICA Todora DANE, 1893, Stikada. željeznički službenik, Srbin. Strijeljale ga ustaše kraj groblja u Štikadi augusta 1941.
68. ČICA ILIJA, 1880, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu kod Brda Mandića jula 1941.
69. ČICA Laze JEKA. 1889, seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
70. ČICA Dane LJUBICA, 1857, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama augusta 1941.
71. ČICA Ilije MANE, 1900, seljak. Srbin. Zaklale ga ustaše i bacile u jamu u Štikadi jula 1941.
72. ČICA MARIJA, 1876, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Brda' Mandića jula 1941.
73. ČICA Mile MARIJA. 1931, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Štikadi jula 1941.
74. ČICA Drezgić Petra MARIJA, 1906, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama augusta 1941.

75. ČICA Dane MILAN, 19i27, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta, 1941.
76. ČICA Mane MILAN, 1928, đak, Srbin. Ubile ga ustaše u Štikadi augusta 1941.
77. ČICA Dane NIKOLA, 1924, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu kod Brda Mandića jula 1941.
78. ČICA Jove SMILJANA, 1907, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
79. ČICA Svetislava DRAGAN, 1916, Gračac, brijač, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu kod Metka u ljeto 1941.
80. ČIČA Rade NIKOLA, 1931, Duboki Dol, dijete Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Dubokom Dolu poč. 1943.
81. ČICA Đure RADE, 1882. seljak, Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Dubokom Dolu 1942.
82. ČUDINA Stjepana FRANE, 1926, dijete, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Malovanu augusta 1941.
83. ČUDINA Stjepana JURE. 1925, seljak. Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Malovanu augusta 1941.
84. ČALIČ Laze ĐURO, 1925, Tomingaj, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
85. ČERANIĆ Marka LUKA. 1864, Dojići. penzioner, Srbin. Ubili ga četnici pod Velebitom kod Gračaca 14. 3^a 1943.
86. ČERANIĆ Petra RADE, 1861, penzioner, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić jula 1941.
87. ČUBELIĆ Bože BOZENA, 1934, Vrace, dijete, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi u Pantelićima u jesen 1941.
88. DANILOVIĆ Đure ANKA. 1932, Podkokirna-Ljubović, dijete, Srpkinja. Poginula od njemačkog bombardiranja na Gradini 1944.
89. DANILOVIĆ Steve DRAGICA, 1895, seljanka, Srpkinja. Poginula od njemačkog bombardiranja na Gradini 1944.
90. DANILOVIĆ Dane ILIJA 1917, strojobravar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
91. DANILOVIĆ Rade JOVAN, 1908, željezničar. Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
92. DIMIĆ DANE. 1898, Ostrvica, strojovoda, Srbin. Ubile ga ustaše u Metku aprila 1941.
93. DIMIĆ Dane MILOŠ, 1921, strojobravar, Srbin. Ubile ga ustaše u Metku aprila 1941.
94. DOBRIĆ Rade ANKA, 1920, Tomingaj-Crkva, krojačica, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gospiću 14. 8. 1941.
95. DOBRIĆ Pavla BOJA, 1918, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Štikadi jula 1941.
96. DOBRIĆ Miloša BOŠKO. 1916, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
97. DOBRIĆ Rade BRANKO, 1926, đak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 14. 8. 1941.
98. DOBRIĆ Luke DANE, 1932, dijete, Srbin. Ubili ga Nijemci u Deringaju oktobra 1943.
99. DOBRIĆ Jove DUŠAN, 1921, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
100. DOBRIĆ Pavla DUŠAN, 1908, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše na željezničkoj stanici Gračac augusta 1941.
101. DOBRIĆ Rade DUŠAN, 1924* đak. Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 14. 8. 1941.
102. DOBRIĆ Jove ĐURO, 1910, radnik. Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
103. DOBRIĆ Dane LUKA, 1905, radnik na željeznici, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 15. 7. 1941.
104. DOBRIĆ Rade LJUBA. 1928., đak, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gospiću 14. 3, 1941.
105. DOBRIĆ Miloša MAKSIM, 1918, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
106. DOBRIĆ Pavla MIĆO, 1914, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
107. DOBRIĆ Rade MILORAD, 1922, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 14. 8. 1941.

108. DOBRIĆ Stanka MILOŠ, 1889, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 3. 1941.
109. DOBRIĆ Rade NEDJELJKO, 1924, đak, Srbin. Ubile ga ustaše na željezničkoj stanici Gračac 18. 8. 1941.
110. DOBRIĆ Davida NIKICA, 1904, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 25. 7. 1941.
111. DOBRIĆ Rade RADE, 1890, seljak. Srbin. Poginuo od bombardiranja u Tomingaju u jesen 1942.
112. DOBRIĆ Stanka RADE, 1896, radnik na željeznici, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gospića 1941.
113. DOBRIĆ Petra SMILJA, 1900, seljanka, Srpkinja.. Ubile je ustaše u Gospiću jula 1941.
114. DOBRIĆ Stanka STANKO, 1898, skretničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 14. 8. 1941.
- 1,15. DOBRIĆ Davida TOMA, 1874, mlinar, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
116. DOBRIĆ Luke DANE. 1932, Kijani, đak, Srbin. Poginuo od talijanske artiljerije u Kijanima 1942..
117. DOBRIĆ Dane LUKA, 1905, radnik na željeznici, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
118. DOŠEN Bože ĐURO, 1913, Tomingaj, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
119. DOŠEN Jovana ILIJA, 1921, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941*1.
120. DOŠEN Dane NIKOLA, 1921, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
121. DRAGIĆEVIC Nikole DANE, 1923, Gračac, seljak, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Kokirni augusta 1941,
122. DRAGIĆEVIC Nikole MILE, 1927, đak, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Kokirni augusta 1941.
123. DRAGICEVIC Ilije NIKOLA, 1895, seljak, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Kokirni augusta 1941.
124. DRAGICEVIC Ilije PERICA, 1886, cestar, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Kokirni augusta 1941.
125. DRAGIĆEVIC Perice PERICA, 1922, seljak, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Kokirni augusta 1941.
126. DRAGOSAVAC Milana ANKA, 1931, Štikada, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Štikadi jula 1941.
127. DRAGOSAVAC Bože BOŽICA, 1922, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
128. DRAGOSAVAC Nikole BOZO, 1883, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu u Štikadi augusta. 1941.
129. DRAGOSAVAC Milana JELA, 1937, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Štikadi jula 1941.
130. DRAGOSAVAC JOVAN, 1864, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
131. DRAGOSAVAC Milana MARIJA, 1918, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
132. DRAGOSAVAC Bože MILAN, 1917, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu u Štikadi augusta 1941.
133. DRAGOSAVAC Milana NIKOLA, 1931, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
134. DRAGOSAVAC Bože SOKA, 1878, seljanka., Srpkinja. Ubile je ustaše u Krivokućama augusta 1941.
135. DRAGOSAVAC Marka GOJKO, 1913, Tomingaj, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
136. DRAGOSAVAC Đure NIKOLA, 1923, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše U Deringaju augusta 1941.
137. DRAGOSAVAC Marka RADE, 1920, seljak, Srbin. Zaklale ga. ustaše u Gračacu jula 1941.
138. DRAGOSAVAC Jovana RADE, 1905, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić juna 1941.
139. DRAGOSAVAC Rade STEVO, 1924, đak, Srbin. Strijeljali ga četnici u gaju Dukića kod Gračaca augusta 1943.
140. DREZGIĆ Nikole ANKA, 1934, Štikada, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Štikadi na brdu Zuljine augusta 1941.

141. DREZGIĆ Save BOGDAN, 1902, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Štikadi 2. 8. 1941.
142. DREZGIĆ Jakova BOZO, 1861, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kraj Gudure 2. 8. 1941.
143. DREZGIĆ Mane DANE, 1927, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na barama kod Krčica 2. 8. 1941.
144. DREZGIĆ Save DANE, 1905, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše kod Debelog Luga na barama augusta 1941.
145. DREZGIĆ Stevana DMITRA, 1888, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
146. DREZGIĆ Laze ĐURO, 1878, radnik, Srbin. Zaklale ga ustaše u Štikadi 2. 8. 1941.
147. DREZGIĆ Luke JADRANKA, 1941, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše na brdu Zujine augusta 1941.
148. DREZGIĆ Rade JOVO, 1928, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu Jelar 2. 8. 1941.
149. DREZGIĆ Petra LJUBA, 1938, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Štikadi 2. 8. 1941.
150. DREZGIĆ Stevana MANE, 1893, željezničar, Srbin. Zaklale ga ustaše na željezničkoj stanici Gračac augusta 1941.
151. DREZGIĆ Petra MARIJA, 1903, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
152. DREZGIĆ Mane MARIJA, 1929, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
153. DREZGIĆ Bože MARKO, 1882, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kraj Gudure u Štikadi 2. 8. 1941.
154. DREZGIĆ Bogdana MILICA Mica, 1932, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama 2. 8. 1941.
155. DREZGIĆ Bogdana MILE, 1934, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama 2. 8. 1941.
156. DREZGIĆ Dane MILE, 1929, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
157. DREZGIĆ Jovana MILE. Mišo, 1861, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na barama augusta 1941.
158. DREZGIĆ Bogdana MILKA, 1936, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
159. DREZGIĆ rod. GNJATOVIĆ Jove MILKA, 1913, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama augusta 1941.
163. DREZGIĆ Marka MILKA, 1912, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu kod Krčica na barama augusta 1941.
161. DREZGIĆ Ilija MILICA, 1885, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Štikade 1941.
162. DREZGIĆ Laze NIKOLA, 1899, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama jula 1941.
163. DREZGIĆ Dane PETAR, 1937, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama 2. 8. 1941.
164. DREZGIĆ Rade PETAR, 1915, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
165. DREZGIĆ Mane RADIVOJ, 1931, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
166. DREZGIĆ Bogdana SAVA, 1938, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama 2. 8. 1941.
167. DREZGIĆ Dane SAVA, 1927, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
168. DREZGIĆ Luke SAVA, 1901, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu kod Krčica na barama augusta 1941.
169. DREZGIĆ rod. Krivokuća Marka SMILJANA, 1881, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Ričica 1941.
170. DREZGIĆ Dane SOFIJA, 1926, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
171. DREZGIĆ Mane SOKA, 1926, đak, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
172. DREZGIĆ Dane STANA, 1934, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
173. DREZGIĆ Luke STANA, 1870, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i

- bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
174. DREZGIĆ Mile STE VAN, 1866. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu kod Krčića augusta 1941.
 175. DREZGIĆ Mane VIDA, 1934, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 176. DROBAC Steve BUDE, 1907, Gračac, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Staroj Gradiški 1941.
 177. DROBAC Mirka MICO, 1910, službenik, Srbin. Ubile ga ustaše u Pisarevini 1941.
 178. DROBAC Ilije ZORKA, 1929, đak, Srpkinja. Ranili je Nijemci kod Gračaca u zimu 1944. i ubrzo umrla.
 179. DROBAC Đure DANE Dajsan, 1872, Grab, seljak. Srbin. Od straha pred ustašama objesio se u Grabu u ljeto 1941.
 180. DROBAC Ranka DANE, 1901, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Metku jula 1941.
 181. DROBAC Save ILIJA, 1898, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 15. 6. 1941.
 182. DROBAC Vukašina PETAR, 1901. željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 7. 6. 1941.
 183. DROBAC Đure JOVO, 1923, Dojići, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše na gračačkim barama 27. 7. 1941.
 184. DROBAC Mile MICO, 1890, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Dojčićima maja 1941.
 185. DROBAC Mirka SIMO, 1893, financ, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 15. 6. 1941.
 186. DUKIĆ Danila BOGDAN, 1933, Podkokirna-Ljubović, dijete, Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja na Gradini 1944.
 187. DUKIĆ Mile ĐURO, 1898, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
 188. DUKIĆ Dane ILIJA, 1910, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu juna 1941.
 189. DUKIĆ Mile ILIJA, 1895, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu juna 1941.
 190. DUKIĆ Dane JELA, 1937, dijete, Srpkinja. Poginula od nagazne mine u Gračacu 1943.
 191. DUKIĆ Rade MARIJA, 1885, seljanka, Srpkinja. Strijeljali je četnici u Dukićima oktobra 1942.
 192. DUKIĆ Mile MILE. 1885, seljak, Srbin. Strijeljali ga četnici u Dukićima oktobra 1942.
 193. DUKIĆ Luke MILKA, 1896, seljanka. Srpkinja, Ubile je ustaše u Jadovnu jula 1941,
 194. DUKIĆ Mile RADE, 1893, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu juna 1941.
 195. DUPOR Stevana BOJA, 1934, Štikada. dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 196. DUPOR Jovana DANE, 1912, knjižar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
 197. DUPOR rod. Drezgić Laze DEVA, 1870, seljanka, Srpkinja. Bacile je ustaše živu u jamu Jelar augusta 1941.
 198. DUPOR Petra DEVA, 1865, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 199. DUPOR Stevana MARIJA, 1937, dijete, Srpkinja, Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 200. DUPOR Pantelije MARKO, 1896, željezničar, Srbin. Zaklale ga ustaše na željezničkoj stanici Gračac augusta 1941.
 201. DUPOR Stevana MILICA. 1928. đak. Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama augusta 1941.
 202. DUPOR Stevana RADOJKA, 1939, dijete, Srpkinja, Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 203. DUPOR Jovice SAVA, 1905, željezničar, Srbin. Uhapsile ga ustaše aprila 1941. na željezničkoj stanici Gračac i odvele u Gospić. Ubijen u Jadovnom 1941.
 204. DUPOR Jovana SMILJA, 1922, seljanka, Srpkinja. Poginula nesretnim slučajem u Štikadi 1942.

205. DUPOR Jovana STEVAN, 1906, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
206. ĐEKIĆ Nikole BOZO, 1910, Đekić Glavica, prometnik na željeznici, Srbin. Uhvatile ga ustaše i ubile u Borju kod Metka jula 1941.
207. ĐEKIĆ Davida DANE, 1863. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić jula 1941.
208. ĐEKIĆ Marka DAVID Dakan, 1899, željeznički radnik, Srbin. Uhapsile ga ustaše i ubile u Borju kod Metka maja 1941.
209. ĐEKIĆ Jove DUŠAN, 1924, đak, Srbin. Ranjen zalutalim metkom u Đekić Glavici januara 1943. i od posljedica umro poslije nekoliko dana.
210. ĐEKIĆ Petra DUŠAN, 1939, dijete. Srbin. Otrovale ga ustaše u Đekić Glavici jula 1941.
211. ĐEKIĆ Ise LAZO, 1869, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 27. 7. 1941.
212. ĐEKIĆ Marka LUKA, 1889, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Brešču kod Gračaca jula 1941.
213. ĐEKIĆ Petra MILAN, 1900, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Brešču jula 1941.
214. ĐEKIĆ Ilije MILE Bišo, 1873, seljak. Srbin. Zaklale ga ustaše u Brešču 1. 8. 1941.
215. ĐEKIĆ Ilije MILE, 1879, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Brešču augusta¹ 1941.
216. ĐEKIĆ Petra PETAR Perica, 1907, limar, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 28. 6. 1941.
217. ĐEKIĆ Paje SIMO, 1912, podoficir, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić jula 1941.
218. ĐEKIĆ Vase SOKA, 1927, đak, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rastovićima 14. 8. 1941.
219. ĐEKIĆ Ilije STEVO, 1884, penzioner, Srbin. Umro od posljedica četničkog zlostavljanja u Đekić Glavici u jesen 1943.
220. ĐEKIĆ Marka TOMO Toco, 1887, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Brešču jula 1941.
221. ĐEKIĆ Manojla DUŠAN, 1906, Vrace, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše na pruzi Gračac—Ogulin 7. 8. 1941.
222. ĐEKIĆ Luke ĐURAĐ, 1881, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Vracama 2. 8. 1941.
223. ĐEKIĆ Đure ILIJA, 1928, dijete, Srbin. Poginuo nesretnim slučajem kod Vraća 1941.
224. ĐEKIĆ Spase ILIJA, 1930, đak, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Vracama 19.12. 1944.
225. ĐEKIĆ Todora ILIJA, 1896, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca juna 1941.
226. ĐEKIĆ Mile MILKAN, 1882, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
227. ĐEKIĆ Ilije NIKOLA, 1928, dijete, Srbin. Ubili ga četnici na gračačkim barama jula 1943.
228. ĐEKIĆ Jove NIKOLA, 1915, Srbin. Uхватili ga četnici u Vracama i ubili kod Obrovca marta 1943.
229. ĐEKIĆ Marka SAVA, 1875, seljak, Srbin. Strijeljali ga četnici kod Bilišanai 5. 5. 1943.
230. ĐEKIĆ Dane DANE, 1873, Štikada, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu kod Brda Mandića augusta 1941.
231. ĐEKIĆ Rade DANICA, 1940, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama augusta 1941.
232. ĐEKIĆ Nikole MARIJA, 1910, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
233. ĐEKIĆ Rade NADA, 1934, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama augusta 1941.
234. ĐEKIĆ Božine PERA, 1883, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu kod Brda Mandića augusta 1941.
235. ĐEKIĆ Dane RADE, 1913, ložač, Srbin. Uhapsile ga ustaše i odvele u Gospić te ubile u Jadovnu jula 1941.
236. ĐEKIĆ Maksima SAVA, 1899, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
237. ĐEKIĆ Dane TODOR, 1915, seljak, Srbin. Strijeljali ga četnici na Otriću 1943.

238. ĐEKIĆ Jove ANKA, 1932, Gračac, dijete, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Dubokom Dolu početkom 1943.
239. ĐEKIĆ Laze BOJA, 1876, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Gračacu 1941.
240. GAČEŠA Tome DUŠAN, 1899, Vrace, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 25. 6. 1941»
241. GAČEŠA Bože ILIJA, 1929, đak, Srbin. Uхватili ga Talijani u ljeto 1943. i sproveli u Italiju otkuda se nije vratio.
242. GAČEŠA Pavla NIKOLA, 1906, bravar, Srbin. Ubile ga ustaše na štikadskim barama 3. 8. 1941.
243. GAČEŠA Rade TOMO, 1874, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Vracama 2. 8. 1941.
244. GAČEŠA Laze ILIJA, 1888. Đekić Glavica, seljak, Srbin. Poginuo od nagazne mine u Đekić Glavici novembra 1944.
245. GAČEŠA Rade MIHAJLO Mican, 1922, đak, Srbin. Uhapsile ga ustaše aprila 1941. i ubile u Gospiću.
246. GAČEŠA ĐURE MILKA, 1897, Podvelebit, seljanka, Srpkinja. Uхватili je četnici i na zvjerski način ubili u Gračacu marta 1943»
247. GAČEŠA Luke NIKOLA, 1908, Đekić Glavica, željeznički radnik, Srbin. Uhapsile ga ustaše 6. 9. 1941, isprebijale, te je umro od posljedica istog mjeseca.
248. GAČEŠA Sime SIMO, 1910, Podvelebit, činovnik, Srbin. Ubile ga ustaše kod Korenice jula 1941.
249. GAČEŠA Rade SOKA. 1902, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u Tučić jula 1941.
250. GAČEŠA Milana STEVO, 1899, činovnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu maja 1941.
251. GAČEŠA Đure DUŠAN, 1922, Gračac, seljak, Srbin. Pošao za Srbiju jula 1941, ali su ga uhvatile ustaše, odvele u Travnik i ubile istog mjeseca.
- 252.. GAČEŠA Jove ĐURO, 1908', seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
253. GAČEŠA Petra ĐURO, 1888, poštari, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić juna 1941.
254. GAČEŠA Đurda JEKA. 1902, seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše kod Gračaca jula 1941.
255. GAČEŠA Mane JOVO, 1902, službenik, Srbin. Strijeljali ga četnici na Vučjaku 1943.
256. GAČEŠA Marka. LJUBICA, 1936, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Gračaca 1941.
257. GAČEŠA Laze MILAN, 19'20', đak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca aprila 1941.
258. GAČEŠA Petra MILE, 1860, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
259. GAČEŠA Todora NIKOLA, 1875, željezničar, Srbin. Uhvatile ga ustaše kod Gračaca juna 1941. i ubile.
260. GAČEŠA Davida PERA, 1879, seljanka, Srpkinja. Od straha pred ustašama objesila se u Gračacu jula 1941.
261. GAČEŠA Rade RADE Racko, 1898, gostioničar, Srbin. Uhvatile ga ustaše u Gračacu i ubile u Jadovnom juna 1941.
262. GAČEŠA Bogdana SVETOZAR, 1928. đak, Srbin. Uhvatile ga ustaše u Gračacu, odvele u Gospić i ubile juna 1941.
263. GLEDA Perice BOŠKO, 1933-, Štikada, dijete, Srbin. Ubile ga, ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
264. GLEDA Perice DRAGICA, 1912, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
265. GLEDA Laze DUŠAN, 1928, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
266. GLEDA Koste ĐUJA, 1900, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
267. GLEDA Laze JELA, 1929, đak, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
268. GLEDA Stevana KOŠTA, 1886, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama augusta 1941.

269. GLEDA Laze LJUBA, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
270. GLEDA Jove MAKIJA, 1934, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
271. GLEDA Laze MARIJA, 1926, dak, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama 2. 8. 1941.
272. GLEDA Koste MILAN, 1931, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
273. GLEDA Stevana MILOŠ Mile, 1880, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu kod Brda Mandića augusta 1941.
274. GLEDA Laze MILICA, 1929, dak, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
275. GLEDA Đure NENAD, 1938, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
276. GLEDA Petra NIKOLA. 1934. dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
277. GLEDA Đure PREDRAG, 1939, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
278. GLEDA Laze SAVA, 1934, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
279. GLEDA Luke SAVA, 1901, kočničar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
280. GLEDA Maksima SMILJANA, 1892, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
281. GLEDA Petra SOFIJA, 1936. dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
282. GLEDA Ise STANA, 1912, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
283. GVOKA Dane ĐURAD, 1867, Đekić Glavica, seljak, Srbin. Uhvatile ga ustaše i otjerale kod mosta Rastovića, te na živog navalile mlinsko kamenje od čega je izdahnuo jula 1941.
284. GVOKA MILE, 1864, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca jula 1941.
285. GVOKA Đurđa RADE, 1892, upravitelj bolnice, Srbin. Uhvatile ga ustaše i ubile na nepoznatom mjestu augusta 1941.
286. INĐIĆ Dane VID, 1862, Kijani, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Kijanima augusta 1941.
287. IVANIŠ Tome ANTE, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Dubokom Dolu krajem 1941.
288. IVEZIĆ Vida ANKA, 1906, Gudura, seljanka, Hrvatica. Ranjena zalutalim metkom u Guduri januara 1943. i ubrzo umrla u bolnici u Gospiću.
289. IVEZIĆ Josipa ANTE, 1913, Štikada, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici i bacili u bunar u Štikadi 1943.
290. IVEZIĆ Mile DANE, 1930, dak, Hrvat. Ubili ga četnici na gračačkim barama 1944.
291. IVEZIĆ Petra IVAN, 1926, Gudura, seljak, Hrvat. Poginuo od zalutalog metka u Guduri januara 1943.
292. IVEZIĆ Marka JOSO, 1863, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Štikadi 1943.
293. IVEZIĆ Ivana MARIJA, 1900, seljanka, Hrvatica. Ubili je četnici na željezničkoj stanici Gračac 1942.
294. IVEZIĆ Ivana MARKO, 1906, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici na Prezidu (Velebit) 1942.
295. IVEZIĆ Mile Josipova NIKOLA, 1921, Štikada, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici kod Brda Mandića 1943.
296. IVEZIĆ Grge PETAR, 1882, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Guduri januara 1943.
297. IVEZIĆ Karla ILIJA, 1926, dijete, Hrvat. Ubili ga četnici u Dubokom Dolu krajem 1941.
298. IVEZIĆ JOSO, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Dubokom Dolu krajem 1941.
299. IVEZIĆ Davida RADE, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Dubokom Dolu krajem 1941.
300. JAKŠIĆ Rade JELENA. 1892, Glogovo, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici u Tomingaju 1944.
301. JAKŠIĆ Maksima MARIJA, 1894, seljanka, Srpkinja, Ubili je Nijemci i četnici u Glogovu 1944.

302. JAKŠIĆ Dane PERA, 1905, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu 1941.
303. JAKŠIĆ Nikole RUZA, 1913, seljanka, Srpkinja. Ubili je Nijemci i četnici u Glogovu 1944.
304. JAKŠIĆ Ilije SOKA, 1885, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici u Glogovu 1944.
305. JAKŠIĆ Rade STEVAN, 1892, seljak. Srbin. Poginuo od talijanske artiljerije u Glogovu u ljeto 1942.
306. JAKŠIĆ Save VASO, 1893, seljak, Srbin. Ubili ga četnici kod Glogova 1943.
307. JAKŠIĆ Laze JELENA, 1905, Gračac, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici u Gračacu 1943.
308. JAKŠIĆ Ilije BOSILJKA, 1892, Štikada, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu kod Brda Mandića 2. 8. 1941.
309. JAKŠIĆ Dane JOVO, 1904, kočničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću maja 1941.
310. JAKŠIĆ Dane MILAN, 1928, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu kod Brda Mandića 2. 8. 1941.
311. JAKŠIĆ Dane NIKOLA, 1928, đak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Brda Mandića jula 1941.
312. JAKŠIĆ Ilije RADE, 1895, ložadž. Srbin. Ubile ga ustaše na barama u Štikadi augusta 1941.
313. JAKŠIĆ Pavla DANE, 1889, Gubavčevo Polje, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Gračacu novembra 1944.
314. JAVOROVIĆ Ivana ANKA, 1929, đak. Hrvatica. Ubile ga ustaše u Gračacu u ljeto 1941.
315. JELAČA rod. Đekić Mile MILKA, 1910, Đekić Glavica, seljanka, Srpkinja. Poginula od zalutalog metka u Đekić Glavici novembra 1944.
316. JELAČA Nikole BOZO, 1898, Kijani, seljak, Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Kijanima jula 1942.
317. JELAČA Bože DANE Dako, 1928, dijete, Srbin. Bacile ga ustaše u jamu kod Perušića jula 1941.
318. JELAČA Bože DRAGAN, 1922, seljak. Srbin. Bacile ga ustaše u jamu kod Perušića jula 1941.
319. JELAČA Nikole DUŠAN, 1906, kamenorezac, Srbin. Mučile ga ustaše i od posljedica umro u Kijanima 1942.
320. JELAČA Bože LUKA, 1902, seljak, Srbin. Bacile ga ustaše u jamu kod Perušića jula 1941.
321. JELAČA Nikole RADE, 1913, bravar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
322. JELAČA Mile RUŽICA, 1870, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Kijanima 1942.
323. JERKOVIĆ Dane ĐURAĐ, 1937, Grab, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Grabu 1944.
324. JERKOVIĆ Petra ĐURO, 1934, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Grabu 1944.
325. KESIĆ Sime ĐURO, 1873, Vrace, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 1. 8. 1941.
326. KESIĆ ĐURO, 1881, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše pod Brdom Mandića augusta 1941.
327. KESIĆ Marka MILE, 1896, Gračac, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu juna 1941.
328. KESIĆ Đurda BOJA, 1870, Štikada, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u vatru u Grabu jula 1941.
329. KESIĆ Ivana MANDA, 1868, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše i bacile u vatru u Grabu jula 1941.
330. KESIĆ Rade MIHAJLO. 1890, Grab, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Grabu 1941.
331. KESIĆ Save MIHAJLO, 1890, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
332. KESIĆ Bože RADE. 1873, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u vatru u Grabu jula 1941.
333. KESIĆ Petra RADE, 1901, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše na željezničkoj stanici u Gračacu jula 1941.
334. KESIĆ Ilije MILE, 1890, Vučipolje, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Krupi (Dalmacija) 1942.
335. KESIĆ Petra MILE, 1895, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci na Vučjaku kod Gračaca 1944.

336. KNEŽEVIĆ Ilije DANE, 1880, Vrace, penzioner, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Pantelićima u jesen 1941.
337. KNEŽEVIĆ LUCIJA, 1881, seljanka, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi u Pantelićima u jesen 1941.
338. KNEŽEVIĆ IKA, 1874, seljanka, Hrvatica, Ubili je pročetnički elementi u Malovanu augusta 1941.
339. KNEŽEVIĆ Mile MARICA, 1920, seljanka, Hrvatica. Ubili je četnici u Malovanu krajem 1941.
340. KOKOT Milenti je DMITAR, 1880, Tomingaj, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Tomingaju jula 1942.
341. KOLUNDZIC Đure STEVAN, 1936, Kijani, dijete, Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Kijanima augusta 1942.
342. KONCAR Rade DANE, 1875, Vrace, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 1. 8. 1941.
343. KONCAR Sime DANE, 1865, opančar, Srbin. Ubile ga ustaše na štikadskim barama augusta 1941.
344. KONCAR Ljubomira ILIJA, 1911, strojobravar, Srbin. Ubile ga ustaše u Metku augusta 1941.
345. KONCAR Janka LAZO, 1904, strojobravar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 1. 8. 1941.
346. KONCAR Save LJUBOMIR, 1871, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 1. 8. 1941.
347. KONCAR Janka RADE, 1897, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 25. 7. 1941.
348. KONCAR Jove SARA, 1875, Grab, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u Tučić 1. 8. 1941.
349. KONTIC Jove BOJA, 1900, Gračac, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu augusta 1941.
350. KONTIC Mile JEKA, 1895, seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše u Štikadi augusta 1941.
351. KONTIC Petra MARKO, 1889, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
352. KONTIC Marka MILAN, 1926, dijete, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
353. KONTIC Bože MILICA, 1862, seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše u Gračacu augusta 1941.
354. KONTIC Đure PAJO Braco, 1925, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
355. KONTIC Dmitra MILE Pajo, 1899, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
356. KONTIC Petra MILAN, 1893, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Štikadi augusta 1941.
357. KONTIC Dmitra STANA, 1879, Štikada, seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše u Gračacu augusta 1941.
358. KONTIC Mile STANA, 1908, Gračac, seljanka. Srpkinja. Zaklale je ustaše na Tremzini kod Cerovca novembra 1943.
359. KONTIC Jovana LUKA, 1895, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu jula 1941.
360. KONTIC Miloša NIKOLA, 1902, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu juna 1941.
361. KONTIC Miloša OBRAD, 1910, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu juna. 1941.
362. KONTIC Mirka VLADO, 1907, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu juna 1941.
363. KOSIC Save BOJA Bocka, 1881, Štikada, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
364. KOSIC Save BEBA, 188-6, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Krivokućama jula 1941.
365. KOSIC Dane MARIJA, 1880, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
366. KOSIC Ilije NIKOLA, 1880, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
367. KOSIC Nikole SAVA, 1913, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2, 8. 1941.
368. KOSIC Luke SIMO, 1861. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama augusta 1941.
369. KOSIC Drezgić Nikole SMILJA Sokičina, 1893, seljanka, Srpkinja.

- Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama. augusta 1941.
370. KOSUTIĆ Ilije DANICA, 1940, Tomingaj, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu Jasenar iznad Tupaia augusta 1941.
 371. KOSUTIĆ Ilije STEVO, 1933, đak. Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu Jasenar iznad Tupaia augusta 1941.
 372. KOVACEVIC Stevana PETAR, 1892, Kijani, seljak, Srbin. Poginuo od talijanske artiljerije u Kijanima augusta 1942.
 373. KOVACEVIC Mile SAVA, 1895, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Kijanima jula 1941.
 374. KRICKOVIĆ Đure ILIJA, 1920, Gračac, đak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
 375. KRIVOKUCA Marka ANKA, 1881. Stikada, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše poslije mučenja u Gračacu jula 1941.
 376. KRIVOKUĆA Bogdana ANKA, 1936, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 377. KRIVOKUCA Gojka ANKA Ankica, 1936, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 378. KRIVOKUCA Nikole BOSKO, 1940, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše na barama, i bacile u jamu 4. 8. 1941.
 379. KRIVOKUĆA Mane CUKA, 1898, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše na Resniku augusta 1941.
 380. KRIVOKUCA Jove DANE, 1909, radnik na željeznici, Srbin. Zaklale ga ustaše i bacile u jamu u Panjevićima augusta 1941.
 381. KRIVOKUĆA Nikole DARINKA, 1929, đak, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
 382. KRIVOKUCA Mile ILIJA, 1940, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 383. KRIVOKUĆA Mile JEKA, 1896, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama jula 1941.
 384. KRIVOKUCA Jove JOVANKA, 1930, đak, Srpkinja. Ubile je ustaše na barama jula 1941.
 385. KRIVOKUCA Bogdana JOVO, 1940, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše na barama augusta 1941.
 386. KRIVOKUĆA Dane JOVO, 1879, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na barama jula 1941. •
 387. KRIVOKUĆA Jove JOVO, 1926, đak. Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na barama, augusta 1941.
 388. KRIVOKUĆA Nikole LJUBICA, 1927, đak, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikaam 4. 8. 1941.
 389. KRIVOKUCA Mile MANE. 1872, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama. augusta 1941.
 390. KRIVOKUCA Steve MANE, 1928, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
 391. KRIVOKUCA Jove MILAN, 1920, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 392. KRIVOKUĆA Nikole MILAN, 1926. đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
 393. KRIVOKUĆA Rade MILE. 1876, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 394. KRIVOKUĆA Bogdana MILEVA, 1936. dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 395. KRIVOKUCA Mile MILICA. 1938, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 396. KRIVOKUCA Jovana MILICA, 1900, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 397. KRIVOKUĆA Mile MILICA. 1916, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 398. KRIVOKUCA Mile MILKA, 1880, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 399. KRIVOKUĆA Steve MILKA Mila, 1933, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
 400. KRIVOKUĆA Mane NIKOLA, 1903. željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 26. 4. 1941.

401. KRIVOKUCA Jove RADE, 1922, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u ponor Tučić augusta 1941.
402. KRIVOKUCA Jove RADE, 1913, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu Jasikovac kod Gospića jula 1941.
403. KRIVOKUCA Mile RADE, 1937, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
404. KRIVOKUCA Petra SARA, 1907, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
405. KRIVOKUCA Mile SAVA, 1916, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
406. KRIVOKUCA Paje SMILJA, 1903, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
407. KRIVOKUCA Nikole STEVAN, 1938, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
408. KRIVOKUCA Nikole VOJISLAV, 1935, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
409. KRIVOKUCA Nikole ZORKA, 1933, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
410. KRIVOKUCA Manojla PETAR, 1901, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
411. KRIVOKUCA Paje SARA, 1900, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu jula 1941.
412. KUKUC Stanka ZORKA, 1916, Gračac, farmaceutski pomoćnik, Srpkinja. Pobjegla u Sabac 1941. Uхватili je Nijemci i strijeljali u logoru u Šapcu 1942.
413. KVATERNIK MILIVOJ, 1890, radio u Gračacu, apotekar, Hrvat. Ubili ga četnici u Gračacu marta 1943.
414. LALIC PROKO, 1910, Korenica, službenik, Srbin. Ubile ga ustaše u Metku maja 1941.
415. LONČAR Tome BOJA, 1924, Štikada, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ivezinu gaju (Štikada) augusta 1941.
416. LONČAR Mile DANE, 1932, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Stikadi augusta 1941.
417. LONČAR Ljube ĐURO, 1929, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ivezinom gaju augusta 1941.
418. LONČAR Mile ĐURO, 1929, đak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ivezinu gaju augusta 1941.
419. LONČAR Đure MITIĆ, 1898, kočničar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 2. 5. 1941.
420. LUJIC Dane ANKA, 1923, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Stikadi augusta 1941.
421. LUJIC Jovana Jorgana DANE, 1893, lugar, Srbin. Ubile ga ustaše u Metku 1941.
422. LUJIC Stevana JEKA, 1900, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Guduri augusta 1941.
423. LUJIC Jandrije JOVAN Jorgan, 1867, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Balenovoj Plani 1941.
424. LUJIĆ Jovana LUKA, 1903, službenik, Srbin. Ubile ga ustaše u Balenovoj Plani 1941.
425. LUJIC Drezgić Ilije MARICA, 1908, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama augusta 1941.
426. LUJIC Ilije MARIJA, 1939, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Stikadi augusta 1941.
427. LUJIC Rade MARIJA, 1920[^], seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Slavoniji augusta 1941.
428. LUJIC Luke MARTA, 1887, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Stikadi 1941.
429. LUJIĆ Jovana MILE, 1901, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Stikadi i bacile u Jelar 1941.
430. LUJIC Mile MILEVA, 1928, đak, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Lovinca 1941.
431. LUJIĆ Dane NIKOLA, 1925, đak, Srbin. Ubile ga ustaše u Stikadi augusta 1941.
432. LUJIĆ Milete RADE, 1865, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
433. LUJIĆ Dane SAVA, 1901, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Lovinca 1941.
434. LUJIC Manojla SMILJA, 1876, seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše i

- bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
435. LUJIC Mile SOFIJA, 1935, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Lovinca 1941.
 436. LUJIC Mile STANKA, 1932, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Lovinca 1941.
 437. MANDIĆ Maksima BOZO, 1883, Tomingaj, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
 438. MANDIĆ Dane DMITAR, 1870, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
 439. MANDIĆ Dane MILE, 1892, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ljuboviću 1942.
 440. MANDIĆ Stevana ĐUJA, 1937, dijete, Srpkinja. Poginula nesretnim slučajem u Tupalama 1944.
 441. MANDIĆ Laze MILADIN, 1865, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Tomingaju jula 1942.
 442. MANDIĆ Petra RADE, 1912, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
 443. MANDIĆ Bože STEVO, 1909, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Bruvnu jula 1941.
 444. MANDIĆ Ilije BOŠKO, 1920, Gračac, telegrafista, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu aprila 1941.
 445. MANDIĆ Trivuna DANE, 1893, obučar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću aprila 1941.
 446. MANDIĆ Trivuna MILOŠ, 1876, svećenik, Srbin. Uhvatile ga ustaše u Gračacu i poslije zvjerskog mučenja ubile u Gospiću maja 1941.
 447. MANDIĆ Tome DUŠAN, 1884, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić juna 1941.
 448. MANOJLOVIĆ Mile PETAR, 1924, Gubavčevo Polje, strojobravar, Srbin. Poginuo prilikom bombardiranja u Beogradu 6. 4. 1941.
 449. MARIČIĆ Ljubomira TANASIJA, 1892, Benkovac, kovač, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u ponor Tučić jula 1941.
 450. MAŠIĆ STEVO, 1914, Škare, Otočac, obučar, Srbin. Ubili ga Nijemci u Beogradu 1941.
 451. MATIJEVIĆ Nikole MILICA, 1940, Štikada, dijete, Srpkinja'. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 452. MATIJEVIĆ Đure NIKOLA, 1900, radnik ložione, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 29. 7. 1941.
 453. MATIJEVIĆ Luke PERA. 1902, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
 454. MATIJEVIĆ Marijana MANDA, 1924, Duboki Dol, seljanka, Hrvatica. Ubili je četnici u Dubokom Dolu krajem 1941.
 455. MATIJEVIĆ Jose MIJAT, 1871, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Grabu krajem 1941.
 456. MEDAKOVIĆ Marka Đuro, 1898. Vrace, poštar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u ponor Tučić 1. 7. 1941.
 457. MILOVANOVIĆ Petra DMITAR, 1897, Tomingaj-Crkva, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 20. 6. 1941.
 458. MILOVANOVIĆ Nikole DUŠAN, 1912. radnik, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
 459. MILOVANOVIĆ Marka JOVANKA. 1929, dijete, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u zbjegu Zaklopac februara 1942.
 460. MILOVANOVIĆ Petra MIĆO, 1898. seljak, Srbin. Bacile ga ustaše u Tučić augusta 1941.
 461. MILOVANOVIĆ Petra MIKA. 1878, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici u Gračacu u ljeto 1942.
 462. MILOVANOVIĆ Todora MIKA, 1881, Kijani, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Gračaca septembra 1941.
 463. MILOVANOVIĆ Bože MILADIN, 1893, Tomingaj-Crkva, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca augusta 1941.
 464. MILOVANOVIĆ Dušana MILOŠ. 1924. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 20. 6. 1941.
 465. MILOVANOVIĆ Rade MILOŠ, 1902. radnik na željeznici, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
 466. MILOVANOVIĆ Tome NIKOLA, 1899, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.

467. MILOVANOVIĆ Nikole PETAR, 1903, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
468. MILOVANOVIĆ Davida RADE, 1901, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
469. MIOKOVIĆ Pa je MARIJA, 1889, Grab, seljanka., Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu u ljeto 1941.
470. MIOKOVIĆ Jove MILAN, 1914, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše na plantaži Medak u ljeto 1941.
471. MIOKOVIĆ Mile MILICA Beba, 1895, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici u Zegaru 1943.
472. MIRČETA Rade MILE, 1889, Gračac, činovnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
473. MRDALJ Jove BOZO, 1875, Tomingaj, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Tomingaj-Ljuboviću jula 1941.
474. MRDALJ Milete DUŠAN, 1922, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
475. MRDALJ Bože GOJKO, 1911, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
476. MRDALJ Jove RADE, 1865, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani i četnici u Tomingaju jula 1942.
477. MRDALJ Nikole SAVA Stana, 1865, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u ponor Tučić jula 1941.
478. MRDALJ Rade TOMO, 1890, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
479. MRDALJ Steve TOMO, 1903, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
480. MUNIZABA Jove JOVICA, 1875, Gračac, gostioničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
481. MUNIZABA Jove RADE, 1907, seljak, Srbin. Uhvatile ga ustaše u Gračacu i ubile u Jadovnu jula 1941.
482. MUNIZABA Jove DANE. 1926. Podkokirna-Ljufoović, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Kokirni juna 1944.
483. MUNIZABA Stevana DANILO, 1870, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
484. MUNIZABA Dmitra RADE, 1897, konduktar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
485. MUNIZABA Maksima STEVO, 1928, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Kokirni juna 1944.
486. NOVKOVIĆ DUŠAN. 1918, Gračac, strojobravar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu aprila 1941.
487. OPALIĆ Ilije DANE, 1872, Tomingaj, seljak. Srbin. Ubili ga Talijani u Tomingaju jula 1942.
488. OPALIĆ Pa je NIKOLA, 1925, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
489. OPALIĆ Tome SMILJA, 1916, seljanka, Srpkinja. Poginula u Tomingaju marta 1944.
490. OPALIĆ Đure ILIJA, 1929, Podkokirna-Ljubović, dak, Srbin. Ubile ga ustaše na štikadskim barama jula 1941.
491. ORELJ Petra BORKA, 1941, Štikada, dijete. Srpkinja. Ugušile je ustaše u dubru i bacile u jamu na Kavrikama jula 1941.
492. ORELJ Rade BORKA, 1941, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
493. ORELJ Steve BOSILJKA, 1893, seljanka, Srpkinja. Uхватili je četnici u Štikadi, sproveli u Gračac i poslije mučenja ubili u lukama pod Velebitom 9. 9'. 1944.
494. ORELJ Marka JEKA, 1931, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
495. ORELJ Petra MILE, 1938, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama augusta 1941.
496. ORELJ Stevana MILE, 1871. seljak. Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama augusta 1941.
497. ORELJ Jandrije MILICA, 1907, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
498. ORELJ Marka MILICA, 1937, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
499. ORELJ Petra MILKA. 1886. seljanka. Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama augusta 1941.

500. ORELJ Marka MILORAD, 1935, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
501. ORELJ Nikole SMILJANA, 1906, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 4. 8. 1941.
502. ORELJ Rade SMILJANA, 1876, seljanka, Srpkinja.. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
503. OSTOJIĆ Luke MANDA, 1886, Tomingaj, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu Jasenar iznad Tupaia augusta 1941.
504. OSTOJIĆ Dmitra MILE, 1878, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu 1941.
505. OSTOJIĆ Gliše NIKOLA. 1909, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše i bacile u jamu Jasenar augusta 1941.
506. OSTOJIĆ Petra SAVA, 1888, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Tomingaju augusta 1941.
507. OSTOJIĆ Nikole MANDA, 1921, Gračac, službenik, Srpkinja. Pobjegla u Šabac aprila 1941. Uхватili je Nijemci i strijeljali u logoru u Šapcu 1942.
508. PANTELIĆ Nikole FRANKA, 1905, Udbina, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše u Gospiću 5. 3. 1945.
509. PANTELIĆ Nikole JOVO, 1929, Vrace, dak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Sremskoj Mitrovici aprila 1944.
510. PANTELIĆ Save LJUBICA, 1822, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu 28. 7. 1941.
511. PANTELIĆ Marka MARKO, 1912, strojovođa, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 1. 6. 1941.
512. PANTELIĆ Marka NIKOLA, 1909, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću 1. 7. 1941.
513. PANTELIĆ Rade PETAR, 1906, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 1. 7. 1941.
514. PANTELIĆ Sime RADE Radoš, 1865, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 28. 7. 1941.
515. PANTELIĆ Nikole RADE, 1920, stolar, Srbin. Ubili ga Talijani u Gračacu 25. 10. 1942.
516. PANJEVIĆ Luke DA'NE, 1901, Štikada, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše na barama kod Brda Mandića 29. 7. 1941.
517. PANJEVIĆ Maksima MILICA, 1885, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Brda Mandića 29. 7. 1941.
518. PANJEVIĆ Rade MILICA, 1896, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Brda Mandića augusta. 1941.
519. PANJEVIĆ Save NEVENKA, 1918, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše kod Brda Mandića augusta 1941.
520. PANJEVIĆ Petra PERIĆA, 1914, bravar, Srbin. Ubile ga ustaše kod Brda Mandića 29. 7. 1941.
521. PANJEVIĆ Petra SARA, 1896, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu kod Brda Mandića jula 1941.
522. PANJEVIĆ Luke SOKA. 1876, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu kod Brda Mandića augusta 1941.
523. PANJEVIĆ Rade TOMO, 1904, prometnik, Srbin. Uhapsile ga. ustaše u Gračacu i sprovele u Gospić juna 1941. te ubile u Jadovnom iste godine.
524. POPOVIĆ Nikole BOJA, 1876, Tomingaj, seljanka, Srpkinja. Uхватili je i isprebijali četnici oktobra 1943, te je od posljedica umrla u Tupalama januara 1944.
525. POPOVIĆ Maletе DANE, 1874, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Tomingaju augusta 1941.
526. POPOVIĆ Stevana MARKO, 1870, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Tomingaju augusta 1941.
527. POPOVIĆ Dane MILAN. 1905, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Tomingaju 9. 12. 1944.
528. POPOVIĆ Marka MIRKO. 1915, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
529. POPOVIĆ Ilije NIKOLA, 1921, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
530. POPOVIĆ Paje NIKOLA, 1901, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
531. POPOVIĆ Laže RADE, 1909, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.

532. **POPOVIĆ Sime RADE, 1878, seljak, Srbin.** Uхватili ga četnici i isprebijali 15. 2. 1943. te je od posljedica umro u zbjegu Paklarić oktobra 1943.
533. **POPOVIĆ Todora RADE, 1916, seljak Srbin.** Zaklale ga ustaše u Gračacu jula 1941.
534. **POTKONJAK Bogdana VASO, 1909, Gračac, limar, Srbin.** Ubile ga ustaše u Metku jula 1941.
535. **PRLINA Ilije PAJO, 1900, Vrace, seljak, Srbin.** Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 1. 7. 1941.
536. **PRLINA Marka MILE, 1891, Grab, seljak, Srbin.** Ubili ga četnici u Grabu 15. 4. 1943.
537. **PRLINA Bože RADE. 1880, seljak. Srbin.** Ubili ga četnici u Grabu septembra 1943.
538. **RADAKOVIĆ Rade PERA, 1885, Turovac, seljanka, Srpkinja, Poginula od zaostale bombe u Turovcu 1944.**
539. **RADAKOVIĆ Ilije STEVO, 1931, dijete, Srbin.** Poginuo od zaostale bombe u Turovcu 1944.
540. **RADAKOVIĆ Nikole DRAGAN, 1910, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin.** Ubile ga ustaše u Deringaju augusta 1941.
541. **RADAKOVIĆ Dragana VLADO, 1935, dijete, Srbin.** Poginuo od njemačkog bombardiranja na željezničkoj stanici Gračac 1944.
542. **RADAKOVIĆ Stevana MANE, 1889, Gračac, tesar, Srbin.** Uhvatile ga ustaše u Gračacu juna 1941, pretukle i od posljedica umro u Zegaru augusta 1941.
543. **RADAKOVIĆ Dane NIKOLA, 1927, dak, Srbin.** Ubile ga ustaše u Gračacu u ljeto 1941.
544. **RADUSIN Petra MANE, 1924, Grab, seljak, Srbin.** Ubile ga ustaše u Grabu augusta 1941.
545. **RADUSIN Nikole DANILO, 1915, Vučipolje, željezničar, Srbin.** Ubile ga ustaše u Gračacu maja 1941.
546. **RADUSIN Bože RADE, 1885, seljak, Srbin.** Bacile ga ustaše u vatru u Vučipolju i izgorio juna 1941.
547. **RAĐENO VIC Milana ANKA Duka, 1910, Đekić Glavica, seljanka, Srpkinja.** Ubile je ustaše na željezničkoj stanici Gračac jula 1941.
548. **RAĐENOVIC Jove JEKA, 1873, seljanka, Srpkinja, Uhvatile je ustaše u Đekić Glavici, isprebijale i živu bacile u kreč jula 1941.**
549. **RAJCEVIC Save DUŠAN, 1917, Štikada, bravar, Srbin.** Ubile ga ustaše na željezničkoj stanici Gračac jula 1941.
550. **RAJCEVIC Save MILAN, 1926, dak, Srbin.** Ubile ga ustaše u Gospiću 1941.
551. **RAJCEVIC MILKA. 188S, seljanka, Srpkinja.** Ubile je ustaše i bacile u jamu u Štikadi augusta 1941.
552. **RAJCEVIC Save NEVENKA, 1923, seljanka, Srpkinja.** Ubile je ustaše u Štikadi 1941.
553. **RAJCEVIC SAVA, 1880, lugar, Srbin.** Ubile ga ustaše u s. Jakšići jula 1941.
554. **RAJCEVIC Save UROŠ. 1913, svećenik. Srbin.** Ubile ga ustaše u Gospiću 1941.
555. **RANOGAJAC VALENT, 1908, okolica Zagreba, željezničar, Hrvat.** Ubile ga ustaše u Metku aprila 1941.
556. **RASTOVIC ANICA, 1859, Podkokirna-Ljubović, seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše u Gračacu jula 1941.**
557. **RASTOVIC Rade BIKI. 1886, seljanka, Srpkinja.** Ubile je ustaše u Gračacu jula 1941.
558. **RASTOVIC Rade JEKA, 1882, seljanka, Srpkinja.** Ubile je ustaše u Gračacu jula 1941.
559. **RASTOVIC Mile LUKA, 1906, seljak, Srbin.** Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
560. **RASTOVIC Rade LUKA, 1907, seljak. Srbin.** Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
561. **RASTOVIC Ilije MARKO, 1891, bravar. Srbin.** Ubile ga ustaše u Gračacu 13. 7. 1941.
562. **RASTOVIC Mile MILAN, 183, željezničar. Srbin.** Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
563. **RASTOVIC Luke MILOŠ. 1940, dijete. Srbin.** Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1841.
- 564 **RASTOVIC Luke NADA, 1938, dijete. Srpkinja.** Ubile je ustaše u Gračacu jula 1941.

565. RASTOVIC Luke RADOJKA, 1940, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu jula 1941.
566. RASTOVIC Mile SMILJA, Grab, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu jula 1941.
567. RASTOVIC Rade ŠTAKA, 1885, Podkokirna-Ljubović, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu jula 1941.
568. SAMARDŽIJA Ilije DANE, 1924, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ljuboviću jula 1942.
569. SAMARDŽIJA. Stevana ILIJA, 1898, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu jula 1941.
570. SAMARDŽIJA Steve ILIJA. 1880, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
571. SAMARDŽIJA Marka JELA, 1926, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanske artiljerije u Gračacu 1942.
572. SAMARDŽIJA Marka NIKOLA, 1885, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
573. SANADER Mile ILIJA. 1868, Grab, seljak, Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja u Grabu oktobra 1943.
574. SANADER Jove JELENA, 1897, Gračac, krojačica, Srpkinja. Ubile je ustaše na gračačkim barama augusta 1941.
575. SANADER Sime MILAN. 1906, Grab, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu u ljeto 1941.
576. SANADER Dane MILE, 1871, seljak, Srbin. Poginuo za vrijeme njemačkog bombardiranja Graba oktobra 1943.
577. SANADER Stevana JOVO, 1907, Vučipolje, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše kod Cerovca maja 1941.
578. SANADER Mile SIMO, 1880, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše i odsjele mu glavu na Tremzini. kod Cerovca 1943.
579. SEDLAN Jovana ĐURO, 1906, Kijani, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Perušiću jula 1941.
580. SEDLAN Jovana MILE, 1900, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Kijanima jula 1941.
581. SOVILJ Sime ILIJA, 1895, seljak, Srbin. Poginuo od talijanske artiljerije u Kijanima 1943.
- 5'82. SOVILJ Stevana JEKA, 1897, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu jula 1941.
583. SOVILJ Pavla MILE, 1862, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Omsici januara 1843.
584. SOVILJ Bože MILOŠ, 1912, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 1941.
585. SOVILJ Ilije MILOŠ, 1924, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
586. SOVILJ Nikole DANE, 1896, Gubavčevo Polje, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić maja 1941.
587. SOVILJ Jove STEVAN, 1879, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Gračacu novembra 1944.
588. STANIC rod. Đekić Marka SMILJANA, Đekić Glavica, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Brešcu kod Gračaca jula 1941.
589. STANIC Nikole MILE, 1895, Dojići, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u ponor Tučić maja 1941.
590. STANISAVLJEVIĆ Petra DANE, 1894, poštanski službenik, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u ponor Tučić maja 1941.
591. STANISAVLJEVIĆ Rade NIKOLA. 1943, dijete, Srbin. Ubili ga četnici u Dojićima 1943.
592. STANISAVLJEVIĆ Nikole RADE, 1893, seljak, Srbin. Umro od posljedica četničkog mučenja u Gračacu aprila 1943.
593. STANISAVLJEVIĆ Mile SAVA, 1888, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u ponor Tučić maja 1941.
594. SURLA Rade ANKA. 1922, Glogovo, seljanka, Srpkinja. Poginula prilikom Talijanskog bombardiranja Glogova aprilai 1942.
595. SURLA Luke MARTA, 1905, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici u Kijanima 1944.
596. SURLA Dane MILE, 1891, Kijani, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Gračacu oktobra 1942.
597. SUŠA Jove ANĐELKA, 1938, Stikada, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i, bacile u jamu na Kavrikama. augusta 1941.

598. SUŠA Ilije ANKA, 1907, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
599. SUŠA Đure BOJA, 1882, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
600. SUŠA Pavla BOJA, 1919, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
601. SUŠA Jove BOŠKO, 1931, đak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
602. SUŠA Milana BOGDAN, 1936, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
603. SUŠA Nikole BOŠKO, 1940, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama augusta 1941.
604. SUŠA Ilije BOZO, 1899, kovač, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
605. SUŠA Obrada CEDO, 1939, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama 2. 8. 1941.
606. SUŠA Milana DANICA, 1928, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
607. SUŠA Obrada DARA, 1928, đak, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
608. SUŠA Milana DRAGAN, 1937, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
609. SUŠA Dane ĐURO, 1878, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
610. SUŠA Đure ILIJA, 1909, ložač, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
611. SUŠA Luke JEKA, 1891, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
612. SUŠA Petra JEKA, 1871, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
613. SUŠA Jove JELENA, 1911, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
614. SUŠA Bože JOVANKA, 1939, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
615. SUŠA Nikole JOVO, 1936, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
616. SUŠA Steve JOVO, 1916, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
617. SUŠA Rade LAZO, 1898, cestar, Srbin. Uhapsile ga ustaše u Štikadi 9. 5. 1941. i ubile u Jadovnu 1941.
618. SUŠA Vlade LUKA, 1924, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
619. SUŠA Milana MARIJA, 1901, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
620. SUŠA Obrada MARIJA, 1895, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
621. SUŠA Vlade MARIJA, 1935, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
622. SUŠA Jove MARKO, 1936, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
623. SUŠA Đure MILKA Mila, 1908, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
624. SUŠA Bože MILAN, 1940, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
625. SUŠA Milana MILAN, 1932, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
626. SUŠA Milana MILAN, 1913, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
627. SUŠA Mile MILAN, 1910, kondukter, Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama augusta 1941.
628. SUŠA Obrada MILEVA, 1933, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
629. SUŠA Bože MILKA, 1930, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
630. SUŠA Jove MILKA, 1884, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama i bacile u jamu Jamurka augustai 1941.

631. SUŠA Rade MILICA, 1918, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
632. SUŠA Milana MILOŠ, 1930, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
633. SUŠA Ilije NIKOLA, 1936, dijete. Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
634. SUŠA Steve OBRAD, 1894, ložadž. Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 2. 8. 1941.
635. SUŠA Nikole PERA, 1910, seljanka. Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama i bacile u jamu Jamurka augusta 1941.
636. SUŠA Vlade PERA, 1926, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
637. SUŠA Vlade PETAR, 1919, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše na Kavrikama i bacile u jamu Jamurka augusta 1941.
638. SUŠA Ilije RADE, 1935, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
639. SUŠA Ilije SAVA, 1933, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
640. SUŠA Mile SAVA, 1881, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
641. SUŠA SMILJANA, 1888, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
642. SUŠA Bože ZORKA, 1933, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu na Kavrikama augusta 1941.
643. SUŠA Steve NIKOLA, 1921, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
644. ŠERBEDZIJA Spire MIRKO, 1924, živio u Gračacu, đak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu maja 1941.
645. ŠERBEDZIJA SOKA, 1902, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu augusta 1941.
646. ŠERBEDZIJA Bude ŠPIRO, 1900, želj. službenik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu augusta 1941.
647. ŠIKIC Mile IVAN, 1927, Gudura, đak, Hrvat. Poginuo od talijanske bombe u Štikadi juna 1941.
648. ŠIKIC IVAN Ivalj, 1890, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Ričicama januara 1943.
649. ŠIKIC Marka MARIJA, 1921, seljanka, Hrvatica. Poginula od zalutalog metka u Guduri januara 1943.
650. ŠIKIC MARIJA, 1875, seljanka, Hrvatica. Ubili je četnici na Zuljinama januara 1943.
651. ŠIKIĆ Stjepana MAŠA Trupanova, 1881, seljanka, Hrvatica. Ubili je četnici na Zuljinama januara 1943.
652. ŠIKIC MILE Latačov, 1879, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici na Zuljinama januara 1943[^]
653. ŠIKIC Ivana MILE Kurirov, 1926. đak, Hrvat. Poginuo od talijanske bombe u Štikadi juna 1941.
654. ŠIKIC PAVAO Kulaš, 1871, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici na Zuljinama januara 1943.
655. ŠKORIC BRANKO, 1918. Kosinj, trgovac, Srbin. Ubile ga ustaše u Metku aprila 1941.
656. TERZIC Bože JEKA. 1910, Vracc, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Gračacu augusta 1941.
657. TERZIĆ Đure MILE, 1870, Gračac, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše kod Gračaca jula 1941.
658. TERZIC Vase LAZO, 1920, Grab, službenik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gospiću maja 1941.
659. TERZIC Mile MARIJA, 1926. seljanka, Srpkinja. Poginula od njemačkog bombardiranja u Vučipolju 1944.
660. TERZIC Luke MILAN, 1868, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
661. TERZIC Jovana MILE, 1885, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Grabu juna 1941.
662. TERZIC Tome RADE, 1905. željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše na plantaži Medak juna 1941.
663. TERZIC Mile MILE, 1870-, Dojići. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca juna 1941.
664. TERZIC Luke ILIJA, 1901, Vučipolje, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu u ljeto 1941.

665. TERZIC Rade LUKA, 1880, seljak, Srbin. Poginuo od talijanske granate u Vučipolju aprila 1942.
666. TILJAK Nikole MILE, 1885, Gračac, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Gračacu marta 1943.
667. TILJAK Nikole NIKOLA. 1878, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Gračacu marta 1943.
668. TILJAK Simuna PERICA, 1885, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Gračacu 1942.
669. TINTOR Branka ĐURO, 1923, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
670. TINTOR Nikole JOVAN, 1902, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 29. 7. 1941.
671. TINTOR Petra MILAN, 1930, dak, Srbin. Ubili ga Talijani u Gračacu 1943.
672. TOJAGIĆ Todora MILOŠ Milan. 1921, seljak, Srbin. Poginuo prilikom talijanskog bombardiranja u Vrhovinama aprila 1941.
673. TORBICA Sime VELJKO, 1916. Donji Lapac, liječnik, Srbin. Ubile ga ustaše poslije zvjerskog mučenja na plantaži Medak maja 1941.
674. UGRICA Steve DARINKA, 1890, živjela u Gračacu, gostioničarka, Srpkinja. Ubile je ustaše poslije zvjerskog mučenja u Gračacu maja 1941.
675. UTVIC Jove JOVAN, 1874, Gračac, penzioner, Srbin. Poginuo od bombardiranja u Gračacu decembra 1944.
676. UTVIC Jove RADE, 1880, seljak, Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Gračacu poč. 1943.
677. VUCKOVIC Nikole MILOŠ. 1894, Tomingaj-Crkva, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.
678. VUCKOVIC Petra MIRKO. 1908, želj. radnik, Srbin. Ubili ga Nijemci u Kraljevu septembra 1941.
679. VUCKOVIC Petra NIKOLA, 1906, žandar, Srbin. Ubile ga ustaše u Zagrebu maja 1941.
680. VUCKOVIC Bože SIMO, 1880, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Tomingaj-Crkvi septembra 1943.
681. VUKADINOVIC DANE, 1900. Dalmacija, financ. službenik u Gračacu, Srbin. Ubile ga ustaše na plantaži Medak aprila 1941.
682. ZUBOVIC Steve BOSILJKA, 1908, Stikada, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama i bacile u jamu Jamurka 4. 8. 1941.
683. ZUBOVIC Rade DESANKA. 1930, dak, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama i bacile u jamu Jamurka 4. 8. 1941.
684. ZUBOVIC Marka DMITAR, 1878, radnik ložione, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić 15. 7. 1941.
685. ZUBOVIC Rade DRAGAN, 1934, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše na barama i bacile u jamu Jamurka 4. 8. 1941.
686. ZUBOVIC Steve DUŠAN, 1903, kočničar, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu na Kavrikama 15. 7. 1941.
687. ZUBOVIC Steve JELENA, 1861, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše na barama i bacile u jamu Jamurka augusta 1941.
688. ZUBOVIC Nikole JELICA, 1885, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše na barama i bacile u jamu Jamurka 4. 8. 1941.
689. ZUBOVIC Bože MARTA, 1908, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše na Kavrikama i bacile u jamu Modrinka 4. 8. 1941.
690. ZUBOVIC Steve RADE, 1901, skretničar, Srbin. Uhapsile ga ustaše u Gračacu, odvele u Gospić i bacile u jamu Jasikovac 1941.
691. ZUBOVIC Stevana STEVAN, 1861, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše na barama i bacile u jamu Jamurka 4. 8. 1941.
692. ZUBOVIC Dane MILE, 1881, Tomingaj-Crkva, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Tomingaju augusta 1941.
693. ZARAK Luke 'ILIJA, 1928, Tomingaj, seljak, Srbin. Poginuo od zaostale neprijateljske bombe u Tomingaju 1944.
694. ZEŽELJ Mile NIKOLA, 1903, Tomingaj-Crkva, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše kod Gračaca 20. 8. 1941.

695. ZESELJ Mile RADE, 1895, seljak, Srbin. Isprebijali ga četnici i od posljedica umro u Tomingaj-Crkvi krajem 1944.
696. ZUTIC Marka BOZO, 1873, Štikada, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Štikadi i bacile u jamu Jamurka 4. 8. 1941.
697. ŽUTIĆ Rade DANE, 1922, bravarski naučnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Štikadi i bacile u jamu Modrinka augusta 1941.
698. ZUTIĆ Steve ĐURAĐ, 1901, radnik ložione, Srbin. Ubile ga ustaše kod Brda Mandića augusta 1941.
699. ZUTIĆ Mile ILIJA, 1908, blagajnik. Srbin. Strijeljali ga Nijemci u Kraljevu 1942.
700. ZUTIĆ Nikole ILIJA, 1903, ložač. Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u ponor Tučić augusta 1941.
701. ZUTIC Mile JOVAN, 1913, službenik, Srbin. Uhapsile ga ustaše u Gračacu, odvele u Gospić i ubile augusta 1941.
702. ZUTIC Marka LAZO, 1880, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu Modrinka augusta 1941.
703. ZUTIC Marka LAZO; 1870, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u jamu Modrinka 2. 8. 1941.
704. ZUTIC Obrada MARIJA, 1870, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Štikadi i zakopale u dubar jula: 1941.
705. ZUTIC Mile MARKO Markač, 1915, ekonom želj. stanice, Srbin. Strijeljali ga Nijemci u Kraljevu 1944.
706. ZUTIC Nikole MILE, 1893, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Štikadi 2. 8. 1941.
707. ZUTIC Rade MILKA, 1903, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Štikadi i bacile u jamu Modrinka augusta 1941.
708. ZUTIĆ Luke NIKOLA. 1905, službenik, Srbin. Uhapsile ga ustaše u Gračacu, odvele u Gospić i ubile u Jadovnu iste godine.
709. ZUTIC Nikole PERA, 1884. seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u jamu Jamurka 2. 8. 1941.
710. ZUTIC Jure RADE, 1899, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše kod Brda Mandića augusta 1941.

711. ZUTIĆ Nikole RADE, 1906, financ, Srbin. Poginuo za vrijeme bombardiranja Beograda 6. 4. 1941.
712. ZUTIC Dupor Nikole SOKA, 1908, seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše na Kavrikama 2. 8. 1941.
713. ZUTIC Đurda STEVAN, 1896. Tomingaj-<Ljubović, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.

OPĆINA LOVINAC

1. AJDUKOVIC Vuje ANKA, 1922, Ploča, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
2. AJDUKOVIC Đure ILIJA, 1906, svećenik, Srbin. Ubile ga ustaše u Lovincu 16. 6. 1941.
3. AJDUKOVIC Milana JOVO, 1922. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
4. AJDUKOVIC Marka MILAN, 1940, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
5. ANZULOVIC Šime IKA, 1926, Ričice, seljanka, Hrvatica. Zaklale je ustaše u Sv. Roku 5. 11. 1944.
6. ANZULOVIC Šime IVAN, 1928, dak. Hrvat. Zaklale ga ustaše u Sv. Roku 5. 11. 1944.
7. ANZULOVIC Mile MARIJA, 1907, seljanka, Hrvatica. Zaklale je ustaše u Sv. Roku 5. 11. 1944.
8. ANZULOVIC Ivana ŠIME, 1898. seljak, Hrvat. Strijeljali ga četnici u Obrovcu 1943.
9. BADZEK Jure IVAN, 1862, seljak, Hrvat. Poginuo od zalutalog metka u Ričicama 24/25. 12. 1942.
10. BADZEK Bože MARKO. 1920, seljak. Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi na Zuljinama (Ričice) oktobra 1941.
11. BADZEK Ivana MATE, 1908, seljak, Hrvat. Poginuo nesretnim slučajem u Ričicama, 24/25. 12. 1942.
12. BALEN Ivana DANE, 1922, Sv. Rok, seljak, Hrvat, Ubili ga četnici u Balenovoj Plani 11. 12. 1941.
13. BALEN Jose DANE, 1927, dijete, Hrvat. Ubili ga četnici u Balenovoj Plani 11. 12. 1941.

14. BALEN Mile DUJO, 1880, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Balenovoj Plani 11. 12. 1941.
15. BALEN Petra DUJO, 19C®, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Balenovoj Plani 4. 11. 1944.
16. BALEN Jose IKA, 1905, seljanka, Hrvatica. Ubili je četnici u Balenovoj Plani 11. 12. 1941.
17. BALEN Jure IVAN, 1922, željezničar, Hrvat. Ubili ga četnici u Zrmanji 1. 2. 1942.
18. BALEN Tome IVAN, 1880, seljak. Hrvat. Ubili ga četnici u Balenovoj Plani 11. 12. 1941.
19. BALEN Luke MARA, 1870, seljanka, Hrvatica. Ubili ga četnici u Balenovoj Plani 11. 12. 1941.
20. BALEN Jose MARIJA, 1939, dijete, Hrvatica. Ubili je četnici u Balenovoj Plani 11. 12. 1941.
21. BALEN Jure MILE, 1907, željezničar, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Gračacu augusta 1841.
22. BANJEGLAV Mile MARKO, 1879, Ploča, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 26. 3. 1942.
23. BATINIC Radeka Ilije DMITAR, 1927, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
24. BATINIC Ilije DUŽAN, 1940, dijete. Srbin. Umro od hladnoće u zbjevu Vršine kod Ploče 3. 4. 1942.
25. BATINIC Dmitra JANKO, 1882, sezon. radnik, Srbin, Ubili ga Talijani i ustaše u Ploči 24. 3. 1942.
26. BATINIC Staniše NIKOLA. 1890. seljak, Srbin. Ubili ga Talijani i ustaše na Brdu Opalića kod Komića 24. 3. 1942.
27. BRKIC Luke IVAN, 1898. Lovinac, Hrvat. Ubili ga četnici u Smokriću marta 1943.
28. BRKIC Mate MARINKA, 1922, seljanka, Hrvatica. Poginula od zalutalog metka u Lovincu aprila 1942.
29. BUDIMLIJA Novice BOJA, 1885, Ploča, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Ploči 24. 3. 1942.
30. BUDIMLIJA Dmitra DRAGICA, 1932, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Lovincu 17. 6. 1941.
31. BUDIMLIJA Marka JOVAN, 1876, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 24. 3. 1942.
32. BUDIMLIJA Dmitra MARIJA, 1938, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Lovincu 17. 6. 1941.
33. BUDIMLIJA Dmitra MILE, 1936, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Lovincu 17. 6. 1941.
34. BUDIMLIJA Mane SMILJA, 1901, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Lovincu 17. 6. 1941.
35. BUDIMLIJA Sime UROS, 1914, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani na Lipaču kod Ploče 25. 3. 1942.
36. BUTIC Ivana ŠIME, 1801, Seline kod Zadra, seljak, Hrvat. Ubile ga ustaše u Sv. Roku u proljeće 1944.
37. CRNOBRNJA Petra NIKOLA Skeja, 1842, Kik, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani za Žirom kod Raduča i i izgorio u zapaljenoj kući marta 1943
38. CAVCIC Ante MILE, 1907, Ličko Cerje, seljak, Hrvat. Ubili ga. pročetnički elementi u Metku 15. 8. 1941.
39. ČUTURILO Rade JOVO, 1899, Ploča, financ, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu 20. 5. 1941.
40. ČUTURILO Nikole MILANKO, 1896, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i Talijani u Kurjaku kod Udbine 24. 3. 1942.
41. ČUTURILO Jove MILE, 1870, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani i ustaše na brdu Opalića kod Komića 24. 3. 1942.
42. ČUTURILO Jovana MILICA, 1860, seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše u Ploči 1. 8. 1941.
43. ČUTURILO Samuila NIKOLA, 1870, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
44. ČUTURILO Spire RADE, 1860, seljak. Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 24. 3. 1942.
45. ČUTURILO Vuje STE VAN, 1921, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 24. 3. 1942.
46. CALIC Đure BOZO. 1843, dijete, Srbin. Ubili ga Talijani i ustaše, te izgorio u kući 28. 3. 1943.

47. CALIC Rade DRAGICA, 1939, dijete, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Ploči 2. 3. 1943.
48. ČALIC Đukić JEKA, 1875, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Ploči 10. 3. 1943.
49. ČALIC Rade JOVO, 1938, dijete. Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Ploči 25. 3. 1943.
50. ČALIC rod. Draganić Milanka MILICA, 1904, udana u Ploču, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani i ustaše u Donjoj Ploči 28. 3. 1943.
51. ČALIC Jovana PERA, 1905, Ploča, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Ploči 2. 3. 1943.
52. ČALIC Mile PERA, 1918, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Ploči 16. 2. 1943.
53. ČURUVIJA Bude MANE, 1888, seljak, Srbin. Ranjen 4. 3. 1943. i umro u bolnici Potoci.
54. CURUVIJA Đure RADE. 1936, dijete, Srbin. Ranjen za vrijeme talijanskog bombardiranja i umro u bolnici Potoci 18. 3. 1943.
55. CURUVIJA Vuje RADE, 1883, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 2. 3. 1943.
56. CURUVIJA Petra STEVO, 1870, Kik, seljak, Srbin. Poginuo prilikom napada domobrana u Kiku 18. 8. 1941.
57. DESIC Luke ILIJA, 1874, Ploča, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani i ustaše u Ploči 12. 3. 1943.
58. DRAGANIĆ Nikole BOGDAN, 1908, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Lovincu 16. 6. 1941.
59. DRAGANIĆ Dušana MILAN, 1942, dijete, Srbin. Ubili ga Talijani i ustaše u Ploči 10. 3. 1943.
60. DRAGANIĆ Dane MILANKO, 1870, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 3. 3. 1943.
61. DRAGANIĆ Rade MILE, 1885, sezon. radnik, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 3. 3. 1942.
62. DRAGANIĆ Mane NIKOLA, 1875, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani na Lipaču kod Ploče 25. 3. 1942.
63. DREZGIĆ Petra LJUBICA, 1938, Štikada, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
64. DUKIC Nikole ILIJA, 1932, Ploča, dijete, Srbin. Poginuo od njemačke bombe u Ploči 28. 4. 1944.
65. DUKIC Petra MARICA, 1916, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i četnici u Ploči Grabara 19. 12. 1944.
66. DUKIC Mile MARIJA, 1918, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 19. 12. 1944.
67. DUKIC Nikole MARKO, 1865, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 25. 3. 1942.
68. DUKIC Petra MILE, 1943, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše i četnici u Ploči Grabara 19. 12. 1944.
69. DUKIC Todora SAVO, 1905, žandar, Srbin. Ubili ga Talijani i ustaše u Ploči 26. 3. 1942.
70. DUKIC Đure SOKA, 1860, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Mogoriću 15. 2. 1943.
71. DUKIC Đure SOKA, 1884, seljanka, Srpkinja. Ubili je ustaše i četnici u Ploči Grabara 19. 12. 1944.
72. DUKIC Dmitra ŠTAKA, 1902, seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše trudnu u Ploči 31. 7. 1941.
73. DUKIC Nikole dijete bez imena, 1941. dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
74. ĐUKIC Đure BOZO, 1895, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Jadovnu 5. 6. 1941.
75. ĐUKIC Arsenija JEKA, 1875, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Ploči 15. 2. 1943.
76. GAJIC Alekse BOGDAN, 1864, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 20. 2. 1943.
77. GAJIC Sime JEKA, 1864, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Ploči 20. 2. 1943.
78. GAJIC Save JOVO, 1940, dijete, Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Ploči 15. 3. 1943.
79. GAJIC Jove MARIJA, 1904, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Ploči 15. 3. 1943.

80. GAJIC Save MILE, 1942, dijete.
Srbin. Poginuo od talijanskog
bombardiranja u Ploči 15. 3. 1943
81. GAJIC Jovana RADE, 1878, seljak,
Srbin. Ubili ga Talijani i ustaše u
Ploči 2. 3. 1943.
82. GAJIC Mile SAVA, 1925, seljak,
Srbin. Natjerali ga Talijani u rijeku
Jadovu i utopio se u Ploči 5. 3. 1943.
83. GAJIC Save SOKA, 1937, dijete,
Srpkinja. Poginula od talijanskog
bombardiranja u Ploči 15. 3. 1943.
84. GNJATOVIC Dmitra ANKA, 1922,
Rasoja, seljanka, Srpkinja. Ubile je
ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
85. GNJATOVIC Mile ANKA, 1938,
dijete, Srpkinja Ubile je ustaše u
Rasoji 2. 8. 1941.
86. GNJATOVIC Dmitra BOGDAN, 1932,
dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u
Rasoji 2. 8. 1941.
87. GNJATOVIC rod. Radeka Janka
BOJA, 1887, Ploča., seljanka,
Srpkinja Ubile je ustaše u Sv. Roku
29. 7. 1941.
88. GNJATOVIC rod. Kalenić Jovana
BOJA, 1882, Raduč, seljanka,
Srpkinja Ubile je ustaše u Rasoji
2. 8. 1941.
89. GNJATOVIC rod. Jazić Nikole
BOJA 1911, Bruvno, seljanka,
Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji
2. 8. 1941.
90. GNJATOVIC rod. Gajić Ilije
BOŽICA, 1911, Raduč, seljanka,
Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji
2. 8. 1941.
91. GNJATOVIC Đure DANE, 1936,
Rasoja, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše
u Rasoji 2. 8. 1941.
92. GNJATOVIC Rade DANILO. 1914.
seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u
Sv. Roku 29. 7. 1941.
93. GNJATOVIC Mile DANICA, 1929,
dijete, Srpkinja Ubile je ustaše u
Rasoji 2. 8. 1941.
94. GNJATOVIC Dane DARINKA, 1938.
dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u
Rasoji 2. 8. 1941.
95. GNJATOVIC Dane DARKO, 1939,
dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u
Rasoji 2. 8. 1941.
96. GNJATOVIC Đure DMITAR, 1914,
financ, Srbin. Ubile ga ustaše na
putu za Lovinac 11. 6. 1941.
97. GNJATOVIC Jove DMITAR, 1884,
seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u
Raduču pod Gradinom 11. 6. 1941.
98. GNJATOVIC Jove DRAGICA, 1938,
dijete, Srpkinja Ubile je ustaše u
Rasoji 2. 8. 1941.
99. GNJATOVIC rod. Đekić Ilije DUKA,
1892, Vrace, seljanka, Srpkinja.
Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
100. GNJATOVIC Save ĐURAĐ, 1905,
Rasoja, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše
u Raduču pod Gradinom 11. 6. 1941.
101. GNJATOVIC Dmitra ĐURO, 1881,
seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u
Rasoji 29. 7. 1941.
102. GNJATOVIC Mile ĐURO, 1934,
dijete, Srbin Ubile ga ustaše u
Rasoji 2. 8. 1941.
103. GNJATOVIC Petra ĐURO, 1932,
dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u
Rasoji 2. 8. 1941.
104. GNJATOVIC Dane ILIJA, 1898, seljak,
Srbin. Ubile ga ustaše u Raduču pod
Gradinom 11. 6. 1941.
105. GNJATOVIC Ilije ILIJA, 1913,
seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u
Raduču pod Gradinom 11. 6. 1941.
106. GNJATOVIC Maksima ISO, 1863,
zanatlija, Srbin. Ubile ga ustaše i
bacile u bunar u Cvituši kod Lovinca
29. 7. 1941.
107. GNJATOVIC Rade ISO, 1921, seljak,
Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku
29. 7. 1941.
108. GNJATOVIC rod. Dejanović Đure
JANJA, 1882, Raduč, seljanka,
Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji
29. 7. 1941.
109. GNJATOVIC Tome JANJA, 1918,
Rasoja, seljanka, Srpkinja. Ubile je
ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
110. GNJATOVIC rod. Zutić Marka
JEKA, 1867, Stikada, seljanka,
Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji
29. 7. 1941.
111. GNJATOVIC Đure JOVAN, 1939,
Rasoja, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše
u Rasoji 2. 8. 1941.

112. GNJATOVIĆ Mile JOVAN, 1927, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 29. 7. 1941.
113. GNJATOVIĆ Save JOVAN, 1919. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Raduču pod Gradinom 11. 6. 1941.
114. GNJATOVIĆ Jove nekršteno dijete, 2. 8. 1941, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
115. GNJATOVIĆ Miloša JOVO, 1887, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Raduču pod Gradinom 11. 6. 1941.
116. GNJATOVIĆ Mane JUG, 1937, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
117. GNJATOVIĆ Dmitra KATA. 1884, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
118. GNJATOVIĆ rod. Gnjatović Jovana KATA, 1894, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
119. GNJATOVIĆ rod. Gnjatović Luke KATA, 1860, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
120. GNJATOVIĆ Mane KOŠTA. 1939. dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
121. GNJATOVIĆ Save MANE, 1857, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Raduču pod Gradinom 11. 6. 1941.
122. GNJATOVIĆ Dmitra MARA, 1920, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
123. GNJATOVIĆ rod. Kalinić Spire MARICA, 1888, Raduč, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
124. GNJATOVIĆ Đure MARIJA, 1930. Rasoja, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 29. 7. 1941.
125. GNJATOVIĆ Jove MARIJA, 1919. seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
126. GNJATOVIĆ Jove MARIJA, 1924. seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 29. 7. 1941.
127. GNJATOVIĆ rod. Jelača Jove MARIJA, 1882, Raduč, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
128. GNJATOVIĆ rod. GNJATOVIĆ Sime MARIJA, 1901, Rasoja, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
129. GNJATOVIĆ Save MARKO, 1923, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
130. GNJATOVIĆ Spire MARKO, 1872, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
131. GNJATOVIĆ rod. Pejinović Duje MASA, 1857, Zdunič, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
132. GNJATOVIĆ Dmitra MILAN, 1924, Rasoja, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
133. GNJATOVIĆ Ilije MILAN. 1926. dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
134. GNJATOVIĆ Jove MILAN, 1927, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Lovincu 1844.
135. GNJATOVIĆ Mile MILAN, 1932, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
136. GNJATOVIĆ Dane MILE, 1872. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 29. 7. 1941.
137. GNJATOVIĆ Dmitra MILE, 1887, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Raduču pod Gradinom 11. 6. 1941.
138. GNJATOVIĆ Đure MILE, 1931, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
139. GNJATOVIĆ Mane MILE, 1888. seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Raduču pod Gradinom 11. 6. 1941.
140. GNJATOVIĆ rod. Petković Dane MILICA, 1857, Ploča, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
141. GNJATOVIĆ rod. Curčić Filipa MILICA, 1882, Komić, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 29. 7. 1941.
142. GNJATOVIĆ rod. Miljković Jove MILICA, 1887, Ploča, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
143. GNJATOVIĆ Marka MILICA, 1925, Rasoja, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
144. GNJATOVIĆ rod. Đukić Nikole MILICA, 1877, Deringaj, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.

145. GNJATOVIĆ Rade NEDELJKA Mara, 1624, Rasoja, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
146. GNJATOVIĆ Koste NIKOLA. 1890. gostioničar. Srbin. Ubili ga Nijemci u Metku 11. 10. 1943.
147. GNJATOVIĆ Marka NIKOLA, 1914, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
148. GNJATOVIĆ Đure PETAR, 1924, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 29. 7. 1941.
149. GNJATOVIĆ Mane PETAR, 1931, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
150. GNJATOVIĆ Nikole PETAR, 1882, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
151. GNJATOVIĆ Dane SAVA, 1901, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Raduču pod Gradinom 11. 6. 1941.
152. GNJATOVIĆ Nikole SIMO. 1873, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Raduču pod Gradinom 11. 6. 1941.
153. GNJATOVIĆ Jove SMILJA, 1935, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
154. GNJATOVIĆ Petra SMILJANA, 1927, dijete, Srpkinja, Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
155. GNJATOVIĆ rod. Gnjatović Dmitra SOKA, 1912, seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
156. GNJATOVIĆ rod. Đekić Ilije SOKA, 1889, Vracc, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 29. 7. 1941.
157. GNJATOVIĆ Ilije SOKA. 1911, Rasoja, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
158. GNJATOVIĆ rod. Petković Jove SOKA, 1894, Ploča, seljanka. Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
159. GNJATOVIĆ Mile STEVO Stevina, 1893, Rasoja, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 29. 7. 1941.
160. GNJATOVIĆ Đure STEVO, 1927, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
161. GNJATOVIĆ Đure STEVO, 1933, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
162. GNJATOVIĆ Tome SPIRO, 1904, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941,
163. GNJATOVIĆ Ivana TOMO, 1872, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
164. GNJATOVIĆ Petra VUKOSAVA. 1924, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
165. GNJATOVIĆ rod. Cuk Jove ZORKA Pera, 1900, Bruvno, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
166. GNJATOVIĆ Petra ZORKA, 1929, Rasoja, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Rasoji 2. 8. 1941.
167. IVANISEVIC Dane IKA, 1913, Ličko Cerje, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše u Ličkom Cerju augusta 1944.
168. IVANISEVIC Jose RADE, 1910', kovač, Rom. Ubile ga ustaše u Ličkom Cerju augusta 1944.
169. IVANISEVIC ANICA, 1914, Sv. Rok, seljanka, Romkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 15. 7. 1944.
170. IVANISEVIC DESA, 1925., seljanka, Romkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 15. 7. 1944.
171. IVANISEVIC KATA, 1893, seljanka, Romkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 15. 7. 1944.
172. IVANISEVIC Marka 2UJA, 1910, seljanka, Romkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 15. 7. 1944.
173. IVANISEVIC Ra.de IVKA, 1940, Lovinac, dijete, Romkinja. Ubile je ustaše u Ličkom Cerju 1944.
174. IVANISEVIC Ante JOSO, 1881, kovač, Rom. Ubile ga ustaše u Lovincu 15. 7. 1944.
175. IVANISEVIC Pavla JOSO, 1941, dijete, Rom. Ubile ga ustaše u Lovincu 15. 7. 1944.
176. IVANISEVIC Đure MARIJA, 1937, dijete, Romkinja Ubile je ustaše u Lovincu 15. 7. 1944.
177. IVANISEVIC Rade MARIJA, 1880. seljanka, Romkinja. Ubile je ustaše u Lovincu 15. 7. 1944.
178. KALINIC Pavlović Sime DUKA, 1886, Kik, seljanka, Srpkinja. Ranile je ustaše za Žirom marta 1943. di

- umrla nakon tri nedjelje u Donjoj Ploči.
179. KLARIC Jure ANICA, 1887, Ličko Cerje, seljanka, Hrvatica. Zaklale je ustaše u Ličkom Cerju 5. 11. 1944.
 180. KLARIC Pavelić Petra ANKA. 1926, Lovinac, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše u Ličkom Cerju 5. 11. 1944.
 181. KLARIC Ivana IKA, 1906, Ličko Cerje, seljanka, Hrvatica. Zaklale je ustaše u Ličkom Cerju 5. 11. 1944.
 182. KLARIC Luke ANKA, 1928, dak, Hrvatica. Zaklale je ustaše u Ličkom Cerju 5. 11. 1944.
 183. KLEPIC STJEPAN. 1883, Lovinac. seljak, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Gračacu 2. 8. 1941.
 184. KLJAJIĆ Dane ANDELIJA, 1864. Ploča, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 185. KLJAJIĆ Dmitra BOJA, 1899, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 186. KLJAJIĆ Đure BOZO, 1880, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941,
 187. KLJAJIĆ Ljubiše DESANKA, 1938, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 188. KLJAJIĆ Mile DEVA, 1895, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Srednjoj Gori 28. 2. 1943.
 189. KLJAJIĆ Mile ĐURO, 1925. trg. pomoćnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 19. 6. 1941
 190. KLJAJIĆ Steve JOVAN, 1894, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 191. KLJAJIĆ Maletе JOVO, 1909, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Bilaj Ribniku (Dupčan) 31. 7. 1941.
 192. KLJAJIĆ Ljubiše KATA, 1936, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 193. KLJAJIĆ Miladina LAZAR, 1866, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 194. KLJAJIĆ Mile LJUBOMIR. 1941, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 195. KLJAJIĆ Mile MARA, 1914. seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 196. KLJAJIĆ Nikole MARKO, 1897, sez. radnik, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 24. 3. 1942.
 197. KLJAJIĆ Milete MIKA, 1869, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 198. KLJAJIĆ Jovana MILADIN, 1894. seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 24. 3. 1942.
 199. KLJAJIĆ Todora MILADIN, 19-0'2, cestar, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 24. 3. 1942.
 200. KLJAJIĆ Mile MILANKO, 1894. najam, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Dobroselu kod Donjeg Lapca 1. 7. 1941.
 201. KLJAJIĆ Ljubiše MILE, 1934, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 202. KLJAJIĆ Nikole MILE, 1876, penzioner, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 203. KLJAJIĆ Ljubiše MILICA, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 204. KLJAJIĆ rod Zegarac Đure MILICA, 1866, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 205. KLJAJIĆ Mile PERA, 1897, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 206. KLJAJIĆ Nikole PERA, 1912, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 207. KLJAJIĆ Dmitra SAVA, 1872, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 208. KLJAJIĆ Nikole SIMO. 1894, seljak. Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 24. 3. 1942
 209. KLJAJIĆ Samuila SMILJANA, 1876. seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
 210. KLJAJIĆ Laze TODOR, 1898, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 24. 3. 1942.
 211. KLJAJIĆ Orlović Mile BOJA, 1904, Kik, seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše u Gornjoj Ploči 1. 8. 1941.
 212. KLJAJIĆ Milekić Petra MARIJA, 1909, seljanka, Srpkinja, Zaklale je ustaše u Gornjoj Ploči 1. 8. 1941.

213. KLJAJIĆ Tome MILORAD, 1841, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Kiku marta 1943.
214. KLJAJIĆ Petković Stevana NATA, 1867, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše nakon mučenja u Kiku marta 1943.
215. KLJAJIĆ Vuje VUJO Šveljo, 1866. seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Gornjoj Ploči 1. 8. 1941.
216. KNEŽEVIĆ Marija, 1870, Ričice, seljanka, Hrvatica. Ubili je Talijani u Ričicama oktobra 1942.
217. KOVAČEVIĆ Tome STJEPAN, 1909. seljak, Hrvat. Ubili ga Nijemci u Vraniku 18. 1. 1944.
218. KRPAN Jure Marija. 1921. Sv. Rok, seljanka, Hrvatica. Objesile je ustaše u Lovincu 18. 3. 1943.
219. KRPAN Ante PETAR. 1915, lugar, Hrvat. Ubili ga četnici u Sanskom Mostu 1942.
220. LAZIĆ Dmitra BOŽICA, 1863, Ploča, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
221. LAZIĆ Pavla MILEVA, 1913, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
222. LAZIĆ Ilije MILICA, 1891, seljanka, Srpkinja Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
223. LIČINA Pastulović Jose ANA, 1910, udana u Kik, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše u zaseoku Ličine januara 1943.
224. LIČINA Milenka DANE Danda, 1906, Kik, seljak, Srbin. Uhvatile ga ustaše i nakon mučenja ubile u Sv. Roku 1. 8. 1941.
225. LIČINA Dane ILIJA, 1920, podnarednik, Srbin. Nesretnim slučajem ranjen 5. 8. 1941. u Kiku, otpremljen u talijansku vojnu bolnicu u Otočcu gdje je nakon osam dana umro.
226. LIČINA Pavla NIKOLA, 1896, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u zaseoku Ličine januara 1943.
227. LIČINA Steve NIKOLA, 1879, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše i bacile u vatru u zaseoku Ličine marta 1943.
228. LIČINA Dautović Ilije PERA, 1862, Klapavice, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u vatru u Ličinama novembra 1944.
229. MALINOVIĆ ANĐELIJA, 1898, Ploča, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Ploči 10. 2. 1943.
230. MATAIĆ Dane IVAN, 1920, Lovinac, stolar, Hrvat. Poginuo prilikom bombardiranja Gospića decembra 1944.
231. MATAIĆ Pavla IVAN, 1885, seljak, Hrvat. Poginuo prilikom bombardiranja Gospića decembra 1944.
232. MATIJEVIĆ Ivana PETAR, 1909, Sv. Rok, seljak, Hrvat. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 1944.
233. MATIJEVIĆ Mile TOMO, 1889, Ričice, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Ričicama 26. 12. 1942.
234. MATOVINOVIĆ Petra BLAZ, 1887, Ličko Cerje, seljak, Hrvat. Strijeljali ga Talijani u Ličkom Cerju 1. 1. 1943.
235. MATOVINOVIĆ Simuna DANE, 1895, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Ričicama 26. 12. 1942.
236. MATOVINOVIĆ Dane JOSO, 1910, seljak, Hrvat. Strijeljali ga Talijani u Ličkom Cerju 1. 1. 1943.
237. MATOVINOVIĆ Nikole MATE, 1868, seljak, Hrvat. Strijeljali ga Talijani u Ličkom Cerju 1. 1. 1943.
238. MATOVINOVIĆ Pavla MATE, penzioner, Hrvat. Strijeljali ga Talijani u Ličkom Cerju 1. 1. 1943.
239. MATOVINOVIĆ Ivana NIKOLA, 1908, Ričice, seljak, Hrvat. Ubili ga Talijani na željezničkoj stanici Lovinac januara 1943.
240. MATOVINOVIĆ Blaža PETAR, 1898, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Ričicama 26. 12. 1942.
241. MILETIĆ Stjepana JURE, 1925, Sv. Rok, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Raduču 5. 6. 1942.
242. MILETIĆ Petra KATA. 1899. seljanka, Hrvatica. Ubili je četnici u Raduču 5. 6. 1942.
243. MILOJEVIĆ Save ĐURO, 1930, Ploča, dijete, Srbin. Ubijen iz njemačkog aviona kod Lovinca 21. 3. 1945.

244. MILOJEVIĆ Miće SAVA Maleta, 1908, seljak. Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 25. 3. 1942.
245. NEKIĆ Mijata MANDA, 1925, Sv. Rok, seljanka, Hrvatica. Objesile je ustaše u Lovincu 18. 3. 1943.
246. NEKIĆ Mijata MARIJA. 1929, dijete, Hrvatica. Objesile je ustaše u Lovincu 18. 3. 1943.
247. NEKIĆ Boriše MIJAT, 1890, seljak, Hrvat. Ubile ga ustaše kod željezničke stanice Lovinac 28. 3. 1943.
248. NEKIĆ Mijata PEPA, 1921, seljanka, Hrvatica. Objesile je ustaše u Lovincu 18. 3. 1943.
249. OKLOBDZIJA PERA Perudžika, 1900, Kruškovac, seljanka, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Ploči 20. 1. 1944.
250. ORLOVIĆ Dmitra BOJA, 1904, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani i ustaše u Ploči 15. 3. 1943.
251. ORLOVIĆ Milanka JANKO, 1929, dijete, Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja! u Ploči 20. 3. 1943.
252. ORLOVIĆ Vuje MARA, 1905, seljanka, Srpkinja. Ubili je ustaše i Talijani u Ploči 15. 3. 1943.
253. ORLOVIĆ Rade MARKO, 1898, seljak, Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Ploči 1. 3. 1943.
254. ORLOVIĆ Nikole MARIJA, 1922, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Ploči 10. 3. 1943.
255. ORLOVIĆ Nikole MASA, 1895, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Ploči 10. 3. 1943.
256. ORLOVIĆ Bože MILICA, 1873, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Ploči 5. 3. 1943.
257. ORLOVIĆ Bože STOJAN, 1860, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
258. PAVELTĆ Martina POLKA, 1870, Smokrić, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše u Smokriću novembra 1944.
259. PAVIČIĆ Mate BARTOL, 1899, seljak, Hrvat. Poginuo nesretnim slučajem u Parčićima aprila 1942.
260. PAVIČIĆ Karla FRANKA, 1902, Lovinac, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše u Lovincu 1. 4. 1943.
261. PAVIČIĆ Grge IKA, 1865, Smokrić, seljanka, Hrvatica. Poginula nesretnim slučajem u Lovincu 1944.
262. PAVIČIĆ Jakova JAKOV, 1872, Lovinac, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici poslije mučenja u Smokriću maja 1942.
263. PAVLICA Nikole ANICA, 1897, Ploča, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
264. PAVLICA Đure ANKA. 1921, seljanka. Srpkinjav Ubili je Talijani i ustaše u Gospiću 25. 3. 1942.
265. PAVLICA Jovana BOJA, 1900, seljanka, Srpkinja^ Ubile je ustaše u Dupčan Ribniku 31. 7. 1941.
266. PAVLICA Marka BOSILJKA. 1938, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
267. PAVLICA Dane BUDE, 1890, seoski pandur, Srbin. Ubile ga ustaše u Dupčen Ribniku 31. 7. 1941.
268. PAVLICA Stojana DANE. 1870, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
269. PAVLICA Marka DARINKA. 1941, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
270. PAVLICA Stojana ĐURAĐ. 1857, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
271. PAVLICA Bude ĐURO, 1915, podoficir. Srbin. Ubile ga ustaše u Dupčen Ribniku 31. 7. 1941.
272. PAVLICA Steve ĐURO, 1894, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Dupčen Ribniku 31. 7. 1941.
273. PAVLICA Bude ILTJA, 1917, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Dupčen Ribniku 31. 7. 1941.
274. PAVLICA Teše ILIJA, 1910, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše u Dupčen Ribniku 31. 7. 1941.
275. PAVLICA Bude MAKSIM, 1864, gostioničar, Srbin. Ubili ga Talijani u Komiću 25. 3. 1942.
276. PAVLICA Đure MILE. 1932, dijete. Srbin. Poginuo od njemačke nagazne mine u Ploči (Debeljača) 7. 9. 1944.
277. PAVLICA Todora MILE, 1885, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u zatvoru u Gospiću 16. 6. 1941.

278. PAVLICA Mile MILKA, 1890, krojačica, Srpkinja, Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
279. PAVLICA Spasenije SMILJANA, 1901, seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
280. PAVLICA Boje SOKA, 1890, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 21. 2. 1943.
281. PAVLICA Marka SOKA, 1906, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
282. PAVLICA Rade TRIFUN, 1902, seljak, Srbin. Ubili ga ustaše u Dupčan Ribniku 31. 7. 1941.
283. PAVLICA Miloša DANE, 1929, Kik, dijete, Srbin. Poginuo na brdu Debeljači od talijanske artiljerije februara 1943.
284. PAVLICA Miloša MANE. 1931. dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Gornjoj Ploči 1. 8. 1941.
285. PERŠIĆ Nikole IVAN, 1930, Ričice, dijete, Hrvat. Ubili ga četnici u Ričicama 26. 12. 1942.
286. PERŠIĆ Mile NIKOLA, 1883, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Ričicama 26. 12. 1942.
287. PERŠIĆ Nikole KATA Seka, 1885, seljanka, Hrvatica, Ubili je četnici u Ričicama 26. 12. 1942.
288. PERŠIĆ Stanka MARIJA, 1861, seljanka, Hrvatica. Poginula od talijanske artiljerije u Ričicama 26. 12. 1942.
289. PEŠUT Mile ANTE. 1925, Lovinac, seljak, Hrvat. Poginuo od zalutalog metka u Lovincu aprila 1942.
290. PEŠUT Marka FRANE, 1939, Smokrić, dijete, Hrvat. Ubili ga četnici u Smokriću 18. 3. 1943.
291. PEŠUT Marka JOSO, 1937, dijete, Hrvat. Ubili ga četnici u Smokriću 18. 3. 1943.
292. PEŠUT Frane MARKO. 1912, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Smokriću 18. 3. 1943.
293. PEŠUT Marka MILE, 1933, dijete, Hrvat. Zaklali ga četnici u Smokriću 18. 3. 1943.
294. PEŠUT Marka STJEPAN, 1941, dijete, Hrvat. Ubili ga četnici u Smokriću 18. 3. 1943.
295. PETKOVIĆ Jovana ANDELIJA, 1876. Ploča, seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
296. PETKOVIĆ Ciré ANICA, 1896, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
297. PETKOVIĆ Dane ANICA, 1889, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
298. PETKOVIĆ Nikole DANE, 1886, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani na brdu Opalića kod Komića 24. 3. 1942.
299. PETKOVIĆ Dmitra DRAGICA, 1941, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
300. PETKOVIĆ Dmitra DRAGICA, 1933, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
301. PETKOVIĆ Dmitra DUŠAN, 1935, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
302. PETKOVIĆ Jove DUŠAN, 1913, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 25. 3. 1942.
303. PETKOVIĆ Mile DUŠAN, 1905, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Ploči 25. 3. 1942.
304. PETKOVIĆ Rade ĐURO. 1897, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
305. PETKOVIĆ Vase JEKA, 1904, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
306. PETKOVIĆ Jovana JELKA, 1935, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
307. PETKOVIĆ Nikole LJUBICA, 1912, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
308. PETKOVIĆ rod. Tesla MARA 1870, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
309. PETKOVIĆ Jove MARIJA, 1859, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani i četnici u Metku 24. 3. 1942.
310. PETKOVIĆ Janka MARKO, 1904, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
311. PETKOVIĆ Dmitra MIKA, 1907,[^] seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.

312. PETKOVIE Pa je MILAJDIN, 1930, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
313. PETKOVIC Dmitra MILKA, 1937, dijete, Srpkinja, Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
314. PETKOVIC Đure MILKA, 1924, seljankai, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
315. PETKOVIC Marka NIKOLA, 1933, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
316. PETKOVIC Cire PAJO, 1902., seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
317. PETKOVIC Pa je SLAVKO, 1937, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
318. PETKOVIC Đure SMILJA, 1922, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
319. PETKOVIC Pa je SOKA, 1933, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
320. PETKOVIC Paje STEVO, 1936, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
321. PETKOVIC Gojka SPIRO, 1865, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
322. PETKOVIC Mane SIMO Sipa, 1906, Kik, seljak, Srbin. Uhvatile ga ustaše 1. 8. 1941. u Gornjoj Ploči i odvezle u Dupčan između Bilaja i Ribnika gdje su ga ubile poslije mučenja.
323. PLATIŠA Gajić Rade ANĐELIJA, 1899, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i spalile u Raduču marta 1943.
324. PLATIŠA Gojka ANKA, 1937, Kik, dijete, Srpkinja, Ubile je ustaše i spalile u Raduču marta 1943.
325. PLATIŠA Kalanj Mile ANKA, 1924, udana u Kik, seljanka, Srpkinja. Uhvatile je ustaše u Rječini kod Raduča i poslije mučenja ubile marta 1943.
326. PLATIŠA Kranjčević Nikole JANJA, 1909, Ostrvica kod Gospića, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u zapaljenu kuću u Raduču marta 1943.
327. PLATIŠA Ličina Dane JEKA Jela, 1881, Kik, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše i bacile u zapaljenu kuću u Kiku marta 1943'.
328. PLATIŠA Rade MARKO Markan, 1878, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u zapaljenu kuću u Kiku marta 1943.
329. PLATIŠA Gojka MILEVA, 1940, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše i spalile u kući u Raduču marta 1943.
330. POTKONJAK Steve JOVO, 1907, Medak, kovač, Srbin. Ubile ga ustaše u Dupčan Ribniku 31. 7. 1941.
331. POTKONJAK Jove MILICA, 1910, Ploča* seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Dupčan Ribniku 31. 7. 1941.
332. PRPIC Jose DUJO, 1883, Ličko Cerje, željezničar, Hrvat. Strijeljali ga Talijani u Raduču 19. 3. 1943.
333. PRPIC Grge PETAR. 1919, seljak. Hrvat. Poginuo kao jugoslavenski vojnik prilikom talijanskog bombardiranja u Sinjcu kod Vrhovina aprila 1941.
334. RADEKA Rade ĐURO, 1880, Ploča, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Komiću 25. 3. 1942.
335. RADEKA Samuila MILICA, 1853, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani i spalili u kući 18. 3. 1943.
336. RONČEVIC Marka AiNA, 1936, Lovinac, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 10. 7. 1941.
337. RONČEVIC Marka ANICA, 1874, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 10. 7. 1941.
338. RONČEVIC Filipa ANKICA, 1890. seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
339. RONČEVIC Nikole DANE, 1895, seljak, Srbin, Ubile ga ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
340. RONČEVIC Dane DANICA, 1933, dijete, Srpkinja Ubile je ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
341. RONČEVIC Marka DANICA, 1934, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
342. RONČEVIC Dane JELKA. 1937, dijete. Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 1941.
343. RONČEVIC Dane LUKA. 1930, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941,
344. RONČEVIC Petra LUKA, 1933, dijete. Srbin Ubile ga ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.

345. RONCEVIC Dane MARA, 1938, dijete, Srpkinja, Ubile je ustaše u Sv. Roku 10. 7. 1941.
346. RONCEVIC Dane MARIJA, 1897, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
347. RONCEVIC Marka MARIJA, 1929, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
348. RONCEVIC Petra MARIJA, 1909, seljanka, Srpkinja Ubile je ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
349. RONCEVIC Filipa MARKO, 1888, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
350. RONCEVIC Nikole MARKO, 1929, dijete, Srbin Ubile ga ustaše u Sv. Roku 10. 7. 1941.
351. RONCEVIC Petra MIKA, 1876, seljanka., Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 10. 7. 1941.
352. RONCEVIC Dane MILAN, 1929, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 10. 7. 1941.
353. RONCEVIC Petra MILAN, 1914, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
354. RONCEVIC Mile MILICA, 1880, Komić, seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše pod Velebitom kod Sv. Roka augusta 1941.
355. RONCEVIC Dane MILKA, 1933, Lovinac, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 10. 7. 1941.
356. RONCEVIC Luke NIKOLA. 1868, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
357. RONCEVIC Marka NIKOLA, 1921, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
358. RONCEVIC Petra NIKOLA. 1910, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
359. RONCEVIC Dane PETAR 1935, dijete, Srbin Ubile ga ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
360. RONCEVIC Luke PETAR, 1878, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
361. RONCEVIC Dane SOFIJA, 1928, dijete, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
362. RONCEVIC Marka SOFIJA, 1919, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
363. RONCEVIC Nikole SOFIJA, 1870', seljanka, Srpkinja, Ubile je ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
364. RONCEVIC Petra SOFIJA, 1920, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Sv. Roku 8. 6. 1941.
365. RUPCIC Ivana DANE, 1927, Ričice, đak. Hrvat. Ubili ga četnici u Ričicama 26. 12. 1943.
366. RUPCIC Dane IKA, 1905, Ličko Cerje, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše u Ličkom Cerju 5. 6. 1944.
367. RUPCIC Mile IVAN. 1889, Ričice, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Ričicama 26. 12. 1942.
368. SEKULIC Ante LUKA, 1898, Lovinac, seljak, Hrvat. Poginuo od zalutalog metka u Lovincu novembra 1944.
369. SERDAR Jure DUJO, 1896, Sv. Rok, seljak, Hrvat. Strijeljale ga ustaše u Sv. Roku 10. 2. 1944.
370. SKORUP Martina JEKA, 1897, Ričice, seljanka, Hrvatica, Ubili je Talijani, iako je bila umno poremećena^ u Ričicama januara 1943.
371. ŠARIC Pavla ANICA, 1876, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše u Ličkom Cerju 4. 11. 1944.
372. ŠARIC Pavla IKA, 1908, seljanka, Hrvatica. Ubile je ustaše u Ličkom Cerju 4. 11. 1944.
373. ŠARIC Vida DAMJAN, 1871, Lovinac, . seljak, Hrvat. Ubile ga ustaše u Smokriću 21. 3. 1941.
374. ŠARIC Mile JOSO, 1924. seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Metku maja 1943.
375. ŠEGOTA Petra DANE, 1880, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Smokriću 18. 3. 1943.
376. ŠTEFANIC Martina ANKICA, 1926, đak, Hrvatica. Ubile je ustaše u Lovincu 23. 7. 1944.
377. ŠTEFANIC Martina MARA, 1895, Zrmanja, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Lovincu 23. 7. 1944.
378. ŠTEFANIC Martina NADA, 1931, Lovinac, dijete, Hrvatica. Ubile je ustaše u Lovincu 23. 7. 1944.

379. ŠTEFANIĆ Martina VERA, 1928, dak, Hrvatica. Ubile je ustaše u Lovincu 23. 7. 1944.
380. STULIĆ Samuela ANICA, 1869. Ploča, seljanka, Srпкиnja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
381. ŠTULIĆ Laze BOJA, 1885, seljanka, Srпкиnja. Ubile je ustaše i spalile u kući 31. 7. 1941.
382. ŠTULIĆ Steve BOJA, 1937, dijete. Srпкиnja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
383. ŠTULIĆ Steve DANE, 1930, dijete, Srbin. Ubile ga ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
384. STULIĆ Rade MARIJA, 1940. dijete. Srпкиnja. Ubili je Talijani u Ploči 4. 3. 1943.
385. STULIĆ Dane MILICA, 1887, seljanka, Srпкиnja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
386. ŠTULIĆ Janka MILICA, 1901, seljanka, Srпкиnja. Ubili je Talijani u Ploči 20. 3. 1943.
387. STULIĆ Luke NIKOLA, 1865, seljak, Srbin. Ubili ga ustaše i Talijani na brdu Opalića kod Komića 25. 3. 1942.
388. STULIĆ Mile SARA. 1875, seljanka. Srпкиnja. Ubili je Talijani u Ploči 21. 2. 1943.
389. STULIĆ Mile STANA. 1875. seljanka, Srпкиnja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
390. STULIĆ Steve STANA, 1911, seljanka, Srпкиnja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
391. ŠTULIĆ Nove STANA Klara, 1865. seljanka, Srпкиnja. Ubili je Talijani u Ploči 5. 3. 1943.
392. ŠTULIĆ Pavla STE VAN, 1865, seljak. Srbin. Ubile ga ustaše i spalile u kući 31. 7. 1941.
393. TOMICIC Petra ANICA. 1863. Ričice, seljanka, Hrvatica. Poginula prilikom njemačkog bombardiranja u Ričicama 26. 12. 1944.
394. TOMICIC Jose DANE. 1929, dijete. Hrvat. Poginuo od zalutalog metka na Resniku jula 1942.
395. TOMIČIĆ Blaža IVAN, 1863, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Ričicama 20. 3. 1944.
396. TOMIČIĆ Fabe IVAN, 1919, seljak, Hrvat. Ubili ga četnici u Prijedoru 1942.
397. TOMICIC Jure JOSO, 1898, seljak, Hrvat. Strijeljali ga četnici u Plavnu 10. 11. 1944.
398. TOMIČIĆ Jose JURE, 1905. radnik. Hrvat. Ubili ga četnici u Gračacu i bacili u bunar Rastovića augusta 1943.
399. TOMIČIĆ Ivana MARIJA, 1896, seljanka, Hrvatica. Ranili je četnici 20. 3. 1943. i od posljedica umrla nakon nekoliko dana u Ričicama.
400. TOMIČIĆ Jerka MARKO, 1924, seljak, Hrvat. Poginuo nesretnim slučajem u Ričicama 10. 7. 1942.
401. TRBOJEVIĆ Dane BOSILJKA, 1938, Ploča, dijete, Srпкиnja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
402. TRBOJEVIĆ Milana JOVANKA, 1911, seljanka, Srпкиnja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
403. TRBOJEVIĆ Dane RADOJKA, 1939, dijete, Srпкиnja. Ubile je ustaše u Ploči 31. 7. 1941.
404. TRKULJA Nikole ILIJA Iljčega, 1909, Kik, seljak, Srbin. Poginuo nesretnim slučajem u Kiku 5. 8. 1941.
405. TRKULJA Zegarac Nikole MILKA Milkuša, 1863, seljanka, Srпкиnja. Ubili je Talijani u Kiku marta 1943.
406. TRKULJA Šime STANA, 1881, seljanka, Srпкиnja. Ubili je Talijani u Kiku januara 1943.
407. TRKULJA Ilije STEVO, 1929, dak, Srbin. Ubile ga ustaše i spalile u Raduču marta 1943.
408. TRKULJA Spire STEVO, 1885, seljak, Srbin. Izgorio u kući u Kiku koju su Talijani zapalili januara 1943.
409. UZELAC Nikole SAVA, 1920, seljanka, Srпкиnja. Uhvatile je ustaše u Riđanu i ubile jula 1943.
410. UZELAC Nikole STANKO Staniša, 1875, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u zaselku Ličine januara 1943.
411. VUKOBRATOVIĆ Mile PERA, 1891, Ploča, seljanka, Srпкиnja. Ubili je Talijani u Ploči 25. 3. 1942.
412. ZDUNIĆ Pavla IVAN, 1920, seljak, Hrvat. Poginuo od zalutalog metka u Lovincu 24/25. 12.;. 1942.

413. ZDUNIĆ Stjepana MARTA, 1895, seljanka, Hrvatica. Poginula od zalutalog metka u Lovincu 24/25. 12. 1942.
 414. ZAGAR Tome MILAN Babelin, 1907, Lovinac, žandar, Hrvat. Uhapsile ga ustaše u Lovincu i sprovele u Gospić te ubile u Jadovnu 1941.
 415. ZEGARAC Jove DANE Dašo, 1902, Kik, radnik Srbin. Uhvatile ga ustaše između 1. i 15. juna 1941, zatvorile u žand. kasarnu u Ploči i nakon osmodnevnog mučenja odvezle u Vranik gdje su ga isjekle na komade i bacile u provaliju.
 416. ZEGARAC Oklobdžija Vase JANJA Jaga, 18168, udana u Kik, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Kiku novembra 1944.
 417. ZEGARAC Nikole LUKA Lujin, 1864, Kik, seljak, Srbin. Uhvatile ga ustaše u Ogričicu ispod Kika i nakon mučenja zaklale januara 1943.
 418. ZEGARAC Dmitra MILE Tišljar, 1874, stolar, Srbin. Ubile ga ustaše u Kiku novembra 1944.
 419. ZEGARAC Nikole NIKOLA Nina, 1874, seljak, Srbin. Uhvatile ga ustaše u Ogričicu ispod Kika i nakon mučenja zaklale januara 1943.
 420. ZEGARAC Cubrilo Dane SAVA, 1899, udana u Kik, seljanka, Srpkinja. Poginula prilikom talijanskog bombardiranja u Ploči 27. 1. 1943.
 421. ZEGARAC Mile SARA Sarajka, 1874, Kik, seljanka, Srpkinja. Zaklale je ustaše i bacile u zapaljenu kuću u Kiku novembra 1944.
- OPĆINA MAZIN
1. ANIĆ Tomislava MARIJA, 1895, Krasno kod Senja, domaćica, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi u Krčani kod Udbine 5. 8. 1941.
 2. ANIĆ Mijata MARKO, 1924, Krasno, dak, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Krčani kod Udbine 5. 8. 1941.
 3. ANIĆ Mijata MIRA, 1938, dijete, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi u Krčani kod Udbine 5. 8. 1941.
 4. ANIĆ Mijata NADA, 1933, dijete, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi u Krčani kod Udbine 5. 8. 1941.
 5. ANIĆ Mijata TOMISLAV, 1927, Krasno, dak, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi u Krčani kod Udbine 5. 8. 1941.
 6. BABIĆ Milana ANĐA, 1910, Omsica, domaćica, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Dobroselu kod Donjeg Lapca 1. 2. 1943.
 7. BABIĆ Milana BOJA, 1923, seljanka, Srpkinja. Nalazila se 1. 3. 1944. u pratnji vojnog karavana i skočila u rijeku Unu da izvuče sanduk municije. Po povratku u Mazin umrla od upale pluća 8. 3. 1944.
 8. BABIĆ Nikole BOZO, 1894, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Mazinu 1. 9. 1943.
 9. BABIĆ Dane MILE, 1875, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Mazinu 1. 2. 1943.
 10. BAIĆ Rade ILIJA, 1937, dijete, Srbin. Ubili ga Nijemci u Mazinu 1. 9. 1943.
 11. BAIĆ Rade LUKA, 1928, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Mazinu 1. 9. 1943.
 12. BAIĆ Jovana NIKOLA, 1941, dijete, Srbin. Ubili ga domobrani u zbjegu Cemernica iznad Mazina 20. 8. 1941.
 13. BANJANIN Luke DUŠAN, 1901, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Mazinu 1. 9. 1943.
 14. BANJANIN Ilije LAZO, 1907, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Mazinu 18. 4. 1944.
 15. BANJANIN Luke MIĆO, 1897, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Mazinu 5. U. 1943.
 16. ILIĆ Ilije LUKA, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Bjelaju kod Bosanskog Petrovca 2. 3. 1943.
 17. ILIĆ Dane MILAN, 1930, dijete, Srbin. Ubili ga Nijemci u Mazinu 18. 4. 1944.
 18. ILIĆ Dane PERA, 1941, dijete, Srpkinja. Umrla od studeći u zbjegu iznad Brezovca kod Donjeg Lapca 1. 11. 1943.
 19. ILIĆ Dane RADE, 1928, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Mazinu 18. 4. 1944.
 20. JAPUNDŽIĆ Rade BORO, 1943, dijete, Srbin. Umro od studeći u zbjegu iznad Mazina u šumi Razboj 10. 10. 1943.

21. JAPUNDŽIĆ Mile ĐURO, 1910, automehaničar, Srbin. Ubili ga ustaše u Donjem Lapcu 17. 7. 1941.
22. JAPUNDŽIĆ Nikole ILIJA, 1929, dijete, Srbin. Poginuo u Mazinu od eksplozije zaostale talijanske mine 2. 5. 1943.
23. JAPUNDŽIĆ Nikole JOVO, 1924, dak, Srbin. Ubili ga ustaše u Gračacu 10. 7. 1941.
24. JAPUNDŽIĆ Stojana MILKA 1943, dijete, Srpkinja. Umrkla od studeni u zbjegu iznad Mazina 15. 10. 1943.
25. JAPUNDŽIĆ Jove NIKOLA, 1901, seljak, Srbin. Ubili ga ustaše u Gračacu 10. 7. 1941.
26. KNEŽEVIĆ Duje ANA, 1939, dijete, Hrvatica. Ubili je početnički elementi u Mazinu 7. 8. 1941.
27. KNEŽEVIĆ DUJO, Boričevac kod Donjeg Lapca, obučar, Hrvat. Ubili ga početnički elementi 1941.
28. KNEŽEVIĆ FRANKA, 1910, domaćica, Hrvatica. Ubili je početnički elementi u Mazinu 7. 8. 1941.
29. KNEŽEVIĆ Duje MANDA, 1937, dijete, Hrvatica. Ubili je početnički elementi u Mazinu 7. 8. 1941.
30. KNEŽEVIĆ Duje PAJO, dijete, Hrvat. Ubili ga početnički elementi u Mazinu 7. 8. 1941.
31. KNEŽEVIĆ Duje dijete, 1941, Hrvat. Ubili ga početnički elementi u Mazinu 7. 8. 1941.
32. KOVACEVIĆ Mile DANE, 1932, dak, Srbin. Poginuo od eksplozije zaostale talijanske mine u Mazinu 5. 8. 1943.
33. KOVACEVIĆ Steve DUŠAN, 1935, dijete, Srbin. Poginuo od eksplozije zaostale talijanske mine u Mazinu 5. 8. 1943.
34. KOVACEVIĆ Milana ĐURO, 1938, dijete, Srbin. Poginuo od eksplozije zaostale talijanske mine u Mazinu 5. 8. 1943.
35. KOVACEVIĆ Nikole ILIJA, 1936, dijete, Srbin. Poginuo od eksplozije zaostale talijanske mine u Mazinu 5. 8. 1943.
36. KOVACEVIĆ Steve ILIJA, 1942, dijete, Srbin. Umro od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Kremen 1. 2. 1943.
37. KOVACEVIĆ Dane MARIJA, 1943, dijete, Srpkinja. Umrkla od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Kremen 5. 10. 1944.
38. KOVACEVIĆ rod. Medić Filipa MARIJA Mara, 1880, domaćica, Srpkinja. Ubili je Talijani u Mazinu 1. 2. 1943.
39. KOVACEVIĆ Mile MILE Mičo, 1935, dijete, Srbin. Poginuo od eksplozije zaostale talijanske mine u Mazinu 5. 8. 1943.
40. KOVACEVIĆ Nikole MILE, 1941, dijete, Srbin. Umro od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Kremen 1. 2. 1944.
41. KOVACEVIĆ Mile MIRA, 1937, dijete, Srpkinja. Poginula od eksplozije zaostale njemačke mine u Mazinu 3. 4. 1944.
42. KOVACEVIĆ Steve RADE, 1941, dijete, Srbin. Umro od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Kremen 1. 2. 1943.
43. KOVACEVIĆ Steve SOKA, 1938, dijete, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Mazinu 18. 4. 1944.
44. KOVACEVIĆ Nikole TOMO, 1914, žandar, Srbin. Ubili ga ustaše u Gračacu jula 1941.
45. LJUBANIĆ Spase GOJKO, 1934, Kopjenica kod Ključa, dak, Srbin. Umro od studeni u Osječnici kod Bosanskog Petrovca 22. 3. 1945.
46. MANDIĆ Jovana ILIJA, 1889, seljak, Srbin. Ubili ga ustaše u Otočcu 15. 9. 1943.
47. MANDIĆ Steve MIKA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrkla od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Čemernica 5. 10. 1943.
48. MANDIĆ Dane SAVO, 1889, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Mazinu 1. 2. 1943.
49. MANDIĆ Ilije SOKA, 1919, domaćica, Srpkinja. Ubili je Talijani u Mazinu 1. 2. 1943.
50. MEDIĆ Dane RADE, 1936, dijete, Srbin. Ubili ga Nijemci u Brezovcu kod Donjeg Lapca 1. 9. 1943.
51. MEDIĆ Dane SMILJA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrkla od studeni u zbjegu iznad Brezovca kod Donjeg Lapca 2a 10. 1943.

52. PLEČAŠ Dane ĐMITAR, 1940, dijete, Srbin. Umro od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Kremen 5. 11. 1943.
53. PLEČAŠ Mile MIRA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrta od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Kremen 5. 11. 1943.
54. POKRAJAC Miće MARIJA, 1943, dijete, iSrpkinja. Umrta od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Kremen 5. 11. 1943.
55. RADAKOVIĆ Ilije ĐURO Đoko, 1930', dijete, Srbin, Ranili ga Nijemci 18. 4. 1944. u Mazinu i umro u partizanskoj bolnici Krbavica kod Korenice 15. 7. 1944.
56. ŠKRBIĆ Nikole ĐUJA, 1926, seljanka, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Mazinu 23. 11. 1944.
57. ŠKRBIĆ Jovana ILIJA, 1872, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Bruvnu 15. 9. 1943.
58. ŠKRBIĆ Steve NIKOLA, 1936, dijete, Srbin. Poginuo od eksplozije zaostale njemačke mine u Mazinu 5. 5. 1944.
59. ŠKRBIĆ Ilije PETAR, 1930, đak, Srbin. Poginuo od eksplozije zaostale njemačke mine u Mazinu 5. 5. 1944.
60. VIGNJEVIĆ Jandrije MILE, 1914, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 27. 7. 1941.
61. VIGNJEVIĆ Rade NIKOLA, 1941, dijete, Srbin. Umro od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Šibovi 1. 2. 1943'.
62. VIGNJEVIĆ Rade VASO, 1942, dijete, Srbin. Umro od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Šibovi 1. 10. 1943'.
63. VIGNJEVIĆ Đure VUKOSAVA, 1935, dijete, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Mazinu 1. 9. 1943.
64. VOJNOVIĆ Luke DANE, 1922, đak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 27. 7. 1941.
65. VOJNOVIĆ Mile DANE, 1909, seljak, Srbin. Umro u bolnici u Bariju (Italija) 23. 7. 1944.
66. VOJNOVIĆ Nikole DANE, 1917, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
67. VOJNOVIĆ Jove ĐURAD Đuro, 1920, seljak, Srbin. Poginuo nesretnim slučajem od eksplozije bombe u Mazinu 6. 5. 1942,
68. VOJNOVIĆ Ilije ĐURO, 1912, radnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 17. 7. 1941.
69. VOJNOVIĆ Todora ĐURO, 1878, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Mazinu 1. 2. 1943.
70. VOJNOVIĆ Perice JELA, 1943, dijete, Srpkinja. Umrta od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Čemernica 15. 10. 1943.
71. VOJNOVIĆ Stevana JOVO, 1867, učitelj u penziji, Srbin. Umro od gladi u zbjegu iznad Mazina 20. 9. 1943.
72. VOJNOVIĆ Petra MARA, 1943, dijete, Srpkinja. Umrta od studeni u zbjegu iznad Mazina 1. 2. 1944.
73. VOJNOVIĆ Nikole MILAN, 1940, dijete, Srbin. Poginuo od eksplozije zaostale njemačke mine u Mazinu 20. 4. 1945.
74. VOJNOVIĆ Stevana MILE, 1912, žandar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu jula 1941.
75. VOJNOVIĆ Jandrije MILICA, 1942, dijete, Srpkinja. Poginula padom iz kolijevke prilikom povlačenja naroda pred njemačkom vojskom iznad Mazina 1. 9. 1943.
76. VOJNOVIĆ Mile MILICA, 1923, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Mazinu 1. 2. 1943.
77. VOJNOVIĆ Mile MIRA, 1943, dijete, Srpkinja. Umrta od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Čemernica 15. 10. 1943.
78. VOJNOVIĆ Dane NIKOLA, 1941, dijete, Srbin. Umro u zbjegu iznad Mazina od posljedica njemačkog ranjavanja 15. 10. 1943.
79. VOJNOVIĆ Mile PETAR, 1927, seljak, Srbin. Poginuo od eksplozije zaostale talijanske mine u Mazinu 15. 5. 1943.
80. VOJNOVIĆ Nikole RADE, 1913, žandar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 27. 7. 1941.
81. VOJNOVIĆ Marka SMILJANA, 1942, dijete, Srpkinja. Poginula padom iz kolijevke iznad Mazina za vrijeme bježanja ispred talijanske vojske 1. 2i. 1943.

82. VOJNOVIĆ Ilije STOJAN, 1875, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu 27. 7. 1941.
83. VOJVODIČ Nikole MILKA, 1941, dijete, Srpkinja. Umrlo od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Kremen 1. 2. 1943.
84. VOJVODIČ Mile RADE, 1943, dijete, Srbin. Umrlo od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Javornik 10. 11. 1943.
85. VOJVODIČ Ilije SMILJA, 1932, đak, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Mazinu 1. 9. 1943.
86. VOJVODIČ Rade STOJAN, 1941, dijete, Srbin. Umrlo od studeni u zbjegu iznad Mazina u šumi Javornik 10. 10. 1943.
87. VOJVODIČ Staniše STOJAN, 1882, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Oraovcu kod Donjeg Lapca 30. 8. 1943.
88. ZAVISIC Rade LUKA, 1881, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Mazinu 16. 9. 1943.
89. ZAVISIC Rade MILAN, 1937, dijete, Srbin. Poginuo od eksplozije zaostale njemačke mine u Paklariću kod Gračaca 4. 5. 1945.
90. ZORIC Jove ĐUJA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrlo od studeni u zbjegu iznad Mazina 5. 2. 1943.
91. ZORIC Steve KATA, 1935, dijete, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Mazinu 1. 9. 1943.
92. ZORIC Dane MILAN, 1942, dijete, Srbin. Umrlo od studeni u zbjegu iznad Mazina 5. 2. 1943.
93. ZORIC MILOŠ, 1872, seljak, Srbin. Umrlo od gladi u zbjegu iznad Mazina 5. 4. 1943.
94. ZORIC Mile STEVO, 1925, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Mazinu 15. 10. 1943.

OPĆINA ZRMANJA

1. BOGUNOVIĆ Sime JAKOV, 1874, Nadvrelo, seljak, Srbin. Strijeljali ga Talijani na Otriću 8. 3. 1942.
2. BOGUNOVIĆ Tome JOVAN Jošo, 1897, Rastićevo, seljak, Srbin. Poginuo od nagazne mine kod Otrića jula 1944.

3. BOGUNOVIĆ Sime MILAN, 1897, Nadvrelo, pružni radnik, Srbin. Strijeljali ga Talijani na Otriću 8. 3. 1942.
4. BOGUNOVIĆ Miće PETAR, 1933, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Nadvreću aprila 1942.
5. BOGUNOVIĆ Damjana VASILJ, 1892, Rastićevo, seljak, Srbin. Ubili ga četnici kod Tiškovca decembra 1941.
6. BRKIC Milete DANE, 1924, Potkom, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Drvaru 1941.
7. BRKIC Mile LJUBOMIR, 1919, radnik, Srbin. Zarobili ga Nijemci kao vojnika jugoslavenske vojske aprila 1941. i sproveli u logor u Njemačku gdje je nestao.
8. BRKIC Ilije MILAN, 1932, dijete, Srbin. Poginuo od njemačke nagazne mine u Palanci 1944.
9. BUDIMIR Mile ANDELKA Kosovka, 1934, Palanka* dijete, Srpkinja. Poginula od talijanske bombe u Palanci 1943.
10. BUDIMIR Mihajla MILICA, 1894, seljanka, Srpkinja. Poginula od Talijana u Zrmanji 1943.
11. BUDIMIR Petra MILKA, 1929, đak, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Zrmanji maja, 1944.
12. BUDIMIR Dane JELENA, 1926, Otrić, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici u Otriću maja 1944.
13. BUDIMIR JOVO, 1921, Nadvrelo, seljak, Srbin. Ubili ga četnici na Otriću krajem 1941.
14. BUDIMIR Đurđa MILOŠ, 1879, Otrić, penzioner, Srbin. Strijeljali ga Talijani kod Otrića 8. 3. 1942.
15. BUDIMIR Tome TIHO, 1935, Nadvrelo, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Nadvreću maja 1944.
16. BUDIMIR Tome TODE, 1937, Otrić, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Nadvreću maja 1944.
17. BUDIMIR Jovana DUŠAN Jukinov, 1932, Pribudić, dijete, Srbin. Poginuo od mine na želj. pruzi u Mračaju 20. 8. 1942.
18. BUDIMIR Jakova PAVAO Pajo Ban, 1880, Mračaj, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Mračaju u ljeto 1942.

19. ČANAK Petra ILIJA, 1900, Vrbica, seljak. Srbin. Ubili ga četnici u Vrbici 1943.
20. ČANAK Đure MILICA, 1913, Potkom, seljanka, Srpkinja. Poginula od njemačke nagazine mine u Zrmanji 1943.
21. CUK Davida JELENA, 1908, Vrelo, seljanka, Srpkinja. Poginula od zaiutalog metka u Zrmanji oktobra 1944.
22. CUK Ilije JOVO, 1925. Gudura^ seljak. Srbin. Poginuo od talijanske granate na Viojli (Zrmanja) aprila 1943.
23. CUK Mihajla PETAR, 1933, Vrelo, dijete, Srbin. Poginuo od njemačke nagazne mine u Zrmanji aprila 1945.
24. CUK Dane MARIJA Kapiše, 1900, Gornja Ruišta, seljanka, Srpkinja. Strijeljali je Nijemci u Ruištima aprila 1944.
25. CUK Mihajla ACIM, 1876, Mala Popina, seljak, Srbin. Strijeljali ga Talijani u Maloj Popini marta 1942.
26. CUK Ilije JOVO, 1926. seljak. Srbin. Poginuo od talijanske granate kod Male Popine jula 1942.
27. CUK Mile TRIVUN, 1910, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu maja 1941.
28. CUK Obrada Ilija, 1909, Vrelo Zrmanje, seljak, Srbin. Strijeljali ga četnici u Prljevu 26. 8. 1944.
29. DIMIC Jandrije MIHAILO Milak 1870, Prijevo, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Prljevu u ljeto 1942.
30. DRAGISIC MILICA. 1883, Pribudić, seljanka, Srpkinja. Poginula za vrijeme talijanskog bombardiranja u Pribudiću 1943.
31. DRONJAK Mile DRAGIJA, 1880, Cerovac, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Cerovcu jula 1942.
32. DRONJAK Paje JANJA, 1889, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici kod Otrića 28. 8. 1942.
33. DRONJAK Đurda MIKA, 1914, seljanka, Srpkinja. Poginula od njemačke nagazine mine u Zrmanji 1944.
34. DRONJAK rod. Matijević Mile STANA, 1898, Duboki Dol, seljanka, Hrvatica. Ubili je četnici u Cerovcu januara 1944.
35. GRUBISIC Steve LAZO, 1933, Gornji Cerovac, dijete, Srbin. Ubili ga Talijani u Brezovcu 1942.
36. GRUBISIC Steve LAZO, 1878, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Cerovcu 1942.
37. GRUBISIC Mile PETAR Pero, 1900, Velika Popina, krojač, Srbin. Ubili ga Talijani u Nadvreću maja 1942.
38. GRUBISIC Laze RADE Raleta, 1901, Gornji Cerovac, željeznički službenik, Srbin. Uхватile ga ustaše i bacile u Tučić maja 1941.
39. GRUBISIC Sime JOVO, 1893, Velika Popina, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Velikoj Popini septembra 1944.
40. GRUBISIC Bogdana LJUBA, 1941, dijete, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Velikoj Popini jula 1942.
41. GRUBISIC Petra MILAN, 1934, dijete, Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
42. GRUBISIC Petra VELIMIR Veljko, 1915, ložač, Srbin. Strijeljali ga Nijemci u Kraljevu oktobra 1941.
43. IVANKOVIC ANICA, 1907, Otrić, seljanka, Hrvatica, Ubili je pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.
44. IVANKOVIC Ante DRAGAN, 1932, dijete, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.
45. IVANKOVIC Tome IVICA, 1936, dijete, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.
46. IVANKOVIC Tome JEKA, 1938, dijete, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.
47. IVANKOVIC Ante MANDA, 1935, dijete, Hrvatica, Ubili je pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.
48. IVANKOVIC Nikole MANDA, 1914, seljanka, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.
49. IVANKOVIC Ante MARIJA, 1938, dijete, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.
50. IVANKOVIC Tome MILAN. 1934, dijete, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.
51. IVANKOVIC Ante PETAR. 1930, dijete, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.

52. IVANKOVIE STANA, 1871, seljanka, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.
53. IVANKOVIĆ Ante STANKO, 1928, dak, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi kod Otrića augusta 1941.
54. JARIĆ Pavla ILIJA, 1911, Donja Ruišta, seljak, Srbin. Strijeljali ga Nijemci u Ruištima, oktobra 1944.
55. JARIĆ Pere MARIJA, 1870, Ruišta, seljanka, Srpkinja. Poginula od bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
56. JARIĆ Vasilija MILAK. 1860, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Ruištima oktobra 1943.
57. JARIĆ Mile MILKA, 1915, Prljevo, seljanka, Srpkinja. Strijeljali je Nijemci u Ruištima, oktobra 1943.
58. JARIĆ Milete MILOŠ, 1891, Ruišta, seljak, Srbin. Strijeljali ga Nijemci u Ruištima aprila 1944.
59. JARIĆ Miloša SOFIJA. 1932, Donja Ruišta, dijete, Srpkinja. Poginula za vrijeme talijanskog bombardiranja u Ruištima 1942.
60. JOKIĆ Milana BRANKO, 1916, Rastičevo, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Rastičevu novembra 1943.
61. JOKIĆ Luke DMITAR Mile, 1899, Prljevo, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Prljevu 11. 11. 1944.
62. JOVANIĆ Dane NIKOLA, 1938, Velika Popina, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale neprijateljske bombe u Velikoj Popini maja 1943.
63. JOVANIĆ Đurda PAVAO Pajo, 1912, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Dabašnici kod Srba januara 1943.
64. KRALJEVIĆ LUCIJA Ana, 1905, Vodice, služavka., Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi u Zrmanji jula 1941.
65. LABUS Dane BOJA, 1912, Velika Popina, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanske artiljerije u Velikoj Popini oktobra 1942.
66. LABUS Miloša BRANKO, 1911, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Jasenovcu 1941.
67. LABUS Pere DUŠANKA, 1911, seljanka, Srpkinja. Isprebijali je gravidnu četnici i od posljedica umrla u Donjim Labusima augusta 1944.
68. LABUS Milorada ĐURAĐ, 1940', dijete, Srbin. Poginuo od talijanske artiljerije u Velikoj Popini oktobra 1942.
69. LABUS Luke KOSA, 1936, dijete, Srpkinja. Poginula nesretnim slučajem u Velikoj Popini aprila 1943.
70. LABUS Danila LUKA. 1907, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Velikoj Popini oktobra 1944.
71. LABUS Milice MASA, 1915, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici u Glogovu januara 1943.
72. LABUS Ise MILICA, 1898, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanske artiljerije u Velikoj Popini oktobra 1942.
73. LUKIĆ Jovana ILI'JA, 1899, Vrelo, seljak, Srbin. Strijeljali ga Talijani u Zrmanji marta 1942.
74. LUKIĆ Petra BOSILJKA, 1941, Mala Popina, dijete, Srpkinja. Poginula od njemačkog bombardiranja u Maloj Popini 23. 8. 1944.
75. LUKIĆ Dane DUŠAN, 1910., Lukić Draga, željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
76. LUKIĆ Obrada DUŠAN, 1928. seljak, Srbin. Poginuo od nagazne mine na Pogledalu 1944¹.
77. LUKIĆ Ilije ĐURAĐ, 1930, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Maloj Popini septembra 1944.
78. LUKIĆ Todora ĐURO, 1897, seljak, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
79. LUKIĆ Mihajla Miloša ILIJA. 1933, dijete, Srbin. Poginuo od nagazne mine u Lukić Dragi juna 1944.
80. LUKIĆ Miloša JOVAN. 1926, seljak, Srbin. Poginuo od avionske bombe u Lukić Dragi 1943.
81. LUKIĆ Obrada JOVO, 1931, dijete, Srbin. Poginuo od nagazne mine na Pogledalu 1944.
82. LUKIĆ Nikole MILAN, 1884, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani na Otriću marta 1942.
83. LUKIĆ Spase MILE, 1907, željeznički radnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.

84. LUKIC Nikole MILEVA, 1923, seljanka, Srпкиnja. UBILE je ustaše u Lukić Dragi 28. 6. 1941.
85. LUKIC rod. Novaković Steve MILKA. 1911, Velika Popina, seljanka, Srпкиnja. Poginula od nagazne mine na Srpskom klanu 1942.
86. LUKIĆ Steve OLGA, Gospić, đak, Srпкиnja'. Poginula od bombardiranja u Maloj Popini 1943.
87. LUKIC Nikole PETAR, 1894, seljak, Srbin. UBILE ga ustaše u Lukić Dragi juna 1941.
88. LUKIC Todora SPASENIJA, 1880. seljak, Srbin. UBILE ga ustaše u Lukić Dragi 1941.
89. LUKIC Pavla ANILCA, 1936, Velika Popina, dijete, Srпкиnja. Poginula, od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini aprila 1944.
90. LUKIC Mile BOJA, 1898, seljanka, Srпкиnja. Poginula od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
91. LUKIC Ise BOGDAN Božo, 1938, dijete, Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
92. LUKIC Ise ĐORĐE, 1930, dijete. Srbin, Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
93. LUKIC Spire ĐORĐE Đuro, 1930, dijete, Srbin, Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
94. LUKIC Ilije ILIJA, 1931, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale neprijateljske bombe u Velikoj Popini 1944.
95. LUKIC Spire JOVO, 1932, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Velikoj Popini 1944.
96. LUKIC Rade LUKA, 1890, seljak. Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
97. LUKIC Miloša MARKO, 1939, dijete. Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
98. LUKIĆ Maksima MILICA, 1921, seljanka, Srпкиnja. Poginula od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
99. LUKIC Pavla MILKA, 1935, dijete, Srпкиnja, Poginula od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
100. LUKIĆ Jovana MILOŠ, 1920, seljak, Srbin. Uhapsili ga Talijani jula 1941. u Velikoj Popini, sproveli u Italiju i ubili iste godine.
101. LUKIĆ Pavla MILOŠ. 1932, dijete, Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
102. LUKIĆ Milivoja NIKOLA, 1938, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Vaganu aprila 1945,
103. LUKIĆ Stanka NIKOLA, 1941, dijete, Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
104. LUKIĆ Miloša SAVA. 1921, seljanka, Srпкиnja. Poginula od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
105. LUKIĆ Stanka SAVO, 1938, dijete, Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
106. LUKIĆ Stanka SLOBODAN, 1943, dijete, Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 21. 4. 1944.
107. MANDIĆ Bože JANDRIJA, 1922, Vrbica, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Vrbici augusta 1944.
108. MARČETIĆ Pere DANE, 1885, Mala Popina, seljak, Srbin. Ranili ga Talijani u Maloj Popini 6. 3. 1942. i od posljedica umro 1943.
109. MARČETIĆ Steve ILIJA. 1884, Otrić, seljak, Srbin. Poginuo od nagazne mine na Prevljesu kod Zrmanje oktobra 1944.
110. MARČETIĆ Isaka SAVO, 1940, dijete, Srbin. Poginuo nesretnim slučajem na Otriću 1941.
111. MARČETIĆ Todora MILETA, 1893. Gudura, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Zrmanji novembra 1944.
112. MARIĆIĆ Stojana MILE, 1866, Otrić, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani na Otriću 8. 3. 1942.
113. MARIĆIĆ rod. Vejin Gavre MILKA, 1912, Begluci, seljanka, Srпкиnja. Poginula od njemačke nagazne mine

- na Prevjesu kod Zrmanje oktobra 1944.
114. MARICIC Đurda NIKOLA. 1929. Mala Popina, dak, Srbin. Poginuo od talijanske granate u Maloj Popini 1943.
 115. MARIĆIĆ Stojana NIKOLA Niko, 1885, Otrić, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani na Otriću 8. 3. 1942.
 116. MARIĆIĆ Ilije PAVAO Pajo, 1903, trgovac, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u Tučić juna 1941.
 117. MARTINOVIC Marka ANTE Antuš, 1881, živio u Zrmanji, seljak, Hrvat. Ubili ga pročetnički elementi na Zrmanji krajem oktobra 1941.
 118. MILANOVIĆ Save MARIJA. 1873, Gudura, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Guduri 18. 7. 1942.
 119. MRDALJ Dane MILE, 1935, Palanka, dijete, Srbin. Poginuo od njemačke nagazine mine u Javorniku 1944.
 120. MRKIĆ Mile MILEVA, 1933, Cerovac, dijete, Srpkinja. Ubili je četnici u Cerovcu februara 1944.
 121. NOVAKOVIĆ Dane MILICA, 1904. Gornji Cerovac, frizerka, Srpkinja. Ubili je Talijani kod Otrića 12. 3. 1942.
 122. NOVAKOVIĆ Gliša DUŽAN, 1920, Pribudić, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Palanci jula 1942.
 123. NOVAKOVIĆ Mihaila Miloša SIMO, 1899, željeznički¹ radnik, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu aprila 1941.
 124. NOVAKOVIĆ Pantelije DUŠAN, 1932, Velika Popina, dijete, Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Velikoj Popini 24. 7. 1942.
 125. NOVAKOVIĆ Sime JEKA. 1882, seljanka, Srpkinja, Zaklale je ustaše u Velikoj Popini 28. 7. 1941.
 126. NOVAKOVIĆ Đurda MAKSIM, 1901. željezničar, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu juna 1941.
 127. NOVAKOVIĆ Milana NIKOLA, 1882, seljak, Srbin. Poginuo od zalutalog četničkog metka u Velikoj Popini septembra 1943.
 128. NOVAKOVIĆ Milana NIKOLA, 1902. seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Podmili 1943.
 129. NOVAKOVIĆ Maksima PETAR, 1882. seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše u Velikoj Popini 28. 7. 1941.
 130. ORELJ Milet MANE, 1878, Potkom, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Zrmanji aprila 1944.
 131. ORELJ Mane MIHAJLO, 1906. seljak. Srbin. Pobjegao četnicima sa strijeljanja i od posljedica zlostavljanja umro u Zrmanji 1943.
 132. OSMOKROVIĆ Marka MILAN, 1928. dijete, Srbin. Poginuo od njemačke nagazine mine u Palanci 1943.
 133. OSMOKROVIĆ Đure MILOJKO, 1923. seljak, Srbin. Ubili ga Talijani » Zrmanji 18. 7. 1942.
 134. OSMOKROVIĆ Marka MILAN, 1928. Popovo Polje, seljak, Srbin. Poginuo od mine u Zrmanji aprila 1944.
 135. PAPKOVIĆ Pavla DUŠAN, 1920, Mrčaj, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani kod željezničke stanice Pribudić maja 1942.
 136. PRODANOVIĆ Save ILIJA, 1906. Doljani, radnik, Srbin. Strijeljali ga Talijani u Zrmanji marta 1942.
 137. PRODANOVIĆ Jove MILOJKO, 1933. dijete, Srbin. Poginuo od njemačke avionske bombe u Zrmanji 1944.
 138. PRODANOVIĆ Miće VASO, 1888. seljak, Srbin. Strijeljali ga Talijani u Zrmanji marta 1942.
 139. PRODANOVIĆ rod. Sučević Mile DUKA, 1888, Cerovac, seljanka, Srpkinja. Ubili je Nijemci u Cerovcu februara, 1944.
 140. PRODANOVIĆ Nikole JOVAN. 1878. Donji Cerovac, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Cerovcu februara 1944.
 141. PUPAVAC Dmitra DANE, 1908. Palanka, seljak, Srbin. Poginuo od zalutalog metka u Palanci u ljeto 1942.
 142. RADAKOVIĆ Ilije TRIFUN, 1897. Jošani, lugar, Srbin. Uhvatile ga ustaše 15. 6. 1941, otjerale u Gospić i ubile istog mjeseca.
 143. RADIĆ Dušana BRANKO. 1934, Vrbica, dijete, Srbin. Poginuo od nagazne mine u Zrmanji 1944.
 144. RADIĆ Dmitra DUŽAN, 1920, seljak. Srbin. Poginuo od nagazne mine u Zrmanji 1944.
 145. RADIĆ Dmitra ILIJA, 1930, dijete. Srbin. Poginuo od nagazne mine u Zrmanji 1944.

146. RADIĆ Dmitra MILAN, 1928, seljak, Srbin. Poginuo od nagazne mine u Zrmanji 1944.
147. RAKIĆ Gligorija DUŠAN, 1928, Donja Ruišta, dijete, Srbin. Poginuo od mine u Ruištima¹ novembra 1943.
148. RUŠIĆ Obrada ĐURO, 1924, Plavno, najamni radnik, Srbin. Ubili ga Talijani na Otrčju jula 1942.
149. STARČEVIĆ Pantelije DUŽAN, 1935. Rastičevu, dijete, Srbin. Poginuo od nagazine mine u Rastičevu januara 1945.
150. STARČEVIĆ Pantelije PETAR, 1832. dijete, Srbin. Poginuo od nagazne min» u Rastičevu januara 1945.
151. STARČEVIĆ Nikole SIMO, 1931, dijete, Srbin. Poginuo od nagazne mine u Rastičevu januara 1945.
152. STARČEVIĆ rod. Šujica Maksima MARIJA, 1905, udana u Prljevo, seljanka, Srpkinja. Ubile je ustaše u Štikadi augusta 1941.
153. STARČEVIĆ Sime NADA, 1932, Prljevo, dijete, Srpkinja. Poginula od zaostale bombe u Prljevu jula 1944.
154. STARČEVIĆ Jandrije Maćana SLAVKO, 1932, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Prljevu jula 1944.
155. STOJSAVLJEVIĆ Marka BRANKO. 1938, Velika Popina, dijete, Srbin. Poginuo od zaostale bombe u Velikoj Popini marta 1943.
156. STOJSAVLJEVIĆ Špire GLIŠO. 1886. želj. radnik, Srbin. Ubile ga ustaše i bacile u ponor Tučić u Gračacu juna 1941.
157. STOJSAVLJEVIĆ Isaka MARIJA, 1905, seljanka, Srpkinja. Poginula od talijanskog bombardiranja u Velikoj Popini jula 1942.
158. STOJSAVLJEVIĆ Ilije MILE Crni. 1884, trgovac, Srbin. Uhvatile ga ustaše 14. 4. 1941. u Gračacu i zatim ubile u Jadovnu.
159. STOJSAVLJEVIĆ Ilije MILICA, 1937, dijete, Srpkinja. Poginula od talijan. bombardiranja u Velikoj Popini jula 1942.
160. STOJSAVLJEVIĆ Mihajla MILKA. 1941, dijete, Srpkinja. Ranjena jula 1942. u Velikoj Popini od talijanskog bombardiranja i umrla iste godine.
161. STOJSAVLJEVIĆ Stanka MILOŠ. 1871, seljak, Srbin. Poginuo od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini 1943.
162. STOJSAVLJEVIĆ Mile NIKOLA, 1937, dijete. Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Velikoj Popini jula 1942.
163. STOJSAVLJEVIĆ Petra RADE, 1899, seljak, Srbin. Zaklale ga ustaše kod Velike Popine 28. 7. 1941.
164. STOJSAVLJEVIĆ Jove SIMEUN Simo, 1917, pekar, Srbin. Ubili ga Talijani u Otrčju 27. 3. 1942.
165. STOJSAVLJEVIĆ Ilije STEVAN. 1939, dijete, Srbin. Poginuo od talijanskog bombardiranja u Velikoj Popini jula 1942.
166. SUČEVIĆ Petra STEVO, 1888, Doljani, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Zrmanji aprila 1944.
167. SUČEVIĆ ANICA, 1872, Sućević Polje, seljanka, Srpkinja. Ubili je Nijemci i četnici kod Otrčja aprila 1944.
168. SUČEVIĆ Nikole DUŠAN, 1929, dak, Srbin. Gurnuli ga Talijani pod vlak na Otrčju marta 1942.
169. SUČEVIĆ Dmitra JANDRIJA, 1902, željeznički službenik, Srbin. Bacile ga ustaše živog u Mratovu jamu u Promini juna 1941.
170. SUČEVIĆ Ilije MARTA, 1915, seljanka, Srpkinja. Ubili je četnici kod Otrčja 1944.
171. SUČEVIĆ MILAN. 1932, Otrčić, dijete, Srbin. Ubili ga Talijani na Otrčju 1942.
172. SUČEVIĆ Jove SAVA, 1904, Sućević Polje, seljanka, Srpkinja. Poginula- od zalutalog metka na Otrčju 1942.
173. SUČEVIĆ rod. Kesić Jove SAVA, 1907, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani u Sućević Polju 1943.
174. SUČEVIĆ SOKA, 1910, Otrčić, seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani na Otrčju jula 1942.
175. SUČEVIĆ Jove ZORKA, 1928, Sućević Polje, dijete, Srpkinja. Poginula od nagazine mine na Otrčju 1942.
176. SUČEVIĆ ZORKA, 1924, Otrčić. seljanka, Srpkinja. Ubili je Talijani na Otrčju marta 1942.
177. ŠIJAN Damjana DMITAR, 1899, Prljevo, trgovac, Srbin. Ubile ga ustaše u Gračacu maja 1941.

178. ŠIJAN Gligorija ĐURAĐ, 1893, seljak, Srbin. Umro od posljedica ustaških batina u Prljevu aprila 1942.
179. SIJAN Damjana LUKA, 1904, seljak, Srbin. Stradao kao vojnik 54. pješ. puka Jug. vojske kod Kistanja aprila 1941.
180. SIJAN Spire MIHAJLO Milan, 1890. seljak, Srbin. Poginuo nesretnim slučajem u Prljevu juna 1944.
181. ŠIJAN Vasilija STOJAN, 1885. seljak. Srbin. Umro od posljedica četničkog batiranja u Prljevu 7. 1. 1945.
182. ŠKUNDRIC Dane SAVO, Cako, 1864. Pribudić, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Pribudiću 22. 5. 1942.
183. SKUNDRIC Đurda MILAN Mičo, 19"" Prljevo, seljak, Srbin. Uхватili ga četnici u Prljevu i poslije mučeni-j zaklali kod željezničke stanice Plav> ' 3. 6. 1943.
184. SKUNDRIC Petra NIKOLA, 1901, željezničar, Srbin. Uхватili ga četnici u Padenima i strijeljali kod željezničke stanice Pađeni 19. 3. 1943.
185. ŠKUNDRIC Sime PAVAO Pajo, 190*, seljak, Srbin. Poginuo od zalutalog metka kod Prljeva 19. 3. 1943.
186. SKUNDRIC Miloša DMITAR, 1880. Velika Popina., penzioner, Srbin. Ubi'i ga četnici, takmičeći se tko će ga prije pogoditi, u Velikoj Popini 1943.
187. SKUNDRIC Nikole RADOJKA, 1939, dijete, Srpkinja. Poginula od njemačkog bombardiranja u Velikoj Popini aprila 1944.
188. SKUNDRIC Isaila STANA, 1894, seljanka, Srpkinja., Ubili je četnici u Velikoj Popini februara 1944.
189. ŠUJICA Jovana ISO, 1880, Mala Popina, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani u Maloj Popini 6. 3. 1942.
190. ŠULENTIC Milana ĐURDIJANA Nada, 1940, Zrmanja, dijete, Hrvatica, ubili je pročetnički elementi u Zrmanji jula 1941.
191. ŠULENTIC Milana IVANKA, 1937, dijete, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi u Zrmanji jula 1941.
192. ŠULENTIC rod. Vivioni I.VKA, 1911, živjela u Zrmanji, domaćica, Hrvatica. Ubili je pročetnički element u Zrmanji jula 1941.
193. ŠULENTIC Milana dijete, 1941, Zrmanja, dijete, Hrvatica. Ubili je pročetnički elementi u Zrmanji jula 1941.
194. TOJAGA Petra STOJAN. 1901, Kasar, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani i četnici na Otrću 1942.
195. TOJAGA Vlade BOSILJKA, 1938, Gornji Javornik, dijete, Srpkinja. Poginula od bombardovanja u Javorniku 1943.
196. TOJAGA Luke SAVA, 1885, seljak, Srbin. Poginuo od bombardovanja u Javorniku 1943.
197. TOJAGA Petra, STOJAN, 1901, seljak, Srbin. Ubili ga četnici u Otrću jula 1942.
198. VJEŠTICA Đure SIMO, 190'8, Vrbica, seljak, Srbin. Ubili ga Nijemci u Vrbici augusta 1944.
199. VJEŠTICA VASILJ, 1908, Otrčić, seljak, Srbin. Umro od posljedica njemačkog mučenja u Rastičevu marta 1944.
200. VOJNOVIĆ Tome DESANKA, 1924, Palanka, seljanka, Srpkinja. Umrula od posljedica njemačkog i, četničkog zlostavljanja u Palanci marta 1945,
201. VOJNOVIĆ Mile ĐURO, 1924., seljak, Srbin. Poginuo od njemačke avionske bombe u Palanci 1944.
202. VUJASINOVIC Mile MILAN, 1924. Kistanje, seljak, Srbin. Ubili ga Talijani na Otrću 8. 3. 1942.
203. VUJIĆ Sime MARKO, 1008, Potkom, seljak, Srbin. Poginuo od nagazne mine u Zrmanji 1945.
204. VUJIC Obrada STANA, 1935, Popovo Polje, dijete, Srpkinja. Poginula od njemačke nagazne mine u Zrmanji aprila 1944.
205. VUJIC Milana, STEVO, 1927, Potkom, seljak, Srbin. Poginuo od njemačke nagazine mine u Zrmanji 1944.

Umrli od tifusa s područja kotara Gračac 1941—1945.

OPĆINA BRUVNO

1. BLANUŠA Dane ĐURAĐ Jurica, 1880, Deringaj,* seljak, Srbin. Umro u Bruvnu aprila 1943.
2. BRKLJAČ Mile KOŠTA Kojo, seljak. Srbin. Umro u Deringaju jula 1943.
3. BRKLJAČ Dane MAŠA. 1893, seljanka, Srpkinja. Umrila u Tomingaju marta 1943.
4. BRKLJAČ Ilije MILE Dunjin, 1878. seljak, Srbin. Umro u Deringaju augusta 1943.
5. BULJ Tome MILE, 1892, Bruvno, seljak, Srbin. Umro u Bruvnu aprila 1943.
6. CUBRILO Rade DUŠAN, 1940, dijete, Srbin. Umro u Bruvnu 1943.
7. CUBRILO Tome MIKA 1896, Bruvanjsko Rudopolje, seljanka, Srpkinja. Umrila u Rudopolju januara 1944.
8. CUBRILO Tome MILIJA, 1894. seljanka, Srpkinja. Umrila u Rudopolju januara 1944.
9. ČUK Todora MANDA, 1902, Bruvno, seljanka, Srpkinja. Umrila u Bruvnu januara 1945.
10. DAUTOVIĆ Stevana ĐURO, 1889, Bruvanjsko Rudopolje, seljak, Srbin. Umro u Rudopolju februara 1944.
11. DAUTOVIĆ Nikole STANKO, 1923, seljak, Srbin. Umro u Rudopolju januara 1944.
12. DIVJAK Ilije ANĐELIJA Zeka, 1900. Bruvno, seljanka, Srpkinja. Umrila u Bruvnu 1943.
13. DRAGOSAVAC Milutina DMITAR Mija, 1880, Deringaj, seljak, Srbin. Umro u Deringaju maja 1943.
14. DRAGOSAVAC Jure NIKOLA, 1897, seljak, Srbin. Umro u Deringaju maja 1943.
15. DRAGOSAVAC Koje PAVAO, 1875, seljak, Srbin. Umro u Vodenoj Glavi augusta 1943.
16. DRAGOSAVAC Ilije SIMO, 1900, seljak, Srbin. Umro u Vodenoj Glavi marta 1943.
17. DRAGOSAVAC Tome PETAR, 1892, Bruvanjsko Rudopolje, seljak, Srbin. Umro u Rudopolju decembra 1943.
18. DRAGOSAVAC Petra SMILJA, 1930, dijete, Srpkinja. Umrila u Rudopolju decembra 1943.
19. DUKIĆ Dane BOJA, 1880, Deringaj, seljanka, Srpkinja. Umrila u Deringaju marta 1943.
20. DUKIĆ Mile DANE Danić, 1885-, seljak, Srbin. Umro u Deringaju marta 1943.
21. DUKIĆ Stojana DUŠAN, 1928, dijete, Srbin. Umro u Deringaju juna 1943.
22. DUKIĆ Jove JEKA, 1887, seljanka, Srpkinja. Umrila u Deringaju juna 1943.
23. DUKIĆ SMILJANA, 1890, seljanka, Srpkinja. Umrila u Deringaju jula 1943.
24. IVANIĆ Save SOKA, 1905, Omsica, seljanka, Srpkinja. Umrila u Omsici 1943.
25. JAPUNDZIĆ Petra BOJA, 1892, Bruvanjsko Rudopolje, seljanka, Srpkinja. Umrila u Rudopolju januara 1944.

* Naziv mjesta se odnosi na bruvanjski Deringaj-Tomingaj

26. JAPUNDŽIĆ Mile ILIJA, 1892, seljak, Srbin. Umro u Rudopolju marta 1944.
27. JAPUNDŽIĆ Luke JELA. 1890, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Rudopolju februara 1944.
28. JAPUNDŽIĆ Stevana SMILJA, 1900, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Rudopolju aprila 1944.
29. KOLUNDZIĆ Bože ANUĆA, 1898, Deringaj, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Deringaju juna 1943.
30. KOLUNDZIĆ Mile MARA. 1873, seljanka, Srпкиnja Umrla u Deringaju juna 1943.
31. KOLUNDZIĆ Mile SMILJA, 1863, seljanka, Srпкиnja Umrla u Deringaju juna 1943.
32. KOLUNDZIĆ Jove SOFIJA, 1898, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Deringaju juna 1943.
33. KRAJNOVIĆ Petra ANKA, 1925, Bruvno, seljanka-, Srпкиnja, Umrla u Bruvnu 1943.
34. KRAJNOVIĆ Rade ANKA. 1934, dijete, Srпкиnja. Umrla u Bruvnu aprila 1943.
35. KRAJNOVIĆ Luke ĐUJA, 1897. seljanka, Srпкиnja. Umrla u Bruvnu 1943.
36. KRAJNOVIĆ Tome MARA. 1923, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Bruvnu' 1943.
37. KRAJNOVIĆ Tome MIKA, 1920, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Bruvnu 1943,
38. KRAJNOVIĆ Rade MILEVA, 1924, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Bruvnu marta 1943.
39. KRAJNOVIĆ MILKA, 1882, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Bruvnu 1943.
40. KRAJNOVIĆ MILKA, 1878, seljanka, Srпкиnja. Umrla, u Bruvnu 1943.
41. KRAJNOVIĆ Nikole MIRKO, 1940. dijete, Srbin. Umro u Bruvnu 1943.
42. KRAJNOVIĆ Save NIKICA, 1890, seljak, Srbin. Umro u Bruvnu 1944.
43. KRAJNOVIĆ Tome NIKOLA, 1906, seljak, Srbin. Umro u Bruvnu marta 1943.
- *4. KRAJNOVIĆ Đure PETAR, 1880. penzioner, Srbin. Umro u Bruvnu 1943.
45. KRAJNOVIĆ Tome ŠTAKA, 1902, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Bruvnu maja 1943.
46. KRAJNOVIĆ Petra VELJKO, 1932, dijete, Srbin. Umro u Bruvnu 1943.
47. KRIVOSIJA Marka JOVO, 1901, seljak, Srbin. Umro u Bruvnu 1943.
48. KRIVOSIJA Marka TOMO, 1899, seljak, Srbin. Umro u Bruvnu 1944.
49. KRTINIĆ Gene BOJA, 1930, dijete, Srпкиnja. Umrla u Klapavicama 1943.
50. KRTINIĆ Tome BOZO. 1905. seljak. Srbin. Umro u Klapavicama 1943.
51. KRTINIĆ Dmitra BRANKO, 1938. dijete, Srbin. Umro u Klapavicama 1943.
52. KRTINIĆ Branka DANE. 1921, seljak. Srbin, ustanik. Umro u Klapavicama 1943.
53. KRTINIĆ Tome DMITAR, 1881, seljak, Srbin. Umro u Klapavicama 1943.
54. KRTINIĆ Mile MANDA, 1895. seljanka, Srпкиnja. Umrla u Klapavicama 1944.
55. KRTINIĆ Nikole MILKA. 1922, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Tupaia-ma 1943.
56. KRTINIĆ Mane MARIJA, 1924, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Klapavicama 1944.
57. KRTINIĆ Dane PETAR, 1865. seljak, Srbin. Umro u Klapavicama 1943.
58. KRTINIĆ Bože SMILJA, 1930, dijete, Srпкиnja. Umrla u Klapavicama 1943.
59. KRTINIĆ rod. Guteša Tome SMILJA. 1899, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Klapavicama 1943.
60. KRTINIĆ Luke STOJANKA. 1898. seljanka, Srпкиnja. Umrla u Klapavicama 1944.
61. KRTINIĆ Mile TRIVUN, 1888, seljak. Srbin, Umro u Klapavicama 1943.
62. KUSULJA Petra MILICA, 1894. Bruvanjsko Rudopolje, seljanka, Srпкиnja. Umrla u Rudopolju marta 1944.
63. KUSULJA Mile PETAR, 1883, seljak. Srbin. Umro u Rudopolju maja 1944.
64. MANOJLOVIĆ Jove MILKA, 1907, Glogovo, seljanka-, Srпкиnja-. Umrla u Omsici 1944.

65. MATIJEVIĆ Mile DMITAR, 1870, Deringaj, seljak, Srbin. Umro u Deringaju 13. 5. 1944.
66. MATIJEVIĆ Rade MANDA, 1889, seljanka, Srpkinja. Umrta u Deringaju jula 1943.
67. MATIJEVIĆ Mile RADE, 1879, seljak, Srbin. Umro u Deringaju u ljeto 1943.
68. MATIJEVIĆ Dmitra ŠTAKA, 1872, seljanka, Srpkinja. Umrta u Deringaju jula 1943.
69. MILJUŠ Dane BOJA, 1896. seljanka. Srpkinja. Umrta u Deringaju juna 1943.
70. MILJUŠ Nikole BOJA. 1898, seljanka, Srpkinja. Umrta u Deringaju juna 1943.
71. MILJUS Davida BOZO, 1875. seljak, Srbin. Umro u Deringaju juna 1943.
72. MILJUŠ Tome JEKA, 1875, seljanka. Srpkinja. Umrta u Deringaju juna 1943.
73. MILJUŠ Jove MILE, 1880., seljak, Srbin. Umro u Deringaju juna 1943.
74. MILJUŠ Jove MILE, 1882, seljak. Srbin. Umro u Deringaju juna 1943.
75. MILJUŠ Dane MIKA, 1894. seljanka, Srpkinja. Umrta u Deringaju juna 1943.
76. MILJUS Mile SOKA, 1882. seljanka, Srpkinja. Umrta u Deringaju juna 1943.
77. MILJUŠ BOJA, 1882, Bruvno, seljanka, Srpkinja. Umrta, u Omsici 1943.
78. MILJUŠ Dane ŠTAKA, 1922, Omsica. seljanka, Srpkinja. Umrta u Omsici 1943.
79. MRDALJ Rade NIKOLA, 1884, Deringaj, seljak, Srbin. Umro u Vodenoj Glavi augusta 1943.
80. OBRADOVIĆ Davida ANKA, 1925. Bruvno, seljanka, Srpkinja. Umrta u Podurljaju 1943.
81. OBRADOVIĆ Dane DANE, 1912, seljak, Srbin. Umro u Podurljaju 1943.
82. OBRADOVIĆ Jove ĐUJA, 1879, seljanka, Srpkinja. Umrta u Klapavicama 1943.
83. OBRADOVIĆ Nikole ĐUJA, 1872, seljanka, Srpkinja. Umrta u Klapavicama 1943.
84. OBRADOVIĆ Ilije MARIJA, 1882, seljanka, Srpkinja. Umrta u Klapavicama 1943.
85. OBRADOVIĆ Mile MILAN, 1902, seljak, Srbin. Umro u Podurljaju 1943.
86. OBRADOVIĆ Manojla MILE, 1874, seljak, Srbin. Umro u Klapavicama 1943.
87. OBRADOVIĆ Vase MILE, 1870, seljak. Srbin. Umro u Podurljaju 1943.
88. OBRADOVIĆ Dane MILICA, 1887, seljanka, Srpkinja. Umrta u Klapavicama 1943.
89. OBRADOVIĆ Mirka MIRKO, 1879, seljak, Srbin. Umro u Klapavicama 1943.
90. OBRADOVIĆ Guteša Rade PERA, 1897, seljanka, Srpkinja. Umrta u Cerovcu 1943.
91. OBRADOVIĆ Luke TOMO, 1880. seljak. Srbin. Umro u Klapavicama 1943.
92. OBRADOVIĆ Dukana TRIVUN, 1880. seljak, Srbin. Umro u Klapavicama 1943.
93. OBRADOVIĆ Jovana BOJA, 1921, Bruvanjsko Rudopolje, seljanka, Srpkinja. Umrta u Rudopolju januara 1944.
94. PETROVIĆ Steve PETAR, 1906, Deringaj, seljak, Srbin. Umro u Deringaju marta 1943.
95. PETROVIĆ Jove SOFIJA, 1900, seljanka. Srpkinja. Umrta u Deringaju marta 1943.
96. PETROVIĆ Petra JANKO, 1893. Omsica, seljak, Srbin. Umro u Omsici 1943.
97. PETROVIĆ rođ. Mrdalj ŠTAKA, Tomingaj, seljanka, Srpkinja. Umrta u Omsici 1944.
98. PETROVIĆ .rođ. Radaković ŠTAKA, 1902. Bruvno, seljanka, Srpkinja. Umrta u Omsici 1944.
99. PLEČAŠ Cvete MILICA, 1921. seljanka, Srpkinja. Umrta u Bruvnu 1943.
100. PLEČAŠ Milice SMILJANA, 1913, seljanka. Srpkinja. Umrta u Bruvnu 1943.
101. PLEČAŠ TOMO Zele, 1901, seljak, Srbin. Umro u Bruvnu 1943.

102. PLEČAS Dragana ZORKA, 1939, dijete, Srpkinja. Umrta u Bruvnu 1943.
103. POKRAJAC Petra MARKO, 1894, seljak, Srbin. Umro u Cerovcu marta 1943.
104. RADAKOVIĆ Mile JEKA, 1883, seljanka, Srpkinja. Umrta u Bruvnu marta 1943.
105. RADAKOVIĆ Mile MILICA, 1925, seljanka, Srpkinja. Umrta u Bruvnu 1943.
106. RADAKOVIĆ Ilije MILKA, 1900. seljanka, Srpkinja. Umrta u Bruvnu 1943.
107. RADAKOVIĆ Mile NIKOLA 1899, seljak, Srbin. Umro u Podurljaju 1943.
108. RADAKOVIĆ Marka PERA, 1880, seljanka, Srpkinja. Umrta u Bruvnu marta 1943.
109. RADMANOVIĆ Nikole MIKA, 1923, Bruvanjsko Rudopolje, seljanka, Srpkinja. Umrta u Rudopolju decembra 1943.
110. SAVATOVIĆ Laze BOŽICA, 1870, Bruvno, seljanka, Srpkinja. Umrta u Klapa'vicama aprila 1943.
111. SAVATOVIĆ Dane DUŠANKA, 1935, dijete, Srpkinja. Umrta u Klapavicama aprila 1943.
112. SAVATOVIĆ Dane BOJA, 1889, Bruvanjsko Rudopolje, seljanka, Srpkinja. Umrta u Rudopolju marta 1944.
113. SAVATOVIĆ Dane PERA, 1918, seljanka, Srpkinja. Umrta u Rudopolju januara 1944.
114. SOVILJ Luke ĐURAĐ, 1883, Bruvno, seljak, Srbin. Umro u Omsici 1943.
115. SOVILJ Dane JEKA, 1898, seljanka, Srpkinja. Umrta u Omsici 1943.
116. SOVILJ Rade JOVAN^ 1883, seljak, Srbin. Umro u Omsici 1943.
117. SOVILJ Perice SOKA. 1932, Omsica, dijete, Srpkinja. Umrta u Omsici 1943.
118. TOJAGIĆ Luke DMITAR, 1875, Deringaj, seljak Srbin. Umro u Deringaju jula' 1943.
119. TOJAGIĆ Dane SOKA, 1900, seljanka, Srpkinja. Umrta u Deringaju juna 1943.

OPĆINA GRAČAC

1. BANJANIN Mile ANKA, 1914, Tomingaj, seljanka, Srpkinja. Umrta u Tomingaju 1943,
2. BOLTA Mile JOVO, 1920, Kijani, seljak Srbin. Umro u Kijanima 1943.
3. BOLTA PETAR, 1879, seljak, Srbin. Umro u Kijanima 1943.
4. BRČIN Luke ANICA, 1890, Podkokirna-Ljubović, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
5. BRCIN Mile SARA, 1922, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
6. BRČIN Davida VASO, 1876. seljak. Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
7. BRKLJAČ Mile DMITAR, 1864. Tomingaj, seljak, Srbin. Umro u Tomingaju 1943.
8. BRKLJAČ Mile KOŠTA. 1872, seljak. Srbin. Umro u Tomingaju 1943.
9. BRUIĆ Ilije DANICA, 1915, seljanka, Srpkinja. Umrta u Tomingaju 1943.
10. BRUIĆ Ilije MILKA, 1913, seljanka, Srpkinja. Umrta u Tomingaju 1943.
11. CVJETIČANIN S. ANDRIJA, 1866, sveštenik, Srbin. Umro u Gubavčevom Polju 23. 2. 1943,
12. CVJETIČANIN Ilije MILICA Mika, 1871, domaćica, Srpkinja-. Umrta u Gubavčevom Polju 8. 3. 1943.
13. CVJETKOVIĆ Janka BOJA, 1865, Glogovo, seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu 1943.
14. CVJETKOVIĆ Manojla MARIJA, 1925, seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu 1943.
15. CVJETKOVIĆ Alagić MARIJA, 1890, seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu 1944.
16. CVJETKOVIĆ Pavla MIKA, 1909. seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu 1944.
17. CVJETKOVIĆ Jovana MILOŠ, 1926, seljak, Srbin. Umro u Glogovu 1944.
18. CVJETKOVIĆ Mile BOJANA, 1888. Gračac, seljanka, Srpkinja. Umrta u Gračacu juna 1943.
19. CVJETKOVIĆ Petra JOVO. 1885, seljak, Srbin. Umro u Gračacu u ljeto 1943.

20. CVJETKOVIĆ Maksima ANA, 1872, Podkokirna-Ljubović. seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
21. CVJETKOVIĆ Ilije ĐURO, 1874, seljak, Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
22. CVJETKOVIĆ Sime JANJA, 1876. seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
23. CVJETKOVIĆ Ilije NIKOLA, 1877. seljak, Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
24. ČIČA Todora SARA, 1863. Duboki Dol, seljanka, Srpkinja. Umrta u Grabu 1943.
25. DOSEN Gliše MALETA, 1862, Tomingaj, seljak, Srbin. Umro u Tomingaju 1943.
26. DOSEN Danila MARKO, 1874, seljak, Srbin. Umro u Tomingaju 1943.
27. DOSEN Mile STE VAN, 1875, seljak, Srbin. Umro u Tomingaju 1944.
28. DRAGOSAVAC JOVO, 1880, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
29. DROBAC Mile DUKA, 1901, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
30. DROBAC Đurđa MILAN, 1895, Vučipolje, kovač, Srbin. Umro u Vučipolju 1943.
31. DUKIĆ Mile BOSKO, 1941, Podkokirna-Ljubović, dijete, Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
32. DUKIĆ Mile DAKO, 1896. radnik. Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
33. DUKIĆ DARA, 1906, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
34. DUKIĆ Rade DUKA, 1906, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
35. DUKIĆ Jovića ILIJA. 1926, seljak, Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
36. DUKIĆ Pavla JANJA, 1880. seljanka. Srpkinja. Umrta u Italiji 1944.
37. DUKIĆ Pa je JELA, 1929, dak, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
38. DUKIĆ Bože MILKA, 1907, seljanka, Srpkinja, Umrta u P. Ljubović 1943.
39. DUKIĆ Daike MILKA, 1928, dak, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
40. DUKIĆ Ilije MILKA, 1905, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
41. DUKIĆ Radana MIRA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrta, u P. Ljubović 1943.
42. DUKIĆ Jove NIKOLA, 1937, dijete, Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
43. DUKIĆ Nikole NIKOLA, 1876, penzioner. Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
44. DUKIĆ Rade ŠTAKA, 1886, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
45. DUKIĆ Mile SMILJANA, 1889, Tomingaj, seljanka, Srpkinja. Umrta u Tomingaju 1944.
46. DUPOR Steve PETAR, 1883, Stikada, seljak, Srbin. Umro u Stikadi 1944.
47. DUPOR Stevana SAVA, 1923, seljanka. Srpkinja. Umrta u Stikadi 1944.
48. DUPOR Jovana SOKA, 1898, seljanka, Srpkinja. Umrta u Stikadi 1943.
49. ĐEKIĆ ANA, 1880, Vrace, seljanka, Srpkinja. Umrta u Vracama januara 1943.
50. ĐEKIĆ Save BOJA, 1884, seljanka, Srpkinja. Umrta u Vracama februara 1943.
51. ĐEKIĆ Ilije ĐURO, 1876, seljak. Srbin. Umro u Vracama marta 1943.
52. ĐEKIĆ Ilije LAZO, 1889, seljak, Srbin. Umro u Vracama februara' 1943.
53. ĐEKIĆ Sime MARIJA, 1878, Stikada, seljanka, Srpkinja. Umrta u Vracama marta 1943:.
54. ĐEKIĆ Bože MILE, 1894, Vrace, seljak, Srbin. Umro u Vracama marta 1943.
55. ĐEKIĆ Dane STANA, 1893, seljanka, Srpkinja. Umrta u Vracama 1943.
56. ĐEKIĆ Milana DEVA, 1896, Đekić Glavica, seljanka, Srpkinja. Umrta u Đekić Glavici u ljeto 1943.
57. ĐEKIĆ MILICA Kožica, 1870, seljanka, Srpkinja. Umrta u Đekić Glavici u ljeto 1943.
58. ĐEKIĆ Save TOMO Toman. 1898. radnik na željeznici, Srbin. Umro u Đekić Glavici u jesen 1943.
59. GACESA Tome MARTA, 1880, Vrace, seljanka, Srpkinja. Umrta u Vracama februara 1944.
60. GACESA Dane SOKA, 1898, Grab, seljanka, Srpkinja. Umrta u Vracama marta 1943.

- ‘OWI VaVN ai°MTN VS3QVO '19
Podvelebit, dijete, Srpkinja. Umrta u
Podvelebitu u ljeto 1943.
62. GACESA Sime NIKICA, 1936, dijete,
Srbina. Umro u Podvelebitu u ljeto
1943.
 63. GACESA Rade NIKOLA, 1943, Đekić
Glavica, dijete, Srbina. Umro u Đekić
Glavici u ljeto 1943.
 64. GACESA Petra PERA, 1900,
Podvelebit, seljanka, Srpkinja. Umrta
u Podvelebitu u ljeto 1943.
 65. GAČEŠA Petra PERICA, 1894, seljak,
Srbina. Umro u Podvelebitu u zimu
1943.
 66. GACESA Nikole SMILJANA, 1890.
Đekić Glavica^ seljanka, Srpkinja.
Umrta u Đekić Glavici aprila 1945.
 67. GACESA Dane RUŽICA, 1887,
Glogovo, seljanka, Srpkinja. Umrta u
Glogovu 1944.
 68. GLEDA Đure RADE, 1908, Stikada,
željezničar, Srbina. Umro u Bjelopolju
kod Frkašića 1944.
 69. IVANIĆ Laze ILIJA, 193(X Gubavčevo
Polje, dijete, Srbina. Umro u
Gubavčevom Polju 1943.
 70. IVANIĆ Dane PERA, 1873, seljanka,
Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju
februara 1943i
 71. JAKSIĆ Dane BOJA, 1880, Glogovo,
seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu
1944.
 72. JAKSIC Luke BOJA, 1880, seljanka,
Srpkinja. Umrta u Glogovu 1944.
 73. JAKSIĆ Rade DANE, 1879, seljak,
Srbina. Umro u Glogovu 1944.
 74. JAKSIĆ Dane DARINKA, 1898.
seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu
1943.
 75. JAKSIĆ Mile DUŠAN, 1930, dijete,
Srbina. Umro u Glogovu 1944.
 76. JAKSIĆ Laze DUKA, 1886, seljanka,
Srpkinja. Umrta u Glogovu 1944.
 77. JAKŠIĆ Mile DUKA. 1884, seljanka,
Srpkinja. Umrta u Glogovu 1944.
 78. JAKSIĆ Pajana JELA, 1895, seljanka,
Srpkinja. Umrta u Glogovu 1944.
 79. JAKSIĆ Save MARTA, 1926, seljanka,
Srpkinja. Umrta u Glogovu 1943.
 80. JAKSIĆ Dane MASA, 1890, seljanka.
Srpkinja. Umrta u Glogovu 1944.
 81. JAKSIĆ Laže MILE, 1882, seljak,
Srbina. Umro u Glogovu 1944.
 82. JAKSIĆ Pavla MILE, 1890, seljak,
Srbina. Umro u Glogovu 1944.
 83. JAKSIĆ Stojana MILE, 1871, seljak,
Srbina. Umro u Glogovu 1944.
 84. JAKSIĆ Nikole MILICA, 1875,
seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu
1944.
 85. JAKSIĆ Stevana MILICA, 1863,
seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu
1943.
 86. JAKSIĆ MILICA, 1891, seljanka,
Srpkinja. Umrta u Glogovu 1944.
 87. JAKŠIĆ Petra MILKA, 1919, seljanka,
Srpkinja. Umrta u Glogovu 1944.
 88. JAKSIC Petra MILKA, 1930, dijete,
Srpkinja,. Umrta u Glogovu 1944.
 89. JAKSIĆ Dane PERA, 1910. seljanka,
Srpkinja. Umrta, u Glogovu 1944.
 90. JAKSIĆ Tedora PETAR, 1875. seljak,
Srbina, Umro u Glogovu 1944.
 91. JAKSIĆ Petra STEVAN Steviša, 1861,
seljak, Srbina. Umro u Glogovu 1943.
 92. JAKSIĆ Milete MILKA, 1900,
Podkokirna-Lj ubović, selj anka,
Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
 93. JAKSIC Nikole MILE, 1892, seljak,
Srbina. Umro u P. Ljubović 1943.
 94. JELACA Mane DANICA, 1926, Kijani.
seljanka, Srpkinja Umrta u Kijanima
1943'.
 - 9-5. JELAĆA Laze JEKA. 1893, seljanka.
Srpkinja. Umrta u Kijanima 1943.
 96. JELACA Petra MIKA, 1895, seljanka,
Srpkinja. Umrta u Kijanima 1943.
 97. JELAĆA Stanka MILE, 1895, seljak.
Srbina. Umro u Kijanima 1943.
 98. JELAĆA Rade MIRA, 1940, dijete,
Srpkinja. Umrta u Kijanima 1943.
 99. JELAĆA Koje PERA, 1916, seljanka,
Srpkinja. Umrta; u Kijanima 1943.
 100. JELACA Nikole STANKO, 1895,
seljak, Srbina. Umro u Kijanima 1943.
 101. JERKOVIC Mile PETAR, 1909, Grab,
seljak, Srbina. Umro u Grabu 1944.
 102. KESIĆ ANA, 1870^ seljanka, Srpkinja,.
Umrta u Grabu 1944.
 103. KESIĆ BOZO, 1870, seljak, Srbina.
Umro u Grabu 1944.

- 104'. KESIĆ MARIJA, 1878, seljanka, Srpkinja. Umrta u Grabu 1944.
105. KESIĆ S. MARTA, 1870, seljanka, Srpkinja. Umrta u Grabu 1944.
106. KESIĆ Milana MILKA, 1933, dijete, Srpkinja. Umrta u Grabu 1944.
107. KESIĆ Mile PETAR, 1870, seljak. Srbin. Umro u Grabu 1944.
108. KESIĆ Sime PETAR, 1875, seljak. Srbin. Umro u Grabu 1944.
109. KESIĆ Steve RADE, 1926, seljak. Srbin. Umro u Grabu 1944.
110. KESIĆ SAVA, 1870, seljak, Srbin. Umro u Grabu 1944.
111. KESIĆ STEVAN, 1890. seljak, Srbin. Umro u Grabu 1944.
112. KESIĆ Save TODOR, 1896, seljak, Srbin. Umro u Grabu 1944.
113. KESIĆ Petra JOVO, 1879, Kijani, seljak, Srbin. Umro u Kijanima 1943.
114. KOKOT Mile JEKA, 1892. Tomingaj, seljanka, Srpkinja. Umrta u Tomingaju 1943.
115. KOKOT MARIJA, 1874, seljanka, Srpkinja. Umrta u Tomingaju 1943.
116. KOKOT Stevana MIKA, 1888, seljanka^ Srpkinja. Umrta u Tomingaju 1943.
117. KOLUNDŽIĆ Đure BOJA, 1920, Kijani, seljanka, Srpkinja. Umrta u Kijanima maja 1943.
118. KONTIĆ Paje MILE, 1901, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
119. KONTIĆ Jove MILICA, 1887, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
120. KONTIĆ Petra NIKOLA, 1887, seljak. Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
121. KRICKOVIC Petra BOJA. 1881, Kijani, seljanka, Srpkinja. Umrta u Kijanima 1943.
122. KRIČKOVIĆ Ise MARA, 1880, seljanka, Srpkinja. Umrta u Kijanima 1943.
123. KRIČKOVIĆ Avrama MILE, 1882, seljak, Srbin. Umro u Kijanima. 1943.
124. KRIČKOVIĆ Mile SAVA, 1920, seljanka, Srpkinjai Umrta u Kijanima 1943.
125. LUJIĆ Manojla BOJA,, 1924, Štikada, seljanka. Srpkinja. Umrta u Štikadi ' 1943.
126. LUJIĆ Rade ĐURO. 1917, seljak. Srbin. Umro u Bilišanima,
127. LUJIĆ Mane JELICA, 1922, seljanka, Srpkinja. Umrta u Štikadi 1943.
128. LUJIC MANOJLO, 1896, radnik, Srbin. Umro u Štikadi 1943.
129. LUJIĆ Mile STANA, 1916, seljanka, Srpkinja. Umrta u Štikadi 1943.
130. MANDIĆ Dane MILE, 1887, Tomingaj, seljak, Srbin. Umro u Tomingaju 1943.
131. MANDIĆ Drage SOJA, 1909, Turovac, seljanka, Srpkinja. Umrta' u Turovcu 1943.
132. MANOJLOVIĆ Luke PERA, 1887, Gubavčevo Polje, seljanka, Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju aprila 1943.
133. MARIČIĆ Luke DANE, 1894, seljak, Srbin. Umro u Gubavčevom Polju 1943.
134. MARIČIĆ Dane MARA, 1898, seljanka, Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju 1944.
135. MILOVANOVIC Dragana BOZO Božikan, 1881, Tomingaj, seljak, Srbin. Umro u Tomingaju u proljeće 1943.
136. MILJUS Luke DRAGICA, 1896, Gubavčevo Polje, seljanka-, Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju marta 1943.
137. MUNIZABA Gojka BOJA, 1902, Podkokirna-Ljubović, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
138. MUNIZABA Tome DUKA, 1859, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
139. MUNIZABA Jovana JELENA, 1897, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
140. MUNIZABA Mihajla MARIJA, 1887, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
141. MUNIZABA Jovana MILKA. 1895. seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943'.
142. MUNIZABA Dmitra MITRA, 1883, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.

143. MUNIŽABA Stevana SOKA, 1867, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
144. MUNIŽABA Bogdana TINKA, 1939, dijete, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
145. POPOVIĆ Marka MARTA, 1836, Tomingaj, seljanka, Srpkinja. Umrta u Tomingaju 1944.
146. POPOVIĆ SAVA, 1878, seljak, Srbin. Umro u Tomingaju 1943.
147. POPOVIĆ Pavla STEVAN. 1879, seljak, Srbin. Umro u Tomingaju 1943.
148. POZNAN Nikole MARTA, 1891, Gubavčevo Polje, seljanka, Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju marta 1943.
149. PRLINA Save ĐURO, 1888, seljak, Srbin. Umro u Grabu 1944.
150. RADAKOVIĆ Tome MILE, 1886, Podkokirna-Ljubović, seljak, Srbin. Umro u P. Ljubović 1943.
151. RADUSIN AVRAM, 1870, Grab, seljak. Srbin. Umro u Grabu 1944.
152. RASTOVIC Sime ĐUJA, 1886, Podkokirna-Ljubović, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1945.
153. RASTOVIC Save LENKA, 1933, dijete, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
154. SAMARDŽIJA Mile MILKA, 1892, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1944.
155. SAMARDŽIJA Mile MILKA, 1900, seljanka, Srpkinja. Umrta u P. Ljubović 1943.
156. SEDLAN Petra JOVAN, 1877, Kijani, seljak, Srbin. Umro u Kijanima 1943.
157. SOVILJ Maksima BOZO, 1870, seljak, Srbin. Umro u Kijanima 1943.
158. SOVILJ Stevana LJUBICA, 1870, seljanka, Srpkinja. Umrta u Kijanima 1943.
159. SOVILJ Nikole MARTA, 1880, seljanka, Srpkinja. Umrta u Kijanima 1943.
160. SOVILJ Jove NIKOLA, 1895, seljak, Srbin. Umro u Kijanima 1943.
161. SOVILJ Sime SARA. 1884, seljanka, Srpi'knja. Umrta u Kijanima 1943.
162. SOVILJ Stanka DANE, 1886, Gubavčevo Polje, seljak, Srbin. Umro u Gubavčevom Polju 1943.
163. SOVILJ Dane ŠTAKA Sasa, 1880, seljanka, Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju 1943.
164. SOVILJ Tome ŠTAKA, 1926, seljanka, Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju 1943.
165. SURLA Ilije DANE, 1929, Glogovo, dijete, Srbin. Umro u Glogovu 1944.
166. SURLA Mile MARA, 1888, seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu 1943.
167. SURLA Stevana PAVAO, 1868, seljak, Srbin. Umro u Glogovu 1943.
168. SURLA K. RADE, 1886, seljak, Srbin. Umro u Glogovu 1943.
169. SURLA K. SOFIJA, 1875, seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu 1943.
170. SURLA Dane TRIVUNA, 1889, seljanka, Srpkinja. Umrta u Glogovu 1944.
171. SURLA Luke MARIJA, 1875, Gubavčevo Polje, seljanka, Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju 1943.
172. SURLA Bože MARKO, 1860, seljak, Srbin. Umro u Gubavčevom Polju 1944.
173. SUŠA Marka SAVA, 1893, Štikada, seljanka, Srpkinja. Umrta u Štikadi 1944.
174. TOJAGIC Đure SARA, 1865, Grab, seljanka, Srpkinja. Umrta u Grabu 1943.
175. TOJAGIC Mile SARA, 1898, seljanka, Srpkinja, Umrta u Grabu 1943.
176. TOJAGIC Jove DANE, 1934, Gubavčevo Polje, dijete, Srbin. Umro u Gubavčevom Polju 1943.
177. TOJAGIC Stevana ILIJA Išina, 1885, seljak, Srbin. Umro u Gubavčevom Polju 1944.
178. TOJAGIC Petra MARA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju 1943.
179. TOJAGIC Dane MIKA, 1910, seljanka, Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju 1943.
180. TOJAGIC Petra MILKA, 1896, seljanka, Srpkinja. Umrta u Gubavčevom Polju 1943.
181. UTVIC Jove MILICA, 1880, Đekić Glavica, seljanka, Srpkinja. Umrta u Gračacu 1943.

182. VUČKOVIĆ Bože MILEVA, 1918, Podkokirna-Ljubović, seljanka, Srpskinja, Umrta u P. Ljubović 1943.
183. ŽUTIC Mile SMILJA, 1888, Štikada, seljanka, Srpskinja^ Umrta u Štikadi 1943.

OPĆINA LOVINAC

1. BANJEGLAV Mile MILKA, 1940, Ploča, dijete, Srpskinja. Umrta u Ploči 6. 4. 1943.
2. BANJEGLAV Rade MILOŠ, 1907, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 24. 3. 1942.
3. BATINIĆ Spire KATA, 1868, seljanka, Srpskinja. Umrta u Ploči 10. 7. 1943.
4. BATINIC Ilije MILORAD, 1939, dijete, Srbin. Umrta u Ploči 6. 7. 1944.
5. BATINIC Dmitra PETAR, 1868', seljak, Srbin. Umrta u Ploči 17. 5. 1943.
6. BATINIC Samela, VASO, 1880, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 7. 9. 1943.
7. BUDIMLIJA Luke DUŠAN, 1915, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 17. 11. 1944.
8. BUDIMLIJA Marka MILANKO, 1940, dijete, Srbin. Umrta u Ploči 10. 4. 1944.
9. BUDIMLIJA Marka NIKOLA, 1880-, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 8. 3. 1944.
10. ČUTURI LO Bilje DRAGOJLA, 1875, seljanka, Srpskinja. Umrta u zbjegu kod Komića 15. 7. 1943.
11. CUTURILO Miloša MARTA, 1870, seljanka, Srpskinja. Umrta u Ploči 5. 6. 1943.
12. CUTURILO Spire MILANKO, 1880, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 23. 4. 1942.
13. CUTURILO Marka NADA, 1942, dijete, Srpskinja. Umrta u Ploči 3. 4. 1943.
14. CUTURILO Milana RUŽICA, 1938, dijete, Srpskinja. Umrta u zbjegu kod Ploče 6. 3. 1943.
15. CUTURILO Rade VUJO, 1895, seljak. Srbin. Umrta u bolnici Svrčakovo Selo 4. 7. 1943.
16. CALIC Janka JAGODA, 1887, seljanka, Srpskinja. Umrta u Ploči 5. 1. 1945.
17. CALIĆ Janka MARA, 1940, dijete, Srpskinja, Umrta u Ploči 3. 4. 1943.
18. CALIC Petra STANIŠA, 1900, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 12. 5. 1944.
19. DRAGANIC Mile MANDA, 1910, seljanka, Srpskinja. Umrta u Ploči 29. 3. 1942.
20. DRAGANIC Popović Spire MARIJA, 1915, seljanka, Srpskinja. Umrta u Ploči 8. 9. 1943.
21. DRAGANIC Jove NENAD, 1942, dijete, Srbin. Umrta u Ploči 3. 7. 1942.
22. DRAGANIC Jovana PERA, 1918, seljanka, Srpskinja, Umrta u Ploči 15. 7. 1943.
23. DRAGANIC Steve dijete, 1943, Srbin. Umrta u Ploči 15. 6. 1943.
24. DUKIC Milete DMITAR, 1872, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 7. 3. 1944.
25. ĐAKOVIĆ Đure DEVA. 1910, seljanka, Srpskinja. Umrta u Ploči 5. 4. 1943.
26. ĐUKIC JEKA, 1880, seljanka, Srpskinja. Umrta u Ploči 16. 4. 1943.
27. DUKIĆ STOJA, 1890, seljanka, Srpskinja. Umrta u Ploči 10. 6. 1943.
28. GAJIC Rade JOVO, 1919, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 9. 4. 1943.
29. GAJIĆ Luke MILE, 1865, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 12. 8. 1942.
30. GNJATOVIĆ Petra BOSILJKA, 1941, Lovinac, dijete, Srpskinja. Umrta u Rudopolju 1943.
31. GNJATOVIĆ Petra MARIJA, 1941, dijete, Srpskinja. Umrta u Rudopolju 1942.
32. GNJATOVIĆ Mile MILKA, 1897, seljanka, Srpskinja. Umrta u Rudopolju 1943.
33. GNJATOVIĆ rođ. Tesla Laze MILICA, 1890', Raduč, seljanka, Srpskinja. Umrta u Ondiću kod Udbine 1943.
34. KLJAJIC Miloša DMITAR, 1871, Ploča, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 18. 7. 1942.
35. KLJAJIĆ Mile DRAGICA, 1834, dijete, Srpskinja, Umrta u Ploči 3. 8. 1943.
36. KLJAJIC MILICA Boka, 1887, seljanka, Srpskinja. Umrta u Ploči 20. 3. 1943.
37. KLJAJIĆ Jovana VASO, 1853, seljak, Srbin. Umrta u Ploči 7. 4. 1942.
38. KNEŽEVIĆ Jure MANDA, 1924, Ričice, seljanka, Hrvatica. Umrta u Ričicama 12. 3. 1945.

39. LIŐINA Miloša NIKOLA, 1927, Kik, seljak, Srbin. Umro u Kiku u ljeto 1943.
40. MILJKOVIC Ilije JOVO. 1940, Ploča, dijete, Srbin. Umro u Ploči 15. 4. 1943.
41. MILJKOVIC Jovana MARIJA, 1898. seljanka, Srpkinja. Umrla u Ploči 24. 5. 1943.
42. MILJKOVIC Bože SAVA, 1889, seljanka:, Srpkinja:. Umrla u Ploči 6. 5. 1943.
43. MILJKOVIC Luke SMILJANA, 1904, seljanka, Srpkinja. Umrla u Ploči 7. 4. 1945.
44. ORLOVIC Mile JEKA, 1875, seljanka, Srpkinja. Umrla u Ploči 26. 4. 1944.
45. ORLOVIC Vuje MARA, 1904, seljanka, Srpkinja. Umrla u Ploči 10. 5. 1942.
46. ORLOVIC MIKA, 1922, seljanka, Srpkinja. Umrla u Ploči 2. 6. 1943.
47. ORLOVIC Đure SAVA, 1882, seljanka, Srpkinja, Umrla u Ploči 2. 3. 1945.
48. PAVLICA Petra MARA, 19>37, dijete, Srpkinja, Umrla u Ploči 5, 6. 1943.
49. PAVLICA Petra MARIJA, 1884, seljanka, Srpkinja, Umrla u Ploči 17. 5. 1943.
50. PAVLICA Marka MILOŠ, 1883, Kik, seljak, Srbin. Umro u Kiku u proljeće 1943.
51. PETKOVIC Petra MILKA, 1941, Ploča, dijete, Srpkinja, Umrla u Ploči 10, 7. 1943,
52. PETKOVIC Mile ANKICA, 1941, Kik, dijete, Srpkinja.. Umrla u Kiku u proljeće 1943.
53. PETKOVIC Steve BOZO, 1870, seljak, Srbin. Umro u Kiku maja 1943.
54. PETKOVIC Sime MANE, 1869, seljak, Srbin. Umro u Kiku maja 1943.
55. PETKOVIC Marinković SARA, 1914. udana u Kik, seljanka^ Srpkinja. Umrla u Kiku u proljeće 1943.
56. PETKOVIC Jelovac SMILJANA, 1870, udana u Kik, seljanka, Srpkinja. Umrla u Kiku maja 1943.
57. PLATIŠA Ise MIRKO:, 1942, Kik, dijete, Srbin, Umro u Kiku juna 1943.
58. PLATIŠA Ličina Miloša SARA, 1916, seljanka^ Srpkinja. Umrla u Kiku u proljeće 1943.
59. POPOVIC Novaka ANICA, 1889, Ploča, seljanka, Srpkinja. Umrla u Ploči 18. 4. 1945.
60. POPOVIC rod. Travica MASA, 1876. udana u Ploču, seljankai, Srpkinja. Umrla u Ploči 10. 8. 1943,
61. POPOVIC Đukana SPIRO, 1888, Ploča, seljak, Srbin. Umro u Ploči 12. 4. 1945.
62. RADEKA ANĐELIJA, 1890:, seljanka, Srpkinja. Umrla u Ploči 3. 8, 1944.
63. RADEKA Ilije JOVAN, 1865, seljak, Srbin. Umro u Ploči 12. 4. 1943,
64. STULIC Vase PANTELIIJA Jovan. 1888, seljak Srbin. Umro u Ploči 10. 3). 1945.
65. STUDIO Jovana PERA, 1922, seljani..). Srpkinja. Umrla u Ploči 4. 5. 1944.
66. TRKULJA Spire JELKA, 1940, Kik, dijete, Srpkinja. Umrla u Kiku u proljeće 1943.
67. TRKULJA Spire MILAN, 1941, dijcv#. Srbin. Umro u Kiku u proljeće 1943.
68. ZEGARAC Calić BOJA, 1896, udane u Kik, seljanka, Srpkinja, Umrla u Kiku maja 1943.
69. ZEGARAC Nikole ILIJA, 1884, Kik, seljak, Srbin. Umro u Kiku juna 1943.
70. ZEGARAC Nikole JANDRIJA, 1888, seljak, Srbin. Umro u Kiku u proljeće 1943.
71. ZEGARAC Kalinić Dane JEKA, 1879, seljanka, Srpkinja. Umrla u Kiku maja 1943.
72. ZEGARAC Mile JOVO, 1930, dijete. Srbin. Umro u Kiku maja 1943.
73. ZEGARAC Bože MIHAJLO, 1941, dijete, Srbin. Umro u Kiku u proljeće 1943.
74. ZEGARAC Bože NADA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrla u Ploči 1944.
75. ZEGARAC Steve NIKOLA, 1934, dijete, Srbin, Umro u Srednjoj Gori aprila 1943.
76. ZEGARAC Stulić Dmitra PERA. 1881, udana u Kik, seljanka:, Srpkinja. Umrla u Kiku u proljeće 1943.
77. ZEGARAC Ilije SOKA, 1880. Kik. seljanka:, Srpkinja. Umrla: u Kiku u proljeće 1943.

OPĆINA MAZIN

1. BABIĆ Jovana DANE, 1937, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 5. 3. 1943.
2. BABIĆ Milana DANE, 1942, dijete, Srbin. Umro u Doljanima 1. 3. 1943.
3. BABIĆ Stevana ILIJA, 1928, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 20. 3. 1943.
4. BABIĆ rođ. Škrbić Jovana JEKA, 1895, domaćica, Srpkinja Umrla u Mazinu 16. 4. 1943.
5. BABIĆ rođ. Ilić Filipa JELENA, 1875, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 5. 6. 1943.
6. BABIĆ Stevana LUKA, 1864, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 19. 3. 1943.
7. BABIĆ rođ. Vojvodić Đure MIKA, 1878¹, domaćica¹, Srpkinja Umrla u Mazinu 20. 4. 1943.
8. BABIĆ rođ. Končar Paje MILICA, 1898, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 15. 3. 1943.
9. BABIĆ rođ. Vojnović Pavla Milica[^] domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 2.3. 1943..
10. BABIĆ Milana MILKA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 10. 3. 1943.
11. BABIĆ Nikole NADA, 1943, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 1. 3. 1944.
12. BABIĆ Mile NIKOLA, 1897, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 2. 4. 1943.
13. BABIĆ Nikole RADE, 1884, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 10. 3. 1943.
14. BABIĆ Nikole SAVA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrla u Mišljenovcu kod Donjeg Lapca 26. 11. 1943.
15. BABIĆ rođ. Ilić Petra VASILJA, 1864, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 1. 3.. 1943.
16. BABIĆ Đure DUŠAN, 1942, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 8. 3. 1943.
17. BAIĆ Dušana DUŠANKA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 20. 3. 1943.
18. BAIĆ Đure MILKA, 1940, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 1. 6. 1943.
19. BAIĆ rođ. Ilić Milana MILKA, 1912, domaćica, Srpkinja Umrla u Mazinu 6. 3. 1943.
20. BAIĆ Rade MILKA, 1924, seljanka,, Srpkinja. Umrla u Mazinu 7. 3. 1943.
21. BAIĆ Nikole RADE, 1882, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 10. 3. 1943,
22. BANJANIN rođ. Kovačević Miloša DUKA Đuja, 1880, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 15. 4. 1943.
23. ILIĆ rođ. Vojić Đure ANDELIJA Mika, 1895, Bruvno, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 16. 6. 1943.
24. ILIĆ Tome BOJA, 1940, dijete, Srpkinja. Umrla, u Mazinu 16. 3. 1943[^]
25. ILIĆ Nikole DANE, 1941, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 25. 3., 1943.
26. ILIĆ Jove DESANKA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 6. 3. 1943.
27. ILIĆ Mile DUŠANKA, 1941, dijete, Srpkinja. Umrla u Radiću kod Bosanske Krpe 1. 3. 1943.
28. ILIĆ Milana GINA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 1. 4. 1943.
29. ILIĆ Paje JOVIĆA, 1942, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 4. 3. 1943.
30. ILIĆ Mile JOVO, 1904, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 6. 4. 1943.
31. ILIĆ Đure MIKA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 2. 3. 1943.
32. ILIĆ rođ. Vignjević Stevana SMILJA, 1892, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 1. 5., 1944.
33. ILIĆ rođ. Babić Save SOKA, 1897, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 10. 3. 1943^v
34. JAPUNDŽIĆ Save ANKA, 1897, Krčana kod Udbine, domaćica[^] Srpkinjai. Umrla u Mazinu 1. 3. 1943.
35. JAPUNDŽIĆ BOJA, 1901, Krčana. kod Udbine, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 15. 9. 1943.
36. JAPUNDŽIĆ Stojana PERA, 1938, dijete, Srpkinjai Umrla u Mazinu 13. 3. 1943.
37. JAPUNDŽIĆ Đure STEVO, 1941, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 17. 3. 1943.
38. KONČAR Jovana DRAGAN, 1940, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 1. 4. 1943.
39. KOVAČEVIĆ Tome BORO, 1941, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 5. 4. 1943.
40. KOVAČEVIĆ Tome BOSILJKA, 1940, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 5. 4. 1943.

41. KOVAČEVIĆ Mile DANE, 1898, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 5. 10. 1943.
42. KOVACEVIC Steve DEVA, 1921, seljanka, Srpkinja. Umrla u Mazinu 5. 4. 1943.
43. KOVACEVIC Mile DRAGICA, 1930, učenica^ Srpkinja. Umrla u Mazinu 6. 3. 1943.
44. KOVACEVIC Rade DUKA, 1939, dijete, (Srpkinja. Umrla u zbjegu Kremen kod Mazina oktobra 1943.
45. KOVACEVIC rod. Obradović Obrada DUKA Đuja, 1884, Gračac, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 1. 6. 1943.
46. KOVACEVIC rod. Baić Simeona DUKA, 1885, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 6. 5. 1943.
47. KOVACEVIC Staniše ĐURAD, 1865, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 1. 4. 1943.
48. KOVACEVIC Dane JELA, 1944, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 20. 10. 1944.
49. KOVACEVIC rod. Zorić Jovana JELA, 1904, domaćica, Srpkinja Umrla u Maainu 17. 7. 1943.,
50. KOVACEVIC Miće JELISAVETA, 1936, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 2, 4. 1943.
51. KOVACEVIC Mile JOVO, 1941, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 8. 3. 1943.
52. KOVACEVIC rod. Radočaj Bože LJUBA, 1911, Mutilić, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 3. 4. 1943.
53. KOVACEVIC Nikole MANDA Nada, 1929, dijete, Srpkinja^ Umrla u Mazinu 15. 3. 1943.
54. KOVACEVIC Rade MILAN, 1937, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 18. 3. 1943.
55. KOVAČEVIĆ rod. Đurdić Nikole MILICA, 1907, Komić kod Udbine, domaćica, Srpkinja. Umrla u selu 25. 3. 1943.
56. KOVACEVIC MILICA, 1873, Rudopolje kod Gračaca, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 10. 4. 1943.
57. KOVACEVIC Rade MILKA, 1943, dijete, Srpkinja. Umrla u zbjegu Kremen iznad Mazina oktobra 1943.
58. KOVACEVIC Staniše NIKOLA, 1879, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 12. 3. 1943.
59. KOVACEVIC PAVAO, 1857, seljak Srbin. Umro u Mazinu 1. 4. 1943.
60. KOVACEVIC Ilije PETAR. 1862, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 1. 6. 1943.
61. KOVACEVIC Miće PETAR, 1935, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 5. 4. 1943.
- 62., KOVACEVIC Miloša RADE, 1878, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 30. 4. 1943.
63. KOVACEVIC Miće RADOJKA, 1940, dijete, Srpkinja. Umrla u Dobroselu kod Donjeg Lapca 15. 4. 1943.
64. KOVACEVIC Đure SILJANA, 1881, Rudopolja kod Gračaca, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 20. 4. 1943.
65. KOVACEVIC Pavla STEVAN, 1880, seljak, Srbin, Umro u Mazinu 20. 4. 1943.
66. KOVACEVIC Staniše TOMO, 1875, seljak Srbin. Umro u Mazinu 8. 10. 1943.
67. KOVACEVIC Tome TOMO, 1913, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 7. 4. 1943.
68. KOVACEVIC Mile VLADO, 1942, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 1. 4. 1943.
69. MANDIC rod. Bjelobaba Đurda ANDELIJA, 1889, Mutilić, domaćica^ Srpkinja. Umrla u Mazinu 10. 3. 1943.
70. MANDIĆ BOJANA, 1887, Gračac, domaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 5. 4. 1943.
71. MANDIC Steve JANKO, 1940., dijete, Srbin. Umro u Mazinu 5. 3. 1943.
72. MANDIC Dušana MILAN, 1940, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 8. 3. 1943.
73. MANDIC Dane MILE, 1892, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 152. 3. 1943'.
74. MANDIC MILICA, 1887, Dabašnica kod Donjeg Lapca, domaćica', Srpkinja Umrla u Mazinu 1. 3. 1943.
75. MANDIC Steve MILICA, 1931, dijete, Srpkinja. Umrla u Mazinu 10. 3. 1943.
76. MANDIC Damjana RADE, 1885. seljak, Srbin. Umro u Mazinu 12. 10. 1943.
77. MANDIC rod. Petrović Ilije SAVA, 1915, Bruvno, odmaćica, Srpkinja. Umrla u Mazinu 5i 6. 1943.

78. MANDIĆ rođ. Selaković Hade SAVA, 1878, Gračac, domaćica, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 10. 9. 1943.
79. MANDIĆ Petra SIMO, 1866. Srbin. Umro u Mazinu 2. 8. 1943.
80. MEDIĆ BOJA, 1880, Gračac, domaćica, Srпкиnja, Umrla u Mazinu 7. 4. 1943.
81. MEDIĆ Milana DUKA, 1917, selјanka, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 3, 4. 1943.
82. MEDIĆ Rade JOVAN Joža, 1858, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 17. 3, 1943.
83. MEDIĆ MANDA, 1874, Zaklopac kod Donjeg Lapca, domaćica, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 9. 3. 1943.
84. MEDIĆ Rade SAVA, 1936, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 10. 3. 1943.
85. MEDIĆ Rade SMILJA, 1934, dijete, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 8. 3. 1943.
86. MEDIĆ rođ. Škorić Jove SOFIJA, 1905, domaćica, Srпкиnja, Umrla u Mazinu 9'. 3. 1943.
87. MEDIĆ Sofije dijete, 1943, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 9. 3. 1943.
88. MEDIĆ Tome RADE, 1874, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 4. 3. 1943i
89. MEDIĆ Jovana TOMO Mejo, 1898, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 11. 3i 1943.
90. MILEUSNIĆ Ilije ANDELIJA (Zarić Anda), 1893, Komić kod Udbine, suvlasnik pilane, Srпкиnja, Umrla u Mazinu 20. 3i 1943.
91. POKRAJAC Miće MILKA, 1939, dijete, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 5. 3. 1943.
92. ŠKORIĆ Rade BOJA, 1875, domaćica, Srпкиnja^ Umrla u Mazinu 10. 4, 1944.
93. ŠKORIĆ Dane BRANKO, 1942, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 9'. 3. 1943,
94. ŠKORIĆ Rade DANE, 1883, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 6. 5, 1945.
95. ŠKORIĆ Tome JOVAN, 1877, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 13. 3. 1943.
96. ŠKORIC Dane NIKOLA, 1941, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 10. 3. 1944.
97. ŠKORIĆ Steve MILAN Mičo, 1937, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 17. 4. 1943.
98. ŠKORIĆ Stojana MILEVA, 1940, dijete, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 14. 3. 1943.
99. ŠKORIC rođ. Vračar Jovana JELA, 1888. Mekinjar kod Udbine, domaćica, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 7. 3. 1943.
100. ŠKRBIĆ Nikole ŠTAKA, 1933, đak, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 6. 4. 1943.
101. VIGNJEVIĆ Rade DUŠANKA, 1939, dijete, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 23. 3. 1943.
102. VIGNJEVIĆ Stevana ĐURO, 1885, selјak, Srbin. Umro u Dobroselu kod Donjeg Lapca 2. 3'. 1943.
103. VIGNJEVIĆ Stevana MILE, 1878, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 5. 3. 1943.
104. VIGNJEVIĆ Vuje PAVAO, 1880, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 1. 4. 1943.
105. VIGNJEVIĆ Rade SMILJA, 1941, dijete, Srпкиnja, Umrla u Mazinu 18. 3. 1943.
106. VOJNOVIĆ Stevana BORO, 1941, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 30. 3. 1943.
107. VOJNOVIĆ Stevana DMITAR, 1876, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 25, 3, 1943.
108. VOJNOVIĆ Petra ILIJA, 1896, selјak, Srbin. Umro u Rudopolju kod Gračaca 1. 3. 1944.
109. VOJNOVIĆ rođ. Miljuš Tome JEKA, 1876, Omsica., domaćica, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 5. 3. 1943.
110. VOJNOVIĆ Jovana JOVAN, 1873, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 17. 3. 1943.
111. VOJNOVIĆ Petra MARA, 1943, dijete, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 17. 4. 1944.
112. VOJNOVIĆ Miloša MARKO, 1896, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 1. 3'. 1943.
113. VOJNOVIĆ Pavla MILE, 1886, selјak, Srbin. Umro u Mazinu 12. 4, 1944.
114. VOJNOVIĆ rođ. Varat Nikole MILICA, 1909, domaćica, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 6. 2i 1945.
115. VOJNOVIĆ rođ. Vojvodić Dane MILKA, 1905, domaćica, Srпкиnja. Umrla u Mazinu 10. 4. 1944,
116. VOJNOVIĆ Mile NIKOLA, 1942, dijete. Srbin. Umro u Mazinu 2. 3. 1943i

117. VOJNOVIĆ Božidara Božin RADE, 1894, seljak, Srbin. Umro u Mazinu augusta 1943.
118. VOJNOVIĆ Rade SIMO, 1875, seljak, Srbin. Umro u Maainu 20i. 4, 1943.
119. VOJNOVIĆ rod. Babić Mile SMILJA, domaćica, Srpkinja. Umrila u Mazinu 15. 3. 1943.
120. VOJNOVIĆ rod. Medić Nikole STANA, 1907, domaćica, Srpkinja. Umrila u Mazinu 5. 3. 1943'.
121. VOJNOVIĆ Mile STOJAN, 1874, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 12. 3. 1943.
122. VOJNOVIĆ Nikole STOJAN, 1938, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 5. 3. 1943.
123. VOJNOVIĆ Dane VELIBOR, 1942, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 2. 3. 1943.
124. VOJVODIĆ rod. Mandić Nikole BOJA, 1878, domaćica* Srpkinja, Umrila u Mazinu 2. 4. 1942.
125. VOJVODIĆ Nikole ĐURO, 1941, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 5. 3. 1943.
126. VOJVODIĆ Rade JOVO, 1880, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 7. 5. 1943.
127. VOJVODIĆ Ilije MILKA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrila u Mazinu 1. 3. 1943.
128. VOJVODIĆ Ilije MILKA, 1941, dijete, Srpkinja. Umrila u Mazinu 10. 5. 1943.
129. VOJVODIĆ Jovana MIRKO, 18@2, seljak, Srbin, Umro u Mazinu 6. 4. 1944.
130. VOJVODIĆ Jandre NIKOLA, 1894, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 18. 3, 1943,
131. VOJVODIĆ Stojana STAN ISA, 1858, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 1, 3. 1943.
132. VOJVODIĆ DANE, 1880, seljak. Srbin. Umro u Mazinu 8. 3, 1943.
133. ZAVISIĆ Nikole ĐURO, 1930, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 2, 3. 1944.
134. ZAVISIĆ Đure MICA, 1926, seljanka, Srpkinja. Umrila u Mazinu 7. 4. 1944.
135. ZAVISIĆ Rade MILKA, 1981, dijete, Srpkinja. Umrila u Mazinu 12. 3. 1943.
136. ZAVISIĆ rod. Mandić Nikole SAVA, 1883, domaćica, Srpkinja. Umrila u Mazinu 5. 11. 1943.
137. ZORIĆ rod. Mandić Jovana ANĐA, 1865', domaćica, Srpkinja, Umrila u Mazinu 2. 9. 1943.
138. ZORIĆ Mile JOVAN, 1897, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 5. 3. 1943.
139. ZORIĆ Nikole JOVO, 1941, dijete, Srbin. Umro u Mazinu 3. 3. 1943.
140. ZORIĆ Nikole MILE, 1875, seljak, Srbin. Umro u Mazinu 9. 3. 1943.
141. ZORIĆ Steve MILE..... . dijete, Srbin. Umro u Mazinu 5, 4. 1943.
142. ZORIĆ rod. Korać Steve MILICA Mika* .1902, Visuć kod Udbine, domaćica, Srpkinja. Umrila u Mazinu 5. 4. 1943,
143. ZORIĆ rod. Savatović Laze MILICA, 1875, Oraovac kod Donjeg Lapca, domaćica, Srpkinja, Umrila u Mazinu 17. 4. 1944.
144. ZORIĆ Jovana MILKA, 1939, dijete, Srpkinja. Umrila u Mazinu 9. 3. 1943.
145. ZORIĆ rod. Savatović Luke PERA, 1902, Oraovac kod Donjeg Lapca, domaćica, Srpkinja. Umrila u Mazinu 5. 5. 1943,
146. ZORIĆ Nikole SLAVA, 1942, dijete, Srpkinja. Umrila u Mazinu 7. 4. 1943.

OPĆINA ZRMANJA

1. BREKA Ilije JEKA* 1913, Vrelo, seljanka* Srpkinja. Umrila u Kasaru 1944.
2. BRKIĆ Gliše ANICA, 1869, Podkom, seljanka, Srpkinja. Umrila u Podkom u 1944.
3. BRKIC Stevana ILIJA, 1898, Palanka, seljak, Srbin. Umro u Palanci 1944.
4. BRKIĆ Milete MILE, 1878. Podkom, seljak, Srbin, Umro u Guduri 1944.
5. BRKIĆ Milana NADA, 1940, Ruišta», dijete, Srpkinja. Umrila u El Shattu (Egipat) aprila 1944.
6. BRKIĆ Petra NIKOLA, 1883. Podkom. seljak, Srbin. Umro u Guduri 1944.
7. BRKIĆ Marka PAVAO, 1882, Ruišta* seljak, Srbin. Umro u Ruištima oktobra 1943.
8. BRKLJAČ Todora MARIJA, 1926, Velika Popina* seljanka, Srpkinja, Umrila u Velikoj Popini 1945.

9. BRKLJAČ Todora SOFIJA, 1930, dijete, Srpkinja. Umrta u Velikoj Popini 1943.
10. BRKLJAČ Rade TODOR, 1900', seljak, Srbin. Umro u Gubavčevu Polju 10. 11. 1943.
11. BUDIMIR Milana BOŽICA, 1905, Otrić, seljanka, Srpkinja. Umrta u Otriću novembra 1944.
12. BUDMIIR JEKA, 1894, Pribudić, ^ seljanka, Srpkinja. Umrta' u Mračaju januara 1944.
13. BUDIMIR MILOŠ Tambur, 1889, seljak, Srbin. Umro u Mračaju februara 1944.
14. BUDIMIR RUŽICA, 1893, seljanka, Srpkinja. Umrta u Mračaju marta 1944.
15. BUDIMIR SOKA, 1889', seljanka, Srpkinja. Umrta u Mračaju januara 1944.
16. ČANAK Vaisilija ANĐELI JA, 1882, Podkom, seljanka, Srpkinja. Umrta¹ u Podkomu 1944.
17. ČANAK Jovana DANE, 1873, seljak, Srbin. Umro u Podkomu 1944.
18. ČANAK Petra MILICA, 1921, seljanka, Srpkinja. Umrta u Podkomu 1944.
19. ČANAK Ilije PETAR. 1943, dijete, Srbin. Umro u Podkomu 1944.
20. ČUK Stevana DANE, 18@1, Ruišta, seljak, Srbin. Umro u Ruištima 1943.
21. CUK Mile ĐURO, 1885, Podkom, seljak, Srbin. Umro u Podkomu 1944.
22. ČUK Dane ILIJA, 1906, Ruišta,, seljak, Srbin. Umro u Ruištima aprila 1945.
- 23.. CUK JELA, 1885, Otrić, seljanka, Srpkinja. Umrta u Otriću marta 1944.
24. ČUK Spire MILAN Cesu, 1880, Gornja Ruišta, seljak, Srbin. Umro u Ruištima 1944.
25. ČUK Ilije MILOŠ, 1884, seljak, Srbin. Umro u Ruištima 1944,
26. CUK Petra NEVENKA, 19'39, Ruišta^ dijete, Srpkinja. Umrta u El Shattu (Egipat) aprila 1944.
27. ČUK Miloša NIKOLA Zukan, 1909. Gornja Ruišta, seljak, Srbin. Umro u Ruištima; decembra 1944.
28. ČUK Ilije PETAR, 1907, Vrelo, seljak, Srbin. Umro u Vrelu 1944.
29. CUK Sime SAVA Zukan, 1880, Gornja Ruišta, seljak, Srbin. Umro u Ruištima juna 1944.
30. DIMIĆ BOJA, 1901, Prljevo, seljanka-, Srpkinja. Umrta u Prljevu juna 1944.
31. DIMIĆ Stevana OBRAD, 1895, seljak, Srbin. Umro u Prljevu januara 1945>.
32. DIMIĆ Mihaila Milaka PETAR Pero, 1904, seljak, Srbin. Umro u Prljevu juna 1944.
33. DIMIĆ Stevana SAVA, 1914, seljak, Srbin. Umro u Prljevu januara 1945i
34. DRAGIŠIĆ Lazara DUŠANKA Duška, 1927, Pribudić, seljanka, Srpkinja, Umrta u Pribudiću krajem 1943.
35. DRAGIŠIĆ Miloša JANDRIJA Jandre, 1903, seljak, Srbin. Umro u Pribudiću 1944'.
36. DRAGIŠIĆ JEKA, 1908, seljanka, Srpkinja. Umrta u Pribudiću krajem 1943.
37. DRAGIŠIĆ Nikole LJUBICA Ljuba, 1937, dijete, Srpkinja, Umrta u Pribudiću krajem 1943.
38. DRAGIŠIĆ Nikole MILAN, 1937, dijete, Srbin. Umro u Pribudiću krajem 1943.
39. DRAGIŠIĆ Jovana NADA, 1939, dijete, Srpkinja, Umrta u Pribudiću krajem 1943.
40. DRAGIŠIĆ PETAR Pero, 1915, seljak, Srbin. Umro u Pribudiću 1944.
41. DRONJAK Milana BRANKO, 1942, Otrić, dijete. Srbin. Umro u Otriću 1943.
42. GRBIĆ Petra NADA, 1941, Podkom, dijete, Srpknja. Umrta u Bariju (Italija) 1944,
43. GRBIC Petra NIKOLA, 1944, dijete, Srbin. Umro u Podkomu 1944,
44. GRUBIŠIĆ Steve JOVO, 1943, Velika Popina, dijete, Srbin. Umro u Dabašnici kod Srba 1944.
45. GRUBIŠIĆ Petra MILOŠ, 1882, seljak, Srbin. Umro u Velikoj Popini 1943.
46. GRUBIŠIĆ Pavla MARKO, 1861, seljak, Srbin. Umro u Srbu 1943.
47. GRUBIŠIĆ Ilije STEVO, 1883, seljak, Srbin. Umro u Velikoj Popini jula 1943.

48. JARIĆ Milanka DUŠAN, 1902, Ruišta, seljak, Srbin. Umro u Ruištima aprila 1945.
49. JARIĆ Vase ISO, 1864, Donja Ruišta, seljak, Srbin. Umro u Ruištima oktobra 1943.
50. JARIĆ Brkić Zekana MILICA Mika, 1894, Ruišta, seljanka., Srpkinja. Umrta u Ruištima oktobra 1943.
51. JARIĆ Sime SOKA, 1880, Donja Ruišta, seljanka* Srpkinja. Umrta u Ruištima oktobra 1944.
52. JOKIĆ rođ. Martinović Mihaila JELENA Jeka, 1890, Prljevo, seljanka, Hrvatica. Umrta u Prljevu marta 1945.
53. JOVANIĆ Mile MARA, 1882, Velika Popina, seljanka, Srpkinja. Umrta u Dabašnici kod Srba 1943.
54. KUKIĆ Tome JOVAN. 1880, Otrić, seljak, Srbin. Umro u Otriću oktobra 1943.
55. LABUS Danila JANDRIJA. 1885, Velika Popina, seljak Srbin. Umro u Velikoj Popini 1943.
56. LUKIĆ Grge MARTA, 1869, Otrić, seljanka, Srpkinja. Umrta u Otriću 1944.
57. LUKIĆ Nikole MASA, 1875, seljanka, Srpkinja. Umrta u Otriću 1943.
58. LUKIĆ Ilije PAVAO, 1872, seljak, Srbin. Umro u Otriću 1943.
59. LUKIĆ Jove RUŽICA, 1872, seljanka. Srpkinja. Umrta u Otriću 1944.
60. LUKIĆ Grge SAVA, 1870, seljanka, Srpkinja. Umrta u Otriću 1944.
61. LUKIĆ Ilije STEVAN, 1871, seljak. Srbin. Umro u Otriću 1944.
62. LUKIĆ Jove ISO, 1883, Velika Popina, seljak, Srbin. Umro u Velikoj Popini 2. 7. 1943.
63. LUKIĆ Nikole SAVA, 1888. seljak, Srbin. Umro u Velikoj Popini 1943.
64. LUKIĆ Ilije SOKA, 1895, seljanka, Srpkinja. Umrta u Velikoj Popini februara 1944.
65. MARČETIĆ Stevana DANE, 1888, Gudura, seljak, Srbin. Umro u Guduri 1943.
66. MARČETIĆ Luke DMITAR, 1913, Vrelo, službenik, Srbin. Umro u Kasaru 1943.
67. MARČETIĆ Petra JANJA Marija, 1914, Gudura, seljanka* Srpkinja. Umrta u Guduri 1944.
68. MARČETIĆ Todora JANJA, 1890, seljanka, Srpkinja. Umrta u Guduri 1944.
69. MARČETIĆ Sime LAZAR, 1876, Otrić. seljak, Srbin. Umro u Otriću 1944.
70. MARČETIĆ Petra LUKA, 1888, Vrelo, službenik, Srbin. Umro u Kasaru 1943.
71. MARČETIĆ Đukana MASA. 1908, Gudura, seljanka, Srpkinja. Umrta u Guduri 1943.
72. MARČETIĆ 'Ivana MILICA, 1909, seljanka, Srpkinja. Umrta u Guduri 1943.
73. MARČETIĆ Paje STANA, 1911, seljanka* Srpkinja. Umrta u Guduri 1943.
74. MARČETIĆ Sime STEVO. 1887, Otrić. seljak. Srbin. Umro u Otriću 1944.
75. MARIČIĆ Vase ANDELIJA, 1875, seljanka* Srpkinja. Umrta u Otriću februara 1944.
76. MARIČIĆ Mile ILIJA. 1906. Gudura, seljak, Srbin. Umro u Guduri 1943.
77. MARIČIĆ LUCIJA. 1880, Otrić, seljanka, Srpkinja., Umrta u Otriću 1944.
78. MILANOVIC Nikole RUŽICA. 1889, Gudura, seljanka* Srpkinja. Umrta u Guduri, 1944.
79. MRDA Ilije JOKA, 1886, Ruišta. seljanka, Srpkinja. Umrta u Ruištima 1944.
80. NOVAKOVIĆ Nikole ILIJA. 1886. Velika Popina, seljak, Srbin. Umro u Velikoj Popini 1943.
81. NOVAKOVIĆ Todora JANJA, 1882, seljanka, Srpkinja. Umrta u Velikoj Popini 1943.
82. NOVAKOVIĆ Jovana JEKA, 1920. seljanka, Srpkinja. Umrta u Velikoj Popini 1943.
83. NOVAKOVIĆ Miloša PETAR. 1923, seljak, Srbin. Umro u Dabašnici kod Srba 1943.
84. NOVAKOVIĆ Sime SIMO, 1880, seljak, Srbin. Umro u Velikoj Popini 1943.
85. NOVAKOVIĆ Stevana RADE, 1874. Pribudić, seljak, Srbin. Umro u Pribudiću 1944.

86. OSMOKROVIĆ Dane MARTA, 1889, Podkom, seljanka^ Srpkinja. Umrta u Podkomu 1944.
87. PAPKOVIĆ Pavla JEKA, 1924. Pribudić, seljanka, Srpkinja. Umrta u Mračaju u proljeće 1944.
88. PAPKOVIĆ Pavla MIKA, 1899, seljanka, Srpkinja. Umrta u Mračaju u proljeće 1944.
89. PAPKOVIĆ Bogdana NIKOLA Kavedžija, 1894, seljak, Srbin. Umro u Mračaju marta 1944,
90. PAPKOVIĆ PAVAO Kavedžija, 1894. seljak, Srbin. Umro u Mračaju u proljeće 1944.
91. PRODANOVIĆ Petra BOZO, 1940, Podkom, dijete, Srbin. Umro u Podkomu 1943.
92. PRODANOVIĆ Mile DURDIJA, 1880. Otrić, seljanka, Srpkinja. Umrta u Otriću 1944.
93. PRODANOVIĆ Jove JEKA. 1905. Podkom, seljanka., Srpkinja. Umrta u Podkomu 1944.
94. PRODANOVIĆ Jakova NIKOLA, 1888, Doljani, seljak, Srbin. Umro u Doljanima 1944.
95. PRODANOVIĆ Sime PERO, 1909, Podkom, seljak, Srbin. Umro u Guduri 1944.
96. PRODANOVIĆ Nine SAVA, 1889, Doljani, seljak, Srbin. Umro u Doljanima 1944.
97. PRODANOVIĆ Mile STE VAN, 1939, Otrić, dijete, Srbin. Umro u Otriću oktobra 1944.
98. PUP A V AC Sime ĐURO, 1910^ Palanka, seljak, Srbin. Umro u Palanci 1943.
99. PUPAVAC Sime STEVAN, 1878, seljak, Srbin. Umro u Palanci 1944.
100. PUVACA Petra MARIJA, 1896, Gudura, seljanka, Srpkinja. Umrta u Guduri 1943.
101. PUVACA Obrada MIKA, 1941, dijete, Srpkinja, Umrta, u Guduri 1943.
102. STARČEVIĆ Stevana DUŠAN, 1924, Prljevo, seljak, Srbin. Umro u Prljevu marta 1945.
103. STARČEVIĆ Petra JANJA, 1895, seljanka, Srpkinja. Umrta u Prljevu marta 1945.
104. STARČEVIĆ Save JOVAN Jošo, 1884, seljak. Srbin. Umro u Prljevu 7. 1. 1945.
105. STARČEVIĆ Sime OBRAD, 1875, seljak. Srbin. Umro u Prljevu marta 1945.
106. STARČEVIĆ Nikole SMILJA, 1899, Pribudić, seljanka, Srpkinja. Umrta u Prljevu januara. 1945.
107. SUČEVIĆ Jove DRAGICA, 1926, Otrić, seljanka, Srpkinja. Umrta u Otriću 1944.
108. SUČEVIĆ Nikole NIKOLA, 1927, seljak, Srbin. Umro u Otriću oktobra 1943.
109. SUČEVIĆ Davida VUKOSAVA, 1937, dijete, Srpkinja. Umrta u Otriću 1943.
110. SEPA Biće HV AN, 1896, Velika Popina, seljak, Srbin. Umro u Velikoj Popini 1943.
111. SIJAN Dane JELENA, 1909, Prljevo, seljanka, Srpkinja. Umrta u Prljevu marta 1945.
- 112.. SIJAN MARIJA, 1890, seljanka, Srpkinja. Umrta u Prljevu oktobra 1944.
113. SKUNDRIĆ Todora MILOŠ, 1894, Velika Popina, seljak, Srbin. Umro u Velikoj Popini 1943.
114. SKUNDRIĆ Sime ANKA Anica, 1936, Prljevo, dijete, Srpkinja. Umrta u Prljevu početkom 1944.
115. SKUNDRIĆ Sime ILINKA Ilka, 1933, dijete, Srpkinja. Umrta u Prljevu početkom 1944,
116. SKUNDRIĆ Tome MILETA, 1872, seljak, Srbin. Umro u Prljevu 1945.
117. SKUNDRIĆ Tome PETAR, 1882, seljak, Srbin. Umro u Prljevu januara 1945.
118. SKUNDRIĆ Jovana DAMJAN, 1872, Pribudić, seljak, Srbin. Umro u Pribudiću 1944.
119. SKUNDRIĆ Dane MANDA, 1879, seljanka^ Hrvatica. Umrta u Pribudiću 1944.
120. SUJICA Marka ANDELIJA, 1881, Otrić, seljanka^ Srpkinja. Umrta u Otriću 1943.
121. SUJICA Stevana NIKOLA, 1886, seljak, Srbin. Umro u Otriću 1944.

122. ŠUJICA Jove RUŽICA, 1888, seljanka, Srpkinja, Umrta u Otriću januara 1944.
123. TOJAGA Vlade BOSILJKA, 1938. Javornik, dijete, Srpkinja, Umrta u Javorniku 1943.
124. TOJAGA Nikole DUŠAIKA, 1920, seljanka, Srpkinja, Umrta, u Javorniku 1944.
125. TOJAGA Luke SAVA, 1885, seljanka, Srpkinjai Umrta u Javorniku 1943,
126. TOJAGA Vase ILIJA, 1888, seljak, Srbin, Umro u Kasaru 1044,
127. VJEŠTICA Dane MILICA, 1867, Pribudić, seljanka, Srpkinja. Umrta u Pribudiću početkom 1945.
128. VJEŠTICA Dmitra STEVAN, 1887, seljak, Srbin. Umro u Pribudiću početkom 1945,
129. VUJIC Dmitra DANICA, 1938, Podkom, dijete, Srpkinja. Umrta u Guduri 1943,
130. VUJIC Josipa JOVANKA, 1911, seljanka, Srpkinja, Umrta u Guduri 1943.
131. VUJIC Marka JOVO 1943, dijete, Srbin. Umro u Guduri 1943.
132. VUJIC Stevana MARIJA, 1887, seljanka, Srpkinja, Umrta u Podkomu 1944.
133. VUJIC Milete NEDELJKA. 1928, dijete, Srpkinja. Umrta u Guduri 1943,
134. VUJIC Mile SAVA, 1904, seljanka, Srpkinja. Umrta u Podkomu 1944.
135. VUJIC Petra SIMO, 1943, dijete, Srbin. Umro u Podkomu 1944.
136. VUJIC Stevana SIMO, 1866, seljak, Srbin. Umro u Podkomu 1944.
137. VUJIC Stevana MARTA, 1867, Ruišta, seljanka* Srpkinja. Umrta u Ruištima aprila 1944.
138. VUJIC Sime SAVKA, 1904, seljanka, Srpkinja, Umrta u Ruištima aprila 1944.
139. VUJIC Petra SIMO, 1943, dijete, Srbin. Umro u Ruištima aprila 1944.
140. VUJIC Stevana SIMO, 1867. seljak, Srbin. Umro u Ruištima aprila 1944.
141. ZEC Stevana ANĐELI JA, 1882, Pribudić, seljanka, Srpkinja. Umrta u Pribudiću krajem 1944.
142. ZEC Jakova JOVAN Jošo, 1878, seljak. Srbin. Umro u Pribudiću krajem 1943.

Kazalo ličnih imena

A

Adamović Mate 41 48, 49, 95
Adžija Božidar 309
Agbaba Jove Anka 275, 653
Agbaba Dane 651, 657
Agbaba Paje Dara 653
Agbaba Draga 275, 650
Agbaba Dušana Đuro 723, 724
Agbaba Joja 163, 193, 342
Agbaba Jovo 353
Agbaba Steve Marko 724
Agbaba Milan 224, 343
Agbaba Jove Nikola Nikica 88, 89, 95,
193, 205, 353, 653
Agbaba Rade 224
Agbaba Stevo Čevina 284
Agbaba Jove Stevo 651, 724
Agbaba Stevo Čevo 724
Agbaba Tomo Milinov 347
Ajduković Ilija 405
Ajduković Joco 390
Ajduković Jovo 406
Ajdukovi Milan 157, 392, 393, 408, 725
Alagić Mirka Aleksandar 50
Alagić Mika 274
Alfirev Jos 777
Alfirev Male 779
Aleksić Ljubiša 179
Alić Jos 396, 404
Alija Perica 824
Ambrozio (general) 22
Anić Ivan 507
Anić Marko 515
Anić Mi jat 505, 506, 512, 513, 515
Anić Mira 515
Anić Tomislav 515
Antić Emil Safet 113, 409, 431, 451, 457,
489
Anzulov Tešimir 784
Anzulović Boris 465
Anzulović Ika 119, 276, 465, 494
Anzulović Ivan 119, 465, 494
Anzulović Marija 465
Anzulović Sime 465
Arbanas Mile 351
Atilaj Levi 340

B

Babić Perelje Ana 84, 119, 469
Babić Petra Ana 267
Babić Anton Toni 9, 394
Babić Dane 501, 506, 529
Babić Ilije Dane 88, 513
Babić Dane Limar 513, 529, 530
Babić Dane Luić 9, 106, 162, 167, 168,
176, 510, 523
Babić Save Dane 128, 539
Babić Drnitar 8, 534, 538
Babić Dušan 506, 507
Babić Mile Đuro 88
Babić Filip 7
Babić Petra Filip Pilja 48, 58, 60, 61, 72, 78,
79, 85, 86, 110, 112, 121, 139, 510, 511, 513,
517, 521, 523, 525, 527, 532, 533, 535, 537,
543, 701
Babić Franjika 276
Babić Ilija 111
Babić Ilija Ičo 48, 60, 111, 510, 516, 519, 523,
525, 532, 533, 535, 537, 543
Babić Dane Ilija Ičko 88, 507, 508, 511, 521,
701, 706, 708
Babić Ilija Perišin 151, 505
Babić Ivica Pereljina 119
Babić Joja 48
Babić Jovan 698, 703, 704, 705, 707, 881
Babić Jovan Brajter 508, 513
Babić Jovan Bulin 534, 535
Babić Jojo 111, 112, 130, 511, 512, 749
Babić Jovan Jovo 542
Babić Nikole Jovan 7, 8, 60, 93, 160, 162,
183, 209, 495, 511, 512, 523, 524, 525, 533,
543, 701
Babić Jovan Perišin 508, 509, 512, 519, 525
Babić Petra Jovan 525
Babić Jovana Jovo 530, 532
Babić Ljubo 639
Babić Maca 119
Babić Ilije Mara 540, 541, 544
Babić Marija 184, 266, 269, 273, 275
Babić Dane Marija 540, 541
Babić Mičo 173
Babić Paie Mika 527, 531, 544
Babić Milan 506, 507, 508, 510, 511, 513, 519,
521, 5212, 523, 526, 529, 534, 536, 537, 805
Babić Milan Mičo 534
Babić Milan Kuga 517

Babić Milan Luić 510
 BaDić dove JVUdan Segre 527, 532, 535,
 543, 707, 708
 BaDić ^{MiK01e} Milan Mića 540
 rsabić Mile 506
 BaDić Mile Milica 543, 544
 Babić Dane Milka 540
 Babić Nikola 506, 513, 529
 Babić Nikola Nikica 39,42, 46, 47, 61, 77,
 106, 111, 181,182, 183, 184, 192, 197, 203,
 204, 207, 367,503, 504, 512, 514, 519, 522,
 533, 534, 535,537
 Babić Nikola Nikoletina 50il
 Babić Mile Nikola 521
 Babić Luke Nikola Nikica 55, 95, 160, 180,
 509, 511, 522, 523, 529
 Babić Mile Nikola Nikica 528
 Babić Mile Pavle Pepo 506, 508
 Babić Nikole Pera 77, 123, 266, 271, 273,
 275, 541, 543
 Babić Perelja 84, 165, 193, 208, 228, 396,
 414, 468
 Babić Perića 66, 543
 Babić Ilije Pero 534
 Babić Petar Pepo 506, 670, 675, 676, 678,
 681, 684, 686, 689, 692, 748, 860
 Babić Filipa Petar Pepo, 76, 162, 183, 528,
 551, 676
 Babić Pavla Petar 497
 Babić Petar Periša 501
 Babić Rade 506
 Babić Jove Rade Radojica 510, 513, 521,
 523, 527, 532, 534
 Babić Milana Rade 534
 Babić Save Rade Raban 497
 Babić Tome Rade Radula 498
 Babić Radivoje 507
 Babić Sava 497
 Babić Nikole Smilja 88, 96, 139, 540,
 542, 543
 Babić Mihajla Stevan 497
 Babić Steve Čevina 538
 Babić Simun Sipleta 394, 396, 397, 404
 Babić Mile Tode 498
 Bačkov Mirko 859
 Baće Maks Milić 660, 689
 Badžek Dane 351
 Badžek Duje Mato 193
 Badžek Pavao Pavlica 390, 465
 Badžak Tomo 208
 Baić Boja 828
 Baić Dane Kovač 9, 529, 530
 Baić Ilije Dane 542, 543
 Baić Dušan
 Baić Ilije Dušan 538
 Baiić Ilija 507
 Baiić Ilija Kovačev 529
 Baiić Jovan 506
 Baić Ilije Jovan Jović 513
 Baiić Jovan Joviša 508, 517, 525, 534
 Baić Jovo 542, 543
 Baić Ilije Mane 76
 Baić Save Mara 540
 Baić Marko 511, 512
 Baić Ilije Marko 538
 Baić Dane Mihajlo Mile 534, 538, 542, 543
 Baić Ilije Milan 542
 Baić Duke Mile 521
 Baić Milka Mica 119
 Baić Nikolai 510, 511, 512
 Baić Nikola Nikica, 609:
 Baiić Nikolai Nina¹ 534, 543
 Baiić Ilije Nikola 521, 538
 Baiić Rade Nikola 538
 Baić Ilije Pera 76, 119, 124, 540, 541, 542,
 543, 544
 Baić Pero 539i
 Baić Ilije Rade 76
 Baić Sava 501, 506, 523, 529
 Baić Save Sava Savica 532, 533, 707
 Baić Nikole Smilja 124, 126, 540, 543
 Baiić Soka 506, 540
 Baiić Stevo 183, 539'
 Baić Miloša Stevo Keka 513
 Baić Dane 497
 Baić Ilije Dušan 54, 532
 Baić Jovana¹ Jovica¹ 88
 Baić Mihajla Luka 498
 Baić Save Mara 88, 95, 146
 Baić Dane Mihajlo Mile 59, 720
 Baiić Mile 739
 Baić Ilije Nikola Nina 532, 720
 Baić Mile Nikolai 497, 526
 Baić Rade Nikolai 721;
 Baić Pera, 123, 135, 139, 527
 Baić Ilije Rade 77, 534, 721
 Baić Nikole Sava Svito 59, 497
 Baikairić Vladimir 23, 615, 6116
 Baien Marko Zulai 397, 412, 413, 416, 420,
 423, 465, 4-83
 Balen Sime 8, 102,, 880
 Bal jak Ventura 4,60
 Banda Milica 881
 Bandić Milica 274
 Bandić Nikica 171
 Bandić Pajo 839
 Bandić Jove Stevo 723, 837, 840
 Banina Ante 650, 776
 Bamjanin Đuro 153
 Banjanin Jure Marko 308, 309, 724
 Banjanin Mile Markov 314, 723
 Banjeglav Bože Dane 727
 Banjeglav Jove Đuro 727
 Banjeglav Nikole Gojko 727
 Banjeglav Nikole Iso 727
 Banjeglav Iso Nidželin 406
 Banjeglav Milanko 403, 437, 727
 Banjeglav Dmitra Mile 727
 Banjeglav Nikole Miloš 157, 161, 408, 727
 Banjeglav Nikole Stevo 727
 Barbali¹ (Barbarić) Pietro 152, 153
 Baričević Filip Pilipac 150, 394, 396, 404,
 4.12, 413, 420, 422, 424

Baričević Nikola 399
 Bairišić Vjekoslav Bare 779
 Barković 365'
 Barsarić Draga 225
 Basarić Rade 97
 Basarić Sofija 41
 Basta Uljai 162, 196
 Basta Joka 118, 183, 196, 305
 Basta Nikole Jovankai 88, 89, 269, 273
 Basta Mile Jovo 713, 721
 Basta Nikole Jovo 713
 Basta Perica 77, 704
 Batinić J. Anka 456
 Batinić Boja 456
 Batinić Petra Dane 433, 440, 727
 Batinić Jovana Ljuba 267
 Batinić Janka Milan 267
 Batinić Jovana Petar 88
 Batinić Vase Simo 88
 Bašić Rudi 859, 860
 Bauk Simo 676, 687
 Bego Zdravko 730*, 785, 833
 Beraoić Ivan Ludanov 9, 394
 Bijamko Obrad 651
 Bilain Ka mito 777
 Bišćan (pukovnik) 565
 Bjedov Spiro 610, 662, 776, 783, 795
 Bjelajac Slavko 54
 Bjelobatoa Milan 8, 163, 316
 Bjelobrk Duka 342, 345
 Bjelobrk Đukica 150
 Bjelobrk Duke Juraj 370, 371
 Blanuša. Dmitra Anka 88
 Blanuša Đukan 75, 76, 78, 85, 162, 180, 184, 287
 Blanuša Đurađ Brko 163, 180, 182, 184, 193, 203, 204, 207, 823
 Blanušai Đuriica 162, 183
 Blanuša Đuro 226, 228
 Blanuša Dane Đuro Đurađ 58, 61, 69, 75, 78, 95, 96, 176, 182, 207, 373, 374, 376, 381
 Blanuša Jurice Đuro 286
 Blanuša Petra Đuro 135
 Blanuša Bože Jandrija 724
 Blanuša Jovo 8, 305
 Blanuša Dane Jovo Pepić 721
 Blanuša Kojo 77, 90, 226, 251
 Blanuša Lazo 372
 Blanuša 2. Marta 314
 Blanuša Miloljka' 274
 Blanuša Janka Milan 654
 Blanuša. Nikola 163, 184, 375
 Blanuša Nikole Petar 713
 Blanuša Rade Klapa. 286
 Blanuša Milana. Smilja. 76, 274, 275
 Blanuša Petra Sava 76, 721
 Rlanuša Savo 60
 Blanuša Rade Tomo 721
 Blažević Duško 461
 Blažević Jakov 22, 39, 42, 52, 99, 336 407 432, 451, 487, 489, 696, 601, 617, 725, 775 776, 909
 Blažević Kata 424
 Blažević Marko 9, 119, 394, 469, 494
 Blažević Pavao 424
 Blažević Sabina 266, 273
 Blažević Slava 842
 Bogdanović Mrda Draga 60, 61, 66, 75, 121 139, 306, 376, 842
 Bogdanović Torno 331
 Bogunović Andrija. 689
 Bogunović Dmitra Bogdan 88
 Bodunović Brane 587
 Bogunović Dane 8, 552, 556, 557, 581, 607, 611, 619, 662, 630, 674, 688, 689, 696, 730, 836
 Bogunović Dane Šaša 61, 1, 695, 730, 830
 Bogunović Danja 277
 Bogunović Dmiar Šupeta 612
 Bogunović Dušan 834
 Bogunović Dušan Atletičar 689
 Bogunović Dušan Tutumićin 277
 Bogunović Ilija 836
 Boigunović Jandrai 277
 Bogunović Jošai 582, 688
 Bogunović Jovo 549, 558, 560, 581, 607, 611, 619, 621, 623, 675, 688, 689, 745
 Bogunović Dake Marija 267, 275
 Bogunović Filipa Marinka 267
 Bogunović Milan 158. 277, 571, 612, 614, 834
 Bogunović Dane Milan 612
 Bogunović Koje Milan 158. 571, 602, 611, 612
 Bogunović Milka 267, 274, 830
 Bogunović Nikola 277, 834, 836
 Bogunović Nikole Nikola 88
 Bogunović Nikola, Zlatan 611
 Bogunović Obrad 98
 Bogunović Petrai Stevo 76, 194
 Boigunović Vajio Jandirijin 277
 Bogunović Vajo Jurin 277
 Bogunović Vaso 622, 674, 675
 Bogunović Mile Vukosava 267
 Bogunović Zorka 267
 Bolta Stevana Bogdan 163, 903, 904, 906
 Bolta Boja 274
 Bolta. Mara 2.74
 Bolta; Mile 163
 Bolta Obrad 329, 334
 Bolta Zorka 274
 Boltić Pero 551, 570
 Borčić Mane 471, 900
 Borić Milenko. 392. 406
 Borić Miloš 390'
 Borić Uroš 42, 390
 Božičević Srećko 319
 Božić Marko 43
 Božičković 744
 Bežović Branislav 8, 786
 Brčin Dane Đuro 41. 59, 293, 699, 705, 706
 Brčin Jovana Đuro 702
 Brčin Jovo 286
 Breka Branko 42

Breka, Ile 158, 571
 Breka, Ilija 612
 Breka Jela 66, 275, 624
 Breka Nikole Mane 8, 59', 305,553, 558,573, 576, 577, 585, 596, 605, 608, 610, 611,619, 626, 672, 675, 676, 677, 678, 680, 687,693, 694, 685, 697, 722, 749, 79)1, 794, 817,818, 820, 841, 868, 877
 Breka Mičo 614, 622
 Breka Milan 612, 622
 Breka Milka, 73, 120, 224, 2:75, 624, 8,42, 843
 Breka Nikole Milka 267
 Breka Steve Miilojka 88
 Breka Nikola 73, 224, 842, 843
 Brkić Anka 2163
 Brkić Dane 123, 611, 830, 834, 835
 Brkić Tome Danica 267, 659
 Brkić Dušan 112, 578, 620, 659, 662
 Brkić Franjka 259, 276
 Bfkić Franjo Frane 9, 38, 390
 Brkić Ivan 390
 Brkić Ivan Franjin 403
 Brkić Ivo Pajožin 403
 Brkić Mičo 165, 193
 Brkić Mile Milica 88
 Brkić Miteta Milka 267
 Brkić Nikola, 192
 Brkić Steve Petar 88, 836
 Brkić Andrije Tomo Zućo, 8, 59, 152, 550, 578, 610, 611, 622, 658,, 660, 662,, 708
 Brkić Nikole Vojiin 54, 1,20, 123, 61,1, 830, 833, 836
 Brkljač Đ. Anka, 89, 120i, 314, 624, 646
 Brkljač Bogdan Dmitrov 314, 723
 Brkljač Đure Bogdan 88, 310, 723
 Brkljač Dane 599. 630, 787, 788, 789
 Brkljač Jele Danica 314
 Brkljač Danilo 8, 786
 Brkljač M. Dragante 314, 630, 689
 Brkljač Jove Dragutin 59, 611, 630, 646
 Brkljač Đuro Milićev 314, 723
 Brkljač Jove Jandre 310, 723
 Brkljač Jovan 646, 698
 Brikljač Jovamka' 313
 Brkljač Jovo Joja, 164, 580, 630, 646
 Brkljač Koje Košta 88
 Brkljač M. Ljubica 313
 Brkljač D. Mara, 313
 Brkljač Mile Marko 310, 723
 Brkljač Milka 309, 314
 Brkljač D. Mile 314
 Brkljač Stamiše Mile 723
 Brkljač Vaše Mile 98
 Brkljač M. Mileva 314
 Brkljač Jovana Milutiln 59, 580, 581, 611, 630, 646. 707
 Brkljač K. Minja 314
 Brkljač M. Pera 314
 Brikljač Pešo 580, 611, 646
 Brkljač Sava. Đurdi,n 313. 314
 Brkljač Soja 120, 121. 580, 624, 646
 Brkljač Jove Soka, 267

Brkljač Spase Mičkov 314
 Brkljačić 284
 Brkljačić Nikola Nikolica 465
 Brmbota Darinka 66, 724
 Brmbota, l'ilje Marica 267
 Brmbota Ilije Milan 58, 61, 77, 211, 217, 219, 225, 716
 Brmbota Miloš 707
 Broz Josip Tito 10, 24, 52, 62, 92, 105, 130, 147, 179, 180, 181, 267, 425, 462, 489,491, 590, 597,790', 833, 8:34, 836, 837, 838,839, 840, 879,8,80, 903
 Brozovdč Stevo 684
 Brujić Tome Jelena 267
 Brujić Jovana Jovica 88, 90, 143, 827, 828
 Brujić Milan 163, 183
 Brujić Stanka Nikola 723, 724
 Brujić Srdan 101
 Bubanj Marijan 41
 Budak Jozo 461
 Budak Mile 21, 155, 285, 390, 394, 396,397, 400, 405, 414, 418, 468, 469, 482, 788
 Budimir Dara 120, 274
 Budimir Maksima Darinka 267
 Budimir Dušan 581, 675, 696
 Budimir Dušan Lazić 557, 558
 Budimir Đuro 265, 583
 Budimir Đuro Laćan 277, 552, 603, 607
 Budimir Ilija Jelić 836
 Budimir Jakov 280, 573, 581, 582, 609, 1,14, 688, 802, 808, 813, 814
 Budimir Milan 834
 Budimir Jove Milan 277, 552, 583
 Budimir Mil'is a v 581, 675
 Budimir Miloš 158, 571, 583, 607
 Budimir Milošica Laćan 277, 552
 Budimir Pa,via Mirko 76, 836
 Budimir Pero 158, 277, 552, 571, 583
 Budimir Petar Pero 587, 800
 Budimir Mile Stana 267
 Budimir Veljko 574, 575, 623
 Budimir Vlade 517
 Budimir Đura,na Vlado 272
 Budimlija Dmitra Dane 727
 Budimlija, Dragan 263
 Budimlija Rade Jaga, 263
 Budimlija Jovana Ljubica 88, 263
 Budimlija, Mile 437
 Budimlija Mile Ramkan 161, 208, 408
 Budimlija Steve Milorad 406, 430, 724, 727
 Budimlija Nikica, 390
 Budimlija Nikolai 157
 Budiim'lija, Jove Nikola 59. 727
 Budimlija Rade 407
 Budimlija, Smilja 405
 Budimlija Štaka 183, 269
 Budimlija Stevan 393, 406
 Budimlija Stević 430, 724
 Budžoni Sernjon 391
 Bukarica Lazo 776, 780, 783
 Bulat Ra.de 660, 738
 Bulj Anka 273

Bulj Boja 273
 Bulj Borka 305
 Bulj Micika 305
 Bulj Milan 7
 Bulj Jovana Mikica 88
 Bulj Pera 1,18, 305
 Bulj Štaka 274
 Bulj L. Stevo 837
 Bulj Đure Zorka 267
 Bursać Dušan 60, 526, 676, 677, 679, 683,
 692, 738, 741, 744, 750, 863
 Bursać Mane 676, 678, 685
 B'ursać Mičo 676
 Bursać Milan 90, 251

C

Cazi Josip 169, 680, 681, 682, 691, 692, 693,
 722, 723, 748
 Centner Zeljko 332, 337
 Ceranić Luka 224
 Ceranić Milica 224
 Ciganović Aco 679, 687
 Ciganović Branko 682
 Ciganović Jovo 682
 Crljenica (kapetan) 362
 Crnobrnja Steve Borka 267, 456
 Crnobrnja Dane Dančina 452, 455
 Crnobrnja B. Dane 456
 Crnobrnja Jove Dane 76, 456
 Crnobrnja Bože Dara 88, 455, 456
 Crnobrnjla Iso 47, 113, 452,
 Crnobrnja Bože Iso 88, 452, 455
 Crnobrnja B. Koka 267, 456
 Crnobrnja M. Marko 456
 Crnobrnja M. Milan 456, 457
 Crnobrnja Mile 161, 454, 455, 457
 Crnobrnja Petar 437, 452
 Crnobrnja S. Petar 437, 452, 453, 456
 Crnobrnja, Ise Savka, 488
 Crnobrnja Sofija 491
 Crnobrnja Stevan 454
 Cuculić Bruno 609
 Cuksvirar 299
 Cvetković Bude 500
 Cvetković Dane 50, 75
 Cvetković Dragiša 332, 393
 Cvetković Duka 46, 49, 84
 Cvetković Đuro 50
 Cvetković Ilija 101, 104, 375
 Cvetković G. Marko 453
 Cvetković Pajo Pajiša 367
 Cvetković T. Stevo 837
 Cvijanović Đuro 739, 744, 750, 765, 863
 Cvitković Stipe 283, 284, 299
 Cvitković Đurda Dane 76, 77, 78, 84, 91,
 110, 121, 130, 139, 140, 312, 377, 380, 384,
 699
 Cvjetković Dušana Dušan 76 89, 90, 95, 380,
 381, 828

Cvjetković Dušan Đuričin 828
 Cvjetković Duka 121, 123, 130, 131, 376, 699
 Cvjetković Đuro 50, 60, 61, 75, 82 110 117
 139, 180, 312, 377, 380, 384
 Cvjetković Todora Đuro 55, 381
 Cvjetković Ilija 8, 9, 41, 47, 49, 50, 51, 56
 57, 66, 102, 106, 108, 109, 115, 356, 358
 360, 361, 699
 Cvjetković Nikole Ilija 55
 Cvjetković Tcdora Jelena 2,67
 Cvjetković S. Laizo 378
 Cvjetković Steve Mane 76, 385
 Cvjetković Manojlo 380
 Cvjetković Milan Pašić 193, 203, 385
 Cvjetković Mile 88
 Cvjetković Mile Milica 267
 Cvjetković Miloš 380
 Cvjetković Nikica 357
 Cvjetković Nikola 159, 193, 338, 357, 380
 Cvjetković Pajo Peranov 357
 Cvjetković Pavla Pera 267
 Cvjetković Petar 117, 257, 380
 Cvjetković Racko 340
 Cvjetković Sava 380
 Cvjetković Nikole Zorka 88

C

Čanak Jovana Dara 76, 121, 130, 139, 146,
 276, 624
 Čanak Darinka 120
 Čanak Dmtar 828
 Čanak Dušan 834
 Čanak Geno 228, 251
 Čanak Maksim 38, 599
 Čanak Milan 836
 Čanić Ana 150
 Čanić Ante 396, 404
 Čanić Pero 396, 404
 Čanković Boja 117, 183, 269, 274
 Čanković Dušan 824
 Čanković Luke Đuro 724
 Čanković Geno 77, 90
 Čanković Ilija 329, 339
 Čanković Đure Miloš 724
 Čanković Jovana Miloš 724
 Čanković Rade Nikola 724
 Čavčić Ankioa 465
 Čavčić Kata 276, 465, 494
 Čavčić Luka Lukina Stoj in 418
 Čavčić Manda 465, 494
 Čavčić Marko 465
 Čavčić Marko 470
 Čelebić Milovan 832
 Čerčil Randolph 245
 Čiča Dane 193
 Čiča Perica 41, 103, 104, 340
 Čiča Rade Petar Perica 8, 59, 103, 110, 358,
 369, 699, 707
 Čiča Smilja 274
 Čiča Spaso 333, 336

Čiča Stevo 624
 Čiča Stevo Čečo 353
 Čiča Vlado 353
 Čiča Zora 263, 264
 Čolaković Rodoljub 303
 Čortan Milica 773
 Čović Vaso 41, 45
 Črnja Branko 603
 Čubrilo Dušan 285
 Čubrilo Dušana Đorđe 7, 88, 265, 297, 298, 841
 Čubrilo Đuro 95
 Čubrilo Ilija 282, 295
 Čubrilo Mika 273, 275
 Čubrilo Milan 297
 Čubrilo Dušan Milan 59, 295
 Čubrilo Milka. 305
 Čubrilo Dušana Milka. 76, 95, 118, 168, 183, 203, 204, 207, 269, 274, 275
 Čubrilo Mira 273
 Čubrilo Dušana. Nikica 88, 96, 182, 298
 Čubrilo. Ilije Nikola 723
 Čubrilo P. Petar 837
 Čubrilo Dmitra¹ Ružica 274
 Čubrilo Jovana Ružica 88
 Čubrilo Ilije Tomo 723
 Čuić Milica 773
 Čuić Žarko 41, 105, 599, 600, 601
 Čuturilo Jove Anka 88
 Čuturilo Branko 442
 Čuturilo Jove Dane 727
 Čuturilo Dara 161
 Čuturilo Marka. Dušan 88
 Čuturilo Đure Milan Mile 293, 433, 701, 704
 Čuturilo Mile 704, 707
 Čuturilo Vuje Mile 59
 Čuturilo Marka Milica 267
 Čuturilo Nikola- Glavan 406
 Čuturilo Mirko 44
 Čuturilo Mairka Petar Zebić 9, 59, 110, 291, 293, 300, 301, 302, 699, 701, 707, 708, 710
 Čuturilo Marka- Smilja 267
 Čuturilo Nikole Smilja 267
 Čuturilo Đure Vlado 88

Č

Čaćić Ivanka. 500
 Čaćić Ive 105
 Čailić Steve Bogdan 727
 Čalić Dušan 183
 Čalsić Rade Dušan 724
 Čalić Nikole Đuro 9, 47, 57, 58, 60, 78, 84, 85, 88, 92, 106, 108, 113, 409, 491, 725, 727
 Čalić Nikole J-anko 88, 96, 403
 Čalić Jeka 275, 432
 Čalić Milan 95, 183
 Čalić Milan Škara. 163, 183
 Čalić Đure Mile 72.7
 Čalić Mimela 487
 Čalić Nikole Miloš 721

Čalić Nikola 406
 Čailić Mile Nikola- 59, 441, 724
 Čalić Rade Gredelj 286
 Čalić Ilije Savka 267
 Čalić Soka 274
 Čalić Nikole Stanka 267
 Čalić Vase Stevo 76, 157
 Čalić Steve Vaso 88
 Čera.n-ić Bo-gdan 343
 Čeranić Miloš 261, 263
 Čeranić Nemanja Stevan 257
 Četković Vlado 574, 575, 675, 682, 775-, 776, 781
 Čopić Vladimir 329
 Čosdć Desa 60, 66, 121, 123, 306
 Čosić Dušan 77, 237
 Čujo Sime Bosiljka 654
 Čuk Acim Braco 666, 802
 Čuk Anda 120, 624, 659
 Čuk Dane Andelka 267
 Čuk Petra Anka 76, 88, 120, 183, 196, 269, 273, 276
 Čuk Dmitra Bogdan Božo 88, 611, 662, 699, 834, 836
 Čuk Boja 659
 Čuk Božo 658, 660
 Čuk Branko 659
 Čuk Dara 9-6, 120, 274, 583, 624
 Čuk Miloša Darinka 267
 Čuk Stanka Darinka 76, 88, 267
 Čuk Dmtar 158, 6112, 650-, 657, 688
 Čuk Dmtar Sa-jdžija 689
 Čuk Dušan 120, 123, 611, 613, 623, 633, 634, 659, 662, 672, 830, 836, 837
 Čuk Dušan Z-ukan 659
 Čuk Đuro 659
 Čuk Glišo 21, 26, 32, 40, 46, 74, 112, 117, 225, 226, 277, 343, 351, 549, 551, 554, 555, 557, 560, 562, 570, 573, 581, 583, 586, 587, 603-, 606, 607, 608, 611, 613, 662, 623, 633, 634, 649, 650, 659, 662, 672, 714, 738, 800, 803, 804, 806, 831, 832, 836, 844, 907, 908
 Č-uk Gojko 161, 286, 290, 299
 Čuk Ilija 9, 60- 77, 12-0-, 139, 141, 146, 192, 277, 355, 552, 554, 602, 607, 609, 611, 659, 662, 672, 714, 738, 800, 803, 804, 806, 831, 832, 836, 844, 907, 908
 Čuk Ilija. Baikula 659, 662
 Čuk Nikole Ilija 76
 Čuk Iso 276, 549
 Čuk Janja Skela. 660
 Čuk Bojanić Jela. 57, 65, 75, 77, 80, 84, 86, 120, 121, 259, 602, 605, 620, 624, 694
 Čuk Nikole Jela 76, 112, 129, 130, 139, 694
 Čuk Jovan Jovica 8, 6111, 689, 690, 803
 Čuk Ljubica 120, 583, 624
 Čuk Nikole Ljubica 267
 Čuk Maiksim 659
 Čuk Manda. 273
 Čuk Mane Bakula 123, 550, 578, 611, 830
 Čuk Ljubomir Maniša. 47, 76, 168, 183, 286

Ćuk Manojlo 8
 Ćuk Marko 277
 Ćuk Mifcai 694
 Ćuk Milan 277, 609, 622, 65®, 830, 834
 Ćuk Milan Cesu 661
 Ćuk Milan Jovanov 611, 636
 Ćuk Milan Lerov 611
 Ćuk M. Milan 836
 Ćuk Mileta 611, 658, 659', 662, 834, 836
 Ćuk Dane Milica 267, 274
 Ćuk Nikole Mileva 267, 694
 Ćuk Rade Mileva: Bakula 76, 624, 699
 Ćuk MdJ&voj 123, 537
 Ćuk Milojko 40, 41, 46, 48, 51, 57, 61, 100,
 103, 104, 105,107,152, 158, 211, 257,261,
 277, 293, 357,380,531, 547, 550, 553»558,
 569, 571. 574,575,576, 577, 578, 579,584.
 585, 600, 601,602,603, 604, 605, 606,608,
 611, 612, 614,615,6.19, 621, 622, 623,624,
 625, 626, 642,643,644, 649, 650, 658,670,
 671, 673, 694,696,699, 700, 701, 702,703,
 706, 710, 711,713,714, 715, 719, 749,777.
 80, 794, 800, 802^ 804, 805, 807, 9110, 912
 Ćuk Nikole Milojko 55
 Ćuk Miloš Zukan 661
 Ćuk Nikola 192, 205, 277, 552, 578', 583, 607,
 611
 Ćuk Nikola Babi 603
 Ćuk Dane Nikola Bakula 662, 663, 694, 708
 Ćuk Nikola' Pećan 611
 Ćuk Obrad 659
 Ćuk Perica 602
 Ćuk Pero Bakula 578, 599, 605, 651
 Ćuk Petar 192
 Ćuk Ružica 659
 Ćuk Milana' Sava 267, 611, 674, 675, 695, 696
 Ćuk Stana 275, 624, 659
 Ćuk Maksima Stevan 76, 88, 90, 96, 164,
 611
 Ćuk Stevan Skela 192, 659, 660, 662
 Ćuk Dane Stevo 88, 165, 583. 587, 6111, 689,
 800
 Ćuk Svetozar 659
 Ćuk Uroš 123, 662, 827, 830, 836
 Ćuk Zvonko 659
 Ćuruvija Darai 183, 456
 Ćuruvija Dmtar 456
 Ćuruvija Iće Dragan 59, 135, 491
 Ćuruvija' Mile Dragan 727
 Ćuruvija Dušan 157, 161, 403, 408, 432
 Ćuruvija Mane Dušan 76
 Ćuruvija Jovo 727
 Ćuruvijai Dušan 157, 161, 403, 408, 432
 Ćuruvija Mane Dušan 76
 Ćuruvija Jovo 727
 Ćuruvija Đure Marija' 267, 456, 493
 Ćuruvija Mika> 452
 Ćuruvija V. Mile 157, 452, 453, 456
 Ćuruvija Đ. Milkai 456
 Ćuruvija Mane Miloš 59, 727

Ćuruvija Dane Rade 727
 Ćuruvija Đure Sofija 267, 453, 455, 456
 Ćuruvija Mane Uroš 727

D

Dabić Boško 403
 Dalmazzo (general) 614
 Damjanović Danić 556, 860
 Damjanović Danilo 671
 Damjanović Gojko 548
 Damjanović Jovo 90, 251
 Damjanović Milica 8
 Dautović Boja 269, 305, 312
 Dautović Jove Boja 76, 118, 123, 146, 184
 Dautović Đuran 44
 Dautović Dane Ilija 723, 724
 Dautović Mile Ilije 88, 89, 294, 707
 Dautović Jovan 287, 297, 327
 Dautović Jovo 8, 287
 Dautović Dmitra Jovo 723, 724
 Dautović Juirina 168
 Dautović Mara 274
 Dautović Laze Mićan 60. 75, 76, 77, 84
 Dautović Mićo 180
 Dautović Ilije Milan Mićan 294, 701
 Dautović Mile 162, 183
 Dautović Mile Šimunov 345
 Đautović Mile Miloš 76, 110, 180. 291, 294,
 301, 302, 701
 Dautović Nikica 297
 Dautović Nikola 168, 183, 201, 225, 275, 287
 Dautović Dmitra Nikola 76. 77, 96. 724
 Dautović Save Nina 76
 Dautović Nino 175
 Dautović Jove Petar 88
 Dautović Petra Petar 88
 Đautović Nikole Stanko 728
 Dautović Stevan 327
 Dautović Vojin 335
 Debeljak Josip 692
 Delač Ante 345
 Depeder Andrija 397, 398, 404, 420
 Desnica Branko 60, 722, 749. 818
 Devčić Josip 351
 Devčić Josipa Pepica 490
 Devčić Miljenko 351
 Dimić Boja 274
 Dimić Dane 367
 Dimić Đuro 577, 586, 611, 672, 674, 676, 695,
 696, 830, 836
 Dimić Ilija 836
 Dimić Jela 112, 577, 620, 624
 Dimić Milan 367
 Dimić Milka 274
 Dimić Nikolai 41, 193, 601
 Dimić Obrad 560, 577, 609, 611, 675, 692,695
 Dimić Petar Pero 77. 726, 560, 577. 611,675,
 676, 793
 Dimić Savo 582
 Dimić Srećko 77

Dimić Stevo 611, 836
 Dimić Svetko 76, 277, 582., 611, 689
 Dimić Sveto 277, 689
 Dimić Zorka 267
 Dimić Jovana Zorka 267
 Divjak Božo 251
 Divjak Mane Milan 88
 Dobrić Ilija 305
 Dobrić Dane Kaneta» 397
 Dobrić Milka 274
 Dobrić Milutin 117
 Dobrić Pa via Nikola 88
 Dobrić Zora 183, 269, 275, 408, 432, 490
 Dobrirjević Nikola 730'
 Dojčinović Dušan 392
 Dokmanović Nikola 41, 76, 104, 225, 257, 261, 283, 719, 739
 Došen Ante 508
 Došen Rade Dane 724
 Došen Rade Dmitar 723
 Došen Dane Đuro 724
 Došen Stevana Ilija 723, 724
 Draganić Jovana Janko 727
 Draganić Mika 168, 269, 275
 Draganić Samela Mile 727
 Draganić Mane Milka 76, 113, 121, 488
 Draganić Miloš 488
 Draganić Mile Miloš 727
 Draganić Nikole Miloš 9', 59, 113, 727
 Draganić Nikica 343
 Draganić Nikola' Gil, 157, 168
 Draganić Mane Pera 268
 Draganić Stevan 157
 Dragičević Braco 151
 Dragičević Ilija Tučkonja 351
 Dragičević Jaga, 424
 Dragičević Kata 276
 Dragičević Mande Mile 151, 284. 285, 506
 Dragišić Bogdan 836
 Dragišić Gnjatija 192
 Dragišić Ilija Vasiijev 689
 Dragišić Jelka 624
 Dragišić Mihajlo 689
 Dragišić Milan 689
 Dragišić Sava 787, 789
 Dragišić Stevo 611, 689
 Dragosavac Anka 274
 Dragosavac Bogdan 310
 Dragosavac J. Bogde 314
 Dragosavac P. Boja 314
 Dragosavac Rade Bosiljka 268
 Dragosavac Save Božan 60, 76, 88, 96. 135, 306, 310, 312, 722, 723, 724
 Dragosavac Božo 8, 86
 Dragosavac J. Braco 313
 Dragosavac J. Branko 314
 Dragosavac M. Čuka 314
 Dragosavac Ilije Dačo 310, 724
 Dragosavac Ilije Dane 723
 Dragosavac R. Dane 313
 Dragosavac Dmitar Božin 41, 88. 162 183
 Dragosavac T. Duda 314

Dragosavac Dušan 162, 171
 Dragosavac Đuja Simina 312, 314
 Dragosavac Duka Iliina 312* 314
 Dragosavac Đuro Đuriša 8, 117, 123, 130, 308, 309', 310, 311, 732:
 Dragosavac Ilije Đuro Đukan 723
 Dragosavac Pavla- Đuro 723, 724
 Dragosavac Ilija 160, 162, 168, 183
 Dragosavac Đure Ilija 294, 707
 Dragosavac Jeka 303
 Dragosavac Jela 8, 117, 309, 312, 828
 Dragosavac Đure Jela 274, 309, 311, 3:13, 314
 Dragosavac Jela Tomanova 309, 311, 313, 314
 Dragosavac Tome Jela 274
 Dragosavac Rade Jelena 268
 Dragosavac Jovo 287
 Dragosavac S. Jovo 313
 Dragosavac Luka' Đuirin 314
 Dragosavac J. Ljuba 314
 Dragosavac Đ. Mara, 313
 Dragosavac R. Mara 314
 Dragosavac T. Marija 313
 Dragosavac Marko Čakljun 178
 Dragosavac M. Marko 310, 314, 723
 Dragosavac J. Maša 313
 Dragosavac Mica 117, 309, 313, 314
 Dragosavac Mica Iliina 311
 Dragosavac Mica Plina 309
 Dragosavac Mika 274, 310, 314
 Dragosavac Mitka Nikolina 312
 Dragosavac Bote Mile 723
 Dragosavac Mile -Ilin 312, 314
 Dragosavac Mileva' Dušanova 312, 314
 Dragosavac Milka 268
 Dragosavac Milka Simina 309'
 Dragosavac Miloš Džanin 314, 723
 Dragosavac Obrad 162
 Dragosavac Obrad Pobro 183
 Dragosavac Perka Ninčinova 312, 314
 Dragosavac Rade 183, 310
 Dragosavac Rade Čekljun 311
 Dragosavac Rade Dušanov 313, 314
 Dragosavac N. Rađe 310
 Dragosavac Rade Žuti 162, 310, 312, 314, 7(23, 724
 Dragosavac Nikole Rajko 723
 Dragosavac Sava Džanin 314, 723
 Dragosavac P. Sava 310
 Dragosavac Soka 274
 Dragosavac Stevan 263
 Dragosavac Dmitra Stevo 88, 162, 184, 260, 286, 837, 838
 Dragosavac Petra Stevo 722, 723, 724
 Dragosavac Tome Tomo Bude 294, 707
 Dragosavac N. Zora 314
 Drakulić Dušan 20, 40, 4.2, 43, 44, 46', 55, 100, 103, 105, 136, 337, 338, 339, 340, 601, 602
 Drakulić Milan 773
 Drakulić Nenad 868

Dražić Milan 656, 827
 Drča Nikola 810
 Drča Sava 682
 Drezga Đuro 77
 Drezgić Đuro 56, 61, 69, 225, 226, 237
 Drezgić Krešo 344, 305, 404, 412, 413, 414, 417, 418, 420, 422, 423, 483
 Drezgić Luke Luka 88, 00, 108
 Drezgić Petra Ljubica 424
 Drezgić Jove Mara 88
 Drezgić Nikola 704
 Drezgić Mile Nikola Rudonja 702, 707
 Drobac Bogdan 110
 Drezgić Dane Darjasan 340, 360
 Drobac Dane Dako 76, 107, 2'03, 261, 263
 Drobac Jove Đuro 8, 50, 59, 110, 367, 600, 707, 710, 711, 758
 Drobac Milan 8, 730
 Drobac R. Milan 747
 Drobac Perica 340, 360
 Dronjak Dane 8, 112, 113, 130, 584, 611, 620, 650, 657
 Dronjak Luke Danica 624, 653
 Dronjak Draginja 651, 652
 Dronjak Dušan 60, 76, 611, 650, 657, 730, 836
 Dronjak Dušamčić 605, 830
 Dronjak Ilija 112, 113, 584, 611, 620, 656, 826
 Dronjak Jan ja 652
 Dronjak Jeka 66, 275, 653
 Dronjak Kosovka 120, 624
 Dronjak Marija 276
 Dronjak Marija Beba 228
 Dronjak Milan 103, 6, 11, 620, 652, 653, 826
 Dronjak Draginje Milan 88, 80, 112, 113, 675, 836
 Dronjak Duje Milan 654, 656, 826
 Dronjak Steve Miloško 50, 110, 151, 506, 602, 605, 611, 600, 620, 622, 852, 856
 Dronjak Nikola 826
 Dronjak Pero 192, 602, 611
 Dronjak Pere Petar 88
 Dronjak Smilja 276
 Dronjak Stana 652
 Dronjak Ise Stevan 76
 Dronjak Stevo 77, 88, 89, 112, 130, 611, 6, 19, 620, 622, 640, 650, 656, 657, 826, 827
 Dronjak Zorka, 275, 653
 Družić Ivo 783, 784
 Dubajić Milica 147
 Dubajić Simo 623, 676, 603, 605
 Dukić Anka, 41, 117
 Dukić Paje Anka 267
 Dukić Stojana Anka 267
 Dukić S. Ankica 313
 Dukić Bogdan 9, 50, 309, 333, 749
 Dukić Nikole Bogdan 110, 287, 288, 310, 333
 Dukić Todora Bogdan 720
 Dukić Dane Dakan 41, 49, 55, 60, 75, 77, 78, 86, 110, 333, 356, 723, 749.

Dukić Dako 163
 Dukić Dara 274
 Dukić Dake Dara 263, 274
 Dukić Mihajla Dmitar 727
 Dukić Nikole Dragan 41, 49, 55, 61, 77 110 21.1, 217, 219, 333, 356, 357, 376, 690
 Dukić Jovo Breša 108, 205, 338, 345 346 357, 369, 373
 Dukić Jove Jovo 707
 Dukić Mile Jovo 727
 Dukić Mile Jovo Boja, 76, 727
 Dukić Jovo Mlinar 341
 Dukić Nikole Jovo 40, 49, 55
 Dukić Save Jovo 59, 721
 Dukić Stojana, Jovo 727
 Dukić Dane Lazo 88, 713, 721
 Dukić Mara 1, 17
 Dukić Dane Mara, 267
 Dukić Nikole Mara 267
 Dukić Rade Mara, 267
 Dukić Marička 193, 269
 Dukić Maša 41, 117
 Dukić Dake Maša, 267
 Dukić Mičo 1.83, 261. 263
 Dukić Miika 273
 Dukić Tome Mika 88, 146
 Dukić Mikica Milka 312
 Dukić Milan 41, 84
 Dukić Mile 162, 183, 314, 444
 Dukić Dane Mile Cukin 721
 Dukić Mile Milić 193, 495
 Dukić Petra, Mile 721
 Dukić Todora Mile 88
 Dukić Paje Milica 88
 Dukić Milka, 274
 Dukić Milka Crna 305
 Dukić Jovana Miloš Milić 58
 Dukić Nikica 183, 305, 312, 333, 828
 Dukić Nikica Jovanov 41, 50, 58, 60, 310, 824
 Dukić Nikica Pajin 41, 50, 824
 Dukić Nikola 7, 61, 183, 432, 744
 Dukić Nikola Nikica, 110, 118
 Dukić Marka Nikola Nina 58, 432
 Dukić Mile Nikola, 59, 727
 Dukić Nikola, Nina, 77, 161, 408, 409
 Dukić Paje Nikola 110, 312
 Dukić Stojana Petar 4, 727
 Dukić Radan 41, 163, 333
 Dukić Rade 309, 310, 367, 824
 Dukić Dmitra, Rade 723
 Dukić Dane Sara 41, 76, 273, 274
 Dukić Sava 183
 Dukić Nikole Seka 488
 Dukić Smiljana 309
 Dukić Soka, 267
 Dukić Stojan 346
 Dukić Vladimir 7
 Dukić Vlado 705
 Dukić Nikole Vlado 8, 41, 60, 110, 117, 130, 309, 310, 3, 13, 314, 333, 341, 705, 707, 739, 744, 750, 765

Dukić Vlado Smiljamn 311, 314
 D'Uikić Petra Zorka 267, 305
 Duniart Roko 243
 Dupor 101, 102
 Dupor Sara 347
 Dupor Savo 347

D

Đaković Miloš Lačkov 406
 Đaković Vujica 491
 Đapić Stevo 885, 836
 Đekić Daniša 257
 Đekić Ilija 41, 77, 211, 215, 217, 225, 226, 342
 Đekić S. Ilija 2:20
 Đekić Jovo Gubičko 329, 330>, 334, 345, 360, 703
 Đekić Mile 163, 208
 Đekić Mile Milkto 41, 44, 50, 117, 356
 Đekić Milorad 330
 Đekić Nikola Nikica 49, 699
 Đekić Nikola 41, 699
 Đekić Perića 163, 193, 208
 Đekić Veljka Sofija 268
 Đekić Soka, 274
 Đekić Stevo 330, 353
 Đekić Stevo¹ Cečo 205, 358
 Đekić Veljiko 347
 Đujić Momčilo 26, 1,13, 136, 235, 307,360, 530-, 566, 570, 577, 586, 587, 589, 59,1,614, 629, 646, 672, 686, 688, 689, 731, 737,755, 759, 797, 809, 813, 814, 815, 820, 877, 908
 Đukanović {potpukovnik} 337
 Đukić Božo Bioča 405, 427, 487
 Đukić Jove Dane 727
 Đukić Dragan 225
 Đukić Ilija 225
 Đukić Jeka 275
 Đukić Jovo 40
 Đoikić Marka Milan 60, 113, 727
 Đuikić Marka Milanko 76, 88, 113, 488, 727
 Đumić Jošo 689¹, 799
 Đumić Nina 587, 670
 Đurica Marko 773
 Đurica Pero 786
 Đurica Vujo 773
 Đurić Ljubodraig 839
 Đurdšić Pavle 832

E

Egić Branko 102
 Erceg Jovica 38, 159, 163, 350, 374

F

Faraguna Ivan 481
 Filipović Krsto 786
 Fink dr 473, 476

Franić Ika 276
 Franić Ivan 284
 Franić Jakova Jure 88, 150, 193, 196, 395, 396, 398, 404, 413, 427, 437, 462, 487
 Framjković Ivan 49, 99, 100, 358
 Frković Jutrica 150, 153, 340, 305, 400
 Frković Manko 41:3

G

Gaćeša Boja 49, 208, 269, 274
 Gaćeša Đuro Mašto 343
 Gaćeša Jovo 117
 Gaćeša Jovo Bikanov 329
 Gaćeša Jovo Jovišev 49¹, 50, 117
 Gaćeša Jovo Račkov 49, 50, 117
 Gaćeša Manika Luka 59
 Gaćeša Dane Milan 59
 Gaćeša Mile 58
 Gaćeša¹ Nikola, Niko 193, 263
 Gaćeša Rade Bikanov 330, 362
 Gaćešai Rade Rackov 338, 341
 Gaćeša, Radmain 362
 Gaćeša Ranko Rančilo 176, 699
 Gaćešai Sava 329, 332
 Gaćeša Soja 49, 50, 117, 168, 208, 264, 271
 Gaćeša Vlado 41
 Gaćeša Vlado MatPkov 41, 336
 Gaić Mane 157
 Gaić Nikola 157
 Gaić Savo 161, 183
 Gadć Simo 182
 Gaić Dane 8, 333, 339
 Gajić Đuro 4:27
 Gajić Rade Đuro 727
 Gajić Lazo čača 9¹
 Gajić Nikole Lazo 8, 59, 60, 86, 406, 426, 429, 433, 727,
 Gajić Mile 406, 408, 429, 430, 433, 490
 Gajić Mile Bojanin 403
 Gajić Mile Mornar 8, 114
 Gajić Samela Mile 50, 406, 727
 Gajić Petra Rade 727
 Gajić Nikole Sava 5<8, 61, 77, 157, 193, 403, 408, 432
 Gajić Mile Zorka 59, 268, 488, 493
 Galeb Krunoslav 390, 394, 468
 Geršković Leon 62
 Gleda, Boja¹ 273¹
 Gleda Todorai Božo 59, 69, 110, 702, 704, 708, 710, 717
 Gleda Branko 40, 48, 336
 Gleda Bože Đuro 702^ 704
 Gleda, Ste van Ilija 702, 706, 707
 Gleda Košta 40, 41, 386
 Gleda, Marica 266^ 828
 Gleda, Marija¹ 274
 Gledal Milan 110
 Gleda Mile 110, 699, 708, 710, 717
 Gledai Save Miiloš Mile 59, 702

Gleda Bože Petar Bjegun 702, 704
 Gleda Mirka Petar Basta 2,19, 226, 702, 706.
 707
 Gleda Stevo 40, 48, 336
 Gleda Bože Todor 76, 77, 90, 96, 163, 168,
 193, 275 699
 Glumac Milan 60, 739, 744, 750
 Gnjatović Dmitra Anka' 423'
 Gnjatović Anika Manišina 421
 Gnjatović Marka Anka 412
 Gnjatović Mile Anka 423
 Gnjatović Dmitra Ankica 483, 484
 Gnjatović Bogdan Božo 423
 Gnjatović Janka Boja 421
 Gnjatović Jovana Boja 423
 Gnjatović Ilije Božica 423
 Gnjatović Božo 8'
 Gnjatović Bude 413, 710
 Gnjatović Jove Bude 8, 372, 375, 409, 415,
 416, 421, 424, 710', 713', 823
 Gnjatović Đure Dane Danica 397, 412, 414,
 415, 416, 423
 Gnjatović Dane Icanov 420'
 Gnjatović Ilije Dane 421, 424
 Gnjatović Jove Dane 8, 375, 4115, 416, 421,
 424, 453, 710, 713
 Gnjatović Rade Dane 415, 424
 Gnjatović Mile Danica. 423
 Gnjatović Dara 483
 Gnjatović Dame Darinka 423
 Gnjatović Dane Darko 423, 483
 Gnjatović Đure Dmitar Čaiko 412, 416
 Gnjatović Dmitar Dmitreško 412, 414,
 415, 419
 Gnjatović Jovana Dmitar 415
 Gnjatović Jove Dragica 424
 Gnjatović Mane Dragica 421
 Gnjatović Jove Dušan 421, 424, 425
 Gnjatović Mile Dušan 8, 288, 424, 425, 723,
 824
 Gnjatović Mile Dušan Mačin 4.12, 413, 414
 Gnjatović Duka, 483
 Gnjatović Ilije Duka 423
 Gnjatović Đuro 878
 Gnjatović Đuro Đurela 393', 413, 415
 Gnjatović Ilije Đukai 423
 Gnjatović Đuro 878
 Gnjatović Marka Đuro 413, 424, 425
 Gnjatović Mile Đuro 4,12, 421, 423, 424, 425
 Gnjatović Petra Đuro 423
 Gnjatović Save Đuro 415, 424
 Gnjatović Ilija lean 415, 415
 Gnjatović Dane Ilija 415
 Gnjatović Ilije Ilija Ljuido 414, 415
 Gnjatović Iso 397, 405
 Gnjatović Iiso Latin 420, 424
 Gnjatović Tome Janja 4,23
 Gnjatović Laze Jelka' 421, 425
 Gnjatović Sa,ve Jovan 415
 Gnjatović Jovčina 483
 Gnjatović Jovo Crni 412, 416, 418
 Gnjatović Dane Jovo Jojka 421

Gnjatović Đure Jovo 421, 423
 Gnjatović Janika Jovo 412, 413, 424
 Gnjatović Jovo Jovica 193, 461, 469
 Gnjatović Jove Jovo Ljudo 4115 4,18 421
 424
 Gnjatović Mile Jovo 421
 Gnjatović Miloša Jovo 145
 Gnjatović Mane Jug 423
 Gnjatović Dmitra Kata, 423
 Gnjatović Jovana Kata 423
 Gnjatović Luke Kata 424
 Gnjatović Mane Košta 423
 Gnjatović Ksenija 421
 Gnjatović Ljuba 421
 Gnjatović Save Mane 415
 Gnjatović Stanka Mane-Manešće 412 414
 419, 421, 424
 Gnjatović Mane Maniša 416, 417
 Gnjatović Dmitra Mara 423
 Gnjatović Mile Maira 42:1
 Gnjatović Dmitra Marica 483
 Gnjatović Špire Marica 424. 483
 Gnjatović Duke Marija, 42,1
 Gnjatović Ilije Marija 424
 Gnjatović Jove Marija, 423
 Gnjatović Sime Marija 423
 Gnjatović Marija Tomičeva 424
 Gnjatović Marko 421, 424, 486
 Gnjatović Marko Markajilo 453
 Gnjatović Petra Marko 412, 413, 421,
 424, 425
 Gnjatović Petra Marko 412, 413, 401,
 424, 425
 Gnjatović Save Marko 42,3
 Gnjatović Špire Marko 423
 Gnjatović Tome Marko 421, 424, 425
 Gnjatović Duje Maša 423
 Gnjatović Jove Mićan Mičo 483
 Gnjatović Dmitra Mičo 483
 Gnjatović Đure Mila 423
 Gnjatović Milan Mića 423
 Gnjatović Dmitra Milan 423, 424
 Gnjatović Ilije Milain 423
 Gnjatović Mile 453
 Gnjatović Mile Milan 412, 423
 Gnjatović Dane Mile 412
 Gnjatović Dane Mile Milica 412
 Gnjatović Dmitra Mile 415
 Gnjatović Đure Mile 421
 Gnjatović Ilije Mile 421
 Gnjatović Mane Mile 415
 Gnjatović Dane Milica 268, 423
 Gnjatović Filipa Milica 421
 Gnjatović Ilije Milica 424
 Gnjatović Jovana, Milica 423
 Gnjatović Marka Milica 423
 Gnjatović Nikole Milica 423
 Gnjatović Milka 421
 Gnjatović 'Ilije Milka 268, 412
 Gnjatović Jove Milka 421
 Gnjatović Laze Milka 421
 Gnjatović Rade Nedeljka Mara 423

Gnja'tovtić Petra Nenad 412
 Gnjatović Nikola 8, 409', 469, 482
 Gnjatović Dame Nikola 424, 425
 Gnjatović Dmitra Nikla 424, 425
 Gnjatović Jove Ljude Nikolai 421
 Gnjatović Koste Nikolai 421
 Gnjatović Maine Ljude Nikola 421
 Gnjatović Markai Nikola 423
 Gnjatović Nikola Markičev 423
 Gnjatović Nikolai Migašin 412'
 Gnjatović Ljude Pera 483
 Gnjatović Petar 8
 Gnjatović Ilije Petar 415, 416, 421', 424, 425
 Gnjatović Mane Petar 423
 Gnjatović Nikole Petar 423
 Gnjatović Petar Perač 412
 Gnjatović Dane Sava 4.15
 Gnjatović Ilije Sava 421, 424, 425
 Gnjatović Simo 412, 419
 Gnjatović Nikole Simo 415, 416, 417, 419
 Gnjatović Jove Smilja 424
 Gnjatović Petra Smiljana 423
 Gnjatović Dmiitra Soka 423, 483
 Gnjatović Ilije Soka. 424
 Gnjatović Soka Skica 421
 Gnjatović Mane Stanko 421
 Gnjatović Đure Stevo 423
 Gnjatović Jove Stojan 42,1, 424
 Gnjatović Tome Spiro 423
 Gnjatović Jovana, Tomai 4,24
 Gnjatović Petra Vukosava 423
 Gnjatović Zorka 413
 Gnjatović Jovana Zorka 424
 Gnjatović Petra Zorka 423
 Gorki Maksim 68, 303, 604
 Gostović Milana Božo 481
 Graibovac Ante 41
 Grakalić Miroslav 364, 365
 Grbić Bogdan 834
 Grbić Dane Boja 2,68, 659
 Grbić Dane 659
 Grbić Dane Dušan 8, 50, 60, 112, 578, 6(1,1, 620, 658, 650!, 662, 856
 Grbić Ilija 618
 Grbić Koviljka 120, 624, 659, 828
 Grbić Milana Ljubica 268, 659
 Grbić Mile 102
 Grbić Sava 88, 275, 624
 Grbić Sava Danina 120
 Grbić Savka 650(
 Grgurev Tonči Gršo 777, 781
 Grivičić Leo 306, 397
 Grković Rade 56, 73, 164, 405, 420, 430, 450, 646, 712
 Grozdanić Mladen 744
 Grubelić Josip 782, 784
 Grabić Gojko 782
 Grubišić Ana, 624
 Grubišić Bosiljka Seja 76, 120, 624
 Grubišić Dane 643
 Grubišić Andrije Dušan 88

Grubišić Đuro 646
 Grubišić Ilija 192, 279, 653, 610, 644, 647. 656
 Grubišić Jojika, 611
 Grubišić Dane Jovo 88, 108, 112, 1,13
 Grubišić Đurda Jovo 9, 47, 60, 10®, 115,159, 210;, 277, 550, 572, 585, 587, 603,605,611, 613, 620, 621, 638, 641, 645, 646,656,,670, 672, 609, 796, 797 798, 790, 827
 Grubišić Mifca 275
 Grubišić Milan 700
 Grubišić Milan Babin 611, 646
 Grubišić Milan Pajiin 646
 Grubišić Nikole Mile 88, 192, 93, 647, 746
 Grubišić Milka 646
 Grubišić Obrada. Milka 88
 Grubišić Obrad 797
 Grubišić Obrad Bobo 159, 581, 645, 646
 Grubišić Obrad Gole 6,11
 Grubišić Pero 570
 Grubišić Seja 66, 89, 130i, 646
 Grubišić Simo 611, 797, 790
 Grubišić Đurda Stevo 8, 60,, 112, 130, 550, 580, 581i, 5015, 603, 605, 611, 620, 621, 626, 646, 6001, 707, 708, 710, 717, 72,0, 749, 796, 797, 80(5, 812
 Grubišić Stevo Diskov 689
 Grubor Dragan 676
 Gruboir Gojiko 790'
 Grubor Nikica, 676, 689', 790
 Grobor Nikola 868, 877, 880
 Grubor Pero 536
 Grulović Nikolai 500
 Gušaivac Ilija 514
 Guteša Obrada Anka 88
 Guteša Boja. 66
 Guteša Dane 183
 Guteša Dane Dancing 843
 Guteša, Dara 273
 Guteša Tome David 41, 46, 55, 60, 61, 75, 77, 101, ,170, 180', 283, 286, 280, 201
 Guteša Đuro 839
 Guteša Gina, 118, 263, 264, 302, 305
 Guteša Ilija 257, 288
 Guteša Ilija Mamiin 843
 Guteša Iljeg'a, 287
 Guteša Luka 162
 Guteša Mile Trivušilov 37, 38, 105, 151
 Guteša, Nikica 162, 183
 Guteša Pera 273
 Guteša Dmitra Raide 59, 720i
 Guteša Sava 2.87
 Guteša (Savica) 38, 292, 205, 304, 700, 845
 Guteša Savo Raipin 38, 73, 162, 842
 Guteša Mile Trivun 721
 Guteša Dušana Veljko 88
 Gvardiol Ante 859

Ilić Milana Bogdan Božo 210, 220, 521, 538, 721
 Ilić Božo 77
 Ilić Dane 507, 539
 Ilić Daine Luin 168
 Ilić Dmtar 4:1
 Ilić Dragan 506
 Ilić Dušan 111, 119, 544
 Ilić Janka Đuro 76, 90
 Ilić Ilija 506
 Ilić Milana Ilija 497
 Ilić Jan ja 506
 Ilić Jovan 509, 526
 Ilić Jovo Luina 508
 Ilić Rade Jovo 497
 Ilić Sitevama Jovo 497
 Ilić Janka Manojlo Maniša 526, 532, 538, 707
 Ilić Nikole Maša KcJka 88, 119, 183, 269, 275, 540, 543, 544
 Ilić Steve Maša 540
 Ilić Mićan 506
 Ilić Milan 506, 511
 Ilić Jovice Milan 497
 Ilić Rade Milan Suibašin 508, 511, 521, 532, 534
 Ilić Mile 506, 534, 539
 Ilić Luke Mile 52,6, 538, 542, 721
 Ilić Milica, 511
 Ilić Daine Milica 541, 543
 Ilić Milka 511
 Ilić Milka Sanda 506
 Ilić Miloš 834
 Ilić Nikica 135
 Ilić Filipa Nikola, Vreba,c 497
 Ilić Nikola Ičo 534
 Ilić Nikola Nina 534
 Ilić Steve Nikola 88
 Ilić Stevana, Nikola Nina 513
 Ilić Pajo 506
 Ilić Pantelija 507
 Ilić Petar 506
 Ilić Dane Petar 498
 Ilić Tome Simo 497
 tlić Milana Soka 275, 540
 Ilić Ilijeve Stevo 498
 Ilić Rade Stevo 7, 59, 1,1,1, 119, 538, 544, 720, 739, 744, 750,868
 Ilić Klije Tomo 42, 46, 47, 55, 60,61, 7-5, 106, 183, 503, 508, 509, 511, 512,523, 525, 526, 528, 529,,530,,532, 537
 Iljić Vladimir Lenjin 83, 39,li 599
 Išpirović Đoko 329'
 Ivančević Dušan 331, 332, 378, 501, 502
 Ivančić Dušan 50
 Ivančin Anton 481
 Ivanić Đuro Dmtar 8, 59, 372, 375, 705, 710, 712, 713
 Ivanić Dušan 117, 286, 29,1, 301, 302, 305, 375, 699
 Ivanić Đure Dušan 8, 59
 Ivanić Nikole Dušan 8, 721
 Ivanić Dušan Šnajder 110, 118, 123
 Ivanić Đuro 117, 168
 Ivanić Joso 347
 Ivanić Mane 41, 283
 Ivanić Mile Marko 88
 Ivanić Nikole Mile 88
 Ivanić Mile Milica 88, 90
 Ivanić Nikola 283, 719
 Ivanić Laze Nikola 88, 95
 Ivanić Petair Perica, 375, 710
 Ivanić Jove Petar 713, 716
 Ivanić Stevo 117, 372
 Ivaniš Ante 347, 353
 Ivaniš Ivan 353
 Ivaniš Joso 347, 353
 Ivanišević Duka 465
 Ivanišević Ivka 465
 Iva,nišević Joso 465
 Ivanišević Ljubo 40, 46, 55, 336, 341, 359
 Ivanišević Marija 465
 Ivanišević Rade 465
 Ivanković Ante 572, 657
 Ivanković Tomo 572, 657
 Ivaino vić Đure Josina 119
 Ivas Ante Finci 778
 Ivas Sime 730, 785
 Ivezić Frane 609
 Ivezić Jakov 54
 Ivezić Jeka 47, 95, 1,19, 146, 276, 467, 494
 Ivezić Jela 275
 Ivezić Mile Jelka 88
 Ivezić Jerko 494
 Ivezić Jure 7, 8, 41, 47, 60, 76, 80, 86, 91, 1,10, 119,, 139, 459', 466, 467, 494
 Ivezić Luka ,150, 153» 34,2, 355
 Ivezić Mane 347
 Ivezić Marko 54, 90, 228, 411, 414
 Ivezić Marko Jušin 395
 Ivezić Mile Marko 88
 Ivezić Miarko Zulin 193
 Ivezić Maša, 276, 347, 467
 Ivezić Mile 54, 228, 347
 Ivezić Nikola 7
 Ivezić Stipe 392
 J
 Jakšić Adam 346
 Jakšić Aleksa, 346, 655
 Jakšić Joviše Anda, 655
 Jakšić Laze Anka 88, 275
 Jakšić Boja 274
 Jakšić Đurda Boja 268, 381
 Jakšić Jove Boja 88, 89, 95, 655, 827
 Jakšić Petra Boja 268, 381
 Jakšić Duke Bojana 268
 Jakšić Jove Bosiljka 268
 Jakšić Božo 342
 Jakšić Dane Kavić 163, 209, 380, 328

Jakšić Bože Dane 224
 Jakšić Dane Lu'kijan 828
 Jakšić Duka 274
 Jakšić Đuro 321
 Jakšić Ilija 377, 380, 381
 Jaikšić Đurda Ilija 88, 90', 117
 Jakšić Luke Jelena 268, 380', 385
 Jakšić Jovan Joviša 163, 209', 346, 350, 384, 655, 828
 Jaikšić Jovan Jovlić Golubov 159, 163', 380
 Jakšić Mile Jovrn 88, 385
 Jakšić Dane Jovo 76
 Jakšić Lazo 655
 Jakšić Laizo Lakerija 329, 360, 814
 Jakšić Luća 117
 Jakšić Luka 224, 380
 Jakšić Mane 76, 117, 228, 341
 Jakšić Marko 381
 Jaikšić Marta 268
 Jaskšić Marka Maša 268
 Jaikšić Micai 827
 Jakšić Nikole Mica 88, 89, 90
 Jakšić Miiika 380
 Jakšić Mile 380
 Jakšić Nikole Milena 268
 Jakšić Luke Milica 88, 382
 Jakšić Milica Mica 37'7 384
 Jaikšić Milić 163
 Jakšić Milka 294
 Jaikšić J. Milka 381
 Jakšić L. Milka 274
 Jakšić Mihajla Milka 268
 Jakšić Miloš 377, 384, 385
 Jakšić V. Milutin 385
 Jakšić Neda 117
 Jakšić Nedeljka- 380
 Jakšić Nikola 117, 380
 Jakšić Pepo 163', 168, 184
 Jaikšić Petar 38'5
 Jaikšić Luke Sofija 268
 Jakšić Sojana 224
 Jakšić B. S'o'kai 378
 Jakšić Stanko 384
 Jakšić Stevan 88
 Jakšić Ta.nasije 655
 Jakšić Veljiko 655
 Jakšić Zoiika 117, 380
 Jakšić Bolta Zorka' 381, 384
 Jakšić Milana' Zonka 268', 274
 Janković Stoj an 321
 Japundžić Dane 534
 Japundžić Dara 263
 Japundžić Deva 275
 Japundžić Nikola Goran 162, 183
 Japundžić Jove Nikola' 5:08, 723
 Japundžić Mile Nikola Nina 538
 Japundžić Sime Nikola 76, 77, 724
 Japundžić Pera 110, 282, 283, 300, 301, 303
 Japundžić Milke Pera 119, 540, 544
 Japundžić Perka 106, 291
 Japundžić Luke Petar Čika 76, 521, 534

Japundžić Mile Rade 47, 55, 60, 61, 69i 75, 78, 89, 106, 503', 509, 522, 523, 529', 532, 533, 534, 537, 701
 Japundžić Dane Sava Savica 293, 701, 7C3, 707, 708, 7.10, 711
 Japundžić Smilja 506
 Japundžić Stevo 540
 Japundžić Jandrije Stevo 513
 Japundžić Mile Stevo 513
 Japundžić Stevo Tjan 540
 Japundžić Vaso 111, 119, 506, 544, 699
 Japundžić Mane Zorka 59, 110, 268, 291, 294, 300, 701
 Jarić Bogdan 659, 834
 Jarić Trivuna Branko 60, 76, 85, 96, 96, 112, 130, 192, 550, 578, 605, 61.1, 620, 659, 662
 Jarić Dušan 59>, 192, 662, 776
 Jarić Petra Đuka 268, 659
 Jarić Jeka 120, 275, 624, 659
 Jarić Jovanka 660
 Jarić Jovo 659, 834
 Jarić Luka 611, 662, 861
 Jarić Maira. 659
 Jarić Petra Marija. 268
 Jarić Milan 8, 611, 658, 659, 776, 835
 Jarić Milka 661
 Jarić Miloš 661
 Jarić Mirko 8, 611, 658, 659, 660
 Jarić Nikola Nikša 659
 Jarić Petar 706
 Jarić Petar Peja 832, 836
 Jarić Rade 625, 659, 6i60, 681
 Jarić Petra Rade 706, 708
 Jarić Sava 624, 659'
 Jarić Sirno 659
 Jarić Soka 659
 Jarić Mane Vasiilije 59, 658, 659, 705, 714
 Jarić Vaso 9, 112, 121, 126, 550, 578, 600. 605 , 611, 619, 6.20, 699, 707
 Javor Nikola 351
 Jazić Ignjatija Dane 723
 Jeftić Bogoljub 331
 Jelača' Boja 274
 Jelača David 279, 346. 350, 563, 610, 644
 Jelača Đuro 163
 Jelača Zele Zekan 163, 193, 912
 Jeliinić 412
 Jemrić Franjo Joco 264
 Jokić Dušan Duka 689. 836
 Jokić Tliia Čevin 164, 592
 Jokić Ilija Z^kanov 611
 Jokić Janja lil2, 120, 121, 130, 276, 605, 620. 624, 660, 842, 843
 Jokić Sime Janja 268, 577, 590
 Jokić Jela 120
 Jokić Ljubica 120, 577, 6.24
 Jokić Mile Mali 197
 Jokić Mile Veliki 192
 Jokić Stevana Milica 268
 Jokić Milka. 577, 582, 624
 Jokić Ise Nikola 88, 89', 834

Jokić Si'mo 609
 Jovančević Jovan 8, 584, 611, 650, 657, 689, 778
 Jovančević Petra Mara 653
 Jovančević Petar 652
 Jovanić Dane 646
 Jovanić Đuire Dragan 80', 581, 611, 646, 648, 708
 Jovanić Đoko 348, 368, 551, 585, 615, 671, 673, 675, 677, 680, 681
 Jovanić Đuire Ilija 88, 581, 797
 Jovanić Stevana illiijai 8, 277, 550, 580, 603, 611, 630, 632, 64,6, 699, 705, 707, 710', 711
 Jovanić Seja 646
 Jovanić Jovo 8, 599, 786, 787, 788, 789
 Jovanić Maša 646
 Jovanić Milan 646
 Jovanović Đure Jovan 76
 Jovanović Marko 284
 Jovanović Maša, 274
 Juras (željezničar) 609
 Jurjević Mato 193, 197, 467
 Jurlin Ante 774, 775

K

Kablar Tode Toćica 654
 Kaleb Krunoslav Ašo 42, 60, 106, 165, 392, 45,2
 Kaleb Vjekoslav Ašo 280
 Kalinić Ilija 452
 Kalinić MMan 418
 Kalinić Milka, 275, 418, 455
 Kalinić Hl Petar 453', 456
 Kalinić Sava 453
 Kalinić Ii. Sava, 453', 456
 Kaluder Dujo 284
 Kaluder Lukića 41, 150, 151, 153, 2@2, 284, 285, 346, 507
 Kambera Boško 670, 676
 Kampo Nikola 505, 513, 5:15
 Kanaair Marko 783'
 Kanceljak Mihovil 347
 Kaneta 417
 Kantar Milan čičin 513
 Kantić Mihajlo 224
 Karadordević Aleksandar 328, 335
 Karan Nikola 641.
 Karanović Nikola, 798
 Kardasijević Nikola 501, 503, 523, 536, 537
 Kairdelj Edvard 61, 147, 160, 161, 170, 245
 Kargačin Anton 868
 Karina, Nikola, 580
 Katalinić Dane Dušan 470
 Katalinić Frane 470
 Katalinić Mate Jošickov 470
 Katalinić Nikola, 150, 1,93, 407, 452
 KataMnlić Nikola Crnii 193', 394, 461
 Katić Dujo 489
 Katić Marija 489
 Katić Mile 453'

Keča Đuro '682, 739
 Keča Jovo 566, 597
 Keča Nedeljko 686
 Kesić Bogdan 163
 Kesić Dušan 653, 775, 776, 778, 782
 Kesić Dušan Bejanov 103, 104, 357, 360 362 651, 703
 Kesić Dušan Petrov 362
 Kesić Đurica Arambaša 103, 104
 Kesić Jovulja 345, 373
 Kesić Luka 799'
 Kesić Mile Petar Blićo 21, 46, 51, 55, 56 103, 104, 285, 293, 295, 345, 346, 349,350' 35,1, 357, 358, 359, 360, 361, 368, 369,370, 373, 374, 380. 647, 699, 700, 701, 702, 703 709, 71.1., 712, 713, 714, 715, 719, 720,749' 775, 779, 780, 782, 79-9, 805, 909, 911
 Kesić Stevica 104
 Kesić Stevo 163
 Klarić Ana 465
 Klarić Anica 465
 Klarić Anka 119
 Klarić Mile Anka 119, 465, 494
 Klarić Petra Anka 494
 Klarić Ika 465
 Klarić Jure 193, 465
 Klarić Ivana Jure 88, 1|19, 494
 Klairić Vrkljan Milka 276
 Klarić Šiimuna Milka. 275
 Kleut Steve Jovo 76,
 Kleut Nikica, 749
 Kleut Petar Perica 93, 409, 432, 434, 489, 856
 Kleut Stevo 95
 Kljajić Dragan 452
 Kljajić D. Dragan 452, 543
 Kljajić T. Đuro 456
 Kljajić Jovo 7, 447
 Kljajić Mile Kata 268
 Kljajić Nikole Mara 88, 275
 Kljajić Marko 95, 146, 491
 Kljajić Mile Mihajlo 76, 727
 Kljajić (Iilije Milan 727
 Kljajić Sirne Mila 727
 Kljajić Mile 8. 161, 208, 393, 408, 432, 437, 488
 Kljajić T. Mile 456
 Kljajić T. Milka 456
 Kljajić Pajo 390. 403
 Kljajić Mane Petar 8. 40, 42, 57, 58, 61, 70, 75, 77. 79, 94, 95, 130, 157, 161, 174. 182, 183, 193, 194, 204, 390, 392, 394. 403, 407, 408, 400, 43,2. 468
 Kljajić D. Predrag 456
 Kljajić Rade 237
 Kljajić Simo 489
 Kljajić M. Sofija 456
 Kljajić Jove Stevo 727
 Kljajić M. Stevo 457
 Kljajić Bože Stojan 88, 727
 Kljajić Tode 161, 408
 Kljajić Toma 452

Kljajić Uroš 489
 Kljajić M. Vujo 456
 Knežević Anka 275, 276
 Knežević Boško 619
 Knežević Dujo 42, 45, 46, 47, 106, 502, 503, 507, 508, 5(15, 516
 Knežević Ivan Ružin 329* 403
 Knežević Ivica 205, 494
 Knežević Dakana Joso 196, 205, 467
 Knežević Jure Brko 193, 403, 472
 Knežević Davida Jure 205, 394, 467
 Knežević Todora Ljuibo 26, 50, 31, 55, 293, 294, 357, 489, 576, 57®, 619, 622, 642, 699, 701, 702, 703, 704, 705, 707, 711, 745, 749, 805, 816
 Knežević Manda 494
 Knežević Miičić 342, 355
 Knežević Mile 150, 152, 158, 494
 Knežević Nikola 494
 Knežević Stjepan 515
 Knežević Koikot Đure Dušan 171, 724
 Kokotović Jovo 856
 Kolundžić Petrai Bosiljka Lola 9, 59, 268
 Kolundžić Dairinka 274, 305
 Kolundžić Nikole Dušan 88, 90, 95
 Kolundžić Petra Dušan Pepurdim 721
 Kolundžić Stevana Milica 268
 Kolundžić Dane Soka Sokica 273, 2®4, 305, 701, 716
 Končar Božo 681, 682
 Končar Jelai 682
 Končar Ilije Jovo 588
 Končar Mićo 41
 Končar Ilije Mile 514, 521, 534
 Končar Nikola 50, 110
 Končar Perica 50, 110
 Končar Bude Petar 5®, 706, 707
 Končar Rade 364, 366, 681, 774, 779
 Kontić Božana Jelka 370
 Kontić Nikolai Nina 367
 Kontić Peja 538
 Kontić Perica 41
 Koprivica Mitriko 868'
 Korać Borka ©0, 61, 66, 72, 75, 76, 78, 121, 13® 224, 841, 843
 Korać Mane Staljin 37, 38, 40, 46, 55, 105, 330, 331, 336, 341, 503
 Korać Raco 773'
 Korenčić Mirko 319, 593
 Korolija Tode Doktor 77®
 Korošec Karlo Brzi 364, 365
 Kosanović Anka 773
 Kosanović Mile Boljševik 682
 Košić Jela 274
 Košić Drezgić Soka 193, 274
 Kosovac Vujo 96
 Košutić Boja 285
 Košutić Dušan 162
 Košutić Ilija 285
 Košutić Luka 723
 Košutić Dane Marko 723
 Košutić Manojla Nikola 59, 95, 723

Košutić Dane Tomo 59, 722, 723, 724
 Kovačević Petra Adam 88, 197, 205, 437, 463
 Kovačević Jove Arsenije 497
 Kovačević Boja 537
 Kovačević Dane 111, 162, 544
 Kovačević Dane Danja 526
 Kovačević Dane Den 403, 526
 Kovačević Dane Djedkin Đekin 162, 168
 Kovačević Dmitra Dane 498
 Kovačević Dane Kraljević 403
 Kovačević Maksima¹ Dane 498
 Kovačević Dane Prokin 168
 Kovačević Danilo Crni 516
 Kovačević Mile Danilo Danja 512, 515, 539
 Kovačević Nikole Danilo Dane 498, 538, 721
 Kovačević Dmtar 537
 Kovačević Mile Dmtar 537
 Kovačević Jure Beg 403
 Kovačević Lujo 76, 162, 183
 Kovačević Ilije Lulka Lujso 165, 494, 523, 530', 538
 Kovačević Luka Lukšan 193, 197, 463
 Kovačević Maca 494
 Kovačević Mane 7
 Kovačević Rade Mara 54ll, 543
 Kovačević Marija 276
 Kovačević Marko Maj,in 470
 Kovačević P. Marko Markina⁹, 40, 42, 46, 55, 61, 75* 95, 101, 105, 114, 165, 168, 183, 193, ,197, 204, 207, 226, 394, 404, 407, 437, 452, 461, 462, 463, 490.
 Kovačević Mate Jarkačov 470
 Kovačević Mateša 404
 Kovačević Mićo 188, 512, 536
 Kovačević Milan 111, 509, 512, 521, 532
 Kovačević Mile Rade 498
 Kovačević Proke Rade 88, 523, 528
 Kovačević Proke Sava¹ 88, 90, 119, 183, 540, 543, 544
 Kovačević Simo 537
 Kovačević Soka 537
 Kovačević Dmirbrai Stana 275, 541
 Kovačević Stevo 509, 515, 522, 526, 537
 Kovačević Stevo Cevina 510, 512, 521, 523, 525, 528, 532, 536, 537
 Kovačević Đurađa Stevo 538
 Kovačević Nikole Stevo 516, 538, 542, 721
 Kovačević Rade Stevo 497
 Kovačević Štipan 226, 470
 Kovačević Štipan Braco 470
 Kovačević Stjepan 165, 193
 Kovačević Tomo 162, 506, 523
 Kovačević Nikole Tomo 508
 Kovačević Tome Tomo 183, 514, 528, 538
 Kovačević Vlado Dacilor 512
 Kovačević Zvone 42
 Kovačević (načelnik) 338
 Krajnović Anka 196, 269, 273
 Krajnović Đure Bogdan 713, 721
 Krajnović P. Đuro Đuda 713, 721

Krajnović Nikole Grozdana 74, 99, 110, 224, 268, 291, 294, 300, 303, 701, 708, 710, 7,16, 842, 843, 844, 845
 Krajnović Ilija: 288
 Krajnović Đure Ilija, 713, 714
 Krajnović Steve Ilija 59, 71,3, 7210
 Krajnović Nikole Jagoda 268
 Krajnović Dmitra Jovo Joviša 72, 721
 Krajnović Jovo Jovina, 71,3, 716
 Krajnović S. Mičo 837
 Krajnović Đure Milan Crni, 7, 8, 96,110, 118, 281, 282,29,1, 299^ 300, 302, 306,699, 721, 824, 842
 Krajnović Ilije Milan 60, 121l, 123, 130
 Krajnović Mile 69, 77, 161, 184, 107, 202, 204, 207
 Krajnović Mile Luki'n 47, 58, 60
 Krajnović Ilije Milica 76, 77, 118,305
 Krajnović Nikola 8, 21, 25, 32, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 57, 74, 98, 99, 100, 101, 105, 106, 107,108,111,130, 146,116, 167, 180, 208, 211,217,219,224, 225,282, 283, 285, 289, 291, 292, 293, 99, 300, 303, 307, 33, 333, 336, 337, 338, 341, 348, 356, 357, 394, 446, 520,522,523,528, 579',600, 601, 602, 616, 699,706,739,842, 843,844, 845
 Krajnović Nikola Čičkonja, 298
 Krajnović Nikole Nikica 55, 167, 180, 303, 304, 341, 348, 713, 841, 845
 Krajnović Nikola Tončiti 200
 Krajnović Pajo ,162, 196
 Krajnović Rade 282, 283, 287
 Krajnović Rade Culin 713
 Krajnović Rade Lukin 4L 151
 Krajnović Rezika 40, 65, 74, 09, 224, 259, 265, 266, 273, 333, 842, 843, 844, 845
 Krajnović Sava 282, 283
 Krajnović Nikole Sava 55, 88, 162
 Krajnović Pajiše Savica 41, 151, 159, 168, 180, 183, 288, 284
 Krajinović Slavko 263
 Krajinović Steve Smilja 88, 305
 Krajinjac Ive 795
 Kričković Ankica 276
 Kričković Anton 42, 390, 392
 Kričković Rade Branko 88
 Kričković Mile 168, 196, 201
 Kričković Nikole Mile 88, 89, 95
 Kričković Nikole Mladen 59
 Kričković Sava 50, 117, 274, 305
 Krivokuća Dane 343
 Krivokuća Jovo 329
 Krivokuća Sara 49, 57, 101, 110, 125, 358, 366
 Krivokuća Stevo 340
 Krivošija: Dušan 8
 Krivošija Jovan 162
 Krivošija, Jovana Mičo 8, 59, 713, 716
 Krivošija N. Mičo 713
 Krizmanić Franjo 41
 Krlić Jovo 158, 194, 571l
 Krlić Nikole Jovo 88, 612
 Krlić Nino 572
 Kronja Ante Burgež 625, 779', 780
 Krpan Ante 166, 193, 404
 Krpan Ante Koničan 463, 464
 Krpan Ante Pedin 470
 Krpan Ivica 494
 Krpan Jakov Pajimov 47, 106, 394, 466, 467
 Krpan Maca 276
 Krpan Manda 276
 Krpan Marija 460, 494
 Krpan Nikola 275
 Krpan Blaža. Nikola, 88
 Krpan Nikola Zlatonja 165, 193, 463
 Krpan Petar Mjaukalo 421
 Krpan Štipan 470
 Krtinić Ilije Borka 268
 Krtinić Dane Božo 723
 Krtinić Dane 183
 Krtinić Zekana, Dane 723
 Krtinić Daniša 162
 Krtinić Deva 88, 80, 274
 Krtinić Dušan 1,18, 302, 305
 Krtinić Dane Đuro 294, 701, 704
 Krtinić Stevana Đuro 723
 Krtinić Petra Ilija 294, 707, 713, 716
 Krtinić Jovan 47, 286
 Krtinić Nikole Jovo 723
 Krtinić Dane Mane 76, 77, 183
 Krtinić Mile Mane 723
 Krtinić Mara 274
 Krtinić Pavla Mara 268
 Krtinić Luke Marija 268
 Krtinić Marko 707, 713
 Krtinić Trifuna Marko 294, 701
 Krtinić Mika, 273, 274
 Krtinić Mile 40, 46, 61, 69, 89, 100, 162, 183, 106, 287, 293
 Krtinić Đurana Mile 76
 Krtinić Mile Nogulinov 30
 Krtinić Tome Mile 58
 Krtinić Milica 273, 274
 Krtinić Milka 66
 Krtinić Branka Milka 88, 96
 Krtinić Milo Gruntaša 285
 Krtinić Miloš 183
 Krtinić Nikola 8, 96, 786, 787, 788, 790
 Krtinić Laze Nikola 723
 Krtinić Stevana Nikola 723
 Krtinić Perica 288, 291, 2,93
 Krtinić Perica Lisica 5,1
 Krtinić Jovana Petar Perica 8, 47, 55, 101, 294, 6S9, 701, 702, 703, 704, 71,1, 749
 Krtinić Sekana 302, 3C5
 Krtinić Šoka 274
 Krtinić Štaka 274
 Krtinić Dane Tomo 171, 722, 723
 Krunić Uroš 856
 Kugić Dane 406
 Kukić Dako 651, 657, 836
 Kukić Milana Đuro 651, 656, 657, 826
 Kukić Gojko 655, 656, 689, 826

Kukić Jovo 652
 Kuikić Mile 652
 Kukić Ni'kica 652
 Kukić Nikola 8. 59, 158, 164, 165, 571, 584, 611, 649, 650, 651, 657, 831, 834, 836
 Kukić Mihajla Obrad 826
 Kukić Petar Perić 611, 622, 649, 650, 657
 Kukić Mihajla Stanko 60, 76, 77. 90, 96, 164, 1, 93, 226, 351, 584, 611, 649, 650, 657, 662, 780, 784, 785, 826
 Kukić Mile Zorka 193, 269, 274, 275, 625, 652, 653
 Kukolj Uroš 860
 Kulundžić Dušan 251, 252
 Kulundžić Mane 261
 Kulundžić Danila Sokica 286
 Kuprešamin Milan 451, 489, 725
 Kuprešanin Pera 486
 Kuprešanin Stevica 486
 Kursar Frane Leo 625
 Kusulja Jove Dane 723, 837
 Kusulja Jela 88
 Kuzmanović Mićai 390
 Kvaternik Milivoj 41, 45, 326
 Kvatemik Petar 339, 395
 Kvesić Šime 624

Labus Božo 646
 Labus Ilije Dane 8, 580, 501, 595, 611, 646, 707, 797, 709
 Labus Đuran 630
 Labus Đuro 120, 121, 646
 Labus Đurda Xgnjatija 8, 59, 159, 280, 550, 558, 560, 572, 580, 581, 603, 605, 611, 613, 625, 629, 630, 631, 645, 646, 699, 707, 739, 744, 746, 797, 798, 799, 809
 Labus Ili 646
 Labus Ilija 120, 351, 550, 580. 589. 611, 630. 637, 645, 646, 797, 806, 809
 Laibus Jove lilij a 88
 Laibus Mihajla Ilija 9, 76, 130, 806
 Labus Iso 164, 192, 194, 647
 Labus Jovo 646
 Laibus Lako 590, 646, 647
 Labus Lukica 209
 Labus Lukina 552
 Labus Dane Ljubo Ljubiša 8, 59. 580, 611, 630, 645, 646, 707, 745, 799
 Labus Mara 274, 646
 Labus Mićo 646
 Labus Mika 274
 Labus Milan 599, 646, 697, 787, 808, 813
 Labus Mile Miš 786, 788, 789, 799
 Laibus Nikola Nikica 8, 599. 786, 787, 788, 789, 797
 Labus Obrad 646
 Labus Simo 787, 798
 Labus Stevan Ćekić 580, 787, 789
 Labus Stevo 646, 648, 840

Labus Vaso 599, 787, 789
 Labus Vuijo 40, 92, 193, 366, 367
 Laktić Ivan Zeko 467
 Lalić Jovan 773
 Lalić Proko 340
 Lalić Vaso 682, 689
 Lampa Albert 42, 106, 390
 Lapac Stevo 832
 Lazić Dara 274
 Ličina L. Anica 457
 Ličina Anka 118, 305
 Ličina Nikole Borka' 268
 Ličina Dane 408, 452, 453
 Ličina Dane Dačo 452
 Ličina M. Dane 453, 456
 Ličina' N. Dane 452
 Ličina Stojana Dane 161, 454, 455, 456
 Ličina, T. Dane 454
 Ličina D. DMITAR 452, 453, 456
 Ličina DMITRAI Dušan 76, 77, 239, 723
 Ličina Mile Đuro 723
 Ličina Dakai Koka 268, 457
 Ličina D. Luka 452, 453
 Ličina N. Ljeposava 453, 456
 Ličina Mile Ljuba 88, 89, 274
 Ličina Ljubica 118, 273, 305
 Ličina D. Mara 455
 Ličina N. Mara 455
 Ličina D. Marica 457
 Ličina J. Mairijai 457
 Ličina Petra Marija 268
 Ličina Nikole Marinka 268
 Ličina Marko 453
 Ličina N. Marko 457
 Ličina N. Mica 455, 457
 Ličina Mićo Medić 239, 452, 457
 Ličina D. Mika 455, 457
 Ličina Milan 457
 Ličina Mićana Milan 161, 45(0; 452, 453, 454
 Ličina M. Milan 450
 Ličina Mile 183, 403, 407, 452, 453
 Ličina Mile Biran 157, 161, 451, 453, 454
 Ličina L. Mile 450
 Ličina N. Mile 456
 Ličina Save Mile 76, 453, 456
 Ličina, Milica 491
 Ličina N. Mirko 453, 456
 Ličina Nikola 437, 452
 Ličina Nikola 453, 456
 Ličina T. Pavao 453, 456
 Ličina Petar 403, 452
 Ličina T. Petair 453, 456
 Ličina Štaka 118, 305
 Ličina, Sitana 118, 305
 Ličina N. Stojan 457
 Ličina Stole 452
 Ličina Vaso 9', 452, 453
 Ličina Luke Zorka 268, 456
 Lior Simeuna Ivica 505, 5, 12, 515
 Lipovac Josip Srećko 38, 39, 40, 46, 55, 100, 336, 337, 341, 359

Liisica Ivana, Milan 59, lai, 550, 577, 611,
 643, 706, 708, 7110, 819
 Lisica J. Milan 716, 719
 Lisica Nikola Nina 832
 Lolić Petar 264
 Lončar Raide 707
 Lončar Tome Rade 701, 706
 Lončar Stevo 39, 40, 4<6, 47, 48, 49, 51, 55,
 57, 60, 61, 72, 99, 100, 101, 108, 164, 165,
 336, 337, 341, 356, 358, 361, 699, 706
 Lončar Vlado 676
 Lujčić Miloš 609
 Lukić Dane 591
 Lukić Dane Kovač 816
 Lukić Dane Kukica 277, 553
 Lukić Dragan 277, 606'
 Lukić Dušan 159, 580, 584', 589, 645, 646,
 653, 806, 808, 809, 813, 814, 815, 8116, 837,
 840
 Lukić Đuro 584, 647, 648
 Lukić Đuro Spirić 192
 Lukić (general) 22, 563, 565, 568
 Lukić Jakov 688, 814
 Lukić Jandre 277
 Lukić Obrada Jeka 88
 Lukić Jovo 277, 584, 833
 Lukić Maksim Zekan 816
 Lukić Maša 275
 Lukić Mihajlo Mičo 8, 277, 350, 351, 353,
 561, 562, 569, 573, 574, 609, 610, 611, 634,
 635, 637, 638, 641, 644, 645, 796, 797, 798,
 799
 Lukić Milan 277, 290, 600, 646, 648, 816
 Lukić Ise Milan 88, 89
 Lukić Milina. 803, 805
 Lukić Nikica. 277, 689
 Lukić Nikola 584, 611, 646
 Lukić Nikola Karina 554, 689
 Lukić Nikola Nikica 8, 611
 Lukić Pero 165
 Lukić Petar Mailin Prč 277, 585, 688, 814
 816
 Lukić Petar Pepo 587, 800
 Lukić Savo 95, 277
 Lukić Simo 277, 553, 611, 642, 670, 689
 Lukić Mile Simo 88, 550, 558, 563, 573, 586,
 688
 Lukić Stana 649
 Lukić Stevan 836
 Lukić Stevo Obradov 277
 Lukić Spiro 103, 277, 279, 556, 558, 581, 583.
 585, 586, 614, 625, 650, 651, 652, 653, 654,
 655, 656, 688, 776, 8114, 815, 816, 827
 Lukić Tomica 816
 Lukić Tomi'sa 646

LJ

Ljotić Ljubomir 331
 Ljufoanić Milica. 506
 Ljubojević Sava 773

M

Macutra Jošo 192, 776, 978
 Macura Milan 834
 Macura Slobodan Bondo 832
 Maiček Vlatko 93, 149, 332, 337, 393, 39i5
 403, 547
 Majstorović Dušan 60
 Maiksimović 331
 Maksimović Stanko 835
 Mailinar Joso 347
 Malinović Petar Branko 88
 Malinović Marko 403, 406, 727
 Maljković (predsjed. oblasti) 37
 Marmila Bogdan 868. 877
 Mamuta. Glišo 95
 Mamuzić Petra Boja. 274,
 Mamuzić Rade 193, 305, 506
 Mandarić Miloš 225
 Mandić Anda. 275'
 Mandić Dane Gaga 498
 Mandić Mile Dane 329, 340, 724
 Mandić Draga' 275
 Mandić Vojnović Draga 162
 Mandić R. Duja, 314
 Mandić Dušan 183, 193, 652, 826
 Ma.ndić Ilije Dušan 88, 89, 96
 Mandić Kuzmaina Dušan 58, 60, 61, 78, 85,
 89, 183, 205, 207, 5114, 521, 528, 653
 Mandić Anđelije Duka 268
 Mandić Georginai Duka' 321
 Mandić Koste Gojko 88, 89, 193, 652, 053,
 654
 Mandić Petra Ilija. Ičan 514
 Mandić Rade Ilija. 514, 521, 71, 6, 721
 Mandić Kuzmana Jovan 721
 Mandić Jovo 750
 Mandić Košta 654
 Mandić Mane 651, 657
 Mandić Manojlo 321
 Mandić Marko 258
 Mandić Mičo 657
 Mandić Milan 310-
 Mandić Ilije Milan Minjaš 310', 3, 14, 521,
 723, 824
 Mandić Mile 50.2, 5103, 5016
 Mandić Ilije Mile 5, 10, 5, 14, 521, 721, 723
 Mandić D. Milka 314
 Mandić Ilije Milka 76, 119, 274, 313, 653
 Mandić Mille Milka. 54.0
 Mandić Miloš 43, 180, 329, 331, 332, 340,
 345, 367
 Mandić Moča 651
 Mandić Nikola 310, 321, 506, 525
 Mandić Jovića, Nikola 310, 525, 723, 724
 Mandić Nikole Pera 88. 541
 Mandić Save Pera 541, 544
 Mandić Petair 526, 532. 533
 Mandić Nikole Petar 654. 716. 721
 Mandić Rade 106. 526. 533
 Mandić Rade Đujin 503
 Mandić Sime Rade 514, 532, 716. 721

Mandić Soka, 275, 653
 Mandić Stevana Štaka 275, 541, 653
 Mandić Dane Stevo 514
 Mandić Ilije Stevo 88
 Mandić Torno 321
 Mandić Vlado 744
 Manojlović Dane 283
 Manojlović Mile Dane 721
 Manojlović Dattilica 47, 161, 286, 287
 Manojlović Milan 163
 Manojlović Mane Mile 88, 285
 Manojlović Milica 274
 Manojlović Nikola 7, 41, 159, 283, 787, 788
 Manojlović Nikole Nikola 88
 Manojlović Radoslav Gedžo 42
 Manojlović Stevo Sivonja 285, 297
 Maoduš Stevo 860
 IVIaras Ivo 775, 776, 777
 Marber Mihovil 348
 Marčetić Ise Andelkai 88, SO, 139, 196
 Marčetić Aoica 275, 652
 Marčetić Ise Bosiljka 60, 76, 85, 120, 192, 209, 268, 269, 274, 654, 684
 Marčetić Branko 277, 582, 607, 611, 623, 675, 687, 688
 Marčetić Dane 667, 802
 Marčetić Dane Daneško 803
 Marčetić Danica 120', 130, 274, 624
 Marčetić Sime Danko 61,1, 622, 662, 730, 830, 831, 834, 836
 Marčetić Duke Dmtar 602
 Mairčetić Dujo 204, 207, 827
 Marčetić Dušan 696
 Marčetić Dušan Dujo 611, 689, 695
 Marčetić Mile Dušan 60, 76, 78, 85, 275, 552, 657
 Marčetić Nikole Dušan 88, 90, 95, 96
 Marčetić Dorde Vugonja 120, 339, 342, 346, 368
 Marčetić Đuro 582, 588, 804
 Marčetić Đuro Vugonja 810
 Marčetić Isak Iso Vugonja 193, 276, 551, 552, 555, 556, 557, 570, 571, 573, 579, 582, 586, 587, 603, 607, 611, 612, 613, 699, 800
 Marčetić Jovana Iso 76, 77, 158, 165, 276, 551, 655
 Marčetić Jelka 269
 Marčetić Jovo 611, 623, 675, 687, 692, 693, 696
 Marčetić Ise Jovo 59, 277, 579, 607
 Marčetić Kosovka 624
 Marčetić Mane Maksim 88, 96, 624
 Marčetić Mile Manda 88, 268
 Marčetić Mane 657
 Mairčetić Nikice Mara 654
 Marčetić Marko 665
 Marčetić Marta 123, 268, 624, 830, 831, 837
 Marčetić Miičan Šatrlav 622, 689, 836
 Marčetić Mičan Zekanov 584, 611
 Marčetić Mičo 650, 657, 689
 Marčetić Mika 89, 275
 Marčetić Mika Nikičina 624, 653

Marčetić Milan 165, 192, 587, 611, 834, 836
 Marčetić Milan Bilan 277, 611
 Mairčetić Dane Milan 832
 Marčetić Milan Dašin 583, 611, 80, 803
 Marčetić Milan Jovin 583, 611, 619, 621
 Marčetić Milan Surut 192
 Marčetić Milan Tenk 584, 585, 611, 623, 650, 657, 670, 689, 708, 831
 Marčetić Sime Milan Zučo 88, 192, 540, 571, 573, 599, 611, 622
 Marčetić Mile 577, 605, 6111, 622, 675, 680, 683, 684, 688, 689, 693, 695, 728, 800, 804
 Marčetić Nikole Mile 8, 59
 Marčetić Sime Mile 59
 Marčetić Mile Zekanov 584, 611, 651, 657
 Marčetić Steve Mileva, 88, 120, 624
 Marčetić Milka 65, 269^ 273, 274, 275, 653
 Maričić Dušan 196, 6,11
 Maričić Dušan čerčil 168, 184
 Mairi,oić Dušan Diujica 689
 Marčetić Ciganović Milka 275
 Marčetić Nikole Milka, 88, 184, 192, 259, 266, 275, 624
 Marčetić Miljenko Minja 119, 544
 Marčetić Nikole Milka 88, 184, 192, 259, 266, 275, 624
 Marčetić Miljenko Mdnja 1,19, 544
 Marčetić Luke Nemanja 8, 59, 112, 605, 611, 619, 620, 662, 675, 692, 695, 697, 916
 Marčetić Nikica 146, 65,1
 Marčetić Nikola' 168, 599', 689
 Marčetić Nikola Nidžo 75, 77, 78, 164, 168, 184, 192, 207, 592, 602, 607, 611, 622, 626, 827
 Marčetić Mile Nikola 88, 95, 96
 Marčetić Petar 558
 Marčetić Petriša; 277
 Marčetić Smiljai 120, 123
 Marčetić Petra Smilja, 268
 Marčetić So vi ja 275
 Marčetić Soja 66, 624
 Marčetić Stevo 192, 208, 552, 555, 556, 557, 571, 573, 579, 582, 586, 587
 Marčetić Trifun 665
 Marčetić Frane Vlada 507, 508, 541
 Marčetić Vlado 157, 500, 507, 545
 Maričić Andelka 8', 664
 Maričić Bosiljkai Bosai 8
 Maričić Branko 8
 Maričić Danica 120
 Maričić Dara 120
 Maričić Mile Dragan 88, 120, 192, 277, 552, 556, 557, 607
 Maričić Ilije Dušan 8, 59, 88, 184, 577, 605, 608, 622, 675, 680, 684, 689, 693
 Maričić Ilija, 374, 375
 Maričić Miće Ilija 713, 714, 716
 Maričić Mile Ilija 8, 59, 1.17, 710
 Maričić Jelica 65, 180, 184, 269, 273, 274, 375
 Maričić Jovo 163, 372, 587

Maričić Paje Jovo 159
 Mairičić Lenka 305
 Maričić Marka Marija 268
 Maričić Nikole Mika 88, 274
 Mairičić Milan 194, 834, 836
 Maričić Jove Milan 88
 Maričić Petra' Milan 88
 Maričić Mile 583
 Maričić Vase Milojko 98
 Maričić Miloš Mićan 827
 Maričić Niko 277, 552, 656, 673
 Maričić Tome Nikola 8, 59, 583, 673
 Mairičić Pajan 548, 549, 583, 606
 Maričić Pero 583
 Maričić Laze Rade 59
 Maričić Radivoje Rade 719
 Maričić Radovan 373, 374
 Maričić Smilja 120, 624
 Maričić Stevo 158, 165, 192, 277, 552, 571, 583, 587, 603, 607, 611, 800
 Maričić Tanaisije 343
 Maričić Petra Vladimir 7, 13, 59, 60, 157, 235, 277, 552, 579, 607, 608, 611, 612, 615, 669, 738, 739, 744, 750, 881
 Maričić Vlado 607, 623, 675, 692, 696
 Maričić Jove Zorka 268
 Marić Boško 60, 551, 586, 670, 674, 676, 693, 738, 744, 750
 Marić Dragan 689
 Mairić Đoko 255
 Marić L. 318
 Marić Milan 799
 Marić Mile 689
 Marić Mirko 651, 654, 655
 Mairić Momčilo 651, 654, 655
 Marić Nikola 689
 Marić Perica 762, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 799
 Marić Petar 585, 586, 670, 675, 681
 Marić Svetko 689
 Marić Stevan 676, 681, 692
 Marić Vlado 676, 799
 Mairinković Milan 283
 Marjamović Nikole Stevan 88
 Markinić Desa 259
 Markovinović Blaž 467
 Marks Karl 604
 Martić Ante 351
 Martić Jovo ,164, 592, 734, 738, 774* 779
 Mairtinović Blaž 466
 Martinović Miško 714, 794
 Marunić Desanka 408, 490
 Marušić (zubar) 475
 Masleša Veselin 62, 179, 180
 Mašić Franiika 276
 Mašić Janko 412
 Mašić Josip 396, 404
 Mašić Perica, 551, 577
 Mašić Ramo 49, 57, 58, 102, 118, 120, 304, 358, 364, 529, 542, 544
 Mašić Stevo 40, 46, 55, 106, 333, 336, 341
 Mataić Marko Sabati 469
 Mataić Dušana Vladimir 481
 Matić Stojan 525, 529, 641, 796, 797 798
 Matić Vid 284
 Matijašević Mato 264
 Matijević Bogdan 175
 Matijević Braco 353
 Matijević Đuro 175
 Matijević Joso Majekin 416
 Matijević Joso Milin 470
 Matijević Luka 465
 Matijević S. Ljubica 314
 Matijević Marijan 321
 Matijević Marko 470
 Matijević Mijat 352
 Matijević Dragana. Milka 268
 Matijević Pavao 423, 483
 Matijević Slavko Bojin 314
 Matijević R. Zorka 314
 Matković Pavle 397
 Maitošević Martin 481
 Matovinović Ivan Pajožin 397
 Matovinović Ivan Ružin 397
 Matovinović Joso Blažinov 397
 Matovinović Tone 42
 Maura Slobodan 738
 Mažibrada Savatije 776. 778. 823
 Mažuran Lavoslav 461
 Medić Dušan 742
 Madić Stevana Đuro 497
 Medić Steve Filip 498, 765
 Medić Jovo 682. 739
 Medić Mane 682, 689
 Medić Mičo 77. 239
 Medić Mile 744
 Medić Marko 60, 682, 739, 741, 744, 750
 Medić Marka Srećko 497
 Mićin Stanko 779
 Mihajlović Draža 26, 53, 360, 613, 625
 Mijatović Spase 560, 609, 611, 832
 Miladinović Pepo 800
 Milanković Nikole Marija 77
 Milanković Nikola, 171
 Milanković D, Rade Ralja 713
 Milanković Savka 275. 276
 Milanović Dušan 158, 571, 612
 Milanović Duka 274
 Milanović Ilija 834
 Milanović Ilija Ilijaba 152
 Milanović Ilija Zekam 622, 689
 Mi'anović Jovo 834
 Milanović Maša 274
 Milanović Milan Lakičin 62.2, 649
 Milanović Nikola Brko 162
 Milanović Rade Gill. 622, 675. 695
 Milenković Maša 274
 Miletić Jakov 168, 183, 193, 1, 96, 205, 452
 Miletić Jure 468
 Miletić Kata 468
 Miletić Krsto 330
 Miletić Marko 60', 114, 119, 197. 275. 453
 Miletić Marka Marko 92

Miletić Stipe Marko 89, 452, 468, 490,
 491, 494
 Miletić Martin 467
 Miletić iNiiKola 391
 Miletić Jakova Stipe 46, 55, 62,75, 77, 89,
 101, 105, 114, 165,407,46,1, 468,490
 Miletić Stjepan Pajinovi 9, 40, 394
 Miletić Savica 420
 Miletić Tomo 481
 Mileusraić Dušan 101, 291, 348, 519, 520, 521,
 585, 671, 673, 680
 Milausnić Stevo Zarić 500
 Mileusnić Vojo 25, 551, 555, 584, 669, 670,
 671, 670
 Miličević 78)6
 Milinković Branko 7, 8, 59, 60, 112, 120, 129,
 130, 550, 577, 587, 605, 611, 619, 620, 626,
 662, 694, 829, 831, 836, 837
 Milinković Dane Dako 619
 Milinković Nikole Maša 89
 Milinković Milan 123
 Milinković Pavla, Milka, 268
 Milinković Nikola, Nina 662
 Milinković Petar 836
 Milinković Sava Sako 832
 Milinković Simo 123', 832
 Milinković Todor 834
 Milinović Milam 831l
 MiMnović Sitno 830
 Milković Dragan 403
 Milković Rade Raca,n 403, 406, 429
 Milojević Branko 442
 Milojević Dušan 442
 Milojević Mileva 491
 Milojević Petar 437
 Milojević Save Petar 727
 Mitošević Jure 41
 Milovanović Božikan 163
 Milovanović Bože Dmtar 77
 Milovanović Dragan 163
 Milovanović Kojo 193
 Milovanović Stevo 305
 Miljković Anda, 275
 Miljković Ante 435
 Miljković Milete Dragica, 268
 Miljković Steve Dušan 727
 Miljković Dmitra Đuro 727
 Miljković Ilija 437
 Miljković Tome Ilija 727
 Miljković Milan Mile 113, 488
 Miljković Nikole Milan 727
 Miljković Tome Milanko 77, 727
 Miljković Mile 9, 59, 60, 96, 113, 408, 444,
 447, 488, 724, 828
 Miljković Dmitra' Mile 727
 Miljković Milka 491
 Miljković Milete Nikola 727
 Miljković Petra Rade 727
 Miljuš Dmitra Bogdan 77, 183, 211, 219,
 220, 225
 Miljuš Darvid 739
 Miljuš Dušan 372
 Miljuš Petra Dušan 72,1
 Miljuš Gavro 60, 713, 716, 744
 Miljuš Ljubo 719,, 720
 Miljuš Dane Marko 713
 Miljuš Miše Milan 284
 Miljuš Mile 163, 305
 Miljuš Luke Mile 89, 90, 95, 162, 208
 Miljuš Nikola 163, 1,67, 257, 287, 288, 509,
 50-9, 514, 699
 Miljuš Gavre Nikola 8, 42; 55, 101, 104, 106,
 159, 163, 184, 261; 336, 520, 521, 602, 719
 Miljuš Petar Pepika 163
 Miljuš Rade 89
 Miljuš Petra Smilja 268
 Mimica Dominež 396, 405, 468
 Mioković Dane 95, 176
 Mioković Đuro 342
 Mioković Ilija 360
 Mioković Mile Jelena 268
 Mioković Jelica 274
 Mioković Jovan 360
 Mioković Jovo 193
 Mioković Ljubica 274
 Mioković Marija 274
 Mioković Dane Milan 89, 163
 Mioković Milica Beba 225
 Mioković Ilije Milica 345
 Mioković Mile Milka 89
 Mioković Dane Nada' 268
 Mioković Nikola 360
 Mioković Jove Nikola 59
 Mioković Perica 342, 345
 Mioković Jove Rade 8, 9, 49, 55, 57, 61, 72,
 78, 104, 159, 162, 163, 164, 166, 167, 180,
 181, 184, 185, 186, 356, 358, 360, 361, 645
 Mioković Dane Sovi ja 268
 Mioković Vlado 263
 Mirčeta To,man 345, 350
 Mirić Mile 773,
 Mirković Anka 274
 Mladinov (advokat) 333, 336, 338
 Molotov Večeslav 68
 Morović Budak Anka 461
 Mrdalj Bogdan Škara, 163, 183
 Mrdalj Dane Boja 268, 274
 Mrdalj Jove Darinka, 268
 Mrdalj Jove Đuro 721
 Mrdalj Laze Đuro 724
 Mrdalj Luka, 263
 Mrdalj Ljubica 314
 Mrdalj Ljubomir 60
 Mrdalj Mileta 209
 Mrdalj Dragana Miloš 724
 Mrdalj Rade Nikola 723
 Mrda Milete Bosiljka 268
 Mrda Duka 120, 275, 624, 659
 Mrda Gojko 834
 Mrda Janja 659
 Mrda Mane 832
 Mrda Milan 123, 192, 208, 611, 646, 659,
 659, 660, 662
 Mrda Mile 831

Mrda Nikola Nina 123, 01/1, 831, 834, 836
 Mrda Simo 662, 831, 832, 868
 Mrkić S. Dušan 141, 656, 826, 827
 Mrkić Đuro 834
 Mrkić (Ilija) 164, 532, 611, 651, 655, 656, 689, 826, 827, 828
 Mrkić Ilija Savin 650, 657
 Mrkić Kosovka 263, 653
 Mrkić Milan 584
 Mrkić Milan Mičo 834
 Mrkić Stevine Milan 651, 657
 Mrkić Mile Milka, 654
 Mrkić Pajo 584, 611, 650, 657, 680, 836, 837, 850
 Mrkić Sava 193, 653, 826
 Mrkić Seja 652
 Mrkić Đure Sofija 89
 Mrkobrad Dujo 470
 Mrša Fatoij an 779
 Mrša Ivo 835
 Mrša Mate 779
 Muhar 4,1
 Muhar Božina 286
 Muhar Božo 329
 Muhar Ivan 284, 286
 Muhar Joso 329
 Munižatoa Božo 159
 Munižaba Jove Dane 828
 Munižatoa Dane Dušan Gangin 9, 4*0, 46, 47, 51, 55, 56, 90, 101, 102, 103, 105, 154, 163, 333, 341, 345, 348, 340, 356, 358, 360, 361, 368, 369, 373, 646, 690', 710, 712, 815, 911
 Munižaba Rade Duka, 268
 Munižabai Maksima Đuro 702
 Munižatoa Ilija, 103, 293, 357
 Munižatoa Tome Ilija 702
 Munižatoa, Đure Jovan Joža 702
 Munižatoa Jovo Jovica 329
 Munižaba Maksima Lazo 828
 Munižaba' Mihajla Mane 80, 96, 101, 102, 108, 150, 205, 275
 Munižatoa' Mane Mara 66, 77, 05, 06, 146
 Munižatoa Mane Milan 9, 39, 40, 46, 55, 57, 1011, 104, 105, 150, 201, 333, 336, 337, 341, 345, 348, 349, 356, 361. 368, 373, 713, 749
 Munižatoa Milka 274
 Munižatoa Milovan 101
 Munižatoai Mile Bade 89
 Munižaba Rade Šnajder 367
 Munižatoa Stevo 40, 46, 55, 57, 00, 101, 333, 336. 341, 345, 358
 Musolini Benito 503, 853

N

Nekić Manda 460, 368, 494
 Nekić Marija! 450, 468, 494
 Nekić Mijat 468
 Nekić Pajina 60, 165', 407, 452, 453, 468
 Nekić Pavao Pajin 119

Neralić Anton 40, 46, 55, 336, 341, 359
 Nikolić Ante 151
 Nikšić Ivan 336
 Niikšić Tomo 25, 39,47, 40, 50, 08, 103 IO 108, 111, 156, 160, 166, 283, 201, 336,'35* 358, 365, 374, 370,520',522, 523, 580 60-607, 617, 618, 642, 645, 609
 Ninković Jovo 150
 Noli Ignjac 257
 Novak Viktor 348
 Novaković Andrija 123, 611, 831
 Novaković Anica! 646
 Novaković Branko 112, 120, 121, 123, 13(560, 577, 600, 605, 611, 620, 662, 836
 Novaković Dušan Cvijo 89; 102, 832
 Novaković Đuro 9, 580, 611, 646, 689
 Novaković Ilija 647
 Novaković Jandrija 834
 Novaković Jeka! 644
 Novaković Jela 830
 Novaković Gliše Jelena 268
 Novaković Jovana Zekan 123, 150, 180. 611, 831, 834
 Novaković Jovica 552
 Novaković Jovo 572, 609, 613, 614, 640, 642, 645, 646, 649, 797, 814, 816
 Novaković Jovo Joja 816
 Novaković Jovo Joviš 816
 Novaković Mara 120, 274, 275, 624, 646
 Novaković Sime Mihajlo 89
 Novaković Milan 103, 270, 563, 610, 611, 644, 836
 Novaković Milan Gojkov 816
 Novaković Mile 647
 Novaković Milica 624
 Novaković Jandrije Milka 268, 274, 646
 Novaković Niko 614, 646
 Novaković Niko Longo 360', 566, 694
 Novaković Nikola 80, 164, 580, 606, 610, 607, 745, 746, 707
 Novaković Nikola Jandričin 816
 Novaković Nikola- Pop 102, 502, 603, 600, 611, 745
 Novaković Boje Nina 50, 573, 576, 577, 587, 606, 611, 622, 784, 836
 Novaković Pajo 6.11, 646
 Novaković Pava 645, 646, 647
 Novaković Mile Pavao 89, 164. 102, 580, 590, 603v 646
 Novaković Petar Pepuša 558. 644
 Novaković Sava 275, 646, 647
 Novaković Miće Šavka 89
 Novaković Simo Šuput 603
 Novaković Soka 275. 646
 Novaković Stevan Stević 603

O

Obradović Milana Anđelija 268
 Obradović Andrija 286
 Obradović Anka 297

Obradović Boja 273
 Obradović V. Boja Simurdić 313
 Obradović Ilije Borka 268
 Obradović Božo 287
 Obradović Ilije Božo Bajgut 294, 701, 708
 Obradović Danja 170, 182
 Obradović Ilije Dmitar 89, 196
 Obradović Đuran 183
 Obradović Đuro 247, 282, 297, 298, 863
 Obradović Dane Ilija 723
 Obradović Jovan 171
 Obradović M. Jovan 713
 Obradović Petra Jovo 89, 95, 171
 Obradović Kata 274
 Obradović Mane 77
 Obradović Maniša 7, 162, 287
 Obradović Mile Manoj lo 77
 Obradović Mara 274
 Obradović Dane Mara 268
 Obradović Mdća 284, 205, 535
 Obradović Mićo 713, 719, 720, 749
 Obradović Mile 162, 171, 181, 183, 184
 Obradović Save Milica 268
 Obradović Trivuna' Milica 268
 Obradović Nikica 207
 Obradović Nikola KUBurac 162
 Obradović Mile Nikola 294, 701
 Obradović Nikole Nikola 89
 Obradović Nikola Tamburić 285
 Obradović Perka 273, 274
 Obradović Petar Pepo 291
 Obradović Nikole Petar 723
 Obradović Rade 183, 297
 Obradović Milete Rade 285
 Obradović Sava 533
 Obradović Rade Sava. 723
 Obradović Soka Koka 305
 Obradović Luke Stana 268
 Obradović Stevo 77, 162, 226, 741
 Obradović Vaso 518
 Obradović Luke Zonko 89
 Očak D. 599
 Ognjenović Branko 25, 32, 50, 51, 53, 70,
 102, 103, 104, 115, 128, 167, 168, 303, 360,
 366, 474, 529, 705
 Ogrizović Rafajlo Rave 342, 345, 350
 Omčikus Pajicai 350, 523, 524, 525, 614, 684,
 6816
 Opačić Anka 50, 110, 115, 117, 120, 130, 291,
 300, 302, 303, 304, 312
 Opačić Anka Vladina 268, 309
 Opačić Jandrija Coje 652
 Opačić Mileva 274
 Opačić Vlade Miloš 9, 47, 59, 108, 109, 1.10,
 115, 287, 291, 300, 302, 303, 304, 312
 Opačić Vlade Nedeljka 89, 305
 Opačić Nikica 784
 Opalić Dane 95
 Opalić Steve Dane 724
 Opalić Dušan 89
 Opalić Đurica 193

Opalić Paje Đuro 724
 Opalić Milete Ljubomir 724
 Opalić Mara' 274
 Opalić Rade Mićo 724
 Opalić Stevo 163
 Opalić Filipa Stevo 724
 Opsenica Mile 856
 Opsenica Stanko Staniša 773
 Opsenica Stevan 856
 Orelj Bogdan 675, 692
 Orelj Borivoj Voća. 611, 695, 730«, 830, 836
 Orelj Bosiljka 274
 Orelj Ilija 611, 662, 83, 1, 836
 Orelj Rade Mileva 77, 90, 95, 121, 274
 Orelj Jovana Petar 89
 Orelj Rade 251
 Orelj Milete Zorka 268
 Oreški Mijo 692
 Orešković Ivan 404
 Orešković Marko Krntija 25, 39, 40, 98, 99,
 100, 112, 156, 336, 489, 516, 527, 677, 694,
 712
 Orešković N. 351
 Orlić Lenka 264
 Orlović Jandrije Branko 727
 Orlović Bude 157, 161, 408, 432
 Orlović Dane 440
 Orlović Jove Dragica 268
 Orlović Mile Dušan 727
 Orlović Đuro 441
 Orlović Jagoda, 401
 Orlović Joka 400
 Orlović Mile Jovo 727
 Orlović Laze Košta 727
 Orlović Bože Lazo 727
 Orlović M. Ljuba 456
 Orlović Bože Marija 268
 Orlović Marko 420
 Orlović Ilije Marko 9, 46, 47, 55, 57, 407,
 408, 431, 487, 488, 490, 725, 727
 Orlović Mikai 275
 Orlović Milan 403
 Orlović Petra Milan 727
 Orlović Vuje Mile Bećo 727
 Orlović Đure Milka> 268
 Orlović Luke Milka 268
 Orlović Ilije Miloš 444, 727
 Orlović Nikola 452
 Orlović Dane Petar 727
 Orlović Đure Petar 89
 Orlović Rade 161, 183, 403, 432
 Orlović Jandrije Rade 77, 403, 427
 Orlović Janka' Rade 721
 Orlović Jokin Rade 157
 Orlović Laze Rade 58. 61. 408, 409, 727
 Orlović Vuje Rade 727
 Orlović Savo 442
 Orlović Stanko 487
 Orlović Jandrije Stanko 727
 Orlović .Tanka Stevo 727
 Orlović Stoian 38, 301
 Orlović Đure Vaso 727

Osmokrović Dušan 9
 Osmokrović Ilija 659', 746
 Osmokrović Marka Janja 268
 Osmokrović Kosa Kosara 828
 Osmokrović Kosovka 276
 Osmokrović Mairija 120, 624
 Osmokrović Mičo 192
 Osmokrović Đure Nikola 49, 123, 831, 834
 Osmokrović Petar 659
 Osmokrović Savai 123, 8311, 836
 Osterman Đukica 329, 338
 Osterman Radoslav 43, 100, 34(6, 347, 355
 Ostoić Đuja Milina 312
 Ostoić Radić 159
 Ostoić Tomo 824
 Ostojić Duka 314
 Ostojić Mile Đurađ 723
 Ostojić D. Jovo 314
 Ostojić Manda 285
 C'stojić Mara 1117, 163, 274
 Ostojić Miladina Marko 723, 724
 Ostojić Mile 285
 Ostojić Miloš 60, 183, 208, 828
 Ostojić Miloš Rad'icev 183. 723i, 724
 Ostojić Paje Rade 724
 Ostojić Tomica 77, 86
 Ostojić Ise Tomo 723, 724
 Ostović Mara 269
 O.stović Tomo 239, 251
 Ožegović Drago 587
 Ožegović Stevo Cačan 645

Paić Ivica 347
 Pajić Dušan 670, 676
 Pajić Luka 41
 Pajić Simo 475
 Pantelić Ljubica. 50, 110
 Pantelić Milan 50, 110
 Pantelić Mile 329
 Pantelić Nidžan 110
 Panjević Luka 220, 225, 844
 Panjević Marka Mane 77
 Panjković Mane 77
 Parmač Staniko 103
 Paskaš Nikola 162, 183
 Pastuović Marija 276
 Pašić Nikola 393
 Paško 99
 Pavelić Ante 21, 54, 55, 336, 337, 379. 393,
 405, 547
 Pavelić Nikola 469
 Pavičić Ante 403
 Pavičić Dane 464
 Pavičić Franjka, 275, 276, 464
 Pavičić Grga 424
 Pavičić Ika 276
 Pavičić Josip 464
 Pavičić Kaja 464
 Pavičić Karlo 470

Pavičić Kata 263
 Pavičić Luka 7, 9, 830, 459
 Pavičić Marko Majki 403, 412, 464
 Pavičić Marko Mikica 9
 Pavičić Mate Trkljaš 42, ,106, 390, 392, 395
 Pavičić Mičo 464
 Pavičić Mile 787, 788, 789, 790
 Pavičić Mile Brko 9, 464
 Pavičić Mile Cuk 166, 193, 463, 464, 469
 Pavičić Nikola 411, 275, 461, 494
 Pavičić Nikola Nikica 461
 Pavičić Pajo Jašanov 39,1
 Pavičić Petar Žandar 470
 Pavičić Stipe Pipe 412, 416
 Pavičić Štjepan 424
 Pavičić Šimun 470
 Pavlaković Mile Jukin 100, 101
 Pavlica, Boja Mićanova 309, 311, 314, 447
 Pavlica Boško 404, 452
 Pavlica M. Božo 452, 456
 Pavlica Bude 447
 Pavlica Tome Dane 77, 89
 Pavlica Dušanka 180, 269, 274
 Pavlica Đuro 400, 447
 Pavlica Đuro Đurapan 447
 Pavlica Gina 404, 488
 Pavlica D. Ilija 447, 456
 Pavlica Jovica 146, 240, 219
 Pavlica Jovo 339, 392, 404, 407, 427, 430,
 487, 488
 Pavlica, Maksim 404
 Pavlica Mane Mara 268
 Pavlica Dmitra Marija 268
 Pavlica Milan 487
 Pavlica Tode Milan 294, 707
 Pavlica Mile 405, 427, 452
 Pavlica Bude Milica 268, 447
 Pavlica Mile Nikola 723
 Pavlica Pera 488
 Pavlica Petar 405, 447
 Pavlica M. Soka 456
 Pavlica Bude Sitoj anka 268
 Pavlica Luke Zorka 89
 Pavlović Sime Branko 727
 Pečarić Jure 41
 Pejinović Ante 329, 391
 Pejnović Kaita 64, 265, 408, 432, 489,, 842
 Pelaigić Vaso 576, 604, 618
 Perić Stevo 623, 676, 695, 836
 Pemuša Franjo 562
 Pero vi ć Perica 151
 Peršić Josipa (Pepa Matešina) 467
 Pešut Dane 470
 Pešut Joja 470
 Pešut Marko 460'
 Petković Božo 453
 Petković Đuro 393, 407, 408, 431. 432, 724
 Petković Đuro Đurica 403
 Petković Ilija 407
 Petković Ćiré Ilija, Ico 9, 59, 403, 452, 453.
 456
 Petković Marka Jelena 268

Petković Jovan 403
 Petković Jovo 403
 Petković Đure Jovo 727
 Petković C. Mara 456
 Petković G. Marija 456
 Petković Bože Marko 1®1, 183, 205, 437, 453, 455, 45:6
 Petković G. Marko 452, 453, 454
 Petković Mićo 713
 Petković M. Mile 455, 456
 Petković Milka 275
 Petković B. Milka 455, 456
 Petković Nikola 167, 168, 408, 454
 Petković N. Nikola 453, 455
 Petković Petar 407
 Petković Đure Rade 727
 Petković Sara 269
 Petković Mile Sara 161, 183, 269, 275, 408, 4i57
 Petković N. Sara 455
 Petković Sava 454
 Petković Simo 447
 Petrak Josipa Božo 89
 Petrović Luke Bogdan 89, 90
 Petrović Bukvić Boja 305
 Petrović Mile Boja 268, 274, 305
 Petrović Mile Bosiljka 77
 Petrović Ilije Dane 89, 721
 Petrović Dara 274
 Petrović Đuro 7
 Petrović Đuro Duka 8
 Petrović Mile Đuro 721
 Petrović Ilija Lišak 241, 721
 Petrović Peitra Ilija 721
 Petrović Jovo 163
 Petrović Lazo 162
 Petrović Nikole Luka 713
 Petrović Manda 89, 274
 Petrović Mara 305
 Petrović Bože Marko 89
 Petrović Dane Marko 89
 Petrović Mića 303, 306
 Petrović Mikica. 305
 Petrović Mila 304
 Petrović Mile 50, 1:10, 117, 121, 135, 139, 291, 300, 3,12, 825
 Petrović Dame Mile 294, 701
 Petrović Dmitra Mile 721
 Petrović Jove Mile 77
 Petrović Mile Joškin 123, 305
 Petrović Milica 274
 Petrović Milka 274
 Petrović Dake Milka 89
 Petrović Dane Milka 77
 Petrović Nikica 163
 Petrović Nikola 7. 90, 163
 Petrović Nikola (Bidulin) 159
 Petrović Dame Nikola Nidžo 721
 Petrović Dmitra Nikola 721
 Petrović Rade Nikola Žiža 721
 Petrović ^ida Nikola 89
 Petrović Petar 330

Petrović Stana 305
 Petrović Lrnce Stana 89, 274
 Pinier (pod. pukovnik) 565
 Pijade Ivioša 467
 iraija Đuro 247
 Pjevač Milan 841, 843, 845
 Pjevač Mile 60, 6:6, 73, 74, 77, 80, 121, 129, 139, 140, 224, 225, 306, 375
 Plajvas Mirko 20, 44, 339. 395, 546
 Platiša D. Branko 455
 Platiša, Gojko 463^ 456
 283, 841, 842, 843
 Platiša M. Jan ja 457
 Platiša Dane Mara 89, 268, 456
 Platiša Marka Mara 89, 455, 456, 493
 Platiša M. Marko 454
 Platiša, M. Milam 453
 Platiša, Milka.c 454
 Platiša Dane Mirko 9, 47, 55, 57, 106, 403, 408, 45,0, 453, 487, 488, 49,1
 Platiša Petar 157, 161, 168, 182, 193, 196, 403, 454, 461
 Platiša Mile Petar 58, 61, 77, 78, 95
 Platiša, N. Petar 453
 Platiša, D. Sava 455
 Platiša Sa,va Savka 47, 113, 121, 491
 Platiša, Dane Savka 89, 456, 488, 491
 Plečaš Dane Devin 713
 Plečaš Ilije Dane 514
 Plečaš Ilije Dmtar 411, 77, 89, 159, 162, 180, 183, 184
 Plečaš Blagoja Dragan 713
 Plečaš Ilija, 183, 196, 208
 Plečaš Jovan 211, 220, 225, 226, 237. 543
 Plečaš Ilije Jovo 713, 716
 Plečaš Marka Jovo 713, 720
 Plečaš Petra Jovo 48. 77, 109, 216, 619, 621, 710
 Plečaš Steve Jovo 721
 Plečaš Marija 274
 Plečaš Mićo 28:4
 Plečaš Nikole Mika 89, 274
 Plečaš Milica 274
 Plečaš Nikola 291, 300
 Plečaš Dane Nikola 59, 110, 713, 714
 Plečaš Ilije Nikola 89, 1,10
 Plečaš Nikola Nitonjića, 301, 713
 Plečaš Rade Nikola 721
 Plečaš Pera 305
 Plečaš Mile Petar Cupinov 713
 Plečaš Ružica 274
 Plečaš Stevica, 292, 2,95, 304
 Plečaš M. Stevo 535, 713, 719* 720, 749
 Počuča Andrija, 77
 Počuča Jamdrija 239
 Počuča Milan 584
 Počuča Mile 25. 73, 408, 489, 669, 671, 675
 Počuča Simo 409
 Podkonjak Jovo 447
 Pokrajac Rade Anka, 66, 77. 79, 84, 86, 1,18. 123, 135. 140, 184. 269. 303. 305
 Pokrajac Mile Božo 89, 294, 701

Pokrajac Dane 193, 275, 305
 Pokrajac Dušan 843
 Pokrajac Đurađ 7, 9, 47, 108, HO, 115, 281, 286, 288, 291, 293, 300, 301, 700, 702, 709, 710, 711, 842, 843
 Pdkrajac Đuro Duda 8, 5, 1, 55, 79, 86, 101, 106, 115, 184, 286, 287, 2911, 300, 301
 Pokrajac Marija 274
 Pokrajac Mičo 151, 163, 183, 193, 209, 283
 Pokrajac Mičo Protin 41
 Pokrajac Mijat 843
 Pokrajac Milan 32, 41, 47, 55, 60, 61, 76,
 Pokrajac Milica 118, 303, 305
 Pokrajac Nikole Milica 268
 Pokrajac Mišo Protin 47, 843
 Pokrajac Nikica 100
 Pokrajac Nikola 21, 22, 41, 46, 55, 100, 283, 286, 288, 289, 201, 308, 514.
 Pokrajac Nikola Nitin 282
 Pokrajac Stanka Nikola 9
 Pokrajac Rade 843
 Pokrajac Sava 843
 Pokrajac Mile Savo 721
 Pokrajac Maniše Smilja 32, 39, 41, 51, 55, 57, 61, 64, 65, 73, 74, 75, 79, 100, 101, 103, 107, 120, 166, 185, 208, 224, 257, 259, 261, 264, 265, 266, 269, 270, 273, 293, 357, 381, 529, 547, 550, 575, 577, 582, 587, 602, 603, 605, 606, 6(1(1,617', 619, 626, 694, 699, 841, 842, 84)3, 905, 907
 Pokrajac R. Smilja 269
 Pokrajac Nikole Sofija 77, 266, 268, 273, 294, 701, 716
 Pokrajac Soka 110, 273, 289, 291, 300, 303
 Polovina Dane 60, 744
 Polovina Đuro 682, 683
 Polovina Steve Gojko 20, 21, 23, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 55, 99, 100, 105, 283, 289, 291, 303, 304, 333, 336, 337, 338, 341, 348, 349, 379, 508, 509, 511, 514, 516, 517, 518, 519, 527, 528, 578, 580, 596, 600, 601, 602, 603, 608, 6411, 682, 683, 692, 798, 9(11
 Polovina Jovo 509, 511
 Polovina Mile 682, 683, 693
 Polovina Japundžić Perka 259
 Polovina Vojin 683
 Poljičak Ive 781
 Popović Danica 117, 309, 313, 314
 Popović Danica Dušanova 309, 31, 1
 Popović Dušan 176
 Popović Klije Dušan Garda 724
 Popović Jove Dušan 724
 Popović Mile Dušanka 268. 488
 Popović Đuro Babin 527
 Popović Spire Đuro 77, 95
 Popović Jovica 7, 8; 9, 60, 69, 75, 77, 82, 84, 85, 95, 96, 113, 117, 130, 149, 160, 162, 180, 182, 184, 202, 204, 207, 260, 309), 316, 472
 Popović Jovica Rackov 309
 Popović Jovo 488
 Popović Mile Jovo 59, 727
 Popović Petra Jovo 89, 727
 Popović Rade Jovo 58
 Popović Lazo 440
 Popović Nikole Lazo 727
 Popović Lukića Luna 5, 15
 Popović Knežević Marija 472
 Popović Milan 89, 183, 196
 Popović Dmitra Milan 89
 Popović Miladin 786
 Popović D. Mile 314
 Popović Mile Milka 286, 406
 Popović P. Milka 314
 Popović Nikica. 9, 47, 55, 379, 406, 429, 438 487, 587, 678, 726
 Popović Nikola Mićanov 403
 Popović Nikica, Mornar 407, 408, 490
 Popović Nikola 293
 Popović Đ. Nikola 310
 Popović Mile Nikola 51, 55, 431, 725, 727
 Popović Petra Nikola 723
 Popović D. Peko 3113
 Popović Đukana Petar 723
 Popović Rade 77, 179, 22, 6, 437, 765
 Popović Rade Ratikov 315
 Popović Radica 77
 Popović Sava Dušanova 312, 314
 Popović Stevo 263
 Popović Petra Đuro 89
 Popović Ilije Todor 114. 408, 727
 Popović Mile Vaso 89
 Popović Vlado 101, 10.2, 156, 578
 Popović Zorka 66, 266, 273, 274
 Potkonjak Đuro 57, 61. 75, 182, 409, 490
 Potkonjak Jovo 259
 Potkonjak Sofija 259
 Potkonjak Vaso 340
 Poznić Jeka 274
 Poznić Jovo 163
 Poznić Mile Marko Zele 721
 Poznić Tome Sava 268
 Poznić Soka. 274
 Prečanica Stevo 517, 523
 Pregi Ante 41
 Pribičević Svetozar 328, 329, 33'0. 393, 596
 Priča Dimitrije 42, 602
 Priča' Dmtar 4, 41
 Priča Novak 682
 Priča Milica Daritrova 314
 Prlin Jela 274
 Prlin Đure Nikola 89
 Prodanović Dane 158, 571
 Prodanović Mile Dane 612
 Prodainović Dara 653
 Prodanović Dmtar 652, 826
 Prodanović Dušan 123, 164, 277, 653, 584, 592. 611, 612, 622, 650, 651, 652, 657. 688. 689
 Prodanović Mile Dušan 654. 826, 830, 836
 Prodanović Pavla Dušan 830
 Prodanović Gojko 112, 113, 611. 620, 651.
 Prodanović Jovo 8, 577, 605. 619, 622, 654. 652, 657

Prodanović Jela Jeka 120, 624
 6«9, 697
 Pročianović Jovo Mikin 614
 Prodanović Jovo Seger 152
 Prodanović Bade Mica 599, Olij, 622, 695
 Prodanović Mićan 675, 826, 916
 Prodanović Đure Mićan 89, 205, 612, 913
 Prodanović Mićo 653
 Prodanović Mika 275
 Prodanović Mika Nikina 652
 Prodanović Mika Pavlova 624, 653
 Prodanović Milan 599, 692
 Prodanović Bogdana Mile 652
 Prodanović Pavla Milka: 652
 Prodanović Nikola Nićina 570
 Prodanović Jovana Pajo 168, .592
 Prodanović Pavao 552, 572, 584, 607, 611,
 652, 657
 Prodanović Pavle Jojić 123, 277, 552, 572,
 584, 607, 611, 836
 Prodanović Pavle Pavliina 830
 Prodanović Perica' 656, 826, 827
 Prodanović Pero 192
 Prodanović Pero Crni 620
 Prodanović D. Petar 605, 836
 Prodanović Todor 836
 Prodanović Dane Vaso 9, 41, 46, 47, 48, 50,
 55, 57, 66, 102, 105, 106', .108, 109, 1)12, 115,
 128, 158, 1519,164, 357, 492, 550, 576, 578,
 585, 593, 602,603, 605, 607, 6U> 116, 6:17,
 618, 619, 621,622, 626, 649, 650, 659, 673,
 694, 696, 699
 Prodanović Zorka 653
 Prpić Anka 494
 Prpić Ante Katušin 470
 Prpić Božo Pavlov 8, 9, 470
 Prpić Dane Dedurin 470
 Prpić Dujo 259
 Prpić Ivan Korunija: 4119
 Prpić Ive Tokanov 461
 Prpić Luka 469
 Prpić Ljubica 259
 Prpić Marija' 1.19
 Prpić Marko Kutalj 396, 397
 Prpić Mate Pavlov 470
 Prpić Mile Lile 193, 461
 Prpić Seba.stijan 464
 Puača Jure Mađor 662
 Pupavac Dušan 123, 662, 831, 836
 Puoavac Vase Gojko 8. 59, 112. 1:13.550.
 577, 585, 587, 600, 605, 611, 6.10, 620, 696
 730. 783. 831, 832, 834, 836
 Pupavac Mika 275

R

Račić .Ivan Perićov 40®
 Račić Ivo 461
 Račić Kata 452
 Račić Mate Tomlin 403
 Račić Mićo 284

Račić Nikola 452
 Račić Tomica 461
 Radaković Aleksandar 8, 9, 3*2, 37, 40, 46,
 47, 48, 49, 50, 55, 57, 60, 61, 66, 76, 79.
 85, 102, 106, 108, 1,10, 115, 1:17, 120, 129,
 130, 164, 336, 341, 356, 361, 366, 346, 699
 Radaković Boja 305
 Radaković Božo 168, 403
 Radaković Boja Lukša 305, 306
 Radaković Božo 168, 403
 Radaković Bude 110, 291, 300
 Radaković Danelica 101
 Radaković Danica 57
 Radaković David 10.1
 Radaković Deva 182, 269
 Radaković Duke Dmitar 89
 Radaković Draga 118
 Radaković Dušan 110, 291, 300, 302, 303
 Radaković Mile Dušan 840
 Radaković M. Dušan 837
 Radaković Nikole Dušan Tešić 294, 300,
 301, 302, 303, 70.1, 708, 709
 Radaković Jovana Đorde Bude 294, 7011
 Radaković Đukarn 183
 Radaković Petra Đuro 89
 Radaković Nikole Ilija 294, 701
 Radaković Paje Ilija 514, 538, 713
 Radaković Trivuna Ilija 7, 8, 9, 21, 41, 46.
 55, 60, 100, 112, 183, 276, 277, 270, 549,
 551, 554, 555,557, 562, 563, 570, 571,579.
 582, 584, 606,607, 608,610, 611, 613,6)20,
 623, 627, 6.20, 633,634, 643, 660,670,672,
 674, 675. 676,677, 687, 602. 694, 696.729.
 860, 863, 906,907, 9i10
 Radaković Jeka 192, 296, 273, 274, 906. 909
 Radaković Mile Jeka 268
 Radaiković Jove Joja 58, 60, 75, 77, 78, 291
 Radaković Ilije Jovan Joja 2:94, 701
 Radaiković Jova.n Srbini 110, 300, 301, 302
 Radaković Jovo 72, 706, 707
 Radaiković Nikole Jovo 724
 Radaković Kojo 283, 287
 Radaković Lazo 488
 Radaković Mane Manica 726
 Radaković Manojlo 69
 Radaković Dane Marija 47, 66, 77, 8i6, 95,
 96, 103, 113, 124, 130, 139, 259
 Radaković Đure Marija 79, 4109
 Radaiković Rašeta Marija 487, 488, 492
 Radaković Rade Marko 89
 Radaković Jovana Maša 268, 2911, 303
 Radaković P. Mićo 651, 713
 Radaković Dane Milan 80
 Radaiković Mile 162
 Radaiković Mile Barba 151, 1(59, 161, 168.
 183, 184
 Radaiković Mile Juikin 39, 41, 46, 55, 60, 100,
 101, 283, 287, 289, 309
 Radaković Mile Mikulov 41, 46, 55, 162, 184,
 283, 287, 289, 293, 309
 Radaković Mile Mile 58, 69

Radaković Milka 59
 Radaković Nikole Nada 89, 305
 Radaković Petra Milja 268
 Radaković Nikola. 161, 162, 501
 Radaković M. Nikola Nino 343, 713
 Radaković Pajo 713
 Radaković Perica 159, 183, 196
 Radaković Petar 159, 183, 196
 Radaković Petar Smogorin 285
 Radaković Mile Mikulov 41, 46, 55, 162,
 184, 283, 287, 280., 293, 300'
 Radaković Mile Mile 58, 69
 Radaković Milka. 59
 Radaković Nikole Nada 89, 305
 Radaković Petra Milja 268.
 Radaković Nikola 151, 162, 501
 Radaković M. Nikola Nino 343, 713
 Radaković Pajo 7(13
 Radaković Perica 159, 183, 196
 Radaković Petar 159, 183, 196
 Radaković Petar Smogorin 285
 Radaković Rade 3011, 488
 Radaković Mile Rade 294, 701
 Radaković Stojana Rade 727
 Radaković Rade Sava 59, 77, 110, 268,
 291, 294, 300, 30,1* 302, 308, 701, 708, 7,10
 Radaković Sava Savica 844
 Radaković Simo 828
 Radaković Šmilja 89
 Radaković Štaka 1,17
 Radaković Stanka 274
 Radaković M. Stanko Staniša 713
 Radaković Ilije Stevo 654
 Radaković Nikole Tomo 713
 Radaković Trifun 909.
 Radaković Trišo 546, 549, 501, 606
 Radeka. Bože Anda 268
 Radeka Dane 4.410
 Radeka Đure Dušan 437, 725, 727
 Radeka Marka Milanko 727
 Radeka Mile Milka 89
 Radeka Dragutina Nikola 58
 Radeka. Petar 9>, 58, 60, 84, 85, 86, 96, 97
 113, 488, 727
 Radić Jovo 90
 Radić Stjepan 328, 303
 Radić Vujo 783
 Radmanović S.. Bosiljka 313
 Radmanović Mile Dane 723
 Radmanović Petra. Jovo 723
 Radmanović Maša 313
 Radmanović Petra. Milan 204, 701
 Radmanović Milica 180, 260, 274
 Radmanović Petar 162, 153
 Radošević Todor 6107, 845, 886, 904, 905,
 906, 908, 912, 9114
 Radošević Tomo 41
 Radulović Ksenija 477
 Radusin Đuro Arambaša 360
 Radusin Milan 834
 Radusin Vukašina Mile 50
 Radusin Petar Crni 370

Rađenović Jovo 682, 683
 Rađenović Stevo 362, 566, 570, 572 586
 613, 614. 640, 686, 707
 Rajčević Gina 58, 65, 75, 77, 184, 257
 259^ 261. 2616. 267, 260, 273, 337
 Rajčević Stevana Rade 0
 Rajnović Nikica 655
 Rakić Jovana Anica 80, 00, 275, 660
 Rakić Danja 570
 Rakić Gligorije 650. 662
 Rakić Jovo 102
 Rakić Mika 660
 Rakić Milan 80, 00, 650, 662
 Rakić Milica 130, 263, 275, 624, 650
 Rakić Milete Milica 80, 95, 120
 Rakić Miloša Momir 60, 112, 130, 578, 611
 620. 626, 659. 660, 662. 708, 822, 823
 Rakić Nikola 6.25, 659, 660, 662, 704
 Rakić Miloša Nikola 50, 130, 578, 611 620
 702, 708, 823
 Rakić Petar 47, 101, 356, 365, 642
 Rakiževac Mijo 33.1
 Ranogajac Valent 343
 Ra.pajić Nikica 40, 46, 55, 105, 336, 602
 898
 Rastović Dmtar 329, 303, 335
 Rastović Đuro 228
 Rastović Marko 343
 Rašeta (major) 101
 Rašeta Dušan 7
 Rašeta Stevo 773
 Ratković Bude 2.21, 226
 Repac Dane 77
 Repac Dmtar 225
 Repac Ilija Ičo 225, 243, 863
 Ribar Ivo Lola 147, 489
 Ribar Mane 338, 6,14, 645, 646, 814, 816
 Rorić Anđelko 676
 Rodić Dragan Mali 676, 680
 Rodić Dragan Veliki 676, 680
 Rodić Dušan 676, 744
 Rodić Đuro 689
 Rogić Zivko 77, 226
 Roksandić Mime 396, 397, 414
 Rokvić Mane 639, 655
 Rošić Perica. 418
 Rukavina Ivan 630, 711
 Rukavina Jakov Barin 470
 Rukavina Juco 22, 565
 Rukavina Marija 276
 Rukavina Mate 351
 Rukavina Martin 103
 Rupčić Ivica Jerkanov 398, 403, 470
 Rupčić Mile Glušica 394, 396. 404
 Rupčić Nina 468

S

Salopek Begović Tomica 49, 358, 365
 Salvatore (pukovnik) 22
 Samardžija Milana Dušan 89

Samardžija Stevo 163
 Samardžija Mile Tomo 9, 41, 77, 97, 150,
 .163', 107, ISO, 184, 185, 107, 320, 332, 342
 366
 Sanader Milan Nikolin 357, 362
 Sarač Božo 251
 Sarač Mile 2511
 Šaša Đuro 77
 Savatović Dane Boja 268
 Savatović Ilije Dane 58, 61, 69, 75, 77, 78,
 84, 015, 162, 184, 104, 204, 207
 Savatović Nikole Dane 723
 Savatović Lazo 830
 Savatović Jovana Mika 268
 Savatović Milan 171, 196, 2001, 287
 Savatović Petra Milan 54, 723
 Savatović Mile 327
 Savatović Jovana Mile Mićan 294, 707
 Savatović Nikole Mile 294, 7011, 723, 837,
 840
 Savatović Nikola Drča 162
 Savatović Stevo 7
 Savatović Miće Tomo 723
 Sedlan Pepica Jovina 360, 362
 Sedlan Starna 274
 Sekulić Ankica 404
 Sekulić Borislav 461
 Sekulić I'ka Franciiskina 494
 Sekulić Ika Milendžina 461
 Sekulić Ivica Vajdacar 404, 407, 427, 430,
 488
 Sekulić Jakov 300
 Sekulić Joso 307
 Sekulić Joso Vranješev 460
 Sekulić Juraj 464
 Sekulić Marko Maira 106, 390, 302, 397,
 422, 452
 Sekulić Marko 461, 484
 Sekulić Mica. Matešina 275, 276, 452, 46.1,
 494
 Sekulić Pero 193, 452, 46(1
 Sekulić Rafael Rajo 384, 461
 Sekulić Stipe Šega 394, 386
 Sekulić Stjepan Jucko 462
 Sekulić Tomo 309
 Selaković Ilije Nikola 724
 Serdar Ante 470
 Serdar Dujo 185, 108, 208, 468
 Serdar Milan 9, 394
 Serdar Milka 275
 Serdar Sime 494
 Simeon Ivica 151
 Simeon Dujila Petar 284
 Simović Milan 790
 Sinović David 54, 36,2, 623, 815
 Sinkler Luis 604
 Skender Josipa Jcsega 508
 Skender Jure 193
 Skendžić Vaio 376
 Sikorin Gordana 45
 Skorim Grga 30. 40, 45, 46. 49, 55. .336,
 358, 3681, 367, 699
 Skorup Ana 404=
 Skorup Stjepana Ika 47, 66, 77, 95, 119,
 204, 272, 273, 275, 276, 466, 467, 494
 Skorup Ivana Ivan 89, 95
 Skorup Ivana Tudum 47, 166, 103, 304,
 466
 Skorup Ivica 47, 86, 88, 06, 103, 466, 467,
 484
 Skorup Mile Ivica 80, 110, 466
 Skorup Jiure Jušika 412, 420, 423
 Skorup Pavla Marija. 276
 Skorup Milan Mamin 103
 Skorup Mane Milan 200
 Skorup Mile 54
 Skorup Mile Pavao 8, 47, 58, 6.0, 77, 78,
 8(4, 1(10, ,1,2&, 1186, 455, 466, 467 , 4S0, 730,
 704
 Skrbí ć Stevo 506
 Srmlja.nić Ilija 32il
 Smolčić Josip 307
 Sovilj Bogdan 372
 Sovilj Boja 274
 Sovilj Bože Božo 716
 Sovilj Steve Branko 721
 Sovilj Bude 163
 Sovilj Tome Dane 80
 Sovilj Deva 274
 Sovilj Dane Dušan 721
 Sovilj Mile Dušan 716, 721
 Sovilj Nikole Dušan 372, 375, 710, 713, 715
 Sovilj David Đuro 80, 163, 180
 Sovilj Đulija Žuta 305
 Sovilj Đuro 50, 117
 Sovilj Dane Đuro 88, 117, 121, 123, 130,
 135, 130., 14il, 146, 147, 312, 372
 Sovilj Jove Đuro 721
 Sovilj Stevana Ilija 88, 05
 Sovilj Dane Jeka 80, 274
 Sovilj Dane Košta 375, 710, 718
 Sovilj Ljubica 274
 Sovilj Mane 117, 163
 Sovilj Marija 117, 168, 260
 Sovilj Bože Marija 268
 Sovilj Mijo 176
 Sovilj Mile 7il0
 Sovilj Jovana Mile 718
 Sovilj Luke Mile 80
 Sovilj Stevana Milica 268
 Sovilj Stevana Nikica 80, 00, 161, 163, 372
 Sovilj Nikola Nina. 710
 Sovilj Petra Nikola Nina 50, 117, 373, 374.
 375, 905
 Sovilj Nina. Pepičin 377
 Sovili Pepfić 352
 Sovili Marka Perica 80, 95, 168
 Sovili Nikole Petar 88
 Sovili Rade 3.34
 Sovilj Bože Rade 721
 Sovilj Petra Rade 89^163., 263
 Sovilj Smilja 274, 305
 Sovilj Dane Soka 89,90, 95, 96, 117, 146,
 274, 275, 372

Sretenović Milivoj 41, 334, 602
 Sxancic Mate 775 ,
 Stanić iDujro 77
 Stanić Soja 345
 Stanisavljević Dane Cicvara 345, 350, 35(1,
 352, 357, 358, 360, 362, 380', 759* 814, 823,
 845
 Stanisavljević Danica 50, 110, 125, 263
 Stanisavljević Đuro 130, 352, 909* 911, 912,
 913, 916
 Stanisavljević Jelena 224
 Stanisavljević Jovo 8, 357, 3(60
 Stanisavljević Lutka Čapajev 163, 196
 Stanisavljević Niikica 152, 153, 331, 332,
 340, 355, 356
 Stanisavljević Nikola Nina 620
 Stanisavljević Rade Kapitanov 224
 Stanisavljević Rašo 9, 40, 100, 105, 250,
 333, 3134, 336
 Stamdisavljević Soka 2(24
 Stanisavljević Todor Točan 360, 362, 380,
 822
 Stamković Đuro 105, 130, 409, 909
 Stanojević Gavro 8,14, 845
 Starčević Dušan 577, 611, 620, 689, 745,
 746
 Starčević Dmiitra Duška. 89, 112, 120, 624
 Starčević Jovana Milan 89, 95, 192, 347,
 603, 611, 689
 Starčević Sime Milka 89, 120, 275, 577,
 624
 Stegnaić Milorad 782
 Stejić Spaso je 599'
 Stepinae Alojz 140
 Sti'linović 150, 308, 4,14
 Stilinović Drago 41
 Stilinović Ivan 3511
 Stilinović Mika 306, 404
 Sto.jadinović Milan 332, 552
 Stojisavljević Bogdan Ma j kiča 645 , 647,
 816
 Stojisavljević Boro 746
 Stojisavljević Branko Cevičin 809; 816
 Stojisavljević Dane 96, 159, 164, 193, 275,
 57,2, 58,1, 586, 6111, 633, 643, 645, 646, 647
 648
 Stojisavljević Jove Dane 77, 85, 646
 Stojisavljević Dane Maleitin 608
 Stojisavljević Đurađ 89, 644, 646
 Stojisavljević Đuro 572, 613, 689
 Stojisavljević Đuro Đurac 581, 81(6
 Stojisavljević Đuro Đurlijan 816
 Stojisavljević Glišo Bracikin 553
 Stojisavljević Ilija 279, 571, 645, 646
 Stojisavljević Đure Ilija 77
 Stojisavljević Ilija Ile Savičin 808, 809
 Stoj savi jevfic Ilija U'jtan 816
 Stojisavljević Ilija Lugar Pamić 816
 Stojisavljević Mile Ilija 158, 612
 Stojisavljević Ilija Panić 816
 Stojisavljević Isajlo 8116
 Stojisavljević Iso Zujanov 800. 816
 Stojisavljević Jovan 600, 813, 810
 Stojisavljević Jovan Milkanov 816
 Stojisavljević Đure Luka 77, 96
 Stojisavljević Luka Čapajev 163, 184, JJ98
 Stojisavljević Ljubiša 279, 351, 637
 Stojisavljević P. Ljubomir 610
 Stojisavljević Mičo Joveljin 816
 Stojisavljević Mičo Maletin 58,1, 646
 Stojisavljević Miladin Davidov 816
 Stojisavljević Milatn Mičo 611
 Stojisavljević Mile Crni 43, 329, 3'38, 340
 Stojisavljević Mileta Mičkov 816
 Stojisavljević Milka Panić 274, 580, 646
 Stojisavljević Milja Pajotin 816
 Stojisavljević Miloško 653
 Stojisavljević Miloš 644
 Stojisavljević Nikola 159, 572, 613, 614,
 645, 654, 657, 707, 814, 8,16
 Stojisavljević Nikola Guska 800', 816
 Stojisavljević Nikola Šepica 816
 Stojisavljević Savo Savelja 816
 Stojisavljević Jove Simo Ciglanov 648, 803,
 810
 Stojisavljević Smilja 805
 Stojisavljević Srečko Joveljin 816
 Stojisavljević Tome Svetozar Veto 721
 Stojisavljević Tomo 192, 647
 Stojisavljević Zorka 275
 Sučević Bogdan 158, 571, 612
 Sučević Branko 112, 605, 611, 620, 622
 Sučević Čevica 807
 Sučević Dragi ja 583, 803
 Sučević Iso 583, 689, 804
 Sučević Obrada Iso 89
 Sučević Milan 123, 831
 Sučević Milan Bikin 611, 836
 Sučević Mile Mika 89
 Sučević Milka 269
 Sučević Steve Milka 80, 120
 Sučević Mirko 807
 Sučević Nikola 123, 611, 826, 831
 Sunajko Đure Ilija 60, 75. 77, 78, 90, 94,
 96, 184, 186, 10(2, 204, 306, 701, 704
 Sunajko Jandre 89
 Sunajko Đure Manda 77, 89. 196, 269. 273,
 274
 Surla Božo 176, 377
 Surla Dane Dako 163, 368, 385
 Surla Dane Daniša 163
 Surla Ilija 50. 110, 380
 Surda Jela 274
 Surla L. Jelena 274, 381
 Surla Vuje Mihajlo 77, 88. 90, 96, 385
 Surla Mika 274
 Surla Jakšić Milica 380
 Surla Milkan 706
 Surla Nikola 89* 480
 Surla Sava 16(3, 274
 Surmin Marica 500
 Suša Jove Branko 702, 706, 707
 Suša Dušan Dane 89
 Suša Il'ije Dragica 268

Suša Maša 89, 90, 193, 269, 274
 Suša Luke Milica 268
 Suša Nikola 176
 Suša Vaše Nikola 89
 Suša Luke Rade 7, 59, 1110, 70.2, 707

S

Šakić Mićun 860, 880
 Šarac Milan 773
 Sarić Antun 9
 Sarić Dujo Dujkan 412
 Sairić Frane Bilin 403
 Sarić Ivan Kajzer 470
 Sarić Jandre 470
 Sarić Joso 83, 150, 462
 Sarić Jure Jurovljov 469
 Sarić Mara 276
 Sarić Ruža 276
 Sarić Štipan Tomin 464
 Sarić Stipe 42, 150, 166, 193
 Segotić Dane Danež 460
 Šegotić Marko 470
 Šepa Đuro 35.1, 611, 637, 646
 Šepa Jovo 646
 Šepa Mara 274
 Šepa Marko 646
 Šepa Milan 645, 646, 798
 Šepa. Miloš 646
 Šepa Nikola 646
 Šepica Nikola 816
 Šerbedžija Špire Đuro 702, 705, 707
 Šerbedžija Tanasije Đuro 50. 58, 61, 77
 110, 237, 705
 Šijan Bogdan 835, 836
 Šijan Milan 348. 368, 44-0, 582, 589, 748,
 814
 Šijan Petra Milka 268
 Šijan Davida Pero 89, 192, 560, 603, 793
 Šijan Save Vaso 9, 38, 38, 411, 47, 48. 51,
 55, 56, 57, 100', 101, 108, 158, 164, 337,
 357, 347, 550, 571, 576, 577, 578, 579, 582.
 584, 585, 587, 588, 581, 588, 600, 601, 602,
 603, 604, 605, 608, 6111, 615, 616, 617, 618,
 618, 621, 622, 623, 626, 642, 670, 673, 678,
 688, 683, 695, 698, 699, 800
 Šakić Gabro 150, 340, 342, 552, 553, 558
 Šikić Pavle 329
 Šikić Stjepan 150, 340, 343
 Škorić Bosiljka 275
 Škorić Branko 45, 334, 340
 Škorić Tome Dane 498
 Škorić Dara 123, 624, 830, 836
 Škorić Mile Darinka 268
 Škorić Ilija 518
 Škorić Mile Jelena 268
 Škorić Jovan Jošo 6, 11, 836
 Škorić Jovan Joveta 497
 Škorić Mane 534
 Škorić Mićo 123. 830. 834
 Škorić Danila. Milan 497

Škorić Nikola 534
 Škorić Nikole Nikola 521
 Škorić Nikole Nina 516
 Škorić Mile Rade 497
 Škorić Mile Sava 268
 Škorić Smilja 305
 Škorić Srdan 836
 Škrbić Save Đuro 538
 Škrbić Ilije Jovan 538, 721
 Škrbić Nikole Marija 275, 541
 Škrbić Save Maša 541, 543
 Škrbić Ilije Mile 488, 507
 Škrbić Mihajla Pavle 498
 Skundrić Bogdan 192
 Skundrić Dane 1(12, 577, 600, 605, 611, 6210,
 675, 6813, 692, 695, 696
 Skundrić Luke Danica 268
 Skundrić Dara 120, 123, 624, 830, 831
 Skundrić Mihajla. Darinka 268
 Skundrić Dmitar Dmitraš 58, 630
 Skundrić Dmitra Đuro 9, 60, 550, 565. 580,
 603, 605, 6111, 6(30, 646, 647. 689, 816
 Skundrić S.teve Ilija 59, 573, 576, 577, 606,
 610, 6111. 622. 730, 831, 836
 Skundrić Koviljka 120, 276, 577, 624
 Skundrić Lazo 545, 552
 Skundrić Marica 274
 Skundrić Marija 120, 624, 662, 83'0, 833
 Skundrić Steve Marija 268
 Skundrić Marta 646
 Skundrić Mićo 827
 Skundrić Milan 123, 192, 61(1, 8311, 834
 Skundrić Milka 120, 274, 580, 624, 646
 Skundrić Nikola 61.1, 834
 Skundrić Rade 550
 Skundrić Sava 1591, 164. 209, 580, 590, 645,
 646. 647, 816
 Skundrić Stana 630
 Skundrić Tomo 89, 192
 Šnajder (nadzornik pruge) 5(62
 Šnajder Zlatko 6912
 Šobot Zora 6:0, 611, 266, 273
 Soj at Ivo 461
 Soj at Tone 42
 Šolohov Mihael 303
 Špalj Julije 153, >154, 283
 Španja Ante 778
 Španja Petar 778
 Špoljarić Duka 40
 Špoljarić Pavle 343
 Špoljarić Stanko 818
 Štajduhar Mara 347
 Štampalija dr 326
 Štampalija Danilo 783
 Štefanić Ankica 119, 263, 494
 Štefanić Marko 469
 Štefanić Marko 469
 Štefanić Martin 193, 404, 461, 494
 Štefanić Nada 494
 Štefanić Vera 119. 494
 Štikvac Jovan 225, 228
 Štimac 384

Štulić Boja 406
 Štulić Stevana Božo 727
 Štulić Rade Branko 60, 727
 Štulić Đurda Dane 727
 Štulić Vaše Dara 801, 90, 113, 121, 263, 488, 489, 491, 492
 Štulić Ilije Dušan 60, 403, 727
 Štulić Jovana Jovica 60, 727
 Štulić Mile Ljubica 77, 121, 123, 139, 275, 275, 488, 4911, 492
 Štulić Vase Mara 66, 77, 816, 88, 96, 168, 103, 259, 269, 273, 275, 438
 Štulić Marija 275
 Štulić Đurda Mičo 727
 Štulić Vase Mirko 47, 55, 57, 113, 101, 391, 403, 407, 408, 429, 431, 437, 487, 488, 489, 490, 7:24, 725, 726, 727, 910, 911, 913, 914
 Štulić Ilije Nikola 727
 Štulić Petar 168
 Štulić Mile Rade 727
 Štulić Pavla Soka 268
 Štulić Saivo Sa'kan 96, 158, 165, 193, 197, 204, 277
 Štulić Stevan 406
 Štulić Stevo 403, 440
 Štulić Ilije Stevo 727
 Štulić Ilije Vaso 38, 89, 39:1
 Štulić Janka Vlado 727
 Štulić Dmitra Zorka 89, 493
 Šuioa Djušan 577, 6(111, 622, 675, 695, 697
 Šujica Ilija 583
 Šujica Iso 802
 Šujica Lukan 150
 Šujica Mika 274
 Šujica Milka 274
 Šujica Nikica Nikša 193
 Šujica Nikola 6162
 Šujica Nikole Sava 60, 77, 78, 85, 95, 571, 596, 587, 607, 672, 800
 Šujica Sava Šakam 552, 583, 603, 607, 6111, 6119, 621, 650. 662
 Šujica Zorka 274
 Šukrija Ali 786
 Šulentić Ivan 787, 780
 Šulentić Ivan Jesičin 470
 Šulentić Tome Ivan 9, 469, 470
 Šulentić Milan 547, 548, 550, 553, 556, 567, 571, 605, 612, 64(3, 794
 Šulentić Milančina 150, 151, 159, 547
 Šulentić Pajo Martejin 470, 553
 Švonja Dušan 89, 193
 Švonja Mire Ljubica 2:68

T

Tankosić Milan 25, 55.1, 750, 577, 579, 584, 585, 587, 589, 6:19, 6211, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 676, 6810., 6811, 694, 699, 773, 800, 800, 805, 808
 Terzić Jovo Jojska 168, 193, 209
 Tesla Nikola 321

Tiljak Ante Gavrin 329, 341
 Tišma Ilija 77, 225
 Tišma Stanko 587
 Todorčić Simo 877
 Tojaga Stevana Bogdan 659, 602, 708
 Tojaga Bosiljka 059
 Tojaga Nikole Dušan 8, 60, 112, 550 5T 611, 6:20, 658. 659, 662
 Tojaga Đuro 611, 660, 836
 Tojaga Janja 660
 Tojaga Jovo 611, 622, 831
 Tojaga Vlade Kosovka 268
 Tojaga Mara 120, 274, 275, 624, 659
 Tojaga Marija 1:110, 654
 Tojaga Milan Mašin 662
 Tojaga Milica 659
 Tojaga D. Milan 708, 710', 716, 819
 Tojaga Mileta Nikin 611, 659, 662
 Tojaga Milica 659
 Tojaga Milka 659
 Tojaga Pavla Milutin Milan 8, 112, 550. 578. 611. 620, 625. 658, 659, 660. 706
 Tojaga Nikola Nina 662
 Tojaga Pavla Nikola 708
 Tojaga Sara 600
 Tojaga Stevan 834
 Tojaga Stevo 168. 192, 592, 611, 659
 Tojaga Svetko 146
 Tojaga Svetozar 659, 784, 785
 Tojaga Vlado 659
 Tojaga Vukica 659
 Tojagić Bogdan 719
 Tojagić Božo 224, 372
 Tojagić Miše Dane 60
 Tojagić Danilo 9
 Tojagić Darinka 9
 Tojagić Dragica 305
 Tojagić Stave Dušan 89, 90, 168. 196
 Tojagić Đuro 369
 Tojagić Dane Ilija 721
 Tojagić Liike Luka 77
 Tojagić Lukacija 4:1
 Tojagić Ilije Mara 89, 90'
 Tojagić Mičo 162, 183
 Tojagić Milan 205
 Tojagić Nikola Niko 375, 710, 7:16
 Tojagić Dane Nikola 713
 Tojagić Jove Nikola 7,18, 721
 Tojagić Petar 839
 Tojagić Stevan Stević 163
 Tomac Blaž Grbin 403
 Tomasović Nikica 782
 Tomićić Blaž 42, 47, 45, 208, 228, 394
 Tomićić Blaž Galin 166. 193, 391. 966
 Tomićić Dujo Mali 54. 166. 466, 472
 Tomićić Fabijan Vabiša 394, 404
 Tomićić Ika 54
 Tomićić Ivan 329
 Tomićić Ivica 41
 Tomićić Ivica Dukarin 470
 Tomićić Soja 95. 1191, 198, 196, 275, 466. 467, 472, 484

Tomičić Blaža Josip 89
 Tomičić Jure 342
 Tomičić Kata 275, 472
 Tomičić Katica 494
 Tomičić Mara 472
 Tomičić Blaža Marija 276, 494
 Tomičić Petra Marija 276
 Tomičić Marta 54
 Tomičić Mile 494
 Tomičić Mirko 165, 467, 494
 Tomić (narednik) 018
 Tomljenović Blaž 393, 394
 Tomljenović Grga 166, 193, 464
 Tomljenović Ivica 464
 Tomljenović Joso 165, 193
 Tomljenović Marija 456
 Tomljenović S. Marija 456
 Tomljenović T. Milan 456
 'tomljenović Petar 470
 Tomljenović Tomislav 37
 Tor Dica Mičo 676
 Torbica Miloš 614
 Torbica Veljko 41, 45, 326, 340, 367
 Trbojević Marka Mileva 50, 77, 79, 110, 125, 259, 266, 271, 273, 274
 Trbojević Miloš 41, 257, 282
 Trbojević Uroš Rašo 332, 402
 Trbojević Vlado 42, 390, 405
 Trbović Miloš 288
 Trbulin Pero 69
 Trkulja Jove Anda 268, 456
 Trkulja N. Anda 456
 Trkulja M. Anka 275, 455
 Trkulja N. Branko 456
 Trkulja Dane 453
 Trkulja M. Dane 456
 Trkulja N. Dane 455, 456, 457
 Trkulja Danica 455
 Trkulja Dušan 452, 455, 456
 Trkulja M. Đuro 456
 Trkulja Ilija 9s 452, 453
 Trkulja Ilija Iličaga 450
 Trkulja M. Ilija 452
 Trkulja N. Ilija 452
 Trkulja M. Jovo 453
 Trkulja Mane Ljuba 268, 456
 Trkulja Dane Mane 161, 452, 453
 Trkulja Marija 456
 Trkulja J. Marija 456
 Trkulja Sime Marija 268, 456
 Trkulja Marko 9, 161, 403, 451, 452, 453
 Trkulja Milan 453
 Trkulja T. Milan 456
 Trkulja J. Mile 456
 Trkulja M. Mile 456
 Trkulja S. Milka 456
 Trkulja N. Mirko 453, 456
 Trkulja Š. Nikica 455, 456
 Trkulja Nikola 47, 118, 458, 488
 Trkulja Miće Nikola 161
 Trkulja Petar 453
 Trkulja S. Petar 452

Trkulja M. Rade 456
 Trkulja N. Sava 456
 Trkuija Ilije Soka 268, 456
 Trkulja Stevan 403
 Trkuija- Mile Stevo 77, 86, 96, 452, 455, 456
 Tnculja N. Stevo 454
 Trkuija S. Stevo 456
 Trkuija D. Spiro 77, 453
 Trniruć Ljubica 411, 602
 Tulić Kovačević Stana 2:75

U

Utvić Ilija 4-1, 60, 257, 261, 273, 584, 602, 609, 611, 650, 749
 Utvić Petra Ilija 89, 93, 107, 280, 723
 Utvić Bože Milka 65, 77, 266, 272, 278', 274
 Utvić Petra Petar Braco 8, 41, 89, 92, 94, 150, 176, 204, 724
 Uzelac Đ. Dara 457
 Uzelac (Trgovac) 329, 334
 Uzelac Mane 177, 89, 226, 228
 Uzelac D. Mara 457
 Uzelac Mate 609
 Uzelac Milan 101
 Uzelac Miloš 676
 Uzelac Srđan 676

V

Vanić Mirko 730, 788
 Varat Tome Nikola Nikica 256, 538, 721
 Varićak Mane 40, 45, 46, 55, 386, 341
 Varićak Bude Rade 682, 690
 Varićak Ilije Rade 682, 690
 Vezmar Gojko 7, 9
 Vidaković Martin Ikšić 470
 Vidaković Mate 9, 394
 Vidaković Nikola Turinov 394, 469
 Vignjević Marka Anđelija Đeda 119, 540
 Vignjević Dane 532
 Vignjević Dane Danja 526
 Vignjević Mile Danilo Dane 533, 707
 Vignjević Đuro Jura 515
 Vignjević Pavla Đuro 89
 Vignjević Stevana Ilija 498
 Vignjević Marka Jamko 498
 Vignjević Samojla Jovo 538, 721
 Vignjević Save Jovo 119, 538, 542
 Vignjević Mile 507
 Vignjević Jandrije Mile 508, 514
 Vignjević Mile Mršić 510i, 511
 Vignjević Stevana Milica 275
 Vignjević Milka Mika 119
 Vignjević Dane Milka 1119
 Vignjević Nikola 506
 Vignjević Milana Nikola 554

Vignjević Rade 183, 194, 197, 204, 207, 275, 506, 508, 509, 5110, SU. 513, 520, 5&1, 522, 539
 Vignjević Rade Aničin 503, 510
 Vignjević Dane Rade Raca 510
 Vignjević Rade Gočo 503, 510, 521, 523, 524, 528, 530, 534
 Vignjević Rade Mamojlov 9, 168, 508, 521, 539
 Vignjević Marka Rade 5®, 60, 81, 69, 69, 715, 78, 79, 521
 Vignjević Milana Rade 58, 60, 61, 69', 75, 7«, 79, 521
 Vignjević Momčila Rade 89, 95
 Vignjević Samujla Rade Raba 510, 514, 521, 526, 532, 534
 Vignjević Marka Soka 540
 Vignjević Todor 497
 Vignjević Dane Vida Vidosava 89', 540, 543, 828
 Visarionović Josif Staljin 68
 Višić Miro 834
 Vitas Ise Dragan 58
 Vitez Dragan 95
 Vitez Đuro 95
 Vještica Danica 274
 Vještica Desa 1113, 438, 488, 489
 Vještica Đuro 611, 689, 697, 836', 837
 Vještica Ilija 834
 Vještica Jovo 158, 194, 571, 582, 6111
 Vještica' Jovo Javura 557
 Vještica Nikica 550, 579, 6711, 673
 Vještica Nikola 277, 585, 605, 621, 706, 707
 Vještica Vlado 393
 Vladušić Branko 560, 564, 577, 605, 609, 611, 622, 675, 678', 684, 692, 695, 697, 791, 702, 829, 915, 916
 Vladušić Save Dušan 8, 60, 123, 560, 564, 609, 611, 622, 675', 692, 695, 728, 791, 830, 831, 885, 836;, 915
 Vladušić Đurad 915
 Vladušić Jovanka 915
 Vladušić Lazo 128', 831, 836
 Vladušić Stojan 120
 Vladušić Todor 662
 Vlahov Milo 113. 1)18. 624. 625, 773
 Vlasisavljević Dušan 860, 880
 Vlasisavljević Luka 773
 Vlatković Danilo 331
 Vlatković Pajo 778
 Voiinović Stojana Marija 268
 Voiinović Mika 269
 Voiinović Đure Pera 268
 Voiinović Pero 662
 Voinović Bogdan 5'08
 Voinović Boia 534
 Vojnović Milana Branko 89, 183
 Vojnović Dane 507
 Vojnović Dane Cučkov 506
 Vojnović Dane Danja 534
 Vojnović Luke Dane 508
 Vojnović Mile Dane 514, 521
 Vojnović Nikole Dane 507
 Vojnović Rade Dane 498
 Vojnović Steve Danica 89, 540
 Vojnović Danilo Dacing 498
 Vojnović Radovana Danilo 497
 Vojnović Dmítair 41, 152, 183, 196, 518', 522, 523, 524, 532
 Vojnović Jove Dmítair 89, 510
 Vojnović Petra Dmítair 521, 538, 720
 Vojnović Dušan 532, 533
 Vojnović Mile Dušan 77, 78, 88, 96, 183, 275, 5211, 5i26, 538, 716, 721
 Vojnović Ilije Dušanka 77, 183, 260, 265
 Vojnović Đuro 498, 5100, 5011, 507. 526, 583 589
 Vojnović Đuro Dadanov 534
 Vojnović Dane Đuro 538, 721
 Vojnović Đuro Đuraja 507, 734
 Vojnović Ilije Đuro 508, 538, 716, 72,1
 Vojnović Jakova Đuro 498
 Vojnović Jovana Đuro Tumin 52|1
 Vojnović Jove Đuro 5211
 Vojnović Đuro Kočijaš 510
 Vojnović Stevana Đuro Mežnjar 162, 168, 506, 514, 539
 Vojnović Ilija 89, 106, 111, 506, 5112, 532, 534, 538, 544
 Vojnović Ilija Išina 510, 528, 534
 Vojnović Jove Ilija 497, 514
 Vojnović Luke Ilija 498, 514, 523, 534
 Vojnović Marka Ilija 497
 Vojnović Milana Ilija 544
 Vojnović Sime Ilija 497
 Vojnović Ilija Šučur 510
 Vojnović Vaše Ilija 538, 72,1
 Vojnović Jandire 520, 534
 Vojnović Petra Janja 80, 540, 543
 Vojnović Đure Joka 66, 77, 89, 168, 183, 259, 275, 541
 Vojnović Jovan Joja 506, 513, 528, 524, 582, 533, 538
 Vojnović Mile Jovan 514
 Vojnović Jovo 508, 509, 512, 528, 524, 529, 540
 Vojnović Jovo Dole Oil
 Vojnović Joje Jovo 89, 106, 111, 500, 510
 Vojnović Jovo Josica 526, 534
 Vojnović Laze 497
 Vojnović Mile Jovo 498, 521, 538, 716, 721
 Vojnović Nikole Jovo 584
 Vojnović Jovo Rajunov 509, 510
 Vojnović Dane Luka Sućut 162, 183, 216, 217, 510, 512, 529, 538
 Vojnović Đure Luka 89, 512
 Vojnović Petra Luka 497, 498
 Vojnović Nikole Marija 89, 541, 543
 Vojnović Marko 538, 544
 Vojnović Dane Marko Dancalov 498, 5(14

Vojnović Jove Marko 47, 55, 106, 108, 109,
 1/11, 115, 116, 130, 2-75, 508, 509, 5'11, 523,
 524, 528, 532, 533, 537, 538, 544, 699, 701,
 720
 Vojnović Marko Lakićev 507
 Vojnović Marko Rajunov 508
 Vojnović Tome Marko 497
 Vojnović Maša 500
 Vojnović Mika 183, 534
 Vojnović Dane Mika 89
 Vojnović Luke Mika 89
 Vojnović Dane Milin 89
 Vojnović Đure Milan 89, 498, 538, 72'1
 Vojnović Ilije Milan 497
 Vojnović Milana Milan 532, 544
 Vojnović Milan Mipura 106, 502, 503
 Vojnović Nikole Milan 533
 Vojnović Rade Milan 497, 598
 Vojnović Save Milan 538
 Vojnović Steve Milan 514
 Vojnović Dmitra Mile 498
 Vojnović Mile 506, 528
 Vojnović Milana Mile 514, 521, 523, 528,
 538, 721
 Vojnović Rade Mile 514
 Vojnović Sime Mile 497
 Vojnović Stevana Mile 507
 Vojnović Milka 275
 Vojnović Dane Milka 540, 543, 544
 Vojnović Luke Milka Mika 540, 543, 544
 Vojnović Mile Milka 541, 543, 594
 Vojnović Nikica Culić 162, 515
 Vojnović Nikola 9, 506, 508, 509, 511, 523,
 525, 532, 533, 704, 7C6. 708, 744, 837
 Vojnović Dane Nikola 497, 897
 Vojnović Dmitra Nikola 840
 Vojnović Jove Nikola 513, 514
 Vojnović Nikola Đurajin 510
 701, 713, 716
 Vojnović Marka Nikola 507, 533
 Vojnović Mile Nikola 713
 Vojnović Nikole Nikola 713
 Vojnović Sime Nina 162, 538, 539
 Vojnović Petra Nikola 538
 Vojnović Pera 275
 Vojnović Nikole Pera 89, 275, 540, 543
 Vojnović Danila Perica 497
 Vojnović Petar 508, 510, 511, 521, 523,
 525, 528; 529, 532, 537, 538, 539, 701
 Vojnović Mile Petar 498
 Vojnović Sime Petar 60, 503, 506, 523, 529,
 5@0, 532, 533
 Vojnović Petar Simićev 510, 514, 521, 538,
 721
 Vojnović Rade 506, 704. 742
 Vojnović Jove Rade 514. 521
 Vojnović Luke Rade Medan 9, 106. 500,
 SliO, 511, 512, 514. 519, 5*23, 524, 526, 529,
 532. 533. 701, 703. 705
 Vojnović Marka Rade 538
 Vojnović Nikole Rade 508, 538
 Vojnović Nikole Radovan 721
 Vojnović Sava 506, 5*00, 540
 Vojnović Stevana Sava 510, 514, 526, 534
 Vojnović Đure Smilja 540
 Vojnović Miće Smilja 268, 275, 305, 534
 Vojnović Nikole Smilja 540
 Vojnović Save Smilja 540
 Vojnović Soka 275, 541
 Vojnović Dane Stevan 498
 Vojnović Dmitra Stevo 5, 12, 523, 524
 Vojnović Ilije Stevo 534
 Vojnović Ise Stevo 119, 162
 Vojnović Jovana Stevo 497, 498
 Vojnović Stevo Lukijanov 162
 Vojnović Ilije Stojan 507, 508
 Vojnović Suro 506
 Vojnović Nikole Tomo 514
 Vojnović Sime Vaso 60, 508
 Vojvodić Anda 507
 Vojvodić Anđelija Seka 119, 544
 Vojnović Luke Anica 80, 90, 11(9, 183, 184,
 269, 275, 540, 541
 Vojvodić Bogdan 106
 Vojvodić Dane 506
 Vojvodić Ilije Dane 498
 Vojvodić Draga 275
 Vojvodić Dušan 507
 Vojvodić Đuro 506, 507, 508
 Vojvodić Đuro Dadanov 534
 Vojvodić Dane Đuro Duda 498, 536, 538,
 542, 710
 Vojvodić Mile Đuro 497
 Vojvodić Dane Ilija 503, 538
 Vojvodić Mile Ilija 526
 Vojvodić Tumiše Ilija 514
 Vojvodić Stevana Jandre 89, 162, 183, 208,
 534, 538
 Vojvodić Joja 532
 Vojvodić Joka 269, 273
 Vojvodić Dane Jovan 506, 538
 Vojvodić Pavla Luka 497
 Vojvodić Pane Mane 498
 Vojvodić Dane Marija 540
 Vojvodić Stevana Maša 541
 Vojvodić Dane Milan 89
 Vojvodić Save Milan 542
 Vojvodić Milan Papin 183
 Vojvodić Milica 507
 Vojvodić Milorad 506
 Vojvodić Nikola 506
 Vojvodić Đure Nikola 498
 Vojvodić Ilije Pera 275
 Vojvodić Nikole Pera 275
 Vojvodić Rade 506
 Vojvodić Dmitra Rade 532, 533, 707
 Vojvodić Radivoj 526, 532, 534
 Vojvodić Smilja 275
 Vojvodić Luke Sofija 275, 506, 541
 Vojvodić Luke Staniša 510, Silll, 5116, 518,
 52.L 523, 525, 532, 533, 707
 Vojvodić Luke Stevan 528, 538, 539
 Vojvodić Stevo 162, 5110, 513, 523, 524
 Vojvodić Steve Stevo 5114

Vojvodić Siine Vaso 9, 162, 183, 514, 521,
 528, 500, 530
 Voštan Martin 481
 Vračar Đuro 487
 Vranić Perica 290
 Vrfoan Frane 47i0
 Vrkljan Ana 276
 Vrkljan Josip Gagrčin 470
 Vrkljan Juraj 392, 304, 395
 Vrkljan Stojčević Mile 460
 Vrkljan Blažević Maca 108, 275, 276, 404
 Vrkljan Marija 469
 Vrkljan Marko Pavin 470
 Vrkljan Marko Žunota 470
 Vrkljan Nikola 460, 404
 Vučković Miloša Anka 268
 Vučković Ljubo 831
 Vujanić Lazo 442
 Vujamović Marije Lazo 727
 Vujić Dušan Mali 9, 611, 833, 834, 836
 Vujić Đuro 886
 Vujić Janja 660
 Vujić Milete Jeka 268, 276
 Vujić Milan 123, 192, 662, 831, 836
 Vujić Perica 602
 Vujić Stevo 659
 Vujić Zagorka 123, 830, 881, 887
 Vujamović Janko 77, 230
 Vujanović Mile 247
 Vukadinović (preglednik) 340
 Vukelić Lazo 825
 Vukelić Marko 345
 Vukelić Milan (Milan Lovinac) 300
 Vukelić Vilim 258
 Vukmirović Milan Škarpa 30
 Vukobrata Ilija 614
 Vukobratović Đure Jeka 268, 408
 Vukobratović Marija 408, 828
 Vukobratović Tome Marko 727
 Vukobratović Raje Male 727
 Vukobratović Rade Soka 268
 Vukobratović Stevan 440
 Vuksan Dane 57
 Vukša Đuro 682
 Vukša Jovo 682
 Vukša Nikola Braco 77, 682

Z

Zahirović Mušam Mišo 49, 358, 365
 Zaklan Spase 863
 Zatezalo Đuro 7
 Zavišić Đukana Dimitrije Dmitar 538,
 7211
 Zavišić Luke Marko 506, 514
 Zavišić Laze Mile 538', 721
 Zavišić Rade 584
 Zavišić Laze Sofija Koka 540
 Zavoda Dame 300
 Zdunić Frame 428
 Zdunić Jure Jutan 410

Zdunić Mate Matešina 412, 4118 414 419
 420, 423, 483
 Zdunić Roža 42, 106. 300
 Zec Dušan 836
 Zlatar Savka 653
 Zlatar Stevo 215
 Zorak čiče Ivan 351
 Zerić Čanak Đurđa Anka 170, 261 263
 541, 543
 Zerić Dako 676
 Zorić Miće Dane 728, 837
 Zorić Moje Danilo 408
 Zorić Nikole Dmitar 52,1
 Zorić Dušan 571, 611, 710, 711
 Zorić Moje Filip 408
 Zorić Ilija 8, 95, 106, 50(1, 502, 507
 Zorić Ilija Jurin 501
 Zerić Milešice Ilija 533, 538
 Zorić Jovo Čaćin 534
 Zerić Ilije Jovo 89, 525, 526
 Zorić Jove Pa ja 534
 Zorić Luka 708
 Zorić Mile Luka 707
 Zorić Rade Luka 8, 514, 526, 527, 582,
 533, 543
 Zorić Marija 275
 Zorić Danila Marija 275
 Zorić Markan 277
 Zorić Marko 555
 Zorić Milan Mičo 534, 543
 Zorić Mile 5'011, 506, 508, 500, 511, 518,
 51@, 522, 525, 528, 534, 537, 837, 838
 Zorić Ilije Mile Jovišin 510, 511, 513, 514,
 521. 523, 528, 532, 540
 Zorić Jovana Mile 173
 Zorić Maće Mile 723
 Zorić Rade Mile 723
 Zorić J. Milka 313
 Zorić Nikica. 111
 Zorić Nikola 110v 183, 503, 506, 544
 Zorić DMITRA Nikola Crni 510, 514, 523,
 524, 525, 528, 532, 533, 534, 538, 721
 Zorić Nikola Jurin 534
 Zorić Mile Nikola 514, 538, 721
 Zorić Nikola Nina 526
 Zorić Sime Nikola Mine 5,14. 521
 Zorić Stevana Nikola Cicalo 510, 521.
 523, 524, 532, 534, 538
 Zorić Nikole Pajo 294, 534, 701
 Zorić Petar 506, 526, 527, 532, 533
 Zorić Mile Petar 707
 Zorić Đukana Rade 4,98
 Zorić Milana Tomo 498
 Zorić Vase Vajo 521, 534, 538, 721
 Zubović Mile Ilija 721
 Zubović Nikola 163, 103

Z

- Žagar Matešica 42,1
 Žagar Milan Babeiin 306
 Žaitula Nedeljko 22, 99, 100, 907
 Žegarac Nikole Anka 268, 456
 Žegarac J. Boja 456
 Žegarac M. Boja 456
 Žegarac Cedo 42, 106, 300, 392, 394
 Žegarac Dane Dančina 450
 Žegarac J. Dane Dašo 403, 405, 450, 458, 487
 Žegarac Petra Dane 7, 9, 52, 57, 58, 60, 61, 70, 78, 84, 85, 88, 93, 96, 118, 130, 183', 103, 196, 226, 264, 448, 452, 453, 454, 455i 461, 491
 Žegarac Desa 275, 454
 Žegarac B. Desa 455
 Žegarac I. Deva 455
 Žegarac Petra Dragica 80, 188, 455, 456
 Žegarac Đuro 453
 Žegarac N. Đuro 456
 Žegarac I. Gojko 453, 456
 Žegarac M. Gojko 456
 Žegarac Ilija 441, 453
 Žegarac L. Ilija 956
 Žegarac Nikole Ilija. 60, 452, 456
 Žegarac Vaše Ilija 77
 Žegarac Nikole Jaga 268, 456
 Žegarac M. Jeka' 183, 260, 455
 Žegarac Marka Jovan 157, 161
 Žegarac Jovo 9, 60, 161, 208, 403, 407, 437, 448, 451, 458
 Žegarac M. Jovo 452, 453, 455, 456
 Žegarac N. Jovo Joj a 9, 452, 453, 454, 456
 Žegarac Kata 453'
 Žegarac Ilije Kata 268, 456
 Žegarac Steve Kata 268, 436
 Žegarac M. Koka 263, 456
 Žegarac Nikole Koka 268, 455
 Žegarac Ljubica 458
 Žegarac Mane 170, 458, 459
 Žegarac Mane Maneško 458
 Žegarac D. Mara 455, 456, 401
 Žegarac N. Mara 456
 Žegarac Marko 182
 Žegarac Dane Marko 58, 61, 121, 456. 401
 Žegarac Marka Mika 268, 455
 Žegarac Mile Mika 268, 456, 491
 Žegarac Petra Mika 89. 455
 Žegarac M. Miladin 453, 456
 Žegarac Milan 157, 170, 268. 453
 Žegarac Dmitra Milan 89, 456
 Žegarac Milan Tišljar 456
 Žegarac Vase Milan 77, 96, 455, 458
 Žegarac Mile 451
 Žegarac Mileva 458
 Žegarac Dane Milica 491, 402, 494
 Žegarac M. Milica 456
 Žegarac Milka 458
 Žegarac I. Milka 456
 Žegarac Mile Milka 2168, 955, 456
 Žegarac Nikole Milka 268, 455, 456
 Žegarac N. Milorad 456
 Žegarac Milana Miloš 89, 453, 456
 Žegarac Milana Mirko 80^ 456
 Žegarac Nikola 9, 60, 183, 448
 Žegarac Ilije Nikola 89
 Žegarac Luke Nikola Brko 9, 77, 450, 454, 455, 456
 Žegarac M. Nikola 456
 Žegarac J. Petar 456
 Žegarac Mile Savka 268
 Žegarac N. Savka 456
 Žegarac Smiljana 458
 Žegarac Ilije Soka 268
 Žegarac Milana Soka 268
 Žegarac Mile Soka 268
 Žegarac Stevana Soka 268, 456
 Žegarac I. Stevo 456
 Žegarac M. Stevo 457
 Žegarac Spiro 161
 Žegarac I. Spiro 453
 Žegarac Marka Todor 9, 60, 453, 456
 Žegarac Vaso 403, 454
 Žegarac Tase Vida 455, 456
 Žegarac V. Vida 455, 456
 Žegarac Vlado 390
 Žeželj Milan 671, 008
 Žeželj Petar 683
 Žeželj Rade 103
 Žigić Anka 264
 Žigić Rade 1104, 308, 366, 517, 518, 775
 Živković Drago 774, 777
 Žižić Marjan 41
 Župan Ante Žučo 470
 Župan Pajo Mrzić 470
 Žutić Anka 274, 828
 Žutić Branko 4:1, 107, 602
 Žutić Jovo 103
 Žutić Dane Marica 268
 Žutić Koste Rade 89
 Žutić Drezgić Soka 269
 Žutić Marijan Karlo 783, 784

Kazalo geografskih pojmova

A

Abesinija 808
Ada 499
Afrika 34, 52, 72, 129, 180, 241, 243, 853'
Agbabe 178
Ajderovac 178, 579, 686, 701, 811
Alan 84, 152, 230, 234, 691
Alaksdći 373
Amerika 68, 74, 281, 373, 410, 412, 437, 450, 484, 487, 496, 500, 502
Antunovac 498, 499
Argentina 382, 338, 394, 410, 466
Atlanski ocean 889
Atlantik 462, 469, 470
Austrija 388, 545, 546, 631
Austro-Ugareka 15, 18, 319, 328, 387, 392

B

Babići 175
Babin Potok 471, 680, 682, 855, 869, 889
Bačevački vis 904
Bačka 37, 178, 520, 454, 497, 499, 506, 548
Bačka Topola 497
Bački Breg 498
Bački Gračac 377, 630
Bajica vršeljak 214
Bakovača 176
Balkan 614
Banat 178, 320, 497, 499, 643'
Banatski Sokolac 498
Banatsko Karađorđevo 497, 498, 499
Banija 182, 243, 480, 766, 774, 837, 839, 856, 864, 898
Banovići 835
Banovina Hrvatska 332, 393
Banska Hrvatska 319
Banja Luka 328, 9106, 907
Banjevac 746
Banjica 41, 341, 788
Barišinka 416
Bariete 2C25
Basarić Draga 225
Baste 300
Bašnjakovac 832
Bašnica 324
Baška 152
Bat 379

Batrovci 888
Beč 325, 466
Bečkerek 497, 498
Begluci 687, 811
Begovac 501, 525
Begovačka glavica 664
Belgija 394, 410
Belo brdo 788, 789
Belisani 482
Bender 28, 134, 289, 305, 564, 573, 579, 591, 609, 617, 630, 660, 690, 710, 711, 728, 730, 754, 791, 792, 793, 794, 915
Benkovac 472, 475, 477, 500, 573, 661, 746, 779, 847, 860, 919
Beograd 35, 38, 40, 46, 49, 62, 65, 74, 93, 130, 162, 179, 202, 220, 266, 301, 329, 331, 333, 341, 348, 352, 346, 366, 412, 413, 424, 435, 481, 483, 501, 503, 508, 513, 527, 546, 548, 556, 563, 565, 599, 600, 608, 609, 613, 614, 615, 628, 643, 697, 740, 748, 749, 751, 772, 832, 839, 840, 881, 888, 889, 909, 911
Berlin 787
Betina 779
Bezbradica 776, 778
Bezovac 652
Bihać 14, 23, 28, 32, 81, 83, 125, 129, 130, 131, 171, 194, 269, 280, 293, 313, 399, 520, 521, 569, 572, 641, 729, 741, 742, 750, 758, 761, 762, 797, 817, 852, 853, 855, 856, 864, 867, 868, 877
Bijela brda 835
Bijela draga 175
Bijeli potoci 79, 80, 132, 171, 190, 222, 271, 887
Bijelo brdo 118, 3100, 301, 305
Bilaj 405, 429, 441, 447
Bileća 436
Bilišani 344, 410, 421
Biograd n/m 779
Biovčino selo 654, 774, 776, 778, 784
Bjelanovići 775
Bjelovar 99, 499
Bieljevina 175
Bieljina 860
Blanuše 308, 313, 351, 369, 373
Blanušina draga 346
B lan uš in vrh 308
Blaževića kuće 722
Blaževići 451
Bliznice 463

Bobuljska 243
 Bogunica 72t>, 768, 770
 Boica Kotorssa 643, 782, 835, 836
 tsorica Krčevina 440
 Borje 471
 Boričevac 9, 42, 392, 503, 505, 514, 520, 521, 568, 569
 BorovačKo polje 668, 865
 Bosanska krajina 14, 23, 43, 232, 525, 591, 616, 672, 698, 638, 797, 837, 852
 Bosanska Krupa 498, 521
 Bosanski Doljani 251
 Bosanski Petrovac 267, 499, 504, 547, 439, 905, 907
 Bosansko Grahovo 182, 425, 427. 585, 669, 672, 681, 742, 745, 760, 761, 764, 831, 838, 839, 840, 864, 870
 Bosić 718
 Bosna 14, 15, 22, 24, 34, 44, 52, 53, 54, 62, 81, 83, 129, 132, 143, 149, 179, 244, 257, 272, 320, 324, 360, 374, 442, 443, 519, 520, 531, 545, 563, 581, 615, 628, 630, 660, 669, 683, 710, 711, 726, 731, 734, 756, 758, 766, 773, 774, 780, 792, 797, 804, 829, 831, 834, 835, 839, 840, 852, 853, 855, 856, 857, 884, 888, 892, 898, 904, 906
 Brčina 41, 359, 373, 374, 759
 Brčinov vrščić 115, 350, 351, 354
 Brdo 454
 Brdo orljenčevo 843
 Breščići 287
 Brešće 508
 Breštani 86@
 Brezovac 214, 496, 500, 527, 652, 656, 670, 677, 636, 753, 816
 Brezovačko polje 680
 Brežice 446
 Brud 860
 Bribir 150', 151, 746
 Bribirske mostine 847
 Brinje 86, 449. 481, 600
 Brištan 746
 Brkići 407, 777, 780
 Brkić dolac 463
 Brkljači 630
 Brničevo 465
 Brnjičevo 767
 Brotnja 753, 8.11, 872
 Brunjak 861
 Brušani 335, 393, 425, 906
 Bruvanjski Brezovac 496
 Bruvanjski Cerovac 177, 222, 260
 Bruvanjski Tomingaj 161, 178. 183, 185. 194, 195, 196
 Bruvanjsko 766
 Bruvanjsko Rudopolje 786
 Bruvno 8, 13, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23.26, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 60, 61, 62, 66, 66, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80.81. 83, 84, 85, 88, 91, 92, 99, 100, 101, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 117, 118, 121, 123,

126, 127, 129, 130, 132, 134, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 158, 161, 166, 167, 170, 171, 172, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 168, 190, 191, 194, 195, 196, 199, 201, 202, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 23.1, 233, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 247, 253, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 266, 268, 269, 271, 273, 275, 279, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 3105, 306, 307, 308, 309, 313, 314, 316, 317, 326, 337, 341, 345, 350, 351, 354, 357, 366, 367, 369, 371, 374, 378, 379, 380, 387, 398, 399, 400, 422, 424, 425, 430, 432, 462, 463, 464, 404, 496, 501, 502, 503, 505, 506, 507, 514, 517, 518, 520, 527, 531, 535, 5316, 537, 539, 564, 565, 568, 569, 589, 590, 625, 637, 643, 698, 699, 700, 701, 702, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 739, 740, 741, 749, 752, 754, 756, 758, 759, 760, 761, 766, 771, 774, 776, 780, 782, 805, 811, 814, 817, 821, 824, 831, 837, 840, 842, 843, 844, 845, 852, 855, 863, 864, 866, 867, 868, 871, 872, 873, 877, 878, 882, 886, 890, 892, 893, 894, 895, 897, 900, 901, 902, 903, 904, 908, 909, 912
 Bujanj 739
 Budak 387
 Budimiri 804
 Budimlje 406, 429
 Budimpešta 325
 Budžak Draganića 406, 429
 Bugarska 328
 Bugojno 856
 Bukanja 724
 Bukanjski klanac 407, 436, 451, 725
 Bukovac 505
 Bukova glavica
 Bukova kosa 316, 352, 766
 Bukovica 243, 316, 326, 327, 344, 379, 387, 409, 499. 530, 583, 654, 660, 661, 662, 728, 731, 755 773, 774, 775, 776, 778, 782, 783, 785, 828, 834, 848, 856, 858, 862, 864, 865, 867, 870
 Bunić 327, 776, 781
 Burma 809
 Bursačeva butina 684
 Bursačeve kolibe 276, 669, 805
 Busovača 906
 Bušević 514
 Burzina glavica 316, 346, 741
 Buvetići 513, 514, 521

C

Cajcerovac 370
 Cajzerov bunar 644
 Carska kuća 701. 715

Cerjanska poljana 873
 Cerje 135, 144, 150, 150, 191, 197, 205, 235,
 387, 389, 386, 400, 460, 465, 485, 469
 Cerovac 8, 16, 17, 22, 28, 34, 38, 73, 89, 112,
 113, 117, 118, 123, 130, 132, 135, 142, 164,
 165, 177, 178, 182, 185, 193, 194, 195, 224,
 232, 234, 238, 269, 271, 273, 275, 277, 279,
 280, 281, 287, 288, 294, 300, 302, 305, 306,
 324, 328, 496, 519, 535, 550, 551, 552, 556,
 558, 564, 565, 571, 572, 573, 575, 576, 578,
 581, 583, 584, 586, 589, 590, 592, 607, 608,
 609, 610, 611, 614, 616, 619, 620, 622, 623,
 624, 625, 627, 644, 649, 650, 651, 652, 653,
 654, 655, 656, 657, 659, 660, 661, 662, 663,
 664, 667, 670, 688, 709, 714, 717, 730, 735
 746, 762, 765, 766, 768, 774, 800, 801, 802,
 803, 804, 806, 809, 814, 816, 826, 831, 841,
 842, 843, 845, 859, 864, 866
 Cerovac Bruvanjski 37, 72
 Cerovačka kosa 714
 Cerovačke pečine 319
 Cerovački tunel 822
 Cerov Dol 649. 654. 656, 736, 862, 865
 Cerovo 152
 Cetinje 832
 Cicvare 590, 78, 779
 Ciganović 913
 Cigelj 689
 Cres 836
 Crikvenica 44. 339, 305
 Crkva 117, 143, 162, 163, 177, 178, 193, 200,
 274, 207, 350, 354, 359, 718
 Crkvina 387
 Crkvište 387
 Grljenak 784
 Crna Gora 24, 30, 52, 443, 577, 628, 726,
 774, 835, 837, 839, 887, 888, 889, 916
 Crna Vlast 680
 Crni Lug 162, 181, 302
 Crni potoci 669, 670, 711, 745
 Crni vrh 22, 210, 220, 289, 350, 351, 354, 371,
 373, 374, 517, 554, 564, 567, 645, 663, 735,
 736, 739, 740, 741, 758, 760, 761, 763, 764,
 805, 807, 810, 814, 815, 817, 820, 821, 830,
 833, 846, 862, 871, 876, 877
 Crnobrdsko brdo 454
 Crncbrnje 449
 Crnopac 16, 17, 22, 31, 210, 316, 318, 319,
 418, 567, 846, 866
 Crveni vršič 351
 Cvitkuša 422
 Cvišuša 386. 450, 484, 404, 760, 770, 870, 872
 Cvjetkovići 558

Č

čačalk 780
 čakor 835
 čajniče 789
 čalići 183
 Čanak 016

Čanokovića draga 171, 766
 Čatrnja 514, 510
 Čekinovac 350. 351, 354, 374, 378, 644, 824
 Čelina 350
 Čememica 16, 154, 178, 104, 105, 232 233
 255. 281, 285, 286, 200, 207, 307 374406'
 400. 512, 517. 532, 708, 811
 Čengiće 658
 Četinarica 316
 Čikola 746
 Čista Mala 776, 778, 779
 Čokadinci 499
 Čovka 442
 Ču/brile 290, 300. 302, 710, 843
 Čučevo 660
 Čudin klanac 677, 680
 Čuturile 286, 302

Ć

Ćelavac 316, 318
 Ćepanuša 648
 Ćeranić 223. 224
 Ćučkovac 430
 Ćučkov dol 658, 659, 660, 663
 Ćukov gaj 667
 Ćukovi 286, 203, 300, 302, 307
 Ćukov mlin 152
 Ćulum 845, 846, 866, 871
 Ćurčić 718
 Ćuru vije 449

D

Dabar 678
 Dabašnica 176, 178, 286, 381, 541, 647, 811
 Daleki istok 52, 81, 852
 Dalmacija 14, 15, 16, 17, 21, 22, 28, 31, 32,
 34, 35, 45, 53, 54, 71, 73, 74, 82, 85, 91,
 94, 97, 103, 110, 112, 131, 141, 142, 143,
 145, 172, 176., 186, 194, 195, 227, 228, 230,
 231, 232, 233, 236, 243, 277, 278, 279, 285,
 289, 292, 294, 296, 302, 308, 313, 316, 324,
 328, 334, 335, 341, 346, 348, 354, 355, 356,
 357, 366, 367, 374, 375, 377, 379, 381, 382,
 384, 388, 400, 407, 421, 431, 432, 448, 451,
 475, 480, 488, 496, 525, 526, 545, 554, 561,
 563, 564, 566, 569, 570, 572, 575, 576, 578,
 583, 586, 591, 592, 606, 614, 616, 619, 623,
 624, 627, 628, 630, 645, 651, 654, 658, 659,
 660, 661, 662, 663, 669, 672, 691, 695, 698,
 699, 710, 711, 722, 725, 731, 734, 736, 737,
 738, 740, 745, 746, 747, 753, 754, 756, 758,
 764, 765, 766, 773, 774, 775, 776, 777, 778,
 779, 780, 781, 783, 784, 797, 804, 805, 813,
 824, 825, 829, 831, 832, 835, 837, 839, 841,
 845, 846, 852, 853, 856, 857, 863, 864, 865,
 867, 870, 871, 873, 876, 887, 888, 889, 892,
 903, 905, 910, 911, 916

Dalmatinska Krupa 903
 Damjanovići 810
 Danilovgrad 836
 Danilovići 759
 Darda, neli 489
 Davidovača 351
 Dazlin 746
 Debeljača 174, 406, 407, 429, 430, 448, 451, 458, 725
 Debelo Brdo 464. 588, 646. 664. 667, 668, 702, 715, 726, 732, 774, 775, 776, 780', 781, 801. 802, 805, 806, 807, 810, 849, 865
 Debeljusi 312
 Derala 585, 672
 Deringaj 26, 50, 93, 118, 123, 135, 143, 162, 177, 183, 194, 196, 240, 260, 274, 281, 286, 287, 288, 295, 300, 302* 303, 305, 312, 316, 323, 325, 326, 331, 351, 361, 369, 374, 644, 701, 711, 713, 719, 720, 721, 739, 741, 749, 756, 758, 761, 766, 855, 863, 877, 878
 Devac 789
 Dimiici 802
 Dinara 738, 745, 785, 829, 832, 839, 840, 852
 Divoselo 74, 375, 433, 493, 612
 Dnopolje 214, 673, 682
 Dnjepar 32, 81
 Dnepropetrovsk 58, 599
 Dobroselo 21, 79, 80, 132, 175, 190, 218, 222, 243, 244, 246, 280, 290, 303, 341, 348, 509, 511, 569, 673, 753, 820, 843, 855, 857, 864, 867, 870, 872, 887
 Dobrovoljci 784
 Dobrudža' 498, 599
 Dojici 152, 244, 317, 322, 331, 336, 342, 343, 344, 355, 361, 362. 369, 379, 754, 759, 820, 821, 822, 823
 Dolac 660, 753
 Dolina 451, 458, 872
 Dolina Dropčeva 379, 701
 Dolina Petrovića 720
 Dolovi 118, 287, 300, 302* 305, 306, 307, 374
 Doljani 271, 538, 563, 569, 608, 610, 618, 683, 694, 730, 730', 748, 750, 753, 802, 855, 857, 872
 Donja Blanuša 289, 373, 876, 878
 Donja Klapavica 170, 185, 194
 Donja pečina 3; 19
 Donja Ploča 76, 114, 157, 193, 399, 401, 404, 406, 407, 408, 426, 427, 437, 438, 439, 440, 480, 725, 821
 Donja Rujišta 658, 660, 662
 Donje Bare 628, 833, 834
 Donji Babin Potok 680, 681
 Donji Ervenik 854
 Donji Javornik 658, 706, 795
 Donji Karin 848
 Donji Kijani 163, 178, 361, 379, 712, 721, 742
 Donji Lafouisi 629
 Donji Miholjac 498
 Donji Lapac 14. 16. 17. 22. 24. 25. 26. 28, 30, 32. 33. 36. 44. 47, 49, 53, 76, 79. 82. 83. 86, 93, 101, 102, 104, 128, 143, 148, 185, 194, 195, 210, 212, 215, 218, 219, 221, 225, 226, 232, 234, 236, 238, 239, 240, 241, 244, 246, 247, 248, 250, 252, 266, 272, 293, 313, 322, 331, 334, 442, 451, 505, 507. 514, 516, 517, 518, 520, 521, 522, 525, 527, 529, 531, 534, 568, 569, 570, 584. 615 516, 617, 648, 669, 682, 683, 687, 689, 604, 696, 607, 706, 710, 747, 748, 750, 761, 800, 812, 838, 846, 847, 853, 855, 864, 872, 887, 889, 802, 897. £98. 901. 910, 915, 916
 Donji Tiškovac 669
 Došeni 311
 Draga 447, 807
 Draga Canković 217, 749, 763
 Draga Japundžić 302
 Draga Mandića 510, 513, 514. 515. 516. 518. 521. 523. 526, 535, 538, 540, 717
 Draganića bare 725
 Draga Pokraj čeva 286
 Draga Radakovića 718
 Draiga Radišina 286
 Draga Sučevića 802
 Draga Tumburova 286
 Draga Vojnovića 75, 183, 510
 Drage Lukića 551
 Dragičevci 311, 352
 Dragišići 732
 Dragosavci 287
 Drenovac 373. 872. 874
 Drenovača 194, 312, 442, 521, 621, 639, 641, 644, 655, 758, 761, 763, 797, 798
 Drenova glava 518
 Drežnica 460
 Drina 410, 831, 832', 833
 Drnići 440
 Drniš 547, 566, 746. 811
 Drniško polje 746
 Dronjci 801
 Dropčeva dolina 356, 383, 645, 702, 703
 Dropčeva draga 103, 104
 Dropčevka 317, 331
 Drvar 21, 43, 44, 45, 48, 112, 243, 244, 245, 277, 280, 286, 287, 288, 200, 340, 378, 425, 405, 504, 511, 519, 547, 551, 554, 555, 564, 589, 571, 572, 578, 579, 585, 606, 607, 611, 616, 628, 639', 660, 605, 785, 702, 796, 838, 839, 856, 864, 868, 888, 904, 906
 Duboki dol 16, 117, 134, 154, 205, 220, 238, 239, 241, 312, 313, 316, 320', 321, 331, 353, 354, 616. 625, 650. 702, 765, 767, 774, 776, 782, 860. 861. 862
 Dubrave 118. 144, 284, 204, 300, 302, 305, 307, 382, 746, 775
 Dugo Polje 25, 280, 570, 660, 671, 800
 Duga 782
 Dukići 333, 344, 346, 351, 352, 356, 358, 350, 361, 362, 367, 376, 405, 447, 564, 600, 702. 705, 750, 863, 376
 Duliba 316
 Duman 343, 345, 351
 Dupčan 405, 447
 Dvor 433

D

Đakovića vršak 440

Đekića glavica 313, 322, 330, 344, 361, 362

Đevrsaka 773, 847, 854.

Đukići 41, 48, 49, 50, 55, 60, 106, 110, 117,
143, 162, 163, 178, 308, 310

Đurin vrh 4<40

E

Egeljac 386

Egipat 142, 462, 892, 898, 901

El Alamejn 72

Engleska 68, 74, 241, 257

Ervenik 21, 28, 278, 353, 354, 564, 566, 573,
590, 581, 610, 614, 653, 658, 660, 661, 663,
728, 735, 746, 753, 755, 774, 776, 778, 782,
783, 791, 794, 95, 96, 857, 860, 861

Evropa 308, 389, 396, 400, 545, 656

F

Foča 830, 833

Francuska 35, 37, 281, 283, 394, 410, 426.

499, 500, 5012, 503, 556, 643

Frkašić 382

G

Gaboš 499

Gacka 54, 153, 293

Gacka dolina 441, 858, 868, 9G'6, 9,15

Gacko polje 13* 676

Gaćelaz 776, 778, 779

Gaćešim dol 352

Ga j ine 21©

Gaj Pepićev 333

Gaočić 790

Glamoč 838

Glavica 810, 815, 816, 848

Glavica Trtičina 374

Gligorina pećina 319

Glina 6S5

Glogovo 22, 26, 29, 46, 47, 48, 50, 51, 65,
66, 90, 101, 103, 108, 110, 117, 124, 132,
135, 142, 145, 1416, 158, 162, 163, 164, 176,
177, 180, 183, 186, 2, 09, 217, 224, 225, 232,
234, 238, 239, 2410', 243, 247, 258, 260, 274,
307, 312, 316, 317, 318, 320, 321, 325, 329,
331, 361, 368, 369, 371, 374, 377, 378, 379,
380, 381, 382, 384, 385, 386, 522, 527, 529,
563, 567, 589, 610, 617, 636, 637, 644, 648,
650, 654, 661, 699, 701, 702, 704, 705, 706,
707, 710, 713, 717, 720, 735, 736, 73'9, 741,
742, 756, 758, 761, 763, 766, 774, 776, 805,
806, 817, 820, 823, 826, 846, 857, 861, 862,
863, 866, 867, 870, 876

Gnjatovići 1&0, 398, 404, 405, 409, 410, 41:

412, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425' 43(

463, 482, 483, 485, 486, 488, 892, 893

Gola Mila 146, 210, 645, 736, 740 760 81(

847, 849

Golić 424

Goli vrh 74,1

Golubić 17, 31. 227, 344, 591, 669, 691 711

745, 753, 765, 795, 837, 860

Golubinjača 174, 458

Goričevac 280, 442

Gornja Blanuša 285, 876

Gornja cerovačka pećina 312

Gornja Klapa vica 167

Gornja Ploča 76, 144, 157, 174, 193, 250, 253,

399, 401, 404, 406, 407, 408, 412, 426, 427.

429, 438, 438, 447, 451, 462, 488, 726, 821,

859

Gornja Rujština 658, 660, 662

Gornja Suva ja 81,1

Gornja sterna 797

Gornje bare 628, 834, 806

Gornji Babin Potok 680, 681, 682

Gornji brinjski kraj 676

Gornji Dubac 789

Gornji Ervenik 774, 775, 854

Gornji Javornik 658, 663, 795, 861, 863

Gornji Kijani 117, 123, 143, 163, 177, 182,

2, 08, 300, 302, 305, 361, 825

Gornji kraj 176

Gornji Labusi 629

Gornji Lapac 14, 218, 231, 252, 290, 374, 496,

508, 514, 518, 683, 864, 867, 906

Gornji Tiškovae 29, 669, 670, 686, 687, 689,

738, 744, 771

Gornji Tominaj 28,1, 287

Gornji Vakuf 839¹

Gorski kotar 36, 469, 744, 765

Gospić 14, 16, 17, 20, 22, 30, 31, 33, 36, 37,

40, 41, 44, 45, 46, 57, 66, 70, 71, 73, 74,

75, 80, 82, 86, 93, 97, 100, 101, 106, 113,

134, 143, 144, 148, 150, 177, 178, 182, 186,

187, 189, 198, 209, 221, 225, 235, 242, 246,

250, 252, 255, 270, 282, 289, 300, 312, 322,

324, 337, 339, 340, 341, 343, 344, 347, 354,

369, 383, 386, 389, 395, 396, 398, 399, 404,

405, 406, 409, 412, 413, 418, 425, 428, 434,

441, 442, 447, 449, 454, 455, 460, 461, 462,

464, 466, 470, 490, 491, 402, 549, 561, 563,

564, 565, 566, 600, 601, 603, 698, 725, 726,

747, 751, 752, 757, 761, 764, 766, 76'8, 769,

771, 841, 8'45, 846, 850, 852, 853, 854, 855,

856, 857, 858, 864, 867, 868, 869, 870, 871,

872, 873, 874, 876, 879, 887, 889, 892, 897,

905, 906, 907, 809, 910, 914

Gostovo Polje 481

Gostuša 406, 428¹, 436, 624, 649, 651, 654, 725,

858, 870

Gošić 773, 775, 776, 779

G. Polje 61

Grab 15, 46, 48, 50, 51, 103, 110, 135, 141,

143, 145, 154, 162, 3, 63, 178, 193, 205, 209,

224, 256, 260, 312, 316, 318, 321, 333,336,
 350 352, 353, 354, 359, 360, 361, 362,369,
 370 378, 379, 381, 637, 645, 699, 701,702,
 707, 739, 759, 815, 825, 866, 912
 Grabari 444, 440, 725
 Grabež 521
 Grabovci 243
 Graboveča 658, 660, 662.
 Gračac 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18,
 10 20 21, 22, 23, 25, 27, 28, 20, 3-0,31,
 32' 33, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43,44,
 45 46, 47, 48, 40, 50, 51, 52, 53, 55,56,
 57 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66,67,
 68 60, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77,78,
 70 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88,80,
 90' 91, 92, 03, 94, 95, 96, 97, 98, 09, 100,
 101 102, 104, 105, 106, 107, 108, 100,110,
 111 112, 113, 115, 117, 120, 121, 122,123,
 125 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133,134,
 135 136, 138, 130, 140, 141, 142, 143,144,
 145, 146, 147, 148, 140, 150, 151, 152,153,
 1,54, 155, 160, 162, 163, 164, 165, 167,168,
 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 170,180,
 183, 184, 185, 186, 187, 188, 180, 190,191,
 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199,200,
 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208,200,
 210, 211, 212, 213, 217, 218, 220, 221,222,
 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230,231,
 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 230,240,
 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 240,250,
 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258,259,
 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268,269,
 271, 272, 273, 274, 277, 278, 279, 280,281,
 283, 285, 286, 288, 289, 200, 201, 202,203,
 204, 205, 296, 207, 208, 200, 300, 301,302,
 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311,312,
 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320,322,
 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330,331,
 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339,340,
 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348,340,
 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357,358,
 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366,367,
 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375,376,
 377, 378, 379, 381, 382, 383, 384, 385,386,
 387, 389, 301, 303, 304, 305, 309, 404,405,
 408, 409, 412, 418, 420, 426, 427, 428,443,
 444, 449, 455, 456, 460, 461, 462, 463,464,
 466, 470, 473, 476, 477, 478, 470, 480,481,
 403, 484, 498, 500, 502, 504, 505, 507,500,
 511, 512, 515, 516, 517, 518, 520, 522,523,
 525, 527, 528, 520, 530, 531, 533, 535,538,
 540, 541, 542, 544, 545, 546, 547, 548,540,
 550, 553, 556, 557, 558, 560, 561, 562,563,
 564, 565, 568, 567, 568, 560, 570, 571,578,
 579, 581, 582, 584, 585, 586, 587, 588,590,
 592, 503, 594, 595, 596, 600, 601, 602,603,
 604, 607, 610, 614, 615, 616, 617, 621,622,
 624, 625, 626, 630, 634, 635, 636, 637,638,
 640, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649,650,
 651, 652, 655, 656, 658, 661, 663, 670,672,
 686, 694, 698, 699, 700, 701, 702, 705,707,
 708, 709, 710, 711, 712, 714, 716, 717,718,

751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759,
 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768,
 769, 770, 771, 772, 773, 753, 754, 755, 756,
 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765,
 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 775,
 785, 786, 787, 788, 790, 791, 793, 795, 796,
 800, 805, 806, 812, 813, 814, 815, 817, 820,
 821, 822, 823, 824, 825, 826, 828, 829, 841,
 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851,
 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860,
 861, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870,
 871, 872, 873, 874, 875, 876, 879, 880, 881,
 882, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891,
 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 900, 901,
 902, 903, 904, 905, 907, 908, 909, 911, 912,
 913, 915

Gračački dolovi 869

Gračačko polje 15, 16, 316, 317, 386, 465

Gradac 319

Gradina 210, 318, 319, 339, 344, 407, 416,
 418, 437, 561, 590, 643, 722,
 773, 810, 814, 815, 818, 819,
 862, 870, 892, 904

760, 766, 767,
 821, 846, 861,

Gradina ričička 387

Grahovača 568

Grahovo 340, 835, 836

Graovo 118, 135, 284, 294, 297, 300, 302, 305,
 745, 846

Grapska 370

Grbić 660

Grčala 705

Grcele 176

Grčka 548

Grulovića Draga 644

Grulovića staje 775

Gubavčevo Polje 15, 28, 29, 48, 50, 60, 65,
 66, 72, 73, 76, 83, 90, 110, 117, 123, 132,
 135, 142, 143, 145, 154, 158, 162, 163, 176,
 177, 178, 180, 183, 185, 187, 191, 195, 196,
 209, 217, 224, 232, 234, 238, 242, 243, 247,
 259, 260, 274, 300, 300, 301, 302, 307, 312,
 316, 348, 349, 350, 354, 357, 359, 361, 360,
 372, 373, 374, 375, 375, 377, 381, 383, 384,
 385, 421, 424, 636, 637, 644, 647, 648, 710,
 712, 713, 716, 717, 718, 710, 721, 739, 740,
 756, 766, 806, 824, 825, 826, 843, 846, 847,
 850, 854, 857, 863, 864, 865, 866, 867, 868,
 870, 871, 876, 877, 878, 905

Gudavac 498

Gudača 782

Gudura 120, 123, 134, 135, 150, 177, 192, 320,
 329, 342, 343, 347, 348, 358, 388, 576, 608,
 616, 621, 622, 625, 662, 695, 697, 705, 728,
 730, 766, 767, 768, 701

Gudvić 746

Gusarica 357

Gušavica 484

Gutešin vrh 176

Gvozd 195, 233, 307

H

Hercegovina 52, 81, 149, 320, 363, 786, 790, 835, 884, 916

Homoljac 670, 680, 682, 689, 693
Homoljački klanac 438, 676, 679

Homoljačko polje 680

Hotuča 319, 386

Hrvatska 10, 13, 14, 15, 23, 28, 20, 32, 34, 53, 56, 62, 83, 91, 108, 111, 123, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 138, 142, 145, 149, 150, 160, 161, 171, 185, 187, 202, 206, 207, 209, 213, 220, 221, 226, 228, 230, 231, 236, 240, 243, 244, 245, 248, 250, 254, 294, 302, 307, 310, 352, 354, 357, 390, 398, 414, 426, 443, 445, 454, 517, 591, 503, 594, 602, 615, 616, 627, 630, 631, 637, 660, 661, 680, 600, 691, 695, 700, 704, 710, 711, 726, 730, 731, 738, 739, 748, 740, 750, 751, 753, 754, 758, 760, 766, 771, 772, 871, 829, 845, 852, 853, 855, 856, 857, 850, 865, 868, 870, 871, 873, 870, 881, 884, 880, 892, 807, 808, 902, 903, 904, 905, 907, 900, 911, 013, 015

Hrvatsko primorje 36, 233, 505, 836, 857, 888

Humić 833

Itoar 830

Ibarska dolina 787, 788

Ilić kosa 405

Ilirska Bistrica 836, 888

Indići 878

Istok 863

Istra 425, 481, 628, 677, 836, 817, 888

Italija 16, 26, 30, 32, 34, 40, 81, 91, 131, 142, 152, 194, 200, 201, 233, 235, 241, 243, 278, 313, 324, 326, 303, 306, 413, 461, 466, 494, 495, 496, 568, 581, 583, 647, 653, 675, 744, 794, 853, 857, 850, 884, 880, 802, 898, 901

Ivančević stanovi 775, 778

Ivanića luka 376

Ivanići 373

Ivanjica 789, 835

Ivezići 866

Ivoševići 774, 779

Iž 379

J

Jablan 279

Jadova, 15, 441

Jadovno 427

Jadran 131, 335, 561, 852, 854

Jadransko more 13, 16, 503

Jagodnik 735

Jagodnja 770

Jajce 838

Jakšići 762

Jarić 780

Jasenar 154, 177, 281, 202, 299, 310, 311 347
350, 386, 422, 424, 463, 650, 651, 722'

Jasenica 133

Jasenovac 462, 464

Jasenov vrh 176

Jastrebac 780

Ja vor je 805

Javornik 16, 17, 175, 232, 405, 550, 564 578

500. 625, 658, 650, 660. 661, 662, 663, 664',
730. 734, 735, 736, 737, 774, 776, 780, 802',
832, 839, 852, 857, 861, 862

Javorovići 866

Jelar 175, 176

Jelovac 353, 354, 640, 861, 862

Jelovi tavani 593, 687, 708, 715, 716, 717

736, 803, 805, 807

Jelovi vrh 756

Ješkani 836

Jezera 770

Jezerce 175

Jezero 436, 437, 833

Jojići 640'

Jošan 551, 656, 774, 780, 909

Jovešin gaj 375

Jovin mlin 333)

Jugoslavija 9, 10, 23, 30, 35, 37, 38, 39, 42, 46, 52, 61, 69, 80, 82, 84, 100, 105, 128, 130, 131, 138, 140, 148, 160, 179, 106, 200, 251, 164, 267, 260, 282, 284, 285, 297, 314, 321, 328, 372, 374, 377, 390, 391, 394, 396, 401, 412, 425, 428, 433, 435, 440, 470, 487, 527, 531, 546, 547, 574, 597, 598, 599, 600, 604, 606, 613, 614, 618, 628, 629, 631, 643, 649, 658, 659, 660, 666, 723, 724, 730, 760, 773, 790, 791, 880, 881, 884, 888, 892, 897, 902

Jukići 815

Juraševići 387

Jusipovača 406, 430, 436, 724

Južna Afrika 462, 464

K

Kairo 462, 464

Kalati 518

Kaldrma 195, 276, 280, 562, 569, 669, 671, 673, 678, 686, 704, 756

Kalinovik 832, 839

Kalunov 458

Kalunova pećina 451

Kamara 567, 866

Kameni krst 280, 291

Kamenita glavica 554, 803, 805

Kamensko 25, 83, 101, 388, 389, 394, 410, 462, 463, 465, 469, 470, 496, 499, 502, 503, 643

Kanazir 755, 780, 783, 785

Kanići 449

Karačuša 647, 648

Kakin 344

Karlobag 853

Karlovac 7, 10, 11, 39, 96, 105, 259, 268, 318,
 319, 322, 333, 336, 337, 354, 388, 408, 480,
 512, 568, 593, 600, 758, 799, 881, 886
 Kasar 135, 163, 512, 513, 514, 525, 526, 538,
 571, 575, 580, 581, 590, 660, 691, 728, 739,
 803, 814, 828
 Kašić 746, 784
 Katanići 834
 Kavkaz 24
 Kavrike 893
 Kekić most 801
 Kesić 566, 886
 Kijani 50, 65, 66, 89, 135, 145, 162, 183, 239,
 260, 274, 289, 316, 329, 334, 346, 349, 350,
 354, 362, 564, 644, 599, 702, 720, 741, 761,
 766, 877, 903
 Kijašnica 316, 324
 Kijevo 887
 Kik 14, 42, 61, 67, 72, 108, 113, 116, 119, 124,
 130, 135, 144, 145, 150, 157, 160, 161, 165,
 173, 174, 177, 179, 182, 183, 186, 208, 209,
 246, 269, 266, 269, 275, 387, 388, 391, 392,
 397, 398, 399, 400, 401, 403, 405, 406, 407,
 408, 409, 420, 424, 431, 434, 437, 447, 448,
 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457,
 458, 459, 462, 487, 488, 489, 490, 491, 492,
 493, 495, 724, 725, 727, 823, 872
 Kikova greda 406, 430, 451
 Kistanj 152, 164, 243, 278, 285, 344, 350, 379,
 500, 566, 574, 587, 606, 623, 773, 779, 854,
 860, 911
 Kit 15, 351, 690, 784
 Kladanj 834
 Klade 276, 277, 551
 Kladuša 243
 Klanac 124, 414, 429, 434, 436, 437, 444, 485,
 556, 588, 716, 717, 801, 805, 806, 807, 808,
 809, 810, 846, 848, 858, 861, 870
 Klapavica 15, 32, 39, 58, 61, 66, 72, 75, 82,
 100, 118, 135, 144, 154, 171, 175, 177, 178,
 179, 183, 185, 186, 188, 191, 194, 195, 201,
 203, 217, 232, 233, 242, 258, 260, 263, 274,
 281, 287, 288, 292, 295, 300, 302, 305, 306,
 311, 313, 430, 517, 519, 704, 713, 718, 766,
 774, 776, 780, 781, 782, 825, 843, 856, 867,
 872
 Klenj 725
 Kljajići 405, 429, 447, 449, 451, 488
 Ključ 44, 506
 Kneževići 635, 636, 637, 780, 783
 Knin 14, 17, 20, 22, 27, 28, 31, 32, 34, 35,
 40, 43, 71, 93, 134, 142, 152, 205, 209, 220,
 227, 229, 234, 235, 277, 278, 279, 285, 290,
 294, 296, 322, 324, 353, 354, 360, 362, 378,
 379, 383, 384, 387, 399, 47, 465, 470, 517,
 545, 546, 547, 548, 553, 556, 557, 558, 560,
 561, 562, 563, 565, 566, 570, 571, 572, 574,
 575, 577, 582, 584, 586, 587, 588, 590, 591,
 592, 594, 595, 609, 614, 618, 623, 625, 630,
 634, 636, 637, 643, 646, 650, 652, 653, 655,
 661, 664, 665, 668, 669, 672, 688, 689, 690,
 694, 698, 701, 706, 728, 730, 731, 734, 735,
 744, 745, 746, 751, 752, 753, 754, 756, 764,
 765, 766, 768, 771, 722, 785, 793, 794, 795,
 796, 800, 801, 802, 805, 806, 808, 813, 815,
 820, 826, 830, 834, 841, 846, 853, 854, 856,
 857, 860, 864, 865, 867, 868, 873, 874, 876,
 877
 Kninska krajina 813
 Kninsko polje 593
 Kodkokojeima 378
 KOkini brdo 835
 Kokirna 145, 146, 210, 281, 288, 289, 316,
 321, 341, 345, 346, 350, 351, 352, 361, 371,
 373, 374, 378, 370, 742, 817, 820, 821, 823,
 843
 Kolište 310
 Kom 14, 146, 550, 624, 658, 660, 662, 663,
 735, 846, 861
 Komazec 774, 775, 778
 Komić 398, 400, 413, 423, 424, 430, 432, 453,
 495, 514, 519, 717, 718, 740, 752, 858, 903
 Komička korita 444
 Komička poljica 717, 718
 Konavli 836
 Končarev Kraj 680, 681, 682, 692, 693
 Komtići 35, 1
 Konjevrat 746
 Konjska glava 783, 784
 Kopaonik 786, 787, 788, 839
 Kopiljača 452
 Kopjenica 506
 Koračeva greda- 350
 Koračuša 165
 Kordun 133, 243, 471, 480, 761, 766, 774, 837,
 856, 873, 898, 904, 906
 Korenica 7, 24, 26, 27, 37, 46, 53, 66, 78, 86,
 139, 148, 174, 185, 214, 243, 245, 240, 253,
 264, 266, 293, 374, 379, 381, 400, 433, 434,
 435, 437, 438, 452, 453, 471, 472, 400, 530,
 581, 585, 586, 642, 645, 673, 676, 677, 679,
 680, 689, 691, 700, 702, 706, 708, 739, 747,
 748, 749, 751, 778, 837, 838, 843, 887, 880,
 892, 898, 901, 912, 915, 916
 Koriste 350
 Korita 277, 351, 588, 803, 804, 805
 Kosa 770
 Kosatica 789
 Kosinj 739, 750
 Kosovo 19, 497, 498, 546, 599, 643, 652, 660,
 785, 787, 790, 791
 Kosovska Mitrovica 599, 643, 786, 787
 Košur 839
 Kotor Varoš 469, 790
 Kovačevići 135, 175, 183, 234, 244, 288, 299,
 495, 500, 510, 513, 514, 515, 516, 518, 519,
 521, 522, 523, 524, 530, 532, 536, 538, 541,
 710
 Kovačević tavani 496
 Kovačica 441
 Kozara 69, 776, 784, 785
 Kozarci 175
 Kozjača 348
 Kragujevac 41

Krajina 527, 839
 Krajinovići 118, 300, 302, 305, 876
 Kraljevina Jugoslavije 19, 20, 70, 149, 158,
 678, 257, 259, 284, 298, 319, 337, 373, 377,
 362, 393, 401, 403, 405, 411, 426, 450, 469,
 487, 496, 501, 550, 595, 596, 598, 605, 613
 Kraljevina SHS 18, 319, 326, 328, 331, 388,
 391
 Kraljevo 788, 789
 Kranjci 548, 558, 561, 865
 Kranjce ve livade 548
 Krapanj 775
 Krapje 777
 Kravlje drage 124
 Kravlji most 278, 279, 691, 791
 Krbava 36, 167, 444, 448, 464
 Krbavica 104, 531, 676, 682, 710, 774, 775,
 777, 779, 781, 782, 887
 Krbavska dolina 361, 852, 858
 Krbavska kotlina 856
 Krbavsko polje 13, 15, 246, 434, 444, 462,
 776, 781, 867, 370
 Krcana 144
 Krčevina 441
 Kremen 14, 124, 144, 154, 175, 194, 232, 234,
 281, 288, 289, 290, 297, 299, 312, 495, 517,
 867
 Krivak 324, 344, 368, 397, 416, 422
 Krivodol 224
 Krivošije 118, 300, 302, 305
 Krk 152
 Krka 669, 746
 Krkenjača 407
 Krkinac 387, 437
 Krnete 286, 289
 Krnja jela 810, 811
 Krsac 550
 Krst 471
 Krstaše 375, 649, 802
 Krstašice 454
 Krugelj 736
 Kruge 648
 Krupa 17, 31, 224, 225, 280, 432, 497, 591,
 651, 663, 691, 753, 756, 765, 774, 775, 776,
 778, 782, 815, 843, 845, 860, 861, 862
 Kruševac 788
 Kruškovae 412, 413, 424, 425, 437, 486, 725,
 726, 768
 Krušnica 386
 Kučević 735, 774, 776, 780, 783, 785, 860, 861,
 862
 Kučina kosa 550, 593
 Kuk 440, 866, 867, 870
 Kukavac 858
 Kukici 649, 862
 Kulen Vakuf 23, 82, 194, 290, 292, 293, 378,
 442, 496, 499, 514, 515, 517, 518, 519, 520,
 521, 568, 569, 641, 642, 798, 855, 864
 Kulina 387
 Kulina Batinića 387
 Kulina Stulića 387
 Kunovac 673, 716, 808, 809

Kupirovo 687, 689, 707, 716, 807, 808, 84f
 Kupres 832, 339
 Kurjak 423, 778, 781, 867
 Kurozeba 735, 835, 807, 808, 346
 Kupres 832, 839
 Kurjak 429, 776, 781, 867
 Kusac 610, 619, 730, 832, 334
 Kuzmanovača 849, 864

L

Labin 481
 Labudov kip 279, 609
 Labusi 123, 166, 625, 629, 643, 644, 704, 717
 801, 811, 815
 Labusova brda 645, 806
 Labusova dolina 629, 630, 646
 Lačani 277, 583, 588, 591, 801, 904
 Lačanov vršak 664
 Lačanske doline 803
 Ladin kuk 736, 740
 Ladena gora 123, 176, 178, 281
 Ladeni kuk 307
 Lalića drage 783
 Lapac 43, 104, 143, 155, 185, 194, 198, 205,
 232, 241, 245, 247, 280, 289, 290, 291, 293,
 298, 329, 354, 374, 399, 570, 588, 615, 622,
 682, 683, 684, 685, 692, 784, 805, 806, 812,
 852, 853, 854, 855, 856, 857, 859, 863, 864,
 865, 866, 867, 870, 871, 873, 876, 877, 878,
 879
 Lapačka kotlina 852
 Lapanovac 324
 Lasinja 243
 Lazići 557, 827
 Lazina koliba 650
 Ledenik 317
 Lešće 687
 Ležaići 773, 776, 778, 779
 Ličine 451
 Ličinova pećina 175
 Ličina kaldrmai 669, 696, 738
 Lička vrata 593
 Lički Osik 312, 425
 Lički Osredci 708, 738, 811
 Lički sandžak 319
 Ličko Cerje 119, 221, 235, 238, 245, 258, 260,
 276, 401, 410, 411, 412, 414, 419, 420, 421,
 422, 423, 459, 464, 470, 484, 494, 849, 869,
 872
 Ličko krbavska županija 326, 328, 329
 Ličko Lešće 867, 906
 Ličko Petrovo Selo 471, 500, 676
 Ličko polje 13, 15, 316, 426, 449
 Ličko sre do gorje 13, 15, 16
 Lika 9, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 22, 24, 26, 27,
 28, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 42,
 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55,
 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68,
 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 82, 83,
 84~ 85, 86, 88, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 74,

75, 76, 78, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 93, 94,
95, 97, 98, 90, 100, 101, 102, 103, 105, 106,
107, 1-08, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116,
118, 121, 122, 124, 125, 127, 128, 130, 132,
133, 134, 137, 138, 139, 140, 142, 144, 145,
147, 148, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 158,
160, 161, 164, 165, 166, 169, 170, 175, 179,
180, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191,
194, 188, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 208,
209, 210, 221, 223, 227, 231, 232, 242, 243,
244, 250, 251, 255, 256, 264, 265, 266, 267,
273, 283, 290, 291, 292, 293, 295, 286, 302,
307, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 326,
328, 332, 334, 335, 336, 337, 348, 356, 358,
359, 360, 361, 365, 366, 368, 375, 376, 377,
378, 379, 381, 382, 384, 386, 387, 399, 400,
405, 407, 408, 408, 410, 421, 430, 432, 435,
437, 438, 439, 442, 443, 444, 445, 446, 448,
450, 451, 452, 454, 467, 471, 480, 481, 489,
400, 492, 483, 486, 503, 519, 520, 521, 522,
523, 526, 527, 530, 531, 532, 536, 543, 545,
546, 548, 552, 553, 563, 565, 566, 569, 575,
576, 578, 580, 584, 585, 589, 591, 593, 596,
597, 598, 600, 601, 604, 606, 607, 609, 614,
615, 616, 617, 619, 620, 621, 622, 624, 626,
627, 628, 628, 630, 645, 690, 651, 652, 653,
654, 655, 658, 650, 660, 661, 662, 669, 672,
673, 674, 675, 676, 670, 682, 683, 687, 688,
689, 690, 681, 694, 686, 698, 698, 700, 710,
711, 712, 720, 725, 726, 731, 734, 736, 738,
739, 741, 742, 745, 746, 747, 748, 750, 751,
752, 753, 754, 756, 757, 758, 761, 766, 773,
774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782,
783, 785, 791, 792, 796, 797, 798, 804, 805,
812, 815, 817, 821, 825, 826, 829, 837, 839,
841, 845, 846, 852, 853, 854, 855, 856, 857,
858, 850, 860, 863, 864, 865, 867, 868, 869,
870, 871, 872, 873, 879, 880, 883, 884, 886,
887, 888, 889, 891, 892, 897, 898, 899, 900,
901, 003, 904, 905, 907, 908, 911, 912

Lim 840
Lipa 481
Lipač 142, 174, 406, 651, 652, 654, 668, 860,
861, 862, 863
Lipač vrh 558, 559
Lipova glavica 311
Lisa 789
Lisac 176, 316, 318, 736, 737, 739
Lisag 446
Lisani 765
Livade 407
Livno 628, 630, 831, 832, 830, 880, 005
Logorište 517
London 54, 240, 302, 575, 618, 692, 839
Lotiči 460
Lovinac 7, 8, 9, 13, 14, 20, 21, 22, 26, 27,
29, 31, 32, 33, 36, 38, 42, 43, 44, 46, 53,
54, 56, 57, 60, 62, 66, 67, 71, 72, 74, 75,
76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
87, 88, 91, 92, 93, 94, 96, 101, 106, 108, 111,
113, 114, 110, 121, 122, 123, 125, 131, 134,
135, 138, 139, 142, 144, 145, 146, 148, 150,

154, 155, 165, 167, 172, 182, 183, 184, 186,
187. 189, 190, 191, 193, 186, 197, 198, 100,
200, 201, 204, 205, 206, 207, 200, 210, 220,
221, 222, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232,
234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243,
244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 52, 253,
254, 258, 260, 263, 268, 269, 270, 271, 272,
275, 276, 281, 285, 288, 289, 200, 203, 204,
299, 301, 305, 308, 309, 311, 312, 313, 314,
316, 326, 340, 343, 354, 374, 375, 386, 387,
388, 388, 380, 391, 302, 303, 394, 305, 306,
397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405,
406, 407, 409, 410, 412, 413, 414, 416, 418,
419, 420, 421, 422, 423, 426, 427, 428, 430,
433, 437, 438, 440, 441, 442, 443, 444, 445,
440, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 459, 460,
461, 462, 463, 464, 466, 467, 469, 470, 471,
480, 485, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494,
405, 514, 517, 519, 564, 589, 603, 498, 708,
709, 717, 718, 722, 725, 726, 729, 744, 747,
749, 752, 753, 757, 759, 762, 765, 766, 767,
768, 769, 770, 771, 772, 788, 822, 823, 825,
826, 828, 846, 848, 849, 850, 851, 852, 853,
857, 858, 850, 864, 867, 860, 870, 871, 872,
873, 874, 879, 882, 883, 886, 880, 800, 892,
893, 894, 895, 897, 990, 901, 902, 913

Lovinačko polje 16, 316, 386, 465

Lovska brda 741

Lučke kolibe 834

Lukavac 387, 386

Lukića kip 562

Lukić draga 277. 280, 553, 556, 573, 583, 588,

60S, 632, 804, 806

Lukićeva draga 275, 800, 801

Lukići 553, 618, 680, 688, 715

Lumbardenik 495, 518, 846, 847

Lupča 572

LJ

Ljeskova draga 805

Ljubina poljana 25, 294, 380, 545, 540, 551,

554, 568, 575, 577, 584, 585, 588, 607, 608,

610, 620, 621, 623, 633, 660, 670, 671, 672,

673, 674, 679, 680, 686, 689, 690, 696, 703,

704, 705, 706, 707, 708, 735, 736, 756, 758,

764, 800, 805, 806, 807, 808, 811

Ljubljana 325

Ljubović 41, 95, 117, 143, 158, 162, 163, 167,

177, 178, 170

M

Macure 778

Macurine pojate 775

Macuirine staje 778

Macurini stanovi 775

Mađari 776, 778

Mađarska 303

Magareće polje 690

Maglaj 14, 550, 717, 730, 740, 758, 760, 763,
 806, 810, 811, 834
 Maj'kić jabra 531, 533
 Majstorovići 400
 Maj staro vič kosa 175
 Maksimir 360
 Mala čista 746, 773
 Mala kapela 13
 Mala ljuta 664, 801
 Mala Popina 16, 26, 117, 120, 154, 158, 164,
 165, 142, 260, 274, 277, 280, 343, 540, 551,
 552, 556, 561, 562, 570, 571, 573, 583, 584,
 586, 587, 588, 500, 603, 605, 607, 600, 611,
 612, 618, 621, 624, 627, 643, 644, 647, 650,
 656, 662, 664, 665, 668, 670, 672, 714, 730,
 735, 745, 784, 800, 801, 802, 803, 804, 806,
 812, 831
 Mala Šiljevica 834
 Malešina 746
 Mali Alan 467, 852, 871, 873
 Mali Halan 847
 Mali Paklarić 185
 Malovan 17, 21, 22, 28, 107, 142, 258, 276,
 278, 270, 204, 318, 320, 323, 324, 340, 350,
 353, 354, 374, 378, 381, 382, 554, 558, 560,
 561, 562, 563, 564, 566, 567, 573, 574, 600,
 610, 634, 635, 636, 644, 645, 640, 653, 654,
 655, 656, 661, 706, 714, 717, 733, 736, 740,
 755, 756, 762, 765, 768, 784, 703, 706, 800,
 800, 826, 852, 853, 854, 850, 861, 862, 863,
 864, 865, 866, 867, 000
 Mandić draga 210, 405
 Mandići 500
 Manojlovići 373
 Manjača 780, 840
 Maovice 745, 831, 832
 Marčetića glavica 653, 828
 Marčetićevo stan 862
 Marčetićina kosa 370
 Maribor 305
 Maričići 277, 373, 551, 556, 562, 582, 587,
 588, 501, 800, 801, 804
 Marići 586, 500, 686
 Markušica 408, 400, 507
 Marselj 335
 Martin Brod 144, 214, 243
 Martinovići 577, 614, 704
 Maslenički most 465
 Maslovar 16, 143, 176, 374, 550, 580, 740, 805
 Matijevići 411, 412, 420, 422, 423, 484
 Matovinovića vrh 840, 850, 858
 Mazin 0, 14, 1.6, 10, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 31,
 32, 33, 34, 37, 30, 42, 46, 47, 48, 53, 55,
 60, 61, 62, 65, 66, 72, 74, 75, 81, 82, 83,
 84, 88, 01, 03, 101, 104, 106, 107, 108, 100,
 111, 112, 116, 118, 121, 122, 123, 124, 126,
 127, 128, 130, 132, 135, 38, 143, 144, 148,
 150, 152, 153, 154, 160, 162, 166, 167, 168,
 1172, 173, 175, 176, 177, 178, 170, 180, 181,
 183, 184, 185, 186, 188, 100, 101, 104, 105,
 108, 200, 202, 205, 207, 200, 210, 214, 215,
 217, 218, 210, 221, 226, 228, 231, 232, 233,
 234, 236, 238, 230, 240, 241, 242, 243, 244
 245, 247, 252, 253, 254, 258, 260, 268, 260'
 271, 272, 275, 281, 287, 288, 280, 200, 291!
 203, 205, 206, 312, 313, 316, 326, 354, 371
 374, 380, 382, 309, 495, 400, 500, 501, 502'
 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511
 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520'
 521, 522, 523, 525, 526, 527, 528, 520, 530
 531, 532, 533, 534, 535, 536, 538, 539, 541,
 545, 568, 636, 600, 704, 705, 707, 708, 700
 710, 713, 718, 717, 720, 721, 723, 735, 739,
 750, 774, 817, 825, 841, 852, 863, 864, 865,
 866, 867, 870, 871, 872, 876, 878, 879, 881,
 882, 883, 886, 890, 893, 805, 000, 001, 002
 Mazinska planina 210
 Mazinska previja 16, 247, 207, 208, 510, 514,
 516, 517, 520, 532, 740, 878
 Mazinska šuma 540, 904
 Mazinski klanac 26
 Mazinsko polje 15, 405, 500
 Mažuranove ljeske 427
 Medačka plantaža 341
 Medak 246, 424, 426, 432, 435, 447, 470, 768,
 771, 858, 860, 873, 007
 Medići 499
 Medjedovača 429
 Medvidovača 410, 459, 849, 850, 858
 Medvjedovača 21,
 Medare 773, 779, 784
 Mededovača 391, 406, 407, 429, 430, 440, 451,
 724
 Medugorje 174, 403, 588, 600, 803, 807
 Mekinjar 480, 805
 Mekote 383
 Menda 006
 Metak 53, 144, 361, 388, 309, 408, 427, 429,
 433, 434, 435, 441, 444, 447, 448, 460, 461,
 480, 491, 493, 590, 602, 768, 769, 770, 814,
 853, 857, 858, 873, 874, 876, 879
 Metohija 786
 Mihaljevac 264
 Mila 550, 571, 624, 800, 814, 815
 Mila voda 567, 645, 740
 Mileticev vrh
 Miletić gaj 110, 107, 205, 246, 770, 872
 Milovanovići 877
 Miljkovića zaselak 406
 Miljkovići 401
 Miljuši 712, 710, 740, 816, 877, 878
 Miokovići 104, 360
 Mirčetin 345
 Misije 124, 270
 Mitrovica 467
 Mlaka 499
 Megerić 117, 221, 405, 406, 418, 426, 429, 433,
 434, 437, 439, 440, 444, 451, 486, 488, 491,
 492, 724, 725, 726, 758, 815
 Mogorička polja 418
 Mokro polje 576, 619, 662, 663, 735, 753, 755,
 774, 776, 780, 783, 785, 824, 860, 861
 Montanja 246
 Morplac 784

Moskva 24, 52, 302, 303, 306, 545, 618, 671
 Mostar 565, 62«, 836
 Mračaj 705, 732
 MrKici 572, 584, 649, 657, 668, 670, 714, 802, 803, 862
 Mrkonjić-Grad 838
 Mrtvi barovi 256, 321, 362
 Muć 746
 Muntanja 463, 464
 Murter 779
 Mašaiuk 425
 Mušičina previja 278, 558, 608
 Mutilić 313
 Nadurljaj 348, 349
 Nadvrelo 27, 193, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 549, 551, 552, 556, 557, 560, 561, 562, 571, 572, 573, 575, 579, 581, 582, 584, 605, 607, 609, 611, 614, 621, 623, 627, 670, 69. 801, 802
 Nebljusi 293, 641, 648, 761, 798'
 Neorić 746
 Neretva 628, 630, 832, 839, 840, 852, 888, 890
 Neteka 683, 811
 Nezavisna Država Hrvatska 42, 52, 142, 154, 284, 290, 297, 326, 337, 364, 369, 378, 411, 482, 483, 487, 794, 883
 Nikšić 836
 Nova Varoš 789, 835
 Novigrad 465
 Novi Pazar 787
 Novi Sad 450, 497, 506
 Novi Vinodolski 339
 Nunići 784

NJ

Njegoševo 497, 499
 Njemačka 21, 37, 233, 234, 241, 297, 342, 346, 373, 394, 396, 308, 418, 510, 550, 606, 786, 788, 889, 892
 Njujork 462, 464

O

Obradovića gaj 297
 Obradovići 263
 Obrovac 14, 17, 22, 31, 44, 82, 142, 152, 154, 230, 231, 234, 243, 248, 281, 285, 322, 324, 325, 335, 339, 344, 350, 352, 353, 354, 387, 480, 500, 517, 564, 565, 566, 567, 581, 744, 764, 756, 841, 846, 847, 848, 849, 851, 852, 853, 854, 857, 860, 871, 872, 873, 876
 Odžaci 58, 456
 Ogorje 746
 Ogulin 40, 209, 366, 698
 Omerove vode 834
 Omsica 38, 50, 65, 90, 93, 104, 117, 118, 123, 126, 135, 143, 145, 158, 162, 163, 166, 167, 176, 177, 179, 180, 183, 106, 208, 217, 232, 258, 260, 266, 274, 281, 282, 283, 285, 286,

287, 288, 294, 300, 302, 305, 306, 312, 349, 350, 369, 375, 376, 541, 644, 699, 701, 705, 710, 712, 713, 716, 717, 719, 720, 721, 741, 766, 774, 787, 850, 871, 876, 912
 Ondić 15, 242, 517, 535, 708, 709, 710, 717, 749, 752, 818, 820, 856, 867
 Opalići 178, 718
 Opaljenik 133, 143, 144, 175, 176, 316, 374, 382, 806
 Opatija 336
 Opčuva 288, 288, 307, 517
 Orahovica 906
 Oraovac 219, 496, 683
 Orozovac 736
 Crša 330
 Osijek 498
 Osječnica 386
 Osredci 374, 554, 584, 632, 683, 686, 687, 717, 8C9
 Ositrivica 312, 430, 433, 499, 773, 775, 776, 778, 779, 784
 Oštra 726, 914
 Oštrelj 903
 Oštri idsac 176
 Otišić 746
 Otok 654
 Otočac 36, 54, 73, 86, 138, 289, 442, 448, 465, 467, 585, 676, 695, 748, 843, 855, 817, 887, 889, 882, 910
 Oton 278, 294, 357, 576, 619, 662, 701, 732, 735
 Otonski gaj 732
 Otrić 8, 13, 14, 21, 23, 26, 27, 28, 32, 33, 34, 41, 44, 53, 57, 60, 65, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 90, 91, 92, 93,

Otrióki Cerovac 260
Otuća 13, 15, 16, 281, 286, 302, 316, 317, 319,
324, 331, 3146, 645, 719, 720, 848, 877, 878,
872
Ozren 834

P

Pačzbine 581
Padani 23, 28, 125,546, 573, 576, 586,651,
660, 729, 730, 734,753,755,791, 794,795,
846
Pag 553
Paklarić 89, 118, 124, 135, 144, 145, 154, 175,
177, 178, 182, 183,184,185,191, 194,195,
196, 217, 230, 232,238,260,269, 274,287,
292, 295, 302, 305,306,310,311, 312,313.
345, 704, 722, 870
Palanka 14, 100, 112, 113, 120, 123, 126, 152,
154, 162, 177, 258,260,278,308, 310,550,
573, 576, 577, 586,587,590,598. 600,602,
605, 609, 610, 611,614,616,620, 622,623,
624, 651, 660. 695,706,716,729, 730,732,
734, 735, 791, 792,828,829,830. 831,832,
833, 836, 874
Palanka Ripesa 311
Palešić 345, 351
Paleži 176
Pančevački rit 408
Panici 589, 590'
Panonska nizija 561
Pantelići 334, 344
Papuča 406, 430, 440
Parča 374
Parčiči 119, 201, 388, 394, 428, 437, 451, 459,
462, 746, 860, 872
Paripovac 649, 650, 654, 860, 861, 862
Paulin dvor 499
Pavičići 451
Pavlovski most 437
Pecka 906
Pećani 472, 676, 774, 780, 781
Pećina 174
Pekića ograda 644, 645
Pena 278
Pepićev gaj 341
Perjasica 493
Peruševa previja 644
Perušić 86, 148, 340, 343, 347, 464, 600, 768,
864, 867, 868, 869
Pestanova.c 351
Pešut dolac 463
Petkovići 405, 429, 447, 449, 488
Petrinja 603, 909, 910
Petrovići 740, 823
Pijava 496
Pilar 351, 465
Piplica 394, 437, 459
Pirovac 746, 779
Pisani kamen 801

Pištaška draga 22, 290, 354, 374 430 518
568
Pištić glavica 350
Piva 409
Plana 866
Plana Balenova 388, 399
Planinica 833
Plaše 866
Plaščanska dolina 7
Plaški 739
Platišin 458
Plavica 429, 447
Plavine 591
Plavno 113, 234, 278, 279, 362, 564, 584, 586
587. 630,646.660. 669, 670. 686, 690 691
711, 728,7310, 735,745,746,753,754,'755'
762. 768. 792. 794. 808, 829, 903
Plečaši 86, 89, 118, 135, 181, 247, 290 294
300, 302,305.306. 307, 375, 536, 720846'
863. 876
Pleće 454
Plitvice 39, 337, 888, 915
Plitvička jezera 425, 630, 676
Plitvički Ljeskovac 243, 680
Pliva 838
Ploča 8, 9, 14, 19, 21, 22, 38, 42, 47, 55, 57.
61. 67. 76. 93, 106, 107, 108, 113, 116, 119,
124, 130, 135, 137, 144, 145, 150, 157,160,
161, 165, 167, 173, 174, 177, 179, 182,183,
185, 186. 193, 194, 198, 205, 208, 209,211.
212. 213, 238, 239, 241, 246, 258, 259,260,
262. 266, 269, 275, 290, 293, 339. 351,354,
386. 387, 388. 389, 390, 391, 392, 293,394.
395. 396. 308. 399, 400, 401. 402, 403,404.
405, 406, 407. 408, 413, 420, 426, 427,428,
429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436,437.
438. 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445,447.
448, 449, 450, 451, 452, 454, 457, 459,462.
463, 486, 487. 488, 489, 490, 492, 493,494,
495. 517, 589. 722, 724, 725, 726, 752,758,
770, 718. 823, 858, 872, 879, 884, 893, 913
Ploča Donja 388
Ploča Gornja 388
Pločanski klanac 13,14, 15, 26, 53, 113,117,
144, 101, 174, 208, 246, 406, 430, 434,436,
440, 453, 488, 489. 655, 718, 724. 725,726.
852, 857, 858, 859, 863, 864, 867, 870, 914
Pločansko-vraničko polje 386
Plješivica 13, 15, 16, 171, 175, 316, 585, 674,
682, 761, 682, 761, 774, 856
Počitelj 433, 448, 449
Podklanac 810, 811
Podkokirna 22, 40, 41, 46, 48, 49, 50, 55, 102,
103, 106, 108. 135, 143, 162, 163, 178, 224,
322. 333. 336. 345, 348, 349, 351, 352, 354.
356, 357, 358, 359, 361. 362. 369, 370, 373,
375. 385, 564, 565, 621. 645, 646. 699, 702,
742, 759. 763. 820, 821.825
Podkom 120, 192, 576, 609, 622, 730, 731
Podkomalj 658
Podkosa 239, 320, 347, 367
Podlapac 519

Podlapača 188, 437, 914
 Podi jut 575, 580, 589, 590, 688, 715, 736, 740, 764, 803, 805, 814 815, 816
 Podmila 192, 260, 275, 279, 580, 581, 644, 646, 647, 648, 814, 816
 Podovčuljani 286
 Peduvčuv 300, 302, 718
 Podravska Slatina 499
 Podresnik 135
 Podselo 135, 162, 183, 208, 275, 495, 51», 513, 514, 515, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 526, 529, 531, 534, 535, 536, 538, 540, 541, 542, 543, 707, 805
 Podurljaj 118, 135, 196, 208, 269, 274, 281, 287, 290, 300, 302, 305, 306, 707, 720
 Podvelebit 344, 362
 Podzircani 449
 Pogledalo 912,
 Pokraj čeva draga 300, 302
 Pokuplje 745
 Poljana 496, 872, 873
 Poljana Cerjanska 456
 Poljica 174, 430, 433, 439, 480, 651, 652, 660, 720. 856
 Poljska 556
 Poljska gajina 406
 Ponor 185
 Popina 103. 278, 380, 384. 552, 561, 569, 580 581, 589, 628, 632, 634, 641, 784, 797, 813, 814, 815, 816, 837, 840
 Pcpinci 278, 569
 Papinski vagan 816
 Popinsko polje 784, 807, 809, 810
 Popova kapa 847, 849, 850, 871
 Popova muda 847, 849, 865
 Popovići 753
 Popovo polje 658. 660. 663
 Poštak 14, 16, 210, 255, 545, 550, 551, 607, 664, 669, 703, 731, 805, 828, 862, »9
 Pounje 497, 852
 Pozrmanje 387
 Prača 906
 Prekaja 838
 Previja 414, 510, 513, 878
 Previjjska dolina 8
 Prevjes 15, 300, 545, 730, 732, 735, 794, 824, 854,
 Prezid 316, 317, 324, 326, 330, 351, 852, 854
 f'riboj 840
 f'ribudić 89, 120, 152, 164, 177, 192, 258, 260, 275, 276, 278,279, 357, 545, 550, 557,558, 559, 560, 362,564. 573. 574, 576. 577,586. 592, 596, 598,601, 602, 603, 605, 606,609, 610, 611, 616,620, 622, 623, 624, 636,644, 660, 670, 691,705, 730. 732, 735, 787,792. 794, 795, 800,802, 808, 829, 874, 909
 Pridraga 848
 Prijedor 364
 Prijevoj 316
 Primorje 856
 Primošten 775
 Prkalj 774, 775, 778

Prkosi 499
 Prljevo 38, 39, 41, 89, 100, 101, 107, 120, 124, 152, 164,192, 239, 258, 275, 278, 547,560, 573, 576,577, 584. 587, 590, 592, 596,598, 599. 600,601, 602, 603, 604, 605, 606,609, 610, 611,616, 617, 620, 622, 623, 624,626, 660, 673,695, 728, 730, 732, 735, 753,792, 795, 808,831, 834, 835, 861, 784, 907
 Prodanovići 649, 650, 654
 Promina 734, 755
 Prozor 630, 839
 Prpići 387, 411, 484
 Pruska 389
 Prvić 779
 Pržinovo brdo 297
 Pučenik 498
 Pumpa 369
 Pupavci 783
 Pustara Karlovac 498
 Pusto polje 154, 232, 316, 318, 354, 805, 806, 809

R

Rab 836
 Račići 407
 Radaković draga 300, 302, 305
 Radaković gradina 772
 Radakovići 286
 Radašina draga 300, 302
 Radašin gaj 286, 297
 Radonja 835
 Radovanovića brdo 846
 Radov klanac 916
 Raduč 53, 113, 117, 125, 145, 150, 239,246, 386, 397,399, 406, 412, 424, 433, 435,437, 440, 448,449, 452, 470, 492, 726, 757,759, 767. 768,769, 770, 771, 772, 821, 835,855, 857, 872.876. 879. 887, 892, 905. 913
 Radučić 566
 Rajakova kuća 684, 685
 Raj in klanac 667, 668
 Raj išta 24
 Rakovica 243, 600
 Ramljani 916
 Rasoja 391, 393, 397, 398, 401, 404, 405, 409, 410. 411, 412. 413, 414, 420, 422, 459. 462. 482, 485, 844, 892, 893
 Rastićevo 27, 193, 220, 236, 274, 276, 277, 549. 550, 551. 556, 557, 561, 562, 571,581. 582 . 584, 585, 598 , 605, 607, 609, 610,611. 616, 627, 670, 671, 673, 688, 691, 694,730, 731, 801, 802, 862, 877
 Rastik 768
 Rastovača 145. 318
 Rastovića most 373, 374, 878
 Rastovići 2i74, 291, 351, 824
 Rašetina strana 495
 Raška 787, 788, 789
 Raštela 829
 Ravni kotari 409, 546

Ravno 840
 Razboj 175
 Razboj ina 232, 4⁶⁵, 495, 858
 Razbojište 862
 Razdolje 436, 444
 Razvala 387, 872
 Razvršje 378, 740
 Ražana 304
 Resnik 74, 145, 146, 154, 15, 210, 223, 308.
 309, 310, 316, 317,318,321,354, 418,422,
 460, 465, 469, 564,722,740,741, 743,749,
 758, 759, 761, 763,764,817,820, 821,822,
 824, 869, 870
 Resanovci 425, 551, 888, 909
 Ribnik 405, 447, 759, 821, 873, 887, 905
 Ričica 316, 317, 324, 386, 410, 465
 Ričice 15, 16, 40, 43, 44, 49, 54, 76, 77, 86,
 95, 119, 132, 135, 144, 165, 166, 172, 193,
 195, 196, 197, 205,206,208, 209, 228,229,
 230, 235, 236, 238,240,247, 251, 252,255,
 258, 260, 273, 276,311,312, 313, 386,387,
 388, 389, 393, 394,395,396, 400, 401,403,
 405, 409, 410, 411,412,420, 422, 459,460,
 465, 466, 470, 471,472,473, 474, 475,476,
 477, 478, 479, 480,481,490, 494, 495,743,
 752, 757, 762, 764,767,768, 769, 770,771,
 772, 869, 872, 873, 876, 900
 Rijeka 14, 366, 546, 561, 628, 669, 673
 Rim 32
 Riipački klanac 321, 569, 610, 641, 796, 798
 Ripeše 183, 308
 Ripešin gaj 310, 722
 Ripesino vrelo 317
 Risovac 28, 463, 464, 742
 Rizvanuša 425
 Rodaljice 746
 Rorpanija 834
 Rončevići 397, 398, 410, 404, 405, 414, 421,
 488, 492, 893
 Rudište 860
 Rudo 464, 469, 790
 Rudopolje 8, 15, 41, 76, 77, 82, 110, 118, 123,
 135, 144,145, 150, 151, 154, 177, 178, 179,
 183, 185,191, 194, 201, 217, 232, 233, 234,
 258, 260,274, 281, 282, 284, 285, 287, 288,
 292, 295,297,299, 300, 301, 302, 305, 306,
 311, 312,341,350, 374, 424, 449, 467, 505,
 508, 541,701, 706, 707, 718, 722, 756, 837,
 840, 867
 Rujevac 22, 29, 345, 346, 350, 351, 353, 354,
 370, 371, 378, 564, 567, 637, 638, 644, 742,
 866, 870, 876, 877
 Rujiška 498
 Rujjišta 16, 17, 25, 90, 112, 113, 130, 132, 142,
 152, 164,165, 177, 182, 195, 208, 230, 234,
 238, 239,241, 243, 245, 260, 275, 278, 550,
 564, 574,578, 589, 590, 592, 596, 598, 600,
 605, 610,611, 614, 616, 619, 620, 621, 622,
 623, 624,625, 650, 651, 652, 658, 659, 660,
 661, 662,663, 672, 673, 691, 704, 705, 706,
 714, 716,730, 731, 734, 735, 736, 737, 746,
 755, 756,774, 776, 777, 779, 780, 782, 783,
 784, 785, 791, 792, 795, 824, 830, 832 834
 835, 847, 860, 861, 862
 Ruka 395
 Rukavinsika gradina 386
 Ruma 499
 Runjevica 801, 802
 Rusija 37, 38, 105, 496, 513, 546, 548, 598
 599, 600, 638, 843
 Rutalj 865
 Ružić 746

 S
 Samardžije 178
 Sandžak 52, 443, 789, 835, 839, 888
 Sanica 838
 Sapinovac 369
 Sarajevo 328, 501, 881
 Savića koliba 771, 730
 Savića stanovi 690, 753
 Sava 16
 Savska banovina 319, 330
 Sečivica 680
 Sedlanova kosa 758
 Sedlašće 651
 Sedlo 862
 Sekulić dolac 463, 464
 Sekulin vrh 593
 Selakov dol 584, 670
 Selište 648
 Selce 339
 Selska cesta 365
 Senj 243, 329, 339, 541, 546, 547, 752
 Sicilija 81, 853
 Sigrada 150, 151
 Silaš 499
 Simin zaseok 688
 Sisak 666, 864
 Sitno 746
 Sjedinjene Američke Države 24, 52, 389, 394,
 410, 462, 463, 469
 Sjekirica 835
 Sjeverna Amerika 499
 Skadar 135, 162, 175, 183, 208, 275, 495,510,
 513, 514, 515,518, 519, 520, 521, 522,523,
 526, 529, 531,534, 535, 536, 538, 540,541,
 542, 543, 707,805
 Skočaj 761, 762
 Skoplje 412
 Slatinski Drenovac 499
 Slavonija 34, 41, 200, 204, 243, 354, 389, 462,
 463, 499, 577, 726, 888,
 Slovenačko primorje 628, 677, 888
 Slovenija 310, 390, 466, 643, 774, 887, 889
 Slunj 131, 243, 245, 336, 904
 Sljeme 755
 Smederevo 647, 664'
 Smiljan 312, 726
 Smokrić 95, 166, 193, 229, 246, 258, 260, 276,
 387, 388, 389, 394, 401, 404, 409, 411, 412,

459, 463, 464, 470, 494, 603, 604, 767, 768,
 857, 858, 863, 870
 Smoljanac 910
 Mrdelj 782, 783
 Smrdljiva c 736, 785, 861
 Smrekovac 93, 205, 845, 846, 847, 848, 849,
 850, 852, 870, 871, 876, 877, 879
 Snježnjača 551
 Soljani 888
 Sombor 332
 Sovilji 372, 712
 Soviljevo brdo 373
 Sovjetski Savez 21, 24, 74, 105, 180, 550, 555,
 603, 606, 624
 Spašidom 567
 Split 97, 122, 278, 322, 377, 389, 400, 465,
 467, 470, 562, 566, 595, 609, 613, 627, 635,
 746, 800, 811, 852
 Srb 14, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 33, 45, 53, 112,
 117, 142, 143, 165, 198, 205, 221, 232, 234,
 236, 245, 246, 247, 277, 279, 280, 281, 286,
 287, 288, 292, 294, 296, 303, 307, 348, 349,
 352, 360, 358, 369, 370, 371, 373, 378, 420,
 435, 451, 504, 512, 523, 529, 530, 534, 548,
 550, 541, 554, 555, 556, 558, 563, 564, 565,
 566, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 577,
 579, 580, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588,
 606, 611, 613, 614, 615, 619, 625, 627, 632,
 633, 634, 636, 638, 639, 643, 645, 646, 647,
 648, 650, 663, 664, 669, 671, 672, 673, 680,
 681, 682, 683, 684, 687, 689, 690, 692, 695,
 697, 703, 704, 706, 708, 710, 711, 715, 716,
 717, 730, 737, 738, 747, 749, 751, 756, 760,
 764, 771, 783, 784, 785, 197, 800, 801, 802,
 803, 804, 805, 806, 808, 809, 810, 811, 812,
 829, 846, 848, 852, 856, 857, 863, 864, 865,
 867, 868, 870, 871, 872, 874, 877, 889, 910,
 916
 Srbica 786
 Srbija 24, 46, 52, 53, 235, 284, 298, 310, 341,
 342, 373, 389, 390, 396, 443, 490, 506, 507,
 508, 548, 596, 628, 638, 671, 726, 774, 489,
 906, 912, 915, 916
 837, 838, 839, 840, 851, 887, 888, 880, 802,
 Srednja gora 34, 05, 102, 144, 147, 405, 406,
 420, 435, 450, 488, 640, 708, 856
 Sredogorje 174, 185, 426, 420, 434
 Srijem 327, 628, 726, 888, 016
 Srpski klanac 14, 26, 28, 117, 278, 270, 280,
 294, 310, 349, 381, 529, 530, 534, 535, 536,
 537, 556, 557, 558, 563, 582, 583, 585, 588,
 589, 590, 608, 627, 633, 634, 636, 637, 638,
 644, 646, 650, 664, 672, 685, 687, 704, 707,
 708, 714, 715, 716, 717, 735, 736, 737, 739,
 742, 752, 756, 758, 763, 784, 785, 801, 803,
 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812,
 813, 852, 864, 871, 877, 901, 912
 Stalać 288, 289, 297, 298
 Staljingrad 24, 30, 72, 129, 180
 Stamina jama 458
 Stanisavljević 369
 Stanište 451

Stankovići 243
 Stara staza 745
 Stari trg 600
 Stepanovićevo 497, 499, 506
 Stojd'savljević 737
 Stolaic 834
 Strelište 914
 Strmica 660, 672, 686, 704, 730, 745, 753, 764
 765, 832
 Subotica 408, 506
 Suibotino brdo 684, 685
 Sučevića brdo 815, 816
 Sučevića drage 800
 Sučevića previja 656
 Sučevići 232, 234, 280, 377, 480, 546, 556, 557,
 561, 573, 583, 588, 801, 803, 804, 810, 815,
 826, 865
 Suez 180
 Sumag 409
 Sunja 364
 Surle 176, 259, 373
 Sušak 106, 300, 339, 561
 Sutjeska 81, 123, 628, 652, 657, 696, 830, 831,
 833, 834, 830, 840, 852, 887, 880, 800
 Suvaja 13, 320, 414, 406, 632, 645, 673, 752,
 766, 811
 Suvajski most 416
 Svetinja 319, 326, 866
 Svetinjski gaj 351
 Sveti Anton 769
 Sveto brdo 14, 386
 Svilaja 745, 746
 Sv. Marko 335, 360, 564
 Sv. Rok 14, 10, 21, 83, 86, 80, 05, 07, 106,
 114, 110, 135, 138, 144, 165, 101, 103, 107,
 205, 208, 221, 222, 228, 234, 235, 238, 246,
 250, 255, 258, 260, 276, 313, 326, 386, 387,
 388, 380, 390, 301, 303, 304, 305, 306, 397,
 400, 401, 402, 407, 409, 410, 411, 412, 414,
 416, 422, 427, 428, 459, 462, 467, 468, 469,
 470, 479, 482, 494, 752, 757, 766, 767, 770,
 787, 847, 849, 852, 867, 868, 869, 870, 871,
 872, 873, 892, 893, 900

S

Salamunić 65, 266, 750, 776, 781
 Šalobanica 21, 517, 518, 740
 Šarac 770
 Šarić polje 494
 Šavnik 839
 Seganovac 471, 472
 Segotin dolac 463
 Sekovići 834
 Šetlići 308
 Šibenik 295, 566, 624, 775, 779, 820, 832, 833,
 834, 835, 852, 911, 916
 Sibulje 321, 350, 384, 554, 654, 655, 826
 Sid 499
 Sijani 793
 Sijanov glava 874

Sijanova. glavica 791, 792, 793
 Sijanova greda 805
 Šijanov brijeg 803
 Šijamov klanac 293, 586, 676, 677, 679, 680, 682, 912
 Šijanov kraj 811
 Šijanovo brdo 624
 Silo 339
 Šiljkapina 905
 Šimeline kuće 709
 Sipovac 862
 Sireka Kula 95, 104, 312, 430, 433, 435, 541, 849
 Široke bare 770
 Široki Brijeg 628, 832, 836
 Škare 676, 692, 695
 Škejin 458
 Škijina pećina 458
 Škrbići 234, 244, 495. 500
 Škrljaik 464
 Škundrić 792, 815
 Smreke 644
 Šmrekovača 210
 Šodalovci 499'
 Španija 9, 470, 574. 575, 693, 808
 Špijalica 872
 Špirići 575
 Štikada 13, 40, 41, 43, 44, 48, 49, 80, 110, 117, 119, 135, 143, 144, 162, 165, 178, 189, 193, 205, 232, 234, 238, 239, 244, 258, 260, 269, 313, 316, 321, 324, 325, 326, 329, 331, 333, 336, 339, 343, 344, 347, 348, 349, 354, 356, 358, 359, 361, 362, 363, 365, 367, 388, 395, 414, 418, 430, 466, 470, 479, 581, 621, 645, 699, 702, 717, 742, 743, 744, 754, 758, 759, 760, 762, 764, 765, 766, 767, 768, 770, 869, 870, 873, 874, 876, 884, 893, 900
 Štikada crkva 320
 Štikarski klanac 157, 481, 858, 872, 874, 876
 Štikadsko polje 316, 317
 Štikovo 745
 Štip 552
 Štirovac 386
 Stitac 832
 Štokerau 835
 Štrpci 840
 Stolića kule 406, 429, 430, 447, 488
 Stolići 405
 Šućurov gaj 510, 511
 Sujica 906
 Šuientićev mlin 828
 Šunići 411, 484
 Šuplje brdo 740, 760, 805, 815, 847, 864
 Sušnjić 449
 Šušpete 571
 Švicarska 889

T

Tara 409
 Teheran 499
 Tepsin dol 401
 Terezići 369
 Tičevo 857
 Tijesno 779
 Tiškovac 27, 280, 353, 551, 569, 572, 577, 584 586, 587, 590, 591, 614, 626, 651, 657669'
 670, 671, 679, 686, 687, 688, 689, 696704'
 798, 799, 809, 814, 82, 864, 910
 Tišma 780
 Titova Korenica 100
 Tivat 836
 Tjentište 839
 Točak 317
 Točak Čalića 317
 Tojage 785, 801. 862
 Tojagići 176. 313, 373, 709, 719, 741, 846, 863, 877. 878
 Tolić 95
 Tomašev vrh 741
 Tomingaj 66, 93, 117, 118, 123, 126, 135, 143, 158, 162, 163, 167, 175, 177, 178, 179, 180, 183. 193, 205, 208. 209. 258, 260, 269, 274, 286, 287. 288, 300, 305, 308, 311, 316, 321, 329. 334, 346. 349, 350, 354, 356, 359, 361. 569, 644, 702, 722, 739, 741, 749, 756, 758, 761, 773. 828, 842. 863. 868. 873
 Tonkovac 774, 775, 778, 782
 Topusko 243. 409. 464
 Tor ine 176
 Travnik 906
 Trebačnik 220
 Trebinje 833, 836
 Tremušnica 806
 Tremzina 225, 278, 318, 377, 384, 567, 571, 610, 654, 828. 861
 Trepča 19, 469, 546, 580, 595, 596, 599, 600, 603, 628, 630, 643, 660, 786, 787, 790
 Treskavica 832
 Tribanj 752, 779
 Trifouinj 243
 Trinidad 462, 464
 Trnavac 267, 293, 437, 678, 679, 700, 912
 Tmovac 214, 676, 677
 Trnovo 175
 Trojvrh 655, 718
 Tromeda 167, 661, 669. 672, 681. 754
 Troua 13, 146, 406. 413. 415, 436, 495, 858, 859, 870
 Trovrh 858. 906
 Trst 628, 836. 910
 Trtar 746
 Trubari 551, 554, 556. 623, 639. 640, 785, 797. 815. 864, 888, 906
 Tučić 259, 343. 344, 348. 368, 378, 508, 892
 Tuilić 135
 Tuilić-Kovačević 89, 175, 183, 234. 495. 510. 513, 514. 515, 516, 518, 519, 521, 522, 523, 526. 535. 538, 541

Tulum 143

Tuljak 451

Tupaie 60, 72, 117, 123, 135, 154, 158,161,
162, 175, 177, 178, 179, 183, 217, 234,238,
260, 262, 274, 289, 292, 295, 302, 306,308,
309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 350,354,
361, 413, 425, 709, 717, 718, 722, 730,740,
749, 756, 758, 821, 823, 824, 863, 865

Tupalsko vrelo 317

Turjansko vrelo 317

Turjansko 207, 676, 679, 680, 682, 916

Turkovac 16, 17, 34, 142, 205, 234, 238,239,
241, 312, 353, 384, 564, 573, 583, 584,616,
650, 651, 652, 653, 654, 655, 657, 668,670,
706, 735, 736, 803, 848, 850, 852, 857,861,
862, 863, 865, 910

Turska 388, 545

Tušica 430, 436, 437, 489, 495, 718, 752

Tutušica 345

Tuvanjanj 808

Tuzla 834

U

Udbina 7, 14, 16, 21, 27, 30, 36, 38, 45, 53,
66, 79, 86, 106, 113, 142, 143, 144, 148, 174.

178, 242, 243, 244, 246, 249, 250, 253,266,
272, 281, 288,289, 292, 299, 300, 305,312,
313, 324, 327,334, 374, 388, 403, 404,405,
408, 426, 427,434, 435, 437, 440, 444,452,
461, 463, 467,480, 492, 515, 516, 517,519,
530, 536, 530,550, 551, 589, 688, 704,708,
709, 717, 718,725, 726, 747, 748, 749,752,
758, 768, 776,780, 781, 817, 818, 819,820,
852, 858, 859,864, 867, 868, 870, 871,872,
873, 887, 889,892, 901, 905, 909, 914

Ugarska korita 801, 803

Ulica 686, 689

Una 13, 93, 243, 388, 433, 521, 641, 669, 747,
798, 856, 872, 877

Unešić 746

Unešte 738, 785, 829, 831

Urljaj 281, 290, 204, 207, 307, 550, 632, 720,
740, 811

Urljajak 806

Utvići 178

Užice 61

V

Vačani 782

Vagan 181, 183, 185, 246, 279, 280, 387,388,
463, 495, 500, 575, 581, 588, 591, 623,626,
652, 656, 670, 688, 689, 826, 831, 833

Vaganske bare 689

Valjevo gaj 602, 888, 889, 904

Vancouver 464

Varaždin 354

Varoš 345, 387

Varošani 449

Vašica 499

Velebit 13, 14, 15, 16, 17, 28, 34, 49, 71, 73,
74, 84, 131, 134, 144, 145, 148, 154, 188,
189, 220, 221, 223, 224, 235, 255, 272,279,
281, 296, 316, 317, 318, 319, 326, 335,342,
343, 344, 345, 350, 351, 352, 354, 364,360,
371, 383, 386, 307, 400, 421, 427, 460,461,
462, 465, 467, 488, 405, 550, 564, 567,578,
503, 637, 658, 669, 672, 775, 756, 778,822,
825, 828, 841, 845, 852, 855, 859, 860,865,
866, 867, 869, 871, 872, 873, 877, 910, 911

Velebitski kanal 759

Velika Kapela 13

Velika Ljuta 664

Velika Popina 8, 16, 23, 26, 27, 29, 31, 66, 74,
89, 108, 112, 113, 120, 121, 126, 130, 154,
159, 164, 165, 166, 172, 192, 209, 220,228,
229, 234, 236, 238, 239, 258, 260, 274,278,
279, 280, 312, 349, 350, 354, 378, 370,546,
547, 550, 552, 554, 556, 557, 558, 560,561,
562, 565, 569, 571, 572, 575, 579, 580,581,
586, 587, 588, 589, 590, 591, 595, 596,598,
599, 600, 602, 603, 605, 607, 608, 609,610,
611, 612, 613, 614, 618, 619, 620, 621,624,
625, 627, 629, 631, 633, 634, 636, 638,640,
641, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 650,656,
664, 670, 671, 672, 688, 691, 699, 704,706,
707, 710, 715, 717, 720, 736, 739, 740,746,
752, 753, 755, 756, 758, 759, 760, 761,762,
764, 774, 776, 784, 785, 786, 787, 796,799,
801, 803, 804, 805, 806, 808, 809, 810,812,
813, 814, 815, 816, 817, 831, 840, 852,856,
863, 864, 871, 877

Velika Siljevača 834

Velike grede 176

Veliki Bečkerek 497

Veliki Osoj 805, 807

Veliki Radić 521

Venac 780

Veselinovića stan 567

Viani 818

Vignjevići 175

Vijojla 588, 624, 664, 665, 667, 668, 714, 732,
735, 801, 802, 806, 865

Vilin klanac 576, 577, 622

Vilusi 836

Virovitica 498, 565

Vis 34, 35, 142, 200, 201, 241, 243, 246, 240,
273, 623

Visibabe 176, 861, 862

Visočica 485

V'isuć 220, 496, 516, 774, 780, 781

Višegrad 790

Višnjicevo 498, 490

Vitka 786

Vodena Glava 21, 1-17, 123, 135, 158,161,
162, 175, 177, 179, 183, 281,288,289,290,
202, 300, 302, 308, 300', 310',311,312,313,
314, 351, 374, 425, 517' 722,740,863,876,
877

Vodice 112, 243, 295, 318, 379, 500, 581, 624,
 641, 654, 656, 773, 775, 777, 778, 779, 781,
 784, 785
 Vojići 117, 162, 300, 302, 305, 843
 Vojna krajina 319, 320
 Vojvodina 40, 58, 545, 665
 Voairica 4110, 459, 486
 Volarica Sunjica 486, 849, 850, 858, 870, 872
 Vojnovića draga 86, 89, 183, 495, 511, 513,
 514, 515, 516, 518, 521, 523, 529, 534, 535,
 538, 540, 542, 800, 805
 Vojnovići 135, 526
 Vojvodići 175
 Volovsko 836
 Voltani most 510
 Vozlić 481
 Vrace 8, 9, 41, 48, 40, 50, 109, 117, 143, 162,
 163, 193, 205, 208, 238, 239, 269, 274, 275,
 318, 322, 336, 342, 343, 344, 356, 358, 359,
 362, 364, 365, 366, 567, 621, 744, 762, 764,
 765, 766
 Vranik 95, 114, 119, 132, 135, 144, 165, 177,
 193, 197, 228, 229, 230, 235, 238, 239, 246,
 260, 262, 276, 387, 388, 394, 395, 401, 403,
 405, 407, 409, 412, 426, 427, 428, 429, 433,
 436, 437, 430, 442, 459, 462, 463, 470, 480,
 725, 726, 752, 770, 857, 858, 863, 914
 Vran kuk 736
 Vrano vrelo 499
 Vranjska 498
 Vrba 788
 Vrbanja 888
 Vrbaska banovina 332
 Vrbice 318, 550, 651, 654, 658, 661, 662, 663,
 736, 784, 802, 847, 861, 862
 Vrbina previja 644
 Vrda 830, 832
 Vrebac 95, 438, 440, 441, 447, 448, 489, 402,
 493, 494, 751, 767, 771, 819
 Vrebačke staze 868
 Vrelina 333¹
 Vrelo 100, 120, 152, 275, 276, 576, 596, 598,
 605, 608, 612, 616, 618, 620, 621, 622, 623,
 679, 730, 749, 833
 Vrelo Zrmanje 575
 Vrginmost 243
 Vrhovine 32, 46, 76, 07, 102, 243, 203, 673,
 676, 679, 680, 682, 747, 760, 855, 867, 908,
 Vrkin greb 300, 722
 Vrklanjaska gradina 386
 Vrljaka 746
 Vrpolje 580, 629, 63'0, 644, 688, 760, 797, 805,
 814, 815
 Vrsar 481
 Vršac 341
 Vršak 654, 735, 862
 Vrščić 379, 458
 Vršeljak 458
 Vršić 373
 Vršina 386, 4C6 449, 859
 Vučipolje 17, 46, 51, 74, 82, 93, 103, 104, 117,
 135, 143, 145, 154, 205, 220, 246, 260, 312,
 316, 350, 354, 357, 359, 360, 361, 371 378
 379, 380, 382, 383, 384, 625, 644 651 653
 654, 702, 704, 710, 760, 761, 764* 766! 766'
 774, 775, 776, 778, 780, 782, 815, 820, 822
 825, 865, 866, 868, 876, 877, 879, 909 911!
 912
 Vueitn 652
 Vučjak 134, 167, 220, 224, 225, 321, 655 843
 845
 Vučji vrh 845, 846, 866
 Vučkovac 498, 4949
 Vugonje 277, 551, 581, 582
 Vujašinovići 755
 Vujanovića ograde 734
 Vujoševići 296
 Vukovar 913

Z

Zadar 165, 230, 295, 324, 336, 339, 368, 467,
 534, 546, 832, 841, 852, 854
 Zaglavčan 449
 Zagon 387
 Zagreb 14, 22, 23, 38, 40, 41, 42, 45, 47, 49,
 58, 64, 97, 102, 106, 122, 130, 142, 150, 161,
 165, 166, 208, 222, 240, 256, 257, 278, 299,
 311, 316, 319, 320, 322, 325, 327, 328, 329,
 330, 331, 348, 351, 358, 363, 364, 365, 366,
 377, 389, 390, 394, 396, 400, 412, 414, 443,
 454, 458, 464, 465, 466, 467, 470, 472, 516,
 548, 556, 561, 562, 563, 565, 594, 595, 609,
 613, 627, 628, 669, 672, 673, 680, 691, 726,
 750, 800, 817, 881
 Zalušsvica 30
 Zaporovača 861
 Zaton 379, 746, 775, 777, 779, 782
 Zavišići vršina 495
 Zavlaka 21, 48, 276, 280, 549, 551, 555, 608,
 633, 669, 671, 673, 811
 Zbjegiste 545, 554
 Zdjelarevska glavica 573
 Zdunić 410, 411, 412, 413, 414, 420, 422, 423,
 484, 485, 818
 Zečevo 773, 775, 776, 779
 Zelengora 123, 830, 834
 Zelengrad 849
 Zeleni tavani 807
 Zemun 404
 Zemunik 462
 Zir 280, 406, 440, 451, 454, 458, 486, 469, 651
 Zlatar 789
 Zlatibor 835
 Zmijina draga 715, 717
 Zmijaska 583
 Zmijaska draga 553, 632, 804
 Zmištak 778
 Zorići 175, 276
 Zrenjanin 335, 497, 498
 Zriliina glavica 653, 828
 Zrinj 498

Zrmanja 9, 14, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 27, 28,
 29, 31, 33, 34, 38, 41, 45, 46, 48, 54, 55,
 57, 60, 62, 65, 67, 71, 72, 74, 77, 78, 80,
 81, 82, 83, 84, 88, 91, 92, 93, 95, 100, 106,
 107, 108, 112, 113, 117, 120, 121, 122, 123,
 124, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 134, 136,
 137, 138, 139, 140, 142, 145, 146, 148, 150,
 151, 152, 154, 158, 164, 165, 168, 177, 184,
 185, 187, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 198,
 202, 203, 204, 205, 207, 209, 220, 221, 222,
 226, 227, 228, 230, 231, 232, 234, 235, 236,
 238, 239, 240, 241, 246, 248, 251, 253, 254,
 255, 256, 258, 260, 263, 266, 268, 269, 271,
 272, 275, 277, 278, 279, 281, 288, 289, 293,
 312, 314, 316, 317, 326, 350, 551, 553, 555,
 556, 557, 558, 560, 561, 564, 565, 566, 567,
 568, 571, 574, 576, 577, 578, 584, 585, 586,
 587, 588, 590, 591, 502, 593, 594, 595, 596,
 597, 508, 509, 600, 601, 602, 603, 604, 605,
 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614,
 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623,
 624, 625, 626, 627, 634, 638, 643, 644, 645,
 646, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656,
 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 666, 668,
 669, 670, 671, 673, 682, 683, 691, 693, 694,
 695, 696, 700, 703, 704, 705, 708, 710, 711,
 714, 716, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734,
 735, 736, 737, 745, 746, 747, 752, 753, 754,
 755, 756, 761, 762, 765, 766, 767, 768, 775,
 778, 780, 783, 785, 791, 792, 793, 794, 795,
 796, 800, 801, 802, 806, 808, 809, 813, 822,
 826, 829, 830, 832, 846, 847, 852, 853, 854,
 856, 860, 861, 862, 874, 882, 886, 800, 892,
 893, 894, 895, 897, 899, 900, 901, 902, 907,
 909, 912, 915, 916
 Zrmanja vrelo 112, 611, 620, 624, 701, 708,
 874
 Zrmanjska dolina 592
 Zrmanjska vrata 852
 Zrmanjski klanac 21, 26, 28, 113, 117, 124,
 236, 294, 547, 548, 549, 558, 566, 582, 583,
 586, 588, 596, 608, 615, 620, 627, 650, 653,
 656, 664, 668, 714, 715, 728, 735, 800, 801,
 802, 803, 804, 806, 852, 854, 865, 874, 888
 Zub ero va lokva 643
 Zuleševica 14, 16, 101, 131, 133, 217, 219,
 290, 313, 440, 495, 507, 514, 518, 521, 532,
 846, 847, 852, 853, 887, 890, 904, 906
 Zvečan 600
 Zvijerina 786
 Žažvić 773, 776, 778, 784
 Zdralovka 499
 Žedni-k 498, 506, 548
 Zegar 17, 31, 46, 71, 73, 74, 76, 220, 224,
 225, 229, 233, 235, 285, 344, 350, 432, 564,
 652, 661, 662, 755, 795, 841, 843, 848, 850,
 860
 Zegarci 451
 2 ir je 777
 Zmelovača 465
 Zujino polje 576, 577
 Zuljina 318, 321
 Zumfoerak 480
 Žutin vrh 350
 Žuti vrh 309, 378, 722, 846

Tumač skraćenica

AFZ	— Antifašistička fronta žena
AH	— Arhiv Hrvatske
AIHRPH	— Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu
AVII	— Arhiv Vojno istorijskog instituta
AVNOJ	— Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavij
Bgd	— Beograd
BiH	— Bosna i Hercegovina
CK KPH	— Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske
CK KPJ	— Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
GŠH	— Glavni štab Hrvatske
GUS	— Glavni ustaški stan
HAK	— Historijski arhiv Karlovac
HRSS	— Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSS	— Hrvatska seljačka stranka
JAZU	— Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JNOF	— Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta
JNS	— Jugoslavenska narodna stranka
JRZ	— Jugoslavenska radikalna zajednica
KP	— Komunistička partija
KPH	— Komunistička partija Hrvatske
KNOJ	— Korpus narodne odbrane Jugoslavije
LPO	— Lički partizanski odred
NDH	— Nezavisna Država Hrvatska
NOV i POJ	— Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije
NOVJ	— Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
OK KPH	— Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske
OKNAPROD	— Okružno nabavno prodajno poduzeće
OZNA	— Odjeljenje za zaštitu naroda
PPK	— Bataljon protiv pete kolone
PUO	— Pokretni ustaški odred
ROC	— Rajonski obavještajni centar

SAD	— Sjedinjene Američke Države
SDS	— Samostalna demokratska stranka
SKOJ	— Savez komunističke omladine Jugoslavije
SKP (b)	— Savezna komunistička partija (boljševika)
SMG	— Savez mlade generacije
SSSR	— Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SUBNOR	— Savez udruženje boraca narodnooslobodilačkog rata
UDBA	— Uprava državne bezbjednosti
URS	— Ujedinjeni radnički savez
USAOH	— Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske
USAOJ	— Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije
ZAVNOH	— Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
ZKRZ	— Komisija za ratne zločine

Sadržaj

NAPOMENA 'REDARGUE.....	7
VLADIMIR MARICIC Geografske osobine i razvoj NGR-a u gračačkom kotaru.....	13
ALEKSANDAR RADA KOVIC Organizacija i djelovanje KPJ od aprila 1941. do maja 1942. godine u kotaru Gračac.....	37
DANE ZEGARAC Rad organizacija KPJ u kotaru Gračac od početka 1942. godine do oslobođenja zemlje.....	52
TOMO NIKŽIC Uspomene na Gračac.....	98
VASO PRODANOVIC Aktivnost SKOJ-a i antifašističke omladine u kotaru Gračac od 1941. do 1943. godine.....	105
ĐURO CVJETKOVIČ DUKA Aktivnost SKOJ-a i omladine gračačkog kotara u 1943. godini	131
ĐURO SOVILJ ILIJA CUK Omladina gračačkog kotara u posljednjoj godini i NOIR-a.....	141
JOVICA POPOVIĆ Razvoj i rad NOO-a na području kotara Gračac 1941—1945. godine .	149
JOVAN BABIC Stvaranje i rad komandi mjesta Bruvno, Gračac, Lovinac i Otrić . . .	209
ĐORĐE CUBRILO Školstvo i prosvjeta na kotaru Gračac tokom NOIR-a	256
DANE ZEGARAC Organizacija i rad AFŽ-a na kotaru Gračac 1941—1945. godine . .	264
ILIJA RADA KOVIC Prvi ustanički dani.....	276

ĐURAĐ POKRAJAC	
Općina Bruvno u prvoj godini NOE-a.....	281
ĐORDE ČUBRILO	
MILAN CUBRILO	
Sjećanje na akciju, ustaše i prvi ustanički dan.....	297
MILAN KRAJNOVIC	
Rad bruvanjske skojevske organizacije i njen uticaj na razvoj omladinskog pokreta na području općine Bruvno.....	299
ĐURO DRAGOSAVAC ĐURISA	
Rad omladinske i skojevske organizacije u selima Tupaie i Vodena Glava od jula 1941. do maja 1945. godine.....	308
JOVICA POFOVIC	
MILAN BJELOBABA	
Općina Gračac u razdoblju od 1918. do aprila 1942. godine	316
RAMO MASIC	
Moj ilegalni rad u Gračacu.....	364
ĐURO DROBAC	
Ustanički dani u blizoj okolini Gračaca.....	367
ĐURO SOVILJ	
Gubavčevo Polje u NOR^u.....	372
ĐURO CVJETKOVIC	
DANE CVJETKOVIC	
Glogovo u nairoodnoosloibodilačkoj borbi.....	377
LUKA PAVICIC	
Općina Lovinac između dva rata i uustanku 1941. godine.....	386
PETAR KLJAJIC	
Događaji u općini Lovinac pred ustanak i u ustanku s težištem na selima Ploča i Kik.....	403
NIKOLA GNJATOVIC	
BUDE GNJATOVIC	
Ustaški zločin u selu Rasoji.....	409
LAZO GAJIC	
Selo Ploča u NOB 1941—1945.....	426
MILE MILJKOVIC	
Bjeksitvo iz ustaškog kamiona.....	447

DANE ZEGARAC, JOVO ZEGARAC NIKOLA ZEGARAC	
' Selo Kiik u NOR-u.....	448
JURE IVEZIC LUKA PAVICIC	
Razvoj NOP-a u selima Lovinae, Vranik, Smokrić, Ličko Cerje, Ričice i Sv. Rok	459
MANE BORÖIC	
Partizanska sanitetska baza Ričice (decembar 1944—mart 1945)	471
NIKOLA GNJATOVIC	
Svjedočenje o užasu.....	482
MARIJA RADAKOVIC-RAŠETA	
Rad omladine u općini Lovinac od 1941. do 1944. godine.....	487
JOVAN BABIC	
Mazin između dva svjetska rata i ustanku do sredine 1942.....	495
VLADIMIR MARJICIC	
Ustanak u zрманјiskoj općini.....	545
VASO PRODANOVIC	
Organizacija KPJ u općini Zrmanja od osnivanja do kraja 1941. godine .	593
ILIJA RADAKOVIC	
Ratna općina Otrić.....	627
ILIJA RADAKOVIC	
Labusova dolina i Vrpolje	629
IGNJATIJA LABUS	
Ustamički dani u Velikoj Popini.....	631
DANE STOJSAVLJEVIC	
Razvoj ustanka u Velikoj Popini ,i stvaranje narodne vlasti	643
STANKO KUKIC	
Cerovac u NOB-u.....	649
DUŠAN GRBIĆ	
Neki događaji u Rujištima i Javorniku 1941—1942.godine.....	658
ANĐELKA MARICIC	
Gorjela je Mala Popina.....	664
VLADIMIR MARICIC	
Partizanska četa s Ljutome poljane.....	669

BRANKO MILINKOVIĆ
MANE BREKA

Odlazak prvih partizana iz Zrmanje u bataljon »Marko Orešković« . . . 694

JOVAN BABIĆ

Prva četa gračačkog partizanskog bataljona »Gavrilo Princip« . . . 698

DMITAR Đ. IVANIĆ

Druga četa bataljona »Gavrilo Princip«.....712

BOZAN DRAGOSAVAC
ĐURIŠA DRAGOSAVAC

Formiranje 3. čete bataljona »Gavrilo Princip«.....722

MILE MILJKOVIĆ

Pločanska četa.....724

DUŠAN VLADUŠIĆ

Formiranje partizanskih jedinica i njihove borbe na području Zrmanje od njenog oslobođenja do septembra 1942.....728

VLADIMIR MARICIC

Gračački partizanski bataljon Trećeg ličkog partizanskog odreda . . . 738

JOVO BOGUNOVIĆ

Zrmanjski bataljon (april—august 1943).....745

MILAN R. DROBAC

Razvoj partizanskih jedinica i njihove borbe u kotaru Gračac od aprila 1942. do januara 1943. godine.....747

MILO VLAHOV

Na sitazama bratstva i jedinstva kroz južnu Liku.....773

BRANISLAV BOZOVIC

Gračani rudari »Trepče« u stroju Kopaoničkog partizanskog odreda . . . 786

DUŠAN VLADUŠIĆ

Akcije kod Bendera i Sijanove glavice 1941. godine.....791

MANE BREKA

Napad 10. gerilskog odreda na Ervenik.....794

STEVO GRUBIŠIĆ

Gerilci Papinske čete na Ripačkom klancu.....796

ILIJA ČUK

Borba na Zrmanjskom klancu.....800

1096

STEVO Đ. GRUBIŠIĆ	
Berbe na Srpskom klancu marta 1942.....	905
STEVO GRUBISIC	
Napad na četnike u Velikoj Popini (mart—april 1942).....	812
MANE BREKA	
Bataljon »Bićo Košić« u napadu na Udbinu augusta 1942.....	8)17
MANE BREKA	
Napad bataljona »Bićo Kesić« na komandu četničkog puka »Vožd Karadorđe« u Dojićima kod Gračaca 23/24. oktobra 1942. godine .	. . 820
DURAD BLANUSA BRKO	
Udarne grupe na području gračačkog kotara (1941—1945).....	823
BRANKO MILINKO VIĆ	
Zrmanjci u 2. proleterskoj dalmatinskoj brigadi.....	829
MICO KRAJNOVIC	
Gračani u 2. proleterskoj srpskoj brigadi.....	837
ĐCRĐE CUBRILO	
Napad četnika na KK KPH za Gračac u Cerovcu i pozadinske ustanove u Bruvnu.....	841
TODOR RADOSEVIĆ	
Napad Devete dalmatinske divizije na Gračac (28—31. 8. 1944)	 845
MILOJKO DRONJAK	
Berbe na području kotara Gračac od septembra <1943. do oslobođenja Gračaca 1944. godine.....	852
MILICA BANDA	
Ljudski gubici na području kotara Gračac tokom NOR-a.....	881
NARODNI HEROJI S PODRUČJA, GRAČAC.....	903
PALI BORCI S PODRUČJA GRAČAC 1941—1945	 917
ŽRTVE FAŠISTIČKOG TERORA I RATA S PODRUČJA KOTARA GRAČAC 1941—1945	 965
UMRLI OD TIFUSA S PODRUČJA KOTARA GRAČAC 1941—1945	. .1015
KAZALO LIČNIH IMENA.....	1033
KAZALO GEOGRAFSKIH POJMOVA.....	1071
TUMAČ SKRAĆENICA.....	1091
	1097

KOTAR GRAČAC
U NARODNOOSLOBODILACKOM RATU
1941—1945.

KNJIGA 1

Izdavač
HISTORIJSKI ARHIV U KARLOVCU. Lj. Šestica 5

Za izdavača
Dr ĐURO ZATEZALO

Redaktor
Puk. TOD OR RADOSEVIĆ

Tehnički urednik
MILENA MIHALINEC

Opremio
Graf. inž. ROKO BOLANCA

Lektor
Prof. VERA BATELJ

Korektor
JELENA ZATEZALO

Kazalo ličnih imena
KATICA MESAROS

Kazalo geografskih pojmova
Prof. KATICA MIHOLOVIĆ

Daktilografi
ANKICA POPOVIĆ
JELENA KOVACEVIĆ
VERA BANJANIN

Strojni slog
IBRO SELIMOVIC
KREŠIMIR VRANARICIC

Prelom
JOSIP ROŽA
BOZO KAUZLARIC

Naklada 3300 primjeraka